

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK :

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTAV

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL
és
A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK :

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR

HARMINCZÖTÖDIK ÉVFOLYAM

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

1911

*Az Egyet. Philologiai Közlöny dolgozótársai
1911-ben:*

Acsay Ferencz
Alszeghy Zsolt
Bagyary Simon
Bayer József
Binder Jenő
Bittenbinder Miklós
Bitzó Sarolta
Bleyer Jakab
Bodola Gyula
Braun Soma
Császár Ernő
Csengeri János
Cserép József
Csermelyi Sándor
Czebe Gyula
Czóbel Ernő
Darkó Jenő
Einzig Miklós
Elek Oszkár
Endrődi Jenő
Finály Gábor
Fóti József Lajos
Gálos Rezső
Geréb József
Gragger Róbert
Gulyás Pál
György Lajos
Gyulai Agost
Hegedüs István
Heinrich Gusztáv
Hellebrant Árpád
Hittrich Ödön
Horváth Czirill
Hupka Ödön
Husztai József
Incze József
Iványi Béla
Janitschek Béla
Kaiblinger Fülöp
Kallós Ede
Kara Ferencz
Karl Lajos
Kégl Sándor
Kelecsényi János
Kempf József

Kerekes Emil
Kertész Ármin
Király György
Kristóf György
Kropf Lajos
Láng Margit
László Béla
Marmorstein Artúr
Marót Károly
Melich János
Szopori Nagy Miklós
Nagy Sámuel
Némethy Géza
Nyilasi Lajos
Pais Dezső
Cs. Papp József
Pecz Vilmos
Petz Gedeon
Prónai Antal
Rác Lajos
Révay József
Riedl Frigyes
Rózsa Dezső
Sas Andor
Sasvári Benő
Schmidt Henrik
Simai Ödön
Simon László
Simonfi János
Sörös Pongrácz
Szigetvári Iván
Szinnyei Ferencz
Szlávik Ferencz
Tolnai Vilmos
Torkos László
Trócsányi Zoltán
Váczy János
Várdai Béla
Vári Rezső
Vértesy Dezső
Vértesy Jenő
Weber Artúr
Wagner Lajos
Waldapfel János

TARTALOM.

I. Értekezések.

	Lap
<i>Alszeqhy Zsolt</i> , Az erszény	663
<i>U. az</i> , Magyar tárgyú latin jezsuitadramák	99
<i>Baghyary Simon</i> , Tacitus és Suetonius mint a császárkor történetírói 387,	464
<i>Bánder Jenő</i> , Pán halála	305
<i>Braun Soma</i> , Kísérlet Apuleius Metamorphosese eredetének új magya- rázatára	405, 471
<i>Czebe Gyula</i> , Διψαναπαισιλυπος. Parasitos név, Alkiphron III. 31	659
<i>U. az</i> , Παρατηρήσεις εις την IV 7 επιστολήν του Ἀλκιφρονος	314
<i>Czóbel Ernő</i> , Heltai Gáspár dialogusa a részegségről és tobzódásról	115
<i>Endrődi Jenő</i> , Terentius Andriájának viszonya Menanderhez	328
<i>Gálos Rezső</i> , Kis János és a német költészet	449
<i>Gragyer Róbert</i> , Schiller «Bürgerschaft»-jának forrásai és rokonai	713
<i>Heinrich Gusztáv</i> , Pyramus és Thisbe	625
<i>Hóman Ottó</i> levelei nyomán: A «Philologiai Közlöny» (1871—1872)	668
<i>Hupka Ödön</i> , Seneca száműzése	799
<i>Husztai József</i> , Menander és Epikuros	644, 730
<i>Kallós Ede</i> , A 306 Fabius hősi vállalkozása	460
<i>Marót Károly</i> , Egy különös beszédkezdet Homerosnál	392
<i>Szopori Nagy Miklós</i> , Tomás de Iriarte és az irodalmi mese	412
<i>Nagy Sámuel</i> , Adalékok a «Hunniás» forrásaihoz	317
<i>Némethy Géza</i> , Ovidiana	161
<i>Pais Dezső</i> , Kemény Zsigmond írói működésének kronológiája	792
<i>Pecz</i> , Γουλιέλμος, Κάρολος Krumbacher καὶ ἡ ἑλληνικὴ φιλολογοία	168
<i>U. az</i> , Οἱ τρόποι τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας	1
<i>Rácz Lajos</i> , J. J. Rousseau egy magyar tárgyú vígjátéka	250
<i>Révay József</i> , Minucius Felix	85, 194, 243
<i>Riedl Frigyes</i> , Katona Lajos emlékezete	233
<i>Simon László</i> , Cicero egy ismeretlen Philippicájának nyomai	255
<i>Tolnai Vilmos</i> , Madách londoni és phalanster-jelenetének egyik forrá- sáról	377
<i>Várdai Béla</i> , Arany János prózairói hagyatékához	785
<i>Vértesy Jenő</i> , Tárkányi Béla kiadatlan versei	175

II. Hazai irodalom.*

Alapi Gyula: Kultsár István. <i>Alszeqhy Zsolt</i>	419
Apuleius: Amor és Psyche, ford. Csengeri. <i>Kempf József</i>	209
Arany János magyar irodalomtörténete, kiadja Pap Károly. <i>Bitzó Sarolta</i>	138
Baltavári Jenő dr.: Az indogermán nyelvek hangsúlya. — A nyelvtudo- mány történeti fejlődése. I. <i>Kertész Armin</i>	759
Barabás Ábel: Goethe. <i>Bleyer Jakab</i>	675

* A *-gal jelzett művek a Vegyesek, a †-tel jelöltek a Könyvészet rovatában vannak ismertetve.

	Lap
Bayer József: Shakespeare drámái hazánkban. <i>Gyulai Ágost</i> ...	206
Berkeszi István: A Delejtű. <i>Gálos Rézső</i> ...	491
Bleyer Jakab: Hazánk és a német philologia a XIX. század elején. <i>Elek Oszkár</i> ...	263
Bozsik Pál: Az egri papnevelés története a XVIII. században. <i>Alszeghy Zsolt</i> ...	275
Csernátói Gyula: Petőfi-tanulmányok. <i>Kristóf György</i> ...	687
†Czóbel Ernő: Heltai Gáspár dialogusa ...	231
*Dongó Orbán: A kiskunfélegyházi nyelvjárás. <i>Sasvári Benő</i> ...	708
Egyetemes Irodalomtörténet. IV. <i>Melich János</i> ...	680
Florita di Canti Popolari Ungheresi, ford. S. Gigante. <i>Kara Ferencz</i>	421
Földi János költeményei, kiadta Mixich Lajos. <i>Váczy János</i> ...	753
†A Franklin Kézi Lexikona. I. l. ...	374
Gábor Ignác: A magyar ősi ritmus. <i>Torkos László</i> ...	479
Gedő Simon: Madách Imre mint lírikus. <i>Alszeghy Zsolt</i> ...	211
†Gesztési Gyula: Csokonai és a nyelvújítás ...	232
†Gyárfás Tihamér: Faludi Ferencz élete ...	374
†Heinrich, Gustav: Deutsche Verslehre ...	784
Hienz Armin: Magyarországi Klingsor a mondában. <i>Heinrich Gusztáv</i>	203
*Hittrich Ödön: Római régiségek gimnáziumi tanulók használatára. <i>Fimály Gábor</i> ...	149
*Horgyer Antal: Egy ismeretlen magyar hangtörvény. <i>Sasvári Benő</i>	707
Hornvánszky Aladár: A profétai ekstasis és a zene. <i>Janitschek Béla</i>	690
Hornvánszky Gyula: A görög felvilágosodás tudománya. Hippokratés. <i>Kallós Ede</i> ...	265
Horváth Cyrill: Középkori legendáink és a Legenda aurea. <i>Király György</i> ...	815
Horváth János: Ady és a legújabb magyar lyra. <i>Sas Andor</i> ...	211
Hungarica Vitebergensia, kiadta Obál Béla. <i>Trócsányi Zoltán</i> ...	816
Kaposi József: Dante Magyarországon. Cs. <i>Papp József</i> ...	485
†Karl, Louis: Vie de sainte Elisabeth de Hongrie ...	232
Kisztei Péter: Üstökös csillag, kiadja Harsányi István. <i>Alszeghy Zsolt</i>	273
†Közlemények Szepes vármegye múltjából ...	158
Kristóf György dr.: Megjegyzések az esztétika módszeréhez. <i>Alszeghy Zsolt</i> ...	756
Kristóf György dr.: Petőfi és Madách. <i>Király György</i> ...	416
Lautner János: C. F. Meyer nyelvéről és stílusáról. <i>Alszeghy Zsolt</i> ...	354
Lukács György: A lélek és a formák. <i>Kelecsényi János</i> ...	134
†Magyar bibliografiai folyóirat ...	303
Magyari István: Az országokban való sok romlásoknak okairól, kiadta Ferenczi Zoltán. <i>Janitschek Béla</i> ...	487
†Magyar regényírók. cs. ...	158
†Magyar Shakespeare-Tár ...	232, 712
Margalits Ede: Isten a világ közmondásaiban. <i>Wagner Lajos</i> ...	689
Némäti Kálmán: Die historisch-geographischen Beweise der Hingnu- Hun Identität. — Nagy-Magyarország ismeretlen történelmi ok- mánya. <i>Darkó Jenő</i> ...	349
Ossian költeményei, ford. Kálmán Károly. <i>Kerekes Emil</i> ...	351
Paulovics Iván dr.: Reviczky Gyula. <i>László Béla</i> † ...	271
Petőfi levelei, kiadja Badics Ferencz. <i>Gálos Rézső</i> ...	136
Rakodczay Pál: Egressy Gábor és kora. I. <i>Kerekes Emil</i> ...	813
†Revue de Hongrie ...	158, 232, 516, 784
*Riedl Frigyes: Gyulai Pál. cs. ...	299
Schiller: Az orleánsi szűz, ford. Garda Samu. <i>Vértesy Jenő</i> ...	346
Schiller: Wilhelm Tell, kiadja Heinrich. <i>Kaiblinger Fülöp</i> ...	261
†Szalay Károly: A megdézsmált Gregorovius ...	158
Szentjóni Szabó László költeményei, kiadta Gálos Rézső. <i>Váczy János</i>	753

	Lap
Tompos József: A magyar ballada története. <i>Alszejhly Zsolt</i>	489
Ujvárossy Szabó Gyula: A magyar verses oktató költészet története 1772-ig. <i>U. az</i>	137
Várady Zoltán: Gróf Malláth János szerepe a magyar irodalomban. <i>Gálos Rezső</i>	761
Vargha Damján dr.: Seuse Henrik Amand a magyar kódex-irodalom- ban. <i>Czöbel Ernő</i>	418
Vergilii Maronis, P.: Catalepton, kiadta Némethy Géza. <i>Hegedűs István</i>	
†Viszota Gyula: Széchenyi és a pesti hengermalom	232
†Viszota Gyula: Széchenyi és az országos magyar gazdasági egyesület	232
Vörösmarty: La rotta di Zalano, ford. Silvino Gigante. <i>Kara Ferencz</i>	818

III. Külföldi irodalom.

Amann, Paul: Leopold Komperts literarische Anfänge. <i>Gragger Róbert</i>	146
Annales de la Société Jean-Jaques Rousseau. <i>Rdcz Lajos</i>	762
Arnold, R. F.: Allgemeine Bücherkunde zur neueren deutschen Lite- raturgeschichte. <i>Gyulai Agost</i>	275
Bassi, Domenico-Enidio Martini: Disegno storico della vita e cultura Greca. <i>Láng Nándor</i>	224
Bastier, Paul: Victor Hugo und seine Zeit. <i>Elek Oszkár</i>	358
Berret, Paul: La philosophie de Victor Hugo (1854—1859) et Deux mythes de la Légende des Siècles. — Le moyen âge dans la Lé- gende des Siècles et les sources de Victor Hugo. <i>Császár Elemér</i>	701
Blau, Dr. A.: James Thomson's Seasons. <i>Rózsa Dezső</i>	360
Blaufuss, Hans: Götterbilder und Symbole nach den Traktaten über fremden Dienst. <i>Marmorstein Artúr</i>	500
Bourciez, E.: Éléments de linguistique romane. <i>Karl Lajos</i>	497
Brewer, Heinrich: Die Frage um das Zeitalter Commodians. <i>Révay József</i>	492
Buck, Carl Darling: Introduction to the study of the greek dialects. <i>Pecz Vilmos</i>	140
Das Volksbuch von Dr. Faust, kiadta Robert Petsch. <i>Heinrich Gusztáv</i>	
Draheim, H.: Die Odyssee als Kunstwerk. <i>Vértesy Dezső</i>	219
Engelmann, Richard: Antike Bilder aus römischen Handschriften. <i>Láng Margit</i>	764
Ernst, Albert: Das Naturgefühl L. H. Chr. Hölty's. <i>Gálos Rezső</i>	425
Finsler, Georg: Homer. <i>Marót Károly</i>	829
Fischer, Prof. Dr. Hermann: Die Schwaben in der ungarischen Graf- schaft Szatmár. <i>Petz Gedeon</i>	361
Fonahn, A.: Zur Quellenkunde der persischen Medizin. <i>Kégl Sándor</i>	361
Franke, Carolus: De Ovidii Pastorum fontibus capita tria. <i>Révay József</i>	358
Heinemann Margret: Landschaftliche Elemente in der griechischen Kunst bis Polignot. <i>Láng Margit</i>	495
Heinze, Richard: Tertullians Apologeticum. <i>Révay József</i>	695
Heraeus, W.: Silvæ vel potius Aetheriæ Peregrinatio ad loca sancta. — Petronii Cena Trimalchionis nebst ausgewählten pompejanischen Wandinschriften. <i>U. az</i>	699
Hoffmann, O.: Geschichte der griechischen Sprache. I. <i>Kertész Ármán</i>	424
Jespersen, Otto: A modern english grammar on historical principles. <i>Kégl Sándor</i>	142
Kirchner Joannes: De Servii, carminum Vergilianorum interpretis, commentario pleniore qui dicitur. <i>Révay József</i>	223
Krymszkij: Isztorija Turczij i jeja literatury ot razczvjeta do nacsala upadka. <i>Kégl Sándor</i>	280
Lamer, Hans: Römische Kultur im Bilde. — Griechische Kultur im Bilde. <i>Hittrich Ödön</i>	833
Lessings Faustdichtung, kiadja R. Petsch. <i>Heinrich Gusztáv</i>	691

	Lap
Leyen, Friedrich von der: Das Märchen. <i>Sas Andor</i>	769
Liebenam, Willy: Fasti consulares imp. Rom. von 30 v. C. bis 565 n. C. <i>Fındy Gábor</i>	765
Liederdichtung und Spruchweisheit der alten Hellenen; übertr. v. L. Straub. <i>Marót Károly</i>	831
Loeschke, Gerhard: Jüdisches und heidnisches im christlichen Kult. <i>Marmorstein Artúr</i>	834
Lüdtke, W.—Th. Nissen: Die Grabschrift des Aberkios, ihre Über- lieferung und ihr Text. <i>Révay József</i>	284
Manitius, Max: Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters I. <i>U. az</i>	821
Miles, Dudley How: The influence of Molière on restauration comedy. <i>Gulyás Pál</i>	827
Mülder, Dietrich: Die Ilias und ihre Quellen. <i>Marót Károly</i>	765
Preuschen, Erwin: Analecta. — Tertullianus de præscriptione hæreti- corum. <i>Révay József</i>	141
Porta, Maria Teresa: Mme Staël e l'Italia. <i>Elek Oszkár</i>	222
Rodenwaldt, Gerhart: Die Komposition der pompeianischen Wand- gemälde. <i>Lány Margit</i>	692
Romano, Bened.: La storia del costume in Tertulliano. <i>Révay József</i>	424
Rosenblüth, Martin: Beiträge zur Quellenkunde von Petrons Satiren. <i>U. az</i>	281
Ruckdeschel, Frd.: Archaismen und Vulgarismen in der Sprache des Horaz. <i>U. az</i>	422
Saintsbury, George: History of English Prosody. <i>Rózsa Géza</i>	771
Schmidt, Erich: Reden zur Literatur- und Universitätsgeschichte. <i>Sas Andor</i>	428
Schmitt, Dr. Eugen Heinrich: Ibsen als Prophet. <i>Vértesy Jenő</i>	143
Schuster, Franz A.: Studien zu Prudentius. <i>Révay József</i>	355
Seidl, Dr. Otto: Der Schwan von der Salzach. <i>Schmidt Henrik</i>	421
Seillière, E.: Nietzsches Waffenbruder Erwin Rohde. <i>Sas Andor</i>	499
Stolz, Fr.: Geschichte der lateinischen Sprache. <i>Kertész Armin</i>	145
Tschudi, Dr. Rudolf: Das Asafnâme des Lutfi Pascha. <i>Kégl Sándor</i>	281
Wilamowitz-Moellendorf, U. v. und B. Niese: Staat und Gesellschaft der Griechen und Römer. <i>Kallós Fide</i>	213

IV. Programm-értekezések.

Biró Lajos: Kézdivásárhely utczái és a magyar irodalom. <i>Alszeghy Zsolt</i>	285
Boromisza Jánó: Arany János mint esztétikus. <i>Kristóf György</i>	363
Gálos Rezső, dr.: A magyar Simplicissimusról. <i>Bittenbinder Miklós</i>	286
Gragger Róbert: A Zay-ugróczy német verses kódexről. <i>U. az</i>	433
Horváth Balázs, dr.: Kazinczy Ferencz kassai szereplése. <i>Gálos Rezső</i>	431
Horváth Ferencz: Gyulai Pál lírája. <i>Kristóf György</i>	284
Madai Gyula dr.: A költői nyelv és Csokonai. <i>Acsay Ferencz</i>	285
Málnássy Károly: Homeros Zeusa. <i>Acsay Ferencz</i>	286
Mezey Sándor: Az idősebb Philostratos «Eikones»-e. <i>Csermelyi Sándor</i>	501
Moravszky Ferencz: A C. Herenniushoz intézett Rhetorika III. köny- vének fordítása. <i>Incze József</i>	361
Nyilasi Lajos dr.: Korrajz A két szomszédvárban. <i>Acsay Ferencz</i>	432
Pécsi Ottmár: Szemere Pál mint esztétikus és kritikus. <i>Gálos Rezső</i>	362
Perényi József dr.: Horváth Cyrill drámái. <i>Alszeghy Zsolt</i>	431
R. Prikkel Mária: Egy elfeledett magyar történetbuvár. <i>U. az</i>	432
Tones Gusztáv: Jámbor Pál. <i>U. az</i>	363

V. Budapesti Philologiai Társaság.

	Lap
A Társaság XXXVI. közgyűlése 1911. február 11-én	287
I. Elnöki megnyitó. <i>Heinrich Gusztáv</i>	287
II. Titkári jelentés. <i>Vári Rezső</i>	290
III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése	293
IV. Jegyzőkönyv a közgyűlést megelőző választmányi ülésről	297
V. Jegyzőkönyv a közgyűlésről	298
Főolvasó és választmányi ülések	147, 226, 364, 434, 502, 773, 836
A B. Ph. Társaság tisztikara, választmányja és tagjai 1911-ben	860

VI. Vegyesek.

A byzantiumi tanulmányoknak egy új folyóirata. <i>P. V.</i>	148
A «Captivi» latin előadása. <i>l.</i>	842
A «Chattertonisme» Kemény Zsigmond «Élet és ábránd»-jában. <i>Pais Dezső</i>	445
A «Contrat social» legrégebb magyar fordítása. <i>Rácz Lajos</i>	156
Adalék a «Toldi Szerelme» forrásaihoz. <i>Szinnyei Ferencz. 305. Főti József Lajos</i>	372
Adatok Bocatius János életéhez. <i>Iványi Béla</i>	436
A «Himfy Szerelmei» forrásaihoz. <i>Gálos Rezső</i>	438
A hollandi Faust-dráma. <i>h.</i>	837
A «Iuventus». <i>L.</i>	149
A metrika titka. <i>h.</i>	705
Anyos Pál kiadatlan költeménye. <i>cs.</i>	843
A philologia halottai 1910-ben	372
Arany János «Nyalka huszár»-ja. <i>Tolnai Vilmos</i>	150
A régi német kéziratok leltározása. <i>Gragger Róbert</i>	840
A római archaológiai kiállítás. <i>Geréb József</i>	775
A «Szép Ilonka» keletkezése. <i>Gálos Rezső</i>	513
A természetérzés első magyar elméletírója. <i>Elek Oszkár</i>	710
Attila és a gót költészet. <i>Iliecl Frigyes</i>	370
Aubry Pierre †. <i>K. l.</i>	502
A Vineta-mondáról. <i>h.</i>	227
Az egyetemes görög philologia és a <i>καθαρεύουσα</i> mint annak nemzetközi nyelve. <i>Pecz Vilmos 705, Vári Rezső 783, Pecz Vilmos</i>	783
Az «Ember Tragédiájá»-nak eszkimó-jelenete. <i>Rdl.</i>	434
Az idő vén fája. <i>Gragger Róbert</i>	511
Az «Inveni portum» szerzőjének kérdéséhez. <i>Kropf Lajos</i>	437
A Zrinyiasz egy késő hatása. <i>Simai Odön</i>	508
Az újjörög irodalmi nyelv kérdése. <i>P. V.</i>	434
Bibliotheca Hieronymiana. <i>R. J.</i>	447
Catalogus dissertationum philologicarum classicarum	447
Csuzy Zsigmondról. <i>Srs.</i>	435
Dálnoki Veres Gerzson születésének éve. <i>Simonfi János</i>	444
Drerup és Heisenberg az újjörög irodalmi nyelv kérdéséről. <i>P. V.</i>	706
Egy iskoladráma színlapja. <i>Szlávik Ferencz</i>	441
Egy Salamon-dráma. <i>Alszeghy Zsolt</i>	154
Egy szó a «modulatio»-ról. <i>Horváth Czírill</i>	778
Felvinczi György «Applausus»-a. <i>Bodola Gyula</i>	368
Goethe és Schiller balladáihoz. <i>h.</i>	705
Goethe «Schatzgräber»-jéhez. <i>Gálos Rezső</i>	151
Gombos Imre «Esküvés»-ének színpadi átdolgozása. <i>Bayer József</i>	838
Gyulai Pál és Karl von Holtei. <i>Bayer József</i>	506

	Lap
Gyulai Pál «Szilágyi és Hajmási»-ja és Vörösmarty «Eger»-je. <i>Elek Oszkár</i> ...	842
Hullatja levelét ... <i>Harmos Sándor</i> ...	446
Irodalmi mesék ...	513
Iskoladramák Kormöczbányán. <i>Bittenbinder Miklós</i> ...	155
Jósika és Wesselényi Miklós. <i>Weber Artur</i> ...	841
Kölcsey egy kronologiai tévedése. <i>Kara Ferencz</i> ...	446
László Béla † ...	227
Lesage «Sánta Ördög»-ének első magyar fordítója. <i>György Lajos</i> ...	711
Lessing és a magyar nyelv. <i>Waldapfel János</i> ...	507
Luther Márton művei magyar fordításban. (—r.) ...	304
Magyar ember a jénai romantikusok társaságában. <i>Sas Andor</i> ...	840
Marlowe «Faust»-ja magyarul. <i>Rózsa Dezső</i> ...	230
Maywald József. <i>P. A.</i> ...	835
Megjegyzés Alszeghy Zsolt bírálatára. <i>Kristóf György</i> ...	844
Megjegyzés Bayer József «Vörösmarty megtiszteltetése 1841-ben» cz. cikkekéhez. <i>Einzsig Miklós</i> ...	844
Mikes forrásaihoz. <i>Gragger Róbert</i> ...	709
Nestroy mint plagizátor. <i>Bayer József</i> ...	505
Pán halálához ...	448
«Pán halála»-hoz. <i>Binder Jenő</i> ...	779
Párhuzamok Arany esztétikájához. <i>Bleyer Jakab</i> ...	228
Rabelais-könyvvezet. <i>Karl Lajos</i> ...	371
Rosner Lipót életrajzához. <i>Bayer József</i> ...	503
Rousseau magyar barátja. <i>Rácz Lajos</i> ...	367
Schiller családjának eredete. <i>Gragger Róbert</i> ...	440
Schiller Telljéhez. <i>h.</i> ...	365
Schmidt Henrik a verbászi német nyelvjárásról. cs. ...	711
Szentjóni Szabó László egy költeményének német eredetije. <i>Bayer József</i> ...	707
Szent Vilma Legendája. <i>Kropf Lajos</i> ...	231
Szerzői észrevétel. <i>Vargha Damján</i> ...	514
Szigligeti és Nestroy. cs. ...	365
Szöke Ambrus. <i>Tolnai Vilmos</i> ...	300
Telemak és Kalypso. <i>Alszeghy Zsolt</i> ...	781
Toldi Estéje sirásó jelenetéhez. <i>W. J.</i> ...	508
Toldi Szerelmének forrásaihoz. <i>György Lajos</i> ...	782
Tompa «Arokháti Lőrincz»-e. <i>Elek Oszkár</i> ...	152
Újgörög bibliografiai munka. <i>P. V.</i> ...	149
Új Strabon-kiadás ...	230
Válasz (Vargha Damjának) <i>Czóbel Ernő</i> ...	514
Verseghy új kiadásához. <i>Szigetvári Iván</i> ...	302
Vörösmarty megtisztelése. <i>Bayer József</i> ...	773

VII. Könyvészet.

A magyar philologiai irodalom 1910-ben. Összeállította <i>Hallebrant Arpád</i> ...	517
Budapesti és kolozsvári doktori disszertációk 1910-ben ...	375
Philologiai program-értekezések 1909/10 ...	159
Beküldött könyvek jegyzéke ... 157, 231, 304, 374, 448, 515, 711, 784, 845	

Συμβολαὶ

εἰς τὴν συγκριτικὴν τροπικὴν τῆς ποιήσεως ἐν σχέσει
πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ποιητικὴν.

Μέρος τρίτον.

Οἱ τρόποι τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας

παραβαλλόμενοι

πρὸς τοὺς τοῦ Αἰσχύλου, Σοφοκλέους, Εὐριπίδου καὶ Ἀριστοφάνους.¹⁾

Τῷ 1886 ἐδημοσιεύθη ἐν Βερολίῳ παρὰ τῷ Calvary ἡ μελέτη μου περὶ τῶν τρόπων τῶν τριῶν μεγάλων ἐλλήνων τραγικῶν ὡς πρῶτον μέρος τῶν συμβολῶν μου εἰς τὴν συγκριτικὴν τροπικὴν τῆς ποιήσεως,²⁾ ταύτην δὲ ἠκολούθησε ἐν 1893 ὡς δεύτερον μέρος ἡ τοῦς τρόπους τοῦ Ἀριστοφάνους πραγματευομένη διατριβή μου,³⁾ καὶ μόλις νῦν δύναμαι νὰ δημοσιεύσω τὴν μελέτην περὶ τῶν τρόπων τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας ὡς τρίτον μέρος τῶν συμβολῶν μου. Καθότι ἐπὶ πολλὸν χρόνον ἀπασχολήθην περὶ τὴν μελέτην τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νέας ἐλληνικῆς φιλολογίας καὶ τὴν σύνταξιν τοῦ Ókori Lexikon (Λεξικοῦ τῆς ἀρχαιότητος), καὶ τώρα μόλις ἔσχον τὸν ἀπαιτούμενον

¹⁾ Ἀνέγνωσα οὐγγρικὴν περίληψιν ταύτης τῆς διατριβῆς τὴν 24 Ὀκτωβρίου 1910 ἐν τῇ συνεδριάσει τοῦ πρώτου τμήματος τῆς Οὐγγρικῆς Ἐπιστημονικῆς Ἀκαδημίας. — Ezt az értekezést a M. T. Akadémia szerző becegyezésével az EPhK-ben teszi közzé s így azt olvasóink a rendes ívszámon felül kapják. Szerk.

²⁾ Beiträge zur vergleichenden Tropik der Poesie. Erster Theil: Systematische Darstellung der Tropen des Aeschylus, Sophocles und Euripides mit einander verglichen und in poetischer und culturhistorischer Rücksicht behandelt von Dr. Wilhelm Pecz. Berliner Studien für classische Philologie und Archæologie. Dritter Band. Drittes Heft. Berlin, Calvary, 1886.

³⁾ Τὰ μεταφορικὰ σχήματα τοῦ Ἀριστοφάνους παραβαλλόμενα πρὸς τὰ μεταφορικὰ σχήματα τοῦ Αἰσχύλου, Σοφοκλέους καὶ Εὐριπίδου. Ἀθηνᾶ, 5 (1893) 241—284.

χρόνον, ὅπως ἐξακολουθήσω τὰς εἰς τοὺς τρόπους ἀναφερομένας ἐρεῦνας μου. Πρὸς ταύτην δὲ τὴν ἐργασίαν παροτρύνομαι διὰ τοῦτο μάλιστα, ὅτι οἱ λόγοι τοῦ ἐξωτερικοῦ περὶ τοῦ παρὰ τῷ Calvary ἐκδοθέντος συγγράμματός μου ἐν γένει εὐνοϊκὴν καὶ δὴ ἔστιν ὅτε εὐνοϊκωτάτην⁴⁾ ἐξήνεγκον κρίσιν ἀναγνωρίζοντες τὴν πρωτοτυπίαν καὶ τὴν ὀρθότητα τοῦ συστήματος, ὅπερ ἠκολούθησα κατὰ τὴν ἔρευναν, ἐπίτης δὲ διότι εὐρέθησαν λόγοι, οἵτινες ἐν τοῖς ὅμοια θέματα πραγματευομένοις συγγράμμασί των τὰς ἀρχάς μου ἠκολούθησαν, καὶ δὴ οὐχὶ μόνον τοιοῦτοι, οἵτινες ἀπεσιώπησαν⁵⁾ τὸ ὄνομά μου ἀλλὰ καὶ ἔτεροι, οἵτινες ἀπροκαλύπτως ἐμνημόνευσαν⁶⁾ τοῦ ἔργου μου.

Καθὼς ἐν ταῖς ἄλλαις περὶ τῶν τρόπων πραγματευομέναις διατριβαῖς μου, οὕτως καὶ τῶρα οὐχὶ τοὺς τρόπους τῆς γλώσσης (οἷα εἶναι π. χ. ἡ μεταφορὰ «νῶτα» θαλάσσης) ἀλλὰ μόνον τοὺς ποιητικὴν ἀξίαν ἔχοντας ἔλαβον ὑπ' ὄψει. Ἐν τούτοις νὰ διακρίνωμεν τοὺς τρόπους τῆς γλώσσης καὶ τοὺς ποιητικὴν ἀξίαν ἔχοντας εἶναι δυσκολώτερον παρὰ τῷ Ὀμίρῳ ἢ ἐν τῷ ἀττικῷ δράματι, διότι δὲν ὑπάρχουσι καὶ ἐκεῖ καθὼς παρὰ τοῖς δραματικοῖς εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν περὶ ἔργα καταδεικνύοντα τοὺς γλωσσικοὺς τρόπους τῶν τότε χρόνων, ὥστε νὰ δυνηθῶμεν ὑπ' αὐτῶν βοηθούμενοι νὰ ὀρίσωμεν τὴν παρὰ τῷ

⁴⁾ *O. H. Ziemer* (Neuer Philologischer Anzeiger, 1886, Beilage zu No 5—6) ἀποφαίνεται μεταξὺ ἄλλων καὶ ταῦτα: «Vor uns liegt das müheaber auch verdienstvolle Werk eines ungarischen Gelehrten... Dasselbe kann vor dem kritischen Areopag der deutschen Philologie wohl bestehen und sich mit Ehren sehen lassen... Diese Aufgabe (δηλαδή ἡ ἐξεργασία τῶν τρόπων ὑπὸ ἔποψιν τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ποιητικῆς) hat der Verf. mit grosser Schärfe und Klarheit gelöst und gelangt so zu Resultaten... die durch ihre Neuheit überraschen... Die vom Verf. gegebene Anregung halten wir indessen für eine so fruchtbare, dass wir hoffen, sein Vorbild wird andere zur Weiterarbeit in seinem Sinne anregen. Wir empfehlen deshalb vor allem die Lektüre dieses bedeutsamen und nützlichen Werkes.»

⁵⁾ Καθὼς ὁ *A. Platt* ἐν τῇ πραγματείᾳ του τῇ ἐπιγραφομένῃ: *Homer's Similes* (The Journal of Philology. Vol. 24 [1896], σελ. 28—38).

⁶⁾ *O. A. Hirzel* (Gleichnisse und Metaphern im Rigoeda in culturhistorischer Hinsicht zusammengestellt und verglichen mit den Bildern bei Homer, Hesiod, Aeschylus, Sophocles und Euripides. Zeitschr. für Völkerpsych. und Sprachwissensch. 19 [1889] σελ. 276—313, 347—415) λέγει: μεταξὺ ἄλλων καὶ ταῦτα. «Am lehrreichsten und fruchtbringendsten wird aber zweifellos die Untersuchung, wenn in ihr die Principien massgebend sind, die Pecz in seiner Darstellung der Tropen des Aeschylus, Sophocles und Euripides verfolgt hat... Bei der Anordnung des reichen Materials schlug ich den Weg von Pecz ein.»

Ὁμῆρῳ διαφορὰν μεταξὺ τῶν τρόπων τῆς γλώσσης καὶ τῶν τῆς ποιήσεως. Ἀλλὰ ἐνδολύνει τὴν λύσιν τούτου τοῦ ζητήματος ἢ περιστασις, ὅτι ὡς γλωσσικαὶ τρόποι ἐν γένει μόνον οἱ μικροὶ τρόποι, ὅ ἐστιν ἢ συνήθως ἐκ μιᾶς λέξεως ἀποτελουμένη συνεκδοχή, μετωνυμία καὶ μεταφορὰ λειτουργοῦσιν, ἐνῶ μεταξὺ τῶν τρόπων τοῦ Ὁμήρου ἐπικρατεῖ ὁ μέγιστος τρόπος, ἢ παραβολή, καὶ ἐπομένως σπανιώτερον μόνον εἴμεθα εἰς θέσιν ν' ἀποφασίσωμεν, ἂν ἔχουσι γλωσσικὸν ἢ ποιητικὸν ἐνδιαφέρον οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες τρεῖς τρόποι. Τὸ ἐναντίον ἀληθεύει ἐν τῷ ἄττικῳ δράματι, ἐν ᾧ μεταξὺ τῶν ποιητικῶν τρόπων οἱ μικροὶ τρόποι ὑπερέχουσιν, ἐπομένως δὲ ἐκεῖ πολὺ συχνότερον ἀναγκαζόμεθα νὰ ἀνατρέξωμεν εἰς τὰς μαρτυρίας τοῦ συγχρόνου πεζοῦ λόγου, ἵνα ὑπ' αὐτοῦ βοηθούμενοι τὴν διαφορὰν τοῦ γλωσσικοῦ καὶ ποιητικοῦ τρόπου ὀρίσωμεν. Παρὰ τῷ Ὁμήρῳ ἐν ταύταις ταῖς περιπτώσεσιν, ἐν αἷς πρέπει ν' ἀποφασίσωμεν περὶ τῆς φύσεως τῶν μικρῶν τρόπων, μόνον ἐπὶ τοῦ δι' ἐπιμελοῦς ἀναγνώσεως τούτου τοῦ ποιητοῦ ἀναπτυχθέντος γλωσσικοῦ αἰσθήματος ἡμῶν δυνάμεθα νὰ βασισθῶμεν τῇ βοηθείᾳ τούτου καταλέγομεν μετὰ ταῦτα τούτους τοὺς μικροὺς τρόπους, οἵτινες καταδεικνύονται ἀνήκοντες εἰς τὰς στερεοτύπους ἐκφράσεις τῆς ἐπικῆς γλώσσης, μεταξὺ τῶν γλωσσικῶν τρόπων.⁷⁾

Ἐν τῇ παρουσίᾳ μελέτῃ εἶχα ὡς βάζειν τὴν μείζονα ἔκδοσιν τοῦ A. Ludwich⁸⁾ λαβῶν πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ τὰ περὶ τοὺς τρόπους τοῦ Ὁμήρου πραγματευόμενα συγγράμματα,⁹⁾ ἅτινα ὅμως συνεπέεια

⁷⁾ Τοιοῦτοι εἶναι π. χ. ἐν τῇ Ἰλιάδι αὐται αἱ συνεκδοχαὶ ἤτορ... μερμήριζεν (1, 188—189), φίλη κεφαλῇ (8, 281)· αὐται αἱ μετωνυμίαι μένος ἀνδρῶν (2, 387), βίη Ἡρακλεΐη (2, 658. 666. 4, 386), ὑπ' Ἄρηος παλαμῶν (3, 128), ἐμῆ κεφαλῇ (= βίη) περιδείδια (17, 242), σένης Ἰδομενῆος (13, 248)· αὐται αἱ μεταφοραὶ ποιμένι λαῶν (2, 85. 105. 243), πολίων κάρηνα (2, 117), νῶτα θαλάσσης (2, 159), ὀρέων κάρηνα (20, 58), κρατός ἀπ' Ὀλύμποιο (20, 5), γέρα πεσέμεν (2, 257), ὄζος Ἄρηος (2, 540. 663. 704. 745. 842. 3, 147), ἔρκος Ἀχαιῶν (3, 229), ἔρκος ὀδόντων (4, 350), ταμίης πολέμοιο (4, 84), αἶμα κελαινεφές (4, 140), ἔπτατο... διστός (13, 587), διστοὶ θρῶσκον (15, 313—314)· αὐται αἱ παραβολαὶ ὄσσε... πυρὶ... εἰκτιν (1, 104), μέλιτος γλυκίων βέεν αὐδῆ (1, 249), δαίμονι ἴσος (20, 447).

⁸⁾ Homeri carmina recensuit et selecta lectionis varietate instruxit *Arthurus Ludwich*. Lipsiæ in ædibus B. G. Teubneri. Pars prior. Ilias. Volumen prius, MDCCCCII. Volumen alterum, MDCCCCVII. Pars altera. Odyssea. Volumen prius, MDCCCLXXXIX. Volumen alterum, MDCCCXCI.

⁹⁾ Τὰ εἰς τοὺς τρόπους τοῦ Ὁμήρου ἀναφερόμενα συγγράμματα εἶναι τὰ ἐξῆς (ὧν τινων ὅμως μόνον τὰ ἀστερίσκῳ σεσημειωμένα ἔλαβον ὑπ' ὄψιν). *B. Altum,

τῆς σπουδαιότητος, ἣν ἡ παραβολὴ παρὰ τῷ Ὅμηρῳ κέκτηται, σχεδὸν ἀποκλειστικῶς εἰς ταύτην περιορίζονται. Ὡς γλώσσαν τῆς μελέτης μου μεταχειρίζομαι τὴν γραφομένην τῶν σήμερον Ἑλλήνων, τὴν λεγομένην καθαρῆουσαν, διότι κατὰ τὴν ἀπὸ πολλοῦ σχηματισθεῖσαν καὶ ἐπανειλημμένως ἐκφρασθεῖσαν πεποιθήσιν μου αἴτη ἡ γλώσσα προῶριται νὰ εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν διεθνῆς γλώσσα τῆς ἡνωμένης

Similitudines Homeri cum Aeschyli, Sophocelis, Euripidis comparantur. Dissert. Berolini, 1855. — *J. Backman*, Homerus comparans, seu similitudines ex Iliade et Odyssea. Hernosandiae (Greifswald), 1806. — **J. L. F. Berger*, De usu modorum temporumque apud Homerum in comparationibus. Progr. Celle, 1837. — *A. G. van Capelle*, De poeticis Homeri et Vergilii comparationibus inter se collatis. Symbolae litterariae. III. Amstelodami, 1839. — **P. Cauer*, Grundfragen der Homerkritik. Zweite, stark erweiterte und zum Teil umgearbeitete Auflage. Leipzig, Hirzel, 1909 (περὶ τῶν παραβολῶν τοῦ Ὅμηρου σελ. 410—419). — *Cp. Dahl*, De natura similitudinum ex Homero. Upsaliae. Pars I, 1791. Pars II, 1797. — *H. Düntzer*, Zu den homerischen Gleichnissen. Jahrb. f. class. Philol. 93 (1886) σελ. 433—477 καὶ Homerische Abhandlungen, Leipzig, 1872, σελ. 485—506. — *I. F. W. Egen*, Über die homerischen Gleichnisse nebst einer Beispielsammlung der wichtigsten Homerischen Gleichnisse und Erläuterungen derselben. Magdeburg, 1790. — **G. Finsler*, Homer. Aus dem Erläuterungswerk «Aus deutschen Lesebüchern». Leipzig und Berlin, Teubner, 1908 (περὶ τῶν τρόπων τοῦ Ὅμηρου σελ. 495—505). — *E. H. Friedländer*, Beiträge zur Kenntnis der homerischen Gleichnisse. Progr. Berlin. I. Theil, 1870. II. Theil, 1871. — **H. Frommann*, Über den relativen Wert der homerischen Gleichnisse. Progr. Büdingen, 1882. — *W. C. Green*, The similes of Homers Iliad, translated with introduction and notes, London, Longman, 1878. — **I. P. E. Greverus*, Über die Gleichnisse und Bilder Homers. Progr. Oldenburg, 1839. — *G. F. C. Günther*, Über die homerischen Gleichnisse. Athenäum 2 (1817). — **G. Hermannus*, De legibus quibusdam subtilioribus sermonis Homericæ. Lipsiæ, Klaubarth. Dissertatio prima, 1812. Dissertatio secunda, 1813 καὶ Opuscula, 2, σελ. 18—39, 40—58 (ἐν τῇ δευτέρᾳ διατριβῇ πραγματεύεται περὶ τῶν παραβολῶν τοῦ Ὅμηρου). — *V. Inama*, Le similitudini nell' Iliade e nell' Odissea. Rivista di Filologia 5 (1877) σελ. 277—375. — **János Boldizsár*, Az Ilias hasonlatai. A budapesti VII. ker. állami főgymnasium értesítője. 1901 2, σελ. 3—56 (ὀγγριστί). — *Küttitz-Ottendorf*, Über die Verschiedenheit der Gleichnisse in Homers Ilias und Odyssee. Zeitschr. f. d. Gymnw. 10 (1856) σελ. 937—940. — **B. Kröhmert*, Zur Homer-Lektüre. I. Theil: Homerische Epitheta und Gleichnisse. Progr. Memel, 1887. — *F. Krupp*, Die Homerischen Gleichnisse zusammengestellt nach den verglichenen Personen und Anschauungskreisen, welchen die Bilder entnommen sind, mit Angabe der Vergleichungspunkte. Progr. Zweibrücken, Kranzbühler, 1883. — **P. La Roche*, Über die Homerischen Vergleiche. Philologus 16 (1860) σελ.

καὶ ὡς μίᾱς ἐκλαμβανομένης ἀρχαίας, μεσαιωνικῆς καὶ νέας ἑλληνικῆς φιλολογίας.

Ἐν τῇ Ἰλιάδι ἀπαντῶσι τρόποι ἐκ τῶν ἐπομένων κατηγοριῶν· παρὰ τῇ συνεκδοχῇ· ὁ ἄνθρωπος, ὁ πόλεμος· παρὰ τῇ μετωνυμίᾳ· ὁ ἄνθρωπος, ἡ μυθολογία, ἡ ἱερουργία, ὁ πόλεμος, ἡ φύσις σὺν τῇ ὑποδιαίρεσει τῶν ζῶων· παρὰ τοῖς τρόποις τῆς ἀναλογίας· ὁ ἄνθρωπος, ἡ οἰκία, ἡ μαγειρική, τὸ φαγητὸν καὶ τὸ ποτόν, αἱ πράξεις τῶν ἀνθρώπων ἐν γένει, ἡ μυθολογία, ἡ ἱερουργία, ὁ χορός, ἡ ἀρχιτεκτονική, ἡ ἐλεφαντουργική, ἡ ξυλουργική, ἡ κεραμευτική, ἡ ὑφαντουργία, ἡ βυρσοδεφική, ὁ πολιτικὸς βίος, ὁ πόλεμος, ἡ θήρα, ἡ ἀλιευτική, ἡ ἵπποτροφία καὶ ἡ ἵπποδρομία, ἡ κτηνοτροφία, ἡ κηπουργική, ἡ γεωργία, ἡ ναυτιλία, ἡ φύσις σὺν ταῖς ἐπομέναις ὑποδιαίρεσεσιν· αἱ γενικαὶ ἰδιότητες τῆς φύσεως, τὰ ζῶα, τὰ φυτά,

531—532. — **J. Lattmann*, Commentationis de postarum Græcorum imprimis Homeri comparationibus et imaginibus particula prima. Progr. Gottingæ, 1852. — **Lichtenegger József*, A hasonlatok Homeros Iliasából és Odysseájából. Értesítő a nagybecskerekéi főgymnasiumról, 1881—2 (ὀγγριστί). — **Marót Károly*, A görög epikus hasonlatok és viszonyuk a Homeros-kérdéshez. Egy. Phil. Közöny 31 (1907) σελ. 386—404 (ὀγγριστί). — *A. Passow*, De comparationibus Homericis. Dissert. Berolini, 1852. — **A. Platt*, Homer's similes. The Journal of Philology, 24 (1896) σελ. 28—38. — *M. Pieteršnik*, Die Vergleiche im Homer und in den serbischen Volkliedern. Progr. Cilli, 1865. — *S. Rasia dal Polo*, De Homericis comparationibus. Progr. Cividale (Fori Julii Venetorum), 1892. — *S. Rasia dal Polo*, De Homericis comparationibus. Empoli (Emporii), Traversari, 1899. — *H. I. Remachy*, Pars I. De comparationibus Homericis disputatio. Bonn, 1837. Pars II. De natura et finibus comparationum, præcipue Homericarum. Bonn, 1844. Pars III. De generibus comparationum Homericarum, præcipue de simplicibus. Bonn, 1846. — **Reményi Ede*, Homeros természetszemléletének középiskolai tanítása. Magyar Pædagogia, 7 (1898) σελ. 226—233, 277—286 (περὶ τῶν παραβολῶν τοῦ Ὀμήρου, ὀγγριστί). — **Roseth Arnold*, A homerosi hasonlatok. Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közöny, 16 (1882—3) σελ. 552—562 (ὀγγριστί). — *F. Sichel*, Über die homerischen Gleichnisse. Progr. Rossleben, 1847. — *C. F. Spitzner*, De liberiore in comparationibus Homericis structura. 1836. — **L. Stacke*, De comparationibus Homericis dissertatio grammatica. Progr. Rinteln, 1853. — *G. W. E. Starke*, Über einige Gleichnisse des Homer. Bernburg, 1793. — **A. de Velsen*, De comparationibus Homericis. Dissert. Berolini, 1849. — *A. Viravsky*, O metafore u Homera a Apollonia Rhodskeho. Progr. Taus, 1880 (βοημιστί). — *Fr. Wimmer*, De parabolis Homericis. Vratislaviæ, 1834. — **E. Wittich*, Homer in seinen Bildern und Vergleichen. Stuttgart, Steinkopf, 1908.

τὸ πῦρ, τὸ ὕδωρ, τὰ μετεωρολογικὰ φαινόμενα. Ἐν τῇ Ὀδυσσεΐᾳ εὐρίσκονται τρόποι ἐκ τῶν ἐξῆς κατηγοριῶν· παρὰ τῇ συνεκδοχῇ ὁ ἄνθρωπος· παρὰ τῇ μετωνυμίᾳ ὁ ἄνθρωπος· παρὰ τοῖς τρόποις τῆς ἀναλογίας· ὁ ἄνθρωπος, ἡ οἰκία, ἡ μαγειρική, τὸ φαγητὸν καὶ τὸ ποτόν. αἱ πράξεις τῶν ἀνθρώπων ἐν γένει, ἡ μυθολογία, τὸ ἄσμα, ἡ μουσική, ἡ ἐπεξεργασία τοῦ χρυσοῦ καὶ τοῦ ἀργύρου, ἡ σιδηρουργική, ἡ ξυλουργική, ὁ πόλεμος, ἡ θήρα, ἡ ἀλιευτική, ἡ ἵπποτροφία καὶ ἡ ἵπποδρομία, ἡ κτηνοτροφία, ἡ κηπουρική, ἡ γεωργία, ἡ ναυτιλία, ἡ φύσις σὺν ταῖς ἐπομέναις ὑποδιαίρεσιν· αἱ γενικαὶ ἰδιότητες τῆς φύσεως, τὰ ζῶα, τὰ φυτὰ, τὸ ὕδωρ, τὰ μετεωρολογικὰ φαινόμενα.

Ἰλιάς.

A) Ἡ συνεκδοχή.

I. Ὁ ἄνθρωπος.

1. Ἡ καρδία ἀντὶ τοῦ ἀνθρώπου. — 1. Παφλαγόνων δ' ἤγειτο Πυλαιμένεος λάσιον κῆρ. 2, 851. — 2. αὐτὰρ Ἀχαιοὺς ὤρσε Μενoitιάδew Πατροκλῆρος λάσιον κῆρ. 16, 553—554.

2. Ἡ κεφαλὴ ἀντὶ τοῦ στόματος. — 1. τρις μὲν ἔπειτ' ἔρυσεν, ὅσον κεφαλῇ χάδε φωτός. 11, 462. — 2. οὐδὲ πω Ἀτρείδew ὕπὸς ἔκλυον ἀδῆρταντος ἐχθρῆς ἐκ κεφαλῆς. 16, 76—77.

II. Ὁ πόλεμος.

1. Τὸ στόμα ἀντὶ τῆς μάχης. οὐδὲ κ' Ἄρης... οὐδὲ κ' Ἀθήνη τοσσῆσδ' ὑσμίνης ἐρέποι στόμα. 20, 358—359.

2. Τὸ στόμα ἀντὶ τοῦ αἵματηροῦ πολέμου. οὐ δέ τι θυμῷ τέρπετο, πρὶν πολέμου στόμα δύμεναι αἱματόεντος. 19, 312—313.

3. Τὸ στόμα ἀντὶ τοῦ ὀδυνηροῦ πολέμου. Ἴδὲ Γ, V, 7.

B) Ἡ μετωνυμία.

I. Ὁ ἄνθρωπος.

Ὁ πούς ἀντὶ τῆς πορείας. τῶν μὴ σῆγε μῦθον ἐλέγχεις μηδὲ πόδας. 9, 522—523.

II. Ἡ μυθολογία.

ἽΟ φόνος ἀντὶ τοῦ διὰ φόνου ἐχρυθέντος αἵματος. υἷ¹⁾ μὲν ἄρ' ἐννήμαρ κέατ' ἐν φόνῳ. 24, 610.

III. Ἡ ἱεροουγία.

ἽΟ Ἡφαιστος ἀντὶ τοῦ πυρὸς τῆς θυσίας. σπλάγχνα δ' ἄρ' ἀμπείραντες ὑπέιρεχον Ἡφαίστοιο. 2, 426.

IV. Ὁ πόλεμος.

ἽΟ φόνος ἀντὶ τοῦ ἔργάνου τοῦ φόνου.²⁾ — 1. Πηλιάδα μελίην, τὴν πατρὶ φίλῳ τάμε Χείρων Πηλίου ἐν κορυφῆς, φόνον ἔμμεναι ἠρώεσσιν. 16, 143—144. — 2. Πηλιάδα μελίην, τὴν πατρὶ φίλῳ τάμε Χείρων Πηλίου ἐν κορυφῆς, φόνον ἔμμεναι ἠρώεσσιν. 19, 390—391.

V. Ἡ φύσις.

Τὰ ζῳα.

ἽΟ φόνος ἀντὶ τοῦ διὰ φόνου ἐχρυθέντος αἵματος. Ἰδὲ Γ, XXIII, β, 38.

I') Οἱ τρόποι τῆς ἀναλογίας.

I. Ὁ ἄνθρωπος.

1. Ὁ ἄνθρωπος, οὐτινος τὰ μέλη καταλαμβάνει τρόμος, ὀπισθοχωρεῖ δὲ καὶ ὠχρότης κυριεύει τὰς παρεΐας του, (ὁ δράκων καὶ αἱ κοιλάδες τοῦ ὄρου). ὡς δ' ὅτε τις τε δράκοντα ἰδὼν παλίνορσος ἀπέστη οὔρεος ἐν βήσσει, ὑπό τε τρόμος ἔλλαβε γυῖα, ἄψ δ' ἀνεχώρησεν, ὠχρὸς τέ μιν εἶλε παρεΐας, ὡς αὐτίς καθ' ὄμιλον ἔδου Τρώων ἀγερώχων δεΐτας Ἀτρέος υἱὸν Ἀλέξανδρος θεοσιδῆς. 3, 33—37. Πολυχρωμικὴ παραβολή.

2. Ὁ τρέχων ὀπίσω ἀμήχανος ἀνήρ, (ἡ πεδιάς, ὁ πρὸς τὴν θάλασσαν ῥέων ὀρητικὸς, ἀφορίζων καὶ ῥοθῶν ποταμὸς). ὡς δ'

¹⁾ Τὰ τέκνα τῆς Νιόβης.

²⁾ Ἀντὶ τοῦ δόρατος.

ὅτ' ἀνὴρ ἀπάλαμνος, ἰὼν πολέος πεδίοιο, στήῃ ἐπ' ὠκυρόφ ποταμῷ
 ἄλα δὲ προρέοντι, ἀφρῷ μιν μύροντα ἰδὼν, ἀνά τ' ἔδραμ' ὀπίσω·
 ὡς τότε Τυδεΐδης ἀνεγάζετο. 5, 597—600. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

3. Ὁ ἀνὴρ, ὄντινα κατέλαβε μεγάλη συμφορὰ, καὶ ὅστις
 φρονέσας τινὰ ἔρχεται εἰς ἄλλον τόπον εἰς τὴν οἰκίαν πλουσίου
 ἀνδρός, καὶ ἐκπλήττονται, ὅσοι τὸν βλέπουσιν. ὡς δ' ὅτ' ἂν ἀνδρ'
 ἄτη πυκινὴ λάβῃ, ὅς τ' ἐνὶ πάτρῃ φῶτα κατακτείνας ἄλλων ἐξέικετο
 δῆμον, ἀνδρὸς ἐς ἀφνειοῦ, θάμβος δ' ἔχει εἰσορόωντας, ὡς Ἀχιλεὺς
 θάμβησεν ἰδὼν Πρίαμον θεοσεϊέα. 24, 480—483. *Παραβολή.*

4. Ὁ πετῶν νοῦς τοῦ ἀνδρός, ὅστις περιηγηθεὶς πολὺν κόσ-
 μον συλλογίζεται ἐν τῇ συνετῇ ψυχῇ του· «εἶθε νῦν εἶμαι ἐκεῖ ἢ
 ἐκεῖ,» καὶ πολὺ ἐπιθυμεῖ. ὡς δ' ὅτ' ἂν αἰξὴ νόος ἀνέρος, ὅς τ'
 ἐπὶ πολλὴν γαίαν ἐληλουθὼς φρεσὶ πευκαλίμησι νοσῆσῃ «ἔνθ' εἶην
 ἢ ἔνθα» μενοιρήσῃ τε πολλά, ὡς κραιπνῶς μεμαυῖα διέπττα νότνια
 Ἡρῆ. 15, 80—83. *Παραβολή.*

5. Ὁ πατὴρ, ὅστις ὀδύρεται καίων τὰ ἱστά υἱοῦ του νεογά-
 μου, διότι οὗτος ἀποθανὼν κατελύπησε τοὺς ταιλαιπώρους γονεῖς
 του. ὡς δὲ πατὴρ οὐ παιδὸς ὀδύρεται ὀστέα καίων, νομφίου, ὅς τε
 θανὼν δειλοὺς ἀπάχησε τοκῆας, ὡς Ἀχιλεὺς ἐτάριοι ὀδύρετο ὀστέα
 καίων. 23, 222—224. *Παραβολή.*

6. Ἡ ὑπὸ ὀξείας ὀδύνης καταληφθεῖσα ἐτοιμόγεννος γυνή,
 (τὸ βέλος καὶ αἱ πικρὰς ὀδῖνας παρέχουσαι Εἰλειθυῖαι, αἱ θυγα-
 τέρεις τῆς Ἥρας). ὡς δ' ὅτ' ἂν ὀδινουσαν ἔχη βέλος (τὸ βέλος ὡς
 μεταφορὰ ἀντὶ τῆς ὀδύνης) ὀξὺ γυναῖκα, δριμύ, τό τε προῖεῖσι μογο-
 στάκαι Εἰλειθυῖαι, Ἥρης θυγατέρες πικρὰς ὀδῖνας ἔχουσαι, ὡς ὀξεῖ'
 ὀδύνηι δύνον μένος Ἀτρεΐδαο. 11, 269—272. *Πολυχρωμικὸν
 σύμπλεγμα μιᾶς παραβολῆς καὶ μιᾶς μεταφορᾶς.*

7. Ἡ μήτηρ. — 1. Ἰτωνά τε μητέρα (διαμονήν) μήλων. 2,
 696. *Μεταφορά.* — 2. Ἰδην δ' ἔκανε πολυπίδακα, μητέρα (δια-
 μονήν) θηρῶν. 8, 47. *Μεταφορά.* — 3. Φθίνην δ' ἐξικόμην ἐρι-
 βῶλακα, μητέρα (παραγωγόν) μήλων. 9, 479. *Μεταφορά.* —
 4. ὅς τράφη ἐν Θρήκῃ ἐριβῶλακι, μητέρι (διαμονῇ) μήλων. 11,
 222. *Μεταφορά.* — 5. Ἰδην δ' ἔκασθην πολυπίδακα, μητέρα
 (διαμονήν) θηρῶν. 14, 283. *Μεταφορά.* — 6. Ἰδην δ' ἔκανε
 πολυπίδακα, μητέρα (διαμονήν) θηρῶν. 15, 151. *Μεταφορά.*

8. Ἡ μήτηρ, τὸ ἡδέως κοιμώμενον τέκνον (καὶ ἡ μῦα). ἡ δὲ τόσον
 μὲν ἔεργεν ἀπὸ χροός, ὡς ὅτε μήτηρ παιδὸς ἐέργη μῦαν, ὅθ' ἡδέι
 λέξεται ὕπνῳ. 4, 130—131. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

9. Τὸ πρὸς τὴν μητέρα του πιεζόμενον παιδίον. αὐτὰρ ὁ αὐτίς ἰών, παῖς ὡς ὑπὸ μητέρα, δύσκειν εἰς Αἴανθ'. 8, 271—272. *Παραβολή.*

10. Ἡ μικρὰ κόρη, ἣτις τρέχουσα μετὰ τῆς μητρός της καὶ λαβοῦσα τὸ φόρεμά της παρακαλεῖ αὐτὴν νὰ τὴν σηκώσῃ, ἐμποδίζει δὲ αὐτὴν βιαζομένην καὶ βλέπει αὐτὴν μετὰ δακρυσμένων ὀφθαλμῶν. τίπτε δεδάκρυσαι, Πατρόκλεις, ἥτε κούρη νηπίη, ἥ δ' ἄμα μητρὶ θεούσ' ἀνελέσθαι ἀνώγει, εἰανοῦ ἀπτομένη, καὶ τ' ἐσσυμένην κατερύκει, δακρυόεσσα δὲ μιν ποτιδέρκεται, ὄφρ' ἀνέληται· τῆ ἵκελος, Πάτροκλε, τέρεν κατὰ δάκρυον εἴβεις. 16, 7—11. *Παραβολή.*

11. Ὁ παῖς, ὅστις τὴν ἄμμον παρὰ τὴν θάλασσαν, ἀφοῦ ἔχαμεν ἐξ αὐτῆς παίγνια, πάλιν ἀνακατῶνει διὰ τῶν ποδῶν καὶ τῶν χειρῶν του. ἔρριπε δὲ τείχος Ἀχαιῶν βεῖα μάλ', ὡς ὅτε τις ψάμαθον παῖς ἄγχι θαλάσσης, ὅς τ' ἐπεὶ οὖν ποιήσῃ ἀθύρματα νηπιέησιν, ἅψ' αὐτίς συνέχευε ποσὶν καὶ χερσὶν ἀθύρων· ὡς ἴα σύ, ἦτε Φοῖβε, πολὸν κάματον καὶ οἰζὺν σύγχεας Ἀργείων. 15, 361—366. *Παραβολή.*

12. Ἡ κοίμησις. Ἰδὲ Γ, XXIII, ζ, 30.

13. Τὸ ἐννεῖρον, ἐν ᾧ δὲν δύναταί τις νὰ προφθάσῃ ὃν φεύγοντα, διότι οὐδὲ οὗτος δύναται ν' ἀποφύγῃ τὸν διώκοντα, οὐδὲ αὐτὸς νὰ φθάσῃ τὸν φεύγοντα. ὡς δ' ἐν ἐννεῖρῳ οὐ δύναται φεύγοντα διώκειν· οὗτ' ἄρ' ὁ τὸν δύναται ὑποφύγειν οὐθ' ὁ διώκειν· ὡς ὁ τὸν οὐ δύνατο μάρψαι ποσὶν οὐδ' ὅς ἀλύξει. 22, 199—201.

Παραβολή.

14. Ὁ γέλωσ. γέλασσε (ἐλαμψε) δὲ πᾶσα περὶ χθῶν χαλκοῦ ὑπὸ στεροπῆς. 19, 362—363. *Μεταφορά.*

15. Ὁ στεναγμός. — 1. ὑπὸ δὲ στεναχίζετο (ἐθονεῖτο) γαῖα λαῶν ἰζόντων. 2, 95—96. *Μεταφορά.* — 2. Ἰ. Γ, V, 15. — 3. Ἰ. Γ, V, 15. — 4. Ἰ. Γ, XXIII, ε, 14. — 5. ὁ δ' ἔστενεν (ὁ πάταγος) οἴδηματι θύων. 23, 230. *Μεταφορά.*

16. Ἡ μανία. — 1. ὕφρα καὶ Ἔκτωρ εἴσεται, ἣ καὶ ἐμὸν δόρυ μαίνεται (εἶναι καταστρεπτικόν) ἐν παλάμησιν. 8, 110—111. *Μεταφορά.* — 2. Ἰ. Γ, V, 18. — 3. οὐ γὰρ Τυδεΐδew Διομήδεος ἐν παλάμησι μαίνεται ἐγχείη (δὲν μάχεται δόρατι ὁ Διομήδης). 16, 74—75. *Μεταφορά.*

17. Ἡ ἀναίδεια. — 1. λᾶας ἀναιδῆς (ὀλέθριος). 4, 521. *Μεταφορά.* — 2. Ἰ. Γ, XXIII, α, 35.

18. Ἡ ἐπιθυμία. — 1. πολλὰ δὲ δοῦρα... ἐν γαίῃ ἴσταντο, λιλαιόμενα (ὠρισμένα) χρὸς ἄσαι. 15, 314—317. *Μεταφορά.* —

2. αἰχμή δὲ στέρνοιο διέστυτο μαιμώωσα (διαδυομένη), πρόστω
 ἰεμένη. 15, 542—543. *Μεταφορά.*

19. Ἡ πῆδησις καὶ ἡ ἐπιθυμία. ἄλτο (ἢ πτῆσις) δ' οἰστός
 ὄξυβελής, καθ' ὄμιλον ἐπιπτέσθαι μενεαίνων (ἢ διεύθυνσις). 4,
 125—126. *Σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.*

20. Ἡ ἐπιθυμία καὶ ἡ χόρτασις. — 1. τὰ δὲ δοῦρα . . . ἐν
 γαίῃ ἴσταντο λιλαιόμενα (προωρισμένα) χροὸς ἄσαι (να εἰσδύσωσιν
 εἰς τὰ σώματα). 11, 571—574. *Σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.* —
 2. ἐγχείη δ' ἄρ' ὑπὲρ νότου ἐν γαίῃ ἔστη, ἰεμένη (προωρισμένη)
 χροὸς ἄμεναι (να εἰσδύσῃ εἰς τὸ σῶμα) ἀνδρομέοιο. 21, 69—70.
Σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν. — 3. ἡ δ' ὑπὲρ αὐτοῦ γαίῃ ἐνε-
 στήρικτο, λιλαιομένη (προωρισμένη) χροὸς ἄσαι (να εἰσδύσῃ εἰς τὸ
 σῶμα). 21, 167—168. *Σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.*

21. Ἡ μέθη. Ἰ. Γ, XIII.

II. Ἡ οἰκία.

1. Ὁ θάλαμος. Ἰδὲ Γ, IX.

2. Ἡ ἐδκλειστος εὐρεῖα θύρα ὑψηλοῦ θαλάμου ἀνδρὸς πλου-
 σίου. ὄσση δ' ὑφορόφιο θύρη θαλάμιο τέτυκται ἀνέρος ἀφνειοῖο,
 ἐδ κληῖσ' ἀραρυῖα, τόσσ' ἄρα τοῦ ἐκότερθεν ἔσαν πτερὰ. 24,
 317—319. *Παραβολή.*

III. Ἡ μαγειρική, τὸ φαγητὸν καὶ τὸ ποτόν.

1. Ἡ γεῦσις. ἀλλ' ἄγε, θᾶσσον γευσόμεθ' (ἢ δοκιμασία)
 ἀλλήλων χαλκήρεσιν ἐγχείησιν. 20, 257—258. *Μεταφορά.*

2. Ὁ ὀπός, ὅστις τὸ λευκὸν ῥευστὸν γάλα ταχέως πῖζει,
 εἴαν τις αὐτὸν τῷ γάλακτι συμμιγνύῃ. ὡς δ' ὅτ' ὀπὸς γάλα λευκὸν
 ἐπειγόμενος συνέπηξεν ὑγρὸν ἐόν, μάλα δ' ὄκα περιτρέφεται κυκῶντι,
 ὡς ἄρα καρπαλίμως ἴησατο θυῶρον Ἄρηα. 5, 902—904. *Παρα-
 Βολή.*

3. Ὁ λέβης, ὅστις βράζει ἐνδοθεν ἐπειγόμενος ὑπὸ πολλοῖ
 πυρὸς καὶ ἀναλύει τὸ πάχος τοῦ ἀπαλοτρεφοῦς παχέος χοίρου ἀνα-
 βάλλον αὐτὸ πανταχόθεν, κάτωθεν δὲ ὑπάρχουσι κατὰ ἔηρα ξύλα.
 ὡς δὲ λέβης ζεῖ ἐνδον, ἐπειγόμενος πυρὶ πολλῷ, κνίσσην μελδόμενος
 ἀπαλοτρεφέος σιάλοιο, πάντοθεν ἀμβολάδην, ὑπὸ δὲ ξύλα κάγκανα
 κεῖται. ὡς τοῦ καλὰ ῥέεθρα πυρὶ φλέγετο, ζέε δ' ὕδωρ. 21,
 362—365. *Παραβολή.*

IV. Αἱ πράξεις τῶν ἀνθρώπων ἐν γένει.

1. (Ἐ ἀτμοσφαιρικὸς ἀήρ,) ἔ κατασκοπεύων ἀνήρ, ἢ σκοπιὰ (καὶ ὁ μέλας πόντος). ὕσσον δ' ἠεροειδὲς ἀνήρ ἴδεν ὀφθαλμοῖσιν ἦμενος ἐν σκοπιῇ, λεύσσω ἐπὶ οἶνοπα πόντον, τύσσω ἐπιθρόσκουσι θεῶν ὀψηχέες ἵπποι. 5, 770—772. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

2. Ἡ διὰ τοῦ σχοινοῦ καθοδήγησις. αὐτὰρ ὑπερθε νίκης πείρατ' (ἢ καθοδήγησις) ἔχονται ἐν ἀθανάτοισι θεοῖσιν. 7, 101—102. *Μεταφορά.*

V. Ἡ μυθολογία.

1. Ὁ θεός. — 1. ἔπειτ' αὐτῷ μοι ἐπέσσυτο δαίμονι ἴσος. 5, 884. *Παραβολή.* — 2. Ἰδὲ Γ, XXII, 6. — 3. Ἰ. Γ, XXIII, β, 34.

2. Ἡ ὀργή τῶν θεῶν. Ἰ. Γ, XIV, 3.

3. Ὁ Ζεὺς. — 1. Ἰ. Γ, XXIII, ε, 7. — 2. Ἰ. Γ, XXIII, ζ, 30. — 3. Ἰ. Γ, XXIII, ε, 12. — 4. Ἰ. Γ, XXII, 13.

4. Ὁ Ὕλλυμπος καὶ ὁ Ζεὺς. Ἰ. Γ, XXIII, ζ, 31.

5. Ὁ πατήρ Ζεὺς. Ἰ. Γ, XXII, 17.

6. Ὁ πατήρ Ζεὺς (καὶ ἡ ἀστραπή). τῆλε δὲ χαλκὸς λάμψ' ὡς τε στεροπὴ παῖρὸς Διός. 10, 153—154. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

7. Ὁ σύζυγος τῆς καλλιόμου Ἥρας, (ἢ ἀστραπή, ἢ πολλή καὶ ἀκατάπαυστος βροχή, ἢ χάλαζα, ἢ χιών, αἱ πεδιάδες, τὸ στόμα ἀντὶ τοῦ ὀδυνηροῦ πολέμου καὶ ὁ ὀδυνηρὸς πόλεμος). ὡς δ' ἔτ' ἀν' ἀστράπη πότις Ἥρης ἠυκόμοιο, τρύχων ἢ πολὺν ὄμβρον ἀθέσφατον ἢ ἐ χάλαζαν ἢ νιφετόν, ὅτε πέρ τε χιών ἐπάλυνεν ἀρούρας, ἢ ἐ ποθι πτολέμοιο μέγα στόμα (τὸ στόμα ὡς συνεκδογὴ ἀντὶ τοῦ ὀδυνηροῦ πολέμου) πευκεδανοῖο, ὡς πυκίν' ἐν στήθεσσι ἀνεστενάχιζ' Ἀγαμέμνων νειόθεν ἐκ κραδίης, τρομέοντο δὲ οἱ φρένες ἐντός. 10, 5—10. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς παραβολῆς καὶ μιᾶς συνεκδοχῆς.*

8. Ὁ ὠργισμένος Ζεὺς καὶ ἡ ἐκδίχησις τῶν θεῶν. Ἰ. Γ, XXIII, ε, 14.

9. Ὁ υἱὸς τοῦ κρυφίνου Κρόνου καὶ ἡ διοσημεία. Ἰ. Γ, XXIII, ζ, 11.

10. Ἡ ἀστραπή τοῦ αἰγιόχου Διός. Ἰ. Γ, VI, 2.

11. Ὁ φοβερός κεραυτὸς τοῦ μεγάλου Διός. Ἰ. Γ, XXIII, γ, 10.

12. Ὁ τὰς ἀστραπὰς ἐγείρων Ζεὺς. Ἰ. Γ, XXIII, ζ, 23.

13. Ὁ τοῖς ἀνθρώποις τὰ βέλη του δεικνύων μητίετα Ζεὺς. Ἰ. Γ, XXIII, ζ, 62.

14. Ἡ ἀστραπή, ἥντινα ὁ υἱὸς τοῦ Κρόνου λαβὼν εἰς τὴν χεῖρα τινάζει ἀπὸ τοῦ φωτεινοῦ Ὀλύμπου δεικνύων σημεῖον εἰς τοὺς ἀνθρώπους, αἱ δὲ λάμπεις αὐτῆς εἶναι φωτεινότεραι. βῆ δ' ἔμην ἀστεροπῆ ἑναλίγκιος, ἦν τε Κρονίων χειρὶ λαβὼν ἐτίναξεν ἀπ' αἰγλήεντος Ὀλύμπου, δεικνὺς σῆμα βροτοῖσιν· ἀρίζηλοι δὲ οἱ αὐγαί· ὡς τοῦ χαλκὸς ἔλαμπε περὶ στήθεσσι θεόντος. 13, 242—245. Παραβολή.

15. (Τὸ πῦρ, ἡ γῆ, ἡ καταβόσκησις, ἡ πυροπόλησις, ὁ στεναγμός,) ὁ κεραυνοβόλος Ζεὺς, ὅστις ὀργιζόμενος κυπαῖ τὴν γῆν περὶ τὸν Τυφώα παρὰ τοῖς Ἀρίμοις, ὅπου λέγουσιν ὅτι εἶναι ἡ κοίτη τοῦ Τυφώεως. οἱ δ' ἄρ' ἴσαν, ὡς εἴ τε πυρὶ χθῶν πᾶσα νέμωτο (ἡ καταβόσκησις ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τῆς πυροπλήσεως)· γαῖα δ' ὕπεστενάχιζε (ὁ στεναγμὸς ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τῆς δονήσεως)· Διὶ ὡς τερπικεραυνοῦ χωομένω, ὅτε τ' ἀμφὶ Τυφώε γαίαν ἰμάσση εἰν Ἀρίμοις, ὅθι φασὶ Τυφώεος ἔμμεναι εὐνάς. ὡς ἄρα τῶν ὅπο ποσὰ μέγα στεναχίζετο (ὁ στεναγμὸς ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τῆς δονήσεως) γαῖα ἐρχομένων. 2, 780—785. Πολυχρωμικὸν σίμπλεγμα δύο παραβολῶν καὶ τριῶν μεταφορῶν.

16. Ἡ πορφυρᾶ ἴρις, ἥντινα ὁ Ζεὺς ἐξαπλώνει ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ὡς σημεῖον διὰ τοὺς ἀνθρώπους ἢ πολέμου ἢ ψυχροῦ χειμῶνος, ὅστις τοὺς μὲν ἀνθρώπους κάμνει νὰ παύσωσι τὰ ἔργα τῶν ἐπὶ τῆς γῆς, λυπεῖ δὲ τὰ πρόβατα. ἤντε πορφυρέην ἴριν θνητοῖσι· τανύστη Ζεὺς ἐξ οὐρανόθεν, τέρας ἔμμεναι ἢ πολέμοιο ἢ καὶ χειμῶνος δυσθαλπέος, ὅς ῥά τε ἔργων ἀνθρώπου ἀνέπαυσεν ἐπὶ χθονί, μῆλα δὲ κήδει, ὡς ἡ πορφυρὴ νεφέλη πυκασασα ἔαυτὴν δύσσει Ἀχαιῶν ἔθνος, ἔχειρε δὲ φῶτα ἕκαστον. 17, 547—552. Παραβολή.

17. Ὁ πελώριος Ἄρης. πύατ' ἐπειθ' οἴος τε πελώριος ἔρχεται Ἄρης. 7, 208—209. Παραβολή.

18. Ὁ δορουσεύτης Ἄρης, (τὸ ὀλέθριον πῦρ, τὰ ὄρη, ἡ μανία, ἡ πυροπόλησις καὶ αἱ λόχμαι τοῦ πυκνοῦ δάσους). μαινέτο δ', ὡς ὅτ' Ἄρης ἐγγεσπάλος ἢ ὀλοὸν πῦρ σῦρσει μαινῆται (ἡ μανία ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τῆς πυροπόλησεως) βαθέης ἐν τάρφεσιν ὕλης. 15, 605—606. Πολυχρωμικὸν σίμπλεγμα μιᾶς παραβολῆς καὶ μιᾶς μεταφορᾶς.

19. Ὁ ἀνθρωποφθόρος Ἄρης, ὅστις πηγαίνει εἰς τὸν πόλεμον

ἀκολουθούμενος ὑπὸ τοῦ ἰσχυροῦ καὶ ἀτρομήτου υἱοῦ αὐτοῦ, του καὶ τὸν χαρακτηριστὸν πολεμιστὴν φοβίζοντος Φόβου· οὗτοι οἱ δύο ἐκ τῆς Θρηάκης ἐκστρατεύουσι εἰς τοὺς Ἐφύρους ἢ εἰς τοὺς Φλεγύας, διότι δὲν ἀκούουσι καὶ τοὺς δύο, ἀλλὰ εἰς τὸ ἐν μέρος μόνον διδουσι δόξαν. οἷος δὲ βροταλοιογὸς Ἄρης πόλεμον δὲ μέτεισι, τῷ δὲ Φόβος, φίλος υἱός, ἄμα κρατερὸς καὶ ἀταρβής, ἔσπετο, ὅς τ' ἐφόβητε ταλάφρονά περ πολεμιστὴν· τῷ μὲν ἄρ' ἐκ Θρηάκης Ἐφύρους μετὰ θωρήσσεσθον ἢ μετὰ Φλεγύας μεγαλήτορας· οὐδ' ἄρα τῷ γε ἔκλυον ἀμφοτέρων, ἐτέροισι δὲ κῦδος ἔδωκαν· τοιοῖοι Μηριόνης τε καὶ Ἰδομενεύς, ἀγοὶ ἀνδρῶν, ἦσαν ἐς πόλεμον κεκορυθμένοι αἴθιπι χαλκῷ. 13, 298—305. *Παραβολή.*

20. Ὁ ἄσβεστος φλόξ τοῦ Ἡφαίστου. βῆ δὲ διὰ προμάχων κεκορυθμένος αἴθιπι χαλκῷ, δέξα κεκληγῶς, φλογὶ εἴκελος Ἡφαίστοιο ἄσβεστω. 17, 87—89. *Παραβολή.*

21. Ἡ τὰς τέχνας ὑπαγορεύουσα Ἀθηνᾶ. Ἰ. Γ, X, 3.

22. Ἡ ξανθὴ Δημήτηρ. Ἰ. Γ, XXII, 12.

23. Ὁ ἀκτινοβόλος Ὑπερίων. ὅπιθεν δὲ κορυσσάμενος βῆ Ἀχιλλεύς, τεύχεσι παμφαίνων ὡς τ' ἠλέκτωρ Ὑπερίων. 19, 317—398. *Παραβολή.*

24. Αἱ πικρὰς ὠδῖνας παρέχουσαι Εἰλείθυιαι, αἱ θυγατέρες τῆς Ἥρας. Ἰ. Γ, I, 6.

25. Ἡ μαινάς. ὡς φαμένη μείαροιο διέσσυτο μαινάδι ἴση. 22, 460. *Παραβολή.*

26. Οἱ παρὰ τοῖς ρεύμασι τοῦ Ὀκεανοῦ πρὸς τοὺς Πυγμαίους πεισματωδῶς μαχόμενοι γερανοί. Ἰ. Γ, XXIII, β, 61.

VI. Ἡ ἱερουργία.

1. Ὁ μουγγρίζων ταῦρος, ὄντινα σύρουσι νεανίαὶ πρὸς βωμόν τοῦ ἄνακτος¹⁾ τῆς Ἐλίκης,²⁾ καὶ ὁ σεισίχθων εὐαρεστεῖται δι' αὐτά. αὐτὰρ ὁ θυμὸν ἔισθε καὶ ἤρυγεν, ὡς ὅτε ταῦρος ἤρυγεν ἐλκόμενος Ἐλικώνιον ἀμφὶ ἄνακτα, κόβρων ἐλκόντων· γάνυται δὲ τε τοῖς ἐνοσίχθων· ὡς ἄρα τιν γ' ἐρυγόντα λίπ' ὀστέα θυμὸς ἀγῆνωρ· 20, 403—406. *Παραβολή.*

2. Ὁ ὅτε μὲν ἐναφαινόμενος ὅτε δὲ χρυπτόμενος παμφαίνων ὀλέθριος ἀστήρ, (αἱ σκιεραὶ νεφέλαι, ἢ ἀστραπὴ τοῦ αἰγιόχου

1) Τοῦ Ποσειδῶνος.

2) Ἐν Ἀχαΐα.

Διός, οἱ θειρισταί, οἵτινες ἐν τῷ χωραφίῳ πλουσίου τινὸς ἀνθρώπου κατὰ σειρὰν κατέναντι ἀλλήλων βαδίζουσι καὶ τὰ δράγματα τοῦ σίτου ἢ τῆς κριθῆς ἀλλεπαλλήλως θειρίζουσιν, οἱ λύκοι). οἶος δ' ἐκ νεφέων ἀναφαίνεται οὐλιος ἀστὴρ παμφαίνων, τοτὲ δ' αὐτὶς ἔδου νέφεα σκιάεντα, ὡς Ἐκτωρ ὅτε μὲν τε μετὰ πρῶτοισι φάνεσκεν, ἄλλοτε δ' ἐν πυράτοισι κελεύων· πᾶς δ' ἄρα χαλκῷ λάμπ' ὡς τε στεροπῆ πατρὸς Διὸς αἰγιόχοιο. οἱ δ', ὡς τ' ἀμητήρες ἐναντίοι ἀλλήλοισιν ὄγμον ἐλαύνωσιν, ἀνδρὸς μάκαρος κατ' ἄρουραν πυρῶν ἢ κριθέων· τὰ δὲ δράγματα ταρφέα πίπτει· ὡς Τρῶες καὶ Ἀχαιοὶ ἐπ' ἀλλήλοισι θορόντες δῆρουν, οὐδ' ἕτεροι μνῶντ' ὄλοοιο φόβοιο. Ἰσας δ' ὑσμίνῃ κεφαλᾶς ἔχεν, οἱ δὲ λύκοι ὡς θῦνον. 11, 62—73. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα τεσσάρων παραβολῶν.*

VII. Ὁ χορός.

Τὸ χόρευμα, οἶδα δ' ἐνὶ σταδίῃ δηΐφ μέλπεσθαι Ἄρηι (νὰ μάχωμαι πρὸς χάριν τοῦ Ἄρεως). 7, 241. *Μεταφορᾶ.*

VIII. Ἡ ἀρχιτεκτονική.

1. Δύο δοκοί, αἷς ἔμπειρος τέκτων συναρμόζει εἰς προφύλαξιν ἀπὸ τῆς βίας τῶν ἀνέμων. ἀγκᾶς δ' ἀλλήλων λαβέτην χερσὶ στιβαρῆσιν, ὡς ὅτ' ἀμείβοντες, τοὺς τε κλυτὸς ἤραρε τέκτων, δώματος ὑψηλοῖο, βίας ἀνέμων ἀλεείνων. 23, 711—713. *Παραβολή.*

2. Ὁ ἀνὴρ, ὅστις κτίζει πυκνοῖς λίθοις τοῖχον ὑψηλῆς οἰκίας πρὸς ἀποφυγὴν τῆς βίας τῶν ἀνέμων. ὡς δ' ὅτε τοῖχον ἀνὴρ ἀράρη πυκνοῖσι λιθοῖσι δώματος ὑψηλοῖο, βίας ἀνέμων ἀλεείνων, ὡς ἄραρον κόρυθές τε καὶ ἀσπίδες ὀμφαλόεσσαί. 16, 212—214. *Παραβολή.*

3. Ἡ στήλη (καὶ τὸ ὑψίφυλλον δένδρον). οὕτε γὰρ ἐξοπίσω φυγέειν δύνατ' οὐτ' ἀλέασθαι, ἀλλ' ὡς τε στήλην ἢ δένδρον ὑψιπέτηλον ἀτρέμας ἐσταότα στήθος μέσον οὐτασε δουρὶ ἦρωι Ἰδομενεύς. 13, 436—439. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

4. Ἡ ἀκίνητος μένουσα στήλη, ἣτις ἴσταται ἐπὶ μνημείου ἀνδρὸς ἢ γυναικός. ὡς τε στήλη μένει ἔμπεδον, ἢ τ' ἐπὶ τύμβῳ ἀνέρος ἐστήκη τεθνηθὸς ἢ ἢ γυναικός, ὡς μένον ἀσφαλῶς περικαλλέα δίφρον ἔχοντες. 17, 434—436. *Παραβολή.*

IX. Ἡ ἐλεφαντουργική.

Ἡ τὸ ἐλεφαντέδοντον μετὰ πορφύρας βάφασα Μαιονίς ἢ Καρία γυνή, (ἢ στολις τῶν παρειῶν τῶν ἵππων, ἢ θάλαμος, ὁ βασιλεὺς, ἢ ἱππηλάτης). ὡς δ' ὅτε τις τ' ἐλέφαντα γυνή φοίνικι μίγην Μηονίς ἢ Κάειρα, παρῆιον ἔμμεναι ἵππων· κεῖται δ' ἐν θαλάμῳ, πολέες τέ μιν ἠρήσαντο ἱππῆες φορέειν, βασιλῆι δὲ κεῖται ἄγαλμα, ἀμφότερον, κόσμος θ' ἵππῳ ἐλατῆρι τε κῦδος· τοῖσι τοι, Μενέλαε, μιάνην αἵματι μηροῖ ἐσφυέες κνημαί τε ἰδὲ σφυρὰ κάλ' ὑπένερθε. 4, 141—147. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

X. Ἡ ξυλουργική.

1. Ὁ τῶν δρυτόμων ἀνδρῶν μακρόθεν ἀκουόμενος κρότος, (αἱ κοιλάδες τοῦ ὄρου). τῶν δ', ὡς τε δρυτόμων ἀνδρῶν ὀρουμαγδὸς ὄρωρεν ὄρεος ἐν βήσση, ἔκαθεν δὲ τε γίνετ' ἀκουή· ὡς τῶν ὄρνυτο δοῦπος ἀπὸ χθονὸς ἐυρουδείης. 16, 633—635. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

2. Ὁ ἀμαξοποιός, ὁ ἠκονημένος πέλεκος καὶ ὁ γῦρος τοῦ τροχοῦ τῆς ἀμάξης. Ἰδὲ Γ, XXIII, γ, 16.

3. Ἡ στάθμη, δι' ἧς κανονίζουσι τὸ ναυπηγῆσιμον ξύλον αἱ χεῖρες τοῦ ἐμπείρου τέκτονος, (ἢ τὰς τέχνας ὑπαγορεύουσα Ἀθηνᾶ). ὡς τε στάθμη δόρυ νήιον ἐξιθύνει τέκτονος ἐν παλάμῃσι δαήμονος, ὅς ῥά τε πάσης εὐ εἰδῆ σοφίης ὑποδημοσύνησιν Ἀθήνης, ὡς μὲν τῶν ἐπὶ ἴσα μάχῃ τέτατο πτόλεμός τε. 15, 410—413. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

4. Ὁ τὸ ξύλον σχίζων σκληρὸς πέλεκος καὶ ὁ ἀνήρ, ὅστις τεχνικῶς κόπτει τὸ ναυπηγῆσιμον ξύλον. αἰεὶ τοι κραδίη πέλεκος ὡς ἐστὶν ἀτειρής, ὅς τ' εἶσιν διὰ δουρὸς ὑπ' ἀνέρος, ὅς ῥά τε τέχνη νήιον ἐκτάμνησιν, ὀφέλλει δ' ἀνδρὸς ἐρωήν· ὡς σοὶ ἐνὶ στήθεσσι ἀτάρβητος νόος ἐστί. 3, 60—63. *Παραβολή.*

5. Οἱ τέκτονες ἄνδρες, οἱ νεοακονημένοι πελέκουες καὶ τὸ ναυπηγῆσιμον ξύλον. — 1. Ἰ. Γ, XXIII, γ, 11. — 2, Ἰ. Γ, XXIII, γ, 12.

XI. Ἡ κεραμευτική.

Ὁ κεραμεύς, ὅστις καθήμενος δοκιμάζει τὸν πρὸς τὰς χεῖρας κατάλληλον τροχόν, ἂν τρέχη. οἱ δ' ὅτε μὲν θρέξασκον ἐπισταμέ-

νοισι πόδεςσι βραία μάλ', ὡς ὅτε τις τροχὸν ἄρμενον ἐν παλάμησιν ἐζόμενος κεραμεὺς πειρήσεται, αἶ κε θέησιν. 18, 599—601. *Παραβολή.*

XII. Ἡ ὕφαντουργία.

1. Ἡ κερκίς, ἣτις εἶναι πλησίον τοῦ στήθους καλλιζώνου γυναικός, ἣτις τὴν κρόκην διὰ τῆς κερκίδος ἐξελκύει πολὺ καλῶς μὲ τὰς χεῖράς της διὰ μέσου τοῦ στήμονος. ἐπὶ δ' ὄρνυτο διὸς Ὀδυσσεὺς ἄγχι μάλ', ὡς ὅτε τις τε γυναικὸς ἐυζώνοιο στήθεός ἐστι κανών, ὅν τ' εἶδ' μάλα χερσὶ τανύσση πηγίον ἐξέλκουσα παρ' ἐκ μίτον, ἀγρόθι δ' ἴσχει στήθεος· ὡς Ὀδυσσεὺς θέεν ἐγγύθεν. 23, 759—763. *Παραβολή.*

2. Ἡ χρηστὴ ἀποχειροβίτοτος γυνή, ἣτις ἔχουσα τὴν τρυτάνην καὶ λαβοῦσα τὸ βάρος καὶ τὸ μαλλίον ζυγίζει ἰσάζουσα τὰ δύο μέρη, ἵνα λάβῃ ποταπὸν μισθὸν διὰ τὰ τέκνα της. ἔχον ὡς τε τάλαντα γυνή χερνήτης ἀληθῆς, ἥ τε σταθμὸν ἔχουσα καὶ εἴριον ἀμφὶς ἀνέλκει ἰσάζουσα, ἵνα παισὶν ἀεικέα μισθὸν ἄρῃται· ὡς μὲν τῶν ἐπὶ ἴσα μάχη τέτατο πτόλεμός τε. 12, 433—436. *Παραβολή.*

XIII. Ἡ βυρσοδεψική.

Ὁ ἀνὴρ, ὅστις θίδει τοῖς συνεργάταις του τὸ μὲ ἄλειμμα ποτισμένον δέρμι τοῦ μεγάλου ταύρου νὰ τὸ τεντώσωσιν, αὐτοὶ δὲ λαβόντες καὶ σταθέντες ἐν ἀποστάσει κύκλῳ τεντῶνο σιν αὐτό, καὶ εὐθὺς ἀποχωρίζεται ἡ ὑγρασία καὶ εἰσθύει τὸ πάχος εἰς τὸ δέρμα, ἐπειδὴ πολλοὶ τὸ σύρουσιν, καὶ ὅλον τὸ δέρμα εἶναι τεντωμένον, (ἢ μέθη). ὡς δ' ὅτ' ἀνὴρ ταύροιο βοὸς μεγάλοιο βοεῖην λαοῖσιν δώῃ τανύειν, μεθύουσαν (ἢ μέθη ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τοῦ ὅτι εἶναι τι ποτισμένον) ἀλοιφή· δεξάμενοι δ' ἄρα τοὶ γε διαστάντες τανύουσι κυκλός, ἄφαρ δὲ τε ἱμάς ἔβη. δύνει δὲ τ' ἀλοιφή, πολλῶν ἐλκόντων, τάνυται δὲ τε πᾶσα διὰ πρό· ὡς οἱ γ' ἔνθα καὶ ἔνθα νέκυν ὀλίγη ἐνὶ χώρῃ εἴλκεον ἀμφοτέροι. 17, 389—395. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς παραβολῆς καὶ μιᾶς μεταφορᾶς.*

XIV. Ὁ πολιτικὸς βίος.

1. Ὁ βασιλεύς. Ἴδὲ Γ, IX.

2. Οἱ ἐν ταῖς συνελεύσεσι διεστραμμένας δίκας κρίνοντες ἄνδρες, οἵτινες ἀποδιώκουσι τὴν δικαιοσύνην. Ἴ. Γ, XXIII, ε, 14.

3. (Ὁ ἀναβαίνων καπνός, ὁ εὐρύς οὐρανός,) ἡ καιομένη πόλις, ἣτις εἰς πάντας μὲν προξενεῖ φροντίδας, εἰς πολλοὺς δὲ ἐπιφέρει θλίψεις, (ἢ ἕρῃ τῶν θεῶν). ὡς δ' ὅτε καπνὸς ἰὼν εἰς οὐρανὸν εὐρὸν ἵκηται ἄστεος αἰθομένοιο, θεῶν δέ ἐ μῆνις ἀνήκε. πᾶσι δ' ἔθθηκε πόνον, πολλοῖσι δὲ κήδε' ἐφήκεν, ὡς Ἀχιλεὺς Τρώεσσι πόνον καὶ κήδε' ἔθθηκεν. 21, 522—525. Πολυχρωμικὴ παραβολή.

XV. Ὁ πόλεμος.

1. Ὁ ὀδυνηρὸς πόλεμος. Ἰδὲ Γ, V, 7.

2. Ὁ πύργος. — 1. ἤριπε δ', ὡς ὅτε πύργος, ἐνὶ κρατερῇ ὑσμίνῃ. 4, 462. Παραβολή. — 2. Αἶας δ' ἐγγύθεν ἦλθε φέρων σάκος ἤνυτε πύργον. 7, 219. Παραβολή. — 3. Αἶας δ' ἐγγύθεν ἦλθε φέρων σάκος ἤνυτε πύργον. 11, 485. Παραβολή. — 4. Αἶας δ' ἐγγύθεν ἦλθε φέρων σάκος ἤνυτε πύργον. 17, 128. Παραβολή.

3. Τὸ βέλος, Ἰ. Γ, I, 6.

4. Ὁ λαμπρὸς σίδηρος. Ἰ. Γ, XXIII, δ, 2.

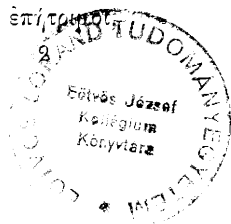
5. Ὁ μέγας στρατὸς τῶν λαῶν. Ἰ. Γ, XXIII, ζ, 11.

6. Ἐννεαχιχίλιοι ἢ δεκαχιχίλιοι κραυγάζοντες μαχόμενοι ἄνδρες. ὁ δ' ἔβραχε χάλκεος Ἄρης, ὅσόν τ' ἐννεάχιλοι ἐπίαχον ἢ δεκάχιλοι ἄνδρες ἐν πολέμῳ ἔριδα ξυνάγοντες Ἄρης. 5, 859—861. Παραβολή.

7. Ἐννεά ἢ δέκα χιλιάδες μάχην συνάπτοντες καὶ φωνάζοντες ἄνδρες. ὅσόν τ' ἐννεάχιλοι ἐπίαχον ἢ δεκάχιλοι ἄνδρες ἐν πολέμῳ, ἔριδα ξυνάγοντες Ἄρης, τόσσην ἐκ στήθεσφιν ὅπα κρείων ἐνοσίχθων ἦκεν. 14, 148—151. Παραβολή.

8. Ἡ σάλπιγξ, ἣστινος ἢ φωνὴ γίνεται ἐξάκουστος πολιορκούντων τὴν πόλιν τῶν ψυχοφθόρων ἐχθρῶν. ὡς δ' ὅτ' ἀριζήλη φωνή, ὅτε τ' ἴαχε σάλπιγξ ἄστου περιπλομένων δηίων ὑπο θυμοραϊστέων, ὡς τότε ἀριζήλη φωνὴ γένετ' Αἰακίδαο. 18, 219—221. Παραβολή.

9. Ὁ φθάνων εἰς τὸν αἰθέρα καπνός, ὅστις ἔρχεται ἀπὸ πόλεως μεμακρυσμένης νήσου, ἦντινα πολιορκοῦσιν ἐχθροί, ἐνῶ οἱ πολιορκούμενοι καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν ἐν τῇ ἀποτροπαίῳ μάχῃ διακρίνονται· ἅμα δὲ δύση ὁ ἥλιος, καίονται ἀλλεπάλληλοι πυραὶ, ὠντινων ἢ λάμψις ἀναβαίνει ὑψηλά, ἵνα τὴν ἰδῶσιν οἱ περιόικοι καὶ ἔλθωσι μετὰ τῶν πλοίων των εἰς βοήθειαν. ὡς δ' ὅτε καπνὸς ἰὼν ἐξ ἄστεος αἰθέρ' ἵκηται, τηλόθεν ἐκ νήσου, τὴν δήιοι ἀμφιμάχονται, οἳ τε πανημέριοι στυγερά φρίνονται Ἄρηι ἄστεος ἐκ σφετέρου· ἅμα δ' ἠελίῳ καταδύντι πυρσοὶ τε φλεγέθουσιν ἐπίτροποι.

ὄψοσε δ' αὐγὴ γίνεται αἰσσοῦσα, περικτιόνεσσιν ἰδέσθαι, αἶ κέν πως σὺν νηυσὶν Ἄρω ἀλκτῆρες ἴκωνται· ὡς ἄπ' Ἀχιλλῆος κεφαλῆς σέλας αἰθέρ' ἴκανεν. 18, 207—214. *Παραβολή.*

XVI. Ἡ θήρα.

1. Ἡ πλεκτάνη. — 1. ἄσπον ἴθ', ὡς κεν θάσπον ὀλέθρου πείραθ' (τὸ εἰμαρμένον) ἴκηαι. 6, 143. *Μεταφορά.* — 2. γνωτὸν δέ, . . . ὡς ἦδη Τρώεσσιν ὀλέθρου πείρατ' (τὸ εἰμαρμένον) ἐφῆπται. 7, 401—402. *Μεταφορά.* — 3. αὐτὰρ Ἀχαιοὶ οὐ μενέουσα, εἰ δὴ σφιν ὀλέθρου πείρατ' (τὸ εἰμαρμένον) ἐφῆπται. 12, 78—79. *Μεταφορά.* — 4. ἄσπον ἴθ', ὡς κεν θάσπον ὀλέθρου πείραθ' (τὸ εἰμαρμένον) ἴκηαι. 20, 429. *Μεταφορά.*

2. Ἡ ἐξάπλωσις τῆς ἀδιαρρήκτου καὶ ἀλύτου πλεκτάνης. τῷ δ' ἔριδος κρατερῆς καὶ ὁμοίου πολέμοιο πείρας (ταλαιπωρίαν) ἐπαλλάξαντες ἐπ' ἀμφοτέροισι τάνυσσαν, ἄρρηκτὸν τ' ἄλυτόν τε.¹⁾ 13, 358—360. *Μεταφορά.*

3. Οἱ ταχεῖς θηρευταὶ κύνες καὶ οἱ ἀκμάζοντες κυνηγοί. Ἰδὲ Γ, XXIII, β, 26.

4. Οἱ κύνες καὶ ὁ λέων. καταπτώσσουσι, κύνες ὡς ἀμφὶ λέοντα. 5, 476. *Παραβολή.*

5. Ὁ ἀρπακτικὸς λέων, ὅντινα θέλουσι νὰ φονεύσωσιν ὄλοι οἱ ἄνδρες τοῦ δήμου συναθροισζόμενοι, αὐτὸς δὲ πρῶτον μὲν ἔρχεται καταφρονῶν αὐτούς, ἀλλ' ὅταν τις τῶν ταχέων ἐν τῇ μάχῃ νεανιῶν τὸν κτυπήσῃ μὲ δόρου, συστρέφεται πρὸς πῆδημα ἀνοίξας τὸ στόμα, ὑφρίζουσι δὲ οἱ ὀδόντες του, στενάζει ἐνδοθεν ἐν τῇ καρδίᾳ ἢ γενναία ψυχὴ του, καὶ κτυπαῖν μὲ τὴν οὐρὰν ἀμφοτέρωθεν τὰς πλευράς καὶ τὰ ἰσχία του διεγείρει ἑαυτὸν εἰς τὴν μάχην, καὶ μὲ πυρῶδες βλέμμα καὶ ὀργὴν ὀργᾶ ἐναντίον, ὅπως ἢ φονεύσῃ τινὰ ἐκ τῶν ἀνδρῶν ἢ αὐτὸς φονευθῆ ἢ ἐν τῇ πρώτῃ συμπλοκῇ τῆς μάχης. Πηλεΐδης δ' ἐτέρωθεν ἐναντίον ὠρτο, λέων ὡς σίντης, ὅν τε καὶ ἄνδρες ἀποκτάμενοι μεμᾶσαι ἀγρόμενοι, πᾶς δήμος· ὁ δὲ πρῶτον μὲν ἀτίζων ἔρχεται, ἀλλ' ὅτε κέν τις Ἀρηιδῶν αἰζηῶν δουρὶ βάλῃ, ἐάλη τε χανῶν, περὶ τ' ἀφρὸς ὀδόντας γίνεται, ἐν δὲ τέ οἱ κραδίη στένει ἄλκιμον ἦτορ, οὐρῇ δὲ πλευράς τε καὶ ἰσχία ἀμφοτέρωθε μαστίεται, ἐε δ' αὐτὸν ἐποτρύνει μαχέσασθαι· γλαυκιάων δ'

¹⁾ Ἡ ἔννοια τοῦ ὄλου εἶναι ὁ Ζεὺς καὶ ὁ Ποσειδῶν περιέπλεξαν ἀμφοτέρους, δηλαδὴ τοὺς Ἀχαιοὺς καὶ τοὺς Τρῶας εἰς ἀκατάπαυστον πόλεμον.

ἰθὺς φέρεται μένει, ἣν τινα πέφνη ἀνδρῶν ἢ αὐτὸς φθίεται πρώτῳ ἐν ὁμίλῳ· ὡς Ἀχιλλῆ' ὄτρυνε μένος καὶ θυμὸς ἀγήνωρ ἀντίον ἐλθέμεναι μεγαλήτορος Αἰνείαιο. 20, 164—175. *Παραβολή.*

6. Ἡ περὶ τὰ τέκνα τῆς στέκουσα λέαινα, ἦντινα, ἐνῶ φέρεται τὰ τέκνα τῆς, συναντῶσι κυνηγοί, αἷτη δὲ ὑπερφηανεύεται διὰ τὴν δύναμίν τῆς καὶ συνοφρουοῦται¹⁾ καλύπτουσα τοὺς ὀφθαλμούς (τὸ δάσος). Αἴας δ' ἀμφὶ Μενoitιάδῃ σάκος εὐρὸ καλύψας ἐστήκει ὡς τις τε λέων περὶ οἷσι τέκεσσιν, ᾧ ῥά τε νήπι' ἄγοντι συναντήσονται ἐν ὕλῃ ἄνδρες ἐπακτῆρες· ὁ δὲ τε σθένει βλεμμαίνει· πᾶν δέ τ' ἐπισκύνιον κάτω ἔλκεται ὅσσε καλύπτων· ὡς Αἴας περὶ Πατρόκλῳ ἦρωι βεβήκει. 17, 132—137. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

7. Ὁ πυκνογένειος λέων, οὔτινος τοὺς σκύμους ἤρπασε κυνηγὸς ἀνὴρ, αὐτὸς δὲ λυπεῖται ἐλθῶν ὕστερον, καὶ τρέχει ἐρευνηῶν τὰ ἔχνη τοῦ ἀνδρός, ἵνα τὸν εὔρη που, διότι δριμυτάτῃ ὀργῇ κατέχει αὐτόν· (τὸ πυκνὸν δάσος καὶ οἱ κοιλάδες). τοῖσι δὲ Πηλεΐδης ἀδινού ἐξῆρχε γόοιο, χεῖρας ἐπ' ἀνδροφόνους θέμενος στήθεσιν ἐταίρου, πυκνὰ μάλα στενάχων ὡς τε λῖς ἠυγένειος, ᾧ ῥά θ' ὑπὸ σκύμους ἐλαφηβόλος ἀρπάσῃ ἀνὴρ ὕλης ἐκ πυκινῆς· ὁ δὲ τ' ἄχνηται ὕστερος ἐλθῶν, πολλὰ δέ τ' ἄγκε' ἐπῆλθε μετ' ἀνέρος ἔχνη ἐρευνηῶν, εἴ ποθεν ἐξεύροι· μάλα γὰρ δριμύς χόλος αἰρεῖ· ὡς ὁ βαρὺ στενάχων μετεφώνεε Μυρμιδόνεσσιν. 18, 316—323. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

8. Οἱ ὑπὸ τῶν θηρευτῶν φονευθέντες δύο λέοντες, (ἡ κορυφὴ τοῦ ὄρους, τὸ πυκνὸν δάσος, οἱ βόες, τὰ παχέα πρόβατα, ἡ μάνδρα, αἱ ὑψηλαὶ ἐλάται). οἷ τῷ γε λέοντε δύο ὄρεος κορυφῆσιν ἐτραφέτην ὑπὸ μητρὶ βαθείης τάρφεισιν ὕλης· τῷ μὲν ἄρ' ἀρπάζοντε βόας καὶ ἔφια μῆλα σταθμοὺς ἀνθρώπων κεραΐζετον, ὄφρα καὶ αὐτῶ ἀνδρῶν ἐν παλάμησι κατέκταθεν δέξι χαλκῷ· τοίῳ τῷ χεῖρεσσιν ὑπ' Αἰνείαιο δαμέντε κλιπεσέτην ἐλάτησιν εἰκότες ὑψηλῆσι. 5, 554—560. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο παραβολῶν.*

9. Οἱ λέοντες καὶ οἱ ἄνθρωποι, μεταξὺ ὧν δὲν ὑπάρχουσι πιστοὶ ὄρκοι, διότι πάντοτε κακὰ ἐναντίον ἀλλήλων σκέπτονται, (οἱ λύκοι καὶ τὰ ἄρνια, οἵτινες δὲν ὁμοφρονοῦσιν). ὡς αὐκ ἔστι λέουσι καὶ ἀνδράσιν ὄρκια πιστά, οὐδὲ λύκοι τε καὶ ἄρνες ὁμόφρονα θυμὸν ἔχουσι, ἀλλὰ κακὰ φρονέουσι διαμπερὲς ἀλλήλοισιν, ὡς οὐκ ἔστ' ἐμὲ καὶ σὲ φιλήμεναι, οὔτε τι νῶιν ὄρκια ἔσσονται. 22, 262—266. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

10. Ἡ πάροδαλις, ἥτις ἔρχεται ἐναντίον κυνηγοῦ χωρὶς νὰ

¹⁾ Καταβιβάζει τὰς ὄφρως.

τρομάζῃ οὐδὲ νὰ φοβῆται, ὅταν ἀκούσῃ τὰς ὑλακὰς τῶν κυνῶν, διότι καὶ ἂν προφθάσῃ ὁ κυνηγὸς νὰ τὴν πληρώσῃ ἢ νὰ τὴν κτυπήσῃ, ἐκείνη καίτοι τρουπημένη ὑπὸ δόρατος δὲν χάνει τὴν δυνάμιν της, ἕως οὗ ἢ πολεμήσῃ ἢ καταβληθῆ· (τὸ πυκνὸν δάσος). ἤντε πάρδαλις εἰσι βαθεῖης ἐκ ξυλόχοιο ἀνδρὸς θηρητῆρος ἐναντίον, οὐδέ τι θυμῷ ταρβεῖ οὐδὲ φοβεῖται, ἐπεὶ κεν ὑλαγμὸν ἀκούσῃ· εἶ περ γὰρ φθάμενός μιν ἢ οὐτάσῃ ἢ βάλῃσιν, ἀλλὰ τε καὶ περὶ δουρί πεπαρμένη οὐκ ἀπολήγει ἀλκῆς, πρὶν γ' ἢ ἐξυμβληθῆναι ἢ δαμῆναι· ὡς Ἀντήγορος υἱὸς ἀγαυοῦ, διὸς Ἀγῆνωρ, οὐκ ἔθελεν φεύγειν, πρὶν πειρήσαι· Ἀχιλλῆος. 21, 573—580. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

11. Ὁ ἰσχυρὸς κάρπος, ὅστις εὐκόλως διασκορπίζει τοὺς τε κύνεας καὶ τοὺς ἀκμάζοντας κυνηγούς, (τὰ ὄρη καὶ αἱ κοιλάδες). ἔθυσεν δὲ διὰ προμάχων συτ' εἵκελος ἀλκῆν καπρίῳ, ὅς τ' ἐν ὄρεσσι κύνεας θαλεροῦς τ' αἰζηοῦς ῥηιδίως ἐκέδασσεν ἐλιξάμενος διὰ βήσας· ὡς υἱὸς Τελαμώνος ἀγαυοῦ, φαίδιμος Αἴας, ῥεῖα μετεισάμενος Τρώων ἐκέδασσε φάλαγγα. 17, 281—285. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

12. Οἱ κύνες καὶ οἱ ἀκμαῖοι νεανίαι, οἵτινες τὸν τοὺς λευκοὺς ὀδόντας του μεταξὺ τῶν κυρτῶν σιαγόνων ἀκονίζοντα καὶ τρίζοντα κάρπον διώκουσιν, περὶ αὐτὸν ὀρμῶσι καὶ αὐτὸν καίτοι φοβερὸν ἔντα περιμένουσιν, (τὸ πυκνὸν δάσος). ὡς δ' ὅτε κάρπιον ἀμφὶ κύνες θαλεροὶ τ' αἰζηοὶ σεύονται, ὁ δὲ τ' εἰσι βαθεῖης ἐκ ξυλόχοιο θήγων λευκὸν ὀδόντα μετὰ γναμπτήσι γένουσιν· ἀμφὶ δὲ τ' αἰσσοῦνται, ὑπαὶ δὲ τε κόμπος ὀδόντων γίνεται· οἱ δὲ μένουσιν ἄφαρ, δεινὸν περ ἔοντα· ὡς ῥα τότε ἄμφ' Ὀδυσῆα Δίφιλον ἐσσεύοντο Τρώες. 11, 414—420. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

13. Ὁ κάρπος, ὅστις ἔχων πεποιθήσιν εἰς τὴν δυνάμιν του περιμένει τὸν πλησιάζοντα μέγαν ἀνδρῶν θόρουβον, οὐτινος ἀνορθοῦνται αἰ εἰς τὰ νῶτα αὐτοῦ τρίγες καὶ οἱ ὀφθαλμοὶ λάμπουσιν ὡς πῦρ, καὶ ὅστις ἀκονίζει τοὺς ὀδόντας του ἐπιθυμῶν ν' ἀποκρούσῃ καὶ τοὺς κύνεας καὶ τοὺς ἄνδρας, (τὰ ὄρη καὶ ἡ ἔρημος χῶρος). ἀλλ' οὐκ Ἰδομενεῖα φόβος λάβε τηλύγετον ὡς, ἀλλ' ἔμεν', ὡς ὅτε τις σὺς οὄρεσιν ἀλλκὶ πεποιθώς, ὅς τε μένει κολοσυρτὸν ἐπερχόμενον πολὺν ἀνδρῶν χῶρῳ ἐν οἰοπόλῳ, φρίσσει δὲ τε νῶτον ὑπερθεν· ὀφθαλμῶ δ' ἄρα οἱ πυρὶ λάμπετον· αὐτὰρ ὀδόντας θήγει, ἀλέξασθαι μεμαώς κύνεας ἢ δὲ καὶ ἄνδρας· ὡς μένειν Ἰδομενεὺς δουρικλυτός. 13, 470—476. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

14. Οἱ κύνες, οἵτινες πρὸ τῶν ἀκμαίων κυνηγῶν ὀρμῶσιν ἐναντίον πληγωμένου κάρπου· οὗτοι χρόνον τιὰ τρέχουσι ἔτοιμοι νὰ τὸν σπαράξωσιν, ἀλλ' ὅταν ὁ κάρπος στραφῆ πεποιθώς εἰς τὴν

δύναμίν του, ὀπισθοχωροῦσι καὶ φεύγουσιν ἄλλοι ἐδῶ καὶ ἄλλοι ἐκεῖ (τὸ πῦρ, ὃ τι ἐξαίφνης ἐκραγὲν καὶ ἐπιπεσὸν κατακαίει τὴν πόλιν τῶν ἀνδρῶν, καταστρέφονται δὲ οἱ οἴκοι ἐντὸς τῆς μεγάλης φλογός, ἦντινα μετὰ κρότου ἀναρριπίζει ἡ δύναμις τοῦ ἀνέμου· οἱ ἡμίονοι, οἵτινες κρατερὰν δύναμιν ἀναλαβόντες ἔλκουσιν ἐν πετρῶδει ἀτραπῷ ἢ δοκὸν ἢ μέγα ναυπηγήσημον ξύλον, ἐνῶ δὲ σπεύδουσιν, ὑποφέρει ἡ ψυγὴ των ἀπὸ καμάτου ἐμοῦ καὶ ἰδρωτός· τὸ ὄρος· ἢ διὰ μέσου ὅλης τῆς πεδιάδος ἐκτεινομένη δασώδης προβολὴ ὄρους, ἥτις σταματᾷ τὸ ὕδωρ, καὶ εὐθύς ἀπωθοῦσα αὐτὸ τὸ κάμνει νὰ ρέουσι πρὸς τὴν πεδιάδα, τὸ δὲ ὕδωρ δὲν δύναται μὲ τὴν δύναμίν του νὰ τὴν διαρρήξῃ· τὰ φοβερὰ ρεύματα τῶν μεγάλων ποταμῶν· τὸ πετῶν στίφος ψαυῶν ἢ κολοιῶν, οἵτινες δυνατὰ κραυγάζουσιν, ἔταν ἰδῶσιν ἐπερχόμενον ἰέρακα, ὅστις φέρει φόνον εἰς τὰ μικρὰ πτηνά· ἢ νεφέλη). Ἰθυσαν δὲ κύεσσι ἐοικότες, οἳ τ' ἐπὶ κάπρη βλημένῳ αἰξῶσι πρὸ κούρων θηρητήρων· ἔως μὲν γάρ τε θέουσι διαρραῖσαι μεμαῶτες, ἀλλ' ὅτε δὴ ῥ' ἐν τοῖσιν ἐλίξεται ἀλκι πεποιθώς, ἅψ τ' ἀνεχώρησαν διὰ τ' ἔτρεσαν ἄλλυδις ἄλλος. ὡς Τρῶες εἶως μὲν ὀμιλάδων αἰὲν ἔποντο νόσοντες ξίφεσιν τε καὶ ἔγχεσιν ἀμφιγύουσιν· ἀλλ' ὅτε δὴ ῥ' Αἴαντε μεταστρεφθέντε κατ' αὐτοὺς στατήσαν, τῶν δὲ τράπετο χρώς, οὐδέ τις ἔτλη πρόσσω αἶξας περὶ νεκροῦ δηρίσασθαι. ὡς οἳ γ' ἐμμεμαῶτε νέκυν φέρον ἐκ πολέμοιο νῆας ἐπιγλαφυράς· ἐπὶ δὲ πτόλεμος τέτατό σφιν ἄγριος ἤυτε πῦρ, τό τ' ἐπεσόμενον πόλιν ἀνδρῶν ὄρμενον ἐξαίφνης φλεγέθει, μινύθουσι δὲ οἴκοι ἐν σέλαϊ μεγάλῳ· τὸ δ' ἐπιβρέμει ἕς ἀνέμοιο· ὡς μὲν τοῖς ἵππων τε καὶ ἀνδρῶν αἰχμητῶν ἀζηγῆς ὀρυμαγδὸς ἐπήμειν ἐρχομένοισιν· οἳ δ', ὡς θ' ἡμίονοι κρατερὸν μένος ἀμφιβαλόντες ἔλκωσ' ἐξ ὄρεος κατὰ παιπαλόεσσαν ἀταρπὸν ἢ δοκὸν ἢ δόρυ μέγα νήιον· ἐν δὲ τε θυμὸς τειρεθ' ὀμοῦ καμάτῳ τε καὶ ἰδρῶ σπευδόντεσιν· ὡς οἳ γ' ἐμμεμαῶτε νέκυν φέρον. αὐτὰρ ὀπισθεν Αἴαντ' ἰσχανέτην, ὡς τε πρὸν ἰσχάνει ὕδωρ ὀλήεις, πεδίοιο διαπρῦσιον τετυχηκώς, ὅς τε καὶ ἰφθίμων ποταμῶν ἀλεγεινὰ ρέεθρα ἴσχει, ἄφαρ δὲ τε πᾶσι ῥόον πεδίον δὲ τίθησι πλάζων· οὐδέ τί μιν σθένει ῥήγνῦσι ῥέοντες· ὡς αἰεὶ Αἴαντε μάχην ἀνέεργον ὀπίσσω Τρῶων· οἳ δ' ἄμ' ἔποντο, δῶν δ' ἐν τοῖσι μάλιστα, Αἰνεΐας τ' Ἀγχισιᾶδης καὶ φαίδιμος Ἔκτωρ. τῶν δ', ὡς τε φαρῶν νέφος (ἢ νεφέλη ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τοῦ στίφους) ἔρχεται ἢ κολοιῶν, οὐλον κεκλήγοντες, ὅτε προΐδουσιν ἰόντα κίρκον, ὃ τε μικρῆσι φόνον φέρει ὀρνίθεσσι, ὡς ἄρ' ὑπ' Αἰνεΐα τε καὶ Ἔκτορι κούροι Ἀχαιῶν οὐλον κεκλήγοντες ἴσαν, λήθοντο δὲ χάρμης. 17, 725—759. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα πέντε παραβολῶν καὶ μιᾶς μεταφορᾶς.

15. Δύο ὑπερήφανοι κατὰ τῶν κυνηγετικῶν κυνῶν ἐπιπεσόν-
τες κάπροι. τῷ δ' ἂν' ἕμιλον ἰόντε κυδοίμεον, ὡς ὅτε κάπρω ἐν
κυσί θηρευτῆσι μέγα φρονέοντε πέσητον· ὡς ἔλεγον Τρῶας παλινορ-
μένω. 11, 324—326. *Παραβολή.*

16. Οἱ δύο κάπροι, οὔτινες ἐρχόμενον τὸν θόρυβον τῶν κυνη-
γῶν καὶ τῶν κυνῶν ὑπομένουσι καὶ πλαγίως ὀρμῶντες καὶ τοὺς
ὀδόντας τριζόντες τὸν δρυμὸν περὶ ἑαυτοὺς ἐκκόπτουσιν, ἕως οὐ
κτυπήσας τις αὐτοὺς φονεύσῃ, (τὰ ὄρη καὶ ὁ δρυμός). ἐκ δὲ τῷ
αἰξάντε πυλάων πρόσθε μαχέσθην, ἀγροτέροισι σύεσσι ἐοικότες, τῷ
τ' ἐν ὄρεσσι ἀνδρῶν ἡδὲ κυνῶν δέχεται κολοσυρτὸν ἰόντα, δοχμῷ τ'
αἰσσοῦντε περὶ σφίσι ἀνυτὸν ἔλην, πρυμνήν ἐκτάμνοντες, ὑπαὶ δὲ τε
κόμπος ὀδόντων γίνεσθαι, εἰς ὃ κέ τις τε βαλὼν ἐκ θυμὸν ἔλῃται· ὡς
τῶν κόμπει χαλκὸς ἐπὶ στήθεσσι φαεινὸς ἄντην βαλλομένων. 12,
145—152. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

17. Ὁ ταχύπους θηρευτῆς κύων, ὅστις ἐξόπισθεν δαγκάνει
τὴν ὀσφύν καὶ τὸν γλουτὸν τοῦ κάπρου ἢ λέοντος καὶ παρατηρεῖ
αὐτὸν στρεφόμενον. ὡς δ' ὅτε τις τε κύων σὺς ἀγρίου ἢ λέοντος
ἄπτηται· κατόπισθε, ποσὶν ταχέεσσι διώκων, ἰσχία τε γλουτοῦς τε,
ἐλίσσομένον τε δοκεῦσι, ὡς Ἐκτωρ ὤπαζε κάρηκομόωντας Ἀχαιοὺς,
αἰὲν ἀποκτείνων τὸν ὀπίστατον. 8, 338—342. *Παραβολή.*

18. Ὁ κυνηγός, ὅστις τοὺς λευκόδοντας κύνας διεγείρει ἐν-
αντίον κάπρου τινὸς ἢ λέοντος, (ἢ σφοδρὰ θύελλα, ἥτις ἐπιπεσοῦσα
διεγείρει τὴν κυανόχρουν θάλασσαν). ὡς δ' ὅτε πού τις θηρητῆρ
κύνας ἀργιτόδοντας σεύῃ ἐπ' ἀγροτέρῳ σὺ κάπριῳ ἢ λέοντι, ὡς ἐπ'
Ἀχαιοῖσιν σεῦσε Τρῶας μεγαθύμους Ἐκτωρ Πριαμίδης, βροτολοιβῆ
ἴσος Ἄρηι. αὐτὸς δ' ἐν πρώτοισι μέγα φρονέων ἐβεβήκει, ἐν δ' ἔπεσ'
ὁσμίνῃ ὑπεραεὶ ἴσος ἀέλλη, ἥ τε καθαλλομένη ἰοειδέα πόντον ὄρειναι.
11, 292—298. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο παραβολῶν.*

19. (Ἡ θύελλα,) ὁ κάπρος ἢ ὁ λέων, ὅστις συναισθανόμε-
νος τὴν δύναμίν του μεταξὺ κυνῶν καὶ κυνηγῶν στρέφεται, ἐνῶ
αὐτοὶ παρατάξαντες ἑαυτοὺς ὡς εἰς πύργον ἴστανται ἐναντίον του
καὶ ρίπτουσι πυκνὰ ἀπὸ τῶν χειρῶν αὐτῶν ἀκόντια, ἀλλὰ ἡ γενναία
καρδία τοῦ λέοντος δὲν τρομάζει καὶ δὲν ὑποχωρεῖ, καὶ ἡ τόλμη
του φονεῖ αὐτόν, ἐνῶ συγνήκις στρέφεται δοκιμάζων τὰς τάξεις
τῶν κυνηγῶν, οὔτινες, ὅπου ὀρμήσῃ, ἐκεῖ ὑποχωροῦσιν. ἀτὰρ ὃ γ',
ὡς τὸ πρόσθεν, ἐμάρνατο ἴσος ἀέλλη. ὡς δ' ὅτ' ἂν ἐν τε κύνεσσι
καὶ ἀνδράσι θηρευτῆσι κάπριος ἢ λέων στρέφεται σθένει βλεμεαί-
νων· οἱ δὲ τε πυργηδὸν σφέας αὐτοὺς ἀρτύναντες ἀντίον ἴστανται καὶ
ἀκοντίζουσι θαμειαὶ αἰχμὰς ἐκ χειρῶν· τοῦ δ' οὐ ποτε κυδάλιμον

κῆρ ταρβεῖ οὐδὲ φοβεῖται, ἀγνηορίη δέ μιν ἔκτα· ταρφέα τε στρέφεται στίχας ἀνδρῶν πειρητιζῶν· ὄπη τ' ἰθύση, τῆ τ' εἰκουσι στίχες ἀνδρῶν· ὡς Ἔκτωρ ἀν' ὄμιλον ἰὼν ἐλλίσσεθ' ἑταίρους, τάφρον ἐποτρύνων διαβαινέμεν. 12, 40—50. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο παραβολῶν.*

20. Τὸ θηρίον, ἔ τι κακὸν τι ἔπραξε καὶ φεύγει, πρὶν νὰ συναχθῆ πολὺ πλῆθος ἀνθρώπων, (ὁ κύων, ὁ βουκόλος καὶ αἱ βόες). ὅ γ' ἄρ' ἔτρεσε θηρί κακὸν ῥέξαντι ἑοικώς, ὅς τε κύνια κτείνιας ἢ βουκόλον ἀμφὶ βόεσσι φεύγει, πρὶν περ ὄμιλον ἀολλισθήμεναι ἀνδρῶν· ὡς τρέσε Νεστορίδης, ἐπὶ δὲ Τρῶές τε καὶ Ἔκτωρ ἠχῆ θεσπεσίη βέλεα στονόεντα χέοντο. 15, 586—590. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

21. Ὁ κερασφόρος ἔλαφος, ὄντινα ὁ κυνηγὸς διὰ τοῦ ἀπὸ τῆς χορδῆς τοῦ τόξου ριφθέντος βέλους ἐκτύπησεν, καὶ ἴστις τὸν μὲν κυνηγὸν διέφυγε φεύγων, ἐνόσφω τὸ αἷμά του ἤτο ὑπόθερμον καὶ τὰ γόνατά του ἐκινούοντο, ἀλλὰ κατεβλήθη ὑπὸ τοῦ ταξέος βέλους. Ἰ. Γ, XXIII, β, 34.

22. Ὁ κύων, ὅστις σηκώσας ἐκ τῆς φωλεᾶς τὸ ἐλαφόπουλον διώκει αὐτό, καὶ ἂν τοῦτο συγκύψαν διαφύγη, ὁ κύων ὄμως ἀνιχνεύων τρέχει ἀδιακόπως, ἕως ὅτου τὸ εὔρη· (τὸ ὄρος, αἱ φάραγες, αἱ κοιλάδες καὶ ὁ θάμνος). ὡς δ' ὅτε νεβρὸν ὄρεσφι κύων ἐλάφοιο δίηται, ὄρσας ἐξ εὐνῆς, διὰ τ' ἄγκρα καὶ διὰ βήσσας· τὸν δ' εἴ πέρ τε λάθησι καταπτῆξας ὑπὸ θάμνω, ἀλλὰ τ' ἀνιχνεύων θέει ἔμπεδον, ὄφρα κεν εὔρη· ὡς Ἔκτωρ οὐ λήθε ποδώκεα Πηλεΐωνα. 22, 189—193. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

23. Ὁ κύων, ὅστις ἐπιπίπτει πληγωμένῳ ἐλαφοπούλῳ, ὃ τὸ ἀναπηδῆσαν ἐκ τῆς φωλεᾶς ἐκτύπησε κυνηγὸς ἀνῆρ. Ἀντίλοχος δ' ἐπόρουσε κύων ὡς, ὅς τ' ἐπὶ νεβρῶ βλημένῳ αἰξῆ, τὸν τ' ἐξ εὐνῆφι θερόντα θηρητῆρ ἐτόχησε βαλὼν, ὑπέλυσε δὲ γυῖα· ὡς ἐπὶ σοί, Μελάνιπτε, θόρ' Ἀντίλοχος μενεχάρμης τεύχεα συλήσων. 15, 579—583. *Παραβολή.*

24. Οἱ κύνες καὶ οἱ χωρικοὶ ἄνδρες, ὅτινες κυνηγοῦσι κερασφόρον ἔλαφον ἢ ἄγριον τράγον, ἀλλὰ δὲν δύνανται νὰ τὸν εὔρωσιν. Ἰ. Γ, XVIII, 2.

25. Οἱ δορκάδα ἢ φωνάζοντα λαγῶν ἐπιμόνωσ διώκοντες ὄξεισ ἰδόντας ἔχοντες δύο θηρευταὶ κύνες (καὶ ὁ δασάδης τόπος) ὡς δ' ὅτε καρχαρόδοντε δύο κύνε εἰδότε θήρης ἢ κεμάδ' ἠὲ λαγῶν ἐπέειγτον ἔμμενές αἰεὶ χῶρον ἀν' ὄληενθ', ὁ δὲ τε προθέησι μεμηκώς, ὡς τὸν Τυδείδης ἠδ' ὁ πτολίπορθος Ὀδυσσεὺς λαοῦ ἀποτμήξαντε διώκετον ἔμμενές αἰεὶ. 10, 360—364. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

XVII. Ἡ ἀλιευτική.

1. Οἱ βρόχοι τοῦ πάντα συλλαμβάνοντος δικτύου. μή πως, ὡς ἀψίσει λίνου ἀλόντες πανάγρου, ἀνδράσι δυσμενέεσσιν ἔλωρ καὶ κύρμα γένησθε. 5, 487—488. *Παραβολή*.

2. Ἡ μολυβδίνη σφαῖρα, ἣτις ἐπιτεθειμένη εἰς τὸ κέρασ του ἐν τοῖς ἀγροῖς ἀλιζομένου βοδὸς καταβαίνει εἰς τὸ βάθος φέρουσα τὸν θάνατον εἰς τοὺς ἀμοφάγους ἰχθύς. ἡ δὲ μολυβδαίνη ἰκέλη ἐς βυσσὸν ὄρουσεν, ἣ τε κατ' ἀγραύλοιο βοδὸς κέρασ ἐμβεβαυῖα ἔρχεται ἀμηστῆσιν ἐπ' ἰχθύσι κῆρα φέρουσα. 24, 80—82. *Παραβολή*.

3. Ὁ ἀνθρωπος, ὅστις καθήμενος ἐπὶ προσέξοντος βράχου ἐχβάλλει λίνω καὶ ἀγκίστρω ἐκ τῆς θαλάσσης τὸν μέγαν ἰχθύν. ἔλκε δὲ δουρὸς ἐλὼν ὑπὲρ ἄντυγος, ὡς ὅτε τις φῶς πέτρη ἐπι προβλήτη καθήμενος ἰερὸν ἰχθύν ἐκ πόντοιο θύραζε λίνω καὶ ἦνοιπι χαλκῷ ὡς ἔλκ' ἐκ δίφροιο κεχηγνῶτα δουρὶ φαεινῷ. 16, 406—409. *Παραβολή*.

4. Ὁ μεγαλοχάσμων δελφίν, ὅστις διώκει τοὺς ἄλλους φοβουμένους ἰχθύας καὶ κατατρώγει, ὄντινα συλλάβη, (οἱ μυχοὶ τοῦ ἀσφαλοῦς λιμένος). ὡς δ' ὑπὸ δελφίνος μεγακῆτεος ἰχθύες ἄλλοι φεύγοντες πιμπλάσι μυχοὺς λιμένος ἐυόρμου, δειδιότες· μάλα γάρ τε κατεσθίει, ὃν κε λάβησιν· ὡς Τρῶες ποταμοῖο κατὰ δεινοῖο βέεθρα πτώσσον ὑπὸ κρημνῶς. 21, 22—26. *Πολυχρωμικὴ παραβολή*.

XVIII. Ἡ ἵπποτροφία καὶ ἡ ἵπποδρομία.

1. Ὁ ἐν τῷ ἵπποστασίῳ πολὺν χρόνον σταθεῖς καὶ παρὰ τῆ φάτνη ἀφθόνοους κριδῶς φαγῶν ἵππος, ὅστις σπάσας τὰ δεσμά του τρέχει καλπάζων καὶ ὑπερηφανευόμενος, χαίρων δὲ διὰ τὴν ἀραιότητά του κρατεῖ ὑψηλὰ τὴν κεφαλὴν, ἐνῶ αἱ χαῖται του κινοῦνται περὶ τοὺς ὄμους, καὶ ὅστις φέρεται ταχέως ὑπὸ τῶν ποδῶν του εἰς τὰς συχνάζομένας ὑπὸ τῶν ἵππων βοσκάς, (ἡ πεδιάς, ὁ καλλίροους ποταμὸς καὶ ὁ ἀκτινοβολῶν ἥλιος). ὡς δ' ὅτε τις στατὸς ἵππος, ἀκοστήσας ἐπὶ φάτνη, δεσμὸν ἀπορρήξας θείη πεδίοιο κροαίνων, εἰωθὼς λούεσθαι ἐυρρεῖος ποταμοῖο, κυδιῶν ὕψου δὲ κάρη ἔχει, ἀμφὶ δὲ χαῖται ὡμοῖς ἀίσσονται· ὁ δ' ἀγλαῖηφι πεποιθὼς, ῥίμφα ἐ γούνα φέρει μετὰ τ' ἦθεα καὶ νομὸν ἵππων ὡς υἱὸς Πριάμοιο Πάρις κατὰ Περγᾶμου ἄκρης, τεύχεσι παμφαίνων ὡς τ' ἠλέκτωρ, ἐβεβήκει καγχαλῶν, ταχέες δὲ πόδες φέρον. 6, 506—514. *Πολυχρωμικὸν σίμπλεγμα δύο παραβολῶν*.

2. Ὁ ἐν τῷ ἵπποστασίῳ πολλὸν χρόνον σταθεὶς καὶ παρὰ τῆ φάτῃ ἀφθόνηος κριθῆς φαγῶν ἵππος, ὅστις σπάσας τὰ δεσμὰ τοῦ καλπάζων καὶ ὑπερφηφανευόμενος, χαίρων δὲ διὰ τὴν ἀραιότητά του κρατεῖ ὑψηλὰ τὴν κεφαλὴν, ἐνῶ αἱ χαῖται του κινουῦνται περὶ τοὺς ὤμους, καὶ ὅστις φέρεται ταχέως ὑπὸ τῶν ποδῶν του εἰς τὰς συχναζομένας ὑπὸ τῶν ἵππων βοσκάς· (ἡ πεδιάς, ὁ καλλίρρους ποταμός, οἱ κύνες καὶ οἱ χωρικοὶ ἄνδρες, οἵτινες κυνηγοῦσι κερασφόρον ἔλαφον ἢ ἄγριον τράγον, ἀλλὰ δὲν δύνανται νὰ τὸν εὗρωσιν· ὁ ὑψηλὸς βράχος, τὸ βαθύσχιον δάσος καὶ ὁ ἐμφανιζόμενος πυκνογένειος λέων). ὡς δ' ὅτε τις στατὸς ἵππος, ἀκοστήσας ἐπὶ φάτῃ, δεσμὸν ἀπορρήξας θείῃ πεδίοιο κροαίνων, εἰθῶς λούεσθαι εὐρρεῖος ποταμοῖο, κυδιῶν· ὑψοῦ δὲ κάρη ἔχει, ἀμφὶ δὲ χαῖται ὤμοις αἰσσοῦνται· ὁ δ' ἀγλατῆφι πεποιθῶς, ρίμφα ἔ γούνα φέρει μετὰ τ' ἤθεα καὶ νομὸν ἵππον· ὡς Ἐκτωρ λαιψηρὰ πόδας καὶ γούνατ' ἐνώμα ὀτρύνων ἵππησας, ἐπεὶ θεοῦ ἔκλυεν αὐδῆν. οἱ δ', ὡς τ' ἡ ἔλαφον κεραὸν ἢ ἄγριον αἶγα ἐσσεύαντο κύνες τε καὶ ἀνέρες ἀγροῖωται· τὸν μὲν τ' ἡλίβατος πέτρῃ καὶ δάσκιος ὕλη εἰρύσατ', οὐδ' ἄρα τέσφι κυχήμεναι αἰσιμον ἦεν· τῶν δὲ θ' ὑπὸ ἰαχῆς ἐφάνη λις ἠυγένειος εἰς ὄδον, αἶψα δὲ πάντας ἀπέτραπε καὶ μεμαῶτας· ὡς Δαναοὶ εἴως μὲν ὀμιλαδὸν αἰὲν ἔποντο νόσσοιτες ξίφεσίν τε καὶ ἔγχεσιν ἀμφιγούσιν, αὐτὰρ ἐπεὶ ἴδον Ἐκτορ' ἐποιχόμενον στίχας ἀνδρῶν, τάρβησαν, πᾶσιν δὲ παραὶ ποσὶ κάππεσε θυμός. 15, 263—280. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο παραβολῶν.*

3. Ἡ στολὴ τῶν παρεῖων τῶν ἵππων καὶ ὁ ἱππηλάτης. Ἰδὲ Γ, IX.

4. Ὁ τῆς ἵππασίας ἐμπειρὸς ἀνὴρ, ὅστις συζεύξας ἐκ τῶν πολλῶν τέσσαρας ἵππους ἐλαύνει αὐτοὺς ἐκ τῆς πεδιάδος διὰ λεωφόρου πρὸς μεγάλην πόλιν, καὶ παρατηροῦσιν αὐτὸν πολλοὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες, αὐτὸς δὲ ἀναπηδῶν ἀδιακόπως καὶ ἀσφαλῶς ἀναβαίνει ἄλλοτε μὲν εἰς τὸν ἕνα ἄλλοτε δὲ εἰς τὸν ἄλλον, ἐνῶ οἱ ἵπποι πετῶσιν. ὡς δ' ὅτ' ἀνὴρ ἵπποισι κελητίζειν ἔν εἰδῶς, ὅς τ' ἐπεὶ ἐκ πολέων πίσυρας συναείρεται ἵππους, σεύας ἐκ πεδίοιο μέγα προτὶ ἄσιυ δίηται λαοφόρον καθ' ὄδον· πολέες τέ ἔθησαντο ἀνέρες ἠδὲ γυναῖκες· ὁ δ' ἔμπροσθεν ἀσφαλὲς αἰεὶ θρόψκων ἄλλοτ' ἐπ' ἄλλον ἀμείβεται, οἱ δὲ πέτονται· ὡς Αἴας ἐπὶ πολλὰ θοάων ἵκρια νηῶν φοῖτα μακρὰ βιβιάς, φωνῆ δὲ οἱ αἰθέρ' ἴκτανεν. 15, 679—686. *Παραβολή.*

5. Ὁ νικηφόρος ἵππος, ὅστις εὐκόλως τρέχει μετὰ τοῦ ἐχθήματος τρέχων μὲ τὰ τέσσαρα διὰ μέσου τῆς πεδιάδος. ὡς εἰπῶν

πρὸς ἄστῳ μέγα φρονέων ἐβεβήκει, σευάμενος ὧς θ' ἵππος ἀεθλοφόρος σὺν ὄχεσφιν, ὅς ῥά τε ῥεῖτα θέησι τιταινόμενος πεδίσι· ὧς Ἀχιλεὺς λαιψήρᾳ πόδας καὶ γούνατ' ἐνώμα. 22, 21—24. *Παραβολή.*

6. *Οἱ νικηταὶ ταχύποδες*¹⁾ ἵπποι, οἵτινες τρέχουσι ταχύτατα περὶ τὸ τέρμα, διότι κεῖται μέγα βραβεῖον πρὸς τιμὴν ἀποθανόντος ἀνδρός, ἢ τρίπους ἢ γυνή. ὧς δ' ὅτ' ἀεθλοφόμοι περὶ τέρματα μώνυχες ἵπποι ῥίμφα μάλα τρωχῶσι· τὸ δὲ μέγα κεῖται ἄεθλον, ἢ τρίπος ἢ γυνή, ἀνδρὸς κατατεθνηῶτος· ὧς τῷ τρις Πριάμοιο πόλιν περιδινηθήτην καρπαλίμοισι πόδεσσι. 22, 162—166. *Παραβολή.*

XIX. Ἡ κτηνοτροφία.

1. Ὁ ποιμὴν. — 1. Ἰδὲ Γ, XXIII, ε, 6. — 2. Ἰ. Γ, XXIII, ζ, 7.

2. Ὁ ποιμὴν καὶ ὁ κλέπτης τῶν προβάτων. Ἰ. Γ, XXIII, ζ, 50.

3. Ἡ ποιμενικὴ ῥάβδος, ἣντινα ῥίπτει βουκόλος ἀνὴρ, αὐτῇ δὲ στρεφομένη πετᾶ ὑπεράνω τῆς ἀγέλης τῶν βοῶν. ἀλλ' ὅτε δὴ σόλον εἶλε μενεπτόλεμος Πολυποίτης, ὅσσόν τις τ' ἔρριψε καλαύροπα βουκόλος ἀνὴρ· ἢ δὲ ἐλισσομένη πέτεται διὰ βοῦς ἀγελαίας· τόσσον παντὸς ἀγῶνος ὑπέρβαλε. 23, 844—847. *Παραβολή.*

4. Οἱ ἐν τοῖς ἀγροῖς διατρίβοντες ποιμένες. Ἰ. Γ, XXIII, β, 23.

5. Ὁ νομὸς. ἐπέων δὲ πολλὸς νομὸς (εὐχαιρία) ἔνθα καὶ ἔνθα. 20, 249. *Μεταφορά.*

6. Ἡ καταβόσκησις. — 1. Ἰ. Γ, V, 15. — 2. ἐν δὲ πυρὸς μένος ἦκε συδήρεον, ὄψρα νέμοιτο (ἢ πυρπόλησις). 23, 177. *Μεταφορά.*

7. Αἱ μάνδραι. Ἰ. Γ, XXIII, β, 19.

8. Ἡ μονήρης μάνδρα. Ἰ. Γ, XXIII, δ, 18.

9. Ἡ μάνδρα καὶ τὰ περιγαλακτωμένα ἀγγεῖα. Ἰ. Γ, XXIII, β, 67.

10. Ὁ κύων, ὁ βουκόλος καὶ αἱ βόες. Ἰ. Γ, XVI, 20.

11. Τὰ πρόβατα, ἢ μάνδρα, οἱ βοσκοὶ καὶ οἱ κύνες. Ἰ. Γ, XXIII, β, 22.

12. Ὁ ποιμὴν, τὰ δασύμαλλα πρόβατα, ἰ περίβολος τῆς αὐλῆς καὶ ἡ μάνδρα. Ἰ. Γ, XXIII, β, 10.

13. Ὁ ταῦρος, μεμυκῶς ἢ ὅτε ταῦρος. 21, 237. *Παραβολή.*

14. Αἱ βόες. Ἰ. Γ, XXIII, β, 8.

¹⁾ ἢ μόνυχλοι.

15. Οἱ χαμπυλοκέρατοι βόες. Ἰ. Γ, XXIII, β, 5.

16. Ἡ πρώτην φοράν γεννώσα βοῦς, ἥτις κλαυθμηρίζου προστατεύει τὴν δάμαλιν τῆς. ἀμφὶ δ' ἄρ' αὐτῷ βαῖν', ὡς τις περὶ πόρτακι μήτηρ πρωτοτόκος κινυρή, οὐδὲ πρὶν εἰδῶνι τόκοιο· ὡς περὶ Πατρόκλω βαίνει ξανθὸς Μενέλαος. 17, 4—6. Παραβολή.

17. Ἡ βοσκομένη δάμαλις καὶ ἡ βοῦς. Ἰ. Γ. XXIII, β, 9.

18. Ἡ καλλίστη βοῦς τῆς βοσκομένης ἀγέλης καὶ οἱ περὶ αὐτὴν κύνες καὶ ἄνδρες βοσκοί, οἵτινες κραυγάζουσι μεγάλας μακρόθεν, δὲν τολμῶσιν ὁμως νὰ ὑπάγωσιν ἐναντίον τοῦ λέοντος, διότι ὠγρὸς φόβος καταλαμβάνει αὐτούς. Ἰ. Γ, XX, 5.

19. Αἱ ἐν λιβαδίῳ μεγάλου ἔλους βόσκουσαι ἀπειράριθμοι βόες, αἵτινες ἔχουσι βοσκὸν μὴ γνωρίζοντα καλῶς νὰ πολεμήσῃ πρὸς θηρίον διὰ τὸν φόνον ἐλικοκεράτου βοῦς καὶ ὅστις πηγαίνει πάντοτε μετὰ τῶν πρώτων ἢ τελευταίων βοῶν, ἐνῶ τὸ θηρίον ἐφορμᾷ εἰς τὸ μέσον καὶ κατατρώγει μίαν βοῦν, αἱ δὲ ἄλλαι τρέπονται πᾶσαι εἰς φυγὴν. Ἰ. Γ, XXII, 23.

20. Οἱ τὸν λέοντα διὰ δοράτων καὶ δορύβου ἀποδιώκοντες κύνες καὶ ἄνδρες ἢ μάνδρα. Ἰ. Γ, XXIII, β, 18.

21. Οἱ κύνες καὶ οἱ ἄνδρες, οἵτινες τὸν ἐρεθίζοντα αὐτοὺς λέοντα ἀπὸ τῆς μάνδρας διώκουσιν ὄλην τὴν νύκτα ἀργυπνοῦντες καὶ ἐναντίον αὐτοῦ πολλὰ ἀκόντια καὶ καιόμενα ξύλων δέματα ῥίπτοντες. Ἰ. Γ, XXIII, β, 20.

22. Οἱ κύνες καὶ οἱ χωρικοὶ ἄνδρες, οἵτινες τὸν λέοντα ἀπὸ τῆς μάνδρας τῶν βοῶν διώκουσιν ὄλην τὴν νύκτα ἀργυπνοῦντες καὶ ἐναντίον αὐτοῦ πολλὰ ἀκόντια καὶ καιόμενα ξύλων δέματα ῥίπτοντες· ὁ ὀκνηρὸς ὄνος, ὅστις διερχόμενος πλησίον ἀργοῦ ἐκβιάζει τοὺς ῥοπάλοις αὐτὸν τύπτοντας ἀλλὰ μικρὸν μόνον δύναμιν ἔχοντας παῖδας, ἔπειτα δὲ εἰσελθὼν κατατρώγει τὸ πυκνὸν σπартὸν καὶ μόλις ἐκδιώκεται, ἀφοῦ κορεσθῆ ἰσορροπῆς. Ἰ. Γ, XXIII, β 21.

23. Ὁ βοῦς, ὅντινα οἱ βουκόλοι ἄνδρες σχοινίοις διὰ τῆς βίας δέσαντες ἄκοντα φέρουσιν. ἡσπαιρ' ὡς ὅτε βοῦς, τὸν τ' οὔρεσι βουκόλοι ἄνδρες ἰλλάσιιν οὐκ ἐθέλοντα βίη δῆσαντες ἄγουσιν· ὡς ὁ τυπεῖς ἡσπαιρς μίνυνθά περ. 13, 571—573. Παραβολή.

24. Ὁ φονευόμενος καὶ στενάζων ἐρυθρόχρους καὶ μεγαλόφυχος ταῦρος καὶ ἡ ἀγέλη τῶν ἐλικοπόδων βοῶν. Ἰ. Γ, XXIII, γ, 12.

25. Ὁ δυνατὸς ἀνὴρ, ὅστις κρατῶν τὸν κοπτερόν πέλεκυν κατακόπτει ὀπισθεν τῶν κεράτων τοῦ ἐν τοῖς ἀγροῖς αὐλιζομένου βοῦς τὸ νεῦρον, ὁ δὲ βοῦς πηδᾷ ἐμπρὸς καὶ πίπτει. ὡς δ' ἔτ' ἀνδρὸν ἔχων πέλεκυν αἰζήλιος ἀνὴρ κόψας ἐξόπιθεν κερᾶων βοῦς ἀγραύ-

λοιο ἵνα τάμη διὰ πάσαν, ὁ δὲ προθορῶν ἐρίπησιν, ὡς ἄρ' ὁ γε προθορῶν πέσεν ὑπτιος. 17, 520—523. *Παραβολή.*

26. *Τὰ πρόβατα.* Ἰ. Γ, XXIII, β, 16.

27. Ὁ δασύμαλλος καὶ τὸ μέγα ποιμνιον λευκῶν προβάτων διεργόμενος κριός. αὐτὸς δὲ κτίλος ὡς ἐπιπωλεῖται στίχας ἀνδρῶν· ἀρνεῖται μιν ἔγωγε εἰσκω πηγεσιμάλλω, ὅς τ' εἶων μέγα πῶυ διέρχεται ἀργεννάων. 3, 196—198. *Παραβολή.*

28. *Τὰ πρόβατα, ἅτινα ἀκολουθοῦσιν εἰς τὸν κριόν, ὅταν ἐπὶ τῆς βοσκήσῃ ὑπάγωσι νὰ πῶσιν, καὶ ὁ χαίρων ἐνδομύχως ποιμῆν.* αὐτὰρ ἔπειτα λαοὶ ἔπονθ' ὡς εἶ τε μετὰ κτίλον ἔσπετο μῆλα πιόμεν' ἐκ βοτάνης· γάνυται δ' ἄρα τε φρένα ποιμῆν' ὡς Αἰνεῖα θυμὸς ἐνὶ στήθεσσι γεγήθει, ὡς ἴδε λαῶν ἔθνος ἐπισπόμενον εἰοῖ αὐτῶ. 13, 491—495. *Παραβολή.*

29. *Τὰ τῶν ποιμνίων ἀδύνατον φυγῆν ἔχοντα πρόβατα καὶ ἐρίφια, ἅτινα ἐκ τῆς ἀμελείας τοῦ ποιμένου διεχωρίσθησαν.* Ἰ. Γ, XXIII, β, 37.

30. *Τὰ εἰς τὴν μάνδραν ἐγκεκλεισμένα πρόβατα.* καὶ νῦ κε σήκασθεν κατὰ Ἰλιον ἤνυτε ἄρνες. 8, 131. *Παραβολή.*

31. *Θεὶ τὰ πρόβατα ἐν τῇ μάνδρᾳ φυλάττοντες ἀγρυπνοῦντες κύνες καὶ ἄνδρες, (τὸ εὐτολμον θηρίον, τὸ δάσος καὶ τὸ ὄρος).* ὡς δὲ κύνες περὶ μῆλα δυσωρήσονται ἐν ἀλλῇ θηρὸς ἀκούσαντες κρατερόφρονος, ὅς τε καθ' ἕλλην ἔρχηται δι' ὄρεσφι· πολὺς δ' ὄρυμαγδὸς ἐπ' αὐτῶ ἀνδρῶν ἠδὲ κυνῶν, ἀπὸ τέ σφισιν ὑπνος ὄλωλεν· ὡς τῶν νήδυμος ὑπνος ἀπὸ βλεφάρουιν ὀλώλει νύκτα φυλασσομένοισι κακῆν. 10, 183—188. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

32. *Τὰ ἐν τῇ ἀλλῇ τοῦ πολυκτῆμονος ἀνδρὸς εὐρισκόμενα ἄπειρα καὶ λευκὸν γάλα παρέχοντα πρόβατα, ἅτινα ἀκούοντα τὴν φωνὴν τῶν ἀρνίων ἀδιακόπως βελάζουσιν.* Τρῶες δ', ὡς τ' ὄιες πολυπάμονος ἀνδρὸς ἐν ἀλλῇ μυρίαὶ ἐτήκασιν ἀμελγόμεναι γάλα λευκὸν, ἀζηγῆς μεμακῦναι, ἀκούουσαι ἔπα ἀρνῶν, ὡς Τρώων ἀλαλητὸς ἀνά στρατὸν εὐρὸν ὀρώρει. 4, 433—436. *Παραβολή.*

33. Ὁ ποιμῆν ὅστις εὐκόλως σχανέει τὸ κεκομμένον μαλλίον ἀρσενικοῦ προβάτου λαβὼν αὐτὸ εἰς τὴν μίαν χεῖρα του, καὶ ἐλίχον πῆζει αὐτὸν τὸ φορτίον. ὡς δ' ὅτε ποιμῆν βεῖα φέρει πόκον ἄρσενος οἶδς χειρὶ λαβὼν ἐτέρη, ὀλίγον τέ μιν ἄχθος ἐπίγει, ὡς Ἐκτωρ ἰθὺς σανίδων γέρε λαῶν ἀείρας. 12, 451—453. *Παραβολή.*

34. Ὁ αἰπόλος καὶ τὰ ποιμνία. Ἰ. Γ, XXIII, ζ, 32.

35. Ἡ αἰξ καὶ οἱ ὀξεῖς ὀδόντας ἔχοντες κύνες. Ἰ. Γ, XXIII, β, 29.

36. Αἱ μυκώμεναι αἶγες, Ἰ. Γ, XXIII, β, 6.

37. Ἡ ἀγέλη βοῶν ἢ τὸ μέγα ποιμνιον προβάτων, ὃ τι κατὰ τὴν ἀπουσίαν τοῦ ποιμένος συνταράσσεται ἐν καιρῷ σκοτεινῆς νυκτός, (τὰ δύο ἐξαίφνης ἐλθόντα θηρία). οἱ δ', ὡς τ' ἡῆ βοῶν ἀγέλην ἢ πῶν μὲγ' οἴων θῆρε δύο κλονέωσι μελαίνης νυκτός ἀμολγῆ, ἐλθόντ' ἐξαπίνης σημαντόρος οὐ παρεόντος, ὡς ἐφώβηθεν Ἀχαιοὶ ἀνάκλιδες. 15, 323—326. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

38. (Τὸ ἐξολοθρευτικὸν καὶ μακρόθεν λάμπον πῦρ, τὸ ἀπέραντον δάσος, ἢ κορυφὴ τοῦ ὄρους, τὰ πολλὰ πλήθη χηνῶν ἢ γεράνων ἢ μακρολαίμων κύκνων ἐδῶ καὶ ἐκεῖ πετομένων, ἐπὶ ταῖς πτερύγεσσι τῶν σεμνυνομένων καὶ μετὰ κραυγῆς καθιζόντων, ἢ πεδιάς τοῦ Ἀσίου, τὰ ῥεῖθρα τοῦ Καῦστρου, τὰ φύλλα, τὰ ἄνθη, ἢ ἄνοιξις, τὰ πολλὰ πλήθη περιστρεφόμενων ἀνθρώπων μυῶν,) ὁ ποιμενικὸς σταθμὸς, τὰ γαλακτοφόρα ἀγχεῖα, τὰ σποράδην νεμόμενα ποιμνία τῶν αἰγῶν, οἱ αἰγοβοσκοί, ἢ βόσκη, ὁ ἐν ταῖς ἀγέλαις τῶν βοῶν μεγάλως ἐξέχων ταῦρος. ἦντε πῦρ αἰθελὸν ἐπιπλέγει ἄσπετον ὕλην οὖρεος ἐν κορυφῆς, ἕκαθεν δέ τε φαίνεται αὐγῆ. ὡς τῶν ἐρχομένων ἀπὸ χαλκοῦ θεσπεσίοιο αἴγλη παμφανώσα δι' αἰθέρος οὐρανὸν ἔκε. τῶν δ', ὡς τ' ὀρνίθων πετεηνῶν ἔθνεα πολλά, χηνῶν ἢ γεράνων ἢ κύκνων δουλιγοδείρων, Ἀσίῳ ἐν λειμῶνι Καῦστρίου ἀμφὶ ῥεῖθρα ἔνθα καὶ ἔνθα ποτῶνται ἀγαλλόμενα πτερύγεσσι, κλαγγηδὸν προκαθιζόντων, σμαραγεῖ δέ τε λειμῶν· ὡς τῶν ἔθνεα πολλὰ νεῶν ἄπο καὶ κλιεῖων ἐς πεδίον προχέοντο Σκαμάνδριον· αὐτὰρ ὑπὸ χιθῶν σμερδαλέον κονάβριζε ποδῶν αὐτῶν τε καὶ ἵππων. ἔσαν δ' ἐν λειμῶνι Σκαμανδρίῳ ἀνθεμόεντι μυρίοι, ὅσσά τε φύλλα καὶ ἄνθηα γίγνεται ὦρη. ἦντε μυριάων ἀδινάων ἔθνεα πολλά, αἳ τε κατὰ σταθμὸν ποιμνήιον ἠλάσκουσιν ὦρη ἐν εἰαρινῇ, ὅτε τε γλάγος ἄγγεα δεύει, τόσσοι ἐπὶ Τρώεσσι κάρηκομῶντες Ἀχαιοὶ ἐν πεδίῳ ἴσταντο διαρραῖσαι μεμαῶτες. τοὺς δ', ὡς τ' αἰπόλια πλατέ' αἰγῶν αἰπόλοι ἄνδρες ῥεῖα διακρίνωσιν, ἐπεὶ κε νομῆ μιγέωσιν, ὡς τοὺς ἡγεμόνας διεκόσμεσον ἔνθα καὶ ἔνθα ὁσμίνην δ' ἰέναι, μετὰ δὲ κρείων Ἀγαμέμνων, ὄμματα καὶ κεφαλὴν ἔκελος Διὶ τερπικεραῦνφ, Ἄρει δὲ ζώνην, στέρνον δὲ Ποσειδάωνι. ἦντε βοὺς ἀγέληφι μὲγ' ἔξοχος ἐπλετο πάντων ταῦρος· ὁ γάρ τε βόεσσι μεταπρέπει ἀγρομένησι· τοῖον ἄρ' Ἀτρεΐδην θῆκε Ζεὺς ἤματι κείνφ, ἐκπρέπε' ἐν πολλοῖσι καὶ ἔξοχον ἠρώεσσι. 2, 455—483. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα ἐξ παραβολῶν.*

39. Τὰ ἀφύλακτα ποιμνία αἰγῶν ἢ προβάτων. Ἰ. Γ, XXIII, β, 15.

40. Οἱ βόες, τὰ παχέα πρόβατα καὶ ἡ μάνδρα. Ἰ. Γ, XVI, 8.

41. Ὁ παῖς χοιροβοσκός, (ἡ κακοκαιρία καὶ ὁ χειμάρρος). νῦν δέ με λευγαλέῳ θανάτῳ εἴμαρτο ἀλῶναι ἐρχθέντ' ἐν μεγάλῳ ποταμῷ, ὡς παιδα συφορβόν, ὅν βρά τ' ἔναυλος ἀποέρση χειμῶνι περῶντα. 21, 281—283. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

42. Οἱ ἡμίονοι, οἵτινες κρατερὰν δύναμιν ἀναλαβόντες ἔλκουσιν ἐν πετρώδει ἀτραπῷ ἢ δοκὸν ἢ μέγα ναυπηγήσιμον ξύλον, ἐνῶ δὲ σπεύδουσιν, ὑποφέρει ἡ ψυλή των ἀπὸ καμάτου ἐμοῦ καὶ ἰδρωῶτος. 1. Γ, XVI, 14.

XX. Ἡ κηπουρικὴ.

1. Ἡ φύτευσις, ἣ ἐθέλεις . . . κακὸν μέγα πᾶσι φυτεῖσαι (νὰ προξενήσης); 15, 132—134. *Μεταφορά.*

2. Ὁ βλαστὸς καὶ τὸ φυτὸν ἐν τῷ λόφῳ τοῦ καλλιεργημένου ἀγροῦ. — 1. ὁ δ' ἀνέδραμεν ἔρνεϊ ἴσος· τὸν μὲν ἐγὼ θρέψασα, φυτὸν ὡς γουνῷ ἀλωῆς, νηυσὶν ἐπιπροέηκα κορωνίσιν Ἰλιον εἴσω Τρωσὶ μαχησόμενον. 18, 56—59. *Σύμπλεγμα δύο παραβολῶν.* — 2. ὁ δ' ἀνέδραμεν ἔρνεϊ ἴσος· τὸν μὲν ἐγὼ θρέψασα, φυτὸν ὡς γουνῷ ἀλωῆς, νηυσὶν ἐπιπροέηκα κορωνίσιν Ἰλιον εἴσω Τρωσὶ μαχησόμενον. 18, 437—440. *Σύμπλεγμα δύο παραβολῶν.*

3. Ὁ μήκων, ὅστις ἀπὸ τοῦ βάρους τοῦ καρποῦ κλίνει τὴν κεφαλὴν του ἐν τῷ κήπῳ, (ἡ ὀρόσος καὶ ἡ ἀνοιξίς). μήκων δ' ὡς ἐτέρωσε κάρη βάλεν, ἣ τ' ἐνὶ κήπῳ, καρπῷ βριθομένη νοτίησί τε εἰαρινῆσιν· ὡς ἐτέρωσ' ἤμυσε κάρη πῆληκι βαρυνθέν. 8, 306—308. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

4. Ἡ κεφαλὴ τοῦ μήκωνος. ὁ δὲ φῆ κώδεϊαν ἀνασχῶν (δηλαδὴ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἰλιονέως) πέφραδὲ τε Τρώεσσι. 14, 499—500. *Παραβολή.*

5. Ὁ ὑπὸ ἀνδρὸς ἐν ἐρήμῳ τόπῳ τρεφόμενος εὐδαλῆς καὶ λευκῶν ἀνθέων βροίθων βλαστὸς τῆς ἐλαίας, ὄντινα οἱ ἄνεμοι ἐκ τοῦ λάκκου ἐχριζώνουσι καὶ κατὰ γῆς ἐξαπλάνουσιν, (τὸ πηγάζον ὕδωρ, αἱ πνοαὶ τῶν διαφόρων ἀνέμων, ὁ μετὰ μεγάλης λαίλαπος ἐξαίφνης ἐλθὼν ἄνεμος· ὁ εἰς τὴν δύναμίν του πεποιθήσιν ἔχων καὶ αἰμοβόρος ὀρεσίτροφος λέων, ἡ καλλίστη βοῦς τῆς βοσκομένης ἀρέλης καὶ οἱ περὶ αὐτὴν κύνες καὶ ἄνδρες βοσκοί, οἵτινες κραυγάζουσι μεγάλως μακρόθεν, δὲν τολμῶσιν ὁμως νὰ ὑπάγωσιν ἐναντίον τοῦ λέοντος, διότι ἀχρὸς φόβος καταλαμβάνει αὐτούς). οἷον δὲ τρέφει ἔρνος ἀνὴρ ἐριθηλὲς ἐλαίης χώρῳ ἐν οἰοπόλῳ, ὅθ' ἄλις ἀναβέβρυχεν ὕδωρ, καλόν, τηλεθάον· τὸ δὲ τε πνοαὶ δονέουσι παντοίων ἀνέμων, καὶ τε βρούει ἄνθει λευκῷ· ἐλθὼν δ' ἐξαπίνης ἄνεμος σὺν λαίλαπι

πολλῇ βόθρου τ' ἐξέστρεψε καὶ ἐξετάνουσ' ἐπὶ γαίῃ· τοῖον Πάνθου υἷον, εὐμμελίην Εὐφορβον, Ἀτρεΐδης Μενέλαος, ἐπεὶ κτάνε, τεύχε' ἐσύλα. ὡς δ' ὅτε τίς τε λέων ὀρεσίτροφος, ἀλκί πεποιθώς, βοσκομένης ἀγέλης βοῦν ἀρπάσῃ, ἧ τις ἀρίστη τῆς δ' ἐξ ἀχέν' ἔαξε λαβῶν κρατεροῖσιν ὀδοῦσι πρῶτον, ἔπειτα δέ θ' αἶμα καὶ ἔγκατα πάντα λαφύσσει δῆων· ἀμφὶ δὲ τόν γε κύνες τ' ἄνδρες τε νομῆες πολλὰ μάλ' ἰζύουσιν ἀπόπροθεν οὐδ' ἐθέλουσιν ἀντίον ἐλθέμεναι· μάλα γὰρ γλωρὸν δέος αἰρεῖ· ὡς τῶν οὗ τινι θυμὸς ἐνὶ στήθεσσι ἐτόλμα ἀντίον ἐλθέμεναι Μενελάου κυδαλίμοιο. 17, 53—69. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο παραβολῶν.*

6. Ὁ ὑδραγωγὸς ἀνὴρ, ὅστις τὸ ρεῦμα ὕδατος ἀπὸ πηγῆς μέλαν ὕδωρ ἐχούσης¹⁾ ὁδηγεῖ διὰ μέσου φυτειῶν καὶ κήπων κρατῶν εἰς τὴν χεῖρα μάκελλαν καὶ ἐκβάλλων ἐκ τοῦ ὀχετοῦ τὰ προσκόμματα, ὅταν δὲ αὐτὸ ρεύσῃ, κινουῦνται ὅλα τὰ λιθάρια, τὸ δὲ ὕδωρ ταχέως κατερχόμενον ἐν κατηγορικῶ τόπῳ κελαρύζει, προφθάνει δὲ καὶ αὐτὸν τὸν ὁδηγόν του. ὡς δ' ὅτ' ἀνὴρ ὀχετηγὸς ἀπὸ κρήνης μελανύδρου ἄμ φυτὰ καὶ κήπους ὕδατι ῥόον ἴγεμονεύη, χερσὶ μάκελλαν ἔχων, ἀμάρης ἐξ ἔχματα βάλλων· τοῦ μὲν τε προρέοντος ὑπὸ ψηφίδες ἅπασαι ὀχλευνται· τὸ δὲ τ' ὄκα κατειβόμενον κελαρύζει χάρῃ ἐνὶ προαλεῖ, φθάνει δὲ τε καὶ τὸν ἄγοντα· ὡς αἰεὶ Ἀχιλλῆα κινήσατο κύμα ῥόοιο καὶ λαιψηρὸν ἐόντα. 21, 257—264. *Παραβολή.*

7. Ὁ φθινοπωρινὸς Βορρᾶς, ὁ ταχέως ἀποξηραίνόμενος νεοπότιστος κῆπος καὶ ὁ χαίρων κηπουργός. ὡς δ' ὅτ' ὀπωρινὸς Βορέης νεοαρδέ' ἀλωὴν αἰψ' ἀνηράνη· χαίρει δὲ μιν ὅς τις ἐθεΐρη· ὡς ἐξηράνθη πεδίον πᾶν. 21, 346—348. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

XXI. Ἡ γεωργία.

1. Οἱ εὐφοροὶ ἀγροὶ τῶν ἀνθρώπων. Ἰδὲ Γ, XXIII, ζ, 62.
2. Τὰ γεωργικὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων. Ἰ. Γ, XXIII, ε, 14.
3. Τὰ ἠσφαλισμένα προχώματα, οἱ περίβολοι τῶν θαλερῶν ἀγρῶν, ἡ γεωργία καὶ οἱ νέοι γεωργοί. Ἰ. Γ, XXIII, ε, 7.
4. Οἱ δύο μέλανες βόες, οἵτινες ἴσον φρόνημα ἔχοντες σούσουσιν ἐν τῷ χωραφίῳ τὸ στερεὸν ἄροτρον, ἀναβλύζει δὲ ἐν τῇ ῥίξῃ τῶν κεράτων αὐτῶν ἄφθονος ἰδρώς· αὐτοὺς μόνον ὁ καλῶς κατειργασμένος ζυγὸς διαχωρίζει βαδίζοντας ἐν τῇ αὐλακί καὶ

1) Ἀπὸ ἀφρόνου πηγῆς.

κόπτοντας διὰ τοῦ ἀρότρου τὸ χωράφιον. ὡς τ' ἐν νειῷ βόε οἴνοπε πηκτὸν ἄροτρον ἴσον θυμὸν ἔχοντε τιταίνετον· ἀμφὶ δ' ἄρά σφι πρυμνοῖσιν κεράεσσι πολλὰς ἀνακηκίει ἰδρώς· τῷ μὲν τε ζυγὸν οἶον ἐύξοον ἀμφὶς ἐέργει ἰσμένω κατὰ ὄλκα· τέμει δέ τε τέλσον ἀρούρης· ὡς τὼ παρβεβαῶτε μάλ' ἔστασαν ἀλλήλοισιν. 13, 703—708. *Παραβολή.*

5. Οἱ στάχυες τοῦ αὐξάνοντος σπαρτοῦ καὶ ἡ ὑπὸ τῶν ὀρθίως ἱσταμένων σταχύων οἶονεὶ ἀνατριχιασμένη καλλιερρημένη γῆ. 'I. Γ, XXIII, ζ, 66.

6. Τὸ ἐσπαρμένον χωράφιον καὶ οἱ κατακλιθήμενοι στάχυες. 'I. Γ, XXII, 20.

7. Ἡ καλάμη, τὸ δρέπανον («χαλκός»), ὁ θερισμὸς («ἔχουεν») καὶ ὁ καιρὸς τοῦ θερισμοῦ («ἄμητος»). αἰψά τε φυλόπιδος πέλεται κέρος ἀνθρώποισιν, ἧς τε πλείστην μὲν καλάμην (μαχητὴν) χθονὶ χαλκός δ' (τὸ ξίφος καὶ τὸ δόρυ) ἔχουεν (ρίπτει κατὰ γῆς), ἄμητος (ὁ χρόνος, ἐν ᾧ οἱ πολέμοι πίπτουσι) ὀλίγιστος, ἐπὶν κλίνησι τάλαντα Ζεὺς (ἡ ἔννοια ταύτης τῆς δυσερμηνεύτου ἀλληγορίας εἶναι περίπου ὡς ἐξῆς· ἐὰν ὁ Ζεὺς ἐπενέγκῃ τὴν ἤτταν τῶν πολεμίων, ὁ χρόνος, ἐν ᾧ ἄλλως οἱ πλείστοι πολέμοι δύνανται νὰ πέσωσι φεύγοντες, θὰ εἶναι βραχύς, ἐὰν μὴ διὰ βρώσεως καὶ πόσεως καλῶς ἐνισχυθῶμεν, διότι οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες ἄνθρωποι ταχέως κουράζονται διὰ τῆς μάχης). 19, 221—224. *Ἀλληγορία.*

8. Ὁ θερισμὸς. — 1. διάμησε (κατέκοψε) χιτῶνα ἔγχος. 3, 359—360. *Μεταφορά.* — 2. ἀντικρὺ δὲ παρὰ λαπάρην διάμησε (κατέκοψε) χιτῶνα ἔγχος. 7, 253—254. *Μεταφορά.*

9. Οἱ θερισταί, οἵτινες ἐν τῷ χωραφίῳ πλουσίου τινὸς ἀνθρώπου κατὰ σειρὰν κατέναντι ἀλλήλων βαδίζουσιν καὶ τὰ δράγματα τοῦ σίτου ἢ τῆς κριθῆς ἀλλεπαλλήλως θερίζουσιν. 'I. Γ, VI, 2.

10. Τὸ ἀλώνισμα. γαίαν πολυφόρβην χερσὶν ἀλοία (ἐκτύπα). 9, 568. *Μεταφορά.*

11. (Τὸ μανιωδῶς φλεγόμενον θεόφλεκτον πῦρ, ἡ φλόξ, αἱ βαθεῖαι φάραγγες τοῦ καταξήρου ὄρους, τὸ πυκνὸν δάσος, ὁ διαταρύσσων καὶ συστρέφων ἄνεμος,) ὁ γεωργός, ἔστις ζεύγει πλατυμετώπους ἀρσενικοὺς βόας, ἵνα ἀλωνίσωσι λευκὴν κριθὴν ἐν τῷ καλοχτισμένῳ ἀλωνίῳ, αὕτη δὲ ταχέως ἀλωνίζεται ὑπὸ τοὺς πόδας τῶν ἰσχυρῶς μυκωμένων βοῶν. ὡς δ' ἀναμαιμάει βαθὲς ἄγκυα θεσπιδαῆς πῦρ οὖρος ἀζαλέοιο, βαθεῖα δὲ καίεται ἕλη, πάντῃ τε κλονέων ἄνεμος φλόγα εἰλυφάζει, ὡς ὅ γε πάντῃ θῦνε σὸν ἔγχεϊ

δαίμονι ἴσος κτεινομένους ἐφέπων· ῥέε δ' αἵματι γαῖα μέλαινα. ὡς δ' ὅτε τις ζεύξῃ βόας ἄρσενας εὐρυμετώπους τριβέμεναι κρῖ λευκὸν ἐυκτιμένην ἐν ἀλωῇ, ῥίμφά τε λέπτ' ἐγένοντο βοῶν ὑπὸ πόσσ' ἐριμύκων, ὡς ὑπ' Ἀχιλλῆος μεγαθύμου μώνυχες ἵπποι στειβον ὁμοῦ νέκυάς τε καὶ ἀσπίδας. 20, 490—499. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο παραβολῶν.*

12. (Ὁ ἄνεμος,) τὸ ἄχυρον, τὸ ἀλώνιον, οἱ λιχμίζοντες γεωργοί, (ἡ ξανθὴ Δημήτηρ,) ὁ καρπὸς καὶ ὁ ἄσπριζων σωρὸς τοῦ ἀχύρου. ὡς δ' ἄνεμος ἄχνας φορέει ἱεράς κατ' ἄλλωσ ἀνδρῶν λιχμώντων, ὅτε τε ξανθὴ Δημήτηρ κρίνη ἐπειγομένων ἀνέμων καρπὸν τε καὶ ἄχνας, αἱ δ' ὑπολευκαίνονται ἀχυρμαί· ὡς τότε Ἀχαιοὶ λευκοὶ ὑπερδ' ἐγένοντο κωνισάμφ. 5, 499—503. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

13. Τὰ μαῦρα κουκία ἢ τὰ ῥεβίθια, ἅτινα ἐπὶ μεγάλου ἀλωνίου ἀναπηδῶσιν ἀπὸ τοῦ πλατέος πτυαρίου ὡς ἐκ τῆς ὀξείας πνοῆς καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ λιγνιστοῦ. ὡς δ' ὅτ' ἀπὸ πλατέος πτυόφιν μεγάλην κατ' ἄλλων θρῶσκωσιν κύαμοι μελανόχροες ἢ ἐρέβινθοι πνοιῇ ὑπο λιγυρῆ καὶ λιμητηῆρος ἐρωῇ, ὡς ἀπὸ θώρηκος Μενελάου κυδαλίμοιο πολλὸν ἀποπλαγχθεὶς ἐκάς ἔπτατο πικρὸς διστός. 13, 588—592. *Παραβολή.*

14. Οἱ δύο ἄνδρες, ὅτινες ἐπὶ μικροῦ ἀμφισβητησίμου τεμαχίου ἐπικολίου γεωρησιμίου γῆς ἰστάμενοι καὶ τὰ μέτρα ἐν ταῖς χερσὶν ἔχοντες περὶ τοῦ δικαίου διαμερισμοῦ καὶ τῶν δικαίων ὄρων φιλονεικοῦσιν. ὡς τ' ἀμφ' οὔροισι δὴ ἄνερες δηριάασθον, μέτρ' ἐν χερσὶν ἔχοντες, ἐπιέζυφ ἐν ἀρούρη, ὡ τ' ὀλίγῳ ἐνὶ χώρῳ ἐρίζητον περὶ ἴσης, ὡς ἄρα τοὺς διέεργον ἐπάλλεις. 12, 421—424. *Παραβολή.*

XXII. Ἡ ναυτιλία.

1. Ἡ θάλασσα. Ἰδὲ Γ, XXIII, ζ, 32.

2. Ἡ ἄμμος τῆς θάλασσης. Ἰ. Γ, XXIII, γ, 4.

3. Ὁ βουτηχτής. — 1. ὁ δ' ἄρ' ἀρνευτήρι ἐοικώς κάππεσ' ἀφ' ὑψηλοῦ πύργου. 12, 385—386. *Παραβολή.* — 2. ὁ δ' ἄρ' ἀρνευτήρι ἐοικώς κάππεσ' ἀπ' εὐεργέως δίφρου. 16, 742—743. *Παραβολή.*

4. Οἱ ναῦται. Ἰ. Γ, XXIII, ζ, 11.

5. Οἱ ναῦται, οὕστινας παρὰ τὴν θέλησίν των φέρουσιν αἱ θύελλαι ἐπὶ τῆς πολυέχθους θαλάσσης μακρὰν τῶν φίλων των. Ἰ. Γ, XXIII, δ, 18.

6. (Ὁ θεὸς καὶ) οἱ τὸν οὔριον ἄνεμον ἐπιθυμοῦντες ναῦται οἴτινες ἀπέχασον κτυπῶντες ταῖς κόπαις τὴν θάλασσαν, καὶ ὄντι, νων τὰ μέλη εἶναι παραλελυμένα ὑπὸ τῆς κουράσεως. ὡς δὲ θεὸς-ναύτησιν ἐελδομένοισιν ἔδωκεν οὔρον, ἐπεὶ κε κάμωσιν εὐξέστης ἐλάτῃσι πόντον ἐλαύνοντες, καμάτῳ δ' ὑπὸ γυῖα λέλυνται, ὡς ἄρα τῷ Τρώεσσι ἐελδομένοισι φανήτην. 7, 4—7. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

7. Οἱ μυχοὶ τοῦ ἀσφαλοῦς λιμένος. Ἰ. Γ, XVII, 4.

8. Ἡ πολιὰ θάλασσα, οἱ λιμένες, αἱ ἀκταὶ καὶ τὸ προσπίπτον κῦμα. Ἰ. Γ, XXIII, ζ, 62.

9. Ἡ κύμανσις. πολλὰ δὲ οἱ κραδίη πόρφυρε (συνεκινεῖτο) μένοντι. 21, 551. *Μεταφορά.*

10. Τὰ κύματα, ἡ ὑψηλὴ ἀκτὴ, (ὁ Νότος καὶ οἱ διάφοροι ἀπὸ τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου μέρους πνέοντες ἄνεμοι). Ἀργεῖοι δὲ μέγ' ἴαχον, ὡς ὅτε κύμα ἀκτῆ ἐφ' ὑψηλῆ, ὅτε κινήση Νότος ἐλθὼν, προβλήτη σκοπέλω· τὸν δ' οὐ ποτε κύματα λείπει παντοίων ἀνέμων, ὅτ' ἂν ἐνθ' ἢ ἐνθα γένωνται. 2, 394—397. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

11. (Ὁ Ζεφύρος καὶ) ἡ φρικίασις τῆς μελαινομένης θαλάσσης. οἷη δὲ Ζεφύροιο ἐχεύατο πόντον ἐπι φριξ ὀρνομένοιο νέον, μελάνει δὲ τε πόντος ὑπ' αὐτῆς, τοῖαι ἄρα στίχες εἶατ' Ἀχαιῶν τε Τρώων τε ἐν πεδίῳ. 7, 63—66. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

12. Ἡ φρικίασις τῆς θαλάσσης, ἡ πλήρης φύκουσ παραλία καὶ τὸ μέλαν κῦμα. Ἰ. Γ, XXIII, β, 73.

13. Ἡ ἐκ τοῦ ὑποκάφου κύματος μελανίζουσα μεγάλη θάλασσα, ἣτις δὲν κυλίσται πρὸς οὐδὲν μέρος, οἱ ταχέως ἐρχόμενοι συρίζοντες ἄνεμοι, (ὁ Ζεὺς) καὶ ὁ ὠρισμένος οὔριος ἄνεμος. ὡς δ' ὅτε πορφύρη πέλαγος μέγα κύματι κωτῶ, ὁσόμενον λιγέων ἀνέμων λαιψηρὰ κέλευθα, αὐτως, οὐδ' ἄρα τε προκυλίνδεται οὐδ' ἐτέρωσε, πρὶν τινα κεκρήμενον καταβίμεναι ἐκ Διὸς οὔρον, ὡς ὁ γέρων ὠρμαινὲ δαιζόμενος χατὰ θυμὸν διχθαδί'. 14, 16—21. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

14. Ἡ σφοδρὰ θύελλα, ἣτις ἐπιπεσοῦσα διεγείρει τὴν κυανόχρουν θάλασσαν. Ἰ. Γ, XVI, 18.

15. Τὸ μέγα κῦμα τῆς εὐρυπόρου θαλάσσης, ὃ τι βιαζόμενον ὑπὸ τῆς τὰ κύματα ἀξαναούσης δυνάμεως τοῦ ἀνέμου πίπτει ἐντὸς πλοίου ἄνωθεν τῶν πλευρῶν αὐτοῦ. οἱ δ', ὡς τε μέγα κύμα θαλάσσης εὐρυπόροιο νηὸς ὑπὲρ τοίχων καταβήσεται, ὅπποτ' ἐπειγῆ ἕς ἀνέμου· ἢ γάρ τε μάλιστά γε κύματ' ὀφέλλει· ὡς Τρώες μεγάλη ἰαχῆ κατὰ τείχος ἔβαινον. 15, 381—384. *Παραβολή.*

16. Τὸ εἰς τὸν μέγαν αἰγιαλὸν βροντᾶν κῆμα τῆς πολυκυμάντου θαλάσσης καὶ ὁ παταγῶν πόντος. οἱ δ' ἀγορῆν δὲ αὐτὴς ἐπεσσεύοντο νεῶν ἄπο καὶ κλισιάων ἤχη, ὡς ὅτε κῆμα πολυφλοίσβοιο θαλάσσης αἰγιαλῷ μεγάλῳ βρέμεται, σμαραγεῖ δέ τε πόντος. 2, 207—210. *Παραβολή.*

17. (Ἡ σφοδρῶν ἀνέμων ἐκπληκτικῶς συρίζουσα θύελλα, ἡ βροντή, ὁ πατήρ Ζεὺς, ἡ πεθιάς καὶ) τὰ πολλά, ἄλλα μὲν ἐμπρὸς ἄλλα δὲ ὀπίσω παφλάζοντα, κυρτὰ καὶ ἀφρίζοντα κύματα τῆς πολυταράχου θαλάσσης. οἱ δ' ἴσαν, ἀργαλέων ἀνέμων ἀτάλαντοι ἀέλλη, ἧ ῥά θ' ὑπὸ βροντῆς πατρὸς Διὸς εἰσι πέδον δέ θεσπεσίῳ δ' ὁμάδῳ ἀλί μίσηται, ἐν δέ τε πολλά κύματα φαφλάζοντα πολυφλοίσβοιο θαλάσσης, κυρτὰ, φαληριώοντα, πρὸ μὲν τ' ἄλλ', αὐτὰρ ἐπ' ἄλλα· ὡς Τρῶες πρὸ μὲν ἄλλοι ἀρηρότες, αὐτὰρ ἐπ' ἄλλοι, χαλκῷ μαρμαίροντες ἄμ' ἡγεμόνεσσιν ἔποντο. 13, 795—801. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

18. (Οἱ ἀπὸ τῆς Θράκης πνέοντες καὶ ἐξαιφνης ἐλθόντες δύο ἄνεμοι, ὁ Βορρᾶς καὶ ὁ Ζέφυρος,) ἡ ἰχθυοφόρος θάλασσα, τὸ μέλαν κῆμα καὶ τὰ πολλά φύκη τῆς θαλάσσης. ὡς δ' ἄνεμοι δύο πονταν ὀρίνετον ἰχθυόοντα, Βορέης καὶ Ζέφυρος, τῷ τε Θρήκηθεν ἄητον, ἐλθόντ' ἐξαπίνης· ἄμυδις δέ τε κῆμα κελαινὸν κορθύεται, πολλὸν δὲ παρ' ἐξ ἄλα φῶκος ἔχευεν· ὡς ἐδαΐζετο θυμὸς ἐνὶ στήθεσσιν Ἀχαιῶν. 9, 4—8. *Παραβολή.*

19. (Ὁ μετὰ μεγάλης καταγίδος ἐπιπεσῶν καὶ τὰς νεφέλας τοῦ σφοδροῦ Νότου ἀποδιώκων Ζέφυρος,) τὸ κυλιόμενον μέγα κῆμα, καὶ ὁ ἐκ τῆς πνοῆς τοῦ πολυστρόφου ἀνέμου ὑψηλὰ διασκορπισθεὶς ἀφρός. ὡς ὅποτε νέφεα Ζέφυρος στυφελίξῃ ἀρηεστάῳ Νότοιο, βαθεῖη λαίλαπι τύπτων· πολλὸν δὲ τρώφῃ κῆμα κυλίνδεται, ὑψόσε δ' ἄχνη σκίδναται ἐξ ἀνέμοιο πολυπλάγκτιο ἰωῆς· ὡς ἄρα πυκνὰ καρῆαθ' ὑφ' Ἐκτορι δάμνατο λαῶν. 11, 305—309. *Παραβολή.*

20. Τὰ μεγάλα κύματα τοῦ Ἰκαρίου πελάγους, (ὁ Εὖρος, ὁ Νότος, αἱ νεφέλαι, τὸ ἐσπαρμένον χωράφιον, ὁ σφοδρᾶς ἐπιπνέων Ζέφυρος καὶ οἱ κατακλιόμενοι στάχυες). κινήθη δ' ἀγορῆ ὡς κύματα μακρὰ θαλάσσης, πόντου Ἰκαρίου· τὰ μὲν τ' Εὐρὸς τε Νότος τε ὄρωρ' ἐπαΐξας πατρὸς Διὸς ἐκ νεφελῶν. ὡς δ' ὅτε κινήσῃ Ζέφυρος βαθὺ λήιον ἐλθὼν, λάβρος ἐπαιγίζων, ἐπὶ τ' ἡμῶι ἀσταχέσσιν, ὡς τῶν πᾶσ' ἀγορῆ κινήθη. 2, 144—149. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο παραβολῶν.*

21. Τὸ ἐν τῷ παταγάδει αἰγιαλῷ ἀλλεπαλλήλως ἐγειρόμενον

κῶμα τῆς θαλάσσης, ὃ τι πρῶτον μὲν κορυφοῦται ἐν τῷ πελάγει, ἔπειτα δὲ ῥηγνύμενον ἐν τῇ ξηρᾷ βροντᾷ μεγάλως καὶ κορυφοῦται κυρτὸν ἐν περὶ τὰς ἄκρας, καὶ ἀποπτύει τὸν ἀφρὸν τῆς θαλάσσης, (ὁ Ζέφυρος). ὡς δ' ὅτ' ἐν αἰγιαλῷ πολυηχεί κῶμα θαλάσσης ὄρνυτ' ἐπασσύτερον Ζεφύρου ὑπο κινήσαντος· πόντῳ μὲν τε πρῶτα κορύσσεται, αὐτὰρ ἔπειτα χέρσῳ ῥηγνύμενον μέγала βρέμει, ἀμφὶ δὲ τ' ἄκρας κυρτὸν ἰὸν κορυφοῦται, ἀποπτύει δ' ἄλδος ἄχνην· ὡς τότε ἐπασσύτεραι Δαναῶν κίνυντο φάλαγγες νωλεμέως πόλεμον δέ. 4, 422—428.
Πολυχρωμικὴ παραβολή.

22. Τὸ κῶμα, ὃ τι ἐγειρόμενον ἐν τῷ πόντῳ βοῖζει ἐπὶ τῆς ξηρᾶς, (ἡ θλιβερὰ πνοὴ τοῦ Βορρᾶ, ὁ κρότος τοῦ φλεγόμενου πυρός, αἱ κοιλάδες τοῦ ὄρους, τὸ δάσος, ὁ μανιωδῶς συρίζων ἄνεμος καὶ αἱ ὕψηλαί δρυες). οὔτε θαλάσσης κῶμα τόσον βοᾷα ποτὶ χέρσον, ποντόθεν ὄρνύμενον πνοιῇ Βορέῳ ἀλεγεινῇ, οὔτε πυρὸς τόσός γε πέλει βρόμος αἰδομένοιο οὔρου ἐν βήσσης, ὅτε τ' ὤρετο καιέμεν ὄλην, οὔτ' ἄνεμος τόσόν γε περὶ δρυσὶν ὕψικόμοισιν ἠπύει, ὅς τε μάλιστα μέγα βρέμεται χαλπαίνων, ὅση ἄρα Τρώων καὶ Ἀχαιῶν ἔπλετο φωνὴ δεινὸν ἀυσάντων, ὅτ' ἐπ' ἀλλήλοισιν ὄρουσαν. 14, 394—401. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα τριῶν παραβολῶν.*

23. Ὁ πλησίον τῆς πολῆς θαλάσσης εὐρισκόμενος ἀπόκρημνος καὶ μέγας βράχος, ὅστις ὑπομένει τὴν ἐριμὴν τῶν συριζόντων ἀνέμων καὶ τὰ προσαρισσόμενα ἐξωγκωμένα κύματα· τὸ ὑπὸ τοῦ ἐκ τῶν νεφελῶν ἐρχομένου ἀνέμου ἠύξημένον ὀρητικὸν κῶμα, ὃ τι πίπτει ἐντὸς ταχέος πλοίου, τοῦτο δὲ δλόκληρον ὑπὸ τῆς ἄχνης σκεπάζεται καὶ μετὰ ἤχου πνεῖ εἰς τὰ ἰστία αὐτοῦ τὸ φοβερόν φύσημα τοῦ ἀνέμου, φοβοῦνται δὲ οἱ ναῦται καὶ τρέμει ἡ καρδία αὐτῶν, διότι ὀλίγον ἀπέχουσι ἀπὸ τοῦ θανάτου· (ὁ ἐπερχόμενος ὀλέθρια φρονῶν λέων καὶ αἱ ἐν λιβαδίῳ μεγάλου ἔλους βόσκουσαι ἀπειρόριθμοι βόες, αἷτινες ἔχουσι βοσκὸν μὴ γνωρίζοντα καλῶς νῦν πολεμῆσαι πρὸς θηρίον διὰ τὸν φόνον ἐλικοκεράτου βοῆς καὶ ὅστις πηγαίνει πάντοτε μετὰ τῶν πρώτων ἢ τῶν τελευταίων βοῶν, ἐνῶν τὸ θηρίον ἐφορμᾷ εἰς τὸ μέσον καὶ κατατράγει μίαν βοῦν, αἱ δὲ ἄλλαι τρέπονται πᾶσαι εἰς φυγὴν). Ἴσχυον γὰρ πυργηθὸν ἀρηρότες, ἥυτε πέτρῃ ἠλίβατος μεγάλη, πολιτῆς ἄλδος ἐγγὺς ἐοῦσα, ἣ τε μένει λιγέων ἀνέμων λαίψηρὰ κέλευθα κύματά τε τροφόντα, τὰ τε προσερεύεται αὐτήν· ὡς Δαναοὶ Τρώας μένον ἔμπεδον οὐδὲ φέβοντο. αὐτὰρ ὁ λαμπόμενος πυρὶ πάντοθεν ἔνθορ' ὀμίλῳ, ἐν δ' ἔπεσ', ὡς ὅτε κῶμα θοῆ ἐν νηὶ πέσσει λάβρον ὑπὸ νεφέων ἀνεμοτρεφές· ἡ δὲ τε πᾶσα ἄχνη ὑπεκρύφθη, ἀνέμοιο δὲ δεινὸς ἀήτη ἰστίῳ ἐμβρέμεται, τρο-

μέουσι δέ τε φρένα ναῦται δειδιότες· τυτθὸν γὰρ ὕπ' ἐκ θανάτοιο φέρονται· ὡς ἐδαίριζτο θυμὸς ἐνὶ στήθεσσιν Ἀχαιῶν. αὐτὰρ ὃ γ' ὥς τε λέων ὀλοόφρων βουσὶν ἐπελθὼν, αἶ ῥά τ' ἐν εἰαμενῇ ἔλεος μεγάλοιο νέμονται μυρίαί, ἐν δέ τε τῆσι νομεὺς οὐ πω σάφα εἰδῶς θηρὶ μαχήσασθαι ἔλικος βοῶς ἀμφὶ φονῆσιν· ἦτοι ὁ μὲν πρώτῃσι καὶ ὑστατῆσι βόεσσιν αἰὲν ὁμοστιχάσει, ὁ δέ τ' ἐν μέσσησιν ὀρούσας βοῶν ἔδει, αἱ δέ τε πᾶσαι ὑπέτρσαν· ὡς τότε Ἀχαιοὶ θεσπεσίως ἐφόβηθεν ὑφ' Ἐκτορι καὶ Διὶ πατρὶ πάντες. 15, 618—638. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα τριαῶν παραβολῶν.*

XXIII. Ἡ φύσις.

α) Αἱ γενικαὶ ἰδιότητες τῆς φύσεως.

1. Ἡ γῆ. Ἰδὲ. Γ, V, 15.
2. Ἡ μέλανα γῆ, αἱ κλιτύες καὶ τὰ ὄρη. Ἰ. Γ, XXIII, ε, 14.
3. Ἡ πολύτροφος γῆ. Ἰ. Γ, XXIII, ζ, 59.
4. Ὁ ἀγρός. Ἰ. Γ, XXIII, β, 10.
5. Ἡ πεδιάς. — 1. Ἰ. Γ, I, 2. — 2. Ἰ. Γ, XVIII, 1. — 3. Ἰ. Γ, XXII, 17. — 4. Ἰ. Γ, XXIII, β, 50.
6. Ἡ μεγάλη πεδιάς. Ἰ. Γ, XXIII, β, 41.
7. Ἡ πεδιάς καὶ τὰ ὄρη. Ἰ. Γ, XXIII, ε, 12.
8. Ἡ πεδιάς καὶ ὁ ὑψηλὸς βράχος. Ἰ. Γ, XVIII, 2.
9. Αἱ πεδιάδες. Ἰ. Γ, V, 7.
10. Τὸ μέγα ἔλος καὶ ἡ ὄχθη τοῦ ποταμοῦ. Ἰ. Γ, XXIII, γ, 16.
11. Τὸ ὄρος. — 1. Ἰ. Γ, XIX, 31. — 2. Ἰ. Γ, XXIII, β, 56.
12. Τὸ ὄρος (καὶ ἡ χιὼν). ὠρμήθη ἕρεϊ νιφόντι ἑοικώς. 13, 754. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*
13. Τὸ ὄρος καὶ ἡ διὰ μέσου ὄλης τῆς πεδιάδος ἐκτεινομένη διασώδης προβολὴ ὄρους, ἣτις σταματᾷ τὸ ὕδωρ, καὶ εὐθὺς ἀπωθοῦσα αὐτὸ τὸ κάμνει νὰ βεύσῃ πρὸς τὴν πεδιάδα, τὸ δὲ ὕδωρ δὲν δύναται μὲ τὴν δυνάμιν του νὰ τὴν διαρρήξῃ. Ἰ. Γ, XVI, 14.
14. Τὸ ὄρος, αἱ φάραγγες καὶ αἱ κοιλάδες. Ἰ. Γ, XVI, 22.
15. Ἡ κορυφὴ τοῦ ὄρους. — 1. Ἰ. Γ, XXIII, ζ, 50. — 2. Ἰ. Γ, XVI, 8.
16. Ἡ κορυφὴ τοῦ ὄρους καὶ ἡ πεδιάς του Ἀσίου. Ἰ. Γ, XIX, 38.
17. Ἡ κορυφὴ τοῦ μακρόθεν περιβλέπτου ὄρους. Ἰ. Γ, XXIII, γ, 15.

18. Ἡ ὑψηλὴ κορυφὴ τοῦ μεγάλου ὄρους, αἱ ἀναφαινόμεναι ἀκρώρειαι καὶ ἀκρωτήρια καὶ κοιλάδες. Ἰ. Γ, XXIII, ζ, 23.

19. Αἱ κορυφαὶ τοῦ ὄρους. — 1. Ἰ. Γ, XXIII, β, 30. — 2. Ἰ. Γ, XXIII, β, 25.

20. Αἱ κοιλάδες τοῦ ὄρους. — 1. Ἰ. Γ, I, 1. — 2. I. Γ, XXII, 22. — 3. Ἰ. Γ, X, 1. — 4. Ἰ. Γ, XXIII, ζ, 54.

21. Αἱ βαθεῖαι φάραγγες τοῦ καταξήρου ὄρους. Ἰ. Γ, XXI, 11.

22. Τὰ ὄρη. — 1. Ἰ. Γ, XXIII, β, 34. — 2. Ἰ. Γ, XXIII, γ, 13. — 3. Ἰ. Γ, XVI, 16. — 4. Ἰ. Γ, XXIII, γ, 11. — 5. Ἰ. Γ, V, 18. — 6. Ἰ. Γ, XXIII, β, 38. — 7. Ἰ. Γ, XXIII, β, 37. — 8. Ἰ. Γ, XXIII, γ, 12. — 9. Ἰ. Γ, XXIII, δ, 18.

23. Τὰ ὑψηλὰ ὄρη. Ἰ. Γ, XXIII, ζ, 30.

24. Τὰ ὄρη καὶ αἱ κοιλάδες. Ἰ. Γ, XVI, 11.

25. Τὰ ὄρη, ἡ κοιλὰς καὶ ἡ χαράδρα. Ἰ. Γ, LXIII, ε, 6.

26. Τὰ ὄρη καὶ ὁ ἔρημος χῶρος. Ἰ. Γ, XVI, 13.

27. Αἱ κορυφαὶ τῶν ὑψηλῶν ὀρέων καὶ τὰ ἀκρωτήρια. Ἰ. Γ, XXIII, ζ, 62.

28. Αἱ κοιλάδες. Ἰ. Γ, XVI, 7.

29. Ἡ κοίλη πέτρα. Ἰ. Γ, XXIII, β, 63.

30. Τὸ χάσμα τῆς κοίλης πέτρας. Ἰ. Γ, XXIII, β, 57.

31. Τὸ σπήλαιον. Ἰ. Γ, XXIII, ζ, 32.

32. Ὁ ὑψηλὸς βράχος. Ἰ. Γ, XXIII, β, 48.

33. Ὁ ἀπόκρημνος βράχος. — 1. Ἰ. Γ, XXIII, ε, 4, 1. — 2. Ἰ. Γ, XXIII, ε, 4, 2.

34. Αἱ ἀκρώρειαι, τὰ ἀκρωτήρια καὶ αἱ κοιλάδες. Ἰ. Γ, XXIII, ζ, 7.

35. Ὁ ὀλέθριος στρογγύλος λίθος, ὅστις πεσὼν ἀπὸ προεξεχούσης ἄκρας ἐξακολουθεῖ ἀδιακόπως νὰ τρέχῃ, ἕως οὗτου φθάσῃ εἰς ἐπίπεδον, καὶ τότε πλέον δὲν κυλίεται, (ὁ χεῖμαρος, ἡ ἀναίδεια καὶ τὸ δάσος). ἦρχε δ' ἄρ' Ἐκτωρ ἀντικρὺς μεμαῶς, ὀλοοίτροχος ὡς ἀπὸ πέτρης, ὃν τε κατὰ στεφάνης ποταμὸς χειμάρρους ὤση, ῥήξας ἀσπέτῳ ὄμβρῳ ἀναιδέος (ἡ ἀναίδεια ὡς μεταφορᾷ ἀντὶ τοῦ ὀλέθρου) ἔχματα πέτρης· ὕψι δ' ἀναθρώσκων πέτεται, κτυπέει δέ θ' ὅπ' αὐτοῦ ὄλη· ὁ δ' ἀσφαλῶς θέει ἔμπεδον, ὄφρ' ἂν ἵκηται ἰσόπεδον· τότε δ' οὐ τι κυλίνδεται ἐστύμενός περ' ὡς Ἐκτωρ εἴως μὲν ἀπειλεῖ μέχρι θαλάσσης ῥέα διελευσεσθαι κλισίας καὶ νῆας Ἀχαιῶν κτείνων· ἀλλ' ὅτε δὴ πυκινῆς ἐνέκυρσε φάλαγγί, στή ῥα μάλ' ἐγχιρμφθεῖς. 13, 136—146. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς παραβολῆς καὶ μιᾶς μεταφορᾶς.

36. (Αἱ ὑπὸ σφοδρῶν ἀνέμων διεγερόμεναι θύελλαι.) ὁ κοινορτοὺς τῶν δρόμων καὶ ἡ μεγάλη ὀμίχλη κοινορτοῦ. ὡς δ' ὅθ' ὑπὸ λιγέων ἀνέμων σπέρχωνσιν ἄελλαι ἤματι τῷ, ὅτε τε πλείστη κόνις ἀμφὶ κελεύθους, οἷ τ' ἄμυδις κόνις μεγάλην ἰσῆσιν ὀμίχλην, ὡς ἄρα τῶν ὁμῶσ' ἦλθε μάχη. 13, 334—337. *Πολυχρωμικὴ παραβολή*.

β) Γὰ ζῶα.

1. Τὸ θηρίον. Ἀτρεΐδης δ' ἄν' ὅμιλον ἐφοῖτα θηρὶ ἐοικώς. 3, 449. *Παραβολή*.

2. Τὸ εἴτολμον θηρίον. Ἰδὲ Γ, XIX, 31.

3. Τὰ δύο ἐξαίφνης ἐλθόντα θηρία. Ἰ. Γ, XIX, 37.

4. Ὁ λέων. — 1. ὁ δ' ἐναντίον ὄρτο λέων ὡς Ἀτρεΐδης. 11, 129—130. *Παραβολή*. — 2 μεμαῶς ὡς τε λῆς. 11, 239. *Παραβολή*.

5. Ὁ λέων (καὶ οἱ καμπυλοκέρατοι βόες). εἰ μὴ ἄρ' οἶδν ἕδν Σαρπηδόνα μητίετα Ζεὺς ὄρσεν ἐπ' Ἀργείοισι, λέονθ' ὡς βουσίην ἔλειψεν. 12, 292—293. *Πολυχρωμικὴ παραβολή*.

6. Ὁ λέων (καὶ αἱ μυκώμεναι αἰγες). οἷ τέ σε πεφρίκασι λέονθ' ὡς μηκάδες αἰγες. 11, 383. *Πολυχρωμικὴ παραβολή*.

7. Αἱ σιαγόνες τοῦ φονεύοντος λέοντος. Ἰ. Γ, XXIII, γ, 12.

8. Ὁ δυνατοὺς ὀδόντας ἔχων αἰμοβόρος λέων, (αἱ βόες καὶ τὸ σκότος τῆς νυκτός). οἱ δ' ἔτι κάμ. μέσσον πεδίον φοβέοντο βόες ὡς, ἅς τε λέων ἐφόβησε μολῶν ἐν νυκτὸς ἀμολγῶ πάσας· τῇ δέ τ' ἰὴ ἀναφαινεται αἰπὸς ὄλεθρος· τῆς δ' ἐξ ἀδχέν' ἔαξε λαβῶν κρατερῶσι τὴν ὁδοῦσι πρῶτον, ἔπειτα δέ θ' αἶμα καὶ ἔγκατα πάντα λαφύσσει· ὡς τοὺς Ἀτρεΐδης ἔφπε κρείων Ἀγαμέμνων αἰὲν ἀποκτείνων τὸν ὀπίστατον. 11, 172—178. *Πολυχρωμικὴ παραβολή*.

9. Ὁ αἰμοβόρος λέων, (ἡ βοσκομένη δάμαλις καὶ ἡ βοῦς, καὶ τὸ δάσος). ὡς δέ λέων ἐν βουσί θορῶν ἐξ ἀδχένα ἄξιη πόρτιος ἡ ἐβός ξύλοχον κάτα βοσκομενάων, ὡς τοὺς ἀμφοτέρους ἐξ ἵππων Τυδέος υἱὸς βῆσε κακῶς ἀέκοντας. 5, 161—164. *Πολυχρωμικὴ παραβολή*.

10. Ὁ αἰμοβόρος λέων, (ὁ ποιμὴν, ὁ ἀγρός, τὰ δασύμυλλα πρόβατα, ὁ περίβολος τῆς ἀγλῆς, ἡ μάνδρα). δὴ τότε μιν τρίς τίσσον ἔλεν μένος, ὡς τε λέοντα, ὅν ῥά τε ποιμὴν ἀργῶ ἐπ' εἰροπόκοις οἰεῖται χραύσῃ μὲν τ' ἀγλῆς ὑπεράλμενον, οὐ δὲ δαμάσση· τοῦ μὲν τε σθένος ὄρσεν, ἔπειτα δέ τ' οὐ προσαμύνει, ἀλλὰ κατὰ σταθμοὺς δύεται, τὰ δ' ἐρῆμα φοβεῖται· αἱ μὲν τ' ἀγχιστῖναι ἐπ' ἀλλήλησι κέχυνται,

αὐτὰρ ὁ ἔμμεμῶς βαθέης ἐξάλλεται ἀδλῆς· ὡς μεμαῶς Τρῶεσσι
μίγῃ κρατερὸς Διομήδης. 5, 136—143. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

11. Ὁ εἰς τὴν δύναμιν του πεποιθήσιν ἔχων λέων. ἀμφὶ δ'
ἄρ' αὐτῷ βαίνει λέων ὡς ἀλκί πεποιθῶς. 5, 299. *Παραβολή.*

12. Ὁ εἰς τὴν δύναμιν του πεποιθήσιν ἔχων καὶ αἰμοβόρος
ὄρεσίτροφος λέων. Ἰ. Γ, XX, 5.

13. Ὁ ἐμφανιζόμενος πυκνογένειος λέων. Ἰ. Γ, XVIII, 2.

14. Ὁ ἐπερχόμενος ὀλέθρια φρονῶν λέων. Ἰ. Γ, XXII, 23.

15. Ὁ ἐφορμῶν λέων (καὶ τὰ ἀφύλακτα ποίμνια αἰγῶν ἢ
προβάτων). ὡς δὲ λέων μήλοισιν ἀσημάντοισιν ἐπελθὼν, αἴγῃσιν ἢ
ὄϊεσσι, κακὰ φρονέων ἐνορούτη, ὡς μὲν Θρήικας ἄνδρος ἐπύχετο
Τυδέος υἱός. 10, 485—487. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

16. Ὁ ἄγριος λέων, ὅστις ἐνδίδων εἰς τὴν μεγάλην ἰσχὺν καὶ
τὴν ὑπερήφανον ψυχὴν του ὄρμα, ἵνα λάβῃ τροφήν, (τὰ πρόβατα).
ῤ' οὗτ' ἄρ φρένες εἰσὶν ἐναίσιμοι οὗτε νόημα γναμπτὸν ἐνὶ στήθεσσι,
λέων δ' ὡς ἄγρια οἶδεν, ὅς τ' ἐπεὶ ἄρ μεγάλη τε βίη καὶ ἀγήνορι
θυμῷ εἶξας εἶσ' ἐπὶ μῆλα βροτῶν, ἵνα δαῖτα λάβῃσιν· ὡς Ἀχιλεὺς
ἔλεον μὲν ἀπώλεσεν, οὐδέ οἱ αἰδῶς γίνεται. 24, 40—45. *Πολυχρω-
μικὴ παραβολή.*

17. Ὁ πηδῶν λέων. Πηλείδης δ' οἴκοιο λέων ὡς ἄλτο θύραζε.
24, 572. *Παραβολή.*

18. Ὁ διωκόμενος καὶ ἄκων ἀναχωρῶν πυκνογένειος λέων,
οὐτινος ἢ γενναία καρδία τρομάζει ἐν τῷ στήθει του, (οἱ τὸν
λέοντα διὰ δοράτων καὶ θορύβου ἀποδιώκοντες κύνες καὶ ἄνδρες·
ἢ μάνδρα). αὐτὰρ ὁ γ' ἐξοπίσω ἀνεχάζετο, λείπε δὲ νεκρὸν, ἐντρο-
παλιζόμενος ὡς τε λῖς ἡυγένειος, ὃν ῥα κύνες τε καὶ ἄνδρες ἀπὸ
σταθμοῦ διώνται ἔγχεσι καὶ φωνῇ· τοῦ δ' ἐν φρεσὶν ἄλκιμον ἦτορ
παχνοῦται, ἀέκων δὲ τ' ἔβη ἀπὸ μεσσαύλοιο· ὡς ἀπὸ Πατρόκλιοιο κίε
Ξανθὸς Μενέλαος. 13, 108—113. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

19. Ὁ εἰς τὸ στήθος πληγωθεὶς ὀρμητικὸς καὶ καταστρεπτικὸς
λέων, ὄντινα διαφθείρει τὸ θάρρος του, (αἱ μάνδραι). ὡς εἰπὼν ἐπὶ
Κεβριόνῃ ἦρωι βεβήκει, οἶμα λέοντος ἔχων, ὅς τε σταθμοὺς κεραῖζων
ἔβλητο πρὸς στήθος, ἐῆ τέ μιν ὤλεσεν ἀλκή· ὡς ἐπὶ Κεβριόνῃ,
Πατρόκλεις, ἄλσο μεμαῶς. 16, 751—754. *Πολυχρωμικὴ πα-
ραβολή.*

20. Ὁ λέων, ὅστις ἐπιθυμῶν νὰ φάγῃ τῶν παχειῶν βοῶν τὰ
κρέατα ἐφορμῆ, ἀλλ' οὐδὲν κατορθώνει καὶ κουρασθεὶς τὴν πρωτὴν
μετὰ τεθλιμμένης καρδίας ἀπομακρύνεται, (οἱ κύνες καὶ οἱ ἄνδρες,
οἵτινες τὸν ἐρεθίζοντα αὐτοὺς λέοντα ἀπὸ τῆς μάνδρας διώκουσιν

ὄλην τὴν νύκτα ἀγρυπνοῦντες καὶ ἐναντίον αὐτοῦ πολλὰ ἀκόντια καὶ καιόμενα ξύλων δέματα ρίπτοντες). βῆ δ' ἰέναι ὡς τίς τε λέων ἀπὸ μεσσαύλοιο, ὅς τ', ἐπεὶ ἄρ κε κάμητι κύνας τ' ἄνδρας τ' ἐρεθίζων, οἳ τέ μιν οὐκ εἰῶσι βοῶν ἐκ πῖαρ ἐλέσθαι πάννουχοι ἐγρήσσοντες· ὁ δὲ κρειῶν ἐρατίζων ἰθύει, ἀλλ' οὐ τι πρήσσει· θαμέες γὰρ ἄκοντες ἀντίον αἰσσοῦσι θρασειῶν ἀπὸ χειρῶν, καιόμεναί τε δεταί, τὰς τε τρεῖ ἐσσύμενός περ· ἠώθεν δ' ἀπονόσφιν ἔβη τετιηότι θυμῷ ὡς ἀπὸ Πατρόκλοιο βοὴν ἀγαθὸς Μενέλαος ἦτε πόλλ' ἀέκων. 17, 657—666. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

21. Τὸ θηρίον, ὁ μελανόχρους λέων, ὅστις ἐπιθυμῶν νὰ φάγη τῶν παχειῶν βοῶν τὰ κρέατα ἐφορμᾷ, ἀλλ' οὐδὲν κατορθώνει καὶ τὴν πρωΐαν μετὰ τεθλιμμένης καρδίας ἀπομακρύνεται, (οἱ κύνες καὶ οἱ χωρικοὶ ἄνδρες, οἵτινες τὸν λέοντα ἀπὸ τῆς μάνδρας τῶν βοῶν διώκουσιν ὄλην τὴν νύκτα ἀγρυπνοῦντες καὶ ἐναντίον αὐτοῦ πολλὰ ἀκόντια καὶ καιόμενα ξύλων δέματα ρίπτοντες· ὁ ὀκνηρὸς ὄνος, ὅστις διερχόμενος πλησίον ἀγροῦ ἐκβιάζει τοὺς ῥοπάλοις αὐτὸν τύπτοντας ἀλλὰ μικρὰν μόνον δύναμιν ἔχοντας παῖδας, ἔπειτα δὲ εἰσελθὼν κατατρώγει τὸ πυκνὸν σπυρτόν καὶ μόλις ἐκδιώκεται, ἀφοῦ κορεσθῆ φορβῆς). τρέσσε δὲ παπτήνας ἐφ' ὀμίλου, θηρὶ ἐοικώς, ἐντροπαλιζόμενος, ὀλίγον γόνου γουνοῦ ἀμείβων. ὡς δ' αἰθῶνα λέοντα βοῶν ἀπὸ μεσσαύλοιο ἐσσεύαντο κύνες τε καὶ ἄνδρες ἀγροῖῶται, οἳ τέ μιν οὐκ εἰῶσι βοῶν ἐκ πῖαρ ἐλέσθαι πάννουχοι ἐγρήσσοντες· ὁ δὲ κρειῶν ἐρατίζων ἰθύει, ἀλλ' οὐ τι πρήσσει· θαμέες γὰρ ἄκοντες ἀντίον αἰσσοῦσι θρασειῶν ἀπὸ χειρῶν καιόμεναί τε δεταί, τὰς τε τρεῖ ἐσσύμενός περ· ἠώθεν δ' ἀπὸ νόσφιν ἔβη τετιηότι θυμῷ ὡς Αἴας τότε ἀπὸ Τρώων τετιημένος ἦτορ ἦτε, πόλλ' ἀέκων· περὶ γὰρ διέ νηυσὶν Ἀχαιῶν. ὡς δ' ὅτ' ὄνος παρ' ἄρουραν ἰὼν ἐβηήσατο παῖδας νωθῆς, φ' δὴ πολλὰ περὶ ῥόπαλ' ἀμφὶς ἐάγη, κείρει τ' εἰσελθὼν βαθὸν λήιον· οἱ δὲ τε παῖδες τύπτουσιν ῥοπάλοισι· βίη δὲ τε νηπίη αὐτῶν· σπουδῆ τ' ἐξήλασαν, ἐπεὶ τ' ἐκορέσσατο φορβῆς· ὡς τότε ἔπειτ' Αἴαντα μέγαν, Τελαμώνιον υἱόν, Τρώες ὑπέρθυμοι πολυηγερέες τ' ἐπικούροι νύκσοντες ξυστοῖσι μέσον σάκος αἰὲν ἔποντο. 11, 546—565. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα τριῶν παραβολῶν.*

22. Ὁ ὀρεσίτροφος λέων, ὅστις πρὸ πολλοῦ ὦν ἐστερημένος κρεάτων ἀναγκάζεται ὑπὸ τῆς εὐτόλμου ψυχῆς του νὰ δοκιμάσῃ τὰ πρόβατα, καὶ εἰ καὶ εὖρη βοσκοὺς φυλάσσοντας, ὅμως ἐπιπηδᾷ καὶ ἡ ἀρπάξει τι ἢ πληγνέται, (τὰ πρόβατα, ἡ μάνδρα, οἱ βοσκοὶ καὶ οἱ κύνες). τὴν ἄρ' ὅ γε πρόσθε σχόμενος, δύο δοῦρε τινάσσων βῆ ῥ' ἔμεν ὡς τε λέων ὀρεσίτροφος, ὅς τ' ἐπιδευῆς δηρὸν ἔη κρειῶν·

κέλεται δέ ἐ θυμὸς ἀγῆνωρ μήλων πειρήσοντα καὶ ἐς πυκινὸν δόμον ἐλθεῖν· εἶ περ γάρ χ' εὖρησι παρ' αὐτόφει βώτορας ἄνδρας σὺν κωσὶ καὶ δούρεσσι φυλάσσοντας περὶ μῆλα, οὐ ρά τ' ἀπειρήτος μέμονε σταθμοῖο δέισθαι, ἀλλ' ὅ γ' ἄρ' ἦ ἤροπαξε μετάλμενος ἡὲ καὶ αὐτὸς ἔβλητ' ἐν πρώτοισι θυῆς ἀπὸ χειρὸς ἄκοντι· ὡς ῥα τότε ἀντίθεον Σαρπηδόνα θυμὸς ἀνήκε τείχος ἐπαΐξει διὰ τε ῥήξασθαι ἐπάλλξεις. 12, 298—308. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

23. Ὁ πολὺ πεινασμένος ἐρυθρόχρομος λέων, ὄντινα δὲν ὀνυγανταὶ νὰ διώξωσιν ἀπὸ τοῦ πτώματος βοῶς, (οἱ ἐν τοῖς ἀγροῖς διατρίβοντες ποιμένες). ὡς δ' ἀπὸ σώματος οὐ τι λέοντ' αἰθωνα δύνανται ποιμένες ἀγραυλοὶ μέγα πεινάοντα δέισθαι, ὡς ῥα τὸν οὐκ ἐδύναντο δῶ Αἴαντε κορυστὰ Ἔκτορα Πριαμίδην ἀπὸ νεκροῦ δεῖδιξασθαι. 18, 161—164. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

24. Ὁ λέων, ὅστις κατέφαγε ταῦρον. ἀνὰ δ' αὐτὸς ἔβαινε, πόδας καὶ χεῖρας ὑπερθεν αἱματόεις, ὡς τίς τε λέων κατὰ ταῦρον ἐδηδῶς. 17, 541—542. *Παραβολή.*

25. Ὁ θέλων νὰ πῆ μεγαλοφρονῶν λέων, ὅστις θαμάζει διὰ τῆς ἰσχύος του τὸν θέλοντα νὰ πῆ μεγαλοφρονοῦντα καὶ πολὺ ἀσθμαίνοντα ἰσχυρὸν κάπρον, (αἱ κορυφαὶ τοῦ ὄρους καὶ ἡ μικρὰ κρήνη). ὡς δ' ὅτε σὺν ἀκάμαντα λέων ἐβήτησατο χάρμη, ὡ τ' ἕρσας κορυφῆσι μέγα φρονέοντε μάχεσθον πίδακος ἀμφ' ὀλίγης, ἐθέλουσι δὲ πέμμεν ἄμφω· πολλὰ δὲ τ' ἀσθμαίνοντα λέων ἐδάμασσε βίηφιν· ὡς πολέας πεφνόντα Μενoitίου ἄλκιμον υἱὸν Ἐκτωρ Πριαμίδης σχεδὸν ἔγχεϊ θυμὸν ἀπήρηρα. 16, 823—828. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

26. Ὁ μεγάλην λείαν, κερασφόρον ἔλαφον ἢ ἀγρίαν αἶγα, ὀπαντῶν καὶ αὐτὴν κατατρώγων πειναλέος λέων, (οἱ ταχεῖς θηρευταὶ κύνες καὶ οἱ ἀκμάζοντες κυνηγοί). τὸν δ' ὡς σὺν ἐνόησεν Ἀρηίφιλος Μενέλαος ἐρχόμενον προπάροικεν ὀμίλου, μακρὰ βιβῶντα, ὡς τε λέων ἐχάρη μεγάλην ἐπὶ σώματι κύρσας, εὐρών ἢ ἔλαφον κεραδὸν ἢ ἀγρίον αἶγα, πεινάων· μάλα γάρ τε κατεσθίει, εἶ περ ἂν αὐτὸν σεύωνται ταχέως τε κύνες θαλεροὶ τ' αἰζήοι· ὡς ἐχάρη Μενέλαος Ἀλέξανδρον θεοειδέα ὀφθαλμοῖσιν ἰδῶν. 3, 21—28. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

27. Ὁ λέων, ὅστις εὐκόλως συνθραύει τὰ μικρὰ τέκνα τῆς ταχείας ἐλάφου καὶ παίρνει τὸν τρυφερὸν βίον αὐτῶν πορευθεὶς εἰς τὴν φωλεὸν αὐτῶν καὶ λαβῶν αὐτὰ διὰ τῶν κρατερῶν του ὀδόντων, ἐνῶ ἡ ἔλφος, καὶ πολὺ πλησίον ἂν τύχη, δὲν δύναιται νὰ τὰ βοηθήσῃ, διότι καὶ αὐτὴν δεινὸς τρόφος καταλαμβάνει καὶ φεύγει ταχέως σπεύδουσα καὶ ἰδρώνουσα διὰ τὴν ὀρμὴν τοῦ

ἰσχυροῦ θηρίου, (οἱ πυκνοὶ δρυμοὶ καὶ τὰ δάση). ὡς δὲ λέων ἐλάφιοι ταχείης νήπια τέκνα ῥηθιδίως συνέαξε λαβῶν κρατεροῖσιν ὁδοῦσιν, ἐλθὼν εἰς εὐνήν, ἀπαλὸν τέ σφ' ἦτορ ἀπηύρα· ἢ δ' εἴ πέρ τε τύχησι μάλα σχεδόν, οὐ δύναται σφι χραισμείν· αὐτὴν γάρ μιν ὑπὸ τρόμος αἰνὸς ἰκάνει· καρπαλίμως δ' ἤϊξε διὰ δρυμὰ πυκνὰ καὶ ὕλην οπεύδουσ', ἰδρώουσα, κραταιῷ θηρὸς ὕφ' ὀρμῆς· ὡς ἄρα τοῖς οὐ τις δύνατο χραισμῆσαι ἕλεθρον Τρώων, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ ὑπ' Ἀργείοισι φέβοντο. 11, 113-121. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

28. *Οἱ δύο λέοντες.* βάν ῥ' ἔμεν ὡς τε λέοντε δῶα διὰ νύκτα μέλαιναν. 10, 297. *Παραβολή.*

29. *Οἱ δύο λέοντες, οἵτινες ἀρπάσαντες τὴν λείαν φέρουσιν αὐτὴν κροτοῦντες ὑψηλὰ εἰς τὰς σιαγόνας των, (ἢ αἶξ, οἱ ὄξεις ὀδόντας ἔχοντες κύνες καὶ τὸ πυκνὸν δάσος).* ὡς τε δὴ αἶγα λέοντε κυνῶν ὑπο καρχαροδόντων ἀρπάξαντε φέρητον ἀνά ῥωπήτῃα πυκνά, ὕψου ὑπὲρ γαίης μετὰ γαμφηλήσιν ἔχοντε, ὡς ῥα τὸν ὕψου ἔχοντε δῶα Αἴαντε κορυστὰ τεύχεα σολήτην. 13, 198—202. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

30. *Οἱ δύο λέοντες, οἵτινες πεινῶντες ἀμφοτέροι μάχονται μεγαλοφρονοῦντες διὰ πεφονευμένην ἔλαφον, (αἱ κορυφαὶ τοῦ ὄρους).* τῷ περὶ Κεβριόναο λέονθ' ὡς θηρινθήτην, ὃ τ' ὄρεος κορυφῆσι περὶ κταμένης ἐλάφιοι, ἄμφω πεινάοντε, μέγα φρονέοντε μάχεσθον· ὡς περὶ Κεβριόναο δῶα μῆστωρες αὐτῆς, Πάτροκλός τε Μενoitιάδης καὶ φαίδιμος Ἔκτωρ, ἵεντ' ἀλλήλων ταμέειν χρῶα νηλεῖ χαλκῷ. 16, 756—761. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

31. *Οἱ ὠμοφάγοι λέοντες.* Τρῶες δὲ λείουσιν ἐοικότες ὠμοφάγοισι νηυσὶν ἐπεσσεύοντο. 15, 592—593. *Παραβολή.*

32. *Οἱ ὠμοφάγοι λέοντες καὶ οἱ κῆπροι, οἵτινες ἀκατάβλητον δύναμιν ἔχουσιν.* — 1. Ἔθι πλείστοι καὶ ἄριστοι ἔττασαν, . . . λείουσιν ἐοικότες ὠμοφάγοισιν ἢ συσι κῆπροισιν, τῶν τε σθένος οὐκ ἀλαπαδνόν. 5, 780—783. *Παραβολή.* — 2. ἄμ' ἄμφω σὺν ῥ' ἔπεσον, λείουσιν ἐοικότες ὠμοφάγοισιν ἢ συσι κῆπροισιν, τῶν τε σθένος οὐκ ἀλαπαδνόν. 7, 255—257. *Παραβολή.*

33. *Ἡ τόλμη τῆς παρδάλειος ἢ τοῦ λέοντος ἢ τοῦ καταστρεπτικοῦ κῆπρου, οὔτινος ἢ μεγάλη ψυχὴ ὑπερφηανέεται ἐν τῷ στήθει διὰ τὴν δύναμίν του.* οὐτ' οὐν παρδάλιος τόσσον μένος οὔτε λέοντος οὔτε συὸς κῆπρου ὀλοόφρονος, οὐ τε μέγιστος θυμὸς ἐν στήθεσσι περὶ σθένει βλεμεαίνει, ὅσσον Πάνθου υἱὸς ἐυμμελῆαι φρονέουσιν. 17, 20—23. *Παραβολή.*

34. *Οἱ τὸν ἔλαφον περιχυκλοῦντες καὶ κατασπαράσσοντες*

έρουθρόφαιοι καὶ ὤμοφάγοι θῶες, (τὰ ὄρη, ὁ κερασφόρος ἔλαφος, ὄντινα ἐ κυνηγὸς διὰ τοῦ ἀπὸ τῆς χορδῆς τοῦ τόξου ριφθέντος βέλους ἐκτύπησεν, καὶ ὅστις τὸν μὲν κυνηγὸν διέφυγε φεύγων, ἐνόσφ τὸ αἷμά του ἦτο ὑπόθερμον καὶ τὰ γόνατά του ἐκινουόντο, ἀλλὰ κατεβλήθη ὑπὸ τοῦ ταχέως βέλους· τὸ σκιερὸν δάσος,) ὁ ἱρπακτικὸς λέων, ὅστις ἀποσοβεῖ τοὺς θῶας καὶ αὐτοὺς σπαράσσει τὸν ἔλαφον, (ὁ θεός). ἀμφὶ δ' ἄρ' αὐτὸν Τρῶες ἔπονθ', ὡς εἴ τε δαφοινοὶ θῶες, ὕρσεφιν ἀμφ' ἔλαφον κερατὸν βεβλημένον, ὄν τ' ἔβαλ' ἀνήρ ἰφ' ἀπὸ νευρῆς· τὸν μὲν τ' ἤλυξε πόδεσσι φεύγων, ὄφρ' αἷμα λιαρὸν καὶ γούνατ' ὀρώρη· αὐτὰρ ἐπεὶ δὴ τὸν γε δαμάσσεται ὠκὺς οἰστός, ὠμοφάγοι μιν θῶες ἐν οὔρσει δαρδάπτουσιν ἐν νέμει σκιερῷ· ἐπὶ τε λῖν ἤγαγε δαίμων σίντην· θῶες μὲν τε διέτρεσαν, αὐτὰρ ὁ δάπτει· ὣς ῥα τότε ἀμφ' Ὀδυσῆα δαίφρονα ποικιλομήτην Τρῶες ἔπον πολλοὶ τε καὶ ἄλκιμοι. 11, 473—483. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

35. Οἱ λύκοι. — 1. οἱ δὲ λύκοι ὡς ἀλλήλοισιν ἐπόρουσαν. 4, 471—472. *Παραβολή.* — 2. Ἰ. Γ, VI, 2.

36. Οἱ λύκοι καὶ τὰ ὄρνια, οἵτινες δὲν ὁμοφρονοῦσιν. Ἰ. Γ, XVI, 9.

37. Οἱ ἐφορμῶντες καὶ ἀμέσως ἀρπάζοντες ἱρπακτικοὶ λύκοι, (τὰ τῶν ποιμνίων ἀδύνατον ψυχὴν ἔχοντα πρόβατα καὶ ἐρίφια, ἅτινα ἐκ τῆς ἀμελείας τοῦ ποιμένου διεχωρίσθησαν· τὰ ὄρη). ὡς δὲ λύκοι ἄρνεσιν ἐπέχραον ἢ ἐρίφοισι σίνται, ὅπ' ἐκ μῆλων αἰρεῦμενοι, αἳ τ' ἐν ὕρσει ποιμένος ἀφραδίησι διέτμαγεν· οἱ δὲ ἰδόντες αἰψά διαρπάζουσιν ἀνάλκιδα θυμὸν ἐχούσας· ὡς Δαναοὶ Τρῶεσιν ἐπέχραον. 16, 352—356. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

38. Οἱ ἐν τῇ ψυχῇ ὑπερμεγέθη δύναμιν ἔχοντες ὠμοφάγοι λύκοι, οἵτινες φονεύσαντες μέγαν κερασφόρον ἔλαφον τὸν κατατρώγουσι καὶ ὄλων αἰ παρειὰ εἶναι κόκκιναι ἀπὸ τοῦ αἵματος· οὗτοι ἀγελήδων πηγαίνουσιν ἔπειτα νὰ πίωσιν ὕδωρ τῇ ἄκρῃ τῆς γλώσσης των καὶ ἐρεῦγονται αἷμα, ἢ δὲ ψυχὴ των ἐν τῷ στήθει εἶναι ἀτρόμητος καὶ περιστενοχωρεῖται ἢ κοιλία των· ὁ φόνος ἀντὶ τοῦ διὰ φόνου χυθέντος αἵματος· (τὰ ὄρη καὶ ἡ μελάνυδρος κρήνη). οἱ δὲ λύκοι ὡς ὠμοφάγοι, τοῖσιν τε περὶ φρεσὶν ἄσπετος ἀλκή, οἳ τ' ἔλαφον κερατὸν μέγαν οὔρσει δηώσαντες δάπτουσιν· πᾶσιν δὲ παρήιον αἷματι φοινόν· καὶ τ' ἀγελήδων ἴασιν ἀπὸ κρήνης μελανύδρου λάφοντες γλώσσησιν ἀραιῆσιν μέλαν ὕδωρ, ἄκρον, ἐρευγόμενοι φόνον αἵματος (ὁ φόμος αἴς μετωνυμία ἀντὶ τοῦ διὰ φόνου χυθέντος αἵματος)· ἐν δὲ τε θυμὸς στήθεσιν ἀτρομός ἐστι, περιστένεται δὲ τε γαστήρ· τοιοὶ Μυρμιδόνων ἡγήτορες ἠδὲ μέδοντες ἀμφ' ἀγαθὸν θεράποντα

ποδώκεος Αἰακίδαο ῥώνοντ'. 16, 156—166. *Πολυχρωμικὸν σύμ-
πλεγμα μιᾶς παραβολῆς καὶ μιᾶς μετωνυμίας.*

39. Ὁ δυνατὸς κάπρος. Ἰδομενεὺς μὲν ἐνὶ προμάχοις, σὺτ' εἵκελος ἀλκῆν. 4, 253. *Παραβολή.*

40. Αἱ δεῖλαι ἔλαφοι, αἵτινες ἄνευ πολεμικῆς δυνάμεως μάρτην τρέχουσαι βορὰ γίνονται τῶν θάων, τῶν παρδάλεων καὶ τῶν λύκων, (τὸ δάσος). οἱ τὸ πάρος πέρ φυζακινῆς ἐλάφοισιν εἰκίεσαν, αἶ τε καθ' ὕλην θάων παρδαλίων τε λύκων τ' ἦα πέλονται αὐτως ἠλάσκουσαι ἀνάλκιδες, οὐδ' ἐπι χάρμη· ὡς Τρῶες τὸ πρὶν γε μένος καὶ χεῖρας Ἀχαιῶν μίμνεν οὐκ ἐθέλεσκον ἐναντίον, οὐδ' ἦβαιόν. 13, 101—106. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

41. Τὰ ἐχθαυβα μικρὰ ἐλάφια, ἅτινα ἀφοῦ κουρασθῶσι τρέχοντα ἴστανται καὶ δὲν ὑπάρχει πλέον δύναμις ἐν τῇ ψυχῇ αὐτῶν (καὶ ἡ μεγάλη πεδιάς). τίφθ' οὕτως ἔστητε τεθηπότες ἤυτε νεβροί; αἶ τ' ἐπεὶ οὖν ἔκαμον πολέος πεδίσιό θέουσαι, ἐστάσ', οὐδ' ἄρα τίς σφι μετὰ φρεσὶ γίγνεται ἀλκή· ὡς ἡμεῖς ἔστητε τεθηπότες οὐδὲ μάχεσθε. 4, 243—246. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

42. Τὰ ἐλαφόπουλα. — 1. τοὺς ἐξῆγε θύραζε τεθηπότας ἤυτε νεβρούς. 21, 29. *Παραβολή.* — 2. ὡς οἱ μὲν κατὰ ἄστυ, πεφυζότες ἤυτε νεβροί, ἰδρῶ ἀνεψύχοντο. 22, 1. *Παραβολή.*

43. Τὸ πτηνόν, ὃ τι τὴν μασημένην τροφὴν προσφέρει εἰς τοὺς ἀπτέρους νεοσσούς του, αὐτὸ τὸ ἴδιον οὐδὲ δυσπραγεῖ. ὡς δ' ὄρνις ἀπτήσι νεοσσούσι προφέρῃσι μάστακ', ἐπεὶ κε λαβῆσι, καλῶς δ' ἄρα οἱ πέλει αὐτῇ, ὡς καὶ ἐγὼ πολλάς μὲν ἀπύνοους νόκτας ἴαυον, ἤματα δ' αἱματόεντα διεπρήσσον πολεμίζων, ἀνδράσι μαρνάμενος δάρων ἔνεκα σφετεράων. 9, 323—327. *Παραβολή.*

44. Τὸ πτερόν. — 1. λαισήτά τε πτερόντα (ἐλαφρά). 5, 453. *Μεταφορά.* — 2. λαισήτά τε πτερόντα (ἐλαφρά). 12, 426. *Μεταφορά.* — 3. τῷ δ' εὐτε πτερὰ γίνετ'. 19, 386. *Παραβολή.*

45. Τὰ πτηνά. τὰς Εὔμηλος ἔλαυνε ποδώκεας ὄρνιθας ὡς. 2, 764. *Παραβολή.*

46. Ὁ γύψ. Μηριόνης δ' ἐξαυτίς ἐπάλμενος, αἰγυπιὸς ὡς, ἐξέρυσε πρυμνοῖο βραχίονος ὄβριμον ἔγχος. 13, 531—532. *Παραβολή.*

47. Ὁ ἐναντίον χηνῶν ὀρμῶν γύψ. τοῖσι δ' ἐπ' Αὐτομέδων μάχετ', ἀχνόμενός περ ἑταίρου, ἵπποις ἀίσων ὡς τ' αἰγυπιὸς μετὰ χήνας. 17, 459—460. *Παραβολή.*

48. Οἱ ἀγκύλον χεῖλος ἔχοντες γαμφάνυχες γῶπες, οἵτινες μεγάλως φωνάζοντες πολεμοῦσιν, (ὁ ὑψηλὸς βράχος). οἱ δ', ὡς τ'

αίγυπιοὶ γαμφώνυχες, ἀγκυλοχεῖλαι, πέτρῃ ἐφ' ὑψηλῇ μεγάλα κλάζοντε μάχωνται, ὡς οἱ κεκλήγοντες ἐπ' ἀλλήλοισιν ὄρουσαν. 16, 428—430). *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

49. Ὁ ὀρμητικὸς μέλας θηρευτικὸς αἰετός, ὅστις εἶναι ὁ ἰσχυρότατος καὶ ταχύτατος τῶν πτηνῶν. Πηλειδῆς δ' ἀπόρουσεν, ὅσον τ' ἐπὶ δουρὸς ἐρωή, αἰετοῦ οἶματ' ἔχων μέλανος τοῦ θηρητῆρος, ὅς δ' ἄμα κάρτιστός τε καὶ ὠκιστος πετεηνῶν· τῷ εἰκῶς ἤϊξεν. 21, 251—254. *Παραβολή.*

50. Ὁ ὑφιπέτης αἰετός, ὅστις κατερχόμενος ἀρπάξει ἢ τρυφερὸν ἀρνίον ἢ περιφοβὸν λαγῶν, (ἢ πεδιάς καὶ αἰ σκοτειναὶ νεφέλαι). οἶμησεν δὲ ἀλεις ὡς τ' αἰετός ὑφιπετήεις, ὅς τ' εἰσὶν πεδίον δὲ διὰ νεφῶν ἐρεβεννῶν ἀρπάξων ἢ ἄρν' ἀμαλήν ἢ πτώκα λαγῶν· ὡς Ἐκτωρ οἶμησε τινάσσων φάσγανον ὀξύ. 22, 308—311. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

51. Ὁ αἰετός, ὅστις λέγουσιν ὅτι εἶναι ὁ ὀξύθερκεστάτος τῶν ὑπουρανίων πτηνῶν, καὶ ὄντινα καίτοι ὑψηλὰ ὄντα δὲν διαφεύγει ὁ ταχύπους λαγός, ἀλλ' ἐφορμᾷ κατ' αὐτοῦ καὶ ταχέως συλλαβὼν αὐτὸν τὸν φονεῖει, (ὁ πυκνόφυλλος θάμνος). ὡς ἄρα φωνήσας ἀπέβη ξανθὸς Μενέλαος, πάντοσε παπταίνων ὡς τ' αἰετός, ὃν ῥά τέ φασιν ὀξύτατον θέρκεσθαι ὑπουρανίων πετεηνῶν, ὃν τε καὶ ὑπόθ' ἐόντα πόδας ταχὺς οὐκ ἔλαθε πτώξ θάμνῳ ὑπ' ἀμφικόμῳ κατακείμενος, ἀλλὰ τ' ἐπ' αὐτῷ ἔσσυτο καὶ τέ μιν ὠκα λαβὼν ἐξείλετο θυμὸν. ὡς τότε σοί, Μενέλαε διοτρεφές, ὅσσε φαεινὴ πάντοσε δινεῖσθην πολέων κατὰ ἔθνος ἐταίρων, εἴ που Νέστορος υἱὸν ἔτι ζῶντα ἴδοιτο. 17, 673—681. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

52. Ὁ ἐρυθρόχρους αἰετός, ὅστις ὀρμᾷ κατὰ τοῦ πλῆθους πτηνῶν, χηνῶν ἢ γεράνων ἢ μακρολαΐμων κύκνων, βοσκόντων πλησίον ποταμοῦ. ὡς τ' ὀρνίθων πετεηνῶν αἰετός αἰθῶν ἔθνος ἐφορμάται, ποταμὸν πάρα βοσκομενάων, χηνῶν ἢ γεράνων ἢ κύκνων δουλιχοδεύρων, ὡς Ἐκτωρ ἴθυσε νεὸς κυανοπρόροιο ἀντίος αἰέας. 15, 690—694. *Παραβολή.*

53. Ὁ ἰέραξ. ἢ δ' ἱρηξ ὡς ἄλλο Οὐλύμποιο νιφόντος. 18, 616. *Παραβολή.*

54. Ὁ φασσοκτόνος¹⁾ ἰέραξ, τὸ ταχύτατον τῶν πτηνῶν. βῆ δὲ κατ' Ἰδαίων ὄρεων, ἱρημι εἰκῶς ὠκέι, φασσοφόνῳ, ὅς τ' ὠκιστος πετεηνῶν. 15, 237—238. *Παραβολή.*

55. Ὁ ἀποπετόμενος ταχύπτερος ἰέραξ, ὅστις ὑφωθεὶς ἀπὸ

1) Ἡ φάσση εἶναι εἰδὸς τι ἀγρίας περιστερᾶς.

ἀποκρήμνου καὶ ὑψηλοῦ βράχου ὀρμῆ εἰς τὴν πεδιάδα, ἵνα κυνηγήσῃ ἄλλο ὄρνεον. αὐτὸς δ', ὡς τ' Ἴρηξ ὠκύπτερος ὠρτο πέτεσθαι, ὅς ῥά τ' ἀπ' αἰγίλιπος πέτρης περιμήκεις ἀρθεῖς ὀρμήσῃ πεδίοιο διώκειν ὄρνεον ἄλλο, ὡς ἀπὸ τῶν ἦιξε Ποσειδάων ἐνοσίχθων. 13, 62—65. *Παραβολή.*

56. Ὁ ἰέραξ, ὁ ελαφρότατος τῶν πτηνῶν, ὅστις εὐκόλως ὀρμῆ ἀντίον δειλῆς περιστερᾶς, αὐτῇ δὲ φεύγει ἔμπροσθεν καὶ ὁ ἰέραξ δυνατὰ φωνάζων ἐφορμῆ συχνῶς ἐκ τοῦ πλησίον θείων νὰ συλλάβῃ αὐτήν· (τὸ ὄρος). ἦντε κίρκος ὄρεσφιν, ελαφρότατος πετεηνῶν, ῥηϊδίως οἴμησε μετὰ τρήρωνα πέλειαν· ἡ δὲ θ' ὕπαιθα φοβεῖται, ὁ δ' ἐγγύθεν ὀξὺ λελικῶς ταρφέ' ἐπαΐσσει, ἐλέειν τέ ε' θυμὸς ἀνώγει· ὡς ἄρ' ὁ γ' ἐμμεμαῶς ἰθὺς πέτετο, τρέσε δ' Ἐκτωρ τείχος ὕπο Τρώων, λαιψηρὰ δὲ γούνατ' ἐνώμα. 22, 139—144. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

57. Ἡ περιστερὰ, ἣτις διωκομένη ὑπὸ ἰέρακος φεύγει πετῶν, διότι δὲν εἶναι ἀκόμη ἡ τύχη τῆς νὰ συλληφθῆ, (τὸ χάσμα τῆς κοίτης πέτρας). δακρυόεσσα δ' ὕπαιθα θεὰ φύγεν ὡς τε πέλεια, ἥ ῥά θ' ὑπ' Ἴρηκος ποίλην εἰσέπτατο πέτρην, χηραμόν· ἰδὲ ἄρα τῇ γε ἀλώμεναι αἴσιμον ἦεν· ὡς ἡ δακρυόεσσα φύγεν, λίπε δ' αὐτόθι τόξα. 21, 493—496. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

58. Ὁ τοὺς κολιοὺς καὶ τοὺς ψᾶρας φοβίζων ταχὺς ἰέραξ. ἔθυσεν δὲ διὰ προμάχων Ἴρηκι εἰοικῶς ὠκέι, ὅς τ' ἐφόβησε κολιοὺς τε φηράς τε· ὡς ἰθὺς Λυκίων, Πατρόκλεις ἵπποκέλευθε, ἔσσυο καὶ Τρώων, κεχόλωσο δὲ κῆρ ἐτάριοιο. 16, 582—585. *Παραβολή.*

59. Τὸ πετῶν στίφος φαρῶν ἢ κολιοῶν, οἵτινες δυνατὰ κραυγάζουσιν, ὅταν ἰδῶσιν ἐπερχόμενον ἰέρακα, ὅστις φέρει φόνον εἰς τὰ μικρὰ πτηνά. Ἰ. Γ, XVI, 14.

60. Ἡ ἐκτεταμέναις πτέρυγας ἔχουσα ὀξὺφωνος ἄρπη.¹⁾ ἡ δ', ἄρπη εἰκυῖα τανυπτέρυγι, λιγυφώνῳ, οὐρανοῦ ἐκκατέπαλτο δι' αἰθέρος. 19, 350—351. *Παραβολή.*

61. Οἱ κραυγάζοντες (καὶ παρὰ τοῖς ρεύμασι τοῦ Ὀκεανοῦ πρὸς τοὺς Πυγμαίους πεισματωδῶς μαχόμενοι) γερανοί, (ὁ οὐρανός, ὁ χειμὼν καὶ ἡ βροχὴ). Τρῶες μὲν κλαγγῇ τ' ἐνοπῆ τ' ἔσαν ὄρνιθες ὡς ἦντε περ κλαγγῇ γεράνων πέλει οὐρανόθι πρό, αἶ τ' ἐπεὶ οὖν χειμῶνα φύγον καὶ ἀθέσφατον ὄμβρον, κλαγγῇ ταί γε πέτονται ἐπ' Ὀκεανοῖο ῥοάων, ἀνδράσι Πυγμαίοισι φόνον καὶ κῆρα φέρουσαι· ἡέραιαι

¹⁾ Πτηνὸν ἀρπακτικόν.

δ' ἄρα ταί γε κακὴν ἔριδα προφέρονται. 3, 2—1. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

62. Τὰ πολλὰ πλήθη χηρῶν ἢ γεράνων ἢ μακρολαίμων κύκνων ἐδῶ καὶ ἐκεῖ πετομένων, ἐπὶ ταῖς πτερόγεσσι τῶν σεμνουμένων καὶ μετὰ κραυγῆς καθιζόντων· τὰ πολλὰ πλήθη περιστρεφόμενων ἀθρόων μυιῶν. Ἰ. Γ, XIX, 38.

63. Τὰ σμήνη ἀθρόων μελισσῶν συνεχῶς ἐκ νέου ἐξερχομένων καὶ ἐν σχήματι βοτρύων σωρηδὸν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ πετομένων, (ἢ κοίλη πέτρα, τὰ ἄνθη καὶ ἢ ἄνοιξις). ἤυτε ἔθνεα εἰσι μελισσῶν ἀδιανάων, πέτρης ἐκ γλαφυρῆς αἰεὶ νέον ἐρχομενάων· βοτρύδων δὲ πέτονται ἐπ' ἄνθεσιν εἰαρινοῖσιν, αἱ μὲν τ' ἔνθα ἄλις πεποτήγεται, αἱ δὲ τε ἔνθα· ὡς τῶν ἔθνεα πολλὰ νεῶν ἄπο καὶ κλισιάων ἡμόνος προπάραιθε βαθείης ἐστοχίοντο ἰλαδὸν εἰς ἀγορήν. 2, 87—93. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

64. Οἱ εὐκύνητον σῶμα ἔχοντες σφῆκες καὶ αἱ μέλισσαι, αἵτινες κατασκευάζουσι τοὺς οἴκους τῶν ἐν ἐδῶ πετρώδει καὶ δὲν καταλείπουσι τὴν κοίλην φωλεάν τῶν ἀλλὰ μένουσαι ἀποχοοῦσαι τὰς θηρευτὰς ἀνδρας ὑπερασπίζουσαι τὰ τέκνα τῶν. οἱ δ', ὡς τε σφῆκες μέσον αἰόλοι ἢ μέλισσαι οἰκία ποιήσονται ὀδῶ ἐπι παιπαλοέσση, οὐδ' ἀπολείπουσιν κοῖλον δόμον, ἀλλὰ μένοντες ἀνδρας θηρητήρας ἀμύονται περὶ τέκνων, ὡς οἱ γ' οὐκ ἐθέλουσι πυλάων καὶ δὴ ἔόντε χάσσασθαι, πρὶν γ' ἢ κατακτάμεν ἢ ἄλῶναι. 12, 167—172. *Παραβολή.*

65. Οἱ ἐκχυνόμενοι σφῆκες, οὕστινας ἔχοντας τὰς φωλεάς τῶν ἐν τῷ δρόμῳ ἀνόητα παιδιὰ πάντοτε συνειθίζουσι νὰ ἐρεθίζωσι καὶ πολλοῖς κοινὸν κακὸν προξενούσιν· ἐὰν δηλαδὴ διαβύτης τις παρερχόμενος τοὺς κινήσει χωρὶς νὰ θέλῃ, οὗτοι γενναίαν καρδίαν ἔχοντες πετῶσιν ἐμπρὸς καὶ ὑπερασπίζουσι τὰ τέκνα τῶν. ἀντίκα δὲ σφῆκεσσιν ἐοικότες ἐξεχέοντο εἰνοδίους, οὐδὲ παιδὲς ἐριδμαίνουσιν ἔθοντες, αἰεὶ κερτομέοντες, ὀδῶ ἐπι οἰκί' ἔχοντας, νηπίαχοι· ξυγὸν δὲ κακὸν πολέεσσι τιθεῖσι· τοὺς δ' εἴ περ παρά τις τε κίων ἀνθρωπος ὀδίτης κινήτη ἀέκων, οἱ δ' ἄλκιμον ἦτορ ἔχοντες πρόσω πᾶς πέτεται καὶ ἀμύνει οἷσι τέκεσσι τῶν τότε Μυρμιδόνες κραδίην καὶ θυμὸν ἔχοντες ἐκ νηῶν ἐχέοντο. 16, 259—267. *Παραβολή.*

66. Ἡ μυῖα. Ἰ. Γ, I, 8.

67. Αἱ βομβοῦσαι μυῖαι, (ἢ μάνδρα, τὰ περιγαλακτωμένα ἀργεῖα καὶ ἢ ἄνοιξις). οἱ δ' αἰεὶ περὶ νεκρὸν ὀμίλειον, ὡς ὅτε μυῖαι σταθμῶ ἔνι βρομέωσι περιγλαγέας κατὰ πέλλας ὄρη ἐν εἰαρινῇ, ὅτε τε γλάγος ἄγγεα δεύει· ὡς ἄρα τοὶ περὶ νεκρὸν ὀμίλειον. 16, 641—644. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

68. Οἱ γλυκέως ἄδοντες τέττιγες, (τὸ δάσος καὶ τὸ δένδρον). ἀγορηταὶ ἐσθλοὶ, τεττίγεσιν ἑοικότες, οἳ τε καθ' ὕλην δενδρέφ ἐφεζόμενοι ὅπα λειριέεσαν ἴεσι. 3, 150—152. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

69. (Ἡ ὀρμὴ τοῦ πυρός,) αἱ ἐγειρόμεναι καὶ ἐκ φόβου φεύγουσαι ἀκρίδες, (ὁ ποταμός, τὸ ἐξαίφνης ἀναφθὲν ἀκούραστον πῦρ καὶ τὸ ὕδωρ). ὡς δ' ὅθ' ὑπὸ ρίπτῃς πυρός ἀκρίδες ἠερέθονται φευγόμεναι ποταμὸν δέ· τὸ δὲ φλέγει ἀκάματον πῦρ ἤρμενον ἐξαίφνης, ταὶ δὲ πτώσσουσι καθ' ὕδωρ· ὡς ὑπ' Ἀχιλλῆος Ξάνθου βαθυδινηέντος πλητὸ ρόος κελάδων ἐπιμιξέ ἵππων τε καὶ ἀνδρῶν. 21, 12—16. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

70. Ὁ δράκων. Ἰ. Γ, I, 1.

71. Ὁ δεινὸς δράκων, ὅστις φαγὼν κακὰ φάρμακα περιμένει ἐν τῇ ὀπῇ ἀνθρωπον, εἶναι δὲ κατειλημμένος ὑπὸ δεινῆς ὀργῆς, καὶ στρεφόμενος περὶ τὴν ὀπὴν ρίπτει φοβερὰ βλήματα. ὡς δὲ δράκων ἐπὶ χειτῇ ὀρέστερος ἀνδρα μένησι, βεβρωκῶς κακὰ φάρμακα· ἔδω δὲ τέ μιν χόλος αἰνός, σμερδαλέον δὲ δέδορκεν ἐλισσόμενος περὶ χειτῇ· ὡς Ἐκτωρ ἄσβεστον ἔχων μένος οὐχ ὑπεχώρει. 22, 93—96. *Παραβολή.*

72. Ὁ σκώληξ. ὡς τε σκώληξ ἐπὶ γαίῃ κεῖτο ταθεῖς. 13, 654—655. *Παραβολή.*

73. Ὁ ἀνασκιρτῶν ἰχθύς, (ὁ Βορρᾶς, ἡ φορκίασις τῆς θαλάσσης, ἡ πλήρης φύκος παραλία καὶ τὸ μέλαν κῦμα). ὡς δ' ὅθ' ὑπὸ φρικῶς Βορέω ἀναπάλλεται ἰχθύς θίν' ἐν φυκίοντι, μέλαν δὲ ἐκῦμα κάλυψεν, ὡς πληγῆς ἀνέπαλτ'. 23, 692—694. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

γ) Τὰ φυτά.

1. Αἱ λωτόφυτοι πεδιῶδες. Ἰδὲ Γ, XXIII, ζ, 62,

2. Τὸ φύλλον. οἷ φύλλοισιν ἑοικότες ἄλλοιτε μὲν τε ζαφυλέγες τελέθουσιν, . . . ἄλλοιτε δὲ φθινύθουσιν ἀκήριοι, 21, 464—466. *Παραβολή.*

3. Τὰ φύλλα, ὠντινων ἄλλα μὲν χαμαὶ πίπτουσιν ἄλλα δὲ τὸ θαλερὸν δάσος φύει, (ὁ ἄνεμος καὶ ἡ ἀνοιξίς). οἷη περ φύλλων γενεή, ταίη δὲ καὶ ἀνδρῶν· φύλλα τὰ μὲν τ' ἄνεμος χαμάδις χέει, ἄλλα δὲ θ' ὕλη τηλεθώσα φύει, ἔαρος δ' ἐπιγίνεται ὦρη· ὡς ἀνδρῶν γενεή ἢ μὲν φύει, ἢ δ' ἀπολήγει. 6, 146—149. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

4. Τὰ φύλλα (καὶ ἡ ἔμμος τῆς θαλάσσης). λίην γὰρ φύλλοι-

σιν εοικότες ἢ φαρμάθοισιν ἔρχονται πεδίσιο. 2, 800—801. *Πολυχρωμική παραβολή.*

5. Τὰ ἄνθη. Ἰ. Γ, XXIII, β, 63.

6. Ὁ βλαστός. φίλον θάλος (τέκνον), ὃν τέκον αὐτή. 22, 87.

Μεταφορά.

7. Ὁ θάμνος. Ἰ. Γ, XVI, 22.

8. Ὁ πυκνόφυλλος θάμνος. Ἰ. Γ, XXIII, β, 1.

9. Τὸ ὑψίφυλλον δένδρον. Ἰ. Γ, VIII, 3.

10. Ἡ ῥιζήδων καταπεσοῦσα δρυς, ἦντινα ἰδῶν τις εὐρισκόμενος πλησίον δὲν ἔχει θάρρος, (ὁ φοβερός κεραυνὸς τοῦ μεγάλου Διὸς). ὡς δ' ὄθ' ὑπὸ πληγῆς πατρὸς Διὸς ἐξερίπη δρυς πρόρριζος, δεινὴ δὲ θεοῦ γίνεται ὀδμητὴ ἐξ αὐτῆς· τὸν δ' οὐ περ ἔχει θράσος, ὅς κεν ἴδῃται ἐγγὺς ἐὼν, χαλεπὸς δὲ Διὸς μεγάλσιο κεραυνός· ὡς πέσεν Ἔκτορος ὠκὸν χαμαὶ μένος ἐν κονίῃσι. 14, 413—418.

Πολυχρωμική παραβολή.

11. Ἡ πεσοῦσα δρυς ἢ λεύκη ἢ ὑψηλὴ πίτυς, (τὰ ὄρη, οἱ τέκτονες ἄνδρες, οἱ νεοακονημένοι πελέκυες καὶ τὸ ναυπηγῆσιμον ξύλον). ἤριπε δ', ὡς ὅτε τις δρυς ἤριπεν ἢ ἀχερωῖς ἢ πίτυς βλωθρῆ, τὴν τ' οὖρεσι τέκτονες ἄνδρες ἐξέταμον πελέκεσσι νεήκεσι νῆιον εἶναι· ὡς ὁ πρόσθ' ἵππων καὶ δίφρου κείτο τανυσθεῖς, βεβρυχῶς κόνιος δεδραγμένος αἵματοέσεως. 13, 389—393. *Πολυχρωμική παραβολή.*

12. Ἡ πεσοῦσα δρυς ἢ ὑψηλὴ πίτυς, (τὰ ὄρη, οἱ τέκτονες ἄνδρες, οἱ νεοακονημένοι πελέκυες, τὸ ναυπηγῆσιμον ξύλον, ὁ φονεούμενος καὶ στενάζων ἐρυθρόχρους καὶ μεγαλόφυχος ταῦρος, ἢ ἀγέλη τῶν ἐλικοπόδων βοῶν, αἱ σιαρόνες τοῦ φονεούοντος λέοντος). ἤριπε δ', ὡς ὅτε τις δρυς ἤριπεν ἢ ἀχερωῖς ἢ πίτυς βλωθρῆ, τὴν τ' οὖρεσι τέκτονες ἄνδρες ἐξέταμον πελέκεσσι νεήκεσι νῆιον εἶναι· ὡς ὁ πρόσθ' ἵππων καὶ δίφρου κείτο τανυσθεῖς, βεβρυχῶς, κόνιος δεδραγμένος αἵματοέσεως. ἤντε ταῦρον ἔπαφνε λέων ἀγέληφι μετελθῶν, αἶθωνα, μεγάθυμον, ἐν εἰλιπόδεσσι βέεσσι, ὠλετό τε στενάχων ὑπὸ γαμφηλῆσι λέοντος, ὡς ὑπὸ Πατρόκλῃ Λυκίων ἀγὸς ἀσπιστῶν κτεινόμενος μενέαινε, φίλον δ' ὀνόμηγεν ἑταῖρον. 16, 482—491. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο παραβολῶν.*

13. Αἱ εἰς τὰς μεγάλας ῥίζας των στιριζόμεναι ὑψικόρυφοι δρύες, (τὰ ὄρη, ὁ ἄνεμος καὶ ἡ βροχὴ). τῷ μὲν ἄρα προπάρουθε πυλάων ὑψηλῶν ἔστασαν, ὡς ὅτε τε δρύες οὖρεσιν ὑψικάρηνοι, αἶ τ' ἄνεμον μίμνουσι καὶ ὑετὸν ἤματα πάντα, ῥιζῆσιν μεγάλῃσι διηνεκέεσσ' ἀραρυῖαι· ὡς ἄρα τῷ χεῖρεσσι πεποιθότες ἠδὲ βίηφι μίμνον

ἐπερχόμενον μέγαν Ἄσιον οὐδὲ φέβοντο. 12, 131—136. *Πολυχρωμική παραβολή.*

14. Αἱ ξηραὶ δρύες καὶ αἱ πεῦκαι. Ἰ. Γ, XXIII, ε, 12.

15. Ἡ μελία, ἣτις κοπτομένη πλησιάζει εἰς τὴν γῆν τὰ τρυφερά της φύλλα (καὶ ἡ κορυφή τοῦ μακρόθεν περιβλέπτου ὄρους). ὁ δ' αὐτ' ἔπεσεν μελίη ὥς, ἣ τ' ὄρεος κορυφή ἔκαθεν περιφανομένοιο χαλκῷ ταμνομένη τέρενα χθονὶ φύλλα πελάσση· ὧς πέσεν, ἀμφὶ δὲ οἱ βράχε τεύχεα ποικίλα χαλκῷ. 13, 178—181. *Πολυχρωμική παραβολή.*

16. Ἡ ἐκκεκομμένη καὶ ξηραινομένη λεία λεύκη, ἥστινος οἱ κλάδοι ἐν τῇ κορυφῇ βλαστάνουσιν, τὸ λιβάδιον, (τὸ μέγα ἔλος, ὁ ἀμαξοποιός, ὁ ἠκονημένος πέλεκυς, ὁ γῦρος τοῦ τροχοῦ τῆς ἀμάξης καὶ ἡ ὄχθη τοῦ ποταμοῦ). ὁ δ' ἐν κονίησι χαμαὶ πέσεν αἰγίριος ὥς, ἣ ῥά τ' ἐν εἰαμενῇ ἔλεος μεγάλοιο πέφυκε λείη, ἀτὰρ τέ οἱ ἕζοι ἐπ' ἀκροτάτῃ πεφάσι· τὴν μὲν θ' ἀρματοπηγὸς ἀνήρ ἀΐθωνι σιδήρῳ ἐξέταμ', ὄφρα ἵτον κάμφη περικαλλίει δίφρῳ· ἣ μὲν τ' ἄζομένη κεῖται ποταμοῖο παρ' ὄχθας. τοῖον ἄρ' Ἀνθεμιδῆν Σιμοσίσιον ἐξενάριξεν Αἴας διογενῆς. 4, 482—489. *Πολυχρωμική παραβολή.*

17. Τὸ δάσος. — 1. Ἰ. Γ, XXIII, β, 9. — 2. Ἰ. Γ, XIX, 31. — 3. Ἰ. Γ, XXIII, β, 40. — 4. Ἰ. Γ, XXIII, α, 35. — 5. Ἰ. Γ, XVI, 6.

18. Τὸ δάσος καὶ τὸ δένδρον. Ἰ. Γ, XXIII, β, 68.

19. Τὸ δάσος καὶ αἱ ὑψηλαὶ δρύες. Ἰ. Γ, XXII, 22.

20. Τὸ πυκνὸν δάσος. — 1. Ἰ. Γ, XVI, 12. — 2. Ἰ. Γ, XXIII, β, 29. — 3. Ἰ. Γ, XVI, 7. — 4. Ἰ. Γ, XXI, 11. — 5. Ἰ. Γ, XVI, 10.

21. Τὸ πυκνὸν δάσος καὶ αἱ ὑψηλαὶ ἐλάται. Ἰ. Γ, XVI, 8.

22. Τὸ σειόμενον πυκνὸν δάσος, ἡ φηγός, ἡ μελίη καὶ ἡ τανύφλοιος κράνεια, αἵτινες φοβερῶς κρότῳ κτυπῶσι τοὺς τανύφλοιους κλάδους ἀλλήλων, καὶ ἀκούεται ὁ κρότος αὐτῶν συντριβομένων. Ἰ. Γ, XXIII, ζ, 54.

23. Τὸ σκιερὸν δάσος. Ἰ. Γ, XXIII, β, 34.

24. Τὸ βαθύσιον δάσος. Ἰ. Γ, XVIII, 2.

25. Το ἀπέραντον δάσος, τὰ φύλλα καὶ τὰ ἄνθη. Ἰ. Γ, XIX, 38.

26. Τὸ ἀξύλευτον δάσος καὶ οἱ θάμνοι. Ἰ. Γ, XXIII, δ, 6.

27. Ὁ δρυμός. Ἰ. Γ, XVI, 16.

28. Οἱ πυκνοὶ δρυμοὶ καὶ τὰ δάση. Ἰ. Γ, XXIII, β, 27.

29. Αἱ λόχμαι τοῦ πυκνοῦ δάσους. Ἰ. Γ, V, 18.

30. Ὁ δασώδης τόπος. Ἰ. Γ, XVI, 25.

δ) Τὸ πῦρ.

1. Τὸ πῦρ. ὡς οἱ μὲν μάρναντο δέμας πυρός. 17, 366. *Παραβολή.*

2. Τὸ πῦρ (καὶ ὁ λαμπρὸς σίδηρος). τῷ δ' ἐγὼ ἀντίος εἰμι, καὶ εἰ πυρὶ χεῖρας ἔοικεν, εἰ πυρὶ χεῖρας ἔοικε, μένος δ' αἰθῶνι σιδήρω. 20, 371—372. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο παραβολῶν.*

3. Τὸ πῦρ, ὃ τι ἐξαίφνης ἐκραγὲν καὶ ἐπιπεσὸν κατακαίει τὴν πόλιν τῶν ἀνδρῶν, καταστρέφονται δὲ οἱ οἴκοι ἐντὸς τῆς μεγάλης φλογός, ἦντινα μετὰ κρότου ἀναρριπίζει ἡ δύναμις τοῦ ἀνέμου. Ἰδὲ Γ, XVI, 14.

4. Τὸ πῦρ καὶ ἡ πυρπόλησις. Ἰ. Γ, V, 15.

5. Τὸ δλέθριον πῦρ καὶ ἡ πυρπόλησις. Ἰ. Γ, V, 18.

6. Τὸ ὄρητικὸν καὶ καταστρεπτικὸν πῦρ, (τὸ ἀξύλευτον δάσος, ὁ συστρέφων ἄνεμος καὶ οἱ θάμνοι). ὡς δ' ὅτε πῦρ αἰδηλὸν ἐν ἀξύλῳ ἐμπέσῃ ὕλη, πάντῃ τ' εἰλυφῶν ἄνεμος φέρει, οἱ δὲ τε θάμνοι πρόρριζοι πίπτουσιν ἐπειγόμενοι πυρὸς ὄρη. ὡς ἄρ' ὑπὲρ Ἀτρείδῃ Ἀγαμέμνονι πίπτε κάρηνα Τρώων φευγόντων. 11, 155—159. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

7. Ἡ ὄρη τοῦ πυρός καὶ τὸ ἐξαίφνης ἀναφθὲν ἀκούραστον πῦρ. Ἰ. Γ, XXIII, β, 69.

8. Τὸ ἐξολοθρευτικὸν καὶ μακρόθεν λάμπον πῦρ. Ἰ. Γ, XIX, 38.

9. Τὸ καύμενον πῦρ. — 1. ὡς οἱ μὲν μάρναντο δέμας πυρός αἰθομένοιο. 13, 673. *Παραβολή.* — 2. ὡς οἱ μὲν μάρναντο δέμας πυρός αἰθομένοιο. 18, 1. *Παραβολή.*

10. Τὸ φλογερὸν πῦρ. ὡς οἱ μὲν μάρναντο δέμας πυρός αἰθομένοιο. 11, 596. *Παραβολή.*

11. Ὁ κρότος τοῦ φλεγόμενου πυρός. Ἰ. Γ, XXII, 22.

12. Τὸ μανιωδῶς φλεγόμενον θεόφλεκτον πῦρ καὶ ἡ φλόξ. Ἰ. Γ, XXI, 11.

13. Ἡ φλόξ. — 1. ἡ ῥ' ὅ γ' ὁ λυσσώδης φλογὶ εἴκελος ἡγεμονεύει, Ἐκτωρ. 13, 53—54. *Παραβολή.* — 2. οἱ δ' ὡς Ἰδομενεῖα ἴδον φλογὶ εἴκελον ἀλκήν. 13, 330. *Παραβολή.* — 3. οὐδὲ δύναντο ὥσαι ἀπὸ σφείων φλογὶ εἴκελον Ἐκτορα δῖον. 13, 687—688. *Παραβολή.* — 4. Ἐκτωρ τε, Πριάμοιο πάις, φλογὶ εἴκελος ἀλκήν. 18, 154. *Παραβολή.* — 5. ἀντίος ἦλθ' Ἀχιλλεὶ δέξῃ δόρυ κραδάων, φλογὶ εἴκελος. 20, 422—423. *Παραβολή.*

14. Ἡ φλόξ (καὶ ἡ θύελλα). Τρῶες δὲ φλογὶ ἴσοι ἀολλέες ἢ θυέλλῃ Ἐκτορι Πριαμίδῃ ἄμοτον μεμαῶτες ἔποντο. 13, 39—40. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

15. Ἡ λάμψις. ἐν δὲ οἱ ὕσσε δεινὸν ὑπὸ βλεφάρων ὡς εἰ σέλας ἐξεφάνθην. 19, 16—17. *Παραβολή.*

16. Ἡ λάμψις τοῦ πυρός. τῷ δὲ οἱ ὕσσε λαμπέσθην ὡς εἴ τε πυρὸς σέλας. 19, 365—366. *Παραβολή.*

17. Ἡ λάμψις τοῦ καιομένου πυρός (καὶ ἡ λάμψις τοῦ ἀνατέλλοντος ἡλίου). ἄμφι δὲ χαλκὸς ἐλάμπετο εἴκελος ἀγῆ ἢ πυρὸς αἰθομένου ἢ ἡελίου ἀνιόντος. 22, 134—135. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

18. (Ἡ σελήνη,) ἡ τοῦ καιομένου πυρός ἀναφαινομένη λάμψις, (οἱ ναῦται, οὐστιας παρὰ τὴν θέλησίν των φέρουσιν αἱ θύελλαι ἐπὶ τῆς πολυίχθυος θαλάσσης μακρὰν τῶν φίλων των· τὰ ὄρη καὶ ἡ μονήρης μάνδρα). αὐτὰρ ἔπειτα σάκος μέγα τε στιβαρόν τε εἴλετο, τοῦ δ' ἀπάνευθε σέλας γένετ' ἦύτε μήνης. ὡς δ' ὅτ' ἂν ἐκ πόντοιο σέλας ναύτησι φανήη καιομένοιο πυρός. τό τε καίεται ὑψόθ' ὄρεσφι σταθμῶ ἐν οἰοπόλῳ· τοὺς δ' οὐκ ἐθέλοντας ἄελλαι πόντον ἐπ' ἰχθυόεντα φίλων ἀπάνευθε φέρουσιν· ὡς ἀπ' Ἀχιλλῆος σάκος σέλας αἰθέρ' ἔκανε καλοῦ δαιδαλέου. 19, 373—380. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο παραβολῶν.*

19. Ὁ καπνός. ἀνδρῶν ἐν στήθεσσι ἀέξεται ἦύτε καπνός. 18 110. *Παραβολή.*

20. Ὁ ἀναβαίνων καπνός. Ἰ. Γ, XIV, 3.

ε) Τὸ ὕδωρ.

1. Τὸ πηγάζον ὕδωρ. Ἰδὲ Γ, XX, 5.

2. Ἡ μικρὰ κρήνη. Ἰ. Γ, XXIII, β, 25.

3. Ἡ μελάνυδρος κρήνη. Ἰ. Γ, XXIII, β, 38.

4. Ἡ μελάνυδρος κρήνη (καὶ ὁ ἀπόρημος βράχος). — 1. ἂν δ' Ἀγαμέμνων ἴστατο δάκρυ χέων, ὡς τε κρήνη μελάνυδρος, ἢ τε κατ' αἰγίλιπος πέτρης δνοφερὸν χέει ὕδωρ· ὡς ὁ βαρὺ στενάχων ἔπε' Ἀργείοισι μετηύδα. 9, 13—16. 2. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.* — 2. Πάτροκλος δ' Ἀχιλλῆι παρίστατο, ποιμένι λαῶν, δάκρυα θερμὰ χέων ὡς τε κρήνη μελάνυδρος, ἢ τε κατ' αἰγίλιπος πέτρης δνοφερὸν χέει ὕδωρ. 16, 2—4. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

5. Ὁ χεῖμαρρος. — 1. Ἰ. Γ, XXIII, α, 35. — 2. Ἰ. Γ, XIX, 41.

6. Οἱ ἐκ μεγάλων πηγῶν ρέοντες καὶ τὰ ὀρητικὰ ὕδατα τῶν συμβάλλοντες ῥοθοῦντες χεῖμαρροι, (τὰ ὄρη, ἢ κοιλάς, ἢ χαράδρα καὶ ὁ ποιμῆν). ὡς δ' ὅτε χεῖμαρροι ποταμοὶ κατ' ὄρεσφι ρέοντες ἐς μισγάγκειαν ξυμβάλλετον ὄβριμον ὕδωρ κρουῶν ἐκ μεγάλων κοίτης ἔντοςθε χαράδρης· τῶν δέ τε τηλόσε δοῦπον ἐν οὖρσιν ἔκλυε ποιμῆν· ὡς τῶν μισγομένων γένετο ἰαχὴ τε πόνος τε. 4, 452—456. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

7. Ὁ ὀρητικῶς ῥέων καὶ ἐξαίφνης ἐπελθὼν πεπλημμυρισμένος χεῖμαρρος ποταμὸς, (τὰ ἰσφαλισμένα προχώματα, οἱ περίβολοι τῶν θαλερῶν ἀγραῶν, ὁ Ζεὺς, ἢ ραγδαία βροχὴ, ἢ γεωργία καὶ οἱ νέοι γεωργοί). θῆνε γὰρ ἅμ πεδίον ποταμῶ πληθῶντι ἑοικώς, χειμάρρφ, ὅς τ' ὄκα ῥέων ἐκέδασσε γεφύρας· τὸν δ' οὐτ' ἄρ τε γέφυραι ἐερμέναι ἰσχανόσων οὐτ' ἄρα ἔρκεα ἴσχει ἀλωάων ἐριθηλέων ἐλθόντ' ἐξαπίνης, ὅτ' ἐπιβρίση Διὸς ὄμβρος· πολλὰ δ' ὑπ' αὐτοῦ ἔργα κατήρικε κάλ' αἰζήων· ὡς ὑπὸ Τυδεΐδῃ πυκινὰι κλονέοντο φάλαγγες Τρώων, οὐδ' ἄρα μιν μίμνον, πολέες περ ἑόντες. 5, 87—94. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

8. Ὁ ποταμὸς καὶ τὸ ὕδωρ. Ἰ. Γ, XXIII, β, 69.

9. Τὰ ρεῖθρα τοῦ Καῦστρου. Ἰ. Γ, XIX, 38.

10. Ὁ καλλίρρους ποταμὸς. 1. Ἰ. Γ, XVIII, 1. — 2. Ἰ. Γ, XVIII, 2.

11. Τὰ φοβερὰ ρεύματα τῶν μεγάλων ποταμῶν. Ἰ. Γ, XVI, 14.

12. Ὁ πλημμυρισμένος ὀρητικὸς ποταμὸς, ὅστις πολὺν σурφетὸν ἐμβάλλει εἰς τὴν θάλασσαν, (ἢ πεδιάς, τὰ ὄρη, ὁ Ζεὺς, ἢ βροχὴ, αἱ ξηραὶ δρυὲς καὶ αἱ πεῦκαι). ὡς δ' ὅποτε πλήθων ποταμὸς πεδίον δὲ κάτεισι χειμάρρους κατ' ὄρεσφιν, ὀπαζόμενος Διὸς ὄμβρω, πολλὰς δὲ δρυὲς ἀξαλέας, πολλὰς δέ τε πεύκας ἐσφέρειται, πολλὸν δὲ τ' ἀφύτγетὸν εἰς ἄλλα βάλλει, ὡς ἔφεπε κλονέων πεδίον τότε φαίδιμος Αἴας, δαΐζων ἵππους τε καὶ ἀνέρας. 11, 492—497.

Πολυχρωμικὴ παραβολή.

13. Ὁ πρὸς τὴν θάλασσαν ῥέων ὀρητικὸς, ἀφρίζων καὶ ῥοδῶν ποταμὸς. Ἰ. Γ, I, 2.

14. (Ἡ βροχερὰ καταιγίς, ἢ μέλαινα γῆ, ἢ φθινοπωρινὴ ἡμέρα), τὸ σφοδρότατον χυνόμενον ὕδωρ, (ὁ ἀορισμένος Ζεὺς, οἱ ἐν ταῖς συνελεύσεσι διεστραμμένας δίκας κρίνοντες ἄνδρες, οἷτινες ἀποδιώκουσι τὴν δικαιοσύνην· ἢ ἐκδίχσις τῶν θεῶν,) οἱ πλημμυριζόμενοι ποταμοί, οἱ χεῖμαρροι, οἷτινες πηγεῖς μετὰ πατάγου ῥέουσιν εἰς τὴν θάλασσαν, (αἱ κλιτύες, τὰ ὄρη, ὁ στεναγμὸς, τὰ γεωργικὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων). ὡς δ' ὑπὸ λαίλαπι πᾶσα κελαινὴ

βέβριθε χθών ἡματ' ὄπωρινῷ, ὅτε λαβρότατον χεῖι ὕδωρ Ζεὺς, ὅτε δὴ ἄνδρεςσι κοτεσσάμενος χαλεπήνη, οἷ βίη εἰν ἀγορῇ σκολιὰς κρίνωσι θέμιστας, ἐκ δὲ δίκην ἐλάσωσι, θεῶν ὅπιν οὐκ ἀλέγοντες· τῶν δέ τε πάντες μὲν ποταμοὶ πλήθουσι ῥέοντες, πολλὰς δὲ κλιτὺς τότ' ἀποτμήγουσι χαράδραι, ἐς δ' ἄλλα πορφυρέην μεγάλην στενάχουσι (ὁ στεναγμὸς ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τοῦ πατάγου) ῥέουσαι ἐξ ὀρέων ἐπὶ κάρ, μινύθει δέ τε ἔργ' ἀνθρώπων· ὡς ἵπποι Τρῳαί μεγάλα στενάχοντο θέουσαι. 16, 384—393. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς παραβολῆς καὶ μιᾶς μεταφορᾶς.*

15. Τὸ μέγα κῦμα τῆς θαλάσσης, ὃ τι παρὰ ταῖς ἐκβολαῖς τοῦ οὐρανοπέμπτου ποταμοῦ βρουχᾶται συγχρούμενον πρὸς τὸ ῥεῦμα τοῦ ποταμοῦ· αἱ ἐκατέρωθεν ἄκραι τῆς παραλίας, αἵτινες βοῖζουσι ἐκβραζούσης τῆς θαλάσσης. ὡς δ' ὅτ' ἐπὶ προχοῆσι Διαιπετέος ποταμοῦ βέβρουχεν μέγα κῦμα ποτὶ ῥόνον, ἀμφὶ δέ τ' ἄκραι ἠιόνες βοῶσιν ἐρευγομένης ἀλὸς ἕξω, τόσση ἄρα Τρῶες ἰαχῆ ἴσαν. 17, 263—266. *Παραβολή.*

16. Ὁ μέλας πόντος. Ἰ. Γ, IV, 1.

ζ) Τὰ μετεωρολογικὰ φαινόμενα.

1. Ὁ οὐρανός, ὁ χειμὼν καὶ ἡ βροχή. Ἰδὲ Γ, XXIII, β, 61.

2. Ὁ εὐρύς οὐρανός. Ἰ. Γ, XIV, 3.

3. Ὁ ἥλιος. λευκὸν δ' ἦν ἡέλιος ὧς. 14, 185. *Παραβολή.*

4. Ὁ ἀκτινοβολῶν ἥλιος. Ἰ. Γ, XVIII, 1.

5. Ἡ λάμψις τοῦ ἀνατέλλοντος ἡλίου. Ἰ. Γ, XXIII, δ, 17.

6. Ἡ σελήνη. — 1. Ἰ. Γ, XXIII, δ, 18. — 2. ἐν δὲ μετώπῳ λευκὸν σῆμα τέτυκτο περίτροχον ἥτε μήνη. 23, 454—455. *Παραβολή.*

7. Οἱ ἀστέρες, οἵτινες ἐν τῷ οὐρανῷ περὶ τὴν φωτεινὴν σελήνην λαμπροὶ ἐμφαίνονται, ἐὰν ὁ ἄπειρος αἰθὴρ νηνεμῆ καὶ ἐν τῷ οὐρανῷ διεκφαίνηται, (αἱ ἀκρώρειαι, τὰ ἀκρωτήρια, αἱ κοιλάδες καὶ ὁ ποιμὴν). ὡς δ' ὅτ' ἐν οὐρανῷ ἄστρα φαινήν ἀμφὶ σελήνην φαίνεται ἀριπρεπέα, ὅτε τ' ἔπλετο γήνεμος αἰθὴρ, ἔκ τ' ἔφανεν πᾶσαι σκοπιαὶ καὶ πρῶνες ἄκροι καὶ νάπαι· οὐρανόθεν δ' ἄρ' ὑπερράγη ἄσπετος αἰθὴρ, πάντα δὲ εἶδεται ἄστρα, γέγηθε δέ τε φρένα ποιμὴν· τόσσα μεσηγῶ νεῶν ἠδὲ Ἐάνθοιο ῥόσων Τρώων καιόντων πυρὰ φαίνεται Ἰλιόθι πρὸ. 8, 555—561. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

8. Ὁ ἀστήρ. ἡ δ' ἀστήρ ὡς ἀπέλαμπεν ἵππουρις τρυφάλεια. 19, 381—382. *Παραβολή.*

9. Ὁ λόμπων ἀστήρ. Ἐκάβη φέρε δῶρον Ἀθήνη, ὃς κάλλιπος

ἔην ποικίλμασιν ἠδὲ μέγιστος, ἀστὴρ δ' ὡς ἀπέλαμπεν. 6, 293—295.

Παραβολή.

10. 'Ο ὠραῖος ἀστὴρ. ἅμα δ' ἀμφίπολος κίεν αὐτῇ παιδ' ἐπὶ κόλπῳ ἔχουσι'. . . Ἐκτορίδην ἀγαπητόν, ἀλίγκιον ἀστέρι καλῷ. 6, 399—401. *Παραβολή.*

11. 'Ο ἀναφαινόμενος λαμπρὸς καὶ πολλοὺς σπινθῆρας ρίπτων ἀστὴρ, (ὁ υἱὸς τοῦ κρυφίνου Κρόνου, οἱ ναῦται, ἢ διοσημεία καὶ ὁ μέγας στρατὸς τῶν λαῶν). οἷον δ' ἀστέρα ἦκε Κρόνου παῖς ἀγκυλομήτεω, ἢ ναύτησι τέρας ἢ ἐστρατῶν εὐρέι λαῶν, λαμπρόν' τοῦ δέ τε πολλοὶ ἀπὸ σπινθῆρες ἴενται· τῷ εἰκῶν' ἦξεν ἐπὶ χθόνα Παλλὰς Ἀθήνη, καὶ δ' ἔθορ' ἐς μέσον. 4, 75—79. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

12. 'Ο ἐν τῷ σκότει τῆς νυκτὸς μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀστέρων πορευόμενος ἔσπειρος, ὅστις εἶναι ὁ ὠραιότατος τῶν ἐν τῷ οὐρανῷ ἀστέρων. οἷος δ' ἀστὴρ εἶσι μετ' ἀστράσι νυκτὸς ἀμολγῶ ἔσπερος, δε κάλλιστος ἐν οὐρανῷ ἴσταται ἀστὴρ, ὡς αἰχμητὴς ἀπέλαμπ' ἐνὴγκεος, ἦν ἄρ' Ἀχιλλεὺς πάλιν δεξιτερῇ φρονέων κακὸν Ἐκτορι δίφ. 22, 317—320. *Παραβολή.*

13. 'Ο φθινοπωρινὸς ἀστὴρ,¹⁾ ὅστις λελουσμένος ἐν τῷ Ὠκεανῷ²⁾ λαμπρότατα φέγγει. δαίε οἱ ἐκ κόρυθός τε καὶ ἀσπίδος ἀκάματον πῦρ, ἀστέρ' ὀπωρινῷ ἐναλίγκιον, ὅς τε μάλιστα λαμπρόν παμφαίνῃσι λελουμένος Ὠκεανοῖο· τοῖόν σί πῦρ δαίεν ἀπὸ κρατός τε καὶ ὤμων. 5, 4—7. *Παραβολή.*

14. 'Ο λάμπων ἀστὴρ, ὅστις ἀνατέλλει τὸ φθινόπωρον, αἱ δὲ λάμπεις αὐτοῦ εἶναι φωτεινότεται μεταξὺ τῶν πολλῶν ἀστέρων ἐν τῷ σκότει τῆς νυκτὸς, ἐπικαλοῦσι δὲ αὐτὸν κύνα τοῦ Ὠρίωνος· καὶ εἶναι μὲν οὗτος λαμπρότατος, ἀλλ' εἶναι κακὸν σημεῖον, διότι φέρει πολλὸν καύσωνα τοῖς δυστυχέσιν ἀνθρώποις. τὸν δ' ὁ γέρον Πρίαμος πρῶτος ἴδεν ὀφθαλμοῖσι παμφαίνονθ' ὡς τ' ἀστέρ', ἐπεσσύμενον πεδίω, ὅς ῥά τ' ὀπώρης εἶσιν, ἀρίζηλοι δὲ οἱ ἀνγαὶ φαίνονται πολλοῖσι μετ' ἀστράσι νυκτὸς ἀμολγῶ, ὅν τε κύν' Ὠρίωνος ἐπὶ κλησὶν καλέουσι· λαμπρότατος μὲν ὅδ' ἐστί, κακὸν δὲ τε σῆμα τέτυκται καὶ τε φέρει πολλὸν πυρετὸν δευλοῖσι βροτοῖσιν· ὡς τοῦ χαλκὸς ἔλαμπε περὶ στήθεσσι θεόντος. 22, 25—32. *Παραβολή.*

15. Τὸ ζῶς. — 1. φῶς (σωτηρίαν) δ' ἐτάροισιν ἔθηκεν. 6, 6. *Μεταφορά.* — 2. αἶ κέν τι φῶς (σωτηρία) Δαναοῖσι γένηαι.

1) 'Ο Σείριος.

2) Δηλ. ἐκ τοῦ Ὠκεανοῦ ἀνατέλλον.

8, 282. *Μεταφορά*. — 3. αἶ κέν τι φῶος (*σωτηρία*) Δαναοῖσι γένηαι. 11, 797. *Μεταφορά*. — 4. τῶ ἐν χερσὶ φῶος (*σωτηρία*), οὐ μειλιχίη πολέμοιο. 15, 741. *Μεταφορά*. — 5. ἦν πού τι ὁ φῶος (*σωτηρία*) Δαναοῖσι γένωμαι. 16, 39. *Μεταφορά*. — 6. ἐπὶ φάος (*σωτηρίαν*) ἐν νήεσσι θήης. 16, 95—96. *Μεταφορά*. — 7. καὶ τῷ μὲν φάος (*σωτηρία*) ἦλθεν. 17, 615. *Μεταφορά*. — 8. οὐδέ τι Πατρόκλῳ γενόμεν φάος (*σωτηρία*) οὐδ' ἐτάροισι τοῖς ἄλλοις. 18, 102—103. *Μεταφορά*. — 9. ἦ οἱ πρόσθεν ἰούσα τίθει φάος (*νίκη*). 20, 95. *Μεταφορά*. — 10. αἶ δὲ πετασθεῖσαι τεύξαν φάος (*σωτηρίαν*). 21, 538. *Μεταφορά*.

16. Ἡ ἀστραπή. — 1. Ἰ. Γ, V, 6. — 2. δεινὸν ἄορ τανύημες ἔχων ἐν χερσὶ παχείη, εἵκελον ἀστεροπῆ. 14, 385—386. *Παραβολή*.

17. Ἡ ἀστραπή, ἡ πολλὴ καὶ ἀκατάπαυστος βρογχή, ἡ χάλαζα καὶ ἡ χιών. Ἰ. Γ, V, 7.

18. Ἡ σκοτεινὴ ἀτμόσφαιρα, τὸ καῦμα καὶ ὁ θυελλώδης ἄνεμος. οἷη δ' ἐκ νεφῶν ἐρεβεννὴ φαίνεται ἄγρ καύματος ἐξ ἀνέμοιο δυσασέος ὀρνωμένοιο, τοῖος Τυδεΐδῃ Διομήδεϊ χάλκος Ἄρης φαίνεθ' ὁμοῦ νεφέεσσιν ἰὼν εἰς οὐρανὸν ἐδρύν. 5, 864—867. *Παραβολή*.

19. Ἡ νύξ. ὁ δ' ἦιε νυκτὶ εἰοικώς. 1, 47. *Παραβολή*.

20. Ἡ ταχεῖα νύξ. ὁ δ' ἄρ' ἔσθορε φαίδιμος Ἔκτωρ νυκτὶ θοῇ ἀτάλαντος ὑπάπια. 12, 462—463. *Παραβολή*.

21. Τὸ σκότος τῆς νυκτός. Ἰ. Γ, XXIII, β, 8.

22. Ὁ ἀτμοσφαιρικὸς ἀήρ. Ἰ. Γ, IV, 1.

23. (Ἡ ὑψηλὴ κορυφὴ τοῦ μεγάλου ὄρους,) ἡ διασκορπισθεῖσα πυκνὴ νεφέλη, (ὁ τὰς ἀστραπὰς ἐγείρων Ζεὺς, αἱ ἀναφανόμεναι ἀκρώρειαι καὶ ἀκρωτήρια καὶ κοιλάδες,) ὁ ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ διεκφανόμενος ἄπειρος αἰθήρ. ὡς δ' ὅτ' ἀφ' ὑψηλῆς ὕψους μέγιστοι κινήσει πυκνὴν νεφέλην στεροπηγερέτα Ζεὺς, ἔκ τ' ἔφανεν πᾶσαι σκοπιαὶ καὶ πρόωνες ἄκροι καὶ νάπαι, οὐρανόθεν δ' ἄρ' ὑπερράγη ἄσπετος αἰθήρ, ὡς Δαναοὶ νηῶν μὲν ἀπώσαμενοι δῆιον πῶρ τυτθὸν ἀνέπνευσαν. 16, 297—302. *Πολυχρωμικὴ παραβολή*.

24. Ἡ νεφέλη. — 1. ἐπεὶ πολέμοιο νέφος (ὄλεθρος) περὶ πάντα καλύπτει, Ἔκτωρ. 17, 243—244. *Μεταφορά*. — 2. Ἰ. Γ, XVI, 14. — 3. μετὰ δὲ νέφος (στῆφος) εἶπετο πεζῶν. 23, 133. *Μεταφορά*.

25. Ἡ νεφέλη καὶ ἡ θύελλα. ὑπὸ δὲ στέρνοισι κονίη ἴστατ' ἀειρομένη ὥς τε νέφος ἠὲ θύελλα. 23, 365—366. *Παραβολή*.

26. Ἡ σκοτεινὴ νεφέλη. — 1. κυάνεον Τρώων νέφος (στῆφος) ἀμφιβέβηκε νηυσίν. 16, 66—67. *Μεταφορά*. — 2. νεφέλη (θάνατος) δὲ μιν ἀμφεκάλυψε κυανέη. 20, 417—418. *Μεταφορά*.

27. *Αἰ σκοτειναὶ νεφέλαι.* Ἰ. Γ, XXIII, β, 50.

28. *Αἰ σκιεραὶ νεφέλαι.* Ἰ. Γ, VI, 2.

29. *Ἡ μέλαινα νεφέλη.* — 1. θανάτου δὲ μέλαν νέφος (αἰώνιον σκότος) ἀμφεκάλυψεν. 16, 350. *Μεταφορά.* — 2. τὸν δ' ἄχθος νεφέλη ἐκάλυψε μέλαινα (λύπη μεγάλη). 17, 591. *Μεταφορά.* — 3. τὸν δ' ἄχθος νεφέλη ἐκάλυψε μέλαινα (λύπη μεγάλη). 18, 22. *Μεταφορά.*

30. *Αἱ ἀκίνητοι σκιεραὶ νεφέλαι, (ὁ Ζεὺς,) ἡ νηνεμία, (τὰ ὑψηλὰ ὄρη, ἡ κοίμησις,) ἡ παῦσις τοῦ ἰσχυροῦ Βορρᾶ καὶ τῶν ἄλλων ὀρμητικῶν ἀνέμων καὶ αἱ συρίζουσαι πνοαί.* ἔμενον νεφέλησιν ἐοικότες, ἅς τε Κρονίων νηνεμίης ἔστησεν ἐπ' ἀκροπόλοισιν ὄρεσσι ἀτρέμας, ὄφρ' εὐδῆσι (ἡ κοίμησις ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τῆς παύσεως) μένας Βορέας καὶ ἄλλων ζαχρειῶν ἀνέμων, οἳ τε νέφεα σκιάοντα πνοήσιν λιγυρήσι διατχιδνάσιν ἀέντες· ὡς Δαναοὶ Τρώας μένον ἔμπεδον οὐδὲ φέβοντο. 5, 522—527. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς παραβολῆς καὶ μιᾶς μεταφορᾶς.*

31. *Ἡ μετὰ αἰθρία ἐπὶ τὸν οὐρανὸν ἐρχομένη καὶ λαίλαπα προμηθύουσα νεφέλη, (ὁ Ὀλύμπιος καὶ ὁ Ζεὺς). ὡς δ' ὅτ' ἀπ' Οὐλύμπου νέφος ἐρχεται οὐρανὸν εἴσω αἰθέρος ἐκ δίης, ὅτε τε Ζεὺς λαίλαπα τείνη, ὡς τῶν ἐκ νηῶν γένετο ἰαχὴ τε φόβος τε, οὐδὲ κατὰ μοῖραν πέρασον πάλιν.* 16, 364—367. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

32. *Ἡ νεφέλη, ἡ μεγάλην θύελλαν φέρουσα μέλαινα νεφέλη, (ὁ αἰπόλος, ἡ θάλασσα,) ὁ Ζέφυρος, (τὸ σπήλαιον καὶ τὰ ποιμνία). τὴν δὲ κορυσσέσθη, ἅμα δὲ νέφος (ἡ νεφέλη ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τοῦ στίφους) εἶπετο πεζῶν. ὡς δ' ὅτ' ἀπὸ σκοπιῆς εἶδεν νέφος αἰπόλος ἀνὴρ ἐρχόμενον κατὰ πόντον ὑπὸ Ζεφύροιο ἰωῆς· τῷ δὲ τ' ἀνευθεν ἐόντι μελάντερον ἤντε πῖσσα φαίνει' ἰὸν κατὰ πόντον, ἄγει δὲ τε λαίλαπα πολλήν, ῥίγησέν τε ἰδὼν ὑπὸ τε σπέος ἤλασε μῆλα· τοῖται ἅμ' Αἰάντεσσι Διοτρεφῶν αἰζηῶν δήιον ἐς πόλεμον πυκινὰ κίνοντο φάλαγγες κωάνεαι, σάκεσιν τε καὶ ἔγχεσι πεφρικυταί.* 4, 274—282. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς παραβολῆς καὶ μιᾶς μεταφορᾶς.*

33. *Ἡ πνοή, δίχα δὲ σφιν ἐνὶ φρεσὶ θυμὸς ἄητο (ἡ προσπάθεια).* 21, 386. *Μεταφορά.*

34. *Ὁ ἄνεμος.* Ἰ. Γ, XXI, 12.

35. *Ὁ ἄνεμος καὶ ἡ βροχή.* Ἰ. Γ, XXIII, γ, 13.

36. *Ὁ ἄνεμος καὶ ἡ ἀνοιξίς.* Ἰ. Γ, XXIII, γ, 3.

37. *Ὁ συστρέφων ἄνεμος.* Ἰ. Γ, XXIII, δ, 6.

38. *Ὁ διαταράσσων καὶ συστρέφων ἄνεμος.* Ἰ. Γ, XXI, 11.

39. Αἰ πνοαὶ τῶν διαφόρων ἀνέμων καὶ ὁ μετὰ μεγάλης λαίλαπος ἐξαίφνης ἐλθὼν ἄνεμος. Ἰ. Γ, XX, 5.

40. Ἡ θύελλα. — 1. Ἰ. Γ, XVI, 19. — 2. Ἰ. Γ, XXIII, δ, 14.

41. Αἰ ὑπὸ σφοδρῶν ἀνέμων διεγειρόμεναι θύελλαί. Ἰ. Γ, XXIII, α, 36.

42. Ἡ σφοδρῶν ἀνέμων ἐκπληκτικῶς συρίζουσα θύελλα καὶ ἡ βροντή. Ἰ. Γ, XXII, 17.

43. Ἡ σκοτεινὴ λαίλαψ. — 1. οἱ δ' ἐπ' ἐπάλλεις βαῖνον ἔρεμνῇ λαίλαπι ἴσοι. 12, 375. *Παραβολή.* — 2. αἶε δ' Ἄρης ἐτέρωθεν, ἔρεμνῇ λαίλαπι ἴσος. 20, 51. *Παραβολή.*

44. Ἡ μέλαινα καταγίς. ἀτὰρ ἔργων ἐπόρουσα κελαινῇ λαίλαπι ἴσος. 11, 748. *Παραβολή.*

45. Ἡ βροχερὰ καταγίς καὶ ἡ φθινοπωρινὴ ἡμέρα. Ἰ. Γ, XXIII, ε, 14.

46. Ὁ Βορρᾶς. Ἰ. Γ, XXIII, β, 73.

47. Ἡ θλιβερὰ πνοὴ τοῦ Βορρᾶ καὶ ὁ μανιωδῶς συρίζων ἄνεμος. Ἰ. Γ, XXII, 22.

48. Ὁ φθινοπωρινὸς Βορρᾶς. Ἰ. Γ, XX, 7.

49. Ὁ Ζέφυρος. — 1. Ἰ. Γ, XXII, 21. — 2. Ἰ. Γ, XXII, 11.

50. (Ἡ κορυφὴ τοῦ ὄρους,) ὁ Νότος, ἡ καταχευομένη ὀμίχλη, ἐν ἣ βλέπει τις τόσον, ὅσον μακρὸν ῥίπτεται ὁ λίθος, (ὁ ποιμὴν, ὁ κλέπτης τῶν προβάτων,) ἡ νύξ. εὖτ' ὄρεος κορυφῆσι Νότος κατέχευεν ὀμίχλην, ποιμέσιν οὐ τι φίλην, κλέπτη δέ τε νυκτὸς ἀμείνω, τόσον τις τ' ἐπιλεύσσει, ὅσον τ' ἐπὶ λᾶαν ἴησιν ὡς ἄρα τῶν ὑπὸ ποσσὶ κονίσαλος ὄρνυτ' ἀελλῆς ἐρχομένων. 3, 10—14. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

51. Ὁ Νότος καὶ οἱ διάφοροι ἀπὸ τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου μέρους πνέοντες ἄνεμοι. Ἰ. Γ, XXII, 10.

52. Οἱ ἀπὸ τῆς Θοράκης πνέοντες καὶ ἐξαίφνης ἐλθόντες δύο ἄνεμοι, ὁ Βορρᾶς καὶ ὁ Ζέφυρος. Ἰ. Γ, XXII, 18.

53. Ὁ μετὰ μεγάλης καταγίδος ἐπιπεσὼν καὶ τὰς νεφέλας τοῦ σφοδροῦ Νότου ἀποδιώκων Ζέφυρος. Ἰ. Γ, XXII, 19.

54. Ὁ Εὖρος καὶ ὁ Νότος ἐρίζοντες πρὸς ἀλλήλους, (αἱ κοιλάδες τοῦ ἔρους, τὸ σειόμενον πυκνὸν δάσος, ἡ φηγός, ἡ μελία καὶ ἡ ταυόφλοιος¹⁾ κρᾶνεια, αἴτνες φοβερῶ κρότῳ κτυπᾶσι τοὺς ταυούχεις²⁾ κλάδους ἀλλήλων, καὶ ἀκούεται ὁ κρότος αὐτῶν συν-

1) Κατὰ μακρὰς ταινίας ἀπολεπιζόμενον φλοιὸν ἔχουσα.

2) Μακρὰν καὶ εὐθείαν ἀκωκὴν ἔχοντα.

τριβομένων). ὡς δ' Ἐὐρός τε Νότος τ' ἐριδαίνετον ἀλλήλοιν οὐρεος ἐν βήσσης βαθέην πελεμιζέμεν ἕλην, φηγόν τε μελίην τε τανύφλοιόν τε κράνειαν, αἴ τε πρὸς ἀλλήλας ἔβαλον τανυήκεας ἕζους ἠχῆ θεσπεσίη, πάταγος δέ τε ἀγνομενάων· ὡς Τρῶες καὶ Ἀχαιοὶ ἐπ' ἀλλήλοισι θορόντες δῆουν, οὐδ' ἕτεροι μνῶνεντ' ὀλοοῖο φόβοιο. 16, 765—771. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

55. Ὁ Ἐὐρος, ὁ Νότος, αἱ νεφέλαι καὶ ὁ σφοδρῶς ἐπιπνέων Ζέφυρος. Ἰ. Γ, XXII, 20.

56. Ἡ κακοκαιρία. Ἰ. Γ, XIX, 41.

57. Ἡ χιῶν. Ἰ. Γ, XXIII, α, 12.

58. Ἡ ἐκ τῶν νεφελῶν ὑπὸ τῆς πνοῆς τοῦ ὑπὸ τοῦ αἰθέρος γεννηθέντος Βορρᾶ καταφερομένη χιῶν ἢ ψυχρὰ χάλαζα. ὡς δ' ὅτ' ἂν ἐκ νεφέων πτῆται νιφὰς ἢ χάλαζα ψυχρὴ ὑπὸ ῥιπῆς αἰθρηγενέος Βορέας, ὡς κραιπνῶς μεμαυῖα διέπτωτο ὠκέα Ἴρις. 15, 170—172. *Παραβολή.*

59. Αἱ νιφάδες, ἅστινας σφοδρὸς ἄνεμος σείσας τὰς σκιερὰς νεφέλας σωρηθὸν καταρρίπτει, (ἢ πολύτροφος γῆ). νιφάδες δ' ὡς πίπτον ἔραζε, ἅς τ' ἄνεμος ζαχῆς, νέφεα σκυόνετα δονήσας, ταρφείας κατέχευεν ἐπὶ χθονὶ πουλυβοτείρῃ· ὡς τῶν ἐκ χειρῶν βέλεα ῥέον, ἡμὲν Ἀχαιῶν ἠδὲ καὶ ἐκ Τρῶων. 12, 156—160. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

60. Αἱ χειμεριναὶ νιφάδες. ἀλλ' ὅτε δὴ ὅπα τε μεγάλην ἐκ στήθεος εἶη καὶ ἔπεα νιφάδεσσιν ἐοικῆτα χειμερίησιν. 3, 221—222. *Παραβολή.*

61. Αἱ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ὑπὸ τῆς πνοῆς τοῦ ὑπὸ τοῦ αἰθέρος γεννηθέντος Βορρᾶ καταφερόμεναι πυκναὶ καὶ ψυχραὶ νιφάδες. ὡς δ' ὅτε ταρφείαι νιφάδες Διὸς ἐκποτέονται ψυχραὶ, ὑπὸ ῥιπῆς αἰθρηγενέος Βορέας, ὡς τότε ταρφείαι κόρυθες λαμπρὸν γανώσαι νηῶν ἐκφορέοντο καὶ ἀσπίδες ὀμφαλόδεσσαι θώρηκές τε κραταιγάλοι καὶ μελίνα δοῦρα. 19, 357—361. *Παραβολή.*

62. Αἱ ἐν χειμερινῇ ἡμέρᾳ πυκνῶς πίπτουσαι καὶ τὰ πάντα καλύπτουσαι νιφάδες τῆς χιόνος, (ὁ τοῖς ἀνθρώποις τὰ βέλη του δεικνύων μητίετα Ζεὺς,) οἱ ἄνεμοι, (αἱ κορυφαὶ τῶν ὑψηλῶν ὀρέων, τὰ ἐκρωτήρια, αἱ λωτόφυτοι πεδιάδες, οἱ εὐφοροὶ ἀγροὶ τῶν ἀνθρώπων, ἢ πολιὰ θάλασσα, οἱ λιμένες, αἱ ἀκταὶ καὶ τὸ προσπίπτον κύμα). τῶν δ', ὡς τε νιφάδες χιόνος πίπτωσι θαμειὰ ἡματι χειμερίῳ, ὅτε τ' ὄρετο μητίετα Ζεὺς νιφέμεν, ἀνθρώποισι πιφανσκομῆνος τὰ ἀ κῆλα· κοιμήσας δ' ἀνέμους χεεὶ ἔμπεδον, ὄφρα καλύψῃ ὕψηλῶν ὀρέων κορυφὰς καὶ πρῶνας ἄκρους καὶ πεδία λωτεῦντα καὶ

ἀνδρῶν πίονα ἔργα· καὶ τ' ἐφ' ἀλὸς πολιτῆς κέχυται λιμέσιν τε καὶ ἀκταις, κῆμα δέ μιν προσπλάζον ἐρύκεται· ἄλλὰ τε πάντα εἴλυται καθύπερθ', ὅτ' ἐπιβρίση Διὸς ὄμβρος· ὡς τῶν ἀμφοτέρωσθε λίθοι πωτῶντο θαμειαί. 12, 278—287. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

63. Ἡ ὀμίχλη. ἀνέδου πολιτῆς ἀλὸς ἦύτ' ὀμίχλη. 1, 359. *Παραβολή.*

64. Ἡ βροχὴ. Ἰ. Γ, XXIII, ε, 12.

65. Ἡ ῥαγδαία βροχὴ. Ἰ. Γ, XXIII, ε, 7.

66. Ἡ τηχομένη δρόσος, (οἱ στάχυες τοῦ ἀξάνοντος σπαρτοῦ καὶ ἡ ὑπὸ τῶν ὀρθίως ἰσταμένων σταχυῶν οἶονεὶ ἀνατριχιασμένη καλλιερρημένη γῆ). τοιοῦτο δὲ θυμὸς ἰάνθη, ὡς εἶτε περὶ σταχύεσσι ἐέρση ληίου ἀλδήσκοντος, ὅτε φρίσσουσιν ἄρουραι· ὡς ἄρα σοί, Μενέλαε, μετὰ φρεσὶ θυμὸς ἰάνθη. 23, 597—600. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

67. Ἡ δρόσος καὶ ἡ ἀνοιξίς. Ἰ. Γ, XX, 3.

68. Ἡ ἀνοιξίς. — 1. Ἰ. Γ, XXIII, β, 63. — 2. Ἰ. Γ, XIX, 38. — 3. Ἰ. Γ, XXIII, β, 67.

Ὀδύσεια.

A) Ἡ συνεζδοχή.

Ὁ ἄνθρωπος.

Ἡ καρδιά ἀντὶ τοῦ ἀνθρώπου. ἀλλ' οὐ πῶ τοιοῦτον ἐγὼν ἴδον ὀφθαλμοῖσιν οἶον Ὀδυσσεύος ταλασίφρονος ἔσκε φίλον κῆρ. 4, 269—270.

B) Ἡ μειωνυμία.

Ὁ ἄνθρωπος.

1. Τὸ φῶς τῶν ὀφθαλμῶν ἀντὶ τῶν ὀφθαλμῶν. — 1. κύσσε δέ μιν κεφαλὴν τε καὶ ἄμφω φάεα καλά. 16, 15. — 2. κύσσε δέ μιν κεφαλὴν τε καὶ ἄμφω φάεα καλά. 17, 39. — 3. κύσσε ἄρα μιν κεφαλὴν τε καὶ ἄμφω φάεα καλά. 19, 417.

2. Ὁ φόνος ἀντὶ τῆς αἰτίας τοῦ φόνου. αἶ δὴ οἱ παῖ ἐπειτα φόνος καὶ μοῖρα γένοντο. 21, 24.

Γ) Οί τρόποι τῆς ἀναλογίας.

I. Ὁ ἄνθρωπος.

1. Ὁ πατήρ, ὅστις ὑποδεχόμενος τὸν μετὰ παρέλευσιν πολλοῦ χρόνου ἀλλαχόθεν νεωστὶ ἐπιστρέψαντα οἶόν του φιλοξενεῖ αὐτὸν ἐξ ὄλης τῆς ψυχῆς του. δεξάμενος δέ με κείνος ἐν ὑψηλοῖσι δόμοισιν ἐνδουκέως ἐφίλει, ὡς εἴ τε πατήρ ἐὼν υἱὸν ἐλθόντα χρόνιον νέον ἄλλοθεν ὡς ἔμ' ἐκεῖνος ἐνδουκέως ἐκόμιζε σὺν υἰάσι κυδαλίμοισιν. 17, 110—113. *Παραβολή.*

2. Ὁ πατήρ, ὅστις ὑποδέχεται περιπαθῶς μονογενῆ καὶ ὀπίγονον υἱὸν του ἐπανερχόμενον ἀπὸ μεμακρυσμένης χάρας μετὰ δέκα ἔτη, καὶ ὅστις ὑπέφερε πολλοὺς πόνους ὑπὲρ τοῦ υἱοῦ του. ὡς δὲ πατήρ ὄν παιδα φίλα φρονέων ἀγαπάξῃ ἐλθόντ' ἐξ ἀπίης γαίης δεκάτῳ ἐνιαυτῷ, μόνον τηλύγετον, τῷ ἐπ' ἄλγεα πολλὰ μογήσῃ, ὡς τότε Τηλέμαχον θεοειδέα διὸς ὑφορβὸς πάντα κύσεν περιφύς. 16, 17—21. *Παραβολή.*

3. Οἱ παῖδες, οἵτινες χαίρουσι διὰ τὴν ἀνάρρωσιν τοῦ πατρὸς των, ὅστις ἐπὶ πολὺν χρόνον κατέκειτο βασανιζόμενος καὶ ὑποφέρων σκληροὺς πόνους ἐκ νόσου, ἀπηλλάγη δὲ τοῦ κακοῦ τούτου πρὸς χαρὰν ἑαυτοῦ καὶ τῶν παιδῶν του, (ὁ ἀποτρόπαιος δαίμων καὶ οἱ θεοί). ὡς δ' ὅτ' ἂν ἀσπασίος βίσιος παίδεσσι φανήῃ πατρός, ὅς ἐν νοῦσῳ κείται κρατέρ' ἄλγεα πάσχων, δηρὸν τηρόμενος, στυγερὸς δὲ οἱ ἔχραε δαίμων, ἀσπασίον δ' ἄρα τὸν γε θεοὶ κακότητος ἔλυσαν, ὡς Ὀδυσσῆ' ἀσπαστὸν εἰσατο γαῖα καὶ ἕλη. 5, 394—398. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

4. Ἡ μήτηρ. ἔναιε Πύλω ἐνι, μητέρι (διαμονῇ) μήλων. 15, 226. *Μεταφορά.*

5. Τὸ γῆρας. ὄγχην ἐπ' ὄγχην γηράσκει (ἢ ὠρίμανσις). 7, 120. *Μεταφορά.*

6. Ἡ διάνοια. Ἰδὲ Γ, XIX, β, 6.

7. Ἡ ἀναίδεια. αὐτίς ἔπειτα πέδον δὲ κυλίνδετο λᾶας ἀναϊδῆς (ὀλέθριος). 11, 598. *Μεταφορά.*

II. Ἡ οἰκία.

1. Ὁ γάμος ἢ γεῦμα δι' ἐράνου γινόμενον ἢ ἄφθονος εὐωχία πλουσίου καὶ ἰσχυροῦ ἀνδρός. Ἰδὲ Γ, XV, 7.

2. Οἱ κύνες, οἵτινες περὶ τὸν κύριόν των ἐπανερχόμενον ἐκ συμποσίου σείουσι τὰς οὐράς, διότι πάντοτε φέρει αὐτοῖς ἡδύσματα

τῆς φυγῆς των. ὡς δ' ὅτ' ἂν ἀμφὶ ἄνακτα κύνας δαίτηθεν ἰόντα σαίνωσ'· αἰεὶ γάρ τε φέρει μειλίγματα θυμοῦ· ὡς τοὺς ἀμφὶ λύκοι κρατερώνυχες ἠδὲ λέοντες σαίνον. 10, 216—219. *Παραβολή.*

3. Ἡ ὕλακῆ καὶ ἡ κύων, ἧτις στρεφομένη περὶ τὰ τρυφερὰ νεογνά της ὕλακτεῖ κατὰ τοῦ ἀγνώστου ἀνδρός καὶ θέλει νὰ ἐπιτεθῆ. κραδίη δέ οἱ ἔνδον ὕλάκτει (ἡ ὕλακῆ ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τῆς ἀγανακτίσεως). ὡς δὲ κύων ἀμαλῆσι περὶ σκυλάκασσι βεβῶσα ἀνδρ' ἀγνοήσασ' ὕλαει μέμονέν τε μάχεσθαι, ὡς ῥα τοῦ ἔνδον ὕλάκτει (ἡ ὕλακῆ ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τῆς ἀγανακτίσεως) ἀγαιομένου κακὰ ἔργα. 20, 13—16. *Σύμπλεγμα μιᾶς παραβολῆς καὶ δύο μεταφορῶν.*

III. Ἡ μαγειρική, τὸ φαγητὸν καὶ τὸ ποτόν.

1. Ἡ γεῦσις. 1. πάντως οὐκέτι νῶϊ διακρινέσθαι δίω πρὶν χειρῶν γεύσασθαι (ἡ δοκιμασία). 20, 180—181. *Μεταφορά.* — 2. ἧτις ὀιστοῦ γε πρῶτος γεύσεσθαι (ἡ δοκιμασία) ἔμελλεν ἐκ χειρῶν Ὀδυσῆος ἀμόμονος. 21, 98—99. *Μεταφορά.*

2. Ὁ ἀνὴρ, ὅστις ἐπὶ μεγάλου φλεγομένου πυρὸς ταχέως περιστρέφει τὴν πάχους καὶ αἵματος πλήρη κοιλίαν, καὶ ἐπιθυμεῖ νὰ τὴν ψήσῃ τάχιστα. ὡς δ' ὅτε γαστέρ' ἀνὴρ πολέος πυρὸς αἰθομένοιο, ἐμπλεῖην κνίσσης τε καὶ αἵματος, ἔνθα καὶ ἔνθα αἰόλλη, μάλα δ' ὄκα λιλαίεται ὀπηθῆναι, ὡς ἄρ' ὅ γ' ἔνθα καὶ ἔνθα ἐλίσσετο μερμηρίζων. 20, 25—28. *Παραβολή.*

IV. Αἱ πράξεις τῶν ἀνθρώπων ἐν γένει.

Ὁ ἀνδρῶπος, ὅστις ἐν τῇ ἄκρῳ τοῦ ἀγροῦ μακρὰν παντὸς γείτονος κρύπτει τὸν δαυλὸν εἰς τὴν μέλαιναν στάκτην σῶζων τὸ ζάπυρον, ἵνα μὴ ἀναγκασθῆ νὰ ζητήσῃ ἀλλαχόθεν. ὡς δ' ὅτε τις δαλὸν σποδιῆ ἐνέκρυψε μελαίνῃ ἀγροῦ ἐπ' ἐσχατιῆς, ᾧ μὴ πάρα γείτονες ἄλλοι, σπέρμα πυρὸς σῶζων, ἵνα μὴ ποθεν ἄλλοθεν αἴῃ, ὡς Ὀδυσσεὺς φύλλοισι καλύφατο. 5, 488—491. *Παραβολή.*

V. Ἡ μυθολογία.

1. Ὁ Ποσειδῶν. Ἴδὲ Γ, XVIII, 4.
2. Ὁ Ἥφαιστος καὶ ἡ Ἀθηνᾶ, οἵτινες διδάσκουσι παντοίας τέχνας. — 1. Ἴ. Γ, VIII, 1. — 2. Ἴ. Γ, VIII, 2.

3. Ἡ μέλαινα Κήρ. Ἀντίνοος δὲ μάλιστα μελαίνῃ κηρὶ ἔοικε. 17, 500. *Παραβολή.*

4. Ὁ ἀποτρόπαιος δαίμων καὶ οἱ θεοί. Ἰ. Γ, I, 3.

5. Ἡ τοῦ ὄρους κατερχομένη τοξεύτρια Ἄρτεμις, ἣτις διατρέχει ἢ τὸν ὑπερύψηλον Τσύγετον ἢ τὸν Ἐρύμανθον τερπομένη τῇ θύρῃ τῶν ἀγριοχοίρων καὶ τῶν ὠκέων ἐλάφων, καὶ σὺν αὐτῇ διασκεδάζονται αἱ ἀγροδαίται νόμφαι, αἱ θυγατέρες τοῦ αἰγιόφορου-Διὸς, χαίρει δὲ ἡ Λητώ ἐν τῇ καρδίᾳ της, διότι ἡ θυγάτηρ της ὑφώνει ὑπεράνω πασῶν τῶν ἄλλων τὴν κεφαλὴν καὶ τὸ μέτωπον, καὶ εὐκόλως διακρίνεται μεταξὺ αὐτῶν, εἰ καὶ πᾶσαι εἶναι ὠραῖαι. οἷη δ' Ἄρτεμις εἰσι κατ' οἴρεος ἰοχέαιρα. ἢ κατὰ Τηθύγετον περιμήκετον ἢ Ἐρύμανθον, τερπομένη κάπροισι καὶ ὠκείης ἐλάφοισι· τῇ δὲ θ' ἄμα Νόμφαι, κοῦραι Διὸς αἰγιόχοιο, ἀγρονόμοι παίζουσι· γέγηθε δὲ τε φρένα Λητώ· πασῶν δ' ἵπὲρ ἣ γε κάρη ἔχει ἡδὲ μέτωπα, ρεῖά τ' ἀριγνώτη πέλεται, καλαὶ δὲ τε πᾶσαι· ὡς ἢ γ' ἀμφιπόλοισι μετέπρεπε παρθένος ἀδμῆς. 6, 102—109. *Παραβολή.*

6. Ἡ θυγάτηρ τοῦ Πανδαρέου, ἡ πρῆσινοχίτρινος Ἀηδών, ἣτις καθίζουσα ἐν τοῖς πυκνοῖς φύλλοις τῶν δένδρων φάλλει ὠραίως ἀρχομένου ἔαρος, καὶ συνεχῶς στρέφουσα χύνει τὴν πολύηχον φωνὴν της κλαίουσα τὸν προσφιλῆ υἱὸν της Ἴτυλον, τὸν υἱὸν τοῦ βασιλέως Ζήθου, ὃν ποτε ἐφόνευσε δι' ὄπλου ἐξ ἀνοησίας. ὡς δ' ὅτε Πανδαρέου κόρη, χλωρῆς Ἀηδών, καλὸν ἀειδήσιν ἔαρος νέον ἵσταμένοιο, δενδρέων ἐν πετάλοισι καθεζομένη πυκνιοῖσιν, ἣ τε θαμὰ τρωπῶσα χέει πολυηχέα φωνήν, παιδ' ὀλοφυρομένη Ἴτυλον φίλον, ὃν ποτε χαλκῷ κτεῖνε δι' ἀφραδίας, κοῦρον Ζήθου ἀνακτος, ὡς καὶ ἐμοὶ δίχα θυμὸς ὀρώρεται ἔνθα καὶ ἔνθα. 19, 518—524. *Παραβολή.*

VI. Τὸ ἄσμα.

1. Ὁ ἄσματος ἔμπειρος ἀνήρ. Ἰδὲ Γ, VII.

2. Ὁ αἰοδός, ὅστις ὑπὸ τῶν θεῶν ἐμπνεόμενος φάλλει ἄσματα τέρποντα τοὺς θνητούς, ὄντινα δὲ μετὰ πολλῆς προσοχῆς προσβλέπει ὁ ἀνὴρ καὶ οἱ ἄνθρωποι ἐπιθυμοῦσιν ἀπαύστως νᾶ τὸν ἀκούωσιν, ὁσάκις φάλλει. ὡς δ' ὅτ' αἰοδὸν ἀνὴρ ποτιδέρκεται, ὅς τε θεῶν ἐξ ἀείδῃ δεδαῶς ἔπε' ἱμερόεντα βροτοῖσι, τοῦ δ' ἄμωτον μεμάασιν ἀκουέμεν, ὀππότ' ἀείδῃ· ὡς ἐμὲ κείνος ἔθελγε παρήμενος ἐν μεγάρουσι. 17, 518—521. *Παραβολή.*

VII. Ἡ μουσική.

Ὁ φόμγγος ἔμπειρος ἀνὴρ, ὅστις τανύει εὐκόλως περὶ τὸ νέον στρεπτάριον τὴν χορδὴν προσδέσας ἑκατέρωθεν τὸ εὐστρεφές ἔντερον προβάτου, (ὁ ἄσματος ἔμπειρος ἀνὴρ καὶ ἡ φωνὴ τῆς χελιδόνος). ὡς ὅτ' ἀνὴρ φόμγγος ἐπιστάμενος καὶ αἰοιδῆς ῥηιδίως ἐτάνυσσε νέφ περὶ κόλλοπι χορδὴν, ἄσας ἀμφιτέρωθεν εὐστρεφές ἔντερον οἶός, ὡς ἄρ' ἄτερ σπουδῆς τάνυσεν μέγα τόξον Ὀδυσσεύς. δεξιτερῇ δ' ἄρα χειρὶ λαβὼν πειρήσατο νευρῆς· ἢ δ' ὑπὸ καλὸν ἄεισε, χελιδόνι εἰκέλη αὐδὴν. 21, 406—411. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο παραβολῶν.*

VIII. Ἡ ἐπεξεργασία τοῦ χρυσοῦ καὶ τοῦ ἀργύρου.

Ὁ ἔμπειρος τεχνίτης, ὅστις ἐπιχρυσώνει τὸν ἕργυρον καὶ κατασκευάζει ωραιότατα ἔργα, (ὁ Ἡφαιστος καὶ ἡ Ἀθηνᾶ, οἵτινες διδάσκουσι παντοίας τέχνας). — 1. ὡς δ' ὅτε τις χρυσὸν περιχεύεται ἀργύρῳ ἀνὴρ ἴδρις, ὃν Ἡφαιστος δέδασεν καὶ Παλλὰς Ἀθὴνη τέχνην παντοίην, χαρίεντα δὲ ἔργα τελείει, ὡς ἄρα τῷ κατέχευε χάριν κεφαλῇ τε καὶ ὤμοις. 6, 232—235. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.* — 2. ὡς δ' ὅτε τις χρυσὸν περιχεύεται ἀργύρῳ ἀνὴρ ἴδρις, ὃν Ἡφαιστος δέδασεν καὶ Παλλὰς Ἀθὴνη τέχνην παντοίην, χαρίεντα δὲ ἔργα τελείει· ὡς μὲν τῷ περίχευε χάριν κεφαλῇ τε καὶ ὤμοις. 23, 159—162. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

IX. Ἡ σιδηρουργική.

1. Ὁ σίδηρος. — 1. Ἰδὲ Γ, XV, 8. — 2. Ἰ. Γ, XIX, α, 9.
2. Ὁ σιδηρουργὸς ἀνὴρ, ὅστις ἐμβάπτει εἰς ψυχρὸν ὕδαρ μέγαν πέλεκυν ἢ σκέπαρνον μεγάλως συρίζοντα σκληρῶν αὐτά, διότι τοῦτο δίδει μεγάλην σκλήρυνσιν εἰς τὸν σίδηρον. ὡς δ' ὅτ' ἀνὴρ χαλκεὺς πέλεκυν μέγαν ἢ σκέπαρνον εἰν ὕδατι ψυχρῷ βάπτῃ μεγάλα ἰάχοντα φαρμάσσω· τὸ γὰρ αὐτε σιδήρου γε κράτος ἐστίν· ὡς τοῦ σίε' ὀφθαλμοῦ ἐλαίνεφ περὶ μοχλῶ. 9, 391—394. *Παραβολή.*

X. Ἡ ξυλουργική.

Ὁ ξυλουργός, ὅστις τρυπᾷ διὰ τῆς τρυπάνης δοκὸν πλοίου, καὶ οἱ βοηθοὶ του συστρέφουσι τὴν τρυπάνην διὰ τοῦ περὶ αὐτὴν ἰμάντος ἀφάμενοι αὐτοῦ ἑκατέρωθεν, ἢ δὲ τρυπάνη στρέφεται

ἀκαταπαύστως. ὡς ὅτε τις τρυπῶ δόρυ νήιον ἀνὴρ τρυπάνῳ, οἱ δὲ τ' ἔνερθεν ὑποσσείουσιν ἱμάντι ἀψάμενοι ἐκάτερθε, τὸ δὲ τρέχει ἐμμενὲς αἰεὶ· ὡς τοῦ ἐν ὀφθαλμῷ πυριτήκεα μοχλὸν ἐλόντες δινέομεν. 9, 384—388. *Παραβολή.*

XI. Ὁ πόλεμος.

1. Ὁ πύργος. ταῖος γάρ σφιν πύργος (*προστασία*) ἀπώλετο. 11, 556. *Μεταφορά.*

2. Ἡ τρωῶσις. οἶνός σε τρώει (*ζαλίξει*) μελιθῆς. 21, 293. *Μεταφορά.*

3. Ἡ γυνή, ἥτις κλαίουσα ἐναγκαλίζεται τὸν ἀγαπητὸν σύζυγόν της, ὅστις ἔπεσε πρὸ τῆς πόλεως καὶ τῶν συμπολιτῶν του ζητῶν ν' ἀποκρούσῃ ἀπὸ τῆς πόλεως καὶ τῶν τέκνων του τὴν ἡμέραν τοῦ ὀλέθρου· ἡ δὲ σύζυγός του ἰδοῦσα αὐτὸν ἀποθνήσκοντα καὶ ἀσπαίροντα καὶ ἐναγκαλιζομένη τὸ σῶμά του ὀξυφάνως ὀδύρεται, ἐνῶ ὀπισθεν αὐτῆς οἱ ἐχθροὶ κτυπῶσι διὰ τῶν ἀκοντίων τῶν τὰ νῶτα καὶ τοὺς ἄμους της καὶ τὴν ἀπάγουσιν εἰς αἰχμαλωσίαν, ἵνα ἔχῃ κόπους καὶ βίασα, αἱ δὲ παρειαὶ της μαραίνονται ὑπὸ ἐλεεινοτάτης θλίψεως. ὡς δὲ γυνή κλαίῃσι φίλον πόσιν ἀμφιπεσοῦσα, ὅς τε εἴς πρόσθεν πόλιος λαῶν τε πέσῃσιν, ἄστεϊ καὶ τεκέεσσιν ἀμόνων νηλεὲς ἦμαρ· ἡ μὲν τὸν θνήσκοντα καὶ ἀσπαίροντ' ἐσιδοῦσα ἀμφ' αὐτῷ χυμένη λίγα κωκύει· οἱ δὲ τ' ὀπισθε κόπτοντες δούρεσσι μετάφρενον ἠδὲ καὶ ὦμους εἴρερον εἰσανάγουσι, πόνον τ' ἐχέμεν καὶ οἰζόν· τῆς δ' ἐλεεινοτάτῳ ἄχεϊ φθινύθουσι παρειαί· ὡς Ὀδυσσεὺς ἐλεεινὸν ὑπ' ὀφρῶσι δάκρυον εἶβεν. 8, 523—531. *Παραβολή.*

XII. Ἡ θήρα.

1. Ἡ πλεκτάνη. — 1. ἔνθα οἱ αἴσα ἐκφυγέειν μέγα πείρας (τὸν κίνδυνον) οἰζύρος. 5, 288—289. *Μεταφορά.* — 2. ὡς δὴ σφιν καὶ πᾶσιν ὀλέθρου πείρατ' (τὸ εἰμαρμένον) ἐφήητο. 22, 33. *Μεταφορά.* — 3. νῦν ἕμιν καὶ πᾶσιν ὀλέθρου πείρατ' (τὸ εἰμαρμένον) ἐφήηται. 22, 41. *Μεταφορά.*

2. Αἱ τὰ πτερὰ τανύουσαι κίχλαι ἢ περιστεραί, αἵτινες ἐπιθυμοῦσαι νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὴν κοίτην τῶν ἐμπίπτουσιν εἰς δίχτυον, ὃ τι ἴσταται ἐν τῷ θάμνῳ, οἰκτρὰ δὲ τοὺς ὑποδέχεται κλίνη. ὡς δ' ὅτ' ἂν ἡ κίχλαι τανυσίπτεροι ἢ πέλειαι ἔρκει ἐνιπλήξωσι, τό θ' ἐσθήκη ἐνὶ θάμνῳ, αὐλὴν ἐσιέμεναι, στυγερὸς δ' ὑπεδέξατο κοῖτος,

ὧς αἶ γ' ἐξείης κεφαλὰς ἔχον, ἀμφὶ δὲ πάσαις δειρήσι βρόχοι ἦσαν, ὅπως οἴκτιστα θάνοιεν. 22, 468—472. *Παραβολή.*

3. Ὁ λέων, ὅστις ἐν τῷ μέσῳ πυκνοῦ πλήθους ἀνδρῶν διαλογίζεται δειλιάσας, ὅταν τὸν περικυκλώσῃσι δολίως. ὅσσα δὲ μερμηρίξε λέων ἀνδρῶν ἐν ὁμίλῳ δείσας, ὅπποτε μιν δόλιον περὶ κύκλον ἄγῳσι, τόσσα μιν ὀρμαίνουσιν ἐπήλυθε νήδυμος ὕπνος. 4, 791—793. *Παραβολή.*

XIII. Ἡ ἀλιευτική.

1. Οἱ ἰχθύες. ἰχθύς δ' ὧς πείροντες ἀτερπέα δαίτα φέροντο. 10, 124. *Παραβολή.*

2. Ὁ ἀλιεύς, ὅστις ἐπὶ ἐξεχούσης ἀκτῆς ρίπτων φαγητὰ ἀς δόλωμα διὰ τοὺς μικροὺς ἰχθύς ἐξακοντίζει διὰ μακρᾶς ῥάβδου εἰς τὴν θάλασσαν τὸ κέρας τοῦ ἐν τοῖς ἀγροῖς ἀυλιζομένου βοός, ἔπειτα δὲ λαβὼν ρίπτει αὐτοὺς ἀσπαίροντας ἔξω τῆς θαλάσσης. ὧς δ' ὅτ' ἐπὶ προβόλῳ ἀλιεὺς περιμήκει ῥάβδῳ ἰχθύσι τοῖς ὀλίγοις δόλον κατὰ εἶδατα βάλλων ἐς πόντον πρότῃσι βοὸς κέρας ἀγραύλοιο, ἀσπαίροντα δ' ἔπειτα λαβὼν ἔρριψε θύραζε, ὧς οἱ γ' ἀσπαίροντες αἰείροντο προτὶ πέτρας. 12, 251—255. *Παραβολή.*

3. Οἱ ἰχθύες, οὕστινας οἱ ἀλιεῖς σύρουσι μὲ τὸ πολλὰς ὀπὰς ἔχον δίκτυον ἐκτὸς τῆς πολιᾶς θαλάσσης εἰς τὴν κοίλῃν παραλίαν, ἐκεῖνοι δὲ ὅλοι σκορπισμένοι ἐπὶ τῆς αἴμου ποθοῦσι τὰ κύματα τῆς θαλάσσης, ἀλλὰ ὁ φωτεινὸς ἥλιος ἀφαιρεῖ τὴν ζωὴν των. τοὺς δὲ ἴδεν μάλα πάντας ἐν αἵματι καὶ κονίῃσι πεπετώτας πολλούς, ὧς τ' ἰχθύας, οὓς θ' ἀλιῆς ποῖλον ἐς αἰγιαλὸν πολιῆς ἔκτοσθε θαλάσσης δικτύῳ ἐξέρυσαν πολυωπῶ. οἱ δὲ τε πάντες κύμαθ' ἄλῳς ποθέοντες ἐπὶ ψαμάθοις κέχυνται. τῶν μὲν τ' Ἡέλιος φαέθων ἐξείλετο θυμόν. ὧς τότε ἄρα μνηστῆρες ἐπ' ἀλλήλοισι κέχυντο. 22, 383—389. *Παραβολή.*

XIV. Ἡ ἵπποτροφία καὶ ἡ ἵπποδρομία.

Τέσσαρες συνεζευγμένοι ἀρσενικοὶ ἵπποι, οἵτινες ἐν τῇ πεδιάδι παροτρυνόμενοι ὅλοι ὁμοῦ ἐπὶ τῶν πληγῶν τῆς μάστιγος πηδᾶντες ὑψηλὰ διατρέχουσιν ὀρμητικῶς τὸν δρόμον. ἢ δ', ὧς τ' ἐν πεδίῳ τετράοροι ἄρσενες ἵπποι, πάντες ἅμ' ὀρμηθέντες ὑπὸ πληγῆσιν ἱμάσθλης, ὑψὸς ἀειρόμενοι ῥίμψα πρήσσουσι κέλευθον, ὧς ἄρα τῆς πρῶμῃ μὲν αἰείρετο, κύμα δ' ὅπισθε πορφύρεον μέγα θῦε πολυφλοίσβοιο θαλάσσης. 13, 81—85. *Παραβολή.*

XV. Ἡ κτηνοτροφία.

1. Ἡ βόσκησις. — 1. παί νό κεν ἐς δεκάτην γενεὴν ἕτερόν γ' ἔτι βόσκοι (θὰ ἔτρεφεν). 14, 325. *Μεταφορά.* — 2. βούλεται αἰτίζων βόσκειν (νὰ γεμίξῃ) ἦν γαστέρ' ἀναλτον. 17, 228. *Μεταφορά.* — 3. σίτον δὲ καὶ αἰτίζων κατὰ δῆμον γαστέρα βροσκήεις (θὰ γεμίσης). 17, 558—559. *Μεταφορά.* — 4. ὄφρ' ἂν ἔχῃς βόσκειν (νὰ γεμίξης) σὴν γαστέρ' ἀναλτον. 18, 364. *Μεταφορά.* — 5. καὶ νό κεν ἐς δεκάτην γενεὴν ἕτερόν γ' ἔτι βόσκοι (θὰ ἔτρεφεν). 19, 294. *Μεταφορό.*

2. Ὁ ἐν τοῖς ἄγροῖς ἀυλιζόμενος ταῦρος. Ἰδὲ Γ, XIX, β, 2.

3. Ὁ μυκώμενος καὶ βοσκόμενος ταῦρος (καὶ τὸ λιβάδιον). τὰ δ' ἀνέβραχεν ἤυτε ταῦρος βοσκόμενος λειμῶνι· τὸς' ἔβραχε καλὰ θύρετρα πληγέντα κληίδι. 21, 48—50. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

4. Αἱ διαταραχεῖσαι τῆς ἀγέλης βόες. Ἰ. Γ, XIX, β, 11.

5. Αἱ βόες, τὰ πρόβατα καὶ ἡ μάνδρα. Ἰ. Γ, XIX, β, 3.

6. Οἱ ἐν τοῖς ἀγροῖς ἀυλιζόμενοι μόσχοι, οἵτινες περὶ τὰς βόας τῆς ἀγέλης, ὅταν ἐπανέρχονται εἰς τὴν κοπρίαν, ἀφοῦ χορτάσωσι βόσκουσαι, ὅλοι ὁμοῦ ἀναπηδῶσιν εἰς προϋπάντησίν των, χωρὶς νὰ δύναται πλέον νὰ τοὺς ἐμποδίξῃ φουγμός τις, ἀλλὰ συνεχῶς μυκώμενοι τρέχουσι περὶ τὰς μητέρας των. ὡς δ' ὅτ' ἂν ἀγραιβοὶ πόριες περὶ βοῦς ἀγγελίας, ἐλθούσας ἐς κόπρον, ἐπὴν βοτάνης κορέσονται, πᾶσαι ἅμα σκαίρουσιν ἐναντία· οὐδ' ἔτι σηκοὶ ἰσχοῦσ', ἀλλ' ἀδινὸν μυκώμεναι ἀμφιθέουσι μητέρας· ὡς ἐμὲ κείνοι, ἐπεὶ ἴδον ὀφθαλμοῖσι, δακρύνοντες ἔχυντο. 10, 410—415. *Παραβολή.*

7. Ὁ ἐν τῇ φάτνῃ φονευόμενος βοῦς, οἱ φονευόμενοι λευκόνδοντες σῦες, (ὁ γάμος ἢ γεῦμα δι' ἐράνου γινόμενον ἢ ἀφθονος εὐωχία πλουσίου καὶ ἰσχυροῦ ἀνδρός). ἀλλὰ μοι Αἴγισθος τεύξας θάνατόν τε μόρον τε ἕκτα σὺν οὐλομένη ἀλόχῃ, οἶκον δὲ καλέσσας, δειπνίσσας, ὡς τίς τε κατέκτανε βοῦν ἐπὶ φάτνῃ. ὡς θάνον οἰκτίστηθ' θανάτῳ· περὶ δ' ἄλλοι ἐταῖροι νωλεμέως κτείνοντο, σῦες ὡς ἀργιόνδοντες, οἳ ῥά τ' ἐν ἀφνειοῦ ἀνδρός μέγα δυναμένοιο ἢ γάμφῃ ἢ ἐράνῳ ἢ εἰλαπίνῃ τεθαλυίῃ. 11, 409—415. *Πολυχρωμικὸν συμπλεγμα δύο παραβολῶν.*

8. Τὸ κέρασ (καὶ ὁ σίδηρος). ὀφθαλμοὶ δ' ὡς εἰ κέρα ἔστασαν ἢ ἐ σίδηρος ἀτρέμας ἐν βλεφάροισι. 19, 211—212. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

XVI. Ἡ κηπουρικὴ.

1. Ἡ φύτευσις. — 1. τοῖσδεσσι φόνον καὶ κῆρα φυτεύει (παρασκευάζει) πάντεσιν. 2, 165—166. *Μεταφορά.* — 2. τίπτέ τοι ὦδε Ποσειδάων ἐνοσίχθων ὠδύσατ' ἐκπάγλως, ὅτι τοι κακὰ πολλὰ φυτεύει (προξενεῖ). 5, 339—340. *Μεταφορά.* — 3. κακὰ δὲ μνηστήρσι φυτεύει (παρασκευάζει). 14, 110. *Μεταφορά.* — 4. κακὰ δυσμενέεσσι φυτεύων (παρασκευάζων). 14, 218. *Μεταφορά.* — 5. μνηστήρσι κακὸν πάντεσσι φυτεύει (παρασκευάζει). 15, 178. *Μεταφορά.* — 6. κακὰ δὲ μνηστήρσι φυτεύει (παρασκευάζει). 17, 27. *Μεταφορά.* — 7. εἰ δέ κ' ἐγὼ τοῦτοισι φόνον καὶ κῆρα φυτεύσω (θὰ παρασκευάσω). 17, 82. *Μεταφορά.* — 8. μνηστήρσι κακὸν πάντεσσι φυτεύει (παρασκευάζει). 17, 159. *Μεταφορά.*

2. Ὁ βλαστός. — 1. λευσσόντων τοιόνδε θάλος (καλλονήν) χορὸν εἰσοιχνεῦσαν. 6, 157. *Μεταφορά.* — 2. τὸν ἐπεὶ θρέψαν θεοὶ ἔρνει ἴσον. 14, 175. *Παραβολή.*

XVII. Ἡ γεωργία.

1. Ὁ γεωργός, ὅστις ἐπιθυμεῖ τὸ δεῖπνον, ἀφοῦ ἐπὶ ὀλόκληρον τὴν ἡμέραν οἱ δύο μέλανες βόες του ἔσυρον ἐν τῷ χωραφίῳ τὸ στερεὸν ἄροτρον, χαίρει δὲ βλέπων τὸ φῶς τοῦ ἡλίου κλίνον πρὸς τὴν δύσιν, διότι ἐπιθυμεῖ ν' ἀσχολῆται περὶ τὸ δεῖπνον, καὶ κλονοῦνται τὰ γόνατα αὐτοῦ βαθίζοντος. ὡς δ' ὅτ' ἀνὴρ δόρποιο λιλαίεται, ᾧ τε πανήμαρ νειὸν ἀν' ἔλκητρον βόε οἴνοπε πηκτὸν ἄροτρον· ἀσπασίως δ' ἄρα τῷ κατέδω φάος ἡελίοιο δόρπον ἐποίχεσθαι, βλάβεται δὲ τε γόνατ' ἰόντι· ὡς Ὀδυσῆ ἀσπαστὸν ἔδω φάος ἡελίοιο. 13, 31—35. *Παραβολή.*

2. Ἡ βλάστησις τῶν σταχύων. οὐδέ κεν ἄλλως ἀνδρὶ γ' ὑποσταχύοιτο (ἢ αὔξησις) βοῶν γένος ἐθρυμετώπων. 20, 211—212. *Μεταφορά.*

3. (Ὁ σφοδρὸς ἄνεμος,) ἡ τινασσομένη θημωνία ξηρῶν ἀχύρων καὶ τὰ τῆδε κακείσε διασχορπιζόμενα ἄχυρα. ὡς δ' ἄνεμος ζαῆς ἦων θημῶνα τινάξῃ καρφαλέων, τὰ μὲν ἄρ τε διεσκέδασ' ἄλλυδις ἄλλη, ὡς τῆς δούρατα μακρὰ διεσκέδασ'. 5, 368—370. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

XVIII. Ἡ ναυτιλία.

1. Ἡ κύμανσις τῆς θαλάσσης. — 1. πολλὰ δέ μοι κραδίη πόρφυρε (συνεκινεῖτο) κίοντι. 4, 427. *Μεταφορά.* — 2. πολλὰ δέ μοι κραδίη πόρφυρε (συνεκινεῖτο) κίοντι. 4, 572. *Μεταφορά.* — 3. πολλὰ δέ μοι κραδίη πόρφυρε (συνεκινεῖτο) κίοντι. 10, 309. *Μεταφορά.*

2. Τὰ φοβερὰ βάθη τῆς ἀκάρπου θαλάσσης. Ἰδὲ Γ, XIX, β, 12.

3. Ὁ βουτηχτής. ὁ δ' ἄρ' ἀρνευτήρι ἔοικώς κάππεσ' ἀπ' ἰκριόφιν. 12, 413—414. *Παραβολή.*

4. Οἱ κολυμβῶνες, οἷστισιν ἀσπασία ἐμφανίζεται ἢ ξηρόα, ἀφ' οὗ συνετροίφθη ἐν τῇ θαλάσση τὸ καλῶς κατειργασμένον πλοῖόν των ὠθούμενον ὑπὸ τῶν ἀνέμων καὶ τῶν ἐξωγκωμένων κυμάτων ὀλίγοι δὲ αὐτῶν ἐξέφυγον τῆς πολιᾶς θαλάσσης εἰς τὴν ξηρὰν κολυμβῶντες καὶ ἔχοντες τὸ σᾶμα καταβεβρηγμένον ὑπὸ τοῦ θαλασσίου ὕδατος, καὶ ἀσπάσιοι ἐπιβαίνουσι τῆς ξηρᾶς φυγόντες τὸν ὄλεθρον, (ὁ Ποσειδῶν). ὡς δ' ὅτ' ἂν ἀσπάσιος γῆ νηχομένοισι φανήη, ὧν τε Ποσειδάων εὐεργέα νῆ' ἐνὶ πόντῳ ράιση, ἐπειγομένην ἀνέμφα καὶ κύματι πηγῆ· παῦροι δ' ἐξέφυγον πολιτῆς ἀλὸς ἤπειρον δὲ νηχόμενοι, πολλὴ δὲ περὶ χροῖ τέτροφεν ἄλμη, ἀσπάσιοι δ' ἐπέβαν γαίης, κακότητα φυγόντες· ὡς ἄρα τῇ ἀσπαστὸς ἔην πόσις εἰσοροώσῃ, δειρῆς δ' οὗ πω πάμπαν ἀφίετο πῆχες λευκῶ. 23, 233—240. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

XIX. Ἡ φύσις.

α) Αἱ γενικαὶ ἰδιότητες τῆς φύσεως.

1. Ἡ πεδιάς. Ἰδὲ Γ, XIX, γ, 3.

2. Τὸ λιβάδιον. Ἰ. Γ, XV, 3.

3. Τὰ ὄρη καὶ ἡ πεδιάς. Ἰ. Γ, XIX, β, 11.

4. Τὰ ὑψηλὰ ὄρη. Ἰ. Γ, XIX, ε, 13.

5. Ἡ κορυφὴ τοῦ ὄρους. τὴν δὲ γυναῖκα εἶδρον ὅτιν τ' ὄρεος κορυφῆν. 10, 112—113. *Παραβολή.*

6. Αἱ κορυφαὶ τῶν ὄρέων καὶ αἱ χλοεραὶ κοιλάδες. — 1. Ἰ. Γ, XIX, β, 4, 1. — 2. Ἰ. Γ, XIX, β, 4, 2.

7. Ὁ δασώδης βράχος ἐψηλοῦ ὄρους, ὅστις ὑψοῦται μεμονωμένος ὑπεράνω τῶν ἄλλων, καὶ γὰρ θαῦμ' ἐτέτυκτο πελώριον, οὐδὲ ἐφικε ἀνδρὶ γε σιτοφάγῳ, ἀλλὰ ρίψ' ὀλήεντι ὑψηλῶν ὄρέων, ὃ τε φαίνεται οἶον ἀπ' ἄλλων. 9, 190—192. *Παραβολή.*

8. Ἡ πέτρα. ὁ δ' ἐστάθη ἤνυτε πέτρῃ ἔμπεδον. 17, 463—464. *Παραβολή.*

9. Ἡ σκληρὰ πέτρα (καὶ ὁ σίδηρος). ἕξω δ' ὡς ὅτε τις στερεὴ λίθος ἢ σίδηρος. 19, 494. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

10. Ὁ μυχὸς τοῦ ὑπερμεγέθους σπηλαίου καὶ ὁ βράχος. Ἰ. Γ, XIX, β, 16.

β) Γὰ ζϜα.

1. Ὁ ὄρεσίτροφος λέων. ἦσθις δ' ὡς τε λέων ὄρεσίτροφος. 9, 292. *Παραβολή.*

2. Ὁ λέων, ὅστις προβαίνει, ἀφοῦ ἔφαγεν, ὄλον δὲ τὸ στῆθος καὶ ἡ παρεΐα του ἀμφοτέρωθεν εἶναι καθημαγμένα καὶ ἡ θεὰ του εἶναι τρομερά, (ὁ ἐν τοῖς ἀγροῖς αὐλιζόμενος ταῦρος). εἶδεν ἔπειτ' Ὀδυσῆα μετὰ κταμένοιισι νέκυσσι, αἵματι καὶ λύθρῳ πεπαλαγμένον ὡς τε λέοντα, ὅς ῥά τε βεβρωκῶς βοὸς ἔρχεται ἀγραύλοιο· πᾶν δ' ἄρα οἱ στῆθός τε παρήϊά τ' ἀμφοτέρωθεν αἵματόεντα πέλει, δεινὸς δ' εἰς ὧπα ἰδέσθαι· ὡς Ὀδυσσεὺς πεπάλακτο πόδας καὶ χεῖρας ὑπερθεν. 22, 401—406. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

3. Ὁ ὄρεσίτροφος καὶ εἰς τὴν δυνάμιν του πεποίθησιν ἔχων χέων, ὅστις εἰς βροχὰς καὶ ἀνέμους ὑποκείμενος ἔρχεται μὲ ἀστράπτοντας ὀφθαλμούς, καὶ τρέχει κατόπιν ἀγρίων ἐλάφων, διότι ἀναγκάζει αὐτὸν ἡ γαστήρ του, (αἱ βόες, τὰ πρόβατα καὶ ἡ μάνδρα). βῆ δ' ἕμεν ὡς τε λέων ὄρεσίτροφος, ἀλκι πεποιθώς, ὅς τ' εἶσ' ἴομενος καὶ ἀήμενος, ἐν δὲ οἱ ὅσσε δαΐεται· αὐτὰρ ὁ βουσι μετέρχεται ἢ ὅισιν ἢ μετ' ἀγροτέρας ἐλάφους· κέλσται δὲ ἔ γαστήρ μήλων πειρήσοντα καὶ ἐς πυκινὸν δόμον ἐλθεῖν· ὡς Ὀδυσσεὺς κούρησιν ἐυπλοκάμοισιν ἔμελλε μίξεσθαι γυμνός περ ἐών· χρεῖω γὰρ ἔκανε. 6, 130—136. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

4. Ἡ ἔλαφος, ἣτις κοιμήσασα ἐν τῇ φωλεᾷ δυνατοῦ λέοντος τὰ νεογέννητα καὶ ἔτι θηλάζοντα μικρὰ της ἐξέρχεται εἰς τὴν βοσκήν, ὁ δὲ λέων κατόπιν εἰσερχόμενος εἰς τὴν φωλεάν του προξενεῖ καὶ τῇ ἐλάφῳ καὶ τοῖς μικροῖς της τέλος ἐπονείδιστον, (τὸ πυκνὸν δάσος, αἱ κορυφαὶ τῶν ὀρέων καὶ αἱ γλοισαὶ κοιλάδες). —

1. ὡς δ' ὅπῳτ' ἐν ξυλόχῳ ἔλαφος κρατεροῖο λέοντος νεβροῦς κοιμήσασα νεηγενέας γαλαθηνούς κνημὸς ἐξερέησι καὶ ἄγκισ ποιήεντα βοσκομένη, ὁ δ' ἔπειτα ἐὴν εἰσήλυθεν εὐνήν, ἀμφοτέροισι δὲ τοῖσιν ἀεικέα πότμον ἐφῆκεν, ὡς Ὀδυσσεὺς κείνοισιν ἀεικέα πότμον ἐφῆσει. 4, 335—340 *Πολυχρωμικὴ παραβολή.* — 2. ὡς δ' ὅπῳτ' ἐν ξυλόχῳ ἔλαφος κρατεροῖο λέοντος νεβροῦς κοιμήσασα νεηγενέας γαλα-

ιθνηοὺς κνημοὺς ἐξερῆρι καὶ ἄγκρα ποιήεντα βοσκομένη, ὁ δ' ἔπειτα ἔην εἰσήλυθεν εὐνήν, ἀμφοτέροισι δὲ τοῖσιν ἀεικέα μῶτμον ἐφήκεν, ὡς Ὀδυσσεὺς κείνοισιν ἀεικέα πότμον ἐφήσει. 17, 126—131. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

5. Τὰ πτηνὰ (καὶ ἡ σκοτεινὴ νύξ). ἀμφὶ δὲ μιν κλαγγὴ νεκῶν ἦν οἰωνῶν ὥς, πάντοσ' ἀτυχομένων· ὁ δ' ἐρεμνῆ νυκτι ἑοικώς, γυμνὸν τόξον ἔχων καὶ ἐπὶ νευρήφιν διστόν, δεινὸν παπταίνων, αἰεὶ βαλέοντι ἑοικώς. 11, 605—608. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο παραβολῶν.*

6. Τὸ πτερὸν (καὶ ἡ διάνοια). τῶν νέες ὠκείαι ὡς εἰ πτερὸν ἦε νόημα. 7, 36. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

7. Οἱ κόρακες. — 1. οἱ δὲ κορώνησιν ἔκελοι περὶ νῆα μέλαιναν κύμασιν ἐμφορέοντο. 12, 418—419. *Παραβολή.* — 2. οἱ δὲ κορώνησιν ἔκελοι περὶ νῆα μέλαιναν κύμασιν ἐμφορέοντο. 14, 308—309. *Παραβολή.*

8. Ἡ φωνὴ τῆς χελιδόνας. Ἴδὲ Γ, VII.

9. Ὁ ὑφιπέτης ἀετός. σμερδαλέον δ' ἐβόησε πολύτλας δῖος Ὀδυσσεύς, οἴμηεν δὲ ἀλεις ὡς τ' αἰετὸς ὑφιπετίεις. 24, 537—538. *Παραβολή.*

10. Τὰ ὄξυφώνως καὶ συνεχῶς ὀδυρόμενα πτηνὰ, οἱ θαλάσσιοι ἀετοὶ ἢ οἱ καμπύλους ὄνουχας ἔχοντες γυπαιοί, ὠντινων τοὺς νεοσσοὺς οἱ χωρικοὶ ἀρπάξουσιν, πρὸ τοῦ νὰ δύνωνται· νὰ πετάσωσιν. ἀμφοτέροισι δὲ τοῖσιν ὑφ' ἕμερος ὄρωτο γόοιο· κλαῖον δὲ λιγέως, ἀδινώτερον ἢ τ' οἰωνοί, φῆναι ἢ αἰγυπιοὶ γαμφώνυχες, οἷσι τε τέκνα ἀγρόται ἐξείλοντο πάρος πεπετηνὰ γενέσθαι· ὡς ἄρα τοὶ γ' ἐλεεινὸν ὑπ' ὑφρούσι δάκρυον εἶβον. 16, 215—219. *Παραβολή.*

11. (Αἱ διαταραχθεῖσαι τῆς ἀγέλης βόες,) ὁ ἐπιπεσὼν περιπτάμενος οἰστρος, (ἡ ἀνοιξίς, ἐν ἣ εἶναι μακρὰ αἱ ἡμέραι) οἱ ἀγκύλον χειλὸς ἔχοντες γαμφώνυχες γῦπες, οἷτινες ἐπιπεσόντες κατὰ τῶν πτηνῶν τὰ ἐξολοθρεύουσιν, ταῦτα δὲ δὲν ἔχουσι μῆτε ἰσχὺν μῆτε καταφύγιον, καὶ χαίρουσιν οἱ ἄνδρες ἐπὶ τῇ κυνηγεσίᾳ (τὰ ὄρη, ἡ πεδιάς καὶ αἱ νεφέλαι). οἱ δ' ἐφέβοντο κατὰ μέγαρον βίεες ὡς ἀγελαῖαι· τὰς μὲν τ' αἰόλος οἰστρος ἐφορμηθεὶς ἐδόνησεν ὄρη ἐν εἰαρινῇ, ὅτε τ' ἡμᾶτα μακρὰ πέλονται. οἱ δ' ὡς τ' αἰγυπιοὶ γαμφώνυχες, ἀγκυλοχειλαί, ἐξ ὀρέων ἐλθόντες ἐπ' ὀρνίθεσσι θόρωσιν· ταὶ μὲν τ' ἐν πεδίῳ νέφεα πτώσουσιν ἴενται, οἱ δὲ τε τὰς δλέκουσιν ἐπάλμενοι, οὐδέ τις ἀλλή γίνεται οὐδὲ φυγὴ· χαίρουσι δὲ τ' ἀνέρες ἄρη· ὡς ἄρα τοὶ μνηστήρας ἐπεσσύμενοι κατὰ δῶμα τύπτον ἐπιτροφάδην. 22, 299—308. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο παραβολῶν.*

12. Ὁ γλᾶρος τὸ πτηγόν, ὅστις ἀγρεύων ἰχθῦς βυθίζει τὰ πυκνὰ περὰ του εἰς τὸ ἄλμυρον ὕδωρ (καὶ τὰ φοβερὰ βάθη τῆς ἀκάρπου θαλάσσης). σέβατ' ἔπειτ' ἐπὶ κύμα λάρφ' ὄρνιθι ἐοικώς, ὅς τε κατὰ δεινὸς κλόπους ἄλῳς ἀτρηγέτοιο ἰχθῦς ἀγρώσσων πυκινὰ περὰ δεύεται ἄλμῃ· τῇ ἴκελος πολέεσσιν ὀχίρατο κόμασιν Ἑρμῆς. 5, 51—54. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

13. Ἡ θαλασσία αἴθυια. ἄντλφ δ' ἐνδοῦπησε πεσοῦς' ὡς εἰναλίη κήξ. 15, 479. *Παραβολή.*

14. Ἡ ἀνόπαια¹⁾ τὸ πτηγόν. ὄρνις δ' ὡς ἀνόπαια διέπτατο. 1, 320. *Παραβολή.*

15. Ἡ νυκτερίς. αὐτὰρ ἐγὼ ποτὶ μακρὸν ἐρινεὸν ὑψός' ἀερθεῖς, τῷ προσφῶς ἐχόμεν ὡς νυκτερίς. 12, 432—433. *Παραβολή.*

16. Αἱ νυκτερίδες, αἵτινες τρίζουσι περιπτάμεναι, ὅταν τις αὐτῶν ἐπέσῃ τοῦ ὄρμαιθοῦ, καὶ προσηλοῦνται εἰς ἀλλήλους, (ὁ μυχὸς τοῦ ὑπερμεγέθους σπηλαίου καὶ ὁ βράχος). ὡς δ' ὅτε νυκτερίδες μωχῷ ἄντρου θροσπεσίοιο τρίζουσαι ποτέονται, ἐπεὶ κέ τις ἀποπέτησιν ὄρμαιθοῦ ἐκ πέτρης, ἀνά τ' ἀλλήλησιν ἔχονται, ὡς αἱ τετριγυῖαι ἄμ' ἦσαν. 24, 6—9. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

17. Ὁ ὀκτάπους, οὐτινος εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν ποδῶν του ἐξελκομένου ἔκ τῆς θαλάσσης πολλοὶ μικροὶ λίθοι προσκολληῶνται. ὡς δ' ὅτε πουλύποδος θαλάμης ἐξελκομένοιο πρὸς κοτυληδονόφιν πυκινὰί λαίγχεες ἔχονται, ὡς τοῦ πρὸς πέτρησι θρασειάων ἀπὸ χειρῶν ῥινοὶ ἀπέδρυφθεν. 5, 432—435. *Παραβολή.*

γ) Τὰ φυτά.

1. Τὰ φύλλα, τὰ ἄνθη (καὶ ἡ ἄνοιξις). ἤλθον ἔπειθ' ὅσα φύλλα καὶ ἄνθηα γίγνεται ὄρη. 9, 51. *Παραβολή.*

2. Τὰ φύλλα τῆς εὐμήχους λεύκης. αἱ δ' ἴστωδες ὑφώσι καὶ ἡλάκατα στωφῶσιν ἤμεναι, οἷά τε φύλλα μακεδνῆς αἰγείριοιο. 7, 105—106. *Παραβολή.*

3. (Ὁ φθινοπωρινὸς Βορρᾶς), αἱ συσσωρευμένοι ἄκανθα (καὶ ἡ πεδιάς). ὡς δ' ὅτ' ὀπωρινὸς Βορέης φορέησιν ἀκάνθας ἄμ πεδίον, πυκινὰὶ δὲ πρὸς ἀλλήλησιν ἔχονται, ὡς τὴν ἄμ. λέλαχος ἄνεμοι φέρον ἔνθα καὶ ἔνθα. 5, 328—330. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

4. Τὸ πυκνὸν δάσος. — 1. Ἰδὲ Γ, XIX, β, 4, 1. — 2. Ἰ. Γ, XIX, β, 4, 2.

¹⁾ Εἶδος ἀετοῦ.

δ) Τὸ ὕδωρ.

Οἱ πλημμυροῦντες ποταμοί. Ἰδὲ Γ, XIX, ε, 13.

ε) Τὰ μετεωρολογικὰ φαινόμενα.

1. Ὁ ἥλιος. — 1. ὄρμον δ' . . . ἔνευκε, χρῦσευεν, ἠλέκτρισιν ἐερμένον ἠέλιον ὤς, 18, 295—296. *Παραβολή*. — 2. λαμπρὸς δ' ἦν ἠέλιος ὤς, 19, 234. *Παραβολή*.

2. Ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη. εὐθ' ἡ φάρος ἔδειξεν, . . . ἠελίῳ ἐναλίγκιον ἡὲ σελήνη. 24, 147—148. *Παραβολή*.

3. Ἡ λάμψις τοῦ ἡλίου ἢ τῆς σελήνης. — 1. ὤς τε γὰρ ἠελίου αἴγλη πέλεν ἡὲ σελήνης δῶμα καθ' ὕπερφεδὸς Μενελάου κυδαλίμοιο. 4, 45—46. *Παραβολή*. — 2. ὤς τε γὰρ ἠελίου αἴγλη πέλεν ἡὲ σελήνης δῶμα καθ' ὕπερφεδὸς μεγαλήτορος Ἀλκινόοιο. 7, 84—85. *Παραβολή*.

4. Τὸ φῶς. — 1. ἦλθεσ, Τηλέμαχε, γλυκερὸν φάος (σωτηρία). 16, 23. *Μεταφορά*. — 2. ἦλθεσ' Τηλέμαχε, γλυκερὸν φάος (σωτηρία). 17, 41. *Μεταφορά*.

5. Ὁ λάμπων ἀστὴρ. ὅς κάλλιστος ἔην ποικίλμασιν ἡδὲ μέγιστος, ἀστὴρ δ' ὤς ἀπέλαμπεν. 15, 107—108. *Παραβολή*.

6. Ἡ σκοτεινὴ νύξ. Ἰδὲ, Γ, XIX, β, 5.

7. Ἡ ἀνοιξις. Ἰ. Γ, XIX, γ, 1.

8. Ἡ ἀνοιξις, ἐν ᾗ εἶναι μακρὰ αἱ ἡμέραι, καὶ αἱ νεφέλαι. Ἰ. Γ, XIX, β, 11.

9. Ἡ πνοὴ τοῦ ἀνέμου. ἡ δ' ἀνέμου ὤς πνοὴ ἐπέσσυτο δέμνια κούρης. 6, 20. *Παραβολή*.

10. Ὁ σφοδρὸς ἄνεμος. Ἰ. Γ, XVII, 3.

11. Ὁ φθινοπωρινὸς Βορρᾶς. Ἰ. Γ, XIX, γ, 3.

12. Ἡ μέλαινα νεφέλη. — 1. πρὶν γ' ὅτε δὴ θανάτοιο μελαν νέφος (αἰώνιον σκότος) ἀμφεκάλυφεν. 4, 180. *Μεταφορά*. — 2. τὸν δ' ἄγεος νεφέλη ἐκάλυψε μέλαινα (λύπη μεγάλη). 24, 315. *Μεταφορά*.

13. Ἡ χιών, ἣντινα κατατῆκει ὁ Εὐρὸς, ἀφ' οὗ αὐτὴν κατέρριφεν ὁ Ζέφυρος, (τὰ ὑψηλὰ ὄρη καὶ οἱ πλημμυροῦντες ποταμοί). ὤς δὲ χιὼν κατατῆκετ' ἐν ἀκροπόλοισιν ὄρεσσιν, ἣν τ' Εὐρὸς κατέτηξεν, ἐπὴν Ζέφυρος καταχεύῃ τηκομένης δ' ἄρα τῆς ποταμοὶ πλήθουσι βέοντες· ὤς τῆς τῆκετο καλὰ παρῆια δάκρυ χεούσης. 19, 205—208. *Πολυχρωμικὴ παραβολή*.

Ἄς ἐξετάσωμεν εὖρα τοὺς τρόπους τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ποιητικὴν, καὶ ἄς παραβάλωμεν αὐτοὺς πρὸς τοὺς τρόπους τοῦ Αἰσχύλου, Σοφοκλέους, Εὐριπίδου καὶ Ἀριστοφάνους.¹⁾

Ὡς πρὸς τοὺς τρόπους τῆς ἀναλογίας²⁾ ἀναφαίνονται αἱ μέγισται διαφοραὶ παρὰ ταῖς ἐκ τῆς ἀνωτέρας βαθμίδος τοῦ πολιτισμοῦ ληφθεῖσαι εἰκόσιν. Ἦγουν αἱ ἐκ τῆς ποιητικῆς, τοῦ θεάτρου, τοῦ ἄσματος, τῆς μουσικῆς, τῆς γυμναστικῆς, τοῦ χοροῦ, τῶν ἀγώνων, τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τῆς ἀγαλματοποιίας, τῆς ζωγραφικῆς, τῆς ἱατρικῆς καὶ τοῦ πολιτικοῦ βίου ληφθεῖσαι εἰκόσιν ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ τῇ Ὀδυσσεΐᾳ σπανιότατα μόνον ἀπαντῶσιν,³⁾ ἐνῶ παρὰ τοῖς τέσσαρσι ἀττικοῖς δραματικοῖς τὸ εἰκονοπλασίον εὐρίσκεται. Κατὰ τι μεγαλήτερα εἶναι ἡ ἀναλογία εἰς τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδυσσεΐαν ἐν ταῖς κατηγορίαις τῆς θήρας, τῆς ἀλιευτικῆς, τῆς ἵπποτροφίας καὶ τῆς ἵπποδρομίας, τῆς κτηνοτροφίας, τῆς μελισσοουργίας, τῆς κηπουρικῆς, τῆς ἀμπελοουργίας, τῆς γεωργίας, τῆς ἐμπορίας καὶ τῆς ναυτιλίας,⁴⁾ πάντως ὅμως καὶ ἐνταῦθα τὸ ἐπιπλασίον τῶν τρόπων εὐρίσκομεν παρὰ τοῖς τέσσαρσι δραματικοῖς. Πάλιν δὲ εἶναι φυσικόν, ὅτι οἱ ἐκ τῆς μαγειρικῆς, τοῦ φαγητοῦ καὶ τοῦ ποτοῦ ληφθέντες τρόποι παρὰ τοῖς τριῖν μεγάλοις τραγικοῖς λείπουσιν, ἐνῶ παρὰ τῷ Ἀριστοφάνει συγχρότερον καὶ ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ τῇ Ὀδυσσεΐᾳ ἐνίοτε⁵⁾ ἀναφαίνονται, καὶ ὅτι αἱ μικραὶ τέχναι, ἧτοι ἡ ἐπεξεργασία τοῦ χρυσοῦ καὶ τοῦ ἀργύρου, ἡ ἐλεφαντουργικὴ καὶ ἡ κηροπλαστικὴ, πρὸς δὲ αἱ χειρο-

1) Παραβάλλοντες τοὺς τρόπους πρὸς ἀλλήλους πρέπει τοῦτο κατ' ἀναλογίαν νὰ ποιήσωμεν, ὅ ἐστι νὰ ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι ἡ μὲν Ἰλιάς ἐκ 15, 693, ἡ δὲ Ὀδυσσεΐα ἐκ 12, 110 στίχων ἀποτελοῦνται, ὅτι ἐκ τοῦ Αἰσχύλου 7715, ἐκ τοῦ Σοφοκλέους 10, 341, ἐκ τοῦ Εὐριπίδου 26, 037 καὶ ἐκ τοῦ Ἀριστοφάνους 15, 290 στίχοι εἰς ἡμᾶς παρέλειφθησαν, καὶ ὅτι τὸ σύνολον τῶν στίχων τῆς μὲν Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας εἶναι 27, 803, τῶν δὲ ἀνω μνημονευθέντων τεσσάρων δραματικῶν 59, 383, δηλαδὴ τὸ διπλοῦν περίπου τοῦ ποσοῦ τῶν στίχων τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας.

2) Ὡτως ὀνομάζω τὴν μεταφορὰν, ἀλληγορίαν καὶ παραβολὴν (ἰδὲ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ πρώτου μέρους τῶν συμβολῶν μου).

3) 11 φορές, δηλ. ἐν τῇ Ἰλιάδι ἐκ τοῦ χοροῦ 1 φοράν, ἐκ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς 4 καὶ ἐκ τοῦ πολιτικοῦ βίου 3 φορές· ἐν τῇ Ὀδυσσεΐᾳ ἐκ τοῦ ἄσματος 2 φορές καὶ ἐκ τῆς μουσικῆς 1 φοράν.

4) Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐν λόγῳ τρόπων εἶναι ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ τῇ Ὀδυσσεΐᾳ 169, τούτέστιν· ἐκ τῆς θήρας 28 καὶ 5, ἐκ τῆς ἀλιευτικῆς 4 καὶ 3, ἐκ τῆς ἵπποτροφίας καὶ ἵπποδρομίας 6 καὶ 1, ἐκ τῆς κτηνοτροφίας 44 καὶ 12, ἐκ τῆς κηπουρικῆς 8 καὶ 10, ἐκ τῆς γεωργίας 15 καὶ 3, ἐκ τῆς ναυτιλίας 24 καὶ 6.

5) 6 φορές, δηλ. ἐν τῇ Ἰλιάδι 3 καὶ ἐν τῇ Ὀδυσσεΐᾳ παρομοίως 3 φορές.

τεχνίαι, ὅ ἐστιν ἡ σιδηρουργική, ἡ ξυλουργική, ἡ κεραμευτική, ἡ ὑφαντουργία, ἡ ἱματουργία καὶ ἡ βυρσοδεψικὴ ὀλιγίστους μόνον τρόπους τῆ τραγωδία παρείχον, ἀλλ' ἀφθόνως τὸν Ἀριστοφάνη, τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδυσσεΐαν⁶⁾ ἐφωδίασαν, διότι αὐταὶ αἱ κατώτεραι βαθμίδες τοῦ πολιτισμοῦ καλλήτερον ἀνταπεκρίνοντο εἰς τὸ πνεῦμα οὐχὶ μόνον τῆς κωμωδίας ἀλλὰ καὶ τῆς δημώδους ἐποποιίας, ἢ εἰς τὸ δαιμόνιον τῆς ὑψιπετοῦς ἑλληνικῆς τραγωδίας. Ὡς τεκμήρια τοῦ ἀκμάζοντος ἐν τοῖς Ὀμηρικοῖς χρόνοις θρησκευτικῶ βίβῳ προσέεχουσι ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ τῇ Ὀδυσσεΐᾳ τὰ ἐκ τῆς μυθολογίας καὶ τῆς ἱερουργίας παρελημμένα τῶν εἰκόνων στοιχεῖα,⁷⁾ οὐχὶ τόσον παραβαλλόμενα πρὸς τὸν Αἰσχύλον, οὐτινος οἱ ἐνταῦθα ἀνήκουσαι καὶ σχετικῶς πολυάριθμοι εἰκόνες τὸν θεοσεβῆ ποιητὴν καταδεικνύουσιν, ὅσον παραβαλλόμενα πρὸς τὸν Σοφοκλῆ, Εὐριπίδην καὶ Ἀριστοφάνη, οἵτινες ὡς ποιηταὶ ἤττονος θρησκευτικῶ αἰσθημάτων οὐδ' ἅπαντες ἡμῶ παρέρχουσι τόσας ἐκ τῆς μυθολογίας καὶ τῆς ἱερουργίας εἰκόνας, ὅσας παρουσιάζει μόνος ὁ Αἰσχύλος. Ἐν τούτοις τὰ ἐκ τῆς φύσεως παρελημμένα στοιχεῖα τῶν τρόπων ἰκανῶς μεγαλητέραν σπουδαιότητα ἔχουσι ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ τῇ Ὀδυσσεΐᾳ ἢ παρὰ τοῖς τέσσαρσι δραματικοῖς, διότι ἐνῶ ἐκεῖ τὰ ἐκ τῆς φύσεως παρελημμένα στοιχεῖα τῶν τρόπων τῆς ἀναλογίας τὸ ἥμισυ συμπάντων τῶν στοιχείων τῶν εἰκόνων ἀποτελοῦσιν,⁸⁾ παρουσιάζουσι παρὰ τοῖς τέσσαρσι δραματικοῖς αἱ ἐκ τῆς φύσεως εἰκόνας ἐν τέταρτον μόνον τῶν λοιπῶν εἰκόνων, ὡς σημεῖον τούτου, ὅτι ὁ πολιτισμὸς τῶν Ὀμηρικῶν χρόνων ἦτο πλησιέστερος τῇ φύσει ἢ ὁ τῶν τεσσάρων δραματικῶν. Συλλήβδην δὲ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἤδη καὶ αὐτὴ ἡ παραβολὴ τῶν τρόπων τῆς ἀναλογίας τρανῶς ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ πολιτισμὸς τῆς ἐποχῆς τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας εἶναι ἀρχεγονώτερος ἢ ὁ τῆς λαμπρᾶς ἀττικῆς ἐποχῆς ἐν τῇ 5. π. Χ. ἑκατονταετηρίδι, εἰς ἣν οἱ τέσσαρες μεγάλοι ἑλληνες δραματικοὶ ἀνήκουσιν.

⁶⁾ Ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ τῇ Ὀδυσσεΐᾳ ἀπαντῶσι 17 εἰκόνας, ὅ ἐστιν ἐν τῇ Ἰλιάδι ἐκ τῆς ἐλεφαντουργικῆς 1, ἐκ τῆς ξυλουργικῆς 6, ἐκ τῆς κεραμευτικῆς 1, ἐκ τῆς ὑφαντουργίας 2, ἐκ τῆς βυρσοδεψικῆς 1· ἐν τῇ Ὀδυσσεΐᾳ ἐκ τῆς χρυσοουργίας καὶ τῆς ἀργυρεῖας ἐργασίας 2, ἐκ τῆς σιδηρουργικῆς 3, ἐκ τῆς ξυλουργικῆς 1.

⁷⁾ 40 τρόποι, καὶ ταῦτα· ἐν τῇ Ἰλιάδι ἐκ τῆς μυθολογίας 31, ἐκ τῆς ἱερουργίας 2· ἐν τῇ Ὀδυσσεΐᾳ ἐκ τῆς μυθολογίας 7.

⁸⁾ Τὸ σύνολον τῶν στοιχείων τῶν τρόπων τῆς ἀναλογίας εἶναι ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ Ὀδυσσεΐᾳ 665, τούτων δὲ τῶν στοιχείων 356 λαμβάνονται ἐκ τῆς φύσεως, δηλ. ἐκ τῶν γενικῶν ἰδιοτήτων τῆς φύσεως 54 καὶ 11, ἐκ τῶν ζώων 79 καὶ 19, ἐκ τῶν φυτῶν 38 καὶ 5, ἐκ τοῦ πυρὸς ἐν τῇ Ἰλιάδι 25, ἐκ τοῦ ὕδατος 19 καὶ 1, ἐκ τῶν μετεωρολογικῶν φαινομένων 88 καὶ 17.

Περίεργον εἶναι, ὅτι ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ τῇ Ὀδυσσεΐᾳ οἱ ἐκ τοῦ πολέμου τρόποι ὡς πρὸς τοὺς ἐκ τοῦ ἀνθρώπου, τῆς μυθολογίας, τῆς θήρας, τῆς κτηνοτροφίας, κατ' ἐξοχὴν δὲ ὡς πρὸς τοὺς ἐκ τῆς φύσεως παρειλημμένους εἶναι ὀλιγάριθμοι,⁹⁾ ἐνθ' ἃ ἐνόμιζε τις, ὅτι ἐν τῇ Ἰλιάδι, ἦτις τὰ κατορθώματα τῶν Ἀχαιῶν ἡρώων ἐξυμνεῖ, καὶ ἐν τῇ Ὀδυσσεΐᾳ, ἦτις ταῦτα τὰ κατορθώματα προῖποθετεῖ, τὸ πολεμικὸν πνεῦμα καὶ διὰ τῆς συχνοτέρας χρήσεως τῶν ἐκ τοῦ πολέμου ληφθέντων τρόπων ἐκφράζεται. Δηλαδή ἐσφαλμένως θὰ ἐσκεπτόμεθα, ἐὰν ἐνομιζομεν, ὅτι ἡ Ἰλιάς ἀκριβῶς διὰ τοῦτο, ὅτι πολεμικὰς σκηνὰς ζωγραφίζει, δὲν δύναται νὰ λάβῃ τὰς εἰκόνας τῆς ἐκ τούτων τῶν σκηνῶν. Ἀπόδειξιν τούτου παρέχει αὐτὴ ἡ Ἰλιάς, ἦτις δωδεκάκις λαμβάνει ἐκ τοῦ πολέμου τὰ στοιχεῖα τῶν τρόπων τῆς, καὶ εἶναι φυσικόν, ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ ποιήσῃ τοῦτο καὶ περισσοτέρας φορές. Διδακτικοὶ εἶναι ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔποψιν οἱ τρόποι τῶν τεσσάρων δραματικῶν. Καθότι παρὰ τῷ Σοφοκλεῖ, ὅστις μεταξὺ τούτων τὸ πλεῖστον ἠδύνατο ν' ἀπολαύσῃ τῆς εὐημερίας τῆς εἰρηνικωτέρας ἐποχῆς τοῦ Περικλέους, οἱ ἐκ τοῦ πολέμου παρειλημμένοι τρόποι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον λείπουσιν, ἀλλὰ ἤττον ἤδη παρὰ τῷ Εὐρύπιδῃ καὶ Ἀριστοφάνει, οἵτινες ἦσαν μάρτυρες τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, καὶ ἤμιστα παρὰ τῷ Αἰσχύλῳ, τῷ μαραθωνομάχῳ, οὗτινος οἱ ἐνταῦθα ἀνήκοντες τρόποι ἐξέχουσιν ἐν συντόμῳ, τὸ πολεμικὸν πνεῦμα τῶν καθ' ἕκαστα ἐποχῶν ἀρκούντως πιστῶς κατοπτρίζεται ἐν τοῖς τρόποις τῶν εἰς τὰς ἐν λόγῳ ἐποχὰς ἀνηκόντων τεσσάρων δραματικῶν. Τὸν ἱστορικὸν πυρῆνα τῶν ἐν τῇ Ἰλιάδι ἐξωγραφισμένων ἀγώνων ἀποτελοῦσι βεβαίως αὐταὶ οἱ μάχαι, ἐν αἷς ἐλάμβανον μέρος οἱ ἐκ τῆς νοτίας Θεσσαλίας ὀρμώμενοι Ἀχαιοιολεῖς ἄποικοι εἰς τὰς βορειοδυτικὰς παραλίας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τὰς ταύταις προσομόρους νήσους, ἰδίως δὲ εἰς τὴν Τρωάδα ἐναντίον τῶν μὴ ἐλλήνων ἐγχωρίων, αἱ μάχαι, ἅστινας οἱ αἰοῖδοι τῆς πολεμικῆς ἀχαιοιολικῆς ἐποχῆς κατὰ πρῶτον ἐξέμνησαν. Ἀλλὰ οἱ τρόποι τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας τρανώτατα ἀποκαλύπτουσι τὴν εἰκόνα τοῦ πολιτισμοῦ εἰρηνικωτέρας ἐποχῆς, οὕτως δὲ καὶ αὐτοὶ οἱ τρόποι μαρτυροῦσιν, ὅτι οἱ ποιηταί, οἵτινες τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσειαν ἐν τῇ σημερινῇ καταστάσει ἐδημιούργησαν, οὐχὶ εἰς τὴν πολεμικὴν ἀχαιοιολικὴν ἀλλὰ τὴν εἰρηνικωτέραν ἰωνικὴν ἐποχὴν ἀνήκουσιν, ἐν ὀλίγαις λέξεσιν, ὅτι ὁ πολιτισμὸς αὐτῶν δὲν εἶναι ὁ ἀχαιοιολι-

⁹⁾ Τὸ σύνολον αὐτῶν εἶται 15, δηλ. 12 καὶ 3.

κὸς ἀλλὰ ὁ ἰωνικὸς πολιτισμὸς,¹⁰⁾ καθὼς τοῦτο πρὸ πάντων ἐκ τῆς ἰωνικῆς διαλέκτου τῶν ἑπῶν καταφαίνεται. Ἦδη ὁ Ἀρίσταρχος κατενόησεν, ὅτι ὁ Ὅμηρος ἀρχαίξει. Τοιοῦτοι ἀρχαῖοι εἶναι π. χ. τὰ αἰολικὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα καὶ αἱ ἀνατομικῶς ἀκριβεῖς περιγραφαὶ τῶν τραυμάτων, οἵτινες ἐκ τῶν ἀρχαίων αἰολικῶν ἄσμάτων ἐν τοῖς δύο ἔπαισι πηγάζουσιν, καὶ πρέπει ὡς τοιοῦτους ἀρχαίους νὰ ἐκλάβωμεν καὶ τὰς ἐκ τοῦ πολέμου παρειλημμένας εἰκόνας τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας, ὡς παρομοίως λείψανα τῶν παναρχαίων αἰολικῶν ἄσμάτων.

Ἐν τῷ πρώτῳ μέρει τῶν συμβολῶν μου εἰς τὴν συγκριτικὴν τροπικὴν τῆς ποιήσεως ἐξέθηκα, ὅτι ἡ μὲν συνεκδοχὴ καὶ ἡ μετωνυμία εἶναι ἀπόρροια τοῦ διαλογισμοῦ, οἱ δὲ τρόποι τῆς ἀναλογίας ἀπόρροια τῆς φαντασίας. Ἐὰν νῦν ἀποβλέψωμεν εἰς τὸν ἀριθμὸν τοῦτο μὲν τῆς συνεκδοχῆς καὶ μετωνυμίας τοῦτο δὲ τῶν τρόπων τῆς ἀναλογίας, ὁρώμεν, ὅτι ἡ συνεκδοχὴ καὶ ἡ μετωνυμία ἐν σχέσει πρὸς τοὺς τρόπους τῆς ἀναλογίας εἶναι ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ τῇ Ὀδυσσεΐᾳ ὀλιγαριθμώταται,¹¹⁾ ἀλλὰ παρὰ τῷ Αἰσχύλῳ ἀποτελοῦσι περίπου τὸ ἕκτον, παρὰ τῷ Σοφοκλεῖ τὸ τρίτον καὶ παρὰ τῷ Εὐριπίδῃ τὸ ἡμισυ τῶν τρόπων τῆς ἀναλογίας, ἐνῶ παρὰ τῷ Ἀριστοφάνει ἐπαισθητῶς μειούμεναι τὸ ὕψος μόνον δεικνύουσιν, τουτέστι ἔρωμεν, ὅτι ἡ συνεκδοχὴ καὶ ἡ μετωνυμία ἐν σχέσει πρὸς τοὺς τρόπους τῆς ἀναλογίας βαθμηδὸν προχωροῦσιν ἀπὸ τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας μέχρι τοῦ Ἀριστοφάνους. Πάντα δὲ ταῦτα τεκμηριοῦσιν, ὅτι ἡ φαντασία, ἣτις ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ τῇ Ὀδυσσεΐᾳ ἀπολύτως κυριαρχεῖ, βαθμηδὸν ἐλαττοῦται παρὰ τῷ Αἰσχύλῳ, Σοφοκλεῖ καὶ Εὐριπίδῃ, ἀλλὰ παρὰ τῷ Ἀριστοφάνει ἐκ νέου ἐνδυναμοῦται καὶ τὰνύπαλιν, ὅτι ὁ διαλογισμὸς, ὅστις ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ τῇ Ὀδυσσεΐᾳ μόλις ἀπαντᾷ, βαθμηδὸν ἐνδυναμοῦται, καὶ κορυφοῦται παρὰ τῷ Εὐριπίδῃ, τῷ σκηρικῷ φιλοσόφῳ, ἐνῶ παρὰ τῷ Ἀριστοφάνει σημαντικῶς ἐξασθενεῖ. Ὅτι ἐν τῇ Ὀδυσσεΐᾳ οἱ τρόποι τῆς ἀναλογίας εἶναι σημαντικῶς ὀλιγαριθμότεροι ἢ ἐν τῇ Ἰλιάδι,¹²⁾

¹⁰⁾ Τοιαῦτα συμπεραίνει καὶ ὁ *A. Platt* (*Homer's similes. The Journal of Philology*, 1896), ὅστις ἀκολουθῶν εἰς τὰς ἀρχάς μου πραγματεύεται τὰς παραβολὰς τοῦ Ὀμήρου ὑπὸ ἑποψίν τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ δὲν μνημονεύει τὸ ὄνομά μου.

¹¹⁾ Ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ Ὀδυσσεΐᾳ εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῆς μὲν συνεκδοχῆς καὶ μετωνυμίας 18, τουτέστι τῆς συνεκδοχῆς 7 καὶ 1, τῆς μετωνυμίας 6 καὶ 4, τῶν δὲ τρόπων τῆς ἀναλογίας 457, δηλ. 354 καὶ 103.

¹²⁾ Ἴδὲ τὴν προηγουμένην σημείωσιν.

τοῦτο οὐχὶ εἰς τὴν μείωσιν τῆς φαντασίας ἀλλὰ εἰς ταύτην τὴν περίστασιν ὑφείλεται, ὅτι ἐν τῇ Ὀδυσσεΐᾳ πολὺ σπανιώτερον τυγχάνει εὐκαιρία πρὸς ἐναργεστέραν δι' εἰκόνων διήγησιν ἢ ἐν τῇ τόσῃ ἀφθονίᾳ δραματικῶν σκηνῶν ἐχούσῃ Ἰλιάδι.

Ἐν τοῖς τρόποις τῆς ἀναλογίας ἡ φαντασία πλαστικῶς δημιουργεῖ τὰς εἰκόνας τῆς, ὧν τὸ πλεῖστον ἀνεπτυγμένη εἶναι ἡ παραβολή, μικροτάτη ἢ μεταφορά, καὶ μεταξὺ τούτων τῶν δύο ἴσταιται ἡ ἀλληγορία, οὕτως δὲ γεννᾷ ἡ φαντασία ἐν τῇ μεταφορᾷ τὴν μικροτάτην ἐν δὲ τῇ παραβολῇ τὴν μεγίστην πλαστικὴν εἰκόνα. Ἐὰν ἐκ ταύτης τῆς ἀπόψεως ἐξετάσωμεν τοὺς τρόπους τῆς ἀναλογίας ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ τῇ Ὀδυσσεΐᾳ καὶ παρὰ τοῖς τέσσαρσι δραματικοῖς, κατανῶμεν εἰς νέα διδάγματα. Δηλαδή ὁ ἀριθμὸς τῶν παραβολῶν ἀποτελεῖ ἐν τῇ Ἰλιάδι τὸ τετραπλάσιον τῶν μεταφορῶν, ἀλλὰ ἐν τῇ Ὀδυσσεΐᾳ τὸ διπλάσιον μόνον,¹³⁾ τὸνναντίον δὲ ὑπερτερεῖ παρὰ τοῖς τέσσαρσι δραματικοῖς ἡ μεταφορά, ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὁποίαν ὁ ἀριθμὸς τῆς παραβολῆς βαθμηδὸν μειοῦται παρὰ τῷ Αἰσχύλῳ, Σοφοκλεῖ, Εὐριπίδῃ καὶ Ἀριστοφάνει. Ὑπεροχὴν οἱ τέσσαρες δραματικοὶ μόνον ὡς πρὸς τὴν ἀλληγορίαν δεικνύουσιν, ἥτις παρ' αὐτοῖς συχνότερον ἀπαντᾷ, ἐνῶ ἐν τῇ Ἰλιάδι ἅπαξ μόνον,¹⁴⁾ ἐν δὲ τῇ Ὀδυσσεΐᾳ οὐδ' ἅπαξ¹⁵⁾ εὐρίσκεται. Ἐν τούτοις ἡ Ἰλιάς πρωταγωνιστεῖ οὐχὶ μόνον ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν παραβολῶν ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῶν, καθ' ὅσον αἱ διεξοδικαὶ παραβολαὶ αὐτῆς ἀποτελοῦσι περισσότερον ἢ τὸ διπλάσιον τῶν συντόμων παραβολῶν,¹⁶⁾ ἐνῶ ἐν τῇ Ὀδυσσεΐᾳ κατὰ τοῦτο ἐπικρατεῖ ἤδη ἰσορροπία.¹⁷⁾ τὸνναντίον ὑπερβάλλουσι παρὰ τοῖς τέσσαρσι δραματικοῖς αἱ βραχεῖαι παραβολαί, μάλιστα δὲ βαθμηδὸν, διότι παρὰ τῷ Αἰσχύλῳ καὶ Σοφοκλεῖ αἱ μείζονες παραβολαὶ τὸ τρίτον μόνον τῶν μικροτέρων ἀποτελοῦσιν, παρὰ δὲ τῷ Εὐριπίδῃ καὶ Ἀριστοφάνει ἀκριβῶς τὸ δωδεκαπλάσιον μόνον. Ἄλλο χαρακτηριστικὸν τῆς Ἰλιάδος εἶναι, ὅτι σχηματίζει ἐκ δύο ἢ περισσοτέρων τρόπων μίαν μεγαλητέραν πλαστικὴν ἐνότητα, ὅτι ἀγαπᾷ τὰ συμπλέγματα τῶν τρόπων, ἐν οἷς ὡς στοιχεῖα τῆς συνθέσεως αὐτῶν

¹³⁾ Ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ τῇ Ὀδυσσεΐᾳ εἶναι τὸ σύνολον τῶν μὲν παραβολῶν 284 καὶ 69, τῶν δὲ μεταφορῶν 69 καὶ 34.

¹⁴⁾ Δηλαδή ἐν 19, 221—224 (ὅδ' ἐν τῇ συναγωγῇ τῶν τρόπων τῆς Ἰλιάδος Γ, XXI, 7).

¹⁵⁾ Ἡ ἐν τῇ Ὀδυσσεΐᾳ 14, 214—215 εὐρισκομένη ἀλληγορία εἶναι παροιμιώδης, καὶ ὡς τοιαύτη δὲν ἔχει ποιητικὴν ἀξίαν.

¹⁶⁾ Ἡ Ἰλιάς ἔχει 194 ἀνεπτυγμένας καὶ 90 βραχεῖας παραβολάς.

¹⁷⁾ Ἐν τῇ Ὀδυσσεΐᾳ εὐρίσκονται 39 ἀνεπτυγμένα καὶ 30 βραχεῖαι παραβολαί.

καὶ πάλιν αἱ διεξοδικώταται εἰκόνες, αἱ παραβολαὶ ὑπερισχύουσιν.¹⁸⁾ Τὸ μεγαλοπρεπέστατον σύμπλεγμα τρόπων εὑρίσκεται ἐν τοῖς στίχοις 725—759 τῆς 17. ῥαψωδίας (ἰδὲ Γ, XVI, 14), ὅπου ἐν 35 στίχοις 5 παραβολαὶ καὶ 1 μεταφορὰ μίαν μεγαλητέραν ἐνότητα ἀποτελοῦσιν· τοῦτο ἀκολουθεῖ ἐν τοῖς στίχοις 455—483 τῆς 2. ῥαψωδίας (ἰ. Γ, XIX, 38) τὸ ἐξ 6 παραβολῶν καὶ 29 στίχων συνιστάμενον σύμπλεγμα. Ἐν γένει δὲ ἐν τῇ Ἰλιάδι κατὰ τὸ πλεῖστον ἔχουσι πλοῦτον εἰκόνων· ἡ 11. ῥαψωδία σὺν 22 τρόποις (10 μικροῖς, 12 μεγάλοις) ἐν 103 στίχοις, ἡ 13. ῥαψωδία σὺν 25 τρόποις (9 μικροῖς, 16 μεγάλοις) ἐν 97 στίχοις, καὶ ἡ 16. ῥαψωδία σὺν 28 τρόποις (9 μικροῖς, 19 μεγάλοις) ἐν 116 στίχοις· ἀλλὰ πάσας ὑπερβάλλει ὡς πρὸς τὴν μεγαλοπρέπειαν καὶ τὴν πλουσιοπάρουχον ἀνάπτωξιν τῶν εἰκόνων ἡ 17. ῥαψωδία, ἡ Μενελάου ἀριστεία, σὺν 22 τρόποις (8 μικροῖς, 14 μεγάλοις) ἐν 129 στίχοις, καὶ εἰς ταύτην τὴν ῥαψωδίαν ἀνήκει καὶ τὸ ἄνω μνημονευθὲν μέγιστον ἐν τῇ Ἰλιάδι εἰκόνων σύμπλεγμα. Τῆς Ἰλιάδος ὑπολείπεται ἡ Ὀδύσεια καὶ ὡς πρὸς τὰ συμπλέγματα τῶν τρόπων οὐχὶ μόνον ἕνεκα τοῦ ὀλιγριθμοῦ ἀλλὰ καὶ τῆς σμικρότητος τοῦ σχήματος αὐτῶν.¹⁹⁾ Παρὰ τοῖς τέσ-

¹⁸⁾ Τὸ σύνολον τῶν συμπλεγμάτων τῶν τρόπων εἶναι ἐν τῇ Ἰλιάδι 33, τὰ δὲ καὶ ἑκάστα συμπλέγματα εἶναι ὡς ἑξῆς· 2, 144—149 (Γ, XXII, 20) 2 παραβ. 2, 455—483 (Γ, XIX, 38) 6 παραβ. 2, 780—785 (Γ, V, 15) 2 παραβ. καὶ 3 μεταφ. 4, 125—126 (Γ, I, 19) 2 μεταφ. 4, 274—282 (Γ, XXIII, ζ, 32) 1 παραβ. καὶ 1 μεταφ. 5, 522—527 (Γ, XXIII, ζ, 30) 1 παραβ. καὶ 1 μεταφ. 5, 554—560 (Γ, XVI, 8) 2 παραβ. 6, 506—514 (Γ, XVIII, 1) 2 παραβ. 10, 5—10 (Γ, V, 7) 1 παραβ. καὶ 1 συνεκδ. 11, 62—73 (Γ, VI, 2) 4 παραβ. 11, 269—272 (Γ, I, 6) 1 παραβ. καὶ 1 μεταφ. 11, 292—298 (Γ, XVI, 18) 2 παραβ. 11, 546—565 (Γ, XXIII, β, 21) 3 παραβ. 11, 571—574 (Γ, I, 20, 1) 2 μεταφ. 12, 40—50 (Γ, XVI, 19) 2 παραβ. 13, 136—146 (Γ, XXIII, α, 35) 1 παραβ. καὶ 1 μεταφ. 14, 394—401 (Γ, XXII, 22) 3 παραβ. 15, 263—280 (Γ, XVIII, 2) 2 παραβ. 15, 605—606 (Γ, V, 18) 1 παραβ. καὶ 1 μεταφ. 15, 618—638 (Γ, XXII, 23) 3 παραβ. 16, 156—166 (Γ, XXIII, β, 38) 1 παραβ. καὶ 1 μεταφ. 16, 384—393 (Γ, XXIII, ε, 14) 1 παραβ. καὶ 1 μεταφ. 16, 482—491 (Γ, XXIII, γ, 12) 2 παραβ. 17, 53—69 (Γ, XX, 5) 2 παραβ. 17, 389—395 (Γ, XIII) 1 παραβ. καὶ 1 μεταφ. 17, 725—759 (Γ, XVI, 14) 5 παραβ. καὶ 1 μεταφ. 18, 56—59 (Γ, XX, 2, 1) 2 παραβ. 18, 437—440 (Γ, XX, 2, 2) 2 παραβ. 19, 373—380 (Γ, XXIII, δ, 18) 2 παραβ. 20, 371—372 (Γ, XXIII, δ, 2) 2 παραβ. 20, 490—499 (Γ, XXI, 11) 2 παραβ. 21, 69—70 (Γ, I, 20, 2) 2 μεταφ. 21, 167—168 (Γ, I, 20, 3) 2 μεταφ.

¹⁹⁾ Ὁ ἀριθμὸς τῶν συμπλεγμάτων τῶν τρόπων εἶναι ἐν τῇ Ὀδύσειᾳ 5, τὰ δὲ καὶ ἑκάστα συμπλέγματα εἶναι τὰ ἑξῆς· 11, 409—415 (Γ, XV, 7) 2 παραβ. 11, 605—608 (Γ, XIX, β, 5) 2 παραβ. 20, 13—16 (Γ, II, 3) 1 παραβ. καὶ 2 μεταφ. 21, 406—411 (Γ, VII) 2 παραβ. 22, 299—308 (Γ, XIX, β, 11) 2 παραβ.

σαρσι δραματικοῖς εἶναι μὲν τὰ συμπλέγματα τῶν τρόπων ἀρκοῦντως συχά, ἀλλὰ συνήθως ἐκ μικρῶν τρόπων σχηματίζονται καὶ εἶναι σικκρά τὸ σχῆμα. Οὕτως ἡ Ἰλιάς τὴν πρώτην θέσιν κατέχει ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν κατ' ἐξοχὴν δὲ τὴν διεξοδικότητα τῶν παραβολῶν καὶ τῶν συμπλεγμάτων τῶν τρόπων· αἱ παραβολαὶ καὶ τὰ συμπλέγματα αὐτῆς εἶναι μεγαλοπρεπῆ πλαστικά δημιουργήματα ἐν συγκρίσει δὲ πρὸς ταῦτα δεικνύει καὶ αὐτὴ ἡ Ὀδύσεια ἤδη σημαντικὴν ἐλάττωσιν, ἐνῶ αἱ παραβολαὶ καὶ τὰ συμπλέγματα τῶν τρόπων παρὰ τοῖς τέσσαρσι δραματικοῖς ἐκτὸς ὀλιγίστων ἐξαίρεσεων τῇ ἀληθείᾳ καταπτώσι περιωρισμένα, ὥστε ἀπὸ τῆς Ἰλιάδος μέχρι τῆς Ὀδυσσεΐας καὶ περαιτέρω μέχρι τοῦ Αἰσχύλου, Σοφοκλέους, Εὐριπίδου καὶ Ἀριστοφάνους αἰσθανόμεθα τὴν ἀκατάπαυστον ἐξασθένησιν τοῦ πλαστικοῦ πνεύματος. Εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοῦτο ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ καὶ ἀγαματοποιίᾳ τὸ πλαστικὸν πνεῦμα διηλεκῶς ἐνδυναμοῦται, καὶ τέλος κορυφοῦται ἐν τῇ ἐποχῇ τοῦ Περικλέους. Συλλήβδην δὲ δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν, ὅτι ἐν τοῖς ἐγχρότοις χρόνοις τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ τοῦτο μὲν ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ καὶ ἀγαματοποιίᾳ τοῦτο δὲ ἐν τῇ ποιήσει δεικνύει ἡ δρῶσις τοῦ πλαστικοῦ πνεύματος ἀντίστροφον πορείαν, διότι ἐφ' ὅσον αὕτη ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ καὶ ἀγαματοποιίᾳ ἐνισχύεται, ἐπὶ τοσοῦτον ἐν τῇ ποιήσει χαλαροῦται. Καθὼς φαίνεται, εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅτι αἱ διεξοδικαὶ παραβολαὶ καὶ τὰ ἐκτενῆ τῶν τρόπων συμπλέγματα ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ τῇ Ὀδυσσεΐᾳ οὐχὶ ἐκ τῶν χρόνων τῶν αἰολικῶν ἐπικῶν ἄσμάτων ἀλλὰ ἐκ τῶν τῆς ἰωνικῆς ἐποποιΐας πηγάζουσιν,²⁰⁾ καὶ εἶναι ἐνδεχόμενον, ὅτι οὐχὶ διὰ μιᾶς ἀλλὰ ὡς προϊόντα τῆς δημώδους ποιήσεως βραδέως διὰ ἐπανειλημμένης ἐπαυξήσεως ἐκ τῶν βραχειῶν παραβολῶν προσήρχοντο.²¹⁾ Ἀλλὰ ὅπωςδήποτε καὶ ἂν ἐγένοντο, εἶναι ἀναμφίλεκτον, ὅτι τὸν προωρισμὸν των, δηλαδὴ τὴν ἐναργεστέραν διήγησιν ἄριστα ἐκτελοῦσιν. Διότι εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ἡ ἐκτενὴς περιγραφή καὶ ὁ χρωματισμὸς τοῦ ὁμοιοῦτος παντελῶς ἀποσπᾷ τὴν προσοχὴν ἡμῶν ἀπὸ τοῦ παρομοιαζομένου, ἀλλὰ τοῦτο διαρκεῖ μόνον, μέχρις οὗ ὁ ποιητὴς μεταβῆ εἰς τὴν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον βραχειῶν μνειᾶν τούτου τοῦ τελευταίου, ὅτε διὰ ταύτης τῆς ταχείας παρεκβάσεως τῆς διηγέσεως τὸ παρομοιαζόμενον ζωηρότατα διαφωτίζεται.

²⁰⁾ Ἰδὲ *P. La Roche*, Über die Homerischen Vergleiche. Philol. 1860.

²¹⁾ Ἰδὲ *Marót Károly*, A görög epikus hasonlatok és viszonyuk a Homeros-kérdéshez. Egy. Phil. Közl. 1907.

Ἐν τῇ Ἰλιάδι αἱ μὲν παραβολαὶ συχνάκις, τὰ δὲ συμπλέγματα τῶν τρόπων συνήθως ἐκ στοιχείων οὐχὶ εἰς μίαν ἀλλὰ εἰς δύο ἢ περισσοτέρας κατηγορίας ἀνηκόντων σχηματίζονται. Π. χ. ἡ ἐξῆς παραβολὴ τῆς Ἰλιάδος (3, 60—63, ἰδὲ Γ, X, 4): «αἰεὶ τοι κραδίη πέλεκυς ὧς ἐστὶν ἀτειρής, ὅς τ' εἰσὶν διὰ δουρὸς ὕπ' ἀνέρος, ὅς ῥά τε τέχνη νήιον ἐκτάμησιν, ὀφέλλει δ' ἀνδρὸς ἐρωήν· ὧς σοι ἐνὶ στήθεσσιν ἀτάρβητος νόος ἐστί,» ἠρύσθη μόνον ἐκ τῆς ξυλουργικῆς· ἀλλὰ ἡ ἐπομένη παραβολὴ τῆς Ἰλιάδος (15, 410—413, ἰ. Γ, X, 3): «ὧς τε στάθμη δόρυ νήιον ἐξιθύνει τέκτονος ἐν παλάμῃσι δαήμενος, ὅς ῥά τε πάσης εὖ εἰδῆ σοφίης ὑποθημοσύνησιν Ἀθήνης, ὧς μὲν τῶν ἐπὶ ἴσα μάχῃ τέτατο πόλεμός τε,» λαμβάνει τὰ στοιχεῖα αὐτῆς ἐκ τῆς ξυλουργικῆς καὶ τῆς μυθολογίας («ὑποθημοσύνησιν Ἀθήνης»). Ἡ πρώτη παραβολὴ εἶναι μονόχρους, ἀλλὰ ἡ δευτέρα εἶναι ἤδη μᾶλλον χρωματισμένη, οὕτως δὲ ἐξ ὅσον περισσοτέρων κατηγοριῶν εἶναι συντεθειμένη μία παραβολὴ ἢ συνίσταται ἐν σύμπλεγμα τῶν τρόπων, τοσοῦτο μᾶλλον πλουτοῦσι χρωμάτων. Αὕτη ἡ πολυχρωμία τῆς ποιήσεως εἶναι συχνὴ καὶ ἀνεπτυγμένη ἐν τῇ Ἰλιάδι, ἀλλὰ σπανιωτέρα καὶ ἐλλειπεστέρα ἤδη ἐν τῇ Ὀδυσσεΐα,²²⁾ καὶ εἰ καὶ οὐχὶ τόσον σπανία ἀλλὰ ἀκόμη ἐλλειπεστέρα παρὰ τοῖς τέσσαρσι δραματικοῖς ἢ ἐν τῇ Ὀδυσσεΐα. Αὕτη ἡ πολυχρωμία, ἥτις ἐν τοῖς ἐγκρίτοις χρόνοις τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ τόσον ἐν τῇ ποιήσει ὅσον καὶ ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ καὶ ἀγαματοποιᾷ εἶναι οὐσιῶδες συμπλήρωμα τοῦ πλαστικοῦ πνεύματος, μετὰ τούτου θριαμβεῦει ἐν τῇ Ἰλιάδι, καὶ μετὰ τούτου πάλιν μειοῦται ἐν τῇ Ὀδυσσεΐα καὶ ἔτι μᾶλλον παρὰ τοῖς τέσσαρσι δραματικοῖς.

Ἡ γένεσις τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας συμπίπτει ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ ἰωνικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ καθὼς εἶδομεν, οἱ τρόποι τῆς ἀναλογίας ἐν τούτοις τοῖς δύο ποιήμασιν ἀρκούντως πιστῶς κατοπτρίζουσι τὰ κυριώτερα χαρακτηριστικὰ τούτου τοῦ πολιτισμοῦ. Ἐν τούτοις ἠξέυρομεν, ὅτι ἡ Ὀδύσεια ἀνήκει εἰς μεταγενεστέραν περίοδον τῆς ἰωνικῆς ἐποχῆς ἢ ἡ Ἰλιάς, καὶ σχεδὸν εἶπεν εὐρισκόμεθα ἐν τῇ ἀληθείᾳ παραδεχόμενοι, ὅτι ἡ μὲν Ἰλιάς ἐγένετο ἐν τῇ 9. π. X. ἑκατονταετηρίδι, ἡ δὲ Ὀδύσεια ἐν τῇ 8.²³⁾ Αὕτη ἡ χρονικὴ

²²⁾ Ἐν τῇ Ἰλιάδι εὐρίσκονται 118 πολυχρωμῖαι, αἵτινες πλάττονται ἐκ 2 κατηγοριῶν 59 φορές, ἐκ 3 κατ. 33 φορές, ἐκ 4 κατ. 11 φορές, ἐκ 5 κατ. 11 φορές, ἐξ 6 κατ. 1 φορές, ἐξ 7 κατ. 3 φορές. Ἐν δὲ τῇ Ὀδυσσεΐα ἀπαντῶσιν 21 πολυχρωμῖαι, αἵτινες σχηματίζονται ἐκ 2 κατ. 16 φορές, ἐκ 3 κατ. 4 φορές, ἐκ 4 κατ. 1 φορές.

²³⁾ W. Christ (Geschichte der griechischen Litteratur. «Ἐκδόσις πέμπτη. 1908) λέγει (σελ. 62):» Sollen wir zum Schluss bestimmte Zahlen

διαφορά, εἰ καὶ ὑφίσταται ἐντὸς τῶν ὁρίων μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς μεγαλητέρας τοῦ πολιτισμοῦ ἐποχῆς, συνεπάγεται ὅμως διαφορὰς τινὰς ὡς πρὸς τὸν πολιτισμόν, καθὼς τοῦτο ἐκ τοῦ πολιτισμοῦ καταφαίνεται, ὅτινα ἐν τῇ κατὰ μίαν περίπτω ἑκατονταετηρίδα τῆς Ἰλιάδος μεταγενεστέρα Ὀδυσσεΐα εὐρίσκομεν, καὶ ὅστις εἶναι ὑπὸ τινὰς ἐπὶ φεῖς μᾶλλον προηγμένους τοῦ τῆς Ἰλιάδος. Ταύτην τὴν εἰδικωτέραν τοῦ πολιτισμοῦ διαφορὰν ἐπαισθητῶς πῶς δὲν διαφωτίζουσι οἱ τρόποι τῆς ἀναλογίας ἐν τοῖς δύο ἔπεσιν, οἵτινες, καθὼς εἶδομεν, μόνον τὴν μεγαλητέραν τοῦ ἰωνικοῦ πολιτισμοῦ ἐνόητα κατοπτρίζουσιν. Ἐν τούτοις ἰδιαίτερος πρέπει νὰ ἐξάρωμεν τοῦτο τὸ ἐκ τῆς ἐρεῦνης τῶν τρόπων προκύψαν διδάγμα, ὅτι μεταξὺ τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας ὡς πρὸς τὴν δύναμιν τῆς φαντασίας, ἥτις ἐν ἀμφοτέροις τοῖς ἔπεσι κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον κυριαρχεῖ, δὲν ὑπάρχει διαφορὰ, ἀλλὰ τὸ ὑπὸ τῆς φαντασίας γεννηθὲν πλαστικὸν πνεῦμα καὶ τὸ χαρακτηριστικὸν συμπλήρωμα τούτου, ἡ πολυχρωμία, δεικνύουσιν ἐν τῇ Ὀδυσσεΐᾳ σημαντικὴν ἤδη μείωσιν.

Ὁ συνήθης τρόπος τῆς ἐκμύθευσης τῆς παραβολῆς εἶναι, ὅτι τὸ ὁμοιάζον καὶ τὸ παρομοιαζόμενον θετικῶς διὰ τοῦ τύπου «καθώς-οὕτως» συμπαρατίθενται. Ἀλλὰ ἐνίοτε ἀπαντᾷ παρέκβασις ἀπὸ τούτου τοῦ συνήθους τρόπου ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ τῇ Ὀδυσσεΐᾳ. Α. χ. ἡ ἐξῆς παραβολή, ἧ ἔστι τοῦτο τὸ σύμπλεγμα παραβολῶν ἐν τῇ Ἰλιάδι (20, 371—373, ἰδὲ Γ, XXIII, δ, 2) ἔχει ἐποθετικὸν τύπον «τῷ δ' ἐγὼ ἀντίος εἶμι, καὶ εἰ πυρὶ χεῖρας ἔοικεν, εἰ πυρὶ χεῖρας ἔοικε, μένος δ' αἰθῶνι σιδήρῳ.» Ἀρνητικὸν τύπον ἔχουσα ὑπερβολικὴ παραβολή εἶναι ἐν τῇ Ἰλιάδι (17, 20—23, ἰ. Γ, XXIII, β, 33) ἡ ἐπομένη «οὔτ' οὖν παρδάλιος τόσσον μένος οὔτε λέοντος οὔτε σὺς κἀπρου ὀλοόφρονος, οὔτε μέγιστος θυμὸς ἐνὶ στήθεσσι περὶ σθένει βλεμναίνει, ὅσσον Πάνθου οἷες εὐμμελῖαι φρονέουσιν,» καὶ σύμπλεγμα παραβολῶν τοῦ αὐτοῦ ἔιδους εὐρίσκεται ἐν τῇ Ἰλιάδι ἐν 14, 394—401 (ἰ. Γ, XXII, 22). Τὴν ἐξῆς συγκριτικὸν τύπον δεικνύουσαν ὑπερβολικὴν παραβολὴν ὁρῶμεν ἐν τῇ Ὀδυσσεΐᾳ ἐν 16, 215—219 (ἰ. Γ, XIX, β, 10) «ἀμφοτέροις δὲ τοῖσι ὑφ' ἕμερος ὄρτο γόοιο· κλαῖον δὲ λιγέως, ἀδινώτερον ἢ τ' οἰωνοί, φῆναι ἢ αἰγυπιοὶ γαμφώνυχες, οἷσί τε τέκνα ἀγρόται ἐξεείλοντο πάρος πετεηνὰ γενέσθαι· ὡς ἄρα τοί γ' ἔλσεινὸν ὑπ' ὄφρῶσι δάκρυον εἶβον.» Αἱ

geben, so scheint uns aus den angedeuteten Kombinationen zu folgen, dass die Ilias im 9. und der ersten Hälfte des 8. Jahrhunderts, die Odyssee im 8. Jahrhundert entstanden ist.»

ἀρνητικὸν καὶ συγκριτικὸν τύπον ἔχουσαι παραβολαὶ εἶναι ἐν ταύτῃ καὶ ὑπερβολικαὶ παραβολαί, διότι ἐκφράζουσιν, ὅτι ἰδιότης τις ἐν τῷ παρομοιαζομένῳ εἰς ἀνώτερον βαθμὸν ὑπάρχει ἢ ἐν τῷ ὁμοιάζοντι.

Τέλος τολμηρὰν τινα χρῆσιν τῶν τρόπων πρέπει νὰ μνημονεύσωμεν, καθ' ἣν μία καὶ ἡ αὐτὴ λέξις ταυτοχρόνως ἐκφράζει δύο τρόπους. Π. χ. ἐν παραβολῇ τινι (τουτέστι τρόπων συμπλέγματι) τῆς Ἰλιάδος (10, 5—10, ἰδὲ Γ, V, 7) τὸ «στόμα» τοῦ πολέμου («πολέμοιο στόμα») ὡς συνεκδοχὴ σημαίνει αὐτὸν τὸν προσωποποιημένον «πόλεμον», ἀλλὰ αὕτη ἡ σημασία τῆς λέξεως εἶναι συνάμα στοιχεῖον τῆς παραβολῆς, οὕτως δὲ τὸ στόμα ἐκφράζει δύο διαφόρους τρόπους, τουτέστι «συνεκδοχὴν», καὶ ἡ συνεκδοχικὴ σημασία αὐτοῦ στοιχεῖόν τι τῆς «παραβολῆς». Ἡ π. χ. ἐν ἄλλῃ τινὶ παραβολῇ (ὅ ἐστι τρόπων συμπλέγματι) τῆς Ἰλιάδος (2, 780—785, ἰ. Γ, V, 15) ἡ «βόσκησις» («ὡς εἴ τε πυρὶ χθῶν πᾶσα νέμοιτο») ὡς μεταφορὰ σημαίνει «πυρπόλησιν», ἀλλὰ αὕτη ἡ σημασία τῆς λέξεως εἶναι ἐν ταύτῃ στοιχεῖον τῆς παραβολῆς, οὕτως δὲ ἡ βόσκησις ἐκφράζει δύο διαφόρους τρόπους, δηλαδή «μεταφορὰν» καὶ ἡ μεταφορικὴ σημασία αὐτῆς στοιχεῖόν τι τῆς «παραβολῆς». Οὗτος ὁ διπλοῦς τρόπος ἢ διπλῆ εἰκὼν ἐν τῇ Ὀδυσσεΐᾳ δὲν ἀπαντᾷ, ἐν τῇ Ἰλιάδι ὅμως ἐννεάκις,²⁴) καὶ δὴ ἅπαξ μόνον τοιοῦτοτρόπως, ὅτι λέξις τις συνεκδοχὴν καὶ συνάμα στοιχεῖον παραβολῆς ἐκφράζει, ἀλλὰ ἐν ταῖς λοιπαῖς ὁκτὼ περιπτώσεσιν οὕτως, ὥστε ἡ λέξις μεταφορὰν καὶ ἐν ταύτῃ στοιχεῖον παραβολῆς νὰ σημαίνῃ. Εὐρίσκονται καὶ παρὰ

²⁴) Οἱ ἐννέα διπλοὶ τρόποι τῆς Ἰλιάδος εἶναι οἱ ἑξῆς: 2, 780 (Γ, V, 15). ἰδὲ τὴν ἑρμηνεΐαν ἐν τῷ κειμένῳ. 5, 524 (Γ, XXIII, ζ, 30)· ἡ «κοίμησις» (εὐδῆσι) ὡς μεταφορὰ σημαίνει «παῦσιν», καὶ αὕτη ἡ σημασία τῆς λέξεως εἶναι συνάμα στοιχεῖον τῆς παραβολῆς. 10, 8 (Γ, V, 7)· ἰδὲ τὴν ἑρμηνεΐαν ἐν τῷ κειμένῳ. 11, 269 (Γ, I, 6)· τὸ «βέλος» ὡς μεταφορὰ σημαίνει «ὀδύνην», καὶ αὕτη ἡ σημασία τῆς λέξεως εἶναι συνάμα στοιχεῖον τῆς παραβολῆς. 13, 139 (Γ, XXIII, α, 35)· ἡ «ἀναΐδεια» (ἀναΐδεός... πέτρης) ὡς μεταφορὰ σημαίνει «ὄλεθρον», καὶ αὕτη ἡ σημασία τῆς λέξεως εἶναι συνάμα στοιχεῖον τῆς παραβολῆς. 15, 606 (Γ, V, 18)· ἡ «μανία» (μανηταί) ὡς μεταφορὰ σημαίνει «πυρπόλησιν», καὶ αὕτη ἡ σημασία τῆς λέξεως εἶναι συνάμα στοιχεῖον τῆς παραβολῆς. 16, 391 (Γ, XXIII, ε, 14)· ὁ «στεργμός» (στενάρχουσι) ὡς μεταφορὰ σημαίνει «πάταγον», καὶ αὕτη ἡ σημασία τῆς λέξεως εἶναι συνάμα στοιχεῖον τῆς παραβολῆς. 17, 390 (Γ, XIII)· ἡ «μέστη» (βοεΐην... μεθύουσαν) ὡς μεταφορὰ σημαίνει τὸ ὅτι «εἶναι τι ποτισμένον», καὶ αὕτη ἡ σημασία τῆς λέξεως εἶναι συνάμα στοιχεῖον τῆς παραβολῆς. 17, 755 (Γ, XVI, 14)· ἡ «νεφέλη» (νέφος) ὡς μεταφορὰ σημαίνει «στίφος», καὶ αὕτη ἡ σημασία τῆς λέξεως εἶναι συνάμα στοιχεῖον τῆς παραβολῆς.

τοῖς τέσσαρσι δραματικοῖς διπλοῖ τινες τρόποι, ἀλλὰ ἐκεῖ ἡ λέξις ἐκπράζει συνήθως συνεκδοχὴν ἢ μετωνυμίαν καὶ συνάμα μεταφοράν.

Ταῦτα εἶναι τὰ διδάγματα, ἅτινα ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῶν τρόπων τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσειᾶς προκύπτουσιν. Οἱ τρόποι κατοπτρίζουσιν οὐχὶ μόνον τὸν πολιτισμὸν τῆς ἐποχῆς, ἐν ᾗ ἡ Ἰλιάς καὶ ἡ Ὀδύσσεια ἐγενήθησαν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐν αὐταῖς ὑποκαλυπτομένην ποιητικὴν φυγὴν, καὶ εἶναι λαμπρὰ τεκμήρια τῆς ἐν τοῖτοις τοῖς ἔπεσιν ἐμφανιζομένης μεγαλοπρεποῦς γλωσσικῆς τέχνης.

(Ἐν Βουδαπέστη.)

Γουλιέλμος ΡΕCZ.

MINUCIUS FELIX.

I.

Minucius Felix Octaviusa, az ókeresztény latin irodalomnak egyik legbecsesebb terméke. A jeles római ügyvéd dialogusáról az összes kutatók nemcsak a legnagyobb dicséret és elragadtatás hangján szólnak, hanem valósággal gyengéden és szeretettel nyúlnak hozzá. «Cet ouvrage a toujours fait le charme des délicats» mondja Boissier,¹⁾ «la perle de la littérature apologétique» írja róla Renan.²⁾ Waltzing³⁾ szerint «mérite d'être rangé parmi les chefs-d'oeuvre de la littérature latine». Aureum opusculumnak nevezi Daniel van Hoven,⁴⁾ az első Minucius-kutató, aureus libellusnak Bährens,⁵⁾ egyik kiadója. Roeren,⁶⁾ az Octavius egyik szövegkritikusa, így ír: accedit in Minucio dulcis quædam lenitas animi, gratissima orationis elegantia; Gronovius⁷⁾ pedig valóságos eloget ír róla: Minucius Felix dialogum contra paganos scripsit lactea sermonis ubertate Lactantio nihil cedentem, mirabili ubique perspicuitate etiam in acute dictis; nihil argutiarum obscuritate molestarum, nihil intempestiva eruditionis ostentatione insolens, aut accessitum, nihil verborum novitate aut transferendi improbitate durum, horrens, abruptum.

Az Octavius valóban minden dicséretet megérdemel. Áttetsző és arányos szerkezetével, klasszikus nyelvével, lendületes és elegáns stílusával joggal «omne tulit punctum». Külömben is egészen sajtószertű jelenség a ker. latin irodalom történetében, melyben a vérbeli apologiának Tertullianus a valódi mestere. Az első három század apologétái

¹⁾ La fin du paganisme⁶. Paris, 1909. I. 261.

²⁾ Marc Aurèle et la fin du monde antique. Paris, 1881. 389. l.

³⁾ Octavius de M. F. 1909. VII. l.

⁴⁾ Epistola ad Gerh. Meermann, Lindner 1773-i kiadásban. 291. l.

⁵⁾ Ed. p. I.

⁶⁾ Minuciana p. 3. Szórol-szóra kiírta tőle Theissen: De genere dicendi M. Min. Fel. Coloniae 1884. p. 3.

⁷⁾ Observatorum in scriptoribus eccl. monobiblos. Daventriæ 1651. C. VII. p. 71.

közt hiába keressük Minucius Felixnek s az Octavianusnak mását. Ez is apologia, legalább is szelvében annak tartják, de egészen más fajta, mint akár Tertullianus, akár Cyprianus, akár Arnobius, vagy Firmicus Maternus apologiái. Minucius Felixből hiányzik a Tertullianus fékezhetetlen és lázongó temperamentuma, de nem hiányzik annak energiája; erőteljes és határozott a ker. igazság védelmében annak vad szenvedélye nélkül; mély és alapos, sohasem felületes; gondolatmenete rendszeres, klasszikusan nyugodt és világos, míg Tertullianust csapongó érzelmei és szenvedélyei vezetik, elnagyolja a szerkezetet, ötletet ötletre halmoz, egy jó ötletért szívesen megszakítja, sőt el is ejti gondolatainak fonalát; a Tertullianus védelme inkább támadás, a Minuciusé nyugodt parozás; amannak fegyverét nyers erő teszi félelmetessé, emennek fegyvere finom aczélpenge, mely mesteri ügyességgel fogja fel a legkeményebb, legveszedelmesebb vágásokat is. De különbözik az Octavius minden más apologiától abban, hogy nem említi Krisztust, nem idéz a szentírásból s mélységesen hallgat a kereszténység lényeges tanairól, valamint abban is, hogy egyetlen apologia sincs forrásával oly szoros, mondhatnám szószertinti összefüggésben, mint az Octavius Ciceróval.

Mindezek oly tulajdonságok, melyek egészen különleges helyzetet teremtenek az Octavius számára. Ez a dialogus annyira egyéni, annyira klasszikus és a Ciceróval való szoros összefüggés ellenére is annyira eredeti, hogy a vele foglalkozó irodalom óriási terjedelme — épen ezért — szinte természetesen tűnik fel. Ez az irodalom ma már oly nagy, hogy annak minden adatát figyelembe venni, megvizsgálni, elfogadni vagy czáfolni egy Minuciusról szóló dolgozatban teljes lehetetlenség. Ezért nem reflektálok jelen dolgozatomban a Minucius-irodalom minden adatára. Az irodalom óriási terjedelmét az is érthetővé teszi, hogy az Octavius csak egy kéziratban maradt ránk, s ez a kézirat is ügyetlen másoló munkája; innen van, hogy a rendkívül nagy irodalomnak több mint fele foglalkozik az Octavius szövegével.

Az ép az imént említett «pauvreté dogmatique» magyarázza meg azt a körülményt, hogy egy ilyen mestermű miért maradt ránk csak egy kéziratban.¹⁾ E kézirat, a *Parisinus 1661 saec. IX.*, tulajdonképpen Arnobiusnak «adversus nationes ll. VII.» cz. művét tartalmazza, s e mű nyolczadik könyveként (Octavius—octavus!) illeszkedik a kéziratba az Octavius.²⁾ A kézirat tehát sem a szerző nevét, sem a munka czímét nem adja; ezeket Lactantius és Hieronymus révén ismerjük. A kéziratnak egyszerű másolata a Bruxellensis 6851 saec. XVI,³⁾ mely épen ezért szövegkritikai szempontból értéket alig kép-

¹⁾ Schanz GRL². 3,277: Als das Christentum siegreich durchgedrungen war, und die dogmatischen Streitigkeiten die Gemüther beherrschten, konnte das Interesse an dem Schriftchen nur mehr ein geringes sein; es ist daher kein Wunder, dass es sich nur in einer einzigen Handschrift zu uns herübergerettet hat.

²⁾ G. F. Hildebrand: Arnobii adv. nat. ll. VII. Halis Sax. 1844. p. 595: Codicis subscriptio est: ARNOVII. LIBER. VII. EXPLI. INCIPIT. LIBER. VIII. FELICITER.

³⁾ Waltzing 1909-iki kiadásában már így jelzi a Bruxellensist: Nro. 10847 saec. XI. Továbbá így ír róla (XXVII. l.): «Il ne compte pas pour l'établissement du texte».

visel. Muralto és Roeren még egy cod. Vaticanus létezését is vallják, melyet állítólag Hieronymus Ferrarius és Franciscus Priscianus («primi editores»?) fel is használtak; «qui si etiamnunc exstat -- írja Roeren¹⁾ — latet in Bibliotheca Vaticana». E kódex csak a fantázia szüleménye. Nincs igaza Muraltónak abban sem, hogy a Bruxellensis, a Parisinus (és az állítólagos Vaticanus) egy archetypusból származnak, azt azonban helyesen állapítja meg, hogy a Bruxellensis egyszerű apographuma a Parisinusnak.²⁾

Meg kell tehát állapítanunk, hogy az Octavius szövegének megállapításában csak egy kódex áll a kritikus rendelkezésére; a szövegkritikusok általában kiemelik azt is, hogy ez a kódex ügyetlen, hozzá nem értő másoló írása³⁾ — ennél fogva joggal vesznek maguknak a szokottnál kissé több szabadságot a szöveg megállapításában. Roeren ki csodálatraméltó — és ma már szokatlan — őszinteséggel vallja be egy-két helyen, hogy nem tudja a romlott szöveget javítani,⁴⁾ helyesen jegyzi meg:⁵⁾ Sed et hoc et alia permulta libelli nostri incerta relinquuntur nec ulla criticorum diligentia et arte satis expedienda, donec præter duos illos, quos adhuc habemus, codices — et rectius dixeris unum, — alius repertus erit, ex alia atque illi origine ductus.

A kódex eredendő hibáját — a mű fel nem ismerését — az editio princeps is magáévá teszi, a mennyiben Arnobius munkájának nyolczadik könyve gyanánt adja az Octaviust. *Faustus Sabaeus Brixianus* nak 1543-ban Rómában megjelent kiadása ez, mely egyszersmind Arnobiusnak is editio princeps. Ugyancsak Arnobius neve alatt jelent meg a második kiadás is — melynek *Sig. Gelenius* a szerzője — Baselben, 1546-ban, másodízben pedig 1560-ban. A szöveg az editio princepsé, Gelenius javításaival.⁶⁾

Az Octavius önállósítása *Baudouin Ferencz*, kiváló francia jogtudós érdeme. *Kiadása* 1560-ban jelent meg: a szöveg nagyjában Geleniusé, de maga Baudouin is végzett rajta néhány javítást, jegyzeteket azonban nem csatolt hozzá. E kiadás legértékesebb része a «Prolegomena», melyben Baudouin bebizonyítja Minucius szerzőségét.⁷⁾ Balduinus editiójával megindul az Octavius önálló kiadásainak hosszú sora. Innen kezdve a kiadások bővelkednek tárgyi és szövegkritikai jegyzetekben. Gyakran együtt jelenik meg az Octavius Firmicus Ma-

¹⁾ Minuciana p. 12—13.

²⁾ Ed. Zürich, 1836; proleg. p. 1 sqq. Pag. 7: Veri similius mihi videtur Bruxellensem codicem exscriptum esse ex Regio. Helytelenül állapítja meg tehát Waltzing (M. Minuci Felicis Octavius. Louvain 1903.) p. 7: Muralt n'a pas vu que le manuscrit de Bruxelles 6851 est une copie du Parisinus. Egyébként Muralto a Parisinust tüzetesen le is írta (proleg. p. 1 sk.); írja, hogy a IX. sz.-ból való, félművelt ember írta, a mit a hibák természete s az interpunctio nevetséges volta is bizonyít.

³⁾ Roeren: Minuciana II. p. 1: scripti indocta uterque manu [úgy a Paris., mint a Bruxell.].

⁴⁾ Minuciana II. p. 7: saepius tentata re, nullam tamen inveni medicinam.

⁵⁾ U. o. p. 8.

⁶⁾ Waltzing ed. 1903. p. 5—6.

⁷⁾ U. o.

ternusnak: de errore profanarum religionum cz. művével (Rigaltius 1645, Ouzelius 1652, Gronovius 1743, Oehler 1847, Halm 1867), többször Cyprianusnak Quod idola dii non sint (de idolorum vanitate) cz. állítólagos tractatusával (Wower 1603, Ouzelius, Cellarius 1748, Gronovius, Lindner 1773, Holden 1853, Waltzing 1903.) sőt előfordul Commodianus Instrukcionésével (Davisius 1712, Oehler 1847), Paulinus Nolanus (Oehler), Antiochiai Theophilus-szal (Prileszky 1764) együtt is. A Parisinust először használták fel nagyobb akribiával Heraldus¹⁾ és Rigaltius.²⁾ Jo. Gottlieb Linder kétszer is kiadta az Octaviust (Langosallissæ 1760 és 1773); második kiadása azért fontos, mert ebben közölte D. van Hoven híres levelét, mely elsőnek érvel tudományosan Minucius Felix prioritása mellett Tertullianus-szal szemben. Ed. de Muralto kiadását (Turici, 1836) a Bruxellensis első felhasználása teszi nevezetessé. E kódexet Muralto fedezte fel. Migne kiadását³⁾ (Patr. lat. III, 239–376) kiváló jegyzetei és G. Lumpnernek M. Felix életéről és művéről írt bevezetése teszik becselessé. Oehler kiadása, mely a Parisinust adja hibáival együtt, összehasonlítva az ed. princeps-szel és a Bruxell.-szel, «singulari diligentia» készült, mint Roeren megjegyzi.⁴⁾ Magyar Octavius-kiadásoknak sem vagyunk hiányosak: 1740-ben Debreczenben Margitai János nyomdájában megjelent az Octavius, kiadója Maróthy György (1714—1745), a debreczeni kollegium hírneves tanára; e kiadás — mint a czímlap elárulja — Davisius 1707-iki cambridgei kiadásának lenyomata. A második magyar Minucius-kiadás szintén Debreczenben jelent meg. 1745-ben; ennek eredetije Gronovius 1709-iki leydeni editiója, kiadója pedig Szathmáry Pál István (1730—1766), ki sárospataki tanár volt 1759-től⁵⁾ Jo. Bapt. Prileszky jezsuita atyának Minucius kiadása Nagyszombatban és Bécsben egyidőben, 1764-ben jelent meg, másodszer pedig Nagyszombatban 1766-ban.⁶⁾

Halm kiadása (1867) fordulópontot jelent a Minucius-editiók történetében. A Parisinus lectióit Halm számára Andreas Laubmann jegyezte ki, «qui tanta diligentia in suo negotio versatus est, ut de nullo iam loco dubitari possit quid in codice unico scriptum inveniantur». ⁷⁾ Waltzing is így ír: «une collation nouvelle est devenue inutile».

¹⁾ Paris. Waltzing szerint 1605. Roeren szerint (Minuciana I. p. 13.) 1603. Ugyanő írja: uterque Codicem Regium diligenter contulit.

²⁾ Paris, 1643, Waltzing i. h. megjegyzi: avec une sérieuse collation du ms.

³⁾ Paris 1844.

⁴⁾ Minuciana I. p. 13.

⁵⁾ Részletesen ismertettem mindkettőt EPhK XXXIII (1909) 750. l.

⁶⁾ Ez utóbbi kiadás ritkaság, a nagyszombati gimn. könyvtárában az előbb említett 1764-i nagyszombati kiadással együtt megvan. Ez adatokat dr. Marton József nagyszombati tanár úr szíves közlésének köszönöm. Az 1766-i kiadásról sem Szinnyi (M. Írók élete XI. 153—155.), sem Waltzing (ed. 1903 p. 7) nem tudnak.

⁷⁾ Halm ed. p. V—VI. Laubmann után e kódexet O. v. Greyerz collationálta, de ez csak a 20—26 fejezetekre terjedt ki. L. Kurz: Über den Octavius des Minucius Felix. Progr. Burgdorf, 1888. p. VI. Greyerz collatiója csak megerősítette a Laubmannénak helyességét («die ungemeine Genauigkeit der Vergleichung des Herrn Dr. Laubmann»). V. ö. Waltzing ed. 1903 p. 13.

Halm kiadása e collatio alapján készült; komoly, megbízható, épen ezért nagyfontosságú: ¹⁾ az első modern Octavius-kiadás, melyet méltóképpen jellemez M. Haupt ²⁾ így: «In emendando Minucii Felicis Octavio Carolus Halmius paratis diligenter copiis suoque ingenio tam sollerter usus est, ut iudicium eius raro videtur non probandum esse».

A Halmé után megjelent kiadások közül (H. Hurter, 1871; Dombart, 1881; J. Corneissen, 1882; F. Léonard 1883; Aem. Baehrens, 1886; H. Boenig, 1903) legfontosabbak *Waltzing* kiváló editiói. Ezek közül az első Louvainben, 1903-ban jelent meg. Címe: *M. Minuci Felicis Octavius. In usum lectionum suarum edidit J. P. Waltzing.* A 290 lapos editió ritka példája egy író valóban klasszikus kiadásának. Kritikai megjegyzések kíséretében közli ebben azt a kimerítő bibliografiát, melyet a «Le Musée Belge» 1902. évi folyamában (p. 5—51) közzétett.) Közli továbbá a Cæciliusra vonatkozó cirtai feliratokat, a Minuciusról szóló testimonia-t, a dialogus taglalását (analysis logica, Lindner 2-ik kiadásából), Cyprianus (?) Quod idola dii non sint cz. tractatusát, a scilli-i vértanúk passióját, Tacit. XV, 44 et, Plinius és Traianus levélváltását — magát a szöveget pedig oly kimerítő és gazdag apparatus criticus kíséretében, melyhez hasonlót még egyetlen auctor-kiadásban sem láttam. Ez az apparatus föleli az 1903-ig található összes variánsokat és coniecturákat. Megjegyzem, hogy maga *Waltzing* is szerencsés kézzel javít számos romlott helyet.⁴⁾

¹⁾ Usener a *Jahrbücher f. klass. Philol.* 99 [1869], 397. lapján, H. kiadását ismertette.

²⁾ *Opuscula III.* (1876) p. 389—391.

³⁾ Elter i. m. 7 col. «... besitzen wir in der grossen Ausgabe von J. P. Waltzing... eine vortreffliche kritisch-referierende Bibliographie, wie zu keinem andern griechischen oder lateinischen Autor.»

⁴⁾ Nem térhetek itt ki bővebben a szöveg történetére, csak két dolgot tartok szükségesnek felemlíteni. Az egyik az, hogy az Octavius 21—23. fejezeteiben bizonyos zavar észlelhető, a mi onnan származott, hogy a másoló két lapot kifejejtett s mikor erre rájött, habozás nélkül lemásolta folytatólag a kihagyott lapot. Így adják már a szöveget a ma ismert kódexek, a hibát tehát valamely archetypus másolója követte még el. Kéziratainkban a c. XXI. 4—12. pontjai a c. XXIII. 8. és 9. pontjai közé vannak ékelve. E hibát már Lindner észrevette és második kiadásában (*Excursus III.* p. 317—319.) javaslatot is tett a baj orvoslására. Lindner a dialogus logikai elemzése közben észrevette, hogy Cæcilius és Octavius beszédei teljesen megfelelnek egymásnak, az utóbbi valósággal paraphrasisa az előbbinek: csak a 21—23. fejezeteknél vett észre bizonyos zavart, eltérést. Így jött rá a hibára. Az utána következő kiadók nem fordítottak semmi figyelmet sem az ő felfedezésére, csak Russwurm német fordító alkalmazta fordításában (Hamburg 1824) a Lindner által ajánlott új rendet. Halm volt az első, ki a szöveget már így javítva adja, nyíltan Lindner nyomán. (Halm ed. p. XVIII.) Ő azt hiszi, hogy az archetypusban két lap fel volt cserélve, tehát a hibát a könyvkötőre hárítja a másolóról; hogy melyik követte el a hibát, az ma már nem dönthető el. Általában e két ok valamelyikére vezethetők vissza a kódexekben előforduló interversiók. L. még Lindsay: *Introduction à la critique des textes latins*, Paris, 2. fej. és *Waltzing: Studia Minuciana*, Louvain 1906. p. 20). Őt követik az összes többi kiadók, *Waltzing* is 1903-iki kiadásában. Azonban ő a *Studia Minuciana* 19—33. lapjain új, mélyreható változtatásokat ajánl, melyekre

Különösen becses a kiadásban az Octavius forrásainak összeállítása (Les sources de M. F. Recueil de passages pouvant servir à l'étude de l' «Octavius» 149—203 lk.), valamint a bő, kimerítő és tudós tárgyi magyarázatok (221—290. lk.). Ez a kiadás valódi chef-d'oeuvre. De ép ilyen dicsé-

őt P. Schwenke (Goetting. gel. Anzeig. 1890. 934. l.) és W. Kroll (Rhein. Mus. 1905. p. 310—312.), valamint Boenig (ed. praef. p. XIV—XV.) fel-szólalásai indították. Ők t. i. még a Halm-féle változtatással sem tartják a szöveg régi rendjét helyreállítottnak. Waltzing még a következő változ-tatásokat javasolja és viszi keresztül 1909-iki kiadásában: a XXII. fejezet legyen az eddigi XXIII. 9—13. és a XXIV., a végéhez csatolva az eddigi XXII. fejezet 2. pontjának egy mondatát (et despiciis . . . tumulum); XXIII. fejezet legyen az eddigi XXII; XXIV. legyen az eddigi XXIII. 1—8. Ez az áthelyezés kissé merész, különösen annak az egy mondatnak más helyre való beszurása — a mi még az összefüggésből is kírí, bár Waltzing éppen a tartalmi összefüggéssel igyekszik eljárásának helyességét igazolni (la suite des idées: ed. 1909. p. 113.). Ez a «nagy áthelyezés» eddig még nem nyert polgárjogot az Octavius szövegében, s minthogy ily esetekben csak a tudós világ egységes döntése lehet irányadó: mind-addig, míg W. javaslata végérvényesen el nem fogadtatik, meg kell elé-gednünk a Lindner által ajánlott s Halm óta a szövegen is véghezvitt áthelyezéssel.

A másik dolog, a miről szólni akarok, az Octavius egy sokat vita-tott helye, melyhez majdnem az összes Minucius-kutatók hozzaszóltak. A kérdéses hely (valódi crux interpretum) a legáltalánosabb olvasásmód (Waltzing etc.) szerint így hangzik (Oct. c. XIV, 1.): Sic Cæcilius et re-nidens . . . : «Ecquid ad hæc, ait, audet Octavius, homo Plautinæ prosa-piæ, ut postremum præcipuus, ita postremus philosophorum?» — A Pa-risinus lectiója e helyen: pistorum, a mi némelyek szerint ilyesmitől keletkezett: XPISTORVM vagy XPIORVM. Erre alapítja Stieber az ő emendatióját: Christianorum, melyet Halm (ed. p. XIV.) «palmaris»-nak nevez (Stieber G. F. St.: Observationes nonnullæ criticae in quædam P. Vergilii et Minucii Felicis loca. Progr. Ansbach, 1791.), mely azonban sehogysen állja meg helyét: különösen érthetetlen a «postremus philos.»-mal ellentétben (Elter prol. 35). Itt csak úgy javíthatunk helyesen, ha az egész hely értelmét alaposan szemügyre vesszük. Cæcilius épen befejezte a keresztényeket támadó beszédét s most nevetve ingerkedik: mit szól minderre Octavius, ez a Plautus nemzetségéből való ember? Mit jelent hát ez a kitétel: «homo Plautinæ prosapiæ». A legtöbb kutató czélzást lát ebben arra, hogy a keresztények is, mint Plautus, alacsony sorsból valók (Oct. c. V, 4.); egy pillantás Octavius filozofiai magaslaton álló beszédére meggyőz e kombináció lehetetlen voltáról; azonfelül, oly nemes ellenfél, mint Cæcilius, nem sértheti így meg egy jóbarátját. Helyesebb nyomon jár az az értelmezés, mely magából Plautusból igyekszik a kifeje-zést megmagyarázni. A Casina prologusában v. 34 ezt olvassuk: Latine Plautus cum latranti nómíne, melyhez Festus P. p. 231 megjegyzi: Plauti appellatur canes etc. Ide vonható még Hieronymus ep. ad Pammachium e helye is: inventæ sunt Plautinæ familiæ et scioli tantum ad detrahen-dum, qui in eo se doctos ostentare velint, si omnium dicta lacerent; ezen Plautina familia-ra használja Hieronymus máshol ezt a kifejezést: canino dente rodere. Tehát a Plautina prosapia = kutyanemzetség, tagjai pedig, mint néhány kutató véli, nem mások, mint az ügyvédek. (V. ö. Cic. Brut. 58: latrant enim iam quidem oratores, non loquuntur. Schanz GRL 3, 273; Goetz: Rhein. Mus. 34 [1879], p. 496—498; Norden: De Min. Felicis ætate et genere dicendi p. 7: «propter plautos canes et propter Plauti poetæ, ut est in Casinæ prologo, latrans nomen causidicos quoque in foro la-

retet érdemel a másik. 1909-ben Bruges-ben megjelent kiadás is.¹⁾ Ez bevezetésből, szövegből s kommentárból áll, végül pedig nyelvtani összefoglalást ad. E kiadás számára Waltzing a Parisinust újból összehasonlította s mindössze négy esetet talált, melyekben Laubmann collatiójahibás volt.²⁾ Ez a képekkel díszített kis kiadás valóban méltó foglalatja az aureus libellusnak.³⁾

A fordítások száma is tekintélyes. E téren a francziák és németek vezetnek 6—6 fordítással. Nevezetesebbek Antoine Péricault (Lyon 1823 és 1843) és Waltzing (Louvain, Peeters 1902) francia, Russwurm (Hamburg, 1824) és Dombart (Erlangen, 1881) német fordításai. Lefordították azonfelül az Octaviust olasz (M. Poleti, 1756; Chiarini 1902), spanyol, hollandus (M. A. Elsevir, 1696) és angol nyelvre (legújabbán A. A. Brodribb, 1903), sőt magyar fordítások sem hiányoznak. Az első magyar Minucius-fordító Vári Ferencz, kinek fordítása Sárospatakon, 1815-ben jelent meg. A második fordítás (nem teljes) Károsi Sándortól való, megjelent a kecskeméti r. kath. főgimn. 1906—7. évi értesítőjében.

A *Minucius-irodalom* ma már szinte óriási terjedelmű. Waltzing 1906-ig 227 önálló czikkről, kiadásról, fordításról, monografiáról tud.⁴⁾ Terem nem engedi, hogy itt az egész nagy bibliografiát közöljem, ennélfogva csak az 1906 óta megjelent Minucius-irodalomról adok

trantes Plautinæ prosapiæ homines per cavillationem vulgo appellabant Minucius Afer causidicus fuit etc.) De miért nevezné Cæcilius Octaviust máris ily gúnynéven, holott még bele sem kezdett beszédébe? De maga Cæcilius és Octavius is ügyvédek voltak, így hát a point teljesen elvész! Ez a magyarázat sem megfelelő. Nagyon is naiv és számba sem vehető Schanz magyarázata: Plautus-utánzó (Rhein. Mus. 50. [1895], p. 124). Ó t. i. mindenáron Fronto-t akarja e kifejezésen érteni s e czélből az idézett hely «Octavius» szavát interpolációnak tartja. Schanz érvelését Norden (i. m. 4—6. l.) valósággal klasszikus megvetéssel zúzta pozdorjává. Elter magyarázata fején találja a szegét: kiket neveztek s kik nevezték magukat kutyáknak? Szinte önként kínálkozik a válasz: homo Pl. prosapiæ = cynikus! Elter így ír (col. 44.): «als Kyniker wird Octavius bezeichnet, als Kyniker und letzter der Philosophen wird er von Minucius dem über alle einseitige Philosophie sich erhaben fühlenden Skeptiker Cæcilius gegenübergestellt.» Cæcilius tudja, hogy az ő filozófiai érveivel Octavius is filozófiai érveket fog szembehelyezni (Oct. c. XLIX, 1: malevolos isdem illis, quibus armantur, philosophorum telis retudisset) — a kereszténységet pedig, mint filozófiát, csak annyiba veszi, mint a cinikusokat. Így aztán önként kínálkozik a «pistorum» correctiója «istorum» ra, hisz nyilvánvaló, hogy a másoló az alliteratio hatása alatt egy p-vel többet írt! E javítás egyszerű és plausibilis és így világos lesz a mondat értelme is: mit szől minderre Octavius, ez a cinikus, a ki azok közt ugyan kiváló, de filozofusnak utolsó! (V. ö. EPhK 34 [1910], 303. l. Elter dolgozatáról írt ismertetésemmel).

¹⁾ Tüzetesen ismerttettem az EPhK XXXIV. (1910), 415—417. lapjain.

²⁾ E kiadás, mint p. XXVIII. maga Waltzing megjegyzi, több mint száz helyen különbözik Halm és Boenig kiadásaitól.

³⁾ «Beste Ausgabe des Minucius» írja róla Elter proleg. 7.

⁴⁾ 187. szám az 1903-iki kiadásban, a többi a *Studia Minuciana* (1906) 37—78. lapjain található. Megjegyzem, hogy az egyes editiókról, monografiákról etc. megjelent ismertetések, kritikák (melyeket W. szintén felsorol), e számban nincsenek benne.

számot. Közlöm egyúttal a magyar Minucius-irodalomból is mindazt, a mi eddig előttem ismeretes.

1. *A. Ausserer*: De clausulis Minucianis et de Ciceronianis, quæ quidem inveniuntur in libro de senectute (Commentationes Aenipontanæ quas edunt E. Kalinka et A. Zingerle I.). Innsbruck, Wagner, 1907. — 2. *L. Dalmasso*: L' arcaismo nel Octavius di M. F. (Rivista di filologia 1909). — 3. *P. H. Damsté*: Minuciana. (Mnemosyne XXXV. évf. 55—62. lk.) — 4. *A. Elter*: Prolegomena zu Minucius Felix. Bonn, C. Georgi, 1909. — 48 columna. — 5. *E. San Giovanni*: L' allitterazione in Minucio Felice. (Bollettino di filologia classica XVII. évf. [1910.], 4 sz. 87—91. lk.) — 6. *A. J. Kronenberg*: Ad Minucium Felicem. (Philologus 69. [1910.], p. 126—140.). — 7. *L. Valmaggi*: Sul præmio dell' «Ottavio». Rivista di filologia 38. [1910.], fasc. 1, 65—66. lk. — 8. *J. P. Waltzing*: két czikk a Le Musée Belge cz. folyóirat 1907. évfolyamában (p. 83—100: az interversio, p. 319: az új collatio) — 9. *J. P. Waltzing*: Octavius de M. Minucius Felix. Bruges, 1909. Édition A.: Introduction, texte et commentaire. XXXII + 198 l. — 10. *J. P. Waltzing*: U. az: édition B.: Introduction et texte revue. — 11. *J. P. Waltzing*: Octavius de M. F. Partie du maître (fordítás, M. F. nyelve, Min.-nyelvtan, appar. crit.) Bruges: Desclée, De Brouwer et Co. 1909; 16-r., 184. l. — 12. *J. P. Waltzing*: Lexicon Minucianum, composuit —. Præmisit novam Octavii recensioem. Liège, Waillant-Carmanne és Paris, Champion. 8-r. 281. l. 1909. (Bibl. de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège. Série gr. 8 r. fasc. III.)¹⁾ — 13. *J. P. Waltzing*: Minucius Felix 9, 1 et 34, 5. 1. Une leçon de ms. à rétablir: prædicationibus (34, 5.). 2. Les sacraia des chrétiens (9, 1). Le Musée Belge XIV. [1910.], 1, p. 61—64.

A magyar Minucius irodalom termékei a következők:

1. *Fodor Gyula*: M. Minucius Felix Octaviusa (Szatmári kir. kath. főgimn. 1887/88. évi értesítője. 17. l. Ismertette Némethy Géza EPhK. XIII, 83. s k. lk.). — 2. *Károsi Alexander*: Quibusnam scriptoribus non Christianis Minucius Felix in «Octavio» componendo usus sit? Budapestini, typis A. Nagy. 1905. N. 8-r. 90. l. (Ismerettem EPhK XXXIII. [1909.], 749—753. lk.). — 3. *Bódis István*: M. Minucius Felix Octaviusa. Kassa, Vitéz-nyomda, 1908. 39. l. (Ismerettem EPhK. XXXIII. [1909.], 753—754. lk.).

II.

Minucius Felix *Octaviusa* dialogus, melynek tárgya a kereszténység filozófiai igazolása. E dialogus azonban nem párbeszéd, nem a Platon-féle, kérdésből és feleletből szövődő dialogus, hanem inkább Ciceróra emlékeztet,²⁾ annak széles mederben lefolyó dialogusaira, melyekben

¹⁾ Waltzing egyáltalán nem ismeri a következő disszertációt: Gustav Norelius: M. Minucius Felix som apologet. Akademisk Afhandling ... af G. N. (Diss. Upsala), 1893, Almquist et Wiksells, 8-r. 81 lap.

²⁾ Waltzing 1909. p. XIV. Ed. 1903. 43. l.

egy-egy felszólalás valóságos önálló beszéd. Így vagyunk az Octaviusszal is. E dialogus magva két beszéd, melyek a 40 fejezetből 32-t foglalnak el. A c. 1—4 bevezetés, c. 39—40 befejezés és a c. 14—15 kis megszakítás a két beszéd közt. A bevezetés, mely valóságos remeke a hangulatos és művészi bevezetésnek, elmondja, hogy Minucius és két jóbarátja, *Octavius Januarius* és *Cæcilius Natalis* (kik közül az utóbbi még pogány) az őszi törvényszünet idején kíséltáknak Ostiába, egyrészt azért, hogy Octaviust, ki a tengerentúlról jött barátját meglátogatni, szórakoztassák, másrészt, hogy Minucius rheumája ellen tengeri fürdőt használjon.¹⁾ Útközben a pogány Cæcilius csókkal adorálja Serapis szobrát,²⁾ mire Octavius szemrehányást tesz Minuciusnak, hogy miért hagyja testi-lelki jóbarátját lelki sötétségben? Cæcilius elkedvetlenedik és sem Octaviusnak a tengeri útról szóló elbeszélése, sem a kavicsokkal dobálódzó gyermekek játéka nem vidítja fel. Minucius kérdésére bevallja, hogy Octavius megjegyzése fáj neki és egyben vitatkozásra hívja ki (c. IV, 4: de toto integro mihi cum Octavio res est). Leülnek a parti sziklákra, Minucius, mint bíró, a két fél közé s megkezdődik a vitatkozás. Cæcilius, a kezdeményező szólal fel először. Beszédében (c. 5—15), mely a tárgyalás első főrésze, a következő tételket bizonyítja:³⁾ 1. A mindenség teremtő nélkül is megmagyarázható; a világban uralkodó zűrzavar ellene mond a gondviselés létezésének: a vak véletlen uralkodik mindenben. 2. Legjobb tehát megmaradni az ősök vallása mellett, melyet régi volta is ajánl s mely Róma nagyságának és hatalmának alapja. 3. A keresztény vallás erkölcstelen és észszerűtlen; a keresztények mindenféle borzalmas és aljas gonoszságokat művelnek; egyben czáfolja a keresztényeknek Istenbe, a feltámadásba és a jövő életbe vetett hitét. Cæcilius beszéde a pogányság lelkes, merész és energikus védelme, egyszersmind hatalmas támadás a kereszténység ellen.⁴⁾ Erőteljes, gondolatoktól súlyos és szellemes támadás. Ezt érzi maga Cæcilius is és beszédét befejezve némi önérzettel és kissé megkönnyebbülve (c. 14: renidens, nam indignationis eius tumorem effusæ orationis impetus relaxaverat) hívja fel Octaviust a válaszra. Cæcilius és Minucius rövidke szócsatája után (c. 14—15) Octavius felel Cæcilius támadására (c. 16—38); beszédének magva, 1. hogy egy Isten van, ki a világ teremtője és kormányzója, 2. hogy a pogány vallás lehetetlen mesék szövevénye, éppen ezért nem is lehet Róma nagyságának előidézője, 3. hogy a keresztények ellen emelt vádak puszta rágalmak és a keresztények hite a józan ész és a filozofia ítélőszéke előtt igazolható. Octavius éles logikával érvel, de beszédéből hiányzik a Cæcilius tüzes elevensége; mindazonáltal néha szárnyalóvá lesz ékesszólása, különösen mikor a keresztények életét s a vértanúk hősiességét rajzolja. Minucius ítéletére nem kerül sor: Cæcilius legyőzöttnek jelenti ki magát, megtér; a nap nyugovóra

¹⁾ Oct: c. II, 3: quod esset corpori meo siccandis umoribus de marinis lavacris blanda et adposita curatio.

²⁾ Oct: c. II, 3: Cæcilius simulacro Serapidis denotato... manum ori admovens osculum labiis pressit (Cfr. Plin. Nat. hist. 28, 2, 25; Apul. Metam. IV, 28; Job 31, 27).

³⁾ Waltzing 1909. p. XV—XVI.

⁴⁾ U. o. «un véritable acte d'accusation contre les chrétiens».

hajlik, a három jóbarát hazatér; c. XL, 4: Post hæc læti hilaeresque discessimus: Cæcilius quod crediderit, Octavius quod vicerit, ego et quod hic crediderit et hic vicerit.¹⁾

Az *Octavius szerkezete* mintaszerű és művészi, rávall a retorikailag kitűnően képzett ügyvédre. A keret megrajzolása és arányos tagozása a klasszikus retorika mesterműveire emlékeztet. Már maga az a tény, hogy a vitatkozás pogány és keresztény anyagát egy-egy beszédbe foglalja a szerző, mesteri ügyességre mutat. A két beszéd — támadás és védelem — pontról-pontra szorosan illeszkedik egymáshoz. Octavius beszéde nyomon követi Cæciliusét s annak minden adatára reflektál. Hozzávéve mindehhez az ügyes átmeneteket,²⁾ az egész dialogus, mint szerves egység áll előttünk, a legapróbb részletekig kidolgozva, szinte czizellálva. A dialogus művészi szerkesztését már a régibb kutatók is kellőleg értékelték. J. G. Lindner volt az első, ki a szerkezetnek gondos — maig is legjobb — taglalását adta az Octavius második kiadásában (Langensalza. 1773; lenyomatta Migne Patrol. lat. III, 3, p. 226 és Waltzing ed. 1903, p. 57-67) «Analysis logica dialogi» czímen. Szemléltetően állnak ebben egymással szemben a két beszéd megfelelő helyei s ebből tűnik ki igazán a dialogusnak öntudatos, művészi felépítése. Kevésbé részletes, de szintén ügyes Ebert párhuzamos összeállítása,³⁾ míg Paul de Félice elemzése alapos és szép munka.⁴⁾ A szerkezet művészi voltát mintegy kiegészíti a *dialogus nemes hangja*. Az író olvasóközönségét tartja szem előtt, első sorban is érdeklődést akar kelteni. Innen a bevezetés kissé hosszadalmas volta, túlságos részletezése. Azonban az egészen átömlik az előkelő író *urbanitas*-a, ki mindig irodalmi színvonalon akar maradni. *Nyelve* nem az ezüstkori latinság minden áron archaizáló nyelve, hanem a Ciceróé, a mi eléggé figyelemreméltó oly korban, melyben Fronto irányva vezette a közizlést.⁵⁾ E tekintetben Minucius felette áll korának, jegyzi meg Kühn, bár a népnyelv egyes sajátosságai, mint a fokozásbeli anomaliák, az ő nyelvébe is utat találtak.⁶⁾ Nincs azonban a nyelvében semmi nehézkesség, homályosság, semmi erőszakos művészieskedés. «Im allgemeinen hat die Darstellung eine für

¹⁾ Kitűnő tartalmi összefoglalás olvasható: Schanznál Gesch. R. Lit. 3, 269—271, Keimnél: Rom und das Christentum. Berlin, 1881, 472—486. lk.

²⁾ Kühn R.: Der Octavius des M. F. Eine heidnisch-philosophische Auffassung vom Christenthum. Leipzig, Rossberg, 1882; p. 2—4, 6, 10 és 3, jegyz. Ebert (alább id. m.) 341. l.: «Daher kommt es auch, dass man bei der Lektüre nirgends das eigentliche Gerüst der Disposition sieht... man stösst auf keine Lücken, auf keine Sprünge, keine Abschweifungen».

³⁾ Adolf Ebert: Tertullians Verhältnisse zu Minucius Felix nebst einem Anhang über Commodian's Carmen apologeticum. [Abhandl. der philol.-hist. Classe der kgl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften V, 5], Leipzig, 1868, 332—341. lk.

⁴⁾ Étude sur l' Octavius de Minucius Felix. Blois, 1880, 41—78. lk.

⁵⁾ Kühn 6—8. lk.

⁶⁾ J. N. Ott: Doppelgradation des lat. Adjectivs u. Verwechslung der Gradus unter einander [Jahrb. für class. Philol. 111, (1875) 798. l. — P. Faider: De l'emploi insolite du comparatif dans M. F. (Stud. Min. 79—84).

jene Zeit merkwürdige Eleganz», mondja Ebert.¹⁾ Ezenfelül meglepő nyelvének a tömörsége, az asyndeton (trimembre) alkalmazásával elért eme művészi sajátság. Szóval az Octavius szabatos és arányos szerkesztését szerencsésen egészíti ki a *művészi elocutio*. Ízléssel, fitogtatás nélkül alkalmazza a szónoki művészet összes fogásait; nem terheli túl velük a dialogust, nemes mérséklettel alkalmazza valamennyit, ha a művészi elocutio megkívánja. Mindebben előnyösen különbözik Frontótól, Apuleius-tól, Gellius-tól, ellenben szerencsésen símul az elocutio nagy mesteréhez, Ciceróhoz.²⁾ Öntudatos művészetére vall az időmértékes sorvégek (clausulæ metricæ) sűrű és céltudatos alkalmazása, a mi szintén cicerói vonás.³⁾ Ez a sajátság Minucius prózáját valósággal ritmikus prózává teszi.⁴⁾

A két főszemély, Cæcilius és Octavius beszéde ismét csak a szerző retorikai képzettségét és írásművészetének öntudatos voltát jellemzi. Cæcilius a támadó: beszéde csupa szónoki pathos, szónoki kérdések, asyndetonok és anaphorák halmozása (c. VI, 2 kétszeres sic és hatszoros dum. Kühn p. 9); az előadás itt eleven, néhol bensőségteljes, néhol az izzó szenvedély hangjain harsog. Hogy mennyire öntudatos e beszéd felépítése, mutatja magának Minuciusnak nyilatkozata c. XV, 2: eloquentiæ tumor, c. XIV, 2: concinnitas sermonis és u. o. non laudi, sed veritatis disceptatio vestra nitatur. A beszéddel jellemezte Cæciliust, de ép úgy jellemző Octaviusra is a másik beszéd,⁵⁾ mely nyugodt, filozófiai tárgyalás, melyben hiába keressük a szónoki pathost; e helyett többször használja a sarcasmus és ironia fegyvereit, néha pedig, különösen a vége felé, valósággal költői szárnyalásúvá lesz.⁶⁾ A két személy jellemzése egyformán sikerült, de Cæcilius jellemvonásait talán mégis élesebben domborítja ki a szerző. Cæcilius eleven, izgékony, temperamentumos viselkedését pár odavetett szóval igen hatásosan jellemzi, míg Octavius nyugodt, szimpatikus egyéniségével kevesebbet foglalkozik; ez az egyéniség kissé passzív, nincsenek éles körvonalai, szinte összefolyik az olvasó fantáziájában. Egyébként teljes ellentéte Cæciliusnak: szeretetreméltó és szelid, de kissé színtelen egyéniség.⁷⁾

Az Octavius művészi szerkezete, arányos tagozása, csiszolt nyelve,

¹⁾ Gesch. d. christl.-lat. Literatur 1889. 31. l.

²⁾ Kühn 9—11. lk.

³⁾ Orat. 213: Sunt clausulæ plures, quæ numerose et jucunde cadant.

⁴⁾ Waltzing 1909. 192—193. lk. H. Bornecque, Les clausules métriques dans Minucius Felix (Le Musée Belge 7. [1902.] 247. l.) A. Ausserer: De clausulis Minucianis etc. Innsbruck, 1906. Nyelvének költői sajátságait szépen részletezi Waltzing 1909. 192—198. lk. Minucius nyelvéről és stílusáról olv. még: Ploss Fr.: Der Sprachgebrauch des M. F. (Progr. Borna) 1894. 27 lap. Aem. Theissen i. m. E. Norden i. m. P. B. Seiller: De sermone Minuciano. Augsburg, 1893, 54 lap. E. Wölfflin: M. F. Ein Beitrag zur Kenntniss des afrik. Lateins (Archiv f. lat. Lex. u. Gr. 7. [1892.] 467—484. lk.) Dalmasso és San Giovanni i. m.

⁵⁾ Waltzing ed. 1903, 43. l.: ce n'est pas un dialogue platonicien, ni même cicéronien, c'est-à-dire un petit drame ayant ses péripéties et révélant le caractère de ceux qui discutent.

⁶⁾ Kühn 9. l.

⁷⁾ U. o. 7—8. lk.

stílusának mesteri finomsága korán rávezették a kutatókat a mesterre, a kitől Minucius mindezt tanulta: *Ciceróra*. A vele való összehasonlítás meg fog győzni arról, hogy az Octavius valósággal cicerói remniscenciák szakadatlan láncolata. Minucius és Cicero viszonyának megvilágítása után könnyű lesz feleletet adni két fontos kérdésre: mi az «Octavius» czélja? valóságon alapul e a dialogus, vagy csak fictio?

Mi az «Octavius» czélja? Erre a kérdésre a kutatók majdnem mind másképen felelnek. Az eltérő vélemények sokasága két körülményből magyarázható: az Octavius nem valódi apologia, nem annyira védelmezni akarja az új vallást, mint inkább híveket akar annak szerezni, tehát a propaganda eszköze; ezt bizonyítja a munka pointje, Caecilius megtérése is, valamint az is, hogy nem harczol a felségsejrtés és a vallástalanság vádja ellen, mint pl. Tertullianus az Apologeticusban. Fontos az is, hogy nem idéz a szentírásból,¹⁾ nem említi Krisztust, a dogmákat, a szertartásokat; mindezt találóan nevezi Monceaux «pauvreté dogmatique»-nak.²⁾ Jónak látom azt is felemlíteni, hogy Minucius az 1. fejezetben úgy beszél Octaviusról, mint a ki régen meghalt, a miből arra kell következtetni, hogy a dialogust — ha a vitakozás valóban megtörtént — a szerző csak jóval később írta meg.

Epen ezt az utóbbit tévesztette szem elől Keim, mikor azt állította, hogy Minucius azért hallgat a ker. tanításról, mert neophyta, ki még járatlan új vallásának tanaiban.³⁾ Egyébként Keim szerint a mű czélja az, hogy *Celsus ἀληθῆς λόγος* cz. művét czáfolja, melynek vádjait szerinte Caecilius beszéde képviseli.⁴⁾ Keim nézetét végleg megdöntötte Wilhelm⁵⁾ és Schwenke.⁶⁾ Schanz terjedelmesen bizonyítja, hogy Caecilius beszédében tulajdonképen Fronto vádjai foglaltatnak, s így az Octavius czélja Fronto czáfolása.⁷⁾ Schanz föltevésével végleg leszámolt Norden (i. h.) és Wilhelm;⁸⁾ feltevése különben is gyenge lábon áll, hisz azt sem tudjuk, hogy mondott-e Fronto külön beszédet a keresztények ellen, vagy csak egy más beszédében incidentaliter emlékezett-e meg róluk? Ez utóbbi esetben hogyan áll meg Schanz feltevése, hogy t. i. Caecilius beszéde Fronto beszédének a menetét követi? Boenig szerint⁹⁾ maga Minucius jelzi

¹⁾ Burkoltan czéloz Krisztusra IX, 4 és XXIX, 2, a szentírásra XIX, 4; XXXIV, 5; XXXV, 1; a kinyilatkoztatásra és a hitre XXXI, 1.

²⁾ Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne. Paris, 1901. Chap. VIII. p. 490—500.

³⁾ Rom u. das Christentum 472. és 471. l. jegyz.

⁴⁾ Celsus' wahres Wort. Zürich, 1873, 151. s k. lk.

⁵⁾ De Minucii Felicis Octavio et Tertulliani Apologetico. Breslau, 1887, p. 73—76.

⁶⁾ Über die Zeit des Minucius Felix. (Jahrbücher f. prot. Theologie IX. [1883.] 292—293. lk.)

⁷⁾ Rhein. Mus. 50, 116. s k. lk.

⁸⁾ I. m. 79. l. 2. jegyz. V. ö. Boenig H.: M. Min. Felix, ein Beitrag zur Gesch. d. altchr. Litteratur. (Progr. Königsberg, 1897), p. 18, 2. jegyz. Egyébként Schanz nézetét már D. van Hoven i. m. 291. és P. de Félice p. 37. is vallják. Megjegyzem, hogy sem itt, sem máshol nem idézhetem a teljes irodalmat, mert ez — ilyen keretben — lehetetlen. De felesleges is. A szakember néhány utalásból eligazodik az egész irodalomban. Mindennütt csak a legfontosabb dolgokra szorítkozom.

⁹⁾ I. m. 16. és 14. lk.

a mű célját, mely annak bizonyítása, hogy a pogány filozofusok tanai alapján megegyeznek a ker. tanokkal, c. 34, 8: ad propositum satis est, etiam in hoc sapientes vestros in aliquem modum nobiscum consonare. E magyarázat helyes úton jár, de a cél formulázása nem tökéletes. Mindenesetre fontos a cél megállapításánál az Octavius filozofiai jellege, melyre itt Boenig utal, de az ő következtetése annyira paradox, hogy el nem fogadható. Erdekes, hogy Boenig munkájának egy másik helyén az Oct. c. I, 5 alapján azt tekinti a mű céljának, hogy Minucius elhunyt barátja emlékének akar e sorokkal áldozni! Elter is itt keresi a mű célját, ő azonban azt hiszi, hogy az Octavius levél, melyet Minucius intézett az elhunyt Octavius családjához vigasztalásul, egyben az afrikai egyházhoz is a hitben való erősítésül.¹⁾ Ez az Octavius jellegének teljes és alapos félreismerése. A mű «dogmatikai szegénység»-re alapítja Dombart a cél meghatározását,²⁾ mely szerinte nem más, mint az, hogy a szerző olyan alapot akar adni a pogányoknak, melyen a kereszténység tanai előttük tudományosan igazolhatók. Mintegy kiegészíti ezt P. de Félice véleménye,³⁾ hogy t. i. az «Octavius» csak bevezetés az apologiai munkák később megírandó sorozatához.⁴⁾ Masseur⁵⁾ szerint a dialogus a művelt, skeptikus pogányok számára készült mintegy első állomás a kereszténység felé: c'était le premier article de foi des chrétiens, et c'est par là qu'ils commençaient l' instruction des catéchumènes. Kühn azt vallja, hogy a szerző neophyta, a dialogus célja tehát nem más, mint hogy vallomást tegyen hitéről; a mű kereszténysége a szerző személyes felfogása új vallásáról, melyet ő pogány műveltsége alapján konstruált magának. Kühn az alap gondolatban látja világosan kifejezve a dialogus célját, a mi nem más, mint annak bizonyítása, hogy a kereszténység a valódi filozofia.⁶⁾ Waltzing szerint Minucius célja a művelt pogányok felvilágosítása, innen az Octavius előkelő, irodalmi tónusa, innen a ker. tanok hiánya (ed. 1903, 45–47. lk.). Még helyesebben fogalmazta meg az Octavius célját 1909-i kiadásában (XVII—XVIII. lk.); e szerint az Octavius célja filozofiai érvekkel meggyőzni a filozofiailag művelt pogányokat arról, hogy a kereszténység tanai észszerűek, sőt hogy azok több pontban egyeznek a nagy filozofusok tanáival. Ezt igazolják az Octavius következő helyei: c. XX, 1: Exposui opiniones omnium ferme philosophorum, quibus inlustrior gloria est:

¹⁾ I. m. col. 27. Ellene mond L. Valmaggi: Sul proemio dell' «Ottavio». (Rivista di filologia 38 [1910] 65–66. l.)

²⁾ Ed. Erlangen, 1881, p. X. Roeren szerint i. m. 9 l. a dogm. szegénység magyarázata a disciplina arcani.

³⁾ I. m. 117. l.

⁴⁾ E véleményét az Oct. 36, 2-re alapítja: Ac de fato satis, vel si pauca, pro tempore disputaturi alias et uberius et plenius. P. de Félice i. m. 118. l. Kühn i. m. VIII. l. jegyz.

⁵⁾ L'Apologétique de Tertullien et l'Octavien de M. F. (Revue de l'histoire des religions 15. [1887.] 320. l.)

⁶⁾ I. m. VIII; 62–63; 69. — E véleménynyel szemben hatáson érvel: O. Grillberger: Der Octavien des M. F. keine heidnisch-philos. Auffassung des Christent. (Jahrb. f. Philos. u. spek. Theol. 3. [1889.] 104–118, 146–161, 260–269. lk.)

deprehendimus eos Deum unum multis licet designasse nominibus, ut quis arbitretur, aut nunc Christianos philosophos esse aut philosophos fuisse iam tunc Christianos; c. XXXIV, 8. és c. XXXIX. (idézve fentebb).

Waltzing ez utóbbi nézete helyes és elfogadható, azonban ki egészítésre szorul. Véleményem szerint az összes eddigi kutatók kifelejtettek valamit a mű czéljára vonatkozó vizsgálataikból, ez pedig nem más, mint Minucius viszonya Ciceróhoz, melynek fontosságára már előbb utaltam.

Minucius Felix főforrása az «Octavius» megírásánál Cicerónak: «de natura deorum» cz. műve volt. A forrás szó alatt itt nemcsak reminiscentiákat kell értenünk, hanem valóságos felhasználást. Az Octavius kerete, bevezetése teljesen a «de natura deorum» nyomán készült; majdnem minden második mondatának eredetije megtalálható Cicerónál; Minucius az idézett munkán kívül felhasználta Cicerónak «de divinatione», «de republica», «de oratore», «Brutus» stb. cz. munkáit is, de legalaposabban a «de natura deorum»-ot aknáztta ki. Meg kell állapítanunk azt is, hogy nemcsak gondolatokat vesz át Cicerótól, hanem számos helyet szóról-szóra átír. A párhuzamos helyek meglepően igazolják ezt az állítást. E kérdés ma már tisztázva van: Minucius függése Cicerótól kétségtelen tény; egyszersmind az is bizonyos, hogy ily nagyarányú kihasználása a forrásnak — annak megnevezése nélkül! — példátlan a latin irodalom történetében. A kérdést teljesen tisztázták E. Behr (Der Octavius des Minucius Felix in seinem Verhältniss zu Ciceros Büchern «de natura deorum»; Inaug. Diss. Jena; Gera, 1870, kis 8 r. 35 l.) és dr. Ferd. Kotek (Anklänge an Ciceros «de natura deorum» bei M. F. und Tertullian; Jahresbericht des K. K. Obergymnasiums zu den Schotten 1900—901. Wien, 1901. 8 r. 3—51. l.). Ezenfelül sokban hozzájárultak a függés tisztázásához: K. J. Neumann: Zu Cicero und M. F. (Rhein. Mus 36. [1881.], p. 155—157.); Kühn i. m. 4—11.; Wilhelm i. m. 3—29.; Reck F. X.: M. F. und Tertullian. (Theologische Quartalschrift 68. [1886.], p. 64—114.); Waltzing ed. 1903. 40—41. és 151—208. lk.; 209—210. lk.: a Ciceróból vett összes helyek egybeállítása; Károsi i. m. 9—37. lk., valamint kisebb-nagyobb mértékben az összes kutatók.

Minucius függése Cicerótól oly nagyarányú, hogy fel kell tételeznem azt, hogy az író az anyagot nem pusztán magáért vette át, hanem egyben azért is (sőt talán épen azért ily feltűnően), hogy ez által felhívja az olvasók figyelmét a pogány és ker. világfelfogás nagy különbségére. Az Octavius — ez első olvasásra is észrevehető — filozófiai dialógus; művelt pogány olvasóknak szánta a szerző s épen ezért nem tárgyalja a speciális ker. tanokat, épen ezért nem bizonyít a sentrírással, hiszen a pogány olvasó előtt az nem tekinthető. Ennek filozófiai érvek kellettnek, mert legfeljebb csak ezekkel lehetett meggyőzni a ker. vallás igazságáról. Minucius filozófiai érvekkel dolgozik és ezeket nagyrészt Ciceróból veszi, sőt annak szavaival is adja elő. A művelt pogány olvasó rögtön észrevette, hogy itt saját fegyverével támadnak ellene; rögtön összehasonlítást tehetett a «de natura deorum» és az «Octavius» között; beláthatta, hogy a kereszténység filozófiailag igazolható, s ezzel a szerző már el is érte cél-

ját. Nézetem szerint a «de natura deorum» ily bő kiaknázása Minucius részéről abból a célből történt, hogy mintegy *keresztény pendantját* adja annak a munkának, mely leghívebben tükrözi vissza a művelt pogányok filozofiai nézeteit a vallásról. E cél érdekében öntudatosan és célzatosan használja Cicero művét. Az Octavius tehát szerintem nem más, mint a «de natura deorum» keresztény mása, melylyel a szerző olyan olvasmányt adott a pogányok kezébe, mely egyrészt «malevolos isdem illis, quibus armantur, philosophorum telis» (Ot. c. 39.) veri vissza, másrészt pedig valóban méltó párja eredetijének.

(Vége következik.)

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

MAGYAR TÁRGYÚ LATIN JEZSUITADRÁMÁK.

Scheid¹⁾ az iskolai drámaeladásokról szóló jeles értekezésében a jezsuiták pedagogiája nyomán három célzt szab az iskolai színelőadások elé: «hogy a tanuló állni, járni és beszélni tudjon». Bacon²⁾ sokszor idézett szavai is nagyjában ezt a három hasznát látják a jezsuita drámáknak; Leist³⁾ keletkezésüket is úgy magyarázza, hogy — mivel a görög-latin klasszikusok studiumát különös szorgalommal tanulták — hasznosnak látta a rend belsőbb ismeretséget kötni a régi dramatikusokkal, kísérletet tenni azok utánzásával. s azokat magukat nem hagyták a hideg papíron, hanem előadások útján segítették őket érvényre és ezáltal a tanulóknak a nyelv gyakorlására is alkalmat adtak. Duhr⁴⁾ is hangoztatja, hogy a farsangi kicsapongásoktól nem lehetett a fiúkat csupán büntetésekkel elvonni, hanem nyújtani is kellett valamit, felvidítésükre előadást kellett rendezniök. Az iskoladrámák céljának ez a megvilágítása azonban egyoldalú; más feladatuk is volt, a mint azt egy latin beszéd⁵⁾ a tanító

¹⁾ Nic. Scheid: Die dramatischen Schüleraufführungen. Hamm i. W. 1901.

²⁾ De dign. et augm. scient. IV. l. 4. c.

³⁾ Bericht ü. Bestand und Wirken d. hist. Vereins zu Bamberg, 1893. Gesch. d. Theaters in Bamberg. 10. l.

⁴⁾ P. Bernh. Duhr S. J.: Die Studienordnung der Gesellschaft Jesu. Freib. 1896. 72. l. Nic. Susius *Pendularia*ájában is így panaszkozik a fiú (opusc. literaria. Antwerp. 1620):

... iam malim

Cum Scypho mutare fortunam meam.

Unum ille saxum volvit, mille ego millia,

Præclarum hoc Herele pristinum est, ergastulum

Bellissimum, ubi virgas motas quotidie

Impranso et incenato quantum ad nausum satis fiet:

Ubi id ergon unicum, quod invenibus est parergon unicum.

⁵⁾ Oratio de ludorum scen. utilitate. Msc. Nemz. Múz. Koppi: Miscellanea. Fol. Lat. 186. (32).

kötelességének magyarázatánál mondja: «A tanítók kötelessége mindig kettős: hogy bizonyos szabályokat nyujtsanak a tanulóknak, és a szabályok nehézségéhez vagy könnyűségéhez mértén több-kevesebb intellemmel tanítsák a művészeteket, melyekben segítségük nélkül a gyermek gyengesége miatt sikert nem érhetne el, de másodszor az, és ez a fontosabb, hogy a művészetekről merített tudást az élettel összeegyeztetni tanítsák». Határozottabb kijelentést tesz Macropedius «Rebelles et Aluta»-jában: ¹⁾ «Quid plus pueris ad eruditionem, plus adolescentibus ad honesta studia, plus provectoribus immo omnibus in commune ad virtutem conducatur, quam docta comœdia». Az erkölcsi tanítás célzata más formában szólal meg a jeles Du Cygne ²⁾ *Lytrumá*-nak prologusában:

Si quis expectat hodie Plautinos sales,
Seu faceti histrionis populares iocos,
Næ illum sua frustrabitur spes, namque nos haud decet
Inurbanus sermo; tum si *Cristiani sumus*,
Mimica atque momicæ lascivæ non placet . . .

Csak még egy jezsuita drámaíró szavait idézem, Weitenauerét, ³⁾ a ki kimondja, hogy a tragikus hős bárki lehet, de mindig «ethicus, seu moralis Heros»-nak kell lennie, a kiben az erény nagysága minden bűnt kizár. De természetes is, hogy a tanítás célzata a drámából sohasem hiányzott. Lelkesíteni akartak drámaikkal a jezsuiták, nemcsak előadást tanítani, hanem nevelni is. Ép ezért a darabok tárgyának megválasztásánál is a biblia mellé odaállították a történelmet, hogy közvetlenebb legyen a hatás, sokszor a hazai történetet is. Kétségtelen, hogy a magyar nemzet története sem szűkölködik lelkesítő oktató jelenetekben. Már ezért is természetes, hogy a magyar történet hősei sem hiányozhatnak a világtörténelemnek azok közül a kimagasló alakjai közül, a kiket a jezsuita drámaírók követésre méltó példáknak találtak. A külföldi kollégiumok előadásai közt is előfordultak magyar tárgyú darabok. Eichstätt-ben ⁴⁾ 1685-ben a híres jezsuita dramaturgnak, Langnak, ez a csak czimből ismert darabja került színre: «Peregrinatio Bethlehemica, decl. pro festis Natalitiis Domini in Aula Gymnasii declamata post tertiam expeditionem bellicam contra Turcas feliciter peractam in Hungaria»; 1692-ben a *Szalánkemeni Győzelem* előzte meg *Heraclius* előadását; 1710-ben *Ultricus de Cilli* (Koltzava alább ismertető darabja), 1717-ben *Arma victriçia in Hungaria* volt az ünnepi előadás tárgya. Paderbornban ⁵⁾ 1698-ban *Ungaria olim sub Matthia Corvino, iam sub Josepho Austriaco fortunata* című darabot adtak; Bambergben ⁶⁾ 1618-ban a

¹⁾ Bolte kiadása: Lit. Denkmälen. XIII.

²⁾ Martini Cyguæi Comediæ XII. Leodii, 1679.

³⁾ Tragœdiæ autumnales. Aug. Vind. 1791. V. ö. még Andr. Wunstius *Simsonának* (1604), A. Wichgreuius *Cornelius relegatusának* (1593 [?]) előszavát is.

⁴⁾ V. ö. dr. A. Dürrwächter: Das Jesuitentheater in Eichstätt. (Sammelblatt d. hist. Vereins Eichstätt. 1894.)

⁵⁾ V. ö. W. Richter: Paderborner Jesuitendramen in den Jahren 1592—1770. (Mittheil. d. Gesellsch. f. d. Erziehung u. Unterr. IV.)

⁶⁾ V. ö. Leist i. m.

polgárság tiszteletére német nyelven ily című darab került előadásra: *Stephanus, König von Ungarn*. Érdekes külömben az a darab is, melyet ugyanitt 1751-ben adtak elő ezen a címen: *S. Stephanus ex principe pio et forti duce primus Hungariae rex apostolicus*.¹⁾ A hildesheimi Josephinumban²⁾ 1689 szept. 19-én egy darabot adtak ezen a címen: *Cupressus laureata sive providentia divina, Tragicomica in Humnae eiusque gemina subole alternata ludis autumnalibus representata*, előző évben pedig egy másikat *Josephus, Hungariae rex cz.* És így haladhatnánk végig egész csomó gimnázium előadás-sorozatán.

Könnyen érthető, hogy a XVII. század nyolczvanas éveiben a külföld is figyelemmel kísérte a magyar eseményeket; néhány külföldi feljegyzés biztosít bennünket arról is, hogy a magyar események nálunk is gyakrabban kerültek színre, mint azt eddig az *Annuae és Historia Domusok* feljegyzéseiből gondoltuk.³⁾ Az idegen tárgy is nemzeti vonatkozást nyert nem egyszer a *prologus magyarázó szavai útján*. Érdekes példát találunk erre a bambergi előadások között. 1718-ban az ottani kollégiumban ez a darab került előadásra: *«Majestas Austriae et Aegypti, eine Parallele, wie die Oberherrlichkeiten Aegyptens in dem Vicekönig Joseph von seinen Brüdern, so wurde die Oesterreichs vor den jüngst durch den Frieden von Passarowitz gewonnenen Provinzen in dem erhabenen römischen Kaiser, Carl VI. anerkannt und bewundert»*. A darab tehát érdekes példája annak az eddigelé nálunk nem említett típusnak, mely bibliai eseményt nem bibliai parallelizmusban, hanem történeti eseménnyel vonatkozásban ad elő. Ilyen a glatzi gimnáziumnak⁴⁾ ez a darabja: *Senacherib . . . ab idolorum servitute impius ab Ezechia Judææ Rege ob solemnitatum et sacrificiorum cultum pio felici fortunato gloriose triumphatus . . . Imperii Orientalis Turcici collabentis et Augustissimi Cæsaris Leopoldi in Avita per Venerabile Sacramentum benedictione Pii, Fortis, Gloriosi Victoris status, pro Theophotica annua celebritate, in Eucharisticam devotionem et plausum assumptus ac presentatus . . .*, mely 1688-ban adatott elő Dürrwächter⁵⁾ a történeti drámák közt, melyeket Eichstättben előadtak, külön csoportját veszi fel a török daraboknak, melyeknek egyike-másika szintén csak tartalmának parallelistikus alakítása útján jutott a török-magyar eseményekkel összefüggésbe, mint pl. az 1718-ban előadott *«A kereszt győzelme és diadalmenete Heraclius alatt»* című darab, mely Savoyai Eugen herczeg diadalát példázza. Ennek a párhuzambaállításnak igen érdekes példáját közölhetjük egy a horui piarista gimnáziumban 1690-ben előadott Kara Musztafa-dráma német bevezetéséből, melyet itt közlünk:

¹⁾ Valószínűleg szintén Neumayr darabja, melyről alább szólunk.

²⁾ Reinhard Müller: Beitr. z. Gesch. d. Schultheaters am Gymn. Josephinum in Hildesheim. (Programm 1901). A darab programja a bonni gimn.-ban van, de sajnos, nem juthattam hozzá: a könyvtárban nem találták meg.

³⁾ Nagyjában összeállította a magyar tárgyakat *Findczy*: A magyar közoktatás Mária Terézia korában. I. k.

⁴⁾ V. ö. Paul Prohasel: Das Schultheater am Gymnasium zu Glatz. Progr. 1897.

⁵⁾ I. m.

Wie Holofern, der Heyd, im Alten Testament
 Die Stadt Bethulien belagert und berennt,
 Beändiget, umringt, in Hungersnot gesetzt,
 Des anerwählten Volks und Gottes Ehr verletzt:
 Doch aber ward enthaupt durch Judit kühne Hand,
 Die mit der Heldenthath erlöset ihr Vaterland;
 Worauf ein Freudenfest von Juden angestellt
 Zu halten alle Jahr, wie aus der Schrift erhellet:
 So hat auch Mustapha, der Türken Grossvezier
 Vor sieben Jahren Vienn, wie ein ergrimmes Tier
 Gesucht zu fressen auf, belagert, eingeschlossen,
 Beänstigt und berennt, verbrennet und zerschossen,
 Doch mit Mariæ Hilt durch Teutscher Helden Macht
 Und Dapftrer Pohlen Stärke verfolgt und veracht,
 Geschlagen und verjagt. Darumb wir Christen halten
 Mariæ Namen Tag: die wolt' dies Werk verwalten.

Maga a darab azután Holofernes történetét adja.¹⁾ A jezsuita-dramák ilyen paralellizálásának másik, közönséges eszköze a chorusok felhasználása; nemcsak úgy alkalmazták a chorusokat, a mint a piarista *Thomas Erdődíus* teszi,²⁾ hanem ép fordítva: a chorus adta a párhuzamos magyar eseményt. Számtalan példát idézhetnénk erre is.

Az alábbiakban a szorosabb értelemben vett magyar tárgyú darabokkal foglalkozunk, a mennyiben azok egészükben, vagy legalább programjukban fennmaradtak.³⁾

II.

A magyar történet menetét tartva szem előtt, először a Nemzeti Múzeum Bartakovics-gyűjteményének arról a darabjáról kell szólnunk, melynek *Buda halála* címet adhatunk.⁴⁾ Korát pontosan meghatározni nem tudjuk, de valószínűleg azonos a Budán 1770-ben színre került *Buda, Attilae frater* című darabbal.⁵⁾ A nagyszombati 1747. évi előadásnál a cím (*Clementia Attilae parricidam vita donantis*) után nem határozhatjuk meg a tárgyat.⁶⁾ A tárgy alakításáról tájékoztat már az argumentum is: «Buda, a húnok vezére, öcscse, Attila előtt a királyság után áskálódás gyanújába kerülven, megöletett; bár Bonfinius szerint ez Attila parancsára történt, mégis mivel vannak történetírók, a kik az esetet másként mondják el, és a gonoszszágot a királyság ellenségeire tölva, annak kegyetlensége alól Attilát feloldják, mi darabunkban Buda halálát a húnok közt vitéz, de trónra

¹⁾ V. ö. Friedr. Endl: Die Serie der Schuldramen und Komödien . . . in Gymn. der Piaristen zu Horn. Mittheilungen d. Geschichte f. d. Erz. u. Unt. VI. 303. l. A kézirat az Endl jelezte helyen ma nincs meg.

²⁾ EPhK. 1908. 307. l.

³⁾ A Bodola Gy. (Dobó a magyar költészetben, Kolozsv. 1908. 40. l.) szerint csak czimből ismeretes *Dobo, Hercules Christianus* darab megvan az Orsz. Lvt.-ban, de ismételt keresés sem vezetett megtalálásra.

⁴⁾ I. köt. 129. b-lap.

⁵⁾ Hist. Dom. Coll. Bud. Egy. kv. kézirat Ab. 84.

⁶⁾ Ann. Coll. Tyrn. 1711-65. U. o. Ab 123. és Hist. Dom. Ab. 125.

törekvő Toxus pártütésének tulajdonítjuk». Toxus tettének oka a mellőzés; ennek a motivumnak sok példáját idézhetjük iskola-drámáinkból; így Rader *Theophilusa* egy mellőzés miatt szövetezik az ördöggel,¹⁾ Neumayr *Eutropiusát* ezért akarja eltenni láb alól Gainas ez Tribigildus,²⁾ Cellotius *Chosroëse* ellen ezért támad saját fia, Syroës,³⁾ ezért tör *Salamon* László ellen,⁴⁾ stb. Toxus így magyarázza indulatát Gyulának: «hæret sub pectore triste vulnus adhuc; solo hoc quamvis victoria ferro parta fuit nuper, rapuit tamen alter honores Patrono Buda!» . . . Cselét pedig Attila trón-féltésére alapítja. A további bonyodalom sem különbözik a jezsuitadráma-motivumoktól, de mint érdekes véletlen egyezést megemlíthetjük, hogy Vajda Péter darabjában is egy merényletből menti meg Buda Attilát; itt is Buda viszi Attilához azt a levelet, melyből az árulás kitűnik. A következő fordulat teljesen sablonos: Toxus elhitei Attilával, hogy Buda ép e levéllel akarta magáról a gyanút elhárítani, és az hisz neki, mint teszzen Maseniusnál Constantinus Malaricusnak.⁵⁾ Buda börtönbe kerül, a hol Toxus megmérgezi; Attila hírnöke, a kit Buda kiszabadítására küldött, a haldoklót találja csak, és a király csak akkor látja Buda ártatlanságát, mikor már az meghalt, mint Noel *Ihilotasáét* Nagy Sándor,⁶⁾ s mint az, ő is csak büntethet immár.

A darabon azonban még egy bonyodalom húzódik keresztül: a testvéri szeretet és igazságszeretet küzdelme Gyulában, a ki tud Toxus terveiről, de sem bátyját elárulni, sem Budát a törnek átengedni nem akarja. Olyan ez a küzdelem, mint ugyancsak a Bartakovics-gyűjtemény latin *Caesar* darabjában Brutusé, s mint ott, ebben a darabban is egy szép jelenetet köszönhetünk neki, a IV. actus 7. sc-ját. Az utolsó bonyodalom, Gyula törekvése Toxus megmentésére, a bűn egész súlyának eltulajdonítása olyanféle motivum, a milyenen P. Jos. de la Thuillierie 1680-ban La Flèche-ben előadott *Boemundus restitutus*ának egész cselekvénye alapul.⁷⁾

A magyar kereszténység első királyáról két drámánk szól; az egyik, Neumayr darabja, *Meditatio II. verae devotionis signa* címet visel és szerzőnk asceticus drámái között⁸⁾ foglal helyet. Anyagát röviden így foglalja össze: «Regni Hungarici in Regnum Marianum conver-io. Puncta duo: Pr.: Marianæ devotionis pia susceptio. Sec.: Marianæ Devotionis generosa executio». A darab teljesen vallásos. Asztrik hazatérésével indul meg a cselekvény. A bonyodalom kettős: a német császár nem akarja megengedni, hogy bárki is felvegye a magyar király címét, a pogány magyarok pedig nem akarnak áttérni.

¹⁾ V. ö. Bernh. Duhr: Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge. 1907. I. B. VIII. kap.

²⁾ Theatrum Politicum. Aug. Vindob. 1760.

³⁾ Louis Cellot, opera poetica. Parisiis, 1630.

⁴⁾ Illei János: Salamon.

⁵⁾ Masenius: Palestra eloqu. Agr. 1683.

⁶⁾ Fr. Noel, Opuscula poetica. Tom. IV. Tragœdiæ. Francofurti 1717.

⁷⁾ Programmja közölve: P. Camille de Rochemonteix, Un Collège de Jésuites aux XXIIe et XVIIIe siècles. Le Mans. 1889. III. köt.

⁸⁾ Theatrum asceticum, Ingolst. 1747. III. k. Megvan a darab külön: Kolozsvárt a kath. gimn. könyvtárában, és a kantai drámakéziratok közt is eredeti magyar toldalék III. részszel.

Azonban a pogányok szeretik Istvánt, mert három erényt találnak benne; ezek: *vigilantia*, *severitas*, *magnificentia*. Megvan a magyarokban az erős német gyűlölet is — és ez sikerült vonással van darabunkban kidomborítva — készek inkább áttérni a keresztény hitre, mintsem hogy a német császár parancsoljon nekik. Az első rész István meglepő kijelentésével végződik: ő nem koronáztatja meg magát. Asztriknak el is árulja, hogy kit akar a királyi koronával kitűntetni: Máriát; ő csak *vicarius* lesz. A második részben a felajánlás megtörténik. Az egész darab szép, emelkedett hangjának jellemzésül a felajánlás szavait ide is iktatom: «*Regina mundi! Mundi portionem exiguam, Hungariam meam tibi trado: me ab dico omni iure dominii, quod hucusque exercebam: tuum sit omne ius, dispone, ut lubet. Ego, quoniam sic ipsa exigis, munus Vicarii agam ex legibus tuis: in has iuro! si aliter egero, aufer munus, gradu dejice, substitue meliorem. Festis voluntatis feriæ hoc diadema esto, quod ex sacris manibus acceptum impono sacro Capiti, cui me, et meos æternum subjectos cupio. Eja! impera! . . .*» A jelenet, az egész dráma főjelenete, ugyanaz, melyet a panegyricusok annyiszor magasztaltak,¹⁾ melyet Jäger József Nagyszombatban érczbe vésett, ugyanaz, a mit Giattini *Cafres*²⁾ című darabjában az ájtatos Henrik játszik meg, de határozottan drámaibb és szebb Neumayrnál, mint egyebütt. Emelkedett, hangulatos voltát csak gyengíti az a kettős csoda, mely drámánkban ennek következtében történik, annál is inkább, mivel az első, hogy a magyar határon álló német c-apatokhoz csodálatosan a császár aláírásával ellátott parancs érkezik, kevés eltéréssel más jezsuita-darabokban, pl. *Du Cygne* *Dormientes*-ében is megvan.

A másik darab, mely *Gerardus* címet viseli, két első actusával kapcsolódik Neumayréhoz. Ott Asztrik az első sc.-ban hallja Imre halála hírért, itt az egész első felvonás Imréhez fűződik. Gellért Imrének a tanítója; hallunk is egy leczkét (2. sc.) Jézus nevééről, és természetesnek kell tartanunk Szt. István örömét azon, hogy ily jeles tanítót szerezhetett fiának. Neumayr főjelenetének gondolata innen sem hiányzik; már Imre «*e lusu victor pro Corona Regia Iconem Mariæ Virginis eligit*». A II. actusban meg István ajánlja fel országát Máriának, sőt, a Gellért tanácsolta s Vazulra vonatkozó terv meghíusulván, Pétert is csak azzal a feltétellel választja utódául, hogy az Máriát és Gellértet, az Isten emberét, tisztelni és követni fogja. A következő történeti események azután az ígélet megszegésének következményeiül vannak előadva. Gellértről többször látjuk, hogy az Úr választottja: egy embert csodásan megtérít (II. 2.), «*blasphemos in lusu demortui hominis objecta specie ad meliorem frugem reducit, et e succensis igni aleis solisque, chartarum, suavissimum odorem Deo, astantiumque naribus propinat*»; Péter sorsát megjósolja, sőt az ő végét is megjelenti álomban az Isten. A darab a folyók sírásával végződik: Gellértet siratják, de vére árán győz a kereszténység.

Drámánkról el kell ismernünk, hogy az összes magyar tárgyúak közül ez alkalmazkodott a legszívósabban a történet, illetőleg legenda

¹⁾ Bpesti Egy. Könyvtár 30. tárczájában rendkívül sok panegyricus van erről.

²⁾ J. B. Giattini: *Tragœdiæ quattuor*. Dilingæ, 1682.

elbeszéléséhez; igaz ugyan, hogy a cselekvény bonyolódottságát épen ez idézi elő, de viszont hűségével igazolja Duhrnak¹⁾ szavait: «A mi a hazaszeretetet illeti — idézi a freiburgi jezsuita kollégium rektorának egy, Freiburg-kanton nevelésügyi tanácsához írt leveléből — kétségtelen, hogy az ifjak, bármily nemzethez tartoztak is, vallás-oktatás mellett egyszersmind igaz patriotizmust is nyertek; mert a mint Isten-ismeretre és -szeretetre tanítják őket, tanítják egyszersmind arra is, hogy a hazának, melyet Isten adott nekik, szolgáljanak azzal a nemes érzéssel, odaadással és törhetetlen állhatatossággal, a mely minden hű polgárnak, de minden igaz kereszténynek is tulajdona kell, hogy legyen». Való azonban, hogy ilyen igazán magyar darabot a magyar tárgyúak közt is ritkán találunk.

Nem mondhatjuk el ezt mindjárt a most tárgyalandó darabról sem, melyet *Primus Estoras*nak mondanak évkönyveink. Ennek tárgya voltakép még az István előtti időkből történik. A főszerepet benne Estoras (Örs fia) és Religio viszik, sőt sokkalta inkább az utóbbi, mint Estoras. A darab azzal is kezdődik, hogy Religio szomorkodik, hogy még mindig pogány a magyar királyság és annak Thraeces ellen győzedelmeskedő hőse, Estoras, és azzal végződik, hogy Estorast megtéríti, a ki azután a többieket is Géza terve mellé vonja. Az egész drámában hiába keressük a bonyodalmat; Zulenus sokkal gyengébb, mintsemhogy ellenállásra elég erős volna. Géza is a történet elbeszélésétől eltérően van rajzolva, Berichius szereplése is csak arra való, hogy a hűnök megtérítésében a «deus ex machina»-t kissé ellensúlyozza. Religio kesergése emlékeztet Krisztus panaszára a *Triumphus idolatriae*-ban,²⁾ s mint az, ez a dráma is minden nemzeti nélkül szűkölködik.

Csak magyar történeti nevek alkalmazása miatt kerül tárgyalásunkba az *Andreas I.* című dráma.³⁾ Főszereplői: Álmos, András és Béla. András hosszú száműzésből tér vissza, melynek Álmos volt az oka, a ki most boszútól fél és ármánykodik; ravasz tervéhez Bélát akarja használni, hogy az vegye magára András alakját, és követelje a trónt. Béla azonban szereti testvérét, és így a koronához András jut, a ki időközben pásztor-ruhában megérkezett. Az előbb idézett *Boemundus restitutus* is rejtekhelyéről akar visszatérni; száműzésének két oka: Galeranus és Raymundus erre megretten és az uralkodó Balduinust akarják ellene felhasználni; Balduinus azonban szereti Boemundust, a ki szintén pásztor-ruhában közeledik, s mikor végre fölismerik, át akarja neki a trónt engedni. A főmotívumok rokonsága nyilvánvaló a két darabban. De tovább mehetünk: mind a két darabban van a száműzöttnek egy törhetetlen híve az udvarban; Andrást Obus, Boemundusé Jocelinus; mind a kettőben pásztorok elfogása okoz bonyodalmat; csakhogy itt Álmos gonoszsága nagyobb, míg amott Jocelinus naiv aggodalmaskodása húzza tovább a darabot. A motívumoknak ez a feltűnő hasonlósága is mutatja, hogy a darab-

¹⁾ Jesuitenfabeln. 1893. Freiburg, 307. l. A hazaszeretetre oktató tárgyakat felsorolja Ziegler *Protoplastus*ának ajánló levelében (Aug. Vind. 1545.).

²⁾ Bécsi Hofbibl. Msc. 13,298.

³⁾ Gyulafehérv. van a kézírata, a Nem. Múz.-ban az 1767. évi Nagyszombati előadás programja.

nak színhelye más nevekkal, de a szöveg minden megváltoztatása nélkül, bátran bármely ország lehetne.

Az I. Béláról szóló *Hungaria tertio Christiana*ban a főbb események mégis a hazai történet eseményei. Bonyodalmát Vatha pogány hívei okozzák, a kikkel Béla, mivel az ifjú Salamon áll Henrik csapatai élén szemben, nem mer szakítani, és követelésüket, hogy a pogány istenek tisztelőtét állítsák vissza, nem meri kereken visszautasítani. Ám ez a határozatlanság meg az ő keresztény hívei közül von néhánynt (pl. Leventét, Hunnust és Kinizsit) Salamon pártjára. A német császárral szemben Bélának is van külső segítsége, veje, Mesco. Vatha ellen Béla vezére az iskoladrámák rendes cselekedését játssza el: Lehelus és Theorgus útján bizalmatlaná teszi Toxis-szal szemben. Toxis áldozatául is esik az áskálódásnak, Vatha pogányait pedig Armusius vezér nyomja el, a mit egy a kétségben félremagyarázott égi jel megjósolt. Mint látjuk, a darab a jezsuitadrámák ismert machinatiójával domborította ki a történetet, melytől lényegesen el nem tér. A vége is sablonos: a szabadon bocsátott foglyokat a király kegyessége téríti meg.

Darabunk egyik bonyolítója a testvérharc: Salamon és Béla küzdelme a trónért. A jezsuita drámaírók ezt a motívumot nagy szeretettel választották drámáik tárgyául: *Senacherib* sorsa sok felolgozásból ismeretes; ¹⁾ Noel *Accianus*ban Pyrrhus saját bátyját öli meg; ²⁾ Kolczava *Ambitio Regnandi* című darabjában ³⁾ Scipio a két pün királyfiút a királyság odaigérésevel haragítja egymás ellen, és szerez így azok igazán tragikus párviadalában cirkuszi látványt seregeinek; Ruæus *Lysimachusa* ⁴⁾ is «Arsinoe noverca» áskálódásának esik áldozatul stb. A testvérharc szomorú vége különben is nagyon alkalmas volt mindig a testvérszeretet erkölcsi tanulságának levonására. Hazai történelmünknek testvérharczai: a Salamon, Imre, Kún László, stb. nevéhez fűződők, újabb költőinknek is nem egyszer szolgáltattak epikai vagy drámai tárgyat. A *Salamonról* szóló iskoladrámák közül hármat, köztük Friz latin dramationját, más helyt ismertettem és értékeltem; ⁵⁾ most csak egy darabról akarok szólni, mely akkor figyelmemet elkerülte, az 1760-ban Pécsen előadott *Salamon et Geysa* cz.-ről. A darab a székesegyház lángbaborulása köré fonódik, melyet oly gyönyörűen dolgozott fel Szász Károly *Salamonja* egyik énekében. A cselekvényt drámánkban két ismert iskolai dráma-motívum indítja meg: Géza parasztruhát ölt, Janus levelet költ Vid neve alatt. László hajlik e drámában a Benyák-darab ⁶⁾ Gézája felé, a mi nem is természetellenes, hisz László még gyerek és így meg tudjuk érteni, hogy mikor Atha hírül hozza, hogy Vid egy parasztot, a kiben persze László a bátyját sejtí, elfogott «Ladislaus dolorem inter et metum

¹⁾ V. ö. Jos. H. Carpani, *Tragediæ*. Aug. Vind. 1746. és Karol. Poree, *Tragediæ* editæ, Aug. Vind. 1746.

²⁾ Fr. Noel, *opusc. poet.* IV. Francof. 1717.

³⁾ Karl. Kolczava: *Exercitationes dram.* Pragæ, 1705, III. köt.

⁴⁾ Karl de la Rue, *Carminum* I. IV., *liber prim. dram.* Lutetia Paris. 1680.

⁵⁾ Alszeghy Zsolt: *Illei János élete és írói munkássága*. 1908. Az időközben kezemhez került piarista Salamon-dramáról I. e. füzet 154. l.

⁶⁾ Közölte: Prónai, *Piaristák színjátéka* Pesten. Bpest, 1908.

ignominiae, vitam ut sibi adimat, Janum orat». Az udvariak bizonygatják, hogy paraszt volt a gyújtogató, mire Salamon Gézával megbékül; de a Géza parasztruhájába öltözött atyafi útján Géza levelei Vid kezébe kerülnek, a ki most Salamont újra Géza ellen ingerelheti. Sikerül is ez, úgyhogy párviadalra állapítanak meg időt. A bonyodalmat a gyújtogató holttestének megtalálása és Janus vallomása osztja el. Mint ez a rövid kivonat is mutatja, a darabban a motivumok annyira ismert dráمامotivumok, hogy Illei és Friz darabja mellé nem állíthatjuk ezt értékre nézve.

Szent Lászlóról sok iskolai dráma előadását tudjuk; tudunkkal azonban csak két darab maradt reánk. Az egyik (*Set. Ladislaus episcopatus Varidiensis auctor*) a Vác-remete ¹⁾ és fő-monda vonásait, motivumait egyesíti. Magyar argumentuma a következő: «Noha Szent László király az országunkba pusztítani bejáró Kúnokat egynéhány ütközetben olly szörnyen megrontotta volna, hogy ennek nagyobb részt, Kopulkus nevű királyjokkal egyetemben, levagdaltván, a többit elevenen elfogná; mindazáltal, hogy a Magyaroknak a költsönt a Kúnok megadnák, ismét számtalan sokasággal, azaz: minden fegyverfogható gyűlevész gaszággal, Ákos király vezérlése alatt Magyar Országba bérohannak és azt, tűzzel vassal dúlják. Kikkel Szt. László olly szerencsésen megharczol, hogy Ákost saját kezével megölvén, annak táborát megfutamtatja, úzi, kergeti, csaknem egy lábíg elveszti. Melly jeles győzelem után tágítást vévén a súlyos dolgoktól, midőn kedvére vadászna, menyből szózatot vészen, hogy Boldog Asszonynak tiszteletire, a Keres mellett szentegyházat építsen. Azonnal hozzáfog az épülethez a Sz. Király, melyet elkészítvén, hogy Istennek háladóságát bőségesben mutatná, a templomot jeles Püspökséggel feltiszteli, annak darab környékét elmegeyzi, néppel megszállítja, Váradnak hivatja». A dráma bonyodalma egyik oldalon sem mutat eredeti leleményt: Ákos varázslói pl. a *Bebecus* drámából sem hiányzanak, a villám pedig Noel *Philotas*ában is figyelmeztető jel; az előbb érthetetlen győzelemjósjelel már tárgyalásunkban is előfordult; Ákos irigységből és sértett önértetből való mellőzése is használt bogoldó, sőt az arczkép kitételt is ismerjük, ha más hatással is, a glatzi *Maria causa nostrae laetitiae* darabból ²⁾ Az argumentumtól eltérőleg László a harc előtt fogadja meg, hogy templomot emel.

Érdekesebb ennél a Bayernél és Naményinál ismertetett darabnál a *Praemium fidei et amoris*, mely 1723-ban Sopronban került színre. Érdekesebb pedig azért, mivel a híres cserhalmi ütközetet dolgozza fel. Marsyla, a hősnő, a kit természetesen fiú (Franciscus Dietmayr) ábrázolt, visszautasítja kérőjének, Princeps Bodenusnak követését. Marsyla szépsége oly nagy, hogy Princeps Bodenus kész érte párviadalt vívni Nadorius neve alatt rejtőző fejedelemtársával, és így nem csodálhatjuk, hogy mint Gyöngyösi Wesselényie, Eszterházy is a leány híre alapján gyűlad az iránt szerelemre. László a csata után üldözi a leány rablót, de körülfogják; Eszterházy menti meg, a ki

¹⁾ Erről is adtak 1764-ben Székesfehérvárt egy drámát «*Vacius adolescens in eremum se abdens*» czímen.

²⁾ E. Beck: Schauspiele des Glatzer Jesuitenkolleges. Progr. 1793. V. ö. még u. o. 14. sz. alatt: *Regnum a Bogore Bulg. Rege contemptum*.

Marsylát ott a harcztéren megkéri. Jutalmul a király saját gyűrűjével jegyzi el őket. Ez a befejezés mutatja a darab egész czélnát: az Eszterháziak dicsőítését; érdekes példája egyszersmind annak, hogy a történeti anyagot hogy alakították a jezsuiták a maguk célja szerint.

A XVI. századnak egy érdekes jezsuitadramájáról, mely nálunk is többször színre került, szól Reinhardtstöttnernek egyik tanulmánya.¹⁾ Maga a darab, csillogó nyelvvel és szereplőinek nagy számával igen alkalmas volt ünnepélyes előadásokra, úgy hogy épenséggel nem csodálkozhatunk, hogy La Flèche-ben XIII. Lajos is végignézte.²⁾ Benünket most csak annyiban érdekel, a mennyiben Hungaria is megszólal benne. Címe: *Gottfried von Bouillon*. Az esemény tehát Kálmán király alatt történik, hisz tárgya nagyjában a török miatt kétségbeesett nemzetek öröme, mikor Bouilloni Gottfried a kereszteshadak élére áll. Annál érdekesebb, hogy Filia Sion és Hungaria közt ez a beszélgetés folyik:

Filia Sion: Hungaria, tene video participem iugi,
Dextrave tantum liberam? qui servitus
Te potuit irretire? *Huny.*: Dormiunt, soror,
Mersi æterno Christiani, Barbaris
Laxant habenas ultro: dum quærent sua,
Commune negligunt bonum...

Egy követ is azt adja hírül a II. act.-ban, hogy a török betört Magyarországra, Godofredus pedig hazánkba érve felsóhajt: «Hogy mily gyönyörű templomok voltak szerte az országban, mutatják a romok, melyek a magyarok áhítatának jeleiül megmaradtak». Remete Péter az eretnekséget vádolja a török reánkeresztésével, Hungaria is annak rója fel Győr városának bajait, és felkiált:

Ubi primum destitimus venerari virginem,
Gentis meæ patronam, spersit longius
Turca in dies. Quod si restitatur in locum
Antiquum dignitatis, illi post Deum
Adscipsero grata...

Szóval az író jelene van összeelegyítve a szereplők jelenével, a mit pedig a jezsuita dramaturgia sem enged meg; Magyarország pedig mint az eretnekség elreitentő példája szerepel.

III.

Imre és Endre viszályáról szól a Trencsénben 1761-ben színre került *Emericus et Andreas* című darab. Argumentuma röviden összefoglalja az eseményt, és ezeket fűzi hozzá: «prænotat poesis: Dragoverium ad preces Emerici. cuius maxime studiosus erat, iam sub principium eo Andree partes secutum fuisse, ut Ungaros sibi obse-

¹⁾ Forschungen z. Kultur u. Litteraturgesch. Bayerns. V. Bd. 1895. V. ö. még Gerő György, *Keresztény Hercules*, Kassa, 1786, mely Bonilloni Gottfried hadi dolgait adja magyarul.

²⁾ V. ö. Rochemonteix, III. 216.

quiosos, exterorum vero exercituum Duces sui ac Emerici amantes reddat, atque de his in Castra sub exploratoris specie redux Emericum certiore faciat». A darab intrikusa Százó. Imre maga békeszeretőnek, jó fejedelemnek van feltüntetve. Mikor álom jósolja meg neki a vereséget, kész lemondani a koronáról, s akkor is, a mikor híveinek álnokságát látja, remeteségbe akar vonulni, mint a norvég *Henrik király* Noel darabjában, vagy a bulgár *Trebellius* az aacheni darabban.¹⁾ Átöltözés és félreértés bőségesen fordul elő a darabban, annyira zavaros, hogy a történetnek egyszerű történetét alig tudjuk a zavaros cselekvényben megtalálni. A szereplők közt nincs senki, a ki akár a történethez híven jellemzett voltával, akár egyébként érdekes jellemével figyelmet érdemelne, az események sűrű egymásutánja is annyira zavaros, hogy a történetnek magyar voltát csak a szereplők hosszú sorában magyar nevei teszik, egyéb semmi. Nem így az *Emericus* című darabban, melynek már szereplői is megfelelnek a történeti személyeknek, kiknek a nevét hordják, s cselekvénye is sokkal egyszerűbb, mintsem hogy a történet elbeszélésére ne illenék. Van a darabban egy vonzó jellem: Irtoeus, a ki Imrének is, Endrének is híve, jóakarója, tehát a Salamon monda Ernyeije. Az átöltözések ebből sem hiányzanak: Kutassius így jut András táborába, maga Imre is páztorruhában jár követői tudósítása után. Irtoeus baja is érthető: Kutassiusnak levelet küldött, hogy ezáltal Imrét megnyugtassa -- és most Endre fővezére, s hallja, hogy a vadászt elfogták, látszólagos árulásának egyetlen tanuját. A vadász Endre elé kerül, majd Demetriusnak adják át, a ki abban apját ismeri fel és így Imre mellé áll. A kúnok is Imre érdekében támadnak, s így a király, a ki előbb még menekült, örömmel látja, hogy nem volt igaz gyanakodása, s örömeiben Andrásnak is megbocsát. Ezek a motívumok is rendesek a jezsuita darabokban, sőt néhány mind a kettőben megvan, de azért az *Emericus* világosabb szerkezeténél fogva is elsőseget érdemel a másik fölött.

II. Endre uralkodását állítja elénk a *Palladium Sacrum*. A darabban sok az allegoricus személy, akárcsak a *Certamen belli et pacis* címűben,²⁾ de nemzeti, sőt egyenesen hazafias voltát érdekesen jellemzi maga a cím is, mely így hangzik: «P. S., quod super Andreae II. Regis aeternitati consecrata, a successoribus Regibus sancte servata, multo denique Heroum sanguine defensa, Historico et Tragicomice Palaestrae in Theatro representatum venerata est Rosnaviensis seminarii Praenobilis Inventus, ostensura, Hungarica nunquam contra Palladium, sed pro insonuisse arma.» Darabunk a Rákóczi-szabadságharcznak érdekes terméke, tehát gyökeres ellenkezője az előbb idézett bécsi darabnak, mely Lipót király dicsőítésére készült, s melyben *Miles* így kiált a vele tartani nem akaró *Hungarusra*: «Sede ergo, et sine perfidia tumultu iam tandem quiesce!» A *P. S.*-ban Endre története fűződik össze egy allegoricus történettel, melyben Aeolus szelei Vesta szűzcit elkergetik, ki akarják oltani a tüzet, s

¹⁾ V. ö. Bahlmann: Aachener Jesuiten-dramen des XVII. Jahrhunderts. (Zeitschrift d. Aachener Gesch. vereins. 1891.)

²⁾ Wien, Hofbibliothek, Msc. 13,273. Említhető még az Archiv d. Gesellsch. f. siebenb. Landesg. V. B. 1861. ismertette *Nuptiae Aetatis Aureae cum Genio Transsylvaniae* is.

változó szerencsével harcolnak a genius vezetése alatt álló hat planéta ellen, míg végre «Penates Laesque» harcba szállanak. De a Pseudolares árulást szönek; csakhogy elfogják őket és Antistes Unanimitas helyreállítja a régi békét, mely alatt az ősök oltára még nagyobb fényvel épül fel; a habozókat és kislelkűeket pedig «Fortitudo Corvorum rediviva» (egy szereplő!) korholja. Ezt előzi meg két actusban az aranybulla szerzése (közben Bánk bán is feloldják a királynő meggyilkolásának vádjá alól), híven a történet előadásához; a harmadik actusban András lúsz utódját látjuk, kik a szabadság oltáránál könyörögnek és a bulla szavait megismétlik.

Érdeemes darabunkat összehasonlítani akár a *Certamen*-nel, akár a *Triumphus idololatriae*vel,¹⁾ mely India sorsát allegorizálja; nemcsak allegóriájának világos volta, hanem mindenkifölött a darab minden sorából kitérő igaz hazafiassága emeli azok fölé.

Endre korában játszik a *Trophaeum Martis Ungarici* című dráma is. Mshelyt megemlítettem már, hogy ez a dráma az újabb időben többször szóba került *Bebek-drámával* sok tekintetben megegyezik,²⁾ sőt az egyezésből arra is következtettem, hogy eredetileg idegen tárgyú darabnak adaptálása mind a kettő. Mindjárt első tekintetre szembetűnik, hogy a *Bebek-dráma* argumentumához a legnagyobb erőszakkal sem lehetne hozzákapcsolni a darab cselekvényét, hogy az argumentumban semmi sincs, a mi a történet illetén bonyolítására bármilyen alapot is szolgáltatna. Ugyanígy áll a dolog a *Trophaeum* cíművel is; tárgyát szerzőnk így foglalta össze: «Eszterházy Imrét Endre király, mikor jeruzsálemi hadjáratára indult, magával vitte, és Damiaata város meghódoltatását tűzte ki neki, a minek ez meg is felelt, és visszatért a várost meghódítva». Annak, hogy a magyarok közül egy vezér sértett önértetből az ellenséghez pártol, mivel általános motívum, használatát még értenők; ámde mind a két darabban ugyanaz az ok, és ugyanaz a scena adja azt elő; a 2. sc. is megegyezik, sőt a 3. is (a mint a programmból következtetjük), bár amott Szécsius és Gilétus szövetkezik az ellenséggel, itt pedig Birgerus szó árulást Keménynyel és Bebekkel szövetkezve. A *Bebek-drámára* emlékeztet még darabunk vége is: Birgerus, félvén attól, hogy meg tudják árulását a Lopingus kémmél talált levelekből, társaival, Keménynyel és Bebekkel futásban keres menedéket; amott meg Postrokovius jut a királyhoz, és ettől ijed meg Szécsius és Gilétus, úgy hogy futásnak indulnak. A várban is hasonló az állapot, és a végén mind a két darabban saját katonái is elhagyják a vár parancsnokát. Ezek az egyezések kétségtelenné teszik, hogy a két dráma között rokonság van. De a levélcel közt már látszik a különbség is: az elfogott Lopingus levele ép a vár erős oldalát mondja gyengének, a paraszttól (a *Bebek-drámában*) elvett levél pedig szintén épen a hű vezéreket keveri az árulás vádjába; csakhogy amott maga Lopingus világosítja fel Eszterházyt, emitt pedig a szökevény Postrokovius útján derül ki az igazság. Annyi bonyodalom sincs az Eszterházy-drámában, mint a másikban, és így nem lehetetlen az sem, hogy ez nem egyéb, mint a *Bebek-*

¹⁾ Wien, Hofbibliothek. Msc. 13,298.

²⁾ EPhK. 1910. 235.

drámának Eszterházy dicsőítésére való átalakítása. Hogy a czél Eszterházy dicsőítése az a darab utolsó sc.-jából tűnik ki «in qua Estoras dum iam victor triumpharet, inopino teli vulnere saucius procumbit, atque generosa nece Christianæ Reipublicæ perenne statuit trophæum», — mint a programm mondja. Am, ha meg is dől ezzel a *Bebek-dráma* idegenből adaptált voltának egyik érve, megmarad a másik, az argumentum és cselekvény összeegyeztetésének lehetetlensége.

Másként áll a dolog ismét a *Carolus I.* című darabbal, mely teljesen a történet elbeszélését követi, csak itt-ott fűszerezi azt a csodás motivumokkal. Tárnya a III. András halála után beállott viszálkodás nápolyi Károly trónrakerültéig. Annyira hív az előadás, hogy csak két érdekesebb motivumát tartjuk szükségesnek kiemelni; az egyiket azért, mivel a *Zrinyiász* III. énekének török jósjeletére emlékeztet, t. i. «midőn Károly a hadaknak szerencsés kimeneteléért ajándékot bémutatna, egy saskeselyő egy vérbe kevert galambot a körmei között tartván, általröpül». A másikhoz Causinus *Nabuchodonosor*-jában látunk hasonlót.¹⁾ Az erdélyi vajdát átokkal akarja a pápa Károly királyságának elismerésére kényszeríteni; «dűlfül a Vajda és a fenyegetéssel nem gondolván, a fejére teszi a koronát, de mindgyárt dühösködni kezdé és mind addig meg nem szünt, valameddig a korona ki nem esett a fejébül». Megemlíttendő még Ottó nejének, Joannának sorsa is: hogy férjét megmentse, férjéhez lemegy a tömlöczbe, ott vele ruhát cserél, hogy az így megszabaduljon. Csakhogy Ottó egyik áruló vezérével találkozik, a ki most úgy akar a vajda kegyébe jutni, hogy az árulásról mit sem sejtő Ottót ahhoz vezet. Hasonló ruhacsere útján jut férje börtönébe Natalia Cellotius *Adrianus martyr*²⁾ című drámájában, de mint Joanna, ő is hiába; egy ismeretlen szerzőnek *Marcellus*-ában³⁾ is «filii Alphonsum parentem in carcere invisuri Matrem veste paterna inductam deprehendunt», tehát Sanctia teljesen azonos szerepet játszik. *Carolus* drámánk ep logusa is hazafias: hosszú életet és szerencsés birodalmat kíván Magyarországnak.

Zsigmond uralkodása idejéből vette tárgyát a «*Fides in Regem et Patriam*, seu Georgius de Estoras ad Nicopolim gloriosa morte sublati», mely Nagyszombatban, 1727-ben került színre. Mint a czím mutatja, darabunk szintén az Eszterházyakat dicsőíti; azzal is kezdődik a dráma, hogy Zsigmond két város elfoglalása után Eszterházy Györgyöt vezérséggel és arany gyűrűvel ajándékozta meg, viszont ez fiát, mikor tovább vonulván búcsúzik tőle és az arany gyűrűt reá bizza, a király mellett kitarására buzdítja. Az intrikus szerepét Remundus tölti be, a ki Eszterházy gyűrűjét akarja megszerezni és török ruhában megtámadja a vadászó Eszterházy fiút, kifosztja és egy fához köti, de maga is egy török csapat fogságába jut, a hol felajánlja szolgálatát. A kis Miklós egy Suranus nevű paraszt kezébe kerül, az apját pedig Remundus családja kelepczébe, de annak vitézsége nemcsak hogy meghiúsítja cselét, de sőt őt magát is fogolyként viszi Zsigmond elé. A foglyot Lehel holttestté maszkirozva menti meg, mint egy ismeret-

1) Nic. Causinus: *Tragœdiæ sacræ*. Parisiis, 1620.

2) *Selectæ* PP.S.J. *Tragœdiæ*. Antverpiæ, 1634. II. k.

3) Wien, Hofbiblioth. Msc. 13,313.

len szerzőjű *Dionisios*-dráma ¹⁾ hőse, s a hogy a mi drámánk IV. actusánakkét tribunusa akar megmenekülni a harc után, melyben a török győzött. Tribunusaink Eszterházy holttetemére akadnak, azt az arra kőszáló parasztfiú, Eszterházy Miklós segélyével viszik a király elé, a hol a fiú mindaddig titkolja kilétét, míg csak föl nem ismerik. A darabnak legnehezebb jelenete az, melyben a parasztfiú képében Miklós apja holttestéhez jut; ennek a jelenetnek a megalkotása a költő erejének legerősebb próbája. hisz a többi motivumban, különösen Remundus történetében ismert vonásokat alkalmazhatott; ezt a jelenetet ép azért ideiktatjuk:

Quid video, superi? eheu! perempti istic iacet
 Funus parentis! nosco Genitorem meum.
 Amate Genitor, ultimum vitæ diem
 Concedat utinam hæc hora nobis, funere
 Tecum pari ut natus cadat. Vivere grave est
 Amplius, ubi vita periit vitæ meæ.
 Numina iuvate, solvite clientem iugo,
 Quo servitus morte gravior vinctum premit:
 Corpore solutum, fata coniugunt Patri...

Mil. Parvule, doloris causa, quæ torquet fibras?

Nic. Sinistra fortuna Ducis animum vulnerat...

A fájdalomnak ez a jelenete megvan a braunsbergi királyi Hosianum-lyceum ²⁾ egyik kéziratok darabjában is, az *Amor victor et victima* címűben; ott az apát állítják holt fia elé, de a fájdalom elnyomott kiáltása ott — azt hiszem — nincs oly finoman tolmácsolva, mint Eszterházy Miklós jajszavában. Érdekes és jellemző jelenet a csatának az a pillanata is, melyben a hős Eszterházy az árulókra ront; ő maga győz a párviadalban, de győzelem kiáltására «Esztora, victi sumus!...» a válasz. Egyáltalában, az összes itt ismertetett magyar tárgyú darabok közt a jellemzés ebben a legszerencsésebb és legigazabb. Látszik, hogy — ha nem is leleményes, hanem általános motívumokra építő, de — igazi költőnek alkotása. Kár, hogy nyomtatványunk a szerző nevét nem árulja el.

Az évkönyveinkben említett sok Hunyadi-dráma közül csak egyről szólunk, melyet 1759-ben adtak elő Sopronban *Joannes Corvinus et Simon Keményius* címen. Darabunk Kemény hősies feláldozását állítja elének. Kemény Simon már a cselekvény elején magára vonja figyelmünket, bár még nem tudjuk, hogy bátorságának vagy a vezérhez való ragaszkodásának tulajdonítsuk elhatározását, melylyel Hunyadinak tervét helyesli, hogy az ismeretlen helyeken bolyongó törökre törjenek. Külömben is vezéri tisztet tölt be és az ellenség állásának kikutatását épen reá bízzák. Vakmerőséggé fajuló bátorsága már ekkor a törökök foglyává teszi, a vezér és nemzet ügyének szerete pedig arra bírja, hogy a fogságban Hunyadinak vallja magát ugyanazzal az önfeláldozással, melylyel Theobaldus *Boemundus restitutus* szerepét viszi. Látszólagos árulása is ismert motívum a megszabadulásra, viszont a szerepcsere folytatása az előbbi alapján érthetővé

¹⁾ L. Dr. Georg Dühr, 24 Jesuitendramen der litauischen Ordensprovinz. (Altpreussische Monatschr. 1901.)

²⁾ Georg Dühr, i. m.

valik. A motivumok ily következetességét egyik Kemény Simonról szóló drámánkban sem találjuk meg; nem még Kisfaludynál és Bolyainál sem. Azonban ezzel nem akarjuk azok fölé helyezni, hisz Kemény alakjának következetesen és nagy figyelemmel megrajzolt voltán kívül jellemzést (a szó szűkebb értelmében) alig találunk benne. Érdekes azonban Hunyadinak egy vonása: szeretete alattvalói iránt, a mi itt akkor tűnik ki, mikor Kemény kezes-fia veszélyben forog. Viszont a Hunyadi fogságáról elterjedt álhír és annak következményei az iskola-drámák szokásos bonyolításai.

Kolczavának *Vindex livor sui ultor, seu Ulicus de Cil'i* című darabja¹⁾ is sokszor került színre nálunk. A darabbal már azért is foglalkozunk kell, mert szerzőjét a legkiválóbb iskoladrámaírók egyikének tartják és darabjait nem egyhelyt mintáknak tekintették. Ámde ez a darabja van talán a legtöbb reflexióval telve: László az uralkodás alapjáról elmélkedik és azt a bölcsességben találja meg; azon gondolkodik tehát, hogy ki a bölcs uralkodó; Cillei és Robertus viszont azon vitakoznak, hogy a néppel egyvetértő vagy pedig a néppel ellenkező uralkodás a jobb; Remundus pedig a barátságról folytat discursust; Morillus az urához való köteles hűségről elmélkedik, stb. Az első két actus udvari celszövényekkel van tele; Remundus Cillei barátságát visszاسzerzi; bizalmát is annyira megnyeri, hogy (a III. act. elején) az a Corvinok ellen szőtt cselét is bevallja neki. Ám Remundus régi lekötelezettje azoknak, tehát a tervet tudatja velük; viszont az a levél is a Corvin fiúk kezébe kerül, melyet Nerinusnak írt Cillei róluik. Természetes, hogy erre ők akarják a thrákok ellen induló sereg vezérévé tett Cilleit láb alól eltenni. Társuk is van: Remundus. A bajt azonban maga Ulrik idézi fejére; mikor a «Chorea Ungarica» magasztalja Hunyadit, ő becsméri azt. Apja védelmére megfelel neki László, mikor pedig Cillei kardot ránt és Lászlót megsebzí, a kiáltásra beözönlő katonák a «plurimæ fraudis faber»-t megölik. Kolczava bonyolítása — mint látjuk — az udvari cselvetés és a chorea hungarica. László alakja mindenesetre nemesebb így: a király emberét nem akarja bántani, de az apai becsület szeretete legyőz benne minden alattvalói érzést. Érdekes jelenet darabunkban V. László monológja a II. act. XVIII. sc.-ban Ausztria és Magyarország sorsáról és a Hunyadi-fiúk beszélgetése a II. act.-ban, mely nagyapjukhoz teljesen méltó. Érdekes, hogy ez az idegen nemzetiségű Kolczava egy erkölcsi célzatú darabban milyen híven jellemzi azt a néhány magyar alakot, a kit felléptet. Leleménye neki sincs; a bonyolításában nincs semmi új, de jellemzése érdemessé teszi arra a becsülésre, a melylyel nevét emlegetik.

A török harczoknak két hősről óhajtunk még szólni: két drámáról, mely e harczokból veszi tárgyát. Friz *Zrinus ad Sigethum* című darabja²⁾ eléggé ismeretes; nemcsak latin szövege nagyon elterjedt, de fordítása is megvan Baróti Szabó költeményei között, a gyulafehérvári latin magyar drámakéziratban és Beöthy Zsolt értékes gyűjteményében.³⁾ A darabról magáról ~~is~~ is akarunk szólni, csak egy jele-

¹⁾ Exercitationes dramaticæ. Pragæ, 1703. I. kötet.

²⁾ V. ö. Karenovics értekezését: Zrinyi a magyar irodalomban 1907.

³⁾ Használatáért itt is hálás köszönetet mondok.

netére, a 2. sc.-ra hívjuk fel a figyelmet, Zrinyi fiának a nemes, lelkes alakjára. Lehetetlen tagadnunk, hogy az ifjúság, mikor ily nemes *ifjú* ajkáról hallotta a hazaszeretet benső szavait, hazaszeretetet tanult és lelkesedést merített szavaiból. De az az érdekes, hogy ezt a hazaszeretetet is egy idegen, spanyol származású jezsuita tudta a leghatásosabb formában a gyermekekbe önteni.

Mint a *Tatárok Magyarországon* című darabja Kisfaludynak, a *Thomas Nádasdius* című jezsuitadráma is egy nagy-lelkű vezér cselekedetével igazolja a bátorság és hazaszeretet érdemét. Nádasdi Tamás a saját serege árulásának esik áldozatául; szorongatott katonái, élükön a gonosz tribunusokkal, szabad elmenetel ígérete mellett átadják a várat; árulásuk a vitéz vezérrel szemben oly rút, hogy Péter már-már enged lelkiismerete szavának és szabadon akarja bocsátani az őrzésre reá bízott Nádasdit. A barbárok elfoglalják a várat, de az árulókat szabadon bocsátják. Péterben felébred a kötelesség szunnyadó szava: szót emel a vezérnél Nádasdi érdekében. Ibraim látni akarja a nagy hőst és megütközve hallja Pétertől az aljas árulást. A barbárban is él a becsületérzés. Ily gonosz bűnben részt nem akar: Pétert veti börtönbe, a többi árulót halállal bünteti, Nádasdit pedig szabadon bocsátja és kijelenti, hogy irigylí Ferdinand királytól ezt a nagy hőst. Érezhető ugyan darabunkban az erkölcsi célzat is: az árulás rútságának bebizonyítása, de, mint a dráma végén a Buda és Ungaria közt lefolyó «cantus amœbæus» is kimondja, az itt hirdetett erkölcs a hazaszeretet.

Helyesen hangsúlyozzák tehát, hogy a «nemzetietlen kor irodalmának» latin termékeiből sem hiányzik mindig a nemzeti, a hazafias; a magyar tárgyú latin jezsuitadramákból sem. És ha tanulmányunk végére jutván, elismerjük, hogy a magyar tárgy is szolgálhatott általában véve erkölcsös, mondjuk, vallásos célzat kidomborítására (a hogy azt az egyes daraboknál nem is tagadtuk), viszont arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy ezek a darabok a történet nemzeti voltánál fogva is mindig egyszersmind nemzetiiek is voltak: fenntartották a tanulóknak és a nézőknek a rögös múltú, de dicsőséges nemzethez való tartozás érzését.

Sokan mutattak már külföldön arra, hogy az iskoladramáknak a drámai anyagok megőrzése, gazdagítása és kiválogatása terén is méltánylandó érdemük van. W. Harring¹⁾ tanulmányának néhány lapja egész sorát állítja össze a később is, nevesebb íróknál is feldolgozott jezsuitadramatárgyaknak. Rövid kis tanulmányunk talán a nemzeti történet szolgáltatott tárgyak feldolgozásának módjára vetvén világot, nemzeti irodalmunk történetének szorosabban meghatározott köréhez is szolgáltatott némi szerény adalékot.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

¹⁾ Andreas Gryphius und das Drama der Jesuiten. Halle, 1907. Mintaszerű dolgozat elég jó repertoriummal.

HELTAI GÁSPÁR DIALOGUSA A RÉSZEGSÉGRŐL ÉS TOBZÓDÁSRÓL.¹⁾

1550-nek közepe táján kapott Heltai Gáspár nyomdát a kezébe, melyet egészen ő maga vezetett és irányított — ha nem is volt egyedül az övé. Gyorsan, egymásután ad ki most olyan könyveket, melyek az új hitnek, a szigorúan lutheri felfogásnak meggyökeresítését szolgálják. Nem agitációs könyveket. A hogy egész Magyarországon, az erdélyi magyarság között is a protestantizmust nem könyvek terjesztették el, nem agendák és káték, nem az iskolakönyvek, nem is a bibliafordítások végezték a térítés munkáját. A prédikációk, melyeket az új hitű pap a templomban, a különböző istentiszteleti és ájtatos cselekedetkor elmond, a nyilvános vitatkozások, piaczi, vásári beszélgetések, személyes propaganda, az országos, a megyei, városi vagy a falusi társadalom vezető embereinek állásfoglalása és példája, mozgalmak, melyek a katolikus egyház fölösleges és terhes hatalma ellen szerveződtek, közbírák, törvények, rendeletek, tanácsi határozatok, bírói döntések, melyek a régi egyház erejét és tekintélyét támadták — ezek voltak az új hit elterjesztésének, a térítésnek eszközei, persze, nem az okai. Magyarországon az egyházi, a vallásos könyveknek a reformáció kezdetén nem a népnek, a nagy tömegeknek megtérítése volt közvetlen feladatuk. Részben reformátoroknak teremtésére és nevelésére kellett, habár ezt a munkát — meg, a mennyiben ahhoz könyv kellett, a nagy uraknak, főhivatalnokoknak és a gazdag polgároknak a meggyőzését — sokkal inkább a külföldi reformátoroknak latin és német könyvei végezték el. Másrészt pedig a reformátoroknak, az új hit szolgáinak használatára, segédeszközeiül kellett az első könyvek és, a mi a legfőbb, általában a már megtérítettek hitének meggyökeresítésére, feltámadott tudásvágyuk kielégítésére, az új hitelveknek minden irányban való alkalmazására.

Ilyenek az első esztendőkből a kolozsvári nyomda könyvei is. Kolozsvárnak s az egész erdélyi magyarságnak reformációja 1550-ben ott tartott, hogy nemcsak már elbirt, nemcsak hogy már be tudott fogadni könyveket, de továbbhaladásához, megerősödéséhez okvetetlenül szüksége volt rájuk.

Az erdélyi magyar protestáns egyházaknak Heltai volt a vezető reformátora, a míg egészen lutheránusok voltak, a míg a kálvinizmus a szűkebb Erdélyen belül is nagy erőre nem kapott, az augsburgi vallásbéke után, 1556-ban: az önálló erdélyi fejedelemség megalakulásáig s az erdélyi secularisatióig. Könyvkiadásaival azonban Heltai nemcsak a kolozsvári protestánsoknak szolgál. Hiszen Kolozsvárott többen vannak szászok, mint magyarok. Kolozsvárnak magának inkább német könyvek kellenének, holott a kolozsvári nyomdának legtöbb könyve már az első négy esztendőben magyar. Csak eleinte ad ki Heltai egy-két német munkát is, később már egyet sem. Azért van ez, mert a szá-

¹⁾ Részlet egy nagyobb dolgozattól, mely ugyanezzel a címmel fog megjelenni s már sajtó alatt van. Az itten közölt (nagyobbára csak) ismertető részeket ott hosszabb művelődéstörténeti fejtegetések vezetik be.

szokat lefoglalta már magának a Németországból behozott munkákon kívül a brassói nyomda, a szászok számára Heltainak könyvekkel nincsen semmi tennivalója. Ez a körülmény, a mely különben is egyik legfőbb oka annak, hogy a szász születésű Heltai, a kolozsvári szászoknak papja, magyar íróvá lett, ez vitte, terelte Heltait arra, hogy a kolozsvári és a Kolozsváron kívül levő erdélyi protestáns magyarságnak szolgálatjára fordítsa nyomdáját.

Kolozsvárott működvén, mely ekkor az erdélyi magyarságnak politikailag, katonai szempontból és gazdasági jelentőségénél fogva legfőbb városa volt, az universitasbeli szászoknak reformációjában és Wittenbergben szerzett tapasztalatokkal és tekintéllyel, Honter mellett,¹⁾ a külföldi egyetemen szerzett nagy tudással, arravaló tehetségekkel és erős jó akarattal és most mindehhez nyomdával a kezében — Heltai Gáspár látta el egy ideig az erdélyi protestáns magyar egyházak számára mindazokat a feladatokat, melyeket könyvekkel kellett és lehetett elvégezni.

Igy ő volt az erdélyi protestáns magyar egyházak vezére addig, a míg igazán vezére: központra s egyéni vezetésre nem volt még szükség — csak jótanácsra, segítőeszközökre: a mikor a protestáns hit elhatolt már majd mindenhová, a hová valaha is eljutott, a miután a lutheránus egyházi élet kifejtésére, az egyházi szervezet kiépítésére került a sor. 1553-nak második felében elveszti hat évre a nyomdát s a mikor 1559-ben megint kezébe keríti, ekkor már a kálvinizmus volt felül, a melyhez nem tudott mindjárt alkalmazkodni és csatlakozni Heltai, a ki a lutheri hitért Erdélyben a magyarok közt legtöbbet tett, a kit sok emlék, sok együtt végzett munka, sok onnan kapott kitüntetés,²⁾ faji s talán családi vonatkozások

¹⁾ Egy híres szebeni patricius-családnak, az Oltardus familiának albumába a család őse, Scherer (Rasoris) András szabómester, 1543-ban följegyezte, hogy «eodem anno Gasparus Heltanus Wittebergam adivit svadente M. Johanne Hontero, epistolas M. Martino Luthero et Philippo Melanchthonis allaturus». (Az Album Oltardiamumot gróf Kemény József adta ki ebben a gyűjteményben: Deutsche Fundgruben. Hrsg. von E. v. Trauschenfels. Brassó 1860. Az idézett hely 13. l.)

²⁾ A szebeni polgármesteri számadásokban fordul elő ez a két tétel 1545-ben: Item 19. Augusti misso Petro Lugossy ad nuptias domini parochi Colossvariensis expensæ flor. 1. den. 0. — Cum eodem pro munere tapetam unam cum stragulo uno pro flor. 7. den. 0. (L. H. Herbert: Die Reformation in Hermannstadt . . . Szeben 1883. 27. l.) — 1546. október 26-án a szebeni tanács egy követet, János deákot, elküld Kolozsvárra Heltaihoz, hogy vele a vallás és egyház dolgairól tanácskozzék. (l. Herbertnél 22—26. l. — v. ö. Wolf J.: J. Honterus . . . Brassó 1894. 60. 61. 169. 170. lk. — Höchsmann: Honter . . . Wien 1896. 106—111. lk.) — 1548 végén Besztercze meghívja Heltait plébánosának. (l. Wittstock: Beitr. z. Ref. gesch. d. Nösnergaues. Wien 1858. 36. l. és Jakab: Okl. tár. Kol. tört.-éhez II. Bpest 1888. 11—13. lk., továbbá az idézett Deutsche Fundgruben-ben: 17. l.) — A szebeni polgármesteri számadáskönyv szerint: 1549. 9. Augusti. Cum d. Chrystofo Lyst misso uno Tapete domino Casparo parrocho Colosvariens. propter Serviciã sua, que prestat Ecclesijs Saxonum, Empto pro. . . ff. 12. d. 0. (l. K. Fabritius: Urkundenbuch zur Gesch. d. Kisdor Kapitels vor d. Ref. . . Szeben 1875. 231—2. lk. — Herbertnél: 27. l.) — Ez adatokat, a besztercei meghívás dolgát nem számítva, a magyar írók még nem vették észre, nem használták fel.

is,¹⁾ a kit annyi kötelék fűzött az universitasbéli szászokhoz. Heltainak a kálvinizmus diadalra juttatásában nincsen szerepe. Immár szükség volt ugyan vezérekre is, de ezek nem a tétovázók és huzódózók közül kerülnek ki, akkor sem, még ha könyvnyomdájuk is van. Heltai Gáspár tehát csak addig látta el a szükséges segítő könyvekkel az erdélyi magyar protestáns egyházakat, a míg egy időre el nem veszíti a nyomdát: 1550-től 1553 ig volt az erdélyi magyar protestáns egyházak reformátor-mindenese.

Könyveivel hatott bizonyosan Erdélyen kívül is és az Erdélyhez kapcsolt magyarországi részekben, de ezeken a területeken inkább az első magyar reformátoroknak külföldön nyomtatott könyvei működnek és hatnak. Elsősorban tehát az erdélyi magyar egyházakat látta el Heltai ezalatt a pár év alatt minden olyan segítő könyvvel, könyvben adható jótanáccsal, útmutatással, példával, tanítással, a melyre az új, de már rendes kerékvágásba került vagy készülő egyházi és vallásos életnek legelső sorban van szüksége.

Mindazok a könyvek, melyek ez idő alatt a kolozsvári nyomdából kikerültek, a már befogadott új hit megszilárdításának szerszámai — a hívőknek, a még egészen ki nem épült, épen szervezkedő, rendezkedő új egyházaknak első szükségleteit elégítik ki. Papoknak, tanítóknak szóló könyvek, nékik tanításul, a hitnek, a szertartásoknak egységéért: Bucer és Brenz urvacsorai hitvallása, az agenda. Gyermekeknek való könyvek — de inkább tanítóknak és szülőknak a kezébe: kis káté, nagyobb káté, ábécés káté. A hívőknek áhíthatára, hitüknek megedzésére írott könyvek: egy lectionarium, Vizaknai Gergelynek theologiai olvasókönyve. Azután az a könyv, a mely nélkül protestáns hitélet nincsen — az anyanyelven szóló biblia: Mózes öt könyve, a próféták, Salamon könyvei és Jézus Sirach.

Ime, a biblián kívül mind olyan könyv, mely csak a hit tételeinek megfogalmazásával, megrögzítésével és kifejtésével foglalkozik, a szertartások értelmét s erkölcsi tanulságait fejtegeti. Csupa iskola-könyv s olyan épületes vallásos olvasmány, melyeknek az életre való tanulságait maga az olvasó s a tanuló kell, hogy levonja. Ám van Heltainak ez időből olyan könyve is, a mely az eleven életbe vág, beleszól a mindennapi kenyérért küzködő élet közönséges és megszokott dolgaiba, megbeszél, megvilágít társadalmi viszonyokat is, a vallás elvont, tételes, általános erkölccstanát alkalmazza, egyenes, közvetlen beszéddel ráfordítja az egyéni és társadalmi életnek megítélésére, javallására vagy kárhoztatására. Vallásos könyvnek kell lenni az ilyennek is, mert a tizenhatodik században az egyéni és társadalmi életnek még minden főbb mozzanata összefonódik egyházi intézményekkel, köröszkül-kasul van szöve vallási képzetekkel, s ezért a társadalmi állapotokat sem lehetett, csak a vallás nyelvén, a hit logikájával megközelíteni és megérteni — vagy megtámadni s felforgatni.

Már az 1551-ben németül s 1553-ban magyarul megjelent Vigasztaló Könyvecske a hit tételeit közelebb hozza az élet valóságos

¹⁾ Valószínű, hogy Heltai felesége Szebenből való volt, mert máskülömben aligha küldött volna a szebeni tanács a lakodalomára ajándékot.

helyzeteihez. A protestáns hittan fő elemeit, nagyjából a káté tartalmát adja elő, de nem a káté módszerével s formájában, hanem a kétségbeesett hívő ember vigasztalására, az ördög sok gonosz vetélkedésének visszaverésére, a mindennapos munkában adódó gondok elűzésére.

1552 elején pedig egy olyan könyvet adott ki Heltai, a mely egészen közvetlenül függ össze a reformáció korának társadalmi állapotaival, anyagi helyzetével és az akkori életmóddal; ezeket az állapotokat élénk rajzolva, határozottan ítélt is felettük és átalakításukért hadakozik. Mégis vallásos könyv ez és a reformáció céljait szolgáló, feladatait betöltő. Iránya szorosan összefügg azokkal az okokkal és erőkkel, melyek a reformációt szükségessé tették, tartalma, ha nem is igen rögzítették bele konfessziókba és symbolikus könyvekbe, mégis a XVI. században a protestantizmusnak nem kevésbé lényeges és rá jellemző tartalma volt, mint a milyen az új dogmatika s az új isteniszteleti meg egyházi rend.

Ez a könyv Heltainak a részegségről és tobzódásról kiadott munkája. Címclapja: A RESZEG- | SEGNEK ES TOBZO- | dáfnac vevedelmes | vóltáról valo | Dialogus. HELTAJ GASPÁR | Colofvari plebanos al- | tal berzetet. | COLOSVARBA | 1552. | ¹⁾ — Kolofonja: COLOSVARBA NYOM. tatot, Helthai Gaspar, es | György Hoffgreff | altal. 1552. | ebtendőbe.

Kendi Antalnak «az Uristennek igéjének tiszta szeretőjének», ez «igaz nemes férfinak» ajánlja Heltai a könyvet. Hosszú s nem ide tartozó dolog volna alaposan megmagyarázni, mi a jelentősége ennek az ajánlásnak. Heltai ez időbeli politikai állásfoglalásával függ ez össze. A protestáns hit országos elismertetése s boldogulása ekkor az önálló Erdély megalakulásától s a katolikus Habsburg uralom alól való felszabadulástól függött. Ez, meg a Martinuzzival szemben volt ellentéte, határozta meg Heltai politikáját. Heltai is, mint a hogy Kolozsvár városa s az erdélyi protestánsok valamennyien, a Habsburg-ellenes törekvéseknek volt a híve, támogatója s valószínűleg az agitátora is. Mutatja ezt az, hogy az Izabella visszahívására szervezkedő nemzeti pártnak vezető embereivel összeköttetésben volt. *Csáki Mihály* adta 1551-ben bibliafordításának költségeit. Vigasztaló könyvecskéjét 1553 augusztusában Báthory Annának ajánlja, a ki *Báthory György*-nek ²⁾ a felesége. Nagy kátéját *Szentgyörgyi Péter* deáknak, a nagybányai kamara prefektusának ajánlja, a ki nagy áldozatokkal, pénzzel, fegyverrel, sereggel segítette az ellenzékét.³⁾ Ilyen Heltainak a Kendi

¹⁾ A gyulafehérvári Batthyányi könyvtár egészen ép és teljes példányát használtam. — A címlapon az 1. 3. 5. 6. 9. sor veres betűkkel van nyomva. — Tizenkét kis 8° ívből (A—11), 96 számozatlan levélből áll. — Betűi a nyomdának nagyobb betűi. Csak az ajánlás, az utolsó két lap s az egyes részek előtt levő rövid sommák vannak a kisebb típusból szedve. — Az egyes részek, az utolsó kivéve, inicziáléval kezdődnek.

²⁾ Pártállásáról l.: Veress Endre: Erdély fejedelmi interregnuma. (Akad. tört. Értek. XVIII. k.) Bpest. 1899. 54. 119. l. — Budai F.: Polg. lexicon. II. kiad. Pest. II. k. 1866. 118. l.

³⁾ Szentgyörgyi Péterről l.: Barabás S(amu): Erdély történetére vonatk. regesták 1551—1553-ig. (Tört. Tár. Bpest.) 1891. 436. 618. lk. 1892. 671—672. l.

Antallal való összeköttetése is, mert Kendi volt éppen a Ferdinánd ellen elégedetlen uraknak vezére.¹⁾

1552-nek az elején, az első heteiben — mindenesetre nagyhét előtt, de nem sokkal az előbbi év karácsonya után — jelent meg a dialogus. Az ajánlásból tűnik ez ki, melyet Heltai mindenesetre a könyv megírása, sőt talán a kinyomatása után írt. Elmondja az ajánlásban, mit akar ezzel a könyvvel. «*Ez elmúlt napokban — írja Heltai — mikor ülettük²⁾ volna a mi Urunk Jézus Christusnak születésének napját, kezdék az időről gondolkodni, mely nemesen rendelték a régi szent jámborok azt, a hitnek ágai szerint, hogy ugyan rendszererént majd minden ágáról egész esztendő által prédikálhatnak*». A régi szent jámborok és prédikátorok — az első keresztény községek korában — a szegény községet és a szegény együgyűeket sorjában a hit ágainak megismerésére vezették. «*Nem mulasztották el az ünnepnapokat a sok külemb, emberektől találatott pepecselésekkel és czermóniákkal, mint az ő utánok valók azután cselekedtek és mostan is a képmutatók cselekednek*». Ez a római katolikusoknak szól. Az igaz hit tanítói nem így cselekednek. Íme Heltai maga Karácsony napján a hitnek orról az ágáról prédikált: Ki fogantatott szent Lélektől. «*A nagyhéten következik majd*» a hitnek néhány más ága, husvét napján meg Krisztus feltámadásáról leszen emlékezet.

De azért még ma sincs minden rendjén. Mert az ördögnek az az igyekezete, hogy valahol az Uristen egy templomot épít: ott ő mindgyárást egy kápolnát rak melléje. «*Mert egész esztendő által önekie is elrendelt idője nagyon, mikor az emberek nagy buzgósággal, nagy jó kedvvel önéki szolgálnak. Mert mindjára a mi Urunk Jézus Krisztus születésének napja után következik az ördegnek nagy ünnepe, a Regélő hét, ottan a farsáng &c.³⁾ akkor isznak az emberek, tobzódnak, lakoznak és külemb-külembféle heáavaló költséget művelnek. És noha azt művelik, de kevesen gondolják meg azért, mit művelnek. És száz közül sem gondolja egy, mely igen nagy bűn legyen a részegség és tobzódás. Gyűjtettem ezokáért e kis könyvecskét, hogy az embereknek eleikbe adnám, az én ítéletem szerint, ez iszonyoságos bűneknek nagy voltát: hogy eszekbe vevén magokat, ismét ennekutánna ez ondokságokat*

¹⁾ V. ö. egyebek közt: Szilágyi: Erd. Orszgy. Eml. I. 447. 452. 581. lk. — Jakab: Kolozsvár tört. II. 68. 193. l. — Acsády: Mg. három részre oszt. tört. 333. l. — Barabás id. regestái. 1892. 659. 672. lk. — Veress E. id. műve: 49. 54. 120. lk.

²⁾ Betű szerint: illetuk. V. ö. Nyt. Sz. III. 893—4. h.

³⁾ Benn a könyvben, Heltai még egyszer említi a regélést: «a sok duska italnak, a sok regelésnek nincsen semmi vége» (C7a lap.). — Heltainak ezen szavait a régi magyar népköltészet és népszokások kutatói igen értékes adatként használták fel. Először Kriza János (Vadrózsák I. 532. l.). Azután Szabó Károly (A királyi regösökről. Századok, 1771. 559. l.). Legújabbán pedig Sebestyén Gyula, a ki szerint: «Heltai szavai alapján bátran hihetjük, hogy az erdélyi regölő népszokás a XVI. században még teljes épségben megvolt». Innen lehet bizonyossággal megállapítani azt is, hogy a regélő hét mindjárt karácsony után kezdődött, december 26-án; bezárta ezt a hetet január elseje, a január 6-iki vízkeresztet követő napon pedig megkezdődött a farsang. (A regösök. M. népk. Gyűjt. Új F. V. k. Budapest, 1902. 79—91. lk. — Regös énekek. Bpest, 1902. 4. l.).

éltávosztassák és az Uristennek parancsolattya és kívánsága szerint józanon éljenek».¹⁾

Megismerkedtünk tehát Heltainak és könyvének czéljával s most azt nézzük meg, hogy a hitnek, a tudásnak, az okoskodásnak és a szép beszédnek eszközeivel hogyan próbálja Heltai szolgálni és elérni ezt a célt.

A dialogus két személye: Antal és Demeter. Az egyik, Antal, józan, mértékletes, jómódú ember, habár valaha régen ő is kicsapongó volt, nagyon szerette a bort. A másik, Demeter, szörnyen elzüllyött egy alak, úgy, hogy Antal, a mikor most, rég idő óta először, meglátja, egészen oda van, milyen rongyos, hogy tizenkét macska is alig foghatna egy egeret dolmányában (E 2 b), arca mily «cinterem színű», ránczos, hogy «discantot irhatnának rája», szeme beesett, pedig alig huszonkét esztendő (D 6 a). Egy *vasárnapon* estefelé (D 2 a) találkoznak. Demeteren, úgy látszik, korhelyláz vett erőt, mert nagyon is hajlandó arra, hogy Antalnak eleinte csudálkozó, álmétkodó, majd meg már feddő, tanító szavait meghallgassa. Antal pedig, bár csak egyszerű polgárember, de olyan készsége van a lélekre, szívbeszéléshez és hangja meg tudománya is olyan van, mint egy protestáns prédikátornak. Ő valóban a «*mostani jámbor prédikátorok*» tanítványa, eljárt a prédikációikra «*és tőlük nemcsak azt tanulta meg, hogyan kell az Istent szolgálni, s hogyan kell neki igazán könyörögni, de nekik köszönheti azt is, hogy jó egészsége van, jó ruhái vannak és pénze is van*» (A 6 a). Ők szabadították ki a részegesek ledér és gonosz czéhéből s megtanították arra, mint éljen és hogyan tisztelje Istent (B 1 b). Demeter azonban hitt a képmutatóknak, a kik azt mondják, hogy a mostani prédikátorok is csak testi gyönyörűséget és minden bűnre való szabadságot prédikálnak (A 6 a). Pokol társaságba elegyült, azok között megszoká a boritalt és a miatt mind egészséget, mind pénzt elkölté és elveszté (A 6 a). Pedig elég marha maradt rá az atyjától (E 2 b), de így mindet elvesztette, egészsége sincsen meg, lelke sincs helyén, talán már félesztendeje, hogy egy miatyánkot sem mondott szívéből (A 6 b). Testi-lelki leromlása most már nagyon kínozza, keseríti. Elcsodálkozik, mennyi jeles dolgot tanult Antal pajtársa a mostani prédikátoroktól, holott a képmutatók azt kiáltják, hogy ezek

¹⁾ Ezután szólítja meg Heltai Kendit és említi, hogy 16 esztendeje már, hogy magyarul kezdett tanulni. Az ajánlásnak ezt a részét Szabó Károly közlése (R. M. Kt. I. 1879. 14. lap 29. szám) után sokszor közölték már, sokszor felhasználták. — Az ajánlás az A2a—A4a lapokra terjed. — Hogy a könyv készen volt már megírásakor, tartalmából tűnik ki: nem beszélne az «elmúlt napok»-ról, nem mondaná, hogy gyűjtötte ezt a könyvet. — Hogy az ajánlás megírásakor a könyv többi része talán már ki volt nyomva, arra az mutat, hogy az ajánlásnak mások a betűi, mint a szövegé s egy lap (A4b) üresen maradt. — Nem egészen lehetetlen, hogy a könyv 1552. utolsó napjaiban jelent meg és nem az év elején: A könyv már ki van nyomva, csak az ajánlást írja és szedeti ki Heltai 1552. karácsony után — de még azon évben, az utolsó héten. De mégis sokkal valószínűbb, hogy 1551. karácsonya után írta Heltai az ajánlást, s mivel a kinyomatás már átnyúlt a következő évre, ezért 1552. a dátum a címlapon is, a kolofonban is.

csak lakásra, testi gyönyörűsége és szabadságra tanítják az embereket. (B 1 b, B 2 a.)

Antal mindjárt nagy bőbeszédűséggel kezdi magyarázni, hogy a jámbor keresztény prédikátorok igazában mit tanítanak. «Hogy a szenvedetesség és a mértékletes élet oly igen szükség az embernek, mint az étel és ital, az ő testének táplálására. És ne talán jobb volna, hogy égi háborúság miatt egynéhányszor elvesznek mind a földön valók, hogynemmint olyan bőség volna» (B 2 a. «Igazán itílvén, jobb a szerencsétlenség a jó szerencsénél és jó lakásnál». Demeter nagy érdeklődéssel hallgatja a fejtegetéseket, de bevallja, hogy nagyon szokatlan dolgok ezek ő néki: nem fér a fejibe, a mit hall. Antal erre nekifog, hogy beszédjével, tudásával, a szentírás szavainak és példáinak idézésével meggyőzze Demetert az új prédikátorok beszédjének igazságáról, a mértékletes élet istenességéről és hasznáról, a részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról. Tanítása, mit időnként hallgatójának egy-egy kérdése, kételkedése szakít meg, hamarosan megfog. Még nem szaporított sok szót, s Demeter már azt mondja: «Ha eképen tanítanak e mostani prédikátorok, bizony dicsérem prédikálásokot és tudományokat» (B 7 a.) Majd meg szánva-bánva ismeri be, hogy máskép kell bizony a jámbor kereszténynek élni, mint a hogy eddig ő élt társaságában. Nem a kereszt alatt akarták követni Krisztust, hanem lény párnákon ülven, nagy palaczkokkal, jó piros borral, jó sült kappanokkal. De immár látja: «nem oda Buda, nem!» (C 2 b) Csudálkozó tisztelettel tekint Antalra s megvallja néki, hogy azelőtt bizony mindig azt gondolta róla, hogy «igen Antal a feje», de most igen nagybecsüli és neve többé nála nem «Antal pajtársom», de «Antal uram» lesz. Belátja, hogy bolondul cselekedett, amiért eddig pokol társaságba, ledérség után járt. (C 6 a.) És a mikor már eleget beszélgettek aznapra s a lefekvés ideje is közel van már, hálát ad az Istennek, a miért Antallal találkozott s édes beszédéből meghallotta, mely igen iszonyúságos gonoszság a részegség és tobzódás. Nem is megy ma a borra, pedig a társasága nyilván dőzsöl már s őt tízszer is megkereste. Hazamegy és lefekszik. Holnap pedig fölkelés után a templomban meghallgatja a prédikációt s onnan újra Antalhoz megy, hogy tanuljon tőle. (D 2 a, b.) Antal mogóruil ennek, hogy tanítványa immár jó útban van. Ne csak másnap jőjjön el hozzá, de a héten mindennap s majd még jobban elébe adja, mely igen nagy fertelmeség a részegség és tobzódás és minemű károk származnak belőle. (D 3 a.)

Másnap, *hétfőn*, Demeter alig győzte várni a virradást, hogy odamehessen a prédikációra. Nagyon tetszék neki a jámbor prédikátor tanítása, s belátja, hogy a barátok és az egyéb képmutatók e prédikátorokat nyilván méltatlan szidalmazták (D 3 b, D 4 a), nem értik szegények az igaz szót — de hagyján, meg is találják a vermet, a hová sietnek. (D 4 a.) Prédikáció után Antalhoz siet. Újra megbeszélik, hogy a hétnek minden napját megszentelik az Uristennek tetsző beszélgetésekkel, mindennap összetalálkoznak majd a prédikáció után és elelmélkednek az Uristennek ígéjéről, kiváltképen e mostani idők gonoszságáról, legkiváltképen pedig a részegségről és tobzódásról. (D 4 b.) Mindjárt hozzá is kezdenek. Demeter mindegyre értelmesebb, bűnbánata, istenfélelme egyre mélyebb és őszintébb. Az nap

délben aztán nem eszik ebédet, másnap, *kedden* reggel mégis oly igen jól, oly igen könnyen érezte magát, hogy csak csudálta. Annakelőtte, mikor a gonosz társasággal estve duskát ivott, reggelenként igen gonoszul volt s a feje olyan, mint egy fabot: most pedig, mintha új emberré lett volna (E 7 b). Fölkelvén, mindjárt térdre esett és olyan nagy buzgósággal imádkozott, hogy elvettette a harangszót. Ezért késett el a prédikációról, nem jutott már az elejére (E 8 a.). Antal megörül Demeter buzgóságának és Istenhez könyörög, tartsa meg őt a megismert igazságban és a józan, szent életben. (E 8 a, b.) Azután tovább számlálja a részegségből eredő károkat. Ezen a napon különös erővel, fenyegető hangon beszél a részegesek életéről, úgy, hogy végül Demeterből kitör a megháborgatott lelkiismeret szava: «Jaj Uristen, sok ideig éltem ez ondokságos életbe: De jó Antal *uram*, a te beszédedből eszembe vöttem magamat és a mint annakelőtte szerettem azt az életet, oly igen gyűlölöm immár.» Azzal jó éjt kívánnak egymásnak. (G 3 b.)

A negyedik napot, *szerdát* is megszentelik istenes elmélkedésekkel. (G 4 a—I 4 a.) *Csütörtökön* igen korán reggel találkoznak, mert aznap vásár volt,¹⁾ s a mikor a marhákat az utcákon korán reggel a piacra hajtották, Demeter ettől fölserkent. Ezelőtt, mikor még a gonosz részeges társaság közt volt, éjjel oly igen nehezen aludt, hogy ha megrázták volna is, föl nem ébredt volna. De most oly édesden és nyugodalmasan aluszik, hogy igen hamar ébred (I 4 b—I 5 a.). Így esett, hogy oly korán találkoztak. Antalnak ugyan szintén kell a vásáron valamit vennie, de azért még ezen a napon sem mulasztja el azt, hogy valamitványának a részegség és tobzódás iszonyúságos gonoszságáról szóljon. (I 5 a.) Oly sokáig azonban, mint máskor, most nem beszélgethetnek s ezért elváláskor Antal meg is kéri Demetert, hogy másnap igen korán jőjjön hozzá. (K 4 a.) Demeter ezt meg is teszi.

Szombaton azután utoljára találkoznak. A józanságnak és magamegtartóztatásnak ez az egy hete már meglátszik Demeteren. Arcza már nem olyan czinterem színű, mint a mikor először találkozott Antallal, hanem ugyan piros szabású. (K 7 b.) A dolmánya is szép, új. Volt ugyanis három forintja, a mi különben nem tartott volna három napig sem, de hogy a héten csak egyszer evett napjában és egy pénz ára borral is beérte, tellett belőle még ruhára is. (K 8 b.) Röviden — mert szombat napján még a borbélyhoz is kell menniök — megbeszéli a részegségnek és tobzódásnak még egynéhány veszedelmét, miről addig még nem szóltak. Azután Demeter nagy hálálkodva megköszöni Antalnak, hogy őt tanításaival az igazság útjára hozta. Megfogadja, hogy ezentúl mindig józanul él és Istenhez szerelmes szívvel szüntelen imádkozik. (M 7 a.) Végül még arra kéri Antalt, hogy máskor is tanítsa őt efféle istenes dolgokról, a melyekről ezen a héten tanította, kivált az üdvözülésről és az ur-

¹⁾ Kolozsvárott 1514-ig hetenként egy hetivásár volt, valóban csütörtökön. De 1514-ben megengedték a kolozsváriaknak, hogy hétfőn és szombaton is tarthassanak vásárt (Jakab E.: Kol. tört. I. 579. l.). Úgy látszik, ezután is a csütörtöki maradt a legfőbb, a legfontosabb.

vacsoráról szeretne egyet-mást hallani,¹⁾ A mit Antal jó szívvel meg is ígér. (M 8 a.)

A hétnek hét napja szerint hét része van a könyvnek. Minden egyes rész az akkori idők más és más gonoszságát sújtja kemény vádakkal, a részegségnek és tobzódásnak más és más veszedelmét szemlélteti különösen. Az utolsó részt kivéve mindenik előtt Heltai maga megadja néhány sorban azon rész summáját. Az *első* résznek az a summája, hogy «a részegségről és tobzódásról az embereknek lelke nagy kárt vall. Mert ezek az embert mindenféle ondok bűnbe és gonoszságba ejtik: a lelket elvesztik és az istentől elszakasztván, örek kárhozatra viszik.» (A 4 b.) Ez az első rész még csak általánosságban szól az akkori idők romlottságáról, csak végigtékinti a mértéktelenséget, a «föltevalóság» és a tobzódás veszedelmét. Erősen hangsúlyozza, hogy ezeknek a veszedelmeknek a régi hit tanítói, a «képmutatók» és a barátok nem szegülnek szembe, sőt «csak lakásra és testi gyönyörűségre és szabadságra» nevelik az embereket; de az új, a «mostani» prédikátorok föl akarják tartóztatni a pusztulást. A protestantizmus átalakítja az emberek mindennapos életét is, nemcsak vallási meggyőződésüket; a reformációnak fel kell forgatnia nemcsak a régi hitet, hanem a régi erkölcsöket, szokásokat, társadalmi állapotokat is. Az emberi testnek és természetnek eredendő gonoszsága zabolátlanul tombol és szörnyű károkat támaszt, romlásba visz — a mennyei tudomány, az Isten igaz igéje pedig azt mondja, hogy a testnek meg kell alázkodnia, «a testnek, a szömeknek gyönyörködése és a kazdagság miatt való fel-fuvalkodás nem Istentől vagon». (C 3 b.) A polgári takarekosságot és mértékletességet akarta a protestantizmus meggyökeresíteni, de az új állapotokért való propaganda természete megkívánja a túlzást: a polgári józanságot és derekasságot egy új aszkézis hirdetésével kellett terjeszteni. Innen van az, hogy néhol, mintha a középkori barát-askézist akarná Heltai visszahozni: «azok bódogok, kik keserűséget szenvednek» (B 3 b); «jobb a bánatnak házához menni, a hol bánkódik az ember és halálát eszébe veszi: Mert ott semmit nem lát, hanem csak keserűséget és szomorúságot». (B 4 a); «mikor a test megehnyítés által megaláztatik, akkor jól vagon a léleknek dolga, győzedelmet és diadalmat veszen» (B 6 a); «a münnen testünk a mi fő ellenségünk, rakva gonosz kívánsággal és igyekezettel» (B 8 a); «valaki ezokáért kereszttyén akar lenni, ez elbúcsozzék e világtól: mert nincsen annak immár része együtt e világgal» (C 4 a). Egy helyütt Demeter félbe is szakítja Antal beszédét avval a kérdéssel: «Talán e mondások, kiket mind szent Jánosból előszámláltál, nem münket néznek; hanem a

¹⁾ Azt mondja Antal: «... igen kívánám, nagyon igen kívánám hallani tőled a meggyazulásnak módgyát: és miképen kell az urvacsorájával élni: Mert hallom, hogy igen vetekednek egy nihanyan ezekről.» (M 8 a.) Ez a hely igen fontos. Kiténik ebből, hogy a sacramentarius agitáció, az urvacsorának s az üdvözülésnek svájci felfogása a szűkebb Erdélyen belül már ekkor, 1551 végén megjelent és hatott, nem pedig csak 1556 után, a hogy a magyar egyháztörténet tanítja. Ezt a dátumot különben még korábbra helyezi az, hogy Heltai már 1550-ben kiad egy kis latin frást az urvacsora lutheri értelme mellett: Bucernek egyik hitvallását Brenznek vitalevelével együtt.

szerzeteseket, kik elbúcsúztak e világtól?» (C 3 a). Szó sincs róla, feleli Antal, ezek a mondások igenis rá tartoznak a közönséges polgár-emberre is — pedig dehogy, mert a későbbi fejtegetések mutatják, hogy csak a felettelvalóság nem kedves Isten előtt, s csak a józan polgári takarékosagra, nem többre akarja ez a könyv rávenni az olvasót. Egy helyen Heltai kiesik a bibliai nyelv pátozsából s itt olyan módon ajánlja az aszkézist, a hogy az még ma is jellemző mintája a nyárspolgári takarékoság és egyszerűség javallásának és ajánlásnak: «Az éhség kedig igen jó szakács: Mert az éh gyomornak a legalábbvaló kenyér is mézes pogácsa: És úgy örül a víznek, mint a bornak». A ki nem dolgozik, annak nincs jó étvágya, annak nem ízlik a legdrágább, a legfinomabb étel sem. Lám, a nemesek is sokszor panaszkodnak, hogy nem tudják, mi lelte őket, de nem ízlik nekik semmi sem. (L 6 b.)¹⁾

A második rész summája az, hogy a tobzódás és a részegség az embernek lelkét elvesztvén, testét is elveszti, és külemb-külembféle betegségeknek és időtlen halálnak okozója». (D 3 a) A részegség és tobzódás megrontja az emberi természetet: «Abból jó a nyavalyás és időtlen vénség: Abból a főnek eszeveszése és szédelgése: Abból lesznek könyvező és peccenyés szömek: A büdös leheletek és fekete fogak, a fájó és nem emésztő gyomor, a reszkető kezek, a vízkórság, a köszvén minden testébe, a kólíka és bélnek poklossága, az olajjal származó és túros lábak Reviden: Minden betegségek a fölötte való ételből és italból származnak». (D 5 b, D 6 a) A részeges és tobzódó embereknek nincsen nagyobb ellenségük, mint tulajdon önmaguk. Ha valaki más megakarná őket ölni, ugyan kergetnék, üldöznék azt. De a bort nem kergetik, nem büntetik, hanem még hízelkednek néki. Megrontják vele magukat, nem is halnak meg igaz és természet szerint való halállal, hanem szinte fegyverrel ölték meg magukat. Mint a hogy a férgek örülnek a testnek: úgy örvendeznek az ördögök az ilyen emberek lelkének. (E 5 a.)

A harmadik rész kivált arról szól, «hogy nemcsak a lélek és a test vész el a részegség és tobzódás miatt; Hanem mind a jó hírnév, mind a jó erkölcs s mind a szemérmesség». (E 6 b.) A falubeliek, a városbeliek, a nemesek mind csak azt nézik a falu, a város, az ország dolgában is, a mi az ő testi kívánságuknak a kielégítésére való, azokat választják meg a tisztiségekre, a kik a legtöbb borral, étellel itallal fizetnek. Pedig a részegeseket egyáltalán ki kelle vetni minden tisztességes tisztból, a mint azt a pogányok művelték s az olaszok ma is művelik.

¹⁾ Damasus Dürr is, a kispoldi luth. prédikátor, a kinek 1554 és 1582 között tartott prédikációiból sok fennmaradt, egy helyütt ilyen módon vigasztalja a parasztot: «Einem gemeinen Mann bekommt sein treüg brodt, sein robe bachfleisch und wasser besser, denn manchem hern sein edell vein, grünefisch und rephüner». Az is közönséges eset — mondja azután — hogy a szegények robotoló gyermekei: «gemeinlich rösllicher, fetter und starker sind, als die reichen kinder, die da schlafen in gemalten wigen, im schatten, auff seiden phielen, denen man gold an hals henckt und vleissig mit der narung versorgt» (l. Amlacher, A.: D. Dürr... Szeben, 1883. 23—24. l.).

A *negyedik* rész a részegségnek négy veszedelmes káráról beszél: az emberek elvesztik miatta a marhájokat, elszegényednek, koldusságra és egyéb nyavalyákra jutnak: a duska itallal az emberek szomjúságukat meg nem oltják, hanem avval inkább gerjesztik; a bor az ítéletet meghamisítja, az okosságot megvakítja és a hamisságot igazságnak mondja; a részegségből és tobzódásból származik mind a háborúság, verekedés, mind a nyughatatlanlanság. Ezeknek a károknak a szemléltetése közben Heltai igen nagy erővel feddi az általános fényűzést és hivalkodást, költekezést, a férfiak és nők szertelenségét ételben, italban, öltözetben. A rossz fejedelmeket és nemes embereket, a hamis bírákat pedig felgejedd haraggal, kitörő elkeseredéssel, szabad és féktelen szájjal támadja, a miért a szegény embert olyannyira marják és pusztítják, igazát, jussát soha meg nem adják. Abban a korban csak Szkhárosinak az átkozódásai s magának Heltainak a meséi sujtottak le ehhez fogható rendkívüli erővel a szegény emberek kergetőire és nyomorgatóira.

Az *ötödik* rész arra tanít különösen, «hogy a részegségből és tobzódásból jó az Uristennek megutálása, az ő jótétéről való elfeledkezés és az ő cselökedetinek nem böccülése» (I 4 b), a miért is «jobb embernek külemb külemb nyavalyába lenni, hogy nem mint testi bátorságlta». (K 1 b.)

A *hatodik* részben három dologról van szó. Elsőbben arról, hogy a részegség és tobzódás feledékenységet, bolondságot támaszt, az ember egészen esztelenné lesz miatta. Az ökörben több ész vagyon, mint a részeg emberben, mert az ökör a vízből csak annyit iszik, a mennyi épen köll neki,¹⁾ a borháznál pedig úgy isznak az emberek, hogy szinte megvakulnak belé. (K 6 b.) «A korcsomaház nem egyéb, hanem sok eszeveszettnek és bolondnak ketrece». (K 8 a.) Bizonyítja még ez a rész azt is, hogy a jólétből, tobzódásból isteni félelem nélkül való élet következik. Végül pedig megint azt a tételt példázza, erősíti, hogy a tobzódás és költekezés az oka minden rendtartás nélkül való életnek, minden hivalkodásnak, vakmerőségnek, parázناسágnak s minden gonoszra vivő indulatnak. Az elzüllött, leromlott ember tanyává lesz, elszegényedik, koldulni szégyel, vagy tolvajlásra adja magát, avagy darabonttá aljasodik.

A *hetedik* rész megint csak egymásra halmozza azt a sok veszedelmet, a mit a részegség támaszt az emberek között. Hiábavaló és undok beszéd, harag, káromlás, bálványimádás, mindenféle békételessnesség, verekedés, öldöklés, lopás és gonosz példa — mindezt a részegesek és tobzódók terjesztik a világban. Ez a sok gonoszság apáról-fiúra száll és végre «köz élet» leszen belőle, (M 7 a) és senki sem bűnnek, sem gonoszságnak nem itéli, hanem szép és nyájas életnek. «Jaj e világnak e gonoszságért!» (M 7 a.)

Tételeinek, erkölcsi tanításainak igazságát, mintegy hitelességét Heltai majdnem mindig a szentírás igéivel bizonyítja. A hogy később

¹⁾ D. Dürr 1574. újévi prédikációjában minden rendű, rangú, minden természetű emberek újévi ajándékot ad; a többi közt: «Den Weinsäufern und schlemmern, die biss zen tag im wein baden, geb ich zum Neuen iar einen Ochsen. Der hat die natur, wenn er gnug getrunken hat, so sucht er den stall und legt sich nieder». (Amlacher: Dürr . . . 26. l.)

fabuláinak értelemeiben,¹⁾ itt is Pál leveleire meg Salamon könyveire hivatkozik a legtöbbször. Erkölcsei tanítások és elmélkedések a XVI. században, a reformáció korában, természetes, nem is lehettek el a biblia tekintélye nélkül. De azért nem a bibliai idézetek tették ezt a könyvet agitációs könyvvé. Azt az olvasót, a kinek az erkölcsére, gondolkodására és akaratára Heltai hatni akart, az egyszerű polgárembert, Heltai eszjárása és beszédemódja illette meg. Ez az eszjárás, ez a beszéd soha nem tudákos, sehol nem megfoghatatlan az elemi tanítással és a városi élet, a városi foglalkozások akkori változatosságával és fejlettségével kímélt értelemnek. Az ilyen elmének példákkal, példabeszédekkel, közmondásokkal bizonyító, rábeszélő és meggyőző okoskodása, humorról, kiélezésekkel megelevenített, lendületes és csattanó beszéde szól ki ebből a könyvből. De nem alant járó hangon, hanem mindig prédikációs emelkedettséggel a kathedra magosságából. Ezen a hangon a szidalom ostorozássá, a fenyegetés megfélemlítővé, a gúny megbotránkoztatóvá, a siralom támadássá komorodik. Ez a hang kellett ahhoz, hogy új erkölcsi belátásra, új akaratra fordíthassa a megtámadottakat. A reformatori komolyság és ihlet, a vallásos meghatottság a népies eszjárással és előadással egyesül — az olvasmányoknak is beváló, érdekes könyv így lett agitációs könyvvé.

Népies szólások, közmondások és szemléltető, yers, legtöbbször humoros hasonlatok az egész könyvön végig rendkívüli könnyűséggel, természetességgel torlódnak egymásra: az embernek teste természetből fogva gyarló, nem kell a tobzódással még inkább megrontani. «Nem szükség, hogy a tetűt beoltsák a ködmenbe; mert a nélkül is csak könnyen megterem benne. Azonképen, a ki az ő testét borral megtölti, nem művel egyebet, hanem az oltatlan mézre vizet tölt és a tűzbe olajt, hogy inkább meggerjedjen és égjen». (B 5 b.) A bor is az Istennek teremtett állatja, s a szentírás nem is a bort magát, hanem az avval való szertelen élést kárhoztatja; nem a borban, hanem a telhetetlenségben van a gonoszság. «A nap azért nem gonosz, hogy sokan a pogányok között azt imádják és bálványt csinálnak belőle; az arany azért nem gonosz, hogy sokan lopók és orvok lesznek miatta és sokan felakasztatnak. A mezői virág azért nem méreg, hogy a pók mérget szí belőle». (D 1 b, D 2 a.) Sokan vannak, a kik úgy isznak, hogy ugyan megreszket a lélek testökre és testök felfuvalkodik, hogy csaknem megszakadnak belé. «Ezt kedig vitézségnek tarttyák. Itt sokan vitézséget nyernek, kik azelőtt soha semmi ellenséggel szömbe nem voltak. és úgy haragosznak a borra, hogy az ellen minden vitézségeket meg akarják mutatni». (E 2 a.) Már a gyermekek is bort isznak. «Mert a gyermekskét még idején szoktattyák a borra, még a bölcsöbe azt adgyák innya: mert félnek, ha felnevekednek, nem tanulhattyk meg azt innya: Ezokáért idején hozzá kezdnek». (G 7 a.) A részeges asszonyállatok fajtalanok is: «Mert valahol Ceres és Bachhus öszvegyül: oda jó a Vénus is a menyeközéro». (G 1 b.) A részegségben a bor csak gerjeszti a szomjúságot. «Mint láttyuk, hogy az oltatlan méz inkább ég, mennyével inkább töltnek vizet reà». (H 3 b.) A részegség halálos nyavalyáknak az okozója. «Innen vagyton ama közmondás is, hogy

¹⁾ Beöthy: Széppróza. I. 1886. 140. és 162. lk.

többen halnak az ivekbe (üvegbe) és kupába, hogynemmint a folyóvízbe. Item: Többet öl meg a Bakhus, hogy nem a Mars». (D 8 b.) Vannak, a kik azt hiszik, hogy a beszédben, szóval szabad vétkezni. Mert «közbeszéddel» is mondják: «hogy nem igen nagy dolog: mert nem kell vámot adni tőle». ¹⁾ (M 1 b.) Van olyan ember, a ki józan korában oly szelid, mint a bárány: «ha ihatik, tehát olyan, mintha puskaport ött volna». (I 3 a.) A részeg ember igen vad, haragos és veszedelmes. «Mert miképpen a víz elindította a malmot és a sarkantyú a lovat: így indította a bor a természetet minden vakmerőségre és felgyújtja az emberbe a gonoszra való indulatot». (M 4 a.) Tobzódásokkor némelyik részeg «olyant hazud, hogy csaknem meghajolnak a grendák beléje». (G 3 a.) A nemes embernek törvényt kellene tennie; de hát annyit tud hozzá, «mint a bagoly a Pater nosterhöz». (I 1 b.) Demeternek szörnyen rongyos a ruhája; tizenkét macska is alig foghatna egy egeret dolmányában. (E 2 a.) A részeges embernek nyomorult a vége. Olyan a halála, a milyen az élete volt. «Azokéért közbeszédbe szokták mondani: A ki jól aránz, jól is lő az». (E 5 b.) A részeg emberek tunyák, nem dolgoznak. Megtekintik a művet, de nem nyúlnak hozzá: «Mert nem kell, mint a holt ebnek a csontrágás». «Eléb-eléb (alig-alig) ballagnak, mint a falon való árnyék». (L 5 a.) Szájuk eljár, beszédjük hiábavaló. «És így ismerik őket az önne beszédekből, mint a madarakat az ő szavakból». (M 3 a.) A részegségnek számtalan a veszedelme. «Kicsoda számlálhatná el a sok ondokságokat? Inkább lehet elszámolni az ember fején való hajszálakat». (M 5 b.) A részeg emberek a szép szóból nem akarnak érteni. A ki velük a szentfrás drágálatos tudományát közölné, azt annyira koppasztaná, hogy oly síma lenne a feje, mint a tök. (M 4 b.) Nem fog rajtuk semmi. De hagyján! «Bátor káros bänkódgyék!» (E 6 a.)

Ilyen egyszerű, közönséges észjárással és beszéddel fordul Heltai az olvasóihoz, ahhoz a városi polgársághoz, a mely ekkor, mikor az alig, hogy megindult könyvirodalom, még nem teremthetett irodalmi nyelvet, nyelvében még nem különült el élesen a parasztságtól, melylyel különben is állandóan felfrissült és sűrűn érintkezett. Irodalomtörténeti szempontból nevezetes dolog, hogy Heltainak íme már 1552 ben jelent meg olyan munkája, mely a reformáció korabeli magyar stílusnak két főfajtája, az egyházas és a népies közül az eleven, kifejező és jellemző népies előadásmódot alkalmazza. A dialogusnak feddő, rábeszélő, meggyőző stílusa ugyanaz a stílus, melylyel Heltai később a fabulákban (1565) oktat, a Háló előjáró beszédében (1570) igazat, s a krónikában (1574) mesélve lelkesít.

Nem csupán a részegség és tobzódás ellen adta ki Heltai ezt a dialogust, hanem még sok más olyan visszásság javítására is, mely a XVI. században tarthatatlanná, elviselhetetlenné lett. A részegséget és a tobzódást mintegy olyanformán szerepelteti ez a könyv, mint Zirkleri Thomasin az állhatatlanságot (unstaete), Brant Sebestyén a bolondságot, Erasmus a balgaságot. A visszafordult világnak egy

¹⁾ Valószínűleg a német «*Gedanken sind zollfrei*» közmondás fordítása. Ez először Luthernél fordul elő a világi hatóságokról írt munkájában: Von weltlicher Oberkeit... (1523.)

igen általános bajára vezet vissza minden bajt és romlottságot: a részegség mintegy az emberi természetnek egy uralkodásra került visszás állapota, a milyen az állhatatlanság, a bolondság, a balgaság. Legtöbbit a részegségről beszél, de jellemzi a XVI. századbeli Magyarország társadalmi állapotait is, az emberek életmódjának más oldalait is bemutatja, a különböző osztályok sorsáról, erkölcséről és egymás ellen való harcáról is elmond egyet-mást. Valóságos kis korrajzot lehet összeállítani megjegyzéseiből, feddéseiből és példáiból. Egyebünnen, más forrásokból és emlékekből is ismerjük ezeket a korviszonyokat, de azért nagyon érdemes olvasni róluk, igen tanulságos megismerni őket Heltai válogatásában és jellemzésében. Megláthatjuk, mily rendkívülien fontos volt a hitújítási mozgalmaknak társadalmi szerepük és hivatásuk, s hogy Heltai milyen teljességgel átértette azokat a nem theologiai feladatokat, melyeket a történelem a reformációra bízott. Megismerjük egy polgár-reformátor felfogását a korabeli Magyarország társadalmi és «közéleti» fonákságairól, s ez a felfogás, ha szigorúbban, ha következetesebben is, a programmok merevségével, de kifejezi egyúttal a városi középosztálynak, a czéhes iparoságnak a gondolkodását is: jobb közigazgatás, szilárdabb, állandóbb állami rend után való törekvését, panaszait a földesúri erőszakoskodások ellen, együttérzését a jobbágyokkal, a kikkel egy táborban van a nemességgel szemben, a kiknek a fenékre ért anyagi súlyedésében immár kénytelen fölismerni a társadalmi és gazdasági jólét és haladás alapjának a megromlását.

Vak és visszafordult a világ azokban az időkben. (E5 b.) Állandó a szükség, igen nagy a drágaság, örökös a nyomorról való rászakodás (G 6 b), nagyon sokan elszegényednek. (H2 a.) Az emberek rövid ideig élnek, hamar elhalnak. (E5 b.) Mindenki, minden ember és minden osztály, erején felül él, mindenki életének a szintje elviselhetetlenül magos, «minden ember sokat és szertelen költ, mind kicsin, s mind nagy; mind firiu s mind asszonyállat». (G 6 b.) A hivalkodásban egymást űzik az osztályok: «a pór a városbélit, a városbéli a nemes: a nemes a zászlós urat etc.: Soholt semmi szertartás nincsen: ¹⁾ *Ennyit sem kereshetnek minden munkájokkal az emberek, mennyét ruházzattyokra és ételekre s italokra elköltnek: Mert a magamutatásnak sem módgya, sem vége: a kinek száz forint ára marhája vagyon, az úgy terengeti magát, mintha ezer forint ára volna*. (G 6 b.) Oly rettentő ez a feszült, erőltetett állapot, hogy szinte meghaladja az özönvíz előtt volt kor romlottságát és tarthatatlanságát. (C7 b)

A városokban a polgárok között szörnyen rombol a részegség. Az egész éven át állandó a tobzódás, de kivált farsangkor s előtte, a regelő héten hatalmas, a mikor a legtöbb «heába való

¹⁾ V. ö. evvel Bornemisznál (Másik része a ... tanúságoknak. Sempte 1574. 370. l.): «Az gazdagok, vitézek, az nemesek, az parasztkok is soha semmit sem szándékoznak, sem szólnak, sem művelnek kevélység nélkül. Még az disznópásztor is oly köntöst kíván, kibe társai előtt mutogassa magát, és az paraszt is nemességet óhajt, az nemes uraságot: az úr herczegségét: az herczeg királyságot, az király császárságot, az császár Istenséget.»

költséget művelik» az emberek. (A3 a.) A kocsmákban s a lakodalmas házban úgy isznak, mintha átokkal parancsolták volna nekik. (D6 b.) Efféle ivásokkor hatszor több bor kél el, mint a mennyit a szükség megkíván. (E4 b.) Rettentő kép egy ilyen kocsmai tobzódás, undok egy látványosság, mert a borivástól a mulatozóknak elvész az esze, «ott nincs azután tanács, ott nincs okoskodás, tudomány etc., hanem zürzavar. Egyik elkezdí és énekel, a másik sír, a harmadik mind a két kezével hárszol, a negyedik pénzt számlál, maga egy sincs erszényébe: Az ötödik nagyon magyaráz, maga egy betűt sem tanult soha. Hatodik kérkedik vitézségével, maga soha egy ellenséget nem látott, hetedik nagyon kaczag, ha kérded, nem tudja, miért, nyolezadik félen (félre) hajtván a nyakát, ott aioszik . . . Úgyan jól mondotta egy bölcs firfú, mikor kérdették volna tőle, minek mondanája a korcsomaházot: A korcsomaház, úgymond, nem egyéb. hanem sok eszeveszettnek és bolondnak ketrecze». (K7 b. és K8 a.) «Minden lakásnak mind kezdete, mind vége ondokság. Egyik közení a másikra a bort nagy kupával: A másik (tisztességgel mondva) az alfelével fogadgya. Egyik elkezdí a kábálkodást és olyant hazud, hogy csaknem meghajolnak a grendák beléje. Egyik kérkeszik marhá-jával, maga szalmazsákon hál, mind feleségestül, gyermekestül: A másik dicsőkedik kazdagságával, nagy házával, maga ha tekinted, tahát alól üres, felyül nincsen semmi benne. Harmadik oly igen tudós, oly igen magyaráz, maga tiszta kába és bolond. Vagyon oly benne, ki még szeméremtestét nem fedezi be. Úgy iszik egynéhány benne, hogy még az ebeknek is elég jut benne. Revideden: efféliek megszűntek az emberségtől, elannyéra, hogy az ebek megutálják őket és a legyek megcsúfólják.»¹⁾ (G3 a, b.) A lakodalmakon hegedő, lant, dob és síp járja. (J5 b.) A fondóháznál az ifjak éjjel tizenkét óráig tombolnak a lányokkal, és «egyéb aprólékot művelnek» velük. S a tiszta, felnótt polgárok ezt még csak nem is tartják nagy dolognak. (I6 a.) Szemérmertlenség, fajtalankodás, erkölctelenség elterjedt ifjak, férfiak s legkivált az asszonyok között. (G 1, G 2.)

A fényűzés és hivalkodás rendkívül nagyra nőtt. «Minálunk minden ember hivalkodni akar.» (G7 a.) A férfiak, de kivált az asszonyok ruhájában mindennap új ékesség támad, a sok öltözetcsinálásnak nincsen vége-hossza. (G7 b.) A lakodalmakon minden asszony a másiknál nagyobb, tekinteteseb és szebb akar lenni. Ötször olyan drága pénzen (12:60) vesznek sarut, mint régen, idegen országból hozatják hozzá a bőrt, az országbéli bőr nekik nem elég jó. Mind selyem ruhát kíván s drága gyöngyökkel, boglárokkal ékesíti magát. (98 a.) A férfiak sem különbek. Azelőtt a polgárember eljárhatott a

¹⁾ Mások is leírnak efféle farsangi, korcsmai jeleneteket. Például *Bornemíza*: Első része a . . . tanúságoknak. Komjátí és Sempte. 1573. LIX b, LX a. lap; Negyedik része . . . Sempte 1578. 908 b, 909 a. lap; *Damasus Dürr* is, egy 1572-ben tartott prédikációjában, (l. Amlacher: *Dürr* . . . 19, 20. lk.); *Tolnai Decsi Gáspár* a részegség regnáló bűnéről szóltában (Nagyvárad, 1584.). Decsi, lehet, hogy Heltai hatása alatt ír, mert ő 1565-ben Kolozsvárott tanítványa volt Heltainak s a Bonfinikiadás elé ő is írt egy dicsőítő verset Heltaira. (Hist. Incl. Matth. Claudiop. 1565.) — V. ö. még *Tinódi*: Sokféle részegősrről.

«fekete báránnyal bélelt hatzokába» nagy urak előtt is: de most nyest subában jár, hogy messziről a király kancelláriusának látszik. (G8 a.) A míves legény is mind felvarrja a róka farkát a nyakára, a bárány bőrét szégyelli viselni. A régi posztókat megvetik, mind új a posztó, granát, félskarlát, egész skarlát, sája. A nemesi rend teljességgel mértéktelen mind öltözetében s mind ételében, italában. (H1 a.) De a «bokorból támadott» is, a közönséges ember is, látja a nagyságosnak fényességét s minden áldozattal, erővel azon van, hogy skarlátban, hajtott nyuszt süvegben melleszen a komaságra, avagy a mennyegzőre.¹⁾ Holott a háza gondozatlan, hullik, fala hitványul tapasztott s a macska hideg tűzhelyen gubbaszt benne. Az evésben is szertelenek az emberek. A lakodalmakon az étel a sok borstól ugyan fekete, a sok sáfrány miatt ugyan veres. (H1 b.) Sokan mennek tönkre ebben a mértéktelen életben, marhájukat lassan-lassan kihordják a házból, aztán beköszönt a szükség. A kapálást meg nem tanulták, a koldulást szégyellik, tolvajokká aljasodnak, vagy más latorságra vetik magokat: drabantoknak állnak be, életüket 2 forintért eladják s prédálják a szegény embereket; pedig, ha ütközetre kell menniök, úgy állnak ott, mint a törzsök. «Azon közbe, puff, úgy ütik agyon, hogy mindgyarást ledőlnek az ebbeknek.» (L5 a. b. és L6 a.)²⁾

¹⁾ Az öltözetben való fényüzésről l. *Dürnrél*: Da will ein itzlicher betler Sammat, Füchsenschauben, krumm madern lütt und Granat tragen. Man kent die leüt schier nichts Mehr einen für den andern für der prechtiger kleidung, ist der Mann ein handwerker aber ein Kaufherr, ist die frau ein bürgerin aber ein schusterin. Az ifjúság még fényűzőbb: Kompt einer zum schneider, so weiss er im nicht bald zu sagen, was er für ein Kleit machen soll, soll es ein türkisch rock sein, vorn Kurtz hinten lanck, mit spitzen ermeln, aber soll es sein ein pollakisch mentye mit drithalben goller. Daher kompts, wenn ein frembder solchs sihet, so weiss er nicht, wonen Türcken, pollaken aber Unger im landt. Még a parasztok is: die schemen sich schier ires standes, der grobes stifel und der groenröck, und wollen den stedtern nachthun. A kinek nincsen drága öltözete, der darf am Sonntag nicht bei die Maydt gehen. Manch armer gesell, der kaum ein phenning im leben vermag, der kaum die irten zalen kann, der kauft im ein Cronen federlein, das bekleckt er mit flendern, mit goldfedenen und tut hurlich daher, als wenns ein geborner ritter aber Cattana wer (l. Amlacher: *Dürr* . . . 40., 41. l.). — Egy másik hasonló részlet *Dürnrél*: Dr. O. F. Müller: Gottesdienst in c. ev. sächs. Kirche in Siebb . . . Szeben, 1883. 39. l. — V. ö. Bornemisza: *Negyedik része* . . . 545 b. lap.

²⁾ A társadalmi állapotokra tartozó eddig ismertetett helyekkel összevethetők Brant *Sebestyén Narrenschiffjének* 82. verséből ezek a részek:

Desgleichen zu unsern Zeiten auch
Ist auferstanden mancher Gauch,
Der sonst ein Bürger und Kaufmann war,
Und jetzt ein Edler und Ritter gar.
Der Edle gern ein Freiherr ist,
Der Graf ein Fürst zu dieser Frist,
Der Fürst die Krone des Königs begehrt; . . .
Die Bauern tragen seiden Kleid
Und goldne Ketten an dem Leib;

A közigazgatás és bíraskodás egészen romlott, a hivatalokban oda nem való, érdemtelen emberek vannak, a nemesi, polgári és papi tisztségekbe semmirevaló, erkölcstelen tobzódókat választanak. A nemesek szemében az a derék, nyájas, érdemes ember, aki nekik királyi módra fizet s a bort úgy hordatja a társaságnak, mint a vizet. (F2.) A városbeliek nem a jámbor, igazságszerető, jóeszű, békességes és istenfélő embert választják meg bírónak, — mert az ilyenek soha egy pohár borát sem látták, hanem inkább azt, a ki soha nem maradhat házánál, mindég barátaihoz megy, éjjel tíz óráig együtt mulat velük s még hazamenet is beviszi őket házához, liktáriumot hozat, meg jó piros bort hozzája. Nem gondolnak avval, hogy aztán másnap reggel, mikor a piacra jön, ránczos az arca és «bojtos a feje beleje». (F3. F4a.) A falubeliek sem külömbek. Plébánosválasztáskor egybegyűlnek «és mikor jól laktak immár, hogy a sok kolbásznak büze, a fokhagyma és bor szaga, általverte fejeket», akkor kezdik csak el a választást. Nem köll nekik a jámbor pap, a ki sokat prédikál, a ki az egész községet szép egyházi énekekre tanítja, a ki a fonóháznál tomboló ifjakat megfeddi — azt a papot választják, a ki jól megittatta őket, úgy, hogy hat-hét pohár is jutott egy emberre, a ki nem szid, nem dorgál, mert alig prédikál háromszor egy esztendőben. (F4 b—F6 b.)

Rettenetes a polgár és a szegény ember sorsa az akkori idők ilyen fejedelmeinek, nemeseinek és bírának a hatalmában. A részeges és tobzódó fejedelmek, «miért hogy az ételbe és italba, mind reggel s mind estve foglalatosa, elfelejtik a szegény népnek nyavalyáját, gondgyokat sem viselik, pereket elhalasztyák és vontattyák esztendőről esztendőre. És miért hogy ők a tobzódásba foglalatosa, másnak engedik tiszteket, hogy ítéljenek és törvént tegyenek. A kinek vagyon osztán, a' keni meg az itilő mestereknek markokat: És a kinek értéke vagyon rá, hogy többet adhat, annak jobban foly pere. De a ki nem adhat: annak nincsen helye a törvénybe, nincs annak bizonsága: Elveszti ezokáért a pert.» (H6 a. b.) Az urak nem gondolnak a szegény ember nyomorúságával, esznek, isznak, tobzód-

*Es geht daher ein Bürgersweib
Hochmüthiger, denn eine Gräfin thut ...
Was eine Gans an der andern nimmt wahr,
Drauf ist sie gerichtet ganz und gar, ...
Man sieht eines Handwerksmannes Weib,
Die Höhern Wert trägt auf dem Leib
An Rock, Ring, Mantel, Borte schmal,
Als sie im Haus hat allzumal.
Den Bettelstab manch Biedermann
Mit seinem Weibe drum gewann,
Muss trinken in Winter aus irdenem Krug,
Dass er thue dem Weib im Sommer genug;
Und hat sie heut Alles, was sie verlangt, —
Gar bald es bei dem Trödler hangt ...
In allen Landen ist grosse Schande,
Keiner begnügt sich mit seinem Stande!*

Brantnak sok helye emlékeztet Heltai könyvére. A 76. vers például hasonló vonásokkal jellemzi a tobzódók hivalkodását, mint Heltai.

nak és minden gondviselést a tisztartókra hárítanak. A tisztartóknak pedig nem fáj a szegény ember fájdalma, «marasztják» a jobbágyokat, «elejtik külemb-külemb fortállal, bírságolják, ijesztik; vadászák az ajándokokat, meg sem szűnnek addig, míg erszényeket meg nem töltik. Az úrnak ömagának is kell, az is ró, vonson, nyúz, kóborl... a szegénynek csak mezítelen teste, gyermeke és felesége marad, egyéb semmi. Jaj e visszafordultságnak!» (H7 a.)

Heltait rendkívüli haragra indítja a hatalmas uraknak romlottsága, alattuk valóiknak erőszakkal, jogtalansággal kínoztatása. Ráidézi a rossz fejedelmekre, nemesekre és bírákra a biblia lesujtó szavait, szembehelyezi velük a tisztességes urakat, azután mély megvetéssel és minden tartózkodás nélkül támad ellenük:

«Nyilván nem illik a fejedelmeknek, nemeseknek, bírának tobzódni és szüntelen lakásban forgani.» «Mert ezek minnyájan itt e földön az Uristennek heltartói. Illik ezokáért, hogy józanon tisztességbe élők és a jóságnak szeretői legyenek: hogy mindenkor készen legyenek mind éjjel s mind nappal, az ő alattuk valóknak igyeket tisztá észszel és jó tanácssal forgatni és szegényeket kártól megmenteni. Micsoda a nemes ember, ha e jóságok ő benne nem találtnak? Goromba pór, nem nemes: Noha e nevet viseli, hogy nemes. Igaz, mint a pispék a Biblia nélkül, nem pispék: hanem reves tőke: mint a szent Miklós faképe. Nem használ a név semmit a jóságos firfiú nélkül. Sok pórt találhatni, kiknek vajda nevek vagyon: De azért nem nemesek, sem vajdák; Titulus sine re.» Nemcsak az a nemeség, hogy valaki nyest subába öltözzék és a festett lóra felhágjon és úgy móráljon, hanem más dolog kell hozzá: «De vaj ki kevesen vadnak, kik ezt értik.» Pedig érthetnék, de nem akarják érteni. «Mert a tudós emberek ő kösztek semmi böcsületbe nincsenek: ők semmit nem tanultak gyermekkorokba: Most sem taníttatták fiaikat: egy scolára sem viselnek semmi gondot. Mikor fiok ennyet tanulhat, hogy egy levelkét meg tud magyarázni, elég azután: Maga ezt is nyavalyásul tudgya, hogy egynéhányszor szövétneket magyaráz szőnyeg helyébe: Azután mindgyárást lóra ültetik, hosszú sarkantyúval, lakásról lakásra megyen, eszik, iszik, tobzódik: Eszt sem említi, ha vagyon-e Isten, avagy nincsen: Vagyon-e tisztesség, nincsen-e. Ezen közbe meghal az atya: A fiú kiúzi az anyját a házból. Törvént kellene tenni a jobbágyoknak: tehát ennyét tud hozzá, mint a bagoly a Pater nosterhöz: Nem tudgya, hogy vagyon-e Decretum, avagy nincs. Azon közbe a nagy tobzódás miatt elvész a gyomra, megcsomószik a nyaka, meggörbed a háta, megtekenesül a hasa, és megtántorodik a lába. Ha látod távolu, nem tudod megítélni, ha törzsek, avagy ember. E' következik a tobzódásból: Ez a gyönyörűséges boritalnak gyümölcse.» (11. és 12a.)

Könyvben ugyan senki nem beszélt akkorig így, ilyen merész hangon a nemesekről, az ország urairól. Heltai maga is tudja ezt, de nem titkolja, hogy tudja. Amikor Antal így kifakad a nemesek ellen, Demeter közbeszól: «Hadd el ezt, jó Antal uram: ne szólj. Mert ha valaki a nemesek közül ezt hallaná: Vaj' mint haragodnék érötte: Talám a székbe idézne érötte?» Antal erre azt feleli: «Hadd idézzen: Majd mind el idézik őket az Uristen elejbe. Ott nagyobb harag lészen és nem használ ott a patvaria»... a Jézus Naza-

rénus mondja ott a szentencziát, a ki mindent tud és mindent lát. A szentlélek meg is jelentette, milyen lesz ez a szentencia. «Mert ezt mondja a szent Pál által I. Cor. 6.: Tudgyuk nyilván, hogy ezek . . . a menyországot nem vészik avagy nem bírják. Bezzeg rettetes szentencia ez!» (I2a. és b.)

Mindamellett, hogy Heltainak ez a könyve oly sok vonással jellemzi a korabeli magyar állapotokat, mégsem valószínű, hogy Heltainak eredeti munkája. Már maga a dialogus forma német származásra vall. Erasmus és Hutten tették népszerűvé a beszélgetés formájának alkalmazását a korkérdések és a theologiai problémák eleven fejtegetésére. A reformáció korában a németeknél számtalan effajta dialogus jelent meg különböző irányok és törekvések szolgálatában.¹⁾ A részegség nyavalyájának ostromlásával igen sok ilyen dialogus foglalkozott, meg még egy műfaj, a mely szintén a reformáció korában lett népszerűvé: a Bűchlein, a «Könyvecske» is.²⁾ A híres Frank Sebestyénnek is van egy írása: Von dem gräulichen Laster der Trunkenheit, a mely számtalan kiadásban jelent meg.³⁾ Ilyen német dialogusból vagy könyvecskéből vagy több ilyenből fordíthatta vagy szerkeszthette, «gyűjtette» Heltai a könyvét. Az állapotok a két országban, itt is, ott is hasonlóak, lényegesen talán nem is kellett átalakítania forrását, de azért a részletekbe mindenesetre sok magyar különlegességet kellett beledolgoznia. Mindenképen eredeti az a nyomatékos, súlyos magyar beszéd, a mely az erkölcsös elmélkedéseket hadakozássá eleveníti — és esztétikai értéke a könyvnek ebben van. Történelmi értékére és hatására pedig közömbös, eredeti, avagy fordított munkája Heltainak. A kiket támadott, azok csak úgy érezték ütéseit, a kiket gondolkodásukban, ítéletükben megerősített, csak úgy lelkesedtek vagy indulatoskodtak vele — akár eredeti, akár fordított vagy szerkesztett munka volt. Az nem volt közömbös hatására, hogy kitűnően, megillető, meggyőző nyelven és észjárással s nagy erkölcsi bátorsággal volt megírva — ez pedig Heltainak az érdeme.

El lehet mondani erről a könyvről is, a mit Beöthy Zsolt 1886-ban Heltai meséiről mondott: «Valóban csodálatos, hogy protestánskori irodalmunknak e kiváló becsű emlékét, művelődés- és irodalomtörténetíróink eddig nagyobb, megérdemelt figyelemben nem részesítették.»⁴⁾

(Budapest.)

CZÓBEL ERNŐ.

¹⁾ L. Goedecke: Grundr. d. Gesch. d. d. Dicht. 2. kiad. II. 1886. 264. l. — Heinrich: A ném. irod. tört. Bpest. II. 1889. 198. l.

²⁾ Goedecke: Grundriss. II. 273. 277. 283.

³⁾ U. o. 10. l.

⁴⁾ A Vasárnapi Ujság 1868. évfolyamában Szabó Károly közölt néhány részletet a 3. és 4. részből. (486—487. lk.) Szabó nem ismerte az egész könyvet, mert azt írja, hogy csak négy része van. — Az ajánlásból idézni szokták azokat a sorokat, a melyek Heltainak magyarul tanulására vonatkoznak. Felhasználták a regélésre vonatkozó két passzusát. De máskülömben csak a czímét ismerik és csak annyit mondanak róla, amennyit ebből a czimből ki lehet olvasni.

HAZAI IRODALOM.

Lukács György: A lélek és a formák. Kísérletek. Budapest, 1910.

A XIX. században a tudományos kritikának két főiránya fejlődik: a pozitív, pszichológiai, Saint-Beuve, Taine, Macaulay, Werner, Gyulai kritikája, a mely szorgos adatgyűjtéssel indul és tapasztalati-lag megokolt eredményekhez vezet, s az inkább ismeretelméleti jellegű normatív kritika, a mely állandó, tapasztalatfölötti értékekhez méri ítéletét, s a melynek inkább csak legfőbb elveit összegezték Cohn, Volkelt és Broder Christiansen. Ezek mellett a század végén Walter Pater és Kassner s mások könyveiben fölütötte a fejét a minden tudományban, nagy átalakulások idején, elmaradhatatlanul föllépő mysticismus. A mysticismus sohasem reflektál, mindig föl nem fejtett, esetleg tetszetősen felvillanó gondolatokkal dolgozik. A kritikai mysticismus tobzódik a kritikának egy fogalmi világosságig nem jutott értelmezésében: a kritika maga a forma, az élet, a művészetek fölött lebegő forma és ebbe az életfölötti formába önti a világot a kritikus munkája. Nem az élet és a tények a lényeg a kritikában ezen irány szerint, hanem igenis a legelevontabb egyetemesség, a mit éreztetni és érezni kell a kritikusnak a valóság jelenségeiben. Ebben a pókháló-finomságú és szövevényességű értelmezésben — szándékos és ábrándos félreértésekkel és félremagyarázásokkal — Platonra támaszkodnak ez újabb «platonikusok». Platon esztétikáját jellemzi ugyan a *καλὸν κατ' αὐτὸν* ideájának és az idea látszatát utánzó művészetnek éles szembeállítása — de ez egészen más természetű és inkább az a *priori ismerés* elméletét érdeklő kérdés, és nagy vakmerőség önálló léttel fölruházott «formáknak» és a «léleknek» ellentétül kinevezni.

Ezt az önkényes értelmezést művészi szépségekben gazdag és írói genialitásról számot adó munkákban viszi véghez Kassner — és Kassner gondolatait elhomályosítva, írói kvalitásának messze mögötte maradva, érthetlenségekbe zavarodva kolportálja nálunk Lukács György új könyvében. A kritikának föntvázolt «platonikus» fejtegetését adja *Levél a kísérletről* cz. bevezető cikkében. «A forma... a kritikus nagy élménye és a forma, mint közvetlen valóság, a képszerű, a legelevenebb az írásaiban... Vilagnézet lesz; nézőpont, állásfoglalás az élettel szemben, a mi létrehozta; lehetőség, azt magát — ha csak gondolatban, élményben is — átformálni, újjá alkotni, belelátni azt minden megnyilvánulásába» (160.). Kassnertől ismerjük ezeket a gondolatokat — csakhogy nem ilyen skolasztikus definíciókba szorítva. Lukács különben mestere iránt eléggé hálás: a második «essay» róla szól — de határozottan humorosan hat Kassnerről szóló «essay» gyanánt elmondani egy felületes Kassner-reprodukeziót.

A többi cikk tárgya természetesen mindig a «forma» valamilyen problémája. Th. Stormnál a l' art pour l' art és a nyárs-polgáriság ellentéte (merész ellentét!). De ez az ellentét csak a lírája értelmezésére jó. A novelláit már másképen magyarázzuk és

mély «lelki zártságot» és finomságot fedezünk fel a «nyárspolgársággal» küzdőben. A Beer Hoffmannról szóló tanulmány legfőbb problémája talán a forma korlátozó mivolta — talán, de e sorok írója őszintén bevallja, hogy ezt az újplatonikus és skolasztikus olvasmányaira oly túlságosan emlékeztető «platonikus» cikket egészen nem érti. A Sören Kierke gaard története szépirodalmi igényeket kielégítő tárczacikk, az bizonyos, de lírai momentumok és a «gesztus életértéke» (itt ez a «formaprobléma») kedvéért kár a Regine-Olsen esetnek akkora fontosságot tulajdonítani egy nagyszerű vallásbölcseleti teória kifejlődésénél.

Novalisról írva igazán keveset ír Novalisról, a mit maga is beismer és a romantikus életfilozófia általános kereteibe nagyon is belekényszeríti Novalis szellemének ábrázolását. Kevésbé erőltetett a Stefan George költészetének magyarázata és irodalmi formájával kielégítő a Beszélgetés Laurence Sterneről — csak itt is ne kísértene a «formaprobléma!»

Szerző kétségkívül sokat olvasott és tanult, de tanulmányait rendszerrel fegyvelmezni egyáltalán nem képes. Néha annyi nevet és tekintélyt emleget — (... a mi időnk csak produkálni volt képes Walter Patereket, Kierkegaardokat és Kassnereket, megérteni őket igazán alig... Schopenhauer megalkotta előre az új szó-tragédia és zene-tragédia fogalmi æquivalensét és Nietzsche megírta a platonikus Faustját és Hamletjét és Ruskin megszólaltatta az ő rousseau-i hangjaikat. És a Hoffmansthal Lord Chandosának szavában, a ki levelet írt verulami Baconak... 28—290.) — oly hosszú idegen nomenklaturát, hogy önkéntelenül megdöbbenünk: hol marad hát Lukács György?

Ki nem forrott gondolatok következménye sok hajmeresztő érthetlensége «A kritikus sorspillanata... a formába növés pillanata (160.)... Azért kell kisebb intenzitása a kritikus élményképességnek a megformálttal szemben, mint az étellel és — első pillanatra és felületesen — kevésbé problematikus is az itt látott formavisio valósága (170.). «A mi befelé erő, az kifelé rendszeren gyengeségként fog megnyilvánulni, mert olyan mélyen egységes az emberekben élő világerzés és olyan megingathatatlanul erősek az életet támogató erkölcsi parancsok, hogy a legkülsőbb módon kívülről jövő brutális megtörténések rájuk való következményeit épen oly közvetlenül ethikusnak érzékelhetik az emberek, mintha kizárólag belőlük indult volna ki minden és ezzel magukba olvasztják őket teljesen.» (63—640.)... A meglátásokat kell annyira felstilizálni, hogy alkalmas anyagok legyenek a drámai kifejezés számára (120 o.). Csak taláalomra jegyeztem le ezeket, de bőven mutatják ezek az idézetek is, hogy Lukács nyelve milyen dekadenciát jelent Medveczky, Alexander, Palágyi, Pauler Ákos írásaiban oly szépen föllendülő tudományos műnyelvünk életében!

A kritika mégis csak a legtisztább, legkomolyabb reflexiók tudománya. Normatív jellegéhez komoly szó alig férhet. Ebből a jellegéből kiforgatni próbálni, vagy más aforizmasorok összegét a kritika fogalmával jelölni csak a Kassnereknek lehetséges, a kiknek a genialitása elfeledteti merészségüket. Lukács azonban mint teoretikus át nem gondolt elmélete tudománytalan rubrikázója, a mysticismus

művészetéhez pedig teljességgel hiányzik a művészet. Olvasottságát, sokoldalú érdeklődését nem akarjuk elvitatni.

(Budapest.)

KELECSÉNYI JÁNOS.

Petőfi levelei. Összegyűjtötte s bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. Badics Ferencz. (Petőfi-Könyvtár. XXIII. füzet.) Budapest. Kunossy, Szilágyi és Társa, 1910. 8-r. 256 l. Ára 1-20 K.

Petőfi leveleinek legteljesebb gyűjteménye eddig az *Összes művei*-nek VI. kötetében (91—239. l.) közölt 72 levél volt. Csak annak megemlítése is, hogy Badics Ferencz, a ki a Ferenczi és Endrődi szerkesztésében megjelenő Petőfi könyvtárban most Petőfi leveleit kiadta, már felével több, összesen 111 levelet gyűjtött össze, bizonyítja az új kiadás szükségességét. 39 olyan (köztük nem egy jelentékeny) levél, mely eddig gyűjteményben közölve nem volt, összes leveleinek koszorújába fűzve Petőfi egyéniségének fejlődéséhez új ismereteket jelent. Ebhez járul, a mit Badics előszava is kiemel, hogy e leveleknek időrendi, tehát Petőfi életrajzába mintegy beilleszthető kiadása még nem jelent meg. Kár, hogy teljesség okáért e rendbe a költői leveleket is fel nem vette. A Petőfi-könyvtárnak ez a kötet azonban így is valóban hiányt pótol. Erdemei közé soroljuk, hogy három kiadatlan levelet is közöl. Ezek egyikéről (a jelen kiadásban XXIV. sz.) Badics állapította meg, hogy Bernát Gáspárhoz szól, s azt is, hogy 1846-ból való. A Jókai anyjához írt levélnek (LXXXI. szám) különösen Jókai életrajzában van jelentősége, de kiegészítik e sorok Petőfinek az *Életrajz*-ben közölt, ismeretes, éleshangú felszólalását is. (Ö. M. VI: 63—65.) Az Urháy Györgyhöz írt levélnek (XXIII. sz.) kisebb a becsé, de természetesen ez is teljesebbé teszi a gyűjteményt, melynek közlései mind pontosak, megbízhatóak. Néhány apró megjegyzésünk mégis van. A Kovács Pálhoz írt, XXXII. sz. és következő levelek jegyzetében nem mondja meg, hogy ezek első közlése a XXVII.-ével egy. A XXXI. levélnek dátumául (v. ö. a jegyzettel, 233. l.) már Baróti Lajos febr. 18-át írta ép úgy, mint a következőhöz febr. 20-át. (*Petőfi újabb reliquiái*, 87. l.) Az Adorján Boldizsárhoz írt (LXV.) levél dátuma pedig hasonlóképen nem egyezik meg a postabélyegével, melynek kelte: *Pesth 8. l.* Ugyanezen levél jegyzetében meg kellett volna említeni, hogy *Rudi* = Kubinyi Rudolf. A XXXIX. levél keltéül Badics 1847 ápr. 20-át írja. Ez nem bizonyos. Csak annyit tudunk, hogy április közepe táján kelt (*Baróti*, i. m. 98. l., *Petőfi* Ö. M. VI: 172.), ezt is, gondolom, onnan, hogy Petőfi a Térey Marinak «ezelőtt másfél vagy két héttel» küldött kötethez — miről e levélben említést tesz — egy április 6-án kelt levelet mellékel. Az ugyanezen levélben említett Sass István Petőfinek *iskolatársa* is volt s utóbb tolna-megyei főorvos. Ez a pár megjegyzés azonban csak kiegészíti a kötet adatait, de nem vonja kétségbe a kiadás nagy gondosságát, melyről a szövegközlésre nézve külön is meggyőződünk. A legnagyobb eltérések: egy-két vesszőhiba, nagy- és kisbetű felcserélése, vagy az, hogy az egyik (XXVIII.) levél dátumát Badics is (mint Baróti és Havas) decz. 29.-nek írja, holott a kéziratban 29-kén van. Nem erényeivel.

hanem e hibákkal bizonyítjuk be azt, hogy Badics kiadása nemcsak hézagpótló, nemcsak teljes és csoportosításában új, hanem föltétlenül megbízható és pontos is.

(Temesvár.)

GÁLOS REZSÓ.

Ujvárossy Szabó Gyula: A magyar verses oktató költészet története 1772-ig. (Függelékül Pécsi János *Oeconomia coniugalis* cz. éneke.) Bpest, 1910. Athenaeum nyomása. 8-r. 168 l.

Irodalmunk történetének vizsgálatánál a műfajok fejlődésének megfigyelése nem kevésbé mélyen világít be a nemzeti szellem fejlődésébe, mint a többi szokásos szempont követése; e mellett az a sajátos haszna van az illetén összeállításnak, hogy a műfaj fejlődését sokkal világosabban állíthatja az olvasó elé, mint a korszakok szellemi áramlatai szerint haladó irodalomtörténet. Megvan azonban ennek a tárgyalási módnak az a veszélye, hogy a sok egyéni alkotást nem tudja a vizsgálódó olyan szerves egységbe kapcsolni, mint a másik módszer embere, a ki viszont a műfajok szempontjáról sem feledkezik meg soha. Megvolt ez a hiba abban a kis ívetben, mely néhány évvel ezelőtt az óda fejlődésének menetét igyekezett megvilágítani, s megvan itt, Szabó Gyula könyvében is. Elismerjük, hogy ez a veszély ép az oktató költészet fejtegetésénél a legelkerülhetlenebbnek látszó; készséggel valljuk be azt is, hogy Szabó ezt a hiányt azzal pótolja, a minek a mi természetes követelésünk beváltása mellett nem felelhetett volna ily pontosan meg: hogy az egyes költői darabokat minden oldalról, minden hozzájuk fűződő kérdést tárgyal vagy legalább is érint. Rövid bevezetése azonban nem vallja meg eléggé szabatosan, hogy mit foglал írónk az oktató költészet fogalmában össze; csak azzal vet világot felfogására, hogy a líra körébe sorozza. A mesét, parabolát, stb. nem veszi be a fogalomba s tárgyalás nélkül hagyja a kezdetleges drámai alkotások oktató irányát is, pedig pl. a Dézsi felfedezte zsidó-keresztény vitadráma¹⁾ épen csak párbeszédese eltagolásával tartozik az iskolai drámák sorába, a Bernáth is közölte protestáns dráma²⁾ határozottan említendő lett volna, ha Adami *Műszavetelkédéseit* értekezónk figyelembe vette.³⁾ De ezt a kettőt még a lírára vonatkozó kijelentésével okolhatná meg értekezónk, bár ez esetben sok tárgyalat oktatóvers szólna ellene, de Borsáti Ferencz latin *Metamorphosis*ának magyar részeit, Foktövi János verseit *Az embőr életének eredetiről, természetiről, allapattjaról irattatott könyv*-ből, Péchi Lukács versecskéit, és a hitvitázó irodalom sok termékének prózai szövege közé iktatott oktató verseket (különösen Czeglédi Istvánéit) sajnosan nélkülözzük a könyvben tárgyaltak sorából. Pedig az efféle műfaj szerint haladó tárgyalásnak egyik

¹⁾ Akad. Ért. 1908. 610. l.

²⁾ *Bor és víz dics.* R. M. Kt. (t. i. a régiebb feldolgozás megemlítésére gondolok.)

³⁾ Elkerülte ennél figyelmét a Múz. kv. *Colloquium Martis et Mercurii* cz. érdekes XVII. sz.-i latin kézírata. (Fol. Lat. 189.) Egy jezs. drámánk is van latin nyelven *Mercur házassága a Philológiával* cz., mely azonban valószínűleg magyarul is színre került.

legfontosabb kötelessége az, hogy összeállítása teljes legyen. Az értekezőnek műfajmeghatározása nem magyarázza meg azt sem, hogy miért maradtak ki tárgyalásából a Battyáni Orbán 1547-ben szerzett *Az háboruságnak szenvedéséről való ének*-éhez hasonló, az 1772. évek korhatárul való felállítása pedig helyet követelt volna a tárgyalandók közül Orczy Lőrincz tanítókölteményeinek, hisz Illei János kapcsán úgysis meg kellett nevének említése.¹⁾

Nem tartjuk bíráló soraink kötelességének összeállítani e helyt teljes sorát a könyvből elmaradt oktató költeményeknek, sorainkkal csak a szempont megállapításában érezhető hiányra óhajtottunk rámutatni. Félreértén azonban bírálatunkat az, a ki belőle Szabó dolgozatának elítélését olvasná ki. Szabó kis könyve határozottan nagy szorgalomról, fáradhatatlan utánajárásról, ügyes és tanult emberről tesz tanúságot. Korántsem elégszik meg azzal, a mit Toldy, Bodnár és Pintér összeállítottak, felhasználta Dézsinek, sajnós, nehezen hozzáférhető, becses előadásait, minden tárgyalat költeményt vagy művet maga is figyelmesen átvizsgál, a mi Bodnár felületes ítéleteire való tekintettel már magában véve is sok új tanulságot nyújt. Figyelembe veszi a forrásokat is, nemcsak ott, a hol azokra már eddig utaltak, hanem pl. Listius tárgyalásánál a saját élesszemű megfigyelését közölvén. Tárgyalásából óvakodik elhagyni az elszórt folyóirati cikkek fejtegetéseinek a szem előtt tartását, csak Katona Lajos bámulatos tudásának eredményei kerülnek el néha-néha figyelmét, mint különösen a Nyéki Vörös Mátyás *Tintinnabulum*ának fejtegetésénél.

Ép Nyéki Vörös névvel kapcsolatban két dolgot kell említenünk szerzőnk eljárására vonatkozólag: az egyik az a ragaszkodás, melylyel fejtegetése rendjében itt is, másutt is az előtte elhangzott fejtegetés rendjéhez köti magát; így került tárgyalásába a Nyéki Vörös mellőztén való méltatlankodás is, a mi viszont másik megjegyzésünkre ad alkalmat, hogy t. i. értékelései is sokszor egyéniek, mert bizony magunk azt a beszélgetést a mellőzésre nagyon méltónak tartjuk. Ám készséggel elismerjük, hogy nem Pécsi János az egyetlen, a kiről érdemes ismertetést Szabó könyvében olvasunk először, és azt óhajtjuk, kicsinyeskedő kritikánk vajha minél több olvasó figyelmét hívná fel erre a munkás, szorgalmas, fáradtságos összeállítással megszerkesztett, értékes kis könyvre.

(Gyöngyös.)

ALSZEGHY ZSOLT.

Arany János magyar irodalomtörténete. Közzéteszi és bevezetéssel ellátta *Pap Károly*. Olesó könyvtár 1581—87. sz. 222 l. Ára 1.40 K. K. 8-r.

Pap Károly hosszú évek szorgalmas munkássága után összegyűjtötte Arany irod. tört. nek teljes szövegét. Fáradtságának eredménye előttünk van, s mi csak elismerésünkkel fejezhetjük ki azért, hogy Arany irod. tört. ét olyan gondnal, a jegyzeteknek pontos

¹⁾ U. itt Illei-dolgozatom Édesre és Pálóczi-ra von. adatát sajnósan félreértve nyújtja reám hiv. jegyzetében.

egybevetésével kiadta és hogy Aranyt főleg mint pedagogust és írótt erről az oldaláról is megismertette

A bevezetés első lapjain az 50-es évek hangulatának rajzát találjuk, de nem azt az ismert képet, mely az irodalomban tükröződik, hanem azt, a mely az iskolák működésében mutatkozik. Az abszolutizmus ráparancsolja iskoláinkra az *Entwurf*-ot, mely tagad minden történelmi jogot; az abszolutizmus ébreszti legjobbainkat arra a gondolatra, hogy a magyar műveltségben van a magyar jövő. Nemcsak az irodalomban, mondja Pap Károly, hanem az iskolákban is néma forradalom volt, melyben volt valami lelkesült dacz kettős buzgalommal tární fel a múltból-jelenből mindent, a mi becses; elnyomóink előtt: megmutatni, hogy e föld kultúrája nem mai keletű; önmagunk előtt pedig: hogy újra felemeljék a csüggedő bizalmat. Az *Entwurf* a maga emelkedett pedagógiai színvonalával új módszerű tankönyveket kívánt. E szükség és a kor hangulata nevezetes tankönyvírói mozgalmat indított meg, melyben a nagykorú iskola lelkes és tudós tanárai buzgó részt vettek. Aranyt is a kényszerűség vezette a tankönyvírás mezejére s e téren való működése három irányú: 1. szerkesztett egy *Magyar Olvasókönyvet* Szilágyi Sándor segítségével, mely azonban nem jelent meg; 2. széptani jegyzeteket adott tanítványai kezébe; 3. megírta irod. tört.-ét. Pap Károly közli az *Olvasókönyv* fennmaradt bevezetését és ezt a *Széptani jegyzetek* tartalmi beosztásával hasonlítva össze, azon feltevést fejezi ki, hogy az *Olvasókönyv* a poétikai összefoglalásokban megegyezhetett a széptani jegyzetekkel, majd pedig áttér az irod.-tört.-re. Az *Entwurf* általánossá tette hazánkban az irod.-történet oktatását, mely sok akadályba ütközött, hiszen Toldy is csak ekkor kezdi meg folytonos forrástanulmányokba merülve irod.-tört.-i műveinek kiadását. Aranynak olyan vezérfonalra volt szüksége, melyhez az irodalmi olvasmányokat sorrendben hozzáfűzhesse és szóbeli magyarázatait hozzákapcsolhassa. Így keletkeztek irod.-tört.-i jegyzetei. Természetes, hogy a régebbi irod. tárgyalásánál Toldy azideig megjelent műveire támaszkodott, őt követte a felosztásban, korszakok megnevezésében. Pap K. rámutat a részletesebb találkozásokra, de Aranynek eredeti tanulmányokon alapuló megjegyzéseire is. A legújabb kor (1772-től) tárgyalásánál önálló volt Arany, mert Toldy könyvei az első években még nem terjedtek eddig. Arany irod.-történetének legértékesebb része mégis a legújabb kor második szakasza (1811—1848.), mert itt Aranynek épen semmi forrása nem lévén, magára volt utalva. E részek bírálatánál Pap különösen a Petőfiről szóló részt emeli ki. Főleg azon kijelentésre hívja fel figyelmünket, melyben Arany Petőfit a világ legjelentékenyebb költői közé sorozza, a mivel Arany az összes Petőfi-bírálokat megelőzte. Máskülömben Pap abban látja Arany irod.-történetének fontosságát, hogy Arany Toldyval ellentétben nem tekintette a népies költészetet csupán «újabb lendületnek», hanem határozottan kimondta, hogy a nemzeti és művészi itt magasabb fokon egyesül, mint az újabb iskolák kissé idegenszerű költészetében. Elfogadhatjuk, hogy mint irod.-történetnek ebben van Arany compendiumának értéke, de még sokkal fontosabb e kis mű azért, mert Arany tanári működésének kiválóságát minden fennmaradt elbeszélésnél jobban bizonyítja. Bámulhatjuk azt az emelkedett szellemet, mely az irod.-történetet

mint a nemzet lelkének tükrét vizsgálja s megismertetésével az ifjabb erőket munkálkodásra buzdítja: mert a magyar műveltségben van a magyar jövő.

Pap Károly bevezetésének utolsó részében a kéziratok jegyzetek keletkezéséről, levelekben található említéseiről, majd Arany pedagógiai eljárásáról szól. Az anyag osztályokra való elosztását megbírálván, kiemeli Aranynál az olvasmányokra alapított irodalmi oktatás elvének érvényesülését, s beszél róla mint előadóról. Végül a jegyzetek későbbi hatását és eddigi szemelvényes megjelenését ismerteti.

A kiadó nagy szeretettel és lelkesedéssel, teljességre törekedve, szigorúan tudományos módszerrel végezte munkáját; bevezetésének világos a szerkezete, gyorsan gördülő és magyaros az előadása.

(Mezőtúr.)

BITZÓ SAROLTA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Carl Darling Buck: Introduction to the study of the greek dialects. Grammar, selected inscriptions, glossary. By— professor of sanskrit and indo-european comparative philology in the university of Chicago. Boston, New-York, London. (Ginn and Company.) 1910. 320 lap.

E könyvnek az a célja, hogy az ó-görög dialektusok tanulmányába való bevezetésül rövidre szabott formában adja a lényeges anyagot, és ennek a céljának teljes mértékben megfelel, mert az angol tudományos kézikönyveket jellemző kiváló pædagogiai tapintattal van megírva. Szerző a tudomány mai színvonalán állva három részben tárgyalja az anyagot. Az első részben mindenek előtt adja az ó-görög dialektusok rendszeres grammatikáját (hangtanát, szótanát és syntaxisát, 1—128. lk.), s azután egybefoglalja az egyes dialektusokat jellemző nyelvi sajátosságokat (129—161. lk.), utalva minden egyes sajátosságnál a rendszeres grammatikájának ama paragrafusára, melyben az illető nyelvi sajátosság tárgyalatik. A második részben (163—279. lk.) az egyes dialektusok szempontjából megválogatott felirati szövegeket közöl tárgyi és nyelvi magyarázatok kíséretében, miközben a feliratok több részét le is fordítja; ehhez a részhez csatlakozik a bibliográfiát és egyéb jegyzeteket tartalmazó függelék (281—298. lk.). A harmadik részt a glossarium és az index (299—319. lk.) teszi, ehhez járul záradékul az egyes dialektikus sajátosságokat és a dialektusok elterjedését feltüntetető négy lap és egy térkép. Szerző az ó-görög dialektusokat két fő csoportra osztja, a keleti görög és a nyugati görög csoportra. A keleti görög csoportba tartozik: az attikai-ión csoport (attikai, ión, és pedig: keleti ión,

közép ión, nyugoti ión vagy euboeai dialektusok), az arkadiai-cyprusi vagy achæus csoport (lesbosi, thessaliai, boeotiai dialektusok); a nyugoti görög csoportba tartozik: az északnyugati görög csoport (phokisi, lokrisi, elisi dialektusok, északnyugoti *χορῳ*) és a dór csoport (lakonikei és herakleai, messenei, megarai, korinthosi, argolisi, rhodosi, kosi és kalymnai, therai és melosi, krétai dialektusok).

(Budapest.)

PECZ VILMOS.

Erwin Preuschen: Analecta. Kürzere Texte zur Gesch. der alten Kirche und des Kanons. Zusammengestellt von E. P. Zweite, neubearbeitete Auflage. [Sammlung ausgewählter kirchen- und dogmengeschichtlicher Quellenschriften, herausg. von Prof. D. G. Krüger I. Reihe, 8. Heft.]. Tübingen, J. C. B. Mohr, 1910; IV + 96 lap. Ára 1:50 M.

Az Analecta I. része (Staat und Christentum bis auf Constantin. Kalendarien) rengeteg sok becses adalékot közöl az egyház és állam viszonyára vonatkozólag, míg az itt ismertetett II. rész (Zur Kanongeschichte) a kánon történetére vonatkozó főbb adatok és szövegek kitünő összeállítására. Az Analecta II. értékét igazán csak az tudja megbecsülni, kinek idevágó kutatásai közben folyton Migne kolosszális munkáját, vagy más nagyszabású s így nehezebben kezelhető gyűjteményt kellett használnia. Ez a kis füzet ugyan nem teszi feleslegessé amazokat, de a legtöbb esetben megfelel a kutatás és a tanulás céljainak. Az 1. rész (1—27. l.) az apokrifá és a görög egyházi írók, valamint Tertullianus műveinek a kánon történetére vonatkozó adatait közli, míg a sokkal becsesebb 2. rész (27—82. l.) néhány valóban fontos töredéket, kánont, decretumot közöl. Ilyenek: a Muratoritöredék, a Mommsen-féle jegyzék, Gelasius decretuma, a laodiceai, a karthagói zsinat kánonja stb. Néhány prolog az evangéliumokhoz és a levelekhez (82—93. l.) és irodalmi függelék zárja a nagyon használható kis füzetet.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Erwin Preuschen: Tertullianus de præscriptione hæreticorum.

Herausg. von E. P. 2-te, neubearb. Aufl. [Sammlung ausgewählter kirchen- und dogmengeschichtlicher Quellenschriften herausg. von Prof. D. G. Krüger, I. Reihe, 3. Heft.] Tübingen, J. C. B. Mohr, 1910; VIII + 50 l. Ára 1 M.

Tertullianus e műve bevezetésnek készült egy, az összes hæresiseket támadó munkához. A præscriptio kifejezés a római jogból való. Tertullianus azért használja ezt a jogi kifejezést, mert az egyház és a hæresis közti harcot pernek tekintí, melyben az egyház a vádló s emennek védenie kell magát. De csak ez a keret mozog a jogi élet körében. Maga a munka retorikai taglalása annak a kérdésnek, hogy a hæresisek miféle elfogadható érvet tudnak felhozni létezésük jogos volta mellett. Az irat jelentősége nem az egyes hæresi-

sekre való történeti utalásokban s megjegyzésekben van, hanem annak az őskeresztény egyházi elvnek szigorú körvonalozásában, hogy az egyház egy. Krisztustól az apostolokra szállt a tan, ezeknek a tanítását őrzi az egyház. A hæresis-szel élesen szembeállítja a hitigazságok összességét, a regula fidei-t (c. XIII., 2—5.), melynek kiemelése a kis munkának mintegy támaszpontja. A munka szónoki pathosa és erős logikája bizonyára nem tévesztették el hatásukat a maguk idején.

A szöveget Preuschen H. Bindley kiadása (Oxford, 1893.) alapján adja, de ennek szövegén változtatásokat tett, a mennyiben az ő elavult vagy hibás lectiót Routh, Rauschen, Labriolle, Kellner és Oehler kiadásainak jobb lectióival pótolta. A szöveg alatt közli a vonatkozó bibliai helyeket, melyeket a 39—41. lapokon külön is összeállított a kánon sorrendjében. Bevezetése (I—VII. l.) ügyes és jól tájékoztató; szövegkritikai megjegyzései csak a főbb dolgokra szorítkoznak. Tulajdonnevek jegyzéke (41—42. lk.) és kimerítő szójegyzék (43—50. lk.) zárja a rendkívül használható és csinos kiállítású füzetet.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Otto Jespersen: A modern english grammar on historical principles. (Germanische Bibliothek I: 9.) Heidelberg, 1909. 485 l.

Nincs modern nyelv, melyben az írott és kiejtett szó között akkora volna a különbség, mint az angolban. Tudományos alapon tárgyalni e sokféle, heterogén elemből kialakult nyelvet, bizony nehéz feladat. A dán *Jespersen*, ki már régóta jó nevet szerzett magának az angol philologia terén, az angol fonetikát ismerteti történelmi alapon e műben, mely modern angol nyelvtanának első része. Nem foglalkozik a szójárások hangtanával, egyedül a *Standard English*-t tartja szem előtt.

Régibb korok angol kiejtését többféle módon lehet hozzávetőleg megállapítani, de teljes bizonyosság e téren sohasem lesz elérhető. Sokat lehet tanulni a költők rímeiből, de itt nagyon kell vigyázni, mert a modern poéták sokszor nem a fülük, hanem a régibb példák után csinálják rímeiket. Például mikor *move*-t *love*-re rímelnek. Ezek a szemnek szóló rímek, *eye-rimes*, újabb jelenségek s többnyire onnan erednek, hogy régente a két szó egyformán hangzott, például a *war* és *far* a vocalisa. *Chaucer* rímei fonetikailag jobbára helyesek. A költő egyformán írt szavakat se rímeltet össze, ha kényes füle a kiejtésbeli különbséget észreveszi.

Együtt tárgyalja az ortográfiát és a fonetikát. Az egyes hangtani változásokat lehetőleg kronológiai rendben sorolja fel. Kezdi a mássalhangzókkal. Jól választott példát bőven ad. A hangsúlyozásra mindig tekintettel van. Így például mikor az eltérő hangsúly teszi a főnév és ige közti hallható különbséget. (*Stress distinguishes nouns and verbs* 173. l. 5, 71.) Itt egész sor példát idéz, gondosan megjelölve azokat az eseteket, hol ez a hangsúlyozási különbség már megszűnt, vagy szűnőben van.

Jespersen könyvéből sokat lehet tanulni. Igazán lelkiismeretes munka, mely a germanistika vagy a modern angol nyelvvel foglal-

kozóknak jó tájékoztatást nyújt. Kimerítő pontos index igen megkönnyíti az elég terjedelmes mű használatát.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

Dr. Eugen Heinrich Schmitt: Ibsen als Prophet. Grundgedanken zu einer neuen Ästhetik. Leipzig. F. Echartd, 1908. 8-r. 401 l.

Az előttünk fekvő könyv kétszeres érdekekkel bír. Először is tárgyánál fogva, másodszer, mert magyar ember munkája. Élénk emlékezetünkben él még Schmitt Jenő, ki filozofiai munkákat írt, lapot szerkesztett, melyekben túlzó eszméit lázas buzgósággal terjesztette. Valódi forradalmi szellem volt, a ki külföldön se változott meg, hol egyre-másra írja a testes köteteket, melyekben a korhadt világ megújulását sóvárorgja. S mivel munkaereje és lelkesedése kellő tudással párosul, érdeklődéssel kísérjük munkásságát, ha elveiben nem is osztozhatunk.

E könyv első, kisebb fele képezi az új esztétika alapvonalait. Szó sincs róla, a kérdés megérdemli, hogy foglalkozzunk vele. Az esztétikák értéke viszonylagos. Az illető korok remekműveiből állnak elő a széptan alapelvei. A jelen kor, melyben oly óriási a termelés, melyben régi műfajok átalakulnak, új műfajok vannak keletkezésében, századévek szentesítette törvények érvényüket veszítik, valóban új esztétikát kíván. Ámbár jelentősen merül föl az a kérdés, van-e joga bármely kornak oly esztétika föllállítására, a mely szerint a múlt idők klasszikusai értéküket vesztenék.

Schmitt ígéréttel meglehetősen adós marad, mert könyve nem tanít meg új esztétikára. Főczélja ebben is az, hogy villámokat szórjon a jelen társadalmi rendre, államra, egyházra, családra, melyek a mai formájukban mind elavultak és hazugságokká lettek. Leírja, hogy fajulnak a vallások, melyek eredetükben mind a természetimádás őszinte és mély érzéséből fakadtak, üres külsőséggé. Mint mikor a zsidó vallás külső szabályok merev babonájává lett, előálltak a próféták, hogy a népet ostorozzák és a hitet megtisztítsák, úgy az igazi költőnek is ugyanez a teendője. Mert manapság egy igaz hitvallás van és ez a művészet vallása, ez nemesíti meg az emberiséget, mert önismerethez vezet.

Közben a symbolismusról, a különböző kultúrák egymást váltásáról, a szépségformák különböző alakjairól és más egyébről is esik szó, sok helyen zavarosan, tele elvont bölcsészeti magyarázatokkal, de itt-ott fején találva a szöveget s általában mindenütt tele finom és költői megjegyzésekkel. Voltaképen egy szakasza van, a mely behatóbban tárgyal új esztétikai kérdést: hogyan alakul át a tragikai bűn fogalma. A görög tragédiában a hős vétsége az elbizott dölyf volt, a hybris, a mely szembeszállni készíti a földi embert az örök hatalmakkal is. Ez a hybris, ez a kizárólagosságra törekvés él és lázad a modern emberben is, de már mi nem tekinthetjük bűnnek, sőt ellenkezően, ez az emberi kiválóság jellemzője. Szóval a Nietzsche Übermensch, a mint egyenesen ki is mondja. Itt is van némi ellentét. Schmitt nem egyszer hangsúlyozza, hogyan fajult el a kereszténység de a ki a hegyi beszédről olyan szépen emlékezik meg, ahhoz nem

illik a Nietzsche dicsérete, hogy a hóbortosság és önzés eme prófétáját haladásnak tartsa a mai társadalmi renddel szemben.

Ibsen helyét úgy jelöli ki a modern irodalomban, hogy ő a jelen kor prófétája. A hogy a látók prédikáltak a képmutatók és hazugok ellen s jövendöltek az eljövendő új világról, úgy dönti le Ibsen a jelen idők hazug oltárait, hogy újat építsen, a hol majd tiszta áldozati tűz fog lobogni. Nincs író, ki oly jelentősen fejezné ki az eszmét, mint Ibsen. Művei nem mindig tökéletesek a formát és a lélektant illetőleg, mert nála minden symbolistikus; nem ugyan a régi üres értelemben, mert ő igazi embereket tesz meg jelképekké.

Aztán végig megy időrendben Ibsen összes művein. Ibsen fejlődése könnyen áttekinthető: először jönnek a történelmi színművek, jobbra romantikusok, majd a nagy látókörü drámai költemények, végül a társadalmi drámák. Schmitt következetesen keresztülviszi Ibsenről mondott ítéletét végig. Hangsúlyozza, hogy művében nem az esztétikai szempont a fő, a mi megmagyarázza, hogy némely gyöngébb darabot bővebben fejteget, mint más jelesebbet.

Azonban Ibsent mi másnak látjuk, mint Schmitt. Való igaz, hogy Ibsen kiméretlenül lerombolja a jelen társadalmi élet hazugságait, bálványait. De csak a legritkább esetben tetszik prófétának. Érzéseit egyre jobban elrejtette. Felső műveiből a norvég ember erős nemzeti érzése csillan elő. Drámai költeményeiből sok érzést, sőt rajongó lelkesedést olvashatni ki. De működése második felében hideg lesz, mint a jeges szél, a mely az északi fjordok körül fú, s kemény, mint hazájának havas csúcsai. Nem a próféta beszél belőle, hanem a bíró, a ki ítél. Mialatt a legkegyetlenebb ítéleteket hajtja végre, saját érzéseit elrejtí. A bíró ez, a ki keresi az érdekes bűnesetet, kedvvel hatol belé, vagy az orvos, a kit jobban vonz a különleges kór megállapítása, kezelése, mint maga a beteg megmentése.

Egy-két példa jobban megvilágítja a dolgot. Dumasnál p. o. tisztában vagyunk, hogy mi a nézete, melyik párton áll. Ibsennél kevésbé. Schmitt sokat emlegeti a «harmadik birodalmat», az eljövendő új Jeruzsálemet. Ibsen nagyszabású drámájában, a *Császár és galileusban* Julianus küzd a kereszténység ellen és elbukik. Schmitt kiolvasni véli, hogy a kereszténységnek is el kell buknia, s akkor jön el a «harmadik birodalom», melyet Maximos, a mystikus, hirdet. (Külömben Ernst Brausewetternek, a darab német fordítójának is ez a véleménye). De hát hisz benne Ibsen is? Föltétlenül van annyi történelmi érzéke, hogy a keresztényeket a maguk csodás lelki harmoniájában állítja Julianus holtteste mellé, míg Maximos zavarosfejű álmodozó marad, a kit nem lehet komolyan venni. Vagy nézzük *John Gabriel Borkmant*. Schmitt a maga színes és költői nyelven kel ki a Borkmanok ellen, a pénz arisztokratái ellen, a kik könyörtelenül gázolnak mindenben keresztül, s a kik maguk is nyomorúttul pusztulnak el. A leírás magával ragadó, de benne van-e ez Ibsen drámájában? Egy hang sincs az egész darabban, a miből az író gyűlöletét vagy fölindulását ki lehetne olvasni. Az erkölcsi felelősség egy paránya se esik az Ibsen mérlegébe, a mi elbukta hőséit. Ibsen szemében Borkman se jobb, se rosszabb Rosmersnél. Schmitt komolyan veszi Stockmant *A nép ellenségéből*, de Gregels Werle *A vadkacsából* szerinté nem az Ibsen theoretikusa. Ibsen az élet kegyetlen szatiráját mutatja

bé mind a kettőn, a hogyan a vasember drámája egészen kisszerűvé válik, míg a puha moralistáé épen olyan rettenetes lesz.

Az a priori dolgozás hibáit találjuk a darabok tárgyalásánál lépten nyomon. A mi nem akadályozza, hogy minden lapon ne találkozzunk épen olyan igaz, mint finom érzékre valló megjegyzésekkel is. Egy-egy fejezetet, mint p. o., a mely a *Peer Gynt*et vagy *A trónkövetelőket* tárgyalja, (az utóbbiban Schmitt nem közönséges történeti érzékének is jelét adja) igazán élvezettel olvasunk végig. Úgyesen magyarázza és mutatja ki Ibsen bizonyos alakjaiban a démoni vonást, ellenben a jelképiességet mindenhová belé akarja magyarázni.

Igaz, hogy nincs író, a ki a modern drámában annyira jelentős volna, mint Ibsen. De ha a prófétát keressük, inkább Björnsonra mutatnánk rá. Ő is tárgyalja a jelen élet hazugságait, de nála valóssággal föltűnik az új ideál is. Ő se keresi a megalkuvás olcsó és kétesértékű megoldásait, de drámái nem keltik azt a lehangoló és sokszor visszás érzést, mint az Ibsenéi. Ime a példák: *A keztyű*, *Az új rendszer*, *A király*. A férfi hazugságon épült házassága, a kalmár hazugságon épült vagyona, a király hazugságon épült birodalma. Tragikus mind a három. Szánjuk és féltjük a hőst, mert érezzük, hogy hasonló körülmények között nekünk is úgy kellene cselekednünk, de megtisztulást és fölemelő érzést kelt bennünk a bukás, mert a bukáson át is érezzük az eszme diadalát. Igaz, hogy ez nem új esztétika. Ama katharsis ez, a melyről az öreg Aristoteles beszél.

(Budapest.)

VÉRTESY JENŐ.

Fr. Stolz: Geschichte der lateinischen Sprache. (Sammlung Göschen.) Leipzig, 1910. 144 l. Ára 80 fillér.

Stolz e munkában — eddigi műveitől eltérőleg — nem a kutató nyelvésznek, hanem a kezdő philologusnak akar szolgálatot tenni. Ezt a törekvését alig lehet kellőleg méltányolni, mert ebben igazán hézagpótló munkát végzett. A kezdőt akarja bevezetni — mint ő maga mondja — a latin nyelv történetébe és ezen a czímen röviden összefoglalja a mai latin nyelvészet egész anyagát. Ennek az anyagnak főrészei: az itáliai dialektusok, — főként az oscusok és umberek nyelve — a klasszikus kort megelőző latin nyelv és végül a nép beszélt, ú. n. vulgaris latinság, melynek a latin irodalmi nyelvtől való elválását egy egész fejezeten keresztül (76—80. lk.) tárgyalja. Ezt az anyagot mesteri módon mutatja be Stolz. Részleteket közül különböző korszakokból kiválogatott feliratokból és ezen részletekhez magyarázatokat és megjegyzéseket fűz. Ezzel az oktató módszerrel sikerül neki a mai latin nyelvészet egész területére rávilágítani és az összes főbb tudományos kérdéseket érinteni, melyekre egy ilyen rövid ismertetés — sajnos — ki nem terjeszkedhetik. A könyvnek ezen fejezetei (IV, V, VII, VIII és XII. fej.) a legértékesebbek.

Ezekhez a fejezetekhez szorosan kapcsolódik egyik oldalon az a rész, mely az idegen nyelvek hatásait tárgyalja, a másik oldalon pedig a klasszikus irodalmi nyelvek, a stílusnak fejlődése. Stolznak igaza van abban, hogy a klasszikus írók nyelve inkább a latin stilisztika, mint a nyelvtörténet kérdése. Épen ezért a klasszikus kor nyelvét is nem az irodalmi, hanem a felirati emlékek alapján tárgyalja.

A latinra nagyobb befolyást gyakorolt nyelvek közül a gall, görög és etruszk nyelvet említi, de részletesen csak a két utóbbival foglalkozik. Az etruszkból is közül két kisebb mutatóványt és e nyelvek különösen a szókincre gyakorolt hatását emeli ki, míg a latin hangsúlyra való hatásáról szóló föltevést elutasítja. (68. l.) Részletesen foglalkozik a görög hangsúly hatásáról szóló föltevéssel is és ezt is visszautasítja.

Bámulatosan sok és tanulságos anyag van e kis könyvecskében felhalmozva. És ebben a kis keretben Stolz még arra is módot talált, hogy — bár nem érdektelen — de a könyv voltaképeni tárgyával szorosán össze nem függő kérdésekre is kitérjen. Ilyennek tartom a latin grammatikusok munkájának olyan részletes (12—20. lk.) ismertetését és az indogermán őshazáról szóló vitával való foglalkozást. A latin grammatikusoknak a nyelvészre nézve legfőbb történeti értékük van, az indogermán őshazáról szóló vita pedig teljesen meddő dolog. Az őshaza helyének megkeresése előtt talán tisztáznunk kellene előbb az őshaza fogalmát, a mi korántsem olyan egyszerű.

A könyv — mely egyszerű és világos nyelven van írva — első sorban tanítani akar, és ezért kezdő philologusaink forgathatják különösen nagy haszonnal. De a kis terjedelem mögött olyan tiszteletreméltó és széleskörű tudományos készültség rejlik, hogy a képzett nyelvésznek is sok öröme telhetik benne. Mindenképen megérdemli, hogy minden philologus tudomást vegyen róla.

(Budapest.)

KERTÉSZ ÁRMIN.

Paul Amann: Leopold Komperts literarische Anfänge. Prager Deutsche Studien V. Prag. Carl Bellmann. 8-r. 100. l.

A németországi egyetemek mintájára Sauer Ágost, a prágai egyetem érdemes tanára, vállalatot indított német irodalomtörténeti tanulmányok közlésére (1906). E máris jelentékeny gyűjteményből ránk nézve különös érdekű az ötödik füzet, a melynek célja Kompert Lipót irodalmi fejlődését bemutatni. A Ghettótörténetek egykor híres szerzőjének életrajzát legújabbban kaptuk a bécsi egyetem nagyszorgalmú magántanárától, dr. Hock Istvántól, Kompert összes művei kiadásának bevezetéseképen.¹⁾ E kiadás a Hesse-féle klasszikus kiadások ismert kitűnőségével dicsekedik s újra felélesztette az érdeklődést a már teljesen elfeledett író iránt.

A jelen könyvnek az a célja, hogy kimutassa Kompert fejlődését speczifikus irodalmi műfajához, megfigyelésben s lélektanilag egyaránt kitűnő cseh-zsidó történeteinek kialakulásáig. A cseh születésű Kompert írói pályáját, nem tekintve éretlen jungdeutsch ízü kísérleteit, Pozsonyban kezdte a magyar föld és magyar nép rajzával. Romantikus vágy vitte az Alföldre, honnan tüzes, lihegő csikóstörténetekkel, leírásokkal tér vissza. Mikor a pozsonyi *Pannonia*, a *Pressburger Zeitung* irodalmi melléklapja, «*Reisebilder aus Ungarn* (I. Auf der Puszta, II. Der Czikós)» cz. vázlatait hozza 1841-ben, tehát Beck Károly Jankójának és J. N. Vogl első magyar tárgyú költeményeinek megjelenésekor, általános elismerés fogadja. A következő évben a Frankl-

¹⁾ Leopold Komperts sämtliche Werke in 10 Bänden. Herausgegeben von Dr. Stephan Hock. Leipzig. Hesse.

féle *Sonntagsblätter* újabb két utiképét (*I. Die Donauufer, Pressburg und der Königshügel*) közli. Ez a leíró irány a vezető Kompert működésében. A divatos osztrák föld és néprajzi ismertető leírástól eltérve, a modernebb szatirikus, heinei irányhoz csatlakozik. De nem marad meg a természet leírásánál, neki a puszták lakója a fontos. «A barna cigány, a feketefürtű csikós, az állig felfegyverkezett rabló igazi fiai a pusztának. A puszták ezen gyermekei adják meg neki azt a jellemző vonását, a mely minden más síkságnál hiányzik» — írja. Őt a falusi költészet, a «Dorfnovelle» vezeti, nincs benne lírikus hajlam, hangulat iránti érzék, ellenben nagy megfigyelő tehetség. Hosszúrétre kerülve Andrassy György gróf nevelőjeként, elsajátítja a magyar nyelvet, megfigyeli a népet s *Roman der Puszták* cz. programjában azon van, hogy a magyar írók érdeklődését felkeltesse a magyar föld szépségeinek kiaknázatlan volta iránt. «A költészet szereti a titokzatosot s Magyarországot mindig igen költői ország gyanánt tekintették.» Kompert művészi és izgató czélt tűzött maga elé, bár ekkor már nem igen volt szükség rá.

Amann arra helyez súlyt, miként fejlődik az analízis, a megfigyelésre való hajlam Kompertnél. Kerek, de nagyon higan festett kép alakul ki e tárgyalásból. Túlteng a párhuzamok hajhászása, melyek nem egyszer képtelen következtetésre szolgálnak; hogy pl. Heinenél egyszer «aufgeschreckte Goldschlangen», egy más helyen «flatternde Rabenflügel» fordul elő, hatást mutat Kompert e kifejezésére: «Locken, wie aufgeschrecktes Nachtgeflügel.» Szerencsés magyarázatát adja a szerző annak, hogyan tér át Kompert a magyar tárgyaktól hazája és fajabeli jelenetekhez. Ő ezt az 1841-ben megjelent *Jeschurun* című zsebkönyv hatásának tulajdonítja, a mely a zsidóéletből vett novelláival hatott Kompertre. Különösen Kaufmann Jakabnak, a szellemes cseh származású írónak, *Der böhmische Dorfjude* cz. novelláját tartja döntő befolyásúnak. Kompert ezután már csak egyszer lép fel magyar tárgyú rajzzal *Aus dem Kastell (Pannonia, 1846 márcz. 29.)* s ezzel végleg a cseh zsidók életét és helyzetét rajzolja, de e kis területet egyre tökéletesedő elmélyedéssel aknázza ki. Tárgyának népszerűtlen és szűk volta nagyban hozzájárult elfeledéséhez.

(Budapest.)

GRAGGER RÓBERT.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1910 december hó 14-én felolvasó ülést tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Alszegehly Zsolt*: Magyar tárgyú latin iskolai drámák.
2. *Szigetvári Iván*: Orczy Lőrincz és Thomas.
3. *Vértesy Dezső*: Az újkori görög nép költészetéből.

A felolvasó ülést választmányi ülés követte, melyen Heinrich Gusztáv elnöklése alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Vári első titkár, Császár, Láng szerkesztők, Cserép, Hornyánszky, Incze József, Karl, Kempf, Székely, Vértesy és Papp, mint jegyző.

1. A pénztáros jelentése szerint bevétel: 10,443 K 15 fillér, kiadás: 9776 K 43 fillér.

2. A társaság tagjai közül meghalt dr. Bokor János.

3. Özv. Katona Lajosné levélben köszöni meg azokat a sorokat, melyeket férje halála alkalmából a választmány hozzá intézett.

4. Új rendes tagok: dr. Benkovich Jácint István főgimn. tanár (aj. Hegedüs), Boros József egyetemi hallgató (aj. Láng), dr. Kelecsényi János leánygimnáziumi tanár (aj. Császár), Szeremley Béla főgimn. tanár (aj. Schmidt). Új rendkívüli tag: Braun Samu tanárjelölt (aj. Hegedüs).

5. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája a görög szótár szerkesztéséhez szükséges könyvek árának felével: 1,253 K 13 f-rel a szerződés 4. pontja értelmében a társaság számláját terhelte meg.

6. A választmány az E. Philologiai Közlönynek feleslegessé vált évfolyamai közül néhányat az aradi siketnémák intézetének rendelkezésére bocsát.

7. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— A byzantiumi tanulmányoknak egy új folyóirata jelent meg 1909-ben Athénben K. Ἐλευθεροῦδάκης-nál Βυζαντις czímen, mint az Athénben újabban megalakult byzantiumi társaság (Βυζαντιολογική ἑταιρεία) szakközlönye. Évfolyamai negyedéves füzetekben jelennek meg 30—40 ívnyi terjedelemben, egy évfolyam ára 20 frank. Eddigélé az első (1909.) évfolyamnak három füzete hagyta el a sajtót, szép kiállításban. E folyóirat általában véve a Byzantinische Zeitschrift példáját követi: kiterjeszkedik a byzantiumiak életének összes jelenségeire, helyt enged közleményeiben az újjörög nyelven kívül a franczia, német, angol, olasz és latin nyelveknek is és három főrésze oszolva hoz tudományos munkálatokat, azután könyvbírálatokat s végül bibliografiai jegyzeteket, kisebb közleményeket és tudósításokat. A byzantiumi társaság megalakulása és közlönyének megindítása Athénben a byzantiumi tanulmányoknak örvendetes előhaladását jelenti és kárpótlást nyújt azért, hogy ezeknek a tanulmányoknak mindezideig nincsen tanszéke az athéni egyetemen. P. V.

— Újjörög bibliografiai munka jelent meg S. N. Politisz athéni egyetemi tanártól ezen a czímen: Ἑλληνική βιβλιογραφία. Κατάλογος τῶν ἐν Ἑλλάδι ἢ ὑπὸ Ἑλλήνων ἀλλοθῶ ἐκδοθέντων βιβλίων ἀπὸ τοῦ ἔτους 1907. az athéni egyetem tudományos évkönyvének (Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς) 1909-ben megjelent harmadik évfolyamában (a 393—540. lk.), és különnyomatban is Athénben Szakelláriosznál. Ez a munka az újjörög nyelven írt könyvek bibliográfiájának első kísérlete, és tekintetbe véve, mily nehéz az újjörög kiadványokat illetőleg a tájékozódás, szükséges és hasznos vállalat, s így kívánatos, hogy a mint szerző ígéri, folytatása is legyen nevezett évkönyv következő évfolyamaiban. A könyvek felsorolását megelőzi a folyóiratoké, melyek Görögországban sokkal nagyobb szerepet játszanak, mint Nyugat-Európában. P. V.

— Hittrich Ödön: Római régiségek gimnáziumi tanulók használatára. Budapest, Kókai Lajos 1910. 8-r. 114 l. 28 képpel. Ára 2 K 50 f. Anélkül, hogy az eddig megjelent úgynevezett régiségtanokkal való összehasonlításra gondolnék, örömmel kell üdvözölnöm a szerzőt, a ki a §-okra osztott sivar és száraz «régiség-tani szabályok» helyett folyékonyan, élvezhetően írt szövegben ismerteti a római nép kulturáját és e kultúra nyilvánulásait. Olvasása közben majdnem az jut eszembe, hogy kár volt a «római régiségek» címet adnia könyvének: római művelődés-történetnek is mondhatta volna.

A könyvről hivatalos felszólításra írt bírálatomban szóvá tett apró-
lékos részleteket itt nem ismétlem, a «Hivatalos Közlöny»-ben mindenki elolvashatja egy néhány adatára vonatkozó helyreigazításaimat. Itt inkább *Pannoniáról* és *Daciáról* írt rövid, de pontos és hasznos összefoglaló fejezeteit ajánlom minden érdeklődőnek figyelmébe, — német nyomon járó régiség-tanaink hazánk római multjáról egy szót sem mondanak a tanuló-
nak — s azt az érdemét emelem ki, hogy szépen nyomtatott ábrái nagyobbára a hazai gyűjtemények okulásra alkalmas darabjait mutatják be.

A könyv megérdemli, hogy minden érdeklődő elolvassa és hogy minél jobban elterjedjen.

(Budapest.)

FINÁLY GÁBOR.

— Liebenam, Willy: *Fasti consulares imperii Romani, von 30 v. Chr. bis 565 u. Chr.* Mit Kaiserliste und Anhang. (A Lietzmann-féle *Kleine Texte* 41—43. füzete.) Bonn, Marcus u. Weber, 1910. Ára 3 M. A hazai római köemlékeken előforduló keltezősek mind a Krisztus utáni évszázakból valók, ezért igen hasznos szolgálatokat tehet e kis füzet az egyetemi oktatás körén kívül is. (Az Ókori Lexikon tudvalevőleg csak Kr. e. 23-ig adja a consulok lajstromát.) Hasznavehetőségét biztosítja az időrendes Fasti-hoz kapcsolt *Index nominum* (az évekre való utalással) és főleg az *Index cognominum*. A császárok névjegyzéke (Augustustól Justinianusig) pedig teljes címek s ezek idejének jegyzékbe foglalása által még numizmatikai meghatározásra is némileg alkalmassá teszi a hatalmas füzetet.

(Budapest.)

FINÁLY GÁBOR.

— A «Iuventus» cz. latin ifjúsági lap, melynek első számát ez-
előtt egy évvel ismertettük folyóiratunkban, fényesen beváltotta azokat a reményeket, melyeket megjelenéséhez fűztünk, sőt olyan sikereket ért el, melyekről megindítói talán nem is álmondtak. Nemcsak hazánk gimnáziumi ifjúsága között terjedt el általánosan, hanem külföldön is hódított magának olvasóközönséget és szerzett elismerést magyar irodalmi vállalkozásnak. A francia középiskolák vezetője, Jules Gautier, nagyobb számú példányt rendelt francia lycéek számára; a német olvasók egyre szaporodó száma pedig szükségessé tette a lapnak külön német kiadását (megjelenik B. Herdernél Bécsben), mely német nyelvű jegyzetekkel kíséri a magyar kiadással teljesen azonos lapszöveget.

Erre az elismerésre rászolgált, nagy elterjedését teljesen megér-

demli a *Iuventus*. Tartalma rendkívül változatos, érdekes és tanulságos; tekintettel van a kezdő-tudású és a latin nyelvben haladottabb olvasókra; prózai és verses olvasmányai egyrészt az antik művelődés ismertetését szolgálják, másrészt a keresztény és középkori latin nyelv körébe tartoznak, vagy teljesen modernek, mint Robinson történetének és modern írók (Amicis, Tolsztoj) jól megválogatott szemelvényeinek sikerült fordításai. Jól esik látnunk, hogy gyakran nyújt magyar tárgyú olvasmányt: krónika-részleteket, magyar műemlékek leírását, vagy írónk (Petőfi, Kölcsey, Greguss, Mikszáth) egy-egy versét, elbeszélését. Vezető cikkei az irodalom vagy művészet nagyjairól, fontosabb eseményekről, ünnepekről stb. szólnak. Újdonságai (nuntii recentissimi) helyes pedagógiai érzékkel vannak megválogatva; ezekhez csatlakoznak az erkölcsi mondásokat, történeti adomákat, sporthíreket, játékokat, tréfákat és rejtvényeket nyújtó állandó rovatok. Igaza van a *Berliner philologische Wochenschrift* 1910 decz. 10. számában olvasható recensiónak, hogy a «*Iuventus*»: *Ein neuer Behelf für den Lateinunterricht, von einem Pädagogen eronnen, der mit dem Zeitgeiste und der Psyche des Schülers rechnet.*

A *Iuventus* sikeréből az oroszlanrész a szerkesztőt, dr. Székely Istvánt illeti, a ki nemcsak összeállítja a lap tartalmát, hanem fele részben maga írja, a tanulók köréből származó közleményeket átjavítja s gondosan őrködik azon, hogy a helyes latinság kárt ne szenvedjen. Munkatársainak tábora még kicsiny s mindenképen óhajtható, hogy ez a tábor, melyben oly nevekkal találkozunk, mint Prohászka Ottokár, Hegedüs István, Melich János stb., megnövekedjék. Régen a magyarság latin tudásának nagy híre volt Európa-szerte; a latin nyelv barátainak, tanárainak buzgóbb közreműködésével talán sikerül ezen a téren, a *Iuventus* segítségével legalább valamit visszaszerezniünk jó hírünkéből, nem is szólva arról, mily hathatós segítője latin tanításunknak ez az elevenen szerkesztett lap, melynek számait mohó kedvvel, élvezettel forgatják kis és nagy diákjaink.

L.

— Arany János «Nyalka huszár»-ja is azok közé a költemények közé tartozik, melyeknek tárgyát a költő «nem ujjából szopta». Tárnya a szabadságharcnak egyik híres csatájához, a szolnoki csatához fűződik, melyben 1849 márczius hó 5-én Damjanich és Vécsey szétverték Karger császári vezér hadait. Az esetet magát egy adoma gyűjteményben találjuk meg: «Honvéd és huszárélet anekdotokban. Karádfitől. Pest, 1850.» *Karádfi* pedig álneve volt Szilágyi Sándornak, a ki mindjárt az önkényuralom első hónapjaiban nekilátott, hogy megmentse a megmenthetőt s egyik lapot a másik után alapítva (jobban mondva címeket a folytonos elkobzás miatt változtatva) igyekezett az írókat együttartani s így bizonyítani, hogy a nemzet nem halt meg. Erre a célra szolgált az idézett adomagyűjtemény is, melynek 33. lapján olvassuk az Arany költeményének forrásául szolgáló esetet: «*Egy hadi jelenet.* A szolnoki véres csata alkalmával egy vasas őrnagy rendbe kívánván szaladó szétbomlott csapatját szedni, egy magyar huszár neki ugrat egymaga, s az őrnagyot utolérvén, lovának farára egy mély vágást ejtett, a ló erre sem elé, sem hátra nem akarván többé menni, hánykolódott fájdalomában, míg az őrnagy észrevenné a bajt, a huszár egy második vágással ötet magát vágta nyakszirt [így!]; erre az őrnagy is kardot emelt a huszárra, de ereje fogyván, a

huszár leszúrta őt lováról, a lovat pedig vezetéken elvivé magával; midőn bajtársaihoz visszatérne, egy magyar törzs huszártsízt meglátja a vezetéken hozott szép lovat, kérdé: «Hol szerzed ezt fiam?» «Amott, a gazdáját most küldém el róla.» «Nem adnád-e el? Adnék érte 300 pftot.» «Nem eladó uram» felele a huszár. «De mégis, hátha 400 ftot adnék érte?» «Nem adom el uram» mormog a huszár. «Ej látom csak nyerekedni akarsz, jól van hát no, adok 500 pengőt érte — s ezzel pénztárczáját elővevé a tsízt, a huszárt kifizetendő; mire a huszár, bár a pénz látására sóhajtja, így szólt: «Nem adom el uram! egy vitéz bajtársam ma nevezetett közlegényből tisztté, úgy sincs szegénynek se sok pénze, se lova, neki adom ajándékba. Az alkudozó tsízt megveregetvén a szép jellemű huszárnak vállalt, könyvelt szemekkel távoza tőle, s az eseményt a fővezérnek följelentvén, huszáruk néhány napra tsízt lett, s egy hasonló szép lovat kapott ő is ajándékba.» — Látnivaló, hogy csakis ez a történetke lehetett forrása Aranynak, a ki a szövegnek nemcsak mozzanataihoz (a huszár vitézkedése, a tsízt kérdése, a legény válasza, az alkudozás hármas fokozata, a huszár pénztelensége, bajtársi önzetlensége), hanem szóhoz is (vezeték) ragaszkodott, csakhogy a művész finom érzékével elhagyta a bevezetést s a kissé érzékeny befejezést, a történetet az elbeszélő alakból áttette a párbeszédesbe s — mint a drágakömetesző — még itt, meg ott tett rajta egy kicsi, alig észrevehető csiszolást s a nyers anyag műremekké vált. — A költemény Szilágyi Sándornak «Magyar Írók Füzetei» című rövidletű lapjában jelent meg (az eltiltás után megmaradt füzeteket «Magyar Írók Albuma» címmel kötetbe foglalta), még pedig az utolsó füzet, utolsó (240.) lapján. Markovics könyvészetében (A. Ö. M. V. K. függelék, VI. l.) hiba, hogy a Ny. H. másodsor a «Magyar Emléklapok»-ban jelent meg; ez lehetetlen, mert hiszen éppen eltiltásuk után adta nekik Szilágyi a «Magyar Írók Füzetei» címet. A költemény 1850 februáriusa után keletkezhetett, mert ekkor jelent meg Szilágyi adomagyűjteménye, s augusztusban jelenhetett meg, mert e hó 19-én Arany Szilágyihoz írt levelében már panaszt tesz, hogy a nyomtatásban a negyedik sorba fölöslen beleszúrt *adok* elrontotta a verset. Az adoma szórúszóra, egy-két betűnyi változtatással megvan Tóth Béla Anekdotakincsében is «A huszár lova» címmel (III, 138.), evvel a forrásjelzéssel: «Egykorú lapok»; én felkutattam minden hozzáférhető 49-es lapot, de nem akadtam rá. Azt hiszem, Tóth Béla jegyzeteibe tévedés kerülhetett, mert a Nyalka huszár történetének szomszédságában lévő adomáknak egész sora mind szórúlszóra Karádfiból van «Egykorú lapok» jelzéssel. — Megvan történetünk az 1858-ban megjelent: «Adomák és jellemvonások a magyar huszárságtól» nevé gyűjteményben is (összegyűjté «Egy kiszolgált huszár») «Huszár pajtáság» címen (11. l.); csakhogy a francia háborúba áthelyezve, a törzstisztből ezredes lett, a szöveg kissé czifrább, a befejezésben lévő jutalom pedig csak két év mulva éri a huszárt. Lehet, hogy a gyűjtemény szerkesztője már ősmerte Arany költeményét is, mert átvette belőle az: «egy szó mint száz» kifejezést, csakhogy a tsízt szájába adta; továbbá ép úgy, mint a költeményben, ropogósabban is beszélte. — Ha Arany és Szilágyi levelezése teljesen ki volna adva, talán találnánk benne biztosabb adatot is; lehet, hogy az adomagyűjteményt Arany magától Szilágyitól is kaphatta; igen nagy haszna volna továbbá annak is, ha megvolna Arany János könyveinek jegyzéke, igen sok fölösleges keresgéléstől mentené meg a keresőt.

(Budapest.)

TOLNAI VILMOS.

— Goethe «Schatzgräber»-jéhez. GOETHE balladája két részre oszlik; az első felében munkájához lát a kincésásó, a másodikban, GOETHE saját szavai szerint, «egy gyermek világitó csészét hoz egy kincésásónak»: munkára inti kincskeresés helyett, ha boldog akar lenni. E második rész

1) 1. M. Emléklapok. Új-Felgyan. 1. kötet. 30. l. (júl. 1.)

2) 2. M. Írók Füzetei. 3. füzet. 240. l. (júl. 25.)

3) 3. M. Írók Albuma. 240. l.

} Szilágyi Arany
költeménye.

forrásúl HEINRICH (Német balladák. 1886.² I. 117.) DÜNTZER nyomán egy német Petrarca-fordításban található rajtot jelöl meg. Az első, rövidebb résznek, miként HEINRICH szerint általában az egész költeménynek «forrásáról nem is beszélhetni.» De hogy a kincsásó, a kinek a gazdagság a legfőbb jó, az ördögnek adja el magát s őt, mielőtt munkájához fogna, viharos, sötét éjtszakában fölidézi, az a költeménynek önálló motivuma s a német irodalomban is abba a korba nyúlik vissza, mikor még az ördögöt a néphit komolyan vette s az irodalom sem merete soha megtréfálni. Ez LUTHER kora. LUDOVICUS MILICHIUS *Zauberteufel*-jének 30. fejezete a kincsásókkal foglalkozik s igen logikus magyarázatát adja annak, hogy miért ördögi mesterség a kincskeresés. E szerint kincset csak az ás el, a kinek a pénz a bálvány, vagy a ki azt másoktól irigyli. ROSKOFF, az irodalom ördögeinek legalaposabb ismerője, azt mondja (*Geschichte des Teufels* Lpz. 1869. II. 403.), hogy MILICHIUS adatai szerint «*ist es zu vermuten, dass diese Schätze der Teufel in Verwahrung halte, daher bei dem Schatzgraben gewöhnlich Teufelsspuk vorkommen soll...*» Das Schatzgraben ist mit Gefahr verbunden und gegen Gottes Gebote, seine Vorsehung, seine Güte und Verheissung. Die Schatzgräber sündigen auch gegen ihren Beruf, da sie in Gottesfurcht durch Arbeit ihre Nahrung erwerben sollten, ebenso gegen die Taufe, wo sie dem Teufel und seinen Werken abgeschworen haben und ihnen doch wieder verfallen sind.» MILICHIUS könyvéhez, sajnos, nem jutottam; de ROSKOFFnak (egyébkor is megbízható) kivonata is eléggé megalapozza GORTHE balladájának első két strófáját. ANNYIT OSBORN is említi (*Die Teufelliteratur des XVI. Jahrhunderts*. Acta Germanica III. 3. Berlin, 1893. 136. l.), hogy «auch an die Schatzgräberei glaubt Milichius,» ám ennyivel meg is elégszik. — MILICHIUS nevét HEINRICH kétkötetes irodalomtörténete a névmutató szerint nem említi. De az ADB. sem tud *erről* a Milichiusról, csak egy másikról (21:745), JACOB MILLICH (*Milichius*)-ről, a freiburgi egyetem híres orvosáról, a kihez azonban a kincskeresőknek s az ördögöknek semmi közük sincs.

(Temesvár).

GÁLÓS REZSŐ.

— Tompa «Árokháti Lőrincz»-e. Tompa Mihály *Árokháti Lőrincze* egy széltében járatos ötlet művészi kiaknázásával válik ki. Ali pása, miután Drégelyt bevette, Szécsén ellen indul. Az ágyúk öble pusztulást ont a várra. Egyszerre esend támad a falakon. Egy szerecsen rab felfedezi, hogy a vár kapuja, ablakai nyitva vannak. A törökök a várba vonódnak, de lent a téren hosszú csatasoron akad meg a szemük. Csak a hajnal tárja fel a titkot:

A hős várnép, a mely ellen úgy puskáztak,
Dárdanyél, rúd, — öltöztetve ronda váznak;
Sehol senki! — az ördög lőtt

A falakról . . . ?

— Egy levél ím felszegezve, — s Alinak szól.

A levélben Árokháti csúfos tréfálkozással adja Ali tudtára, hogy az éjjel ez a népség védte Szécsént. Ali dühe nem ismer határt.

Tompa *Árokháti Lőrinczében* három mozzanat fontos: egy történeti tény, egy vándor adoma s Tompa leleménye.

Tolnai Vilmos arra utalt,¹⁾ hogy Tompa *Árokháti Lőrincz* történetéhez Budai Ferencz *Polgári Lexicon*ából merítette adatait, de kiemeli, hogy Tompa nagyon eltér a történettől. A dárdanyél-tréfa valóban első

¹⁾ L. Tolnai Vilmos «Tompa Mihály és a Polgári Lexicon» című értekezését, EPhK. 1906: 288. l.

pillanatra úgy tűnik fel, mintha Tompa ötletéből keletkezett volna. Császár Elemér élt is a gyanupörrel, hogy nem a *Polgári Lexicon* lehe-tett Tompa forrása: «Arokháti Lőrincz csattanójának nyoma sincs a *Polgári Lexiconban*».¹⁾ Meggyőződünk nemsokára, hogy Tolnainak igaza van, de csak részben, Császár megjegyzése pedig szerencsés sejtelemre vall, melyet a kutatások könnyen igazolnak.

A dárdanyél-felöltöztetéshez hasonló indítékot találunk Kisfaludy Károly *Tollagi Jónás vszontagságai* című elbeszélésében is. Miután Tollagi Jónás egy leánynéző kartársával visszatért, a falu végén leszállott és haza ballagott. A kerítés mellett emberi alakot pillantott meg. Tollagi Jónás azt hitte, hogy meglepte Lépfalvi kadétot, ki feleségének udvarol-gatott. Az alak meg sem mozczant. Jónás megszólítja, semmi felelet. Feddőzik ellene, semmi válasz. Majd közeledik hozzá, de a merev alak első tapintásra összeomlik. Kiderül, hogy hótetem, melyre köpönyeg volt akasztva. Jónás haragra gerjed a kadét ellen, «mert ez a csíny egyedül csak tőle származhatott.» A hóember csak arra szolgál, hogy Jónást meg-téveszsze. A két mozzanatot: a csalafintaság és az egerút-nyerés terve többé-kevésbé megegyezik Kisfaludy és Tompa műveiben. Feltehetjük, hogy itt vándor adomával van dolgunk, melyet két költőnk ezéljához képest ötletesen dolgozott fel. De egy lépéssel tovább is mehetünk.

Ez az adoma megvan más irodalmakban is. Már Nyrop utalt arra hogy ez a motívum megtalálható néhány ó-francia eposzban. Kutatásait két újabb adattal egészíthetjük ki. Az Aquilját ostromló Attiláról író krónikások a végső veszedelembé sodort Menapus király mentő ötletéről is beszámolnak. Így a *Liber Atilaeben*²⁾ azt olvassuk, hogy Menapus, miután a nagy veszedelmet látta, a város falaira szobrokat helyeztet, melyeket fegyverekkel látnak el. «Ex inde evenit quod quidam miles de custodientibus Attilam (sic!) misit quendam suum falconem post anse-rem; volavit in altum et posuit se super caput in galeam unius ex illis imaginibus et dum ibi permansisset agnovit Attila et eius exercitus quod civitas foret evacuata populo». (Id. mű 116. l.)

N. da Casola, ki *Attila*-eposzában Arany Jánosra emlékeztető lelki-ismeretességgel épített az eposzi hitelre, az említett rászédés-indítékot is felhasználja. N. da Casola leírja, hogy *Aserineus* szobrokat állított a falakra, melyeket Attila harczosoknak tartott. *Lentulus*, Attila egyik lovagja, solymot bocsát a levegőbe (id. mű 39. l.)

Sor li heumes à une ymaçe oit grant peçe seierner,
Lor se perceit il barons de l'oure estrainer
Que la terre fu voide de veilz et bacaler.

Attilát figyelmezteti a cselre, mire Aquilája pusztulása következik. Azt hiszem, ez a XIV. században keletkezett epikai mű is meg-nyözheti az olvasót, hogy európai vándor adomával van dolgunk, mely épen úgy megragadta Tompa figyelmét, mint az a másik széltében isme-retes történeteske, mely *Három a daru* forrásául szolgált.

A második mozzanat a *történeti* vonatkozás. Tompa ezt az adomát általánosabb jellemében ismerhette. Hogy valóságosabb és egyénibb színt adjon neki, Arokháti Lőrincz, Ali pasa és Szécsén vára nevéhez fűzte, épen úgy, mint *Három a daru* történetét az Alföld egyik falujához. Csupán ebben a pontban lehetett forrása a *Polgári Lexicon*. Ezzel a megszorítás-sal Tolnai Vilmos álláspontja valóban elfogadható.

¹⁾ Ibidem, Császár E. jegyzete.

²⁾ A *Liber Atilaet* N. da Casola *Attila*jához csatolta G. Bertoni, s a kettőt együtt adta ki 1907-ben.

Marad még egy tényező: a *levél*, mely féktelen haragra lázítja Alit. Ez a fogás Tompa leleménye. Valóban ezzel a harmadik mozzanattal megteljesedik a mű esztétikai hatása. A mesék gyermeteg világába ragad Tompa, hol az agyafürt hős elmésségével diadalmaskodik az anyagi erőn. Mint a mesemondó, Tompa művészete is sajátos hangulatba ringat bennünket: nem a nyúlászívűek eliramodásán mosolygunk, hanem az eszes katona sikerült cselvetésének örülünk. Ezt a hangulatot Tompa a vándor adoma, a történeti vonatkozás és az egyéni lelemény szorosabb kapcsolatával éri el. *Arokháti Lőrincz* tréfás hangú epikánk egyik leg-sikerültebb alkotása.

(Eger.)

ELEK OSZKÁR.

— Egy Salamon-dráma. — Illei János sokra becsült *Salamon*-drámájának tárgyalása alkalmakor¹⁾ Salamon történetének iskolai drámafeldolgozásai közül csak háromról szóltam: Illeién kívül P. Friz és Benyák darabjáról. Friz drámái költeményének (ő maga is *dramation*-nak nevezi) nyomtatott és Nagy Sándornál említett²⁾ kéziratos példányain kívül a budapesti egyetemi könyvtár aprónyomtatványai közt³⁾ is akadtam egy kéziratos másolatára, mely a többtől prologusával különbözik. Újabbban a kezemhez került egy pécsi jezsuitadráma is, mely erről a tárgyról íródott. Most azonban nem ezekről akarok röviden megemlékezni, hanem a Nemzeti Múzeum könyvtárának egy érdekes piarista darabjáról, mely az ajánló levél és a *Historia domus*⁴⁾ összeegyeztetéséből vont tanulság szerint Szlavkovszki Benedek műve. Drámánk Privigyén 1714-ben Keresztély Ágost primás tiszteletére adatott elő a piarista kollégium színpadán, és az annalista «insignis actio»-nak itéli, mely «cabalisticco improbo labore et inaudito eo tempore artificio cum suis choris musicis» négy órán keresztül «sine fastidio» bilincselte le a hallgatók, köztük az érsek figyelmét. Miskolczi azonban csak a címét ismeri: *Fomes discordiae*, és megjegyzi, hogy ez szerezte meg Szlavkovszki hírnevét.⁵⁾ Kétséget nem szenved, hogy a *Fomes discordiae* azonos Múzeumi könyvtárunk cím nélkül szükölködő (s ezért Nagy Sándor-nál is rossz cízzel szereplő) iskoladrámájával, bár az ajánló levél csak *Benedictus ab Annunciat. B. V. M. e Schol. Püs* névalírással van ellátva és bár egy ismeretlen írású bejegyzés félrevezethetné az olvasót (Sub Benedicti Schwachótzky tragicomodia). Az ajánlás, a verselés és a címzlap meglevő töredékének adatai, melyek a *Historiadomus* feljegyzésével megegyeznek, kétség fölé helyezik a dolgot.

A darab legfőbb szerepe Vid kezében van. Vid irigysége mozgatja a cselekvényt, mint Ganiásé Neumayr *Eutropius*ában, és Caracalláé *Papinianus*ában, Craterusé Noel *Philotas*ában, stb. Az eszköz, melylyel Vid a vezéri polczra akar jutni, nem kevésbbé kedvelt motívuma az iskoladrámáknak: két rokon összevesztése (vö. Koleczava: *Ambitio regnandi, seu Corbin*). Az irigységet az a véletlen lobbantja fel, hogy a nándoriak Videt hiszik és üdvözlik vezérnek. Irgység keltette árulása oktalán futással von gyanút Vidre, ép úgy mint Benyáknál, Géza kegyessége pedig, melylyel az elfogott szolgát gyilkos szándékának bevallása után is szabadon bocsátja, a braunsbergi Hosianum lyceum *Ultio*-járá, de Illei Szabolcsának esetére is emlékeztet. Vid gonoszságát Ernye két-szer is más és más álruhában kutatja ki, Géza is álruhát ölt, de ép Ernyeire száll gyanuja, a miből a félreértéseknek a *Boemundus restitutus*-hoz hasonló

¹⁾ Illei János élete és írói működése. Nagyszombat, 1908. 45—54. l.

²⁾ Magyar Könyvszemle 1883. és 1884.

³⁾ Apróny. 66. Ugyanott megvan a *Codrus* is.

⁴⁾ Miskolczi István: A kegyestanitőrendiek privigyei kollégiumának története. Vác, 1907. 61. l.

⁵⁾ U. o. elmondja Miskolczi az író rövid életrajzát is.

bonyodalma bogozódik össze. Vid gyilkost is eredeti módon talál: a királyt ráveszi, hogy vezérsége biztosításául egy, aláírásával ellátott üres lapot adjon neki — s ő azt Géza s László megölésének parancsával tölti ki és küldi Géza táborába.

Ez a néhány motívum is mutatja, hogy mennyiben változtatott írónk a történet elbeszélésén, és szemlélteti, hogy az ismert iskoladramamotívumokkal hogyan bonyolította a mesét. Az egyes actusok végéhez illesztett *chorusok* a darab czélatát tolmácsolják: a discordia lánggrasztójának megbüntetésével az egyetértésre buzdítanak. A darabban azonban az író és közönség szemében más volt az eredetisége és különössége: a verselés. Szavait az író úgy számozza meg, hogy azoknak számok szerint való összerakásával egy cabalisticus verset nyerjen az olvasó. A technikának ez a túlzó erőfeszítése valóban bámulatra ragad ma is bennünket, de irodalmunk történetében darabunk értékét csak a Benyáké mellé helyezhetjük.

ALSZEGHY ZSOLT.

— Iskoladramák Körmöczbányán. Tudvalevőleg a körmöczbányai Megváltóról nevezett szent Ferencz-rend 1760-ban középiskola alakítására kért engedélyt (Hlatky J.: A körmöczbányai második vagyis kir. kath. gymnasium története, Kb. 1905. értesítő). 1766 okt. 31-én meg is kapták a velök versenyző piaristákkal szemben. 1768-ban nyitották meg az iskolát (kis gimnázium), mely 1852-ig állott fenn. Hlatky említi (i. m. 118. és 153. l.), hogy ez iskolában is tartottak színlelőadásokat. Mindeddig azonban senki se közölt egy czímet sem belőlük. A rend könyvtárában találtam öt latin és egy német nyelvű iskoladramát. Az első kéziraton ez áll: *«Julius Martyr, acta Trsztenna ab infima Grammatices et elementaris classis adolescentia, ord. Min. Reformat. Anno 1776, Mense Julio. Professor Benedictus Czaizel.»* A darabot tehát Trsztenában adták elő először a ferenczesek, onnan vitte magával *Czaizel Benedictus*, a ki 1781—2-ig Körmöczbányán tanított a ferenczrendi középiskolában, és talán itt is előadatta. Szerzőjére nincs semmi utalás. Talán magától Czaizeltől származik, a kinek kezeírásában ránk maradt. Egyébként lehet másolat is. Bayer (Magy. Drámatört. II. 392) egy más feldolgozását is említi e tárgyban, melyet a jezsuiták Kassán adtak elő 1763-ban. A kézirat elején van a szokásos «argumentum», utána a szereplő személyek neve (sok, 12-nél több), szerepelnek zenészek («Musici») is. A darab latin nyelvű, 22 lapon 3 felv.-ban adja a történetet. Értéke nem igen van. A második kézirat 3 felvonású, latin *Arta verres* tragédia, mely a hasonló című iskoladramákhoz híven mondja el a mesét. Itt is megvan az argumentum. Előadásáról, szerzőjéről nincs hír. A harmadik «Dialogus inter Musas» című, négy felvonással, a nagy közönséghez intézett latin prologussal. A szereplő személyek: Urania, Erato, Calliope, Terpsiore, Clio, Ovidius, Horatius, puer, Apollo, Mercurius, Menippus, Vulcanus, Charon. Nem kidolgozott darab, egyes részek csak német tartalmi kivonatokban vannak meg. Latin nyelvű drámának készült. A negyedik kézirat latin iskoladrama «S. Eustachius martyr»-ról szól. Három felvonásban adja elő az ismeretes tárgyat. Érdekes és terjedelmes latin nyelvű iskoladrama a «Mentor» című is. A hatodik német nyelven frott 20 lap terjedelmű, 3 felvonásos iskoladrama főhőse *Constantius*, a ki embertársait szereti, érettük önfeláldozó munkásságot fejt ki, egyetlen bűne, hogy buzgó keresztény, a török birodalomban, a szultán tilalma ellenére, terjeszti e vallást és nem hódol meg a mohamedán vallás előtt, miért életével fizet. E dráma talán a legsikerültebb mind a hat között. Szerzőjét ennek sem ismerjük, de valószínű, hogy Körmöczbányán szüre is került. Szintén kedvelt tárgya volt az iskoladramáknak *Constantius*, így Bayer említi (i. m. II. 396), hogy a piaristák kalocsai iskolájában is adtak elő egyet. A német nyelvet érthetővé teszi az, hogy körmöczbányai isko-

lában a helytartótanács 1771 máj. 14-én kelt rendelete alapján német volt a tanítási nyelv.

(Körmöcbánya.)

BITTENBINDER MIKLÓS.

— A «*Contrat social*» legrégebb magyar fordítása. Az *Irodalomtörténeti Közlemények* f. évi II. füzetében (243—246. l.) a magyar Rousseau-irodalmat ismertetvén, megemlítettem, hogy a *Contrat social* első magyar fordítását Kazinczy Ferencz készítette, a ki 1790 február havában fog annak lefordításához s 1793 október havában már azt írja Csokonainak, hogy a fordítás «manuscriptumban készen van». A fordítás azonban elveszett, vagy a mi valószínűbb, elfogatása előtt azt maga Kazinczy megsemmisítette, mert semmi nyoma nem maradt az utókorra. Így a *Contrat social* első, ismert magyar fordítása a Stassik Ferenczé, a mely 1875-ben jelent meg Nagybecskerekben.

Jegyzékem közzététele óta *Harsányi István*, a sárospataki főiskola h. főkönyvtárnoka, a főiskolai könyvtár kéziratárában e műnek egy régi, csaknem százéves fordítását fedezte föl. E kéziratot fordítás 1819-ből való s fordítója *Cziny József*. Cziny Józsefről a Szinyei-féle *Magyar Írók Élete és Munkái* II. kötete csak annyit tud, hogy a cs. és kir. 10. magyar lovasezrednek hadi papja volt s egy hadi szent beszédeket tartalmazó kéziratot művet hagyott hátra a Nemzeti Múzeumban, a melyet 1829-ben Sárospatakon fejezett be. Sem életkoráról, sem származásáról, sem végzett tanulmányairól nem tudunk semmit. Patakon nem tanult, neve a főiskola régi diákjainak jegyzékében nem fordult elő. Hihető, hogy mint katonai lelkész tartózkodott itt s akkor állította össze fenti beszédgyűjteményét. Máskülömben neve itt teljesen ismeretlen, s valószínű, hogy *Jolsván* is, hol a *Contrat socialt* — az utolsó lapon levő bejegyzés szerint — lefordította, szintén csak átmenetileg tartózkodott.

Maga a fordítás 126 negyedréta lakú lapra terjed s Czinynek egy másik, latinnyelvű, *Exaltatio Religionis* című, 53 l. terjedelmű értekezésével van egybekötve. A *Contrat social* címe magyarul: «*J. J. Rousseau, Az Embéri Társaság szövetségéről, vagyis A Polgári Törvények Kútfejei és eredetei*. Frantziából Magyarra fordította Cziny József (Magyarországra). 1819.» A következő lapokon találjuk «Az egész könyvnek foglalatját»; itt az I. könyv tartalmánál a következő jegyzet olvasható a lapszálon: «E bötű é annyit tész, hogy ő-vel is ki lehatt mondani. De az ő valóságos hangja ő és e között vagon, mint a frantzia nyelvben e szavakba le, ne, que, je.»

A fordítás hol hű és könnyen folyó, hol nehézkes és halvány visszhangja az eredetinek. Íme egy-két példa: «Grotius tagadja, hogy minden embéri hatalom s uralkodás az alatvalók hasznáért lenne s erre előhozza például a rabszolgaságot» (Cziny); «Grotius tagadja, hogy az összes emberi hatalom az uralom alatt állók érdekében lett volna megállapítva; példa gyanánt a rabszolgaságot hozza fel» (König, Olcsó Könyvtár, 1889; I. k. II. f.), «Kár, hogy ily viszzául okoskodik, s a törvényeket azok tselekedeteiből akarja állítgatni. Bár helyesebb, de soha kedvezőbb út nem nyithatott a tirannusoknak» (Cziny); «Állandó módja az ő következtetésének, hogy a jogot annak gyakorlásából származtatja. Lehetne ugyan annál következetesebb módszert alkalmazni, de kedvezőbbet a zsrnokok számára aligha» (König, u. ott). Itt-ott egészen téves a fordítás: «A Rómaiak, kik a háborúknak törvényeit legjobban tudták s minden más nemzeteken fölül bötsülték, e dologban oly nagyon sérelmes lelki ösmérettiek voltak: hogy semmi más nemzetre nem szabad volt nállok fegyvert venni, tsak a mely ellen katonai módon fel esküdtek. Mikor Popilius szét botsátaná katonáit; Káto meg írta fiának, a ki ott szolgált vala; hogy vigyázna; ne talám oly ütöközembe szálljon, mélyre fel nem esküdött vala» (Cziny). Helyes fordítása: «A rómaiak, a kik értették és jobban

tiszteletben tartották a háború jogát, mint a világ bármely más nemzetei, e tekintetben oly érzékeny lelkiismeretűek voltak, hogy római polgárnak nem volt szabad önkéntes gyanánt szolgálnia, ha határozottan nem az ellenség, névszerint, ezen meg ezen ellenség ellen szegődött. Midőn egy legio, a melyben az ifjabb Cato fegyverforgatási gyakorlatait végezte Popilius alatt, újonnan szerveztetett, az idősb Cato megírta Popiliusnak, hogyha azt akarja, hogy fia továbbra is alatta szolgáljon, új katonai esküt tétessen vele, mert az első eskü érvénytelenné válván, többé nem foghat fegyvert az ellenség ellen» (I. k. IV. fej.).

Fordítónk itt-ott erősen küzd a kifejezésekkel. Míg a *souveraineté-t* jól adja vissza «a nemzet legfőbb hatalmával», a *principe* szóra már kevésbé mondhatjuk találónak a *kütfej* kifejezést s az *intéret*-re se az *akarát* vagy *haszon* kifejezést (II. k. III. f.). Az egyenlőség helyett *edgy arányúság*-ot ír; a *pacte social-t* az *öszvetársalodás szövetségé*-nek fordítja; e kifejezést: «il s'agit maintenant», így adja vissza: «most már abban van a dolog»; *ministre* = vezérlő igazgató.

A jegyzeteket Cziny hol megrövidíti (IV. k. VIII. f.) hol elhagyja, például a Kálvinra vonatkozó, nagyon elismerő jegyzetet a II. könyv VII. fejezetéből, vagy az I. könyv VI. fejezetének jegyzetét.

E fordítás egészben véve komoly munka, kellő hozzáértés eredménye s mint ilyen megérdemli, hogy a magyar Rousseau-irodalom jegyzékébe fölvéssék.

(Sárospatak.)

RÁCZ LAJOS.

— A szerkesztőkhoz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Aischylos Oresteiaja. Ford. Csengeri János. Budapest, Franklin, 1911. 8-r. 228 l. Ára 3-20 K.

**Bleyer* Jakab: Hazánk és a német philologia a XIX. század elején. Budapest, Akadémia, 1910. N. 8-r. 100 l. Ára 2 K.

Catalogus manuscriptorum Bibliothecæ Reg. Scient. Universitatis Budapestinensis. Tom. II. Pars III. *Catalogus collectionis Kaprinayanæ* et supplementa. Pars IV. Index alphabeticus et chronologicus cum tabula. Budapest, Egyetemi nyomda, 1910. N. 8-r. VI. 848; 280 l.

**Földi* János költeményei. Kiadta és bevezette dr. Mixich Lajos. Budapest, Akadémia, 1901. 8-r. 238 l. Ára 3 K.

Hazay Olivér: Egy könyv szülők, tanárok és volt diákok számára. Budapest, Franklin, 1910. 128 l.

Heinrich Gusztáv: Az ál-shakespearei drámák. Irodalomtörténeti kísérlet. Budapest, 1910. N. 8-r. 59 l.

Kazinczy Ferencz levelezése. Közzéteszi Váczy János. XX. kötet. (1826. ápr. 1.—1828. decz. 31.) Budapest, Akadémia, 1910. N. 8-r. XLVIII, 657 l. Ára 10 K.

Kemény Gábor: Gajdács Pál költészete. Gyoma, nyomt. Kner I. 1910. K. 8-r. 38 l.

**Kiszei* Péter: Üstökös csillag. *Harsányi* István: Kiszei Péter élete és munkái. Sárospatak, 1910. 68, 22 l. Ára 1-60 K.

Könyvtár, Magyar. Budapest, Lampel, 1910. K. 8-r. Ára számonként 30 f.

597—598. Shakspere: III. Rikárd. Ford. Radó Antal. 131. l.

599. Maurice Renard: Az auto-immobil. Elbeszélés. Ford. Benedek Marcell. 62 l.

600. Szemelvények Vaszary Kolos beszédeiből. Összeállította Keményffy K. Dániel. 48 l.

Könyvtár, Olesó. Budapest, Franklin, 1910. K. 8-r. Ára számonként 20 fillér.

1572—1576. Berczik Árpád: Magyar Tárcaák. 174 l.

1577—1580. Berzeviczy Albert: A természetfölötti elem Shakespeare színműveiben. 192 l.

1581—1587. Arany János magyar irodalomtörténete. 222 l. Ism. l. e füzet 138—140. l.

1588—1590. Csánki Dezső: Árpád vezér. Mátyás király. 117. l.

1591—1592. Victor Hugo: A kard. Ford. Vértesy Jenő. 60 l.

1593—1594. Apuleius: Amor és Psyche. Ford. Csengeri János. 68 l.

1595—1597. Tor Hedberg: Apa és fiú. Ford. svédből Szász Zsomborné. 96 l.

Közlemények Szepes vármegye múltjából. II. évf. 4. sz. Lőcse, 1910. 193—286. l.

A közlemények 4. füzetének tudományunkat is érdeklő dolgozata Rexa Dezsőé, a ki 12 ismeretlen lőcsei nyomtatványt ismertet. A nyomtatványok közül a legrégebbi 1622-ből, a legújabb 1671-ből való s egy német kivételével a többi latin nyelvű, s többnyire üdvözlő vagy gyászoló verseket tartalmaznak.

Regényírók, Magyar. Budapest, Franklin, 1911. 8-r. Az öt kötet ára 25 korona.

1. Verseggy Ferenc: Gróf Kaczaifalvi László. XI. 286 l.

13. 14. Jósika Miklós: Az utolsó Bátor. I. II. 302, 268 l.

15. 16. Eötvös József: A falu jegyzője. XI. I. II. 371, 406 l.

A M. R. legújabb sorozata két ismert és méltányolt regényen kívül Verseggynek egy teljesen elfelejtett regényét, az 1808-ban megjelent Kaczaifalvi, vagy a természetes embert hozza. Irodalomtörténeti szempontból csak helyeselni tudjuk a választást, mert egy ma már igen ritka regényt tesz hozzáférhetővé. Vajjon a modern regényekhez szokott közönségünk meg tud-e birkózni evvel a régies és kezdetleges alkotással, az más kérdés, melyre magunk is szeretnénk feleleteket hallani. — Mivel a gyűjtemény szerkesztője, Mikszáth Kálmán, meghalt, mielőtt az összes kötetek sajtó alá rendezését elvégezte volna, a bevezető életrajzok megírását a kiadó cég Schöpflin Aladárra bízta. Verseggy életrajzát Mikszáth már részben elkészítette; hogy mit tett, mit nem tett hozzá az új szerkesztő, azt nem tudjuk, de annyi bizonyos, hogy az életrajz, úgy a mint van, botránysos. Tele van fölületességgel, tévedéssel, ráfogással. Eötvös életrajza, mely már egészen Schöpflin Aladár munkája, jobb, de műveinek méltatása inkább ötletes, mint mély és jellemző. Pályájának rajza nemcsak vázlatos és általánosságokban mozgó, hanem hiányos is. cs.

Revue de Hongrie. VI. k. 11. 12. f. Budapest, 1910. N. 8-r. 457—696 lap.

A két füzet tartalmából, mint irodalomtörténeti érdekű cikkeket kiemeljük a következőket: Veigelsberg Emma «La renaissance d'un genre» cím alatt nagy általánosságban szól az új politikai drámáról; Rémy de Gourmot «La vie d'un grand poète» cím alatt Paul Verlainet jellemzi; Kont Ignác megkezdi egyik legkiválóbb modern tragédiánknak, Herczeg «Bizánc»-ának francia fordítását; Katona Lajosról terjedelmes nekrológot ír Weber Artur (11. f.) a nemrég elhunyt Carduccirol hosszabb tanulmányt ad Georges Grappe (12. f.)

*Schiller: Az orléáni szüz. Ford. Garda Samu. Budapest, Pfeifer, 1910. 8-r. 142 l.

Szalay Károly: A megdézsmált Gregorovius, avagy hogyan íródott Láng Menyhértnek «Korzika» című, immár harmadik kiadásban megjelent munkája? Budapest, Nagel Ottó, 1910. 8-r. 36 l. Ára 50 f.

A szerző a két munka tartalmi ismertetésével s párhuzamos szövegek közlésével kimutatja, hogy Láng Menyhért munkája 20 lap kivételével (az egész 158 l.) nem egyéb, mint Gregorovius Ferdinánd «Corsika» című művének kiontatolása és átírása.

*Vargha Damján dr.: Seuse Henrik Amand a magyar kódexirodalomban. Budapest, Szent-István, 1910. N. 8-r. 88 l. Ára 2'60 K.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1909/1910.

I. Classica philologia.

- Ács Károly.* Melyik osztályban kezdjük a latin nyelvet, tanítani és milyen legyen a tanítása? (Trsztenai főgimn. 3—14.)
- Badics Ferencz.* Bartal Antal emlékezete. (Bpesti gyak. főgimn. 3—9.)
- Bielek Dezső.* A latin főnevek genusza. (Pancsovai főgimn. 3—24.)
- Kálmán Miksa.* A reáliskolai latin nyelvi tanítás újjászervezése. (Budapesti II. ker. főreál 3—26.)
- Kármán Mór.* Bartal Antal emlékezete (Bpesti gyak. főgimn. 10—21.)
- Kőhalmi M. Széver.* Nyelvtanításunk eredménytelenségének okai. (Szilágysomlyói gimn. 3—44.)
- Málnásy Károly.* Homeros Zeusa (Nagyenyedi Bethlen-kollégium 13—29.)
- Máthé Georgius.* Gustavus Kassai dr. (A bpesti V. ker. főgimn. 5—8.)
- Mezey Sándor.* Az idősebbik Philostratos «Eikones»-e (Mezőtúri főgimn. 3—62.)
- Moravszky Ferencz.* A Caius Herenniusshoz intézett retorika II. könyve. (Nyiregyházi főgimn. 19—45.)
- Neogrady Gilbert.* A szombathelyi r. kath. főgimnázium philologiai múzeumának ismertetése. (Szombathelyi főgimn. 5—19.)
- Szerényi Nándor.* «Panta rhei». (Miskolci kath. főgimn. 3—18.)
- Tordai Anyos.* A «Liber Sexti» tanítása az I. osztályban. (Bajai főgimn. 3—48.)

II. Magyar nyelv és irodalom.

- Acsay Ferencz.* A nemzeti elem az Árpádok művelődésében és iskolázásában. (Pápai ref. főiskola 37—73.)
- Bancsik Samu.* Hunfalvi Pál emlékezete (Késmárki ev. liczeum 1—22.)
- Bíró Lajos.* Kézdivásárhely utczái és a magyar irodalom. (Kézdivásárhelyi kath. főgimn. 3—28.)
- Boromissza Jenő.* Arany János mint esztétikus (Verseczi főreál. 3—30.)
- Dajka Gábor föltt.* Beszéd. (Ungvári főgimn. 5—14.)
- Dedk Ferencz.* Jász népköltési adalékok. (Jászberényi főgimn. 11—21.)
- Divényi Gyula.* Mikszáth Kálmán. (Nagykanizsai főgimn. 3—25.)
- Faragó László.* Gróf Széchenyi István emlékezete. (Békési ref. főgimn. 3—11.)
- Fürst Aladár.* A legnagyobb magyar. (Székesfehérvári főreál. 3—8.)
- Gálos Rezső.* A magyar Simplicissimusról. (Temesvári felső keresk. iskola 3—20.)
- Hollós János.* Emlékezés gróf Széchenyi Istvánra. (Soproni liczeum 3—15.)
- Horváth Balázs.* Kazinczy Ferencz kassai szereplése. (Kassai prem. főgimn. 3—13.)
- Horváth Ferencz.* Gyulai Pál lyrája. (Karczagi ref. főgimn. 14—77.)
- Jurka József.* A három naplopó. Bohózat 3 felv. (Nagyszombati érs. főgimn. 11—66.)
- Kaiblinger Fülöp.* Brassai Sámuel nyelvtanítási reformja. (Budapesti IV. ker. főreál. 5—47.)
- Kappel Gyula.* Mi az, a mit a magyar nemzet Jókainak köszönhet? (Nagyváradai főreál. 23—26.)
- Kardos Lajos.* Mit köszönhet a magyar nemzet Jókainak? (Debreczeni ref. főgimn. 29—32.)
- Kassai Lajos.* Széchenyi István emlékezete. (Csíksomlyói kath. főgimn. 3—12.)

- Kohlmann Dezső.* Mikszáth írói művészete. (Zombori áll. főgimn. 3—14.)
- Kürsinszky Kálmán.* Latin jövevényszavak a magyar irodalmi nyelvben. (Gyulai kath. főgimn. 5—55.)
- Leffler Samu.* Gróf Széchenyi István emlékezete. (Nyiregyházi főgimn. 3—17.)
- Madai Gyula.* A költői nyelv és Csokonai. (Budapesti ref. főgimn. 24—56.)
- Madarász Flóris.* Szvorényi-emlékünnap. (Egri főgimn. 3—13.)
- Makkai Ernő.* Széchenyi emlékezete. (Kolozsvári ref. kolleg. 14—23.)
- Márk Imre.* A «Nyugat» költészete. (Hajdunánási ref. főgimn. 3—18.)
- Mészöly Gedeon.* Az út-képzőnek két rosszul olvasott alakjáról. (Kún-szentmiklósi ref. gimn. I—XXII.)
- Mikus László.* Gróf Széchenyi István. (Egri főreal. 3—7.)
- Móczár József.* Széchenyi István. (Nagyszalontai főgimn. 15—18.)
- Nyilasi Lajos.* Korrajz a Két szomszédvárbán. (Budapesti VIII. ker. főreal. 1—15.)
- Nyitra vármegyei.* Egy — nyelvjárás. (Nyitrai főgimn. 9—38.)
- Pécsi Ottmár.* Szemere Pál mint esztétikus és kritikus. (Egri főreal. 8—24.)
- Perényi József.* Horváth Czirill drámái. (Veszprémi kath. főgimn. 3—58.)
- Réthei Prikkel Mária.* Egy elfeledett magyar történetbúvár. (Esztergomi főgimn. 28—45.)
- Sági István.* Széchenyi emlékezete. (Makói főgimn. 3—7.)
- Szabó Ignác.* A virágok költője. (Rákospalotai főgimn. 3—16.)
- Szabó Márton.* Széchenyi. (Debreczeni ref. főgimn. 22—28.)
- Széchenyi emlékezete. (Szekszárdi főgimn. 1—5.)
- Széchenyi-emlékünnapély. (Székelykeresztúri unit. gimn. 27—37.)
- Szigethy Lajos.* Beszéd az 1910 ápr. 8-iki Széchenyi-ünnepen. (Budapesti ev. főgimn. 7—14.)
- Szilágyi Dózsa.* A legnagyobb magyar. (Nagyváradai főgimn. 5—10.)
- Sztoja Miklós.* Nyelvtani és irodalomtörténeti terminológia. (Nagykikindai főgimn. 1—50.)
- Terminológia, (nyelvtani). Összeállította a szegedi állami főgimn. tanári testülete. (Szegedi áll. főgimn. 16—27.)
- Toncs Gusztáv.* Jámbor Pál. Emlékbeszéd. (Szabadkai főgimn. 3—16. l.)
- Travník Jenő.* Széchenyi emlékezete. (Győri főreal. 3—9.)
- Vende Ernő.* Széchenyi emlékezete. (Pécsi főreal. 3—9.)
- Veress Samu.* Mikszáth Kálmán a rimaszombati iskolában. (Rimaszombati főgimn. 3—16.)

III. Egyéb szakok.

- Bacher Vilmos.* A jémeni zsidók héber és arab költészete. (Bpesti rabbiképző intézet. 90 + 56. l.)
- Barla-Szabó Títusz.* I. Napoleon és az udvari költészet, különös tekintettel a drámai műfajra. (Lőcsei főreal. 5—14.)
- Grayger Róbert.* A zay-ugróci német verses kódexről. (Budapesti VIII. ker. főreal. 16—30.)
- Meschendorfer Adolf.* Heinrich von Kleist, als Prosaschriftsteller. (Brassói Honterus főgimn. 33. l.)
- Werner Viktor.* Die Mediascher Zunft-Urkunden (Meggyesi evang. gimn. 60. l.)
- Wollek Géza.* Uhland, a költő. (Szolnoki főgimn. 3—43.)

OVIDIANA.¹⁾

I. Ovidius harmadik házassága.

Ovidius harmadik házasságáról a *Teuffel*-féle irodalomtörténetben ezt olvassuk: «Frühe zweimal vermählt und bald wieder geschieden; seine dritte Frau, *Fabia*, blieb dem Verbannten treu». *Schanz* is hasonlóan nyilatkozik: «Nachdem zwei Ehen zusammengebrochen waren, scheint sich endlich eine dritte, in der er sich mit einer Römerin *aus dem Hause der Fabier* verband, auf wahrer und dauernder Zuneigung aufgebaut zu haben». Hozzájuk csatlakozik *Ribbeck* a római költészet történetében: «Es war eine junge Witwe *aus dem altadeligen Geschlecht der Fabier*».

Ez állítás alapja az *Epistulae ex Ponto* I. 2, 138. vs., a hol Ovidius e szavakat intézi Paullus Fabius Maximushoz, a Fabius Cunctator ivadékához, a ki Kr. e. 11-ben consul volt:

Ille ego, de vestra cui data nupta domo est,

a hol a *de vestra domo*t egyjelentésűnek vették *de vestra gente*vel. E szerint az Ovidius felesége csakugyan *ex gente Fabia*, vagyis a legmagasabb római arisztokracziához tartozó nő lett volna. Ez az értelmezés azonban a *legvaskosabb tévedés*, a melyet csak az magyarázhat meg, hogy az *Epistulae ex Ponto*-hoz az egész tizenkilencedik század folyamán nem írtak exegetikus kommentárt. *Peter* ugyan, a *Fasti* magyarázója, sejtette, hogy a dolog nincs egészen rendben, mert a *Fasti* VI. könyvének 802. verséhez írt excursusában ezt mondja: «In betreff der dritten Gemahlin Ovids bemerke ich noch, dass sie kaum eine Fabia

¹⁾ Jelenleg azzal vagyok elfoglalva, hogy exegetikus kommentár készítsék Ovidiusnak számkivételben írt munkáihoz, nevezetesen a *Tristia*-hoz és az *Epistulae ex Ponto*hoz. Erre vonatkozó tanulmányaimból közlök ezúttal egy kis mutatóványt.

Maxima gewesen sein kann, da Ovid nirgends ein verwandtschaftliches Verhältnis zu Fabius berührt, so viel Veranlassung er auch dazu gehabt hätte». Ez a helyes megjegyzés azonban, a mint a fönt idézett legtekintélyesebb római irodalomtörténeti kézikönyvek példája mutatja, kellő figyelemben nem részesült, s ideje, hogy ezzel az igazán elementaris tévedéssel, a melyet épen a legtekintélyesebb helyeken ismételnék, végleg leszámoljunk.

Ovidius feleségét Fabiának csak az tarthatja, a ki a Fabius-hoz intézett s fönt idézett verset egymagában az összefüggésből kiszakítva olvassa; de, ha az után aközvetlenül következő verseket is elolvassuk, mindjárt más eredményre jutunk. Tudnunk kell, hogy ennek a Fabius Maximusnak, Ovidius pártfogójának, a felesége Marcia volt, leánya Marcius Philippusnak és Atiának, Augustus anyai nagynénjének, tehát unokanővére Augustusnak, a mint a Fasti VI. 801. és köv. verseiből kitűnik, a hol Ovidius így emlékezik meg Hercules és a Múzsák templomáról, a melyet épen ez a Marcius Philippus újított meg:

. . . Clari monumenta Philippi

Aspicis, unde trahit *Marcia* casta genus . . .

Nupta fuit quondam *matertera* *Caesaris* illi:

O decus, o sacra femina digna domo.

Ovidius adatait megerősíti a Corp. Inscr. Græc. 2629. száma: Μαρκία Φιλίππου θυγατρί, ἀνεψιᾶ Καίσαρος θεοῦ Σεβαστοῦ, γυναίκα Παύλου Φαβίου Μαξίμου, Σεβαστῆς Πάφου ἢ βουλή καὶ ὁ δῆμος.

Ezek után olvassuk el a kérdéses, Fabiushoz és Marciához intézett helyet a maga egészében, Epist. ex Pont. I. 2, 138—142. vs.:

Ille ego, *de vestra* cui data nupta domo est.

Hanc probat et primo dilectam semper ab ævo

Est inter *comites* *Marcia* censa suas,

Inque suis habuit *matertera* *Caesaris* ante:

Quarum iudicio si qua probata, proba est.

Ebből kitűnik, hogy Ovidius felesége eredetileg nem is Fabius-szal állott összeköttetésben, hanem a Fabius anyósával, Augustus nagynénjével, Marcia anyjával, a kinek háza népéhez (*in suis habuit*) tartozott; innen került mint a Marcia *társal-*

kodónője (comes) a Fabius házába s ebből a házból (*de vestra domo* és nem *de vestra gente*) ment férjhez Ovidiushoz. Ha csakugyan Fabia, a Fabius rokona és a nagy Cunctator ivadéka lett volna, nem is lehetne rá Marciához való viszonyában a *comes* (társalkodónő), hanem csakis az *amica* (barátnő) szót alkalmazni.

De olvassuk el ugyanez *Epistula* befejező részét is, a hol a költő így ajánlja feleségét Fabius és Marcia kegyeibe, 147—150. vs.:

Sed de me ut sileam, coniunx mea sarcina vestra est:
 Non potes hæc salva dissimulare fide.
 Confugit hæc ad vos, vestras amplectitur aras:
 Iure venit cultos ad sibi quisque deos.

Ovidius felesége tehát *istenei gyanánt tiszteli* Fabiust és Marciát, a miből világosan kitűnik, hogy velök nem a vérrokonság és sógorság, hanem csakis a *clientela* viszonyában állhatott.

Össze kell ezzel vetnünk továbbá egy másik helyet, az *Epist. ex Pont. III. 1, 75—78.* versét, a hol a költő megint feleségének Marciához való viszonyát érinti:

Hoc domui debes, de qua censeris, ut illam
 Non magis officiis, quam probitate colas.
 Cuncta licet facias, nisi eris laudabilis uxor,
 Non poterit credi Marcia culta tibi.

Az első sort, megint csak az összefüggésből kiszakítva, így magyarázták: «Ezzel tartozol annak a háznak, a melyből való származásodnál fogva becsülnek», pedig a következő distichon mutatja, hogy a becsülés őt nem származásánál, hanem Marciával való összeköttetésénél fogva illeti meg, a *domus* alatt tehát nem az Ovidius feleségének *gens-e*, hanem a *Marcia háza* értendő, a kinek *tisztelői* (innen: *colas* és *culta*) és bizalmasai közé tartozott. Idézhetek erre igen találó parallel helyet, a hol a költő így szól *Salanushoz*, a Cæsar Germanicus retorikai tanítómesteréhez, *Epist. ex Pont. II. 5, 73—74.*:

Pro quibus ut maneas, de quo censeris, amicus,
 Comprecor ad vitæ tempora tempora summa tuæ.

Világos, hogy a *de quo censeris* itt is azt jelenti, hogy Salanust mint a Germanicus barátját illeti meg a becsülés.

Megjegyzendő végre, hogy a *Marcia culta tibi* kifejezés is mutatja, hogy a költő felesége nem lehetett Marciának egyenlő rangú barátnője vagy épen rokona: mert előkelő házaknál a *cultores* vagy *veneratores domus* a házhoz bejáratos, kisebb rangú emberek voltak. Ilyen viszonyban állott pl. maga Ovidius Messalinushoz, nagy pártfogójának, Valerius Messallának fiához; v. ö. Epist. ex Pont. I. 7, 54—56. (ad Messalinum):

Non est, cur tua me *ianua* nosse neget:
Culta quidem, fateor, citra, quam debuit, illa est:
 Sed fuit in fatis hoc quoque, credo, meis;

továbbá Epist. ex Pont. II. 2, 1—2. (ad eundem):

Ille domus vestrae primis *venerator* ab annis,
 Pulsus ad Euxini Naso sinistra freti.

Végül még egy helyet kell idéznünk, a hol Ovidius ugyan-
 csak feleségének Marciához való viszonyát érinti, Trist. I. 6,
 25—28.:

Femina seu princeps omnes tibi *culta* per annos
 Te docet exemplum coniugis esse bonæ,
 Adsimilemque sui longa adsuetudine fecit,
Grandia si parvis adsimulare licet.

A *femina princeps*, mint az előző helyekből kitűnik, csakis Marcia lehet; itt újra a *culta* szót használja s végre Marciát mint *grandist* feleségével mint *parvaval* állítja szembe. Így egy Fabiáról, a legmagasabb római arisztokracziához tartozó nőről beszélni nem lehetett volna: egy Fabia egy Marciával szemben sem *parva*.

Az Ovidius feleségéről tehát azt kell mondanunk, hogy családnevét nem ismerjük; valószínűleg azonban jó családból való volt. a kit Augustus nagynénje, talán mint árvát, nevelt házában és leánya, Marcia számára társalkodónőnek (*comes*) szemelt ki; mikor Marcia férjhez ment Fabiushoz, a Fabius-házba került s innen vette őt feleségül Ovidius.

II. Szövegjavítások.

1. *Amor. III. 11, 52.* Az Amores III. könyvének 11. elégiájában azt fejtegeti a költő, hogy kedvesét tulajdonképen

gyűlölnie kellene csapodársága miatt, de ő a leányt kénytelen bűnei ellenére is szeretni (33—36. vs.):

Luctantur pectusque leve in contraria ducunt
 Hac amor, hac odium, sed puto vincit amor.
 Odero, si potero; si non, invitus amabo:
 Nec iuga taurus amat; quæ tamen odit, habet.

Ismétli ezt a gondolatot a 43—44. versben:

Facta merent odium, facies exorat amorem:
 Me miserum! vitis plus valet illa suis!

A befejező versekben azt hangoztatja, hogy ő a leányt mindenkép szeretni fogja: ha megjavul, akkor önként és szívesen, ha pedig csapodár marad, a szenvedélytől *kényszerítve* fogja szeretni (49—52. vs.):

Quidquid eris, mea semper eris: tu selige tantum,
 Me quoque velle velis, anne coactus amem:
 Lintea dem potius ventisque ferentibus utar,
 Ut, quamvis nolim, cogar amare *velim*.

A nehézség az utolsó sorban rejlik, a hol se az *ut* se a *velim* nem illik bele az összefüggésbe. Az utolsóelőtti sor ugyanis a szerencsés hajózás (*ventis ferentibus a. m. secundis*) képével a boldog és önkéntes szerelmet jelzi, ugyanazt, a mit az 50. versben a *Me quoque velle velis*, az utolsó sor pedig, mint a *cogar* mutatja, ugyanazt jelenti, mint az 50. versben az *anne coactus amem*; az utolsó sorban tehát az *ut* helyett szétválasztó kötőszóra van szükség, a *velim* pedig a megelőző *nolim*mal és *cogar*-ral nem fér össze. Ezért én a következő javítást ajánlom:

An, quamvis nolim, cogar amare **malum**,

a mely esetben az **an** megfelelne az 50. versben előforduló *anne* kötőszónak, a **malum** pedig a közvetlenül előtte álló *amare* szóval alkotna hatásos ellentétet. Az értelem ez volna: «Bárminő légy is (azaz: akár jó, akár rossz), mindig az enyém léssz: te csak válaszszz, vajjon azt akarod-e, hogy én is akarjalak szeretni (azaz: önként szeresselek), vagy pedig kényszerítve szeresselek; megereszszem-e vitorláimat és kedvező széllel hajózzak, vagy, bár nem akarnám, mégis kénytelen legyek szeretni az én szerencsétlenségemet». A **malum** t. i. nem más, mint

maga a csapodár lány, a mint ugyancsak az *Amores* két más. helye mutatja, nevezetesen II. 5, 3—4. vs.:

Vota mori mea sunt, cum te peccasse recorder,
Ei! mihi perpetuum nata puella *malum*!

és II. 9, 25—26.:

«Vive» deus «posito» si quis mihi dicat «amore»,
Deprecer: usque adeo dulce puella *malum* est.

Hasonló gondolatot fejez ki *Tristia* IV. 1, 33—36. vs.:

Sentit *amans* sua *damna* fere, tamen *haeret* in illis
Materiam culpæ persequiturque suæ:
Nos quoque delectant, quamvis nocuere, libelli,
Quodque mihi *telum vulnera* fecit, *amo*.

A corruptelát valószínűleg úgy kell magyarázni, hogy a *malum* helyett *malimot* írtak s ebből csinált valamelyik emendálni akaró librarius *velimet*.

2. *Trist. I. 8, 48*. A költő a *Tristia* I. könyvének nyolczadik elegiájában szemrehányást tesz egyik barátjának, hogy bajában elhagyta őt, sőt még csak búcsúlátogatást sem tett nála, mikor neki Rómát mint száműzöttnek el kellett hagynia. A befejező sorokban tehát felszólítja, hogy legalább ezután tegye jóvá a hibát, a mely esetben ő kész lesz megbocsátani (47—50. vs.):

Sed quoniam accedit fatalibus hoc quoque damnis,
Ut careant *numeris* tempora prima *suís*,
Effice, peccati ne sim memor huius, et illo
Officium laudem, quo queror, ore tuum.

A *numeris tuis*nak itt semmi értelme nincs és a kiadók általában romlottnak is jelzik a helyet — a javítás azonban igen egyszerű, mert minden világossá lesz, ha a verset így írjuk:

Ut careant **umeris** tempora prima **tuis**,

a hol az *umeris* azt jelenti, a mit a *váll* képletesen minden nyelven jelenthet, t. i. támogatást. A hely tehát így volna fordítható: «De mivel az én végzetes veszteségeimhez még az is hozzájárult, hogy az első időben (azaz: szerencsétlenségem első idejében) nélkülözni voltam kénytelen a te *támogatásodat*, légy rajta, hogy ezt a hibádat elfeledjem». A költő ugyanis az ő

romlását sokszor *ruinanak* nevezi s egy másik barátját, Cotta Maximust épen azért dicséri, hogy ezt a *ruinat* (vagyis: az összeomlani akaró házat) vállaival támogatta Ep. ex Pont. II. 3, 59—60. vs.:

Quæque ita concussa est, ut iam casura putetur,
Restat adhuc *umeris* fulta ruina *tuis*.

Azt hiszem, ez a párhuzamos hely az emendatiót egészen valószínűvé teszi.

3. *Trist. II. 236.* A *Tristia* II. könyvében, a hol a költő védi magát Augustus előtt az erkölcstelenség vádjá ellen, azt mondja, hogy Augustusnak bizonyára nem volt ideje figyelmesen olvasni az ő költeményeit, mert folytonosan háborúkkal volt elfoglalva; ha pedig csendesség volt is a birodalom minden részében, akkor sem pihenhetett, mert ilyenkor meg minden idejét az erkölcsök javítására kellett fordítania (231—236. vs.):

Denique, ut in tanto, quantum non extitit unquam,
Corpore pars nulla est, quæ labet, imperii:
Urbs quoque te et legum lassat tutela tuarum
Et morum, similes quas cupis esse tuis,
Nec tibi contingunt, quæ gentibus otia præstas,
Bellaque cum *multis* inrequieta geris.

Azaz: «A *mikor* (231. vs.: *ut = ubi*) ebben a soha előbb nem létezett nagyságú birodalomban egy rész sem inog (tehát: háború sehol sincs), akkor téged az erkölcs javítását célzó törvényjavaslataid foglalkoztatnak, tehát az az *otium*, a mit az emberiségnek (*gentibus*) biztosítasz, neked ekkor sem jut osztályrészül, mert te ekkor is háborút viselsz» s itt jön a bökkenő: *cum multis*, sokakkal? Mi akar ez lenni? Ennek bizony semmi értelme sincs így, hanem a verset emendálni kell a következő módon:

Bellaque cum *vitiis* inrequieta geris,

azaz: a *mikor* nem viselsz háborút az ellenséggel, akkor is szünet nélkül háborút viselsz a *bűnökkel*, midőn azokat törvényeiddel üldözöd, s épen ezért soha sincs *otiumod*. A *corruptela* a *minuscule* írásból (*vitiis* könnyen olvasható *ultis*nak) és a megelőző *cum* præpositio *m*-jének dittographiájából könnyen kimagyarázható.

(Kolozsvár.)

NÉMETHY GÉZA.

Κάρολος Krumbacher καὶ ἡ ἑλληνικὴ φιλολογία.¹⁾

Ἡ πνευματικὴ κληροδοσία τοῦ Krumbacher εἶναι ὀλόκληρος ἐπιστήμη, ἡ ἐπιστήμη τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας, ἣν ἐν διαστήματι μόλις εἴκοσι ἐτῶν στιβαραῖς ταῖς χερσὶν ἐδημιούργησε καὶ δι' ἀδυστηρᾶς τῆς ἐρεῦνης μεθόδου εἰς τὴν περιωπὴν τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν ἐξύψωσεν, ἥστινος δὲ τὴν ἐν τῷ μέλλοντι ὑπαρξίν δι' ἐκπαιδευσεως μαθητῶν ἀρκούντως ἐξησφάλισεν. Ἐν τούτοις ὑπάρχει ἐν πρὸς τὴν μέλλουσαν τύχην τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας στενῶς συνδεόμενον σπουδαῖον ζήτημα, ὅπερ ὁ Krumbacher κατὰ τὴν σχετικῶς μὴ μακροχρόνιον δρασίν του δὲν ἠδυνήθη νὰ λύσῃ, δηλ. ποῖαν σχέσιν ἔχει ἡ βυζαντινὴ φιλολογία πρὸς τὰς ἄλλας φιλολογίας, ὅ ἐστι, εἰς ποῖον μεγαλύτερον κλάδον τῆς ἐπιστήμης ἀνήκει ἡ βυζαντινὴ φιλολογία; Κατὰ τὸ παρὸν δηλονότι εἶναι ἡ ἐπιστήμη αὕτη τρόπον τινὰ ἀπομονωμένη, δὲν ἔχει, καθὼς θὰ ἦτο εὐκαταῖον, ὠρισμένην θέσιν ἐν τῷ βασιλείῳ τῶν ἐπιστημῶν, καὶ ἐὰν πρόκειται, νὰ δώσῃ σημεῖον ὑπάρξεως ἐν συνεδρίοις, ἀναγκάζεται νὰ καταφύγῃ ὅτε μὲν εἰς τοὺς φιλόλογους τῶν ἀνατολικῶν ἐπιστημῶν, ὅτε δὲ εἰς τοὺς ἱστορικούς, ὅτε δὲ εἰς τοὺς ἀρχαιολόγους. Μέχρι τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Krumbacher ἐν τῇ Δυτικῇ Εὐρώπῃ συνήθως οἱ κλασσικοὶ φιλόλογοι, δηλ. οἱ εἰδήμονες τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ καὶ λατινισμοῦ ἠσχολήθησαν περὶ τὰς βυζαντινὰς μελέτας, καὶ κατὰ ταῦτα ἡ βυζαντινὴ φιλολογία ὡς μελέτη τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ εὔρε τὴν φυσικὴν ἑαυτῆς συνάφειαν πρὸς τὴν τὸν ἀρχαῖον ἑλληνισμὸν πραγματευομένην κλασσικὴν φιλολογίαν. Ἄλλὰ οἱ κλασσικοὶ φιλόλογοι μὴ ἀποβλέποντες εἰς τοὺς λόγους τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ μόνον ἐξ ἀπόψεως τῆς αἰσθητικῆς ἔκρινον, οὕτως δὲ τὸν μεσαιωνικὸν ἑλληνισμὸν ὡς μεγάλως τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ ὑπολειπόμενον ἐκλαμβάνοντες καὶ αὐτὴν τὴν βυζαντινὴν φιλολογίαν ἐθεώρουν μόνον ὡς ὀχληρὸν τῆς κλασσικῆς φιλολογίας παράρτημα. Συνεπεία δὲ ταύτης τῆς περιφρονήσεως ἡ ἀναθάλλουσα κλασσικὴ φιλολογία ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τέλος δὲ σχεδὸν εἶπεν καθ' ὀλοκληρίαν παρηγκῶνισε τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὴν βυζαντινὴν φιλολογίαν. Ἐν τούτοις ὁ Krumbacher, ὅστις διὰ τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν του ἔφθασεν εἰς τὴν ὀρθοτέραν τοῦ Βυζαντίου κατανόησιν, ἐσχημάτισεν ἄλλοίαν τῆς τῶν κλασσικῶν φιλόλογων γνώμην. Αὐτὸς

¹⁾ Τὸ ἄρθρον τοῦτο εἶναι μετάφρασις τοῦ τελικοῦ μέρους τοῦ εἰς K. Krumbacher ἐπιμνημοσύνου λόγου, ὃν ἐξεφώνησα ἐν πλήρει συνεδρίῳ τῆς Οὐγγρικῆς Ἐπιστημονικῆς Ἀκαδημίας τῆ 19 Δεκεμβρίου 1910.

τὴν βυζαντινὴν φιλολογίαν ἐθεώρει ἰσάξιον τῆς κλασσικῆς φιλολογίας,¹⁾ ἀλλὰ ὅπως καταστήσῃ ταύτην ἰσάξιον, ἀναγκαῖον ἐνόμισε νὰ ἐλευθερώσῃ αὐτὴν ἐκ τῆς δουλικῆς θέσεώς της, ὥστε νὰ δυνηθῇ ν' ἀναπτυχθῇ καὶ ν' ἀξήθη αὐτὴ ἥθη ἐλευθέρα ἐκποδῶν τεθέντων τῶν ἐκ προλήψεως προσκομμάτων. «Ὅτι δὲ ποιῶν τοιοῦτοτρόπως ὀρθῶς ἐποίησεν, ἀποδεικνύει τὸ ἀποτέλεσμα, διότι ἡ μεγάλη ἀνύψωσις τῆς βυζαντινῆς (καθὼς καὶ τῆς μεσαιωνικῆς λατινικῆς) φιλολογίας ἀναδεικνύεται, ἀφ' ὅτου ἔπαυσαν λειτουργοῦσαι ὡς προσαρτήματα τῆς κλασσικῆς φιλολογίας. Ἐν τούτοις ὁ Krumbacher μόνον ἐκ πρακτικῆς ἐπόψεως, δηλ. χάριν τῆς ἀναπτύξεως τῆς βυζαντινῆς ἠθέλησε τὸν χωρισμὸν ταύτης ἀπὸ τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, ἀλλὰ κατὰ τὰ ἄλλα ἀνεγνώρισεν, ὅτι ἢ τε κλασσικὴ καὶ μεσαιωνικὴ καὶ νέα ἑλληνικὴ (καὶ λατινικὴ) φιλολογία στενῶς πρὸς ἀλλήλας συνδέονται καὶ ἀμοιβαίως ἀλλήλας βοηθοῦσιν. Gewiss haben die klassische und die mittel- und neugriechische (und lateinische) Philologie einen engen Zusammenhang und unterstützen sich gegenseitig, λέγει αὐτὸς ἐν τῇ τῆν 8. Μαρτίου 1905 πρὸς ἐμὲ διευθυνθείσῃ ἐπιστολῇ του. Αὐτόθι περὶ τῆς πρὸς ἀλλήλας σχέσεως τῆς κλασσικῆς καὶ βυζαντινῆς φιλολογίας τὰ ἑξῆς ἀποφαίνεται: Die Trennung hat sich von Tisch und Bett, wenn auch nicht vom täglichen Umgang vollzogen, καὶ κατωτέρω: Unser Prinzip ist jetzt: Getrennt marschieren und vereint schlagen, καὶ δὲν ἐναντιοῦται πρὸς τὴν ὅπ' ἐμοῦ συλληφθεῖσαν ἰδέαν τοῦ ἐγχειριδίου τῆς ἀρχαίας, μεσαιωνικῆς καὶ νέας ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς φιλολογίας. Τὰ νῦν δέ, ἐπειδὴ ὁ Krumbacher ἔδοξε εἰς τὴν βυζαντινὴν φιλολογίαν κύρος καὶ ὑπόληψιν, ἐὰν γίνεται λόγος περὶ τοῦ ἂν πρέπει νὰ κατέχη ἡ βυζαντινολογία ἐν τῷ βασιλείῳ τῶν ἐπιστημῶν θέσιν ἀνάλογον τῆς ἀξίας της, δικαίως θὰ προσεδωκώμεν, ὅπως μεταξὺ ταύτης καὶ τῆς κλασσικῆς φιλολογίας ὡς ἰσαξίων κατασταθῇ ὁμοσπονδία τις. Ἐν τούτοις ταύτην οὐχὶ μόνον οἱ κλασσικοὶ φιλόλογοι ἐμποδίζουσιν, εἰς οὐδὲς ἐκτὸς ὀλιγίστων ἐξαιρέσεων διόλου δὲν ἀρέσκει ἡ βυζαντινολογία, ἀλλὰ ἐναντιοῦνται πρὸς ταύτην καὶ

¹⁾ Ἐν Byz. Zeitschr. 18 (1909) σελ. 707 ὁμιλῶν περὶ ἰδρύσεως καζέδρας τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νέας ἑλληνικῆς φιλολογίας ἐν τῷ ἐν Βερολίῳ πανεπιστημίῳ τὰ ἑξῆς ἀποφαίνεται. «Ein Lehrstuhl für mittel- und neugriechische Philologie kann nur dann seine Aufgabe erfüllen und als innerlich berechtigtes Glied in das Programm unserer Universitäten eingefügt werden, wenn er die ganze christliche Abteilung der griechischen Kultur umfasst und also eine direkte Fortsetzung und Ergänzung, ein wichtiges Seitenstück der Professuren für klassische Philologie bildet».

αὐτοὶ οἱ μαθηταὶ τοῦ Krumbacher, εἰ καὶ, καθὼς ἀνωτέρω ἐμνημόνευσα, ὁ διδάσκαλος μόνον ἐκ πρακτικῆς ἐπόψεως ἤθελε τὸν ἀποχωρισμόν, ἀλλ' ἄλλως ἀνεγνώρισε τὴν μεταξὺ τῆς κλασσικῆς καὶ βυζαντινῆς φιλολογίας στενὴν συνάφειαν. Οὕτως ὁ K. Dietrich ¹⁾ ἐν τῷ εἰς Krumbacher ἐπιμνημοσύνῳ ἄρθρῳ του ὁμιλῶν περὶ τοῦ ζητήματος, εἰς ποίαν ἄλλην ἐπιστήμην ἀνήκει ἡ βυζαντινὴ φιλολογία, ἀποφαίνεται, ὅτι αὕτη ἡ ἐπιστήμη κατ' ἐξοχὴν συνεπεῖα τῆς μεγάλης πολιτιστικῆς ῥοπῆς, ἣν ἔσχε τὸ Βυζάντιον εἰς τὸν σλαβικὸν κόσμον, λοιπὸν κατ' ἐξοχὴν ἐξ ἐπόψεως τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ πρέπει ν' ἀπαρτίσῃ σὺν τῇ σλαβικῇ τὴν μεγάλην βυζαντινοσλαβικὴν φιλολογίαν. Ἀλλὰ ἡ φιλολογία δὲν εἶναι ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ, ἐπομένως δὲ καὶ τὸ ζήτημα τῆς ἐνότητος τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας μετ' ἄλλης τινὸς ἐπιστήμης δὲν δύναται νὰ λυθῇ κατ' ἐξοχὴν ἐξ ἐπόψεως τῆς ἱστορίας τούτου. Διότι εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ἡ βυζαντινὴ φιλολογία ἀπαιτεῖ τὴν γνῶσιν τῆς σλαβικῆς φιλολογίας, κατ' ἐξοχὴν δὲ τὴν τῆς ῥωσικῆς γλώσσης, ἀλλὰ ἐκ τούτου δὲν ἔπεται, ὅτι ἀμφότεραι πρέρει ν' ἀπαρτίσωσι μίαν μεγάλην ἐπιστημονικὴν ἐνότητα, ἀλλὰ ὅτι ἡ σλαβικὴ φιλολογία εἶναι ἡ ἀναγκαία βοηθητικὴ ἐπιστήμη τῆς βυζαντινῆς, ἀκριβῶς καθὼς τρόπον τινὰ καὶ ἡ ἀραβικὴ καὶ τουρκικὴ φιλολογία, ἢ καθὼς καὶ ἡ φιλολογία τῶν ἀρχαίων ἀνατολικῶν λαῶν λειτουργεῖ ὡς βοηθητικὸν ὄργανον τῆς κλασσικῆς φιλολογίας χωρὶς διὰ τοῦτο νὰ συνταυτισθῇ μετ' αὐτῆς. Ἄλλ' ὅς ἐξετάσωμεν ἀκριβέστερον, τί σημαίνει κυρίως φιλολογία; Ἡ σημασία δηλονότι ταύτης τῆς ἑλληνικῆς λέξεως εἶναι ἐν τοῖς διαφόροις χρόνοις διάφορος. Ἀρχικῶς δηλοῖ τὴν πρὸς συνδιάλεξιν ἀγάπην, παρὰ δὲ τῷ Πλάτῳ τὴν πρὸς σοβαρὸν λόγον, ὃ ἐστὶ πρὸς ἐπιστήμην ἀγάπην, καὶ ὁ Ἐρατοσθένης, ὁ περιφημὸς τῆς 3. π. X. ἑκατονταετηρίδος πολυῖστωρ, ἦτο ὁ πρῶτος, ὅστις ὠνόμασεν ἑαυτὸν ἐξ ἐπόψεως τῆς πολυειδοῦς ἐπιστήμης τοῦ φιλόλογον, δηλ. φιλοῦντα τὴν ἐπιστήμην ἢ ἐπιστήμονα. Ἐν τῇ ἐποχῇ τῆς ἀναγεννήσεως ὀνομάζεται δι' αὐτῆς ἡ μελέτη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς λογοτεχνίας, καὶ ἐν ταύτῃ τῇ ἐννοίᾳ ἐξέλαβε τὴν λέξιν ὁ πολὺς γερμανὸς φιλόλογος, Φρεδερίκος Αὔγουστος Wolf, ὅτε ἐν μηνὶ Ἀπριλίῳ 1777 ἀντὶ τοῦ συνήθους studiosus philosophiæ ὡς studiosus philologiae παρουσιάσθη καὶ ἐνεγράφη ἐν τῷ ἐν Γοττγγῆ πανεπιστημίῳ. Ὅστερον μεταβάλλεται ἡ ἐννοία τῆς λέξεως παρ' αὐτῷ τῷ Wolf καὶ καταστᾶ ἰσοδύναμος πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Wolf ἰδρυθεῖσαν ἐπιστήμην τῆς ἀρ-

¹⁾ Zum Gedächtnis an Karl Krumbacher, Neue Jahrbücher 25 (1910) σελ. 294—295.

χαιότῃτος (Alterthumswissenschaft), ἤγουν σημαίνει τὴν περὶ τὸν ἀρχαῖον ἑλληνισμόν καὶ λατινισμόν ἀσχολουμένην ἐπιστήμην. Ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις διπλὴν ἔχει ἔννοιαν, δηλ. σημαίνει ἐν στενοτέρῃ ἐννοίᾳ τὴν ἐπιστήμην τῆς γλώσσης καὶ λογοτεχνίας ἔθνους τινός, ἢ ἐν γένει τὴν περὶ ἔθνους τινός πραγματενομένην ἐπιστήμην. Τοιούτο-τρόπως ὁμιλοῦμεν σήμερον περὶ γερμανικῆς, γαλλικῆς, ἀραβικῆς, περσικῆς, ἀσσυριακῆς κλπ. φιλολογίας, καὶ ἐννοοῦμεν δι' αὐτῆς ἢ τὴν περὶ τὴν γλῶσσαν καὶ λογοτεχνίαν τῶν ἐν λόγῳ ἔθνῶν, ἢ ἐν γένει περὶ τὰ ἐν λόγῳ ἔθνη ἀσχολουμένην ἐπιστήμην. Αὕτη ἡ τελευταία, εὐρυτέρα ἔννοια τῆς λέξεως εἶναι ἢ εὐχρηστοτέρα, καὶ ἐν ταύτῃ τῇ ἐννοίᾳ ἐξέλαβε τὴν φιλολογίαν καὶ ὁ Krumbacher,¹⁾ ὅστις ἐν τῷ ἄρθρῳ του τῷ ἐπιγραφομένῳ Philologie oder Geschichte? ὑπολαμβάνει τὴν φιλολογίαν ὡς ἐπιστήμην πραγματενομένην πάσας τὰς ἐκφάνσεις τῆς ζωῆς ἔθνους τινός. Ἐὰν λοιπὸν ἡ φιλολογία κατὰ τὴν σήμερον συνήθη ἔννοιαν τῆς σημαίνῃ ἐπιστήμην, ἧτις ἀποτελεῖ τὸ σύνολον πάντων τῶν εἰς ἔθνος τι ἀνηκουσῶν γνώσεων, εἶναι φυσικώτατον, ὅτι καὶ ἡ περὶ τὸν ἀρχαῖον, μεσαιωνικὸν καὶ νέον ἑλληνισμόν ἀσχολουμένη κλασσικὴ, βυζαντινὴ καὶ νεοελληνικὴ φιλολογία πρέπει ν' ἀποτελέσωσι μίαν μεγαλητέραν ἐνότητα. Τὸ μὲν ὁμοειδὲς τῆς βυζαντινῆς καὶ νεοελληνικῆς φιλολογίας πάντες ἀναγνωρίζουσι, ἀλλὰ ὄντος λόγου περὶ τῆς ἐνώσεως τῆς κλασσικῆς καὶ βυζαντινῆς φιλολογίας πάμπολλαι προκόπτουσι δυσχέρειαι.²⁾ Ἀρχομένης τῆς 19. ἑκατονταετηρίδος ὁ Tafel³⁾ ἦτο ὁ πρῶτος, ὅστις στηριζόμενος εἰς τὰς μεταξὺ τῆς βυζαντινῆς καὶ κλασσικῆς φιλολογίας ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν καὶ τὰ πράγματα ὑπαρχούσας μεγάλας διαφορὰς ὑπεστήριξε τὸν ἀπὸ τῆς κλασσικῆς φιλολογίας χωρισμὸν τῶν βυζαντινῶν μελετῶν· novus incipit orbis, λέγει αὐτὸς περὶ τῆς βυζαντινῆς ἐπιστήμης. Ὁ κύριος λόγος, οὗ ἕνεκα ἐναντιοῦνται πρὸς τὴν ἐνότητα τοῦ ἀρχαίου καὶ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ, εἶναι ὁ χριστιανισμός. Λέγουσιν, ὅτι διὰ τὴν μεγάλην ἀντίθεσιν τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τῆς θρησκείας τῶν ἐθνικῶν κατανατᾶ ἢ ἔνωσις τοῦ ἀρχαίου ἐθνικοῦ καὶ μεσαιωνικοῦ

¹⁾ I. Beilage der Münchner Neuesten Nachrichten 1908 No 80.

²⁾ Μεγάλην ἐξάφρῃσιν ἀποτελοῦσι τὰ ἑξῆς δύο γεγονότα, δι' ὧν ἀνεγνωρίσθη τὰ ὁμοειδὲς τῆς κλασσικῆς καὶ βυζαντινῆς φιλολογίας· πρῶτον μὲν, ὅτι ἐγὼ διωρίσθην καθηγητῆς τῆς κλασσικῆς φιλολογίας μὲ τὴν υποχρέωσιν νὰ παραδίδω καὶ τὴν μεσαιωνικὴν καὶ νέαν ἑλληνικὴν φιλολογίαν, δεύτερον δὲ, ὅτι ὁ μαθητῆς τοῦ Krumbacher, ὁ Π. Maas, ἐγένετο ὑφηγητῆς τῆς κλασσικῆς καὶ βυζαντινῆς φιλολογίας τοῦ ἐν Βερολίνῳ πανεπιστημίου (i. Byz. Zeitschr. 19 [1910] σελ. 258).

³⁾ I. Gelehrte Anzeigen der bayer. Akademie, τόμος 39, σελ. 3.

χριστιανικοῦ ἑλληνισμοῦ ἀδύνατος. Ἐν τούτοις ἐὰν αὕτη ἡ ἐκδοχή εἶχέ τι τὸ ἠριθόν, τότε π. χ. καὶ αἱ εἰς τοὺς ἐθνικοὺς καὶ χριστιανικοὺς Γερμανοὺς ἢ Οὐγγυροὺς ἀναφερόμεναι μελέται δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ κατέχωσι θέσιν ἐν τῇ ἐνότητι τῆς γερμανικῆς καὶ οὐγγρικῆς φιλολογίας, καθὼς πραγματικῶς κατέχουσιν, καίπερ ὁ χριστιανισμὸς παρὰ τοῖς Γερμανοῖς καὶ Οὐγγυροῖς ὡς προϊὼν ἐξ ἄλλοδαπῆς προερχόμενον ἀπέχει μᾶλλον τῆς εἰδωλολατρίας, ἢ παρὰ τῷ ἑλληνισμῷ, ὅπου οὗτος εἶναι τὸ φυσικὸν σημεῖον τῆς ἱστορικῆς ἀναπτύξεως, διότι ὁ ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου δημιουργηθεὶς ἀσιατικὸς ἑλληνισμὸς εἶναι τὸ ἐκτενέστατον, ἐνιαῖον ἔδαφος, ἐφ' οὗ ὁ χριστιανισμὸς ἀνεπτύχθη εἰς δυνάμιν παγκόσμιον. Εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι τὰ σπέρματα τοῦ χριστιανισμοῦ εἰρῖσκονται ἤδη ἐν τῷ σημιτικῷ μονοθεϊσμῷ, ἀλλὰ ἡ ἀνάπτυξις, διάδοσις καὶ μέχρις ἀκαταγανίστου δυνάμεως ἐνίσχυσις του ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐθνικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ ἐδάφους ἐγένοντο, ἐν τούτῳ δὲ παρέλαβεν ὁ χριστιανισμὸς πολλὰ στοιχεῖα τῆς εἰδωλολατρικῆς ἑλληνικῆς θρησκείας καὶ ἱερουργίας. Ἄς ἐνθυμηθῶμεν μόνον, ὅτι τὸ θέατρον τῆς δράσεως καὶ εὐδοκίμησεως τοῦ Χριστοῦ δὲν ἦσαν τὰ κέντρα τοῦ ἰουδαϊσμοῦ, τοῦ δουλεύοντος τῇ θρησκομανίᾳ, δηλ. ἡ Σαμάρεια καὶ Ἰουδαία, ἀλλὰ ἡ Γαλιλαία, ἥστινος οἱ κάτοικοι οὐχὶ καθ' ὅλοκληρίαν ἰουδαῖοι ἀλλὰ μετ' ἄλλων λαῶν μάλιστα δὲ μεθ' Ἑλλήνων ἀναμιγμένοι καὶ ἀκριβῶς διὰ τοῦτο ὀλιγώτερον φανατικοὶ μᾶλλον ἐδέχθησαν τὰ διδάγματα τοῦ Χριστοῦ. Πρὸς δὲ ἅς ἀναλογισθῶμεν, ὅτι ἡ γλῶσσα τῆς Καινῆς Διαθήκης, τῆς πηγῆς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, καὶ τῶν πρώτων ταύτην τὴν θρησκείαν διδάξαντων ἦτο ἡ ἑλληνικὴ, ὅτι αὕτη ἡ θρησκεία ταχύτατα ἐν τοῖς κέντροις τοῦ ἑλληνικοῦ πεπολιτισμένου κόσμου τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, δηλ. ἐν ταῖς πόλεσιν ἐξήπλωθη, ἐνῶ τὰ μὴ ἑλληνικὰ καὶ μὴ πεπολιτισμένα μέρη, δηλ. αἱ κῶμαι καὶ τὰ χωρία πολὺν χρόνον διετέλεσαν ὑπὸ τὴν ἐθνικὴν θρησκείαν, καὶ ὅτι ἡ γλῶσσα τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων οὐχὶ μόνον ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἀλλὰ κατὰ τὴν 1. καὶ 2. ἑκατονταετηρίδα καὶ ἐν αὐτῇ τῇ λατινικῇ Δύσει ἦτο ἡ ἑλληνικὴ, Συνελόντι εἰπεῖν ἄνευ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, τοῦ πολιτισμοῦ του καὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης δὲν δυνάμεθα οὔτε νὰ φαντασθῶμεν τὴν γοργὴν ἀνάπτυξιν καὶ διάδοσιν τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὁ ἑλληνισμὸς ἐξηλλήνισε τὸν σημιτικὸν μονοθεῖσμον ἤδη διὰ τῆς μεταφράσεως τῶν Ἑβδομήκοντα, καθὼς ὁ Ἄ. Deissmann ¹⁾ κατέδειξεν. Ἐν τῇ μεταφράσει ταύτῃ, ἵνα περιορισθῆ εἰς τὸ νὰ μνημονεύσω ἐν

¹⁾ Ἄ. Deissmann, Die Hellenisierung des semitischen Monotheismus, Neue Jahrbücher, 1903.

μόνον πρᾶγμα σπουδαιότατον, ὁ ἑβραῖος Ἰεχωβᾶ (Jahveh) κύριος ὀνομάζεται. Τοῦτο δηλ. δὲν εἶναι μόνον κακὴ μετάφρασις, ἀλλὰ εἶναι ἡ συνειδητὴ εἰσαγωγή τῆς μεγαλοφύχου ἑλληνικῆς ἰδέας περὶ τοῦ κέντρου εἰς τὸν κόσμον τῆς μικροφύχου ἑβραϊκῆς θρησκείας. «Ἡ ἅγια γραφή,» ἀποφαινεται ὁ Deissmann, «ἦστινος ὁ θεὸς Ἰεχωβᾶ ὀνομάζεται, εἶναι ἡ ἅγια γραφὴ ἑνὸς λαοῦ· ἡ ἅγια γραφὴ, ἦστινος ὁ θεὸς Κύριος ὀνομάζεται, εἶναι ἡ ἅγια γραφὴ τοῦ κόσμου». Τὸ δόγμα τῆς θεανθρωπίας τοῦ Χριστοῦ, καθὼς ὁ Ἄ. Bauer ¹⁾ ἐξέθεσεν, δὲν εἶναι ἑβραϊκῆς ἀρχῆς, ἀλλ' ἔχει ἐν τῷ ἑλληνισμῷ τὴν ἀφετηρίαν του, ὅ ἐστιν, αὐτὴ ἡ πίστις ἐπήγαγεν ἐκ τοῦ θρησκευτικοῦ τῶν Ἑλλήνων αἰσθήματος, καθ' ὃ αὐτοὶ ἐν τοῖς μεγάλοις καὶ καλοῖς ἀνθρώποις ἔβλεπον τὴν δράσιν τῆς θεότητος. Ἡ ἰδέα τῆς ὀποθεώσεως τοῦ ἀνθρώπου εἶναι οἰκειότερα εἰς τοὺς Ἑλληνας ἢ εἰς τοὺς Ἑβραίους, ὧντινων ὁ Ἰεχωβᾶ τόσο ἀπέραντον ὕψος κατέχει ὑπεράνω παντὸς ἐπιγείου πλάσματος. Ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία δὲν ἀντιτάσσει τοὺς θεοὺς τῆς ὡς δημιουργικὰς δυνάμεις πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, δὲν γνωρίζει θεόν, ὅστις τὸν κόσμον καὶ τοὺς ἀνθρώπους ἐδημιούργησεν· κατ' αὐτὴν καὶ οἱ θεοὶ ἐκ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς κατάγονται, ἐξ ἧς καὶ ὁ ἄνθρωπος, ἀκριβῶς οὕτως γεννῶνται, καθὼς οὗτος, καὶ τὰ γενέθλια αὐτῶν ἐορτάζονται. Οἱ θεοὶ τῶν Ἑλλήνων ἐπικοινωνοῦσι μετὰ ἐπιγείων γυναικῶν, καὶ ἐκ ταύτης τῆς κοινωνίας κατάγονται παῖδες ἔχοντες θείας ιδιότητας. Ἡ πίστις, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ ἔχῃ τὴν καταγωγὴν του ἐκ θεοῦ πατρὸς, ὑπῆρξεν ἤδη πρὸ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου παρὰ τοῖς Ἑλλησιν, καὶ αὐτὸν τὸν Ἀλέξανδρον τὸν Μέγαν οἱ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας Ἑλληνες ὡς ἐλευθερωτὴν τῶν ἀπεθέωτων. Ἐν συντόμῳ ὁ χριστιανισμὸς τοιοῦτον καταδεικνύεται ὡς θρησκεία πλασθεῖσα ἐν τῷ κύκλῳ καὶ ψυχικῷ κόσμῳ τοῦ εἰδωλολατρικοῦ ἑλληνισμοῦ, ὥστε δὲν βλέπομεν οὐδένα σπουδαῖον λόγον, διὰ τί νὰ χωρισωμεν τὸν μεσαιωνικὸν ἑλληνισμὸν ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου. Κατὰ τὸν Krumbacher ²⁾ τῇ βυζαντινῇ φιλολογίᾳ προσαρτητέα ὅλη ἡ ἑλληνιστικὴ

¹⁾ Ἄ. Bauer, Vom Griechentum zum Christentum. Wissenschaft und Bildung. Einzeldarstellungen aus allen Gebieten des Wissens. Herausgegeben von P. Herre. Ἀριθμὸς 78. Leipzig, Quelle und Mayer, 1910.

²⁾ Ἱ. Byz. Zeitschr. 18 (1909) σελ. 707 (ἀνω). Daran schliesst sich (δηλ. πρὸς τὴν τοῦ χρόνου 300—1500 μ. Χ. περιλαμβανουσιν βυζαντινὴν φιλολογίαν τάσσεται) nach unten das neugriechische Gebiet bis auf die Gegenwart, nach oben das hellenistische, zunächst die ersten drei Jahrhunderte n. Chr. (δηλ. οἱ ῥωμαϊκοὶ χρόνοι), für manches aber, besonders die sprachliche Seite, auch die alexandrinische Zeit.

ἐποχή, δηλ. οὐχὶ μόνον τὸ ρωμαϊκὸν ἀλλὰ διὰ τινα, ἰδίως γλωσσικὰ φαινόμενα καὶ τὸ ἀλεξανδρεωτικὸν μέρος αὐτῆς· καὶ ὁ Dieterich¹⁾ παρομοίως ἀποφαίνεται, ὅτι ἡ βυζαντινὴ φιλολογία ἔχει βαθείας τὰς ρίζας ἐν τῇ εἰς τὸν κύκλον τῆς κλασσικῆς φιλολογίας ἀνηκούσῃ ἑλληνιστικορωμαϊκῇ ἐποχῇ, καὶ ὅτι τοῦ χρόνου προϊόντος αἱ ἔννοιαι «βυζαντινὸς» καὶ «ἑλληνιστικορωμαϊκὸς» θὰ ταυτισθῶσιν. Λοιπὸν κατὰ τὴν γνώμην τοῦ τε διδασκάλου καὶ τοῦ μαθητοῦ πρέπει εἰς τὴν βυζαντινὴν φιλολογίαν νὰ προσαρτηθῇ τὸ σπουδαῖον χρονικὸν διάστημα 600 περίπου ἐτῶν τοῦ εἰς τὴν κλασσικὴν φιλολογίαν ἀνήκοντος ἑλληνισμοῦ, οὕτως δὲ θὰ ἀπέμενον διὰ τὴν κλασσικὴν φιλολογίαν μόνον οἱ ἔγκριτοι χρόνοι τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἐν τούτοις εἶναι κατάδηλον, ὅτι ἡ κλασσικὴ φιλολογία ἐν ταύτῃ τῇ ἡκρωτηριασμένῃ καταστάσει δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ὑπάρξῃ ὡς ἐπιστήμη αὐτοτελής, ἐπομένως δὲ θὰ ἔπρεπε καὶ ἐν τῷ μέλλοντι νὰ ἐμμείνη εἰς τὴν μετὰ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς συνάφειάν της, τοῦτο δὲ θὰ ἐπέφερε τὴν ἐνότητά της ἀρχαίας, μεσαιωνικῆς καὶ νέας ἑλληνικῆς φιλολογίας. Ἐὰν δὲ ἐπιζητῶμεν τὴν μετὰ τῶν λοιπῶν ἐπιστημῶν στενωτέραν συνάφειαν της τοιοιτοτρόπως μορφωθείσης ἑλληνικῆς φιλολογίας, θὰ εὗρωμεν αὐτὴν βεβαίως οὐχὶ ἐν τῇ σκαβικῇ ἀλλὰ ἐν τῇ λατινικῇ φιλολογίᾳ, καὶ τοῦτο ἕνεκα τῆς πολλαπλῆς σχέσεως, ἣν ὁ ἀρχαῖος ἑλληνισμὸς καὶ λατινισμὸς πρὸς ἀλλήλους ἔχουσιν, καὶ διὰ τὴν μοναδικὴν σπουδαιότητα, ἣν ὁ ἑλληνισμὸς καὶ λατινισμὸς ὡς παγκόσμιοι πολιτιστικοὶ παράγοντες ἔσχον ἐν τῇ Ἀνατολικῇ καὶ Δυτικῇ Εὐρώπῃ· οὕτως καταντῶμεν εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν σύμπλεγμα τῆς τὸν ἀρχαῖον, μεσαιωνικὸν καὶ νέον ἑλληνισμὸν καὶ λατινισμὸν συμπεριλαμβανοῦσης ἑλληνολατινικῆς φιλολογίας. Ἐὰν θέλωμεν νὰ γνωρίσωμεν καὶ ἐκτιμήσωμεν τὸν ἑλληνισμὸν ἐν πλήρει τῷ μαγαλεῖῳ καὶ τῇ σπουδαιότητί του, πρέπει νὰ παραιτηθῶμεν τῆς γνώμης τῶν κλασσικῶν φιλολόγων, οἵτινες μόνον εἰς τὴν ἀρχαιότητα περιορίζονται, καὶ ν' ἀποβλέψωμεν εἰς ὅλον τὸν ἑλληνισμὸν, διότι ὁ περιορισμὸς εἰς τὴν κλασσικὴν φιλολογίαν οὐχὶ μόνον καθιστᾷ ἀδύνατον τὴν ἐπισκόπησιν τοῦ ὅλου ἑλληνισμοῦ καὶ τὴν ἐξ ὁρθῶν ἀρχῶν μελέτην αὐτοῦ, ἀλλὰ συνεπάγεται καὶ παντοίας σφαλέρās γνώμας καὶ ὡς πρὸς αὐτὸν τὸν ἀρχαῖον ἑλληνισμὸν. Π. χ. ἡ κλασσικὴ φιλολογία ἐκλαμβάνει τὴν ἐν τῇ ἑλληνιστικῇ ἐποχῇ γενικῶς ἐπικρατοῦσαν κοινὴν διάλεκτον ὡς τὸν ὀριζτικὸν ἐκφυλισμὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἀλλὰ ἡ ἑλληνικὴ φιλολογία διδάσκει, ὅτι αὕτη ἡ συνεψία

¹⁾ Zum Gedächtnis an Karl Krumbacher, Neue Jahrbücher 25 (1910) σελ. 295.

των κατακτήσεων Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου ἐν ὄλῃ τῇ ἀνατολῇ διαδομένη παγκόσμιος γλώσσα ἐκ τῆς ἀττικῆς ἀνεπτύχθη, ὅτι ἐκ ταύτης τῆς γλώσσης κατάγεται διὰ τῆς μεσαιωνικῆς γλώσσης ἢ νεοελληνικῆς, ὅτι ἐπομένως ὁ τὴν κοινὴν διάλεκτον μελετῶν πάντως πρέπει νὰ γνωρίσῃ καὶ τὴν νεοελληνικὴν, ἐν συντόμῳ, ὅτι ἡ κοινὴ διάλεκτος ἐν τῇ συναφείᾳ τῆς τὸ μὲν πρὸς τὴν ἀττικὴν, τὸ δὲ πρὸς τὴν νεοελληνικὴν ἀποτελεῖ ἐν τῶν ἀπὸ γλωσσολογικῆς ἀπόψεως σπουδαιωτάτων καὶ τὰ μάλιστα ἐνδιαφερόντων φαινομένων. Ἡ π. χ. κατὰ τὴν κλασσικὴν φιλολογίαν οἱ Μακεδόνες δὲν ἦσαν Ἕλληνες καὶ ἡ κυριαρχία τοῦ μακεδονισμοῦ ἔθεσε πέρασ εἰς τὴν ἱστορικὴν δρᾶσιν τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ ἡ ἑλληνικὴ φιλολογία κατέδειξεν, ὅτι οἱ Μακεδόνες ἦσαν Ἕλληνες, ὅτι ὁ μακεδονισμὸς σημαίνει μετὰ τὰς περὶ τὴν ἡγεμονίαν προσπαθείας τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Σπάρτης καὶ τῶν Θηβῶν τὴν ἰσχυροτάτην πολιτικὴν ἔκφανσιν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ, ἐπίσης ὅτι ἡ συνεπεία τῶν μεγαλεπηβόλων κατακτήσεων Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου ἐν ὄλῃ τῇ ἀνατολῇ διάδοσις τοῦ ἑλληνισμοῦ συνεπῆγε τὴν δημιουργίαν τοῦ ἀσιατικοῦ ἑλληνισμοῦ, καὶ ὅτι οὗτος ὁ ἀσιατικὸς ἑλληνισμὸς ἀποτελεῖ τὴν βᾶσιν τοῦ βυζαντινισμοῦ. Μόνον τὰ δύο ταῦτα παραδείγματα ἀρκούντως δεικνύουσιν, πόσον ἀναγκαῖον εἶναι, ν' ἀποβλέπωμεν ἐν ταῖς εἰς τὸν ἑλληνισμὸν ἀναφερομέναις μελέταις ἡμῶν εἰς τὴν ὁλόκληρα αὐτοῦ, καὶ νὰ προσπαθῶμεν νὰ μορφώσωμεν τὴν τὸν ἀρχαίον, μεσαιωνικὸν καὶ νέον ἑλληνισμὸν συμπεριλαμβανούσαν ἑλληνικὴν φιλολογίαν. Ὁ Krumbacher δημιουργήσας τὴν βυζαντινὴν φιλολογίαν, εἰς μέγαν βαθμὸν ἐτελειοποίησε τὸ μεγαλοπρεπὲς οἰκοδόμημα τῆς καθολικῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας καὶ δι' ἅπαντα τὸν χρόνον ἴδρυσεν μνημεῖον ἑαυτοῦ.

(Ἐν Βουδαπέστη.)

Γουλιέλμος PECZ.

TÁRKÁNYI BÉLA KIADATLAN VERSEI.

Az egyházi költészet nem igen virágzik a magyar irodalomban. Sujánszkyt, Pájer Antalt csak úgy elfeledték, mint később Mindszenty Gedeont. Tárkányi Béla fényesebb betűkkel írta be nevét a literatura könyvébe, mint előbb említett társai, ámbar nem csupán vallásos költészete révén, hanem egy hosszú élet sokoldalú munkássága, Petőfi barátsága s Vörösmarty és Toldy elismerése kölcsönöznek nagyobb érdeket nemes és rokonszenves alakjának.

Napjainkban Szabolcska Mihály népszerű lantján zendülnek meg

a vallásos érzés olyan hangjai, minőket eddigelé nem hallottunk. A magyar kálvinista pap erős hite beszél belőlük, itt-ott fölötlik benne ugyan a kor bűne: a kétkedés, mely néhol szinte pörbe száll az Isten igazságával, hogy a másik perczen megadással hajoljon meg az Úr megmérhetetlen bölcsessége előtt. A katolikus líra terén nem olvasunk ilyeneket, pedig az egyház misztikus pompája csak támogatója lehetne a költészetnek. Ezúttal nem bocsátkozunk a kérdés mélyebb bírálatába. Nem hozzuk föl a magyar természetet, mely nem igen hajlik a vallásos rajongás felé, hiszen a költészethez az erős hit és érzés teljesen elegendő, ha helyes formával párosul. Mint a hogy a Pázmány prózájában meg is találni a próféta szigorának s az apostol szeretetének kellő költői kifejezését.

Tárkányi gyakran fordult ihletért a Szentíráshoz, de ebből merített költeményei mögötte maradnak a forrásnak. Egyéb vallási lírájában is nem az érzés hiányzik, hanem a kellő kifejezés. Külső formája elég szabatos, de soh'se tökéletes, nyelvéből pedig egyaránt hiányzik a szín és az erő, mintegy utóhajtása ez a Bajza és iskolája üvegházi költészetének. Balladái egy időben igen népszerűek voltak, *Coriolan*ja a diák önképzőkörök egyik legkedveltebb szavalati darabja volt s népszerűsége vetekedett Garay *Kont*jával. A retorika pathosa volt az, a mi megkapta a szavalókat. Egy-két rövidebb lélekzetű balladájában érzéket mutatott az epigrammszerű rövidség iránt, akár mint Heine vagy Hugo Victor hasonlító tárgyú műveikben, de persze annak lángeszű csípős humora s ennek villámszerűen ható meglepő gondolatai nélkül. Legügyesebb ilyenemű dolgai *A honfiak haragja* és a *Balázs vitéz*.

Egyetemes szellem volt s azzal a műértéssel érdeklődött a művészetek iránt, a mely annyira otthonos a katolikus főpapok körében. Nagyon szerette a zenét, maga is szépen játszott a zongorán, szeretett színházba járni s egyképen élvezte a drámai és az operai színművészetet. Főképen a képzőművészetekért lelkesedett s a nagy műértő Pyrker érsek oldala mellett képezte ki magát. Elkísérte Olaszországba, a hová később is le-lejárt, egyképen vonzván őt az egyházi és a művészeti hagyományok.

Mint műfordító, Tárkányi jelentékeny helyet foglal el. Nincs ak Klopstock *Messiás*ának bár nem teljes, de érdemes fordításával, hanem főképen azzal, hogy Káldy György erőttől duzzadó átültetése nyomán a magyar Szentírást adta a katolikus hívek kezébe. Egyformán sikerül neki a próféták keletien színes könyveinek, valamint az Új Szövetség nemesen egyszerű evangéliumainak megadni az igazi élvezhető nyelvet; míg jegyzetei nagy olvasottságról s a Vulgata mellett az eredeti szöveg figyelembe vételéről tanúskodnak. Minden bizonynyal ez a Tárkányi munkásságának legérdemesebb része.

Ha az ember végigfut e munkás élet eredményein, nem lesz érdektelen annak tudása, hogy most, évek múltával, egy újabb szerény koszorút fűzhetünk beléje.

Szvorényi József, ki Tárkányi fölött emlékbeszédet tartott,¹⁾ megemlíti, hogy a fiatal kispap előtt se tért ki a természet, s mikor egy szempár az ő szívé is lángra lobbantotta, rövid versciklusokat írt: *Rózsabimbók*, *Ibolyák* és *Elégiák* címen. Sajnálja, hogy épen a huszonnégy darabból álló, legnemesebb *Ibolyák* címűt a költő félreértett jó szándékkal a tűznek adta, félve, hogy papi köntöséhez méltatlan volna e kis dal-ciklus.

Az emlékbeszéd érdemes írója némileg téved. Nem huszonnégy, hanem harminczhat versből áll a ciklus. Úgy látszik, az időre nézve is téved. Szvorényi 1840-re teszi ezek írását, mikor Tárkányi tizenkilencz esztendős volt, holott a költemények tizennégy évvel későbből vannak keltezve.

A szerencsés véletlen és a rokon kegyelet megőrizte a verseket. A 70-es évek elején a költő unokaöccse, nagybátyjánál töltvén a szünidőt, történetesen rábukkant a kéziratra s titokban lemásolta magának, a miről senki se tudott akkor, mikor az eredeti kézirat a tűzbe került. Negyven évig őrizte kedves emlékül, aztán a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta.²⁾ E példányról adjuk át most a nyilvánosságnak.

A leány, a kit e dalok megénekelnek, épen úgy az Úr szolgálatára szentelte magát, mint a költő. Eger városában szövődik a tiszta és ártatlan idill, mely e versek tanúsága szerint oly igen meggyötörte a költőt. A pap lemondásával, de a férfi kitartásával szeretett, mert az első vers 1853 október 22-éről van keltezve, míg az utolsó 1856 április 14-éről.³⁾ Harmadfél esztendő, mi alatt nem változott semmi. A történet, a mely benne van, igen kevés. Először úgy tűnik föl, hogy a leány mit sem tud, a költő csak álmában beszél szerelméről. Tudja, hogy bírásról, boldog egyesülésről szó sem lehet, egy pillanatra sem gondol arra, hogy széttörje az oltárnál tett fogadás kettős békóját. Esténként el-elsétál arra — talán a kolostor — felé, hogy láthassa ideálját. Később mégis megtörténik a vallomás: a költő szerelme viszonzásra lel, de egyedül e tudat adhat neki reményt és vigasztalást. Egyetlen arczkép a zálog, a mit a szeretett leánytól kap. Érzi, hogy tiszta szerelmük nem lehet vétek az Isten előtt s hogy a túlvilágon egyesülni fognak.

¹⁾ Akadémiai emlékbeszédek, 1887.

²⁾ Kézirattári növ.-napló: 1910/15.

³⁾ E dátum határozottan tévesnek mutatja Szvorényi keltezését, de az sem lehetetlen, hogy a másoló vétette el az évszámot.

Hogy e versek kiadásáról szó se lehetett, könnyen érthető. Senki se vehette volna jó néven az egyházi férfitól e — mégis szerelmes — verseket, s talán e szerelem tárgyára is irányíthatta volna a figyelmet. Ellenben csakugyan túlzott lelkiismeretesség volt, mely tűzhalálra ítélte e költeményeket.

A mi költői értéküket illeti, nem akarjuk nagyon magasra helyezni. Külömben maga a tárgy is erős próbára teszi az íróat, mert a költészet belefúlhat az érzélgés patakjába. Ha meg a szenvedély túlon túl erős lángokat vet, eltörheti az illem korlátját s megzavarhatja a keresztény ember lelki harmoniáját. Viszont nagyon rövidnek s lehelletszerűen finomnak kellene lennie, hogy ne váljék erőtlenné. Tárkányi se kerülte ki ezt a hibát. De azért van a ciklusnak két igen csinos darabja. Az egyik a XXVII. sz., a hol magyaros nekiribusulásban adja ki érzelmét, cigányszó mellett, s az érzés nemessége mégis megóvja a duhajtságtól. A másik a XXVIII., mely éppen ellenkező hangot üt meg. Itt a költő hölgye lovagjának képzeli magát, a ki lovagjelvényül kék keresztbe foglalt szárnyas oroszlánt hord szíve fölött s e lovagrend nevében bátran és némán fogja megharcolni nehéz harczát egészen a halálig. Ez a rajongás igazán finom, szinte középkori hangján szól.

Am a közzétételt e versek mindenkép megérdemlik. A kor hangja is megszólal bennük, a bágyadtabb és szelídebb érzelem a forradalom költészete után, a virágokkal való kissé mesterkéltszerű allegoria, mely olyan népszerűvé tette a Tompa *Virágregét*. Valóban arra való, hogy fiatal lányok olvassák aranyvágású könyvekből, lemásolják ezüstkapcsos, bársonykötésű verseskönyvükbe s elábrándozzanak mellette. Valamint a Tárkányi emléken se esik vele sérelem, hiszen a ciklus nem rosszabb, mint költészete többi része, sőt csak rokonszenvesebbé teszi, mikor a hazafi és a vallásos pap mellé odaállítja a szenvedő és érző ember képét is.

I.

Szerény bokorban ült a fülmile,
Nem hallatá még édes énekét,
Bár a tavasz szelíd fuvallata
Átlengé már a föld területét.
Elmúlt az éj — s egy új nap hajnalán,
Kifejlik a legelső ibolya:
A fülmile meglátja kellemét,
Föllelkesül és megzendül dala.
Óh szende szűz, te kedves ibolya!
A kit szeretve angyal ültetett, —
Látásod új tavaszt deríte rám
És dalra lelkesíti keblemet.
Ki tudja, hogy zengvén a fülmile

Szerényke ibolyáról énekel ?
 Ki tudja, óh szerény szűz, hogy dalát
 Felőled zengi e felgyúlt kebel ?
 Ne ismerjék a lelkes dalmokot,
 Nyíljék titokban a szép ibolya,
 Csak szív-dalom zengjen s bájoljon úgy,
 Mint kellemed engem elbájola.
 Hadd zengjen téged, óh legszebb virág !
 Kihez nekem közelgni sem szabad ;
 Hadd nyögje el kínzó gyötrelmimet
 Míg a dal-lelke, — szívem megszakad . . .
 S ha majd kijössz — s tekinteted nyomán
 Sírhalmomon ibolya fejledez
 És fülmilét hallsz ott nyögelleni :
 Tudd meg, hogy az lelkem visszhangja lesz.
 (1853 október 22.)

II.

Azt álmodá egykor a szerény ibolya,
 Hogy őt a virágok királynévá tették ;
 Neki minden virág örömmel hódola
 És kellemökkel őt mindnyájan befedék.
 A rózsza átadá büszke pirosságát,
 De töviseit is átadta színével ;
 A lilium pedig erős illatárját
 Kölcsonzé át neki sugár természetével.
 És így minden virág átadta kellemét,
 De az ibolyácska boldog nem lehetett —
 Ő szerény magányba találta örömét —
 Elfutott — a völgyben keresve menhelyet.
 És fölébredvén — úgy örült, hogy csupán csak
 Álom volt a kevély királynői pompa ;
 S annál több kelleme volt szép illatának,
 Mely őt kedveséhez, az éghez csatolta.
 Angyalszűz leánya ! nem volt-e ily álmod,
 Mint leghűbb képednek, a szép ibolyának ?
 Szíved fejedelmi pompára nem vágyott ?
 Hiszen te fényt adnál bármely koronának ! . . .
 De te minden hiú pompát megvetettél,
 Téged szent magányba vont szíved érzelme . . .
 Jól tetted, hogy Isten szűz arája lettél,
 Nincs ember, ki téged megérdemelhetne.
 (1853 december 26.)

III.

Félve közelgetek hozzád, mint a gyermek,
 Szívemben szerelmem lángja reszketve ég,
 Vérem felgyúl, minden tagjaim remegnek,
 Arczom vidám színe halványnyá változék.
 S midőn a tünődés lelkemet így víjja,
 A boldog véletlen előmbe hoz téged,
 Téged, óh szépségek legszebb királynéja
 Áhítatlan égvén szíved, szemed, képed . . .
 Szent imád szívemet úgy elárasztotta,

Hogy sokkal kevesebb, de tisztább lett lángja;
 Mintha csak te volnál Mózes csipkebokra, —
 Vagy oltári lámpa, oltár szent világa.
 Szerelmem, óh angyal, még nagyobb irántad
 Midőn szívem lángját te így megszenteled...
 Lelkem szemrehányást senkitől sem várhat,
 Mert az ily' szerelem vétkes nem, nem lehet.

(1853 december 26.)

IV.

Kitárom előtted szívemnek szerelmét,
 Melyet angyal-tiszta kellemed teremtett,
 Elmondom hatalmát, üdvét, sok küzdelmét
 És hogy örök hűség vet rá titok-leplet.
 Mondom, hogy titkomat nem tudja senki sem,
 Te nyugton hallgatod hő vallomásomat,
 S felelsz méltósággal: «De tudja az Isten!» —
 S rám veted angyali szent pillantásodat.
 Hadd tudja az Isten, ítéljen az Isten,
 Ő nem rosszalhatja, hogy én így szeretlek...
 Csak ember ne tudja, — ne lássa ember szem — —
 Ilyet irígy ember nem érdemelhet meg.
 Téged, ki az Istent annyira szereted,
 Hogy az égnek lettél angyal szép arája;
 Lelkemnek lelkével szeretni tégedet
 A szent szerelemnek legtisztább imája.

(1853 december 26.)

V.

Karácsony este van — s a kis Jézuskának
 Dús ajándékival megrakják a szép fát,
 Mit anyja kebléből — a földből — kívágnak,
 Aranyos gyümölcsessel földíszítve ágát...
 A gyermeknek oly nagy öröme a szép fán,
 Az aranyos dió, gyertya, szalag, alma.
 Csodálkozni rajta eléggé nem bírván,
 Mintha mind e szépség rajta termett volna.
 Őh szende szűz, neked, ártatlan gyermeknek
 Mily karácsonyfával kedveskedjék híved?
 Hisz' az én éltémnek virági nincsenek,
 Melyekben örömet találhatná szíved?...
 Mégis karácsonfád legyen éltém fája,
 Majd fölékesíti azt szívem szerelme,
 Ne szánd, hogy az életkertből ki van vágva,
 Boldog, ha örömet ad neked egy perczre.

(1853 december 26.)

VI.

Azt mondod, hogy miért láttad az ibolyát,
 Mit szívem kertéből szakasztottam neked! —
 Mondod, hogy elvevé a kebled nyugalmát
 És komolylyá tette vidám kedélyedet...

Ne tégy szemrehányást, — óh angyal, — magadnak,
 Hisz' te vagy a szép nap szívemnek kertében,
 Melyre a szerelem-ibolyák fakadnak
 Neked hódolattal és áldozatképen . . .
 Ha az életadó tavasz beköszöntött,
 Ki gátolhatja meg a föld újulását?
 S ha kellemed belém új életet öntött,
 Te tiporhatnád el annak virágzását?
 De mintsemhogya csendes nyugalmadat bántsa
 És komolylyá tegye vidám kedélyedet
 A szívemben nyíló szerény ibolyácska:
 Inkább tipord el azt, s kiirtom kertemet.
 Tipord el szerelmem szerény virágával,
 Életem örömet s minden reményemet.
 Tipord el szívemet, mely nem bír magával
 S csak úgy kíván élni, ha hódolhat neked.
 Semmisíts meg engem s ha majd haldoklani
 Fog szerény virága az én szerelmemnek,
 Vég-sóhajában is azt fogja mondani
 A szerény ibolya: szeretlek, szeretlek!

(1854 február 6.)

VII.

Talán beteg vagyok? — aggódva kérdezem,
 Midőn az ibolyát ápolom szívemben.
 Óh, hátha még látnád a nagy küzdelmeket,
 Hogy csaknem megszakad szívem gyötrelemben!
 Igen, beteg vagyok! Jól látja szép szemed . . .
 Meg vagyok sebezve, mint tenger csigája,
 Mely sebéből nevel szép drága gyöngyöket . . .
 Szívem sebéből nő szerény ibolyája.
 Ámde én örömmel viselem e sebet,
 S annak ibolyáit örömmel ápolom,
 Míg, óh legszebb anyal, te szívesen veszed,
 Míg tiszta szívedben visszhangra lel dalom.
 De ha megvetsz, akkor sebem halálos lesz,
 Ibolyáim halál-virágokká lesznek.
 Tán a hervadókra egy könnyet majd ejtesz
 S akkor föléledve új életet nyernek.

(1854 február 6.)

VIII.

Sajnálod, óh angyal, az ibolya kertészt?
 Talán terhedre van szerény ibolyája!
 Nem kíván egyéb díjt, csakhogy kegyesen nézd,
 Miután azt szíve vérével táplálja.
 Tudod a dálnokról ama történetet,
 Ki a szép királyné lábaihoz omlott,
 Mivel (ő) nélküle szíve nem élhetett,
 Legalább meghalni előtte óhajtott.
 Ibolya-kertészed sorsa van megírva
 Az ihletett dálnok szívtörténetében.
 Te vagy az én szívem legszebb királynéja,
 Kit az égből nyertem áldásképen.

Ne sajnáld a kertészt, vedd el ibolyáját
 Lelke szerelmének szerény zálogául,
 Boldog, ha lábaddal lelhethné halálát,
 Miután nem mondhat téged sajátjául . . .

(1854 február 9.)

IX.

Kérded, mért nevezem épen ibolyáknak
 Lángoló szerelmem titkos virágait?
 Azért, mert azok csak teneked nyílnak,
 Híven jelképezve szívemnek titkait.
 Azért, mivel azon ibolyák legszebbje
 Kéklík andalítva ártatlan szemedben,
 Melyekből angyalok szép koszorút kötve
 Az Isten anyjának viszik azt egekben . . .
 Azért, mert magad is oly igénytelen vagy,
 Mint a kies völgynek szerény ibolyája,
 Nem gyanítván, hogy a szép paradicsomnak
 Sem volt, mint te, oly szép s bájoló virága!
 Azért, mert a tavasz szép ibolyájával
 Jelenti földünknek megfiulását
 És irántad égő hív szerelmem által
 Lelkem szinte tőled nyerte újulását.
 Ezért szeretem én és ezért ápolom
 A szerény ibolyát minden virág felett,
 Síromon is az fog virulni, jól tudom,
 Jelentve, hogy ott is él a hű szeretet.

(1854 február 7.)

X.

Elejtett szavaid, mint mennyei magvak,
 Hullnak az én szívem termékeny földébe,
 S azokból szerelmi ibolyák fakadnak
 A kegyes szavakért zálogul cserébe.
 Gonddal összeszedem e szív-virágokat
 S közzé reményimből kötök leveleket;
 Könnyem harmatával meghintem azokat,
 Hogy annál szebb színben csillogjanak neked.
 Óh tekints kegyesen szerény koszorúmra, —
 Nincsen benne rózsza, ámde ha lenne is,
 Neked csak virágát, csak örömét nyújtja . . .
 A bú mind szívemé, mind enyém a tövis! . . .

(1854 február 7.)

XI.

Kezemben van a szent, a drága ereklye,
 Melynek szép szálai engem hozzád kötnek;
 Azzal kelek reggel, azzal fekszem este, —
 Rá forró csókjaim s könnyeim ömölnek.
 Édes andalgásba elmerülve lelkem
 Annak jelentését s becsét fontolgatja,
 S a hányszor könnyező szememet rávetem,

Szívem annál drágább — s jelentőbbnek tartja.
 Van-e olyan gyémánt, van-e oly drágakő
 Mely ereklyém becsét megközelíthesse?
 Van-e oly hatalom, van-e oly nagy erő,
 Mely vérsző szívemet attól eltéphesse?
 Ha tán meg kellene hálnom is, ereklyém
 Szálai, míg ő él, itten tartanának,
 S ha érte majd angyal jó az ég fellegén,
 Akkor azok engem utána vonnának . . .

(1854 február 7.)

XII.

Hallom a csengetyűt, mely imára híjja
 Az angyalt, kit szívem minden fölött szeret.
 Óh szeráf, óh lelkem dicső királynéja,
 Szent imádba, kérlek, foglalj be engemet!
 Adj hálát helyettem a kegyes Istennek,
 Hogy benned angyalát meglátnom engedte,
 Ki új érzelmeket adott én szívemnek
 És szerelmem lángját megszentesítette.
 Imádkozzál értem, hogy méltó lehessenek
 Ama boldogító és nagy kegyelemre,
 Hogy benned, óh angyal, mindig örvendhessek
 És érdemet tegyek a te részvétedre.
 Kérjed a jó Istent, hogy szerelmed üdve
 S minden boldogsága csak te rád áradjon
 És a mi kínja van és a mi gyötrelme
 S a mi bánatod van, mind nekem maradjon.
 Azután kérj erőt, hogy híven viseljem
 Szerelmemmel mind e' kínos édes-terhet . . .
 Míg téged boldognak látlak, addig engem
 Semmi viszontagság és kín le nem verhet.

(1854 február 7.)

XIII.

Mentem azon házba, melyet menyországgá
 Tész nekem az, hogy ő, az angyal ott lakik.
 Reméltem őt látni, hű szívem sugallá,
 Hogy szemem szemével talán találkozik.
 Meg voltam ihletve s az ibolya-füzér
 Kezemben volt, melyet átadni akartam,
 Akkor jött az angyal — — meghalt bennem a vér —
 Úgy remegtem, hogy majd lábához roskadtam . . .
 Jó reggelt, szép angyal — csak ezt rebeghettem,
 Midőn előmbe tűnt s rám mosolygott képe;
 Az ibolya-füzért kezemben feledtem,
 Annyira meglepett menyeyei szépsége . . .
 Ő csendesen elment, én csodálva néztem,
 Mintha szeráf lebbent volna el mellettem
 S a mint bámultomból eszméltre tértem,
 Ibolyáim miatt egész megrettentem.
 Es boldogságomat a mulasztás kínja
 Váltotta föl tüstént fölhevült szívemben,
 Úgy-hogy majd meghasad, úgy-hogy alig bírja

Szegény szívem, óh nagy bánatom, gyötrelmem,
 S a mint magányomba vonulék, kisírtam
 Búmat, vér-könnyekkel sirt szívem egyedül,
 S bánatomban ezen ibolyadalt írtam,
 Ha ő meglátandja, kinom tán megenyhül.

(1854. február 11.)

XIV.

Láttam angyalomat, ah, de ő megvonta
 Tőlem szép szemének égő pillantását.
 Tán nem is gyanítá, hogy így lerombolta
 Lelkemnek reményét s epedő várását!
 Óh angyal, tudod-e, hogy szép szemeidben
 Az ég tiszta kékje van visszatükrözve
 És hogy a szendeség tekinteteidben
 Varázserővel van mindig kigyöngyözve?
 Tudod-e, hogy legszebb s magasztosb képzetet
 A jobb túlvilágról csak akkor nyerhetek,
 Ha te rám tekintesz s én ragyogó szemed
 Mindenható nemes lángjába nézhetek?
 Tudod-e, hogy bennem minden pillantásod
 Új szív ibolyákat s érzelmeket terem
 És ha van a földön, úgy a boldogságot
 Csak szép szemeidnek tüzeiből ismerem?
 Nézd, a nap mily kegygyel nézi a virágot
 S szeretve élteti mind a növényeket,
 Hogy vonhatod meg hát tőlem pillantásod
 Éltető áldását — — s magát az életet?

(1854 február 13.)

XV.

Karjaimban voltál! Enyémnek mondálak —
 Ajándékul a jó Isten adott nekem,
 Mint legdrágább kincsét a szép túlvilágnak
 És szokatlan kéjre gyúlt minden érzetem.
 Szellemfény tündökölt dicsőült orczádon,
 Fátyolod szálai szívárványból voltak;
 Szerelmi-ibolyák kékkettek ruhádon
 S azok kelyheiben csillagok ragyogtak.
 Te jobbomon ültél s én az ibolyáról
 Zengtem neked édes szerelmi éneket,
 Erre ibolyákat szedtél le ruhádról
 És megkoszorúztad azokkal fejemet.
 S ekkor fölrezzentem e boldog álomból —
 Óh üdv, óh szerencse, ha ez valósulna,
 S mert nem valósulhat, bár a boldogságból
 Soha, bár soha föl ne ébredtem volna.

(1854 február 14.)

XVI.

A szenvedés árnyát látom borongani
 Angyali vonásid égtiszta tükrében.

Titkos bú szikráit látom megvillanni
 Szemednek egyébkor oly vidám tüzében.
 Mi háborítá meg szívednek nyugalmát?
 Mi bú férkezhetett ártatlan szívedbe?
 Minő érzés tudta belopni fájdalmát
 Hozzád, ki öröme s üdvre vagy teremtve?
 Vagy talán a részvét indított föl búra,
 Látván az én bűmat és szívküzdelmemet?
 Talán ibolyáim szerény koszorúja
 Illette meg, óh szűz angyal, jó szívedet?
 Óh, ha azon érzés aggasztja lelkedet,
 Mely bennem dúl, de azt nevezni nem merem,
 Ha abból egy szikra gyúlasztja kebledet,
 Minek én egész egy Vezuvját viselem! . . .
 Akkor kérem Istent, hogy te rád áraszsza
 Azon titkos érzés minden boldogságát;
 A kint, bűt, fájdalmat, mind részemre oszssa
 S szívem ebben leli majd vigasztalását.

(1854 február 14.)

XVII.

Téged jelképeznek a kert virágai,
 Mintha kellemökét tőled nyerték volna;
 A rózsát arczodon látom pirosolni,
 Szép szemedben kéklik a legszebb ibolya,
 Mint egy-egy százszor-szép minden mosolygásod,
 A lilium tőled köleszöszött termetet.
 És látván az égő szerelem-virágot,
 Eszembe jut édes, kedves tekinteted;
 S így minden virágnak kellemét te benned
 Óh angyal, százszoros szépségben csodálom,
 Benned az elveszett paradicsomkertet
 A hányszor rád nézek, mindig föltalálom.
 S mert minden virágot zöld levél vesz körül,
 Hogy mellette mintegy hív ór gyanánt álljon,
 Kellem virágidnál engedd, hogy levéllel
 Érted élő, haló reményem szolgáljon.

(1854 február 19.)

XVIII.

Hagyjatok magamra, ne háborgassátok
 Az én magányomnak boldog csendességét.
 Máskor kedves volt a ti víg társaságtok,
 De most terhemre van, óh hagyjatok békét!
 Nem az életűntság és csalódás kinja
 Teszi most kedvessé előttem a magányt,
 Szívemet nem hiú tervek füstje víjja,
 Nem búvárlom a mély és hideg tudományt.
 Szeretem a magányt, mert élénk képzetem
 Elővarázsolja nekem angyalomat,
 S a szívemben érte lángoló szerelem
 Lefesti a kedves angyalvonásokat.
 Édes andalgással felőle merengek
 S ez egyre neveli szív-boldogságomat;

Megenyhülnek erre minden szív-gyötrelmek
 S ez megédesíti minden fájdalommat.
 Erzelmem magányba engem azért vonnak,
 Ámbár a magányba' én magam nem vagyok,
 Mert ott az Istentől nyert szép angyalomnak
 Édes emlékével boldogan múlatok.

(1854 február 21.)

XIX.

Számláltam a napot, számláltam az órát,
 Melyben angyalommal szólhatni reméltem.
 «Még másfél nap» — mondtam — és öröm karolt át
 Az édes reménytől oly epedve égtem.
 Látandom őt — mondtam — teljes szépségében
 És csodálni fogom a legszebb termetet;
 Látandom az égi szikrát kék szemében
 És a szívigéző szende tekintetet.
 Majd közelgek hozzá, mint a félnék gyermek
 A hálaérzelem mély hódolatával,
 S kedveskedem neki égő szerelmemnek
 Általa teremtetett szívibolyájával.
 Majd remegésemből fogja megérteni
 Lángoló szerelmem titkolt vallomását,
 Majd szende szeméből fogom én sejteni
 Szíve részvétének mennyei áldását.
 S midőn e boldogság óhajtott reménye
 Édes andalgásba meríté szívemet,
 Akkor veszem hírét, hogy az füstbe méne,
 Hogy szép angyalommal szólanom nem lehet.
 E hír villámcsapás, kegyetlen vihar volt,
 Mely mind összetöré reményvirágimat;
 Könnyem árja értök oly keservesen folyt,
 Azokból csupán egy, ez ibolya maradt.

(1854 február 21.)

XX.

Lelkem oly nyugtalan, szívem elnehezül,
 Oly igen szenvedő, úgy éget s fáj kínja.
 Arczom elhalványúl, szemem könnybe merül,
 Hogy egész valóm a nagy kint alig bírja.
 Elmegyek a házhoz, hol angyalom lakik, —
 Csak a csillagos ég látja küzdelmemet —
 Ablaka világít, — talán imádkozik, —
 Imájába tán most foglal be engemet.
 Oh, ha benézhetnék mostan ablakán át,
 Egész megnyehülne égető gyötrelmem
 És ha csak egy perczre láthatnám is báját,
 Mily nagy boldogságot nyerne hű szerelmem!
 Szárnyat adok szívem égő szerelmének,
 Repüljön föl hozzá titkos követségbe
 S vigye hírül az én lelkem kedvesének,
 Hogy lángzó szívemben mindig él emléke.
 Tudja meg egyúttal, van-e rokonérzet
 Szívében irántam, van-e részvét-szikra?

Hogyha van, akkor a hív szerelem-követ
 Mint fehér galambka, vígan térjen vissza;
 Ha pedig irántam nincs rokonérzete,
 Bús halálmadárként keseregve szálljon,
 Szálljon szív-szakadva szívem hű követe
 S hozzám jutva, engem már halva találjon.

(1854 február 22.)

XXI.

Mint hosszú távollét után a hű gyermek
 Jó anyját epedve kívánja meglátni,
 Mint kínos éj után a vidám reggelnek
 Fényét a nagybeteg alig bírja várni,
 A mily küzdelemmel igyekszik a partra
 A habok közt már-már súlyedő tengerész, —
 A mily vágygyal a jó ügy szenvedő rabja
 Szabadulásának napja elébe néz:
 Oly édes reménynyel, oly epedő vágygyal
 Nézett lelkem ezen boldog nap elébe,
 Remélve szólhatni lelkem angyalával
 S nézhetni szemének égi szép tükrébe.
 A magasztaltságig volt ihletve szívem
 S lángja nőtt a boldog percz közeledtével:
 Láttam angyalomat teljes szépségében
 A tündéri kellem egész erejével!
 Közeledtem, ah, de szívem szent ihletét
 Gyermeki szeszélylyel oly zavarba hozta,
 Hogy azt a kétségnek kínja tépdelte szét
 S fejlődő ibolyáit majdnem összezúzta.
 Mily talány előttem az angyal szeszélye!
 Szívembe a gyanu fulánkja férkezett,
 Talán terhére van szívem szenvedélye,
 Mely félve s hódolva hozzá közeledett?
 Oh szenvedő szívem, mintsem szeszély-játék
 Legyen szent tüzednek tiszta hódolása,
 Vonulj el, repedj meg s ibolyává váljék
 Halálos sebednek utolsó nyílása.

(1854 február 26.)

XXII.

Szárnyat adék szívem égő szerelmének
 S remegve elküldém titkos követségbe
 Azt megjelenteni lelkem kedvesének,
 Hogy lángzó szívemben mindig él emléke.
 Elküldém megtudni, van-e rokonérzet
 Szívében irántam, van-e részvét-szikra?
 Hogyha van, akkor a kedves követséget,
 Mint fehér galambkát, vígan vártam vissza.
 Oly feszülten várta, oly édes epedve
 A követet keblem nyugtalan érzete,
 Ah, mert üdvöm tőle volt feltételezve,
 Tőle függött szívem-szerelmem élete.
 S eljött a hű követ-szívemnek üdvére
 És fölülhaladta minden reményemet!

Eljött, mint szerelem kedves gerliczéje
 S végtelen örömben meríté keblemet.
 Gerlicze lett kedves madárkám azóta,
 Ő a természetnek legszebb madárkája,
 A balsamot szívem sebére ő hozta, —
 Ő a hív szerelem leghívebb postája.
 Ibolya-dalom is, mely szívemből fakad,
 Többé nem csalogány föllengő zenéje,
 Hanem, mi meghozta édes nyugalmat.
 A boldog kis gili szerető nyögése.

(1854 február 27.)

XXIII.

Megvan az egyezmény, melyet ketten írtunk,
 Én a kérdéseket, te a feleletet.
 Saját érzelminikkel oly nagy harczot vívtunk,
 Hogy a küzdelemben szívünk majd megrepedt.
 Lemondál mindenről, lekötéd magadat
 Az engedelmesség erős igájába
 És hogy e szándékod örökké megmarad,
 Nem vágyódva vissza többé a világba,
 Mondod Isten előtt, hogy te a világban
 Nem tettél senkinek soha ígéretet,
 S e kétségbeejtő hős nyilatkozásban
 Birja küzdő szívem a várt enyhületet.
 Csak Istennek vagyunk mindketten lekötve,
 Senkihez sem kapcsol adott szó-ígéret,
 Így Istenben egygyé lehetünk örökre,
 Így én élve-halva szerethetlek téged.

(1855 július 20.)

XXIV.

Elmondád ihletve szent fogadásodat,
 Melyet az oltárnál Istenednek tettél;
 Dicsőülve látom benned angyalomat,
 Ki most már az égnek menyasszonya lettél.
 A percz ünnepélyes és szívem húrjain
 Átrezeg még minden szó, a mit mondottál.
 Megáll a lélekzet hívednek ajkain,
 Há rágondol, midőn oltárhoz járultál.
 Ketté szakasztottál minden köteléket,
 Oly ihletett — erős volt e lemondásod,
 A mely e világtól elszakasztott téged,
 Mint győzőé, dicső volt minden vonásod.
 Aggódva, remegve hozzád közeledtem
 A megsemmisülés szörnyű érzetével,
 Valjon a szent viszonyt, melylyel tiéd lettem,
 E lemondásoddal nem tépted-e szélylyel?
 Fölkelve, szerényen mentél zszámolyodhoz
 S midőn feszült keblem már majdnem megrepedt,
 S már érzém, ez a percz, mely reám átkot hoz —
 Te rám vetettél egy szóló tekintetet.
 Az élet-halál percz elmúlt, — pillantásod
 Biztosítá szívem lángoló szerelmét,

Ezt is megszentelé tiszta fogadásod
 Érzésséddel ezt is az oltárra tevéd.
 S mind a kettőnk szíve, mint szent nászajándék,
 Egyesült lángokkal égett az Istennek;
 Hálaáldozat volt érzelmem és szándék,
 Hogy Isten aráját engedé szívemnek.

(1855 július 20.)

XXV.

Elöttem van a kép, az ő küldeménye,
 A fájdalmas szent szűz egy szívbé foglalva,
 A mint elmerüle bánat tengerébe,
 A tövis-koszorút kezeiben tartva.
 Óh angyal, hát a te fájdalomad is ily nagy,
 Mint a dicső martyr-anya kifejezi?
 Te is bú-királyné, te is bú-martyr vagy?
 Szívedet is töviskoszorú sebezi?
 Forró csókjaimmal borítom a képet,
 Óh, bár átszívhatnám minden fájdalomadat!
 Óh, bár ez meg tudna enyhíteni téged,
 Bár vissza adhatná vesztett nyugalmadat!
 Jó, hogy szívalakba van e kép foglalva,
 Oly sok vigasztalás van jelentésében,
 Hogy a szerető szív annyi búval rakva
 Küzd, vív, s nem szakad meg égő gyötrelmében.
 S még jobb, hogy példányúl a martyr szűzanyát
 Választotta küzdő szíved jámborsága,
 Ez imává teszi kebled mély bánatát, —
 Égi rózsza lesz az ily tövis virága.

(1855 július 20.)

XXVI.

Oly sok remény után, annyi kérelemre,
 Melylyel irásodért oly égve epedtem,
 Végre egy pár vonás kis kezedtől nyerve...
 Egyetlen betűnek birtokosa lettem,
 A te kedves neved egyetlen betűje!
 Mit tudjak én ebből olvasni, érteni?
 Ki lesz ezen talány igaz megfejtője?
 Angyal, mit akartál ezzel jelenteni?
 Szívemet kérdem meg s e jó talányfejtő,
 Annyit mond e betű titkos vonásából,
 Hangot csal ki, mely oly bűvös, oly jelentő,
 Mint melyet a hajnal csalt Memnon szobrából!
 Min kezdjem, — a rendet szavam hol találja?
 Szívem eszméim közt választani nem hagy...
 Mária, menyország magasztos mátkája,
 Mindenható mentőm, menyem, mindenem vagy!

(1855 július 20.)

XXVII.

Húzd rá, barna zenész! — Mariskám, galambom!
 Sírjon a hegedű reszkető kezében,

Húzd rá, mint én érzem, húzd rá, mint én mondom
 Szívem nagy küzdelme szóljon hangszeredben.
 Zengd el szerelmemet azon föllengéssel,
 Melylyel a csalogány szokott énekelni;
 Sírd el gyötrelmemet azon nyögdelessel,
 Melylyel a gerlicze szokott keseregni!
 Hadd szakadjon húrod, húzd, ne gondold vele,
 Hisz az én szívem is már majdnem megszakad ...
 Repedjen hangszered, ha búval van tele!
 Csaknem megreped már keblem is bűm alatt ...
 Szerelmem hangjait angyalom hadd hallja
 És érte epedő szívem keserveit, —
 A zene hatalma falán majd kicsalja .
 Szívének gondosan titkolt érzelmeit ...
 Húzd rá, mint én érzem! — Mariskám, galambom! —
 Majd az ő szép szeme érző pillantása
 Csak egyedül tőlem értett tündér hangon
 Megmondja, hogy ez volt szíve visszhangzása.
 (1855 július 20.)

XXVIII.

Láttad küzdelmemet és a hősi erőt,
 Melylyel enmagammal te miattad vívtam,
 Láttad hűségemet, láttad a szenvedőt,
 Hogy az élet-halál harcot alig bírtam
 S te dicső királyném, ritka szívjóssággal
 A legnemesbb rendnek lovagjává tettél,
 Kék keresztbe foglalt szárnyas oroszlánnal,
 Mely kebleden függött, felékesítettél.
 Azóta keblemen függ e dicső rendjel
 S eróm, bátorságom nőtt a bajvíváson;
 Én a győzhetetlen drága szent keresztrel
 Hasonló lettem a szárnyas oroszlánhoz.
 Erős, nemes leszek és fölül emelnek
 Föllengő szárnyaim a mulandóságon,
 Én az érted égő tiszta szerelemnek
 Hőse, csak miattad élek e világon.
 S ha bámulva nézik a nemes küzdelmet,
 Mert nem tudják titkos okát megfejteni,
 Látva holtom után keblemen a rendjelt,
 Akkor fogják híved győzelmét érteni.
 (1855 július 21.)

XXIX.

Gyengülés fogja el testemet gyakorta,
 Arczom el-elsápad, szemem elsötétül,
 A sok nyugtalanság álnom elrabolta,
 Szívem fájva dobog, fejem forrón szédül.
 Keresem az orvost és az orvosságot;
 Megváltozik, de nem hagy el betegségem, —
 Nem tudom legyőzni a nagy bágyadtságot,
 Mintha tán végórám közelegne, úgy érzem ...
 Olyan vagyok, mint a megsebezett gerle,
 Mely haldokolva is szerelmét zokogja;

Engem is oly titkos, emésztő bú ver le,
 Mely szívem szerelmét mindinkább fokozza.
 Olyan vagyok, mint a letépett virágszál,
 Mely hervadva adja legkedvesbb illatát,
 Megsebezett szívem kínos lángzatánál
 Zengi legepesztőbb s talán hattyúdalát.
 De int az estharang, indulok sétánra, —
 Óh, talán megnyílik az óhajtott ablak —
 Te ott vagy, — ím az ír keblem fájdalomára — — —
 Íme bajom oka — — hogy ritkán láthatlak.

(1855 július 21.)

XXX.

Oly rég nem láttalak, a vágy úgy égette
 Boldog látásodért epedő, szívemet,
 Csak az Isten tudja, mily beteggé tette
 Az epedő remény testemet, lelkemet!
 Sírtam, imádkoztam, hogy megláthassalak
 S midőn csaknem újra füstbe ment reményem,
 A lépcsőn lebegve megpillantottalak —
 Mosolygál, s fölgyógyult minden érzeményem.
 Azon angyaloknak egyikéül nézlek,
 Kik Jákob lépcsőjén föl s alá lebegtek.
 Bár lejönnél hozzám, bár látnád, mit érzek,
 Mily kínja van érted egy küzdő kebelnek!
 Mint Jákobnak a kő, hol megpihent feje,
 Midőn angyalokkal boldogan álmodott,
 Oly szent lesz nekem a lépcső azon helye,
 Hol híved, óh angyal, téged megláthatott.
 Menedék-szírtemnek fogom azt nevezni,
 Bűn nagy tengerében reményem kövének
 S ha majd hullámmain nem bírand evezni,
 Jó lesz egy megszakadt szív siremlékének.

(1855 július 22.)

XXXI.

Óh, e szörnyű kínzás, e nagy kegyetlenség,
 Mit velem ő teszen, ki üdvözíthetne!
 Óh, ennyi fájdalom, ily szerencsétlenség
 Attól, ki szívemnek üdvül van teremtve!...
 A lelkem lelkéből fakadt áldozatot
 Nyújtom neked, angyal, szerény ibolyákban,
 A legfőbb díj, ha azt kegyesen fogadod
 S megtartod ártatlan szíved jóságában.
 És te eltaszítod szent áldozatomat,
 Új sebeket ejtesz szenvedő keblemen,
 Elveszed üdvömet, elrablod nyugtomat,
 Kétségbe hagysz esni küzdve reménytelen.
 Kínzásodnak nyilat vissza mért nem vetted
 Akkoron, midőn még nem volt oly mély sebem?
 Óh miért kínzod már most e szegény keblet,
 Midőn élte kín és halálos küzdelem?
 Ha nem vagyok méltó szíved kegyelmére,
 Csak egyszerre öld meg szenvedő szívemet,

Ne ejts új sebeket régi sok sebére,
A lassú haláltól óh, ments meg engemet!
(1855 július 31.)

XXXII.

«Ha lesz-e szerencséd?» — kérded nyájassággal —
A szerencsét nekem hogyan említheted,
Ki eláraszthatnál annak áldásával
S csalódás kinjával öled meg szívemet?
Tudod, szerencsémnek te vagy alkotója,
Hogy boldogítottál részvéted kegyével, —
Mintha csak az égből Isten adta volna
Rám gazdag áldását mind a két kezével.
Eszményemet, angyalt csodálok én benned
A tiszta hódolat szentelt érzésével,
De most új világot nyitott föl szép lelked
A szent költészetnek magas ihletével.
Nem tudva is költőt énekelt meg híved
S költész-világodból csak ő van kizárva,
Óh, hogy bírja tenni ezt angyal jó szíved
Egy anyyit szenvedett szív új kínzására.
Több drága emléket bírom kegyelmednek,
Mik gazdaggá teszik szenvedő hívedet
S csak magas szellemed, csak költészetednek
Virága legyen az, mit bírnom nem lehet?
Óh, hát a szerencsét nekem mért említed
Ki eláraszthatnál annak áldásával?
S szellemvilágodból engem zár ki szíved,
Ki miattad úgyis már nem bír magával.
Legyen költészeted új öröm forrása
Es minden eszmédet szerencse kísérje; —
Az én osztályrészem, mi síromat ássa,
A reménytelenség átkos szerencséje.
(1856 márczius 24.)

XXXIII.

Óh én küzdő szívem, ki annyi gyötrelmet
Birtál elviselni és meg nem repedtél,
Bírjad most élvezni a nagy győzedelmet,
Melyet kínaidnak drága árán nyertél.
A mit lelkem kívánt, a mit szívem érzett,
A mit gyanítottam szende kék szeméből,
Midőn szép angyalom rám igézve nézett,
Biztosítva vagyok rokonérzelméről.
Ó enyém! — Óh Isten, hála, hogy gyötrelmet
Es annyi kint adtál vivódó szívemnek,
Ha jutalmul adta a rokonérzelmet
Ó tőle, kit ember nem érdemelhet meg.
A szép angyal enyém! — Egész boldogságát
Érzem a legnemesbb, legfőbb diadalnak,
De még inkább érzem mérhetlen nagyságát
E szent viszont-lángnak, ezen áldozatnak.
Áldozat vagy értem, áldozat szerelmed!
Szót, dal, dicsőítést erre hol keressek?

Óh, éltem öröme! engedd, hogy helyetted,
Érted élve-halva áldozat lehessek.

(1856 április 9.)

XXXIV.

Tavaszhó, szép tavasz hó tizedik napja,
Te, kezdete éltem aranykorszakának,
Áldva köszöntelek szép születésnapja
Szívem szerelmének és boldogságának!
Isten oltáránál fátyollal borítva
Egy szende szűz térdelt szent ájtatosságban,
A lemondás harczát s győzedelmét víva
Az ifjúság s kellem szép virágkorában.
Szent fátyol fedé őt, mint keblemet szinte
A komoly férfikor nyugalma borítá, —
Hittem, hogy a pálya, mely munkára inte, —
Szívemet az ifjú-lángtól biztosítá;
De az áldozás jött, a fátyol föllebbent
S egy angyal dicsóult képe tűnt szemembe,
Mint a kit szokatlan égi fény megrettent, —
Új érzelem villant meglepett szívembe,
Nem mertem nevezni, érzeni is féltem,
Mi egész valómat úgy lángba borítá, —
De azóta nagy harcz és küzdés lett éltem,
Mely a küzdőt sebzé, de meg is gyógyítá.
Napok, évek múltak, de a dicsóult kép
Első hatásával most is él szívemben,
Most is oly jelentő, szende, gyönyörű, szép,
Mint midőn először ragyogott szememben!
Tavaszhó, szép tavasz hó tizedik napja,
Te, kezdete éltem aranykorszakának!
Virradj rám még sokszor szép születés-napja
Szívem szerelmének és boldogságának!

(1856 április 10.)

XXXV.

Hervadj el, hervadj el, szép virág-bokorka,
Választott tolmácsa szív-üdvözetemnek,
Hogy ezt titkos tündér beszéded elmondja
Születése napján boldog szerelmemnek.
Hogy élénk színeid pompája jelentse
Szívem angyalának szívem boldogságát
S illatod kelleme híven kifejezze
Hálaáldozatom igaz valóságát.
Ah, de nem juthattál el szép angyalomhoz,
Nem beszélhetéd el ő neki, mit érzek,
Ezért most látásod rám oly bánatot hoz,
Melyre szívem vérzik s bennem sír a lélek.
És te mégis virulsz, szép virág-bokorkám:
Ibolya, százsorszép, örökközd, szép rózsza, —
Nem akarsz hervadni, hanem mosolyogsz rám,
Hogy búbanatomnak légy vigasztalója!
Óh, értem a letört virág mosolygását,
Szép bokorkám, értem titkos beszédedet,

Értem a haldokló vidám búcsuzását,
 Ki, hogy bút enyhítsen, halni vigan szeret!
 Mosolyogva hal meg, mert halva is szeret,
 Sorsod, szép virágom, hű szerelmem sorsa,
 A mely túl óhajtván élni az életet,
 Lángol, küzd, vív, szenved s meghal mosolyogva.

(1856 április 11.)

XXXVI.

Az oltárra tettem szép virágbokromat,
 Melyet üdvözlétül angyalomnak szántam, —
 Hogy így megszenteljem szív-hódolatomat,
 S megháláljam kegyét, melylyel ég irántam.
 Hogyha majd szemébe tűnik adományom,
 Látni fogja szívem tiszta föllengését,
 Melylyel csak rajta függ életem s halálom,
 Nem óhajtva e föld más gyönyörúségét.
 Virágim illatja, mint buzgó sóhajtás,
 Száll föl majd a tömjén megszentelt füstjével,
 Szívemben fölfelé tör minden óhajtás
 Tiszta szerelmemnek minden érzetével.
 Ehhez fogja adni majd a kedves angyal
 Szeplőtelen szíve lángzó imádságát
 És így egyesített szívvel s buzgalommal
 Majd lekérjük a jó Istennek áldását.
 Kölcsönös érzelmünk szeplőtelenisége
 S az érzetben egymás hű boldogítása
 Lesz a szent óhajtás, melyért szívünk ége,
 Ez lesz rajtunk Isten legnagyobb áldása!

(1856 április 14.)

(Budapest.)

VÉRTESY JENŐ.

MINUCIUS FELIX.

(Folytatás.)

Ezzel kapcsolatban még arra a kérdésre kell megfelelnünk, hogy *megtörtént dolgot tárgy-al-e a dialogus, vagy az egész csak írói invenczió szüleménye?* Dombart szerint¹⁾ a bevezetésben elmondott dolgok nagyon is a valóság látszatát viselik magukon. Lübker (ed. 1836. 12. l.) és Baehrens (ed. VII. l.) is valóban megtörténtnek tekintik a dialogust; ez utóbbi utal a dialogus bevezetésének élénk színeire,²⁾ eleven leírásaira, személyi vonatkozásaira, melyek mind a valóság mellett szólnak. Történeti ténynek tartja a párbeszédet Boissier is:³⁾ „les personnages étant réels, on est tenté de croire

¹⁾ Ed. Erlangen, 1881. VII. l.

²⁾ Vividi colores tam prohemii quam reliqui dialogi.

³⁾ I. m. I, 264. l. Ép úgy P. Monceaux: i. m. I, 479—480. lk. és Schwenke i. m. 286. l.

que les circonstances pourraient bien n'être pas imaginaires. Rien n'empêche que les choses se soient passées à peu près comme Mirucius les présente». Waltzing szintén a valóság mellett tör lándzsát (ed. 1903. 43. l.): «il nous semble que ce n'est pas un artifice littéraire» és (ed. 1909. XIII. l.): «elle répond à la réalité, comme nous croyons». E tekintélyes kutatók szava mindenesetre kellő súlylyal esik a latba, de nézetem szerint sokkal döntőbb érvek szólnak a dialogus fictio-volta mellett, sőt néhány kutató odáig megy, hogy Caecilius és Octavius személyének történeti voltát is kétségbevonja. A Zeitschr. f. kathol. Theologie 1836. évf. 149. l. (Lübkert kiadását ismertetve) így ír: «Die ganze Einkleidung des Gesprächs ist offenbar erdichtet und dem Stande und der täglichen Beschäftigung des Verfassers angepasst, seine Darstellung hat die Form einer richterlichen Verhandlung nach der damaligen römischen Sitte: Caecilius ist Ankläger, Octavius Verteidiger, Minucius Richter... und wenn man dieses erkannt hat, so wird man nach den näheren Verhältnissen des Caecilius und Octavius nicht weiter zu forschen begehren». E nézetet vallja Boenig is,¹⁾ míg Kühn²⁾ csak Octavius személyét tartja költöttnek. Sőt azt hiszi, hogy Octavius-ban a szerző önmagát rajzolja, mert nem akarta nyíltan saját személyét a dialogus hősévé tenni. Azonban a Corpus Inscr. Lat. VIII. 1962. sz. felirata, mely egy bizonyos Octavius Januariust nevez meg, némileg ellentmond ennek a feltevésnek.³⁾ Boenig megfigyelései igen talpraesettek és különös bennük az, hogy épen a bevezetésre vonatkoznak, melyből a legtöbb kutató a dialogus történeti jellegét bizonyította. Nem nagyon valószínű szerinte a bevezetés azon adata, hogy két idősebb ember, Minucius és Octavius, egy fiatalabbnak, Caeciliusnak kíséretében pihenés nélkül megy Rómából Ostiába (20 km); aztán ismét pihenés nélkül keresztülmennek a városon, nagyot sétálnak a tengerparton (satis iustum spatium), azután pedig — letelepedve — több óráig elhúzódó vitatkozást tartanak. De valószínűtlen Caecilius beszédének elkeseredett és gyűlölködő hangja is, a békés közállapotokhoz és Octavius-szal, valamint Minucius-szal való barátságához viszonyítva. Schanz azon a véleményen van, hogy a dialogus fictio,⁴⁾ de személyei történetiek: Caecilius létezését igazolja néhány cirtai felirat,⁵⁾ Octaviust pedig az a melegség és bensőség, melylyel róla Minucius megemlékezik.

Magam legközelebb állok Schanz véleményéhez, de megokolását el kellett vetnem s így a dialogus fictio voltát új érvekkel kell bizonyítanom. A személyek történeti voltát vallom. A dialogus azonban — nézetem szerint — sohasem folyt le a valóságban, hanem

¹⁾ I. m. 30—31. lk.

²⁾ I. m. 8. l.

³⁾ Boissier i. m. I, 264. l., 1. jegyz.

⁴⁾ Rhein. Mus. 50. [1895.] 129. s k. lk. Megokolása (Caecilius beszédének alapja Fronto beszéde) tarthatatlan.

⁵⁾ CIL VIII, 7094—7098, 6996. Dessau H.: Über einige Inschriften aus Cirta (Hermes 15. [1880.] 471—474. lk. — U. az: Minucius Felix und Caecilius Natalis. (Hermes 40. [1905.] 373—386. lk. Minucius Felix neve is előfordul két feliraton: CIL VIII, 1964 és 12499.

tisztán csak a szerző invenciója. Ennek igazolásául utalok először is azokra, a miket a dialogus szerkezetéről mondtam: a keret tisztán irodalmi, Cicero utánzat; feltűnő, hogy Octavius halálának kegyetes említésénél s a reá való fájdalmas visszaemlékezés tolmácsolásánál is cicerói kifejezéseket vesz át Minucius és pedig szóról-szóra!¹⁾ A befejezés is irodalmi közkinccs (Oct. 40, 2. nat. deor. III. 95.); az egész dialogus pedig nem egyéb, mint a de natura deorum nak öntudatos művészzettel megalkotott ker. pendantja, mint fentebb igazoltam; ugyanerre a művészi előadásra és a szerkezet arányosságára való törekvés nyilvánul meg Caecilius és Octavius beszédének pontos szerkezeti congruentiájában is. E szembeállításból is kitűnik az irodalmi színvonalra való törekvés. A történeti hűség látszatát csak rögtönzött és nem ily aprólékosan kidolgozott és egymással gondosan szembehelyezett beszédek kelthetik. A dialogus céljának figyelembevételé tehát itt pozitív és reális eredményre vezetett; így a dialogust fictionak kell tartanunk.

Legsúlyosabb bizonyíték azonban a dialogus történeti volta. ellen *Caecilius gyors és feltűnő megtérése*. A heves és szenvedélyes pogány, ki Minucius-szal benső barátságban élt, bizonyára hallotta már attól, hogy mily nevetségesek és tarthatatlanok a pogányok aljas vádjai, s hogy mily tiszta és emelkedett szellemű gyülekezet a keresztényeké.²⁾ Most ugyanezeket hallja Octaviustól: képzelhető-e, hogy a mi Minuciustól való sokszori hallás után sem hatott rá, most egyszeri hallásra megtéríti a pogány filozofiának ezt a fanatikus hívét? Ez egy. De továbbá hogyan térhet meg Caecilius, ez a filozofiailag nagyon művelt elme, holott a kereszténység lényeges tanaiból tulajdonképen még semmit sem tud. Maga mondja Oct. c. 40, 2: «Etiam nunc tamen aliqua consubsidunt . . . perfectae institutioni necessaria». Egy filozofus, a ki egy órával előbb még a legádázabb dühvel harczolt a kereszténység ellen, nem tér meg ily hirtelen, holott még nem ismeri a tant, melyre magát lekötelezi.

Utalhatok végül arra a feltűnő ellenmondásra is, hogy Minucius és Caecilius igen jó barátságban vannak, Caecilius pedig hoc non obstante a keresztényekről roppant megvetően nyilatkozik. Olyan művelt embert, mint Caecilius, már a jó ízlés visszatart attól, hogy jó barátja vallását annak füle hallatára gyalázza s a ker. vallás híveit általában söpredéknek (Oct. c. VIII, 4: de ultima fece) nevezze.³⁾ Ez az ellenmondás is mutatja, hogy a dolog nem történhetett meg — mert így nem történhetett.

Tehát Caecilius megtérésének olyan beállítása, hogy az Octavius beszédének következménye, nem viseli magán a valószínűség bélyegét. A valóságban a kereszténységnek ilyen fanatikus ellensége nem tér meg ily hirtelen, minden átmenet nélkül. Ez mutatja, hogy e

¹⁾ Külm i. m. 4–5. lk.

²⁾ Furca és kissé erőltetett tehát Oct. c. III, 1: Non boni viri est, Marce frater, hominem domi forisque lateri tuo inhærentem sic in hac inperitiæ vulgaris cæcitate deserere. Ez — oly hosszú és bizalmas együtt-lét alatt — szinte lehetetlen.

³⁾ A Serapis-szobor adorálása (Oct. c. IV, 6) is meglehetősen tapintatlanság Caecilius részéről.

beállítás csak a dialogus hatásának fokozására, a ker. igazság hódító erejének példázására való, de nem történeti dolog, mert súlyos belső okok ellene mondanak.

Történeti személyek ajkaira adni egy költött dialogust: ez is cicerói reminiscencia. Talán ezzel is emelni akarta Minucius a dialogus hitelét, közvetetlenségét, eleven benyomását. Lehetséges, hogy a dialogus történeti magva Caecilius Natalisnak, a cirtai triumvir quinquennalis-nak megtérése,¹⁾ a mi bizonyára eléggé szenzációs esemény lehetett ahhoz, hogy Minucius kiválaszsa a ker. igazság hódító erejének példázására.²⁾

Ime: az Octavius szerzője dialogust helyez szembe a dialogussal, filozofiát a filozofiával, világfelfogást a világfelfogással. S ha Caecilius szerint Róma az isteneknek köszönheti nagyságát és hatalmát, Minucius bebizonyította, hogy az antik világ fennmaradását, életképességét, egészséges fejlődését, az antik ember pedig (még a filozofia embere is) lelki megnyugvását és harmóniáját csak a ker. vallásban lelheti fel, mely, mint filozofia is, bátran Cicero mellé állítható.

III.

Minucius Felix korának meghatározása egyike a ker. latin irodalomtörténet legnehezebb kérdéseinek, melyet ugyan a kutatók már minden oldalról tüzetesen megvilágítottak, olyan eredményt azonban, mely mindenkit kielégítene, egyik sem tudott elérni. A Minucius kutatók e kérdésben három táborra oszlanak és — sajátságos — nagyrészt ugyanazon fegyverekkel küzdenek egymás ellen. Az érvek és módszerek csekély változatossága az oka annak, hogy a vitatkozás már kissé elposványosodott. A szellemi harcza új érveket Monceaux, Massebieau, Ramorino és legfőképen Harnack hoztak.

A kutatást az tette kissé egyhangúvá, hogy a kutatók már kezdettől fogva összekötötték Minucius korának meghatározását Tertullianus-szal. Ezt ismerték úgy, mint a legrégibb apologétát, ehhez viszonyították tehát Minuciust. Épen ezért az első kiadók Minuciust fiatalabbnak tartották Tertullianusnál. Joannes Daniel van Hoven³⁾ volt az első, a ki Minucius prioritása mellett tört lándzsát; ő a Minucius-kutatás megindítója. Utána már csak arról van szó: *Az Octavius keletkezett-e előbb, vagy az Apologeticus?* Ugyanis korán észrevették, hogy az Octavius és az Apologeticus közt oly feltűnő egyezések állapíthatók meg, melyekből bizton következtethető, hogy valamelyik író használta a másiknak a művét. E kérdés alapján a kutatók egy része Tertullianust teszi meg az eredetinek, más része Minuciust. Egy kis csoport az Apologeticus és Octavius egyezéseinek

¹⁾ Persze nem ilyen gyorsan és nem az Octavius beszédének hatása alatt következett be a megtérése.

²⁾ Boissier i. m. I, 264. l.

³⁾ Lindner II. kiadásában: Epist. Jo. Dan. ab Hoven. Újra lenyomatva J. D. ab Hoven: Campensia sive spicilegia critico-antiquaria ez. művében. Amstelodami et Campis 1766, p. 1—26.

nyitját abban látja, hogy Minucius és Tertullianus közös forrásból merítették.

E közös forrás-elmélet, melyet Hartel¹⁾ vetett fel és Wilhelm²⁾ oly genálisan és szellemesen igyekezett bizonyítani, már csak abból a szempontból is tarthatatlan, mert ha a két írónak egy forrástól való függését be is bizonyítja, az Octavius kora akkor is meghatározatlan marad; lehet egyidejű az Apologeticus-szal, lehet előbbi, lehet későbbi. De ezenfelül az állítólagos közös forrás (egy elveszett latin apologia?) körül is nagyok a nézeteltérések; Wilhelm egy bizonyos Proculus, P. de Lagarde³⁾ I. Victor pápa, Sittl⁴⁾ pedig Apollonius egy elveszett iratára gondol. E vélemények alaptalan és meg nem okolható kombinációk.⁵⁾

A kutatók legnagyobb része *Minucius prioritását* vallja. Ebert⁶⁾ volt az első, ki az Apologeticus és az Octavius párhuzamos helyeinek tüzetes irodalmi összehasonlítása alapján arra az eredményre jutott, hogy az Apologeticusban felhasználta Tertullianus az Octaviust, tehát Minucius előbb írt Tertullianusnál. Ebert dolgozata heves vitát idézett elő, a kutatók véleménye megoszlott, de az irodalmi összehasonlítás czéltalan voltát egyelőre nem látták be. Minucius prioritása mellett érveltek még P. de Félice, Keim, P. Schwenke, Reck, Schanz, Norden, Boenig idézett műveikben.⁷⁾ Kevesebben, de tekintélyes tudósok védik *Tertullianus elsőbbségét*. Ezt a régi nézetet annyi támadás után ismét jogaiba iktatta L. Massebieau,⁸⁾ kinek nézetét K. J. Neumann⁹⁾ azonnal el is fogadta, később pedig Monceaux (i. m.) és Harnack¹⁰⁾ csatlakoztak hozzá, újabban pedig F. Ramorino¹¹⁾ Egyedül áll nézetével V. Schultze, ki az Octavius keletkezési idejét 300—303 közé teszi¹²⁾ A vitába új anyagot hozott Dessau,¹³⁾ ki néhány cirtai felirat alapján az Octavius keletkezési ideje

¹⁾ Zeitschr. f. oesterr. Gymnasien 20. [1869.] 367. l. Ebert dolgozatát ismertette.

²⁾ I. m.

³⁾ Septuaginta Studien. (Abhandl. der Götting. Gesellsch. d. Wissenschaft. 47. [1891.] 75—85. lk.

⁴⁾ Wilhelm művét ismertette Bursians Jahresber. 59. [1889.] 20. l.

⁵⁾ A kérdés történetének kitűnő összefoglalásai: Schanz: Gesch. der röm. Lit. 3, 274—276. és Waltzing ed. 1903. 23—39. lk., továbbá: Stud. Minuciana p. 53—70. és Waltzing ed. 1909 XXII—XXV. lk.

⁶⁾ Id. értekezésében.

⁷⁾ Újabban G. B. Bertoldi: M. Minucio Felice e il suo dialogo Ottavio. Roma, 1906, 80. l.

⁸⁾ I. m.

⁹⁾ Der röm. Staat u. die allg. Kirche. Leipzig, 1890. 1, 241. lap. 6. jegyz.

¹⁰⁾ Chronol. der altchristl. Literatur II, 324—330. (Leipzig, 1904.)

¹¹⁾ L'Apologetico di Tertulliano e l' Ottavio di Minucio (Atti del congresso di Scienze storiche) vol. XI, 143—178. lk. — Wölfflin (Archiv. f. lat. Lexikogr. 7. [1892.] 467—484. lk.) egyszer Minucius, egyszer Tertull. prioritása mellett szól — egy cikk keretén belül!

¹²⁾ De Abfassungszeit der Apologie Octavius des M. F. (Jahrb. f. prot. Theol. VII. [1881.] 485. l. Megczáfolta Schwenke, Reck (i. m.) és Moeller u. azon folyóirat 757—58. lapjain.

¹³⁾ Id. cikkeiben.

gyanánt a 217 (esetleg a közvetlenül utána következő néhány) évet állapítja meg.¹⁾

A Minucius prioritását védők a 150—180 évek közt ingadoznak, az ellenkező nézetet vallók 197 és 250 közt.²⁾ Ha már most figyelembe vesszük, hogy (Dessau és Harnack kivételével) valamennyi kutató az *irodalmi összehasonlítás* módszerét követi, méltán csodálkozhatunk azon: hogyan lehet ugyanazon adatok alapján ily különböző eredményekre jutni! A magyarázat közel van: az irodalmi összehasonlítás olyan kétélű fegyver, mely bizony visszafelé is végelhat. Ebert összes tételei pl. könnyű szerrel megfordíthatók, hiszen ki tudná azt eldönteni, hogy — bármennyire egyezik is két hely — melyik író vette azt a másiktól? Waltzing, ki pedig Minucius prioritását vallja, helyesen jegyzi meg:³⁾ «La comparaison littéraire ne permet aucune conclusion certaine.» Ezt egyébként már Harnack megállapította, ki szigorúan megrója a kutatók makaességát, kik mereven ragaszkodnak az irodalmi összehasonlítás egyedül üdvözítő voltához: «Mit einer Hartnäckigkeit . . . starrt die Mehrzahl der fast zahllosen Litterarhistoriker . . . auf das Verhältnis des Minucius Felix zu Tertullian und sucht aus Tabellen und Wortklaubereien die Frage nach der Priorität zu beantworten; . . . bei der Detailvergleichung des Octavius mit dem Apolog. nichts Sicheres herauskommt.» Valóban — mondja tovább — ez az egyetlen eredménye az eddigi összehasonlításnak. Ugyanazok az érvek szerepelnek mindkét oldalon: egyszer Minucius a plagiator, egyszer Tertullianus; ha hiba van valahol, az némelyek szerint az eredeti, melyet a másik kijavított, mások szerint megfordítva. «Es geht — mondja végül találó hasonlattal — wie mit einem Stundenglas — ein kleiner Griff, und alle Argumente rinnen ins andere Fässchen.»⁴⁾

Íme, ennyi a másfélszázados kutatás pozitív eredménye Minucius korára vonatkozólag!

A kérdés vizsgálatánál a magam részéről a «*testimonia*» alapján indulok el. Ezek a következők:

1. Lactantius: div. inst. I, 11, 55: Minucius Felix in eo libro, qui Octavius inscribitur . . .

2. Lactantius div. inst. V, 1, 21.: Ex iis, qui mihi noti sunt, Minucius Felix non ignobilis inter causidicos loci fuit. Huius liber, cui Octavius titulus est, declarat, quam idoneus veritatis assertor esse potuisset, si se totum ad id studium contulisset. Septimius quoque Tertullianus fuit omni genere litterarum peritus, sed in eloquendo parum facilis et minus comptus et multum obscurus fuit. Ergo ne hic quidem satis celebritatis invenit. Unus igitur præcipuus et clarus exstitit Cyprianus, qui et magnam sibi gloriam . . . quæsierat et admodum multa conscripsit in suo genere miranda.

3. Hieronymus de viris illustribus c. 58. (ed. Bernoulli p. 35.): Minucius Felix, Romæ insignis causidicus, scripsit dialogum Christiani et Ethnici disputantis, qui Octavius inscribitur. Sed et alius sub no-

¹⁾ Nézetét a nagy Rossi is elfogadta. Waltzing ed. 1903. 28. l.

²⁾ 197 az Apologeticus datuma. Harnack Chron. II, 257—258. l.

³⁾ Ed. 1903. 32. l.

⁴⁾ Chron. II, 324. és 326. l.

mine eius fertur de fato vel contra mathematicos, qui, cum sit et ipse disertus hominis, non mihi videtur cum superioris libri stilo convenire. Meminit huius Minucii et Lactantius in libris suis.

4. Hieron. ep. 70. ad Magnum (Migne Patr. lat. 22. p. 668.): Veniam ad Latinos. Quid Tertulliano eruditius, quid acutius? Apologeticus eius et Contra gentes libri cunctam sæculi obtinent disciplinam. Minucius Felix, causidicus Romani fori in libro cui titulus Octavius est, et in altero Contra Mathematicos, si tamen inscriptio non mentitur auctorem, quid gentilium scripturarum dimisit intactum? Ezután említi: Arnobiust, Lactantiust, Victorinust, Cyprianust, Hilariust és Juvencest.

5. Hieronymus ep. 60. ad Heliodorum (epitaph. Nepotis: Migne Patr. lat. 22. p. 595.): Illud, aiebat, Tertulliani, istud Cypriani; [hoc Lactantii], illud Hilarii est. Sic Minucius Felix, ita Victorinus, in hunc modum est locutus Arnobius.

6. Hieronymus ep. 48. ad Pammachium (Migne Patr. lat. 22. p. 502.): Taceo de latinis scriptoribus, Tertulliano, Cypriano, Minucio, Lactantio, Hilario.

7. Hieronymus, comment. in Isaiam proph. VIII. præf. (Migne Patr. lat. 24. p. 289.): Qui si flumen eloquentiæ et concinnas declamationes desiderant, legant Tullium, Quintilianum — et ut ad nostros veniam, Tertullianum, Cyprianum, Minucium, Arnobium, Lactantium, Hilarium.

8. Eucherius (lyoni püspök, megh. 450.) epistola parænetica ad Valerianum (Migne, Patr. lat. 50. p. 719.): Et quando clarissimos facundia, Firmianum, Minucium, Cyprianum, Hilarium, Joannem, Ambrosium ex illo volumine numerositatis evolam?

E bizonyosságok értéke felől nagyon eltérők a kutatók véleményei.¹⁾ Azok, kik Minucius prioritását védik (Ebert, Reck, Boenig, Norden, P. de Félice, Waltzing, kívülük még Wilhelm) hitelesebbnek tartják Lactantius (írt 310 körül) tudósítását, melyben Minuciust Tertullianus előtt említi. Így terminus ante quem gyanánt a 197. évet állapítják meg. Együttal igyekeznek Hieronymus megbízhatatlanságát igazolni, fejére olvasván néhány elnézését.²⁾ Tertullianus prioritásának védői vagy arra az álláspontra helyezkednek, hogy sem Lactantius, sem Hieronymus adatainak nincs bizonyító erejük (a mit néhányan, mint pl. Boenig a másik táborból is hangoztatnak), vagy megállapítják Hieronymus megbízhatóságát. És ezt a nézetet valloam magam is. Hieronymus tudósításának megbízhatósága és fölénye a Lactantiusséval szemben a következő okokkal bizonyítható:

1. Lactantius nem akar a div. inst. V, 1, 21-ben felsorolt három íróra nézve kronologiai rendet megállapítani; szempontja, mely tudósításából kétségtelenül előttünik az, hogy a három írói írói kiválóságuk szerint csoportosítsa. Minucius Felix — szerinte — kiváló bajnoka lehetett volna a ker. igazságnak, ha tanulmányaiban jobban elmélyedt volna.³⁾ Tertullianus igen képzett író, de nehézkes, pongyola és ho-

¹⁾ L. ezeket felsorolva: Boenig i. m. 5—6. l. Waltzing ed. 1903. p. 24. és ed. 1909. p. XI.

²⁾ Pl. Ebert id. értek. 322. l. Boenig i. m. 6. l.

³⁾ Talán Minucius «dogmatikai szegénysége» is szerepet játszott L. ezen ítéletében.

mályos (parum facilis, minus comptus, multum obscurus). Az írói kiválóságnak egyedüli képviselője, mintaképe az ő szemében Cyprianus. E fokozatra mintegy maga is utal az átmenetekkel: S. *quoque* Tertullianus; ergo *ne hic quidem* etc.; unus *igitur* etc. Erre vonatkozólag helyesen jegyzi meg Massebieau: «Evidemment Lactance a suivi l'ordre de mérite au d'influence et non celui des temps. On a compliqué à tort notre problème, quand on a vu dans ce passage autre chose qu' une gradation littéraire.»¹⁾

2. Hieronymus kronologiai rendet követ, tehát bizonyossága döntőnek tekinthető. Ezt az is igazolja, hogy Minucius minden alkalommal Tertullianus után említi.²⁾

3. Ugyanezt bizonyítja a de viris inl. c. 58 következő helye is: meminit huius Minucii et Lactantius in libris suis. Hieronymus tehát jól ismerte Lactantiushoz Minuciusról szóló helyeit, tőle vette át néhány adatát is (hogy Minucius ügyvéd volt, Rómában élt).³⁾ Bizonyos, hogy nem említette volna minden egyes alkalommal Tertullianus után Minucius, ha L. idézett helye meggyőzte volna őt Minucius prioritásáról.

4. A mi az ep. 60. ad Heliodorum látszólagos ellenmondását illeti, hol Hieronymus Minucius, Cyprianus, Lactantius és Hilarius után említi, — az könnyen megfeythető. Itt kettős állítások, párhuzamok vannak. Az első párhuzam képe ez:

Tertullianus } Cyprianus }	} II. és III. század	=	Lactantius } = Hilarius }	} IV. század,

a második párhuzamé pedig:

Minucius (III. sz. eleje) = Victorinus (III. sz. vége) =
Arnobius (IV. sz. eleje.)

Mint szemmel látható, a kronologiai egymásután itt is teljesen helyes. A két párhuzam két külön kép, nem szabad egybefoglalni. Mert hiszen komolyan nem lehet állítani, hogy itt bizonyító erővel bír az, hogy Minucius későbbem említettik, mint Cyprianus, Lactantius és Hilarius. Itt Hieronymus a neves latin egyházi írókat két csoportra osztotta, s az egyes csoportokon belül helyesen tartotta meg a kronol. rendet. Hiszen ő tudja (vir. inl. c. 79.), hogy Arnobius Diocletianus (284—305) alatt élt, hogy Lactantius késő öregkorában nevelője lett Constantinus (+ 337.) fiának, Crispusnak (vir. inl. c. 80.), hogy Hilarius Valentinianus alatt (366) halt meg (vir. inl. c. 100.) — s e két utóbbit mégis Arnobius előtt említi. Igen, mert az első kép kronológiájába beleillettek. A második kép kronológiája is kifogástalan. Tehát ez a hely nem tartalmaz semmi ellenmondást Hieronymus egyéb, Minuciusra vonatkozó helyeivel szemben.

¹⁾ I. m. 318. l. Boenig i. m. 6. l.

²⁾ Harnack Chronol. II. 325. és u. o. 3. jegyz.

³⁾ Stan. von Sychowski: Hieronymus als Litterarhistoriker. Eine Quellenkritische Untersuchung der Schrift des hl. Hieronymus «de viris illustribus». Münster i. W., 1894. 149. l.

5. Döntő bizonyíték Hieronymus tudósításának hitelessége s egyben Tertullianus prioritása mellett a de viris inl. c. 53 következő helye: Tertullianus presbyter nunc demum primus post Victorem et Apollonium Latinorum ponitur. Ez a nyilatkozat «hat für uns eine ziemlich grosse Bedeutung, weil sie dem selbstständigen Wissen des Hieron. entstammt, und sich weder bei Euseb. noch anderswo findet» — mondja találóan Sychowski.¹⁾ Hieronymus szerint tehát a latin írók sorrendje ez: Victor (római püspök 189—199 közt),²⁾ Apollonius (180—185 közt mondta védőbeszédét, mely az Apollonius-actákban maradt fenn; egyébként valószínűleg nem volt író,³⁾ Tertullianus. Ebből félreérthetetlenül következik, hogy Minucius csak Tertullianus után írhatott.⁴⁾

Biztos terminus post quem ezek szerint a 197. év. A Minucius prioritásának hangoztatói szeretnek ezzel ezemben Frontóra hivatkozni, kit az «Octavius» két ízben említ: c. IX, 6: «id etiam Cirtensis nostri testatur oratio» és XXXI, 2.: «et tuus Fronto». Itt tehát czélzások történnek Fronto támadására a keresztények ellen, de ezek a vonatkozások, mint a «Cirtensis nostri» és a «tuus» jelzők is bizonyítják, inkább Fronto afrikai voltát akarják kiemelni. Bizonyos, hogy az «Octavius» feltételezi Frontót; ebben van annak a magyarázata, hogy sokan őt veszik terminus post quem gyanánt. Fronto életéről biztos kronologiai adataink azonban nincsenek. Halála évére nézve is ingadoznak a vélemények: Schanz⁵⁾ 169-re, Mommsen⁶⁾ 180-ra teszi. A 180. év pedig term. p. quem gyanánt — a szilárdan álló 197. évvel, mint term. p. quem-mel szemben — értéktelen. Azonban Schanz azt hiszi, hogy az Octavius egyedüli czélja Fronto támadásának visszaverése, egyben bizonyítja, hogy az Octavius Fronto életében keletkezett.⁷⁾ E vélemény tarthatatlanságát meggyőzően mutatta ki Wilhelm és Norden, magam csak arra az érvére akarok megfelelni, hogy Fronto halála után nem lett volna semmi értelme az ő czáfolásának s a reá való czélzásnak. Ezzel szemben Fronto jelentőségét és nagy hatását igazolja Hieronymus (Chron. ad ann. Abr. 2180=164): Fronto orator insignis habetur, továbbá az a körülmény, hogy a III. század elejéig ő volt az egyetlen számbavehető latin ellenfele a kereszténységnek. Hogy Minucius élhetett jóval Fronto után is, azt Fronto kétszeri említése nem zárja ki: mert épen nem szokatlan, hogy egy ker. író hosszú évek mulva reflektál valamely pogány polemikusra. Így pl. Symmachus 384-ben terjeszti híres relatióját II. Valentinianus elé s Prudentius 402—403-ban ír ellene két könyvet

¹⁾ I. m. p. 141. és 122—123. Harnack és Caspari véleménye: id. ugyanott.

²⁾ Harnack: Gesch. d. althchr. Litt. 595—596. lk.

³⁾ U. o. 317. l.

⁴⁾ Az összes eddigi kutatók közül egyedül Massebieau értékelte Hieron. e helyét, mely pedig rendkívül becses adalék (I. m. 318—319. lk.). V. ö. még Wölfflin i. m. 484. l.

⁵⁾ GRU, 3. 91—92.

⁶⁾ Die Chronologie der Briefe Frontos. (Hermes 8. [1874.] 216. l.) Így nyilatkozik Schanz is irodalomtörténetének egy későbbi helyén (3., 272.)!

⁷⁾ Rhein. Mus. 50, 131. l.

(Contra Symm. ll. II.) s részletesen czáfolja őt.) Vegyük még ehhez azt, hogy Fronto is, Minucius is afrikaiak: így könnyen érthetővé válik a Fronto beszédére való későbbi czélzás is.²⁾

Terminus ante quem gyanánt általában a Cyprianus neve alatt ismeretes *Quod idola dii non sint* cz. tractatust szokták felvenni, mert ennek 1—9. fejezete szóról-szóra egyezik az «Octavius» különböző helyeivel. Közelfekvő volt a gondolat, hogy a kis tractatust Cyprianus az «Octavius»-ból kompilálta, bár 10—15. fejezetei az «Octavius»-szal semmi egyezést sem mutattak. Így Cyprianus halálának éve 258, biztos terminus ante quem volna az Octaviust illetőleg. Felteszik azonban, hogy Cyprianus a «Quod idola»-t mindjárt megterése után írta s így annak keletkezési idejéül szeltében a 250. évet tartják,³⁾ egyben ezt fogadják el az összes eddigi kutatók (Schultze kivételével, ki 300—303 közé helyezi az Octaviust) term. ante quem gyanánt.

(Vége következik.)

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

HAZAI IRODALOM.

Hienz Ármin: Magyarországi Klingsor a mondában. Bölcsészeti doktori értekezés. Budapest, 1909. 64 l.

Több mint három évtizede, hogy Klingsorról e folyóiratban (II. 1878. 137—146. l.) értekezést tettem közzé, melyről Hienz azt mondja (35. l.), hogy «az egyedüli önálló munka, mely tudományos jellegre igényt tarthat» és újra (50. l.) «az első és egyszersmind egyedüli önálló tudományos munka, mely Klingsorral foglalkozik». Fejtegetéseim eredményeit Irodalomtörténetemben (II. 1889. 99. l.) a következőkben foglaltam össze: «Klinsor a Wolfram «Parzival»-jából származik; a «Klingesaere» (költő, hegedős) és «Clinschor» nevek hasonlatossága útján lett költővé; saját szerű jelleménél és szerepénél fogva őt választotta a «Dalnokverseny» szerzője Wolfram ellenfelévé; Erzsébet halála után vele jóslotatá meg a monda a (1235.) szentek közé iktatott királyleány születését, miután, épen e célra, előbb magyar származásúvá tette az olasz bűvészt; végre a források félreértéséből még a dalnok-versenyről szóló költemény szerzőjévé és a mesterdalnokok művészetének egyik alapítójává, tehát gonosz bűvészből igaz hitű híres költővé is lett.» Ez eredményeken ma sem tudnék lényegest változtatni.

Az előttem fekvő alapos és értékes dolgozatban Hienz újból kutatás tárgyává tette a sok tekintetben rejtélyes Klingsort. Dolgozata hihetetlen szorgalom. műve. Szerző részletesen és teljesen tár-

¹⁾ Egyéb példák Harnack Chron. II., 326. l. jegyz.

²⁾ Ellentétes vélemények Boenig-nél i. m. 8—9. lk. és 2. jegyz. Schanz ellen szólnak többen, kiket Waltzing idéz. ed. 1903. p. 34—35.

³⁾ Harnack: Chronol. II., 325. Schanz: GRL. 3, 374—375. Waltzing ed. 1903. p. 29—30.

gyalja értekezése első részében a nagyszámú forrásokat egészen a XVII. század végeig, a másodikban pedig pontosan ismerteti a varázsló dalnokról szóló összes újabbkori irodalomtörténeti s életrajzi nyilatkozatokat, noha már idézett értekezésemben (143. l.) megmondtam, hogy «kár ezt a sok konfúz mendemondát csak el is olvasni». Hienz szorgalmá és tárgyismerete egyszerűen megdöbbentő; nem is került el sok fejtegetés a figyelmét; ilyenek pl. R. Hügel czikke (Ersch- és Gruberféle encyclopædia, 1885.), Oskar Wittstock népszerű, ép a Klingsor-kérdésben csekély értékű fölolvasása «Bilder aus der Zeit des Minnesangs» (1892.), melyre Schullerus Adolf figyelmeztetett (Korrespondenzblatt XXXIII. 165.), Konrad Burdach czikke, Allg. Deutsche Biographie XXIV. 173. l., Főlkövi Lajosé, Szegedi Híradó 1878. a régibb magyar czikkek közül: Transsilvania 1861. 15. sz., Haza és Külföld 1866. 19. sz. és egyéb ily jelentéktelen apróságok. És a rengeteg anyagot nem csak könyvészetileg gyűjtötte össze szerzőnk, a mi már maga is érdem volna, de el is olvasott mindent és okosan tájékoztat a nagyrészt nem okos fejtegetések tartalmáról és értékéről.

A dolog lényegét tekintve, Hienz nagyjában fönt körülvonaltott álláspontomat foglalja el. Van azonban néhány eltérő, de értekezése rövid harmadik fejezetében elég szerényen fogalmazott nézete, melyekről kénytelen vagyok néhány megjegyzést tenni.

1. Minthogy a Klingsor név 1493 óta mint német családnév előfordul, szerző azt hiszi (59. l.), hogy e névben «egy ősi német névvel van dolgunk, mely a mai alakjává torzult». Nem tudom, hogy szerző mit ért a névnek «mai alakja» alatt; talán épen a «Klinsor» alakot? de bizonyos, hogy módszeres kutató megfordítva következtetne, hogy t. i. a mai családnév a mondai alak nevéből származik, mire elég példa van német földön.

2. Klingsor nem történeti alak, és szerzőnk kimondja (56. l.), hogy «Klingsorról minden közlés mondán alapul s a vonatkozó kútfőkből meg kell tagadnunk minden történeti megbízhatóságot». De a Wolfram-féle Clinschorral nem tudja a bűvész dalnokot azonosítani (60. l.), mert a két alaknak általában elismert és el nem tagadható közös vonásai mellett Clinschor herélt és gyűlöli az emberi nemet, a minnek a «Dalnokverseny» hősében semmi nyoma. Hienznek igen furcsa fogalma lehet egy monda keletkezéséről: nem történetírással ez! A monda, mire számtalan példa van, rövidíti, tágítja, módosítja, átalakítja, összeolvasztja a történeti vagy hagyományos tényeket és alakokat, mindig meghatározott célja értelmében. A «Dalnokversenyben» a Wolfram-fele hősnek heréltégére és embergyűlöletére semmi szükség nem volt: a monda, illetőleg a költemény szerzője (a mi esetleg nem ugyanaz) azért mellőzte ezeket a vonásokat, melyek helyébe másokat tett, mert más vonásokra volt szüksége. Ugyanezt az eljárást látjuk, hol történeti és mythikus alakok olvadnak össze egy alakká: ez sohasem történik, mert nem történhetik úgy, hogy a két alaknak minden jellemző vonása épségben marad, már csak azért sem, mert ezen vonások közt lehetnek ellentétesek is, melyek kizárják egymást.

3. Azután fölveti azt a kérdést, hogy a monda régiebb-e vagy a költemény? mire azt feleli, hogy a monda; lehet, sőt valószínű, de nem azért, mert el nem képzelhető, «hogy a költemény oly rövid idő alatt (ötven év alatt Apoldai Detre krónikásig, a monda főforrásáig)

ilyen megszilárdult népmondát támasztott volna, hogy a legidősebb emberek is históriai ténynek vették». E következtetésben sok naivság van. Mindenek előtt betű szerint veszi, hogy Apoldai Detre, saját állítása szerint, megkérdezte krónikája megírásakor a legidősebb embereket is. Hogyan lehet egy középkori krónikásnak ilyen elcsépeelt frázisára építeni? és mit bizonyítanak a legidősebb emberek, a kik rendszerint semmit sem tudnak és mindent hajlandók elhinni? Monda külföldben nem ötven, hanem öt és még kevesebb év alatt is alakulhat — akár még ma is, a könyvnyomtatás és napi sajtó korában, mennyivel könnyebben és gyorsabban a XIII. században, midőn a szóhagyomány a legfontosabb történeti eseményeket is néha a fölismerhetetlenségig elferdítette! Még naivabb a keleti befolyásra vonatkozó rokonszenves megjegyzés, mert ez a «keleti befolyás» (Hugo Winckler, *Die babylonische Geisteskultur*, 1907) a mi esetünkben nem egyéb tudákos sületlenségnél, mely semmi tekintetben sem érdemel figyelmet.

4. Ha a monda régibb, mint a költemény, akkor Klingsor alakja is régibb, mint a Parzivalféle Clinschor és «föltehetjük, hogy Wolfram az ő varázslójának nevét egyenesen a régibb népmondából merítette, míg annak alakításában teljesen más forrásokat követett» (60. l.). Hát persze, hogy ez is lehetséges, mert sok mindenféle lehetséges, de mire jó az ilyen játék? mit nyerünk vele? mit magyaráz meg? A hős a feltételezett eredeti hagyományban talán csak mint «Klingesaere» (aza költő, hegedős) szerepelt, utóbb pedig mikor Wolfram alakjával összefolyt, mesterségének e megjelöléséből tulajdonnév lett, mely ragjában hozzásimult a Klinschor névhez. Ez lehetséges, de az a következtetés, hogy Wolfram francia források alapján írt művében egyik főalakjának nevét egy német mondából vette: egy csöppet sem valószínű, hisz ez esetben talán át sem alakította volna a nevet, ha már átvette.

5. Végre kérdezi szerzőnk, hogy miért lett Klingsor «magyarországi», és nem hajlandó elfogadni azt a nézetet, hogy ez azért történt, mert a hagyomány meg akarta vele jóslatni Szent Erzsébet születését. Szerinte «inkább (?) az tehető fel, hogy Klingsor már a népmondában mint magyar bölcs volt ismeretes, a miért aztán a későbbi legenda is vele jóslolta meg Szent Erzsébet születését» (61. l.). Bocsánatot kérek, de ez nem komoly szakférfiúhoz illő handabandázás. «Inkább az tehető fel», de miért? micsoda alapon? és vajon cui bono? vagy oly gyakoriak a régi német hagyományokban a «magyar bölcsék», hogy a fenti föltevés bővebb bizonyításra sem szorul? Hogy mily szoros kapcsolat van Erzsébet születése és a tárgyaltunk monda közt, legjobban mutatja a következő adat. A dalköversenynt a hagyomány 1206-ba vagy 1207-be teszi. De ez lehetetlen, mert a Wartburg csak 1224 óta lett a thüringi tartománygrófok székhelye. Honnan tehát az 1206. vagy 1207. évszám? Természetesen onnan, hogy Szent Erzsébet 1207-ben született, és ezt a Thuringia történetében korszakos eseményt meg akarták jóslatni a dalköversenynek varázsló, bűvész és jós szereplőjével.

Nincsen a Klingsor-mondában több homály vagy probléma, mint bármely más régi mondában, de a mi lényeges benne, az mind elég világos, és Hienz új fölvései, melyek nem épen szerencsések,

semmivel sem gazdagítják tudásunkat. «Föltenni» persze sok mindenfélét lehet, de látjuk a mythologiai fejtegetések történetéből, hogy ezek a merész «föltévések» mire vezetnek: tönkre teszik a tudomány és a tudósok hitelét. Bátran állíthatni, hogy a rendelkezésünkre álló nem épen gazdag forrásanyag alapján más eredményekre, mint a tőlem összefoglaltakra, nem juthatni. A jövő talán megörvendeztet új anyaggal: akkor természetesen mostani ismereteink és következtéseink revízió alá kerülnek.

Hienz dolgozata, néhány tarthatatlan «föltévése» ellenére is, mégis igen értékes, mert rengeteg anyagot dolgoz föl és ennek méltatásában majd kivétel nélkül helyes és okos álláspontot foglal el. Befejezésül közölt «föltévésein», azt hiszem, nem sokára ő maga is igen jóízűen fog mosolyogni.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

Bayer József: Shakespeare drámái hazánkban. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter támogatásával kiadja a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-Bizottsága. I—II. Budapest, 1909. 8-r. (XVI + 476, XII + 385 l.) A két kötetnek ára 18 K.

Valóban ritkaság a tudományos irodalom történetében, hogy az foglalja össze alapvető monografiába egy egészen új és nagyterjedelmű tudományos kérdésre vonatkozólag az ismereteket, a ki az egész tárgykör addig ismeretlen nagy területét számos év hosszú munkájával részletesen át meg át kutatta s az ismeretanyagot úgyszólván az utolsó morzsáig egymaga hordta össze lépésről lépésre. Ennyire kedvező sorsot nem igen juttat a végzet a tudomány munkásainak; pedig ez volna a kívánatos eszmény ebben a tekintetben. E ritka constellatio eredménye t. i. az, hogy az összefoglalás ép olyan alapos s teljesen megbízható, mint az egyes kutató részletek, melyeket a tudós vizsgálódó előzőleg közrebocsát.

Ilyen szerencsés tudósunk, Istenek kegyeltje, Bayer József. Az ő nagy munkája az a két kötet, mely a magyar Shakespeare-irodalom történetét összefoglalja, miután anyagát több mint negyedszázad munkájával fölkutatta s részben ismertté is tette.

E sorok írója mintegy 9—10 évvel ezelőtt e folyóiratban panaszos hangon mondotta el pozitív adatok alapján, hogy mennyire ismeretlen a külföldi tudományos világ előtt a magyar Shakespeare-irodalom, milyen műveletlennek gondol bennünket a külföld e tekintetben is. Ugyanakkor azonban megjelöltem e bajok okát is megírván e téren való saját mulasztásaink történetét. Egyúttal utakat, módokat is jelöltem ki ez irodalmi csorba kiköszörülésére: a magyar Shakespeare-irodalomnak valaminémű, legalább bibliografikus áttekintését követelvé. Nos, 10 év előtti jámbor óhajtásaim valóra válását köszöntöm az előttem fekvő monografiában, még pedig olyan formában, mely a magyar tudományosságra nézve fontosabb és kívánatosabb. A külföldi tudományt inkább a Shakespeare költészetének Magyarországon való sorsából s a magyar Shakespeare-kultusz irányzataiból meríthető általános tanulságok érdekelhetik, esetleg a művelődési kapcsolatokat feltáró összehasonlító irodalomtörténeti kutatások szem-

pontjából. Erre elég az általam tervezett s előkészített teljes magyar Shakespeare bibliográfia, de a magyar drámairodalom s általában a magyar szellemi élet fejlődése történetének szempontjából ez kevés volna, s ha majd adatainak rengeteg halmazával megjelenik is, a mi tudományosságunknak inkább csak vezető segédeszközül fog szolgálni a kutatók számára.

Mindamellett a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottsága fölismerte e kettős kidolgozás szükségességét s mindkettőnek elkészítését fölvetto munkaprogramjába. S íme a vállalt föladatnak a hazai tudományosság számára való monografikus része elkészült a legavatottabb tudós tollából egy egész komoly, tartalmas élet munkássága javának resumé-jeként.

Bayer József, a kiváló Shakespeare-ologus, a dramaturgiának és komoly színi kritikának Kőlcsey, Bajza, Vörösmarty, Greguss, Salamon, Gyulai és Beöthy által kifejlesztett iskolájában nőtt. Színi kritikái vitték őt a magyar játékszín s a magyar drámairodalom történetének mezéjére — e kettő együttvéve pedig föltárta előtte Shakespeare fontosságát mindkettőben. Fokozatosan jutott el Bayer József annak megismerésére, hogy Shakespearenek a magyar irodalom újjászületésétől, Bessenyeitől, kezdve minő korszakot alkotó jelentősége volt kultúránkban, s hogy a jótékony művészeti s izlésbeli hatás, melyet Shakespeare a magyar irodalom igazi fölvirágozásának eme száz esztendőjében gyakorolt, relative mennyivel értékesebb a nagy angol dráma-költő akármelyik más nemzet irodalmában előállott hasonló hatásánál.

Ennek a megismerésnek útjait figyelhetjük meg Bayernek e tárgykörből való számos cikkében, melyek többfelé elszórva, leginkább azonban a Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban láttak napvilágot, s ennek a megismerésnek eredményeit s az eredmények nyomán összeállítható tanulságos tételeket láthatjuk meg e nagybecsű kétkötetes monografiában. Valóban Bayer műve a magyar Shakespeare-kultusznak teljes és minden ízében megbízható kódexe, mely nemcsak ez irodalmi áramlat múltjának történetét adja, hanem — nem fukarkodván a megoldatlan témák föl sorolásával — a hátralevő föladatokat is jelzi, s így tudománytörténeti szempontból is becses.

Bayer műve egyébként két nagy részre oszlik. Az I. rész a magyar „Shakespeare-honosítás» első száz éve czímén elbeszéli a Shakespeare-kultusz történetét Magyarországon, vagyis a shakespearei darabok fordításainak elterjedését irodalmunkban és a magyar színpad repertoire-jában, magának a költőnek élete és munkái iránt való érdeklődést, Shakespeare hatásának szerepét eredeti drámairodalmunk fejlődésében, befolyását kritikai és esztétikai irodalmunkra. A II. s tulajdonképen terjedelmesebb rész egymásután adja az egyes shakespearei darabok magyar fordításainak, előadásainak s a rájuk vonatkozó kritikai irodalomnak pragmatikus történetét. Valójában e II. rész fejezeteiből derül ki a magyar Shakespeare-irodalom végtelen gazdagsága s ezekből kerülnek ki bőséges bizonyítékai az I. részben tétel-szerűen összefoglaltaknak.

Épen azért philologiai szempontból különösen a II. részt tartom értékesnek, mert egész tömegét adja a szerző kutatásai folyamán előkerült új anyagnak részint apróbb új adatok, részint új szempontok, részint egész kis irodalmi képek formájában. Különösen becsesek pl.

a Vörösmarty költői munkásságának utolsó napjaira vonatkozó fejtegetések, Arany Shakespeare fordítási bírálatai értékének fölfedezése, a Petőfi, Vörösmarty, Arany Shakespeare-fordítási tervének története, az első teljes magyar Shakespeare-fordítás létrejöttének elbeszélése stb. Tisztán philologiai szempontból, de ez oldalról tekintve valóban mérhetetlenül értékesek a minden egyes Shakespeare-darab magyarországi történetének befejezéséül adott lajstromok, melyek az illető darab előadásait s előadóit sorolják föl. A magyar Shakespeare-kultusznak, de a magyar színészet szellemének történetébe is minden egyéb reflektor-nál jobban bevilágítanak ezek.

Főleg ezek által: a minden philologiai érzék nélküli olvasóra épen nem vonzó, nála gyakran gúnyos kicsinylésre okot adó pontos adatok által s azok sokoldalú fölhasználásával lesz teljessé Bayer munkájának philologiai értéke. A laikus nem becüli semmire a társadalmi élet különböző jelenségeire vonatkozó statisztikát sem, unalmasnak tartja, lenézi, fölöslegesnek hiszi, stb., nem gondolván arra, hogy nagyrészt az ezekben a rideg számokban nyilvánuló törvényszerűségek hozzák létre a jövő intézményeit. Még kevésbé hisz tehát a részletes philologiai adatok fontosságában, mert hiszen ezek *csak* a szellemi élet jövőjével vannak kapcsolatban.

Szerencsére azonban lelkes (csak az értelmetlennektől «lélek-nélküli»-eknek nevezett) tudósok, kik nem a napi népszerűség kedvéért dolgoznak, mindamellett nem sajnálják egy egész élet fáradhatlan munkáját egy-egy szellemi áramlat mindenoldalú vizsgálatára fordítani. Ezek közül való Bayer József, kinek philologiai pontossága, mintaszerű dolgozó módja e műben is méltán állhat példaképen a magyar philologusok előtt, annál inkább, mert e sajátságai a tágabb értelemben vett történettudomány művelőjét is megragadhatják s méltán adták a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottságának e mű megjelelése utáni első ülésében a legnagyobb elismerés áradozó szavait a bizottság tudós elnökének ajkaira.

A tárgyának mindenoldalú kidolgozásával nagyszabású philologiai alkotássá váló munka azonban szorosabban vett philologiai értékén túl a nagyközönség szélesebb köreiben is nagybecsűvé lesz azzal, hogy számos, a nagyközönség műveltségi átlagában is közkinccséválandó s eddig inkább csak sejtett tételt állapot meg és mond ki egyszer s mindenkorra:

A magyar Shakespeare-kultusz sorsa egy a XIX. századi magyar művelődés, főleg az irodalom és színészet sorsával. Shakespeare-kultusza táplálta a magyar színészetet, irányította a magyar dráma-irodalom fejlődését. A Shakespeare-honosítás adott alkalmat a magyar dramaturgia elveinek kifejtéséhez s hozzájárult a műfordítás irányelveinek tisztázásához a mi esztétikai irodalmunkban. A magyar Shakespeare-kultuszban részesek újabbkori művelődésünk összes kiválóbb szellemei. A magyar Shakespeare-kultusz a XIX. század második negyedétől kezdve a magyar irodalmi élet centralis áramlata. Shakespeare az első klasszikusa az egyetemes irodalomnak, ki az egész magyar közönséggel érintkezésbe jut; vele kezdődik a magyar verses műfordítás története, vele a nemzeti színészet újkorra, vele a színi kritika és a fordítási bírálat. Shakespeare egyesítette a XIX. század 50-es éveiben szétzúlló íróvilágunkat első ízben közös munkára.

Ime nagyjából azok a tételes tanulságok, melyekkel Bayer monografiája a némileg irodalmi műveltségű laikust is megfogja.

Bayer József tudós művének philologiai módszertani értékén s művelődéstörténeti tanulságainak becsén kívül azonban nem hagyhatom végül említés nélkül azt a mozzanatot sem, hogy valóban nagy szolgálatot tesz a magyar kultúrának annyiban, a mennyiben egy irodalmi becsületkérdést rendez minden kétséget kizárólag. Félreismerhetlenül bebizonyítja azt, hogy a Shakespeare-kultuszban a magyar szellem nem maradt el egy pillanatilag sem a többi művelt nemzetek között, s hogy a germán népek után hazánkat illeti meg az elsőség e téren, a mit — tekintetbe véve azt, hogy kevés téren voltunk még csak ennyire is diadalmas kezdeményezők — nem szabad kevésre becsülnünk.

Mind ezek együttvéve nemzeti művelődésünk történetére vonatkozó irodalmunk utóbbi évtizedeinek egyik legbecsesebb alkotásává avatják szerzőnk művét, melyet ez okból igaz örömmel üdvözlünk folyóiratunk e rovatának lapjairól.

Bár szolgálna e mű gyümölcsöztető példájául annak, hogy minő részletkutatásokat s minő összefoglalásokat kell óhajtanunk más téren is, ha lassanként meg akarjuk ismerni a magyar művelődés összes forrásait.

(Budapest.)

GYULAI ÁGOST.

Ámor és Psyche. Apuleius meséje. Latinból fordította és bevezetéssel ellátta *Csengeri János*. (Olcso Könyvtár 1593/94. sz.) Budapest, Franlin, 1910. Kis 8-r. 68 l. Ára 40 fillér.

Kétségtelenül érdemes munka volt ennek a vaskorbéli római írónak érdekes kis művét lefordítani, mert *Fábián Gábor* fordítása, melyet 1863 jan. 29-én olvasott fel a Kisfaludy-Társaságban (megjelent 1868-ban) számos félreértésből eredt hibája és stílusának elavultsága miatt ma már alig élvezhető. Nagyon okosan tette fordítónk, hogy *Heinrich* Gusztáv felszólítására újabb fordítására vállalkozott. Sőt meg vagyok győződve, hogy számos olvasója akadt volna Apuleius híres kultúrtörténeti adatai miatt fölötte érdekes és fontos művének is, az *Arany Szamárnak*, melynek csak egy kis része ez az *Ámor és Psyche* kedves meséje. A bevezetés Apuleiusnak, ennek a végtelen érdekes, csodás írónak életviszonyairól és műveiről tájékoztat. Fordítónk tisztában van azzal, hogy kis füzetének hivatása a művelt nagyközönség tájékoztatása, azért bevezetésében tartózkodik a mélyebbre ható, boncsoló feldolgozástól; pedig ugyancsak csábíthatta ez a csodák ködébe burkolt, mesészerű alak, kit sorsa oly nagy darab földet átka landoztatott, kit szinte varázslatos istenként csodáltak, s kinek filozofiai műveivel még a kezdődő kereszténység szent atyái is érdemesnek tartották a vitatkozást. Mily büszkén hirdeti magáról, hogy a grammatikán és rhetorikán kívül még mi mindennel foglalkozott: ego et alias crateras bibi Athenis, poeticæ, geometriæ, musicæ, dialecticæ . . . iam vero universæ philosophiæ . . . Sőt a szent atyák feljegyzései szerint még Krisztussal is össze merték hasonlítani: Apollonium et Apuleium ceterosque magicarum artium peritissimos conferre Christo vel etiam præferre conantur. Vegyük hozzá még regényes

házasságát: igazi regényhős áll előttünk, ki mindig meg tudta őrizni maga és művei iránt az érdeklődést.

Apuleius művei közül Csengeri kissé bővebben foglalkozik a *Metamorphoses* ez. híres regényével, melyet csodálói Asínus aureusnak neveztek el. Elmondja a rövidre fogott meséjét, melyből meggyőződhetünk, hogy az ókori regényekben ugyancsak leleményes bonyodalmakkal találkozunk; egyik romantikus és fantasztikus jelenet a másikat kergeti. — Meg van világítva Apuleiusnak a görög írókhoz, különösen Lukianoszhoz való viszonya s az Arany Számár genesisé, valamint a regények ősi típusa, az ú. n. *Miletosi mesék*. Végül áttér az *Amor és Psyche* jellemzésére, melyben tulajdonképp az ősi indogermán mesekincs egyik legragyogóbb gyöngyszeme jutott ránk, és a melynek apuleiusi földolgozása a renaissance óta mind az irodalomra, mind a művészetre igen nagy hatást gyakorolt.

A fordítás nyelve igen szép, gördülékeny, bár ennek az afrikai latin írónak neologizmusokkal és archaizmusokkal kevert, mesterkéltnélkülös, különös szókincsű, dagályos latinsága nagyon próbára teszi a fordító erejét. Csengerit, ki a műfordítás terén oly szép sikereket aratott, mindenütt jellemzi jó ízlése, kiváló magyarsága, a szövegnek pontos, hűséges, de majd mindig magyaros visszatükröztetése. Mint olyannal, ki sokat fordított versben, Amor és Psychéjében is megesik, hogy egy egy sorában szinte verses ritmus lüktet; pl. Psyche | otthon ülve | mind kesergi | bús magányát, | hágyadt testtel | sebzett szívvel (20. l.); avagy: röpké szellők | szokott szárnyán | föl a szirtre | szállva vad futással | elrohannak | s hajójukon | tovavitórláznak stb. (39. l.). Hogy itt-ott egy kis simítás elkelt volna, azt csak azon tekintetben jegyzem meg, hogy igen gyakran keverten használja ugyanolyan értékű mondatokban a befejezett cselekvés és a múlt idő alakját; helyenkint összerörlődik a -va. -ve határozói igenév; de hát ez Apuleius tömörebb stílusát jellemzi másfelől. Helyes, hogy a fordítás elején használt *szövevének* szót később már *fákya* szóval fordítja. Ezt pl. «imént elállott könnyeik az örömtől előcsalva», nem lett volna-e tömöttebb, magyarosabb így: örömfakasztotta könnyeik stb. — Aztán nincsen-e egy kis anachronizmus ezekben: valami *remekbe* készült képet, avagy: kiteszszük a *szüvét*. Helytelen vonzat: és a szörnyű merénylet~~hez~~ készül (nekikészülődik); kissé homályos, hogy «melyben a királyné a másik testvére volt» e h. a másik testvére volt a királyné.

Különösen szép a IV. 32. kedves kis *vers* fordítása, mely igazán mintája a hű és magyaros fordításnak; íme két első sora:

Montis in excelsi scopulo tu siste puellam
Ornatam mundo funerei thalami.

Tedd meredek kőszál ormára, király, a leányod,
Feldíszítve a sír gyászos arája gyanánt.

Helyenkint igen ügyes, jellegzetes fordulattal is találkozunk; pl. 22. l. «s a könnyekre méltó Psyche követi nem a *nász*-, hanem a *gyászmenetet*.» Ha aprólékosságokkal is bíbelődtem e kis ismertetésben, legyen melegségem a mű jelentősége, valamint az érdemes fordítóra való tekintet.

(Budapest.)

KEMPF JÓZSEF.

Gedő Simon: Madách Imre mint lírikus. Budapest, 1910. 8-r. 32. l.

Értekezőnk Madách lírájának tartalmi és gyűjtemények szerint való áttekintése után elemzi a költő lelkét, vizsgálja «forradalmi hangulatát», «fellelmező eszményiességét» («szertelen és merész összefüggéstelennek látszó nagyszerű föllengzését»), «erkölcsi nihilizmusának és világfájdalma bizonyos daczos prometheuszi vonásának» nyilatkozását, végül az *Ember tragédiája* «eszmélkedését». Majd Madách képzeletének működését veszi szemügyre, elsősorban «beleérzését». Megvilágítja költőnk dolgozómódját is, különös figyelmet fordítva az irodalmi hatásokra; legérdekesebb ezek között Petőfi hatásának a vizsgálata, melyre már Madách képzelete munkájának elemzésénél is gondot fordított. Rövid értekezésünknek gazdag tartalma innen is kivülálglik; de a modern essay-stílus nagyotmondó szócsoportjai nem egyszer megrontják a kedvező benyomást. Dolgot állít szembe néha értekezőnk, a melyek nem ellentétek; a forradalmi hangulatot sem látom meghazudtolva Madách életében, csak változását konstatálhatom; a daczos vonást sem érzem *prometheuszinak*. Az *Orült naplója* részleteit, nem tudom, miért állítja szembe értekezőnk a *Csak tréfa* megfelelő soraival, hisz következtetést nem von belőle, Madách és Petőfi természetérzésének első szembeállítása (13. l.) sem az összes vonásokon alapul, de az egységességnek nem kis rovására van viszont az, hogy értekezőnk látható szíves akarattal tér ki Petőfi elemzésére, bár a *Felhők* LXIV. darabjának az *Ember tragédiáját* szinte megpendítő gondolata elkerülte figyelmét.¹⁾

(Gyöngyös.)

ALSZEGHY ZSOLT.

Horváth János: Ady és a legújabb magyar lyra. Budapest, Grill, 1910. 8-r. 68 l.

A mint most, esztendővel később, hogy átolvastam, újra lapozom Horváth János tanulmányát, csak fokozottabban újul fel az első benyomás: ez az egyszerű füzet a legfiatalabb magyar költészet igen jeles méltatása, s a mi különösen örvendetes: irodalomtörténetíró tollából. Talán nem fölösleges az utóbbit hangsúlyozni annál a szoros kapcsolatnál fogva, mely az irodalomtörténet munkását a jelen irodalmához fűzi. Az élő irodalom ismerete még annak is hasznára van, a ki messzi századok költészetébe mélyed, mert megelevenítő munkára, a szó művészi és pszichológiai értelmében, hogyan lehet képes, a ki elevenséget nem igen látott s az irodalmi mozgalmak lefolyására nem ügyel. Másrészt tanulságos az irodalomtörténetíró álláspontja az úgynevezett irodalmi *sanscoullotteknak* handabandázó dicséretei mellett, a kik önmagukat igyekeznek jelentőssé tenni azzal, hogy *mást* magasztalnak s az ellenvélemény koczkaztatóit lehurrogják. (Goethe nyilatkozatára gondolok, hogy tavaszszal, az irodalomban és a természetben, a szép pillangóval egy csomó szúnyog is megjelen.) Nem hiba, sőt kötelesség a nappal élni, de ép oly jól esik, legalább pillanatokra, kiemelkedni gőzköréből, hogy főleg a lázasan fogadott és átélt irodalmi

¹⁾ Az 1845-ben kelt *Száz alakba* . . . című dalra is többen utaltak. ?

jelenségeket helyes arányukban lássuk. Nem mesterségesen lehűtött s a műltra sandító bírálatok tehetik ezt, hanem az a szenvedélytelen megértés, melyre Horváth nagyon is képes s kritika gyakorlására jogot ad neki. «Az ember körül, olvassuk nála Ady Endréről, elég sokan forgolódtak már: ostorral némelyek, mások hájjal. Én csak a hangra figyeltem, hogy minőségét felfogva megállapítsam, miben különbözik minden eddig hallottaktól». (51. l.) Tartalmilag a dolgozat a következőket nyújtja: az új líra irodalomtörténeti kapcsolatait, a lelkiállapot analizisét, melyből fakad, e lelkiállapot kifejezésének stílbeli és technikai eszközeit. Megismervén így, mikép nézi Ady az ő költészetének komor és homályosító fátylán át az életet, Horváth az élet szemüvegén keresztül, mint a magyar műveltség jelenségét, veszi szemügyre és bírálja az új lírát.

Az új líra visszahatas a magyar klasszicizmus, Arany János költői irányának tudatos műgondja, tárgyiassága, lírai önmérséklete és összhangja, szabályos műformái ellen. Külföldi irodalmak tanulsága, hogy minden klasszikus költészet egységét külföldi áramlatok túlsúlya bontja meg, a mitől persze a klasszicizmusnak, mint állandóan ható értéknek, nincs mit tartania (1—5. l.) Minden klasszicizmust kísér egy többé-kevésbé merev kritika, mely nálunk Aranyról vette a mértéket és ridegen bánt a lírai szabadság képviselőivel. Ezért hivatkoznak Adyék Vajdára és Reviczkyre, a kik távol állottak Arany útjától. (6—12. l.) Az új líra érdeme, hogy meglehetősen nagy irodalmi érdeklődést ébresztett; de erős ellenmondást is keltett három botránnyal: gógós nemzetköziség, satnya érzékiség és nagyképű homály árad verseiből. E súlyos három vádat figyelemre méltó okfejtéssel bizonygatja Horváth. (13—21. l.) Az új líra lelki alapjait elemezve kimutatja, hogy nem a gondolat világánál fejezik ki az érzést, hanem mintegy a test porusain sajtolják át a verseket. A féltudatos, az ösztönélet költészete ez, de nem a naiv, hanem a dekadens ember ösztöneié. Horváth fájdalmas és szinte pathologiai hozzáértéssel vázolja az életet, mely önmagát emésztve ilyen költészetet eredményez, s az embereket, kik saját idegeiknek másokat szédítő, magukat mélybe zuhantató kötélánczosai. A dekadens izlés bizonyítékai: a gyermekdedség és a raffinaltság ellentéte, az élet és a halál egyforma, túlzó imádása, «szűz ormok» keresése és furcsa mámorokba fúlás. (22—32. l.) Mikép teszik az ilyen lelki állapotot tudatossá, hogyan stilizálják és fejezik ki az ösztönök homályát, a lelki élet atommozgásait, a tudatalant — erre felél behatóan a dolgozatnak a költői kifejezésről szóló része (33—51. l.). E ponton nagy költői eredetiséget talál Adyban, a kinek a metafora egy változtatásával suhanó hangulatokat sikerül erősen megérezkítenie. Vannak suggestiv erejű, részletezett, de jelentésüket csak sejtető képei s ezek találgatni indítanak, vannak önkényes symbolumai, melyekkel rákényszeríti látomásait olvasójára. Egy mélyerejű látomásból ered Ady halál-költészete. Számára a halál is élet-szerű, passzív lappangva létezését jelent, feléje önként vonulunk s parancsra kényszerülünk. Bizarr szépséggel fejezi ki ezt, a mint szerzónk interpretálja, a *Halál lovai* című vers: felújítva a «mors eques» s a «das wilde Heer» ósrégi képzetét. Ady élményei sokszor kiesnek az időből, babonás varázslattal összeolvasztanak múltat és jelent, a metempsychosis felé visznek, mindezzel pedig az élet vég-

telenségét jelképezik, melyben a létezők — egymásnak rokonai — alakot cserélnek. Ady költészetében sok a különösség, de megvan benne a szépség egy neme is — ez Horváth ítélete. Verseinek nyelvé-ről szólva megemlíti zeneiségüket, a szavak és hangok sajátosságos rendjének hangulatkeltő erejét és ezt a nehéz esztétikai fogalmat összehasonlítás útján magyarázza, főleg Kőleseyre hivatkozva, a kit egészségtelen életmód, más utakon ugyan, de sokban az Adyéval egyező lelki állapotba sodort, és a ki szintén homályos muzsikájú versekben fejezi ki magát. Befejezésül (62—68. l.) véleményyt mond Horváth Ady követőiről, a kik erkölcsi felfogását — tehetsége nélkül — átveszik, a «muszáj Herkulesről» Adyban, a ki kötekedésből ír s nem ibletből, és arról a magyar-gúnyolásról, melynek nemes rugóiban nem hisz. A dolgozat a következő jóslattal végződik: ha a titokzatosnak, a lét ősalapjának kultusza, az élet gyökeréhez való le-szállás elmélyedéshez vezet, a mit várni lehet, Ady tehetsége neme-sebb tartalmat nyer.¹⁾

A ki bármiféle irodalom történetét ismeri, jól tudja, hogy sajná-latra méltó betegek is alkottak szépet és lázas víziók is finomodtak költészetté. Természetesen az emleri és költői mivoltukban egyaránt kiválóknak tulajdonítjuk a legnagyobb életértéket, a többiekben pedig kíméletes rokonszenvvel kiemeljük az értékeset. Miért ne járjunk el ilykép tökéletesedni is képes élők irányában? Sajnos, nálunk annyira elszoktak újabb irodalmunk vizsgálatától, hogy komoly és tiszteletre méltó bírálók fiatal írókkal foglalkozva nem a «hangra» ügyelnek első sorban, hanem a gyarló emberre. Pedig a genetikus és az érté-kelő szempont a tudományos elfogulatlanság kárára keveredik össze.

Horváth ízléssel mellőz — noha érdekességgel kínálnak — minden társadalmi és politikai szempontot. Esztétikai fejtegetéseiben, melyek a választóvíz erejével nemest és nemtelent elkülönítenek, az olvasó úgy érzi, mintha biztos kéz vezetné s érdeklődéssel keresi az író férfias, nyugodt tekintetét, melyben jelenvaló dolgok tisztán tük-röződnek.

(Budapest.)

SAS ANDOR.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

U. v. Wilamowitz-Moellendorff und B. Niese: Staat und Gesellschaft der Griechen und Römer. (Die Kultur der Gegenwart, Teil II., Abteil. IV. 1.). Berlin u. Leipzig, Teubner, 1910. [N. 8-r. 280 l.] Ára 10 M.

Milyen művelődéstörténeti mozzanatokot képvisel korunk kultúr-élete számára a görög világ állami és társadalmi rendje? — ilyesképen

¹⁾ Horváth János e jóslata — úgy véljük — egyáltalán nem vált be, Ady nem emelkedett, hanem súlydott, még betegesebb lett, s ösztinteségben még kevésbé hihetünk. Talán abban sem csalódunk, ha azt hisszük, hogy ezt a megállapításunkat e kiváló tanulmány szerzője, Horváth János is elfogadja. *Szerk.*

foghatta fel Wilamowitz a kérdést, melyre felelnie kell, mikor e mennyiség és minőség tekintetében egyenlőképen nagyarányú vállalatban immár másodszer megszólal.¹⁾ S mindjárt hozzátehetjük, hogy *a mennyiben erre a kérdésre válaszol*, munkája a hivatott mester revelációszerűen ható, eddig nem látott utakat, nem sejtett perspektivákat jelző alkotása.

A hellén művelődés világtörténelmi beállítására utalok itt legelőször (4—25. l.). Nagyon nehéz, tömött formában kapja ezt az olvasó, de mikor a göröngyös, szakadékos úton keresztülvergődve felérünk a csúcusra, annál mohóbban merülünk el a nagyszabású képben, melyet vezetünk innen megmutat. Meglátjuk a fajok, nemzetek nagy tusáját. Az antik Európa keleti felén Kis-Ázsiában eldől a titokzatos «kár-hethita» nép (melyet csak negative tudunk meghatározni: «nem árja»), vele együtt elbukik az újabban egységbe vont libyai s a (Wilamowitztól ugyanide utalt) ligur-iberiai-pikt lakosság, — és mindezek kultúr-romjain életet nyer a hellen-ital-osk s a később jövő, de a hellen-ital kultúrát befogadó s ez által életképes kelta. — Az egyes nagy görög állami és társadalmi rendszereknek, a spártai, athéni s makedon szervezeteknek rajzában is többnyire azt kapja az olvasó, mit a jelen alapján álló művelődéstörténeti érdeklődéssel elvárhat. Ily hatalmasan synthetikus fogalmazásban még nem igen tárgyalta senki az egységes, nagy görög állameszmét, mely a helyi, fajonkénti és időbeli átalakulásokon, s a görög közjogi elméletekben oly élesen elkülönített államformákon diadalmasan átvillan, bár a praxisban nagyon hamar elkorcsosodott, sőt megbukott: a tömeg souverainitását (a «le roi règne mais il ne gouverne pas» értelmében) s a νόμος szentségét. Ép így a dór és ión életfelfogás jellemzése (a dór: «sie wissen von keinem Fortschritt, darum haben sie keine Zukunft, aber die Gegenwart werden sie voller genossen haben»; az ión: «der Jonier kann nicht beharren, sich nicht bescheiden, wie er eigentlich nicht gehorchen kann»), a két életelv összekötkezésének és későbbi kiengesztelődésének képe (87—89. l.) plaszticitásával felejtethetlenül vésődik az olvasó agyába. Különösen a hagyományban elfogultan, hol romantikus rajongással, hol az idegenkedés fantáziájával kiszinezett dór állami és társadalmi élet rajza megkapó. S ha jól látom, *a görög államgondolat egységességének kimutatása mellett a dór (közelebről spártai) elem művelődéstörténeti szerepének értékelése e munka egyik legfőbb vezető eszméje.*

¹⁾ V. ö. Die Kultur d. Gegenwart I. 8., Wilamowitz-Krumbacher-Wackernagel-Leo-Norden-Skutsch, Die griech. u. latein. Literatur und Sprache (ismert. EPhK. 1906. 703. s k. lapjain).

A spártai állam látszólagos különösségeit a történelmi kritika már jó ideje beléállította az általános görög fejlődésbe, kimutatva, hogy itt ugyanazoknak a viszonyoknak konzerválásával állunk szemben, melyek a többi állam javarésztében reformálódtak, átalakultak. Wilamowitz szépen fejtegeti most e konzervativizmus nemes etikáját s legfőképen államfenntartó erejét, melyet már a görög kortól fogva oly sokan nem tudtak megérteni («sie verstanden nicht, dass das alles so sein musste, weil es immer so gewesen war» 85. l.), valamint az igazán nagy egyéniségeknek ép ebben a társadalomban felvirágzó tiszteletét («Ehrfurcht vor dem Alter, vor dem Nomos, aber auch vor der ‚Persönlichkeit‘, dem ‚göttlichen Manne‘, wie sie sagen: der steht ein Gleicher neben Gleichen, aber es ist jenes Etwas in seinem Wesen, das Kent an dem Könige Lear sieht, ‚das man gern Herr nennen möchte‘. Und so kommt auch innerhalb des Standes der einzelne zur Geltung; freilich muss er sich bescheiden, ganz in dem Stande aufzugehen» u. o.¹⁾

Kiemelem még az athéni demokrácia pompás rajzát (95—138. l.), mely részletes leíró tárgyalás után az athéni állam morális bilancé-át adja «die Aufgaben des Staates und ihre Lösung» czimen. Itt tárgyalja a demokráciának az egyént — tehát nem csak a nagy egyéniséget — felszabadító erejét, s ezzel szemben «a demos tyrannisát», a hogy találóan nevezi a demos souverain hatalmának gyorsan bekövetkezett túltengését, végül a kis eszközökkel dolgozó s közigazgatásilag gyakorlatlan, de a polgároknak sokat — lassanként túlságosan sokat — nyújtó realpolitika eredményeit. Ki kell továbbá emelnem a hellenisztikus kor rövid, de nagyszabású áttekintését. Feltárul itt előttünk Nagy Sándor birodalmának bomlása a maga benső okaival s benső jelentőségében, megismerjük a makedon, szír és egyiptomi birodalom állami, valamint társadalmi szervezeteinek nagy különbségeit, az epichorikus elemeknek a világbirodalmi aspirációkon való keresztülszillanását (ezért az erőteljes tiltakozás az ellen, hogy az egyiptomi leletekből a hellenizmust a maga egészében rekonstruálni lehetne). Valósággal meghatóan fest e képben a politikailag már egészen degenerált görögség («im eigentlichen Griechenland war während des 3. Jahrhunderts tatsächlich die einzig wichtige politische Frage, wo der Einfluss Ägyptens aufhörte, der Makedoniens anfang» 168. l.). Az élet összes nyilvánulásait állami, jobban mondva királyi ellenőrzés alá szorító központi hatalommal szemben, a nagy katonai

¹⁾ A Shakespeare-re utalás természetesen arra való, hogy senki se gondoljon Nietzsche-re. Ily rejtett kritikákban jelen munkájában különösen nagy kedve telt Wilamowitznak.

s burokratikus szervezeteken belül, melyeket a maga nemzeti életében sohasem tudott elérni, a görögség ismételten megpróbálja a maga esztétikai archaizmusát a közéletben is érvényesíteni, vagy a kormányzási lehetőséget elvesztvén, állami souverainitas helyett községi önkormányzatot nyerni. A hellenisztikus korbeli nagy görög városok életének számottevő eltéréseit, melyekre nem is számít az, ki a hellenisztikus kultúra egységére gondol, szépen illusztrálja képviselőinek (Ephesos, Magnesia, Priene, Miletos, Delos, Rhodos) emlékeken alapuló tárgyalása. Általában kétségtelen, hogy a hellenizmus kellő megismerésére Droysen mellett, kinek jelentőségét a 206. l. oly szépen fejtegeti, Wilamowitz tett a legtöbbet.

* * *

Szándékosan tárgyaltam oly részletesen a tanulságok ama végtelen sorát, melyet Wilamowitz könyve nyújt s szándékosan mellőztem a részletkérdésekben nem egyszer tollamra törekvő aggályaimat, hogy a félreértés veszélye, a tiszteletlenség látszata nélkül kimondhassam a nagy mester munkájának alapfelfogása elleni észrevételemet. Wilamowitz kultúrtörténeti felfogását az a nála oly gyakran ismétlődő kikijelentés fejezi ki a legprægnansabban, hogy «das Wesentliche ist, was am Ende herauskommt». A letűnt kornak ilyen felfogása a jelen kultúrájának nézőpontjára helyezkedő tárgyalás céljának nagyon jól megfelel, de a múltnak belső — mondjuk: immanens — megértését nem szolgálja. A ki a kultúrtörténeti jelenségek vizsgálatából kikapcsolja a jelenségeknek azt az összejtét, azt az őseredeti alakulást, mely a fejlett állapotokban gyakran már csak rudimentarius nyomokban élt: az a jelenségek igazi mibenlétét nem magyarázhatja meg, saját szempontjukból való értékelésüket nem adhatja. *Már pedig Wilamowitz úgy tünteti fel a dolgot, mintha az antik kultúrjelenségek végső, fejlett alakulásának taglalása teljesen kielégitené e jelenségek egészének belső megértésére irányuló törekvésünket, melyet ép az ő irányítása tett a philologia céljává.*

Persze bizonyos, hogy ha valamely államjogi intézményben, társadalmi berendezkedésben kifejeződő életnyilvánulás őseredeti alakját felfedjük, ezzel még korántsem merítettük ki az igazi megértésnek forrását. Majdnem azt mondhatnám, hogy a modern szociológiai s jogtörténeti kutatás, mely oly nagyon gyakran ezen alapuló petitio principii-vel vezeti félre híveit, megérdemelte a történelmi folytonosság alapján álló philológiától azt a megleczkéztetést, hogy a görög állami és társadalmi rend nagynevű kutatója ügyet se vet rá. De a philológiának nem szabad a másik végletbe esnie. A szociológia

biztos eredményeit nem lehet mellőzni. Ha Wilamowitz goethei terminológiával a görög állami és társadalmi élet «ös-phänomen»-jeiről beszél (74. l.), melyeket szerinte csak az fog igazán megérteni, «der ein Ohr hat sowohl für die frische Fülle der noch nicht terminologisch erstarrten Rechtssprache, der Sinnlichkeit und Klang (selbst Alliteration, die den Griechen sonst so fern liegt) nicht gebracht, als auch für die Rechtsanschauungen des Volkes», akkor ép Goethe szellemében hangsúlyoznunk kell a fejlődéstani szempont fontosságát, azt az eljárást, mely a fejlett alakulást a fejletlenből magyarázza.

Ahhoz joga van az empirikus megállapításhoz szokott philologusnak, hogy pl. a «Mutterrecht» intézményét, melyet Bachofen korszakos felfedezése óta Marx-Engels iskolája általános érvényű, eredeti állapotnak tekint, a görög világ történetétől (a nem görög Lykiát leszámítva) mindaddig kirekeszti, míg bizonyítékot nem kap felőle (33. l.). De vannak ma már az emberi társadalom fejlődésének menetére vonatkozólag oly szociológiai megállapítások, a melyeket illetőleg nem kell — s a tudományos vizsgálat oekonomiájára való tekintettel *nem szabad* — minden egyes esetben új bizonyítást kívánni. A görög állami és társadalmi rend történelmi megértése a szociológia és ethnografia eredményeinek teljes figyelmen kívül hagyásával lehetetlen, s ezért a huszonöt éves Wilamowitznak egykoriban, 1873-ban az apuliai síkon Mommsennel folytatott s a 207. l.-on romantikus beállításban közölt éjszakai beszélgetése igen fontos kiegészítésre szorul. Ha ott Platon van kiemelve, mint a görög állami és társadalmi jelenségek megértésének főforrása, ehhez hozzá kell tennünk, hogy mind Platon, mind a többi filozofus tanítása a maga korának elmékedésére jellemző lehet, megmutathatja, hogy a fejlett, művelt kor szellemében hogyan tükröződnek a kész görög intézmények,¹⁾ de az állami és társadalmi berendezkedésekben rejlő fejlődési magot csak a primitív népek életének tanulmánya, feldolgozása az összehasonlító ethnografia és szociológia ismertetheti meg.

Ezért az idevágó jelenségek *kifejlődésének* kérdésében Wilamowitz fejtegetései nem lehetnek kielégítőek. Példát is említhetek. Aristoteles Politikájának ismert tételéből, melyben a fejlődési vonalat akként állapítja meg, hogy családokból lett a nemzetség, nemzetségekből az állam, ép úgy, mint házából a falu, falvakból a város, nem azt a két körülményt fogjuk ma a legnagyobb hibának tekinteni,

¹⁾ Bár erre vonatkozólag a 128. lap alapos megjegyzése «diese Werke greifen weit über die Schranken des den Hellenen, vielleicht den Menschen Erreichbaren hinaus» nagyon gondolkodóba ejtik azt, ki a kor ki-magasló gondolkodóinak eszméiből a köztudatra akar következtetni.

melyet szerzőnk kifogásol, t. i. 1. hogy a város nem okvetetlenül falvak egyesüléséből keletkezik, és 2. hogy ez az egész aristotelesi hely a rabszolgaság intézményének igazolására való (hiszen a mi az utóbbi kifogást illeti, bizonyos, hogy ha a «rabszolga» szót nem tekintjük, egyszerűen a szocziális egyenlőtlenségnek *φύσει* létezését olvassuk ki e helyből, s ebben okvetetlenül igaza van). A nagy baj az, hogy a család mint önálló társadalmi egység nem tekinthető a további alakulás kiindulási pontjának — a hogy ezt a szocziologia kutatás kétségtelenül kimutatta.¹⁾ S Wilamowitz mégis elfogadja a görög társadalmi élet első alakjában a családot mint a «tulajdonképeni constitutív elemet» (32. l.). Sőt mikor az ión-athéni demokrácia szabad polgári életéről beszél, a polgárok egyéni szabadságában az egykori családfői független, uralkodói helyzet «hatványát» látja (114. l.). S nehogy valaki az ilyen anti-szocziologus álláspontot a társadalomtudomány eredményeiben való tájékozatlanságnak tudja be, idézem a 88. l. egy helyét. Az előbbi lapokon bebizonyítani igyekezett, hogy ú. n. «patriarchalis királyságot» a görögség sohasem ismert, a király kezdettől fogva egyszerűen az államnak első tisztviselője volt, s csak a későbbi államjogi elmékedés beszélt — a perzsa «nagy-királyt» véve alapul — ősi, hatalmas, korlátlan uralkodóról. Hiába emlékeztet itt az ember a knossosi, phaistosi stb. királyi palotákra, melyeknek minden köve, egész alaprajza hatalmas királyságról beszél; vagy ha a krétai őskultúrát esetleg különválasztjuk a görögtől, hiába érvelünk a királyságnak még a történelmi korban is igen sok helyen mutatkozó örökösödési jellegével, melyet csak erős dinasztia alapíthatott meg; hiába hivatkozunk a homerosi címekre (*βουλευφόρος, δικασπόλος* stb.) s későbbi korból való számtalan egyéb tünetre, melyek bár e későbbi korban már nem élő, érvényben már nem levő állapotot jeleznek, de ép residuumszerű jellegükkel kétségbevonhatatlan bizonyítékok, s hiába állítjuk oda mindennek betetőzéséül az emberi fejlődés elfogulatlan vizsgálataiból s összehasonlításokból nyert megállapítást, mely szerint nem is lehet az eredeti állapotot erős személyes központi hatalom nélkül elképzelnünk, s mely szerint az az állapot, melyet szerzőnk eredetinek tekint, csak romja lehet az eredetinek! Wilamowitz egyszerűen így felel: «Vergleichen ist gut; aber es wäre zwecklos und langweilig zugleich, wenn immer dasselbe herauskommen müsste» (58. l.). Nos, ennek az álláspontnak következetes megtartása arra vezetne, hogy pl. a knossosi, mykeni palotákat abban az alakban kellene eredetieknek tekintenünk, melyben a pusztító idő ránk hagyta

¹⁾ V. ö. EPhK. 1909. 707. Francotte, La polis grecque cz. munkájának ismertetésében mondottakat.

őket. Residuumokat összehasonlítás útján életteljes egészszé kitölteni ugyanolyan joga és kötelessége a régiségtudománynak, mint valamely építészeti rom kiegészítéséről elmélkedni.

Ez a Wilamowitz jegyében álló philológiának az a pontja, melybe a tudomány további fejlődésének bele kell kapcsolódnia, ez az a fogyatkozása, melyet a következő munkásságnak ki kell pótolnia. Nincs belátó szakember, ki el nem ismerné, hogy a múlt század utolsó évtizedeiben megindult modern felfogású, kitágult nézőterű philológiának a nagy berlini mester a vezető szelleme. De a dolgok rendje magával hozza, hogy bármily modern, bármily liberális tudományos felfogás mellett is idővel mellék-aspirációk lépnek fel, melyek elől azután az ἀρχαίτης már csak lélektani okból is elzárkózik. S az Wilamowitz legnagyobb érdeme, hogy minden fejlődés, mely ő utána következhetik, csak az ő szellemében, az ő korlátokat szétrepesztő, disciplinákat egybefoglaló munkásságának szellemében történhetik.

* * *

Niese munkájával, mely a kötet 60 lapjára terjed, gyorsan végezhetünk. Egészen rövid, compendium-szerű módon adja a római esemény-történelmet és az intézmények leírását. Művelődéstörténelmi felfogásnak semmi nyoma. Szóval teljes csalódás annak, kinek érdeklődését Wilamowitznak a munka lelegejére állított mondata felkellette: «Romanen und Germanen, die Träger der modernen Kultur, stehen auch in ihrer staatlichen Ordnung auf den Traditionen des römischen Imperiums, die sie mit der Unterwerfung unter die Kirche als ein Stück des neuen Lebens übernahmen; denn die Kirche war selbst zu einer politischen Macht, zur Erbin des alten Reichs geworden».

(Budapest.)

KALLÓS EDE.

H. Draheim: Die Odyssee als Kunstwerk. Ein Beitrag zur Erklärung der Dichtung. Münster i. W. 1910. 8-r. 166 l.

Egyik jelensége ez a könyv is annak az egészséges visszahatásnak, mely a homerosi kérdés körül felburjánzott sok-sok gyomnak az irtogatásában nyilatkozik. E közlöny lapjain ismertettem Bréal ¹⁾ könyvét, mely a költőnek költőül való megbecsülése jegyében született. U. e. irány szülötte Draheim könyve is. Nem annyira a milieu rajzával

¹⁾ Michel Bréal: Pour mieux connaitre Homère. EPhK. 1908. 399. s k. lk.

foglalkozik, mint Bréal; inkább a költői művészet nyilatkozását vizsgálja az eposzon végig. Helyes, józan mérséklettel, kellő esztétikai látással iparkodik a javarészen negatív kritikával szemben, mely szánalmas erőlködéssel próbálgatja «dre gute alte Dichtung in vielen Fällén zurückzugewinnen»¹⁾ — *magát a költőt* megértetni. A tengernyi egyéni szempont, mely a Homeros-irodalomban megszólalt, főgyengéjét ép e költői látás hiányában éreztem. Szinte vérlázító látvány a Schillerék és Odysseiát rekonstruáló, bihetetlen szárazsággal, a költői alkotás mélyebb megértésének teljes hiányával untató eljárás, mely hajlandó pl. a II. É-beli ithakai gyűlést a nostos, jelesül a Kyklops-kaland után helyezni, a Kyklops felfalta ifjú említése²⁾ s Halitherses vaticinatioja³⁾ miatt, nem sejtven azt, hogy a költő a nép előtt közönségesen ismeretesnek veheti a legnépszerűbb mondát, a Halitherses felszólalását meg teljesen érthetővé teszi a divinatio ihlete. S nem számolván az és költő naiv gyermeklelkével, mely szinte nem bírja magát türtőztetni, hogy a monda későbbi fejleményeit ne előlegezze. Az efféle, mondhatnók: ízlés nélküli, lélek nélküli költemény-bonzolás ellen fordul e világos, okos könyvecske, s különösen a *középső Odysseia* agyréme ellen beszél, mely az és Odysseia Nostos és Tisis anyaga és a mi Odysseiánk közé beékelve fogant meg Schillerék agyában. Draheim híve az egységes Odysseiának, tehát a mi költeményünknek közvetlen a Nostos + Tisis anyagából való egységessé szerkesztése mellett tör lándzsát. Könyve a költői eljárás tervszerűségének és az egységes szerkesztés öntudatos művészeinek bizonyítására íródott. Ez a tér az, a melyen aztán szerzőnkből is kitor a sok német philologus közös bűne — az egyéni nézés túltengő, bár szerényhangú szerepét értem. Mert bármennyire érezzük is az Odysseiában jelentkező szerkesztő művészetet, a pszichológiai fejlesztést, az öntudatos változatosságra törekvés, a külső és belső fokozás és a continuitas ok és okozatszerinti következetessége tervszerű kezelését; mégis azt tartom, sokkal több tervszerűséget tulajdonítana Draheim az és költőnek, mint a mennyit akár a külső körülmények kellő mérlegelésével, akár a költői psyche túlzásoktól ment elgondolásával elfogadhatunk. Azt tartom, nem szabad Homerosban minden legapróbb részletben azt a számító, szinte számolgotó tervszerűséget keresni, melyet túlságos buzgalommal, a mű egységébe vetett szent és igen tiszteletreméltó hittel Draheim magyarázna belé. A vé-

¹⁾ H. Schiller: Berl. Phil. Wochenschr. 1910. Nr. 3. 92. s k. lk. «Telemachie und Odyssee».

²⁾ B. 19 s k. Aigyptos fia Antiphosról.

³⁾ U. o. 163 s k. lk.

letlen külsőségeknek nagyobb fontosságot tulajdonít mint a mennyit megérdemelnek. S kevésbé számol a költői psyche sokszor öntudatlan, belsőmozgatta divinatiójával. Különösen erőltetett megállapításokkal dolgozik, mikor a számarányok minduntalan való szemmeltartását keresi. Szinte *arithmetikai esztétizálást* üz. Bármennyire tetszetős fel fogás szolgálatában használja is az effajta argumentálást, ép az alap elv komolysága kívánna, hogy ne iparkodjunk azt efféle fölösleges oszlopokkal támogatni, melyek ugyan nem segítik annak biztosságát. Draheim pl. még a tudvalevőleg a belső tagozódásra nem mindig ügyelő külsőleges 24-es felosztásból is tudna a költő művészetére következtetni, holott maga is jól tudja, hogy ha az $\alpha\beta$ véletlenül több betűt használ vala az alexandrinus-felosztás korában, az Odysseia is több énekből áll ma. De hogy tartozik a költőre, a költő művészi öntudatára, a mi de eo sine eo történt? Ilyen túlzásokba esik az egyes jelenetek művészi értékének a megállapításánál is. Mindig a számok arányát keresi, mintha pl. Pindaros pontosan kimért schemáit lehetne Homerosban felkutatni. Ezek a részek csekély értékűek a könyvben, mert túlzottak, nem elég higgadt mérsékletűek.

Igazi értéke nem is ebben, hanem a felfogás helyességében, s az általában világos látásban nyilvánul. Nem lehetne mondani, hogy feladatát, mely az eposznak igazságos irodalmi méltatása, valami pompásan megoldotta a tágabb közönség számára. Mert nem sok közönséget csalogató szín van e könyvön. Elég szürke, elég száraz, bár legtöbbszörre világos és igaz. De hiányzik belőle az előadásnak az a csillogó kedvessége, melyet a tárgy és a *cél* nemcsak megkívánna, de szinte készen kínálna. Ez a költői látás megvan ugyan az elgondolásban, de alig hat a kifejezésben. Nyelveszközei elég fogyatékosak. Végeredményében elég hidegen hagyja olvasóját, a külső elrendezés, a retorikai művészet nagy fogyatékosága miatt. Keveréke a szigorúan philologus és a felvilágosító előadásnak, mindvégig. Nagyon is sok részletezéssel meséli pl. a tartalmi kivonatokat, s viszont feltesz sok a kérdésre vonatkozó irodalmi ösmeretet. Így nem kapjuk művében ép azt a jelenséget, mely Homeroszt elsősorban dicséri: a szerkesztő művészet és az előadás egységes tökélyét. Ám gondolatmenetében s egyes ítéleteiben nagyon dicsérni való. Szépen gondosan fejtí az egységes Odysseia védelmére a részeknek az egészhez illő szerepét: mért nem lehetett a Telemachia soha önálló költemény; mi a szerepe az V. É-beli istenszülésnek; a két nekyiának; Poseidon haragját mint fatum-motivumot, s az Athena pártfogó szerepében is nyilatkozó egységes szerkesztést; a nostos-kalandok csorbíthatlan számát, melynek Herakles *ἀδλοί* ai is védelmére kelnek stb. A költemény lelkébe látással nézi a hősök képét, a jellemük alakításában nyilvánuló egységes

czéldomborítást. Mind e tárgyalások a költemény finom pszichologiai átértését mutatják, a mit a költői művészet bonczolásában is a fenti megszorításokon belül kellőképp kiemel. A Leukas-Ithaka theoriát is megtámogatja; az Ilias és Odysseia viszonyát is esztétizálva s lélek-elemzón szemlélteti. A költeményben kifogásolt «hiányok» tárgyalásánál pedig jóleső mérséklettel helyezkedik arra a leghelyesebb álláspontra, mely más szemmel nézve az állítólagos ellentmondásokat és hiányokat, szóval: költőnek akarva megérteni a költőt, művészetét is meg fogja érteni. A legtöbb állítólagos betoldás leghelyesebb elintézése! Mert legtöbbjük organikusan beletartozik a műbe, csak kellő távolból nézzük őket. Ugyane nyugodt szemlélődés jelentkezik a mű östípusához való viszonyának a vizsgálásában is. A leukasi hajósmonda a dór-mozgolódások óta jelentőségben megnőtt, eszmei tartalommal bővült, míg Homeros Odysseiája megszületett belőle.

A mit legfőképen keres költőjében: a pszichologiai látás nagy mértékben erénye ennek a könyvecskének is. Bréal mellett a legújabb homerosi irodalom igen számottévő hajtását köszöntjük benne.

(Budapest.)

VÉRTESY DEZSŐ.

Maria Teresa Porta: Mme de Staël e l'Italia. Firenze, Ferrante Gonnelli, 1909. 8-r. 183 l.

Már *Dejob* is foglalkozott *Mme de Staël et l'Italie*-jében azza a kérdéssel, melyet Porta, az olasz író nő tűzött maga elé. Noha *Dejob* műve sok tekintetben érdekes, Porta mélyebbre hatol, s a kérdést egy lépéssel továbbviszi.

Bevezetésül a Necker családról ír, hogy megismertessen a *milieu morallal*, mely erősen hatott az író nő fejlődésére. Miután szólt házasságáról, a Staël-szalon jelentőségéről, a *De la littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales* című mű tizedik fejezetét tárgyalja, melyben Staëlné Olaszországgal foglalkozik. Staëlné Dantet s Macchievellit kivéve, az olasz írókat gondolatmélység hiányával vádolta. Porta kiélezi, hogy Staëlné a példákat egyoldalúan választotta, egyes méltatásai tévesek, s néhány nagy író egészen mellőz.

Részletesen tárgyalja Staëlné milánói s római tartózkodását, melynek mozgalmasságáról a francia író nő híven beszámolt a Montinak írt levelekben. Majd a nápolyi benyomásokról, az Albany grófnővel töltött firenzei napokról, a veneziai és padovai tartózkodásról ír, megemlékezve az író nő újabb és újabb ismerkedéseiről. Kiaknázza Monti és Staëlné levelezését, s jellemzi eszményi barátságukat. Különösen azért látja jelentősnek Monti szerepét, mert Staëlnét az itáliai törekvések és az olasz irodalom helyes megértésére vezette.

Majd *Corinnera* tér: Corinne maga Staëlné; capitoliumi megkoronázásának leírására az *Isabella Pellegrinát* és *Corilla Olimpica*t ért kiténtetés ösztönözhetette; Corinne Nelvilnek tette ébredő Olaszországot rajzol, mely, ha egyidőre elpuhult is, váratlanul tör főczélja felé. Milyen megnyugvással mondja Porta: «In ogni modo Corinna

resta l'iniziatrice della verità!» [96. l.] Hangoztatja, hogy Staëlné látta az olasz nép nagy tragédiáját, de Chateaubriand és Lamartine módjára nem érte be a mélabús hangulatok lírai sóhajaival, hanem tenni, segíteni, erősíteni akart. Míg előbb felületességre s hézagokra mutatott, *Corin*néről örömmel állapítja meg, hogy egészségesebb észrevételeket tartalmaz az olasz irodalomról: Corinne Dantet, Petrarcat, Ariostót s még néhány jelest érdemök szerint méltat, noha a régi hiba is kísért, hogy hallgat egyesekről, a drámairodalomról kicsinylően nyilatkozik, Goldoni újításait pedig nem érti. Utal még arra is, hogy *Corin*nenak a szobrászatra és a festészetre vonatkozó részein Winckelmann és a német romantikusok hatása érzik. Szemére lobbantja a természetellen szemben tanúsított nembánomságát, mely lomposan torlaszolta el előle Italia varázsát, de viszont jóleső megnyugvással látja, hogy az olasz zene kellemesen hatott reá. Gondosan beszámol *Corinne* nagy hatásáról. Legrészletesebben Foscolo bírálatával foglalkozik, ki Staëlnét madártávlatos általánosságai miatt feddi.

Majd második olaszországi kirándulását tárgyalja. Leírja pisai, firenzei, milánói tartózkodását, s megemlékszik azokról a zaklatásokról, melyeket Staëlné az osztrák rendőrség részéről szenvedett. Körülményesen beszámol arról a nagy vitáról, melyet Staëlnének a *Biblioteca Italiana*ba írt két cikke okozott. Porta az elfogult támadókkal szemben megvédi Staëlnét, ki az olasz írókat idegen irodalmak tanulmányozására s fordítására buzdította. A kérdésre vonatkozó polemikus irodalmat behatóan taglalja.

A mi Porta művében elsősorban megragad, Staëlné szép mondasáival igazolható: «L'amour de la patrie ne se compose que des souvenirs.» Az olasz Porta lelkét megragadta a kedves emlék, hogy Staëlné *Corinne*ja az olasz ügy európai jelentőségű hirdetője volt. Ez a nemzeti tényező az ihlető erő, mely Portát munkára ösztönözte. Ki kell emelnem meglepő készültségét, nagy forráskészletét. Mások kutatásait megbecsüli, a magáét becsületesen végzi. Igazságérzőkét mi sem zavarja. Volt bátorsága kijelenteni, hogy Staëlnét Olaszországban igazságtalan támadások érték. De van Portának egy nagy fogatkozása: ügyetlenül ír. Idézet-tüzeléseivel annyira megbontja műve folyamatosságát, hogy nehézkessé válik. Francia idézeteiben nagyon sok a sajtóhiba, melyek --- élek a gyanupörrel --- nem mindig a sajtó hibái.

(Eger.)

ELEK OSZKÁR.

Joannes Kirchner: De Servii, carminum Vergilianorum interpretis, commentario pleniore qui dicitur. Partic. I. Progr. Brieg. 1910. 4-r. 20 l.

Servius hatalmas Vergilius kommentárja kétféle alakban maradt ránk, melyek közül a rövidebb az eredeti Servius-féle munka, míg a terjedelmesebb és értékesebb kommentárt az eredetibe beszúrt nagyszámú interpolatiók teszik igen becselessé. Hogy ki interpolálta Servius kommentárját, az ma már nem állapítható meg. Pierre Daniel 1600-ban Párizsban megjelent Servius-kiadása hozta először a kommentárnak e bővített alakját. Thilo --- ki egy egész élet munkáját szentelte

Serviusnak (vir Servianissimus, mint K. őt nevezi, 3. l.) — epochalis kiadásában (Servii grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii recens. G. Thilo et H. Hagen, Lipsiae, Teubner, 1881—1887; praef. p. XLVIII—LXV.) felderítette, hogy mely kódexekből vette P. Daniel az interpolált szöveget, egyben kétséget kizárólag bebizonyított a Ribbeck-kel szemben (Proleg. critica ad P. Verg. Maronis opera maiora scripsit O. Ribbeck, Lips., 1866., 101—105 lk.), hogy Servius a kommentárt csak mai rövidebb alakjában fogalmazta meg, s hogy a mai bővebb kommentár tömeges interpolatio útján keletkezett.

Kirchner szintén e tétel bizonyításának szentelte értekezését. A tudós szerző már két értekezéssel járult hozzá a Servius-kérdés tisztázásához (id. Schanz GRL³ IV., 1., 157. l.), mindkettőben igen becses eredményekkel. Jelen munkájának tudományos eredményeit már ezelőtt 30 évvel állapította meg, tehát már előbb bebizonyította a rövidebb kommentár eredeti voltát, mint Thilo. Ezt Thilo is tudta s kíváncsian várta közlésüket (ed. praef. p. XXXIV.), Kirchnert azonban súlyos betegsége s egyéb bajai elűtötték kutatásainak közzétételéről, s csak most, 30 év múlva szánta rá magát kiadásukra, mikor már nem annyira eredményei, mint inkább kutatásának útja érdekel s szolgál becses és használható adalékokkal. Bizonyításának főbb adatai a következők: I. Az eredeti (rövidebb) kommentár egyáltalán nem említ oly régi írókat, mint Afranius, Abas, Atta, Cassius Hemina, Nævius, Fabius Pictor stb., kikre az interpolált helyek lépten-nyomon hivatkoznak. II. Servius igen ritkán idézi az írók munkáinak címét, az interpolator igen gyakran; e tételét is számos példával bizonyítja Kirchner s arra az eredményre jut, hogy a bővebb szöveg több, de legalább is két interpoláló munkája. III. A rövidebb kommentár idéző módja még ott is eltér az interpoláltól, hol mindkettő ugyanazon írókat (s gyakran műveiket is) említi. Itt Kirchner Varro, Plautus, Terentius és Cicero nevének és műveinek a két kommentárban való idézésével foglalkozik s oly pontos, szinte az aprólékoságig menő statisztikai adatokkal és tabellákkal igazolja állításait, melyek valóban mindenkit meggyőzhetnek végkövetkeztetésének reális voltáról: hogy t. i. Servius nemcsak a legrégebb írókat, de néhány újabbat (Varro, Plautus) sem használ eredetiben, hanem róluk és belőlük közölt adatait másodkézből veszi, az írók műveit cím szerint igen ritkán idézi, stílusa minden tömörsége ellenére is elégáns: mindezen pontokban élesen különbözik tőle az interpolator, kinek stílusa bőbeszédű, meglehetősen pongyola, az írókat rendszerint munkáikkal együtt idézi s eredetiben használja.

Kirchner eredményei s gondos kutatása folyamán nyert aprólékos, de mindig érdekes adatai sokban hozzájárulnak a Servius-komentárrok kissé még ma is homályos kérdésének felderítéséhez.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Domenico Bassi-Emidio Martini: Disegno storico della vita e cultura Greca. Con 107 incisioni e 13 tavole. Milano, Ulrico Hoepli, 1910. K. 8-r. XVI., 791 l. Ára 7-50 lira.

A classica-philologia újabb, hatalmas föllendülése szoros okozati kapcsolatban van a kutatás irányának megváltozásával, a mennyiben

ma már nem pusztán az irodalmi, hanem egyetemesebb, művelődéstörténeti szempontok mértékadók; a modern classica philologia nemcsak az irodalmi hagyomány szövegeivel és azok tanulságaival foglalkozik, hanem intenzívebben mint valaha azelőtt tette, kutatása körébe vonja az antik szellem mindennemű nyilatkozását és az utolsó évtizedek munkájával napfényre hozott gazdag anyag (emlékek, fölíratok, ostraka, papyrusok stb.) bevonásával és földolgozásával az antik kultúra egészének fejlődését, értékét és hatását iparkodik megállapítani. S tekintve a görög kultúrának eredetiségét, nagy fontosságát és felsőbbbségét a rómaival szemben, természetesnek fogjuk találni, hogy a modern classica philologiai kutatás fokozottabb mértékben fordult a görögség felé, sőt ez az irányváltozás, a görög világra vonatkozó tanulmányok művelése már annyira túlsúlyra került, hogy joggal panaszkodnak a latin studiumoknak elhanyagolásáról. Könyvünk maga is e panasz igazsága mellett szól: Olaszországban, mely a legszorosabb tér- és vérbeli kapcsolatban áll az antik Rómával, ez az Amatucci-é¹⁾ és a Baumgarten-Poland-Wagner-féle munka²⁾ fordításán kívül a harmadik görög művelődéstörténet, mely legújabbán megjelent, míg a római kultúrát ismertető hasonló, olasz nyelvű munka megjelenéséről nincs tudomásunk.

Bassi-Martiniék műve négy részre oszlik; az első (Mitologia e religione) az istenekkel és a mondavilággal ismertet meg (a kultusz-történet az egyes korok rajzába van beillesztve). A II—IV. részek a görög művelődés történetét adják három szakaszban: La Grecia dai tempi più antichi alla fine del medio evo (175—352. lk.); Grandezza e decadenza della Grecia, da Maratone a Cheronea (355—706. lk.); La Grecia dall' età alessandrina ai tempi di Giustiniano (709. 780. lk.). Teljesebb tehát a nálunk is ismert Baumgarten-Poland-Wagner-féle kultúrtörténetnél, mely eddigelé csak Nagy-Sándorig terjed. A főrészen belül a politikai történetnek keretként való választása után külön fejezetek szólnak az alkotmányról és állami intézményekről, a társadalom és a magánélet összes viszonyairól, a kultuszról, iparról és kereskedelemről, az irodalom és tudomány valamint a művészetek fejlődéséről. A fejtegetést mérsékelt számú és jól megválogatott képek kísérik, melyek főleg mythologiai és műtörténeti vonatkozásúak, míg kisebb részek a magánélet dolgait illusztrálja avagy neves férfiak és írók arcképeit nyújtja — egytől egyig tisztességes kivitelben. E tekintetben kiadónk tanulhatnának az olaszoktól. A képeknél is jobban eleveníti azonban a szöveget a szerzőknek az az eljárása, hogy munkájuk folyamán sűrűn szólaltatják meg a görög írókat, nemcsak műveiknek olyan részleteivel, melyek az irodalmi méltatásokat támogatják, hanem ezeken kívül öt, függelékként a legfontosabb fejezetekhez csatolt, olasz műfordítóktól eredő terjedelmes szemelvényekben, melyek az istenekről és hősekről, a homerosi kor viszonyairól, a magán- és vallási életről, a történelem eseményeiről és szereplőiről szóló fejtegetéseket világítják meg jellemző módon.

¹⁾ Hellas, disegno storico della civiltà Greca. 2 kötet (Bari); immár 3. kiadásban.

²⁾ Die hellenische Kultur. (Leipzig). Ismertetését l. EPhK. 1907. 144. s k. lk.

Ha a szerzők szerényen lavoro di compilazione-nek nevezik munkájokat, ezt a kijelentést nem szabad a nálunk szokásos értelmében fogadnunk, a hol compilativ természetű összefoglalásokra nagyon sokszor olyanok vállalkoznak, kik az illető tudomány berkeiben teljességgel nem otthonosak és ott csak ad hoc, s nem is az elsőrendű forrásmunkákból tájékozódnak. Domenico Bassi és Emidio Martini érdemes munkásai a philológiának (v. ö. EPhK. 1907. 236. l.), kiknek neve biztosítékot nyújt arra nézve, hogy munkájok a tudomány legújabb kutatásainak lelkiismeretes fölhasználásával készült; s ezt léptenyomon érezni is olvasás közben, bár a szerzők — mint ez a művelt közönség számára írt műben természetes — nem adnak irodalmi forrásaitak fitogtató apparatust s csak a közölt szövegrészetek megértéséhez szükséges jegyzetekre szorítkoznak.

Mi nálunk, hol még a «régiségtan» ok kora uralkodik és ilyenekből meríti ismereteit az egyetemi hallgatóknak nem csekély része, ez az élvezetesen megírt munka, mely a «Manuali Hoepli» legújabb (kissé vaskos) köteteként jelent meg, nemcsak magáért, jó tulajdonságai miatt érdemel figyelmet, hanem egyszersmind buzdító példaképül is szolgálhat egy hasonló magyar nyelvű görög művelődéstörténet megírására.

(Budapest^o)

LÁNG NÁNDOR.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1911 január hó 11-én *felolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. Binder Jenő: Pan halála.
2. Kelecsényi János: Zilahi Kiss Károly mint kritikus.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Heinrich Gusztáv elnöklése alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Vári első titkár, Császár, Láng szerkesztők, Binder, Dézsi, Finály, Förster, Gyulai, Herald, Hornyánszky, Inceze József, Karl, Kempf, Némethy, Székely, Vértesy és Papp, mint jegyző.

1. A pénztáros jelentése szerint 1911 december 31-ig a bevétel 10.902 K 43 f., kiadás 10.641 K 58 f.
2. A társaság tagjai közül meghalt Osthoff Hermann tiszteleti tag
3. Új rendes tagok 1911-től: Kemenes Illés és Rozmann Rikárd benzés tanárok (aj. Bódiss és Zoltványi), Bodola Gyula dr. pápai tanár és Weber Artur budapesti reáliskolai tanár, volt rk. tag (aj. Császár). Új rendkívüli tag: Pünkösti Mária bölesészethallgató (aj. Láng).
4. Hegedüs alelnök jelentést tesz a jelölő bizottság üléséről.
5. Minthogy dr. Pruzsinszky János a görög-magyar szótár szerkesztésénél elvállalt revisori tisztségéről lemondott, a választmány Vértesy Dezsőt választotta meg helyébe.
6. A pénztár-vizsgáló bizottság tagjai lettek: Finály, Gyulai, Herald.
7. Egyéb folyó ügyek elintézése után az elnök az ülést bezárja.

— † Dr. László Béla, a fogarasi áll. főgimnázium h. tanára, f. é. január hó 16-án 27 éves korában hirtelen elhunyt. Benne a Budapesti Philologiai Társaság, melynek 1906 óta volt tagja, buzgó hívé, Közlönyünk szorgalmas munkatársát gyászolja. Első dolgozata «Mirabilia Romæ et duo huius libri incunabula in bibliothecis Hungaricis asservata» czímen itt jelent meg 1906-ban. «A 'Tetemre hívás' forrása»-ról szóló értekezése után (EPhK. 1908. 111—116.) folyóiratunk utolsó két évfolyamában közzétett többrendbeli cikke és ismertetései arról tanuskodnak, hogy munkássága határozott irányt nyert: az ókori hadászat és hadászati irodalom művelését tűzte ki célul magának. Enemű, sajnos, oly hamar véget ért tanulmányainak volt szentelve utolsó nagyobb dolgozata «Az antik lövegek a legújabb kutatások megvilágításában» (EPhK. 1910. 339. és 396. s k. lk.).

— A Vineta-mondáról, melyet modern költők ismételve földolgoztak, érdekes cikket közölt a N. Fr. Presse 1910 december 22-diki számában. A tengerben vagy valamely tóban elmerült városok közül (van ilyen szép számmal) legnépszerűbb lett Vineta, melyet a hagyomány szerint 1183 körül földrengés vagy rohanó ár a tenger fenekére süllyesztett. Régebben Wollin (pogány korban Julin) városával (az Odera torkolatánál) azonosították, melyet Waldemar dán király 1172-ben elpusztított. De ez a vélemény már azért sem tartható, mert Wollin újra fölépült és még ma is fennáll, tehát nem lehet «a tengerben elmerült várossal» azonos. Helyesebben Usedom szigetén keressük Vinetát, hol a Streckelhegy hatalmas gránitsziklákkal a tengerbe nyúlik és hol a nép még ma is egy ösvényt «Vinetába vezető útnak» nevez. E helyen állt, szintén az Odera torkolatánál, Jumne vend város, mely még a XI. században megvolt és melynek latin nevéből származik a Vineta név: Civitas Jumnetæ és (a másolók tévedéséből, a kik az iu-t ui-nek olvasták) Vimneta, Vinneta, Vineta. Jumne, mely Bremi Ádám fontos szláv krónikája szerint (1075 körül) «Európa legnagyobb városa» volt, nem azonos a Jomsvárral, mely 1043 körül elpusztult, sem az 1172-ben megsemmisített Julinnal. Jumne valószínűen 1115 és 1120 közt pusztult el a dúló dán háborúkban, mert 1124-ben, midőn Bambergi Ottó az Odera torkolatánál hirdette a keresztény vallást és Julinban 22,156 embert megtértített, a város már nem létezett. Valószínű, hogy az elpusztított Jumnéból menekült lakosok Julinban telepedtek meg, a mi a két hely azonosítását (már Saxo Grammaticusnál a XIII. században) megérteti. Jumne pogány hely volt, azért első pillanatra furcsa, hogy a hagyomány mégis templomtornyairól és harangjairól szól, melyeket néha még ma is hallani a tenger fenekéről. De a mondának ez a rendkívül költői részlete csak a XVIII. századból való: 1771 aug. 14. ugyanis két hollandi hajó szenvedett hajótörést a régi Vineta helyén tömegesen heverő gránitsziklákon. Ekkor egy bizottság megvizsgálta e szirteket és nem mindennapi képzelettel megáldott tagjai azt mesélték, hogy az elmerült város harangjait hallották és a tenger fepeken magas tornyokat és fehér oszlopokat vettek észre. Későbbi alapos kuta-

tások megsemmisítették e szép képzeteket, melyek azonban jeles költők (főleg Müller Vilmos és tanítványa, Heine Henrik) gyönyörű költeményeiben tovább élnek.

— Párhuzamok Arany esztétikájához. Gálos Rezső «Arany János esztétikája» cz. tanulmányának utolsó pontjában¹⁾ párhuzamot von Arany és Schiller esztétikai felfogása közt. Annak bizonyítására, hogy a költői eszmét Arany előtt már Schiller is az érzelmi ritmusból származtatta, az ismeretes Matthiisson-bírálatra hivatkozik. Van azonban Schillernek olyan nyilatkozata is, mely Arany felfogásával sokkal több egyezést mutat.

Arany János 1860-ban a következőket írja Szemere Pálnak: «Kevés számú lyrai darabjaim közül most is azokat tartom sikerültebbeknek, a melyek dallamát hordtam már, mielőtt kifejelett eszmém lett volna — úgy hogy a dallamból fejlődött mintegy a gondolat. Sőt balladáim fogamzásakor is, az első, még homályos eszme felközlésnél már ott volt a rhythmus, a dallam, rendszerint nem eredeti, hanem valamely régi népdalhang, mely, nem tudom micsoda sympathiánál fogva, épen a szülemlő eszméhez társult, illet, és semmi más. Ezért esett meg rajtam nem egyszer, hogy ha a fölvetett dallam formáit, rhythmusát a nyelv később nem bírta, noha ez eszmével már tisztába jöttem, mégsem tudtam azt más, talán kényelmesebb formába önteni, hanem az elkezdett mű töredék maradt.»²⁾ Schiller pedig így ír 1792-ben Körner Gottfriednek: «Das Musikalische eines Gedichtes schwebt mir weit öfter vor der Seele, wenn ich mich hinsetze es zu machen, als der klare Begriff vom Inhalt, über den ich oft kaum mit mir einig bin. Ich bin durch meine Hymne an das Licht, die mich jetzt manchen Augenblick beschäftigt, auf diese Bemerkung geführt worden. Ich habe von diesem Gedicht noch keine Idee aber eine Ahnung, und doch will ich im voraus versprechen, dass es gelingen wird.»³⁾ Ugyanígy ír Goethenek 1796 márczius 18-ikán és kérdi: «Ich möchte wissen, wie Sie in solchen Fällen zu Werk gegangen sind.» Erre a kérdésre ugyan nem felelet, de hasonlóan jellemzi az érzelmi ritmust, melyből a költői eszme születik, a mit Goethe a «Wilhelm Meister»-ben mond: «Innerlich scheint mir oft ein geheimer Genius etwas Rhythmisches vorzufüstern, so dass ich mich beim Wandern jedesmal im Takt bewege und zugleich leise Töne zu vernehmen glaube, wodurch dann irgend ein Lied begleitet wird, dass sich mir auf die eine oder die andere Weise gefällig vergegenwärtigt.»⁴⁾

Goethe nyilatkozata bizonyos tekintetben még közelebb áll Aranyéhoz, mint Schilleré, és azt hiszem, hogy Gálos kissé egyoldalúan járt el,

¹⁾ EPhK. 1910. évf. 754—760. l.

²⁾ H. I. IV, 149.

³⁾ Schillers Briefe, hg. von Fr. Jonas. III, 202—203. A tervezett himnus azonban nem jött létre.

⁴⁾ Cotta-féle «Jub.-Ausgabe», XX, 51.

mikor csakis Arany és Schiller között keresett egyezéseket, Goethe pedig teljesen figyelmen kívül hagyta. Hogy Goethenél is találhatók ilyenek, az kétségtelen. Jegyzeteimből, melyek nem rendszeres összehasonlítás, hanem véletlen emlékezés útján jöttek létre, csak két jellemző esetet akarok említeni. Mindkettő fontos kérdésről, az egyik a «benső forma»-ról, a másik az «eszmenyítés»-ről szól. Így Goethe «Des Knaben Wunderhorn» cz. ismeretes német népdalgyűjtemény ismertetésében ezt mondja: «Das wahre dichterische Genie, wo es auftritt, ist in sich vollendet; mag ihm Unvollkommenheit der Sprache, der äusseren Technik, oder was sonst will entgegenstehen, es besitzt die höhere innere Form, der doch am Ende alles zu Gebote steht, und wirkt selbst im dunkeln und trüben Elemente oft herrlicher, als es später im klaren vermag.»¹⁾ Arany pedig «A magyar népdal az irodalomban» cz. tanulmányában ezt írja: «Az a kérdés, vajjon a b e l f o r m a (t. i. a magyar népdalé) alkalmas volt-e arra, hogy az írott költészetnek a magyar műdal megteremtésében csírául, alapul, indulópontul szolgáljon. Erre nézve elegendő, ha általában a népköltészetre vetünk egy pillantást, a mint az nálunk s mindenütt e kerek földön nyilatkozik. Tudva van, hogy a nép sehol sem tanulja formáit; a mint a költemény eszméje megfogant: vele terem egyszersmind a benső forma egész teljességében.»²⁾ A «Dichtung und Wahrheit»-ban Goethe a következőket hangoztatja: «Die höchste Aufgabe einer jeden Kunst ist, durch den Schein die Täuschung einer höheren Wirklichkeit zu geben. Ein falsches Bestreben aber ist, den Schein so lange zu verwicklichen, bis endlich nur ein gemeines Wirkliche bleibt.»³⁾ és: «Wie ein Luftballon hebt sie (t. i. die wahre Poesie) uns mit dem Ballast, der uns anhängt, in höhere Regionen und lässt die verwirrten Irrgänge der Erde in Vogelperspektive vor uns entwickelt daliegen.»⁴⁾ Kinek ne ötle-
nék e sorok olvasásánál azonnal eszébe «Vojtina Ars Poétikája?»⁵⁾

Nem hiszem, hogy az említettem esetekben, de a Gálostól említettekben is, a szó rendes értelmében vető átvételekkel volna dolgunk. Úgy gondolom, hogy alig lehet egyébről szó, mint közös alapon való önkéntelen találkozásokról. Az kétségtelen, hogy Arany több pontban a Schiller-Goethe-féle esztétika alapján áll; de hogy hogyan, milyen úton-módon terelődött erre az álláspontra, arra Gálos tanulmánya nem ad feleletet. Irodalom-t ö r t é n e t i szempontból azonban, úgy vélem, ez a problémának

¹⁾ Id. kiad. XXXVI, 261.

²⁾ H. I. II, 14.

³⁾ Id. kiad. XXIV, 49—50.

⁴⁾ U. o. 161.

⁵⁾ Még egy példát; Arany írja az «eredetiség»-ről (Ö. M. V, 7): «A teremtő képzelet, melylyel dicsekszünk, igazán szólva, nem teremt — nem hoz elő új képzeteket a semmiből; hanem az észrevett, megfigyelt régiekből rakja azokat össze: alkot;» Goethe pedig (Eckermann, 1825 május 12.): «Man spricht immer von Originalität, allein was will das sagen! So wie wir geboren werden, fängt die Welt an auf uns zu wirken und das geht so fort bis ans Ende! Und überall! was können wir denn unser Eigenes nennen, als die Energie, die Kraft, das Wollen!»

nemcsak érdekesebbik, hanem fontosabbik része is. Goethe hatásának nyomozásában még csak Kazinczy koránál tartván, én sem tudom e kérdést megoldani; de valószínűtlennek tartom, hogy Arany tudatos czélzattal Goethe és Schiller esztétikáját rendszeresen tanulmányozta volna. Ép ezért nem tartom elegendőnek Arany munkáinak Goethe és Schiller műveivel való még oly gondos egybevetését sem. Természetes, hogy Arany olvasta a két nagy német költő műveit, esztétikai felfogását azonban, a mennyiben rájuk emlékeztet, nemcsak és nem mindig közvetlenül belőlük merítette. A kérdés csak akkor lesz eldönthető, ha ismerjük általában Aranynak és még inkább a korabeli átlagos magyar irodalomnak a német irodalomhoz és a német esztétikához való viszonyát, a melyben a művészi ízlés és filozofiai rendszerek változása ellenére is a Goethe-Schiller-féle esztétika eredményei tovább hatottak. Mindevel csak azt akarom újból hangoztatni, hogy mélyenjáró és termékeny irodalmi hatások sohasem egy-két könyvből, hanem az irodalmi élet teljességéből fakadnak.

(Kolozsvár.)

BLEYER JAKAB.

— Új Strabon-kiadás elkészítésére szövetkeztek az amerikai egyetemek. A *Geographica* nagy kommentáros kiadása régóta érzett hiányt fog pótolni. A munka szerkesztését Ch. H. Weller, a iowai egyetem tanára, végzi. A terv szerint Strabon életéről és forrásairól szóló bevezető tanulmány után a görög szöveg és annak teljes fordítása következik D. M. Robinsontól (Hopkins-egyetem); azután pedig *Frazer monumentalis Pausanias-kiadásának mintájára* kimerítő, mindenre kiterjedő kommentár, melynek egyes részeit hivatott specialisták fogják írni, nevezetesen: Paul Baur (Yale-egyetem) a Spanyolországról, Breasted (Chicago) az Egyiptomról, W. Dennison (Michigan) a Gallia Britanniáról, R. G. Kent (Pennsylvania) az Északi Görögországról, Olmstead (Missouri) az Assziáról, Armeniáról, Szíriáról, Robinson a Kis-Ázsiáról, N. Schmidt (Cornell-egyetem) a Seythiáról, H. C. Tolman (Vanderbilt-egyetem) az Indiáról és Perzsiáról, Weller a Görögországról, H. L. Wilson (Hopkins-egyetem) az Itáliáról és Szicziáról szóló kommentárt, míg a bevezető könyveket I. E. Wrench (Syracuse) fogja magyarázatokkal ellátni.

— Marlowe «Faust»-ja magyarul. A kinek az a czélja, hogy a hatalmas drámáirónak e nagy alkotását megismerje, annak igényeit teljesen kielégíti *Londesz Elek*nek e fordítása: nyelve költői és lendületes, versei eléggé gördülékenyek. Tudományos szempontból is érdemes munka, bár több kisebb kifogást tehetünk ellene. Bevezetése a nagy közönségnek készült és így nem szól Marlowe-nak forrásához való viszonyáról, alkotó erejéről, a mű alapeszméjéről, stb. Tudományos szempontból hiányát érezzük annak is, hogy nem mondja, melyik szöveg szolgált a fordítás alapjául, az 1616-os, vagy a sokkal rövidebb 1604-es kiadás szövege. *Londesz* nem követi egészen híven egyiket sem. Fordításának alapja az 1604-es szöveg, de ebből is sokat elhagy és viszont az 1616-os értékesebb részeiből alig vesz át egy-két sort. Általában a fordítás hű és megbízható, derék, lelkiismeretes munka, egy pár helyen azonban félreérti az eredetit. Így mindjárt az első nagy monolog első két sorát: «Settle thy studies, Faustus and begin To sound the depth of that thou wilt profess.» (=Vesd félre Faustus a könyveket s kezdd fürkészni a mélységet, mit végig akarsz mérni) A fordító így tolmácsolja: «Számolj le már Faustus a tudással, s figyelj a rád váró gödör

szavára. Ez félreértés. Itt «depth» azt a mélységet jelenti, melyet Faust végig akar mérni, a megmérhetetlen, áthidalhatatlan mélységet. E szót «physic» *fizikával* s «physician»-t *fizikussal* fordítja. E szó az angolban csak többes számban jelent fizikát, egyes számban orvostant. Kevésbé értelemzavaró félreértések nagyobb számmal vannak. Például idézünk egyet-kettőt: «How I am glutted with conceit of this.» (= Mennyire betölt e gondolat.) Nála: «*Agyam ezernyi gondolat feszíti. . .*» Gravelled the pastors of the German church (= Megzavartam a német egyház pásztorait.) Nála: «A német egyháznak papot *neveltem.*» Epen így nem értelemzavarók a fordítás szépségét emelő, de tartalmi hűség szempontjából kifogásolható szépitések; egyszerű mondatoknak jól kikerekített körmondatokban való átültetése, szürke jelzőknek hangzatosakkal való helyettesítése (viszont sokszor erőteljes jelzőket el is hagy). Az ötödik felvonásban például ezt: «My faith shall triumph over thee» (= Hitem győzzön le téged); ő így fordítja: «Igaz hitem még a *tüzes kohóban* is legyőz.» Idézem az utolsó monolog egy részét:

. . . when ye vomit forth into the air,
My limbs may issue from your smoky mouths,
But let my soul mount and ascend to heaven.

(= Ha majd a légbé törtök, tagjaim kiszabadulhatnak füstös torkotokból, hadd szálljon lelkem az égbe). Nála így hangzik:

Ha majdan kénköves tüzet okádol
A komor űrben — kormos katlanodból
Röpíts oda engem az ég közelébe,
Talán besurranhatna lelkem egykor
A mennyek sátorába, mint az árny.

E kifogások, melyeknek számát természetesen növelhetnők, inkább csak szigorúan tudományos szempontból jelentősek. Epen azért, ha utaltunk is rájuk, igaz örömmel üdvözljük Marlowe *Faustus*ának ezt a valóban élvezetes és a nagyközönség igényeit teljesen kielégítő műfordítást.

(Budapest.)

RÓZSA DEZSÓ.

— Szent Vilma Legendája. Csak most jutott kezemhez az EPhK. 1909. évi novemberi füzeté, melyben boldogult Katona Lajosunknak *Egy magyar vonatkozású olasz legenda* cz. dolgozata megjelent. Azoknak kedvéért, a kiket e tárgy érdekel, megjegyzem, hogy a «Budapesti Szemle» 1905-diki februári füzetében rövid leírását adtam az illető British museumi kéziratnak s kimutattam Simonyi Ernő tévedéseit és azt, hogy a mese szerzője a kézirat tanúsága szerint Andrea Bon, a velencei Szent Gergelyről nevezett benzéses zárdának utolsó reguláris apátja volt, ki 1466-iki szeptember havában már nem volt életben.

(London.)

KROFF LAJOS.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

*Arnold, Robert F.: Allgemeine Bücherkunde zur neueren deutschen Literaturgeschichte. Strassburg, Karl J. Trübner, 1910. 8-r. XVIII, 354. Ara 8 M.

Czöbel Ernő: Heltai Gáspár dialogusa a részegségről és tobzódásról. A magyar társadalom lelki és anyagi válsága a reformáció korában. Budapest, Lampel, 1911. N. 8-r. 59 l. Ara 1-20 K.

Nem pusztá lenyomata az EPhK. 1911. 115—133. l. megjelent érte-

kezésnek, hanem az ott olvasható könyvészeti és irodalomtörténeti fejezeteket kiegészíti kultúrtörténeti fejtegetésekkel, melyek a XVI. század közepének társadalmi és gazdasági viszonyaira vetnek világot. Azonkívül összeállítja és ismerteti azokat a támadásokat, a melyeket papok, írók és városok a mindjobban elharapódzó fényűzés ellen intéztek.

Füzetek, Nyelvészeti. Szerk. Simonyi Zsigmond. Bpest, Athenæum, 1910. N. 8-r. Füzetekint 1 K.

61. Viski Károly és Borbély István: Régi szentírásfordítások. Komjáti Szent Pálja. — A Heltai-féle biblia. 31 l.

62. Gesztesi Gyula: Csokonai és a nyelvújítás. 36 l.

Végső megállapítása: «Cs. pályája határozott közeledést, emelkedést mutat a nyelvújítók felé s minden jel arra vall, hogy ha korai halála és személyes viszonyai nem akadályozzák meg, ő is a neologia — ha nem is a túlzók — táborában lett volna.»

63. l. EPhK. 1910. 744. l.

64. Steuermann Mihály: A székely nyelvjárás szórendi sajátosságai. 55 l.

Karl, Louis: Vie de sainte Elisabeth de Hongrie. Különnyomat a Zeitschrift für romanische Philologie, XXIV. k. Halle, Niemeyer, 1910. 708—733. l.

A négy ó-francia nyelvű költemény közül, melyek magyarországi szt. Erzsébet életét tárgyalják, az egyetlen eddig ki nem adottat közli Karl a bruxellesi Bibl. royale-ból teljes szövegében. Bevezetésül megállapítja korát (XIII. sz. vége, XIV. sz. eleje), összehasonlítja latin forrásával, vizsgálja nyelvét.

Könyvtár, Magyar. Budapest, Lampel, 1911. K. 8-r. számonként 30 f.

601. Jaques Futrelle: A gondolkozó gép. Ford. Woida Margit. 66 l.

602. Ambrus Zoltán: Liliás. 63 l.

603. Felix Salten: Művészek feleségei. Ford. Rózsa Géza. 63 l.

604. Marlowe: Doktor Faustus. Drámái költemény. Angolból ford. Londez Elek. 61 l. Ism. l. e. füzet 230—231. l.

**Népdalok, palóc.* Gyűjtötte Schoen Arnold. Budapest (Urania könyvnyomda) 1911. K. 8-r. XIV, 204 l. Ára 5 K.

Revue de Hongrie. VII. k. 1. f. Budapest, 1911. N. 8-r. 120 l.

A gazdag és változatos tartalmú füzet tartalmából kiemeljük Emile Faguet cikkét, a ki Tainenek, a nagy francia irodalomtörténetírónak, egy hátrahagyott regénytöredékét, az «Etienne Mayran»-t ismerteti.

**Rivall* Frigyes: Gyulai Pál. Budapest. Franklin, 1911. K. 8-r. 48 l.

Szinnyei József (id.): Magyar írók. XIV. k. 4. f. (122. l.) Budapest, Hornyánszky, 1910. N. 8-r. 481—640 l. (Török—Ujhely) Ára 1 K.

Tár, Magyar Shakespeare, III. k. 4. f. Budapest, 1910. 241—320 l.

A füzet tartalmából kiemeljük Hegedüs Istvánnak Brooke és Sh. Romeo és Juliája cz. tanulmányát. Kiváló klasszikus philologusunk a legnagyobb modern költő egyik remekét elemzi ebben az akadémiai székfoglalóban. A költő teremtő geniusának munkája iránt finom érzéket tanusítva megállapítja, hogy Sh. a maga gazdag lelki élete alapján, izzó szenvedélyével hozta létre Brooke műve nyomán a maga páratlan szépségű remekét.

Viszota Gyula: Széchenyi és az országos magyar gazdasági egyesület. Budapest (Patria), 1910. N. 8-r. 75 l.

Viszota Gyula: Széchenyi és a pesti hengermalom. Budapest (Athenæum), 1910. N. 8-r.

Viszotának e két értekezése nemcsak becses adalék az ország gazdasági történetéhez, hanem egyszersmind Széchenyi közéleti szerepléséhez is. Kiadatlan okmányok és levelezések alapján éles világításba helyezi Széchenyi nagyarányú gazdasági politikáját. A nagy apparatussal, a források kimerítő felhasználásával megírt dolgozatok értékét még fokozza a hozzájuk csatolt függelék: Széchenyi kiadatlan jegyzeteinek, leveleinek, ügyiratának hí közlése.

KATONA LAJOS EMLÉKEZETE.¹⁾

(1862—1910.)

Fájdalmas büszkeséggel magáénak vallhatja társulatunk Katona Lajost, a ki a múlt közgyűlésen még itt ült erősen átható, valóban tudóshoz méltó szemével, míg most már emlékét a kerepesi temetőben hóval borított kereszt jelzi. Igenis, magunkénak vallhatjuk, ő nem csak tagtársunk volt, hanem éveken át társulatunk választmányi tagja, majd jeles tisztviselője: másod, később első titkára, folyóiratunk egyik főmunkatársa és három éven át szakavatott szerkesztője.

1896-ban lett Petz Gedeon helyébe másodtitkár, 1889-ben első titkár, 1901 november havában megválasztotta választmányunk szerkesztőnek. Elnökünk, Heinrich Gusztáv, azt javasolta akkor, hogy az addig szokásos kettős szerkesztés helyett ez alkalommal egységes szerkesztést határozzon el a választmány: szerkesztőnek a *Közlöny* legszorgalmasabb és legsikeresebb dolgozótársát, Katona Lajost ajánlta, annál inkább, mivel Katona általános philologiai képzettsége, sokoldalú műveltsége teljes biztosítékot ad arra nézve, hogy e nehéz feladatnak meg is fog felelni. Erre nagy többséggel Katona lett a szerkesztő az 1902-től 1904-ig terjedő ciklusra. 1902 január 18-dikán Katona — czélozva jeles szerkesztő elődeire — e szavakkal át is vette a szerkesztést: «Szerencsésnek fogom magamat érezni, ha annak idején az *ily* kezekből, *ily* hűséges sáfároktól átvett szép örökséget csorbítatlanul és ugyanazon színvonalon bízhatom utódaimra, a mint elődeim ezt rám ruházták.»

A három évi sikeres szerkesztői működés leteltével Katona megrendült egészsége miatt lemondott. Elnökünk akkor azt jelentette, hogy Katona nem volt elhatározásának megváltoztatására rábírható, a miért is azt ajánlja, hajoljunk meg szerkesztőnk fontos okai előtt és nyilvánítsuk ki köszönetünket lankadatlan buzgalméért és sikerekben gazdag működéséért.

¹⁾ Felolvasta a szerző a Budapesti Philologiai Társaság 1911 febr. 11-iki közgyűlésén.

Katonának már első dolgozataiban is mutatkozott egyik főjellemvonása: *sokoldalúsága*. 22 éves korában jelent meg egy füzet a német összehasonlító mythologia köréből: *Völund kovács és rokonai az árja regvilágban*. 23 éves korában Maupassant egy regényét, egy évre rá Beaumarchais-t, ismét egy évvel később a magyar és finn folkloret jellemzi.

E sokoldalúság összefügg tudományos fejlődésével. A váci róm. kath. szemináriumban latin theologiai irodalmi műveltségre tett szert, melynek nagy hasznát vette, midőn később a középkori irodalommal foglalkozott. A gráci egyetemen a magyarul is tudó Schuchardt Hugó, kihez aztán halálig tartó nemes barátság fűzte, kitűnő alapot rakott nála a romanistika számára, a gráci egyetem egy más tanára: Meyer Gusztáv pedig a folklore iránt ébresztette fel érzékét. Schuchardt hatása következtében kezdett Katona már Pesten a keverék nyelvekkel, különösen a kreol nyelvvel, a néger-francia és madagaszkári francia vegyülésével foglalkozni. A keverék nyelvekben van valami ingerlően érdekes a nyelvtudásra nézve; mintegy azt reményli, hogy a nyelvképzést *in statu nascendi* figyelheti meg.

Schuchardt Hugótól és Meyer Gusztávtól, e két kiváló tudóstól irányítva, tette le Katona 1887-ben a gráci egyetemen *sub auspiciis imperatoris* a bölcséleti doktoratust, a mi reá nézve, az idegenre annál nagyobb kitüntetés volt, mivel a gráci egyetem az ilyen doktorátusoknál még néhány fokkal rigorosusabban jár el, mint a mi egyetemünk.

Katona már tizenegy éves korában veszítette el apját; pályája nem volt könnyű akkor sem, midőn Gráczból ennyire megtisztelve visszatért. Mi nem tudjuk a tehetségeket kellőleg ápolni. Kitüntetésre inkább az számíthat, a ki kijárja magának, semmint a szerény érdem. A kinek nincs protekciója, könnyen juthat arra az elkeseredett és téves, de érthető gondolatra, hogy tulajdon hazájában az exilium kenyerét eszi. Mindenki skeptikus: de ha a szerénység tiltakozik, hogy nem érdemel valami jutalmat — azt mindjárt elhiszik. A tudós, az író, a költő nálunk többnyire közömbös közönséggel áll szemben. A magyar mívelt közönség nagy, néma tenger: csak politikai kérdések bírják ideig-óráig felszínét rövid időre felkavarni. A kormány minden jó-akarata mellett is, egy voltaképp alapjában szegény ország helytelen arányban elszlott kiadásai közt nem nyújthat elég kulturális támaszt. A politikai köröket hipnotizálják a művelődési kérdések rovására a közjogi kérdések, az arisztokrácia pedig önmagába mélyed. És a *tudósok*, támogatják-e egymást rokonszenvvel és munkás részvétellel, úgy a mint óhajtható volna? Mindegyik egy-egy szigeten él, mint olyan Péntek-telen Robinzon-féle.

Ily körülmények közt nemcsak erős ambíció, hanem mindenekelőtt nagy, megpróbáltatást álló tudományoszeretet kell ahhoz, hogy valaki oly szerény, reklámnélküli tudós életet éljen, mint Katona. Csak ha magas szellemi vagy erkölcsi czélt tartunk szem előtt, lehet az emberi életnek, mely mint olyan, gazdag fájdalomban és abszurditásokban — csak így lehet értelme és maradandó emléke.

Tanári pályájának három főállomása: a pécsi reáliskola 1887; a fővárosi II. ker. kath. gimnázium 1889; és a budapesti egyetem, a hová harmadfél évvel halála előtt került mint rendes tanár, Toldy és Gyulai tanszékére.

Katona, ki egyideig az *Ethnographiát* és a *Philológiai Közlemény* szerkesztette, vezető szerepet vitt az *Élet* című folyóiratnál is. E folyóirat a kilencvenes évek elején az ezer vitorlával a nagy oceánra szálló ifjú Magyarország organuma volt. *Élet, élet!* — ez minden ifjúság jelszava. Fest an die Brust drück ich das blühende Sein — ezt mondja az ifjú Schulzéval, az *Elvarázsolt rózsá* költőjével. Nietzsche, Ibsen, Tolstoj — ezek lelkesítették akkor a fiatal nemzedéket.

Az *Élet* folyóiratja mellett megalapítja Hermann Antallal — kinek gyökeres, kiirthatatlan bizarságai közé tartozik a tudományért való rajongás — mondom Hermann Antallal megalapítja a népiélet folyóiratát, az *Ethnographiát*, melynek 1890-ben és 1891-ben szerkesztője.

Katona első sorban kutató volt. A kutatonak, úgy hiszem, következő lélektani feltételei vannak: kell, hogy legyen benne üdvös *skepsis* az eddigi tanításokkal szemben, legyen benne *tudományoszeretet*, mely új, helyesebb eredményekre buzdítsa, és kell, hogy legyen benne biztos *módszer*, mely ez eredmények elérését lehetővé teszi. Így volt ez Katonánál.

Nagy ereje volt Katonának átható, tudós penetrációján kívül rendkívüli bibliografiai tudása. Ő, ha bármilyen könyvet, akár bel-földit, akár külföldit olvasott, tudta, hogy a szerző felhasználta teszem 20 vagy 30 könyvet, de a legtöbb esetben azt is tudta, hogy ezenkívül van még 10—20 könyv, a melyet a szerző nem használt fel, s a mely valószínűleg szintén érinti ezt a tárgyat. Ő ennek a fel nem használt bibliografiai anyagnak mindig utána járt, innen felfedezéseinek egy része.

Kétségtelen előttem, hogy, ha Katona Lajos életben marad, 10—15 év alatt egészen átalakította volna a régi magyar irodalom történetét. Ő igen biztosnak látszó elméletekkel szemben is új elméletekkel lépett fel, mert felismerte a régiek hiányát. Mintegy nagy falat látott maga előtt; mi, a kik nem értünk annyira a dolgokhoz, azt hisszük hogy ez a fal mindenképen erős, nagy kőkoczkákból készült

biztos épület, ő azonban erős tekintetével végignézett rajta és látott egy kis részt, ez a kis rész neki elegendő volt arra, hogy mintegy kötélhágcsót erősítsen bele s így meggyőződjék, hogy az épületnek hol van többi repedezése és hiánya.

Tudós egyénisége egészben véve olyan volt, mely őt különösen két irányban nagyszabású tudományos működésre képesítette. Két nagy területnek, két nagy szellemi közösségnek lett tudósa és kutatója.

Engedjék, hogy jellemzésemnek ezt a főgondolatát röviden kifejtssem.

Katona Lajos ép sokoldalú tudományos műveltségénél fogva, mely egyaránt kiterjeszkedett a latin, a köz-román, német és magyar irodalomra, alkalmas volt arra, hogy az irodalomtörténeti közösségek kutatója legyen. Különösen két nagy irodalmi közösség van, két nagy kutató terület, a hol ugyanazokat az irodalmi jelenségeket különböző változatokban különböző népeknél megtaláljuk. Az egyik közösséget az európai középkori irodalom alkotja: a másikat a néphagyományok, a népszellem szóbeli termékei, melyek helyről-helyre, világrészről-világrészre vándorolnak. Katona Lajos egész szellemi physiognomiájánál fogva arra volt hivatva, hogy ennek az óriás kölcsönösségnek mind a két területét, mind a két csere-birodalmát áttekintse és kikutassa.

Az első szellemi kölcsönösség területe — a mint említettem — a középkori irodalom. A középkorban ugyanis olyan közössége volt a szellemi életnek, mint soha később, midőn a nemzeti irodalmak már bizonyos népegyéniségek szerint kialakultak. A középkori műveltség egyetemes voltának, közös vonásainak oka abban rejlik, hogy a középkori műveltség majdnem kizárólag *egyházi*. Az egyháznak és így a műveltségnek akkor egész Európában *egy* nyelve volt: a latin, mely nemcsak az egyháznak és irodalomnak, hanem a törvénykezésnek és az államnak organuma volt. A vallásos szertartások és a szerzetesrendek ugyanazok Európaszerte. A társadalmi tagozás szintén hasonló mindenütt ép úgy, mint az iskolák szervezete. Azonkívül közös az auctoritas szelleme a középkorban: az emberek nem saját agyvelejükkel gondolkoznak, hanem az auctoritas (pl. az egyházatyák vagy Aristoteles) eszével.

Közösek a középkorban a műveltség forrásai, az irodalmi anyag és a minták. Közösek voltak mindenütt a liturgia, a himnuszok, nagyrészt a prédikációk és a tankönyvek is. Közös olvasmány volt a *Legenda Aurea*, az emberiség egyik legfontosabb könyve, a *Gesta Romanorum*, a középkor legelterjedtebb elbeszélés-tára, végül a középkor végén az *Imitatio Christi*, a kereszténység egyik szellemi főtápláléka, mely azután vagy 5000 kiadást ért. A mennyiben a középkorban egyáltalán olvastak, Skóciában körülbelül ugyanazokat a műveket

olvasták mint Spanyolországban vagy Magyarországon. E közös olvasmányok fontossága — mint ismétlem — azért oly nagy, mert a nemzeti irodalmak, a különleges nemzetek műveltsége akkor még nem voltak a mai értelemben kifejlődve.

Ezek a különös középkori irodalmi viszonyok, az akkori szellemi élet feltűnő rokonsága magyarázza egyszersmind, hogy a mi régi irodalmi termékeink majdnem mind külföldi latin forrásra vezethetők vissza.

Ez a középkori irodalmi közösség volt Katona Lajosnak egyik tudományos talaja.

A második irodalmi közösség, melyben Katona oly biztos módszerrel kutatott, a költői néptermékek, a folklóre. A sok ezer meg ezer, tán százezer meg százezer mese, melyet az ó-világ népeinél találunk, közös mesegyökerek hajtásai, tehát rokonok térben és időben távol eső mesékkel. A legtöbb mese óriás vándorutat tett, útközben egyre változott, de mégis megtartott bizonyos tipikus alapsajátságokat. A mesék egy jó része azon az útvonalon visszafelé jött hozzánk, a melyen Kőrösi Csoma Sándor Indiába gyalogolt.

A különböző népeknél található mesetárgyak közös eredete, vándorlása, részben való elhajlása — a folklórenek ez az egyetemesége, ez a közössége — volt Katonának második kedvelt tárgya.

Széles tudós látköre, nagy nyelvismerete, összehasonlító módszerének éleselmű pontossága, búvárkodó szorgalma képesítették Katonát arra, hogy a szóbeli népies hagyományok tudományának, a folklórenek, egyik megalapítója és leghivatottabb képviselője legyen nálunk.

Ő mutatta meg nekünk a mesekutatás tudományos módszerét az addig dívott inkább véletlenül feikapott hasonlósági azonosítások helyett. Tanulságos példákön tanította, hogy minden népmesének rendszeres schemáját, motívum-vázlatát kell készíteni. Ezen mesevázlat motívumai vagy mozzanatai közt aztán meg kell különböztetni lényegeseket, azaz olyanokat, melyek az illető mesére jellemzők, továbbá olyanokat, melyek nem lényegesek, mert általán mese-köz-helyek, harmadszor oly motívumokat, melyek be vannak csempészve más mesékből, végül oly motívumokat, melyek egyre változnak (a különböző mesevariánsokban), melyek folyton differentálódnak. Ily módon egész mese-családokat lehet megkülönböztetni, ugyanazon mesének hely és idő szerint eltérő változatait: a család egyik tagja Izland szigetén, másik tagja Kisázsia partján vagy az Ural tővében él. Mily nagy szorgalomra van szükség az idő és térben annyira elágazó anyag összegyűjtésére! Mennyi éleselműség kell ahhoz, hogy azután e roppant anyaghalmazból kiválasszunk a hybrid-alakokat. Mennyi módszeres, iskolázott, discernáló képesség kell, hogy a mesék

ezer meg ezer szálai közül elkülönítsünk, a mi nem oda való, és egybe kapcsoljuk, a mi a sok változatban közös!

Katona egyik felolvasásában Apulejusnak: *Amor és Psyche* világhírű novelláját tárgyalja. Psyche története voltaképp egy népmese változata, mely ma is él az ó-világ különböző vidékein. Katona egy benaresi indu mosónő elbeszélését idézi az Asiatic Journal 1883-diki évfolyamából, melyben Amor és Psyche meséjének alapvonalaira ismerünk, és idéz ehhez kiegészítésül egy cigány-mesét, melyet ő mint pécsi középiskolai tanár a szomszéd Barcs erdejében vén tölgyek alatt, meztelen rajkóktól körülvéve, felfordított teknőn ülve bagó-honorárium fejében mesélni hallott. De megtalálta Katona Apulejusnak, a finomkodó latin decadence költőnek, Amor és Psychejét a tropusok alatt, Madagaszkár közelében, Mauritius sziget lakóinak kreol nyelvű meséi közt is. Az alapschema főmotívumai itt is ugyanazok, mint a mohácsi cigányoknál: Psyche bevándorolta az ó-világ három világréshétét.

Mily bámulatos fürkésző tehetséggel tudta Katona az egyes mesetárgyak nyomait követni, arra tanulságos akadémiai székfoglalója: *Temesvári Pelbárt példái.* (1902.) Temesvári Pelbárt, középkori irodalmunk e legnevezetesebb alakja, szert predikációiba, melyek akkor világszerte elterjedtek, példákat, legendákat, meséket, történeteket beleszóni. A régi predikátorok e szokását már a XIII. században támadták is, védték is. Jacobus de Vitriaco († 1240) következőképp fogja pártját a predikációkba foglalt meséknek: «Ne használjunk minduntalan elvont kifejezéseket, hanem gondoljunk arra, hogy egyszerű lelkeknek kell épületes dolgokat elmondanunk, olyanokat, melyeket könnyen megérthetnek, kézzel megfoghatnak és a tapasztalatból ismernek.» A nagy predikátor Pelbárt is nagy mese-mondó volt. E meséket teszi Katona székfoglalójában vizsgálat tárgyává és olyat is talál, mely folkloristikus szempontból különösen fontos, mint az *Igazság és Hamisság* meséje, melyet Pelbárt valószínűleg a korabeli szó hagyományból, a magyar meseköltésből merített. A Lafontaine-féle tejeskőcsőgre légvárakat építő leány meséjét, valamint a Schiller-féle Fridolin történetét ellenben írásbeli forrásból, a Discipulus után mondja el Pelbárt.

Katona Lajos némi kerülővel jutott a régi magyar irodalom történetéhez, melynek oly jeles egyetemi tanára lett. Ő eredetileg más tudományokkal foglalkozott, más tudományok látókörével bővítette a maga látókörét — ez volt egyik specialitása — mielőtt a régi magyar irodalmába mélyedt volna. Érdekes talán megjegyezni, hogy a legtöbben, a kik a Katona tanszékén ültek, tudományos kerülő úton jutottak oda. Toldy Ferencz öt évi orvosi tanfolyamot végzett a mi egyetemünkön, 1829-ben orvosdoktor lett, látogatta a kórházakat, 1833 44.

a diätetika tanára a pesti egyetemen, 1850-ben az esztétika és egyetemes irodalomtörténet tanára volt és csak 1861-ben lett a magyar irodalomtörténet tanára. Van egy 12 kötetes orvosi folyóirat, a melyet ő adott ki. Nagy kerülővel jutott ide Horvát István is, a ki előtte tanított. Horvát a diplomatika tanára volt, mielőtt a magyar irodalmat tanította 1830-tól kezdve. Még nagyobb kerülőt tett Czinke Ferencz, a kit Vörösmarty és Toldy is hallgatott. Czinke olyan kerülő utat tett, hogy — őszintén szólva — a tanszékhez soha sem talált. Még 1812-ben, egyetemi tanárkodásának virágában jelent meg tőle: *Hogyan lehessen a jávorfa leveléből czukrot csinálni?*

Katona Lajosnak ez az említettem tudós kerülő javára szolgált: nagyon bővítette tudományos látókörét és képessé tette különösen arra, hogy a magyar irodalom középkorát kutassa, a hol irodalmunk az egyetemes európai latin egyházi irodalommal a legszorosabb, de épenséggel nem mindig kiderített kapcsolatban volt.

Összes kutatásai között talán a legbámulatosabb tudós elméletre, akribeiára a következő kettő vall. Ha *Katona* nem deríti ki, talán elmúlik több száz év, míg valaki ezekre a tudós eredményekre szert tesz. Az első a legrégebb magyar dráma felfedezése, a másik annak kimutatása, hogy a Festetich-kódexnek zsoltárai Petrarcától valók.

A legrégebb magyar dráma kolostorban keletkezett; a Sándor-kódexben fedezte fel Katona, a mely már 20 éve ki volt nyomtatva, a melyet számosan olvastak, a melyről írtak, de a drámát benne senki sem látta. A Sándor-kódexet egy margitszigeti apáca írta, és Sándor Istvánnak, az első jelentékeny magyar bibliografusnak emlékére nevezte el Toldy Sándor-kódexnek. Ebben a Sándor-kódexben vannak példák, legendák, melyek közül az egyik három szűzről, Agapéról, Irenéről és Chioniáról szól. A legenda azzal kezdődik, hogy ezt a három szűzet a török szultán elé viszik; van aztán benne egy komikus jelenet is. Katona észrevette, hogy ez a legenda (meglepő megfigyelés!) voltaképen dráma, azaz párbeszédekből áll, csak hogy a párbeszédnek el vannak némileg rejtve, a dialogus félbe van szakítva elbeszélő részekkel. De nemcsak azt ismerte föl Katona, hogy ez *dráma*, hanem azt is kimutatta, honnan való. Ezt a kódexet, mint említettem, egy magyar apáca másolta, a drámát pedig egy genialis német apáca: a gandersheimi Roswitha szerezte, a ki a X. században Németország legjelentékenyebb költője volt, rokona annak a Nagy Ottónak, a ki legyőzte a magyarokat. Ez a gandersheimi apáca Terentius nyomán latin drámákat írt, a melyeknek egyike a három szűz e legendáját tartalmazza. Ezt fordította le magyarra a Sándor-kódex írója, a dialogusokat megtartva, de — a mint említettem —

kissé leplezve. Ez az egyik felfedezése, a mely rendkívül tudós és éles körültekintés eredménye.

A második felfedezése a Festetich-kódex zsolttáira vonatkozik. A Festetich-kódex a legszebb magyar kódex, gyönyörű festett képei vannak abból a korból, a melyben Mátyás király könyvtárát gyűjtötte. A remek miniatűrös kódexet alkalmasint Kinizsi Pál, Mátyás főembere, készíttette felesége számára. Ebben a kódexben imádságok és zsolozsmák, zsolttárok vannak; a zsolttárok közt van néhány, a melyeket Volf György, a kódex kiadója, a bibliai zsolttárok szabad fordításainak vélt. Katona kimutatta, hogy ez tévedés, ezek nem bibliai zsolttárok, hanem Dante mellett a legnagyobb középkori olasz költőnek, Petrarcanak, művei, a melyeket Mátyás királynak valamely kortársa fordított magyarra. «Penitencia tartásról való psalmosok» — ez a magyar címük. Petrarca ezeket 1367-ben vagy 68-ban írta «in miseris meis», nagy bűnbánatában. Arra valóban senki sem gondolt, hogy ezek a Mátyás korában, vagy röviddel Mátyás halála után írt zsolttárok a szerelem nagy költőjére, Petrarcára, vezethetők vissza. Megvan már bennük az, a mi Petrarcanak nevezetes fősajátsága és a mivel a renaissance kezdődött — a rajongó természetérzék. E bús zsolttárok Petrarcanak abból a korából valók, midőn már rég túl volt azon a mély szakadékon «melyen innen — mint Katona szép és rendkívül elfogulatlanul jellemző Petrarca-életrajzában mondja — a földi szerelemnek vérvörös lángja még az érzékiség füstjével keveredett, míg most már, rajta túl a menyeeinek fehéren izzó tiszta fénye ég.»

A régi magyar irodalomra vonatkozó művei közül még igen nevezetes az Ehrenfeld- és Domonkos-kódex forrásairól szóló. Az Ehrenfeld-kódex, a mint tudjuk, a legrégebb magyar könyv, Assisi Szt. Ferenczről szól. Assisi Szt. Ferencz volt Katonának legkedveltebb szentje; Assisiben szeretett tartózkodni, a hol a szeretetreméltó Poverello — mint a nép Szt. Ferenczet nevezte — himnuszában a természetet magasztalta: édes testvér urát a napot (messor lo frate sole), kedves hugát a holdat (sora luna) és a forrásvizet (sor aqua pretiosa et casta). Assisi Szt. Ferenczben — úgy gondolom — azért találta fel Katona kedveltjét, minthogy benne megvan a középkornak és az újkornak fősajátsága, megvan a középkornak vallásos rajongása, de megvan már bizonyos szakítása a középkorral, némi a mindenséget átkaroló természetérzék. Assisi Szt. Ferencz nemcsak azért áll olyan közel hozzánk, mert a szentek közül életének költészetére nézve talán leginkább ő hasonlított Jézushoz, hanem azért is, mert ő volt a renaissance-nak egyik úttörője. A renaissanceban t. i. két áramlat volt, az egyik az ókornak utánzása és tanulmányozása, a másik speczifikusan olasz

volt, a természet szeretetének kialakulása, melynek nyomát Assisi Szt. Ferencz prédikációiban találjuk. Megvallom, hogy Katonának a középkorra vonatkozó felfogásával eleinte nem tudtam egyetérteni; én úgy gondoltam, hogy a középkor egyedüli fényforrása a hit volt, a középkor a fantáziának korszaka, akkor az ember a vérmérsékletének rabja, ki nem tudott önmagán uralkodni, mint a gyermek, ha ütni akart, mindjárt ütött is, olyan volt, mint a fiatal Toldi. Katona, ki a középkort nálam minden irányban jobban ismerte, ezzel szemben a középkorban a mesemondás korát látta, a melyben a naiv költészet felvirult; nem olyan költészet, mint a klasszikus, a melyben van valami hidegség, hanem bizonyos intim, lélekből fakadó. Szerinte nem a hit a középkornak egyedüli fényforrása, hanem volt jelentékeny tudománya is, a melyet azonban mi nem ismerünk, tehát nem is tudjuk megbecsülni; a kolostori életnek pedig sajtáságos poézise volt az ő szemében.

Egyik alapvető munkája Katonának az alexandriai Szt. Katalin-legendáról szóló értekezése. Itt kimutatja, hogy ezt a legendát nem Temesvári Pelbárt írta, a mint Szilády Áron állította és a mint utána az irodalomtörténetírók is tanították.

Katona a Teleki-kódex legendáinak, az Anna-legendának, Ádám és Éva legendájának, Makár legendájának stb. forrásait, valamint a Virginia-kódex forrásait egy-egy külön értekezésében mutatta ki.

Igen fontos munkája, a Haller *Hármas Istóriája* II. részének, a *Gesta Romanorum*nak kiadása, a melyben Katona kimutatta, hogy azok a példák, a melyeket a *Gesta Romanorum* tartalmaz, hol fordulnak elő a magyar irodalomban, hogyan vándoroltak időn és téren át.

Oly váratlan halálessettel szemben, mint a minő a Katona Lajosé, úgy vagyunk, mint egy társaság, a mely az Alpesebben utazik és egyszerre valami csalfa hóréteg leszakad s egy társuk, a kivel csak ép az imént beszélgettek, mulattak, hirtelen örökre eltűnik iszonyodott szemük láttára a tátongó mélységben. Minő állást foglalunk el mi tulajdon halálunkkal szemben? Azt gondolom, hogy a halálnak borzasztó némaságára legjobban a stoicizmusnak rezignált, büszke hallgatásával felelni. De, ha egy barátunk, ha egy pályatársunk meghal, akkor kötelességünk mintegy életének facit-ját megvonni, még egyszer szemügyre venni annak egyéniségét, a ki örökre eltűnt a föld színéről. Egy magyar író nemrég a *Budapesti Szemlében* azt a szép gondolatot fejezte ki, hogy egy ember voltaképp addig él a halál után is, míg valaki életben marad, ki ő reá személyesen emlékszik. Katona Lajos tovább fog élni: örökre eltűnt, de csak ő maga; a szelleme,

egyéniiségének hatása nem. Mi mindannyian be vagyunk illesztve az óriási, a végtelen causalitas lánczolatába. Minden tettnek, minden eseménynek a hatása megmarad; megmarad a fizikai hatása egy légy repülésének, megmarad annak a hatása is, ha egy levél lehull itt künn a körutak egyikén, ennek a levélhullásnak nyoma is megmarad bizonyos molecularis változásokban, a melyek megint más változást idéznek elő. Ez a változás nem szűnik meg, ennek a változásnak causalitasa megmarad mindörökre. A világ nem volna egészen olyan, a milyen, ha egy falevél nem esett volna úgy az avarra, a mint valóban lehullt; valami roppant csekély atomelhelyezés nem volna olyan, mint a minő. Ha ez így van a fizikai világban, hogyne maradna meg a szellemi hatás hosszú lánczolatban, ha valaki oly erős impulsusokat tudott adni a sor elején, mint Katona!

Igen, Katona tudós működésének eredményei is meg fognak maradni, és ha ezer év múlva valaki tanítani fogja a magyar irodalmat, abban a tanításban lesznek részek, a melyeket először Katona Lajos állapított meg. És meg fognak maradni azok a módszertani vívmányok, a melyekre ő tanított bennünket és a melyekkel késő unokák is hálásan fognak élni.

Katona tudós hatásának távol időre is kiható ereje a vigasztalásnak egy nemét rejti magában, ránk nézve, mint szakférfiakra. Mint barátaira, vigasztaló legyen reánk az, hogy az a nő, ki mellette állott az életben, a létért való kérlelhetetlen harcban, mindenképen hivatva van gyermeküket úgy nevelni, a mint azt Katona Lajos szerette és tette volna. Valóban ő reá is idézhetem Arany Jánosnak két sorát:

Bánatos arczára fénysugarat vetnek
Alkonyi felhői szép emlékezetnek.

A középkorból maradt ránk a *Példák könyvében* (*Nyelvemléktár VIII.*) egy magyar vers, mely a *Haláltáncz* motivumait tűnteti fel. Erről az érdekes versről, melyet eredetinek hittek, Katona kimutatta, hogy a latinból való fordítás: eredetijét kutatásai közt Münchenben, az udvari könyvtár kéziratai közt lelte. A vers refrainje ez: *elmegegyek meghalni — vado mori.* — Kutatásainak egyik eredményéről számolok be és egyszersmind korai halálára gondolok, midőn e régi haláltáncz-költeménynek két-három versszakát felolvasom:

«Elmegegyek meghalni, mert az halál bizony, de az halálnak órájánál semmi bizontalanabb; jóllehet bizontalan legyen, de maga azért elmegegyek meghalni!

Elmegegyek meghalni, egyebeket követvén, még én utánam es

többen jönnek, mert sem első, sem utolsó én nem vagyok: azért elmegyek meghalni!

Vado mori, logicus alios concludere novi, concludit breviter mors mihi, vado mori!

Elmegyek meghalni, bölcs beszédő vagyok, egyebeket beszédemmel megrekesztöttem, de az halál megrekeszte engemet: azért elmegyek meghalni!»

(Budapest.)

RIEDL FRIGYES.

MINUCIUS FELIX.

(Vége.)

A «Quod idola» dátumát nem tartom elfogadható terminus ante quem-nek, mert nézetem szerint e tractatus szerzője nem Cyprianus, datuma pedig nem a 250. (sem a 258.) év.

Véleményem — melylyel ez idő szerint még egyedül állok — lényegesen eltér az összes eddigi kutatók véleményétől¹⁾ és hivatva van a Minucius-kutatásnak döntő fordulatot adni. E vélemény a következő: a *Quod idola dii non sint szerzője maga Minucius Felix, ki azt Tertullianus Apologeticusából (sok helyen szó szerint) excerpálta; keletkezési ideje 211.*

1. Bár a hagyomány, mint Hieronymus ep. 70, 5 (Migne Patr. lat. 22. p. 668.: Cyprianus, quod idola dii non sint, qua brevitate, qua historiarum omnium scientia, quorum verborum et sensuum splendore perstrinxit) bizonyítja, korán Cyprianusnak tulajdonította a «Quod idola»-t, Cyprianus szerzősége mégis tarthatatlan. Soden²⁾ szerint ez az irat egy régi és eredeti kéziratípusban sincs a «libelli» közé felvéve, a chelthenhami jegyzékben is hiányzik; valószínűleg a IV. században csúszott be Cyprianus művei közé. Az a körülmény, hogy Pontius, Cyprianus életírója is hallgat róla a «Vita»-ban, szintén Cyprianus szerzősége ellen szól.

2. Tény az, hogy a «Quod idola» egy-két mondat kivételével szóról-szóra benne van az Octaviusban. Ez a megállapítás azonban csak az első kilencz fejezetre vonatkozik, a 10—15 fejezetnek az Octaviusban semmi nyoma sincs. Ez utóbbi hat fejezet, mint első olvasásra észrevehető, Tertullianus Apologeticusa 21—23. fejezeteinek (sokszor szóról-szóra való) reprodukálása. Összehasonlítottam tehát az első kilencz fejezetet is az Apologeticus-szal s Tertullianus egyéb műveivel

¹⁾ Schultze és Harnack is csak Cyprianus szerzőségét vonták kétségbe, tovább nem mentek.

²⁾ Die cyprianische Briefsammlung. Texte u. Untersuchungen 25, 3. 1904. 205. s k. lk. és Harnack Chron. II. 336—338., továbbá 407.

s úgy találtam, hogy e kilencz fejezet minden adata ép úgy megvan Tertullianusnál, mint az Octaviusban.¹⁾ De tovább megyek. A hármás párhuzamok közt sok van, melyekben a «Quod idola» szövege sokkal közelebb áll Tertullianushoz, mint az Octaviushoz;²⁾ sőt vannak a «Quod idola» 1—9. fejezetének egyes helyei, melyek csak Tertullianusnál találhatók, az Octaviusban pedig nem. Ez utóbbiak különösen fontos bizonyítékok arra nézve, hogy a «Quod idola» közelebbi függésben áll Tertullianushoz, mint az Octaviushoz. Ilyen egyezések:

Quod idola.

c. 6: Horum autem omnium ratio est illa, quæ fallit et decipit et præstigijs caecantibus veritatem stultum et prodigium vulgus inducit. Spiritus sunt . . . vagi . . .

[Következik a dæmonologia.]

c. 2: inde ærarium Saturni vocitatur.

c. 9: At quæ est hæc summa delicti, nolle agnoscere quem ignorare non possis.

Tertullianus.

Apol. c. 22: etiam vulgus indoctum in usum maledicti frequentat . . . caeca ratione temptatus . . . cum erroribus variis . . . quo deos ipsos captis et circumscriptis hominum mentibus commendat . . . ut hominem e cogitatu veræ divinitatis avertat præstigijs falsis. Quas et ipsas quomodo operetur expediam. Omnis spiritus ales est.

[Következik a dæmonologia.]

Apol. c. 10: inde ærario præsidet.

Apol. c. 17: Et hæc est summa delicti nolentium recognoscere, quem ignorare non possunt.

A hármás összehasonlítás eredménye tehát az, hogy a «Quod idola» nem Minucius Octaviusé, hanem Tertullianus művei, elsősorban Apologeticusé alapján készült. E mellett szól az is, hogy: ha az 1—9. fejezet az Octavius, a 10—15. fejezet pedig az Apologeticus alapján készült, micsoda példátlan eljárás volna ez? Egy kivonatoló két, egymástól távol eső műből kompilál egy munkát, miközben az egyiknek (Octavius) 18., 20—23., 25—27., 32. fejezeteit, a másiknak pedig 21—23. fejezeteit használja fel! Ez egymaga is fényesen bizonyítja, hogy az Octavius, mint a Quod idola forrása, számba sem jöhet.

3. De belső okok is szólnak Cyprianus szerzősége ellen. Ezekre először Haussleiter mutatott rá: a «Quod idola»-ban hiányzik a megszólítás, míg Cyprianus mindig egy bizonyos személyhez címeezi tractatusait; a szóról-szóra való átvétel, a mi itt már valóságos plagiumszámba megy, Cyprianusnál sehol sem mutatható ki. Máshol is merít ő Tertullianusból, Minuciusból, de így, szóról-szóra sohasem vesz át semmit. A Minuciusból való függés pl. megállapítható a következő helyeken:³⁾

¹⁾ Ez a háromhasábos összehasonlítás oly terjedelmes, hogy itt nem közölhetem. Legközelebb azonban — kiegészítésül — közreadom, bár a szakemberek nagyjában elismerik a «Quod idola» és Tertullianus feltűnő egyezéseit.

²⁾ Pl. Quod. id. c. 9. = Tert. Apol. c. 17. és adv. Marc. I. 10.

³⁾ V. ö. Schwenke i. m. 263. és 264. lk. 1. jegyz.

Octavius	37, 9—10. és 12.	— ad Donatum c. 7—8.; 12—13.
«	38, 6	— de bono pat. c. 3.
«	27, 5—7.	— ad Demetr. c. 15.
«	32, 2.	— ad Don. c. 15.

de ez a függés messze marad a plagiumtól. Hogy Cyprianus valamit szóról-szóra kiirt volna forrásából, arra nincs egyetlen példánk sem, mondja Harnack.¹⁾

4. A «Quod idola» --- Cyprianus műveivel ellentétben szerkezetileg is gyenge munka. Nagyjában két részre oszlik:

	A)	B)
	c. 1—9.	c. 10—15.
I. c. 1.	Az istenek valaha királyok voltak.	Christologia.
c. 2.	Példák.	c. 10—12. Krisztus eljövetele és a zsidók.
c. 3.	Minden népnek külön istenei vannak.	c. 13—14. Krisztus élete és működése.
c. 4.	Példák. Az idegen istenek.	c. 15. Befejezés. A keresztények helyzete és kötelességei.
c. 5.	Róma nagysága nem az istenek műve.	
	c. 6—7. Dæmonologia.	
II. c. 8—9.	Csak egy Isten van, ki láthatatlan, megfoghatatlan, mérhetetlen.	

Mint látható, az első kilencz fejezet kimeríti a czímben jelzett tárgyat, a christologia (a műnek mintegy fele!) nincs szerves összefüggésben az első részszel. De még az egyes fejezeteken belül is sok a zökkenés. Pl. a 3 cap. két utolsó mondata teljesen elüt az ott tárgyalt dolgoktól; a 4. cap.-ban a római istenekről szóló rész nincs helyén, a 2. caputba való. A kilencedik fejezet utolsó mondata (At quæ est hæc summa delicti etc.) befejezésszerű felkiáltás, melylyel a mű szerkezete mintegy derékban törik ketté. Az átmenetek egyáltalán nem simák, sőt legtöbbször nincs is átmenet egyik részből a másikra. Ezeket a szerkezetbeli fogyatékoságokat tetézik a stílusbeli hibák: a rövid mondatok nagy száma, az előadás túlságos tömörsége, a sok asyndeton és ellipsis. Némely dolgot csak jelez. szinte csak odavet az író, de ki nem fejti. Továbbá honnan magyarázható ez a szakadozott, tömör, szinte siető előadás egy tractatusban? Cyprianusnak az ilyesmi nem szokása; ő inkább bőbeszédű, mint tömör, de írói jellemével mindenesetre ellenkezik az a rapszodikus előadásmód, mely pl. Tertullianust annyira jellemzi, s azok a szenvedélyes és erőteljes kifakadások, melyek a «Quod idola» hetedik fejezetében olvashatók. Hogyan magyarázható az, hogy az író egyszer sing. 2. személyt (putas, videas), máskor plur. 1. személyt (nostra voce, nostri nominis) használ. Mind-ezen szerkezeti és stílusbeli egyenetlenségek — míg egyrészt Cyprianus szerzőségét kizárják, másrészt fontos felvilágosítást adnak a «Quod idola» jellegére vonatkozólag.

¹⁾ Chron. II. 337.

5. E megfigyelésekhez vegyük hozzá Hieronymus ítéletét: *qua brevitate* etc., a mi szintén a rövidsége való törekvés felismerését mutatja, továbbá Harnack véleményét, ki «gedrungene Kürze»-ről beszél — s lehetetlen lesz elzárkóznunk azon következtetés elől, hogy a «Quod idola» nem más, mint kivonat. De nem különféle olvasmányokból összeszedett adatok gyűjteménye egy témáról — mint Monceaux gondolja,¹⁾ hanem egy műnek a kivonata. A «Quod idola» feltűnő egyezése az Apologeticus-szal (s imitt-amott Tertullianus egyéb műveivel) rámutat az eredetire: *a Quod idola nem egyéb, mint az Apologeticus bizonyos, tervszerűen kiszemelt részeiből készített kivonat.*

6. Ha a «Quod idola» 1*—9. fejezeteit összehasonlítjuk az «Octavius»-szal, azt találjuk, hogy e kilencz fejezet az Octavius 18., 20—23., 25—27. és 32. fejezeteinek (= Octavius beszédének) anyagát teljesen kimeríti. Mindenesetre feltűnő, hogy e kilencz fejezet épen Octavius beszédének anyagát tartalmazza. Octavius beszéde azonban Minucius munkájának a gerince; a dialogus súlypontja erre a beszédre esik, hiszen ennek anyagápontról-pontra egyezik Caecilius beszédének anyagával. Ha az író tisztában van azzal, mily érvekkel fogja védeni az ő Octaviusa a kereszténységet, akkor tisztában van az egész dialogus anyagával. Közelfekvő ennél fogva az a gondolat, hogy az Octavius írója a dialogus anyagát legalább vázaltszerűen előre meg akarta állapítani. Minthogy pedig a «Quod idola» kivonat-jellege kétségen felül áll s az is bizonyos, hogy teljesen az Apologeticus nyomán készült, nincs más hátra, mint kimondani azt a véleményemet, hogy *e mű Minucius munkája.* Csak így magyarázható az Octavius feltűnő egyezése oly kivonatos művel, mely Tertullianus alapján készült. Így tehát önként kínálkozik a három írat új kronologiai sorrendje: Apologeticus > Quod idola > Octavius.

7. Az Octavius szerzője oly ker. vallásfilozófiai művet akart a pogányok kezébe adni tájékoztatásul a ker. vallás felől, mint a minőt Cicero adott a pogány vallásról.²⁾ Állítsuk szembe e felfogást és tendenciát Tertullianusával apol. c. 46: «Sed dum unicuique manifestatur veritas nostra, interim credulitas, dum de bono sectæ huius obducitur, quod usui iam et de commercio innotuit, non utique divinum negotium existimat, sed magis philosophiæ genus. Eadem inquit, et philosophi moment atque profitentur . . . Sed merito. Philosophi enim, non Christiani cognominatur.» Ebből a szembeállításból az következik, hogy Minucius, Tertullianus-szal ellentétben, be akarta bizonyítani, hogy a kereszténység is filozofia, méltó a filozofiailag művelt emberekhez — mert félt, hogy Tertullianus rideg felfogása a filozofia felől sok pogányt elriaszt majd a kereszténységtől. Ezért igyekezett annak adatait lehetőleg teljes számban átvenni. Az Octavius művészi szerkezete és elocutiója

¹⁾ Hist. litt. de l'Afrique chrétienne 2. 270. l.: un recueil de notes qui contient seulement un résumé de lectures sur un thème déterminé.

²⁾ V. ö. Oct. c. 19, 15.; 20, 1.; 39. Aut nunc Christianos philosophos esse, aut philosophos fuisse iam tunc Christianos és Eadem fere et ista, quæ nostra sunt.

igazolja azt, hogy ez az átvétel milyen gondos átdolgozás után került bele a dialogusba. Ennek az írói munkának egyik, azt hiszem legelső állomása gyanánt tekinthető a »Quod idola».

8. A »Quod idola» 10–15. fejezete az Octavius-szal semmi összefüggésben sincs. Azonban ezt a részt mégsem ok nélkül vette fel Minucius a »Quod idola»-ba. Az Octavius 40., 2-ben így beszél Caecilius: *etiam nunc tamen aliqua consubsidunt non obstrepentia veritati, sed perfectae institutioni necessaria, de quibus crastino . . . promptius requiremus.* Tehát még ki akart fejteni a szerző egyet-mást, hogy a tanítást betetőzze, tökéletessé tegye. Ez pedig csak a christologia s a ker. tanítás összefoglalása lehetett volna. Ez a második irat a már ker. Caeciliusnak, tehát általában a keresztényeknek szólt volna. S így még Minucius az Octaviusban feldolgozta az Apolog. azon érveit, melyekkel a pogányokkal szemben filozofiailag is sikerrel bizonyíthatta a kereszténység észszerű voltát, addig a tervezett második iratban fel akarta dolgozni az Apolog. christológiáját, melynek a »Quod idola» 10–15. fejezeteiben már vázlatát is elkészítette.

9. A »Quod idola» c. 7. (= in odium nostri nominis cogunt) és 15. (= per tormenta, per cruces, per multa poenarum genera temptantur etc.) fejezetei általános keresztényüldözést tételeznek fel. Mint-hogy a »Quod idola» Tertullianus után, de az Octavius előtt keletkezett, minthogy továbbá Cyprianus e kérdésben többé nem szerepelhet, ezzel a »Quod idola» keletkezése 249 előttre teendő.¹⁾ Deciusnak 249-ben kezdődött üldözése előtt a III. században csak egy általános üldözés volt, a Scapula proconsul üldözése Afrikában 211-ben, mert Maximinus Thrax leginkább csak az egyház elüljárói ellen lépett fel. Erre az üldözésre való célzás a »Quod idola»-ban annál is érthetőbb, mert Minucius maga is afrikai volt. A »Quod idola» tehát valószínűleg 211-ben keletkezett.

Így terminus post quem gyanánt immár a 211. évet vehetjük fel. Terminus ante quem továbbra is Cyprianus marad, ki az ad Donatum, ad Demetrianum, de bono patientiae néhány helyen használta az Octaviust.²⁾ Eddigi vizsgálataim tehát az Octaviust 211–249 közé helyezik. Ezen az éven túl már csak azért sem lehet menni, mert az Octavius egészében és részleteiben is azt bizonyítja, hogy nem üldözés, hanem béke idején keletkezett. Épen ezért hajlandó vagyok a terminus ante quem-mel még néhány évvel feljebb menni. A 249-ki Decius-féle üldözés előtt ugyanis alig tíz évvel folyt le a Maximinus Thrax üldözése, mely — minthogy különösen az egyház elüljárói ellen irányult, — hosszú időre mély nyomokat hagyott a keresztények lelkében. Lehetetlen, hogy ennek ne volna nyoma az Octaviusban, ha az 238 után keletkezett volna. Másrészt azonban nem vehető észre az Octaviuson a Decius-féle üldözést megelőző nyugtalanság, ideges feszültség sem, mely ezt megelőzte. Ezért kell a ter-

¹⁾ Matzinger: Des hl. Thascius Caecilius Cyprianus Traktat de bono pudicitiae. (Müncheni dissert.) Nürnberg 1892. 5. l. 15. jegyz. — szerint a »Quod idola» 248-ban keletkezett. Schanz szerint GRL. 3, 375.: eine nicht begründete Vermutung.

²⁾ L. az összeállítást fentebb.

minus ante quem-mel Maximinus Thrax uralkodásáig (234–238) visszamenni. A keresztények helyzete, a mint azt az Octavius rajzolja, kedvező: a ker. Octavius békében utazik üzleti ügyeiben Rómába, a két keresztény és a pogány benső barátságban állnak egymással, Octavius szigorúan meg meri róni Caecilium, mert a Serapis-szobrot adorálta.¹⁾ Ezenfelül az egész munka szelleme békét lehel, állam és egyház tényleges békeségben élnek egymással (a ker. Minucius — ügyvéd!), a szerző nem panaszkodik s nem méltatlankodik üldözés miatt.²⁾ Mindez világosan utal a 211–234. évek közti időre.³⁾

Ebbe az időbe vezetnek minket azok a *cirtai feliratok*, melyeket H. Dessau⁴⁾ vont be először a Minucius-kutatásba. Ezek a CIL VIII, 6996 és 7094—7098 feliratai. Közülük a két legfontosabbat (CIL VIII, 7095 és 6996) Waltzing is közli (ed. 1903 p. 52—53). E feliratok mindegyike egy bizonyos M. Caecilius Quinti filius Natalisról szól, ki magas államhivatalokat viselt (aedis, triumvir, quaestor, quinquennalis, praefectus) s a feliratok szerint Cirtának kormányzója volt. Fényes templomokat emeltetett, szobrokat állíttatott a pogány istenek és császárok tiszteletére s pazar játékokat rendezett.⁵⁾ Ez a M. Caecilius Natalis 210-ben triumvir s 212—217-ig triumvir quinquennalis volt Cirtában.⁶⁾ Az a körülmény, hogy a dialogus Caecilium is cirtai — hiszen Frontót Cirtensis noster-nek nevezi — arra enged következtetni, hogy a feliratok és a dialogus Caecilium egy és ugyanaz a személy. Ez az egyezés annál is valószínűbb, minthogy nem gondolható, hogy egy korban, egy városban két ugyanazon nevű ember éljen, hozzá még mindkettő művelt, kiváló pogány ember. De az az ellenvetés is gyenge, hogy a dialogus Caecilium valószínűleg a felirat Caeciliumának atyja; mert a dialogus Caecilium keresztény, a feliratoké pogány, ennek tehát vissza kellett volna térnie a pogány vallásra,⁷⁾ vagy pedig a ker. atyának pogány vallásban kellett volna neveltetnie fiát, a mire azonban nincs analogia. A két Caecilius azonosságát vallja J. B. de Rossi, a kiváló archaéologus is (Bull. dell' Instit. archéol. 1880, 33. s k. lk.) és Boissier is,⁸⁾ Monceaux⁹⁾ és Harnack¹⁰⁾ valószínűnek tartják az azonosságot. A névbeli hasonlóság annyira meglepő és az időbeli egyezés is oly feltűnő, hogy magam is azonosnak tartom a két Caecilium. Minthogy pedig a dialogus Caecilium kereszténynyé lesz, a dialogus csak e megtérés után keletkezhetett. Caecilius megtérése pedig, — mivel a feliratok szerint még pogány — csak 217 utánra

¹⁾ Boenig i. m. 13. Schwenke i. m. 291—292.

²⁾ Harnack Chronol. II. 327.

³⁾ Waltzing Studia Minuciana p. 59.

⁴⁾ Idézve fentebb.

⁵⁾ Dessau, Hermes 40. [1905.] 373—375. lk. Waltzing ed. 1903. p. 28—29. és Stud. Min. p. 63.

⁶⁾ Mommsen, Hermes 1. [1866.] 47—68. lk.

⁷⁾ Waltzing ed. 1909. p. XXIII—XXIV. Bährens ed. praef. p. VI. Az Oct. I, 5.: quod Caecilium-ának: quo Q. Caecilium-ra való javítása, hogy így a felirat Caeciliumának atyjára legyen vonatkozatható, — tartathatlan. Boenig i. m. 30. l.

⁸⁾ I. m. I, 263.

⁹⁾ I. m. 475—476. l.

¹⁰⁾ Chronologie II, 330.

tehető. Így az Octavius korának határai ismét szűkülnek: a *cirtai feliratok alapján a dialogus 217 és 234 közé kell helyeznünk.*

Bár az Octaviusból meríthető kronológiai adatok gyérek és bizonyító erejük általában nem nagy, az *Isis- és Serapis-kultuszra vonatkozó adatok* mégis igen fontosak s becses útbaigazítással szolgálnak a dialogus korának meghatározásánál. Itt az Octavius következő helyei vehetők tekintetbe: c. 2, 4: Caecilius simulacro *Serapidis* denotato . . . ; c. 22, 2.: Hæc *Aegyptia* quondam, *nunc* et *sacra Romana* sunt; c. 27, 6: Ipse Saturnus et *Serapis* et Juppiter et quicquid dæmonum colitis . . . nonnullis præsertim vestrum adsistentibus *mentiuntur*. E nyilatkozatok azt bizonyítják, hogy az egyiptomi kultuszok a dialogus megírása idején Rómában különös népszerűséget élveztek; a c. 22, 2. és a 27, 6. præsensei is a kultusz virágzására mutatnak; még a rómaiak közt is sok hívük van e kultuszoknak. E kultuszok virágzására mutat az Isis-ünnep részletes leírása (Oct. c. 22, 1—3) is, nagy népszerűségét pedig mutatja az a körülmény, hogy épen Serapis szobrának adorálása idézi fel a vitakozást. Nincs igaza Boenignek¹⁾ abban, hogy az Isis és Serapis-kultusz már régebb otthonos volt Rómában, hiszen köztudomású, mily kemény üldözéseknek volt kitéve a császárság kezdetén.²⁾ Olyan intenzív elterjedést, a minőből az «Octavius»-nak e kultuszok iránt való különös érdeklődése magyarázható — az Isis és Serapis-kultusz csak Caracalla (211—217.) és Alexander Severus (222—234.) alatt érték el. Ez utóbbi maga is beavattatta magát Serapis mysteriumaiba s restauráltatta az egyik Serapis szentélyt, mely a mai San Stefano del Cacco közelében volt.³⁾ Caracalla pedig a város szívében, a Quirinalison, pazar fényű templomot építtetett Isis és Serapis tiszteletére.⁴⁾ Valósággal rajongója volt ő e kultuszoknak: *sacra Isidis Romam deportavit*, mondja róla életrajzírója.⁵⁾ Mily szépen összevág ez a tudósítás Minucius nyilatkozatával: hæc *Aegyptia* quondam *nunc* et *sacra Romana* sunt! Helyesen jegyzi meg Cumont⁶⁾: «Die Götter Agyptens waren, wie der Apologet Minucius Felix konstatiert, nun tatsächlich zu römischen geworden».

Ezek az adatok is a 217—234 éveket jelölik meg az «Octavius» keletkezési idejéül.⁷⁾

Már említettem, hogy a dialogus megírására valószínűleg Caecilius Natalisnak, a tekintélyes és nagy hírű cirtai államférfiúnak megterése adott impulsust, a mi 217 után következett be. Erre a körülményre támaszkodva, azt hiszem, bátran feltehetem, hogy Minucius a dialogust nem sokkal e szenzációs esemény után írta, akkor,

¹⁾ I. m. 7—8. lk.

²⁾ Cumont F.: Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum. Leipzig, 1910. 99. l.

³⁾ Lamprid. vita Alex. Sev. c. 26. Spartian. vita Severi c. 26. Ókori Lex. II. 700.

⁴⁾ Cumont i. m. 101. l. Ebből feliratok is maradtak fenn (CIL. VI. 570.).

⁵⁾ Carac. c. 9. Aur. Vict. Caes. 21. 4. Cumont i. m. 269. l. 35. jegyz.

⁶⁾ I. m. 101. l.

⁷⁾ Harnack megfigyelései (Chronol. II., 327—329.), melyek mind a III. századra utalnak, nagyon figyelemreméltók.

mikor az még mindenkinek élénk emlékezetében volt. Erre alapítom végkövetkeztetésemet, hogy; *Minucius Felix Octaviana 220 körül íratott.*¹⁾

Sok megbeszélendő kérdés van még az Octavius-szal kapcsolatban, melyekre azonban egy cikk szűk keretében nem térhetek ki. A legfontosabb és legbonyolultabb kérdéseket választottam ki: meghatároztam az Octavius célját, megállapítottam költött-voltát, kijelöltem korát. Ennyi is elég arra, hogy nagy vonásokban tiszta képet kapjunk az óker. latin irodalom e remekművéről, melyet írójának klasszikus műveltsége, finom ízlése, írói művészete magasan kiemelnek ezen irodalom többi termékei közül. Boissier²⁾ szép szavaival végzem: «On voit bien que l'auteur imaginait une sorte de christianisme souriant et sympathique, qui devait pénétrer dans Rome sans faire de bruit et la renouveler sans secousse, qui serait heureux de garder le plus possible de cette société brillante, qui n'éprouverait pas le besoin de proscrire les lettres et les arts, mais les emploierait à son usage et les sanctifierait en s'en servant, qui respecterait enfin les dehors de cette vieille civilisation, en faisant circuler en elle la sève de l'esprit nouveau. Tel était sans doute le rêve que formait Minucius, et avec lui tous ces lettrés incorrigibles, qui s'étaient laissé toucher par la doctrine du Christ, mais conservaient au fond de leur âme les souvenirs et les admirations de leur jeunesse, et qui, tout en lisant l'Évangile, ne pouvaient entièrement oublier qu'ils avaient commencé par lire Homère et Cicéron».

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

J. J. ROUSSEAU EGY MAGYAR TÁRGYÚ VÍGJÁTÉKA.

Eddigélé azt tartottuk, hogy az egyetlen szál, a mely J. J. Rousseaut hazánkkal összefűzi, az 1763 tavaszán, Môtiers-ben való tartózkodása alatt, *Sautersheim* nevű honfitársunkkal való baráti összeköttetése volt. Azonban Rousseau műveit forgatva észrevettem, hogy már néhány évtizeddel előbb is gondolt Magyarországra, szerzett némi halvány fogalmat hazánkról: egy vígjátékának színhelyévé választotta s benne nagyobbrészt magyar embereket szerepeltet. E vígjátékának czíme: *Les prisonniers de guerre* (A hadi foglyok). Szerzésének körülményeiről a *Confessions*-ban (II. rész, VII. könyv), az 1744-ik évről,³⁾ a következőket írja:

¹⁾ Ez esetben az Oct. 28, 1—5. vallomása, hogy Minuciusis résztvett egykor egy keresztényüldözésben, a 211. évi Scapula-féle afrikai üldözésre értendő.

²⁾ I. m I, 289. l.

³⁾ A *Confessions* e részlete tulajdonképen 1747-ről szól, de ő Altuna párizsi tartózkodása idejében volt a Mme La Selle-nél levő asztaltársaság rendes tagja s ekkor adta át a vígjátékot Anceletnek. Minthogy pedig

«Durant le séjour d'Altona à Paris . . . nous mangions ordinairement . . . chez une Mme La Selle . . . dont la table ne laissait pas d'être recherchée à cause de la bonne et sûre compagnie qui s'y trouvait. M. Ancelet, officier des mousquetaires, y maintenait un certain ordre parmi ces jeunes gens. Ce fut à ce M. Ancelet que je donnai une petite comédie de ma façon, intitulée *les Prisonniers de guerre*, que j'avois faite après les désastres des François en Bavière et en Bohême, et que je n'osai jamais avouer ni montrer, et cela par la singulière raison que jamais le roi, ni la France, ni les François, ne furent peut-être mieux loués, ni de meilleur coeur, que dans cette pièce, et que, républicain et frondeur en titre, je n'osois m'avouer panégyriste d'une nation dont toutes les maximes étaient contraires aux miennes. Plus navrés des malheurs de la France que les François mêmes, j'avois peur qu'on ne taxât de flatterie et de lâcheté les marques d'un sincère attachement dont j'ai dit l'époque et la cause dans ma première partie (livre V.), et que j'étois honteux de montrer.»¹⁾

Az I. rész V. könyvében, Chambéry-ben való tartózkodása idejéből, erre vonatkozólag a következőket olvassuk:

«Tandis qu'ainsi partagé entre le travail, le plaisir et l'instruction, je vivais dans le plus doux repos, l'Europe n'étoit pas si tranquille que moi. La France et l'empereur venoient de s'entre-déclarer la guerre (Octobre 1733. Éd.)²⁾; le roi de Sardaigne étoit entré dans la querelle, et l'armée françoise floit en Piémont pour entrer dans le Milanois. Il en passa une colonne par Chambéry . . . Notre petit jardin étoit précisément au haut du faubourg par lequel entroient les troupes, de sorte que je me rassasiois du plaisir d'aller les voir passer, et je me passionois pour le succès de cette guerre comme s'il m'eût beaucoup intéressé. Je me mis à lire les gazettes pour la première fois, mais avec une telle partialité pour la France, que le coeur me battoit de joie à ses moindres avantages, et que ses revers m'affligeoient comme s'ils fussent tombés sur moi. Cette folie . . . s'est tellement enracinée dans mon coeur sans aucune raison, que lorsque j'ai fait dans la suite, à Paris, l'antidespote et le fier républicain, je sentois en dépit de moi-même une prédilection secrète pour cette même nation que je trouvois servile et pour ce gouvernement que j'affectois de fronder. Ce qu'il y avoit de plaisant étoit, qu'ayant honte d'un penchant si contraire à mes maximes, je n'osois l'avouer à personne, et je raillois les François de leurs défaites, tandis que le coeur m'en saignoit plus qu' à eux.»

E hajlandóság, e részreahajlás okát Rousseau a francia irodalom iránt lelkében feltámadt vonzalomban látja, a mely erről átterjedt e művek szerzőire s e szerzők hazájára is.³⁾

Altunával 1744-ben Velenczében s Velenczéből való visszatérése után Párizsban állt mintegy fél évig összeköttetésben, erre az időre kell tennünk a vígjáték átadását is.

¹⁾ Oeuvres complètes de J. J. Rousseau. Paris, Hachette, 1883. Tome VIII., p. 243—244.

²⁾ Fleury biboros 1733-ban Spanyolországgal és Savoyával megkötötte a torinói egyezséget, a mely a szárd királynak ígérte a milanoi területet s ennek kivívására Olaszországba küldött egy francia sereget Villars vezetése alatt, a ki ott sikerrel operált. V. *Duruy*, Histoire de France. Nouv. édition, Paris, 1893. Tome II. p. 367.

³⁾ Oeuvres complètes de J. J. Rousseau. Tome VIII. p. 129—130.

A *Vallomások* itt közölt részletei csak a hangulatról és szellemről szólnak, melynek befolyása alatt Rousseau e vígjátékot írta s a mely azon átvonul, de nem tájékoztatnak a mű keletkezésének idejéről. Igen valószínű, hogy mindjárt a francia seregek Bajor- és Csehországban szenvedett vereségei után írta. A francia seregek, mint tudjuk, Mária Terézia trónralépte után, mint a bajor választó szövetségesei vettek részt s szenvedtek vereséget az örökösödési háborúban (1742—43-ban,¹⁾ s így e vígjáték keletkezési idejét 1743-ra vagy 1744-re tehetjük. *Vallomásaiból* látjuk, hogy miért nem merte életében nyilvánosságra hozni; e körülmény okozta, hogy az csak halála után, összes műveiben jelent meg először (1782).

Az egyfelvonásos vígjáték, az 1782-iki kiadás szerint,²⁾ mely rendelkezésemre áll, 35 kis 8-rét alakú lapra (51—86 lap) terjed s 13 jelenetre³⁾ oszlik. Személyei: *Goternitz* magyar nemes (Gentilhomme Hongrois), *Macker* magyar ember, *Dorante* francia tiszt, hadi fogoly, *Zsófia*, *Goternitz* leánya, *Frederich*, magyar tiszt, *Goternitz* fia, s *Jacquard*, *Dorante* svájci szolgája. A cselekvény színtere Magyarország (la scène est en Hongrie).

Az *I. jelenet* szereplői *Dorante* és szolgája. *Dorante*, a ki mint hadifogoly *Macker* magyar úrnál tartózkodik, tudatja szolgálójával, hogy ha nem jól érzi magát Magyarországon, bármikor haza mehet, de ez nem akarja urát elhagyni; *Dorante* fájdalmas rajongással gondol hazájára, melynek értékét e barbár klíma még erősebben érezteti vele. Bántja, hogy itt kell tétlenül vesztegelnie, míg dicsőséges honfitársai királyuk nyomában babérokat aratnak. Igaz, hogy őt vitézül harczolva fogták el, de eddig szerzett dicsősége csak ösztönzést arra, hogy újabbat szerezzen; keblének tüzét csak fokozza az a vágy, hogy ura becsülését kiérdemelje. *Jacquard* előtt, a ki sejtí, hogy ura szerelmes, de azt hiszi, hogy Klára kisasszonyba, *Macker* leányába, tagadja szerelmét. Megdöbbenve hallja szolgálójától, hogy *Macker* el akarja venni *Zsófiát*, s hogy az egybekelés, a melyet eddig a *Frederich* távolléte miatt halasztottak el, két nap múlva megtörténik, miután őt kicserélték s még ma haza fog érkezni. A *II. jelenet* *Dorante* magánbeszéde, a melyből megtudjuk, hogy szereti *Zsófiát* s most el kell őt veszítenie, a ki egy gazdag, de nevetséges és durva

¹⁾ A magyar seregek a francziákat és bajorokat 1742 végén verték ki Prágából s ezzel egész Csehországból. Egy évvel azután, hogy a francziák bevonultak Prágába (1741 decz. végén), a magyar huszárok jég és fagy közt üldöztek Belle-Isle tábornagnak titkon a fővárosból kimenekülő seregét, a melyből alig 2000 ember ért Egerbe. Szintén 1742-ben ugyanazon a napon, a melyen a bajor választót VII. Károly név alatt Frankfurtban császárrá koronázták, vonultak be Mária Terézia seregei Münchenbe. 1743 junius havában Bajorország egészen a Mária Terézia kezében volt, a miben a Nádasdy braunau győzelmének volt a legnagyobb része. *Marczali Henrik*: Mária Terézia. Magyar tört. életrajzok. 1891. 116—121. l. — *V. Duruy*, Histoire de France, t. II. p. 371.

²⁾ Supplément à la collection des Oeuvres de J. J. Rousseau, citoyen de Genève. Tome troisième. Aux Deux-Ponts, chez Sanson et Cie. MDCCCLXXXII.

³⁾ A vígjáték tulajdonképen csak 11 jelenetből áll, mert a IX. jelenet után a számozás mindjárt a XII. jelenetre ugrik.

aggastyán felesége lesz. Pedig minden jel arra vall, hogy Zsófia viszonzozza érzelmeit. De atyjának igazságtalan gyűlölete a francziák iránt elháríthatatlan akadályként áll útjokban, s ily körülmények közt ő őszintén óhajt visszatérni hazájába; szíve nem lehet eléggé szerelmes, hogy annak kötelességét, hazáját, királyát elébe ne tegye. A *III. jelenet*ben Macker értesíti Dorante-ot küszöbön álló házasságáról s fölkéri, hogy ezentúl ne érintkezzék a jövődöbelijével, mert nem szeretné, hogy gyermekei idegen eredetűek lennének. Dorante tréfásan fogja fel a dolgot s azt feleli, hogy Macker igyekezzék elkerülni őket s ne vegye észre, ha jövődöbelijével beszélget, mire Macker dühösen válaszol, de Dorante kijelenti, hogy csak ezt ígérheti neki. Macker azt követeli, hogy ne is beszéljen vele, de Dorante azt feleli, hogy miután ő csak foglya s nem rabszolgája Mackernek, úgy fogja Zsófia iránt való udvariassági kötelességeit teljesíteni, a mint jónak látja, mire Macker fenyegetődzik. *IV. jelenet.* Goternitz a belépő Zsófiának jelenti, hogy jöjjön s üdvözölje leendő férjét; Zsófia azt feleli, hogyha szabadon választhatna, akkor is csak innen választana. Mackert bántja Dorante jelenléte s őt távozásra szólítja, mire ez Goternitz szavaira eltávozik. *V. jelenet.* Macker továbbra is dühöng Dorante s általában a francziák modora ellen s nem szeretné, ha Dorante szarvakat rakna a fejére; Goternitz megbotránkoszik e kijelentésen. Mindketten eltávoznak, hogy kilovagolja dolgaikat megbeszéljék; Macker, midőn Zsófiától búcsút vesz, azt mondja neki, hogy már vágyik arra, hogy házastársak legyenek, hogy elvihesse s megmutathassa neki szántóföldjeit s szarvasmarháit, a melyekből legnagyobb nyája van Magyarországon. A *VI. jelenet*ben az egyedül maradó Zsófia elárulja Dorante iránt való szerelmét, de egyúttal féltékenységét is, a miatt, hogy Dorante a Macker leányának: Klárának is udvarol. Ő ti könnyelmű francziák — úgymond — ha ép oly állhatatosak volnátok, mint a milyen szeretetreméltóak vagytok, mely szívek tudnának nektek ellenállni! A *VII. jelenet*ben Dorante sajnálkozását fejezi ki a miatt, hogy Zsófiát el kell veszítenie; Zsófia viszont alnoksággal vádolja őt, a ki Kláránál keres vigasztalást. Dorante kijelenti, hogy azokban a beszélgetésekben és pajzánkodásokban, a miket Klárával szórakozás céljából folytatott, szívének semmi része nem volt, szívének minden vonzalma Zsófiáé. Zsófia hajlandó elhinni, hogy csak őt szereti, de akkor nem érti, hogy mi örömet találhat a más asszonyoknak való udvarlásban? E közben belép (*VIII. jelenet*) Jacquard s egy levelet hoz gazdájának, a melyet Klára nagy titokban bízott reá. Zsófia látva e jelenetet, el akar távozni. *IX. jelenet.* Dorante tudja, hogy a levél atyjától való, tartóztatja őt; Zsófia, a ki azt hiszi, hogy a levelet Klára írta, szeretné tartalmát megismerni. Dorante úgy tesz, mintha bánatná őt ez az igazságtalan gyanú, de azért, Zsófia kérelmére, kész a levelet felolvasni. Midőn a levelet olvassa, Zsófia annak kifejezéseit úgy értelmezi, mint egy szerelmes nyilatkozatait, sőt el is árulja, hogy ezeket a Klára vallomásainak tartja, mire Dorante kijelenti, hogy a levelet atya írta, s Klára csak eljuttatta azt hozzá. Atyja külömben e levélben arról értesíti, hogy egy súlyosan sebesült magyar tisztért, kinek ápolásával életét megmentette, kicserélte őt. Dorante kérdi, hogy miután hűsége kiderült, mit kap jutalmul, mire Zsófia bevallja neki szerelmét. Dorante sajnálkoszik, hogy el kell őt veszítenie, de Zsófia biztatja, bátorítja őt;

Mackerrel tervezett egybekelése még nem befejezett dolog, s ha Dorante továbbra itt marad, még talán kedvezőre fordulhat a dolog. De Dorante-ot a kötelesség hívja, s mivel Zsófia a titkos egybekelésről hallani sem akar, kénytelen elbúcsúzni tőle — s búcsúzás közben megöleli. *XII. jelenet.* E pillanatban belép Macker, Goternitz és fia Frederich. Goternitz magyarázatot kér leányától, mire Dorante kijelenti, hogy miután kicserélték, búcsút vesz a kisasszonytól és atyjától, a kik oly sok jóssággal voltak iránta, mire Macker dühöng e francia modor ellen. Dorante kijelenti, hogy szereti Zsófiát, s legfőbb boldogságát a vele való egyesülésben látná, ha a Goternitz kegyetlen balítéletei ennek útját nem állnák. Erre Frederich megöleli az ő jóltevőjének fiát, rendkívüli háláját fejezi ki a Dorante atya iránt s igyekszik e háláját szolgálatrakészségével kimutatni. Goternitz hidegen válaszol Dorantenak s mint az ellenség egy tagjával, bármennyire le van is neki kötelezve, semmi szorosabb összeköttetésbe nem léphet. Macker szerint egyenesen felségsértés volna, ha Zsófia a királyné foglyait magának akarná kisajátítani. Goternitz nem akar a francziákkal semmi viszonyba jutni; örül, ha semmi köze velök. Ekkor Frederich meleg védő, magasztaló beszédet tart a francziák mellett; dicséri műveltségüket, szeretetreméltóságukat, jellemüket, előhaladottságukat, majd a francia királyt magasztalja. Goternitz bevallja, hogy a francia foglyokkal való érintkezés jobb véleményt keltett benne a francziák iránt, de mivel szavát is adta s nem is nagyon bízik a francziákban, nem akar a régi szokásokkal szakítani az által, hogy leányát Dorantehoz adja feleségül. Dorante azt mondja, hogy a Zsófia bájai és érdemei örökre biztosítják számára az uralmat, mire Goternitz leányára bizza a választást, mivel belátja, hogy a Mackerrel való összeköttetés nem vezetne boldogságra. Macker mérgesen odább áll, Dorante pedig boldogan biztosítja Zsófiát örök hűségéről.

A vígjáték, mint Rousseau minden színdarabja, kevéssé sikerült; sem a jellemeik, sem a helyzetek nem mutatnak magasabb invencziót. Jacquard, a borissza svájczai, az együgyű, de ravasz inast képviselné, a ki ismeri ura titkait és segíti őt czélja elérésében. Dorante, mint egy második Cid, a szerelem és kötelesség, illetőleg a király szolgálata közt választ s miként spanyol mintaképe, ő is kész szerelmét feláldozni, de erre nem kerül a sor, mert boldog lesz s mehet haza tovább szolgálni urát. Dorantenak, a finom, udvarias francziának teljes ellentéte Macker, a nyers, parasztos magyar, a ki büszke szarvasmarháira s csak káromkodni tud. A levélbeli félreértés is elhasznált fogás; Zsófia nagyon hamar meghódol a francia előtt; végül Frederich háladatossága és francia-magasztalása nem a magyar hadi fogoly, hanem a Rousseau érzelmeinek nyilatkozása. Az egész darab elcsépelet historia; az egyes alakokban semmi egyéniség; szavaik mit sem árulnak el érzés- és gondolatvilágukból. A Goternitz francia-gyűlöletéről két helyen is hallunk, de az az eseményeknél semmi szerepet nem játszik. A párbeszédekben is semmi élet, semmi elevenesség!

Hogy ezek után a szereplőkben s a milieuban bármi magyar nemzeti vonatkozást hasztalan keresünk, szinte magától értetődik. Rousseau nem ismerte hazánkat, hazánk történetét s így már ezért sem igen volt módjában magyar nemzeti vonásokat alkalmazni. A térképre nézve látta s talán egy-két utazótól hallotta, hogy hazánk köze-

pén végtelen nagy sikságok kerülnek el, a melyeken rengeteg nyájak legelnek — s innen az egyetlen magyar tárgyú vonatkozás a Macker marhacsoordáira: a másik czélzás, a mi még némileg hazánkra utal, a királyné — Mária Terézia — említése. Több nincs. Hogy e két vonás édeskevés arra, hogy a darabot magyar színezetűvé tegye, magyar levegővel s jellemekkel töltsse meg, nem szükséges bizonyítanom. De minek ily messzire menni, ily túlságos kívánságokkal előállni! Hisz' Rousseau nem akart egyebet, mint a francziák vitézségét, magas szellemi és erkölcsi vonásait kidomborítani, a francziák iránt lelkében — mint láttuk — 1733 óta lángoló szeretetet, nagyrabecsülést kifejezésre juttatni s e czélra jó volt neki a legelső nemzet, a melyet előtalált. Minthogy 1742—1743-ban éppen a magyarok verték meg a francziákat s védelmezték meg Mária Terézia trónját — hát őket szerepelteti, s velök, a francziák legyőzőivel szemben érvényesíti a francziák fölényét, hódító tulajdonságait. Ezért választotta tisztán a cselekvény színhelyéül Magyarországot, nem pedig azért, mintha magyar jellemeket akarna szerepeltetni, magyar életet és szokásokat rajzolni. Ez még gondolatban is távol állott tőle!

(Sárospatak.)

RÁCZ LAJOS.

CICERO EGY ISMERETLEN PHILIPPICÁJÁNAK NYOMAI.

Az az életre-halálra menő elkeseredett küzdelem, a mely Cicero és Antonius között folyt le, s végre is az előbbinek halálával végződött, mint ismeretes, a cicerói beszédek számát azzal a tizennégy beszéddel gyarapította, a melyeket közös névvel a nem csekély hiúsággal megáldott szerzőjüknek komolyan nem vehető kijelentése alapján¹⁾ s az *αὐτὸς ἔφα* elv előtt meghajló usus után philippicáknak nevezzük, a helyett, hogy a Gellius használta orationes Antonianæ²⁾ névvel illetnők. Mind a tizennégy beszédnek tudjuk a határozott dátumát s mind a tizennégy beszédhez elég pontossággal le tudjuk rajzolni a helyzetet, a körülményt, az egész milieu-t, a melyben el-

¹⁾ Ep. ad Brut. II. 5, 4. Brutus ezt írja Cicerónak: «Legi orationes duas tuas, quarum altera Kal. Jan. usus es, altera de litteris meis, quæ habita est abs te contra Calenum. Nunc scilicet hoc exspectas, dum eas laudem. Nescio animi, an ingenii tui maior in his libellis laus contineatur. Iam concedo, ut vel *Philippici* vocentur, quod tu quadam epistola *iocans scripsisti.*» — Ez a «quædam epistola» valószínűleg az Ep. ad Brut. II. 4., a hol is Cicero azt írja Brutusnak: Hæc ad te oratio perferetur, quoniam te video delectari *Philippicis nostris.* — Külömben Plutarchos is így nyilatkozik (Cic. 48.) a beszédek elnevezéséről: *αὐτὸς ὁ Κικέρων τῶν κατ' Ἀντωνίου λόγους Φιλίππικους ἐπέγραψε.*

²⁾ Gellius több helyen is említi e beszédek valamelyikét, de sohasem használja a philippica elnevezést: Noct. Att. I. 16, 5. M. Cicero in sexta in *Antonium* . . . ; I. 22, 17, Cicero autem in secunda *Antonianarum* . . . ; VI. 11, 3, M. Tullii secunda *Antonianarum* . . . ; XIII. 1, 1, M. Cicero in primo *Antonianarum* libro . . .

mondódtak, a mely mintegy megteremtette, kierőszakolta létrejöveteleket. És épen csak *tizennégy* ilyen beszédről vannak adataink; ez a tizennégyes szám háborítatlanul, zavartalanul élt mindeddig a Ciceróval foglalkozók tudatában. Scholion ugyanis, a mely ez irányban némileg tájékoztathatna bennünket, nem maradt ránk egyetlenegy philippicához sem. A kódexekben ránszármazott szövegekből is csak tizennégy beszédet lehetett összeállítani. Többről említés sincsen; s a legrégebb kiadók is még csak czélzást sem tesznek egy 15-dik vagy 16-dik beszédre. Sőt a codex Vaticanus, mely legértékesebb s legrégebb — M. Antonius Muretus, XVI. századi Cicero-kiadó állítása szerint a VIII. századból való¹⁾ — még a XIV. philippicát sem tartalmazza, hanem csak az első tízet egészen, a tizenegyediknek körülbelül a felét, s azonkívül töredékeket a XII. és XIII. philippicából. A többi ú. n. codd. deteriores (Bambergensis, Bernensis, Gudianus stb.) is csak tizennégyre egészítik ki a cod. Vat.-ban olvasható philippicákat. Az antik kor írói pedig, a kik — mint maga Cicero is, aztán Quintilianus, Iuvenalis, Suetonius, Gellius, Plutarchos stb. — megemlékeznek valami módon a philippicákról, határozott számot rájuk vonatkozólag egyáltalában nem mondanak; úgy hogy arra a kérdésre, hogy Cicero tulajdonképen hány philippicát is tartott, teljesen határozott, pontos s biztos feleletet nem adhatunk.

A Kr. u. IV. században élő Arusianus Messius grammatikus említést tesz ugyan XVI. és XVII. philippicáról, idézve azokból egy-egy mondatot,²⁾ de e megjegyzés fölött a latin grammatikusok tudós kiadója egy kétkedő kérdőjellel napirendre tér; s így tett mindenki más, nem találva sem kellő adatot, sem pedig még a legingatagabb alapot sem arra, hogy a grammatikus adta számot hitelesnek tarthassa.

A történetíró Appianus Alexandrinus is elmondhat ugyan Ciceróval a senatusban egy philippica-ízű beszédet,³⁾ a mely az V. és a VI. philippica közti időre esik — tehát, minthogy csak a most meglevő tizennégy beszédre vonatkoznak az adataink, közöttük rávonatkozó adatot nem találhatunk — de ezt a beszédet természetesen épen úgy nem tarthatjuk Ciceróéknak, mint a hogy nem az ő eredeti beszédei olvashatók Sallustius Catilinájában sem. Az Appianusnál olvasható beszéd épen úgy a körülményhez, alkalomhoz mérten szerkesztett beszéde magának a *történetírónak*, mint a milyen alkalmasszerűen költött beszédeket találunk pl. Herodotosnál, Thukydidesnél, Liviusnál, Sallustiusnál. A beszéd semmiesetre sem Ciceróé, csupán tartalmán látszik meg, hogy Appianus föltétlenül olvasta Cicero philippicáit. Ez appianusi beszédben ugyanis Cicero először nekitámad Salvius tribunus plebisnek, a ki intercessiót gyakorolva megakadályozta Cicero javaslatának

¹⁾ Muretus az 1562-iki párizsi Cicero-kiadás praefatiójában a cod. Vat. korára vonatkozólag így nyilatkozik: «Librum autem ipsum (sc. cod. Vat.) credo equidem ante hos septingentos annos exaratum esse . . . quod et ipsa litterarum conformatio ostendit . . . et scribendi ratio, quam ἑρσογραφία vocant.»

²⁾ Keil. Gramm. Lat. VII. 467, 15, Deflexit de proposito, Cic. Phil. XVI. latere sis ne vestigium quidem deflexit. — és u. o. 16. disceptata lis est, Cic. Philipp. XVII. non est illa dissensio disceptata bello.

³⁾ Bell. Civ. III. 52—53.

azonnal való keresztülvitelét; azután pedig az V. beszédben előterjesztett s Antonius a haza ellenségének nyilvánító javaslatát megokolandó, Cicero kiragad Antonius politikai életéből egyes adatokat, a melyek — mint a Cæsar vagyonának eltulajdonítása, a senatusi határozattal való szembeszállása, fegyverkezése, katonáival szemben embertelen kegyetlensége, stb. — méltóvá teszik Antonius, hogy a haza ellenségének nyilvánítsák. Az Appianus-szerkesztette beszédnek e rövid összefoglalásából is nyilvánvaló a tartalmi közösség az appianusi s a valódi Cicero-beszédek, különösebben pedig az V. philippica között; tehát a történetírónak föltétlenül ismernie kellett a philippicákat. Kétségtelen azonban az is, hogy az az időpont, a mikor Ciceróval ezt a beszédet elmondatja, egyrészt teljesen megfelel Cicero lelkiállapotának, tehát lélektanilag teljesen megokolt a történetírónak ez eljárása, másrészt pedig a reális alapot sem nélkülözi. Hogy Cicerónak e szónokoltató lelkiállapotát mi is, mint Appianus, magunk elé képzelhesük, tekintsünk végig az akkori helyzeten — jobb áttekinthetése végett — kissé visszamenőleg is.

Cicero az V. philippicában szinte haragos fölháborodással száll szembe Fufius Calenusnak az Antonius-szal való békés elintézést javasló indítványával, a mit tisztára az esztelenség s a hazával szemben való kegyetlenség jelének minősít. Egy Antonius szal szemben ugyanis — szerinte — békés eljárás gondolni sem szabad többé; mert a mikor a haza ellenségének nyilvánították, akkor elszakították a haza testétől, a hova pedig a következő események után visszafogadni mint polgárt nem lehet. Antonius-szal nem lehet többé *tárgyalni*; vele *számolni* kell, még pedig a legradikálisabb eszközzel: fegyverrel.

Íme Cicero, az a légyszívű, vértől, fegyvertől irtózó Cicero, a kit mindig a legnagyobb borzalommal töltött el a polgárháborúnak még az emléke is, a ki oly megrázó színekkel tudta festeni a háború kegyetlenkedéseit, s a békés, nyugodt életet tartotta az állam legfőbb javának, a «De republica» szerzője most új polgárháborúba uszítja Rómát! Szinte hihetetlennek látszik előttünk e változás, mely épen öreg korában áll elő benne, de megmagyarázza azt az a rendkívül veszedelmes helyzet, a melybe a viszonyok, de a maga számításai is sodorták. Ez igazán feltűnő, meglepő eljárásnak okát ne keressük Cicerónál valami nagy állami eszmében, valami előrelátó, a jövő salus reipublicæ-t magában rejtő nagy tervben. Ne távolodjunk el Cicerótól, hanem — mint sok egyéb eljárásának megokolásában — maradjunk mellette, közvetlen közelében; s ne igyekezzünk fölfogni mellőle tekintetünkkel múlt s jövő események nagy látóhatárát, hanem inkább pillantsunk be Cicero lelkébe — s ott megtaláljuk, a mit keresünk.

Most is nagy államérdeket, az állam tekintélyének megsorbulását, a hazával szemben való kegyetlenséget stb. emleget harci riadója támogatására, holott mindez a hangzatos, tetszetős érv, ha igaz is, igazán elenyésző csekélység a káros következményeiben pótolhatatlan veszteségeket okozó polgárháborúval szemben. Állásfoglalásának e gyöngé megokolásából két dolog tűnik ki. Egyik az, hogy nem vette észre, nem érezte a viszonyok kényszerítő erejét, a mely a senatus-pártot, azaz Octavianusékat s Antonius fegyverrel indította egymás ellen — elkerülhetetlenül. A másik dolog pedig az, hogy a gyöngé megokolással olyan érdeket igyekezett elpalástolni, a mit

egyenesen, nyíltan ki nem mondhatott: saját egyéni érdekét. Ezt kellett neki a tetszetős, hangzatos frázisokkal ragyogó köntösbe bújtatni. Saját érdeke: életkérdése kívánta, hogy Antonius ellen meginduljon a háború. Közte ugyanis és Antonius között az ellenséges viszony annyira kiélesedett, hogy ekkor már igazán mint halálos ellenséggel állottak egymással szemben. Ők már egymáshoz nem közeledhettek, hacsak a halálos ítélettel nem. Érezte ezt Cicero; tudnia kellett, hogy vele szemben Antonius dühe, bosszút lihegő gyűlölete mérhetetlen, olthatatlan. Azt gondolta tehát, hogy ha most egy háború végez Antonius-szal, akkor azonnal, s egyszersmindenkorra megszabadul a rettenetes rémtől. De hogyha akármiféle békés megegyezés talál létrejönni a senatus és Antonius között, akkor Antoniust egyenesen rászabadítják, s akkor ő menthetetlen. Ezért kel ki tehát Cicero oly harcziás hévvel a békejavaslat ellen; ezért uszítja polgárháborúba a senatus-pártot oly kétségbeesett, lázas rettegéssel; ezért van ellene minden halogatásnak; ezért követeli a gyors, radikális mód alkalmazását Antonius-szal szemben, hogy így egyszerre, hamarosan megszabaduljon attól az örökös rettegéstől, folytonos zaklatástól, a mitől jobban irtózik, mint magától a haláltól.¹⁾

E beszéddel tehát a senatus — melynek Cicero itt szószólója volt — ha elfogadta volna a javaslatot, tulajdonképen megüzenete volna a háborút Antoniusnak, egyenesen, nyíltan, minden föltétel nélkül. Azonban, bár Antoniusnak kevés híve volt a senatusban, mégis meg tudták akadályozni, hogy a senatus vakon rohanjon bele a polgárháborúba, s hogy egyszerre elvesse minden módját s lehetőségét a fegyver kikerülhetésének. E kevés Antonius-párti, meg aztán a higgadtabb gondolkozású többiek szántszándékkal addig húzták-vonták a tanácskozást, hogy a döntést kénytelen volt a senatus másnapra halasztani. Akkor meg újabb és újabb megfontolás, tárgyalás alá vették az ügyet s így obstruálva elhalasztották a végleges döntést ismét a következő napra. Végre is január 4-én annyira juthattak, hogy L. Piso egy közvetítő javaslatot terjesztett elő, a melyet a senatus el is fogadott s a mely szerint Servius Sulpiciusból, L. Pisóból, s L. Marcius Philippusból álló követség küldendő Antoniushoz, ultimatumként adva át neki a senatus parancsát, hogy t. i. Mutina megszállásával hagyjon fel, Brutust hagyja háborítatlanul Gallia Cisalpinában, szüntesse be a katonaszédést s térjen vissza Itáliába seregével, de Rómától 200 római mfd.-nyi távolságnál közelebb ne vonuljon. Ha e parancsnak nem veti magát alá, vegye tudomásul a senatus hadüzenetét.

Bár kétségtelen volt, hogy Antonius semmi szín alatt sem hajol meg e parancs előtt, mely a békeajánlat látszatát öltve magára, Antonius előtt lehetetlen követeléseivel nem volt egyéb, mint egyenes hadüzenet — tehát tulajdonképen ugyanazt eredményezte, mint Cicero javaslata — mégis épen azért, hogy a követjárás az Antonius-szal való végleges leszámolást csak késlelteti, szörnyen lesújtólag hatott Ciceróra. Hiszen épen az volt a fő törekvése, hogy minden halogatás

¹⁾ Phil. VII. 14. Liberati regio dominatu videbamus, multo gravius urgebamus armis domesticis. Ea ipsa depulimus nos quidem; *extorquenda sunt. Quod si non possumus facere . . . moriamur.*

nélkül, a lehető legrövidebben végezzenek Antonius-szal; s most a senatus épen a halogatást pártfogolja. Újuit erővel vesz rajta hatalmat a félelem s a rettegés valami különös csodától, mely majd a követjárás rémségés hosszú ideje alatt Antoniumt a békére hajtja, s akkor ő (Cic.) menthetetlen. Ha valamikor, úgy most kellett Ciceronak szólásra emelkednie, a mikor egy ügy elintézése valóságos létkérdésévé vált. Lehetetlen, hogy egy Cicero, a ki annyiszor szólalt fel magára nézve sokkal kisebb fontosságú ügyekben, most szó nélkül maradjon, s útját ne igyekezzék állani annak, hogy egy rá nézve veszedelmes javaslat senatushatározattá emelkedjék.

Appianus megértve és átértve Ciceronak ezen izgatott lelkiállapotát már Piso beszéde előtt — tehát a mikor még a senatus határozata függőben volt, s annak bizonytalan eredménye, kétes kimenetele a legnagyobb lázzal töltötte el Cicerót — emelti szólásra a megrémült szónokot ¹⁾ s mondatja el vele az említett beszédet.

Lélektanilag tehát nagyon helyesen választotta ki a történetírő az időpontot; de — mint említettem — megvan az időpont kiválasztásának a reális alapja is. Mert valóban tartott ekkor Cicero egy beszédet — de nem, mint Appianus véli, Piso előtt, hanem az *után* — a mely beszéd ugyan, nem tudni milyen okokból, nem maradt ránk, de *hogyan elmondta azt Cicero, az kétségtelenül kitűnik saját kijelentéséből.* A VI. philippicában ugyanis, a melylyel a népet informálja (43. jan. 4.) a senatus ama határozatáról, hogy Piso javaslatát elfogadták, az 5. §-ban ezt mondja: *«Itaque quod paulo ante feci in senatu, faciam apud vos.»* Pár percczel még a VI. philippica elmondása előtt Cicero a senatusban volt; tehát az a «paulo ante» csak erre a pár percczel előbbi időre, a senatus ülésre vonatkozhatik. Ezt megerősíti az alább ugyanabban a §-ban olvasható mondat: *«An ille id faciat, quod paulo ante decretum est?»* Kevéssel előbb tudniillik a senatus az Antoniusnak küldendő ultimátumot állapította meg. S mit tett Cicero kevéssel előbb a senatusban? Azt, a mit a nép előtt is szándékozik tenni, s a mit meg is tesz: beszédet mond a határozat ellen, s ez ellenzésébe beleszövi Antoniusnak, mint egy erőszakos szörnyetegnek, «importunissima belua»-nak ²⁾ már az előbbi philippicákban is előadott botránykrónikáját; már pedig ez adja meg a beszédnek, az ú. n. VI. philippicának a tulajdonképeni philippica jellegét; s mint maga mondja, ugyanezt tette kevéssel előbb a senatusban is. Szóval *a senatusban Cicero egy philippicát mondott el, melynek elmondásáról ő maga értesít bennünket, s a melynek tartalmát a nép előtt tartott beszédjében ő maga recapitulálja.* Sőt e beszédnek még némi jellemzését is adja pár szóval a 16. §-ban, midőn ezt mondja: *«Quo etiam, ut confitear vobis, Quirites, minus hodierno die contendā, minus laboravi, ut mihi senatus adsentiens tumultum decerneret, saga sumi iuberet.»* A mivel azt akarja mondani Cicero, hogy beszédje nem volt túlságosan támadó jellegű, nem volt nagyon vehemens; a *hodierno die* kitételrel pedig igazán kétségbevonhatatlanná teszi a beszédnek ugyanazonnapon való megtartását. Más beszédre pedig, mint csak erre a ma hiányzó beszédre Ciceronak e megjegyzése nem

¹⁾ Appianus. Bell. Cic. III. 51.: δεῖσις αὐτοῦ Κικέρων, ἐβουληγόρησεν ᾧδε.

²⁾ Phil. VI. §. 7.

vonatkozhatik, mert a legközelebbi megelőző philippicát, az V-diket egyrészt jan. 1-én tartotta, tehát nem *hodierno die*, másrészt pedig az V-dik beszédnek a tartalma sem felelhet meg Cicero megjegyzésének, minthogy akkor még az Antoniusnak küldött ultimatumról szó sem volt.

Mindez tehát azt jelentené, hogy *Cicero a mostan V.* (43. jan. 1.) és *VI.* (jan. 4.) *philippicának nevezett beszéd között jan. 4-én még egy philippicát tartott, a tulajdonképeni hatodikát; s ennéljogva a kétségtelen bizonyítékok szerint megtartott philippicák száma összesen nem tizennégy, hanem tizenöt.*

Igy épen nincs kizárva annak a föltevésnek a helyessége sem, hogy Appianus az említett beszéd elmondatására magát Cicerót, Cicerónak idézett helyét vette alapul. A későbbi történet- és irodalomtörténetírókat s Cicero-magyarázókat pedig épen Appianus tévesztette meg. Ezek ugyanis ő utána indulva megemlítik Cicerónak az appianusi beszédjét, a nélkül azonban, hogy magát Cicerót kutatva át, egy igazi, valóban elmondott philippicára gondolnának. Magukon az idézett s e czikk alapjául szolgáló helyeken pedig a kiadó kommentátorok csodálatos s érthetetlen módon, minden megjegyzés nélkül futottak át.

Hogy hova lett a kérdéses beszéd, azt teljes határozottsággal megmondani most, kétezer esztendő múlva, nagyon bajos. Lehetséges, hogy e beszédet le sem íratta Cicero, nem tartva a megörökítésre méltónak; de az is lehet, hogy le volt írva, s a Cicero után kétszáz évvel később élő Appianus — a *Ρομαϊζά*-t 160 körül írta — talán még látta is leírva e philippicát, s egyenesen ennek alapján szerkesztette meg a történet könyvében olvasható cicerói beszédet. E föltevést nagyon valószínűvé teszi az appianusi beszédben olvasható Salvius tribunus plebis ellen való támadása Cicerónak. Mert ha ez a Salvius csakugyan élt az intercessio jogával Cicero javaslatával szemben, akkor lehetetlen, hogy Cicero szó nélkül hagyta volna a tribunusnak ez eljárását. Már pedig a ránk maradt philippicák egyikében sem szól Cicero Salviusról; tehát támadását a tribunus ellen csak ebben a *tulajdonképeni VI.* philippicában tehette meg, a melyből, még mint akkor meglevőből, vette aztán Appianus a Salvius nevét is. Az eredeti beszéd pedig később a viszontagságos idők folyamán valahol, valahogyan elkallódott. És ha a Kr. u. negyedik században élő Arusianus Messius XVI dik és XVII-dik philippicából idéz töredékeket, nagyon valószínű a föltevés, hogy ezt csak úgy tehette, ha biztos tudomása volt *tizenöt* megelőző philippicáról. Akkor még ott lehetett e tizenöt között ez a most meg nem lévő beszéd is, mint VI. philippica.

(Budapest.)

SIMON LÁSZLÓ.

HAZAI IRODALOM.

Schiller: Wilhelm Tell. Kiadta és magyarázta *Heinrich Gusztáv*. Hetedik, javított kiadás. (Jeles írók iskolai tára XXI.) Budapest, Franklin, 1911. 8-r. 224 l.

A *Jeles írók iskolai tárá*nak egyes füzetei között van több (p. o. Alexander *Cid*-je, Maywald *Iphigeniá*-ja, Greguss-Beöthy *Ballada*-magyarázatai, Heinrich *Tell*-je és *Német Ballada*-gyűjteménye) melynek tudós kiadói az *Iskolai tárt* csak alkalmul használták, hogy az igazi tudományos munkájuknak, kiváló irodalomtörténeti, philologiai és esztétikai tanulmányaiknak, helyet és szélesebb körű megismerést biztosítsanak. E kiadványok némelyike valóban legkitűnőbb philologiai termékeink közé tartozik. Ilyen Heinrich Gusztáv *Wilhelm Tell* magyarázata is.

A *Tell*-monda és Schiller *Tell*-drámája Heinrich kedvelt témái közé tartozott. Csak tartozott, mert Heinrich ma már nem igen hallhat és olvashat ujat e témáról, hiszen a sok probléma közül, mely *Tell* alakját a mondában és művészetben körülfonta, már a legtöbb végleges megoldást nyert, és az idevonatkozó kutatás minden fontosabb fázisát Heinrich *Közlöny*ünkben mindig megrögzítette. Természetes, hogy e haladással lépést tartott a hetedik kiadás is, míg a meghaladott nézeteket és ma már szükségtelen irodalmi utalásokat elhagyta.

Az EPHK. hasábjain nem terjeszkedhetünk ki arra a fontos szerepre, a melyet ez a kiadás az iskola tanító munkájában teljesít, s e helyett egy néhány megjegyzést szándékozom fűzni a *Tell*-témához.

A német philologusok a *Tell*-mondát a Vilkinasaga *Eigel* alakjával, *Wieland* testvérével, és ez úton a mythológiával hozzák kapcsolatba. *Eigel* szintén saját fia fejeéről lő le egy almát. E fiú neve *Orendel*. Heinrich szerint «a *Tell* név az *Oren-del* név megrövidítéséből is származhatott» (csak a 7. kiadásban, 22 l.). Ez az etymologia *Simrock* ötlete, melyet *Heino Pfannenschmid* rögtön megjelölése után egy *Heinricht*ől is idézett cikkben (*Germania* X. 1—40. l.) bírálat tárgyává tett és megecázolt. *Uhland* magyarázata értelmében *ör* = sagitta, *vanda* = elaborare, *il* > *el* = nomen-agentis-képző; az egész magyarul: nyílforgató. Nem valószínű, hogy az *el* képző a tőből elvont *d* hangzóval egyesülve a *del* nevet adta volna, melyből később a *Tell* származott, hiszen a hős nevének legrégebb formája *Tall*. *Pfannenschmid* ezen ellenérveit még megtoldhatnám azzal a nyelvtörvénnyel, hogy a képző hangzója igen korán elgyöngült úgy hogy az *Orendel* szó utolsó tagja bizonyára *dl*-nek hangzott, ebből pedig aligha keletkezett a hangsúlyos tulajdonnév: *Tall* vagy akár *Tell*.

Tell Vilmos jellemét «sokszor megtámadták». De támadják még legújabbban is (*Karl Heinemann: Die deutsche Dichtung*, 1910). És bármilyen áldásosak is a tett következményei, (egy gonosz ember elpusztul és egy derék nép a zsarnoktól megszabadul), nem jogosít arra, hogy hőstetté avassuk. Talán nem lesz érdektelen, ha a leghatalmasabb németnek, *Bismarck*nak, véleményét is ideiktatom, melyet *Busch Mór*icz így közöl: «Man kam heute, ich weiss nicht mehr wie, auf *Wilhelm Tell* zu sprechen, und der Minister bekannte, dass er

den schon als Knabe nicht habe leiden können, und zwar erstens weil er auf seinen Sohn geschossen, dann weil er Gessler auf meuchlerische Weise getötet habe. Natürlicher und nobler wäre es nach meinen Begriffen gewesen — setzte er hinzu — wenn er, statt auf den Jungen abzudrücken — den doch der beste Schütze statt des Apfels treffen konnte — wenn er da lieber gleich den Landvogt erschossen hätte. Das wäre gerechter Zorn über eine grausame Zumutung gewesen. Das Verstecken und Auflauern gefällt mir nicht, das passt sich nicht für Helden — nicht einmal für Franktireurs.»¹⁾ Heinrich az ifjúságnak szánt kommentárjában nem Bismarckkal, hanem a lelkesedőkkel és védőkkel tart, de egy helyen — nézetem szerint — nem elég alappal. Gessler hajójának sorsát részint a parton rimánkodó halászok megfigyeléseiből részint Tell elbeszéléséből ismerjük meg. A IV. felvonás 1. jelenetében a 148—149. sorokban (166 l.) ezeket mondja Tell:

Ich aber sprach: «Ja Herr mit Gottes Hilfe
Getrau ich mir's und helf uns wohl hiedannen.»

Jegyzet: . . . *Tell ígéri Gesslernek, hogy a hajót a végzetes veszedelemből kiségti. Ez megtörténik a 163. vers szerint. Tell tehát férfiasan megtartotta a Gesslernek adott szavát.* A 160—163. sorokban Tell folytatja:

Schrie ich den Knechten handlich zuzugehn,
Bis dass wir vor die Felsenplatte kämen,
Dort, rief ich, sei das ärgste überstanden
Und als wir sie frischerudernd bald erreicht, stb.

Az idevonatkozó jegyzet: *Ezzel a veszély el volt hártva, melyből Tell megígérte Gesslernek, hogy kiségti őt. Nem is történt sem a helytartójának, sem hajójának semmi baja.* A helytartónak és hajójának megmenekülése azonban nem Tellnek, hanem a jó Istennek köszönhető, a kinek kezébe maga Tell ajánlotta őket; az a Tell, a ki odaírányítva a hajót a szirtlaphoz, saját szavai szerint

Und mit gewalt'gem Fuszstoss hinter mich
Schleudr'ich das Schiffein in den Schlund der Wasser
Dort mag's, wie Gott will, auf den Wellen treiben!

vagyis Tell, a kinek imént idézett szavaiból pedig kiérzik az erő és a düh, melylyel a kormányostól megfosztott hajót a hullámoknak martalékul taszítja, a maga megmentését és Gessler pusztulását akarta, és ezt az ő szándékát épen úgy tudhatjuk be a jogos önvédelemnek, mint a később végrehajtott lelővést. A hajó nem Tell által, hanem Tell szándéka ellen menekült meg.

Talán nem érdektelen annak a felemlítése, hogy a nagysikerű oberammergaui passziójátékok mintájára Altorf község lakossága minden második nyáron «Tell-Aufführung»-okat rendez, a hol a «Gevatter Schuster und Handschuhmacher»-ek több reklámmal mint művészettel Schiller színdarabját előadják.

¹⁾ Idézve Gustav Kettner: Studien zu Schillers Dramen. Erster Teil. Wilhelm Tell, 1909 című munka 177 l.

A jegyzetek és magyarázatok bősége és tudományos alapossága tekintetében Heinrich Tell-kiadása bármely német kommentárral felveheti a versenyt.

(Budapest.)

KAIBLINGER FÜLÖP.

Bleyer Jakab: Hazánk és a német philologia a XIX. század elején. Kiadatlan levelek alapján. Ért. a nyelv- és szépt. köréből.

XX. k. 8. sz. Budapest, M. T. Akadémia, 1910. N. 8-r. 100 l. Ára 2 K.

Bleyer a német romanticizmus keltette philologiai mozgalomnak olyan jelenségeit kutatja, melyek eddig ismeretlenek voltak. Fontos munkát végzett már azért is, mert német-magyar kapcsolatok felderítését tűzte ki feladatául. Az a terület, melyet *Heinrich Gusztáv* művelt nagy sikerrel, Bleyert is gazdag aratással kecsgettette. Nagyszabású *Gottsched* tanulmányát nyomon követi újabb akadémiai kiadványa.

Bámolato szorgalommal nyomozza azokat a szálakat, melyek Schlegel Frigyes, Humboldt Vilmos, Büsching, a Grimm-testvérek, s Hagen munkásságát a magyarsághoz fűzik. Az Akadémia kéziratárából kiadja azokat a leveleket, melyeket a magyarság iránt lázasan érdeklődő *Schlegel Frigyes* írt Schedius Lajosnak. Megtudjuk, hogy Schediustól Révai egy művét kapta kölcsön, Anonymus-szal foglalkozik, Horvát István magyarra tanítja s hogy Schediust munkatársául kéri föl. Kikutatja azokat a nyomokat is, melyek Schlegel magyar tanulmányaira vonatkoznak. A *Pressburger Zeitung* közlése, Grimm Jakabnak Dobrowskyhoz írt levelei, Schlegel 1810-iki és 1812-iki felolvasásai alapján pontos képet rajzol a német író magyar tanulmányairól. Kimutatja, hogy Schlegel a Mátyás korában beállott hanyatlásra vonatkozó megállapítást *Schwartner*ből meríti, tanulságosan tárgyalja Schlegel 1828-iki felolvasását. Értékes Schlegelnek Horváthoz intézett s Horvátnak Szemere Pálhoz írt levele, mely Schlegelről és Humboldtról érdekes adatokat tartalmaz.

Majd *Humboldt* magyar tanulmányával foglalkozik. Felhasználja Márton egy értekezését s *Humboldt* levelét Wolf Frigyes Ágosthoz. Utal *Humboldt* műveinek magyar adataira is.

Nagyon becsesek a *Kovachich-Büsching* viszonyt megvilágító levelek is, melyeket Bleyer a Nemzeti Múzeum kéziratárában talált. Büsching kéri Kovachichtól a középfelnémet költeményeket tartalmazó kalocsai kódex pontos leírását, majd a kódex néhány költeményének a másolatát sürgeti, élénken érdeklődik a magyarországi német kéziratok iránt, s kíváncsi a magyar mondák nibelungi vonatkozásaira. Nem kevésbé érdekesek a Bleyer kiadta *Grimm*-levelek, melyeket szintén a Nemzeti Múzeumban talált. *Grimm Vilmos* azt írja Kovachichnak, hogy a kalocsai kódexből különösen *Reinhart Fuchs* és *Der arme Heinrich* érdeklí, pontos leírásukat kéri, a leírást újabb levelében sürgeti a *Grimm Vilmos* nevében író *Grimm Jakab*. Bleyer kiadja *Grimm Jakab*nak azt a levelét is, melyben Kovachichtól a magyarországi régi német kódexekről kér jegyzéket s némi tájékoztatást a magyarországi néphagyományokról. Közli a fiatal Kovachichnak *Grimm Jakab*hoz írt levelét, melyből megtudjuk, hogy a kért kéziratlistát

végre-valahára elküldték. Kiadja azt a levelet is, melyben Grimm Jakab arra kéri Kovachichot, hogy *Der arme Heinrich*-kiadását vesse össze a kalocsai kézirattal. Ezt a munkát Köffinger végzi el, s így Bleyernek alkalmá nyílik arra, hogy *Köffinger* kiadatlan dolgozatát is tanulmányozza. Szépen ismerteti *Mailáth* és *Köffinger* kiadását (a kalocsai kódex tizenöt darabja). Kiadja Büschingnek Mailáthhoz írt köszönő levelét. Fontos ebben a levélben Büsching érdeklődése a magyar Attila-hagyomány iránt. Nem kevésbé érdekes Büschingnek az a levele, mely a Mailáth és Köffinger-kiadásra vonatkozó cikkének folyóiratról-folyóiratra vándorlásáról számol be. Majd ismerteti Büschingnek és Grimm Vilmosnak a kalocsai kódex-kiadványról írt cikkét. Lelkiismeretesen méltatja Mailáthnak a *gyulafehérvári német kéziratokra* irányuló bűvárkodását. Közli *Hagen* levelét, melyben nagy elismeréssel szól Mailáth fáradozásairól s a gyulafehérvári Nibelungen-töredék másolatát kéri. Beszámol még a Grimm-testvérek későbbi érdeklődéséről s arról a hatásról, mely a Grimmek munkássága nyomán keletkezett Magyarországon.

Bleyer nagy szolgálatot tett azoknak a leveleknek a kiadásával, melyek a nagy német írók Magyarországra irányuló figyelmét élesen megvilágítják. De egyéb tényezők is dicséretet érdemelnek. Látja a legcsekélyebb vonatkozásokat, kinyomozza a legaprólékosabb összefüggéseket is, a megjelent levelek, munkák és beszámolók adatait ügyesen kapcsolja össze az újabbakkal, fejtegetéseit becses jegyzetekkel kíséri, s nem egyszer nyújt magas jellemzést. Csupán egy-két kifogást tehetünk eljárása ellen.

Noha sikeresebben birkózott meg annak a módszernek a nehézségével, melyet *Bacsányi János és kortársaiban* Horánszky Lajos is alkalmazott, akadályait Bleyer ügyessége sem tudta mindég legyőzni. A tárgyalásba szőtt adatok s elég bőkezűen omló idézetei a munkát többé-kevésbé nehézkessé teszik.

Sajnáljuk, hogy egy-két önként kínálkozó összevetést mellőz. Schlegel 1812-iki felolvasásában kiemeli, hogy különösen Anonymusban a régi hősmonda és hősköltészet nyomaira bukkan az olvasó. Így vélekedik Grimm Jakab is, ki Schediushoz írt levelében arra mutat, hogy krónikásaink epikai dalok alapján írtak. Schlegel és Grimm fontos álláspontját Bleyer *Arany János*¹⁾ és *Pio Rajna*²⁾ feltevéseivel hasonlíthatta volna össze. Az Ipolyi-Grimm-rész fejtegetésében egy-két mozzanat mintegy kiegészítésül hasznos lett volna: így Ipolyi egy jellemző nyilatkozatának taglalása³⁾ s a kérdés irodalmának áttekintése.⁴⁾

1) L. *Nair eposzunk* című értekezését.

2) *Pio Rajna* egy krónika leírásáról a következőt mondja: «Tutta poi la struttura del racconto si può dire essenzialmente epica». [Le origini dell' epopea francese, Firenze, 1884., 53. l.]

3) *Ipolyi* többek között ezt írja *Révész Imrénének*: «Grimm nyomán tovább fogok sietni s legközelebb jogi régiségeink stb.-hez fogni». [Irodalom-történeti Közlemények, 1892-iki évf., 474. l.]

4) L. különösen *Csenyery Antal* 1855-iki akadémiai felolvasását s *Katona Lajos* *A magyar mythologia irodalma* cz. tanulmányát az *Ethnographia* VIII. kötetében.

Megjegyzéseim épen nem súlyos kifogások, s nem vonhatnak le semmit sem Bleyer műve értékéből, mely méltán sorakozik a magyar-német kapcsolatok kinyomozását czélzó jeles szakmunkák mellé.

(Eger.)

ELEK OSZKÁR.

Hornyánszky Gyula: A görög felvilágosodás tudománya.

Hippokrates. Budapest. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1910. 8-r. LVI 506 l.

«Die Geschichte der Medizin als Ganzes gewährt uns ein unvergleichliches Abbild der gesamten geistigen Entwicklung des V. Jahrhunderts». *Ed. Meyer* (Gesch. d. Altert. VI. 212.) e kijelentésének általánosító jellegében a részletes igazolásra való felszólítás rejlik, melyet philologiai irodalmunk legújabb alkotása valóra váltott, a mennyiben felkutatta a görög orvostudomány gyökereit az V. századnak, a görög felvilágosodás korának szellemi termőföldében. S ha a bírálóknak jelen esetben is csak az a feladata, hogy megállapítsa, beleilleszkedik-e a munka a tudományos ismeretek bővítésének szövevényes láncolatába, e feladattal gyorsan végezhetünk. Hálásan nyugtázva a mű elolvasásából fakadó bőséges, emelkedett élvezetet, örömmel köszönhetjük a görög világra vonatkozó tudásunk gazdagodásaként azt a tételt, melyben szerzőnk kutatásainak eredménye összefoglalódik. E tétel így formulázható: *Az V. század fellendülő orvostudománya a felvilágosodás általános kortünetének, a materialisztikusan színezett individualizmusnak a testi épség megbecsülésének irányában való nyilvánulása*, vagyis alapszabályában ugyanannak az elvnek üdvös eredménye, mely — hogy árnyoldalait is említsük — az ismeretlen területén a relativizmus túlzására vezetett s az erkölcsstant az erősebb jogúnak tévútjára vitte.

Ámde csak a legegyszerűbb tételeket, csak az egészen kisszabású nyilatkozásokat lehet az igaz vagy nem igaz alternatívája elé állítva jellemezni. A nagyobbyszerű szellemi alkotások megítélése bonyolultabb, a mennyiben — Renan kedvelt szavával élve — nuance-ok között mozog. A következőkben tehát megkísérlem a fent általános-ságban mondott véleményemet nuance-okkal ellátni, lehetőleg a munka tárgyalási menetének sorrendjében közölve szerény észrevételeimet.

A bevezetés a *Hegel*-féle történetfilozofia (a «thesis-antithesis-synthesis» vonalán mozgó fejlődés tana) és a *Comte*-féle fejlődési vonal («vallási, metafizikai, pozitív» korszak) kombinálásával a felvilágosodási, de meg egyáltalán a történelemben megismétlődő felvilágosodási korokat az «antithesis», illetőleg a «metafizika» idejeként határozza meg. S ezt nem az ily bölcselkedésekben kezdettől fogva uralkodó ideológiai általánosságokkal teszi, hanem *lélektani megállapozással*, a mennyiben megvilágítja előttünk a fejlődés hármasságának tagozódásának lélektani rugóját az embert irányító eszmék fejlődési elkülönítésében, a «primordialis, raczionális (kritikus) és synthetikus» eszmék hármasságában. A felvilágosodási korszakokat a raczionális (kritikus) eszmék felülkerekedése jellemzi. Itt különösen kiemelkedőnek tartom azt a körülményt, hogy a történetbölcséleti elméletek

többnyire nem az antik történelem tanulságai alapján készülnek s ezért az ilyenmű fejtegetések, milyenekkel szerzőnk a felvilágosodást a görög történelem alapján állva bölcselmileg megvilágítja, nemcsak a mi területünk számára tanulságos, hanem a történetbölcselet számára másunnan nyert általánosításoknak kipróbálását, igazolását jelenti oly területen, mely erre a viszonyainak aránylagos egyszerűsége következtében kiválóan alkalmas. Reméljük tehát, a munka e része illetékes helyen kellő figyelemben fog részesülni. A magam részéről csupán azt óhajtom kiemelni, hogy a felvilágosodás általános fogalma, melyet szerzőnk a XIII. s k. l.-kon kifejt, minden óvatosság ellenére, melyet joggal hangsúlyoz («csak az alapjelenségekben mutatkozó egyezést szabad keresnünk»), tartalmi jegyekben kissé túlságosan gazdag (pl. «demokratikus», «anhistorikus») s ezért már az olasz renaissance csak a vele nem egészen összefüggő reformációval összevonva fér el benne.

Az athéni felvilágosodás speciális tárgyalása rendkívül szellemesen megírt nagyszabású fejezet, mely a részletjelenségekben az egészet, az egyéniben az általánost éles fényvel megvilágítja, minden tünetet a maga legrejtettebb zugáig felkutat s mindig megkeresi a szellemi és politikai élet gazdasági és társadalmi vonatkozásait — szóval azokat a szempontokat alkalmazza, melyeknek hiányát oly soká nyögte (s nyögi nagyrészt ma is) tudományunk. A politikai élet legfontosabb mozzanatát — *Ed. Meyerrel* — a 487/6. évi alkotmányváltozásban, az archoni méltóságnak sorsolás útján való betöltésében látja s meggyőzően vezeti le ebből a demagógiát. Önálló, részletes kidolgozásra megérett anyag van összesűrítve abban a rajzban, mely a tömeg lélektanától meghatározott bomlási folyamatot ama raczionálista gondolat tarthatatlanságának következményeképpen mutatja be, hogy «mivel az állam egységek összetétele, minden egyes polgárnak az egység aránya szerint legyen joga a maga nevében és személyében e synthesist kormányozni» (XXXV. l.). S mindez a korrajz nem külsőleges keret, milyennel oly gyakran találkozunk nagyobb összefoglalások bevezetésében, hanem az utána elmondott athéni kultúrfejlődés külső létalapja, milieuje, mely oly plasztikusan áll előttünk, hogy a szellemi életnek általa való megkötöttségét objektíve is meg látjuk. S ez a Windelbandt-tal e megkötöttség kérdéséről folytatott polemijában a győzelmet szerzőnk számára biztosítja. Az athéni V. század kultúréletének — *Ed. Meyer-től* nyert impulzus alapján — két merően különböző időszakra való osztását is legyen szabad kiemelnem (XXXIX. s k. l.-ok).

De nem hallgathatom el, hogy ez a kortörténeti megalapozás — bármily tanulságos — két fontos kiegészítésre szorul. Az első (mondhatnám) a fogalmazás körébe vág. *Ila a felvilágosodási mozgalom az emberi lélek berendezésétől meghatározott szükségzerű fejlődés — a milyenek szerzőnk meggyőző módon bemutatta — szabad-e az athéni felvilágosodás végokául «a perzsa háború hatását» feltüntetni? Szabad-e «a hadi flotta megteremtéséből, Themistokles legzemélyesebb alkotásából» levezetni az egész gazdasági, társadalmi, kulturái mozgalmat, melyet «felvilágosodás» néven foglalunk össze? Jól tudom, hogy a történelmi események magyarázatában az okok láncolatát nem tanácsos ab ovo Ledæ kezdeni; de jelen esetben mégis jó lett*

volna egy lépéssel beljebb vonulni. Szerzőnk bevezető történetbölcseleti fejtegetéseinek hatása alatt s — úgy hiszem — ezek szellemében az *ázsiai görögség szabadságvágyának felébredését* tekintem a felvilágosodás kezdetének — ha úgy tetszik: okának. A VI. sz.-ban az *ázsiai görögség* még jól érezte magát a lyd, majd a perzsa nagyhatalom árnyékában, létföltételeinek kívülről, illetőleg fölülről való irányítása teljesen kielégítette, vagyis az a kor «primordialis» eszméknek, «valamely körünkön kívül eső hatalomtól vagy októl való függés érzelmén» (p. IX.) alapuló eszméknek kora volt. A perzsáknak a skythák elleni háborújában a Her. IV. 138. felsorolt ión főurak («tyrannosok») a legloyalisabb érzelmű perzsa alattvalók. S ha Herodotos a görög történetírás jellegének megfelelően csak az ő loyaltásukról beszél (IV. 137.), akkor mi hozzátehetjük, hogy az ő rendelkezésük alatt álló nép vagy tudatosan egyetértett velük a Perzsiához való ragaszkodásban, vagy quantité négligeable volt, szóval mindenképen «primordiális» életelvet uralt. Az ión fölkelés, a perzsa hatalomtól való szabadulás vágya, vagyis az eddigi eszmevilág háttérbe szorulásának és a «kritikai, raczionális» lelki élet kezdete: ez lett volna a felvilágosodás lélektani bevezetése. Ezt a hiányt azért nevezem fogalmazásinak, mert elvégre a szerzőnknél kiemelt athéni étappéhoz minden hozzáértő lelkében amúgy is hozzákapcsolódnak ama régebbi, primaire körülmények, melyeket kiemeltem. Csak az orvostudomány speciális beállítása szempontjából lett volna lényeges az Ioniából való kiindulás. S ezt illeti második észrevételem.

A mint Ioniából kiindulva tárgyalta volna a szerző a görög felvilágosodás hódító útját, *nem keltette volna azt a látszatot, hogy egy határozottan ión szellemi mozgalmat, milyennek a tárgyalás további menetében az orvostudományt megismerjük, egyetlen városnak, Athennek, mely pedig (mint ő is hangoztatja) inkább receptív, mint produktív jelentőségű volt, egyetlen politikai tettéből lehetne leszármaztatni.* Athénnek a középpontba való emelésével nincs összhangban a tárgyalás további folyama. Ellenben az ión szellemi életnek középponti tárgyalásával tisztán láttuk volna a fejlődés természetes menetét. Szerzőnk bizonyára szépen kimutathatta volna, mint igyekezett a görög szellem már a VI. sz.-ban a primordialis eszmevilágból kiemelkedni s mint vallott e mozgalom eleinte kudarcot azért, mert csak egyéni elkülönülésben nyilatkozott. Thales szereplése, beleértve a miletosi bölcs nagystílű politikai tanácsát (Her. I. 171.), izoláltan maradt; az egész ión természetbölcselet ép úgy nem hatolhatott mélyre a maga hagyomány-kritikai álláspontjával, mint eleinte a XVIII. század francia felvilágosodási irodalma; Miltiadesnek a Duna-híd lebontására irányuló tanácsa nem talált követőre s végül az ión felkelés sikertelen maradt, az anyaország úgyszólván teljes közömbösségének — mondjuk: primordiális gondolkodásának — következtében. Megláthattuk volna azután, mint diadalmaskodik az új eszme, a felvilágosodás eszméje, az V. század hajnalán, mihelyt a társadalmi feltételek, melyeket szerzőnk oly szépen fejteget, (42. és 417. l.) kialakulnak. Mihelyt a megkötöttségtől való szabadulás vágya általánossá lesz a lelkekben, Miltiades perzsaellenes politikája az egész görögség perzsaellenes politikájává lesz, Thales egyesülési gondolata általa sem sejtett arányokban közeledik a megvalósulás felé, az ión

természetbölcselet elterjed s e természetbölcselet alapján megszületik a raczionális orvostudomány. Külön is ki kell jelentenem, a mi fejtegetéseimből amúgy is kitűnik, hogy t. i. az organikus fejlődésmenetnek ezt a képét csak a Hornyánszky munkájából kapott impulzusok alapján látom ily határozott körvonalakban. S ép ezért szerettem volna, ha ennek zavartalan kidomborításával magának a műnek egy-ségessége s teljessége nyert volna.

Az orvostudomány kezdete abban a differenciálódás nélküli állapotban van, midőn «a valláserkölesi és testi nyavalyák még kibogozhatatlan egységet alkottak.» Szerzőnk a két területnek különválását s az így létrejött fejlődés-föltételeket pompásan elemzi s élesen czáfolja azt a tetszetősen hangzó, de az újabb kutatások alapján elavultnak tekinthető föltevést, mely szerint a laikusok raczionális orvostudománya egyenes leszármazottja valamely titkos papi tudománynak s mely népszerűsítő iratokban még mindig befolyásolja a köztudatot (pl. *Troels-Lund* sokat olvasott könyvében, *Gesundheit und Krankheit in der Anschauung alter Zeiten*, ném. ford. 16. l.). Megtanuljuk, hogy a fejlődésnek csak legalsó, protoplásmatikus fokán volt közös a vallási és a raczionális gyógyítás. Ez egyszersmind azt a *Reinacht*-tól képviselt álláspontot is megdönti, mely szerint sosem volt köze e kettőnek egymáshoz. Eredetileg igenis egybetartoztak, de útjaik hamarosan elváltak, bár később azután természetesen a konzervatív papi gyakorlat sem zárkózhatott el a mellette kifejlődött orvostudomány hatása elől. Asklepios alakjának kultuszbeli elképzelése, a barlanglakó kigyótól a Zeus-fejű jószágos istenalakká való emelkedése a görög orvoslás fejlődését jelképezi a babonától a tudományig. (25. l.) Az Asklepios-szentélybeli életet, az incubatiós gyógyítás részleteit az epidaurosi leletek alapján megragadó művelődéstörténeti képpé sűrűsítve kapjuk. Annál jobban sajnálhatjuk, hogy a vallási gyógyítás egyik fontos alakját, az exorcismust, melynek képzet-alapját már Hom. *A* 43. s k. költői képe mögött szerzőnk élesen megvilágította (19. l.), nem használja fel e kép kiegészítésére. De ezért meg kárpótol az V. század nagy *ιατρομαντις*-ának, *Empedokles*nek meglepően friss színezésű, életteljes rajza (55. s k. lk.), mely e benső ellenmondásokkal vívódó s ép ezért oly megkapó jellemet kitűnően mutatja be.

A tulajdonképeni orvostudomány elején a sokáig egyáltalán nem méltányolt *Alkmaion*nak nagyságát pár lapon szép szavakkal jellemzi: ő az első bonczoló, az agyphysiologia genialisan vakmerő megsejtője, a nedvelmélet előfutárja, ki azonban megsínyli a fejlődés természetes menetében való megkötöttségét, mely a génie-nek is határt szab s melynek következtében «helyes anatómiából vont hamis physiologiai következtetésekkel» találkozunk nála s viszont helyes physiologiai megismerését gyakran hamis anatómiára alapítja. Korukat túlszárnyaló nagyságokról általában gyakran esik szó e munka folyamán s ezért különösen kiemelni óhajtom szerzőnknek azt mindvégig érvényesített *tanulságos kritikai elvét, hogy valamely eszmének a lángészben való felvillanása, valamely igazságnak divinatorikus megsejtése még nem egyenlő annak tudatosan megalapozott föllépésével, a gondolkodás folytonosságából szükségszerűen fakadó nyilatkozásával.* A gondolatvilág fejlődéstörvényének ezen igazolása egyik nagy jelessége és tanulsága H. munkájának.

A Hippokrates előtti orvostudományról szóló antik tudósításaink igen hiányosak. A knidosi iskolának, elsősorban a knidosi nagymesternek, *Euryphonnak*, tanait ugyan ma már nemcsak a kosi iskola («Hippokrates») kritikájából ismerjük, hanem az Anon. Londinensis is segítségünkre jött; mégis csak az általános irányelveket ismerjük pontosan. Ezekben szerzőnk élesen megvilágítja a Hippokrates-gyűjtemény problémáinak, módszereinek magvát, míg a részletkérdéseket, melyekben mostanában divatosá lett jó messze kalandozni, függőben hagyja. Ez eljárásával ép úgy, mint munkája egyéb helyein alkalmazott hasonló módszerével, de meg egész vállalkozásával *tanúságot tesz ama gyakran fölhangozó kishitű följogás ellen, hogy mindaddig, míg valamely területnek valamennyi részletkérdése feldolgozva nincs, összefoglaló tárgyalásra nem lehet gondolni* (v. ö. különösen p. LV., «az összegezés a legtöbb esetben az anyaggyűjtést kísérve törekszik a tudománynak szolgálni s nem csak a véglegesen elvégzett alapozás után»). Csak az a kár, hogy a részletkutatás s az összegezés időbeli simultaneitásának elismeréséhez nem fűződik a *philologiai munkásság e két irányának egyenrangúsítása is*. Annak elismerését várnók szerzőnktől, hogy a részletkutatás elemző munkája csak akkor teljes értékű, ha az egyetemes kapcsolathoz vetett tekintettel maga bele is tudja állítani a maga anyagát a kellő művelődéstörténeti összefüggésbe s minden elkülönülő formában meg tudja látni azt a benső kapcsolatot, mely ezt az egészhez fűzi: ép úgy, mint az összegező synthesis munkája is csak akkor jelent tudományos értéket, ha minden egyes részletanyag művelődéstörténeti helyét mérlegelni képes s képes alkalomadtán maga is hozzányúlni a részletkutatás nehéz feladatához. Hogy gyakran kapunk pusztá anyagot lélek nélkül, ez az elkülönülés az egyéni képességek hiánya, nem természetes, magától értetődő valami s még nem ok, hogy az összegező munkásságot szerzőnkkel «művelődéstörténet»-nek nevezzük s magasabbrendűnek tekintsük, szemben e részleteken rágódó, alacsonyrendű «philologizálás»-sal. Minden philologus művelődéstörténész, mikor az egészet tekinti s minden művelődéstörténész philologus, mikor a részt vizsgálja. A philologiai részletmunkát a magasabb rendű művelődéstörténelmi vizsgálódástól léptenyomon elválasztani különösen szerzőnknek nincs oka, ki a jegyzetekben nem egy briliáns szövegjavítást közöl, minőre bármely «szövegkritikus» büszke lehetne, ki oly szeretetteljes gonddal tud egy-egy szövegbe belemélyedni, hol fordítását adva, hol példás analysisét nyújtva egy-egy iratnak. (Így különösen megemlítenő az Epidemia könyveinek legapróbb részletekig terjedő kitünő jellemzése, a π. ἀέρων, ὀδόντων, τόπων elemzése.) S azt hiszem, nem kicsinylem a tudós szerző munkájának művelődéstörténeti értékét, ha kiemelem, hogy még a lexikographikus érdeklődés is kaphat benne anyagot (pl. *μαίειν*, *μιασμα* orvosi jelentése, a nedvelmélet terminológiája). Nem, a részletkutatások csak emelik a munka művelődéstörténeti irányban képviselt jelentőségét.

Azt a meglepően érdekes és gazdag világot, mely a hippokratesi corpusban rejtőzik, ily beállításban, a kor összes életnyilvánulásait belevonó földolgozásban még soha sem kapta a philologia. Érdemes pl. «a hippokratesi gyűjtemény etikájá»-nak tárgyalását (164—181. l.) a Chauvet munkájának megfelelő részével egybevetni. (*Chauvet, La*

philosophie des médecins Grecs az egyetlen munka, mely megkísérelte az idevágó jelenségek rendszerezését). Chauvet (42—59. lk.) sohasem hatol a tünetek mélyére s teljes részletességgel csak a salernói orvosiskola etikájával hasonlítja össze a «hippokratesi» erkölcsant, nem is gondolva arra, hogy minket természetesen legelső sorban az érdekelne, hogy a görög orvosi ethika hogyan emelkedik föl az általános görög erkölcsi fölfogás talaján. Hornyánszky ép ezt az összefüggést kutatja nagy sikerrel s az arányokat ép ez által juttatja kellő érvényre. «A hippokratesi gyűjtemény ismerettana és logikája» czímű fejezetben (182 s k. lk.) egyenesen az emberi gondolkodás és világfölfogás fejlődéstörténetébe helyezi bele orvosaink gondolatvilágát (itt is érdekes Chauvet 9. s k. l.-ján olvasható pusztá regisztrálást szerzőnk fejtegetéseivel összehasonlítani).

Persze nem csoda azután, hogy mikor szerzőnk a maga szempontjának e magas szintjéről nézi a dolgokat, előtte egységbe folynak össze oly jelenségek, melyeket közelebről tekintve különállónak látunk. Magasból a vonal pontnak tetszik. A ki az emberi gondolkodás evolúciójának részeként fogja fel a hippokratesi gyűjtemény eszmétartalmát, annak joga van *ebből a szempontból* a gyűjteményt úgy szólván egységesnek, jobban mondva egyszintűnek tekinteni, joga van a corpus IV. sz.-beli munkáit az igazi felvilágosodás korabeliakkal egybefoglalva tárgyalni. De e mellett elvárhattuk volna szerzőnktől, hogy legalább megkíséreljen egy természetesen módfelett nehéz munkát, t. i. az V.—VI. század orvostudományának *belsőleg elkülönülő fejlődés-menetének* fölfedését. «A hippokratesi-gyűjtemény és philosophia» cz. fejezetében megtette ezt, egyebütt nagyobb összefüggésben ritkán. Persze ott, a hol megkíséri e belső elkülönítést, néhol még az egyéniséggé tömörült legbensőbb fázisig is sikerül eljutnia (így v. ö. pl. a π. διατριβήs írójának egyéni jellemzését a 241. s k. lk-on) s a π. ἀέρον, ὑδάτων, τόπων fejtegetésében a perzsa háború történelmi tapasztalataitól való befolyásoltságot is felfedi, sőt — Gomperz kezdeményezésére — oly korbeli elkülönítés is sikerül neki, melyet eddig művelődéstörténelmi vonatkozásban még nem kaptunk (értem itt az V. századvég dekadens filozofiájának pompás rajzát s a «hippokratesi» hagyaték egy részének e kör számára való lefoglalását: 243. s k. lk.). Hiszen Hippokrates személyének a többi orvos-írótól való határozott izolálását mai tudásunk mellett senki sem várhatja (bár életadatainak, az Epidemia és a π. ἀερ. ὑδ. τόπ. tárgyalása alkalmával elégszer esik fény markáns egyéniségére), de a szerzőnktől legrégebbieknél tartott s valószínűségi föltevés alapján néha egyenesen Hippokrates számára igénybe vett munkáknak az újabbaktól való elkülönítésére mégis szükség lett volna, hogy ez által a felvilágosodás korabeli orvostudomány szellemi életének tárgyalása inkább pragmatikus, mint leíró legyen. Ezt már csak a «felvilágosodás» szóban nyelvileg is kifejeződő folyamatszerű jelleg is megkívánta volna. Az eszmék elterjedésének folyamatát legvilágosabban a «mileu-elmélet» tárgyalása adja, az embernek a környezettől való függéséről szóló tan ismertetése, melyet szerzőnk a görög néplelek legmélyéről, első szárnypróbálgatásaitól elkísér egészen Taine elmékedéséig (261—319. lk.). E fejezet a benne kifejeződő gondolatok mélysége, a történelmi mérlegelés exaktsága s — last not least — az eddig nem sejtett összefüggések földerítése következtében a legnagyobb figyelmet érdemli.

Már elmondtam, a mit mondani akartam. Természetesen a munka eléggé nem becsülhető értékének megfelelően csak az elvi észrevételekre szorítkoztam s ezek közül is az általam vélt fogyatkozásoknak hasonlíthatatlanul könnyebben kimeríthető sorát adtam csak teljesen. (Legfeljebb egy külsőséggel tudnám még e sort szaporítani: a Corpus Littré-féle caput-beosztása szerint való idézőmód igen kellemetlenné válik olyankor, mikor a későbbi kiadók valamelyike beosztástól eltér). A tanulságoknak sorát még általánosságban sem adhattam teljesen, még kevésbé lehetett arra gondolnom, hogy a munka egyes speciális tételeiről, egyes elterjedt téves fölfogások ellen való állásfoglalásairól stb. részletesen szólnak. Csak egész általánosságban akarom még kiemelni, hogy szerzőnket a lehelletszerűen finom viszonylatok földerítésére nemcsak a történetíró feladatáról vallott emelkedett nézete képesíti (v. ö. 297. l.), nemcsak lélektani jártassága s éles elméje, hanem egyéni különösségei s gyakori syntaktikai szabálytalanságai ellenére is rendkívül kifejező s logikusan árnyaló nyelve. Minden dicséreten felül áll az exakt tudásnak az a bámulatos gazdagsága s mindenekfölött sokoldalúsága, melyről a könyv minden egyes lapja tanuskodik s mely az érdeklődés számtalan irányának nyújthat kielégülést. Annál is meglepőbb az a nemes tartózkodás, mely a szakszerűség, a philologiai és orvostudományi szakszerűség minden részlettudását nagyszerű művelődéstörténeti kép motívumává tompítja, finomítja. A hippokratikusok speciálisan orvosi ismereteinek s gyógyítási gyakorlatának oly beállítása, minőt a 320. s k. lk-on kapunk, példa valamely tudomány történetének philologiai földolgozására. «Jede besondere Wissenschaft, wenn sie historisch dargestellt wird, zieht sich in einer Linie der Entwicklung hin; die Philologie fasst diese Linien alle in ein Bündel zusammen und legt sie von einem Mittelpunkt, dem Volksgeist, aus wie Radien eines Kreises auseinander.» Boeckh (Encycl. 21.) programszerű kijelentése itt valóra vált e munkában. S kétségtelen, hogy csak a múlt szellemi nyilatkozásainak ilyfajta, a néplelek mélyéből való kibontakozásáig nyomon kísérő tárgyalásával lehet számunkra az antik kultúra gyümölcsöző talaj. Sem a modern klasszicizisztikus fölfogás üres rajongása, sem az antik tudomány exakt eredményeit a tudás mai állapotához mérő történetellenes fölfogás nem tehet itt igazságot s ezért nem is lehet hasznos.

Hornýánszky a kultúrtörténeti fölfogás sohasem lankadó erejével fűzi egybe a görög felvilágosodás korának orvostudományi megnyilatkozásait s csak ez a felfogás képesíti őt arra, hogy a munka utolsó fejezetében a hippokratikusok dicsőséges szellemi örökének diadalmas történetét a legújabb korig vezesse. Az igazán mélyről fakadó tudásnak e munkából szépen megtanulható tiszteletteljes megbecsülésével, az organikusán fölépített tudománynak termőképességébe vetett hittel ajánlom Hornýánszky munkáját philológiánk figyelmébe.

(Budapest.)

KALLÓS EDE.

Paulovics Iván dr. : Reviczky Gyula. Budapest, Franklin, 1910.

8-r. 240 l. Ára 6 K.

A hangulatok költőjének állít emléket ez a könyv, terméke annak a felbuzdulásnak, a mely napjainkban költészetünk újabb hajtásának

méltatója akar lenni. Reviczky eddig sem tartozott elhanyagolt költőink közé. Mintha az utókor kárpótolni akarta volna azért a sok hiábavaló küzdelemért, a melyet életében elismertetéseért vívott, halála után kedvelt költőjévé fogadta, klasszikusai közé emelte, sőt, mi több, *olvasták* is olyan időben, a mikor a költők olvasása nem tartozott közönségünk kedvelt szórakozásai közé. Vajjon igazi költői nagysága volt-e oka halála után való föltámadásának, nehéz volna eldönteni. Lehet, hogy csak szomorú életének vívódásai, a melyeknek hű visszatükröződését látta költeményeiben az olvasó, hívták fel a figyelmet, e tükördarabokra, más szóval életének megismerése emelte költői hitelét s vonzotta magához a vele rokonérzésű lelkeket.

Koroda Pál sok romantikával fűszerezve emlékezik meg a költő életéről munkái különböző kiadásaihoz írt emlékezéseiben. Ettől a romantikus színezettől akar megszabadulni szerzőnk, a ki «a költő teljes életrajzát» ígéri bevezetőjében «minden szépítgetés, minden regényesség nélkül, úgy, a mint van, a maga valóságában.» El kell ismer-nünk, hogy nagy szorgalommal gyűjtött össze minden felkutatható adatot s szépen megkonstruálta belőlük a költő életrajzát. Azonban az előbbi életrajz hibájától ő sem tud mentes maradni. Könyvének olvasása közben az az impressziónk, mintha valami *elogiumot* olvasnánk, valami ünnepi, meghatott érzés lengi át, a mely azonban olykor a dagályos érzélgősségbe is átcsap, lendületessége olykor egy-egy banális hasonlattá lapul el.

Külömben az életrajz ezeket nem tekintve a könyvnek még sikerültebb részét alkotja. Sokkal gyengébb az a rész, a mely Reviczky munkáinak méltatásával foglalkozik. A szerző ugyan helyesen vallja: «Reviczkynek, mint minden lírikusnak, a költészetét csak életfolyásának a teljes ismerete magyarázhatja» — mégis elválasztja, egymás nélkül akarja a kettőt megértetni! Ez a művésziatlenség okozza, hogy míg Reviczky szerelmeinek történetét az életrajz keretében nagyobbára magával a költővel mondatja el úgy, hogy verseit prózába átrítja, ugyane versek méltatását csak a könyv végén adja. Innen származik az a visszáság, hogy míg a *Perditával* két lapon át foglalkozik, magával a *Perdita ciklussal* egy mondatban végez: «Reviczky költészetében határozottan dekadens irányt jelöl.» Ez a művészietlen szerkezet sodorja olyan komikus ellenmondásokba, mint, mikor az *Első szerelem* dalait két helyen és egymással homlokegyenest ellenkező módon értékeli. «Hangulatuk, bájos nyelvük — mondja az életrajzban — lágyan zsongó dallamuk, síró zenéjük megkap bennünket; érezzük, hogy egy nagy szellem, egy nagy szív siratja bennük vesztett álmait.» (36. l.) (Lehet-e dalokra ennél nagyobb és több magasztalást szórni?) És később meglepődve olvassuk: «Az egész ciklusban egy olyan kiváló vers sincs, a mely az életrajzi szemponton kívül nagyobb figyelemre volna méltó.» (210. l.) Íme, a szentimentális életíró a hidegen bíráló esztétikussal hogyan kerül ellenmondásba!

De, ha a művészietlen szerkezet bántó hatásától megszabadulva nézzük is, a kritikai részt akkor is gyöngének kell minősítenünk. Külön fejezetben foglalkozik Reviczky egyéniségével, a nélkül, hogy ennek képét költeményei alapján próbálná megrajzolni, prózai elbeszéléseivel, a melyek sokkal gyengébbek, hogysem a rájuk fordított komoly méltatást megérdemelnék, esztétikai dolgozataival és végül a

legrövidebb fejezetben költészetével, pedig ennek kellene a legbehatóbbnak lenni. Kétségtelen, hogy érdemes munkát végzett szerzőnk azzal, hogy Reviczky elszörán megjelent és még össze nem gyűjtött esztétikai dolgozatait bő kivonatban ismerteti, de nem ezek és nem az *Apai örökség* örökítették meg Reviczky nevét. Ezek csak kiegészíthetik a képet, a melyet Reviczkyról, a *költőről*, az életíró nyújtani képes. Így azonban az egyes fejezetekben több képet mutat be izoláltan Reviczkyról, a melyek nem egyesülnek egységes, jól megvilágított alakká.

Sőt a sok közül épen a költőnek a képe a leggyengébben megrajzolt kép. Egynehány költemény címének felsorolása vagy tartalmának prózába való átforgatása és legfőlebb néhány odavetett, általánosságban mozgó megjegyzés — ebben merül ki Reviczky költészetének esztétikai méltatása. Egyetlen pozitív megállapítást Reviczky költői egyéniségére vonatkozólag nem kapunk. A mit mond, az mind negáció: hogy Reviczky nem pesszimista és nem kozmopolita — s egyik «ráfogás»-t sem tudja megczáfolni. Életviszonyai, az a súlyos lelki megrázkódás, a melyen ifjúkorában, a mikor a lélek a legfogékonyabb, keresztülesett, és későbbi nyomorúságai egyaránt megérlelhettek benne a pesszimiztikus életfelfogást, a mi azonban Reviczky költői értékéből nem von le semmit. Ép oly sikertelenül törekszik a szerző tisztázni a költőt a kozmopolitizmus vádjától is. Reviczky kozmopolita költő, azzá tették őt ifjúkori olvasmányai és filozófiai meggyőződése. Ezekhez járultak a politikai viszonyok is, a melyek a kiszabott mederben folyó nemzeti munka egyhangúságával a költő lelkében nagyobb «hazafias» emóciókat nem kelthettek. Az ő kora már nem a moriamur kora, az idő azóta «sok új törekvést, új eszmét hozott». S ő ezeknek az eszméknek dalnoka akar lenni, a ki a nagyért nemesen lelkesedik, akármely nemzethez tartozzék is: Katonát, Wagnert, Aranyt, Turgenyevet és Petőfit egyaránt ünnepli.

Reviczky életírójától az életrajzon kívül a költő elfogulatlanul megrajzolt képét, alakjának irodalmunk történetébe való beállítását, költői értékének megállapítását vártuk, azonban csalódnia kell félretennünk könyvét, mert ezt mind nem kapjuk meg benne. Reviczky első életrajza nem sikerült.

† LÁSZLÓ BÉLA.

Kisztei Péter: Üstökös csillag. Kassa. 1683. Függelékül: *Harsányi*

István: Kisztei Péter élete és munkái. Sárospatak, 1910. 12-r. 68, 22 l. Ára 1-60 K.

Könyvünk a Halley-üstökös irodalmának egyik terméke; azé Kisztei Péter itt újraközölt műve is, Harsányi István életrajzvázlata is. Kiszteiről munkája címén kívül jóformán semmit sem tudtunk; a cím pedig nem árul el egyebet, minthogy írónk, a kit azonban nem szabad asztronomusnak, csupán theologusnak tekintenünk, a gönczi gyülekezet előtt 1682 márczius 2. és 16-án prédikálta el és 1683-ban Kassán adta ki kis munkáját. Harsányi ehhez megállapítja, hogy 1666-ban Kisztei a sárospataki ref. koll.-ban subscribált és 1671-ig ott tanult (az utolsó esztendőben mint senior). Az adatok híján csak valószínűséggel állapítja meg, hogy 1682—86-ig volt Gönczön.

de már a Szombathi másolta egykorú anyakönyv Gyöngyösre vonatkozó adatát (ha ugyan nem Szombathi toldása ez) megerősíteni nem tudja. Megoldatlan marad – ugyancsak adatok híján — Harsányi szorgalmas utánjárásának ellenére is az a kérdés, hogy az *olvasónak* ígért nagyobb munkák megjelentek-e, vagy pedig az *Üstökös Csillagon* kívül csak az az ajánló verse került sajtó alá, melyet Harsányi Somosi Petkó János művéből (Szabó K. T. 1299.) közöl. Ezekben számoltunk be Harsányi munkájáról, mely csak a mostoha körülmények miatt hagy ennyi kérdést megfejtetlenül. Egyet azonban könnyen megtehető volna: Kisztei lépten-nyomon idéz üstökösökről szóló műveket; érdemes lett volna azoknak jegyzékét összeállítani, megállapítani azt a tudományos értéket, melyet azok a XVII. században képviseltek, és kifejezni azt a viszonyt, melyben a mi magyar munkánk velük szemben áll. Fontos lett volna ez, mert Kisztei tudományos készült-ségét világosította volna meg, és mivel megfelelt volna arra a kérdésre, hogyan használta fel őket szerzőnk. Minthogy e kis könyv, mint Harsányi kifejti, *Komáromi Csipkés György* ellenkező felfogású műve (Szabó K. T. 1023.) ellen irányul, az üstökösöket illető magyarázata még csak kortörténelmi szempontból sem igen érdekelhet bennünket — és szép, magyaros nyelven kívül érdeklődésünket nem is kötheti le benne más, mint a *Tököli Imré*hez intézett bátorszavú, szerény ajánlás; és az a sok hazai állapotokra való kitérés, mely különösen a 35–42. lapokon a török segítség veszedelmes voltának hangztatásával a kor protestánsainak politikai gondolkodását Gyöngyösi *Tököli-eposztól* ellenkezően, az 1681. évi országgyűlés katolikus gúnyversének (Irod. Közl. III.) törökgyűlölő hangján mutatja be.

(Gyöngyös.)

ALSZEGHY ZSOLT.

Bozsik Pál: Az egri papnevelés története a XVIII. században 1780-ig. Eger, Érs. lyceumi könyvnyomda, 1910. 8-r. 217 l.

Bozsik Pál tanulmánya nemcsak mint «hittudori», hanem mint műveltség-történeti dolgozat is megköveteli, hogy a magyar irodalom történetíróinak figyelmét felhívjuk reá. Új, irodalomtörténeti szempontból fontos megállapítást nem találunk benne, de el kell ismer-nünk, hogy a szerző szorgalmasan összegyűjtötte mindazt, a mi tárgyára vonatkozik, és azt áttekintő, világos formában nyújtja az olvasó-nak. Könyvének első fejezete a trienti zsinat hatása alatt megindult magyar tevékenységet vázolja, a második fejezet sem szól szorosán a kitűzött tételről: a XVII. század papnevelésében Eger szerepét magyarázza, hol és hogyan tanultak az egri egyházmegye papjai. A többi-ben azután az egri papnevelő történetét, Telkessy alatt alapítását, Barkóczy alatt a fejlődését vázolja és elkíséri 1780-ig. Beszámol külön fejezetben az egri szemináriumi életről, mivel a fejlődés rajzában az életrend és vagyoni viszonyok bemutatására hely alig jutott, a mit itt, talán túlságos részletességgel is, pótol. Függeléke a papnevelő-intézethez fűződő neveket állítja össze a szeminarium levéltárának kézírataiból. Az egész mű szorgalmas, fáradságos összeállítás eredménye, hiánya sem az, a mit előszavában az író vall: hogy az itt jelzett lev. anyagot nem közli rendszeresen, hanem az irodalmi mozzanatok-nak csaknem teljes mellőzése. Tudjuk, hogy a szemináriumi életben

milyen nagy szerepe volt az irodalomnak, sok nevet olvasunk, melyeknek viselője többé-kevésbé íróvá küzdötte föl magát, de minderről, szóval az egri papnövelde nek az irodalomtörténeti jelentőségéről és tetteiről egy szót sem olvasunk, mindent nélkülözünk e könyvben.

(Gyöngyös.)

ALSZEGHY ZSOLT.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

R. F. Arnold: Allgemeine Bücherkunde zur neueren deutschen Literaturgeschichte. Strassburg, Trübner, 1910. 8-r. (XIX, 354 l.) Ára 9 M.

Boldog idők, izgalmak, legalább is tudományos izgalmak nélküli századok voltak az újkor elején azok, melyekben lehetséges volt még bárkinek polyhistorrá lennie, a mikor még Gesner Konrád «Bibliotheca universalis»-a képviselte az egyetemes irodalom- és tudománytörténetet, Apáczai Cseri János «Magyar encyclopædiá»-ja a mindenirányú magyar tudást. Csak ritkán gondolunk rá, hogy minő óriási szellemi munkának kellett e néhány száz év alatt végbemennie, míg odajutottunk, hogy a XIX. század második felének kedvelt jel-szava, az «általános műveltség» is szinte illuzóriussá vált, úgy, hogy a szó valódi értelmében *ezt* sem nevezheti magáénak sok ember. Ma szakember mindenki, ki nagyszerű, ki haszontalan dolgokban, s a szellemi élet az áttekinthetetlenségig és összefoglalhatatlanságig differenciálódott.

Újra meg újra e gondolatokat kelti bennük Arnold bécsi egyetemi tanárnak előttünk fekvő könyve, mely egy specziális tudomány-szak, a német irodalomtörténet óriási differenciáltságának eleven képét adja. E könyv lapozgatásakor mindinkább kitűnik, hogy lassankint az egyes szaktudományokban is lehetetlen lesz az áttekintés egyes tudós számára s a szaktudós fogalma is hovatovább illuzórius lesz. Mindinkább tétellel lesz az, hogy elégedjék meg a szaktudós szaktudománya elveinek, főbb eredményeinek s kapcsolatainak pontos és bő ismeretével, a részleteket pedig tudja — a mikor kell — a legnagyobb biztonsággal megkeresni magának. Tudós az, a ki tudja, hogy — a mi adatra, anyagra szüksége van — *methodikus eljárással* hol található meg bármikor; a ki ennél többet követel magának, az nagyképű vagy charlatan.

A *tudós* fogalmának ez a röviden vázolt evolúciója egyúttal reparál egy régi igazságtalanságot is, mely a bibliografusokkal szemben bizonyos időben lábra kapott. Ezzel kapcsolatban ugyanis, különösen az irodalmi tudományokban, az egykor, a kezdet kezdetén kizárólagos uralmú bibliografia, mely később a XIX. század vége felé szinte lenézett (de titokban mindig szükségesnek vallott) segédeszközzé süllyedt, mindinkább visszanyeri tekintélyét. A bibliografia jelentőségét ma már nem szabad kiesinyelni, a mit a mindenirányú bibliografiai irodalom föllendülése s termékenysége bizonyít; minden lelkiismeretes tudós

óhajtja tudni, mit írtak őt megelőzőleg valamely kérdésről, már csak azért is, hogy esetleg nyitott ajtókat ne döngessen, másrészt azért, hogy az addigi kutatásokra tovább építhessen. Kiváló s nagy eredményeket fölmutató irodalomtörténeti kutatók érdemeinek mérlegelésénél, minő a nemrég elhunyt nagy tudású Katona Lajos volt, szégyenkezés nélkül, nyíltan koustatálja a tudomány, hogy szerencsés kutatásaiban mily nagy segítségére volt ritka bibliografiai tudása.

Hogy a philologiai tudományoknak mai előrehaladott állapotában ennek további hasznos és sikeres művelésébe mennyire nem könnyű az új nemzedéket bevezetni, arról szólhatnának az egyetem tudós tanárai; bizonyoságot tehet róla e sorok írója is, ki egy tanárképző főiskolán, igazán gazdagon fölszerelt szemináriumban próbálja bevezetni a rábízott ifjakat a magyar irodalom és annak története iránti érdeklődésbe s az e téren való munkálkodásba. A szaktudomány személyes művelőjén kívül különösen a tudós succrescentia nevelői érezhetik tehát szükségét olyan kézikönyvnek, mely minden tudományos kérdéssel való foglalkozás előmunkálataiba, az egyes kérdések addigi irodalmának lehetőleg teljes megismerésébe, valamely kérdés repertóriumának összeállításába vezet be könnyű szerrel. Akkora a szakirodalom, hogy a Grundrisz-eket, repertoriumokat és bibliografiai műveket használni sem egyszerű dolog, ezek között is vezetőre van már szükség, persze leginkább a német irodalomtörténeti tudományosságban.

Egyáltalán más nagy művelt nemzetek irodalmi tudományossága régen megérezte efajta művek szükségét. Így keletkezett már 1891-ben G. Mazzoni padovai egyetemi tanárnak *Avviamento allo studio critico delle lettere italiane* című műve, mely 1907-ben második kiadást ért; így állt elő most sokkal nagyobb körű szaktudományban, a német irodalomtörténetben, Hoffmann von Fallersleben (1836), Goedeke (1859—1881, 1884—1909), Bahder (1883), R. Meyer (1907), Bartels (1909) Grundrisz-einek kiegészítéséül Arnold Róbertnek sokkal szélesebb apparátussal készült *Allgemeine Bücherkunde*-ja.

Arnoldnak ez a par excellence philologiai érdekű könyve tehát valóban praktikus czélt szolgál. Ez a czél kettős. Mindenekelőtt — mint bibliographie raisonnée — útbaigazítja a német irodalomtörténetést a létező sokféle bibliografiai segédmű között; nem akarja fölöslegessé tenni a Grundriszeket, sőt reájuk utalással ismertekké s gyümölcsözőkké óhajtja tenni őket. Megismerteti az irodalomtörténetést, különösen a kezdőt, ezeknek a segédeszközöknek céljával, beosztásával, terjedelmével, jelességeivel s hibáival; rávezeti őt rendszeres használatukra, hogy önállóan tudja egybeállítani valamely kérdés irodalmát s így kímélje úgy a maga idejét s fáradságát, valamint az őt kiszolgáló könyvtárakat. Másik célja az, hogy a közkezen forgó bibliografiai segédeszközöket, melyek kizárólag speciális gyűjtemények, vagyis egyes írók műveit s egyes írók irodalmát regisztrálják, kiegészítse a német irodalomtörténet általános, nemcsak egyes írókra vagy műveikre vonatkozó irodalmának teljes lajstromával. Szóval ad utasításokat s ad bő anyagot is.

A XIX. fejezetből s számos alfejezetből álló könyv egyébként három főrésze oszlik. Az első rész (I—III. fej.) a szorosan vett német irodalomtörténetnek irodalmában igazítja útba a keresőt; a második

rész (IV–VII.) az általános és külön a német biografiai és bibliografiai irodalomban vezet egészen rendszeresen, abban, melyet mint a szerző megjegyzi «az irodalomtörténészek, saját kárukra, sokkal gyarlóbban ismernek, mint a hivatalnok-számba menő könyvtárnokok»; a harmadik részben (VIII–XIX.) mindazoknak a tudományzakoknak történetére és encyclopædiájára vonatkozó *book of reference*-eket adja bizonyos rendszer szerint, melyekre a német irodalomtörténész exegetikus vagy biografikus kérdésekben a kutatás vagy anyaggyűjtés folyamán rászorulhat.

Míg az előbbi két főrész valóban fontos s ennek megfelelően teljesen kimerítő, ez utóbbi rész fejezetei (a tudományok általános története, nyelvtudomány, vallástörténet, filozófiai disciplinák, exakt tudományok, föld- és néprajz, jog- és államtudomány, politikai történelem, művelődéstörténet, képzőművészetek története, zenetörténet, színeszet története) csak eklektikus eljárást követnek s csak nagyjából útmutató értékűek. Mindamellett azonban ezek a fejezetek is bizonyára nem egy végeredményben becses utalást adni lesznek hivatva.

Természetesen e sokféle anyag sokféleképen differenciált előadásának megfelelően a könyv beosztása némileg komplikált, a mi azonban ilyen természetű műnél, mely mindenféle érdeket kielégíteni óhajt, úgyszólván elkerülhetetlen. A szerző maga jó előre figyelmeztet arra, hogy beosztásának előzetes tanulmányozása mennyire fontos. Arnold egyébként rövidsége s minden ismétlés elkerülésére törekedvén, *kénytelen* is nagyon nyomatékosan figyelmeztetni beosztása, tehát könyve tartalomjegyzékének pontos megismerésére, annál inkább, mert könyve végén természetszerűleg nem adhat külön tárgymutatót — ez legalább felével megnövelné a könyv terjedelmét — a névmutató pedig a tárgykeresésnél nem szolgálhat segítségünkre. Másrészt azonban a sok alfejezet és alcím sokoldalú, eredményes kutatást tesz lehetővé a könyv használójára nézve.

Arnold könyvének praktikus értékét emeli az, hogy gyakorlatiaságát a munkára való szoros rávezetéssel is szolgálja, mikor pl. a 20. lapon a repertórium-összeállítás titkaiba úgy vezet be, hogy néhány kérdés irodalmának összeállítására lépésről-lépésre menő utasítással ad példát.

Ez vezet rá bennünket annak megállapítására, hogy Arnold könyve nem pusztán száraz adathalmaz, hanem egyúttal gondolatébresztő tanulmány is. mert az anyag bőségén kívül becses methodikai útmutatásokkal is szolgál, különösen az egyes fejezetekhez tartozó bevezetésekben, hol az illető szak elveit s történetét is adja. Legérdekesebbek e tekintetben az irodalomtörténeli korének kifejlődésére (42–43. lk.) és az összehasonlító forráskutatás elméletére (61. l.) vonatkozó methodikai megjegyzések. Általában ez utóbbi tárgykör az, melyben a könyv legértékesebb utalásai, az összehasonlító irodalomtörténet szempontjából nevezetesebbek, föltalálhatók. Erinti az összes nemzetközi kapcsolatokat, bármely nemzet irodalomtörténeti tudományának mostanában legszükségesebb feladataira ráutal s ennél a pontnál tűnik ki, hogy Arnold könyvének becses használhatósága túlnő a német tudományos érdekeltségnek határain, hasznát veheti nem német irodalomtörténész is, hasznát veheti a mi irodalomtörténeti tudományunk is, mely egyébként úgyis, még a legrendszeresebb

kutatás mellett is — sajnos! — a véletlenre van ráutalva hátralevő legnevezetesebb feladatainak megoldásában, a mennyiben ezek különösen 1711 óta jórészt idegen hatások alatt keletkezett irodalmi termékeink forrásainak kimutatására irányulnak.

Arnold könyve mindez okokból tiszteletet érdemlő munka, mely szerzője methodikus tudásán kívül bámulatos szorgalmát és mintaszerű lelkiismeretességét is dicséri. Ő maga adja kezünkbe a mértéket ennek elbírálásához, midőn elmondja, hogy gyűjteménye 15 évi tapasztalat eredménye, főleg pedig azon 10 évé, melyet mint egy germanista szeminárium vezetője töltött az egyetemen. Maga a mű három évig készült s annyira pontos és teljes, hogy 1910 július 3-án kelt előszavának vallomása szerint az egyes szakoknak még 1910 június 10-iki állapota is föl van tüntetve. Valóban benn is találjuk pl. magában a szövegben az utalást Wolf Gusztávnak «Einführung in das Studium der neueren Geschichte» című 1910-ben megjelent nagybecsű munkájára (256. l.); a *Nachträge* című függelék meg épen egész sereg legújabb terméket tesz még használhatóvá. Legföllebb reá nézve nyelvi nehézségeknél fogva bajosabban hozzáférhető dolgoknál találunk némi elmaradottságot, pl. mikor Szinnyei József «Magyar írók élete és munkái» című gyűjteményét csak a XI. kötetig ismeri (187. l.), holott ez 1906-ban jelent meg s 1909-ben már a XIII. kötet is napvilágot látott.¹⁾

Hiányaiért s az esetleges téves adatokért egyébként szerzőnk maga előre einézést kér, minthogy szótáraknál s repertoriális munkáknál az ilyen művek természetének megfelelően eleve föl kell vennünk bizonyos lehetőségét a hiányoknak. A szerző különben is bizonyos korlátokat szabott magának, egyet-mást szándékosan elhagyott s azért Lamprechtnek, a mai történeti kutatás egyik legkiválóbb methodistájának mondását tartja pajzsul maga elé: «Bibliographien herzustellen, die es jedermann recht machen, ist, soweit es sich um Auswahlen von Büchern und Titeln handelt, bekanntlich ein Ding der Unmöglichkeit.»

E hiányok között emlegethetnők fel, hogy míg a szálló igék gyűjteményeit egyéb irodalmakból, németből, angolból, olaszból, dánból, svédből hűségesen regisztrálja, Tóth Béla derék s nemzetközi anyagot tartalmazó gyűjteményét, a «Szájru! szájrú!»-t nem ismeri. Hiányzik fölemlítése Herrmann Antal «Ethnologische Mitteilungen» című folyóiratának, hiányzanak Goldziher Ignác és Wlisloczki Henrik számot tevő művei stb., pedig jó részük német nyelvű s a könyv anyagába tartozó. Általában nem panaszkodhatunk azonban, hogy ignorálná a magyar tudományos irodalom idevágó részét. A magyar tudósok közül helyet találnak munkáikkal Arnold gyűjteményében Heinrich Gusztáv, Brassai Sámuel és Meltzl Hugó, Abafi-Ajgner Lajos, id. Szinnyei József, Heller Ágost, Petrik Géza, Kayserling Mór, Kohut Adolf, Kertbeny Károly, Ortvay Tivadar, a régebbiek közül Czvitinger Dávid, Horányi Elek, Seivert János. Persze téves is akad a magyar adatok között, midőn a 187. lapon a *Res litteraria Hungariae*-t Felker Andrásnak tulajdonítja, holott a tőle is említett

¹⁾ Szinnyei nevével egyébként a névmutatóban is pontatlanság van. A 186. lapon, melyre utal, hiába keressük Szinnyei nevét, csak egy lappal később található. Ez gyanút kelthet a névmutató pontosságára nézve.

Szinnyei József «Magyar írók élete és munkái» III. kötetének 341. lapján már 1894-ben említi, hogy «hibásan tulajdonítottatik neki (t. i. Felkernek) Árvai Mihálynak névtelenül megjelent műve: «Res litteraria Hungariae». Nem hagyhatjuk szó nélkül azt a tévedést sem, hogy midőn több fejezetben földrajzi eloszlás szerint is rendezi anyagát, a politikai történelem köréből való művek regisztrálásánál pl. Pozsony történetét, melyet Ortway Tivadar írt s melyet 1892-ben németül is kiadott, *Preszburg* czímszó alatt szépen odaszámítja abba a rovatba, melynek czíme: *Politische Geschichte der Deutschen in räumlicher Begrenzung* (283. l.). Hiszen midőn ugyanezt teszi Brassónál (Kronstadt) és Nagyszebennél (Hermannstadt), ezt még csak eltűrjük, mert ez az erdélyi szászokra vonatkozik, Pozsonyt azonban még ilyen természetű tudományos munkában sem engedjük oda a *németség* történetének.

* * *

Szándékosan foglalkoztunk behatóbban Arnoldnak becses munkájával, mert benne nemcsak a német irodalomtörténész számára megbecsülhetetlen tudományos segítőeszközt, valóságos műszert látunk, sőt a magyar irodalomtörténet munkásai számára is igen használatot, hanem egyúttal rendkívül tanulságos könyvet, valóságos példadát egy hasonló magyar irodalomtörténeti vezető munkának, egy magyar-philologiai bibliographie raisonnée-nak létrejötté szempontjából. Bizonyos, hogy ilyen nagyon óhajtandó volna nálunk is; e sorok írója régen szükségét érzi ennek szemináriumi vezető munkájában s már Mazzoni föntemlített művének megismerése óta állandóan eszébe forgatja egy ilyenfajta munka tervét. Még inkább a tudományos irigység bizonyos nemével látja Arnold rendkívül használható könyvében e terv megtestesülését a német irodalomtörténeti tudományosságra nézve. Irodalomtörténeti tudományunk eredményei hova-tovább nagy arányokat öltenek, legalább mennyiségi tekintetben; e nemzeti szaktudományunk mindinkább kezd rengeteg erdő sűrűjéhez hasonlítani, melyben vezető nélkül nem járhatunk. S e nagy rengetegben eddig csak a Pintér Jenő Grundrisz-szerű — azonban Goedekehez távolról sem mérhető — munkája mostanig megjelent két kötetének apparátusa igazít el bennünket, Arnold munkájához hasonló segédeszközünk még egyáltalában nincsen. Majdnem egy emberöltővel ezelőtt Márki József dr. könyvtárór próbálkozott ugyan efféle dologgal. 1878-ban megjelent, de ma már — azt hiszem — kevesek előtt ismeretes könyvének czíme ez volt: *Szak és betűrendes kalauz az összes magyar irodalom története és könyvészetében*. Persze ez a rozpant szorgalommal összeállított könyv főleg azért használhatatlan már, mert anyagában elavult, illetőleg azért, mert irodalomtörténetírásunk épen azóta lett széleskörű tudományyá, továbbá azért, mert «kalauz» volta mellett egyúttal rendes irodalomtörténet is kívánt lenni. Ellenben elrendezésében van valami csírája annak, a mit Arnoldnál olyan hasznosnak találunk, t. i. a szakszerű elosztásnak. Mindamellet természetesen Márki József könyvéről, mint irodalomtörténeti anyaggyűjtésre szolgáló segítőeszközzről ma már komolyan beszélni nem lehet s inkább csak annak igazolásául ástuk ki a feledés porából, hogy efféle szükség-

érzet íme nálunk is jelentkezett már elég régen. A kivitelben még messze hátul járunk azonban s valóban az volna Arnold könyvének legnagyobb diadala nálunk, ha megjelenése s az I. 2. fejezetének bevezetésében kifejtett elvek ösztönzésül szolgálnának a magyar philologiai tudomány egy ilyen segítő eszközének létrejöttéhez.

Bizonyos, hogy Arnold könyve igen becses munka s bizonyos, hogy ismertetésünk elején kimondott tételünk a tudós mivoltáról Arnoldra nézve áll. Ő bizonyára kiváló tudós a saját szaktudományában, mert teljes biztonsággal megtalálja azt, a mire tudós kutatásai közben szüksége van, sőt másokat is igen szépen útbaigazít. Többet követelni tőle igazságtalanság és nagyképűség volna.

(Budapest.)

GYULAI ÁGOST.

Krymszkij: Isztorija Turczij i jeja literatury ot razezvjeta do nacsala upadka. Trudy po vosztokovjedjeniju vypuszk XXIX. No. 1. Moszkva, 1910. 8-r. 164 l.

Az oszman irodalom története elég jól van már feldolgozva. *Hammer* nagyterjedelmű, de felületes műve után a jeles angol turkologus *Gibb* hatkötetes műve, melyet a szerző halála után *Broune* adott ki, minden igényeknek megfelel. *Krymszkij* a történelemmel együtt adja az oszmani irodalom történetét. Röviden, de jól rajzolja a történelmi háttért. A török birodalom fénykorával kezdi. Élénk színekkel festi *I. Szelim* és a nagy *Szolimán* korát. Különösen kiemeli azt a nagy befolyást, melyet *Szolimán* szultánra keresztény kis-orosz származású neje, a híres *Khorrem-szultána*, gyakorolt. Szépen, meggyőző érvekkel bebizonyítja, hogy ennek a híres szultánának európai tudósításokban sokszor előforduló neve *Roxolana*, a. m. *rúszinka*, kis-orosz asszony. Igen érdekes az a fejezet, mely a tatár rabságba hurczolt ukrainai keresztényekről szól. Nem egy közülök nagy szerepet játszott az ottoman birodalom történetében. Ilyen volt II. Oszman (1618-1622) kedvelt neje és III. Oszmán édesanyja is. Keresztény mivoltukról megfélelkezve, buzgó moszlimékké váltak.

Apró-cseprő költőcskékről nem emlékezik meg az orosz író, de elég részletesen szól a nagyokról, *Hamidról*, a *Juszuf ve Zelikha* költőjéről és a furcsaságai révén híressé lett *Uzun Firdevszi*, a hosszú *Firdevsziről*, ki a török irodalom leghosszabb művét, a 360 részből álló *Szulejmán námeht* írta. *Krymszkij* úgy látszik nem tudja, hogy ennek a könyvóriásnak vagy 75 része a mi Akadémiánk kéziratai közt megvan, mert csak azt említi, hogy néhány részéből kivonatok maradtak fenn egyes oszmani anthológiákban. *Ahmed* pasának, a török irodalmi nyelv megteremtőjének, egy egész fejezetet szentel. Eredetiséggel még oszmani értelemben sem dicselkedhetik ugyan ez az irodalmi nagyság, de szép nyelve a régibb ottoman költészetben párját ritkítja. Az első nagy török írónőről *Mihr Khatunról*, *Szmirnov* után, ki legjobban áttanulmányozta a költőnő egyetlen példányban fennmaradt divánját, igen érdekesen ír. Igazi érzés és nem a keletieket annyira jellemző utánérzés inspirálta ezt a valóban érdekes költői egyéniséget. Csak az a kár, hogy versei szörnyen hibás leiratban jutottak el hozzánk. *Meszihiről* megemlékezve, annak főművét, a szép fiúk bájait megéneklő *Sehr engizt*, a régibb török irodalom egyetlen

igazán eredeti alkotásának tartja. A nagy pornographot, *Dsajar Cselebít*, ismertetve, megjegyzi, hogy a *Gibbnél* található mutatványok fogalmat sem adnak a Don Juan költő leghíresebb költeményéről, a *Hvesznámehről*.

Mutatványt az ismertetett költők műveiből keveset ad *Krymszkij*; ezt már a mű terjedelménél fogva sem tehetette, de adataiban megbízható és jó vezérfonalat nyújt az oszmanli irodalom iránt érdeklődőknek.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

Dr. Rudolf Tschudi: Das Asafnâme des Lutfi Pascha. Zum ersten Male herausgegeben und ins Deutsche übertragen. Türkische Bibliothek, 12. Berlin, 1910. XXI. 38 l. Türkischer Text 1—45. l.

Hogyan viselje magát a nagyvezér, arra nézve bölcs tanácsokat ad *Lutfi pasa*. Az épen nem erkölcsös keleti világban sok a jó erkölcsre oktató könyv. A perzsa és az oszmanli irodalomban egész sorát találjuk az efféle műveknek. *Lutfi pasa*, az albán származású nagyvezér, telivér, minden ízében keleti ember volt. Megvolt benne a keleti ember minden jó-rossz tulajdonsága. Fokról-fokra emelkedve, elérte az ottoman birodalomban a legmagasabb rangot. Mint hadvezér részt vett a nagy Szoliman minden hadjáratában. Ott volt Mohácsnál 1526-ban, 1529-ben Bécs ostroma alkalmával tartománya csapatát vezényelte. Sokat érintkezett tudósokkal, s bár a költészetet nem kedvelte, maga is írt több theologiai munkát arabul és anyanyelvén, (mert egészen törökké lett) törökül. Így van tőle egy török történelem *Tevârih-i âl-i 'Oszman* (Az Oszmán-család történetei) címmel. *Tschudi* az *Asafnâmen* kívül tizennárom arab és hat török művét sorolja fel. Igen jellemző, a mit *Tschudi Boissard* alapján említ, hogy a nagyvezérek ethikájának íróját szörnyű nagy erkölcselensége buktatta meg. Annyira nekiadta magát a természetellenes fajtalanságnak, hogy elidegenedett tőle hercegnő felesége, a nagy Szoliman leánya. Elválasztották a hercegnőtől és elcsapták. Kevésbe múlt, hogy *Szoliman* ki nem végeztette egykori kedvelt nagyvezérét.

Az *Asaf nâme* elsősorban felsorolja egyenként azokat a jó tulajdonságokat, melyekkel a jó államszolgának bírnia kell. Mindezekelött legyen önzetlen, tegyen mindent Allahért, azaz a birodalom javáért. Nagyon a lelkére köti, hogy legyen titoktartó, még vezértársaival se közölje az állami titkokat. Tiszta erkölcsűnek kell lennie és különösen óvakodni kell — mondja a nagy pæderasta — a fűszerelemtől (15. l.).

Az *Asaf nâme* érdekes ethikai mű és jó adalék a XVI. század kevésbé ismert török prózai irodalmának ismeretéhez.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

Martin Rosenblüth: Beiträge zur Quellenkunde von Petrons Satiren. [Diss. Kiel.] Berlin, 1909. 8-r. 94 l.

Petronius Arbitr nagyszerű munkája, a *Satiricon*, beható és rendkívül érdekes kutatások tárgya volt egészen a legújabb időkig. E kutatások számos értékes eredményt hoztak máris felszínre, bár sok lényeges kérdést maig sem sikerült tisztázni. Rosenblüth dolgozata

gondos összefoglalása az eddigi kutatások eredményeinek, egyszersmind ezeknek józan kritikával való megrostálása. Fejtegetései során tüzetesen összehasonlítja a Satiricon-t a *satura Menippea* maradványaival: Varro szatira-töredékeivel és Seneca Apocolocyntosis-ával. Ennek a részletekig menő és csakugyan alapos összehasonlításnak eredménye az, hogy a kimutatott számos feltűnő egyezés mellett is lényeges pontokon élesen különbözik a Satiricon a sat. Menippeáktól: így a Satiricon egységes (keretes) elbeszélés, míg a sat. Menippeák nincsenek egymással összefüggésben; a Varro-féle szatirák erkölcsi tendenciája: tanítani és javítani, a Satiricon nem akar egyebet, csak a való élet realiztikus rajzolása (*μίμνσις βίου*) által gyönyörködtetni. E ponton csatlakozik a Satiricon szorosan a *mimus*-hoz. Egyezéseik feltűnőek: a cselekvénynek egy helyhez való kötése, a beszélő nevek (Reich, Der Mimus 366 s. k. lk.), a népies és mindennapi beszéd alkalmazása, babonák, élczek, közmondások, tipikus alakok (az úrnő, az orvos, a tanító, a szónok, a parasita, vénasszonyok) és jelenetek (hajózás, menekülés, átöltözés, törvényszéki tárgyalás, csata, öngyilkosság, verekedés stb.) s különösen a sexuális elem túlhajtása — melyek Petroniusnál mind fellelhetők, a *mimus* fegyvertárából valók. Az érintkező pontok nagyszámúak és világosan megállapíthatók (sőt a 117. fejezetben egy valóságos önálló *mimus* kezdődik: az örökségelhajzás), úgy, hogy bátran nevezhetjük a Satiricon-t oly regénynek, mely a *satura Menippea* formáját (vers és próza keveréke) a *mimus* tartalmával töltötte meg. A Satiriconnak a *mimus*-szal való szoros összefüggésére mutat az a sok feltűnő egyezés is, melyeket szerző a Satiricon és Theophrastus «jellemei» közt kimutat. A Satiricon-nak a *mimus*-szal való összehasonlítása a tárgyalt anyag rendkívüli gazdagságával (Theokritos, Herondas, Oxyrrhynchos papyri III. köt. 41. s. köv., Epicharmos, Sophron, Laberius, Publilius Syrus, a típusokra vonatkozólag párhuzamos helyek Martialisból stb.) tűnik ki s lelkiismeretes összeállításai és adatai ezentúl nélkülözhetetlenek lesznek Petr. forrásainak kutatásánál. A sat. Men. és a *mimus* behatásán kívül különösen erotikus dolgokban kimutatható a görög novellisztika hatása, bár az, hogy Aristides Milesiaca cz. műve itt nagyobb szerepet játszott-e vagy nem, már el nem dönthető. Hatással volt a Satiricon-ra a görög paródia-irodalom is: különösen feltűnő az Odyssea parodizálása. Az értekezés utolsó fejezete, a Sat. és Apuleius Metamorphosesének összehasonlítása, inkább negatív eredményre vezet; mindkét munka közös kategóriába tartozik: a realiztikus-komikus kalandos regény műfajába, melynek egyedüli antik képviselői; csak formában különböznek, Petr.-nál a sat. Men., Apuleiusnál patraei Lukias Metamorphoses-e adta meg az irodalmi formát. Itt szerző — nagyrészt Jakoby nyomán — sikerrel czáfol néhány, a Satir. előzőire vonatkozó feltevést s arra az álláspontra helyezkedik, hogy a Satiricon-hoz hasonló műfajú görög regény Petronius előtt valószínűleg nem volt s hogy Bürger idevágó eredményei, melyeket már Rohde megtámadott, nem egészen reálisak. A Satiricon viszonyát Menanderhez (s általában az új-komédiához) valamint az euhemerismus nyomait a *mimus*-költészetben, mely kérdésekre szerző sem, az eddigi kutatók sem térnek ki — legközelebb külön értekezésben fogom vizsgálat tárgyává tenni.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

W. Lüdtke-Th. Nissen: Die Grabschrift des Aberkios, ihre Überlieferung und ihr Text. Leipzig-Berlin, Teubner, 1910. [S. Abercii vita ed. Theod. Nissen. Supplementum. Abercii titulus sepulchralis qua ratione sit traditus exposuerunt Guil. L. et Th. N.]. (K. 8-r. 51 l., egy fénynyomat.) Ára 1 M.

Ἀβέρκιος-nak, az állítólagos hieropolisi püspöknek Vita-ja és fennmaradt sírfelirata, melyek annyi vitára adtak már alkalmat, új világitásban tűnnek elének e kis könyv elolvasása után, mely az Abercius-vita egy orosz kéziratával s e kéziratnak a görög kézirati hagyományhoz való viszonyával foglalkozik. Ez az ú. n. «czári» kézirat (12 kötetben 13528 lappal) col. 1739—1772. adja Abercius életrajzát, s összehasonlítva a Paris 1540, a Mosquensis 379 és a Hierosolymitanus Sab. 27 kódexekkel részben teljesség (Abercius és Euxeinianos dialogusa), részben pedig eredetiség dolgában gyakran még az eddig legnagyobbra tartott Parisinuson is tútesz. Ez az összehasonlítás Nissen szép munkája (22—33. lk.). A könyv fő tárgya Abercius síriratának értelmezése azon újabb lectiók alapján, melyeket az orosz szöveg nyújt s melyeket Lüdtke magyaráz (10—20. lk.) igen elmésen, miután az orosz szöveget lehetőleg szó szerint latinra fordította s a Nissen által (36—43. lk.) közölt különféle görög szövegekkel (Alexander stéla, a laterani-kő s néhány kódex szövegei) tüzetesen összehasonlította. A sírirat jellegéről már régebben is heves viták folytak: különösen Dieterich igyekezett oly magyarázatot adni, hogy a sírfelirat egy pogány misztikus-kultusz papjának sírfelirata, nem pedig ker. püspöké (Die Grabschrift des Aberkios, Leipzig 1896.). Igaz, hogy szó van benne Pálról, a halról, a szűzről s egy szent pástorról (*ποιμένος ἀγροῦ*), de mindezen adatok tisztán keresztény jellege nagyon is kétséges; különösen a 18—19. versekben említett 72. szám ad okot a gyanakvásra. Lüdtke itt célzást lát az orosz szöveg hatodik sorában megőrzött *γραμματῶν ρωμαϊκῶν* (literas Romanas, τὰ *Ῥώμης γράμματα*) kifejezésre, mely szerint a LXXII. számban L nem más, mint titkos kereszt-jel, az I és X pedig *Ἰησοῦς Χριστός* nevének kezdőbetűi. Ezzel az okoskodással szemben Nissen helyesen utal (Dieterich-hel) a sírirat misztikus jellegére s a *γράμματα* jelentésére a varázs-papyrusokban. Túlságos fontosságot tulajdonít L a 12. versben hiányzó névnek is, mely helyre Péter apostol nevét tartja betoldandónak; hogy vajjon e helyen a kövön állott-e a *πίστις* szó, azt új vizsgálat van hivatva megállapítani. Mindenesetre nagyon tetszetős Nissen véleménye, ki Ramsay és Dieterich (i. m. 48. l.) alapján azt hiszi, hogy a 12. versen erőszakos rongálás történt oly szavak törlésével, melyek útjában állottak a sírirat tisztán keresztény értelmezésének. Harnack ellene mond e feltevésnek (Texte u. Unters. XII, 4, 12. l. 1. jegyz.) s valóban — maga Nissen is elismeri — sok anyaggyűjtésre, de különösen sok, lehetőleg régi szláv kézirat felkutatására és áttanulmányozására van szükség, hogy az Abercius-sírirat jellegét megállapíthassuk. Engem Lüdtke nem győzött meg — a kérdéses feliratot Dieterich (= Nissen) és Harnack után nem tartom ker. püspök síriratának. Hogy már most Abercius Cybele-pap volt-e vagy a pogány-keresztény gnózis híve, annak megvitatása nem tartozik ide. A sírfelirat mellékelt fénynyomata éles, imitt-

amott homályos, de ez nem a reprodukció, hanem a kő hibája. L. és N. munkájának néhány beces adatot köszönhet az A-féle sír-irat kérdése.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1909/1910.

1. Horváth Ferencz: Gyulai Pál lírája. (Karczagi főgimn. 14—77. l.). A tanulmány ú. n. szabad-lyceumi előadásnak készült és így került be az Értesítőbe. A szerző tehát a nagyközönséget és a tanuló ifjúságot tartotta szem előtt tanulmánya megszerkesztésekor. Ennek következtében bevezetésül igen helyesen Gyulai egyéniségének, jelentőségének általános jellemzését nyújtja. Lírikus költőnél vagy valamely költő lírai működésének az elemzésénél ez az eljárás helyénvaló. Maga a jellemrajz különben inkább kegyeletes, mint kimerítő. Azután Gyulai szerelmi költészetét ismerteti. Először a kolozsvári ismeretlenről szólókat, azután a Szendrei Marihoz írottakat s folytatólagosan azokat, melyek felesége, gyermeke elvesztése miatt fölzokogó fájdalmait fejezik ki. Találón veszi észre a Gyulai ilyenmű verseiben nyilatkozó finomságot és lelki fegyelmezettséget; a családi élet boldogító örömeit ép oly meghatottsággal fejezi ki Gyulai, mint a mily mély, férfias, de sohasem tomboló a fájdalma. Legjellemzőbb verseit biztos szemmel ismeri föl és méltatja. Néhol ismételt ugyan, de okkal-móddal. Kiemeli, hogy Gyulai lírája reflektáló színezetű. Bátran fölemlíthette volna azt is, hogy képzelő erejében sines meg az a fixizáló tehetség, a mi legnagyobb lírikusaink díszé.

Aztán fejtegeti azon költeményeit, a melyeknek a baráti és szociális érzelmek alkotják az összekötő keretét. A barátság érzelmét sohe keverte össze az irodalmi és kritikai elvekkel. Azt ennek alája rendelte. Idézi idevágó költeményeinek jellemző sorait s kiemeli és méltányolja a Kemény Zsigmondhoz és Teleki Domokoshoz való viszonyának emelkedett szempontjait. Végül ismerteti hazafias líráját. A *Széchenyieskedők* és a *Népszerűség* részletes méltatása után a Gyulai politikai álláspontját és idevágó költeményeinek alapvető tételeit ismerteti. Azt fejtegeti, hogy Gyulai nem volt pártember. Nem vitatkozunk. De az a meggyőződésünk, mondhatni, az a köztudat, hogy igenis Gyulai erős pártember volt a politikában is, az irodalomban is; még költészete (kivált a kilenczvenes évek végétől kezdve) sem ment a pártpolitikai egyoldalúságtól. A pártpolitikai ízt ezekben a költeményekben *nem a tartalom* képviseli, hanem az adja meg, hogy *mikor írta* azokat. Az indítéka utóbbi hazafias verseinek túlnyomóan pártpolitikai. Ez a körülmény azonban mit se von le a bennük kifejezett érzület nemességéből és melegségéből. Külömben is az elméletnek bele kell nyugodnia, hogy *mai* lírikusaink hazafias költészetében a lélektani indíték szemmel láthatóan pártszínezetű. (Bartók, Kozma A., Szabolcska, Endrédi, a proletár költők, a modernek.) Ezt nincs miért szépítgetni, hanem úgy, a hogy van, tudomásul kell vennünk s psy-

chologiailag természetesnek tartanunk. A Gyulai líráját e tekintetben nem szépíteni, hanem elemezni és megérteni a feladatunk.

Horváth dolgozata általában mélyen járó, előadása tömör, ízlése tiszta s így nemcsak attól a közönségtől, melynek számára készült, hanem a szakirodalomtól is megérdemli a méltánylást.

(Szászváros.)

KRISTÓF GYÖRGY.

2. Bíró Lajos: Kézdivásárhely utczái és a magyar irodalom. (A kézdivásárhelyi kath. főgimn.) 3—28. l. Bíró kis dolgozatának volta-kép csak az a célja, hogy megmagyarázza tanítványainak és a város közönségének is, hogy mivel érdemelték ki azok az írók a megemlékezést, a kikről a kis erdélyi város most utczáit elnevezte. Mindössze tíz íróról szól, a legnevesebb mellé az alig ismertét kénytelen oda-állítani. Magyarázatot akar adni tanítványainak, természetes tehát, hogy érdekes és jelentős feléről kellene minden író-t bemutatnia. Mint-hogy azonban nagyon homályos pályájú író-ról is szólnia kell, a kit maga sem ismerhet eléggé, kénytelen néha száraz, hideg és egyáltalá-ban nem jellemző életírást is adni. Ilyen mindjárt az első, Matkó István jellemzése. Mennyivel érdekesebb és érdemesebb lett volna a címekkel való bizonygatás helyett egy jelenetét állítani e kornak az olvasó szeme elé, teszem olyant, mint a milyenről Pethő beszél, beszámol-ván az 1660 körül Kolozsvárt vitatkozó Apátyai János és Veres Ferencz szópárbajáról, a melynek Veres, a pápista pap, így vetett véget: «Ezek közül — a nemes hallgatóságra mutat — kevesen értik a deák szót, legfőképen pedig a theologiai terminusokat. Szóljunk tehát magyarul, hogy a szót mindenki értse: Vajjon hát ezen kétszázötven ember közül hányért és kikért holt meg Krisztus és kikért nem holt meg?» . . . stb. Bírónak érdeméül kell felemlítenem azonban, hogy az egyes írók közt igyekszik a korokat rövid jellemzéssel betölteni és így áttekintése nyer igazságában. A Mikesről szóló pedig hangulatával és meleg hangjával válik ki a többi közül.

(Gyöngyös.)

ALSZEGHY ZSOLT.

3. Madai Gyula dr.: A költői nyelv és Csokonai. Tanári székfoglaló. (Budapesti ref. főgimn. 24—59. l.) Madai e jól megalapozott dolgozatában Csokonai költői nyelvét vizsgálja, mint alapját annak a művészi hatásnak, a mit Csokonai költészete az olvasóra tesz. Csokonai a nép emléjén nőtt fel és tudományokkal gazdagította lelkét. Madai e két szempontból vizsgálja nyelvét. Meglátszik rajta a latinos műveltség, mely azonban nem az ő hibája; nyögét ő érezte a legjobban és iparkodott is lerázni, megújítani a népnyelv kincsével a költői nyelvet: először a magyar költők között. Fogyatkozása még Csokonai nyelvének, hogy ezenfelül telve van divatos európai szavakkal, talán a korhűség miatt, talán hogy nyelve közelebb legyen az élet nyelvéhez. Kazinczy és társai még örvendtek is ennek, de megbotránkoztak, minek méltán örvendhetek volna, s örvendünk is ma: népies kifejezésein. Még a prófétalelkű Kölcsey is csak sejti ebben a jövő szellemét. Közvetetlen környezetéből Földi, a világirodalomból Bürger mutatja meg neki az új irányt, hogy előkészítse az utat Petőfinek,

Aranynak, a mit még Bajza sem értett meg. Mert Csokonai költészetének és nyelvének főjellemvonása a realitás, az újszerű; csalódásig híven és finoman, nem keresetten, de erős megfigyeléssel színez; a haladás legújabb eredményeit énekelve is megőrzi nyelve tisztaságát. Üde, változatos, eleven nyelve, melyből a kellem és báj sem hiányzik, a trópusok és figurák fölhasználásával szinte élőképet állít elénk.

Madai a jól megvetett alapra szorgalmasan hordja össze épületének anyagát és ügyesen rendezi el. Megecsik ugyan, hogy Csokonai tropusairól és figuráiról való mondanivalóját szükségtelenül megismétli, de különben, beállítva előbb tárgyát a magyar és részben az egyetemes irodalom keretébe is, erős, világos szerkezettel és tiszta nyelven mondja el tapasztalatait.

(Pápa.)

ACSAY FERENCZ.

4. Málnásy Károly: Homeros Zeusa. Tanári székfoglaló. (A nagyenyedi Bethlen-kollégium ért. 1909 10. 16—29. lk.) Hármas feladatot tűzött ki maga elé a székfoglaló:¹⁾ bemutatja Zeust az istenekhez, az emberekhez és a Moirához való viszonyában a homerosi költemények alapján. Nem ad új módszert, nem új eredményt, de a mire ilyen kis keretben egyedül vállalkozhatott volna, az irodalom ismerete alapján a már meglevő véleményeket sem tudta rendszerezni. Zeus elsőségét és fogyatkozásait jól látja a szerző, de mintha tapogatódnék, nem meri kidomborítani. Ép így, jól kezdi az emberekhez való viszonyát is, de aztán ellaposul és hiányos a tárgyalás. A Moira csak látszólag van Zeus felett, igazában az istenek, elsősorban Zeus akarata döntő, melynek minden isten engedelmeskedik. Ezt törekszik kimutatni néhány idézettel. Pedig Homeros teljes következetességgel azt igazolja, hogy a Moira felette van minden istennek, kik csak eszközök a Moira kezében.

Világos szerkezetben, tiszta nyelven, néhol lendületesen írja le a szerző mondanivalóját. De nem jelöli meg, hogy hol van szó mythológiáról, hol vallásról, hová tartozik a Moira. Nem lehet Zeusnak a Moirához való viszonyáról szólni és annak lényegét bizonyítani, hogy ne érintsük a többi istennek és embereknek hozzá való viszonyát, magának a Moirának fokozatos kialakulását a néphitben és a költőknél, a homerosi korszaknak ez irányban való átalakító erejét, etymológiáját stb. Valóban keveset adott, mert sokat markolt.

(Pápa.)

ACSAY FERENCZ.

5. Dr. Gálos Rezső: A magyar Simplicissimusról. (Temesvári keresk. isk. 3—20. l.) Érdekes és értékes e kis dolgozat. Jókai írói műhelyébe világít be. *Szép Mikhálnak* forrásaival foglalkozik. Kimutatja, hogy Jókai e regényének megírása előtt alapos tanulmányokat végzett, és így bebizonyítja, hogy nem mindent kap légből Jókai, nem minden képzeletének szüleménye. Gálos

¹⁾ *Ugyanezt* a témát tárgyalta már Nyusztay Antal *székfoglalója* a budapesti reform. főgimn. 1904 5. értesítőjében. V. ö. EPhK. 1906: 777. és 1907: 78.

Jókai jegyzetei nyomán járó kutatásai szerint költőnk három forrásműre támaszkodott. Az első *Georgica curiosa* címet visel. Hogy mit vett innen, nem tudta megállapítani, mert nem sikerült e könyvet megszereznie. Reméljük azonban, hogy e kérdésre még visszatér és tisztázza. Második forrása Johann Christoph Wagner következő műve volt: *Christlich und Tuerkisches Staedt und Geschicht spiegel*, Augsburg, 1687. A felsőmagyarországi városok (Késmárk, Kassa, Bártfa, Kisszeben, Lőcse, stb.) leírásainál használta ezt fel Jókai, valamint innen vette a művelődéstörténeti és néprajzi adatokat is. Kár, hogy Gálos ez állításait egymásmellé állított részekkel nem bizonyítja kellőleg! A harmadik mű, melyre Jókai támaszkodott, az 1683-ban megjelent *Magyar Simplicissimus* volt. Jókai maga említi a regényben e könyvet (naplónak mondja), melyből igaz történetéhez az adatok egy részét merítette. Gálos először a *csavargó-regények* (így nevezte el találoan a *picaro-regényt*) jellemző sajátosságairól és történetéről szól. Csak azután tér át a *Magyar Simplicissimus*-nak a *Szép Mikhálra* gyakorolt hatására. Bebizonyítja, hogy sok epizódot (16 részletet említ) vett át és dolgozott fel belőle Jókai; felhasználja művelődéstörténeti és földrajzi adatait, Simplicissimus alakjából pedig két egyéniséget (Kalondait és Simplexet) alakít, mindkettőt persze megnemesíti.

Gálos ügyes kis dolgozatával megindítja Jókai költészetének tudományos búvárlását, a minék ideje valóban elérkezett. Csak azt sajnáljuk, hogy nem adott véglegeset, mert nem elemozte és nem állapította meg, hogy Jókai milyen változtatásokat tett a felhasznált adatokon. Szerettük volna látni: hogyan alkotott Jókai.

(Szeged.)

BITTENBINDER MIKLÓS.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XXXVI. KÖZGYÜLÉSE

1911. február 11.

I. Elnöki megnyitó beszéd.

Tisztelt Társaság! Mai közgyűlésünk egy váratlanul és igen korán elhunyt derék tagtársunk emlékének van szentelve, a ki egyéniségének szeretetreméltósága és szellemének gazdagsága folytán mindnyájunk meleg rokonszenvét és őszinte elismerését bírta. Fáradhatatlanul kutatott főleg a homályban gazdag régi magyar irodalom terén, melynek sok vitás kérdését tisztázta, sok bonyolult problémáját megoldotta. A hazai modern philologia sokáig fogja nélkülözni sokoldalú tudását, fölfogásának szellemességét, ítéletének biztosságát, nélküli már a jelen pillanatban is, midőn egy nagyszabású vállalat küszöbén állunk, melynek tervezésénél bizton számítottunk reá, mint a kilátásba vett közreműködőknek egyik legfontosbikára.

A Magyar Tudományos Akadémiának Irodalomtörténeti Bizottsága ugyanis elhatározta 1910-ben, és ez a múlt évnek legfontosabb philologiai eseménye, hogy kidolgozzat és kiad egy nagyszabású

Magyar Irodalomtörténetet, mely a tudomány minden igényének minden tekintetben megfeleljen. Az indítvány új, Ferenczi Zoltán tagtársunk formulázta és adta be 1910 november 30-án, de a gondolat nem új, hisz bizonyára méltóztatnak emlékezni, hogy én épen e helyen már 1905-ben és újra 1907-ben, sőt már ép egy negyedszázad előtt, 1886-ban, pendítettem meg és sürgettem mielőbbi megvalósítását. Irodalmunk egyetemes történetének oly földolgozása, melyhez most szándékozunk hozzáfogni, egyáltalában nincsen és nem is volt soha. Több mint egy félszázada, hogy Toldy Ferencz megindított egy ily tudományos jellegű történeti munkát, de a sokat tervező, fáradhatatlan férfiúnak ez a túlságosan széles alapra fektetett műve is töredék maradt, mert csupán a régibb időnek egy fontos korszakát tárgyalja. És csak a Semsey-pályázat juttatott bennünket 1908-ban Pintér Jenő társunknak megjutalmazott, de távol sem eléggé méltatott jeles kézikönyvében oly munkához, mely Toldy eszméjét újra felkarolta, de, sajnos, eddigelé szintén csonka maradt, a mennyiben szerző a nagy föladatnak csak kisebb, noha sok tekintetben talán nehezebb felét, a legrégebb időktől 1772-ig és ezt is szűkebbre szabott keretben és nem mindig élvezetes előadásban, de kellő tudományos készültséggel és a legnagyobb dicséretre méltó szorgalommal megoldani törekedett. A mi Toldy és Pintér munkái közt a magyar irodalomtörténet terén történt, a legnagyobb elismerésre méltó, de valósággal távol esik a kérdéses föladatnak most tervezett megoldásától. Történet pedig kettő: egy oldalról első sorban iskolák, tanulók és tanárok számára írt tan- és vezérkönyvekben lelkes tanférdek hazafias hévvel terjesztették irodalmunk ismeretét és szeretetét a hazai közönségnek legszélesebb köreiben. főleg az ifjúság fogékony lelkében; és más oldalról gazdag és termékeny munkásság folyt a részletes kutatásnak kifogyhatatlan és határokat nem ismerő terén, kiváló íróink munkáinak modern igényeknek is megfelelő kiadása, egyes korszakok vagy költői fajok vagy írók fejlődésének alapos tárgyalása, számos részletkérdésnek végleges megoldása útján. Sok a faragott kő, majd megválnak, hogy a nagy épület fölemeléséhez elég sok-e.

A mondottak után azt hiszem nem kell újból hosszasan fejtegetnem, hogy a tervezünk nagy munka egy régóta minden oldalról általánosan érzett tudományos szükségletnek kielégítését czélozza, hisz bizonyára ilyenek érezte már egy félszázaddal ezelőtt tudományunk halhatatlan megalapítója, Toldy Ferencz, különben bele sem fogott volna az akkor, mint utóbb maga belátta, elmunkálatok híján megoldhatatlan föladat megoldásába. A tervezett nagy munka beosztásáról, irányáról, módszeréről stb. nem akarok ez alkalommal beszólni, mert legközelebb részletes programmban fogunk minderről beszámolni a szakférdek és érdeklődők összessége előtt. Csúpnán egy két tájékoztató megjegyzést kívánok tenni, helyesebben: röviden hangsúlyozni azokat a fő nehézségeket, melyeknek leküzdése nagy mértékben fogja igénybe venni dolgozótársaink erejét és némileg ügyességét.

A legszembetűnőbb nehézséget, melyet sokan komolyan hangoztatnak, nem tartom nagyon lényegesnek, t. i. a munka egységének esetleges, sőt valószínű hiányát. Képes lesz-e a szerkesztő az esetleg nagy számú dolgozótársaktól származó adalékokban kétségtelenül mutatkozó tárgyi és felfogási eltéréseket, sőt ellentmondásokat ügyesen

és helyesen kiegyenlíteni, nem tudom, de nem is igen hiszem. Csak-hogy én ebben valami nagy bajt nem látok oly anyaggal szemben, mely sok részletében tényleg igen eltérő világítást és bírálatot enged meg. A döntő mindig az lesz, hogy az egyes előadó a maga fölfogását alaposan tudja indokolni és jogosultságát elfogadható vagy meggyőző érvekkel kimutatni. Igazi eltérések vagy épen ellentétek különben csakis az esztétikai értékelés terén lehetségesek, ez pedig oly tér, a hol a subjectiv fölfogásnak lehetetlen útját állani, de nincs is erre nagy szükség, mert hiszen a komoly olvasó maga semmiféle tekintély által soha sem fogja korlátoztatni azt a jogát, hogy maga is ítéletet alkosson irodalmi egyéniségekről vagy termékekről.

Nagyobb nehézség az anyag kiszemelése. E tekintetben, azt hiszem, két szempont lesz irányadó: egy oldalról az irodalom, fölfogásom szerint, a nemzeti szellem *nyelvbéli* nyilvánulása lévén, keretébe nemcsak a költészet, hanem a történetírás, szónoklat és filozofia is tartozik, azonban eleve elesnek a tudományos irodalomnak oly ágai, melyeknek nemzeti jellegük egyáltalában nincsen, milyenek a matematika, csillagászat, közgazdaság, orvosi tudomány stb., magától érte-tődvén, hogy oly korszakban, melyben a nemzeti szellem idegen, ne-vezetesen latin nyelven is nyilvánult, ez az idegen nyelvű irodalom is tárgyalandó; — más oldalról pedig óvakodni kell attól, hogy ne akarjunk irodalomtörténet helyett művelődéstörténetet adni. E szem-pontból a politikai történet eseményei és fejleményei, az iskolaügy fejlődése, a képzőművészetek története stb. nem lehet az irodalom-történeti tárgyalás anyaga. Minthogy azonban úgy az egyes tudomá-nyok állapota, valamint a művelődés egyéb tényezőinek szerepe rend-szerint többé-kevésbé befolyással vannak a nemzeti irodalom fejlő-désére, szükséges lesz az egyes korszakokat bevezető összefoglaló át-tekintésekben az illető korszakok tudományos és művelődési összes viszonyait nagy vonásokban vázolni, hogy az olvasó lássa, mi segítette elő és mi hátráltatta korszakonként a nemzeti irodalom fejlődését. De csak vázlatokról lehet szó — részletes fölvilágosítást a szakiroda-lomban keressen és kapjon az olvasó.

A legnagyobb nehézséget az előmunkálatok hézagossága alkotja. Igen sok kitűnő tanulmány jelent meg az utolsó évtizedekben, főleg társaságunk tagjainak buzgalmából, sőt egyes nagyobb munkák is jöttek létre, melyek fontos kérdéseket alaposan tisztáznak. De meg-győződésem szerint nem elég sok. A hol beletekintünk irodalmunk lapjaiba, mindenütt, még az újabb korszakokban is, hézagokat és problémákat találunk, melyek alapos kutatást igényelnek. E nehéz-séggel szemben kettős eljárás lehetséges: vagy elvárjuk egy-egy fejezet vagy korszak feldolgozójától, hogy maga végezze az összefüggő tárgya-lás mellett a részletes kutatásnak egész munkáját, vagy érvényesítjük a munkafelosztás elvét és a részletes kutatást részben másokra bizzuk, kiknek eredményei azután átmennek a nagy munkába. Hogy az első eljárás nem vezet célhoz, ezt kár volna bővebben fejtegetnem, annyira világos a dolog, hisz Toldy nagy műve is ebben rekedt meg. A legújabb időből is rámutathatnék, bizonyító példa gyanánt, egyik legkitűnőbb nagy irodalomtörténeti vállalatunkra, melynek kitűnő szerzője már közel húsz évvel ezelőtt kinyomatta jeles művének he-dedik kötetét, de máig sem bocsátotta közre, mert a fölvilágosító és

oknyomozó jegyzetek oly részletes kutatásokra készítetik, melyek eddigelé nem vezettek, szerinte, minden egyes kérdésben megnyugtató eredményekre. Marad tehát a második eljárás, t. i. a történeti előadás szerzői mellett egyes kérdésekben igénybe venni más szakférjakat, a kik a reájuk bízott részletkérdések tisztázását elvállalják és elintézik. És ez a szempont vesz engem tulajdonképen reá arra, hogy tervezett vállalatunk ügyét e társaságban ma szóba hozzam. Az Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága egymaga nem képes a kitűzött föladat megoldására; szüksége van mindazoknak jóakaró és lelkes közreműködésére, a kik hazánkban a philológiának, úgy a modern mint a klasszika philológiának, szolgálatába szegődtek, ez utóbbiakra tudvalevőleg főleg azért, mert hiszen irodalmunknak egy tekintélyes része latin nyelvű, a magyar pedig igen sokszor állt a klasszika literatúrának nagymérvű befolyása alatt. Szükségünk van minden philologus közreműködésére, első sorban azokéra, a kik e társaságban most már közel négy évtizede annyi buzgalommal és önzetlenséggel és, ezt bátran állíthatjuk magunk is minden öntetszelgés nélkül, annyi eredménnyel és sikerrel fáradoznak a tudomány szolgálatában.

Ismerve tagtársaink lelkeségét, egy percze sem kételkedem abban, hogy ezen most csak pedzett fölhívásomnak készséggel fognak eleget tenni és a nagy föladatra való tekintettel sem fogják megtagadni közreműködésüket, ha egy-egy megoldatlan kérdés vagy probléma tisztázására fölkérjük. E kéréssel és a hozzá fűzött biztató reménnyel megnyitom társaságunk XXXVI. közgyűlését.

HEINRICH GUSZTÁV.

II. Titkári jelentés.

T. Közgyűlés! Mi, a kik itt évente egybegyűlünk, hogy tanúságot tegyünk a magyar philologusok összetartozandósági érzéséről s e nemes érzés hevületében egy újabb esztendő sikereiért való munkálkodás föltételeit teremjük meg, nem egészen aggodalom nélkül látunk ezúttal is feladatainkhoz. Az elmúlt esztendőben a M. Tud. Akadémia a több évtizeden át hiánytalanul folyósított 2000 koronás segélyt 1000 koronára szállította le s a Vallás- és közoktatásügyi m. kir. minisztérium, melynek kebeléből tiszteleti tagunk, legifj. Szász Károly, sajnós, kivált, 1000 koronás évi subventióját megvonta, minek következtében 1374.15 koronás deficizzel záródott le a Társaság 1910. éve. A közvetlen okok persze nem a Philologiai Társaság működésében kereshetők, hanem az országos pauperismusban, mely az elmúlt esztendőben legelső kulturális intézményünket is kikezdtte, éreztette hatását az állam háztartásában s könyörtelenül sujtott le mindazokra a szerény existenciákra, melyek az állam hathatós támogatása nélkül épen csak hogy melegházi életet élhetnek.

A Társaság az elmúlt esztendőben a közgyűlésen kívül 9 felolvasó ülést tartott. Megnyitó XXXV. közgyűlésünkön *Cserép József* tagtársunk emlékebeszédet mondott Bartal Antalról; február hó 9-én *Darkó Jenő* ajkáról hangzott el nekrológ Krumbacher Károly t. tag felett s *Vikár Béla* «Hangsúly és rhythmus» című dolgozata I. részét adta elő; márczius hó 9-én az I. titkár bemutatta *László Bélán*ak

«Az antik lövegek a legújabb kutatások világításában» című dolgozatát, a II. titkár viszont felolvasta *Pais Dezső* értekezését «Kemény Zsigmond szerepe az irodalomban az 50-es évek elején» czímmel; április hó 13-án *Vikár Béla* folytatta februárban megkezdett előadását, *Alszeghy Zsolt* bemutatta *Bittenbinder Miklósnak* «Adalékok a magyar színmű történetéhez» című értekezését, *Garda Samu* két francia költemény fordításával lépett a felolvasó-asztalhoz, május 11-én *Heinrich Gusztáv* «Lenau első szerelme» czímen értekezett, *Gábor Ignác* «A magyar ősi rhythmus problémája» című felolvasásában polemizált Vikárral; jún. 8-án *Pap Károly* irodalomtörténeti vonatkozásokat keresett Kölcsey leveleiben, *Alszeghy Zsolt* «Jósika és a kritika» című dolgozatát olvasta fel; október hó 12-én *Jánosi Boldizsár* mutatványt közölt Vergilius-fordításából, *Gragger Róbert* «Lenau és Fontane» czímen értekezett; november 9-én *Finály Gábor* a pilis-maróti római castrumot ismertette vetített képek kíséretében, *Vass Árpád* meg Longus-fordításából olvasta fel az első könyvet; december 14-én *Alszeghy Zsolt* «Magyar tárgyú latin iskolai drámák»-ról értekezett, *Szigetvári Iván* Orczy Lőrinczről és Thomásról, *Verteszy Dezső* pedig az újkori görög nép költészetét jellemezte s közölt mutatványokat fordításából; 1911 január hó 11-én *Binder Jenő* Pán haláláról olvasott, *Kelecsényi János* viszont Zilahy Kiss Károlyról szolt mint kritikusról. E dolgozatok egy része az EPhK-ben jelent meg, más részök fog még megjelenni.

A Közlönybe, mely tavaly 53 ívnyi terjedelemmel került ki a nyomdából, az elmúlt évben 72 munkatárs dolgozott; 25 értekezésből 12 a görög-latin philologia körébe vág, 12 a modern philológiába, egynek tárgya pedig határterületen mozog. A hazai irodalom rovatában 44 művet ismertettek, a külföldi irodalomban 55-öt, a Philologiai Programmértekezéseikében 22 dolgozatot, a Vegyesek rovatában végre felfedezéseket, nekrologokat, *ἀνέκδοτα*-jellegű közleményeket és helyesbítéseket hoztak. A Közlöny 809. lapján közölt kimutatás tájékoztat arról, hogy 1910 november 9-én a B. Ph. T. könyvtárolmánya 65 kötetből és 3 füzetből állott 979.47 K értékben.

Tagjaink száma 1910 végén 901 volt, 22-vel több, mint 1909 végén; ezek között 27 volt az alapító tag, tehát hárommal több, mint egy évvel előbb; e három alapító tagunk *Förster Aurél*, *Kertész Armin* és *Vikár Béla*, kiknek alapítványukért, valamint *Pecz Vilmosnak*, ki alapítványát újra 282 koronáról 298 koronára szöktette fel halás köszönetet indítványozok. Megjegyzem ellenben, hogy néhai Kalocsay Endrének 69 K 50 f-ről és néhai Hajnal Mártonnak 34 K 74 f-ről szóló alapítványaik már három illetve négy éve szerepelnek a költségvetésben mint alapítványok s hogy már legfőbb ideje, hogy ez összegeket a Társaság gyűjtés útján 200—200 koronára egészítse ki.

Kétszáz koronára egészítette ki az előző évben 176 K 30 f-es alapítványát immár szintén boldogult néhai *Katona Lajos* is, valamint a Közlöny szerkesztője s e szerkesztői tevékenysége előtt egyik elődöm e titkári székben, nekem teljes két decenniumon át meghitt barátom, kinek idő előtt bekövetkezett halálát elsiratja velem együtt egész sereg tisztelője, szerető híve és barátja s a vele elárvult összehasonlító magyar irodalomtörténet és folklóre gyászba borult nemtője.

A veszteséget, mely elhunyttával bennünket ért, teljes egész kiterjedésében hivatott ajak tolmácsolta s nekem itt nincs is mit hozzátennem a tudománytörténet szürke bűvárlója számára. De a mögötte tátongó s aránylag igen hamar megnyílt úr megdöbentő volta kérdés elé állít mindnyájunkat, kik megannyian vétkesek találunk lenni, ha igazi etikai tudományos közszellem nem tud felvirágoztatni hazánkban. Ha ez a kitűnő elme, ki 1893-ban ugyanannak az igézetes tehetőségnek birtokában, melynek 15 évvel később is még örvendett, megkapja azt a pályateret, melyre nagyszabású professzorok rendkívüli sikerrel képeztek volt s gyöngye fizikumának nem kell vala még 15 évig oly pályán működnie, mely az idegzet megrontása miatt alkalmas az egész szervezet aláadására, talán még ma is itt járna közöttünk, benne ma széles Európa szakköreiben ismert tudóst tisztelnének s a romanisztikának Magyarországon hivatott művelői voltának. Így is alkotott értékeset és sokat, de ismételtlen kérdelem, a mi halhatatlanaink, kik közül oly sokan játszi erőfeszítéssel ültek be az intéző hatalom székeibe, mért «tették épen az Ő erényének az izzadságot elébe», ők, kik nem egyet oly korán s bizalommal teljesen vezettek be a téjjel és mézzel folyó Kánaán földjére?

Kidőltek még sorainkból Kanyaró Ferencz, Lakatos János, Szamek György, Möller Arisztid, László Béla és külföldi t. tagunk, Osthoff Hermann. Közülük *Kanyaró Ferencz* 1893 óta volt rendes, 1908 óta vidéki választmányi tagunk, ki a Közlönyt ismételtlen (1893, 1899, 1900, 1907, 1908. évfolyamaiban) munkálataival gazdagította s mint a régi magyar irodalomtörténet avatott szakmájú ismerője, tisztelt nevet vívott ki magának nemcsak szűkebb erdélyi, hanem tágabb magyar hazája fővárosának szakköreiben is. *Szamek Györgyöt* mint az Ókori Lexikon munkatársát ismertük, *László Bélában* pedig a régi görög és római hadügynek sokat (többek közt Vegetius fordítását is) ígért művelőjét, kinek korai és tragikus halála sok tekintetben veszteséget jelent Közlönyünkre is, melybe az utóbbi években elég sűrűn irogatott. *Osthoff Hermann* heidelbergi egyetemi tanárról, egyik princepséről az ú. n. — most már nem fiatal — «Junggrammatiker»-eknek, kiknek főérdeme abban áll, hogy «az analogiát oly erőnek deklarálták, mely képes a hangtörvények hatását paralysálni», minden philologus tud. Valamennyiök halála a legmélyebb részvétet keltette sorainkban.

De míg a Halál egyes munkabíró tagtársaink fáradhatatlan kezéből kiragadta a tollat, szerencsére a viruló Élet a tudomány phalanxának meg-megritkuló soraiba új meg új harcosokat állít. Érdemes munkák jelentek meg tavaly philologiai irodalmunkban, melyekre kötelességünk fölhívni itt a figyelmet. *Bayer József* kétkötetes nagy műve «Shakespeare drámái hazánkban» a nálunk szépen megindult Shakespeare-philológiát hatalmas alkotással viszi előre. s fölkelti bennünk a vágyat, bárcsak mi classicus philologusok hasonló jellemű munkával rendelkezünk pld. egy Horatiust illetőleg; *Cserép József* Sallustiusa betetőzése hosszú éveken át folytatott Sallustius-tanulmányainak, *Hornyánszky Gyula* Hippokratés-e egy előttünk eddigél teljesen félreesett területen mozgó, nagy conceptív erővel megírt munka; ezek, meg *Kőrös Endre* önzetlen vállalkozása, a Kudrunfordítás, továbbá *Szilády Áronnak* kétkötetes *Sermones Dominicales*

kiadása mutatják, hogy a mult év philologiai termése épenséggel nem volt meddő. Megfogant egyébiránt méhében egy nagy vállalkozás is, a terjedelmesnek ígérkező *Görög-Magyar Szótár*, melynek létesítésén fáradhatatlan kezek munkálkodnak.

Engem, a lelépő I. titkárt, ki köszönetet mondok a Társaság tisztikarának, választmányának és tagjainak azért az odaadó támogatásért, melyben hat évi működésem folyamán részesítettek, minden a Társaság anyagi helyzete iránt érzett aggodalmam mellett boldog meglepéssel tölt el a tudat, hogy munkakedvben látom tagtársaimat, kiket, midőn jelentésem szíves tudomásulvételét kérem tőlük, egyúttal arra is kérek, hogy e munkakedvben a jövőre nézve se lankadjanak, de főképen, hogy széleskörű agitációval lehetővé tegyék a Társaság anyagi megerősödését és egy és mindenkorra való felvirágozását. B. F. dicta ut servetis mea!

VÁRI Rezső,
első titkár.

III. A pénztárvizsgáló-bizottság jelentése.

Tisztelt közgyűlés! A Budapesti Philologiai Társaság választmánya Gyulai Ágost, Herald Ferencz és Finály Gábor választmányi tagoknak azt a megbízást adta, hogy a Társaság pénztárát vizsgálják meg és tegyenek erről jelentést a közgyűlésnek.

Folyó évi január hó 25-én délután a pénztáros lakásán megbízásunkat teljesítvén, van szerencsénk eljárásunk eredményéről a következő három számadást bemutatni:

A) alatt előterjesztjük a Társaság 1910. évi zárószámadását, szembeállítva az 1910. évi előirányzatot az elért eredménnyel. Az eredmény 10,902.43 K-nyi bevétel és 10,641.58 K-nyi kiadás volt, vagyis a pénzmaradvány 1910 végén 260.85 korona. Ez a pénzmaradvány azonban nem úgy tekintendő, mintha a Társaságnak minden, — 1910. évi — költség kifizetése után még 260.85 K-nyi pénzfeleslege maradt volna, hanem úgy értendő, hogy ezzel a pénzmaradvánnyal szemben — sajnos! — még 1545 K-nyi kifizetetlen számlatarozása maradt 1910 végén. Egyszóval az 1910-ik társasági évet 1364.15 K-nyi *deficizzal* zártuk le. Ez az eredmény annyival is inkább lesújtó, mert az 1909-ik esztendő *valóságos, igazi pénzfelesleggel* záródott. Kerestük ennek a deficiznek okát s azt abban találtuk meg, hogy a M. T. Akadémia előirányzott 2000 K évi segély helyett 1910-ben csak 1000 K-t folyósított Társaságunk számára s hogy a kultuszminisztériumtól a remélt és előirányzott 1000 K-nyi adományt nem kaptuk meg. Hogy mégis eme 2000 K bevételi hiány ellenére a deficizt csak 1364.15 K, az annak tulajdonítható, hogy az előfizetési díjakban 200, a rendes tagdíjakban 300, összesen 500 K-val volt kedvezőbb az eredmény, mint az előirányzat.

B) alatt előterjesztjük Társaságunk 1910. évi vagyonmérlegét, mely 10,339.17 K cselekvő vagyonnal szemben 1545 K adósságot, 7202.73 K alapítványt és 1591.44 K gazdálkodási eredményt tüntet föl. A Társaság tiszta vagyona e szerint 8794.17 K.

C) alatt bemutatjuk az 1911. évi költségvetést 12,695.85 K

Mellettek a pénztárviszsgáló bizottságnak 1911. évi január hó 25-én kelt jelentéséhez.

A) A Budapesti Philologiai Társaság 1910. évi zárószámadata.

Idő: 1910 január 1-től december 31-ig. Pénztárkönyv: 271. lap 1. tételétől 286. lap 187. tételéig.

Rovat	B e v é t e l		E l i r á n y z a t		Rovat	K i a d á s		E l i r á n y z a t		E r e d m é n y
	kor.	fill.	kor.	fill.		kor.	fill.	kor.	fill.	
1 Pénztáradvány	124	31	124	31	1	103	72	103	72	21
2 Előfizetés 1910-re	2,400	—	2,602	20	2	5,845	—	4,340	61	62
3 Rendes tagdíj 1910-re	4,700	—	5,050	22	3	450	—	336	64	—
4 Rendkívüli tagdíj 1910-re	400	—	351	—	4	126	—	126	—	—
5 Rendes tagdíjhátralék	600	—	476	—	5	2,300	—	1,913	50	—
6 Rendkívüli tagdíjhátralék	50	—	52	—	6	1,000	—	1,000	—	—
7 A Közlöny eladásából	70	—	34	50	7	1,000	—	1,000	—	77
8 Kamatok	320	—	356	16	8	96	—	987	—	—
9 A M. Tud. Akadémia segélye	2,000	—	1,000	—	9	600	—	572	—	96
10 A vall. és közokt. min. segélye	1,000	—	—	—	10	150	—	202	—	96
11 Kötönytele bevételek	160	—	181	04	11	30	—	157	—	47
12 Hirdetésekért	100	—	—	—	12	200	—	108	—	25
13 Idegen pénz	—	—	113	30	13	—	—	113	—	30
14 Alapítványok	—	—	561	70	14	—	—	562	—	40
Összesen	11,924	31	10,902	48	Összesen	11,920	72	10,641	58	

Budapest, 1911. évi január hó 25-én.

A megvizsgált pénztárkönyvvel és a számadási okmányokkal mindenben megegyezőnek találtuk.

A pénztárvizsgáló-bizottság:

Findly Gábor s. k.
biz. tag.

Gyulai Ágost s. k.
biz. elnök.

Hervald Ferencz s. k.
biz. tag.

B) A Budapesti Philologiai Társaság 1910. évi vagyonmérlege.

Rovat	V a g y o n	kor.	fill.	Rovat	T e h e r	kor.	fill.
1	Pénzmaradvány: a) forgótőkében K 185.47			1	Kifizetetlen tartozások	1,545	—
	b) alapítványban € 75.38	260	85	2	Tiszta vagyon:		
2	7,500 K n. é. koronajáradék alapítvány	7,127	35		a) alapítványok	7,202	73
3	Tagdíjhátralékok	1,321	50		b) gazdálkodási eredmény	1,591	44
4	A Közlöny raktári készlete	600	—				
5	Az irodai felszerelés értéke	50	—				
6	A könyvtár értéke	979	47				
	Összesen	10,339	17		Összesen	10,339	17

A könyvekkel és a számadási okmányokkal mindenben megegyezőnek találtuk.

Budapesten, 1911. évi január hó 25-én.

A pénztárvizsgáló-bizottság:

Finály Gábor s. k.,
biz. tag.

Gyulai Ágost s. k.,
biz. elnök.

Herald Ferencz s. k.,
biz. tag.

C) A Budapesti Philologiai Társaság 1911. évi költségvetése.

Bevétel		Kiadás	
Rovat	kor.	Rovat	kor.
1	Pénzmaradvány ---	1	Kifizetetlen tartozások 1910-ből ---
2	Előzetes 1911-re ---	2	A Közöny 1911. évi nyomdai költs. (45 IV)
3	Rendes tagdíj 1911-re 2,000	3	Szétküldési költségek ---
4	Rendkívüli tagdíj 1911-re ---	4	Ornamentálgokért ---
5	Rendes tagdíjhátralék ---	5	Írói tiszteletdíjak ---
6	Rendkívüli tagdíjhátralék ---	6	Szerkesztőknek ---
7	A Közöny eladásából ---	7	Pénztárnoknak ---
8	Kamatok ---	8	Szolgálatnak ---
9	A M. T. Akadémia segélye ---	9	Irodai költségek ---
10	A vallás- és közoktatásügyi min. segélye 1,000	10	Egyéb nyomtatványok ---
11	Külföldi bevételek ---	11	Külföldi kiadások ---
12	Hirdetéseikért ---	12	A Társaság könyvtárára ---
	Összesen 12,695		Összesen 12,677

Budapestben, 1911. évi január hó 25-én.

A pénztárvizsgáló-bizottság:

Füvelly Gábor s. k.,
biz. tag.Gyulai Ágost s. k.,
biz. elnök.Herwald Ferencz s. k.,
biz. tag.

bevételről és 12,677 K kiadásról. A bevételeket az eddigi eredmények figyelembevételével, a m. t. akadémiai segély teljes 2000 K-nyi összegének és a kultuszminiszteri 1000 K-nyi segély előirányzásával állapítottuk meg; a kiadásokat az eddigi átlagok alapján irányoztuk elő, kivéve a nyomdai költségeket, a melyeket a nagy deficitre való tekintettel leszállítandóknak tartunk, oly módon, hogy a Közlönyt, a melynek első füzeté a M. T. Akadémia költségén már úgyszólván 5 ívnyi többlettel jelent meg, ezzel együtt 50 ívre, az előirányzatban tehát 45 ívre számítjuk. Ily módon a jelenleg fennálló deficit egy év alatt teljesen el fog enyészni; ezt annál inkább óhajtandónak tartjuk, mert régi tapasztalás szerint a következő évre átvitt deficit mindig növekedni szokott.

A mi a pénztárnok működését illeti, a bizottság a pénztári ügyvitelt és értékeket ezúttal is mintaszerű rendben találta, s indítványozza, hogy a t. Közgyűlés Cserhalmi Samu pénztárnok úrnak példás buzgóságáért és pontosságáért elismerése és köszönete nyilvánításával adja meg a felmentést.

Budapest, 1910 január hó 25 én.

FINÁLY GÁBOR GYULAI ÁGOST HERALD FERENCZ
a számvizsgáló bizottság tagjai.

IV. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság választmányának 1911 február 11-én, az évi közgyűlést megelőző üléséről.

Heinrich Gusztáv elnöklése alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Vári első titkár, Császár, Láng szerkesztők, Binder, Cserép, Fináczy, Finály, Förster, Gombocz, Gyulai, Herald, Hornyánszky, Incze József, Kempf, Kuzsinszky, Maywald, Melich, Pauler, Petz, Székely, Szinnyei, Váczy, Vértesy, Zlinszky és Papp, mint jegyző.

1. Finály Gábor bemutatja a pénztárvizsgáló bizottságnak a közgyűlés elé terjesztendő jelentését. A választmány a jelentést tudomásul veszi, az Egyetemes Philologiai Közlöny kiadástervezetével kapcsolatban azonban felhatalmazza a szerkesztőséget arra, hogy, ha a társaság pénzügyi viszonyai engedik, a Philologiai Közlönyt Pecz Vilmos értekezése nélkül is ötven ívnyi terjedelemben szerkeszesse. A választmány egyúttal a legnagyobb elismeréssel adózik a pénztárnak buzgó fáradozásaiért s az 1910-ik évre megadja a felmentést.

2. A pénztáros jelentése szerint január 1-től 31-ig bevétel 2459.21 K, kiadás 706.95 K.

3. A társaság tagjai közül meghalt dr. László Béla.

4. Új rendes tagok: Kálmán Sándor (aj. Láng), Szopori Nagy Gyula tanár (aj. Binder). Új rendkívüli tagok: Kappel Gyula (ajánlja Gombocz), Kohányi Menyhért (aj. Binder), Simon László (aj. Láng), Szilárd Leó (aj. Gombocz).

5. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

V. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaságnak 1911. évi február 11-én tartott XXXVI. rendes közgyűléséről.

Elnök : Heinrich Gusztáv.

Jegyző : Vári Rezső.

Jelen voltak: Hegedüs István alelnök, Papp Ferencz második titkár, Császár Elemér és Láng Nándor szerkesztők, Goldziher Ignác és Ruszt József tiszteleti tagok, Angyal Dávid, Baros Gyula, Baumgartner Alajos, Beöthy Zsolt, Binder Jenő, Cserép József, Csermelyi Sándor, Czeglédy István, Darkó Jenő, Dittrich Vilmos, Erdélyi Lajos, Ferenczi Zoltán, Fináczy Ernő, Finály Gábor, Fodor Gyula, Fóti József Lajos, Förster Aurél, Friedreich Endre, Friml Aladár, Gálos Rezső, Gombocz Zoltán, Gulyás Pál, Gyomlay Gyula, Heinlein István, Hellebrant Árpád, Herald Ferencz, Hättrich Ödön, Hoffmann Edith, Hoffmann Frigyes, Horger Antal, Hornyánszky Gyula, Horváth János, Imre Sándor, Incze József, Jacobi Károly, Kaiblinger Fülöp, Kallós Ede, Karl Lajos, Kelecsényi János, Kempf József, Király György, Kovács Gergely, Kuzsirszky Bálint, Madzsar Imre, Maywald József, Máté Lajos, Melich János, Miklós Ferencz, Négyesy László, Nyireő István, Pap Károly, Pauler Ákos, Pecz Vilmos, Perényi Adolf, Pintér Jenő, Posch Árpád, Pruzsinszky János, Riedl Frigyes, Siegescu József, Solyomossy Sándor, Strauch Béla, Szabó Miklós, Székely István, Szegeti Gyula, Szigetvári Iván, ifj. Szinnyei József, Szkunzevits Kornél, Szölgvény Ferencz, Teveli Mihály, Tolnai Vilmos, Váczy János, Várdai Béla, Vértesy Dezső, Vértesy Jenő, Viszota Gyula, Voinovich Géza, Waldapfel János, Weber Artúr, Zimányi Dániel, Zlinszky Aladár, Zsámboki Gyula (89) rendes tagok és számos vendég.

1. *Elnök* megnyitja a közgyűlést s felolvassa az EPhK. 287—290. lapjain közölt elnöki beszédét.

2. *Riedl Frigyes* vál. tag. felolvassa az EPhK. 233—243. lapjain közölt emlékbeszédét Katona Lajos vál. tagról. A szép emlékbeszédért elnök indítványára a közgyűlés Riedl Frigyesnek köszönetet szavaz. Az elnök által javaslatba hozott öt percznyi szünet után következik:

3. *Vári Rezső*nek az EPhK. 290—293. lapjain közölt titkári jelentése, mely tudomásul szolgál. A lelépését bejelentő titkárnak Elnök indítványára a közgyűlés hat éven át teljesített szolgálatai elismeréséül jegyzőkönyvi köszönetet szavaz.

4. Elnök indítványára a közgyűlés szavazatszedő bizottságot küld ki s e bizottság tagjainak *Tolnai Vilmost*, *Gombocz Zoltánt* és *Karl Lajost* választja meg. A szavazatszedő bizottság a szavazatok összegyűjtése után a mellékteremben a szavazatokat megszámlálja.

5. *Finály Gábor* előterjeszti a pénztárvizsgáló bizottság jelentését a Társaság 1910. évi bevételeiről, kiadásairól és vagyonmérlegéről, továbbá az 1911. évi költségelőirányzatról. A közgyűlés a jelentést elfogadja, Cserhalmi Sámuel pénztárosnak köszönetet szavaz s az 1910. évre a felmentvényt megadja. Egyúttal — elnök indítványára — Cserhalmi Sámuel közfelkiáltással három esztendőre pénztárosnak választja.

6. *Tolnai Vilmos* kihirdeti a szavazás eredményét, melynek értelmében 66 szavazatot adtak be. Megválasztották három esztendőre

a tisztikart: elnöknek 66 szavazattal Heinrich Gusztávot, alelnöknek 65 szavazattal Hegedűs Istvánt (1 et Pecz V. kapott), első titkárnak Horayánszky Gyulát 58 szavazattal (6 szavazatot Vértesy Dezső, 2 t Vértesy Jenő kapott), második titkárnak Papp Ferenczet 66 szavazattal. Budapesti választmányi tagok lettek: Binder Jenő (66), Cserép József (66), Ferenczi Zoltán (66), Finácsy Ernő (66), Finály Gábor (66), Förster Aurél (65), Giesswein Sándor (65), Gombocz Zoltán (66), Gyulai Ágost (66), Haraszi Gyula (63), Herald Ferencz (58), Inceze József (66), Kempf József (66), Kuzsinszky Bálint (66), Maywald József (66), Melich János (66), Négyesy László (66), Pecz Vilmos (66), Petz Gedeon (66), Pruzsinszky János (63), Riedl Frigyes (66), Schmidt József (65), Simonyi Zsigmond (65), Székely István (66), ifj. Szinnyei József (66), Váczy János (66), Vári Rezső (66), Vértesy Jenő (64), Wirth Gyula (63), Zlinszky Aladár (66). Ezeken kívül szavazatokat kaptak: Pintér Jenő 4, Gulyás Pál 2, Kallós Ede 2, Madzsar Imre, Morvay Győző, Horváth János, Gyomlay Gyula, Király György, Várdai Béla, Viszota Gyula, Prónai Antal és Tolnai Vilmos 1—1 szavazatot. Vidéki választmányi tagok lettek: Bászél Aurél (65), Bleyer Jakab (66), Bódius Jusztin (66), Boros Gábor (66), Burány Gergely (66), Burián János (65), Csengeri János (66), Darkó Jenő (66), Dézsi Lajos (66), Dombi Márk (66), Dóczi Imre (66), Erdélyi Pál (66), Gedeon Alajos (65), Horváth Balázs (66), Inceze Béni (66), Kacskovics Kálmán (66), Kardos Albert (65), Karl Lajos (65), Némethy Géza (66), Pap Károly (66), Pauler Akos (66), Pirchala Imre (66), R. Prikkel Márián (66), Pröhle Vilmos (66), Révay József (66), Schmidt Henrik (66), Vietorisz József (66), Werner Adolf (66), Zoltvány Irén (66), Zsoldos Benő (66). Ezeken kívül kaptak szavazatokat: Alszeghy Zsolt (2), Spitkó Lajos (1), Pécsy Béla (1).

Több tárgy nem lévén, a közgyűlés véget ér.

VEGYESEK.

— Riedl könyve Gyulairól. Riedl Frigyes, Gyulai Pál hú munkatársa és utóda, mesteréről a *Budapesti Szemlé*be írt megemlékezését kiadta az *Olcsó Könyvtár* egyik legújabb füzetében (1598—1599. sz. 1911. 48. l.). Értékes e kis könyv mind szerzője, mind hőse miatt. Riedl nem szapora író, csak akkor ír, ha van mondanivalója, Gyulai pedig praëceptor Hungariæ volt, s ma még mindannyian, a kiknek a magyar irodalomhoz több-kevesebb közünk van, Gyulai Pált személyes érintkezésből ismerjük. Ennek a hatalmas, igazán magyaros egyéniségnek — Riedl szavával: bronzalaknak — képe mélyen bevésődött emlékezetünkbe, s evvel állít most szembe egy másikat Riedl, azt, a mely az ő érzékeny, szerető, megértő lelkébe Gyulairól rajzolódott.

Milyennek látta Riedl Gyulait? Erre a kérdésre, így, nem kapunk feleletet. Riedl nem *egy* képet ad, hanem analitikus természetének megfelelően, szétbontja Gyulai egyéniségét és külön mutatja be jellemét, életét, kritikai, költői és novellairói munkásságát. A mit nyújt, mégsem töredékes kép, nagy kockákból összerótt mozaik, hanem inkább a művészi triptichonokra emlékeztet, a melyekben az egyes, önmagukban is bevégzett alkotásokat egy közös gondolat egészszé forrasztja. Riedl gondolata,

mely műve minden részletét áthatja, az, hogy Gyulait irodalmi életünk egyik legjellegzetesebb, legértékesebb alakjává két tényező tette: átható, józan értelme és erős, meg nem vesztegethető erkölcsi érzéke, s az előbbi épen az utóbbin alapul, «szellemi forrásai a jellem közetéből fakadnak.» Egészen természetesen következik ebből a kiindulópontból, hogy Gyulait első sorban kritikai tehetségnek tartja, s hatását annak tudja be, hogy meggyőződéseinek kialakulására idegen tényezőt nem engedett hatni, mindig az igazság vezette, s azt, a mit így helyesnek, jogosnak elismert, bátran kimondta, nem gondolva arra, tetszik-e, a mit hirdet, nem zúdítja-e maga ellen a hatalmasokat, a veszélyeseket, a közvéleményt. Ezért kereste, ha letűnt korok műalkotásait vizsgálta, van-e bennük pszichológiai igazság, s mivel józan racionalismusával egyformán ellenkezett a szertelenkedés és tulságos modernség, kíméletlenül támadta a nemzetietlen és affektált irányokat. Lelkének ugyanazon vonásai ismerzenek meg a novelláiróban is, mert a mit ő elméletben követelt a művészektól, azt iparkodott megvalósítani a költői gyakorlatban. Első sorban pszichológiai igazságra törekszik, s nem érdekes cselekvénnyel, hanem a jellemrajz finomságával és aprólékosságával akar hatni. Hogy az ember és a költő mennyire egygyé forrott Gyulaiban, azt Riedl egy csattanó bizonyítékkal igazolja: egyik elbeszélésében erős realizmussal rajzolja azt a physiologiai változást, mely hősné, az agg Radnóthyn, végbe megy, mikor fia haláláról értesül — negyven esztendővel később maga Gyulai kerül hasonló helyzetbe, s a szemlélőnek ugyanazt a képet nyújtja, mint nyújtotta az elbeszélés hőse. Érdekes megállapítása Riedlnek, hogy a novelláiró Gyulainak kedves tárgya «egyszerű, elhagyott emberek mély szeretettel való festése». Ezt Gyulai vezette be irodalmunkba. Az őszinteség, egyszerűség jellemzi Gyulai líráját is. Mint egyik föltűnő sajátosságát ennek a lírának kiemeli, hogy Gyulai érzéseit mesterségesen tompítva mutatja be, s erre három eszköze van: vagy bírálja a jelent, vagy álom alakjában jeleníti meg, vagy emléket énekel meg.

E megemlékezés már természete és terjedelme miatt sem felelhet meg mindazokra a kérdésekre, a melyeket az érdeklődő Gyulaira vonatkozólag tehet. Tanári, szerkesztői, köz- és magánéleti szerepléséről alig hallunk, mint irodalomtörténetíróról és költőről is csak egy pár jellemző vonást kapunk. De Riedlnek nem is volt szándéka kimerítő és összefoglaló képet adni. Ő a szemtanú közvetlenségével, a psychologus éleslátásával, az esztétikus finom érzékével kiemeli azt, a mit Gyulaiban fontosnak tart, s elmondja a maga művészi módján.

cs.

-- Szőke Ambrus. A minap lapozgatva a kurucz költészet emlékei közt, Isten tudja hanyadszor elolvastam azt az ismeretes versikét: «Székely föld — Mindég zöld — Hazám ott — Szivem ott . . .», s most ez egyszer a többi XVII. századi vers közt nagyon is újszerűnek tetszett a költeménynek hangja, előadása, mondatszerkesztése, szóval egész mivolta; ugyanígy hatott rám a közvetlenül előtte lévő «Kemény János fejedelem indulója», mely hasonló lejtésű versével a «Székely föld» édes testvérének mutatkozik (Thaly, Ad. I. 4—7.). Minthogy a jegyzetek a Tudományos Gyűjteményre utaltak, mint az első közlés helyére, utána néztem s a 1830-iki évf. VI. köt. 125—127. lapján csakugyan megtaláltam az eredeti közlést, a versek származásával együtt, úgy a mint itt következik:

. . . Egy régi vers Szerzőnek név szerént való emlékezetét . . . megtartotta egy német Biblia, mely 1662ben a Szász Szent Lászlói Lutheranus Papé volt, és a' mellynek hátulso belső táblájára egy akkori Székely Szerző verseit, és nevét feljegyezte. — A' versek magok annál nevezetesebbek, hogy Erdélyt, és akkori történeteit érdeklik. — Neve a Szerzőnek *Gélenzei Szőke Ambrus*, a' ki 1662ben Januarius 18án a' Székely táborral Hejasfalván (Segesvár mellett) lévén, és ott fejedelem Kemény János

hadaival való közellítését várván, az akkori körülállásra, és a Székely hősek' buzdítására tábori közös éneket készített, 's nem lévén talám az egész táborban más papiros, verseit az említett könyv' táblájára leírta.

A' verseket azon rendel, és irás' módjával bocsátám itt közre, a' mint azok a' Szerző által akkor felirattak: — mindazonáltal a' versek' könnyebb megértésére, az akkori történetekből a' következőket jegyzem itt ki . . . [következik a nagyszöllősi csata előzményeinek leírása: itt esett el n. i. 1662, jan. 23. Kemény János fejedelem] . . . Így állottak mind két részből a' Táborok, midőn Januarius 18dikán *Szöke Ambrus* a' Székely Táborban ezen éneket készítette.

«Énekeljük Szekely taborunkban, Hejasfalán Jan 18. 1662. esztendőben.

1. Jeón Kemény, Es remeny Vele jeön, Keöreöseön Nemeth had Serenj vad Lovag már S reank vár. Sies Kemény magyar, Mert jeön Teöreök agyar.	Neked bér Reszked már Segesvár. Sies kemény magyar, Mert jeön Teöreök agyar.
2. Apafy Hazafi, Iaj be kár, Szegien vár, Holnap vér	3. Ebesvár Ebet vár, Szekely kar Mást akar, Bajnok sziv Egynek hiv. Kemény gjer Hadað njer. Sies kemény magyar. Mert jeön Teöreök agyar.

öreg Golenczöi Szöke Ambrus, 71 esztendős készítettem. *m. k.*

Notája. — vegit változva:

Edes Hon, Hozzáð von Szivünk, mert Beket njert Bethlen már,	Vérünk bár Folyt imár. Mert Szekely sziv Hej mindeð hiv. e. c. t. *)

Enekeltem ezt hajdon nehaj Nagjságos jo Fejedelmünk taboraban az Thisza melet.

Enek. — Szekely hazámra.

Szekely feöld
Mindeð zeöld
Hazám ot,
Szivem ot.
Jaj be szép
Szekely nép,
Szekely vér
Magyar ér.

más.

Kicsinj vagj,
Megis nagj
Hüvség ot.
Hídeð vagj,
Meg se fagj
Szived ot. *)

Ki az a' Székely, a' kinek szive ne érezné ezen versek' de főképen az utolsó két ének' szépségét?

Ennyit, és nem többet tudok Szöke Ambrusról mondani.

Gróf Kemény Jo'sef.

*) Sajnálom, hogy Szöke Ambrus ezen éneket itt egészen ki nem írta. [gr. Kemény J. jegyzete.]

Mind a hat versikének stílusa teljesen elűt a XVII. század költészetének előadásától. Az első háromnak végén visszatérő forduló: «Siess kemény magyar — Mert jön török *agyar* [!],» teljesen az Aurora verseire emlékeztet; «Édes *hon*»-t a kurucz időkben még nem emlegettek; «Hazám *ott* — Szivem *ott*» szintén teljesen szokatlan mondatszerkesztés abban az időben; gyanús az a szándékosan fogytékos helyesírás, az ékezet elhagyása az *é* felől, kivéve a *vér, ér, hér* rímekben; gyanúsak az állítólagos költőnek megjegyzései; végsőnek, de nem utolsónak hagytam a közlőnek, gr. Kemény Józsefnek, személyét, a kinek a magyar történetírásban igen gyöngye hitele van. Az én felfogásom szerint ezek a versikék gr. Kemény József koholmányai s egy sorba tartoznak Somogyi Antal régi magyar énekeivel és Litéráti Nemes Sámuel irodalmi fölfedezéseivel. — Nagy lelkesedéssel idézi őket Orbán Balázs (Székelyföld, III. 134.), Thaly Kálmán s utána minden irodalmi szemelvénygyűjtemény. — Gelenczei Szőke (Szeőke, Szőke?) Ambrus neve törlendő a magyar irodalom névkönyvéből.

(Budapest.) *J. M. II. : 446 nem 1182m!* TOLNAI VILMOS.

— Verseggy új kiadásához. Egy szerény adalékkal akarom gyarapítani azt a gazdag sorozatot, a melyet Verseggy forrásairól összeállít költeményeinek legújabb kiadása.¹⁾ *A döghalál*, mely e kiadásban jelent meg először nyomtatásban, Lafontaine *Les Animaux malades de la peste* című meséjének fordítása, szabadon, átdolgozva, mint általában a Verseggy fordításai. Átvette a francia mese cselekvényét: az állatok dögvészben hullanak és elhatározzák, hogy kiengesztelésül a legbűnösebbet maguk közül feláldozzák; az áldozat a szamár lett. Ezt azonban nagyon kibővítette új állatok (farkas, elefánt) fölléptetésével, még inkább pedig a szájukba adott beszédekkel. Így lett a francia mese 64 sorából, a melynek csak egy része alexandrin, más része rövidebb vers, 176 magyar Zrínyi-sor. A változtatás nem mindig szerencsés, pl. a cselekvényt Lafontaine határozatlan, mesés korszaka helyett Augustus korába helyezte. De nem volna érdemes Verseggy számos fordításai közül ez egyet részletezni, azért csak arra szorítokozom, a mit az említett kiadás egyik szerkesztője is szükségesnek tart szóba hozni, és a mi véletlenül a legfontosabb eltérés is a francia szövegtől. A hol a szamár vádolja magát, hogy egy alkalommal a pap réjtjéről egy harapásnyi sarnyút lopott, a *pap* szó helyett *Strutz* van a kézirat szélére írva. «Úgy látszik — mondja Császár Elemér — el akarta evvel kerülni Verseggy, hogy e sorokat az egyházi rend bármiképen célzásnak vegye. Így azonban elveszett volna a vers csattanója.» Ez a csattanó a Verseggy hozzáadása; az eredetiben nem veszik súlyosító körülménynek, hogy épen a pap réjtjéről lopott. Sőt egy francia kommentátor, *Chamfort*, épen az ellenkezőt állítja; a költő azért beszél, úgymond, a barátok réjtjéről (pré de moines), a parasztké helyett, hogy így a szamár hibája a lehető legkisebb legyen. Helyes-e a Chamfort felfogása, nem tudom. Fölemlítem azt is, hogy kiadásunkban Verseggy kisebb költeményeiből hiányzik egy: a *Vak Bélában* található románcz, *Magos partyán a patakknak* kezdettel.

(Budapest.)

SZIGETVÁRI IVÁN.

— Adalék a «Toldi Szerelme» forrásaihoz. Érdekes egyezésre akadtam a *Toldi Szerelmének* sirbolti jelenete és Bolyai Farkas egyik darabja közt. Ez a darab *A párisi per* című «érzékeny játék», mely 1818 ban Marosvásárhelyt jelent meg. Henriettet, a darab hősnőjét, tetsz-

¹⁾ Verseggy Ferencz kisebb költeményei. Kiadják Császár Elemér és Madarász Flóris, 1910. Régi Magyar Könyvtár 24.

halottként sírboltba fektetik. Két tolvaj a sírboltba lopózik, elszedi a leány ékszeröit, aztán a mennydörgésre megijedve elfut s otthagya a felnyitott koporsót (IV. felvonás első és hatodik jelenet). Ezután megjelenik Louis, Henriette kedvese, utolozor látni szerelmét. Hosszú monológjában többek közt így szól: «ezek az ajkak mintha csak azért nem nyílnának meg, hogy az örökkévalóság titka ki ne jöjjön — oh! ha meg nem nyílhattak (felé hajol) zárjátok be az enyimeket is (reá borul). Jövel drágalátos szerelmemem! fogadd ezen csókkal életemet! (forrón megcsókolja). Tied ez az édesség ezen ajkakon! s ők súgják, hogy te alszol itt! Serkenj fel! kénszerítlek az én lelkem véghetetlen fájdalomra, mellyel téged von minden erejével!» A leány erre felébred, majd végleg magához térve a mennydörgéstől, felül. Louis: «Mégfoghatatlan hatalom! (reszketve hajol felé) Henriette mennyből lejtött angyalom.» Henriette: «Kedves szózat! (tapogatja a koporsót) Istenem! hol vagyok? — kicsoda így ez?... Ah Istenem! — reszketek — hol vagyok? Koporsó...» Louis:... «a most szerencsés tudatlanság holtnak ítélt volt, s engem egy titkos érzés a mennyből ide hozott — siessünk kedvesem! az új mennyei élet köteleivel foglaltatni egybe... kövess bátran engemet.» Erre elmenekülnek. Kétségtelen, hogy a Romeo és Julia sírbolti jelenete Bolyaira is hatott úgy mint Aranyra, de nála a jelenet egészen másképen alakul, mint Shakespearenél. Arany a Toldi Szerelmének illető jelenetét tudvalevőleg elsősorban Ilosvai adataiból s Romeo és Julia hatása alatt írta, de nem lehetetlen, hogy Bolyai darabjának hatása is belejátszhatott képzeletének munkájába.

(Budapest.)

SZINYEI FERENCZ.

— Magyar bibliografiai folyóirat. Kiszlingstein Sándor és Gusztáv az elmúlt év végén *Az Irodalom* czímmel bibliografiai folyóiratot indítottak meg. A havonként megjelenő folyóiratnak eddig három számát ismerjük, a mi kevés arra, hogy végleges ítéletet mondjunk az új vállalatról. Annyi kétségtelen, hogy nemcsak hézagot, de hiányt is pótol. Míg a németeknek, hogy csak a legfontosabbakat említsük, van a Kayserükön, a tudományos szakmutatóval ellátott *Vollständiges Bücherlexikonon* kívül Hinrichsük, a mely hetenként s negyedévenként, rögtön a megjelenés után tájékoztat a legújabb irodalmi művekről, magyar bibliografánk szegényes, s a mi publicatio e téren történik, az vagy nehezen hozzáférhető, vagy csak nagy késéssel számol be az új könyvekről, s mindkét esetben meglehetősen rendszertelen. E hiány pótlására vállalkozik Kiszlingsteinék folyóirata. Nem tudományos érdeket szolgál első sorban, hanem kereskedelmi, ezért az új könyvek jegyzékén kívül rövid, erősen reklámozó könyvismertetéseket is ad, a mihez annál kevesebb közünk van, mert a legújabb füzetben e könyvismertetések nem a bibliografiai részben, az egyes könyvek címe után, hanem önálló rovatban olvashatók. Bennünket csak a bibliografiai rovat érdekel, abból a szempontból, mennyiben veheti hasznát a tudomány ennek a praktikus célból készült összeállításnak. Nem sokat követelünk tőle: teljességet, pontosságot, áttekinthetőséget és rendszerességet. Hogy *Az Irodalom* bibliografiai összeállítása nem teljes, az érthető; ha valahol, itt nehéz a kezdet, s az első füzetektől teljességet nem is lehet várni. Nyomósabb a kifogásunk a pontosság tekintetében. A folyóirat ugyanis nem nevezi meg az egyes művek kiadóját, illetőleg, ha a munka a szerző kiadása, a műhelyt, a hol nyomtatták. Az áttekinthetőség ellen nincs panaszunk: az anyagot XIX. sorozatba osztva közli. Igaz, hogy Kiszlingsteinék csoportosítása kissé elavult — még a Hinrichs is az! — de ezt a hibát jóváteszi azzal, hogy egy-egy munkát szükség esetén több csoportban is fölemlít. A rendszerességéről majd csak az évfolyam befejeztével ítélnünk, de éppen azért nem mulasztjuk el már most megjelölni azokat a követelményeket, melyeknek teljesítése e könyvkeres-

kedői czélokot szolgáló folyóiratot tudományos becsüvé is emelné. Az egy év alatt összegyűjtött anyag rendszeres földolgozását értjük, pontos név és címmutatót, s azonkívül a könyveknek tárgykörük és tartalmi vezérszavak szerint való csoportosítását. Abban a reményben, hogy az új folyóirat a kezdet nehézségeinek leküzdése után megerősödik, s a kereskedelem követelésein kívül szívéen viseli a tudományét is, hosszú életet kívánunk neki.

— Luther Márton művei magyar fordításban. A magyarországi Luther-Társaság hét évvel ezelőtt elhatározta, hogy a reformáció emlékkünnepének közelgő négyszázados fordulójára (1917) magyar fordításban kiadja Luther műveit. Tette ezt azért, hogy egyrészt mulasztását kipótolja, másrészt pedig, hogy a magyar lutheránusoknak nagy becsületbeli tartozását lerója. Sajnos, a kiadó társaság anyagi erőinek fogyatékossága miatt nem vállalkozhatott Luther összes műveinek fordítására, de a maradandó becsú munkáit egységes és teljes gyűjteményben közli. A fordítók alapul vették a weimári nagy kritikai kiadást, melyet II. Vilmos német császár pártfogásával adtak ki. A vállalat szerkesztője *Dr. Masznyik Endre*, a pozsonyi evang. theologiai akadémia igazgató tanára, Luther életrajzának jeles szerzője, ismert theologiai író, a ki minden egyes iratot jó bevezetéssel és tárgyi magyarázó jegyzetekkel ellátott. Eddig öt kötet jelent meg, 150 nyomatott íven. Az első két kötet tartalmazza Luthernek egyházreformáló iratait, az utóbbi három egyházzervező iratait időrendbe szedve. Hátra vannak Luthernek mint egyházépítőnek a munkái. A fordítás nagy részét maga a szerkesztő végezte. Dolgozó társai közt első helyen említendő Márton Jenő, továbbá Stromp László, Hörk József, Mayer Endre, Bancsó Antal, Paulik János, Rajter János és Hamvas József. Luther műveit jól fordítani nehéz feladat. Ő az újfelnémet nyelv megalapítója, a biblia fordításával az új német irodalmi nyelv megteremtője, alapul vevén a szász kancelláriának nyelvét, de úgy, hogy azt az éjszaki és déli Németország lakói megértsék, egyesítette a sok különféle dialektust; sok új szót is alkotott s műveiben vannak szók, a melyek ma már elavultak. Mindezt a fordítónak szeme előtt kell tartania. Luther műveinek magyar fordítása megfelel a jó fordítás követelményeinek. E fordítás hű és olvasható, azaz az eredetivel összhangzó s a magyar nyelv szellemének hódoló. Az eredetit szóról-szóra fordítani nem lehet, mert akkor a fordítás nem olvasható, de a fordításban az eredeti szöveget híven kell visszaadni s úgy, hogy olvasható legyen, hogy az eredeti szerző szellemét, stílusának erejét, akaratának czélját világosan megértsük, kiérezzük. És ez a fordítás ilyen. Különösen kiemelendő *Dr. Masznyik Endre* erőteljes, zamatos s Károli Gáspár nyelvére emlékeztető s a nyelv fejlődését tekintetbe vevő magyarsága; de a többi fordító is derék munkát végzett. Az irodalmi emlékmű kiállítása szép s *Wiegand K.* pozsonyi könyvnyomdájának dícséretére válik. Egy kötet ára nyolcz korona. Az előfizetők száma meghaladja a négyszázat. (—r.)

A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Cserép József: Magyar névű nép a hellén, hős korban. (Budapest, 1910.) 4-r. 8 l. (Különnyomat az Ethnographiából.)

Komjáthy Jenő: Éloa. Nejéhez írt költeményciklusa. Különlenyomat «A homályból» című főműve második kiadásából. Hetedik ezer. Komárom (Spitzer Sándor), 1911. N. 8-r. 36 l. Ára 70 fillér.

**Kristóf György*, dr.: Petőfi és Madách. Bpest (Hornyánszky) 1911. N. 8-r. 49 l.

Maznek Ede: Az önképzőkör a középiskola tanító és nevelő munkájának szolgálatában. Ungvár (Földesi) 1910. 8-r. 30 l.

PÁN HALÁLA.

Ezzel a Plutarchos *De oraculorum defectu* című művéből ismert sajtóságos elbeszéléssel s későbbi variánsaival az EPhK. már több ízben foglalkozott,¹⁾ de a reá vonatkozó akták még mindig nincsenek lezárva. Jelen dolgozatomnak célja, pár felmerült tévedés helyreigazításán kívül, történetkénk fejlődésének néhány adattal s szemponttal való kiegészítése. A kutatásnak még tág tere van anekdotánk körül, s a vázlatos kép, melyet fejlődése menetéről nyújthatunk, csak az adatok bőségesebb napfényre jutásával fog kellőképen kialakulni. Első sorban kell említenem, hogy a történetke keletkezésének kérdése körül merült fel már 1856-ban, tehát jóval Mannhardt és Roscher idevágó kutatásai előtt, oly nézet, melynek alap gondolatát ma újra felvetették, s a mely (ilyen a könyvek sorsa!) nemcsak a magyar kutatóknak, hanem az előbb említett két tudósnak figyelmét is kikerülte. Liebrecht Felix ugyanis Tilbury Gervasius *Otia imperialia* cz. műve kiadásának függelékében (180. l.) abbéli véleményének ad kifejezést, hogy a Plutarchos elbeszélésében holt gyanánt elsiratott isten voltaképpen *Tammuz*, a syro-phoeniciaiak *Adonisa*. Az illető hely így hangzik: «A halott gyanánt elsiratott isten, Plutarchos szerint, Pán, s ez azért van így, mert Pán a természet régi istensége. Mindazonáltal azt hiszem, hogy ebbe az elbeszélésbe tévedés csúszott be, melynek folytán az elsiratott istennek, vagyis Thamuznak, a syro-phoeniciaiak Adonisának, nevét a pilota kapta s következőképen maga az isten a természet egyik más istenségének, vagyis Pánnak, nevét nyerte». Liebrechtet e felfogásra Adonis-Tammuznak ünnepei, az adoniák, vezették, melyeken a Földközi-tenger körül lakó népek a gyász zajos jelei közt siratták el a tavasz istenségét, Venusnak, a termékenység istennőjének kedvesét, vagyis mythikus burokban magának a tavasznak és nyárnak pusztulását. Tammuz és Adonis azonos voltának bizonyítására s a Tammuz-kultusznak régi, széleskörű elterjedésére a Keleten több érdekes példát idéz Liebrecht imént említett művében is, de még bővebben tárgyalja e kérdést *Tammuz-Adonis* cz. értekezése a *Zeitschr. der Deutschen Morgenländ. Gesellsch.* XVII. k. 397. s köv. lapjain (újra lenyomva a szerző *Zur Völkerkunde* című művében). E dolgozatában a Tammuz-kultusz legrégebb emléke gyanánt Qūt'ámi babyloni írónak a Kr. e. XIV. században keletkezett művét említi *Nabath mezőgazdaságáról*, melyet a Kr. u. 904. évben Abù-Bekr

¹⁾ L. 1903. évf. 268., 523., 524., 898. lk. — 1908. évf. 408. l. és 1909. évf. 204. l.

A'hmed Wa'hsijja arabra fordított. Ez az arab író egyúttal tanúságot tesz arról is, hogy Tammuz gyászünnepét az ő idejében, tehát a Kr. u. X. században, Babylonban és Harránban még mindig ünnepelték.¹⁾ Liebrecht ezután egészen napjainkig nyomom kíséri Tammuz gyászünnepének maradványait a Kelet népeinél, sőt tovább menve, egy sereg germán néphagyományra mutat reá, melyekben valamely mythikus lény halálán érzett fájdalom «Der König ist tot!» s hasonló felkiáltásokban nyilvánul. A Keletre vonatkozó adatai között igen érdekes a d'Herbelot *Bibliothèque orientale*-jának egy feljegyzése, mely — a sceneriát nem tekintve — némi analogiát mutat Plutarchos szóban forgó történetéhez: «Ben Sonah beszéli — olvassuk az idézett helyen — hogy a hedzs. 456-ik, s Krisztus születésének 1063-ik évében, Caiemnek, az Abbasidák családjából való 26-ik kalifának, uralkodása alatt azt híresztelték Bagdadban, majd egész Irák tartományában, hogy néhány török, vadászat alkalmával, egy fekete sátrat látott a pusztában, me y alatt sok férfi és nő gyűlt össze, kik arcukat verve, nagy hangon kiáltoztak, mint a hogy a Keleten szokás, ha valaki meghal. E kiáltások között a következő szavakat lehetett hallani: *„A dzsinnek nagy királya meghalt, gyász szállott ez országra!”* s nagy sereg asszony jött ki a sátorból, mindenféle csócseléktől követve, kik egy szomszéd ternetőbe mentek, útközben folyton verve magukat a gyász és fájdalom jeléül.»

Szükségesnek tartottam Liebrecht véleményének bővebb ismertetését, mert Roscherétől, a ki szerint Plutarchos elbeszélése az egyiptomi Pán-istenre vonatkozik,²⁾ egészen eltérő nyomokon halad, és mert ez a vélemény vezet el bennünket Reinach Salamon magyarázatához (*Bulletin de Correspondance Hellénique* 1907. 5. 19. lk.),³⁾ ki a meghalt Pánban szintén Tammuz Adonist sejtí s egy szellemes ötlet kockáztatásával úgy tünteti fel a dolgot, mintha Pán istennek az

¹⁾ Kimerítő rendszerességgel tárgyalja a Tammuz-kultusz elterjedését Babylonia és Syria sémita népeinél s átszármazását a görögökhöz J. G. Frazer *Adonis Attis Osiris* cz. művében. (London, Macmillan 1907). Az istenség eredeti neve e fejtegetések szerint Tammuz volt, s az Adonis elnevezés nem egyéb, mint a sémi *Adon-Ur*, melyet Tammuz hívei hódoló megszólításként használtak. Az ó-testamentum héber szövegében ugyane névnek *Adonai*, eredetileg talán *Adoni* «uram» formáját gyakran találjuk Jehovahra alkalmazva. A görögök, kik a Kr. e. VII-ik században ismerkedtek meg a Tammuz-kultusszal, félreértették e megtisztelő czímet s tulajdonnév gyanánt használták. Mythológiájuk tükrében a keleti istenség mint kedves ifjú jelenik meg, kit Aphrodite megszeret. Gyermekekorában az istennő egy ládába rejtette, melyet Persephonéra, az alvilág istennőjére bízott, de midőn Persephone, a ládát kinyitva, a szép gyermeket megpillantotta, vonakodott őt Aphroditénak visszaadni. A két istennő közötti vitát Zeus úgy intézte el, hogy Adonis az év egyik felét Persephonénál töltsse az alvilágban, a másikat pedig a felvilágon Aphroditénál. A szép ifjút végül vadászat közben egy vadkan vagy a féltékeny Ares ölte meg, ki e végből vadkan alakját öltötte magára. Aphrodite keservesen megsiratta elvesztett kedvesét. — Gyászünnepére, az Adoniákra, vonatkozólag l. u. o. a 182—193. lapokat és Pauly-Wissowa encyclopædiájának idevágó cikkét.

²⁾ L. EPhK. 1903. évf. 268. l.

³⁾ L. EPhK. 1908. évf. 408. l.

egész történethez semmi köze sem volna, s neve pusztá félreértésből magyarúztatott volna bele. Reinach szerint ugyanis, ki különben Plutarchos elbeszélését, ép úgy mint Roscher, autentikusnak véli, ez utóbbinak azt a nézetét, hogy a Plutarchosnál elbeszélte történetben az ott említett hajósok a partok mellett elhaladva, onnét az egyiptomi Pán-isten gyászünnepét ülők jajkiáltásait hallják, két okból nem tartja elfogadhatónak. Ez a magyarúztatás először is kétségben hagy bennünket az iránt, hogy szólíthatták az említett partvidékről háromszor nevén a hajó pilotáját, a kit az utasok legnagyobb része sem ismert; másodsor: ha az egyiptomi pilota megértette, hogy miről van szó, miért nem magyarúztat meg a dolgot a hajósnépnek s később Tiberius császárnak?

Mindenesetre nyomós okok ezek, melyek Reinachot Roscher magyarúztatásának elvetésére s más nyomok kutatására készítik. Ő, a maga részéről, annak a nézetének ad kifejezést, hogy ez a történet, egyik szem- és fültanújának, Epithersesnek, előadásában, melyet Plutarchos idéz, már némi változáson ment keresztül. Szerinte ugyanis a Palodes előtti mozzanat, hol a pilota Pán halálának hírére éjjel a hajóról lekiáltja a partokra, nagyon is valószínűtlen. Az elbeszélésnek ez a mozzanata valószínűleg csak tódítása annak az eseménynek, hogy a hajó utasai Paxos-szigete, vagy Palodes kikötőjében hallották, a mint egy erős hang háromszor Thamus pilotának nevét kiáltotta és siralmas üvöltések közben hírül adta neki Pán halálát. Ebben a hiedelemben voltak ugyanis azok az utasok, s a véletlenül Thamous nevet viselő pilota, midőn a partok felől a titokzatos kiáltás hangzott feléjük:

ΘΑΜΟΥΣ ΘΑΜΟΥΣ ΘΑΜΟΥΣ ΠΑΝ ΜΕΓΑΣ ΤΕΩΝΗΚΕ
(Thamus, Thamus, Thamus, a nagy Pán, meghalt)

holott voltaképen azokat a gyászénekeket hallották, melyeket az igen nagy Thamus (*Θαμοῦς πανμέγας*) tisztelői énekeltek a partokon.

Ez az éles elmére valló kombináció, a bizonyítására idézett érvekkel egyetemben, első tekintetre nagyon tetszetősnek látszik, de közelebbről vizsgálva, alig állja meg a kritikát. Először is: a partokról hallott kiáltás, úgy a mint Reinach fogalmazta, a Plutarchos-féle szövegben *nem fordul elő*, ez csak a tudós magyarúzó hypothesisa, s az iránt tisztában lehetünk, hogy ilyen hypothetikus belemagyarúzásra épített következtetés maga is nagyon kétes értékű. Még nagyobb baj azonban, hogy ez a szövegkiegészítés csak úgy jöhetett létre, hogy Reinach az elbeszélésnek egy fontos mozzanatát — a Palodes előtti eseményt — mint utólagos tódítást elveti s ezzel önmagával kerül ellenmondásba, mert hisz megelőzőleg a Plutarchos-féle elbeszélés authenticitása mellett foglalt állást. «L'anecdote — mondja — que Plutarque tient de bonne source, et qui fut comme authentiquée par l'enquête de Tibère, présente des détails d'une précision telle qu'on ne peut en rendre raison en invoquant des analogies générales.» (I. h. 8. l.) Ugyanazt az elbeszélést egyszer egészében hitelesnek ismerni el, majd azt a részletét, mely theoriánkhoz nem illik, mint nem hiteles toldást elvetni, szerény véleményem szerint nem megengedhető eljárás.

A Plutarchos-féle Pán-elbeszélés alapjául szolgáló esemény magyarázata tehát ezentúl is nyílt kérdés marad. Abban talán csakugyan igazak van Liebrechtnek és Reinachnak, a miben találkoznak, hogy t. i. e történetkében voltakép Tammuz-Adonis gyászünnepeéről van szó, de egyebekre nézve teljes sötétségben tapogatózunk. Biztosabb alapon mozog már a kutatás ennek a történetnek keresztény szellemenben való későbbi felfogását illetőleg. E christianizálás, mit eddig nem hangsúlyoztak eléggé, két irányban történt. Egyes írók a diadalmas kereszténység dicsőítésére használták fel Plutarchos elbeszélését, melyet úgy magyaráztak, hogy Krisztus megjelenésével a pogány istenek kora lejárt, míg mások a meghalt istenben, a nagy Pánban, egyenesen Krisztust látták, kinek halálát az evangelium előadása szerint a természet gyászának jelenségei kísérték.

Az előbbi felfogásnak legelső nyomát Eusebius cæsareai püspöknek *Praeparatio evangelica* cz. munkájában találjuk (V. 17.) a IV. század elejéről, ki Plutarchos elbeszéléséhez a következő elmékedést fűzi: «Érdemes megfigyelni az időt, melyben Plutarchos az istenség halálát bekövetkezettnek mondja. Tiberius ideje volt ez, a mikor Megváltónk az emberek közé jött, s mint írva van, a dæmonok egész fajzatát kiűzte az emberek életéből, úgy hogy már némely dæmonok térdre esnek előtte s könyörögnek, hogy ne adja át őket a reájuk váró Tartarosnak.» A cæsareai püspök ilyen, Krisztus hatalmától a Tartarosba taszított, dæmont látott Plutarchos Pánjában is, kit dæmontársainak üvöltése kísér a halálba. Ez a képzet a pogányságnak a kereszténység diadalmas ereje elől pusztuló dæmonairól uralkodik azután az egész középkoron. Naiv szemléletességgel illusztrálja e felfogást Szt. Gallus életének egy részlete (Pertz, *Monumenta* II. 7. l.), hol azt olvassuk, hogy az Isten e szent választottja egyszer a bodeni tavon az éj csendjében hálót bontogatva, hallja, a mint a hegytetőről egy dæmon szólítja a víz fenekén tartózkodó társát, kérve, hogy jöjjön segítségére, mert idegenek jöttek, kik elűzték őt templomából. Gallus ezt hallva, keresztet vet s rájuk szólva a dæmonokra, hogy távozzanak, Columban apáthoz siet, kinek a történeteket elbeszéli. Az apát ekkor szintén keresztet vetve, összehívja társait a templomba, de: «mira dementia diaboli! voces servorum dei praeripuit vox fantasmica, cum hejulus atque ululatus dirae vocis audiebatur per culmina.» Mintha «Pán halálának» visszhangját hallanók a legendában megcsendülni.

Az Eusebius által Plutarchos elbeszélésébe oltott keresztény tendenzia, nem számítva azokat a változatokat, melyek Krisztust Pánnal azonosítják s melyekről lesz még szó, oly típust alkottak anekdotánk fejlődésében, mely egészen a XVIII. századig változatlan marad. Reinach még e század elejéről, 1715-ből közöl adatot egy Anselm nevű francia papnak az *Académie des Inscriptions*ban *Az athéneiek ismeretlen istenéről* felolvasott értekezéséből, melyben az abbé szintén elmondja a Plutarchos-féle történetet s a következő megjegyzéssel kíséri: «Itt nincs helye vizsgálónknak, vajjon Pán maga Krisztus-e, a hogy hitték, mintha az isteni Megváltónak szüksége lett volna arra, hogy ellenségei egyikének nevét kölcsön vegye, vagy hogy a dæmon volt-e kénytelen a keresztől szenvedett teljes vereségét maga bevallani» — tehát tanuságot tesz arról, hogy a XVIII. század elején a műveltek köztudatában mint keresztény legenda élt még Pán halálának törté-

nete; a század uralkodó szellemi iránya azonban csakhamar érezteteti befolyását e történetke felfogásában is. A hollandiai van Dale s az ő nyomán Fontenelle a raczionalizmus fegyvereivel rontanak a babonás históriának ¹⁾ s igyekeznek azt nevettségessé tenni. De a fejlődés menete itt sem áll meg. A XVIII. század vége felé életre kelt neo-klassziczizmus a görög istenek derült, szép világának elpusztulását siratja s abba sóhajtozik vissza: e sóhajok leggyönyörűbbje Schiller *Die Götter Griechenlands* cz. költeménye. A tőle s társaitól elvetett mag később a francia parnassien eknél kel ki. Leconte de Lisle rajongó lelkesedéssel fordul az ó-világ felé, annak isteneit, köztük Pánt is, többször megénekli s kedvelt hősnője Hypatia, az alexandriai görög leány, a régi istenek kultuszának utolsó óra s áldozata, kit a költő, lelke felmagasztosult érzésével, egészen schilleri szellemben aposztrofál, mint a szépnak képviselőjét:

Dors, ô blanche victime, en notre âme profonde,
 Dans ton linceul de vierge et ceinte de lotos;
 Dors! l'impure laideur est la reine du monde,
 Et nous avons perdu le chemin de Paros.

Les Dieux sont en poussière et la terre est muette:
 Rien ne parlera plus dans ton ciel déserté.
 Dors! mais vivante en lui, chante au coeur du poète
 L'hymne mélodieux de la sainte Beauté!

Szinte a csudával volna határos, ha a görög klasszikus világ romba dőltenek s az Olympos isteneinek ily hatalmas költői geniusok részéről történt elsiratása új motivumként bele nem kérezkedett volna «Pán halálának» történetébe. Mert a dolog bajosan áll úgy, a hogy Gyulai Ágost állította, hogy t. i. Schiller valószínűleg Pán legendájának hatása alatt írta elegiáját *Görögország isteneiről*, hisz az istenek bőséges lajstromában, kik e költeményben szerepelnek, Pán nem is fordul elő; sokkal valószínűbb, hogy az ő s útána a francia parnassien-ek egészen más forrásokból táplálkozó sovárgása a letűnt, harmonikus görög világ után vonul belé, mint új átalakító mozzanat az erre oly alkalmas Pán legendába s teremti meg ennek új típusát a francziák nagy tanítványának, Turgenyevnek, *A nymphák* cz. kis rajzában. (*Költemények prózában*. Olesó Könyvtár 433—434. sz. 59. l.) Nála is a kereszt úzi el Pán népét: Dianát, a kaczagó, derült nymphák seregét, de szívének egész melege az elűzöttek részén van, s mikor a csengő kaczaj elhal, mikor látja a halotti sápadtságot, mely elfutja az istennő arczát, látja mint dermed meg lába, mily kimondhatatlan félelem nyitja ki ajkát s tágítja nagyra távolba meresztett szemét, majd mikor eltűnik előle a naiv életöröm e derűs világa, fájdalom tölti el lelkét s később minderre visszagondolva, bánatosan sóhajt fel: «Ó, hogy sajnáltam az eltűnt istennőket!»

Még mélyebb eszmei jelentőséget nyer Pán halálának legendája Heinenél, Börneről írt pamphletjének második könyvében. Ő a haladó emberiség magas, filozofikus szempontjából nézi a régi vallások pusztulását s újak születését. Mózes saját népét szereti csupán, Krisztus

¹⁾ L. EPHK. 1909. évf. 204. s köv. lk.

az emberiséget; szeretete mint nap lángolja körül az egész földet. A fehér, márvány görög istenek, véréből befecskenvedve, megbetegedtek s soha többé nem gyógyulnak meg. Itt beszél azután el a költő Pán halálának történetét. Ám az emberiség nem áll meg. A kereszténység nem teljesíti már hivatását; az emberek új ideálokat keresnek. Franciaországban mozog a föld, kitört a júliusi forradalom. A régi istenek kidugják fejüket a föld alól s izgatott csudálkozással kérdik: «Mit jelent ez ujjongás, mely a föld belsejéig hatol? Mi ujság? Megint fel szabad mennünk?» — «Nem, lenn fogtok maradni a kőd honában, hol nem sokára új társatok a halálban száll le hozzátok» — «Hogy hívják?» «Jól ismeritek; ő taszított le egykor benneteket az éj birodalmába.» Pán meghalt! de Európa talán egy nagy lépéssel közeledik a civilizáció igazi feladatához, a keresztény és görög szellemnek, az egészséges érzékiségnek s spiritualizmusnak harmonikus egyesítéséhez, mely a távolból oly hívogatólag int felénk. Ugyanaz a gondolat, melyet szintén Pán kultuszához fűzve és talán Heinetől ihletve, Mereskovszki oly megkapó szemléletességgel fejez ki *Julianus apostata* cz. regénye végén. Egy triemis tart az elviharzott tragédia néhány szereplőjével s egy sereg más utassal Antiochiából Italia felé. Az Aegæi-tenger valamelyik szigetje mellett haladnak el, melynek előfokán egy ciprusligetből Pán fehér márvány alakja ragyog feléjük. Égen, földön, vizen mély csend honol. E csendben egy egyházi ének vontatott hangjai csendülnek meg; az aggastyánok, remeték éneklők, kik a hajó elején kórusban végzik esti imájukat. Ebben a pillanatban a lány szellő más hangokat is hajt a tenger csendes tükrén át a hajó felé: egy ifjú pásztor esti himnuszát fújja furulyáján Pán istenhez... «Legyen meg a te akaratod, miképen mennyben, úgy a földön is» zengik a barátok s a miatyánk szavaival összeolvadva, lebbernek ég felé a pásztorfurulya hangjai. A nap leáldozik, de Anatolius, Ammianus és Arsinoë szívében a soha le nem nyugvó nap tüze ragyog: az újjászületés reményének nagy gyönyörűsége, s ezzel a gondolatlaltal találkozunk Czóbel Minka gyönyörű Pán-ciklusának ¹⁾ két darabjában is. Az elsőnek címe *Ki jönni fog még*. Azt beszél el benne a költő, hogy a Megváltót felfeszített nép botor vezeklésül neki támad Pánnak s faunjainak s keresztre feszíti ezeket is. Keresztek hosszú sorára, míg eléri Krisztus keresztjét a Golgothán. Azonban honnan, ki tudja? ide talál egy vándor s borzadva nézi a kába tömeg zord művét.

Szegény kis fáradt kecskelábak
Mi vétkeitek?

S te szelíd férfi, tested ide mért
Szegeztetett?

kérdi, majd leszedi Krisztust s a faunokat a keresztről s

Egy gondolatra máglyába rakja
A keresztek.

Tűzlángok fénye, jövő reménye
Libeg-lobog az őserdő felett.

Ebben a kiengesztelő harmoniában békül ki egymással a két világnézet a ciklus egy másik darabjában is. Címe: *Egymást értik*. Az egymást értők a felfeszített Krisztus s a mosolygó Pán, ki a költemény végén, mikor az alkony biborfénye beözönl a világot,

¹⁾ *Opdlok*. 1903.

vadrózsát és pipacsot hoz Krisztus keresztjéhez. Gyöngédségben és mélységben párját ritkító szép gondolat.

Heine volt forrása Reviczky hatalmas alkotásának, a *Pán halálá-*nak, de a német költő filozofiai felfogása már nem inspirálta őt. Lehet, hogy nem is kísérte tovább figyelemmel Heine idézett művének e tárgyra vonatkozó elszórt reflexióit a második könyv harmadik darabjánál, mely csupán a kereszténység diadaláról szól a pogány istenekkel szemben, de valószínűbbnek tartom, hogy költőnk tudatos ellentétbe helyezkedett Heinevel, mint a hogy tudatosan eltért másik forrásának, Turgenyevnek, felfogásától is. Mert hogy Turgenyev is hatással volt a magyar költő e művére, kétségtelennek tartom, bár eddig e viszonyra senki sem mutatott rá. Először is megemlítem, hogy Reviczky nagy tisztelője Turgenyev szellemének, mint ez hozzá intézett dicsőítő költeményéből is kitetszik (*Osszes költ.* II. k. 24. l.), azután meg az ég alján felbukkanó kereszt scenikai beállítására a *Pán halála* végén egészen félreismerhetetlenül a Turgenyev rajzában a lítóhatár szélén feltűnő keresztre utal bennünket. Költőnk szellemének erejét mutatja csupán, hogy e lenyűgöző hatásokkal szemben is megőrzi eredetiségét, s szabadon követi hívó lelke sugallatát.

A kicsapongó istenek halottak,
Kora lejárt a dőlyfős boldogoknak,
A szenvedők bírják eztán a földet.

Ez volt az ő hitvallása. «Hitte, hogy mint az új kor első századaiban a tudás vágyától ösztönzött emberek lelkeit Faust alakja töltötte be, úgy most, mikor már elég világosság van, a szeretet utáni vágy csupán a szeretet emberében, Jézusban találhatja symbolumát» (lásd Koroda *Epilógját az Összes költeményekhez*), Jézusban, ki meghal, mint ember, él mint isten. Így lesz költeménye a kereszténység diadalának hirdetőjévé, így tér vissza a szt. atyáknak, így Eusebiusnak felfogásához, kimélyítve azt mindazokkal az elemekkel, melyekkel a modern ember lelki forrongása, ideálokat kereső sóvárgása, módosítja a primitív korok naiv hitvallását.

Reviczkyvel ugyanazon vizeken evez még két német költő: Lingg Hermann és Pichler Adolf, meg egy francia: Arène Pál. Az első *Die Völkerwanderung* cz. eposzában (I. 50—60. verssz.), mint a kereszténység térfoglalásának egy symbolikus epizódját, beszéli el az eposzíró tárgyilagosságával, Pán halálának történetét. Új vonás elbeszélésében, hogy a dæmonok megsemmisülésével egy időben, a pogány istenektől növényekké, állatokká, sziklákká változtatott emberi lények kelnek életre, hogy lelkük az egekbe szálljon. Pichler és Arène, az előbbi *Der Tod des grossen Pan*, az utóbbi *En Mer* cz. költeményében Reviczky módjára, de az ő ereje nélkül, dicsőítik a kereszténység diadalát. Arène abban különbözik a tárgy összes költői feldolgozóitól, hogy nála nem a keresztre feszített, hanem már a gyermek Jézus megjelenése dönti romba a pogány istenek világát. Lehet, hogy ismerte Fontenellet, ki szintén azt mondja: «L'enfant hebreu à qui tous les dieux obéissent, me chasse d'ici», bár forrásául Plutarchost idézi. Valószínűleg Plutarchos volt Lingg forrása is, míg Pichler a magát gyanánt Dionysios Areopagitát említi. Ám, csak költők ne idéznének! Végigforgattam, Migne patrologiáján kezdve, a

Pseudo-Dionysius műveinek összes kiadásait, melyek a budapesti ny. könyvtárakban rendelkezésemre állottak s nyomát sem találtam bennük a Pán-legendának. Nem tudom már most, olvasta-e Pichler azokat az egyházatyákat, kikről továbbat azt állítja, hogy Pán halálát magára Krisztusra vonatkoztatták, én a magam részéről ezt a felfogást először Rabelaisnál találtam, *Pantagruel* IV. könyvének XXVIII. fejezetében, melyben Pantagruel Plutarchos nyomán elbeszéli Pán halálának történetét, befejezve azzal, hogy Tiberius tudósai Pánt Mercur és Penelope fiának mondták. Az ő véleménye azonban más: «je le interpréterois de celui grand Servateur des fidèles, qui fut en Judée ignominieusement occis par l'envie et iniquité des pontifes, docteurs, prestres et moines de la loi mosaïque.» S meg is mondja, miért: «à bon droit peut il estre en langage grégeois dict Pan: vu qu'il est notre Tout, tout ce que vivons, tout ce que avons, tout ce que espérons, est lui, en lui, de lui, par lui. C'est le bon Pan, le grand pasteur . . . à la mort duquel furent plaincts, souspires, effrois et lamentations en toute la machine de l'univers, cieulx, terre, mer, enfers. A ceste mienne interprétation compète le temps. Car cestui très bon, très-grand Pan, nostre unique Servateur mourut les Hierusalem, regnant en Rome Tibere Cesar.» Rabelais tehát *saját magyarázatáról* beszél, s nem lehetetlen, hogy a Pán-anekdota ily szellemben való felfogása tőle származik, mert az ő művéből vett helynél régibb adat erre a variánsra eddig még nem került elő. Reinach ugyanis, véleményem szerint, téved, midőn Eusebius fennebb idézett sorait ilyen értelemben magyarázza. Mint láttuk, Anselm abbé is említi ezt a verziót, de Fontenelle is megemlékszik róla, s egy modern feldolgozója is akad Jouffret Mihály szeméjében,¹⁾ kinek költeménye a Pán-legenda e francia mellékágának egyúttal utolsó hajtása.

Vele én is befejezhetném a Plutarchos-anekdota fejlődésének vázolatát, de végezetül ki kell még két magyar költőre térnem, kiket a Pán halálának története többször ihletett, két eredeti, erős szellemre, kik saját útjaikon járnak itt is, s mély intuitióval térnek vissza a természet jelenségeinek ahhoz a mythikus felfogásához, mely az ókori népek képzeletében Pánt és Adonis-Tammuzt szülte. E két költő Czöbel Minka és Komjáthy Jenő. Az első nem csupán fenn említett két költeményében áldoz Pán szellemének. Lelke a Pán-imádattal alig tud betelni. Hogy újjong a *Maja*-kötetnek (1893) *Még él* cz. költeményében a természetet eltöltő nagy életörömnön, melyet az ő, korán sem halott, hanem élettől duzzadó istene szór a két kezével:

Ő a nagy Pán! — Szól a monda: S ha letűnt a csillag-álom,
Hogy már meghalt. — Deki mondja? Lepkét fogdos a fűszálon.

Hiszen hallom sipját nappal, Szöcskét üldöz a mezőkön,
Alkonyattal, virradattal. Gyíkot fog a háztetőkön.

Hangja megtölti a berket, Harmatot szór a virágra,
Ejjel csillagsugárt kerget. Bimbót csókol minden ágra . . .

¹⁾ L. EPhK. 1909. évf. 523. l.

S a *Kakukfűvek* (1901) *Gombák mente* cz. végtelenül kedves, Mab királynő rajzának lehelletszerű finomságára emlékeztető költeményében mily gyengéd természetmegérzéssel s diszkrét derűvel rajzolja kedvelt istenének eltűnését: Erdők felett repülve, kérdi a dalos madár: «Nem tudjátok, urunk, a nagy Pán merre jár?» Az erdő fái sügva-búgják: «Hol rejtőzik urunk, a nagy Pán? Ő eltűnt és a nyár halad.» A virágok sírnak, óz, nyúl, pille, szitakötő, dongó egymástól kérdik: «Nem tudjátok, urunk, a nagy Pán merre jár?»

Mohák közt a kis gombák hallják	Talán ott lesz a túlsó végen?
Erdő siralmát, bánatát,	S megindul az apró sereg:
Most összesúgnak: Fölkeressük!	Piros légy-méreg, csirke-gomba,
Csak menjünk itt a hegyen át.	Duzzadó, fehér pöfeteg.

Kapaszkodnak fel a hegyen:

S míg mellette gúnyos közelben	Mosolyog álmában a nagy Pán
A gomba-sereg elhalad:	Hulló, sárguló lomb alatt.

A ki ez üde költszetben gyönyörködni akar, olvassa el a költőné még idetartozó verseit a *Pán könyvében* (*Opálok*, 1903.). Mindegyik tele az ő harmatos lelkének frissességével. Gyöngéd bennük szentimentalizmus, plasztikus érdesség és új eredetiség-hajászat nélkül. Hívó társa a Pán-ekklézsiában, az istenszobrokat döngető Komjáthy. Töprengő, fáradt lelke az *Új nyár* tűzében nála próbál vigasztalást keresni s pillanatokra elkápráztatja a zsendülő természet varázsa:

Nyüzsög a földszín, zümmög a légalj,
Pompa mezébe öltöz' a föld;
Terhe alatt remeg, inog a friss gally,
Nyit a virág, az állat üvölt.

mert:

A szerelemnek ünnepe van ma;
Pánnak a párja Aphrodite.
Élnek az Istenek! és soha halva
Nem lesz az ember ősi hite.

A *haladókló nyárban* viszont millió sebekből látja vérzeni a nagy Természetet:

Eldobta már az unt fuvollát	Már pihen ő, epedve holtát,
A mindenőrző, ifju Pán,	A hűvös erdő lágy mohán.

Vele szeretne halni ő is:

Oh, mit is van keresnem itten,	Mehetnék én is, oda minden,
Ha napszemed már nem ragyog?!	Ha egyszer a nagy Pán halott!

E két költő mély természetérzéke és symbolumokban gyönyörködő fantáziája visszavezetett íme bennünket oda, a honnan kiindultunk, a Pán-legenda ősi, pogány talajára, a mythos hazájába. Valóban szerencsés pillanat volt az, melyben Heine könyve Reviczky kezébe került. Az oltóág, melyet Heine fájáról lenyesett, a magyar földön oly pompázó virágokat, oly nemes gyümölcsöket termett, melyekben a berkek és mezők istenének nagy kedve telhetik.

(Budapest.)

BINDER JENŐ.

Παρατηρήσεις εἰς τὴν IV 7 ἐπιστολὴν τοῦ Ἀλκίφρονος.

Ἐν ᾧ ὁ κ. C. Ritter δατυορίζεται Philol. 68. 334, ὅτι τὸ παρά τῷ Διογ. Λαερτ. III 28 παραδεδομένον ἀπόπασμα τοῦ Ἄμφιδος¹, Ὡ Πλάτων, ἰ ὡς οὐδὲν οἶσθα, πλὴν σκυθρωπάσειν μόνον, ὡσπερ κοχλίας τεμνῶς ἐπηρκῶς τὰς ὄφρῶς² εἶνε τὸ πρωτότυπον τῆς εἰσαγωγικῆς εἰς τὴν IV 7 ἐπιστολὴν τοῦ Ἀλκίφρονος περιγραφῆς, ἐγὼ ἤμην ἀπὸ πολλοῦ ἤδη πεπεισμένος, ὅτι τὸ χωρίον τοῦτ, δὲν ἔχει οὐδεμίαν σχέσιν πρὸς τοὺς κωμικοὺς ἐκείνους τίτους, ἢ ἂν ἔχη, αὐτὴ δὲν εἶνε μεγαλύτερα τῆς σχέσεώς του πρὸς ἑτέρους ὁμοίους στίχους (ιδεῖ αὐτοὺς καταλεγμένους εἰς τὴν Ind. dict. com. Mein. V 1. 2 ὑπὸ τὰς λέξεις ὄφρῶς, σεμνός, σκυθρωπός), τὸνναντίον μάλιστα ἀποδεικνύει ἢ περιγραφῆ τοῦ διὰ τῆς περὶ τὴν φιλοσοφίαν μελέτης ὄλιω μεταβεβλημένου καὶ ἐπηρμένου νεανίου μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς περιγραφὰς φιλοσόφων παρὰ τῷ Λουκιανῷ. Ἀρκεῖ νὰ ἀναγνώτῃ τις τὰ ἐξῆς χωρία³ Ἑρμοτ. § 18. σ. 756—7 Reitz.¹) § 1 σ. 739,²) Δίς κατηγ. § 28. σ. 826,³) Νεκρ. διαλ. 10. § 8. σ. 367,⁴) Ἀλιεύς § 12, σ. 580,⁵) καὶ εἶμαι πεπεισμένος, ὅτι θὰ εἶρη πασιδῆλον τὴν συνάφειαν τῶν δύο συγγραφέων. Ἀλλὰ ἡ ὁμοιότης ἐν τοῦτοις τοῖς χωρίοις συνίσταται μόνον εἰς τὰς λέξεις⁴ ἐγὼ ὅμως θὰ ἐπεθύμουν νὰ ὑπῆρχε μεταξὺ τούτων καὶ ὁμοιότης τις τῆς καταστάσεως, τ. ἔ. νὰ περιεγράφετο νεαρός τις διασώτης τῆς φιλοσοφίας, καθὼς ἐν Ἑρμοτ. § 1. Πλὴν τοῦ χωρίου τοῦτου ὅμως δύναται τις νὰ εἶρη παρὰ τῷ Λουκιανῷ καὶ ἕτερον ὅμοιον ἐν τῇ Νιγρίνου φιλοσοφία §§ 1. 2., τ. ἔ. τὰ ἐξῆς⁵.

Ἄλκιφρ. IV 7.

§. 1. Ἐξ οὗ φιλοσοφεῖν ἐπενόησας, σεμνός τις ἐγένεο καὶ τὰς ὄφρῶς ὑπὲρ τοὺς κροτάφους ἐπήρας.
... τὴν δὲ ἡμετέραν οἶλιαν ὡς οὐδὲ ἰδὼν πρότερον παρέορχη.

Λουκιαν. Νιγρίνου φιλοσ.

§. 1. Ὡς σεμνός ἡμῖν σφόδρα καὶ μετέωρος ἐπανελήλυθας ... ἀφνω μεταβέβλησαι καὶ ὄλιω ὑπεροπτικῶ τινι εἰσας.
οὐ τοῖνον προσβλέπειν ἡμᾶς ἐτι ἀγῆσις οὐδ' ὁμιλίας μεταδίδως οὔτε κοινωνεῖς τῶν ὁμοίων λόγων.

Πρὸς τοῦτοις δὲ καὶ τὰ ἐξῆς χωρία⁶

¹) (756) ἐώρων γὰρ αὐτοὺς κοσμίως βαδίζοντας, ἀναβεβλημένους εὐσταλῶς, φροτίζοντας ἀεὶ, ἀρρενωπούς ... (757) καὶ χερὶ ἀπὸ σχημάτων καὶ βαδισμάτων καὶ κρουρᾶς διαγιγνώσκειν τοὺς ἀρίστους, ὅς ἂν μὴ ἔχη ταῦτα μηδὲ σκυθρωπός ἢ καὶ φροντιστικός τὸ πρόσωπον, ἀποδοκιμαστέος καὶ ἀποβλητέος.

²) Ὅσον ... τῷ βιβλίῳ καὶ τῇ τοῦ βαδίσματος σπουδῇ τεκμηρασθαι, παρὰ τὸν διδάσκαλον ἐπεγομένῳ εἰσας⁷ ἐνενοήεις γοῦν τι μεταξὺ προίων ...

³) Περὶ τοῦ Λουκιανοῦ λέγει ἡ Ῥητορικὴ⁸ ἐπεὶ δὲ ἱκανῶς ἐπεισιτάτο καὶ τὰ πρὸς εὐδοξίαν εὐ ἔχειν αὐτῷ ὑπέλαβε, τὰς ὄφρῶς ἐπάρας καὶ μέγα φρονήσας ἐμοῦ μὲν ἡμέλησας, μᾶλλον δὲ τέλειον εἶπασεν, αὐτὸς δὲ τὸν γενεήτην ἐκείνον, τὸν ἀπὸ τοῦ σχήματος, τὸν διάλογον ... ὑπεραγαπήσας ... τούτῳ σύνεστι' ...

⁴) EPM. ὁ σεμνός δὲ οὗτος ἀπὸ γε τοῦ σχήματος καὶ βρενδυόμενος, ὁ τὰς ὄφρῶς ἐπηρκῶς, ὁ ἐπὶ τῶν φροντιδίων τίς ἐστίν, ὁ τὸν βαθῶν πώγωνα κασεμένος; MEN. Φιλόσοφος τις ...

⁵) τεκμαιρόμενος τῷ πλήθει τῶν εἰσόντων τε καὶ ἐξιόντων, ἀπάντων σκυθρωπῶν καὶ τὰ σχήματα εὐσταλῶν καὶ φροντιστικῶν τὴν πρόσοψιν.

εἶτα σχῆμα ἔχων καὶ βιβλίδιον μετὰ χεῖρας

§. 2. περὶ τοῦ Νιγρίνου· καταλαμβάνω τὸν μὲν ἐν χειρὶ βιβλίδιον ἔχοντα· καὶ ἔκτος τούτου σχῆμας, ἐν Δις κατηγ. § 6, Π. τ. ἐπὶ μισθῶ συνόντων § 26, Ῥητ. διδασκ. § 15.

εἰς τὴν Ἀκαδημειαν σοβεῖς

Ἔβη καὶ ὁ Νιγρίνος Πλατωνικὸς φιλόσοφος.

Καὶ αἱ λέξεις ἐν τῷ χαρακτηρισμῷ τοῦ διδασκάλου παρ' Ἀλκίφρονι § 2· τοὺς θαυμαστοὺς τούτους διεξιὼν πρὸς ὑμᾶς λόγους', φαίνεται ὅτι ἀναφέρονται βεβαίως εἰς ἓν μόνον συμβεβηκός, ἴσως δὲ ἀκριβῶς εἰς τοὺς λόγους τοῦ Νιγρίνου παρὰ τῷ Λουκιανῷ, περὶ τῶν ὁποίων λέγει καὶ ὁ ἑταῖρος τοῦ Λουκιανοῦ § 38· ὡς σεμνά καὶ θαυμάσια καὶ θεῖά γε, ὦ ἑταῖρε, διελιλυθας', ἐνθα πρέπει νὰ παρατηρήσω, ὅτι ἡ ἔκφρασις ,λόγους (θαυμαστοὺς λ.) διεξιέναι' εἶνε ἅπαξ εἰρημένη παρ' Ἀλκίφρονι, ἐν ᾧ τοῦναντίον ἐορίσκειται συχνότατα παρὰ τῷ Λουκιανῷ· πρβ. τὰς λέξεις ,δίεμι διεξιέμι διεξέρχομαι διέρχομαι (λόγους), θαυμάσιος θαυμαστός' ἐν Ind. Luc. Jacobitz.

Ὡς πρὸς τὰς κοινὰς καὶ τετριμμένας λέξεις ,σκυθρωπάζειν' καὶ ,τὰς ὄφρῳς [ὅπερ τοὺς κροτάφους] ἐπαίρειν', αἱ ὁποῖαι ἄλλοιποῦσιν παρὰ τῷ Λουκιανῷ, παραπέμπω γενικῶς εἰς τὸ παράρτημα τοῦ βιβλίου τοῦ R. Helm, Lucian und Menipp, Leipzig, 1906, «Die Philosopher in der Komödie»· ὡς πρὸς τὸ παρὸν ζήτημα ἀρκεῖ νὰ παρατηρηθῶσι τὰ ἐξῆς· Πρῶτον μὲν ἐρωτῶ, ἔχει πιθανότητά τινα, ὅτι ἐν ᾧ τὰ λεπτομερῆ χαρακτηριστικὰ τοῦ νέου ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ Λουκιανοῦ, προσήλθεν ἢ· μια καὶ μόνη καὶ ταῦτα γνωστοτάτη λέξις, δηλ. τὸ ,σκυθρωπάζειν', ἐκ κωμικοῦ τινος; καὶ εἴμεθα εἰς τὴν εὐχάριστον θέσιν νὰ ἔχωμεν ἐκ τοῦ κωμικοῦ τούτου δράματος τοὺς δύο καὶ μόνους στίχους, τοὺς ὁποίους ὁ Ἀλκίφρων ἐμιμήθη; Ἐπειτα δὲ εἶνε αἱ φράσεις ,τὰς ὄφρῳς αἴρειν ἢ ἐπαίρειν' παρ' Ἀλκίφρονι καὶ ὅλως ὑπεροπτικῶ ἔοικας' παρα Λουκιανῷ ἰσοδύναμοι κατὰ τὰς φυσιογνωμικὰς θεωρίας τῶν παλαιῶν,⁶⁾ εἶνε δὲ γνωστότατον καὶ ἡ ἐπίτασις τῆς φράσεως ,τὰς ὄφρῳς [ἐπ]αίρειν' διὰ τῆς προσθήκης ,ὅπερ κροτάφους' (π. χ. ἐκ φυσιογνωμικῶν διηγήσεων παρ. Ἀριστοτ. τῶν π. τὰ ζῷα ἰστ. I 9,⁷⁾ Φυσιογνωμ. 812 b⁸⁾ καὶ διὰ ἄλλων ὁμοίων προσθηκῶν ἐκ κωμικῶν Ἀλεξ. Ἀπεγλ. 2. Mein III 391,⁹⁾ Φιλῆμ. 81 M IV 58¹⁰⁾ καὶ δὴ ἐκ τοῦ Λουκιανοῦ Νεχρο. διαλ. 10. § 19.¹¹⁾

⁶⁾ Πολυδ. Ὀνομαστ. II, 49· τὰς ὄφρῳς αἴρων ὁ ὑπερήφανος ἢ ἀνασπῶν ἢ αἰωπῶν ἢ ἀνελαίνων ἢ ἀνατείνων ὑπὲρ τὰ νέφη. Σουίδα· ὄφρῳς ἀνασπῶντες καὶ γνάθους φυσῶντες. ἐπὶ τῶν ἀλαζόνων καὶ ὑπεροπτικῶν.

⁷⁾ αἱ δὲ πρὸς τοὺς κροτάφους (ὄφρῳς) μωκοῦ καὶ εἴρωνος.

⁸⁾ ἀνεσπασμένοι δὲ τὰς ὄφρῳς πρὸς τὸν κροτάφον εὐήθει.

⁹⁾ τοὺς μὲν στρατηγοὺς τὰς ὄφρῳς ἐπὶ ἴδω | ἀνεσπακότας, δεινὸν μὲν ἡγοῦμαι ποιεῖν! . . . 5. τοὺς δ' ἰχθυοπώλας τοὺς κάκιστ' ἀπολομένους! ἐπὶ ἴδω κάτω βλέποντας, τὰς δ' ὄφρῳς | ἔχοντας ἐπάνω τῆς κορυφῆς, ἀποπνίγομαι.

¹⁰⁾ Κἂν μέγρι νεφέων τῆν ὄφρῳν ἀνασπάσης, | ὁ θάνατος αὐτῆν πᾶσαν ἐκύσει κάτω.

¹¹⁾ MEN. Βούλει μικρὸν ἀφέλωμαι καὶ τῶν ὄφρῳν; EPM. Μάλιστα ὑπέρ τὸ μέτρον γὰρ καὶ ταῦτας ἐπήρκειν.

Ἐκ τούτων, τὰ ὅποια ἐπραγματεύθη ἐως τώρα, καταφαίνεται, νομίζω, πρῶτιστα μὲν ἡ ἐγγυτάτη σχέσις τῆς ἀρχῆς τῆς ἐπιστολῆς Ἄλκ. IV 7 πρὸς τοὺς διαλόγους τοῦ Λουκιανοῦ, τὴν ὁποίαν σχέσιν δὲν παρετήρησεν μετ' ἄλλων π. χ. οὐδὲ ὁ κ. Meiser, Sitzungsberichte der bayer. Akad. d. Wiss. 1905. σ. 212. Τοὺς δὲ διαλόγους δυνάμεθα ἤδη νὰ ὀρίσωμεν καὶ θετικῶς· εἶνε δὲ οἱ ἐξῆς τρεῖς· *Νιγρίνου φιλοσοφία*, *Ἐρμώτιμος καὶ ὁ ἸΙ. νεκρικός διάλογος*, περὶ δύο δὲ τούτων ἔχομεν τεκμήρια, ὅτι δηλ. ἦσαν γνωστοὶ τῷ Ἀλκίφρονι, καὶ ἀλλαχόθεν. Ὡς πρὸς τὸν τελευταῖον παρετήρησεν ἤδη ὁ κ. Helm, Lucian und Menipp σ. 194, ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ἡμέρας μὲν σεμνοῦ, νόκτωρ δὲ περὶ τὰ χαμαιτυπεία καλινδουμένου· φιλοσόφου Ἄλκ. III 28, 2 συμφωνεῖ πρὸς τὴν § 11 τοῦ τοῦ διαλόγου καὶ ἐλήφθη ἀναμφισβητήτως ἐντεῦθεν· ὡς πρὸς δὲ τὸν Ἐρμώτ. εἶνε μὲν γνωστὴ ἡ συγγένεια τῆς παραδόξου ἰδέας τῆς παρ' Ἀλκίφρονι ἐπιστ. I 20 πρὸς § 65, σ. 806 τοῦ διαλόγου τούτου, ἀλλὰ νομίζω, ὅτι δύναμαι νὰ προσθέσω καὶ ἕτερον τεκμήριον, ὅτι δηλ. ὁ νέος ἐν τῇ ἐπιστ. IV 7 ὀνομάζεται *Ἐδθύδημος*· καὶ τὸ αὐτὸ ὄνομα ἔχει ἐν Ἐρμώτ. § 11. σ. 750 ὁ φιλόσοφος, μετὰ τοῦ ὁποίου ὁ διδάσκαλος διεπληκτίσθη (τοῦτο δὲν δύναται νὰ εἶνε τυχαία συμφωνία καὶ θαν. μ. κ. ω, ὅτι ὁ κ. Sondag, De nomin. apud Aleiphr. propr. Bonn. 1905, σ. 57 δὲν παρετήρησε τοῦτο)· μοὶ φαίνεται δὲ· ὅτι δικαίως παρεσίγηγον ὡς τρίτον τὸν διάλογον *Νιγρ. φιλοσ.* διὰ τὰς ἄνω ἐκτεθειμένους παραλληλισμούς. Παρατηρῶ δὲ πρὸς τούτοις, ὅτι τὸ συμπέρασμα τῆς πραγματείας μου ὡς πρὸς τὴν σχέσιν τῶν διαλόγων πρὸς τὴν ἐπιστολὴν καταδεικνύει καὶ τὴν ἐσωτερικὴν συνάφειαν αὐτῶν τῶν διαλόγων πρὸς ἀλλήλους, επικυροῖ λοιπὸν κατ' ἀκολουθίαν τὴν γνώμην τοῦ κ. Litt ὡς πρὸς τὸ ζήτημα περὶ τοῦ διαλόγου *Νιγρ. φιλοσ.* Rhein. Mus. 64, 98, ὅτι δηλαδὴ οἱ διάλογοι, *Νιγρίνου φιλοσοφία* καὶ *Ἐρμώτιμος* ἔχουσιν ἐσωτερικὴν τινα πρὸς ἀλλήλους συγγένειαν. Δεύτερον δὲ ἐξηλέγχθη, νομίζω, ὡς οὐχὶ ὀρθὴ ἡ γνώμη τοῦ κ. Ritter, συνάμα δὲ καὶ τὸ μὴ ἀναγκαῖον τῆς προτάσεως αὐτοῦ, ὅπως τὸ ὑπὲρ κροτάφους· τῆς ἐπιστ. τοῦ Ἄλκ. IV 7 εἰσαγάγωμεν εἰς τὸ κείμενον τοῦ κωμικοῦ ἀποσπάσματος ἀντὶ τοῦ ὥσπερ κοχλίας·.

Δὲν νομίζω δὲ ἀναγκαῖον καθόλου νὰ μεταβληθῇ ἡ φράσις ἐκείνη, ὥσπερ κοχλίας· ἐπειδὴ θὰ εὐρωμεν εὐκολώτατα εὐλογόν τι τρίτον τῆς συγκρίσεως (tertium comparationis· δὲν ἔλλειπουνσι δὲ τοιαῦτα μετὰ λόγου συγκρίσεις ἀνθρώπων πρὸς κοχλίας οὐδὲ ἀλλαχοῦ παρὰ τοῖς κωμικοῖς, πρβ. τὰ παρ' Ἀθην. II 63 παραδεδομένα), ἀρκεῖ μόνον νὰ ἀναγνώσωμεν τὰς λέξεις τοῦ δευτέρου στίχου ὁμοῦ, τ. ἔ. τὸ ὥσπερ κοχλίας· πρὸς τὸ ,σεμνῶς ἐπηρκῶς τὰς ὀφρὺς· οὐχὶ δὲ πρὸς τὸ ,σκυθρωπάξειν· καὶ νὰ λάβωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ σύνθημα γένος τοῦ κοχλίου, ὃ καλεῖται *Helix arbustorum* L, *hortensis* L ἢ *nemoralis* L. Διότι, ἂν καὶ παραδέχωμαι, ὅτι τὸ ῥήμα ,σκυθρωπάξειν· ἐκφράζει ἐν τῷ προκειμένῳ χωρίῳ καθ' ἑαυτὸ ἔν· σημείον τῆς σκυθρωπότητος. λέγω δηλ. τὴν σύσπασιν ἢ συνέκλυσιν τῶν ὀφθαλμῶν (ἀλλαχοῦ τοῦτο οὐδαμῶς συμπεριλαμβάνεται· πρβ. π. χ. Ἀριστοφ.

Πλοῦτου 756, Ἀντιφ. 2 Mein III 128), ὅμως δὲν δόναμαί να φαντασθῶ οὐδεμίαν ὁμοιότητα τῶν συνεσπασμένων ὀφρῶν πρὸς τὴν οἰκίαν κοχλίου τοῦ συνήθους γένους, ὡς Σ. Reinach θέλει (Bernouilli, Griech. Ikonogr. II 19, σημείωμα 3 πρὸς τὸν πίνακα 6' . . . dass der Vergleich nicht zwischen Plato und der Schnecke, sondern zwischen den zusammengezogenen Brauen und der Spirale eines Schneckenhauses gemacht werde), ἢ ἄλλου γένους, τοῦ *Cyprea tigris*, ὡς ὁ Ritter προέτεινε πρότερον.¹²⁾ Ἐκ τούτων τῶν προϋποθέσεων δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν εὐθύς, ὅτι ἡ σύγκρισις τοῦ Πλάτωνος πρὸς τὴν κοχλίαν γίνεται διὰ τὴν ὁμοίαν ἐντόπωσι τῶν δύο ἐνεργειῶν, τῆς ἀνασπάσεως τῶν ὀφρῶν καὶ τῆς προβολῆς τῶν κεράτων τοῦ κοχλίου. Λέγει δὲ ὁμοίως καὶ ὁ Ammianus Marc. 20, 1, 2' *supercilia erigentem ut cornua* πρβ. καὶ Ἀθην. II, 63 c καὶ III, 87 a ὡς πρὸς τοὺς κοχλίας κεραστάς'.

(Ἐν Βερολίῳ.)

Ἰούλιος CZEBE.

ADALÉKOK A «HUNNIÁS» FORRÁSÁHOZ.

Honnan vette P. Horváth Ádám eposzának különös címét? A *Hunniás* szót a *Henriás* utánzatának tartják, bár keletkezése belőle lélektanilag meg nem érthető, és még mindig joggal idézhetjük Kazinczynak brünni fogságából írt ellenvetését: «miért Hunniás, holott Hunyadiás?» A költő, szerintünk, téves analógiával, helytelen etimologisálással alkotta meg költeménye címét. Hunyadi latin nevéből indult ki. Bonfinius Unniades-nek írja, de a Corvinus nevet szereti használni, Pray Hunniadesnek, majd Hunyiadesnek. A Hunniades ragozása: Hunniadis, Hunniadem stb. Már most, így okoskodhatott P. Horváth: a mint van *Iliadis*, *Iliademből Ilias*, úgy *Hunniadis*, *Hunniademből Hunniás*. A címre tehát nem kisebb befolyást gyakorolt az Ilias szó, mint a Henriás, mely maga is az Ilias utánzata.

A *Hunniás* történeti eseményt dolgoz fel és így tárgyában történeti munkákra támaszkodik. A költő is említi forrásául Bonfiniust, Prayt, Callimachust és Thuróczit. Hogy mily szorosan szerette követni forrásait, egyik levelében is elárulja. A *Hunniás* kitoldása felől tanácsot kért Szerdahelyi Györgytől, kit *De Poësi Epica* cz. munkája e téren szaktekintélyvé tett. Levelében így ír hozzá: «hogyha írom,

¹²⁾ Λοιπὸν ὡς πρὸς τὰ καθ' ἑάστα τῆς χρήσεως τῶν λέξεων, τὰς ὀφρῶς ἀνασπᾶν καὶ συνελκεῖν' καὶ τῆς ἐρμηγείας αὐτῶν ὑπὸ τῶν φυσιογνωμικῶν καὶ ὡς πρὸς τὴν σγῆσιν αὐτῶν πρὸς τὰ θεατρικὰ προσωπεῖα πρβ. K. Sittl, *Gebärden der Griechen und Römer*, Leipzig 1893, σ. 93, ὡς πρὸς δὲ «σκυδασιπών' τὰ ἐνδιαφέροντα παραδείγματα τῆς ἐξιστορήσεως τοῦ χαρακτήρος τούτου ὑπὸ τῶν Ἀττικῶν ἐπιτόρων πρβ. W. Süß, *Ethos*, Leipzig 1910, σ. 251, ὡς πρὸς δὲ τὰς φυσιογνωμικὰς ὁδηγήσεις νεωτέρων πρβ. Th. Fiderit, *Wissenschaftl. System der Mimik und Physiognomik*, Detmold 1884, σ. 53, 55, 84, 108, 176.

tsak filó Historico continualom». ¹⁾ A költőnek tehát nemcsak Vergilius és Voltaire voltak a vezetői, hanem a történetírók is; s ha azt kutatjuk, milyen mértékű volt az önállósága, s mily nagy a komponáló ereje, nemcsak az *Aeneis*-szel és a *Henriade*-dal, hanem történeti forrásaival is össze kell vetni. E vizsgálat sok olyan tévedésre is világot vet, melyek e körülmény figyelmen kívül hagyásából származtak. Így Dér István a *Hunniásról* szóló tanulmányának 27. l.-ján ²⁾ a *Hunniásra* gyakorolt népies hatást akarja kimutatni. Ilyenül idézi a szegedi végzést követő földrengést, a várnai csata előtt Phecusa boszorkány, a rigómezei előtt a Sitnicza zavart vizéből jósló vén asszony szerepeltetését, az öltözködő Ulászló sisakjának leejtését, Szent László zászlója meghasadását, holott ezek mind meg vannak Bonfiniusban és Callimachusban. Így téves Illésy János véleménye is, ³⁾ a ki az efféle jóslásokat Voltaire hatásának tudja be.

A történeti források közül Horváth elsősorban Bonfiniust követi s a várnai csata leírásánál rövid ideig Callimachust. Prayt inkább jegyzeteiben idézi. Pedig Illésy szerint «Pray annyira követi, hogy még tévedései felett sem igyekszik bírálatot gyakorolni». (id. h. 302. l.) A tudós, pragmatikus Pray nem alkalmas költői feldolgozásokra. Jóslásokra, látomásokra nem terjeszkedik ki, a mire a költőnek szüksége van, s az események is elvesznek a levelek és bizonyítékok tömkelegében. Így nem említi Pray a pásztorral való találkozást sem, mely a Hunniás keretétül szolgál, ⁴⁾ a szegedi béke után és a várnai csata előtt történt csodajeleket, Phecusa jóslását; a Fritz béggel való harczot 1454-re teszi, míg Bonfinius 1449-re a rigómezei csatából való menekülés után, Horváth is ezt fogadja el, Carambus vezért Callimachusnál és Praynál is 50,000 aranyért váltja ki György, Bonfiniusnál s a *Hunniás*ban is 40,000-ért. Vizsgáljuk tehát mennyit köszön a *Hunniás* tudományos kalauzainak.

Az I. könyv forrása Bonfinius III. Dec. VII. Lib. 486. pag. 20 sora. ⁵⁾ Az események röviden itt is megvannak, így . . . «dies tres equo investus, per avia loca iter facit . . . quarto (die) incidit in duos latrones . . . quinto die paltorem offendit . . . Corvinum in proximam cafam ducit: panem cum cepis & aquam apponit hospiti» . . . E részben önálló lelemény Horváthnál Drákula szerepeltetése. Ez a Drákula történeti személy volt, atyját és bátyját Hunyadi ölette meg, mert a várnai csatából menekülve álnok módon fogva tartották. A II. és III-ik könyvben elég szerep jut nekik. A kisebbik fiút, ki itt szerepel, Hunyadi megvakíttatta. A történetírók világosan említik, hogy mindkét szemére vak volt, így Bonfini (III. Dec. VII. Lib. 480 pag.) és Pray is. (Ann. Reg. Hung. III. Pars. I. Lib. 44 pag.). A *Hunniás* szerint csak a bal szemére volt vak. Természetes, mert csak így szerepelhetett. Ez a lelemény, bár önálló, nem sikerült, érthetetlen marad így is a pásztor gyávasága, ki rabló létére atyja, bátyja gyilkosát, félszeme kisütőjét még alvásában sem meri megölni. A jelenetek ki-

¹⁾ V. ö. Kazinczy Ferencznek. Szántód, 1789 febr. 9.

²⁾ Temesvári áll. főgimn. 1898/99. évi ért.

³⁾ Abafi *Figyelője* 1886. 294. l.

⁴⁾ Ann. R. H. III. Pars I. Lib. 68. pag.

⁵⁾ Lipsiae 1771. Rec. D. C. A. Bel.

színezése, a Drákula szerepeltetése s az, hogy Hunyadi belgrádnak vallotta magát, önálló invenczió: íme, még sem volt annyira öntudatlan krónikás Horváth.

A II. könyvet Bonfinius és Callimachus után dolgozta. Callimachus Fülöp művének czíme: *De rebus a Wladislao Polonorum atque Hungarorum rege gestis, lib. III.*¹⁾ (A várnai csata egykorú leírása.) Julianusnak, a szegedi béke felbontása érdekében mondott beszéde vázát Bonfiniusból vette²⁾ Horváth, de erősen megrövidítve, Callimachusból csak azt a gondolatot kölcsönözte, hogy a török követek kémeek voltak, kik a magyarok harcai készségét akarták kipuhatolni.³⁾ Önálló betoldás a nyulat kergető sas hasonlata s az ismeretes: «Hogy jobb ma egygy veréb, mint hólapn egygy tűzok» kifejezés és gondolat. Mennyire fontos a történetírókkal való összehasonlítás, mutatja a *Hunniás* II. k. 52. l.-jának következő gondolata, mely önálló betoldásnak látszik:

Szégyenl már a' Magyar ki-menni honnyábúl?
Hová-is tud lépni fzeros udvarábúl?

Szinte szószerint Bonfiniból való! (III. D. VI. L. 468. p.) ... «o quam verendum est, ne præ nimia infamia, et vobis e Pannoniis egredi» ... Hunyadinak Julián után mondott beszéde önálló betoldás, a történetíróknál nincs meg. Bonfiniusból és Callimachusból veszi a szegedi béke felbontását követő természetellenes tünemények leírását. (Bonf. III. D. VI. L. 475. p.; Call. III. L. 141. p.) Illésy szerint e versszakokkal a költő találoan ecseteli Hunyadi lelkiállapotát a természet képeben (id. h. 291. l.), pedig megvan a történetíróknál is. A várnai csatába való indulástól (II. k. 61. l.) kezdve Callimachust követi. Bonfinius is Callimachust kivonatolja, de hogy Horváth közvetlenül Callimachust követi, elárulja Juliánnak Drákulához adott felelete, mit Bonfinius kihagyott, Horváth bevett. E beszéd kivonatossan Praynál is megvan. Bonfinius nem említi a király betegségét a harc előtt, miről a *Hunniás* szintén tud. Önálló lelemény, hogy a költő a boszorkány jóslatát Drákula szájába adja s így a jelenetet valamennyire élénkíti. Jellemezzék eljárási módját a következő idézetek. *Hunniás* II. k. 67. l.:

Hemus Mefembernél kezdődik, 's hofzázára
Ki-terjed egézfizen Maczedoniara,
De fok helyett könyök 's térd-hajlás formára
Ki-ágozik tsak-nem a' Tenger' partjára.

Bonfinii III. D. VI. L. 472. p.: «Haemus a Mefembria fere oriens, in Macedoniam & superiorem Myfiam, perpetuo jugo protenditur, & a Pannoniis & in Pontum præter Danubium descenditibus, e transverso porrectus, objicitur, & ni superetur ad Pontum, hac iter fieri non potest.» Ugyanez Callimachusnál, honnan Horváth is vette Call. Lib. III., 135. p. «Haemus, initium capit fere a Mefembria, perpetuoque dorfo ad Macedoniam, & superiorem Moefiam, porrectus,

1) Schwandner 1768. Vindobonæ II. pars.

2) III. Dec. VI. Lib. 468. p.

3) III. Lib. 126. p.

diverfis in locis, ab utroque latere, *velut cubitos genuaque modice extendit.*» Hunniás II. k. 68., 69. l.:

Bal kéz felől a' mint fent épült Galatta,
 Posványos tó vagy a' hegynek alatta
 Mikor kergettetett e' lábba izaladt, a'
 Nagy Váradi Püspök' s a' fogát ott hatta.
 Ide tsalt bennünket a' hegy' kieffége
 A' barom' itatás' s tüzi fa' szüklége,
 Mind Királyunknak-is egy kis beteglége,
 Kinek térd-hajlálánn mérges kelés ége.

Callim. III. L. 135. p. «In siniftra, qua eminent Galata, palustris est sub collibus lacuna, quæ ad occalum, in alteram usque vallem, reftagnanti unda protenditur. Invitante igitur, non tam loci opportunitate, propterea quod aquatio, lignatioque, & cetera necessaria, in promptu militi erant; quam valetudine regis, eujus in siniftra crure, qua femori committitur, enatus furunculus . . .» Bonfinius a királynak ezt a betegsége nem említi. Phécusa jóslatát, Ulászló beszédét katonáihoz a templomrablás ellen, Várna környéke leírását, a harci előkészületeket, Julián beszédét a szekérsáncz. Hunyadi válaszat a nyílt mezón való harcz érdekében s a harcz leírását Callimachusból vette. De Bonfiniusból, hogy a török vezérek magához Krisztushoz fordultak, hogy büntesse meg a nevével visszaélő hitzegőket. (Bonf. III. D. VI. L. 474. p.) Ez Callimachusnál más formában van meg.

A III. könyv első 40 sorában Callimachus utolsó fejezetét (18 sor) önti versbe. Önálló betoldás a menekülés közben haldokló Julián beszéde, kit Sanoceus, Ulászló lengyel követe, még látott. Ezt Bonfinius nem említi. Innen kezdve az eposzon végig újra Bonfiniust követi. A Száva melletti harczban Hunyadi kegyetlennek van rajzolja, olyan Bonfiniusnál is. Hunniás III. k. 91. l.

Dühösködésemmel talám kárt-is tettem,
 Mert egynek a' gombját míg el-tsipenttettem,
 Az alatt három-is el-mene mellettem;
 És a' mennyit kaptam, többet el-veztettem.

Bonfinius III. D. VII. L. 479. p. «Præ nimia ulciscendi libidine Corvinus ita sævit, ut dum primos æque obruncare pergat, aliis fugiendi spatium dare cogatur. Multi a principio cæsi . . .»

Önálló betoldás, hogy Hunyadi úgy ver a földhöz egy fegyvertelen harczost, hogy lelkét rögtön kiadja. Bonfiniust követi a «Czileai Gróf» ellen intézett támadás leírásában, bár sem Bonfinius, sem Pray nem említik, hogy a béke biztosítására 3000 embert hagyott volna hátra, Bonfiniusnál csak «relictaque ibi magna parte copiarum.» Hunyadi Drákula előtt atyja megbüntetését a főrendek kivánságának tünteti föl, holott Bonfinius szerint: «hostili animo Valachiam adoritur.» A rigómezei ütközetben is Bonfiniust követi röviden, kihagyja Hunyadinak a csata megkezdése előtt katonáihoz intézett beszédét, csak a második nap előtt mondat vele rövid beszédet, melylyel seregét felosztja. A rigómező, «campus merularum» név keletkezésének eredete szintén önálló betoldás. A név keletkezéséről Bonfinius nem tud

semmit, Pray szerint «incertum quam ob causam». ¹⁾ De említi, hogy: «Is locus Rulfeis Cofana . . . dicitur.» (Bonf. Cosona). Horváth szerint azért nevezik rigómezőnek, mert az ott eltemetett Murát császárnak harczbakészülése előtt sisakjára s a sirjára emelt «kő-ózlop»-ra (Bonf.-nál turris) sok rigó szállt. Mi azonban tudjuk, hogy a rigómező név szlávból való fordítás, a horvátban is rigó = kős (Cosana . . . dicitur) Hunyadi a harcokban csak általánosságban szerepel, csak az utolsó könyvben — igaz kezdetlegesen — mutatja be Hunyadit párharcaiban.

A IV-ik könyv forrása Bonfini III. D. VII. L. 486—487. p. Az esemény jórészt beszédek alakjában folyik, s e drámai eleveenség árt az epikus nyugalomnak. Mintegy 20 beszéd van e könyvben, s e beszédek mind önállók. Megérthető poetikai szabálya «minden idegen törvény nélkül azt szeretem a' Poésisnak törvényivé tenni: hogy a' ki Magyar verset ír, jó Magyar és jó Orátor legyen». ²⁾

Bár a történelem Mátyása akkor még 6—7 éves gyermek lehetett, Horváth neki tevékeny szerepet ad, sőt így beszélteti: «El-venném, ha mindjárt Hárpia vólna-is». A Fritz béggel való harc Bonfinii III. D. VII. L. 487. p. versbe szedése. Sőt még az is, hogy Hunyadi alakjának pusztá meglátása szétrebbenti a sereget. Hunniás IV. k. 150. l.

Tekint a' meg-ijedt Török a' záfzlóra,
Félig el-hal, mikor rá-néz a' hollóra:
Mellynek dífzes lévén gyűrűvel az óra,
Tudta már — és kapkod ki talpra ki lóra.

Bonfinii III. D. VII. L. 487. p. . . . «Corvina signa longius agnoscentur . . . quum fuis Corvinum cervicibus instare cernerent, ita exanimati sunt, ut non de instruenda acie, disponendis stationibus, & conserenda manu, sed de fuga tantum omnes cogitarent.»

Az V-ik könyv forrása Bonfinii III. D. VII. L. 487—493. p. A Giskrával folytatott kettős harcot már a Voltaire hatását mutató allegorikus alakok irányítják. Mélyebb lelki folyamatok szemléletéből származik Hunyadi önálló és sikerült monologja, melyben sértett önérzete és hazaszeretete küzd. Itt tévedés is történt, a Hunniásban: «Debretzennek lántzát vízzel fel-véteti», holott Bonfinii III. D. VII. L. 488. p. «quam *Derenchen* appellat», azaz a gömörmezei Derencsény, a hová Mátyásnak Zelmira iranti szerelme is fűződik. Kihagyja a «Fratres Boemi» harczát, Frigyes megkoronázását, röviden érintve Ajzingernek Hunyadival kötött egyességét László kiváltása érdekében, a bécsi gyűlés leírására tér. Hunyadinak László királyhoz intézett beszédében a gondolatokat Bonfiniusból vette, némely helyen szó szerint is, mint Bonf. III. D. VII. L. 492. p. «Postquam, Juliani Cardinalis oratione et auctoritate seducti, initamus lancte fidem Turcæ violavimus, bis commiffi piaculi pœnas expendimus; fatis superque illud facinus expiavimus.» Hunniás V. k. 180. l.

Mikor a' Julián Fő Pap' unfszoltára,
Meg-fzegtük a' hitet; kit a' fzent óltarra
Le tevénk; az egek kétfzer nagy próbára

¹⁾ Ann. R. H. III. Pars I. L. 67. p.

²⁾ Kazinczynak 1788 szept. 10.

Ki tettek, e' bűnnek meg-boszfizulására.
De már ez adóffág le-fizetésére,
Meg van olly' gazdagon adva e' bűn' bére;

Bonfiniust követi László felelete is. A VI-ik könyv beszédei is jórészt önállóak. A dunai hajós csatában Karák basa a Hunyadi marczona, ősz tekintetétől annyira megijed, hogy menekül. Ez a Fritz béggel való harc utánzása.¹⁾ Épikai tudása folyton fejlődik, így a történelem ellenere párharczaiban mutatja be Hunyadit, így a Hunniás szerint ő öli meg Kurkutot és az anatóliai basát, sőt Mahumetet is dárdájával lováról leüti, míg Karákot Szilágyi Mihály öli meg. Bonfiniusban csak annyi van (III. D. VIII. L. 502. p.) «Baffam Afaticum, & cunctos fere Proceres oppetiisse, . . . Kurkotoam . . . fub moenibus fuiffe trucidatum . . . Baffam Afiae, cui Caraciae nomen erat . . . obiisse.» A Hunniásban Mahumet dárdától sebesül meg, míg Bonf-nál «a lagitta faucium, feminecemque in castra relatum». A haldokló Hunyadi beszédét az eposz kívánalmainak megfelelően átalakítja.

P. Horváth Ádám tehát Hunniását Bonfinius-és Callimachus nyomán írta. Ép úgy tud szolgai lenni, mint önálló. Általában szorosán, némely helyt szóról-szóra követi forrásait, de főbb kérdésekben az eposz céljaihoz képest eltér tőlük. Így önálló leleménye Drákula szerepeltetése, Kurkut és az anatóliai basa megölése, Mahumet megsebesítése Hunyadi, — Karák basa megöletése Szilágyi Mihály keze által. A szereplők szájába adott beszédek is nagyrészt önállóak.

(Kolozsvár.)

NAGY SÁMUEL.

EGY KÜLÖNÖS BESZÉDKEZDET HOMEROSNÁL.

A γ 103 sk.-ben így kezdi Nestor Telemachoszhoz intézett válaszát: «ὦ φίλ' ἐπεὶ μ' ἔμνησας οἰζύος, ἣν ἐκεῖνα | δῆμω ἀνέτημεν μένος ἄσχετοι νῆες Ἀχαιῶν, | ἥμην ὅσα ξὺν νηυσὶν ἐν ἠεροειδέα πόντον | πλαζόμενοι κατὰ ληϊδ' κ.τ.λ. . . ., (majd a veszélyek és csarások felsorolása után a 113/114. sorokban folytatólag:) ἄλλα τε πόλλ' ἐπὶ τοῖς πάθομεν κακὰ: τίς κεν ἐκεῖνα | πάντα γε μυθήσαιο . . .

Eustathius magyarázata²⁾ (ad v. γ 103) nem dönti el az ἐπεὶ-jel kezdődő közbeszúrás mondatbontó szerepét, hanem mindkét képzelhető magyarázatot felemlíti: τὸ ἐπεὶ, ὡς πολλαχοῦ, οὕτω καὶ ἐνταῦθα ἢ ἀναπόδοτον τέθειται κατὰ ἔλλειψιν ἐν τῷ ὦ φίλ' ἐπεὶ μ' ἔμνησας οἰζύος κ. τ. ε. — ἢ μετὰ δέκα στίχους ἀποδίδονται ἐν τῷ τίς κεν ἐκεῖνα πάντα γε μυθήσαιο ἢ καὶ κατοχτέρω αὐτοῦ ἐν τῷ οὐδ' εἰ πεντάετες καὶ ἐξάετες» (1115. sor.). A Schol. Palatin. már helytelen határozottsággal mondja e vershez, hogy: ἀποδίδονται τὸ, ἐπεὶ μ' ἔμνησας καὶ τό, ὅσα (107. sor.), — míg az Ambros., mely helyes érzékkel látta a jellemzőt, határozott állítása mellett, —

¹⁾ IV. k. 150. l.

²⁾ Homeri Odyssea cum interpr. Eustathii et reliquorum grammaticorum delectu suisque commentariis edidit Detl. Car. Guil. Baumgarten-Crusius etc. Lipsiae sumptibus C. H. F. Hartmanni MDCCCXXII.

hogy t. i.: τὸ ἐπεὶ ἐνταῦθα βεβαιωτικὸν καὶ ἀργὸν. οὐ γὰρ ἀποδίδεται Ὅμηρῷ εἶθει — nem tud a formalis grammatizálástól szabadulni és 113/114-hez odateszi a meggyőződéssel ellenkező vélemény kifejezését is: τινὲς οὕτως τὸ ὑπερβατον, ὦ φίλ' ἐπεὶ μ᾽ ἐμνησας οἷζύος, τίς κεν ἐκεῖνα πάντα μυθήσαιο.

Nem döntik el e kérdést az ó-kor grammatikusai ezen jelenség ismétlődése és újabb kommentálása alkalmával (pl. γ 211, δ 204, ζ 187, θ 236, ρ 185, I' 59, N 775, Ξ 65 stb.) sem. Jellemző például Eustathius ad v. δ 204-nél, hol utal γ 103-ra és az ἐπεὶ-es kezdet folytatását 8 sorral lejjebb a 212. sorban látja: νοουμένου τοῦ δὲ συνδέσμου ἀντι τοῦ δῆ' (!) Másfelől itt sem mulasztja el hozzátenni: Ἰστέον δὲ εἶναι κατὰ παλαιὰν παρατήρησιν ἐν πολλοῖς εὐρίσχεται (?) καὶ μάλιστα παρὰ τῷ ποιητῇ, ὁ ἐπεὶ σύνδεσμος δυσσπόδοτος κατὰ σύνταξιν ὅτε κατὰ καὶ ἄλλαι λέξεις, οὕτω καὶ αὐτὸ κείσθαι δοκεῖ ἐκ περισσοῦ (!) Világos, hogy az írott szóhoz ragaszkodó grammatikus erősen zavarban van: Egyfelől érzett valami olyast, mintha a költő elengedhetné magának az ἐπεὶ «főmondatát», másfelől meg (formálisan) csak az ἐπεὶ felesleges voltának magyarázata kínálkozott, a mi aligha elégitette ki teljesen. Ezért a költő helyreigazítása, a coniunctiók változtatása árán is — mint γ 212-hez Eustathiusnál, de θ 236 sk.-höz, azaz pontosan 241-hez még az Ambros.-ban is olvashatjuk ¹⁾ — nyolcz-tíz, sőt több sorral is lejjebb «utómondatokat» keresgél és foltoz hozzá az ἐπεὶ-es csodához.

Felesleges és eredménytelen fáradság volna a scholiastákat tovább zaklatni a formalison túlmenő megfejtésért. Sajnos, a majd háromezer évvel idősebb, megértőbb, a költői és néplelek rejtélyeivel ismerősebb, leglelkiismeretesebb, modern kommentátorok se nyújtanak elfogadhatót. Az Ameis-Hentze ²⁾ γ 103-hoz így ír: «Der Vordersatz mit ἐπεὶ motiviert das folgende genauere Eingehen auf die vor Troja erduldeten Leiden, wo wir zur Einleitung des Nachsatzes ‚so wisse‘ oder ‚so höre‘ bedürfen, wie α 231. γ 211; hier ist über der Ausdehnung der an den Vordersatz sich anschliessenden Relativsätze der Nachsatz völlig vergessen, dessen Gedanke erst 113 f. zum Ausdruck kommt.» ³⁾ Még ennél is kevesebbet mond Faesi ⁴⁾ hasonló, bár nem egészen világos megjegyzése: «Der Nachsatz tritt 108 mit den Worten ἐνθα δ' ἔπειτα ein (?) und ist in der bei Homer gewöhnlichen Weise durch δὲ angeknüpft. — Dabei ist die Brachylogie bemerkenswert, mit welcher der Redende, statt zuerst eine Bereitwilligkeit zu der gewünschten Mitteilung mit einer Bemerkung wie «so will ich davon reden» zu erklären und dann zur Ausführung der Sache überzugeben, unter Verschweigung des ersten Punktes sofort in die Erörterung des zweiten tritt. Ähnlich α 231, γ 211 (?)»

¹⁾ Τὸ ἔξῃς οὕτως: ἐπεὶ οὐκ ἀχάριστα μεθ' ἡμῖν ταῦτ' ἀγορεύεις, ἄγε δὴ νῦν ἐμέθεν ξυνοίει ἔπος ἴν' ἢ ὁ, ἀλλὰ ἄ' ἀντί τοῦ δῆ'.

²⁾ I. Band. 11. Auflage. 1901. Teubner 75. l.

³⁾ A munka Anhang-ja a további igényeket Schneidewin egy semmitmondó helyére való hivatkozással (Die homerische Naivität p. 86.) óhajtja elintéztetteknek.

⁴⁾ Homers Odyssee, erklärt von J. U. Faesi, I. B. 8. Auflage, Weidmann Berlin 1884, besorgt von G. Hinrichs, 111. l.

Látjuk, hogy Faesi utómondatot keres,¹⁾ Ameis-Hentze legalább óvatos megkerüléssel a *főmondat gondolatát*²⁾ látja csak kifejezve, a mi lényegében egy, mert az ilyenféle *μακροαπόδοτος σύνταξις* — mint már a coniunctiók is mutatják³⁾ — teljes lehetetlenség és az *állítólagos apodosisoknak semmi közük az ἐπει-és mondathoz, mint «Vordersatz»-hoz, mert az magában befejezést nyert és a következő mondat úgy kapcsolódik hozzá, mint főmondat a főmondathoz.*

Azt mindkét magyarázónk érzi, hogy az ἐπει-ben, vagy az ἐπει körül van valami nem olvasható, de odaértendő gondolat: a formalis magyarázat inventarium szerint „brachylogia“ (!), a «halld» vagy «elmondom» odaértésével magyarázva, a mi elmaradt, mint Ameis-Hentze hinni látszik a közbeszúrás gondolatsiklatóan hosszú volta miatt. Hogy e magyarázat nem állhat meg, alig száz sorral lejjebb már nyilvánvalóvá válik, mert γ 211 félsoros «mellékmondatát» — *ἐπειδὴ ταῦτα μὲν ἐμνήσασθαι καὶ εἰπεῖς* — nem képzelhetem olyan hosszúnak és a költő esztét ely rövidnek, hogy utána az «eszembe jut, hogy»-féle gondolat elfelejtésével brachylogice kényszerüljön a 212 213. sorokat — *φασὶ μνηστῆρος σῆς μητέρος εἶνεκα πολλοὺς ἐν μεγάροισι . . . κατὰ μηχανάσθαι* | — elének tálalni. Nincs szükség — úgy hiszem — további vitatkozásra és czáfolásra: világos, hogy γ 211 egy befejezett gondolat (= megszólítás), melyből semmi várakozást a továbbiakra (= a tulajdonképeni mondandóra) nem viszünk át.

* * *

Az utómondat keresésének csalódásai már néhány józanabb görög magyarázót is — mint láttuk — arra tanítottak, hogy az ilyen-fajta beszédkezdet után a főmondat «hiányzik». Ennek a hiánynak oka van, vagy pedig nincs hiány: ez az, a mi a priori világos.

Induljunk ki a γ 103 sk.-ből, a mely helyre vonatkozólag az új és régi kommentátorokat is megszólaltattuk. Mint γ 211-ben, itt is Nestor beszéli, még pedig emlékeit idézi fel. A Homeroszt ismerő olvasó tudja, hogy ez mit jelent. Mihelyt az öreg hős magáról beszélhet és az *οἰζὺς* stb. eszébe jut, a lelkében feltoluló képek, érzelmek (meghatottság) mellett nagyon másodrangú fontosságú lesz neki a megszólított, különösen *feleslegesnek láthatja pedig megmondani azt, a mit úgyis megtesz*, hogy t. i. beszélni fog és ezt vagy azt el fogja neki mondani.⁴⁾ De hajlandók vagyunk azt is hinni, hogy a helyzet

¹⁾ δ 204-hez 212-ben, (150. l.) — ζ 187-hez 192-ben, — s 236-hoz 241-ben (II. köt. 47. l.) — κ 174-hez 176-ban (125. l.) stb.

²⁾ Ugyaníly óvatossággal nyilatkozik δ 204-hez stb. is.

³⁾ L. fentebb 323. l.

⁴⁾ A megtörténtő mondás, beszélés vagy elbeszélés igéjét az élő beszéd feleslegesnek látja, még a látszólagos logikátlanság ellenére is, külön főmondattá tenni. Rooseveltt Magyarországon jártában így kezdte válaszbeszédét az interparlamentaris konferencia képviselőihez a bizottság emlékiratának átvétele után: «Count Apponyi and you my friends! mert önök valóban azoknak bizonyultak. Nem tudom eléggé kifejezni a hálámát» stb. (Pesti Napló 1910. ápr. 19. sz. 8. l. és a többi lapokban ugyanígy.) V. ö. az ilyen magyar mondatokat: «No, ha már (= ἐπει) belekezdünk, nem bánom» vagy egyenesen «... (hát igenis) ott voltam», hol

psychológiájához mérten még a főmondat állítmányának gondolatbeli praecizirozásához sincs a beszélőnek ideje,¹⁾ de szüksége sem, mert az élő beszéd — és Homeros hősei mind élőbeszédet beszélnek — a bármely okból kimondani feleslegesnek, a megértéshez nem-szükségesnek vélt, vagy — a psychologiai időhiány miatt — a szóval való hirtelen kimondás elé nehézségeket gördítő kifejezéseket, sokkal egyszerűbb eszközökkel, mint pl. hangsúlylyal, némi pauzával, fej-, szem- vagy kéz-

az «elmondom» gondolatot a beszélő feleslegesnek tartja az elmondás ténye mellett kitenni. Ilyenféle Platon Symposion 220 D 5-ben: εἰ δὲ βούλεσθε ἐν ταῖς μάχαις (sc. ἀκούσαι) — τοῦτο γὰρ οὐ δίκαιον γε αὐτῶ ἀποδοῦναι — ὅτε γὰρ ἡ μάχη ἦν, εἴ τις ἐμοί (Alkibiades beszél) καὶ τὰρσισταῖα ἔδοσαν οἱ στρατηγοί, οὐδεὶς ἄλλος ἐμὲ ἔσωσεν ἀνθρώπων ἢ οὗτος, mihez helyesen jegyzi meg Hug (Pl. Symp.² 1884. p. 194.) «Der Nachsatz hiezu ist — die Erzählung selbst» etc. — Különösen megszólítások után gyakori a megszólítás miatt úgyis odaérthető, hangsúlylyal ellenértékelt állítmány elhagyása, mint másféle helyen, másféle igazgondolatnál ugyancsak Homerosban (ρ 354/5.): Ζεὺς ἄνα, Τηλέμαχόν μοι ἐν ἀνδράσι ὄλβιον εἶναι | καὶ οἱ πάντα γένοιτ' — hol is a δὲ; állítmány foglaltatik az imaszerű sorkezdetben, illetőleg pótoltatik ennek hangsúlyával.

¹⁾ A főmondat gondolata nem okvetetlenül és nem mindig az Ameis-Faesi-féle «halljad» vagy hasonló. (A beszélő lelki állapota ilyenféle elhallgatott gondolatokat is megenged mint pl. «Kedvesem, miután eszembe juttattad azt a siralmat, sokáig kell türelemmel lennem, míg emlékeimet lebirom (v. ö. 115 köv.)» vagy «k., m. e. j. a. a s., nagyon nehéz helyzetbe sodortál» stb.) A szótalálás nehézségéből és a feleslegessé vált vagy annak érzett szöveghagyásból származó csonka mondatokkal foglalkozik — a gyermekbeszéddel kapcsolatban — Wundt, Völkerpsychologie I. Band die Sprache 2. Teil, Engelman Leipzig, 1904. 313. s k. lk. (Természetesen a homerosi emberre is áll az, a mit a gyermekről mond): «das Kind besitze die Vorstellungen, die zu dem vollständigen Satze gehören, aber entweder wisse es im Moment die Worte nicht zu finden oder es begnüge sich mit dem für die Gedankenäußerung und das Verständnis Notwendigen.» Nem kevésbé nehezíti a szótalálást az a körülmény, hogy az ἐπεὶ-jel bevezetett mondat állítmánya, mikor az elhallgatott «főmondat» legegyszerűbben valami «elmondom» vagy ilyenféle volna, maga is mondatot jelentő vagy rokonértelmű ige és a synonyma keresés nehézsége is csábít a fő igének a pusztá tény és valami más egyenérték által való kifejezésére (pl. γ 103 ἐμνησας, γ 211 ἀεμνησας, Γ 59 (= Z 333) ἐνελεσας, δ 204 εἶπες, π 91 ἀμειψασθαι δέμεις ἐστίν ε 236 ἀγορευεις, α 231 (= ο 390) ἀνεῖραι ἡδὲ μεταλλᾶς, Z 382 ἀνωγας μωθῆσασθαι). Ugyanígy hívja fel Oileus fia Aias a Telamon fiát — «főmondat» nélkül — a harczolásra, miután már a mellékmondatba belekerült a harczolás igéje (N 68 köv.) Αἴαν, ἐπεὶ τις νῶϊ θεῶν οἱ "Ὀλυμπον ἔγρουσι, | μάντιι εἰδόμενος κέλεται παρὰ νηυσὶ μάχεσθαι — etc. A főmondat (v. ö. 73/74) olyanféle lenne, hogy «harczoljunk bátran.» — Hasonló van más nyelveknek más írónál is. Pl. Horatius Epod. 15. 6. sorban dum pecori lupus et nautis infestus Orion turbaret hibernum mare-t ír, hol a lupus mellé nem tesz állítmányt, mert az a parallel «infestus turbaret»-tel volna rokonértelmű és így az értelmet (vad) főnévileg kifejező lupus cselekvés-fogalma («farkaskodik») szolgál állítmányul is. Megkönnyíti ennek megértését részint az «infestus» jelző állítmányi hajlandósága, részint a «turbaret»-nek zeugmaticus kiterjeszthetősége (V. ö. Kiessling Horatii Carm., Weidmann 4. kiad. 1901. 450. l.); — mint a hogy a mi ὦ τιλ' ἐπεὶ stb. hasonló kezdetünkben sem egészen absurdum a vocativus igei értelmezése (= «Kedves vagy nekem, mert . . .»), ha nem is ad — már a "Ἐκτορ, ἐπεὶ, stb. féle kezdetek miatt sem — általános és végleges megoldást.

mozdulattal,¹⁾ esetleg sóhajjal stb. (Wundt elnevezése szerint szó- és mondat-æquivalensekkel) is kifejezheti.²⁾ Természetes, hogy az ilyen æquivalens, az ilyen «nem teljes» mondatok, csak akkor engedhetők meg, ha ez a felfogó lélekben teljes képzetként hathat, ha a helyzet olyan, hogy szavainkat a kívánt irányban kiegészíteni képes.³⁾ A mi esetünkben teljes az æquivalens megokoltsága és érthetősége, *mihelyt hallgatóságra és élősóra gondolunk* és az íráson túltesszük magunkat.

* * *

Világos ezekből, hogy az eddigi magyarázatokban a formalizmus volt a hiba és hogy mihelyt rhapsodosra és hallgatóra gondolunk, az élőbeszéd szó-æquivalensei folytán a «főmondatot» nélkülöző «mellékmondat» is lehet teljes mondat vagy legalább is olyanakká felfogott, sőt mint ilyen a meghatott, udvarias válasznak stereotyp formájává vált, mely úgy szólván nem is tűri a főmondatot.

Igaz, hogy az ilyenfajta mondatoknak olyan alakjai is vannak, melyek 1. látszólag tartalomra és alakra megfelelő utómondattal bírnak, sokszor még az erre utalni látszó *τοῦνεκα* szóval is (§149, o260, o390, v227, A352, Z77., 287. és 333. s kk.), míg némelyek 2. ha tartalmilag nem is, de legalább alakilag rendelkeznek valami utómondat-félével⁴⁾ (α231, v228, π91, ω400, Z383 s kk.) s abszolút anantopodotont 3. csak egy részben látnak az eddigi magyarázók (γ103., 211., δ204., ζ187., θ286., ρ185., Γ'59., N68. és 775., Ξ65. s kk.)

A második típusal nem sok vesződésünk van, mert a tartalmi brachylogiát elismerik a magyarázók. Csak abban állítunk újat, ha az első típusú kezdetekben is stereotyp, lezárt udvariassági formulának fogjuk fel az *ἐπει-*-es kezdő kezdősört — még ottan is, a hol a *τοῦνεκα* úgy szólván kínálja a mellék- és főmondat magyarázatot — és itt is csupán teljes főgondolathoz kapcsolt újabb főgondolatot látunk.

Ezt az állításunkat a következőkkel véljük igazolhatónak:

1. Az *ἐπει-*-ével egészen hasonló szerepben találkozunk néhány-szor a magyarázó *ῥαρ* (= nam, namque) kötőszóval, a mi a mellék-

¹⁾ V. ö. Bréal, Pour mieux connaître Homère, ad v. αὔτως 180. l.: «Certains vers d'Homère ne se comprennent bien, qu'avec ce supplément de clarté, que donne le geste. Sans cet accompagnement ils peuvent dérouter le lexilogue.»

²⁾ i. m. 238—239. lk. «so gut wie ein einzelnes Wort, kann auch ein Winken mit der Hand, ein Nicken mit dem Kopf, ein Blick des Auges, ja irgendeine Handlung, die jemand ausführt, z. B. die Befolgung eines ihm gegebenen Befehls (v. ö. fentebb), tatsächlich einem ausgesprochenen Satz äquivalent sein». Majd lejjebb: «das ist die wichtige Tatsache, dass jeder sprachliche Ausdruck Stellvertretungen zulässt, die bald ganz ausserhalb der Sprache selbst liegen. So kommen einzelne Gebärden als Wortäquivalente fortwährend vor» (u. o.).

³⁾ Wundt szerint (249. l.) az æquivalensek «alkalmazásának» alapfeltétele: «dass die allgemeine Situation, in der sich Sprechender und Hörender befinden, dazu *engelegt sei*, zu dem einzelnen als Äquivalent gebrauchten Zeichen die übrigen zur Gesamtvorstellung erforderlichen Bestandteile leicht durch Assoziation zu erwecken.»

⁴⁾ V. ö. a 324. l. 4. jegyzetének különösen magyarázó példáit.

mondat feltételezést lehetetlenné teszi, mihelyt belátjuk, hogy az *ἐπεὶ* és *γάρ* használata között elvi különbség a homerosi használatban nincs, legfeljebb metrikai okon alapuló. Ilyen helyek pl.: K 174 (*ὦ φίλοι, οὐ γάρ πω...*), K 190 (*ὦ φίλοι, οὐ γάρ τ'...*) K 226 (*ὦ φίλοι, ἔνδον γάρ...*), μ 154 (*ὦ φίλοι, οὐ γάρ...*), Σ 259 (*ὦ γόναι, οὐ γάρ οἶω...*), E 29 (*Ἐρμεία σὺ γάρ αὐτε...*) Q 334 (*Ἐρμεία σοὶ γάρ...*) stb.¹⁾

2. Vergilius is befejezett, az eposz-előadására jellemző stereotyp formulát érzett az ilyen beszédkezdekben és utánozta a homerosi szerkezetet pl. Aen. I 65. kk. is «főmondat» nélkül (Aeole, *namque tibi divum pater atque hominum rex | et mulcere dedit fluctus et tollere vento, | gens inimica mihi Tyrrhenum navigat æquor | ...* (69) *incute vim ventis submersasque obrue puppis, hol a 67. és 69. sorok már mellérendelt főmondatok.)*

3. Z 333 után (a *τοῦνεκα* előtt) a formalizmus legerősebb támasza, a Venetus pontot tesz.²⁾

4. Körülbelül ugyanazon lelkiállapotban mondott, ugyanazon kezdősor után egyszer van «főmondat» (— *τοῦνεκα*-val is —) egyszer nincs. Pl. Z 333/4: *Ἐκτορ, ἐπεὶ με κατ' αἴσαν ἐνείκεσσας, οὐδ' ὑπὲρ αἴσαν,*³⁾ | *τοῦνεκά τοι ἐρέω*, míg I 59 (= Z 333) után nem következik főmondat. Ugyaníly viszony van az a 231 és o 390 meg u 227 és ζ 187. egymással egyező sorokat követők között. És végre last, but not least:

5. σ 125 s k.-ben, hasonló helyzetben, beszéd elején, a főmondathoz az *ἐπεὶ*-es «mellékmondat» minden nyoma nélkül, *τοῦνεκα*-val kapcsolódik egy további főmondat. (*Ἀμφίνομ', ἦ μάλα μοι δοκέεις πεπνυμένος εἶναι | τοῖου γάρ καὶ πατρός etc. ...* (129) *τοῦνεκά τοι ἐρέω*).

* * *

Nem akarjuk sem a példák, sem az érvek számát szaporítani. Legfeljebb az «anantopodoton»-nak, mint a homerosi előadás általános sajátosságának gyakoriságára, fontos és jellemző voltára utalunk még. Úgy hiszszük elég, ha a hirhedt ζ 261 s k.-re s azokra az egyéb, agyonkommentált, «főmondat» nélkül szükölködő helyekre mutatunk, melyekben még a hasonlóknak következetesebb Ilias is bővelkedik, (I 553., P 610., N 276., 428., Ψ 463., O 320 [különösen érdekes *ἐπεὶ*-jel] Ψ 319. stb.), — s talán az élőbeszéd meg a szó-æquivalensek fontosságának eddigi elhanyagoltságát végkép beláttuk és a formális grammatika bilincsei alól egy jogtalanul bitorolt területet újra felszabadítottunk

(Petrozsény.)

MARÓT KÁROLY.

¹⁾ V. ö. Faesi magyarázatait δ 722-höz (i. m. I. 178. l.) és 229-hez (i. m. I. 187.).

²⁾ Ameis-Hentze Anhang² (1882) zu Homers Ilias 2. füz. 157. l.: Am Ende dieses Verses (Z 333) interpungiert mit Kolon K. Lehrs de Arist.² p. 58. not. Auch der Venetus hat am Ende von 333 einen Punkt.

³⁾ A szokásos interpunctióval.

TERENTIUS ANDRIÁJÁNAK VISZONYA MENANDERHEZ.

Az utóbbi évek meglepő leletei új fényt árasztottak az ókor legnagyobb, legmodernebb komédia írójára, Menanderre. A Nicole fölfedezte genfi papyrus Georgosa után 1905 végén Gustave Lefebvre Aphroditopolisban négy új menanderi darabot talált,¹⁾ melyek teljesen igazolták az ókornak Menander iránt tanúsított tiszteletét és kiegészítették azt a képet, melyet a Terentius átdolgozásában ránk maradt négy menanderi darab alapján róla alkottunk. Ha nem is teljesek az új darabok, mégis látjuk belőlük, hogy Menander, bár kénytelen volt az új vígjáték tárgyainak szűk körében maradni, azáltal, hogy a cselekvényt a szereplők egyéni jellemére építette föl, ugyanazokat a családi életből, vagy szerelemből vett motívumokat más és más színezetben mutatta be s különböző történetekké fejlesztette. A milyen egyszerűek cselekvényei, annyira megragadnak bennünket a reális élet finom rajzával, mely nemcsak kiváló megfigyelőnek tűnteti föl Menandert, hanem az emberi lélek rejtekeibe hatoló művésznek is, ki a részletek és külsőségek mögött mindig megláttatja a benső jelenséget, a lelket is. A dialogus páratlan élénksége, a költő finom komikai ere s nyelvének egyszerű, de bámulatosan kifejező volta Menandert ma is elsőrangú költővé avatják.

Most, hogy Menandert jobban ismerjük, új érdeklődéssel fordulunk Terentius felé is abban a reményben, hogy az új fény bevilágít abba a homályba is, mely Terentius egyéniségét fedi. Sajnos, még nincs módunkban Terentius valamely darabját Menandernek egy nagyobb, összefüggő szövegével összevetni, de örülnünk kell annak is, hogy egyrészt a görög művészt jobban ismerjük, másrészt egyik-másik terentiusi darab görög eredetijéhez a Papyri Oxyrhynchi több új fragmentumot adnak (így a Perinthához, Kolaxhoz). Az *Andria* az a darab, melyre Donatusnak aránylag sok utalása és az új töredékek most legtöbb fényt vetnek, épen azért ezt a darabot veszszük újból vizsgálat alá, hogy belőle Terentius egyéniségére biztosabb következtetéseket vonhassunk.

I. A *Perivdia* és *Andria* viszonya egymáshoz.

Terentius maga mondja e darabjáról, hogy contaminálta. Hogy a költő erről megemlékezik s így mi is betekintést nyerhetünk költői műhelyébe, azt ellenségeinek köszönhetjük. Lucius Lanvinus ugyanis szemére vetette Terentiusnak contamináló eljárását, a költő prologusában válaszolt a vádra s maga említi az egész kérdést (9--14.):

Menander fecit Andriam et Perinthiam,
qui utramvis recte norit, ambas noverit:
non ita²⁾ sunt dissimili argumento, sed tamen

¹⁾ Lásd *Gustave Lefebvre Fragments d'un manuscrit de Menandre*, Caire 1907. ism. EPhK. 1908. 237--239.

²⁾ Fleckeisen szövegkiadásában (1905. Teubner): ita non sunt. Változtatását, úgy látszik, Donatusra alapítja, ki e sorhoz megjegyzi ordo:

dissimili oratione sunt factæ ac stilo.
quæ convenere, in Andriam ex Perinthia
fatetur transtulisse atque usum pro suis.

A költő ezen szavai fölvilágosítanak minket arról, hogy a két darab, melyet felhasználás, meglehetősen hasonló tárgyú, de kidolgozásuk (oratio ac stilus) más. A kik tehát az Andria contaminatiojának kérdésével foglalkoztak, elismerték — helyesen — hogy Menander e két darabjában nagyon hasonló történetet dolgozott fel. S a rokon czímen kívül ezt megerősítette az Athenaeus idézte Perinthia fragmentum is: τὸ παιδίου δ' εἰσῆλθεν ἐψητοῦς φέρον (Kock CAF. III. 398.), mely a mint már Ihne észrevette, pompásan talál az Andria II. 2. 31. sorával: etiam puerum inde abiens conveni Chremi: holera et pisciculos minutos ferre obolo in cenam seni. Ebből következik, hogy a Perinthiában is észrevette a szolgál, hogy nem komolyan készülnek lakodalomra és gazdája csak színleli a házasságot, hogy fiát próbára tegye — a mi főszerepet játszik Terentius darabjában. Csak abban nem egyeztek meg a vélemények, melyik darab keletkezett előbb. Ihne¹⁾ és nyomán Teuffel,²⁾ Kampe és Regel úgy vélekedtek, hogy Menander az Andriát alkotta meg előbb, s ez önként folyt azon a priori föltevésükből, hogy Terentius a Charinus és Byrria alakját Menander Perinthiájából vette, mely tehát mint bővebb és bonyodalmasabb darab okvetetlenül később kellett hogy keletkezzék.

Dziatzko (Rhein. Mus. 1876. XXXI. 252. l.) mutatott rá először arra, hogy a dolgot megfordítva is elképzelhetjük. Lehet, hogy Menander előbb írta a Perinthiát, de később átdolgozta az Andriává, s ekkor Charinus és Byrria személyét, melyet a cselekvény nem kíván meg feltétlenül, mint «unnützer Ballast»-ot elhagyta.

A kérdést véleményem szerint eldönti Körte Alfréd, ki a Hermes 44. kötetének 309. lapján kimutatja, hogy a Grenfell és Hunt Oxyrhynchos Papyri VI. kötetében levő 855. sz. töredék minden valószínű-

ita non sunt, ergo 'ita' subdistinguendum. Itt jelzem, hogy a jelene-tek és sorok számozásában Fleckeisen kiadását követem. — Fölhasznált irodalom: Kock, Com. Att. fragm. III. k. (Lipsiae, 1888.), Leeuwen, Menandri quattuor fabularum fragmenta (2. kiad. 1908.), Dr. Hegedüs I., Menander redivivus (Bpest, 1909.), A. Körte, Menandrea (Lipsiae, Teubner, 1910.) Fleckeisen, Terenti comædiæ (Teubner, 1905.), Umpfenbach, Terenti comædiæ. (Berlin, 1870.), Lemaire, Terentii comædiæ (Parisiis, 1827.), Westerhovius, Terentii comædiæ (1726.), Spengel, Terentius Andria, F. Terentius A. vígjátékai ford. Kiss Sándor (Bpest, 1895.), Paul Wessner, Aeli Donati commentum Terenti (Lipsiae, 1902.), Grauert, Hist. u. philol. Analecten (Münster, 1833.), Dziatzko, Die Andria des Terentius (Rhein. Mus., 1876.), Teuffel, Studien u. Charaktere (Lipsiae, 1871.), Kampe, Die Lustspiele des Terentius u. ihre griechischen Originale (Halberstadt, 1884.), Regel, Terenz im Verhältniss zu seinen griech. Originalen (Wetzlar, 1884.), Nencini, De Terentio eiusque fontibus (Palermo—Turin, 1891.), Becker, Quæstiones de Ae. Donati in Terent. commentariis (Mainz, 1870.), Greifeld, De Andriæ gemino exitu.

¹⁾ Quæstiones Terentianæ (Bonn, 1843.), melyhez azonban nem tudtam hozzáférni.

²⁾ Stud. u. Charaktere. XIII. fej.

ség szerint Menander Perinthiájából való.¹⁾ E töredék ugyanis arról szól, hogy az öreg Laches megharagszik az ellene cselt szövő szolgájára, Davosra, ki ura dühe elől az oltárhoz menekül. Erre a gazda Pyrriasszal fát vitet az oltár köré, tüzet gyújtat s így próbálja Davost onnan elkergetni. E részlet megfelel az Andria V. 2. jelenetének, melyben Davos azt a hírt hozza urának, hogy egy idegen öreg Glyceriumot polgárnak mondja. Simo, ki ezt Chremes elriasztására kitalált koholmányának²⁾ hiszi, éktelen dühbe jön, szolgáját elhurcoltatja és gúzsba kötteti. Mint legerősebb bizonyítékot azt hozta fel Körte a Perinthiához tartozás mellett, hogy benne vonatkozás van a Kock 393. töredékére, melyet Suidas idéz sub voce ἀβέλτερος mint a Perinthiából valót:

ὅστις παραλαβὼν δεσπότην ἀπράγμονα
καὶ κοῦφον ἐξαπατᾷ δεράπων, οὐκ οἶδ' ὅ τι
οὔτος μεγαλύτερον ἔστι διαπεπραγμένως,
ἐπαβέλτερώσας τὸν πρότερον ἀβέλτερον.

Ez Davos dicsekvése lehet, melyet a Perinthia kezdetén hangoztatott,³⁾ hogy t. i. a könnyelmű és gondatlan gazdát becsapni gyerekjáték, de szemfüles, okos urat megcsalni, ehhez már ész kell. Laches bizonyára véletlenül meghallotta⁴⁾ ezt és a megszorult szolgától ugyanazon szavakkal gúnyosan kérdi (13 - 14. sor):

. . . ναὶ Δᾶε τὸ μὲν ἀπράγμονα
καὶ κοῦφον ἐξαπατᾷν γὰρ ἔστι δεσπότην
ολύαρος. (Δᾶος) ἦν. (Δάχης) εἰ δέ τις τῶν τῶν φρενῶν
στακτῆν — ἐκνίσσης;

Persze semmi a gondatlan és könnyelmű gazdát becsapni, de ha valaki eszének krémjét . . . Hogy az öreg itt tényleg Davos régebbi dicsekvését idézi, azt kétségtelenné teszi az, hogy a szolga így védekezik: οὐχὶ πρός σοῦ δεσπότα (t. i. ἔλεγον), nem felőled mondtam ezt.

De a Kocknál levő töredékek alapján is valószínű — a mint Körte kimutatja — hogy a Perinthia a régibb darab, mert oly rész-

¹⁾ Közli ezt 1910. (Teubnernél) megjelent «Menandrea» cz. kiadásában is.

²⁾ Ennek oka abban van, hogy Simo Glycerium lebetegedését sem hiszi és Chremes már a jelenet elején említette Mysis ama kijelentését, hogy Pamphilus kedvese polgár, minek persze Simo hitelt nem ad. Nem csoda tehát, hogy mikor Davos is ezt a hírt hozza, kijő sodrából.

³⁾ V. ö. Ter. Andriája I. 3. jel.-ében Davos monológját: timeo . . . huius minas, quoi verba dare difficile est; ne infensus servat, nequam faciam in nuptiis fallaciam. Ilyen részlethez is illenek a 393. fragm.

⁴⁾ Az Andria I. 2.-ben is hallja Simo, mikor az őt észre nem vevő Davos kijelenti, hogy vést sejt s attól tart, hogy ura látszólagos közömbösségével csak el akarja elejteni aggodalmukat, hogy a házasság meggátolására ne is gondolhassanak. A Perinthia egy hasonló jelenetében azt is hozzátehetette, a mit a 393. fragm. foglal magában. Annyi bizonyos, hogy csak a darab elején hangozhatott el ez a nyilatkozat, mert Davos később mindenütt az ártatlan bárány szerepét viszi s el akarja hitetni az öreggel, hogy ezúttal nem szőtt cselet.

leteket tartalmazott, melyeket Menander később, fejlettebb és finomabb ízlésével nem vett át Andriájába. A Koek 397. fragm. alapján, melyet Athenaeus őrzött meg számunkra: ¹⁾)

αὐδεμίαν ἢ γοαῖς ὄλωσ
κύλικα παρήκων, ἀλλὰ πίνει τὴν κύκλω

föl lehet tenni, hogy a szülés után lakomát rendeztek, melyben az öreg szülésznő serleggel körüljárva az újszülöttet, nagyokat ivott. S ha nem is kell ebből okvetetlenül Spengellel ²⁾) azt következtetnünk, hogy Menander a színpadon mutatta be a lakomát a pityizáló anyókával, annyi bizonyos, hogy legalább valaki elmesélte azt a nézőknek.

E jelenet később bizonyára nem tetszett Menandernek s nem vette át Andriájába, de nyoma maradt mind az ő, mind Terentius darabjában. Terentiusnál ugyanis a 228—232. sorokban így nyilatkozik Mysis Lesbíáról:

Audivi Archylis iam dudum: Lesbiam adduci iubes.
sane pol illa *temulentast* mulier et *temeraria*
nec satis digna, quoi committas primo partu mulierem.
tamen eam adducam; importunitatem spectate aniculæ:
quia *compotria eius* est.

Az Andriában semmi bizonyosságot nem ad a költő a vádnak: se részegesnek, se hanyagnak nem látjuk, sőt a 481. és köv. sorokban még az utczáról is utasításokat ad Archylisnek, hogyan gondolják az anyát és újszülöttjét.

Ehhez a részeges anyókához, ki tehát a Perinthiában mindenestre bővebb szerepet viselt, nagyon jól illik az ujonnan fölfedezett töredék a maga durvább komikumával: a szolgát kifüstölik az oltár mellől s azzal ijedtében valami emberi dolog esik meg. ³⁾)

Mindez nemcsak azt bizonyítja, hogy a Perinthia a régibb, Menander ifjúkorából való darab, melynek durvább komikuma később nem fért össze a költő ízlésével s ezért átdolgozta azt az Andriává, hanem az újabb töredékek alapján megérthetjük azt is, mit jelent a dissimilis oratio ac stilus.

II. Az Andria viszonya a Perinthiához.

Mindenekelőtt a Charinus és Byrriáról szóló kérdést kell tárgyalnunk. Ha vizsgálni akarjuk, miben állott a contaminatio, mit vett át Terentius a Perinthiából, Donatusból kell kiindulnunk.

A prologus 13. sorához megjegyzi Donatus: quæ convenere in Andriam: 1. Apparet non de industria sed casu esse translata ea, quæ ex Perinthia eodem sensu iisdemque verbis perscripta fuerant (t. i. in Andria Menandri). Donatus itt tévesen értelmezi a prologus

¹⁾ Athen. 11,504 a ἔδωκε (τὴν ψιᾶλην) τῷ παιδὶ περισσοβῆν ἐν κύκλω κελεύσας, τὸ κύκλω πίνειν τοῦτ' εἶναι λέγων, παρατιθέμενος Μενάνδρου ἐκ Περινθίας κτλ.

²⁾ I. magyarázatos Andria kiadását.

³⁾ 18. sor: κατὰ τῶν σχελῶν (t. i. τιλᾶ). Körte hozzátesszi: cf. schol. Ar. Pac. 240. συμβολικὸν ἀπὸ τῶν διὰ δειλίαν ἀποτιλῶντων.

szavait: a költő azt akarta mondani, hogy ő átvette a Perinthiából azt, a mi beleillett az ő (latin) Andriájába, Donatus pedig e mondatot a görög Andriára érti, persze más értelmet adva a *convenerere* szónak is: Terentius nem tagadja, hogy azt, a mi a Perinthiából (az átdolgozáskor) átment (Menander) Andriájába (a mit tehát Menander a Perinthiából szószerint fölvett abba), ő átvette (t. i. az *Ἀνδρία* lefordítása alkalmával). Ezért mondja Donatus, hogy Terentius nem szándékosan vett át részeket a Perinthiából, csak véletlenül használta fel a Perinthia azon részleteit, melyeket Menander Andriájában talált.¹⁾

Donatus erre az értelmezésre csak akkor gondolhatott, ha tényleg nagyon keveset vett át Terentius a Perinthiából, a mi valószínűvé teszi azt, hogy Charinus és Byrria alakjai nem a Perinthiából valók. Hogy ez a magyarázat nem későbbi betoldás, tanúsítja az, hogy a következő sor egyetlen és a görög darabra utaló, tehát föltétlenül donatusi jegyzetével összefügg: *quare ergo se onerat* (ha csak *casu* vette át).²⁾

A 14. sorhoz fűzött jegyzet a következő: *fatetur transtulisse*:

¹⁾ Így érthetjük meg az e sorhoz fűzött második jegyzetet: *unam ergo, non duas transtulit.*

²⁾ Terentius szavainak helyes értelmezését az ugyane sorhoz fennmaradt 3. és 4. jegyzet adja: 3. *quæ convenere in Andriam: quæ apta et commoda fuerunt* (t. i. *Terentio*). 4. *in Andriam: Latinam, non Græcam.* Itt Donatus mások értelmezését adja a nélkül, hogy szerzőjüket megnevezné. Így járt el Donatus tanítványa, Hieronymus is Pál apostolnak az efezusbeliekhez írott levele magyarázatában, a mint *Becker*, (*Quæstiones de Aelii Donati in Terentium Commentariis* 7. lapján) kimutatja. Hieronymus ugyanis aquileai Rufinus támadása miatt egyik levelében védi azt az eljárását, hogy ugyanazon a helyen mások interpretációit is említi: «*Num diversæ interpretationis et contrariorum inter se sensuum tenebitur reus, qui in uno opere, quod edisserit, expositiones posuerit plurimorum? Puto quod legeris Aspri in Vergilium et Sallustium commentarios, Volcatii in Orationes Ciceronis, Victorini in Dialogos eius et in Terentii comœdias præceptoris mei Donati, æque in Vergilium et aliorum in alios... Argue interpretes eorum, quare non unam explanationem secuti sint et in eadem re, quid vel sibi vel aliis videatur, enumerent.*»

Sabbadini (Stud. Ital. II. köt.), és *P. Wessner* (1902. Donatus kiadása prelatiójának 7. §-ában) azt a theóriát állítják fel, hogy Donatus eredeti commentárját két kivonatoló még a VI. sz. előtt Terentius-kódexek margójára írta, persze több-kevesebb változtatással. E kivonatokhoz maguk a kivonatolók vagy mások is különféle eredetű jegyzeteket csatoltak, míg nem a VI. században valaki a két scholion tömeget ismét egybeszerkesztette. Akármilyen is a scholionok története, nem tartom valószínűnek, hogy a hol valamely helyhez több jegyzetünk van, az egy kivételével mind Donatus után járult volna hozzá. Hieronymus fenti helye kétségtelenné teszi, hogy Donatus az előző commentárokat is felhasználta s az átvett vélemények szerzőit legtöbbször elhallgatta, miben Hieronymus is követte — saját bevallása szerint — mesterét.

Donatus megbízhatóságát, melyvel szemben több tudós kétséget támasztott, igazolta Menandernek az újonnan fölfedezett *Ἐπιτεροντες*-e, melyből világosan látni, hogy nem Menander volt Terentius közvetlen forrása, a mint többen Donatus ellenére hitték, hanem Terentius tényleg Apollodoros Hecyráját fordította le, miként ezt Donatus több helyen jelzi.

Sed quare ergo se onerat Terentius, cum possit videri de una transluisse? sic solvitur: quia concius sibi est primam scenam de Perinthia esse translata, ubi senex ita cum uxore loquitur, ut apud Terentium cum liberto, at in Andria Menandri solus est senex. Donatus tehát csodálkozását fejezi ki, hogy mért vallja be Terentius a contaminatiót, mikor állíthatná azt is, hogy egy darabot dolgozott át latinra. Egy oka volt erre Terentiusnak, az hogy az I 1. jelenetét a Perinthiából vette.

Donatusnak ez a határozott kijelentése nem engedi hinnünk, hogy Terentius Charinus és Byrria alakját is a Perinthiából kölcsönözte, mert lehetetlen, hogy Donatus ily fontos dolgot itt ne említett volna. Másrészt a II. 1. 1. írt 2. jegyzet is világosan szól: has personas Terentius addidit fabulae — nam non sunt apud Menandrum — ne παθητικόν fieret Philumenam spretam relinquere sine sponso, Pamphiló aliam ducente.

Nem lehet elfogadni Ihne, Teuffel és Dziatzko nézetét, hogy a kommentár írója itt csak az egyik menanderi darabot¹⁾ tartotta szem előtt, melyet egészen követett Terentius: az Andriát, mert Donatus nem feledkezhetett meg arról, hogy Terentius itt két darabot contaminált s így szavait arra is érthetni, hogy e személyek egyáltalában nem fordulnak elő Menandernél. Donatus megjegyzésének — itt a hol először lép fel a két új alak — nyilvánvalóan az a célja, hogy a darab olvasóját a két személy eredetéről tájékoztassa. De vajjon — ha a két alak tényleg a Perinthiából eredne — remélhette volna-e Donatus, hogy valaki az ő negatív állításából, hogy az alakok nem az Andriából valók, arra fog következtethetni, hogy e személyek a Perinthiából valók, mikor ő ezt sehol sem mondja? Pedig csak egy szavába került volna hozzátenni: (addidit) ex Perinthia.

Számba jöhet az V. 6. 13. sorához írt scholion is: Atque adeo longum est illum expectare: quia et audacter (!) et artificiosissime binos amores duorum adolescentium et binas nuptias in una fabula machinatus est — et id extra praescriptum Menandri, cuius comœdiam transferebat — idcirco aliud in proscenio, aliud post scenam retullit, ne vel iusto longior fieret, vel in eandem [καταστροφὴν] bini amores: Ritschl kiegészítése] propter rerum similitudinem cogerentur. Itt sem dicsérré Terentius merészségét és művészetét, nem szólna a költő önálló machinációjáról, ha már Menander földolgozott volna két szerelmezt az egészen hasonló tárgyú Perinthiában. Lehetetlennek tartom, hogy ezt — ha tényleg úgy állna a dolog — itt sem említette volna föl. Oly fölületességet avagy feledékenységet, hogy a contaminációban

1) Hogy a Perinthiát is kéznél használta Donatus, bizonyítja, hogy a prol. 10. sorához megjegyezte: prima scena Perinthiae fere isdem verbis, quibus Andria scripta est, cetera dissimilia sunt exceptis duobus locis (nem versibus!), altero ad versus XI, altero ad XX, qui in utraque fabula positi sunt, vagyis: a Perinthia első jelenete csaknem ugyanazokkal a szavakkal van megírva, mint az Andria, a többi részek eltérnek, kivéve két helyet, egyik körülbelül 11, a másik 20 soros, mely helyek mindkét (menanderi) darabban megvannak. Ily adatokat nem lehet légből kapni. Továbbá a prol. 14. sorához sem fűzhette volna fentidézett megjegyzését.

felhasznált másik darabra egyszer se gondoljon, nem lehet föltételezni Donatusról.

Dziatzko azt az érvet is felhozta, hogy ha Terentius nem a Perinthiából vette volna Charinus és Byrria alakját, alig lehetne szó contaminációról. De ezt megczáfolja maga Donatus, mikor a prol. 14. sorához írt jegyzetében fölteszi annak lehetőségét, hogy Terentius, mivel oly keveset, mindössze az I. 1. jelenetét vette a Perinthiából, bátran mondhatta volna, hogy egy darabot dolgozott át latinra.

Az sem jöhet tekintetbe, hogy a már idézett Perinthia töredék (Kock 398.) a 368—69. sorokhoz illik, a mely II. 2. jelenetben Charinus is szerepel, mert Charinus szavai Menander Perinthiájának megfelelő jelenetében hiányozhattak is, a nélkül, hogy a jelenet e része a Terentiusétól különböznék.

Vizsgáljuk már most, hogyan toldotta be Terentius a második szerelmes ifjú történetét s valószínű-e, hogy e részek az ő saját alkotásai.

Charinus és Byrria a II. 1. lépnek fel először. Byrria Pamphilus és Philumena készülő lakodalmanak hírével, mit Davostól hallott, kétségbeejti urát. Épen jókor jön arra Pamphilus; Charinus, miután feltárta néki a leányhoz való szerelmét, kérve kéri, hogy legalább halassza el a házasságot. Pamphilus válasza, hogy ő neki legfőbb vágya szabadulni Philumenától, az előző jelenetekhez képest semmi újat nem tartalmaz, mert Pamphilus már a Mysis-szel való találkozásakor (I. 5.) kijelentette, hogy régi kedveséhez hű marad. Charinus jelentősége itt a főcselekvény szempontjából csak az, hogy némi reményt ad Pamphilusnak a Philumenától való szabadulásra, ha ennek Charinussal komolyabb viszonya volt, de Charinus tagadó válasza ezt a reményt is megghiúsítja, Menandernél vagy egy rövid monolog volt e jelenet helyén, vagy egészen hiányzott, minthogy a főcselekvényt nem viszi előbbre. Charinusban lélektanilag van jellemezve a kétségbeesett szerelmes, ki bármennyi szóval mond is valamit, mindig kevésnek hiszi (v. ö. a 12. és 19. sort).

A II. 2-ben Davos megnyugtatta a kétségbeesett Pamphilust és Charinust azzal a hírével, hogy Chremesnél épen nem készülődnek nászra és mivel Simo is csak keveset vásárolt be, valószínű, hogy csak próbára akarja tenni fiát. Ez a jelenet Menandernél meglehetősen így, a hogy van, Terentiusnak csupán Charinus szavait kellett betoldania a Pamphiluséival párhuzamos módon. Mikor Davos Pamphilust biztatja, bátorítja a másikat is. Tudja, mitől félnek: egyikük, hogy el kell vennie a leányt, a másik, hogy nem kapja meg. Davos jelentésének mindkét szerelmes megörül. Igen ügyes gondolata Terentiusnak, hogy Davos azt a figyelmeztetést adja Charinusnak, hogy kár olyan nagyon örülnie: abból, hogy Pamphilus nem veszi el a leányt, még nem következik, hogy néki adják. Járjon utána a dolognak. Ezzel a költő Charinust eltávolítja a színről. Charinus és Pamphilus kérdéseinek hasonlósága, parallelizmusa ép arra mutat, hogy Terentius itt Charinus szerepét betoldotta. Dziatzko e jelenetről szólóban helyesen emelte ki, hogy Terentiusnak elég nehéz föladattal kellett megbirkóznia, mikor a két főszereplő: Pamphilus és Davos mellett Charinust is szóhoz akarta juttatni. Figyelemre méltó az a mira brevitatis, melylyel Davos szól.

A II. 5. jelenetében Simo Davos jelenletében ismételtelen kijelenti

fiának, hogy még az nap el kell vennie Philumenát. Ezt a jelenetet észrevétlenül végighallgatja Byrria. Ép mivel a beszélgetésben nem vesz tényleg részt, ez a jelenet Menandernél is egészen így lehetett megalkotva. Terentiusnak azonban gondoskodnia kellett arról, hogy Pamphilusnak apja kívánságába való színleges beleegyezése Charinus tudomására jusson, mire a legegyszerűbb út az apa és fiú beszélgetésének ellesése volt. Charinus remélte ugyan, hogy Pamphilus ígérete szerint megvallja majd apjának, hogy a leányt nem szereti, de mégis tudni óhajtotta, mit szól ehhez az apa, és e miatt küldhette ki Byrriát Pamphilus megfigyelésére. Midőn Byrria kihallgatja az apa és fiú beszélgetését, tesz rá megjegyzést — ép úgy mint a másik jelenlevő: Davos — de csak jérvé s így e részeket Terentius egészen könnyen betoldhatta. Az apa és fiú dialogusa elé tette (412—415.) Byrria szavait, melyekkel a színpadon való megjelenését megokolja, a beszélgetést pedig követi Byrria rövid monológja (425—431.), melyben az ember megbízhatatlanságáról és irigységéről elmélkedik s elhatározza, hogy a hallottakat megjelenti Charinusnak.

A III. felvonás során Simónak sikerül Chremes beleegyezését megnyerni s fiát ígéretben akarja fogni. Pamphilust erre a váratlan fordulatra elfogja a kétségbeesés, s Davos sem tehet mást, mint hogy új cselet ígér gazdájának.

A IV. 1. jelenete, melyben Charinus szemére hányja Pamphilusnak hitszegését, a főselekvény szempontjából nem rejt magában semmi újat s így Menandernél nem is volt rá szükség. De Terentiusnál a jelenet nagyon helyén van. A költő ugyanis jól felhasználja Charinus félreértését Pamphilusnak még nagyobb zavarba ejtésére és beláttatja azzal, hogy színleges beleegyezésével nemcsak a saját, hanem barátja ügyét is kátyuba juttatta. Ügyes vonás, hogy a jelenet elején magával Pamphilus-szal szólíttatja meg Charinust, ki ebben mentegetődzésre való szándékot lát s barátját igaztalan vádakkal halmozza el. Azonkívül Davosnak is alkalmat ad e jelenet, hogy magát mentegesse.

A IV. 2-ben Mysis közli Pamphilus-szal Glycerium kívánságát, hogy szeretné látni kedvesét. Charinus jelen van és megkönnyebbül Pamphilus szavai hallatára. Miként Terentiusnál, Menander darabjában is megfogadhatta Pamphilus, hogy kedvesét el nem hagyja és szembeszáll érte mindenkivel. Charinus szerepe itt csak az, hogy előbb Davos ellen ingerli barátját, majd kéri az új cselet ígérő Davost, hogy ha számára is kigondol valamit, keresse fel.

Az V. 5. jel.-ében Charinus újból megjelenik a színpadon: Proviso quid agat Pamphilus: atque ecum (957.). Nem szólítja meg azonnal, hanem észrevétlenül kiballgatja monológját. Pamphilus áradozó örmel beszél a maga, szinte isteni boldogságáról, csak közölhetné valakivel. Ekkor jó elő Davos s Pamphilus a 6. jelenetben értesíti az ő nagy örömről. Charinus közbe-közbe egy-egy rövid megjegyzést tesz, majd előlép s kéri barátját, járjon közbe Chremesnél, hogy ez adja oda néki Philumenát. Miként eddig is mindig másoktól, Byrriától, Pamphilustól és Davostól várt segítséget, most is barátjába veti reményét. Pamphilus nem akarja megvárni, míg Chremes Glyceriumtól kijő s épen ezért fől szólítja barátját, jőjjön be vele, Davost pedig elküldi, hogy készítse elő Glyceriumnak házukba való átvitelét.

Az 5. jelenetet Terentius alkotásának vélem. A 959—61. sorokban kifejezett epikurosi gondolat¹⁾ ugyaivis Donatus tanúsága szerint nem az Andriából, hanem az *Εὐνοῦχος*-ból való. Menander Andriájában Pamphilus a 956. sor után (*o faustum et felicem hunc diem*) a 962. sorral folytathatta szavait (*sed quem ego mihi potissimum optem, hæc quoi nunc narrem, dari*). Terentius azért szúrta közbe az epikurosi gondolatot, hogy két új személynek, Charinusnak és Davosnak egyszerre való föllépését elkerülje, másrészt fölkelte Charinus figyelmét. Davos és Pamphilus párbeszéde, vagyis a 6. jelenet meglehetősen épen úgy Menandernél is, Terentius csak Charinus néhány megjegyzését toldotta be. Hogy az örömhíreket ne kelljen ismételní, Charinussal végighallgattatja a dialogust. Donatus helyesen jegyzi meg a 965. sorhoz 1. in hoc actu *mira arte* ea, quæ restant de comœdia, breviter explicantur et designantur duarum sororum binæ nuptiæ. 2. in affectu gaudentis Pamphili el Davi gratulatione cognitionem rerum Charino præbuit, cuius persona parce utitur propter compendium. Továbbá a 969. sorhoz: hæc ita narrantur Davo, ut eadem opera etiam Charinus audiat.

Én az utolsó két jelenetben is bizonyítékát látom annak, hogy Terentius maga alkotta meg Charinus és Byrria alakját. Ha a Perinthiában két ifjú szerelme fordult volna elő, e darab vége jobban megfelelt volna Terentiusnak, mint az Andriáé. Azonban Terentius itt is Menander Andriáját követte s úgy egészítette ki, hogy Charinus is megtudjon mindent s mégse nyujtsa el nagyon a darab végét. Dicsérendő Terentius ebbeli ügyessége: *Pa.*: Quis homo est? Charine, in tempore ipso mi advenis. *Char.*: Bene factum. *Pa.*: Audisti? *Char.*: *Omnia* (974—5.). Ennek a rövidsége való törekvésnek teljesen megfelel az, hogy a költő nem akar tovább visszaélni a közönség türelmével s a nézőre bízza annak elképzelését, a mihez kétség nem fér:²⁾ hogy, t. i. Chremes Pamphilus kérésére kész örömmel adja oda másik lányát Charinusnak.

Mivel a darabnak ilyen vége művészi rövidségű és teljesen ki-elégítő, nincs szükség még egy befejező jelenetre. A néhány kódexben található második exitus nem is mond sokkal többet: csak Chremes beleegyezését tartalmazza, a többit még is kénytelenek a nézők elképzelni. Annyi bizonyos, hogy ha a költő életében történt volna e megtoldás, már az első római Terentius kiadások is fölvették volna, belekerült volna az összes kódexekbe s Donatus, ki először említi, se vetné el oly határozottan.³⁾ De a stílusa sem illik Terentiushoz, sok

1) ego deorum vitam eapropter sempiternam esse arbitror, quod voluptates eorum propriae sunt: nam mi immortalitas partast, si nulla ægritudo huic gaudio intercesserit.

2) A nézőkre hogy bizonyos dolgokat a Phormio befejezése is. Nausistrata kijelenti, hogy csak úgy bocsátja meg férjének hűtlenségét, ha fia is kívánja. Persze a fiú beleegyezését a közönség biztosra veheti s hasonlóképp azt is, hogy Chremes viszont megengedi fiának, hogy Pamphilát magánál tartsa, de mindez a szín mögé van helyezve.

3) A 978. sorhoz 1. Tu Dave abi domum: hi versus usque ad illum «gnatam tibi meam Philumenam uxorem» negantur Terentii esse adeo, ut in plurimis exemplaribus bonis non inferantur. 2. Sequere me intus apud Glycerium: iam post scenam itur, quia ulterius in proscenio nihil

helyt épenséggel érthetetlen p. Salve Chremes *amicorum* meorum omnium mihi *agissime* (!). Hogyan nevezheti Charinus az öreg Chremest barátjának? Föltűnő a versformája is: a többi terentiusi és plautusi darabok kivétel nélkül tetrameter trochaicusban végződnek, csak ez a második zárójelenet s Plautus Penulusának szintén második, később keletkezett vége van iambicus trimeterben írva.¹⁾ Még tökéletlenebb az erlangeni kéziratban található 3. befejező jelenet,²⁾ mely prózában, hibás latinsággal ugyanazt tartalmazza, mit a másik, csak hogy Simót is föllépteti.

Láttuk, mennyire fokozza a darab érdekességét és élénkségét Charinus és Byrria személyének betoldása. A darab kétségtelenül nyer velük. Nem érthetünk tehát egyet Dziaitzkóval, ki «unnützer Ballast»-nak nevezi a két új személyt csak azért, hogy ne legyen kénytelen Terentiusnak tulajdonítani.³⁾ Más körülmények is meggyőződéssünk mellett bizonyítanak. A Perinthia tárgya megegyezett az Andriáéval, csak a cselekvény részleteiben, kidolgozásában voltak eltérések, mit bizonyít a Kocknál levő 394., 395., 396., 399., 400. és 401. fragm., melyeket, bár a Perinthiából valók, még sem tudunk behelyezni az Andriába, tehát bizonyára oly jelenetekből valók, melyek csak a Perinthiában fordultak elő. Bajos elképzelni, hogy a Perinthia, mely ugyanazt a főcselekvényt tartalmazta, mint az Andria, ezenkívül több más jelenetet s valószínűleg az anyát is több helyt szerepeltette — még a Charinus és Byrria történetét is magába foglalta volna. Byrria nevét különben Terentius a Perinthiából vette: az Oxyrh. töredéknek 2. és 8. sora szerint Laches szolgájának neve Πυρρίας,⁴⁾ ki urának segít fát hordani az oltár köré, hogy a gaz

agitur. A 981. sorhoz a 2. jegyzet: Si quid est quod restat: quia narratione dignum non est, quod Charinus roget.

A kódex Ambrosianus Ae lefrója említi: hanc scenam nusquam alibi vidisse . . . praeterquam in uno eodemque vetustissimo codice.

¹⁾ A második exitus keletkezéséről eddig több véleményt állítottak fel. Egyedül *Ritschl* engedi meg, hogy mindkét vég lehet terentiusi, a többiek mind elvetik. Már *Westerhovius* (1723. Ter. kiadásában) Terentius-hoz méltatlanoknak tartotta e sorokat. *Dziaitzko* egy II. századbeli, *Braun* egy IV. századbeli grammatikusnak tulajdonítja s én ezt a felfogást tartom legvalószínűbbnek. *Greiffeld* (De gemino Andriae exitu című értekezésében) a 2. befejezést színészre viszi vissza, ki két házassággal akarta befejezni a darabot. A keletkezés idejéül ab. u. c. VII. századot jelöli meg, mikor Plautus prologusai létrejöttek.

²⁾ Ismerteti *Spengel*: Jahresberichte über Terenz stb. für 1884—1888.

³⁾ Tudomásom szerint eddig egyedül *Grauert* (Hist. und philol. Analekten Münster 1833.) és *Spengel* Andria kiadásában vették — Donatusnak hitelt adva — Charinust és Byrriát Terentius alkotásainak, a többi tudósok mind Ihnéhez csatlakoztak. Újabban *Nenciini* (De Terentio eiusque fontibus 1891.) Terentius védelmére kelt s mindenben elfogadta Donatus kijelentéseit.

⁴⁾ *Stolz* és *Schmalz* (Latein. Laut- u. Formenlehre 1910.). más példákat is említenek arra, hogy a régi latinságban a görögből átvett *p* kezdetű szavakat *b*-vel írták: Burrus, buxum, carbasus megfelelnek a Πυρρίος, πυρρος, χάρπασος szavaknak. Ennek a változásnak okát abban látják, hogy a görög *p* hangtani értékben nagyon közel állhatott a latin *b*-hez. Más hasonló hangmegfelelések: pasco—βόσσω, Canopus—Κάνωβος s talán triumphe—στράμαρος.

Davost onnan kifüstöljék. Ha pedig Laches szolgája, nem lehetett a Charinusé, ez tehát szintén valószínűvé teszi, hogy Charinus a darabban nem fordult elő.

Még Ihne egy fontos ellenvetésével kell szembenéznünk. Ihne nem tudja föltenni, hogy Terentius mindjárt első, 166-ban előadott darabjában ily önálló mert volna lenni. Hiszen ha a költő ily messze-terjedő magaalkotta részszel merte volna az eredetit megtoldani, nem kerülhette volna el ellenfelei szemrehányását és prologusában megtalálnók a vádakra való feleletet. Azt el kell ismernünk, hogy a görög darabok nagyon tetszettek a közönségnek, de még se hiszem, hogy Lanuvinusék szólni mertek volna az ellen, ha a költő maga alkot valamit. Hiszen Plautus, mikor Diphilos Synapothnescontes-eit átdolgozta, az Adelphoe prol. 8—10. sorai szerint kihagyta a leányrablási jelenetet s bizonyára csak elbeszéltette. Nagyon valószínű, hogy ezt azért tette, mert több jelenetet illesztett be más darabokból vagy alkotott maga is, s aztán kénytelen volt a darab többi részein rövidíteni. Egészen bizonyos, hogy a Miles gloriosusban is két darabot, kétféle cselekvényt contaminált (l. Leo Plautinische Forschungen 153. és köv. lapjait) s a III. felvonásban, hol egyesíti a két cselekvényt, maga is alkotott részeket. Sőt maga Luscius Lanuvinus is, mikor Menander Thesaurusát lefordította, eltért tőle: kitűnik az Eunuchus prol. 10—13. sorából, hol Terentius szemére veti, hogy hibásan változtatott az eredetin (előbb beszélteti a bepanaszoltat s csak azután a panaszoszt). A Phormio prol. 6—8. pedig egyenesen valami önálló alakítását kifogásolja, nem azért, mert önálló, hanem mert ügyetlen, sőt nevetséges:

quia nusquam insanum scripsit adulescentulum
cervam videre fugere et sectari canes
et eam plorare, orare ut subveniat sibi.

Hogy Terentius mért bővítette ki darabját Charinus történetével, arra már Donatus megadta a helyes választ a II. 1. 1. írt commentárjában: has personas Terentius addidit fabulæ — nam non sunt apud Menandrum — *ne παθητικόν* (Dziatzko coniecturája szerint *ἀποθέατον*) fíeret Philumenam spretam relinquere sine sponso Pamphilo aliam ducente. Ihne és Dziatzko Donatusnak ezt a motivumát nevetségesnek tartják, de már Teuffel, bár egyébként Ihne álláspontján van, elfogadhatónak tekinti. Én magam is azt gondolom, hogy Terentius az ő finom lelkével megsejdtette azt a hiányt, mit Philumena meg nem házasítása éreztetne a közönséggel — pedig ez igazán nem hibás abban, hogy hoppon marad — s egy második ifjú szerepeltetésével akart ezen segíteni. A kimenetel így megnyugtatóbb, örömlöket nem zavarja a szegény Philumenán való sajnálkozás, s e mellett Terentius észrevette, hogy a vetélytárs gyanúja, tévedése mennyire fokozhatja a darab érdekességét.

Igazat kell tehát adnunk Donatus szavainak, hogy Terentius csak egy jelenetet vett át a Perinthiából, az I. 1. jelenetét.

Lássuk most az expositio kérdését. Az Andria expositióját illetőleg Donatus két helye igazít útba. Az egyiket a prol. 14. sorához fűzi: fatetur transtulisse: Sed quare ergo se onerat Terentius, cum possit videri de una transtulisse? sic solvitur: quia conscius sibi est

primam scenam de Perinthia esse translata, ubi senex ita cum uxore loquitur, ut apud Terentium cum liberto. At in Andria Menander solus est senex. A másik a prol. 10. sorához szól: prima scena Perinthiæ fere isdem verbis quibus Andria¹⁾ scripta est, cetera dissimilia sunt. . . Ezek szerint Menander első darabjában a nézők az apának nejével való beszélgetéséből tudták meg az előzményeket. Menander azonban a darab átdolgozása alkalmával bizonyára észrevette, hogy az anya nem alkalmas arra, hogy az apa néki az előzményeket elmondja, s Andriájában monologban beszéltette az öreget. Terentius, mivel el akarta kerülni a hosszabb monologot, a Perinthia expositióját vette át. Láttá azonban, hogy az anyának római viszonyok szerint még inkább tudnia kellett fia előéletéről és szerelméről s ezért a feleség helyébe Sosias²⁾ tette, a felszabadított rabszolgát, kinek az öreg mint régi bizalmasának elmondja, hogy a lakodalomra készülődés csak színleges, ő fiát csak próbára akarja tenni, s hogy Sosias az öreg eljárását megértse, közli vele fia eddigi életmódját. Kampe helyesen mutatott rá, hogy Sosia sem illik bele egészen ebbe a jelenetbe. Ő is a családhoz tartozik, néki is tudnia kellett Pamphilus eddigi életéről, de mégis inkább hihető el róla, hogy erről tudomással nem bírt, mint az édesanyjáról. Másrészt a szakácsot inkább lehetett πρόσωπον προταξιόν-ként fölléptetni; az anyának máshol is szerepet kellett volna juttatni, miként a Perinthiában valószínűleg szerepelt is a cselekvényben.

Milyen viszonyban lehet Terentius e jelenete az *Ἀνδρία*-val? A fönnebb idézett donatusi hely szerint a Perinthia expositiója fere isdem verbis scripta mint az *Ἀνδρία*-é, nyilvánvaló tehát, hogy a Perinthia nyomán készült latin expositio és a görög Andria expositiója közt sines nagy különbség. De akkor hogyan vehette észre Luscius Lanuvinus, hogy ez a jelenet a Perinthiából való? Nencini azt hiszi, hogy az *Ἀνδρία* első jelenete rövidebb volt, hiányzottak belőle a 42—127. sorok, hol az öreg Chrysis odaköltözését, Chremes házassági ajánlatát és a temetési jelenetet beszéli el — mivel ez a rész nagyon bő s nem illik monologba. Fölfogása szerint mindezt más is elmondhatta, mert Glycerium szerelméről és a Philumenával történt eljegyzésről más is tudott.

Ámde az öreg cselét nem lehet megérteni ezen előzmények elmondása nélkül s Pamphilus és Glycerium története igen sokat vesztené élénkségéből, ha nem az öreg beszélné el azt, a mit ő gondolt és ő tapasztalt.³⁾ Másrészt az ujonnan fölfedezett Samiában Demeas hasonlóképen hosszú monologban (az 1—64. sorokban) mondja el a

¹⁾ Az a körülmény, hogy Donatus e megjegyzését e sorokhoz teszi: Menander fecit Andriam et Perinthiam, qui utramvis recte norit, ambas noverit, kizárja azt az első pillanatra közelfekvő föltevést, hogy Donatus itt a Perinthia és Terentius Andriája prologusának megfelelését akarná kifejezni.

²⁾ Ez menanderi név, Sosias a Perikeiromenében Polemon rabszolgája.

³⁾ p. az 55—62., 85., 98—99., 110—114. és 123—126. sorok az öreg titkos gondolatai, miket még az agyafúrt Davos se gyaníthatott. A monolog ezek előadására különösen alkalmas.

közönségnek azt, a mit a kamrában létekor tapasztalt. Az antik dráma oly kevés személylyel dolgozott, hogy sokszor nem mellőzhette el a monologot s a közönség a monolognak még furcsább alakján sem ütközött meg, midőn t. i. valami isten mint a Perikeiromene *Ἄρνοια*-ja vagy a *Ἥρας θεός* az elbeszélő. Az *Ἀνδρία* expositiója mint monolog mindamellett szemelláthatóan rövidebb volt, mint Terentius és a Perinthia dialogja. Másrészt utóbbi kettőnek stílusa is mindenesetre közelebb állott egymáshoz.

A mi már most a Perinthiához való viszonyt illeti, az Andria első 11 sora egészen a libertushoz alkalmazkodik: Simo emlékezteti azt eddigi hűségére, melyért fel is szabadította, s Sosia ezt — Terentius ügyes gondolata szerint — szemrehányásnak veszi. Hogy a Perinthia mivel kezdődött, nem tudjuk, de itt is lehetett valami megfelelő részlet.¹⁾ A *simulatio* magyarázatául Simo a Perinthiában is eszébe juttatta²⁾ nejének fok eddigi derekasságát (19—41), hogy aztán át-terjen Chrysis történetére (42—126).

Nencini a 35—41. sorokat, hol az apa fiának barátai iránt való türelmét és engedékenységet dicséri, Terentiusnak tulajdonítja, melyeket ez Charinus története kedvéért alkotott, de Donatus azon helyei, melyekre hivatkozik, nem nyújtanak erre elegendő támasztékot. A *commentator* megjegyzi ugyan a 37. sorhoz: *Eorum obsequi studiiis: talem esse Pamphilum adiuvat argumentum fabulæ, simul et Charinum, de itt is nem Charinus történetét, hanem a darab meséjét hozza fel e jellemvonás bizonyítására.* A 35. sor *commentárja* is Chrysis történetére hivatkozik: *Facile omnes perferre ac pati: latens argumentum, quare filium ad meretricem commeasse errans pater non ad corruptelam filii sed ad obsequium amicorum traxerit.* Az ifjú jellemének ilyenén való kidomborítására tehát az öreg gyanútlanágának magyarázatául is szükség volt,³⁾ bár tagadhatatlan, hogy Terentiusnál Charinus története Pamphilus barátai iránt való szívességét még jobban élénk tárja.

Simo elbeszélését nagyban élénkíti az, hogy Sosias nem egyszer

¹⁾ P. a férj figyelmeztethette feleségét arra, hogy minderről, a mit mondani fog, ne merjen elárulni semmit.

²⁾ Pamphilus ifjú lelkületéről bizonyára az anya is tudott s Menandernél ez a rész olyanféle *recapitulatio* lehetett, miként Terentiusnál Simo emlékezteti Sosias eddigi hű szolgálataira s felszabadítására.

³⁾ Mit se bizonyít Donatus egy másik helye sem ad I. 1. 41.: *obsequium amicos, veritas odium parit: huius versus pars improbius est, veritas odium parit. Falsum est autem, quod Cicero (Lael. 24. 89.) putat, 'obsequium' primo dixisse Terentium, cum et Plautus et Naevius ante dixerint.* Itt legelőször Donatus tévedett, mert Cicero csak azt mondja: *verum quod in Andria familiaris meus dicit: 'obsequium amicos, veritas odium parit',* tehát nem állítja, hogy ezt a mondást Terentius alkotta meg, hanem őt idézi, mert ép az Andria e helye jutott neki eszébe. Nencini e scholiont bizonyítékuul használja fel arra, hogy a 40—41. s a velük összefüggő 35—39. sorok Terentius alkotásai. Amde Donatus csak a közmondás először való használatát vitatja el Terentiustól, de nem állítja, hogy e sorokat Terentius írta. Azok kiket említ, Naevius és Plautus is bizonyára görög szöveg fordításában használták. Hiányzik itt Donatus jellemző mondata: *et proprium Terentii* (IV. 4. 32. és V. 3. 20.-nál).

közbeszól s megteszi megjegyzéseit. Ezekhez hasonlókat adhatott Menander is a feleség ajkára, hogy a monologszerű elbeszélést megszakítsa. A végén Simo megbízza Sosiast, hogy segítse elő a lakodalmi előkészületek elhívését, rémítse meg Davost s figyelje meg fiát. Menander e helyen az anyának legfeljebb azt a megbízást adhatta, hogy az előkészületekkel segítse az öreg tervét, a másik két szerep nem illik anyához. Davos megijesztésére elég volt az is, hogy hallotta az öreg előkészületekre vonatkozó parancsait.

III. A két Andria viszonya.

Szóljunk ezután az Andriának a görög eredetijéhez való viszonyáról. Igazán kedvező helyzetben vagyunk, mert Donatus ennél a darabnál hivatkozik legtöbbször (11-szer) Menanderre s ezenkívül is van három töredékünk, úgy hogy szinte nyomról-nyomra összevetethetjük a cselekvény fejlődését.

Az I. 1. jelenetéről láttuk, hogy a Perinthiából való. A 2. jel. 33. sorához megjegyzi Donatus 4. jegyzete: Nil me fallis: id est non te ignoro, non me decipis. Sic Menander *ὄν δ' οὐ λέληθάς με ἄν*. E sor alapján föltehetjük, hogy e jelenet Menander Andriájában is egészen így volt megalkotva. Simo eleinte burkoltan, majd nyíltan intette szolgálját, hogy ne merje a házasságot csellel késleltetni. Az öreg haragos szavaira Davos gúnyosan kéri, hogy beszéljen gyöngédebben. Simo észreveszi a gúnyt, s ezt válaszul: nil me fallis, engem nem lehet becsapni. E jelenethez szorosan illeszkedik a 3. jelenet, melyben Davos azon töpreng, hogy urára vagy ifjabbik gazdájára hallgasson-e, ez nem hiányozhatott Menandernél sem.

Legközelebbi töredékünk a II. 4. ből való. Mikor Simo jő, hogy fiát próbára tegye, a hunczut Davos megjegyzi róla (3. sor): venit *meditatus* alicunde *ex solo loco*. Donatus idézi Menander megfelelő helyét: *ἐμπεικὸν εἶναι φασὶ τὴν ἐρημίαν οἱ τὰς ὄφρως αἰροντες*. Terentius — a mint látjuk — ezt a gnómát beleolvasztotta a szövegbe, úgy hogy már nincs tudós íze, s megszűnt általános mondás¹⁾ lenni. Ez a hely mutatja, hogy Menandernél is abban a reményben jött az apa, hogy fia nem fogja elfogadni a nászt, a szolga pedig tudta, hogy az öreg sarokba akarja őket szorítani. Menander Andriájában is gyanút keltett tehát Davosban, hogy mind gazdája, mind Chremes kevés előkészületet tesznek (II. 2. jel.) és ezzel a fölfedezésével megvigasztalta Pamphilust s rábeszélte, hogy színleg egyezzen bele a házasságba (II. 3.). Az is természetes, hogy ezt megelőzőleg az *Andria*-ban is kétségbeejtette az apa Pamphilust, mikor aznap tartandó esküvőjét a piacon tudomására hozta (I. 5.). A görög darab

¹⁾ Terentius másutt is körülte a bölcselkedő hangú mondásokat. Kock 48. fragm.-ának

*τὸ δ' ἔραῦν ἐπισκοπεῖ
ἄπασιν, ὡς εἶπικε, καὶ τοῖς εὐλόγως
καὶ τοῖς κακῶς ἔχουσιν,*

nincs nyoma az Andriában, Terentius elhagyta. (Az I. 3. 12-hoz, melylyel Grauert összeveti, nem illik).

is feltétlenül megkívánja azt, hogy Pamphilus ugyane jelenetben a Lesbiáért küldött Mysisnek kijelentse, hogy kedveséhez esküje szerint hífi marad. Máskülömben nem dicsérhetné Mysis a III. 1-ben a bába előtt Pamphilust, mire pedig Menandernél is szükség volt, mert Simo Mysis szavaiból értesült fia abbeli ígéretéről, hogy a gyermeket el fogja fogadni. Ez utóbbi jelenet menanderi volta mellett szól Donatusnak a 15. sorhoz fűzött megjegyzése is: *obstetriciam hanc potestatem Iunoni attribuit, quamquam illam Menander Dianam appellet et hoc sentiat in Bucolicis Vergilius.*¹⁾ Simo tehát Menandernél is hallotta Glycerium kiáltásait s ott se hitte igaznak.

A II. 4. és III. 1. jelenetek közt — melyek menanderi voltát fragm. tanúsítja — Menandernél is szükség volt a II. 5-re, melyben Pamphilus színleg beleegyező nyilatkozatot tesz apjának, valamint a II. 6-ra is, hol Davos megnyugtatta a fia válaszában csodálkozó Simót azzal, hogy Pamphilus belátta, hogy már meg kell nősiülnie s csak azért szomorú, mert apja nagyon szűkösen vásárolt be a lakodalomra. Az öreg annyira hisz fia és Davos kijelentéseinek, hogy Glyceriumnak a III. 1-ben felhangzó kiáltását az ő megtévesztését célzó játéknak tekinti.

A III. felv. 2. jelenetéből két menanderi töredékünk van. Ad III. 2. 3.: *fac ista ut lavet: quidam «ista» ipsam puerperam dicunt, sic enim et Menander λούσατ' αὐτὴν αὐτίκα.*²⁾ Ezenkívül Kock 42 fragm.-a is ide tartozik:

καὶ τεττάρων ᾧων μετὰ τοῦτο, φιλάττη,
τὸ νεοτίον,

melyet Photius és Suidas sub voce *νεοττός* idéznek, mint az *Ἀνδρια*-ból valót. Ez megfelel Ter. III. 2. 4. sorának: *quod iussi ei dari bibere et quantum imperavi, date.* Ebből nyilvánvaló, hogy Menandernél a dajka az utczáról adott utasításokat, míg Terentius úgy tünteti fel Lesbia szavait, mintha szorgos gondoskodással csak emlékeztetné Archylis a bent már megparancsoltakra (*quod iussi et quantum imperavi*). Terentiusnak ez az apró változtatás is dicséretére válik, mert Lesbia szavai így természetesebbek.

Ez a két töredék a mellett bizonyít, hogy ezt a jelenetet egészében átvette Terentius. Simo Lesbia szavait ámtásnak hiszi, Davos pedig, mikor észreveszi gazdája tévedését, még erősíti abban.

¹⁾ E változtatással Terentius a római fölfogást követte. A görögök-nél Artemis volt az *εἰλεῖσα*, ki minden létezőnek fényt és életet ad és segít a szüléseknél is. A rómaiaknál e szerepet Juno Lucinára ruházták, ki eredetileg szintén holdistenség: Lu(c)na, Lucina s ettől kér segítséget Glycerium is. Érdekes, hogy később az *Ἄρτεμις* hatott a római Diana alakra s ez is Lucina lett, miként Verg. IV. Ecl. 10-ből látni: *tu modo nascenti puero . . . casta fave Lucina: tuus iam regnat Apollo.*

²⁾ Ez a részlet világot vet arra, mikor idézi Donatus Menandert: leginkább akkor, ha a görög darab a latin szöveg megértését elősegíti vagy interpretációját megkönnyíti. Ezért idéz ad I. 2. 33., III. 4. 13., IV. 3. 11. stb.

Idéz akkor is, ha valami finomabb javításra, vagy eltérésre akarja felhívni a figyelmet, így ad III. 1. 15., IV. 4. 32. stb. De nem szabad azt várnunk, hogy minden egyes eltérésről megemlékezzék (pl. az expositiónál), mert az ő idejében Menander még közkézen forgott.

A III. 4. 13. sorához: Quidnam audiam Donatus idézi Menandert: quidnam audio: legitur et «audiam»; Menander enim sic ait: τί ποτ' ἀκούσομαι; Davos e szavaiból kiviláglik, hogy Simo a III. 3. megfelelő jelenetében Menandernél is tudomására adta Chremesnek, hogy Pamphilus és kedvese haragban vannak, s ennek alapján sikerült barátja beleegyezését megnyernie, minek hallatára Davos kezdi belátni, hogy ügyök veszve van.

A következő jelenethez is van fragmentumunk. Davos Pamphilus-szal találkozáván, fölkiált: Posthac me incolumem sat scio fore, nunc si devito hoc malum (5. sor). Donatus e sorhoz azt a megjegyzést fűzi (Dziatzko restructiója szerint l. Kock 44.): ἐνθένδε σωθεις οὐκ ἂν ἀπολοίμην ποτέ.¹⁾

A IV. 1. jelenetére Menandernél nem volt szükség, mert ez csak Charinus kedvéért van megalkotva, de a főcselekvényt nem viszi előbbre. A 2. jel.-ben Mysis a házasság híre miatt nyugtalankodó Glyceriumhoz hívja Pamphilust, ki be is megy hozzá, hogy megnyugtassa. Ez mindenesetre Menandernél is megtörtént, mivel az V. 3. jelenete Donatus tanúsága szerint megvolt Menandernél s ott is látta az apa fiát Glyceriumtól kijönni.

A IV. 3. 11-nél: Ex ara hinc sume verbenas tibi Donatus idézi Menandert, mely szöveget Dziatzko így állít helyre: ἀπὸ Λοξία σὸ μῦρρίναις χρῆσαι γύναι. Servius az Aeneis XII. 120-hoz idézi Terentius e helyét: abusive verbenas iam vocamus omnes frondes sacratas, ut est laurus, oliva vel myrtus. Terentius, ex ara sume hinc verbenas. Nam myrtum fuisse Menander testatur, de quo Terentius transtulit: ἀπὸ δεξιᾶς σὸ μῦρρίνης κλάδους λαβέ (Bentley). Ha a görög szöveg rekonstruálása nehézségekbe ütközik is, annyi bizonyos, hogy Menandernél is Davos az újszülöttet gazdája háza elé akarta tétetni az oltárról vett myrtusra. Hogy mielőtt ezt megtette, megjelent Chremes és Davos Menandernél is színleg czívdott Mysiszel, s ilyképen sikerült mind a gyermek születését, mind a leány attikai polgár voltáról szóló hírt Chremes tudomására hozni, azt tanúsítja Donatus jegyzete a IV. 4. 55—6. sorához:

Paulum interesse censes, ex animo omnia
ut fert natura, facias an de industria?

Hæc sententia a Terentio ἐρωτηματικῶς prolata est, quam Menander ἐπιδεικτικῶς posuit. Terentius itt az eredetiben levő általános mondat kérdésként alakjában egy személyre alkalmaztatja.

Donatus szerint a IV. 4. 32. sorában is változtatott Terentius: Dis pol habeo gratiam, quom in pariundo aliquot adfuerunt liberæ: Testimonia libera contra servum. Et hoc proprium Terentii est, nam de Romano more hoc dixit.²⁾ Ez az apró változtatás is Terentius finom írói gondossága mellett tanuskodik.

¹⁾ Wessner Donatusában az M. codexnek a 4. kéz által írt szövege alapján a menanderi sort így javítja: ἂν σεὸς εἴλη, οὐκ ἂν ἀπολοίμην. De Dziatzko szövege hívebben megfelel a terentiusinak.

²⁾ Menandernél valószínűleg μέτοικοι vagy δοῦλοι szerepeltek, de a római jog szerint a rabszolgák vallomása sokkal kevesebbet nyom a latban, mint a görögöknél.

A következő 5. jelenetben fellép Crito, Chrysis sobrinusa. Donatus a 6. sorhoz megjegyzi: sobriini sunt consobrinorum filii — nam sic dicit Menander; verum ut alii putant, de sororibus nati, ut sint sobriini quasi sororini. E jelenet 10. sorához: Ut quimus — aiunt --- quando ut volumus non licet, illik Kock 50. fragmentuma is: *ζῶμεν γὰρ οὐχ ὡς θέλομεν, ἀλλ' ὡς δυνάμεθα*. Ez a jelenet tehát kétség-telenül menanderi.

Donatus legközelebbi megjegyzése az V. 3. jel.-éhez szól. Az apa vádjához: domus, uxor, liberi inventi invito patre, (20. s.) hozzát teszi: mira gravitate sensus elatus est; nec de Menandro, sed proprium Terentii. Nem hiszem, hogy ez a részlet teljesen hiányzótt Menandernél s Donatust úgy értelmezem, hogy csak a nyomatékos kiemelés a Terentius műve; a jelenetre feltétlenül szükség volt, mert az apa ama vádjára, hogy hamis tanukat hozott Glycerium polgár voltának igazolására, hívja el Pamphilus a 4. jelenetben Critót, kinek kijelentése megoldja a csomót.

De az V. 1. és 2. jelenete se hiányozhatott. Az egyikben Chremes a Glycerium athéni polgár voltáról szóló hírral hozakodik elő barátjának, a másikban Davos elszólja magát s elárulja, hogy Pamphilus Glyceriumnál van, aztán az idegen állítását említi, ki Glyceriumot polgárnak mondja. Ezek hallatára Simo Davost elhurczoltatja s fiát kihívja; ezzel kezdődik a 3. jelenet, melynek menanderi voltáról már meggyőződünk.

Az V. 4. jelenetében Simo nem hisz Crito állításának s szidalmakkal illeti. A 16. sorhoz: Sic Crito est hic, mitte ezt a megjegyzést fűzi Donatus: hic Chremes traducit illum ab iracundia dicendo sic eum esse. Menander: *οὕτως αὐτός ἐστιν*.

Az V. 5-ről már kimutattuk, hogy terentiusi. A 6. jelenetből fragmentumunk nincs, de a cselekvény azonos folyása és azonos kibonyolódása föltétlenül megkívánja azt.

IV. Terentius egyénisége.

Az Andria vizsgálatából tehát kitűnt, hogy Terentius a cselekvényt két önkönte személylyel gazdagította s másutt is tett apró változtatásokat, a hol ezt czélszerűnek látta, egyszóval nem volt szolgálai utánzó. Kutatásaink mindenütt igazolták Donatus nyilatkozatait. Igyekezzünk tehát a többi darabok felhasználásával ¹⁾ Terentius

¹⁾ Itt felhasználom azokat a főbb eredményeket, melyekre a többi három Menanderből fordított darabon s a Hecyrán végzett vizsgálódásaim vezettek s melyekről részletesebben beszámoltam a budapesti kir. m. tud. egyetemen jutalmat nyert *Menander és Terentius* cz. dolgozatomban. Az előzőekben azért foglalkoztam csupán az Andriával részletesen, mert ennél a darabnál lehet részben újabb adatok alapján egész határozott tényeket megállapítani. A többi darabokra nézve vagy nem lehet új eredményekre jutni (mint p. az Adelphoenél) vagy még nincs elég adatunk ahhoz, hogy a költő összeforrasztó és alkotó eljárását lépésről-lépésre megfigyelhessük (mint p. az Eunuchusnál). A Heautont.-ban, hol Donatust sajnálattal kell nélkülöznünk, a két szerelmi történet szoros kapcsolata meggyőzött arról, hogy már Menandernél két szerelmesnek kellett szerepelnie.

egyéniiségét megrajzolni; ha a felhasznált görög darabokat nem is ismerjük bővebben, a prologusok útbaigazítanak minket az eredetitől való főbb eltérésekre nézve s Donatus — kinek megbízhatóságában immár nincs okunk kételkedni — sok helyt az apróbb változtatásokra is felhívja figyelmünket.

Terentiust már a tárgy megválasztása is finom ízlésű, nemes lelkületű költőnek mutatja be. Menandernek és Apollodorosnak nemesebb jellemekkel bíró, emelkedettebb tárgyú darabjait választotta ki fordításra s ép mivel az eredeti darabok jellességeit tudta értékelni, óvakodott azokat szentségtörő kézzel eldurvítani, de azért saját egyéniiségének is rányomta bélyegét.

Prologusaiban Plautus-szal szemben került a mythologiai alakok fölléptetését s az argumentum elmondását. Nagyobb gondot fordított az expositióra is: az Andriában a monolog helyét a Perinthiából vett dialogussal töltötte be, mely élénkebb s jobban leköti a nézők figyelmét. Hogy a nagy közönséget is kielégítse, a cselekvényt igyekezett gazdagabbá tenni s ebből a czélből contaminatiohoz fordult. Az Andriában két önalkotta alakot léptet fel, az Eunuchusban két jelentékeny személy szerepét a Kolax két markásabb, érdekesebb alakjával tölti be s az Adelphœben is fokozza a hatást egy diphilusi jelenettel. Az Eunuchusban Chærea hosszabb monológját egy új személy, Antipho megalkotásával kerüli el.

Mindamellett a contaminatio darabjai szerkezetének nem válik rovására. Itt volt alkalmá Terentiusnak a maga szerkesztő erejét kipróbálni s ő igazán bámulatos ügyességgel birkózik meg a nehézségekkel: az ellentéteket elsimítja, a hézagokat betölti, a contaminált darabok alakjait kellően alakított jelenetekben együtt lépteti föl s oly egyiséget tud adni darabjainak, hogy saját kijelentése nélkül nem is gondolnánk contaminációra. Különösen remek e tekintetben az Eunuchus, hol bár két meglehetősen különböző darabot használt fel, a contaminatióznak legkisebb nyoma se maradt.

Nagy gondot fordított Terentius a jellemekre. Az Adelphœ, a Heaut. és Hecyra kiválasztása már maga mutatja, hogy a költőt a lelki fejlődés nagyon érdekli, de hogy maga is jó megfigyelője volt az életnek, azt az eredetitől való apróbb eltérései mutatják. Megtartja a menanderi jellemeket, de a hol alkalmá nyílik, nem mulasztja el, hogy a jellemrajzot még következetesebbé, psychologailag mélyebbé ne tegye. A költőnek ezirányú érdemei különösen az Adelphœben tűnnek élénk. A haragos Demeával nem viszonzottatja Micio üdvözlését s a gyáva Clitiphóhoz az öngyilkosság gondolata helyett illőbbnek tartja az elbujdosását. Sostratáék helyzetét is siralmasabbnak rajzolja, mikor Hégióban csak ismerőst, nem rokont ad melléjük. De a legsikerültebb változtatása s egyszersmind önállóságának egyik legszebb bizonyítéka, hogy a kényelemhez, szabadsághoz szokott Miciót a megházasításkor ellenkezteti.

Ép e finom, részletekbe menő eltérések és javítások, továbbá a szerkezetre fordított kiváló gond s nyelvének tisztasága mutatják, hogy Terentius mennyire öntudatos művész, költő volt. Inkább az ész, mint a fantázia embere. Menanderben ezzel szemben több a genialitás, több az őserő, ő bizonyára könnyebben és gyorsabban alkotott. Az új menanderi darabok alapján már jobban meg tudjuk

érteni, mért nevezi Cæsar Terentius-t csak dimidiatus Menandernek, s miért mondja róla Cicero, hogy sedatis motibus adja a görög költőt. Menander ifjúkori darabjaiban nem riadt vissza a nyersebb jelenetektől (Perinthia) s a személyes gúnytól sem (Samia), s mindvégig igazi drámai erőt, szenvedélyt vitt be darabjaiba. Terentiusban kevesebb a tűz, a πάθος, ő szelídebb lelkű költő.¹⁾ Nincs meg benne az a természetadta élczelő és gúnyoló tehetség, csipkedő hajlam sem, azért érzi benne Cæsar a vis comica hiányát. Nyelve a finom, művelt, nagy műgonddal dolgozó íróra vall.

De ha Terentiusban is volt önállóság, szerkesztő és jellemző erő, fölmerülhet az a kérdés, mért nem írt hát eredeti darabot, togatát? Ennek magyarázatát a római viszonyokban látom. Nævius példája mutatja, hogy az aristophanesi, politikai tárgyú és személyes élű daraboknak nem volt megélhetésük a római talajon s Terentius lelke sem hajlott erre az irányra. Viszont a római társadalom Terentius korában még tiszta erkölcsű, puritán életű volt, a szerelem nem játszott még benne oly szerepet, mint a görög életben, s hiányzott belőle az a romlottság, az a túlfinomodás, mely a görög családi vígjáték kifejlődését előidézte. Másrészt a togata meglehetősen kötött keretek közt mozoghatott. Római fölfogással nem fért meg az urán esellel túltevő szolga (Donatus ad Eun. I. 1. 12.) és a különböző társadalmi állású emberek együttes szerepeltetése s így a komédia anyagát csak az alsóbb néposztály köréből vehette. A finomabb izlésű Afranius már kénytelen volt togatáiban tárgyért Menanderhez fordulni s így itáliai talajra görög életet vinni, római viszonyok közt görög rab-szolgákat és heterákat szerepeltetni.

Terentius finom érzékével nem fért meg a görög tárgyakkal latin köntösben való feldolgozása. Miután a római élet nem adott neki alkalmas anyagot, helyesebbnek tartotta a görög darabok átültetését, melyekkel a műveltebb közönség igényeit is kielégíthette. Hogy azonban költői tehetsége, finom izlése volt, azt fordításai is visszatükrözik. Ő nem csak lefordította, hanem bizonyos tekintetben fejlesztette, tökéletesítette is Menander művészetét. Nem évülhet el érdeme azért sem, mert századokon át ő közvetítette Menander hatását a művelt világra.

(Budapest.)

ENDRÓDI JENŐ.

HAZAI IRODALOM.

Schiller : *Az orléansi szűz*. Fordította *Garda Samu*. Budapest, Pfeifer, 1910. 8-r. 142 l. Ára 1'60 K.

Schiller drámái a magyar színpadon nem találták meg közönségüket. A korai színpadon csak ifjúkori, gyöngébb dolgait játszották gyakrabban, a Nemzeti Színházban a későbbi években csak a *Stuart Mária* lett állandó műsordarabbá. *Tell Vilmos* alakjai ugyan igen jó

¹⁾ Csak az Epitrepontes Charinusát kell összevetni a Hecyra Pamphilusával.

ismerősök a magyar közönség körében, de fájdalom, nem a színpadról. Schiller kultuszában E. Kovács Gyula szerzett nagy érdemeket, kinek Schiller hősei kedvelt szerepei közé tartoztak, s ki néhány drámáját le is fordította jó magyaros nyelven, jól szavalható versekben. A mi a Schiller-drámák fordítását nézi, az olvasó-közönség többnyire elfogadható fordításokban élvezheti. Kettő közülök az igazi művészi fordítás magaslatát éri el: a *Wallenstein halála*, Hegedüs Istvántól és a *Tell Vilmos*, Váradi Antaltól. Az *orléansi szűznek* — melynek legújabb fordítását most lapoztuk által — eddig két fordítása volt ismeretes: a Tomor Ferenczé (ezt használta a színpad is) s a Borsody Béláé. A Tomor-féle fordítás elég simán versel s jól olvasható, de minden igazi költőiség nélkül való; a Borsodyé határozottan jobb: nyelvében van költészet, sőt helylyel-közzel eredet is. Legnagyobb hibája, hogy nem hű, gyakran megváltoztatja az eredetit s főképen megtoldja. Sort sorral visszaadni végre nem okvetetlenül szükséges, de rímtelen soroknál nem nehéz, s a magyar nyelv különben is tömörebb, mint a német. Borsody azonban lépten-nyomon sort szaporít s egyrészt terjengőssé, áradozóvá válik, még szónokiasabbá, mint az eredeti; másrészt egész sereg olyan dolgot mond, a mi Schillerben nincs meg.

Az *orléansi szűz* jó fordítása lelkesítheti a költői érzéssel megáldott író. Schillernek talán ez a legkevesebbé reális darabja (ő maga is «romantikus tragédiának» nevezi). Nem csak azért, mert sokban eltér a valódi történettől (e tekintetben nem él vissza a költő szabadságával, hiszen Johanna szökésének is megvan a történeti alapja), hanem megfínomítja és idealizálja minden alakját. Csak a lovagi szellem a koré, máskülömben nem látjuk itt azon szilaj és babonás harcosokat és papokat, a kiket egyforma belső igazsággal hozott színre a régi Shakespeare és a modern Moreau. Schiller drámája a tiszta és következetes tragikum mellett is epikus vonásokat és színeket mutat az amazonok, a nemes lovagok, a pásztorok ábrázolásában, a csodás elem nagy szerepében. A hősköltemény pathosát, a nagy stílust kell tökéletesen bírnia az írónak, a ki ezt a drámát le akarja fordítani.

Garda Samu fordításában mindebből semmit se találunk. Úgy szólván minden sora figyelmeztet rá, hogy fordítást olvasunk, oly nehézkes és prózai nyelven kapcsolódnak egybe mondatai s döcögnek végig verssorai. Egyetlen érdeméül a hűséget hozhatom föl, a mennyiben az értelem pontos, megbízható visszaadása hűségnek mondható egy költői munka fordításánál, a hol épen a legfőbb tulajdon maradt ki: a költészet maga. Csak a két legjellemzőbb helyet üjtük föl bizonyosságúl.

Kölcsey, ki nem szerette Schiller drámáiban a rímes sorokat, *Az orléansi szűznél* ezt is megbocsátja,¹⁾ mert oly stílszerűnek találja, hogy mikor a szelíd lányka sisakban és páncélban jár, a tragédia méltóságát viszont csengő rímek váltják enyelgőre. Valóban, Johanna monológjai lírai költemények. A IV. felvonás első jelenetében eleinte nyugodtabb, ünnepélyesebb stanzákban festi a vigalom, az ünnep zaját és fényét. Gardát már a külső forma is cserben hagyja s nem

1) Körner *Zrínyijéről* írt bírálatában.

képes a stanza három párhuzamos párversét megrímelni, pedig ez olyan versmérték, a melyben a gondolatnak a formához kell igazodni. A mi pedig a tartalmat illeti, ilyen lapos hangon szólaltatja meg a hősnőt:

S bennem, ki mind e nagyot végbevittem,
A közjó érdeket nem kelte föl,
Bennem a szív megmászult, visszafordult,
Elmenekül az ünnepély elől.

Alább a rövidebb, gyorsabb ütemű sorok mennyi egyszerűséggel és erővel hangzanak az eredetiben, a sorok úgy fűződnek egymáshoz, mint a gyöngyszemek a fonálra, s a rímek úgy felelnek egymásnak, mint a harangjáték. Lássunk néhány sort belőle.

Dasz der Sturm der Schlacht mich faszte,
Speere sausend mich umtönten
In des heiszen Streites Wuth!
Wieder fänd' ich meinen Muth!

Aligha adják vissza ugyane hangulatot a következő sorok:

Kötne bár csaták viharja,
S lándzsák zajgnának köröttem
Míg a forró harc dühöng,
Kedvem újra visszajön.

A másik hely a II. felvonásból a Montgomery-féle jelenet. Schiller műveiben lépten-nyomon látszik a görög költészet hatása. Drámáiban is kölcsönöz Homeros hatalmas, naiv és méltóságos nyelvéből. Így a *Tell Vilmos*ban a hős nyilat Homeros nyelvén szólítja meg (IV. felv. harmadik szín). De a Montgomery-féle jelenetben tetőzik e stílus. Maga a versforma is a görög drámák szélesebb, nyugalmasabb mértékét veszi föl. A természet jelenségei: a folyó, a tenger, a mező, a csillagok epikus jelzőket kapnak. Johanna a hazatérés víg napjáról s végzetszerű sorsáról beszél. Őt Montgomery «die Grim-mige», «die Schreckliche» nevekkel illeti, mint a trójaiak Achillest. Garda e szavakat «szörny»-nek fordítja, mi bántóan visszásan hangzik. A szűz végzetes haláltétele nála így szól, híjával a méltóságnak s a magyarságnak egyaránt:

De még soknak leszek
Reátok vészes s özvegy lesz sok általam.¹⁾
Végül elveszek én s betelve végzetem.
Töltsd magadét!

A fordítás nehézkessége néhol az érthetelenségig megy. P. o.:

S a vén királynét, bajor Isabeaut,
Ki bajor herceglány, pánczélosan
Látni, hogy a táboron lovagol.
Szava fulánkja, mint méreg olyan,
Hogy dühösítse föl a népeket,
A kit szült egykor, öngyermekire. (Prologus, 3.)

¹⁾ Ez idegenszerűséget még nem is a németből veszi. Itt: «Noch viele Witwen machen».

Vagy:

Egy bősült, nehéz lovasi előtt
Tigrisbőrben ugrat berber lován. (V. 11.)

(T. i. Dunois lova van tigris-csótárban, de e szerint ő maga öltözött volna tigrisbőrbe.)

Mellőzve több kisebb magyartalanságot (a többi között az «egy» névelő sűrű és németes használatát), nem maradhat említés nélkül, mennyire gyöngé a verseles technikájában. Az idéztem néhány sor is mutatja. De nincs lap, a mely ne volna tele hibás vagy legalább ritmus nélküli sorokkal; a rímelésben is annyira kezdőt mutat, hogy jobban tette volna, ha egyáltalában elhagyja a rímeket. A verseles ama szabadsága, hogy magánhangzón kezdődő szó előtt kiugratja a szóvégi magánhangzót, már nem való a mai fejlett magyar verselésbe.

A mi a szereplők neveit illeti, Dunois grófot azon kor nyers szokása szerint «bastard d'Orléans»-nak nevezték, s ebben nem botránkozott meg senki. Lőrinczi Zsigmond Shakespeare VI. Henrikjében így is fordítja le: «az orléansi fattyú». Magyarul így van jól, de a magyarban még durvábban hangzik. Garda többnyire meghagyja egyszerűen a «bastard»-t. De egy helyen így szólíttatja meg Dunois-t: «Korcs Orléansból» (I. 10.) Ez se nem helyes, se nem magyaros.

E kifogás különben lényegtelen. valamint az is, hogy Schiller zárójelbe tett utasításait néhol kihagyja. De végre klasszikus írónál minden fontos, s ez utasítások jellemzők Schillerre, hogy a színi hatásra milyen gondosan ügyel s főképp mennyi figyelmeztetést ad a színészeknek, hogy mit hogyan mondjanak.

Készséggel elismerjük a fordító buzgalmát, hűségre törekvését, de e fordítást nyereségnek sehogy se számíthatjuk, mert meglevő két — épen nem tökéletes — fordításunk színvonalát se éri el.

(Budapest.)

VÉRTESY JENŐ.

Némäti Kálmán: Die historisch-geographischen Beweise der Hiungnu-Hun Identität (Budapest, 1910. 28 l.). — U. a. **Nagy-Magyarország ismeretlen történelmi okmánya** (Budapest, 1911. 78 l.).

Ezek az értekezések talán még fokozottabb mértékben mutatják azokat a tulajdonságokat, melyeket néhány évvel ezelőtt Némäti egy kis füzetének ismertetése kapcsán (EPhK. XXI. évf. 444. l.) megállapítottunk volt: a lobogó lelkesedést és leküzdhetetlen vágyat az ősmagyar kérdés megoldása iránt, dicséretreméltó buzgalmat és fáradhatatlan kitartást a kitűzött cél felé való törekvésben. de ezek mellett a tudományos módzernek, az okfejtés és következtetés biztosságának olyannyira tátongó hézagait, hogy ezek miatt szinte teljesen kárba vész a szerzőnek lelkesedésben és tanulmányban befektetett, nem kicsinyelhető tőkéje. Mert miről is van itt szó? Elő értekezésében döntő bizonyítékokat ígér a *hünök* és a Kína határán hosszú időn át szereplő *hiungnu*-k azonosságának kimutatására, melyet a kutatók nagy többsége már régtől fogva bebizonyítottnak tekint. És ugyan mik ezek a döntő bizonyítékok? 1. Hieronymusnak az V. század elején

keletkezett térképén a «huni scite» a «seres oppidum» (Némäti szerint = a kínai birodalom; a mi azonban alig lehetséges, mert a térképen a Mare Caspium partjára van berajzolva) szomszédságában vannak feltüntetve. 2. Strabon Geographiájában a húnok *Φαῦνοι* néven említettnek, kapcsolatban a *Σήρες*-el, kiken Némäti — ámbár elfelejti megmondani és bizonyítani — okvetetlenül a kínaiakat érti. 3. A *Φαῦνοι* azonos a Historia Miscella-ban említett Fauni ficarii-vel, a kiknek a Maga-asszonyokkal (boszorkányok) való összeházasodásából származtatja az elfogult gót hagyomány a húnokat, melynek valóságában — mellesleg megjegyezve — Némäti komolyan hisz. Fauni ficarii = erdei emberek, satyrok, incubok, rosz szellemek. Némäti szerint ezek a Fauni a húnok apai, a Maga asszonyok anyai törzse. 4. A Hiungnu-k egyik törzsét — ha jól veszem ki a lakonikus rövidségü kínai szöveg (l. 21. l.) fordításából — a kínaiak Kuj-fangnak nevezték, a mi annyit jelent = *dæmon*. És most Némäti valóban meglepő fordulattal ímígy következtet: «Miótan Strabon *Φαῦνοι*-jában, a Historia Miscella Fauni-jában s a kínai források Kuj-fangjában egyaránt benne rejlik a *dæmon* jelentés, ennek következtében *bebizonyított*nak kell tekintenünk, hogy a húnok apai törzse (t. i. a gót monda szerint a Fauni) a kínai faltól északra eső területeken *annak idején jelentékeny szerepet játszott*, a mint ezt Hieronymus térképe szemlélteti.» (22. l.) Ezt — úgy hiszem — felesleges lesz czáforgatni vagy tovább magyarázni. Mindamellett föl kell jegyeznünk, hogy a Fauni ficarii-nak a *Φαῦνοι*-val való azonítása Némätinek egészen helyes észrevétele, csak a helyett, hogy ily messzemenő következtetéseket vonjon le az összeálltásból. helyesebb és szükségesebb lett volna, ha megmagyarázza, hogyan, minő alapon keletkeztek ez elnevezések a húnokról? A Kuj-fanggal való összeálltás már nem látszik előttem ennyire bebizonyítottnak, ez a véletlen egyezés műve is lehet.

Második, terjedelmesebb értekezésének alapját *Isidorus* (Originum sive Etymologiarum liber IX. cap. II. § 66.) egy rövid, eddig figyelembe nem vett nyilatkozata alkotja, a ki itt említi az *Ugnos*-t, kiket régebben húnoknak, majd avaroknak neveztek s a kik a Meótiisz mellett, a Don folyó és a Massageták közt laktak, de azután áthatoltak a Kaukázuson s leigázták a Keletet. Az *Ugnos*-t Némäti palaeographiai hibának tekinti Ugrios helyett, ez utóbbit pedig mind formailag, mind jelentésben azonosnak veszi az Ungros-al, vagyis a magyarokkal. Ezt igen valószínűnek tartom magam is, csakhogy az *Ugnos*-t nem az Ugrios-ból, hanem az Ungros-ból elrontott alaknak tekinteném.

Ugnos-t (olv. *Ugros*) nem merném egyenesen és minden magyarázat nélkül összekötni az Ungros, Ungaros-al, csupán a VII. sz. görög kútfők (Menander, Theoph. Sim.) **Ογωρο, Ουγροῦροι* népnévvel, melynek eddigelé latin forrásokban nem találtuk megfelelőjét. Most kiderül, hogy *Isidorus*, ki a VII. sz. első felében élt s kortársa az említett görög íróknak, ismeri e népet, mint a hunok és avarok utódát. Némäti nagy apparatussal bizonyítja, hogy *Isidorus* Ugri-ja nem más, mint a magyarok, tehát Magna Hungaria már a VII. sz.-ban kész történelmi valóság volt. A mi a tétel első részének lényegét illeti, ezt magam is igyekeztem bizonyítani «A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi íróknál» (Értek. a nyelv- és széptud. köréből, XXI. k. 6. sz. Budapest, 1910.) cz. munkám 21—28. lapjain, melyet

azonban Némäti -- úgy látszik -- nem ismer, mert sehol sem reflektál reá. Pedig ha ismerte volna (l. kül. 14--21. lk.), talán nem állította volna ezt a teljes abszurdumot: «az Unigur, egy és ugyanazon nép lévén az Ugurral, nem lehet más, mint az oláh Ungur, vagy a latin Ungar nevünk hangtani változata». De ehhez hasonló furcsaságot tuczatszámra lehetne válogatni Némäti munkácskájából, melyben lépten-nyomon éreznünk kell valami igen fontos dolognak, a tudományos iskolázottságnak, a hiányát. Vakmerősége határt nem ismer. Ha szükségesnek látja, belejavít a görög írók szövegeibe is, még a kéziratok tanuskodása s a görög nyelv világos szabályai, ellenére is. Pl. Theoph. Sim VII. k. 8. §. említi, hogy a törökök a Volgát feketeének (*μέλανα*) is szokták nevezni. Ez Némätit sehogysen elégíti ki, mert a török nyelvekben Ulug-itel (= nagy folyó) a Volga neve, tehát a görögben is «nagy» melléknévnek kellett állania. Ezért ő a hagyományozott *μέλανα*, *μέλανι* formák helyett *μέγανα* és *μέγανι* olvasásokat ajánl, missem törődve azzal, hogy a *μέγας* melléknévnek ilyen alakjai sohasem voltak. Egyszóval Némätinek vannak egészen használható új adatai és megfigyelései s ha ezekkel meg tudna elégedni, munkája kifogástalan s teljes elismerésre méltó lenne. De ő itt nem áll meg, hanem következtet, még pedig a legmerészebb módon és ez nála olyan baj, a melyen -- úgy látszik -- nem lehet segíteni.

(Debreczen.)

DARKÓ JENŐ.

Ossian költeményei. Magyar versekben *Kálmán Károly*tól. Budapest, M. T. Akadémia, 1911. 8-r. 582 l. Ára 10 K.

Teljes új Ossian-fordításra minden bizonynyal szükség volt. Manapság ugyan kevés szó esik Ossianról, de nem kell feledni, hogy az ossiani hatás a legnagyobb költői hatások egyike volt a maga korában, s hogyha egész szövege nem is teljesen hiteles, mégis a világirodalom nagy eposzai közé tartozik. Irodalmunk ugyan bírt már egy teljes Ossian-fordítást Fábíán Gábor fordításában, mely 1833-ban jelent meg. E fordítás egy részét Heinrich Gusztáv újra közrebocsátotta az Olcsó Könyvtárban terjedelmes bevezetéssel ellátva, mely világos, tömör összefoglalásban tájékoztat az Ossian-kérdésről, valamint Ossian fordításairól és hatásáról a magyar irodalomban. Fábíán fordítása a maga idejében kitűnő munka volt, most is olvasható, de már kissé avult. Örömmel üdvözljük az új fordítást.

A fordító rövid előszavában Heinrich említett tanulmányához utasítja a tárgy iránt érdeklődőket. Szól röviden Ossian verseléséről s fordításából idéz különféle mértékeket. A virtuozitásával dicsekvő részletet elengedtük volna, inkább azt jegyezte volna meg, hogy milyen kiadásokat használt. Általában érezzük némi tudományos apparátus hiányát. Az aprólékos jegyzetek halmaza bosszantó, de viszont Ossian föltétlenül megkíván bizonyos tárgyi magyarázatot és jegyzeteket. Nagyon messze esik már ez a világ tőlünk, s az angol és német Ossian-komentárok segítségével könnyű szerrel lehetett volna csinálni. De az előszóban voltaképen nem azt gáncsoljuk, a mi nincs benne, hanem a mi van. Mert a következő sorok is megolvashatók benne: «... a tárgyilagossá mérték szerint jelezhetem, hogy a

jelen mű felülmulja az előttem forgott angol, német, olasz, francia, spanyol fordításokat» és a legvégén: «Én a magyar nemzet dicsőségére művemben ércznel maradandóbb emléket emeltem.» A régi eposzok hősei ugyan fennen emlegetik hőstetteiket, de valóban Fiongál s a gyors lábú Achilleus szerényebbek Ossian magyar fordítójánál, a ki e sorokat le merete írni Sós-kúton 1910 szeptember végén. És ha már fölemlítette az összes külföldi fordításokat, illetl volna megemlékeznie Fábíán Gáborról is.

Minden lelkiismeretes fordító érdeklődik elődei iránt, s annak, a ki klasszikus eposzt fordít, mely munkának mindig van valamelyes tudományos íze, ez egyenesen kötelessége. S ha elődeinél jobbat alkot, joga van fölhasználni is azok munkáit s egy két kifejezést át is vehet, a nélkül, hogy a plágium vádja érné. Kálmán Károly is fölhasználta Fábíán munkáját, a mit a két fordítás egybevetése világosan tanusít: azért a kevés átvételért nem érheti gáncs, de épen azért meg kellett volna említenie.

Egyszóval az előszó nem alkalmas arra, hogy az olvasóban bizalmat ébreszsen. Azonban átolvasván a munkát, elmondhatjuk, hogy a magyar műfordítás jeles művel gazdagodott.

Kálmán fordításának némileg átköltés jellege van, mint Baksay Sándor *Ilásának*. Nem mintha túlon túl szabad volna, de a versforma megváltoztatása egyszerre modernné is teszi némileg. Ossian eredeti alakja tudvalevőleg inkább ritmikus próza, mint igazi vers. A szótag-számok 7—11 közt váltakoznak. Ahlwardt, jeles német fordítója, dactylikus lejtést talál ugyan benne, de a spondaeus és trochaeus verslábak gyakorisága teljesen szabálytalanná teszi. Másik fordítója, Ebrard, egyszerűen úgy határozza meg, hogy minden sor áll négy hangsúlyos és több hangsúlytalan szótagból. Kálmán túlnyomóan a Zrinyi-sort használja, középmetszettel, de végig hibátlan dactylus lábakkal. Azonban gyakran váltja a formát. Rövidebb dactylicus sorok váltakoznak trochaicus és iambicus sorokkal, a helyzethez képest; a páros rímet itt-ott keresztímekek váltják föl. Ez nagyon modern s nem epikus. A régi eposzt az egyforma versmérték jellemzi, annak folyamatosan kell ömlenie. Az egyhangúság hibája helyett a stíltelenség hibájába esik a fordító.

Pedig a belső formát illetőleg teljesen hatalmában van a stílusnak. Ezt nézve hívebb a fordítása, mint a Baksay Homerosra, melynek pompás, ragyogó nyelve már nem csak népies, hanem egyenesen paraszti. Kálmán is Arany János tanítványa, de nyelve egyéni. Tösgökeresen magyaros, de nem népi nyelv s ez igen szerencsés. Ossiant nem szabad a nép nyelvén megszólaltatni. Kálmán nyelve valami közép faj a Vörösmarty s az Arany stílusa között; amattól átvett bizonyos emelkedettséget, bizonyos antik méltóságot elvegyítve ennek tiszta és erővel teljes kifejezőmódjával. És ez így van jól: a sziklás tengerpartvidék dalkokat nem lehet azon a nyelven énekeltetni, melyen a puszták költője ír.

A fordító lefordított mindent, a mi Ossian nevével viseli, így a *Mingala siralmát*, a *Minvana panaszát* és *Az éjet* is, ezeket valószínűleg Cerasotti abbé olasz Ossianjából. Ezek minden bizonynyal utánezatok, de helyes, legalább teljes a gyűjtemény. A versek sorrendjében Macphersont követi, a neveket átírja a föltételezett gael kiejtés szerint.

Ha a jegyzeteket, előszót illetőleg némi philologiai fölszerelés nem ártott volna, a szöveg hűségénél viszont nem kívánhatunk philologiai pontosságot. Maga a modern versforma hozza magával, hogy a fordítás itt ott szabadabb lesz, s az egész munka stílusa tanusítja, hogy ez első sorban és főképp költői munka s mint olyant kell megbírálni. Dicséretére legyen mondva azonban, hogy a szöveg hűsége is megbízható. Ebből a könyvből meg lehet ismerni Ossiant. Például végigmegyünk sorról-sorra a *Fionjal* I. énekén s mindössze csak ennyi megjegyezni valónk akad: Egy két — de igen kevés — helyen elhagyja a jellemző epikai megszólítást, mint: «Észak erősei,» «Lakodalmak adója,» «A kékszemű fejedelem, Válaszszava zeng szelíden» (a határozó betoldás s pedig elég oda nem illő). «Folyók kiapadtak» (helyesen: a folyó kitért medréből). «Futni — lehet — sokat ér» (az eredetiben: mikor futot-tam én?) «Duzrongál (a harci mén) feldűzva a testeken ásít.» Ért-hetetlen. Fábiánnál: «Hortyog Duzronjál a bajnokokra.» (Az eredeti-ben: Duzrongál meghorkan a hősök holttestétől.)

Kár, hogy a fordítást néhány olyan hiba rontja meg, a mi szemet szúr, pedig könnyű volna rajta segíteni. Valóban nem győzi az ember eléggé csodálni a verselés igazán bravourus technikáját, mely játszva tér át egyik versalakról a másikra s a természetes, jólesengő rímeket. Épen azért ütődik meg az ember az ilyen — igazán kín-rímeken, mint p. o.:

Minden felül óv ez a hős hevü kard lám,
Bósz elleneidnek e réme te hablány. (*Lóla hada*. I. ének.)

Vagy: «Régi idők heveit Zengi e hős rege itt.» Ez utóbbi szerencsétlenképen a bekezdő két sor s a fordító még az előszóban is idézi. Továbbá némely szavak rontják a szép sorokat. Ezek háromfélék. Először a nyelvjátszás használatától már rég kikopott összetételei, mint: örömhévü, hőshevü, bájliget, bájlány (ez az utóbbi nagyon sokszor). Másodsor újdonszavak. P. o.: «*Lenyed* a nap» (Oina-Morul). «*Leterenge* az éj árnya» (Kolna-Dona). «Ott Dalla a szélben dús hajjal *omolyga*» (Tighmora I. é.) stb. Harmadsor hibás érteiben használt szavak. Némelykor szinte szépen hangzanak, de értelmük nincs, mint a fenntebb idézett sornak a hadi ménről. Vagy: «Pajzs öblire dült.» (Tighmora I.) A pajzs lehet öblös, de az öblére dőlni lehetetlen. «S a góg hada futva tarolta a tarlót.» (Oigthonna) Semmi értelme. (Az eredetiben: Dunromm harcosai megfutottak.)

Igazában nem mások ezek, mint szépséghibák. Mert a legtöbb esetben megkapja az embert a fordítás bája, ereje, könnyedsége, természetessége. Meglepő folyékonyan ömlenek a sorai, s a fordító tökéletesen érzi a magyar verselés ama sajátosságát, hogy az értelmet nem szereti átvinni egyik sorból a másikba. Ízelítőül csak néhány sort frunk ki a Naphoz intézett dalból, mely talán Ossian legfenségesebb helye, még sokkalta szebb, mint a vak Milton fölfoháskodása a fényhez:

Oh te, ki fényben kelsz ott fent a magasba,
Nagy arczú, miként nagy hősöknek a pajzsa,
Honnan van a fénye te égi golyódnak
S tartós-e világod, mondd oh ragyogó nap?!

Felkelsz te nagy ékes szépség gyönyörében
 S elbujnak a csillag-utak len a mélyben.
 A hold meg azonnal sápad, halaványul
 S elrejtezik ott a Nyugat boruján tul.

Jaj ah de nekem jaj! nem fénylik a fényed,
 Én vak soha többé nem látom a képed,
 Akár ha kikelve kelet gyönyörében
 Arany hajad ontod az ég derűjében,
 Akár ha leszállva Nyugat kapujában
 Lángod lenyugasztod tenger borujában.

Köszönet e munkáért a fordítónak is, az Akadémiának is. Azonban azt hisszük, hogy a munka érdemes bírálói az előszót nem olvasták el. Mert azt a fordító megírhatta a maga Tusculanumában, de az Akadémia czimerével nem lett volna szabad fedezni.

(Veszprém.)

KEREKES EMIL.

Lautner János: C. F. Meyer nyelvéről és stílusáról (Nyelvészeti kísérlet). Gyoma, 1910. 8-r. 56 l.

A Croce¹⁾ alapította esztétikai irány a nyelvet az intuitív megismerés kifejezésformái közé állítván, a nyelvészetet teljesen azonosította az esztétikával, aprólékos grammatizálását, a logikával való nehezkedését, és kategorizáló szenvedélyét, az egy didaktikai szempontot vévén ki, minden tekintetben értéktelennek, fölöslegesnek, szalmacséplésnek bizonyította. Kétségtelen, hogy a crocei elmélet külön nyelvészeti iránynak a fölvételét is a leghatározottabban a kinövészek közé számíthatná, ép úgy, mint a hogy a művészetek osztályozásánál az architektúra, szobornépművészet, stb. esztétikájával teszi. Iránya nálunk mégis a nyelvészetnek egy külön ágát teremt meg, a nyelvészeti esztétikát. Ez a nyelvészeti esztétika első kezdeteiben, különösen Prohászka²⁾ fűzetében, egészen abba a pszichológiai nyelvvizsgálásba merült el, melyet első határozott hangú ajánlója, Bajza József dr., bizonyára korántsem akart a Croce irányával azonosítani. Hiszen a Croce esztétikája a műalkotás kifejezésbeli szépségét az egész műalkotás egységes kifejezésének a szépségében látja, illetőleg magában a kifejezésben, mely az ő elméletében csak tökéletes, azaz szép lehet — de arra, hogy a kifejezés bizonyos stilisztikai sajátágaiból a művész lelki vonásaira következtessünk, sehol sem ad fölhatalmazást. Csak a metafora-elmélet czáfolatánál gondolhatnánk ilyesmit, de Croce határozottan ellene mond az ilyen következtetés jogosságának, mikor az erkölcsnek a műalkotáshoz való viszonyát magyarázgatva a leghatározottabban kimondja, hogy az erkölcs alapján semminek a szépségét sem tagadhatjuk, mert vagy a kifejezésben van a hiba, és akkor hibáztassuk a művészt, vagy nem abban, és akkor nincs más hátra, mint hogy a környezetet változtassuk meg, melyben a művész él. Legtanulságosabb nyilatkozata erre vonatkozólag azonban a mondat- és

¹⁾ B. Croce (Übers. v. K. Federn): Aesthetik als Wissenschaft des Ausdrucks und allgemeine Linguistik. Leipzig, 1905.

²⁾ Nyelv. Füzet. LVIII. Bpest, 1909.

beszédrészekről szóló.¹⁾ Croce elmélete, úgy hisszük, inkább a műalkotás, mint a művész lelkének a megismerését hirdeti.

Lautner János dolgozata kétségtelenül elismerést érdemel ki azzal, hogy a Prohászka-féle nyelvestétika tévesen vallott kiindulópontját attól az iránytól megtagadta; ámde a mint Rubinyi dolgozata, az ő tízoldalas elméleti fejtegetése is sokkal rövidebb és sokkal homályosabb, mintsem hogy Croce irányát belőle megismerhetnők.²⁾ Ez dolgozatának a legnagyobb (és legjobban érzett) fogyatékosága. Croce egész elmélete annyira különbözik a többi esztétikai és filozofiai elmélettől, hogy ily rövid és mégis idézetekkel megtűzdelt, a gondolat történeti fejlődését is megvilágítani akaró kivonat még csak a legáltalánosabb tájékozást sem tudja megadni. Dolgozata ezzel szememben egész értékéből is nagyon sokat veszít, bár a főbb résznek, a Meyer nyelve fejtegetésének, nem egy helyén látom mélyreható szemének bizonyosságát. Meyer szellemi sajátosságainak tükrözését a nyelviileg egytagú mondatok fejtegetése során mutatja be, összeállítván és megfigyelve, hogy a lélektani alany mikor szituáció, mikor jelenik meg körülírva vagy kérdésben, és mikor idézet vagy leírás. Bizonyára különös Croce olvasóinak szemében, hogy a Croce-követő esztétikus itt «lélektani» alanyról, stb. beszél, ámde azt igazságérzetünk elismereti, hogy a mondatnapi kategóriák pszichológiai tárgyalásában az értekező nem csekély ügyességet tanúsít, kis könyvének II. fejezete, a három Meyer-költemény bemutatása pedig nem csekély didaktikai jártasságról tanuskodik és nem csekély didaktikai tanulságot szolgáltat.

(Gyöngyös.)

ALSZEGHY ZSOLT.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Franz X. Schuster: Studien zu Prudentius. [Diss. Würzburg].

Freising, 1909. 8-r. 95 l.

Az értekezés első része (9—47. lk.) Prudentius műveinek rethorikai jellegével foglalkozik. Valóban hálás feladat kutatni a rethorika befolyását Prudentius költészetére; de egyben érdekes munka is, mert Prudentius a mellett, hogy retorikailag kiválóan képzett ember volt, istenadta költői tehetséggel is dúsan meg volt áldva. Költeményei valósággal hemzsegnak az alliteratio s a különféle tropusok és figurák változatos fajtától (melyekre szerző rengeteg példát hord össze), de épen e rethorikai eszközök nagyon is gyakori alkalmazása, valamint egyes részletkérdéseknek a rethorikai iskolák modorában való terjedelmes kidolgozása (a vértanúk hymnusaiban a vád- és védbeszéd; a kínzások aprólékos leírása; Cath. XII. 109. s k.: a Herodes-féle

¹⁾ Fontosabb helyek 11—14., 21., 67—72., 115., 117. lapokon Croce idézett könyvében.

²⁾ Várdai Béla dolgozata (a Budapesti Szemle 145. k. [1911] 368—393. l.) eddig a legjobb és legpontosabb ismertetése ennek az elméletnek.

tömeges gyermekgyilkolás stb.) mutatják a rethorika káros befolyását Prudentius költészetére. Igaz, hogy e túlzásokból sok az akkori olvasóközönség ízlésének rovására irandó, de e visszasságok egészükben véve mégis a rethorika fattyúhajtásainak tekintendők. A szerző tárgyilagos megállapításai s a legújabb irodalom felhasználása és idézése nagyon használhatóvá teszik munkájának ezt a részét.

A munka második része azonban sokkal változatosabb és érdekesebb. Tárnya: Prudentius viszonya a bibliához. E viszonyt sokféle vonatkozásában rendkívül ügyesen és alaposan világítja meg a szerző. Prudentius nagyon gyakran használja a bibliát és pedig annak Hieronymus előtti, régi latin fordítását (*versio antiqua*: Itala), melynek szövegétől a metrum kedvéért eltér ugyan néha, de általában eléggé ragaszkodik hozzá s csodálatos költői tehetségére mutat, hogy gyakran szóról-szóra bele tudja illeszteni a versbe; ha azonban el is tér a szövegtől, akkor is mesteri módon öltözteti azt élvezhető és tetszetős költői mezbe. Szerző ügyesen vezet végig a biblia Prudentius-féle elnevezésén (52—53. lk.); az itt összegyűjtött helyek közül ideiktatom az Apoth. néhány sorát, melyek — bár más szempontból — rendkívül érdekesek:

Apoth. v. 594:

... pandite librum,
 evomuit spirante Deo quem sanctus Esaias,
 percensere libet calamiqve revolvere sulcos,
 sidereis quos illa notis *manus aurea* duxit.
 Ite hinc, dum *rutilos apices* submissus adoro etc.;

e sorokban a költő egy biblia-kódexet ír le, mely arannyal volt írva (Traube: *Nomina sacra*, 22—23. lk.); *rutilos apices* = vörös betűk (Perist. IX. 53.), melyekkel, Traube szerint a kódexben a deus és dominus nevek voltak írva, mint egy, általa idézett lyoni psalteriumban (425., 381), melyben a *dms* típus vörös színnel van kiemelve. Gyengébbek szerzőnek a bibliai tulajdonnevekre vonatkozó összeállításai, melyekben különösen a Dittochaeon adatait hanyagolja el; ilyen nevek hiányoznak: Babylonis, Ezechiae, Christo, Jesum, Lazarus, Petri, Petrus stb. Rendkívül érdekes megfigyelésekben számol be szerző Prudentiusnak a bibliai tradícióval szemben való különleges nézeteiről; ezek közül legérdekesebbek: Krisztus jászolánál számár és ökor állottak (Cath. XI. 87. s k. Paul. Nol. Epist. 3., 3.; továbbá v. ö. Usener: *Weihnachtsfest*, 286. l.); Krisztus születésénél egy obstetrix működött közre (Cath. XI. 97.; Hrotsuitha-nál: Maria 589. v. két obstetrix, kik közül az egyiknek neve Salome, úgy mint az apokrypha-iratokban, melyekből ez a traditio származik); az arany, tömjén és myrrha misztikus értelmezése (v. ö. Hrotsuit. Maria 655—6.), a mi bizonyára a szentírás valamely tudós magyarázójától származik; a Siloa-tó említése (Apoth. 680. s k. és Ditt. 129—132) a Bethesda-tó helyett, a mi Iren. adv. haer. IV. 8., 2. és Arator lib. I ben is előfordul, de a minek eredetét eddig még nem sikerült megtalálni (l. az újabb irodalmat szerzőnél 86. l.); de Rössler nézete, hogy Prudentius tévedése onnan magyarázható, hogy ő csak képekből ismerte a bibliát, tartahatatlán (Der kath. Dichter Aur. Prud. Clemens 136. l. 3. jz.). Nagyon csodálkozom, hogy Prudentiusnak azt a sajátságos nézetét,

hogy Krisztus mellén két seb volt s az egyikből vér, a másikkól víz folyt (Ditt. 165—166; Perist. VIII. 15—16.; Cath. IX. 85—87. V. ö. A Prudentius-féle Dittochaeon című munkám [EPhK. XXXIV. évf.] 98. l.), szerzőnk meg sem említi. Talpraesett megjegyzéseket közül végül (87—89. lk.) római és bibliai, valamint pogány és keresztény elemeknek Prudentius költészetében való vegyüléséről.

A könyv végéhez csatolt függelék Prudentius és Juvenalis viszonyát igyekszik tisztázni. Szerző itt erős kritikában részesíti Em. Baire Lease (A syntactic, stylistic and metrical study of Prud. Baltimore 1895.) egybeállításait; igaz, hogy párhuzamai közül néhány csakugyan nem állhat meg, de legnagyobb részük helyes. Szerző maga is felhasználja valamennyit, saját kutatásából csak egy hasznavehető párhuzamot ad. Prudentius függése Juvenalístól nem nagyarányú, de eléggé figyelemreméltó (kül. néhány szövszerint átvétel miatt). Általában a philol. párhuzamoknál mindig szem előtt kellene tartani Weyman figyelmeztetését, hogy az ú. n. utánzásoknak tekintélyes része egy kiművelt költői nyelv szokincsenek azonosságában s annak szinte öntudatlan használatában leli magyarázatát.¹⁾ — Ez jól vonatkoztatható szerzőnek Paulinus Nolanus-, Hrotsuitha- és Venantius Fortunatus-párhuzamaira is.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Carolus Franke: De Ovidii Fastorum fontibus capita tria. Diss.

Halis Saxonum, 1909. (8-r. 70 l.)

Ez az eleven latinsággal megírt kis értekezés három részre oszlik. Szerzője Merkel, Winther s Peter után is tud új dolgokat mondani a Fasti forrásairól, bár a dolgozat első része — melyben a hemerologiumokról, mint Ovidius forrásairól szól — teljesen Wissowa nézetei alapján készült. A második fejezet Verrius Flaccusnak nyomait mutatja ki Ovidius Fastijában. Ezen kiváló grammatikus, ki Augustus korában séltében elterjedt kommentárt írt a Fasti-hoz, különösen a hónapok neveinek magyarázatában, továbbá a Vinalia priora, Quinquatrus, Regifugium, Tubilustrium és Equirria jelentőségének fejtegetésében nagy hatással volt Ovidiusra. Verrius művén kívül Varro «antiquitatum libri» cz. műve is sokban segítette a Fasti költőjét. Egyébként Varro hatását nyilván mutatják a Fasti következő helyei: I. 27—44., II. 47—54., III. 71—166., továbbá I. 657—704 (l. 53—61 lk.). Az értekezés legönállóbb része az utolsó, melyben a Fastinak egy-egy istenre vonatkozó előadását keresi régibb latin írónál. Így kimutatja, hogy a Janusra vonatkozó rész (I. 89—288.), de különösen annak a pénzverésről szóló néhány sora (I. 231—240.), Hyginus nyomán készült (V. ö. Macrob. Saturn. I. 7., 22.), a mit csak megerősít Suetonius bizonyossága (de gramm. et rhet. 20. p. 115. Reiff.), hogy Ovidius és Hyginus benső barátságban voltak egymással. Itt a teljes-

¹⁾ Berl. philol. Wochenschr. 1897. 977. h. Hegedüs István: EPhK. XXVII. (1903.) 248. l. és Kallós Ede: Gondolatok a philol. párhuzamokról EPhK. XXXI. (1907.), 759—767. lk.; «az egy nyelven írók közös nyelvkészsége, a nyelv hagyományos formatókéje» (761. l.).

ség kedvéért szívesen vettem volna, ha idézi ezeket: Tertull. Apol. c. 10., Minucius Oct. c. 22., Quod idola c. 2., Isidor. Orig. XVI. 18., Paul. Nol. carm. adv. pag. v. 73. (cfr. Athen. Deipnos. XV.), — mert e helyek révén esetleg újabb adatokat nyerünk az id. hely forrásaihoz. Így mindenesetre figyelembe kell venni az *incerti auctoris libellus de origine gentis Romanae* (ed. B. Seppius, München, 1879.) 3, 4-et, mely tökéletesen egyezik a Fast. I. 233—236-tal és I. 239—240-nel. Helyesen utal még Fr. Corn. Labeo-ra s Valerius Antias-ra, mint a Fasti néhány helyének (I. 103—140. és III. 285—348.) eredetijére. Livius-ra, mint a Fasti forrására vonatkozólag csak megemlíti Sofer kitűnő értekezését: Livius als Quelle von Ovids Fasten (1906.).

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Paul Bastier: Victor Hugo und seine Zeit. Leipzig, Xenien-Verlag, 1908. 240 l.

A nagy Hugo-irodalom eredményeit Bastier műve nem öregbíti. Az a bevallott célja, hogy olvasóit az utolsó 15 év leforgása alatt végzett kutatások eredményeiről tájékoztassa.

Bastier vonzó képet fest a költő ifjúkoráról. Figyelme kiterjed Hugo költészetének azokra a termékeire is, melyekben az *emlék* jut művészi kifejezésre. Találón emeli ki, hogy az elvont tárgyakkal űzött bíbelődések után Hugo megtalálja az igazi forrást: a szeretetet a maga különböző árnyalataiban. Alkalma nyílik arra is, hogy a Cha-teaubriand gyakorolta hatásról szóljon. Napoleon kora és a romantizmus jellemzése után *Cromwell* hadüzenő *Előszavát* fejtegeti. Utal a *Cromwellben* érezhető irodalmi hatásokra, s kiélezi, hogy Hugo Cr. jellemét s a festői környezetrajzot mélyen szántó tanulmányok alapján rajzolta. Az *Orientales* alaphangulatát a vágyban látja. Miután Hugo gyermekkori drámakísérleteivel foglalkozott, *Marion Delormera* tér, melyet alak és nyelv szempontjából Hugo legtökéletesebb drámájának tekint. A drámákról megállapítja, hogy főalakjaik a költői képzelet teremtményei, kiket történeti környezetben szerepeltet; rámutat érzelmességre, demokrácianevelő irányukra.¹⁾ *Marion Delorme* célzatát: a bukott nő önfeláldozó szerelem előidézte megváltását úgyesen fejtegeti. Noha *Hernaniban* észreveszi a cselekvény valószínűtlenségét, az aacheni kripta-jelenet fensége, Hernani és Doña Sol szerelmi találkozásának költői bája előtt meghódol.

Notre Dame de Parist a kor történeti regényirodalmával kapcsolatban tárgyalja, de visszatér Hugo regénykísérleteire is, *Bug Jargalra* és *Han d'Islandera*, melyekben jól látja az önéletrajzi elemeket. A *Notre Dame de Paris* taglalása gondos: a regény hőse maga a székesegyház, melynek Quasimodo a lelke; Frolo jellemröze valószínűtlen, Esmeraldáé, Phoebusé felületes, a tömegkép festői s ódon patinájú.

Majd Hugo lírai gyűjteményeit vizsgálja. Kiemeljük e részből a *Légende des siècles* tárgyalását, melyben épen találón mutat a bölcselmi terv nagyszerűségére, mint az alakok gigászi méreteire s a műből kiáradó borús hangulatra. A párhuzamkereső Bastier itt meg-

¹⁾ L. Eötvös József báró *Hugo V. mint drámai költő* cz. értekezését

említhette volna *Brunetière* összevetését, ki a *Légende des siècles* eszméjét Voltaire *Essai sur les moeurs*ének az alap gondolatához hasonlítottta.¹⁾ A *Travailleurs de la mer*ről szóló taktör érdekös párhuzamot von Hugo és Zola között. A *Chansons des rues et des bois* pogány dalairól is megemlékszik. Tanulságosan fejtegeti Hugo utolsó műveinek profétái irányát.

Bastier könyve *erényben* és *gyarlóságában* egyaránt eltér a német tudományos munkáktól. A mű nyelvének előkelősége, könnyed folyamatossága — ez az épen nem német erény — Bastier művét vonzó olvasmányává teszi. Sajnos, az érem másik oldala sivárabb képet mutat. A milyen mintaszerű *Marion Delorme*, *Hernani*, *Notre Dame de Paris*, a *Feuilles d'automne* s a *Châtiments* tárgyalása, épen annyira elnagyolt egyes regények, drámák és lírai kötetek fejtegetése, nem is szólva azokról a művekről, melyekről Bastier sem szól semmit.

A tudományos eredmények feldolgozása több tényezőben fogyatékos. Bastiernak át kellett volna vennie azokat az eredményeket, melyekre *Stapfer* jutott Hugo szatiriköltészetének fejtegetésekor: Hugo gúnyjának lírikus árja nemcsak a hatalmasok, a papok, bírák és vaskalaposok, hanem a természet és az élettelen tárgyak ellen is irányul.²⁾ Csak itt-ott, mintegy futtában, szól Hugo képzeletéről, pedig ez a kérdés behatódó elemzést érdemelt volna. Már *Mabilleau* alaposan tárgyalja Hugo szemléleteinek feltételeit,³⁾ *Faguet* szellemesen fejtegeti metaforáit,⁴⁾ *Renouvier*, ki különösen megszemélyesítéseit taglalja részletesen, Hugo képzeletét mythologiainak látja;⁵⁾ a nagy készületségű *Huguet* két részletes tanulmányt is szentelt e káprázatos színpompában csillogó fantázia vizsgálatának.⁶⁾ Hugo szókultuszát s versújításait a kérdés fontosságához képest kellett volna fejtegetnie.

Ha kiterégetései a fajkeveredés kérdésére feleslegesek is, utalásai s párhuzamai találóak. Noha a befejezésül szolgáló Hugo s Hebbel-párhuzam részleteiben is sikerült, azt hiszem, hogy *Stapfer*nek még aprólékosabb *Agrippa d'Aubigné* s Hugo összehasonlítása igazabb, meggyőzőbb,⁷⁾ mert a belső valószínűség is a francia író javára dönt: *Agrippa d'Aubigné* hatott Hugóra, szellemük alkata között is meglépő a rokonság.

Noha *Faguet*nek⁸⁾ szenteli a művet, *Faguet* eredményeinek úgy-

1) *Brunetière*: *L'évolution de la poésie lyrique en France au XIXe siècle* cz. művében *La seconde manière de V. Hugo* cz. fejezet.

2) „La nature est tellement un animal dans la poésie satirique de Victor Hugo qu'elle reçoit de l'homme de mauvais exemples et les imite.” (Paul *Stapfer*: *Victor Hugo et la grande poésie satirique en France*, IIIme éd., Paris, 1901. 253. l.)

3) *Victor Hugo* (a *Les Grands Ecrivains Français* cz. vállalatban).

4) *Dix neuvième siècle*. (217—236. lk.)

5) *Victor Hugo, le poète* (35., 56. l.).

6) *Huguet*: *Le sens et la forme dans les métaphores de Victor Hugo*.

Huguet: *La couleur et la lumière et l'ombre dans les métaphores de Victor Hugo*.

7) Id. mű IX. fejezete. (307—349.)

8) Az a kép, melyet *Faguet* fest Hugo modoráról s egyéniségéről, kissé lesújtó; eszméit közhelyeknek tartja, de elismeri nagy epikus és lírai erejét, csudálja hatalmas képzeletét, nyelv- és versművészetét. (*Dix-neuvième siècle*, XXXIV-ik kiadás, 153—256. lk.).

szólván nyoma sincs a könyvben, a mi épen olyan feltűnő, mint bibliográfiájának hiányossága (pl. Renouvier *V. Hugo, le poëte*jét nem is említi).

Úgy hat Bastier *összefoglaló* műve, mint a ki az eredményeket nem is akarja *összefoglalni*. Nem egyszer tapasztaljuk, hogy a francia kutató a német nyomozásokra ügyet sem vet. Mintha Bastier ezt a kölesönt akarta volna visszafizetni. Ennek a visszafizetésnek azonban drága az ára, mert német szakembert nem érhet erősebb vád, mintha művét hiányosnak, hézagosnak találjuk.

(Eger.)

ELEK OSZKÁR.

Dr. A. Blau: James Thomson's Seasons. Eine genetische Stiluntersuchung. Berlin, 1910. N. 8-r. 147 l.

1908-ban jelent meg a Palaestrában Wordsworth, Dyce, Bell, Cunnigham sikertelen kísérletei után Thomson *Évszakainak* első tudományos, kritikai kiadása. A kiadást Zippel rendezte sajtó alá s az ő beható tudományos előmunkálatai alapján írt A. Blau tanulmányt az *Évszakokról*, céljául tűzvé ki, hogy megvizsgálja Thomson viszonyát forrásaihoz s alaposan ismertesse a mű személyeit, cselekményét, felfogását és stílusát. A nagy tudással és alaposítással végzett munka ellen egyetlen kifogást tehetünk: kissé vázlatos s nem elég kimerítő a forrásokhoz és a követőkhöz való viszony megállapításában. Zippel a fentemlített kiadásában összeállítja (*Models and sources* XXXII—XL.) Thomson forrásait; Blau sok újat talál, de gyakran csak röviden utal rájuk, míg Thomson követőiről többnyire csak egy-két oda-vetett szót olvasunk, Lessinghez és a németekhez való viszonyáról néhány sort, európai hatásáról meg épen semmit.

Blau könyvének legértékesebb része kétségkívül az, mely Thomson milieujét ismerteti. Utal azokra a különbségekre, melyek őt a régebbi költőktől elválasztják. Thomson a falu népét igazi foglalkozása körében mutatja be s azonkívül tért enged a polgári elemnek. Természeti képei és leírásai valódi reális ábrázolások az előbbi korok conventionális idealizálásaival szemben. A valóságosság szolgálatában állanak a közbeszótt elbeszélések is, melyeket Thomson az ember és természet közti összefüggés igazolására s az előadás élénkítésére foglal művébe. A leírás tulajdonképen tárgya, a mire első sorban irányul az érdeklődés, a természet s nem az ember, mint Pope-nál. Thomsonig a természeti képek arra szolgáltak, hogy azokhoz elmékedéseket fűzzenek; nála a leírás már egy fokkal művészebb: a természet önmagáért van. Az igazi művészi fok, hogy a leírásban összeolvadjanak a tárgy és a lélekben ébresztett érzések, hangulatok, az a következő korszakra maradt.

Többi fejtegetésében is van értékes (Thomson képzeletének romantikus elemei, vágyódása az elveszett ideál után, moralizáló hajlama, hazafias érzése) de ezek a fejtegetések már kevésbé jelentősek. Kiemelem azonban azt a részt, a hol Blau Thomson előadó művészetét tárgyalja. Nyelvét és a stílusát beható vizsgálat tárgyává teszi s kimutatja az okokat, melyek Thomson leírásait eredetivé teszik.

A mit szerző nyújt, alapos tanulmány eredménye, de némely

helyen többet szerettünk volna hallani. A Thomson-irodalom egy értékes tanulmányokkal mindenestre gazdagodott, de még igen nagy területet hagy feldolgozatlanul.

(Budapest.)

RÓZSA DEZSÓ.

A. Fonahn : Zur Quellenkunde der persischen Medizin. Leipzig, 1910. 8-r. 152 l.

Jóformán *terra incognita* a perzsa orvosi szakirodalom. Egy gyógyszerészeti könyvön kívül alig jelent meg valami ilyesféle szöveg Európában. Pedig a keleti gyógyászat irodalma sok tekintetben figyelemre érdemes. Különösen most, mikor a görög orvostudomány forrásműveit az akadémiák szövetsége közzétenni készül.

Két nép, az ind és a görög, adták meg az első lökést a keleti arab-perzsa orvostudomány fejlődéséhez. Eredetiség magától érthetőleg vajmi kevés náluk, csaknem minden arab-perzsa orvosi munka görög vagy ind műveken alapszik. Sajátságos vegyületei ezek az ind és a görög tudományos felfogásnak. Épen ez teszi érdekességüket, a mint találóan mondja a norvég kutató.

Fonahn műve csak bevezetés, előtanulmány akar lenni. Nagyjában felsorolja az európai gyűjteményekben levő perzsa orvostani műveket és néhány perzsa híres orvosról közöl életrajzi adatvázlatokat. Minden nevezetes nagy könyvtár e nemű gyűjteményeit átnézte, akadémiánkét kivéve. A hol pedig van egy pár jó régi perzsa orvostudományi munka. Négy száz művet sorol föl, sokszor elég kimerítő tartalmát is illető műnek. Igazán üttörő munka s mint ilyen a keleti tudományos élet iránt érdeklődőknek melegen ajánlható.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1909/1910.

6. Moravszky Ferencz: **A C. Herenniushoz intézett Rhetorika III. könyvének fordítása.** (Nyiregyházai főgimn. értesítője 19—44. l.) E munka, úgy látszik, kísérlet akar lenni ennek a kétséges szerzőjű, de a maga nemében nem értéktelen mű lefordítására, legalább az értesítő adataiból nem lehet kivenni, hogy többi része megvan-e kéziratban. Annyit előre megjegyezhetek, hogy a próba biztató arra, hogy az egész mű lefordítását szerzőnk sikerrel fogja végezni. A közölt rész a fordításon kívül bevezetésképp szól röviden a Rhetorika szerzőjének megállapítására vonatkozó törekvésekről, de inkább csak azok külső történetét adja elő, a nélkül, hogy maga állást foglalna akár a szerzőnek korát, akár Ciceróhoz való viszonyát illetőleg. Pedig már Schanz a Müller-féle Handbuchban megjelent *Geschichte der römischen Litteratur* 388—392. lapjain elég részletesen foglalkozik ezekkel a kérdésekkel s a mennyit egyáltalán lehet, annyit meg is állapít az idevágó irodalom alapján. A bevezetés második részében a négy könyv rövid tartalmát közli fordítónk.

Maga a fordítás arról győzhet meg mindenkit, hogy a fordító teljesen átértette a szerző gondolatait s nemcsak igyekezett azokat a magyar olvasóval is megértetni, de, mondhatni, fordítása sokszor világosabb az eredetnél. Hiszen ismeretes, mily nehézséget okoz a latin nyelvnek az elvont fogalmak kifejezéseiben való szegénysége, a mit főleg Cicero oly ügyesen takar ugyan el a körülírásokkal, de épen ezek a körülírások teszik a modern ember előtt sokszor homályosakká a római írók gondolatait. Moravszky, a ki egyáltalában nem szókat, hanem gondolatokat fordít, ezeknek a körülírásoknak határozottabb formába öltöztetésével nem csak rövidebbé, hanem világosabbá is teszi a maga szövegét a latinnál. Mindenesetre nagy munkája lehetett ezzel s tekintve a fordításban való ügyességét, könnyen az a kérdés vetődik fel, vajjon érdemes volt-e azt az erőt és fáradságot épen erre a munkára fordítani, a mely bizony a mai közönség érdeklődésére igen kevésé számíthat, s nem használt volna-e többet irodalmunknak azzal, ha más, olyan munkát ültet át magyar nyelvre, a mely a közérdeklődésre nagyobb számot tarthat. De azért, ha a művet egészen lefordítja, nem végez teljesen haszontalan munkát, mert ha kezdő philológusaink fordítását az eredetivel összevetik, nem csak a jó fordítás egyik példáját fogják látni, hanem a munka tárgyánál fogva bő anyagot találhatnak benne abban a tekintetben, hogy miképp kell a modern irodalmi és tudományos kifejezéseket jó latinsággal kifejezni, a mi nem kis nehézséget szokott okozni azoknak, a kik philológiai értekezésüket latin nyelven akarják megírni.

(Budapest.)

INCZE JÓZSEF.

7. Pécsi Ottmár: Szemere Pál mint esztétikus és kritikus. (Egri főreálisk. 8—24. l.) Szemere esztétikája még földolgozatlan, de jelen dolgozat megjelenése után is az. Mert költőnk esztétikai nézeteinek az a csoportosítása és rendszerbe foglalása, melyet Pécsi maga is kívánatosnak tart, neki nem sikerült. Sok zavaros fejtegetésének csak annyi az érdeme, hogy Szemere esztétikájának két nevezetes (de nem okvetetlenül helyes) tételére rámutat. Az egyik, hogy a lírát minden más műfajnál többre becsülte; a másik, hogy az inspirációt és a genie teremtő erejét tartotta a költői mű genesisében alkotóelemeknek. Ez pedig kevés annak a Szemere Pálnak a megértéséhez, a ki egyrészt korának egyik legolvasottabb embere, Boileau, Malherbe, Batteux s legkivált Lessing tanítványa volt, másrészt — különösen módszer dolgában — egészen Kazinczy követője. Véleményünk szerint Szemere megítélése kettős feladat. Az egyik: forrástanulmány; ez volna az analitikus rész főfeladata. A másik: az író egyéniségének ismerete, beállítása a korviszonyok fejlődésébe s a forráskutatás eredményeinek ezekkel együtt való, synthetikus összefoglalása. Kérdés ugyan, hogy Szemere egész kritikai és esztétikai munkássága (ha mindez nem életrajz kedvéért történik) megérdemel-e ennyi fáradságot, hiszen jelentősége alig volt s alig van. De nem kérdés, hogy e feladatot ily rövidke, elsietett dolgozatban nem lehet s hogy Pécsi nem is tudta megoldani. Többek között azért sem, mert Szemerének csupán prózai munkáira szorítkozott, levelezését azonban (egyetlen levelén kívül) nem használta fel. Ennyit arról, a mit Pécsi mond;

de szólnunk kell arról is, a *hogyan* ezt mondja. Ítéletei («valami, egy bizonyos, talán, körülbelül, mintegy») ingadozók. Stílusa pedig sehol sem állna helyt, és legkevésbé program-értekezésben. Ilyen dolgotat nem szabad tanítványaink kezébe adnunk. Mondatai magyartalanok, zavarosak, értelmetlenek. Példát helykímélésből s már azért sem idézünk, mert idétlenségek minden lapon — Pécsi szavai- val élve — «ismételve és ismételve fordulnak elő.»

(Temesvár.)

GÁLOS REZSŐ.

8. Toncs Gusztáv: Jámbor Pál. Emlébeszéd. (Szabadkai főgimn. 3—16. l.) Egy ma már alig ismert, de a múlt század negyvenes éveiben gyönyörködéssel olvasott költőnek tudással és igazsággal meg- rajzolt képe áll előttünk. Látjuk testi és lelki fejlődését, illuziókban élő világának kedves naivságát, igaz magyarságának lángba szökő szabadságszeretét, egy nemes lelket, kit csakugyan nem jellemez- hetünk jobban semmivel, mint *Koszorú* cz. vígjátékának Toncs ki- emelte szavaival: «Én már régóta nem tudok földi lényeket szeretni, mivel egy istennőt szeretek: a művészetet . . . Érzem, lelkem, ábránd- jaim Melpomené; ez az én varázserőm, bálványképem, kita szeretnem kell akaratlanul, rajongva, egész lelkem odaadásával . . .» A vígjáték- nak ezek a szavai is bizonyítják, mennyire lírai költő Jámbor Pál; de lírai költészete erősen a kor hatását mutatja, mely termelte. Ideális szerelme oly finoman fátyolozott, hogy műzsája nevét sem tudjuk, szabadságérzelme pedig oly lobogó, mint annyira szeretett francia mestereié. Kortársai Petőfi elé helyezték, de megérte az igazságszolgáltatást is, mely messze a nagyok mögött szabott helyet neki. Jámbor maga is érezte hovatarozását, de hiányzott belőle a kellő önbírálat, és ezért keseredett el pl. a Szigligetivel vívott hírlapi harcban. Élete pályájának és egyéniségének vonzó rajza Toncs elő- adásában azonban méltó az elolvasásra.

(Gyöngyös.)

ALSZEGHY ZSOLT.

9. Boromisza Jenő: Arany János mint esztétikus. (Versecki főreál. 3—30. l.) Az értekezés két részből áll. Az első fele (3—10. l.) elméleti alapvető rész, a második az elemzés, kifejtés. A rövid elő- szóban czáfolja azt a tételt, hogy a költő rendszerint nem jó tudós. A felsorolásban itt kifejejt a Kölcsey nevét. Az első fejezetben meg az előszót mintegy megfejelve bizonyítgatja: a leghivatottabb eszté- tikus a költő. Nagyon is kétes értékű elv. Még a politikai analogia s a Keszler József felvonultatása után sem igen lehet elfogadni azt, hogy a bírálónak tudnia kell a megbírált műhöz hasonlót alkotni, hogy csak az az igazi kritikus, a ki a megbírált műnek maga is mes- tere. A bírálónak nem *tudni* kell alkotni, hanem *értenie* kell, fogé- konysággal kell bírnia. Furcsa volna, ha pl. Homeroszt csak egy új Homeros tudná méltányolni, Blaha Lujzát meg csak a színészek. Hát akkor kinek alkotnak a művészek? Ugyanitt bizonyítja a szerző, hogy a költők esztétikai véleményéből épül föl a jövődönék életszínű kritikája. A maga dolgotat ez elv előharczosának tekinti s a jöven- dőre appellál. Különösnek találjuk ezt az elvet is. Hiszen Homeros

vagy Shakespeare nem írtak theoriát, s a bírálat az illető műfajoknál mégis első sorban rájuk hivatkozik. A B. tétele szerint ez nem megengedett eljárás, a mi legalább is furesa vélekedés volna. Azt igen is valljuk s vallja a kritika, helyesebben az esztétika is, hogy a műalkotások tanában igen fontos a művészek elméleti munkássága. De ez csak az egyik és nem is a legbővebb forrás, mint B. hiszi, már csak azon ismeretes megfigyelésen alapuló tény miatt sem, hogy a művészek nagyon elfogultak, sőt irigyek szoktak lenni. A legtöbb meg épen irtózik a bírálattól (Grillparzer, Goethe, Petőfi stb.).

Az elemző részben a II. fejelet a *Zrinyi és Tasso*, a III. fejelet a *Naiv eposzunk*, a IV. fejelet a *Vojtina*, s az utolsó, V. fejelet az *Irányok* esztétikai tartalmát elemzi. Az elemzés tartalmi. A címiben foglalt értekezés gondolatmenetét adja épen nem mindig szabatosan és világosan csoportosítva. A tartalmi ismertetésre kellett volna a synthésisnek jönnie, azaz kimutatni, hogy van-e hát valami rendszer az Arany esztétikai nézeteiben vagy nincs. Ha van, miféle más nézetekkel rokon, melyek esetleges forrásai. Ebből azonban nem nyújt a szerző semmit, noha az utolsó fejezetet teljesen kidolgozottnak jelzi. Hanem e helyett rövid megjegyzéseket és aperçüket kapunk. Ezeknek különös volta épen nem pótolja a hiányt. Pedig a Gálos Rezső (*Urania* 1909. 201. s k. lk.; EPhK. 1910 683., 745. s k. lk. és a Várdai Béla *Budap. Szemle* 138, 261 s k. lk.) dolgozatainak a megjelenése után csak az olyan próbálkozás számíthat elismerésre, a melyik amazoknál mélyebben szánt.

(Szászváros.)

KRISTÓF GYÖRGY.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1911 márczius hó 8-án *felolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. Karl Lajos: Poncianus históriájának ó-franciaia folytatása.
2. Weber Artúr: Bárá Jósika Miklós.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Hornyánszky első titkár, Császár, Láng szerkesztők, Binder, Cserép, Finály, Gombocz, Incze József, Karl, Melich, Pauler, Székely és Papp, mint jegyző.

1. A pénztáros jelentése szerint január 1-től február 28-ig bevétel 3387-89 K., kiadás 1373-98 K.

2. Új rendes tagok: Bielek Dezső (aj. Papp F.), Bujdosó József (aj. Papp F.), Endrődi Jenő (aj. Hegedüs és Láng), Obendorf Károly (aj. Binder), dr. Waczulik László budapesti tanárok (aj. Papp F.). — Új rendkívüli tagok: Herbály Gyula (aj. Pap K.) Janó István (aj. Pap K.), Kovács Elek (aj. Pap K.) S. Nagy János debreczeni (aj. Pap K.), Nagy Sámuel kolozsvári (aj. Császár), Weissberger Ede budapesti tanárjelöltek (aj. Láng).

3. Egyéb folyó ügyek elintézése után az elnök az ülést bezárja.

— Schiller Telljéhez. Tell-magyarázatom hetedik kiadásának ismeretében (EPhK. 1911:262.) Kaiblinger Fülöp, t. barátom, oly megjegyzést tesz, mely az iskolában Tell alakjának félreértéséhez vezethet. Szerinte Tell, midőn a hajóból kiugrott, nemcsak a maga megmentését, hanem *Gessler pusztulását is akarta*; ezért helyteleníti a IV. felv. 161. verséhez írt jegyzetemet: «Ezzel a veszély el volt hártva, melyből Tell megígérte Gesslernek, hogy kíséreti őt. Nem is történt sem a helytartónak, sem hajójának semmi baja.» Erre megjegyzi Kaiblinger, hogy «a hajó nem Tell által, hanem Tell szándéka ellen menekült meg». Tehát szerinte Tell már a hajón, illetőleg a hajóval együtt akarta a helytartót elpusztítani. Ez a felfogás bizonyára téves. Tell megígérte Gesslernek, hogy őt a végetes veszedelemből kíséreti, mely a hajóját az utóbb nevéől elnevezett Tell-szirtlaponál fenyegette. Ez megtörténik; tehát Tell férfiasan tartotta meg a Gesslernek adott szavát. Midőn a hajóból a veszedelmes szirtlapon túl kiugrott, csupán saját szabadítására gondolt, semmi esetre sem akarta azzal, hogy a hajót (mely a veszedelmen túl volt) a habokba visszalökte, Gesslert elpusztítani. Ez a gondolat csak akkor érelődött meg lelkében, midőn, visszanyert szabadsága érzetében, be kellett látnia, hogy Gessler rajta és családján iszonyú boszút fog állani. Hogy nem akarta Gesslert a hajóval elpusztítani, legjobban mutatja az a tény, hogy kiszabadulásának elbeszélése után rögtön kérdezi, hogyan kerülhet Gessler elébe, a ki Schwyzen át Küssnachtba akart indulni. Tehát egy percze sem merül föl lelkében az a gondolat, hogy Gessler a tavon elveszhetett; hiszen jól tudja, hogy hajóját kimentette a veszedelemből. Tell jelleme és eljárása érthetetlen lesz, ha elfogadjuk Kaiblinger felfogását, melynek a szöveg és a tények összefüggése világosan ellentmond.

A mi a Tell név esetleges összefüggését az Orendel névvel illeti, ezt egy kis jegyzet végén érintettem, a mi eléggé mutatja, hogy ez nem az én nézetem, illetőleg hogy nem osztozom e föltevésben, De teljesen nem tartom elvetendőnek, hisz a mythos keretében annyi a homály, hogy úgy az állításokban, mint a czáfolatokban nem lehetünk elég óvatosak. Kaiblinger azért sem tartja lehetőnek, mert szerinte az *el* képző e névben (Orendel) csak a többől elvont *d* hangzóval egyesülve adta volna a *del* nevet. Istenem! Mit tudunk mi ez ősrégi nevekben képzőről meg ragról! Uhland úgy magyarázta a nevet, de mások másképp magyarázzák. Lehet itt tudásról beszélni, melyre építhetünk? Tovább azt hiszi Kaiblinger, hogy a képző hangzója igen korán elgyöngült, úgy hogy az Orendel szó utolsó tagja bizonyára *dl*-nek hangzott, ebből pedig aligha keletkezett a hangsúlyos tulajdonnév Tell. Persze, hogy ez is igaz lehet, de igaz lehet az is, hogy a név a nép ajkán «Oren Dell» vagy csak «Dell» lett és ekkor a hangsúlyos tulajdonnév már eleve megvolt. Nem védelmezem az Orendel-Tell összefüggést, hisz nem teszem magamévá; csak arra akarok figyelmeztetni, hogy e ködös világban a bizonyítás vagy czáfolat mindig nagyon kétséges.

— Szigligeti és Nestroy. Az EPhK. 1908. évf. 192--204. lapjain kimutattam, hogy Szigligeti *Liliomfija* és Nestroy *Umsont* című német boházata egy és ugyanaz; kronologiai adatok segítségével igazoltam, hogy a kettő közül a magyar dráma az eredeti, a német pedig közönséges plágium, s Nestroy vétké annál súlyosabb, mert a jó tárgyat egészen tönkre tette, a kiváló magyar boházatot silány német Possé-á torzította. Wéber Artúr azután Wurzbachra hivatkozva kiderítette, hogy Nestroy plágiuma a német irodalomtörténet előtt sem volt ismeretlen (EPhK. 1908. 328--329.), Bayer József pedig azt, hogy Szigligeti kortársai is tudták róla (EPhK. 1908. 646.). A kérdés irodalmi része ezzel, Bayer József szavai szerint, teljesen tisztázva van. Magyar szempontból valóban, de még mindig kétes, s ez természetesen már inkább csak a német tudományt

érdekli, mimódon fért a magyarul nem tudó Nestroy Szigligeti bohózatához — a Wurzbach adta magyarázat (*Biographisches Lexikon*, XLII. 159.) nem kielégítő — és vajjon elismerte-e maga Nestroy is a plagizálást. Az inquisitio csak akkor ítélte el a vádlottat, ha bevallotta bűnét: illik, hogy mi is meghallgassuk magát a vádlottat. Nestroy vallott is, s vallo-mása annál érdekesebb, mert azonkívül, hogy elismeri a vád alaposágát, viszonyvadászt emel Szigligeti ellen. Az adatokat Nestroy két leveléből merítem, a melyekhez Gálos Rezső barátom és névrokonom, Császár Károly, kolozsvári tanárjelölt segítségével jutottam.

A levelek az *Illustriertes Wiener Extrablatt* 1893. 73-ik (márcz. 14.) számában olvashatók. *Johann Nestroy in seinen Briefen* cím alatt közölte őket a pesti születésű bécsi könyvkereskedő, Rosner Lipót, Nestroy jó barátja, a ki mint magyar munkák német fordítója, mint könyvkiadó (Anzen-gruber drámái!) s mint drámafordító jó hírnévre tett szert. A bennünket érdeklő levelek közül az első, melyet Szigligeti magához Rosnerhez intézett, csak annyiban fontos, mert igazolódik vele az, a mit első alkalommal csak mint föltevést említhettem, hogy Nestroy az *Umsonst*ot nem sokkal előadása előtt (1857 márcz. 7.) írta. Ide vonatkozó része a következő:

Reichenau, 18. Juli 1856.

Liebster, werthester Freund!

— — — — Ich bin hier sehr fleissig, aber es soll im Publicum nicht bekannt werden, weil ich das hier Gearbeitete anonym zur Auf-führung bringen werde. — — — —

Nestroy tehát az *Umsonst*ot 1856 júliusában a nyári színházi szünet idején készítette, s az öntudata nem lehetett tiszta, mert nem akarta magát a színlapon megnevezni. Hogy volt oka a szerénykedésre, azt most már tudjuk. Beszédeesebb a másik szemelvény, melyet egy három nappal utóbb, nevéhez intézett leveléből veszünk ki:

— — — — Wenn nur das Herumlaufen der Mad. Katzer¹⁾ nicht etwa macht, dass uns eine andere Bühne zuvorkommt. Das ist meine Sorge, da das Stück durchaus kein ungerisches Original, sondern offenbar französischen Ursprunges ist. — — — — Das bewusste Stück gebe ich jedenfalls anonym. — — — —

A «bewusstes Stück»-hoz a szerkesztőség a következő jegyzetet tette a lap aljára: «*Umsonst*. Es wurde, nicht anonym, als den Abend füllende Posse am 7. März 1857 zuerst aufgeführt.»

E bizalmas vallomással, a mit Nestroy valóban «in camera caritatis» tett, a régi felhők eloszoltak. Hiszen Nestroy még *sietett* is plagizálni, nehogy más megelőzze! Helyette új felhők tornyosulnak. Nestroy azt a vádat kovácsolja Szigligeti ellen, hogy ő is lopta bohózatát, még pedig francia forrásból. Hogy azonban ezt csak a maga megnyugtatóására találta ki, azt épen a Bayer közölte adat igazolja: Pest írói köreiben tudtak arról, hogy Nestroy Szigligetinek bohózata fölhasználásáért jelentékeny kárpótlást ígért. Egyezség vagy pör útján-e, megkapta-e Szigligeti az összeget vagy nem, az mellékes. A fontos az, hogy Szigligeti érvényesítette jogát Nestroy-jal szemben, a mit csak abban az esetben tehetett, ha darabja az ő saját szellemi tulajdona.

Evvél a Szigligetire vonatkozó periratokat nyugodtan «ad acta» tehetjük, s ezután csak Nestroy-jal lesz dolgunk. Rosner az előbb idézett levelet az *Extrablatt* illető helyén jegyzettel kíséri, a mely világot derít a közvetítő személyére. A jegyzet így hangzik:

¹⁾ Az alább említendő *Kaczér* nevű balettmester felesége.

«Das Sujet der Komödie, um welche es sich hier handelt, ist einem ungarischen Stücke von Szigligeti („Liliumfi“) nachgebildet. Der Tänzer und Balletmeister *Kaczér* theilte Nestroy den Gang der Handlung mit.»

Rosnernek adatát nincs okunk elvetni. Jól ismerte Nestroyt és viszonyait, s a magyarázata igen tetszetős, megvan a külső és belső valószínűsége egyaránt. Kaczérek, férj is, nő is, magyarok voltak, ők ismerették meg igazgatójukkal honfitársuknak nagysikerű bohózatát. Wurzbach magyarázata erőszakolt: egy magyarul tudó német színész lefordította németre s benyújtotta Nestroynak, a Carl színház igazgatójának. Nestroy, a helyett, hogy előadatta volna, a rossz fordítást átdolgozta, kijavította s a maga neve alatt játszatta el. A magyarázat nyilvánvalólag azért készült, hogy Nestroy vétkét kisebbítse s legalább az átdolgozás érdemét juttassa neki.

Végül megjegyzem, hogy az *Umsonstra* vonatkozólag érdekes adatokat találunk Nestroy műveinek legújabb, Rommel-féle szemelvényes kiadásában,¹⁾ a kiadó bevezetésében. Nem arra czélzok, hogy Rommel, enyhítve bár, szintén elismeri az *Umsonst* fordított voltát («Für „Umsonst“ hat Nestroy ein ungarisches Stück, Ed. Szigligeti, „Liliumfi“ frei bearbeitet, das ganz den internationalen Typus der Posse repräsentirt» . . .), sem arra, hogy a plágiumot igazoló dolgozatomat, melyet a *Pester Lloyd*-ban megjelent fogalmazásból (1908. 3. reggeli szám) ismer, pamfletnek minősíti («Wie mich mein Kollege F. E. Hirsch aufmerksam macht, nützte *Dr. Elemér Császár* diese Tatsache zu einem pamphletistischen Artikel aus» . . .), hanem arra, hogy utalásai segítségével meg lehet állapítani, miért csonkította meg Nestroy később az *Umsonstot*. Rosner kijelentése alapján ugyanis az a nézet volt elterjedve, hogy Nestroy idővel a három fölvonásos bohózatát egy fölvonásba vonta össze. Ez azonban képtelenség. Nem is ez történt, hanem mivel a darab eredeti alakjában nem tetszett, a mint már a *Wiener Theaterzeitung* 1857. márcz. 12 iki száma jelentette, Nestroy szükségesnek látta megrovidíteni («Sah sich zu einer Verengung des Szenenbaues genötigt»). A rövidítést igen egyszerűen hajtotta végre: a három fölvonásos bohózat második és harmadik fölvonását elhagyta. Ebben az egy fölvonásra — nem is annyira rövidített, mint inkább csonkított — alakjában maradt egy ideig a színen, úgy nyomtatta le a Th. Knaux utóda czég Nestroy műveinek kétkötetes kiadásában is. Később azonban újra teljesebb alakjában hozta színre. Ezt bizonyítja az a megbízható, hitelesnek ismert hír, hogy Nestroy midőn végleg búcsút vett a színpadtól — s épen az *Umsonst* Pitzl (Szellemfí) szerepében — az volt az utolsó szava: «Umsonst!» Ez pedig a bohózat III. fölvonásának végszava.

Talán e hosszúra nyult fejtegetés sem volt: «Umsonst!»

cs.

— Rousseau magyar barátja. Rác Lajos Közlönyünk múlt havi füzetében (250. s k. lk.) érdekesen ismerteti Rousseau egy magyar tárgyú vígjátékát. Említi a nagy francia író magyar barátját, sautersheimi Sautermeister budai polgármester fiát is, kiről már előbb a «Vasárnapi Ujság» 1910. április 10-iki számában cikket közölt. Talán nem lesz érdektelen, ha megemlítem, hogy a kissé kalandos természetű és a nők szemében ellenállhatatlan ifjú szerelmei közé tartozott Pichler Karolina is, a magyar barát bécsi költőnőnek anyja. Persze még leánykorában, a mikor a bécsi udvarban Mária Terézia királyné körül személyes szolgálatokat teljesített. A fiatal ember meg is kérte a kezét és nem is kapott volna kosarat, ha a királyné, ki Rousseaunál jobb emberismerő volt, meg nem tagadja beleegyezését. Pichler Karolina az ő «Visszaemlékezései»-ben, melyek magyar szempontból máskülömben is, nevezetesen a Széchenyi- és Zay-családokhoz való baráti viszonya miatt, becsesek, édes anyjának erről a szívügyéről a

¹⁾ Berlin, Bong et Co., év nélkül.

következőket írja: «Schon sehr oft war die Hand meiner Mutter von glänzenden und auch minder bedeutenden Freiern gesucht worden. Ausser den persönlichen Annehmlichkeiten einer sehr zierlichen Gestalt, anmuthiger Geberden und eines ausgezeichneten Geistes, war auch die Aussicht auf besondere Gunst und Unterstützung von Seite der Monarchin, welche ihrer geschätzten Dienerin und Vorleserin, und um ihretwillen auch dem künftigen Gemahl nicht fehlen konnte, ein Hauptreiz, welcher Freier lockte. Aber sie Alle, welche bei der Monarchin selbst, die in so vielem und würdigen Sinn Mutterstelle bei ihren Untergebenen vertrat, ihr Gesuch anbringen mussten, sahen sich bisher abgewiesen. Bei den Meisten, ja fast bei Allen, war meiner Mutter Herz gleichgültig geblieben. Nur Einer, ein geborner Ungar, dessen Porträt sie noch lange Jahre nachher besass, und dessen in Rousseau's Konfessionen als eines höchst interessanten und lebenswürdigen jungen Mannes erwähnt wird — hatte ihr Herz tiefer gerührt. Nicht blos der Wille der Monarchin, auch ungünstige Verhältnisse in der Familie des jungen Ungars, zerissen das Bündniss. — Er starb bald darauf; meine Mutter gedachte seiner nie ohne Rührung.»¹⁾

(Kolozsvár.)

BLEYER JAKAB.

— Felvinczi György «Applausus»-a. Színyei a *Magyar Írókban* 15. művét említi Felvinczi Györgynek, az első magyar színigazgatónak, a melyek egy része ma már ismeretlen. Ez alkalommal költészete egy ismeretlen hajtására óhajtom a figyelmet felhívni. Ez az *Applausus*, mely Szentpály N. Ferencznek *Verbóczy István Törvény Könyvének Compendiuma* című verses műve előtt olvasható:

APPLAUSUS.

Bólts munka VERBÓCZI, minden azt
megvallya,
A' ki azt olvafta, ditsiri, 's jóvallya,
De hogy némelly elme bőséget fokallya;
Im Sz: *Páli Ferencz* kevésben foglallya.

Ki tévén a' dolgot olly *harmoniakkal*,
Hogy *Orpheus* sem élt lantban izebb *notákkal*
Elhitetném azt én, Prokátor, 's Birákkal,
Hogy értelme könyeb már ez *Rhythmusokkal*.

Olly szépen 's olly éppen *formalt*-ki mindé szót,
Mint az *Efztergáros*, mikor *ezifráz* órsót,
Jóbb hát néha egy gyöngy ki nyom tsak egy
borsótt,
Hogy sem nagy darab vas melly *ponderal*
kő Sóót.

Vagyon e' kús könyvben fokféle tehetség,
Rövidség, könnyűség, szóbeli ékelség,
A' magyarázattal tökéletes épség,
Summa: hogy; elménknek merő tsak segítéség.

Tarts bősüben tehát e' kitsin könyvetskét,
Melly tágas írásból *formal* kitsin *Lecz két*,
Mit emelnél akkor füllyos kötő fejlét?
Mikor több halzonnal vihez kis *szekereszt*.

¹⁾ Denkwürdigkeiten aus meinem Leben. I. k., Bécs, 1844., 23—24. l.

Miként hogy ismerzik Orofzlán körméről;
 Igy Sz: *Páli Ferencz* jeles elméjéről:
 Hol más ditsiretet vár nemességéről:
 Ott mar őtt befzéllik szép böltseségéről.

Tudván hogy ágyból-is Nemesből születtett,
 Emlekezeti-is ősinék nem-le tött.
 Dupplázza pedig az, Nemes nevezetet,
 Kit Tudomány 's erkölts mint őt igy vezetet.

Kit találnál kérlek moftan illy *virtusban*;
 Ki a' *Decretumot* igy szedgye *Rhytmusban*,
 Ha százszor gázol-is egy egy *Titulusban*,
 Még sem alkotná azt illy rendű *Situsban*.

Nem tsak én ditsirem: hanem a' munkája,
 Mint gyűmölts-is magát ditsiri; nem fája,
 Az egéiz Törvénynek meg-van itt *formaja*,
 Ezt tanuld: 's ezt olvasd: mert ez a' *Sumaja*.

Mint hogy több nap vagyon tsak egy *Efstendöbë*;
 Mint mennyi *Titulus* e' kis Törvény könyvbë
 Ha minden nap egyet bé-vészsz az elmédben,
 Elő állhatz ofztán akar mely fő Pörben.

Apponebat GEORGIUS FEL-VINCZI,
aggratulationis ergo.

Igy hangzik a tíz versszakból álló költemény. Szentpály könyve 1699-iki első kiadása előtt még nincs ottan, második, 1701-ben Kolozsvárt kelt kiadásában szerző ajánlása és az irigyhez («Ad Invidum») intézett strófái között áll. Az *Applausus* nyomtatási helye Kolozsvár, az ajánlott személye Szentpály Ferencz. Ebből életrajzi adatul 1701-ben Kolozsváron tartózkodását és a Szentpály Ferenczcel való ismeretséget hámozhatjuk ki.

Több szempontból is igen érdekes történeti emlék e kis versike. Példát mutat arra, hogy milyen hangúak lehetek Felvinczi többi elveszett dicsérő költeményei. Bizonyítéka továbbá annak, hogy Felvinczi nemcsak drámaírással és színigazgatással foglalkozott, mint irodalomtörténeteink után lehetne gondolni. Felvinczi minden műfajban megpróbálta erejét. Írt epikai költeményt, drámát, lírát. Tárgyainak sokfélesége meglepő. Kurucz énekei mostanában kerültek elő.¹⁾ Ez énekekben fájdalmas, elégikus hang szólal meg, szép formában, egészen költői módon. Ha többi műveiben is ilyen költői módon nyilatkoztak érzelmei és a gondolatok, csak sajnálhatjuk, hogy költeményei elvesztek vagy ismeretlenül, kiadatlan hevernek. Aranyos-Rákosi Székely Sándor szerint már 1674-ben «híres volt énekeiről». Jelen *Applausus* is költői hírneve mellett tanuskodik, különben Szentpály aligha vezetett be vele olyan fontos művet, milyen abban az időben Verböczy törvénykönyve volt.

Érdekes vonatkozást találunk ez *Applaususban* Felvinczi költői fel fogására. Azt mondja Szentpály könyvéről a harmadik versszakban:

Olly szépen 's olly éppen formalt ki mindë szót,
 Mint az Esztergáros, mikor cifráz órsót,

¹⁾ Kanyaró: Felvinczi György kurucz énekei. Erdélyi Muzeum 1908. 173–175. l.

továbbá a negyedik versszakban:

Vagyon e' kús könyvben fokféle tehetség,
Rövidség, könnyűség, ízbéli ékelség.

Ráílik ez Felvinczi költészetére is. Azt is a rövidség, szóbeli ékeség és főképen a könnyűség jellemzi. A könnyűséget Felvinczi verseiben egyrészt a nagyon is ritmikus forma — e költeményét is jól összecsendő, szabályosan tagolt Zrinyi-sorokban írja — másrészt a változatos, játszi gondolatkapcsolat és sokszor vidám humor, néha túlságig menő komikum okozza.

Mégis az irodalomtörténet csak drámájával kapcsolatban emlékszik meg róla. Drámája a szerkezeti szabályoknak nem felel meg, könnyű költősége, csengő verselése figyelemre nincsen méltatva: drámája gyengeségével, színigazgatói vállalkozása sikertelenségével mintha csak ki volna mondva az ítélet egész költészete fölött.

(Pápa.)

BODOLA GYULA.

— Attila és a gót költészet. Kluge Frigyes, freiburgi egyetemi tanár, a híres germanista, a *Deutsche Rundschau* legújabb füzetében (1911: 451. l.) *Der Tod Attilas, eine altgermanische Dichtung* czímen egy felfedezést közöl, mely valószínűleg *szenzácziója* lehetne a tudománynak: egy gót költeményt Attiláról!

Attila udvarán Kluge szerint sok germán közt gót énekesek is voltak. Priscus, a bizancki követ — írja Kluge — két gót énekessel ismerkedett meg Attila csarnokában (*in Attilas Methalle*). De fontosabb nyoma is van a gót költészetnek Attila korából Kluge szerint. Jornandes elmondja latin fordításban a halottas éneket, melyet a húnok Attila holtteste felett énekeltek. E költemény — állítja Kluge — nem lehet *hún* eredetű, az csak gót lehet. Csak gót hagyomány lehetett Jornandes előtt, midőn Attila halottas énekét közli. Gót dalosokat hallott Priscus Attila udvarán a hún király dícsőségéről énekelni. A gótok sorsa örökre kapcsolatos az Attila nevével. Hisz Attila neve is gót. Csak gót dal lehetett az, melyről Jornandes mint Attila gyászénekéről szól. Gót dal — Kluge kihallja a latin szövegből az eredeti gót alliteráló szöveget, melyet modern fordításban közöl is. Ez szerinte nagyfontosságú felfedezés. E költemény egyedül áll. «Das Gedicht ist einzig in seiner Art. Die Überlieferung aller germanischen Sprachen hat nichts Gleichwertiges aufzuweisen.»

Így érvel Kluge.

Vessünk egy pillantást e hypothesisre: ha közelebbről vizsgáljuk, mindjárt szemünkbe ötlök nagyon is merész volta.

Mindenekelőtt téves Kluge állítása, mintha Priscus rhetor valahol gót költőket említene Attila udvarán. Priscus ugyanis útirajzának két helyén említ énekeseket. A mint Attila székhelyére, illetőleg abba a hún városba ért, hol a fejedelem legszebb lakóhelye volt, a király elébe sorba leányok jöttek, kik fölé asszonyok hosszú fátyolt feszítettek ki, *scythia dalokat énekelve, ἄδων ἄσπρα Σκυθῶν*. *Scythica carmina canerent (Corpus scriptorum historiae Byzantinae I. 188.)* Ez tán a hún folklóre legrégebb nyoma: gót költészetre alig lehet itt gondolnunk.

Másodszor említ Priscus dalokat Attila lakomájának leírásakor. E lakománál, a mint tudjuk, Priscus mint bizancki követ Attila vendége volt. Este felé — így beszéli — meggyújtották a fáklyákat és két barbár előlépett és tulajdon dalaikat énekelte, melyekben Attila győzelmeit és hadi erényeit dícsőítette. Δύο Βάρβαροι, mondja Priscus, (a bonni kiadás így fordítja: duo Scythæ I. 205.). Meglehet, hogy e két barbár gót volt, de nem valószínű; természetesebb, hogy a nagy hún fejedelem lakomáján győzelmeiről hún lantosok énekelnek. Priscus a barbár szót más helyütt a húnokra, sőt Attilára is alkalmazza. Hogy a barbárok ez esetben ép

gótok voltak — azt semmikép sem lehet kimutatni. Sem Priscus fogalmazása, sem a leírt helyzet nem igazolja e felfogást.

A Jornandes szövege sem kedvez Kluge feltevésének, igaz, hogy ő nem is idézi szósz szerint a halottas ének szövegét megelőző részeket. Miután Jornandes elbeszélte Attila halálát, hozzáteszi szolgálóiról: hajukat a gyász jeléül levágták, *ut gentis illius mos est*, a mint ez e népnél szokás. (E kifejezés is láthatólag minden valószínűséggel a *húnokra* vonatkozik.) Később így folytatja Jornandes: Mikép tisztelte az ő népe (*a sua gente*) holttestét, erről a következőket akarom kiemelni: A legkiválóbb lovasai az egész hún népnek (*de tota gente Hunnorum lectissimi equites*) azon hely körül lovagoltak, mint a czirkuszjátékoknál, a hol Attila ki volt terítve, és tetteit halottas énekekkel ülték meg, melyek így hangzottak: (következik az ének latin szövege, melyet már Kluge is idéz).

A halottas ének idézése után Jornandes azt mondja: «Miután (a húnok) ilyen gyászdalokkal megsiratták Attilát, sirhantján *stravat* ülték, mint ők ezt az ő nyelvükön mondják (*stravam super tumulum eius, quam appellat ipsi, ingenti commentatione concelebrant*).» A *strava* szó eredete vitás, és így sem *pro*, sem *contra* fel nem hozható: kétségtelen azonban, hogy Jornandes erősen kiemeli e dal *hún* voltát. Jornandes maga gót volt: miért mondaná *hún* dálnak azt, a mi *gót*? Hogy tehát a halottas ének «az ógermán szellem egy klenodiuma,» mint Kluge állítja (*ein Kleinod altgermanischen Geistes*) — legalább is kétséges. Valószínűbb, hogy az egész költemény a történetíró (Jornandes vagy forrása) szerzeménye, úgy mint pl. Attila nagy beszéde a catalaunumi csata alatt; ha pedig hiteles volna, épen gót volna ki nem mutatható.

(Budapest.)

RIEDL FRIGYES.

— Rabelais-könyvészet. A párizsi *La Société des Études Rabelaisiennes*, melynek elnöke Abel Lefranc, a Collège de France tanára, felhívásában a Rabelais-re vonatkozó adatok beküldését kéri. Célja a *Bibliographie Rabelaisienne* lehetőleg teljes egybeállítása. A kívánt adatok a következő négy czím alá sorolhatók:

1. Éditions particulières des cinq livres du *seizième* siècle.
2. Éditions collectives des Oeuvres antérieures à 1711.
3. Éditions particulières des opuscles: I. Chroniques de Gargantua. — II. Le disciple de Pantagruel. — III. Almanachs et Pronostications. — IV. Divers (traductions).
4. Littérature Rabelaisienne en Hongrie.

Rabelais műveinek 1711 előtt megjelent kiadásából Magyarországon található példányok leírását vagy rávonatkozó dolgozatok, czélzások közlését kérjük a folyóirat olvasóitól. Az eddigi kutatások eredményeit a következőkben adjuk:

2. *Éditions collectives.*

A) Oeuvres de maistre François Rabelais, publiées sous le titre de *Faits et Dits du Géant Gargantua et de son fils Pantagruel etc.* Tome Premier. A Amsterdam, chez Henri Bordesius. MDCCXI.

Tome II., III., IV., V., VI.

a) Bibl. Reg. Scient. Univ. Hung. No: Hf. 640 (remarque sur le premier feuillet: Selden. — Ebert: II. 573 nr 18525. Anmerkungen sind von Duchat u. de la Monnoye.) Cf. Brunet III., 101.

b) Bibl. du Musée Nat. No.: PO. gall. 1362. (vient de la Bibl. Jankovich.)

c) Bibl. du Musée Nat. No.: PO. gall. 602. o. (vient de la Bibl. Széchenyi).

3. *Éditions particulières. IV. Divers.*

B) 151. Les lettres etc. Brusselle, 1710.

Bibl. du Musée Nat. Epist. 826. — Cf. éd. Bourilly p. 26, n. 3.

C) Affentheuerliche Naupengeheurliche Geschichtkletterung Von

Thaten und Rathen der vorkurtzen langen und je weiten Vollen wohlbeschreiten Helden und Herrn Crandgoschier Gorgellantua etc. Durch Huldreich Elloposcleron.

a) Gedruckt zur Grenflug in Gaensserrich, 1590. — B. M. N. PO. gall. 1365.

b) Gedruckt zur Grenflug im Säufferreich, 1617. — B. R. S. U. H. Hf. 1853.

c) Ankündigung und Probe einer neuen Ausgabe mit Anmerkungen von D. Johann Fischarts Übersetzung etc. Nürnberg, bey Gabriel Nic. Raspe, 1775. — B. M. N. PO. gall. 1368.

D) *Lasko, Oswaldus*, Sermões domicales a quodā fratre hungaro ordiis minorū de observātia cōportati Biga salutis intitulasi feliciter incipiunt etc., Hagenaro 1598. — Bibl. A. Apponyi No 35. — Cf. Catal. I, 1900. p. 24. et *Rabelais*, Pantagruel I. II, ch. 7.

4. *Littérature Rabelaisienne en Hongrie.*

Neményi A., *Rabelais és kora*. Budapest, 1877.

Haraszi Gy., *Franziák* 262—265. l. (Heinrich, Egy. Irodalomtört. II.)

Kerekes Á., *François Rabelais*. Győr, 1909.

Egyetemes Philologiai Közöny II—XXXII.

Fővárosi Lapok 1878, (23. sz.)

Kisfaludy-Társaság Évtapjai II., III., XII.

(Budapest.)

KARL LAJOS.

— Adalék a «Toldi Szerelme» forrásaihoz. Az EPhK. legutolsó számában ily czímen Szinnyei Ferencz úr egy kis czikket közöl, melyben Bolyai Farkas *Párisi per* című színdarabja és a *Toldi Szerelme* sírbolti jelenetének egyezésére hívja fel a figyelmet. Ez adatot én már 1907-ben, megjelent doktori értekezésemben közöltem (I. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1908. 257. s k. lk.), hol egyszersmind Bolyai színdarabjának forrására is utaltam. Tévesen állítja ugyanis Szinnyei, hogy a *Romeo és Julia* sírbolti jelenete Bolyaira is hatott. Alig hiszem, hogy volnának adataink arra, hogy Bolyai ismerte Shakespeare-t, színműve ellenben — a mint idézett dolgozatomban kimutattam — valamely XVIII. századi francia «comédie larmoyante» hú fordítása. Arany sem a *Romeo és Juliából* vette a sírrablás motívumát, hanem a mint 1907-ben Beöthy Zsolt szíves szóbeli közlés alapján állítottam, Bolyaitól s czéljához képest átalakította. Ezt tartom a legkönnyebben igazolhatónak is. Arany ugyan ismerte a *Romeo és Juliát*, de ha ismerjük a sírrablás-motívumnak vándorlását, nem kell szükségképen a *Romeo és Juliára* gondolnunk. Először nem, azért, mert ott a sír *kirablása* nem is fordul elő, másodsor pedig e mese vándorlásának történetéből kiténik, hogy abban Shakespeare feldolgozása játszotta a legkisebb szerepet. Ez nem akar a «Brit Colossus» érdemeinek kisebbitése lenni, de számtalanszor tapasztaljuk, hogy egy mese vándorlására nem a legművészebb feldolgozás adja az impulzust. Sőt ez sohasem. De ennek kimutatása nem ide tartozik. Az Arany-Bolyai kapcsolat mellett bizonyít másodsor az is, hogy egy változatban sem találni oly határozottan két rablót, mint e két írónál. A mi az átvételnél nem oly lényegtelen körülmény, mint a minőnek gondolnók.

(Budapest.)

FÓTI JÓZSEF LAJOS.

— A philologia halottai 1910-ben.

Butcher, Samuel Henrik, görög philologus, az edinburghi egyetemnek (1882—1902) tanára, a British Academy elnöke. Főművei: *Aristoteles kiadása és fordítása*; «Some aspects of the Greek Genius»; «Harvard Lectures on the originality of Greece»; «Demosthenes». Szül. 1850. ápr. 16-án Dublinben, megh. decz. 29-én Londonban.

D'Arbois de Jubainville, Henry, a kelta nyelv és irodalom tanára a párizsi Collège de France-on; megh. febr. 26-án Párizsban 82 éves korában.

Fínck, Franz, az általános nyelvtudomány rk. tanára a berlini egyetemen, az örmény nyelv kutatója, megh. máj. 6. Berlinben, 43 éves korában.

Friedländer, Ludwig, a class. philologia tanára a strassburgi egyetemen. *Martialis* és *Petronius* commentáros kiadásain kívül főleg «Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms» (8. kiad. 1910) cz. művéről ismeretes. Megh. 1909. decz. 20-án 86 éves korában Strassburgban. [Pótlás a tavalyi kimutatáshoz].

Herwerden, Henrik van, a class. philológiának tanára az utrechti egyetemen; a görög írók szövegkritikájának kiváló művelője. Meghalt nov. 18-án 79 éves korában, Utrechtben.

Jäger, Oskar, a bonni egyetem tb. tanára; a «Geschichte d. Römer» és «Gesch. d. Griechen» cz. elterjedt művek szerzője, a klasszikus oktatásnak lelkes védője (ő alapította a „Das humanistische Gymnasium” című folyóiratot). Szül. 1830. okt. 26. Stuttgartban, megh. márczius 2. Bonnban.

Jung, Julius, az ókori történetnek tanára a prágai német egyetemen. Megh. jún. 22-én 59 éves korában Prágában.

Kable, Bernhard, az óskandináv nyelv és irodalom tanára heidelbergi egyetemen, művei: *Die Sprache d. Skalden auf Grund der Binnenreime*, *Die altnordische Sprache im Dienste d. Christentums*, *Altisländisches Elementarbuch* stb. Megh. decz. 10. Heidelbergben.

Kanyaró Ferencz, I. EPhK. 1910. 378. I.

Katona Lajos, I. EPhK. 1910. 545—548. és 1911. 233—243. lk.

Martin, Ernst, a német nyelv és irodalom tanára a freiburgi i. Br.-i (1868), a prágai (1874), majd 1877 óta a strassburgi egyetemen; művei a középelnémet irodalom és nyelvészet és a Goethe kutatás körébe tartoznak. Szül. 1841. május 5. Jenában, megh. augusztus 13. Strassburgban.

Mayor, John Eytton, class. philologus, a cambridgei egyetemen ny. tanára; *Juvenalis*, *Plinius* leveleinek *Cicero* philippicáinak kiadója. Szül. 1825. jan. 28-án Baddegamán (Ceylon), megh. decz. 1-én.

Meyer, Leo, az összehasonlító nyelvtudomány tanára a göttingeni egyetemen. Megh. jún. 7-én 79 éves korában Göttingenben.

Michaelis, Adolf, class. archæologus, a greifswaldi (1862), tübingeni (1865), majd (1872—1907), a strassburgi egyetem tanára; főbb művei: «Der Parthenon»; a Springer-féle *Handbuch*ban (I. köt.) az ókori művészet kézikönyve, «Ein Jahrhundert kunstarchäologischer Entdeckungen» (1908²). Szül. 1835. júl. 22. Kielben, megh. aug. 12. Strassburgban.

Niese, Beneditus, J. A., az ókori történetnek tanára a hallei egyetemen, főművei: «Geschichte der griech. u. makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chäronea», «Die Welt des Hellenismus». Szül. 1849. nov. 24-én. Burg auf Fehmarnban, megh. febr. 2. Halleban.

Szeremley Császár Loránd I. EPhK. 1910. 306. I.

Tobler, Adolf, a román philologia tanára a berlini egyetemen. Szül. 1835. máj. 23-án Hirzelben, Zürich mellett, megh. márcz. 18. Berlinben, I. EPhK. 1910. 733—734. I.

Wülker, Richard, az angol nyelv és irodalom tanára a leipzig egyetemen (1875 óta); az angolszász nyelv és irodalom neves kutatója; főművei: «Grundriss zur Geschichte der angelsächsischen Literatur», «Kleinere angelsächs. Dichtungen», «Gesch. d. engl. Literatur»; a «Codex Vercellensis» a «Bibliothek der angelsächs. Poesie u. Prosa» és az 1876-ban tőle alapított «Anglia» folyóirat kiadója. Szül. 1845. júl. 29. a Majna melletti Frankfurtban, megh. febr. 8. Leipzigben.

Zimmer, Heinrich, a kelta philologia tanára a berlini egyetemen. Megh. júl. 28-án 59 éves korában Berlinben.

Zingerle, Anton, a class. philologia tanára az innsbrucki egyetemen; megh. decz. 7-én 68 éves korában Innsbruckban.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Aurora. Irodalom, művészet, színház, zene. Szerk. Cserna Andor. Budapest, I. évf. 2. szám. 1911. 8-r. 53—116 l. Egyes szám 60 f.

A Franklini Kézi Lexikona. I. kötet. (A—Gátviz.) Budapest, Franklin, 1911. Nagy lex. 8 r. VI, 1019 l. 35 fekete és 6 színes táblával.

A három kötetre tervezett kézi lexikon azt a külföldön szokásos és népszerű lexikon típust honosítja meg nálunk, mely röviden és világosan tájékoztatja az embert az olvasmánya közben felmerülő kérdésekről, egy-egy történelmi, földrajzi avagy természettudományi adatról, dologról, íróról avagy tudósról, évszámról vagy intézményről, egy-egy szakkifejezés vagy szállóige eredetéről és értelméről stb. Ilyen lexikonra valóban nagy szükségünk volt. Átlapozván az I. kötetet, annak számos irodalmi és philologiai tárgyú czikkecskéjéből azt a meggyőződést szereztük, hogy munkatársai kellő gondnal és körültekintéssel válogatták meg az anyagot, helyesen tudták összefoglalni azt, a mi lényeges és fontos, sőt az adott szűk keretben akárhányszor, különösen a magyar és modern irodalmi cikkekben tömör jellemzést és értékelést is adnak egy-egy íróról (pl. Arany János). A szöveget kísérő mellékletek ügyes beosztással s a legújabb adatok alapján nyújtanak statisztikai összeállításokat avagy történeti áttekin-téseket (pl. emberfajok—nyelvek; felfedezések—találmányok). A táblák képei szemléletesek és szép kivitelűek; ép oly dicséretet érdemel a kötet nagy betűs, tiszta nyomása. Egy új kiadásban ohajtandó volna a kis Larousse mintájára rajzolt térképek fölvétele egyes országokról. A teljes, három kötetes mű ára 54 korona.

Az Irodalom. Bibliografiai folyóirat, II. évf. 2. szám. Budapest, 1911. N. 8-r. 16 l.

Deák Geyza: A magyarság és a rajzolás. Budapest, Lampel (1911, az előző kelt; 1905.) 8-r. 108 l. Ára 3 K.

Gragger, Robert: Ludwig Katona zum Gedächtnis. (Berlin, 1911.) 8-r. 34 l. (Különnyomat a Zeitschrift des Vereins für Volkskunde-ból.)

Gyárfás Tihamér: Faludi Ferencz élete. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, (Athenæum) 1911. N. 8-r. 59 l.

Gyárfás szorgalmasan fölkutatta azokat a Faludira vonatkozó élet-rajzi adatokat, melyek eddig levéltárakban, jegyzőkönyvekben stb. lappangtak. Összeállítása pontos és lelkiismeretes s ezáltal értékes is, a tanulmány nevére azonban, melylyel szerzője fölékesítette, egyáltalán nem szolgált rá. A «tanulmány» epitheton a közhasználat szerint azokat a dolgozatokat illeti meg, melyek vagy új, magasabb szempontból tárgyalják a kérdést, vagy az ismert anyaghoz eredeti gondolatokat fűzve, azt egészen más világitásban mutatják be, s mindkét esetben a stílus nagyobb művészetével vannak előadva. Mindennek pedig Gyárfás dolgozatában semmi nyoma.

**Irodalomtörténet, Egyetemes.* IV. k. Szerk. Heinrich, Gusztáv. Ural-altájai és szlávok. Budapest, Franklin, 1911. XI, 746 l. Ára 24 K.

Jung Ungarn. Monatschrift für Ungarns politische, geistige und wirtschaftliche Kultur. Herausgeber Josef Vészi. Berlin, Paul Cassirer, II. Heft. 1911. N. 8-r. 145—306 l. Ára 1-50 M.

Kaposi József: Dante Magyarországon. Budapest, (Révai és Salamon) 1911. N. 8-r. 373 l.

**Kéki Lajos:* A világirodalom klasszikusai tartalmi ismertetésben. Szentgothárd, Wellisch Béla, (1911). K. 8-r. 128 l.

Könyvtár, Olesó. Budapest, Franklin, 1911. K. 8-r. Számonként 20 f. 1608—1617. Castle Agnes és Egerton: Rockhurst, a víg czimbora. Ford. Esty Jánosné. 311 l.

Petőfi levelei. Összegyűjtötte és bevezetéssel ellátta Badics Ferencz. Leírását és ismertetését l. EPhK. 1911: 136—137.

DOKTORI DISSERTATIÓK 1910-BEN.¹⁾

Budapestiek.

- Alapi Gyula*: Kultsár István. Komárom (Spitzer Sándor) 1911. 55 l.
Baciu János: Raimund Ferdinánd drámáinak tündérvilága. (Brózsza Ottó.) 30 l.
Balassa Géza: A görög atomizmus. (Nagel Ottó.) 46 l. Ára 1-50 K.
Bendi Nándor: Pázmány Péter prédikációi és az ókori klasszikusok. Székesfehérvár. (Egyházmegyei könyvnyomda.) 49 l.
Beszkid Miklós: Kováts János (1764—1834). Eredeti levelezések és egykorú források nyomán. (Athenæum.) 1909. 271 l.
Bonkáló Sándor: A radnói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana. Gyöngyös. (Herzog Ernő Ármin.) 49 l.
Braun Margit: Bőjthi Antal nyelvtanáról. (Anglo-nyomda.) 34 l.
Budó, Justinus: Symbolæ ad supplementum Glossarii mediæ et infimæ Latinitatis regni Hungariæ. (Fritz Ármin.) 1909. 22 l.
Deseő Irén: Az álom élet. Irodalomtörténeti tanulmány. (Markovits és Garai.) 110 l.
Dengi János, ifj.: Kemény és Balzac. (Franklin.) 35 l.
Gáti Béla: Magyar István nyelvi sajtáságai. (Fritz Ármin.) 51 l.
Gedő Simon: Madách Imre mint lyrikus. (Márkus Samu.) 32 l.
German Zakariás: Phædrus nyelve. (Károlyi György.) 51 l.
Gesztesi Gyula: Csokonai és a nyelvújítás. Athenæum. 36 l.
Grünwald Margit: A magyar nyelv jellemző hang- és alaktani sajtáságai. (Hornyánszky.) 38 l.
Gulyás József: Az Árgirus-mese feldolgozásai. Sárospatak. (Dani és Fischer.) 81 l.
Heppner Antal: A pozsonyi német színészet története. Pozsony. (Alkalay Adolf.) 99 l. L. EPhk. 1910: 792.
Hoffmann Mária: Scheffel. (Fritz Ármin.) 43 l.
Horváth Antal: Xenophon mint Sokrates tanítványa. Kassa. (Erzsébet-nyomda.) 30 l.
Jakab Béla: Opitz Márton. Pécs. (Weszely és Horváth.) 80 l.
Kálmán Sámuel: A magyar fabula története. (Fried és Krakauer.) 78 l.
Király György: A Törökországi levelek forrásaihoz. (Franklin.) 1909. 33 l.
Kubáss Margit: Pálóczi Horváth Ádám és a nyelvújítás. (Bruckner Gyula.) 22 l.
Leffler Béla: Magyar vonatkozású német népénekek. 1556—1697. (Athenæum.) 92 l.
Magyar József: Prometheus. Makó. (Kovács Antal.) 41 l.
Mátray Ferencz: A magyar színélvezésről. Kalocsa. (Jurcsó A.) 58 l.
Mészáros Gyula: A csuvas ősvallás emlékei. (Franklin.) 1909. 112 l.
Nagy József: A csökölyi nyelvjárás. (Athenæum.) 54 l.
Olaviu Terentius: Herodotos vallásos és erkölcsös világnézete. (Neuwald Illés.) 29 l.
Petényi Gyula: Shakespeare hatása Immermannra. (Auer.) 59 l.
Pethő István: Vajda János lírájáról. Komárom. (Spitzer Sándor.) 95 l.
Potoczky Lajos: A zebegényi német nyelvjárás. (Franklin.) 50 l.

¹⁾ Pótlásokkal 1909-ről. A Budapesten megjelenteknél a hely, az 1910-eseknél az év, a 8-r.-űeknél az alak megjelölését elhagytuk. A zárójelbe tett név a nyomtató műhely megjelölése. Esetleg hiányok pótlására vonatkozó megjegyzéseket szívesen fogadunk, sőt kérünk is.

- Radányi Kálmán*: Ipolyszalkai nyelvjárás. (Stephanum.) 59 l.
Reichardt Piroška: Telamon históriája. (Franklin.) 26 l.
Révay József: A csenei német nyelvjárás hangtana. (Franklin.) 38 l.
Röder E. Akos: A magyar nép erkölcsi világa népdalainkban. Kőszeg. (Feigl Frigyes.) 102 l.
Sas Andor: Hölderlin Frigyes. (Franklin.) 36 l.
Schreiber Miklós: Használta-e Livius XXI. és XII. könyvében Polybiust? Temesvár. (Egyházmegyei sajtó.) 44 l.
Schütz József: Az északi-osztják szóképzés. (Franklin.) 75 l.
Schwarcz Jakab: Pseudo-Bálich Kitáb' ál-bád' vál-tá' rich cz. munkája zsidó vonatkozásainak és ezek forrásainak kimutatása. Vác. (Kohn Mór.) 59 l.
Sik Sándor: Mindszenty Gedeon élete és költészete. (Steph.) 109 l.
Sikabonyi Antal: Komjáthy Jenő. (Budapesti Hirlap.) 207 l. Ára 4 K.
Singer Arthur: Goethe anyja. Aja asszony alakja Goethe költészetében. 60 l.
Steuermann Mihály: A székely nyelvjárás szórendi sajátosságai. Athenæum. 55 l. Ára 1 K.
Syposs Katalin: Jelentés tanulmányok Wundt rendszere s a Bethlen-önéletrés alapján. (Athenæum.) 62 l.
Szabó Mihály: A szentgyörgyi piarista kollégium története. Szeged. (Endrényi Lajos.) 99 l.
Szentgyörgyi László: Szigligeti népszínművei. (Löblovitz Zs.) 61 l.
Törös Béla: A beregszászi nyelvjárás. (Athenæum.) 67 l.
Vértessé Aranka: Gárdonyi nyelvéről. (Markovics és Garai.) 76 l.
Wacziulik László: Népies elemek Mikszáth nyelvében. (Markovits és Garai) 72 l.

Kolozsváriak.

- Arday Pál*: Nagyeresei Tholdalagi Mihály élete és történeti szereplése. Kolozsvár (Stief Jenő és társa) 55 l.
Bene Kálmán: Tompa és a természet. (Légrády testvérek) 113 l.
Ferençzi Miklós: Hadadi Br. Wesselényi István élete és naplója. Kolozsvár (Stief Jenő és társa) 48 l.
Frick József: A középkori magyar himnuszok költészet. Kolozsvár (Stief Jenő és társa) 128 l.
Gerencsér István: Adalékok a magyar iskolai drámák történetéhez. Lampel, 1909. 217 l. L. EPhK. 1909:755.
Hienz Armin: Magyarországi Klingsor a mondában. (Franklin.) 1909. 64 l. L. EPhK. 1911:203.
Kovács István: Etruria pénzrendszere. Kolozsvár (Stief Jenő és tsa.) N. 8-r. 45 l.
Ossián János: Az őshaza föltalálására irányult kutatások. Kolozsvár. (Gámán J.) 70 l.
Prékler Lajos: Egy kis turáni nyelvészkedés. Kolozsvár. (Szent Bonaventura könyvnyomda.) 32 l.
Pusch Ödön: Vállalás elmélekdedések kódexainkben. Kolozsvár. (Stief Jenő és társa.) 111 l.
Serbu Adolf: Götz von Berlichingen önéletrajza. (Forrástanulmány.) Kolozsvár. (Gámán J.) 69 l.
Stanca Sebestyén: Cipariu Timotheus. Petrozsény. (Muntyán T.) 74 l.
Tompos József: A magyar ballada története. Kolozsvár. (Ajtai K. Albert.) 1909. 289 l.
Ujdróssy Szabó Gyula: A magyar verses oktató költészet története 1772-ig. Budapest. (Athenæum.) 164 l. L. EPhK. 1910:137.

MADÁCH LONDONI ÉS PHALANSTER-JELENETÉNEK EGYIK FORRÁSÁRÓL.¹⁾

Olyan adalékkal óhajtok hozzájárulni az «Ember Tragédia»-jának megismeréséhez, mely egymagában csekély talán, mégis világot vet Madách költői műhelyébe s megmutatja, hogyan bánt az alkotó művész a kezébe került nyers anyaggal. Némileg értékesé teszi ezt az adalékot az a körülmény, hogy Madáchnak egyik, eddig nem ösmert, *közvetlen* forrására mutat rá, annál is inkább, mert Madáchra nézve aránylag még kevés ilyen forrást ismerünk. A költőnek nagy olvasottsága csak egynéhány esetben tette lehetővé ennek megjelölését s a kutatást inkább nagyobb körvonalak megrajzolására kényszerítette, mint pontos részletek kimutatására. Hozzájárul az a sajnálatos körülmény is, hogy teljes Madách-kiadásunk még ma sincsen, s csak kevés kutatónak jutott az a szerencse, hogy a kéziratokat, leveleket, jegyzeteket s az apró papirosszetekkére írt gondolattrödékeket láthassa, meg a költő könyvtárával megismerkedhessék; ha legalább a könyvtár jegyzéke volna közzétéve, mint például Zrínyié, akkor gyakran igen sok fáradságos és hiábavaló keresgéléstől volnánk fölmentve.

Több ízben behatóbban foglalkozván a phalanster-jelenettel, nagyon is nagyra látszott az a távolság, mely a magyarázóktól megjelölt források és a mű közt van; én sokkal több, hogy úgy mondjam, kézzelfoghatót olvastam ki a jelenetből, sokkal több olyasmit, a mi a valóságból való, hogysem mind azt, a mi a kimutatott források anyagának keretén kívül van, Madách leleményének, képzelete sejtő látásának tulajdoníthatam.

Midőn Ádám mint Kepler és Danton lelép a cselekvés színpadáról, hogy azután szemlélődve vegyüljön a Luczifer-rendezte londoni vásárba, hogy végigszenvedje nemének jövendő hanyatlását a phalansterben s az eszkimó-világban, a költőnek célja az volt, hogy lucziferi világitásban bemutassa a jelen és jövő társadalmi és gazdasági

¹⁾ Felolvasta a szerző a M. T. Akadémia I. osztályának 1911. jan. hó 2-iki ülésén.

harczait. E harcok indítékait Madách a jelenből vette; a XIX. század első felében kezdenek fájni a társadalmi bajok, ekkor foglalkoznak különféle elméleteikkel; ekkor születik meg a szocializmus, kommunizmus, s mind az a többi rendszer, irány, felfogás, mely megoldást, orvoslást, szóval új társadalmi és világrendet kutat és keres. Madáchot költeményének terve és iránya valósággal kényszerítette rá, hogy «a kor betegségét» (Alexander, Magyarázat a XI. színhez), vagy mondjuk «változását» — hisz ez a szó a régiség s a nép nyelvében ugyanazt jelenti — beleilleszsze az emberiség történetébe. De honnan vette hozzá az anyagot? A londoni vásár magyarázói mind utalnak Goethe «Faust»-jának egyik-másik jelenetére; csakhogy a Faust-szerű elemek az «Ember Tragédia»-jában csupán jelmezek: a tartalom, a jelentőség egészen más. Ezt mind észrevették a magyarázók, forrására azonban nem mutattak rá, s valósággal Madách költői sejtelmének tulajdonították azt a jövőndőbe látást (vö. Alexander). A phalanster-jelenet fejtegetésében már határozottabb nyomon járnak. Morvay Győző (Magy. tan. az E. T.-hoz. 1897, 373, s k. lk.) a következőket mondja: «... a költő ezen államformát Fourier teóriájából és utópiájából merítette. Ő is utópiát ad. A Fourierismust, mint költői forrást, Haraszi Gyula és Wallis támogatják. Mellettük szól a phalanstère szó. Madách nem követte egyenesen Fouriert, hanem socialismus és communismus egyesítéséből alkotta meg a XII. színt. Vannak e mellett plátói eszmék is, de vannak Proudhon tanaiból merített eszmék is... [Plato államából] Luczifer csupán az egyén alárendelését, a közszellemet, a rideg arányt és külső összhangot, a rabszolgát, a nőközösséget és fajföntartást mutatja, a többit elhallgatja... Nem tekintve a mult [XVIII.] századbéli materialismus és eudaimonismus rousseau-i elveit, sem a Saint-Simonismus nem communisticus tanait... Fouriert vesszük figyelembe...; Fourier és Madách phalangeja közt óriási különbség áll fenn. A mit átkölesönzött az a phalanstère, az osztály, melybe Luczifer Ádámot vezet. Az élet azonban teljesen különbözik... Sokkal ridegebb államformával van tehát dolgunk és ezt Proudhontól vehette.» — Szigetvári Iván «Madách és a szocializmus» cz. cikkében (EPhK. 22: 804.) szintén Fouriert és Platont hasonlítja össze Madách jelenetével, bennük látja a közvetlen forrásokat: «határozottan kimondhatjuk, hogy [Fourier] Madách egyik forrása volt», de a nagy eltéréseket nem bírja megmagyarázni; idézi Victor Considérant-nak, Fourier halála után az iskola fejének, munkáját (1848), avval a határozatlan kijelentéssel: «lehetséges, hogy az ő munkáját ismerte Madách is.» — Alexander Bernát felsorolja ugyan Fourier műveit, de mint Morvay, ő is határozottan kijelenti, hogy «Madách nem is vett Fouriertől egyebet, mint a falanszter eszméjét,

a részletekben eltér tőle, sőt ellenkezik vele . . . Sokkal inkább hasonlít Madách fölfogása Platonéhoz . . . Madách falansztere szabad, eredeti alkotása Madáchnak, melynek egyik jellemző vonása a természet elszegényedése . . . másik a kommunisztikus rend, fourieri, platonai és modern ipari és szövetkezeti eszmékből alkotva.»

Látnivaló, hogy Morvay, Szigetvári és Alexander fejtegetéseiből közvetetlen forrásul csupán Platon derül ki, míg a költemény többi újkori szocialista és kommunisztikus elemeinek eredete nem egészen világos. Az nyilvánvaló, hogy a XII. szín alapjául Fourier phalanstere szolgált, erre utal maga a szó is, de az is világos, hogy ez a phalanster csak keretül szolgált, melyet Madách egészen más tartalommal töltött meg. Csakhogy a költő idejében ezek az eszmék nálunk még nem éltek, a mi társadalmunk akkor még csak kezdett kifejlődni a rendiség régi formáiból, a tőkének és munkának harcza még nem indult meg; Madách e kérdéseket közvetetlen szemléletből egyáltalán nem ismerhette, s nagy merészség volna föltenni, hogy költői ihlettel megérezte, előrelátta volna őket. Tehát csak külföldi, még pedig a legtávolibb Nyugatnak forrásaiból meríthette anyagát. De kellett lennie valakinek, a ki figyelmét felhívja erre! Ez a meggyőződésem vitt arra a gondolatra, hogy keressem, foglalkozott-e valaki nálunk e kérdéssel a negyvenes, ötvenes években. Első pillanatra az ember Eötvösre gondolna; őt érdekelték leginkább a társadalom vajúdásai; csakhogy műveiben hiába keresünk idevonatkozó fejtegetéseket, hiszen ő csak azokat a jelenségeket figyelte, melyek a magyar nemzet életével voltak valamilyen kapcsolatban; a szocializmus neve alá foglalható jelenségek pedig a múlt század derekán még távol voltak tőlünk. Így nyomozva jutottam végre Lukács Móriczra; ő volt az első, a ki nálunk ez eszméket fejtegette.¹⁾ Lukács Móricz és Madách Imre személyes ismerősök voltak; mind a ketten ahhoz a társasághoz tartoztak, melyet a centralisták nevén szoktunk ismerni. Pulszky Ferencz «Életem és korom» című művében (I. 227—228) így jellemzi ezt a társaságot: «[Kossuth] felmondott Landerernek, ki . . . talált [a Pesti Hírlapnak] szerkesztőt, mert a centralistáknak ajánlta fel lapját, s ezek örömmel ragadták meg az alkalmat, hogy tanaikat hirdettessék széles Magyarországon. Heten voltak kezdetben, mi őket Magyarország hét bölcsének neveztek el tréfásan, mind jelentékeny férfiak, de nem úttörő teremtő erő. Eötvös . . . volt köztük a legkiválóbb . . . Szalay László volt a névleges szerkesztő, de ő is gyűlölte a rendszeres hírlapi mun-

¹⁾ Földes Béla a szocializmusról írt új könyvében (M. Tud. Akad. kiadása, 1910) nem említi az első magyar elméleti szocialistát; Ferenczi Zoltán sem «Petőfi és a szocializmus» cz. értekezésében.

kát . . . azért felhívta Váradról Csengeryt, ki a hírlapot . . . valósággal szerkesztette . . . Lukács Móricz és Trefort Ágoston tartozott még a hírlap nevezetesebb munkatársaihoz, a vidékről Madách Imre és Szontágh Pál csatlakoztak . . . de lustábbak voltak, mint hogy írjanak.» — A czentralisták e társaságában Lukács és Madách képviselte korra nézve a két legszélső határt, s az 1843-ban húsz éves költő a tiszteletnek bizonyos nemével tekinthetett tizenegy évvel idősebb, tapasztalatban és tudásban gazdagabb barátjára, a ki az előző esztendőnek végén az Akadémia tagjai közt foglalt székét. Épen ez a székfoglaló nálunk az első tudományos értekezés a szocializmusról, s ebben látom én Madách szocialista és kommunista ismereteinek, valamint az «Ember tragédiája» idetartozó részének első és közvetlen forrását. Lukács Móricz 1842 december hó 19-én olvasta fel «Néhány szó a' socializmusról» czímmel székfoglaló értekezését, s ugyanekkor tartózkodik Madách is Pesten, hogy ügyvédi oklevelét megszerezze. Az értekezés kevéssel utóbb az Athenæumban meg is jelent (1843. I. 53—66; még egyszer Lukács Móricz Munkáiban, 1894, I. 301—312.), s így Madáchnak volt alkalma, hogy e kérdéssel behatóbban is foglalkozzék, annál inkább, mivel Lukács pontosan és bőven idézi forrásait, a honnan értekezésének anyagát merítette. Nem hihető, hogy Madách ne beszélt is volna Lukácscsal e tárgyról, annál kevesbbé, mivel ez akkor nálunk teljesen új dolog volt; hogy az értekezést olvasta, alább fogom kimutatni.

Az értekezés rövid bevezetése néhány nagy vonással vázolja a proletariátus és pauperizmus keletkezését Angliában és Franciaországban, jellegűl választva Lucretius Carus híres sorait:

Édes a más nyomorát a zajgó tengerek árján
Szél dühe közt szemlélni a partnak béke-fokáról. (II. 1—2.)

mintegy evvel is jelezve, a mit a szövegben bővebben kifejt, hogy nekünk nincs mit tartanunk e borzasztó társadalmi kórtól. Ezek után ösmerteti azokat az elméleteket, melyek e bajok orvoslását czélul tűzték: *Malthusét*, ki a népesség számának csökkentésével akar segíteni; *De Morogues* és *Villeneuve* felfogását, mely az iparrendszer átalakításában lát mentséget; legbővebben azonban azokkal foglalkozik, kik «az egész társadalmi szerkezetnek» megváltoztatásával vélik megoldhatónak a kérdést; «. . . Ezek, minthogy általok a' polgári társaság gyökeres átalakítása czéloztatik, *socialistáknak* neveztetnek» . . . írja Lukács.¹⁾ E szocialisták közül *Stein Lörcincz*nek és a *Deutsche*

¹⁾ Tudtommal a magyar irodalomban itt fordul elő legelőször a *szocializmus* szó, melyet tíz évvel azelőtt alkotott meg a saint-simonista

x) erről a nagy kért M. éjéní állato. (M. Szemle 1899: 280.

***) ~ Athenæum (1843). (Példái 312.)

Vierteljahrsschriftnek névtelen, de *List Frigyes*nek tulajdonított értekezései alapján fő elveiben ismerteti *Saint Simon, Fourier* és *Owen* utópiáit. Ezt az ismertetést nem részletezem, hanem inkább összevetem szövegének legjellemzőbb sorait az «Ember Tragédiája»-nak szövegével; ebből kitűnik, hogy csakugyan Lukács Móricz volt Madách közvetlen forrása; az idézett szocialisták munkáit talán nem is olvasta, csupán Lukács értekezését, mert gyakran nem csak a gondolatok, hanem a kifejezések is olyan közel járnak egymáshoz, hogy a kapcsolatot lehetlenség félreismerni, nemcsak a phalanster-jelenetben, hanem a londoni vásárban is. Idézem először Lukács szövegét (az Athenæum lap-számai szerint), utána Madáchra utalok (az Alexander-féle kiadás sor-számaival).

1. Lukács 53—54: «Harcz fog támadni a' lakosok' külön osztályai közt . . . halálos harc a' mindennapi kenyérért, a' megélhetés, a' jóllakhatás' jogáért. . .» — mintha az «Ember Tragédiája» három színének jelszava volna itt kimondva: «harcz a mindennapi kenyérért» a londoni színben, a «megélhetés» a phalansterben, a «jóllakhatás» az eszkimóvilágban. Megjegyzem, hogy a *megélhetés* szó szótárilag csak a múlt század végéről van följegyezve (Simonyi-Balassa szótárában, 1899), a század közepén még *élelemgondnak* mondják a szótárak (Ballagi), míg Lukács cikke után Ádám kérdésére, hogy mi az az eszme, mely a phalanster népét közös célra lelkesíti, a tudós azt feleli: «Ez eszme nálunk a *megélhetés*» (3389. sor).

2. Lukács 53: «. . . valljon az ipar és kereskedés' igen nagy virágzása csupán jólétnek, 's nem nyomornak 's romlásnak is csiráit hordja-e magában? . . . a' proletariatusnak, 's ezt nyomon követő pauperismusnak rákfenéje . . . Európa' nyugati statusai' jólétének gyökerét rágja. Előre látható, hogy ezekben elébb utóbb zivatarnak kell kitörni, melynek első jelei már Anglia' gyármunkásainak *lázongásaiban* mutatkoznak . . .» — 55: «. . . Angliában a' dolgozó osztály' szegénysége legszembeötlőbb . . .» — Ezekben a szavakban látom okát, hogy Madách mért mutatja be a jelen életét Angliában, a lon-

Joncières, Victor Hugo «Feuilles d'automne» című művének bírálatában (Globe, 1832: 176, febr. 13.): «Enfin nous ne voulons pas sacrifier la personnalité au socialisme, pas plus que ce dernier à la personnalité.» — Ugyancsak itt találjuk először a *szocialista*, valamint ebben az értelemben a *szociális* szót is; ez utóbbi alakja szerint már a római latinságban is megvolt «társas», «házas», «házassági», «szövetségi» jelentésben. A *szocialista* szónak szerzője ismeretlen; először az Owen-irányú «Poor man's guardian»-ban merül fel névtelenül 1833 aug. 24-én. (V. ö. Földes Béla: A szocializmus. 1910. I. 5.; Zeitschr. f. d. deutsch. Unterricht, 24: 560—561.; O. Ladendorf: Schlagwörterbuch. 1906.)

doni vásárban; itt a Tower mohos falai alatt ütköznek össze legelőször az újkor nagy ellentétei, melyek a londoni jelenet munkásainak (2729—2739) és gyárosainak párbeszédjében (2908—2920) jutnak kifejezésre; még a szóban is van egyezés:

ELSŐ GYÁROS.

... most is lázonganak,
Hogy meg nem bírnak élni, a kutyák. (2912.)

3. L. 55.: «Mások ... [az] iparviszonyok' változásában keresték a' nyomor' növekedésének alap-okát... az emberkéznek 's erőnek gépekkel föleserelésében ...» — Az első munkás is ezt mondja:

A gépek, mondom, ördög művei:
Szánktól ragadják a kenyeret el. (2729.)

4. L. 55—56.: «... a' concurrentia' korlátlan szabadsága... mellynél fogva a' gyártulajdonosok mintegy kényszerítvék, olcsó kiállíthatás végett a' munkabért, mennyire csak lehet, lenyomni.» Ez szóról-szóra a két gyáros beszélgetése:

ELSŐ GYÁROS.

Hiába, a versenyt nem állhatom,
Mindenki az olcsóbb után eseng,
Árúm jóságát kell megvesztegetnem.

MÁSODIK GYÁROS.

A munka bérét kell csökkenteni. (2908—11.)

De Madách nem elégszik meg a gyárosok konkurrencziájára való utalással, hanem kibővíti a képet a virágárusleány és ékszeráros, a szende polgárleány és ledér nő, a nyomorék és hivatásos koldus meg a kereskedők versenyével, a bábjátékos, a korcsmáros, a nyegle alakjával. A verseny azonban nem marad meg pusztán anyagi téren, hanem átszap az érzelem és erkölcs birodalmába is a mesterlegények és katonák, a katonák és diákok kötekedésében; a beteg munkás esetében, a ki leszúrja Lovel fiát, versenytársát a szerelemben, mert elrabolta egyetlen kincsét, családi boldogságát; s hogy a sor teljes legyen, Luczifer magát Ádámot is beleviszi, hogy az előkelő úr álarczának segítségével kivesse Évának, a sekély lelkű polgárleánynak, szívéből az együgyű polgárfiúnak igazi szerelmét, s a csillogó drágasággal, a fényes élet csábító képeivel nem bír versenyezni a mézeskalács-szív, mely jajsóhajjal törik szét Luczifer lába alatt. E szemléletes képek változatos és gondolatban mégis egységes sorozatának

hatása alatt nem látom igazoltnak Alexander Bernát kifogását, hogy: «A színben kevés a költői és drámai elem, nincs megkapó, szimbolikus cselekvése, mely művészetileg megérezkítené az eszmét.»

Lukács értekezésének az a része, mely Saint-Simon elméletét fejtegeti, igen sok anyagot szolgáltatott mind a londoni, mind a phalanster-jelenet fölépítésére.

5. L. 57—58: «A' saint-simonismus . . . új népgazdasági rendszert tervezett . . . A' most fennálló rendszerben St. Simon' követői két gyökeres hibát látnak, és pedig lór, szerintök az emberek henyélő és munkás osztályra szakadnak, amabba sorozzák a' földbirtokosokat és tőkepénzeseket, kik a' . . . munkásoktól a' lehető legkisebb áron lehető legtöbb munkát 's hasznot követelnek [«A dús meg — ördög, vérünk szíja ki» mondja az első munkás, 2732.]. 2or, a' dolgozó osztály' szabad concurrentiájában, mi ennek kebelében szüntelen háborút támaszt; kölcsönös segedelem helyett a' munkások kénytelenségből egymást nyomván.» — A londoni jelenet ezeknek a gondolatoknak szimbolikus szemléltetője. A szín elején Ádám örömmel kiált fel:

Az élet áll most teljesen előttem,
Mi szép, mi buzdító versenydala. . . (2593.)
Szabad versenytér nyílt meg a kebelnek,
Rabszolgákkal gulát ma nem emelnek. (2608.)

a szín végén pedig csüggedten vallja be:

Ismét csalódtam, azt hívém, elég
Ledönteni a múltnak rémeit . . .
Mi verseny ez, hol egyik kardosan
Áll a mezetlen ellenek szemében,
Mi függetlenség, száz hol éhezik,
Ha az egyes jármába nem hajol.
Kutyáknak harcza ez egy koncz felett. (3094.)

6. L. 58.: «E két bajon . . . gyökeres rendszabályval kívánnak segíteni: . . . A' henyélő osztály' megszüntetésével az örökösödési jog . . . eltörlése által . . .; az ekképen úr nélkül maradó birtok a' status' tulajdona . . . lenne.» — A phalansterben egyéni tulajdon nincsen, minden a közvé; a tudós bűnnek minősíti a tulajdon fogalmát (3264.), a mint Saint-Simon után Proudhon (1840-ben) még élesebben fejezte ki magát: «La propriété c'est le vol.»

7. L. 58.: «A' politikai jogokat . . . a' saint simonisticus kormányrendszer' behozatalával . . . egy tudósokból és művészekből álló úgy nevezett papi hierarchiában összpontosítani kívánják . . . Az uralkodó papi osztályt illeti azon jog mindenkinek . . . munkakört ki-

jelenni.» — Madách a művészeket elhagyván phalansterében rideg tudóshierarchiát szervez, csak ezé az intézkedés, rendelkezés, vezetés joga, a többi a köznek akaratnélküli eszközévé süllyed. A londoni színpadon ilyenről álmodik Ádám:

Én társaságot kívánok . . .
Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt,
Közös erővel összeműködik,
Minőt a tudomány eszmél magának,
És melynek rendén értelem viraszt . . . (3105.)

s a phalanster-jelenet elején ennek bemutatását ígéri Luczifer

Közcél felé társ már most minden ember
S a csendes folyó szép rend fölött
Tisztelve áll örül a tudomány. (3168.)

8. L. 58.: « . . . szükségesnek tartatik a' gyermekeknek nyilvános együtt neveltetése.» Az aggastyán így rendelkezik:

Ma két gyermek tölté be az időt,
Melyben szükséges volt az anyagond,
Most a közös növelde várja őket. (3540.)

9. L. 59.: A saint-simonismus bírálatában Lukács az elérhető eredményekkel szemben így kiált fel: 'S illy eredmény' kedvéért hányassanak fel a' polgári társaság' legfontosabb talpkövei, . . . szakasztassanak el a' családi életnek néha olly édes kötelékei . . .' Ezt a feljajdulást Madách Éva ajkára adja, kiből a phalanster nem bírja kiölni az anyaság örök szentségét:

. . . Hol van az erő,
Mely e szent kapcsolatot elszakítani bírja? (3563.)

Saint-Simon elméletének tárgyalása után Lukács apróra részletezi Fourier utópiáját; említi Fourier követői közül Considérant nevét, kire Szigetvári említett cikke is utal. Ebből az utópiából Madách tudvalevőleg csak a keretet tartotta meg és Fourier phalansterének belső életét nem-fourieri elemekből alkotta meg; Lukács szövegéből azonban kiragad egy-egy mondatot a maga rideg phalansterének építőkövéül.

10. L. 60.: «[Fourier] Azon tényből indulván ki, hogy . . . a' gyári munka' örök egyformaságában a' lelki tehetség eltompul . . .» és L. 64.: «Köszönetet érdemel Fourier még azért is, hogy a' közgazdasági írók által Smith Ádám után fennen hirdetett 's végtelenbe üzenni javasolt munkafelosztás' káros oldalait is kiténteté . . . ha a'

Handwritten note: [Fourier] munkafelosztás

szegény munkásban is embert, lélekkel 's észszel bíró lényt tisztelünk, lehetetlen ezen túlságig vitt elvet nem kárhoztatnunk, mely őt örök egyformaságával elbutító 's lélekölő foglalatosságra szorítva, egy gyári gép' lelketlen kerekévé alacsonyítja . . .» Lehetetlen e szavakban fel nem ismerni a Luther-Cassius-Platon-Michel-Angelo-jelenetnek alapkövét, indítékát az egyéniség fellázadásának a mindent egyformásító rendszer ridegsége ellen, mely kárhoztatja azt az időt: « . . . még midőn bűnös önhittel az egyén érvényt kívánt» (3322). Mint a londoni jelenetben a szabad verseny gondolatát, úgy Madách itt az elnyomott egyéniség eszméjét hatalmas nagy vonásokban, szemlélhető képekkel állítja elénk, szinte avval az eljárással, a hogy Emerson válogatja ki az emberi szellem képviselőit a «Representative men» pantheonjában. Az én felfogásom szerint Lutherben a lelkiismereti, Cassiusban a politikai, Platonban a bölcséleti, Michel-Angelóban a művészi szabadság bajnoka lép sorompóba a phalanster ellen, melyben az az egyéniség a társaságot szolgáló silány számmá kénytelen törpülni. E jelenet személyei közül Szigetvári Iván (EPhK. 22: 812.) Cassius ellen azt a kifogást teszi, hogy «nem elég jelentékeny történeti alak ahhoz, hogy a harci szenvedély képviselője legyen. Megfelelőbb volna Julius Cæsar vagy Hannibal, leginkább pedig Napoleon.» A kifogás helyt állhatna, ha a történelem Cassiusára gondolunk, de én azt tartom valószínűnek, hogy Madách előtt Shakespeare «Cassius»-a lebegett, Julius Cæsar leghevesebb ellenfele, a nehezen mozduló Brutus fölserkentője, a politikai szabadság legelszántabb harczosa, a milyennek Julius Cæsar első felvonása második jelenetében látjuk. Szigetvári Platon felléptetését sem tartja szerencsésnek: « . . . tudósokra szükség van ebben a társaságban, azért helyette jobb volna egy költőn bemutatni, hogy ezek itt mennyire fölöslegesek » Úgy gondolom, ez a kifogás sem eléggé igazolt, már csak a jelenet alaprajzának szempontjából sem; költőt fölléptetni fölösleges lett volna, hiszen a művészi egyéniséget már Michel-Angelo eléggé képviseli; a bölcselkedő Platon, az utópiák álmodója pedig nagyon is helyén van a phalansterben, mely nem egyéb, mint az ő ábrándjának torz mása; Luczifer kaján-sága őt saját álmának megvalósulásával bünteti meg.

11. L. 60.: «A' phalange-ok egymással baráti viszonyban állanak 's . . . kölcsönös segedelemre kötelezvék» — ez teszi elfogadhatóvá Ádámnak és Luczifernek, mint tudósjelölteknek, látogatását a bemutatott phalanster «nagy» tudósánál.

12. L. 65. Fourier részletes tárgyalása után Lukács igen röviden az angol Owen rendszerét is ismerteti. Ennek főbb vonásai szólnak mintegy a fourieri phalanster belső kiépítésére. Owen szerint: «Személyes birtok . . . nem léteznék, hanem minden községnek egy

pár ezerre menő tagjai közös birtokukat egyesült erővel közös haszonra művelnék. Tökéletes egyenlőség és közösség levén alapja az általa tervezett társaságnak, pénzről, mint az egyedi tulajdon' képviselőjéről, szó sem lehet... A' különnemű foglalatosságok a' tagok közt koruk szerint volnának felosztandók. A' 15-ödik évig tart a' nevelés; a' 15—25 évesek kézmunkára kötelesek; a' 25—30 esztendősek a' községi vagyont őrzik és kezelik; a' 30—40 éveseket illeti a' községi ügyek és munkák' igazgatása, 's az ezeknél korosabbakat a' külön községek közötti viszonyok' elintézése. Család *Owen'* társaságában nem létezik, az a' községben elvész». *Owen* tervezetében benne van «a' nők' közössége» is, mely *Madách* phalansterében a' czéltudatos embertenyésztést szolgálja.

E helyt csak a legfeltűnőbb egyezéseket állítottam párhuzamba; apróbb találkozásoknak még egész sorát lehetne kimutatni. *Lukács Móricz* értekezésének egész terjedelmében való elolvasása s a külső körülményeknek teljes megfelelése pedig kétségtelen bizonyosságává teszik, hogy *Madách* a szocialista utópiák eszméivel innen ismerkedett meg, s minden valószínűséggel hozzájárult a *Lukács Móricz*czal folytatott személyes eszmecsere is. Mikor *Madách* másfél évtizeddel utóbb költeményét megírta, a művész szabadságával értékesítette ezt az anyagot: a saint-simonismus elveire építette a londoni vásárt, mely a korlátozatlan egyéniség szabad versenyének torzképét mutatja; *Fourier*, *Smith Ádám* és *Owen* rendszerére pedig a phalanster világát, melyben a közérdek zsarnoksága nyom el minden egyéniséget. Mind a két színhez ezenfelül *Lukács Móricz* közbevetett megjegyzései is bő anyagot szolgáltatnak. A részletek elhelyezésében, egymáshoz való kapcsolatukban, szemlélhető kifejtésükben saját ihlete és a költemény czélja vezette, melyek bámulatosan szilárd, művészi egységgé forrasztották a mindenünnen összeszedett elemeket.

E két jelenetben, különösen pedig a phalansterében, még igen sok apró részlet van, melynek származása nincsen kimutatva; a lényeges vonásokra, az alapra nézve azonban, azt hiszem, sikerült az eredetet kimutatnom.

(Budapest.)

TOLNAI VILMOS.

TACITUS ÉS SUETONIUS MINT A CSÁSZÁRKOR TÖRTÉNETÍRÓI.

A gazdagon termő, főleg német *Tacitus- és Suetonius-irodalom* ellenére ennek a két elsőrangú írónak egymáshoz való viszonya még mindig nincs kellőképp tisztázva. A következő sorokban éppen ezt kíséreljük meg — azonos tárgyú történeti műveik párhuzamba állításával, a rájuk vonatkozó irodalom figyelembe vétele mellett. Ha igaz az, hogy «*Contraria iuxta se posita magis elucescunt*», akkor jelen megbeszélésünk új szempontjaival egy újabb segédeszközt fog nyújtani a két jeles író teljesebb megismeréséhez és megértéséhez.¹⁾

Augustus halála után új korszak következik a római irodalom történetében. Hosszú virágzás után beáll az őszi hervadás időszaka. A Julius-Claudius nemzetségbeli császárok dühöngő uralma alatt minden szabadabb szellemet csirájában fojt el az erőszak. Csak mikor post tot discrimina rerum a Flavius-család kerül a trónra, akkor lélekzik fel kissé a római államélet és társadalom. Ezen időre esik ifjúkora és neveltetése azon kiváló férfiaknak, kik a római irodalmat nemsokára új fényvel lesznek hivatva elárasztani. Domitianus uralmával azonban bekövetkezik a nagy visszaesés, az egyeduradalom általakul korlátlan despotizmussá, mely a szólásszabadságot súlyos béklyóba veri. Az egyenesebb lelkű és keményebb derekú emberek a közélettől visszavonulnak, az írók elnémulnak, csak egy-két ingatag jellem törekszik nemtelen hízélgéssel a császár kegyét magának megszerezni.

Végre elérkezik az ú. n. «jó császárok» nyugodtabb korszaka, midőn a szabadság hajnala virrad fel a birodalomra; midőn végre «redit animus», mint Tacitus mondja *Agricolájában*. Nerva, Traianus és Hadrianus idején az irodalom minden ágában, de különösen a *történetírás* terén élénk munkálkodás indul meg. Már nem kell attól tartani, hogy egy meggondolatlanul kiejtett szó halált hozhat kimonódója fejére. Az elmúlt rettenetes század eseményei pontosabban és igazságosabban mérlegelhetők, a melyek — mint Tacitus mondja —

¹⁾ «A keresztények üldözése Nero császár alatt» czímen mélyreható tanulmány jelent meg a *Religio* (szerk. Dudek János dr.) 1908 szeptember-októberi számaiban Lukesics József dr. tollából. Lukesics, a ki, mint látom, főleg Arnold «Die Neronische Christenverfolgung» Leipzig, 1888. című munkájára hivatkozik, Tacitust és Suetoniuszt is megszólatatja mint tanukat a keresztényüldözés kérdésében azzal a megjegyzéssel, hogy *Tacitus és Suetonius egymástól független pogány írók, kik különböző forrásokot használtak.* (*Religio*, 1908. 33. sz. 537. l.) Hogy ez az állítás így nem felel meg a valóságnak, az alábbiak fogják igazolni. Thukydidest és Liviuszt, a magyar történetírók közül Forgách Ferenczet gyakrabban látjuk Tacitus mellé állítva. V. ö. Sörös Pongrácz, Livius és Tacitus. EPhK. 1895, 1. s köv. lk., Forgách Ferencz és Tacitus, u. o. 1899, 324. s köv. lk. Dolgozatunkban Tacitusra vonatkozólag általában felhasználtuk a legújabb irodalomból *Boissier* kiváló essayjének eredményeit: *Tacite*. Paris, 1903. és *Incze* Béni, «Tacitus élete és művei» cz. munkáját. (Kolozsvár, 1905. A végén irodalmi és könyvészeti összeállítással.)

«floreantibus ipsius imperatoribus ob metum falsæ, postquam occiderant, recentibus odi s compositæ sunt.»¹⁾

A figyelem most már nem az ósrómai történetekre irányul, mint Livius korában, hanem az újabb események megismerésére, melyek oly bőséges anyagot nyújthattak a történetírásnak. A levéltárak megnyílnak a kutatók előtt, hozzáférhetőek lesznek a családi okiratok s a titkos okmányok. A szereplő egyének már meghaltak: tetteiket kutatni, lelki-teszt tulajdonaikat fürkészní és magyarázni a történettudománynak hálás feladatul kínálkozik. Hasonló helyzet ahhoz, mint a mikor a nagy viharban hajótöröttek a kikötőbe vergődván, önkénytelenül vissza-visszatérnek az átélt rémes perceknek elbeszélésére és rajzolására. Lélektanilag könnyen megmagyarázható, mindennapi jelenség.

Nincs kétség abban, hogy ezen idők két legkiválóbb történetírója: *P. Cornelius Tacitus* és *C. Suetonius Tranquillus*. Tacitushoz szorosan csatlakozik Suetonius, nemcsak mert kortársa volt, de mert körülbelül ugyanazon anyaggal is foglalatokodott, a melylyel Tacitus. Bár évekre nincs nagy különbség köztük, s munkájuk elkészülésének ideje is nagyjában összeesik — mégis egész korszak választja el egymástól ezt a két író. Tacitus megjelent történeti művei a római irodalomnak azt a korszakát töltik ki, melyet ezüst-kornak szokás nevezni (Kr. u. 14–118.), Suetonius munkája kevéssel később már annak ú. n. vas-korát (agg-kor) nyitja meg (118 után következő kor).²⁾ Mind a ketten nagyrészt a Krisztus után való első század történetével s azon császárok élet- és jellemrajzával foglalkoznak, kik Augustus után következtek. Tacitus évkönyvei és históriái, valamint a Suetonius-féle «Császárok életrajzai» híu képet nyújtnák a Julius-Claudius nemzetség családi cselszövényekkel teli, dicstelen uralmának, a Galba, Otho és Vitellius közt kitört polgárháborúnak, Vespasianus és fia császárságának s végre Domitianus örjngő, Tiberius nyomdokait követő zsarnok uralkodásának. Közben, főleg Tacitusnál alkalma nyílik az olvasónak bepillantani az egész birodalom kormányzási rendszerébe és közállapotába, Suetoniusnál pedig a császárok magánéletébe. Tacitus célja, saját szavai szerint, hogy, sine ira et studio adja át az emlékezetnek a múlt eseményeit.³⁾ Ennek ellenére tudjuk, akadtak Tacitus műveivel behatóan foglalkozó tudományos férfiak, kik bár egyformán elismerték, hogy ő minden idők legnagyobb írói közt foglal helyet, róla, mint történetíróról különböző ítéletet formáltak.

¹⁾ Ab excessu Divi Augusti I. 1. Tacitusra vonatkozólag a következő kiadásokat használtuk: *P. Cornelii Taciti Annalium ab excessu Divi Augusti, quæ supersunt ad fidem codicum Mediceorum ab Georgio Baitero denuo excussorum, recensuit Gaspar Orellius. Turici. MDCCCLIX.* és *Cornelii Taciti Historiarum liber primus ad fidem codicis Med. denuo a se collati recensuit atque interpretatus est Carolus Meiser. Berolini. MDCCCLXXXIV.* Cornelius Tacitus, erkläert von Karl Nipperdey, I^a—II⁵ Band. Berlin, 1892.

²⁾ Ismeretes, hogy a *Dialogus de oratoribus* szerzőjének némelyek Tacitus helyett épen Suetonius tartják, de nagyon csekély valószínűséggel.

³⁾ Ab exc. I. 1.

Mi jelen értekezésünkben, mint fentebb mondtuk, Tacitust Suetonius-szal a császár-életrajzok érdemes írójával hasonlítjuk össze és ezzel kapcsolatban természetesen szólunk az ellenük felhozott vádakról is. Előre bocsátván egyet-mást az írók életéről, először tárgyaljuk történeti felfogásukat és módszerüket, azután beszélünk forrásaikról, műveik eltéréséről és egyezéséről az események előadását illetőleg, megvizsgáljuk, *használta-e Suetonius Tacitus munkáját*, milyen volt s miben különbözött a politikai és vallási fölfogásuk, végül jellemezni fogjuk röviden előadásbeli sajátásaikat, stílusukat.

* * *

Tacitus életéről kevés biztosat tudunk; nem ismerjük pontosan születésének sem helyét, sem idejét, úgyszintén halála idejét sem. Előnéveről is különféle vélemények keletkeztek.¹⁾ Elfogadhatjuk mint legvalószínűbb adatot, hogy Kr. u. 54-ben született²⁾ és kevéssel Traianus után halt meg 117-ben. Az elnyomatás csendjében, midőn csupán a szolgaság lánczának csörgése s az árulkodók szava hallszik, midőn mindenki reszket a zsarnok előtt s kegyét megnyerni vagy haragját magára vonni egyformán veszélyes: születik a történetíró, *a népek boszújával szívében* — írja találan Ince említett tanulmányában. — Így tehát gyermekkorát a zsarnok és kegyetlen Nero császársága, java férfikorát pedig Domitianus borzalmas uralkodása alatt élte, s azon szörnyűségeket, melyeket naiv gyermeki szemmel látott, de fölfogni nem tudott, később, élemedettebb korában érett észszel volt kénytelen ismét megtapasztalni. Ezen szomorú idők emléke mély nyomokat hagy a fogékony gyermeki lélekben, ez volt bizonyára a gyermeknek és ifjúnak legelső iskolája. Ez tölti el lelkét azzal a bizonyos sötét kesernyességgel, mely műveinek alaphangjaként jelentkezik. Mint lovagrendből származó ifjú, a kor szokása szerint szónoki tanulmányokkal foglalkozik. 78-ban nőül veszi Agricolának, Britannia hírneves praefectusának, leányát. Némi katonai és közéleti szereplés után hivatalt vállal. Maga tanúskodik róla, hogy hivatali pályáját Vespasianus alatt (69—79) kezdte; Titus (79—81) és Domitianus (81—96) idején egyre emelkedett, míg végre Nerva császár alatt a legnagyobb méltóságot, a consulatust is elnyerte.³⁾

Domitianus alatt feleségével egy időre elhagyja Rómát; úgy látszik, valamely provincia kormányzása lón rábízva. (A legnagyobb valószínűség szerint Gallia Belgicában vagy Germaniában volt.) Rómába visszatérve a közügyektől visszavonultan előveszi régi studiumait s minden idejét a tudománynak és irodalomnak szenteli. Domitianus halálával majdnem kizárólag a történetíráásra adja magát, hogy összegyűjtött anyagát feldolgozza a *Historiae*ben s az *Ab excessu*

¹⁾ Caius vagy Publius? A Medici I. k. szerint az utóbbi, s e mellett szól a legnagyobb valószínűség. V. ö. Ince i. m. 1. l.

²⁾ Bizonyítását l. Ince i. m. 3—4. l. A családi fészek, úgy látszik, nem Róma, hanem Interamna volt (ma Terni), Umbriában Róma közelében. U. o.

³⁾ Dignitatem nostram a Vespasiano incohatam, a Tito auctam, a Domitiano longius provecam non abnuerim. I. 1.

divi Augusti könyveiben. Elsőbben a *Historiarum libri* készülnek el Nero halálától Domitianus haláláig, a melyekből csak az első négy könyv maradt fenn és az ötödiknek első harmada. Majd folytatásképpen az *Ab exc. d. Augusti* 16. könyvét írja meg. Ez a mű azt az időszakot öleli fel, mely Augustus utolsó éveit és Nero halála közt telik el. Ez is hiányosan maradt ránk. Megvan az első hat könyv, de az V. és VI. csak töredékben, továbbá megvan a XI—XVI. könyv, de a XI. eleje s a XVI. vége csonka.¹⁾ A *Germania* és *Agricola* életrajza kívül esnek vizsgálódásunk körén, velük tehát e helyütt nem foglalkozunk.

Suetonius életéről egy pár biztos adat található a császárok életrajzaiban s az ifjabb *Plinius* leveleiben, a kinek barátságát *Tacitus*-szal egyetemben élvezte. Hogy *plebeius* családból származott, bizonyítja az a körülmény, hogy atya a XIII. legiónak «tribunus angusticlavius»-a volt.²⁾ Születését *Mommsen* *Plinius* *epist.* III. 8-ra támaszkodva 77-re teszi, vele szemben *A. Macé: Essai sur Suetone* című, 1900-ban megjelent értékes biográfiájában 69-re.³⁾ Serdülő kora *Domitianus* uralkodásának idejére esik.⁴⁾ Elsőbben a grammatikusok közt jeleskedik, majd a fórumon mint ügyvéd próbál szerencsét. Kevéssel utóbb, a mint *Plinius* tanuskodik, elnyeri a *tribunatus*. *Hadrianus* pedig a tanult frót mint *magántitkárt* (*epistularum magister*) maga mellé veszi. Később azonban kegyvesztetté lesz, mire teljesen visszavonul a közéletől. Meghal 141-ben.⁵⁾ *Suetonius* sokat dolgozott, műveinek nagy része azonban elkallódott. Azok közül, a melyek megvannak, a 12 császár életrajza, a XII *vite imperatorum* vagy *de vita Cæsarum* érdemelt ki különös elismerést. Szól *Julius Cæsar*, *Augustus*, *Tiberius*, *Caligula*, *Claudius*, *Nero*, *Galba*, *Otho*, *Vitellius*, *Vespasianus*, *Titus* és *Domitianus* életéről. A *Plinius*-szal való levelezésből jó képet nyerünk *Suetonius* egyéniségéről és jelleméről. Előttünk áll egy tudományosan képzett, komoly gondolkozású és szerény férfiú, a ki azonban nem sokat ért sem a nyilvános szerepléshez, sem a magánügyei okos rendezéséhez: igazi szobatudós. Mennyivel más *Tacitus*, ki mint a régi Róma legtöbb történetírója, előkelő (lovagrendi) családból származván, fényes tehetségével csakhamar részt kér magának a közügyek intézésében, sőt vezérszerepet játszik bennük. *Suetonius* alacsony sorsból származik; közhivatalokban nem is igen szerepel, hanem egészen a tudománynak és irodalomnak szenteli magát, de itt sem támaszkodhatik valami kiváló természeti adományokra. Ilyenformán

¹⁾ A *Historiarum libri* publikálását a 98—99-dik évre kell tennünk, az *Ab exc. divi Augusti* könyveinek publikálása pedig 116 körül történetelt. Ineze, i. m. 91. l.

²⁾ *Otho*. 10. A *Suetoniushoz* felhasznált kiadások: C. *Suetoni Tranquilli quæ supersunt omnia*. Recensuit *Carolus Ludovicus Roth* *Brisigavus*. Lipsiæ. MDCCCLVIII. és *Suetonius Tranqu.* Császárok életrajzai (latinul és magyarul). Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. Székely István. Budapest, 1897.

³⁾ V. ö. *EPhK.* 1903. 327. l.

⁴⁾ *Domitianus* 12.

⁵⁾ *EPhK.* 1903. i. h. Ez a szám nagy elhajlást mutat attól az általános véleményétől, mely *Suetonius* életét körülbelül 75—168 közé teszi, mint az *Ókori Lexikon* II. 849. lapján olvasható.

nem nyílik neki olyan jó alkalmá az emberek megismerésére, mint Tacitusnak, még kevésbbé arra, hogy bepillantást nyerjen abba a csodás műhelybe, melyben Róma s a világ történetét csinálták ezen időben, legalább úgy nem, mint Tacitusnak. Ép ezért Suetonius írói hivatása csak az lehetett, hogy a szereplő egyének tetteit és szavait, dicta et facta éles szemmel megfigyelje, szép sorrendben fejezetekbe tömörítse és lelkiismeretes hűséggel az utókor emlékezetének át-hagyományozza.

Egyedül Tacitus volt képes analysis és synthesis útján az alkotó és átfogó tehetség hatalmas erejével egységes képet adni e korról és élénk színekkel megjeleníteni ezeket a rejtett és bonyodalmas egyéniségű alakokat, úgyszólván: pszichológiai rejtélyeket. Ennélfogva ő írhatta csak meg azt a két történelmi munkát, melyek az *egész birodalom érző és gondolkodó lelkét* voltak hivatva megszólaltatni.

Ha tekintetbe vesszük az *élet és egyéniség szülte* ezen külömb-ségeket, könnyen rájövünk azon eltérésnek is a nyitjára, mely a két író felfogásmódja és történetírói szerepe közt van és nem csodálko-zunk, hogy ugyanaz az anyag mennyire más alakot ölt az egyik, mint a másik író keze alatt.

I.

E szükséges tájékoztatás után térjünk át a két író történelmi felfogásának és módszerének részletes elemzésére.

Nipperdey szerint az Annales-szel Tacitus arról akarta meg-győzni a fejedelmet és polgárokat, hogy *egyöntetű tevékenységre* van szükség, hogy a birodalom nagy és hatalmas legyen.¹⁾ Hozzátehetjük mindjárt, hogy Tacitus szeme előtt folyton ott lebegett az a másik nagy cél is, hogy a gyalázattól való félelem által polgártársait a büntől elriaszssa s az ősi «virtus» útjára terelje. Maga mondja: «Præcipuum annalium reor, ne virtutes sileantur utque pravis dictis factisque ex posteritate et infamia metus sit.»²⁾ Az egészen végig-vonul az a bánatos, borongós hangulat, melyvel hazája süllyedését, az erkölcsök romlottságát s a közszabadság enyészetét siratja.³⁾

Suetonius művében a tudományos czélon kívül mást hiába keresünk. Ő — mint fentebb mondtuk — komoly tudós, a ki nem törődik a közvéleménnyel, az állami és társadalmi élet nagy kérdéseivel, hanem csak a tárgyat nézi, melybe magát teljesen beleélte. Lelki szeme előtt nem imbolyognak esti mécsvilágnál az ősi dicsőség nagy alakjai, s nem ittasítják meg lelkét a hazaszeretet mámorá-
val, mint Tacitusét. Csak arra vigyáz, hogy a mit a 12 császár éle-téről hiteles forrásokból összegyűjtött — azt híven leírja az érdeklődők számára. Mindenekelőtt *teljes* akar lenni. Azért gyakran minden összefüggés nélkül ránt elő egy-egy adatot, csak hogy mindent el-mondjon: «quod equidem magis ne prætermitterem, rettuli quam quia verum aut verisimile putem.»⁴⁾

¹⁾ Nipperdey, Einleitung, 35. l.

²⁾ Ab exc. III. 65.

³⁾ Csiky Kálmán, Tacitus fönmaradt összes művei. Budapest, 1903.

I. k. Bevezetés.

⁴⁾ Claudius, 1.

A szándéknak és felfogásnak ez a különbözősége megingatja azoknak a véleményét, a kik bizonyos versenyről beszélnek a két író között. A Suetonius-féle életrajzok olyan szoros értelemben, mint az *Annales* és *Historiæ*, nem történelmi mű, hanem helyesen: *monografiák gyűjteménye*, a melyekben az egyes császárok élet- és jellemrajza domborodik ki nyilvános és magán viselt dolgaik sans phrase elbeszélése által. Suetonius általában felülmúlja Tacitust *csodálatos szorgalmával*, melylyel az egyes jelentéktelen dolgokat is feljegyzi.¹⁾ Ebben nagy hasznára volt udvari méltósága, melynek segítségével könnyen birtokába juthatott sok apró-cseprő érdekességnek és intim részletnek. Am oly mélyreható bevezetések, oly művészi beszédek és drámai erővel ható jellemrajzok, melyek át meg átszövik Tacitus történeti előadásának fonalát, a nagyobb írói kvalitások híjjával lévő Suetoniusnál nem találhatók.

Plutarchos életrajzaival sem vág össze például a *Vitæ Cæsarum*. Plutarchos ugyanis hősét a bölcsőtől kezdve végigkíséri az élet minden fázisán, szoros összefüggésben az idővel, helyi, családi viszonyokkal és különféle mellékkörülményekkel: akárcsak Taine Hippolyte milieu-elméletének volna egyik előhírnöke. Hasonló mederben halad Tacitus elbeszélése is. Folyton keresi a részek között az összefüggést és nyomról-nyomra haladó részletességgel arra törekszik, hogy az a korszak, melyben az egyesek élete lejátszódott, egységes képpé domborodjék ki az olvasó lelkében. Egészen ura tárgyának, kezében tartja az események fonalát, s tetszése szerint rendelkezik az anyaggal. Suetoniust magasabb szempontok nem vezérik s az *emberi lélek* belső motívumait teljesen figyelmen kívül hagyja, — míg Tacitus jól tudván, hogy a külső harcokat és válságokat legtöbbször súlyos belső küzdelmek előzik meg: ezen pszichológiai mozzanatok történetírói ismertetésére is alkalmat szerez.²⁾ Tacitus lélektani alapra épít, s épen ebben nyilvánul Tacitus nagysága Suetonius fölött, a ki vele szemben csak józan *polyhistornak* nevezhető.

Tacitus továbbá a szó valódi értelmében *pragmatikus* történetíró. Gondolkodásának és ítéleteinek vezérfonala egész művén keresztül húzódik; nem elégszik meg, mint Suetonius a tények egyszerű elreferálásával, hanem mintegy *iudex rerum* ítéletet is alkot róluk. Művének minden részletén megérzik az éleslátású és mélyenjáró elméjű történetírónak mesterkeze. Egy-egy igazsággal, intellemmel vagy csak futó megjegyzéssel lelkének ritka gazdagságát tárja föl olvasói előtt. Alakjai drámai szoborszerűséggel hatnak, mint Shakespeare-éi. Mennyire fel tudja pl. részvétünket ébreszteni a sorsüldözött nemzeti nagyság, a hős Germanicus iránt.³⁾ A dolgoknak illetően kritikai mérlegelésére különben őt a birodalom helyzete indítja: «*Nobis in arto et inglorius labor: immota quippe aut modice lacessita pax, mæstæ urbis res et princeps proferendi imperi incuriosus erat. Non tamen sine usu fuerit introspicere illa primo aspectu levia, ex quibus magnarum sæpe rerum motus oriuntur.*»⁴⁾ Tacitus mint pragmatikus törté-

1) Vitellius, 2.

2) Hist. II. 74.

3) Csiky, i. m. I. XVIII—XIX. 1.

4) Ab exc. IV. 32.

netíró arra törekszik, «ut non modo casus eventusque rerum, qui plerumque fortuiti sunt, sed ratio, causaeque noscantur.»¹⁾ Suetonius ellenben az okokat s az egymással összefüggő jelenségek összetevőjét és eredőjét ritkán kutatja, eltérően a Thukydides iskolájához tartozó pragmatikus történetírók eljárás módjától. Ez ismét némileg abban a körülményben leli magyarázatát, hogy ő a közélettől visszavonultan élő férfiú volt, ki csendes grammatikai és történelmi studiumaiban lelte legfőbb örömét, a mi őt teljesen kielégítette. Az *anyag elrendezésében* körülbelül ezt a módot követi: Ismertetve a család vagy a nemzetség eredetét, magának az illető császárnak gyermek- és férfikorát egész a trónrajutásig évek szerint adja elő. Azután nyilvános és magánéletének erkölceit egyenkint az erények vagy bűnök fajtái szerint tárgyalja. Külömben ő maga jellemzi legtalálhatóbban eljárás módját, midőn így szól: «Hæc partim nulla reprehensione, partim etiam non mediocri laude digna in unum contuli, ut sceernerem a probris ac sceleribus eius, de quibus dehinc dicam.»²⁾ Végre ismét időrendben elbeszéli a halál előjeleit, majd magát a halált írja le a végrendelettel kapcsolatban. A sorrendben csak annyiban néha változatosabb, hogy majd a magán, majd a nyilvános élet rajzolásával kezd, hol a kisebb jelentőségű dolgokról megy át a nagyobbakra, hol megfordítva. Innét van, hogy a császárok alakjaiban sok hasonló és egybevágható adatot találunk, és hogy egyenkint őket teljesen meg nem ismerhetjük. Nem kíséri figyelemmel a fejlődést; nem tesz különbséget az erkölcsi ki- és átalakulás, az erkölcsi elfajulás fázisai között, a miért is az erényeknek és bűnöknek temérdek bizonyosságát látjuk az egyes alakok életében, de teljesen megvilágított egységes jellemképet sehol sem találunk. Példának okáért Augustus életrajzának elolvasása után bizonytalanságban vagyunk, vajjon kegyetlen zsarnoknak vagy a legszelídebb császárnak tartjuk-e? ... Tacitus nagyon komolyan fogja fel történetírói hivatását: «Ut conquirere fabulosa et fictis oblectare legentium animos procul gravitate cœpti operis crediderim; ita vulgaris traditisque demere fidem non ausim.»³⁾

Rút dolgokat vagy beszédeket csak azért említ néha, hogy azoktól elrettentsen.

Suetonius elvét így definiálhatjuk: *nil veri omittere*. Ez a tárgyilagosság és vele kapcsolatos igazságszeretet teszi azt, hogy mindent elmond, szántszándékosan sohasem sérti meg az igazságot, s van bátorsága az emberek tetteiről és erkölceiről nyíltan beszélni — nem a suba alatt. Hízelegni nem akart senkinek, a mi kiténik abból, hogy utoljára Domitianus életét írja meg. Fáradhatatlan a városi mendedmondák, szállóigék és anekdoták összegyűjtésében. Kissé szabadszájú s az obscenitásokat ép oly híven, pontosan előadja, ha rájuk kerül a sor, mint a legfontosabb államügyeket. «Ea libertate vitas Cæsarum scripsit, qua vixerant ipsi» — jegyzé meg róla találóan a tudós Erasmus. A gonosztetteknek és kéjelgéseknek minden fajtát, melyeknek leírásától Tacitus finom lelke visszaborzadt, a saját nevével nevezi meg. Ebből azonban nem következik, hogy ő maga gyönyörködik is

1) Hist. I. 4.

2) Nero, 19. L. még Augustus, 9.

3) Hist. II. 50.

azok előadásában. Suetonius minden jel szerint komoly erkölcsű férfiú volt, de miként a keresztény moralisták is kénytelenek az obscenitásokkal foglalkozni, a teljesség okáért ő is megtehetette ezt a nélkül, hogy ebből személyére bármily kedvezőtlen következtetést vonhatnánk le. Nem szabad továbbá szem elől tévesztenünk, hogy az író ebben csak saját korának gondolkodásmódjához alkalmazkodott. Külömben erkölcsi tekintetben a leghitelesebb bizonyítványt az *íjj. Plinius* levele állítja ki róla, írván Traianushoz: «Suetonium Tranquillum probissimum, honestissimum, eruditissimum virum et mores eius secutus et studia iam pridem, domine, in contubernium assumpsi, tantoque magis diligere cepti, quanto propius inspexi.»¹⁾

Méltán meg lehet róni Suetoniusban, hogy kevésbé szorgalmas a közérdekű és állami ügyek referálásában, mint az intimitások felhordásában. Mindazt, a mit nem lát szoros összefüggésben a személyi vonatkozásokkal, mellőzi. Például Augustus életéből nem tudjuk meg, ki volt néki Mæcenas vagy Agrippa; Seianus pedig annyira háttérbe szorul Tiberius mellett, hogy alig vesszük észre az ő alakját. Ennek a magyarázata egyrészt abban lehet, hogy Suetonius ellenséges érzülettel viseltetett Seianus iránt. Például Tacitus Tiberiusnak egy a magasból lehulló kőtől való megmentését Seianusnak tulajdonítja, Suetonius ellenben egy szóval sem emlékszik meg róla azon a helyen.²⁾

Mindezek után érthető, hogy az államügyekről, békéről, háborúról, a provinciák állapotáról, a törvényekről és hivatalokról, a kor politikai, társadalmi és erkölcsi életéről, a birodalom külső viszonyairól Tacitus sokkal jobban tájékoztat bennünket, mint Suetonius, a kinek főfigyelme arra irányul, hogy császárajairól semmi emberi vonást el ne mulasztson feljegyezni, mintha azt a régi mondást akarná velük igazoltatni: «Homo sum et nil humani a me alienum puto.» Így történik meg, hogy Caligulának az a gyalázatos négy esztendeje egész könyvet foglal le; a három versenytársnak: Galbának, Othónak és Vitelliusnak küzdelme pedig, ha Tacitus törtéirai nem maradtak volna fenn, teljes homályba volna burkolva. Tacitus sohasem válik kicsinyessé és hivalkodóvá, mint néha Suetonius.

A párhuzambaállítás eredményeképp könnyen átláthatjuk, hogy Tacitus mint történétíró: tehetség, jellemző erő, szerkesztő művészet, s a mi a fő, *pragmatizmus* dolgában messze túlszárnyalja Suetonius, de ettől sem lehet a maga érdemeit elvitatni. A sok érdekes adatnak pontos, megbízható összegyűjtése és mindig élénk, szellemes elbeszélése nagy érdeme marad még Tacitus mellett is. Tacitus szóban forgó két történeti munkáját nagygyá teszi az emelkedett erkölcsi, politikai és vallási fölfogás, mely benne megnyilatkozik. Így válik a munka felfogásban s az anyag feldolgozásában egyaránt remekművé. Tacitus mély és igaz pszichológiával boncsolja az embereket, jellemrajzai mély és igaz lélektani rajzok, azok közé az írók közé tartozik, kiknek műve valóban az idők tanúja s az élet tanítómestere. Erkölcsi elvei, életigazságai, politikai axiómái az utókor történetében, a mienkben is, nem egyszer nyertek fényes igazolást.

¹⁾ Epist. 94. 1.

²⁾ Tiberius, 39.

Suetonius nem ad egységes történeti művet a Császárok életrajzaiban, még csak tacitusi biográfiákat sem. Hiányzik nála a magassabb felfogás alakító ereje, mely Tacitus műveit a világirodalom remekei közé emeli. Az erkölcsi komolyságot nem lehet ugyan tőle elvitatni, de politikai és pszichológiai mélyebb belátásról nem tanuskodik írása, mert a személyeknek inkább *külső életét* érinti. Erdeme, hogy nagy gonddal, és mint látni fogjuk, kritikával jegyezte föl a császároknak különösen magánéletét illető sok jellemző adalékot.

II.

Mind Tacitus, mind Suetonius *hiteles forrásból* meríti az anyagot, ezek részint a közvetetlen tapasztalat, részint mások értesítései, illetőleg okmányok s előző historikusok művei. Tacitus, de meg Suetonius is, rendesen különbséget tesz, vajjon az elbeszélte eseményt hagyomány, írott forrás vagy más útján tudja-e; megnevezi, mi a tény, költött dolog vagy kőszá híre. Tacitus maga mondja, hogy kevésbbé ismert írókból napfényre hozott oly adalékokat, a miket mások elhanyagoltak.¹⁾ Tiberius uralmáról még sokat hallhatott az öregebbektől; legközelebbi és fő forrásai voltak mégis az *acta diurna populi Romani* és a *commentarii Senatus*, a melyekhez mint senatornak könnyű volt a hozzáférés.²⁾ Hogy azonkívül az inscriptiókat, híresebb emberek beszédeit szintén hasznára fordította, nagyon valószínű.³⁾ Szívesen hivatkozik a császárkor más történetíróira is; ezek Servilius Nonianus, Plinius Maior, *Cluvius Rufus*, Lentulus Gætulicus, Seneca, Corbulo, *Fabius Rusticus*, főleg pedig *Aufidius Bassus*, elsőrangú történetíró, a kire, hogy Suetonius is tekintettel volt — nem nehéz bizonyítani.⁴⁾ Ide tartoznak továbbá Tiberius emlékiratai, melyeket Suetonius említ, Claudius memoárjai, Agrippina naplója (Ann. IV. 53.) stb.

Forrásai alkalmazásánál Tacitus mégsem jár el oly aprólékos körültekintéssel, mint Suetonius. Ennek a figyelmét semmi sem kerüli el, a mihez hivatalánál s a birodalmi emberekkel való összeköttetésénél fogva csak hozzájuthatott. Ő előtte is ismerősek az *acta populi et senatus*, az *acta diurna*, felkutatja a császárnak sajátkezű leveleit,⁵⁾ a palatinusi levéltárt, értékesíti a névtelen iratokat, verseket, gúnydalokat stb. Nemkülömben mint Tacitus, közöl előszóbeli tanúságot, hivatkozik atyjára és nagyatyjára.⁶⁾ Olyan fáradhatatlan Suetonius a régi írók felkutatásában, hogy a tudós Suetonius-búvár. Krause, csak Cæsar és Augustus életrajzában 38 írónak, mint forrásnak jött a nyomára (Servilius Nonianus, Fabius Rusticus stb.) Ezeket a szer-

¹⁾ V. ö. Ab exc. IV. 53, VI. 7.

²⁾ Ab exc. III. 3, XV. 74.

³⁾ V. ö. Ab exc. I. 81, XII. 24.

⁴⁾ Tiberius, 61. — Tacitus hivatkozik mesterére: Vipstanus Messalára is. Hist. III. 25, 28. Forrásai közt szerepelnek még a császárok és főtisztviselők jelentései, levelei (Hist. IV. 40.) magánosok élet- és emlékiratai s a szájhagyomány.

⁵⁾ Div. Aug. 87.

⁶⁾ Calig. 19. Otho 10.

⁷⁾ Krause J.: De fontibus et auctoritate Suetonii, Berlin, 1831. V. ö. még Calig. 8. «Nam qui res Augusti memoriæ mandarunt...»

zöket azonban néhány kivételével, melyenek Gaius Oppius, Julius Marathus, Aquilus Niger, Qu. Elogius — névleg nem említi.

Mindkettőn mellőzik — a mi figyelemre méltó — Plutarchost és Flavius Josephust. Az utóbbi, mint aféle zsidó és szabados, úgy látszik, nem sokat számított a római írók előtt.¹⁾ A három császárra vonatkozólag említi id. Pliniust; úgynevezett főforrása azonban nincsen. Mindenesetre dicséretére válik Suetoniusnak, hogy Augustus életrajzában a legnagyobb valószínűség szerint felhasználta a híres *monumentum Ancyrantum*ot, Claudiusnál pedig magának a császárnak a munkáját.²⁾

Itt élénk táruul az a nagyfontosságú kérdés, melyre dolgozatunk elején már céloztunk, vajjon *Suetonius használta-e Tacitus munkáját vagy nem? Tehát igaz-e az, hogy ők egymástól teljesen független írók?* Tacitus neve a Császárok életrajzában nem fordul elő. Ez azonban nem bizonyít sem pro, sem contra.

Mielőtt részletes tárgyalásba kezdünk, egyes dolgokat előre kell bocsátanunk. Tiszta sor, hogy Tacitus Suetonius munkáját nem használhatta, mert az Annales a 115—118. években látott napvilágot, Suetonius műve pedig 119 és 121. között jelent meg.³⁾ Roth a Császárok életrajzaihoz írt előszavában hihetőnek tartja, hogy Tacitust Suetonius olvasta.⁴⁾ Teuffel ugyancsak megengedi ezt, de hozzát teszi: Tacitus ist von Suetonius selten berücksichtigt.⁵⁾ Székely István dr. «De Suetonio Taciti imitatore» című doktori dissertációjában (Nagyszében, 1892) Teuffellel szemben azt bizonyítja, hogy Suetonius nagy mértékben felhasználta Tacitust, de bizonyos szerénykedésből vagy nem akarta Tacitus nevét felemlíteni, vagy nem merte, mivel gyakran kikorrigálja őt. Végre újabban Peter Hermann mindezekkel ellentétben így nyilatkozik: «Tacitus und Suetonius haben nach übereinstimmenden Urteil unabhängig von einander geschrieben.»⁶⁾ Ezen merőben ellentétes nézetek között legjobban eligazíthat bennünket a minden balítélettől ment belső bizonyítás, a két író műveinek részletes összehasonlítása.

Folyton a tárgyi igazságot tartva szem előtt, felsoroljuk azokat a fontosabb helyeket, a hol Suetonius vagy értelem vagy szó szerint megegyezik Tacitus-szal. Persze, erre azt mondhatja valaki, hogy az egyezés onnét származik, mert Suetonius ugyanazokat a forrásokat használta, mint Tacitus, t. i. *Cluvius Rufus*, *Fabius* és mások munkáit. Helyes, de mint az alábbiakban ki fogjuk mutatni, ez a

¹⁾ V. ö. Schanz, Geschichte der römischen Litteratur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian, II. 375—6. l. (Müller-Handbuch VIII. k.) Teuffel-Schwabe, Geschichte der römischen Litteratur, Leipzig, 1890. 878. l.

²⁾ Aug. 101., Claud. 42. V. ö. Bursian, Jahresbericht, 1907. Zweite Abt. 241 s. köv. l. Bericht über die Litteratur zu Suetonius 1897—1906.

³⁾ A. Macé, Essai sur Suetone. Bursian Jahresbericht. 1907. II. Abt. 238. s. köv. lk.

⁴⁾ Tacitum si per statem legere potuit et legit, id quod . . . credibile fit . . . XV. l.

⁵⁾ I. m. 814. l.

⁶⁾ Die geschichtliche Litteratur über die Röm. Kaiserzeit. Leipzig, 1897. II. 274. l.

körülmény nem elégséges az összes nehézségek elosztásához. Még sok olyan részlet marad, melyek külföldben nem érthetők, ha csak el nem fogadjuk, hogy Suetonius magukat az Annaleseket és Historiákat is ismerte és felhasználta.

Az összehasonlításnál Székely István említett értekezésének egybevételét vettük alapul. Tiberius életrajzában olvassuk: «*Quo pacto (Tiberius) plerosque modestia et pudore deterruit, in quibus Hortalum, Quinti Hortensi oratoris nepotem*».¹⁾ Hortalus tudniillik Tiberiustól szorult helyzetében segítséget kért. Nyilvánvaló, hogy ezt Suetonius Tacitustól vette át.²⁾ Tacitus ugyanis, mint afféle patricziusi gondolkodású ember, szegyennek tartotta, hogy Hortensius unokája a császártól kegydíjat kért. Így érthető csak, hogy a plebeiusi származású Suetonius is Hortalus szegvényérzetét emlegeti.

Suetoniusnál olvashatók Tiberiusnak elkeseredett hangú levelei, melyeket a senatushoz írt: «*Quid scribam vobis P. C. aut quo modo scribam, aut quid omnino non scribam hoc tempore, dii me deaque peius perdant quam cotidie perisse sentio, si scio*».³⁾ S ugyanezen szavak ugyanezen rendben megtalálhatók Tacitusnál,⁴⁾ de — s éppen ez az, a mi föltűnő — azon kor más történetíróinál hiába keressük őket: így *Dio Cassius*nál vagy *Velleius Paterculus*nál. A *Capri*ba való visszavonulás okáról hasonló értelemben nyilatkoznak. Nevezetesen továbbá, hogy Suetonius beszél a kiváló Charicles orvosról, a ki, midőn a császár Circeiben volt, megragadta a kezét, pulzusát tapogatva; Tiberius buzdította őt, hogy maradjon és feküdjék le — miért is a lakomát elhúzta stb.⁵⁾ Ezt a jelenetet körülbelül ugyanazon szavakkal mondja el Tacitus is.⁶⁾ Caligula, Claudius és Nero életrajzában nemcsak a tényeknek, de a szavaknak is feltűnő hasonlatosságát fedezhetjük föl több helyütt, példának okáért: «*Inlecebris Agrippinæ . . . fratris filiæ per ius osculi et blanditiarum occasiones plectectus in amorem*».⁷⁾

«*Agrippinæ inlecebris . . . ad eum per speciem necessitudinis crebro ventitando pellicit patrum*».⁸⁾ Mindketten körülbelül ugyanazon szavakkal mondják el Claudius halálának az okát: hogy t. i. gombaételébe mérget keverték.⁹⁾ Még sok helyük van a Suetonius-féle életrajzoknak, melyek kisebb-nagyobb egyezést mutatnak Tacitus megfelelő helyeivel, — ezekre röviden csak utalunk.¹⁰⁾ Végül, a miket a 70. év három császárról és Vespasianus uralmának kezdetéről egyezően feljegyeztek, semmi kétséget sem hagy hátra az iránt, hogy

1) Tib. 47.

2) Ab exc. II. 37.

3) Tib. 67.

4) Ab exc. VI. 6.

5) Tib. 72.

6) Ab exc. VI. 50.

7) Claud. 26.

8) Ab exc. XII. 3.

9) Ab exc. XII. 67.; Claud. 44.

10) Ab exc. III. 60. — Tib. 37.; Tib. 34. — Ab exc. IV. 34.; Tib. 58. — Ab exc. I. 74. — Tib. 25. — Ab exc. II. 40.; Calig. 9. — Ab exc. I. 40.; Ab exc. XI. 26. — Claud. 26.; Nero 33. — Ab exc. XIII. 16.; Ab exc. XIV. 9. — Nero 34.

a fiatalabb Suetonius életrajzainak készítésében Tacitust, ha szerény mértékben is, de mindig kellő reverenciával követte. Mert nem történhetik meg máskép, hogy két ilyen egymástól stílusra és egyéb írói sajátosságokra nézve annyira eltérő író néha oly pontosan meg-egyezzék. «Post hoc sedata siti gelidæ aquæ potione — olvassuk Othóról — arripuit duos pugiones, cum alterum pulvino subdidisset, artissimo somno quievit. Et circa lucem demum expergefactus, uno se traiecit ictu . . . irrumpentibusque ad primum gemitum . . . exanimatus est et celeriter funeratus.»¹⁾ Tacitusnál pedig: «Sitim haustu gelidæ aquæ sedavit. Tum adlatis pugionibus duobus . . . alterum capiti subdidit . . . noctem non insomnem egit. Luce prima in ferrum pectore incubuit. Ad gemitum morientis ingressi . . . unum vulnus invenere. Funus maturatum.»²⁾ Egybevetéseinkből kiviláglik, hogy a hasonlóságnak kimagyarázására nem elégséges a közös forrásokra vagy az írók hasonló életviszonyaira (!) hivatkozni — mint ezt *Peter Hermann* teszi.³⁾ Még ha mindketten csak egy forrásból merítettek volna, könnyebben érthető volna ez az összevágás, de tudjuk, hogy sok, különféle szerzők műveit használták föl. Külömben is ilyen szolgai átvétele a forrásoknak nem egyeztethető össze egyik író jellemével és írói egyéniségével sem. De meg tudjuk, hogy *Plinius* mind Tacitus-szal, mind Suetonius-szal mily benső barátságban volt. Lehetetlen tehát, hogy ezek már csak a közös jóbarát révén is ne ismerték volna egymást személyesen s egymás irodalmi munkásságáról ne lett volna tudomásuk!

Tagadhatatlan, hogy némely dolgokat íróink különbözőképp adnak elő, a miből bizonyos nehézség származik, de be fogjuk bizonyítani, hogy ez nem rontja le főntebbi állításunk értékét a két író viszonyát illetőleg. Az eltérések ugyanis oly csekély jelentőségűek, hogy elhanyagolhatók vagy legalább is csak azt mutatják, hogy Suetonius, a mennyire lelkiismeretes volt a források felhasználásában, Tacitust kiigazította, egyes helyeit világosabbá tette, a kéteset a bizonyossal helyettesítette.

Először Augustus végrendeletéről szólnunk. Suetoniusnál: «Legavit populo R. quadringenties, tribubus tricis quinquies sestertium.»⁴⁾ A mit Tacitusnál olvasunk, ellenkezőnek látszik, de ha figyelmesen vizsgáljuk a helyet, észreveszszük, hogy a két író állítása egyértékű. Tacitus «Legavit populo et plebi quadringenties tricis quinquies sestertium» szavainál⁵⁾ a *plebs* helyett Suetonius *tribus* használ, miért is az ő szavaiból nem eltérést, hanem csak pontosabb megkülönböztetést vehetünk ki.

Tiberius alakja Suetoniusnál nyilvánvalóan más, mint Tacitusnál. Ezért, tudjuk, a múlt század több tudósa erősen nekitámadt Tacitusnak; sőt elvitatták tőle a történeti hűséget is.⁶⁾ Különösen hevesen támadja *Stahr* «Tibers Leben, Regierung und Charakter» és

¹⁾ Otho, 11.

²⁾ Hist. II. 49. V. ö. még Vesp. 4. és Hist. V. 3.

³⁾ I. m. 70. l.

⁴⁾ August. 101.

⁵⁾ Ab exc. I. 8.

⁶⁾ V. ö. H. Nissen: Historische Zeitschrift (Heinrich Siebel) 1874.

16. sz. Merivale: Geschichte der Römer unter dem Kaisertume III. k. 187. l.

Freytag «Tiberius und Tacitus» cz. munkájában.¹⁾ Kétségtelen, hogy Tiberiusnak és korának rajza Tacitusnál egy árnyalattal sötétebb színezetű, mint pl. Suetoniusnál vagy a kor más íróinál, de ismerve Tacitus egyéniségét, nem nehéz ennek okát adni. Tacitus az optimaták pártjához tartozott, ezt a hitvallását belevitte bizonyos mértékben történeti műveibe is. Nerva és Traianus uralkodását, e szempontból nézve a dolgokat, túlságos dicséréssel halmozta el, Tiberius békés uralmát pedig majdnem minden oldalról csak ócsárlásban részesítette.²⁾ Általában, ha Tiberius uralmáról beszél, Domitianus emléke támad föl lelkében, ki kijelentette, hogy Tiberius irányát fogja követni. Innét van, hogy bizonyos elfogultsággal fog hozzá Tiberius jellemrajzához, a kiről azt hitte, hogy Domitianushoz hasonlít a legjobban. S nem egészen alaptalanul. Mindkét császár kiváló természeti tulajdonságokkal, de ingatag jellemmel bírt, ellensége volt mindkettő az íróknak és az optimatáknak. Már pedig Tacitusról említettük, hogy telve volt patricziusi szellemmel; részese volt az optimata párt nem egy balítéletének. Az előkelők bármely jogának kisebbsítésében tüstént nagy igazságtalanságot lát. Ő, kinek szemében a szabados uráérteltlen nyűg, a szolga is csak akkor érdemel dicséretet, hogyha érte bántan feláldozta életét. Barbárokat feleségükkel, gyermekekkel felkonezolni, keresztényeket ítélet nélkül kivégezni — nem valami nagy dolog a szemében, de megbüntetni valamely előkelőt, ha gonosztságot cselekedett is, ezt, ha nem is igazságtalan, de szigorú eljárásnak minősíti. Már pedig egy császár sem helyezkedett annyira ellentétbe az optimaták hatalmával, mint Tiberius. Tacitus úgy tekintette Tiberius uralkodását, mint a birodalom hanyatlásának kiinduló pontját. Szigorú ítélete tehát nem ellenszenvből, hanem a történetíró meggyőződéséből táplálkozik. Ezek azok a belső motívumok, melyek Tacitust elhamarkodott ítéletalkotásra vitték és ellenmondásokba keverték Tiberius uralmát illetőleg. Kelet lázadását szerinte Tiberius szította fel, hogy Germanicust elveszítse; de azért később dicséri őt mint a *béke ápolóját* és érdemeit magasztalja.³⁾ Az újkori történetírók különben szintén nagyon eltérőleg ítélik meg Tiberiust; pl. *Ranke*, *Mommsen* elismeréssel nyilatkoznak róla. Mommsen egyenesen Nagy Károlylyal állítja párhuzamba, míg *Beulé* még Tacitusnál is kegyetlenebbül elítéli. Incze idézett tanulmányában Tacitus ítéletét *szigorúnak*, de *igazságosnak* mondja. Annyi tény, hogy Tiberius egyénisége a legkomplikáltabb lélektani jelenségek közé tartozik. Egyes tettei a legnemesebb fejedelmi lélek sajátosságait mutatják, mások viszont már a *moral insanity* nyilvánulásai. Tacitust a tényállás meghamisításával nem lehet vádolni, ez nem is férne össze az ő jellemével, nagy-szabású történetírói hivatásával: de ne feledjük azt sem, hogy teljesen objektív író nincsen, s ha a klasszikus történetírás mintája, *Thukydides* sem állhatott ellen érzelmi befolyásnak, hogy tanítója,

¹⁾ V. ö. Ab exc. IV. 32.

²⁾ L. a kérdés irodalmát: Incze, i. m. 122. l. Incze Freytagékkal szemben erősen védelmébe veszi Tacitust. Szavaiból azonban nem annyira a meggyőző erő érzik ki, mint inkább a nagy író személye iránt való s mindent mentegetni akaró rokonszenv és nagyrabecsülés.

³⁾ Ab exc. II. 65, IV. 6.

Antiphon, iránt kelleténél elnézőbb, ellenfele, Kleon, iránt meg kelleténél szigorúbb ne legyen, miért vesszük ezt oly rossz néven a mély érzésű Tacitustól, vagy miért akarjuk minden áron őt *kivételnek feltüntetni!*?

Suetonius művének első részében egészen másnak ábrázolja Tiberius alakját, mint a második részében — másnak, mint Tacitus. Ez azonban egyszerűen arra az eljárás módra vezethető vissza, hogy először beszél hőse erényeiről, azután hibáiról és kicsapongásairól. Suetonius nem volt pártember s ezért Tiberius rajzolásánál inkább ment lehetett az elfogultságtól. Szem előtt tartotta azt a tacitusi mondást: «Res, florentibus ipsis (imperatoribus) ob metum falsæ, postquam occiderant, recentibus odiis compositæ sunt»;¹⁾ ezért idevonatkozó forrásainak használatánál nagyon óvatos. Úgy látszik, még sem tud teljesen szabadulni Tacitus szigorú felfogásától. Tiberius életrajzának 48. fejezetében egészen Tacitus szájaíze szerint beszél, de gyakran ki is javítja őt vagy homályosabb helyeit megvilágítja. Így pontosabban leírja az elítélt L. Scr. Libo bűnét,²⁾ a mit Tacitus csak röviden érint. Germanicus haláláról Tacitus azt mondja: «Audire me meminisse ex senioribus visum sæpius inter manus Pisonis libellum, quem ipse non vulgaverit, sed amicos eius dictitavisse litteras Tiberii et mandata in Germanicum contineri, ac destinatum promere apud patres principemque arguere, ni elusus a Seiano per vana promissa foret; nec illum sponte extinctum, verum inmisso percussore. Quorum neutrum adseveraverim, neque tamen oculere debui narratum ab iis, qui nostram ad iuventam duraverunt.»³⁾ Suetonius már csak ezt a véleményt említi mint elég biztosat: «Etiam causa mortis fuisse ei (Germanico) per Cn. Pisonem legatum Syriæ creditur, quem mox huius criminis reum putant quidam mandata prolaturum, nisi ea secreto ostentant.»⁴⁾

Claudius életrajzában szintén vannak különbözőségek. Mindketten leírják azt a tengeri csatát, melyet Claudius a Fucinus-tavon rendezett. A leírások azonban csak kis dolgokban térnek el; a sorrend ugyanaz. Határozottan téves Tacitusnak azon állítása, hogy Claudius a táborban (in castris genitus) született, és Suetonius adata a helyes, kinek följegyzése szerint a császár születésének helye Antium. Itt úgy látszik, Suetonius javított az *Annales*en. Van még egy-két eltérés a két író között,⁵⁾ de ezek oly csekély jelentőségűek, hogy ezek miatt épenséggel nem lehet elvitatni Suetonius függő viszonyát. Egyébként Claudius életrajzánál Suetonius a megbízhatóbb, a ki az idevonatkozó adatokat nagyon lelkiismeretesen értékesíti, sőt magának a császárnak a műveit is felhasználja. A mi Nero uralkodását illeti, körülbelül tíz hely van, a melyekből az látszik, hogy egyes dolgokról eltérő volt a nézetük. Tacitus szerint Nero adoptálása két évvel később történt, mint Suetoniusnál olvassuk.⁶⁾ Való-

¹⁾ Ab exc. I. 1.

²⁾ Tib. 25.

³⁾ Ab exc. III. 16.

⁴⁾ Tib. 52.

⁵⁾ Claud. 21. — Ab exc. XII. 56, Claud. 59. — Ab exc. XI. 38., Claud. 15. — Ab exc. XI. 22. Claud. 56. — Ab exc. XII. 4.

⁶⁾ Nero 7. Ab exc. XIV. 1.

színű, hogy Suetonius ezen helyen emlékezetből írt s így tévedhetett. Tacitus Nerónak anyja iránt való bűnös szerelmét illetőleg bizonytalanságban van, mi az igaz, miért is két véleményt említ; Suetonius ellenben a hír egyik részét mint biztosat közli.¹⁾ Általában Tacitus gyakran több véleményt ad elő, a mint az egyes auctoroknál találta, a nélkül, hogy valamelyikhez határozottan csatlakoznék: «Ut conquerere fabulosa — írja — et fictis oblectare legentium animos, procul gravitate cepti operis crediderim: ita vulgatis traditisque demere fidem non ausim.»²⁾ Poppæának, Nero feleségének, halálát Tacitus férjének hirtelen haragjával hozza összefüggésbe, de nem zárja ki a mérgezés lehetőségét sem. Suetonius említést sem tesz mérgezésről, mint a ki a dolgot biztosan tudja.³⁾ Ilyen értelemben össze lehet egyeztetni a következő fejezeteket: Ab exc. XIV. 51. és Nero 35.; Ab exc. XV. 36. és Nero 38.; Ab exc. XV. 44. és Nero 16. Ez utóbbi helyeken szó van a Nero alatt pusztító nagy tűzvészről. Suetonius azt mondja, hogy nyilván Nero keze játszott közre benne, Tacitus szerint pedig: «Forte an dolo principis incertum, nam *utrumque auctores prodidere.*» Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a keresztények üldözése Suetoniusnál semmiféle kapcsolatba nincs hozva a tűzvésszel.⁴⁾ Máskép Tacitusnál. Tacitus világosan írja, hogy az elkeserített nép dühét Nero elhárította magáról a keresztényekre, a kiket feláldozott a közfelháborodás kiengesztelésére — a legválogatottabb kínzások között.⁵⁾ Suetonius úgy látszik, nem tulajdonít valami nagy fontosságot az egész dolognak, annál kevésbbé, mert Tacitus szerint is nem a «crimen incendii», hanem az «odium generis humani» volt a fővád a keresztények ellen a bizonyító eljárásnál. Külömben Tacituszal egybehangzóan említi az üldözésüket. Tacitus, a midőn Nero hajlamairól szól, ócsárolja őt s azt állítja, hogy idegen tollakkal ékeskedett.⁶⁾ Suetoniusnál ellenben ezt olvassuk: «Venere in manus meas pugillares libellique cum quibusdam notissimis versibus, ipsius (Neronis) chirographo scriptis, ut facile appareret non tralatos aut dictante aliquo exceptos, sed plane quasi a cogitante atque generante exaratos; ita multa et deleta et inducta et superscripta inerant. Carmina libenter ac sine labore composuit nec, ut *quidam* putant, alia pro suis edidit.»⁷⁾ Nincs kétség, hogy e helyütt Suetonius Tacitust szántsándékkal ki akarta javítani.

Hogy Galba, Otho és Vitellius idejét csak egészen röviden tárgyalja Suetonius, már említettük. A mi eltérés van itt írónk között, nem oly fokú, hogy ebből ellenérvet lehetne kovácsolni tételünk ellen.⁸⁾

¹⁾ Ab exc. XIV. 2. — Nero 28.

²⁾ Hist. II. 50.

³⁾ Ab exc. XVI. 6. — Nero, 35.

⁴⁾ Nero 16.

⁵⁾ Klasszikus hely. Ab exc. XV. 44.

⁶⁾ Ab exc. XIII. 3., XIV. 16.

⁷⁾ Nero 52.

⁸⁾ V. ö. Ab exc. VI. 20. — Galba 4.; Hist. I. 72. — Galba 15.; Hist. I. 40. — Galba 29., Otho 4. — Hist. IV. 78; Vitellius 10. — Hist. II. 70. és III. 39.; Vit. 11. — Hist. II. 89.; Vit. 15. — Hist. II. 65. és III. 68.

A Historiæben Otho életévének száma 37, Suetonius pedig azt írja, hogy 38 éves korában húnyt el.¹⁾ E helyen az írók, úgy látszik, ellentmondanak egymásnak, de ha közelebbről szemügyre vesszük azt, tüstént látjuk, hogy Otho valóban életének 37. évét tizenegy nappal már átlépte és Suetonius egész helyesen veszi tekintetbe a Tacitustól elhanyagolt eme csekély különbséget is.

Mínthogy mind Tacitus mind Suetonius szemtanúi Vespasianus szerencsés nralmának, forrásokra itt nem igen szorulnak, de nem is igen térnek el egymástól. Külömben a Historiák legnagyobb része elveszvéen, csak a 70. év emlékezete maradt fenn, a melyet Suetonius munkájával összevethetünk. Tacitus a (Carmelus Deus) jósdától Vespasianusnak adott feleletet ugyanoly értelműleg közli, bár nem ugyanazon szavakkal, mint Suetonius, ki e helyen is, a mint szokása, különösen törekszik a pontosságra.²⁾ Általában az gyakran megtörténik, hogy Suetonius a dolgoknak csak eredményét közli, midőn Tacitust mintegy kivonatolja. Mellőzve az egész jelentéktelen eltéréseket,³⁾ még egy nehézséget kell megoldanunk. A mi Vespasianusnak proconsul korában Afrikában viselt dolgait illeti, nemcsak eltérnek íróink, de egymásnak látszólag ellentmondanak. Tacitus: «Quippe famosum invisumque — írja — Vespasianus egerat proconsulatum».⁴⁾ Suetonius pedig azt mondja, hogy «integerrime nec sine magna dignatione» kormányozta.⁵⁾ Ezt a nehézséget úgy oldhatjuk meg s úgy egyeztetethetjük össze a két állítást, ha az integritást a severitásban látjuk megtestesítve, mely miatt aztán gyűlöletes volt Vespasianus a provinciabeliek előtt.⁶⁾

A két író között lévő eltérések tárgyalásából látjuk, hogy ezek vagy oly jelentéktelenek, hogy komolyan számba sem jöhetnek, vagy pedig szépen összeegyeztethetők; s épen ez az, a mi sokat emel a két író megbízhatóságán. Mínthogy Suetonius életrajzainak összeállításánál nemcsak Tacitust követte, hanem több más író is mint forrást, nem egyszer abban a helyzetben van, hogy helyesbítheti Tacitus állításait. Bár néhol nem lehet tagadni, hogy épen Tacitus részén van a pontosság.⁷⁾ Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy sok kérdés részint a kellő távlat, részint a forráskritika segítségével a fiatalabb Suetonius előtt tisztábban állott, mint az események forgatagában élő Tacitus előtt. Egészben véve, Tiberius életrajzát kivéve, a hol az eltérés okát fentebb kifejtettük, Tacitus jellemében és Suetonius szerkesztésmódjában elég elfogadható magyarázatot találhatunk a kisebb-nagyobb különbözőségek nyitjának végleges megoldásához. A többi életrajzok alakjai ugyanazon erényekkel s ugyanazon hibákkal vannak felruházva mindkét írónál. Csakhogy Tacitus harmonikus képen állítja azokat az olvasó elé, Suetonius pedig fejezetek során pontos schematikus beosztással.

¹⁾ Hist. II. 49. — Otho 11.

²⁾ Vesp. 5. — Hist. III. 78.

³⁾ Milyenek Hist. IV. 82. — Vesp. 7, 8. — Hist. IV. 53.

⁴⁾ Hist. II. 97.

⁵⁾ Vesp. 4.

⁶⁾ V. ö. Meiser, Corn. Taciti Historiarum libri, 386. 1.

⁷⁾ V. ö. Claud. 24. — Ab exc. XII. 3.

III.

Vizsgáljuk már most és hasonlítsuk össze Tacitus és Suetonius *politikai és vallási* felfogását. A császárság korában három politikai párt, jobban mondva pártárnyalat volt Rómában: köztársasági, császári és az ú. n. középpárt. Tacitus nem tartható, mint egyesek vélik, a létezők közül valamely határozott politikai irány vagy kormányforma hívének és harcosának. Ebben is eklektikus, mint filozofijában. Ő a haldokló szabadság írója. A jelen silányságát akarja polgártársai szeme elé állítani, hogy undorral töltse el őket s a régi, egyszerű, egészséges erkölcsök és állapotok felkarolására buzdítsa. Maró gúnnyal és szatírával ostorozza azt a sok aljasságot, melyeket a despotizmus mérge fakasztott az emberek lelkében. Mert azidétt az államnak kettős alapja a «libertas és honestas» veszendőbe indult a római birodalom területén: «Romæ ruere in servitium consules, patres, eques. Quanto quis illustrior, tanto magis falsi ac festinantes vultuque composito, ne læti excessu principis neu tristiores primordio, lacrimas gaudium, questus adulationem miscabant». ¹⁾ Nem csoda, ha maga a fejedelem is megütözik ezen az aljas szolgaságon.

Tacitus nagy tisztelettel viseltetik a *szabad köztársaság* iránt, melynek erőnyeit a saját korában is szeretné felvirágoztatni: «Vetere disciplinam et instituta maiorum, apud quos virtute, quam pecunia res Romana melius stetit», ²⁾ de meg van győződve, hogy a köztársaság már idejét múlt intézmény. Jelleme és családi hagyományai folytán kevés előkelőnek uralmát tartja még a leghelyesebbnek, mely kizárja egyrészt a fejedelmi önkényt, másrészt a csócselék féktelenkedéseit. Tacitus azért nem pusztán «laudator temporis acti». Maga több helyen megvallja, hogy nincs kor, melyben valami jót nem lehetne találni: «Nec omnia apud priores meliora, sed nostra quoque ætas multa laudis et artium imitanda posteris tulit». ³⁾ A múltak alapján nem bízik a régi rendszer visszaállításában. Egyesek bizakodtak, tudjuk, Tiberius előtt Drususban, Tiberius uralma alatt Drusus fiában, Germanicusban, ki a régi szabad köztársaságot vissza fogja állítani, de Tacitus nem tartozik ezen optimisták közé. ⁴⁾

Suetonius szintén említi, hogy Drusus nem csinált titkot abból, hogy a mint teheti, vissza fogja állítani a köztársaság régi rendjét; de a saját véleményét ezzel kapcsolatban sem árulja el. ⁵⁾ Általában Suetonius, mint szigorúan objektív történétíró saját politikai nézetét és meggyőződését ritkán árulja el. Mégis, ha az ő jellemét és családi körülményeit nézzük, nincs okunk kétségbe vonni, hogy ő *meg volt elégedve az egyeduralommal*. Suetonius — mint Ranke véli ⁶⁾ — kevésbbé volt áthatva a Krisztus utáni első század közállapotai miatt való elkeseredés szellemétől, mint Tacitus. Húsz évvel körülbelül fiatalabb

¹⁾ Ab exc. I. 7. V. ö. még Ab exc. I. 3, 4, III. 65; IV. 33. Hist. I. 2.

²⁾ Hist. II. 69.

³⁾ Ab exc. III. 55. s még II. 88.; Hist. I. 8.

⁴⁾ Ab exc. I. 33.

⁵⁾ Claud. 1.

⁶⁾ Weltgeschichte, III. 2, 285. s köv. lk.

is volt ennél, de meg nem is volt oly érzékeny lelkű ember, így Domitianus kegyetlen uralmának terhét is könnyebben elviselte. Erthető hát, hogy miért más Domitianus uralkodásának rajza az ő tolla alatt, mint Tacitusé alatt. Augustusnak lemondó szándékáról beszélvén, hozzáteszi, hogy nem lehet eldönteni, vajjon jobb lett volna-e, ha letette volna méltóságát, vagy nem; tehát határozott véleménye ebben sincsen.

Tacitus nem hiszi, hogy az optimaták s a nép uralma egy időben főnállhat: «Nam cunctas nationes — így szól — et urbes populus aut primores aut singuli regunt: delecta ex iis et consociata rei publicæ forma laudari facilius, quam evenire, vel si evenerit, haud diuturna esse potest». ¹⁾ A demokrata államot nem tartja óhajthatónak, miért is azok a forradalmi vezérek, a kik a népkegy segítségével akarták maguknak a hatalmat megszerezni vagy biztosítani, kemény elbírálásban részesülnek Tacitus részéről: mint a Gracchusok, Saturninus, Sulla, Pompeius stb. ²⁾

Tacitus felfogása szerint arisztokratikus köztársaság volna a legjobb, de meghajlik az abszolútizmus előtt. Neki elég volna bizonyos mérvű szabadság jól kormányzó fejedelemmel. Ennélfogva különösen hajlik az *egyeduralom (principatus) felé*, melyet egyedül talál alkalmasnak az adott viszonyok között, sőt egyenesen szükséges rossznak: «non aliud discordantis patriæ remedium fuisse quam ut ab uno regeretur». ³⁾ A mintát Nerva és Traianus uralmában találja föl, a kik a szabadságot össze és emelkedett a fejedelemséggel: «ubi sentires, quæ velis et quæ sentias, dicere licet». ⁴⁾ A senatus szerinte az uralkodó iránt erős barátságot, tiszteletet és engedelmisséget tartozik tanúsítani, hogy közös erővel emeljék és gyarapítsák az államot. Az eddig felhozottakból is nyilvánvaló, hogy Tacitus politikai felfogása mily nemes és emelkedett. Ezménye röviden meghatározva: *a jó tanácsosoktól körülvett fejedelem*. A senatori rend erényei iránt nagy tisztelettel viseltetik, hisz maga is előkelő, ősi család sarja. Írásaiban gyakran szembeötlenek a patriciusi szellemnek, a lovagrendi hagyományoknak nyomai. ⁵⁾

Suetonius hasonlóképen nagyra teszi a senatori rendet, bár abban az időben már az államkormányzatban úgyszólván semmi befolyása sincsen. Így Caligulánál bizonyos megütözéssel írja: «Consulibus oblitis de natali suo edicere abrogavit magistratum, fuitque p[er] triduum sine summa potestate res publica». ⁶⁾ Szemére veti a senatus iránt való kiméletlenségét mind Cæsarnak, mind Caligulának és Nerónak. Az életrajzokban úgy látszik, mintha a consulok előjónének rejtekhelyeikből és ismét, mint az ősi szabadság idején, részt vennének az állam kormányának irányításában. ⁷⁾ A «nép» (populus) is többször említetik Suetoniusnál, akárcsak a szabad köz-

¹⁾ Ab exc. IV. 33.

²⁾ V. ö. Hist. II. 38. Ab exc. IV. 27.

³⁾ Ab exc. I. 9. V. ö. Ab exc. IV. 33. Hist. I. 1.

⁴⁾ Hist. I. 2.

⁵⁾ Ab exc. XIV. 14.

⁶⁾ Calig. 26.

⁷⁾ V. ö. Claud. 10.

társaság még fennállana.¹⁾ Majd helyesli a senatorok magatartását,²⁾ majd dicséretekkel halmozza el a császárt, a ki mindenkinek leikét megnyerte a trónon.³⁾ Helyes úton járunk tehát, midőn azt tartjuk, hogy Suetoniusnak politikai tekintetben semmiféle határozott fel-fogása nincsen.

A komoly szaktudománynak élő tudósok soha sem törődnek sokat a politika szövevényes kérdéseivel és küzdelmeivel. Suetonius pedig ebből a fajtából való. Abban megegyezik nagy író társával, hogy a tisztességes egyeduralommal ki tudott békülni. Elég értelmes ember volt annak belátásához, hogy nem a kormányformán fordul meg az államok jóléte, hanem az emberek becsületességén s a közerkölcsök romlatlanságán.

(Vége következik.)

(Budapest.)

BAGYARY SIMON.

KÍSÉRLET APULEIUS METAMORPHOSESE EREDETÉNEK ÚJ MAGYARÁZATÁRA.

A görög hatások alatt megindult, kifejlődött, de épen e hatás miatt felettebb heterogén latin irodalomnak kétségkívül egyik leg-érdekesebb terméke a madaurai Apuleius regénye a *Metamorphoseon* I. XI. A nevezetes munkáról elhangzott vélemények⁴⁾ közül különösen fontosak azok, melyek a munka eredetéről szólnak. Nemcsak azért, mert valamely író esztétikai értékelésében főfontosságú az eredetiség kérdése, a mivel szoros kapcsolatban van azon hatások ismerete, melyek alatt fejlődött; nemcsak azért, mert a latin irodalom kritikai megítélésében mindig jelentős lesz annak a tudása, hogy a fejlődés különböző fokain mekkora volt a görög hatás, hanem azon összefüggések miatt is, melyek írónknál és dekadens koránál az eredet kutatását már a mű helyes beállítása és teljes megértése miatt is feltétlenül szükségessé teszik.

¹⁾ Nero 41.

²⁾ Tib. 27.

³⁾ Titus. I. V. ö. Teuffel-Schwabe, *Gesch. d. röm. Litteratur*. 878. I.

⁴⁾ *C. Bürger*: De Lucio Patreusi. Berol. 1887. — *C. H. Dee*: De ratione, quæ est inter Asinum Pseudo-Lucianum Apuleique *Metamorphoseon* libros. Lugd. Bat. 1891. — *K. Dilthey*: Akad. Festrede (Über Apuleius). a. 11 Juni 1879. Göttingen. — *A. Goldbacher*: Zeitschrift für oest. Gymn. [1872] XXIII. 323, 403. — *P. L. Courier*: La Luciane ou l'âne, Paris, 1818. — *W. S. Teuffel*: Studien u. Charakteristiken, Leipzig, 1889. u. a. Rh. Mus. XIX. 243—45. lk. — *Knaut*: De Luciano libelli qui inscribitur Lucius sive asinus auctore. Leipz. 1868. — *E. Rohde*: Über Lukian's Schrift *Λούκιος ἢ ὄνος*. Leipz. 1869. — *Jenning*: De *Metamorphosibus Apulei*. . . Rostock, 1867. — *P. Monceaux*: Apulée, roman et magie. Paris, 1888. — *G. Boissier*: L'Afrique romaine, Paris, 1895. — *Schwabe*: Apuleius. (Pauly-Wissowa R. E. II. 246. s. köv. lk.)

A kérdés eldöntésére két antik adat áll rendelkezésünkre: egy száraz, homályos könyvészeti jegyzet és egy görög nyelvű, nagyobb szászprózai elbeszélés. Az első Photiosnak, Konstantinápoly tudós patriarchájának, jegyzete, mely a *Βιβλιοθήκη ἢ Μυριοβιβλος* című művében maradt fenn és így szól: Cod. 129 p. 96 b. (ex rec. J. Bekker, Berol. 1824): «ἀνεγνώσθη Λουκίου Πατρῶος μεταμορφώσεων λόγοι διάφοροι. ἔστι δὲ τὴν φράσιν σαφῆς τε καὶ καθαρὸς καὶ φίλος γλυκύτητος· φεύγων δὲ τὴν ἐν λόγοις καινοτομίαν εἰς ὑπερβολὴν διώκει τὴν ἐν τοῖς διηγήμασι τερατείαν, καὶ ὡς ἂν τις εἴποι, ἄλλος ἔστι Λουκιανός. οἱ δὲ γε πρῶτοι αὐτοῦ δύο λόγοι μόνον οὐ μετεγράψαν Λουκίῳ ἐκ τοῦ Λουκιανοῦ λόγου, ὃς ἐπιγράφεται Λούκις ἢ Ὕνος, ἢ ἐκ τῶν Λουκίου λόγων Λουκιανῶ. ἔοικε δὲ μᾶλλον ὁ Λουκιανὸς μεταγράφοντι ὅσον εἰκάσειν. τίς γὰρ χρόνῳ πρεσβύτερος, οὕτω ἔχομεν γνῶναι. καὶ γὰρ ὡς ἀπὸ πλάτους τῶν Λουκίου λόγων ὁ Λουκιανὸς ἀπολεπτύνας καὶ περιελθὼν ὅσα μὴ ἐδόκει αὐτῷ πρὸς τὸν οἰκεῖον χρῆσιμα σκοπόν, αὐταῖς τε λέξεσι καὶ συντάξεσι εἰς ἓνα τὰ λοιπὰ συναρμόσας λόγον, Λούκις ἢ Ὕνος ἐπέγραψε τὸ ἐκεῖθεν ὑποσυληθέν. γέμει δὲ ὁ ἐκατέρου λόγος πλασμάτων μὲν μυθικῶν, ἀρρητοποιίας δὲ αἰσχροῦς. πλὴν ὁ μὲν Λουκιανὸς σκόπτων καὶ διασύρων τὴν Ἑλληνικὴν δεισιδαιμονίαν, ὥσπερ κὰν τοῖς ἄλλοις, καὶ τοῦτον συνέταπτεν, ὁ δὲ Λούκιος σπουδάζων τε καὶ πιστὰς νομίζων τὰς ἐξ ἀνθρώπων εἰς ἀλλήλους μεταμορφώσεις τὰς τε ἐξ ἀλόγων εἰς ἀνθρώπους καὶ τὸν ἄλλον τῶν παλαιῶν μύθων ὕδλον καὶ φθίναφον γραφῆ παροδίδου ταῦτα καὶ συνόφαινεν.» A második a Lukianos műveinek corpusába felvett, a tudósok egy részétől magának Lukianosnak tulajdonított,¹⁾ másoktól tőle elvitatott,²⁾ a mai általános nézet³⁾ szerint egy Pseudo-Lukianos által megírt 56 szakaszból álló elbeszélés, a *Λούκιος* (*Λούκις*) ἢ ὄνος.

Photios jegyzete a kérdés eldöntésének Achilles-sarka, mely az által, hogy egy sehol másutt nem említett író, a patraibeli Lukios, is felemlít, a különben elég egyszerű forráskutatást a legfogasabb philologiai feladattá változtatta; az összehasonlító irodalomtörténet e problémájának ma már egész irodalma van, de azért velejében mindmáig sincs eldöntve.

A feladat megoldása e jegyzet nélkül nem volna nehéz. Csak egymás mellé kellene állítanunk Apuleius munkáját és a Pseudo-Lukianos-féle *Λούκιος*-t. Meg kellene néznünk, hogy miben egyezik meg és miben tér el a két mű egymástól. Ha eltérések vannak, mi vagy mi lehet ezeknek az oka.⁴⁾ Röviden irodalomtörténeti, némiképp aetiologiai párhuzamot kellene vonnunk a két mű között. Ha ezt megteszszük, kiderül, hogy a két történet cselekvénye — kivéve a visszatávoztást — teljesen egyenlő. Az egyes jelenetek (az istállóban barátságatlan fogadtatásra talál; a rablóknál; kiszabadulása; a mezei élet bajai; a szíriai istennő kolduló papjainál; a zöldségárusnál; a kato-

¹⁾ Így E. Rohde.

²⁾ Cobet. Rothstein, C. Bürger.

³⁾ Schanz formulája: «Es ist jetzt ziemlich allgemein angenommen, dass das Stück nicht von Lucian herrührt».

⁴⁾ Kutatásait ezen az úton indította meg Teuffel (i. m.) és e helyen őt követem.

nánál; a fordulat stb.) ugyanolyan rendben következnek egymásra és a kivétel is többnyire majdnem szóról-szóra megegyezik. Csak a szereplők nevének egy része különbözik, a mi nem lényegbe vágó és máshonnan, pl. Terentius contamináló eljárásából, is ismeretes, ha mindjárt ezideig megmagyarázhatatlan jelenség. Ezzel szemben milyennek Apuleius változtatásai? Apuleius a maga sokkal terjedelmesebb művében a Pseudo-Lukianos-féle mesét: a) rövidíti; b) kibővíti; c) megváltoztatja.

a) Rövidítései csak a cselekvény élénkebbé tételére szolgálnak. A végső rész kivételével semmi lényegesebbet nem hagy el a görög műből; b) kibővítései részben szervesek, a cselekvény fejlődését megokolók, részben anorganikusak, a tulajdonképeni cselekvénnyel semmi összefüggésben nem állók; c) változtatásai: a XI. könyv; a mű római színűvé czélzót magán- és államjogi kifejezések betoldása és az egész műnek (nemcsak a XI. könyvnek!) a görög munkától elütő hangja.

Magában véve tehát csak az összehasonlítás alapján semmi sem mondana ellen azon föltevésnek, hogy Apuleius bizonyos czéljának megfelelő változtatásokkal ezt a maig is meglevő görög mesét ültette át latin nyelvre. De megnehezíti és új irányba tereli a kutatást a Photios féle jegyzet, melyből kiderül, hogy Photiosnak tudomása volt egy patraibeli Lukiosról és ennek *Metamorphoses* című művéről. Minthogy pedig a Pseudo-Lukianosnak tulajdonított *Λούκιος*-ban is egy Patraiból eredő (c. 55. *πατρις δὲ ἦμῶν Πάτραι τῆς Ἀγίας*) Lukios nevű ifjú beszéli el kalandjait, könnyen fel lehetett tételezni, hogy azon műben is, melyről Photios tudósít, az első részekben szintén egy patraibeli Lukios szerepel és így Photios tévedésből a szereplő főhős nevét a szerző nevének vélte.

Az első kérdés tehát Photios hitelének, illetőleg az ő jegyzésében szereplő Lukios Patreusis létezésének vizsgálata. Wieland szerint¹⁾ Lukios nevű író sohasem élt; ha Photios mégis említést tesz ilyen nevű emberről, ennek, nézete szerint, az az oka, hogy valamilyen kevéssé ismert író, abban a reményben, hogy műve ez által kapósabbá válik, ezt a Lukianos-féle meséből jól ismert Lukiosnak neve alatt adta ki. Az archetypus tehát Lukianos genuin műve volt, mert valószínűbb, hogy a szegény ember a gazdagot, az ismeretlen a hírest, a patraibeli Lukios Lukianost zsákmányolta ki; «er (Lukianos) konnte also wohl der Versuchung, solche Scenen zu malen, unterliegen; aber gewiss würde er sich geschämt haben, sich für fremden Witz Complimente machen zu lassen, und Gemälde dieser Art versthohlenerweise von einem Andern abzu copieren.»

Ugyanígy kételkedik Photios tekintélyében P. L. Courier.²⁾ Kételyeit a patriarcha azon szavaira alapítja, melyek a két elbeszélés különböző jellemére vonatkoznak, és melyek szerinte Photios felületes eljárásának bizonyosságai, mert nem tudja belátni, hogy miképen lehet két egymásnak teljesen megfelelő mese egyike komoly, a másika megtréfás hangú. Wielanddal együtt ő is azon véleményben volt, hogy

¹⁾ Wieland: *Lucians Werke*. Übersetzt von 4. köt. Leipzig, 1789. Über den wahren Verfasser des «Lucius».

²⁾ Id. mű.

a Lukianos neve alatt ismert mese régebbi, mint a patraibeli Lukiosé. Nem fogadta el tehát Pholios azon következtetését, hogy Lukianos a patraibeli Lukios meséjét vette át és rövidítette meg. Szerinte a patraibeli Lukios mind a két mű szerzője, ki később «vielli, mal inspiré, brouillé avec les Muses» művét különböző betoldásokkal eredeti terjedelmének kétszeresére hígította fel. Lukianos nem készített kivonatot, ez ellenkezik az ő egész írói jellemével, mely inkább hozzáadó és bővítő, mint kivonatoló volt.

Salmasiust¹⁾ és Hildebrandot,²⁾ mint olyanokat, a kik szintén hozzászóltak a kérdéshez, csak a teljesség kedvéért emlitem meg. Mindkettő ugyanis inkább véleményt, mint bizonyítást ad.

Jelentősebb Teuffel okoskodása.³⁾ Nem ad hitelt Photiosnak, és eltérve tőle azt hiszi, hogy Lukianos volt mindkét műnek a forrása. Nem tartja őt epitomatornak (a miben Courierrel egyezik), szerinte Lukianos inkább kibővítette, mint összevonta az elbeszélést és magában a munkában sem találni annak nyomát, hogy kivonat volna. Tagadja a patraibeli Lukios nevű író létezését is (nézete itt Wielandéval találkozik).

E. Rohde⁴⁾ teljesen hitelt ad Photios szavainak, a mikor vizsgálatát Photiosnak a két mese különböző természetéről⁵⁾ írt észrevételéből kiindítva rendkívül szellemes elméletet állít fel. Érvelése röviden a következő: Photios, nem lévén biztos tudomása Lukiosnak és Lukianosnak koráról, valamiféle, nekünk pontosabban nem ismeretes okból felteszi, hogy Lukianos átírta Lukiosot. Minthogy pedig (Courierrel egyezően) Rohde nem hiszi, hogy Lukianos kivonatot csinált, fel kellett tételeznie, hogy a *Λούκιος ἡ ὄνος* cz. mese a patraibeli Lukiosnak és művének paródiája. Szavai: «Ich sehe keine andere Möglichkeit als anzunehmen, dass die kürzere Schrift eine Parodie jenes Abschnittes der grösseren und eine Satire auf ihren Verfasser sei.» A conjectura, mint látjuk, teljesen Photios szavain épült fel, ki azt mondja, hogy Lukianos «gúnyolva» mondotta el ugyanazt, a mit mint elhitt, komolyan vett dolgokat írt meg a patraibeli Lukios.

Közvetítő álláspontot képvisel C. Bürger,⁶⁾ a ki a patraibeli Lukios létezését tagadja. A Photiosból olvasott művet egy előttünk ismeretlen szerző munkájának tartja, a ki ki akarva gúnyolni egy bizonyos patraibeli Lukios «paradoxographum et mirarum metamorphosium fabularum studiossimum» írt egy mesét, melyben *magával* Lukiosszal mesélteti el nevetséges átváltozását.

Photios szavahihetősége mellett emel szót és pozitív bizonyítékot ad C. H. Dec idézve⁷⁾ ugyancsak Photiosnak az Antonios Diogenes *Τὰ ὑπὲρ Θεούλην ἀπιστα* című művéről írt sorait: (ibid. cod. 166.) *ἔστι δ', ὡς εἰσικεν οὗτος χρόνῳ πρεσβύτερος τῶν τὰ τοιαῦτα ἐσπουδαχότων διαπλάσαι, οἷον Λουκιανού, Λουκίου... καὶ γὰρ τοῦ περι*

1) Proleg. ad Solinum, Parisiis ap. Hieron. Drouart.

2) De Apulei scriptis II. §. 3.

3) Rh. Mus. XIX. 243 s. k.lk. és u. a. Stud. u. Charakt. 572—588. lk.

4) Id. m.

5) «Πλὴν ὁ μὲν Λουκιανὸς σκώπτων... ὁ δὲ Λούκιος σπονδάζων κτλ.»

6) Id. m. 10. l.

7) Id. m. 16. l.

ἀληθῶν διηγημάτων Λουκιανοῦ καὶ τοῦ περὶ μεταμορφώσεων Λουκίου πηγῇ καὶ ῥίζᾳ ἔοικεν εἶναι τοῦτο. Photios e helyt Lukiosot Lukianos mellett említi, a mi véget vet azon feltevésnek, hogy a patriarcha a két nevet összezavarta. Bizonyos tehát, hogy a patraibeli Lukios élt. De ép oly bizonyos a két görög mű — a Pseudo-Lukianos féle *Λούκιος ἢ ὄνος* és a patraibeli Lukios *μεταμορφώσεων*-jának — valamiféle összefüggése is, a mivel az első főkérdés az én szempontomból elintéztnek is tekinthető.

A második főkérdés, hogy kinek a művét használta fel regényének megírásánál Apuleius? Lukiosét, vagy Pseudo-Lukianost? Vagy mind a kettőt? A vélemények itt is ingadozók. A kevés anyaghoz még belső baj is járult: nehéz a kérdésben objectiv ítéletet mondani. A tudósokat a meglévő anyag sajátos természete erősen befolyásolta. A mikor a kérdésnek az egyik részét vizsgálva, a *Λούκιος*-t a Metamorphoseon libri-vel egybevetették, nem tudtak elvonatkozni Photios bizonyosságaitól, épen úgy, mint a hogy a Lukios—Pseudo-Lukianos kapcsolatát kutatókat az Apuleius művével való összefüggés zavarta. Hangsúlyozom, a hibát nem abban látom, hogy mindig hármas összehasonlításra gondoltak — ez nekik kötelességük volt — de abban, hogy az egyoldalú *részletkérdések* objectiv mérlegelése előtt kutatásaikat egy, a priori felvett végeredményből, tehát önkényesen construált *egészről* származtatták le. Már pedig az irodalomtörténet, ha elméleteket fel is állít, ítéleteit egy megadott anyaghoz fűzve tapasztalati tudomány, és így módszere is kell, hogy inductiv legyen. Föltevései közül pedig az közelíti meg legjobban a valóságot, csakis az tarthat számot arra, hogy a hozzáértők előtt addig, míg jobb nem akad, igazság gyanánt szerepelhessen, mely legközelebb áll a meglévő anyaghoz és azt minél többoldalúan vizsgálva, a lehető legkisebb távolságra tér el tőle. Ezt tartván szem előtt, most már rátérhetek az eddigi vélemények történeti áttekintésére.

A legtöbben azt hiszik, hogy a patraibeli Lukios műve volt Apuleius mintaképe. Így: Salmasius:¹⁾ «Ex Lucio autem potius quam ex Luciano Apuleius suum expressit Asinum, ut vulgo dicitur Aureum. Titulus librorum (naiv okolás) eius idem qui et Lucii. Nam in antiquis exemplaribus, non alia inscriptio visitur præter hanc: Incipit Metamorphoseos Liber Primus, atque ita in ceteris. Lucius quoque Patrensis ita suos inscripserat, ut Photius prodit «*Μεταμορφώσεων λόγοι*». Szóval a czimek azonos voltából következett a tartalom közösségére! Courier,²⁾ a mikor így ír, már körülményesebb megokolást nyújt: «Puis ce livre aujourd'hui perdu des Metamorphoses, nous l'avons en Latin traduit par Apulée. Je dis traduit... Dans cet Ane Latin qui représente pour nous l'ouvrage de Lucius, se retrouve en effet le prétendu abrégé, l'Ane Grec, tellement qu'ayant lu celui-ci on le reconnaît dans l'autre, mais démesurément étendu par de froides amplifications et des épisodes sans fin. Les plus beaux traits de l'auteur Grec sont là mêlés parmi un tas d'extravagantes fictions... De pareilles sottises ont à bon droit choqué Photius dans le livre des Met. d'où Apulée les a prises, et sont cause qu'il taxe l'auteur de ridicule crédulité».

¹⁾ Proleg. ad. Solinum (Parisiis ap. Hieron. Drouart).

²⁾ La Luciade ou l'âne. Préf.

Teuffel¹⁾ az ellenkező véleményen van: Lukianos művét tartja Apuleius mintaképének. Állításának védelmére két, illetőleg három bizonyítékot említ: 1. Nincs semmi ellenbizonyíték; ez tehát negatív érv. 2. A Pseudo Lukianos féle *Ἔως*-ban semmi nyoma sincs a kivonatolásnak. (l. feljebb.) 3. Apuleius az ő nézete szerint maga utal a Pseudo-Lukianos féle mesére, a mikor így szól: «fabulam Græcanicam incipimus». Mind a három érv nem sokat jelent, de főleg a harmadik, mely ép olyan joggal a patraibeli Lukios művére is vonatkoztatható.

Új utat nyitott a forrás eredetének vizsgálatában C. F. E. Knaut.²⁾ Ő ugyanis, majd utána A. Goldbacher³⁾, C. Bürger⁴⁾ s végül C. H. Dees⁵⁾ Apuleius hozzátételeit megállapítva, ezen adalékokból akartak a mű archetypusára következtetni. Knaut a meglévő két mű összehasonlítása alapján Apuleius hozzátételeit három osztályba sorolta: 1. hosszabb, Pseudo-Lukianosnál elő nem fordul betétek. Apuleius ezeket azért toldotta be, hogy «rebus incundis» olvasóit gyönyörködtesse. Ilyen p. o. Amor és Psyche meséje (4,28—6,24). 2. «qui etsi paullo artius fabulæ argumento coniuncti sunt, tamen propter nimiam verbositatem ab Apuleo ut viro in rhetoricum scholis et in causis agendis eximie versato, interpositi videntur» (p. o. a három tömlő meséje; a bűnös mostoha X.) 3. «statuendum videtur, si Apuleius magis ut ingenio suo indulgeat quam ut narrationem producat, ad singulas res quasi depingendas digreditur, summa dicendi copia et affectatione usus» (így a haj dicsérete l. II.; a márvány Diana szépsége ugyanott.) Apuleiusnak, mint hozzátételei is mutatják, nem volt más célja «nisi quod Luciano verba in Latinum verteret sermonem». Szerinte Lukianos *Ἔως*-a az első, ezt vette át és bővítette ki azon anonym Metamorphosis gyűjtemény szerzője, a kit Photios patraibeli Lukios néven említ és ez a kibővített elbeszélés szolgált a latin író művének alapjául is. Mint ő mondja: «eum libellum, qui inter Lucianos legi soleat fontem esse librorum a Lucio Patrensi et post eum ab Apuleio compositorum». Knaut módszerét követte Goldbacher, ki az Apuleius-féle betoldásoknak szintén három nemét különbözteti meg: 1. melyek könnyen elválaszthatók és a főcselekménnyel nincsenek összefüggésben [Amor és Psyche; Charite (8, 1—14)]. 2. melyek valamiféle módon összefüggnek Lukios kalandjaival (Socratesről, Thelyphonról etc.). 3. kétes eredetű hozzátételek. Ezekből következteti, hogy a Pseudo Lukianos-féle *Ἔως* nem volt Apuleius Metamorphosésének forrása. Ép oly kevéssé lehetséges, hogy a latin író felduzzasztott műve szolgált az egyszerű Pseudo-Lukianos-féle mű forrásául. Mivel pedig a kettőjük közt lévő egyezések nyilvánvalók, nincs hátra más megoldás, mint annak a feltevése, hogy mind a kettő közös forrásból ered.

Ezen az úton haladt Bürger is (Knaut 1868. Goldbacher 1872. Bürger 1887.) Szerinte is 1. a betoldások egy része csak vékony szálaikon függ össze a tulajdonképeni cselekménnyel. 2. mások «in ipsius

¹⁾ Id. m.

²⁾ De Luciano libelli qui inscribitur Lucius sive Asinus auctore, Lips. 1868.

³⁾ op. cit.

⁴⁾ op. cit.

⁵⁾ op. cit.

fabulæ contextum aliqua ratione insertas, sed ubique tam negligenter ut aut cum primariis adversis frontibus pugnarent (így Socratesről, a Hæmus rablóról stb.) aut propter illas interpositas proxima valde perturbarentur» (v. ö. VI, 25, IX, 9). Ide tartozik a sok dagályos leírás is. (II, 8, 9, X, 33) 3. Apuleius meséje sokszor annyira elüt a Pseudo-Lukianosótól, ezekben az eltérésekben a görög mű annyira felette áll a latinnak, hogy Apuleius forrásváltoztatása kétségtelennek látszik. Végső eredménye teljesen egyezik Goldbacherével: sem Pseudo-Lukianos nem volt Apuleius forrása, sem Apuleius Pseudo-Lukianosé, hanem mind a kettő közös forrásra vezethető vissza.

Rohde híressé vált theoriájában tagadja Apuleius és patraibeli Lukios összefüggését. Szerinte Apuleiusnak Pseudo-Lukianos volt a mintaképe. (Megjegyzendő, hogy a görög mesét Rohde Lukianosénak tartja!) Mint ő mondja: «Was man auch sonst über Lucius und den Ton seiner Erzählung feststellen möge, so viel ist sicher, dass seine Eselgeschichte den doppelten Umfang der Lucianischen hatte. Wenn sich nun ergibt, dass die aus dem Griechischen übersetzte Haupterzählung des Apulejus genau nur den Umfang des Lucianischen *'Ovos* habe, so ist damit schon so gut, wie bewiesen, dass er Lucian, nicht Lucius vor Augen hatte.¹⁾

De hogy ezt tételébe — melynek tanítása szerint a Pseudo-Lukianos féle *'Ovos* paródiája, szerzője ellen irányuló szatira — beiktathassa, kénytelen volt Apuleius regényében is parodistikus nyomokat keresni, illetőleg ezt is paródiának nézni. Kényszerlépése azonban felettébb erőltetettnek bizonyult. Apuleius regénye nem paródia. Rohde maga is tudatában volt ennek,²⁾ de elmélete feláldozása nélkül nem tehetett másképp. Mivel pedig ezt megtenni nem akarta és bizonyítani kellett, szavai igazolására példának a csaló papok történetére hivatkozott. Nézete szerint a metagyrták gyalázatos üzelmeinek leírása egyenesen lukianoszi szarkazmusra vall. A patraibeli Lukios ezt a részletet egészen másképp, minden bizonynyal misztikus hangon, babonás hiszékenységgel írta volna meg. Ez és «der lustige Ton des Ganzen» bizonyítják, hogy Lukianos volt Apuleius forrása.

Nem fogadta el Rohde elméletét és a problémát a máig legáltalánosabb alakjára vitte vissza Dee. Érvelésének lényege a következő: Semmi bizonyíték nincs az ellen, hogy nem ugyanúgy írta meg ezt a részt a patraibeli Lukios is. Az egész részletben semmi gúnysat nem talál. Lukiosnak itt, mint olyannak, ki a papok gazságait elárulja, tiszteletreméltó szerepe van. A papok börtönbe jutnak. Sőt még tovább is megy. Feltéve, hogy Pseudo-Lukianos paródiát írt és Apuleius átírta őt, nyilvánvaló, hogy Pseudo-Lukianos gúnyolódó célzatáról Apuleius mit sem tudott. Vagy ha tudta is ezt, nem ismerte a gúny tárgyává tett férfiúnak a nevét, de még a művet sem, melyet

¹⁾ Id. m. 14. l.

²⁾ «Nun gebe ich zu, dass bei A., bei dem ja mit der Absicht der persönlichen Satire der Stachel, der sonst anscheinend nur leisen Parodie wegfällt, die Ironie des Grundtons nicht völlig so klar hervortritt wie bei Lucian, jedenfalls indess fasst er die ganze Leidengeschichte des Lucius als eine tragikomische, und der Ton ist zum mindesten nichts weniger als abergläubig». (id. m. 17—18. lk.)

Pseudo-Lukianos paródiája tárgyává tett. Hiszen ebben a műben néhány hozzátételt nem tekintve, megtalálhatta volna az egész Pseudo-Lukianos-féle mesét «nonne igitur absurdum est putare eum opus integrum neglexisse, detruncatum secutum esse novisque additamentis extendisse?» (op. cit. p. 32). Dee szerint is a két mű közös forrásra megy vissza: «erravisse qui μετ. λόγους communem fontem esse negarent» (ibid.).

C. H. Dee véleményének ismertetésével be is fejeztem az elméletek történeti áttekintését. Az eredmény egy cseppet sem vigasztaló. A sok elmélet közül egy sem ad teljesen kielégítő választ. A kérdés még mindig nincsen eldöntve, a kutatásnak más úton kell elindulnia.

(Vége következik.)

(Budapest.)

BRAUN SOMA.

TOMÁS DE IRIARTE ÉS AZ IRODALMI MESE.

Mindössze hetvenhat mese — a nagy meseköltők terméséhez képest kis szám — de csupa eredetiség mind tárgyban, mind felfogásban. Az angolok politizálnak a meséikben; a spanyol Iriarte a tanító-mese egy másik különösségét művelte: az irodalmi mesét. A *báb-játékos Majom*, gazdája távollétében, maga tart előadást az összesereglett állatoknak és bőbeszédű magyarázatokkal kíséri a *laterna magica* képeit. A közönség türelmetlenkedik, mert nem érti a dolgot. Persze a majom elfelejtette meggyújtani a készülék lámpáját! Íme a nagyhangú és értelmetlen írók kritikája. A *furulyás számár (El Burro flautista)* morálja nem kevésbé világos. Egy fiatal pásztor *furulyáját* a mezőn felejtette. A számár, a mely történetesen arra megy, észreveszi és szaglászni kezdi. A *furulya megszólal* és a számár így kiált fel: «Milyen jó zenész vagyok én! És még akad olyan, a ki azt állítja, hogy a számarak zenéje élvezhetetlen.» A verssorok refrainje: *Por casualidad — jelzi és ébren tartja a mese gondolatát.*

Iriarte meséinek első kiadása 1782-ben, kilencz évvel halála előtt, jelent meg «*Fábulas literarias*» czímmel. A mesék eredeti czélzata kétségtelen: író kortársait akarta megbírálni, bár e feltevés ellen a bevezető mesében (*Prólogo*) tiltakozik. Hátrahagyott meséi közt azonban van egy (*El Canario y el Grajo*), a melyben egyenesen *Metastasióra* hivatkozik és az ő hitelével védi meg a kanárimadár (saját maga) énekét a csóka (ellenségei) támadása ellen. Iriarte örökös harcban volt spanyol kortársaival, a kiket részben támadott s a kikkel szemben sokszor védekezett. E viadal fegyverei lehettek a mesék, melyek mindig egy-egy irodalmi tételt érzékítenek meg. Irodalmi kátéjának 76 tétele van (köztük több ismétlés). és a mesék, melyek e tételeket példázzák, többé-kevésbé mind igen szellemesek, olyannyira, hogy szinte csodálkoznunk kell a költő leleményességén, melylyel annyi új elbeszélést tudott ily különös czél szolgálatába állítani. Csak egy példát említek. Egyik meséjében elmondja, hogy Aeso-

pusnak milyen kitűnő ötletei vannak, a leleménye milyen egyszerű, és mennyi mondást fűzhetne egyik meséjéhez, a melyet most el fog mondani. — Így szól egyszer a patkány: «Valóban nincs szeretetre-méltóbb és csodálatosabb adomány, mint a hűség: azért szeretem én annyira a kutyát». — «Hisz ez a tulajdonság bennem is megvan!» — válaszolt a macska. Megijed a patkány, elrejtőzik és orrát fintorítva, így válaszol: «Micsoda? Benned is megvan? . . . Akkor nem kell». — Erre így szól a költő: «Mit szólsz hozzá, nyájias olvasó, ugy-e hogy csinos ez a kis mese?» — «Csakugyan pompás: Aesopusnak egészen ilyen meséje van.» — «Nos tudja meg, hogy nem Aesopus írta, hanem én!» — «Őn?! . . .» — «Igenis, én, tudós uram: csak kritizálja meg hát azt, a mit az előbb még oly jónak talált; most már tudja, hogy az enyém.» — Alig lehet elmésemben megvilágítani azt a tételt, hogy az emberek a kritikában elfogultak a személy iránt. La Fontaine-nek csak *La jeune Veuve* című meséje vehető ehhez a maga hasonlóan finom eszritjével és fordulatosságával.

A *Fábulas literarias* nem rendszeres poétika; de e tekintetben nem sokkal áll Boileau mögött, a kit pedig művének természete nagyobb rendszerességre utalt. A véletlen különös játéka, hogy ugyanaz az író, a ki a mesét a költészet szentélyéből kirekesztette — nyilván azért, mert a mese alakja nincs a verstani szabályoknak alávetve — egy spanyol meseköltőben versenytársra talál, a ki a tanítómesét választja esztétikai nézeteinek a kifejezésére. De pozitív hasonlatosság is van a két esztétikus műve között. Mind a kettő a klasszikusokban gyökerzik. Innen ered mindkét mű alaptévedése, a miből a többi fogyatkozás csak következik: mindent a klasszikusok szemüvegén keresztül nézni és eleve kirekeszteni mindent, a mi ezeken az «örök» mintákon kívül áll. Boileau így okoskodik. A görögök minden időben tetszettek. Két évezred választ el bennünket tőlük, és mégis őket utánozzuk. Az ő műveikben kell tehát valaminek lenni, a mi menten a korok hullámzásától örök és változatlan. Mivel az intézmények, szokások, a világnézetek is változnak, hol keressük ezt a nagy változatlant? — Nyilván a természetben, a mely nagy vonásaiban nem változik. S minthogy a költészet tárgya a természet, eljutunk a klasszikusokhoz, a kik a természetet leghívebben utánozták. S miután e következtetésre jut, azonnal megállapítja abszolút mintaszerűségüket és mindent rossznak ítél, a mi nem olyan, mint ők. Most már nem a «természet» a fő, hanem a görög-római klasszikusok, a kik ezt a természetet a «leghívebben» utánozták. Kell tehát, hogy elforduljon Molière-től, a ki pedig La Fontaine mellett korának legtermészetesebb írója, mert nem olyan mint Terentius, a ki nálánál sokkal diszkrétebb. A természetet tehát csak úgy szabad utánozni, mint a klasszikusok; minden egyéb utánzat: hamisítvány.

Iriarte is ily elfogult a régi minták iránt. Alig érzik meg rajta az a század, a mely őt Boileautól elválasztja. Egyik legfőbb tétele szerint, a melyet számos mesével illusztrál, a művet teljesen magában kell megítélnünk, függetlenül az író idejétől, a környezettől, a melyben élt, a családtól, a melyhez tartozott, az életkortól, a melyben művét írta. Az ő kritikája tehát ép oly elfogult, mint Boileaué, csak hogy míg Boileau határozott mintákra utal, addig Iriarte elfogultsága inkább azokban a szempontokban nyilvánul, a melyeket a tökéletes

irodalmi mű elé tűz ki. E szempontok nagyjában ugyanazok, mint a melyekben már Horatius állapította meg a tökéletes irodalmi alkotás kellékeit, és a melyeket a klasszikusok példáján felépült ars-poëticák feljegyeztek. E poëtika nem ismeri sem a romantikusok merészségét, sem a realizmus mélységét.

A mű tehát, mint mondtuk, nem ad rendszeres poétikát, mint a hogy az nem is lehet a meseíró feladata, de igenis megfelel az íróra és a kritikusra vonatkozó néhány általános kérdésre. E kérdések három szempont alá foglalhatók: 1. milyen legyen a mű; 2. milyen szempontból bíráljuk meg; 3. milyen legyen a kritikus. — A mű első sorban világos legyen. (*El Mono y el Titiritero.*) — További utasítást ad egy másik mese: Két nyúl azon vitakozik, hogy az üldöző kutyák agarak-e vagy borzabek. Mialatt szó-szót követ, a két kutya megérkezik és felfalja őket. Tanulság: A részletekért ne mellőzzük el a lényegest. — De ne csak világos legyen a mű, hanem részleteiben gondos is. Három rőf csipke többet ér, mint tíz rőf arany paszomány: Pues más que la materia vale el arte (*El Fabricante de galones y la Encajera*). — Óvakodjunk nyelvünkben a régiességtől. A festőt, a ki modern arczképre spanyol gallért festett, a megrendelő régi pénzzel fizeti ki (*El Retrato de golilla*). — De a tetszetősség követelte kellékek mellett a hasznosat sem szabad elhanyagolnunk (a Horatius-féle «*utile dulci*»), különben úgy jár a költő, mint az a kertész, a ki a halas medenczéből az egész vizet kimerte, hogy a virágokat megöntözze (*El Jardínero y su Amo*). — Végül kövesse a költő a megállapított szabályokat. A kötél-tánczos tanítványa, miután eldobta a nehéz egyensúlyozó rudat, lebukik a földre (*El Volatín y su Maestro*). — Iriartét itt is a klasszikusok befolyásolják. A szabály állandó és megmásíthatatlan.

Miután így megállapítottuk a tökéletes mű kellékeit, a következő lépés: meghatározni, milyen körülményektől független a mű értéke. Ez volna a kérdés negatív fele. A mint már említettük, Iriarte szeretné a művet elválasztani minden körülménytől, a mely létrehozta. Hogy ez a felfogás mennyire téves, nem szorul magyarázatra. Kétségtelen, hogy a művek értékére nézve a korhoz való tartozásuk közömbös, de azok megbírálásában lehetetlen az egyes korok esztétikája alól emancipálnunk magunkat. — Igen elmés a *Tengelicze és Hattyúról* szóló mese. A hattyú abból a jó hírből él, a melyet páratlan énekéről költenek. Ezt a páratlan éneket azonban soha senki sem hallotta. Egyszer kicsinylőleg csendre inti az előtte éneklő tengeliczt. De ez nem enged, s midőn a hattyú felhozza, hogy milyen könnyen szégyeníthetné meg, felszólítja, hogy hát hallassa a hangját. A sarokba szorított hattyú — a holló közeli rokona — végre megszólal, de a hangja — rikácsolás. Kitűnő szatira a tekintély ellen. A struczmadár és az egypúpú teve egymást dicsérik egy összejövetel alkalmával. Honnan ez a ferde ízlés? Megmondja a róka: földiek (*El Acestruz, el Dromedario y la Zorra*).

Végül milyen legyen vagy milyen ne legyen a kritikus? Ez a kérdés nagyon érdekelhette Iriartét, mert sok meséje foglalkozik vele. Már említettük, hogy a dolognak személyes háttere van. — A piócza hasznos, de a vepéra ártalmas (*La Víbora y la Sanguijuela*). — A szurtos seprő többet árt, mint használ (*La Criada y la Escoba*). — A majomnak nincs ínyére a medve tánca, de midőn a sertés kezdi azt dicsérni,

akkor a medve már teljesen tisztába jön magával (*El Oso, la Mona y el Cerdo*).

Ez irodalmi tételek jelentőségét — a példák igazolják — nem kell túlbeszelnünk. Iriarte első sorban költő volt, másodsorban szatirikus. Míg kortársa Samaniego, a másik kiváló spanyol meseíró, teljesen La Fontaine hatása alatt áll, a kit mind tárgyban (néhány eredeti meséjét kivéve), mind előadásban majdnem szolgailag utánoz, Iriarte legfeljebb néhány szélesebb korrajzában emlékeztet La Fontaine idevágó meséire, míg versei zömével Phaedrus iskolájához tartozik. Játszi könnyűséggel oldja meg a legnehezebb ritmikai feladatokat, a melyekben technikája igen változatos. Ritmikája egész külön tanulmányt követel. Megtaláljuk itt a spanyol versnemek minden típusát. Van olyan meséje, a mely 106 soron keresztül négy szótagos versekben halad (*La Urraca y la Mona*); általában minden lehető epikai előadásmódot megkísérel.

Bár Iriarte legfőbb erőssége új, eredeti invenczióiban rejlik, és az irodalmi mesét olyan terjedelemben, mint ő, senki sem művelte, még sem mondhatjuk, hogy a tanítóese e faja az ő találmánya; noha ő ezt magáról szívesen hangoztatta. A nagy meseírók műveiben mindenütt találkozunk irodalmi mesékkal. Gyakori az az eset is, hogy egy-egy mesének morális a czélzata, de irodalmi jelenségekre is alkalmazható. Tudjuk, hogy Phaedrus is harczott irodalmi ellenfeleivel meséiben és nem egy meséje — épen azok közül, a melyek a legnagyobb népszerűsége tettek szert és a melyeket a későbbi meseírók is számtalanszor feldolgoztak — irodalmi problémákra is ráillik; ilyenek: *Pullus ad margaritam, Apes et fuci vespa iudice, Mons parturiens*, stb. stb. A határozottan irodalmi czélzattal keletkezett mesék őse pedig — az idegen tollakkal ékeskedő madárról — a plagiátor e frappáns szatirája, egyenesen közmondásossá vált.

A modern meseírók közül Lessing is, La Fontaine is foglalkozott meséiben irodalmi kérdésekkel. Ismeretesek Lessing irodalmi meséi. (*Der Besitzer des Bogens, Die ehernen Bildsäule, Der Sperling und der Strauss, Der Affe und der Fuchs, Die Nachtigall und die Lerche, Die Pfauen und die Krähe, Die Grille und die Nachtigall*, stb. stb.) Ha La Fontaine meséit sorra vennők, különösen az egyes könyvek elé írt ajánlásokat is ideértve, az esztétikai nézetek egész kincsesházára bukkannánk. Aránylag kevés meséjének a tárgya az irodalom egy-egy kérdése (ezek nagyrészt Phaedrusból merítvék), mint pl.: *Simonide préservé par les dieux, Les Frelons et les Monches à miel, Le Geai paré des plumes du Paon, La Montagne qui accouche*, stb.; de annál több helyen fejezi ki irodalmi nézeteit elrejtve, a sorok között.

Irodalmunkban is van több irodalmi mese, már Ungvárnémeti Toth Lászlótól kezdve (*A császár az orthologusok, A darázs a kritikuskok, A magvető a közönség ellen, A vinczellér és a fia. A poeta és a kertész*), nagyobb számmal találhatók Fáy meséi között is; de mindegyiknél értékesebb talán a világirodalomnak is egyik legszébb irodalmi meséje *A márványdarab és a szobrász*, a melylyel Czuczor Vörösmarty Csongor és Tündéjét védelmezte meg, mikor közellátó kritikuskai megrótták, hogy színműve tárgyát más költői alkotásból, az *Argirus*ból, merítette.

Igy Iriarte nem az egyetlen író, a ki az irodalmi mesét művelte,

sőt az az érdeme sincs, hogy ő teremtette meg ezt a műfajt. Jelentősége meséinek tartalmi és formai érdemein kívül abban van, hogy minden meséjét irodalmi célzat hordozójává tette s olyan tömegben írta őket, mint kivülről senki.

(Budapest.)

SZOPORI NAGY MIKLÓS.

HAZAI IRODALOM.

Dr. Kristóf György: Petőfi és Madách. Budapest, 1911. Hornyánszky V. 8 r. 49 l. Ára 1·20 K.

Tanulmánya bevezetésében a szerző Dilthey fejtegetései felhasználásával (Kultur der Gegenwart I. VI. 37. s köv. lk. Weltanschauungslehre) a filozófiai, vallásos és esztétikai vagy művészi (Diltheynél csak a «költői») világképek alkatát s egymáshoz való viszonyukat vizsgálja. Eltér azonban tőle épen megkülönböztetéseinek lényegében, t. i. a filozófiai világkép mellett a vallásos világképnek is egyetemes jelleget tulajdonít, a költői világképnek pedig az életre való reformáló hatást, a mit tőlük Dilthey megtagad. E kérdés megvitatása nem e helyre tartozik, bennünkben elsősorban a tanulmány irodalmi része, Petőfiről és Madáchról való fejtegetései érdekelnek. Csak annyit jegyezzünk meg, hogy e bevezetésbeli okoskodások meglehetősen disparat elemekből alakultak (B. Croce—Volkelt—Wundt—J. Cohn—Böhm Károly) s nem minden részükben tartoznak a tulajdonképeni tárgyhöz.

Mindkét költő világképének elemzésében azt tűzi ki magának célul, hogy benne a legfőbb értéket megállapítsa, ennek a költő életéhez és alkotásaihoz való viszonyát kiderítse, valamint megjelöltetésének módját, tehát a forma kérdését is megoldja.

Petőfi világfelfogása életében és költeményeiben olyan határozott alakban áll előtünk, hogy róla újat nem igen mond szerzőnk. A legnagyobb — a szerelemnél is nagyobb — érték Petőfinél a szabadság, a mely egyértelmű az egész emberiség boldogulásával, és szinte erkölcsi postulatumként jelenik meg nála. Épen mikor legutóbb egy írónk (Babits Mihály) Petőfinek egyoldalúan nyárspolgári életfelfogást imputált Aranyval szemben, Kristóf György igen helyesen Petőfi egész erkölcsi mivoltát, társadalmi különködéseit, barátaival való összezörrenéseit, egyéniségének a mi szempontunkból kevésbé szimpatikus vonásait épen e gondolat szükségszerű, végső következményeiül állítja be. Az ő elvűségéből, ideáljaihoz való törhetetlen ragaszkodásából következik az, hogy eszméit nemcsak önmagában, hanem környezetében is meg akarta valósítani. Kiemeli Petőfi optimizmusát: az eszme gyakorlati megvalósulásának minden gondjától távol költői felfogásának teljes üdeségében alkotja meg világképét, a nélkül azonban, hogy a valóságtól elszakadna. Egész élete és költői fejlődése, még legapróbb részeiben is elveinek következetes megvalósulása. Petőfi világképének legtermészetesebb kifejezése Kristóf szerint a lírai műforma. A kettő benső, szoros kapcsolatát azonban nem fejt ki, épen

mint Madách világrépének fejtegetésénél sem a drámai forma szükségességét. Egyáltalában hiányzik nála az élet és költészet közötti benső kapcsolatnak az a megvilágítása, a mely pl. épen Dilthey irodalomtörténeti értekezéseiben (Das Erlebnis und die Dichtung) annyira jellemző. Bármennyire egymásra vonatkoztatja is Kristóf a költő gondolatainak megvalósulását műveiben és életében, bármennyire párhuzamosan halad is a kettő egymás mellett, mégis csak elsősorban párhuzamosak és hiányzik a benső összeforrás érzése. Elemzéseiben nem világít rá azokra a különös mozzanatokra, a mikor az élmény költői értelemben megfogamzik és költészetté válik, formát kap. Ettől a benső formától azután szükségszerű kapcsolat vezet a külső formához, a műfajhoz is.

Sokkal bonyolultabb a kérdés Madáchnál. Kristóf György az *Ember Tragédiájában* nem Madách egyéni sorsának rajzát látja (mint Palágyi), sem az emberiség küzdelmét (mint Alexander), hanem az *egyén tragédiáját*. Alexander Bernát különben nem tesz olyan határozott különbséget a kettő között: «Ez a költemény föltűnteti a nemes egyéniség küzdelmét a nemtelen nagy tömegért, mely meg nem érti, kicsúfolja, cserben hagyja. Ádám nem az emberiség képviselője, hanem a nemes emberiségé . . . Az *Ember Tragédiája* a nemes, nagy lélek tragédiája.» (Magyar Remekírók, 49. k. 31. l.) Kristóf azonban épen e kettősség azonosságát (makrokozmos-mikrokozmos) tagadja s az *egyén* jelentőségét emeli ki a tragédiában. Továbbá nemcsak a nagy ember, a hős típustragédiáját látja benne, hanem minden «a kultúrában és a kultúrának élő nemes egyéniség» küzdelmét és tragikumát. Ebben tér el Bodor Aladár felfogásától, a ki általában a szemlélődő ember tragédiájának tekinti.

A költemény alapeszméjének, s egyszersmind Madách világrépé legfőbb értékének keresésében, mit Madách életviszonyaiból és egyéb műveiből is igyekszik megállapítani, arra az eredményre jut, hogy nem elég csak értelmi életet élnünk, hanem együtt és egyszerre ethikai (vallásos) és érzelmi (gyenge nő tisztább lelke: dal, költészet) esztétikai életet is.» (34. l.) Ezzel kapcsolódik különben a dolgozat analitikus része a bevezetésben mondottakhoz. Ez a gondolat is megvan Alexandernél, a ki épen ebben látja a költemény megnyugtató mozzanatát: «Vigasztalásul marad a küzdőnek a mindig újra fellobogó isteni lelkesedés tüze, melyet a nő lelke ápol és éleszt, a nagy hivatás öntudata, a művészet, a szerelem.» (Beöthy-Badics, A magyar irodalom története³. II. k. 527 l.) Kristóf György azonban épen azzal jut tovább, hogy élesebben és határozottabban stilizálva emeli ki e gondolatokat és egységes szempontból (a Dilthey-féle Weltanschauungstheorie szempontjából) veszi vizsgálat alá. Főeredményei tehát nem nagyon újak. Van azonban ennek a tanulmánynak igen sok új, érdekes és tanulságos gondolatban gazdag részlete, melyekre ezúttal nem terjeszkedhetünk ki. Mindenképen értékes és elolvasásra méltó munkáját Petőfi és Madách világrépének összehasonlításával és szembeállításával végzi.

(Budapest.)

KIRÁLY GYÖRGY.

Vargha Damján dr. : Seuse Henrik Amand a magyar kódex-irodalomban. Székfogl. ért. A Szt. István-társ. tud. és irod. oszt. felolv. üléseiből. 77. sz. Budapest, Szt. István-társulat. 1910. N. 8-r. 88 l. Ára 2-60 K.

Vargha Damján kimutatja, hogy a nagyszombati kódex első része (1—156. lk.) Seuse (Suso) Henrik Amand, híres német misztikus, *Horologium sapientiæ* című munkájának fordítása. A magyar szöveg nem adja az egész *Horologiumot*, hanem csak azokat a fejezeteit, melyek a Megváltó kínszenvedéseire, Szűz Máriára, főleg fájdmára vonatkoznak. Valószínű, hogy a nagyszombati kódexben lévő szöveg, mely 1512-ből való, már csak másolata a XV. század vége táján készülhetett eredeti magyar fordításnak.

Ennyi az, a mi lényeges és értékes közölni valója volt Vargha Damjának. A kellő philológiai és könyvészeti járatossággal igazolja fontos észrevételét, tüzetes szövegösszehasonlítást végez, nagy körültekintéssel jelöli ki az átvétel módját és méreteit. Tanulmányának többi részéből figyelemre méltó még az, a melyben jellemzi a szövegnek Szűz Máriára vonatkozó részeit; megállapítja, hogy a nagyszombati kódexbeli Mariologia kódexeink Mária-siralmai között külön helyre tartozik, az erősebb fiziológiai mozzanatok mellőzésénél, a panasz szelídebb voltánál fogva; költői természetérzék nyilatkozik meg benne, s nagyobb részében nem is sirám, hanem az Isten Anyja dicsőítése. Arra is érdemes volt rámutatni, hogy a «Teljes bölcsesség» részletesen rajzolja a virágénekek kárhuzatos hatását; a munka fordítás volta valóban nem veszi el egészen e helyeknek a magyar művelődéstörténet szempontjából való jelentőségét.

Kevés kritikával s nagy erőltetéssel készültek azok a részek, melyekben Vargha mindenáron több magyar vonatkozást és kapcsolatot akar kimutatni Seuse életében és munkáiban, mint a mennyire valóban, rátalált. Bőven-hosszan s fáradságosan bizonygatja, hogy Seuse «Életrajzá»-nak sok kis mozzanata megvan a Margit-legendában s ez biztos kölcsönhatásra vall; de maga megegyezik ezt azzal, hogy a felsorolt közös vonások az exaltált lélek hősi cselekményei és eredményei lévén, más szent életében is előfordulnak s főleg abban a korban gyakran ismétlődtek. A legmeglepőbb kapcsolat azonban az, hogy Seuse 1300-ban meghalt atyjának tetemét abba a sírba temették, melyben az az 1468-ban meghalt Herolt János (Discipulus) feküdt, a kinek beszédeiből és példáiból oly sokat fordítottak kódexeink. Ez valóban kuriózum — tudományos dolgozatban.

Az efajta erőszakos kapcsolatkereséseknél sokkal nagyobb gyengéje e tanulmánynak az, hogy nem tudja megállapítani és kijelölni sem magának Seusenek, sem a magyar Seuse átvételnek irodalmi s művelődéstörténeti jelentőségét. Bevezetésében feladatául kitűzi, hogy kortörténeti alapon bemutassa Seuse egyéniségét, tanulmányait s két fő misztikus munkáját; meg akarja jelölni Seuse helyét a világirodalomban s a magyar kolostorokban. Erre igazán nagy szükség lett volna. A mit Vargha erről mond, az évszámokon, címeken, lexikális, philológiai s könyvészeti adatokon s összevetéseken kívül, tartalmatlan áradozás, száraz lelkenedés. Seusét veszi a legnagyobb német misztikus írónak, nem törődve Eckharttal, Taulerrel — a miben nyilván

Deniflenek egyoldalú, katolikus dogmatörténeti szempontból mondott ítéletét követi, melyet még az egyháztörténet sem tett a magáévá, nem hogy az irodalomtörténet. Lelkes és áhítatos szólamaiban egészen elmerül az, a mi a legfontosabb: hogy a német misztikának és Seuse-nak is a munkássága egészen új áramlat volt a középkor művelődésében, külön feladatokat töltött be s nagy átalakulásoknak lett a csúrájává. Jól tudjuk, hogy ez ma még erősen vitatott kérdés, de azt mindégik felfogás elismeri, hogy a német misztika új elemeknek szült, új vallásos és művelődési szükségleteket elégített ki. Irodalomtörténeti dolgozatnak valahogy el kellett volna intéznie azokat a véleményeket is, melyeket nevezetes német irodalomtörténetírók alkottak Seuseről, s melyek nem felelnek meg Vargha híg jellemzésének. (Pl. Gervinus: S. askesise donquichotéria; Seherer: a szent Ulrich von Lichtenstein.)

Természetes, hogy mivel Vargha nem értékeli megfelelően Seuse történeti jelentőségét a német fejlődésben, nem tudja azt sem megjelölni, hogy a magyar Seuse-fordításnak mi a történeti jelentősége. Nem lát mögötte egyebet, mint a szerzetesi, egységesítő kapcsolatot, ezzel magyarázza az átvételt, pedig nagyon valószínű, hogy a magyar Seuse-fordítás is, mint a német eredeti, olyan új szükségletek kielégítésének állott a szolgálatában, melyeknek felfedése és jellemzése nélkül e munka tartalmát és jelentését nem érthetjük meg; önmagában tekintve, önmagából magyarázva, a mint azt Vargha teszi, valóban nem több, mint áhítatos, elmélkedő írás, de a történelem és összehasonlító szempontokat érvényesítve, középkori művelődésünknek nagyon jellemző és sokatmondó okmánya lehet. Azt hisszük, hogy Vargha Damján fontos felfedezésének kellő megítélésére nem Vargha Damján a leghivatottabb.

Befejezésül Vargha összeállítja az egész magyar nyelvű Seuse-irodalmat, de alighanem igen sok fogyatékkal, mert egészen közönséges munkák is elkerülték figyelmét: Heinrich: A német irod. tört. II. 183. l.; Egyetemes irod. tört. III. 486. l.; Domanovszky: A bölc. tört. III. 517. l.; Schwegler: A bölc. tört. 212. l.; Pekár K.: A filoz. tört. 56. l.; Zoványi J.: Theol. ism. tára. II. 410, III. 235. l. Csak azért említem ezeket a hiányokat, mert jellemzik, hogy milyen irányban fogyatékosak Vargha ismeretei.

(Budapest.)

CZÓBEL ERNŐ.

Alapi Gyula: Kultsár István. (1760—1828.). Komárom, 1911. 8-r. 51 l.

A fáradhatatlan Kultsár Istvánnak életét eddig már ketten is megrajzolták. Alapi kis dolgozata elé nem is tűzött ki más célt, mint hogy Kultsárnak «az irodalomhoz való viszonyát és abban vitt tiszteletre-méltó szerepét a módszeres kutatás segítségével» megrajzolja és megvizsgálja. Ennél azonban többet ad. Az első részben csaknem mindennütt a maga fölmutatta források alapján világítja meg életét és ezek közé illeszti be írói és irodalmi működésének gondos méltatását. *Laudonnak Nándorfejérvári győzelmén* (1790) a kor hatását világosan mutatja ki; kétségtelen, hogy mythologiai machinája is nemcsak Gyöngyösivel, hanem a kor általános szokásával magyarázható. A jezsuita iskolák tanárainak és növendékeinek latin epikai kísérletei

is csak úgy hemzsegek e korban a mythologia személyeitől. Mikes kéziratának dolga az agitáló Kultsárt dicséri; Alapi e rész tárgyalásánál is figyelemmel kísér mindent, a mit levelek (pl. Csokonai kiadatlan levelei) avagy könyvek Kultsár működésére vonatkozólag nyújtanak. Az ujságvállalat történetében is nagy haszonnal dolgozta fel a pestvármegyei és Orsz. Levéltár adatait. Könyvének ez a része kétségtelenül a legértékesebb. Kár, hogy — míg az Árkádiai pörnek olyan nagy teret enged — az 1804. évi pályakérdéssel oly röviden végez, az egyetemi tanszék ügyét is csak röviden tárgyalja. Kölcsenyek Horvát Istvánhoz való viszonya tárgyalásánál — úgy látszik — elkerülte figyelmét Széchy érdekes fejtegetése.¹⁾ Újra a legnagyobb pontosságra törekszik a színészet ügyének tárgyalásánál és a hol Kultsárnak az Akadémia megalapításában való érdemét fejtegeti, bár az utóbbinál a 43. lap 4. jegyzete nem egészen érthető. Úgyes összefoglalás az utolsó fejezet is (Kultsár, az ember), — az egész könyvről sem mondhatunk mást, minthogy alapos és világos képe Kultsár vonzó és nemes alakjának.

(Gyöngyös.)

ALSZEGHY ZSOLT.

Florita di Canti Popolari Ungheresi. Tradotti da *Silvio Gigante*. Fiume, 1911. Stab. Tipo-Litografico di E. Mohovich. K. 8-r. 78 l.

E csinosan kiállított füzet 36 balladát, románczot és népdalt nyújt olasz fordításban a magyar népköltészet legjavából. A fordító műve rövid előszavában arról értesít, hogy a jelen füzet csak «mutatvány egy nagyobb terjedelmű munkából». Az itt közölt fordítások alapján örömmel állapítjuk meg, hogy Silvio Giganteben a magyar népköltészet nem csak lelkes, hanem valóban hivatott tolmácsra is lett. Meglehetősen ura az olasz költői nyelvnek, versei könnyen gördülnek és bizonyos költői báj ömlik el rajtuk. Tapintatosan kerüli a rímeléssel való brillirozás olcsó dicsőségét, a mi az ilyen természetű munkának csak ártalmára lehetne. Gigante úgyszólván szóról-szóra fordít, a megengedett fordítói szabadság határait sohasem lépi át, s az egész füzetben csak egyetlen olyan sorra akadtam, a mely tartalmi hűség tekintetében kifogás alá eshetik.

E fordításoknak különben egyedüli gyengéjük, hogy nem eléggé népiesek. Némelyik magyar népdal olasz köntösben bizonyos ideális fényt nyer és olyanféle hatást tesz az emberre, mintha valami heinei műdal volna. Gigante egyszerűséggel akarja pótolni a népiességet, a melyet — olyan értelemben, mint a magyar nyelv — az olasz irodalmi nyelv egyáltalában nem ismer. Az olasz költő, ha valóban népies akar lenni, akkor dialectusban ír. Ezt érezte *Teza Tivadar* is, midőn a *Megétezt János* cz. székely népballadát velencei dialectusban fordította le. Azonban ennek is meg van a maga hátránya, t. i. a nagyközönség az ilyen dialectusban végzett fordításokat alig olvasná szívesen, s ezért czélszerűségi szempontból mégis csak helyeselnünk kell Gigante álláspontját. Az ő nemesen egyszerű, minden mesterkélt csillogást kerülő nyelve sokszor valóban szerencsésen közelíti meg a népiességet fogalmát. Fordításai közül legjobban sikerültek a balladák:

1) Kisebb tanulmányok.

Anna Molnár, La moglie del muratore Clemente és a románczok: *Messaggio di prigionero* (Amott kerekedik egy fekete felhő . . .) stb.

E szerény kis füzet már Olaszországban is feltűnést keltett s az *Il Marzocco* cz. Firenzében megjelenő hetilap (1910 decz. 10.) egy rokonszenves cikkben (*Motivi della poesia popolare ungherese*) foglalkozik e fordítások alapján a magyar népköltéssel.

Silvio Gigantetól még sokat várhat a magyar, illetőleg az olasz irodalom. Tudomásunk szerint most rendezi sajtó alá Vörösmarty *Zalán futásának* fordítását. Örömmel tapasztaljuk, hogy Fiume dérék olaszainak kebelében alakult fordítói gárda tagjainak száma évről-évre szaporodik.

(Budapest.)

KARA FERENCZ.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Dr. Otto Seidl: Der Schwan von der Salzach. Nachahmung und Motivmischung bei dem Pleier. Dortmund, 1909. 8-r. 74 l.

A XII. és XIII. század nagy német epikusai, Hartmann von Aue, Wolfram von Eschenbach, Gottfried von Strassburg után az epigonok egész raja iparkodott a nagy mesterek mintájára az előkelő közönséget, a hölgyeket és lovagokat, mindenféle csodálatos lovagi hőstett és kaland elmondásával mulattatni. Ilyen epigon volt a XIII. század második felében élő *Pleier* is, a kit, költői érdemeinek némi túlbecsülésével, «Schwan von der Salzach»-nak is neveztek. Ez a *Pleier* három terjedelmes eposzt írt (a legrövidebb 9000, a leg-hosszabb 18000 verssorból áll). Tárgyában mind a három az Artusmondakörhöz csatlakozik. Ezek az eposzok: *Garel von dem blüenden Tal*, *Meleranz* és *Tandareis und Flordibel*.

A *Tandareis*ben *Pleier* egy helyen megakad, képzelete nem működik, s nincs gondolata, hogy költeményét folytathassa. Felsóhajt, hogy örök szolgálatkészséggel és hálával tartoznék annak, a ki az ő ellankadt, tehetetlen értelmét (*mîn kranker sin*, *Tandareis* 4064. sor) valami szöveggel vagy valami történet elmondásával (*mit worten oder mit lère* u. o. 4059. s.) költeménye folytatásához megsegítené. Ekkor azután állítólag — mint a következő sorokban mondja — talál egy francia költeményt (*ein buoch in wälhischem getihtet* u. o. 4066. s.), és most már vígan tovább folytatja a csodálatos kalandok végtelen sorának előadását elég gördülékeny versekben. Az a kérdés tehát, őszinte volt-e *Pleier* e szavaiban, mint a hogy jámbor őszinteségnek vehetjük tehetetlenségének bevallását, s e szerint csakugyan valami francia forrást követett a *Tandareis*ben s esetleg többi költeményeiben is, vagy pedig csak azért kohol ily forrást, hogy közönsége bizalmát és éberebb figyelmét nyerje meg és biztosítsa magának a továbbiakban? Mert a német köztudat a XIII. században tisztában volt azzal, hogy a legnagyobb és leghíresebb középfelnémet műeposzok francia elbeszélő költemények átdolgozásai, s egyébként is, úgy

látszik, általános emberi gyengeség az, hogy minden, a mi idegenből származik, több bizalmat kelt, nagyobb tekintélyt élvez, hogy úgy mondjam, jobban imponál a lelkeknek, mint az, a mi a hazai földön termett.

A «Garel» már czímében utánozza egy Pleier előtt fél század-al élt költőnek, Strickernek «Daniel vom blüenden Tal» cz. költeményét. És csakugyan, Pleier költeményeinek összehasonlítása Hartmann, Wolfram, Gottfried, Wirnt von Gravenberg és Stricker eposzaival, a mivel eddig legalaposabban E. H. Meyer (Z. f. d. A. 12. k.) és E. Steinmeyer (Gött. g. Anz. 1887. és 1893. évf.) foglalkoztak, megmutatta, hogy ez a Pleier sajtóságos kompilátor volt: stílusa, szókincse, szólamai, fordulatai, rímei olyannyira utánzása a régebbi német költeményeknek, hogy formai tekintetben semmi eredetiség sincs benne. De eredeti — s erre az álláspontra helyezkedik a czím-beli könyvecske — eposzainak *tárgya*, és egészen valószínűtlen, hogy Pleier francia forrás után dolgozott volna. Ezt bizonyítja az is, hogy mindenféle motívumot, a melyet elődeinél talált, mint: óriások, törpék, szörnyetegek, fegyverek, harcok leírását, hadüzenetet (a melyet már megjelenésükkel ijesztő óriások visznek), szerencsétlenségek kínzó sejtelmét, foglyok kiszabadítását, levélváltást stb. sokszor szóról-szóra átvesz vagy feltűnően utánoz, variál és mindenképen alaposan kihasznál. Erre nem lett volna szüksége, ha egységes költeményt dolgozott volna át.

Minket ez a tanulmány talán főkép azért érdekelhet, mert jól látjuk benne, micsoda motívum-anyaggal rendelkezett a középkori eposzköltő, mert hisz ezek a motívumok azután legnagyobb részt minden eposzköltőnél újból megjelennek és sokszor komikus látni, mint véli valaki, hogy nagy felfedezést tett, ha egy-egy hosszúéletű motívumot egy véletlenül olvasott középkori eposzban megtalált.

(Debreczen.)

SCHMIDT HENRIK.

Friedr. Ruckdeschel: Archaismen und Vulgarismen in der Sprache des Horaz. [Diss. Erlangen]. München, 1910. N. 8-r. 167 l.

A vulgáris latin nyelv módszeres kutatásának igazi megindítója *Wölfflin*, ki a *Philologus* 34. évfolyamában (1876.) «Bemerkungen über das Vulgärlatein» (137—165. lk.) cz. dolgozatában megjelölte a vulgáris latinság forrásait s egyben megmutatta, hogyan kell ezt az addig még kiaknázatlan nyelvkincset feldolgozni; már itt rámutatott a szatírára, mint a vulgáris latinság legbőségesebb forrására, mely mind tartalma, mind formája révén (dialogus) a mindennapi élet körében mozgott s egyben egész csomó vulgáris alakot jegyzett ki Horatius szatiráiból. A későbbi Horatius-kiadók — különösen Kissling — figyelmeztetnek is mindenütt a vulgáris jelenségekre, de mind-évideig nem dolgozta fel senki egységesen és módszeresen Horatius vulgarismusait (es archaismusait). Ezt a feladatot megoldotta most R. és mondhatom: rendkívül gondosan és minden legkisebb nyelvi jelenségre is kiterjedő figyelemmel. Minden egyes vulgáris (vagy archaisticus) szónál, alaktani, mondattani vagy stilisztikai jelenségnél a párhuzamok egész légióját hozza fel, hogy bebizonyítsa a tárgyalt szó (alaktani, mondattani, stilisztikai fordulat) vulgáris vagy arch.

voltát. Mindjárt itt megjegyzem, hogy e kettőt nem választja el egymástól, hanem együttesen tárgyalja, nézetem szerint igen helyesen, mert az elválasztás a legtöbb esetben szinte lehetetlen. De a mellett nem is szükséges: az egyszerű ember beszéde (vulgáris beszéd) a rómaiaknál is konzervatív volt s így számos archaistikus formát őrzött meg, melyek a műveltek nyelvéből már rég eltűntek. Itt különben is nagyon óvatosaknak kell lennünk: igaz ugyan, hogy egyes szók előfordulása a magasabb irodalmi műfajokban szinte kizárja azoknak vulgáris voltát, az is igaz, hogy az arch. szók és fordulatok a klasszikus irodalomban csak elvétve lépnek fel, gyakran pedig egészen is kivesznek: de mindez nem végleges bizonyíték; még Cicerónak legelvontabb filozófiai műveiben is akadunk vulgáris jelenségekre, és ha valamely szó vagy fordulat el is tűnik az irodalomból, abból még nem következik az, hogy a társalgás nyelvéből is eltűnt. Nagyon gyakran meg kell tehát a kutatónak elégednie azzal, hogy: *verisimile est*, vagy *non liquet* (5. l.). A vulgáris nyelv (*sermo familiaris* — *sermo plebeius*) jelenségei Horatiusnál a szatírákon, epodosokon és a kisebb leveleken, az archaismusok pedig leginkább az ódáknban figyelhetők meg (v. ö. Horatius erre vonatkozó nézetét ep. II. 2. 115. s. k.): ezt természetesen merev szabályként nem lehet *apodictice* kimondani.

Az értekezés utalásai úgyszólván az egész latin irodalomra kiterjeszkednek s nagyon tanulságosak; legérdekesebb talán az I. fejezet anyaga (Szókincs), bár a többi fejezetek is (Alaktan, Mondattan, Stilisztika) használható, gazdag anyagot nyújtanak. Utalásainak legnagyobb része Plautusra és Petroniusra esik, a mi kétségkívül helyes érzekre vall; Cicero-párhuzamok is majdnem minden lapon találhatóak. Kifogásom, hogy az egyházi latinságot kevés figyelemre méltatja; hamarjában a következő hiányokat vettem észre: *condiscere* ígénéll hiányzik Commod. Instr. I. 22. 15.; *cor* sajátosság jelentésénél is hiányzanak a Commod.-párhuzamok (Dombart: Comm. carm. index, 205. l.); *venter*-nél hiányzik Comm. néhány helye (Dombart i. m. 248. l.) és Tertull. de ieiun. c. 16.; *latrare*: Commod. Instr. I. 37. 20.; *ovare*: Comm. Instr. II. 20. 5.; az alaktanban a nemek szokatlan használatánál is utalhatott volna Comm.-ra (Dombart ind. 216. l. s. v. «generis insolitus usus»); *ocius*-nál (129. l.) hiányzik a Comm.-féle *quantocius* (Instr. I. 25. 22.).¹⁾ Hasonlóképen hiányosak a többi egyházi íróra vonatkozó adatai is; ilyen utalás: «bei den Kirchenschriftstellern», vagy: Min. Fel., Dracontius, Prudentius, Ambros., Augustin, Greg. Tur. — minden közelebbi adat nélkül — semmitmondó. Kivétel csak a Vulgata: ezt pontosan és gyakran idézi. Végül ügyesen mutat rá Wölfflin néhány tévedésére.²⁾ A dolgozat önálló fölfogású, hézagpótló munka.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

¹⁾ «Gula» mellé (66. l.) idézendő lett volna Dist. Catonis IV. 10.: *indulgere gulæ noli, quæ ventris amica est.*

²⁾ Scitari-t nem Verg. csinálta (Plaut. Capt. 263), mint W. gondolta (22—23. lk.) és néhány nem létező Hor. alak, melyekre W. hivatkozik (90. l. 1. jz.).

Bened. Romano: La storia del costume in Tertulliano. Betül:

Savigliano, tipogr. Galimberti, 1909.; *kívül*: Torino, Casanova, 1910.
N. 8-r. 77 l. Ára 2 lira.

Az erkölcsrajz Tertullianus műveiben: csábító téma, de egyben nagyon terjedelmes is a köre. Tertullianus maga egy egész világ, művei két kultúrát tárnak az olvasó elé: az ifjú és életerős, hódító és forradalmi kereszténységet s a gyengülő, elaggott, pusztuló pogányságot. E két világnézet titáni harcának reggelén áll Tertullianus, mikor a keresztények még csak martírookra hivatkozhatnak, mikor a pogányság ellenállása még nagyon is aczélos, mikor még mindkét fél reméli a győzelmet. Száz évesnél hosszabb háborúnak a mesgyéjén áll ez a rendkívüli ember, ez a vérbeli harcos és az igazság fanatikus elkéseregésével védi hitét és ront ellenfeleire. Türelmetlen és meg nem alkuvó, heves és szenvedélyes, de még túlzásaiban is bámulatra indító, mert minden szavát az igazság ereje teszi félelmetessé. Az Apologeticus, ad nationes, de spectaculis, de idololatria, de cultu feminarum, de pudicitia, de virginibus velandis, ad uxorem s egyéb művei is kimerítően tájékoztatnak a kereszténység és pogányság viszonyáról, a keresztények jogi helyzetéről, az aljas és rosszakaratú vádakról, melyek ellenük szelvében felhangzottak (oedipusi vérfertőzés, számárfejmádás, crimen læsæ maiestatis, — Rom. religionis stb.), a gúnynevekről, melyekkel illették őket, a pogány intézményekkel, színjátékokkal s a mindennapi élet apró élvezeteivel szemben tanusított zárkózottságukról, tisztult erkölcsi felfogásukról, a fényűzésről: szóval annak a kornak egész erkölcsi életéről. Mindezt a rengeteg adatot szerző ügyesen csoportosítja s élvezetes előadásban tárja elénk. Könyve hű képet ad a II—III. század keresztény-pogány küzdelmeiről; a kép Tertullianusé, de a tetszetős keret, az ügyes beállítás szerző szép munkája.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF

O. Hoffmann: Geschichte der griechischen Sprache I. Bis zum

Ausgange der klassischen Zeit. Leipzig, 1911. (Sammlung Göschen.)
K. 8-r. 159. Ára 80 fillér.

Rövid 160 lapon tárgyalni a görög nyelv történetét — ha csak a klasszikus kor végéig is — nem könnyű feladat. Nyilvánvalóan a kis terjedelem miatt nem fejtegette Hoffmann azt a kérdést, hogy minő helyet foglal el a görög nyelv a többi indogermán nyelvek között, a mi a mai nyelvtudomány szempontjából végre is szerves része volna a görög nyelv történetének. De a könyv nem is annyira nyelvészeti, mint inkább philologiai célból készült, hogy t. i. azoknak, a kik nem foglalkoznak benatóbban a nyelvészettel, tájékoztat nyújtson azokról az eredményekről, a melyeket a görög irodalmi termékek megítélésében az összehasonlító nyelvtudomány elért. Ezért történt, hogy a könyvben a fősúly nem annyira a nép beszélte dialektusokra, mint inkább az egyes irodalmi formák nyelvére esik. Öt rövid fejezetben (I. rész 3. 4. és 5. fejj., II. rész 1. és 2. fejj.) érintézi a dialektusokat és a köznapi társalgás nyelvét; a többi 15 fejezet egészében a görög irodalom különféle formáinak szói.

Sem teljességről, sem valami újabb tudományos eredményekről ebben a kis könyvecskében természetesen szó sem lehet. A dialektusokat még mindig a régi hármás (æol, ión, dór) csoportosításban adja, a mi sok nehézséget okoz. Így pl. az æolból külön kell választania az arkadiai és kyprosi, a dórból az elisi dialektust. Már Brugmann hét csoportra osztja őket és így is elég tarkák az egyes csoportok.

Legszébb része a munkának az egyes műformák nyelvének ismertetése. Tíz külön fejezetben (Homer, Hesiod, die Elegie, das Epigramm, Jambus und Trochäus, das Melos, das Chorlied, die attische Tragödie, die alte Komödie, die Prosa) tárgyalja az irodalmi nyelv formáit. A mint a felsorolásból látható, Hoffmann választhatott volna ügyesebb csoportosítást is (ha pl. az eposz nyelvét és ennek fejlődését egy csoportnak veszi, itt tárgyalhatta volna az őt első fejezetén kívül még a prózát is Herodotosig); de viszont ez a csoportosítás módot nyújt neki arra, hogy rávilágítson, mi van az egyes lírai formákban az eposz nyelvéből és mi az illető helyi dialektusból.

A mi a részleteket illeti, csak pár megjegyzést! A bevezető fejezetben az őstörténetet és ennek nyelvi vonatkozásait Kretschmer Einleitungja nyomán nagyon ügyesen foglalja össze, az egyes dialektus-csoportok jellemző vonásait lehető pontosan igyekszik adni (23—27; 38—40. és 47—49. lk.); a homerosi nyelv megítélésében a legújabb eredmények alapján áll («die Sprache des epischen Verses war ursprünglich die äolische, das Heldenlied in Hexametern ist zuerst von Aolern, nicht von Jonern gedichtet worden.» 75. l.); a líra nyelvééről és különösen ennek az eposz nyelvéhez való viszonyáról nagyon szép képet kapunk, de Herodotos-szal — mint különben a nyelvészek javarész — kissé mostohán bánik el. Azt hiszem, hogy ez az író a nyelvtörténet részéről nagyobb figyelmet érdemelne. Hiszen — hogy csak a hangtan körében maradjak — milyen érdekes tünemény a spiritus asper sajátosságos kezelése (*ἀπ' οὐ* a szokott *ἀφ' οὐ* helyett, *οὐκ ἦχιστα* stb.), vagy a sajátosságos *εο-εω* contractio azon *-εω* végű igéknél, hol az *ε* előtt magánhangzó van (*ποιέω, ἀρνοέω* s. i. t.) és egyéb érdekes tünemények. A mi philologusaink meglegszenek azzal, hogy ezt a nyelvet Homeros «alt-ionisch» nyelvével szemben «neu-ionisch»-nak bélyegzik, a nélkül, hogy azon gondolkoznának, miért képviseli ezt a «neu-ionisch»-t Herodotos egyes-egyedül. A könyvecskét, melynek befejező részét érdeklődéssel várjuk, mint igen ügyes és tartalmas összefoglalást, ajánlom philologusaink figyelmébe.

(Budapest.)

KERTÉSZ ÁRMIN.

Albert Ernst: Das Naturgefühl L. H. Chr. Höltys und seine Stellung in der Entwicklung des Naturgefühls innerhalb der deutschen Dichtung des 18. Jahrhunderts. (Schriften der Literarhistorischen Gesellschaft, Bonn, herausgegeben von *Berthold Litzmann*. VIII.) Dortmund, Fr. W. Ruhfus, 1910. 8-r., 137 l. Ára 3-50 M.

A német irodalomtörténeti kutatásnak új fejezetét jelenti az a széleskörű vizsgálódás, mely a XVIII. század természetérzékének fejlődésére irányul, különösen a Brockestól a XIX. század elejéig terjedő korban. Könnyen, majdnem statisztikai adatokkal bizonyított, sok érdekes megállapítás e kutatások eredménye. Míg egyfelől tárgyi meg-

lepetésül kínálkozik pl. az, hogy a hold kultuszának csak Geszner és Klopstock veti meg az alapját (eladdig csak a napfölkelte és naplemente hatott a költészetre), másfelől Brockestől Hallerig és Hagedornig, innen az Anakreon-utánczókon át Kleistig és Gesznerig, a kik ismét a göttingeniekre (s köztük Höltyre) voltak hatással, szemmel látható a fejlődés a természet szépségeinek a költői lélekre való hatásában. Természetesen ez utóbbiak sem jelentik a fejlődés legnagyobb fokát. De nekünk ez a lépcsőfok a legérdekesebb, mert a természet szemlélését a XVIII. század végén s a múlt század elején még legnagyobbjaink is Kleisttől, Gesznertől és a göttingenietől tanulták. Természetérzékük fejlődésében e hatás mindvégig kimutatható. Épen ezért ragadjuk ki az idevonatkozó német munkák közül azt, a mely egy göttingeni poétával, Höltyvel, foglalkozik.

Albert múlt évben megjelent köteté kimerítően tárgyalja a természetérzék nyilvánulását a fiatalon elhalt költő munkáiban. Szerinte Hölty alkotásaiban nemcsak a hagyományos leírás van meg, hanem közvetlen előzőinek minden újítása is: Brockes természetimádása, az Anakreon-utánczók életöröme, s a falusi élet dicsérete, mely tárgy mélységét Kleist adta meg, a holdvilág barátsága s a tavasz költészete, mely minden más évszakot ellenszenvesnek mondott. Mindehhez nála az angoloknak, különösen Popenak és Thomsonnak, a befolyása járult¹⁾ — a mit megmagyaráz, hogy Hölty Göttingenben tanult, az angol kultúra tranzito-helyén — és az egyén lelki életének megváltozásával, felszabadulásával, a század közepén az érzelmesség.

A motívumok, melyek Hölty természetköltészetét alkotják, szorosan összefüggenek egyéniségével. Érzelmességének alapja egy fiatal leány emlékezete; a vele a természet ölen töltött órák «Almodott képeinek» (Kis János fordította így Hölty «Traumbild»-jét) adják tárgyát; a falu szeretete nála életrajzi adatokkal is magyarázható; a tavasznak ifjúsága egész melegével tudott örülni; korai halálának megérzése tette temető-költészetének alapját. (Ez üthette meg lantján azokat a hangokat is, melyekért nálunk Dayka költészetét hozták vele — úgy véljük, helytelenül — kapcsolatba.) A szépért való rajongás s a lét öröme már inkább a Horatius elveit hirdető Anakreon-utánczók hatására vall. Szerette — mint azok — a tárgyak és események szebbik, vidámabb felét nézni. A tájkép festésében hasonlóan nem kerülhette ki kortársai hatását. Eszményi tájak pásztori csoportokkal; tavaszi képek szerelmes párokkal; mindenütt szelíd harmónia, zordonság, vadregényesség nélkül: ez Höltynek is a természetvilága. Motívumai, miket Albert gondosan összegyűjtött: a patak, a forrás, a habok, a vízesés, a rét, a liget, a lugas, a kert, a nyugati szellő; flórája rendkívül színes, változatos, de kedves virága (megint az Anakreon-utánczók példájára) a rózsá;²⁾ és ennél is fontosabb az ő természet

¹⁾ Ez utóbbinak Évszakaiból, de talán Schubert 1805-iki, vagy Horn 1806-iki német fordításának közvetítésével, Kis János is lefordította a tavaszról szóló részt 1828-ban.

²⁾ Hogy az Anakreon-utánczóknál gyakori ibolyát is sűrűn emlegeti, az tény. De hogy egy egész költeményt szentel az ibolyának, az nem mértékadó a megítéléséhez, mint Albert teszi, mert ez a költeménye (U. B. 10. 1.) Zappi költeményének fordítása.

szetpompájában a csalogány szerepe. Kedves évszaka, mint mondtuk, a tavasz. Nála azonban tulajdonképen a tavasz, sőt maga a tavaszi természet a májussal *egy*. Albertnél is tovább mernénk menni: Hölty a *május* igazi költője. Vagy tíz költeménye közül, mely a májust ünnepli, egyiknek néhány soráról

Roth stehn die Blumen, weisz und blau,	Ihr Busen ist von Blümchen bunt ;
Und Mädchen pflücken sie,	Von schöner Melodie
Und tanzen auf der grünen Au ;	Ertönt und lacht ihr Rosenmund,
Ahi, Herr Mai, Ahi!	Ahi, Herr Mai, Ahi ! ¹⁾

csak nemrég mondta egy esztétikus: «Wunderschön ist da der Mai getroffen und lebt auf in dem ahi, das schon Dietmar von Eist verwendet hatte.»²⁾

A napszakok közül az alkonyatot szereti legjobban és ez talán szoros kapcsolatban van színérzékével. Ez utóbbi ma külön kutatás tárgya. Csak legutóbb is egész kötet foglalkozott Tieck színérzékével;³⁾ azt is kiderítették, hogy Heine a fehéret szerette; Anastasius Grünnek a zöld a kedves színe;⁴⁾ Novalis kék virága mellé a mi irodalmunkban Bajza kék «emlénye» állítható s a Bajza kék-szeretete. (Nála még a szivárvány s a remény is kék.⁵⁾ Hölty változatosabb. Bár a színekben nem emleget árnyalatokat s a hagyományos színjelzéseket átveszi, de azért sok színt emleget s különösen kedveli a természet élénk színeit: a vöröset, fehéret és zöldet. Ehhez járulnak a színt előidéző fény- és árnyhatások költői feltűntetései. Érdekes megfigyelése Albertnak, hogy Höltynél a szemléző sohasem nézi közvetlenül magát a napot vagy a holdat: a napsugár nála a lombon, az ágak zöld hálóján át ragyog; a hold a hárs ágai, a bokrok, az almafák között néz le.

Mindez Höltynél részben mint a természet *leírása* jelentkezik, részben pedig, mint lelki élmény. Másként: vagy mint tárgyat, a természetet nézi, vagy a saját lelkét, mint alanyt, mely együtt él a természettel, s azt is életre kelti symbolistikájában. Lelket önt a természetbe: hol mythologiai lényekkel népesíti be, hol maga a természet él (*bólint, figyel, int, hallgat* — a természet *keble* emelkedik, *orczi* virulnak, a rózsa *zúzott hajjal* hever a földön), hol pedig lelki életet él, örül, sír, nevet az egész természet. Nem kevésbé érdekes az *én* viszonya a természethez Hölty költészetében; e viszony nyilvánulhat mint párhuzam (ha harmóniában van vele) és mint ellentét (ha disharmónia van közöttük.) Hölty költészete mindkettőre sok példát ad — de nem kevesebbet a természeti hasonlatokra és metaforákra is.

Természetvilágának csak egy hibája van: kicsiny. Albert helyesen okolja ezt meg: «Das begrenzte Gebiet von Hölty's Naturleben, das ihn innerhalb einer gleichförmigen Landschaft festhielt, setzte

1) Hölty, Gedichte. (U. B.) 71. l.

2) O. M. Fontana, Das Klangwort. (Lit. Echo, 13, 319.)

3) W. Steinert, L. Tieck und das Farbenempfinden der romantischen Dichtung. Dortmund, 1910.

4) O. Fischer, Farbenstudien. (Lit. Echo, 13, 695.)

5) *Kék szín* cz. költeményében. O. K. 31. l.

auch dem Inhalt seiner Naturdichtung Schranken». De hiszen — a mit Schiller szemére is vetett — szűk volt a Matthisson világa is, Matthisson mégis a legnagyobb természetfestők egyike. Hogy benne élt tovább a Hölty természetérzéke legszebben, mint Albert gondolja — az talán inkább Hölty dicsérete.

(Temesvár).

GÁLOS REZSŐ.

Erich Schmidt: Reden zur Literatur- und Universitätsgeschichte. Berlin, Weidmann, 1911. 8-r. 120 l.

A német egyetemi műveltségnek Schmidt Erich markáns alakja. Délnémet vidéken nőtt fel, Berlinben kissé elporoszosodott s majd bursikoz derűvel, majd szellemesen csevegve, majd kemény, szinte parancsoló hangon tartja német irodalomtörténeti előadásait a berlini Friedrich Wilhelm-egyetemen, melynek egyik dísze és legrokonszenvesebb tanára. Őt érte az elmúlt jubileumi év rektorságának kitüntetése. A katedrán előbb Bécsben, később Berlinben Scherer utódja, kinek legkiválóbb tanítványa is. Elsőrangú kutató és jeles stílista, hatalmas világirodalmi műveltsége van, ismeri és figyeli a legújabb német irodalmat, s a hol szerét teheti, rátér. Gyönyörű ember (kollégáit azelőtt a fiatal Goethere emlékeztette) s mintha az egyetem nem szűnő fiatalágából benne is élne valami. Mesteri előadó: meg tudja jeleníteni, mondjuk a reformáció íróinak nyers és étellel teli erejét, máskor az Anakreon-utánczók és érzelmesekek lantpengetését szelíd ironiával tolmácsolja, a fiatal Goethe tüzeit vagy Heine szellemének fővonásait pedig szinte beleedzi hallgatóiba. Az irodalomtörténetírásnak nem járja egyénileg új útjait, de képviseli azt a magaslatot, melyet szakmája ma kutatás, látókör és feldolgozás tekintetében elért. Előadó művészi készségben kevés párja van s ép fényes retorikáját domborítják elének legújabb kötetébe foglalt szónoki formájú tanulmányai.

A beszédek általában rövidebbek, mint például a Mommsen vagy a Wilamowitz gyűjteményeiben található egyetemi szónoklatok. De az eleven életből fakadtak, frissek, nem szószaporítók, valóságos szükségletekről szólnak és kerülgetés helyett egyenes nyíltságukkal hatnak. Háttérük érdekes: az egyetem, hol megjelennek Amerika kiváló elméi, mint vendégtanárok, megjelenik előadást tartani Rooseveltt Tivadar; százados ünnepére Japánból és Melbourneból sietnek vendégek. Schmidt Erich beszédei — az aéroplánokra kell gondolnunk — gyakran merészen és szellemesen lendülve gyors biztossággal széles látóköröket nyitnak, visszaröppentenek egy század távolába, majd kitekintenek a soktervű jövőbe. Tárgyuk szerint őt kisebb a százados egyetemi ünnep üdvözlő beszédei, kettő bevezető az amerikaiakhoz, kettő a jubileumi évvel kapcsolatban megemlékezés a száz év előtti berlini költészetről s Fichteről, a Schillerről szólót az 1905-ös százados ünnepen intézte a berlini egyetem ifjúságához, egy van elméleti tárgyú az irodalmi egyéniségről, az utolsó akadémiai emlékbeszéd Weinhold Károlyról.

A százados ünnepen joggal hangzott az ősrégi diákének vívátja a mæcenatum caritasra: a császár átadta a berlini nagyiparosok hatalmas alapítványát, Mommsen szavát használva, egy tudományos nagy-

üzem létesítésére. A rektor a biztató jövő küszöbén visszatekintett az egyetem alapításának heroikus korára, melytől az sem tagadhatja meg rokonszenvét, a ki a porosz politikai rendet egyébként nem tudná dicsérni. Az egyetem — kezdetben megesezt, hogy 28 hallgatója akadt csupán — együtt nőtt Berlinnel. A vidéki környezet kedélyességét és szépségét nem élvezi a diákja, de józanító levegőben él s munkára neveli az élet körülötte dagadó árja. Elfogulatlan méltatást hallunk az alapítás korának tudományos szelleméről, a természettudományok haladásáról, melynek kezdetleges laboratóriumokban tört utat itt Joh. Müller és Liebig. Ma a humanisták féltékenysége az egyetemi hagyományok megifjodása ellen ép oly kárhozatos, mint a természettudományok elsőbbségéről való vitatkozás. Tanítók és diákok számára emlékeztetőül áll a berlini egyetem előtt két nem czéhbeli, hanem független kutató, a Humboldtok szobra. Az egyetem nemzetközi viszonylatairól szólva Schmidt megemlékezik a «kettős monarchia lajtántúli büszke feléről», mely évenként elküldi fiatalságának képviselőit Berlinbe.

Amerika du hast es besser
Als unser Kontinent, das alte,
Hast keine verfallenen Schlösser
Und keine Basalte.

Nicht stört dich im Innern
Zu lebendiger Zeit,
Nutzloses Erinnern
Und vergeblicher Streit.

Az öreg Goethenek ez a bölcs verses aforizmája vezet be Wheeler és Moore professzorok üdvözlését, melyben a német és az amerikai egyetemek szervezetéről van néhány érdekes megjegyzés. Roosevelt köszöntése rendkívül találó, mintha trombitaszóval mondanák el: keményen, katonásan szíves. A nagy amerikaiak eszménye: a *strenous life* erős vonásokkal bontakozik ki belőle.

A már említett három irodalomtörténeti beszéd közül kisebb érdekű — tárgya miatt — a száz év előtti berlini költészetéről szóló. Sem a Lujza királynő emlékének áldozó poéták, sem az egyetem alapítását megéneklők (Arnim-Brentano) nem alkottak maradandót. Érdekes azonban a német-latin akadémiai költészet fejlődésének vázolata. A Fichte-tanulmány az 1808-ban tartott 14 vasárnapi beszédet tárgyalja a *német nemzethez* és a szónok fejlődését a bennük hirdett elvekig. A lausitzi takács-nép fiát Kant erkölcsi és a francia forradalom politikai hatása neveli, ő töri meg a német klasszikus kozmopolitizmus irodalmilag is népszerűsített jelszavát: a németiség, ha már nemzeté nem lehet, belső szabadsággal kárpótolja magát. Aczélfürdőt ad Poroszországnak és hogy nemzeti lelkesedést gyűjtsen, nem riad vissza hazafias képtelenségek hirdetésétől — a «Reden an die deutsche Nation» nem egy helyütt egy magyar kortársra emlékeztet, Horvát Istvánra. A XVIII. század, a felvilágosodás álmai is élnek benne: az államot kirekesztené a világvágyból — jámbor terv Napoleon korában! — mert boldogságát így meg lehet alapozni; Platonnal okos kiválasztás alapján eugenikát hirdet és a nemzet számára gyökeres új nevelést tart szükségesnek. A mai Németország Fichtere gyakran vissza fog térni: tettvágya és szociális érzéke az élő nemzedék rokonává tesz. A bátor filozofus tábori szónoklatokat is tartott s 1814-ben fegyvert ragad. A Schiller-beszéd gazdag és nemes tartalmából kiemelendő: a költő fejlődése viharokon át a vita

activa felé; drámai képzelete, jellemzésének módja és stílje; történetírói munkássága és társadalmi eszményei; tanári működése Jenában, vélekedése a szabad kutatásról és a kenyér-tudósokról, kik az iskolát féltve, minden úttörőt eretnekké kiáltanak (104. l.) A beszédek át és át vannak szöve sokoldalú és becses irodalomtörténeti vonatkozásokkal. Fichtet és Schillert nem a historizmus halványító ködében mutatják, hanem valósággal az eleven élet szükségletéből foglalkoznak vele. Ez tudomány az élet számára, a mi a philologusnak is becsületére válik. Nálunk Beöthy Zsolt az, a ki ilyen elevenséggel és teljességgel fogja át irodalmi szónoklatokban tárgyát. Az »Allgemeine deutsche Biographie» befejezéshez közeledik s ennek kapcsán az irodalmi arcképet és a jellemzést tárgyalja egy tanulmány. Akad a nagy gyűjteményben herbarium pusztá adatokból, mások az egyéniséget általános áramlatokba állítják be, bár így inkább csak a gondolatvilágot értetik meg, van olyan irány is, mely a művek természettudományi leírását (R. Heinzel) tartja célravezetőnek. Herder és a romantikusok átélő megértéséig a renaissance-poétika konstruált eszményekhez mérő értékelése uralkodott. Gervinus még sokszor botlik, a mint a személyiséget nem irodalmi szempontból mérlegeli, és Hamannban kifogásolja, hogy nem Winckelmann. R. Haym is szeret olykor erkölcsbíraskodni. Macaulay műhelyében realiztikus arckép készül, irodalmi szatírák is meg-megragadnak valószerű vonásokat. Az ókori emlékből fejlődő éloge diplomatikusan, a jelentéktelen tulajdonságokról elvonatkoztatva jellemez, mint Goethe emlékbeszéde Wielandról, vagy az egyéniség ethoszát ragadja meg, mint az ő nagyszerű Winckelmannja. Angliában és Amerikában művelték a legkimagaslóbb szellemek körvonalozó rajzát s Carlyle és Emerson követője a németeknél Hermann Grimm. Evvel a makroszkopiával ellentétes a nyers anyaghalmozás, mely nem mutat egyéniséget, az épülő ház előtt ott marad a faváz, s kövek és mész szerte hevernek. Az egyéniség elmélete finom szövésű része a dolgozatnak, távol minden egyoldalúságtól. Goethének tanítványa Schmidt az individuáció csodájának tisztelőjében és megérteni törekvésében. Minden elméleti és művészeti kísérletet ismer, mely világot próbál vetni az ingenium kibontakozására adott történeti viszonyok között, értékeli a sötét atavisztikus ösvények keresését, az irodalmi pathografiákat. Taine elmélete kapcsán kitekint a szociológiai keretrajzokra Balzacnál, Zolánál és az angol regényben. Scherer poétikájához közelít azokkal a kérdésekkel, melyeket a jellemzendő egyéniségre nézve felvet.

Röviden mondvá: egyéniség műve ez a kötet is, jellemzi a munkás és önrézetes porosz világot, érzésbeli mérsékletével jellemzi Berlint. Schmidtben megvan az irodalomtörténész egyik főerénye: a tárgyias, türelmes látás s világos tudata annak, hogy a »történelmet élő ember csinálja» (1. l.) »Nincs egyedül üdvözítő klasszicizmus. Maga Schiller is elevenségnek tekintette a művészetet, mely változás és növekedés nélkül schemává ridegül.» (91. l.)

(Budapest.)

SAS ANDOR.

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1909/1910.

10. Dr. Horváth Balázs: Kazinczy Ferencz kassai szereplése. (Kassai főgimn. 3—13. l.) — Ez a becses kis dolgozat eredetileg Kazinczy születésének másfél százados évfordulója alkalmából tartott fölolvasás volt, mely tudományos részletességgel, de a nélkül, hogy ez az élvezhetőség rovására lenne, Kazinczy kassai szereplését tárgyalja. Kazinczy két ízben lakott Kassán: 1779 őszétől 1781 elejéig törvénygyakorlaton; ez időben ismeri meg Baróti Szabó Dávidot s ekkor szeret bele a bájos Rozgonyi Erzsikébe (Lev. I.: 545.); azután 1785. tavaszától 1791. tavaszáig (pontosan: április 18 án vesz búcsút hivatalától), mely hat évre (Horváthnál a «hét év», 5. l., sajtóhiba lehet) fogsága előtti idejének java munkássága esik. Eleinte mint vármegyei aljegyző, majd, sokkal nagyobb kedvvel, mint kerületi iskola-felügyelő működött itt. A «közös iskolák» megteremtése volt főfeladata — és sikerült is 19, illetőleg 21 ilyen típusú iskolát létesítenie. Kassa kulturális életéhez Kazinczy ezen szereplése is hozzátartozik; de még inkább az az irodalmi élet, melyet a Batsányival és Baróti Szabóval együtt szerkesztett Magyar Museum és az Orpheus teremtettek. Kassai tartózkodásához fűződik a Geszner-fordítás kiadása, Bácsmegyeije, a Hamlet-fordítás — s ez idő második felét tölti be a Messias fordításának újraébredt gondolata is. Kár, hogy ez utóbbiról Horváth nem szól: Kazinczyt 1788-tól nagyon sokat foglalkoztatja a terv s annak kivitele. (EPhK. 1905. 21. l.) Munkakedve teljében van. Ezért s mert állása is nagyon tetszésére volt, szerette Kassát. Büszkén emlékezett vissza élete itt töltött szakára: Horváth Balázs szépen kidolgozott, derék megemlékezése tehát nemcsak idején, hanem helyénvaló is volt.†

(Temesvár.)

GALOS REZSŐ.

11. Perényi József dr: Horváth Cyrill drámái. (Veszprémi főgimn. 3—58. l.) — Szerzőnk *Horváth Cyrill élete és művei* cz. nagyobb tanulmányából közli ezt az önálló részletet, melyben a neves filozofusnak drámáit értékeli és a velük összefonódó vitákat világítja meg. Bayerrel Vörösmarty követői közé sorolja Horváthot. Nem tartja közöttük sem a legkiválóbbnak, sőt Tóth Lőrincz, Garay és Vajda előnyeit igazságosan állapítja meg. Teljesen igaz ítélete: «Horváth C. Vörösmartynak gyenge tanítványa. Mesterének gyengéit utánozza a nélkül, hogy jelességeit felismerte vagy átértette volna. Egyedül gondos, választékos nyelve árulja el, hogy Vörösmarty jó tulajdonságai iránt is volt valamelyes fogékonysága». Már az a nagy hatás is, a melyet Hugo Viktor Garay és Tóth drámáira gyakorolt, valószínűvé teszi, hogy költőnk naplójának igaza van Perényivel szemben, mikor Hugo Viktor drámáival való nagy hasonlatosságról beszél; az is bizonyos, hogy néha olyat ró fel költőnknek az értekező, a mi a tárgy hibája (pl. a Tyrus bonyodalmassága), de viszont összevetései (*Tyrus* ∞ Phædra és Bánk bán, *Kuthen* ∞ Bánk bán, *Jolánta* ∞ Iréne) ügyesek, bár a darabok taglalásánál tartalmuk előadására talán a kelleténél több tért enged. Hiszszük ugyan, hogy a külföldi romantikus irodalom ala-

posabb megismerése a mi romantikus drámáinkhoz is még sok megértető párhuzamot fog állítani, sajnáljuk ugyan, hogy Horváth drámáit a romantícizmus dramaturgiájába nem helyezi be az értekező, a mi azok helyes megítéléséhez szükséges volna, de mindennek ellenére érdeklődéssel várjuk a teljes könyv megjelenését, mert arról a szorgalmas tudósról szól e kis tanulmány, a kinek annyi naiv vonását, de okos gondolatát hallottuk és lestük el apáinktól, az ő tanítványaitól.

(Gyöngyös.)

ALSZEGHY ZSOLT.

12. R. Prikkel Marián: Egy elfeledett magyar történetbuvár. (Esztergomi főimn. 28—45. l.) R. Prikkel a Nyelvészeti Füzetekben (60. sz.) megjelent értekezésében nyelvtudományi érdemei alapján méltatott Sándor Istvánt mutatja be e kis programértekezésben más oldalról, mint történetíróként. Színyei dolgozatával (Ért. a nyelv és szépt. köréből XVII. 10.) egyesítve ezeket, most már teljes működését ismerjük ennek a szorgalmas, tevékeny tudósnak. Történettudományi érdemeit Prikkel azzal jellemzi, hogy közli röviden az Árpád-korszakra vonatkozó kisebb-nagyobb értékű magyarázatait, rávilágít Sándor forráskritikájára, és méltányolja heraldikai ismereteit; nagy méltánlással szól Anonymushoz és a *Várad* *Regestrum*hoz írt magyarázatairól. Az, a mit fejtegetéseiből levon, hogy «olvasottságra csak kevés korabeli magyar tudós hasonlítható hozzája; sokoldalúságra nézve pedig valóságos páratlanul áll; nyelvész, történetbuvár, bibliografus, numismatikus, archæologus és műfordító egy személyben», kétségtelenül igaz, bár Prikkelnek már más bírálótól is hangoztatott hibája az, hogy az összehasonlításnál a saját alakjával sokkal kíméletesebben bánik, mint a hozzá hasonlítottakkal; azt sem lehet elhallgatnunk, hogy ez a kis dolgozat is főbb részeiben inkább a *nyelvtörténelem* vizsgálóját, mint az igazi történettudóst látja, vagy legalább is láttatja Sándorban. Azt pedig sehogysem értem, hogy a «példaképen a tanuló ifjúság elé állítást» hogyan gondolhatja itt megvalósultnak, de viszont szorgalma, tudása, éles szeme és gondos megfigyelése értekezönket itt sem hagyja cserben.

(Gyöngyös.)

ALSZEGHY ZSOLT.

13. Nyilasi Lajos dr.: Korrajz a két szomszédvárban. (Budapesti VIII. ker. közs. főreal. 3—15. l.) Miként rajzolja Vörösmarty *A két szomszédvárban* a kort? Ezt a kérdést veti föl az értekező. A költő jól ismerte a kor szellemét: nálunk is nyers és vad volt, telve erőszakkal, a hatalomért való czivódással, mint Nyugaton. A középkor legjellemzőbb korszaka: Magyarország a tatárjárás után, az ököljog virágjában. Ezen erkölcsi szempontból tekintette Vörösmarty e kort; ez teljesen költött meséjének reális kerete. A cseh háború igen elmosódik, a valódi háttér e korszak szellem, ennek emberei a szereplők, eredménye ezek tettei. A kor szellemében túlteng a lovagi becsület, bosszú és igazságszolgálatás nem ismer mértéket; a törvényes hatalom tudtával, de segítsége nélkül vesznek elégtételt. Szeretik a vérengzést, mely elvadít mindenkit, ezért a vad jelenetek. A kor babonája meg a megbánást teszi féktelenné. Ilyen Káldor, kit gyötrennek búnei,

de nem vall; Tihamér, mikor saját kezével végzi a bosszút, a király, mikor bajbírókat ad neki, korának embere. Cselekvény és hősök beleilleszkednek a kor szellemébe, mely szellem egyetemes voltát mutatja a színhely és a királyi székhely közelsége. A családi fészkek volt e vad kor oázisa: Káldor, Tihamér ezt tartják szentnek.

Ez lett volna e méltatásnak természetes és öntudatos szerkezete. Sokkal többet tanult volna belőle az ifjúság, mivel a világos és áttetsző szerkezet jobban megkapta volna figyelmét és inkább maradt volna lelkében példaként. Az értelmes előadás és tiszta nyelv mellé ez a világos szerkesztés jobban illett volna, mint a sok ismétlés és a széthulló szerkezet.

(Pápa.)

ACSAY FERENCZ.

14. Gragger Róbert: A zay-ugróczi német verses kódexről. (Budapesti VIII. ker. főreál. 16–30. l.) A magyar germanistáknak egyik fő feladata a hazánkban keletkezett vagy megőrzött német irodalmi termékeket feldolgozni. A mit magunk elvégezhetünk, ne bízzuk a német philologusokra. Ne engedjük át a németeknek a felfedezés és feldolgozás dicsőségét. Ezért nagyon örülünk, hogy Gragger a magyar vonatkozású germanisztikával foglalkozik és a magyarországi német irodalmi kéziratok összeírásával és feldolgozásával Németországban is elismerésre talál. Jelen értekezését a *Zeitschrift für deutsches Altertum* számára írta. A trencsénmegyei zay-ugróczi grófi levéltár anyagának feldolgozása közben rábukkant egy német verses kódexre (115. számú) mely valószínűleg 1535-ből származik (Fejérpataky László olvasása szerint). A mű lakodalmi vers. II. Frigyes választófejedelem, pfalzi gróf, Bajorország hercegének Dorottya dán királyleánynyal való házasságának történetét adja elő. Költői értéke kevés. Száraz epikai formában, kronikás modorban adja elő a történetet rövid, négy emelkedéses, páros rímű versszakban. Nyelve a kialakulni kezdő újfelnémet irodalmi nyelv ingadozásait mutatja, de, bár írója a pfalzi nyelvjárást beszélte, Luther nyelvének hatása erősen érezhető. Kultúrtörténeti szempontból becses. Leírja a középkor alkonyán divatozó házassági szokásokat, ünnepélyeket, lovagi tornákat. Írója Harer Péter, a ki V. Lajos pfalzi herceg derék és hű titkára volt, nagy műveltségű és az irodalomban jártas ember, mikről műveit olvasva könnyen meggyőződhetünk. Híres történeti munkája van az 1525-diki parasztlázadásról, melyben maga is részt vett. Megírta historiás énekekben Fülöp hesseni gróf és János szász hercegnek a püspökök ellen való háborúját is. Gragger utánajár mindennek. Iparkodik minden kérdést, mely a kódexhez fűződik, megoldani. Ez sikerül is neki. Megállapítja a lakodalmi vers ismeretes kéziratainak egymáshoz való viszonyát és valószínűnek vehető az az állítása, hogy a zay-ugróczi német verses kódexet Zay Ferencz gróf híres diplomata és történetíró (Lándorfejtárvár elvesztének okairól cz. mű szerzője) szerezte meg a könyvtár részére.

(Szeged.)

BITTENBINDER MIKLÓS.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1911. április hó 19-én ifj. Szinnyi József elnöklése alatt felolvasó ülést tartott, melynek tárgyai voltak: *Tolnai Vilmos*: Széjljegyzetek «Az ember tragédiája» és «Faust» viszonyához; *Simonfi János*: Rosnyai Dávid naptári feljegyzései.

— Az újjörög irodalmi nyelv kérdése a legutóbbi időkben igen élénken foglalkoztatta a görögöket. Misztriótisz egyetemi tanár kezdeményezésére ugyanis Michalópulosz képviselő f. év márczius havában a görög alkotmányt revideáló nemzetgyűlés elé azt az indítványt terjesztette, hogy a görög állam hivatalos nyelvének törvény útján a *καθαρεύουσα* ismertessék el. Az indítványt pár napig tartó vita követte, és végezetül a görög nemzetgyűlés majdnem egyhangúlag elhatározta, hogy az alkotmány első cikkelyéhez (άρθρον) második bekezdésül (ἐδάφιον) a következők járuljanak: «Az állam hivatalos nyelve az, a melyben a görög alkotmány és szövegei írva vannak. Ennek a nyelvnek megrottására irányuló bármintó törekvés megtiltatik». (Επίσημος γλώσσα τοῦ κράτους εἶνε ἐκεῖνη εἰς τὴν ὁποῖαν συντάσσονται τὸ πολίτευμα καὶ τῆς Ἑλληνικῆς νομοθεσίας τὰ κείμενα. Πᾶσα πρὸς παραφθορὰν ταύτης ἐπέμβασις ἀπαγορεύεται.) Továbbá az alkotmány második cikkelyéhez utolsó bekezdésül ez járult hozzá: «A Biblia szövege változatlanul fenntartandó; annak más nyelvformába való átültetése Krisztus Konstantinápolyi Nagy Egyházának» (vagyis a konstantinápolyi patriarchának) «előzetes engedélye nélkül abszolúte megtiltatik.» (Τὸ κείμενον τῶν Ἁγίων Γραφῶν τηρεῖται ἀναλλοίωτον. ἢ εἰς ἄλλον γλωσσικὸν τύπον ἀπόδοσις τοῦτου ἄνευ τῆς προηγουμένης ἐγκρίσεως τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ἀπαγορεύεται ἀπολύτως). A görögök között mutatkozó *καθαρεύουσα*-ellenes irány igen csekély erejű, és főként külföldi hatásra vezetendő vissza, melyben jelentékeny részük van a német tudósoknak (Krumbacher, Dieterich, Thumb). Annál örvendetesebb, hogy Krumbacher utóda, A. Heisenberg, az újjörög irodalmi nyelv kérdésében a be nem avatkozás elvének a híve. «Meine Ansicht», mondja ő (Byz. Zeitschr. (19 [1910] 583. Buturasz munkájának ismertetésében), die ich zuletzt noch in den Neuen Jahrbüchern für das klass. Altert. 23 (1909) 205. f. ausgesprochen habe, ging von jeher dahin, dass das wissenschaftliche Studium der griechischen Sprache in Gegenwart und Vergangenheit Pflicht und Recht der internationalen geschichtlichen Forschung, die Lösung der heutigen Sprachfrage aber ausschliesslich Sache des griechischen Volkes sei. Daher möchte ich mich auch in Zukunft an einer Diskussion dieser mehr praktischen, als wissenschaftlichen Frage nicht beteiligen.» P. V.

— Az «Ember Tragédiájá»-nak eszkimó-jelenete. Madách Imre tragédiájának utolsó álomképe az emberiség végét mint a nap kihűlésének következményét állítja elénk. A világ, illetőleg az emberiség végéről sokféle mythologia és vallásos felfogás szól: az 1000-dik évben már vár-

ták is a világ végét. Azon nézet ellenben, hogy földünk élete szükség-szerűen, természeti okoknál fogva, természeti törvények szerint fog bizonyos idő múlva előre meghatározható körülmények közt véget érni — csak a múlt században lett a természettudománynak egyik sokat tárgyalt témája. Hogy földünk organikus élete a nap fokozatos kihülése következtében fog megszűnni, hogy a délszaki vegetatiót lassanként a sark-övi fogja felváltani, és hogy az emberiség elsatnyul majd, mielőtt e hóvilágból kihalna — ezt az elméletet Madách alkalmasint Nendtvich Károly egy cikkéből tanulta, mely *A föld jövője* czímen az *Uj Magyar Múzeum* 1851-diki évfolyamában jelent meg. Miután Nendtvich fellejtette, hogy a nap kihülése következtében a sarkövi jelenségek az egyenlítő felé fognak húzódni, melynek forró homoksivatagjait majd örök hó borítja, megállapítja, hogy az eljegesedett föld utolsó lakója az ember lesz. Ma is a polár-övön messze túl kiterjed az emberi nem, a hol már alig van más szerves élet. «Hasonlóképp fog az ember házi állataival és a vegetatio utolsó nyomaival e földről letűnni.» Az ember Nendtvich szerint a kialvó naptól megvilágítva, testre és lélekre elgyöngülve és félig eltörpülve fogja a földet mint valami pusztát, nagyrészt minden élettől megfosztott, fagyos hidegtől dermedő holt tömeget elhagyni.

Úgy gondolom, e cikk érezhető hatással volt Madách művének utolsó álmjelenetére.*

Rdl.

— Csuzy Zsigmondról. A pannonhalmi könyvtár nagybecsű kéziratos műve, az Acta provinciae Hungaricae ordinis Sancti Pauli primi eremita ab anno 1701., mely 1726-ig terjed, egy kis betekintést ad Csuzy rendi életviszonyaiba. Az első följegyzés 1702 május 15-én említi Csuzyt, mikor az erdélyi missióhoz rendelte a rendi előljáróság, hogy mint hit-szónok működjék (65. l.). Az erdélyi tartózkodás azonban nem vált javára. Betegeskedni kezdett, a miért visszahívták s ideiglenesen az újhelyi kolostorba küldötték (89. l.). Hogy innen hova helyezték, nem tudjuk. 1711-ben a sajlódi kolostor javainak jószágkormányzója volt (159. l.). Az 1711. év jelentős változást okozott Csuzy életében. A rendtársai közt méltánylásra talált szerzetes, kit már az 1711-iki rendi káptalan idejére vicepraefectus-nak neveztek ki (156. l.), az augusztusi káptalanon a magyar rendtartomány titkára lett s működését tüstént meg is kezdte (162. l.). Vezette a provincia aktáit, a provinciális társaságában megjelent a definitorok ülésén, sőt 1712-ben, mivel a provinciális gyengélkedett, ő volt az egyik megbízottja, midőn a kismartoni, varannói, terebesi székházakban s az újhelyi kolostorban visitatiót tartatott (166., 181. s köv., 218—219. lk.). Titkári működésével csak növelte a maga jó hírét s az 1714 augusztus havában tartott rendi káptalanon definitornak, a provincia discretusának s a pápai ház perjelének választatott meg (380., 381., 392. lk.) s ezen állása mellett substitutus secretarius lett (396. l.). A pápai perjelségre a következő káptalan is megválasztotta (436. l.), de már az 1717-iki rendi gyűlésen sok panasz hangzott ellene. A pápai rendtagok megbízottja, Turóczy Bertalan, augusztus 28-án írásos előterjesztést nyújtott be a perjel ellen s arról vádolta, hogy a rendtagoknak nem adta meg a szükséges dolgokat, a gyógyítások költségeit nem akarta kifizetni, rossz gazdálkodásával szegénységre juttatta a pápai házat. Csuzy czáfolgatni akart, de a provinciális is ellene nyilatkozott s mind a rendtársakkal való bánásmódja, mind gazdálkodása tekintetében oly esetekre hivatkozott, melyek csak megerősítették a pápai pálosok panaszainak jogosságát (604., 611., 659. lk.). Csuzy védekezni próbált, a nehéz időkre, természetlen esztendőre hivatkozott, de mentségeit nem fogadták el, nem választották meg újra perjelnek, hanem Pestre küldték lelkipásztorkodni (622. l.). Csuzy egy ideig arra gondolt, hogy felsőbb forum előtt keres igazságot a szerinte sérelmes bánásmód ellen (653. l.), utóbb azonban jobbnak látta, ha megnyugszik. A következő

években vándorlás az élete. Az 1720 iki káptalan, melyen a definitorságra is kapott néhány szavazatot, pécsi magyar hitszónoknak rendelte (728. l.). Alig volt itt, a defintorok tanácsa 1721 májusban elefánti alperjelnek nevezte ki (775. l.). Egy évet sem töltött új állásában, mivel 1722 márczius havában Mária-völgybe küldötték (815. l.). A következő évi rendi káptalanon kissé érdeklődtek iránta s meglehetősen kapott szavazatot a definitorságra (885. l.), de jóval kevesebbet, hogysem ezt a régi tisztjét visszanyerhette volna. Néhány évi máriavölgyi tartózkodás után 1725 márczius havában egykori perjeli tisztsége helyén, Pápán, hitszónok lett (931. l.).

Srs.

— Adatok Bocatius János életéhez. Kassa város XVI—XVII. századi humanistájáról, Bocatius Jánosról az EPhK. tavalyi (1910) évfolyamában¹⁾ Kemény Lajos emlékezett meg és életéhez néhány eddig ismeretlen adatot közölt. Rudolf király «koszorús császári költője», a ki Eperjes város czímerét egy 82 soros költeményben énekelte meg,²⁾ 1606-ban mint Boeckay követe, a Rudolf-pártiak kezébe került és Prágában, a fehér toronyban volt évekig elzárva. 1607-ben a felsőmagyarországi megyék mind a királyhoz, mind pedig Szuhay püspökhöz feliratot, illetőleg kérvényt intéztek Bocatius szabadonbocsátása érdekében.

Az Országos Levéltárban őrzött Thurzó-iratok közt van több leveles könyv, melyekben a két Bocatiusért készült folyamodvány bele van másolva. Az első 1607 február 8-ikáról Kassán kelt és Rudolf királyhoz van intézve, a második 1607 márczius 26-án szintén Kassán kelt és Szuhay püspöknek szól. Érdekes jelenség, hogy a második levélben, mely Szuhayhoz szól, ki van emelve az is, hogy Bocatius nem protestáns, hanem katolikus ember, bár Boeckay követe volt. A mint azonban a Bocatius életéről irt dolgozatokból tudjuk,³⁾ a «koszorús császári költő» tovább is fogva maradt, a kérelmezések tehát semmi eredményre sem vezettek.

Az alábbiakban közzétesszük annak a két folyamodványnak a kivonatát, a melyeket a fentemlítettekhez intéztek és a melyeknek szövege a következő:

1.

PARIA

variarum literarum diversis personis scriptorum a die 5. februarii anno 1607 in Epperies inceptum.

No. 3. Sacratissima Cæsareo regiaque Maiestas, domine domine nobis clementissime! Præmissa fidelium servitiorum nostrorum stb. Hic Cassoviæ tam magnificus dominus Franciscus Magochy cum sibi adiunctis, quam ceteri apud sacratissimam cæsareo-regiamque maiestatem vestram pro eo instant et laborantur inter alia, ut videlicet *Joannes Bocatius* in captivitate sacratissimæ maiestatis vestræ hactenus detentus, eliberari possit, quod eorum postulatam ut nos quoque humili nostra ad sacratissimam maiestatem vestram intercessione promoveremus, nos vehementer exorarunt. Eorum itaque petitione admissa sacratissimam maiestatem vestram humilime rogamus, dignetur pro naturali sua benignitate et gratia cum eodem Bocatio id quod optatum fore videretur clementissime

¹⁾ 194—198. l.

²⁾ L. Turul, 1911. évf. 31. l.

³⁾ Kemény Lajosnak már idézett közleményén kívül l. dr. Tóth Lőrincz: Bocatius. A jászóvári premontrei kanonokrend kassai főgimnáziumának 1884/85. évi értesítőjében 1—30. lk.

facere, dimissioneque eiusdem Bocatii hisce in partes sacratissimæ maiestatis vestræ propendentibus, benignissime gratificari, ut videlicet et hi supplicantes et intercedentes pro eodem Bocatio de solita sacratissimæ maiestatis vestræ erga sontes gratia nihil addubitantes ad optatum debitæ fidelitatis et subiectionis statum eo facilius reduci in eoque contineri ac certo intelligere possint, nostram hanc humilem penes dictum Bocatium intercessionem sibi magno fuisse usui et emolumento. Pro qua sacratissimæ maiestatis vestræ benignitate fidelibus et perpetuis servitiis gratos nos exhibere humilime studebimus.

De cetero nos, nostraque deditissima servitia sacratissimæ maiestati vestræ subiectissime mancipantes, eandem in annos plurimos vivere et florere desideramus. Datum in civitate Cassoviensi 8. februarii 1607.

Országos Levéltár: Acta Thurzóiana fasc. 2. No. 7.

2.

1607. márczius 26.

No. 5. Domino Szuhay 26. martii 1607.

Reverendissime domine et amice — stb. — generalem comitatibus hisce partium superiorum regni Hungariæ pro die 20. martii et sequentibus iam elapsis hic Cassoviæ indixeramus conventum stb.

In eodem conventu inter cætera etiam Reverendissimæ dominationi vestræ et domini Micatii proposueramus et promovere volebamus negotium, quod tamen iidem comitatus in discussionem nequaquam suscipere voluerunt, imò turbari potius et tumultuari illos propterea cum videremus suspendere id in futurum necessario coacti sumus, consultissimum esse putantes, quatenus reverendissima dominatio vestra pro suo posse in id incumberet allaboraretque, ut *Joannes Bocatius*, olim legatus Bocheaianus, hucusque Pragæ detentus, in libertatem assereretur, hucque remitteretur quod eo facilius reverendissima dominatio vestra efficere poterit, siquidem eundem Bocatium romano-catholicum factum esse pro certo inaudimus. Speraremus demum negotia etiam dominationis vestræ reverendissimæ etc.

In reliquo dominationem vestram reverendissimam diutissime et Felicissime vivere optamus. Datum Cassoviæ 26. Martii 1607.

Országos Levéltár: Acta Thurzóiana fasc. 2. No. 9. ötödik pont.

(Budapest.)

IVÁNYI BÉLA.

— Az «*Inveni portum*» szerzőjének kérdéséhez. Ezt a jól ismert epigrammot rendszeren Janus Pannoniusnak tulajdonítják. Ott szerepel összes munkáinak utrecht-i 1784. kiadásában, melyet Teleki gróf a cím lap tanúsága szerint egy Corvin-kódexből rendezett sajtó alá.

A londoni *Notes and Queries* egyik levelezője szerint az epigramma nincs meg sem a bécsi (1512), sem a baseli (1518), sem a Sambucus-féle padovai (1559) kiadásban és először csakis a Sambucus-féle bécsi kiadásban található, mely 1569-ben jelent meg. Ugyanazon levelező szerint azonban az epigramma már Francisco Puccio síremlékén látható S. Onofrio egyházban Rómában, a ki a föliirat tanúsága szerint 1512-diki augusztus 24-dikén halt meg.

A Janus Pannoniusnak tulajdonított verzió így hangzik:

Inveni portum, spes et fortuna valete,
Nil mihi vobiscum, ludite nunc alios.

Ez a verzió különben már a barkingi templom egy régi sírkövén is előfordul (London közelében), a mint azt a «*Times*» egyik levelezője még a kilenczvenes években kimutatta: csakhogy nem Richard Cheyney

síremlékén, mint a levelező állította, hanem «John Scot and Joane his wyf» síremlékén, kik 1519-ben haltak meg. A fölirotat Weaver őrizte meg számunkra «Ancient Funerall Monuments» könyveiben (London, 1631, p. 599.). Szerinte a kövön egy hajó van ábrázolva, a mint kikötőbe ér és «Desiderata porta» czím alatt a jól ismert epigramma van alája vésvé. Az idézett londoni hetilap egy másik levelezője szerint az epigrammának egy másik verziója található More (a híres Sir Thomas More) epigrammái közt, melyek Baselben 1520-ban jelentek meg, és így hangzik :

Iam portum inveni, spes et fortuna valet,
Nil mihi vobiscum est, ludite nunc alios.

Ennek szerzője állítólag Georgius Lilius volt, Sir Thomas barátja. A két különböző verzió létezéséből a nevezett londoni folyóiratnak egy harmadik levelezője megállapítja, hogy ezek a latin változatok a görög Anthologia következő versének:

Ἐλπίς καὶ τὸ Τύχη, μέγα χαίρετε τὸν λιμὲν εὐρον
Οὐδὲν ἐμοὶ χ' ὄμιν, παίζετε τοὺς μετ' ἐμᾶ'

fordításai. Ezt Ponori Thewrewk Emil «Görög Anthologiabeli epigrammák» (Budapest, 1891) cz. kiadása 202. lapjának jegyzetéből már rég tudjuk. Az Anth. Palatinának ezen (IX. 49) ἀθλον alatt közölt verse J. W. Mackail (Select epigrams from the Greek Anthology, London, 1906) szerint az alexandriai Palladas stílusát mutatja.

(London.)

KROPF LAJOS.

— A «Himfy szerelmei» forrásaihoz. A *Himfy szerelmeinek* főforrása bizonyosan PETRARCA volt. RÉNYI Rezsőtől¹⁾ ANGYAL Dávidig²⁾ és legutóbb CSÁSZÁR Elemérig³⁾ annál kevésbbé vonta ezt valaki kétségbe, mert KISFALUDY maga sem tagadta. «Ha PETRARCA — úgymond a *Kesergő szerelme* előszavában — és mások előttem nem énekeltek volna is, én Himfyt mégis írhattam volna és így talán még nagyobb eredetiséggel.» De az is valószínű, hogy ezek a *mások* már nem csak olasz, hanem német költők is voltak; erre vall Kisfaludy bécsi és rajnamenti tartózkodása, német olvasmányainak egész sora s leginkább a *Himfy szerelmeinek* kétségbevonhatatlanul németes érzelgőssége, mely a TOLDY emlegette «olaszos hévvel» párosul. Itt kell tehát e *más* forrásait keresnünk. Ha BÜRGERre gondoltunk, jó útmutatónk volt SZEMERE Pál egyik levele KAZINCZYHOZ (1809 nov. 10.). Ebben Szemere megírja (*Kaz. Lev. VII. 51.*, idézi legutóbb BLEYER Jakab is, *Hazánk és a német philológia a XIX. század elején* cz. műve 13. l. 1. jegyz.), hogy a Pesten tartózkodó SCHLEGEL Frigyessel, a ki magyarul tanul, a *Kesergő Szerelme* énekeit fordítgatják, «mellynek a németbetevés által sok hézagaira akadtunk.» Utóbb hozzát teszi: «— — Felejtém mondani, hogy Himfyben Bürgerből van kölcsönözve azon festés: szóljon bár a szellő és patak etc. Schlegel nem vette észre. Én emlékezem Bürgerre, de Bürgert nem birom. Ilyenformán van: *Frage den Abendwind* ... etc.»

SZEMERE, bár az eredetinek szavaira nem, de a forrásra jól emlékezett. A szóbanforgó «festés» eredetijét keresve Bürger költeményeiben, arra az eredményre jutottunk, hogy nemcsak e kép, hanem a *Kesergő Szerelme egész első éneke* (Szemerével szólva) «Bürgerből van kölcsönözve» olyként, hogy KISFALUDY Sándor a német költő egy versét megbővítve, hosszadalmasan elnyújtva dolgozta át. Az eredetinek strófái ugyanis négy-

¹⁾ Rényi Rezső, Petrarca és Kisfaludy. Budapest, Aigner, 1880.

²⁾ Angyal Dávid, Kisfaludy és Petrarca. Irodalomtört. Közl. I.: 93.

³⁾ Császár Elemér, Kisfaludy Sándor. Budapest, 1910. 77—81. l.

sorosak. Kisfaludy nagyjában strófáról-strófára haladva ezeket csak úgy fordíthatta le Himfy-strófákká, ha alaposan kibővítette gondolataikat. Forrásának egyébként *Das harte Mädchen* a címe (Reclam-ed. 18. l.), a két költemény párhuzama pedig ez:

Bürger.

1—3.

Ich sah so frei und wonnereich
Die Tage mir entschlüpfen,
Wie Vögelchen von Zweig auf Zweig
Beim Morgenliede hüpfen.

Fragt jeden Sommerwind, der hier
Die Blumenau erfrischt,
Ob je ein Seufzer sich von mir
In seinen Hauch gemischt.

Fragt nur den stillen Bach im Klee,
Ob er mich klagen hörte,
Ob eine meiner Tränen je
Die kleinen Wellen mehrte.

Kisfaludy S.

1. 3. 4.

Mint — — — —
Madarak a levegőben — — —
Oly szabadon s kedvem telve
Eltem egykor napjaim.

Szóljon bár a himes mező
Füvei közt fülelő
És estvénkint lengedező
Illatos nyári szellő:
Ha valaha duplázta-e
Sóhajtasom fuvalmát?
Avagy háborította-e
Zokogásom nyugalmát?

Szóljon bár a csörgedezve
Folydogáló esermelye,
Hol kebelem ömledezve
Oly sok estvém eltele:
Ha valaha könnyeimből
Egy cseppecskét ivott-e?
Bút nézett-e szemeimből
S panaszt tőlem hallott-e?

A további részletekre nézve pedig:

5.

Sobald ich auf mein Lager sank,
Entschlief ich ungestört stb.

6.

Nun aber sind mir Lust und Scherz
Und Mut und Kraft vergangen stb.

8.

Nun müssen Bach und Klee genug
Verliebter Zähren saugen,
Und graue Nebeldämmerung
Umwölkt die muntern Augen.

9.

Nun härm' ich ganze Nächte lang
Auf schlummerlosem Lager stb.

11.

Das harte Mädchen sieht den Schmerz
Und mehrt ihn dennoch stündlich stb.

6.

Nyugalomra bocsátkozván,
Könnyen elszenderedtem stb.

7.

De most oda boldogságom,
Oda örömnapjaim! stb.

11.

A pataknak siralimmal
Bővitem most vizeit stb.

és 8.

Vidám szemem beapodott
Elhunytanak szikrái stb.

12.

Nyugalomra telepedvén
Alva is csak szenvedek stb.

13.

Látja jól ezt a kegyetlen,
Mint lankadok, epedek stb.

12.

Ein einzig Lächeln voller Huld
Würd' allen Kummer lindern stb.

14.

Egy mosolygó tekintettel
A kegyetlen istenné

— — — — —
Szívem boldoggá tenné.

Más, Bürger és Himfy között párhuzamos hely gondos kereséssel sem igen található; legföljebb a *Boldog Szerelmi* 31. (*Midön reggel felserkenünk . . . kezdetű*) és 33. (*Ha itt a dél, már készen vár — Takarékos ebédünk . . . kezdetű*) dala emlékeztet még Bürger *Das Dörfchen* cz. költeményének *Der erste Blick — Des Morgens wecket* stb. és *Ein leichtes Mahl — Mehrt dann die Zahl* stb. kezdetű részleteire. Mindez adatok pedig csak magának Kisfaludy Sándornak adnak igazat: «Csalatkozik mind az, a ki Himfyt egészen originálnak mondja; noha egészen maga útján, szabadon jár.»

(Temesvár.)

GÁLÓS REZSŐ.

— Schiller családjának eredete. Legújabb Schiller Frigyes egy névrokona, Schiller Rikárd főhadnagy, gyönyörű díszmunkában igyekezett megfejteni a költő családjának felderítetlen eredetét. (*Die Schiller-Geschlechter Deutschlands*, Stuttgart, J. Hoffmann, 1909. 366 l., számos címer, kép és családja. Ára 100 márka.) Ekkora monografia mint könyvkereskedői vállalkozás is ritkán jut valamely család vagy költő genealogiájának; Schiller Rikárd tizennégy évet szentelt e munkájának, melyet csak a maga nemében páratlan díszmű, Arend Buchholtz-nak a Lessing-családról írt két óriási kötete, túl felül terjedelemben s kiállításban. Az összes Schiller-családok eredetét kutatta fáradságos levéltári munkával, de az eredmény bármilyen nagyszerű is szemre nézve, nincs arányban a reáfordított fáradsággal. A szerző már azzal rendkívül elfecsérelte erejét, hogy minden hasonló hangzású de egymással rokonságban nem álló család genealogiáját megkereste: ez munkáját egység nélkül összehordott anyaghalmazzá tette, s megtöltötte tévedésekkel. A név maga is több magyarázatot enged meg. Az egyik Schild-her (skild-heri) s pajzsos vitéz, a másik, a melyért Schiller Rikárd lándzsát tör, Schilderer, Schilder, Schilder, vagyis czérfestőt vagy czímerfestőt jelent. A harmadik, leginkább elfogadott etymologia Schieler (kancsal, pislogó), a mely jelentésében rokon a Strabo és Pætus nevekkal. Ezen etymon mellett szól az is, hogy a Württembergben lakó s nevezetesen a heidenheimi és a Brenz-környékbeli Schillereket még ma is föltűnő kancsalság jellemzi, s az, hogy a költő maga vörösre gyulladt szemével kénytelen volt erősen pislogni. Ezt a jelentést azonban a szerző visszautasítja. Őt a maga etymológiája, a czímerfestő jelentés, vezeti. A család eredetét bajor-frank vidéken, nevezetesen a régi művészvárosban, Nürnbergben keresi, a hol e nevet már a XIV. században említik. Csak-hogy ez nem bizonyíték, mert Württembergben, a költő szülőföldjén is ilyen régi a név és Tirolban egy századdal még régebben előfordul. Nyilvánvaló, hogy több ilyen hasonló hangzású név egymástól függetlenül keletkezett a viselőjük foglalkozása vagy testi hibája alapján.

A költő családjáról a végső biztos adat az 1634-iki év; ekkor halt meg t. i. a költő dédatyja Schiller István Neustadt-Waiblingenben. A mi ennél az adatnál régebbi, az mind találgatás. Ebben pedig soha nem volt hiány. Már az 1856-iki Gothai Almanach sejtések alapján a herderni nemes Schillerek családjából származtatta a költőt. Ezt a genealogiát mások is átvették és különösen Albert Péter igyekezett bizonyítani. Albert Péter az 1905-iki Schiller-jubileum alkalmával kiadott dolgozatának eredményei kerültek bele a jelen genealogiába is. Schiller Rikárd szerint t. i. a kimutatható legrégebb württembergi Schiller család, a grunbachi Schilher család, bevándorolt. Nem vette figyelembe, hogy az újabb levél-

tári kutatások eléggé kimutatták, hogy a költő családja a nagyszámú bennszülött Schiller családok közül való. *Weltrich* Rikárd könyve «Schillers Ahnen» (1907) ugyan csak összefoglalása az eredményeknek, de *Maier* Gottfried württembergi lelkész cikkeiben (Halbmonatliche württembergische Vierteljahrshäfte 1905. és 1909.) kimutatta, hogy Schiller Frigyes családja nem bevándorolt nemes nemzetség, hanem évszázadok óta Württembergben élt egyszerű család.

Schiller Rikárdnak túlságosan sokféle családot felölelő könyvében több magyar vonatkozású Schiller fordul elő. Nem tekintve azt, hogy számos zsidó család felvette e nevet, régi magyar nemesi család is viseli. — A magyar nemességet Schiller Keresztély, György és Gáspár kapta II. Ferdinándtól 1633 április 6 án. A többi Schiller családtól való megkülönböztetésül ezen nemzetség Schiller Lajos cs. és kir. kamarás, huszárezredes kérelmére 1859 április 16-án a «harkai» előnevet nyerte. Az eredeti oklevél, melyet Pázmány Péter írt alá, harkai Schiller Károly úr birtokában van Budapesten. A család valószínűleg Württembergből származik. (178—202. l.) Más Schillerek is többé-kevésbé szoros viszonyba kerültek hazánkkal.

1650-ben egy Schiller Jánosnak «Entwurf des ungarischen Strafverfahrens» cz. könyve jelenik meg.

1663-ban tűnik fel erdélyi okiratokban Hauptmann vagy Joannes Hadnagy néven Schuller János, a híres segesvári királybíró, a kit az ellene szóló periratok «rosenthali» előnévvel illetnek s a kit a szerző szintén a Schillernemzedékek közé vett. (207. l.)

1680-ban Komáromban szolgált egy Hans Siller őrmester (343. l.).

1696-ban Schüller János Jakab hadnagy meghal Hunyad megyében (343. l.).

1699 január 18, majd 26-án Schiller Lénárd hadnagy és mérnök Varsóban szerepel s nyilván azonos ama Schiller Lénárd szász mérnök és tüzérszázadossal, a ki 1706-ban felvételét kérte a császári hadseregbe azzal az indoklással, hogy Lengyelországban császári érdekekben már «titkos expedíciókra» használták fel Bercsényi Miklós ellen. (324. l.).

1726-ban Pozsony város annalesaiban (III. 14.) Johann Georg Schüllert publikálják.

1734-ben Dr. Anton Schüller (Schiller) a gróf Pálffy Lipót gyalogezred felcsere, 1749-ben az Andrássy báró gyalogezredének ezredorvosa. (343. l.).

Ehhez hasonló modorban sorakoznak egymásra az adatok ezrei. Az olvasónak lélekzete elszorul ennyi céltudatlanul felhalmozott munka láttára.

(Berlin.)

GRAGGER RÓBERT

— Egy iskoladráma színlapja. A csíksomlyói Szent Ferencz-rendi zárda könyvtárában fennmaradt egy a kézdivásárhelyi (kantai) minorita gimnáziumban — a címben levő chronostikon szerint — 1752-ben előadott iskoladrámának nyomtatott színlapja. A színlap 6 negyedrétt leveles füzet, melynek lapszélei s főleg utolsó levele erősen rongáltak. A nyomtatás helye nincs feltüntetve, de a betűkből következtetve a csíksomlyói zárda nyomdájának betűivel nyomták. Az első lapon a darab címe s a latin nyelvű ajánlás van, melyet a Classis Suprema ac Media Grammatices intéz Tamásfalvi Istvánhoz. A 2—7. lapon a darab tartalma van latin és magyar nyelven, a 8—9-iken a szereplők neve s végül a 10—12-iken Hebius sorsa «Metris quoque Cabalisticis præponitur». A latin tartalom közlését s a szereplők felsorolását mellőzöm. A magyar szöveget betűhíven közlöm, a nyomtatott ő és ű betűket mindenütt ő-nek és ű-nek írom, mivel három szóban: első (kétszer) és részről ő van szedve. Megjegyzem még, hogy a Kovács Bernárdintól ismertetett kéziratos iskola-

drámák közt¹⁾ ily című darab nincs, s tudomásom szerint sem a Kézdivásárhelyt, sem a Csíksomlyón előadott darabok egyikének sem ismeretes a színlapja.

A darab címe s tartalma a következő:

Iustitia Vindicans, seu Exemplar in Hebius fidefragum pœnæ, delicto consimile. Per Spectabilem, Prænobilem, Nobilem, Docilemque Iuventutem Gymnasii Cantensis, sub cura RR. PP. Ordinis Minorum S. P. nostri Francisci Conventualium. In CoMICO aCtU, eX sUo affeCtU, hæC IUBILO pUBLIcO eXhibIta. . . Mense . . . Die²⁾ Munificentia Altissimæ ac Optimæ spei, Adolescentis Domini Stephani Tamásfalvi, Infimæ Classis Alumni, Pro qua Cliens, simili tono applaudit: Mæcenas Gratosissime, et Patrone Egregie!

SOMMÁJA.

Hebius a' Görögöknek bársonnyal tündöklő, koronával környül-vétetett Császára; midőn Anniat Birodalmának leg-főbbik Várossát Neccerius jeles Fő-hadi-Vezérének vérével, a Törököktől viszsza-nyerte-vólna, és midőn Necceriusnak tett hitét meg-szegte-vólna; kevés gyanóságtól viseltetvén, a maga Anyjának Rogerianak ártatlan vérével, tulajdon kezeit meg-fergettette-vólna: legottan hitetlenségé-ért az Isteneknek boszu-állítását tapasztalta, és meg-tanította halálával: hogy az igazságot, és eskü-véssel tett hites fogadást, nem kellett-vólna meg-vetni.

ELŐL-JÁRO KÉPZÉS.

Aliareus a' Császári birodalomnak História-írója, az Isteneket eskü-véssel gyalazza, Annia Fő-Várossának az ellenségekhez által-költözésé-ért, mely dologból: egész Császári birodalomnak születendő romlását jövendőli, ha-csak hadakozó jútalommal, segítségül nem jönének. kihez: midőn sirva panaszkodóknak; Levél-hordozó Posta mégyen: ki által jövendöléséről a' Császárt meg-inti.

ELSŐ RÉSZE.

Első ki-menetel.

Hebius Tanácsosinak tudokra adgya Annianak el-vesztését, és elé-beszélvén sorsát, végre: bánattól el-nyomattatik; és reájok bizza egy Hadi-Vezérnek választását, ki által viszsza-vétetődnek, és el-mégyen. A' meg-maradott Tanácsosok pedig meg-fontolván ezen történt dolgot, szomorúságtól el-ájúlnak, de halván az Isten-Aszszonyoknak siralmit; könyhúllatásokkal fel-ebrednek.

2-dik ki-menetel.

Neccerius az Isten-Aszszonyok rendelkezékből Vezérnek választatván, a' Császár eleibe állittatik, hogy attól meg-erősítettessék; kit intvén: hogy minél jobb móddal az ellenségen boszuját állaná, táborát reá bizza: és több vitézeknek fogadásával szaporittsa számokat: parancsollya.

3-dik ki-menetel.

Neccerius Orodeust szólítván: néki válogatott vitézeknek szedésit parancsollya; Orodeus a' vitézeket intéssel biztattya, hogy Hazájok-ért, s' Nemzetségek dicsőségé-ért kelletik viaskodni. Neccerius a' meg-indúlt seregnek, minek-előtte harczot áljon: hit-tételét kívánja.

¹⁾ Kézdivásárhelyi r. kath. főgimn. Értesítője. 1905/6.

²⁾ A hónap s nap nincs feltüntetve.

Kar.

Tanácsollja a' vitézeknek, hogy a' haszontalan dolgokból (meljekkel most sziveket meg-elégítvén) ki-vetkezzenek, és azokat el-felejtvén, harczoljanak egyenlő szivel.

MÁSODIK RÉSZE.

Első ki-menetel.

Seregét Neccerius a' vár mellé viszi, és maga egyedül meg-kémi (hogy-ha szükséges volna) mely részről kellene el-rontani. Végre feladását kéri; honnan a' Basával lévő beszélgetése-után, halálos félelemben lévén el-üzettetik.

2-dik ki-menetel.

A Görög Vitézeknek győzedelmek-után, viaskodások határoztatik. Azonban a' Várban meg-maradott Törökök-által, kik félelem miatt alattomban el-szaladnak; a' Basa meg-sinóroztatik.

3-dik ki-menetel.

A' Császár örömébe maga Királyi-székéhez hasonlót parancsol ké-szíteni. Neccerius jobba-felöl ülni kéréssel kényszeríti; és Országának Fő-rendei előtt a' maga Leányát Vitellat Feleségül, Vice-Királysággal együtt igiri: hólta-után pedig: egész birodalmának örökös Urává tétetni kívánja.

Kar.

A' Tudományok Isten-Aszszonyi elé-jönek, örvendeztető verseket énekelnek; és mind a' Várnak vissza-vételén, mind Necceriusnak szerencséjén vigan tapsolnak.

HARMADIK RÉSZE.

Első ki-menetel.

Neccerius Vezér emlékezteti a' Császárt, hogy fogadással tett ígé-retét véghez vigye; kinek-is az Annyát Rogeriat, fiának intésére kéri: Ez gyakorta újra, meg újra elé-hozza; hogy Necceriusnak Vice-Királyságát meg-adná; Mely-ért Necceriusal gonosz szövetségben lenni állittatik, és által-verettetik.

2-dik ki-menetel.

A' Történt dolgon meg-rettenvén Neccerius, szaladással életét hosz-szabbittya, az ellenkező részzel tartván. Honnét a' Törököknek seregétől meg-erősítette lévén: Hebius ellen harcztot indított. A' viadal előtt Neccerius lest vetvén, Hebius vadászásában el-fogattatik. Itt az ártatlan Roge-rianak halálá-ért, hasonló büntetéssel Hebiuson boszuját állya.

3-dik ki-menetel.

Neccerius a' Császárt meg-ölvén vissza-méggyen a' Görögökhöz, és nagy örömmel Császárnak kiáltatik. Ki a' Törökökhöz Követeket küldvén, békeséget akar szerezni: melynek meg-adása-után, szerencsésebben országot Hebiusnál.

Kar.

Kéz tapsolással örül Necceriusnak, a' Fejedelmek tolyongva elé-jönek, Császárságában meg-erősítetik, és meg-kenetettet, békeségesen Uralkodni Jupitertől kívánnyák.

BÉ-FEJEZÉS.

Tanította a' hívséget hasonló mértékkel fontoltatni, másként: a' szerencse ellenkező részszel Isten akarattából meg-maszlagositt. Es a' Halgatóknak megmaradásokat halál-adó becsülettel köszöni.

(Csiksomlyó.)

SZLÁVIK FERENCZ.

— Dálnoki Veres Gerzson születésének éve. A Rákóczi-szabadságharc verses krónikája szerzőjének, Dálnoki Veres Gerzson kurucz kapitánynak, születési ideje ismeretlen volt az irodalomtörténetszaktatók előtt. Thaly Kálmán rövid jegyzete után (*Adalékok* II. 371. l.) R. Kiss István foglalkozott a legbehatóbban Dálnoki életével s egyúttal Dálnoki versírói eljárását felette szigorú megítélésben részesítette (*Adalékok a Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*. Száz. 1904: 654—697. l. és külön is a Dézsi-féle Magy. Irodalomtört. Értekezések 5. füzeteképen), a melyen azóta *Bajza József* próbált elfogadható érvekkel enyhíteni (*A kurucz elbeszélő költészet ismertetése*. Bp., 1906. 26—29. l.). Költőnk születéséről a rövid életrajzi vázlatban csak ennyit tud mondani R. Kiss István: «Valószínűleg Kézdi-székben, Dálnokon született a XVII-ik század második felében.»

Biás István, a széki Teleki grófok nemzetségének levéltárosa, volt szíves figyelmemet egy tanúvallomási jegyzőkönyvre felhívni, a melynek adatából most már nagyobb pontossággal megállapíthatjuk Dálnoki születése idejét. 1736-ban ugyanis a Magyar nagysombori Sombori-család leányágának a fiúág ellen folytatott örökösödési perében az erdélyi királyi ítéletábra esküdt jegyzőitől kihallgatott 32 tanú között szerepel Dálnoki Veres Gerzson gálfalvi szolgabíró is. 1736 szeptember 12-én hallgatják ki Széplakon (Küküllő vármegye; ma Küküllőszéplak, Kisküküllő m.) Széplaki Horváth Boldizsár kúriájában. Vallomást tesz arról, hogy Fricsi Fekete Sámuel kérésére Gálfalván (ma Vámosgálfalva, Kisküküllő várm.) 1735-ben egy leveles ládát vett őrizetébe, melyet előbb egymaga, majd Pálfi Dénes cancellistával közösen regisztrált s később tulajdonosának visszaadott. A regisztrált levelekből «világosan kitéczik az M. N. Sombori Familiának minémű Jussa légyen azon Jóságokban és illetnek-é mindkét Aghat, világosan azon Donatiok subinferályák». (A tanúvallomási jegyzőkönyv a széki Teleki grófi nemzetség marosvásárhelyi levéltárában: Földváry-osztály, 1736. évi csomó.) A kihallgatáskor 55 évesnek mondja magát Dálnoki: *Annorum 55*.

Az ily adatokkal szemben, minthogy a nyelvhasználat ingadozó volta miatt sohasem lehet tudni, hogy az illető a bevallott életéven innen avagy túl volt, a határt mindig a kivonás után kapott időponttól egy-egy évvel előre és vissza kell kijelölnünk. E szerint Dálnoki születése ideje is (1736 szept. 12. — 55 év = 1681 szept. 12., ettől egy évvel előre és vissza) 1680 szept. 12. és 1682 szept. 12. között fog határozódni. Vagyis költőnk születése évéül ép úgy vehetnők az 1680, mint az 1681, vagy az 1682. évet. Tekintve azonban, hogy megszokottabb azt az életévet emlegetni, a a melytől nem választja el az embert — sem innen, sem túl — fél évnél több idő, legnagyobb valószínűsége rendszerint a középre eső időponttól egy-egy félévvel kitölt időköznek van. A jelen esetben az 1681 márcz. 12. és 1682 márcz. 12. közé eső egy évi időnek.

Egyébként, minthogy Dálnoki halála éve szintén ismeretlen, már magában az is új adat róla, hogy 1736-ban még él s még mindig Gálfalván szolgabíraskodik. Eddigelé ugyanis 1730-ból s 1732-ből valók voltak az utolsó rávonatközo adatok. (V. ö. *Szász Béla* közleményét EPhK. 1908: 246—47. l. és R. Kiss I. id. ért. Száz. 1904: 661. l.). Ha 1736-ban csak 55 éves volt, könnyen élhetett még jó ideig, s feltehetjük, hogy életben volt még 1741-ben is, a midőn *Apor Péter* a *Syntagma vivorum*ban ezt

jegyzi fel róla: «Tréfás verscsináló az Dálnoki Gerson». Apor t. i. e művében élő és elhalt nevezetesebb kortársairól egyiránt megemlékezik a nélkül, hogy az elhaltakat külön megjegyzné (*R. Kiss I. id. ért. id. h. 662. l.*).

(Marosvásárhely.)

SIMONFI JÁNOS.

— A «Chattertonisme» Kemény Zsigmond «Élet és ábránd»-jában. Az *Élet és ábránd* Kemény írói pályájának elejéről származik; 1841 körül kezdhetette írni és néhány évi szünet után 1844 közepe felé fejezte be. A kiadásra azonban nem került a sor, mivel az átdolgozásra szánt mű kézirata Buda ostroma alkalmával elpusztult. A mit tudunk róla, a Honderű 1844-iki évfolyamában (23. szám) közölt mutatványon kívül csak néhány szűkszavú megemlékezésből tudjuk. A kétkötetes beszély hőse Camoens, a nagy portugál költő, a ki hazafíúi és költői dicsőségét élete nyugalmával és boldogságával váltotta meg. Tárgy és conceptio az egyetlen töredékből nem áll előttünk tisztán. Az irodalmi hagyomány szerint a portugál költő ábrándvilága magáé az íróé volt. Csalódásoktól megkínzott és szenvedélyektől zaklatott szive alanyiságát fejezte ki benne és az élet ellentétét az ábrándokkal, a körülmények sorvasztó befolyását a költő belső életére oly sötét színekkel festette, hogy e sivárság a mű hatását is veszélyeztette.¹⁾

A regényben azonban nemcsak Kemény sorsának költői feldolgozását kell látnunk, hanem az irodalmi divat termékét is. A valóság és képzelet világának szembeállítását általánosan kedvelt tárgya az egykorú költészetnek és ekkori szépirodalmunkban szintén többször találkozunk vele. (A Keménynyel ismerős Bodor Lajos drámáját: az *Élet és ábrándot* s Jósika *Ábránd és való* című novelláját említem fel; ugyancsak Jósika egyik háromkötetes beszélygyűjteményének *Élet és tündérhon* címet adta.) — Kemény műve kétségkívül rokonságban van Goethe *Tasso*jával, de véleményem szerint különösen Alfred de Vigny *Chatterton* című drámája volt a főindítéka Kemény felfogásának. Vigny a tragikus sorsú angol költő alakjában egy típust teremtett meg: a költőt, a kire a lelki világán uralkodó képzelet és természetének ebből eredő idealisztikus egyoldalúsága miatt az élet harcában pusztulás vár, ha csak — s ez a dráma tendenciája, megfelelő a romanticizmus hitének a költő hivatásáról — a társadalom vele szemben a fenntartás köteleességét nem teljesíti. A színmű rendkívüli hatása átsapott az életbe és okozója lett a *Chattertonisme* néven emlegetett szellemi epidémiának, mely a harminczas évek második felében szedte áldozatait a francia ifjúság körében.²⁾ Ennek a kórnak a tüneteit mutatja az *Élet és ábránd* szerzőjének a lelkiállapota is és saját életviszonyaitól ösztönözötve a Vigny-éhez hasonló eszmét vihetett bele Kemény is *Camoens* történetébe. De az irányzatosságot ez időben teljesen elítélő nézeteit³⁾ figyelembe véve, alig hihetjük, hogy a tendenciát ő kiélezte volna. Eltért mintáitól abban is, hogy nem elégedett meg az egyén sorsának feltűntetésével, hanem egybekapcsolta azt a nemzeti élet jelenségeivel. Ebből a szempontból választott hőse, népe dicsőségének nemcsak hirdetője, hanem tényezője, különösen alkalmas személyiség volt, de az író feladatát megnehezítette, hogy egy letűnt kor és előtte idegen viszonyok keretében kellett motívumait kifejlesztenie.

Meg kell jegyeznem, hogy Vignynek ezen Keményre tett hatása nem áll egyedül a negyvenes évek irodalmában. Jósikának a Kisfaludy-Társaságban felolvasott *Helione* című beszélyére (Kisfaludy-Társ. Évlapjai

¹⁾ Szász Károly szerint ezen átdolgozással akart segíteni.

²⁾ Paléologue: Alfred de Vigny.

³⁾ Malom Luiz 1841 okt. 21-iki levele Döbrentei Gáborhoz.

II. köt. 1841.) gondolok itt. Ennek tárgya a bukott angyalok mythosából való: Helione, az Úr kedveltje, követi a bukásba a szeretett Lucifert, a pártos angyalok vezetőjét. A meglehetősen fellengző hangú «prosaí költemény» a conceptio egyszerűsítése és a motivumok különbözősége ellenére elárulja összefüggését Vigny gyönyörű legendájával: *Eloával* (megjelent 1823-ban), a melyre Vogüé megjegyzése szerint Lermontov híres *Démonja* is emlékeztet.

(Zalaegerszeg.)

PAIS DEZSŐ.

— Hullatja levelét... Gragger Róbert *A német keretes elbeszélés* cz. tanulmányában (Budapesti Szemle, 144. k. 408. s. köv. lk.) a következőket írja: «Már a régi magyar elbeszélő költőkből ismerjük azt a szokást, hogy történetüket egy talált kéziratban olvasottnak mondják: „Egy régi magyar könyvben ezeket olvastam”. Így még pl. a *Buda Halálában* is.» E helyhez van némi hozzátenni valóm. A *Buda Halálában* a Gragger említette hely így szól: «Egy régi levélen ezt írva találtam.» Falevélről van szó. Falevélről a régi germánok olvastak le valamit. Valóban Buda Halálának első strófája a skandináv Snorri-*Eldára* megy vissza: az *Igdrasilfára*. Az egész élet ott egy fa. Igdrasilnak, a Lét cserfájának gyökerei mélyen lenyúlnak Hela, vagy a Halál birodalmába: törzse fölnyúl az égig, ágait az egész világegyetemre kiterjeszti. Ágai rügyeivel és leveleivel események, átszenvedett és átélt dolgok, tettek, katasztrófák — minden országban és minden időn át kiterjeszkednek. Ágai: nemzetek története, zúgása: az emberi Lét moraja, ősidőktől fogva ott nő; az emberi szenvedély fuvallata zúg rajta keresztül. Ez Igdrasil, a Lét Fája. Az idő e vén fája hullatta levelét magas rétegekben Arany költői, szent berkében, s ő tűnődve a régi avar egy halhatatlan levelét a lángelme varázsával, ihletével nekünk kibetűzte, megfejtette.

(Budapest.)

HARMOS SÁNDOR.

— Kölcssey egy kronologiai tévedése. Kölcssey a *Nemzeti hagyományok* című irodalomtörténeti tanulmányában a Hunyadiak korának irodalmi viszonyait vázolja így ír: «Fájdalom, mi már akkor idegen befolyásnak nagy készséggel adtunk helyet; s az alatt, míg Európának végén, az éhséggel küzdő Camoens hazája örök dicsőségének szentelte hangjait; a mi pécsi püspökünk római lanton zengette a nemzet előtt idegen, szép énekét.» Kölcssey azonban tévedett, midőn azt állította, hogy Janus Pannonius Camoens kortársa volt. Janus Pannonius 1434-ben született és 1472-ben halt meg, míg Camoens Janus Pannonius halála után 52—53 évvel, 1524 vagy 1525-ben született és 1580-ban fejezte be közmondásossá vált inséges életét, sőt maga a hőstett, Camoens eposzának tárgya is 25 évvel későbbre esik, mint Janus Pannonius halála. Mi vezette félre Kölcsseyt? Azt hiszem Voltairenek a *Henriadéhoz* csatolt tanulmánya, *Essai critique sur la poesie epique*, a melynek hatodik fejezete egészen a nagy portugál epikusnak van szentelve. Ebben ezt olvassuk: «Camoens n'accompagna point Vasco de Gama dans son expédition, comme je l'avais dit dans mes éditions précédentes; il n'alla aux Grandes-Indes que long-temps après.»¹⁾ Nyilvánvaló dolog, hogy Kölcssey a *Henriade* és hozzátartozó tanulmány valamelyik *régebbi* kiadását olvasta, a melyben még azt olvasta, hogy Camoens kísérője volt Vasco di Gamának indiai utazásában, s ebből, de szintén tévesen következtetett Camoens életkorára.

Végül megjegyzem, hogy Kölcssey *aligha olvasta a Luziádtát*. Eredeti-

¹⁾ Oeuvres complètes de Voltaire. Paris, MDCCCXXXI. IX. köt. 255. lap.

ben nem olvasta, mert nem értett portugálul, német vagy más nyelvű fordításban sem olvasta, mert akkor aligha hagyta volna említetlenül, hogy Camoens a III. ének 25. versszakában Imre herczeg (Conde D. Henrique) magyar származásáról énekel.

Ez alkalommal (szól a monda) nyerte
Szerény határát Portugalliának
Egy bajnok, Emre volt ez, a levante,
Másodszülött fia magyar királynak;
S Alfonz király elannyira kegyelte,
Hogy íme, még a kedves daliának,
Leányát Trézát hitvesül ajánlja:
S a nő s a tartomány Emrére szálla.

(Greguss Gyula ford.)

Camoens ezen kívül még három stanzát szentel az «erős és híres magyar idegennek» (forte e famoso Hungaro estremado).

(Budapest.)

KARA FERENCZ

— Bibliotheca Hieronymiana. A Leipzigben megjelenő Theologische Literaturzeitung f. é. február 25-iki 4. számában (124. hasáb) olvassuk, hogy a spalatói cs. k. archæologiai múzeum könyvtára külön osztálylyal bővült, melyben Hieronymus műveinek összes kiadásai s a H.-ról szóló egész irodalom nyernek elhelyezést, s mely ép ezért a Bibliotheca Hieronymiana nevet viseli. A könyvtár a nagy dalmáciai egyháza-tya tiszteletére alapított, és czélja, hogy H. műveinek összes és egyes kiadásait, a róla szóló önálló műveket, értekezéseket, adatokat, képeket összegyűjtven, központot teremtsen valamennyi Hieronymus-kutató részére. A könyvtárnak egyelőre még csak igen szerény összeg áll rendelkezésére s ezért a régebbi H.-kiadásokat, képeket stb. csak lassú egymásutánban szerezhethi be. A múzeum igazgatója azt a kérést intézi az összes patristikával (különösen pedig Hieronymus-kutatással) foglalkozókhoz, — kik bizonyára a legmelegebben fogják üdvözölni ezt a szép és hasznos új intézményt — hogy szíveskedjenek Hieronymusról írt s megjelent vagy ezután megjelenendő tanulmányaik, programmértekezéseiket, hírlapi cikkeiket stb. a múzeumnak, Direktion des k. k. Archæologischen Museums zu Spalato (Dalmatien) címre beküldeni. R. J.

— Catalogus dissertationum philologicarum classicarum czímen most adta ki az ismert leipzigi *Gustav Fock* czég a második dissertatio-jegyzékét (az első 15 évvel ezelőtt jelent meg s körülbelül 18300 czímet foglalt magában). A class. philologiai kutatás megbecsülhetetlen segédeszközt nyert e bibliographiában, mely nemcsak a doktori dissertatiókat, hanem a programmértekezéseket s az egyetemi indexlectionumok proœmiumait is felöleli. Bár teljességről természetesen nem lehet szó — sajnos, túlnyomóan csak a német munkásságot tartalmazza — de a körülbelül 24.000 értekezés, melyről a könyv számot ad, a philologiai kutatásnak gyakran igen jelentékeny s ilyenemű segédeszközök híján gyakran homályban maradó eredményeit képviseli. A szakok szerinti felosztás igen áttekinthető. A scriptores Graeci, Latini 407 lapot, az 'Alttertumswissenschaften' cz. alatt összefoglalt disciplinák (nyelv- és irodalomtörténet, philologia-tört., ókori földrajz és történet, chronologia, intézmények, mythologia, vallás, kultusz, archæologia) 240 lapot tesznek ki. Az egyes írókra, valamint az egyes városokra, eseményekre stb. vonatkozó iratok egy-egy alcsoportba foglaltattak, s ez alcsoportok czímeit a végén abc-rendű tartalomjegyzék adja. Ára 7 M 20 f.

— Pán halálához. Binder Jenőnek, mikor az EPhK. áprilisi füzete számára összeállította a mythos földolgozásait (1911: 305—313. l.), elkerülte a figyelmét Gálos Rezső adaléka (EPhK. 1905: 897—899. l.), melyben Faludinak Pán-vonatkozásain kívül (*Ecloga 6-ta*) két múlt századi német költőnek rokokotárgyú földolgozására hívja föl a figyelmet. Ezen az alapon a Binder tanulmányában méltatott írókhoz hozzá kell soroznunk Nodnagel Ágostot és Stadelmann Henriket, a kik mind a ketten értékesítették egy-egy versükben a mondát, s még a két költemény címe is egyezik. (*Pan ist tot!*)

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Aurora. Irodalom, művészet, színház, zene. I. év, 3—6. sz Budapest, 1911. 8-r. 117—188 l. és n. 8-r. 112 l.

Bevilaqua Béla: A valóság problémája. Ismeretelméleti tanulmány. (Budapest, 1911. Jókai-műintézet.) Nr. 8-r. 67 l.

Crane, Walter: A vonal és forma. Ford. Nádai Pál. (Néptanítók könyvtára 41—42. füzet.) Budapest, Lampel, 1910. 8-r. 255 l. 2 K.

Czímjegyzéke, néhai dr. Katona Lajos könyvtárának. — Kiadja a M. T. Akadémia. Budapest, 1911. N. 8-r. 54 l.

Gragger, Dr. Robert: Ein Brief Grillparzers an Mansuet Riedl. Grillparzer-Jahrbuch, Separatabdruck aus Jahrgang XIX. 290—292. l.

Jung Ungarn. Monatschrift für Ungarns politische, geistige und wirtschaftliche Kultur. Herausgeber Josef Vészi, Berlin, Paul Cassirer, III—IV. Heft. 1911. N. 8-r. 305—562 l. Ára 1:50 M.

Könyvtár, Magyar. Budapest, Lampel, 1911. K. 8-r. Számonként 30 t. 605. Maurice Maeterlinck: A kék madár. Vigjáték, ford. Benedek Marcell. 112 l.

606. Bresztovszky Ernő: Művésznymor és művészgög és egyéb elmékedések. 67 l.

607. Sebők Zsigmond: A hivatal és egyéb történetek. 61 l.

608. H. G. Wells: A gyémántcsináló és egyéb történetek. Ford. Dunay Zoltán. 61 l.

617—618. Molière: A szeleburdi. Vigj., ford. Kosztolányi Dezső. 83 lap.

619. Vér Mátyás: A sárgaház titka és egyéb elbeszélések. 60 l.

620. Kemény Ferencz: A világbéke. 58 l.

621. Elisabeth Heyking: Találkozások. Két elbeszélés. Ford. Benedek Marcell. 50 l.

622—624. Henri Lavedan: Sire, Színmű. Ford. Szász Zoltán. 148 l.

625. Alexy Okulov: Gujaton. Elbeszélés. Oroszból fordította Munkácsy Mihály. 46 l.

Könyvtár, Olesó. Budapest, Franklin, 1911. K. 8-r. Ára számonként 20 f.

1618—1619. Örmény regék. Fordította és bevezetéssel ellátta dr.

Gopcsa László. 71 l.

1620—1624. J. M. Barrie: Margaret Ogilvy. Angolból fordította Haraszi Gyula. 178 l.

1625—1628. Lenau Miklós: Az albiak. Szabad versek. Ford. Dr. Lóvi József. 139 l.

**Magyari* István: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Kiadta Ferenczi Zoltán. (Régi Magyar Könyvtár 27.) Budapest, Akadémia, 1911. 8-r. 278 l. Ára 5 K.

**Szentjóni Szabó* László költeményei. Életrajzi bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva kiadta Gálos Rezső. (Régi Magyar Könyvtár 26.) Budapest, M. T. Akadémia, 1911. 8-r. 248 l. Ára 5 K.

Stanley Jevons: A logika elemei. Ford. Kelemen Ignác. (Néptanítók könyvtára 43—44 füzet) Budapest, Lampel, 1910. Ára 2 K.

KIS JÁNOS ÉS A NÉMET KÖLTÉSZET.

Kis János forrásai, noha költészetének alig akadt méltatója,¹⁾ eddig sem voltak egészen ismeretlenek. Költeményeinek 1815-iki háromkötetes kiadása, melyet Kazinczy rendezett nagy gondnal, de sok huza-vona után sajtó alá, a kisebb költemények közül még egynek sem nevezi meg a forrását. Az 1846-iki Toldy (D. Schedel Ferencz) gondozta kiadás azonban, mely a Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtárában jelent meg, s az 1865-iki (ú. n. olesó) kiadás, mely az előbbinek 1848-ban készült, de úgy látszik, az abszolutismus viszonyai miatt meg nem jelent, új címlappal ellátott, hű lenyomata, a tartalomjegyzékben a legtöbb vers eredetijének a szerzőjét megjelöli, s ehhez az ajánlás szerint²⁾ még maga Kis János igazította útba Toldyt. A költő kortársai külföldben is tudták, hogy e versek legtöbbje nem eredeti, s nem egyszer maga Kis sem titkolta. Kazinczyval nem közli ugyan forrásait, ennek ismételt sürgetésére sem (*Lev.* IV. 109. és 172. l.), de ennek oka, hogy némelyikére maga sem emlékszik már.³⁾ Ellenben szeretné «a' tituluson vagy egy elő beszédben megjegyezni, hogy a' versek legnagyobb részént fordítások». (*Lev.* IV 109.) S már Kölcsey is szemére veti,⁴⁾ hogy «a három kötetben számos idegenből vétetett darabok találkoznak, melyeket talán hasznos lett volna megnevezni.»⁵⁾

Kétségtelen, hogy ha — ugyancsak Kölcsev véleménye szerint⁶⁾ — Berzsenyi költői jelleme Horatius és Matthisson alapo

¹⁾ Munkálkodásáról jóformán csak Rosta Ferencz szólt. (Kis János irodalmi jelentősége: Soproni ev. lyceum értesítője. 1902—1903.) Megemlíthető még *Pap Ferencz* dolgozata (Kis János versei és Bacsfányi. EPhK. 1892. 651. l.) és *Kovács Jánosé*. (Kazinczy Ferencz és Kis János. Bp. ág. ev. főg. értesítője 1904—1905.) — L. még Figyelő V. 210. l.

²⁾ «Mit annyian és annyiszor óhajtottak, az utánzott, vagy merőben kölcsönzött darabok forrásai kijelölését: legnagyobbbrészt a szerző segedelmével a mutató teljesíti.»

³⁾ *Emlékezései* szerint (O. K. kiad. 496. l.) verseihez maga készítet egy mutató táblát, melyben minden eredeti író, kitől mit vettem, fel volt jegyezve. Kazinczynak azonban, a kinek szánta, nem küldte ezt el.

⁴⁾ Kis János versei. Kölcsey minden munkái. Budapest, Franklin, 1886. 22. l.

⁵⁾ Maga is említi (id. m. 23. l.) a következőket: Utz (*sic!*), Wieland, Schiller, Matthisson, Schlegel.

⁶⁾ Berzsenyi Dániel Versei. *Kölcsey* id. m. 32. l.

tanulmányozásán alakult ki, Kis János költészete is egyik irányban-jól vagy rosszul, a nagy római költő életfelfogását tükrözteti. Ifjúkorában Uzzal és Hagedornnal együtt lelkesedik érte; öreg korábau *Emlékezései életéből* minduntalan Horatius költeményeit idézik, Horatius elveire utalnak. A kutatás feladata csak a másik, a német hatás pontosabb megállapítása, mely a Horatiuséval összeforrvá, együttesen jelenik meg költészetében.¹⁾ Az alábbiakban tehát a német források hatásának kimutatásával próbálunk megbírkózni.

Eleve is útmutatásul lehetnek e szerény kísérlethez (talán nem véletlenül) Kis németországi tanulmányai. Tudjuk, hogy 1791. őszétől a következő nyárig Göttingenben tanult, azután 1793. ősz elejéig Jenában²⁾: amott a Hainbund virágkorát élte, emitt az egyetemen Schiller volt tanára, a szomszédos Weimarból pedig élénk irodalmi munkásság szellője fujdogált át. Goethe, Herder és Wieland, másrészt a Musenalmanachok Anakreon-utánzóí és a Hainbund tagjai s végül Schiller jelölik az irányokat, melyekben a Kis János költészetének gyújtópontjait keresnünk kell.

Schillerre több adat mutat. A történetírás igaz jelentőségét Kis a Schiller tanításából ismeri meg.³⁾ Kazinczy utóbb nagy örömmel üdvözölte benne Schiller tanftványát. «*Kisben a' Schiller' lelke lakozik*», írja Dessewffynek. (*Lev.* III. 327. l.) Büszkén dicsekszik Révainak (*Lev.* IV. 7. l.), hogy házasságára Kis «egy kimondhatatlan szépségű Epistolát írt», a melyben «*benne van Schillernek egész lelke*», Schediusnak pedig elismétli (*Lev.* IV. 36. l.), hogy e költemény «az első soron kezdve az utolsóig Schillernek tanítványát mutatja.»⁴⁾ Németre is lefordítja. Maga dicsérgeti és dicsérteti azt külföldi újságokban, (*Lev.* IV. 577. l.) s főczélja, hogy Schiller is megismerje ez epithalamiumot. Kisnek is azt írja róla: «'S az a' Schilleri lélek! 's az a' kifognyi nem tudó ubertas!» (*Lev.* III. 376. l.), máskor pedig (már Schiller halála után): «En nálánál nem ismerek szebb magyar munkát, 's óhajtanám, hogy a' Külföld lássa, mint halad elő a' Magyar Génie is, 's a' Kisé mint merkezik össze a' Schillerével. Örök kár, hogy azt Schiller nem olvashatá 's a' maga lelkét a' Tiédbe nem szemlélheté.» (*Lev.* IV. 479. l.) Utóbb meg, 1807-ben, Kis verseinek

¹⁾ Kazinczy szerint (*Lev.* XVII. 243. l.) «ist er, mehr franzos, als deutsch.» Ez azonban költeményeiből alig bizonyítható. Boileau, Voltaire, Delille, Dorat költeményeiből fordítgat ugyan s még néhány költőből, kiknek megjelölése a további forráskutatás feladata marad, de főforrása a német költészet. Még, mint alább rámutatunk, az olasz költeményekhez is német kalauzzal jut el.

²⁾ Kis János superintendens Emlékezései életéből maga által följegyezve. (Olasó Könyvtár, Budapest, 1890.) 124., 135. és 153. l. — *Toldy*, A nagy. költészet kézikönyve. Budapest, 1876². III. 134. l.

³⁾ Emlékezései, id. kiad. 146. l.

⁴⁾ Érdekes, hogy utóbb (*Lev.* XVII. 243. l.) Majláthnak azt írja, hogy «Sein Hymenaeum an mich ist eine französ. Ode.» Ez azonban csak az óda stílusára vonatkozhatik. Schiller hatása inkább érezhető. Hogy ebben Kazinczy külömben is megbízhatatlan, azt mutatja Majláthhoz írt egy másik levele (XV. 434. l.), a hol azt mondja, hogy «Dann folgt seine französische Ode dem Superint. Nagy István gesungen.» Pedig Kis *Emlékezései* 481. l. szerint az Gotter nyomán készült.

kéziratát is összeveti Schiller költeményeivel. (Lev. V. 39. l.) E pár szemelvény is mutatja, hogy Kazinczy több éven át (1805–1807.) Kisben a magyar Schillert szerette látni. Csak hogy alig öt-hat évre rá már Kölcey dicsekszik Döbrenteinek — Kazinczy jóvoltából — e cízzel, s reá, mondhatni, majdnem ép oly alaptalanul ruházza Kazinczy e nevet, mint előbb Kisre. Mert Kölcey maga írja ¹⁾ két verséről: «Kazinczy és Kis János azt mondák, hogy ezekből *schilleri lélek* tündöklük. *En Schillert ritkán olvasom.*»

Schiller hatása Kis Jánosra épen ilyenforma. Kis talán többet olvasta Schillert, mint az ifjú Kölcey, de géniuszáig föl nem ért, valóját át nem értette. A mit Kölcey utóbb Kis Jánosban «philosophusi léleknek» látott, az alig volt több némi szemlélődésnél, bölcelem helyett némi reflexiónál. Az eszmények, melyekért Schiller küzdött, távol voltak lelkétől: Marquis Posa jelleme csakúgy túlságosan fennkölt volt a kicsinyes, falusi gyermeknek, mint a Tellből áradó üde, szabad levegő. Kis János sohasem emelkedik Schiller megértéséig; természetesen még kevésbé hatja át lelkét a Schiller lelke, költészetét a Schiller költészete. Fordításai ugyan egymagukban nem mértékadóak ennek megállapítására, de külső adatul hadd említsük meg itt, hogy jenai tanárának műveihez hat fordítása fűzi költészetét. Négy közülük Toldy kiadásának rendjében: *Az ideálok.* (19. l. Schillernél: Die Ideale.) ²⁾ *Ének az örömhöz.* (21. l. Schillernél: An die Freude.) *Polycrates gyűrűje* (339. l.) és *A rashámorba menetel* (342. l.). Két költeményének (*A béke*, 29. l. és *Amor dicsérete*, 44. l.) hiába keressük Schiller költeményei között a forrását, jöllehet Schillerre utal már Toldy kiadása, mely az utóbbinak keletkezése évét nem tudja, az előbbit, helytelenül, «1800 és 3 körül» gondolja. Mindakettő 1807. márcziusából való. E hó 10-én írja ugyanis Kis Kazinczynak: «Most Schiller Messzinai Menyasszonyát olvasom. Mulatságból egy két verset a' karjából fordítottam.» (IV. 510. l.) E két, egymás nyomában járó karének-részlet, önálló költeménynyé feldolgozva, a fenti két kép, mely e szerint egyidőre teendő. Az első hadd álljon itt Kis átdolgozási módszerének példájául, eszünkbe juttatva Lugossy J. véleményét,³⁾ hogy «Kis János kényelmes, házi zubbonyban» adja műfordításait:

Schiller. Einer aus dem Chor.

(Manfred.)⁴⁾

Schön ist der Friede! Ein lieblicher
[Knabe
Liegt er gelagert am ruhigen Bach,
Und die hüpfenden Lämmergras
Lustig um ihn auf dem sonnigen
[Rasen.
Süsses Tönen entlockt er der Flöte,
Und das Echo des Berges wird wach,

Kis. A béke.

Szép a békeség angyala,
A föld mennyé vál általa,
Minden szíveket megnyer,
Egy kies völgy kebelében,
Gyönyörű gyermek képében
A patak partján hever.

Körüle virágok kelnek,
Vígán ugrálva legelnek

¹⁾ Levele Döbrenteiehez. Álmosd, 1813. nov. 15. (Kölcey minden munkái. Pest, 1844. V. 121. l.)

²⁾ E fordításún (különösen első négy során) sokat változtatott Kazinczy. (Lev. IV. 226. l.)

³⁾ Kovács János id. ért. 13. l.

⁴⁾ Reclam-kiad. (U. B.) 33. l.

Oder im Schimmer der Abendröthe
Wiegst ihn in Schlummer der mur-
[melnde Bach.

A báránycák nyájai.
Ő bájoló furulyával
Játszik a hegy echójával
S csudát tesznek hangjai.

Cifra lepék környékezik,
Gondosan s gyengén legyeznek
A Zephyr lehelletű,
Vagy a nap alkonyodása
S a csermely víg susogása
Alunni édesgeti.

Még szabadabb a másik részlet átdolgozása. Schillernél Manfréd, a karvezető, a béke képével szembeállítja a háborút; ez az emberi sors kormányozója, ez a bátorság, az erő, az eleven élet létrehozója. S erre válaszol a másik karvezető: Berengár, a ki a férfias erővel, bátorsággal a *szépet* állítja szembe, a szerelmet. Az ő tíz sorának átdolgozása Kis másik említett verse: *Ámor dicsérete*. A karének kettészakításából is látható, hogy Kis nem hatolt e részlet mélyére. Az ellentét szépségét — mely azután Cajetan énekében emelkedett hangú dallá szövődik, ritmusos sorokban zengve a széperő rajongó ifjúkort s a komoly munkára termett férfisságot — Kis vagy nem értette meg, vagy nem tartotta fontosnak. Őt az egész jelenetben, láthatóan, az érzéki kép gyönyörködteti: amott a patak partján idilli környezetben játszadozó gyermek, emitt Ámor temploma, palotája. Kezdetleges természetérzéke amannak a képnek mozgékony-sága, emennek fénye hat. Az elsőnek élénkségét még valamennyire vissza tudja adni, de az utóbbiban már elmékedik is és evvel elrontja a kép méltóságát. Igazában pedig az a két költemény bizonyítja állításunkat legjobban, melyek egyikét maga Kis, másikat Kazinczy jelöl meg Schiller hatásául. Mindkettőben van is valami belőle. Az egyik, a már említett óda, *Kazinczy Ferencznek öszrekelésére*, hosszadalmas, sok szószaporítással írott költemény, a melynek forrongásában hol a jól folyó ritmus, hol egy kifejezés erőteljessége, hol egy feltörekvő eszme, hol a szokottnál jobban festett természeti kép hasonlata csakugyan jobb költőnek oroszláncörmeit mutatja egy-egy pillanatra. Sőt itt-ott (különösen a végétől negyedik s az utolsó strófában) Schiller második periodusbeli költeményeire emlékeztet is: azokra, melyekért kortársai s különösen a nők Schillert legjobban szerették, melyek Kis költészetén, még az 1842-ben írt *Uránia intései* címűn is, leginkább nyomot hagytak.¹⁾ (*Resignation, Die Götter Griechenlands, Die Künstler.*) — A *Bölcsességhez* írt himnus hangja Kazinczynak is ismerős volt. (*Lev. IV. 138.*) Kérdősködésére Kis válaszul²⁾ maga írja: «A' mi a' bölteségre írt versemet illeti, erre Schiller Görög Istenei (*Die Götter Griechenlands*) adtak alkalmatosságot. Nagy tüzzel olvasván ezt a' mennyei költeményt, kíséltám

¹⁾ Hogy egy kis részlete Gotterből való, maga mondja meg. (*Eml. 498. l.*)

²⁾ Bizonyos, hogy Kisnek a Váczy kiadásában 901. sz. levele Kazinczynak az u. ott 915. sz. levelére válasz, ennek tehát ez utóbbi után van a helye.

1792-ben Jenából egy *Dichtergang* nevezetű kies sétáló helyre 's az ott támadott elmélkedés a' Schiller által okoztatott enthusiasmmussal párosodva szülte a' kérdésben levő verset.»¹⁾ Tegyük hozzá, hogy ritmusa is, de itt-ott menete is valóban élénken emlékeztet Schillerre:

Wo jetzt nur, wie unsre Weisen sagen,
Seelenlos ein Feuerball sich dreht
Lenkte damals seinen goldnen Wagen
Helios in stiller Majestät.

A hol te, ég felséges magzatja,
Szórod fényed ragyogványait,
Ott örökös tavasz osztogatja
Elysium drága javait.

De a Schiller költeményeinek melegségét (s épen az idézettét) még akkor sem éri el, ha — mint Kazinczy (IV. 138. l.) finom tapintattal mondja — «valamelly kedvelt dalával tölt vala el lelke.» Schillerben neki a görög világnak s a természetnek külső képei, a színes, érzéki képek tetszenek. De ha ugyanazt a gondolatot ragadja is meg, míg Schillernél abból, mint szerves törzsből, viruló ágak, terebélyes lombok nőnek, Kis János a törzsből strófaként egy-egy réteget kapar le s ezt addig folytatja, a míg tudja. E költeményeiből, noha rikító, néha találó hasonlatokkal tömve vannak, az egység hiányzik leginkább, mely a költeményt összetartó alapeszméből származhatnék.

Schiller előadásai fejleszthették Kis történeti érzékét, de költeményei alig nevelték költőnket. Ritmusát és színes képeit utánozhatta addig, míg közvetlen hatása alatt volt: de Kazinczy vélekedése túlzás, és nekünk e vélekedéssel leszámolva, másutt kell keresnünk Kis forrásait.

A Hainbund kétévtizedes működésre tekinthetett vissza, midőn Kis János Göttingenbe került; az évről-évre megjelenő Musenalmanach nemcsak összetartotta az alapítókat s maga köré csoportosított sok derék költőt, hanem költői iskolát, általában irányt jelentett a német költészetben. Főérdeme a természetnek Klopstock, Kleist, Geszner nyomdokain járó, de fejlettebb érzékkel való énekelése volt. Brookes óta, kinek hatása Haller és Hagedorn természetköltészetében tükröződik, az Anakreon-ntánzókon kívül Kleist és Geszner voltak e hagyományos természetkultusz művelői.²⁾ A Hainbund költői különösen Kleistért lelkesednek, Voss és Hölty kirándulnak a szomszéd faluba s ott a papilak kertjében egy virágában álló almafa alatt újra meg újra elolvassák a *Tavaszt*,³⁾ máskor az egész társaság a szomszédos kastélyokat, hegyet, erdőt holdvilágnál járja be,⁴⁾ átérezve a *Lob der Gottheit* szépségeit. Másik mesterük Klopstock. A *Messias* költőjére esküsznek, miként nálunk ez időben Kazinczy — s nem érdektelen analogia, hogy míg Kazinczy lelke Klopstock nagy művével telik el,⁵⁾ tanítványai, s köztük különösen Kis János, Klopstock tanítványaiért lelkesednek.

Kis János egészen a göttingeniek hatása alá került, ez az irány

¹⁾ A hatás mértékét Kis e szavai legjobban jellemzik; túlzás Kovács János állítása (id. m. 22. l.), hogy ez «Schiller után készült.»

²⁾ E. Albert, Hölty's Naturgefühl. (Dortmund. 1910.) 14. l. és Herder, Ideen zur Geschichte und Kritik der Poesie. 50—57. §.

³⁾ Albert, id. m., 49. l.

⁴⁾ Meyers Bibl. d. deutschen Classiker. 52: 17. l.

⁵⁾ L. Czeizel, Klopstock és Kazinczy. EPhK. 1904. 20. és 127. stb. l.

hagyja a legmaradandóbb nyomokat költészetén. Göttingenről, a hol Bürgernek is tanítványa volt, *Emlékezéseiben* többször is, elég melegen szól. Az egyetemi élet szelleme, az ifjúság szép egyetértése, a «nyájas társalkodás» nagyon kedvére volt. De legkevésbé mellőzhetőek itt e sorai. «Ha valami literaturai újdonság figyelmünket magára vonta, azt hárman, négyen és többen is együtt szoktuk elolvasni s róla ítéletünket egymással közölni.» (*Eml.* 129. l.) Ha tehát a jénai napok hangosabbak voltak is (*Eml.* 138. l.), érthető, hogy költészetére a göttingeni impressziók inkább hatottak. A Hainbund költészete bevitte a theologus Kis János morális czélzatú költészetébe a természet rajzolását: ezt eleve is biztosan megállapíthatjuk. Mert Kis eredeti költeményei közül azok a melyekben a nagy természet képei szerepelnek, mind elmélkedő, erkölcsi oktatássá fajulnak. (*Osz utolján, Győr és vidéke.*) A hol pedig a természet igaz költőjének mutatkozik, ott sohasem eredeti, hanem majdnem mindig, egységes hatásul, vagy az Anakreon-utánczóknál vagy a Hainbundban található forrása. A göttingenieknak, Gotternak, Vossnak, Stolberg Frigyesnek, Höltynek, Matthiisonnak és Salisnak, Kleist társainak: Uznak, Gleimnak és Jacobinak költészete adja a Kis János természetvilágának vonásait. Érdekes azonban, hogy költészetének egészét tekintve alapvetőül nála is ott szerepelhet az, a kinek leíró költeményeit a göttingeniek is (Kleistén kívül) legszívesebben olvasták¹⁾: Thomson.

A nagy angol költő leíró módszere legjobban megfelelt Kis János költői egyéniségének, mert, mint Herder jellemzi,²⁾ Thomsonban is sok a tanító elem. Ez teszi érthetővé, hogy Kis az ő s nem a Kleist *Tavaszt* fordította le. Herder mondja,³⁾ hogy mint a költészet művésze, inkább Thomson szeretne lenni, mint ember és költő, inkább Kleist: «Kleists Herz lebt in seinen Gedichten.» Kisnek az elebbi volt a fontos: Thomsont fordította. Annál is inkább, mert nála kedves Horatiusának eszméivel is találkozott, s mert Kazinczyék is olvasták az *Écszakokat*. Cserey Farkas s az öccse, Dessewffy József s maga Kazinczy is emlegeti. (*Lev.* VIII. k.) Kis fordításainak (*A magányossághoz, A tavasz*) eredetije minden bizonynyal Thomson sok német fordításának egyike. Csakhogy az egyik (a korábbi) kevésbé sikerült, a másik a gyakorlottabb mester munkája. *A tavaszban* igen sikerült hangok is szólalnak meg. De Kisnek még fordításaiiban is azok a legjobbak, a melyek a Musenalmanachok verseiből valók. A természetnek az a világa, melyet Göttingenben ismert meg — részben a Hainbund, részben a hallei, porosz csoport költészetében — rajzoldódik bele lelkébe. Költőnkben a természet új érzéseket nem költ, azokat a vonásokat látja meg benne, a mikre mestereit vezette természetérzékük. *Dörishoz* cz. Jacobi-fordításában (Toldy-kiad., 18. l.) jóformán az Anakreon-utánczók minden főbb természetmotívuma 14 sor-

¹⁾ Német fordítása már 1758-ban van. (Váczy jegyz. *Kaz. lev.* VIII. 630.) Kis már *Schubart* fordítását is ösmerhette.

²⁾ «Schildernde Lehrgedichte sind seine Jahreszeiten, denn mit Empfindung zur Lehre muss eine Gegend geschildert werden, wenn sie als Poesie in die Seele des Hörenden wirken soll.» (Ideen zur Geschichte u. Kritik der Poesie. 48. §.)

³⁾ U. ott, 51. §.

ban megvan: a *rózsa* (flórájuk legkedvesebb virága), a *kék ég*, a *fülemile* (melyet Hagedorn fedez föl újra, de a halleiek is cultiválnak¹⁾), a *tavas* és a *reggel*. Még csak azt sem mondhatjuk, hogy ezek vagy Matthiison a természet festésében a mesterei: leíró költeményeinek legtöbbje egyszerűen fordítás. *Tavaszi* és *Téli énekei*, *A falusi élet*, *Aratáskor*, *A violákhoz*, *A rózsabokor* költeményei mellett a *Győr és Vidéke*, *Sopron tájékához* és a *Kemenesaljához* az, mely (talán csak egyelőre) eredetinek tekinthető. Ez utóbbi pedig az egyedüli (Kazinczy is sokra becsülte), melyben érzései egybeolvadnak a leírással — s ez is töredék. Hogy Kazinczy benne a magyar Matthiisonat látta,²⁾ azt részben a *Hajósének*-nek tulajdoníthatjuk, részben pedig annak az önként kínákozó, tetszetős analógiának, mely Kis és Berzsenyi barátságát Matthiison és Salis barátságához mérte.³⁾ S ez a párhuzam annál kínálkozóbb volt, mert Kis János neve Kazinczynak (midőn nem a hozzáírt Epithalamium szerzőjét), mindig a *Hajósének* költőjét jelentette. Mivel pedig ez utóbbi nemcsak Kazinczy szemében,⁴⁾ de mai ftéletünk szerint is Kis legjobb alkotása, Matthiison hatását Kisre az irodalomtörténet is általánosította.⁵⁾ Pedig a *Hajósének*-en kívül Kisnek csak egyetlen költeménye emlékeztet Matthiisonra: *A Balaton melléke*, mely menetében is, némely gondolatában is ennek *Der Genfersee* cz. költeményét juttatja eszünkbe.⁶⁾

An <i>diesen</i> Hain . . .	Én . . .
Ein Gärtchen nur vor einer kleinen	Mást nem kérének állandó honomnak.
Hütte	— — — —
Ist Alles, was ich vom Geschick	Ott három kis mérföldig terjedne
erbitte.	A part körül nemes birtokom . . .
Wo Liebe, Freundschaft, Ueisheit	A barátság, öröm hív dajkája,
und Natur	A menny javát osztó szerelem,
In frommer Eintracht wohnen . . .	A tudomány s elmés tréfák nyája
	Örök frigyben élnének velem.

Még a *Hajósének* sem tiszta Matthiison-fordítás, még csak nem is átdolgozás. Az azonos formán kívül inkább az első strófája emlékeztet forrására:

¹⁾ «Sie ist ein *gelegentlich* benutztes Naturrequisit der Anakreontiker.» (*Albert*, id. m. 82. l.)

²⁾ L. különösen *Lev.* II. 420. l.: «Matthiisonban Kisemet 's Kisemben Matthiison lelem.»

³⁾ *Kaz. Lev.* III. 47. Kisnek: «Adja Apolló, hogy ez a' szeretetre méltó Iju az legyen Néked, a' mi Matthiisonnak Salis.» VI. 167. Berzsenyinek: «Kis és Berzsenyi engem Mathiisonra 's Salisra emlékeztetnek.» Az elébbit *1803-ban*, az utóbbit *1808-ban* írja Kazinczy.

⁴⁾ *Kaz. Lev.* gyakran említi. L. különösen II. 343., II. 346., II. 445. és utóbb pl. XV. 242.

⁵⁾ Beöthy nagy képes irodalomtörténetében I.³ 804. l. *Váczy J.*: «Matthiisonra emlékeztető leírásokról» szól csak. Ellenben *Demek Győző* (Matthiison hatása irodalmunkra. Bp. 1891.) túlozza e hatást. (V. ö. Irodalomtört. Közl. I. 123. l.)

⁶⁾ *Matthiison*: Reclam-kiad. (U. B.) 37. l. — *Kis*: Toldy-kiad. 96. l.

Matthiſſon: *Der Seefahrer.*

(U. B. 75. 1.)

Mein Schiff ruht endlich wieder;
Du meiner Väter Land,
Ich fall' aufs Antlitz nieder,
Und küsse deinen Strand!
Froh werd' ich die Altäre
Der heimathlichen Höh'n
Und froh die Wonnezähre
Der Jugendfreunde sehn.

Kis: *Hajósének.*

(Toldy: 2. 1.)

Szerettim édes honja,
Indul hajóm feléd.
Hűsége láncza vonja
Szülöttedet melléd.
Örömkönyvekre csordúl
Szemem, ha rád tekint,
Napom hol délre fordúl,
S vidám reményre int.

Némi Salis-reminiscentia (*Lied eines Landmanns in der Fremde*, U. B. 15. 1.) is belejátszik a versbe:

Traute Heimat meiner Lieben,
Sinn' ich still an dich zurück,
Wird mir wohl...

Kazinczy (*Lev. II. 346.*) «Hagedorni szép dal»-nak is mondja, de ez a jelző itt nem is találó, nem is igaz.¹⁾ Matthiſſon hatása e költemény keletkezésére tagadhatatlan.

Kis forrásai között tehát Matthiſſon is szerepel; de e hatás nem általánosítható. Világosan mutatja ez a kis forrásmegjelölés, melybe Schiller már fentebb részletezett hatásának eredményeit nem vettük fel. Ez a kis lajstrom Toldy «mutatóját» nemcsak pontosabbá teszi, midőn a szerzőn kívül több költemény közvetlen forrásának címét is megadja, hanem ki is egészíti azt néha, ott, a hol Toldy csak annyit tud, hogy: németből.²⁾

(1—6. Schiller-fordítások. L. fent.)

7. Hajósének a Duna hátán, Baváriában, 1793. *Matthiſſon és Salis*. L. fent.

8. A jövődöbéli szerető. *Uz*, Die Geliebte. Nach dem *Marot*. Gedichte, 1768. I. 70. 1.

9. Az álmodott kép. *Hölty*, Das Traumbild. Gedichte, U. B. 113. 1. («Im jungen Nachtigallenhein...» kezdetű.)

10. Egy nehéz szívű leány tavaszi éneke. *Fr. Schlegel*, Frühlingslied eines kranken und schwermüthigen Mädchens. Göttinger Musenalmanach. 1787. 147—149. 1.

11. A Músákhoz. *Uz*, An die Musen. Id. kiad. I. 165. 1.

12. A megelegedő házastárs. Talán (?) *Schubart*, Der glückliche Ehemann hatása alatt, U. B. 58. 1.

13. Téli ének. *Fr. L. Stolberg*, Winterlied. Gedichte der Brüder Christian und Friedrich Leopold Grafen zu Stolberg, hrgg. von Heinr. Christian Boie. Carlsruhe, 1783. 182—183. 1.

14. Mint fogsz szabad lenni? *Pfeffel*, Der freie Mann. Ein Volkslied. U. B. 121. 1.

15. Mint kell Hymentől őrizkedni? *Gotter*, Warnung vor Hyemen. 1771. Gedichte, Gotha, 1787. I. 129. 1.

¹⁾ Utóbb (XV. 434. 1.) még mindig nincs tisztában eredetével: «Kis's... schön übersetztes oder nachgeahmtes Matthiſſonisches Lied»-nek mondja.

²⁾ A források kutatásához szükséges könyvek megszerzésében Gragger Róbert barátom volt segítségemre.

16. Anyai intés. *Gotter*, Mütterliche Warnung. 1775. Id. kiad. I. 85. l.
17. Asztali dal. *Goethe*, Tischlied. Cotta kiad. I. 81. l. (Mich ergreift, ich weiss nicht wie — Himmlisches Behagen...)
18. Köz gyónás. *Goethe*, Generalbeichte. Id. kiad. 84. l.
19. A Balaton melléke. *Matthisson* némi hatása alatt. L. fent.
20. Az esztendő utolsó estvénén.¹⁾ *Salis-Seewis*, An die Erinnerung. Gedichte. U. B. 18. l.
21. Nagy Istvánhoz. Toldy szerint eredeti, Kazinczy szerint «französische Ode», Kis János *Emlékezései* szerint (O. K. kiad. 481. l.) legálább az ugyanott idézett részlete «*Gotter* után» készült. Eredetijét nem találtam meg.
22. Fannihoz, tizennegyedik esztendőbéli születése napján. *Pfeffel*, Epistel an Phoebe, an ihrem vierzehnten Geburtstag, Göttinger Musenalmanach. 1780. 2—17. l.
23. Chernel Dávidhoz, a kőszegi kir. kerül. tábla előlülőjéhez. *Uz*, An die Deutschen. Gedichte, id. kiad. I. 183.
24. Horatiushoz.²⁾ *Hagedorn*, Horaz. Gedichte, U. B. 54—63. l.
25. Élet korainak tulajdonai. *Régi német* vers. Megvan, ha nem tévedek, Fröhlich Dávid *Viatorium*-ában is (Ulm, 1643.). Olasz változatát Dessewffy József is közli. (*Kaz. lev.* XVII. 400. l.)

Chi a venti non fa,	A quaranta non ha,
A trenta non sa,	Che si vadi far buzazar a cinquanta.

26. Ibrahim. *Pfeffel*, Ibrahim. Ausg. poet. Werke, U. B. 100. l.
27. A fáklya. *Pfeffel*, Die Fackel. An Herrn Doctor Lesz. Id. kiad., 32. lap.
28. A két kutya. *Pfeffel*, Die zween Hunde. Id. kiad., 101. l.
29. A bárány és a tövisbokor. *Hagedorn*, Das Schäfchen und der Dornstrauch. Id. kiad., 120. l.
30. A tyúk és a smaragd. *Hagedorn*, Die Henne und der Smaragd. Id. kiad. 123. l.
31. Fülöp és Aster. *Hagedorn*, Philippus, König von Mazedonien, und Alster. Id. kiad., 136. l.
32. A méh és a galamb. *Michaelis*, Die Biene u. die Taube. Etzel. Fabeln und Parabeln der Weltliteratur. 293. l.
33. A tavasz. *Thomson*. L. fent.
34. A bölcsesség pohara. *Pfeffel*, Der Kelch der Weisheit. Id. kiad., 98. lap.
35. Petrarcha macskája. *Lessing*, Auf die Katze des Petrarch. Nach dem Lateinischen des Antonio Querci, in den Inscriptionibus agri Patavini. Gedichte, U. B. 28. l.
- 36—45. *Herder* költeményei, melyekről alább még lesz szó.³⁾

¹⁾ Különös érdekessége, hogy Salis ódáját distichonokban fordítja.

²⁾ *Váczy* Berzsenyi életrajza 152. l. szerint Kis ebben a *Beatus ille*...t utánozza. Ez utóbbi igaz, de Kis költeménye hű mása *Hagedorn*-nak. *Hagedorn* hatására egyébként v. ö. *Kaz. Lev.* II. 297., ahol Kazinczy épen Kisnek írja: «Ti Lutheránusok, gyermekiségtek' első esztendei óta olvassátok Gellertet, Rabenert, Wielandot. *Hagedorn*t; érzitek, hogy nem névnapi köszöntés az igaz poézis.»

³⁾ Természetesen e jegyzék még távolról sem teljes. Nincsenek meg benne a Horatius-fordítások, főképen, mivel ezeket Kis maga is megjelölte: már a Kazinczy kiadása is megmondja, hogy *Horátz* fordítása; nincsenek meg benne a francziából készült fordítások; nincsenek azok a nagyobb művek, a melyeknek szerzőjét Kis is kírta: *Goethe* Iphigeniája,

E kis beteketés Kis János műhelyébe igazolja, a mit Kis és a göttingeniek s Anakreon-utánczók viszonyáról mondottunk. Tegyük hozzá, hogy forrásaihoz eléggé híven ragaszkodik. Kompozíciója néha a fordításokban is önálló: egyik-másik költeménynek keretet ad, a melyen belül azután igyekeznek hű lenni. Pl. *Salis-Seuris* költeménye, *An die Erinnerung*, így alakul át Kisnél *Az esztendő utolsó estvéjén* való gondolatokká (1829.).

Süsser Wehmuth Gefährtin, Erinner'ung...
 Wenn jene die Wimper sinnend senkt,
 Hebst du deinen Schleier und lächelst
 Mit rückwärts gewandtem Gesicht.
 Still und hehr, wie der schweigende Vollmond
 Die Gräber bescheint, betrachtest du
 Das Vergang'ne stb.

Életemből egy év ismét elenyészik ezennel
 S a mindent benyelő tengerözönbe merül.
 Kit keres áldozatom? kinek ég éjféli töményem?
 Most mikor olly nagy időm tölem örökre tűnik?
 Légy kegyes Istenné, Emlékezet áldva legelsőbb,
 Légy te ki multak közt élsz mulatozva velek!
 Mint tele hold szeme néz a sírhalmokra, te szint úgy
 Vetsz voltakra szelíd fényletű gyenge sugárt stb.

Fordításait eredeti költeményeihez viszonyítva (melyek közül — ha közéjük számítható — a *Lillimhez* címűt eddig nem méltányolták eléggé)¹⁾, azt látjuk, hogy költői egyéniségét a fordítások inkább jellemzik. Részben, mert eredeti költeményei többnyire színtelenek, részben pedig, mert szellemben tulajdonképen ezek sem eredetiek. Családi költészetét csakúgy a göttingeni s az Anakreont-utánczó iskola költészete irányítja, mint a hogy vallásos költeményeit a német evangélikus vallási líra kelti életre — s leginkább: mint a hogy a természet szeretetére az ösztökéli, hogy Vossék és Gleimék versei megmutatják neki, milyen szép a természet. Annak színpompáját még alig látja, vonalait, faunáját alig említi eredeti költeményeiben, mint a hogyan a virágok költészete is, különösen az anakreonisták rózsbokra, csak fordításaiban él.

Kis János költészetében csak annak van színe, zengzete, ritmusa, dallama, a mi fordítás. Ezért jellemzik őt ezek. Talán maga is ezt érezte s hivatali elfoglaltságán kívül ez is késztette őt arra, hogy költeményeinek együttes megjelenésével (miként Kazinczy azt az Előbeszédben be is jelenti²⁾), a költészettől elpártoljon. Tudatában volt

Wieland Muzáronja, stb. Még ezeken kívül is sok hiány van benne. A Toldy jelzése szerint Vossnak, Bürdenek, Gleimnak, Thümmelnek, Conzknak stb. tulajdonítható egy-egy költeménynek nem tudtam utánajárni. De a fentiekkel is kiegészíthetem az eddig tudottakat.

¹⁾ *Ősz utólján*, *Egy kisdud haldákor* és *Egy haldokló gyermekhez* cz. elégiáiról s néhány daláról *Rosta Ferencz* dolgozata részletesen szól. Id. h. 16—17. és 22. l.

²⁾ Első kötet, IV. l. «De ez a' hivatal... tágíthatatlanul látszik kívánni a' búcsut, melyet az én barátom itt veszen. Helyt adván a' pályán másoknak, azt fájlalja leginkább hogy éppen akkor kelle megszűnnie,

annak, hogy tehetsége igen csekély. Csak még egyszer, a húszas évek második felében, lobog fel benne a műfordító lelkesedő lángja; ennek a kornak gyújtópontja pedig ránézve Herder: költészetének harmadik német forrása.

Herder diákkorának is egyik emléke: a weimári írók, *Emlékezései* szerint (142. l.) géníuszként lelkesítették már akkor. De azonkívül Herder egykori hivatalbéli társa is: weimari evangélikus superintendens. Esztétikája Kazinczyra s magára Kisre is hatott. Kis a prózai műveiből is fordítgatott.¹⁾ S Herderre irányította figyelmét leginkább az a mozgalom, mely a népies költészet felé már ekkor nálunk is megindult: Majláth János és társai törekvéseiről Kazinczytól is értesült. Erre azért is hivatkozhatunk, mert Kis ez időbeli fordításainak egy része a *Stimmen der Völker in Liedern* gyűjteményéből való. Még azokhoz is, a melyeket talán közvetlenül olaszból fordított, felhasználhatta Herder német fordítását. *Ének a Reményről és Tavaszi Ének* cz., egyik kézírata szerint²⁾ Serafino Aquilano, illetőleg Chiabrera után olaszból készült fordításait is szinte-szinte gyanúsá teszi az, hogy Kis kézírataiban is, munkáiban is (Toldy-kiad., 69—70. l.) és Herdernél is egymásután következnek (Stimmen der Völker in Liedern. U. B. 72—73. l.),³⁾ a mi, ha többet nem, legalább is annyit tesz, hogy Kis figyelmét Herder fordítása hívta fel e dalokra s talán, hogy Herder fordítását használta is.

Doris Thyrsishez (Toldy, 426. l.) cz. költeményének említett kéziratában *Daphne Damonhoz*, a *Damon* címűnek (Toldynál ugyanott) *A' pázsithoz* a címe. Toldynál ezeknek csak «Németből» a jelzése, a kézirat megmondja, hogy «Herder után» készültek. Megjegyezvén, hogy Kis *A szerelem* cz. költeményének esetleg közvetlenül *Luther* egy éneke is lehet a forrása s hogy a *Lilla*-nak forrását szintén megtaláltuk Herderben — a főtebb közölt kis jegyzéket most már a Herder-fordításokéval így egészíthetjük ki: ⁴⁾

36. A szerelem. *Herder*, Liebe. *Stimmen der Völker in Liedern*. U. B. 266. l.

37. A hírnév. *Der Nachruhm*. *Herders* sämmtl. Werke. I. Bilder und Träume. Stuttgart u. Tübingen, 1861. (Cotta.) I. 35. l.

38. Ének a reményről. *Serafino Aquilano*. De v. ö. *Herder*, Das Lied der Hoffnung. Italienisch. *Stimmen d. Völker in Liedern*. Id. kiad., 72. l. is.

39. Tavaszi ének. *Chiabrera*. De v. ö. *Herder*, Frühlingslied. Von Chiabrera. *Stimmen der Völker in Liedern*. Id. kiad., 73. l.

40. A mulandóság. *Herder*, Ueber die Vergänglichkeit. Eine Ode von *Sarbievius*. (Ideen zur Geschichte und Kritik der Poesie etc. In Briefen. 13. §. *Herders* sämmtl. Werke. Id. kiad., XII. 119. l.

a' midőn remélni kezdé, hogy végre közelít a ponthoz, mellynek elérésére... eléggé soká hasztalanul törekedett.»

¹⁾ *Emlékezései*, 428. és 436. l.

²⁾ M. N. Muz. 928. Quart. Hung.

³⁾ Viszont a Jagemann-féle Anthológiában, mely Herder forrása volt, nem következnek egymásután: az előbbi II. 418., az utóbbi II. 475. l.

A sorrend itt is, mint a fenti táblázatban, Toldy s nem Kazinczy összeállítását követi.

41. A barátsághoz. *Herder*, An die Freundschaft. Nach dem Spanischen. Herders sämmtl. Werke. Bilder und Träume. Id. kiad. I. 25. l.

42. Lilla. *Herder*, Das Mädchen am Ufer. Englisch. Aus *Ramsay*'s Tea-table miscell. Vol. II. p. 25. Auch bei *Ursinus*. — Stimmen d. Völker in Liedern. U. B. 184. l.

43. Doris Thyrsishez és

44. Damon. *Herder*, Einige Liederchen. Französisch. Stimmen der Völker in Liedern. U. B. 115. l. Az előbbi a harmadik, az utóbbi a második dalocska. Amannak francia szerzőjét Herder sem ismerte; emezéül *Quinault*-t nevezi meg.

45. A forrás nymphája. *Herder*, Die Nymphe des Quells. (Blumen aus der griechischen Anthologie.) Sämmtl. Werke. Id. kiad., VIII. 20. l.

E Herder-fordítások megjelenése után alig néhány költeménye ismeretes csak, úgy hogy ez időből *költészetéről* már nem is szólhatunk. *Emlékezéseiben* ismételten védekezik a vád ellen, hogy ravasz-ságból titkolta, melyik verse eredeti, melyik utánzat, melyik fordítás. «Világosan megmondom, hogy én magamat eredeti írónak soha sem tartottam, . . . hogy vagy másokat fordítottam s utánoztam, vagy másokra támaszkodtam. Sőt az utánzatok még az oly darabjaimban sem hiányoznak, melyek a bevett szokás szerint eredetieknek tartathatnak.» (*Eml.* 498. l.) Igénytelen adataink is Kis ezen sorait igazolják. Irodalmunk történetében sokkal jelentékenyebb Kis János, az ember, a Kazinczy derék barátja, mint Kis János, a költő. Szerény dolgozatunkkal ez utóbbinak értékmegállapításához akartunk néhány adattal járulni.

(Temesvár.)

GÁLOS REZSÓ.

A 306 FABIVS HŐSI VÁLLALKOZÁSA.

A *Fabiusok önfeláldozása* a római köztársaság első félszázadának történetében a legbonyolultabb kérdések egyike. Az irodalmi hagyományban három versiót lehet megkülönböztetni (kettőt közülük *Dion. Hal. Antiqu.* IX. 15. sk.-ben olvashatunk, egy harmadikat *Diodor.* XI. 53. G. képvisel); ezeknek irodalmi leszámaztatása a történetírói forrástanulmány érdekes vitáspontja, melyre vonatkozólag elég lesz itt *Mommsen* kutatásaira (*Röm. Forsch.* II. 255. sk. l.) és *Münzer* fejtegetéseire (*Pauly-Wissowa* VI. 1878. sk. l.) utalnom. Itt csak magára az eseményre vonatkozólag óhajtok egynémely észrevételt közölni.

Régen nem kétséges többé, hogy a Veii elleni háborút 479-ben magára vállalt 306 Fabius hőstettének története, úgy a hogy a liviusi (II. 48. sk.) és az ovidiusi (*Fast.* II. 195—242.) tudósítás révén a mai köztudatba is átment, számtalan legendás részletet tartalmaz. De egyszerűen bizonyos az is, hogy az esemény magvát (t. i. a 306 Fabiusnak vállalkozását és a Cremera folyó mellett történt hősi halálát) történelmi ténynek kell elfogadnunk. Ebben ma mindenki megegyezik s *Pais* (*Storia di Roma* [1898] I. 1. 515. sk. lk.) hyperkritikája, mely-

lyel azt igyekszik kimutatni, hogy minimális történelmi valóság körül bonyolult legendaképződés történt, egyáltalán nem meggyőző. Mommsen, ki megtanította tudományunkat arra, mint kell az esetleges (accidentalis) vonások lehamozásával a történelmi jelenségek lényegét megismernünk, a Röm. Forsch. II. 246. sk. lapjain a Fabiusok hősi vállalkozásának történetére alkalmazza a maga mélyreható kritikáját. Abból indul ki, hogy ha e hadi vállalkozás történeti valóságában nem kételkedünk, akkor a vállalkozás formáját belé kell állítanunk az ósrómai hadi életnek közjogi folytonosságába. Ez sikerült is neki. A katonáskodás — kimutathatólag — kétféle formában történhetett a régi időben: *militia legitima* (a polgár köteles hadi szolgálata egy magistratus főparancsnoksága alatt, az imperator nevére egyenként letett hűségeskü alapján) és *bellum privatum* (fegyveres csoport önkénytes vállalkozása, egymásnak kölesónös hűséگی fogadalommal lekötelve). A Fabiusok hadba szállását e megkülönböztetés alapján a *bellum privatum*oknak idők folyamán természetesen veszendőbe ment kategóriájába sorozván s így az esetet az ósrómai hadi életnek — hogy úgy mondjam — közjogi alaktanába beleállítván, Mommsen megszünteti azt az elszigeteltséget, melyhez az esemény a mondai alakítás és színezés folyamán jutott. Amde e megállapítás alapján csak a hadi szolgálat önkénytes felajánlását, általában a Fabiusok *hadra kelésének módját* értjük meg; megtanuljuk, hogy a Fabiusok önfeláldozása ebben a formában, mely oly élesen elüt a rendezett állambeli fegyverrekelés módjától, t. i. az állami szuverenitás kezdeményezésére történő és ugyanennek közvetlen vagy közvetett rendelkezése alatt álló fegyverkezéstől (v. ö. Mommsen, Staatsrecht III. 2. 1071. s k. lapok), a régi római közjogi fölfogással megegyeztethető volt. Maga a vállalkozás különleges célja és lényege ebben még nem leli államtani magyarázatát, bár a problémát kellően megfogalmazni csak ennek a Mommsen-féle meghatározásnak alapján lehet. A megmagyarázandó jelenség ugyanis most már így fest: A régi római történelem *bellum privatum*ainak egyike az volt, hogy 479-ben a Fabiusok családjának egy része (mert valamennyi Fabiusról természetesen csak a monda szól) elvállalta azt a feladatot, mely tulajdonképen az államhatalom egészét illeti meg, t. i. a haza megvédését.

Az ilykép beállított jelenséget már most két összetevőre bonthatjuk, melyek a történelmi megértés, illetőleg megmagyarázás elé két irányvonalat szabnak. Először is Róma akkori helyzetéből érthetővé kell tennünk, hogy ép a Fabiusok vállalkoztak az államhatalom említett tehermentesítésére, s azután érthetővé kell tennünk a most már formájában és hordozóinak sz mélyiségében megmagyarázott jelenség közjogi alapját, a honvédelem feladatának képviseleti átruházását.

Az első feladattal könnyen végezhetünk. A köztársasággá alakult Róma első évtizedeiben a Fabia gens, mely egy tribusnak is nevet adott, rendkívüli befolyásnak és hatalomnak volt birtokában. Számos főmagistratust ők töltenek be, a legfőbb polgári és egyházi méltóságokat évről-évre rájuk ruházza a gyermekkorát élő köztársaság, s a mi a legfőbb, 485-től 479-ig egy-egy consul évenként ő közülük kerül ki. E patriciusi gens hatalma ellen természetesen korán felébredt a plebs féltékenységé, melynek gyűlöletté, üldözéssé fajulásáról sokat

olvashatunk Liviusban és Dionysiosban. Minket itt csak a katonai vonatkozásuk érdekelnék. A fegyelmetlenség, mely a történetírók tanúsága szerint egy-fabiusi parancsnokság esetén a hadseregben ismételtén kitört, már magában is nagyon megnehezítette a rendes hadviselést. Hozzájárult ehhez még az a körülmény, hogy a Fabiusok elleni gyűlöletből a *tribunus plebisek úgyszólván évről évre megakadályozták vagy legalább is megakadályozni igyekeztek a sorozást*, melyet senatusvégzés alapján a consulok — közöttük mindig egy Fabius — rendeltek. 483-ban: Γάϊος Μαίνιος οὐκ ἔφη... ἐπιτρέψειν τοῖς ὑπάτοις στρατιᾶν καταγράψειν (Dion. H. Antiqu. VIII. 87. 4.). — 481-ben: Sp. Licinius tribunus plebis... suscepit rem militarem impediendam (Liv. II. 43. 3.) = Σπόριος Σικίλιος [így a codd., Sylburg alapján Jacoby Ίκίλιος; ha egyáltalán szabad e kétes hitelességű nevekkel manipulálni, Livius alapján talán Λικίνιος volna írandó] τῶν δημάρχων εἰς... οὐδὲν ἔφη συγχωρήσειν... τῶν ἐπὶ πόλεμον... ὑπ' αὐτῆς [sc. τῆς βουλῆς] φηριζομένων ἐπιτελεσθῆναι (Dion. H. IX. 1. 3.). — 480-ban: Tiberius Pontificius... dilectum paulisper impediit (Liv. II. 44. 1.) = Dion. H. IX. 5. Ez ellenzéki műveletek részleteit természetesen nem tekinthetjük kétségtelen hitelességűeknek, de annyit mindenesetre kiolvashatunk belőlük, valamint a Fabiusok kivételes hatalmi helyzetéből, a mennyi e gens dicsőséges vállalkozásának subjectiv tényezőit megértetheti. A néppárt elkeseredett gyűlölete, a katonák fegyelmetlensége, a sorozás ismételt nehézségei — a militia legitima mindmegannyi akadály — érthetővé teszik, hogy a Fabiusok nemes lelkülete a család rendkívüli jogaiból rendkívüli kötelességeket vezetve le, a Veii felől állandóan fenyegető veszély végleges elhárítására 479-ben bellum privatumot határozott el.

Hogy a Fabiusok bellum privatumát mint történelmi tényt a római közélet keretébe zavartalanul beilleszthessük, szükséges még, hogy megértsük azt a benne kifejeződő közjogi gondolatot, mely oly merev ellentétben áll avval a körülménnyel, hogy a honvédelmet rendes körülmények között az államhatalmi szuverenitás hordozójának — Rómában a hadügy terén a senatusnak — rendelkezése folytán egybeállított hadsereg végzi. Míg ez a hadsereg — akár dilectus, akár tumultus alapján létesült — a maga létszámszerű meghatározottsága ellenére is fictive a fegyverfogható polgárság egészét jelenti (v. ö. Mommsen Röm. Gesch. I¹⁰⁶⁹ «die Bürger sind zugleich die Kriegerschaft» [populus verwandt mit populari verheeren]); ép úgy mint Rómában és Athénben a népgyűlésen jogilag nem a nép képviselői vesznek részt, hanem fictive az egész nép): addig a jelen esetben a honvédelmet egy személyi kiválás útján létrejött öndólo *repraesentativ* közeg végzi, mely fictive sem jelenti a fegyverképes polgárság egészét, hanem melyre az államhatalom a csapat személyes vitéségébe s a hatványozott polgári kötelesség-teljesítésébe vetett bizalommal az egész polgárság honvédelmi kötelességének egy részét átruházza. Ezt a közjogi gondolatot a római történelem eseményeiben egyebütt nem találjuk kifejezve. Annál gyakrabban jelenik meg a görög államok történetében. A perzsa betörést Thermopylainál feltartóztató 300 spártai ugyanezen goudolat szolgálatában vérzett el s Leonidasnak és társainak vitéz tette ép úgy a történelmi feltételek

folytonosságából kikapcsolatlan él a köztudatban, mint a Fabiusok hősi vállalkozása. De *Trieber* 'Zum Kriegswesen der Spartaner' (Fleckeisen Jahrbücher XVII. [1871] 443. s. k. l.-kon) cz. értekezésében kimutatta, hogy egyrészt magában Spártában állandóan, intézményszerűen fennállt különös vitészséget követelő veszélyek esetére mint az állam biztonsága védelmének legfőbb letéteményese egy válogatott katonákból álló csapat, melynek létszámát állandóan 300-ra egészítették ki, másrészt egyéb államokban (így Argosban, Phliusban, Elisben, Athénben) is kimutatható egy majd a hadsereg integráns részeként, majd önállóan működő, 300 tagból álló élite-csapat, melynek feladata a legváltóságosabb helyzetben kezdődik. (Kiegészítendő még a sor a thebai háromszázzal, az új n. *ἑσροδς λοχοσ*-szal, melyet *Trieber* kifejejtett.) Mikor egy egy ilyen csapat, melyet a modern parlamentarizmusnak vele egyező alapelvére utalva, a fegyverfogható polgárság hadakozó «képviselő testületének» nevezhetünk, harciba indul, ugyanúgy «vires et onus susceperat urbis» (Ov. Fasti II. 197.), mint a porta Carmentalis-on át a haza megvédésére vonuló Fabius-csapat. S ha az említett görög csapatok létszámának fix voltára gondolunk, melynek hatása alatt az Anabasis zsoldos serege a visszavonulás alatt veszély esetére kiszemel magából egy 300 tagú védőrséget (Xen. An. III. 4. 43) — s evvel összehasonlítjuk a Fabiusok számát, igen közeleső gondolat, hogy a Fabiusokról szóló hagyomány nemcsak a vállalkozás formáját szakította ki a közjogi folytonosságból s nemcsak a hőstettnek a véderő-politikai helyzetől való feltételezettségét hallgatta el, hanem hogy a dicső csapat története egy az említett görög csapatokhoz hasonló jellegű ósrómai intézmény egyetlen nyomát őrizte meg számunkra. Ha — *Láng Nándor* szóbeli szóbeszéd közlését felhasználva — felteszszük, hogy a hagyomány 300-as létszámú csapatról beszélt s a történetírók bizonyos racionalizmussal e csapatban három 100-100 emberből álló manipulust láttak s mind-egyiknek élére 2-2 centuriót képzeltek, a Fabius-csapat számában és lényegében egyaránt az említett rendeltetésű görög csapatok analogonját láthatjuk s *arra gondolhatunk, hogy csak a régi római közéletre vonatkozó hagyományunk hiányossága következtében nem beszélhetünk bizonyossággal egy graeco latin hadi intézményről.* Erre a bizonyosságra ez az egy adat nem elégséges, s ezért célszerű volna találgatni, vajjon talán a fentebb vázolt véderő-politikai zavarok (sorozás akadályozottsága s az ellenzékől szított fegyelmetlenség) a 300-as nemzetőrség működését is megakasztották s ennek a helyettesítésére vállalkozott a Fabia gens, vagy pedig talán a hatalmi praevalentiával együtt a nemzetőrség nehéz feladata is állandóan a Fabiusokat illette ekkoriban s így a porta Carmentalis-on kivonult csapat talán a fabiusi tribusból alkotott állandó nemzetőrség volt (mint a hogy a Her. IX. 53.8 említett hasonló jellegű *Πετανητεων λοχοσ* is valószínűleg a spartai *Πετανα* phyléből alkotott őrség). Ez amúgy sem megállapítható részletek nem is tartoznak már a tárgyalásunk tárgyát alkotó vállalkozás közjogi lényegéhez, melynek történelmi tisztázására törekedtem.

Még csak azt akarom megjegyezni, hogy a háromszáz görög nemzetőrségen kívül a mythosba és a költői mondataalakításba torkoló őstörténelem számos eseménye is mutatja, mennyire benne gyökero-

zett a Fabiusok vállalkozásában kifejeződő közjogi gondolat, a képviseleti hadakozás, az antik gondolkodásban. Az Iliasban Hektor és Menelaos párviadala van hivatta a háború eldöntésére; a Horatiusok és Curiatiusok harcában három-három emberre van bízva ugyanaz; vagy gondoljunk Mardonios abbeli ajánlatára (Her. IX. 48), hogy a spártaiak és a perzsák harca döntse el a görögség és a Kelet küzdelmét. Számos egyéb nemzetbe'i példa, melyet mind a mondák, mind az ábrázolások (v. ö. *Bauer*: Ivan Müllers Handbuch IV. 1.2. 291) mutatnak, szintén ide vonható s mutatja, hogy a képviseleti elvet, mely rendszeres formájában csak a modern idők vívmánya, már a legrégibb hadiélet ismerte.

Visszatérve már most kiindulásunk pontjához, a Fabiusok hadjárata nem áll elszigetelten a kor közéletében és közjogi gondolkodásában. Azt hiszem, bátran mondhatjuk, hogy a senatust, mely a történetírók tanúsága szerint a vállalat hírért lelkesedéssel fogadta, sem a vállalat formájában, sem személyeiben, sem lényegében nem talált semmi meglepőt. Csak a vállalkozásnak és véghezvitelének legmélyebb érzelmi rugója s nemes ih'etője, a hősi, önfeláldozó hazaszeretet volt csodaszerű jelenség. Ez a reális okszerűséget és folytonosságot kutató történelmi szemlélet számára is hozzáférhetetlen, szent mysterium marad — mint a történelem érzelmi mozzanatai valamennyien.

(Budapest.)

KALLÓS EDE.

TACITUS ÉS SUETONIUS MINT A CSÁSZÁRKOR TÖRTÉNETÍRÓI.

(Vége.)

IV.

Jóllehet politikai felfogásuk nem egyező, *vallási nézeteik* nagyrészt ugyanazok, a miből azt következtetjük, hogy a vallásos meggyőződés Rómában kevésbé volt a változásoknak kitéve, mint a politikai.

Természetes, hogy az éles gondolkodású Tacitust nem teszik annyira elfogulttá a vallási kérdések, hogy ne vesse őket alá saját ítéletének. Azok közé tartozik, kiknek lelkében az emberi dolgok szemlélete nagyon korán megérintette azt a világnézetet, hogy az istenséget nem a szobrokban és képekben, hanem a természet megnyilvánuló erőiben és törvényszerűségében kell keresnünk. Tény, hogy vallásos hite gyenge lábón állott, a minek oka főleg abban rejlik, hogy a stoikus és epikureusi filozófialak tanait sem összeegyeztetni, sem tőlük magát emancipálni nem tudta. Tacitus, a mint látszik, az emberi dolgok szemléletéből szűri le elsősorban a maga világnézetét, de tagadhatatlan, hogy sok van benne a Stoa felfogásából. A stoikusokról több helyütt becsüléssel emlékezik (Ab exc. VI. 6., XIV. 59.

Hist. IV. 5.). Nagy szelleme jó eleve kiérezte a pogány vallás tartalmatlanságát és hitelvesztett voltát. Ez a körülmény sokakat tévedésbe ejtett s egy kiváló író így ír Tacitusról: «Seine Religion, wenn er eine hatte, ist so düster, wie seine Seele. Er glaubt nicht an die Güte der Götter, wohl aber an ihren Zorn.»¹⁾ Hát ez ilyen formában tévedés. Igaz, hogy Tacitus hite megrendül, a midőn a császárok dühöngő uralmát s a római nemzet legjobbjainak aljas szolgaságba görbedését látja és sötét pesszimizmussal így kiált fel: «Adprobatum est non esse curæ diis securitatem nostram, esse ultionem»²⁾ vagy «æquitatem habere deos erga bona malaque documenta».³⁾ Elkeseredett gondolkodásra valló szavak, tagadhatatlan, de ne feledjük, hogy ugyanő a sok bajt elsősorban az emberek gonoszságának tulajdonítja, a kik ha jobbakká válnának, az istenek is irgalmasabbak lennének.⁴⁾ Tacitust tehát teljesen istentelennek nem lehet mondani. Ellenkezőleg, több állítása van, a melyek épen az ő erős hitét bizonyítják,⁵⁾ ha az istenről nem is volt olyan tiszta és tökéletes fogalma, a melyet Nipperdey gondol.⁶⁾ Vallásos és erkölcsi világnézetét a tiszta erkölcsi felfogás jellemzi legjobban. Nem minden keserűség nélkül említi föl, hogy az ősi erényeknek és tiszta erkölcsnek már nagyon csekély maradványa áll fenn.⁷⁾ Az istenekről, a kiket a köznép tisztelt, Tacitus Euhemerus filozofus véleményét követi, úgy látszik, a ki azt tanította, hogy ezek valamikor herosok voltak s haláluk után érdemeik és jótetteik fejében istentiszteletben részesültek s a halhatatlanságot is elnyerték. Ez világlik ki onnét, a hol elbeszéli, hogy Bacchus mint valami törvényhozó, vidám, ünnepies szertartásokat alapított.⁸⁾

Míg Tacitus komoly lelki tépelődések között ragaszkodik ősei hitéhez, Suetonius naiv lélekkel csüng rajta. Babonás mint a gyermek. Hitelt ad az álomlátásoknak, csodáknak, jóslatoknak, jósjelelnek s azokat jámbor lélekkel tárja elő.⁹⁾ Ép ezért megütözik Julius Cæsar cinikus eljárásán: «Eoque arrogantiae progressus est, ut haruspice tristitia et sine corde exta quondam nuntiante, futura diceret lætiora cum vellet; nec pro ostento ducendum, si pecudi cor defuisset».¹⁰⁾ Megrója a nagy diktátornak vallástalanságát: «Nam ne religione quidem ulla a quoquam incepto absterritus umquam vel retardatus est».¹¹⁾ Az istenek azért nehezteltek meg Augustusra — gondolja — mert a czirkuszi játékok idején az ünnepélyes procezzsió útjából az isten szobrát elmozdította: «nec temere plura ac maiora pericula ullo alio bello adiit».¹²⁾ A jósjeleket és csoda-

1) Duruy-Hertzberg, Geschichte des röm. Kaiserreiches, III. 517.

2) Hist. I. 3.

3) Ab exc. XVI. 33.

4) Hist. III. 72.

5) Ab exc. XII. 43., XIV. 5. Hist. III. 33. IV. 78.

6) Einleitung zu Taciti Annales 18. l.

7) Ab exc. III. 55. Hist. I. 3.

8) Hist. V. 5.

9) Divus Julius, 81.; Claud. 46.; Tiberius 74.; Nero 7.; Domit. 23.; Caligula 57.

10) Div. Julius 77.

11) Div. Julius 59.

12) Aug. 16.

tüneményeket Tacitus is figyelemmel kíséri és felemlíti. (Ab exc. IV. 18. XII. 64.)

Megemlíti a csodajelek igazmondóságát,¹⁾ hitelt ad a madárjóslatoknak is,²⁾ és nem tagadja, hogy az istenek intézkedéséből csodák történhetnek:³⁾ «Utrumque Vespasiani miraculum — írja — qui interfuere, nunc quoque memorant, postquam nullum mendacio pretium».⁴⁾ Figyelmét azonban nem kerüli el, hogy nem minden jel jó az istenektől, s hogy gyakran csodajeleknek tartanak az emberek olyasmit is, a mi az istenek gondoskodásával semmiféle összefüggésben sincsen.⁵⁾ Ezért, ha említ ilyesmit, többnyire hozzáteszi a tamquam, quasi, velut módosító szócskákat, vagy nyíltan jelzi, hogy ez a köznépnak a véleménye, nehogy valaki azt higgye, hogy ő előtte is csodának látszik az illető dolog.⁶⁾ Ha pedig olyasmit ír le, a minék természetes magyarázata van, mint pl. a mennydörgés, villámlás, vízhiány s több efféle, ezeken napirendre tér, megjegyezve, hogy az ilyet csak a műveletlen emberek tartják csodajeleknek.⁷⁾

Suetoniusnál hasonló józan megjegyzést hiába keresünk, sokkal babonásabb. Ismeretes az a mese, hogy egy vak és egy sánta az Alexandriában hadakozó Vespasianushoz járultak, kérve segítségét, melyet Serapis álmukban tudomásukra hozott, testi nyomorúságukban. Megolvasható ez mindkét irónál.⁸⁾ Tacitus azonban nem lát csodát benne, mint Suetonius, hanem egyszerűen megjegyzi, hogy ez a nép nagyon babonás hajlamú.

Abban öszzevágznak, hogy mindkettő a római pogány vallásnak híve. Innét van, hogy más vallásokról kicsinylőleg beszélnek s azokat merő babonáskodásnak tartják. Suetonius megjegyzi Tiberiusról: «Extremas cærimonia, Aegyptios Judaicasque ritus compescit, coactis qui superstitione ea tenebantur, religiosas vestes cum instrumento omni comburere».⁹⁾

Nem lehet elvitatni, hogy Tacitus a *zsidó vallás* monotheismusát és tisztultabb vallási felfogását az Istenről hallgatagon helyesli: «Judæi mente sola unumque numen intellegunt: profanos, qui deum imagines mortalibus materiis in species hominum effingant; summum illud et æternum neque imitabile neque interitum . . .»¹⁰⁾

A *keresztény vallásról*, minthogy mind a ketten a nép mende-mondája után indultak, szintén egyformán elfogultan és tévesen nyilatkoznak. Tacitus a keresztények hitét gonosz, istentelen tannak mondja, magukat az embereket pedig gonosztevőknek; különösen jellemzők a «per flagitia invisos Christianos, exitiabilis superstitio, odio humani generis coniuncti» stb. kifejezések.¹¹⁾ Suetonius a maga tömör

¹⁾ Ab exc. XIV. 47., XV. 17. — Hist. I. 8., II. 50.

²⁾ Hist. I. 17.

³⁾ Hist. IV. 78., Ab exc. XVI. 13.

⁴⁾ Hist. IV. 81.

⁵⁾ Ab exc. XIV. 12.

⁶⁾ Ab exc. II. 54., IV. 64., XIII. 41., XIV. 5., XV. 47.

⁷⁾ V. ö. Hist. I. 18. és 86., IV. 26.

⁸⁾ Hist. IV. 81. — Vesp. 7.

⁹⁾ Tib. 36.

¹⁰⁾ Hist. V. 5.

¹¹⁾ Ab exc. XV. 44. Általában: odio humani generis *convincti* sunt,

kifejezőmódján csak ennyit mond róluk: «Afflicti supplicio Christiani, genus hominum superstitionis novæ et maleficæ». ¹⁾

Tacitus véleménye szerint az idők változásának rendje az erkölcsi viszonyoktól függ. Ezek azonban nem pusztán az emberek akaratán fordulnak meg. Mert gyakran a legokosabb, legjobb terv is meghiúsul. Ennélfogva az emberek szabad akaratával szemben van valami ellenlábás erő, mely az emberen kívül hat és minden törekvését megakadályozhatja. Ezt az erőt Tacitus *casus*nak vagy *fortuna*nak nevezi. Ez a fortuna gyakran az erényeket is megcsúfolja. ²⁾ Miután ugyanis elbeszélte, hogy Vespasianustól *præfectusi*, *procuratori* vagy *senatori* rangot nyertek el kiváló férfiak, hozzáteszi, hogy a szerencse kedvezéséből néha egyesek minden kiválóság és érdem nélkül elnyerik a legnagyobb méltóságokat.

Ha mindazon helyeket, a hol Tacitus a *casus*, *fors*, *fortuna* szavakkal él, megvizsgáljuk, nehéz megmondani, vajjon tesz-e köztük valami megkülönböztetést, vagy csak változatosság kedvéért használta őket ugyanazon értelemben. Valószínű, hogy vegyesen használja ezeket a szavakat. *Fatum*nak nevezi Tacitus azt a szükségszerűséget és törvényszerűséget a világrendben, melyet emberi észszel fölnem bírunk. Ennek a megvilágítására nagyon alkalmasnak látszik főleg az *Annales* egy helye. ³⁾ Itt említi a stoikusok és epikureusok nézeteit is, de nem világlik ki biztosan, melyik nézetet követi ő maga. Úgy látszik azonban, hogy inkább a stoikusok felé hajlik. Minthogy tehát, a mi a *fatum* szerint történik, az oki összefüggésnek ebből a titokzatos műhelyéből származik, szükségszerűképpen nyilvánvaló, hogy Tacitusnál a *fatum* egészen különböző valami a *casus*-tól és a *fors*-tól: mert ezek híján vannak minden oki és értelmi kapcsolatnak. Együtt látjuk, hogy Tacitus véleménye szerint a *fatum* ellenében áll olyan dolgokkal, a melyeket a matematikusok előre meg szoktak mondani, ⁴⁾ s hogy a mi a *fatumban* van, természetes és mintegy végzetzerű okszerűséggel bekövetkezendő, kikerülhetetlen. Ezért gyakran a halált, a minek pedig természetes oka van, *fatumnak* nevezi. ⁵⁾ A *fatum* és az istenek haragja összefüggésben vannak, mintha ugyanezt jelentenék. ⁶⁾ Ebből azonban még nem következtethető, hogy Tacitus az emberek szabad akaratát teljesen alárendelné ennek a *fatum*-féle szükségszerűségnek. De halljuk őt magát: «*Dubitare cogor, fato et forte nascendi, ut cetera, ita principum inclinatio in hos. offensio in illos, an sit aliquid in nostris consiliis, liceatque inter abruptam contumaciam et deforme obsequium pergere iter ambitione ac periculo vacuum*». ⁷⁾ A *fatumot* illetőleg tehát, a mint látjuk, Tacitus kétségben van, vajjon a fejedelmek szeretetét vagy

így szokták e helyet idézni. Egyedül a *coniuncti* helyes. V. ö. Lukcsics említett értekezését. *Religio*, 1908. 29. cz. 474. l.

¹⁾ Nero, 16.

²⁾ V. ö. *Hist.* II. 82.

³⁾ *Ab exc.* VI. 28.

⁴⁾ *Hist.* I. 22.

⁵⁾ V. ö. *Ab exc.* XI. 2.

⁶⁾ V. ö. *Hist.* IV. 26.

⁷⁾ *Ab exc.* IV. 20. V. ö. még VI. 22.

gyűlöletét egyesek iránt a fatum szükségszerűségéből származott valaminek vagy az emberek szabad akaratában gyökerezőnek tartsa-e.

A másik helyen azt mondja: «Nem lehet eldönteni, vajjon a halandó dolgát a végzet és a változhatatlan kényszer intézi-e, vagy pedig a vak eset. Mert a régiek közül a legbölcsebbeket és azokat, a kik ma az ő nyomdokukban haladnak, a különböző vélemények közt megoszolva találhatjuk, és sokak szívébe az a meggyőződés van beoltva, hogy az istenek mit se törődnek se születésünkkel, se elmúlásunkkal, végül általában az emberekkel. Ezért van, hogy oly gyakran jut a jóknak szomorú sors és szerencsés a hitványaknak. Mások ellenben úgy vélik, hogy a végzet ugyan szoros viszonyban áll az emberi eseményekkel, de nem a bolygó csillagokban van megírva, hanem természeti okok ős elvein és egymásra való hatásán alapszik, melyek mégis meghagyják nekünk az életpálya szabad választását, s ha ki azt megválasztotta, meg van szabva rá nézve a következő események biztos rendje. Nem is az a rossz vagy jó, a mit a világ annak ítél. Sok ember boldog, a ki viszontagságokkal látszik küzdeni, és sokan nagy jólét ölen is nyomorultak, ha amazok a helyzet súlyt erős lélekkel viselik, emezek pedig oktanul élnek szerencsés-jükkel. De a legtöbb embertől nem lehet elvenni azt a hitet, hogy kinek-kinek mindjárt születésekor el van határozva jövődjé; csak-hogy az ismeretlent előre látók csalatkozása következtében mégis máskép üt ki egy vag más dolog, mint a hogy jósolva volt.»¹⁾ Világos, hogy itt az epikureusok, másik felől a stoikusok felfogása van felemlítve. Úgy látszik azonban, hogy Tacitus, mint honfitársai általában, a bölcsészetben *eklektikus* lévén, mindkét felfogást egyszerűen ismerteti.

Az *öngyilkosságtól* és bátorságtól nem tagadja meg csodálatát mint afféle római, de azt a szolgálai meghunyászkodást, melylyel Nero kívánságára tömegesen menekülnek az öngyilkosságba a nemzet legjobbjai, keményen elítéli.²⁾ Az Életrajzok némely helyéből arra lehet következtetni, hogy Suetonius sem tulajdonított a fatumnak olyan fontosságot, mint pl. Livius.³⁾

Végre megjegyzendő, hogy Tacitusnak erős a reménysége az emberiség jobb, nemesebb erkölcsi hivatásában: «Vitia erunt — így vigasztalja magát — donec homines, sed neque hæc continua et meliorum interventu pensantur».⁴⁾ Minden dologban szerinte mintegy körforgás van: valamint az idők folyama, úgy változnak az erkölcsök is.⁵⁾ Suetonius ellenben a jövődjé lehető alakulá-aiival nem igen bajlódik. Flegmatikus természet, mely éles ellentétben áll Tacitus melancholiájával. Egyedül Domitianus álmának elbeszélésénél sejteti a bekövetkezendő boldogabb időket, de itt is eltitkolja saját véleményét s csak szorosán a tárgyhoz tartozó szavakkal él: «Ipsum etiam — írja — Domitianum ferunt somniasse, gibbam sibi pone cervicem auream enatam, pro certoque habuisse beatiorem post se

1) Ab exc. VI. 22. V. ö. Incze, i. m. 233. l.

2) Ab exc. XVI. 16.

3) Tib. 69.

4) Hist. IV. 74.

5) Ab exc. III. 55.

lætio remque portendi rei p. statum. Sicut sane brevis evenit, abstinentia et moderatione insequentium principum». ¹⁾ Íróink vallási és erkölcsi elveiben hiába keressük a magasztos keresztény eszményeket: becsületes, tisztalelkű római polgár mind a kettő és semmi több. Pogány emberek abban az időben, midőn a kereszténység épen hogy megindul világmegváltó körútjára. Tacitus emelkedettebb gondolkodású, töprengőbb lelkületű és hajlóbb a pesszimizmusra, mint Suetonius, de bölcs tapasztalatokban egyformán gazdag férfiak, kik ama nagy lelki megrázkódtatások közepett sem vesztek el életkedvüket, munkaszeretetüket, s távol a közélet zajától a történet örök igazságainak kutatásába mélyedve szolgálják hazájukat s az emberiség nagy örökségeit.

V.

Tacitus és Suetonius *stílusáról* van még kevés mondanivalónk. Tacitus előadásmódjának sajátosságai nagyrészt Suetoniusnál is feltehetőek; elsősorban pedig a szavakkal való fukarkodás, a lapidaris tömörség. Nemcsak a római, de a világirodalomban is alig van két olyan író, kik szűk helyen aránylag oly sok dolgot tudnának elmondani.

Suetonius stílusa magán hordja a tacitusi syntaxis hatását: a participium gyakori használata, az ablativusnak és infinitivusnak szabadon való alkalmazása, a görög nyelvszellemnek megfelelő szófűzés, az asyndeton, a jelző és főnév szétválasztása, továbbá a mellérendelt mondatok bősége mindkettőjüknél feltalálható. De Suetonius különösen kedveli a beszéd egyszerű és cziczomázatlan voltát. Tacituszal ellentétben kerüli a körmondatokat; nem ad semmit az ú. n. stílusbeli eleganciára, egyes szavaknál a találó értelmet, az összefűzésben a világosságot és érthetőséget tartja szem előtt. Ezért az abstractumokat pro concretis nem alkalmazza oly gyakran mint Tacitus, nem találjuk oly sűrűn elhagyva a copulát, praepositíókat és kötőszókat sem. Suetonius szereti az archaismusokat, az ellipsist, de találunk nála a pleonasmusra is példát, Tacitus szépen tagolt periodusaival szemben pedig feltűnő inconcinnitást.

Tudott dolog, hogy Tacitus viszont szereti írásaiban a szokatlant, a mi a köznapi beszédnél elüt, szeret az egyes szavaknak sajátos jelentést kölcsönözni, vagy épen új szavakat alkot; kedveli a szakgatott, magvas, tömör, szinte epigrammszerű mondatszerkesztést. Stílusa egyedül való a római irodalomban, néha annyira tömör és idegesen szakgatott, hogy nem egyszer homályossá és kétértelművé válik. Mindez már általában a hanyatlás korának nyelvét jellemzi, melyben a cicerói tisztaság, átlátszó világosság és numerositás helyét a mesterkélttség és bizonyos értelemben pongyolaság váltja föl. Méltán rójják meg Tacitusban, hogy nem csak az aranykor nyelvi tisztaságát nem őrizte meg, de még a «brevis esse volo et obscurus fio» közmondás is találó rája. Sallustius is elég tömör, de mi ez Tacitushoz képest? Ebben a tekintetben Suetoniusnak előnye, hogy bár nem barátja a sok szónak, mégis világos, mert nem szakgatja

¹⁾ Domit. 23.

meg úgy a mondatokat s nyelve is közelebb áll a mindennapi társalgás nyelvéhez.

Suetonius viszont nélkülözi Tacitus hol mélyenjáró, hol magasan szárnyaló, nagy gondolatok kifejezésére alkalmas hatalmas stilizáló tehetséget. Ez az ő egyéni kiválósága, mely a világirodalom legnagyobb írói közé emeli föl őt. Épen a tömörség és tartalmasság teszük stílusát olyan egyénien jellemzővé, mint a mily becsessé a költői színezet és változatosság. Ez a stílus már magában egy nagy szellem produktuma; lépten-nyomon érezzük, hogy az író az ékes-szólásnak is mestere. Nincs nála semmi szöszátyárkodás, semmi fölösleges, semmi határozatlan. Gondolatait szereti aforizmákba öltöztetni. Egyes szavai sokszor mondatokkal érnek fel. Néha a cselekvés gyors-ütemű hullámzásával a tragédiák magaslatára emelkedik. Mintegy magával ragadja az olvasók lelkét az események csodás, meglepő változatain keresztül, midőn azok visszafojtott lélekzettel követik, a hova ragadja őket. Ördögi kaleidoszkopot látunk magunk előtt forogni, mélyben a különféle alakok és események rendkívüli színpompában váltakoznak szemünk előtt. Az eseményeknek, a személyek drámai mozgalmasságának nagyon megfelel ez az előadás, mely mesterien egyesíti magában a gúnyt, az élzetet a legnagyobb komolysággal és festői erővel. Ez a merész, szenvedelmes és erővel teljes stílus különben hű kifejezője Tacitus egyéniségének és történetírói felfogásának: *le stile c'est l'homme*.

Főleg az *Annales*ben mutatkozik mint a stílusnak mestere. Az emberi indulatokat és szenvedélyeket oly drámai erővel tudja ecsetelni, hogy a szereplők szinte megelevenednek előttünk, s ő, a ki hozzászokott a hallgatáshoz, tud a sorok között is beszélni.

Tacitus művészi lángész, s itt van a választóvonal köztük. Suetonius csak ügyes elbeszélő. A részletes összevetésből láthatjuk, hogy a római történetírásnak e két érdemes munkása minden egyezésük ellenére különböző elveket követett s így különböző szempontok szerint is bírálандó.

Tacitus a régi nagy római írók tanítványa, a mestereket is túlszárnyaló legnagyobb tanítvány. Minden egyes művének írásánál tisztában van céljával, irányával és módszerével. A kitűzött cél mindig szeme előtt lebegett. Az *Annales* VI. könyvének kilenczedik fejezetében maga mondja, hogy Terentius lovag vádlóit visszautasították, mivel — úgymond — «*inventus est, qui afferret, quod omnes animo agitabant*». Ez a kijelentés megfejtja nekünk az okát Tacitus csodás nagyságának az emberiség emlékezetében. Méltán foglal helyet a világ legnagyobb írószellemei között, mivel mindig és mindenütt azt tárta föl, a mi «minden egyesnek a lelkében bent élt». A szabadságnak, a szabad lelkiismeretnek volt védelmezője abban az ocsmány korban, midőn a gonosz császárok vérbe akarták fojtani annak szavát. Ő a római nemzet élő, érzékeny és erélyesen tiltakozó *lelkiismerete* ama zord időkben s egyúttal az egész emberiségé, a mint Boissier a történet kutatását és tanulmányozását találóan *la conscience de l'humanité*nek nevezi. Bár tehát Suetonius a császárok életrajzait nagyobb adatkészlettel és talán inkább «*sine ira et studio*» kidolgozva hagyta az utókorra, nincs kétség aziránt, hogy az elsőség pálmáját Tacitusnak kell nyujtanunk összehasonlításunk végeztén.

Tacitus nagy szellem és nagy író; Suetonius becsületes, szorgalmas ember, de hétköznapi munkás. Elmerülve tanulmányaiba, nem zaklatva azoktól a nagy eszméktől, melyek abban a században a rómaiság legjobbjait foglalkoztatták, csak arra törekedett, hogy 12 császárijának életrajzát híven, jól áttekinthető formában megírja. Ez sikerült neki. S ezért őt is megilleti a tisztos elismerés, mert a ki a római életet igazában meg akarja ismerni, az mindig rá fog szorulni Suetonius életrajzaira. A császároknak ezt a romlott korát magánéletüknek sok becses adalékával oly élethűen állítja szemünk elé, hogy *sok tekintetben* hasznavehetőbb Tacitusnál is. Ha Tacitus a római történetírás Thukydidese, Suetonius annak Herodotosa.

(Budapest.)

BAGYARY SIMON.

KÍSÉRLET APULEIUS METAMORPHOSESE EREDETÉNEK ÚJ MAGYARÁZATÁRA.

(Vége.)

Mindazok, kiknek alkalmuk volt a geniálisan sokoldalú író ezen sajtáságos művébe betekinteni, kik végigkísérték Lucius megpróbáltatásain, melyeknek változatosnál változatosabb rajzaiban a Kr. u. II. század pompás képe jelenik meg előttünk, mindazok kellett, hogy észrevegyék azt a nagy különbséget, mely a mű első tíz és az utolsó XI. könyve között van. A különbség, főleg a stílus, a megváltozott hangra vonatkozólag, magából a műből is kitetszik, de feltűnően jelentőssé válik a Pseudo-Lukianos féle ¹⁾ *Λούκιος ἢ ὄνος*-szal való egybevetés után.

Pseudo-Lukianos ugyanis elmondva a színházban készülő obscaen jelenetet, így folytatja; *ἐν τούτῳ δὲ τινος ἀνδρὸς φέροντος παροδευόντος ἐν τοῖς ἄλλοις ἀνθεσιν ὄρων καὶ ῥόδων χλωρῶν φύλλα, καὶ μηδὲν ἔτι ὀκνῶν ἀναπηδήσας τοῦ λέγουσ ἐκπίπτω. καὶ οἱ μὲν ᾤοντό με ἀνίστασθαι ὀρρηγνόμενον. ἐγὼ δὲ ἐν ἐξ ἑνὸς ἐπιτρέγων καὶ ἀπανδιζόμενος ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀνδρῶν τὰ ῥόδα κατέπινον. τῶν δὲ ἔτι θαυμαζόντων ἐπ' ἐμοὶ ἀποπίπτει ἐξ ἐμοῦ ἐκείνη ἢ τοῦ κτήνους ὄψις καὶ ἀπόλλυται, καὶ ἀφανῆς ἐκείνος ὁ πάλαι ὄνος, ὁ δὲ Λούκιος αὐτὸς ἔνθεν μοι γυμνὸς εἰστήκει.* (c. 54. p. 336) A tulajdonképeni mese ezzel be is fejeződött; *Λούκιος* visszakapta emberi formáját. A mi még következik, az inkább csak az előzmények kiegészítése. Így a visszaváltozást követő jelenet, a történetnek azon rövid összefoglalása, melyet Lukios az eparchia archonjának elmond és a szerelmes asszonygyal való frivol jelenetnek groteszk vége.

¹⁾ A dolog természete nem engedi meg, hogy az író e helyen a patraibeli Lukios, Lukianos és Apuleius összefüggését illető vizsgálódásairól is beszámoljon. Ezért, és nem mintha elfogadná, a meglévő terminológiához (Schanz) ragaszkodik, a mikor Pseudo-Lukianosról beszél, mint a *Λούκιος ἢ ὄνος* szerzőjéről.

Apuleius ellenben megemlékezve a készülő jelenetről, Pseudo-Lukianos-szal megegyező kifejezésekkel leírja a buja nász ágyát:

... lectus India testudine per- ... κλίνη... ἀπὸ γελώνης Ἰνδικῆς
lucidus... (Met. X, 34 [p. 265, 12]) πεποικμένη... (c. 53,5)

Színesebben elmondja Lucius félelmét, (Met. X. 34, 13—22, Pseudoluk. cap. 53) de későbbre halasztva hőse visszaváltozását, a X. könyvet akként fejezi be, hogy az órizói elől megszökött Lucius az aegaei és saroni tenger partján fekvő Cenchreae városához ér és a parton mély álomba merül. Magát a visszaváltozást pedig igen különös és a következőkre felettebb jellemző milieube szorítva adja elő. A mű X. könyve Isis, majd Osiris kultuszának kimerítő, az ókorból fennmaradt legteljesebb rajza. Luciusnak megjelenik álmában Isis, útmutatást ad neki visszaváltozását illetőleg, ennek megtörténte után pedig papjává fogadja. Lucius később, ugyancsak Isis parancsára, Rómába megy, beavattatja magát Osiris mysteriumába is és végül az istenség pastophorja, decuriója lesz.

Mindebből semmi sincs Pseudo-Lukianosnál. Ez már maga is a mellett szól, hogy a XI. könyv írónk eredeti alkotása, de még jobban megerősítik e föltevést a műbe beleszótt és írónk életkörülményeire való utalások. Így Asinius Marcellus pastophor egyszerű nem a korinthosi Luciusról, de egy Madaurensisről (Madaurensis = Apuleius; Met. XI, 27 [288, 27]) és ennek kiváló tudományáról (studiorum gloria; ibid [289, 9]) beszél. Megemlíti sok pénzbe kerülő utazásait; (uiriculus patrimonii peregrinationis adtrierant impensæ; ib, c. 28 [289, 12—13]) szegénységét (duritia paupertatis intercedente; ib. 15), mely arra készíti, hogy a felavatásához szükséges pénzt ruhái eladásával szerezzék meg (... ueste ipsa mea quamuis paruula distracta sufficientem contrasi summulam [ibid. 19—20]) Felavatása után jobbra fordul a sorsa; szónoki tehetsége hasznára van, sikerrel szerepel, mint ügyvéd (spiritu fauentis Euentus quaesticulo forensi nutrito per patrocinia sermonis Romani [ibid. 290, 3—4]). Pályája meg is gazdagítja (liberali deum prouidentia iam stipendiis forensibus bellule fotum [c. 30; 291, 6—7]) Osiris buzdítja a további munkásságra és bátorítja irigyei ellen (incunctanter gloriosa in foro redderem patrocinia nec extimescerem maleuolorum disseminationes quas studiorum meorum laboriosa doctrina ibidem feruiebat; [c. 30, 291, 12—15.]

A Metamorphoses XI. könyve tehát mai ismereteink szerint Apuleius eredeti alkotása. A keretes regény szempontjából ez az egy könyvnyi (30 caput.) befejezés határozottan rossz.¹⁾ Már Boissier kiemeli regényünknek azon sajátos vonását, hogy a főcselekmény mellékessé válik, és az író érdeklődése a mellékesre, a csak vékony szálon összefüggő epizódikus jelenetek elmondására megy át.²⁾ Így van ez Pseudo-Lukianosnál is, de sokkal helyesebben, egy keretes regény szerkezetének inkább megfelelően. Nála a mű eleje és vége teljes összhangban van Nem hosszabb és nem rövidebb, mint a regény egyéb

1) Teuffel: Stud. u. Charakt. 575. l.: «ganz und gar unglücklicher Schluss».

2) Boissier: l'Afrique romaine, 287. l. «l'intrigue principale est peu de chose, et tout l'intérêt consiste dans les incidents qu'ils y ont ajoutés.»

részei. Apuleius ellenben avval, hogy a visszaváltozást a színházi jele-
nettől elvive, későbbi időpontra helyezi át, megbontja a keretes
műnek egyensúlyát, vét a szimmetria ellen, tartalmilag pedig a mys-
teriumoknak nem szorosan idevaló bevonásával — *ha csak ennek külön
célja nincsen* — hosszadalmassá és terjengőssé válik. Így nyilatkoz-
nak mindazok, kik a mű ezen részét vizsgálták és kifogásaik a cselek-
vény szempontjából és általános művészi, esztétikai principiumok
alapján helyesek és elfogadhatók.

Ámde Apuleius a Kr. u. II. századnak ez a kifinomodott, külö-
nösen az előadás formáit, e formák szabályait jól ismerő alakja
maga is tudhatta és tudta ezt a látszólagos hibát. Nála, kinél a forma
majd annyira fő, mint a mai dekadenseknél, ilyen cél nélkül
való eltérés a szimmetriától el sem képzelhető. Kérdés tehát, hogy
mi volt Apuleiusnak műve, XI. könyvével a célja? Mit akart kife-
jezni írónk, a mikor elvetve a kezeinél lévő egyszerű és természetes
véget, helyette egy nehézkeseit, homályosat, formailag semmikép sem
megfelelőt írt meg?

Az eddigiekben egy ætiologiai probléma megoldását készítve elő,
két dolgot kívántam kiemelni: a XI. könyv Apuleius eredeti alkotása
és benne saját szerű, de aránylag könnyen elvásztható utalások van-
nak írónk életére. Most már a felvetett kérdést illetőleg a választ
részben maga a mű is megadja.

A *Metamorphoses* XI. könyve theologiai értekezés: Isis és Isis
kultuszának dicsérete. Isisnek hatalmában van minden (XI, 5... rerum
naturæ parens, elementorum omnium domina, sæculorum progenies
initialis, summa numinum, regina manium, prima cælum... quæ
cæli luminosa culmina, maris salubria flamina, inferum deplorata
sientia mutibus meis dispenso. cfr. cap. 25.). Visszaadhatja és vissza
is adja Luciusnak eredeti emberi formáját, önmagát önmagának,
(... redde me meo Lucio [c. 2; p. 267, 23]) de általánosítva ezt a
palingenesist, megválthatja bűnét a többi embernek is. Az irgalom
ennek az istenségnek egyik jellemző tulajdonsága. (adsum tuos misera-
rata casus, adsum fauens et propitia... iam tibi providentia mea
inlucescit dies salutaris [XI, 5; p. 270, 2 és köv.] és portus Quietis,
ara Misericordiæ [c. 15; p. 277, 7]) mely Lucius újjászületésében éri
el egyik nyilvánulását. Leszáll szolgálóihoz, hogy híveivé fogadja
őket (plane memineras et penita mente conditum semper tenebis mihi
reliqua vitæ tuæ curricula adusque terminos ultimi spiritus uadata
[XI, 6; p. 270, 26—28.] és nyugalmat, békét ad az ezután áhítozók-
nak (sæuis exanclatis casibus pausam, pacem tribue [c. 2; p. 267,
20—21]). Az emberek az ő ismerete nélkül, csakúgy, mint Lucius,
tévelygésekben, a vak sors próbái alatt nyögve élnek, de hozzátérve,
megszűnnek szenvedéseik. Hymnus ez Isis dicsőségére, de propagáló
hymnus, missziós ének. Isisnek híve elmondja benne megtérésének
történetét, hogy vele követendő példát állítson a többi hibázó és bűn-
nek súlya alatt roskadozó ember elé. (Uideant inreligiosi, uideant et
errorem suum recognoscant en ecce pristinis ærumnis absolutus Isidis
magnæ providentia gaudens Lucius de sua Fortuna triumphat; c. 15
[p. 277, 23—26])

De ha ez, mint meg vagyok róla győződve, megtérés-történet,
akkor e feltevésből szükségszerűen következik, hogy írónknak azono-

sítania kell magát műve főhősével az I—X. könyvben is; akár jelképesen hirdetni, hogy beavatása előtti élete a számár élet, számár élet volt, akár tényleg hinni egy előző életében, a mikor lelke egy számárba költözött és mint számár élt át egy sor megpróbáltatást. Hogy e két következtetés nem egész valószínűtlen, és hogy Apuleius tudatosan, nagy megfontoltsággal járt el, a mikor a görög mesét átvette és sajátos céljainak megfelelően átalakította, ennek bizonyítása lesz már most legközelebbi feladatunk.

E. Rohde a három író összefüggéséről írt nevezetes kis értekezésében ¹⁾ más összefüggésben ugyan, de már megfelel arra a kérdésre, hogy hihettek-e valaha ily metamorphosisos történetekben az emberek. Válasza igenlő. Szerinte a Kr. u. II. században, a pogány vallások teljes feloszlásának korában komolyan beszéltek embereknek állapotokba és viszont való átváltozásáról. Például felhossa a kor Voltaire-jének, Lukianosnak, két szatiráját: a Philopseudest és az Alexandrost. A paradoxographosok gyűjteményeiben (itt a trallesi Phlegon *περὶ θαυμαστων* cz. műve a példa) gyakoriak voltak az ilyen csodálatos történetek. Sőt, ha Rohdenak igaza van és a *Λούκιος ἡ ὄνος* Lukianos műve, ki a patraibeli Lukios művét paródiává alakította át, akkor ez a körülmény is csak a mellett szólhat, hogy ilyen csodás történet elmondása nem lehetett egyedül álló, példa nélkül levő jelenség a görög irodalom e korszakában, mert akkor nem vonta volna magára a szatirikus Lukianos figyelmét, ki, mint minden szatirikus, nem parányi hibákat gúnyol ki, hanem a társadalomnak minden gondolkozó fő előtt ismert kórjelenségeire csap le. A teljes hitetlenség és a teljes hívés ezen korszakában az emberek, «a közönség» komoly valóságnak vett minden ilyen átváltozásos történetet, más szóval nincs lehetetlenség a tételnek még azon részében sem, mely szerint Apuleius, ki saját vallomása szerint (Apol. 55—63) minden varázslatot végigtanult, a Metamorphoseseben saját élményeiről beszél. Egy korban, a mikor az abonoteichosi Alexandros, magát istenek fiának hirdethette, a mikor minden csáfolás ellenére odáig tudta vinni a dolgot, hogy őt magát istennek hitték s nevééről várost neveztek el (a paphlagoniai Abonoteichos nevét Hadrianus a szédelgő kérelmére Ionopolisnak nevezte el; ma Jnebolu), ilyen korban nem hathatott *sensatio gyanánt* Apuleius ilyenféle kijelentése sem. Véleményem antik bizonyossága Augustinus, ki így nyilatkozik: ... sicut Apuleius in libris, quos Asini Aurei titulo inscripsit, sibi ipsi accidisse ut... asinus fieret aut indicavit aut finxit. (civ. dei. XVIII. 18.)

De fölszleges ilyen messzire mennem; elfogadhatóbb, sőt nézetem szerint az elfogadható megoldás az, a mely a Met. I—X. könyvét Isis mysteriumaival, a hellenisztikus mysteriumokkal szorosabb kapcsolatban állónak fogja fel.²⁾ Egy ifjú görögről van itt szó, ki

¹⁾ E. Rohde: Über Lucians Schrift *Λούκιος ἡ ὄνος*... Leipz. 1869. pp. 8—9.

²⁾ A kérdés e részének irodalmához: *De Jong*: De Apuleio Isiacorum mysteriorum teste. Leyden, 1900. *A. Dieterich*: Abraxas 1891. U. a. Eine Mithrasliturgie 1910. *E. Rohde*: Psyche, 1898. *Fr. Cumont*: Die orientalischen Religionen im röm. Heidentum, 1910. U. a.: Die Mysterien des Mithra. 1903. *P. Valette*: L'Apologie d'Apulée, 1908. *R. Reitzenstein* :

különös körülmények között állattá változik, majd sok kaland után újra visszanyeri emberi alakját. Apuleius figyelmét, mint a XI. könyv is mutatja, ez a visszaváltozás ragadta meg. A változás, embernek el-, majd visszaváltozása a hellenisztikus kor mysteriumainak vezető eszméihez vezette.

A hellenisztikus mysterium-vallások sajátos módon a polytheismusból a monotheismus felé mutattak (v. ö. a synkretismus tünetét). Az Olympos isteneiben többé már nem hívő ember a kelet mysteriumaival szemben rendkívül fogékonynak mutatkozott. E vallások mind egy-egy isten, vagy istennő szolgálatába állva, az istenhez való közelítést, isten megközelítését ígérték híveiknek. Ez az ígélet kezdetben — mint a Mithras-kultusz felavató ünnepe (Taurobolium) mutatja — betűről-betűre értendő. A mysterium antik terminológiával élve, lehozta az istenséget ekstasisban lévő hívéhez, (*χάριτος*) vagy helyesebben szólva a felavatottat istenné tette. Mithras felavatottja, mint isten emelkedik ki a sírból (*ἄδουτον*) és Apuleius is, mint isten képmása (*εἰκὼν*), mint valóságos isten áll meg Isis szobra előtt (manu dextera gerebam flammis adultam facem et caput decore corona cinxerat palmæ candidæ foliis in modum radiorum prosistentibus. Sic ad instar Solis... XI. 24 [286, 3—6] és... potius exulta *ter futurus*, quod alii uel semel uix conceditur... XI, 29 [290, 19,20]) A felavatás két részre oszlott. Első része önként választott halál, a második egy istenség kegyelméből nyert újjászületés. (*παλιγενεσία*). Mithras. Isis főpapja így szól Apuleiushoz: nam et inferum claustra et salutis tutelam in deæ manu posita ipsamque traditionem *ad instar uoluntariæ mortis et precariæ salutis* celebrari, quippe cum transactis uitæ temporibus iam in ipso finitæ lucis limine constitutos, quis tamen tuto possint magna religionis committi silentia, numen deæ poterat eligere et sua prouidentia quodam modo renatos ad nouæ reponere rursus salutis curricula. (XI, 21 [283, 6—12]) Apuleius meg elmondva felavatását: accessi confinium mortis et calcato Proserpinæ limine per omnia uectus remeui (XI, 23 [285, 14—17]). A kiválasztott ember (iam tibi prouidentia mea inlucescit dis salutaris; XI, 5) a mysteriumnak ezen a fokán egyesül az istenséggel. Újjászületik és megváltatik. Levette előző életét (mint Lucius a számbórt) a *σπηρία* állapotába, az istenség birodalmába (*βασίλεια θεοῦ*) jut. Ez az újjászületési mysterium kezdetben fizikai felfogásában, mint való igazság szerepelt. A beavatottak egy tényleges palingenesisben hittek. De a mysterium, bölseleti, főleg a pythagoreus filozofia (cfr. *μετεσσωμάτωσις* és *μετεμψύχωσις*) hatása alatt egyre jobban szellemi, metafizikai természetűvé vált. A transfiguratiót már nem testi, hanem lelki változásnak fogták fel. A felavatott az avatás alatt új, eddig nem ismert belátásokkal telik meg és ezeknek hatása alatt átalakul a lénye. (Reitzenstein finom megjegyzése szerint [26. l.] a renasci váltakozik a reformari használatával, sőt utóbb természetszerűen csak maga marad meg). Már nem testi, hanem lelki *μεταμόρφωσις*-ről van szó. Az istenséget megismerni, hozzá közel jutni, felvenni magunkba, új belátásokkal megtelni, ezt jelenti a már átszellemített transfiguratio. A kor terminológiáját hasz-

nálva a mysterium ezúttal az *ἀγνωσία*-ból a *γνώσις* állapotába való jutást jelenti, azt a folyamatot, a mikor — keresztény gnostikus szóhasználattal — a *γνώσις* által az *ἄνθρωπος ψυχικός* (= később *σαρκικός*) a *πνευματικός* ember állapotába jut, a hol az essentialén keveset változtat az a körülmény, hogy ezt az átmenetet hogyan fogták fel. Legyen ez az átváltozás fizikai értelemben felfogott *παλιγγενεσία*, legyen az istenség *φῶς*, melynek (azaz az istenségnek) magunkba vétele után mi is *φῶς* leszünk, vagy legyen átalakító erejű *πνεῦμα*-, egy pont a a fontos, nevezetesen az, hogy átalakulásról (*μεταμορφοῦσθαι*) van szó, *παλιγγενεσία* = *μεταμόρφωσις*. És itt megkaptuk azt az összekötő kapcsolatot, a melyet ezen hosszabb kitérésünkkel kerestünk.

A görög irodalomban jártas, nagy műveltségű Apuleius elé oda-került a számúrrá változott és visszaalakult ember történetének — most nem kutatom, melyik — változata. A mystikumra nagyon hajló író, kit egy főbenjáró boszorkánypör tett nevezetessé, megkapta a mesének ez az utolsó motivuma. A *μεταμόρφωσις* szó a maga speciális, előbb taglalt jelentésével Isis mysteriumát juttatta eszébe. Talán azért, mert ennek kultuszába épen azon időben vétette fel magát, talán mert jobban érintette e mysteriumnak aránylag tiszta szellemi természete, vagy talán a genialis ember gondolatának egy villámszerű fellebbanásával. Mindegy, ne keressük. Mindenesetre a kapcsolat nagyon is közel esett. Lucius visszaváltozása könnyen volt mystikus színben feltűntethető, hiszen, mint említettem, a mysterium felfogásának első foka tisztára fizikai természetű volt. *Λούκιος* visszaváltozott, újra emberré lett, de miért? A meglévő görög mesében ez a rész nincsen túlságosan kiemelve. Apuleius felteszi ezt a kérdést és meg is felel rá. Vannak kiválasztottak, — és ilyen választottak tartotta ő is magamagát, — kiket megpróbál az istenség, de a végén meg is váltja őket. Az isteni *πρόνοια* hatása alatt a *σωτηρία* állapotába jutnak, a testi és lelki boldogság állapotába. Mint Apuleius mondja, a kiválasztottak kezdettől fogva a videns Fortuna hatása alatt élve, kikerülnek a Fortuna nefaria által rájuk zúdított minden bajt és megállják az *εἰμαρμένη*, a rossz értelemben felfogott *τύχη*, a casus infestus csapásait. És Apuleius mystikus gondolata ehhez az eszmesorhoz keresve sem találhatott volna jobb illustratiót a miletosi mesénél.

Λούκιος nak csak egy hibája van, a kíváncsiság: ezért a közönseges, talán nem is igazi bünszámba menő hibáért szenved el mindent; vereti meg magát akaratan kívül rablóval, gonosz gyerkőcczel, katonával. Apuleius Luciusának más volt a vétsége. A XI. könyv 15. pontjában Mithras így szól hozzá: *nec tibi natales ac ne dignitas quidem, uel ipsa qua flores usquam doctrina profuit, sed lubrico uirentis ætatlæ ad seruiles delapsus uoluptates curiositatis inprosperæ sinistrum præmium reportasti.* [p. 277, 7—10]

Mystikus gondolat — és ezt szeretném a legjobban hangsúlyozni — vezette írónkat arra, hogy a görög mesét latin nyelvre átültesse és ép ez a mystikus theologiai gondolat az oka szerintem a XI. könyv megrásának is. Értelmezésem szerint a *Metamorphoseon* I—X. könyve csak illustratio; egy mystikus gondolatnak vaskosabb, a közönseges szélesebb köreinek szánt magyarázata. Hibáztunk, megváltathatunk, mondja, azaz nem egészen így. Az általános megváltás gondolata keresz-

tény eszme és nincs meg Apuleiusban, mint a hogy a többi antik írónál is hiába keressük Apuleius szerint csak a kiválasztottak számára van megváltás. Azonban mindenki megpróbálhatja. Isis mysteriuma út az üdvösséghez; hogy csak kevesen érhetik el, az más kérdés, de a görög-római világfelfogásba jól beilleszthető. Fontos, hogy a XI. könyv megírása ezáltal meg van okolva, ha nem is a forma, az aisthesis szempontjából, de tartalmi okokból.

Közel esik ehhez az a gondolat is, bár nehezen lehetne igazolni, hogy a tervszerű kibővítés eszméje még sem születhetett meg akkor, mikor az író kb. a X. könyv vége felé, a görög eredeti átdolgozásában a visszaváltozás jelenetéhez érkezett. Sokkal valószínűbb az eljárás megfordítottja. Nézetem szerint tehát: A Met. XI. könyve tervszerű meg gondolás megokolt eredménye; az I—X. könyv a XI. könyvbe letett mystikus gondolatsor illustratiója; és végül valószínű a XI. könyv mystikus gondolatmenetének prioritása.

* * *

Kitűzött feladatokat evvel voltaképp be is fejeztem. A kutatás súlypontját a XI. könyvre helyezve át, a hellenisztikus mysteriumvallások bővebb ismeretével új eredményhez jutottam. Hátra van még az összefüggéseknek az új eredmény szempontjából való megvilágítása. De mielőtt ebbe belefognék, bizonyítékaim egyikének elmondásától nem tudok elzárkózni. Az elfogadható elméletnek meg kell szüntetni a fennálló ellentéteket is. Hogy elméletem ebből a szempontból nem esik kifogás alá, annak igazolására a prologus vitáját veszem vizsgálat alá. A latin költő praefatiójában, mely nincs meg a Pseudo-Lukianos-féle mesében, a feladat kijelölése, a captatio benevolentiae, után így folytatja: «exordior. quis ille? paucis accipe.» (Met. I. 1, 6—7) És azután *még mindig első személyben szólva* elmondja a jelzett «ille» származását és elkezdti kalandjainak történetét. A meg nem változtatott személy arra a közeleső feltevésre adott alkalmat, hogy a «quis ille»-től kezdődő részben is magáról beszél a szerző és főhősének életrajzi adataiba a saját élettörténetéből vett adatokat szőtt bele. De ellene szól az életrajzi adatok különböző, egymástól elütő volta. Nevezetesen a praefatio következő sorai: «Hymettos Attica et Isthmos Ephyrea et Tænaros Spartiaca, glebæ»... (I, 1.) görög eredetről tanuskodnak, holott ismeretes, hogy költőnknek az afrikai Madaura volt a szülőföldje (Így v. ö. Apol. XXIV. «De patria mea vero... Semimedus ac Semipersa Florid. 86 «An non multa mihi.»... Florid. 91 Hanc ego...») Még jobban növeli a nehézséget a XI. 27 egy helye, mely így hangzik: «nam sibi (sacerdoti) visus est proxima, dum magno deo coronas exaptat, et de ejus ore quo singulorum facta dietat audisse, mitti sibi Madaurensem. sed admodum pauperem...», mely szavak Luciusra vonatkoznak. Lucius itt = Apuleius. A nehézség igen nagy. Feltéve, hogy a praefatio sorai nem Apuleiusra vonatkoznak (a mint Dee is gondolja) mit jelent a «Madaurenensis» kitétel? De ha a bevezetés ő reá is vonatkozik, ha ő magamagát mondja görögnek, a «Madaurenensis» szó akkor is bajokat okoz, Goldbacher feltevése, hogy «Madaurensem» = mane Doriensem, szellemes és finom

ötlet ugyan, de mellette semmi sem bizonyít, a legjobb kéziratokban véges-végig «Madaurensem» olvasható.

Véleményem szerint ez a nehézség föltevésém segélyével könnyen kiküszöbölhető. A theologiai jellegű XI. könyv Apuleius személyes élményeit tartalmazva, a «Madaurensem» szó csak ő rá vonatkozik. Ehhez a XI. könyvhöz kapcsolta ő később az I—X. könyvet. A prófatio nincsen meg Pseudo-Lukianosnál, de meg lehetett, sőt az életrajzi adatok Apuleiusra nem illő volta miatt meg is volt a patraibeli Lukios Metamorphosésében, Apuleius innen vette át. És mert nagy volt benne a homályos szeretete, mert mystikus céljainak jól megfelelt, *szándékosan hagyta meg az ellentétet.*

Az Apuleius-féle Metamorphoseon libri tehát, a mint kimutatni megkíséreltem, synthetikus munka. Össze van róva egy theologiai értekezés és egy azon korban felettebb népszerű görög regényből, mint Apuleius mystikus gondolatvilágának megfelelő, bár eredetileg egészen más célzt (a gyönyörködtetést) szolgáló illusztrációja a XI. könyv tanításának.

Még csak egy kérdés megoldása van hátra: beilleszteni a nyert eredményt a hármas összefüggésbe. Milyen viszonyban van egymással a három munka? A válasz szinte magától kínálkozik. Apuleius par excellence vallásos, sőt mystikus egyéniség. Mint teljesen korának fia felvette és egyesítette magában a kor minden sajátágát, közöttük a teljes hitetlenséget s a legteljesebb hívést. A kritikai iudicium megingásának fényes bizonyossága ép a Metamorphoses. Mint hívő lélek a leírt mysteriumokban hitt is. A gúny, kételkedés, szatira Isis mysteriumairól írt soraiban sehol sem jelenik meg. A minden theologiai alap híján lévő író göröcsösen ragaszkodott a vélt új megismeréshez. Photios szavai: «σπουδαίων τε καὶ πιστὰς νομίζων»... melyeket a patraibeli Lukiosra mond, teljesen illenek ő reá is. Művének hangulata, hangjának színe teljesen mystikus. Túlhevített levegője, a csodálatos, mely az egészen előmlik, akaratlanul is a patraibeli író művére emlékeztet. A hangulat ő reá utal.

Úgyde másrészt, főleg Teuffel kutatásait tartva szem előtt, semmi okom sincs azt hinni, hogy a rendkívül tanult Apuleius ne olvashatta volna a Pseudo-Lukianos-féle Ὀνος-t is. A tartalmi egyezéseknek nagy volta, de különösen a szó szerinti megegyezések (így p. o. a már említett utolsó hely, a hol a két mű egymástól elválk) mégis csak többet mutat, mint egy közös forrástól való függést. Apuleius olvasta a Pseudo-Lukianos művét és fel is használta regénye I—X. könyvének megírásában. Azonban a Λούκιος ἢ Ὀνος hangja épen nem mystikus. Sőt épen az a derüs józanság, a görög felvilágosodás hatását mutató nyílt, még a legfantasztikusabb jelenetek elmondásánál is tisztá és határozott stílus volt az oka annak, hogy a művet sokáig, számosan a nagy írónikus Lukianos művének hitték.

Meg kell tehát egyeztetnünk az Apuleius-féle Metamorphoseon libri csodálatos, mystikus színét a Pseudo-Lukianos Ὀνος-szal való tartalmi egyezéssel, de hangbeli nagy különbséggel. Másrészt Photios tanúságát Lukios babonákkal tele művéről (egyezés Apuleius-szal!) és művének előttünk sajnós, nem ismert tartalmát. Ez csak úgy lehetséges, hogy Apuleius olvasta a patraibeli Lukianos-féle Metamorphoseont is, meg a Pseudo-Lukianos Ὀνος-át is. Illusztrálni akarván theo-

logiai tételeit, latin nyelvre a Pseudo-Lukianos művét ültette át, elég nagy hűséggel a görög mű hangjának kivételével. A Pseudo-Lukianos előadási módja nem felelhet meg az ő írói jellemének, melynek maitresse faculté-je épp a mystikum volt. Elmellőzte tehát és a *Pseudo-Lukianostól átvett mesét a szintén olvasott patraibeli Lukios-féle mű szellemében dolgozta át*. Az összefüggés schemája nézetem szerint ilyformán a következő lehet:

[Patrai Lukios
 [Pseudo-Lukianos
 [Apuleius

Ebben a föltevésben nincs belső valószínűtlenség, azonkívül bizonyos ellentéteket kiegyenlít és így talán helyet foglalhat a kérdés megoldását illető egyéb föltevések között.

(Budapest.)

BRAUN SOMA.

HAZAI IRODALOM.

Gábor Ignác: A magyar ősi ritmus. Budapest, Lampel, 1908. 8-r.
 268 l. Ára 5 K.

Szomorú jelenség, hogy a magyar tudományos irodalom a tudományok még azokban az ágaiban is tűntet fel hézagot, melyek legszorosabb kapcsolatban vannak nemzeti életünkkel, a minő főképp a magyar verselmélet is. Azért nyereségnek tekinthetünk minden ilynemű, főleg a magyar ritmikai kérdést tárgyazó, komoly törekvésről tanuskodó munkát, még ha egyéb haszna nem is volna, minthogy téves, vagy éppen képtelen állításaival élénk világlátásba helyez mélyen meggyökerezett hibákat s esetleg vitát idéz elő; mert kétségtelen tény, hogy ritmus- és verselmélet dolgában még mindig nagy nálunk a zavar s még sok kérdés vár tisztázásra.

Ily szempontból kiváló figyelmet érdemel Gábor Ignácznak *A magyar ősi ritmus* cz. műve is, mert bár — a mint látni fogjuk — alaptételében teljesen légben függő állítást kínál a magyar ősi ritmus megfejtésére szolgáló kulcsul, sok meggondolni valót foglal magában s egyes állításaival csakugyan fején találja a szegetet,

Hogy először is ezekről szóljunk, nagyjában igazat adhatunk szerzőnek abban, hogy a négyütemű 10—13 szótagú sorok, melyek egy és ugyanazon versben együtt is elő szoktak fordulni, régibb költőinknél általában a 12 szótagú alexandrinus módosulatainak, kevésbé kialakult formáinak tekinthetők. Azt azonban tagadnunk kell, hogy az alexandrinus végleges kialakulása után a többi rokonformák teljes kiveszése következett be. Találunk négyütemű 10 és 11 szótagú sorokat szabályos alexandrinusok között legújabb költőinknél is; ilyenek Arany «Egri leány»-ában:

— Hol az én | kardom ? || — hol az én | nyergem ?
 — Paripámra | ki tud || igazítani | engem ? —

és :

Csörren az | ablak — || bezuhant az | ajtó,
 Szép piros | bortól || iszamos a | padló . . .

sőt :

Ég a | város ! . . . || tüze messze | lángol.

Még a 13 szótagú sor is elég gyakori újabb költészetünkben is, csak hogy rendszerint két sorra szakítva mint 7 és 6 szótagú vagy 8 és 5 szótagú sorok 4—3, 4—2, illetőleg 4—4, 4—1 alakú ütemekkel.

Mint határozottan helyeselhetőt kell még megemlítenem, hogy művében Gábor teljesen mellőzi a görög-római prozodiát, s a hangsúlyos sorok ütemeinek értékét nem teszi függővé önkényesen megállapított időmennyiségi értékétől az ütemben egybefoglalt szótagoknak, melyek csak együttvéve — nem külön-külön — fejeznek ki bizonyos időmennyiségi értéket.

De térjünk át a munka lényegére, a meglepő felfedezésre, melyről a szerző azt hiszi, hogy fényével biztos kalauzul szolgálhat a magyar ósritmus útvésztojében, holott nem egyéb, mint család lídérczfény, mely a tévedések ingoványai közé vezeteti követőjét. Gábor Ignác tévedésnek jelenti ki azt az eddig még senkitől kétségbe nem vont nézetet, vagy jobban mondva meggyőződést, hogy sem a magyar versekben, sem a dallamokban ütemelőző nem található ; szerinte régi és újabb verseink egyaránt tele vannak ütemelőzőkkel, s e feltevés alapján teljes biztossággal meg lehet állapítani a magyar régi versek ritmusát.

Ütemelőző ! nagy szó ez magyar versekre vonatkoztatva, olyan nyelven készültekre, melyben nincs egyetlen súlytalan szótaggal kezdődő szó sem. nem úgy, mint a németben, hol az ilyen szavak : *Gebrauch, Vermögen, Begleitung, überall, Unterricht* stb. nagy mennyiségben fordulnak elő, s a magyar ragoknak megfelelő súlytalan viszonyszók mind a névszók előtt állanak. Hogy kezdje a magyar költő sorait egy vagy két *hangsúlytalan* szótaggal, mert ütemelőzőül csak ilyenek szolgálhatnak ? Ha minden sorát egyszótagú szóval kezdi, melyek közt van több, a mondatban mindig súlytalanul használt is, akkor írhat ütemelőzővel is hangsúlyos ritmus szerint perdülő verseket (s ilyenmű kísérleteket magam is tettem); de az ilyesmi csak kivételes jelenségnek tekinthető, s alig tehetjük fel, hogy mint általános gyakorlat, bármikor előfordulhatott. Gábor Ignác azonban meg van győződve feltevésének helyességéről s nagy tudományos apparattal törekszik kimutatni, mily nagy szerepe van az ütemelőzőknek különféle népek ősi és újabb költészetében, s így névszerint magyar költészetünkben. Régibb és újabb költőkből vett tenger idézeteiben azután, az itt ott feltűnedező alliterációk alapján is, olyan felfordulást idéz elő a sorok ütemeiben, olyan különös önkényes módon állít egymás mellé egy szótagtól ötig terjedő ütemeket, hogy ember legyen, a ki bennök szabályos hangritmust fedezhet fel.

A tömérdek példa közül lássunk néhányat régibb és újabb versekből, az ütemelőzőt — úgy mint a szerző — vastag függőleges vonallal választva el a sorok többi részétől.

Le | telepedél Bihar | Váradon
 Ah | városnak | lól, édes | oltalma.
 Templomot | rakatál sziz | Máriának,
 Kiben | most | nyugoszol minden | tisztességgel.
 (*Ének Szent László királyról.*)

Ki | vezér | minket és | őriz | igyünkben,
 Az | mi | unokáink te rólad azt | mondják,
 Mely | kegyelmes | Istent imádott az mi | atyánk.
 (*Sziráki B.: Ének a házásoknak.*)

Az | hatalmas | Istent én | azon is | kérem,
 Hogy az | te | utadban legyen | segedelem,
 Hogy | esmét | lássalak én | édes | szerelmem
 Ezen | egészségben mint | elmégy | én tőlem.
 (*Ráskai: Francisco.*)

Foházkodik | vala és | igen sír | vala
 Jó | Terek | Bálintné, hogy | hírt nem | hall vala.
 Mert ő | vitéz | urát igen | félti | vala
 Hogy az | terek | hiti végre meg | ne csálná. (*Tinódi.*)

De az | élő | Isten kész lón | megfelelni
 Te | akarod-é én | tanácsomat | tudni
 Vagy | elrejtött | nagy titkaimat | vizsgálni
 Az | melyeket | teneked nem lehet | tudni. (*Zrinyi.*)

Ha | neki | veszélyes, hát a | nagyanyjának,
 Ha | nemének is | baj, hát | öreg | korának. (*Arany.*)

Ha a feltüntetett verseket Gábor Ignác szerint hangoztatjuk, lehetetlen észre nem vennünk, hogy a megállapított rend nélkül egybekapcsolt ütemelőzőkből s 1—5 szótagú ütemekből álló sorokban az ütemegyenlőséget sehogy sem lehet határozottan érvényre emelni, pedig az ütemegyenlőséget Gábor is a hangritmus egyik alapelvének vallja. Arról nem is szólva, hogy olyan súlyos szót is megtesz ütemelőzőnek, mint a «Jó Török Bálintné»-ban a jelzőt. Észrevehetjük továbbá azt is, hogy a szerző mindenáron sok alliterációt törekszik feltüntetni ez idézett példákban úgy, hogy még Ilosvai «valá»-it is az alliteráció szolgálatába hajtja. Vajjon mit mondana Arany, ha versének e különös ritmizálását látná? Alig hiszem, hogy elismeréssel adózna érte tudósunknak. A középkori, nagyrészt latinból fordított énekek — engedjük egyelőre meg — készülhettek ilyen mondvacsinált módon, de már a XVI. század verselőiről (névszerint Tinódiról) s a kuruczdalok szerzőiről sehogy sem tehető fel, hogy verseikben tudatosan alkalmaztak volna ütemelőzőket; különben a rájuk szabott dallamok közt is kellene olyanoknak lenni, melyek ütemelőzővel kezdődnek. Hogy már a régi magyar zenét is kategorikusan *eltiltották a súlytalan kezdettől*, a mint azt Gábor az újabbkorira vonatkozólag mondja?

Hogy Gábor Ignác nagy tudományos apparatussal készült kutatásaiban ilyen meglepő, bár éppen nem szerencsés eredményre jutott, az onnan származik, hogy csupa gyarló, ingatag alapelvekre építette elméletét, melyet ezért a leggyengébb szellő is ledönthet,

mint a kártyaházat. Az egyik eme gyarló alapelvek közül, melyre esküszik, az, hogy a hangsúlyos ritmus alaptörvénye mindenütt a ritmikai és mondattani hangsúly azonossága. A mondathangsúlyt, mint a magyar ritmus éltető szellemét, először Arany János tünteti fel alapvető értekezésében *A magyar nemzeti versidomról*. Ő azonban nem tekinti a magyar ritmust tiszta hangritmusnak, azért a mondathangsúly szerepét nem állapítja meg olyan mereven, mint Gábor, megelepszik azzal, ha az ütemek lehetőleg külön szavakkal kezdődnek (sormetszetek), a mondathangsúly aztán, mely körül a hangsúlytalan szótagok csoportosulnak, az ütem bármely szótagjára eshetik. Aranynak ezt az elvét hirdette azután a verstanírók legnagyobb része, még azok is, a kik a magyar ritmust mint határozott hangritmust tüntetik fel, nem tudva, vagy nem merve a nagy tekintélyvel szemben állást foglalni. Így nem csoda, hogy kisebb-nagyobb ellentmondásokba estek, s Gábor nem alaptalanul vádolja Négyesyt ellenmondással, midőn egyrészt azt azt tanítja, hogy: «az ütemek a maguk lüktetőit a szólamok logikai (mondatbeli) hangsúlyából nyerik,» később pedig azt állítja, hogy a logikai hangsúly nem áll mindig az ütem élén, bár a lüktető ott van, s hogy ilyenkor «a logikai nyomatékot elhallgattatja a versnyomaték.» Az ellenmondás a két állítás között világos, csak hogy a két ellentmondó rész közül nem az a hibás, melyet Gábor hibáztat, hanem a másik, melyre Gábor Ignác légvárait építi.

A mondathangsúly semmiféle nyelven készült versekben sem lehet a tiszta hangritmusnak egyedüli alapja, a ritmikai és mondattani hangsúly azonossága sehol sem érvényesülhet teljesen. A hangsúlyos szavak ugyanis nem oly számosak a mondatban, hogy minden ütemre juthatna belőlük, s távolságuk egymástól részint kisebb, részint nagyobb, semhogy megjelenésükkel minden tekintetben egyenletes ritmust tüntethetnének fel. Még a német versekben sem jár mindig együtt a ritmikai hangsúly a mondattanival, pedig alig van erősebben hangsúlyozó nyelv a németnél. Van a németnek számtalan, nagyrészt egytagú szava, mely a mondatban súlytalan, a versben mégis vehető súlyosnak is, s ha valamely sor ilyen szóval kezdődik, azt nem kell sőt nem is lehet mindig ütemelőzőnek tekinteni. Schiller *Hero und Leander*-ében egy egész hosszú versszaknak egy híján minden sora ilyen súlytalan szótaggal kezdődik, s mégis határozottan trochaeusok azok, vagy ha tetszik 4 es 3 szótagú két-két ütemre oszló *ereszkedő* sorok. Ime:

Und in | weichen | Liebes|armen
 Darf ich | Glückli|che er,warmen
 Von der | schwer be|standnen | Fahrt.
 Und den | Götter|lohn em pfangen,
 Den in | seli gem | Umfangen
 Ihm die | Liebe | aufge|spart.
 Bis den | Säumen|den Au|rora
 Aus der | Wonne | Träumen | weckt
 Und ins | kalte | Bett des | Meeres
 Aus dem | Schoosz der | Liebe | schreckt.

Kinek jutna eszébe az első lábat, vagy az első ütem felét ütemelőzőnek venni s ennek alapján a sorokat így osztani ütemekre:

Und den | Götterlohn empfangen
Den in | seligem Umfängen
Ihm die | Liebe aufge'spart.

mint a hogy Gábor Aranynek következő sorát ütemezi :

Hol a | farkas, hol a | medve

mely sor ritmikailag teljesen megegyezik az idézett német sorokkal ?

A mi lehetetlen a németben, az még kevésbé lehetséges a magyarban, hol a hangsúly nem oly lüktető, mint a németben, s a pusztá szóhangsúly, főleg rövid szótagon, gyakran meggyengül a közéletben lévő mondathangsúlytól vagy hosszúságtól, mely utóbbinak hatása a németben elő nem fordulhat, mert ott minden súlyos szótag egyszersmind hosszú is. Magyar verselő nem kerülheti el, hogy ütemeit itt-ott ne kezdje gyengén, vagy épen nem hangsúlyozott szóval, vagy pusztá hosszúsággal, s igaza van Négyesynek, midőn azt mondja, hogy azért az ilyen ütemekben is az első szótagon van az iktus, mely nem vándorolhat tetszés szerint ide-oda. A versnyomaték azért nem hallgattatja el ez ilyen ütemekben a logikai nyomatékot, a mint Négyesy állítását nem helyesen magyarázza, csak a ritmus lüktetése nem jelentkezik bennök olyan hatalmasan, mint az erős hangsúlylyal kezdődő ütemekben. A hosszúságnak különben még más tekintetben is nem csekély jelentősége van a magyar ritmus szabatos feltűntetésére nézve. Az olyan ütemekben ugyanis, hol egy szótag egyrészt több időre szorok felel meg, vagy tudós nyelven szólva, egy fázisban több mora van egybeolvadva, az ilyen synkopét pusztá hangsúlyos szótaggal, ha az nem egyszersmind hosszú is, sehogy sem lehet észrevehetővé tenni, azért a hamisítatlan ritmusérzék ilyen esetben még a súlytalan hosszúságot is inkább megtűri a lüktető helyén, mint a rövid, bár hangsúlyos szótagot.

Különösen a kéttagú ütemeknél tapasztalhatjuk ezt, melyeket a ritmusérzék inkább szeret teljesebb (3—4 tagú) ütemek után hangoztatni, mint előttük; ilyeneknél ugyancsak nyomatékosnak és hosszúnak kell lenni az első szótagnak, ha mint teljesebb ütemek előtt állókat akarjuk feltűntetni. Mily pompásan kiemelkedik pl. a kéttagú ütem négytagú előtt a következő sorokban :

Hej, huj ! | magyar ember
Összeüti | bokáját.

ellenben ki olvasná így Aranynek következő két sorát :

Csalogatja | csemegével
Muczi | paripáját ?

s ki ütköznék meg a második sor ilyen hangoztatásán :

Muczi pari páját.

Az iktus kedvéért azért a súlytalan hosszú szótagot nem kell sokkal erősebben hangoztatni, mint rendszeren, csak a két szót együttesen úgy ejteni ki, mintha egy hatszótagú szó volna.

Emlékszem egy «kiolvasó» játékversre, mely így kezdődik :

«Egyerédi, begyerédi,» s hogy valahányszor hallottam, a gyermekek egy részét mindig így hangoztatták :

Szittyem | szottyom | verebek va|lának

sohasem így :

Szittyem | szottyom | verebek | valának.

Ha az elül álló két kéttagú szó nem kezdődne hosszú szótaggal, a pusztá hangsúly még az alliteráció segítségével sem volna elég arra, hogy határozott két ütemnek tűnjenek fel *hallásunknak*, viszont mennyire kínálkozik lüktetőül a «valának» szó két időrészt egybefoglaló hosszú, bár súlytalan szótagja, annak ellénére is, hogy ezáltal az alliteráció elmosódik.

Eszerint Ilosvainak következő sora :

Mert egy pénze | is nincs || üres tarso|lyában

bár mit mondjon Gábor, mégis inkább megfelel a 12 es sor jellemének, úgy ütemezve, a mint feltűntettem (s Arany, ki a sort Ilosvaitól átvette, bizonyosan szintén ilyennek tekintette), mint a hogy Gábor ütemezi :

Mert egy |pénze is | nincs üres | tarsolyában.

Bátran állíthatjuk, hogy nem minden vers hibás, melyben a vers- és mondathangsúly nem felel meg mindig egymásnak, s a költők nem szorulnak rá, hogy igazolásukért verseiket mesterséges módon ütemezzék. Jobb, ha a versben csak gyengébben, szerényebben jelentkezik a természetes hangritmus, mintha nagyon is erősen, tola-kodóan lép fel a mesterkelt.

A másik hibás elv, melyre Gábor Ignác kutatásai támaszkodnak — a mint fentebb már érintettem — az alliterációra vonatkozik. Abból a tapasztalatból indulva ki, hogy az alliteráció eredetileg általában az ütemek élesebb kijeléléseül szolgált, s így rendszerint az ütemek kezdőhangjának megegyezéséből állott, az alliterációt általában úgy fogja fel, mintha az másutt, mint az ütemek elején elő sem fordulhatna s így biztos útmutatóul szolgálhat annak felismerésére, mikép oszlanak fel a sorok ütemekre.

Követi is ez útmutató nyomait árkon-bokron át, s hogy minél több alkalma legyen az ütemezésben rája támaszkodhatni, nemcsak az azonos, hanem még a rokon hangok (b—p, g—k, v—f, d—t stb.) találkozását is az alliteráció fogalma alá foglalja, sőt még az olyan hangokét is, melyek csak arra nézve egyeznek meg, hogy egyaránt magánhangzók.

Mit mondjunk már most (nem akar alliteráció lenni) az ilyen népies mondások, illetőleg verssorokról.

Bort, buzát, békességet,
Vak vezet világtalant,
Kölesszemet szedegettek
Szép szeme csillog . . .

az alliteráció alapján ekkép ütemezzük-e:

Bort | buzát | békességet
 Vak | vezet | világtalant,
 Köles | szemet | szedegettek,
 Szép | szeme | csillog...

három ütemnek tűntetve fel, a mit csak két ütemnek *hallunk*. Vagy az ilyen megegyezéseket nem is nevezhetjük mind alliterációnak, csak azokat, melyek ütemek elején vannak? Ime, milyen circulus vitiosus! Az alliterációról következtessünk arra, mikép oszlik ütemekre a sor, s ebből viszont arra, hogy mit tekintünk alliterációnak! Nem nyilvánvaló-e, hogy ilyen ingatag alapra építeni nem lehet?

De Gábor még a dallamokra is hivatkozik egyes népdalok ritmizálásánál. Azzal, hogy a dallamban bizonyos szócsoport két ütemre tarjád ki, azt akarja bizonyítani, hogy az a versben két ütemre oszlik. Pedig ennek sincs semmi bizonyító ereje. A szöveg és a dallam közt ütemezés tekintetében gyakran nagy a különbség, így — hogy csak egy példát lássunk — egy népdalnak következő sora:

Vasárnapon | virradóra

melyben Gábor sem vehet észre (már csak az alliteráció miatt sem) kettőnél több ütemet, a dallamban ilyen ütemeket tűntet fel:

Vasár | napon | virradóra

s épen így áll a dolog Petőfiének azon kétütemű sorokból álló versére nézve is, mely így kezdődik: Befordultam a konyhára.

Látjuk tehát, hogy Gábor műve, bár tágkörű tanulmányokra támaszkodik s egyben-másban igaz nyomokra mutat, egészben véve mégsem tekinthető egyébnek, mint merész, de sehogys sem sikerült kísérletnek. Világos bizonyosságul szolgál ez arra nézve, hogy idegen tudományos művek bármily tömegének áttanulmányozása is csak éles megfigyelőtehetséggel s hamisítatlan nyelv- és ritmusérzékkel párosulva képesíthet valakit a magyar ritmus helyes felismerésére s megítélésére.

A mű értéke inkább negatív, mint pozitív. A kik Arany tekintélyének hatása alól szabadulni, vagy következetesen gondolkodni nem tudnak, s mint a magyar hangsúlyos ritmus alapelvét mindig csak a *mondathangsúlyt* hangoztatják, nem a hangsúlyt (szó- és mondatbelit), általában, némi kapcsolatban a szótagok időmennyiségével is: e munkából meggyőződhetnek arról, hogy a hirdetett alapelv nem lehet helyes, mert a ki követi, kénytelen vagy magának ellentmondani, mint Négyesy, vagy ritmust és ritmikát sarkából kiforgatni, mint Gábor.

(Budapest.)

TORKOS LÁSZLÓ.

Kaposi József: Dante Magyarországon. Budapest, 1911. 8-r. 373 l.

Közlönyünk tavalyi III. füzetében ismertettük szerzőnek két tanulmányát, melyet *Dante és Magyarország*, továbbá *Dante ismertetének első nyomai hazánkban és a magyarországi Dante-kódexek* cím alatt adott ki. Az Irodalomtörténeti Közlemények tavalyi évfolyamá-

ban Dante első magyar fordítói közül Császár Ferenczet és Bálinth Gyulát méltatta. A Cél cz. folyóirat is hozott tőle egy nagyobb tanulmányt ezzel a címmel: *Dante a magyar művészetben*. Az említett tanulmányok egy-egy fejezetét teszik ki a szerző kiadásában most megjelent könyvnek.

A 24 fejezetből álló munka hű képet nyújt a költőnek hazánkban való mindenoldalú szerepléséről, mely úgy irodalmunkban, mint művészeti életünkben szóba jöhet. Mindegyik fejezete egy-egy essay, egy elmélyedő, igaz tudós kutatásainak eredménye. A Dante-kultusz egyetemes története, mely eddig még nem találta meg a maga historikusát, ebben a könyvben nélkülözhetetlen adatokat fog majd találni. Régi kötelessége volt már az a magyar irodalomnak, hogy ezzel is lerőjje hálás kegyeletét ama nagy szellem iránt, a ki bennünket is foglalkoztatott évszázadok óta.

A költészet szentjének idegen földekre tévedt lábnyomait sokan keresik. Scartazzini 1883-ban készült el a német bibliográfiával, Farinelli 1908-ban a francziával, Kuhns és Toynbee csak most két éve az angollal. A mit nálunk Kertbeny 67-ben megkezdett, s az oly korán elhunyt Weér-Wilde Pál éppen a mi Közönyünk 1902-ik évfolyamában vázlatosan s még nagyon hiányosan folytatott, azt Kaposi teljesen befejezte. Az eddigi elavult, zűrzavaros vagy félbeszakadt bibliográfiákat egészen háttérbe szorította. De ennél sokkal többet tett. Nemcsak száraz statisztikai munkát végzett. Laikusnak is élvezetes, kedves olvasmányt nyújtott. Gondosan összegyűjtötte a magyar földön sarjadt flórát, mert Dante kertje nekünk is virult, s ha — miként mondja — nem csupán rózsát és tulipánt rakott is a herbáriumába, de a botanikusokat a lenczok is érdeklik. Megtanulta a külföldi dantistáktól, hogy a legjelentéktelenebbnek látszó közleményeket sem szabad kicsinyelnünk. S ha azok Dante-irodalmuk pársoros apróságait is megbecsülték és leltározták, mennyivel inkább tehetette azt a szerző, a kinek bizony nem valami dús választék állott rendelkezésére.

Imre Sándor ezelőtt harmincz évvel még abban a véleményben volt, hogy «nekünk Dante nagyrészt ismeretlen dolog», s ime *A Hét* 1893-iki körlevele már kiderítette, hogy a világirodalom hét legkedvesebb könyve között ott van az Isteni Színjáték is, a melyet megtartanánk, ha hét könyvön kívül minden egyéb irodalmi műtől mindörökre meg kellene válnunk.

Kaposi József könyve bizonyára nagyban hozzájárul majd ahhoz, hogy a költő kultusza még inkább elterjedjen nálunk, s hovatovább nagyobb legyen a tekintélye az újkor evangéliumának, melynek alap-gondolata — *Acsay* szép szavai szerint — az egyéni és nemzeti önállóság és szabadság tiszteletbentartása, az értelem és szabadakarat isteni, természetes jogainak elismerése, emelése, védelmezése. Ezért is a világtörténelemben az újkort Dante nevével kellene kezdeni . . .

A főlemelő gondolatokért, az elmélyedés és a nyugalom óráiért, melyeket legkedvesebb költőjének köszönhet, Kaposi méltó alakban fejezte ki a háláját. Könyvének lapjain hódolatát és szeretettől sugallt üdvözetét küldi Dante hazájába, királyságának félszázados örömnepén.

(Kolozsvár.)

CS. PAPP JÓZSEF.

Magyari István: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Sárvár. 1602. Kiadta *Ferenczi Zoltán*. (Régi Magyar Könyvtár. Szerkeszti *Heinrich Gusztáv*. 27. sz.) Budapest, a Magy. Tud. Akadémia kiadása, 1911. 8-r., 278. l. Ára 5 K.

Magyari Istvánnak az irodalomtörténetben sokat emlegetett könyve, melyhez Pázmány első jelentősebb műve is fűződik, eddig jóformán hozzáférhetetlen volt. Mindössze négy hiányos példánya ismeretes, s ezek együttesen sem alkotnak egészet. Pedig a reformáció korának e leghiggadtabb s ráadásul sok művelődéstörténeti adattal bővelkedő munkája nélkül a hitvitázó-irodalmat helyesen nem is ítélni lehetjünk meg. Ferenczi Zoltán vállalkozása, a ki megszokott szorgalmával, lelkiismeretes pontosságával vágott neki feladatának, lehetővé teszi, hogy e nevezetes alkotással s annak írójával hű világításban ismerkedjünk meg.

Magyari István életéről kevés adat maradt. Sárvári prédikátor és senior volt, még pedig az 1591. után következő években, Muraközi György superintendens és udvari pap utódjául. Résztvett mint «az... vitezlő keresztien vrnac, NADASDI FERENTZNEC» udvari papja Esztergom 1594-iki sikertelen ostromában, 1602-ben megjelent főművén kívül kiadott még két munkát s a Pázmány Feleletére megírta válaszát is, a melyet «czac költfég héiaual» nem nyomtatott ki. Körülbelül ennyit tudunk róla bizonyosan. Kétes az, hogy Wittenbergában tanult, mert jöllehet Pázmány említi, az ott iskolázott magyaroké között az ő neve nem szerepel és kétes az evangélikus egyháztörténet íróinak adata is, hogy superintendens volt. Mockius Jakab ajánlása ez utóbbinak már csak azért sem lehet bizonyítéka, mert Ferenczi nagyon helyes megjegyzése szerint a XVII. század kezdetén levő zavarokban mint főseniort nevezhették őt némelyek superintendensnek is.

De ha külső adatokból kevésbbé, munkáiból, jelesen főművéből annál inkább ismerjük Magyarit, az embert, a kinek legjellemzőbb vonása, hogy korának mindenben hű fia. Egészen bizonyos, hogy tudásában sok külföldön szerzett tapasztalat egyesül az Európaszerte, de nálunk is nagyon romlott viszonyoknak alapos ismeretével, *egyéniiségében*, Luthernek hű követőjeként, a Luther századának világnézete és életfölfogása találkozik a magyar honfiú kesergésével. Vallási fölfogása nem is ellenfelének, Pázmányénak, ellenképe, a kinek súlyosabb egyéniiségével, emberileg tisztultabb, babonáktól és balhiedelmektől mentebb tudásával és nagyobb aktivitásával nem, csak hitének szeretetével mérhető össze — hanem inkább Zrinyiének, a ki ugyanazon eredő összetevőit a Magyariéval sarkalló ellentétben rajzolja meg eszményibb művében. Azonban e vezető gondolat mellett Magyar könyvének alapvonását természetesen a lutheri művéké adja. Nem a hitviták szokott tételeire gondolunk, hanem azokra az eszmékre, melyek Luther szereplésével kezdenek néphitté válni. Az ördögnek az emberi bűnökben való nagy szerepe a nép tudatában ekkor kezd ismét testet ölteni, s a Luther ördöghite tisztán nyilatkozik Magyarinál is (168. l.): «Regi alnokfaga ez à pokolbeli ördögnek, hogy... hamis fogafokkal szokta az hiueket meg giültetni. stb.» Az égi jelekben, üstökösben, áradásban stb. való hit is («valami az eghen, földön és vízben szokatlan... azokis veszedelemmel feniegetik, az engedetlen-

neket» [158. stb. l.] jellemző e századra. A Németországból az irodalomba is (mert minket ez érdekel) elterjedt e tanok mellett van valami, a mi Magyarit mégis fölébe emeli kortársainak: az, hogy helylyel-közzel egészen elfogulatlanul tud a magyar állapotokról ítélkezni. Kegyetlenül s a harc hevében nem egyszer elragadtatva támadja «ez moftani Papista vallalt» (39. l.), természetes elfogultsággal védi Luther felekezetét (104., 167. stb. l.-ok), de az általános romlás, súlyedés okát oly erkölcstelenségekben is látja, melyek elsősorban nem az egyházban, hanem országszerte mindenütt terjedve, mindenkit megmétélyeztek. — Ezek a részletek Magyar művének legszebb, legfontosabb részei, példáit itt a magyar történehből is szívesen meríti (említi pl. a várnai ütközetet 94. l., II. Lajos halálát 175. l. stb.). Viszonylagos (s csakis ilyen értelemben vett) higgadtsága s az ügyes forma, hogy akkor is, midőn a protestantizmus talaja nagyon erős, Pázmány fellépte előtt, a védekezés talppontjáról támad, erősbíttik igazát. Ugyancsak nyugodtabb hangja lehet az oka, hogy vele szemben Pázmány is, a ki pedig nagyon sokra nem becsüli, mérsékeltebb. Erőteljes stílusát Ferenczi a Pázmány *Felelet*-ének is fölébe helyezi. Tagadhatatlanul hangzatos, meleg és közvetlen.

A *Soc romlásoknac okairol* új kiadását tehát könyvészeti és irodalomtörténeti okok egyformán szükségessé tették. A betűlív kiadás mind a négy példányból nagyon gondosan készült s a lehető legteljesebb; még így sem adhat egészet, mert az utolsó levél mind a négy nyomtatványból (s véletlenül még egy megmaradt közelegykorú másolatból is) hiányzik. A mű egészének ismeretén ez természetesen mitsem változtat. A címlapnak facsimilején az a föltűnő, hogy eltér a Beöthy-Badics s a Horváth Cyrill képes irodalomtörténetében bizólóttól: emezen a szavak mindenütt ékezzettel vannak; a hívebb bizonyosan Ferenczié; a másik kettőn talán egy másik példány kéziratos pótlásai látszanak.

A kiadás bevezetésének két nagy érdeme van. Kritikai összefoglalását adja a Magyariról szóló irodalomnak (az Ungvárt 1888-ban megjelent értekezés szerzője azonban [5. l.] Zimányi József s nem János) és szigorúan megrostálja a Magyar életéről szóló adatokat. Ezentúl ismerteti Magyar munkáit, főművének előzőjéül (melyet azonban Magyar nem ismert) Károli Keet könyve-ét, majd rátér a *Soc romlásoknac okairol* alapgondolatára s főbb eszméire, Pázmány Feleletére és részletezi Magyar válaszának prédikációiban föllelhető nyomait. A mű gondolatmenetének értékelésében, mint fönnebb összefoglaltuk, nem mindenben értünk Ferenczi fölfogásával egyet s azt a párhuzamokkal egyelőre nem bizonyítható állítást is meg merjük a stílus nagy egyenetlenségei miatt kockáztatni, hogy Magyar művének sok részlete németországi források alapos fölhásználásával készült. Az azonban bizonyos, hogy ez a mintaszerű kiadás nagy nyeresége az irodalmi kutatásnak, s hogy a nagy lelkiismeretességgel s az adatok gondos mérlegelésével készült bevezetés mindent elmond, a mit ma Magyariról és legfontosabb munkájáról tudnunk lehet s ezentúl tudnunk kell.

(Pozsony.)

JANITSCHÉK BÉLA.

Tompos József: A magyar ballada története. Kolozsvár, (Ajtai K. Albert), 1909. 8-r., 289 l.

Íróknak mindjárt első mondata is, melyben könyvének célját adja elénk, megállítja az olvasót: «Nagy hasznára lenne a magyar költői irodalomnak az egyes műfajok történetének genetikus kidolgozása.» Nyilvánvaló, hogy írónk azt hiszi, hogy a műfajok történetének genetikus kidolgozása hatással lehet az élő irodalomra, azaz hogy abból az írók, a jelen esetben a balladaköltők, tanulhatnak. Erről a gondolatról nem is mond le és különösen művének elméleti részében folytonosan annak a kijelölésére törekszik, hogyan keletkezhetik jó ballada. Azt hiszem, ilyenén oktatást ilyen műfaj-történeti tanulmány elsőrangú célul hiába tűz maga elé, mert nagyon természetes, hogy az ilyenfajta utasítások szoros megtartásával írt ballada azért sohasem válik jó balladává, ha épen az hiányzik belőle, a mire a költőt semmiféle elmélkedés meg nem tanítja: a költői génusz. A műfaj-elméletnek nem lehet más kötelessége, mint a műfaj termékeiből a műfaj törvényeinek a levonása. A mennyiben Tompos könyvének elméleti része erre szorítkozik, figyelmet is érdemel. Nagy olvasottsága, mely mind a ballada elméletíróival, mind a balladaköltészet legkiválóbb termékeivel megismertette, már az elméleti részben is olyan tanulságos olvasmányt nyújt, a mely Greguss, Dömötör és Beöthy fejtegetései után is megérdemli, hogy foglalkozunk vele.

Elsősorban az az önállónak ígérkező elmélet vonja magára figyelmünket, melyet a hazai és külföldi jellemzőbb (a hazaiak közül néha nem is jellemző, pl. Reviczkyé) balladameghatározások rövid, de világos áttekintése után ad. Nagy hibája azonban e résznek a stílus szerfeletti nehézkessége, mely néha az ellenmondás határáig sodorja a szerzőt. Természetes, hogy a balladában ő is az epikai, lírai és drámai elemek összeolvadását látja, még pedig, bár kimondja, hogy «a lírai uralkodik a drámain», fődolognak mégis a drámaid tartja, az epikai elemet pedig csak az összekapcsolásban követeli meg. Az epikai elem fejtegetése a legzavarosabb része a könyvnek. Kimondja, hogy ez «a tárgy előadásában nyilvánul», míg máshelyt a drámaiságot követeli meg az előadástól; «a tárgy — írja — nem valamely világtörténeti nagy esemény, hanem az emberi életnek egy-egy olyan emlékezetes eseménye, a melyet lírai megindultsággal és drámai szemléletességgel lehet előadni», de ez a mondat ezzel az ellentétbeállításal azt látszik kimondani, hogy e két vonás világtörténeti és nemzeti esemény előadásában nem lehet meg. Érthetetlen az epikai elemnek szétszórtan, a többi elemek közé hintve való mutatkozása. Azt hiszszük, hogy mindennél sokkal világosabb és természetesebb a mérték, melyet az epikai elemnek Greguss szab meg a maga balladaelméletében. Helyes már a drámai és lírai elem magyarázata, bár a drámaid kiemelésében («e műfajra nézve a drámaid elemet kell fontosabbnak tartanunk, mert a cselekvés érteti meg velünk az érzelmet, ez teszi a ránk nézve idegen érzelmet érezhetővé, a mely érzés különben tett nyilvánulása nélkül önmagát emésztené föl») igaztalan és ott nem bizonyító érvet hoz fel. Félreérthető az is, a mit a párbeszéd kiemelésénél mond: «benne csak a szereplő személyek jellemzik önmagukat s futólag tetteik okát» (helyesebben «a szereplő személyek

beszéde). Egyáltalában a gondolat fogalmazásának ez az erőltetettsége a dolgozat elméleti részének nagy kárára van. A legklasszikusabb példája ennek ez a mondat: «S valóban a skót és székely balladák eme rokonsága egyik legnagyobb diadala *Taine* milieu-elméletének» (mintha bizony ezt az egyezést az az *elmélet* hozta volna létre!). Túlzás az a megállapítása is, hogy a ballada szerkezete «a legtömörebb drámai dispoziációt utánzó», a ballada törekvését pedig egészen hibásan jelöli meg abban, «hogy bennünket a közvetlen és drámai szerepet játszó hősével, az egész költemény bel- s külformai összhangjának zavartalan költőiségével gyönyörködtessen». A balladai homály létrejöttének magyarázatánál bizonyára meg kellett volna fontolnia Ferenczy Sarolta dr. elmés gondolatát,¹⁾ a mi sok gyenge alapon nyugvó állítástól megóvta volna. A *Pannoniai Ének*ben a népi ballada lüktetését e sorok írója nem tudja megérezni, a székely balladák jellemzésének illetően fogalmazását pedig banálisnak kell ítélnie.²⁾ Szóval az, a mi ennek az elméleti fejtegetésnek újságot adhat, nehézkes és sokszor túlzó kijelentésekben posványosodik el.

A könyv valódi értéke nem is itt, hanem a többi fejezetben van. Érezünk ugyan azokban is hiányokat, de el kell ismernünk, hogy azokat sikerült magyarázatok ellensúlyozzák. Legfőbb baja, hogy a népi balladák variánsainál csak a hazai és közelfekvő változatokat említi és így az általános népköltészeti vonást oly pontosan megállapítani nem tudja. A jellemzőbb vonások kiemelésében is óvatosabb lett volna, ha a néplélek ilyen általánosabb vonásainak megállapításait úgy ismerné, mint Böckel.³⁾ Néhol -- egyébként sikerült -- elemzéseiben is erőltetettek megjegyzései, pl. Molnár Anna tettének mentegetésénél és az átöltözés megokolásánál, noha az utóbbinál a román variáns olyan természetes magyarázatot nyújt. A variánsok csekélyebb számának ismerete az oka annak is, hogy azoknak a magyar balladához való kapcsolása néhol erőszakolt⁴⁾; kár az is, hogy a népmese rokonjeleneteire nem fordít elég figyelmet. Még magyar variáns is elkerülte figyelmét,⁵⁾ pl. Thalv *Lord Ronald*-fordítása és a cserfafüst fejtegetésénél Petőfi: *Ismét könny*; Gyurka megmentése az asszony hóna alatt egy széphistóriában is megvan, stb.).

Teljes pontosságra törekszik a műballada történetének fejtegetésénél, hol az irodalmi mintát is mindig pontosan idézi (de elmaradt: Álmatlan király ~ Sängersfluch, Tabán ~ Graurock, stb.⁶⁾). Csak ítéleteinek fogalmazásában érezzük itt is stílusa különösségét (pl. Búvár Kund -- Cincinnatus). Érdekes új közlés Voinovich véleményéé, hogy Kemény regényei voltak hatással Arany tragikái fel-

¹⁾ L. EPhK. 1910: 71—72 l.

²⁾ «E balladák arisztokratikus színezetű világának borús, komor háttérében ősi váromladékok . . . kötik le a beszédes szépségeken gyönyörködve csapongó képzeletet.» 47. l.

³⁾ Psychologie der Volksdichtung. Leipzig. 1906.

⁴⁾ Pl. *Budai Nona* és a *Kicsi nemes legény*.

⁵⁾ Enyedy széphistóriáját is rossz címen idézi a 108. l.

⁶⁾ *Hídavatás* talán vonatkozásban van Heine, Buch d. Lieder I. 8. sz. a.-val, az *Éjjeli párba*jnál azonban *Macbeth* hatása (s talán Heine, *Romanzen* 3.) kétségtelen. *ne*

fogására és Dézsi egyetemi előadásainak figyelemreméltó megjegyzéseiről. A mit a megállapított ítéletekhez a szerző maga tesz (pl. hogy Zsigmond nyíl-émlítése a *Rozgonyiné*-ban célzás a nikápolyi ütközetre), az ebben a részben is sokszor ingatag alapon áll, de az ellentmondó ítéletek között (pl. Kis József bírálatánál) a helyes mértéket rendszeresen megtalálja.

Történeti fejtegetése csaknem a legújabb korig halad, de Arany után csak a kiválóbb balladaköltők említésére szorítkozik; és épen a történeti áttekintés ügyes megírása, figyelmes összeállítás, tehát az, a mit a cím után vártunk a könyvtől, adja meg annak azt az értéket, mely méltóvá teszi arra, hogy minél többen olvassák.

(Gyöngyös.)

ALSZEGHY ZSOLT.

Berkeszi István dr.: A Delejtű. Délmagyarország első magyar hírlapjának kritikai ismertetése a kor jellemzésével, 1858—1861. Az Arany János Társaság ötszáz koronás pályadíjával kitüntetett pályamunka. Temesvár, Csanád-egyházmegyei kny., 1910. 8.-r., 93. l.

Pesty Frigyes hetilapja, melylyel Berkeszi könyvecskéje foglalkozik, az ötvenes évek végén jórészt azért jelent meg, hogy a Délvidék nemzeti ellenállását ébrentartva, a Vojvodinának Magyarországhoz való visszacsatolásáért küzdjön. Ez az egész Magyarországgal közös érdek lehetett az oka, hogy a derék történetíró köré munkatársakul Csaplár Benedek, Kazinczy Gábor, Knauz Nándor, Lugossy József, Ormós Zsigmond, Salamon Ferencz, Szabó Károly, Szalay László, Szende Béla, Szilágyi Sándor és sokan mások csatlakoztak lelkes örömmel. Ezek a hazafias célra törekvő, de csekély anyagi erővel rendelkező s szerény formában megjelenő lapot becses tartalommal látták el s irodalomtörténeti jelentőségűvé tették. A lap változatos cikkei során meseközlések ismertetésével, irodalmi fejtegetések nekrologokkal egyformán mutatják, hogy Pesty e téren is lépést tartott a többi tudományokkal. A *Szózat* szerb fordítása (III., 308. l.), a *Rákóczi-induló eredetéről* írott cziik (III., 42—43. l.), a néphagyományok gyűjtésének többszöri sürgetése (II. 76. stb., 165. stb., 339. stb. folyt.) mellett közli (IV. 236. l.) Tinódi *Hadnagioknak tanosagh* cz. költeményét is (RMK. III. 251. l.) az ismeretes (EPHK. 1907. 779. l.) pécsi kéziratból. Érdekes, hogy a mű szerzőjét, jóllehet épen a pécsi kézirat címéhez tett *Vers feyek* is utal Sebestyén deákra, a Tudományos Gyűjtemény (1817. X. 76. l.) közlöje sem ismerte fel («Ezen Versek 's a' mi több, Kottára vagy is Nótára letéve, Sennyei Istvántul küldettek Kapy Györgynek a' 15-ik század [?] közepe táján. Hihető, hogy Sennyei a' Szerző, vagy egy némely Sebestény...»); *) alatt pedig a további versfökre [LITERATWS E] nézve hozzáteszi, hogy «Nem lehet olvasni»); a *Delejtűben* is Sarkady István csak mint régi verset közli a pécsi püspöki könyvtárból és Berkeszi is csak annyit tud róla, hogy Sarkady egyéb dolgozatainál «érdekesebb *egy ritézi verseszete* a XVII. század közepéről.» Pedig a hetilap közléseinek ez is a becsesebbjei közé tartozik. Am többi s nem irodalmi cikkei is becsesek. A temesvári Arany János Társaság tehát,

midőn pár év előtt Szentkláray Jenő indítványára megbízta Berkeszi Istvánt, hogy ismertesse a Delejtű jelentőségét, nem végzett fölösleges munkát. A szerző lelkiismeretesen oldotta meg feladatát, s könyvének talán sikerül a kutatók figyelmét e történeti szempontból is fontos lapocskára irányítani.

A *Delejtű* jelentőségének méltatását úgy vezeti be, hogy azt szerves kapcsolatba hozza egyfelől a magyar, illetőleg a temesvári hírlapirodalom fejlődésével, másrészt az ötvenes évek politikai eseményeivel. A *Delejtű* a Temesi Bánság és Szerb Vajdaság különszakításával megindult németesítő munka ellenhatásának egyik eredménye; első száma 1858. július 6-án jelent meg. Pesty elég nyíltan hivatkozott Claudius mondására, hogy «elvégszi azt a csendes hatalom, a mire nem volt képes az erőszak» és arra, hogy «azt fogja igazolni a kis Delejtű is.» De, mint Berkeszi bizonyítja, nagy érdeme a lapocskának a Kazinczy-centennarium ünneplése körül s az Akadémiára megindított tüntető gyűjtésben való izgatás is (ez utóbbira alig három hónap alatt kb. 22,400 koronát gyűjtött); a sorok között politikai vonatkozások éle érezhető. E három eszközzel segítette Pesty hetilapja a diadal eléréséhez a Bánság ügyét. A lelkes hangon, gondos munkán kívül tudományos szempontból avval tette Berkeszi becességé a dolgozatát, hogy a *Delejtű* munkatársainak s ezek itt megjelent munkáinak ismertetését, sok utánjárás eredményét, a lapocskára teljes reptóriumával egészítette ki.

(Temesvár).

GÁLOS REZSŐ.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Heinrich Brewer: Die Frage um das Zeitalter Kommodians.

Paderborn, Schöningh, 1910. Sr. IX + 71. l. Ára 2-60 M.

A fáradhatatlan szorgalmú Commodianus-kutató új könyvvel s részben új érvekkel kel azon tételének védelmére, hogy Comm. világi költő volt, ki Arelateban élt a Kr. u. V. sz. közepén (458—466 közt). E tétel bizonyításának már egy ízben vaskos könyvet szentelt Brewer (*K. von Gaza* 1906), melyet annak idején ismertettem is e folyóirat hasábjain (EPHK. XXXII. [1908], 138—141. lk.), kifejtve eredményeivel szemben elfoglalt ellentétes álláspontomat, melyet *C. élete, művei és kora* cz. munkámban (1909) részletesen is igyekeztem igazolni. Már ebben is jeleztem azt a rendkívüli érdeklődést, mely a tudós világban Brewer fejtegetései nyomán támadt. Ez a nagy érdeklődés az évek múltával nem vesztett intenzitásából, hanem egyre tágabb és tágabb körökre terjeszkedett ki s a philologusokat határozott állásfoglalásra kényszerítette Brewer tételei mellett, vagy azokkal szemben. Sokan voltak, kiket Brewer ragyogó erudíciója s kitűnő módszere lefegyverzett, s kik eredményeit fenntartás nélkül elfogadták, de még többen, kik vagy tartózkodó álláspontra helyezkedtek, vagy

határozottan ellene mondtak e kiváló philologus eredményeinek. Lejay, Harnack, Bardenhewer, Rauschen s mások igyekeztek meggyengíteni Brewer érveit, s ez legnagyobb részben sikerült is nekik. Mégis a legkeményebb támadás Brewer következtetéseire ellen Zellernek: *Die Zeit Kommodians* cz. könyve volt (Tübingen, 1909. V. ö. EPhK. XXXIV. [1910], 221. l.), mely — bár számbavehető új eredményt nem hozott — az eddigi kutatások kritikájában elsőrangút nyújtott. Különösen Brewerrel szemben hadakozik sok ügyességgel és készültséggel.

Brewer, ki most Comm.-hoz készülő nagy kommentárján dolgozik, inditva érezte magát, hogy a szétágazó véleményekkel s az elutasító kritika megjegyzéseivel szemben újból kifejtse s határozottan körvonalozza álláspontját. Ezt a «Kölnische Volkszeitung» Literarische Beilage cz. irodalmi mellékletének ez évi 10. számában (73—76. lk.) tette meg. Kis cikke (*Welcher Zeit entstammen die Dichtungen Kommodians?*) különösen Rauschen és Bardenhewer (Gesch. der altkirchlichen Literatur II, 589) ellenvetéseivel veszi fel a harcot. Rauschen a Lit. Beilage ez évi 3. számában elutasította Brewer eredményeit, melyeket az 1906-i s a czímbe jelzett munkáiban kifejtett. E kritikára felelt Brewer fentemlített cikkében, melyben újabb érvekkel száll síkra álláspontja mellett. A kérdés történetének ez idő szerint utolsó aktája Rauschen cikke: *Ein letztes Wort über das Zeitalter Kommodians* (Lit. Beilage, 15. sz., 113—114. lk.), melynek veleje az, hogy elfogadja Brewer eredményeit s kijelenti, hogy Br. kellőleg igazolta a Comm. korára vonatkozó nézetét.

Rauschen és Brewer tehát megegyeztek, de én még mindig nem látom megegyésre azon érveket, melyeket fentemlített munkámban sorakoztattam a III. század mellett, bár az is igaz, hogy magyar nyelven írt munka alig gyakorolhat befolyást a tudományos közvélemény kialakulására. Azonban Brewerrel folytatott levelezésem eredményeképp legközelebb egyik német folyóiratban közlésem kutatásaim eredményeit, s így a kiváló tudósnak alkalma lesz bizonyítékaimmal foglalkozni, a mit egyébként meg is ígért. Remélem, hogy a majdan kifejlődő vita a Commodianus-kérdés végleges tisztázására fog vezetni.

Első érvét arra alapítja, hogy C. a iudex szót «helytartó» értelemben használja; ez a használat pedig határozottan Diocletianus uralkodásának első éveiből ered (Mommsen: Röm. Staatsrecht II, 239 és Seeck: Gesch. des Untergangs der antiken Welt I, 412). Ebből a tényből pedig azt következteti, hogy C. Diocletianus előtt nem írhatott. Ez érve azonban csak a Cyprianus korát vitatókkal (Ebert, Dombart, Zeller) szemben lehet döntő, az én datálásomat ellenben (mely szerint C. költeményei 280—297 közt keletkeztek) csak megerősíti! Második érvét a Carmen 890. sorából (quod per tributa mala diu macerabat omnes) meríti; az adók hihetetlen emelkedése és nyomasztó súlya — mint a 3—4. lapokon szépen bizonyítja — 292 óta kezd elviselhetlenné válni. Ez ismét összeegyeztethető az én datálásommal. Harmadik érvét C. azon nyilatkozataiból meríti, melyekben az a pogány papok csekély számára utal; Instr. I, 8, 10: vos autem seducunt sacerdotes pauci, Instr. I, 17, 1—2, 10—12: deludunt vos pauci scelerati vates etc. A pogány papok csekély száma.

s nyomorult tengődésük (Instr. I, 17, 12: stipem ut tollant...) oly korra utal, mondja Br., midőn a pogányság valóban paganitas-szá süllyedt, s papjai alig-alig tudtak megélni. Ez az idő a IV. sz. vége. Én azonban e helyekből inkább azt a szemrehányását olvasom ki a költőnek, hogy mily szégyen, hogy néhány pap (oly kevésszámú pap) — kik pusztán életük fentartásáról akarnak gondoskodni — annyi embert félrevezet. Hogy a költő itt ezt az ellentétet (a papok csekély számát — a félrevezetettek sokaságával szemben) akarta kiemelni, bizonyítja az Instr. I, 19, 6: Incopriat cives *unus* detestabilis *omnes* (unus — cives omnes). Ez a körülmény tehát kronologiai adatul nem használható fel.

Az Instr. II, 13 (De refugis) alapján a ker. hit önkéntes elhagyásának kérdését vizsgálja Br. s megállapítja, hogy az apostatak ellen első ízben a valencei zsinat III. kanonja s Siricius pápának egy, a 385. évben kiadott decretuma intézkednek, de legrészletesebben foglalkozik velük Theodosius. A Codex Theodosianus idevágó rendeletei 381 és 426 közé esnek. — tehát C. is ebben az időben írt. Én azonban azt hiszem, hogy Br. itt abban tévedett, hogy a nevezett költeményt a többiekből való összefüggésből kiszakítva tárgyalja. Ugyanis az Instr. II, 9 (Qui apostata verunt Deo), II, 10 (De infantibus), II, 11 (Desertoires), II, 12 (Militibus Christi) és II, 13 (De refugis) egybefoglalandók s az egységes hangulat alapján magyarázandók. Így ki fog derülni, hogy kronologiai következtetésre alkalmatlanok, hiszen bennük a «*militia Christi*» eszméje nyer kifejtést: épp ezért csak allegorikusan magyarázhatók.

Felteszi továbbá Br., hogy az Instr. II, 31-ben (Pauperibus sanis) az apostoli konstitúciók használata kimutatható; ezen az alapon pedig C. költeményei az V. sz. eleje előtt nem keletkezhetek. Azonban a felhozott instructio sokkal inkább párhuzamba hozható az ú. n. apostoli egyházrend (III. sz. vége) 16. fejezetével és a szír apostoli didaskalia (III. század 2. fele) 4—9 fejezeteivel, tehát az ap. konstitúciók használatának feltevése — a mi úgysem valami szembe-
szökő — bátran mellőzhető. A mi pedig az Augustinus-párhuzamokat illeti (15—20. lk.), azoknak tertium comparationisa néhány olyan theologiai subtilitás, melynek bizonyító ereje vajmi csekély.

Ezután következő érvei régi ismerőseink: hogy a Carmen 805 sk. versei Rómának Alarich alatti elfoglalására vonatkoznak, s hogy a 807—810 versek a húnoknak egy 466-i (a Dunán át tett) betörésére vonatkoznak; e részek apokalyptikus, illetőleg sibyllai eredetét már kimutattam (Comm. élete, művei és kora 47. és 83. lk.), s így ez alkalommal elég csak utalnom rá. Hogy pedig az Instr. II, 10 (De infantibus) nem vonatkozhatik a Leó pápától 458-ban eldöntött kérdésre, azt egyrészt már említett munkámban igyekeztem kimutatni (52—53. lk.), másrészt pedig az Instr. II, 10-nek fentebbi egybefoglalása a militia Christi-re vonatkozó egyéb instructiókkal szinte kizárja e költemény chronologiai felhasználásának lehetőségét. A mit végül Br. ez alkalommal a költemények nyelvi sajátságairól mond (66—69. lk.), azzal sem Boissier (Mélanges Renier, Paris, 1887, 36 l. és La fin du paganisme II, 37), sem Zeller fejtegetéseit nem tudta meggyengíteni. Zellernek idevágó pompás fejtegetései (Die Zeit K.-s, 86—94. lk.) Brewernek a nyelvi sajátságokból az V. sz.-ra vont

következtetéseit (K. von Gaza, 330—358. lk.) végérvényesen megczáfolták.

Eltérő véleményem ellenére is hódolattal kell meghajtanom az elismerés zászlaját a kiváló tudós pompás módszere, fényes eruditója s ritka nagy olvasottsága előtt. Brewernek könyvei mindig az okulás bőséges forrá-ait nyitják meg. Ajánlom ezt a kis könyvét is főleg kezdő philologusainknak, mert Brewer kitünő módszere valóban alkalmas arra, hogy útmutatójukul válaszszaák.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Margret Heinemann: Landschaftliche Elemente in der griechischen Kunst bis Polygnot. Arbeiten aus dem akademischen Kunstmuseum zu Bonn II. Bonn, Cohen, 1910. 104 S., gr. 8. 4 M.

A szerző — Loeschke számos tanítványainak egyike — azon nehéz és némiképpen haláttalan feladatra vállalkozott, hogy a görög művészetben a Polygnotos előtti kor tájképi elemeit felkutassa és egybeállítsa. Woermann¹⁾ azon nézete, hogy Polygnotos fellépéséig ilyen elemek egyáltalán nincsenek, és hogy ebben a tekintetben költészet és festőművészet egymástól messze eltérnek, a mennyiben a költői leírásnak sikerül a tájkép térbeli megjelenítése, míg a festészet a plasztikai felfogás hatása alatt erre képtelen, ma már elavult ugyan; tudjuk, hogy Polygnotos művésze sem keletkezett a semmiből, hanem, mint minden más jelentős művészeti jelenség, egy megelőző, folytatólagos fejlődésmenet kimagasló mozzanatának tekintendő; — mindazonáltal megfelelő emlékek és irodalmi adatok híjával ma sem lehet ezt a fejlődésmenetet még csak hozzávetőlegesen sem megállapítani, legfeljebb egyes jelenségeket lehet útjelző köveknek felállítani és a köztük lévő hézagokat föltevésekkel kitölteni. Hiszen még Polygnotos művészetének meghatározásánál is csak közvetett adatokra támaszkodhatunk; főleg Pausanias leírásához kell magunkat tartanunk, másrészt a rokon művészeteknek a vázafestésnek és a festői reliefeknek (Benndorf találóan nevezi «Reliefgemälde»-nek) megváltozott irányában kell a polygnotosi hatásokat, jellemző művészi sajátságokat és felfogást keresni. Szerző maga is elismeri ezen nehézségeket, mindazonáltal nagy igyekezettel, gonddal tudással és helyes művészi érzékkel fog hozzá ezen csekély tájképi nyomok és összekötő szálaik felkutatásához.

Ezen kutatásaiban egészen a mykenei korig nyúl vissza, melynek még tisztán dekoratív jellegű művészeti termékei is (csak a vázák tesznek kivételt) bőven nyújtanak tájképi elemeket, falképein pedig, bár nagyobbrészt szintén dekoratív jellegűek, helyenként a szó modern értelmében vett tájképi ábrázolást is találunk. A művészeti felfogás kialakulásának szempontjából különösen azon képek érdekesek, a melyekben két ellentétes irány, térbeli tájképi ábrázolás és az ornamentális térkitöltés elvei vegyülnek össze. A görög művészeti felfogás kiinduló pontjául azonban ezen művészeti jelenségeket felvenni

¹⁾ Woermann: Die Landschaft in der Kunst der alten Völker, München, 1876.

aligha lehet, mivel ezek mai napig elszigetelten állnak és az áthidalás csakis egy merész ugrással lehetséges. Igaz ugyan, hogy a mykeneinek nevezett kultúra keleten, Kisáziában nem szakad meg olyan hirtelen, mint Görögországban, a Heinemann k. a. felvette fejlődési vonal azonban, mely a mykenei művészetből kiindulva, az Achilleus-pajzson, Herakles-pajzson, a Nikosthenes vázákon stb. át halad, nagyon illusorikus. A képzelt rokonság a technika hasonlóságán épül fel, a polychrom fémtechnika átvétele, sőt egyes motívumok fennmaradása ki is mutatható, de a szellem, a művészi fölfogás teljesen más.

A fejlődésmenet többi mozzanatait és az összekötő vékony szálat éles szemmel és helyes fölfogással állapítja meg. Az alsó határállomás az V. századi lykiai sírreliefek (a xanthosi Nereida relief és a gjölbasi heroon reliefjei), melynek kidolgozott tájképi háttere, távlata, határozottan a polygnotosi művészetre vall. (Az V. századi ión művésztől a hellenisztikus korig a fejlődésmenet már megállapítható, és bizonyos, hogy a hellenisztikus tájkép hazája Kisázsia.) Közbeeső állomás a VII. és VI. századi archaikus etruszk falfestészet, melyben sajátos etruszk stílus fejlődik ugyan ki, de oly szoros kapcsolatban a görög művészettel, hogy az etruszk festészet történetét, mint a görög festészet utánzásának történetét kell felfogni. Az összekötő szálat keresésében Heinemann kissé egyoldalúlag jár el, a mennyiben csaknem kizárólag a vázafestészetben keresi, mely pedig dekoratív jellegénél fogva a monumentális festészetitől eltérő ezélokot követ és a monumentális festészetben térfelfogás tekintetében közelebb álló reliefképeket feltűnően mellőzi. Főleg az ión vázafestészetre támaszkodik, melyben valóban legtöbb tájképi elem van, de vajjon azért e. mivel az ión művészet lépett a mykeneinek örökébe, vagy egyéb okai is lehettek,¹⁾ az nagyon kérdéses. A tájképi elemek kiválasztásánál kriteriumul azon kérdést veti fel: van-e bennük több tájképi elem, mint a mennyi dekoratív rendeltetésüknek megfelel; ha van, akkor a velük egykorú monumentális festészetben is joggal tételezhetjük fel a tájkép térfoglalását. Aránylag legkevesebb ilyen motívum található a «red-ware»-keramikában; a protokorinthusi vázákon már az elrendezésnél fogva is kevés hely jut a naturalisztikus utalásokra, igazi tájképi elemek csakis az újabb korinthusi edényeken mutathatók ki. A korinthusi agyagtáblákon, a tengerjáró kereskedőnép szellemének megfelelően, főleg tengeri ábrázolások találhatóak. A kyrenei vázákon a tértöltő növényi ábrázolásokon kívül szintén vannak igazi tájképi elemek is, még inkább a Droop által újabban spártai eredetűnek minősített ú. n. kyrenei hydriákon. A Dümmler-féle vázáknak nincs ugyan ezen szempontból abszolút jelentőségük, az etruszk falképekhez való vonatkozásuk miatt azonban szintén ezen sorozatba tartoznak.

Az etruszk falképektől kezdve lefelé a vezérfonalat az attikai vázafestészet adja meg, mely szintén ión eredetű. A fekete-alakos vázák aránylag gazdagabb anyagot szolgáltatnak, mint a vörös-alakos festés. Nagyrészüik ugyan mellőzi a milieu-festést és a scæneriát egy-egy fával, növénynyel vagy architektónikus részlettel jelzi csak, a Dionysos- és Herakles-vázákon azonban gyakori a szőlőkert, gyümöl-

¹⁾ L. Pagenstecher kritikáját Berl. Phil. Wochenschrift, XXX. 34/35. S. 1100.

esős, erdő és mező ábrázolása. A vörös-alakos vázákön a felület ural-
kodik, a mélység illuziókeltését kerülük, a rajzban, szép vonalakban
gyönyörködnek, az emberi alak ábrázolása lép előtérbe. A vörös alakos
technika is készen kialakulva kerül ión földről Attikába, hanem a
további fejlődésében, mint a dekoratív művészet általában, a saját
külön útjain jár. A változást a vázafestés ezen ágában főleg technikai
okok idézik elő; egyes növényi vagy állati motívumokkal és természet-
megfigyelésekkel itt is találkozunk ugyan, de egészben az «Ausspar-
technik» sötét háttere elengedi a tájképet. Hogy e változásnak csak-
ugyan technikai okai vannak, az abból is kitűnik, hogy a hol széles
ecsetvonásokkal dolgoznak, a tájképi elemek ebben a korban is elő-
tűnnek. Az V. század közepéig lenyúló fehéralapú lekythosok közve-
títik legjobban a monumentális festőművészet színhatásait. Az epi-
zephyrosi Lokriból előkerült kis fogadalmi relieftablák pedig festék-
maradványaikkal a relief és a festés közti kapcsolatot világítják meg
a görög művészetben. A fehéralapú lekythosok Charon-képei egyidejűek
a Polygnotos festette Nekya-képpel, a knidosiak Leschejében, Delphi-
ben; valószínűleg ugyanazon külső hatás alatt keletkeztek.

A dolgozat, a polygnotosinak nevezett vázák ismertetésével vég-
ződik, melyeknek számát jelentékenyen megszorítja. A kiválasztás fő-
kritériumaképpen a terepjelzést veszi fel, mely a vázaképeken ugyan
külső és értelmetlen, de mégis ezen törekvés mutatja a monumentá-
lis festéssel való kapcsolatot. Hogy a munka, mely kétségtelenül ér-
tékes és tanulságos, a címében feltüntetett célt nem éri el, az nem a
szerző tudásán és lelkiismeretességén múlt, hanem azon, hogy
megfelelő leletek és adatok híján ezen kérdés ez idő szerint kielégítőn
még meg nem oldható.

(Budapest.)

LÁNG MARGIT.

Bourciez, E. : Éléments de linguistique romane. (Nouvelle col-
lection à l'usage des classes. Seconde série VI.) Paris, C. Klincksieck,
1910. — 12r. XXI + 697 l. Ára 6 fr.

Húsz évvel ezelőtt (1889) jelent meg B.-nek, a ki a bordeaux-i
egyetem tanára, az idézett gyűjtemény harmadik köteteképp *Précis de
phonétique française* című könyve. A hatodik kötetben két évtized
nyelvészeti kutatásait összegezve áttekintést ad az ös-zes román nyel-
vekről és e nemben első francia nyelvű munka (VII). Diez, Meyer-
Lübke és a Gröber szerkesztette *Grundriss* történeti nyelvtanaitól
didaktikai céljában tér el. Érintkezik Zauner (*Samml. Göschen* 128)
és Meyer Lübke (*Samml. rom. El. u. Handbücher*) kötetének irányá-
val, de az előbbinél kimerítőbb, az utóbbinál egységesebb. B. vezér-
elve: *Un traité destiné aux étudiants ne devrait donner que les ré-
sultats certains*, ezért csak azt adja, a mi a mai felfogás szerint vég-
leges eredmény, nem vet fel problémákat, mint Meyer-Lübke (I).
Az anyagot megrostálja, rendszerbe foglalja, nem halmoz rendezetlen
adatokat egymásra, mint Brunot (*Histoire de la Langue française*,
Paris, III, 1909). A bibliografiában (XVII—XXI) felsorolt munkák-
ból merített sokat, de helyenként kiegészítette saját kutatásaival (VI).
A tájzólásokat nem vonja a tárgyaás körébe, de elég gyakran utal

rájuk és különösen délfrancia, spanyol területen azok kiváló ismerőjeként tűnik ki. Ha minden részében nem is eredeti, viszont mindig szabatos és világos, a mit eddigi bírálói elismertek (Meillet, *Bull. de la Soc. ling. de Paris* 57. f. 1910, — *Bull. di fol. class.* XVII, 4. f. 1910, — Roujat, *Rev. des Langues Rom.* LIII, 4., 5. f. 1910, — Millardet, *Bull. it.* 3. f. 1910, — Gombocz, *Nyelvtud.* 2. f. 1910).

Altalános iránya az eddig megjelent összehasonlító nyelvtanokétől eltér. Azok a román nyelvek szókincsében és szerkezetében az egyező sajátosságokat emelik ki. Miután közös eredetük és forrásuk ismeretes, B. jogosultnak tartja, hogy az összefoglalás ellenkező irányban haladjon és azt mutassa ki, hogyan tértek el egymástól térben és időben a latinból származott nyelvek. Nem hasonlít, hanem különböztető nyelvtant (*grammaire différenciative*) szerkesztett (II). Gröber még lehetetlen feladatnak tartotta a nyelvtörténeti tényeknek időrendbe való sorolását (*Grundriss* I, 315); Meyer Lübke a francia nyelv történetét a kronologia alá rendelte (*Hist. Gramm.*); B. az elvet a román nyelvek egész körére kiterjeszti, de a részletekben nem mindig követi. Három nagy korszakot különböztet meg: a vulgaris latin (35—140 l.), a közös román (141—309 l.) és a különvált román (310—370 l.) nyelvek korát. B. bevezetésében a nyelvészet általános elveit a latinra alkalmazva ismerteti. Inkább H. Paul felfogásához hajlik, mint Wundtéhoz. A nyelvet, mint az emberi tevékenység eredményét elemezhetjük (statika, empirikus elemzés) vagy mint fejlődő szervezetet tekinthetjük (dynamika, genetikus elemzés). A nyelv változásának közvetlen oka a társadalmi kapocs szétszakadása (15); a változás öntudatlan és fokozatos (16). A hangtani törvények állandók (18), az analogiának e téren kis szerepe van, annál jelentékenyebb az alak- és mondatban (23). A nyelv evolúciója két célra tör: egyrészt kényelemre (*vis minima*), másrészt annak kiemelésére, a mi lényeges (24). Külső tényezők behatását se tagadhatjuk: a spanyol nyelv az ország éghajlata miatt durvább, a portugál ugyanannakokéért lágyabb (412).

A három korszakon át ezek az elvek vezetnek a fejlődés menetének követésében. Minden nyelv hang-, szó-, alak- és mondatának összefoglalását történeti bevezetés előzi meg. Ha B. csak biztos tényeket akart volna nyújtani, az indo szittya (*tocharique*) nyelvet mellőzhette volna (25). A legrégebb oláh szöveg nem Coresi evangéliuma (1561), hanem az 1544 i oláh káté (537); a rétoromán első nyelvemléke se Bifrun új-testamentuma (1560), hanem az 1552 i káté (593). A nyelvek elterjedéséről tanuskodó számokat is módosítani kell: Elzász-Lotharingiában 136,000 francia van (Nyrop, *Gramm. hist.* I, 1904) nem 300,000. Luxemburg 2800 lakossal, a Taunus hegység községei nincsenek megemlítve. Különválasztandó az erdélyi 2,799,479 oláh, az Ausztriában élő 229,018 oláh lakostól (538). A Friaulban élő réto-románok száma (593) nem 400,000, hanem 451,000 (már Gröber, *Grundriss* I. 610 nyomán 430,000). B. az egyes román nyelveket külön külön tárgyalja, de az egymáshoz közelállókat párosítja: az ó francziát és a provençalt, a spanyolt és a portugált. Feltűnik, hogy az új francziát az ó francziától elszakítva végül hagyja (618—670). A kronológiai beosztás és a könyv didaktikai célja kívánta (V), de ezzel a fejlődés folytonosságát megszakítja. Részletes tárgymutató

(671—690) és tartalomjegyzék (691—697) zárja be a tájékoztatásra nagyon alkalmas, gondosan szerkesztett kézikönyvet.

(Budapest.)

KARL LAJOS.

E. Seillière: Nietzsches Waffenbruder Erwin Rohde. Berlin, H. Barsdorf, 1911, 4-r. 152 l.

Rohdet egyetemi barátság fűzte Nietzschéhez, Bonnban és Lipésében a múlt század hatvanas éveiben együtt folytattak klasszikus tanulmányokat Ritschl mellett. Viszonyukat — valóban a lelkek barátsága volt — Seillière találóan nevezi metafizikai regénynek. E regény-szerűséget könnyű és eleven tollal írt tanulmánya nem túlozza, hanem érezteti. Érdekes adalékok nyujt a class. philologia történetéhez is, melynek egyik ragyogó lapja a Görög regény történetének írójaé s a Psyche szerzőjeé. Mint diáktársak, Nietzsche és Rohde — a mint a dolgozat első fejezetének címében olvassuk — «két lélek, egy gondolat». Bensőséges életük tartalmát azután hamarosan alkalmuk nyílik közreadni, jóformán diáksorból kerülnek egyetemi katedrára. Két egymásztót látunk, a kiknek merészsége ijesztve ragad bámulatra. Különködésük a kor műveltségéből nyer táplálékot. Schopenhauer gondolatainak alpesi magasságában találkoznak s a maguk korának ébredő önbizalmát megmosolyogják, az emberi fejlődés optimista gondolatát, mint kicsinyest, lenézik. Elvezik (még nem divatból) a Wagner-zenét, Rohde emlékezetében feledhetetlen az a nap, midőn Nietzsche eljátszssa Stolzingi Walter, a korával megértésért viaskodó tehetség, hatalmas dalát. Romantikusok, az érzés és az intuitív akarás fanatikusai; philologusok, de a történeti módszer ellenségei. Tisztelik a tragikus művészetet, mely az emberiség örökegy, típusos harcát ábrázolja a sorsal s megeleveníti az individuáció gyötrelmeit. Számítsuk e világnézet-hez a két fiatalember elsőrangú görög-műveltségét, s előtűnik a *Geburt der Tragödie* főgondolata — a görög művelődés intuitív, bár nyers korszakához képest a sokratikus kor szellemi sekélyesedést jelent — s ez értékelés igazolására Rohde tüzes rőpiratot ír Wilamovitz ellen, ki Nietzschet támadta. A közöny és a gyanúsítások jégverését Rohde barátja oldalán derekasan szenvedni el. A két barát Dionysos varázsában áll s az orgiasztikus ünnepekében. Igaza lehet Windelbandnak, hogy ez elmélet alapélménye: az ideges professzorok vágya szenvedélyes, cselekvő élet után. Seillière első fejezete a két tudós belső világának közösségét vázolja alapérzésektől világfelfogásukig. A második különváló útjaikon mutatja be őket, a harmadik szakításuk történetét. Rohde szabadulását Nietzsche hatása alól és munkásságának eredményeit tárgyalja.

Seillière Rohde tudományos egyéniségének kialakulásán a philologus lélektanát tanulságosan példázza. Fejlődése egyenes vonalban halad dionysosi álmok felhőiből a valóság talajára: az érzésektől sugallt gondolkodástól az intellektuális felé tart. Lassankint észreveszi, hogy az ó-görög drámának nemcsak metafizikai, hanem szociális oldala is van, a zenének nemcsak mélységét, hanem homályát érzi, nemcsak az ösztön bizonyosságát, hanem a tudat harmonizáló erejét is belátja. Ritschl és Ribbeck hatására a megkezdett utat dilet-

tantizmushoz vezetőnek véli s megbízható, módszeres munkába fog. A fiatalság viharzásait könyvtárasztal fölé hajolva üti el s a mint 1875 körül még kesernyésen írja: ellenük a philológiának nevezett orvosságból csillapító pilulákat szed. Nietzsche odahagyja baseli tanárságát s merész gondolkodóvá lesz, ki a saját geniális önkényéből merít, Rohde történetíróvá fejlődik, ki a tényeken indul. Míg amaz eredeti misztikus nézeteivel egyidőre szakít, hogy utóbb végletebben térjen vissza hozzájuk, emez hosszú évek kutató és összefoglaló munkájából azt a meggyőződést meríti, hogy Dionysos rendkívüli tiszteletének idején merő babona és kísértethívés a görög vallás, később válik azután — s ez a fejlődés magasabb foka — a bonyolultabb társaséletből leszűrődő morál szentesítőjévé.

A tanulmány, összehasonlítások révén, Nietzschére éles fényt vet. A szerző igen józan állásponton van, nem haboz rámutatni arra, a mi beteges, de az értékeket elfogulatlanul méltányolja. Látjuk a különöztséget Nietzschében, ki aszociális mivoltában nem való «nevelőnek». Rohde Északon egységre lép az étellel, barátja mint Prinz Vogelfrei vándorol Délen s küldi a heidelbergi tanárnak szabad szellemek számára írt szabad könyveit. Testi bajok gyötirik, aggasztóan erős inspirációk ragadják. Rohde némileg töpülten, de mindvégig csodálja a magános vándor erkölcsi nagy vonásait: szenvedéseinek férfias leküzdését, nem megrendülő önbizalmát s az eszmének élest oly hévvel, a minőt az emberek többsége csak élvezhető é kézzelfogható javakért fejt ki. Rohdének van más, nagyobb érdeme is, mint hogy Nietzsche barátja, de emlékezetének fenntartásához hozzájárul ez a szellemi közössége a XIX. század egyik érdekes képviselőjével.

(Budapest.)

SAS ANDOR.

Blaufuss, Hans: Götter-Bilder und Symbole nach den Traktaten über fremden Dienst (Aboda Zara) in Mischna, To-sefta, Jerusalemer und Babylonischem Talmud. Beilage zum Jahresberichte des kgl. Neuen Gymnasiums in Nürnberg für das Schuljahr 1909/10. Nürnberg, 1910. 51 l.

A talmud Aboda Zara (idegen vagy pogány istentisztelet) című traktatusa már két század előtt is magára vonta tartalmánál fogva nemcsak a theologusok, hanem a philologusok figyelmét is. *Ewald F. Ch.* már a múlt században németre fordította és újabban a keresztény theologusok és philologusok közül különösen Strack, Liebig és Blaufuss foglalkoztak e mű magyarázatával és fordításával (l. Strack, Einleitung in den Talmud, Leipzig, 1908, 154. l.). Szerző első idevágó értekezésében, melyről EPhK. 1910. évf. 417. l. beszámoltunk, a fentemlített traktatusban előforduló római ünnepekről szól; jelen füzetében pedig az idegen, különösen babilonai istenségek nevét, a képek és jelvények, a szobrok és díszítések minőségét, használatát és jelentőségét érintő utasításokat tárgyalja. E füzet tartalmánál fogva fontosabb az elsónél, kutatási módszeréről és a régiségtani fejtegetések értékéről, melylyel a mű magyarázatához értékes adalékokat nyújt, itt is csak dicsérőleg nyilatkozhatunk.

Az első fejezetben (3 - 12. l.) mindazon jelvényekről szól, melyek-

nek használata a zsidóknak meg volt tiltva, mert pogány istentiszteleti czélok szolgálatában állottak. Ilyenek azok a szobrok és jelvények, melyek bottal, madárral, gömbbel, karddal, koronával vagy jelvényes gyűrűvel voltak díszítve. Szerző az újabban fölfedezett régiségek segítségével ügyesen magyarázta az említett jelvényeket. Nem olyan szerencsés a királyok II. könyvében 17. f. 30/31. versben említett babiloniai istennevekről szóló fejtegetésében és az azokra vonatkozó hagyományok magyarázatában. Már azért sem, mert a párhuzamos helyeket sem vette igénybe. Azonkívül oly nagy irodalom foglalkozik e vallástörténeti és nyelvészeti talány megfejtésével, hogy azt figyelmen kívül hagyni nem lehet és szabad. Az a hely, mely szerző figyelmét kikerülte, a Sanhedrin 63. b. lapon olvasható. Tévedéseken keresztül juthatunk az igazsághoz, azért az előttünk járók tévedéseit is figyelembe kell venni. Tény, hogy a hagyomány az összes említett istenségeknél állatneveket lát (v. ö. különben *Schulz Orientalische Literatur Zeitung*. 1911, 1640).

A harmadik fejezet a pipere- és fényűzési czikkekről szól elég alaposan, melynek részleteibe azonban itt nem bocsátkozhatunk. Ez a füzet is, mint az előbbi, dicséretet érdemel.

(Skotschau, Szilézia.)

MARMORSTEIN ARTÚR.

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1909 1910.

15. Mezey Sándor dr.: Az idősebbik Philostratos «Eikones»-e. Székfoglaló értekezés. (Mezőtúri ref. főgimn. 3—62. l.) Mezey Sándor székfoglaló értekezésül lefordította a Philostratos (maior) féle *Εἰκόνες* című művecskének első könyvét, összesen 30 képleírást (egyet — 16. Pasiphae — kényes tárgya miatt kihagyott), előrebocsátva egy ötlapos kis bevezetést, mely röviden tájékoztatja az olvasót az író és műve felől. Abban a vitás kérdésben, hogy Philostratos valóban létező vagy csak kigondolt képek leírásával szolgál-e, a fordító azokkal tart, a kik hisznek e képek létezésében, végül azonban kissé bizonytalanul fogalmazza nézetét: «e képeket . . . mindenesetre olyanoknak tarthatjuk, a melyeket . . . Ph. . . valahol tényleg látott, vagy róluk valahol olvasott s az ezekről készített jegyzeteket aztán rhetorikai művének tárgyává tette». Kalamisról nem volna szabad a fordítónak azt írnia, hogy négyesfogatotkat *festett*.

Székfoglaló értekezés helyett egy ókori mű fordítását adni elismerést érdemlő gondolat; Philostratos művecskéje, bár nincs valami különös irodalmi értéke, kedves és vonzó olvasmány és örülhetnénk, hogy magyarul megjelenik. Bízathatnók a fordítót, hogy a második könyvvvel ne maradjon adósunk, ha fordítása megütné azt a mértéket, a melyet műfordításra jogunk van alkalmazni. De sajnos, ez a fordítás nem mondható sikerültnek. Kisebb tévedéseket nem akarok felemlegetni, de fordítónk híjával van annak a kifejezésbeli készségnek, biztosságnak és ízlésnek, mely egy görög rhetor művészi fordí-

tásához szükséges. Nem magyaros, sőt néha gyámoltalan, pl.: a kalózok hajója úgy néz ki, mintha harcza menne (τὸν μάχιμον πλεῖ τρόπον) és szemek vannak ráfestve, hogy a szembejövőeknek mint valami vadállat tűnjék fel. Pan visszatartja ugrálását (κατέχει τὸ σκίρτημα); Kommos le van hajolva; az almát szedő Erosok a fákhöz nem használnak létrákat. és a nyulat hajszolva elbuknak, ki arczra, ki hanyatt, mindenki úgy, mint a ki elől valami megszabadul (ἐν τοῖς τῆς διαμαρτίας σχήμασι, wie wenn einem etwas entwischt ist); a boldogtalan szerelmesek a szikláról akartak lezuhanva meghalni; és e leírás bevezető szavai: ἡ ἀκτὴ . . . τοιοῦδε μῦθον φέρει ζύμβολα — magyarul így hangzanak: a paron a következő mythosz symboluma van. E mondat pedig: μῶν ἐπήσθου τι τῆς . . . εὐωδίας; ἢ βραδύνει σοι τοῦτο: így: vagy talán elkerült ez még téged? — A fordító meg sem kísérli, hogy Ph. szavakkal játszó, szellemeskedő stílusából is éreztesen valamit. Íme egy példa: ἡ μὲν πηγὴ γράφει τὸν Νάοκισσον, ἡ δὲ γραφὴ καὶ τὴν πηγὴν: a forrásban ott van N. képe, a festményen meg a forrás... Ha Mezey folytatni akarja fordítását, akkor nagyobb gondal, a helyes magyarság elveinek szemmeltartásával kell dolgoznia.

(Budapest.)

CSERMELYI SÁNDOR.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1911 máj. 10-én *felolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. Kaiblinger Fülöp: Egy «arte mayor» vers a francziában.

2. Gragger Róbert: Schiller Bürgschaftjének forrásai és rokonai.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Heinrich Gusztáv elnöklése alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Hornyánszky első titkár, Császár, Láng szerkesztők, Finály, Förster, Gombocz, Karl, Kempf, Melich, Pauler, Vári és Papp mint jegyző.

1. A pénztáros jelentése szerint 1911. ápr. 30-ig bevétel: 7,638 K 78 f., kiadás: 3,725 K 21 f.

2. Új rendes tagok: Bartók János, rákoskeresztúri polg. isk. tanár (aj. Cserhalmi), dr. Rác Lajos, sárospataki akadémiai tanár (aj. Császár). Új rendkívüli tagok: Baranyai Zoltán, tanárjelölt (aj. Gombocz), dr. Szabó Gyula, gimn. tanár (aj. Cserhalmi).

3. Hornyánszky első titkár a görög-magyar szótár ügyében kiküldött állandó bizottság üléséről tesz jelentést.

— Aubry Pierre (1874–1910), a középkori francia zeneirodalom egyik legkiválóbb ismerője, 1910. augusztus 31-én meghalt Dieppe-ben, a hol vívógyakorlat közben ellenfele, Romilly kapitány, kardjával átdöfte. Sokoldalúsága alaposággal párosult. 1892-ben egy kötet költeményt adott ki, 1894-ben licencié, 1896-ban nyolcz hősi ének dallamát közölte, a bevezetést G. Paris írta (*Huit chants héroïques* etc. Páris, 1896). Jogszigor-

latot tett és az *École des Chartes*-ban diplomát nyert ugyanabban az évben. A kath. egyetemen egy féléven át előadást tartott a középkori zenéről 1898—1899. A keleti nyelvek iskolájában az örményből oklevelet szerzett 1900-ban és tanulmányutat tett Turkesztánban. Résztvett a bécsi (1909) zenetörténeti kongresszuson és tagja volt a *Corpus scriptorum de musica* szerkesztő bizottságának. Rolland Romain sirja felett e szavakkal jellemezte: *Il avait l'amour sacré de la France, de son glorieux passé et surtout de ce treizième siècle héroïque où la poussée française se répandit à pleins flots sur l'Europe.* (Ecorcheville, SIM VII, 1911, 41-48). — Nagyobb munkái közül az elsoroltakon kívül kiemeljük a következőket: *Les plus anciens monuments de la musique française*, Paris, 1905 (ism. LblGRPh 1907, 104); — *Le Roman de Fauvel*, Paris, 1907; — *Cents motets du treizième siècle*, Paris, 1908 (ism. ZRPh. XXXIII, 356, LblGRPh. XXIX, 403); — *Trouvères et troubadours*, Paris, 1909 (ism. DL. XXX, 3108, RDM. LIII, 924); — *Les Chansons de croisade*, Paris, 1909; — *Le Chansonnier de l' Arsenal*, Paris, 1910 (ism. LblGRPh XXXI, 234). K. L.

— Rosner Lipót életrajzához. Egy nemrég megjelent könyv e Bécsbe letelepedett hazánkfiára terelvén figyelmemet, kíváncsivá tett élete történetére; de Wurzbachnál is (XXVII-ik kötet, 58—9. l.), Szinnyeinél is (M. Irók XI. k., 1193—4. hasáb) jelentékeny hibákra akadván, a következő helyreigazításokkal állok elé. Wurzbach ezeket írja az 1838 május 24-én született Rosnerről: «Bereits im Jahre 1845, kaum 16 Jahre alt arbeitete er an dem von Ritter von Lewitschnigg redigirten Pester Sonntagsblatte» . . . Szinnyeinél ezeket olvassuk: «igy már 1846-ban munkatársa volt a Lewitschnigg lovag által szerkesztett Pester Sonntagsblatt-nak» . . .

Hogyan, — hát ilyen genie volt Rosner Lipót? Hisz a ki 1833-ban jött a világra, az 1845-ben 7, 1846-ban 8 évesnél alig volt több! De midőn Wurzbachnál a Szinnyeitől kihagyott «kaum 16 Jahre»-t még egyszer megnéztem, világossá lett előttem, hogy itt sajtóhibáról van szó és 1845 helyett 1854-et kell olvasni. Szinnyei a saját könyve alapján is rájöhett volna e hibára, hiszen Lewitschniggről írott életrajzában (M. Irók VII. k. 1160. hasáb) maga írja, hogy Lewitschnigg «szerkesztette és kiadta a Pester Sonntagszeitungot 1854—1855-ben Pesten.» Tán külön mondanunk se kell, hogy az is hiba Szinnyeinél, hogy Rosner 1846-ban a Bäuерle «Theater Zeitung»-jába is írt cikkeket.

De ha már megkezdjük a helyreigazítást, folytatjuk is. Szinnyei azt írja, hogy Rosner a bécsi «Károly-színházban» is színészkedett s a «Károly-színház» számára fordított színdarabokat. A bécsi «Carl-Theater» nem szabad — «Károly-színháznak» fordítani. A krakói születésű bécsi színigazgatónak, Bernbrunn Károlynak színészi neve Carl Carl volt, s a tőle alapított színházat Carl-Theaternek nevezték, melyet a bécsi Leopoldstädter-Theater helyén újonnan építtetett. (L. Ludwig Eisenberg's Grosses Biographisches Lexicon . . . Leipzig, 1903, 150. l.) Azt hiszem, hogy ennek külön megokolása teljesen fölösleges: miért Carl-színház és nem Károly-színház.

De van még egy hibás hely Szinnyeinél. Alább ezt írja: «több francia színművet fordított németre a Károly-színház számára, ú. m.: Die Schuld eines Mannes, Der Brasilianer». Ez Wurzbachnál másképp van: «. . . er bearbeitete mehrere französische Stücke für die deutsche Bühne, von denen ‚Die Schuld eines Mannes‘, ‚Ein Vater der seine Tochter liebt‘ auf dem Carl-Theater, ‚Der Brasilianer‘ im Theater an der Wien längere Zeit auf dem Repertoire sich erhielten.»

Hogy Wurzbachnál Rosner életrajza nem teljes, az könnyen értethető, mert hisz az életrajzát tartalmazó kötet 1874-ben, ellenben a Szinnyei-féle életrajz, három évvel Rosner halála után, 1906-ban, jelent meg s így

apró fogyatkozásai annál föltűnőbbek. Ilyen apró fogyatkozás, hogy pl. kifelejtí Gyulai novellája német fordításának megemlítését (XI. k. 1193—4 hasáb), holott Gyulai életrajzánál (M. Irók, IV. k. 159. hasáb) azt olvaszuk, hogy az Ein alter Schauspieler, Rosner fordításában, megjelent 1870-ben a Reclam-féle Universal-Bibliothek-ben 250. sz. a., és ez az adat azonfölül megvan Wurzbachnál is!

Vannak Wurzbachnak és Szinnyeinek közös fogyatkozásaik, melyekről a bevezetésnél említett munkából értesülünk. Ime az egyik. Mind a kettőnél azt olvassuk, hogy midőn 1871-ben Rosner önállósította magát, egy ilyen cz. vállalatot indított meg: Neues Wiener Theater. Egyikük se említi azonban a következő adatot. Rosner ugyanis ezeket írja magáról a Johann Nestroy cz. cikkében (Schatten aus dem alten Wien, Berlin, 1910, 165. l.) «Bald darauf (t. i. 1860 után, midőn megkezdte a Wiener Couplets cz. gyűjtemény kiadását) übertrug mir Herr Klemm (a Wallishausser-féle régi könyvkereskedés új tulajdonosa) die Redaktion des ‚Wiener Theater-Repertoire‘, die ich länger als zehn Jahre führte. Ich hatte die Stücke herbeizuschaffen, Korrekturen zu lesen und so weiter.»

Ezek szerint Rosner szerkesztője volt több mint 10 évig (azaz 1860-tól 1870-ig) a «Wiener Theater-Repertoire»-nak és kiadója a «Neues Wiener Theater» czimű színdarabgyűjteménynek, melyből harminczöt szám jelent meg akkor, midőn önállósította magát Bécsben «Unter den Tuchlauben».

Ime egy másik. Szinnyei ezt írja: «németre fordított sok beszélyt, Degré, b. Eötvös, Gyulai, Jókai és másoktól.» Ez nála is, Wurzbachnál is az 1845 (helyesebben 1854) utáni időkre vonatkoznék egész 1858-ig, midőn beállt színésznek.

Rosner erről a munkásságáról ezeket írja (Schatten aus dem alten Wien, 1. lap): «Zu Anfang der sechziger Jahre übersetzte ich für das Feuilleton des politischen Tageblattes ‚Der Wanderer‘ mehrere ungarische Novellen von Eötvös, Gyulai, Jókai und anderen...»

Tehát fordítói tevékenysége az ő saját vallomása szerint színészi pályafutása (1858—61) utáni s nem előtti időre esik.

Megjegyezzük, hogy Szinnyei nem adja vissza pontosan azt, a mit Wurzbach mond, mert nála ez olvasható: «übersetzte eine Menge ungarische Novellen und Romane...» nála ellenben csak ennyi van: «németre fordított sok beszélyt...»

Rosner Lipót fia, Károly, a kiváló műtörténetíró, a föntebb idézett munka (Schatten aus dem alten Wien stb.) előszavában több új adattal egészíti ki atyja életrajzát. Kiadói működésétől megemlíti, hogy ő adta ki Anzengruber 17 művét és A. Wildbrandttól 18 munkát. Nála jelentek meg Dóczy Csókjának német fordítása (1879), továbbá Bauernfeld, Griesebach, Kürnberger, Julius von der Traun egyes munkái. Midőn egészségi okokból 1888 végéig fólhagyott könyvkiadói üzletével, ekkor kezdett igazán dolgozni. Fia e korról ezeket írja: «Konnte er nicht mehr als Buchhändler wirken, so war ihm doch die stille Arbeit am Schreibtisch noch möglich. Ihr hat er sich nun hingegeben, und manche Frucht seines universellen Wissens auf den Gebieten der Wiener Theatergeschichte und des Wiener Schrifttums ist so gereift. Es entstand eine stattliche Reihe von Feuilletons, die meist in den grossen Wiener Tageszeitungen der ‚Neuen Freien Presse‘, dem ‚Neuen Wiener Tagblatt‘ und dem ‚Wiener Extrablatt‘ erschienen sind; es entstand weiter das als monographische Arbeit bedeutungsvolle Büchlein ‚Fünfzig Jahre Carl-Theater, 1847 bis 1897‘ und manche andere Schrift — auch dieses letzte kleine Werk, das hier vor dem Leser liegt.» (L. u. o. Zur Einführung, V. és VII—VIII.)...

Ime, milyen sokoldalú s milyen értékes tevékenységet fejt ki Bécsben részint mint magyar művek fordítója, részint mint könyvkiadó és német író, ez az odaszakadt hazánkfia! Távol áll tőlünk az a szándék, hogy megírjuk teljes életrajzát, inkább a fiatal írónemzedék figyelmét

akarjuk egyéniségére terelni. Együttal kutatásra akarunk nekik kedvet szerezeni egy eddig teljesen figyelmen kívül hagyott téren, t. i. hogy minő szerepet játszanak Austria kulturális életében a hazánkból odatelepedett írók? Míg elmondhatjuk, hogy egyetlen osztrák író se játszik csak valamelyest jelentékeny szerepet is hazánk szellemi életében, addig egy egész kis csapatot alkot azok száma, kik magyar származásuk daczára számottevő egyéniségek még mindig Ausztria szellemi életében. P. G. Rheinhardt (Biographien d. Wiener Künstler und Schriftsteller. Wien, 1902) ez. művében több mint száz olyan magyarországi születésűnek van meg az életrajza, a kik 1902 ben Bécsben éltek, részint mint írók, részint mint journalisták. Ezek közé nem is számítottuk azokat az írókat, kik bár magyar nevűek, nem születtek Magyarországon, mint Biczó Sándor, Fejérpataky Kálmán, Ludasy, Gerényi, Kotányi, Raffay stb.

De azt föl kutatni is értékes munka volna: melyik magyar írónak, melyik művét és mikor fordították le Ausztriában német nyelvre? Azt hiszem, hogy ezen a téren körülbelül 1870-ig kedvezőbbek voltak a viszonyok, mint ma. Tán nem volna nehéz megtalálni az oksági összefüggést a politikai közállapotokkal, melyek 1867 után egészen új viszonyt hoztak létre Magyarország és Ausztria közt.

(Budapest.)

BAYER JÓZSEF.

— Nestroy mint plagizator. Az EPhK. áprilisi füzetében (IV. f. 365—7. l.) Császár Elemér újból szóba hozza a Liliomfi-plágium ügyét és Rosner Lipót adatai alapján tisztázottnak látja az ügyet, azaz elfogadja azt a magyarázatot, hogy Nestroy Kaczértól hallotta a mesét s *Umsonst*-ját ilyen alapon komponálta meg. A magyarázat elfogadható, de egy kissé furesa, hogy ezen az alapon Rosner szerint valósággal «üldözött ártatlanság»-gá nemesül Nestroy!

Mohó kíváncsisággal olvastam el Rosner Lipót hazánkfíának tavaly megjelent posthumus művét: *Schatten aus dem alten Wien* (Berlin, 1910.) s abban a Johann Nestroyról szóló fejezetet (161—174), de nagy sajnálatomra ebben egy szó vonatkozást se találtam az *Illustriertes Wiener Extrablatt* 1893-iki évfolyamában megjelent Nestroy-levelekre s egy szót sem az *Umsonst-plágium*ról. Tehát Nestroy mégis csak ártatlan bárány! Derék, becsületes egy férfiú, ki világéletében se nyúlt soha a máséhoz. De midőn a Rosner könyvének további, nagyon tanulságos s jól megírott fejezeteit olvasnám, a Karl von Holteiről írottban egyszerre nagyot bámultam. Ugyanaz a Rosner, ki az *Extrablatt*-ban quasi feloldja a plágium vádját alól Nestroyt — egy másik plágiuma emléket őrizi meg az utókor számára!

Rosner 1859 márcziusában szerződés nélkül maradván, ajánlólevelekkel fölfegyverkezve Grácba megy, hogy ott Karl von Holtei befolyása révén szerződést kapjon a gráci színháznál. A szerződésből ugyan nem lett semmi, de a Holteivel folytatott beszélgetésből sok érdekes tudnivalót tanult meg. Minket e beszélgetésből csupán e néhány sor érdekel: «Gar nicht gut war er auf Nestroy zu sprechen, der aus Holteis 'Trauerspiel in Berlin' die 'Verhängnisvolle Faschingsnacht' gemacht (!) und in der parodierenden Posse: 'Weder Lorbeerbaum noch Bettelstab' nicht nur dem Dichter Holtei, sondern auch der Persönlichkeit, wie er meinte, arg mitgespielt habe.» (I. m. 80. l.)

Tehát Nestroy nemcsak meglopja egy honfitársa darabját, hanem ugyanannak egy sokszor hatással adott drámáját, a «Lorbeerbaum und Bettelstab»-ot, ki is parodizálja, sőt íróját magát is gúny tárgyává teszi benne! Kétkedhetünk-e tovább is a Liliomfi-plágiumban Nestroynál, ki attól se riad vissza, hogy egy német szerzőn kövessen el plágiumot?

Rosner szerint Nestroy a saját hitvallását a «Weder Lorbeerbaum noch Bettelstab»-ban Leicht költőalakjával mondatja el: «Bis zum Lorbeer versteig' ich mich nicht. G'fallen sollen meine Sachen, unterhalten,

— lachen sollen die Leut' und mir soll die G'schicht a Geld tragen, dass ich auch lach', das ist der Zweck . . .» Rosner közli Nestroy-nak egy másik kijelentését is, mely szerint: er wollte es nie «so wie der Grillpartzer» machen . . .!!! (I. m. 173. l.) Elhiszszük! Nestroy erénynyé fújta föl a maga tehetetlenségét. Ő, ki alig mondható egyébként színházi üzlet-emberről, kinél az volt a fődolog, hogy darabjai pénzt hozzanak a konyhára. Nem is lehet csodálkozni azon, ha egy ilyen ember az «enyém és tiéd» kérdésében odáig jut el (mint a Liliomfi ügyében írott levelek mutatják az Extrablattban), hogy már csak azon töri a fejét: miként lehet a plágiumot — szépíteni!

Térjünk tehát napirendre Nestroy fölött s nyugodt lélekkel azok közé a tolvajok közé számítsuk őt, kik üldözőik előtt azzal menekülnek, hogy — tolvajt kiáltanak. Igazán irodalmi arczátlanság volt tőle Szigligetit megvádolni azzal, hogy Liliomfi francia eredeti után készült. (Offenbar französischen Ursprungs ist.) Tolvajnak minősítette Szigligetit, hogy legalább egy mentsege legyen, az t. i., hogy a tolvajt meglopni — nem bűn! Rosner posthumus munkája ekként tanulságosan egészíti ki a 18 évvel előbb író Rosnernek Extrablattbeli adatait a nélkül, hogy szóvá tenné a Holtei-plágium említése mellett a Szigligetit érdeklő plágium ügyét. A Holtei-plágium szófukar, mentsegnélküli közlése ekként nagyon beszédessé válik — nekünk és Szigligeti emlékéért lemossa a Nestroytól rádobott sarat!

(Budapest.)

BAYER JÓZSEF.

— Gyulai Pál és Karl von Holtei. Rosner Lipótnak e folyóirat hasábjain már ismételt említett ily című munkájában: Schatten aus dem alten Wien. (Berlin, 1910.) Karl von Holteinak, Grätzből 1859 nov. 11-éről kelt s Rosnerhez írott egyik levelében ezeket olvassuk: «Was ich oben von Zeitungen überhaupt sagte, gilt auch vom „Wanderer“, den ich leider nie zu Gesichte bekomme. — Ihre ungarische Novelle „Ein alter Schauspieler“ wäre mir aus doppelten Gründen sehr wünschenswert zu lesen. Einmal um Ihre Willen, sodann des Inhaltes wegen, mit spezieller Beziehung auf eine ähnliche Idee, die ich längst trage und die ich vor meinem Tode gerne noch ausführen möchte.» (I. m. 87—88. lap.)

Szinnyeinél (M. Írók, IV. k. 159. hasáb) ezeket olvassuk a Gyulai-életrajzban: «Munkái közül több lefordított németre . . . Ein alter Schauspieler übersetzt von Robert Sturm (Wanderer 1859 okt.) és von Leopold Rosner (Leipzig 1870, Universal-Bibliothek 250).»

Hogyan értelmezzük már most Holteinek ezt a kijelentését: «Ihre ungarische Novelle»? Azt hiszem, alig lehet másképen, mint úgy, hogy Holteinek tudomása volt arról, hogy a Robert Sturm — álneve a még akkor kezdő fiatal, inkább színésznek, mint írónak, mert hisz ismeretes dolog, hogy Rosner színészi pályafutása 1858—1861 közti időre esik s 1859 tavaszán szerződés nélkül maradván, magyar novellák fordításával próbálgatott helyzetén javítani. Igaz, hogy nincs sehol nyoma annak, hogy Rosner Lipót Robert Sturm álnév alatt szerepelt volna. Wurzbach se szól erről, még Rosner Lipót fia, Károly sem említi. Viszont Wurzbach, a ki több Sturm-nevű osztrák íróról tud sokat (Lexicon 40. k. 224—33. l.) ezek sorában egyetlen egyet sem említ, kinek keresztnéve Robert volna.

Ez tehát nyílt kérdés maradna mindaddig, míg fiatal fróink valamelyike a Wanderer- és a Reclambeli szövegek összehasonlításával tisztába nem hozná azt, hogy Gyulai munkája két különböző fordításban jelent-e meg rövid időn (1859 és 1870) belül, vagy pedig, hogy a Robert Sturm- és a Rosner-féle fordítás egy és ugyanazon író tollából került ki?

Ez a dolog meg is érdemli a különben se nagy fáradságot.

De a Holtei levele még egy más szempontból is figyelmet érdemel. Ott azt mondja, hogy ő már réges-régen terhes egy olyan eszmével, mint

a minőt Gyulai kifejt, s szeretné ezt az eszmét maga is, halála előtt formába önteni. Ezt az eszmét mesteri rövidséggel így mondja el Riedl Frigyes: Gyulai Pál cz. tanulmányában. (Budapest, 1911, 46 lap.) »Egy színész mint Othello, előadás alatt megöli hűtelen menyasszonyát, ki Desdemonát játsza. A színészjellem, melyben a valódi érzelme a mesterséges exaltatióval úgy összeolvad, hogy már nem is lehet őket megkülönböztetni, erős lélektani érzékekkel van festve...» Kérdés már most, van-e Holteinek az 1859-ike utáni novellái közt egy is, melyben ugyanez az eszme van feldolgozva?

Fiatal íróink számára tehát itt is egy újabb hálás thema kínálkozik. Hátha fáradozásaik eredménye nem lesz — Umsonst!

Holtei külömben hazánkban is meg-megfordult s mint Frankenburg Adolf írja 1870-ből való egyik levelében, «húsz, harmincz év előtt főbb főiri házainknál felolvasásokat tartott Tieck modorában», de ezt az itt élvezett vendégszeretetet «némethez illő módon» hálálta meg. (L. Bécsi élményeim. Második kötet, Sopron 1880, 149. Ugyane munka II. k. 147., 149., 152., 153. lapjain egyéb adatokat is fog találni a magyar kutató Holtei Károlyról.)

Nestroynál tisztában vagyunk azzal, hogy miképen «vette át» Szigligeti egy — eszméjét. Kutassuk most Holtei — modorát.

(Budapest)

BAYER JÓZSEF.

— Lessing és a magyar nyelv. Lessing hatalmas elméje — úgy látszik — a magyar nyelv, illetőleg a magyar grammatika iránt is érdeklődött. Ennek két nyomára akadtam munkáiban. Az egyik a német nyelvre vonatkozó e megjegyzésében található: «Die Modi der Zeitwörter in der Hebräischen Sprache, auch in der *Hungarischen*, würden sich leicht auch in der Deutschen haben einführen lassen; wenn man nicht eigene besondere Zeitwörter aus diesen modis gemacht hätte. So wird z. B. durch die blosse Veränderung des Vocalis i in e, nicht so wohl die ganze Bedeutung geändert, als vielleicht nur modificirt; aus *sitzen* wird *setzen*, so viel als *sitzen* machen; aus *sinken* *senken*, so viel als *sinken* machen» stb. (Lachmann Muncker ed³. XV. 377.) A mit Lessing itt az ige modulusának nevez, az az, a mit ma az ige nemének, genusának mondunk; t. i. az activum, passivum, causativum, reflexivum stb., vagyis a cselekvő, szenvedő, műveltető, visszaható stb. ige a magyarban, a Qal, Nifal, Hifil, Hiszpael stb. a héberben. — A másik idevágó adat abban a jegyzetgyűjteményben fordul elő, melyet az idézett kiadás XVI. kötete «Anmerkungen zur Gelehrten-geschichte» czím alatt közöl. Itt (p. 222) «Georg Csipkes» czímszó alatt Lessing a következőket írja: «Verfasser der *Hungaria Illustrata, brevis sed methodica naturae et genii linguae Hungaricae explicatio*. Ultraj. ex offic. Jo. a Waesberge 1665. 5. Bogen in 12. Er hat den Beynamen Comarinus, d. h. aus dem Comorer Comit. Wie kann nun das Gelehrtenlexicon sagen, dass er aus Raab gebürtig gewesen? Raab hat ja seinen eignen Comit. und nach diesem hätte er sich Jaurinensem nennen müssen. Er selbst nennt sich auf dem Titel Theologiae Doctorem et ejusdem Facultatis in illustri Schola Debrecina Professorem, verstehe an dem reformirten Gymnasio zu *Debretzen*. Aus der Vorrede ersehe ich, dass schon vor ihm ein Molnar, und ein Stephanus Gelei, Ecclesiastes Albensis, Ungarische Grammatiken geschrieben, deren letztre er nicht einmal gesehen. Sie muss folglich sehr rar seyn.» *Jücher* Gelehrtenlexiconja, melynek Komáromi Csipkés Györgyre vonatkozó adatát Lessing joggal kifogásolja, *Czvittinger* Specimenjét jelzi a maga forrásának, és ez csakugyan teelős is a hibáért, a mennyiben ezt írja az illető czikk elején: Csipkés Georgius, Jaurino-Hungarus stb. Czvittingernél ez bizonyára csak toll- vagy épenséggel sajtóhiba, hiszen ő maga idézi Eszéki István elogiáját, melyben ez így szólítja meg Csipkést: «Tu etiam, Clarissime

Doctor Comarine». — A mi Lessing fentírt megjegyzését a német, illetőleg a héber és a magyar igéről illeti, nem lehetetlen, hogy ezt épen Komáromi Csipkés György könyvecskéjének egy fejezete idézte elő. Csipkés ugyanis a Hungaria illustrata II. könyvének IV. fejezetében (melynek a címe: De stupenda verbi Hungarici foecunditate) arról a bámulatraméltó gazdagságról szól, melyet „magyar nyelv az egy gyökérből eredő igék dolgában mutat. A héber nyelvben — úgy mond — ugyanannak az igének hét vagy nyolcz «formája» van (t. i. a Qal, Nifal, Piel stb. alakok), a magyarban pedig több mint hétszer hét, sőt akár mint tízszor hét. Állításának illusztrálására felhossa Csipkés a «ver» igét, melyből 80 formát származtat, t. i. a «ver» ige mindenféle tárgyvas, tárgyatlan, szenvedő, műveltető, ható, gyakorító stb. alakját és ezeknek combinatióit. A magyar és héber nyelv egybevetése a derivált igealakok gazdagsága tekintetében, melyet Csipkés annyi emphasissal végez, bírhatta esetleg Lessinget arra, hogy e két nyelvéhez hasonló előnyt keressen a németben is, illetőleg mintegy mentegesse a német nyelvnek e tekintetben való szegénységét. — Figyelemreméltó talán az is, hogy Lessing helyesen Debretzent ír e hangzóval az utolsó szótagban, míg Jöchernél Debrzyn van. Meglehet, hogy ezt is Csipkéstől tanulta, a ki az *i* képző tárgyalása közben például hozza a Debrecenit, mint a latin Debrecinus fordítását.

(Budapest.)

WALDAPFEL JÁNOS.

— Toldi Estéje sírásó-jelenetéhez. Toldi Estéjének kezdőjelenete megegyezik néhány pontban Grimmshausen Simplicissimusának azzal a jelenetével (I. könyv 12. fejezete), melyben a remete — Simplicissimus nevelőatyja, kiről későbbben kitűnik, hogy édes atyja volt — megássa a maga sírját. Itt is, ott is: kertben készül a sír; ketten ássák; szerepel az ásó és a kapa, az egyik szerszámot maga a sír leendő lakosa használja, míg kísérfje a másikkal segíti; ez eleinte jóformán nem is tudja, hogy mit ásnak, majd pedig sírva hallgatja szeretett gazdája szavait. — Ismerte-e Arany a XVII. század híres német regényét, úgy hogy közvetetlen remniscentiáról lehetne szó, gondoljunk-e valamilyen közös forrásra, vagy pedig csak véletlen a megegyezés: erre nem tudok felelni. A Simplicissimus egyéb helyei és Arany költészetének valamely terméke között alig van jelentősebb megegyezés. Toldi Szerelmének van ugyan egy-két mozzanata, mely némileg, bár igen kicsiny mértékben, hasonló a Simplicissimus megfelelő részleteihez, de itt a tárgy hasonlóságából (kalandokban gazdag, háborús világ) könnyen magyarázhatók a csekélyke megegyezések és semmi alapot nem adnak további következtetésre. u. j.

— A Zrinyiász egy késői hatása. Ismeretes dolog — hisz irodalomtörténeteink kivétel nélkül azt tanítják — hogy a Szigeti veszedelemnek sem megjelenése korában, sem később nem volt meg az a hatása, a minőt a mű értéke, felfogása, szerkezete megérdemelt volna. Sem a XVII., sem a XVIII. században nem igen olvasták, nem alapított olyan irodalmi iskolát, melynek tagjai — mint pl. a Gyöngyösi követők — mesterük tekintélyére esküdtek volna. Úgy tudtuk eddig, hogy a Zrinyiásznak mindössze Listi költőietlen *Magyar Marsán* látszik halavány, inkább egyes kifejezések, sorok átvételében, mint conceptióban nyilatkozó hatása. Szinte azt hittük, hogy irodalmunk ezen első nagy eposzát egészen el is feledték, s csakis a kiváló műérzékű Ráday Gedeonnak, továbbá Kazinczy-nak köszönhető, hogy «poraiból megélemedett.»¹⁾

¹⁾ V. ö. azonban fejtegetéseimet Völesei Tóth István Cziráky-eposzáról (Alexander-émlékkönyv, 1910, 158—173 l.), a hol kimutatom, hogy ez

Az *Adriai Tenger Sirendáját* azonban, úgy látszik, a XVIII. század második felében már olvasták; olvasták elsősorban szerzeteseink, így mindenesetre a legmagyarabb rendnek, a II. József felosztatta Pálosrendnek egyik tagja, Kollarics Joakim is. *Keresztény-cildgi Intések* cz. fordítása tanúskodik erről.

Maga az 1766-ban Pesten megjelent könyv a Faludi nyomán kelt moralista irodalmunknak egyik szép, itt-ott újszerű magyarságú fordítása. Csak a verses *Elöljáró Beszéde* Kollaricsé. 52 Zrinyi-versszakban mondja el benne — mint már Szinnyi is megjegyzi a *Magyar Írókban* — a komáromi, 1763 iki földrengést, melyet ép úgy Isten büntetésének magyaráz az erkölcstelenségekbe súlyedt magyar nemzetet, mint Zrinyinél olvassuk. Az *Intések* olvasása, megszívelése hárihatja el — mint a befejezés tanítja — a hasonló veszedelmeket. Ennek a földrengésnek a megokolása, a mennyben lefolyt előzménye, az egész versnek mintegy fele, a *Zrinyiász* első énekéből van véve, sokszor szóról-szóra a XVIII. század nyelvére átírva, néhol szórendi változtatásokkal, vagy új betoldásokkal átalakítva. A ki az alább közölt részletet olvassa, annak az átvétel mellett azt is észre kell vennie, hogy a versek gördülékenyebbek, mint forrásukban. Mintha a Gyöngyösi pattogó ritmusaira ártírt *Zrinyiászt* olvasnók. Egy pár változtatása, beszúrása rögtön feltűnik. Az első ének két első versszaka, mint Kollarics czéljához nem vágó, elmaradt, az Elöljáró-Beszéd invokációval kezdődik:

Musa, ki nem téli zöldes Laurusokból
Tsinálsz koszorúkat, sem nyári ágokból,
De ragyogó Mennyei szép tsillagokból
Koronát viselsz az Hold 's Nap Világokból.

Te, ki szűz Anyánk vagy, szűlted mi Urunkat
Ki meg-válta vala, a' mi Kristusunkat.
Kire István király bizta Országunkat,
Mennyei királyné kérlek Aszszonyunkat.

Adgy ösztönt elmémnek, jó élet pennámnak,
Igaz Intéseit a' Politikámnak¹⁾
Hogy le rajzolhassam 's e' kevés munkámnak
Valóságit mutassam Magyar Hazámnak.

Am maga e' földet, az Ur meg kémltete
Egy szem pillantással környül tekintette,
Különössen Magyar Népet meg sejtette,
Hogy nem tart mindent, mint szent Istvántól vette.

Látta, hogy Nemzetünk vet Aliantiát
Hisz ugyan Istent, de indifferentiát,
Tart némellyik inkább, mint penitentiát,
Külső Vallásnak-is ad audientiát.

Látta szent Nevének tsükken tisztelete,
Szent Fia Testének hogy hül betsülete,
Jó tselekedetnek soknál nints kellete,
Papnak, Szerzetesnek kevés tekintete.

az 1742-ben készült eposz szerzője is sokat olvasta, sokat tanult a *Zrinyiász*-ból. Szerk.

¹⁾ A könyv: *Monita Christiano-Politica* cz. latin munka fordítása.

Sok a' feslett erkölts, sok a' káromkodás,
Irigység, gyűlölség, hamis tanátskodás,
Sok a' rágalmazás, nagy a' bujalkodás,
Visza-vonás, lopás, részegség, tobzódás.

Felgerjédtek ezekért méltán Ő haragja,
Azért egy Angyalát magához hivatja,
Szent Felsege maga eleiben állatja,
Kinek, boszorkodva, im-igy számlálgatja.

Ládd Némely Magyarok mikép' tétovázna.
Pártos élettyekkel Engem szidalmazna,
Idegen vallásban sokan avatkozna
Régi szent szokástól majdan el-távozna.

Tekénts meg ám bátor az új világot 's őt,
Abban alig találsz kikkel tettem több jót,
Scythiából ki-hoztam, melly nékik szűk völt,
Bé fagyaszték utnak folyó vizet és toót.

Melly sok Országban át-hoztam személyeket,
Ugy-mint Aegyptomból a' Zsidó népeket,
Hatalmas karommal verék nemzeteket,
Előttök szellesztém, ő ellenségeket.

Téjjel, 's Mézzel folyó szép Pannóniában,
Telepéttém őket Maróth Országában,
Böven meg is áldám azt állapotában,
Segéttém, 's intézém kormányozásában.

Kollarics most néhány versszakot told be, részletezve az Istennek jótéteményeit, Geyzáról, Istvánról, a magyarok három virtusáról: az erős-vitézség, igazság és szemérmességéről. Csak ezek után következik az ismert szemrehányás:

Még is ennyi jókért (átallom mondani)
Most hál-adatlanok, jó példákat adni
Restelkednek, 's hármaz-egy Istent imádni
Bévet szent szokásban végig meg-maradni.

Azért menny-el Angyal a Duna hosszára,
Indétsd-meg a' földet mind két oldalára,
A' Genezareth tó vizének modjára,
Hadd emlékezzenek az Ur hatalmára.

Addig ne is szűnjön meg a föld ingása, míg újra meg nem térnek.

Meg bánván bűnőket: De ha engem félnek,
En parantsolatim — szerént ha ők élnek
Meg-álléttom ismét erejét a' szélnek,
És meg-rémülését mind két Duna szélnek.

Az Angyal leg ottan kezdé kérdezkedni,
És az igazakért igen reménykedni,
Uram ha ezeket fogod-e büntetni?
Jókat a' rosszakkal-együtt el-vesztetni?

Felel az Ur: Ennek így kell végben menni,
Az én Tanátsonnak titokban kell lenni,
Azért ezt nem lehet kérdésekben venni,
Nyilatkoztatásban se néked ki-tenni.

Mondám: hogy tsapásom szolgálaimra száljon,
Mert akarom, nékik félelmekben aljon,
És ő lelkeiknek üdvösségre váljon,
Azért hivatalod ezekben el-járjon.

Kollarics most újra egy versszakot told be az Isten hatalmáról,
majd így folytatja a *Zrinyiász*szal:

Semmit többet Angyal nem felel Istennek,
De sűgár szárnyait terjeszti az égnek,
Mint addig röpüle, míg gyomrába földnek
Juta, irányában két Duna szigetnek.

Az *Előljáró Beszéd* többi része a komáromi földindulás hatásának leírása közbeszótt reflexiókkal a szerencse változandóságáról, a hitetlenségről, Isten irgalmasságáról. Gyöngyösi iskolájához illő ritmusait az *Intések* ajánlása fejezi be. Látnivaló, hogy költőiségben vesztett ugyan az átvett részlet, terjengősebb, részletezőbb, szétfolyóbb lett, de nyelve — a dolog természeténél fogva — újabb, közelebb van hozzánk, ritmusa talán lüktetőbb, sz. val az egésznek külseje kissé rendezettebb. Önként kínálkozik megemlítésre, kis összehasonlításra a *Zrinyiásznak* Arany János megkezdte népies kidolgozása. Mint tudva van, Arany is közelebb akarta hozni mai nyelvünkhöz az eposzt, mert régies nyelvalakjait, szórendjét, sőt kifejezéseit is meg-megváltoztatja; úgy látszik azonban, hogy czéltalannak tartván munkáját, abbahagyta a második ének elején. Sokkal hívebben ragaszkodik azonban az eredeti szöveghez mint Kollarics, ritmusát kitűnő érzékével sokkal szebben kicsiszolta, úgy hogy Arany valóban ott javított, a hol szüksége volt rá, Kollarics a bevezetés magas szárnyalásából is rontott.

A *Keresztény-Világi Intések: Előljáró Beszéde* csupán mint a legrégibb magyar eposznak kései hatása — mai értelemben vett plágiuma — érdemel említést.

(Budapest.)

SIMAI ÖDÖN.

— Az idő vén fája. A Buda Halála első versszakának eredetét igekezezőn magyarázni, Harmos Sándor abba a, sajnos, gyakori hibába esik (EPHK. 1911 : 446. l.), hogy egy, véletlenül olvasott változat alapján akar összehasonlító irodalomtörténeti kérdést megfejteni: egynek veszi az idő fáját az élet fájával s ki akarja mutatni, hogy Arany e verszaka a Snorra-Eddából ered. Csakhogy:

1. Falevélről nem csupán «a régi germánok olvastak le valamit», sőt ellenkezőleg, a rúnarovó népre ez épen nem jellemző. Ellenben másutt bővebb példáit találjuk ennek; csak a Pythia faleveleit említem.

2. Az Eddában nem csupán a Snorra Edda (Gylfaginning) és a mit H. már nem említi, a verses Eddából a Voluspá és a Grimmismál *Yggdrasil*-ja az élet fája, hanem a Hávamál-ban emlegetett fa is, a melynek ágán függött lándzsától sebesülten az ifjú Odin isten. ¹⁾ Egyébként Ygg-

¹⁾ L. A. M. Chadwick: *The cult of Odin*. London 1889, 72. és köv. lk. — W. Golther: *Handbuch der germanischen Mythologie*. Leipzig 1895, 527. l. — R. M. Meyer: *Altgermanische Religionsgeschichte*. Berlin 1910, 69, 48f, 574 és köv. l.

drasil csak egyik neve, az élet fáját hívták még *Mimameiðrnek* is (Fjols-innsnál 14. verssz.). Mindezekben a helyeken az élet fája nem a cserfa, a mint Harmos mondja, hanem magas körisfa (askr, Esche-fraxinus excelsior), a melynek apró levelére nem is lehetne írni. A mit pedig H. a levelek hullásáról és jelentőségéről mond, az az Eddában nincs meg, az saját költeménye. — Ezeken kívül többször füződött a germánoknál a világ fájának mondája egy-egy hatalmas fához. Hasonló volt pl. a híres szász *Irmínsulfa*, a melyet Nagy Károly 772-ben kivágottat. ¹⁾

3. Régen kimutatták már, hogy az élet fájáról szóló monda nem germán eredetű s magában az Eddában is tudákos szerzők műve: Yggdrasil (Yggr=Ódin a Hrafnagaldr Ódins-ban) a kosmikus geografia megszemélyesítője, keresztény legendából jutott az Eddába. Az a motivum, hogy Ódin főisten kilencz napig függött rajta sebesülten, étlen-szomjan, elég világosan mutatja, hogy itt azzal, a középkorban nagyon elterjedt legendával állunk szemben, a mely szerint a paradicsombeli irtalom fájából (más változatok szerint a tudás fájából) készült keresztfa az élet és a világ fája. Ennek a fának gyökerei a pokol fenekéig nyulnak le (ú. m. az Yggdrasiléi a Hel-be), csúcsa az Isten trónusáig ér s széles koronája az egész világot átfogja. (Irodalmunkban először az Erdy-, Debreczeni- és Teleki-kódexben tűnik fel a keresztfa legendája e formájában.) Az *Yggdrasil*fára pedig Bugge ²⁾ kimutatta, hogy nem egyéb mint a keresztfa legendája; ezt vallja Wolfgang Golther is mythologiai kézikönyvében. ³⁾

4. Ma már azt is tudjuk, hogy az élet és a világ fája nem keresztény eredetű legenda. Minden vallásban megtalálják primitiv kosmographiára valló nyomát. Állandó motivuma az alsó, természeti mythologiáknak s a fetiszmusnak egyik olyan eleme, mint a karók, kövek, fegyverek vagy testrészek. Azon alakjában, a mely a keresztény irodalmakban s az Eddában fordul elő, megtalálható különösen a keleti népeknél. Így a babiloni és asszír ékiratokban majd pálma, majd czédrus, majd tülevelű, ananászgyümölcsű fa az élet fája. A londoni ékfelirat szerint pl. «sötét pálma nő Eriduban», a *Gylgames*-eposzban czédrusról van szó, a *Zend-Avestában* az élet fája a fehér *Hom*. A perzsáknál is szélteben el van terjedve e monda, ⁴⁾ a melyet Hafiz is megénekelt. — Az indeknél *Kalpavriksha* az élet fája és hasonló hozzá a megifjító hatású *Ilpa* fügefá. — A héberék szerint az élet fája a paradicsom közepén nőtt a tudás fája mellett (Genesis 2. és 3. fejj.). A Salamon királynak tulajdonított szólásgyűjtemény négy ízben szól az élet fájáról, az ótestamentumi apokrifok közt pedig *Henoch* könyvében és *Ezra* negyedik könyvében találjuk meg. Ugyancsak említi Lévi testamentuma (18. fejj.), a Talmud és a Midrások; hozzájuk járul a későbbi zsidó kabbalisztika sok, idegen sallanggal felékesített változata. ⁵⁾ — Az új szövetségből az Apokalypsis szól az élet fájáról (2. 7; 22. 2; V. 14.) s utána az egész keresztény egyházi irodalom, különösen pedig a középkori legendatárak serege fejlesztette tovább e legendát az apokrif Nikodémus evangelium alapján. A kutatások eredménye ma a következő: a babiloni és asszír pálma és cipruséskitmények is bizonyítják, a mit az összehasonlító vallástörténet

¹⁾ L. a többire nézve: *W. Mannhardt: Baumkultus der Germanen*. Berlin 1875 és *U. attól: Wald und Feldkulte*. Leipzig 1875. *Eldard Hugo Meyer: Germanische Mythologie*, Berlin 1891. 20, 26, 30, 150 s köv. lk. *Szutórisz Frigyes: A növényvilág és az ember*. Budapest, 1905. 367 l.

²⁾ *Sophus Bugge: Untersuchungen über die germanische Götter- und Heldensage*. Übersetzt von D. Brenner, Berlin 1889.

³⁾ *W. Golther: Handbuch der germanischen Mythologie*. Leipzig 1895.

⁴⁾ *W. Hertz: Gesammelte Abhandlungen*. Herausgegeben von Friedrich von der Leyen. Stuttgart und Berlin 1905, 92 l.

⁵⁾ *Reuchlin: De arte cabalastica* 267. l.

és a folklóre kimutatott, hogy az egész legenda épen úgy mint az éltető füvek s az élet vizének motívuma a keresztény és a sémi népeknél ismert alakjában babiloni-asszír eredetű.¹⁾

Ide sorolhatnók még a Hesperidák almafáját, melyet a görögök az élet fájának tekintettek (Euripides: Hippolytos; Diodoros stb.), összevethetnők ezt az északi népeknél is elterjedt mondával az éltető almafáról és sok-sok más változattal. — Arany Jánosnak nem volt szüksége arra, hogy ezt a világszerte elterjedt motívumot a Snorra-Eddából ismerje meg.

(Budapest.)

GRAGGER RÓBERT.

— A «Szép Ilonka» keletkezése. KIRÁLY György részletező forrástanulmánya (EPhK. 1910. 231. l.) VÖRÖSMARTY *Szép Ilonkáját* végső elemeiben két élményre bontja fel: az alapgondolatéra és egy történeti színezetű eseményére. Ez utóbbiról bebizonyítja, hogy irodalmi emlék. Legyen szabad hozzátennünk, hogy szerény véleményünk szerint az előbbi, a «virágként elhervadó leány, Ilonka» képe is az. Talán nem merész gondolat, hogy VÖRÖSMARTY a *Szép Ilonka* e sorainak fogalmazásakor HERDER egy strófájára emlékezett. Íme:

Habt ihr gesehn eine Lilie,
Die sinkt in Regenzeit?
Ach, so schwand Röschen hin, sie schwand
Vor Liebesherzeleid.

És ha láttál szépen nőtt virágot
Elhajolni belső baj miatt:
Úgy hajolt el — — —
Szép Ilonka titkos bú alatt
— — — — —
Hervadása liliombullás volt.

HERDER e sorai a *Röschen und Kolimból* valók: a *Stimmen der Völker in Liedern* III. könyvének 48. költeményéből. (Reclam kiad. 208. l. — Eredetije angol, TICKELL, *Reliqu. T.* III. 234. l.) Igazunkat erősíti, hogy e négy sor a költemény *első strófája* s viszont, hogy VÖRÖSMARTYBAN először épen a költemény e leghíresebb sorai éltek.

(Temesvár.)

GÁLOS REZSŐ.

— Irodalmi mesék. Az EPhK. múlt füzetében olvasható dolgozathoz kiegészítésül megemlítjük, hogy legújabb irodalmunkban is van az irodalmi mesének buzgó művelője: Radó Antal. *Mesék az íróvilágból* című alatt 1905-ben egy egész kötetre való — szám szerint 56 — mesét közölt, melyek az irodalmi életünk egyik-másik jelenségére vonatkozva teljes joggal megérdemlik az irodalmi mese nevet.

— Szerzői észrevétel. «Seuse Henrik Amad a magyar kódexirodalomban» című székfoglaló tanulmányomat *Czóbel* Ernő úr ismertette és bírálta az EPhK. 1911. évf. 418—419. lapjain. Megköszönve a szíves fáradozást, tisztelettel fogadom a megjegyzéseket — de az igazság érde-

¹⁾ *August Wünsche: Die Sagen vom Lebensbaum und Lebenswasser. Altorientalische Mythen.* (L. Ex oriente lux. Herausgegeben von Dr. Hugo Winckler. Band I. Leipzig 1905.) — *Szatórisz Frigyes: A növényvilág és az ember.* Budapest. 1905. 535—6; 549. és 560. l.

kében szükségesnek látom röviden és *tárgyilagosan* a következőket megjegyezni:

1. Seuse életrajzának a Margit-legendával való összevetése iránt érdeklődnek legjobban, mert egészen új dolog, a külföldi szakemberek, mint *Bihlmeyer* Károly dr. tübingeni egyetemi tanár (a ma élő legnagyobb Seuse-írók egyike, a ki 1907-ben adta ki 628 oldalon Seuse német műveiről írt tudományos kritikai művét), *P. De Munnynck* és *P. Mandonne* freiburgi (Svájc) egyetemi tanárok, *Kreiner*, Regináld M. *Schultes* (Graz), *Ursmerus* (Maredsou, Belgium), *Edv. de Breyne* (Malines, Belgium) stb. Magánleveleikre nem hivatkozom. — A két életrajz összehasonlításának fáradságos munkája végén magam összegeztem ilyen szavakkal világosan véleményemet a 23. lapon: «Nem állítunk mi sem többet a találkozó jelenségeknél, de a két élet és életrajz egyazon szellemét, *egyreszletelt feltűnő egységet ismételtlen kemeljük*, hangsúlyozva a kölcsönhatás szükségképpeniségét». Ezzel nem állítottam többet, mint a mennyit az adatok tárgyilagosan és kétségtelenül igazolnak. Idővel talán részletesebben tanulmányozva szólhatok még ehhez a kérdéshez.

2. Seuse atyjának és Herolt Jánosnak (Discipulus) közös sírjáról csak jegyzetben, kis betűkkel emlékeztem meg, jelezvén, hogy magam sem tartottam nagyon fontosnak. Ennyit pedig csak szabad volt tennem a távoli kapcsolat megérintésével.

3. *Denifle* van akkora tekintély az európai Seuse-irodalomban, hogy reá épen ebben joggal hivatkozhatunk. Egyébként hivatkoztam másokra is. Külömben is tanulmányom 26-ik lapján nyilván mondom, hogy Seuse Kölnben Eckhart mesternek tanítványa volt Taulerrel együtt. Melyik volt nagyobb, nehéz eldönten. Eckhart magatartása, tanai még ma is sokféle bírálat alá eshetnek, a mint estek még életében, tehát századokkal *Denifle* előtt. A kérdés egészben igen nehéz. *Denifle* tíz éves tanulmányozás után nyíltan megvallotta, hogy még mindig nem egészen tiszta a helyzet a német mystikában («*Deutsche Schriften des seligen Heinrich Seuse*», I. k. 1876., VII. l.) Sokan szóltak már ehhez a tárgyhöz, de a jövőben is sokan fognak még hozzászólni — más nyelveken is.

4. A «középkor művelődésében» nyilatkozó «új áramlatokra» van hivatkozás és czélzás művem VII. fejezetében a 71—78. l. A csak «valószínű» véleményhez ez elég lehet. A német irodalomnak ma még erősen vitatott kérdéseire nem terjeszkedhettem ki értekezésem czíme, tárgya, czélja miatt sem; hiszen én Seuse H. A.-nak a *magyar kódexirodalomra* való hatását vizsgáltam. A részletkérdések belevonásával egyoldaltúvá lettem volna. Külön könyv készülhetne ezekről és a velük kapcsolatos kérdésekről, s még talán akkor is lehetne más felfogás szerint más megjegyzéseket fűzni a tárgy részleteihez: A hány bíráló, annyi szempontú kifogás.

5. A «Befejezés»-ben közölt magyar nyelvű Seuse-irodalomra ezt mondom művemben: «*Eddig* a következő adatokat tudjuk összeállítani *Sous-éról*.» Tehát magam sem tartottam ezt a jegyzéket befejezettnek, teljesnek. Az ilyen, mintegy epilógusként közölt és jórészt esetlegesen előkerülő adatok hiánya miatt nem mondhatjuk komolyan az egész mű bírálatánál, hogy «fogyatékosak a szerző ismeretei». «Álghanem!» lesz a t. bíráló úr adatain kívül is még más, újabb adat! Így kimondva, más az értelme a kitételnek, mint a mennyit a tárgy érdemel.

6. A «lelkes és áhitatos szólamok, tartalmatlan áradozás, száraz lelkenkezés»-ek talán nem épen olyan nagyon tartalmatlanok és szárazak. Ha mélyebben tekintjük, észreveszszük a vonatkozást és hivatkozást a mystikára, vagy Seuse életére, tanaira. Egyébként ideírom *Bihlmeyer* szavait, melyeket műve elején mond: «*Ich bin in der Einleitung (1—163. l.) manchmal etwas warm geworden.*» Ezt mondhatom én is.

(Székesfehérvár.)

VARGHA DAMJÁN.

— Válasz. Egy híján valamennyi észrevételre maga Vargha megadja a választ:

1. V. hangsúlyozza a «kölesönhatás szükségképeségét». De mindjárt ez előtt ugyanő írja azt is, hogy «*minden* felsorolt közös vonások az exaltált lélek hősi cselekményei és eredményei lévén, más szent életében is előfordulhatnak és főleg abban a korban *gyakran ismétlődtek*» (23. l.). Alább pedig jegyzetben: «Az újabb kritikai, tudományos irodalom komoly alapokon foglalkozik ezekkel a csodás jelenségekkel, melyek a középkori, főleg misztikus irodalomban *bámulatos mennyiségben s színezésben* alakulnak s vándorolnak.» Ezért joggal mondtam, hogy V. maga czáfolja meg a kölesönhatás «szükségképeségét».

2. A jegyzetek helye sem lehet esodabogarak számára való. Mindégy, hogy V. nem ítélte fontosnak a közös sir dolgát, azt, hogy Seuse 1300-ban meghalt atyjának tetemét 1690-ben ugyanabba a sírba temették, melyben az 1468-ban meghalt Herolt János nyugodott. Ott a hiba, hogy ezt kapcsolatnak, magyar vonatkozásnak tartja s nem áttolja megemlíteni. Jegyzetbe különben nem is azért tette, mert maga sem tartotta nagyon fontosnak, hiszen értekezésének a magakészítette kivonatában is (Akad. Értesítő. XX. 1909. 479. l.) elég nagy betűkkel a folyó szöveg között szintén elmondja ezt a kuriózumot, még azt is hozzátéve: «E távolról érdeklő adat is *közelebb hozza hozzánk Seuset.*»

3. és 4. Tanulmánya elején V. két pontban kijelöli a maga elé tűzött feladatokat. Az első: «Megjelöljük Seuse helyét a *világirodalomban* s a magyar kolostorokban.» A harmadik: «Bemutatjuk S. egyeniségét, tanulmányait s két, bennünket érdeklő misztikus művét *körtörténeti alapon*...» Ezt akarta megtenni V. s megtette ezt a nélkül, hogy a XIV. és XV. századbeli misztika mivoltát, feladatait és törekvéseit — mindegy, hogy milyen állásponttól — előadta volna, a nélkül, hogy Seusenek a mestereihez való viszonyát is fejtegette s a német irodalomtörténet meghallgatása nélkül. Mellékes közbevetések, titkos czélzások ugyan semmit sem érnek. Az a fejezet pedig, melyre V. hivatkozik, épen arra vall, hogy V. a Horologiumnak s magyar fordításának művelődéstörténeti s társadalmi szerepét és jelentőségét inkább el akarja rejteni, a szavak árjával beborítani, semmint hogy eládjja s magyarázza. Ezek nem «részletkérdések», hanem épen alapproblémák, melyeket V. ezen a czímen már azért sem hanyagolhat el, mert értekezése legtöbb részében a legapróbb aprólékosságokkal bíbelődik.

5. A bibliografiai jegyzék bevezetésében V. ezt írja: «*szorgosan* iparkodtunk felkutatni a régi és újabb Seuse-irodalmi termékeket nemzeti nyelvünk műveiben» (79. l.). Az összeállítás valóban nagy munkára, sok böngészésre vall. Mért maradt ki belőle mégis egy csomó közközben forgó, minden szorgosság nélkül felüthető könyv? Onnan van ez, hogy V. figyelméből kirekedt a tisztán irodalomtörténeti, a bölcséleti és a protestáns egyháztörténeti irodalom. Ezért jellemzik az említett kimaradt munkák, hogy milyen irányban fogyatékosak V. ismeretei. Ezért soroltam fel őket bírálatomban.

A 6. észrevételre nem találok feleletet magánál Varghánál. Elvégre azt már valóban nem mondhatja ki ő maga, hogy áradozásai — igaz, hogy nem minden helyt — tartalmatlanok és szárazak. Ezt már másnak kell megmondani. Megmondta ezt különben kivülem a Magyar Nyelvben megjelent bírálat írója is.

(Budapest.)

CZÓBEL ERNŐ.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Alszeghy Zsolt dr.: Az esztétikai szemléletről. Gyöngyös (Herezog Ernő Ármin), 1911. N. 8-r. 15 l.

Az Irodalom. Bibliográfiai folyóirat. II. évf. 3. sz. 1911. 16 l.
Bagossy, Bartholomæus, Parva grammatica Latina. Szatmár-Németini MDCCCXXI. (Pázmány-nyomda.) 8-r. 32 l. Ára 40 fillér.

**Brunot,* Ferdinand: Histoire de la Langue Française. Tome III. La formation de la Langue classique. 2ème partie. Paris, Colin, 1911. N. 8-r. 421—738 l. Ára 750 frc.

**Dongó Orbán:* A kiskunfélegyházi nyelvjárás. Szeged. (Várnay L.) 1911. N. 8-r. 43 l.

**Horger Antal:* Egy ismeretlen hangtörvény. (Nyelv. füz. 65.) Budapest, Athenæum, 1911. N. 8 r. 48 l. Ára 1 K.

Jelentése, A kassai Kazinczy-kör 1910—11. évi —. (Kassa, «Felső-magyarország» nyomdája, 1911) K. 8-r. 33 l.

Jung Ungarn. 1911. 5. füzet. Berlin, Cassirer. N. 8-r. 563—658. l.
Konjárdhy Jenő: A homályból. Köttemények 1876—1894. Második kiadás. Komárom. (Benkő Gyula bizománya, Budapest.) 1910. N. 8-r. Ára 5 K.

Könyvtár, Magyar. Budapest, Lampel, 1911. K. 8-r. Számonként 30 f. 626—628. Ibsen: A vadkacsa. Színmű. Ford. Mikes Lajos. 135 l.

629—630. Schäfte: A szocializmus alapvető tanításai. Ford. Ipolyi Tamás. 78 l.

631. Beöthy Zsolt: Írói arcképek. III. 40 l.

Közlemények Szepesvármegye múltjából. III. évf. 2. sz. Lőcse, 1911. Nr. 8-r. 69—128 l.

Működése, Az alsófehérvármegyei történelmi, régészeti és természettudományi egyesület 1910. évi — és múzeumának állapota 1910. évben. Gyulafehérvárt (Papp György). 8-r. 35 l.

Nationalmuseum, Ungarisches. Führer in der Alterthumsabteilung. Budapest, 1911. 8-r. 194 l. Ára 2 K.

Pap Károly: Irodalomtörténeti vonatkozások Kölcsey leveleiben. I. Kazinczyhoz írott levelek. Debreczen (városi könyvnyomda). 1911. N. 8-r. 55 l.

**Petőfi,* Alessandro: Poesie, trad. da Francesco Sirola. II. serie. Fiume (P. Battara), 1911. 8-r. 83 l.

Rakodczay Pál: Egressy Gábor és kora. I. k. Budapest, Singer és Wolfner, 1911. N. 8 r. VII, 650 l. Ára 12 K.

Revue de Hongrie. VII. k. 2—5. f. Budapest, 1911. N. 8-r. 121—600 l. A Revue de Hongrie legújabb füzeteiben, mint tudományukat érdeklő dolgozatokat, Berzeviczy Albert tanulmányának Le surnaturel dans le théâtre de Shakespeare folytatását, Ferenczy Józsefnek Toldy Ferenczről szóló megemlékezését, G. Jean-Aubrynak Regnier Henrikről, az újabban fölkapott francia költőről adott jellemzését, Rácz Lajosnak Rousseauról és magyar barátjáról (Sautersheimről) írt értekezését (v. ö. EphK. 1911:367) Ernst Charles J.-nak Le prix Nobel de la littérature című fejtegetését találjuk, melyben végig tekintve az eddig kikerült eddigi a svéd akadémia az irodalmi Nobel-díjjal kitüntetett, arra az eredményre jut, hogy a díjosztó bizottság eljárását lehetne javítani, de az ellene intézett támadások jogosulatlanok.

Stanley Jevons, W.: A logika elemei. Az angol eredetiből ford. Kelemen Ignác. (Néptanítók könyvtára 43—44. f.) Budapest, Lampel, 1911. N. 8 r. 236 l. Ára 2 K.

Szinnyei József (id.): Magyar írók, 124. füz. (XIV:6). Budapest, Hornyánszky, 1911. N. 8-r. 801—960. l.

Tár, Magyar Shakespeare —, IV. kötet 2. füzet. Budapest, 1911. 8-r. 81—156 l. Ára 150 K.

Vörösmarty, Michele: La Rottra di Zalano. Canto I. Traduzione di Silvino Gigante. Fiume, A. Zanutel, 1911. 8-r. 47. l. Ára 1 K.

A MAGYAR PHILOLOGIAI IRODALOM 1910-BEN.

Az összegyűjtött anyag ez összeállításánál a következő rovatokba van osztva:

- I. *Általános nyelvészet, irodalomtörténet és ethnografia.*
- II. *Esztétika és műtörténet.* 1. Esztétika. — 2. Képzőművészetek. — 3. Zene. — 4. Színészet.
- III. *Philologiai paedagogia.* 1. Általános irányú cikkek (nyelvtanításról, olvasásról, írásról). — 2. Magyar nyelv. — 3. Klasszikus nyelvek. — 4. Német. — 5. Francia nyelv. — 6. Művészi oktatás.
- IV. *Finn-ugor nyelvek.*
- V. *Indo európai nyelvek.*
- VI. *Keleti nyelvek* (arab, héber, török, egyiptomi).
- VII. *Magyar nyelv és irodalom.* 1. Bibliografia. — 2. Magyar irodalomtörténet. (Ebbe fölvetettek a szépirodalmi művek és a színművek bírálatai is. Ez utóbbiaknál csak az első előadás napja van megjegyezve. Ez lehetővé teszi a különböző napilapokban megjelent ismertetések fölkeresését.) — 3. Egyes írókról. — 4. Magyar nyelvészet (a végén: egyes szókról és szólásokról). — 5. Iskolakönyvek.
- VIII. *Klasszikus nyelvek és irodalmak:* 1. Általános irányú dolgozatok. — 2. Görög történet s régiségek. — 3. Görög irodalomtörténet s egyes görög írók. — 4. Nyelvészet. — 5. Latin történet s régiségek. — 6. Latin irodalomtörténet s egyes latin írók. — 7. Latin nyelvtanok s olvasókönyvek. — 8. Magyarországi régészet.
- IX. *Germán nyelvek és irodalmak.* 1. Német. — 2. Nyelvészet. — 3. Tankönyvek. — 4. Svéd-norvég-dán-holland. — 5. Angol. — 6. Nyelvtanok.
- X. *Román nyelvek és irodalmak.* 1. Francia. — 2. Tankönyvek. — 3. Olasz, spanyol és portugál. — 4. Oláh.
- XI. *Szláv nyelvek és irodalmak.*
- XII. *Vegyes.*

I. Általános nyelvészet, irodalomtörténet és ethnographia.

a) Általános nyelvészet és irodalomtörténet.

1. *Birkás Géza.* A nemzetközi nyelv problémája. Népművelés 11. köt. 372—380. l.
2. *Deissmann, D. Adolf.* Die Urgeschichte des Christentums im Lichte der Sprachwissenschaft. 1910. Ism. Révay József EPhK. 719. l.
3. *Darkó Jenő.* Emlékbeszéd Krumbacher Károly fölött. EPhK. 244—253. l.
4. *Dauzat, Albert.* La vie du langage. 1910. Ism. Gulyás Pál. EPhK. 300. l.

5. *Eszperanto. Altenburger Adolf.* Gyakorlati eszperanto nyelvtan tíz leczkében. Cart Teofil párisi tanár francia műve nyomán. Második javított kiadás Budapest, 1910. Kókai L. (8-r. 82 l.) 1 K.
6. *Lombos Alfréd.* Egyetemes szótár-tábiázat. (Eszperanto-magyar.) Budapest, 1910. Kókai L. (1 lap.) 50 fill.
7. *Lombos Alfréd.* Az Eszperanto nyelv. Zombor, 1910. (Budapest, Kókai L.) (8-r. 16 l.) 8 fill.
8. *Lukács Ödön.* Magyar-Eszperanto kis szótár. Budapest, 1910. Kókai L. (36-r. 33 l.) 20 fill.
9. *Medgyesi János.* Esperanto nyelvgyakorló-olvasókönyv és szótár. Budapest, 1910. Löblovitz Zs. ny. (8-r. 88, 101 l.) 3 K.
10. *Mezei Károly.* Az eszperanto nemzetközi nyelv vezérfonala. Második bővített kiadás. Budapest, 1910. Kókai L. (8-r. 48 l.) 40 fill.
11. *Schatz Robert dr.* Magyar-eszperanto zsebszótár. Budapest, 1910. Kókai L. (8-r. 162 l.) 250 K.
12. *Török Péter.* Az Esperanto nemzetközi segédnyelv. Debreczeni Képes Kalendárium. 1910. 142—146. l.
- 12a. *Török Péter.* Teljes eszperanto-magyar szótár. Debreczen, 1910. (Budapest, Kókai L.) (8-r. 288 l.) 4 K.
13. *Finck, F. N.* Die Sprachstämme des Erdkreises. Ism. Rubinyi Mózes. Nyelvtudomány III. köt. 79. l.
14. *Finck, F. N.* Die Haupttypen des Sprachbaues. Ism. Rubinyi M. U. o. 80. l.
15. *Gautherot, Gustave.* La question de la langue auxiliaire internationale. 1910. — Ism. Birkás Géza. Magy. Középipisk. 651—653. l.
16. Glotta. I. 1909. — Ism. Darkó Jenő. Nyelvtudomány III. 140—152. l.
17. *Gombocz Zoltán.* A fonétika történetéből. U. o. III. 32—38. l.
18. *Hazay Olivér.* Egy könyv szülők, tanárok és volt diákok számára. Budapest, 1910. Franklin Társ. (8-r. 128 l.) (Tartalma: Tanári értekezleten. — Becsüljük meg a gyermeket is! — Művészi nevelés. — Homeros. — Ibsen. — Hauptmann: Pippa és Hannele. — Rostand: Cyrano de Bergerac. — Mikes. — Arany J.: Toldi estéje. — Molnár F.: Liliom. — Babics Mihály. — Zempléni Á.: Bosszú.) Ism. Orsz. Világ 46. sz. — Oláh Gábor. Nyugot II. 1670. l.
19. *Heinrich G. Merlin.* Bud. Szemle 141. köt. 32—49. l.
20. *Nyusztay Antal.* Élő alakban megjelenő kincsek. EPhK. 427. l.
21. *Pinterits Károly.* Az írás mestersége. Népművelés 11. köt. 353—371. l.
22. *Prikler Lajos.* Egy kis turáni nyelvészkedés. Kolozsvár, szt. Bonaventura ny. 1910. (8-r. 32 l.)
23. *Radojčić, Nikola.* Karlo Krumbacher. Letopis Matica Srpske. 262. knj. 73—78. l.
24. *Rozwadowski, Jan v.* Ein quantitatives Gesetz der Sprachentwicklung. — Ism. Rubinyi Mózes. Nyelvtudomány III. 73. l.
25. *Rubinyi Mózes.* Az egyéni nyelv kérdése újabb irodalmunkban. U. o. 119—122. l. [könyv 571—575. l.
26. *Rubinyi Mózes.* Kant és a nyelvtudomány. (Alexander-Emlék-
27. *Streitberg, W.* Kant und die Sprachwissenschaft. — Ism. Rubinyi Mózes. Nyelvtudomány III. 76. l.
28. *Weltsprache und Wissenschaft.* Jena, 1909. Ism. Pataki Béla. Népművelés 9. köt. 171—179. l.

29. *Zubriczky Aladár dr.* Az ó-keresztény irodalomtörténet újabb kutatása. Kath. Szemle 825—843. 932—952. 1047—1067. 1.

b) Ethnographia.

30. *Ács Lipót.* Tolnamegyei kanászkiáltás. Népr. Ért. 218—220. 1.
31. *Adieu.* Az oberammergaui passziójáték. Nyitram. Szemle 34—38. sz.
32. *B. Alaska benszülöttel.* Uránia 384—387. 1.
33. *Balásy Dénes.* Régi székely nóták és tánczok. Ethnogr. 42—47, 172—174. 296—300. 1.
34. *Bálint Lajos.* Modern gyermekjátékok. Élet 47. sz.
35. *Baloghy Dezső.* Nógrádmegyei nagypénteki babona. Ethnogr. 254. 1.
36. *Baloghy Dezső.* Magyar napimádás. (Essay.) Balassagyarmat, Könyvny. r. t. 1910. (8-r. 41 l.) 2 K.
37. *Bársony, Stefan.* Unsere Zigeuner. Pester Lloyd 69. sz.
38. *Bartucz Lajos dr.* Adatok a nagy magyar Alföld népi építkezéséhez. Népr. Ért. 32—55. 1. [U. o. 246—253. 1.]
39. *Bartucz Lajos.* Pár szó az alföldi magyarság anthropológiájához.
40. *Báthori Ferencz.* A nomád lappok életéből. U. o. 254—260. 1.
41. *Bátky Zsigmond.* A magyar szent korona országainak néprajzi iskolai falitérképe. — Ism. Lád Károly és dr. Kogutovics Károly. Pädag. kv. tári értes. 1. sz. — Dr. Beluleszkó Sándor. Népr. Ért. 117—119. 1. — Dr. Sebestyén Gyula: Ethnogr. 308—310. 1.
42. *Bátky Zs.* A hajtófához. Ethnogr. 229—231. 1.
43. *Beck, Paul.* Zwei Satiren in Gebetsform auf Tököly und Ludwig XIV. Zeitschr. d. Ver. f. Volkskunde 19. Jahrg. 186. 1.
44. *Bellosics Bálint.* Az iskola és a népélet. Magy. Tanítóképző 23—30. 1.
45. *Beluleszkó Sándor dr.* Erdőhátsági oláh ruhaékszerek. Népr. Ért. 98—102. 1.
46. *Benkó Imre.* Lakás, bútorzat, ruházat és ékszerek egy pár száz év előtt. Nagykőrösi Ujs. 11—15. sz.
47. *Benkóczy Emil.* Sajbózás. Ethnogr. 113. 1.
48. *Benkóczy Emil.* Ki a legény a faluban? U. o. 114. 1.
49. *Benkóczy Emil.* Népies mulatságok (Palócz-földről.) Uránia 265. 1.
50. *Bergstein Béla.* A cigánykérdés megoldása. XX. század. 22. köt. 186—190. 1.
51. *Bertha, Alexandre de.* Des Tziganes. Étude de psychologie ethnographique. Bulletin de l'institut général psycholog. X. 419—441. 1.
52. *Berze Nagy János dr.* Babonák, babonás alakok és szokások Besenyőteleken. Ethnogr. 24—30. 1.
53. *Bittenbinder Miklós.* Új adatok a runairáshoz. EPhK. 610. 1.
54. *Bohn, E.* Die Nationalhymnen der europäischen Völker. 1908. Ism. Ss. Korrbl. Ver. siebenb. Landeskr. 28. 1.
55. *Boissier, Gaston.* La fin du paganisme. 1909. Ism. Révay József. EPhK. 218—221. 1.
56. *Bota Béla.* Hazavezetés. Ethnogr. 125. 1.
57. *Bozoky Dezső dr.* A japán gyermekekről és játékaikról. Pesti Hírlap 307. sz.
58. *Brepohl, F. W.* Die Zigeuner in Ungarn. Pester Lloyd 63. sz.
59. *Brummer, O. J.* Über die Bannungsorte der finnischen Zauberylieder. 1909. Ism. Németh Gyula. Ethnogr. 250—252. 1.

60. *Calamus dr.* Debreczen ősi lakossága. Debreczeni Képes Kalendáriom 1910. 97—121. l.
61. *Couard, Ludw.* Altchristliche Sagen ü. das Leben Jesu. 1909. Ism. Révay József. EPhK. 795. l.
62. *Crisanu, Al.* Case Românești din Bihor. Transilvania 96. l.
63. *Cserép József.* Magyar nevű nép a hellén hőskorban. (Kivonat.) Ethnogr. 341—348. l.
64. *Csippék János.* Sáfányosok a Felvidéken. Népr. Ért. 226—242. l.
65. *Csúddáky Bertalan.* Gyógyfüvek ünnepe. (Pünkösdi népszokások.) Élet 21. sz.
66. *Dachler, Anton.* Die Volkskundemuseum im südöstlichen Europa. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 81. l.
67. *Darkó Jenő.* A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi íróknál. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXI. köt. 6. sz.) Budapest, 1910. Akadémia. (8-r. 76 l.) 1—80 K.
68. *Deák Geyza.* Az ungvármegyei «Tiszahát» népi építkezése és művészete. Népr. Ért. 185—199. l.
69. *Divald Kornél.* Néprajzi jegyzetek Zólyom vármegyéből. Múz. könyvt. ért. 7—13. l.
70. *Domonkos János.* A gyularemetei zabla. U. o. 48—50. l.
71. *Ernyey József.* Legénybiróságok a Kőrmöczbányát környező német falvakban. Népr. Ért. 67—97. l.
72. *Fábián Gyula.* Palócz Krisztus-mondák. Ethnogr. 302—308. 357—361. l.
73. *Fábián Gyula.* Síkdíszítő művészet az Ipoly mentén. Népr. Ért. 161—185. l.
74. *Fáy Elek dr.* A magyarok őshona. Legrégibb nyomok. Budapest, 1910. Ranschburg Gusztáv. (8-r. IX, 306 l.) 8 K.
75. *Fekete József.* «Tudósasszonyok». Ethnogr. 291—294. l.
76. *Fischer Emil.* Die Haar- u. Kleidertracht vorgeschichtlicher Karpathen- u. Balkanvölkerschaften. 1908. Ism. H. Ct. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 29. l.
77. *Gabnay Ferencz (Hathalmi).* Női hajviselet idegen világrészekben. Új Idők 20. sz.
78. *Gabnay Ferencz (Hathalmi.)* Sunnawend. Népr. Ért. 224—226. l.
79. *Gabriel, Joseph.* Die Schwaben des Banates. Die Karpathen. III. Jahrg. 2. Heft. 385—388. l. — Hochzeit bei den Banater Schwaben. U. o. 451—454. l. Kirchweihfest bei den Banater Schwaben. U. o. 636—639. l.
80. *Gálos Rezső dr.* A Faust-mondához. Ethnogr. 316. l.
81. *Gálos Rezső dr.* A regösénekről. Ethnogr. 315. l.
82. *Gálos Rezső.* Oberammergau. Uránia 331—338. l.
83. *Ghergel, Dr. Ilie.* Zur Frage der Urheimat der Rumänen. 1910. Ism. M. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 160. l.
84. *Gönczi Ferencz.* A természeti elemek kultuszának maradványai a göcseji s hetési népnél. Ethnogr. 284—291. l.
85. *Gönczi Ferencz.* A göcseji s hetési népviselet. Népr. Ért. 200—217. l.
86. *Gönczi Ferencz.* Szőlőhegyi mulatozások Zalában. Uránia 161—166 l.
87. *Gróh István.* A palócz népművészet. (Képekkel.) Vasárn. Ujs. 14. sz.
88. *Gubitzs Kálmán.* Bácsi honfoglaláskori sírletelekről. Arch. Ért. 169—172. l.

89. *Győrffy István*. A tőzegvetés. Népr. Értes. 55—59. l.
90. *Győrffy I.* A nagykún tanya. U. o. 129—148. l.
91. *H. A.* Afrikai hangszerek. Uránia 85—87. l.
92. *Hahn, Dr. Ed.* Die Entstehung der Pflugkultur. 1909. — Ism. Beluleszkó. Népr. Értes. 263. l.
93. *Heikel, Axel O.* Die Volkstrachten in den Ostseeprovinzen und in Setukesien. 1909. — Ism. Bátky Zs. Ethnogr. 59. l.
94. *Heller Bernát dr.* Legendák az elbizakodott jámborokról. Izr. m. irod. társ. Évkönyv 44—50. l.
95. *Heller B.* Kármán Mór a népmeséről és a népköltészetéről. Ethnogr. 121—125. l.
96. *Hirt, Herman.* Die Indogermanen. 1905. Ism. Dr. Kohlbach Bertalan. U. o. 174—180. 245—250. 361—368. l.
97. *Höfner, Max.* Volksmedizinische Botanik der Germanen. 1908. Ism. Ss. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 26. l.
98. *Hörnes, Dr. Moritz.* Natur- u. Urgeschichte des Menschen. Wien. Ism. dr. Márton Lajos. Arch. Ért. 186—189. l.
99. *Jósa András dr.* Hallstatti vagy «nyíri» kultúra. Múz. Könyvt. —Értes. 109—118. l.
100. *Jósa András dr.* A gávai gót lelet. U. o. 226—230. l.
101. *Junius.* A régi magyar konyha. Az Ujság 238. sz.
102. *Kanyaró Ferencz.* A mindentudó doktor. Ethnogr. 48. l.
103. *Kimakowicz, M. v.* Spinn- u. Webwerkzeuge. 1910. — Ism. Csaki M. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 146. l. — Beluleszkó Népr. Értes. 262. l.
104. *Kisch G.* Zur Wortforschung. 1. Altgriechische Ortsnamen in Siebenbürgen. 2. Altgermanische Elemente im Rumänischen. 3. Grendel. 4. Petersdorf? 5. Ripa. 6. Nhd. sp-, st-, sch < lat. (ex)p-, (ex)t-, (ex)c-. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 101—113. l.
105. *Kiss L. István.* Baranyai lakodalom. Határszéli Ujs. 19. sz.
106. *Kiss Lajos.* A csiszoló aczélokról. Népr. Értes. 63—67. l.
107. *Kiss Lajos.* A hőmezővásárhelyi városi múzeumról. Múz. könyvt. értes. 142—148. l. [221—223. l.
108. *Kolacs kovszky Lajos.* A germánok csillag-cultusza. Uránia
109. *Kohlbach Bertalan.* Adatok a kigyó kultuszához. Ethnogr. 254. l.
110. *Komáromy Andor.* Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Budapest, 1910. Akadémia. (8-r.) 15 K. — Ism. P. Neues Pest. Journ. 275. sz.
111. *Krausz Jakab dr.* A magyar néplélek problémája. Polgáriisk. Közl. 1—11. sz.
112. *Krecsmárk Endre ifj.* Régibb középkori temetőkről Szarvas határában. Arch. Ért. 172—178. l.
113. *Krecsmárk Endre ifj.* Honfoglaláskori leletekről Szarvason. U. o. 350—353. l.
114. *Kropf Lajos.* A sírbrálás meséje. Irod. tört. Közlem. 488. l.
115. *Kuhárszky László.* A boszorkányperek Magyarországon. Eperjesi Lapok 9—10. sz.
116. *Kühn Lajos.* Bronzkori telepről Nagyszentmiklóson. Arch. Ért. 356—359. l.
117. *Lakatos Károly.* A régi szegedi halászok jelképes madarai. Ethnogr. 82—90. 147—154. l.

118. *Lakatos Lajos*. Magyar zsidó cigányok. Lzr. m. irod. társ. Evkönyv 197—206. l.
119. *Lakatos László*. A magyar Oberammergau. (Főrev.) P. Napló 289. sz.
120. *Lehotzky Tivadár*. Kőkorszaki leletek Bereg megyében. Arch. Értes. 154—164. l.
121. *M. B.* A finn-magyar összailleség. Ethnogr. 126. l.
122. *Mahler Ede*. Tanulmányutam Egyiptomban. U. o. 138—147. 210—222. l.
123. *Marczali Henrik*. A cigányügy történetéből. Bpesti Napló 73. sz.
124. *Margalits Ede dr.* Isten a világ közmondásaiban. Gyűjtötte és rendezte —. I. Latin, magyar, német, horvát, szerb, szlovén közmondások. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. IV, 309. l.) 4 K.
125. *Margitay Ernő*. A magyar nép művészete. Magy. Iparművészet 325. l.
126. *Markgraf, Dr.* Nachbarschaften in Deutschland und in Siebenbürgen. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 149—159. l.
127. *Mátrai né Varga Róza*. Adalékok a nógrádmegyei magyarság néphitéhez. Ethnogr. 115—117. l.
128. *Matyuga Cornél*. A kuruzslás és a babona. Árva 11—13. sz.
129. *Miske Kálmán br.* A magyarországi Alduna vidékéről való ősm emlékek korrendi osztályozása. Arch. Értes. 140—153. l.
130. *Miske Kálmán br.* A késő La Tène-kapcsolótűk változatai és az «előző kapcsolótű» fejlődési története. Múz. Könyvt. Értes. 1—6. l.
131. *Miske Kálmán br.* A Hallstatt-kor hazai és egyéb európai nevezetesebb kapcsolótűi. U. o. 66—77. l.
132. *Miske Kálmán br.* A palaeoethnolog-kutatás mai állapota. U. o. 213—219. l.
133. *Munkácsi Bernát*. A samán istenidézés és bűbájosság a vogulosztják hitéletben. Ethnogr. 97—113. 154—166. 222—228. l.
134. *Nagy Géza*. Számszeríjjak a Hunyadiak korából. Arch. Értes. 421—426. l.
135. *Nagy Géza*. A magyar nőnevek. Ethnogr. 326—341. l.
136. *Novák József Lajos*. A temetők népi művészete. Népr. Értes. 1—27. 149—161. l.
137. *Nyáry Albert br.* Mihály-Gerge népköltészete. Ethnogr. 235—240. 348—357. l.
138. *Orosz Endre*. A tasnádi neolithkori telepről. (Szilágyim.) Arch. Értes. 182—185. l.
139. *Ossián János*. Az őshaza föltalálására irányult kutatások. Kolozsvár, 1910. Gámán-ny. (8 r. 70 l. 1 lev.)
140. *Pácalá, Victor*. Din etnografia comunei Răsinari. Transilvania 57—84. l.
141. *Pál András*. A csángó nép gyászának humora. Ethnogr. 294—296. l.
142. *Pic, Dr. J. F.* Aphorismen über Ethnographie u. Kunstgewerbe in der prähistorischen Archäologie. — Ism. dr. Márton Lajos. Arch. Értes. 86. l.
143. *Pintér Jenő dr.* Milyen nyelven beszéltek a régi jászok? Jász Ujság 13. sz.
144. *Platz Bonifác dr.* Az ősember kritikai méltatása. 1909. Ism. dr. Zubriczky Aladár. Kath. Szemle 458. l.
145. *Platz Bonifác dr.* Tibet. Budapesti Hírlap 57. sz.

146. *Pogány Kázmér*. Az oberammergaui passziójátékok. Élet 28. sz.
 147. *Prévost, Marcell*. Kinder und Märchen. Pester Lloyd 299. esti sz.
 148. *Rakovszky László*. Babonás történetek. Ethnogr. 30—32. l.
 149. *rR.* Sächsische Volkstrachten. Kirchl. Blätter II. 39—40. sz.
 150. *Röder E. Ákos*. A magyar nép erkölcsi világa népdalainkban. Kőszeg, 1910. Róth J. (8-r. 102 l.) 1:30 K.
 151. *Roska Márton dr.* A tasnádi neolitikori telepről. Arch. Értes. 359—360. l.
 152. *S. E.* Siebenbürgisch-sächsische Trachtenausstellung. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 170. l.
 153. *Sch. A.* Schnurren aus dem siebenbürgisch-sächsischen Volksleben. Deutsche Bürger Ztg. 3. sz.
 154. *Scheiner, Martin*. Neue Fundorte alter Siedelungen im Harbachtale. Korr. Bl. Ver. siebenbürg. Landesk. 14—16. l.
 155. *Schmidt Tibolt*. A turkajárás Hunyadmegyében. Népr. Értes. 102—117. l.
 156. *Schullerus, A.* Zur Methodik der Märchenforschung. (Kivonat.) Korr. Bl. Ver. siebenbürg. Landesk. 30—32. l.
 157. *Schuster, Hans*. Siebenbürgisch-sächsische Bauernhochzeit. Die Karpathen. III. Jahrg. 2. Halb. 511—516. l.
 158. *Schweiger Lászlár dr.* Wundt elméletei a művészet és néprajz kapcsolatairól. Ethnogr. 90—97. 276—284. l.
 159. *Sebestyén Gyula dr.* Rovás és rovásírás. 1909. Ism. Nagy Géza. Arch. Értes. 279—281. l.
 160. *Sebestyén Gyula dr.* Turáni társaság. Ethnogr. 321—326. l.
 161. *Simkó Gyula*. Nyiregyháza és tanyáinak települése. (Földr. Közlem. 2—3. füz. (Külön is megjelent. 8-r. 80 l.) — Ism. Gyórfy István. Népr. Értes. 260—262. l.
 162. *Spectator*. Kulturtörténeti furcsaságok (a XIX. századból). Élet 33., 35. sz.
 163. *Stark, Dr. Adolf*. Moderner Aberglaube. Ein Beitrag zur Psychologie des modernen Menschen. Pressb. Ztg. 46. sz.
 164. *Szabó Imre*. Az oláhok keddasszonya. (Masji scara.) Ethnogr. 32—38. 167—172. 231—235. l.
 165. *Szegh Dezső*. Az albánok. Vasárn. Ujs. 22. sz.
 166. *Szegedy Rezső dr.* A befalazott nő mondája a horvát-szerb népköltészetben. Ethnogr. 9—24. l.
 167. *Szémán István*. A lovag és a halál. U. o. 300—302. l.
 168. *Szilády Zoltán dr.* Nyárs, ponk, tűzi kutya. Népr. Ért. 61—63. l.
 169. *Szinte Gábor*. Kapu a székelyföldön. U. o. 28—31. l. (Eleje a múlt évi folyamban.)
 170. *Szmik Antal*. Gizella királyné hímzőiskolája. 1909. — Ism. Bátky Zs. Ethnogr. 60—62. l.
 171. *Takáts Sándor*. A komáromi péntekösök. Budap. Hirl. 2. sz.
 172. *Takáts Sándor*. A magyar csűr. U. o. 180. sz.
 173. *Takáts Sándor*. A török énekesek és muzsikások. U. o. 196. sz.
 174. *Tass, Anton*. Weltschöpfunglegenden der Alten. Pester Lloyd 167. sz.
 175. *Téglás István*. Építő-áldozat emléke Tordán. Népr. Értes. 60. l.
 176. *Téglás István*. A gocoj. U. o. 243—246. l.
 177. *Thain J. Sándor*. Az érsekújvári kapuféléfák. Kis Magy. Alföld 5. sz.

178. *Timár Kálmán*. Magyar szentek legendái és a Gesta Romanorum. Ethnogr. 51. l.
179. *Timár Kálmán*. A «kahlenbergi pap» mondájának egy hazai változata. U. o. 52. l.
180. *Timár Kálmán*. Árpádházi szent Erzsébet legendájához. U. o. 193—200. 262—276. l.
181. *Timár Kálmán*. Fára nem megy fel. U. o. 50. l.
182. *Timár Kálmán*. Barlám és Jozafát legendájának egy példázata. U. o. 49. l.
183. *Tomasivskij István dr.* Etnografična karta uhorskoji Rusi. 1910. Ism. dr. Sztripszky Hiaodor. Népr. Ért. 264—270. l.
184. *Tömörkény István*. Alföldi népélet. Uj Idők 27. sz.
185. A török basa kincse. (Törvénytudó néprajz.) Ethnogr. 255. l.
186. *Tóttfalusi József*. A «Néprajzi Múzeum» és egyebek. Székely Lapok 17. sz.
187. *Tzigara-Samurcaş, Al.* Muzeul neamului Românesc. 1909. Ism. Schmidt Tibolt. Népr. Ért. 119—121. l.
188. *Vadász Ede*. Zsidó szokások és szólások. Magy. Zsidó Szemle 368—370. l.
189. *Versényi György*. XVIII. századi orvosi tanácsok. Erd. Múz. 385—387. l.
190. *Vikár Béla*. A makranczos hölgy, vagy az «ódalgazda». Ethnogr. 38—42. l.
191. *Vikár Béla*. Ősköltésünk élő emlékei. Jelentés újabb gyűjtéseimről. U. o. 65—82. 129—138. 201—210. l.
192. *Viski Károly*. Mi a kopjafa? Népr. Ért. 221—224. l.
193. *Weber, Rudolf*. Weihnachtsspiele. (Josef und seine Brüder.) Karpathen Post 48—50. sz.
194. *Weise, O.* Die deutschen Volksstämme. 1907. Ism. T. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 9. l.
195. *Wittich Béla*. Füzérvidéki őskori telepekről. Arch. Ért. 361. l.
196. Zbornik za narodni život i običaje južnik slavena. Na svijet izdaje jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti. Urednik Dr. D. Boranić. Kńiga XV. u Zagrebu, 1910. (8-r. 2 lev. 320 l.) 5 K.

II. Esztétika és műtörténet.

1. Aesthetika.

197. *Acs Lipót*. A nép szépérzékének fejlesztéséről. Magy. Iparművészet 333—339. l.
198. *Ady Endre*. Poéta és publikum. XX. Század. 21. köt. 266—269 l.
199. *Bárdos Artúr*. História a színpadon. Színjáték 35. l.
200. *Bárka József*. Irodalom-erkölcs. Alkotmány 76. sz.
201. *Bartha József dr.* Politika és irodalom. Élet 3. sz.
202. *B—k, P.* Stará a nová estetika. Prúdy 135—138. l.
203. *Dénes Lajos dr.* Az esztétika mai problémái. (Alexander-Emlékkönyv 162—188. l.) (Külön is megjelent. 8-r. 29 l.)
204. *Feleki Géza*. A szavaló-művészet önállósulása. Nyugat I. 256—263. l.
205. *Freund Edit*. Művészet és szociológia. XX. Század. 22. k. 130—173. l.

206. *Futó Jenő*. Az idill eredete, fejlődése, elmélete és magyar irodalma. Doktori értekezés. Pápai, főisk. ny. 1910. (8-r. 4 lev., 122 l.) — Ism. Császár Elemér. EPhK. 70. l.
207. *Halasi Andor*. A modern líráról. Élet 26. sz.
208. *Hangay Sándor*. Modern magyar versesztétika. Orsz.-Világ 19. sz.
209. *Harmos Sándor*. A költészettan szociális vonatkozásai. Magyar Tanítóképző 559—563. l.
210. *Harsányi Lajos*. A dekadens költészet perverzításai. Alkotm. 73. sz.
211. *Harsányi Lajos*. A magyar kritika. Élet 6. sz.
212. *Hildebrand Adolf*. Dráma és képzőművészet. Színjáték 77. l.
213. *Jász Géza*. Az igaz, a jó és a szép eszméje. Ism. dr. Supka Géza. Élet 2. sz.
214. *Kállai Emil dr.* Irodalmunk nemzeti szelleme. Szeged, 1910. Árvay S. (8-r. 88 l.) 1 K.
215. *Kárpáti Aurél*. Jegyzetek a renaissanceról. Egyetemi Lapok 23. évf. 1. 3. 5. sz.
216. *Kelecsényi János*. Henszlmann Imre esztetikája. Athenæum. 2. sz. 83—131. l. (Önállóan is megjelent. 8 r.) Ism. dr. Dittrich Vilmos. Irod. tört. Közlem. 491—493. l.
217. *Kőszegi László*. A passió-játék jövője. (Egy új esztetikai fejezet.) Élet 12. sz.
218. *Kozári Gyula*. Emberi okmányok a tegnapi, ma és holnap irodalmából. (Metafiziko-pszichológiai tanulmány.) Budapest, 1910. Szt. István-T. (8-r. 477 l. 2 l.) 10 K. [Tartalma: A pozitivizmus. Comte és Littré, Spencer Herbert, Taine, Hæckel és Weber. — A századvég. — A hanyatlás (Decadence: Baudelaire, Verlaine, Maurice, Moréas, Rod, Barrès). Wilde Oszkár, Huysmans, Ady Endre. — A dilettánsok és Anatole France. Bourget Pál, Lemaitre, Coppée. — A miszticizmus. Mæterlinck, Emerson, Tolsztoj, Dosztojevicski, Merljkovicski. — A naturalizmus. Flaubert és Daudet. Hauptmann Gerhard. Sudermann. Strindberg. A francia regény fejlődése Zolától napjainkig. — Brunetiére, Rostand. — Irodalmi elméletek. (Taine, Brunetiére, egyéb elméletek.) — Ism. Dutka Ákos. Nagyvárad 237. sz. — Kárpáti Aurél. Élet 44. sz. — Komócsy István. Kath. Szemle 1120—1122. l. — Székely Béla. Renaissance II. 618—620. l.)
219. *Kristóf György dr.* Megjegyzések az esztétika módszeréhez s főbb feladataihoz. Erd. Múz. 193—209. l.
220. *Lenkei Henrik*. A rím. (Alexander-Emlékkönyv 385—387. l.)
221. *Lipps Theodor*. Psychologie des Schönen und der Kunst. — Ism. dr. R—h L. Pester Lloyd 163. sz.
222. *Loisel, Armand*. L'expérience esthétique. 1909. — Ism. P. I. Kath. Szemle 566. l.
223. *Lukács György*. Megjegyzések az irodalomtörténet elméletéhez. (Alexander-Emlékkönyv 388—421. l.) (Külön is megjelent. 8-r. 34 l.)
224. *Lukács György*. Esztétikai kultúra. Renaissance 123—136. l.
225. *Madarász Flóris*. Kritikai irányelvek. Ism. Heinrich Gusztáv. EPhK. 803. l.
226. *Málnai Mihály dr.* Alexander Bernát. Izr. Tanügyi Értes. 5. sz.
227. *Márffy Károly dr.* A drámai irodalom jövője. Torontál 271. sz.
228. *Mitrovics Gyula*. Az esztétikai tetszés alapproblémája és a

228. Fecskner-féle principiumok. Alexander-Emlékkönyv 428—439. l.)
(Külön is megjelent. 8-r. 12 l.) és Athenæum 3. 4. sz. 47—105. l.
229. *Mitrovics Gyula*. A széptan és az élettan viszonya egymáshoz. Uránia 251—253. l.
230. *Mohácsi Jenő*. A borzadás költészete. Renaissance II. 423—431. l.
- 230a. *Négyesy László*. A magyar költészet eredete. Bud. Szemle 144. köt. 38. l.
231. *Palágyi Lajos*. Mese a színpadon. Magy. Nemzet 91. sz.
232. *Pekár Károly dr.* A fordítás pszichológiája és esztétikája. Nemz. Nénevelés 403—409. l.
233. *Radó Antal*. A fordítás művészete 1909. Ism. Gálos Rezső. EPhK. 790. l. — Ignotus. Nyugat I. 472. l. — Dr. Kristóf György. Tanáregyl. Közl. 43. évf. 615. l. — R. Pester Lloyd 73. sz. — Sebestyén Károly. Nyelvőr 270—272. l.
234. *Radó Antal*. Vers és zene. (Alexander-Emlékkönyv 528—536. l.)
235. *Riedl Frigyes*. Irodalmi törvények, típusok és kapcsolatok. (Alexander-Emlékkönyv 566—575. l.)
236. *Ruttkay György*. Divatos kritika. (Alexander-Emlékkönyv 576. l.)
237. *Schönfeld Aron dr.* Az ördög az irodalomban. Besztercebánya és vid. 15., 16., 18., 20. sz.
238. *Sebestyén Károly dr.* A magyar dráma jövője. Polit. Hetiszemle 52. sz.
239. *Sík Sándor dr.* Dialogus a régi és az új magyar versről. Élet 36. sz.
240. *Szelényi Odön dr.* Jelenkori vallásos áramlatok a modern irodalomban. Budapest, 1910. Hornyánszky V. ny. (8-r. 80 l. 1 lev.)
241. *Szigetvári Iván*. Idegen és nemzeti eszme irodalmunkban. XX. Század XXI. köt. 297—298. l.
242. *Szilasi Vilmos*. A kritika elmélete. (Alexander-émlékkönyv 638. l.)
243. *Szinyei Ferencz*. Dessewffy gróf a humorról. EPhK. 158. l.
244. *Sztura Szilárd*. A műkritika. Délmagyar. Közl. 23—24. sz.
245. *Sztura Szilárd dr.* Az irodalmi kritika. Temesv. Hirl. 23—24. sz.
246. *Tordai Anyos dr.* A modern líra. Kath. Szemle 596—623. l.
247. *Varjas Sándor dr.* A művész lélektana. Uránia 53—58. l.
248. *Veigelsberg, Emma*. La renaissance d'un genre. Le drame politique. Revue de Hongrie VI. 492—498. l.

2. Műtörténet.

249. Adatok művészetünk történetéhez. Művészet 45, 85—90, 138—140, 181—182, 269—271, 352, 393—394, 430. l.
250. *Alexander, Bernard*. L'art, la valeur de l'art, l'éducation artistique. Traduit du hongrois par Jean Dengi. Revue de Hongrie. V. 289—302, 418—431, 563—578, 709—726. l. VI. 31—46, 142—165, 250—268, 364—377. l.
251. *Alexander Bernát*. Lyka Károly. Uj Idők 13. sz.
252. *Alfa*. Régi és új művészet. Budap. Hirl. 115. sz. Rajzoktatás 167—172. l.
253. *Antal Sándor*. Művészeti kritikánk feladatai. XX. Század XXI. k. 269—271. l.
254. *Bálint Aladár*. Pór Bertalan csoportos képe. Nyugat I. 141. l.

255. *Balogh Bertalan*. Jegyzetek művészeti politikánkhoz. Művészet 110—114. l.
256. *Bánóczy József*. Szent László lovasszobra Nagyváradon. (Alexander-Emlékkönyv 226—239. l.) (Külön is. 8-r. 16 l.)
257. *Bányai Marcell*. Művészeti hamisítások és a hamisítás művészete. Renaissance II. 147—153. l.
258. *Barabás. B. J.* Barabás Miklós Pestre érkezése 1835-ben és első sikerei. Művészet 159—163. l.
259. *Szegedy-Maszák Hugó*. Barabás Miklós 1810—1898. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 16. sz.
260. *Szmrecsányi Miklós*. Barabás Miklós. Művészet 146—158. l.
261. *Bárdos Artúr*. Matisseról és egy forradalomról. Művészet 126—131. l.
262. *Baissel, St.* Gefälschte Kunstwerke. 1909. Ism. Fieber Henrik. Magy. Iparművészet 131. l.
263. *Benkóczy Emil*. Kovács Mihály festőművésznek Tárkányi Bélához írott levelei. Művészet 415—427. l.
264. *Berkeszi István dr.* Temesvári művészek. Kiadja a Délmagyarországi Tört. és Rég. Múzeum-társulat. Temesvár, 1910. (8-r. 144 l.) Ism. Gr. Századok 834. l. Művészet 395. l.
265. *Berzeviczy Albert*. A cinquecento festészete. 1909. — Ism. dr. Kristóf György. Uránia 192. l. — Éber László. Századok 596—602. l.
266. *Berzeviczy Albert*. A tájképfestés a XVII. században. Budapest, 1910. Akadémia. (8-r. 220 l.) 5 K.
267. *Bogdánffy-Paully Erik*. Festő-technologia. Művészet 242—249. l.
268. *Bolgár Elek*. A szocialista világnézet a modern festészetben. Szocializmus IV. 77—80. l.
269. *Bredt, E. W.* Sittliche u. unsittliche Kunst. 1910. — Ism. Kenczler Hugó. XX. Század XXI. köt. 691. l.
270. *Christiansen, Broder*. Philosophie der Kunst. 1909. — Ism. k. j. Magy. Filoz. Társ. Közlem. 220. l.
271. *Chroniqueur*. Hegedűs László. Művészet 62—69. l.
272. *Chroniqueur*. Bosznay István. U. o. 235—241. l.
273. *Csányi Károly*. A középkori építőművészet formái. Budapest. Ism. Magyar Vilmos és Petrik Albert. Építő Ipar 41. sz.
274. *Csáth Géza*. Jegyzetek egy új rajzgyűjteményről. Nyugat I. 108—115. l.
275. *Csáth Géza*. A művészetek élvezése és az emberismeret. XX. Század. XXI. köt. 273—275. l.
276. *Cserna Andor*. Japán fametszetek. Renaissance 210—214. l.
277. *Cserna Andor*. Az impressionizmus a festészetben. U. o. 59—64. l.
278. *Csontos János*. Mátyás és Beatrix kiadatlan arcképei egykorú kéziratokban. Arch. Értes. 204—212. l.
279. *Sz. Darnay Kálmán*. Az uzsavölgyi bronzkincs. Arch. Értes. 426—431. l.
280. *Demjén Zoltán*. Ferentzy Márta képkiallítása. Nevelés 27. évf. 7, 8. 10. sz.
281. *Divald Kornél*. Régi ötvösművek a besztercebányai ág. hitv. ev. templomban. Arch. Értes. 15—24, 106—117. l.
282. *Divald Kornél*. Régi ötvösművek a körmöczi evangélikus templomban. U. o. 236—242. l.

283. *Divald Kornél*. A selmeczbányai ágost. hitv. evang. templom műkiucsei. U. o. 400—407. l.
284. *Divald Kornél*. Az önismeret egy sajátosságos ábrázolásáról. Besztercebányán. U. o. 345—347. l.
285. *Divéky Adorján dr.* Magyarország szerepe a lengyel renaissance-ban. U. o. 1—9. l.
286. *Dömötör István*. Egy rajzoló vázlatkönyvéből. Művészet 359—363. l. (Vadász Miklós.)
287. *Dömötör István*. Magyar Biedermayer. Világ, máj. 15.
288. *Dvořák, M. u. Matějka, B.* Topographie d. histor. u. Kunstdenkmale im Königreiche Böhmen. 27. 1910. — Ism. Gerevich Tibor. Múz. Könyvt. Értes. 241. l.
289. *E. N.* Keresztény műszótár. Egyh. Műipar 1—12. sz.
290. *E. N.* Templomajtok színezéséről. U. o. 2—4. sz.
291. *Éber László*. Művészettörténeti olvasmányok. 1909. Ism. dr. Lázár Béla. Tanáregyl. Közl. 43. évf. 144—149. l. — Dr. Kenczler Hugó. Népművelés 11. köt. 63. l. — Dr. Bagyary Simon. Arch. Értes. 281—283. l.
292. *Éber László dr.* XVIII. századbéli falfestmények Magyarországon. Arch. Értes. 193—203. l.
293. *Erdey Aladár*. Hogyan készül a szobor. Élet 2. sz.
294. *Erdős Renée*. Az ifjú Szoldatics. Élet 52. sz. (Képpel.)
295. *Ernszt Lajos*. A magyar történeti festészet. Budapest, Athenæum. 1910. (8-r. 96 l.) 3 K.
296. *Farkas Zoltán*. Luini madonnája. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 52. sz.
297. *Farkas Zoltán*. Japán fametszetek kiállítása a szépművészeti múzeumban. Vasárn. Ujs. 30. sz.
298. *Farkasfalvy Imre*. Régi magyar festők. (Mezey József.) Művészet 227—31. l. — *B. J.* A Neuhauser testvérek. U. o. 231—234. l.
299. *Feleky Géza*. Velencei kiállítások. 1. Klimt. 2. Futurista festő. Nyugat II. 1342—1351. l.
300. *Feleky Géza*. Széljegyzetek Kernstock képeihez. Nyugat I. 195—198. l.
301. *Feleky Géza*. A márcziusi tárlatok. Nyugat I. 481—484. l.
302. *Feleky Géza*. A nemzetközi karikatúra kiállítás. Nyugat I. 706—708. l.
303. *Feleky Géza*. Csontváry képei. Nyugat I. 863. l.
304. *Feleky Géza*. Henri Harpignies. Hét 13. sz.
305. *Ferdényi Kálmán dr.* Új irányok az egyházi művészetben. Religio 28. sz.
306. *Ferdényi Kálmán dr.* Téralkotás az egyházi építészetben. Egyh. Műipar 8. sz.
307. Festészetünk, nemzeti — I. kötet. *Palágyi Menyhért*. Székely Bertalan és a festészet esztetikája. Függelék: I. *Székely Bertalan*. A figurális rajz és festés alapelvei. II. *Palágyi Menyhért*. Nagy mesterek másolása és a hűsfestés problémái. Budapest, 1910. Eggenberger. (8-r. 170 l.) 4 K. — Ism. *D. A Cél* 63. l. — *de. Rajzoktatás* 228. l. — (*sz.*) Budap. Napló 133. sz. — Pester Lloyd 167. sz.
308. *Fieber Henrik*. A modern művészet fény és árnyoldalai. Művészet 366—381. l.
309. *Fieber Henrik*. Templomok környezete. Egyh. Műipar 3. 4. sz.

310. *Fieber Henrik dr.* Ókori keresztény középponti elrendezésű mű-
emlékek. Kath. Szemle 268—282, 381—390, 498—506. l.
311. *Forster Gyula.* Magyarország műemlékei. 1. 2. 1905/6. -- Ism.
Roth Victor. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 80. l.
312. *Forster Gyula dr.* Erzsébet királyné ismeretlen arcképe. Vasárn.
Ujság 25. sz.
313. *Freund Edit dr.* Az impresszionisták és az ember. (Benyomások
a Művészház kiállításán.) Az Ujság 115. sz.
314. *Freund Mária.* A művészi látás kétfélesége. Athenæum 3—4. sz.
1—46. l.
315. *G. Ö.* Hollósyék és Feiksék kiállítása. Hét 45. sz.
316. *Galambos Imre.* Asszisi szent Ferencz művészei. Religio 31. sz.
317. *Gerő Odön.* A festőiségről. Művészet 49—54. l.
318. *Gerecze Péter dr.* Az első színezett szobor Magyarországon. U. o.
327—329. l.
319. *Greco. Farkas Zoltán.* Greco. Vasárn. Ujs. 13. sz. -- Lengyel
Géza. Nyugat II. 1757. l.
320. *Feleky Géza dr.* Greco Velasquez ellen. Nyugat. II. 936—939. l.
321. *Térey, Dr. Gabriel v. Greco in Budapest.* Pester Lloyd 268. sz.
322. *Greguss Imre.* (1856—1910.) (Képpel.) Vasárn. Ujs. 25. sz. ---
D. Művészet 330—338. l.
323. *Gyárfás Tihamér dr.* Az ónkanna gyártókról. Egyh. Műipar 1. sz.
324. *Gyárfás Tihamér dr.* Az egyházművészeti tanfolyamról. U. o. 5. sz.
325. *Gyárfás Tihamér dr.* Régi brassai ötvösművek. 1909. Ism.
Kocsis Sándor. U. o. 9. sz.
326. *Gyárfás Tihamér.* Brassai ötvösművek. Arch. Ért. 230—236. l.
327. *Gyárfás Tihamér dr.* Régi falfestmények Brassóban. Erd. Múz.
73—76. l.
328. *Gyárfás Tihamér dr.* A három Hann Sebestyénről. U. o. 232—234. l.
329. *Gyárfás Tihamér dr.* Régi erdélyi falfestmények. Vasárn. Ujs. 4. sz.
330. *Gyárfás Tihamér.* Régi brassai ötvösművek. Budapest, 1909.
Franklin ny. (8 r. 74 l.) (Különnyomat az Arch. Ért. 1908/9.
évfolyamaiból.)
331. *Gyárfás Tihamér.* A nagyszombati ötvösök mesterjegytáblája.
Arch. Ért. 407—419. l.
332. *Gyulai Károly.* A Sixtina építészetről. Építő Ipar 7. sz.
333. *Halász József.* A stílusok fejlődésének áttekintése. Lugosi közs.
polg. fiúisk. 1909. 10. ért. 5—9. l.
334. *Haller Stefánia.* A modern festőművészetről s annak irányairól.
Miskolczi áll. polg. leányisk. 1909. 10. ért. 3—11. l.
335. *Haradi Barnabás.* Velasquez. Élet 43. sz. (Képekkel.)
336. *Heresuth Kálmán.* Fadrusz János élete és művészete. Pozsony,
1910. Steiner Zs. (8-r. 37 l.) 1-20 K.
337. *Hevesi, Ludwig.* Ivan Mestrovic. Pester Lloyd 18. sz.
338. *Hirschler József.* A kereszt az egyház művészetében. Egyh. mű-
ipar 2. s. köv. sz.
339. *Hirschler József dr.* Jézus Krisztus az egyházművészetben. U. o.
11. s. köv. sz.
340. *Hoffmann Edith.* A sienai és firenzei festészet a XIV. században.
Budapest, 1910. Fritz ny. (8-r. 44 l.)
341. *Hollósy Géza.* (Nekr.) Egyetértés 108. sz.

342. *Horváth Károly*. Népművészeti kiállítás. Népművelés 11. köt. 331—335. l.
343. *Ján*. Egy magyar festő a XVIII. század elejéről. Művészet 211—215. l. (Vargha Pál.)
344. *Janicsek József dr.* Pár szó a festékanyagokról és a főbb festészeti technikákról. Egyh. Műipar 10. s köv. sz.
345. *Jaschik Álmos*. A lényeg. Rajzoktatás 47—54. l. (A Könyves Kálmánban tartott felolvasásról, melynek czélja az volt, hogy az «új képek» által képviselt művészi álláspont kifejtessék.)
346. Jó Béla. Művészet 216. l.
347. *Justi, Ludwig*. Die italienische Malerei des XV. Jahrhunderts. Ism. Fieber Henrik. Religio 30. sz.
348. *Kabdebő Gyula*. A szobrászat története. Ism. dr. Kenczler Hugó. Arch. Értes. 83—85. l.
349. *Kacziány Ödön*. Pesti művészet az ötvenes és hatvanas években. Művészet 10—22. l.
350. *Kacziány Ödön*. Tölgyessy Artúr. U. o. 294—303. l.
351. *Keleti Gusztáv*. Művészeti dolgozatok. Budapest, 1910 Franklin-T. (8-r. 652 l.) 8 K. — Ism. dr. Kristóf György. Uránia 368. l. — Vasárn. Ujs. 12. sz.
352. *Kemény Lajos*. Műtörténeti adatok Kassa város levéltárából. Arch. Értes. 263—266, 347—350. l. — Műtörténeti adatok Kassa multjához. U. o. 95. l.
353. *Kemény Lajos*. A kassai székesegyház építészeiről. U. o. 165—169. l.
354. *Kenczler Hugó dr.* Művészettörténet, kritika és esztétika. Művészet 70—74. l.
355. *Kenczler Hugó dr.* A műalkotás pszichológiájáról. (Alexander-Emlékkönyv 325—340. l.)
356. *Kenczler Hugó dr.* Krisztus levétele a keresztről. Festmény a szépművészeti múzeumban. Arch. Értes. 385—392 l.
357. *Kenczler Hugó dr.* II. Lajos király arcképe a brüsszeli képtárban. Arch. Értes. 9—14. l.
358. *Kenczler Hugó dr.* Honoré Daumier. Az Ujság 131. sz.
359. *Kernstock Károly*. A kutató művészet. Nyugat I. 95—99. l. — *Lukács György*. Az utak elváltak. U. o. 190—193. l.
360. *Kiss Dezső*. A sport a képzőművészetben. Élet 18. sz.
361. *Kleinschmidt Beda*. Lehrbuch der christlichen Kunstgeschichte. 1910. — Ism. Gerevich Tibor. Múz. Könyvt. Értes. 240. l.
362. *Kocsis István*. Mi inspirálta Rafael művészetét? Egyh. Műipar 4. sz.
363. *Kölber Dezső*. Mozaikművesség. Magy. Iparművészet 17—22. l.
364. *Konrády Lajos*. Az Országos Egyházművészeti Tanács tervezete. Egyh. Műipar 6. 7. sz.
365. *Kós Károly*. Nemzeti művészet. Magy. Iparművészet 141—157. l.
366. *Kosztolányi, Julius*. Skizzen u. Studien. Wien, 1910. Ism. Feleki Géza. Nyugat I. 641—643. l.
367. *Kowalczyk, Georg*. Denkmæler der Kunst in Dalmatien. 1910. Ism. Sz. L. Magy. Iparművészet 283. l.
368. *Kristóf György dr.* Elmélet és gyakorlat a művészet terén. Erdélyi Lapok 8. sz.
369. *Kühlbrandt, Ernst*. Das Marienbild in der Kronstädter ev. Stadtkirche. Die Karpathen III. J. 1. Halbj. 245—248. l.

370. *Kuhn*. Moderne Kunst- u. Stilfragen. Ism. Fieber Henrik. Religio 2. sz. — Némethy Gyula dr. Még egyszer a «Moderne Kunst- u. Stilfragen.» U. o. 3. sz.
371. Kupcsay János. (Képpel.) Művészet 305—306. l.
372. *Kürthy György*. Svájciak a szalonban. Renaissance 287. l. — Bálint Aladár. Nyugat 785. l. — Farkas Zoltán. Vasárn. Ujs. 22. sz. — *M. Élet* 20. sz.
373. *Lázár Béla dr.* Rembrandt rajzaink. Renaissance 479—481. l.
374. *Lázár Béla dr.* Művészetünk ismertetése. Művészet 82. l.
375. *Lázár Béla dr.* Az Andrásy-úti Babocsay-villa. U. o. 115—119. l.
376. *Lázár Béla dr.* Csók István. U. o. 190—203. l.
377. *Lázár Béla dr.* Mihalik Dániel. U. o. 317—326. l.
378. *Lázár B.* Hamis művészeti jelszó. U. o. 347—349. l.
379. *Lázár, Béla Dr.* Die moderne ungarische Malerei. Die Kunst. (München) ápr.
380. *Lehnert, Georg.* Illustrierte Geschichte des Kunstgewerbes. 1909. Ism. Magy. Iparművészet 750. l.
381. *Lehóczky Tivadar.* Két középkori gyűrűről. Arch. Ért. 433—435. l.
382. *Lenberger, Ernst.* Die Bildnisminiatur in Deutschland. 1909. Ism. Sz. L. Magy. Iparművészet 215. l.
383. *Lengyel Géza.* A nagyváros művészete. (Budapest művészeti politikájáról.) Népművelés 10. köt. 425—432, 454—460. l.
384. *Lengyel Géza.* Hollósy és a két Feiks. Nyugat II. 1663—1665. l.
385. *Lengyel Géza.* A Delhæs-hagyaték képei. U. o. 1745—1747. l.
386. *Lengyel Géza.* Róna József. Művészet 23—36. l.
387. *Lengyel Géza.* A rendezés művészete. U. o. 185—187. l.
388. *Lengyel Géza.* Az iparművészet határai. Magy. Iparművészet 84—93. l.
389. *Lengyel Géza.* A festő mestersége. XX. Század XXI. k. 444—451. l.
390. *Lengyel Géza.* A művész társadalom képe. U. o. XXI. k. 281—283. l.
391. *Lengyel Géza.* Az impresszionizmus példatára. Nyugat I. 615—620. l.
392. *Lengyel Géza.* Grafika. U. o. 234—238. l. (A Művészház kiállításáról.)
393. *Lengyel Géza.* A művész iskolája. U. o. 1006—1008. l.
394. *Lengyel Géza.* Eugène Carrière. U. o. 2—11. l.
395. *Leonardo da Vinci.* *Haydn, J.* Leonardo da Vinci und sein Abendmahl. Pressb. Ztg. 43. sz.
396. *Zsámboki Gyula.* Leonardo da Vinci «utolsó vacsorá»-ja. Élet 12. sz.
397. *Lothar, Rudolf.* Ungarische Maler in Berlin. Pester Lloyd 32. sz.
398. *Lukács Gyula.* A művészi kép az iskolában Népművelés 11. köt. 208—211. l.
399. *Lyka Károly.* A képzőművészetek történeti és technikai kifejlődése. — Ism. Ballai Károly. A gyermek 438. l. — L. Huszad. Század II. köt. 157. l.
400. *Lyka Károly.* A művészet könyve. (Műveltség Könyvtára.) 1909. Ism. dr. Lázár Béla. Tanáregyl. Közl. 43. évf. 320—324. l. — dr. Márffy Oszkár. Kath. Szemle 340—343. l. — *dl.* Rajzoktatás 22. l. — Hekler Antal. Arch. Ért. 81—83. l.
401. *Lyka Károly.* Az érem- és plakettművészet stílusa. Budapest, 1910. Éremkedv. egyll. (8-r. 64 l.) (Megjelent a «Művészet»-ben is 273—291. l.)

402. *Lyka Károly*. Biedermaier a küszöbön. Művészet 1—7. l.
403. *Lyka Károly*. Művészeti kérdések. U. o. 121—125. l.
404. *Lyka Károly*. Simay Imre. U. o. 397—404. l.
405. *Lyka Károly*. Hogyan kell műtárlatot nézni. Egyh. Műipar 9. sz.
406. *Lyka Károly*. Két nemzedék. (Tölgyessy a múcsarnokban. Glatz a szalonban.) Uj Idők 41. sz.
407. *Lyka Károly*. Száz év a Művé-zházban. U. o. 18. sz.
408. *Lyka Károly*. A művészet eredetének problémája. XX. Század XXI. köt. 283. l.
409. *Lyka Károly*. Stílus és naturalizmus. (Alexander-Emlékkönyv 422—429. l.)
410. *Madarász. Adorján Andor*. Madarász Viktor. Pesti Napló 37. sz. — Gerő Odön. (Képpel.) Hét 51. sz. — dr. Sebestyén Károly. Budapesti Hirlap 296. sz.
411. *Maksziányi Dezső dr.* Tölgyessy Artúr képei. Egyetértés 249. sz.
412. *Malonyay Dezső*. Margó Ede. Művészet 164—174. l.
413. *Margitay Ernő*. Lengyel kiállítás. Élet 6. sz.
414. *Mihalik József*. A Gerhardt féle gyűjtemény. Magy. Iparművészet 181—211. l.
415. *Mihalik József*. Az ötvösművek hitelesítő bélyegeiről. Múz. Könyvt. Értes. 78—93. l.
416. *Mihalik József*. Szélhámos régiségügynökök. U. o. 61—63. l.
417. *Mihalik József*. Három kassai kőszobor. Arch. Értes. 213—220. l.
418. *Mihályfi Akos dr.* A templomok berendezése és liturgikus felszerelése a keleti egyházban. Egyh. Műipar 8. 9. sz.
419. *Móricz Zsigmond*. Munkácsy Mihály. (Iparosok olvasótára 7. sz.) Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 48 l.) 60 f.
420. *Münsterberg, Oskar*. Chinesische Kunstgeschichte. 1910. Ism. dr. Takács Zoltán. Pester Lloyd 243. sz.
421. *Muther, Richard*. Geschichte der Malerei. 1909. — Ism. Művészet 46. l.
422. *Művészház. Gulácsy Lajos*. A művészház kiállítása. Kritika 64—66. l.
423. *Gulácsy Lajos*. Impresszionisták a Művészházban. Hét 18. sz.
424. *Margitay*. A Művészház kiállítása. Élet 1. sz. — A Művészház második kiállítása. U. o. 3. sz.
425. *Nagy József*. A történelmi és művészeti érzék fejlesztéséről. Magy. Iparművészet 293—312. l. (Külön is megjelent 8-r. 16 l.)
426. *Nagy Sandor*. Kedves jó Szoldatics bátyánk 90 éves. (Képekkel.) Élet 39. sz.
427. *Nagy Sándor*. Michelangelo Pietà-ja. Egri egyházm. közl. 17—18. sz.
428. *Naményi Lajos*. Vidéky Károly. Művészet 138—140. l.
429. *Náray Aurél*. A mi névimpresszionistáink. Pesti Hirl. 43. sz.
430. *Nemes M. Térey Gábor dr.* Nemes Marcell gyűjteménye. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 49. sz. — Rózsaffy Didier. Revue de Hongrie VI. 682—684. l.
431. *Némethy Lajos*. A vitkócezi templomról. Arch. Értes. 58—62. l.
432. *Nemzeti Szalon. Farkas Zoltán*. A Nemzeti Szalon téli kiállítása. Vasárn. Ujs. 50. sz.
433. *Kovács Jenő*. A Nemzeti Szalon téli tárlata. A Cél 200—202. l.
434. *Nippon*. Japán művészet. Élet 21. sz.

435. *Nyári Sándor dr.* Brocky Károly festőművész élete és művei. 1807—1855. (A temesvári Arany János-társaság kiadása. VII. köt.) Budapest, Pallas, 1910. (4 r. 56 l. 1 lev.) — Ism. Ortvay Tivadar. Századok 135. l. — Revue de Hongrie VI. 89. l. — Hevesi Lajos. Pester Lloyd 7. sz. — Takács Zoltán. Művészet 141—143. l. [Vasárn. Ujs. 4. sz.]
436. *Nyári Sándor dr.* Kupeczky családja. (Kupeczky J. festménye.)
437. *Ógyai Viktor.* A grafikai művészet technikai és hivatása. Vasárn. Ujs. 19. sz.
438. *Paál L. Lengyel Géza.* Paál László képei. Nyugat II. 1758. l. — Koronghy Dénes. Magy. Hirl. 270. sz. — Rózsaffy Didier. Revue de Hongrie VI. 681. l.
439. *Pajdussák Máté.* Szepesmegye középkori ércöntvényei. 1909. — Ism. Berwaldszky Kálmán. Kath. Szemle 563. l.
440. *Pál Imre.* Lippert József. Művészet 85—87. l.
441. *Palágyi Menyhért.* Francia festészet német kiállításban. Világ 199. sz.
442. *Petrik Albert.* Az építéstílusok fejlődésének philosophiája. Építő Ipar 25—26. sz.
443. *Petrik Albert.* A régi mesterművek hamisítása. Élet 16. sz.
444. *Petrik A.* Az esztergomi főszékesegyház. Élet 22. sz.
445. *Petrik Albert.* A váci székesegyház. U. o. 32. sz.
446. *Petrovics Elek.* Magyar festők a berlini secesszióban. Művészet 218—222. l.
447. *Peyre, Roger.* Études sur l'art français au XIXe siècle. Les maitres de l'illustration: Gustave Do.é. — Alexandre Bida. Revue de Hongrie VI. 166—177. l.
448. *Philippi Adolf.* A képrás régi nagy mesterei színes képekben. — Szövegének fölhasználásával magyarázta Zsámboki Gyula. Budapest, 1910. Franklin-T. (8 r. VIII, 108 l. 121 kép.) 26 K. — Ism. Élet 6. sz.
449. *Pironcsák Antal.* Új áramlatok a festészetben. Religio 32. sz.
450. *R.* Az újabb iparművészeti törekvések Németországban. Magy. Iparművészet 78—83. l.
451. *R. T.* Srpski dekorativni stil. Trgovačke Novine 5—7. sz.
452. *Radisics Jenő.* Gróf Pálffy János műkincese. Magy. Iparművészet 101—127. l.
453. *Radisics, Eugène de.* Les collections d'art de feu le Comte Jean Pálffy. Revue de Hongrie V. 690—701. l.
454. Reinhard Károly festőművész. Művészet 79—82. l.
455. *Rerich Béla.* A kertek művészetéről. Művészet 382—387. l.
456. *Réz László.* Vallás és művészet. Rimaszombat, 1909. — Ism. dr. Lázár Béla. Magy. Iparművészet 368—370. l.
457. *Richter, Johannes.* Die Entwicklung des kunsterzieherischen Gedankens. Ism. Nádai Pál. U. o. 370. l.
458. *Riegl, Alois.* Die Entstehung der Barockkunst in Rom. 1909. — Ism. Fieber Henrik. Religio 23. sz.
459. *Rippl-Rónai József.* Emlékezések. (Részlet: Munkácsy Mihályról.) Nyugat II. 1822—1833. l.
460. *Ritócák Emma dr.* A modern szobrászatról. Nemz. Nőnevelés 67—73, 130—136. l.
461. *Roth, Dr. L.* Jean Guyaus Weltanschauung. Pester Lloyd 222. sz.

462. *Roth Viktor dr.* A székelyszombori és a szenterzsébeti oltárok. Erd. Múz. 9—21. l.
463. *Roth Viktor dr.* Erdélyi oltárkredenczek. Arch. Ért. 392—400. l.
464. *Roth Viktor dr.* A székelyszombori és a szenterzsébeti oltárok. (Közlemények az erdélyi n. múzeum érem- és régiségtárából. I. 1.) Kolozsvár, 1910. (4 r. 18 l. 8 képpel.) 1 K.
465. *Roth Viktor dr.* Csúcsíves szentségtartó fülkék és karocskák Erdélyben. Arch. Ért. 220—230. l.
466. *Roth, Victor.* Zur Geschichte der siebenbürgischen Kirchen-Architektur. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 64—70. l.
467. *Roth, Dr. Victor.* Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen. Stuttgart, 1906. — Geschichte des deutschen Kunstgewerbes in Siebenbürgen. U. o. 1908. — Geschichte d. deutschen Bankunst in Siebenbürgen. U. o. 1905. — Ism. dr. Szádeczky Lajos. Erdély 89—92. l.
468. *Roth, Victor.* Die Klosterkirche bei Oberszombatfalva. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 51—55. l.
469. *Rózsaffy Dezső.* Charles de Fontenay illusztrációi. Nyugat I. 565. l.
470. *Schubring, Paul.* Hilfsbuch z. Kunstgeschichte. 1909. — Ism. Gerevich Tibor. Múz. Könyvt. Ért. 239. l.
471. *Seraphim, Fr. W.* Die Bedeutung der Antike für die Gegenwart. Ism. Révay József. EPhK. 67. l.
472. *Siklóssy László dr.* A műtárgyak forgalmáról. Múz. Könyvt. Ért. 148—153 l. [Ujs. 29. sz.]
473. *Siklóssy László.* A modern érem és plakettművészet. Vasárn.
474. *Silvanto Reino.* A képzőművészet támogatása Finnországban. Művészet 339—345. l.
475. *Strzygowski, Jos.* Die bildende Kunst der Gegenwart. 1907. Ism. dr. Némethy Gyula. Religio 10. sz.
476. *Supka Géza.* Külföldi mozgalom a műemlékek védelmére. Arch. Ért. 43—49. l.
477. *Supka Géza dr.* Újabb tanulmányok a vésett aljú zománcz történetéből. U. o. 289—309. l.
478. *Supka Géza.* Történelem-művészettörténet. Századok 250—252, 336—338. l.
479. **Székely B. Divald Kornél.** Székely Bertalan. 1835—1910. Budapesti Szemle 144. köt. 360—369. l. — Malonyay Dezső. Budap. Hirl. 199. sz. — Nagy Sándor. Magy. Nemzet 207. sz. — Ruttkay-Rotthausner M. Pester Lloyd 201. sz. — Lyka Károly. Uj Idők 35. sz. — Bölönyi György. Világ 80. sz. — Bölönyi György. — Feleki Géza. — Fényes Adolf. — Iványi-Grünwald Béla. — Kernstock Károly. — Rippl-Rónai József. Renaissance II. 185—191. l. — ö — ö. Hét 34. sz. — Farkas Zoltán. Vasárn. Ujs. 35. sz. — Margitay. Élet 35. sz. — Nagy Sándor. U. o. 36. sz.
480. *Schauschek Árpád.* Székely Bertalan emlékezete. Rajzoktatás 212—226, 241—246, 276—288. l. és Magy. Nemzet 258. sz. — Lásd 307. sz. a. is.
481. *Szegedy-Maszák Hugó.* Alexy Károly szobrász. Művészet 55—59. l.
482. *Szegedy-Maszák Hugó.* Kovács Mihály. U. o. 250—260. l.
483. *Szendrei János dr.* Egy elfelejtett magyar történelmi festőről. (Wántza Mihály. 1781—1854.) Vasárn. Ujs. 8. sz.

484. *Szentpétery Imre*. Tiziano. (Képekkel.) Uránia 97—104. l.
485. Színes fametszés Japánországban. Grafikai Szemle 163. l.
486. *Szinnyei-Merse Hevesy, André de*. Paul de Szinnyei-Merse. Revue de Hongrie VI. 137—141. l.
487. *Latzko, A*. Paul v. Szinnyei-Merse in München. Pester Lloyd 80. sz.
488. *Lázár Béla dr.* Szinnyei-Merse Pál müncheni kiállítása. Művészet 263. l.
489. *Malonyay Dezső*. Szinnyei-Merse Pál. (Művészeti könyvtár.) Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 115 l.) 8 K. — Ism. dr. Márffy Oszkár. Kath. Szemle 1021. l. — Feleky Géza. Nyugat 851—863. l. — Fieber Henrik. Magy. Középiskola 432—435. l.
490. *Szmrecsányi Miklós*. Izsó Miklós és a bécsi magyar technikusok. Művészet 406—411. l.
491. *Sztrakomiczky Károly*. Rodin. Élet 47. sz.
492. *Gy. Takács Béla*. Az amerikai művészviszonyokról. Művészet 204—210. l.
493. *Takács Menyhért dr.* Böcklin Arnold. 1909. Ism. Kőszegi László. Magy. Középiskola 299. l. [U. o. 299. l.]
494. *Takács Menyhért*. Művészet és erkölcs. 1910. Ism. Kőszegi László.
495. *Takács Zoltán (Felvinczi)*. Dürer. (Művészeti Könyvtár.) Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 182 l.) 8 K. — Ism. dr. Bagyary Simon. Arch. Ertés. 437—449. l. — dr. Márffy Oszkár. Kath. Szemle 1128. l. — dr. Lázár Béla. Renaissance 663—666. l. — Fieber Henrik. Magy. Középiskola 432—435. l. — Művészet 354. l.
496. *Takács Zoltán dr. (Felvinczi)*. A pápai református főiskola Br. Baldacci Antal-féle metszetgyűjteményének katalogusa. Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. 308 l.)
497. *Takács Zoltán*. Nécsey László dr. (Képpel.) Művészet 44. l.
498. *Takács Zoltán (Felvinczi)*. Rauscher Lajos. Művészet 99—108. l.
499. *Takács, Dr. Zoltán v.* Japanische Farbenholzschnitte. Pester Lloyd 120. sz.
500. *Tavaszi tárlat. Koronghy Dénes*. Tavasz tárlat. Magy. Hirl. 77. sz.
501. *Lengyel Géza*. Tavasz a Múcsarnokban. Nyugat I. 554. l.
502. *Lyka Károly*. Jegyzetek a tavaszi műtárlatról. Uj Idők 15. sz.
503. *Magyar Elek*. A múcsarnokban. (Tavaszi kiállítás.) Magyarországnak 77, 102. sz.
504. *P-r.* A múcsarnok tavaszi kiállítása. Élet 15. sz. — *P. G.* Vasárn. Ujs. 14. sz. — *x.* Kath. Szemle 513—521. l.
505. *Ruttkay-Rothauer, Max*. Frühjahrsausstellung im Künstlerhause. Pester Lloyd 86. sz.
506. *Téli tárlat. Kézdi-Kovács László*. Téli műtárlat. Pesti Hirlap 273, 283. sz. — Krapp. A Cél 124—127. l. — Lengyel Géza. Pesti Napló 275. sz. — *r.* Magy. Nemzet 268. sz. — Rózsaffy Didier. Revue de Hongrie VI. 684—686. l. — *x.* Kath. Szemle 32—81. l. — Neues Pester Journal 272. sz.
507. *Dór*. Építőművészet a téli tárlaton. Építő Ipar 52. sz.
508. *Gerő Odön*. A téli tárlat képei. Hét 47. sz.
509. *Lengyel Géza*. Három téli tárlat. Nyugat II. 1906—9. l.
510. *Lyka Károly*. A Múcsarnok téli kiállítása. Uj Idők 48. sz.
511. *Térey, Dr. Gabriel v.* Jakob Bogdán. Ein ungarischer Maler aus der Zeit Franz Rákóczi II. Pester Lloyd 54. sz.

512. *Térey, Gabriel Dr. v.* Das neue Museum der bildenden Künste in Budapest. Die Karpathen III. Jahrg. 2. Halb. 588—590, 625. l.
513. *Teutsch, Walter.* Das Plakat. Die Karpathen. III. Jahrg. 2. Halb. 305—307. l.
514. *Tiepolo, Michael Josef.* Das radierte Werk Tiepolos und seiner Söhne. Pester Lloyd 121. sz.
515. *Márffy Oszkár dr.* Tiepolo. Alkotmány 134. sz. — dr. Térey Gábor. Vasárn. Ujs. 24. sz.
516. *Tietze, H.* Österreichische Kunsttopographie. III. 1909. — Ism. Múz. Könyvt. Értes. 32. l.
517. *Tonelli Sándor.* Az iparművészeti alkotások művészei. Magy. Iparművészet 22. l.
518. *Tonelli Sándor.* A bosnyák iparművészet. U. o. 161—170. l.
519. *Tóth Balázs.* Bálint Benedek és a székely népművészet. Kiadja a kézdivásárhelyi székely társaság. Kézdivásárhely, 1910. Nyomda r.-t. (8-r. 30 l.)
520. *Tóvis.* A Miénk kiállítása. Hét 3. sz. — M. Élet 4. sz.
521. *Udvardy Ignác Ódön.* A természetes díszítő eljárás. Budapest, 1910. Jókai ny. (8-r. 175 l. 1 lev.) — Ism. Művészet 395. l.
522. *V. S.* A XV. század építőművészete. Építő Ipar 45. sz.
523. *V. S.* Művészeti evolúció az építőművészetben. Vállalkozók Lapja, máj. 25. [sance 289. l.
524. *Várnai Dániel.* Csontváry Kosztka Tivadar kéпкиállítása. Renais-
525. *Várdai Szilárd.* Magyar díszítmények. I. Ism. II. Rajzoktatás 264. l.
526. *Vay Péter gr.* Spanyolok képzőművészete. Kath. Szemle 723—740, 1036—1046. l.
527. *Vay Péter gr.* Spanyol képzőművészet. U. o. 953—963, 1036—1046. l.
528. *Velics László.* Vándorelőadásaim az egyházi művészetről. Magy. Iparművészet 269—270. l.
529. *Velics László.* Művészeti előadás a szőnyegekről, különös tekintettel egyházi használatukra. Egyh. műipar 1. sz.
530. *Velics L.* Das Kabinet für kirchliche Kunst im Kollegium S. J. zu Kalksburg. Wien, 1909. — Ism. Fieber Henrik. Magy. Iparművészet 178. l.
531. *Vikár Vera.* Botticelli. Vasárn. Ujs. 22. sz.
532. Wagner Sándor emlékezései. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 18. sz.
533. *Weissbach, Werner.* Impressionismus. 1910. Ism. Fieber Henrik. Művészet 310. l.
534. *Zambra Lajos dr.* Az új olasz törvény a régiségek és művészetek védelméről. Múz. Könyvt. Értes. 159—163. l.
535. Zichy Mihály ismeretlen levelei. Hét 52. sz.
536. *Zsámboki Gyula.* A beuróni bencések művészetéről. Élet 26. sz.
537. *Zsoldos Benő.* Il pittore contadino. (Segantini ról.) Élet 23. sz.

3. Zene.

538. *Adorján, André.* L'opérette hongroise. Revue de Hongrie VI. 269—280. l.
539. *Akos, Ladislaus.* Die Entwicklung der modernen ungarischen Musik. Ein kulturhistorisches Bild, zugleich eine Skizze über ungarische Künstler. (Deutsche Tonkünstler-Ztg. VIII. 113—132. l.)

540. *Beer, August.* Schumann Robert. Pester Lloyd 134. sz. — Czenk. Élet 20. sz. — V. S. Népművelés 10. köt. 193—198. l.
541. *Beethoven. Dobay Sándor.* Beethoven. Zenetörténelmi tanulmány. Nevelés 27. évf. 4, 5. sz.
542. *Járosy Dezső.* Beethoven, a zenei klasszicizmus halhatatlanja. Temesvári Hirl. 16. sz.
543. *Morand, Hubert.* Les amies hongroises de Beethoven. Revue de Hongrie V. 662—666. l.
544. *Chopin. Csudáky Bertalan.* Chopin. Élet 11. sz. — Kereszty István. Vasárn. Ujs. 9. sz. — Palóczy L. Pester Journ. 48. sz.
545. *Haraszi Emil dr.* Chopin és Sand George. Budap. Hirl. 44. sz.
546. *Járosy Dezső.* Chopin zenei romantikája. Kath. Szemle 477—489. l.
547. *Debussy. Bálint Aladár.* Ceruzával két vendégről. 1. Debussy. 2. Löwe. Nyugat 1904—1906. l.
548. *F. Gy. Debussy.* Hét 49. sz.
549. *Haraszi Emil dr.* Debussy. Budap. Hirl. 289. sz. — Bertha Sándor válasza. U. o. 297. sz.
550. *Jean-Aubry, G. Claude Debussy.* Revue de Hongrie VI. 507—517. l.
551. *Drumár János.* Zenetörténet 1. 2. 1904—7. — Ism. Sepródi János. Erd. Múz. 396—405. l.
552. *Erkel F. Bauer Albert.* Erkel hangszerelése. Budapest, Pátria ny. 1910. (4 r. 28 l.) (Különnyomat az Erkel-Emlékkönyvből.)
553. *Demény Dezső.* Erkel Ferenc jelentősége. Békés 49. sz.
554. *d'Isos Kálmán.* Erkel Ferencz. Budap. Szemle 144. köt. 446—454. l. — Csáth Géza. Világ 190. sz. — *F. Gy.* Hét 45. sz. — Gajáry István. Az Ujság 265. sz. — Palóczy L. Pest. Journ. 262. sz.
555. *Hoppe Rezső.* Erkel Ferenc és a magyar dalegyesületek. Orsz. Világ 45. sz.
556. *d'Isos Kálmán.* Erkel és a szimfonikus zene. Erkel-émlékek és levelezés. Budapest, Pátria. (4-r. 43 l.) (Különnyomat az Erkel-émlékkönyvből.)
557. *Járosy Dezső.* Erkel Ferenc és a magyar faji zene. Alkotm. 6. sz.
558. *Kereszty István.* A százéves Erkel. Zenelap 17, 18. sz.
559. Erkel Ferencz emlékkönyv. Születésének századik évfordulójára szerkesztette Fabó Bertalan. Bpest, 1910. Pátria. (8-r. 250 l.) 16 K.
560. *F. Gy. Lehar.* Hét 52. sz.
561. *Fabó Bertalan.* A magyar népdal zenei fejlődése. 1908. — Ism. Brandsch J. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landeskr. 91—99. l.
562. *Fenyves Jenő.* A zenei hatás tényezői. Színjáték 83. l.
563. *Frank, Ernst.* Cherubini. Neues Pest. Journ. 218. sz.
564. *Gábor József.* Pergolese és Mascagni. Pesti Napló 289. sz.
565. *Goldmark. Dóczy, Ludwig.* Menschliches über Goldmark. Neues Pest. Journ. 121. sz.
566. *Garay Sándor.* Goldmark Károly. (Képpel.) Keszthelyi Hirlap 21. sz. — Beer August. Pester Lloyd 115. sz. — Haraszi Emil. Uj Idők 21. sz. — Kereszty István. Vasárn. Ujs. 22. sz. (Képpel.) — Kern Aurél. Budap. Hirl. 117. sz. — Rietly Károly. Erdélyi Lapok 10. sz. — *F. II.* Egyetértés 117. sz.
567. *Kósa Miklós.* Goldmark-glosszák. Renaissance 196. l.
568. *Vajda Emil dr.* Goldmark Károly. Győr, 1910. Pannonia. (8-r. 30 l. 1 lev.) 60 fill.

569. Goldmark Károly. Kéri Pál. Nyugat 775. 1. — Goldmark ünneplése. Bálint Aladár. U. o. 776. 1.
570. *Hanák Árpád*. A magyar dalirodalom első fejlődése. Budapest. Steinitz zeneisk. évkönyv. 1909/10. 5—7. 1.
571. *Haraszi Emil dr.* Gounod Fauszt-ja. Budap. Hirl. 17. sz.
572. *Hatvani Lajos*. Pornográfia a zenében. Protest. Zeneközl. 4. sz.
573. *Haydn, Radó, Aladár*. Haydn et la Hongrie. Revue de Hongrie VI. 212—220. 1.
574. *Vajda Emil dr.* A teremtés zeneköltője. Zenelap 1. sz.
575. *Istel, Edgar*. Die Blütezeit der musikalischen Romantik in Deutschland. 1909. Ism. Sas Andor. EPhK. 422. 1.
576. *Jarno*. A muzsikusz lány. Operett 3 felv. Írta Buchbinder R. Zenéjét —. Először adták a Városligeti színházban aug. 13.
577. *Járosy Dezső*. Az eukarisztia zeneje. Tanulmány az egyházzenei liturgika köréből. Temesvár, 1910. Csanádegyh. ny. (8-r. VI, 188 l.) 2 K. — Ism. Censor. Élet 31. sz.
578. *Járosy Dezső*. Az új vatikáni énekeskönyvek. Kath. egyh. zeneközl. 2—5. sz.
579. *Járossy Dezső*. Egyházzenei művelődésünk. Zenelap 17—20. sz.
580. *Járosy Dezső*. Ünneplő zeneművészet. Élet 4. sz.
581. *Járosy Dezső*. Csodagyerekek a zeneművészetben. U. o. 23. sz.
582. *Járosy Dezső*. Puccini. U. o. 9. sz.
583. *Jász Dezső*. Dohnányi új suiteje. Nyugat 342. 1.
584. *Jász Dezső*. Brahms requiemje. U. o. 705—706. 1.
585. *Jatzkó Rezső*. A középkor egyházi zenéje a reformációig. Felsőmagyarország 194—196. sz.
586. *Kardos István*. Népi és faji jelleg a modern műzenében. Zenelap 1—6. sz.
587. *Kereszty István*. A m. kir. operaház első negyedszázada. Művész-Almanach 91—96. 1.
588. *Kereszty István*. Zenekongresszusi gondolatok. Renaissance II. 378—381. 1.
589. *Kersch Ferencz*. Az egyházi zene jelen állapota. Kath. egyh. zeneközl. 1. sz.
590. *Kirchner Elek*. Néhány megjegyzés az ág. hit. ev. egyetemes énekeskönyv dallamai részére. Protest. Zeneközl. 1. sz. Járosy Dezső. Reflexiók e cikkekre. U. o. 2—4. sz.
591. *Lehár Ferencz*. Luxemburg grófja. Operette 3 felv. Először adták a Királyszínházban jan. 14.
592. *Lehár Ferencz*. A hercegkisasszony. Operett 2 felv. Ism. Leon Viktor. Ford. Gábor Andor. Zenéjét írta —. Először adták a m. k. Operaházban decz. 20.
593. *Londesz Elek*. Liszt Ferenc és d'Agoult grófné. Pesti Napl. 73. sz.
594. *Meyer K. János*. Hogyan lehetne a gyakorlatban a gregorián- és egyházas népének útját lassankint egyengetni? Kath. egyh. Közl. 1. sz.
595. *Molnár Géza*. A diszsonanciák határa. (Alexander-Emlékkönyv 440—448. 1.) Külön is megjelent. (8-r. 9 l.)
596. *Mozart, Adler, Felix*. Die Salzburger Mozart-Festspiele. Pester Lloyd 185. sz.
597. *Járosy Dezső*. A salzburgi Mozart-kultusz. Élet 34. sz.

598. *Nagy Zoltán (Psenyeczki)*. Összhangzattan. II. rész. Tanítóképző intézetek IV. osztálya számára. Debreczen, 1910. Csáthy F. (8-r. 55 l.) 2 K.
599. *Payr Sándor*. Az új énekeskönyv dallamai. Ev. Népisk. 169—176. l.
600. *Rékai Nándor*. György barát. Zenedráma 3 felv. Szövegét írta Tardos Viktor. Először adták az Operaházban nov. 12.
601. *Rubens A. Pál*. A balkáni hercegnő. Operette 3 felv. Írták Frederick Longdale és Frank Curron. Ford. Gábor Andor. Először adták a Királyszínházban szept. 23.
602. *Sebestyén Károly*. Ney Dávid. Budap. Hirl. 252. sz.
603. *Seprédi János*. Ref. Chorálkönyv. Protest. Zeneközl. 1. sz. (Veress Gábor Chorálkönyve.) (Eleje a múlt évi folyamban.)
604. *Seress Imre*. A zene filozofiájából. Vasárn. Ujs. 6. sz. — Bertha Sándor. Néhány észrevétel. U. o. 8. sz.
605. *Siklós Albert*. Hangszereléstan elméleti és gyakorlati alapon. A klasszikusok és a jelenkori mesterek műveiből idézett 590 partitúra példával két kötetben. II. kötet. A vonós zenekar, a nagy és a kis zenekar, a katonazenekar és énekkar technikájának ismertetése. Gyakorlati útmutatás a vezérkönyvek olvasására vonatkozólag. Budapest, 1910. Rozsnyai K. (8-r. VI, 460 l.) 12 K.
606. *Szentimrényi Imre*. A zene története különös tekintettel a magyar és magyarországi zenére. I. kötet. Az ó- és középkori zene története. Budapest, 1910. Benkő Gy. (8 r. 331 l.) 5 K.
607. *Toldy László ifj.* Összhangzattan (példatárral). Budapest, 1910. Renyi K. (8 r. 212 l.) 5 K.
608. *Tordai Anyos dr.* A magyar dal. Jász Ujság 13—15. sz.
609. *Vancsa, M.* «Eliane» von Edmund Mihalovich. Die Wage 17. sz.
610. *Váradi Antal*. Schödelnéről. Adatok a művészno életéhez. Az Ujság 261. sz.
611. *Vasziljevits Emil dr.* népszerű operai átmutatója. Budapest, 1910. Nádor K. (8-r.) Egy füzet 30 f. — 26. füz. Ifj. Ábrányi Emil. Monna Vanna. Opera 3 felv. Zenéjét szerzette —. A szöveget Mæterlinck drámája nyomán írta Ábrányi Emil. A szöveget és zenét népszerű alakban ifj. Ábrányi Emil életrajzával kiegészítve ismerteti *V. E.* (33 l.) — 27. füz. D'Albert Jenő. A hegyek alján. Zenedráma 1 előjátékban és 2 felv. Zenéjét szerzette —. A szöveget Guimera A. nyomán írta Lothár Rezső. Fordította Várady Sándor. A szöveget és zenét népszerű alakban D'Albert Jenő rövid életrajzával kiegészítve ismerteti *V. E.* (26 l.) — 28. füzet. Offenbach Jakab. Hoffmann meséi. Fantasztikus opera 3 felv. elő- és utójátékkal. Zenéjét szerzette —. Szövegét írta Barbier Gyula. Ford. Váradi Antal dr., Fáy I. Béla és Radó Antal dr. A szöveget és zenét népszerű alakban Offenbach J. rövid életrajzával kiegészítve ismerteti *V. E.* (20 l.) — 29. füz. Delibes Leo. Ladmú 3 felv. Zenéjét szerzette —. Szövegét írták Gondinet és Gilles. Ford. Ábrányi Emil. A szöveget és zenét ... Delibes L. rövid életrajzával kiegészítve ismerteti *V. E.* (30 l.) — 30. füz. Strauss János. A denevér. Operette 3 felv. A szöveget és zenét Strauss J. rövid életrajzával kiegészítve ismerteti *V. E.* (22 l.)

612. **Wagner R.** Richard Wagner an Freunde und Zeitgenossen. Herausg. v. Erich Kloss. *Ism. A. Pester Lloyd* 31. sz.
613. **Czirbusz Géza dr.** Tannhäuser és Lohengrin esztétikája. *Torontál* 7, 8. sz.
614. **Fuchs, Hanns.** Richard Wagner u. die Homosexualität. Berlin. *Ism. Bócz Bálint. Kritika* 95. l.
615. **Járosy D.** A müncheni Wagner-kultusz. *Kath. Szemle* 850—858. l.
616. **Wagner Richard,** mint bibliofil. *Könyvszemle* 191. l.
617. **Weiner Leó.** Összhangzattanra előkészítő jegyzetek. (Hangköztan.) A középiskolai énektanítókat képző tanfolyam felvételi vizsgálatra készülők számára, valamint iskolai és magánhasználatra. Budapest, 1910. *Rozsnyai K.* (8-r. 32 l.) 1 K.
618. **Ziehrer M. C.** A svihákok. Operette 3 felv. Magyarosították Föld Aurél és Mérei Adolf. Először adták a Városligeti színházban jun. 18.
619. **Zoltai Mátyás.** Zeneelmélet és összhangzattan tanító- és tanítónő-képző intézetek számára. I. rész. Zeneelmélet. Az I. osztály használatára. Arad, 1910. *Ingsz J.* (8-r. 96 l.) 1-80 K.
620. **Zombory Dezső dr.** Lányi Géza emlékezete. *Határsz. Ujs.* 46. sz.
621. **Zsoldos Benő.** A «Figlia del Reggimento» költőjéről. *Elet* 2. sz. (Donizetti.)
622. **Zsoldos Benő.** Az opera történetéből. (Farinelli és kora.) *Uránia* 16. l.

4. Színészet.

623. **Ambrus Zoltán.** Reinhardt. Nyugat 848—850. l.
624. **b. m.** Drámai színházaink. *Pesti Napló* 146. sz.
625. **Badaud.** A jubiláns Ujházi. *Világ* 233 sz.
626. **Bálint Lajos.** Jegyzetek a színész munkájáról. Az anyag. *Magy. Hirl.* 246. sz. — A test képességei. *U. o.* 256. sz.
627. **Bayer József.** Adatok a soproni magyar színészet történetéhez. *EPhK.* 385—391. l.
628. **Békefi István.** Mándoki Béla. *Székesfehérv. és vid.* 24. sz.
629. **Erdélyi Miklós.** Modern színigazgatás. Nagyvárad 14. sz.
630. **Ferenczi Frigyes.** Színház és rendezés. Budapest, (1910.) *Sziklai J.* (8-r. 130 l.)
631. **Flaccus.** Beregi Oszkár. *Élet* 23. sz.
632. **Fodor Gyula.** Környey Béla (Képpel.) *Színjáték* 135—138. l.
633. **Gálffy Mária.** Déryné Széppataky Róza. *Pædagogiumi Lapok* VIII. 1. sz.
634. **Halmi Bódog.** Gyöngyi Izsó. *Mármaros* 67. sz.
635. **Hegyesy Vilmos.** Wesselényi és a színészet. *Kolozsvári Hirl.* 247—251. sz.
636. **Hegyesy Vilmos.** E. Kovács Gyula. *Kolozsv. Hirl.* 176. sz.
637. **Heppner Antal.** A pozsonyi német színészet története a XVIII. században. Bölcsészeti doktori értekezés. Pozsony, 1910. *Alkalay ny.* (8-r. 99 l.) — *Ism. Alszeghy Zsolt. EPhK.* 792. l.
638. **Heppner Antal.** Az első pesti magyar előadáshoz. *EPhK.* 433. l.
639. **Hevesi, Ludvig.** Baron Berger und das Burgtheater. *Pester Lloyd* 2. sz.

640. *Hevesi Sándor*. A színjátszás művészete. — Az előadás művészete. — *Ism. L. Gy.* 20. Század 22. köt. 240. l. — Balassa József. *Nyelvőr* 264—266. l.
641. *Hevesi S.* Az előadás művészete. *Ism.* Balassa József. *Nyelvőr* 264—266. l. — *s. Magy. Középiskola* 305. l. — *B. Kritika* 2. sz.
642. *K. T. Nagy Endre*. (Képpel.) *Hét* 19. sz.
643. *Kainz. Beregi Oszkár* Kainzról. (Emlékek.) *Színjáték* 45—47. l. — *Bálint Lajos*. *Magy. Hirl.* 226. sz. — *Salten Felix*. *Pester Lloyd* 224. sz. — *Hevesi Sándor*. *Világ* 150. sz. és *Színjáték* 47—50. l. — *Specht Richard*. *N. Pest. Journ.* 224. sz. — *Budap. Hirl.* 224. sz.
644. *Jerusalem, Else*. Josef Kainz und die Frauen. *Pester Lloyd* 228. sz.
645. *Salten, Felix*. Trauerfeier für Josef Kainz. (Burgtheater.) *Pester Lloyd* 253. sz.
646. *Kéri Pál*. Paradoxon a színházról. *Hét* 2. sz.
647. *Kont, I.* Le théâtre hongrois au XIXe siècle. Edouard Szigligeti. *L'Europe polit. et littér.* Tome 21. 424—436. l.
648. *Krecsányi Ignác*. A magyar színészet térfoglalása Budán 1883-ban. *Pesti Hirlap* 115. sz. és *Temesv. Hirl.* 112—118, 120. sz. (Külön is megjelent. 8-r. 32 l.)
649. *Mándoky Béla*. Egy agg színésznőről. *Debreczeni Képes Kalendárium* 1910. 149—151. l. (Szabó Krisztina.)
650. *Márffy Károly dr.* A modern színpadi rendezés. *Nagyvárad* 222. sz.
651. *Márius*. Szentgyörgyi István. (Képpel.) *Erdélyi Lapok* 19. sz.
652. *Nádai Pál*. Ivánfi Jenő. *Színjáték* 195—198. l.
653. *Ruttkay-Rothauser, Max*. Ludwig Barnay. (Zum 50jährigen Schauspielerjubiläum.) *Pester Lloyd* 502. sz.
654. *Sebestyén Károly*. Helvey Laura. *Budap. Hirl.* 78. sz.
655. *Váradi Antal*. Komlóssy Ferenc emlékiratai. *Az Ujság* 73. sz.
656. *Váradi Antal*. A Nemzeti Színház direktorai. *Az Ujság* 22. sz. — *Nyéki Intendáns*. U. o. 158. sz.
657. *Váradi Antal*. Sopron régi színészetéről. *Egyetértés* 84. sz.
658. *Váradi Antal*. Kétszeri. *Egyetértés* 280. sz.
659. *Váradi Antal*. Első színészeink életéből. *Magyarország* 33. sz.
660. *Váradi Antal*. Festetich direktor. *Egyetértés* 114. sz.
661. *Váradi Antal*. «Vágd fiam, vágd Forgách... (Színésztörténet.) *Pesti Hirl.* 141. sz. (Nagy Mihály színigazgatóról.)
662. *Váradi Antal*. Balogh István. (Egy régi magyar színigazgatóról.) *Az Ujság* 2. sz. — Az első siker. U. o. 304. sz.
663. *Wedekind*. Schauspielkunst. *Ism.* Relle Pál. *Renaissance* II. 85—91. l. — *Bócz Bálint*. *Színjáték* 68—71. l.

III. Philologiai pædagogia.

1. Általános irányjú.

664. *Birkás Géza*. Műveltség és nyelvtudás. *Népműv.* 11. k. 161—171. l.
665. *Fluck Jolán*. Az idegen nyelvek oktatásáról. *Szegedi felső leányisk.* 1909 10. értés. 3—10. l.
666. *ky*. Idegen nyelvek tanulásáról és tanításáról. *Tanáregyl. Közl.* 43. évf. 655. l.

667. *Kóhalmi M. Szever.* Nyelvtanításunk eredménytelenségének okai. Szilágyosmlyói r. k. gimn. 1909/10. értes. 3—44. l.
668. *Kornis Gyula dr.* Modern nyelvek tanulása. (Parenézis különösen felsőbb osztályú tanulókhöz.) Budapesti kegyesr. főgimn. 1909/10. értes. 3—38. l.
669. *Lindenschmidt Mihály.* A modern nyelvi dolgozatokról. Tanár-egyl. Közl. 43. évf. 374. l.
670. *Nagy József dr.* Az anyanyelvi dolgozatok. Magy. Pædag. 576—578. l.
671. *Philipp Kálmán dr.* A direkt irányú nyelvtanítás mai állása Franciaországban. Magy. Pædag. 269—283. l.
672. *Philipp Kálmán dr.* Az idegen élőnyelvtanítás kritériumai a kezdőfokon. Tanár-egyl. Közl. 43. évf. 460—468. l.

2. Magyar nyelv.

673. *Buzás Győző dr.* Irodalmunk ismertetése a polgári fiúiskolában. Bpest, VII. ker. (Damjanich-u.) polg. fiúisk. 1909/10. értes. 5—15. l.
674. *Csűrös Ferenc.* A magyar irodalmi magánolvasmányokról. Tanár-egyl. Közl. 43. évf. 255—261. l.
675. *Gerencsér István dr.* A magyar nyelv tanításáról. (A magyar nyelvi oktatásra vonatkozó módszeres fejtegetések.) Magyar Tanítóképző 207—219. l.
676. *Harmos Sándor dr.* Irodalomtörténeti oktatásunk s egyik tan-könyvünk. Magy. Tanítóképző 405—416. l.
677. *Harmos Sándor.* A költészettan szociális vonatkozásai. U. o. 559—563. l.
678. *Havas Irma.* A költők népszerűsítése. Nemz. Nénevelés 15—17. l.
679. *Horváth Cyrill dr.* A magyar irodalomtörténet tanításáról. 1909. Ism. Miklós Ferenc. Tanár-egyl. Közl. 43. évf. 297—300. l.
680. *Korpás Ferenc.* A házi magyar dolgozatok értéke. Magy. Közép-iskola 353—356. l.
681. *Kristóf György dr.* Irodalmunk tanítása középiskoláinkban. Tanár-egyl. Közl. 43. évf. 574—579. l.
682. *Téleky József.* A magyar dolgozatok célja a középiskolák kezdő fokán. U. o. 478—481. l.

3. Klasszikus nyelvek.

683. *Ács Károly.* Melyik osztályban kezdjük a latin nyelvet tanítani és milyen legyen a tanítása? Trsztenai gimn. 1909—10. értes. 3—14. l.
684. *Albrecht János.* A reáliskolai tanulók kiegészítő érettségi vizsgálata a görög nyelvből. Tanár-egyl. Közl. 43. évf. 406. l. — Még egy szó a kiegészítő érettségi vizsgálatokról. U. o. 610. l.
685. *Bereczky Imre dr.* A reáliskolai latin nyelvi tanítás. Tanár-egyl. Közl. 43. évf. 389—393. l.
686. *Brugmann, Karl.* Der Gymnasialunterricht in den beiden klassischen Sprachen. 1910. — Ism. Henrich Arnold. EPhK. 612. l.
687. *eg.* A görög nyelvtanítás kétféle menete. Tanár-egyl. Közl. 43. évf. 168. l.

688. *Friml Aladár dr.* Klasszikus és modern nyelvi irányzatok a britt középiskolákban. Magy. Középiskola 247—252. l.
689. *Kallós Ede dr.* A görög olvasmányok köre a gimnáziumban. Tanáregyl. Közl. 43. évf. 183—187. l.
690. *Kálmán Miksa dr.* A reáliskolai latin nyelvi tanítás újjászervezése. Budapest II. ker. főreálisk. 1909/10. értes. 3—26. l.
691. *Karátsony Zsigmond.* A gimnáziumi latin klasszikusok célszerűbb megválogatása. Besztercebányai tanker. II. igazgatói értekezlet jegyzőkönyve 69—88. l.
692. *Karsai Ervin.* A középiskolai latin olvasmány reformjához. Tanáregyl. Közl. 43. évf. 209—217. l.
693. *Karsai Ervin.* A filológiai oktatás mint egységes feladat. Magy. Középiskola 70—78, 137—153. l.
694. *Király Ernő.* A klasszikus nyelvek tanításának korlátozása s a nemzeti tárgyak behatóbb tárgyalása. Besztercebányai tanker. II. igazgatói értekezlet jegyzőkönyve 59—69. l.
695. *Kőszegi László.* A latin válsága és a kibontakozás legközvetlenebb módja. Budapest, 1910. (8-r.) 140 K. — *Ism. Juventus.* Magy. Középiskola 361—363. l. — Nagy Barnabás dr. Tanáregyl. Közl. 43. évf. 697. l.
696. *Ludmann Ottó.* A klasszikus nyelvek tanításának korlátozásáról. Orsz. ág. Tanáregyl. Évkönyve 1909/10. 84—92. l.
697. *Máté Lajos dr.* A latin grammatikai tanítás módszeréhez. Magy. Középiskola 616—623. l.
698. *Pröhle Vilmos.* A klasszikus nyelvek tanításának korlátozásáról. Orsz. ág. Tanáregyl. Évkönyve 1909/10. 93—102. l.
699. *Tordai Anyos dr.* A Liber Sexti tanítása az I. osztályban. Bajai főgimn. 1909/10. értes. 3—48. l.
700. *Vári Rezső.* A classikus tanulmányok socialis jelentősége. Magy. Társadalomtud. Szemle 561—577, 672—692. l.

4. Német nyelv.

701. *Hesz Mátyás.* A német nyelv tanítása a polgári fiúiskolában. Polgárisk. Közl. 17, 18. sz.
702. *Kohlbach Bertalan.* Német olvasmányok a középiskolában. Magy. Pædag. 548—555. l. [képző 416—423. l.]
703. *Lux Gyula.* A «Bühnendentsch» az iskolában. Magy. Tanító.
704. *Netoliczka, Dr. O.* Aus der Praxis des deutschen Unterrichts. — *Ism. Imre Sándor.* Magy. Pædag. 624—626. l.
705. *Pasnáry Győző.* A német nyelv a tanítóképzőben. Magy. Tanítóképző 348—352. l.
706. *Simai Ödön dr.* A székesfővárosi német nyelvi tanfolyamokról. Polgárisk. Közl. 2—5. sz.

5. Francia nyelv.

707. *Isoz Émilien.* Francia kereskedelmi nyelv- és kereskedelmi szaktanfolyam Havreban. Keresk. Szakokt. 18. évf. 12—17, 59—62. l.
708. *Nagy József dr.* Az anyanyelvi oktatás Franciaországban. Magy. Pædag. 346—348. l.

709. *Petrick Béla dr.* A francia nyelv modern szellemű tanításáról. Tanáregyl. Közl. 43. évf. 239—241. l.

6. Művészi oktatás.

710. *A. J.* A művészet a nevelés szolgálatában. Népnevelő 19. sz.
 711. *Fodor Ferenc.* A művészi nevelésről. Tanáregyl. Közl. 43. évf. 292—294. l.
 712. *Fodor Ferenc.* Kirándulások a művészeti nevelés érdekében. U. o. 454—456. l.
 713. *Kenczler Hugó.* A művészeti oktatás célja és eszközei. Népművelés 10. köt. 33—44. l.
 714. *Margitay Ernő.* Művészi nevelés. Élet 26, 27, 32. sz.
 715. A művészi nevelés kérdéséhez. — *de.* Rajzokt. 104—109. l.
 716. *Ozorai Frigyes.* A művészi nevelés gondolatának kifejlése. Népműv. 9. köt. 65—73, 101—106, 165—170, 198—204, 266—270. l.

IV. Finn-ugor nyelvek.

717. *Cseremis. Beke Ödön.* Cseremis nyelvtan. Nyelvtud. Közlem. 76—160, 246—297. l. (Eleje a mult évi folyamban.)
 718. *Csuvas. Mészáros Gyula dr.* A csuvas ősvallás emlékei. 1909. — Ism. Solymossy Sándor dr. Ethnogr. 53—59. l.
 719. *Finn. Bittenbinder Miklós.* Az új kalevala-magyarázat érthetetlen részéről. Ethnogr. 316. l. — Bán Aladár. A szampo-kérdéshez. U. o. 375. l.
 720. *Cajander Pál.* Scipio Africanus. Ford. Bán Aladár. Az Ujság 73. sz.
 721. *Cserna Andor.* Suomen Laulu. Kelet Népe 253—255. l.
 722. Finn népdalok. Ford. Halász Ignác. Erdélyi Lapok 22. sz.
 723. Kalevala. Trad. di Emilio Pavolini-Napoli. — Ism. Erdős Renée. Az Ujság 26. sz.
 724. Kalevala. Ford. Vikár Béla. Ism. Beke Ödön. Nyelvőr 164—174. l.
 724a. *Bán Aladár.* A Kalevala és új fordítása. Bud. Szemle 141. k. 111. l.
 725. *Kramsu Károly.* Snellmann. Finnből ford. Bán Aladár. Élet 12. sz.
 726. *Krohn Gyula.* A finn-ugor népek pogány istentisztelete. Ford. Bán A. 1908. — Ism. Németh Gyula. Ethnogr. 310. l.
 727. *Krohn Gyula.* A szökevény. Ford. Bán Aladár. Az Ujság 73. sz.
 728. *Kullervo* énekei. Ford. Vikár Béla. Ism. Zilahi László. Kritika 171. l.
 729. *Ojansuu, Heikki.* Mikael Agricola n kielestá. 1909. — Ism. Trócsányi Zoltán. Nyelvtud. Közlem. 229. l.
 730. *Paasonen, H.* Adalék a fgr. *ð*-hang történetéhez. Nyelvtud. Közlem. 353. l.
 731. *Suonio.* Miért szeretlek? Ford. Karácsonyi Pál. Tiszapolgár és vid. 4. sz.
 732. *Szinnyei, Josef.* Finnisch-Ugrische Sprachwissenschaft. (Sammlung Göschen, 463. sz.) Leipzig, 1910. Göschen. (16-r. 156 l.) 80 Pf. — Ism. *b. a.* Kath. Szemle 462. l. — Bán Aladár. Tanáregyl. Közl. 43. évf. 481—483. l. — Beke Ödön. Nyelvőr 121—127. l. — Erdélyi Lajos. M. Nyelv 234. l. — Gombocz Zoltán. Nyelvtudomány III. 46—51. l. — Melich János. EPhK.

- 374—377. l. — Timár Kálmán. Religio 28. sz. — Vikár Béla. Pester Lloyd 79. sz. — *is.* Bud. Szemle 142. k. 316—320. l.
733. Lapp. *Beke Ödön.* A *-k* többesjel a lapp nyelvben. Nyelvtud. Közlem. 211—228. l.
734. *Beke Ödön.* Az óriás megvakításának motivuma a lapp népköltésben. Ethnogr. 241—245. l.
735. *Irsai Arturné dr.* Lappok tanyáján. Az Ujság 210. sz.
736. Osztyák. *Schütz József.* Az északi-osztyák szóképzés. Nyelvtud. Közlem. 1—75. l. (Külön is megjelent. 8-r. 75 l.)
737. Vogul. *Beke Ödön.* A vogul *-tal* rag eredetéhez. Nyelvőr 33. l. Fokos Dávid. U. o. 137—139. l. — *Beke Ö.* Még egyszer a vogul *-tal* ragról. U. o. 179. l.
738. Votják. *Beke Ödön.* Odysseus cselei a votják népköltésben. Ethnogr. 117. l.
739. *M. B. Zürjén* votják nyelvű hettita feliratok. Ethnogr. 256. l.

V. Indo-európai nyelvek.

740. Indogermán. *Schmidt József.* Az idg. flexio genezisének problémája. Nyelvtudomány III. 81—103. l.
741. *Schmidt József.* A hosszú diphthongusok reductiója. U. o. III. 25—31. l.
742. Kelta. *Pedersen, Holger.* Vergleichende Grammatik d. keltischen Sprachen. 1909. — *Ism.* Schmidt József. U. o. 51—59. l.
743. Perzsa. *Firduszi.* Kávé kovács kötője. (Rege Sáhnáméjából.) Perzsából ford. Londez Elek. Pesti Napló 79. sz. — A kigyósvallú király alma. U. o. 55. sz. — Birmáje. U. o. 67. sz. — Feridun útra kél. U. o. 210. sz.
744. *Kégl Sándor.* Khosrev. India legnagyobb perzsa költője. (Kivonat.) Akad. Értes. 552—562. l.
745. *Lacôte, F.* Essai sur Guñádhy, et la Brhatkathá. 1908. — *Ism.* Kégl Sándor. EPhK. 727. l.
746. Marzubán-náma, The —. Ed. M. M. Ibn Abdul Wahháb. 1909. *Ism.* Kégl Sándor. EPhK. 726. l.
747. Texte persans relatifs à la secte des houroufis. Publ. par Cl. Huart. 1909. *Ism.* Kégl Sándor. EPhK. 298—300. l.
748. Szanszkrit. *Bittenbinder Miklós.* A Pancsatantra egy másik török származékáról. EPhK. 382. l.
749. Hindu Tales. by J. J. Meyer. 1909. — *Ism.* Kégl Sándor. EPhK. 120. l.
750. *Zay Akmol.* Hindu legendák a magyarok eredetéről. Budapesti Hírlap 43. sz.

VI. Keleti nyelvek.

751. Arab. *Goldziher, Dr. Ignjat.* Kratka povijest arapska književnosti. Po narudžbi zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu. Sarajevo 1909. Islam. dionička stamp. (8-r. 157, XXII. l.)
752. *Bloch Heinrich.* Ignaz Goldziher. Pester Lloyd 147. sz. — Heller Bernát dr. Neues Pester Journ. 146. sz. — Schwarcz Jakab. Izr. Tanügyi Értes. 7. sz.

753. *Vértesy Jenő*. Egy modern arab drámáról. (Chekri Ganem «Antar»-ja.) Uránia 388—390. l.
754. *Baskir. Mészáros Gyula dr.* Baskirföldi tanulmányútam. Ethnogr. 1—8. l. — Baskir földön. Budapesti Hirlap 55. sz.
755. *Mészáros Gyula*. Magna Ungaria. (A baskir-magyar kérdés.) Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. 144 l.) 4-80 K. — Ism. Gombocz Zoltán. Nyelvt. Közlem. 347—352. l.
756. *Héber. Bacher Vilmos dr.* A jémeni zsidók héber és arab költészete. Budapesti rabbiképző 1909 10. értés. (90. 50 l.) — Ism. Ben Eliezer. Izr. Tanügyi Értés. 364. l. — *B. d. Magy. Zsidó Szemle* 376. l.
757. Bacher Vilmos jubileuma. *Magy. Zsidó Szemle* 194—218. l.
758. *Bánóczy József dr.* Bacher Vilmos és a Magyar Zsidó Szemle. — U. o. 173—176. l.
759. *Blau Lajos dr.* Bacher Vilmos élete. 1910. Ism. Marmorstein Artúr. EPhK. 587. l.
760. *Blau Lajos dr.* Bacher Vilmos irodalmi munkássága. *Magy. Zsidó Szemle* 36—81. l.
761. *Blau L.* Bacher Vilmos és a magyar biblia fordítás. U. o. 159—169. l.
762. *Büchler Adolf dr.* Bacher Vilmos Agáda-műve. U. o. 109—116. l.
763. *Büchler Sándor dr.* A Bicharach-család Magyarországon. U. o. 82—102. l.
764. *Grünhut Lázár dr.* Mózes ben Josef de Trani. Egy XVI. századbeli saffet-i tudós jellemképe. Izr. m. irod. társ. 129—141. l.
765. *Guttman Mihály dr.* Héber tárgymutató Bacher Vilmos hatkötetes Agáda-művéhez. *Magy. Zsidó Szemle* 117—136. l.
766. Keleti tanulmányok. Goldziher Ignác születésének 60-ik évfordulójára írták tantványai. (Keleti Könyvtár II. 1.) Budapest, 1910. Hornyánszky V. (8-r. 253 l.) 3 K.
767. *Kiss Arnold dr.* Költemények. 1. Ólom uve hémó (Kalir.) *Magy. Zsidó Szemle* 263. l. — 2. Ha a szombat . . . Eróm oda. (Abrahám ibn Ezra.) U. o. 264. l. — 3. Dördül a felhő. (Gabirol.) U. o. 264. l. — Jehuda Halévi szerelmi dalaiból. U. o. 265. l. — 4. Az ember. (Sámuel Hánagid.) U. o. 266. l. — 5. A koszorúk. (Abitur.) U. o. 267. l. — 6. Még szép vagyok. (Manuelló.) Manuelló saját sírfelirata. U. o. 332. — 7. Kedvesemhez. (Izrael Nagara.) U. o. 333. l. — 8. Kereslek téged. (Gabirol.) U. o. 333. l. — 9. Az én hazám. Búcsú a költészettől. (Süsskind v. Trimberg.) U. o. 334. l. — 10. Mikor hajam. (Mózes Ibn Ezra.) — 11. Mulandóság. (Gabirol.) — 12. Kolnidre előtt (Frug.) U. o. 395. l. — 13. Juda Halévi rejtvényeiből. U. o. 396. l.
768. *Klein Sámuel dr.* Bacher Agáda-műve tárgymutatójához. U. o. 219—225. l.
769. *Krausz Sámuel dr.* Bacher Vilmos mint biblia-magyarázó. U. o. 102—109. l.
770. *Krausz, Dr. Sam.* Antonius u. Rabbi. 1910. Ism. Marmorstein Artúr. EPhK. 731. l.
771. *Marmorstein Arthur dr.* Egy ismeretlen magyar hebreista. *Könyv-Szemle* 287. l. (Banadi v. Bánáti Ferdinandus.)
772. *Mezey Ferencz dr.* Bacher Vilmos. *Magy. Zsidó Szemle* 4—10. l.
773. *Neumann Ede dr.* Bacher Vilmos pályája. U. o. 10—36. l.

774. *Patai József*. Héber Költők. I. Budapest, 1910. (8-r.) Ism. Londesz Elek «Sióni melódiák» czímmel. Pesti Napló 37. sz. — Frisch Armin EPhK. 282. l. — Vasárn. Ujs. 9. sz. — Magy. Zsidó Szemle 235—237. l.
775. *Richtmann Mózes dr.* Bacher Vilmos mint orientalista. Magy. Zsidó Szemle 148—158. l.
776. *Schwarz Jakab*. Pseudo-Bálich kitáb' ál-bád' vál-tá' rich című munkája zsidó vonatkozásainak és ezek forrásainak kimutatása. Vác, 1910. Kohn M. ny. (8-r. 50 l.)
777. *Vajda Béla dr.* Bacher Vilmos közéleti pályája. M. Zsidó Szemle 170—172. l. [137—148. l.]
778. *Venetianer Lajos dr.* Bacher Vilmos mint vallásbölcész. U. o.
779. *Wellesz Gyula dr.* Irodalomtörténeti jegyzetek. U. o. 224—232. l.
780. A zsoltárok könyve. Az eredeti héberből magyarra fordította dr. Kecskeméthy István. Zilah, Seres S. ny. 1910. (8-r. 61 l. 1 lev.)
781. *Török. Gibb, E. J. W.* A history of ottoman poetry. 1909. — Ism. Kégl Sándor EPhK. 222. l.
782. *Mészáros Gyula dr.* Török költők. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. 208 l.) 4 K. — Ism. Bán Aladár. Kath. Szemle 1022. l. — Germanus Gyula. EPhK. 716. l.
783. *Naszreddin hodsa* mókái. Idegenből szabadon átdolgozta Böszörményi László. Ujvidéki Hirl. 33, 36, 41. sz.
784. *Tevfik Fikret*. Fehér vitorla. Ford. Mészáros Gyula. Vasárnapi Ujság 21. sz.

VII. Magyar nyelv és irodalom.

1. Bibliographia.

785. *Áldásy Antal dr.* A brüsszeli nemzetközi levéltári és könyvtári kongresszus. Könyvszemle 300—316. l.
786. *Beck, C.* Jahrbuch der Bücherpreise. III. IV. 1909—10. Ism. Gulyás Pál dr. U. o. 369—372. l.
787. *Bellai József*. A Temesvár sz. kir. városi nyilvános könyvtárának címjegyzéke. 1910. Ism. S. U. o. 363. l.
788. Das Breviarium Grimani . . . in Venedig. Ism. Sz. L. Magy. Iparművészet 251. l.
789. *Brósz Károly*. Néhány szó a könyvek szeretetéről és a könyvtárakról. Ellenzék. (Miskolcz.) 36. sz.
- 789a. Catalogus manuscritorum bibliothecae reg. scient. Universitatis Budapestinensis. Tomus II. Index alphabeticus et chronologicus cum tabula ad tomum II. Catalogi manuscritorum bibliothecae regiae scientiarum universitatis Budapestinensis. Budapestini, typis univ. (8-r. 280 l.)
790. Címjegyzéke, A budapesti magyar kir. tudomány-egyetem könyvtárának —. XXXIII. 1908. évi gyarapodás. Budapest, 1910. Kilian. (8-r. XXIV, 219 l.) 60 f.
791. Címjegyzéke, A m. kir. József-műegyetem könyvtárának —. 3. kiadás. Budapest, 1910. (8-r.) Ism. S. Könyvszemle 274. l.
792. Címjegyzéke, a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszterium könyvtárának —. 1909. Ism. sp. U. o. 173. l.

793. *Deák Geyza*. A könyv és a könyv díszítése. (Ifjúsági művészeti könyvtár. I.) Pápa, 1910. Kis T. (8-r. 59 l.) 60 fill.
794. *Erdey Aladár*. Modern francia grafika. Élet 8. sz.
795. *Ferencci Zoltán*. A könyvtárak, mint a nemzeti művelődés eszközei. Ism. Horváth Károly dr. Prot. Szemle 690—702. l.
796. *Fóti József*. Az új Széchenyi-könyvtár. XX. Század XXI. köt. 364—367. l.
797. *G. P. A* 42 soros Gutenberg-biblia hasonmás-kiadása. Könyvszemle 380. l.
798. *Gábor Gyula dr.* Adatok a középkori magyar könyvírás történetéhez. U. o. 6—24. l.
799. *Gulyás Pál dr.* Az új fővárosi közkönyvtár tervezete. U. o. 193—213. l. — Dr. Szabó Ervin. Az új fővárosi közkönyvtár dolgában. U. o. 338—351. l. — Gulyás Pál felelete. U. o. 352—358. l.
800. *Gulyás Pál dr.* Az 1680. évi üstökösjárás irodalmához. U. o. 242—262, 317—328. l.
801. *Gulyás Pál dr.* Egy ismeretlen vitéz-kódex a hannoveri királyi könyvtárban. U. o. 1—5. l.
802. *Gulyás Pál dr.* Páris tudományos közkönyvtárai. U. o. 25—39, 154—168. l. (Eleje a múlt évi folyamban.)
803. *Gulyás Pál dr.* A népkönyvtárak szervezése. 1909. Ism. Lukács József. Kath. Szemle 351. l. — Melich János. Könyvszemle 80—82. l. — sz. e. Népművelés 10. köt. 318—320. l.
804. *Gulyás Pál*. Népkönyvtári intézmények Párisban. 1909. — Ism. L. I. K. Könyvszemle 273. l.
805. *Gulyás Pál dr.* Az olasz népkönyvtári ügy fejlődése és jelen állása. Múz. Könyvt. Értes. 203—212. l.
806. *Gyalui Farkas dr.* A magyar könyvnyomtató. Grafikai Szemle 38—42. l. (A magyar nyomdászat vázlatos története.)
807. *Gyalui Farkas dr.* Tótfalusi Kiss Miklós ravatalánál. U. o. 3—8. l.
808. *Harsányi István*. A sárospataki lengyel biblia 1909. — Ism. Asbóth Oszkár. Nyelvtudomány III. 59—67. l.
809. *Harsányi István*. A sárospataki ref. főiskola metszetgyűjteménye. Múz. Könyvt. Értes. 23—26, 93—109. l. (Eleje a múlt évi folyamban.)
810. *Harsányi István*. A sárospataki ref. főiskola régi térképei. U. o. 219—225. l.
811. *Hellebrant Árpád*. Diplomatariumok. 1909. — Ism. Századok 65. l.
812. *Hellebrant Árpád*. A magyar nyelvtudományi irodalom 1909-ben. M. Nyelv 265—266. l.
813. *Hellebrant Árpád*. A magyar pædagógiai irodalom 1909-ben. Magy. Pædag. 366—464. l.
814. *Hellebrant Árpád*. A magyar philologiai irodalom 1909-ben. EPhK. 435—544. l.
815. *Hellebrant Árpád*. Néprajzi könyvészet 1908-ból. Ethnografia 62—63, 253, 312—315, 368—375. l.
816. *Hellebrant Árpád*. A magyar Shakespeare-irodalom az 1909. évben. Shakespeare-Tár 157—160. l.
817. *Herman Károly*. A könyvnyomtatás mai iránya. Magy. Nyomdászat 114—117. l.
818. *Horváth Ignác*. A magyar bibliografiai irodalom az 1909. év

- IV. negyedében. Könyvszemle 89. l. — Az 1910. év I. és II. negyedében. U. o. 280—282. l. — III. negyedben. U. o. 377—379. l.
819. *Heymans, Henri*. Catalogue des estampes. etc. 1907. — Ism. 2. Könyvszemle 180. l.
820. Kassai könyvesinálók régen. Grafikai Szemle 201. l.
821. *Kelemen Lajos*. Az első marosvásárhelyi nyomda történetéhez. (1785.) Erd. Múz. 55. l.
822. *Kemény Lajos*. Adalékok a kassai könyvmásolók, könyvkereskedők és könyvnyomtatók történetéhez. Könyvszemle 188—191. l.
823. *Kersten, Paul*. Der exakte Bucheinband. 1909. — Ism. Gulyás Pál. U. o. 269—273. l.
824. *Köblös Zoltán*. Adalékok a «Régi Magyar Könyvtár»-hoz. Erd. Múz. 50, 237—241, 292—297. l.
825. A könyv kulturája. Népművelés 11. köt. 20—24. l.
826. Könyvtárak, (Régi magyar). Grafikai Szemle 240. l.
827. Könyvtárügyünk multja és jövője. Pesti Napló 64. sz.
828. Középfokú közkönyvtári tisztviselők vizsgálati szabályzata Poroszországban. Könyvszemle 91. l.
829. Közleményei (A Fővárosi Könyvtár). 1—4. sz. 1907—9. — Ism. Gulyás Pál dr. Könyvszemle 82. l.
830. Községi nyilvános könyvtár létesítése ügyében 1910 június 20-án tartott szakértekezlet jegyzőkönyve. (A Fővárosi Könyvtár közleményei 7. sz.) Budapest, 1910. Fővár. ny. (4-r. 36 l. 2 lev.)
831. *Kudora Károly*. Jogi könyvtár. A jog- és államtudományi irodalom műszavak szerint rendezett könyvészete. 1867—1910. Budapest, 1910. Grill K. (8-r. 246 l.) 2 K. — Ism. Horváth Ignác. Könyvszemle 365. l. — Zuboly. Magy. Nemzet 223. sz.
832. A Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi országos könyvtára az 1909. évben. Könyvszemle 97—121. l.
833. *Marczali, Heinrich*. Die Zukunft der Bibliothek des Nationalmuseums. Pester Lloyd 18. esti sz.
834. *Matolcsy Miklós dr.* Könyv- és irodalmi gyűjtemény magyarországi gyógyszerészeti munkákról. 1578—1909. Winkler Lajos dr. egy. tanár előszavával. Budapest, 1910. Stephaneum. (8-r. 256 l.) 3 K.
835. *Megyesi Ferenc*. Az ifjúsági könyvtárak. Magy. Középk. 16—19. l.
836. A németországi könyvtárak inkunabulum-jegyzékéről. Könyvszemle 94—96. l.
837. Nyomtató-sajtóink történetéből. Graf. Szemle 68—70. 106—109. l.
838. *Öböl Béla dr.* Hungarica Vitebergensia. 1909. — Ism. THJ. M. Nyelv 134—136. l.
839. Oesterreich-ungarische Buchhändler-Korrespondenz. Festnummer. 1910. Ism. Gulyás Pál dr. Könyvszemle 174—178. l.
840. *Posta Béla dr.* Múzeumok és könyvtárak. Erd. Múz. 77—84. l.
841. *Rexa Dezső*. Tizenkét ismeretlen lőcsei nyomtatvány. Közlem. Szepes vm. múltjából. 216—229. l.
842. *Rexa Dezső*. Könyvészeti érdekességek. Magyarország 71. sz.
843. *Rudnay Béla*. Országos levéltáraink. Az Ujság 212. sz.
844. *Schermann Egyed dr.* Az egyházi könyvtilalom. Ism. Wiblitzhauser Ödön. Kath. Szemle 231—234. l.
845. *Somogyi Mihály*. Községi nyilvános könyvtár Budapesten. Népművelés 10. köt. 289—295. l.

846. *Spiegel L.* Párhuzam a német nyomdászattal. Grafikai Szemle 45—47. 1.
847. *Steinhofér Károly.* Révai Sámuel élet- és pályarajza. 1833—1908. Budapest, 1910. (8-r. 81 l.)
848. A Századok név- és tárgymutatója. I. 1908. — Ism. Hradovay. Erd. Múz. 61—70. 1. — Békési U. o. 109—120. 1. — *L. Z.* U. o. 183—191. 1. — Szentmihályi. U. o. 388—396. 1.
849. *Székely Dávid.* A magyarországi képzőművészeti és vele rokonságú irodalom terén 1904-ig megjelent könyvek kimutatása. Művészet 91. 141. 1. (Eleje a múlt évi folyamban.)
850. *Szemák István dr.* Ifjúsági könyvtáraink. Magy. Középisk. 94—98. 1.
851. *Timár Kálmán.* A kassai könyvkötészet történetéhez. Könyvsz. 285—287. 1.
852. *Váczy József.* Az első lőcsei kalendárium. Élet 7. sz. (Hajnóci által kiadott 1626-iki kiadásról.)
853. *Vajda György.* Ifjúsági könyvtáraink. Tanügyi Tanácskozó 2. sz.
854. *Varró István dr.* Magyar Társadalomtudományi bibliográfia 1909-ről. (A fővárosi könyvtár közleményei 5. sz.) Budapest, 1910. Kilián. (8-r. VI, 76, 5 l.) 1 K.
855. *Varsányi Géza.* A berlini «Nyilvános könyvtár és olvasócsarnok». Népművelés 10. köt. 199—205. 1.
856. *Veress Endre dr.* Erdélyi régi oláh könyvek. (1711-ig.) Erd. Múz. 142—176. 1. — Erdély- és magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok. (1726—1808.) U. o. 313—383. 1.
857. *Versényi György dr.* Hármaskis tükör. Család és Iskola 19—20. sz.
858. Vidéki könyvtáraink 1908-ban. Könyvszemle 40—74. 1.
859. Visszapillantás a múlt századra. Grafikai Szemle 131—134, 206, 226—229, 260—261, 290—293, 329. 1. (Falk Zsigmond életéből és a budapesti nyomdákról.)
860. *Wiesner Jakab.* A magyar könyvkereskedelem. Corvina 7—8. sz.
861. *Wlassics Gyula.* Pharmacia Animi. Múz. Könyvt. Értes. 140—142. 1. (Népkönyvtárakról.)
862. *Wlassics Gyula* elnöki megnyitó-beszéde a múzeumok és könyvtárak országos szövetségének közgyűlésén. U. o. 185—190. 1.
863. *Young, John u. P. Henverson Aitken.* A catalogue of the Mss. in the library of the Hunterian Museum . . . Glasgow. Ism. *Σ.* Könyvszemle 178. 1.
864. *Zarneke, Ed.* Leipziger Bibliothekenführer. 1960. Ism. *G—s.* Könyvszemle 179. 1.
865. *Zsoldos Benó.* Egy XVIII. századbeli bácsmegyei táblabíró könyvtára. Könyvszemle 284. 1.

2. Magyar irodalomtörténet.

866. *Ady Endre.* Szeretném, ha szeretnének. 1910. Ism. Oláh Gábor. Nyugat II. 454—459. 1.
867. *Alba Nevis.* Nász előtt. Ism. *E. l.* Egyetértés 61. sz. — Vasárn. Ujság 10. sz.
868. *Alszeghy Zsolt.* Felix Bellator sive Thomas Erdődíus. EPhK. 307. 1.
869. *Alszeghy Zsolt.* A magyar Bebecus-dráma. EPhK. 233—235. 1.
870. *Ambrus Zoltán.* Kultúra fűzértánczozal. Ism. (*Sn.*) Hét 49. sz. —

- F. P. Uj Idők* 51. sz. — Süle Antal. *Magy. Nemzet* 270. sz. — *a. Neues Pester Journal* 280. sz.
871. *Ambrus, Zoltan.* Soleil d'automne. Paris, 1910. *Ism. K. I. Revue intern. de l'enseignement* 59. Vol. 192. 1.
872. *Arany János* irodalomtörténete. Kiadta Pap Károly. *Ism. Gyulai Agost. Budap. Szemle* 144. köt. 466—471. l. — Ágai Adolf «Arany János mint tanító» czímmel. *Az Ujság* 228. l. — Gálos Rezső dr. *Arany János irodalomtörténetéről.* EPhK. 383. és *Uránia* 509. l. — Hatvany Lajos. *Nyugat* II. 1638—40. l. — Oláh Gábor. *U. o.* 1669. l. — *ő.* *Budapesti Hirl.* 244. sz. — *rd.* *Erd. Múz.* 406. l. — *T. V. Magy. Nyelv* 428. l. — *Nemz. Nénevelés* 435. l.
873. *B. V. Mária Terézia és Kempelen Farkas.* *Az Ujság* 151. sz.
874. *Babits Mihály.* Levelek Irisz koszorújából. 1909. — *Ism. Halasi Andor. Kritika* 92—95. l. és *Zólyomvárm. Hirl.* 15. sz.
875. *Baciu János.* A Toldi-monda egy oláh nyelvemlékben. EPhK. 157. l.
876. *Bakonyi K. és Kálmán I.* Az obsitos. Énekes színjáték 3 felv. Először adták a Vígszínházban márcz. 16.
877. *Balassa, Dr. J.* Abriss der ungarischen Literaturgeschichte. *Ism. Sikabonyi Antal. Renaissance* 660—663. l.
878. *Balázs Béla.* A vándor énekel. *Ism. Lukács György. Pester Lloyd* 300. sz. — *Várady György. Uj Idők* 49. sz. — *Liptai Imre. Magy. Hirl.* 310. sz.
879. *Balla Ignác.* A hét híd városa. *Ism. Harsányi Lajos. Élet* 48. sz. l. k. *Uj Idők* 14. sz. — *r. r.* *Bud. Szemle* 144. köt. 145. l.
880. *Bán Aladár.* Felhők. 1910. *Ism. L. E. Pesti Napló* 282. sz.
881. *Barabás Abel.* A jövő évtized regénye. 1910. *Ism. b. j. Kath. Szemle* 1100. l. — *Pethő Sándor. A Cél* 60—63. l.
882. *Barla Jenő.* Hazafias egyházi énekek a XVI. századból. *Prot. egyh. isk. Lap.* 19—21. l.
883. *Bársony István.* Magyar földön. *Ism. Vass Miklós. Budap. Hirl.* 119. sz. — *B. J. Magy. Hirl.* 135. sz.
884. *Bársony István.* A boszorkány. 1911. *Ism. P. L. Magy. Nemzet* 283. sz. — *a. Neues Pest. Journ.* 280. sz.
885. *Beöthy Zsolt.* Írói arcképek. 1909. — *Ism. Gálos R. EPhK.* 216. l.
886. *Beöthy Zsolt.* Virágénekeink egy tanúsága. *Alexander-Emlékkönyv* 251—256. l. — *Vasárn. Ujs.* 16. sz.
887. *Berczik A.* Nyári feleség. *Ism. ttk. Pester Lloyd* 37. sz. — *R—a F. Neues Pest. Journal* 47. sz. — *g.* *Uj Idők* 3. sz.
888. *Berczik Árpád.* A művész felesége. *Vígjáték* 3 felv. Először adták a Vígszínházban szept. 17.
889. *Bergendy Szilveszter.* Versek. *Ism. A kispesti költő* czímmel. *Pesti Napló* 37. sz.
890. *Berkeszi István dr.* Pesty Frigyes és a «Delejtű». *Délmagyar. Közl.* 241. sz.
891. *Bernáth Lajos.* Huszonnégy esztendő. I. köt. 1910. *Ism. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr* 423. l.
892. *Biró Lajos.* A családi tűzhely. 3 egyfelvonásos darab. Először adták a Magyar Színházban jan. 15.
893. *Biró Lajos.* Kézdivásárhely utcái és a magyar irodalom. *Kézdivásárh. r. k. fögimn.* 1909/10. értes. 3—28. l.

894. *Biró Lajos*. Sárga lilium. Színmű 3 felv: Először adták a Magyar Színházban nov. 30.
895. *Biró Lajos*. A diadalmas asszony. 1910. *Ism. b. j. Kath. Szemle* 1095. l. — Szilágyi Géza. *Az Ujság* 137. sz. — Vasárn. Ujs. 3. sz.
896. *Biró Lajos*. Mária és más asszonyok. 1910. — *Ism. Irsai Julia*. *Pester Lloyd* 91. sz. — Fenyő Miksa. *Nyugat* 633. l.
897. *Bittenbinder Miklós dr.* Adalékok a magyar színmű történetéhez. *Irod. tört. Közlem.* 293—318. l.
898. *Bitzó Sarolta*. Historia egy Pyramus nevű ifjúról *EPhK.* 808. l.
899. *Bleyer Jakab*. Hazánk és a német philologia a XIX. század elején. Kiadatlan levelek alapján. (Ertekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXI. köt. 8. sz.) Budapest, 1910. Akadémia. (8-r. 100 l.) 2 K. (Kivonat) *Akad. Értes.* 32-41. l. — A munkát *ism. Schullerus A. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk.* 162. l.
900. *Bleyer Jakab*. Gottsched hazánkban. 1909. *Ism. Gragger Róbert*. *EPhK.* 107. l. — *Bleyer megjegyzése U. o.* 238. l. — *Gragger válasza és a szerk. zárszava. U. o.* 310-312. l. — *Dr. Gálos Rezső. Tanáregyl. Közl.* 43. évf. 463-466. l. — *Schullerus A. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk.* 11-13. l. — *Kont I. Revue german.* VI. 321-326. l. — *Schmidt H. Bud. Szemle* 142. k. 475. l.
901. *Bodnár Gáspár*. Képek a magyar kath. irodalom közelebbi huszonöt éves multjából. *Religio* 31-36. sz.
902. *Bodor Aladár*. Zátonyon. 1910. *Ism. Cy—án. Magyar. Szó* 32. sz. — *Cser Dénes. Kelet Népe* 175. l. — *Tóth Árpád. Nyugat* I. 202. l. — *Orbók Attila. Erdélyi Lapok* 7. sz. — *Vasárn. Ujs.* 4. sz. — *Határszéli Ujs.* 8. sz. — *Kolozsv. Hirl.* 81. sz. — *Soleil d'or. Egyetértés* 43. sz. [Emil. Népszava 73. sz.]
903. *Bodrogi Zsigmond*. Szántok, vetek . . . — versei. *Ism. Gyagyovszky*
904. *Bontakozó szárnyak*. *Begyáts László, Darvas János, Komlós Aladár* versei. *Losonez*, 1910. *Ism. Sík. Élet* 46. sz. *Boros László. Renaissance* II. 273. l.
905. *Borbély István*. Unitárius polemikuskok. 1909. — *Ism. Alszeghy Zsolt. EPhK.* 717-719. l.
906. *Botond*. Egy elmaradt jubileum. *A Cél* 128. l. (Az akadémia első kis gyűléséről a szabadságharc után.)
907. *Bródy Sándor*. Novella. 1911. *Ism. Radványi K. Élet* 48. sz. — *Liptai Imre. Magyar. Hirl.* 273. sz. — *a. Neues P. Journ.* 280. sz.
908. *Bródy Sándor*. Komédia. 1910. *Ism. Kárpáti Aurél. U. o.* 50. sz. — *P. L. Magyar Nemzet* 275. sz. — *Liptai Imre. Magyar. Hirl.* 273. sz. — *a. Neues Pest. Journal* 280. sz.
909. *Bródy Sándor*. Rembrandt fejek. 1910. *Ism. S. E. Pesti Napló* 169. sz. — *Uj Idők* 17. sz. — *Hatvany Lajos. Nyugat* 683-686. l.
910. *Briück Henrik*. Versek. 1910. *Rövid ism. N. P. Journ.* 306. sz.
911. *Cholnoky Viktor*. Tammúz. 1910. *Ism. Szilágyi Géza. Az Ujság* 13. sz. — *F. P. Uj Idők* 5. sz. — *Gyulai István. Renaissance* 298. l. — *Kárpáti Aurél. Kritika* 74-76. l. — *Ly. P. Pesti Napló* 7. sz. — *Scheff-Dabes László. Kelet Népe* 177-180. l.
912. *Császár Elemér*. Az utolsó nemesi felkelés a magyar irodalomban. 1909. — *Ism. G. R. Irod. tört. Közlem.* 489. l.
913. *Császár Elemér*. A Cziráky-eposz. (Alexander-Emlékkönyv 257-273. l.) (Külön is megjelent. 8-r. 17 l.)

914. *Cséplő István*. Az első. 1910. Ism. Toma István. Kath. Szemle 686. l.
915. *Czóbel Ernő*. Bock Mihály «Füves kertecské»-jének magyar kiadásai. EPhK. 607—610. l.
916. *Diego*. Tépett lapok. Ism. *B. B.* Kritika 172. l.
917. *Divényi*. Ifjúsági irodalmunk. Kolozsvár, 1910. (8-r. 25 l.) Különnyomat a Család és Iskolából.
918. *Domonkos István*. Testvérek. 1910. Ism. Dudek. Religio 43. sz. — *By*. Alkotmány 294. sz.
919. Első magyar újságaink. *l.* Grafikai Szemle 169—171. l.
920. *Endrődi Sándor*. Anakreoni dalok. 1910. Ism. *N.* Pester Journ. 306. sz. — *a. j.* Élet 11. sz. — Hét 7. sz.
921. *Eötvös Károly*. Akadémia. Pesti Hirl. 102, 105, 107, 108, 111, 112, 116, 117, 119, 120, 123, 128, 137, 145, 151, 156, 172. sz.
922. *Erdős Renée*. Arany veder. 1910. Ism. *L. R.* Egyh. Közl. 19. sz. — *Túri Béla*. Alkotmány 115. sz. — *Cholnoky Viktor*. Hét 22. sz. — *E.* Élet 21. sz. — *Kaffka Margit*. Nyugat 854—856. l. — *Karinthy Frigyes*. Renaissance 390. l. — *Lesznai Anna*. Huszadik Század 22. köt. 29—41. l. — (*Ly.*) Pesti Napló 115. sz. — *Prónai Antal*. Kath. Szemle 683. l. — sz. Budapest. Napló 120. sz. — *v. Magy. Középiskola* 363. l. — *Wohlmutht Ernő*. Népnevelő 20. sz. — *Vasárn. Ujs.* 25. sz. — *Nagyasszonyunk VII. évf.* 3. sz. — *Népiszk. Tanügy* 21. sz.
923. *F. Tóvölgyi Margit*. (Képpel.) Erdélyi Lapok 12. sz.
924. *Farkas Imre*. Lys. Ism. Neues Pest. Journ. 306. sz. — Élet 51. sz. — *G-e.* Uj Idők 48. sz.
925. *Farkas Imre*. Költemények. Ism. *L-s.* Pesti Napló 282. sz.
926. *Farkas Ödön*. A holnap dalai. Ism. Ligeti Ernő. Kelet Népe 257. l.
927. (*Farkas Pál*.) Egy önkéntes. 1910. Ism. *b. j.* Kath. Szemle 1098. l. — Hét 50. sz. — Uj Idők 47. sz.
928. *Farkas Pál*. Az utolsó menuett. Neues Pest. Journ. 286. sz.
929. *Farkas Pál*. Guiberti gróf. Színmű 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban okt. 7. [U. o. 10. sz.]
930. *Felszeghy Dezső*. (Képpel.) Erdélyi Lapok 10. sz. — Életrajzom.
931. *Fenyő Miksa*. Alexander Bernát két bírálatáról. Nyugat I. 73—76. l. (Sebők Bajcsányiról és Móricz Zs. Sári bíróról.)
932. *Ferenczy, Joseph*. La presse périodique en Hongrie. Revue de Hongrie V. 432—449, 579—597. l.
933. *Ferenczi Zoltán*. Jelentés a gróf Teleki-pályázatról. Akad. Értes. 194—203. l. Pótlék az idej Teleki-jelentéshez. U. o. 384—388. l.
934. *Földi János* költeményei. Kiadta és bevezette *Mixich Lajos dr.* (Régi Magyar Könyvtár 25. k.) Budapest, Akadémia, 1910. (8-r. 238 l.) Ism. *Gálos Rezső dr.* Magy. Középisk. 587. l.
935. *Fóti József Lajos*. A római Attila-legenda. Akad. Értes. 49—64. l.
936. *Frick József*. Terentius hatása latin- és magyarnyelvű iskoladrámáinkra. Kalazantinum XV. 9, 10. sz.
937. *Frick József*. A középkori magyar himnusz-költészet. Kolozsvár, 1910. Stief J. és tsa ny. (8-r. 128 l.)
938. *G.* Az ifjúsági irodalomról. Uj Idők 51. sz.
939. *Gálos Rezső dr.* A magyar Simplicissimusról. Temesvári felső keresk. isk. 1909/10. értes. 3—20. l. — A magyar Simplicissimus Erdélyben. Erd. Múz. 234—236. l.

940. *Garray Andor*. A becstelen. Színmű 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban decz. 9.
941. Gáspár Imre. (1854–1910.) Vasárn. Ujs. 36. sz.
942. *Gellért Oszkár*. Ofélia térdein. Ism. Liptai Imre. Magy. Hirl. 310. sz. — Hét 46. sz.
943. *Gerencsér István*. Adalékok a magyar iskolai drámák történetéhez. 1909. Ism. Gálos Rezső dr. Századok 331–333. l.
944. *Gragger Róbert*. Néhay nemzetes Keczer Menyhért vr tette felet 1683. die 8. Martiy. Közli —. Irod. tört. Közlem. 207–214. l.
945. *Gulyás József*. Az Árgirus-mese feldolgozásai. Sárospatak, 1910. Dani és Fischer. (8-r. 81 l.)
946. *Gulyás Pál dr.* Francia iskolai drámák hazánkban. Erd. Múz. 130–135. l.
947. *Guthi Soma*. A kormánybiztos. Bohózat 3 felv. Először adták a Vígziúházban okt. 20.
948. *Gyárfás Tihamér*. Adatok az iskolai dráma történetéhez. EPhK. 308–310. l.
949. *Gyergyai Albert*. Historia egy Árgirus nevű királyfiról és egy tündér szűz leányról. Kiadta Balassa József. (Magyar Könyvtár. 578.) Budapest, 1910. Lampel R. (16-r. 42 l.) 30 f. — Ism. Bittenbinder Miklós. EPhK. 283. l.
950. *Gyökössy Endre*. Magyar muzsika. 1910. Ism. Iványi Fl. Gy. Kis Magy. Alföld 25. sz. — Karinthy Frigyes. Nyugat. 942–944. l.
951. *Gyöngyösi J.* Marssal Társalkodó Murányi Vénus. Kiadta Badics F. Ism. Alszeghy Zsolt. Bud. Szemle 143. köt. 308–310. l. — Junius. Magy. Hirl. 106. sz. — dr. Kristóf György. Erd. Múz. 70. l. — Simai Ödön. M. Nyelv 162–166. l. — Kont I. Revue criti. 50. sz. — Vasárn. Ujs. 7. sz. — Junius. Magy. Hirl. 106. sz.
952. *Hajnóci R. József*. Az első löcsei kalendárium az 1626-ik évre. Ism. R. D. Irod. tört. Közlem. 124–126. l.
953. Halotti búcsuztató versek, melyek irattattak... Tisza László úr eltemetésének alkalmatosságával. 1771. 2. Junij. Irod. tört. Közlem. 324–337. l.
954. *Hangay Sándor*. Csókok könyve. 1910. Ism. Zilahi László. Kritika 229. l.
955. *Hangay Sándor*. A sátán evangéliuma. Ism. Somlyó Zoltán. Élet 51. sz.
956. *Haraszthyé-Szederkényi Anikó*. Visszatér a mult. 1910. — Ism. Szén. Élet 11. sz.
957. *Harsányi István*. Adalékok a magyar időmértékes verselés történetéhez. (1. Szilvás-Ujfalvi Imre. 2. Alvinczi Péter. 3. Pázmány Péter. 4. Miklós Deák. 5. Kapossi Sámuel. 6. Apáthi Miklós.) EPhK. 739–741. l.
958. *Harsányi Kálmán*. Péter Benedek. 1910. Ism. Hangay Sándor. Orsz.-Világ 1. sz. — A. J. Élet 1. sz. — Láng Margit. Nemz. Nőnevelés 99. l. — Soleil d'or. Egyetértés 43. sz. — Halandó. Kritika 4. sz.
959. *Harsányi Lajos*. A modern kath. szépirodalom. Alkotm. 273. sz.
960. *Hatvany Lajos*. Én és a könyvek. Ism. Ignotus. Nyugat I. 528–531. l. — Ligeti Ernő. Kelet Népe 260. l. — Vasárn. Ujság 9. sz.

961. *Hatvany Lajos*. Magyar irodalom a külföld előtt. Nyugat I. 273—293. 1.
962. *Hatvany, Ludwig*. Ich und die Bücher. Ism. *Sn*. Hét 10. sz.
963. *Hatvany, Ludwig*. Das alte und das junge Ungarn. Ein Bericht. Die neue Rundschau. III. Heft. 383—400. 1.
964. *Hegyi Ödön*. Hol termett a legtöbb magyar író? Bpest, márcz. 27.
965. *Heinrich Gusztáv*. Jelentés a Kóczán-pályázatról. Akad. Értes. 624—630. 1.
966. *Heltai Jenő*. Írók, színészek és egyéb csirkefogók. 1910. Ism. Vasárn. Ujs. 1910. 5. sz. — *B*. Uj Idők 2. sz. Fenyő Miksa. Nyugat 769. 1. — Gereblye. Kritika 3. sz. — *R*. Pester Lloyd 31. sz. — Hét 7. sz. — Lin. Szeged és vid. 271. sz.
967. *Heltai Jenő*. A masamód. Vigjáték 3 felv. Először adták a Vigszínházban febr. 25.
968. *Herczeg Ferencz*. Jelentés a Péczely-pályázatról. Akad. Értes. 321—323. 1.
969. *Herczeg Ferencz*. A fehér páva. 1911. Ism. *R*. Pester Lloyd 258. sz. — Bócz Bálint. Kritika 221—224. 1. — *p*. Magy. Nemz. 255. 1. — (*Sn*.) Hét 45. sz. — *a*. Neues Pest. Journ. 280. sz.
970. *Herczeg Ferencz*. Szerelmesek. 1909. Ism. *b. j.* Kath. Szemle 1099. 1.
971. *Herczeg Ferencz*. Szelek szárnyán. 1910. Ism. *b. j.* Kath. Szemle 1100 1. — Karinthy Frigyes. Nyugat II. 1095. 1. — Neues Pest. Journ. 167. sz. — *V. M.* Budap. Hirl. 139. sz.
972. *Herczeg Ferencz*. A királyné futárja. 1910. Ism. Vasárn. Ujs. 1910. 1. sz.
973. *Hevesi Sándor*. Karácsonyi misztériumok. Élet 52. sz.
974. *Hienz Armin*. Magyarországi Klingsor a mondában. 1909. Ism. Schullerus A. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 164. 1.
975. *Himpfner Béla*. A Gellért-legenda énekes szolgálója. EPhK. 391—396. 1.
976. *S. Hoffer Imre*. Ifjúság. 1910. Ism. *e*. Délmagyar. Közl. 49. sz.
977. *Homonnai Albert*. Gígesz és Tudó. Tragédia 3 felv. Először adták a Magyar Színházban febr. 26.
978. *Hortobágyi József*. Hárfahangok. Ism. Toma István. Kath. Szemle 685. 1.
979. *Horváth Akos*. Fekete lant. 1909. Ism. *Cy—án*. Magy. Szó 32. sz. — Halandó. Kritika 2. sz. — Karinthy Frigyes. Nyugat I. 480. 1. — Orbók Attila. Erdélyi Lapok 7. sz. — Élet 1. sz. — Vasárn. Ujs. 7. sz. — Soleil d'or. Egyetértés 43. sz.
980. *Horváth Cyrill*. A Gellért-legenda énekes szolgálója. EPhK. 313—319. 1.
981. *Ignotus*. Feljegyzések. Ism. Goth Ernő. Pester Lloyd 19. sz. — Kanizsai Frigyes. Magy. Hirl. 15. sz. — Ligeti Ernő. Kelet Népe 161. 1. — *Rm*. Népszava 91. sz. — *R—a*. Neues Pest. Journ. 47. sz.
982. *Ignotus*. Kísérletek. Ism. Goth Ernő. Pester Lloyd 19. sz. — Kanizsai Frigyes. Magy. Hirl. 15. sz. — Ligeti Ernő. Kelet Népe 161. 1. — *Rm*. Népszava 91. sz. — Babits Mihály. Nyugat. 405. 1. — Margitay. Élet 3. sz. — Revue de Hongrie V. 351—354. 1. — (*Lg.*) Pesti Napló 25. sz.
983. *Jakab Ödön*. Őszi virágok. Ism. (*ár.*) Egyetértés 25. sz.

984. *Jászai Mari*. A tükröm. 1909. *Ism. R—a F. N. Pest. Journ.* 47. sz. — *k. Új Idők* 11. sz. — *G. Orsz.-Világ* 1. sz.
985. *Jeszzenszky Károly*. Magyar történelmi énekek a XVIII. század elejéről. Vasárn. Ujs. 35. sz.
986. *Jörgné-Draskóczy*. Melódiák. *Ism. Liptai Imre. Magy. Hirl.* 310. sz. *Hinta. Közérdek. (Szatmár.)* 50. sz. — Peterdi István. *Nyugat.* II. 1667. l.
987. *Juhász Jenő*. Az én kertemből. *Ism. Lesznai Anna. Nyugat* II. 1914—16. l.
988. *Kl. Thuránszky Tamás* hirlapgyűjteménye. *Erd. Múz.* 387. l.
989. *Kabos Ede*. Mária látogatói. 1910. *Ism. L. H. Pester Lloyd* 103. sz. — *Ady Endre. Nyugat* 556. l. — Gyulai István. *Renaissance* 202. l. — *Majthényi György. Kritika* 5. sz. — *Miklós Jenő. Egyetértés* 19. sz. — *Hét* 21. sz. — *Vasárn. Ujs.* 18. sz. — *Neues Pest. Journ.* 167. sz.
990. *Kaffka Margit*. Csendes válságok. *Ism. Lukács György. Magy. Hirl.* 22. sz. — *Balázs Béla. Renaissance* 392—394. l. — *Vasárn. Ujs.* 6. sz. — *R—a F. Neues Pest. Journ.* 47. sz.
991. *Kálmán Sámuel*. A magyar fabula története. Budapest, 1910. *Fried és Krakauer ny.* (8-r. 78 l.)
992. *Kálnoki Bedő B.* Idegen világból. 1910. *Ism. Kéki Lajos. Buda-pesti Szemle* 144. köt. 471—475. l. — *Csáth Géza. Nyugat* II. 1317—19. l. — *Élet* 15. sz. — *R. Pester Lloyd* 55. sz.
993. *Kálnoki Bedő B.* Az arany pók. 1910. *Kéki Lajos. U. o.* 144. k. 471—475. l. — *Csáth Géza. Nyugat* II. 1317—19. l. — *R. Pester Lloyd* 55. sz.
994. *Kálnoki Izidor*. Veronkák szerencséje. 1910. *Ism. án. Az Ujság* 270. sz. — *Liptai Imre. Magy. Hirl.* 310. sz. — *Gereblye. Új Idők* 48. sz. — *(Sn.) Budap. Hirl.* 276. sz. — *a. Neues Pest. Journ.* 280. sz. — *T. Sz. Egyetértés* 276. sz.
995. *Kapi Gyula*. Magyar éneklő kar. 1909. *Ism. Kirchner Elek. Prot. egyh. isk. Lap.* 1. sz.
996. *Karinthy Frigyes*. Tóth Árpád. *Nyugat* II. 1896—1898. l.
997. *Katona István*. Versek. Pápa, 1910. *Ism. Takács Gedeon. Pápa és vid.* 9. sz.
998. *Kelecsényi János*. Adalékok a magyarországi latin költészet történetéhez. *EPHK.* 680—683. l.
999. *Keller Imre*. Harsányi — Petőfista. *Figyelő* 1. sz.
1000. *Kemény Lajos*. Lantosok emlékezete. *Irod. tört. Közlem.* 488. l.
1001. *Kiss Arisztid*. Szemelvények a XVIII. század iskoladramáiból. *Ism. Alszeghy Zsolt. EPHK.* 54. l.
1002. *Kiss József*. Legendák a nagyapámról. 1911. *Ism. Szilágyi Géza. Az Ujság* 34. sz.
1003. *Kiss József* költeményei. *Ism. Barna János dr. Heti Szemle* 8. sz.
1004. *Kiss Károly (Szentkúti)*. Egy ismeretlen egyházi író a XVIII. század végén. *Prot. egyh. isk. Lap.* 35, 36. sz. (*Solymossy György.*)
1005. *Kiss Menyhért*. A Hargita alatt. 1909. — *Ism. Toma István. Kath. Szemle* 1910. 118—120. l. — *Ks. Ar. Erd. Lapok* 1. sz.
1006. *Kisztei Péter*. Üstökös csillag. Kassa, 1683. — *Harsányi István. Kisztei Péter élete és munkái. Sárospatak. Ref. főisk. ny.* (8-r. 68 + 22 l.) 1-60 K.

1007. *Kóbor Tamás*. Hamupipőke ő nagysága. Ism. Vasárn. Ujs. 52. sz.
1008. *Kóbor Tamás*. Egy test, egy lélek. Dráma 3 felv. Először adták a Magyar Színházban nov. 5.
1009. *Kosztolányi Dezső*. Író-fejek. 1. Hans Heinz Ewers. Élet 37. sz. — 2. Krúdy Gyula. U. o. 40. sz. — 3. Jules Renard. U. o. 43. sz. — Juhász Gyula. (Képpel.) U. o. 47. sz.
1010. *Kosztolányi Dezső*. A szegény kis gyermek panasza. 1910. Ism. *Sz. Gy.* Hét 31. sz. — Lengyel Menyhért. Nyugat II. 1008—1010. l. — Karinthy Frigyes. U. o. 1010—1013. l. — Majthényi György. Renaissance 564—566. l. — Vasárn. Ujs. 30. sz.
1011. *Kosztolányi Dezső*. Boszorkányesték. 1910. Ism. s. Pester Lloyd 61. sz. — *szl.* Erdélyi Lapok 1. sz.
1012. *Kozma Andor*. Magyar Symphoniák. 1909. Ism. Csefkó Gyula. Uránia 46—48. l.
1013. *Krasznai Elza*. Novellák. 1910. Ism. *b. j.* Kath. Szemle 1103. l.
1014. *Kupcsay Felicián*. Boldogság kis kátéja. 1910. Ism. Popp Ferencz. Budap. Szemle 144. köt. 310. l. — Vasárn. Ujs. 1910. 2. sz. — Bod Bálint. Kelet Népe 164. l. — Kaffka Margit. Nyugat I. 72. l.
1015. *Lám Frigyes*. Középkori Mária-legendák. Dunántúli Hirl. 144. sz.
1016. *Lampérth Géza*. Boldogság vándora. Ism. Pesti Napló 13. sz.
1017. *László Samu dr.* Két érdemes polyhistorról. Magy. Tanítóképző 423—429. l. (Király József Pál.) 467—473. (Sarlay János.)
1018. *László Sándor*. Uj március. — költeményei. Ism. Simon János. Miskolci Napló 2. sz.
1019. *Legioner*. Gyöngé emberek. 1910. Ism. *b. j.* Kath. Szemle 1096. l.
1020. *Lengyel Géza*. Lepel nélkül. 1910. Ism. Biró Lajos. Az Ujság 62. sz. — Vasárn. Ujs. 14. sz. — Lőrinczy Gyula. Magy. Hirl. 84. sz. — *Fs. Pl.* Uj Idők 12. sz.
1021. *Lengyel Géza*. Véletlenek, 1910. Ism. *b. j.* Kath. Szemle 1102. l. — *A. J.* Élet 16. sz.
1022. *Lenkei Henrik*. Az én hőseim. 1910. Ism. Uj Idők 8. sz. — Vasárn. Ujs. 6. sz. — Karinthy Frigyes. Nyugat 270. l. — *R.* Pester Lloyd 73. sz. — *T. Sz.* Egyetértés 55. sz. — Az Ujság 37. sz. — Hét 6. sz. — *P.* Napló 31. sz.
1023. *Lőrinczy György*. Verdibóli nász. Ism. Liptai Imre. Magyar Hirl. 310. sz. — Az Ujság 288. sz. — Hét 50. sz. — Uj Idők 47. sz. — *a.* Neues Pest. Journ. 280. sz.
1024. *Lőrinczy Gy.* Az igmáncsi bég. Ism. Liptai Imre. Magy. Hirl. 310. sz. — Az Ujság 288. sz.
1025. *Lovik Károly*. Vándor madár. Ism. Papp F. Bud. Szemle 143. köt. 467. l.
1026. *Lukács György*. Az élet és a formák. Budapest, 1910. Ism. Baumgarten Ferencz dr. Pest. Lloyd 127. sz. *Sz. L.* Hét 25. sz.
1027. *M. S. Gáspár Imre* első bírálói. Erdélyi Lapok 18. sz.
1028. *Madarász Flóris dr.* A Balaton költészete. Az egeri főgimnázium ismeretterjesztő előadásainak sorozatából. Eger, 1910. Nyomda r.-t. (8-r. 68 l.).
1029. Magyar írók levelei gróf Zay Károlyhoz. Közli Gragger Róbert dr. Irod. tört. Közlem. 349—363. l. (Gr. Széchenyi I., Kossuth Lajos, gr. Teleki László, Bajza J., Fáy A., Székács J., Csapkovics János).

1030. *Malonyay Dezső*. Az öreg méltósága. Ism. *Lear*. Neues Pest. Journál 286. sz.
1031. *Mariay Ödön*. Kelet fia. 1910. Ism. *b. j.* Kath. Szemle 1101. l. — Farkas László. Kritika 225—228. l. — Vasárn. Ujs. 17. sz. — Kaffka Margit. Nyugat 635. l.
1032. *Máté Lajos*. Petőfi. Tört. színmű 3 felv. Ism. Halandó. Kritika 117. l.
1033. *Mihalik József*. Emlékek a Thököly-Rátkóczi-korból. Múz. Könyvt. Értes. 190—202. l.
- 1033a. *Mikes Kelemen (Zágoni)* válogatott törökországi levelei. Összeállította és jegyzetekkel ellátta Erődi Béla dr. 2. kiadás. (Jeles írók iskolai Tára. 17. köt.) Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. 158 l.) 2 K. — Lásd 18. sz. a. is.
1034. *Mikó László*. Rustan császár históriája. A Magy. Tudományos Akadémia tulajdonában lévő Csoma-kódex szövege alapján eredeti helyesírással kiadja és értekezés keretében magyarázza — Budapest, 1910. Stephaneum. (8-r. 93 l. 1 lev.) — Ism. Timár Kálmán. Religio 34. sz.
1035. *Mikszáth Kálmán*. A fekete város. Ism. Vasárn. Ujs. 52. sz.
1036. *Mikszáth Kálmán*. Noszty fiú esete. Ism. Stibral Adalbert. Österr. Rundschau. 20. köt. 284—295. l.
1037. *Mikszáth Kálmán* válogatott elbeszélései. Bevezetéssel ellátta Miklós Elemér dr. 1910. Ism. *a. l.* Magy. Középisk. 644. l.
1038. *Molnár Ferencz*. A testőr. Vígj. 3 felv. Először adták a Víg-színházban nov. 10.
1039. *Molnár Ferencz*. Kettő beszélnek. 1910. Ism. Árkosi Ferenczi Kálmán. Magy Szó 27. sz. — Gyulai István. Kelet Népe 171—173. l. — Karinthy Frigyes. Nyugat I. 201. l.
1040. *Móricz Zsigmond*. Sári bíró. Vígjáték. 1910. Ism. Vasárn. Ujs. 1910. 1. sz. — Lásd 931. és 1674. sz. a. is.
1041. *Móricz Zsigmond*. Csitt-csatt. Ism. Karinthy Frigyes. Renaissance 198. l.
1042. *Móricz Zsigmond*. Hét krajcár. 1910. Ism. *b. j.* Kath. Szemle 1102. l.
1043. *Móricz Zsigmond*. Sárarany. 1910. Ism. Halmi Bódog. Máramaros 60. sz. — *T. L.* Magy. Nemzet 295. sz.
1044. *Nadányi Zoltán*. Ilonka. 1910. Ism. Nagyvárad 71. sz.
1045. *Nagy Béla*. Fugák és más versek. 1910. Ism. Nagy Zoltán. Nyugat II. 1671. l. — Halandó. Kritika 230. l.
1046. *Nagy Lajos*. Szélgjegyzetek dr. Mérei Kálmánnak «A legújabb magyar irodalomból» cz. a. szabadlyceumi fölolvasásához. Soproni Napló 65, 68, 69, 71—73. sz.
1047. *Négyesy László*. Jelentés a Vojnits-jutalomról. Akad. Értes. 377—384. l.
1048. *Négyesy László*. A magyar irodalom korszakai. (Alexander-Emlékkönyv 454—456. l.
1049. *Neményi Erzsébet* irodalmi hagyatéka. 1910. Ism. *R—a F.* Pest. Journ. 47. sz.
1050. *Nil*. A szívem. 1910. Ism. Orbók Attila. Kolozsvári Hirl. 81. sz. — Berde Mária. Renaissance 83. l. — *E.* Élet 1. sz. — Vasárn. Ujs. 8. sz. — P. Napló 13. sz.
1051. *Oláh Gábor*. Korunk hőse. 1910. — Ism. Babits Mihály. Nyugat I. 473. l.

1052. *Oláh Gábor*. Írói arcképek. Budapest, 1910. — Singer és Wolfner. (8-r. 147 l.) 3 K. — *Ism. Károly György*. EPhK. 279—281. l. *Császár E.* Bud. Szemle 141. köt. 448. l. — *Uj Idők* 14. sz. — *Élet* 6. sz. — *Lásd* 1674. sz. a. is.
1053. *Omega*. Nyugatiaskodás a magyar irodalomban. Prot. Szemle 683—687. l.
1054. A Paduában tanuló *Blotz Hugó* levelezése erdélyi és magyarországi barátaival. (1571—1574.) *Közli Mencsik Ferdinánd*. Erd. Múz. 22—50. l.
1055. *Pakots József*. Madame Napoleon. Regény. *Ism. h. r.* Az Ujság 25. sz.
1056. *Palágyi Lajos*. Magyar színműírás. Magy. Nemzet 155. sz. — Magyar regényírás. U. o. 157. sz. — Az új irodalom U. o. 180. sz. — Irodalmi pályadíjak. U. o. 194. sz. — Hatvan év irodalma. U. o. 198. sz.
1057. *Palágyi Lajos*. A hesperidák kertje. 1910. *Ism. Somlyó Zoltán*. Renaissance II. 542. l. és *Élet* 45. sz. — *Hét* 47. sz. — *Peterdi István*. Nyugat II. 1572. l. — *h. r.* Az Ujság 288. sz.
1058. *Pekár Gyula*. A kölcsönkért kastély. 1910. *Ism. Papp Ferencz*. Budap. Szemle 144. köt. 311. l. — *R. Pester Lloyd* 193. sz. — *Baráth Sándor*. Renaissance 298. l. — *G. Uj Idők* 16. sz. — *Peterdi István*. Nyugat 786—788. l.
1059. *Peterdi Andor*. A sátor alatt. *Ism. Peterdi István*. Nyugat II. 1916. l. — *Rudel. Élet* 51. sz.
1060. *Pintér Jenő*. A magyar irodalom története, 1909. — *Ism. Werner Adolf dr. Kath.* Szemle. 1910. 104—108. l. — *Papp Ferencz*. Budap. Szemle 141. köt. 142—147. l. — *Tordai Ányos dr.* Századok. 1910. 53—61. l. — *Harsányi Kálmán*. *Élet* 9. sz. — *r—s. Protest.* Szemle 137—140. l. — *Rubinyi Mózes*. Nyelvőr 214. l. — *Zlinszky Aladár*. Tanáregyl. Közl. 43. évf. 113—118. l.
1061. *Pintér Jenő*. Jegyzetek a régi magyar irodalom történetéhez. 1909. — *Ism. Gálos Rezső dr.* Irod. tört. Közlem. 249. l. — *Császár Ernő*. EPhK. 226. l.
1062. *Pröhle Vilmos*. A «Taifun» japáni szempontból nézve. Erdélyi Lapok 19. sz.
1063. *Pröhle Vilmos*. Napkeletről. 1910. *Ism. L. E.* Pesti Napló 246. sz.
1064. *Pusch Ödön*. Vallásos elmélkedések kódexeinkben. Kolozsvár, 1910. Stief ny. (8-r. 111 l.)
1065. *Pusch Ödön*. Szt. Bonaventura «Meditationes vitæ Christi»-jének hatása kódexeinkben. Kalazantinum XV. 8. sz.
1066. *Pusch Ödön*. A Weszprémi-kódex passiója és *Herolt János*. Kalazantinum 9, 10. sz.
1067. *Rácz Lajos*. Egy magyar és egy német antikantiánus érintkezése. (Alexander-Emlékkönyv 537—549. l. (Rozgonyi József.)
1068. *Rácz, Ludwig*. Die neuere Calvin-Literatur in Ungarn. Reform. Kirchen-Ztg. 3. sz.
1069. *Radnóti Dezsőné*. Himfy dalai. (Bevezető fejtegetés a kolozsvári Nemzeti Színház ifjúsági előadásaihoz.) Család és Isk. 17. sz.
1070. *Rákosi Jenő*. Endre és Johanna. Szomorújáték. Új betanulással adták a Nemzeti Színházban okt. 29.
1071. *Rákosi Viktor*. A bécsi diákok. *Ism. Radványi K.* *Élet* 51. sz.
1072. *Reichard Piroška*. Telamon historiája. EPhK. 29—41, 199—210. l.

1073. *Reinitz*. Ady dalok. Ism. Ady Endre, Ignotus, Kabos Ede, Kern Aurél, Nagy Endre, Schöpffin Aladár, Vészi József. Renaissance 555—561. l. — Csáth Géza. Nyugat 1231—1233. l.
1074. *Rejőd Alpár*. Régi magyar énekek. Pesti Napló 103. sz.
1075. *Rejőd Alpár*. Antik kották. Magyarország 115. sz. (Szászrégeni Napló 1680—1757.)
1076. *Révai Károly*. Delelő. 1907. Ism. ifj. Kárpáti Endre. Dunántúli Hirl. 111. sz.
1077. *Révész Béla*. Szegény ember dolga. Ism. Noémion. Kritika 3. sz. — Pók Ödön. Nyugat 770—773. l.
1078. *Reza Dezső*. Két újabb változat a «volt tót kuruczdalá»-hoz. Irod. tört. Közlem. 118—120. l.
1079. *Ruttkay György*. A pesti háziúr. Fővárosi életkép. 4 felv. Először adták a Városligeti színházban szept. 29.
1080. *Sassy Csaba*. Tűzhely mellől. Miskolcz, 1910. — Ism. Leszik Andor. Miskolcz 151. sz. — Zács. Miskolczi Napló 225. sz.
1081. *Sassy Csaba*. Cigánysorról. Ism. Leszik Andor. Miskolcz 151. sz. — Zács. Miskolczi napló 225. sz.
1082. *Schindler Gyula*. Egy hontvármegyei pasquillista a XVIII. század elején. Selmezbányai Híradó 32. sz.
1083. *Schöpffin Aladár*. Magyar irodalomtörténet-írók. Nyugat II. 1286—1291. l.
1084. *Sébök Zs.* Bajcsányi de eadem. Ism. *P. Gy.* Pesti Hirl. 55. sz. — Ignotus. Nyugat 71. l. — Papp F. Bud. Szemle 143. köt. 462. l.
1085. *Seprődi János*. Erdélyi dal zeneköltők. 1. Kelemenné Zathureczky Berta. Erdélyi Lapok 7. sz.
1086. *Sík Sándor*. Szembe a nappal. 1910. Ism. Oggi. Élet 50. sz. — Neues Pest. Journ. 306. sz. — Sarlai Elek. Népmvelő 50. sz.
1087. *Sík Sándor*. Újabb vallásos költészetünk. Kalazantinum XV.5—6. sz.
1088. *Somlyó Ernő*. 18 évvel. — Ism. Pesti Napló 13. sz.
1089. *Somlyó István*. Dél van. Ism. *ón.* Erdélyi Lapok 8. sz. — Élet 6. sz. — Karinthy Frigyes. Nyugat 636. l.
1090. *Strauch Béla*. Nagyszében a magyar irodalomban. 1909. — Ism. Schullerus A. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 24—26. l. — Nyilasi Lajos. EPhK. 303. l.
1091. *Sz. Z.* Óda a naphoz. Pesti Hirl. 36. sz. (Kiss József.) — Újabb óda a naphoz. U. o. 39. sz. (Komjáthy Dezső.)
1092. *Szabó (Újvárosy) Gyula*. A magyar verses oktató költészet története 1772-ig. Függelékül Pécsi János «Oeconomia coniugalis» című éneke. Budapest, 1910. Athenæum. (8-r. 167 l.) — Ism. L. EPhk. 137. l.
1093. *Szabolcsi Lajos*. Vasárnapok. 1910. Ism. Censor. Élet 16. sz. — Halandó. Kritika 63. l. — Karinthy Frigyes. Nyugat I. 479. l. — L-i. Hét 14. sz. — Erdélyi Lapok 9. sz. — Németh Andor. Kelet Népe. 255. l. — *r. r.* Bud. Szemle 144. köt. 145. l.
1094. *Szabolcska Mihály*. Dalok hazulról. Ism. Hét 47. sz. — *P. L.* Magy. Nemzet 279. sz. — Pogány Béla. Renaissance II. 613. l. — Tóth Árpád. Nyugat II. 1661. l. — N. Pest. Journ. 306. sz.
1095. *Szemere György*. A Kont- eset. Ism. Lear. N. Pest. Journ. 286. sz.
1096. *Szemere György*. Ó. Színjáték 3 felv. Először adták a Magyar Színházban febr. 12.

1097. *Sziklay János*. Az irgalmasság Golgothája. 1910. Ism. Toma István. Kath. Szemle 1129. l.
1098. *Szikra*. Judith. Regény. Ism. Papp Ferencz. Budap. Szemle 144. köt. 307—310. l. — *b. j.* Kath. Szemle 1098. l. — Térey Edith. Pester Lloyd 97. sz. — Vasárn. Ujs. 19.-sz.
1099. *Szilágyi Géza*. Lepel nélkül. 1910. Ism. Biró Lajos. Az Ujság 62. sz. Benda Jenő. Egyetértés 73. sz. — *g.* Élet 17. sz. — Kunfi Zsigmond. Renaissance 396—398. l. — Lőrinczy György. Magy. Hirl. 84. sz. — *Ly.* Pesti Napló 69. sz. — *M. G.* Hét 14. sz. — Nagy Lajos. Nyugat 1093. l. — Szüts Dezső. Magy. Nemzet 55. sz. — Vasárn. Ujs. 14. sz. — N. P. Journ. 167. sz.
1100. *Színi Gyula*. Egy sápadt asszony. Regény. Ism. Papp Ferencz. Budap. Szemle 144. köt. 310. l. — *b. j.* Kath. Szemle 1096. l. — Elek Artúr. Nyugat 632. l. — *G. E.* Pester Lloyd 55. sz. — *R.* Uj Idők 11. sz. — Kortsák Jenő. Kritika 3. sz. — Lehotai. Hét 13. sz. — Németh Andor. Renaissance 208. l. — Vasárn. Ujs. 11. sz. — Neues Pest. Journ. 167. sz.
1101. *Színi Gyula*. Vándortáska. 1910. — Ism. Élet 51. sz.
1102. *Szinnyei József*. Magyar írók élete és munkái. 14. köt. 1—4. füz. (Telgárti—Ujhely.) Budapest, 1910. Hornyánszky V. 1910. (8-r. 640 l.) Egy füzet ára 1 K. A 13. kötetet ism. Gulyás Pál dr. Könyvszemle 79. l.
1103. *Szirbik Antal*. Egy költő vallomásai. Makó, 1910. Ism. Harsányi Lajos. Élet 50. sz.
1104. *Szohurek Antal*. Sursum corda. Verses könyv. 1910. Ism. Erdősi Károly. Kath. Szemle 1129. l.
1105. *Szóllósi Zsigmond*. A férfi szerelme. 1910. Ism. Alfa. Budap. Hirl. 291. sz. — Lear. Neues Pest. Journ. 286. sz. — Vasárn. Ujs. 51. sz. — Hét 51. sz.
1106. *Szomaházy István*. Lila test. 1910. Ism. *b. j.* Kath. Szemle 1097. l.
1107. *Szomaházy I.* A kétszívű Pethő. Ism. *b. j.* U. o. 1097. l.
1108. *Szomaházy I.* Selyemruha. Ism. *b. j.* U. o. 1098. l.
1109. *Szomorj Dezső*. Az isteni kert. Ism. *F. P.* Uj Idők 5. sz. — *R—a P.* Neues Pest. Journ. 47. sz. — *b. j.* Kath. Szemle 1102. l. — Gyulai István. Kelet Népe 180—182. l. — *K. A.* Élet 2. sz. — Lehotai. Hét 3. sz. — Relle Pál. Egyetértés 49. sz. — Szilágyi Géza. Az Ujság 17. sz. — *R.* Pester Lloyd 7. sz. — Vasárn. Ujs. 8. sz. — Revue de Hongrie V. 354. l.
1110. *Szomorj Dezső*. A nagyasszony. Színmű 4 felv. Először adták a Nemzeti Színházban febr. 4.
1111. *Szügyi József*. A magyar ref. énekeskönyv multja. Debreczen, 1910. Hegedüs és Sándor. (8-r. 43 l.) 50 fill. — Ism. Császár Ernő. EPhK. 217. l. — Szabó József. Prot. Szemle 277—282. l.
1112. *T. B.* Szemere Krisztusa. Néhány megjegyzés. Alkotm. 42. sz.
1113. *Tábori Róbert*. Az után. 1910. Ism. Pester Journ. 167. sz. — Uj Idők 27. sz.
1114. *Taxis* költeményei. Ism. *L. E.* Pesti Napló 300. sz.
1115. *Tihanyi Gál dr.* Az apácák középkori irodalmunkban. Dunántúli Hirl. 30. sz.
1116. *Timár Kálmán*. Ferencrendi hitszónokok a XV. és XVI. században. Religio 17. sz.

1117. *Tolnai Vilmos.* Jelentés a Farkas-Raskó-pályázatról. Akad. Értes. 204—210. l.
1118. *Toma István.* A nehéz út. — Ism. Radványi K. Élet 52. sz.
1119. *Tömörkény István.* Homokos világ. 1910. Ism. *D. L.* Budap. Hirl. 91. sz. — Kuncz Aladár. Nyugat 853. l. — Halandó. Kritika 224. l. — Pogány Béla. Renaissance 570—572. l. — Lear. Neues Pest. Journ. 286. sz.
1120. *Tóth Andor* versei. Ism. Uj Idők 3. sz.
1121. *Tóth Irénke* költeményei. Ism. *L. E.* Pesti Napló 300. sz.
1122. *Tóth Wanda.* A csodálatos köntös. 1910. Ism. Liptai Imre. Magy. Hirl. 310. sz. — *a.* Neues Pest. Journ. 280. sz.
1123. *Váczy János.* Jelentés a gr. Karátsonyi-pályázatról. Akad. Értes. 305—321. l.
1124. *Vajda Ernő.* Rozmaring néni Vígjáték 4 felv. Először adták a Magyar Színházban márcz. 12.
1125. *Váradai Antal.* A Petőfi-Társaság multjából. Magyarország 5. sz.
1126. *Vargha Damján.* Seuse Henrik Amand a magyar kódexirodalomban. (A Szt. István-társ. tud. és irod. oszt. felolvasó üléseiből. 77. sz.) Budapest, szt. István-t. 1910. (8-r. 88 l.) 2-60 K.
1127. *Vér Mátyás.* Pastellek. Ism. Revue de Hongrie VI. 667. l.
1128. *Versényi György.* Hármaskis tükör. Család és Iskola 19, 20. sz.
1129. Verses «testamentum» (congé) a XVIII. századból. Közl. Szász Béla. EPhK. 154—156. l.
1130. *Vértesy.* Szomorúság tarlóján. Ism. *r. f.* Élet 1. sz.
1131. *Vietórisz József dr.* Luther énekének magyar fordításai. Ország. tanáregyl. évkönyve. 1909/10. 75—83. l.
1132. *Viszota Gyula.* A Tudománytár történetéhez. Akad. Értes. 424—438. l.
1133. *Weiner Imre.* Adalék «Jóka ördögé»-nek forrásaihoz. EPhK. 381. l.
1134. *Zempléni Árpád.* Turáni dalok. Ism. Vasárn. Ujs. 15. sz. — Vikár Béla. Nyelvőr 266—270. l. — Hét 15. sz. — EPhK. 384. l. — Lásd 18. sz. a. is.
1135. *Zoványi Jenő.* Kiseb dolgozatok a magyar protestánsizmus köréből. Sárospatak, 1910. — Ism. Alszeghy Zsolt. EPhK. 366. l.

3. Egyes írók.

1136. *Ady E. Halasi Andor.* Ady Endre. Kritika 51—57. l.
1137. *Halmi Bódog.* Ady Endre. Máramaros 11—18. sz.
1138. *Horváth János.* Ady s a legújabb magyar lyra. Budapest, 1910. Benkő Gy. (8-r. 69 l.) 1-20 K. — Baráth Sándor. Kelet Népe 176. l. — Fenyő Miksa. Nyugat 406—409. l. — Vág Sándor dr. Uránia 318. l. — *y.* Kath. Szemle 116. l. — Császár Elemér. Bud. Szemle 141. köt. 452. l.
1139. *Köszegi László.* Az igazság Ady körül. Élet 4. sz. — Lásd 218, 1073, 1677. sz. a. is. [Közlem. 102—106. l.]
1140. *Alvinczy Kemény Lajos.* Alvinczy Péter életéhez. Irod. tört.
1141. *Ambrus Z. Miklós Jenő.* Ambrus Zoltán. Renaissance 476—478. l.
1142. *Aranka Gy.* — Lásd 1167. sz. a.
1143. *Arany J. Arany János.* Balladen. 1. Ladislaus V. Übers. von Nikolaus Balogh. — 2. Klara Zács. Übers. v. Hans Leicht. Die

- Karpathen. III. Jahrg. 2. Halb. 257—259. 1. — 3. Die Barden von Wales. Übers. v. Hans Leicht. U. o. 617—619. 1.
1144. *Barát Armin*. A nagykőrösi aranyszobor. Magy. Nemz. 225. sz.
1145. *Benkőczy Emil*. Arany János a Kisfaludy-Társaságnál. Népisk. Tanügy 14—16. sz.
- 1145a. *Beöthy Zs.* Arany J. nagykőrösi szobra előtt. Budap. Szemle 144. köt. 121. 1. [(8-r. 31. 1.)]
1146. *Boromisza Jenő*. Arany János mint esztétikus. Versecz, 1910.
1147. *Gálos Rezső*. Arany János esztétikája. EPhK. 683—695. 1.
1148. *Gálos Rezső dr.* Arany János és a népmese. Uránia 244—247. 1. és Temesvári Hirl. 29, 31. sz.
1149. *Máté Lajos dr.* Arany és Petőfi barátsága. Protest. Szemle 337—344, 405—414. 1.
1150. *Prónai Lajos*. Arany János. (Nagy emberek — tanítóikról.) Magy. Középiszkola 566—570. 1.
1151. *Sas Ede*. Toldi költője. (Arany János élete.) 2. kiad. Budapest, 1910. Singer és Wolfner. (8-r. 47 l.)
1152. *Szász Zoltán*. Arany János. Világ 154. sz.
1153. *Szinnyei Ferencz*. Arany János. Ism. Császár Elemér. Budap. Szemle 141. köt. 148—150. 1. Váczy János. EPhK. 1910. 47—49. l. — Szinnyei F. megjegyzése és Váczy válasza. U. o. 156. l. Kont I. Revue crit. 7. sz.
1154. *Szinnyei Ferencz*. Arany János tudományos munkássága. Bpesti Szemle 142. köt. 60—83, 183—233. 1.
1155. *R. Vozáry Gyula*. Arany János néhány nőalakjáról. Munkácsi Hirl. 5. s köv. sz.
1156. Arany János története és az emlékszóbra Nagykőrösön. Nagykőrös, 1910. Ottinger ny. (8-r. 13 l.) 8 fil. (Verses ponyva.) — Lásd 18. 1398, 1410, 1472, 1612, 1616, 1664. sz. a. is.
1157. *Arany L. Kolosvári Aladár*. Arany László élete. Ism. Kristóf György. EPhK. 226. 1.
1158. *Babits M.* — Lásd 18. és 1677. sz. a.
1159. *Bajza J.* A Szemere-Tár Bajza levelei. Közli R. Irod. tört. Közlem. 226—243, 364—377. 1.
1160. *Haraszy Károly*. Bajza és Toldy levelezéseinek irodalmi jelentősége. 1909. Ism. Szücsi József. Irod. tört. Közlem. 490. 1.
1161. *Balassa B.* Egykorú epitaphiumok Balassa Bálintra és Ferenczre. Közli Gragger Róbert. Irod. tört. Közlem. 475—480. 1.
1162. *Takáts Sándor*. Balassa Bálintról. Budap. Hirl. 256. sz.
1163. *B. Balassa Bálint* egy pöre. Közli I. Irod. tört. Közlem. 193—197. 1.
1164. *Bartal A. Badics Ferencz dr.* és *Kármán Mór dr.* Bartal Antal emlékezete. Budap. gyakorló főgimn. 1909/10. értes. 3—21. l.
1165. *Cserép József*. Emlékezés Bartal Antal fölött. EPhK. 138—146. 1.
1166. *Benkő F. Szilády Zoltán dr.* Benkő Ferentz professor, az első magyar mineralogus. Közérdek. (N. Enyed.) 96. s köv. sz.
1167. *Benkő J. Benkő József*, gr. Széchenyi Ferencz, gr. Festetich György, Aranka György levelei gróf Teleki Sámuelhez. Közli Gulyás Károly. Irod. tört. Közlem. 214—223. 1.
1168. *Beöthy Zs. Oláh Gábor*. Beöthy Zsolt. Irodalmi arckép. Uj Idők 14. sz.
1169. *Bernáth G. Váradi Antal*. Bernáth Gazsi. Egyetértés 104. sz.

1170. **Berzsenyi.** Berzsenyi Dániel felett mondott búcsuztató versek. Közli Payr Sándor. Irod. tört. Közlem. 468—475. l.
1171. **Muresanu Szabin.** Berzsenyi mint nyelvújító. Nyelvőr 201—207. l. — Szily Kálmán. Ki a hibás. M. Nyelv 286—288. l. — Lásd 1639. sz. a. is.
1172. **Bessenyei.** *Császár Elemér.* Bessenyei akadémiai törekvései. (Értekezések a nyelv és széptudományok köréből. 21. köt. 7. sz.) Budapest, 1910. Akadémia. (8-r. 78 l.) 1·50 K. (Kivonat.) Akad. Értes. 10—19. l. — Ism. *G. R. M. Nyelv* 377. l.
1173. **Bethlen M. Gálos Rezső dr.** Bethlen Miklós. (Nagy emberek — tanítóikról.) Magy. Középiskola 478—481. l.
1174. **Bocatius.** *Kemény Lajos.* Bocatius János. EPhK. 194—198. l.
1175. **Bolyai. G. K.** A két Bolyai. Székely Lapok 1910. 6, 11. sz. — Lásd 1299, 1893. sz. a. is.
1176. **Oberle Károly.** Bolyai János. Élet 52. sz.
1177. **Radó Simon.** Bolyai János. (1802. december 15. — 1860. jan. 27.) Temesvári főreálisk. 1909/10. értes. 3—15. l. és Középisk. Mathem. Lapok 79—84. l.
1178. **Réthy Lajos.** Bolyai János — a hangversenypódiumon. Magy. Hirl. 301. sz.
1179. **Szabó Péter.** Bolyai János ifjúsága. Budapest, 1910.
1180. **Brassai.** *Boros György dr.* Brassai tanárrá beigtatása 1837 márczius 2-án. Kolozsv. Hirl. 231. sz.
1181. **Concha Győző.** Emlékezés Brassai Sámuelre. Budap. Szemle 144. köt. 293—306. l.
1182. **Farkas Lajos.** Brassai Sámuelről. Erd. Múz. 249—253. l.
1183. **Kaiblinger Fülöp dr.** Brassai Sámuel nyelvtanítási reformja. (Bpesti IV. ker. főreálisk. 1909/10. értes.) (Külön is megjelent. Budapest, székesföv. ny. 1910. 8-r. 45 l.) — Ism. Birkás Géza. Magy. Középisk. 407. l. — *b. g. Népművelés* 11. köt. 160. l. — Kertész Manó. Nyelvőr 422. l.
1184. **Kertész József.** Brassai Sámuel didaktikai elvei. Család és Isk. 16. sz.
1185. **Radványi Kálmán.** Egy ember, a ki «meghalt». Élet 41. sz. (Brassai-képpel.)
1186. **Bródy S. Kárpáti Aurél.** Bródy Sándor. (Impressiók.) Kritika 33—35. l.
1187. **Csaplovics J.** — Lásd 1029. sz. a.
1188. **Cserei M. Kanyaró Ferencz.** Cserei Mihály kesergő panasza és busongó elegiái. Erd. Múz. 85—96. l.
1189. **Cseri (Apáczai).** *Gerencsér István.* Apáczai Cseri János emlékezete. Család és Iskola 1. sz.
1190. **Csiky G. T. Sz.** A «Mukányi» viszontagságai. Egyetért. 137. sz.
1191. **Csokonai.** *Ferenczi Zoltán.* Csokonai. 1909. — Ism. Kont I. Revue crit. 7. sz. — Lásd 1621. és 1641. sz. a. is.
1192. **Csoma (Kőrösi).** *Denison, E. R.* Kőrösi Csoma Sándor és a tibeti buddhizmus. Ford. Yolland Artúr. (Kivonat.) Akad. Értes. 438—451. l.
1193. **E. B. Kőrösi Csoma** az angol irodalomban. (Egy angol tudós magyar levele.) Pesti Hirl. decz. 20.
1194. **Szily Kálmán.** Kőrösi Csoma Sándor egy leveléről. Akad. Értes. 389—391. l. és Budap. Hirl. 128. sz.

1195. *Ujfalvi Sándor*. Kőrösi Sándor tanuló éveiből. (— emlékirataiból kiadja Gyalui Farkas). Budap. Hirl. 37. sz.
1196. Kőrösi Csoma Sándor emléke Indiában. Vasárn. Ujs. 7. sz.
1197. Kőrösi Csoma Sándor a világirodalomban. Budap. Hirl. 29. sz.
1198. Czakó. *Vértesy Jenő*. Czakó Zsigmond. (Kivonat.) Akad. Értes. 192—194. l. [Közlem. 319—324. l.]
1199. Czeglédi I. *Kemény Lajos*. Czeglédi István életéhez. Irod. tört.
1200. Czuczor. *Weber Arthur*. Czuczor «Mátyás király»-ának forrása. EPhK. 428—431. l.
1201. Dávid F. *Borbély István dr.* Dávid Ferencz és kora. Keresztény Magvető 121—143. l.
1202. *Fekete Gábor*. Dávid Ferencz szelleme. Elmondta Dávid Ferencz születésének 400-ik évfordulója alkalmával 1910 augusztus 20-án Kolozsvárt tartott unitárius egyházi zsinati ünnepen. Kolozsvár, Gámán ny. 1910. (8-r. 7 l.)
1203. *Junius*. Dávid Ferencz. Az Ujság 199. sz. — *K. E. dr.* Vasárn. Ujs. 34. sz. — Zoványi Jenő. Budap. Hirl. 198. sz.
1204. *Kiss Ernő dr.* Dávid Ferencz. Születésének négyszázados emlék-ünnepére kiadja a magyarországi unitárius egyház. Kolozsvár, Gámán ny. 1910. (8-r. 93, 3 l.)
1205. *Dayka G. Románecz Mihály*. Beszéd újhelyi Dayka Gábor fölött ungvári szobrának leleplezése ünnepén 1909. okt. 3. Ungvári kath. főgimn. 1909. 10. 5—14. l.
1206. *Deák F. Antal Benedek*. Deák Ferencz. (Nagy emberek — tanítóikról.) Magy. Középiskola 20—23. l.
1207. *Wlassics, Jules de*. François Deák. Revue de Hongrie V. 17—31, 170—182, 271—288, 398—417. l.
1208. *Debreczeni M. Oravecz Ödön dr.* Debreczeni Márton kióvi csatája. Figyelő 35, 36. sz.
1209. *Döbrentei. Döbrentei Gábor* levelei Sipos Pálhoz. (1815—1816.) Közli Kristóf György dr. Erd. Múz. 102—105. l.
1210. Adalékok Döbrentei szerkesztői tevékenységéhez. Közli Kristóf György dr. Irod. tört. Közlem. 483—487. l. — Lásd 2366. sz. a. is.
1211. *Dobsa L. Váradi Antal*. Dobsa színész-élete. Egyvetértét 250. sz.
1212. *Dömötör P. Dömötör Pál*. Bácska 66, 67. sz. — *Vértesi Károly*. Bácsmegeye 29. sz.
1213. *Endrődi S. Barabás Ábel*. Endrődi Sándor. Bpesti Hirl. 13. sz.
1214. *Eötvös J. Ember János*. Bárá Eötvös József demokráciája. Tanügyi Értes. (Győr.) 3. sz.
1215. *Fábián G.* — Lásd 1554. sz. a.
1216. *Faludi. Csűri Bálint*. Faludi idylljeihez. M. Nyelv 415—418. l.
1217. *Gyárfás Tihamér*. Faludi Ferencz élete. Irod. tört. Közlem. 1—15, 129—141, 398—427. l.
1218. *Fáy A.* — Lásd 1028. sz. a.
1219. *Gaal Gy.* — Lásd 2029. sz. a.
1220. *Gaal J. Sróff Gábor*. Gaal József szépirodalmi munkásságának eszmei értékelése. Ism. Császár Ernő. EPhK. 604. l.
1221. *Sróff Gábor*. Gaal József és Mikszáth Kálmán. Nagykároly és vidéke 5. sz.
1222. *Gajdács. Kemény Gábor dr.* Gajdács Pál költészete. Gyoma, 1910. Kner I. ny. (8-r. 38 l.) Ism. i. Tanítóttest. Értes. (Torda.) 176. l.

1223. **Gárdonyi G. E—i.** Széljegyzetek Gárdonyi Gézaról. Heti Szemle (Szatmár) 8. sz.
1224. **Gombos. Sziklay Ferencz dr.** Gombos Imre Polyxenája és valószínű forrása. Erd. Múz. 285—289. l.
1225. **Gyarmathyné. Binder Laura.** Gyarmathy Zsigáné. 1845—1910. Nemz. Nénevelés 211—220. l. — Család és Iskola 10. sz. — Vasárn. Ujs. 16. sz.
1226. **Fanghné Gyujtó Izabella.** Gyarmathy Zsigáné emlékezete. Erdélyi Lapok 11. sz.
1227. **Gáspárik Ilona.** Özv. Gyarmathy Zsigáné Hory Etelka. (Képpel.) Bánffyhungyadi polg. fiú- és felső leányisk. értes. 1909/10. 3—22. l.
1228. **Gyöngyösi I. Gyöngyösy László.** Az Andrásyak és Gyöngyösy István. Magy. Hirl. 217. sz.
1229. **Prónai Lajos dr.** Gyöngyösi István Rózsakoszorúja. Ism. Bittenbinder Miklós. Kath. Szemle 336—340. l. — Gálos Rezső. EPhK. 229. l.
1230. **Gyulai P. Haraszi Gyula.** Gyulai Pál emlékének. Budapesti Szemle 144. köt. 191—206. l.
1231. **Heinrich Gusztáv.** Elnöki megnyitó beszéd. EPhK. 128—133. l. (Tárgya: Gyulai Pál.)
1232. **Horváth Ferencz.** Gyulai Pál lyrája. Karczagi ref. főgimn. 1909/10. értes. 14—77. l.
1233. **Horváth Gyula dr.** Gyulai Pál, mint tanár. Magy. Pædag. 35—37. l.
1234. **Kelecsényi János dr.** Gyulai módszer. Kalazantinum XV, 3. sz.
1235. **Riedl Frigyes.** Gyulai Pál. Budapesti Szemle 144. köt. 162—190. l. — Lakatos László. Világ 192. sz. — Négyesy László. Tanáregyl. Közl. 43. évf. 177—180. l. — Váczy János. Századok 67—69. l. — Wildner Ödön. Huszad. Század XXI. köt. 299—302. l.
1236. **Sík Sándor** Gyulai Pál költészetéről. Kalazantinum XV, 4, 5. sz. — Lásd 1261, 1382. sz. a. is.
1237. **Heltai G. Borbély István.** A Heltai-féle biblia. Nyelvőr 208—213. l.
1238. **Hevesi L. Feleké Géza.** Hevesi Lajos. Nyugat I. 402—405. l.
1239. **Hatvany, Ludwig.** Ludwig Hevesi. Neue Rundschau. Apr. — Pester Lloyd 73. sz.
1240. **Levetus, Miss A. S.** Erinnerungen an Ludwig Hevesi. Pester Lloyd 85. sz.
1241. **Nádai Pál.** Hevesi Lajos. Népművelés 9. köt. 271. l.
1242. **Hevesi Ludwig.** Pester Lloyd. 47. esti sz.
1243. **Horváth Á. (Pálóczi.)** — Lásd 1616. sz. a.
1244. **Horváth C. Perényi József dr.** Horváth Cyrill drámái. Veszprémi kegyr. főgimn. 1909/10. értes. 3—58. l.
1245. **Horvát I. Körösi László dr.** Horvát István ifjúkori versei. Budap. V. ker. főreálisk. 3—9. l.
1246. **Horváth M.** A Horváth Mihály-ünnepély. Szentesi áll. főgymn. 1909/10. értes. 3—15. l.
1247. **Hugó K.** Hugó Károlyról. (A nagyvilágból. Mitchell Róbert jegyzeteiből.) Budap. Hirl. 124. sz.
1248. **Vértesy Jenő.** Hugó Károly iratai a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában. Könyvszemle 214—241. l.
1249. **Hunfalvy P. Banczik Samu dr.** Hunfalvy Pál emlékezete. Késmárki ág. lyc. 1909/10. értes. 1—22. l. (Képpel.)

1250. *cz.* Hunfalvy Pál. Közlem. Szepesvárm. multjából. 119—121. l.
1251. *Palóczy, L.* Paul Hunfalvy. Pest. Journ. 62. sz.
1252. *Szily Kálmán.* Hunfalvy Pál emlékezete. Magy. Nyelv 1—12. l. és Budap. Hirl. 15. sz.
1253. Paul Hunfalvy-Gedenkfeier. Karpathen Post 11. sz.
1254. *Jakab Ö. Kiss Ernő dr.* Jakab Ödön. (Képpel.) Erd. Lapok 5. sz.
1255. *Jámbor P. Frankl István.* Jámbor Pál, mint tanár és ember. Szabadkai magy. főgimn. 1909/10. értes. 17—29. l.
1256. *Toncs Gusztáv.* Jámbor Pál. (1821—1897.) Emlékbeszéd. Szabadkai magy. főgimn. 1909/10. értes. 3—16. l.
1257. *Jókai. Kardos Lajos.* Mit köszönhet a magyar nemzet Jókainak? Debreczeni ref. főgimn. 1909/10. értes. 29—32. l.
1258. *Komjáthly Jenő.* Jókai és a társadalom. (— kiadatlan hagyatékából.) Az Ujság 264. sz.
1259. *Lynkeusz.* Az üldözött Jókai. Pesti Napló 123. sz.
1260. *Váradi Antal.* Hogy írt Jókai? Egyetértés 65. sz.
1261. Jókai Mór és Gyulai Pál barátsága. Az Ujság 73. sz.
1262. Jókai-Album. Képek, adatok, okmányok Jókai Mór életéből. A «Pesti Napló» előfizetőinek készült kiadás. Budapest, 1910. Hornyánszky V. ny. (4-r. 140 l.)
1263. *Jósika M. Br. Jósika Miklós* jegyzőkönyve. Eözli Viski Károly. Irod. tört. Közlem. 64—97. l.
1264. *Alszeghy Zsolt dr.* Jósika Miklós, a nevelő. Magy. Pædag. 287—291. l.
1265. *Weber Arthur.* Báró Jósika Miklós irodalmi kísérletei. Erd. Múz. 136—141. l.
1266. *Kaas I. Balogh, Paul.* Baron Ivor Kaas. P. Lloyd 297. esti sz.
1267. *Kámory. Schöpflin Aladár.* Egy magyar tudós a régi világból. Nyugat II. 1632—1636. l. (Kámory Sámuel.)
1268. *Kármán. Bakóczy Károly.* Kármán és Fannija. Ism. Heinrich Gusztáv. EPhK. 805. l.
1269. *Katona J. Katona, J.* Bank ban. Tragédie. Trad. par Ch. de Bigault de Casanove. Ism. K. I. Revue intern. de l'enseignement. Vol. 59, 192. l.
1270. *Harmos Sándor dr.* Katona József Bánk bánja. Irod. tört. Közlem. 257—292. l.
1271. *(Ly.) Katona József* Berlinben. Pesti Napló 73. sz.
1272. *Váradi Antal.* Katona József színészpályája 1812—1813-ban. Az Ujság 102. sz. — Az öreg takács levelei. (Katona József életéből.) U. o. 83. sz. — Katona József családja. Egyetértés 59. sz. — Lásd 2330. sz. a. is.
1273. *Katona L. B. J. Katona Lajos.* 1862—1910. Shakespeare-Tár 216. l. — *A. J. Élet* 33. sz. — *n.* Budap. Hirl. 187. sz. — Császár Elemér. EPhK. 545—548. l. — *P. A. Magy. Középskola* 393—395. l. — Irod. tört. Közlem. 380. l. — Horváth János. M. Nyelv 327 l. — Laczkó Géza. Nyugat II. 1152. l. — Medveczky Frigyes. M. Filoz. Társ. Közlem. 273—276. l. — Szóts Gyula. Pesti Hirl. 187. sz. — Solymossy Sándor. Ethnogr. 258—262. l. — Sebestyén Gy. Bud. Szemle 143. köt. 450. l.
1274. *Gragger Róbert.* Ludwig Katona, zum Gedächtniss. Ztschr. d. Ver. f. Volkskunde in Berlin 86—88. l.

1275. *Famulus*. Tudós professzor Katona. Világ 110. sz.
1276. *Weber Arthur*. Louis Katona. Revue de Hongrie VI. 549—554. l.
1277. **Kazinczy F.** *Kazinczy Ferencz* levelezése. A Magy. Tud. Akad. irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közzéteszi Váczy János. XX. köt. 1826. április 1. — 1828. december 31. Budapest, 1910. Akadémia. (8-r. XLVIII, 657 l.) 10 K.
1278. *Kazinczy Ferencz* levelezése. 20. köt. Akad. Értes. 509—524. l.
1279. *Kazinczy Ferencz* két ismeretlen levele (Gróf Teleki Sámuelhez.) Széphalom, oct. 11. 1816., febr. 8. 1817. — Közli Gulyás Károly. Irod. tört. Közlem. 907—1001. l.
1280. *Csahihen Károly*. Kazinczy és az 1831-iki kolera. Budapesti Hirlap 234. sz. [16—49. l.
1281. *Czeizel János*. Kazinczy Ferencz epistolái. Irod. tört. Közlem.
1282. *H. i.* Kazinczy a koleráról. Felsőmagyarország 216. sz.
1283. *Horváth Balázs*. Kazinczy Ferenc kassai szereplése. Kassai főgimn. 1909/10. értes. 1—13. l.
1284. *Kazinczi Béla id.* A kazinczi és alsó-redmeczi Kazinczy családnak II-ik korszakáról, vagyis a családnak a XVII-ik században Borsod vármegyéből történt elszakadásának idejéből összeállított lezármazási és életrajzi adatai. Czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Debreczen, 1910. Város ny. (8-r. 160 l.)
1285. *Lakatos László*. Kazinczy. Hétfői Posta 1. sz.
1286. *Simai Ödön*. Kazinczy Ferencz nyelvújítása. M. Nyelv 25—28, 73—76, 123—127, 219—224, 259—263, 316—320, 355—359, 451—455. l.
1287. *Váczy János*. Kazinczy történetírói működése. Budap. Szemle 144. köt. 370—407. l.
1288. *Váczy János*. Kazinczy Ferencz. Ism. Császár Elemér. Budap. Szemle 141. köt. 147—152. l. — Kont I. Revue crit. 7. sz.
1289. **Kemenes. Perényi József dr.** Kemenes Ferencz. Ism. Nyilasi Lajos. EPhK. 304. l.
1290. **Kemény Zs.** *Kemény Zs. b.* levele Toldy Ferenczhez. Közli Pais Dezső. Akad. Értes. 484—487. l.
1291. Kemény-levelek a Nemzeti Múzeumban. Közli Pais Dezső. Irod. tört. Közlem. 480—483. l.
1292. *Dengi János ifj.* Kemény és Balzac. Budap. Szemle 142. köt. 72—97, 243—265. l. (Külön is megjelent. 8-r. 35 l.)
1293. *Langheim Irma*. Kemény Zsigmond nőalakjai. 1909. Ism. Gálos Rezső dr. Erd. Múz. 247. l.
1294. *Loósz István*. Adatok Kemény Zsigmond «A rajongók» című regényének forrásaihoz. EPhK. 161—170, 253—262. l.
1295. *Loósz István*. Kemény Zsigmond és a történeti hűség. Irod. tört. Közlem. 50—63, 171—187. l.
1296. *Papp Ferencz*. B. Kemény Zsigmond gyermekkora. EPhK. 10—20, 81—94. l.
1297. **Kerényi. Szóják Rezső**. Kerényi Frigyes élete. 1909. — Ism. Gálos Rezső. EPhK. 715. l.
1298. **Kis J. Gálos Rezső**. Kis János. (Nagy emberek — tanítóikról.) Magy. Középközlő 630—633. l.
1299. **Kisfaludy K. Stephanie József**. Kisfaludy Károly és Bolyai Farkas. 198. — Ism. Gálos Rezső dr. Erd. Múz. 191. l.

1300. **Kisfaludy S.** *Kisfaludy Sándor* levele. Sümeg, 1844 jan. 23. Akad. Értes. 142. l.
1301. *Kisfaludy Sándor* két levele az insurrectióból. Közli Lampérth Géza dr. Irod. tört. Közlem. 223—225. l.
1302. *Császár Elemér.* Kisfaludy Sándor. (Költők és írók.) Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. 167 l.) 250 K. — Ism. Alszeghy Zsolt dr. Tanáregyl. Közl. 43. évf. 752—754. l. — Gálos Rezső dr. Uránia 367. l. — Kuncz Aladár. Nyugat 560—562. l. — Vasárn. Ujs. 17. sz. — v. j. Bud. Szemle 143. köt. 452—454. l.
1303. *Darnay Kálmán (Szentmártoni).* Kisfaludy Sándor és múzsája. Uj Idők 14. sz.
1304. **Kóbor T.** *Halmi Bódog.* A Kóbor Tamás problémája. Mára-maros 97. sz.
1305. *Kosztolányi Dezső.* Kóbor Tamás. Renaissance 387—390. l.
1306. *Syrion.* Kóbor Tamás. (Képpel.) Hét 45. sz. Kóbor Tamás válasza. U. o. 46. sz.
1307. **Koháry I.** Koháry István gróf kiadatlan verse. Budap. Hirl. 137. sz.
1308. **Kölcsey F.** *Mandola Aladár.* Kölcsey Ferencz. Magy. Tanítóképző 531—533. l.
1309. **Komjáthy B.** *Trócsányi Zoltán.* Komjáthy Benedek becsülete. M. Nyelv 254—259. l.
1310. *Viski Károly.* Komjáti Benedek nem bibliafordító. Nyelvőr 97—107, 145—155. l.
1311. **Komjáthy J.** *Babits Mihály.* Az irodalom halottjai. Nyugat I. 606—613. l. (Komjáthy Jenőről.) 734—742. l. (Péterfi Jenőről.)
1312. *Balog Géza dr.* Komjáthy Jenőről. Reminiscencia. Kolozsvári Hirl. 283. sz.
1313. *Koller István.* Komjáthy. Tanügyi Értesítő (Besztercze) 5. sz. — Még egyszer Komjáthyról. Nemz. Isk. 21. sz. — Lásd 1091. sz. a. is.
1314. *Palágyi, Melchior.* Eugène Komjáthy. Revue de Hongrie VI, 86—88. l.
1315. *Roth, Dr. L.* Eugen Komjáthy. Eine Silhouette. P. Lloyd 25. sz.
1316. *Sikabonyi Antal.* Komjáthy Jenő, 1910. Ism. Omega. Protest. Szemle 208—210. l. — *V. E.* Élet 1. sz. — Rubinyi M. dr. Polgárisk. Közl. 5. sz. — Zlinszky Aladár. Tanáregyl. Közl. 43. évf. 393. l. — Lásd 1528, 1529. sz. a. is.
1317. **Kossuth L.** *Ferenczy, Joseph de.* Kossuth orateur et publiciste. Revue de Hongrie VI. 243—250. l. — Lásd 1029, 1442, 1513. sz. a. is.
1318. **Kozma A.** *Mátyás diák (Beck Lajos dr.)* Kozma Andor — az író. Budapest, 1910. Bercsenyi ny. (8-r. 7 l.)
1319. **Laskai O.** *Timár Kálmán.* Laskai Ozsvát és a bibliografia. Könyvszemle 122—153. l.
1320. *Timár Kálmán.* Laskai Ozsvát erkölcsi példatára. Religio 10. sz.
1321. **Lugossy J.** *Lugossy József* levelei Kálmán Farkashoz. Közli Halmy Gyula. Akad. Értes. 85—89. l.
1322. **Madách I.** *Farkas Pál.* Az ember tragédiája. Ism. Kristóf György. EPhK. 68. l.
1323. *Gedő Simon.* Madách Imre mint lyrikus. Budapest, 1910. Márkus S. (8-r. 32 l.)
1324. *Kardeván Károly.* Az Ember Tragédiájának magyarázata. (Magy.

- Közművelődés I. 5. füz. 1910. 195—340. l. 1 lev.) Külön is megjelent. Kilián Fr. (8-r. 40 l.) 1 K. Ism. Kristóf György. EPhK. 68. l. — Nagy Barnabás dr. Tanáregyl. Közl. 43. évf. 698. l.
1325. *Voinovich Géza*. Madách kisebb költeményeiről. (Részlet.) Akad. Értes. 609—612. l.
1326. *Magyar L. Ernői Olivér*. Magyar László. Gör. kath. Szemle 44. sz. és Budap. Hirl. 267. sz.
1327. *Magyari*. — Lásd 1588. sz. a.
1328. *Makai E. Szöllösi Zsigmond* Makai Emilről. Hét 48. sz.
1329. *Martinovics. Martinovics* két ismeretlen levele. Világ 208. sz.
1330. *Méliusz. Béza Tódor* levele Méliuszhoz. Ford. és közli Herpay Gábor. Közlöny 40. évf. 2. sz.
1331. A debreczeni városi tanácsülések jegyzőkönyvéből kiírt adalékok Melius Péter életéhez. Közli Csűrös Ferencz. Irod. tört. Közlem. 106—111. l.
1332. *Meltzl H. Farnos Dezső dr.* Meltzl Hugó emlékezete. Erdélyi Lapok 3, 4. sz.
1333. *Mikszáth. Mikszáth, Koloman*. Wie ich zum Schriftsteller ward. N. Pest. Journ. 115. sz.
1334. *Mikszáth Kálmán*. Szeged és az irodalom. Délm. Közl. 8. sz.
1335. *Ady Endre*. A legiróbb író. Vasárn. Ujs. 20. sz.
1336. *Beöthy Zsolt* beszéde Mikszáth K. ravatalánál. Akad. Értes. 415. l.
1337. *Bíró Sándor*. Mikszáth mondat szerkesztése. Nyelvőr 57—63. l.
1338. *Csáth Géza*. Jegyzetek Mikszáthról és új regényéről. Huszadik Század 21. köt. 412—420. l.
1339. *Farkas Zoltán*. Mikszáth humora. Az Ujság 115. sz.
1340. *Farkasfalvy Imre dr.* Mikszáth Kálmánról. Gömör-Kish. 27. sz. — Mikszáth Kálmán és Görgői. Gömöri Ujs. 12. sz.
1341. *Ferenczi Zoltán dr.* Mikszáthról. Temesvár. Csendes J. ny. 1910. (8 r. 13 l.)
1342. *Forgách Julia*. Emlékbeszéd Mikszáth Kálmánról. Délvidéki Tanügy 9. sz.
1343. *Gárdos Mór*. Mikszáth Kálmán jubileumán. Izr. Tanügyi Értesítő 5. sz.
1344. *Gyöngyösy László*. Vázlatok egy Mikszáth-életrajzhoz. Magy. Hirl. 229, 235, 307. sz.
1345. *Gyöngyösy László*. A gyermek Mikszáth. Budap. Hirl. 133. sz.
1346. *Heinlein István*. Mikszáth Kálmán művei idegen nyelveken. Akad. Értes. 562—581. l.
1347. *Kiss Ernő dr.* Mikszáth Kálmán. Erdélyi Lapok 2—7. sz. (Külön is megjelent. 8-r. 71 l.) 1 K. 1910. Ism. Király György. EPhK. 585. l.
1348. *Kohlmann Dezső dr.* Mikszáth írói művészete. Zombori áll. főgimn. 1909/10. értes. 3—14. l.
1349. *Krausz Mór*. A zsidó Mikszáth Kálmán munkáiban. Komárom, 1910. Spitzer S. ny. (8-r. 15 l.)
1350. *Krudy Gyula*. A Mikszáth levelei. Pesti Napló 97. sz.
1351. *Kun Béla dr.* Mikszáth alakjai. Nevelés 27. évf. 6. sz.
1352. *Láppay Zoltán*. Mikszáth irodalmi működése és a magyar közélet. Győr, Pannonia. 1910. (8 r. 24 l.)
1353. *Lux Terka*. Mikszáth — mint ember. Pesti Hirl. 56. sz.

1354. *Mauks Cornélia*. Mikszáth Kálmán úton. Vasárn. Ujs. 20. sz.
 1355. *Móricz Zsigmond*. Az igazi földesúr. Vasárn. Ujs. 20. sz.
 1356. *Nagy Sándor dr.* Mikszáth mint író. Uránia 199—204. l.
 1357. *Oggi*. A boldog író. Aktuális feljegyzések Mikszáth Kálmán művészetéről. Élet 16. sz.
 1358. *Oravec Ódön dr.* Mikszáth selmecbányai diákévei. Figyelő 33. sz.
 1359. *Orion*. A nagy palóc. Alkotmány 127. sz.
 1360. *Pakots József*. Mikszáth és Szeged. Vasárn. Ujs. 1910. 3. sz.
 1361. *Rubinyi Mózes*. Mikszáth Kálmán stílusa. 1910. Ism. Kerekes Emil EPhK. 714. l. — Szűcsi József. Nyelvőr 215. l. — Vasárn. Ujság 18. sz.
 1362. *Rubinyi Mózes*. Mikszáth nyelve. M. Nyelv 69—72. l. — Mikszáth nyelvészete. Nyelvőr 49—57. l.
 1363. *Schöpflin Aladár*. Mikszáth ünnepe. Vasárn. Ujs. 20. sz.
 1364. *Schöpflin Aladár*. A fekete város. (Jegyzetek Mikszáth Kálmán utolsó regényéről.) Nyugat II. 1845—1848. l.
 1365. *Sebők Zsigmond*. Az adomázó Mikszáth. Vasárn. Ujs. 25. sz.
 1366. *Simon János*. Mikszáth Kálmán származása. Egyetértés 149. sz. és Gömör és Kishont 27. sz.
 1367. *Sz. J.* Mikszáth Kálmán emléke. Polit. Hetiszemle 23. sz.
 1368. *Szigetvári Iván*. Mikszáth és a Gesta Romanorum. EPhK. 735. l.
 1369. *Szinek István*. Mikszáth Kálmán humora. Orsz.-Világ 6. sz.
 1370. *Sztura Szilárd dr.* Mikszáth humoráról. Temesv. Hírl. 54. sz.
 1371. *Tömörkény István*. Mikszáth a Szegedi Naplónál. Uj Idők 10. sz.
 1372. *Ujlaki Géza*. Mikszáth Kálmán humoráról. (Részlet.) Dunántúli Hírl. 14. sz.
 1373. *Várdai Béla*. Mikszáth Kálmán. (Költők és írók.) Budapest, 1910. Franklin-T. (8 r. 190 l.) 2·50 K. — Ism. Gálos Rezső dr. Uránia 237. l. — Kuncz Aladár. Nyugat 639—641. l. — Nagy József dr. Tanáregyl. Közl. 43. évf. 556—558. l. — Thótt Rezső. EPhK. 364—366. l. — r. Magy. Középisk. 236—238. l. — S. J. Nemz. Nőnevelés 187. l. — szl. Hét 24. sz. — N. Irod. tört. közlem. 247. l. vj. Bud. Szemle 142. köt. 449—451. l.
 1374. *Veress Samu dr.* Mikszáth Kálmán a rimaszombati iskolában. 1857—1863. Eperj. Lapok 39—40. sz.
 1375. *Waczulik László*. Népies elemek Mikszáth nyelvében. Budapest, 1910. Singer és Wolfner. (8-r. 72 l.) 1·60 K. — Ism. Simonyi Zs. Nyelvőr 317. l. — R. M. Magy. Nyelv 377. l.
 1376. Mikszáth Kálmán. Budap. Hírl. 127. sz. — a. j. Élet 23. sz. — Alexander Bernát. Vasárn. Ujs. 23. sz. — Berzeviczy Albert. Pester Lloyd 127. sz. — Divényi Gyula. Nagykanizsai kegyr. főgimn. 1909. 10. értes. 3—25. l. — Dóczy L. N. Pest. Journ. 115. sz. — Dutka Ákos. Nagyvárad 47. sz. — Halmi Bódog. Máramaros 37. sz. — Herczeg Ferencz. Budapesti Szemle 143. köt. 1—4. l. — Hevesi József. Egyetértés 129. sz. — Kárpáti Aurél. Kritika 49. l. — Móricz Zsigmond. Nyugat 713—717. l. — Biró Lajos, Bölöni György, Miklós Jenő, Náday Pál, Révész Béla. Renaissance 190—196. l. — Náday Pál. Népművelés 9. köt. 65—69. l. — Négyesy László. Budap. Szemle 142. köt. 219—242. l. — Palágyi Lajos. Magy. Nemz. 111. sz. — Pogány József. Szocializmus 367—369. l. — R. P. Egyetértés

127. sz. — Radius Simon. Oraviczabányai polg. fiúisk. 1909 10. értes. 5—10. l. — Rádl Ödön. Nagyvárad 71. sz. — Salgó Ernő. Uj Idők 23. sz. és Revue de Hongrie VI. 358—363. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat I. 489—507. l. — Sebestyénné Stetina Ilona. Nemz. Nőnevelés 253—255. l. — *Sn.* Hét 23. sz. — Szemere György. Vasárn. Ujs. 20. sz. — Tihanyi Pál dr. Dunántúli Hirl. 13. sz. — Timár Szaniszló. Egyetértés 115. sz. — Lynkeusz. Renaissance 278—283. l. — Bárd Rezső. Izr. Tanügyi Értesítő 6. sz. — Kont. I. Larousse mensuelle. 42. sz. 757. hasáb.
1377. Mikszáth Kálmán és kiadója. Corvina 14. sz.
1378. Mikszáth's Glück und Ende. Literar. Echo. 12. évf. 1321. l. — Lásd 1221. sz. a. is.
1379. Mindszenty G. *Sík Sándor*. Mindszenty Gedeon élete és költészete. Irodalmi tanulmány. Budapest, Szt. István Társ. (8-r. 109 l.) 2 K.
1380. Molnár F. *Kacsóh Pongrác*. Molnár Ferenc. Kecskem. Lapok 271. sz. — Lásd 18. sz. a. is.
1381. Orczy L. *Böhm Dezső*. Orczy Lőrincz élete. 1909. Ism. Alszegehy Zsolt. EPhK. 217. l.
1382. Pákh A. *Pákh Albert* Gyulaihoz írt leveleiből. Közli Kuncz Aladár. Nyugat II. 1545—1562. l.
1383. Pázmány. *Pázmány Péter* bibornok, esztergomi érsek, Magyarország hercegeprimása összegyűjtött levelei. Kiadja a budapesti kir. m. tudományegyetem tanácsa. Sajtó alá rendezte Hanuy Ferencz. I. kötet. (1601—1628.) Budapest, 1910. Egyet. ny. (4-r. XLIV, 804 l.) 20 K. — Ism. Lukesics József dr. Religio 25. sz. — Zubriczky Aladár dr. Kath. Szemle 668—672. l.
1384. *Bendi Nándor*. Pázmány Péter prédikációi és az okori klasszikusok. Székesfehérvár, 1910. Egyhrzm. ny. (8-r. 49 l.)
1385. *Bodnár Gáspár*. Pázmány pedagógiája. Népevelő 19. sz.
1386. Pekár Gy. *Halmi Bódog*. Pekár Gyula. Máramaros 34. sz.
1387. Petelei I. *Bede Jób*. Petelei Istvánról. 1852—1910. Pesti Napló 4. sz. — Kiss Menyhért. Élet 3. sz. — Uj Idők 3. sz. — S. A. Vasárn. Ujs. 3. sz. (Képpel.) — Schöpflin Aladár. Nyugat I. 81—86. l. — Zsombék. Hét 2. sz. — Gyalui Farkas. Budap. Hirl. 5. sz. — Haraszi Gyula. Bud. Szemle 141. köt. 227. l.
1388. *Petőfi S.* A forradalmár Petőfi. *Petőfi* válogatott forradalmi költeményei. Össeállította és elöljáró írással ellátta Ady Endre. Budapest, 1910. Deutsch Zs. (8-r. 200 l.) 3 K. — Ism. Halandó. Élet 18. sz. — *ch. r.* Hét 18. sz. — Ady Endre. Nyugat 773—775. l.
1389. *Petőfi, Alex.* Gedichte. v. L. v. Neugebauer. 3. Aufl. 1910. — Ism. Asbóthné Ferenczi Sári. EPhK. 729. l. — *h. r.* Az Ujság 139. sz. — Uj Idők 9. sz. — Revue de Hongrie VI. 670—672. l. — *L. J.* Berliner Börsen Courier 233. sz. — *chr.* Hét 9. sz.
1390. *Petőfi, Alexander.* Poetische Werke. I—VI. Bd. Deutsch v. I. Schnitzer. Wien, 1910. — Ism. ő. Budap. Hirl. 1910. 30. sz. — Scherl Ervin. Budap. Tagblatt 1910. 24. sz. — Nordau M. Neue Freie Presse 16327. sz. — Herczeg Ferencz. Pest. Lloyd 38. sz. — Cholnoky Viktor. Hét 7. sz. — Asbóthné Ferenczi Sári EPhK. 728. l. — *Ors.* Polit. Hetiszemle 6. sz.

1391. *Petőfi, A.* Elektitaj poemoj. (Hungara poemaro I.) Tradukis Dr. Eugeno Fuchs. Budapest, 1910. Kókai L. (16-r. 55 l.) 80 fill.
1392. *Abrai Károly.* Két találkozásom Petőfivel. Szatm. és vid. 28, 31. sz.
1393. — *adi.* Petőfi Sándor «Cipruslombok Etelka sírjáról» cz. költeménycsoportozatának magyarázata. Pædagog. Lapok VIII. 6. sz.
1394. *Ady Endre.* Petőfi nem alkuszik. Renaissance I. 246—251, 337—340, 428—431, 509—512, 622—624, 745—749. l.
1395. *Antal Benedek.* Petőfi. (Nagy emberek — tanítóikról.) Magyar Középiskola 295—297. l.
1396. *Babits Mihály.* Petőfi és Arany. Nyugat II. 1577—1590. l.
1397. *Biró Lajos.* Adatok a Petőfi-kultuszhoz. Ism. Galos Rezső. EPhK. 230. l.
1398. *Ferenczi, Dr. Josef.* Alexander Petőfi und der ungarische Charakter. Übers. v. Dr. Adolph Kohut. Budap. Tagbl. 158. sz.
1399. *Ferenczi Zoltán.* Petőfi egy költeményéről. (Alexander-Emlékkönyv 274—283. l.) (Külön is. 8-r. 10 l.)
1400. *Ferenczi Zoltán.* Petőfi és a nő. Kolozsv. Hirl. 72. sz.
1401. *Hartmann János.* Petőfi-tanulmányok. Budapest, 1910. Franklin-T. (8 r. 123 l.) 3 K. — Ism. Tolnai Vilmos. EPhK. 580—585. l. és Nemz. Nénevelés 365. l. — Hatvany Lajos. Nyugat II. 1640. l. — *Knr.* Erd. Múz. 298—301. l. — *l. z. U. o.* 302. l. — Vasárn. Ujs. 22. sz.
1402. *Hartmann János.* Egy fejezet Petőfi költészetéről. Budapesti Szemle 142. köt. 35—50. l.
1403. *Hatvany, Ludwig.* Zwei Petőfi-Übersetzungen. Der Tag. Illustr. Teil. 182. — Két Petőfi-fordítás. Nyugat 1159. l. (Bárdi cik-kére válasz.)
1404. *Hevesi Sándor.* Petőfi a költő, Bern és a főhercegnő. Élet 48. sz.
1405. *Kristóf György dr.* Petőfi világképe. Prot. Szemle 650—665. l.
1406. *Oláh Gábor.* Petőfi képzelete. 1909. — Ism. Elek Oszkár dr. Tanáregyl. Közl. 43. évf. 266—269. l. — Kajlós Imre. Nemz. Nénevelés 435. l.
1407. *Orbók Attila.* Glosszák Petőfiről. Pesti Hirl. 294. sz.
1408. *Palágyi Lajos.* Petőfi mint elbeszélő. Magyar Nemzet 49, 50. sz.
1409. *Palágyi Menyhért.* Petőfi. Ism. s. Magyar Középiszk. 240—242. l. — Nagy József. Irod. tört. Közlem. 378—380. l.
1410. *Pogány József.* Arany kontra Petőfi. Renaissance II. 514—522. l.
1411. Petőfi könyvtár. Szerkesztik Endrődi Sándor és Ferenczi Zoltán. Budapest, 1910. Kunossy, Szilágyi és tsa. (8-r.) 1 kötet 120 K. — 18. köt. *Kacziány Géza.* Petőfiről és mestereiről. Irodalmi tanulmányok. Hégesippé/Moreau és Béranger arczképével. (175 l.) — 19. köt. *Váradi Antal.* Az elzárt menyország. Rajzok a színészéletből Petőfi korában. Mühlbeck Károly rajzaival. (134 l.) — 20. köt. *Endrődi Sándor és Baros Gyula.* Petőfi a magyar költők lantján. Versek Petőfiről. (178 l.) — 21. köt. *Lenkei Henrik.* Petőfi és a természet. (182 l.) — 22. köt. *Baróti Lajos.* Petőfi a ponyván és a szépirodalomban. Képekkel. — Péterfy Tamás. Petőfi-regék. Mühlbeck Károly rajzaival. (141 l.) — 23. köt. *Petőfi levelei.* Összegyűjtötte s bevezetéssel ellátta Badics Ferencz dr. (256 l.) — Ism. P. Neues Pester Journ. 298. sz. — 17. köt. Ism. Alszeghy Zsolt. EPhK.

281. l. — 13. köt. ism. s. Magy. Középisk. 238—240. l. — A 15. köt. (Déry Gy.: Petőfi Zoltán.) ism. Gálos Rezső dr. Századok 837. l.
1412. *Ránzai H. Péter*. Petőfi és szülei. Kassa, Vitéz A. (8-r. 89 l.) 1 K.
1413. *Sándor Imre*. A Petőfi-ház. Eger 37, 38. sz.
1414. *Schöpplin Aladár*. Petőfi a magyar költők lantján. Nyugat I. 637—639. l.
1415. *Szilágyi Lajos*. Petőfi és költeményei a népiskolában. Szilágyvárm. Tanügy 2. sz.
1416. *Szőcs Géza dr.* Petőfi a harcztéren. Kolozsv. Hirl. 32. sz.
1417. *Szücsi József*. Petőfi költői nyelve. Nyelvőr 1910. 12—17. l. — Lásd 1149, 2022, 2074, 2327. sz. a is.
1418. *Petőfi Z. Kicska Emil dr.* Petőfi Zoltánról. Pesti Hirl. 73. sz.
1419. *Londesz Elek*. Petőfi Sándor fia. Pesti Napló 61. sz.
1420. *Petrőczy Kata*. *Hajdú Lajos*. Petrőczy Kata Szidónia. Besztercebánya és vid. 48, 49. sz.
1421. *Pulszky F. Concha Győző*. Pulszky Ferencz. (Olcso Könyvtár 1541—43. sz.) Budapest, 1910. Franklin-T. (16-r. 104 l.) 60 fill.
1422. *Pyrker L. Lám Frigyes*. Szepesi vonatkozások Pyrker László epikus műveiben. Közlemények Szepes vm. multjából. 91—93. l.
1423. *Ráth M. Bolgár Gyula*. Az első magyar ujságíró. Pesti Hirl. 31. sz. (Ráth Mátvás.)
1424. *Reviczky Gy. Paulovics István dr.* Reviczky Gyula. Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. 239 l.) 6 K. — Ism. *L. E. P. Napló* 133. sz. — *alla*. *Uj Idők* 24. sz. — Ism. Nagy József. *Kath. Szemle* 794—796. l.
1425. Ismeretlen adatok Reviczky Gyuláról. *Magy. Nemzet* 114. sz. — Lásd 1528, 1529. sz. a is.
1426. *Rozsnyai D. Bittenbinder Miklós dr.* Adatok Rozsnyai Dávid életéhez. Irod. tört. közlem. 338—348. l.
1427. *Sándor I. Prikkel Márián (Réthey) dr.* Egy elfeledett magyar történetbuvár. Esztergomi főgimn. 1909/10. értes. 28—45. l. (Sándor István.)
1428. *Sylvester J. Hegedüs István*. Sylvester János latin versei. Irod. tört. Közlem. 385—397. l. (Kivonat.) *Akad. Értes.* 177—181. l.
1429. *Szabó (Szentjóni)*. *Gálos Rezső*. Szentjóni Szabó László és a népiesség. *EPHk.* 1910. 75—77. l.
1430. *Szaicz L. Ambrus István dr.* Ünnepi beszéd. Egri egyházm. Közl. 19. sz. (A Szaicz Leó-émléktábla felavatásakor.)
1431. *Görcsöni Dénes*. Szeitz Leó. *Élet* 44. sz.
1432. *K. M. I.* Egy igaz magyar. Egri egyházm. Közl. 19. sz.
1433. *Leskó József*. Szaicz Leó és a serviták. Egri egyházm. Közl. 19—22. sz.
1434. *Seress László*. Igaz Magyar. *Pesti Napló* 254. sz.
1435. *Széchenyi I.* Ein unbekannter Brief des Grafen Stefan Széchenyi. *Pester Lloyd* 258. sz.
1436. Széchenyi-émlékünnepe, A Magyar Tudományos Akadémia —. 1910. május 1-én tartott ünnepélyes közülésén. Budapest, 1910. Akadém'a. (8-r. 45 l.) 1 K.
1437. *Angyal Dávid*. Gróf Széchenyi István emlékezete. *Budap. Szemle* 142. köt. 200—218. l. és *Akad. Értes.* 359—373. l.

1438. *Apponyi beszéde* Széchenyiről. Budapest. Hirl. 84. sz.
1439. *Arany, Johann.* Széchenyis Andenken. Übers. von Dr. Ladislaus Szemere. Budapest. Tagblatt 83. sz.
1440. *B. G. dr.* Széchenyi öngyikossága. Alkotmány 83. sz. — Gróf Széchenyi halálsejtelmei. Magyarország 83. sz.
1441. *Bedők Pál.* Széchenyi-ünnepi beszéd. Év. Népiskola 164—166. l.
1442. *Bellaagh Aladár.* Széchenyi és Kossuth. Egyetértés 83. sz.
1443. *Berecz Sándor dr.* Gróf Széchenyi István emlékezete. Nemz. Nőnevelés 110—119. l.
1444. *Berzeviczy Albert.* Elnöki megnyitó beszéd. (Az akad. közlésén gr. Széchenyi I. emlékének szentelve.) Akad. Értes. 337—345. l. — Budapest. Szemle 142. köt. 161—172. l.
1445. *Biró Pál.* Széchenyi átalakulása. Pesti Napló 276. sz.
1446. *Biró, Paul.* Széchenyi's Kredit und seine Widmung. Neues Pest. Journ. 305. sz.
1447. *Csizmadia Pálné.* Széchenyi István gróf emlékezete. Budapesti II. ker. polg. leányisk. 1909 10. értes. 3—9. l.
1448. *Falk Miksa.* Széchenyi halála. Magy. Hirl. 83. sz.
1449. *Gaal Mózes.* Mesék a legnagyobb magyarról. Kis fiának és a haza minden gyermekének elmeséli — Bpest, 1910. Athenæum. (8-r. 79 l.) 1 K. — Ism. A gyermek 291. l.
1450. *Gaal Jenő.* Széchenyi társadalomtana. Magy. társad. tud. Szemle 281—290. l.
1451. *Gábor Győző.* Emlékezés gr. Széchenyi Istvánról. Székely Nép 38. sz.
1452. *Gondiné Koós Ottília.* Széchenyi István gróf emlékezete. Debreczeni ref. tanítóképző 909 10. értes. 3—15. l.
1453. *h—r.* Lombroso Széchenyiről. Pesti Hirl. 83. sz.
1454. *Halász Imre.* Széchenyi nyomdokain. Nyugat 9. sz. 569—592. sz.
1455. *Holstein Mária.* Széchenyi. (Emlékbeszéd elemi iskolában.) Tanügyi Tanácskozó 5. sz.
1456. *Horváth János.* Gróf Széchenyi István vallásossága. Szombathelyi Ujs. 15. 16. sz.
1457. *Imre Sándor dr.* Széchenyi és a nemzetnevelés. Család és Isk. 16—18. sz. (Külön is megjelent. 8-r. 21 l.)
1458. *Imre Sándor.* Széchenyi vezető gondolatai. Protest. Szemle 289—297. l.
1459. *Imre Sándor.* Széchenyi és a népművelés. Népművelés 9. köt. 417—422. l.
1460. *Jászai Mari.* Az országos Széchenyi-ünnep alkalmából. Buziásfürdői Közl. 16. sz.
1461. *Joandrea, George.* Conte Stefan Széchenyi. Lugosi román isk. 13. értes. 1909/10. 3—19. l.
1462. *Junius.* Széchenyi halála. Magy. Hirl. 73. sz.
1463. *K. F.* Széchenyi István gróf emlékezete. Egészség 89—92. l.
1464. *Kassai Lajos.* Széchenyi István emlékezete. Csíksomlyói r. k. főgimn. 1909 10. értes. 3—12. l.
1465. *Kérészi Zoltán dr.* Széchenyi és a nemzeti politika. Kassa, 1910. Vitéz. (8-r. 28 l.) 1 K.
1466. *Kiss Albin dr.* Széchenyi emlékezete. Zircz és vidék. 15. sz.
1467. *Kis Ernő.* Gróf Széchenyi István emlékünnepe. Dunántúli Prot. Lap. 15. sz.

1468. *Kiss Szerafin*. Széchenyi emlékezete. Komáromi Ujs. 15. sz.
1469. *Koch István dr.* Emlékbeszéd 1910. április 8-án gróf Széchenyi István halálának félszázados évfordulója alkalmából. Pozsonyi ág. lye. 1909/10. értes. 6—15. l.
1470. *Kosztány Ignác dr.* Emlékbeszéd, melyet gr. Széchenyi István halálának 50-éves évfordulója alkalmából 1910. évi április hó 10-én a kolozsvári kereskedelmi és iparkamara által rendezett emlékünnepeken elmondott —. Kolozsvár, 1910. Ajtai ny. (8-r. 18 l.)
1471. *Kövári Andor*. Gróf Széchenyi István emlékezete. Aranyosvidék 16. sz.
1472. *Márki Sándor dr.* Széchenyi emlékezete. (Arany János költeménye olvasásakor.) (Acta Univers. Claudiop. 1909—10. II. 33—50. l.)
1473. *Márki Sándor dr.* Széchenyi halálának ötvenedik évfordulóján. Kolozsv. Hirl. 80. sz.
1474. *Marschall Ferenc*. Széchenyi emlékezete. Felvidéki Híradó 15. sz.
1475. *Nadányi Emil*. Széchenyi politikája. Kolozsv. Hirl. 72. sz.
1476. *Navrátil Akos dr.* Gróf Széchenyi István közgazdasági politikája. (Acta Univers. Claudiop. 1909. 10. II. 13—32. l.) (Külön is megjelent. 8 r. 20 l.)
1477. *Oláh Gyula dr.* Széchenyi temetésekor. (Visszaemlékezés.) Vasárn. Ujs. 16. sz.
1478. *P—r I.* Die Döblinger Katastrophe. Neues Pest. Journ. 82. sz.
1479. *Pallós Albert*. Széchenyi halálának ötvenedik évfordulóján. Kolozsvári áll. polg. leányisk. 1909. 10. értes. 3—8. l. és Család és Iskola 8. sz.
1480. *Parcsetich Vince*. Széchenyi István gondolatai a nevelésről. Magy. Középiskola 201—204. l.
1481. *Péter Lajos*. Széchenyi emlékezete. Székelykeresztúri unit. gimn. 1909. 10. értes. 29—36. l.
1482. *Rácz Kálmán*. Ima gróf Széchenyi István halálának ötvenedik évfordulóján. Dunántúli Prot. Lap. 15. sz.
1483. *Rátvay Géza dr.* beszéde a Széchenyi-ünnepen. Egri Híradó 30. sz.
1484. *r—s.* Széchenyi utolsó évei. Pesti Hirl. 83. sz.
1485. *Sági István*. Széchenyi emlékezete. Makói áll. főgimn. 1909/10. értes. 3—7. l.
1486. *Szabó Lajos dr.* Széchenyi emlékezete. Ujvidéki Hirlap 4. sz.
1487. *Szántó Zsigmond dr.* Széchenyi István gróf halálának ötvenedik évfordulóján. Népoktatás (Lugos.) 15. évf. 10. sz.
1488. *Szegő Arnold dr.* Gróf Széchenyi István (1860. ápr. 8.—1910. ápr. 8.) Izr. Tanügyi Értes. 101—103. l.
1489. *Szigethy Lajos dr.* Beszéd az 1910. április 8-iki Széchenyi-ünnepen. Bdp. ág. ev. főgymn. 1909/10. értes. 7—14. l.
1490. *Tárczy Károly dr.* Széchenyi politikája. Munkács 16. sz.
1491. *(tb.)* Széchenyi politikája. Alkotmány 83. sz.
1492. *Tisza István gr.* Emlékbeszéd gr. Széchenyi Istvánról. Pesti Hirl. 296. sz.
1493. *Udránszky László*. Két beszéd, melyet —. 1910. ápr. hó 8-án a kolozsvári m. kir. Ferencz József tudomány-egyetem Széchenyi ünnepén tartott. Kolozsvár, 1910. Ajtai ny. (8-r. 11 l.)

1494. *Vende Ernő*. Széchenyi emlékezete. Pécsi főreálisk. 1909/10. értes. 3—9. l.
1495. *Viszota Gyula dr.* Széchenyi és az országos magyar gazdasági egyesület. Budapest, 1910. Pátria. (8-r. 75 l.) 1 K.
1496. *Viszota Gyula*. Széchenyi és a pesti hengermalom. Századok 265—282, 372—385, 441—459. l.
1497. *Viszota Gyula*. Gróf Széchenyi István és műzsája. Vasár. Ujs. 15. sz.
1498. *Wigand János* Széchenyi emlékezete. Szekszárdi főgimn. 1—5. l.
1499. Széchenyi tíz-parancsolatja. Gömöri Ujs. 2. sz.
1500. Széchenyis Andenken. Budap. Tagblatt 83. sz. (Vezérczikk.)
1501. *Dózsa Endre*. Széchenyi István. Erdélyi Lapok 8. sz. — Dűdek. Religio 14. sz. — Temesvár-gyárvárosi r. k. polg. leányisk. 1909/10. értes. 3—12. l. — Szabó Márton dr. Debreczeni ref. főgimn. 1909 10. értes. 22—28. l. — Magy. Hirl. 83. sz. (Vezérczikk.) — Az Ujság 83. sz. (Vezérczikk.) — Trencsényi Lapok 15. sz. — Torontál 79. sz. — *ő*. Gömöri Ujs. 2. sz. — Mikus László. Egri főreálisk. 1909 10. értes. 5—7. l. — Világkrónika 16. sz. — Benes István dr. Kis Magyar Alföld 15. sz. — Bökényi Dániel. Nevelés 27. évf. 9. sz. — Connert, Dr. H. Kirchl. Blätter. II. 16—17. sz. — Csinádi Lajos. Székely Nép 39. sz. — D. Fejérmegy. Napló 41. sz. — Fráter Sarolta. Szegedi r. k. elemi és polg. isk. 1909—10. értes. 3—6. l. — Gaal Mózes. Uránia 193. l. — Halasi Andor. Egyetemi Lapok 23. évf. 6. sz. — Imre Sándor. Tanáregyl. Közl. 43. évf. 537. l. és Nevelés 27. évf. 8. sz. — Lénárd Ida. Temesvár-belv. r. k. polg. leányisk. 1909/10. értes. 3—8. l. — Magyar Vilmos. Építő Ipar 15. sz. — Marczali Henrik dr. Pester Lloyd 83. sz. — K. ny Julius. Budap. Tagblatt 83. sz. — Andor József. Élet 15. sz. — Porcsalmy Gyula. H.-Böszörm. Hirl. 15. sz. — Lásd 1029. sz. a. is.
1502. *Szemere P. Pécsi Ottmár*. Szemere Pál mint esztetikus és kritikus. Egri főreál. 1909 10. értes. 8—24. l.
1503. *Szigligeti. Szentgyörgyi László*. Szigligeti népszínművei. Budapest, Löblovitz ny. 1910. (8-r. 61 l. 1 lev.) — Ism. Alszegehly Zsolt. EPhK. 442. l.
1504. *Weber Artúr*. Szigligeti «Rózsá»-jának forrásai, EPhK. 548—561. l.
1505. Szigligeti emlékezete. Nagyvárad 72. sz. — Lásd 647. sz. a. is.
1506. *Szily K. I.* Szily Kálmán. (Képpel.) Uj Idők 50. sz.
1507. *Szokolyai I. Gálos Rezső dr.* Szokolyai István. Irod. tört. Közlem. 188—192. l. — Harsányi István. U. o. 428—431. l.
1508. *Szvorényi. Benkóczy E.* Szvorényi József. Hevesvárm. Hirl. 35. sz.
1509. Szvorényi József. Budapesti Hirlap 103. sz.
1510. *Takács (Dukai). Vadász Norbert*. Dukai Takách Judit élete. Ism. Császár Elemér. Budap. Szemle 141. köt. 147—152. l. és EPhK. 106. l. — *ő*. Budap. Hirl. 1910. 25. sz. — Gereblye. Uj Idők 1. sz. — Schöpflin Aladár. Nyugat I. 264—266. l. — Németh Andor. Kelet Népe 160. l. — *n*. Szt. Gotthárd 18. sz.
1511. *Tárkányi B. Benkóczy Emil*. Tárkányi Béla élete és költészete. Madarász Flóris dr. előszavával. Eger. egyh. irod. egyll. 1910. (8 r. 181, 3 l.) — Ism. Kele István. Eger 52. sz. — Drávási János. Alkotmány 299. sz.

1512. *Benkóczy Emil*. Az egyeki temetőből. Religio 7. sz. (Tárkányi sírversei.)
1513. *Benkóczy Emil*. Tárkányi Kossuth «Pesti Hirlap»-járól. Religio 5. sz.
1514. *Huttkay Lipót dr.* Tárkányi élete. 1909. — Ism. Pataky Arnold dr. Hittud. folyóirat 204—206. l.
1515. *Szentiványi Béla*. Tárkányi Béla világi költészete. Ism. Nyilasi Lajos. EPhK. 604. l.
1516. *Taxonyi Jablonkay Gábor*. Taxonyi János S. J. XVIII. századbeli magyar író élete és erkölcstanító példatára. Irodalomtörténeti tanulmány. Kalocsa, Juresó A. 1910. (8-r. 317, 4 l.)
1517. *Teleki L. gr.* — Lásd 1029. sz. a.
1518. *Thaly K. Eötvös Károly*. Thaly Kálmán mint költő. Egyetértés 73, 121. sz.
1519. *Tőke I. Szilády Zoltán dr.* Ki volt az első magyar fizikus? Uránia 490—494. l. és Közérdek (N. Enyed) 86—88. sz. (Tőke István.)
1520. *Toldy F.* — Lásd 1160, 1290. sz. a.
1521. *Tompa. Bene Kálmán*. Tompa és a természet. Doktori értekezés. Budapest, 1910. Légrády ny. (8 r. 113 l. 1 lev.)
1522. *Nagy Sándor dr.* Tompa Mihály betegsége. Uránia 478—484. l.
1523. *Nyitrai Károly*. Tompa virágregéi neveléstani szempontból. Tanítók Lapja 16. sz.
1524. *Szabó Ignác dr.* A virágok költője. Ism. Nyilasi Lajos. EPhK. 605. l.
1525. *Tóth K. Perényi Irén*. Tóth Kálmán érzelmi lírája. Pædagog. Lapok VIII. 3—5. sz.
1526. *Trefort. Szalay Imre*. Visszaemlékezés Trefort Ágostonra. 1909. Ism. ks. Magy. Középiskola 37—40. l.
1527. *Vadnay K. Vadnay Károly* levele Szalóczy Bertalanhoz. (Vereskövi.) Közli Lévy József. Irod. tört. Közlem. 115—118. l.
1528. *Vajda I. Koller István*. Vajda, Reviczky, Komjáthy. Nemzeti Iskola 13, 14. sz. és Beszterce 14, 15. sz. (Külön is megjelent. 8-r. 15 l.)
1529. *Koller István*. Vajda, Reviczky és Komjáthy filozófiai költeményei. Pædagogiumi Lapok VIII. 8. sz.
1530. *Kún József*. Vajda János utolsó szerelme. (A költő kiadatlan leveleivel.) Uj Idők 8. és 17. sz.
1531. *Omega*. Vajda Jánosról. «Vagyunk» 8. sz. 300—306. l.
1532. *Pethő István*. Vajda János lírájáról. Komárom, Spitzer S. ny. 1910. (8-r. 95 l.)
1533. *Kratochvilla Gina*. (Vajda János ideálja.) Az Ujság 49. sz.
1534. *Vandrák A. Szelényi Odón dr.* Egy régi magyar protestáns ethikus. Prot. egyh. isk. Lap. 28. és köv. sz. (Vandrák András.)
1535. *Vas Gereben*. Vas Gereben mint fiskális. Közérdek. (Szekszárd) 10. sz.
1536. *Velichinus. Kemény Lajos*. Velichinus István életéhez. Irod. tört. Közlem. 197—206. l.
1537. *Veráncsics A. Junius*. Veráncsics Antal. Az Ujság 75. sz.
1538. *Lukcsics József dr.* Veráncsics Antal becsülete. Religio 29. sz.
1539. *Verbőczy I. Komáromy András dr.* Verbőczy István és fia. Századok 193—211, 283—297, 386—401, 460—476. l.

1540. Verseghy F. *Verseghy Ferencz* kisebb költeményei. Kiadják Császár Elemér és Madarász Flóris. (Régi magyar könyvtár 24. köt.) Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. 408 l.) 6 K. — Ism. Gálos Rezső dr. Kath. Szemle 453—456. l.
1541. Virág B. *Alszeghy Zsolt dr.* Virág Benedek költészete. Kath. Szemle 741—752. l.
1542. *Váradi Antal.* Egy rég elfelejtett ember. Egyetértés 45. sz.
1543. *Vörösmarty M. Vörösmarty Mihály.* Csongor és Tünde. Színjáték 5 felvonásban. Magyarázta Farkas László. 2. jav. kiadás. (Jeles írók iskolai tára. 46.) Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. 179 l.) 1·50 K.
1544. c. Költőkirályunk lelke visszajár . . . Fejérm. Napló 1910. 14. sz.
1545. *Király György.* A «Szép Ilonka» történetéhez. EPhK. 231—233. l.
1546. *Nyilasi Lajos dr.* Korrajz «A két szomszédvár»-ban. Budap. VIII. ker. főreálisk. 1909/10. értes. 1—15. l.
1547. *Palágyi Lajos.* Vörösmarty egy félreértett művéről. Magy. Nemzet 252, 253. sz. («A rom» művéről.)
1548. *Sz. Z. Vörösmarty Mihály.* Pesti Hirl. 288. sz.
1549. *Vértesy Jenő.* Vörösmarty drámáiról. Bud. Szemle 140. k. 397. l.
1550. *Wallaszky P. Zsilinszky Mihály dr.* Wallaszky Pál evang. lelkész élete. 1742—1824. (Egyházunk nagyjai 11.) Budapest, 1910. Luther-társ. (8-r. 36 l.) 10 fill.
1551. *Wesselényi M. Junius.* Az árvizi hajós. Magy. Hirl. 94. sz.
1552. *Süle Antal.* Wesselényi. Magy. Nemzet 90. sz.
1553. *Váczy János dr.* Br. Wesselényi Miklós ifjú kora. Századok 529—541, 617—632. l.
1554. *Zádor Gy. Stettner György* tizen négy levele Fábíán Gáborhoz. Akad. Értes. 451—483. l.
1555. *Zrínyi M. cs.* Zrínyi Miklós Fisában. EPhK. 379. l.
- 1555a. *Pethő Sándor.* Zrínyi és Machiavelli. Budapesti Szemle 143. köt. 98. l.

4. Magyar nyelvészet.

1556. Adatok irodalmi nyelvünk szótárához. Galambos Dezső. Nyelvőr 117—119. l. — Prohászka János. U. o. 119. l.
1557. Adatok nyelvünk újabb fejlődéséhez. Gönczy Béla. M. Nyelv 276—278, 374. l. [U. o. 93—95. l.]
1558. Adatok a Tájzsótárhoz. Komáromy Lajos. Id. R. Vozáry Gyula.
1559. *Alszeghy Zsolt.* Magyar nyelvemlék 1565-ből. Nyelvőr 365. l.
1560. *Antibarbarus.* Hibás szórend. U. o. 90. l.
1561. *Arkosy Dániel.* A nyelvérzék törvényei és magyar beszéd időmértéke. Szászrégen, 1910. Schebesch W. ny. (8-r. IV, 14 l. 1 lev.) 60 fill.
1562. *Artbauer Gizella.* Az -ít képző története. 1909. Ism. Melegdi János. M. Nyelv 330. l.
1563. *Bacsó Gyula.* Az adavidéki nyelvjárás szókinéséből. M. Nyelv 282. l.
1564. *Balassa, Josef dr.* Selbststudium der ungarischen Sprache. Unter Mitwirkung von L. Palóczy. (Methode Toussaint-Langenscheidt) 15—36. Brief. I—V. Beilage. Sachregister. Berlin-Schöneberg, (1910.) (8-r. 313—615 l.) à 1 Mk. Ism. Nyelvőr 127—130. l.

1565. *Balassa József*. A szavak jelentése a gyermeknyelvben. (Alexander-Emlékkönyv 221—225. l.)
1566. *Ballagi Mór*. Magyar-német kézi szótár. 2. kiadás. Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. 648 l.) 5 K.
1567. *Barta Mór dr.* Népetymologia. Uránia 281—284. l.
1568. *Beke Ödön*. A -ság, -ség képző történetéhez. Nyelvőr 252—254. l.
1569. *Beke Ödön*. Megfejtethetlen névragok. U. o. 194—200. l.
1570. *Berczik Árpád*. A magyar szókincs pusztulása. M. Nyelv 97—105. l.
1571. *Berczik A.* Állam és nyelv. U. o. 159—162. l.
1572. *Borbély György és Borbély Sándor*. Nyelvünk védelme. Gyomlálás a magyar nyelv kertjében. Vác, első váci sajtó, 1910. (8-r. 204, V l.) 1 K.
1573. *Borsodi László*. A magyar köszöntések. Nyelvőr 110—112. l.
1574. *Brassai Sámuel*. Öreg Ábéce vagyis a jó magyarság elemei. (Kivonat egy megiratlan könyvből. Kiadta Pálffy Márton.) U. o. 7—12, 67—73. l.
1575. *Braun Margit*. Bőjthi Antal nyelvtanáról. Budapest, 1910. Anglo-ny. (8-r. 34 l.) Ism. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 316. l.
1576. *Bródy Mihály*. A magyar nyelv. Tudnivalók a magyar nyelvtan, stilisztika, retorika és poétika köréből. Szeged, Schwarz Jenő. é. n. (1910.) (8-r. 79 l.) 1 K.
1577. *Buzás Dezső*. Az új polgári perrendtartás tervezete meg a kuriális stílus. Nyelvőr 356—361. l.
1578. *Buzás Dezső*. Hogyan írjunk a népnek? U. o. 418—422. l.
1579. *Csapodi István dr.* Stílus és divat. Budap. Hirl. 73. sz.
1580. *Csúri Bálint*. A metafora. Nyelvőr 343—355. l.
1581. *Dékán Sámuel*. Torontálvásárhelyi tájszók. M. Nyelv 331, 429. l.
1582. Egy nyitramegyei nyelvjárás. Nyitrai r. k. főgimn. 1909/10. értes. 9—38. l.
1583. *Erdős János*. A gegőzés. M. Nyelv 263—265. l. — Náthy József. U. o. 469. l.
1584. *Fábián Imre*. A tata-tóvárosi nyelvjárás. Nyelvőr 17—22, 73—85. l.
1585. *Frecskay János*. Mesterségek szótára. A M. Tud. Akadémia megbízásából írta —. Budapest, 1910. Hornyánszky V. (8-r.) 33. füz. Szabómesterség (33 l.) — 34. füz. A sütőmesterség. (Pék-mesterség.) (34 l.) Egy füzet 20 fill.
1586. *Fülei Sz. Lajos*. Székely nyelvészet. Udvarh. Híradó 3—5, 9, 17, 18, 20, 21, 24, 28, 38, 43, 45, 50, 51. sz.
1587. *Gálos Rezső*. Benkő József a tájszólásról. M. Nyelv 86. l.
1588. *Gáti Béla*. Magyar István nyelvi sajtáságai. Budapest, 1910. Fritz ny. (8-r. 51 l.)
1589. *Germanista*. Német jövevényszók. Nyelvőr 378. l.
1590. *Graumann Sándor*. Magyar növénynevek szótára. 1909. Ism. G. E. M. Nyelv 235. l.
1591. *Grünwald Margit*. A magyar nyelv jellemző hang- és alaktani sajtáságai. Budapest, 1910. Hornyánszky V. ny. (8-r. 38 l.) — Ism. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 318. l.
1592. *Gyórfy I.* Az alföldi szarvasmarhák megjelölései. Nyelvőr 162. l.
1593. *Gyórfy István*. Tolvajszótár 1782-ből. U. o. 328. l.
1594. *Heinlein István*. A Piry-hártya történetéhez. M. Nyelv 87. l.

1595. *Heinlein István*. A nyelvújítás mint perdöntő bizonyosság. U. o. 87. l.
1596. *Herman Ottó*. Debreczeni lófogatok. M. Nyelv 49—58. l. — Tolnai Vilmos. Magyar fogatok. U. o. 144. l.
1597. *Horger Antal*. A szakadati nyelvjárás-sziget. U. o. 197—209, 306—315, 378—382. l.
1598. *Horger Antal*. Egy ismeretlen magyar hangtörvény. Nyelvőr 289—299, 337—343, 385—397. l.
1599. *Jablonkay Gábor*. A máriabesnyői töredék. M. Nyelv 20—25. l. (Külön is megjelent. 8-r. 8 l.)
1600. *Jablonkay Gábor*. Egy újabban talált nyelvelméltöredék. (Kivonat.) Akad. Értes. 19—21. l.
1601. *K. S. Néhány játékműszavunkról*. (Kalábriás, pásszolok, matt, patt.) Budap. Hirl. 87. sz.
1602. *Karl Lajos*. Néhány magyar népnévről. M. Nyelv 173. l.
1603. *Kelemen Béla*. Jó magyarság. Tanácsadó a magyar helyesírás, nyelvtan és fogalmazás nehézségeiben. 2. kiadás. Budapest, 1910. Athenæum. (8 r. 180 l.) 2 K.
1604. *Kelemen Béla*. Idegen szavak és nevek szótára. Budapest. (1910.) Athenæum. (8-r. VIII, 224 l.) 4 K. — *Ism. ly.* Uránia 192. l. — EPhK. 158. l. — *T. V. M.* Nyelv 233. l.
1605. *Kelemen Béla*. Magyar és német zsebszótár tekintettel a két nyelv szólásaira. I. rész. Német-magyar rész. 13. az új magyar és német helyesírás szerint átdolgozott kiadás. II. rész. Magyar-német rész. 11. az új magyar és német helyesírás szerint átdolgozott kiadás. Budapest, 1910. Athenæum. (8-r. VII, 405, 390 l.) Egy rész 2-30 K.
1606. *Kemenes Péter*. A vonatkozó névmás használatához. Nyelvőr 132. l.
1607. *Kemenes Péter*. Felső fok- és tárgyaz ragozás. U. o. 218. l.
1608. *Keresztesy Sándor*. Idegen nyelvek szótára. Tájékoztató a német, franciaia, olasz, lengyel, horvát, angol, szerb, cseh és román nyelvű átiratok megértéséhez. Budapest, 1910. Benkő Gy. (8 r. 116 l.) [Nyelvőr 397—409, 441—452. l.]
1609. *Kertész Manó*. Az egyenrangú mondatrészek történetéhez.
1610. *Keszthelyi Miklós*. Idegen szók divatja. U. o. 25. l.
1611. *Kóssa Gyula*. Régi magyar gyógyszernevek. M. Nyelv 37—39, 183—185, 273—275, 368—371, 425—427. l.
1612. *Arany János* nyelvéhez. Kovács Márton. Nyelvőr 92. l. — Kovács Asztrik, Kertész Manó. U. o. 325—327. l. — Fokos Dávid. 431. l.
1613. *Kovács Márton*. Néhány népnévről. U. o. 258—260. l.
1614. *Kovács Márton*. A halászat nyelvéhez. U. o. 299—304. l.
1615. *Kovács Márton*. Egy rejtélyes hangviszony. U. o. 323. l.
1616. *Kubáss Margit*. Pálóczi Horváth Á. és a nyelvújítás. Budapest, Bruckner Gy. ny. (8-r.) — *Ism.* Simonyi Zsigm. Nyelvőr 314. l.
1617. *Kursinszky Kálmán*. Latin jövevényszavaink a magyar irodalmi nyelvben. Gyulai r. k. főgimn. 1909/10. értes. 5—55. l.
1618. *Lehr Albert*. Arany-magyarázatok. M. Nyelv 166—170. l. — Vértessy Jenő. Néhány szó Lehr A. Arany-magyarázataira. Nyelvőr 223. l. — Lehr A. megjegyzése. De az egri lányból sem lett egri asszony. U. o. 204—286. l. — (Pórosztó.) U. o. 391—395. l. — Hartványi Zoltán. Nyelvőr 325. l.

1619. *Lehr Albert*. A részegség kifejezései. M. Nyelv 42—46, 92—93, 136—138, 238, 334, 467. l.
1620. Lovak színe. U. o. 89. l.
1621. *Maday Gyula dr.* A költői nyelv és Csokonai. Budapest, 1910. Károlyi Gy. ny. (8-r. 35 l.) — Ism. Ady Endre. Nyugat 1474. l. — Szűcsi József. Nyelvőr 368—370. l. — R. M. Magy. Nyelv 375. l.
1622. *Marcsek Tibor*. Helyesírásunk a XVII. században. Budapest, 1910. Hornyánszky ny. (8-r. 60 l. 1 lev.)
1623. *Mariánovics Milán*. Szláv jövevényszavainkhoz. Nyelvőr 249—252. l.
1624. *Mariánovics Milán*. Magyar-szláv mondatszerkezetek. U. o. 304—306. l.
1625. *Marót Károly*. A syphilis szó eredete. EPhK. 742—744. l.
1626. *Mátray Ferencz*. A magyar színelnevezésekről. Kalocsa, 1910. Juresó A. ny. (8-r. 58 l.)
1627. *Melich János dr.* Heyden Sebald «gyermeki beszélgetései»-nek krakkai töredéke. Könyvszemle 289—299. l.
1628. *Melich János*. Jegyzetek a Münchener és a Bécsi-kódexhez. Nyelvt. Közlem. 233—245. l.
1629. *Melich János*. Révai Miklós nyelvtudománya. 1908. — Ism. Gálos Rezső dr. Tanáregyl. Közl. 43. évf. 300—302. l.
1630. *Melich János*. A szóvégi rövid magánhangzokról. (Kivonat.) Akad. Értes. 181—191. l.
1631. *Melich János*. A tővégi magánhangzokról. M. Nyelv 14—20, 58—68, 111—120, 150—158. l.
1632. *Melich János*. Névmagyarázatok. 1. Genuruch = gyönyörű; 2. Kolumbácsi légy; 3. Debreczen; 4. Nebojsa. U. o. 241—247. l.
1633. *Melich János*. A magyar nyelv szláv jövevényei. U. o. 289—299, 337—344, 395—401, 443—447. l.
1634. *Melich János*. Ismeretlen latin-magyar szótárak a XVI. századból? U. o. 329. l.
1635. *Melich, Joh.* Die Herkunft der slavischen Lehnwörter der ungarischen Sprache. (Különnyomat.)
1636. *Mészöly Gedeon*. Az -ít képzőnek két rosszul olvasott alakjáról. Kúnszentmiklósi ref. gimn. 1909 10. értes. 3—22. l. — Ism. Melegdi János. M. Nyelv 330. l.
1637. *Mészöly Gedeon*. A -nyi képző eredete. Nyelvt. Közlem. 298—327. l.
1638. *Mészöly Gedeon*. Jegyzetek a «Sermones Dominicales» szótárához. M. Nyelv 401—406. l.
1639. *Muresanu Szabín*. Berzsényi nyelvújításához. Nyelvőr 980. l.
1640. *Nagy József*. A csökölyi nyelvjárás. Budapest, 1910. Athenæum. (8-r. 54 l. 1 lev.) — Ism. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 317. l.
1641. Nyelvészeti Füzetek. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest, 1910. Athenæum. (8-r.) — 61. füzet. *Wiski Károly* és *Borbély István*. Régi szentírás fordítások. Komjáti Szent Pálja. A Heltai-féle biblia. (31 l.) 1 K. — 62. füzet. *Gesztesi Gyula*. Csokonai és a nyelvújítás. (36 l.) 1 K. — Ism. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 313. l. — 63. füzet. *Csüri Balint*. Az ige. (76 l.) 1 K. — Ism. R. M. Nyelvtudomány III. 122. l. — 64. füzet. *Steuermann Mihály*. A székely nyelvjárás szórendi sajátosságai. (55 l.) 1 K. — Az 58. füz. ism. Szűcsi József. Nyelvőr 12—17. l.)

- R. M. Nyelvtudomány III. 158. l. — 59. füz. ism. s. j. EPhK. 239. l. — 60. füz. ism. ki. U. o. 240. l. — Simai Ödön. Nyelvőr 174—177. l.
1642. Nyelvtörténeti adatok. Moenich Károly. M. Nyelv. 35—37, 181—183, 271—273, 327, 371—374, 423, 460—463. l. — Túri Mészáros István. U. o. 83—86. l. — Ódöngő Ábel. U. o. 131—133, 229—232. l. (Batthyány Kristóf levelezéséből.) — Iványi Béla 180. l.
1643. A nyelvtörténeti szótárhoz. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 260—262. l. Deák Farkas. U. o. 262—264. l.
1644. Nyelvújítási adatok. Simai Ödön. M. Nyelv 33—35. l.
1645. *Ódöngő Ábel*. XVI. századi levelekből. U. o. 448—451. l.
1646. *Paasonen II.* Adalékok a magyar nyelv szőféjtő szótárhoz. (Lomb, újj.) Nyelvt. Közlem. 354—356. l.
1647. *Pál András*. A hétfalusi csángók nyelvéről. Nyelvőr 180. l.
1648. *Peisner Ignác*. Magyar elemek az erdélyi százszok nyelvében. U. o. 85—88. l.
1649. *Philanthus*. Növénynevek. U. o. 95. l.
1650. Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz. Gombocz Zoltán. M. Nyelv 238, 333, 431, 465—467. l.
1651. *Pirkkel Marián (Réthei)*. Két különös régi szóról. (Bárdumentum. Presta.) Nyelvőr 135. l.
1652. *Pröhle Vilmos*. Főnévi tővégzetek. U. o. 479. l.
1653. *Radó Antal*. Idegen szavak szótára. Egyúttal a nálunk használatos idegennyelvű szólásmódok és szálló igék magyarázata. 3. javított kiadás. Függelékül idegen hely- és személynévek kiejtőmódjának jegyzékével. Budapest, 1910. Lampel R. (8 r. XII, 194 l.) 4 K.
1654. *Radványi Kálmán*. Ipolyszalkai nyelvjárás. Budapest, 1910. Stephaneum. (8 r. 59 l.)
1655. *Révész Vilmos dr.* Jogi műszótár. I. Magyar-német rész. Wien, 1910. Manz. (8-r. 234 l.) 3·40 K.
1656. *Seemann Gábor*. Irodalmi ízetlenségek. Nyelvőr 107—110. l.
1657. *Seemann Gábor*. Visszaélés a névelővel. U. o. 453—457. l. Szerkesztőség. U. o. 457. l. — Kardos Albert. U. o. 458—460. l.
1658. *Sermones Dominicales*. Két XV. századból származó magyar glosszás latin codex. A M. Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából bevezetéssel és szótárral ellátta Szilády Áron. 2 kötet. Budapest, 1910. Akadémia. (8-r. XX, 668, 764. l.) 30 K. — Ism. Dudek. Religio 18. sz. — Zolnai Gyula. Nyelvőr 460—474. l.
1659. *Simai Ödön*. A magyar hónapnevekről. M. Nyelv 406—415.
1660. *Simonyi Zsigmond*. A tagadásról. Alexander-Emlékkönyv 613—627. l. és Nyelvőr 241—249. l.
1661. *Simonyi Zsigmond*. Névragozásunk történetéhez. Nyelvőr 1—6. l.
1662. *Simonyi Zsigmond*. Hangrövidítő képzők. U. o. 64—67. l.
1663. *Simonyi Zsigmond*. Az Árpádkori szóvégi *u* betűk. U. o. 94. l.
1664. *Simonyi Zsigmond*. Arany mondattanához. U. o. 220. l.
1665. *Simonyi Zsigmond*. Vásárhelyi András énekéhez. U. o. 324. l.
1666. *Simonyi Zsigmond*. Az Apor-kódex. U. o. 409—413. l.
1667. *Simonyi Zsigmond*. Szóegyeztetések. U. o. 433—441. l.

1668. *Simonyi Zsigmond*. A foltétes mód használatához. U. o. 319—321. l. — Lehr Albert. Hol az igazság? M. Nyelv 382. l.
1669. *Sömjén Géza dr.* Magyar-francia jogi, közigazgatási, kereskedelmi és pénzügyi szakszótár francia okiratmintákkal. Különös tekintettel a gyakorlat igényeire. Budapest, szerző, 1910. (8-r. VII, 399. l.)
1670. *Syposs Katalin*. Jelentéstanulmányok Wundt rendszere s a Bethlen-önéletrés alapján. Budapest, 1910. Athenæum. (8-r. 62 l.)
1671. *Szász Béla*. Nyelvjárás és irodalmi nyelv. Nyelvőr 218. l.
1672. *Szigetvári Iván*. A Pelbárt névről. Irod. tört. Közlem. 111. l.
1673. *Szily Kálmán*. A magyar természettudományi műnyelvről. M. Nyelv 145—149. l. és Természettud. Közl. 505. sz. (Külön is megjelent. Pesti Lloyd-t. ny. (8-r. 7 l.)
1674. *Szinnyei József*. A magyarság eredete, nyelve és honfoglalás-kori műveltsége. (Olcso Könyvtár 1569—71. sz.) Budapest, 1910. Franklin-T. (16-r. 77 l.) 60 fill. — Ism. Zlinszky Aladár. Tanáregyl. Közl. 43. évf. 633—636. l. — Vasárn. Ujs. 17. sz. — Munkácsi Bernát. Ethnogr. 118—121. l.
1675. *Szinnyei József dr.* Magyar nyelvhasznált. 4. kiad. 1909. — Ism. Beke Odón. Nyelvőr 121—127. l.
1676. *Szinnyei József*. Az Árpád-kori szövegi u betűk kérdéséhez. M. Nyelv 12—14. l.
1677. Szó-kamra. 1. Ady Endre. Kritika 114—116. l. — 2. Babits Mihály. U. o. 169. l. — 3. Móricz Zsigmond. U. o. 191. l. — 4. Oláh Gábor. U. o. 207. l.
1678. *Sztoja Miklós*. Nyelvtani és irodalomtörténeti műszavaink. Nagyikindai áll. főgimn. 1909/10. értes. 3—50. l.
1679. *Tábori Kornél*. A pesti utcáról. — Csibésznyelv. — Világ 71. sz.
1680. *B. Takáts Lajos*. A magyar vezetéknemekről. Szilágyssomlyó 13. sz.
1681. *B. Takáts Lajos*. Három mondattani sajtáság a désiek nyelvéből. M. Nyelv 217—219. l.
1682. *Terebesi László*. Népiességek Ágai Adolf tárcáiban. Nyelvőr 307. l.
1683. *Toldy Géza*. Szerecsenszótár. Művelt közönségünkétől helytelenül használt vendégszavak gyűjteménye. Bővített és helyesbített külön kiadás a «Varázsrontó»-ból. Budapest, 1910. Kilián F. utóda. (8-r. 182 l.) 3 K.
1684. *Tolnai Vilmos*. A szólásokról. M. Nyelv 105—111, 247—254, 299—305, 344—349, 385—390. l.
1685. *Trócsányi Zoltán*. A szentek szerepe a magyar nyelvben. U. o. 214—216, 350—355. l. [1910. (8-r. 67 l.)
1686. *Törös Béla*. A beregszászi nyelvjárás. Budapest, Athenæum.
1687. *Újváry Béla*. Francia és magyar zsebszótár tekintettel a két nyelv szólásaira. I. Francia-magyar rész. 4. jav. kiadás. II. Magyar-francia rész. 3. jav. és bőv. kiadás. Budapest, 1910. Athenæum. (8-r. 411; V, 321 l.) Egy kötet 240 K.
1688. *Várady Zsigmond*. A perrendtartás nyelve. Nyelvőr 413—415. l. — Simonyi Zsigmond megjegyzései. U. o. 415—418. l.
1689. Varázsrontó. 1909. Ism. Uránia 319. l.
1690. *Vértessi Aranka*. Gárdonyi nyelvről. Budapest, 1910. Singer és Wolfner. (8-r. 76 l. 1 lev.) 160 K. — Ism. Simonyi Zs. Nyelvőr 316. l. — R. M. Magy. Nyelv 376. l.

1691. *Veszprémi Vilmos dr.* A magyar helyesírás szabályai. A tanuló ifjúság számára összeállította és szótárral ellátta —. 3. bővített kiadás. Szeged, 1910. Schwarz J. (8-r. 112 l.) 80 fill.
 1692. *Viharos.* Budapest nyelve. Az Ujság 192. sz.
 1693. *Wertner Mór dr.* Nyelvünk történetéhez. Hunyadmegy. tört. társ. 20. évkönyve 158. l.

Egyes szók.

1694. *A beretra sarjúja.* Galambos Dezső. Nyelvőr 140. l. — Sztrókay Lajos. U. o. 229. l.
 1695. *Affektál.* Egri Anna. U. o. 370. l.
 1696. *Agglant.* Szinyei József. U. o. 427. l.
 1697. *A hol a papok tánczolnak.* Csapodi István. U. o. 231. l. — Szabó István, Czuppon Elek. U. o. 279. l.
 1698. *Alacs.* Alexics György. M. Nyelv 79. l.
 1699. *Aranylábú, vaslábú.* Viski Károly. U. o. 76. l.
 1700. *át és által.* Beke Ödön. Nyelvőr 361—364. l.
 1701. *Attólan fogva.* Keszthelyi Miklós. U. o. 181. l.
 1702. *Bebizonyít, kibizonyít.* Simai Ödön. M. Nyelv 422. l.
 1703. *Betart és begyőz.* Komáromy Lajos. U. o. 177. l.
 1704. *Boráldó.* Pais Dezső. U. o. 368. l.
 1705. *Bácsmegyei contredanse.* Kürschák József. U. o. 176. l. — Szemkő Aladár. U. o. 270. l.
 1706. *A «cseppfolyós» szó történetéhez.* Szily Kálmán. U. o. 367. l.
 1707. *Csiribiri.* Gombocz Zoltán. U. o. 29. l.
 1708. *Czifra nyomorúság.* Putnoky Imre. U. o. 226. l.
 1709. *A -da, -de képző.* Antibarbarus. Nyelvőr 272. l.
 1710. *Degeneratio.* Lehr Albert. Hogy mondjuk a degeneratiót magyarul? M. Nyelv 127—129. l. — Lásd «elfajzás» alatt.
 1711. *Délibáb, délibábos.* Tolnai Vilmos. U. o. 30. l. — Császárszár Elemér. U. o. 224. l. — Gálos Rezső. U. o. 457. l.
 1712. *Derül borul.* Vikár Béla. U. o. 268. l.
 1713. *Egyvású-egyívású.* A szerkesztőség. Nyelvőr 26. l. — Ádám Imre. U. o. 131. l. — Simonyi Zsigmond. U. o. 280. l.
 1714. *Éhhalál.* Simai Ödön. M. Nyelv 269. l.
 1715. *Elfajzás, elfajulás.* Csapodi István. U. o. 227. l.
 1716. *El-ki, el-be.* Kovács Asztrik. Nyelvőr 222. l.
 1717. *Ellen,* ellenszolgáltatás. Komáromy Lajos. M. Nyelv 463. l.
 1718. *Előírni.* Komáromy Lajos. U. o. 464. l.
 1719. *Az elől névutó németes használata.* Komáromy Lajos. U. o. 178. l.
 1720. *Élyány.* Kovács Márton. Nyelvőr 177. l.
 1721. *Esztergom* eredete. Mariánovics Milán. U. o. 136. l.
 1722. *Exhumálás.* Berczik Árpád. U. o. 424. l.
 1723. *Felelőnap.* Kardos Lajos. U. o. 430. l.
 1724. *Fenkölt.* Simai Ödön. U. o. 376. l.
 1725. *Férjhez megy.* Fokos Dávid U. o. 94. l.
 1726. *Forgó.* Tolnai Vilmos. M. Nyelv 365. l.
 1727. *Fustély.* Gombocz Zoltán. U. o. 323. l.
 1728. *Gigán.* Szily Kálmán. U. o. 270. l.
 1729. *Gileád balsamuma.* Alszegehy Zsolt. Nyelvőr 428. l.

1730. *Gomboskert, gomb.* Mészöly Gedeon. M. Nyelv 120—123. l. Harsányi István, Trócsányi Zoltán. U. o. 170—173. l. — Harsányi István. U. o. 229. l.
1731. *Göröngy.* Asbóth Oszkár. A m. göröngy szó és az *g : u* hangok váltakozása a szláv nyelvekben. Nyelvtudomány III. 1—24. l.
1732. *Gujul.* Szentgyörgyi Dénes. Nyelvőr 327. l.
1733. *Hajadon fiatalemberek.* Komáromy Lajos. M. Nyelv 179. l.
1734. *Hál.* Berczik Árpád. U. o. 40. l.
1735. *Ha mikor, ha midőn.* Kovács Asztrik. Nyelvőr 221. l. — Fokos Dávid. U. o. 280. l.
1736. *Harap, elharapozik.* Tolnai Vilmos. M. Nyelv 174. l. — Simai Ödön. U. o. 419. l.
1737. *Hasmánt.* Beke Ödön. Nyelvőr 312. l.
1738. *Házasságtörés.* Simai Ödön. M. Nyelv 363. l.
1739. *Hogyan.* Simai Ödön. Nyelvőr 278. l.
1740. *Hóna alá nyúl vkinek = támogat, segít.* Komáromy Lajos. M. Nyelv 465. l.
1741. *Hosszú.* Mészöly Gedeon. U. o. 209—214. l.
1742. *Hülye.* Gombocz Zoltán. U. o. 267. l.
1743. *Illetve, illetőleg.* Németh Sándor. Nyelvőr 254—258. l.
1744. *Magy. író.* Holzträger F. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 19. l.
1745. *Kacér.* Simai Ödön. Nyelvőr 24. l.
1746. *Kék.* Gombocz Endre. M. Nyelv 228. l.
1747. *Kendő.* Réthei Prikkel Marián. Nyelvőr 29. i. — Simai Ödön. U. o. 277. l. — Vámbéry Ármin. U. o. 324. l.
1748. *Kerek és kerek.* Beke Ödön. U. o. 312. l.
1749. *Két haza.* Rubinyi Mózes. M. Nyelv 457. l.
1750. *Két hónapja, tizenhat éve.* Lehr Albert. U. o. 81. l.
1751. *Kez káre.* Mészöly Gedeon. Nyelvőr 137. l. — Kalmár Elek. U. o. 228. l. — Czuppon Elek. U. o. 229. l.
1752. *Kéjétszsa magát valakire.* Komáromy Lajos. M. Nyelv 462. l.
1753. *Kisértetlen.* Szily Kálmán. U. o. 77—79. l.
1754. *Kiveszi az esküt vkiből.* Komáromy Lajos. U. o. 465. l.
1755. *Kivülről tud.* Komáromy Lajos. U. o. 463. l.
1756. *Kökényfa és szilvafa.* Katona Lajos. U. o. 193—196. l.
1757. *Költséget és fáradságot nem kimélve.* Kertész M. Nyelvőr 230. l.
1758. *Közel.* Vikár Béla. U. o. 178. l. — Csapodi István. U. o. 275. l. — Beke Ödön. U. o. 275. l.
1759. *Kutat, nyomoz, ás, szomjuhozik vmi után.* Komáromy Lajos. M. Nyelv 177. l.
1760. *Labanc.* Trencsény Károly. Nyelvőr 29—31. — Fest Aladár. U. o. 31—33. l. — Trencsény K. U. o. 112—114. l. — Fest A. válasza. U. o. 114—117. l.
1761. *Láng gyül a lángról.* Tolnai Vilmos. M. Nyelv 31. és 130. l. — Fokos Dávid. U. o. 175. l.
1762. *Látni láttam.* Fokos Dávid. Nyelvőr 93. l.
1763. *Látogatás.* Simai Ödön. U. o. 142. l.
1764. *Lélekbe járó dolog.* Szily Kálmán. M. Nyelv 367. l. — Simai Ödön. U. o. 456. l.
1765. *A lencse gömb.* Csapodi István. U. o. 364. l.
1766. *Lyüki.* Szily Kálmán. U. o. 458. l.

1767. *Május-hurka, piritus.* Kovács Márton. Nyelvőr 281. l.
 1768. *Makra, mokra.* Szilágyi Ádám. U. o. 187. l.
 1769. *Megállik.* Komjáthy Sándor. M. Nyelv 469. l.
 1770. *Megcsömöröl valamit.* Komáromy Lajos. U. o. 463. l.
 1771. *A nők megházasodnak.* Komáromy Lajos. U. o. 179. l.
 1772. *Minő, sémminő, sémminősi.* Túri Mészáros István. U. o. 185. l.
 1773. *Most és mihelyest.* Beke Ödön. Nyelvőr 364. l.
 1774. *Négykézláb.* Fokos Dávid. U. o. 93. l.
 1775. *Némere.* Tolnai Vilmos. M. Nyelv 418. l. — Szilády Áron.
 M. Nyelv 456. l.
 1776. *Nem fogy rajt' csodám.* Lehr Albert. U. o. 32. l.
 1777. *Neszmélyesség.* Simay Ödön. U. o. 362—364. l.
 1778. *Szóló nő = terem.* Komáromy Lajos. U. o. 463. l.
 1779. *A nott, nol, ni* ragok eredetéről. Fokos Dávid. Nyelvőr 158—
 162. l. — Beke Ödön. U. o. 224—226. l. — Fokos Dávid meg-
 jegyzése. U. o. 226—228. l.
 1780. *Nyelvet fogni.* Historikus. U. o. 324. l.
 1781. *Nyomórúd* vagy *vendégoldal?* Ady Lajos. U. o. 429. l.
 1782. *Ólbe sír.* Csapodi István. M. Nyelv 365. l.
 1783. *Palinodia.* Szász Béla. Nyelvőr 140. l.
 1784. *Panta rhei.* Antibarbarus. U. o. 425. l.
 1785. *Part.* Kőrösi Sándor. U. o. 276. l.
 1786. *Pedál.* Ádám Imre. U. o. 28. l. — Gárdonyi József. U. o. 133. l.
 1787. *Polémia.* Szily Kálmán. M. Nyelv 320. l.
 1788. *Pörosztó.* Gálos Rezső. U. o. 321—323. l. — Lehr Albert.
 U. o. 390—395. l.
 1789. *Rántotta* vagy *rátotta?* Cserna Andor. Nyelvőr 281. l.
 1790. *Reforma.* Simai Ödön. M. Nyelv 130. l.
 1791. *Retkés.* Sztrokay Lajos. U. o. 227. l.
 1792. *A rokon* szó eredete. Mészöly Gedeon. U. o. 433—443. l.
 1793. *Rótok (?)* Szily Kálmán. U. o. 458. l.
 1794. *Sajna.* Asbóth Oszkár. Nyelvtudomány III. 110—118. l.
 1795. *Sajnál* és családja. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 193. l.
 1796. *Sírám.* Tolnai Vilmos. M. Nyelv 129. l. — Simai Ödön. U. o. 325. l.
 1797. *Strena.* Historikus. Nyelvőr 183. l.
 1798. *Szápoly, szapoly, szapu.* Simonyi Zsigmond. U. o. 91. l.
 1799. *Szeghalom, szélhalom.* Viski Károly. M. Nyelv 77. l.
 1800. *Székely-gulyás.* Tolnai Vilmos. U. o. 366. l.
 1801. *Szesztra.* Kovács Márton. Nyelvőr 232. l.
 1802. *Szonika.* Gombocz Zoltán. M. Nyelv 324. l.
 1803. *Szuszma.* Gombocz Zoltán. U. o. 422. l.
 1804. *Találja magát* (vki vhol.) Komáromy Lajos. U. o. 464. l.
 1805. *Tarló, tarhó.* Tolnai Vilmos. U. o. 225. l.
 1806. *Temesvár-Kolozsvár.* Gálos Rezső. U. o. 80. l.
 1807. *Tobogán* = száánkó. U. o. 96. l.
 1808. *Tökörü.* Szily Kálmán. U. o. 367. l.
 1809. *Től-e* vagy *által?* Buzás Dezső. Nyelvőr 476. l.
 1810. *A tudatlan* szó jelentéstörténetéhez. Harmos Sándor. U. o. 139. l.
 1811. *Véresszájú.* Lehr Albert. M. Nyelv 359—362. l.
 1812. *Viadalom.* Riedl Frigyes, Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 428. l.
 1813. *Viszontszeretet.* Simai Ödön. U. o. 22—24. l.

1814. *Visszaszívni*. Rexa Dezső. M. Nyelv 421. l.
 1815. *Zengd és zengjed*. Borbély György. Nyelvőr 155—158. l.
 1816. *Zseniroz*. Hamvai Erzsébet. U. o. 91. l.
 1817. *Zugló? Mi az a* —. Komáromy Lajos. M. Nyelv 77. l.

5. Tankönyvek.

1818. *Babits Mihály*. Stilisztika és retorika a gimnáziumban. Egy tantárgy filozofája tanulók számára. Nyugat I. 177—188. l.
 1819. *Bánóczy József és Wessely Odön*. A magyar nemzeti irodalom áttekintése tanító- és tanítónőképző intézetek számára. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. VIII, 295 l.) 4-50 K. — Ism. Gyulai Ágost dr. Hivat. Közl. 13. sz. — r. Magy. Tanítóképző 40—44, 88—94, 298—302. l.
 1820. *Bartha József dr.* Magyar nyelvtan mondattani alapon. Közép- és polgári iskolák I. és II. osztálya számára. Budapest, 1910. Szt. István-t. (8-r. 96 l.) 1-20 K.
 1821. *Bilinszky Lajos dr.* Módszeres magyar nyelvtan, polgári és felsőbb leányiskolák I. és II. osztályának. Az új katolikus polgári leányiskolai tanterv alapján átdolgozott 2. kiadás. Budapest, 1910. Athenæum. (8-r. 123 l.) 1-60 K.
 1822. *Bilinszky L. dr.* Magyar olvasókönyv katolikus polgári felsőbb leányiskolák II. osztálya számára. A kath. polgári leányiskolák új tanterve szerint átdolgozott kiadás. II. rész. Budapest, 1910. Athenæum. (8-r. 168 l.) 1-80 K.
 1823. *Bilinszky L. dr.* Poétika és irodalomtörténet olvasókönyvvel polg. leányiskolák IV. osztályának. A kath. polg. leányiskolák új tanterve szerint átdolg. 2. kiadás. Budapest, 1910. Athenæum. (8-r. 192 l.) 2-20 K.
 1824. *Bilinszky L. dr.* Poétika, retorika és olvasókönyv a tanító- és tanítónőképző II. osztályának. Budapest, 1910. Szt. István-t. (8-r. 238 l.) 2-40 K.
 1825. *Bilinszky L. dr.* Stilisztika olvasókönyvvel a polgári leányiskolák III. osztályának. A kath. polgári leányiskolák új tanterve szerint átdolgozott 2. kiadás. Budapest, 1910. Athenæum. (8-r. 191 l.) 2 K.
 1826. *Bíró Gyula, Halász Gyula, Mosdóssy Imre*. Poétika kapcsolatban a magyar irodalom vázlatos történetével. Az új tanterv alapján. Budapest, 1910. Athenæum. (8-r. 224 l.) 3 K. — Ism. Endrei Ákos. Hivat. Közl. 19. sz.
 1827. *Bíró Gyula, Halász Gyula, Mosdóssy Imre*. Stilisztika a polg. leányiskolák III. osztálya számára. 1910. — Ism. Roboz Andor. Hivat. Közl. 14. sz.
 1828. *Ember Károly és Keményffy K. Dániel*. Olvasókönyv a kath. polgári és felsőbb leányiskolák II. osztálya számára. 6., az új kath. polg. leányiskolai tantervhez alkalmazott kiadás. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 244 l.) 2 K.
 1829. *Fröhlichné-Kaffka Margit, Istvánffyné-Márki Gabriella, Nagy Béla*. Költészet a magyar nemzeti irodalom történetének rövid áttekintésével. A polgári leányiskolák IV. osztálya számára, különös tekintettel a nemzetiségi vidékek iskoláinak

- viszonyaira. Az új polgári leányiskolai tanterv szerint. Budapest, 1910. Athenæum. (8-r. 209 l.) — Ism. Killyényi Erzsébet. Hivat. Közl. 17. sz.
1830. *Gárdonyi Emil* és *Marót Gyula*. Magyar nyelvtan különös tekintettel a helyesírás és fogalmazás tanítására. Polgári fiú- és leányiskolák I. II. osztálya számára. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 84 l.) 1·20 K.
1831. *Glósz Ferenc* és *Reöthy Vladimír*. Költészetten és az újabb magyar irodalom ismertetése. A polgári leányiskolák IV. osztálya számára. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 291 l.) 4 K.
1832. *Glósz F.* és *Reöthy V.* Magyar olvasókönyv a polgári leányiskolák I. osztálya számára. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 160 l.) 2 K.
1833. *Glósz Ferenc* és *Reöthy Vladimír*. Stiliztika és verstan a polgári leányiskolák III. osztálya számára. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 239 l.) 3·20 K. — Ism. Kerékgyártó Elek dr. Hivat. Közl. 16. sz.
1834. *Hörl Gyula*. Retorika. 1909. Ism. *T. Religio* 26. sz. — *T. K. Kath. Szemle* 804. l.
1835. *Istvánffy-Márki Gabriella* és *Kellner Fülöp*. Magyar iránytan és olvasókönyv a polgári leányiskolák III. osztálya számára, különös tekintettel a nemzetiségi vidékek iskoláinak viszonyaira. Az új polg. leányiskolai tanterv szerint. Budapest, 1910. Athenæum. (8-r. 200 l.) 2·60 K. — Ism. Killyényi Erzsébet. Hivat. Közl. 17. sz.
1836. *Istvánffy Gyula*, *Killyényi Endre* és *Krammer József*. Magyar olvasókönyv polgári fiúiskolák III. osztálya számára. A Gyertyánffy J. és Krammer J. által szerkesztett olvasókönyv III. kötete. Teljesen átdolgozott 2. kiadás. Budapest, 1910. Franklin-t. (8 r. 244 l.) 3·20 K. — A II. osztálybelit ism. Killyényi Erzsébet. Hivat. Közl. 1. sz.
1837. *Keményffy K. Dániel*. Stiliztika olvasmányokkal. A polgári leányiskolák III. osztálya számára. Az új állami és katolikus polgári leányiskolai tantervhez alkalmazott első kiadás. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 256 l.) 4 K.
1838. *Kiss Szerafin*. Magyar nyelvtan, magyar olvasókönyv közép- és polgári iskolák és felsőbb leányiskolák I. osztálya számára. Budapest, 1910. Szt. István-T. (8-r. 60, 144 l.) 2·40 K. — Ism. Tolnai Vilmos. Hivat. Közl. 10. sz.
1839. *Kont, Ign.* Chrestomathie Hongroise. 1909. — Ism. Miklós Elemér dr. Hivat. Közl. 4. sz.
1840. *Kont, I.* Ungarische Chrestomathie. Ism. Gragger Róbert, Deutsche Lit. Ztg. 1501. l.
1841. *Négyesy László*. Magyar nyelvtan. II. rész. Közép- és polgári iskolák II. osztálya számára. 2. javított kiadás. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 90 l.) 1·10 K.
1842. *Négyesy László*. Rendszeres magyar nyelvtan közép- és polgári iskolák III. osztálya, valamint felsőbb leányiskolák és tanítóképző intézetek számára. 3. kiadás. Budapest, 1910. Lampel. (8-r. 144 l.) 2 K.
1843. *Négyesy László*. Magyar olvasókönyv. III. rész. Közép- és pol-

- gári iskolák III. osztálya számára. 2. kiadás. Budapest, 1910. U. o. (8-r. 240 l.) 2-40 K.
1844. *Négyesy László*. Stilisztika a középiskolák IV. osztálya számára. 8. kiadás. Budapest, 1910. U. o. (8-r. 262, V. l.) 3-40 K.
1845. *Neményi Imre dr.* Stilisztika, verstan és retorika a polgári leányiskolák III. osztálya számára. Átdolgozta Benedek Marcell dr. Az új polgári leányiskolai tanterv alapján teljesen átdolgozott 3. kiadás. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 246 l.) 2-80 K.
1846. *Neményi Imre dr.* Poétika és irodalomtörténet a polgári leányiskolák IV. osztálya számára. Átdolgozták Benedek Marcell dr. és Lengyel Miklós dr. Az új polgári leányiskolai tanterv alapján teljesen átdolgozott 3. kiadás. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 238 l.) 3 K.
1847. *Novák Sándor*. Költészettan a történetírás és a magyar nemzeti irodalomtörténet vázlatával. A polgári leányiskolák IV. osztálya számára. Sajtó alá rendezte Bognár Dénes dr. Az új polgári leányiskolai tanterv alapján javított 7. kiadás. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 276 l.) 3-20 K.
1848. *Petri Mór dr.* Rendszeres magyar nyelvtan polgári fiúiskolák, polgári és felsőbb leányiskolák, középiskolák, valamint tanító- és tanítónőképző-intézetek számára. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 104 l.) 1-40 K. — *Ism. Lehr Andor*. *Hivat. Közl.* 21. sz.
1849. *Petri Mór dr.* Magyar olvasókönyv polgári fiúiskolák I. osztálya számára. 1909. — *Ism. Erdélyi Lajos dr.* *Hivat. Közl.* 3. sz. — U. a. II. osztálya számára. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 211 l.) 2-40 K. — *Ism. Erdélyi Gyula* *Hivat. Közl.* 16. sz.
1850. *Petri Mór dr.* Költészettan és irodalomtörténet olvasókönyvvel a polgári leányiskola IV. osztálya számára. Szántó Kálmán dr. után az új tanterv alapján. Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. 304 l.) 3-80 K.
1851. *Petri Mór dr.* Stilisztika és szerkesztéstan olvasókönyvvel. A polgári leányiskolák III. osztálya számára. Szántó Kálmán után az új tanterv alapján összeállította —. 5. kiadás. Budapest, 1910. Franklin T. (8-r. 244 l.) 3 K.
1852. *Prónai Antal dr.* A magyar irodalom története olvasókönyvvel. I. rész. A középiskolák VII. osztálya számára. Budapest, 1910. Szt. István-T. (8-r. 418 l.) 3-60 K. — *Ism. Katona Lajos*. *Hivat. Közl.* 12. sz. — Szász Béla *Religio* 36. sz.
1853. *Szántó Kálmán*. A magyar nemzeti irodalom története középiskolák számára. Az 5-dik kiadást a szerzővel együtt átdolgozta Gaal Mózes. Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. 256 l.) 4-20 K. — U. a. Tanítóképzők számára. Az 5-dik kiadást átdolg. Gaal Mózes. Budapest, 1910. U. o. (8-r. 256 l.) 4-20 K.
1854. *Szemák István dr.* Magyar nyelvtan mondattani alapon a közép-, polgári-, és felsőbb leányiskolák I. osztálya számára. 2-ik, lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1910. Szt. István-t. (8-r. 56 l.) 90 fill.
1855. *Szinnyei József*. Rendszeres magyar nyelvtan a középiskolák és a polgári iskolák III. osztálya, valamint felsőbb leányiskolák, tanító- és tanítónőképző intézetek számára. 12. javított kiadás. Budapest, 1910. Hornyánszky V. (8-r. 124 l.) 1-20 K.

1856. *Szinnyei József*. Magyar olvasókönyv. I. rész. A középiskolák I. osztálya számára. 12. javított kiadás. Budapest, 1910. U. o. (8-r. IV, 215 l.) 2 K.
1857. *Ullerich Gyula* és *Weszely Ödön*. Magyar olvasókönyv a polgári fiúiskolák számára. II. kötet. A II. osztály számára. 2. kiadás. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. VII, 260 l.) 2-60 K.
1858. *Váczy János dr.* A magyar irodalom története a középiskolák s tanítóképző intézetek használatára. I. kötet. A legrégibb kortól Kisfaludy Károlyig. 3. kiadás. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. IV, 436 l.) 4-80 K.
1859. *Weszely Ödön*. Módszeres magyar nyelvtan mondattani alapon. Mártonfy Márton nyomán a középiskolák, polgári iskolák és felsőbb leányiskolák I. és II. osztálya számára. Az új iskolai helyesírás elvei szerint javított 7. kiadás változatlan lenyomata. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. IV, 120, III. l.) 1-60 K.
1860. *Weszely Ödön*. Stilisztika és olvasókönyv polgári leányiskolák III. oszt. számára. 8., az új tanterv szerint átdolgozott kiadás. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. X, 304 l.) 4 K.

VIII. Klasszikus nyelvek és irodalmak.

1. Általános irányú cikkek.

1861. *Carotti, Giulio*. L'arte dell' evo antico. 1907. Ism. Láng Nándor. EPhK. 121—123. l.
1862. *Croiset, A.* Les démocraties antiques. 1909. — Ism. Nagy Dénes. EPhK. 724—726. l. és Magy. Társ. Tud. Szemle 321—327. l.
1863. *Daniels, Emil*. Das antike Kriegswesen. Ism. László Béla. EPhK. 798. l.
1864. *Dissertationes Philologæ Vindobonenses*. Vol. 9, 10. 1910. Ism. Kallós Ede. EPhK. 372—374. l.
1865. *E. G. Babona* és varázslat az ókorban. Uránia 350—356. l.
1866. *Gercke, A. u. Norden E.* Einleitung in die Altertumswissenschaft. 1910. — Ism. Darkó Jenő. EPhK. 588—592. l.
1867. *László Béla*. Az antik lövegek a legújabb kutatások megvilágításában. EPhK. 339—346, 396—409. l.
1868. *László Béla dr.* Titkos írás és távjelzés az ókorban. Uránia 69—75. l.
1869. *Nagy Balázs*. A régi fegyverek fizikai szempontból. Ism. László Béla. EPhK. 69. l.
1870. *Neogrady Gilbert*. A szombathelyi r. kath. főgimnázium filológiai múzeumának ismertetése. Szombathelyi főgimn. 1909/10. értes. 3—19. l.
1871. *Sallet, Alfr. v.* Die antiken Münzen. 1909. Ism. Csermelyi Sándor. EPhK. 602. l.
1872. *Téglás Gábor*. A drágakövek és féldrágakövek bányatörténelmi jelentősége a görögöknél és rómaiaknál. Bányász. Kohász. Lapok I. köt. 4. sz.
1873. *Wendland, Paul*. Die hellenistisch-römische Kultur stb. 1907. Ism. Révay József. EPhK. 55—58. l.

1874. *Wolf, Dr. Heinr.* Geschichte des antiken Socialismus. 1909. —
Ism. Hornyánszky Gyula. EPhK. 369. 1.

2. Görög történet és régiségek.

1875. *Diehl, Charles.* Excursions archéologiques en Grèce. 1909. Ism.
Láng Nándor. EPhK. 284—286. 1.
1876. *Gy. K.* Az ógörögök olymposi építészetéről. Építő Ipar 30. sz. —
A görögök építőművészetéről. U. o. 37. sz.
1877. *Kertész János.* A görög gyalogság taktikája. Ism. Gaál Pál.
EPhK. 227—229. 1.
1878. *Láng Margit dr.* Az ókori lámpásokról. Arch. Értes. 271—276. 1.
- 1878a. *Láng Nándor.* Az antiumi leány. Bud. Szemle 426—429. 1.
1879. *S. A.* Az ókori görögök kert-művészete. Uránia 356—358. 1.
1880. *Τεσσαρακονταετηρίς τῆς καθήγεσιαις Κ. Σ. Κόντου.* 1909. —
Ism. Pecz Vilmos. EPhK. 367—369. 1.
1881. *Ziebart, Erich.* Aus dem griechischen Schulwesen. 1909. —
Ism. Láng Margit. EPhK. 597—602. 1.
1882. *Zsámboki Gyula.* A görög művészet kiválóbb alkotásainak ismer-
tetése. 2. kiadás. Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. 126 l.)
2·20 K. — Ism. Művészet 46. 1.

3. Görög irodalomtörténet.

1883. *Balassa Géza.* A görög atomizmus. Budapest. (8-r. 46 l.)
- 1883a. *Goebel, Karl.* Die vorsokratische Philosophie. Ism. Hornyánszky
Gyula. Magy. Filoz. Társ. Közlem. 136. 1.
1884. *Kele István dr.* A Krisztus előtti utolsó századok irodalmának
történeti háttere. Religio, 41, 42. sz.
1885. *Krumbacher, Karl.* Populäre Aufsätze. 1909. — Ism. Henrich
Arnold. EPhK. 223. 1.
1886. *Schill, Salamon.* A régi görög irodalom története a gimnázium
felső osztályai számára. 4. javított kiadás. Budapest, 1910.
Franklin-T. (8-r. VIII, 208 l.) 2·80 K.
1887. *Wilhelm, Adolf.* Urkunden dramatischer Aufführungen in Athen.
1906. — Ism. Kallós Ede. EPhK. 286—293. 1.
1888. *Archilochos. Kallós Ede.* Archilochos. Akad. Értes. 136—139. 1.
1889. *Aristophanes. Balogh Pál.* A Chantecler antik őse. Budapesti
Hirlap 73. sz. (Aristophanes «Madarak».)
1890. *Vértesy Jenő.* Donnay és Aristophanes. EPhK. 561—565. 1.
1891. *Aristoteles. Lippmann, Edm. O. v.* Chemisches u. Alchemisches
aus Aristoteles. 1910. — Ism. Gärtner Henrik. EPhK. 802. 1.
1892. *Philostratos. Mezey Sándor.* Az idősebbik Philostratos «Eikones»-e.
Mezőtúri ref. főgimn. 1909/10. értes. 3—62. 1.
1893. *Euklides. Maller Sándor.* Euklides XI. axiomája és a két
Bolyainak az axiomához fűződő munkássága. Sárospataki ref.
főiskola 1909/10. értes. 261—290. 1.
1894. *Euripides. Euripides.* A phöniciái nők. O-hellén tragédia. Ere-
deti versmértékben ford. Szentirmay Gyula. Bevezetéssel ellátta
Szentirmay Gizella. Budapest, 1910. Győző A. (8-r. 92 l., 2 lev.)
- 1894a. *Euripides, Herakles, Hippolytos.* Ford. Latkóczy és Csengeri.
1909. Ism. Láng N. Wochenschr. f. klass. Phil. 13. sz. 339—340. 1.

1895. *Euripides*. Alkestis. Ford. Csengeri János. Bud. Szemle 143. köt.
 1895a. *Csengeri János*. Euripides Medeiája. EPhK. 1—10. l. [418. l.
 1896. *Herodotos. Olariu Terentius*. Herodotos vallásos és erkölcsös világnézete. Budapest, 1910. Neuwald I. utóda ny. (8-r. 30 l.)
 1897. *Homerós. Homeros* Odysseiája. Ford. Vértesy Jenő. 1909. Ism. Hegedüs István. EPhK. 102—105. l.
 1898. *Gruhn, Alb.* Der Schauplatz der Ilias u. Odyssee. 1909. Ism. Cserép József. EPhK. 124. l.
 1899. *Ludwich, Arthur*. Homerischer Hymnenbau. 1908. — Ism. Harsányi Ferencz. EPhK. 62—64. l.
 1900. *Málnásy Károly*. Homeros Zeusa. Nagyenyedi Bethlen-kollégium 1909/10. értes. 16—29. l.
 1901. *Pecz Vilmos*. Az Ilias és Odyssea tropusai. (Kivonat.) Akad. Értes. 545—552. l. — Lásd 18. sz. a. is.
 1902. *Menandros. Hegedüs István*. Menander redivivus. 1909. Ism. Vértesy Dezső. EPhK. 108—118. l.
 1903. *Oppianus. Vári, Rudolphus*. Parerga Oppianea. EPhK. 672—679. l.
 1903a. *Vári R.* A cil. Opp. Haliutikájának kézirati hagyománya. 1908. Ism. Láng Nándor. Berl. phil. Wochenschr. 39. sz. 1219—21. l.
 1904. *Pindaros. Boros József*. Pindaros első olympiai ódájának metruma. EPhK. 704—711, 776—783. l.
 1905. *Platon*. Szemelvények Platonból. Bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta Simon József Sándor dr. 2. kiad. (Jeles írók iskolai tára. 63. köt.) Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. XXXVI, 191 l.) 2-40 K.
 1906. *Platon* válogatott művei. III. köt. Ford. Dercsényi Mórícz dr. 1909. — Ism. Pécsy Béla. EPhK. 276—279. l. — Dercsényi M. megjegyzése és Pécsy B. válasza. U. o. 613—615. l.
 1907. *Szilasi Vilmos*. Platon. Tartalom és forma párhuzamosága dialogusaiban. (Olcsó Könyvtár. 1563—68. sz.) Budapest, 1910. Franklin-T. (16-r. 218 l.) 1-20 K. — Ism. Hornyánszky Gyula. EPhK. 579. l. — Babits Mihály. Nyugat II. 1478. l.
 1908. *Vida Sándor*. Plato kulturális hatása. (Alexander-Emlékkönyv 652—663. l.)
 1909. *Sophokles. Ivánfi Jenő*. Oedipus királyról. Nagyvárad 89. sz.
 1910. *Xenophon. Horváth Antal*. Xenophon mint Sokrates tanítványa. Kassa, 1910. Erzsébet ny. (8-r. 30 l.)

4. Nyelvészet.

1911. *Asbóth Oszkár*. Ógörög helynevek Erdélyben? Nyelvtudomány III. 104—109. l.
 1913. *Bartók György dr.* Az új-szövetségi görögség nyelvtana. Kolozsvár, 1909. Ref. theol. fakultás «theologus köre». (8-r. 73, III. l.)
 1914. *Gyomlay Gyula*. Az úgynevezett igeidők elméletéhez. Nyelvtud. Közlem. 161—210, 328—346. l. (Eleje a múlt évi folyamban.)
 1915. *Kertész Ármin*. A görög accentus physiologiája. EPhK. 346—361, 566—579. l.

Újgörög.

1916. *Fotiadisz Sándor*. Nyílt titkok. Ford. Freész Endre. Az Ujság 210. sz.

5. Római történet és régiségek.

1917. *Birt, Th.* Zur Kulturgeschichte Roms. 1909. Ism. Geréb József. EPhK. 370. 1.
1918. *Blaufuss, Dr. Hans.* Römische Feste u. Feiertage. 1909. — Ism. Marmorstein Artúr. EPhK. 417—418. 1.
1919. Cs. S. Domborművek a capitoliumi ünnepek köréből. EPhK. 380. 1.
1920. Cs. S. Római orvos sírja Veronában. EPhK. 427. 1.
1921. *Cumont, Franz.* Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum. 1910. Ism. Révay József. EPhK. 592—595. 1.
1922. *Diehl, E.* Pompeianische Wandinschriften. 1910. Ism. Endrei Gerzson. EPhK. 796—798. 1.
1923. *Endrei Gerzson dr.* Pompei-i falfeliratok. Uránia 488—490. 1.
1924. *Ferrero, G.* Grandeur et décadence de Rome. Trad. par M. M. Mengin. 1904 8. Ism. Szabó Dezső. EPhK. 293—297. 1.
1925. *Gy. K.* Róma építkezései és azok anyaga. Építő Ipar 28. sz.
1926. *Hekler Antal.* Antik szobrok Budapesten. — előadása a Nemzeti Múzeumban 1909. decz. 18. Budapest, 1910. Stephaneum. (8-r. 32 1.)
1927. *Hittrich Ödön dr.* Római régiségek gimnáziumi tanulók használatára. Budapest, 1910. Kókai. (8-r. IV, 114 1.) 2-50 K. — Ism. Finály Gábor dr. Hivat. Közl. 13. sz. S. Tanáregyl. Közl. 43. évf. 596. 1.
1928. *Horváth Gyula.* A Forum Romanum. — Ism. Finály Gábor. EPhK. 225. 1.
1929. *Ippel, Alb.* Der dritte pompeianische Stil. 1910. — Ism. Csermelyi Sándor. EPhK. 722—724 1.
1930. *Kovács István.* Etruria pénzrendszere. Kolozsvár, 1910. (8-r. 45 l.)
1931. *Láng Margit dr.* Új vallások térfoglalása az ókori Rómában. (A Juniculus-melléki új ásatások.) Uránia 22—25. 1. — Lásd Bud. Szemle 143. köt. 292. 1.
1932. *Nyári Jenő.* Rabszolgamozgalmak Rómában. XX. Század XXI. köt. 287—289. 1.
1933. *Siklóssy László dr.* Róma. Rövid ism. Finály Gábor. EPhK. 605. 1.
1934. *Szentirmai Imre dr.* A római házasság. Uránia 258—260. 1.
1935. *Wagner József.* Római régiségek és a római irodalomtörténet vázlatja. A tanuló ifjúság használatára. Fordította és kibővítette Horváth Balázs dr. 8. kiadás. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. VIII, 232 1.) 3 K.

6. Római irodalomtörténet.

1936. *Anonymi* De rebus bellicis liber. Von R. Schneider. — Ism. László Béla. EPhK. 60—62. és 741. 1.
1937. *Jagelitz, K.* Über den Verfasser der Schrift de mortibus persecutorum. 1910. Ism. Révay József. EPhK. 730. 1.
1938. *Lietzmann, D. II.* Lateinische altkirchliche Poesie. 1910. — Ism. Révay József. EPhK. 796. 1.
1939. *Sík Sándor.* Az ókori keresztény-latin líráról. Religio 18—20. sz.
1940. *Cæsar, Caesar, (C. Julius),* Commentarii de bello Gallico szemelvényekben. Magyarázta Kempf József. 2., lényegében vál-

- tozatlan kiadás. (Görög és latin remekírók jegyzetes iskolai gyűjteménye.) Bpest, 1910. Lampel R. (8-r. XXXI, 239 l.) 2·60 K.
1941. Cassiodorus. *Marton Lajos*. M. A. Cassiodorus senator isagogikai gyűjteménye. Pozsony, Wigand ny. 1910. (8-r. 136 l.) 1·70 K. — Ism. Révay József. EPhK. 711—714. l. — *Senex*. Közlöny. (Debreczen.) 41. évf. 50. sz. — Prot. Szemle 558. l.
1942. Catullus. *Catullus* verseiből. 3, 5, 7, 51, 70. Ford. Molnár Jenő. Budapesti Hirl. 306. sz.
1943. Cicero. *Cicerouis, M. Tullii* — pro A. Licinio Archia poeta oratio ad iudices. Magyarázta Kaposy Lucián dr. 2. javított kiadás. (Jeles írók iskolai tára 61.) Budapest, 1910. Franklin-Társ. (8-r. 63 l.) 60 fill.
1944. *M. Tullius Cicero* védő beszéde A Licinius Archias ügyében. Magyarázta Geréb József dr. 3. kiadás. Budapest, 1910. Athenæum. (8-r. 47 l.) 70 fill.
1945. A Caius Herenniushoz intézett retorika III. könyve. (Részlet a M. T. Cicero, Quintus Cornificus és mások neve alatt idézett munka magyar fordításából.) Ford. Moravszky Ferencz. Nyiregyházi ág. főgimn. 1909 10. értes. 19—44. l.
1946. *Csermelyi Sándor*. Cicero a rabszolgák kínvallatásáról. EPhK. 189—194. l.
1947. *Zielinski, Th.* Cicero im Wandel der Jahrhunderte. 1908. — Ism. Gaál Pál. EPhK. 799—801. l.
1948. *Claudianus. Cl. Claudianus* Rufinus ellen. Ford. Sütöry István. Kalazantinum XV. 10. sz.
1949. *Commodianus. Révay József*. Commodianus élete. 1909. — Ism. Fodor Gyula. EPhK. 210—214. l.
1950. *Scheifler, H.* Quæstiones Commodianæ. 1908. — Ism. Révay József. EPhK. 221. l. [József. EPhK. 221. l]
1951. *Zeller. Franz X.* Die Zeit Kommodians. 1906. Ism. Révay
1952. *Horatius. Horatius* Delliushoz. (Carm. II. 3. Ford. Bokros Béla. Nyírbátor és vid. 31. sz.
1953. *Horatius* Phyllishez. Ford. Glósz János. Szt. Gotthárd XV. 44. sz.
1954. *Horatius* Thaliarchushoz. (Carm. lib. I. 9.) Ford. Zoltán Vilmos. Budapesti Napló 21. sz.
1955. *Livius*. Szemelvények *Titus Livius* római történetéből. A köztársaság első százada és a II. pun háború. Az új tanításterv szerint szerkesztette és magyarázatokkal ellátta Kalmár Elek. 4., lényegesen javított kiadás. (Jeles írók iskolai tára 48.) Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. 340 l.) 3·60 K.
1956. *Schreiber Miklós*. Használta-e Livius XXI. és XXII. könyvében Polybiust? Bölészeti doktori értekezés. Temesvár, Csanádegyh. ny. 1910. (8-r. 44 l., 2 lev.)
1957. *Minucius. Minucius Felix*. Octavius. Ed. par J. P. Waltzing. Ism. Révay József. EPhK. 415—417. l.
1958. *Elter, Anton*. Prolegomena zu Minucius Felix. 1909. — Ism. Révay József. EPhK. 302. l.
1959. *Ovidius. Némethy, Geyza*. De Ovidio elegiæ in Messallam auctore. 1909. Ism. Fodor Gyula. EPhK. 409. l.
1960. *Phædrus. German Zakariás*. Phædrus nyelve. Budapest, 1910. Károlyi Gy. ny. (8-r. 51 l.)

1961. **Prudentius.** *Révay József.* A Prudentius-féle Dittochæon. EPhK. 20—28, 95—102, 170—189. l.
1962. **Rufinus.** *Ruphinus.* A koszorú. Ford. Székács József. A Cél 173. l.
1963. **Sallustius.** *Caius Sallustius Crispus* összes munkái. A latin szöveget megállapította, magyarra fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és tulajdonnév-jegyzékkel ellátta Cserép József dr. Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. 463 l.) 8 K. — Ism. Kempf József. EPhK. 361—364. l.
1964. **Tacitus.** *Corn. Tacitus* Evkönyveiből. Ford. Ozorai Lajos dr. Ism. Kurtz Sándor EPhK. 118. l.
- 1964a. **Terentius.** — Lásd 936. sz. a.
1965. **Tertullian.** *Marton János.* Tertullian kereszttyénsége. Sátoralja-ujhely, 1910. Illésházi és társa ny. (8-r. 97¹/₂ l.)
1966. **Rosenmeyer,** *Lud.* Quæstiones Tertullianæ. 1909. — Ism. Révay József, EPhK. 721. l.
1967. **Vergilius.** *P. Vergilius Maro.* Asinius Polio. (Ecl. IV.) Ford. Gál Zoltán dr. Budap. Hirl. 73. sz.
1968. **Némethy,** *Geyza.* De sexta Vergilii ecloga. Ism. Hegedüs István. EPhK. 41—47. l.
1969. **Némethy,** *Geyza.* Ad Quintum Vergilii Catalepton. EPhK. 241—244. l.

Újlatin.

1970. **Pais Dezső.** Janus Pannonius Eranemusa és a latin klasszikusok. EPhK. 760—776. l.
1971. **Rózsa Vitál.** Néhány fejezet szt. Ágostonnak «De civitate Dei» cz. munkájából. Ism. Révay József. EPhK. 66. l.

Nyelvészet.

1972. **Müller,** *C. F. W.* Syntax des Nominativs im Lateinischen. 1908. — Ism. Incze Béni. EPhK. 58. l.

7. Tankönyvek.

1973. **Bielek Dezső.** A latin főnevek genusza. Összeállított énekelhető versikék, szócsoportok és példatár. Pancsovai áll. főgimn. 1909 10. értes. 3—24. l. (Külön is megjelent. Pancsova. 8-r. 40 fill.) — Ism. Crispus. Magy. Középiskola 644. l.
1974. **Csengeri János dr.** Latin olvasó- és gyakorlókönyv a gimnázium I. és II. osztálya számára. 5. javított kiadás. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 179 l.) 2 60 K.
1975. **Dávid István.** Rövid latin nyelvtan gimnáziumok és reáliskolák számára. 5-ik, lényegesen nem változott kiadás. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. VIII, 211 l.) 2 40 K.
1976. **Fodor Gyula dr.** és **Székely István dr.** Liber Sexti. Latin nyelvkönyv. 1909. — Ism. Kovács Gyula. Magy. Pædag. 171—173. l.
1977. **Hittrich Ödön dr.** Latin nyelvtan. II. Mondattan. Gimnáziumi tanulók számára. 3. kiadás. Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. 122 l.) 1 60 K.

1978. *Margalits, Eduardus dr.* Supplementum ad opus: Florilegium proverbiorum universae latinitatis. Proverbia, proverbiales sententiae gnomæque classicæ, mediæ, et infimæ latinitatis. Budapest, 1910. Szt. István-T. (8-r. 283 l.) 4 K.
1979. Nyelvtani függelék a Geréb Morvay-féle kis latin nyelvkönyvhöz. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 122 l.) 1-20 K.
1980. *Pirchala Imre.* Latin nyelvtan gimnáziumok számára. 11. kiad. 3. lenyomat. Budapest, 1910. Athenæum. (8-r. 191 l.) 2 K.
1981. *Stolz, Fr.* Lateinische Grammatik. 1910. Ism. Kertész Ármin. EPhK. 418—422.
1982. Terminologia. Összeállította a szegedi áll. főgimn. tanári testülete. Szegedi áll. főgimn. 1909/10. értes. 16—27. l.

8. Magyarországi régészet.

1983. *Bella Lajos.* A balfi lelet. (Sopron m.) Arch. Értes. 39—43. l.
1984. *Buday Árpád dr.* Levelek a rhætiai és germaniai limes vonaláról. Erd. Múz. 97—101, 176—180, 218—231. l.
1985. *Csallány Gábor.* Egy újabban előkerült Jupiter Dolichenus emlékről. Arch. Értes. 181. l.
1986. *Cserni Béla dr.* Zeus sírkövéről Apulumban. U. o. 178—181. l.
1987. *Darnay Kálmán (Szentmártoni).* Szalacskaí római leletek. Múz. Könyvt. Értes. 26—31. l.
1988. *Darnay Kálmán (Szentmártoni).* Kelta pénzverő és öntő-műhely Szalacskaán. Arch. Értes. 130—140. l.
1989. *Éber László.* Archæologiai kutatások a külföldön. Középkor. U. o. 50—57. l.
1990. *Fetzer János Ferencz.* Szilágysági leletekről. U. o. 69—71. l.
1991. *Finály Gábor dr.* Brigetióból. U. o. 269. l.
1992. *Fischer, Georg.* Spuren der Römerstrasse des Budaktales. Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 85. l.
1993. *Gerecze Péter dr.* Dunavecsei ásátások. Arch. Értes. 101—107. l.
1994. *Halaváts Gyula.* Hol is volt a Lederata-tibiscumi római hadi út Ahihis állomása? U. o. 270. l.
1995. *Hampel József.* Figurális dombornúvek pannoniai síremlékeken. U. o. 311—344. l.
1996. *Hekler Antal.* A N. Múzeum dunapentelei ásátásai 1908-ban és 1909-ben. U. o. 28—38. l.
1997. *Hekler Antal.* Római ezüst övdíszek. U. o. 242—249. l.
1998. *Hekler Antal.* Serapis-szobrocska a Nemzeti Múzeumban. U. o. 309—311. l.
1999. *Hekler Antal.* Archæologiai kutatások a külföldön. Ó-kor. U. o. 363—377. l.
2000. *Hekler Antal dr.* Archæologiai jegyzetek vidéki múzeumainkból. Múz. Könyvt. Értes. 14—22. l.
2001. *Király Pál.* Marcus Ulpius Traianus római oszlopának Hunyadvármege területére vonatkozó domború képei. Hunyadmegye. Tört. Társ. 20. évkönyve. 1. l.
2002. *Láng Margit dr.* Római kerek torony mintája Dunapenteléről. Arch. Értes. 24—27. l.

2003. *Lehóczky Tivadar*. Bereg- és ungmegyei leletek a bronzkorból. U. o. 255—262. l.
2004. *Mahler Ede*. A Nemzeti Múzeum ásatásai 1909-ben. U. o. 117—123. l.
2005. *Mahler Ede*. Római köemlékek Dunapenteléről. U. o. 249—255 l.
2006. *Mihalik József*. Régiségek Herkulesfürdőn. Múz. Könyvt. Értes. 154—159. l.
2007. *Téglás Gábor*. Római bányaméceses a rudai «Tizenkét Apostol bányatársulat» borzahegyi ősvágatából s pár szó a bányavilágítás akkori módszeréről. Bányász. Kohász. Lapok. I. 7. sz.
2008. *Téglás István*. Romok és leletek a tordai Tündérhegyen. Arch. Értes. 123—130. l.
2009. *Téglás István*. A detreheми és klapai vicusokról. U. o. 276—278. l.
2010. *Téglás István*. A mezőtóháti vicusról és a potaissai Apollo domborműről. U. o. 353—356. l.
2011. *Waczulik László*. A vaáli római kori feliratos koporsóról. U. o. 68. l.
2012. *Winkler Elemér*. Némely mesterjegyekről a nagyszebeni ólomtáblán. U. o. 419—421. l.

IX. Germán nyelvek s irodalmak.

1. Német.

2013. *Adam, Julie*. Der Natursinn in der deutschen Dichtung, 1909. Ism. Vass Béla. EPhK. 224. l.
2014. *Alscher, Otto*. Eines toten Dichters letzte Sänge. Pester Lloyd 264. sz. (Josef Schicht.)
2015. *Arndt, Ernst Moritz* und die Siebenbürger Sachsen. Zum 50. jährigen Todestage des Dichters. Deutsche Bürger-Ztg. 6. sz. — Noch etwas von Vater Arndt und uns. U. o. 7. sz.
2016. *Baciu János*. Raimund Ferdinánd drámáinak tündérvilága. Budapest, 1910. Brózsá O. ny. (8-r. 30 l.)
2017. *Bahr Hermann*. A koncert. Vígjáték 3 felv. Ford. Hajó Sándor. Először adták a Magyar Színházban ápr. 16.
2018. *Bahr, Hermann*. O Mensch. Ism. Góth Ernő. Pester Lloyd 285. sz.
2019. *Baldauf Gusztáv*. Luther az egyházi ének reformátora. Ev. Népiskola 357—364. l.
2020. *Bang, Bang, Hermann*. Am Wege. Roman. Ism. Bócz Bálint. Kritika 62. l.
2021. *Bang, Hermann*. Zusammenbruch. Roman. 1910. Ism. Löwith Martha. Pest. Lloyd 145. sz. — Gábor Róbert. Renaissance II. 91. l.
- 2021a. *Ritoók Emma*. Hermann Bang. Renaissance II. 360—364. l.
2022. *Barabás, Abel*. Nietzsche et Petőfi. Revue de Hongrie V. 327—331. l. [Iffland.]
2023. *Bárdos Arthur*. Egy nagy színházigazgató. Egyetértés 271. sz.
2024. *Bassermann, E. Jordan*. Der Schmuck. 1909. Ism. Múz. Könyvt. Értes. 33. l.

2025. *Beradt, Martin*. Eheleute. Roman. 1910. Ism. Dr. Messer Miksa. Pester Lloyd 264. sz.
2026. *Bierbaum, Bierbaum*. Álmodik a szívem. Ford. Kiss Arnold. Pesti Napló 32. sz.
2027. *Boross László*. Bierbaum. Kelet Népe 158—160. l.
2028. *Vértesy Jenő*. Bierbaum és a modern szimbolizmus. Élet 10. sz.
2029. *Bleyer Jakab*. Wieland és Gaal György. EPhK. 424. l.
2030. *Bloedau, C. A. v.* Grimmelshausens Simplicissimus. 1908. — Ism. Gálos Rezső. EPhK. 597. l.
2031. *Blümmel, K.* Beiträge zur deutschen Volksdichtung. 1908. Ism. Ss. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 26. l.
2032. *Burckhard, Max*. Trinacria. Roman. Ism. Goth Ernő. Pester Lloyd. 67. sz.
2033. *Carmen Sylva, Carmen Sylva*. A büntetés. Ford. Bán Aladár. Pesti Napló 203. sz.
2034. *Carmen Sylva*. 1. A szó. Ford. Roboz Andor. U. o. 200. sz. — 2. Ha nő tréfál. U. o. 301. sz.
2035. *Carmen Sylva*. Táplálás. Ford. Katona József. Pesti Napló 184. sz.
2036. *Carmen Sylva*. 1. Szőlővirág. Ford. Szántó Zsigmond. Pesti Napló 243. sz. — 2. A feleség. U. o. 250. sz.
2037. *Putnoky Vilmos*. Carmen Sylva élete és művei. Budapest, 1910. Lampel R. (8 r. 206 l.) 4 k.
2038. *Chamisso*. Az óriások játéka. Ford. Kovács György. Erdélyi Lapok 1. sz.
2039. *Dahn Félix*. A halál. Ford. Maróthi János. Egyetértés 17. sz.
2040. *Dehmel Richard*. 1. Magány. Ford. Kosztolányi Dezső. Élet 13. sz. — 2. Esőben. U. o. 16. sz.
2041. *Dékán Samu*. Gellert meséi. Ism. Heinrich Gusztáv. EPhK. 805. l.
2042. *Dessauer, Adolf*. Grosstadtjuden. Roman. Ism. G. Pester Lloyd 43. sz.
2043. *Detter, L.* Gertrud Baumgarten. Roman. 1910. Ism. a. a. Nemz. Nőnevelés 305. l.
2044. *Duncker, Dora*. Kämpfer. Roman. 1909. Ism. L. M. Pester Lloyd 91. sz.
2045. *Eichendorff, Frh. Jos. v.* Tagebücher. Herausg. v. W. Kosch. 1908. — Ism. Wéber Arthúr. EPhK. 59. l.
2046. *Eisler, M. Josef*. Paul Ernst. Pester Lloyd 198. sz.
2047. *Eisler, Michael Josef*. Max Dauthendey. U. o. 115. sz.
2048. *Engel, Dr. Eduard*. Paul Heyse. U. o. 59. sz.
2049. *Freiligrath, Harnack, Dr. Otto*. Zum Gedächtniss Ferdinand Freiligraths. Pester Lloyd 143. sz.
2050. *Pogány József*. Freiligrath. Renaissance 349—352. l.
2051. Freiligrath. Pesti Napló 143. sz. — Lásd 2081. sz. a. is.
2052. *Goethe, Goethe*. Torquato Tasso. Színmű 5 flv. Fordította Csengeri János. Budapest, 1910. Franklin-t. (8-r. 157 l.) 2 K. — Ism. Vértesy Jenő. EPhK. 50. l.
2053. *Goethe*. Torquato Tasso. Ford. Marczali Erzsébet. 1909. Ism. Vértesy Jenő. U. o. 51. l.
2054. *Goethe*. Torquato Tasso. Ford. Pitroff Pál. — Ism. Vértesy J. U. o. 51. l.

2055. *Goethe*. Torquato Tasso. Ford. Teveli Mihály. Ism. Vértesy J. U. o. 52. l.
2056. *Goethe*. Szellemek dala a vizek fölött. Ford. Lomb Dénes. Szatmármegye. Közl. 5. sz.
2057. *Barabás Abel*. Goethe házasodik. Az Ujság 195. sz.
2058. *Barabás Abel*. Goethe és Steinné viszonya. Pesti Hirl. 199. sz.
2059. *Bárdos Arthur*. Goethe, a rendező. Nyugat I. 161—166. l.
2060. *Bleyer Jakab*. Goethe-nek Gruber Károly Antal, hazai német íróhoz intézett levele. EPhK. 230. l.
2061. *Bode, Wilhelm*. Goethe's Leben im Garten am Stern. Ism. Fuhrmann J. Neues Pester Journ. 72. sz.
2062. *Csathó Kálmán*. Faust a Nemzeti Színházban. Magy. Hirl. 82. sz.
2063. *Farkas, Zoltán*. Charlotte und Christiane. Pester Lloyd 191. sz.
2064. *Harmos Sándor dr.* Goethe Hermann und Dorotheája az iskola szempontjából. Magy. Pædag. 142—155. l.
2065. *Hegedüs István*. Goethe és a Prometheus-monda. (Alexander-Emlékkönyv 297—304. l.)
- 2065a. *Heinrich G. Sarolta és Christiane*. Bud. Szemle 143. k. 161. l.
2066. *Histrío*. Goethe repertoárja. Színháztudomány 201. l.
2067. *Kienzl, Hermann*. Charlotte v. Stein. Pester Lloyd 75, 76. sz.
2068. *Laban Antal*. Schink és Goethe «Faust»-ja. EPhK. 695—703. l.
2069. *Meyerhoff, Otto*. Goethes Methode der Naturforschung. 1910. Ism. Dr. R. Pester Lloyd 228. sz.
2070. *Münz, Dr. Bernhard*. Geschäftliche Sorgen Goethes. Pester Lloyd 88. sz.
2071. *Nagy József dr.* Goethe és az idegen nyelvek tanítása. Magy. Pædag. 41. l.
2072. *Ruttkay-R. Max*. Neuszenierung des «Faust.» Pest. Lloyd 82. sz.
2073. *Salgó Ernő*. Faust a Nemzeti Színházban. Pesti Napló 82. sz.
2074. *Schlandt, Heinrich*. Petőfi's Urteil über Goethe. Die Karpathen III. Jahrg. 2. Halb. 271—273. l.
2075. *Singer Arthur*. Goethe anyja. Aja asszony alakja Goethe költészetében. Budapest, 1910. (8-r. 60 l.)
2076. *Teveli Mihály*. Goethe és Pestalozzi. Magy. Pædag. 615—617. l.
2077. *Várnai Dániel*. Faust-moziban. Renaissance 666—668. l.
2078. *Vértesy Jenő*. Régebbi Faust-fordítások. (A Magyar Nemzeti Múzeum két kéziratára.) Erd. Múz. 306—312. l.
2079. *Gottsched*. — Lásd 900. sz. a.
2080. *Gragger Róbert*. A zay-ugróczy német verses kodexről. Budap. VIII. ker. főreálisk. 1909/10. értes. 16—30. l.
2081. *Gragger Róbert*. Három német politikai költő. (Grün, Freiligrath, Herwegh.) Századok 771—777. l.
2082. *Gragger Robert*. Claudius «Rheinweinlied»-jének parodiája. EPhK. 431—433. l.
2083. *Gragger Róbert*. A régi német kéziratok leltározása. EPhK. 235. l.
2084. *Gragger Róbert*. A német keretes elbeszélés. Budap. Szemle 144. köt. 408—421. l.
2085. *Gragger, Robert*. Peter Harers Fest-Gedicht über Des Pfalzgrafen Friedrich Herzogs zu Bayern Werbung um Fräulein Dorothea, geborene Königin von Dänemark. Sitzungsber. d. k. preuss. Akad. d. Wiss. V. 2.

2086. *Gragger, Robert.* Deutsche Litteraturgeschichte in Ungarn. Euphorion XVI. 810—833. l.
2087. *Grillparzer.* Ein Brief Grillparzers an Mansuet Riedl. Herausg. v. R. Gragger. Jahrb. d. Grillparzer-Gesellsch. XIX. 290. s köv. II.
2088. *Deseő Irén.* Grillparzer. Az álom élet. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, 1910. Markovits és Garai ny. (8-r. 110 l.)
2089. *Groller, Balduin.* Marie v. Ebner-Eschenbach. Neues Pest. Journ. 211. sz.
2090. *Gross, Josef.* König David. Dramat. Gedicht. Schässburg. Ism. H. W. Schässburg. Ztg. 45. sz.
2091. *Grossman, Heinrich.* Stefan George. (Versuch einer Kritik.) Pester Lloyd 55. sz.
2092. *Grün Anastasius.* Sír felirat. Ford. Marothi János. Egyetértés 11. sz.
2093. *Guth Miklós.* Heim hazánkról. Kalazantinum XV. 6. sz.
2094. *Haas, Rudolf.* Der Volksbeglückter. Roman. 1910. — Ism. Dr. Messer Miksa. Pester Lloyd 157. sz.
2095. *Halbe, Max.* Der Ring des Lebens. Ein Novellenbuch. München. Ism. L. H. U. o. 73. sz.
2096. *Harder, Agnes.* Anno dazumal. Roman. 1910. Ism. Irsai Julia. U. o. 285. sz. [U. o. 7. sz.]
2097. *Hardt, Ernst.* Gesammelte Erzählungen 1909. Ism. E—r M. J.
2098. *Hauptmann, Sternberg, Dr. Kurt.* Gerhart Hauptmann. Die Karpathen III. Jahrg. 2. Halb. 669—677. l. — Lásd 18. és 218. sz. a. is.
2099. *Hauschner, Auguste.* Rudolf u. Camilla. Roman. — Ism. Saudek Robert. Pester Lloyd 97. sz.
2100. *Hebbel, Frederic.* Maria Magdalena. Tragedia in 3 acte. Traducere de J. E. Torouțiu Cluj, Carmen ny. 1910. (16-r. 116 l.)
2101. *Heine, Heine.* Loreley. — után Bihari M. Jenő. Jászkürt 52. sz.
2102. *Heine.* Olaf lovag. (— Romanzero-jából.) Ford. Csüri Bálint. Erdélyi Lapok 17. sz.
2103. *Heine.* Költemények. Fordította Császár Imre. Budapest, 1910. Nagel O. (8-r. 115 l.) 2-40 K.
2104. *Heine.* Mondd, mire vágyol . . . Ford. Janovitz István. Egyetértés 271. sz.
2105. *Heine.* Dal. Ford. Karácsonyi Pál. Tiszapolgár és vid. 30. sz.
2106. *Heine.* Atta Troll. Nyáréji álom. Ford. Karinthy Frigyes. Renaissance II. 501—513, 560—569, 648—658. l.
2107. *Heine* dalaiból. Fordította ifj. Szász Béla. (Olcso Könyvtár 1539—40. sz.) Budapest, 1910. Franklin-t. (16-r. 64 l.) 40 f.
2108. *Heine Henrik.* Az «Új költemények»-ből. Ford. Zoltán Vilmos. Temesvári Hírl. 3. sz. — Dalok 1—2. Budap. Napló 7. sz.
2109. *Syrion.* Heine-levelek. Hét 44. sz.
2110. *Heinrich Gusztáv.* Magyar elemek a német költészetben. 1909. Ism. Gálos Rezső. EPhK. 216. l. — Kont I. Revue german. VI. 321—326. l.
2111. *Heller és Rössler.* Így szép az élet! Vigj. 3 felv. Ford. Karinthy Fr. Először adták a Víg színházban máj. 20.
2112. *Henckell, Karl.* 1. Bibor-virág. 2. Irány. Ford. Elek Alfréd. Népszava 19. sz. — 3. Bolondok dala. Pesti Napló 71. sz.

2113. *Herrmann, George*. Kubinke. Roman. 1910. Ism. *S. R. Pester Lloyd* 246. sz.
2114. *Hoffmann v. Fallersleben*. Esti dal. Ford. Tompa László. Udvarhelyi Híradó 2. sz.
2115. *Hoffmann Mária*. Scheffel. Budapest, 1910. Fritz ny. (8-r. 43 l.)
2116. *Hoffmannsthal, Hofmannsthal*. Christinas Heimreise. Ism. Relle Pál. Renaissance 214—216. l.
2117. *Hoffmannsthal Hugo*. Elektra. Sophokles után. Tragédia 1 felv. Ford. Váradi Antal. Először adták a Nemzeti Színházban decz. 17.
2118. *Eisler, Michael Josef*. Hugo v. Hofmannsthal. Pester Lloyd 24. sz.
2119. *Huch, Ricarda*. Der letzte Sommer. 1910. Ism. Löwith Martha. U. o. 61. sz.
2120. *Huch, Ricarda*. Das Leben des Grafen Federigo Confalonieri. Ism. Mohácsi Jenő. Renaissance. II. 191—193. l. — Eisler M. J. Pester Lloyd 193. sz.
2121. *Huch, Rudolf*. Die Familie Hellmann. Roman. Ism. Saudek Robert. Pester Lloyd 43. sz.
2122. *Ignotus*. A svájcziai nemzeti költője. Magyar Hírlap 307. sz. (Keller Gottfried.)
2123. *Iván Ede*. Egy erdélyi főúr a német klasszikusok társaságában. (Gróf Bethlen Elek, Herder, Wieland és Klopstock.) Vasárn. Ujs. 7. sz.
2124. *Jacobsen*. Máskor és most. Ford. Kiss Arnold. Pesti Napló 208. sz.
2125. *Jakab Béla*. Opitz Márton. Pécs, 1910. Weszely és Horváth ny. (8-r. 80 l.) [35. sz.]
2126. *K. L.* Erinnerungen an Otto Erich Hartleben. Pester Lloyd
2127. *Kahlenberg, Hans v.* Spielzeug. Roman. Ism. *G. U. o.* 31. sz.
2128. *Kahlenberg, Hans v.* Eva Lehring. Roman. Ism. Goth Ernő. U. o. 175. sz.
2129. *Kleist, Kleist Henrik*. Penthesilea. Ford. Telekes Béla. Orsz.-Világ 41. s kv. sz.
2130. *Meschendorfer, Adolf*. Heinrich Kleist als Prosaschriftsteller. (Brassói Honter-gymn. 1909/10. értes. melléklete 8-r. 33 l.)
2131. *Rahmer, Dr. S.* Heinrich Kleist als Mensch und Dichter. Ism. *E—r. J. M.* Pester Lloyd 43. sz.
2132. *Klimkó Károly*. Az Irene mondához. EPhK. 152. l. — *K.* megjegyzése. U. o. 378. l.
2133. *Knoechel, Charlotte*. Maria Baumann. Roman. Ism. Bócz Bálint. Kritika 79. l.
2134. *Kohut, Dr. Adolf*. Johann Gottfried Seume. 1910. Ism. *R. Pester Lloyd* 139. sz.
2135. *Kubin Alfred*. Die andere Seite. Roman. Ism. Vajda Ernő. Élet 28. sz.
2136. Kudrun. Hősköltemény. Középfelnémetből fordította Kőrös Endre. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1910. Franklin-t. (8-r. 268 l.) 4 K 80 f. — Ism. Borsos István. Pápai Hírlap 9. sz. — h. r. Az Ujság 55. sz. — Köveskúti Jenő. Magy. Tanítóképző 337—340. l. — Vasárn. Ujs. 6. sz. — Petz Geodeon. EPhK. 783—790. l. — Rácz Lajos. Deutsche Lit. Ztg. 38. sz. 2394. l. Heinrich G. Bud. Szemle 141. köt. 446. l.
2137. *László Zoltán dr.* May Károly. (Képpel.) Élet 18. sz.

2138. *Lenau. Lenau* verseiből. 1. A szomorú este. 2. Távolban. 3. Az ég gyásza. 4. Téli éjszaka. Ford. Havas István. Budapest. Hírlap 306. sz.
2139. *Lenau. A három cigány.* Ford. Linder Lajos. Bácsalmási járás 42. sz.
2140. *Lenau. Őszi dal.* Ford. Szabó Sándor. Pesti Napló 277. sz.
2141. *Lenau. A weinsbergi Faust-torony.* Ford. Vajthó László. Hét 8. sz.
2142. *Glücksmann Henrik.* Lenau. Világ 125. sz. — Lenau szerelmé. Délmagyar. Közl. 192. sz.
2143. *Liliencron. Liliencron.* 1. Fecskesziciliána. Ford. Kiss Arnold. Magy. Szó 91. sz. — 2. Szicziánák. Pesti Napló 16. sz. — 3. A lelecz. U. o. 47. sz.
2144. *Liliencron, Detlev v.* 1. Jön a banda. Ford. Lányi Victor. Élet 50. sz. — 2. Acheron. U. o. 17. sz.
2145. *Saudek, Robert.* Des toten Liliencron lebendige Briefe. Pester Lloyd 234. sz.
2146. *Lothar, Rudolf.* Kurfürstendamm. Roman. 1910. — Ism. O. U. o. 145. sz.
2147. *Lover Samuel.* Angyalsuttogás. Ford. Hangay Sándor. Élet 1. sz.
2148. *Luther.* — Lásd 1131., 2019. sz. a.
2149. *Lux Gyula.* A «Bühnendeutsch» az iskolában. Magy. Tanítóképző 416—423. l.
2150. *Mackay, I. II.* Gedichte. 1909. Ism. Dr. Messer Max. Pester Lloyd 19. sz.
2151. *Mannheimer Theodor.* 1. Az én imádságom. — 2. Egy nap se múlik el. — 3. Találka. Ford. G. D. Erdélyi Lapok 19. sz.
2152. *Marcus, Otto.* Du holde Kunst. Roman. 1910. Ism. *St—i E.* Pester Lloyd 210. sz.
2153. *Mohácsi Jenő.* Rudolf Hans Bartsch. Renaissance 482—484. l.
2154. *Mohácsi Jenő.* Peter Altenberg. Renaissance 394—396. l.
2155. *Möller, Dr. Max.* Mussestunden. 1910. Ism. *Dr. Schw. A.* Pester Lloyd 7. sz.
2156. *Német Gábor dr. I. G. v.* Salis-Seewis költészete. Ism. Heinrich Gusztáv. EPbK. 804. l.
2157. *Nestroy.* Zwei unbekannte Stücke — s. Herausg. v. Dr. Fr. Bruckner. 1910. — Ism. Gálos Rezső. EPhK. 595—597. l.
2158. *Nozack, Wilh.* Liebe u. Ehe im deutschen Roman. 1908. Ism. Bitzó Sarolta. EPhK. 125. l.
2159. *Orbók Attila.* Frank Wedekindről. Erdélyi Lapok 16. sz.
2160. *Petényi Gyula.* Shakespeare hatása Immermannra. Budapest, 1910. Auer ny. (8-r. 59 l.)
2161. *Pétergál Henrik.* A «Heimatkunst» a legifjabb Németország költészetében. Ism. Heinrich Gusztáv. EPhK. 806. l.
2162. *Porsche Rezső.* Harteneck alakja a magyar és erdélyi szász költészetben. 1909. — Ism. Schullerus A. Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 164. l. — Die ungarischen und siebenbürgisch-sächsischen Harteneck-Bearbeitungen. Die Karpathen III. Jahrg. 2. Halbbd. 268—270. 507—511., 694—702., 736—740. ll.
2163. *Raeder Gusztáv.* Róbert és Bertram. Bohózat 4 részben. Ford. Gábor Andor és Szép Ernő. Először adták a Városligeti Színházban nov. 19.

2164. **Reuter, Diósy, Dr. Béla.** Fritz Reuter. Neues Pest. Journ. 265. sz.
2165. **Zieler, Dr. Gustav.** Fritz Reuter. Siebenbürg. Tagblatt 11201. sz.
2166. **Rilke R. M.** A lábadozó nő. Ford. Majthényi György. Határszéli Ujs. 16. sz.
2167. **Rilke, Brigge Laurids** Malte följegyzései. Ism. Turóczy József. Nyugat 1755. l.
2168. **Rittner, Thaddäus.** Der dumme Jakob. Eine Komödie. Ism. Mautner Klára. Pester Lloyd 25. sz.
2169. **Rosenfeld, Oskar.** Die vierte Gallerie. Wiener Roman. 1910. Ism. A—r O. U. o. 228. sz.
2170. **Rössler és Roda-Roda.** Csákó és kalap. Vigjáték 4 felv. Ford. Heltai Jenő. Először adták a Magyar Színházban márcz. 26.
2171. **Salten, Felix.** Olga Frohgemüth. Erzählung. Berlin. Ism. Bócz Bálint. Kritika 173. l. — Radó István. Renaissance. II. 622—624. l. — Goth Ernő. Pester Lloyd 234. sz.
2172. **Salten, Felix.** Heyse-Feier im Burgtheater. Pester Lloyd 65. sz.
2173. **Saphir M. G.** Vadrózsák. 1—3. Ford. Zoltán Vilmos. Budap. Napló 51. sz.
2174. **Sas Andor.** Hölderlin Frigyes. EPhK. 262—276. 319—339. l.
2175. **Schaffner, Jakob.** Konrad Pilater. Roman. 1910. Ism. Messer Miksa. Pester Lloyd 234. sz.
2176. **Schalek, Alice.** Schmerzen der Jugend. Roman. Ism. Mautner Klára. Pester Lloyd 49. sz. — Saudek Robert. U. o. 198. sz.
2177. **Schiller, Schiller.** A föld felosztása. Ford. Gegus Dániel. Közbiztonság 9. sz.
2178. **Schiller.** Az orléáni szüz. Romantikus tragédia. Fordította Garda Samu. Budapest, 1910. Pfeifer F. (8-r. 4 lev., 142 l., 1 lev.) 1 K 60 f.
2179. **Schiller, Fr.** Fecioara dela Orleans. Tradusă de M. Cuntan. 1909. — Ism. Schullerus Pauline. Korr.-Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 44. l.
2180. **Bothár, Daniel.** Aus einem altem Stammbuch. Zur Erinnerung an Schillers akademische Antrittsrede. Jahrb. f. Klass. Altert. u. Pädag. 26. Bd. 95—101. l.
2181. **Friedrich, Paul.** Schiller und der Neuidealismus. 1910. — Ism. Dr. R—h L. Pester Lloyd 79. sz.
2182. **h.** Die Bürgschaft. EPhK. 734. l.
2183. **Gragger, Robert.** Eine arabische Gestalt der Bürgschaftsage. Ztschr. f. vergl. Litteraturgesch. N. F. 1910. 123—126. l.
2184. **Honigberger, Rudolf.** Schillers Stellung zur Religion. Kirchl. Blätter II. 1—3. sz.
2185. **Schlaf J.** A csókom: ostya. Ford. Ligeti Ernő. Hét 33. sz.
2186. **Schmindtborn.** O. Chr E. v. Houwald als Dramatiker. 1909. — Ism. Heinrich Gasztáv. EPhK. 793—795. l.
2187. **Schönherr Károly.** Föld. Komédia 3 felv. Ford. Faragó Jenő. Először adták a Nemzeti Színházban szept. 30.
2188. **Schickel, Leonhard.** Zukunft. Roman. 1910. Ism. Mautner Klára. Pester Lloyd 198. sz.
2189. **Schubin, Ossip.** Die Tragödie eines Idealisten. Roman. 1910. Ism. Irsai Julia. Pester Lloyd 163. sz.
2190. **Schullerus, Adolf.** Kleine Studien zur siebenbürgisch-deutschen

- Literatur und Geistergeschichte. 6. Franz Kazinczy u. die siebenbürger Sachsen. Korr.-Bl. Ver. Sieb. Landesk. 33—42. 1. Elejét lásd 1898. évf.-ban.
2191. *Schwerer István*. A német ballada fejlődése. Bölcsészetdoctori értekezés. Budapest, 1910. Buschmann-ny. (8-r. 55 l.)
2192. *Seelhorst, Muria*. Das Schicksal der Tänzerin Ermina Hautaine. Roman. 1910. Ism. Löwith Márta. Pester Lloyd 103. sz.
2193. *Serbu Adolf*. Götz von Berlichingen önéletrajza. Forrástanulmány. Kolozsvár, 1910. Gámán-ny. (8-r. 69 l.)
2194. *Skoda, Herma v.* Der zerrissene Schleier. 1911. Ism. Münz Bernát. Pester Lloyd 300. sz.
2195. *Speidel, Speidel, Félix*. Lebensprobe. Roman. Ism. *L. II.* U. o. 157. sz.
2196. *Speidel, Ludwig*. Schriften. Ism. Hatvany Lajos. Nyugat II. 1371. l.
2197. *Hatvany Lajos*. Ambrus Zoltán Speidelről. Nyugat II. 1738 l.
2198. *Hevesi, Ludwig*. Ludwig Speidel. Berlin, 1910. Ism. Ambrus Zoltán. Nyugat II. 1481—1485. l.
2199. *Salten, Felix*. Ludwig Speidel. Pester Lloyd 181. sz.
2200. *Spitteler, Karl*. Olympischer Frühling. Jena, 1910. Ism. Dr. Meszlény Richard. Pester Lloyd 85. sz.
2201. *Sternheim, Karl*. Don Juan. Ein Tragödie. 1910. Ism. Eisler M. J. Pester Lloyd 145. sz.
2202. *Stieler, Karl*. Ein Winter-Idyll. Stuttgart. Ism. Forbáth Sándor. Renaissance. 79. l.
2203. *Strauss Rikárd*. Elektra. Tragédia 1 felv. Irta Hoffmannsthal Hugó. Ford. Váradí S. Zenéjét szerző —. Először adták a m. kir. Operaházban márcz. 11.
2204. *Strobl, Karl Hans*. Eleagabal Kuperus. Roman. 1910. Ism. Saudek Robert. Pester Lloyd 193. sz.
2205. *Szabó Károly*. Lessing mint pädagogus. Kispest, Fischhof-ny. 1910. (8 r. 71 l.)
2206. *Tamm, Traugott*. Auf Wache und Posten. Roman a. d. siebenbürg. Volksleben. 1910. Ism. Hermann Wilhelm. Deutsche Bürger-Ztg. 2. sz.
2207. *Wastian, Franz*. Franz Keim und die siebenbürger Sachsen. Die Karpathen III. Jahrg. 2. Halb. 639—643. l.
2208. *Werner A. J.* A salobrinai fogoly. Ford. Zsoldos Benő. Orsz.-Világ 19. sz.
2209. *Wied, Gustav*. Die Väter haben Herlinge gegessen. Roman. Stuttgart. Ism. *L. H.* Pester Lloyd 133. sz.
2210. *Wohlbrück, Dora*. Das goldene Bett. Roman. 1910. Ism. Löwith Martha. Pester Lloyd 157. sz.
- 2211a. *Wolbe, E.* Ludwig Aug. Frankl. Ism. Gálos R. Bud. Szemle 144. köt. 150. l.
2211. *Wollek Géza*. Umland, a költő. Szolnoki áll. főgimn. 1909/10. értes. 3—43 l.
2212. *Wonnerth, G.* Otto Ernst. Schul- u. Kirchenbote 1. sz.
2213. *Wiede, Friedr. Fürst*. Der stumme Herzog. Roman. 1910. Ism. Dr. Messer Miksa. Pester Lloyd 285. sz.
2214. *Ziersch, Walter*. Wider die Welt. Roman. Ism. *V. E.* U. o. 13. sz.

2. Nyelvészet.

2215. *b. j.* A kalocsai középfelnémet kódexről. EPhK. 425. l.
2216. *Behaghel, O.* Beziehungen zwischen Umfang u. Reihenfolge d. Satzgliedern. Ism. Rubinyi Mózes. Nyelvtudomány III. 74. l.
2217. *Biró, Ludwig Anian.* Lautlehre der heanzischen Mundart von Neckenmarkt. Leipzig, 1910. — Ism. Schmidt Henrik. U. o. III. 152—155. l.
2218. *Brandsch, G.* Die Tonalität des Auftaktes in den deutschen Volksweisen. Archiv Verein. Siebenb. Landesk. 36. Bd. 399—426. l.
2219. *Engelmann, René.* Der Vokalismus der Viandener Mundart. 1910. Ism. Scheiner A. Korr.-Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 139—142. l.
2220. *Follmann, Mich. Ferd.* Wörterbuch der deutsch-lothring. Mundarten. 1909. — Ism. Kisch G. U. o. 7—9. l.
2221. *Hedrich Armin.* A lekencei szász nyelvjárás hangtana. A lekencei nyelvjárás eltérő hangviszonyai a besztercei nyelvjárástól. Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. 54 l.)
2222. *Huss, Richard.* Vergleichende Lautlehre d. siebenbürg., Moselfränkisch., Ripuarischen etc. 1909. — Ism. Urtel Hermann. Korr.-Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 116—118. l. — Huss R. megjegyzése U. o. 142—146. l.
2223. *Jäsche, Erich.* Lateinisch-romanisches Fremdwörterbuch der schlesischen Mundart. 1908. — Ism. Ss. U. o. 27. l.
2224. *Mráz Gusztáv.* A dobsinai német nyelvjárás. 1909. Ism. Kont I. Revue german. VI. 321—326. l.
2225. *Potoczky Lajos.* A zebegényi német nyelvjárás. Budapest, 1910. Franklin ny. (8-r. 50 l. 1 lev.)
2226. *Révai József.* A csenei német nyelvjárás hangtana. Budapest. 1910. Franklin-ny. (8-r. 38 l. 1 lev.)
2227. *Scheiner, Andreas.* Moselfränkisch und siebenbürgisch-sächsisch. Korr.-Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 125—135. l.
2228. *Scheiner, Dr. A.* Vokale und Konsonanten. Die Karpathen. 3. Jahrg. 2. Halb. 465—469. l.
2229. *Schullerus, A.* Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch. Ism. Peisner Ignác. Nyelvőr 85—88. l.
2230. *Schullerus, Pauline.* Umfrage über siebenbürgisch-sächsische Pflanzennamen. Korr.-Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 20. l.
2231. *Theisz Frigyes.* A genitivus a verbászi német nyelvjárásban. Nyelvtudomány III. 39—45. l.

3. Tankönyvek.

2232. *Lukács Ödön dr.* Német nyelv- és olvasókönyv. I. rész. Polgári leányiskolák I—II. osztálya számára. Az 1908. évi új polgári leányiskolai tanterv szerint beszélgető módszer alapján írta Hortobágyi Antal nyomán — 2. javított kiadás. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 112, 22 l.) 1 K 60 f. — II. rész. Polgári leányiskolák III—IV. osztálya számára. Az 1908. évi új

- polgári leányiskolai tanterv szerint beszélgető módszer alapján. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 168 l.) 2 K 40 f.
2233. *Makoldyné Molnár Ilona és Filtsch Julia.* Német nyelvtan polgári leányiskolák és felsőbb leányiskolák számára. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 76 l.) 1 K 10 f. — Ism. Hoffmann Frigyes. Hivat. Közl. 15. sz.
2234. *U. a.* A német nyelvtan vezérkönyve polgári leányiskolák és felsőbb leányiskolák számára. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 84 l.) 1 K 60 f. — Ism. Hoffmann Frigyes. U. o. 15. sz.
2235. *Makoldyné Molnár Ilona és Filtsch Julia.* Német nyelv- és olvasókönyv szemléltető alapon. I. rész. Polgári leányiskolák és felsőbb leányiskolák számára. Az új tanterv alapján. 2. kiadás. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 80 l.) 1 K 20 f. — II. rész. A polg. leányisk. és felsőbb leányisk. számára. Budapest. U. o. 1910. (8-r. 96, 44 l.) 1 K 80 f. — Ism. Marusák Pál. Hivat. Közl. 8. sz. — III. rész. Budapest, 1910. U. o. (8-r.) Ism. Hoffmann Frigyes dr. Hivat. Közl. 22. sz.
2236. *Markovics Sándor és Hegedüs Izidor dr.* Német nyelv- és olvasó- és gyakorlókönyv szemléltető alapon. A gimnáziumok III., a reáliskolák és polgári fiúiskolák I. osztálya számára. I. rész. 5. jav. kiadás. Budapest, 1910. Hornyánszky V. (8-r. IV., 156 l.) 2 K. 40 f. — Ugyanaz. A gimnáziumok IV., a reáliskolák, felsőbb leányiskolák és polgári iskolák II. osztálya számára. A felsőbb leányiskolák és polgári iskolák számára átdolgozta dr. Bacher Vilmosné. II. rész. 4. javított kiadás. Budapest, 1910. (8-r. 146 l.) 2 K 40 f.
2237. *Miklós Ferencz és Kaiblinger Fülöp.* Német nyelvkönyv. I. rész. Reáliskolák I. és gimnáziumok II. osztálya számára. 2. kiadás. Budapest, 1910. Franklin-T. (8 r. 88, 40 l.) 1 K 80 f. — II. rész. Átdolgozta Ulreich Vilma. Budapest, 1910. (8-r.) Ism. Makoldyné Molnár Ilona. Hivat. Közl. 16. sz. — III. rész. A gimnáziumok V—VI. és a reáliskolák III—IV. osztályai számára. Budapest, 1910. U. o. (8-r. 160, 40 l.) 3 K 20 f.
2238. *Praktični učitelj jezika. Njemački: namijenjen onima, koji žele brzo i lako naučiti njemački jezik bez učitelja.* Rijeka, G. Trbojević, (8 r. 41 l.) 60 fill.
2239. *Schack Béla dr.* Német olvasókönyv és nyelvyakorló felső kereskedelmi iskolák használatára. I. rész. Az alsó osztály számára. A 7-ik (második képes) kiadást átdolgozta Schack Béla dr. és Hauser Rezső. Budapest, 1910. Athenæum. — U. a. III. rész. A felső osztály számára. A 4-ik kiadást teljesen átdolgozta Schack Béla dr. és Hauser Rezső. U. o. (8-r. 120, 29 l.) 3 K.
2240. *Schlack József.* Német nyelvkönyv gyakorlati feladatokkal. I. rész. A népiskolák II. osztálya számára. 3. kiadás. (4. lenyomat.) Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 51 l.) 54 f.
2241. *Schuster Alfréd.* Német nyelvtan közvetlen módszer alapján. II. rész. Az alaktan rendszeres összefoglalása. A gimnáziumok V., a reáliskolák és felsőbb leányiskolák III. osztálya számára. 2. rövidített kiadás. Új lenyomat. Budapest, 1910. Athenæum. (8-r. 136 l.) 2 K.

2242. *Schuster Alfréd.* Német tankönyv tanító- és tanítónőképző-intézetek számára. IV. rész. A nevelés és oktatás körébe vágó olvasmányok. Képek a pedagógia történetéből. Budapest, 1910. Athenæum. (8-r. 159 l.) 2 K 40 f. — Ism. Radó Vilmos. Hivat. Közl. 22. sz.
2243. *Schuster Alfréd és Altai Rezső.* Leányiskolai német tankönyv. Közvetlen módszer alapján. II. rész. Ötödik kiadás. Budapest, 1910. Athenæum. (8-r. 208, 36 l.) 2 K 80 f. — Ism. Hermann Antal dr. Hivat. Közl. 21. sz.
2244. *Theisz Gyula dr.* Német nyelviskola. I. rész. Kezdők számára. Gimnáziumok és polgári fiúiskolák III. és IV., a reáliskolák, felsőbb leányiskolák és polgári leányiskolák I. és II. osztálya számára. 2. kiadás. Budapest, 1910. Benkő Gy. (8-r. XV, 186 l.) 2 K. — Ugyanaz. II. rész. Haladók számára. A gimnáziumok és polgári fiúiskolák V. és VI., a reáliskolák, felsőbb leányiskolák és polgári leányiskolák III. és IV. osztálya számára. Budapest, 1910. U. o. (8-r. VII, 240 l.) 2 K 50 f.

4. Svéd, norvég, dán.

2245. *P. Abrahám Ernő.* Az álmok költője. (Jakobsen Jens Péter.) Élet 17. sz.
2246. *Andersen H. C. Dal.* Ford. Tompa László. Udvarhelyi Híradó 2. sz.
2247. *Björnson. Komiš, Peter.* Björnstjerne Björnson. Slov. Pohľady 241—249. l. — Škultéty, Joz. U. o. 249—252. l.
2248. *Palo.* Za Björnstjernom Björnsonom. Prudy 177—179 l.
2249. *Björnson Björnsterne.* Pester Lloyd 31. sz. — Censor. Élet 18. sz. — Vasárn. Ujs. 18. sz. — P. Abrahám Ernő. Az Ujság 104. sz. — Ignóty. Magy. Hirl. 100. sz. — Orbók Attila. Kolozsv. Hirl. 102. sz. — U. V. Szocializmus IV. 319—325. l.
2250. *Gjellerup, Karl.* Die Weltwanderer. Romandichtung. 1910. Ism. *L. II.* Pester Lloyd 67. sz.
2251. *Goth, Ernst.* Gustaf af Geijjirstamm. U. o. 151. sz.
2252. *Hamsun. Hamsun Knut.* Unter Herbststernen. Ism. Bányai Marcell. Renaissance 668—670. l.
- 2252a. *Morburger, Karl.* Knut Hamsun. 1910. Ism. *Dr. R—h.* Pester Lloyd 228. sz.
2253. *Holberg.* Erasmus Montanus. Közli Bittenbinder Miklós dr. Irod. tört. Közlem. 432—468. l.
2254. *Ibsen. Ibsen Henrik.* A tenger asszonya. Színmű 5 felvonásban. Norvégból fordította Forbáth Sándor. (Magyar Könyvtár. 575—576. sz.) Budapest, 1910. Lampel R. (16-r. 115 l.) 60 f.
2255. *Ibsen Henrik.* Solness építőmester. Három felvonásos színmű. Fordította Gömöri Jenő. Kosztolányi Dezső előszavával. Budapest, 1910. Ranschburg G. (8-r. 123 l.) 2 K. — Ism. Bibó István. Uránia 289—291. l. — Farkas László. Kritika 4. sz. — Kosztolányi Dezső. A meghamisított Ibsen. Élet 25. sz.
2256. *Ibsen Henrik.* Rosmersholm. Dráma 4 felv. Fordította Oláh Gábor. Debreczen, 1910. Város ny. (8-r. 80 l.)
2257. *Baráth Sándor.* Ibsen lírája. Kelet népe 108—116. l.

2258. *Grätz Mária.* Hedvig jelleme Ibsen «Vadkacsá»-jában. Pædagogiumi Lapok VIII. 1. sz.
2259. *Morvay Győző.* Császár és Galileus. (Alexander-Emlékkönyv 449—453. l.)
2260. *Márffy Károly dr.* Az ibseni dráma emberei. Torontál 216. sz. és Nagyvárad Napló 153. sz.
2261. *Woerner, Roman.* Henrik Ibsen. II. Bd. 1910. Ism. Meszlény Richard dr. Pester Lloyd 222. sz. — Lásd 18. sz.
2262. *Janson, Gustaf.* I mörkret. Ism. Antal Sándor. XX. Század 21. köt. 586. l.
2263. *Jørgensen János.* Példabeszédek. Ford. Hodács Ágost. 1910. Ism. Csertő Pál. Élet 43. sz.
2264. *Kondor Alfréd.* Birger Schöldström. Petőfi svéd fordítója. (Képpel.) Új Idők 52. sz.
2265. *Lagerlöf Zelma.* Az Antikrisztus csodái. 1910. Ism. Bittenbinder Miklós dr. Kath. Szemle 561. l. — Kaffka Margit. Nyugat I. 221—224. l.
2266. *Lagerlöf Z.* Legendák. 1910. — Ism. Bittenbinder Miklós dr. Kath. Szemle 562. l.
2267. *Lasson, Leon.* En förreddara. Ism. Antal Sándor. XX. Század 21. köt. 585. l.
2268. *Oggi.* Egy norvég regényről. Élet 22. sz. (Bojer író munkájáról.)
2269. *Ossian, Nilsson, K. E.* Slätten. Ism. Antal S. XX. Század 21. köt. 585. l.
2270. *Rasmussen, Emil.* Camillo Cantori u. seine Frauen. Roman. 1910. Ism. Messer Miksa dr. Pester Lloyd 139. sz.
2271. *Strindberg.* *Strindberg, August.* Kammerspiele. München. Ism. Hatvany Lajos. Nyugat II. 1448—1451. l.
2272. *Antal Sándor.* Strindberg Svédországban. XX. Század. 21. köt. 322—339. l.
2273. *Antal Sándor.* A forradalmár Strindberg. Szocializmus IV. 208—211. l.
2274. *Babliotte, Artur.* August Strindberg. 1910. Ism. *R. L.* dr. Pester Lloyd 210. sz. — Lásd 218. sz. a. is.

5. Angol.

2275. *Ádám Böske.* Elizabeth Barrett Browning. Renaissance II. 658—664. l.
2276. *Barabás Abel.* Fielding. Budap. Hirl. 145. sz.
2277. *Boros György dr.* Milton. Erdélyi Lapok 1. sz.
2278. *Burnett Hodgson.* A kis lord. Életkép 3 felv. Ford. Hajó Sándor. Először adták a Magy. Színházban decz 17.
2279. *Burns.* 1. Még egy csókot. Ford. Radó Antal. Pesti Napló 99. sz. — 2. Oh az én szeretóm... U. o. 142. sz.
2280. *Byron.* *Byron.* Childe Harold bucsuja. Ford. Köllý György. Dunántúli Hirl. 144. sz. [189. sz.]
2281. *Byron.* Borus a lelkem. Ford. Neugebauer Elza. Egyetértés
2282. *Byron.* Salamon éneke. Ford. Radó Antal. Pesti Napló 93. sz.
2283. *L. R.* Byron és Guiccioli grófnó. Pesti Napló 121. sz.
2284. *Disraeli.* *Brandes György.* Lord Beaconsfield (Disraeli Benja-

- min.) Jellemrajz. Fordította Halassy Aladár dr. Budapest, 1910. Franklin-t. (8 r. 215 l.) 4 K. — Ism. Ujhelyi Nándor. Renaissance II. 81—85. l.
2285. *Monypenny, W. Fl.* The life of Benjamin Disraeli. 1910. Ism. Leipnik F. L. Pester Lloyd 261. sz.
2286. *Dugard, M. R. W.* Emerson. Paris. Ism. Erődi Béla. Magy. Pædag. 233—236. l.
2287. *Dugard, M.* Pages choisies d'Emerson. Paris. Ism. Erődi Béla. U. o. 233—236. l. — Lásd 218. sz. a. is.
2288. *Elek Artúr.* Poe Edgár. Két tanulmány. Budapest, 1910. Nyugat. (8-r. 121 l.) 3 K. — Ism. Elek Oszkár. EPHK. 413. l. — Relle Pál. Renaissance 568—570. l.
2289. *Fahrman, J.* Ein Schriftstellerleben. Neues Pest. Journ. 57. sz. (Lefcadio Hearn.)
2290. *Fonson Frantz és Wicheler Fernand.* Beulemans kisasszony házassága. Vígjáték 3 felv. Ford. Heltai Jenő. (Fővárosi színházak műsora 249—250. sz.) Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 85. l.) 60 f. — Előadták a Vígsházban, először okt. 5-én.
2291. *Giesswein Sándor dr.* John Ruskin. 1819—1900. Az Ujság 306. sz. [166. sz.]
2292. *Lonjellow.* Hárun-al-Rasid. Ford. Radó Antal. Pesti Napló
2293. *Meredith G.* Lucifer csillagfényénél. Ford. Babits Mihály. Renaissance 336. l.
2294. **Moore.** *Moore Thomas.* This the last rose of summer . . . Ford. Zoltán Vilmos. Békésmegy. Függetlenség 4. sz.
2295. **Moore.** 1. Pünkösdi imádság. Ford. Jánosi Gusztáv. Békésmegy. Függetlenség 39. sz. — 2. Imádság. Pesti Napló 209. sz.
2296. *Morus Tamás.* Utópia. Ford. Kelen Ferenc Budapest, 1910. Franklin-t. (8-r.) Ism. J. G. Népművelés 10 köt. 254. l. — Bende Jenő. Renaissance 575—578. l. — dr. Jedlicska Ferenc. Morus Tamás utópiája. Alkotmány 137. sz.
2297. **Ossian.** *Ossian.* Ford. Kálmán Károly. Ism. Pesti Napló 306. sz.
2298. *Sebestyén Károly.* Levél Heinrich Gusztávhoz. Budap. Hirl. 306. sz. (Ossiánról és Kálmán fordításáról.)
2299. **Shakespeare.** *Shakespeare.* Macbeth. Tragédia. Fordította Szász Károly. Jegyzetekkel és magyarázatokkal kiadta Péterfy Jenő. 2. kiadás. (Jeles írók iskolai tára 40.) Budapest, 1910. Franklin-t. (8-r. 144 l.) 140 K.
2300. La tragédie de Macbeth. Trad. par Maurice Maeterlinck. Paris, 1910. Ism. Bodrogi Lajos. Shakespeare-Tár 222—228. l.
2301. *Shakespeare.* Makranczos hölgy. Vígj. 5 felv. Ford. Zigány Árpád. Először adták a Vígsházban jan. 15.
2302. **III. Rikárd.** *Shakespeare.* III. Rikárd. Szomorújáték 5 felv. Fordította Radó Antal. (Magyar Könyvtár 597—598. sz.) Budapest, 1910. Lampel R. (16-r. 131 l.) 60 f. — Előadták a Nemzeti Színházban nov. 12.
2303. *Császár Imre.* III. Rikárd király. Budap. Hirl. 264. sz.
2304. *Idénfi Jenő.* III. Richárd a színpadon. Az Ujság 263. sz.
2305. *Ivánfi Jenő.* III. Richard tragikuma. Pesti Napló 253. sz.
2306. *Szomorú Dezső.* III. Richard király. Nyugat II. 1675—1681. l. — Az Ujság 269. sz.

2307. III. Richárd a nemzeti színházban. 1. Alexander Bernát. III. Richárd. 2. Bárdos Artur. Az előadás. Színjáték 185—190. l.
2308. Szerepvázlatok III. Richárdból. Ivánfi Jenő. (III. Richárd.) Jászai Mari (Margit királyné). Beregi Oszkár (Richmond). Színjáték. 168—170. l.
2309. *Shakespeare*. Vihar. *Ism. Élet* 17. sz. — Alexander Bernát. Vasár. *Ujs.* 17. sz. — *B. L. Kritika* 81. l. — *Alfa*. Budap. *Hirl.* 97. sz. [141. köt. 441. l.]
2310. *Shakespeare*. Szentiván-éji álom. *Ism. v. g.* Budapesti Szemle
2311. *Shakespeare* szonettjei. 27. 29. 30. 32. 38. 39. 43. 46. 47. 54. Ford. Lőrinczi (Lehr) Zsigmond. Közli Tolnai Vilmos. *Shakespeare-Tár* 114—120. l.
2312. *Shakespeare*. Szonett. Ford. Zoltán Vilmos. Szatmármegy. Közl. 9. sz.
2313. *Albright, Victor E.* The Shaksperian stage. *Ism.* Bodrogi Lajos. *Shakespeare-Tár* 307—311. l.
2314. *Angyal Dávid*. A beteg Hamlet. (Alexander-emlékkönyv 213—220. l.)
2315. *B. J.* Az Imogén-történetnek egy magyar feldolgozása. *Shakespeare-Tár* 121—129. l.
2316. *B. L.* Shakespeare mint színházbérlő és részvényes. U. o. 69—72. l.
2317. *B. L.* Shakespeare körül. U. o. 238—240. l.
2318. *Balassa Imre*. Shakspeare nálunk. *Művész-Almanach* 50—54. l.
2319. *Bánóczy László dr.* Shakespeare a mai színpadon. *Shakespeare-Tár* 293—301. l.
2320. *Barabás Abel*. Új Shakespeare-kérdés. Budap. *Hirl.* 295. sz.
2321. *Bárdos Artur*. A makranczos hölgy és a Vígszínház. Nyugat I. 207. l.
2322. *Bayer József*. Shakespeare drámái hazánkban. 1909. — *Ism.* Babits Mihály. Nyugat I. 783—785. l. — Gyulai Ágost. Budap. Szemle 142. köt. 146—156. l. — Radó Teréz. *Revue de Hongrie* VI. 425—429. l. — *ly.* Uránia 94—96. l. — Váczy János. Századok 670—675. l. — Váradi Antal. Egyetértés 3. sz. és Magyarország 18. sz. — *p. i.* Pest. Journal 17. sz. — Rövid *ism.* Radó Antal. *Literar. Echo* 12. köt. 1339. l. — Sebestyén Károly. Budap. *Hirl.* 43. sz. Vasár. *Ujs.* 5. sz. — Dr. Kiss Ernő. Erdélyi Lapok 8. sz. — Részlet van közölve Bayer munkájából a kolozsvári Shakespeare előadásokról. U. o. 3. sz.
2323. *Berzeviczy Albert*. A természetfölötti elem Shakespeare színműveiben (Olcso Könyvtár 1577—80. sz.) Budapest. 1910. Franklin-T. (16-r. 192 l.) 80 f. *Ism. R. Pester Lloyd* 264. sz. — Bálint Lajos. *Magy. Hirl.* 266. sz. [81—97. l.]
2324. *Berzeviczy Albert*. Shakespeare II. Richárdja. *Shakespeare Tár*
2325. *Cholnoky Viktor*. A Shakespeare-kérdés. *Pesti Napló* 31. sz.
2326. *E. A.* The Shakespeare problem. 1909. *Ism. bl.* «A legesleg-újabb baconista» címmel. *Shakespeare-Tár* 72—74. l.
2327. *Ferencki Zoltán*. Shakespeare és Petőfi. U. o. 1—24. l.
2328. *Gineverné Győry Ilona*. Shakespeare Londonban. Nyolczadik Henrik. Budap. *Hirl.* 243. sz.
2329. *Goll*. Forbrydertyper hos Shakespeare. 1910. *Ism. Pesti Napló* 181. sz. 18—19. l. «Szépirodalom és kriminalisztika» címmel.

2330. *Harmos Sándor dr.* Hamlet és Bánk bán. (Alexander-Emlékkönyv 291—296. l.)
2331. *Harris, Frank.* The Man Shakespeare. *Ism. cs. p. j.* Shakespeare, a férfi czimmel. Erdélyi Lapok 6. sz.
2332. *Hegedüs Gyula.* «A makranczos hölgy»-ről. Pesti Napló 10. sz.
2333. *Hegedüs István.* Brooke és Shakespeare Romeo és Juliája. Shakespeare-Tár 241—265. l. (Külön is megjelent. 8-r. 27 l.)
2334. *Heinrich Gusztáv.* Az ál-Shakespearei drámák. EPhK. 617—671, (Külön is megjelent. 8-r.)
2335. *Hevesi Sándor.* Az igazi Othello. A Cél 31—33. l.
2336. *Irving, William.* Shakespeare szülőföldjén. (Angolul és magyarul.) Világszerete 1. sz.
2337. *Ivánfi Jenő.* Shakespeare-kultusz. Az Ujság 32. sz.
2338. *Katona Lajos dr.* Shakespeare Cymbelinje. Shakespeare-Tár 161—181. l.
2339. *Kemény, Julius.* Shakespeare im National-Theater. Budap. Tagblatt 306. sz.
2340. *Kropf Lajos.* Shakespeare mirőlunk. Shakespeare-Tár 311—315. l. — *B.* Még valami e cikkhez. Shakespeare-Tár 315—319. l.
2341. *Kropf Lajos.* Hobby-horse. U. o. 151—153. l. — Solymossy Sándor. Még néhány szó a hobby-horse-ról. U. o. 229—233. l. — *B. L. U. o.* 318—320. l. — Kropf. U. o. 320. l.
2342. *Kropf Lajos.* Nine-men's Morris. U. o. 153—154. l. és 237. l.
2343. *Lamb Károly és Mária.* Shakespeare-mesék. Angolból fordította, bevezetéssel és Shakespeare rövid életrajzával ellátta Mihály József. 2. átdolgozott kiadás. Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. XIX, 361. l.) 4 K.
2344. *Londesz Elek.* Ismeretlen magyar Shakespeare-kutató. (Egy lángeszű ember elzülése.) Pesti Napló 67. sz. (Kovács Gusztáv.)
2345. *Lőrinczi (Lehr) Zsigmond* levelezése Szász Károlylyal és Győry Vilmossal a sonettek fordítása ügyében. Közli *rf.* Shakespeare-Tár 234—237. l.
2346. *Lütgenau, Franz.* Shakespeare als Philosoph. Leipzig, 1909. *Ism. Dr. R. L. Pester Lloyd* 73. sz.
2347. *Major Jenő.* Shakespeare a magyar irodalomban. Élet 7. sz.
2348. *Moravcsik Géza.* Shakespeare és a zene. Shakespeare-Tár. 266—292. l.
2349. *mt.* A párizsi Shakespeare-bizottság felolvasásai és a Shakespeare-színház francia társulatának előadásai. U. o. 74—76. l.
2350. *mt.* Az «Ahogy tetszik»-nek a francia Shakespeare-bizottság-rendezte előadása. U. o. 149—151. l.
2351. *(n.)* Shakespeare, a tanu. (Új kutatások.) Színjáték 79—82. l. (Wallace W. kutatásairól.)
2352. *Péchy Gyula.* A Nemzeti Színház Shakespeare-műsora. 1837—1867. Shakespeare-Tár 45—48. 130—136. 218—221. 302—306. l.
2353. *Radó Antal dr.* Új és régi Shakespeare-fordítások. Magy. Nemzet 30. sz. [197. l.]
2354. *Radó Antal.* A nevek Shakespearenél. Shakespeare-Tár 182—
2355. *Raleigh, Walter.* Shakespeare. Ford. dr. Czeke Marianne. 1909. — *Ism. ty.* Uránia 143. l. — *B. L.* Shakespeare-Tár 49—52. l. — Kont I. Revue german. VI. 321—326. l.

2356. *Sebestyén Károly*. Shakespeare római tragédiái. (Alexander-Emlékkönyv 595—612. l.)
2357. *Solymossy Sándor dr.* Legújabb Shakespeare-leletek. Shakespeare-Tár 137—146. l.
2358. *Swinburne, A. Ch.* Three plays of Shakespeare. 1909. — Ism. Dr. Szántó Kálmán. U. o. 52—63. l.
2359. *Sz. Z.* Shakespeare-kultusz. Pesti Hirl. 30. sz.
2360. *Szini Gyula*. Shakespeare és Balzac. Színjáték 205—207. l.
2361. *Szini Gyula*. Salométól Macbethig. Pesti Napló 172. sz.
2362. *Tolnai Vilmos*. Shakespeare magyar szonett-fordításainak történetéhez. Shakespeare-Tár 114—120. l.
2363. *Vajda Ernő*. Shakespeare színpadja. Élet 16. sz.
2364. *Váradi Antal*. Lear király falun. Magyarország 98. sz.
2365. *Várnai Sándor*. Shakespeare madarai. Élet 22. sz.
2366. *Weber Arthur*. Döbrentey Macbeth-fordításáról. Shakespeare-Tár 147—149. l.
2367. *Wolff, Dr. Max J.* Shakespeare. München. 1907—8. Ism. Weber Arthur. U. o. 63—68. l.
2368. *Yolland Arthur*. Shakespeare és a biblia. U. o. 198—215. l.
2369. Shakespeare-Album. Shakespeare élete és költészete, írók tanulmányaiiban, képzőművészek festményeiben, rajzaiban, rézmetszeteiben és előadóművészek alakításaiban megvilágítva. Budapest, Hornyánszky V. ny. 1910. (4 r. 132 l.)
2370. Shakespeare, a házasságszerző. (Új Shakespeare-adatok.) Pesti Napló 54. sz.
2371. Shakespeare, a férfi. Budap. Hirl. 62. sz. (Különfélék között: Harris F. The man Shakespeare-ből részlet.) — Lásd 2160. 2521. sz. a. is.
2372. *Shaw Bernard*. Warrenné mestersége. Sziumű 4 felv. Fordította Cholnoky Viktor. (Fővárosi színházak műsora. 239—240. sz.) Budapest, 1910. Lampel R. (8 r. 89 l.) 60 f.
2373. *Shaw Bernard*. Brassbound kapitány megtérése. Vígjáték 3 felv. Ford. Hevesi Sándor. (Magyar Könyvtár 587—588. sz.) Budapest, 1910. Lampel R. (16-r. 115 l.) 60 f. — Előadták először a Nemzeti Színházban jan. 14.
2374. *Shaw Bernard*. Az orvos dilemmája. Komédia 5. felv. Ford. Hevesi Sándor. (Magyar Könyvtár. 593—594. sz.) Budapest, 1910. Lampel R. (16-r. 117 l.) 60 f. — Előadták a Magy. Színházban szept. 14.
2375. *Bab, Julius*. Bernard Shaw. Berlin. Ism. Goth Ernő. Pester Lloyd 121. sz.
2376. *Hevesi Sándor*. Bernard Shaw otthon. Világ 142. sz.
2377. *Holló Gyula*. Bernhard Shaw színpadi sajátosságai. Renaissance II. 615—617. l.
2378. *Nagy Lajos*. Utazás a nagy dilemma körül. (Shaw darabjához.) Élet 41. sz.
2379. *Sz. L.* A Shaw-probléma. Hét 19. sz.
2380. *Shelley*. Shelley Szerenád. Ford. Bartha Lászlóné. Élet 23. sz.
2381. *Shelley*. 1. Szerlem filozófiája. Ford. Radó Antal. Pesti Napló 135. sz. — 2. Dal. U. o. 192. sz. [Élet 8. sz.]
2382. *Shelley*. Beatrice Cenci. (Részlet — tragédiájából.) Ford. Vajda Ernő.

2383. *Swinburne*. Álmatlan szerelem. Ford. Kosztolányi Dezső. Hét 7. sz.
2384. *Swinburne A.* A vizek partján. Ford. Zoltán Vilmos. Élet 11. sz.
2385. *Szebenyei József*. A tenger költője. (Rudyard Kipling.) Renaissance II. 306—316. l.
2386. *Tennyson*. *Tennyson*. Tears, idle tears. Ford. Bartha Lászlóné. Élet 23. sz.
2387. *Tennyson*. Az elhagyott ház. Ford. Kosztolányi Dezső. Élet 27. sz.
2388. *Tennyson*. Lady Clara Vere de Vere. Ford. Prém József. Orsz.-Világ 15. sz.
2389. *Twain*. *Salten, Felix*. Mark Twain. Pester Lloyd 96. sz.
2390. Twain Márk. Schöpflin Aladár. Halász Gyula. Pásztor Árpád. Nyugat I. 643—648. l.
2391. *Várnai Sándor*. Vallás-erkölcsi elemek a Victoria-korabeli angol regényben. Protest. Szemle 587—605. l.
2392. *Wells H. G.* Új világ a régi helyén. Ford. Mikes Lajos. Ism. Ignotus. Nyugat II. 1913. l.
2393. *Woods Margaret L.* A harang. Ford. Zsoldos Benő. Élet 10. sz.
2394. *Wilde Oszkár*. Impression du voyage. Ford. Karafiáth Jenő. Pesti Napló 102. sz.
2395. *Wilde Oszkár*. 1. Szerenád. Ford. Drozdy Győző. Kultura 5. sz. — 2. A szerelem kertje. U. o. 10. sz.
2396. *Wilde Oszkár*. A readingi fegyház balladája. Ford. Szebenyei József. Renaissance II. 164—172. l.
2397. *Kármán*. Wilde Oszkár. Kalocsai Néplap 27—29. sz.
2398. *Kármán*. Wilde és Pellico. U. o. 39. sz.
2399. *Sydney Carton*. Wilde utolsó éve. Renaissance 769—773. l. — Lásd 218. sz. a. is.

6. Nyelvtan.

2400. Praktični učitelji jezika. Učitelj engleskog jezika. Rijeka, G. Trbojević. (1910.) (8-r. 39 l.) 60 f.
2401. *Schidlof* gyakorlati módszere idegen nyelvek magánúton való tanulására. (Az 1000 szó módszere.) Az angol nyelvnek 1000 szó segítségével magánúton való megtanulására. Schidlof B. dr. módszerét magyarok részére átdolgozták az amerikai szólás-módot megjelölésével Germanus Gyula dr. és Latzkó Hugó dr. 1—4. füzet. Budapest, 1910. Schenk F. (8-r. 1—128 l.) Egy füzet 60 f.

X. Román nyelvek és irodalmak.

1. Francia.

2402. *Adorján Andor*. Scarron. Világ 84. sz.
2403. *Balzac*. *Adorján Andor*. Balzac-jegyzetek. Pesti Napló 33. sz.
2404. *Haboville, Claude de*. La maison de Balzac. Revue de Hongrie. V. 213—226. l.
2405. *Sz. Gy.* Balzac a Panthéonban. Pesti Napló 112. sz. Lásd 1292-2360. sz. a. is.

2406. *Barla-Szabó Titusz*. I. Napoleon és az udvari költészet, különös tekintettel a drámai műfajra. Lőcsei főreálisk. 1909/10. értés. 3—14. l.
2407. *Bataille, Bataille Henry*. A balga szűz. Színmű 4. felv. Fordította Ábrányi Emil. (Fővárosi színházak mősora. 253—255. sz.) Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 128 l.) 90 f. — Először adták a Nemzeti Színházban okt. 21.
2408. *Bataille Henri*. A botrány. (Le scandale.) Színmű 4 felv. Ford. Molnár Ferencz. (Fővárosi színházak mősora. 241—242. sz.) Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 104 l.) 60 f.
2409. *Bataille Henri*. Esték. Ford. Kosztolányi Dezső. Élet 44. sz.
2410. *Baudelaire, Baudelaire*. 1. Arczképére. Ford. György Oszkár. Hét 3. sz. — 2. Hullámzó ruhában. U. o. 27. sz. — 3. Emlék. U. o. 41. sz. — 4. Illat. Pesti Napló 137. sz. — 5. Sötétség. U. o. 158. sz.
2411. *Tóth Árpád*. Baudelaire, un bon poète de second ordre. Nyugat II. 1570—1572. l. — Lásd 218. sz. a. is.
2412. *Bazin, René*. La barrière. Paris, 1910. Ism. Czenk. Kath. Szemle 907—909. — *cz. m.* A Cél 64. l.
2413. *Beaumarchais*. Figaro házassága vagy egy napi bolondság. Vígjáték 5 felvonásban. Fordította Paulay Ede. 2. kiadás. (Olecsó Könyvtár 9—13. sz.) Budapest, 1910. Franklin-T. (16-r. 160 l.) 1 k.
2414. *Becker, Dr. Ph. A.* Grundriss d. altfranzös. Literatur I. 1907. — Ism. dr. Elek Oszkár. Irod. tört. közlem. 121—123. l.
2415. *Becque, Sz. L* Beszélgetés Henri Becqueról. Hét 14. sz.
2416. *Szini Gyula*. Henry Becque. Színjáték 105—108. l.
2417. *Becquer Gustave*. Tünődés. Ford. Radó Antal. Pesti Napló 149. sz.
2418. *Benière Louis*. Papillon, a kőfaragó. Vígj. 3 felv. Ford. Ábrányi Emil. Először adták a Nemzeti Színházban apr. 15.
2419. *Binet-Valmer*. Lucien. Paris. 1910. Ism. Ady Endre. Nyugat II. 1066—1088. l.
2420. *Bourdet Eduard*. A Rubikon. Vígj. 3 felv. Ford. Heltai Jenő. Először adták a Vígshínházban nov. 4.
2421. *Bourget, Bourget Paul*. A barrikád. Színmű 4 felv. Ford. Ivánfi Jenő. Először adták a Nemzeti Színházban nov. 25. — Lásd 218. sz. a. is. [Barricade.]
- 2421a. *Vértesy Jenő*. Bourget sociális drámája. Élet 14. sz. (La
2422. *Brunetière*. — Lásd 218. sz. a.
2423. *Coppée*. — Lásd 218. 2512. sz. a.
2424. *Daudet Alphonse*. Az Arles-i leány. Színmű 3 felv. 5 képben. Fordította Fái J. Béla. (Fővárosi színházak mősora. 245—246. sz.) Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 60 l.) 60 f. — Előadták a Nemzeti Színházban először szept. 16. — Lásd 218. sz. a.
2425. *Ernest-Charles, J.* Le théâtre des Poètes. 1850—1910. — Ism. Revue de Hongrie VI. 666. l.
2426. *Ernest-Charles, J.* L'Académie Goncourt. Revue de Hongrie VI. 386—390. l.
2427. *F. P.* Két új Napoleon-dráma. Uj Idők 51. sz.
2428. *Faguet, Émile*. Quelques Poètes. Revue de Hongrie VI. 281—291. l. (Pierre Hirsch; Jean Morel; Louis Stello, Sylvain Bonmariage, René de Surant.)

2429. *Feuillet Oktáv.* Szibill története. Ford. Concha Győző. 1910. Ism. a—ő. Kath. Szemle 998—1002. 1.
2430. *Flers és Caillavet.* A szent liget. Vigj. Ford. Molnár Ferencz és Heltai Jenő. Először adták a Vígyszínházban decz. 17.
2431. *Forest L.* Amor, a pénzügynök. Bohózat 3 felv. Ford. Góth Sándor. Először adták a Vígyszínházban jun. 8.
2432. *France. France Anatole.* Ludláb királyné. Ford. Lándor T. és Salgó E. Ism. Binder Jenő. Hét 10. sz. — Lándor és Salgó válasza. U. o. 11. sz. — Binder J. felelete. U. o. 12. sz.
2433. *Kara Ferenc.* Egy nagy tanítómesterről. Kultura 7. sz. (Anatole France.) — Lásd 218. sz. a. is.
- 2433a. *Szekfü Gyula.* Anatole France. Bud. Szemle 143. köt. 350. l.
2434. *Gagyhy Dénes.* Villon élete. Pesti Napló 73. sz.
2435. *Gourmont. Gourmont, Remy de.* Un coeur virginal. Ism. Lehotai. Hét 5. sz.
2436. *Farkas. Zoltán v. Remy de Gourmont.* Neues Pest. Journ. 290. sz.
2437. *Gregh Fernand.* Csillagzápor. Ford. Kosztolányi Dezső. Élet 42. sz.
2438. *Guise Norbert.* Függyönyös ablakok. Ford. Molnár Béla. Egyetértés 31. sz.
2439. *Gulraud.* Karenin Anna. Dráma 4 felv. Ford. Góth Sándor. Először adták a Magyar Színházban okt. 8.
2440. *Haraszti Gyula.* A renaissance francia vígjátékának viszonya a színpadhoz. Akad. Értes. 78—85. l.
2441. *Hervieu Pál.* Ismerd meg magad. Színmű 3 felv. Ford. Ambrus Zoltán. Először adták a Nemzeti Színházban febr. 18.
2442. *Hugo. Hugo Victor.* Mivelhogy, édesem . . . Ford. Radó Antal. Pesti Napló 81. sz. — Imádság. U. o. 106. sz.
2443. *Hugo Victor.* A kard. Ford. Vértesy J. Ism. Harsányi L. Élet 50. sz.
2444. *Benedek, Marcel.* La légende des siècles. Revue de Hongrie VI. 633—651. l.
2445. *Junius.* Faublas lovag szerzője. Magy. Hirl. 154. sz.
2446. *K. L. Tobler Adolf.* EPhK. 733. l.
2447. *Karl, Louis.* Florence de Rome et la Vie de deux Saints de Hongrie. Revue des langues Romanes. 52. köt. 163—180. l.
2448. *Karl, Louis.* Vie de sainte Elisabeth de Hongrie. (Ms.: Biblioth. r. de Belgique.) Ztschr. f. roman. Philol. 34. köt. 708—733. l.
2449. *Karl, L.* Vie de sainte Elisabeth de Hongrie par Nicolas Bozon. U. o. 295—314. l.
2450. *Karl Lajos.* Corneille a magyar irodalomban. Irod. tört. Közlem. 112—115. l.
2451. *Lamartine.* Az őserdő. Ford. Radó Antal. Pesti Napló 159. sz.
2452. *Lemaitre Jules.* A királyok. Ford. Schöpfflin A. Ism. Dr. Radványi. Élet 50. sz.
2453. *Louys, Pierre.* Szerelem. Ford. Kiss Arnold. Pesti Napló 242. sz.
2454. *Maeterlinck. Maeterlinck, Maur.* L'oiseau bleu. Feerie en 5 actes. Ism. L. H. Pester Lloyd 37. sz.
2455. *Maeterlinck Maurice.* 1. Ima. 2. Megöltek három kisleánykát . . . Ford. Kosztolányi Dezső. Élet 10. sz.
2456. *Saudek, Robert.* Maeterlincks verbotene «Maria Magdalena.» Pester Lloyd 46. sz. — Lásd 218. sz. a. is.

2457. **Maupassant.** *Hudovernig Károly dr.* Guy de Maupassant. (Pathographiai tanulmányok II.) Magy. Hirl. 191. sz.
2458. *Lynkeus.* Maupassant levele. Pesti Napló 73. sz.
2459. Molière vándorévei. Színjáték 119. l.
2460. **Musset.** *Musset, Alfred de.* Emlékezzél! Ford. Neugebauer Elza. Egyetértés 202. sz. — 2. Dal. Ford. Radó Antal. P. Napló 152. sz.
2461. *Musset.* Lettres d'amous. Ism. König Gy. Budapesti Szemle 141. köt. 454. l.
2462. *Adorján Andor.* Alfred de Musset. Világ 219. sz.
2463. *Garzó Miklós.* Alfred de Musset. 1909. Ism. Birkás Géza. EPhK. 410—412. l.
2464. *König György.* Alfred de Musset. (Költők és írók.) Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. 167 l.) 250 K. — Ism. Birkás Géza. EPhK. 410—412. l. — Ignotus. Nyugat II. 1144—46. l. — N. Irod. tört. Közlem. 249. l. — S. J. Nemz. Nőnevelés 187. l. — Revue de Hongrie. VI. 672. l. — Vasár. Ujs. 14. sz.
2465. *Londesz Elek.* Aimée d'Alton szerelme. Pesti Napló 31. sz.
2466. *Magyar Emil.* Musset lírai költészete. 1909. Ism. Elek Oszkár. EPhK. 791. l.
2467. *Nordau, Max.* Alfred de Mussets Liebesbriefe. Pester Lloyd 25. sz.
2468. *Paál Antal.* Alfred de Musset színiköltészete. Kolozsv. Hirl. 287. sz.
2469. *Sikabonyi Antal.* Musset. (1810—1910.) Pesti Napló 73. sz.
2470. *Noussance, Henri de.* Roman pour ma fiancée. Paris. Ism. Cz. M. A Cél 135. l.
2472. *Pascal, Giraud, Victor.* Blaise Pascal. Ism. Dr. Bloch Henrik. Pester Lloyd 181. sz.
2473. *Medveczky Frigyes.* Tanulmányok Pascalról. Ism. Babits Mihály. Nyugat I. 851. l. — Dr. Elek Oszkár. Uránia 414—416. l. — Halasi Tamás. Kath. Szemle 456—458. l. — k. Magy. Pedag. 295—297. l. Nagy József. Bud. Szemle 142. köt. 461. l.
2474. *Strowski, F.* Pascal. Ism. Nagy I. Bud. Szemle 142. k. 454. l.
2475. *Renard, Maurice.* Doktor Lerne. Ism. Vajda Ernő. Élet 31. sz.
2476. *Retté Adolphe.* Rokka-nóta. Ford. Juhász Gyula. Hét 30. sz.
2477. **Rimbaud.** *Rimbaud Arthur.* A völgyben egy katona alszik. Ford. Kosztolányi Dezső. Élet 3. sz.
2478. Rimband, Arthur, Leben u. Dichtung. Übertragen v. K. L. Ammer. 1910. — Ism. Dr. Messer Miksa. Pester Lloyd 133. sz.
2479. *Rollinat Maurice.* A könyvtár. Ford. Franyó Zoltán. Renaissance 445. l.
2480. *Ronsard Pierre de.* Öreg barátnő. Ford. Nagy Zoltán. Hét 5. sz.
2481. *Ronsard Pierre* szerelmes verseiből. 1. Bokrétát nyujtok át . . . 2. Stancák. 3. A gastinei erdő. Ford. Németh Andor. Renaissance 368—370. l. [E. Bud. Szemle 142. k. 105. l.]
2482. **Rostand.** *Rostand* chantecler-éneke a naphoz. Ford. Ábrányi sance 368—370. l.
2483. *Rostand.* Óda a Naphoz. Ford. Kosztolányi Dezső. Hét 10. sz.
2484. *Ady Endre.* Strófiák a Chanteclerről. Nyugat I. 63—565. l.
2485. *Alexander Bernát.* Chantecler. Vasár. Ujs. 16. sz.
2486. *Bendegúz.* A «Chantecler» ősei. Vasár. Ujs. 10. sz.
- 2486a. *Haraszi Gyula.* Chantecler. Bud. Szemle 142. k. 122—143. l.
2487. *Ivánfi Jenő.* Rostand. Pesti Napló 73. sz. — Chantecler és Rostand. U. o. 31. sz.

2488. A legrégibb nap-ódák. Pesti Hirl. 46. sz.
2489. *Nordau, M.* Edmond Rostands «Chantecler». Pest. Lloyd 36. sz.
2490. *Orbók Attila.* Rostandról. Kolozsv. Hirl. 214. sz. — Lásd 18, 218. sz. a. is.
2491. *Rousseau, Champion, Edme.* J. J. Rousseau et la révolution française. 1908. — Ism. Császár Elemér. EPhK. 65. l.
2492. *Junius.* Rousseau halála. Magy. Hirl. 144. sz.
2493. *Rácz Lajos.* Rousseau két svájci barátnője. 1. Bondelli Julia. Uránia 380—384. l. — 2. Curchod Zsuzsanna. U. o. 443—446. l.
2494. *Rácz Lajos dr.* Rousseau és magyar barátja. Vasár. Ujs. 15. sz.
2495. *Rácz Lajos dr.* A magyar Rousseau-irodalom. Irod. tört. Közlem. 243—246. l. — Lásd 2520. sz. a. is.
2496. *S. B. H.* Hégesippe Moreau. Budapest. Hirl. 85. sz.
2497. *Samain Albert.* Este. Ford. Franyó Zoltán. Renaissance 446. l.
2498. *Souriau, Maurice.* Les idées morales de Madame de Staël. 1910. — Ism. Kósa Miklós. Renaissance 673. l.
2499. *Stendhals* ausgewählte Briefe. Deutsch v. A. Schurig. 1910. — Ism. *E—r. M. J.* Pester Lloyd 157. sz. — Irsai Julia. U. o. 198. sz.
2500. *Sully Prudhomme.* 1. A sebek. Ford. Szabados Ede. Északkelet 7. sz. — 2. Csillagok. Ford. Telekes Béla. Pesti Napló 179. sz.
2501. *Ferenczi Z.* Sully-Prudhomme. Bud. Szemle 143. köt. 25. l.
2502. *Sz. Gy.* Saint-Beuve szerelme. Hét 36. sz.
- 2502a. *Sand G. Dumic, R.* G. Sand. Ism. Elek O. Budapest. Szemle 143. köt. 473. l. — Lásd 545. sz. a. is.
2503. *Szomory Dezső.* Jules Renard. Nyugat I. 780. l.
2504. *Taine. Taine.* Etienne Mayran. Ism. Hatvany Lajos. Nyugat II. 1368—1370. l.
2505. *Giraud, Victor.* Essai sur Taine. 1909. Ism. dr. Elek Oszkár. Athenæum 1. sz. 94—191. l. — Lásd 218. sz. a. is.
2506. *Van den Gheyn, I.* Cronicques et conquestes de Charlemaigne. Reproduction des 105 miniatures. 1909. — Ism. Gerevich T. Könyvszemle 366—369. l.
2507. *Verlaine, Verlaine Paul.* 1. A «Sagesse»-ből II. 1. Ford. Fodor Viktor. Élet 26. sz. — 2. Colloque sentimental. U. o. 28. sz.
2508. *Verlaine Paul.* Charleroi. Ford. Franyó Zoltán. Renaissance 445. l.
2509. *Verlaine Paul.* 1. A ledöntött Amor. Ford. Ribó Zoltán. Élet 5. sz. — 2. Sokat szenvedtem. U. o. 9. sz. — 3. Rejtelmes alkonyat. Veszprém várm. 20. sz.
2510. *Ady Endre.* Verlaine és Carrière. Vasárnapi Ujság 26. sz.
2511. *Gourmant, Remy de.* La vie d'un grand poète. Paul Verlaine Revue de Hongrie VI. 499—506. l.
2512. *Ribó Zoltán.* Coppée és Verlaine. Veszprémi Hirl. 38. sz. —
2513. *Vértesy Jenő.* Újabb Napoleon-dramák. Élet 35. sz.
2514. *Vicaire Gabriel.* A jászol. Ford. Gyulai Ágost. — Kis Magy. Alföld 52. sz.
2515. *Vigny. Haimann Henrik.* Alfred de Vigny filozófiája. 1909. Ism. Elek Oszkár. EPhK. 586. l.
2516. *Karl Lajos.* Alfred de Vigny pessimista volt-e? (Alexander-Emlékkönyv 305—313. l.)
2517. *Laurrière, E.* Alfred de Vigny. 1909. — Ism. Karl Lajos. Irod.-tört. Közlem. 250—253. l.

2518. *Masson, Maurice.* Alfred de Vigny. 1908. Ism. Elek Oszkár. EPhK. 127. l. — *K. L.* Bud. Szemle 142. k. 157. l.
2519. *Villiers de L'Isle Adam.* L'Eve future. — Ism. Vajda Ernő. Élet 30. sz.
2520. *Voltaire. Collins, J. Ch.* Voltaire, Montesquieu and Rousseau in England. 1908. Ism. Elek Oszkár. EPhK. 297. l.
2521. *Gulyás Pál dr.* Voltaire és Shakespeare. Shakespeare-Tár 25—44. 98—113. l.
2522. *Welter, Nikolaus dr.* Geschichte d. französ. Literatur. Ism. Lám Frigyes. Religio 1. sz.
2523. *Wertheimer, Emanuel.* Barbey d'Aureville. Pester Lloyd 7. sz.
2524. *Wolff Pierre és Courteline Georges.* Meguntam Margitot. Vígj. 2 felv. Ford. Gábor Andor. Előadták a Várszínházban nov. 26.

Nyelvészet.

2525. *Bourciez, E.* Éléments de linguistique romane. 1910. — Ism. Gombocz Zoltán. Nyelvtudomány. III. 156—158. l.
2526. *Brunot, Ferd.* Histoire de la langue française. 1909. — Ism. Birkás Géza. EPhK. 64. l.
2527. *Meyer-Lübke, W.* Historische Grammatik d. französischen Sprache. I. Ism. Karl Lajos. Nyelvtudomány. III. 76—79. l.

2. Tankönyvek.

2528. *Kovács S. János dr.* Francia nyelvten és olvasókönyv. I. rész. A felső kereskedelmi iskolák alsó osztálya számára. 5. kiadás. Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. 168 l.) 2 K 40 f. — II. rész. A felső kereskedelmi iskolák középső és felső osztálya számára. 4., lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1910. U. o. (8-r. 270 l.) 3 K 50 f.
2529. *Latzkó Hugó dr. és Honti Rezső dr.* Francia nyelvkönyv és kereskedelmi levelező felső kereskedelmi iskolák használatára. I. rész. Az alsó osztály számára. 2. javított kiadás. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. V, 164 l.) 2 K 40 f.
2530. *Schidlof* gyakorlati módszere idegen nyelvek magánúton való tanulására. (Az 1000 szó módszere.) A francia nyelvnek 1000 szó segítségével magánúton való megtanulására. Schidlof B. dr. módszerét a magyar közönség számára átdolgozta Honti Rezső Rezső dr. 1—3. füzet. Budapest, 1910. Schenk F. (8-r. 96 l.)
2531. *Theisz Gyula dr.* A francia nyelv elemi tanfolyama. Gyakorlókönyv. Olvasókönyv. Nyelvtani táblázatok. Szókönyvecske. A leányiskolák II. osztálya számára. 8-ik képes kiadás. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. XII, 117 l.) 2 K.
2532. — *Petite grammaire française.* Quatrième édition conforme à l'arrêté ministériel du 26. février 1901. sur la simplification de la Syntaxe. Budapest, 1910. U. o. (8-r. VIII. 171 l.) 2 K.
2533. *Theisz Gyula dr.* A francia nyelv középső tanfolyama. Olvasókönyv, gyakorlókönyv, szókönyvecske. A leányiskolák III. és IV. osztálya számára. 4. kiadás. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. XV, 184 l.) 2 K 60 f.

3. Olasz, spanyol, portugál.

2534. *Amicis. Amicis, Edmondo de.* Holland táj. Ford. Kosztolányi Dezső. Élet 28. sz.
2535. *Csermely Gyula dr.* Edmondo de Amicis mint pedagógus. Szilágyosság szept. 15., okt. 6.
2536. *Balaguer Viktor.* A montserráti szűzhez. Katalánból fordította Kőrösi Albin. Kath. Szemle 887—892. 1.
2537. *Carducci. Carducci Giosué.* A Caracalla thermai előtt. Ford. Babits Mihály. Renaissance 335 l.
2538. *Carducci Giosué.* 1. A «Monte Máriaó» n. Ford. Zoltán Vilmos. Budap. Hirl. 306. sz. — 2. Ábránd. Vasárn. Ujs. 30. sz. — 3. A vándoromadárhoz. Hét 4. sz. — 4. Tavasz. — 5. Őszi köszöntés. Budap. Napló 13. sz.
2539. *Bosdari, Alexander gr. de.* Carducci über Dante. Pester Lloyd 115. sz.
2540. *Grappe, Georges.* Carducci. Revue de Hongrie. VI. 613—632. l.
2541. *Dante. Dante.* A pokol. A Divina commedia első része. Prózába átírta és magyarázta Cs. Papp József. Második teljes kiadás. Kolozsvár, 1910. Gámán-ny. (8-r. 216 l.)
2542. *Dante Alighieri.* Ballada. Ford. Zoltán Vilmos. Élet 21. sz.
2543. *B. J.* Eine hiesige Dante-Plakette und der Nachdichter Dante's Paul Pochhammer. Pressb. Ztg. 200. sz.
2544. *Hasse, Else.* Dantes göttliche Komödie. — Ism. L. H. Pester Lloyd 240. sz.
2545. *Kaposi József.* Dante és Magyarország 1909. Ism. Cs. Papp József. EPhK. 214. l.
2546. *Kaposi J.* Dante ismeretének első nyomai hazánkban. 1909. — Ism. Cs. Papp J. — U. o. 214. l.
2547. *Kaposi József.* Magyarország és Dante születésének hatszázados évfordulója. Kolozsvár, Gámán-ny. 1910. (8-r. 16 l.)
2548. *Kaposi József.* Dante első magyar fordítói. Császár Ferencz. Bálinth Gyula. Irod.-tört. Közlem. 142—170. l.
2549. *Kaposi József.* Dante a magyar művészetben. A Cél 13—18., 81—88. l. (Külön is megjelent. 8-r.)
2550. *Meltzl Hugó.* Dante három L-je. Ford. Cs. Papp József. Erdélyi Lapok 7. sz.
2551. *Cs. Papp József.* Dante első magyar fordítói. Erd. Lapok 17. sz.
2552. *Elek Artúr.* Gerolamo Rovetta. Nvugat I. 777—780. l.
2553. *Elek Artúr.* Grazia Deledda. Az Ujság 119. sz.
2554. *Elek Artúr.* Sem Benelli. Az Ujság 10. sz. — A három király szerelme. U. o. 143. sz.
2555. *Erődi Béla.* Giuseppe Cassone. Bud. Szemle 143. köt. 455. l.
2556. *Mario Cesare.* Robin pajtás. Ford. Sebestyén József. Pesti Napló 309. sz.
2557. *Mercantini Luigi.* Garibaldi himnusz. Ford. Hegedüs István. Erdélyi Lapok 9. sz.
2558. *Negri Ada.* Megyek Nini! Ford. Felszeghy Dezső. Erdélyi Lapok 7. sz.
2559. *Negri Ada.* 1. Egyedül tevéled... Ford. Kiss Arnold. Pesti Napló 116. sz. — 2. Rövid történet. U. o. 223. sz.

2560. *Silva Gayo Manuel de*. Portugál dalok. Ford. Kiss Arnold. Pesti Napló 248. sz.
 2561. *Stecchetti*. Hogy egyszer, télen . . . Ford. Radó Antal. Pesti Napló 122. sz.
 2562. *Vivanti Annie*. Kantilene. Ford. Kiss Arnold. Pesti Napló 131. sz.
 2563. *Vivanti Annie*. Latrok madonnája. Ford. Zoltán Vilmos. Vasárnapi Ujság 18. sz.
 2564. *Zambra Alajos dr.* Metastasio-kéziratok a Nemzeti Múzeum könyvtárában. Könyvszemle 329—337. l.

4. Oláh.

2565. *Alexics György*. Néhány észrevétel a román nyelv magyar jövevényszavaihoz. Nyelvőr 34—36. l.
 2566. *Banciü, Axente*. Câteva spicături din dicționarul greșelilor noastre de limbă. Brassói gör. kel. román gimn. 1909/10. értes. 5—34. l.
 2567. *Banciü, Axente*. Manual de poetică, întocmit pentru el. VI. a liceului rom. gr. or. din Brassó. Brassó, 1910. Lehmann-ny. (8-r. 278 l. Könyomat.)
 2568. *Brán Lőrincz és Révai Károly*. Román költőkből. Nagybánya. *Ism. én.* Ethnogr. 311. l.
 2569. *Cosbuc György*. Költemények. Ford. Révai Károly. 1905. — *Ism. ifj. Kárpáti Endre*. Dunántúli Hirl. 111. sz.
 2570. *Drăganu Miklós*. Latin elemek a román nyelvben. Nyelvtudomány III. 123—126. l.
 2571. *Drăganu, N. dr.* Asperități sintactice. Transilvania 85—95. 172—183., 335—354., 413—433. l. (Eleje a mult évi folyamban.)
 2572. *Drăganu, Dr. Nicolae*. Principiile cari ne — ar putea servi de bază la studierea și clasificarea euvintelor compuse. Naszódi főgimn. 1909—10. értes. 3—19. l.
 2573. *Huss, Dr. Richard*. Vergleichende Lautlehre der rumänischen Dialekte und des Gascognisch-Pyrenaeischen. Archiv Ver. siebenb. Landesb. 37. Bd. 5—111. l. (Külön is megjelent. (8 r. 111 l.)
 2574. *Iliesiu, N.* Fabuliștii români. Biserica și școala. 18. sz.
 2575. *Micü, Emilian*. Din istoria culturală a Românilor diu Austro-Ungaria. Transilvania 17—30. l.
 2576. *Révai Károly és Brán Lőrincz*. Román költőkből. Nagybánya, 1910. (8 r. 160 l.) 2 K. Rövid *ism. ifj. Kárpáti Endre*. Dunántúli Hirl. 111. sz.
 2577. *Seni, Dr. Valeriü*. Un manuscris din secolul al XVII-lea. Transilvania 14—16. l.
 2578. *Stanca Sebestyén*. Cipariu Timotheus. Petrozsény, 1919. Munt्यान T.-ny. (8-r. 74 l.)
 2579. Sufletul în scrierile lui Joan Agârbiceanu. Vatra Scolară 193—202. l.
 2580. *Suteu, Traian*. Afectele în scrierile lui Agârbicianu. U. o. 229—241. l.
 2581. *Tăslăuanu, Octavian C.* Informații literare și culturale 1903—1910. Sibiu, 1910. W. Krafft. (8 r. 340 l., 1 lev.) 2 K.

2582. *Weigand, dr. Gustar.* Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes 1909. Ism. Drăganu Miklós. Nyelvtudomány III. 67—72. l. — Lacea C. Transilvania 132—134. l.

XI. Szláv nyelvek és irodalmak.

2583. *Andrejeff. Andrejev Leonid.* A vörös kacaj. Ism. Nagy Lajos. Nyugat I. 710—712. l. és Renaissance 200. l.
2584. *Molnár István dr.* Andrejeff Leonid. Orosz irod. tanulmány. Hajduböszörmény, Szabó F.-ny. 1910. (8 r. 95 l.) — Ism. Oláh Gábor. Nyugat II. 1572. l.
2585. *Arnautović, Aleksander.* Srpske premiere u Beogradskom narodnom Pozoristu u godini 1909—1910. Letopis Matice Srpske 270. Knj. 67—75. l.
2586. *Arnautović, Aleksander.* Vladimir M. Jovanović, književno proučavanje. U. o. 264. knj. 6—24. l., 265. knj. 31—47. l., 266. knj. 16—32. l.
2587. *Bonkáló Sándor.* A radnói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana. Gyöngyös, 1910. Herzog E. Á.-ny. (8-r. 49 l.)
2588. *Canti jugoslavi.* Versione di Giovanni Kušar. I. — Ism. Omčikus D. Gy. Letopis Matice Srpske 269. knj. 66—71. l.
2589. *Dere, Dr. Gjorgja.* Zmaj Jovan Jovanović i Horacije. U. o. 262. 1—9. l.
2590. *Dostojewsky, F. M.* Der Spieler. Der ewige Gatte. 1910. Ism. E—r M. J. Pester Lloyd 216. sz.
2591. *Encyklopedija slavjanskoj filologii.* I. 1910. Rövid ism. Asbóth Oszkár. Nyelvtudomány III. 103. l. — P. J. Letopis Matice Srpske. 263. knj. 72—77. — Slov. Pohľady 124—126. l.
2592. *ff.* A lengyel romantikusok. Élet 23. sz. (Prus Boleslaw «Gyermek» munkájáról.)
2593. *Fofanov.* Amor és a hetaera. Ford. Telekes Béia. Pesti Napló 182. sz.
2594. *Hranilović, Jovan.* Sezona srpskog narodnog pozorista (Od 12. Novembra 1909. do 31. Januara 1910.) Letopis Matice Srpske. 263. knj. 48—65. l. 264. knj. 36—50. l.
2595. *Hranilović, Jovan.* Iz savremene hrvatske književnosti. U. o. 266. knj. 33—43. l.
2596. *Ilešić, Dr. Fr.* Iz savremene slovenačke književnosti. U. o. 266. knj. 44—48. l.
2597. *Košutić, Rad.* Primeri književnoga jezika ruskog. 1910. — Ism. Asbóth Oszkár. Nyelvtudomány III. 159. l.
2598. *Kosztits Lázár.* Dalok. Ford. Dömötör Pál. Pesti Napló 218. sz.
2599. *Krasko, Ivan.* Nox et solitudo. Bászé. 1909. — Ism. B—k P. Prúdy 12—15., 35—39. l. — V—a. U. o. 89—92. l.
2600. *Kresteff-Mirljuboff, Dr. K.* Bulgarische Literatur der Gegenwart. Pester Lloyd 175. sz.
2601. *Krumbacher, Karol.* Kultúrna kodnota slovanského jazyka a slovanská filologia v Nemecku. Preložil. A. Š—y. Slov. Pohľady 224—241.
2602. *Maretić, Dr. T.* Naša narodna epika Zagreb, 1909. Ism. dr.

- Stefanović Svet. Letopis Matice Srpske. 266. knj. 67—73. l. 267. knj. 59—66. l.
2603. *Mitrović, Isaije*. Pregled srpske omladinske književnosti. 1909. Ism. Sević Milan. U. o. 262. knj. 58. l.
2604. *Molnár István dr.* Tárász Grigorjevics Sevcenkó. (Egy orosz népköltő.) *Urania* 177—182. l.
2605. *Neresnický*. Martin Kukučín. (Životopisná mozaika, sostavená na Základe jeho listov. Prúdy 198—205. l.
2606. *Neresnický*. Hviezdoslavova mladost. Príspevok ku poznaniu jeho literárneho diela.) Prúdy 1—5. sz.
2607. *Novák, Dr. Jan V. i. Novák, Dr. Arne*. Stručné dějiny literatury české. Olomone, 1910. — Ism. *B—k. P.* Prúdy 141. l.
2608. *Páveč Agost*. A vashidegkúti szlovén nyelvjárás hangtana. (Magyarorsz. szláv nyelvjárások.) 1909. — Ism. Asbóth Oszkár. *Nyelvtudomány* III. 127—140. l.
2609. *Petrović, Dr. Boško*. Roman ospadalu i pričanja Vuka Dojčerića. Prilog literarnoj istoriji. Letopis Matice srpske 270. knj. 19—38. l. 271. knj. 9—24. l.
2610. *Piukovich Sándor dr.* A szerb népköltészet. Ujvidék. 1910. Hirschenhauser Benő ny. (8-r. 34. l.)
2611. *Popović Pavle*. Pregled srpske književnosti. Beograd, 1909. Ism. Stanojević, St. Letopis Matice srpske. 268. Knj. 50—61. l.
2612. *Puskin Alexej*. Szerenád. Ford. Baráth Sándor. Békésmegy. Függetlenség 35. sz.
2613. *S—ć, M.* Pismo Koste Trifkovića Jovanu Jovanoviću Zmaju. Letopis Matice srpske. 261. knj. 70—73. l.
2614. *S. J.* Z papierov Šam. Chalupku. Slov. Pohľady 382—384. l.
2615. *Savić, Milan*. O Simi Matavulyu s izvodima iz Matavuljevich pisama. Letopis Matice srpske. 261. knj. 1—23. l. 262. knj. 10—26. l.
2616. *Santity Sándor*. Az enyém vagy! Ford. Szászy István. Pesti Napló 212. sz.
2617. *Skerlić, Jovan*. Srpska Književnost u XVIII. vĕku, 1909. — Ism. Stanojević St. Letopis Mat. Srpski 268. knj. 61—69. l.
2618. *Skerlić, Jovan*. Skola. Objectiĕne lirike. Beograd, 1910. — Ism. *R. J. U.* o. 264. knj. 68—70. l.
2619. *Sobolevskij, A. I.* Kořcov i dejinách ruskej literatury. *J. Š.* Slov. Pohľady 366—372. l.
2620. *Spicer, Mavro*. Ivan Trnski. (1819—1910.) Pester Lloyd 158. sz.
2621. *Šremac, Stevan*. Putujuće Društvo. Beograd 1910. Ism. *S. M.* Letopis Matice Srpske. 261. knj. 80—83. l.
2622. *Šremac, Stevan*. Tjár-Mosa Abenšaam. 1910. Ism. Sević Milan. U. o. 263. Knj. 70—72. l.
2623. Szerb költőkből. Fordította Szászy István. (Olcso Könyvtár 1554—58. sz.) Budapest, 1910. Franklin-T. (16-r. 172 l.) 1 K. — Ism. dr. Ivackovics Ilija. Pester Lloyd 198. sz. — A. M. Letopis Matice Srpske 262. sz. 56. l.
2624. *Tolsztoj, Tolsztoj Alekszój gróf*. Rettenetes Iván czár halála. Szomorújáték 5 felv. Kovács Agoston dr. közreműködésével az orosz eredetiből fordította Nagy Iván dr. (Olcso Könyvtár 1559—1562. sz.) Budapest, 1910. Franklin-T. (16-r. 156 l.) 80 f.

2625. *Büchler Hugó*. Tolsztoj pedagógiája. Népműv. 11. köt. 288—294. l.
 2626. *Drozdy Győző*. A jásznája-poljánai tanító meghalt. Kultúra 11. sz.
 2627. *Fekete Gyula (Dr. Nagyiványi)*. A forradalmár Tolstoj. Egyetértés 242. sz.
 2628. *Herczegh Mihály*. Tolsztoj reflexiók. A Cél 177—183. l.
 2629. *Jehlicska Ferencz dr.* A mi Urunk Jézus Krisztus és Tolsztoj Leo. Népnevelő 52. sz.
 2630. *Migray József*. Tolsztoj mint vallásbölcsező. Népművelés 11. köt. 273—280. l.
 2631. *Netz Ferencz*. Tolsztoj, a tanító. Nemz. Iskola 48. sz.
 2632. *Prohászka Ottokár*. Tolstoj Leo. Élet 48. sz. — Homonnai Albert. Világ 203. sz. Manojlovich Tivadar. Renaissance II. 527—530. l. — Márk Ferencz. Prot. Szemle 666—670. l. — Petrovics S. dr. Pester Lloyd 266. esti sz. — Schöpflin Aladár. Vasárn. Ujs. 48. sz. — Syron. Hét 47. sz. — Szász Zoltán. Új Idők 48. sz. — Sztrakoniczky Károly. Alkotmány 277. sz. — Alfa. Budap. Hirl. 275. sz. — Vojnovich Géza. Budap. Szemle 144. köt. 455—465. l. — Neues Pest. Journ. 275. sz. — Ignotus. Magy. Hirl. 278. sz. — László Béla. Vasmegy. Hirl. 95. sz.
 2633. *Roberto, Frederigo de*. Tolsztoj és Nietzsche. Renaissance 29—39. l.
 2634. *Seuron Anna*. Egy őszi este Tolsztojéknál. Népművelés 11. köt. 313—315. l.
 2635. *Szabó Endre*. Tolsztoj Leó tragédiája. Pesti Napló 277. sz.
 2636. *Szini Gyula*. Tolsztoj exodusa. Nyugat II. 1629—1631. l.
 2637. *Timár Szaniszló*. Tolsztoj halála. Egyetértés 273. sz.
 2638. *Torday Lajos*. Tolsztoj, a pedagógus. Nemz. Iskola 50. sz.
 2639. *Wildner Odön*. Tolsztoj öröke. Népművelés 11. köt. 257—262. l.
 2640. Tolsztoj irodalmi munkássága. Népművelés 11. köt. 304—312. l. — Lásd 218. sz. a. is.
 2641. *Vajanský, Sv. H.* Sobrané Diela. I. V. Ism. Prúdy 61—65., 92—94., 142—147., 181—183. l.
 2642. *Varjas Sándor*. Arzibasev: A vihar. Renaissance II. 570—576. l.
 2643. *Vlček Jaroslav*. Prúdy 4. sz.
 2644. *Werbizkaja, Anastasia*. Aus Sturmeszeit. Roman. Berlin. Ism. gt. n. Pester Lloyd 97. sz.

XII. Vegyes.

2645. *Ivánfi Jenő*. Japán dalok és népmesék. Az Ujság 206. sz.
 2646. *Várkonyi Titusz*. Régi japán költők. Alkotmány 136. sz.
 2647. *Várnai Sándor*. Khinai élclapok. Élet 31. sz.

PYRAMUS ÉS THISBE.

A költő a halhatatlanság adományozója. A kit ő lángeszének fényével és képzeletének ragyogásával érintett, az nem száll milliókkal a feledés homályába. Ki beszélne vagy tudna ma Macbethről és Hamletről, Desdemonáról és Imogenről, sőt Romeóról és Juliáról, ha Shakespeare nem emelte volna a hagyomány homályából a költészet ragyogó fényébe ez alakokat, a kik ma az egész emberiség köztudatában élnek. Ritkább az ellenkező eset, hogy a költő elhomályosít, ellenszenvessé tesz, vagy a feledés homályába dönt alakokat, melyek gyilkos tolláig nagy népszerűségnek, közszeretetnek örvendettek. A parodiák és travesztiák czélozzák, de nagy ritkán eredményezik ezt. A görög *Batrachomyomachia* csöppet sem ártott az *Iliásnak*, és Scarron vagy Blumauer éles és mérges versei sem szállították alá az *Aeneis* közkedveltségét. Annál kétségtelenebb, hogy Shakespeare szatirája megölte a Pyramus és Thisbe-mondát, mely az egész középkoron keresztül Európa összes népeinél a legkedveltebb és legismertebb hagyományok egyike volt. Számos költő dolgozta föl a babyloni szerelmesek szomorú történetét, mely Hero és Leander vagy Aeneas és Dido jóval kevésbé népszerű sorsa mellett másfél ezer éven keresztül gyönyörködtette és meghatotta az európai nemzeteket. Csak későn lett vetélytársa Tristan és Izolde keserves története, mely azonban közkedveltség tekintetében sohasem versenyezhetett Pyramus és Thisbe boldogtalan szerelmével és nem is dicsekedhetik oly nagyszámú földolgozóval. Persze, Chrestienje és Gottfridje nem akadt a babyloni párnak, de szomorú sorsuk földolgozóinak tömegével messze meghaladja a Tristan-munkák számát.

E közkedveltség rögtön megszűnt, a mint Shakespeare a *Szentivánéji álomban* halhatatlan gúny tárgyává tette a keleti

párnak siralmas történetét, úgy hogy az angol mester után valahánem nem akadt többé oly országban, melyben a *Szentivánéji álmot* ismerték, költő, a ki ezt a szép hagyományt megfelelő komolysággal földolgozni merészkedett volna. Ez annyira tény, hogy bátran meg is fordíthatjuk következtetésünket: a hol és a mikor bárhol Európában Pyramus és Thisbe történetének komoly, költői földolgozását találjuk, ott a *Szentivánéji álom* még nem ismeretes, mert, a mint ismertté lesz, nyomban lehetlenné teszi a keleti szerelmesek történetének költői tárgyalását. E szempontból érthető, a mint látni fogjuk, tárgyunk elkésétt magyar költői földolgozása is.

I.

A Pyramus és Thisbe-monda eredeti forrása ismeretlen. Első földolgozója Ovidius, a modern lelkű római költő, a ki *Átváltozásai*ban (IV, 55—166) a rokka mellett mesélteti a babiloni történetet és a szerelmesek sorsával ezen «nem mindennapi vagy közismert regével» (IV, 53: «vulgaris fabula non est») magyarázza meg, hogy a szederfa fehér gyümölcse mikép változott, mert vér érte, csodálatosképen feketére.¹⁾ A monda tárgya Ovidius szerint röviden a következő.

Pyramus és Thisbe, napkelet legszebb fia és leánya, szomszédban laknak a Semiramistól téglával bekerített városban, Babylonban. Megszerették egymást, és mivel szüleik ellenzik vonzalmukat, az ifjak mindjobban lánognak, mert «a leszorított tűz mindig hevesebben forrong». A két lakot elkülönítő falban, még mikor a ház épült, repedés történt, melyet a lakók semmibe sem vettek, de a szerelmesek örömmel fölfedeztek. E résen át lágy susogással közlik egymással hő érzéseiket. Fájdalmasan vádolják az irigy falat, mely őket elkülöníti, hogy legalább csókjukat át nem engedi. De hálát is rebegnek neki, hogy egymás lehelletét a repedésen keresztül szomjas lélekkel ihatják.

Végre elhatározzák, hogy kisonya lakásukból és a városból, Ninus sírjánál²⁾ találkoznak, egy fehér szederfa alatt, mely

¹⁾ Kétféle szeder van: *morus alba* és *morus nigra*. Ovidius úgy tünteti föl a dolgot, mintha az utóbbi az elsőből lett volna.

²⁾ Ninus sírja Ninive mellett volt. Volt-e a királynak Babylon mellett is síremléke, erről nincs tudomásunk.

lombos ágaival üdítő forrást árnyékolt be. Thisbe előbb siet ki a kijelölt helyre és leül a terebélyes fa alatt. Ekkor egy oroszlán, mely ép marhát ölt, véres szájjal közelg a kúthoz, hogy szomját oltsa. A fiatal leány, a hold világánál közeledő vadállattól meg-rémülve, a közeli barlangba siet, futtában elejtve fátyolát, melyet a víztől visszatérő oroszlán vérengző fogával darabokra tép.

Később Pyramus is oda érkezik Ninus sirjához és rémülve látja Thisbe fátyolának véres foszlányait. Fájdalmában önmagát vádolja a szeretett leány halála miatt, mert ő csalta ki a vadonba, és fölhívja a puszta vérszomjas oroszlánait, hogy tépjék össze az ő testét is. Azután a fa alá megy és forró csókokkal illetve Thisbe fátyolát, szívébe mártja törét. Hanyatt dőlt a földre és vére magasan befecskendezte a fát, melynek fehér gyümölcse nyomban feketére változott.

Kis idő múltával Thisbe elő mer lépni rejtekéből és előbb csodálkozva látja a fa ágai közt a gyümölcsnek megváltozott színét, majd rémülettel megpillantja Pyramus holttestét, melyet hangos jajokkal átölel, forró csókokat nyomva sápadt arczára. Kétségbeesetten kiáltja Pyramus nevét, és a szeretett ifjú egy perczre kinyitja szemét, hogy nyomban örökre lecsukja. Thisbe azután kedvese törével átdöfi szívét, miután még csak azon óhajának adott kifejezést, hogy Pyramussal egy sírban nyughassék. Szüleik a kedves leánynak ez utolsó óhaját teljesítették, a szederfa fekete gyümölcse pedig a mai napig hirdeti a babyloni szerelmesek szomorú sorsát.

Ovidius nem mondja, hogy ezt a kissé naiv, de kétség-telenül költői mesét honnan vette. Csak annyit jegyez meg, hogy a történet nem «közismert». Kétségtelen, hogy keleti mesével van dolgunk; ezt bizonyítja a Ninus sirja, noha ilyenről Babylonban egyéb forrásból nincsen tudomásunk, és különösen az oroszlán szerepe. Az is valószínű, hogy a római költő szó-hagyományból ismerte a mesét, talán egy keleti származású rabszolga elbeszéléséből. Egyebet nem tudunk a boldogtalan szerelmesek történetének eredetéről, annál többet e történetnek rendkívüli népszerűségéről Európa összes újabb nemzeteinél.¹⁾ A népek egyáltalában nagyon rokonszenveznek a boldogtalan

¹⁾ Georg Hart, *Ursprung und Verbreitung der Pyramus- und Thisbe-Sage*. Passau, 1889 és 1891.

szerelme áldozataival, Pyramus és Thisbe szerelme pedig sokszorosán volt nekik vonzó. A kedves, ártatlan fiatal pár regényes vágyódása, sóvárgó érzéseik és epedő beszélgetéseik; ellenállhatatlan törekvésük, hogy egymáséi legyenek, mely minden korlátot leront; szenvedélyök mélysége, mely szüleik gyűlöletén nem tud győzedelmeskedni; megható haláluk, melyet a könnyörtelen végzet vaksága okozott — mind oly vonások, melyek első sorban a rajongó középkorra nagy hatással voltak. A rendkívül nagyszámú földolgozások közül csak néhány kiválóan érdekest vagy jellemzőt említek föl, természetesen csupán a Shakespeare művét megelőző korból.

A római írók közül a romantikus Ovidius volt a középkor kedveltje.¹⁾ Pyramus meséjét az ókorban tudtunkkal nem dolgozta föl más költő, de a prózaírók sokszor említik vagy czéloznak reá és Hyginus, a későbbi költők egyik főforrása, fölvetve nagy elterjedésre jutott mesegyűjteményébe.²⁾ De már a középlatin költők sokszor dolgozták föl verses elbeszélésekben, melyek voltakép csupán Ovidius anyagát adják, de néha melegebben, bővebb, részletesebb festéssel, majd hexameterekben vagy distichonokban, majd rimes versekben. A középkornak legolvasottabb könyveinek egyike, a *Gesta Romanorum*, szintén átvette Ovidiusból,³⁾ de egyúttal, hisz prédikátorok számára készült, allegoriává alakította át. Pyramus és Thisbe története ebben a magyarázatban a megváltás képe: Pyramus az Isten fia, Thisbe a keresztény lélek, az oroszlán az ördög, az eperfa a Sátán uralma, Thisbe fátyola a bűntől bemoeskojt emberiség stb. A babyloni szerelmes mese tehát szintén az emberiség megváltását Krisztus önfeláldozó halála útján példázza. A középkori olvasó közönség, mely mesét keresett, bizonyára nem sokba vette ezt az erőszakos allegoriát, mely számos feldolgozásban, még a németalföldi drámákban is érvényesül, de annál melegebben karolta föl a szép mesét magát, melyet a középkornak egy másik rendkívül olvasott írója, Boccaccio († 1375) is, két ízben is elmesélt, egyszer a híres nőkről latinul írt művében és másodszer a *Sze-*

¹⁾ Karl Bartsch, *Albrecht von Halberstadt und Ovid im Mittelalter*, 1871.

²⁾ Hygini fabulæ, CCXLII: *Qui se ipsi interfecerunt*.

³⁾ Oesterley kiadása, 1872, 231. sz., 633. l. A «vulgaris» szövegben ez a történet nincs meg, azért hiányzik Haller János *Hármas könyvéből*, melyet Katona Lajos újból kiadott (Régi Magyar Könyvtár 18), 1900.

velmes Fiammettáról szóló olasz könyvében. Terjedelmesebb költői elbeszélésben tárgyalja Bernardo Tasso († 1569) is a Pyramus-mondát. Még bővebben, 855 versben, meséli egy ófrancia fabliau a keleti mesét, a dolog lényegében Ovidiushoz ragaszkodva, de a részletek bő festésében messze meghaladva a római költőt. Francia földön igen sok a czélzás Pyramus és Thisbe boldogtalan sorsára, hasonlókép Provenceban is a troubadourok költészetében.

Spanyolországban Jorge de Montemayor († 1561), a világhírű Diana-regény szerzője, egy 1260 versre terjedő, csak 1616-ban nyomtatásban megjelent költeményben, igen hosszadalmasan és a mythologia készletének bő alkalmazásával beszéli el a mesét, melyet egy kortársa, Gregorio Sylvestre († 1570) is 1040 versre terjedő művében még kevesebb izléssel, a képek és hasonlatok túlságos fölhalmozásával földolgozott. Hogy Gongora († 1627) nem mellőzte ezt a travesztáló irányának annyira kedvező tárgyat, könnyen érthető: *La Tisbe* cz. burleszk balladájában ezt a szép mesét is parodiává alakította át, de annyi félreeső czélzással, hogy Christoval de Salazar Mardones 1636-ban 184 negyedrétlapra terjedő kimerítő magyarázatot kényszerült hozzá írni.

Németországban elsőben egy középfelnémet költemény¹⁾ tárgyalja a babyloni szerelmesek történetét, nem Ovidius, hanem az ófrancia fabliau alapján, és a történet végén már belekapcsol egy motivumot a Tristan-mondából, nem épen ügyes alkalmazással: egy sírba temetik a szerelmeseket, mire egy szólóító nőtt ki az egyik testből és belenőtt a másik testbe. Legérdekesebb, hogy német földön valóságos népkölteményben²⁾ találjuk földolgozva a babyloni mesét, de a személyek és színhely modernizálásával: az egyik népballadában egy lovag és egy hercegné, a másikban egy gróf és a királyleány a szereplők. Az elsőnek címe: *Lovag és hercegleány*, 18 hétsoros versszakban,³⁾ a másiké *A gróf a kútnál*, 19 hétsoros versszak. Ezekhez járul

¹⁾ *Zeitschrift für deutsches Altertum* VI, 1848, 504. l.

²⁾ Ujabban Erk-Böhme, *Deutscher Liederhort* 1893. I., 86, 87 és 88. sz., 304—313. l. — A régibb népdal-gyűjtemények közül közlik *Des Knaben Wunderhorn* 1806 és Uhland, *Folkslieder* I., 1844. — V. ö. Uhland, *Schriften* IV, 1869, 88. l.

³⁾ Megvan németalföldi, svéd és dán szövegekben is.

egy németalföldi népköltemény: *Az esti út*, az 1544-iki antwerpeni és az 1591-iki amsterdami daloskönyvben, 15 hétsoros versszak. Ezek közül kettőben az oroszlán helyébe, mely a német földre átültetett történetben természetesen nem szerepelhetett, egy törpe lép, a ki a szép leányt barlangjába viszi, hogy nőül vegye, de bölcs anyja tanácsára szabadon bocsátja. A színhely egy forrás, mely terebélyes hársfa alatt csörgedez. Egyes elbeszélésekben a németesítéshez valóságos lokalizálás járul: a leány a mecklenburgi herceg leánya, a színhely Stargard vára, a szederfa helyébe itt is a nemzeti hársfa lép. Vagy: az ifjú Herzogenaarach hercege, a leány egy várkisasszony Burgstallból, a tragédia színhelye pedig a burgstalli erdőben még ma is látható oroszlánkút. A további fejlődést érdekesen mutatja egy németalföldi *Gyász-dal Pyramus és Thisbéről*, fönmaradt alakjában a XVII. századból, 13 nyolcsoros versszakban, úgy látszik közvetlenül Ovidius alapján. A szereplők itt egy pásztorfiú és egy pásztorleány, a kik közösen legeltetik nyájaikat. Ez eltérés mellett azonban megvan a kút és a fa, valamint a gyümölcsnek vörösre változása, sőt Thisbe óhajtása is, hogy kedvesével egy sírban nyugodjék.

II.

De minket most leginkább Anglia érdekel, hol Pyramus és Thisbe története Shakespeare halhatatlan travesztiájában szomorú sorsra jutott. Angol földön mind Ovidius, mind Boccaccio régtől fogva igen kedvelt, olvasott írók voltak, és Geoffrey Chaucer, az angol költészet atyja (1340—1400), az olasz írótól vette a *Legend of Good Women* (Legenda a jó nőkről) cz. híres művének tervét, de a Pyramus-monda elbeszélésében mégis inkább Ovidiust követi.¹⁾ A *Jó nőkről szóló legendát* a költő II. Richard nejének, a nemes és művelt Luxemburgi Annának, IV. Károly leányának, óhajtására írta, a ki fölszólította, hogy ellentétben eddigi műveivel, melyekben a nők igen kedvezőtlen színben tűntek föl,²⁾ dicsőitse már egyszer a jó és hű nőket is. Chaucer hűz hölgynek történetét akarta e gyűjteményben tárgyalni, de

¹⁾ Bernh. ten Brink, *Geschichte der englischen Literatur* II, 1889, 118. l.

²⁾ Célzás a *Roman de la Rose* fordítására és a *Troilus és Cryseide* cz. költői elbeszélésére.

művének ép csak a fele készült el: tíz nő, kiket a szerelem vértanúi gyanánt (innen művének «legenda» czíme) meleg rokon-szenyvel rajzol. A második e sorozatban Thisbe, kinek szomorú sorsát (*Legende of Thisbe of Babylon*) Ovidius alapján meséli, a ki a többi költeményeknél is Chaucer főforrása volt. De nem ragaszkodik a római költő szövegéhez: szélesebb előadásban, megható naivsággal mesél, fősúlyt a részletek költői festésére és a jellemek vonzó rajzára helyezve.

Jóval kevésbé sikerült az öreg John Gower (1325—1408) szintén még XIV. századi műve *Confessio amantis* (1393. befejezve), mely szintén Ovidiust követi, de elrontja forrását, mert költeménye elevenség és költőiség nélkül való.¹⁾ Egy népkönyv, *The boke of Perymus and Thesbye* (1563) is népszerűsítette a mesét; feldolgozta J. Tomson is hét szonettben, melyeket régebben tévesen Shakespeare egyetlen forrásának tekintettek. Hogy a nagy angol mester a mondának e régibb földolgozásait ismerte, abban egy perczig sem kételkedhetünk, hisz tudjuk, hogy Chaucerból vette *Troilus és Cressida* tárgyát, hogy Gower szerepelteti prologus gyanánt a neki tulajdonított *Perikles*ben, a népkönyvre és Tomson verseire pedig saját művének egyes parodizáló vonásai emlékeztetnek. De Shakespeare jól ismerte Ovidiust is, bizonyára Golding angol Ovidius-fordítását is (1567), mely ügyefogyott pathoszával maga is már félig-meddig komikus ízű. A Thisbe-epizódnak egy másik fordítását közölte a *Gorgious Gallery of Gallant Inventions* (1578) és egy «új szonettet» Pyramus- és Thisbéről hozott 1584-ben *the Handefull of Pleasant Delites*.²⁾

Shakespeare legbájosabb vígjátékának epizódjában travesztálta a Pyramus és Thisbe-mondát: a tragikus cselekvény a kezdetleges szöveg és esztelen előadás folytán komikus satyr-játékká vált. A *Szentivánéji álom* ez epizódjával szemben két kérdésre kell feleletet keresnünk: mi ösztönözhette a költőt arra, hogy egyáltalában ily travesztiát írjon? és másodsor: miért választotta komikus intermezzója számára ép Pyramus és Thisbe megható történetét. Mind a két kérdésre fölvilágosító adatokat szolgáltató források híján csak hozzávető, de talán mégis elfogadható választ adhatunk.

¹⁾ M. Bech, *Anglia*, V. 1882, 319. l.

²⁾ Karl Elze, *Shakespeare Jahrbuch* III, 1868, 155. l.

A *Szentivánéji álom* valószínűen 1593-ban készült (Meres, *Palladis Tamia* 1598 már ismeri, 1600-ban jelent meg nyomtatásban), nem sokkal a *Romeo és Julia* után, melyre sok tekintetben emlékeztet, sőt a tündérvilág rajzában majdnem világosan czéloz. Shakespeare akkor alig 30 éves volt, de máris híres és kedvelt drámaíró, kivel az angol színpadnak bámulatos virágzása tetőpontját volt elérendő. De ne higgyük azért, hogy új jellegű művészete általános elismerésben részesült. Épen nem, és itt legkevésbé czélzunk irigy versenytársaira, a kik őt sértő pamfletekben megtámadták és irodalmi tolvajlással vádolták. Voltak neki komolyabb és tekintélyesebb ellenfelei is, kikkel szemben védekezésre kényszerült. Korának legünnepeltebb lírikusa és epikus, Edmund Spenser (1553—1599), a ki néhány évvel darabunk előtt *A tündérkirályné* cz. híres regényes költeményét kiadta (az első három könyv 1590, a többi három 1596, a hetedik könyv töredék maradt), csak egy évtizeddel volt öregebb mint Shakespeare, de allegorizáló, kiszámított, a retorika készletével túlterhelt, tudós és udvari költészete egy jóval régibb korszaknak volt terméke. És Spenser egy-két évvel a *Szentivánéji álom* előtt, 1591-ben, *A múzsák könnyei a tudomány megvetése fölött* czímmel nagy feltűnést keltett elegikus költeményt tett közzé, melyben a kilencz múzsa egyenként és egymásután siratja a költészet minden fájának szomorú hanyatlását, így Melpomene és Thalia a drámáét is, siratják ép akkor, mikor Shakespeare egymásután megalkotja első drámai remekeit. A költő czéloz is tündérvilágában Spensernek e művére, midőn a kezművesek repertoírján szerepeltet ily című darabot:

A hármashárom Múzsa a minap
Koldúlva elhalt Tudományt kesergi —

melyet Theseus e szavakkal utasít vissza: «Afféle gúnyvers, csípős, kritikus lesz».

A tudós költők helyét ez időben a népies jellegűek kezdték elfoglalni, főleg a dráma terén. És érdekes, Shakespeare vígjátékaira való tekintettel, hogy Spenser művében különösen éles és keserves Thalia panasza, mely a vígjáték züllését illeti: A hol azelőtt mint királyné uralkodott és a grációk kíséretében az álarczot föltette — így jajgat az elkeseredett múzsa — ott ma barbárság és állati tudatlanság uralkodnak. Minden üres fej merész-

kedik kénye-kedve szerint irogatni és olyat művelni, a mi egyedül a tudósnak joga. Ő, Thalia, most a tömeg rabszolgája, a gúnyolódók czéltáblája lett és senki sem tiszteli többé. Tudjuk, hogy Shakespeare ép a vígjáték terén volt legönállóbb és haladta meg legfényesebben gyarló előzőit és kortársait, noha *Romeo és Julia*, minden szerkezeti gyöngéje mellett, a tragédiában is óriási haladást jelent, a mit azonban a régi ízlésnek konok hívei szintén nem voltak hajlandók elismerni.

Mert Spenser nem volt az egyetlen, a ki Shakespeare föllépésekor a művészet hanyatlását siratta; még jóval később is, midőn *Hamlet* és *Lear király* már megrázták és magukkal ragadták a közönséget, fejtegette a tragédia szomorú bukását a geniális Francis Bacon (1561—1626), a kinek némely szánalmas áltudós hihetetlen vaksággal még ma is tulajdonítja Shakespeare összes műveit. Spenser is, Bacon is, de bizonyára még igen sokan mások is, többre becsülték a régi tudós, pontos szabályokhoz idomított költészetet, mint Shakespeare népies irányú, a szív mélyéből fakadó és a képzeletet magával ragadó művészetét. E panaszokkal és vádakkal szemben a páratlan mester a régi iskola szellemének és irányának megfelelő, de persze torzított terméket ékelt bele fényes vígjátékába. Mesteremberek írták a darabot, nem költők, mesteremberek adják elő, nem művészek. Képzeletnek, igaz érzésnek, alkotó erőnek semmi nyoma: csupa köznapiság, józan, de korlátolt észszel összeácsolt valóság, fölczifrázva holt tudásnak meg nem értett vagy meg nem emésztett törmelékével. Csak a legprózaibb valóság bír e «költészetben» értékkel: a mit meg nem foghatsz kezeddel, annak semmi létjoga, a mit nem láthatsz testi szemeddel, az nem létezik.

Ilyen volt a dráma Shakespeare előtt, ennek hanyatlását, züllését, pusztulását siratják Spenser, Bacon és a régi ízlésnek konok hívei. Nagyon valószínű, hogy a szereplő ripőkökben kortársaknak gúnyos képmásaira ismertek a nézők; de, sajnos, mi már nem ismerünk reájuk, mert a hatalmasan föllendülő új költészet teljességgel eltemette a túlhaladott korszaknak nagyképtű, de mégis jelentéktelen kis embereit kis játékaikkal együtt. Talán sok egyenes támadás ellen is védekezett Shakespeare e nekünk mulatságos, de a kigúnyoltaknak keserves parodiában, melylyel esetleg egyelőre elhallgattatta a «régi idők dicsőítőit»,

hogy későbbi remekeivel bizonyára feltétlen, teljes önmegadásra készítse őket.

III.

De miért választotta Shakespeare gyilkos szatirája számára ép a babyloni szerelmes párnak szomorú sorsáról szóló megható szép mondát? Erre a kérdésre, a rendelkezésre álló anyagnak töredékes és hézagos volta miatt, szintén csak többé-kevésbbé valószínű föltevésekkel felelhetünk.

Mindenek előtt kétségtelen, hogy a Pyramus-monda, mint láttuk, Angliában is igen ismeretes volt, úgy az angolra fordított Ovidiusból és Boccaccioból, mint Chaucer és Gower és más angol írók földolgozásaiból is, melyeket a mohón olvasó Shakespeare is bizonyára mind jól ismert. Céljának tehát ebből a szempontból ez a tárgy teljesen megfelelt, mert világos, hogy csak egy ilyen népszerű hagyomány travesztálásával érhethe el célját. De alkalmas volt e történet a travesztálásra erős érzélgősségénél fogva is: telve jajokkal, siránkozással, pusztulással. Parodizáló remeke eléggé igazolja választását, melynek közelebbi okait keressük. Mégis, azt hiszem, hogy nem tévedünk, ha e mozzanatokhoz, a tárgynak egy oldalról nagy kedveltségéhez, más oldalról kissé vastag érzélgősségéhez még egy harmadik indokot csatolunk: egy angol Pyramus-drámát, melyről semmit sem tudunk, de melyet a travesztia majdnem önként megkövetel. Nagyon valószínű, noha föltevésünket biztos adat nem támogatja, hogy volt már Shakespeare előtt az angol színpadokon legalább egy Pyramus-dráma, vagy eredeti angol alkotás, vagy valamely idegen darabnak átdolgozása, melyet kóbor angol komédiások hozhattak magukkal a kontinensről.¹⁾

Mert a kontinensen, úgy látszik, sok darab keletkezett, melyek a babyloni szerelmeseknek szomorú történetét színre hozták, de a *Szentivánéji álom* keletkezését biztosan meg-

¹⁾ Ez összefüggésben figyelmet érdemel, hogy az angol komédiásoknak Nördlingen város tanácsához 1604 jan. 20. benyújtott folyamodványában, egyéb darabok közt, föl van említve egy *Historie vonn Thisbes vnndt pyramo* cz. színmű is, mely persze a Szentivánéji álom önállóított groteszk epizódja is lehetett. *Archiv für Literaturgeschichte* XI, 1882, 626. l.

előző korból én csak négyet ismerek.¹⁾ Ezek: 1. Grossen ten Berch műve, mely Amsterdamban 1520 körül keletkezett és melyben már két allegorikus alak is szerepel; 2. Matthijs de Casteleyn (+ 1550) tragédiája, mely 1548-ban jött létre, de csak 1616-ban jelent meg nyomtatásban Rotterdamban; 3. egy francia moralité, mely 1535 körül készült; és 4. egy ötfelvonásos (kéziratos) berlini színmű 1581-ből. Samuel Israel (+ 1633) és Damian Türekis német tragédiái, valamint Theophile Viaud (+ 1626) és Pradon (+ 1698) francia színművei már XVII. századiak, tehát a tárgyaltunk kérdés eldöntésénél már nem jöhetnek tekintetbe. Az a megnyerő föltevés,²⁾ hogy Israel tragédiája, melyben a Hero és Leander-mondából származó fáklya megmutatja Pyramusnak a szeretett leány ablakát, talán egy régibb angol darabon alapszik, alig fogadható el, mert Israel világosan mondja, hogy nincsen tudomása arról, hogy ezt a történetet valaha drámában földolgozták.

Elég lesz e régi négy darabról csak néhány szóval megemlékeznem.

Az első hollandi darab a XVI. század második évtizedéből irodalomtörténeti szempontból érdekes kuriózum, a mennyiben félig elbeszélés, félig színmű. A szerelemről beszélgetnek a szerelem hívei és maga a megszemélyesített Szerelem, mire a költő intő például el akarja mondani Pyramus és Thisbe történetét. De most megszakad az elbeszélés és a monda mint dráma folyik le előttünk, melyet a költő, ismét előlépve, a *Gesta Romanorum* mintájára a hagyománynak allegorizáló magyarázatával fejez be. A «dráma» maga pontosan követi Ovidiust.

A második hollandi darab, Casteleyn színműve a XVI. század közepéből, már igazi színdarab, mely 23 jelenetből áll. Nem vázolom a jeleneteket sorban; elég lesz a cselekvény menetét néhány szóval elmondanom. A darabban a szerelmes páron kívül még Pyramus atyja és Thisbe anyja is szerepelnek, ezeken

¹⁾ Alfred Schaer, *Die dramatischen Bearbeitungen der Pyramus-Thisbe-Sage in Deutschland im 16. und 17. Jahrhundert.* Schkeuditz, 1909. (Hat német, ill. németalföldi darabot tárgyal.)

²⁾ Rud. Genée, *Lehr- und Wanderjahre des deutschen Dramas*, 1882, 256. l. — A Shakespeare hatása alatt keletkezett németalföldi és német Peter Squenz-darabok (négy ily bohózatról van tudomásunk) szintén nem tartoznak már e tanulmány keretébe (de l. alább a IV. szakaszt).

kívül egy komorna és két allegorikus alak: «Ábránd» és «Látszat», a kik a szerelmesek boldogsága ellen törnek. A cselekvény betűről-betűre úgy folyik le mint Ovidius elbeszélésében, csakhogy a szülék ellenszenve is néhány rövid párbeszédben nyilvánul és a két allegorikus alak folyton gúnynyal és kárörömmel kíséri a szerelmeseknek minden lépését.

Igen kezdetleges a franczia «moralité» is, mely csak 634 sorból áll. Pyramus és Thisbe az egyedüli szereplők; mellettök egy pásztorfiú és pásztorleány bevezetésül dicsőítik a boldog szerelmet, a cselekvény végén pedig kifejtik az alakoknak és eseményeknek allegorikai jelentőségét. Az oroszán megjelen a színen.¹⁾

Haladottabb alakot tüntet föl a berlini kéziratban fönnmaradt német darab, mely szintén még a XVI. századból való, noha a cselekvény lefolyása és megokolása itt is elég naiv, mint a következő vázlat mutatja. A tragédia öt felvonásból áll, és a prologuson és epiloguson kívül 13 személy szerepel benne (terjedelme 2256 vers, de néhány levél hiányzik a kéziratból). Az első felvonásban Pyramus és Thisbe külön-külön kifejezésre juttatják szerelmi bánatukat, és az ifjú Istentől kér módot, hogy a szeretett leánynyal beszélhessen. A II. felvonásban a szerelmesek a szerencsésen fölfedezett falrésen keresztül beszélgetnek egymással, mire Pyramus kérésére két barátja, Justicolus és Placidus, megkéri számára Thisbe szüleitől a leány kezét, de a szülők, Nimrod és Sophia, elutasító választ adnak. Erre az ifjak elhatározzák, hogy a Ninus forrásánál az erdőben találkozni fognak. A bolond, neve Morio, folyton megjegyzéseivel kíséri a szereplők szavait és tetteit. A III. felvonásban Thisbe kioson a házból és Dæmon, az ördög, elhatározza, hogy a szerelmeseket hatalmába keríti. Míg Thisbe aggódva várja kedvesét, Dæmon egy ordító vadállat alakjában megrémíti a leányt, a ki elfut, mire visszamaradt fátyolát vérrel befecskendezi, hogy Pyramust kétségbeejtse. Az ifjú megjelen és megöli magát, hasonlókép a visszatért Thisbe is kedvesének holtteste mellett. Itt vége lehetne a darabnak, hisz a főszereplők meghaltak. De azért következik még két felvonás, melyekben az első háromnál is jóval kevesebb cselekvény van. A IV-dikben egy Mæstidicus

¹⁾ Wilh. Creizenach, *Geschichte des neueren Dramas*. III, 1903, 42. l.

nevű földmives, Thisbeék szomszédja, kimegy a városból, hogy földjeit megnézzze; az erdőben, melyen áthalad, mit sem sejtve, fölfedezi a két holttestet és mellettök Thisbe tábláját, melyen történetük és szomorú pusztulásuk le van írva. Az ördög igen örül a törtéeteknek és reméli, hogy a kétségbeesett szülék is öngyilkosságot fognak elkövetni és ezen bűn révén a pokolba jutnak. A szülök elhatározzák, hogy a holttesteket behozatják az erdőből és illendően eltemettetik. Az V. fölvonásban Justicolus vigasztalja a szomorú szülőket, mire Mæstidicus a sirásónak, Meier Jánosnak, újból elmeséli az egész siralmas történetet és megbízza, hogy sírt ásson a két áldozat számára. A holttesteket elhozzák, mire újból hosszadalmasan siratják őket és nem kevésbé hosszadalmasan vigasztalják a szülőket, főleg az öreg özvegy Memphust, a ki fiában, Pyramusban, utolsó támaszát vesztette el. Az utolsó jelenetben az összes szereplők Thisbeék házában összejönnek, hogy imádságban keressenek vigaszt nagy veszteségükért. Cselekvény tehát ebben a darabban sincsen több, mint Ovidiusnál, csakhogy az elbeszélésnek egyes mellékes vonásai is párbeszédekben vannak színre hozva. Az egész darab, erősen vallásos iránya miatt, reánk maradt alakjában egyházi szerzőre vall, esetleg iskolai előadásra készült.

Visszatérve fejtegetéseim fonalához, ismétlem, hogy nem tartom lehetetlennek, sőt igen valószínűnek, hogy angol földön is földolgozták már Shakespeare előtt a Pyramus-mondát színműben, természetesen épen oly naiv és kezdetleges módon, mint ez a röviden jellemzett három kontinensi darabban történt, csakhogy egyúttal esetleg a tudós udvari színiköltészetnek nagy-zavú, mythologiai czafranggal túlterhelt, élettelen előadásában.

Említettem már, hogy Israel darabjánál bajosan tehetünk föl angol eredetit, melyet a német szerző átdolgozott volna; de ez a berlini színmű reám azt a hatást teszi, hogy az angol komédiások iskolájából való, mert szerkezete, stílje, előadása, a bolondnak szerepe stb. föltűnően emlékeztet azokra a német drámákra, melyekről biztosan tudjuk, hogy angol műveken alapulnak. De ez csak egyéni fölfogásom, melyért egyedül magam vagyok felelős, mert bizonyító adattal nem támogathatom ezt a föltevésemet. Mindazonáltal, teljességgel figyelmen kívül hagyva a berlini darabot, kétségtelennek tartom, hogy volt a régibb angol színpadnak, mely darabokban oly bámulatosan gazdag volt, Pyramus-

dramája is, és ilyen régibb keletű darab élhetett még a harmincz éves Shakespeare korában is a színen vagy legalább az ő emlékezetében, úgy hogy tárgyválasztása, midőn gúnyos szatiráját tervezte, annál könnyebben igazolható és érthető volna. De e tárgyválasztása különben sem szorul ily magyarázatra, hisz travesztiájának páratlan remeksege eléggé igazolja választását egy föltételezett Pyramus-dráma nélkül is. Hogy a kigúnyolt darab a gyilkos szatira áldozatává lett és nyom nélkül eltűnt a feledés örvényében, ezen azután semmi bámulni való nincsen, hiszen eltűnt e travesztia folytán maga a monda is, természetesen mint a műköltőknek másfél évezred óta számtalanszor és nagy rokonszenvvel földolgozott tárgya. Mert valóban a *Szentivánéji álom* után Pyramus-költemény csak ott jöhetett és jött tényleg létre, még pedig elég nagy számmal, a hol Shakespeare tündérjátékát még nem ismerték, mert különben Zuboly Miklós, a takács, és Dudás Ferencz, a fűvóföldöző alakjai eleve lehetetlenné tették volna Pyramus és Thisbe meghatározható szerelmi történetét. Így juthatott a szép monda még a mi irodalmunkba is, mert 1628-ban még senki sem tudott nálunk a nagy angol költőről, mikor egy névtelen magyar verselő megírta a *Historiát egy Pyramus nevű ifjúról és Thisbériül, kik egymáshoz való szeretetükért halálukat nem szánták.*¹⁾ Ovidiusból dolgozta föl honfitársunk a szép mesét, még pedig talán nem «lelketlenül szétmosva», mint Toldy Ferencz, magas mértéket alkalmazva, mondja.²⁾ Lelke bizony volt a szerzőnek, a ki örvend a természet jelenségeinek és meleg rokonszenvvel kíséri a szerelmesek sorsát, melyből korának ízlése szerint mindenféle

¹⁾ Az Gisquardus és Gismunda Historia notájára. Nyomtatott 1745. Esztendőben. Az utolsó versszak:

Ezer hat száz huszon nyolez esztendőben,
Novembernek leg-utolsó Hetében,
Deákból Magyarra ezt idő közben,
Fordítám s kedvessen fogjad kezében.

Az egész költemény 188 versszakból áll, öt részben: I. (cím nélkül) 38 vsz., II. Secunda pars 79 vsz., III. Adventus Thysbes 41 vsz., IV. Querela Thysbes 21 vsz. és V. Conclusio 9 vsz.

²⁾ *A magyar költészet története*, 2-dik kiad., 1867, 211. l. — Rokonszenvesebben méltatja a költeményt Bitzó Sarolta, *Egyetemes Philologiai Közlöny* XXXIV. 1910, 808. l.

(nem épen költői) tanulságokat is levon. De nem uralkodik a költői nyelven és igen gyenge verselő, noha századában nincs sok költőnk, a ki e tekintetben nagyon fölülmúlna. Legnagyobb baj, hogy művecskéje csak egy 1745-iki gyalázatos utánnyomatban maradt reánk, mely botrányosan hemzseg a leghihetlenebb sajtóhibáktól (itt-ott elmaradtak egész verssorok), úgy, hogy helyenkint egyszerűen érthetetlen. De ha gyöngé is a névtelen szerző költeménye, az az érdeme elvitázhatatlan, hogy műve révén hazánk is belépett az összes európai kultúrnépek kiváló és nem kiváló íróinak azon nemzetközi társaságába, mely a Pyramus és Thisbe-monda költői megalakításán fáradozott.

IV.

A Shakespeare-utáni kornak Pyramus és Thisbe-irodalma nem tartozik, mint már említettem, e dolgozatnak¹⁾ keretébe. De a *Szentivánéji álomba* ékelt travesztia önállósításából keletkezett azonos tárgyú és jellegű, sokszor szószerint Shakespearere emlékeztető Peter-Squenz-bohózatok Németalföldön és Németországban oly rendkívüli népszerűsége jutottak és e daraboknak keletkezése és egymáshoz való viszonya oly homályos, hogy talán megokolt, ha pótlásképen még ezekről is közlök néhány tájékoztató megjegyzést. E darabokban a *Szentivánéji álom* cselekvényének és költészetének már semmi nyoma: csupán a mesteremberek groteszk játéka teszi e bohózatok tárgyát, kétségtelenül Shakespeareből, de nagyon lehetséges, hogy nem közvetlenül a *Szentivánéji álomból*. Nagyon valószínű ugyanis, hogy még a XVI. század végén és a következőnek elején angol komédiások a kontinensen már a tündérvjátékból kihámozott burleszk bohózatot önálló szindarab gyanánt adták elő, és ebből származik azután a legnagyobb kedveltségnek örvendő Peter Squenz-bohózat, mely főleg Gryphius András földolgozásában oly sokáig tartotta magát a színpadon.

Három német és egy hollandi darabról van itt szó, melyek közül azonban csak kettő maradt reánk, míg a másik kettőről csupán a kortársaknak töredékes följegyzéseiből tudunk. A fön-

¹⁾ Előadás volt az 1911 febr. 19-iki Shakespeare-matinéén.

maradt darabok a hollandi M. Gramsbergen bohózata: *Kluch-tige Tragedie of den Hertooq van Pierlepon, 1650*, és a német Gryphiusé: *Absurda Comica oder Herr Peter Squenz, Schimpfspiel, 1657*. Az elveszett darabok egyikéről, Daniel Schwenter művéről, az 1661-ben elhunyt Joh. Balthaz. Schupp (*Der beliebte und belobte Krieg, 1683*) értesít,¹⁾ a másikról, melynek szerzője ismeretlen, Johann Rist (*Die allerredelste Belustigung, 1666*) közöl terjedelmesebb jelentést. E négy darabhoz járul még esetleg R. Cox angol színésznek fölvonásokra nem osztott bohózata (droll): *The Merry conceited Humours of Bottom the Weaver, 1673*. A kérdéses darabok időrendje tehát, az említett adatok szerint: Schwenter 1613, Rist 1626, Gramsbergen 1650, Gryphius 1657, Cox 1673, de megjegyzendő, hogy e számadatok részben csak hozzávető következtetéseken alapulnak, a mennyiben nem a darabok keletkezésének, hanem csak legrégebb kiadásának, illetőleg előadásának idejét jelölik. Így Cox darabja valószínűen már 1640 körül lett ismertté, az elveszett darabok keletkezésének időpontja pedig egyáltalában meg nem állapítható.²⁾

Ez öt földolgozásnak egymáshoz való viszonyáról igen eltérők voltak a vélemények és részben eltérők még ma is. Már Gryphius maga mondja darabjának előszavában, hogy Daniel Schwenter bohózatát fölhasználta, Gottsched pedig (*Nötiger Vorrat, 1757, 217. l.*) már tudja és megjegyzi Gryphius darabjáról, hogy leleményének forrása Shakespeare.³⁾ És ez az általános fölfogás két évszázad óta. Ezzel ellentétben tagadják a

¹⁾ Ezt a művét Schupp már 1650 körül írta.

²⁾ Kuriozumképen említtem a következő, már XVIII. századi darabot: *Die ländlichen Hochzeitsfeste, vígjáték öt felvonásban (1773. előadva Bécsben)*, mely a *Szentivánéji drom* fureza utánzata. Főcselekvénye egy naiv szerelmi történet, mely köznapi akadályok leküzdése után esküvővel végződik. E cselekvénybe be van ékelve, egészen Shakespeare modorában, de gyarló leleménnyel és humorral, a parasztok erőlködése, a kik Hero és Leander történetét tárgyaló tragédiát akarnak előadni, a mi az esküvő alkalmával végre valahogy sikerül is.

³⁾ Ez kétségtelen, de a közvetetlen kapcsolat kérdéses marad. Ha Gryphius tudott volna Shakespeare-ről, bizonyára megemlíttette volna, de ő csak Schwenter darabját nevezi meg forrásának. Hogy Schwenter miből merített és mennyiben volt esetleg önálló, azt egyáltalában nem tudjuk.

Peter Squenz kapcsolata Shakespeare-rel G. G. Bredow (*Nachgelassene Schriften* 1816, 104. l.), mert szerinte ez a tárgy ősrégi német; tagadják Joh. Heinr. Voss és fiai Shakespeare-fordításukban (1818, I. köt. 506. l.) és a derék Ludw. Wachler (*Deutsche Literaturgeschichte* 1819, II. köt. 60. l.), míg Ludw. Tieck (*Deutsches Theater* 1817, II, 233. l.) szerint Shakespeare groteszk epizódját R. Cox önállósította bohózáttá, melyet azután angol komédiások Németországba hoztak, hol Schwenter átdolgozta, a kinek művét utóbb Gryphius fölhasználta. Gramsbergen hollandi bohózatára, melyet nem mesteremberek, hanem hivatalos színészek adnak elő, csak később akadtak a kutatók, kik közül a leghivatottabb, Anthon. Kollewijn (*Archiv für Literaturgeschichte* IX, 445. l.), úgy fogja föl a kérdéses darabok viszonyát, hogy Gramsbergen és Gryphius bohózata egymástól függetlenül egyazon darabra mennek vissza, mely Shakespeare világhírű epizódjából keletkezett. Ez összefüggésből Cox darabja eleve törlendő, mert ez az opus nem egyéb, mint a Shakespeare szövegének rendkívüli rövidítése (Cox főleg a szereplők számát kevesbíti), kétségtelenül oly színészcsapat számára, mely csak kis személyzettel rendelkezett. Semmi sem mutat arra, hogy akár Gramsbergen, akár Gryphius darabjára bármi tekintetben hatással lett volna.

Kényes kérdés a reánk nem maradt darabok viszonya a fönmaradottakhoz és közvetve Shakespearehez.

Daniel Schwenter (1585—1636), 1608 óta a keleti nyelvek tanára az altorfi egyetemen, igen tudós férfiú, de egyúttal jó humorral megáldott költő volt. Nem tudjuk, mikor írhatta *Peter Squenz*-darabját, esetleg 1613-ban,¹⁾ mikor Nürnbergben angol komédiások német nyelven játszottak: talán ezektől kapott ösztönzést. Schupp, a kinek jelentéséből tudunk e darabról, megjegyzi, hogy Nürnbergben adták elő mesteremberek (ő maga nem látta az előadást). Jellemző, hogy Schupp a szerzőnek nevét nem nevezi meg, még azt sem mondja, hogy egy Pyramus és Thisbe-darabot adtak elő, hanem csak «egy mesét Ovidiusból», mely azonban az oroszlánnak félreismerhetetlen szerepé-

¹⁾ Egy évvel később (1614) Gabriel Rollenhagen *Amantes amantes* cz. ismeretes darabja elé függesztette Pyramus és Thisbe verses történetét Ovidiusból.

nél fogva nem lehetett más, mint a babyloni szerelmesek szomorú története, még pedig oly fölfogással és célzattal, milyen-nél Shakespeare vigjátékából ismerjük.¹⁾ Hogy Schupp a darab címét nem mondja meg, hanem csak «ovidiusi meséről» szól: ebből bátran következtethetjük, hogy Pyramus és Thisbe története akkor Hamburgban, hol Schupp működött, széles körökben ismeretes volt. A darab tartalmát különben kétségtelenné teszi Gryphiusnak már említett előszava, melyben elmondja, hogy «Herr Peter Squenz» Németországban nem ismeretlen alak, hogy már különféle színpadokon nevettek rajta és hogy már többen akadtak, «a kik nemzójének adják ki magukat». Ily jogtalan igényekkel szemben hangsúlyozza, hogy a mulatságos tréfa szerzője a híres tudós, Schwenter Dániel, a ki ezt a bohózatot Altorfban előadatta és a kinek művét ő csak «jobban föl-szerelte és új személyekkel bővítette». Shakespeare-ről Gryphius nem tesz említést, mert nem tudott róla.²⁾ Nyilván azt hitte, hogy a tőle átdolgozott darab tárgy és földolgozás tekintetében a tudós Schwenter leleménye. Viszonya ezen forrásához meg nem állapítható, mert Schwenter darabja nem maradt reánk; Shakespearehez a mondottak szerint voltaképp semmiféle viszonya nincsen.

Gramsbergen darabjában hivatásos színészek játszzák el a bohózatot egyetlen egy ember előtt, egy paraszt előtt, a kit

¹⁾ János, a szűcs, adja az oroszlánt. Midőn mindenféle nyúl- és macskabőrbe burkolva föllépett, így szólította meg a közönséget: «Ti kedves nézők! esetleg néhány félénk leány vagy terhes asszony van köztetek, a kik talán meg fognak ijedni, ha ordítani kezdek. Ezeknek előbb tudtára akartam adni, hogy erre semmi okuk, mert én nem vagyok oroszlán, hanem János, a szűcs.»

²⁾ És nem tudott Shakespeareről Christian Weise sem, a ki 1682-ben Gryphius darabját átdolgozta és színre hozta. Darabjának címe: «Lustiges Nachspiel, wie etwan vor diesem von Peter Squenz aufgeführt worden, von Tobias und der Schwalbe, gehalten den 12. Februar 1682» (t. i. Zittauban). Megjelent a következő kötetben: «Christian Weisen Zittauisches Theatrum. Wie solches Anno MDCLXXXII präsentirt worden, bestehende in drei unterschiedenen Spielen: 1. von Jakobs doppelter Heirat, 2. von dem Neapolitanischen Rebellen Masaniello, 3. *in einer Parodie eines neuen Peter Squenzens von lauter Absurdis comicis.* Dresden, 1699.» Weise Gryphius-szal szemben, a kit «megújít», nagyon önálló; humora elevenebb, de jóval durvább is.

ők hercegnek felöltöztettek. A hollandi darab közelebb áll Shakespearehez mint Gryphius bohózata, mely három felvonásból áll és úgyesen van megszerkesztve.

Többet tudunk arról a Pyramus és Thisbe-darabról, melyet Rist János (1607—1667) fiatal korában, talán 1626-ban, a mi egyéb célzásából megállapítható, egy nagy népes városban (valószínűen Hamburgban) látott. Angol komédiások adták elő, beékelve egy drámába, melyben egy király összehadja egyetlen fiát egy másik királynak leányával.¹⁾ A fiatal pár esküvőjén adnak elő egy darabot, melybe fölveszik a groteszk travesztiát. Ugyanakkor ugyanis, meséli Rist, mesteremberek is akarnak színelőadásokat tartani és az angolok, tartva a versenynek reájuk nézve esetleg kedvezőtlen hatásától, elhatározzák, hogy ezzel az epizóddal, melyet a fiatal pár esküvőjén előadnak, nevetségessé teszik a hivatatlan konkurrenszeket. A mesteremberek itt is kérdezik a királyt, hogy mit játszszanak, mire felsorolják repertoírjukat (ebben: «von Pyramidus und von Thisbas, die sich selber umgebracht»); de a király a darab választását reájuk bízta, és ők nagy veszekedés és verekedés után elhatározzák, hogy Pyramus és Thisbe tragédiáját adják elő, hisz egyebet sem tudnak. Tehát, mint Gramsbergen hollandi darabjában, hivatásos színészek adják elő Ambros Ziegenmelker (Ambrosius Caprimulgus) egyházi vezérlete alatt összeverődött mesteremberekkel a Pyramus-paródiát. A Rist elbeszélése emlékeztet mind a hollandi, mind a Gryphius német darabjára, melyet Rist bizonyára nem ismert, mert különben megemlítette volna. A darab sokkal durvább lehetett, mint a tanult és művelt Gryphiusé. A bohózat végén pl. a főszereplők, mikor már halva fekszenek egymás mellett, még beszélgetnek egymással, mire az összes többi szereplők fehér (de igen piszkos) lepedőkben és gyertyákkal kezökben mint kísértetek fölléptek és a két halottat körültánczolják, míg végre a kötél-tánczos, a ki előbb a holdat képviselte, megúlván a sok ugrálást, gyertyáit a nézők közé dobta, úgy hogy némelyek a nemesek közül meg is sebesülnek. Erre a király

¹⁾ Talán ugyanaz a darab, mely «Von eines Königs Sohn aus England und eines Königs Tochter aus Schottland» czímmel az «Angol tragédiák és komédiák» első gyűjteményében (1620) nyomtatásban megjelent. Drezdában is előadták 1626-ban.

(az előadott darabban) kiverette a színészkedő mesterembereket, a mi nagy lármával végbe is ment.

A leggondosabb és legaprólékosabb összevetés¹⁾ sem vezetett más eredményre, mint hogy mind a négy kérdéses darab kétségtelenül Shakespeare-re vezet vissza (természetesen a Cox kivonatos átdolgozása is). Befolyásolták-e és vajjon mennyiben ezek a darabok egymást is: ezen kérdés eldöntését már a rendelkezésünkre álló anyag hézagossága sem engedi meg, de külföldben is alig bír nagyobb fontossággal.

Shakespeare, ez a végleges eredmény, ismert egy elavult stilusban írt gyarló (angol) Pyramus és Thisbe-drámát, melyet travesztált, esetleg ilyenek már (angol vagy hollandi) travesztáciáját, melyet fölhasznált, és az ő művén alapszanak a fönnmaradt és elveszett németalföldi és német Peter Squenz-bohózatok, melyek tárgy, fölfogás és irányzat tekintetében, a dolog lényegét tekintve, a *Szentivánéji álom* groteszk epizódjával azonosak.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

MENANDER ÉS EPIKUROK.

A görög szellemi, politikai s társadalmi élet minden egyes nyilvánulásában egyöntetű párhuzamosság észlelhető. A modern kor aránytalanul fejlett, egy irányban lehető tökéletességre törekvő, egyensúlyt veszített emberei előtt csodálatra méltó az a harmonikus arányosság, melyet Taine a görög művészet filozófiájában legjellemzőbb tulajdonságnak tart a görög emberre nézve. Az organizmus minden egyes részét megfelelő gonddal fejleszti, a test és lélek tehetőségeinek egymástól függő volta uralkodó érzet, jóformán ösztön, mely nem engedi egy bizonyos képességnek túlsúlyra vitt, minden mást elnyelő fejlesztését s ebből következő feltétlen uralmát.

Ezt a fölfogást, a görög világ ilyenén idealizálását a forrásokkal való állandó érintkezés, a részletek ismerete sok tekintetben módosítja. A «görög dogma» megingott, Winckelmann, Goethe, Schiller eszményített görögsege a kutatás fényében megfakult. A mit veszít ragyogásban, megnyeri igaz megértésben. A görögséggel foglalkozás

¹⁾ Fritz Burg, *Die Entwicklung des Peter Squenz-Stoffes bis auf Gryphius* (Zeitschrift für deutsches Altertum XXV, 1881, 130—170. l.), a kérdésnek legalaposabb tárgyalása.

alapja már nem a humanista lelkesedése, nem új csodák után való sóvárgás, hanem ennek a népek kultúrtörténeti szempontból való megértése s fontossága az európai népek művelődésének kifejeztésében. Itt a rideg tárgyilagosság jobb vezető. Az eszköz az analysis, a cél a synthesis. S a hol a synthesis anticipálható, ott egy másik, magasabb rendű harmónia körvonalait pillantja meg a kutató elme, azt az egyenletességet, a melyet egy kultúrának csak az organikus fejlődés adhat. Ebben a tekintetben a görög kultúra páratlanul áll. Nem teljesen, minden idegen hatást kizáróan eredeti termék, de homogénné vált: a görög műveltség életének vérkeringése több századon át szinte észrevétlenül feldolgozta, göröggé tette a kívülről kapott elemeket. Később még a hellenizmus korában is jó ideig tartotta magát ez az asszimiláló képesség, hogy azután, a világtörténelmi hivatás megváltozásával, a bomlásnak idegen művelődésekbe való beolvadásnak, az egész európai művelődés megtermékenyítésének adjon helyet elsősorban a latin közvetítésével.

Egy ilyen kultúrában nincsenek elszigetelt elemek. Minden a legszorosabban összefügg: együtt halad vagy fejlesztőleg hat egymásra. Nincs külön irodalom, művészet, filozofia, közélet. Ezek mind nyilvánulásai ugyanazon szellemnek és tehetségnek. Szigorúan véve ez nem csak görög jelenség, a modern népeknél is így van. Csakhogy ezek később jöttek, réteg rétegen fekszik, sokat, sokfelől örökölték. Az egyének jobban elzárkózhatnak a collectiv szellemtől s egy más nyelvű, más műveltségű összességgel léphetnek kapcsolatba. Az ilyen jelenségek pedig a szerves fejlődést bonyolulttá teszik, sőt veszélyeztetik. A görög, nevezetesen az athéni művelődés fejlődésében tehát sikerrel tanulmányozhatók a párhuzamos jelenségek. Ugyancsak nagy tere nyílik a kölcsönös hatások megállapításának a különböző nyilvánulások közt. A görög filozofia s a görög szépirodalom nem két külön, szigorú határok közé zárt terület, hol átjáró nincs, hanem állandóan együttélnek olyannyira, hogy sokszor a határ megállapítása okoz nehézséget. A régi filozofusok egyúttal költők, gondolataik kötött formában jelentkeznek. Platon költő inkább vagy filozofus? A mit mond, az a Carlyletől kívánt belső ritmus szerint tagolódik. Euripides micsoda inkább, költő vagy filozofus? Nagy befolyását, hosszú, erőteljes hatásokkal továbbított életét minek köszönheti inkább, költői mivoltának, vagy filozofus létének?

A későbbi irodalmi fejlődés képviselői közt ilyen tekintetben Menander egyike a figyelemre legméltóbb jelenségeknek. Gondolkodó fő, kinek nevét még a kereszténység korában is Euripidesével együtt említik¹⁾, a művelt emberek kedvelt írója, a lakomák fűszere, az életbölcseiség tanító-mestere.²⁾ Egy korszakban élt Epikuros-szal. Mindkettőjük gondolkozási iránya ugyanazon cél felé tör: gyakorlati érdekű morális kérdéseket vetnek fel s oldanak meg, kiki a maga módja szerint. Az is régóta ismert, hogy Epikuros hatással volt

¹⁾ *Renan*: Marc-Aurèle 103. l. «Euripide, Ménandre, lui (Tatianus) paraissaient des maîtres de débauche et (voeu qui fut trop exaucé) il souhaitait que leurs oeuvres fussent anéanties.

²⁾ *Plut.* Aristoph. et Menandri comparatio.

Menanderre.¹⁾ Ez a hatás azonban részletekbe menőleg megállapítva nincs.²⁾ Abban a nagy philologiai munkálkodásban, mely most a folyton ismétlődő fölfedezések korában az új-komédia körül rajzik,³⁾ nem lesz érdektelen, ha az új-komédia elismert legnagyobb képviselőjének, Menandernek gondolatvilágában Epikuros szellemének nyomait kutatjuk. Jellemző Menanderre, mit vett át, mit utasított vissza, hogy dolgozta fel a hatást, a reflexió hogyan alakult át nála drámai elemmé. Menander szellemi arcképének egy erőteljes vonását kíséreljük meg-rajzolni, adalékokat szolgáltatunk Epikuros filozófiájának történetéhez s némi fényt kap ezáltal a görög kultúra történetének egyik érdekes fejezete.

* * *

Strabon említi, hogy Menander és Epikuros együtt serdültek fel.⁴⁾ Maga Menander egy epigrammában emlékezik meg később oly híressé vált ifjúkori társáról.⁵⁾

Χαῖρε, Νεοκλειδῶν διδύμον γένος, ὦν ὁ μὲν ἕμων
Πατριδα δουλοσύνας ῥύσαθ', ὁ δ' ἀφροσύνας.

Themistoklesről s Epikurosról van itt szó, kik közül egyik a hazát az ellenségtől, a másik az esztelenségből szabadította meg. Rövid, találó jellemzése Epikuros filozófiája czéljának.

Ismerték tehát egymást, egy korban éltek, ugyanazon eszme-áramlatok közt múlt el ifjúságuk, ugyanazon művelődési elemekhez férhettek hozzá mindketten. Mögöttük a nagy múlt, melynek hagyományaiból mindketten merítettek. Menandert már Plutarchos azért dicsőíti, mert mindazt a szépet, a mit Hellas létrehozott, egyesítette darabjaiban.⁶⁾ M. Croiset egyik értekezésében⁷⁾ azt fejtegeti, hogy Athén ebben az időben, midőn történetileg már eljátszotta szerepét, utoljára Menander kedves, finom szellemében egyesítette mindannak lényegét, a mi szépet s emberit hagyománya felmutathatott. Valóban Menander méltó örököse volt az athéni művelődésnek. Ismerte az attikai tragédiát, különösen szerette Euripidest, kinek hatását lépten-

¹⁾ Müller-Donaldson görög irodalomtörténetében általános párhuzam Menander és Epikuros közt. II. k. 62—63. l. (Récsi fordítása. Budapest, 1864.) — V. ö. Mahaffy: History of Greek Literature vol. I. part II. 263—4. — Murray: A History of ancient Greek Literature. London, 1898. 378. l. Croiset III. 623, V. 68.

²⁾ Fridericus Ranke: Periplecomenus sive de Epicuri, peripateticorum, Aristippi placitorum apud poetas comicos vestigiis cz. értekezése a gazdag anyagot nem használja ki s Menandert aránylag kevés helyen érinti.

³⁾ Összefoglaló munka *Legrand* lyoni egyetemi tanártól: *Daos, tableau de la comédie grecque pendant la période dite nouvelle*. Lyon-Paris 1910.

⁴⁾ Geographica C. 638. γενέσθαι δ' αὐτῷ συνέφθρον Μένανδρον τὸν κωμικόν.

⁵⁾ Anth. Pal. VII. 72.

⁶⁾ Plut. Aristoph. et Men. comparatio 3. . . ἀνάγνωσμα καὶ μάθημα καὶ ἀγωνισμα κοινότατον ὧν ἡ Ἑλλάς ἐνήνοχε καλῶν παρθέτων τὴν ποίησιν . . .

⁷⁾ Ménandre, le dernier des Attiques. *Revue des Deux-Mondes* 1909. apr. 15.

nyomon elárulja.¹⁾ Ismerte a filozofiát, Theophrastosnak tanítványa volt,²⁾ Epikurosnek barátja. A ránk maradt töredékek közül különösen az Epitrepontes egyik jelenete bizonyítja, hogy otthonos volt a retorikában. Birtokában volt tehát szellemi és erkölcsi tekintetben a görög kultúrának.

Hasonló helyzetben van Epikuros. A görög filozófia ebben a korszakában nehéz dolog már — a szónak egy bizonyos értelmében — az eredetiség. A későn jövők sokat készen találnak, mert a holtak nagyon sokan vannak. Számítalan gondolat fejlődik ki lassanként, s az új eszmék kezdenek szórványosabbak lenni. A régebbi gondolatokat az ezen korszakbeli iskolák egy főgondolat szolgálatára rendelik: hogyan lehet mentől biztosabban az egyén életboldogságát megalapozni.³⁾ Epikuros is bekapcsolódik a görög filozófia fejlődési menetébe. Ilyen rendszerek nem ugranak ki pajzsosan, fegyveresen egy ember fejéből. Fokozatosan fejlődnek egy kultúra menetében, míg formát kapnak egy olyan embertől, ki egyénisége szerint kiválasztja a neki megfelelő elemeket, hogy azokat újra átgondolva új egészbe foglalja, rendszerbe tömörítse. Az eredetiség más jellegűvé lesz, a teremtés az összekapcsolásban, az egészét átható felfogásban nyilvánul. Ilyen értelemben Epikuros is eklektikus. Noha ifjúkori képzettsége kissé hiányos lehetett,⁴⁾ s később ő maga bizonyos gyöngeséggel, eredetiségre törekvő hiúsággal emlegette autodidakta voltát, hogy tanító nélkül lett azzá, a mi lett, rendszerét teljesen önmagából fejlesztette,⁵⁾ mégis több adat kétségtelenül bizonyítja filozófiai képzettségét. Ismerte lényegében, főbb vonásaiban, ha nem is alaposan, a görög gondolkodás eredményeit s szorososan csatlakozik például Aristipposhoz és Demokritoszhoz. Éppen ezen okokból egy vagy több azonos gondolat Menandernél és Epikurosnál nem mond még semmit. Kell, hogy a szóban forgó eseteknél lássuk azt a fordulatot, melyet egy-egy eszme Epikurostól kapott s hogy azonkívül a többi Menandernél található gondolat ezt a fordulatot kiemelje, vagy legalább észrevehetően érzékeltesse.

Nincs semmi meglepő abban, ha egy költő munkáiban egy filozofus tanainak nyomait keressük. Az új komédiába nagyon könnyen, hagyomány alapján beférkőzhettek a filozofusok tanításai. A görög szépirodalom ezt nagy mértékben megengedte. Az epigrammaszerűen összesűrített gondolatok, a gnómák, már Homerosnál előfordulnak. Bőségesen találhatók Hesiodosnál, a lírikusoknál, főleg Pindarosnál.

¹⁾ Quintil. Inst. cr. X. 1. 69. Et admiratus maxime est, ut saepe testatur, et eum secutus, quamquam in opere diverso Menander . . . V. ö. még Biz. Aristophanes Eusebiusnál említett munkáját (Ev. X. 3.) παραλλήλους Μενάνδρου τε και αφ' ὧν ἐκλεψεν ἐκλογάς.

²⁾ Diog. L. VI. 2.

³⁾ Windelband: Geschichte der Philosophie. II. kiad. 127. I.

⁴⁾ V. ö. Zeller: Die Philosophie der Gr. III. 1. 364. I. Sext. Math. I. 1. ἐν πολλῶς γὰρ ἀμαθῆς Ἐπίκουρος ἐλέγχεται, οὐδὲ ἐν ταῖς κοιναῖς ὁμιλίαις. Cic. Fin. I. 7, 26. vellem equidem, aut ipsé doctrinis fuisset instructor . . . aut ne deterruisset alios a studiis. Athen, XIII, 588 a: ἐγκυκλιου παιδείας ἀμύητος ὢν.

⁵⁾ Cic. Nat. D. I, 26, 72. Diog. L. X. 8, 13, Plut. non p. suav. v. 18, 4. Sen. ep. 52, 3.

Kimondott elv, hogy a költő gyönyörködtet és tanít.¹⁾ Elsőrangú eszköz volt eszmék terjesztésére a színpad. Felhasználták ilyen irányban már Aischylos és Sophokles, legerősebben, sokszor a színpadi illuzió rovására, Euripides. Maga Aristophanes kijelenti, hogy a költők a felserdültek oktatói.²⁾ Platon ideális államában ezt az elvet paradoxonig fejlesztve látjuk. A komédia későbbi fejlődésében csak a tradíció alapján maradt, midőn erkölcsi jellegű eszméknek, sőt a filozofusok személynének helyet adott a színpadon. Panaszkodnak az erkölcsi érzék általános hanyatlásán, a szolgalelkűség terjedésén,³⁾ érdeklődnek szociális jelentőségű kérdések iránt.⁴⁾

Maga Menander a nevelés kérdését többször bolygatta.⁵⁾ Nem egy komédiáíró gúnyolta a filozofusokat,⁶⁾ kik a végtelenségig vitatják, mi a legfőbb jó.⁷⁾ Magára Epikurosra több célzás esik gúnyosan, vagy dicsőítőleg. A komikus személyek nagyon kiválóknak találják alapelvét, mely szerint legfőbb jó a gyönyör.⁸⁾ Elég élénk közlekedés van tehát a komédia s a filozofia közt ebben a korszakban. Legjellemzőbben látjuk ezt a filozofiai hajlamú és képzettségű Menandernél, kinek kedvéért a művelt emberek is megnézték a komédiákat.⁹⁾

A következőkben részletekbe menőleg próbáljuk megállapítani mennyit köszön Menander gondolatvilága Epikuros filozofijának. Maga az egymásután bizonyos rendszert követel a tárgyalásban. Első pillantásra legtetszetősebb volna, ha a gondolatmenet csontvázát Menander töredékeiből vehetnők. De sajátságos eredményre jutnánk. Menander nem rendszeralkotó filozofus, hanem gondolkodó drámaíró, ki az étellel állandóan összeköttetésben marad, kinek gondolatait legtöbbször a drámai helyzet sugallja.

Florilegiumokba összehordott, legkülömbözőbb célokra összefüggésükből kiszakított töredékeiből lehetne ugyan filozofiai rendszert összeállítani, de nagy hezagai lennének s a hézagokat a sok ellenmondás csak tágítaná. Eredeti helyükön ezeknek a mozaikdarabocskáknak más szerepük volt. Igazán subtilis értelmükbe sem vagyunk képesek többé behatolni, mert legtöbb esetben környezetük eltűnt. S tagadhatatlan, hogy a környezet észrevehetően módosítja a gou-

1) *Stickney*: Les sentences dans la poésie grecque. Paris, 1903.

2) Békák 1055. τοῖς μὲν γὰρ παιδαρίοισιν ἐστὶ διδάσκαλος, ὅστις φράζει, τοῖς ἡβῶσιν δὲ ποιηταί.

3) *Kock* Com. Att. fr. Diphilos 24 fr.

4) V. ö. *Legrand*: Daos III. rész. I. fejezet.

5) Adelphoe. Heautontimorumenos.

6) Gúnyos jelzőjük οἱ τὰς ὄφρῶς ἐπιγρότες (Baton fr. 5), οἱ τὰς ὄφρῶς αἰρωντες Men. fr. 460.

7) Philemon fr. 71. Theognetos fr. 1. Baton fr. 1, 5, 6. Demoxenos fr. 1.

8) Baton fr. 5. Hegesippos fr. 2. Fr. adesp. 127, 305.

9) Plut. Aristoph. et Menandri comp. 3. τίνας γὰρ ἄξιον ἀληθοῦς εἰς θέατρον εἰσεῖν ἄνδρα πεπαιδευμένον ἢ Μενάνδρου ἔνεκα; πότε δὲ θέατρα πύμπλαται ἀνδρῶν φιλολόγων, κωμικοῦ προσώπου δευτέρου; ἐν δὲ συμποσίαις τίμη δικαιοτέρων ἢ τράπεζα παραγῶρεϊ καὶ τόπον ὁ Διονύσιος δίδωσι; φιλοσόφους δὲ καὶ φιλολόγους, ὥσπερ ἔταν οἱ γραφεῖς ἐκπονηθεῖσι τὰς ὄψεις, ἐπὶ τὰ ἀνθρώπων καὶ ποιῶν γράμματα τρέπουσιν, ἀνεπάλλα τῶν ἀγράτων καὶ συντόνων ἐκείνων Μενάνδρος ἔστιν, οἷον εὐκλεῖϊ λειμῶνι καὶ σκιερῶ καὶ πνευμάτων μεσση ὁρχόμενος τὴν διάνοιαν.

dolat egész hangulatát, definiálja valódi értelmét. Ha most ezekből a gondolatokból többé-kevésbé kerek rendszert akarnánk kifejleszteni, mint a hogy Euripides-szel szemben nem egyszer megtették, nagyon eltávolodnánk Menandertől. Nem egészen pontosan megállapítható értelmű, az idő által megtépett, különböző időben keletkezett, különböző drámai helyzetekben szerepelt gondolatokat összekötni, logikailag összefüggésbe hozni, új környezetbe, másnemű szereplésre kényszeríteni nagy igazságtalanság lenne s elfogadható eredményre nem vezetne.

Íme egy másik eljárás, mely szerint a gondolatmenet fonala Epikuros filozofiája marad. Itt is vannak nehézségek. Epikuros munkái csekély kivétellel elvesztek, s itt is töredékekből kell a rendszert újra összeállítani. Csakhogy ez mégis más. Epikuros rendszeralkotó filozofus, ki alapvető elvéből kiindulva logikusan halad előre, gondolatai csak látszólag mondanak egymásnak ellent, mert az alapvető tételre visszavezetve rendszerint áthidalhatók. Még így is megváltozik Menander gondolatainak eredeti értelme, ha evvel a rendszerrel kerülnek viszonyba. Mert egy-egy gondolatát befolyásolja, ha a logikai láncolat sorába helyezzük el s nem a drámai helyzetbe, mint eredetileg volt. Evvel azonban számolnunk kell.

Még egy előzetes kérdés: a ránk maradt töredékek Menander egyéni véleményét juttatták el hozzánk? Nem fontos. A lényeges az, hogy ezek a gondolatok valóban alkatrészei Menander gondolatvilágának. Decharme, mikor Euripides világnézetét fejtegeti,¹⁾ Euripides egyéni véleményét keresi s főleg két jel nyomán indul: vajjon többször előfordul-e valamely gondolat, mert akkor állandó alkatrésze a költő gondolatvilágának, vagy beleillik-e a kérdéses gondolat a drámai környezetbe. Ha nem, akkor a költő önkényesen saját eszméjének szócsovévé tette a drámai személyt. Erre nekünk szükségünk nincs. Minden költő, a drámaíró is, saját lelkét, saját gondolatvilágát kölcsönzi személyeinek. A legtárgyilagosabb költő is önmagából ad életet. Ilyen értelemben mondhatta Goethe, hogy nincs az a nagy bűn, minek elkövetésére képesnek ne éreznék magát. Az nem fontos, hogy Menander a külvilággal, környezetével szembe milyen oldalát fordította egyéniségének, monket ő a maga egészében érdekel. Ez az egész nem fogja mutatni hivatalos felfogását, de felöleli ama mélységesen jelentős gondolatelemeket, melyek sokszor a lélek legtitkosabb rejtekeiben forroganak. Mert senki sem tud mást mondani az emberi életéről, mint a mit elsajátított belőle. Ilyen értelemben vesszük Menander gondolatvilágát, ebben keressük Epikuros felfogásának nyomait.

Epikuros az ethikai rendszert alkotó görög filozofusok közt egyike a legnagyobb hatásúaknak. Tana megfelelt a görögök naiv érzékiségének s az alexandriai korszak növekvő individualismusának.²⁾ Amint Guyau kimutatja,³⁾ az új korban ismét felébredt rendszere. Montaigne elvei tele vannak epikureizmussal. Gassendi fejtegeti tanait, Hobbes továbbfejlesztte. La Rochefoucauld, Spinoza, Helvetius, Holbach,

1) Euripide et l'esprit de son théâtre. Paris 1893.

2) *Croiset*: Hist. de la lit. gr. V. 68. l.

3) *La morale d'Épicure et ses rapports avec les doctrines contemporaines*. Paris (Alcan) 1904.

Saint Lambert éreztetik hatását. Bentham, Stuart Mill újabb alakulásra segítik elveit, míg Darwin, Spencer a határokat tagítják. Új Demokritosok szállítják Guyau szerint az új epikureistáknak az anyagot, hogy moráljukat az egyetemes világ törvényeire alapozhassák, hogy ugyanazon koncepczióba foglalják össze a világot s az embert.

Tárgyalásunkban Epikurosra, az életbölcse, a boldogság tanítójára leszünk elsősorban tekintettel. Mert elsősorban ez volt. Van ugyan rendszerének fizikája s kanonikája, de mindkettő az ethika szolgálatára van rendelve. A fizika szállítja a természetből leszűrődő legfőbb elveket, melyekből a kanonika segítségével kifjti erkölcsi rendszerét. Csak ez az utóbbi fontos, mert ez szolgálja közvetlenül a célt, a boldogságot. A rendszer megállapításánál Usener gyűjteménye legfontosabb eszközünk. Ebben vannak mintaszerűen összeállítva az Epikuros tanára vonatkozó források.¹⁾ A sorrendben, a tan kifejlésében főképen Guyau a vezetőnk, kitől csak néhány pontban térünk el, hol a források s az összefüggés más sorrendet követelnek. Guyau módszere azon az elven alapul, hogy az élet és a gondolat törvénye ugyanaz: az evolúció. Számára megállapodott rendszer nincs, minden fejlődik. Ebben a fejlődő tömegben első teendője kikeresni az uralkodó eszmét, mely az egész rendszernek kiinduló pontja, ennek egységét, életét adja s ebből származtatja a másodlagos eszméket. A filozófia története ezen módszer nélkül az emberi gondolat anatómiája, ennek alkalmazásával az emberi gondolat származtatana: tudomány s művészet egyszerre. Ezekhez az egy alaptól kifejlesztett, a töredékek s forrásmunkák segítségével megállapított eszmékhez viszonyítjuk azután Menander gondolatvilágát, hogy Epikuros hatásának mibenléte s mikéntje megállapítható legyen.²⁾

I. *Epikuros pozitivista.* Az elvont igazság, a metafizika nem érdekli. A jót keresi, azt ragadja meg, mert ez a fontos.

Mi a legfőbb jó az életben? A tapasztalat szerint a gyönyör. Erre tör minden élő lény elmélkedés nélkül, ha csak eredeti természetete meg nem romlott s a fájdalmat ugyancsak a természetnek engedelmességgel visszautasítja.)

De nemcsak ösztöneink vezetnek bennünket a gyönyör felé, hanem az okoskodás is. Az ösztön és reflexió közt ellentét nem lehet, mert mindkettőnek alapja az érzéklés.⁴⁾

¹⁾ Usener: Epicurea (Teubner, Leipzig 1887.)

²⁾ Elsősorban a görög Menander-töredékek jönnek számításba. A latin feldolgozások mostohán bántak el a filozofiai elemmel. Plautusnál a contaminatio túlságos alkalmazása s a kifejezés szabadoossága akadályozza a felhasználást, Terentius nagyon sokszor elhagyta a filozofiai elemet (v. ö. Ihne: Quæst. Ter.), vagy megváltoztatta az értelmet különösen az Epikurosra emlékeztető gondolatoknál. (V. ö. Nencini: De Terentio eiusque fontibus p. 44.)

³⁾ Cic. Fin. II. 10, 31. simul atque natum animal est, gaudet voluptate et eam adpetit ut bonum, aspernatur dolorem ut malum; de malis autem et bonis ab iis animalibus, quæ nondum depravata sint, ait optime iudicari.

⁴⁾ Diog. L. X. 32.

A gyönyör a cél, az erény csak eszköz lehet. Lényeges pont ez Epikuros egész filozofiájában, melyet a forrásokban sokszor hangsúlyozva találunk.¹⁾

Elváasztotta tehát Epikuros a legfőbb jót az erénytől²⁾ s mégis szorosan egybekapcsolta a gyönyörrel?³⁾ Az erény magában véve nem boldogít, mert csak eszköz, a gyönyör eszköze.⁴⁾ Az erényt pedig a gyönyör szolgálatára okosan a tudás, a filozofia rendeli. Epikuros fordított úton tér tehát vissza Sokrates elvéhez: az erényt szorosan egybekapcsolja a tudással. Igen nagyra becsüli a filozofiát. Se ifjú, se öreg bele ne fáradjon a bölcselkedésbe. Mert ifjúnak, öregnek egyaránt kötelessége lelke egészségét őrizni. A ki azt mondja, hogy filozofálásra még korán van, vagy már későn van, mintha azt mondaná, hogy a boldog életnek még nincs itt, vagy már elmúlt az ideje.⁵⁾ De a nagyrebecsülés oka az, hogy a filozofia a gyönyör, tehát a boldogság eszköze.

Hasonló álláspontra helyezkedik Epikuros általában a tudományokkal szemben. Mindegyiknél fölveti a kérdést: előmozdítja-e az illető tudomány az élet boldogságát. Ha igen, ápolni kell, ha nem, mellőzendő. A fizika hasznos tudomány, ennek segítségével lehet megszabadulni sok mindenféle hiú félelemtől.⁶⁾ A matematikát, geometriát lenézte, nem is értett hozzájuk.⁷⁾ A zene, költészet elméletét s a retorikát értékteleneknek nyilvánította.⁸⁾ Hasonlóképen járt a dialektika, a büszke görög tudomány.⁹⁾ Ebben a tekintetben tévedésbe ment. Egyik levelében, azt írta:¹⁰⁾ *Παῖδειαν δὲ πᾶσαν, μακάριοι, φεύγετε.* Ugy hogy ellenségei szerették őt a műveltség, képzettség ellenségének feltüntetni. A valóság pedig az, hogy Epikuros csak a hasznot, gyönyörűséget, életboldogságot teremtő tudás létjogosultságát ismerte el. Az is biztos, hogy ez nem emelkedett felfogás s messze áll amaz önzetlenségtől, melyet a tudomány művelőitől kíván. Mindazonáltal nem lehet Epikurost a tudomány ellenségének mondani általában, mert azt a tudást, a mely a boldog élet berendezését elősegítette, megbecsülte.¹¹⁾ Hasonlóképen fogja fel a mester-

1) Seneca dial. VII. ad Gallionem de vita beata 9, 1. V. ö. Diog. L. X. 138. *Διὰ δὲ τὴν ἡδονὴν καὶ τὰς ἀρετὰς δεῖν ἀρᾶσθαι, οὐ δὲ αὐτὰς ὡσπερ τὴν ἰατρικὴν διὰ τὴν ὑγίειαν.*

2) Cic. Tusc. disp. III. 20, 48, ille a virtute summum bonum separavit.

3) Diog. L. X. 138 *ὁ δ' Ἐπίκουρος καὶ ἀχώριστόν φησι τῆς ἡδονῆς τὴν ἀρετὴν μόνην.*

4) Seneca epist. 85, 18, Clemens Alex. Strom. II. 21. p. 178, 51. Syll.

5) Diog. L. X. 122.

6) Cic. Fin. I. 19, 63 a fizika haszna: fortitudo contra mortis timorem, constantia contra metum religionis, sedatio animi omnium rerum occultarum ignoratione sublata, moderatio naturae cupiditatum generibusque earum explicatis (Zeller III. 1. 384. l.)

7) Sext. Math. I. 1. Cic. Fin. I. 6, 20.

8) V. ö. Zeller III. 1. 382 l.

9) Cic. Acad. II. 30, 97, ab Epicuro, qui totam dialecticam et contemnit et irridet.

10) Diog. L. X. 6.

11) Cic. Fin. I. 21, 71. qui quod tibi parum videtur eruditus, ea causa est, quod nullam eruditionem duxit, nisi quae beatam vitam disciplinam

ségek, művészetek szerepét. A *τέχνη* meghatározásában ott van a *συμφέρον* fogalma.¹⁾ Mindennel szemben a hasznos a főszempont, ez pedig az ó terminológiájában az, a mi gyönyörrel jár s a boldogságot elősegíti.

Menandernél megtaláljuk Epikuros filozofiájának alapgondolatát: minden, a mi a nap alatt él, a gyönyör rabszolgája.²⁾

ἀπανθ' ὅσα ζῆ καὶ τὸν ἥλιον βλέπει
τὸν κοινὸν ἡμῖν, δοῦλα ταῦτ' ἐσθ' ἡδονῆς.

A fájdalom ép olyan fontos szerepet játszik nála, mint Epikurosnál. Ez a legnagyobb rossz, ez mérgezi meg az életet, ezt kell minden áron távoltartani, hiszen úgysis olyan rövid az élet.³⁾

ἀεὶ τὸ λυποῦν ἀποδίωκε τοῦ βίου
μικρόν τι τὸ βίου καὶ στενὸν ζῶμεν χρόνον.

Epikuros érvének erejét alapvető principiumának megállapításánál a természetből meríti: a természet törvénye szerint, elmélkedés nélkül minden élő lény a gyönyör felé tart. Fontos itt ennek az érvnek milyensége: a természetben látható törvényszerűség az emberre alkalmazva. Ennek a gondolatnak visszhangját Menander töredékei közt nem halljuk. Ez a gondolat egy filozofiai rendszerben, mint áthidalás, nagyon jól érvényesül, Menander azonban nem említi a ránk maradt töredékek közt, mert a költőt inkább csak a gyakorlati morál végső, elméleti résztől megtisztult szabályai érdeklik.

Az érény eszköz voltát félreérthetetlenül Epikuros értelmében említi Menander. Ez a legnagyobb fegyvere a halandóknak:⁴⁾

Ὅπλον μέγιστόν ἐστιν ἡ ῥετὴ βροτοῖς

a jól elrendezett élet ennek gyümölcse.⁵⁾

Καρπὸς γὰρ ἀρετῆς ἐστιν εὐτακτοῦ βίος.

Sűrűn fordul elő a bölcsesség dicsérete, melynél becsesebb szerzemény nincs:⁶⁾

Ὅνκ ἐστὶ σοφίας κτῆμα τιμιώτερον.

még a gazdaságnál is többre becsülendő:⁷⁾

Σοφία δὲ πλούτου κτῆμα τιμιώτερον.

iuuaret. An ille tempus aut in poëtis evolvendis, ut ego et Triarius te hortatore facimus, consumeret, in quibus nulla solida utilitas, omnisque puerilis est delectatio, aut se, ut Plato, in musicis, geometria, numeris, astris contereret, quæ et a falsis initiis profecta vera esse non possunt et, si essent vera, nihil afferent, quo iucundius, id est, quo melius viveremus, eas ergo artes persequeretur, vivendi artem tantam, tamque operosam et perinde fructuosam relinqueret?

¹⁾ Scholiasta Dionysii Thracis B. A. G. p. 649, 26.

²⁾ Fr. 611. — ³⁾ Fr. 410.

⁴⁾ ΠΝΩΜΑΙ ΜΟΝΟΣΗΧΟΙ ex quinque codicibus mss. ductæ (Meineke-Dübner) Paris, Firmin-Didot 433.

⁵⁾ M. 218. — ⁶⁾ M. 416. — ⁷⁾ M. 482.

A bölcsesség szempontjából nagyon fontos a műveltség. Ezt a pontot Menander sokkal inkább hangsúlyozza, mint Epikuros. Láttuk Epikuros hasznossági szempontját. Ez a szempont természetesen nagyon megszorítja a művelendő tudományok körét¹⁾, mert csak annak van értéke, a mi a boldog életet elősegíti.

Menander nem emeli ki annyira a műveltség *hasznos* voltát, de kiválóságát, nagy szerepét az emberi életben számtalanszor elismeri. Ez az emberek elidegeníthetetlen szerzeménye,²⁾ a legszebb birtok,³⁾ a kikötő,⁴⁾ hol megpihenhetünk, az élet botja,⁵⁾ mire támaszkodhatunk. Tiszteletet szerez,⁶⁾ szelidíti az erkölcsöket,⁷⁾ élesíti az észet.⁸⁾ Nem kell tehát szégyenleni a tanulást,⁹⁾ még az öreg ember is szép dolgot cselekszik, ha megtanulja, a mit nem tudott.¹⁰⁾ Ezek a gondolatok semlegesek, nem árulnak el semmi Epikurostól kapott fordulatot. Közhelyek voltak már régen, Euripides is sok hasonló eszmét hirdetett színpadjáról.

Látjuk eddig is, hogyan símulnak Menander reflexiói Epikuros etikai rendszeréhez. Az Aristippostól kölcsönzött alapvető gondolat világosan megvan Menandernél, s az a fontos, az epikureismust a stoicismustól élesen elhatároló felfogás, hogy az erény csak eszköz, szintén Epikurosra vezethető vissza.

II. Tovább haladunk Epikuros rendszerének taglalásában. Melyik a legelemibb, a legalapvetőbb gyönyör, a többinek gyökere, a kiinduló pont, hova minden visszavezethető? Epikuros bátran kimondja:¹¹⁾

ἀρχὴ καὶ ἕξις παντὸς ἀγαθοῦ ἡ τῆς γαστρὸς ἡδονή· καὶ τὰ σοφὰ καὶ τὰ περιττὰ ἐπὶ ταύτην ἔχει τὴν ἀναφορὰν.

Ez az a híres tétel, mely mindig botrányköve maradt az epikureizmus ellenfeleinek. Pedig a ki meg tudta érteni egy filozófiai rendszer keletkezését, csak szigorú következetességet lát ebben a fordulatban. Epikuros nem hátrált meg alapelvének logikai következményei elől. Leszállt a legmélyebb pontra, hol azonban legbiztosabban vetheti meg lábát. Ettől a ponttól kezdve rendszere folyton emelkedni fog s a legszűkebb, a legelemibb, mondhatjuk legáltalibb gyönyörűségek egyikétől fogja fölfelé hajtani rendszerét, esetleg a legmagasztosabb elvekig a logika segítségével.

Guyau megjegyzi, hogy az újabbkori utilitaristák közt hasonló következtetésre jut Spencer Herbert. Szerinte a legbonyolultabb szociális, morális jelenségek végső analysisben kis számú alapvető érzésre, eszmére mennek vissza. Ezek leszármaztak az érzékek által szerzett tapasztalatokból. Az érzékek őse a tapintás. A tapintás kapcsolatban van az élet legfontosabb jelenségeivel, az integrálódással s anyagvesztéssel, melyeknek elsőrangú szerve a gyomor.

Minden gyönyör önmagában jó.¹²⁾ Csakhogy sok gyönyör a fájdalom csíráját hordozza magában. Nem tesz semmit, mondja Aristippos, minden gyönyörűséget szakíts le gondolkodás nélkül. Epikuros

¹⁾ Cic. Fin. I. 21, 71. — ²⁾ M. 2. — ³⁾ M. 275. — ⁴⁾ M. 312. — ⁵⁾ Supplementum ex Aldo 15. — ⁶⁾ Suppl. 84. — ⁷⁾ M. 41. — ⁸⁾ M. 403. — ⁹⁾ M. 415. — ¹⁰⁾ M. 279. — ¹¹⁾ Athenæus XII. p. 5467. — ¹²⁾ Diog. L. X. 141. Οὐδεμίαν ἡδονὴν κατ' ἐξωτὴν κακόν.

bölcsse nem így gondolkodik. Fontolóra veszi minden gyönyör előtt, mit rejt magában, nem jár-e vele nagyobb fájdalom, mint gyönyör. S inkább megfosztja magát a futó pillanat kellemes voltától, hogy a jövő szebben alakuljon, sőt önként fáradozást, kellemetlenséget vállal, ha későbbi gyönyört remélhet.¹⁾

Az epikureista tehát néha a jót rossznak veszi, a rosszat jónak s e szerint viselkedik.²⁾ Természetesen az értékek megállapításában nagy szerepe van az észnek, a belátásnak.³⁾

De megvalósítható-e a boldogság? Hiszen a fájdalom oly könnyen elérhető, nem is kell utána járni, mindig nyomunkban van. Hiszen még a boldogság útja is fájdalom! Mi tehát az eljárás? Meg kell egyszerűsíteni a boldogságot. Hozzáférhetővé kell tenni mindenki számára. Számolni kell a gyönyör fogalmából minden nehezen megszerezhető elemet, minden olyant, a mi nem tőlünk függ. Gazdagság, kényelem, fényűzés, nagy tisztségek, kitüntetések mind csak esetlegeségek, nem feltétlenül szükségesek a boldogsághoz. Uralkodjunk vágyainkon, hogy fejünkre ne nőjjenek s életünk nyugalmát ne zavarják. Így Epikuros *gyönyöre* tulajdonképen csak filozófiai műszó, a valóságban ez a gyönyör rideg, sőt száraz.⁴⁾ Valóban a «gyönyör» tana alig különbözik másban a szigorú stoikus tantól ezen a ponton, mint terminus technicusban. Seneca kifejezése szerint szent, helyes, sőt szomorú tan Epikurosé, s igaz követői nem érdemlik meg azt a sok rágalmat, a melyet rájuk szórnak.⁵⁾

Czéljának megfelelően Epikuros osztályozza a vágyakat. Háromfélék: 1. természetesek és szükségesek, 2. természetesek, de nem szükségesek 3. sem nem természetesek, sem nem szükségesek.⁶⁾ A természetesek a ki nem elégtett szükségletekből származó fájdalmakat szüntetik meg: ilyen pl. az étel és ital vágya. A második fajta vágy csak az élvezet tarkítására, változatossá tevésére irányul. Harmadik sorban jön a hiábavalóságok áhítása, mint a kitüntetések, hírnév, szobor stb. Az első fajtájú vágyak könnyen kielégíthetők. A harmadik pont alatt lévőket örökre száműzni kell. A középsők kielégítését,

¹⁾ Aristocles Eusebii præp. evang. XIV. 21. 3. p. 769 a. συμφέρει τῶνδὲ τινῶν ἀπέχεσθαι τῶν ἡδονῶν, ἵνα μὴ ἀλγῶμεν ἀλγηδῶνας χαλεπωτέρας.

ἀμείνων ἔστιν ὑπομείναι τούτους τινὰς τοὺς πόνους, ὅπως ἡσθῶμεν ἡδονὰς μείζους.

Diog. L. X. 129. καὶ ἐπεὶ πρῶτον ἀγαθὸν τοῦτο καὶ σύμφυτον, διὰ τοῦτο καὶ οὐ πᾶσαν ἡδονὴν αἰρούμεθα, ἀλλ' ἔστιν ὅτε πολλὰς ἡδονὰς ὑπερβαίνομεν, ὅταν πλεῖον ἡμῖν τὸ δυσχερὲς ἐκ τούτων ἔπηται· καὶ πολλὰς ἀλγηδῶνας ἡδονῶν κρείττους νομίζομεν, ἐπειδὴν μείζων ἡμῖν ἡδονὴ παρακολουθεῖ πολὺν χρόνον ὑπομείναι τὰς ἀλγηδῶνας.

²⁾ Diog. L. X. 130. χρώμεθα γὰρ τῷ μὲν ἀγαθῷ κατὰ τινὰς χρόνους ὡς κακῷ, τῷ δὲ κακῷ τᾶμπαλιν ὡς ἀγαθῷ.

³⁾ Diog. L. X. 144. Βραχέα σοφῷ τύχη παρεμπίπτει, τὰ δὲ μέγιστα καὶ κυριώτατα ὁ λογισμὸς διόκησι κατὰ τὸν συνεχῆ χρόνον τοῦ βίου.

⁴⁾ Seneca dial. VII. ad Gallionem de vita beata C. 12. 4. vitiis dediti eo concurrunt, ubi audiant laudari voluptatem; nec æstimant, voluptas illa Epicuri — ita enim mehercules sentio — quam sobria ac sicca siù, sed ad nomen ipsum advolant quærentes libidinibus suis patrociniū aliquod ac velamentum.

⁵⁾ Seneca dial. VII. ad Gallionem de vita beata C. 13. 1.

⁶⁾ Diog. L. X. 149.

vagy ki nem elégtetését bízunk a belátásra. De vigyázzunk, nagy hevesseggel ne ragaszkodjunk hozzájuk, mert könnyen szükségletekké válhatnak. Csak a feltétlenül szükséges dolgok fontosak, így a táplálék.

Ime visszajutottunk Epikuros filozofiájában egy nagy emelkedés után a kiindulópontához. De milyen másképen hangzik most már az a szabály, hogy a boldogsághoz elsősorban a táplálék szükséges s hogy alapvető gyönyör a has gyönyöre. Epikuros ezt a magában érdes képzetet úgyszólván megfosztotta minden durvaságától s ő maga mondja, ha árpakenyere s vize van, kész magával Zeus-szel vitatkozni a boldogságról.¹⁾

Igy szabadította meg Epikuros az embereket számtalan nehezen kielégíthető vágytól. De egy pillanatra úgy látszik, mintha evvel egész filozofiai rendszere elakadt volna. Nincsenek már felesleges vágyak, de ezzel megszűnt az a gyönyör, mely a vágy kielégítését kíséri. Gyönyör nélkül nincs boldogság, boldogság nélkül sivár az élet. Mert mit ér az élet, ha csak oly gyönyört várunk tőle, milyent a legszerényebb táplálékok adnak?

Más fogalmazást ad tehát Epikuros a boldogságnak egy rendkívül subtilis logikai művelettel. Nem a kielégítésben van a gyönyör, hanem a vágy kielégítése után beálló nyugalomban, az egész szervezet zavartalanságában. Ez a *ἡδονή καταστηματική*.²⁾ Mert a vágy mozgás, a mozgás célja a nyugalom. Ez a nyugalom, a fájdalom hiánya, a legfőbb gyönyör: a voluptas constitutiva.³⁾ Ez a legfőbb gyönyör nem fokozható.⁴⁾ Minden cselekedetünk oda irányuljon, hogy fájdalmat ne szenvedjünk, hogy életünket zavartól mentessé tegyük. Ha ezt elértük, a lélek zavara feloldódik.⁵⁾ Az élvezetre csak akkor van szükségünk, ha hiánya folytán fájdalmat érzünk. Ha nyugalomban vagyunk, semmi szükségünk rá.⁶⁾ Így helyezi át Epikuros a boldogság eszközét az egyén kezébe. Tőlünk függ minden, nem a külső körülményektől: Epikuros bölcse még Phalaris tüzes bikájában is jól érezné magát.⁷⁾

A továbbfejlesztés Epikurosnál szükségessé tette az áthidaló gondolatokat, melyeknél nem állapodik meg, mert csak kapcsoló szerepük van rendszerében. Ilyen gondolat például, hogy a has győ-

¹⁾ Aelianus var. hist. IV. 13. (Stob. flor. XVII. 30.) ὁ αὐτὸς εἰλεγεν ἐτοιμῶς ἔχειν καὶ τῷ Διὶ ὑπὲρ εὐδαιμονίας διαγωνίζεσθαι μᾶζαν ἔχων καὶ ὕδωρ.

²⁾ Olympiodorus in Plat. Philebum p. 274 Stallb. καὶ ὁ Ἐπικουρος λέγει τὴν κατὰ φύσιν ἡδονὴν, καταστηματικὴν αὐτὴν λέγων.

Philo legis alleg. III. 54. t. I. p. 118. Μᾶζαν λέγουσι καταστηματικὴν εἶναι τὴν ἡδονὴν.

³⁾ Diog. L. X. 136. Ἢ μὲν γὰρ ἀταραξία καὶ ἀπονία, καταστηματικαὶ εἰσιν ἡδοναί.

⁴⁾ Cic. Tusc. III. 20, 47 idem ait non crescere voluptatem dolore detracto, summamque esse voluptatem nihil dolere.

⁵⁾ Diog. L. X. 128. τοῦτου γὰρ χάριν ἅπαντα πράττομεν, ὅπως μὴτε ἀλγῶμεν, μὴτε ταρβῶμεν. ὅταν δὲ ἅπαξ τοῦτο περὶ ἡμᾶς γένηται, λύεται πᾶς ὁ τῆς τυγχῆς χαίμων . . .

⁶⁾ Diog. L. X. 128. τότε γὰρ ἡδονῆς χρεῖαν ἔχομεν, ὅταν ἐκ τοῦ μὴ παρεῖναι τὴν ἡδονὴν ἀλγῶμεν· ὅταν δὲ μὴ ἀλγῶμεν, οὐκέτι τῆς ἡδονῆς δεόμεθα.

⁷⁾ Seneca epist. 66, 18. Epicurus quoque ait sapientem, si in Phalaridis tauro peruratur, exclamaturum: dulce est et ad me nihil pertinet.

nyőre a gyökere minden boldogságnak. Láttuk, mivé alakult át ez a gondolat, hogyan vesztette el érdességét, hogyan lett kiindulópontja egy sokkal magasabb régiókba vezető eszmesorozatnak.

Menander nem filozofus, neki nincs rendszere. Természetesen ez az átmeneti gondolat, melynek csak a rendszer kialakításában van szerepe, számára nem fontos. Nem is találjuk nyomát a töredékek közt. Annál gazdagabban van képviselve Menandernél az a fordulat, mely ezután az áthidaló gondolat után Epikuros filozófiájának egyik legjellegzetesebb tétele Aristippos-szal szemben. Menander sem hajhász, feltétlenül, válogatás nélkül minden gyönyört, mint Aristippos teszi. Tudja, hogy a gyönyör a szerencsétlenség forrása,¹⁾ s különösen akkor okoz kárt, ha időszerűtlen.²⁾ Sokat bánkódunk a gyönyörök miatt,³⁾ de az okos ember nem lesz zsákmánya,⁴⁾ mert tud, hogy a józanság a legjobb,⁵⁾ s hogy a legtöbb bajnak, a mely az életben ránk tör, magunk vagyunk okai.⁶⁾ Kerülni kell az olyan gyönyört, mely később bajt hozhat ránk:⁷⁾

φεῦγ' ἡδονὴν φέρουσαν ὕστερον βλάβην,

mondja Menander szinte Epikuros szavaival.

A gyönyör értékelésével összekötött gondolat: a fájdalom, vagy a lemondás, fáradozás felhasználása a jövő érdekében már nincs olyan határozottan Epikuros értelmében kifejezve. Sokszor közel jár hozzá, de nem olyan formában, hogy Epikuros hatására ismerhetnénk. Egyik töredéke azt a felfogást árulja el, hogy a rossz és jó együtt jár az életben, s hogy a természet a rosszból is tud jót létrehozni.⁸⁾ A kedvezőtlen sors nem feltétlenül rossz, alkalom lehet a jóra.⁹⁾ Mert a szenvedés tanítómestere az embernek, mondja Menander abban a híres sorban, mely Goethe önéletrajzának jelígeje lett.¹⁰⁾ Az ész, a belátás szerepe azonban Menandernél is rendkívül fontos a jövő alakítása szempontjából. A kinek legtöbb esze van, az látja mindig legjobban a jövőt,¹¹⁾ az a legjobb tanácsadó, ez tudja legjobban megfékezni a lelkét,¹²⁾ az eszes ember tud csak igazán szépen élni javaival,¹³⁾ csak ő tudja elviselni a szerencsétlenséget és sorscsapást,¹⁴⁾ míg az esztelenség minden rossznak forrása.¹⁵⁾ Az ész a derék emberek istene,¹⁶⁾ minden körülmények közt ennek kell kormányozni az életet.¹⁷⁾

Epikuros híres osztályozásának, mely Cicerónak is tetszett, s mely a vágyakat három csoportba osztja, semminemű említését nem találjuk a töredékek közt. Ez az elvont részlet, mely csak a belőle levonható következtetések kedvéért foglal el oly fontos helyet Epikuros filozofiai rendszerében, Menandert nem érdekli. Annál fontosabbak a belőle levont következtetések. A boldogság fogalmának egyszerűsítése Menandernél is megvan. Nem meglepő, hogy a vagyon után való áhítozást igyekszik elsősorban, szinte kizárólagosan kiküszöbölni, hiszen ez összefoglaló vágy, benne van majdnem minden, a mi Epikuros szerint hiábavaló. Mert csak egy sajátságos lelki álla-

¹⁾ M. 184. — ²⁾ M. 274. — ³⁾ Suppl. 117. — ⁴⁾ M. 518. — ⁵⁾ M. 505. — ⁶⁾ M. 419. — ⁷⁾ M. 532. — ⁸⁾ Fr. 407. — ⁹⁾ Fr. 306, Suppl. 27, M. 338, M. 176, M. 149. — ¹⁰⁾ M. 422. — ¹¹⁾ Fr. 225. — ¹²⁾ M. 549. — ¹³⁾ Fr. 114. — ¹⁴⁾ Fr. 556. — ¹⁵⁾ M. 224. — ¹⁶⁾ Fr. 14. V. ö. Eurip. fr. 1018. — ¹⁷⁾ Epit. 126—128. (Körte.)

potban lévő emberek kívánják a vagyont a vagyonért, a rendes mégis az, hogy a pénz eszköz. A *Κιθαριστής* egyik töredékében¹⁾ a gazdagok nyomorúságáról hallunk. Egy másik töredék személye bevallja, hogy gazdag, de boldognak nem mondhatja magát.²⁾ Sokkal többet ér zavartalanul élni szegényesen, mint gondokkal terhesen gazdagnak lenni.³⁾ A lelket kell gazdagítani, ebben van az élet boldogságának súlypontja.⁴⁾

Nagyon gazdagon fejlődik tovább ez a gondolat Menandernél a legkülönbözőbb szempontokból megvilágítva. Minek a pénz? Sok mindent megszerezhetünk vele, de a haláltól nem ment meg. Miért nézi le a gazdag a szegényt? Inkább mutassa magát érdemesnek a gazdagságra.⁵⁾ Hiszen akármennyi földed van, halóporodban három-négy könyöknyivel beéred.⁶⁾ A kapzsiság megrontja az életet. Minden törekvés gondallal jár,⁷⁾ de a pénzvágyó valósággal rabszolga.⁸⁾ A telhetlenség rossz és rút dolog,⁹⁾ sőt kockázatos, és ember elvesztheti azt is, a mije van.¹⁰⁾ Az ilyen irigy ember készakarva szerez magának kellemetlenséget.¹¹⁾ De van az éremnek másik fele is. Ha a gazdagság sok bajjal jár, ha az utána való szertelen törekvés nem jogosult, sőt nem is megokolt, viszont az sem tagadható, hogy a szegénység nyomasztó s nem kevésbé teheti tönkre az élet boldogságát, mint a gazdagság. A gazdag ember, ha vagyonával okosan tud élni, nagyon szépen rendezheti be életét, de mit csináljon a szegény, ha nincs mitől élni. Epikuros ezen a ponton eléggé gyorsan átsiklik. Tanácsolja, hogy a nélkülözés ellen védekezzünk, de behunyja szemét sok gondolkodásra csábító, nyugtalanságot okozó jelenség előtt. Rendszere jól megalapozott, logikusan fejlesztett, de a boldogság érdekében a bonyolult problémákat, melyeket az élet felvethet, vagy nem kérdezi végig, vagy egyszerűsíti. Általában észrevehető, hogy sokat rábíz az embereknél egy kis jóindulatú önámításra. Menander idealista, de illúziók nélkül. Jobban szeme közé nézett az életnek, megforgatja a dolgokat minden oldalról, nem csoda, hogy a szegénységet nem látta mindig olyan rózsás színben, mint Epikuros. Nem tagadja meg a régi görög gondolatot, melyet már Herodotos kifejezett, hogy a szegény föld bátrakká neveli az embereket,¹²⁾ de ismeri a másik híres mondást is, melyet egy makedoniai Fülöpről szóló adoma más fordulattal tett közkeletűvé, t. i. hogy az arany még az alvilág kapuit is megnyitja.¹³⁾ Nagyon szép hasonlattal világítja meg a szegény ember helyzetét a gazdag mellett. Mint a kórusban vannak olyanok, kik nem énekelnek, csak a számot töltik be, ép úgy a szegények csak a helyet töltik, de igazában csak a gazdagok élnek.¹⁴⁾ Nincs a szegény embernél szerencsétlenebb. Dolgozik, fárad s a hasznot más teszi el.¹⁵⁾ Még ha igazat beszél, sem hisznek neki, mert azt gondolják, nyereség kedvéért tesz mindent.¹⁶⁾ Rokona nem akar senki nem lenni, félnek, hogy esetleg valamit kér.¹⁷⁾ Lelke félénk lesz, mindenkire gyanakszik s csekély eszközeivel az élet kényelmetlenségeinek nem tud ellenállni.¹⁸⁾ Hát még a koldulás milyen megalázó! Inkább érdemes meg-

1) Fr. 281. — 2) Fr. 612. — 3) Fr. 588. — 4) Fr. 1094. — 5) Fr. 301. — 6) Fr. 1099. — 7) Fr. 189. — 8) M. 36. — 9) M. 277, 561. — 10) Fr. 557. — 11) Fr. 634. — 12) Fr. 63. — 13) M. 538. — 14) Fr. 165. — 15) Fr. 597. — 16) Fr. 93. — 17) Fr. 8. — 18) Fr. 9.

halni, ha fájdalom nélkül élni nem lehet.¹⁾ Íme Menander nem siklik át a szegénység kérdésen olyan könnyen. Több oldalról megvilágítja. Alkalma lehetett rá bőven a drámai helyzetek folyamatán.

Mit szól Menander Epikuros másik tételéhez, mely szerint a legfőbb boldogság a fájdalom hiánya? Nevezetes tétel, jellemzi Epikuros rendszerét, melyben egyik sarkalatos pont. Menandernél is megtaláljuk többféle alakban kifejezve. A ki nem szenved, szerencsésnek mondhatja magát,²⁾ a fájdalomtól való mentesség az élet kikötője.³⁾ A fájdalom Menander szerint is a legnagyobb rossz.⁴⁾ De a költő megint jobban szétszórja a fényt, nemcsak egy pontot világít meg, mint Epikuros. A filozofus követőit a boldogság útjára vezeti. Ezt a boldogságot egyszerűsítette, a fájdalom hiányával azonosította, hogy mindenki számára hozzáférhető legyen. Szerinte a fájdalmat könnyű távoltartani, csak csekély számú, jóformán semmi erőfeszítést nem kívánó szükségleteinket elégítsük ki s Zeus-szel vitázhatunk a boldogságról. Ilyen könnyű volna a dolog? — kérdik Menander személyei. Az biztos, hogy a boldogsághoz nem kell vagyon, hanem a lélek gazdagsága; az is kétségtelen, hogy a fájdalom hiánya már boldogság, de a szegénység is nagy akadály a boldogságnak, s a fájdalom hiánya nem olyan egyszerű dolog, mint első pillantásra látszik. Az akarat sok mindenre képes, szerezhethet gazdagságot, tudományt, megőrizheti az egészséget, de a fájdalomtól való mentesség nem függ tőle. Hiszen nemcsak a rossz, hanem még a kedvező dolgok is nyugtalanítanak.⁵⁾ Ember létünkre nem is szabad az istenektől fájdalomtalan életet kérnünk, hanem békétűrést. A fájdalom csak a halálban szűnik meg: vagy isteneknek kellene lennünk, vagy meghalnunk, ha nem akarunk szenvedni.⁶⁾ Nem könnyű tehát halandó embernek fájdalom nélkül élni⁷⁾ vagy éppen lehetetlen.⁸⁾

Nyilvánvaló változásnak van tehát alávetve a különösen Epikurost jellemző gondolat, hogy a boldogság a fájdalom hiánya. Epikuros itt megáll, bezárkózik rendszerébe, elfordítja szemét az élettől, a közönséges embertől s csak a bölcsét látja, az ember eszményét, kinek illúzióin az élet minden támadása megtörik. Menander sokkal aggodalmaskodóbb s egész fölfogása visszhangozza: ember létedre fontolóra kell vened az emberi dolgokat.⁹⁾

(Vége következik.)

(Budapest.)

HUSZTI JÓZSEF.

¹⁾ Fr. 14. — ²⁾ M. 509. — ³⁾ M. 318. — ⁴⁾ Fr. 667, 668. M. 414. — ⁵⁾ Fr. 539. — ⁶⁾ Fr. 549. — ⁷⁾ M. 58. — ⁸⁾ M. 419. — ⁹⁾ M. 1.

Διφαναπαυσίλυπος. Parasitos név, Alkiphron III, 31.

A címiben szereplő parasitos-név behatóbb vizsgálata érdekes tanulságokkal kecsegtet.

Sondag szerint analysálva e nevet,¹⁾ a helyes úton vagyunk ugyan, azonban azt tartom, nem elégedhetünk meg csak annyival, a mennyit ő mond, ha e különös összetétel létrejöttének *psychologiai motiivumai* után kutatunk s tekintetbe veszünk bizonyos *analogonokat*.

1. A mi az elsőt, az *összetétel specziális motiivumait* illeti, (hogy mindjárt a fő mondanivalómat fejezzem ki felölük), nézetem szerint két fogalom, vagy ha tetszik, kifejezés teszi az alapot: *δίψαν ἀναπαύειν* és *ἀναπαύειν λύπην*, (*ἀνα*) *παυσίλυπος*;²⁾ s a *Διφαναπαυσίλυπος* szó ezek egyszerű, olyaténképeni összeolvastása, hogy a közös igefogalom egyszer van kitéve, a főnévi fogalmak pedig elől és hátul foglalnak helyet. E felfogás szerint tehát a *δίψαν ἀναπαύειν* fogalom (kifejezés) révén a *δίψα* is *eredeti eleme az összetételnek*. Másként magyarázva ugyanis érthetetlen előttem a szó jelentése is s két főnévi elemének viszonya is. Mivel a szó jelentése ez: «*τὴν δίψαν, τὴν λύπην αὐτοῦ ἀναπαύων*», benne a legfontosabb egyfelől a *δίψα*, másfelől a két szó: *δίψα* és *λύπη*; mert magyarázza ugyan az elsőt az utóbbi, de ezenkívül semmi más olyan viszonyban nincsenek egymással, mely valami grammatikai formában kifejezhető volna (pl. birtokviszony), hanem mint egyenértékűek vannak az ige alá rendelve.

Bizonyosságául először annak, hogy nézetem megfelel Alkiphron rendes eljárásának (a tulajdonnevek ugyanis nála közelebbi kapcsolatban vannak egymással nemcsak külső alak, de jelentés tekintetében is;³⁾ említek egy másik parasitos nevet, a *Λιμοπύκτης*-t. E két név jellegzetesen fejezi ki a parasitosnak ellentétes állapotát két legnagyobb szomorúságában, az éhségben és szomjúságban. Az utóbbi szó mutatja, hogy éhségével harczol, küzd, az előbbi pedig, hogy szomjával megbékélt, megszüntette nagy bánatát. Másodsor vizáont hasonló összetétel bizonyosságául említek néhány többszörösen összetett tulajdonnevet, melyekben még feltűnőbbben *egy összetételben kétszer ismétlődik ugyanazon szó*, mint a milyen pl. *Ἰπποκρατίπιδης* Anth. Pal. XI 17, 21 és Thensaurochrysonicochrysidēs (*Θησαυροχρυσονιοχρυσίδης*) Plaut. Capt. II 2, 35. Ezen nevek képzésének motiivuma,

¹⁾ De nominibus apud Alciphronem propriis. Diss. Bonn, 1905, 35. l. : «Ex παυσίλυπος sive quod idem est ἀναπαυσίλυπος adposito δίψα, quo dolor qui sit exprimitur, nomen effectum simpliciori Dipsas (Ovid. Amor. I, 8, 4 vinosæ lenæ) haud dissimile. Aliter Knorr: qui dolet, si sitis cessat (ἀναπαύεται).» Így magyarázza t. i. e nevet Knorr egy Alkiphron parasitos neveiről szóló értekezésében, a melyet azonban nem láttam.

²⁾ Παυσίλυπος ismerős Attikából mint tulajdonnév is CIG II, No. 953, I 9; nem ismerünk azonban összetett szót *δίψα*-ból és *ἀναπαύειν*-ből, ámde itt fogalmakról van szó, melyeknek külső formája nem lényeges; *δίψαν ἀναπαύειν* azonban van (Arrian. Kyneg. 13, 3: τούτο ἀναπαύσαι τὸ δίψος) s ez elég.

³⁾ Fick, Wochenschrift f. klass. Philol. 1906, 210.

kiindulópontja felől, azt hiszem, nem lehet kétség: ilyesféle összetételek alkotását a görög tulajdonnévrendszer azon jól ismert tulajdonsága teszi lehetségessé, hogy egy bizonyos igét egy főnévvel kétféle sorrendben lehet összetenni, vagyis két szó összetételének felcserélésével két név keletkezik (a *Ἱπποκρατίπιδης*-szel hasonló természetű két név a *Ἱπποκράτης*—*Κράτιππος*, azonban képezhetők a Thensaurochrysonicochrysidés szerint is ilyenek **Νικόχρυσος*—**Χρυσόνικος*, esetleg talán épen *Νικόστρατος*—*Στρατόνικος* analogiájára, melyek Hellas-szerte ismertek, és különösen a vígjátékban fordulnak elő mint katonanevek, pl. Philet II—III, 2. Mein III, 298. Ephipp. II, 2. Mein. III, 337.¹⁾ A görög névrendszer e tulajdonsága következtében bizonyos személyek komikus vonásának, tehát pl. az előbb említett névnél a nemes származás, az utóbbinál a gazdagság fitogtatásának túlzó kifejezésére meg van adva az út-mód és a lehetőség, az az eljárás t. i., hogy a főnévi, a legkarakterisztikusabb elem erős kiemelés kedvéért a közös igefogalom előtt és után ismétlődik, kitűnően megfelel a feladatnak. Dolgozatom fő célja az volt, hogy a *Διψαναπαυσίλοπος* névben is rámutassak a fogalmak ugyanilyen (hogy úgy mondjam) haplografiájára.²⁾

2. Áttérve most már a cikkem elején jelzett *analog kifejezések* tárgyalására, a melyeknek gyűjteménye természetesen nem lehetett kimerítő (hiszen, ha részletes vizsgálatokat bírnánk a görög stílusról, dolgozatom esetleg egyáltalán nem, vagy másképen íródott volna meg), előzetesen megjegyzem, hogy példáimat két csoportra osztottam a két főnévi tag egymáshoz való viszonya szerint.

Az első csoporthoz, t. i. olyan kifejezésekhez, melyekben mind a két főnévi tag tárgyasetben áll, a következőket jegyzem meg. Olyan mesterségesen alkotott szavakban, mint a szóban forgó *Διψαναπαυσίλοπος*, habár meg is kell engednünk, hogy a két főnévi elemből egy (tehát itt a *δίψα*) adja a szónak a tulajdonképeni színezetét, mégis szükségképen világosan meg kell különböztetni mind a kettőt, különben az egész hatás nélkül marad. Az ilyen természetű kifejezéseknél

¹⁾ Hadd említsem fel itt a pompeji feliratot is: Scordopordonicus CIL. IV 2188, mint szintén egy *-νικος* végű név érdekes komikus utánképzését. Összetételének schémája azonban ez: Scordo + pordo + nicus, a két első szó hasonlósága következtében képezve.

²⁾ *Θησαυροχρυσονικοχρυσίδης*-re vonatkozólag különben még a következő megjegyzésem volna. K. Schmidt, ki a *Hermes* 37. (1902.) évf.-ban megjelent értekezésében (Über die griech. Eigennamen bei Plautus) a Captivibeli névhez, Theodoromedeshez igen helyesen említi 383. l., hogy három eleméből akár három név is létezik, t. i.: **Δωρομήδης*, képezhető *Δωρομέδων* analogiájára (Fick-Bechtel 104), *Θεομήδης* CIA 1896 s a közönséges *Θεόδωρος* (v. ö. a Pyrgopolynices-ről mondottakat 381. l.), ezt a *Θησαυροχρ.*-t nem tárgyalja hasonló határozottsággal; nézetem szerint azonban ezt is lehet, sőt kell is ugyanazon módon magyarázni, megjegyezve, hogy a *Θησαυρο-* egyszerűen a *-χρυσο-* erősítésére szolgál. Külömben ugyanezen elv szerint képezte, úgy vélem, Lævius is pl. *Protesilaudamia* szavát (l. Bährens, *Poet. lat. min.* VI 290) ebből a kettőből: *Protesilaus* + *Laudamia*, s ugyanily képzések alapján véve ezek is: *tragicomædia*, *idolatria*. Hogy a közös rész egy szótag-e vagy szó, a lelki működés számára fokbeli különbség csupán.

ismertebbek azok, a melyekben egy igéhez (igefogalomhoz), mely már össze van téve egy részben vagy egészen elhomályosodott jelentésű főnévvel, egy új tárgy járul, pl. *βουκολεῖν*-hez már Homerosnál *Υ 221: ἔπποι βουκολέοντο*, sőt egy szóba is összeolvastva *ἵπποβούκολος* Eurip. *Φοιν.* 28 (vö. Alkiphronnál is *II 22, 1: τὰ παιδία βουκολοῦσα*, *I, 2, 3: ἡμεῖς ἐπίσιν ἀπαηλαῖς βουκολούμενοι* s ezekhez W. Schmid, *Der Atticismus IV, 282*). Azt az érdekes megfigyelést tehetjük tehát, hogy újabb írók, első sorban a komikusok, így alkotott kifejezéseket szándékosan használnak, azaz az összetétel alkotórészei élő nyelvelemek s az ige mégis magához vesz egy második tárgyat is, úgy hogy *két tárgya van*. Pl. Aristoph. Békák 1369: *ἀνδρῶν ποιητῶν τυροπωλεῖσαι τέχνην*, *Λοκ.* 289: *κυνοκοπήσω σου τὸ νῶτον*, 313: *τοὺς φόρους θυννοσκοπῶν*, 295: *κοπροφορήσω σε*;¹⁾ sőt néhány érdekes példa magánál Alkiphronnál, bizonyosságul annak, hogy *a kérdéses összetétel nem áll magában*: *III, 34, 4: ὁ δὲ λιμὸς τῆν γαστέρα ἐθυροκόπει* (hasonló csak Plutarchosnál, de garr. 2: *τῆν πλευρὰν θυροκοπεῖν τῆ χειρὶ*), *III, 26, 2: μοιχὸς πολιορχεῖ τῆν οἰκίαν* s még jellegzetesebben *IV, 16, 3*, a hol Lamia Demetrios Poliorketesről így szól: *σήμερον αὐτὸν τοῖς ἀλλοῖς ἐκπολιόρχησω*; különösen a következők is: *ἀνδροπογοῦσιν τοὺς ἐκ θαλάττης ἐργάτας* (hasonló hely csupán Lukianosnál van, *Toxar.* 58 *II, 563 Jac.*), ujonnan képezve *ἀνδρ-ος* összetételek analogiájára, melyekben az *ἀνδρ-* érteleme természetesen háttérbe szorult (pl. *ἀνδροηλατεῖν*-ben, melyet hasonlóképen konstruál Aischylos: *Agam.* 1373: *ἀνδροηλατεῖν τοῦτον*, 1557: *ἀδελφόν*, *Eumen.* 219: *ῥέστην*), úgyszintén a *μυσταγωγεῖν* *III, 28. I, 22, 1* és *ξεναγεῖν* *II, 5, 1* igeik, — s az ilyen szerkezetekkel való öntudatos bánás példájául: *IV, 17, 2: καταπεπιλημένου εὐ μάλα πόχοις ἀντὶ πύλων*.²⁾ Míg a közönséges példákban az új (a magában álló) tárgyat össze lehetett volna kötni magával az egyszerű igével, azaz az igével első, már elhomályosult jelentésű tárgya nélkül is — már a mennyiben az ige magában használatos lehetne azon tárgya nélkül, — ezekben mindkét tárgyat szükségesnek kell éreznünk, sőt, a mi a legfontosabb, összefüggőknek, mert a két főnév nem teljesen független egymástól. Egészen világosan kiérezzük e kifejezésekből, hogy a két főnévi fogalom össze van hasonlítva egymással, azonban teljesen külsőleges alapon, a mennyiben t. i. az igéhez tárgyul mindkettő illik. Ennek megállapításával ismét a pszichologiai motívum kérdésénél vagyunk. Ugyanis az összehasonlításnak egy gyors pszichikai folyamatban előbb kellett megtörténnie, mert *a kifejezés már egybekapcsolja őket*. Épen ezért nem kielégítő a szokásos magyarázat, pl.: *τυροπωλεῖν τέχνην = τέχνην ὡς τυρὸν πωλεῖν*, mert ha az író azt akarta volna mondani, akkor így is mondta volna, hanem azt kell mondanunk, hogy ez az összehasonlítás a ki-

¹⁾ Felfogásomnak megfelelően magyarázom s ide sorolom ezt a helyet is, melyet Suidas helytelenül értelmez így: *κόπρω πληρώσω*; a Kleon és az Allantopoles kijelentéseiben egyezésnek kell lenni a gondolatban s a *διαφορήσω* *σε*-re a hasonló értelmű erősebb válasz *κοπροφορήσω σε*.

²⁾ A tudtommal csupán az Újtestamentumból ismert *φρεναπατῶν* igét egyik lelőhelyén azonban ilyen szerkezetben találjuk: Pál apostol írja a galatákhöz 6₃: *εἰ γὰρ δοκεῖ τις εἶναι: τ, μηδὲν ὦν, ἔα τὸν φρεναπατῆ.*

fejezés létrejötte előtt két, a gondolatban létező fogalomból alkotja azt az egységes fogalmat, melyet a kifejezés elénk tár, a mit schematikusan így mutathatunk be: *κῶνα κοπεῖν* (*κυνοκοπεῖν*) + *τὸ νῶτον σου κοπεῖν* + *κῶνα* ∞ *νῶτον* (a két utóbbi ebből a komplexumból kifejtve: *δύναμαι σε κόπτειν, τὸ νῶτον σου κόπτω, ὡς τὸν σκύλον*) > *κυνοκοπῶ σου τὸ νῶτον*; hasonlóképen: *τυρὸν πωλεῖν* + *τέγνην πωλεῖν* + *τυρός* ∞ *τέγνη* (∞ = mindkettőt lehet eladni) > *τυροπωλεῖν τέγνην* (ugyanígy magyarázandó a többi is); minél kevésbbé illik az összehasonlítás, annál sikerültebb a meglepő kifejezés, mely mégis összeköti őket. Ez az összekötés pedig az összes eddig tárgyalt példában *az ige által* történik, melynek mindkét főnévi fogalom alája van rendelve mint tárgy, az egyik közvetlenül, a másik összehasonlítás után, a melyet tehát mint harmadik tényezőt tekinthetünk itten a kifejezés létrejöttében.

Hasonlóképen hiányzik azonban egy lépés szerintem egy másik kifejezéscsoport magyarázásában is, az ilyesféle (főleg tragikus, de minden esetben ünnepélyes) kifejezéseikében, mint: *λαθίπονον ὀδυνᾶν* Soph. Trachin. 1021, *δουλείας παυσίπονος* Eurip. Iph. Taur. 451, *ἄλυπος ἄτης* Soph. Elektra 1002, *κακῶν ἀνατος* Oid. Kolon. 786, *ἀνοσοῦ κακῶν ἐμῶν* Eurip. Iph. Aul. 982, *μηχανόροραφοι κακῶν* Androm. 447 s a lukianosi Alex. § 36, σ. 243: *τοῦ λοιμοῦ ἀλεξιφάρμακον*, vagy Aristophanesnél, a hol a költő egy tulajdonnév etymológiájával úz tréfát, Felhők 1163: *λυσανίας πατρῶν μεγάλων κακῶν*. Ha pl. Wecklein a Trachisi nők 1021. §-hoz ezt a megjegyzést teszi: «*δουλείας* (relat. Gen.) *παυσίπονος* t. i. *δουλείας πόνους παύων*» (v. ö. Bruhn Sophokles-indexét is 143. i. 244. §., a honnan néhány példámot vettem), ezáltal csak egy hiányos átalakítást nyerünk, mely csupán azt fejezi ki, hogy az összetételhez járuló szó az összetétel *főnévi alkotórészeire* is vonatkozik, ellenben felelet nélkül hagyja számonra a fő kérdést a kifejezés külső alakját illetőleg, t. i. azt, hogy mért vonatkozik az új elem (pl. Sophoklesnél *ὀδυνᾶν*) *az egész* összetett szóra, vagy, a mi ezzel egyértelmű, annak uralkodó tagjára, az igére? Felfogásom szerint a genitivusban álló szavakat (a melyek egyéb esetekben maguk is állhatnak az igével vagy az *ἀ* privatívummal, pl. *ᾄφρα λελάθη ὀδυνῶν* O 60, v. ö. az *ἀνατος, ἀκακος* stb. szavakat is) úgy lehet, sőt kell tekintenünk, hogy az összetételnek nem annyira a főnévi, mint arra az uralkodó fogalmára vonatkoznak, melyet az összetétel igei alkotórésze fejez ki, más szavakkal: az ige, mely először egy szűkebb jelentésű főnévvel van összetéve, később kibővül egy tágabb értelművel s épen ezáltal lesz a kifejezés oly erőteljesen kifejező, mivel az ok (pl. a Sophoklesből vett példában *ὀδύνας*) s az okozat (*πόνος*) egyaránt az ige vonzatába tartoznak. Ugyanez az eset oly kifejezésekben is, hol a két főnév nem ok és okozati viszonyban áll egymással, pl. *οἰκοφύλαξ ὀσίων ἀνδρῶν* Aisch. Suppl. 26.

Fejtegetéseimnek ezzel végére értem. A tárgyalt jelenségekkel a *Διψαναπαυσίλωπος* szóra vonatkozó magyarázatomat kívántam igazolni s egyszersmind kimutatni, hogy a *nyomatékos stílus bizonyos többszörös összetételeiben és kifejezéseiben két főnévnek egy igefogalomhoz való viszonyát illetőleg ugyanazon elv érvényesül.*

(München.)

CZEBE GYULA.

AZ ERSZÉNY.

Martinus du Cygne 1722-ben megjelent «Comediæ XII. phrasi cum Plautina tum Terentiana concinnatæ» című iskoladramagyűjteményének bevezetésében ¹⁾ panaszolja, hogy a latinok két legelsőrangú drámaírója, Plautus és Terentius, darabjaik tartalmának léhaságával és tréfaik sikamlósságával kiszorul az iskolából, bár Varro szerint a Múzsák ha latinul beszélnek, a Plautus nyelvén beszélnek. Ezen a helyzeten három módon igyekeztek a Jézustársaság tanárai segíteni: kiadták újra az eredeti latin darabokat, az ifjúság olvasmányául nem való helyektől megtisztítva, ²⁾ a latin auctorok phrasiskészletének felhasználásával új darabokat írtak, ³⁾ vagy a saját szellemük termékeivel helyettesítették őket. Du Cygne a maga darabjait a második csoportba sorolja, főzéljául tehát a plautusi és terentiusi latinság elsajátítását vallja; az élet, a melyeket darabjai tükröznek, a római élet, hisz ezt is meg akarja ismertetni tanítványaival, de még hozzáfűzi bevezetése e fejtegetéséhez: postremum in his comœdiis non tam propositus est nobis popularis risus, quam morata fabula cum urbana dictione. A magyarra fordított Du Cygne-darabtól tehát a szerző meghatározása alapján nem is várhatunk mást, mint a római életre vonatkozó eruditiót, a «morata fabula»-t, azaz a mese erkölcsi tanítóerejét, és a «popularis risus», a mulatság, jókedv fölkeltesére való törekvést; a legfontosabbnak mondott sajáttság, a phrasés Plautinæ és Terentianæ, a fordításokban természetesen elveszett.

A *Codrillos* cz. darab ⁴⁾ prologusa azt is sejteti, hogy a megmaradtak közül maga a szerző melyiket tartotta a legtöbbre; ezt olvassuk az elején:

Errant, qui ad vulgi risum, aut leves iocos
Tantum modo accomodas esse comœdiis putant;
Nam comœdia ⁵⁾ imago vitæ est, ac civile speculum;
In quo nostros mores intueri et effingere
Et in alienis personis naturam licet cernere.

Lytrumának prologusa még határozottabban utal az erkölcsi tanulságra, a comœdia legfőbb kellékére. ⁶⁾ Nyilvánvaló, hogy ennek a kidom-

¹⁾ Ingolstadii, 1722. I—II. vol.

²⁾ Már a S. J. előtt is megtörtént ez. (L. erre von Creizenach, *Gesch. d. neueren Dramas*. I. és III. k. [1901—03.]) Számos ilyen átalkítás ismeretes: Sebastianus: *Comediæ Terentianæ*, Vienn. 1550. P. Terentii *Comediæ expurgatæ*. Ed. Josephus Iuvencius S. J. Venetiis 1740. — Schonæus: *Terentius christianus*, Coloniae, 1612 (Egy. Kvt. aprónyomt. között). Dugonics *Menæchmus*-fordítása és castigatiója. (Nem. Múz. Kvt. Manuscrip. Sec. XVIII. 2° Fol. 17.) és expurgata *Asinaria*ja (U. o. Fol. 11.). — Az alább ismertetendő darab is közvetve Plautus *Aulularia*jára megy vissza, melyet e korban a világi színpad is némi változtatásokkal és modernesítésekkel sikerrel újított fel (pl. Joh. Heinrich Staffens a *Der Geldtopf* c. [Celle, 1765] komédiában.)

³⁾ Az illetén törekvésnek termékei a Hrothsuita-drámák is, melyek közül — tudjuk — egy magyar fordításban is megvan a Sándor-kódexben (v. ö. Katona Lajos: *Irodört.* Közl. 1900.).

⁴⁾ I. kötet, com. I. Rendkívül érdekes benne a koldusczivódás.

⁵⁾ V. ö. Pontanus meghatározásával; az iskoladramák elméletírójának e tárgyú fejtegetéseiről más helyt szölok.

⁶⁾ Idéztem EPhK. 1911. 100. l. (Magyar tárgyú latin jezsuita-drámák.)

borítása nem szenvedett kárt semmiféle fordításban. Minthogy pedig a *Marsupium prologusa* ezzel végzi szavait:

Documento erit hæc hominibus Comœdia,
Quibus plerumque est auri sacra fames...

fordításától sem követelhetünk Du Cygne szempontjából többet, mint ennek a kidomborítását.

A *Marsupium* fordítása eddig az egyetlen ismert magyar Du Cygne-fordítás. A Nemzeti Múzeum Széchenyi könyvtára kéziratai közt Koppi Károly *Miscellanea* cz. gyűjteményében ¹⁾ találtam meg a 156—169. levélen. Nagy Sándor, az egyetlen megemlítője e kéziratnak, ²⁾ csupán a regi-trúlás lévén a czélja, csak a címét említi — és ennél többet maga a darab sem árul el. A magyar darab forrásának meghatározását bizonyára az is nehezítette, hogy nagyobb magyar könyvtárainkban ³⁾ Du Cygne teljes gyűjteménye hiányzik, csak *Lytruma* húzódik meg az Egyetemi Könyvtár aprónyomtatványai között.

A magyar darab *Prologusa* e szavakkal lép a színrre: «E játéknak, melyet mi itt elől adunk, erszény a neve, de nem törődünk rajta, ha valaki zatskónak nevezi is vagy gyűszűnek vagy mindjárt bűgyornak is, tsak pénzrel tele légyen; mert e nélkül nem játék, hanem szomorúság leend. Ebbül noha egy fillérben sem részesültek; mindazon által nagy hasznatok leszen: mert meg látjátok, sótt tapogatni fogjátok, mely nagy bait, gondot, és nyughatatlanságot szerez a pénz, a kinek vagyon; nagvobbat, mint a kinek nintsen. És ha magatoknak jót akartok, ha tsendes elmét, nyugott szívet szerettek a pénzen felettéb nem kapkottok. Ezt én néktek nem valami tzegéres és országos híru példában fogom megmutatni, hanem egy korongon ülő Fazekas mester-emberben, a kit ti gerentsérnek is híjhattok, vagy agyagdagasztónak, vagy a székelyekkel sár faragónak. Ezen harmadik ház ide; az abban lakó szomszéd sok ideig nagy nyugodalomban élvén napestig a korongon ül vala, mindenféle edényt épét s ront vala, a sárbul gyúrván, dagasztván, lotsolván, simítván azt, énekelget vala magának, mint azon jámbor a kinek a háza sorban, renden a szénája, hátán kama-ája, tarisznyájában petseneje. De mivel hogy az éneklése habartyos, a szava darabos és rehegős vala üvöltésnek inkább, hogy sem éneklésnek lehetett mondani, éppen mint a kórságtól rontott dudák, hol nyekegett, hol nyeréiett, hol ordétott. Ez a fő szomszédja igen betsületes, és vagyonos ember a többi távulabb lakókkal igen nehezsztelni kezdette az ő szünetlen való rikátsolását, tanátst kérdeni ment a Deákos emberekhez: egy némel vígelméjű Molnár János névű azt javasolja ennek az Gazdag szomszédjának, kinek a neve Aranyosi István, hogy az Fazékas ajtaja küszöbe eleibe egy

¹⁾ Fol. lat. 186. jelzés a. E kötetben van egy «*Phormio Terentii expurgata*» is.

²⁾ M. Könyvszemle, 1883.

³⁾ Bpesti Egy., Múz., Akad. Kvt., esztergomi érseki könyvt., nyitrai püspöki, nagyszombati káptalani, ferenczrendi érs. gimnáziumi kvt. stb.-ben, de nincs meg egyik bécsi könyvtárban sem.

pénzel tele erszent vessen, és meg látja, úgy mond. hogy meg szakad az éneke és meg némúl; a pénz le szállétya a korongrul.

Mert vajki nagy észvesztő a pénz; szemnek hályog, kéznek lép; nyaknak kötél; szekérnek kenyőtse, szájoldó, nyak szorító. Az Aranyosi István tehát oda veti az erszényt. Öröme lón a Fazekasnak, de egyszersmint anyi baja, hogy a pénzt el reitse, kinya, nyughatatlansága, ész vesztése, úgy anyira, hogy az éneklésre a miatt reá nem érhetett; a notáját el felejtette, mint a vén hegedős. Nyertesek valának a szomszédok, tsendességben maradtanak. de azért az Aranyosi István az erszényt el nem vesztette, mint az Fazekast észre hozta. Ez a játék azoknak tanúságokra lészen, a kik igen éhezik az aranyat; s míg kapnak benne, aggódnak, töprődnek; ha meg kapták búsúlnak: pénzt ugyan nyertek, de a szívnek tsendességet, mely egy arany hegnél is többet ér, el veszítették . . . »

Bármily bősavú is ez a prologus a latin szöveg 13 sorához képest, a tartalomról vajmi keveset árul el. Az erkölcsi tanulság ugyan erősen kidomborodik benne, de az eseményeknek csak az előzményeit és kezdetét világítja meg határozottabban. Lássuk a két darab szereplőinek névsorát:

(a latin szövegben:)

Savata, sutor
Coriolus, servus
Palæmon, rusticus
Gripus, servus
Tranio, venator
Sulpicius, advocatus
Justinus, senator
Machaon, medicus
Præco

(a magyar fordításban:)

Fazekas
Mátyás
Pankotai¹⁾
Gyurka
Vadász
Aranyosi István
Bíró
Orvos
Kisbíró

Megállapításunkban ideiglenesen csak arra szorítkozunk, hogy a két magyar teljes néven kívül csak állásnevek, illetőleg keresztnevek szerepelnek; ennyire terjed a szereplő személyek nevének magyartása. A fordításon egyéb magyarosítást nem látunk. A fordító híven ragaszkodott az eredeti szöveghez, mely a Marsupium kéziratosa másolata lehetett;²⁾ hűségének bizonyítékául a III. actus 1. sc.-jának rövid monológját állítom itt szembe a két szövegből:

Perii, interii! occidi! quo curram? quo non curram? tene, tene
Quem? quis? nescio, nihil video, cæcus eo: atque equidem
Quo eam, aut ubi sim, aut qui sim, nequeo
Cum animo certum investigare. Obsecro vos ego, mihi auxilio,
Oro, obtestor, sitis et hominem demonstratis, qui abstulerit:
Qui vestitu et creta occultant sese, atque sedent quasi sine frugi.
Quid ais tu? Tibi credere certum est: nam bonum esse te
Vultu cognosco. Quid est? Quid ridetis? novi omnes, scio
Fures esse hic complures: hem, nemo habet horum:
Occidisti. Dic igitur, quis habet. Nescis? heu me miserum!

¹⁾ Az 1. felvonásban törölve és fölébe írva: Formásy.

²⁾ Azt, hogy nem a nyomtatott szövegből fordított, a közbeiktatott, de a nyomt. sz.-ból hiányzó színi utasítások mutatják.

Miserum! Perii, male perditus. Pessime ornatus eo,
Tantum gemitus et mala maestitiæ hic dies mihi obtulit
Famem et pauperiem, perditissimus ego sum omnium
In terra, nam quid mihi opus vita est, qui tantum auri perdidit,
Quod custodivi sedulo? fraudavi me egomet,
Animumque meum, geniumque meum! nunc eo alii
Latificantur meo malo et damno. Pati nequeo.

A főszereplőnek, a Fazekasnak ezt a jajongását a magyar fordítónál így találjuk: «Siralmas állapot, boldogtalan óra, forgandó szerentse: tehát illy nyomorúságot, illy keserőséget hoz meg öszült fejemre? már kihez fussak, avagy kihez folyamodjak, nem tudom. Óh Mercurius Isten, könyörülj rajtam! igazgass hova menyek? hol tudakozzam bujdosó árván maratt gyanoltalan erszényemet? Te hozzátok is folyamodok, Erdei Istenek! hogy ha láttátok, igazét-átok, kérlek, nyomában, avagy tsak leg kisebb hírt mondjatok felőlle szomorú szévennek meg vigasztalására. No? Senki sem szól? jaj nékem! hova legyek! mit mívellyek? ez íme ama sok búmnak, nyughatatlan fárat-ságimnak jutalma? míg pénzem nem vólt, nem aggóttam, nem busúltam, nyugodalomban éltem, noha szegénységben, minek utánna pedig a zatskóra akadtam, tsak egy szempillantásig sem nyughatom, az éjjeli s nap estig való munkátul el szoktam, hová légyek? Oh, nem kívánok már élni, mivel illy nagy kintsemtől meg fosztattam, oh! miként meg tsalattam! mely szerentsétlen alapotra jutottam!»

E kis részlet jellemzően mutatja fordítónk eljárását: a gondolathoz ragaszkodik, a szóhoz nem. Ennek a szemléltetésére az I. act. 4. sc.-jának párbeszédéből is ideiktatok néhány sort:

Su. Salvus atque fortunatus, Savata, semper sies.

Sa. Deus te amet, Sulpici. *Su.* quid tu? recten?, atque ut vis vales?

Sa. Non temerarium est, ubi dives blande appellat pauperem.

Iam illic aurum me sit habere, eo me salutem blandius.

Su. Ain' tu valere te? *Sa.* pol ego haud a pecunia perbene.

Su. Pol si est animus æquus tibi, satis habes, qui bene vitam colas... etc.

Fordításunk ezt így adja magyarul: «A. Jó napot kedves szomszéd Barátom! F. Fogadj Isten kedves Arannyosi Istványom! A. mint vagy? Szolgál-e az egészség? vagy a szerentse? F. Szomorú hír, midőn a gazdag a szegénynek szekerét tolyya, — tudja ez már, hogy pénzem vagyon, azért köszön olly kegyesen. A. Felely, kérlek, egészségben vagy-é? F. A szegénynek mindenkor bú és nyomorúság dolga, de az álnoknak nem ott jár a nyelve, ahol a szíve. A. Szomszéd, bűd és nyomorúságod miatt ne verd a kőfalba a fejedet, jó az Isten, jót ad...» stb.

Ez a részlet arra is például szolgál, hogy néha egy-egy közmondás-szerű kijelentéssel hogyan toldja meg fordítónk az eredeti szöveget. Ilyenkor a magyaros szólásoknak egész serege gyűlt a fordító tollára. Néhány jellemző példát lássunk erre is: stimolorum seges = bolhák lakodalma; — continuo hercle ego te dedam discipulum cruci = abban bizonyos légy, hogy az ebek harminczadára húzatlak; — si bona fortuna veniat, ne intromiseris = sótt ha mindjárt a szerentse zörögne és kintsével tsörögne az ajtó előtt, még se erzd bé, jollehet

ugyan, hogy Királyi korona s ország birodalma szál olykor nád hajlékba. De könnyebb reá találni, hogy sem meg marasztalni a kborló szerentsét.» — Nunc petit cum pollicetur, inhiat aurum ut devoret. Altera manu fert lapidem, panem ostentat altera = szolgálatját igéri, midőn nyomozza és vadásza pénzemet, tudom pedig, hogy eb hájjal kenték meg a tengelyét, nem héjába szokták mondani, hogy az eb is akkor tsóvállya a farkát, midőn kenyeret lát; — me item esse hominem pauperem pauperrimum (dico) = én peniglen nyomorult, szegény korongon ülő, sár faragó, agyagdagasztó, egy szóval tetű fészék vagyok; — mortuum ego me mavelim leto malo, quam non ego illi dem hodie insidias viro = inkább disznókat őrzének, hogy sem illy nyomorultul éllyek; de én is nem Gyurko, hanem Jurkó legyek, ha meg nem lesem . . .

E kor fordított darabjainak általánosan jellemző vonása ez a magyaros kifejezés-halmaz. Magyarosításnak kell mondanom — hiszen csak nálunk volt értelme — az orvos beszédjének az ügyes elnémetesítését is (I. 6.); illetén szavak kíséretében lép a színre!) «Es mitsita mek fan fájni a tiket kazta, tolán a hassa fajgjon megtsibni? . . .»

Egyébként magyar darabunk hú tükre, pontos fordítása Du Cygne darabjának. Ez a csekély eltérés azonban, bármennyire mulattatta is a közönséget, megfosztotta a fordítást az eredetinek couleur locale-ától és a bohózatnak csaknem abba a régiójába rántotta le a darabot, a melyen a losoncziai közt magyarázgató Ovidiust találjuk az ismert protestáns iskoladrámában.²⁾ A magyar nevek közt érthetetlen dolog a Birodalom-isten emlegetése; szóval a latin élet eruditióját, Du Cygne egyik kiemelt célját, a darab így el nem érthette.

De vajjon a «fabula morata» erkölcsi tanulsága hatott e? Hogy erre megfelelhessünk, nézzük közelebről a darabot. A prologus eléggé határozottan útbaigazít bennünket az erkölcsi tanulságot illetőleg: a pénz nyugtalanságot szerez. Savata (Fazekas) sorsa ezt elevenen példázza is; ámde felelet nélkül marad az a kérdés, mely az egész darabot mozgatja: az éneklő folytonos csendzavarásának a megszüntetése. Nem tudjuk, hogy ezentúl nem fog-e énekelni! A tanulságot a legerősebben támadja Sulpicius (= Aranyosi) példája: szinte természetesen vonódik le az a következtetés az ő sorsából, hogy csak a gazdag ember élhet boldogan. Lám, pénze még a kellemetlenkedő Fazekast is elhallgattatta. és — a mi szinten fontos — a zacskót is visszaszerezte neki; mert bizony a bíró csak a pénztekingély előtt mondhatott ilyen ítéletet. A mi a tanulságot illeti — el kell ismerünk — darabunk a jezsuita dramaturgia gáncsát kellett, hogy vonja maga után.

De ha nem a tanulságot, hanem az «imago vitæ» hűségét és igazságát helyezük előtérbe, ezt a kis komédiát az értékesebb jezsuita vigjátékok közé kell sorolnunk. A fazekas meghökkenése, a mikor a kincsré akad, féltékeny rejtegetése és gyanakodása, a mikor a zacskó megőrzésén gondolkodik, kifakadó haragja a szolga ellenében, a ki az elrejtésben akaratán kívül gátolja, jajgató siránkozása az istenekhez,

¹⁾ V. ö. Gvadányi J. gr.: «Aprekaszion». Pozsony, 1791.

²⁾ Nasonak számkivetése. Bernáth: Prot. isk. drámák. R. M. K. 23.

hogy kincsét szerezzék vissza, mind az élet igazi, finom megfigyelésének köszönik létüket. Sok igazság van a gazdag szomszéd alakjában is: az a biztonság, a melylyel az ügyet tekinti, az a gúny, melylyel a fazekast kínozza, éles szemű költőnek mutatja Du Cygnet. És ép az, hogy ezzel a jelentéktelen történettel, ezzel a nagyon is egyszerűen, mégis néha erőszakosan bonyolított mesével hosszadalmassága ellenére is meg tudta nevetetni a közönséget, a mai kor szemével nézve, nem csekély érdeme a darabnak. Jellemről, a hogy a tragédiáknál vesszük e szót, itt nem beszélhetünk, de a fazekas hirtelen támadt fősvénykedésének következetes rajza nem kis tehetségű drámaköltőnek mutatja latin darabunk szerzőjét.

A «ridendo dicere verum» szabályának a megtartása tette Du Cygne darabját a maga idejében kedveltté — és ha nem is vetekedhetik érdekre Masenius *Rusticus imperans*ával, mégis örömünkre szolgálhat, hogy Masenius klasszikus bohózatának csíksomlyói fordítása mellett ime Du Cygne *Marsupium*ának magyaros, tetszetős fordítása is reánk maradt és előkerült im most Koppi Károly értékes gyűjteményéből.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

A «PHILOLOGIAI KÖZLÖNY» (1871—1872).

Negyven esztendeje múlt, hogy két lelkes fiatal tudós szövetkezett az első magyar nyelvű philologiai szakfolyóirat megalapítására. Ez évforduló alkalmából a jobb sorsra érdemes 'Philologiai Közlöny' egyik szerkesztőjének az egykorú tudományos állapotokra jellemző levelei és feljegyzései alapján pár szóval vázoljuk a folyóirat történetét.

A classica-philologia tudománya hazánkban a XIX. század közepén meglehetősen elhanyagolt terület volt. A külföld tudományos eredményei viszhangot nem keltettek. Az idősebb nemzedék philologiai működése klasszikusok fordításában és iskolakönyvek írásában merült ki. Az egyetem akkori tanárát, Tély Ivánt nem számítva — a szó valódi értelmében — tanult philologus egy sem volt köztük. A hazai classica-philologiai irodalom megalapítói a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben léptek föl. Több — jobbára külföldön — alapos készütséget szerzett fiatal ember: Bartal Antal, Hóman Ottó, Ring Mihály, Szenássy Sándor, Ponori Thewrewk Emil tűzte célul a modern értelemben vett tudományos philologiai munkálkodás meghonosítását és magyar nyelvű classica-philologiai irodalom alapítását.

Hóman Ottó az 1869—70-iki tanévet a jóhírű göttingeni egyetemen töltötte, hogy ott a doktori diplomát megszerezze és magát — Sauppe, Leutsch és Wachsmuth hírneves philologusok vezetése alatt — kiképezve kellő tudományos készségre tegyen szert további működéséhez. Levelei, melyeket nagybátyjához, Hóman Bálinthoz,

intézett, hű képét rajzolják a magyar tudományosság akkori állapotának.¹⁾

Rövid göttingeni tartózkodás után írja: «most kezdem csak kétheti felolvasások hallgatása után látni, miként kell a szakomhoz tartozó anyagot igaz tudományossággal kezelni s csak annyit mondhatok mint meggyőződésemet, hogy soha sem fogom bánni, hogy eddigelé oly munkálatok kísérletével, minők — fájdalom! — nálunk napirenden vannak, nem léptem a világ elé.» Majd később a minél alaposabb és szélesebb körű ismeretbővítés szükségét hangoztatja: «Azon reményt nyertem, hogy talán sikerülni fog rövid félévi ittlétem alatt is azon alapismereteket, nálunk még újakat s az útát-módot elsajátíthatnom, melyen majdan tovább lehet haladni.» Ezek s hasonló sorok — melyekből fájdalmasan világlik ki a magyar tudományosság elmaradottsága, — érlelték meg a klasszikus műveltségű Hóman Bálintban egy tudományos folyóirat alapításának tervét. Maga is íróember²⁾ lévén belátta, hogy minden törekvés meddő kell hogy maradjon szakfolyóirat nélkül. Levélben szólítja fel öcsészt ilyenek szerkesztésére, «hogy a külföld tudományos eredményeit a magyar közönség számára hozzáférhetővé tegye».

Hóman Ottó egy a kor viszonyaira rendkívül jellemző levélben foglalkozik bátyja tervével:

Göttinga, 1870. IV. 5.

Mélyen tisztelt Bátyám Uram!

Kedves Bátyámuram jóvoltából Májusban el fogom végezhetni munkálatomat s ha csak az volt célom, hogy mint remélem — diplomát szerezzek, azonnal haza indulhatok. De tudományos célokat tekintve másként áll a dolog. Én egy hónapja körülbelül egy speciális tárggyal foglalkozom. De szabadon, nagy kedvvel s talán szélesb látkörrrel csak ennek befejezése után fognék foglalkozhatni, nevezetesen múzeumi gyűjteményekkel, könyvtárlátogatással és főleg oly tárgyakkal, melyek nálunk az én időmben³⁾ épen nem, s most is részben s csak silányul vannak az egyetemen képviselve, minők: az összehasonlító nyelvészet, az archæologia, műrégészet, epigraphica — mind oly tárgyak, melyek nélkül egyetemi tanár — valódit értve — nem existálhat a nélkül, hogy a legtávolabbi szakértő által ignoransnak ne tartatnék. De még az esetben is, ha egyetemi tanszékre nem aspirálnék, a philologiai képzettséghez tartozik e tárgyak ismerete, melyek nélkül a tudományos készütség csak hiányos, amahhoz pedig föltétlenül szükséges. M. t. Bátyám Uram tehát célomat, hogy augusztus elejéig künntartózkodásomat meghosszabbítsam, talán nem fogja szélszerűség tekintetéből hibásnak tartani, — még ha egy más körülményre nem bátorkodnám is teljes alázattal figyelmeztetni. Ez a nagybecsű soraiban említett folyóirat szerkesztését illeti. Jól meg gondoltam a dolgot s azon eredményhez jutottam, hogy röviden

¹⁾ A levelek s egyéb följegyzések, fogalmazványok Hóman Bálint egyetemi könyvtártiszt birtokában vannak.

²⁾ Hóman Bálint a mezőgazdasági irodalom számottevő munkása volt.

³⁾ 1862—66. volt egyetemi hallgató, 1866—69. gimn. tanár Szabadkán.

összefoglalva: én június, július vagy a következő néhány hónapban folyóirat szerkesztésétől eredményt nem várok;

1. mert magam nem szerkeszthetem egyedül s ily rögtönözve;

2. mert nevem kevésbé ismert, semhogy csak 50 példányt is el tudnék adni, s a vállalat sorsa előreláthatólag — bukás lenne;

3. s főleg azért, mert nincs kellő alapja leendő működésnek, nincs sem tanszék, mely mindenkorra, sem tőke, mely legalább egy évre biztosítaná a vállalatot — de még ha ez lenne is, egymagam által mostani körülmények közt még nem látok biztosítva ily vállalatot, melyet talán 10 ember tudna vagy akarna az országban méltányolni.

Szándékom s ha Isten segít, fogok is akár havi, akár heti philologiai folyóirat szerkesztésében résztvenni, vagy azt magam indítani, de mint utóbbi leveleim egyikében bátor voltam megjegyezni, ha (a fővárosban gymnasiumi vagy egyetemi magán-) tanszékem lesz, hogy legalább 1—2 intézet szellemi s anyagi támogatásáról biztosítva legyek. Legczélszerűbbnek vélném én az alkalmat az ügy megindítására a jövő tanáregyleti gyűlésen, mi előtt még részletesen lehetend értekezni.

A levél végén egy egyetemi tanszék betöltéséről szólva írja:

Én egy tanácsot adhatnék a kormánynak, hogy a bölcsészet, physica, történelem s különösen philologia tanszékeire csak olyat nevezzen ki, ki legalább egy évet töltött külföldi jó egyetemen sikerrel; a legtöbbet a most alkalmazott urakból szinte nem ártana egy évre kiküldeni. Mély tisztelettel stb. Ottó.

A künn tartózkodást félévvel meghosszabbítva fokozott buzgalommal látott munkához s 1870 augusztusában doktori oklevéllel és egész sereg tudományos kézirati anyaggal, részben kidolgozott értekezéssel érkezett haza.

Nagybátyjával együtt érkezettnek látta az időt egy, a classica-philologiai irodalom központi szervéül szolgáló folyóirat megindítására. Miután bátyja hajlandónak mutatkozott az első esztendő kiadásainak fedezésére és br. Eötvös József miniszter, ki Tisza Lajostól értesült a tervről, nem zárkozott el a kormánytámogatás kilátásba helyezésétől, *Bartal Antalt* szólította fel a szerkesztésben való részvételre. 1870 szept. 9-én írja neki ezt a levelet:

Igen tisztelt Kartárs Úr!

Nem régen térvén vissza Göttingából, hol az utolsó iskolai évet töltöttem, jövő hóban Pesten szándékozom megtelepedni áthatva annak szükségességétől, hogy a nálunk annyira elhagyatott classica-philologia terén elért vívmányok terjesztessenek s tudományos vizsgálatoknak bármilyen csekély tér is nyitassék, illetékes körök kizárása nyomán — philologiai szaklapot megindítani. T. Collega úr ismert buzgóságában bízva bátorlalom azon alázatos kérdést intézni, hajlandó volna-e a lap vezetésének egy részét mint szerkesztő átvállalni, meg lévén győződve, hogy becses közreműködése mind a lap tudományos irányára, mind sikerére nézve biztosíték volna; s ha igen —

kegyeskedjék helyet s időt kitűzni, melyen a lap tartalmáról, a munka felosztásáról stb. személyesen értekezessünk. Midőn még megjegyezném, hogy a vállalat anyagi oldala egyelőre egy évre biztosítva van, szíves választát kikérve . . . stb.

Dr. Hóman Ottó.

Bartal lelkesedéssel vette a levelet s egy hónappal annak kelte után — véglegesen megszerveelve a részleteket — már mint «szerkesztőség» kezdenek a munkához.

Hóman időközben magántanárságért folyamodott, mely kérelmére a bölcsészeti kar a szaktanárok kedvező véleménye alapján teljesítette. Evvel kapcsolatban a szerkesztőtársak más tervekkel is foglalkoznak. A bölcsészeti kar classica-philologiai tanárképző felállítását kérelmezte a minisztertől, Bartal és Hóman ekkor egy a kar felterjesztésétől különböző, német mintára a modern tudományos kutatás igényeinek megfelelő classica philologiai proseminarium és seminarium szervezését czélzó és a tanárképző feladatait részletező javaslattal álltak elő, s ezt a javaslatot mind br. Eötvös József miniszter, mind Tély, a görög philologia tanára méltánnyal fogadták. «Voltam a miniszter úrnál» — írja Hóman november 3-kán — «igen nyájasan fogadott s mulatott velem valami félóra hosszat; a philologiai seminarium szervezése képezte beszédünk főtárgyát; az általunk kidolgozott javaslatot, — mely mellesleg csak annyiban hasonlított az egyetemhez, hogy mindkettőnek egy a czíme, — nagy örömmel fogadta annál is inkább, mert az alapelvekkel, — melyeket szóval fejtettem ki előtte, — úgymond — tökéletesen egyetért».

A javaslattevők, mint magántanárok, igényt tartottak a felállítandó szeminarium szervezésére, de belenyugodtak volna, ha más hajtja is végre tervüket, csak sikere legyen. «Ha áttanulmányozza a minister úr a javaslatot s elfogadja, akár minket bíz meg, akár mást a fogantatásával, — minden jó.» Pár nappal később Tély hozzájárulásáról értesíti bátyját, ki «úgy nyilatkozott, hogy a nézeteket osztja s ha leérkezik a ministeriumtól, ő (mint dékán) pártólólag fogja felterjeszteni.» A minisztérium elfogadta javaslatukat. Az átszervezett és 1871-ben már működő tanárképezde igazgatójává Bartalt nevezték ki s ő e minőségben elévülhetetlen érdemeket szerzett a magyar tanárképzés és főképp a philologusok nevelése körül.

A folyóirat szervezése nehezen haladt előre. A felmerült nehézségeket, bajokat illusztrálandó néhány érdekesebb levélrészletet adunk, melyek a Közlöny megjelentének körülményeit világítják meg.

Pest, 1870. XI. 11.

Szénássy a laphoz megígérte közreműködését s nemsokára két kész dolgozatot fog átadni. Bartal betegeskedik, én pedig dolgozom derűre-borura, úgy hiszem e hó 16—17-ikig az előfizetési felhívás iránt tisztában leszünk; ezeket semmikép sem akarjuk előbb szétküldeni, míg 2—3 számra elegendő dolgozatunk nem lesz. Tély megígérte, mert én erről Eötvössel nem beszéltem, hogy ő majd végez a seminaristák dolgozatainak felvétele s annak nyomán kormány-subventio iránt. Ez különben titokban tartandó, nehogy megtudja az «Ellenőr.»

Pest. 1870. XI. 19.

A napokban remélem valahára megkapom Göttingából holmimat. Mihelyt az itt lesz, folytathatom még Kovácsiban kezdett görög dolgozatomat; az első — a latin irodalomra vonatkozó, mely kb. öt nyomtatott ívre fog terjedni a tisztázásig kész s a Közlönyt fogja megnyitni.¹⁾ Csak Bartal beteges ne volna, hogy valahára befejezné igért s megkezdett archæologiai munkáját.

Bartal hosszas betegeskedése okozta, hogy a Közlöny első száma túlnyomó részben Hóman tollából került ki.

Pest, 1871. I. 10.

A nyomdával annyiban rendben vagyunk, hogy rögtön s gyorsan, már a mint itt Pesten szokás, nyomtat az Athenæum számkra, de az intéző azt mondja, hogy a betűk (idegen betűk) 1—2 forint különbséget tehetnek: azért az árt csak a kész példány után fogja megszabni, különben az előleges számítással össze fog vágni.

Öt hónappal a Bartalhoz intézett levél megírása után (1871. február 22 én) jelenti, hogy «a folyóirat ki van nyomtatva, 100 példány ma este vagy holnap reggel kerül ki a könyvfűző kezei közül s holnap fog szétküldetni, a többi 350 a szerint, a mint, legtölebb három nap alatt fűzve lesz».

Három nappal később pedig a kész fűzettel kedveskedik bátyjának:

Pest, 1871. II. 25.

Mellékelve van szerencsém küldeni a kegyes bőkezűsége által lehetségesített «Philologiai Közlöny» I. füzetét három példányban. 450 példányból tegnapelőtt s tegnap 375-öt expedáltattunk — s most már várjuk az eredményt. Nekem csak az a kívánságom, hogy illetékes bírák a tartalmat oly kielégítőnek találják, minőnek én találtam — a kiállítását.²⁾

A második és harmadik füzetnek, melyek egy kötetben fognak szétküldetni, — tartalma még a napokban lesz összeállítva s már csak körülbelül kétharmadban általam írva, nem úgy, mint az első 15/16-ban. Mély tisztelettel . . . stb.

A Közlöny második számának megjelente után egy levélváltás érdemel említést, mely fejtárja a folyóirat későbbi bukását okozó körülmények egyik legfontosabbikát, az írók honorálására szükségelt anyagi eszközök hiányát. Török Aurél — akkor a kolozsvári orvosi-akadémia tanára — írja a szerkesztőknek, hogy Brassai ismertetéseit «b. lapjukban szeretné leginkább kiadni, ha némi — bármily csekély — írói díjban részesítenék dolgozata.» Sajnos, a kiadóhivatal «egyelőre nincs azon helyzetben, hogy írói tiszteletdíjat ígérhessen». Így azután Brassaitól nem kaptak cikket, de nem kaptak másoktól és pedig a fiatal nemzedék jeles tagjaitól sem sokat. Az első évfolyam négyötöd részben a szerkesztőtársak tollából került ki; rajtuk kívül csak Szénássy Sándor, Erdődi Béla, Straub József szerepelnek egy-egy és

¹⁾ A saturnusi vers.

²⁾ *Philologiai Közlöny*. Szerkesztik és kiadják Bartal Antal és Hóman Ottó dr. m. k. egyetemi magántanárok. Pest, 1871. Athenæum.

Malmosi Károly három dolgozattal. A második évben még nagyobb a részvétlenség. A szerkesztőkön és Malmosin kívül ekkor egyedül Steiner (Simonyi) Zsigmondot találjuk a munkatársak közt.

Az anyagi eszközök elégtelensége — bár a nyomdai költségek teljesen fedezve voltak — kívánatossa tette volna a kormánysubventiót, miről egy előbbi levélben már olvastunk. A kedvezőtlen körülmények közt s különösen mert br. Eötvös halálával a Közlöny legfőbb pártfogóját veszttette el, nem is mertek ilyenre gondolni. A miniszteriumhoz 1871 június 2-án beadott folyamodásukban csak azt kérik: «méltóztatásuk a Közlönny — ha a nemes czélnak megfelelőknek találja — legalább erkölcsi támogatásban részesíteni s a tudományos intézeteknél ajánlólag köröztetni.» A kérésnek eredménye nem igen volt, s a szerkesztők továbbra is magukra hagyatva küzdöttek. Mi alig tudjuk már elképzelni a munkát, a mit végezniük kellett. A szerkesztés mellett nagyrészt maguk írták a lapot, végezték a technikai feladatokat (korrektúra stb.) s ráadásul esténként, mint egy levélből kitűnik, ^{esténként} ülték a 450 példányhoz czímszalagokat írni.

Az egy év alatt elért anyagi és erkölcsi eredményről alábbi a II. évfolyam megindulásakor írt levél tájékoztat.

Buda, 1872. I. 13.

A Közlönyre vonatkozó részletes kimutatást legközelebb lesz szerencsém bemutatni, összesen bevétel 366 frt. (16 frt még követeles van), kiadás 966 frt., deficit 600 frt. Eredménye egy kis elismerés, melynek tanúságaképe a szerdai levelemben említett Vasárnapi Ujsági cikk kivül, mely — mint értesültem — Szász Károly tollából van, az Ung. Lloyd egy csinos ajánlatát s a Honnak ismertetését bátorodom mellékelni; a többi lapok, a P. Lloydot kivéve, mind ismertették, részben — mint a Pesti Napló — melegen ajánlották. Remélem lesz sikerük.

Eddigélé Bartal kezeli az előfizetési pénzeket, 34 előfizető volt tegnapelőtt, de a postás utasítva van, hogy ne egyenként, hanem csomagosan hozza: azért nem mondhatom, hány van ma?

A szerkesztők, mint látjuk, még bizalommal néznek a jövő elé, a miben egy-egy erkölcsi siker számba menő esemény megerősíti őket. Ilyenről értesülünk egy 1872. márczius 19-ikén kelt levélből:

«Ney a tanáregylet választmányi ülésén felszólalt, hogy az egylet közlönye silány; nem felel meg rendeltetésének és az egylet méltóságának. F. még draszticusabban fejezte ki magát; Sz. erre vádképe fólhozta Bartal ellen, hogy ő mint egyleti alelnök nemhogy oda-gyűjtené az erőket s maga is oda dolgoznék, egy más közlönny szerkeszt stb.; a határozat az, hogy egy öt tagú bizottmány *Bartal elnöklete alatt* vizsgálja meg a Tanáregyleti Közlöny silányságának okát s adjon véleményt, mikép kelljen a bajon segíteni, nevezetesen tegye magát érintkezésbe a Philologiai Közlöny szerkesztőségével is, vajjon nem volna-e az hajlandó fusionálni?

Már a második fusionális kísérlet. Ebből természetesen nem lesz több, mint az elsőből, hanem — megnyerjü innen is a jóra való embereket.

Bátorkodom mellékelni a számlát a nyomdából; különben a mostani füzet sem nagyon gyorsan halad. Az Egyesületi nyomda ajánlkoznék szinte a kiállításra, hanem ezt a füzetet egyelőre még az Athenæumnál nyomatjuk: a többire majd határozunk.»

Idővel a szerkesztők bizakodása a részvétlenség láttára mindjobban csökkent s a következő levelekben Hóman mindig kevesebbet foglalkozik a Közlöny ügyeivel. A mit ír is, többnyire rossz hír, fennakadásról, bajokról tudósít.

Ezidőtájt felmerült a Philologiai Közlöny tárgyköre kibővítésének eszméje. *Heinrich Gusztáv* ideája volt az *Egyetemes Philologiai Közlöny*. Érintkezésbe is lépett a szerkesztőkkel, hogy a Közlöny tartalmát kibővítsék, mely esetben ő hajlandó lett volna a modern philologiai rész szerkesztését átvállalni. Az életrevaló eszme; mint a következők megmutatták, egyedül lett volna képes a folyóiratot a kikerülhetetlen bukástól megóvni. A szerkesztőtársak azonban, mint egyik levélben olvassuk, már semmiben sem tudnak bízni. «Ha szerény keretekben indult folyóiratunk is csak így lézeng, nagyobb vállalat sorsa bizonyosan csúfos bukás lenne.» Másrészt meg nem bíztak a munkatársakban, «kik majd jelentkezni fognak», hiszen láttuk, hogy Malmosin és Steineren kívül 1872-ben már senki sem keresi föl őket czikkeikkel.

Ilyen körülmények közt, a szakkörök s a hivatalos forumok részvétlensége hiányában, a *Philologiai Közlöny* lassú haldoklása megindult. 1872 április 28-ikáról olvassuk, hogy «a Közönnyel nagy fennakadás volt, de már szétküldetett s már szedik a IV.—V. füzet elejét is, hogy a jövő hóban valahára in currenti leszünk». Ez azonban nem következett be s július 5-ikén a VI. füzet megjelenése után még egyszer utoljára olvassuk Hóman levélében a jobb sorsra érdemes folyóiratról: «Mellékelve bátorkodom küldeni a nyomdai számlát; — a nyomdászok még mindig strikeolnak.» Még a sztrájk is az ellenségek közé állt be, s a II. évfolyam hatodik füzetével a szerkesztők teljes elkedvetlenedése után a folyóirat végleg megszűnt.

A bukás okát a részvétlenségen és pénzhiányon kívül kétségtelenül abban kell keresnünk, hogy egyrészt csupán classica-philológiával foglalkozó folyóiratnak a XIX. század hetvenes éveiben elegendő számú olvasó és pártoló közönsége nem is lehetett hazánkban, másrészt a szerkesztők nem számoltak azzal a körülménnyel, hogy előbb kellett volna az érdeklődőket egy táborba egyesíteni s csak azután a lapot megindítani, mint azt később *Thewreuk* és *Heinrich* a Philologiai Társaság alapításával tették.

Hóman Bálint még ekkor sem hagyott fel a folytatás gondolatával s mikor öcscsét 1872 őszén Kolozsvárra egyetemi tanárrá nevezték ki, még egyszer felszólítja a szerkesztés továbbvitelére. 1872 november 21-ikén írja e tárgyban utolsó levelét:

Kedves Öcsém!

A Philologiai Közlönyről semmi hír! Járj a kolozsvári nyomdászoknál, sokszor kis városokban igen ügyes és olcsó munkások találkoznak és ne hidd, hogy csak Pesten ismerik a görög betűket.

A hátralevő két füzetet mindenesetre Kolozsvárról kellene szer-

keszteni és kiadni, ezen körülmény dicsőségedet is fogja nevelni és nem fog ezernyi vajadások között születni, a mi nagyon kívánatos volna. Szerető bátyád stb. Bálint.

A Közlöny azonban már kimúlt s a legjobb akarattal sem lehetett feltámasztani. A vállalkozás bukással végződött, de meddőnek nem mondható. A megindításkor kibocsátott előfizetési felhívás szerint «szellemi hátramaradásunk oka tetemes részben a tudomány terjesztésére hivatott tanerők és közegek hiányában rejlik.» Célul tüzték ki ezért a classica-philologia terén erejükhez képest a hézagot pótolni. «Atültetni a tudományos vívmányokat, melyek általános elfogadtatásban részesültek, ez által biztos alapot szolgáltatni új vizsgálatokra s ezek számára tért nyitni, — ez a feladat, melyre e szaklap szorítkozni fog.» Ezt a célt lehetőség szerint el is érték.

Bartal Kalauza az összehasonlító nyelvészet terén és A római történetírókról szóló értekezése, Hóman dolgozatai (A saturnusi vers, Pindarica, A homéri kérdés jelenlegi állása és A görög dalköltészet története), Szénássynak a Latin particulákról szóló czikke, Malmosi értekezései mind a kor tudományos színvonalán álló és részben ma is haszonnal olvasható munkák. A külföldi folyóiratok szemléje igen jó szolgálatot tett philologusainknak s általában a folyóirat tudományos eredménye jelentékenynek mondható. Kétségkívül nagy szerepe volt a Közlönynek a philologiai tudomány iránti érdeklődés felkelésében és az Egyetemes Philologiai Közlöny alapítói — nem kis részben — az előttük álló példán okulva tudtak oly nehézségekkel megküzdeni, melyek az úttörő folyóirat bukását okozták.

HÓMAN OTTÓ levelei nyomán.

HAZAI IRODALOM.

Barabás Abel: Goethe. (Költők és Írók.) Budapest, Franklin-Társulat, 1911. 8-r. 166 l. Ára 2-50 K.

Megvallom, nem kis elfogultsággal fogtam Barabás könyvének olvasásához. Néhány évvel ezelőtt egy német füzetet adott ki ezzel a címmel: *Goethe's Wirkung in der Weltliteratur* (Lipce, 1903).¹⁾ Ez a munkája, mint már címe is sejteti, tele van — hogy udvariasan fejezzem ki magamat — naiv önhiittséggel. Ezt vártam — fokozott mértékben — az ő Goethe-biográfiájától is, mert úgy gondoltam, hogy az ott hirdetett nagyhangú elveket — vagy minek mondjam — itt meg fogja valósítani. Csalódtam, és nem is épen kellemetlenül: az önhiittség eltűnt és helyébe — a szürkeség lépett.

Először a biográfia terjedelméről kell szólnom. Kis 8-rétű másfél-száz lapon lehet Goethéről szép, tartalmas *essayt* írni, melyet a Goethe-

¹⁾ Bírálataát «t.»-tól olv. *Budapesti Szemle* 119. k. (1904), 476—478. l.

ismerők esetleg élvezettel és tanulsággal olvashatnak. De nem lehet ily szűk keretbe Goethe *életrajzát* beleszorítani, melynek feladata a költő fejlődését és alkotásait legalább nagy vonásokban az olvasó szeme elé állítani. Ekkora terjedelem elég lehet pl. Kisfaludy Sándor és Csokonai szempontjából, de ha Goethéről van szó, csak életrajzi vázlatra ad módot. És Barabás ezt csinált: életrajzi kivonatot — a tanuló ifjúság számára.

Ez is lehet czél, melyet semmiképen sem kicsinylek, és készséggel ismerem el, hogy ezt a czélt és az ennek megfelelő tudományos színvonalat tekintve Barabás munkája elég ügyesnek mondható. Előadása folyékony, szerkezete világos és a mit mond, nem haladja meg a fejlettebb ifjúság értelmi fokát — szemléltetésképen: a tenger egy vékonyka vizespohárban! Barabás azonban nem ezt a czélt tűzte maga elé. «Van kinceseket erő Goethe-szobánk — úgy mond a „Bevezetés”-ben — de egyetlen eredeti Goethe-életrajzunk nincs.» Eredeti Goethe-életrajzot manapság természetesen már nem lehet új, eredeti adatok alapján, hanem csak új szempontokból és eredeti felfogással írni. Ennek azonban — néhány inkább különködő, mint komoly állítást nem tekintve — Barabás könyvében nyomát sem találtam. Még Steinné méltatlan megítélése sem új: megelőzte ebben — több szenzációval — Ed. Engel.

De ez még hagyján! Ez végre is hivatottság dolga, a hivatottak pedig mindig és mindenütt kevesen vannak. Azt azonban egy «eredeti Goethe-életrajz»-tól minden körülmények közt meg kell kívánnunk, hogy Goethe lényének feltárásában oly mélyen ásson — nem mondom, mint a speciális kérdésekkel foglalkozó Goethe-kutatók, pl. Hehn, Er. Schmidt, Dilthey, Scherer stb., hanem legalább — mint a közkezen forgó Goethe-biográfiák szerzői, pl. R. M. Meyer, Bielschowsky, H. Grimm, Heinemann stb. Barabás könyvének azonban legfőbb jellemvonása a sekélyesség és a fontoskodó felületesség. Goethe lírájának jellemzése pl. sok iskoláskönyvben mélyebb és igazabb, mint az ő munkájában. Rendes szokásához képest kijelenti ugyan: «Goethe, mint lírai költő is, a legnagyobbak közé tartozik a világ költészetében» (82. l.), de aztán nincs egy szava sem, mely ezt a nagyságot, hacsak némileg is, éreztetni tudná. És így vagyunk Goethe többi nagy alkotásának tárgyalásával is, mert Barabás híjával van minden elemző, bonczoló, elmélyedő és átérző képességnek. Csak egy-két példán akarom, nehogy állításom ráfogásnak tessenek, lélek és szellem nélkül való eljárását bemutatni. Az *Egmontot* pl., miután röviden keletkezéséről és tartalmáról szólt, így jellemzi: «A szerkesztéssel itt is ép oly keveset törődik (!), mint más munkáiban (!). Hogy a szerelmi történetet tekintette fődolognak (!), abból is látszik, hogy a történeti tények ellenére Egmontból, a családapából nőtlen embert és szerelmezt csinált. Kétségtelen, hogy ha meghagyja a történeti alakot, egészen más darab lett volna belőle. A költő azonban legjobban ismeri tehetségét; maga tudja leginkább eldönteni, minő felfogással tud egy darabot jobban (!) megcsinálni. Goethe úgy fogta fel, hogy Egmontnak függetlennek kell lennie; a családapára tehát nem volt szüksége. Így Klárka szerepe is egészen más (!). Ez önkényes változtatás hibája lehet ugyan a darabnak; de egy nőalakot kaptunk a hibáért cserébe, mely sohasem mosódik el emlékezetünkben» (miért? — 92. l.). A *Tassoról* szóló

tárgyalást Barabás így kezdi: «Klasszikus szépségű mű, melynek cselekménye ép oly kevés, mint az előbbinek (t. i. *Iphigeniének*), vagy mondhatjuk azt is, hogy cselekvénye ép úgy nincs, mint az előbbinek» (94. l.). Erre egy féllapon a darab tartalmának ismertetése következik, egy újabb féllapon Goethe nyilatkozata a *Tasso* eszméjéről, végül néhány sorban a ferrarai és weimari udvarnak és a korviszonyoknak rövid összehasonlítása. A darab jellemzésének összefoglaló befejezése: «Nem is lett belőle igazi dráma és mégis *Tasso* a német drámairodalom remekművei közé tartozik, a szó legnemesebb értelmében. Költői szépségei feledtetik hiányait s igazi művészi gyönyörűséget adnak az olvasónak, akárcsak egy antik szobor²⁾ szemlélete» (96. l.). Az állítólagos hibák felhánytorgatása mellett azonban ez a dicséret csak szóbeszéd: a «költői szépségek»-ről, az «igazi művészi gyönyörűség»-ről, melyeket Barabás oly komoly ábrázattal hangoztat, egy szó nem sok, de ennyit sem hallunk.

De vajjon egyáltalán sejtelve van-e annak Goethe művészi egyéniségéről, a ki alkotásait nem a belső élmények vaskényszeréből, hanem holmi oktató, emberjavító hajlandóságából magyarázza? A *Werther*ről Barabás pl. ezt írja: «Talán alig van munka, melylyel ennyire meggyőzően lehetne bizonyítani, hogy minden irodalmi mű a környező erkölcsök másolata (!). A beteges érzélgősség, mely a regényben jellemző, a kor jellemvonása... De Goethe oly egészséges szellem volt, hogy ebben a lelki betegségben nem is sinylődött sohasem... Goethe a század ütőerén tartotta kezét és megérezte érvetéséből, hogy mi baja van. Le akarta (!) írni ezt a betegséget, ki akarta (!) fejezni a beteges érzéseket. De hogyan? Elmékedésekben, értekezésekben tegye ezt? Nem. Művész volt, mint művész kellett tehát leírnia» (45 6. l.). Ezzel szemben Goethe maga így nyilatkozik *Werther*-jéről: «Das ist auch so ein Geschöpf, das ich gleich dem Pelikan mit dem Blut meines eigenen Herzens gefüttert habe... Es waren vielmehr (t. i. inkább mint a kor) individuelle, nahe liegende Verhältnisse, die mir auf die Nägel brannten und mir zu schaffen machten, und die mich in jenen Gemütszustand brachten, aus dem der Werther hervorging» (Eckermann, 1824 jan. 2.). A *Faust*ból Barabás azt a filiszteri tanulságot vonja le, mely szerinte e hatalmas költemény «eszméje»: «Megértjük Goethét, ki az emberi lét áttekintése után ezt a tanácsot adja: szeressünk, alapítsunk családot és töltsük hasznos munkával napjainkat. Ne lázadjunk fel a lét ellen, hanem igyekezzünk megérteni magunkat és a természetet... Faust lelkét az a szerelem menti meg, melyet valaha a szegény, elcsábított leány (t. i. Gretchen) iránt érzett. Ezzel akarja éreztetni Goethe, hogy a világra nézve nem veszett el az, ki szeretett, családot alapított és életét bármily körben becsületes munkával töltötte el» (148. l.). Ezzel a morális prédikációval szemben áll ismét Goethe ismeretes kijelentése: «Da kommen sie und fragen, welche Idee ich in meinem Faust zu verkörpern gesucht? Als ob ich es selber wüsste und aussprechen könnte!... Es hätte auch in der Tat ein schönes Ding werden müssen, wenn ich ein so reiches, buntes und so höchst mannigfaltiges Leben, wie ich es im

¹⁾ A 94. lapon *Iphigeniéről*: «olyan, mint egy görög szobor».

Faust zur Anschauung gebracht, auf die magere Schnur einer einzigen durchgehenden Idee hätte reihen wollen!» (Eckermann, 1827 máj. 6.).

Goethe egész élete is arra szolgál Barabásnak, hogy «tanítást» vonjon le belőle, még pedig azt a Goethe lényétől teljesen idegen, racionalisztikus, művészet-tagadó tanítást: «Ne legyünk rabjai sejtelmeknek, ne fussunk képzeletünk lidérczfénye után, ne kapaszkodjunk a vallás tanításaiba: ragadjuk meg a tudományt, ez fog kivezetni a homályból. A tudomány világánál meg fogjuk ismerni magunkat és azt, a mi bennünket környékez. Jól meg kell ismernünk s a tudomány fokozatos fejlődése mellett ez mindinkább megvalósul» (154—155. l.). Goethe persze egy gyönyörű ódájában «istennő»-jének magasztalja a képzeletet és egyik legsodálatosabb beszélgetésében ihletett lélekkel szól a nagy sejtelmekről, a hit mysteriumairól, melyeknek tudásunk vágyódva és tévetegen utána törekszik: «Der Mensch, wie sehr ihn auch die Erde anzieht mit ihren tausend und aber tausend Erscheinungen, hebt doch den Blick forschend und sehrend zum Himmel auf, der sich in unermessenen Räumen über ihm wölbt, weil er es tief und klar in sich fühlt, dass er ein Bürger jenes geistigen Reiches sei, woran wir den Glauben nicht abzulehnen, noch aufzugeben vermögen. In dieser Ahnung liegt das Geheimnis des ewigen Fortstrebens nach einem unbekanntem Ziele; es ist gleichsam der Hebel unseres Forschens und Sinnens, das zarte Band zwischen Poesie und Wirklichkeit» (Kanzlerv. Müller, 1818 ápr. 29.). Aztán Goethe élete! Valóban erről nem sokat tudunk meg Barabás könyvéből: semmit azokról a nagy küzdelmekről, azokról a sorsdöntő belső válságokról, melyek újra meg újra dæmoni erővel ragadták meg, és még sem tudták ezt az erkölcsi tekintetben is páratlanul szívós embert a tökéletesbülés útjáról, mely a «személyiség» magaslatára vezette, ha csak kis időre, egy-egy fordulónál is lesodorni. Milyen más és mennyire felemelőbb az, a mit Goethe maga mond életéről és művészi törekvéseiről: «Ich habe in meinem Beruf als Schriftsteller nie gefragt: was will die grosse Masse und was nütze ich dem Ganzen? sondern ich habe immer nur dahin getrachtet, mich selbst einsichtiger und besser zu machen, den Gehalt meiner Persönlichkeit zu steigern, und dann immer nur auszusprechen, was ich als gut und wahr erkannt hatte» (Eckermann. 1830 okt. 20.). Vajjon egyáltalán bepillantott-e csak egyszer is nemcsak Goethe, hanem Arany és Petőfi művészlelkébe is az, a ki a köztük vont semmitmondó, önképzőkori párhuzamot ilyen színtelen, sőt hamis szavakba tudja összefoglalni: «Addig az életkorig, a mennyit Petőfi élt, Goethe is szubjektív volt; élete további korszakában pedig objektív, mint Arany. Hogy Goethében úgyszólván külön látunk két olyan vonást, mely nem fér össze, annak lehet tulajdonítani, hogy hosszú életet élt. Hiszen csak kilencz évvel élt kevesebbet, mint Petőfi és Arany együttvéve!»¹⁾ (109. l.).

¹⁾ Ez a kijelentés élénken emlékeztet Meltzl Hugó egyik aranymondására: szerinte ugyanis Goethének «Über allen Gipfeln» kezdetű költeménye azért hosszabb tizenegy szóval Petőfi «Szabadság, szerelem» kezdetű jelszavánál, mert Goethe e költemény szerzésekor «épen tizenegy évvel volt ám idősebb is a „Szabadság, szerelem“ szerzőjénél». Olv. Meltzl Hugó Petőfi-tanulmányai. Kiadta Barabás Ábel (Petőfi-könyvtár X. füz.), Budapest, 1909. 48. l.

Azonban nemcsak Goethe belső fejlődésének küzdelmeiről tudunk meg keveset, hanem arról a termékeny és termékenyítő viszonyról is, melyben korának nagy szellemi áramlataihoz állott. Csak a legjelentősebbet, a romantizizmust, emlitem, mely a XIX. század egész gondolkodását átalakította, és a mely még napjainkban is mint eleven erő mozgatja szellemi életünket. Igaz, Goethe nem azonosította magát ezen irányzattal, de évtizedeken keresztül igyekezett eszmei és személyi tekintetben vele szemben a maga álláspontját meghatározni és akarva, nem akarva oly hatással volt rá, hogy e nélkül ezen törekvések fejlődését el sem tudjuk képzelni. Barabás mégis a romantizizmust egy szóval sem említi, még a *Fausttal* kapcsolatban sem, pedig ennek második része e nélkül egyszerűen érthetetlen.

Az ilyen és sok hasonló mulasztást nem szabad a könyv kicsire szabott terjedelmének rovására írunk, mert Barabás sok felesleges és elcsépelet megjegyzésre talált teret. Pl.: «Ha a sors kegyébe vesz egy lángeszű embert, állandóan gondoskodik róla, hogy minden lépése szerencsés legyen. De jaj annak, a kit egyszer a balsors üldözőbe vesz: halálig üldözni fogja! Hány lángelmét kergetett a balsors korai sírjába s gondoskodott, hogy rövid útja tövises legyen!» (24. l.). Sokszor az efféle megjegyzések bosszantanak naivságukkal; pl.: «Nem vállalkozunk arra, hogy más életrajzírokkal versenyre kelve, lerajzoljuk a leány (t. i. Brion Friderika) szép, bájos, üde és ártatlan voltát... Más szerelmes is sétált imádoztójával holdfényes estén. Más szerelmes is elbolyongott imádoztójával a kert útjain, édes semmiségeket csacsogva. Mi hát ebben a különös? Ezt mondhatná az olvasó, ezért mi ajánljuk, forduljon Goethehez az, a ki az ő szemével akarja látni Friderikát» (29—30. l.); vagy: «Látszik, hogy a fiatal költőben jó adag hiúság volt, mert hízelt neki a leány (t. i. Schönemann Erzsébet) hódító megjelenése» (52. l.) stb. stb. Hogy Steinné színműírással is próbálkozott, az, Barabás szerint, nem bizonyít műveltsége mellett, mert «vidéki asszonyok unalmukban gyakran megteszik, hogy darabokat írnak, melyeket sehol sem fogadnak el. Azt is tudjuk, hogy épen középes műveltségű asszonyok próbálkoznak leggyakrabban, kik híjján vannak az önbírálatnak» (75. l.).

Hogy a részletekben sok a pontatlan, téves és helytelen állítás, az olyan írónál, mint Barabás, a ki a philologiai részletmunkát mélyen lenézi, természetes. Nagy túlzás pl. Károly Ágost hercegről azt mondani: «Mindenét arra költötte, hogy kiváló tehetségeket felmentsen az anyagi gondoktól» (62. l.); vagy: «Goethe tehát (mert t. i. Scott Walterra a *Götz* hatott) Scotton át dédapja lett az egész világ regényirodalmának, egészen a mi Jósika Miklósunkig» (43. l.). Téves pl. az az állítás, hogy Herder «Strassburgba azért ment, hogy szemét operáltassa» (27. l.); vagy: hogy Goethe Strassburgban *doktori* oklevelet szerzett (32. l.); hogy «apró czikkeket írt egy frankfurti *újságha*»¹⁾ (41. l.); hogy a *drámának* akarja feldolgozni a bolygó zsidó történetét» (44. l.); hogy a *Heidenröslein* Schönemann Erzsébethez való szerelme idejében keletkezett (56. l.); hogy Goethe első svájci útja alkalmából

¹⁾ Barabás bizonyára a «Frankfurter gelehrte Anzeigen»-re (és nem «Anzeiger», v. ö. 38. l.) gondol; ez azonban nem volt «újság», hanem kritikai folyóirat.

Karlsruhában felkereste Klopstockot (58. l.); hogy Tasso *Megszabadított Jeruzsálem* ének német fordítója «Koppens» volt (11. l.)¹⁾; hogy az *Erlikönig német* népballadán alapszik (119. l.), stb. stb. Nagy tájékozatlanságra vall Goethe műveinek kronológiájában ez a háromszorosan téves állítás: «Olaszországban három drámája készült el (!): *Egmont*, *Iphigenie*, *Tasso*. E műveit teljesen csak otthon fejezte be (*Iphigenie*-t és *Egmont*-ot is? !), mikor utazásából hazatért; de mégis csak Olaszországban nyertek végleges formát» (*Tasso is?!* — 90. l.). Hatást vadászó mese, hogy a haldokló Goethének utolsó szava e symbolikus felkiáltás lett volna. «Mehr Licht!» (162. l.).

De nem folytatom tovább! Az igazság az, hogy Barabás könyvének nincs egy sora sem, melyen Goethe szellemének ihlete érzénék. A magyar olvasót ép azért nem fogja a nagy költő geniushoz, mely egyetemességében világkorokat ölel át, közelebb vinni. Ezt ő-zintén sajnálnunk kell, mert nálunk is, annyi czéltalan kapkodás és öntelt dilettantismus közepett, mily kívánatos, sőt szükséges volna: «Mehr Goethe!»

(Kolozsvár.)

BLEYER JAKAB.

Egyetemes Irodalomtörténet. Szerkeszti *Heinrich Gusztáv*. Negyedik kötet. Ural-altajiak és szlávok. Budapest, 1911. 8-r. XI, 746 l. Ára 24 K.

Az *Egyetemes Irodalomtörténet* IV. kötete két részre oszlik. Az egyik rész az ural-altaji népek irodalmáról számol be, s ezt Munkácsi Bernát szerkesztette, a másik rész a szláv népekéről, s ennek Asbóth Oszkár a szerkesztője.

Az ural-altajiakról szóló részben a következő kisebb-nagyobb dolgozatok találhatók: 1. Az ural-altaji népek, Munkácsi Bernáttól; 2. A finn-magyar népcsoport, Bán Aladártól; 3. Szamojédok, ugyanattól; 4. A török irodalom története, Pröhle Vilmostól; 5. A keleti törökség irodalma, ugyanattól; 6. A mongol irodalom vázlata, Laufer Bertholdtól; 7. A mandzsu irodalom vázlata, ugyanattól.

Nem célom az e részben közölt s itt felsorolt valamennyi dolgozatot ismertetni. Valamennyinek a tárgyához nem értek. Hogy Pröhle vagy Laufer dolgozatai mit és mennyit érnek, nem tudom megítélni. Bán Aladár dolgozatait is kihagynom ismertetéséből; vannak tudományosságunkban férfiak, a kik nálam sokkal jobban ismerik a finn-ugor és szamojéd népek irodalmát. Ó rájuk bízom annak megítélését, hogy derék finn fordítónknak, Bán Aladárnak, e dolgozatai hogyan oldják meg azt a feladatot, a melyet az *Egyetemes Irodalomtörténet* maga elé tűzött. Munkácsi Bernát dolgozatát azonban már nem hagyhatom ismertetés nélkül. E dolgozatban nagyon sok van abból a tárgykörből, a mely engem is jobban érdekel, s sok olyan kérdés van tárgyalva, a melyről nekem is megvan a magam nézete.

¹⁾ «Kopp» helyett; németül persze régies genitivusban «Koppens» (pl. a «Dichtung und Wahrheit» II. könyvében: «Koppens Befreites Jerusalem», vagy «Wilhelm Meisters Lehrjahre» I. könyvének 7. fejezetében: «Koppens Übersetzung»).

Munkácsi dolgozata, melynek czíme *Az ural-altaji népek*, jól van megszerkesztve. A mint az ember olvasásába fog, rögtön megragadja poetikusságával. Ez azonban csak rövid ideig tart, mert ez érzelem nyomában rögtön jelentkezik a kétely, a mely azt veti fel, hátha ez csak poézis s nem szigorú tudomány. S nekem az a meggyőződés, hogy általában rendkívül nehéz e tárgy iránti szeretettel, sokoldalú nagy ismerettel megírt értekezésből a laikusnak kivenni azt, a mi a tudomány előtt ma is megáll, s elválasztani attól, a mit a tudomány már elvetett. Munkácsi itt érdemes munkásságának mindazon eredményeit felhasználta, a melyekről ő azt hiszi, hogy végérvényesen vannak megállapítva. Nagy kár azonban, hogy figyelembe nem vette, a mit árja és kaukázusi kutatásairól Schuchardt, Asbóth és Schmidt József írtak, vagy hogy nem volt tekintettel arra, a mit a régi török jövevényszavakról Gombocz megállapított. Ha mindezt figyelembe vette volna, nem volnának művében olyan etymológiák s ez etymológiákra épített nézetek, mint pl. az, hogy a magy. *isten* a pahlavi *yastan*-ból való, vagy a *gazda* a kaukázusi *qasda*-, *qasdu*-ból s annyi más. Ha le tudott volna mondani a fent említett kritikák és dolgozatok alapján egy-egy elméletéről, most nem volna írásaiban olyan homályos; mert mi egyéb mint homályosság pl. a következő állítása: «a magyarban az *érdem* (szó) a törökség révén a mongolból, valószínűleg a hunnok nyelvéből került». Az *érdem* tehát Munkácsi szerint is török nyelvi átvétel. Hogy a törökbe honnan került, az a magyar szó történetére mellékes. Minek akkor emlegetni a hűnt és a mongolt? Talán hitet ébreszteni a laikusban, hogy nyelvünkben vannak hűn elemek, a mint Munkácsi tanította és részben tanítja ma is? Sok más kisebb-nagyobb kifogást említhetnék még meg, de nem teszem, nem pedig azért, mert feszegetésükkel több elvi dolgot kellene felhoznom, elveket, a melyek engem Munkácsitól lényegesen elválasztanak. Azért csak ismétlem itt azt a meggyőződésemet, hogy Munkácsinak e nagy apparatussal, széleskörű tudással megírt dolgozatát csak az igazi szakember használhatja, a ki a megfelelő kritikával olvassa. Hanem az aztán sok szépet is tanultat belőle.

A második részre, a mely a szláv irodalmakat tárgyalja, sokkal több a megjegyzésem, mint az elsőre. Ezt a részt Asbóth Oszkár szerkesztette. Egy két lapra terjedő bevezetésben beszámol arról, miként történt ez a szerkesztés. S mindjárt itt több állítása hívja ki kritikánkat. Az első állítása, a min fennakadtam, ez: «Minthogy a magyar tudósok közül senki sem foglalkozik behatóbban szláv irodalomtörténettel, idegenekkel kellett az egyes részeket megíratnom». Én úgy tudom, hogy a budapesti tudomány-egyetemen előadják a szerb-horvát irodalmat, azt is tudom, hogy vannak magyar és magyarországi emberek, a kik sok szépet fordítottak szláv íróból, sőt sok szépet írtak is szláv íróról (vö. pl. a *Klasszikus Regénytár* írói arcképeit); ugyanezen érdemes férfiak közt van nem egy, a ki szláv irodalomtörténeti kérdésekkel is foglalkozott, arról írt is: egy szóval erős hitem, hogy magyar szakemberek közreműködésével lehetett volna sikerült szláv irodalomtörténetet szerkeszteni — míg hogy az Asbóth szerkesztette mű nem sikerült, azt, sajnos, nagyon könnyű kimutatni.

De hát Asbóth nem hazai emberekkel iratta meg az egyes szláv irodalmak történetét — az egy tótot kivéve, a melynek megírására

Škultéty József, túróczszenntmártoni szerkesztő, vállalkozott. A vállalkozó férfiak egytől-egyig mind idegen nyelven írták meg dolgozataikat — úgy látszik, Škultéty is, a ki pedig tud magyarul — s Asbóth azt írja, hogy «szinte leküzdhetetlen akadályt gördített eléje az a körülmény, hogy az egyes részeket egytől-egyig le kellett fordíttatnia némét, cseh, tót, szerb, bolgár nyelvből». S valóban a dolgozatokon nemcsak hogy meglátszik, de a legsiralmasabban lerí, hogy fordítások. Legkevéssé látszik meg a fordítás a szerb-horvát és a tót irodalomról szóló részen, a legsiralmasabban a cseh és a bolgárról szólón. A fordított részekben a legegyszerűbb hibák vannak; íme csoportosítva e hibák:

a) A tárgyas ragozás hibás használata: 530. l. Az antik világ tökéletesebb alakjait soha senki nem *rajzolt*, még maga Goethe sem. 559. l. Ebben az évben *alapította* Nowka M. *egy* szerény lapocskát . . . stb. stb.

b) Hibás egyeztetések: 549. a lauziczi szerbek többsége ágostai *hitvallásúak* | 555. prágai lauziczi seminarium tanítványainak, egyesületének alapítása | 712. a régi művek alakja és tartalma *megmaradtak* | 719. s 720. Az első bolgár tanítók és írók tevékenysége nagyban hozzájárult a nép nemzeti öntudatának fölkeltésére is | 721. Esméit magukká (!) tették és tovább fejlesztették az emigrans irodalom két legkiválóbb képviselője Karavelov és Botev stb., stb.

c) Magyar nyelvi szempontból idegenszerű, hibás, s ép ezért érthetetlen képek: 546. De Przybyszewski . . . úgy látszik, *vízet öntött a borába* | 424. pedig az ő *nótája* akkor rég elhangzott már 430. Tolla *aranybánya* lesz a kezében | 432. Követi szíve ellenállhatatlan *parazsát* | 438. és 439. Csakhogy civilizált *malacz* 466. folyton el volt foglalva a besenyők és után a kúnok *pusztasági csordái* ellen való harczzal . . . | 497. és 528. a mely másutt csak egy *pohár vízben kavargó vihar* jelentőségével bírt | 565. megkondulnak először a cseh *hangok*, a melyek eddig . . . *fénykerülő létet folytattak* | 571. *szigorú* tükröt tartott a szeme elé | 576. «Ktož . . .» czimű híres karének ritmusai, melyek *tovahömpölyögnek* mint a taborita *kocsifalak* kerekerei | 587. és 593. *élettel teljes* gimnáziumi tanár stb. stb.

d) Szavak hibás használata: 483. Helyszüke *megtiltja* tőlem azt . . . | 566. A XII. század vége táján Csehországban is *kerül* Jacobus de Voragine Arany Legendájának egy példánya. | 452. *végefogyhatatlan regény* . . . | 528. a költő hihetetlen *sokalakúsága* | 531. Sienkiewicz . . . a kitől nem egy dicső *ajándékra* tarthat még számot a lengyel nemzet | 546. magához ragadta Słowacki *jogarát* | 553. Ez a lauziczi irodalom *sarokköve* | 559. az irodalom *félelevenedését* egy irodalmi társaság ígerte | 560. A 90-es években a költő meghalt. *Utódja* eddig nincs | 563. mint *hajhászott szökevény* | 564. még lassabban hatolnak be egyes cseh *morzsák* | 565. meghódította a cseh nemzet *szíveit* és várait | 571. a mely *környékben* (= környezet) | 573. a *Betlehem-kápolna* a tudós tanárnak és az egyetem rektorának *megengedi* a néppel való közvetlen érintkezést | 590. a festői cseh *halomvidéken* nőtt fel | 596. Hasonló motimuvoknak köszönte *becsületes*, ha *korlátolt hírnevét* is Pravda Ferencz | 597. az általa *ápol*t fajok | 600. átjárta a távol nyugat nagyszerű vidékeit, de a *népdal lényegéig* is *hatolt* elő | 606. Neruda *nemzetségének* modern céljai voltak | 608. a

félretolt aggastyánokról és *aggastyánnokról* | 612. itt különös előszeretettel tanulmányozták a *család feloszlását* | 633. Hodža . . . nem gyakorolt *atyafiaira* oly hatást | 641. Ha Hviezdoslav egyebet semmit sem írt volna . . . , a nagy költők közé tartoznék és *atyafiai* s az egész emberiség . . . | 648. a szlovén nép összes *kultuszmunkáit* | 688. *bán-sági inasból* (értsd: szuster inas) | 711., 712. *némely* (e h. néhány) | 714. így tartották ébren a nemzeti *érzetet* a népben | 717. *nagyjelen-tésüek* a bolgár újjászületésére nézve stb.

e) Teljesen érthetetlen helyek: 402. Moszkvát, annak társadalmi életét támadja, ennek a darabnak a tendenciája | 477. 1814-ben született, a szülei házban és a falusi iskolában megveretett, korán földönfutóvá lett . . . | 531. A nép *modern* nyelve, a melybe Zakopaneban *hallgatás útján* beleélte magát, . . . pótolta | 545. feltűnést keltett . . . a bűn ünneplésével, mint a mi az egyetlen éltető elem, a világ ógyurmájában a kovász | 568. melynek odaadó bensőséget csak a németek ellen érzett tekintet nélkül való gyűlölet *halad felül* | 588. Így nemcsak heroikus ókort, de középkort, sőt erotikus *népköltészet* is teremtett szláv alapon . . . | 593. Dobrovský elfelejtette a prozódikus vitát, bevezette őt a történettudományba és a kritikába, *kiválói* Csehország közügyeiben befolyásos családokba | 602. Hogy maga előtt megmenekülhessen, messze országokba szökött | 615. oda-törekedett, hogy a realistikus mozgalom értelmében kifejezésre juttassa súlyos politika | u. o. élesen megrajzolt történeti jellemzéseket ad, melyekhez mély és személyes viszonyt őriz | 649. a költő álhatatlanságáról | 694. A hegyek koszorújában (!) a szerb irodalom legjobb művében | 709. A *mákköltészetet* nem ismerték a régi bolgárok | 716. kénytelen volt *egész Bulgáriába* bujdosni | 719. Bulgária főlzabado-lása után Slavejkov tevékeny részt vett politikai és satirikus irányú ujságot vallás- és közoktatásügyi miniszter lett, azután gimnáziumi tanító Philopopolban és meghalt 1895-ben | 727. a midőn atyjának üzleti megbízatása közben a Per. Spisanie hasábjain első költeményét közölte stb.

Ilyen magyartalan, érthetetlen az a szellemi termék, a melyet a szláv rész szerkesztőjének a külföldiek magyar fordítói szállítottak. S milyen siralmas ezen kívül a magyartalan magyar szöveg helyes-írása, mennyi az éktelen sajtóhiba, milyen rossz az interpunctio. Ime mutatóba néhány példa:

a) Helyesírás. Asbóth azt írja, hogy az írásban s minden szláv névben *sz*-nek olvasandó, az s hangot pedig következetesen s jellel kellett átírnia, még *Puskin* nevében is. Csak a *Turgenyev* írást tartotta meg. S ezzel szemben mit látunk? Egyszer *Puskin*, máskor *Puskin* (405, 410, 411.), egyszer *Turgenyev*, máskor *Turgeniev* (480.) a nyomtatott alak. S milyen rengeteg nagy számmal vannak egyéb helyesírási következetlenségek; íme néhány példa: Gogol 413. — Gogolj 725. | Svetisláv 699. — Sztvetisláv 700. | Dostojevskij 435. — Dostojevszki 408. — Dostojevsky 614. | Tolstoj 433. — Tolsztoj 576. | Kiewi Lawra 459. — Kievi 461. — charkowi 725. | Marković Mária 446. — Markevič Mária 480. | Irydion 511. — Iridion 512. | Dobrovský, 586. — Dobrovsky 714. | Rakovsky 720. — Rakovski 721. | Báthori 514. — Báthory 519. | Serbskej 560. — Serbskeje 560. | Salonokiból 564. — Szaloniki 709, 385, 653. | eposz 680. — epossal

587, 625. | Čelakovský 590. — Cselakovský 584. (a képen) | Szenthegy 655. — Szent Hegy 661. | bizanci 656, 673, 711. — bizanci 656. — byzanci 662, 663. — byzanci 710. — bizancziumi 463. | ascetikus 656. — asketikus 675, 711. | Hamartolos 662, 712. — Hamartalos 710. | hilendári 680. — chilendari 661. | Brankovićtyal 666., Gundulićtyal 680. — Menčetićcel 675. | moczezan 668. — moczezanás 669. Balkán - balkán 720. | raguzai 701. — Ragusai 701. | Bulgária 711. — Bolgária 711. | Vraca 723. — vratcai 716. | Beszarábiába 716. — besszarábiai 723. | Karavelov 721. — Koravelov 722. | Odessába 721. — Odesszába 723. | Philipopolba 721. — Philipopolban 719. — Philipopoly - 726. Philippopolyban 727. | trnovói 724. — tirnovói 713. stb.

b) Sajtóhibák: *Marcus Polo* 569., görök egyházi 564., ukarinali 479., Kraszníski 509., könyvtudós 461., Palaky 593., Ferenzf 611., mukára 593., éssai 702., utúbbiak 718., újjászületés 615., kimvielte 485., 1866-ban felülkerekedett megint a *rectio* 420. (a szót másutt *reaktionak* 403., majd *reactionak* írja), Obradović 1739-ben *Csakovár* született 687. (e h. Csakován), ők *Defoe* fordították 689. (e h. Defoe-t), a mely 1852 Bukarestben megjelent 718. (e h. 1852-ben), *Bukareste* költözökött 722. stb. stb. — Az interpunctio is nagyon hibás; a legkomikusabb a 706. lapon fordul elő, a hol ez van: A fiatalabbak közül... kiválnak: Nikolić, Mihovil, Begović Milán stb., pedig Nicoliónak Mihovil a keresztneve.

Az eddigiekből azt láttuk, hogy mind a fordítás, mind pedig a sajtó alá rendezés a lehető leggondatlanabban készült. E gondatlanságnak bizonyítéka a következő két jellemző eset is: A 721. lapon a bolgár Rakovszkiról az van mondva, hogy «Ujvidéken kezdte kiadni forradalmi ujságát, a «Bolgár Napló»-t (1857) . . . a melyet az osztrák kormány nem sokára betiltott. Erre Rakovski elhagyta *Ausziát*»; az 562 és 599. lapokon a tótok lakta vidék Tótországnak van mondva (vö. «Csehországnak, Morvaországnak, osztrák és részben porosz Sziléziának, *Tótországnak* és Alsó-Ausztria egy . . . részének» 562. | «. . . a népdal edző fürdejébe merült, mely megérteni segítette őt a cseh természet és hagyomány legjobban megrögzített és legrimitivebb vidékeit, *Tótországot* és a cseh erdőt (!) . . .» 599.). Talán még sincs helyén, hogy egy «a vallás és közoktatási m. k. minister támogatásával» megjelent könyvben Ujvidékről mint ausztriai városról beszélnek, s hogy hazánk egy részéből Tótországot csinálnak!

E gondatlanságból származó hibákhoz számítom a képek és a képmelléletek terén követett eljárást. Az olyan szellemóriásokat, mint Tolsztoj, Turgényev, Sienkiewicz egy-egy *szöveg közé* nyomtatott képen mutatják be az olvasónak, ellenben a tót Hurban Svetozar vagy a tót Ország Pál (Hviezdoslav) külön *műmellékletet* kapott. Hasonló dolog, hogy a tót Kollár két képen is be van mutatva. S ha már a képekről szólok, had említsem meg azt a silány képet is, a mely a 389. lapon van: pár alak az előtérben, egy hóborította mező, (a Néva!) s a háttérben pár ház, s alája ez van írva: Szent-Pétervár — s azt a másikat, még komikusabban, hogy a szerb-horvát írók csoportjában be van mutatva egy író arc képe (l. 680. lap melletti mellékletet), a kiről a szövegben egy árva szó sincs írva. Ez az író a külömben teljesen jelentéktelen *szlovén Volčič* Jakab (helyesen *Volčič* Jakab, lásd *Glaser*, *Zgodovina* III. 94, 254).

Az a külső tehat, a melyben az idegen tudósok dolgozatai megjelentek, silány. Az a kérdés már most, milyen e dolgozatok belső tartalma, tudományos értéke.

Azok közt a férfiak közt, a kik a különböző szláv népek irodalmát írták, van egy, a ki hasonló vállalat részére (Die Kultur der Gegenwart; Die Litteraturen des Ostens) már máskor is dolgozott. E férfiaknak az irodalomtörténetről való felfogása nem egyforma. Más Popović Pál felfogása, (vö. erről *Archiv für slav. Phil.* XXXII. 580.) s más pl. Franko nézete, s ismét más Skultétyé. Az egyik inkább történeti, a másik inkább esztétizáló. Ezért aztán nagyon különfélék dolgozataik. Csak egyben következesek: a magyar irodalomról, a magyar vonatkozásokról jóformán egyik se tud semmit. Az orosz irodalomtörténetben pl. nincs egyetlen magyar fordítás említve, sőt a művek címei általában általában azokon a címeken közölve, a mint magyar fordításban megjelentek. Jellemző e tekintetben, hogy Puskin *Anyégin*-je is állandóan *Onyegin*, Dosztojevskij *Egy halottas ház emlékiratai* cz. regénye *Emlékirás a holtak házából* czímen van idézve stb. No de lássuk e dolgozatokat egyenként!

Az orosz irodalomról Brückner Sándor, berlini egyetemi tanár írt. Nagy tudással tárgyalja a Nagy Péter czár ideje óta keletkezett orosz irodalmat; szép részletei is vannak írásának pl. a Gógolyról szóló, de általában bizonyos elfogultsággal van minden ellen, a mi orosz. Ha nem is tudnám, hogy Brückner lengyel ember, ebből a dolgozatából akkor is könnyen kiolvashatnám. Sokkal szebb, elfogultságtól mentebb Brückner másik dolgozata, mely a lengyel irodalmat tárgyalja. Igazában itt se szól az egész lengyel irodalomról, hanem csupán a Lengyelország felosztása óta keletkezetttről. S e részben aztán említ lengyel-magyar vonatkozásokat, a mivel tárgyát a magyar olvasóhoz közelebb is hozza. Tárgyának nagy szeretetével írta meg Franko Iván a kisorosz irodalomról szóló részt. De itt sok mindent kell kifogásolnom. Az, a mit a szerző kisorosz irodalom czímén nyújt a régi korokból, értem a X—XV. századból, nem kisorosz, hanem általában orosz irodalom. Magyar könyvben az igazság rovására nem lett volna szabad helyet adni ilyen, az osztrák politikától dédelgetett ukrainofil tárgyalásnak. Ellenben kár volt a magyar kisorosz irodalomról meg nem emlékezni, mert az, a mit Franko erről mond, írván: «A magyar-rutén irodalom *ebben a körben* (!) eddig nem mutatott fel figyelemreméltó képviselőt», igaz, de azért ilyen irodalom mégis van. Csak tessék megnézni Szabó Eumén Christomatiaját, s mindjárt talál anyagot, a mely minket magyarokul is erősen érdekel.

A lauziczi szorbok kicsiny irodalmát Černý Adolf írta meg.

«A cseh irodalom története a legrégibb időkől a jelenkorig» Novák Ernő műve. Dolgozata több helyen meglátszik, hogy a szerző a tót nyelvet a cseh egyik dialektusának tekinti; csak így érthető az a hibás és téves állítása, hogy az a szlávtság, a mely a tótok lakta vidéken hihetően az V—VI. század óta lakik, *csehnek* nevezte magát. Szó sincs róla! Még a morvaországi szlávtság sem nevezte a maga nyelvét még a X—XII. század folyamán sem (s ma is több helyen) *csehnek*. Hiszen maga Novák írja, hogy Comenius «egy tót faluból» való (581.), a mit persze úgy kell érteni, hogy morva-tót faluból.

A tót irodalom történetét Škultéty József írta meg. Erről Asbóth azt mondja, hogy «különös érdeklődésre tarthat számot» (386). Valóban e dolgozatban annyi a túlzás, naivság, tévedés, hogy igazat kell adnunk a szerkesztőnek. Hát nem naivság-e a következő írása: «A tót irodalmat, habár kicsiny, aligha lehetne más, nagy irodalmak visszfényének mondani. Nem nehéz lenne kimutatni, hogy kiválóbb képviselőiben, kezdve Hollýtól, új, máshonnan ismeretlen, tót vonásokat tartalmaz. Meglátszanék ez különösen Hviezdoslavnál». Olvassa el jól Kollárt, s megtalálja nála azokat a nyugati eszméket (lásd 589. l.), a melyek nélkül aligha lett volna az, a mi lett. Kérdezze meg magától Hviezdoslavtól, mennyit tanult Petőfítől s újabban Shakespeare-től. — Hát az miféle túlzás, hogy Moyses, a híres beszercebányai püspök, «elnöki beszédei, melyekkel a tót Matica gyűléseit megnyitotta, formailag oly kidolgozottak, akár a római szónokok beszédei». Nem hagyhatom szó nélkül szerzőnek azt a törekvését, a melylyel Hurban Józsefet a magyarság előtt tisztára akarja mosni, valamint azt a másikat sem, hogy mindent elhallgat, a mi a tót irodalomban magyar hatásra vezetőre vissza. Czambel Samunak, a kinek a tót helyesírás annyit köszönhet, még a neve sincs említve. Sok tárgyi tévedést is említhetnék (pl. tót nemesség), olyan tévedést, a mely megtalálható a szerzőtől szerkesztett *Slov. Pohady* cz. tót irodalmi szemlében. De nem teszem; világos, hogy mindezekben a tárgy szeretete elnyomta az igazság tisztán látásának képességét.

A szlovének irodalmáról Prijatelj Iván értekezik. A dolgozat velejében a két legkiválóbb szlovén költői elme, Prešeren és Vodnik, valamint az újabb nevesebb költők és írók működésének az ismertetése. Ép ezért nincs is benne szó a hazai szlovén írókról. Megjegyzésem csupán a 643. lapon közölt képre van, a mely alá ez van írva: Ószlovén nyelvemlék: Régi glagolita írás (X. század). Hát ezt miféle tudatlan ember tétette oda? Hiszen a X. századból *szlovén glagolita* emlékünk nincs is. Megsérténém vele Asbóthot, ha csak fel is tenném, hogy ő tétette oda.

Szerbek és horvátok a czíme Popović (így írva!) Pál tanulmányának. A dolgozaton erősen meglátszik, hogy szerb s nem horvát ember írta. Nagyon kevés helyet enged a szorosabb értelemben vett horvát dolgoknak. Ha van irodalom, a melyet a magyar publikumra nézve is úgy lehet tárgyalni, hogy érdeklődjék iránta, hát a szerb és horvát irodalom az. Ha Karnarutiéről írok, ott van Zrínyi; ha a kaj-írókat említem, ott van Pázmány, Veres Balázs stb.; ha Gajról írok, ott van a XIX. század 20—30-as éveinek Pestje; ha Draskovich Jankóról szólok, ott van Széchenyi; ha Obradovićról, Vukról beszélek, ott van a budapesti szerbség irodalmi nyelvi kísérleteivel; ha a délszlávok irodalmi megújulásáról szólok, ott a budai nyomda stb. stb.: száz és száz kapocs van, a melyekkel az író tárgyát a magyar olvasó szívéhez és értelméhez közelebb hozza. S ott van a magyar irodalom hatása a szerbre! Nincs szerb színház, a hol a *Falu rosszát* (*Seoska lola*) elő ne adnák ma is; s Petőfinek hány költeménye él népdal alakjában a szerbekenél stb. Popović munkájában mind ebből semmi sincs. Nagyon természetes ezek után, ha azt mondom, hogy sehol sincs megemlítve, hogy ez vagy az a szerb horvát szellemi termék magyarul is megjelent. Az az eljárás, hogy lapokon keresztül képes

puszta címeket közölni, de e közlésben az illető író legnagyobb dolgait sokszor kifelejtji (pl. Leskovár Janko gyönyörű *Roskadozo kastélyokját* — l. Olcsókönyvtár — nem említi). Pedig az értekezés nagyon is a mellett szól, hogy Popović tanult, olvasott ember, a kinek sok tekintetben megvannak a saját nézetei (pl. a népköltészetről szóló rész). Hogy ezek mindenkor helyesek-e, azt persze minden egyes esetben nem tudom eldönteni. De egyet mégis megemlítek. Popović nem méltatja eléggé Obradović önéletírását. Pedig erről több szakembernek az a nézete, hogy a szerb irodalom egyik legszebb gyöngye. Ifjúságnak, de érettebb korúaknak is nem tudok a szláv irodalmak köréből szebb, jellemképzőbb művet olvasmányul ajánlani, mint ezt az önéletírást. S magyar szempontból is mily becses e mű. Milyen tanulságos, mikor Obradović leírja, hogy szülőhelyéről, Csákvárol, Temesvárra ment inasnak (1750 körül), a hol megtanult oláhu, németül és *olaszul!* Általában kívánatosnak tartom, hogy e becses életírást valaki magyarra fordítsa.

Az utolsó dolgozatnak ez a címe: *Bolgárok*. Írta Atanasov Angyal. Ez a dolgozat sem tud semmi olyast felmutatni, a mivel a magyar olvasót lekösse. Pedig a bolgár irodalom sincsen híjával a magyar vonatkozásoknak. Ott van az erdélyi bolgár nyelvemlék, ott van a katolikus bolgárság irodalmi törekvése, Uzun, Koszilkov stb. működése. De minderről egy árva szó sincs. S az is, a mi van, azt a látszatot kelti, hogy Atanasov dolgozatát a szerkesztő erősen meg-rövidítette. Ez látszik a dolgozat végén, a mely Vazov munkássága méltatásával záródik, de a méltatás nem lehet teljes. Nincs ugyanis említve Vazov legszebb regénye (*Pod igoto* = *Igában*), s újabb szép novellagyűjteménye.

Hosszúra nyúlt ismertetésünkéből látható, hogy a dolgozatok belső tartalma, tudományos értéke nagyon különböző. Vannak köztük értékesebbek is, de vannak teljesen értéktelenek is. Azonban az értékesebbeknek is rendkívül nagy kárára van a silány, gondatlan külső, a melyben megjelentek. S az egész vállalkozásnak az a legelszomorítóbb eredménye, hogy hosszú időre még a lehetséges is ki van zárva annak, hogy ahhoz értő magyar és magyarországi emberek egy sikerültebb magyar nyelvű szláv irodalomtörténetet írjanak. Mert hogy az itt ismertetettnél sikerültebbet igen könnyű írni, az a előadottak után kétségtelen.

(Budapest.)

MELICH JÁNOS.

Csernátóni Gyula: Petőfi-tanulmányok. Budapest. Kunossy, Szilágyi és társa. 1910. A Petőfi-könyvtár XXV. füzeté. 168. l.

Csernátóni Gyula egyike volt néhai Meltzl Hugó azon tanítványaiknak, kik a Meltzltől kapott tanítások nyomán a Petőfi-irodalom művelését tekintették tudományos munkásságuk céljának. Csernátóni e nemű működése a Petőfi-Múzeum társszerkesztői irányításán kívül azokban a tanulmányokban nyilvánult, a melyekből az egykori főszerkesztő és jóbarát, a Petőfi irodalom legkitűnőbb művelője, Ferenczi Zoltán, a legjobbakat kiválogatva a fenti füzetben újra sajtó alá bocsátott egy kötetnyit. (Öt tanulmány, egy följegyzés.)

Csernátont körülményei lesodorták az oly buzgalommal megkezdett útról, a tudományos tevékenység, illetőleg a Petőfi-kultusz művelésének mezejéről. Ezért tanulmányairól csak a Petőfi-Múzeum buvárai tudtak, s csak erdélyi ismerősei emlékeztek arra, hogy Csernátont mennyi szeretettel és buzgósággal mélyedt bele a nagy költő lelki világába. E külső körülmény is megokolja tanulmányainak új, szemelvényes közrebocsátását. De van e tanulmányoknak objektív értékük is.

A tanulmányok közül három lélektani, illetőleg filozofiai vizsgálat. Céljük a Petőfi egyéniségének, lelki világának a megértése és megértetése. A *Petőfi egyénisége* címűben úgy látja, hogy a Petőfi egyéniségének a megismerése nehéz feladat. A kortársak vagy nem veszik tudomásul Petőfit, vagy ha igen, végtelenen: csodálják, gyűlölik, vagy lenézik. A későbbi visszaemlékezések már nem hívek, telve vannak egy csomó regénnyel. Maga Petőfi is zárkozott volt. Ezért az egyetlen biztos út egyéniségének a megismeréséhez műveinek a beható elemzése. Nézetünk szerint a kortársak beszédei, még ha objektívek is, csak *indirect* forrásul szolgálhatnak egy költői lélek megismeréséhez. Petőfi zárkozottságára vonatkozólag sem igen csatlakozhatunk Csernátonihoz. De igen helyesen hangsúlyozza Csernátont, hogy az egyenes út, a költő műveinek elemzése, vezet megbízható eredményhez. Ennek különösen akkor volt fontossága, mikor a Petőfi-kultusz anekdotákkal, regényes lim-lomokkal volt tele (a mi különben még ma is kísért s épen a Petőfi-könyvtár némelyik füzetében is). A Petőfi egyéniségének a megismerése sem tulságosan nehéz feladat, ha nem állapodunk meg a pusztá elemzésnél, hanem szintétikailag is magunk elé állítjuk a költőt. A *profetizmus Petőfi műveiben* cz. tanulmány, melynek czíme jelzi a tartalmat, hasonlóképen nem kimerítő. Sem az elemző rész nem teljes (csak épen néhány idevágó művet ragad meg), sem a magyarázat nem eléggé meggyőző. Annál értékesebb a harmadik tanulmány: Petőfi vallásos és erkölcsi nézetei. Tudtommal ez az első kísérlet a Petőfi világnézetének a magyarázatára vonatkozólag. Petőfi theismusát a természet és a család szeretetéből magyarázza, erkölcsében pedig az önzetlenséget találja a legjellemzőbb tulajdonságnak.

A másik két dolgozata Petőfi művészetére vet világot. Az egyikben a Petőfi hatásának főbb eszközeit nyomozza. Ilyenek: a közvetlenség, az egyszerűség, őszinteség, a kompozíció, eleven leírásai, a kor eszméinek a visszatükröztetése és a nyelv. A másokban Petőfinek az 50-es évek költőire gyakorolt hatását vizsgálja. Az epigonok a nemzeti gyász és a Petőfi egyéniségének a varázshatása alatt, a mikor a Petőfi-imádás, költeményeinek idézése különben is divat volt, *akarták, de nem tudták utánozni* a mestert. Fesztelenül, hazafiasan és népiesen szóltak, de tartalom nélkül. Lisznyay, a legeredetibb, és Szelestey az ő modorában írtak, de tudatos céljuk volt az, hogy Petőfit túlszárnyalják. Egyben, a kritika lenézésében, sikerült is. Székely József különösen a Petőfi pesszimizmusát követte. Jótékony és kívánatos hatást gyakorolt Petőfi Tóth Endrére és Tóth Kálmánra. Különösen ez utóbbi nemcsak utánozta Petőfit, hanem *tanult* is tőle. S ezt nyíltan ki is mondta, míg pl. Lisznyay és Szelestey gondosan vigyáztak arra, hogy *eredetieknek* maradjanak.

Íme a tanulmányok főbb tételei. Nekünk úgy tetszik, hogy Csernátóni egyszer sem merül el a témába annyira mélyen, a mint az kívánatos. Az elemzést csak elkezdí, de nem viszi keresztül a legapóbb részletekig. A szintézist sokszor meg sem kísérl. Ezért tanulmányában csak megközelítette azt a határt, a hol az elfogadható eredmények, a meggyőző bizonyítások kezdődnek. S így inkább csak a vizsgálati anyag kitézésében látszik meg a helyes kritikai ízlés; kevésbbé az eredményekben és a módszerben. Mindazonáltal megmarad e tanulmányoknak az a történeti értéke, hogy a mit nyujtanak, azt nem képzelgésből összerakottnak találjuk, hanem pozitív elemzés eredményének, a mely ha nem is kimerítő, de helyes úton járt már akkor, mikor a Petőfi-kultusz a mondák és legendák felhőiből csak kezdett kibontakozni.

A füzet előszavában Ferenczi kegyeletes megemlékezéssel jellemzi a Csernátóni írói egyéniségét s rámutat arra is, hogy Csernátóni valamennyi művét előnyösen jellemzi a világos és nyugodt előadás.

(Szászváros.)

KRISTÓF GYÖRGY.

Isten a világ közmondásaiban. Gyűjtötte és rendezte *Margalits Ede dr.* Budapest. Szerző sajtója. 1910. Két kötet. 315 + 260 l. Ára 8 K.

Margalits Ede dr. negyvenhat év óta gyűjti a különféle közmondásokat húsz nyelven. Eddig kiadott 13,450 latin közmondást: *Florilegium proverbiorum universae latinitatis* s ezt a gyűjteményt tavaly 6700 közmondással bővítette: *Supplementum Florilegii*. — Magyarország ezeréves fennállásának alkalmából kiadta a *Magyar közmondások*-at. száma 25,336-ot. Mind a latin, mind a magyar gyűjtemény a folklóre valóságos aranybányája, s az utóbbi sokkal bővebb, mint Erdélyi hasonló célú gyűjteménye.

Tanári szolgálatának negyvenedik évét avval ünnepelte meg, hogy Isten iránt való mély háladatosságából gyűjteményeiből kiemelte az Istenre vonatkozó közmondásokat. még pedig a magyar királyság és az osztrák birodalom minden nemzetének és népének Istenre vonatkozó közmondásait. A két kötet tartalmaz 893 latin, 488 magyar, 1753 német, 626 horvát, 504 szerb, 128 szlovén, 432 tót, 251 román, 936 lengyel, 500 cseh, 157 ruthén és 413 olasz, összesen 7021 közmondást. A harmadik kötet később fog megjelenni és ez a francia, spanyol, angol, dán, holland, svéd, bolgár és orosz, Istenre vonatkozó, közmondásokat fogja tartalmazni.

Az Istenre vonatkozó közmondások igen értékesek és érdekesek. Látható belőlük, hogy az egyes népek mikép vélekednek Istenről, mit tartanak oly kívánatosnak, hogy Istentől kérik, s mit oly rossznak, hogy annak elhárításáért hozzá esedeznek. E három dolog pedig egybefoglalva hű kifejezője az illető nép jellemének.

Az egyes népek Istenre vonatkozó közmondásait összehasonlítva, három kategória mutatkozik. Vannak szóról-szóra teljesen egyezők, vannak tartalmilag egyezők, de alakilag különbözők és vannak egészen sajátosak, melyek csak egy népnél fordulnak elő. Az első kategória a gondolkodásmód azonosságából, a második a változó élet-

viszonyok közt is egyező élettapasztalásból, a harmadik a különleges társadalmi és történelmi viszonyokból származik.

Érdekes az Istenre vonatkozó közmondások tartalma és alakja, még számuk is mutatja, mily arányban foglalja el lelküket az Isten eszméje, és érdekes a közmondások hangja is, mely jelzi az Isten iránt való tisztelet fokát, sőt érdekesek a külsőségek is, például az, hogy az istenfélő és alázatos tót atyánkfia Istent mindig Úr Istennek mondja közmondásaiban. A latin és német közmondások fordítását mellőzi Margalits, de a többi magyar fordításban is közli, az illető eredeti nyelv ritmikus szépségét azonban vissza nem adhatja.

A jámbor lélek, a gondolkodó elme és az érző szív sok értéket fog e nagyszerű gyűjteményben találni s hálával és elismeréssel fog gondolni a hangyaszorgalommal és páratlan kitartással dolgozó gyűjtőre. Ezt a bámulatra ragadó gyűjteményt a tudós szerző nemcsak hangyaszorgalommal hordta össze, hanem mintaszerűen dolgozta is föl. Az elrendezés az alapszó* szerint ABC-rendben történt. A gyűjteményben megvan a régibb gyűjtők összes anyaga saját jegyzeteivel kiegészítve. Minden közmondásnak megnevezi gazdáját, ki használta először írásban, a mi a könyv megbízhatóságát és értékét nagyon emeli.

A jeles munka önmagát ajánlja.

(Pozsony.)

WAGNER LAJOS.

Hornyánszky Aladár: A prófétai ekstasis és a zene. (Keleti Könyvtár, IV. sorozat I. rész.) Hornyánszky Viktor, Budapest, 1910. 119 l.

Az előttünk fekvő vallástörténeti, ill. ethnologiai értekezés a zene és a prófétai ekstasis közti összefüggést kutatja. Nem azt a pszichikai folyamatot törekszik leírni, melynek megindítója a zene és eredménye az ekstasis, hanem azt vizsgálja, hogy Izrael népe hogyan vélekedett e kérdéstről, tehát a problémának ethnologiai részével foglalkozik. Kimutatja, hogy az izraeli pogányság örökségét, a dæmonokban való hitet, sem a mózesi kor, sem a rákövetkező félezer esztendő nem írhatta ki, és a Jahvismus a polydæmonismus számos elemét assimilálta. Így alakult ki e két elem egyesüléséből többek között a *ruah Jahve*-nak, Jahve szellemének, képzete is. Ez a *ruah Jahve* lepi meg a kiváló embereket, a hősöket, prófétákat, költőket stb., a kik az ő működésének az eszközei lesznek. Mint a dæmonokat általában, úgy a *ruah Jahve*-t is, megjelenésre lehet kényszeríteni mesterséges úton is. Erre szolgál többek között a prófáték, a *nabi*-k zenélése. A lármás zene odaidézi a *ruah*-ot, mely belebujik a próféta-ba és ekstasisba, örjögésbe hozza.

Röviden ezekben foglalhatjuk össze Hornyánszky kutatásának eredményét. Elismeréssel kell még megemlítenünk, hogy nemcsak tárgyának érdekességével bilincseli le az olvasó figyelmét, hanem élvezetessé is teszi az olvasást stílusának elevenségével és világosságával, a mivel pedig orientalistáink nem igen dicsekedhetnek.

(Pozsony.)

JANITSCHÉK BÉLA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Lessings Faustdichtung mit erläuternden Beigaben herausgegeben von Robert Petsch. Heidelberg, 1911. 57 l. Ára 1'80 M.

Ez a «kiadás» első pillanatra igen szükségtelennek, sőt majdnem komikusnak tetszhetik; hisz Lessing Faust-drámájából alig 3—4 lapra terjedő töredékek és följegyzések maradtak reánk, melyek minden Lessing-kiadásban olvashatók. De azért Petsch műve mégsem értéktelen, mert oly anyagot tartalmaz, mely a kiadó szándéka szerint *szemináriumi gyakorlatokra* igen alkalmas. A kis kötet tartalma ugyanis három részre oszlik.

Első a kiadó terjedelmes bevezetése, mely a tervezett *Faustot* beilleszteni törekszik Lessing költői fejlődésébe és főleg a források (illetőleg minták és hatások) föl kutatását tűzi céljául. Jól van írva és jól tájékoztat, de lényegében és részleteiben nem igen haladja túl Erich Schmidt fejtegetéseit nagy Lessing-művében (melynek III. kiadása csak az imént jelent meg). Már Schmidt is, de még inkább Petsch a költőnek minden nyilatkozatára és minden ötletére keresnek (és találnak?) forrást, néha olyat is, melyről a laikus is rögtön látja, hogy Lessing nem ismerhette. En ezt az egész irányt kissé betegesnek tartom. Csakugyan azt hisszük, hogy egy geniális ember nem állíthat semmit, a mit valahonnan nem vett, és fejében nem támadhat ötlet, mely nem származik valamely forrásból? Kevés író olvasott annyit, mint Lessing: valószínű-e, hogy a költő mindig tudatosan merített valamely «forrásból», mikor egy gondolata támadt vagy mikor egy megjegyzését papírra vetette? Szemináriumi gyakorlatnak az ily «forráskutatás» megjárja, talán ajánlatos is, de nem kellene nagyon komolyan venni vagy ép következtetések alapjául fölhasználni.

Könyvünk második része tartalmazza magát a szöveget: a 17. irodalmi levélből (1759) az ördögök megidézését Faust által és azt a két lapnyi töredéket, mely a darabból fennmaradt.

Legbecsesebb a harmadik rész, mely magának Lessingnek, valamint kortársainak a Faust-darabjára vonatkozó összes nyilatkozatait tartalmazza, melyeket különben eddig is jól ismertünk. Ezeknek összegyűjtése és kiadása csakugyan érdemes munka volt, mert eddig az egyikhez vagy másikhoz csak nehezen férhetett a szakférfiú. De itt azután, és főleg a nyomatékkal hangsúlyozott szemináriumi gyakorlatok szempontjából, két lényeges kifogásom van e kiadás ellen.

Előszőr: A 17. irodalmi levél jelenete (a hős megidézi a pokol szolgáit) előfordul a legtöbb német bábjátékban, melyeknek hőse Faust. Ma már kétségtelen, hogy e népies daraboknak ismeretes szövegére a műköltők Faust-művei, még a Goetheé is, befolyással voltak, de kétségtelen az is, hisz ép Lessing 1759-iki cikke bizonyítja, hogy a kérdéses jelenet eleve megvolt a régi német népdramában. Nem maga a jelenet, mely ősrégi, származik tehát Lessingtől, hanem a jelenet fogalmazása, mely némely szövegben félreismerhetetlenül magán hordja Lessing szellemének és stílusának bélyegét. Ép szemináriumi gyakorlatokra már most igen alkalmas föladat volna e szövegek össze-

vetése úgy egymással mint, a Lessing szövegével: hátha sikerülne megállapítani, hogy mi e művekben az eredeti és mi a (Lessingből és egyéb XVIII. századi Faust-művekből) származó átvétel? Lehet, sőt valószínű, hogy ez a kutatás nem vezetne meggyőző eredményre; de szemináriumi gyakorlatnak alkalmasabb témát már alig képzelhetni. Azért nagyon óhajtottam volna, hogy szerző ezt a jelenetet a kiválóbb bábjátékokból lenyomassa, a mi egy félivnél semmi esetre sem foglalt volna el több helyet.

Másik kifogásom, hogy a kiadó egyetlen árva szóval nem említi Engel Károly véleményét (1877), a ki Weidmannak 1775-ben névtelenül megjelent népies ízű Faust-drámájában vélte Lessing elveszett «Faustját» fölismerhetni. Igaz, hogy ez a vélemény csak bolond ötlet, melyet ma már senki nem vesz komolyan; magam nyomban megjeleneése után behatóan foglalkoztam vele és kimutattam teljes tarthatatlanságát (*Budapesti Szemle* XIV. 1877, 395—403. l.). De hiszen szemináriumi gyakorlatokról van szó és ezekben igen tanulságos föladat volna annak a kérdésnek részletes tárgyalása, hogy van-e a Weidmann darabjában valami, a mi Lessingtől származhatik? és miért nem lehet ép Lessing a darab szerzője? (Engel ugyanis azt állította, hogy Weidmann megtalálta a Lessing elveszett darabját, melyet némely módosításokkal színre hozott és, azonban neve nélkül, ki is nyomtatott). Azt persze nem kívánám, hogy Weidmann darabját egész terjedelmében lenyomassa (noha ez sem lett volna baj); de részletesebb elemzéssel és egyes mutatóanyagok közzétételével jó anyagot szolgáltatott volna.

Akadhatnának még egyéb óhajtások is. Igy pl. Petsch ismétli Creizenach ismeretes állítását, hogy a Lessing darabjának prologusa (az ördögök éjfélti tanácskozása) Shakespeare kortársának, Dekker Tamásnak egy régi színművéből («If this be not good, the Devil is in it») származik, noha már többször figyelmeztettek arra, hogy az ily jelenetek a német mysteriumokban igen gyakoriak, honnan Lessing az ideát jól ismerhette és kényelmesen vehette. Bármint legyen: igen óhajtandónak tartottam volna, hogy szerző ezt a kis részletet Dekker darabjából (melyet oly kevesen ismernek) lenyomatja; győződjenek meg a szeminárium tagjai saját szemükkel arról, kellett-e Lessingnek ezt a jelenetet ép Dekker színművéből merítenie.

Petsch kiadása tehát érdemes munka, de szerző többet is tehetett volna. Aggodalma (31. l.), hogy kiadása akkor vastagabb és drágább lesz, végre is igen alárendelt jelentőségű, mikor arról van szó, hogy szemináriumaink tagjainak értékes taneszközt adjunk kezébe.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

Gerhart Rodenwaldt: Die Komposition der pompejanischen Wandgemälde. Berlin, Weidmann, 1909. 8.-r. VIII. 270 l. 9. M.

A munka célja annak a kapcsolatnak a kompozíció alapján való megvilágítása, mely a pompeji falképek és a görög képírás között van, kompozíción értve a tér ábrázolását és az alakok térbeli viszonyát. A főtényezők, melyeknek találkozásából és egymásra hatásából ezen sajátos, hybrid művészet létrejött, egyrészt a helyi római, ille-

tőleg kampániai festészet, másrészt pedig a görög művészet, melynek hatása azonban nem a természetes fejlődés menetének megfelelő, fokozatos egymásutánban érvényesül, hanem egyszerre és egy időben annak minden foka és fázisa, a klasszikus kortól kezdve egészen a korunkbeli művészetig. Az elv, mely szerint ezen különböző elemekből mozaikszerűen összerakott művészeti jelenség létrejött, ugyanaz, mely a római dráma kialakulásánál is érvényesül, t. i. *contaminatio* elve. A különbség azonban az, hogy míg a római dráma főtényezői és elemei a görög irodalom révén eléggé ismeretesek, a festészetrel szemben nem vagyunk ilyen szerencsés helyzetben. A kampániai festészetet sem ismerjük eléggé; a görög festészetről pedig csak közvetett adataink vannak.

Szerző ezen nehéz feladat megoldásához bizonyos a priori megállapított elvekkel fog, melyeket önkényesen összeválogatott anyagból önkényesen indukált eredménnyel próbál igazolni. Wickhoff tekintélye alapján azt a tételt állítja fel, hogy a görög festészet a tér problémáját egyáltalában nem oldotta meg és az alakok szabad térbeli elhelyezéséről mit sem tud; két korszakot különböztet meg, melyeknek határa tán Nagy Sándor korába vagy valamivel előbbre teendő; az első időszakban teljesen indifferens, egyszerű háttér festettek, mely elé az alakokat reliefszerűen állították fel; a későbbi korban megpróbálkoztak ugyan a térprobléma megoldásával, de lényegében nem oldották meg, hanem csak kerülgették, a mennyiben vagy kulisszaszerű háttérrel (pl. falat, függönyt, hegyoldalt stb.) festettek, melynek mélységét a terep színe jelzi (pl. az Aldobrandini-lakodalom) vagy pedig a képsíkot különféle tárgyakkal (*topiariae res*) töltik ki, hogy ezáltal bizonyos mélységképzetet keltsenek (l. az Alexander-mozaikon). Ugyancsak Wickhoff tekintélyére támaszkodva, a tájképfestést római eredetűnek tartja, mely a prospektus-képekből fejlődött (mint a melyenek a boscorealei villa intercolumniái közé festett panorámaszerű képek). A tulajdonképpeni térábrázolást és az alakok szabad elhelyezését szerinte csak a római festészet ismeri. A görög festészetben a *symmetria* és *mensura*, t. i. az alakoknak egymáshoz és a képsíkhöz való viszonya uralkodik. A *dispositio*, az alakok viszonya a térhez, római sajátosság. Az ókori írók adatait és terminus technicusait is ilyen értelemben használja fel, illetőleg magyarázza félre.

A fejlődésmenet, melyet a pompeji falfestészet határain belül megállapít, a római prospektus-képekből indul ki, melyekbe speciálisan római jellegű, kicsiny staffage-alakokat szabadon helyeznek el (l. a vatikáni könyvtár Odysseia-képeit). A végtelen nagy perspektiva lassacskán szűkebbre szorúl, az alakok megnőnek, a térrel a szemben nagyobb jelentőséghez jutnak, végül a római stílus alakokat a görög művészetből átvett alakok és csoportok váltják fel. Ezen nevezetes változás a II. stílusban indul meg (az I. stílus incrustatiós falai a festészet fejlődésének nem kedveznek) és a III. stílusban fejlődik tovább. A két, egymással homlokegyenest ellenkező művészeti elv, a római perspektivikus térábrázolás és a görög perspektívátlan síkábrázolás küzdelme, a görög művészetből átvett reliefszerű alakok és csoportok mechanikus beállítása a perspektivikusan alakított térbe vagy az össze nem egyező elemeknek gyenge, erőlen, néha erőszakos összeegyeztetési kísérletei hozzák létre azokat az ellenmon-

dásokat, melyekkel a III. stílus képein lépten-nyomon találkozunk. A IV. stílus művészetében az ellentétek a két elv egymásra hatása következtében valamelyest enyhülnek, a görög hatás erősebben érvényesül, a képsíkok alakokkal és tárgyakkal töltik ki. A kiegyenlítődség azonban nem teljes, a mennyeiben két egymástól különváló kompozíció-principium alakul ki: a római, mely az alakokat a képsíkon körben egy üres középpont köré helyezi el és a görög, mely a piramidális kompozíciót fejleszti ki.

A talaj, melyen ezen kétségtelenül finom megfigyelő képességről tanúskodó érdekes fejtegetések felépülnek, nemcsak hogy ingatag, mivel hogy a görög festészet lényegéről és alapelveiről olyan keveset tudunk, hanem határozottan hibás is. Nem is szólva arról, hogy kissé merész dolog, kellő adatok híjával, egy olyan kevésbé művészes hajlandóságú népnek, mint a rómainak tulajdonítani a térprobléma megoldását a képírásban, az a kevés, a mit a görög festészetről tudunk, határozott ellenmondásban van avval, mintha ez a térábrázolást nem ismerte volna. A föltevés megokolatlan és tarthatatlan volta mellett legjobban bizonyít az, hogy a hol biztos adatokra lehet támaszkodni, maga a szerző is, minden előzetes elfogultsága ellenére, egészen más eredményekre jut; a mi egyrészt helyes ítélőképességéről, másrészt sajátos elfogultságáról tesz tanúbizonyságot, hogy ezen ellenmondást az eredmények különféleségében nem veszi észre. A szerző ugyanis, az ábrázolt tér különböző elemei szerint, egyes külön csoportokat (tájkép, épület-, temenos- és intérieur kép) különböztet meg, melyek mindegyikénél ugyanazon elvek érvényesülnek ugyan, de a téralkotó elemek sajátos természete szükségképen befolyásolja valamelyest a térfejlődést. A prospektus-képhez természetesen legközelebb áll a tájkép; az architektonikus és temenos-képek fallal határolt tere az intérieur-képek felé közelednek. Az intérieur-képek térfelfogására vonatkozólag a Pagasai-öböl mellékén újabban talált festett stelék adnak felvilágosítást. Ezek egyikén, egy gyermekágyban elhalt nő síremlékén ábrázolt intérieurben, három egymás mögött fekvő helyiség van ábrázolva (az elsőben az ágyban fekvő nő férjével és a kis újszülöttel, mögötte egy másik szobában az ápolónő látszik és egy nyitott ajtón át még egy harmadik helyiségbe is beláthatunk), világos tanújelül annak, hogy a görög képírás a térábrázolás problémáját nemcsak kerülgette, hanem meg is oldotta. Mert a mi egyik területen sikerült neki, azt bizonyosan a térábrázolás más területeire is átvitte és felhasználta, a miről egyébként a kisázsiai reliefszobrászat plasztikus tájképei is tanuszkodnak. R. meg is találja a kapcsolatot a Kr. e. első századokból származó Pagasai melléki festett stelék és a pompeji falfestészet közt négy stuccóra festett pompeji képből, melyeknek térábrázolása közt a rokonság világos; sajátos elvakultsága azonban megakadályozza abban, hogy ezen kétségtelenül helyes eredményt más területeken is értékesítse.

Az egyes alakok és csoportok elbírálásánál tisztán stilkritikai szempontok irányítják és bár éles szeme és helyes művészi érzéke itt is érvényesül, úgy hogy finom megfigyeléseit és érdekes fejtegetéseit szívesen követjük, különösen a mikor egy-egy gyakran ismétlődő motívum (pl. Dirke bűnhődése, Europa elrablása, Herakles és Nessos, Iphigenia stb.) különböző változatainak egybehasonlításából az eredeti

mintát igyekszik megállapítani, érezzük, hogy ezen következtetései is ingatag talajon épülnek fel és bizonyító eljárása egyoldalú. Mint egyik bírálója, Rostowzew (l. Berl. Phil. Wochenschrift, XXXI., 13), helyesen megjegyzi, kár volt elhagynia azon régebbi kutatási és bizonyítási módszert, melyet pedig ő is jól ismer, eredményeit is lépten-nyomon felhasználja, hogy t. i. az egyes tárgyak feldolgozását az irodalomban, különösen a drámában és a későbbi művészetben egészen a korai kereszténység koráig nyomozza, mint a hogy azt Loeschcke, Robert, Engelmann stb. egyes részletkutatásaikban megtették. Hogy az ilyen kutatás még későbbi korban sem meddő, az épen Engelmann egyik posthumus művéből tűnik ki, melyben római kéziratok illusztrációiból kimutatja, hogy az antik művészeti motívumnak még a XVIII. század kódexeiben is megtalálhatók és felismerhetők.

A munka ezen nagy fogyatékoságai ellenére is tagadhatatlanul értékes. Fiatal szerzője nehéz feladatra vállalkozott avval, hogy egy ilyen nagy, rendezetlen adathalmazt igyekezett áttekinthetővé tenni és bizonyos következetes fejlődésmentet megállapítani. Hogy ez nem sikerülhetett neki, annak okát nemcsak felfogásának és eljárásának egyoldalúságában kereshetjük, hanem abban is, hogy az előmunkálatok ezen a téren még nem elegendők ilyen nagy összefoglaló feladat végrehajtására. A munkálatoknak egyelőre még szűkebb területeken kell mozogniuk, a mire a példát és az utat Loeschcke, Robert, Engelmann és mások megadták, kik egyes kompozíciók, motívumok és elemek kimutatására szorítkoztak. Uttörő munka ezen a téren Rostowzew műve a római villákról és villakertekről is, melyekben egyes tájképi elemek itáliai eredetét mutatja ki, s azért örülnünk kell, hogy az orosz nyelven írt mű legközelebb fordításban is meg fog jelenni, hogy tágabb körökben is ismeretessé válhassék.

(Budapest)

LÁNG MARGIT.

Richard Heinze: Tertullians Apologeticum. Leipzig, Teubner 1910. 8-r. M. 6'60 (Berichte über die Verhandl. d. kön. sächs. Ges. d. Wiss. Phil.—hist. Kl. 62 Bd. 10 Heft. 279—490 lk.).

Tert. hitvédelmi rendszerének vezető gondolatait, módszerét és forrásait megállapítani rendkívül bonyolult, nehéz, de egyúttal nagyon szép feladat is. Itt első és legfontosabb dolog az Apologeticus szerkesztését pontosan kihámozni a mindenféle érvek, szónoki fogások és sallangok tömegéből; aztán nagyon is lényegbe vágó Tert. egyéb műveinek alapos ismerete, végül pedig elengedhetetlen, hogy a kutató a görög apologétákat a tárgyalásba bevonja. Mindenesetre lényeges Minucius Octaviusának s a Min. és Tert. viszonyával foglalkozó irodalomnak beható ismerete is, valamint a keresztények jogi helyzetének s az üldözések alkalmával kiadott császári rescriptumoknak, egyéb rendelkezéseknek, proconsuli actáknak stb. ismerete. Így kell magát felvérteznie annak, a ki eredményesen akar az Apol.-szal foglalkozni.

Már ebből a rövid felsorolásból is látható, hogy az Apol. valószínűs művelődéstörténeti okmány, mert, ha ennyi szempontból vehető vizsgálat alá, akkor ennyi irányban kell, hogy adatokat, felvilágosít-

tásokat nyújtson korának gigászi küzdelmeiről. S valóban így is van. Az Apol. — bár az első latin apologia (197) — a ker. apologetikának mégis csúcspontját jelenti. Tacitus óta az első korszakos munka, mely latin nyelven íratott, de az irodalom fejlődésében is új korszakot nyit; és sajátságos — ép úgy, mint a római nemzeti irodalom — ez az új irodalom is görög nyomokon indul el. A ker. latin apologetikának az Apol. nemcsak első terméke, hanem egyúttal páratlan és soha felül nem múlt remekműve — Tert. nemcsak megindítója, de egyúttal legnagyobb mestere is.

Az Apol. eredeti fogalmazványa, illetőleg helyesebben a hozzávaló adatgyűjtés ¹⁾ «Ad nationes» czímen foglal helyet Tert. művei közt és — adatait illetőleg majdnem teljesen egyezik az Apol.-szal. De czézlata egészen más, mert míg ebben a főszempont a pogány hit és erkölcs támadása, addig az Apol.-ban vezető gondolat a ker. hit és erkölcs védelme (Heinze 285 l.). E védelem formájául Tert. a törvényszéki beszédet választotta, mert ez az a klasszikus szónoki műfaj, melyben ő ügyvédi és szónoki művészetének minden eszközét sokkal inkább felhasználhatta, mint pl. egy libellusban (= a császárhoz intézett beadvány: *βιβλίδιον* Eus. H. E. IV, 26; Justin. Apol. II, 14). Célja volt, mint azt a *præsides*-hez való czímzés is elárulja (*præsides provinciarum*!) hogy műve minél szélesebb körökben elterjedve, a közvéleményt a keresztények iránt kedvezőbbre hangolja, mert hiszen azt úgy sem remélhette, hogy a paragrafusokhoz ragaszkodó (és — valljuk meg — kötött) bírakat talán el fogja téríteni eddigi gyakorlatuktól.

E czéljának megfelelően nem akar szakszerű, tisztán jogi érveléssel megalapozott beszédet mondani, bár az üldözések jogi alapjának gyöngeségére helyes érzékkel mutat rá (Apol. c. 2: non scelus aliquod in causa esse, sed nomen, és előbb: confessio nominis, non examinatio criminis), hanem inkább, mint ügyvéd lép fel védőként s azt vizsgálja: ellenkezik-e az állami törvényekkel az, a mit a keresztények tesznek? Így kiterjeszkedhetik a keresztények egész életére, szervezetére, tanaira, a közvéleménynek ellenük szórt rágalmaira, a mik pedig a törvényszerű eljárás során szóba sem jöttek, hiszen (mint a fentebb idézett Tert.-féle nyilatkozatok is mutatják) a keresztények elleni eljárás tisztán egy kérdésre szorítkozott: keresztény-e az illető vagy nem? ²⁾ A bizonyításnak ilyen széles alapokra való helyezésével készült Apologeticus annyira praegnansan törvényszéki beszéd, hogy szinte elutasíthatatlanul vetődik fel az a feltevés, hogy Tert. nemcsak a retorika tanulmányozásának, hanem a forumi

¹⁾ Monceaux: Hist. litt. de l'Afrique chrét. I, Paris, 1901, 212 l.

²⁾ Mommsen Jur. Schr. III, 394. és Strafrecht 569 sk, 575. 1 és Der Religionsfrevel nach röm. Recht: Hist. Zschr. N. F. Bd. 28, Heft 3, 389—429 lk. — azt bizonyítgatja, hogy (Tert. szerint is!?) a keresztényeket crimen læsæ Rom. religionis és cr. l. maiestatis miatt fogták eljárás alá. Heinze 334, 2 jr. és 336, 1 jr. sikerrel czáfolja Mommsent, kimutatva, hogy Tert.-nak a sacrilegiumra és a maiestasra vonatkozó nyilatkozatai a törvényes eljárásban alappal nem bírnak s hogy maga Tert. is csak a kereszténységhez való tartozás bevallását tudja a jogi eljárás alapjának (Heinze 337).

praxisnak is sokat köszönhet. Cicero szónoki művészete sem alapul tisztán a görög theóriákon, hanem nagy részében bizony a forumi gyakorlaton. És ennek a forumi apologiának (= védőbeszédnek) minden fény- és árnyoldalát megtalálhatjuk az Apol.-ban. Lehetőleg teljességre törekszik Tert. is, a mi az ilyen védelemnek főfeltétele; mindent vissza kell utasítani, megczáfolni, a védettet minél előnyösebb színben kell feltüntetni. Sőt Tert. tovább megy: *ἀντιπαρηγορία*-val (= *retorsio*) él (Quintil. III, 10, 4): a vádat nemcsak elhárítja a keresztényekről, hanem visszafordítja a pogányokra¹⁾ és ezt a szerencsés fogást egész apologiáján végig rendszeresen keresztülvezeti.²⁾ *Bizonyítékaival* nem takarékoskodik, bőven és alaposan bizonyít, tudva azt, hogy egy elfogult, esetleg kereszténygyűlölő bíróhoz intézi szavait, kit kénszerítő, döntő erejű érvekkel lehet csak jobb meggyőződésre vezetni. Érvei ügyesen vannak kieszelve, épen ezért gyakran csúszik be egy kis *scophisma* (apol. c. 4., c. 11., c. 25 stb.); így némely érvének súlya fordított arányban áll annak pompás szónoki hatásával. Egyáltalán: az őszinteség látszatát csak ott tudja kelteni s ott igazán meggyőző, a hol az emberi értelemhez mért ismeretekről vagy közvetetlen szemléletről van szó; a transcendentálist, általában az abstract dolgokat azért nem üti el egy-egy homályos czélzással, hanem szemléltető hasonlatokba, leggyakrabban pedig ragyogó paradoxonokba öltözteti. Az *adatgyűjtésben* főforrása a mindennapi élet történelmi és természettudományi ismereteit másodkézből veszi, de azért nagyon szeret tudományosnak látszani és hanyag nyugalommal tud úgy odavetni innen onnan összekapkodott jegyzeteket, mintha azok a saját, mélyreható tudományos búvárlatainak eredményei volnának (pl. apol. c. 19. V. ö. Heinze 382. és 486—487). Védelmében *szemvedélyesen támad* is és itt felhasználja a gyanúsítás, a gúny, a szatirikus élcelődés fegyvereit, de minden szenvedélyessége ellenére is takarékoskodik a *pathos*-szal, mint afféle jól iskolázott szónok; a maga helyén azonban teljes erővel zúdul a hallgatókra ez a pathos, megragad, megráz és azonnal elsímul, mihelyt megtette hatását, helyet adva a nyugodt, józan érvelésnek (487. l.). *Szerkezete* gondosan elrendezett, alaposan átgondolt, világos; az áttekintés könnyű, ismétlések nincsenek; a *dispositio* művészien tudja a hallgatók érdeklődését egyre fokozni. *Gondolatmenete* egységes, nem tér ki, csak nagy ritkán, hogy egy-egy kedves gondolatát az apró, finoman csiszolt *sententiák* szikrázó fényében megcsillogtassa. Ezeket a sententiákat, ép úgy, mint a művézi stílus egyéb ékítményeit, nagyon szerették az ő korában; Tert. a *stílusnak* is elsőrangú mestere.³⁾

¹⁾ Ez is cicerói örökség: nem S. Roscius, a vádlott követte el a gyilkosságot, hanem ellenfele T. Roscius stb. Heinze 308. 443.

²⁾ Az is igaz, hogy ez a *retorsio* apologetikai czélra nem egészen alkalmas; hiszen az ellenfél bűnössége még nem bizonyíték a vádlott ártatlansága mellett! Szónoki invectivának — a mi eredetileg is volt — mindenesetre nagyon alkalmas a *retorsio*: az apologiában kissé szemet szúr, de Tert. ügyessége, fényes dialektikája feledteti ezt a kis gyengeséget. V. ö. Heinze 310 l.

³⁾ Norden: Ant. Kunstprosa 2 Bd. 1898, 606. s k. lk. Schanz Gesch. d. r. Lit. III, 347.

Heinzének ez a jellemzése, mely az Apol. részletes vizsgálatán alapul, csak igazolja mindazt, a mit *K. Holl*, Tert.-nak eddig leg-ügyesebb jellemzője, róla elmondott.¹⁾ Heinze tanulmánya valóságos *kommentár*, mely egészen az aprólékosságig menő részletezésével mintegy gyakorlatilag mutatja be *Holl* mesteri jellemzésének (*Harn. Chron.* II, 256, 1; Heinze 488) találó voltát. Azokat a kitűnő jellemzéseket pedig, melyeket *Ebert*, *Hauck*, *Noeldechen*, *Harnack* s legfőképen *Monceaux* adtak Tert.-ról, részben kiegészíti, részben helyesbíti, részben pedig igazolja *H.* kitűnő elemzése.

Ez a fejezetről-fejezetre, sőt mondatról-mondatra az Apol. fölhaladó elemzés és jellemzés kommentárnak kitűnő, de hiányzanak belőle a nagy, átfogó szempontok, melyek az egész Apol. folyamán megfigyelhető egynemű jelenségeket külön-külön — önmagukban egységes — csoportokká tudnák tömöríteni. Pedig *H.* nem kommentárt akart írni, hanem jellemzést akart adni, mint a 488. lapon maga is mondja. Mondom, munkája kommentárnak kitűnő, de Tert. jellemzése ezer apró darabkára szakad benne, melyeket csak az utolsó négy lapon adott rövid résumé foglal némileg össze. Az író egyes jellemző vonásainak, módszerének, ügyvédi fogásainak, írói kiválóságának stb. ismeretéhez száz és száz apró adat található a munka folyamán, de az a baj, hogy a szerző nem rajzolja meg ezen összetevők eredőjét, nem ad határozott körvonalú rajzot ennek a markáns egyéniségnek írói s emberi jellemvonásairól. Ezt sajnosan nélkülöztem (s fogja nélkülözni mindenki, a ki *Holl* jellemzését olvasta) ebben az egyébként igen nagy tudásra és lelkiismeretességre valló, okos, szép munkában. Ellenben készséggel ismerem el, hogy az apologeta módszerének, érvelésének, forrásainak bemutatása, a műhelyébe való bevilágítás rendkívül ügyes és tanulságos. Meg nem állhatom pl., hogy ide ne iktassam az Apol. szerkezetének pompás elemzését, illetőleg az ezt feltűntető, nagyon áttekinthető schemát, melynek kiválóságát csak az tudja igazán értékelni, kinek már alkalma volt az *Ebert*-féle szerkezet-elemzéssel megismerkednie.²⁾

Exordium (c. I—III.).

Partitio és propositio (c. IV, 1—2.).

Refutatio (c. IV, 3—XLIX.).

Præmunitio (c. IV—VI.).

A) *Facinora occulta* (c. VII—IX.).

B) *Crimina manifesta* (c. X—XLV.).

a) Az istenkultusz (c. X—XXVII.).

I. A pogánykultusz megtagadása (c. X—XV.).

II. A ker. hit (c. XVI—XXIII.).

III. A pogányok inreligiositasa (XXIV—XXVII.).

b) A császárkultusz (c. XXVIII—XXXV.).

C) A keresztények viszonya a pogány társadalomhoz (c. XXXVI—XLV.).

Peroratio (c. XLVI—L.).

Ezenkívül is utalnom kell néhány fényesen megírt részletre, mint a Tert. *euherismusáról* (mely álláspontnak Tert. az első kép-

¹⁾ Tert. als Schriftsteller. (Preuss. Jahrb. 88. [1897] 262. sk. lk.)

²⁾ Tert. Verhältniss zu Min. Felix. Leipzig 1868, 24—31 lk. [Abh. d. phil. hist. Classe d. kgl. Ges. d. Wiss. V. Bd. V. Heft.]

viselője az apologeták közt), a keresztények ellen emelt gyalázatos vádakról, a *daemonologiáról*, s az Apologeticus gyönyörű, filozófiai s eschatologiai *epilogusáról* írt részletek. Ep így ügyesek és kimerítőek a görög apologetákból minden alkalommal felhozott párhuzamok.

Utoljára emlitem, hogy H. e munkájába beleékelte a Minucius Octavius-ának az Apol. alapján haladó elemzését. Ez párhuzamosan folyik amazzal és tisztán szerkezeti és esztétikai összehasonlítások alapján igyekszik Tertullianus elsőbbségét bizonyítani. E párhuzamai meglepők és sokszor feltétlenül meggyőzők (353, 1; 365—366; 428; 478 lk. stb.): Harnack gúnyos, de találó ítélete óta ¹⁾ az első — leg-alább részben — sikeres kísérlet Tert. elsőbbségének irodalmi összehasonlítás útján való megállapítására.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

W. Heraeus: Silviae vel potius Aetheriae Peregrinatio ad loca sancta. Heidelberg, C. Winter, 1908, 8-r., VII. + 52 l. Ára 1.20 M. — **W. Heraeus: Petronii Cena Trimalchionis nebst ausgewählten pompejanischen Wandinschriften.** Heidelberg, C. Winter, 1909, 8-r., VI + 47. l. Ára 1.20 M. (Mindkettő a: Sammlung vulgärlateinischer Texte, herausg. von W. Heraeus und H. Morf cz. vállalatban.)

Ez az új latin szöveggyűjtemény — mint a prospektus elmondja — a vulgáris latinság ismeretéhez szükséges fontosabb szövegeket fogja adni olcsó és könnyen kezelhető kiadásban. Leginkább azon a régóta érzett hiányon óhajt segíteni, hogy az egyetemi tanulmányoknál (szemináriumi gyakorlatok stb.) igen sokszor nem áll rendelkezésre megfelelő szövegkiadás, minek következtében a vulgáris latinság nem foglalhatja el az egyetemeken az őt jelentőségénél fogva méltán megillető helyet. Ebben a vállalatban tehát kiadásra kerülnek kisebb irodalmi termékek (esetleg szemelvények), fölíratok, glossariumok stb., az épen legezükségesebb szövegkritikai apparátussal, irodalomtörténeti bevezetéssel és repertoriummal. Ennek a szép és örömmel üdvözlendő programnak első két terméke *Heraeusnak*, az egyik szerkesztőnek, fent jelzett két kiadványa.

Ezek közül az első a *Peregrinatio ad loca sancta* cz. első ker. itinerariumot adja, melyet I. F. Gamurrini fedezett fel egy arezzoí kéziratanban (V. ö. Schanz: Röm. L. G. IV. 1, 261 l.) s 1887-ben «S. Silviae Aquitanæ peregrinatio ad loca sancta» czímen ki is adott. Az említett kéziratanban hiányzik a mű eleje és vége s a szerző neve. E hiányokat részben pótolja Petrus Diaconusnak 1137-ben írt «De locis sanctis» cz. munkája, mely egyúttal az előbbi «peregrinatio»-t is bőségesen kihasználja. A Silvia-féle peregrinatio ránk maradt anyaga két főrésze oszlik: A. A Jeruzsálemből tett utazások leírása (c. 1—23), B. a jeruzsálemi istentiszteletek leírása (c. 24—végig). A műnek elveszett eleje bizonyára a Konstantinápoly-jeruzsálemi útnak s Jeruzsálemnek és környékének leírását adja. Az utazás levél alakjában van megírva, melyet a szerzőnő kolostorának apáczáihoz

¹⁾ Chronol. II, 326. V. ö. Heinze 289—290 lk.

intézett. A szerzőt Arcadius császár miniszterének, az aquitaniai Rufinusnak, jámbor nővérében, Silviá-ban, vélte Gamurrini s vele többben feltalálni. Ez a föltevés nagyon irgatólag alapokon nyugodott s kezdettől fogva kételyek támadtak helyessége iránt, melyeket *Férotin* igazolt is, ki Valerius bergidumi remetének egy levele alapján (Migne Patrol. lat. 87, 439 s. k.), melyben az egy «sanctimonialis Etheria»-ról beszél, ki nagy utazásokat tett az egész világon — kimutatta, hogy a «Peregrinatio» szerzője *Aetheria*. Valerius adatai oly feltűnően egyeznek a «peregrinatio» adataival, hogy *Aetheria* szerzősége kétséget kizárólag megállapítható. *Lambert*-nek sikerült egy kézirat-katalógus egyik adatából («Itinerarium Egeriæ *abbatissæ*») a szerző állását is megállapítania. Nyelvének beható vizsgálata (irod. Heraeusnál VI. l.), mely gallicismusokban és hispanismusokban egyformán bővelkedik, nem adott kellő felvilágosítást a szerző hazájára vonatkozólag. Nyelve általában vulgáris jellegű s ez leginkább a flexió-törvényeinek lazulásában, a szókincsben s a szóképzésben nyilvánul. A kézirat régisége miatt azonban (XI. század) nem dönthető el pontosan, vajjon a helyesírás következetlenségei s barbarismusai is *Aetheria* latinságának terhére irandók-e?

Heraeus kiadása híven adja a szöveget a kéziratnak Geyer-féle collatiója alapján, csak kevés szövegjavítást ad (az apparatusban megokolva) részben Gamurrini és Geyer kiadásaiból, részben saját konjekturái alapján, mely utóbbiak nem nagy számúak, de igen sikerültek. A szöveg használhatóságát nagyon megkönnyíti az, hogy kétoldalt a margón Gamurrini és Geyer edícióinak lapszámait folytatólagosan közli. Az *Aetheria*-kérdésről szóló irodalomhoz pótlásként szolgáljon *K. Meister* cikkének: De Itinerario Aetheriæ *abbatissæ* *perperam* *nomini* *S. Silviæ* *addicto* (Rhein. Mus. 64, 337 sk.) említése.

Petronius *Arbiter*-nek (Tac. Ann. XVI. 17 sk., 18) *Trimalchio* lakomája cz. művét adja a vulgáris latin szövegek második füzeté, szintén Heraeus gondos recensiójában. A vulgáris latinság szempontjából rendkívül fontos ez a mű, mely ugyan csak epizódja a 16 könyvből álló, de ránk töredékesen maradt *Petronius* féle erkölcsregénynek (*Satura*, *Satiricon*), de még így is megbecsülhetetlen fontosságú kor- és nyelvtörténeti szempontból. *Encolpius*nak, a lakoma hősnének s egyúttal elbeszélőjének, nyelve a műveltek társalgási nyelve, míg ellenben *Trimalchió*nak és a többi szereplőnek (többnyire *libertinusok*) nyelve a délitáliai népnelv, mely ugyan nem ró ki túlságosan az egész elbeszélés elegáns nyelvezetéből, de elég gazdag vulgáris kifejezésekben (sőt *græcismusokban* is), úgy hogy egyike legfontosabb s legrégebb forrásainknak a vulgáris latinság ismeretére nézve. Heraeus kiadása a *Traguriensis* (*Parisinus* 7989. saec. XV.) kódex alapján készült, tekintetbe véve a *leydeni apographum* (*Leidensis* Q. 61) *variansait*, de természetesen nem hagyja figyelmen kívül *Buecheler* legújabb, mesteri *Petronius*-kiadását (1904) sem. Az apparatus a *variansokon* kívül Heraeus saját konjekturáit is közli. Ez az apparatus, mint már néhány külföldi bírálója is megjegyezte (*E. Slijper*: *Museum* XVII, 11—12; *Tolkiehn*: *Berl. Phil. Wochenschrift* 1910, 46 sz.) kissé sovány s néhol — apróbb dolgokban — helyesbitésre szorul. Ehhez csak annyit kell hozzátennem, hogy könnyen és igen jól használható. A *Petronius*ról szóló irodalom főbb adatait az V—VI.

lk.-on találja meg az olvasó; épen 1909, tehát Heraeus ezen kiadásának megjelenése óta rendkívül fellendült a Petr.-irodalom, melyből elég csak M. Rosenblüth-nek e folyóiratban is ismertetett kitűnő dolgozatát (Beitr. zur Quellenkunde von Petrons Satiren. Kiel, 1909) s néhány szövegkritikai cikket (Eos XV, 7—18 lk.; Wiener Studien 31, 1; Rhein. Mus. 64, 2; Zeitschr. f. ö. Gymn. 60, 5 és 8—9 sz.), valamint egy «homo Heidelbergensis» által kiadott új német fordítást (Heidelberg, O. Petters, 160 l.) említenem. Néhány, a vulgáris latinság szempontjából nagyon értékes pompeji falfelirat (38—45 lk., összesen 75) s a híres «Testamentum porcelli», a jogi végrendeletformák ezen elmés paródiája zárja a kiadást.

A füzeteket nagyon ajánlja tiszta nyomásuk, mérsékelt áruk és izléses kiállításuk. Használhatóságuk legfőbb biztosítéka Heraeusnak, a tudós és fáradhatatlan offenbach-i tanárnak neve.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Paul Berret: La philosophie de Victor Hugo (1854—1859) et Deux mythes de la Légende des Siècles. Le Satyre — Pleine Mer = Plein Ciel. Paris, Henry Paulin et Cie, 1910. Legn. 8-r. 144 l. Ára 5 Fr. — **U. az: Le moyen âge dans la Légende des Siècles et les sources de Victor Hugo.** U. ott (1911). Legn. 8-r. 444 l. Ára 10 Fr.

Paul Berret két könyve közül, melyek a *Századok Legendájára* törekşenek világot vetni, az első kevésbé érdekel bennünket. Kimutatja benne, hogy a költő belevitte e nagy epikus alkotásába az 1854—1859-ik évek között vallott filozofiai eszméit, még pedig mythosok alakjában, és föltárván a két mythos közvetlen forrásait megállapítja róluk, hogy mozaikszerűen vannak összeszerkesztve a költő olvasmányaiából, gondolataiból, emlékeiből.

Irodalomtörténeti szempontból sokkal jelentősebb a másik munka, a mely a tartalmas epikus kompozíció forrásait kutatja ki s megállapítja, milyen szerepet játszik benne, milyen világításban tűnik föl a középkor. Az ösztönt e munkához az adta, hogy a szerzőnek alkalma nyílt Guerneseyben, Hugo Viktor száműzése helyén, áttanulmányozni egyfelől azt a katalogust, melyet a költő 1870-ben készített birtokában lévő könyveiről, másfelől mindazokat a könyveket, melyek e gyűjteményből fönnmaradtak. Mivel Hugo száműzése idején közkönyvtáraktól távol egészen a maga könyvtárára volt utalva, nem volt túlságosan merész a szerző reménye, hogy e vezető fonalakkal föl tudja deríteni, milyen munkákat és hogyan használt föl Hugo eposza történeti részeinél. Vállalkozásának eredménye az előttünk levő majd 30 íves hatalmas kötet.

Az eljárás, a melylyel ki akarja fürkészeni a költő képzeletének útait, egyszerű és természetes. Azt a sok történetet, melyek a *Századok Legendájának* nagyszerű szövedékét alkotják, a történetek szintere s a bennük szereplő hősök nemzetisége szerint — franczia, spanyol, olasz, német, skandináv, skót és török — hét csoportra bontja s minden csoportot az elbeszélte epizódok szerint ismét több részre. Ez úton a rendelkezésére álló eszközökkel meghatározza az egyes epizódok kelet-

kezésének pontos idejét, s azokból a művekből, melyek ez időpont előtt megjelenve valószínűleg kezében voltak a költőnek, megállapítja, hogy az egyes részletes eseményeket, jellemző vonásokat, korképi és tájképi adatokat honnan merítette és miként változtatta, formálta egészszé. A forráskutatás munkájának természete hozza magával, hogy nagyobb gondot fordít az átvételek kimutatására, mint a költő lelki munkájára, viszont érdeme, hogy nagy gonddal mutatja ki, mit tett hozzá a költő az emlékeiből szemléletéből.

Nincs terünk, bármilyen tanulságos volna is, hogy Berret nyomán részletesen beszámoljunk arról, honnan merítette a költő az egyes történetek nyers anyagát. E helyett összefoglalva a kutatásait, megjelöljük azokat a nagy köröket, a melyeket munkája megalkotásánál fölhasznált. A történeti anyagot a keze ügyébe eső világtörténetekből vagy az illető nemzetek speciális történetét tárgyaló munkákból merítette, különösen Pfeffelnek francia nyelven megjelent *Histoire de l'Allemagne*-éből, mely az Olaszországban lejátszódó eseményekre nézve is vezérkönyve volt. De ezeken kívül igen jó hasznát vette a történeti regényeknek (Walter Scott, Tressan gróf, *Raoul de Cambrai* stb.) és mondáknak, melyek történeti anekdotákkal, fordulatokkal, motívumokkal látták el. Történeti és földrajzi neveket, kronologiai adatokat leginkább a nagy szótárakból és encyclopædiákból vett, leggyakrabban is legszívesebben Moreri *Le grand dictionnaire historique*-jének 1683-iki kiadásából, mely ép olyan kedves tanító mestere volt, mint a mi Kölcsénynek Bayle nagy szótára. Egy ízben egy hasábját majdnem szószertint átírja versbe. A mit Hugo hazánkról tud, vezéreinknek és királyainknak nevét — a történeti igazság s a képtelen fantazmagoria keverékét — azt mind Moreritől vette s ő tőle azokat a fejedelmi neveket is (Bléda = Buda, Aptar = Árpád, Toxis = Taksony), a melyekkel három rajnmenti hegyet megtisztel (*Leviathanus*).¹⁾ A rópiratokat, újságcikkeket és pamfléteket sem vetette meg, ha bennük valami jellemző, czéljához illő apróságot talált. Igen értékesek azok az összevetések, a melyekkel Berret igazolja, hogy Hugo mennyire fölhasználta a *Századok Legendájának* megalkotásánál a maga régebbi munkáit, különösen a *Châtiments*-t, a *Rhin*-t, a *Burgraves*-ot, s ez utóbbiról kimondja: «Les *Burgraves* contiennent en germe une grande part du décor moyenâgeux de la *Légende des Siècles*.» Valóban nagy művészettel olvasztotta be Hugo újabb művébe a régiek egyes részleteit, s nemcsak a korfestő vonásokat, hanem még eseményeket is.

A tájképeknek s a Hugóra oly jellemző színes leírásoknak kettős forrását derítette ki. Az egyik a múlt századeleji utazókönyvek (Richard, *Le Guide aux Fyrénées*, Beewerell: *Délices de l'Écosse* s főként Schreibernek Henrytől francziára fordított *Manuel des voyageurs sur le Rhin*-je), melyek a mai praktikus Baedekerekkel szemben inkább a bejárt vidékek esztétikai élvezetét iparkodtak megkönnyíteni s gyakran igazi művészi leírásokat nyújtottak; a másik forrás saját úti jegy-

¹⁾ Az *Égypte* cikkben olvasható *Fium* városnevet azonban Hugo félreírta s a magyar Fiumével tévesztette össze, Berret meg a mi kikötővárosunkat odaajándékozta Olaszországnak. Az egyiptomi oázis neve: Fájum.

zetei (*Albums*) és emlékei. Hazáját, Spanyolországot és a Rajna mentét Hugo a tudós alaposságával s a művész éles szemével utazta be: nyugateurópai képei, ha néha élt is idegen szem benyomásaival, első sorban a saját szemléletén alapulnak. Többi tájképénél azonban csak az összeállítás az érdeme: észak, kelet és dél képét másoktól vett vonásokkal festette.

Berret állításait mindenütt idézetekkel és párhuzamokkal igazolja. A mint az ilyen összevetéseknél történni szokott, a százakra menő egyeztetés között akad egy-kettő, a melynél a kapcsolat és az átvétel kétes vagy alig megállapítható, a lehetőség azonban ezekre nézve épen a vizsgálat exact módszere miatt megvan. Az adatok rendkívül nagy száma s a módszeres, tudományos eljárás följosogítja a szerzőt, hogy vizsgálatai végeredményeül kimondja: Hugo nem az a merész képzeletű romantikus költő, a milyennek magat föltűntette s a milyennek a köztudatban él. Nem az emlékeiből merít, az évek folyamán lelkébe gyűjtött és ott fölhalmozódott benyomásokból, ismeretekből, képekből, hanem minden munkája előtt szorgalmasan áttanulmányozta a nyomtatott forrásokat s a maga jegyzeteit, a mikor pedig az emlékezetére bízta magát, a mi néha megesett, rendszerint tévedett. Szóval — de ez már erős túlzás — «Victor Hugo est un travailleur documenté plus encore qu'un poète inspiré».

Berret, úgy vélem, inkább irodalomtörténész, mint esztétikus. Tudományos módszer és szigorú igazság, ezek a jelszavai. A míg elemez, a míg megmarad a szorosabb értelemben vett philologia terén, igaza van. A mikor azonban a műalkotással kerül szembe, s itt is attól teszi függővé ítéletét, igazak-e a részletek, egyoldalúvá válik. Idézhetjük vele szemben a mi költő-esztétikusunkat, Aranyt, a ki a *Vojtinában* igen szépen bizonyítja, hogy nem a *részeknek*, hanem az *egészenek* kell igaznak lenni. A költemény műalkotás, értékének, hatásának megállapítása nem a philologus, hanem az esztétikus dolga, a ki nem azt nézi első sorban, honnan vette a költő az anyagot s mennyiben hű forrásaihoz, hanem hogy mennyire tudta egységes, harmonikus képpé alkotni s a maga lelkén átszűrve reányomni egyénisége bélyegét. Hugo költői alkotásmódja emlékeztet Aranyéra — igaz, hogy Arany lelkiismeretesebb, ő a részletekben sem téved — s a mint a mi epikusunknak nem válik kárára, hogy «travailleur documenté» is volt, Hugónak sem. A *Századok Legendája* minden átvétele ellenére is valódi «poète inspiré» munkája, melynek mozaikszerűségét csak a tudós látja meg s nem a műélvező.

Igen értékes viszont Berretnek a másik, szintén az adatok nagy számára támaszkodó megállapítása. A *Századok Legendája* nem objektív epikai mű, hanem mint *Châtiments* folytatása, rajta van a költő korának a reflexe, s belevitte mind azt a fájdalmat és reményt, a melylyel száműzése alatt el volt telve. A *Montfauconban* az újságoktól szenvedett bántalmait, a *Romanceróban* és a *Cid exilében* önmagát rajzolja, a *Bivarban* és *Paternitében* a családi életéről vallott fölfogását, a *Purricideben* és *Ratbertben* III. Napoleon elleni gyűlöletét szólatatja meg, a *Masferrerből* és a *Welfből* a költőnek legszubjektivebb érzelmei hangzanak ki s az utóbbiba egy valóságos, elküldött levelét is beledolgozta, míg a *Ratbert, d'Elcis, Féliében* egészen az olasz-osztrák háboruban gyökereznek s a középkori zsarnokok

nagy ellenségeinek színe alatt az osztrák zsarnok (Haynau) rémtetteit festik. A költő a maga korának eseményeit és törekvéseit s a maga szívének indulatait foglalta a letűnt századok történetébe.

Azt a lelkiismeretességet és gondosságot sem lehet kellőképen méltányolni, mely e könyvet elejétől végig, nagy dolgokban és apróságokban egyaránt, jellemzi. Idézetek a minucziozításig pontosak, az anyag csoportosítása rendkívül áttekinthető és bár tömördek részre meg alrészre oszlik, kapcsolatuk természetes és világos, az egésznek szerkezete átgondolt és világos. A forrásoknak összeállítása (Bibliothèque Nationale-beli jelzésükkel!), a minden névre kiterjedő mutató, a részletes tartalomjegyzék igen megkönnyíti a használatát és forgatását.

A szerző, a párizsi Lycée Charlemagne tanára, megtisztelte folyóiratunkat műveinek tiszteletpéldányával: igen örülünk, hogy figyelmét teljes elismerésünkkel hálálhatjuk meg.

(Budapest.)

CSÁSZÁR ELEMÉR.

VEGYESEK.

— Goethe és Schiller balladáihoz. Egy kissé félreeső és nem igen elterjedt vállalatban («Kleine Texte für theologische und philologische Vorlesungen und Übungen, herausg. von Hans Lietzmann») megjelent mint 73. füzet Albert Lietzmann gyűjteménye: *Die Quellen von Schillers und Goethes Balladen* (Bonn, 1911, 51 l., ára 1 Mk 20), mely figyelmet érdemel. Szerző lenyomatja Schiller 9 és Goethe 12 balladájának forrásait (a mennyire eddig fölkuatathatók voltak) eredeti (latin, francia, olasz stb.) szövegökben. E forrásokat eddigelé is ismertük, és magam *Német balladák és románczok* cz. könyvem I. és II. részében nagy részöket lenyomattam, de természetesen, az iskola igényei szerint, mind német fordításban. Egy függelékben a kiadó nagyon röviden összeállítja e balladákra, ill. forrásaikra vonatkozólag az irodalmat és megokolja egyik-másik eljárását. Nézetem szerint nem mindig kellő szerencsével. Így pl. nem osztozhatom egészen a Goethe *Balladájára* (melyet Arany J. oly remekül lefordított) vonatkozó nézetében. Goethe világosan mondja, hogy őt e költemény megírására egy régi angol ballada (Percy korszakos gyűjteményében: *The heggars daughter of Bednallgreen*) ösztönözte; Lietzmann mégis Boccaccio egyik novelláját (II, 8) tekinti (hivatkozással Morris fejtegetésére, «Goethe-Jahrbuch» 31., 95.) a költő forrásának és lenyomat ebből az elbeszélésből egy kis részletet, mely valóban emlékeztet a Goethe balladájának két versszakára.¹⁾ Már tekintettel a költőnek világos nyilatkozatára kellett volna az angol balladát közölnie, azután lenyomathatta volna Boccaccio novelláját is, de természetesen egész terjedelmében, mert rendkívül tanulságos figyelembe venni, hogy a költő valamely nagyobb alkotásból mit vesz át és mit mellőz, ill. alakít át. — Megjegyzem még, hogy a kiadó közli azt a kedves francia románczot is, melyet Goethe *Der Müllerin Verrat* címmel szabadon lefordított, és (első ízben!) a *Johanna Sebus* alapjául szolgált hivatalos jelentést: *Extrait du rapport du sous-préfet sur la débacle du Rhin*

¹⁾ Boccaccio novelláját emlitem én is *Német balladák* I, 180. l., hol az „Antwerpeni gróf helyett „Anguversa (Angers) grófja” olvasandó.

du mois de janvier 1809. — Lietzmann gyűjteménye főleg irodalomtörténeti gyakorlatok alapjául igen ajánlatos.

A nevezett gyűjteményben van még egy füzet (a 67. számú), mely e folyóirat olvasóit érdekelheti; ebben Edw. Schröder kiadja Schernberg Detre komédiáját Johanna pápáról (*Spiel von Frau Jutten*, 1480), sajnos, csupán a szöveget (melyet már Gottsched 1765 és Keller 1853 kiadtak volt). Még az első kiadónak, Tilesius Jeromosnak, 1565. évi előszavát is mellőzte. Pedig érdekes és tanulságos anyagot állíthatott volna össze, hisz Schernberg forrása a *Mirabilia Urbis Romae* volt ugyan, de ismerte és felhasználta a német Theophilus-drámát, valamint több mysteriumot is, melyeknek összevetése a Jutta-darabbal értékes eredményekre vezethet. Schernberg előadatta darabját, de nem nyomatta ki; ezt 1565-ben Tilesius Jeromos mühlhauseni ev. lelkész, a régi egyháznak és a pápaságnak szenvedélyes ellensége tette, a ki e darab megjelenésétől a pápa tekintélyének alapos csorbítását várta. A szöveget Schröder mintszerűen nyomatta le: de igen sajnálatos, hogy egyéb anyagra vagy fejtegetésre, melyekre a kiadott darab jóformán rákényszerít, nem vállalkozott. h.

— A metrika titkát kutatja egy francia nyelvész, Savarit, *Les Limites de la Poésie libre* cz. szellemes tanulmányában (Mercure de France, 88. köt. 321. sz.), ill. meg akarja állapítani az alexandrinusi versnek időtartamát. Kítűnő régi és új verselők (Racine, Baudelaire, Régnier, Verlaine stb.) műveinek elszavalásakor úgy találta, hogy egy-egy vers négy másodpercig tart és ugyanennyi idő kell egy-egy lélegzésre. Minthogy pedig a lélegzés úgy viszonylik a szívveréshez, mint 1 : 4, ebből következik: hogy az alexandrinus nem ok nélkül rendszeren négyütemes, 2. hogy metruma megfelel a lélegzésnek, 3. ritmusa pedig a szívverésnek. Persze Savarit elmélete, mely figyelmet érdemel, csak oly versekre áll, melyek négyütemesek; a hol az alexandrinus kevesebb vagy több ütemből áll, vagy enjambement következtében az egyes vers nem nyer befejezettséget, ott föltevése nem vág be. Ezt az elméletet alkalmazza Sigmar Mehring (Berliner Tageblatt 34. sz.) a német versekre és úgy találja, hogy a legelterjedtebb német versre, az ötlábú jambusra, nem alkalmazható, de a négyütemes versek talán megfelelnek neki, noha ezek csak 8—9-szótagúak, míg a francia alexandrinus 12—13-szótagú (ezt az eltérést talán az eltérő német és francia szaválás kiegyenlíti). Érdekes, hogy Paul Remer már 1889 (*Die freien Rhythmen in Heines Nordseebildern*) kifejtette, hogy Heine e remek költeményeiben a látszólag egészen rendetlen és szabálytalan ritmus majdnem mindig négyütemes, a lélegzés időtartamának megfelelően. Hogy ezt a ritmust K. Marbe még a prózában is föl akarta ismerni, talán egy kis túlzás, de némi alapja, úgy látszik, ennek a merész föltevésnek is van. A ritmus és érverés közti kapcsolatot a görög Aristides óta újkori kítűnő physiologusok is állították és Heine, minden tudós alap nélkül, csupán bámulatos ritmikus érzésétől vezérelve, szépen mondja, hogy van a megtanulható külső metrika mellett egy «belső metrika, melynek szabályozója a szív verése», a caesura pedig szerinte a «muza titkos lélegzétvétele». h.

— Az egytetemes görög philologia és a *καθαρεύουσα* mint annak nemzetközi nyelve. Több ízben vettem magamnak alkalmat arra, hogy az ó-, közép- és újkörög philológiának, mint egytetemes görög philológiának egységére rámutassak, és hogy ennek a tudománynak *κατ' ἐξοχήν* internationalis nyelve gyanánt a mai görögök irodalmi nyelvét, a *καθαρεύουσα*-t állítsam oda. Legutóbb megtettem ezt Krumbacher Károlyról, a Magy. Tud. Akad. kültagjáról szóló emlékezésedem (Emlékezésed Krumbacher Károly k. tag felett. Magy. Tud. Akad., 1910) befejező részében, mely

újjörög (Κάρολος Krumbacher καὶ ἡ ἑλληνικὴ φιλολογία. Egy. Phil. Közl. 1911) és német nyelven is (Karl Krumbacher und die griechische Philologie. *Neue Jahrbücher*, 1911) megjelent. Vári Rezső emlékbeszédemnek a *Byzantinische Zeitschrift*-ben (20 [1911] 298. l.) adott rövid ismertetésében újból kifejezést ad abbeli aggodalmának (mint már Encyclopædiájában tette, l. 99. l. 23. jegyz.), hogy az egységes ó-, közép- és újjörög philológiának területein aligha uralkodhatik valaki olyan universalis mértékben, a mint azt az illető tudomány egységének érdeke megkívánná. Nekem erre az ellenvetésre most is csak az a válaszom, a mi volt akkor, a mikor Vári Encyclopædiáját ismerttettem (l. EphK. 31 [1907] 224. l.), hogy t. i. csak úgy járunk el helyesen, ha valamely tudomány határait belső okok alapján szabjuk meg, de nem annak szemmel tartásával, hogy mennyit bír el egy ember ereje. Hiszen akkor a classica philológiát se vehetnők egységes tudománynak, mert annak összes területein se uralkodhatik egy tudós egyaránt. De talán csökkenthetem Vári aggodalmát, ha ezennel Krumbacher utódnak A. Heisenbergnek véleményére hivatkozom, ki fent említett emlékbeszédem utolsó részének német nyelven való megjelenése alkalmából f. év június 22 én egy hosszabb elismerő levelet intézett hozzám, melyben többek között így nyilatkozik: «Ich stimme in den Grundgedanken völlig mit Ihnen überein und bin von jeher für eine Verbindung der mittel- und neugriechischen mit der klassischen Philologie eingetreten. Über die Phantastereien Dieterichs, eine enge Verbindung mit der slavischen Philologie, womöglich unter Aufgabe der Beziehung zur klassischen, denke ich gerade wie Sie». És alantabb: «Auch mit Ihrer Auffassung, dass Philologie das gesammte kulturelle Leben umfasse, bin ich durchaus einverstanden». Hogy azután az egységesített ó-, közép- és újjörög philológiának nemzetközi nyelve nem lehet többé a latin, úgy mint a classica philológiáé, hanem természetesen a *καθαρεύουσα*, azt, úgy hiszem, nem szükséges bővebben bizonyítani.

(Budapest.)

PECZ VILMOS.

— Drerup és Heisenberg az újjörög irodalmi nyelv kérdéséről. Az EphK. jelen évf. 434. lapján («Az újjörög irodalmi nyelv kérdése» cím alatt) pár szóval megemlékeztünk arról a fényes győzelemről, melyet a görögök irodalmi nyelve, a *καθαρεύουσα*, a népnnyelvel szemben a görög országgyűlésen aratott, s a mely a *καθαρεύουσα* törvény útján a görög állam hivatalos nyelvévé avatta. Erről a nevezetes eseményről emlékeznek meg E. Drerup és A. Heisenberg müncheni egyetemi tanárok, az előbbi «Das Ende des Sprachkampfes in Griechenland» czímen a *Deutsche Literaturzeitung* 1911 április 15-iki számában (Nr. 15), az utóbbi «Die jüngste Entwicklung der Sprachfrage in Griechenland» czímen az *Internationale Wochenschrift* 1911 június 3-iki számában, és mind a kettő elismeri a *καθαρεύουσα* jogosultságát. Nevezetesen Drerup többek között így nyilatkozik (910. l.): «Die Weiterentwicklung der neugriechischen Schriftsprache und der hiernach geformten Umgangssprache der gebildeten Gesellschaft wird auf dem Boden der *καθαρεύουσα* sich vollziehen.» Viszont Heisenberg (Krumbacher utóda) egyebek között ezt mondja (702. l.): «Bis jetzt ist die Schriftsprache in Griechenland so wenig eine tote Sprache wie irgend wo.» E két kiváló tudósnek ez a nyilatkozata annál örvendetesebb, mert eddigelé a német tudósok feltűnően visszautasított álláspontot foglaltak el a *καθαρεύουσα*-val szemben, különösen Krumbacher életében, a kinek tekintélye, úgy látszik, akadályozólag is hatott az esetleges ellentétes vélemények leplezetlen megnyilvánulása tekintetében. Nem osztjuk azonban Heisenberg abbéli nézetét, hogy Görögországban az irodalmi nyelv lassanként meg fogja semmisíteni a népnnyelvet. A népnnyelv élni fog az irodalmi nyelv mellett, a görögöknél éppen úgy, mint a nyugateurópai kultúrnépeknél.

P. V.

— Szentjóni Szabó László egy költeményének német eredetije. A Régi Magyar Könyvtár egyik legújabb kötetében (Sz. Szabó László költeményei. Életrajzi bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva kiadta Gálos Rezső, Budapest 1911) Sz. Szabó ily című verséhez „Egy meg-vetettnek keserve” ezt a megjegyzést fűzi a kiadó (227. l.): «Németből készült fordítás. Eredetijét nem találtuk, de annak első sora így hangzik: *Dir folgen meine Thränen*»... A költemény német eredetijét nem volt nagy mesterség megtalálnunk Hoffmann von Fallersleben nagy értékű s kitűnő rendszertű művében (*Unsere volkstümlichen Lieder von H. v. F. Vierte Auflage. Herausgegeben und neu bearbeitet von K. H. Prahl. Leipzig, 1900*), hol az 59. l. ez olvasható: «*Dir folgen meine Thränen. 1766. Nachruf an Jenny*» aus Geschichte der Miss Fanny Wilkes, so gut als aus dem Engl. übersetzt. Leipzig 1766, von Johann Th. Hermes.»

Sz. Szabó tehát J. Th. Hermesnek (1738—1821) költeményét fordította le magyarra. Ez a «fölfedezés» tán egy más szempontból is értékessé válhatik. Ha nem is bizonyos, mindenesetre nagyon valószínű, hogy Sz. Szabó olvasta is Hermes regényét. Ez a maga korában nagyon olvasott regényíró, ki Richardson modorában gyártotta a maga regényét: Miss Fanny Wilket (I. Der Roman. Dritte verb. u. vermehrte Aufl. von H. Keiter u. T. Kellen, Essen-Ruhr. 1908, 51 lap) megréte azt is, hogy még életében teljes feledésbe jutott műveit nem olvasták, mint azt már Fr. Horn megírta 1812-ben (Die schöne Litteratur Deutschlands, während des XVIII. Jahrhunderts. Berlin u. Stettin, 1812, 248—50. l.), de a XVIII. évszázad végén nagyon népszerű még s ime híre eljutott hozzánk is.

Gálos csak Rousseau-hatást lát Szabónál. Nem volna-e érdemes azt is tisztába hozni: volt-e Szabóra, mint prozaíróra némi hatással J. Th. Hermes vagy nem?

Gálos idézett jegyzetében van még egy kijelentés, melylyel érdemes szintén külön foglalkozni. Ő ugyanis azt mondja, hogy e költemény megzenésítése megtalálható «Szalontai Madass Sándor énekeskönyvében az Erdélyi Muzéum-Egyesület könyvtárában». Igen, csak hogy ezt a költeményt már 1779-ben J. A. P. Schulz is megzenésítette s ugyancsak Prahl könyvében (59. l.) megtaláljuk a megzenésítést illető összes adatokat. Már most az a kérdés, vajjon Madass Sándor külön melodiát komponált-e a magyar fordításhoz, vagy csak átvette s leírta Schulz-nak, esetleg egy másnak a kész melodiáját?

Ime Szabó versénél tisztába hoztuk a fordítás ügyét — most a melodiát illetőleg kellene tisztába jönni azzal: eredeti-e az, vagy csak átvétel?

(Budapest)

BAYER JÓZSEF.

— Egy ismeretlen magyar hangtörvény. Horger Antal a Nyelvészeti Füzetek 65. számában a magyar hangtörténetnek egyik ismert, de eddig csak a hangsúlylyal magyarázott, érdekes jelenségét kutatja s igyekszik megértetni. A hangzóvesztő magyar ige- és névszótöveknek, továbbá az idegenből egy-egy magánhangzó kiesése árán meghonosodott szavainknak belsejében történt rövidülés vizsgálatának tárgya. Keresi azon törvényszerűséget, mely a malina > málna, palica > pácza, áserin > erszény, sréda > széréda > szerda, kramer > kalamár > kalmár, sarakán > sárkány, förödik > fördik, halovány > halvány, kamora > kamra stb. féleknél a rövid *i, e, a, o* magánhangzók kiesésében nyilvánul. Vizsgálódásaiban különösen arra terjed ki, nyílt vagy zárt szótagban állottak-e ezen elveszített magánhangzók, s minő mássalhangzói környezetben. Sikerrült is neki majdnem az összes előforduló esetek alapján a következő hangtörvényt megállapítania: Szóbelsei nyílt szótagnak felső vagy középső nyelvéállású rövid hangzója a XIII—XV. század közötti időben kiesett, ha közvetlenül előtte rövid magánhangzós nyílt szótag állott s ha kiesésé-

vel két olyan mássalhangzó kerülhetett egymás mellé, melyek elsejének képzése után a nyelv hegye vagy helyén maradhatott, vagy nyugalmi helyzete felé nyomulhatott. Ha egy szóban két magánhangzó felel meg e feltételeknek, akkor azonosságuk esetén a második esett ki, különbözésük esetén pedig az, a melyik palatalisabb volt.

Mint minden hangtörvény azonban ez is csak postulatumnként kivétel nélküli. Valóban nem észlelhető pl. ha az ilyen magánhangzó *ny*, *ly* előtt, vagy *cs*—*r*, *zs*—*r* között áll; sőt sokszor olyankor is kiesett az ilyen magánhangzó, midőn a nyelv hegyének kissé fel kellett emelkednie, hogy a második magánhangzó képzésének helyére jusson. Nem különben kiesett zárt szótagból is a magánhangzó, ha réshang okozta a szótag zártságát. Kissé sok a kivételekből a szabályosság rovására, s ha még azt is hozzávésszük, hogy az analogia és a XIII. századnál korábbi átvételek is csak szaporítják ezeknek számát, méltán várhatjuk a hangtörvénynek még részletesebb igazolását a magyar alaktanra való fontosságával együtt, melyben bizonyára ép ily alapos értekezéssel fog gazdagodni nyelvészeti irodalmunk.

(Budapest.)

SASVÁRI BENŐ.

— A kiskunfélegyházi nyelvjárás. Dongó Orbán e nyelvjárás-tanulmányban (45 l., ára 1.20 K.) Félegyházának, szülővárosának «új, a tudomány színvonalán álló... monografiájához» akar «egy határozott lépést» tenni. Megállapítja, hogy a város és környéke *ë-ző*, palócz nyelv-szívet, melynek vizsgálata közben Móra István népies munkáit is használta. A tanulmány az ilyenfajta értekezések megszokott mesgyéjén halad: inkább hang- és alaktani sajátságai mutatja be a nép nyelvét, mint jelentéstani és mondattani nyilatkozásaiban. Az értekezés egyharmadát pedig népnyelvi hagyományok teszik. Erre nézve a szerző a Nyelvőr minden adatát összegyűjtötte. Az ilyen értekezéseknek csak hasznára vál-nék, ha a népnyelvnek inkább jelentés- és mondattanával foglalkoznának, hisz dialektusaink hang- és alaktani sajátságai már elég részletesen ismeretesek. Nagyobb mértékben kellene összehasonlítani az egyes területeket a környezőekkel, forgatni kellene a leírt vidékek jegyzőkönyveit, nyelv-beli emlékeit; az egyhangú leírások, felsorolások nyelvtörténeti érdekeséget is nyernének.

Dongó értekezése sem ad sok új dolgot, munkája azonban mint szűkebb nyelvjárási terület részletes leírása érdemes, bár magyarázatai közül több a téves: *a ~ ë: egedelëm (aggodalom 10. l.)*, holott az ismert *égedelem* szó egyik változatával van dolgunk; *án ~ ány: Adány; r ~ d: pájod* alkalmasint sajtóhibák (11. l.). A *dugacs* alig lesz elvonás a *dugacsol*-ból, valamint a *serké* (fejkorpa) is alig az a *serkëm* igéből. A *czipellő* nem a *czipő* + *czipel* vegyülete, hanem a *czipellősből* való visszakövetkeztetés; a *félegyházi* alak nem a *februári, januári* analogiájára, hanem a *szenetqyházi, semmiházi* mintájára keletkezhetett. A *ság-ség* képző a melléknévi kicsinyítő képzők között van felsorolva; *tty* képzőt nem ismerünk, hisz a *litty-lotty, szotty, lettjed* egyszerűen hangutánzó szók. A *parulás* embernél nem ártott volna megjegyezni, hogy a *parulás* változata. Nagy tájékozatlanságra vall azonban következő mondata: «Sok melléknévet képeznek *da* képzővel: *csapda*, (v. ö. csapódó) *nyagda, ronda, ocsmonda*». Hisz tudja van, hogy a *csapda* a *csapat* igével függ össze, a *ronda* szláv szó, az *ocsmanda* pedig *ocsmány* és *ronda* vegyülete (19. l.) Hihetetlennek találjuk kissé a *belealapszik*: belenyugszik ígét, vajjon nem *beleállapszik-e* a beleegyezik és megállapodik keverékeképen? *Apjára való nézve* régies forma megörzése. Még csak egy pongyolaságra akarom felhívni a figyelmet: «Feltűnő a szláv szavak... nem kicsiny száma, mely körülmény...» Ez így lehetne magyarosabban: Feltűnő a szláv szók nagy száma; ez a körülmény...

(Budapest.)

SASVÁRI BENŐ.

— Mikes forrásaihoz. A *Törökországi Levelek* idegen anyagának forrásai nagyrészt meg vannak állapítva. Az önálló betétekből Király György értekezése után kevésnek eredete maradt ismeretlen. Jelentős ezek közt a két pädagogiai levél, a 27-dik, a leányok neveléséről és a 62-ik, az ifjak és a leányok neveléséről szóló. Forrásokhoz útmutatásul szolgálhat, hogy Mikes mindkettőnél a francia nevelésre hivatkozik. A francia pädagogusok közül akkor Madame de Maintenon mellett Fénelon foglalkozott elméletben a leányok nevelésével. Különösen fontos klasszikus műve, *De l'Éducation des filles* (1687), kevésbé az *Avis à une dame de qualité sur l'éducation de sa fille* című. Mikes már Párizsban sokat hallhatott róluk s talán már ott is olvasta őket. Olvasmányai között, a mint a Nemzeti Múzeumban levő kéziratok fordításai mutatják, sok volt az erkölcsi munka. Párizsban érintette őt az udvarnál is terjeszkedő jansenizmus szelleme, s Madame de Maintenon működése bizonyára élenken hatott rá. Az udvarnál sokat hallott a dauphin kiváló nevelőjéről, a kinek művei utóbb széles körben terjedtek el Magyarországon is. Haller László és Zoltán József Télémaque fordításán kívül Fénelon írásait egyaránt használták a jezsuita Faludi, a piarista Benyák, s a református Pétzeli egyházi működésükben, s művei Rákóczi Ferencnek is kedvelt olvasmányai voltak. Mikes Párizsban is, Rodostóban is olvashatta a kiváló püspök gyönyörű értekezését. S hogy haszonnal olvasta, mutatja az említett két levél tartalmának s eszméinek közössége Fénelon művével.

Fénelon is, Mikes is panaszzal kezdi fejtegetését arról, hogy a leányok nevelése mennyire el van hanyagolva. «Rien n'est plus négligé que l'éducation des filles.» Mikes szerint is ezzel «oly keveset gondolnak, hogy még csak az írásra és az olvasásra sem kényszerítenék a leányokat, hogy ha csak azoknak nem volna arra kedvek».

Fénelon szerint balhít az, hogy a lányokat kevésbé gondosan kell nevelni, mint a férfiakat. Mikes szerint is «a leányok nevelésére úgy kell vigyázni valamint a férfiakéra», s «hogy jól oktatni a leányokat olyan szükséges, valamint a férfiakot, es az egyike olyan hasznos az országnak, mint a másika.» Ennek megokolása is egyforma a két írónál. Mikes is mint Fénelon, azt mondja, hogy azért kell jól oktatni a leányokat, mert ezzel az országnak használnunk, mert ők nevelnek az országnak polgárokat. Ez az okoskodás Fénelon értekezésének főgondolata. «N'ont elles (az asszonyok) pas des devoirs à remplir, mais des devoirs, qui sont les fondemens de toute la vie humaine?» S felveti a kérdést: «Ne sont-ce pas les femmes qui ruinent ou qui soutiennent les maisons, qui règlent tout le détail des choses domestiques, et qui, par conséquent, décident de ce qui touche le plus près à tout le genre humain? Par là elles ont la principale part aux bonnes ou aux mauvaises moeurs de presque tout le monde». — Mikes is így gondolkodik: «Nem igaz-é az édes néném, hogy egy jól nevelt, jól oktatott eszes leány aszszonynya változván, a fiát mind jól tudgya nevelni, oktatni és tanyítani és aztot az ország szolgálatyára alkalmatossá tenni? Ergo, hasznára vagyton tehát az országnak, ha a leányokat jól nevelik és oktattatják.»

Fénelon az anyákat teszi felelőssé a leányok neveléséért. Mikes is némely rövid eszű anyákat okoz a nevelés elhanyagolásával. Egyébként Mikes is, úgy mint Fénelon, csak az előkelő, nemesi családok leányairól és ezeknek neveléséről szól.

A tanítás anyagában is Fénelont követi Mikes. A reáliák behatóbb tanításának híve ő, úgy mint a dauphin nevelője. «Le monde n'est pas un fantôme» mondja Fénelon, a ki ellensége a fölösleges memorizálásnak. «Il ne faut verser dans un réservoir si petit et si précieux que des choses exquisés.» A praktikus dolgok tanítását kívánja fejleszteni. — Ugyanígy gondolkozik Mikes is, a ki elégületlen azzal a tanítási rendszerrel, a melyben a tanuló sok deákságot vesz magába, viszont azonban azt sem tudja, micsoda országok szomszédi Erdélynek, vagy hogy a Maros a

Tiszába ömlik-e, vagy a Dunába. Ezért a nyolcz-kilencz esztendei tanulást csaknem haszontalannak látja; szerinte egy nemes embernek is idővesztés ez, egy paraszt gyermekének kétszeresen az.

Úgy mint Fénelon a kolostori tanítás ellensége, Mikes sem nézi jó szemmel a kollégiumi tanítást. A francia püspök gondolatmenete a hogy ezt kifejti (*Arís*) ugyanaz, mint a Mikesé a 62. levélben. Fénelon szavai a fiúk nevelésére is vonatkoznak s ugyanígy fejti ki az ő nyomán Mikes a kollégiumi nevelés veszélyeit. Ugyanígy bizonyítja, hogy a kollégiumok nevelése semmi tekintetben nem készíti elő a gyermekeket az élet gyakorlati oldalára, s mire pompával haza viszi huszonöt esztendőös deákját a kollégiumból és megnézi, hogy annyi tanulás után mit tud, ugyanazt tapasztalja, a mit Fénelon a kolostorból hazaérő tanulón.

A 27. és a 62. levél Fénelon hatása alatt keletkezett, a minthogy a Fénelon gondolatai inponderabilisan érezhetők a Törökországi Levelek egyéb helyein is. — Mikes józan, világos észjárásával a hazai viszonyokra alkalmazva egyszerűsítette a gyengédsége mellett hevesen lelkésedő, szellemes, de kalandos észjárású Fénelon eszméit.

(Budapest.)

GRAGGER RÓBERT.

— A természetérzés első magyar elméletirője. Azok a tanulságos fejtegetések, melyeket *Riedl Frigyes*¹⁾ és *Lenkei Henrik*²⁾ munkáiban olvasunk, élesen utalnak a természetérzés lírai jelentőségére. Hogy «nemcsak a szemem, hanem a szívem át is» hat a természet, Balassi, Amadé, Kármán, Kisfaludy Sándor, Petőfi és Tompa költésze is meggyőzően igazolja. Az a magyar tudós, ki a természet lírai ihletését — legalább tudtunkkal — először vette észre, *Ruszek József*, a jeles veszprémi apát, ki Kazinczy korában serény munkásságával nagy tekintélynek örvendett. *A filozófiának előjáró értekezései* című könyvében (Weszprémben, Számmer Klára bötüivel, 1812) a theoretikus ismeretek fontosságának a tárgyalása után a praktikus jelentőségüekkel foglalkozik, melyek akarafunkra befolyanak. Majd a természeti mozzanatokra tér: «..... nem különben a' Teremtészet bájoló Műveivel gazdagon megrakott valamely kies Tájéknak ébrékény megtekintéseis, rendszerént oly kedves érzést támaszt Mellyünk bal-oidalomban, hogy tölle éledvén, ha tollra kelünk a' Teremtészet gyönyörű jeleneteinek tsaknem remek képeit adjuk» (48—49. l.). Ebből a szempontból méltatja *Geszner* idilljeit, de még behatóbban *Kisfaludy Sándor* költészetét. Kiemeli, hogy Kisfaludy Sándor a sümegei várhegyet s a badacsonyi hegyoldalt, mint hiteles forrásból értesül,³⁾ meg szokta mászni «verseinek érzékenyebbítése végett» (49. l.). Egy jegyzetben a német *Garvera* és *Ditmarra* utal, de saját magára is, ki észrevette, hogy a természet érzékenyítő és ihlető erejét «a Weszprémi Apátza Völgybenis lehet szép üdövel gyakran tapasztalni» (54. l.).

Bizonyos, hogy a természettel való összeolvadásnak *Biese*⁴⁾ tudományosabb kifejezést adott, mint *Ruszek*, de nem lehet tagadnunk, hogy *Ruszek* megállapításaiban, ha kissé elnyúlósodva s elpépesedve is, megvan az a fontos elv, mely az újabb esztétikában nagy szerepet játszik.

(Arad.)

ELEK OSZKÁR.

¹⁾ Riedl: *A magyar irodalom főirányai*, 119—123. l.

²⁾ Lenkei: *Petőfi és a természet*.

³⁾ L. Kisfaludy Sándor és *Ruszek* viszonyáról Császár Elemér *Kisfaludy Sándor*ának 125. lapját.

⁴⁾ L. Jánosi Béla *Az esztétika története* című művének *Biese* Alfrédra vonatkozó fejtegetéseit (III. k. 550—551. l.).

— Lesage «Sánta Ördög»-ének első magyar fordítója. Lesage híres regénye, a *Le diable boiteux*, magyar fordításban először 1803-ban jelent meg (*A' Sánta Ördög. Elme Futtató Könyv, az olvasást kedvelőknek Frantzia nyelvből Magyarra fordítatott. Pesten, Eggenberger Jó'sef betűivel, 1803.*). A magyar fordítás az eredetinek csak egyharmada, 21 fejezetből csak 16-ot fordít le s még azt is hiányosan és rövidítésekkel. — A magyar fordításhoz először irt Schedius Lajos, s ennek alapján Szinnyei (Magyar Irók Élete XII. 340. l.) a Sánta Ördögöt tévesen a Schedius munkái között sorolja fel. Beöthy tudja (Szépprózai elbeszélés a magyar irodalomban II. 48. l.), hogy Schedius csak tájékoztató bevezetést irt hozzá, de fordítóját ő sem ismeri. Mi egy lépéssel tovább megyünk és meghatározzuk, hogy Ráth Pál győri származású szemorvos volt a *Sánta Ördög* első magyar fordítója. Állításunk igazolására idézzük az egykorú ismertetőnek (talán éppen Schediusnak) következő sorait: «Die Übersetzung, die wir dem durch mehrere Schriften schon rühmlich bekannten Herrn Doktor Paul Ráth verdanken, ist treu und flissend...» (*Zeitschrift von und für Ungern*. IV. 1803. 310. l.). Életéről a foglalkozásán kívül többet nem tudunk. Szinnyei három német nyelvű munkáját említi (i. m. XI. 592. l.).

(Kolozsvár.)

GYÖRGY LAJOS.

— Schmidt Henriknek először folyóiratunkban közölt értekezése a verbászi német nyelvjárásról (XXIII. évf.) most németül is megjelent a *Zeitschrift für deutsche Mundarten* idei évfolyamában. A szerző munkáját egészen átdolgozta. Bevezetésében egyenként felsorolja azokat a németországi községeket, a melyekből a bevándorlók érkeztek, a mennyiben ez az egyházi anyakönyvekből még megállapítható volt. A tarka népkaverék (221 lélek 27 kisebb német államból verődött össze) dialektusa egy század alatt nagyjából egységes beszéddé alakult ki, de hogy ez teljesen megfelel-e valamely pfälzi dialektusnak, vagy pedig egyes kisebbségek tájszólási sajátosságai is jutottak-e részben uralomra, azt a szerző csak a teljes Wenker-féle Sprachatlasnak áttanulmányozása után tartja eldönthetőnek. Az azonban kétségtelen, hogy a nyelvjárás szókincsze tarkább és gazdagabb, mint a megfelelő németországi nyelvjárásoké, s így jut kifejezésre a szerző véleménye szerint a nyelvincsben is az a körülmény, hogy a telepítvényesek élete mozgalmasabb és munkásabb, de egyszersmind tapasztalatokban és gazdasági eredményekben is gazdagabb volt, mint Németországban maradt rokonaiké. A mai nyelv kialakulásának vizsgálatánál a szerző nem a normalizált középfelnémetből indul ki, mert abban a nyelvjárási sajátosságok már nagyon el vannak simítva, hanem a rajnai frank nyelvjárás-területen keletkezett és grammatikai hagyományok befolyásától még mentebb őfelnémet nyelvmélekekből.

A hanganyag részletes fonetikai vizsgálata után külön tárgyalja a minőségi, külön a mennyiségi hangváltozást, előbbiben ismét külön csoportosítva a szabályos és külön az associatív hatáson alapuló hangváltozást. Érdekes, hogy associatív érintkezési hatásnak csak a rövid magánhangzók vannak kitéve, a hosszú magánhangzók és dipthongusok képzésére fordított energia nagyobb, semhogy ily associatív hatás minőségüket egykönnyen megváltoztathatná. A befejező áttekintésben a szerző munkájának nyelvtörténeti és általános fonetikai eredményeit foglalja össze. cs.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

**Baltavári Jenő dr.* Az indog. nyelvek hangsúlya különös tekintettel a latin nyelvre. Budapest, 1911. (Stephaneum nyomda.) 32 l.

**Baltavári Jenő dr.* A nyelvtudomány történeti fejlődése. I. r. Sátoraljaújhely, 1911. (Szabó és Trócsányi biz.) 43 l. Ara 2 K.

Berret, Paul: La philosophie de Victor Hugo — Le moyen âge dans la Légende des Siècles. Leírásukat és ismertetésüket l. e füzet 701—704. lapján.

Csűrös Ferencz: A debreczeni városi nyomda története. 1561—1911. Debreczen, a város könyvnyomdája, 1911. N. 8-r. 504 l.

**Εροδου Θεόδωρου (καθηγητῆς τοῦ ἐν Βεσπερζεβανία γυμνασίου). Περὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γλώσσης ἐν Οὐγγαρῖα μεθ' ὑποδειγμάτων διδασκαλίας. (Ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ ἐ τόμου τοῦ Παιδαγωγικοῦ Δελτίου.) Ἐν Ἀθήναις, (Α. Παριδάτη) 1911.*

**Évkönyve,* A pannonhalmi főapátsági főiskola évkönyve az 1910—1911-iki tanévre. Közzéteszi Zoltványi Irén főisk. igazgató. Pannonhalma. (Budapest, Stephaneum.) 1911. N. 8-r. 397 l.

Gálos Rezső: Kis János és a német költészet. (Különnyomat az EPhK. 1911. évf.ból.) Budapest. (Franklin.) 1911. N. 8-r. 14 l.

**Horváth Cyrill:* Középkori legendáink és a Legenda aurea. Budapest. (Baja, Kazal József.) 1911. K. 8-r. 78 l.

**Jablonskay Gábor S. J.:* Taxonyi János élete és erkölcsstanító példatára. Kalocsa. (Jurcsó Antal.) 1911. 8-r. 317 l.

Könyvtár, Magyar. Budapest, Lampel, 1911. K. 8-r. Számonként 30 f. 632—633. Karin Michaelis: Ulla Fangel sorsa. Ford. Galamb S. 102 l. 634—635. Shakspeare: Antonius és Cleopatra. Ford. Hevesi S. 126 l.

**Könyvtár,* Petőfi —. Budapest, Kunossy, Szilágyi és társa, 1911. 8-r. XXI. Lenkei Henrik: Petőfi és a természet. 182 l.

XXII. Baróti Lajos: Petőfi a ponyván és a népirodalomban. — Petőfi-regék. Összegyűjtötte Péterfy Tamás. 141 l.

XXV. Csernátóni Gyula: Petőfi tanulmányok. 167. l. Ism. l. e füzet 687—689. l.

XXIX—XXX. Endrődi Sándor: Petőfi napjai a magyar irodalomban. 16, 543 l.

Közlemények, Szepes vármegye multjából. III. évf. 3. sz. Lőcse, 1911. N. 8-r. 129—192 l.

**Lukács István* költeményei. Életrajzi vázlatral kiadta Gálos Rezső, Temesvár (Uhrman Henrik) 1911. N. 8-r. 58 l.

Revue de Hongrie. IV. évf. 6—8 f. Budapest, 1911. N. 8-r. 601—740, 1—112 l.

Két irodalomtörténeti czikke: Vér Mátyástól Anatole France és Marc Logétól La vie et l'oeuvre de Lafcadio Hearn.

Shakespeare-Tár, Magyar. IV. k. 3. f. 1911. 8-r. 161—240 l.

Mint különös érdekességű dolgozatokat kiemeljük a füzet tartalmából Bayer József adalékát, a ki megtalálván Petőfi debreczeni föllépésének kétségtelen emlékét, a színlapot, megállapítja, hogy Petőfi nem 1843. okt. 2—12. között, hanem 1844. jan. 15-én játszotta Fánecsy Lajos társaságában a „Velencei kalmár” marokkói herczegét. Továbbá Weber Arthur értekezését, mely kimutatja, milyen nagy hatással voltak Vörösmarty dramaturgiai elméletére és vígjátékára, a „Fátyol titkai”-ra, Shakespeare vígjátékai. A vígjáték műfajának fogalmát, czélját, eszközeit Vörösmarty egészen Sh. nyomán határozta meg, s átvett elveit érvényesítette költői gyakorlatában is.

**Zlinszky Aladár:* A szóképekről. Stilisztikai tanulmány. Budapest. (Fritz Ármin.) 1911. N. 8-r. 31 l.

11 darab középiskolai Értesítő (értekezésekkel).

SCHILLER «BÜRGSCHAFT»-JÁNAK FORRÁSAI ÉS ROKONAI.

A kezeség meséjének megvizsgálására, a melylyel már két ízben foglalkoztam volt,¹⁾ Heinrich Gusztáv czikke készített (EPhK. 1910, 734. l.), mely szerint nem merné, mint én tettem, a mese keleti eredetét védeni. Csakugyan a «Bürgschaft» meséjének eddig ismert változatai nem is igazolták ezt eléggé, most azonban összekeresve és egybeállítva a változatokat, a következő eredményre jutottam: a kezeség meséjének a világirodalomban két típusa van, egy európai és egy keleti. Mindegyiknek szövegforrásai régiek, az európaiaké is, a keletieké is. Ezek megállapítása után két kérdés vár megfejtésre: 1. Honnan származik a kezeség-mese, keletről-e vagy Európából, vagy mindkét helyen külön-külön genuin eredetű-e? 2. Ismerete-e SCHILLER mind a két típust? Ezekre kívánok lehetőleg megfelelni.

«Ich bin neugierig, ob ich alle Hauptmotive, die in dem Stoffe liegen, glücklich herausgefunden habe. Denken Sie nach, ob Ihnen noch eins beifällt; es ist einer von den Fällen, wo man mit der größten Deutlichkeit verfahren und gleichsam nach Prinzipien handeln kann.» GOETHEhez intézett ezen szavaival SCHILLER a mesének alapeszméjét, illetőleg alapeszméit, erkölcsi motívumait értette. A tárgyban pedig két ilyen eszme lappang: egyfelől a határtalan barátság, a mely szükség esetén magának az életnek feláldozásában nyilvánul, másfelől a hűséges szótartás még akkor is, a mikor életveszéllyel jár s a mikor már hiábavalónak látszik. Schiller mindkét alapeszmét erősen kiélezte: az egyiket a kezeskedő barátnak gyors elhatározása és a végső pillanatig kitartó állhatatosságával, a másikat a visszatérőnek útjába gördített akadályok halmozása által. A két erkölcsi alapeszme kiemelése folytán ez az elbeszélés úgy ingadozik a barátság és a szótartás dicsőítése között, mint a Fridoliné a jámborság és a kötelességérzet között.

Hogy Schiller milyen helyes érzékkel emelte ki a cselekvény két fő indító mozzanatát, a melyek által a költemény esztétikai szempontból nem épen előnyös dualizmust nyert, azt mutatják a kezeség meséjének szelvében elterjedt változatai, a melyeket Angliától Perzsiáig meséltek és mesélnek. Ezeknek az elbeszéléseknek mindegyike a két erkölcsi eszme közül csak egyet emel ki és így a változatok épen alapgondolatuk szerint differenciálódnak. Jellemző, hogy az egyik csoport a barátság kultuszát, a másik ellenben a hű szótartást emeli ki

¹⁾ EPhK. 1907. 268. köv. lk. és Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte. Neue Folge XVIII. 120. és k. lk.

bennük. Még figyelemreméltóbb azonban, hogy e meséknek azon első csoportja, a hol a kezesség barátságból történik, épen Európában, a másik pedig, a hol a kezesség, a szótartás és a bocsánat jámborságból, Isten kedvéért megy végbe, keleten van elterjedve. A mesének két típusa tehát nem csupán eszmei szempontból különül el egymástól, hanem földrajzilag is két külön területre esik.

Az európai típusnak, a mely a barátságot dicsőíti, Itáliában maradtak fenn legrégebb nyomai. Ezek közül legismertebb CICERO elbeszélése *De officiis* cz. művében a két ifjúról, Damon és Phintiasról, a kiknek barátsága olyan példásnak bizonyult, hogy Dionysios tyrannus meghatva arra kérte őket, fogadnák be barátságuk kötelékébe harmadiknak.¹⁾ CICERO több alkalommal is hivatkozik a két ifjú közmondásossá vált barátságára,²⁾ melyet az Orestes és Pyladeséhez hasonlít.³⁾ Más latin írók, VALERIUS MAXIMUS,⁴⁾ MARCUS MANILIUS,⁵⁾ LACTANTIUS⁶⁾ és SZENT AMBRUS⁷⁾ is megemlítik a baráti hűség e megható példáját és DIODOROS,⁸⁾ PORPHYRIOS,⁹⁾ JAMBlichOS,¹⁰⁾ POLYAINOS¹¹⁾ is elmondják Damon és Phintias történetét, a melyet PLUTARCHOS¹²⁾ sem felejt ki a híres barátságok sorából. Mindnyájan a két görög ifjú baráti hűségét példázzák vele, pedig ezek mint Pythagoreusok csupán rendjükbeli kötelességüket teljesítik.¹³⁾

Nem kevésbé volt elterjedve a mese a középkorban, mint Augustus császár korában.¹⁴⁾ Gyakran hozták fel erkölcsi példa gyanánt¹⁵⁾ s ebben a formában különösen JACOBUS DE CESSOLIS feldolgozásából

¹⁾ *De officiis* III, 10. Damonem et Phintiam, Pythagoraeos, ferunt hoc animo inter se fuisse . . .

²⁾ *Tusculan. disput.* V, 22, 63.

³⁾ *De finibus* II, 24, 79.

⁴⁾ *Valerii Maximi factorum et dictorum memorabilium libri novem.* Lib. IV. cap. 7, ext. 1. Damon et Phintias Pythagoricæ prudentiæ sacrinitati . . .

⁵⁾ *Astronomicum libri* V. Vers. 29. és köv.

⁶⁾ *Divinae institutiones.* V, 18.

⁷⁾ *De virginibus* II, 5.

⁸⁾ Περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας. Edit. Wesseling II., 554.

⁹⁾ ΜΑΛΛΟΥ Η ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΥΘΑΓΟΡΟΥ ΒΙΟΣ. 60. Edit. Kissling Lipsiæ 1815, II, 96.

¹⁰⁾ *De vita Pythagorica* (edit. Theodoret. 190. és köv. lk.) (edit. Küster 1787, p. 188.)

¹¹⁾ ΠΟΛΥΑΙΝΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΗΜΑΤΩΝ ΒΙΒΛΙΟΙ ΟΚΤΩ. V. 22. Πάροι, ζῆλωται Πυθαγορείων λόγων . . .

¹²⁾ Περὶ πολυφιλίας II, 4.

¹³⁾ Nevük a legtöbb változatban Damon és Phintias vagy Phisias, Hyginusnál Moeros és Selinuntius, Polyainosnál Euephenos és Eukritos.

¹⁴⁾ *Legenda aurea* c. 60. (Argentine 1483.) *De virgine quadam Antiochena.* (Szereplők Damon et Sinthias.)

¹⁵⁾ Valerius Maximustól merít pl. a *Tractatus de diversis historiis Romanorum et quibusdam aliis* cz. Bolognában, 1326-ban keletkezett pedagógusgyűjtemény Cap. 8. De amicitia. (Nach einer Handschrift in Wolfenbüttel herausgegeben von Salamon Herzstein: (Erlanger Beiträge zur Englischen Philologie und vergleichenden Litteraturgeschichte. Herausgegeben von Hermann Varnhagen. XIV. Heft.) — Herolt János (Discipulus). *Sermones de tempore* cz. irodalmunkra is nevezetes művében: Serm. CXXI.

terjedt el.¹⁾ Az ő sakkönyvéből Damon és Phitias barátságának történetét már a XIV. században német versekbe foglalja HEINRICH VON BERINGEN, majd KUNRAT VON AMMENHAUSEN²⁾ és nagy számmal utánozták a következő sakkkönyvek szerzői,³⁾ mint pl. DER PFARRER ZU DEM HECHTE⁴⁾ vagy MEISTER STEPHAN.⁵⁾ Sokáig hatott német földön a kezesség mondája verses és prózai formában, míg Schiller HYGINUS,⁶⁾ VALERIUS MAXIMUS, és valószínűleg az ő kedves PLUTARCHOSÁNAK feldolgozásában is megismerte s a mesének klasszikus formáját megadta.⁷⁾

Más változatát képviseli a tárgynak a középkorban a *Gesta Romanorum* egyik elbeszélése (108.), a melynek címe a vulgaris szövegben «De promissionis fideli constantia»,⁸⁾ a legrégebb kéziratban pedig: «De duobus latronibus, qui per fidem vitam suam conseruauerunt».⁹⁾ Ez az elbeszélés két gonosztevőnek egymáshoz való hűségét és egymásért való feláldozását mondja el.

Olaszországban az életével kezeskedő két jó barátról szóló mese sokáig vándorolt szájról szájra. Egyrészt PETRUS ALPHONSUS elbeszéléséből,¹⁰⁾ a mely *Disciplina clericalis*¹¹⁾ cz. gyűjteményében olvasható,¹²⁾ másrészt görög földről eljutott a vándor mesetárgyak gyűjtőjéhez és legnagyobb feldolgozójához, Boccacciohoz is.¹³⁾ Ez a kőbor mese

¹⁾ Liber de moribus hominum et de officiis nobilium super ludo scaccorum. (Mitteilungen aus den Handschriften der Ritter-Akademie zu Brandenburg A. H. — II. Jacobus de Cessolis. Von Professor Dr. Ernst Köpke. Brandenburg a. d. Havel, é. n.)

²⁾ Das Schachzabelbuch Kunrats von Ammenhausen. Herausg. von Ferdinand Vetter. (Bibliothek älterer Schriftwerke der deutschen Schweiz. Herausgegeben von Jakob Baechtold und Ferd. Vetter. Ergänzungsbund). Frauenfeld 1892. 243. l.

³⁾ Olv. *Antoninus van der Linde: Geschichte und Litteratur des Schachspiels*. Berlin, 1874. I.

⁴⁾ Olv. E. Sievers: *Mittelhochdeutsches Schachbuch*. (Zeitschr. für d. Alterthum XVII, 161 és köv. lk.)

⁵⁾ *Franz Stadelmann: Die Bürgerschaft*. Jahresbericht über das k. k. Gymnasium in Triest. 1896, 1897.

⁶⁾ C. Julii Hygini Liber Fabularum. Fab. CCLVII. Qui inter se amicitia iunctissimi fuerunt.

⁷⁾ Richard Fester: Schiller als historischer Materialiensammler. Euphoriion XV. köt. 462. l.

⁸⁾ *Gesta Romanorum* von Hermann Oesterley. Berlin, 1872. 440—2. l.

⁹⁾ Die *Gesta Romanorum*. Nach der Innsbrucker Handschrift vom Jahre 1342 und vier Münchener Handschriften herausgegeben von Wilhelm Dick. Erlangen und Leipzig, 1890. (Erlanger Beiträge zur engl. Philologie, herausgegeben von Hermann Varnhagen. VII.) 146. l. 169. fejezet.

¹⁰⁾ *Marcus Landau: Die Quellen des Decameron*.² Stuttgart, 1884. 264. és k. lk. — A. C. Lee: *The Decameron*. London, 1909, 330. és köv. lk.

¹¹⁾ *Disciplina clericalis* auctore Petro Alphonsi ex-judeo hispano. Parisiis MDCCCXXIV. Pars prima. Fabula II. 16—33. l. Seconde Partie. Conte II. 15—30. l.

¹²⁾ Legrand fordításában (*Fabliaux et contes du XIIe et au XIIIe siècle*. Paris, 1779.) 385—393. Les deux bons amis. Barbazannál (*Fabliaux et contes des poètes français*. Paris 1808. II. köt.) Conte II. Des deux bons amis loiax. 52—64. l.

¹³⁾ *Erwin Rhode: Der Griechische Roman und seine Vorläufer*. Leipzig² 1900. 576 ill. 541. l. 2. jegyz. — A forrásul tekintett regényről olv. *Wil-*

(Decamerone X. 8.) sokban emlékeztet a Gesta-beli változatra, de a görög barátságmotivum egy sajátosan keleti mesetárggyal keveredik benne, a Disciplina útján arab elbeszélésből vett s a Gesta 171. történetében is elmondott motivummal: a vendégbarátnak átengedett feleség motivumával.¹⁾ — Boccaccio mesteri feldolgozása széles körben hatott²⁾ s Beroaldo Fülöp latin fordításában eljutott hazánkba is, a hol 1577-ben SZEGEDI VERES GÁSPÁR verses alakban feldolgozta Titus és Gizippus e történetét *Szép roevíd Historia két nemes iffiacnac-igaz barátságokról* címen.³⁾

Angliát és Franciaországot⁴⁾ is bevándorolta ez a tárgy elbeszélésekben⁵⁾ s balladákban, sokféleképen keveredve a két hű barát. Amicus és Amelius történetével.⁶⁾ Héberül is feldolgozták. A jeles lexicographus, MENACHEM DI LONZANO *Ma'rich* című kommentárjának függelékében⁷⁾ van egy mese, a mely feltűnően emlékeztet Boccaccio novellájára. Ennek az elbeszélésnek is az a gerincze,⁸⁾ hogy egy ember idegen országban lakó fiatalkori barátját fel akarja keresni, de ott, idegenben

helm Grimm, Athis und Prophlias. (Kleinere Schriften. Herausgegeben von Gustav Hinrichs. III. 212 és köv. lk.)

¹⁾ Ennek, a primitív népeknél elterjedt szokásnak egyéb változataira nézve olv. *Wilh. Hertz: Gesammelte Abhandlungen.* Herausgegeben von Friedrich von der Leyen. Stuttgart und Berlin 1905. 198. és köv. lk.

²⁾ *Cent Nouvelles Nouvelles*, 28. *Hardi* és *Chevreau* tragikomédiája. (Bibl. du Théâtre français T. 35.) Sok más gyűjteménybe is belekerült. Harsdörffer is feldolgozta nagy könyvében (*Der grosse Schauplatz Lust- und Lehrreicher Geschichte. Durch ein Mitglied der Hochlöblichen Fruchtbringenden Gesellschaft.* Frankfurt, 1651. Fünfter Theil. CLXXVII. 291—300. l.) «Die getreuen Freunde» címmel. E mese elterjedéséhez olv. *Joh. Bolte: Martin Montanus Schwankbücher.* (217-te Publ. d. litt. Vereins in Stuttgart.) 1899, 580. l.

³⁾ *Heinrich Gusztáv: Boccaccio élete és művei.* Budapest, 1882. 227—239. — *Vismovszky Rezső: Széphistoriánk olasz-latin csoportja.* Budapest, 1907. 70. és köv. lk.

⁴⁾ Legnevezetesebb a Jean de Condé feldolgozása: *Li dis de deus loiaus compaignous. (Dits et contes de Baudouin de Condé et de son fils Jean de Condé. Publiés par Aug. Scheler.* Tome III. Bruxelles 1867.) «Mais Denises fu li tyrans.» A két jó barát keresztény.

⁵⁾ Inkább kuriózum kedvéért említjük meg Jules Verne regényében (Észak dél ellen), a két egymáshoz feltűnően hasonló testvér kezességét, a mikor gonosztettükért egyiküket elfogják.

⁶⁾ *Karl Goedeke: Every-Man, Homulus und Hekastus. Ein Beitrag zur internationalen Litteraturgeschichte.* Hannover, 1865. — Oliver Goldsmith: *The story of Alcander et Septimius* című elbeszélése is ide tartozik.

⁷⁾ *Ma'rich.* Enthält: Erklärungen von Fremdwörtern in den Talmuden, den Midraschim und den Sohar nach alphabetischer Ordnung, sowie Erläuterung schwieriger Stellen und Mittheilung von Erzählungen nach Handschriften. Verfasst von *R. Menachem de Lonsano.* Nach der seltenen Venezianer Edition vom Jahre 1618. Herausgegeben von Adolph Jellinek. Leipzig, 1850. 128. l.

⁸⁾ Dr. M. Wiener: *Die Parallelen zu Schillers Bürgerschaft, insbesondere in Beziehung auf eine jüdische, kritisch beleuchtet.* (Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums. Herausgegeben von Dr. Z. Frankel. Leipzig, 1854. 329. s köv. lk.) Sok tévedéssel.

kérnek tekintik, elfogják és halálra ítélik.¹⁾ Itt is verseng egymással a két jó barát a halálért, míg végre a király mindkettőnek megbocsát.²⁾ Még Boccaccio moralizációja is megvan a héber mese végén: «Ezért mondják áldott emlékü bölcseink, szerezz magadnak barátot». Kétségtelen, hogy ez a mese összefügg a *Disciplina clericalis* elbeszélésével, a melyből Boccaccio merített, de azt, hogy újabb feldolgozás, a francia vers vagy maga Boccaccio is forrásul szolgált, mutatja az átvett sententiosus befejezés.

A Balkánon a kezesség-mese találkozott egy keletről jövő, feltűnően rokon mesével, a mely az alapmotívumot másként dolgozza fel, t. i. a kezességet nem barátságból, hanem vallásosságból magyarázza. A szlovén R. LEDINSKI (más nevén Anton Žakelj) elmond egy történetet, a melynek a következő címet adja: *A király és a két becsületes ember.*³⁾ Ez a mese elmondja, hogy a kilenczedik ország királyi udvarában a hétnek két napja különös jelentőségű volt: az egyiket jó napnak, a másikat rossz napnak nevezték és azok az emberek, a kik jó napon jöttek valamit kérni a királytól, gazdag jutalomban részesültek, azokra pedig, a kik a rossz napon találtak jönni, halálos ítélet várt. Egyszer egy elszegényedett Ajín, vagyis forrás-ember jön a pusztából a királyhoz, hogy segítséget kérjen családjá számára, de éppen rossz napon érkezik meg s ezért meg kell halnia. Jajgatva kér halasztást napnyugtáig, hogy családjának gyámat szerezzen s meg is kapja, ha kezeset tud állítani. «Azt hiszitek talán, hogy csak úgy tolongtak az emberek, hogy kezeskedhessenek? Én azt mondom, nem. Ti is aligha jelentkeztetek volna. *Idegen ember* s ki tudja, milyen beestelen! . . . A király kíséretében állt egy férfiú, a kit nem hiába hívtak Abd-ul-Alahnak. Furcsa név ugyebár? A mi nyelvünkön ezt a derék Abd ul-Alaht Bogosliczičnak (vagyis Isten szolgájának) hívnák. És valóban az Isten akarata szerint való ember volt. Láttá, hogy Studencič (a forrásember) milyen eseneve könyörög szemével, a könyörületesség megmozdult szívében, úgy a mint a pacsirta mozog ott a kenderföldön fészkében . . . Odaállt tehát a király elé s így szólt: kezeskedem érte.» A történet, érintve a tragikum határát, szerencsésen végződik.

Már a külsőségek, a költői kiszínezés is keletre utal ebben az elbeszélésben, még inkább oda mutat a tettek vallás-erkölcsi megokolása. S valóban kimutatható, hogy e mese keleti eredetű, sőt ez esetben magát az útát is meg tudjuk jelölni. Ledinski elbeszélése az *Ezeregyéből* való. Az itt található, csak Habicht kiadásában,⁴⁾ és Burton fordításában⁵⁾ közölt elbeszélésnek történeti alapja van s egy

¹⁾ Fordítását M. Steinschneidertől olv. Magazin für die Literatur des Auslandes. 1845. 207. l.

²⁾ Ismertette: *Aug. Wünsche: Zwei orientalische Parallelen zu Schillers Bürgschaft.* (Wissenschaftliche Beilage der Leipziger Zeitung. 1910. 30. sz.) L. még: *Wünsche, Betha-Midrasch.* 4. XIV. és 143—144. l.

³⁾ L. Stadelmann i. h. 1897. 31. l.

⁴⁾ Tausend und eine Nacht arabisch. Nach einer Handschrift aus Tunis herausgegeben von Maximilian Habicht. Achter Band. Breslau. 1838. 226—9. l.

⁵⁾ The Book of the Thousand Nights and a Night translated from the arabic by Captain Sir R. F. Burton, reprinted from the original edi-

Al-Hira-beli király keresztény hitre való térésére vonatkozik. Hogy melyik királyról van szó, a felől nagyon különbözők a hagyományok (Dodzaimah El Abrach, Harit, Gadima).¹⁾ Ezek szerint a király le-részegedvén, elevenen eltemetteti két vendégbarátját. Másnap megbánja tettét s egy-egy emléket (Garijani) emeltet sírjuk fölé, azonkívül engesztelő áldozatul kijelöl egy jó és egy rossz napot. Annak, a ki rossz napon érkezett a király elé, egy fekete macskafejet adatott, kivégeztette s vérével bekenette a Garijanit,²⁾ a jó napon érkező ellenben gazdag jutalomban részesült. Csak az istenfélő Serik önfeláldozó kezesége és az idejére visszaérkező Tai hú szótartása szüntette meg a kegyetlen törvényt. A király meghallja, hogy a visszatért Tai keresztény, tanulmányozni kezdi a kereszténységet és megtér. Hogy melyik volt ez a megtért fejedelem, nem állapítható meg. Már 513-ban történt kísérlet arra, hogy Mundhirt megtérítsék, de csak III. Numan Abu Kabus-ról bizonyos, hogy kereszténynyé lett.³⁾ Ebből a pogány korból való, régi változata e történetnek van az *Antar* cz. arab lovagregényben is. Csak francia fordításból ismerem, a mely Dugat-tól a *Journal asiatique* 1853. évfolyamában jelent meg.⁴⁾ Megvan ez a mese a Pancsatantrának nálunk Rozsnyai átdolgozása miatt nevezetes török származékában. a *Humájún Náme*ban is.⁵⁾ Itt is Numan-ibn-Munsir uralkodása alatt a szegény Tai épen a szerencsétlen napon (Se'u) jön könyörögni az urakodó elé. Halálra ítélve az istenfélő Serik miniszterben készséges kezesre talál s mikor agyonfáradva a kitűzött időre mégis visszatér, jutalmul nemcsak életét kapja, hanem két zacskó aranyat és pompás ruhát is.⁶⁾

Ez az elbeszélés korán ismeretessé lett Európában. Már 1650-ben lefordította latinra Pocock EDVARD, az oxfordi egyetemen a héber és arab nyelv tanára és *Specimen historiae arabum* cz. könyvében közölte ezt a történetet GREGORIUS ABUL FARADSI után.⁷⁾ Az elbeszélés tárgya Perziában megy végbe s az ural-

tion and edited by Leonard C. Smithers. Volume IX. London M. DCCC. XC. III. 119. 1.

¹⁾ Gustav Rothstein, Die Dynastie der Lachmiden in al-Hira. Ein Versuch zur arabisch-persischen Geschichte der Sasaniden. Berlin, 1899. V. ö. még Carl Brockelmann: Geschichte der arabischen Literatur. Weimar, Emil Felber. 1898. I, 26. l. 5. sz. Agáni elbeszélése (XIX. 84--90.) a két jóbarátról, a kiket Abid ben al Abras haragjában elevenen eltemettettet. Mundir b. Ma'essemá megöleti a két jóbarát gyilkosát.

²⁾ René Basset, Revue des traditions populaires. XII. 633.

³⁾ Ign. Guidi, Zeitschr. d. D. Morgenl. Ges. 35, 142--146.

⁴⁾ Le roi Numán, ses jours de bien et ses jours de mal. Extrait du roman d'Antar, traduit de l'arabe et accompagné de notes, par M. Gustave Dugat. (*Journal asiatique* 1853. I, 5 és köv. lk.)

⁵⁾ Fabeln und Parabeln des Orients. Der türkischen Sammlung Humájún-name entnommen und ins Deutsche übertragen von Soubi Bey. Berlin. F. Fontane. 1903. 10. l.

⁶⁾ Ugyanezt a mesét közli a forrás megjelölése nélkül Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*. (Die Literaturen des Ostens in Einzeldarstellungen. VI.) Leipzig. Amelang 1901. 37. l.

⁷⁾ *Specimen historiae arabum, sive Gregorii Abul Farajii Malatiensis, de origine et moribus arabum succincta narratio in linguam latinam conversa, notisque è probatissimis apud ipsos Authoribus illustrata. Opera*

kodó Numan Abu Kabus elégtelenül kérdi a visszatérő Taitól: «Ki mondta neked, hogy visszatérj, miután elengedtelek?» Nyugodtan felelt ez: «A vallásom.» — «Miféle vallás?» kérdezte Numan. Az arab erre kijelentette, hogy keresztény. Numan ezek után meg akarta ismerni ezt a vallást, elhalasztotta tehát a kivégzést, majd egész családjával megkereszteltette magát.

1770-ben francia nyelven is megjelent egy fordítása ennek a mesének, a mely Adjaibei Measer gyűjteményéből való és hívebb a Pocock-féle adaptationál. Ez CARDONNE könyvében¹⁾ jelent meg ezzel a címmel: *Trait extraordinaire de générosité d'un Arabe et fidéité singulière d'un autre à garder sa parole.* Az uralkodó neve itt Naam-ibn-Munsir, az elítélt a Tai törzshöz tartozik, s a kezesnek neve itt is Chérik.²⁾

A kezeség meséjének ezen típusa mellett, a melynek különös ismertető jele a jó és rossz nap esélyei, még egy más típus is el van terjedve keleten. Legjellemzőbb képviselője az Ezeregy éj típusa. Ebben a gyűjteményben ugyanis ama rövid elbeszélések közt, melyek a négyszázhuszonnegyedik éj végén (más recensiókban a 395. éjnél) találhatók, egy kezeségmese esik, a mely mohammedán népeknél igen elterjedt s a melyet mindig mint az iszlám erkölcs példáját idéznek.³⁾ Ez a mese azt mondja el, hogy egy fiatal beduin egy városon keresztül hajtja tevéjét, a mely egy kerítésen áthajló faágat letép. A kert öreg tulajdonosa egy kődobással megöli a tevét, mire annak gazdája felkapja ugyanazt a követ s az öreghez vágja, úgy, hogy az holtan rogy össze. Két fia Omar kalifa elé hurcolja a gyilkos ifjút. A halálos ítélet végrehajtása előtt a beduin három napi halasztást kér, hogy öcscsének biztosítsa atyja örökségét. A prófétának egy jámbor társát, Abu Dsarr-t, jelöli ki kezesül s ez kész is életével kezeskedni érte, noha nem ismeri. Három nap mulva a beduin, a kit rettentő hőség tartóztatott fel, az utolsó pillanatban megérkezik. A meggyilkoltnak két fiát ez a szótartás annyira meghatja, hogy megbocsát a gyilkosnak ezzel a megokolással: ne gondolja a világ, hogy a jóság kihalt az emberekből.

Néhány példa mutassa, hogy mennyire el van terjedve az 1001 éj ezen meséje az izlámi keleten.⁴⁾ Egy változatát öt évvel ezelőtt Török-

et studio *Edvardi Pocockii* Linguarum Hebr. et Arab. in academia oxoniensi Professoris. Oxoniæ 1650.

¹⁾ *Mélanges de littérature orientale.* A Paris chez Hérissant le fils. MDCCLXX. I. 1. és köv. lk.

²⁾ Cardonneből merített elbeszélés a *Neue Abendstunden* alább említett változatán kívül a Herder-Liebeskind-féle *Palmblätter* cz. gyűjteményben levő «Tai und Seherik oder Vertrauen und Treue» is (77 l.) L. Victor Chauvin, *Les sources des Palmblätter* de Herder et Liebeskind (Centralblatt für Bibliothekswesen 1900, XVII. 307 l.)

³⁾ *The Thousand and One Nights*, commonly called, in England, *The Arabian Nights Entertainments.* A new translation from the arabic with copious notes by *Edward William Lane.* London, 1840. Vol. II., 589—592.: *Anecdote of a Homicide.* — *Tausend und eine Nacht.* Aus dem Arabischen übertragen von *Max Henning.* Leipzig, Ph. Reclam. VIII. k. 60. l.

⁴⁾ L. Victor Chauvin: *Bibliographie des ouvrages arabes ou relatifs aux arabes.* Liège—Leipzig, 1901, V. 216. Le bédouin loyal.

országban magam jegyeztem fel szóbeli közlés alapján, (EPhK. 1907, 268.) s egy közelálló változata megvan Atta Bey *Ickitaf* cz. könyvében. Szép példája annak, hogy a mesék milyen változatlanul maradnak meg a nép száján az, hogy — a mint legutóbb észrevettem — ahhoz hasonló mesét, a melyet én Kurucesmében jegyeztem fel, MORDTMANN Konstantinápolyban hallott s 1869-ben közölt.¹⁾ Egy más, de ugyancsak majdnem szószerint egyező változat egy arab makáma, a melyet OBERLEITHNER Hariri tizenegyedik makámájaként közölt arab Chrestomathiajában,²⁾ (Rückert fordításában nincsen meg) s a melynek német verses fordítására bukkantam a Magazin für die Litteratur des Auslandes 1845-iki évfolyamában (105—106. l.) Hogy a kezesség meséjének ez a típusa is képviselve legyen, álljon itt e fordításnak egy részlete:

Sage von Etwas, was bei dem Beni Abbás sich begab, unter dem Chalifat Omar's Ben el Khatthab.

Eine Makame.

Aus dem Arabischen übersetzt und dem Original nachgebildet von M. Steinschneider.

Es spricht Scheref Hussein Ben Zijád: Das rarste Gerüchte in meinem Munde, — die wunderbarste Geschichte aus sicherer Kunde — Einer, der Zuschauer und Zuhörer war — bei der Session des Chalifen Omar — Ben el Khatthab — mir kund gab.

Az ismert mesével szinte szóról-szóra egyezően mondja el a mesélő a kalifa elé érkező két ifjú panaszát atyjuk gyilkosa ellen; az ifjú gyilkos itt is férfias önérzettel mondja el védelmét s beletnyugszik a halálos ítéletbe, csupán testvérének akar új gyámot szerezní. Itt is ellenkezés nélkül vállalja el Ebu Dsarr a kezességet három napra.

Da aber geschwunden die Stunden der Frist, — der Termin fast dahin ist; — da erscheint schon das Paar³⁾ — in der Session des Omar, — um den die Gefährten⁴⁾ rings umherstehn, wie um den Mond der Sterne Schaar, und Ebu Dsarr ist schon sichtbar.⁵⁾ — Jedoch der schuldige Part wird noch ungeduldig erharret, fürwahr! — Die Beiden aber sprechen: Wo weilt, der verurtheilt ist, o Ebu Dsarr? — Wie sollt' auch wieder kommen, der die Flucht genommen vor der Gefahr! — Wir aber nicht weichen vom Platz, — bis du uns geleistet Ersatz! — Und Ebu Dsarr: So wahr Gott lebt, der Wissende! So der Tag bis Ende schwände — und der Jüngling sich nicht einfände; — so will ich leisten, was ich vertreten, — und dreingeben mein Leben, bei Allah, dem Angeflehten! — das sprach Omar: Bei Allah! sollte der Jüngling verweilen, — so thue ich an dir, o Ebu Dsarr, was die Gesetze urtheilen! — Da rannen die Thränen der Zusehenden, — es begannen zu stöhnen die Umstehenden, —

¹⁾ Gartenlaube, 1869. No. 10. 151 l. Ez a változat Medina közelébe lokalizálja a történetet.

²⁾ *Andr. Oberleithner: Chrestomathia arabica.* Prior pars, Chrestomathiam continens. Viennæ, 1823. 253—6. l. Hariri Consensus undecimus.

³⁾ A meggyilkoltak fiai.

⁴⁾ Mohammed proféta még élő személyes tanítványai, a kalifa tanácsadói.

⁵⁾ A kezest elővezetik, hogy az ítéletet végrehajtsák rajta.

es wuchs das Schwärmen und mehrte sich das Lärmen; — und die greisen Gefährten in die Jünglinge drangen, — Geldersatz zu empfangen — und Dankespreis zu erlangen. — Sie aber jeder Sühne widerstreben — und bestehen auf Leben um Leben! — Doch während die Leute seufzend betrauern, was geschehen war, und jammernd bedauern Ebu Dsarr: — der Jüngling daherkam, — sich stellte vor den Imám, — ihn grüssend mit dem besten Salám, — das Antlitz freudig erglänzt, — von Schweiss bekränzt, — sprechend: Kaum hatt' ich den Knaben gegeben in meiner Oheime Hand, — ihnen das Geheimnis meiner Lage bekannt, — sie geführt, wo sich mein und sein Gut befand; — so stürzt' ich hinaus bei der strengsten Hitze Walten, — als Ehrenmann Wort zu halten! — Und die Leute staunten ob seiner Treue und Gerechtigkeit, — und Kühnheit und Todesverächtigkeit. — Er aber sprach: Dem Niederträchtigen — wird nicht verziehen von dem Mächtigen; dem Pflichttreuen wird erbarmend der Zeihende verzeihen. — Ich erkannte, dass vorm Tod, wenn er droht, keine Hut behüte, — und rannte auf dass man nicht glaubt, der Treue beraubt sey der Menschen Gemüthe! — Drauf sprach Ebu Dsarr: Bei Allah, o Emir el Mumenin! — Ich leistete für ihn — Gewähr, ohne zu wissen, woher und wer er wär'; — denn ich sah ihn niemals eh'r bisher. — Doch als er ansah, — die standen da, — und auf mich wies er, — sprechend: «Für mich bürgt dieser!» — obschon ich nicht guthiess sein Erheischen, — meine Grossmuth nicht zuließ, sein Hoffen zu täuschen, — indem in dem Gewähren dem Begehren nichts Schlechtes; — *auf dass man nicht glaubt, der Tugend beraubt sey das Herz des Menschengeschlechtes!* — Drauf sprachen die Brüder: O, Emir el Mumenin! — Wir haben diesem Jüngling das Blut unsers Vaters verziehn, — da er umbildet seine Unbilde in Milde; — *auf dass man nicht glaubt, der Billigkeit beraubt sey der Mensch, der wilde!* — Und hoch erfreut der Imám — des Jünglings Vergebung vernahm, — der Gerechtigkeit und Treue Lohn, — und pries Ebu Dsarr's Grossmuth der ganzen Session, — und billigte der Jünglinge Billigkeit, — und erhob ihr Lob, und rezitirte folgendes Beit:

Wer Gutes übt, wird seines Lobes nie entbehren:
Vergeltung wird bei Gott und Menschen nie aufhören!

Darauf gab der Emir el Mumenin ein Zeichen, — den Brüdern aus dem Schatz den Ersatz für den Vater zu reichen. — Sie aber sprachen: O, Emir el Mumenin! — wir haben ihm verzieh'n, — um Allah's, des Freigebigen, Gnade zu erlangen; und für Wohlthaten aus solemchem Verlangen — pflegt man nicht Gab' und Entgelt zu empfangen! — — Dies, bemerkt der Erzähler, zählt' ich zu dem Wunderbarsten — und verzeihen'et' es im Divan des Rarsten.

A mint e példák mutatják, a nép száján csaknem szó szerint conserválódtak e mesék, míg a literatusok kezében sokféle átalakuláson kellett keresztülmenniök. Úgy a mint a kezességmese görög típusa a középkorban keresztény példaként szerepelt, s hasonlóképen, a mint fatalisztikus mohammedán mese a Pocock-féli oxfordi gyűjteményben kereszténynyé lett, úgy az izlám erkölcs e példáját is adaptálták a keresztény morálra. Egy újarámi mesében, a melyet Lidzbarski Márk közölt a berlini könyvtár kézírataiból,¹⁾ az Ezeregyéj-beli mese vége a

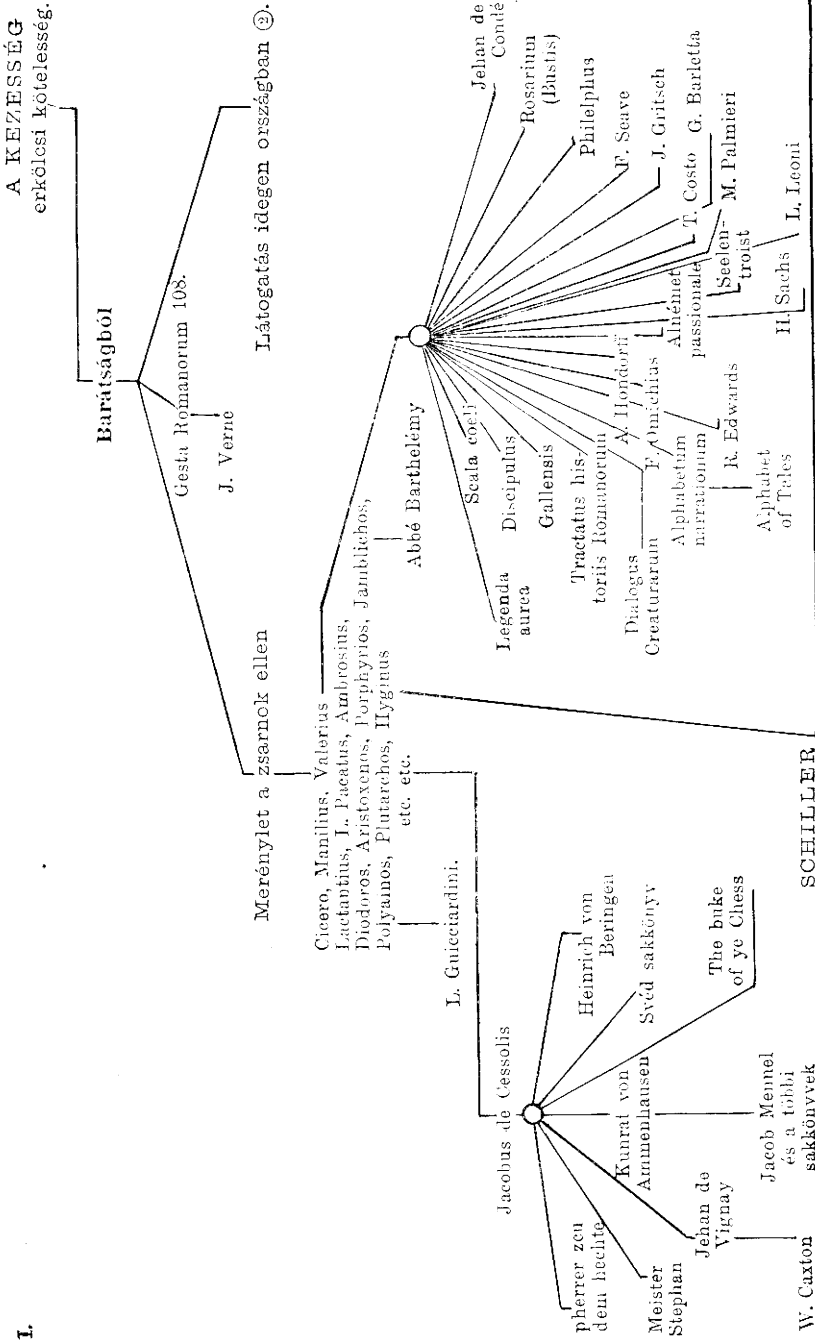
¹⁾ Mark Lidzbarski: *Geschichten und Lieder aus den neuraramäischen Handschriften der königlichen Bibliothek zu Berlin.* (Beiträge zur Volks- und Völkerkunde. Viertes Band.) Weimar, Verlag von Emil Felber. 1896. 163 lap. Atlidi 4. és köv. lk.

következőképen alakul: mikor e két ifjú atyjának gyilkosa, Abu Dharr, harmadnap visszatér, úgy a mint ígérte, Omar megkérdezi: «Te megmenekültél a haláltól, mért jössz most vissza?» Abu Dharr így felel: «Vallásom nem enged meg olyasmit.» — «És mi a vallásod?» — «A kereszténység.» A kalifa elcsodálkozik s a két elárvultnak pénzt akar adni vérdíj fejében, de ezek nem fogadják el: ők Isten kedvéért állnak el a vérbosszútól.

A kezességmese keleti változatai, mind az egyik, mind a másik típus, izlámi világfelfogást példáznak s mohammedán etikát tükröznek vissza. A másokért való önfeláldozást nemcsak a mohammedánoknál, hanem még inkább a buddhistáknál dicsóít sokféle elbeszélés. Maga a Pancsatantra több hasonlót tartalmaz s BENFEY így ír e történetről: «Die Erzählung, in welcher die Hingabe des eigenen Lebens selbst für den Feind den Grundgedanken bildet, hat unter den buddhistischen Legenden so viele Analogien, dass ich auch sie für buddhistisch oder durch buddhistische Legenden veranlasst halte.» (Pantschatantra I, 366.) Ilyenek a két egymáson segítő lator (v. ö. a Gestabeli mesét), ilyen társáért tűzbe repülő galamb története a Pancsatantrában. A kezesség meséjét magát azonban nem találtuk ind elbeszélésben.

Az Angliától Perzsaig elterjedt kezességmesék tehát két főcsoportra oszlanak a szerint, hogy milyen okból történik a kezesség. Az egyik az európai csoport, a melyben a kezességet barátságból vállalják el s a mely az *ideális görög barátságkultuszt dicsóít* (tekintet nélkül arra, hogy ilyen a valóságban volt-e), a másik a keleti csoport, a hol a kezesség istenfélelemből történik és a mely *a mohammedán erkölcsöt példázza*. Mindkét csoport két alcsoportra osztható a szerint, hogy mi az oka a bűnös elfogatásának. Az európai változatok egyik csoportja, az, a hol Dionysios-zsarnok elleni összeesküvés miatt fogják el az ifjút, a másik a BOCCACCIO-LONZANO-fele csoport, a hol az idegen városba barátját látogatni jött ifjút fogják el, kémkedéssel gyanúsítva őt. A keleti változatok közt a CARDONNENÁL ÉS POCOCKNÁL található mese képviseli az egyik csoportot, a hol a cselekvény megoklása teljesen fatalisztikus; a másik csoportnak jellemző vonása az ifjú gyilkossága. Mindenik változat azt mutatja, hogy a kezesség felsőbb parancsra, erkölcsi kötelességből történik. Épen ennek a kötelességnek mivolta osztja ketté a változatokat. Az tehát a kérdés, melyik eredetibb: a barátságból, vagy a felsőbb erkölcsi kényszerből történt kezesség. Ennek kifejtése előtt legyen szabad eredményeinket graphice feltüntetni. (L. a három részre tördelt családfát.)

Ha magukat a szöveget tekintjük, kitűnik, hogy a barátság motívuma csak másodrendű fejlemény. Eredetileg Damon és Phintias tulajdonképen nem egymás iránti barátságból tartják meg a kezességet, hanem azért, mert Pythagoreusok, s önfeláldozásuk mintegy vallási vagy rendi kötelességük; épen olyan indító okok mozgatják tehát a cselekvényt, mint a keleti mesékben. E szerint mindkét típus közös alakja a jámborság, nagylelkű kötelességtudás és a hű szótartás. Az európai és keleti meséknek két-két csoportja az elítéltetés okában megfelel egymásnak; ennek a fölötte érdekes ténynek feltüntetésére a schemában a két ág megfelelő típusait ① és ② jelekkel láttuk el. Az első típus hőse saját bűne miatt, a másodiké a körülmények össze-

II.

A KEZESSÉG
erkölcsei kötelezősége

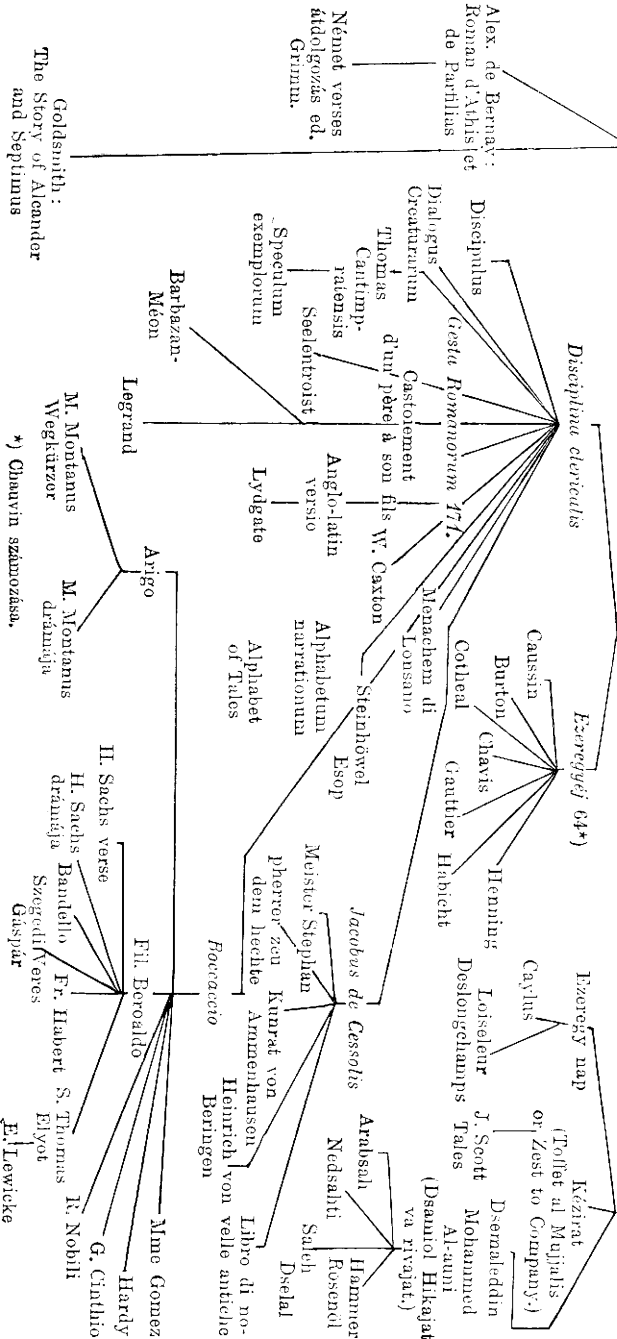
Mérvényes a szarvak ellen ①. Látogatás idegen országban ②.

Baváriából

Középkorú elbeszélések.

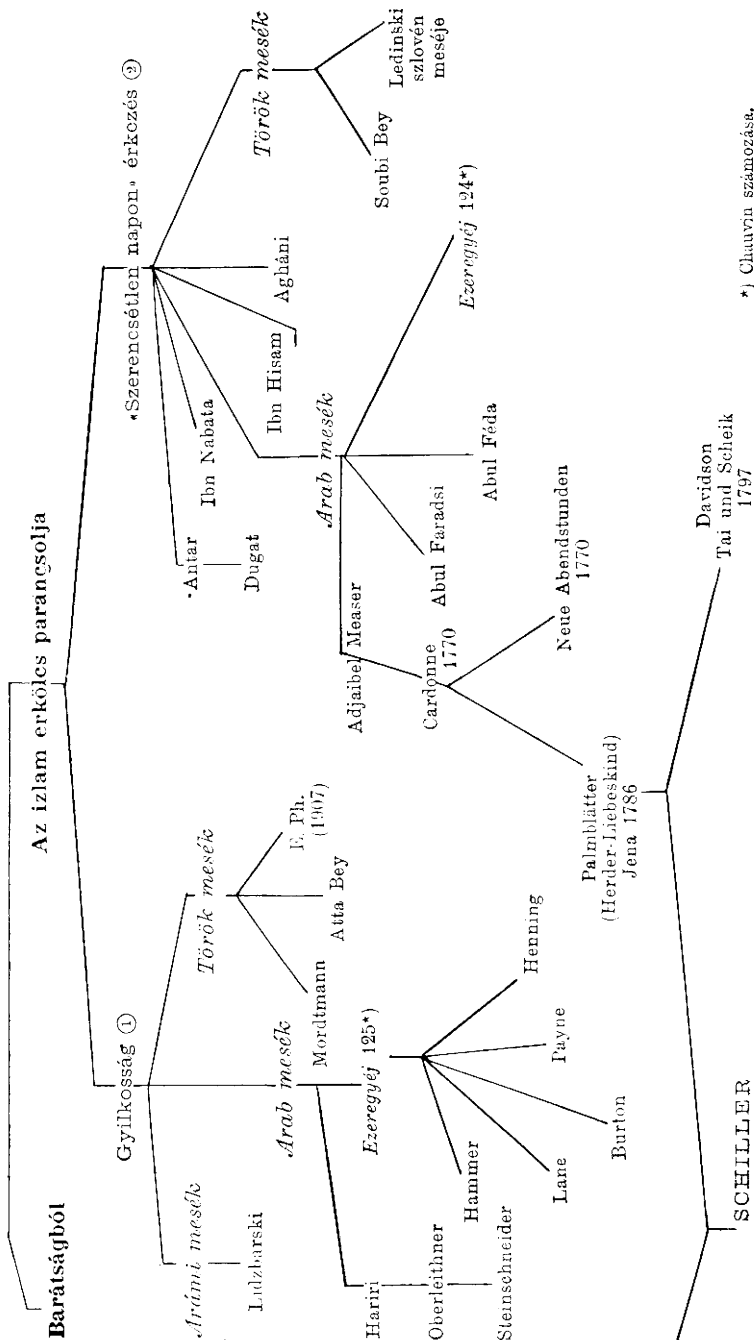
Arab elbeszélések.

Perzsa elbeszélések.

III.

A KEZESSÉG
erkölcsei köteleesség.

*) Chauvin számozása.

játszása folytán kerül törvény elé, az első aktív, a második passzív bűnös, az első nőtlen fiatalember, a második családapa, az első testvérének örökségét rendezi a kereskedés ideje alatt, a másik családját ajánlja jóbarátok pártfogásába.

Ilyen feltűnő párhuzamosság igen kevés mese kifejlődésében figyelhető meg. Bő tere nyílnék itt a pszichológiai magyarázatoknak. Mi azonban csupán a tényeket kívánjuk megállapítani s ezért — bár végig lehetne vinni a példán — nem alkalmazzuk reá sem a Benfey, sem a Rhode és Bédier-féle elméleteket.

Az arab mesék egyik ága, noha az iszlam előtti korhoz fűződik és még a pogány korból származik (Antar), nem arab eredetű. A legenda elbeszélésünket a király keresztény hitre térésének oka gyanánt adja elő: ez visszavezet a bizánczi görög irodalomra.¹⁾ S mi a forrása a görög mesének? Talán a buddhizmus. Ennek igazolására vegyük Benfey idézett soraihoz még a következőket: «Schon diese Art der Aufopferung, die in den buddhistischen Legenden eine Unzahl von Analogien hat, würde es wahrscheinlich machen, dass wir hier eine zunächst und auch wohl ursprünglich buddhistische Legende vor uns haben.» Majd: «Die Masse der buddhistischen Legenden von derartigen Aufopferungen von Menschen und Thieren lässt sich hier nicht durchnehmen, ich beschränke mich nur auf Nachweisung der mir bekannt gewordenen.» Erre nagyszámú, pontosan jelzett példát említ az ind irodalomból s így végzi: «Diese und auch, wenn ich mich nicht irre, noch andere und ähnliche Arten der Selbstaufopferung bilden einen so wesentlichen Bestandtheil der religiösen Anschauungen der Buddhisten, (in denen die indische Consequenz, die sich nicht eher beruhigt fühlt, als bis sie jeden Gedanken ad absurdum geführt hat, am grellsten hervortritt), dass sie förmlich in ein System gebracht sind: die erste Rubrik bildet das Hinopfern von Augen, Fleisch und Blut: die zweite das von Weib und Kind; die dritte das von Dingen, welche den Verlust des Lebens involviren.» (Pantschatantra I, 388. és köv. lk.) Benfey szavai és idézetei mindkét típusunkat érintik: a Disciplina-Decamerone csoport, a melynek jellemző vonása a feleség feláldozása, megegyezik az ind elbeszélésekkel, pontosan megfelelő perzsa és arab párhuzamait pedig a táblázaton mutattuk ki, kétségkívül ind-perzsa eredetű. A másik csoport keeti-eredetét ugyancsak sok adat és párhuzam bizonyítja: mutatja a mese alapja, az önfeláldozás azon legmagasabb foka, a mely Benfey szavai szerint «az élet elvesztését involválja», mutatják egyes adatok is; a Gesta Romanorum idetartozó 108. elbeszélése, a két gonosztevő kezeisége megegyezik a Pancsatantrában a két lator egymásért való önfeláldozásával. — Magam is meglepő párhuzamokat találtam a Tripitaka cz. gyűjteményben (Burnouf és legújában Chavannes fordításában).

Az európai változatoknak a görög környezetben annyira sajátos motívumává fejlődött a barátság, hogy a keleti s az európai csoport mai alakja már alapfelfogásában nagyon különbözik egymástól.

¹⁾ Ign. Guidi, Mundhir III. und die beiden monophysitischen Bischöfe cz. cikkében (Zeitschr. der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 35, 1881, 142. l.) Theodorus Anagnostest és Theophanest idézi.

Mindkettő ugyanabban az elbeszélésben két eltérő világnézetet tükröz vissza: egyfelől az antik görögöt, másfelől a vallásos keletit és mindkettő idealizálja a nagylelkűség, a jóság nemes vonásait, a melyek keresve mindig s mindenütt megtalálhatók az emberiségben.

Ez a tárgy, a melyben annyi idealizmus és fennkölt gondolkodás nyilvánul, éppen a legnemesebb emberi eszmék költőjéhez jutott el. Két főmotívum rejtett e tárgyban: a barátság s a szótartás erényének példája; ő mindkettőt szerencsésen kiemelte belőle s a maga elvei szerint a cselekvény hordozó eszméivé, költeményének erkölcsi gerinczvé tette őket.

S ha ezek után felvetjük a másik kérdést, hogy ismerte-e Schiller mindkét típust, a következő eredményhez jutunk: *Nem* véletlen, hogy Schiller az elbeszélésnek azt a czélzatát is kiemelte, a melyet csak a keleti változatokban találunk meg. Említettük, hogy Schiller költeménye két alapeszme közt ingadozik: a barátság és a szótartás eszméje közt. A második erkölcsi motívumot az európai feldolgozások közt csak Schiller emelte ki.¹⁾ Maga Hyginus sem állította élére a visszatérés akadályait, mint Schiller tette. A retardáló elemek halmozása s a megijedt Philostratus óvása, intése tudatosan van annyira kiélezve, hogy a baráti szeretet mellé egy másik, ugyanoly hatalmas erényt állítson, a szótartását, a mely hű még akkor is, a mikor már késő, a mikor a barát már egy élet árán sem menthető meg. Olyan motívum ez, a mely csak a keleti változatokban van: kidolgozva s a mely Schillernél annyira lényeges, hogy a költemény sok magyarázója éppen ezt a keleti vonást tekinti az alapeszmének.²⁾

Azonban még más belső adatok is arra mutatnak, hogy Schiller ismerte a keleti típust. Nem csak arra czélzunk, hogy a fatalisztikus típus úgy végződik, mint Schiller balladája, a fejedelem felkiált: Istenemre kettőtök között harmadik szeretnék lenni.³⁾ A cselekvény közepében levő motívumokra gondolunk. A retardáló motívumok egyike, t. i. csakis ebben a változatban van meg: a borzasztó hőség, mint akadály. S hogy ez a motívum balladánkban valóban átvétel, az az összehasonlító módszer egyik legbiztosabb kriteriumával állapítható meg. E szerint olyan elemek, a melyek szerzetlenül állnak a műben s nem következvén az előzményekből mintegy idegen részek gyanánt hatnak, idegen eredetűek benne.⁴⁾ Ilyen, sőt ellentmondásokkal teljes epizód az említett akadály is. Az, hogy Moerost nagy hőség és szomjúság is feltartóztatja, valószínűtlen a költeményben. Olyan nagy hőség szinte elképzelhetetlen röviddel az óriási zápor után, a melyet a költő leír:

Da giesst unendlicher Regen herab
Von den Bergen stürzen die Quellen
Und die Bäche, die Ströme schwellen.

1) «Und die Treue, sie ist doch kein leerer Wahn.» A keleti változatok morálja: «Ne higgye a világ, hogy a hűség kiveszett a világból.»

2) Pl. Heinrich Gusztáv: Német balladák és románczok. Budapest³ 1911. 113 l.

3) L. Habícht kiadásában 229. l. Burton fordításában 120. l.

4) L. R. M. Meyer: Kriterien der Aneignung. Neue Jahrbücher 1906.

Annál kevésbbé hihető ez, mert ekkor a nap már nyugovóra tér és a vándor különben is erdőben jár:

Die Sonne blickt durch der Zweige Grün
Und malt auf den glänzenden Matten
Der Bäume gigantische Schatten . . .

Épen úgy a nagy szomjúság, a melyet ugyan a rablókkal vívott küzdelem megokol, nem lehet olyan égető annál az embernél, a ki nem csak, hogy nagy záporban gyalogolt, hanem egy folyót is átúszott, a kinek bőre tehát elegendő nedvet szívott fel s a kinek ruhája még nedves kell hogy legyen.¹⁾

A keleti forrásban talált motívumok egyike sem hatott kedvezően a költeményre: az első által az alapeszmének káros kettőssége jött létre, a másik pedig érezhető ellentmondást hozott az elbeszélésbe a Hyginustól átvett a zivatar- és folyamotívumhoz.

Schiller a keleti mesét olvashatta akár Cardonne francia fordításában,²⁾ akár ennek német átdolgozásában, a mely a Herder-Liebesskind-Krummacher-féle «Palmbblätter» cz. gyűjteményben és a «Neue Abendstunden» 1770. évfolyamában jelent meg.³⁾ A költő ezek közül

¹⁾ Észrevette ezt az ellentmondást már a költemény első olvasója Goethe is: «In der Bürgerschaft möchte es physiologisch nicht ganz zu passieren sein, dass einer, der sich an einem regnigen Tag aus dem Strome gerettet, vor Durst unkommen will, da er noch ganz nasse Kleider haben mag. Aber auch das Wahre abgerechnet, und ohne an die Resorption der Haut zu denken, kommt der Phantasie und Gemütstimmung der Durst hier nicht ganz recht.» (Schillerhez 1798 szept. 5.)

²⁾ Cardonne-nál is a hőség az akadály, Tai visszatér: «C'était Tai lui même qui était hors d'haleine, et tout couvert de sueur et de poussière.» Cardonne figyelmeztet a görög elbeszélés rokon voltára: «Cette histoire a quelque rapport à celle de Damon et de Pythias si fameuse dans l'antiquité, mais il semble que l'action de Chérik est supérieure à celle de Pythias, en ce que la générosité fit faire à Chérik pour un inconnu ce que l'amitié fit faire à Pythias en faveur de Damon.»

³⁾ Neue Abendstunden oder fortgesetzte Sammlung von lehrreichen und anmuthigen Erzählungen. Fünfter Theil. Breslau und Leipzig, 1770. Bei Johann Friedrich Korn dem ältern. 3—6. l. Az elbeszélés czíme: Betspiel einer seltenen Grossmuth und Treue. Figyelemreméltó, hogy ez az elbeszélés a kötet első darabja, s czímével igen szembetűnő. A visszatérés leírása: «Schon hatte der Scharfrichter das Schwert aufgehoben, ihm den letzten Streich zu versetzen, als man in der Entfernung einen Menschen erblickte, der in vollem Rennen herbeieilte. Die Execution wurde aufgeschoben. Es war Tai, der ganz ausser Athem und mit Schweiss und Staub bedeckt ankam. Der Anblick, den Chérik auf dem Schaffot und so nahe an den Pforten des Todes zu sehen, war ihm schrecklich. Er floh zu ihm, löste seine Bande auf und stellte sich unerschrocken an seine Stelle. Ich sterbe mit Vergnügen, sagte er zu ihm, da ich so glücklich gewesen bin, Dich noch zu rechter Zeit zu befreien.» — Dieser rührende Auftritt presste allen Umstehenden Thränen aus und selbst der König konnte die seinigen nicht zurückhalten. Ich habe nie etwas so ausserordentliches gesehen, rief er voll Verwunderung aus. Du, Tai, bist das Muster der Treue und Redlichkeit, und Dir, Chérik, kommt niemand an Grossmuth bei. Aus Liebe zu Euch beiden schaffe ich eine verhasste Gewohnheit ab, die die

a Liebeskind-féle gyűjteményt használta, a mely 1786-ban éppen Jenában s az egyetemi könyvkereskedésben jelent meg. Különösen figyelmessé tette a könyvre az a körülmény, hogy HERDER intézte a gyűjtés és összeállítás módját s talán még inkább HERDER előszava, a mely Schiller szellemének megfelelően fejti ki az olvasmányok erkölcsi hasznát s az ifjúsági könyvek célját. E szerint a jónak és a nemesnek példáit kell bemutatni az olvasóknak, nem annyira erkölcsi aranymondásokban és szabályokban, mint inkább mesékben, különösen az aëtopusi mesékhez hasonló, de érdekesebb keleti elbeszélésekben, a melyek egyszerű bibliai nyelven mondanak el nevelő hatású emberi sorsokat s tetteket. Hivatkozik Gellertre s Wieland Abdallah és Balzorájára és ajánlja a gyűjteményben levő meséket nevelők, anyák figyelmébe. A Herder szavait követő lapon van a tartalomjegyzék s ennek első oldalán olvasható a szövegforgó elbeszélés címe: «Tai und Scherik, oder Vertrauen und Treue». ¹⁾ Az elbeszélés részleteiben

Barbarei unter uns eingeführet hatte. Meine Unterthanen sollen künftighin zu allen Zeiten ohne Furcht vor mir kommen.» Dieser Monarch überhäufte den Tai mit Wohltaten und Cherik wurde ihm schätzbarer als jemals.

¹⁾ *Palmbblätter. Erlesene morgenländische Erzählungen für die Jugend. Jena, in der akademischen Buchhandlung 1786. 77. l.* Az elbeszélés híven követi Cardonne szövegét. Az elítélt visszatérését így mondja el:

Indessen verfloss die bestimmte Zeit; die Sonne neigte sich zu ihrem Untergang und Tai war noch nicht da. Das Volk verlangte mit Ungestüm sein Sühnopfer, und Scherik wurde zum Altar geführt. Er trat hinzu ohne sich zu beklagen; alle feierliche Zubereitungen waren vollendet; und der Priester zuckte schon das steinerne Opfermesser, als sich in der Ferne ein plötzliches Geschrey erhob. Tai selbst war der Rufende, der ausser Athem, ganz mit Schweiss bedeckt, auf der Ebne herbeyeilte und sich durch das stauende Volk stürzte. Er fiel dem Scherik zu Füssen, lösete seine Bände, richtete ihn auf und schloss ihn in seine Arme. Lange drückte er ihn schweigend an sein Herz und sprach endlich: Grossmüthiger Scherik, wie bald hätte dich mein Zögern getödtet! Gedankt sey es den Göttern, dass ich noch zu rechter Zeit kam, dich zu retten. Ich sterbe zufrieden; denn ich weiss, du wirst dich meines armen Weibes und meiner hilflosen Kleinen erbarmen. Scherik küsste ihn und weinte: «ich will ihr Vater und Freund seyn, und meine Habe mit ihnen theilen.» So standen sie noch da, als das Volk ein lautes Jubelgeschrei erhob und seine grausame Frömmigkeit völlig vergass; der König und alle Edle seines Hofes waren geführt.

(V. ö. «Und Erstaunen ergreift das Volk umher
In den Armen liegen sich beide
Und weinen für Schmerzen und Freude.
Da sieht man kein Auge thränenleer,
Und zum Könige bringt man die Wundermähr
Der fühlt ein menschliches Rühren
Lässt schnell vor den Thron sie führen.»)

«Nie hab ich eures gleichen gesehn, rief Naam. Du, Tai, bist ein Muster der Treue; und du, Scherik, der grossmüthigste der Menschen.» Er blickte nach dem Oberpriester, der schon auf die hohe Schwelle des Altars getreten war und zu dem Volke reden wollte. «Ihr Gläubigen, rief er, Scherik und Tai haben durch ihre Tugenden den Zorn des Gottes versöhnt, der keine blutigen Opfer fordert. Von heute an opfern wir

teljesen kidolgozott, különösen az utolsó jelenet: a visszatérő és a kezes néma ölelése, a nép csodálkozása s öröme, az egész hangulat Hyginus száraz elbeszéléséből teljesen hiányzik. Mindez arra mutat, hogy Schiller már előbb ismerte meg a két arab történetét s mikor 1798 augusztusában Hyginus könyvét olvasságta, ennek CCLVII. Fabula-ja már mint ismerős kapta meg figyelmét. Hogy a költő a keleti forrást költői műveiben is felhasználta, bizonyítja a belső és külső bizonyítékokon kívül az körülmény, hogy Reinhold Köhler már kimutatta az Ezeregyjé hatását Schillerre (Piccolomini II, 7. és Wallensteins Tod III, 13.).¹⁾ Bizonyítja azonkívül más analogia is. Schiller egyik balladájához, «Der Gang nach dem Eisenhammer»-hez, is használt arab változatot, a melyet mohammedán meséből épen úgy adaptáltak a keresztény morálra, mint a kezesség említett változatait.²⁾

(Berlin.)

GRAGGER RÓBERT.

MENANDER ÉS EPIKUROK.

(Vége.)

III. Epikuros tanának fejlődésében új fejezethez értünk. Eddig a gyönyörnél csak a testről volt szó, minden evvel kapcsolódott. Láttuk azonban, mily sajátosság fogalmazást adott Epikuros a boldogságnak, mikor azt majdnem minden anyagi elemtől elvonatkoztatta. Ezen az úton továbbhaladván, új fordulattal találkozunk ismét.

A legnagyobb gyönyör a fájdalom hiánya. Ez volt az utolsó szó eddig Epikuros filozófiájában. A boldogság az *ἀταραξία*. De a test vagy a lélek *ἀταραξία*-ja fontosabb-e? A léleké, mondja Epikuros, mert a lélek emlékezik és remél. A test gyönyöre vagy fájdalma kizárólagos, ugyanabban az időpontban nem variálható, míg a lélek gyönyörét fokozza, fájdalmát enyhíti az emlékezés és a remény, a test fájdalmát befolyásolhatja, sőt megsemmisítheti a lélek gyönyöre.³⁾

Honig und Milch; zum Zeichen, dass des Königs Thron seinen Unterthanen an jedem Tage erfreulich und heilbringend seyn müsse.» So sprach der Oberpriester und das Volk gab ihm durch ein grosses Freudengeschrey Beyfall. Der König dankte ihm mit freundlicher Gebehrde, er überhäufte den armen, redlichen Tai mit Wohlthaten und gewann den grossmüthigen Scherik desto lieber.

¹⁾ Schiller und eine Stelle aus Tausend und einer Nacht (vom Wundervogel). Archiv für Litteraturgeschichte III, 1874, 145—147. l. és: Reinhold Köhler: Kleinere Schriften. Herausgegeben von Johannes Bolte. III. köt.

²⁾ Amedroz: «An arabic version of a ballad of Schiller» cz. értekezésében (Rivista degli studi orientali, 1910.) rámutat a ballada meséjének egy arab változatára. Hogy Schiller valóban használt ilyen, azt egy közelebbi értekezésemben fogom kimutatni.

³⁾ Cic. Tusc. Disp. V. 34, 95. Diog. L. X. 137.

Ha tehát a lélek gyönyöre az igazi állandó gyönyör, melynek szabályozása tőlünk függ, természetesen ezt kell biztosítanunk. Minden zavart lehetőleg távol kell tőle tartanunk. A lélek legnagyobb zavarai a félelemből származnak. Fél az ember az istenek hatalmától, szélszélyétől, a végzet hajlíthatatlan voltától, a haláltól.

Legfőbb oka a félelemnek a tudatlanság, a tapogatózás. Vannak örök kérdések, az emberiség felvetette őket, s különböző korokban különböző módon, de végérvényesen soha sem oldotta meg. Mi a viszonyunk a körülöttünk lévő világgal, mi lesz velünk a halál után?

Az első kérdésre a görögség kétféle feleletet adott. Az egyik szerint minden körülöttünk rajzó jelenség s mi magunk is alá vagyunk vetve az istenek hatalmának, gondviseelésének, sőt szélszélyének vagy akár irigységének. A másik szerint minden fölött, még az istenek fölött is uralkodik a végzet, az előre megállapított, megmásíthatatlan vak kényszerűség. Egyik nézet sem vigasztaló: Epikuros mindkettőt elvetette következményeikkel egyetemben. Elsősorban írtóháborút indít a különféle babonák ellen. Valóságos fekélye volt a babonaság az antik léleknek s a mi még csak fokozta a bajt, maga a hivatalos vallás a jóslások különféle módjait, az istenek akaratának kifürkészését még előmozdította, gyakorlatával szentesítette. Ez ellen küzd Epikuros nagy erővel.¹⁾ Minden ilyen csak tudatlanságon alapul. Az emberek azt hiszik, hogy az istenek befolyásolják sorsukat, hogy akarataik van a földi dolgokkal szemben s azt esetleg elárulják. Ez nem így van — mondja Epikuros. Az istenek egyáltalán nem törődnek az emberekkel. Létük bizonyos, hiszen minden népnek van valami képzete róluk. Ilyen általános tény egy pozitivistá előtt nagy argumentum.²⁾ Elég részletesen megállapít néhány tulajdonságot az istenekről: milyenek általában, bírnak-e reális léttel, hasonlítanak-e az emberekhez? Tiszteletükre vonatkozólag nagyon határozott. Ő maga járt elő jó példával az ájtatosságban. De minden érdek nélkül volt jámbor tisztelettel eltelve az istenekkel szemben, nem várt tőlük semmit, mert meggyőződése szerint az isteneknek semmiféle befolyásuk a világ alakítására, kormányzására, fenntartására nincs.³⁾ Ők boldogok, boldogságukat csak zavarná mindaz a gond, a mivel a közhit megtisztelti őket. Az az istentelen, ki az ilyeneket elhiszi róluk.⁴⁾ Ha így van a dolog, nem kell félni az istenektől, de remélni sem kell tőlük semmit. Feleslegesek mindazon eljárások, melyeknek célja a fölöttünk lévő hatalmak akaratának kikutatása. Ezeknek az emberekkel szemben semmi akaratauk nincs. A bölcs csak önmagában bízik s nem fél semmitől, mert tudja a dolgok összefüggését, a jelenségek eredetét. Tudja, hogy nem az istenek szabályozzák az életet, hanem az ész. Itt újra visszatér Epikuros filozófiája egy olyan pontra, melyet nagyon szeret hangsúlyozni.

Még nagyobb energiával küzd Epikuros a végzet ellen. Tagadja ennek a természetbölcselek által ápolt, a közhit által elfogadott hatalomnak létezését s ha már választani kellene a fátumba vagy az iste-

¹⁾ Cic. de nat. d. II. 65, 162. De divin. I. 3, 5.

²⁾ Cic. de nat. d. I. 16, 43.

³⁾ Cic. de nat. d. I. 16, 51.

⁴⁾ Diog. L. X. 123.

nek hatalmába vetett hit közt, inkább az utóbbit választaná, mert az istenek még kérlelhetők, de a végzet hajlíthatatlan s vak.¹⁾ Nem uralkodik felettünk végzet, szabadok vagyunk tetteinkben, magunk intézzük sorsunkat.

Ennek a kérdésnek taglalásánál vissza kell mennünk Epikuros fizikájára, mert e morális jellegű tétel megoldásánál segítségül hívta a természettudományt. Főgondolata, hogy az ember és világ homogén. Atomok, ugyanolyan minőségű apró elemek alkotják mindkettőt. Ez a gondolat nem új, megvan Leukipposznál, Demokritosnál. Epikuros is a mozgás oka valami külső hatalomtól kapott lökés. Epikuros hozzáveszi a súlyt, vagyis a nehézkedési erőt. De van még egy harmadik ok, az atomok akarata és képessége a megmozdulásra s az elhajlásra. Ez az Epikuros féle cinamen. Hogy ez a világban, az atomokban megvan, arra vonatkozólag legfőbb érve az emberi akarat szerzett megfigyelése. Maga-magáról tudja, hogy nemcsak mozgatják, hanem mozdul is saját elhatározásából. Lucretius világosan kifejti ezt a gondolatot.²⁾

Iamne vires igitur, quamquam vis externa multos
Pellat, et invitos cogat procedere sæpe,
Præcipitesque rapi, tamen esse in pectore nostro
Quiddam, quod contra pugnare obstareque possit;
Cuius ad arbitrium quoque copia materiai
Cogitur interdum flecti per membra. per artus,
Et proiecta refrenatur, retroque residit?
Quare in seminibus quoque idem fateare necesse est,
Esse aliam, præter plagas et pondera, causam
Motibus, unde hæc est nobis innata potestas:
De nihilo quoniam fieri nil posse videmus.
Pondus enim prohibet, ne plagis omnia fiant
Externa quasi vi: sed ne mens ipsa necessum
Intestinum habeat cunctis in rebus agendis,
Et devicta quasi id cogatur ferre patique
Id facit exiguum cinamen principiorum
Nec regione loci certa, nec tempore certo.

Hogy a világban megvan a szabad akarat, azt Epikuros az ember analógiájával bizonyítja. Miután ezt a tételt az akkori fizika eredményei alapján a világban, a tüneményekben kifejtette, újra visszatér az emberhez s most evvel a megerősített tétellel támogatja az ember akaratszabadságát.

Az ember és a világ akaratszabadságából azonban nem következik, hogy minden össze-vissza, rend, szabályosság nélkül történhetik a világban s az életben. A természetben vannak törvényszerűségek, nincsenek csodák, de mindebből nem következik, hogy a vak, kérlelhetetlen végzet uralkodjék mindenütt. Midőn az atomok bizonyos törvények szerint csoportosulnak, csak saját belső alkotottságuknak engedelmeskednek, nem pedig külső kényszerűségnek. Épen így van az embernél. Saját belső alkotottsága szerint intézi ügyeit az életben. Nem lehet tehát semmit feltétlen bizonyossággal állítani a jövőre nézve, mert van egy kiszámíthatatlan tényező, a szabadság. Meg-

¹⁾ Diog. L. X. 134. — ²⁾ II. 278 ssq.

semmisül evvel a tétellel a jóslás.¹⁾ A másik következmény, hogy az ember az életet irányító dolgokban szabad, tehát felelős.²⁾ Mindebből következik, hogy a szerencsének kevés befolyása van a bölcs életére. Kell vele számolni, mert vannak külső, tőlünk független dolgok, de ezekkel könnyen felvelhetjük a harcot.³⁾ Erje a bölcs embert bármilyen csapás, független marad vele szemben.

Mindezek a fejtegetések Epikuros rendszerében tekintélyes helyet foglalnak el. Itt kapcsolódik össze szorosan fizikája s etikája meg lehetős elvontan. Epikuros meg akarja menteni a boldogságot. Ebből a czélból egyszerűsítette, székhelyét merész logikai fordulattal áttette a testből a lélekbe. Pedig ez az első pillanatra szinte élesen ellene mond filozófiája alapelvének, mely szerint legfőbb jó a gyönyör s érzékektől elvonatkoztatott gyönyör nincs. További haladásában belevonta a gyönyörbe az idő fogalmát, nagy fontosságúvá fejlesztette ki az emlékezés szerepét. Rendszere egyenes irányának azonban feláldozott sok megfigyelést, mert nagyon bízott az illúzió hatalmában. Így például épen az emlékezés szerepe Epikuros értelmében a boldogság szolgálatára nagyon kérdéses értékű. Ha pszichologiailag bírálata alá vonjuk ezt a tanát, mely szerint a szerencsétlenségben elmult örömeinkről való megemlékezéssel enyhítjük a jelen bajt, nem lehet neki feltétlenül igazat adni. Az emberi természet más. Dante sokkal emberibben mondja, hogy a szerencsétlenségben az elmult örömek emléke csak fokozza a bánatot. Menander is így gondolkodott. Összes töredékei közt nem találunk egyet sem, mely Epikuros értelmében szólna az emlékezés szerepéről. Egyetlen jelentősebb emlékezésről szóló fragmentuma épen Epikuros-ellenes. Nagyon józanul, a sors esélyeire való célzással mondja, hogy a szerencsében meg kell emlékezni a balsorsról:⁴⁾

ἐπὶν ἐκ μεταβολῆς ἐπὶ κρείττον γένη,
 ὅτ' εὐτυχεῖς μὲνησσο τῆς προτέρας τύχης.

Ez pedig épen nem illenék bele Epikuros filozófiájába, mely szerint a jelen örömeit a mult örömeire való emlékezéssel kell erősebbekké, hatásosabbakká tenni.

Az idő Menandernél csak mint a bajok gyógyítója szerepel,⁵⁾ mely mindent elsötétít s feledést hoz.⁶⁾ Hasonlóképen a remény sem egészen olyan szerepű Menander gondolatvilágában, mint Epikuros rendszerében. Epikuros csak arra gondol, hogy a reménnyel élni lehet a boldogság szolgálatára, Menander azt emeli ki, hogy a reménnyel vissza lehet élni. A szerencsétlen ember a reményhez menekül,⁷⁾ de ha ez a remény üres, kába, nem jogosult, akkor nagy baj.⁸⁾ Ilyen hiú remények azután üressé, biztos alap nélkül szükölködővé teszik az embereket.⁹⁾

Αὶ δ' ἐλπιδες βόσκουσι τοὺς κενούς βροτῶν.

Az ember esztelenségéből, a tünemények összefüggésének nem ismeréséből származik félelme. Fél az istenek szeszélyétől, a végzet

¹⁾ Diog. L. X. 135. — ²⁾ Diog. L. X. 133. — ³⁾ Diog. L. X. 135. — ⁴⁾ Fr. 712. — ⁵⁾ Fr. 677. — ⁶⁾ M. 545. — ⁷⁾ Suppl. 6. — ⁸⁾ Fr. 351. — ⁹⁾ M. 42.

vakságától, a szerencse befolyásolhatatlan, kiszámíthatatlan esélyeitől. Epikuros nagy készütséggel, logikai erőfeszítéssel igyekszik az embert minden boldogságát fenyegető érzéstől megszabadítani. Elsősorban a világ kormányzásának gondját elveszi az istenektől. Nem törődnek velünk, boldog *ἀταραξία*ban élnek, nem zavartatják magukat a világ kormányzásának s az emberek sorsának kérdésével.

Menandernél is megtaláljuk ezt a nézetet, részletesen, határozottan kifejtve, azonban sajtáságos módon csak az Epitrepontesben, melyet már teljes érettségében írt. A Lefebvretől fölfedezett töredékek között összefüggő szövegben olvashatjuk.¹⁾

- (Dv.) Οἵτι τσαυτήν τοὺς θεοὺς ἄγειν σχολήν,
ὥστε τὸ κακὸν καὶ τάγαθον καὶ ἡμέραν
νέμειν ἐκάστω, Σμικρῖνῃ; (Σμ.) λέγεις δὲ τί;
- (Dv.) σαφῶς διδάξω σ' εἶσιν αἱ πάσαι πόλεις,
ὅμοιον εἰπεῖν, χίλια· τρισμῦρια
οἴκοι; ἐκάστην καὶ ἕνα τούτων οἱ θεοὶ
ἕκαστον ἐπιτρέβουσιν ἢ σφῶσαι; (Σμ.) πῶς;
λέγεις γὰρ ἐπιπονόν τιν' αὐτοὺς ζῆν βίον.
- (Dv.) «οὐκ ἄρα φροντίζουσιν ἡμῶν οἱ θεοὶ;»
φήσεις. — ἐκάστω τὸν τρόπον συνήρμασαν
φρούραρχον· οὗτος ἔνδον ἕτερον μὲν κακῶς
ἐπέτριψεν, ἂν αὐτῷ κακῶς χρῆσις, ἐκῶν,
ἕτερον δ' ἔσωσεν. οὗτος ἐσθ' ἡμῖν θεός,
ὃ τ' αἴτιος καὶ τοῦ καλῶς καὶ τοῦ κακῶς
πράττειν ἐκάστω· etc.

Ez a fölfogás Epikuros szellemét tükrözötteti vissza. Csakhogy kétélű a gondolat. Megszabadítja az embereket egy szeszélyes, esetleg irigy felettes hatalomtól, de megfosztja a gondviseléstől. A gondviselés fogalma pedig vigasztaló minden körülmények közt; az embereknek nem esik jól, ha igazságtalanul vagy általában nem kedvezően nyúl bele valami hatalom sorsukba, de megnyugtató, ha bízhatnak valamiben, ha törekvéseikben gyámoltót sejthetnek. Menander személyei nem fosztják meg magukat ettől a gondviselő, jóindulatú isteni hatalomban való hittől, a mely Menander gondolatvilágában, a töredékek nagy számát tekintve, jelentékeny szerepet játszott. Epikuros gondolata megvan tehát, a mint láttuk, de megvan az is, a mit Epikuros elejtett. A filozofus meg akarja szabadítani az embereket az istenektől való félelemtől. Gyökeres eljárást alkalmazott: megszüntette a gondviselést is, hogy következetes legyen s hogy semmiféle beavatkozást ne engedjen meg. Menander nem ennyire következetes. Gondolatvilága nem nyugszik bele föltétlenül ebbe az egy eszmébe, tovább néz, többet lát, meglátja s figyelemre méltatja, sőt érvényre juttatja az ellentétes fölfogást, mely minden filozofia ellenére a tömegnek hite. Azt lehetne mondani, egyik lábával előre lépett Epikuros filozofiájába, a másikkal azonban a tömeg tradícióinak, hitének talaján maradt.

A kegyes tettért jól vár egyik személye,²⁾ hiszen az istenség gondját viseli a derék embereknek,³⁾ a rosszakat pedig megbünteti;⁴⁾

¹⁾ Koerte: Menandrea. Epitr. 544 ssq. — ²⁾ Fr. 572. — ³⁾ Fr. 379, M. 126, 141, 142. — ⁴⁾ M. 14.

vagy nem segíti.¹⁾ Figyelme mindenre kiterjed, mindent lát²⁾ s csendben cselekszik.³⁾ S nemcsak törődnek az istenek az emberekkel, hanem hatalmuk is van a segítsékre. Az ő együttműködésükkel minden könnyen megy,⁴⁾ nélkülük nincs boldogság,⁵⁾ hatalmuk ellen hiába küzd a halandó.⁶⁾ De ha tiszteljük őket, minden jól megy,⁷⁾ mert jogos kívánságokra mindig figyelmesek.⁸⁾ Felüti azonban ebben a föltétlen nagy bizalomban fejét a kételkedés szelleme. Az életet ábrázoló színpad személyeinek hite megrendül néha egy megmagyarázhatatlan nyugtalanító eset láttán, nem bíznak a biztos ítélőképeségben⁹⁾ s kérdik, vannak-e minden tekintetben igazságos istenek?¹⁰⁾

Erdekesen világtítják meg Menander felfogását azok a helyek, melyekben nem egyenesen az istenekről van szó, hanem a θεός értelme van jelentéstanilag többféleképp felhasználva. A mi jó, a mi derék, a mi hasznos vagy elterjedt, az az isten. Isten az ész,¹¹⁾ az öntudat,¹²⁾ az az ember, a ki nem tesz semmi rosszat,¹³⁾ a szülők.¹⁴⁾ Egy helyütt a tápláló haza földjét nevezi istennek,¹⁵⁾ másutt az ideiglenes isten a szemérmelenség.¹⁶⁾ Sőt egy ízben a pénzt, az aranyat és ezüstöt jelenti ki istenségnek, mert ezekkel mindent meglehet venni, még magukat az isteneket is.¹⁷⁾ A mi az isteneknek szóló áldozatokat illeti, Epikuros az önzetlenséget sürgeti. A Menandernél található nyomok szintén ez irányban vezetnek. A legszebb áldozat az istenfélelem,¹⁸⁾ az emberek rendszeren önző érdekekből áldoznak csekély értékű dolgokat, hogy sokkal többet kapjanak vissza. Evvel a kalmár szemmel szemben Menander nagyon gúnyos hangot használ.¹⁹⁾

Az istenekről való, Epikurostól származó tan természetes következménye volt a babona ellen megindított harcz. Ebben Menander is szívvel-lélekkel részt vesz. Nincs egészen egy véleményen Epikuros-szal az istenekről való nézetében, a gondviselést nem ejti el gondolatvilága, a mint láttuk, de azért a babonaszágokat kiirtandóknak tartja. Nincs ebben semmi ellenmondás. Az istenekbe s a gondviselésbe vetett magasabb színvonalú hittel épen ellenkezik az a sok mindenféle mesterkedés, a mit az antik népek a régi vallásos hit hanyatlásával elfogadtak s gyakoroltak az istenek akaratának befolyása céljából. A *Ιερεία*-ban egy olyan nőt visz színpadra, ki babonáságában Cybele papnője lett. Ebből a darabból az egyik töredék azt mondja, hogy az istenek akaratát nem lehet mindenféle szertartásokkal ide-oda rángatni.²⁰⁾ Nagyon élénken fejti ki egy másik töredékében azt a gondolatot, hogy a babonaszág megmérgezi az emberi életet. Az állat boldogabb, mint az ember, mert csak természettől kapott sorsának terhét hordozza, míg az ember maga magát ijesztgeti mindenféle előjelekkel. Kiegészíti ezt még Epikuros értelmében, hogy a törvények, becsvágy, ambíció mind ilyen saját találmányú, nem természettől kapott rossz.²¹⁾ Az álom ellen épen az álommagyarázás, mint a babonaszágra alkalmat adó jelenség miatt tör ki egyik személye.²²⁾

1) M. 242, 252. — 2) Suppl. 61, 68. — 3) Fr. 818. — 4) Suppl. 34, M. 237. — 5) M. 256. — 6) M. 251, 249. — 7) M. 229. — 8) M. 146. — 9) Fr. 386. — 10) Fr. 335. — 11) M. 434. — 12) Suppl. 17. — 13) M. 234. — 14) M. 238. — 15) Fr. 13. — 16) Fr. 257. — 17) Fr. 537. — 18) M. 246. — 19) Fr. 319. — 20) Fr. 245. — 21) Fr. 534. — 22) Fr. 523.

A *Δεισιδαίμων*-ban, hol Menander erősen felhasználhatta Antiphanes egy vígjátékát,¹⁾ úgy látszik főcélja volt a babonáság kigúnyolása. Innen maradt egy érdekes töredék:²⁾

ἀγαθόν τί μοι γένοιτο, πολύτιμοι θεοί
 ὑποδοούμενος τὸν ἱμάντα γὰρ τῆς δεξιᾶς
 ἐμβάδος ἀπέβηξ'. B. εἰκότως, ὡ φλήναρε
 σαπρὸς γὰρ ἦν, σὺ δὲ μικρολόγος ἄρ' οὐ σεῶν
 καινὰς πρίασαι.

A kuruzslás is a babonában gyökerezik. Ezt épen úgy nem kíméli, mint a babona többi faját. Mert a baj ellen igaz gyógyszert, nem hiábavalóságokat kell alkalmazni. Ebből a komédiából Meineke szerint sokat felhasználott Plutarchos egyik munkájában, melyet a babona ellen írt.³⁾ Különösen a nők voltak hajlandók mindenféle babonás cselekedetre. Egy Strabonnál megőrzött töredék szerint ötször is áldoznak naponként:⁴⁾

Ἰεθύομεν δὲ πεντάκις τῆς ἡμέρας
 ἐκυμβάλιζον δ' ἑπτὰ θεράπαιναι κύκλω
 αἱ δ' ὠλόουζον.

Evvel a töredéssel kapcsolatban Strabon is megjegyzi, hogy a nők a babonásokban vezetnek. (Str. 7, 297.)

A végzetet Epikurosz nagy gonddal semmisíti meg: Menander, úgy látszik, hisz benne, legalább néha. Nincs olyan véglegesen formulázott véleménye a dolgról. Csak egy-két kevésbbé fontos töredékünk van, melyekben a végzet, mint hatalom szerepel, de megvan, Epikurosnál pedig teljesen hiányzik:⁵⁾

Ἵπὸ τῆς ἀνάγκης πάντα δουλοῦνται ταχύ.

Egy más helyen:⁶⁾

Τρία γὰρ ἔστι, δέσποτα
 δι' ὧν ἅπαντα γίνετ', ἧ κατὰ τοὺς νόμους,
 ἧ ταῖς ἀνάγκαις, ἧ τὸ τρίτον ἔθει τινί.

A véletlen azonban Epikurosnál is megvan. Ez az a forma, melyben az atomok spontaneitása az embernek nyilatkozik. A bölcsnek számolnia kell vele. Nem sokat számít azonban Epikurosz szerint az életben, csak eszköz a bölcs kezében, melylyel megfontolása szerint él. Az, a mit a tömeg szerencsének, véletlennek tulajdonít, tulajdonképen nem az. A véletlen szerepel ugyan, de következményeiben nem tévesztendő össze azokkal a dolgokkal, melyek a jellemnek folyományai. Menander ugyanígy fogja fel a dolgot:⁷⁾

Ἄνοια θνητοῖς δυστύχημ' αὐθαίρετον·
 τὶ σαυτὸν ἀδικῶν τὴν τύχην κατατιτῆ;

¹⁾ Porphyr. Euseb. Præp. ev. 10, 3, 13.

²⁾ Fr. 109.

³⁾ Ceterum non dubitandum, quin multa ex hac fabula Plutarchus in suum de superstitione libellum derivaverit.

⁴⁾ Fr. 326. — ⁵⁾ Suppl. 96. — ⁶⁾ Fr. 155. — ⁷⁾ Fr. 618.

A szerencse tulajdonképen reális léttel nem bir, az takarózik evvel a fogalommal, ki nem képes természetét és jellemét kormányozni.¹⁾ Itt szinte megsemmisíti a szerencsét, hogy kiemelje sorsunk intézésében a ránk eső részt. Állandóbb nézete azonban, hogy a jellem s a szerencse közös munkája sorsunk.²⁾ Noha megvan tehát Menandernél a gondolat, hogy a szerencse tulajdonképen a jellem, de hát ez tőlünk függ-e? Nem, a drámaíró nem bízik annyira az ember akaraterejében s nem tartja föltétlenül biztosnak a véletlennel, a szerencsével, a sorssal szemben az emberi élet zavaraltalan voltát. Nem úgy élünk, a hogyan akarunk, hanem a hogyan tudunk.³⁾

Ζῶμεν γὰρ οὐχ ὡς θέλωμεν, ἀλλ' ὡς δυνάμεθα.

Mindnyájan szépen akarunk élni de nem vagyunk képesek erre,⁴⁾ mert a természet törvényei alól nincs menekülés.⁵⁾ Milyen kellemes volna az élet, ha a véletlen nem irigykednék,⁶⁾ de így semmi biztos az életben,⁷⁾ mert a véletlen kiszámíthatatlan, nehezen kezelhető.⁸⁾ Míg Epikuros azt mondja, hogy a bölcslet a szerencse nem zavarhatja, addig Menander int, hogy emlékezzünk a közös emberi sorsra.⁹⁾ S ez nála nemcsak annyit jelent, mint Epikurosnál, hogy az embernek csak azért kell számba venni a véletlent, hogy annál sikeresebben védekezhessék ellene. Epikuros feltételezi, hogy a védekezés föltétlen sikerrel jár a boldogság szempontjából, Menander látja, hogy néha a természet legbecesebb adományait megrontja a véletlen.¹⁰⁾ Világosan mutatja a fölfogását egy nagyobb terjedelmű, fontos töredék, melyben kétségtelenül a szabadakaratot tagadja a költő.¹¹⁾

Ἐὶ γὰρ ἐγένου σὺ, Τρόφιμε, τῶν πάντων μόνος,
 ὅτ' ἔτικτεν ἢ μήτηρ σ', ἐφ' ᾧ τε διατελεῖν
 πράττων ἢ βούλει καὶ διευτυχεῖν αἰεὶ,
 καὶ τοῦτο τῶν θεῶν τις ὁμολόγησέ σοι,
 ὁρθῶς ἀγανακτεῖς ἔστι γὰρ σ' ἐψευσμένος
 ἀτοπὸν τε πεποιήχ'. εἰ δ' ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς νόμοις
 ἐφ' ὅσπερ ἡμεῖς ἔσπασας τὸν ἀέρα
 τὸν κοινόν, ἵνα σοὶ καὶ τραγικώτερον λαλῶ,
 οἰστέον ἀμείνον ταῦτα καὶ λογιστέον.
 τὸ δὲ κεφάλαιον τῶν λόγων. ἀνδρομπος εἶ,
 οὗ μεταβολὴν θάπτον πρὸς ὕψος καὶ καλὴν
 ταπεινότητα ζῶων οὐδὲν λαμβάνει.
 καὶ μᾶλα δικαίως ἀσθενέστατον γὰρ ὄν
 φύσει μεγίστοις οἰκονομεῖται πράγμασιν
 ὅταν πέση δέ, πλείστα συντρίβει καλὰ.
 σὺ δ' οὐδ' ὑπερβάλλοντα, Τρόφιμ', ἀπώλεσας
 ἀγαθὰ, τὰ νυνὶ τ' ἔστι μέτριά σοι κακὰ.
 ὥστ' ἀνὰ μέσον που καὶ τὸ λοιπὸν [δὴ] φέρε.

Egy helyen szinte megdöbbenő színekkel festi a véletlen hatalmát. Az ész semmi evvel szemben, minden a szerencse munkája.¹²⁾ Semmi sem föltétlenül állandó, a szerencsés nem bízhatik sorsa állandó-

¹⁾ Fr. 599. — ²⁾ Fr. 589. — ³⁾ M. 190. — ⁴⁾ M. 136. — ⁵⁾ M. 492. — ⁶⁾ M. 563. — ⁷⁾ M. 57. — ⁸⁾ Suppl. 121. Suppl. 23. — ⁹⁾ M. 8. — ¹⁰⁾ Fr. 356. — ¹¹⁾ Fr. 531. — ¹²⁾ Fr. 482—483.

dóságában, mert hirtelen megváltozhatik minden.¹⁾ Sőt egy helyen, úgy látszik, a filozofusokat gúnyolva mondja, hogy a sors változásaival szemben az ember tehetetlen. Nem valószínűtlen, hogy a gúnyos gyűjtőnévben: *οἱ τὰς ὀφρῦς αἰροντες* — Epikuros is benne van, annál is inkább, mert egy más alkalommal ugyancsak Epikuros egyik lényeges, nagyon híressé vált tanával kapcsolatban ugyanezt a kifejezést használja.²⁾ A kérdéses hely a következő:³⁾

Οἱ τὰς ὀφρῦς αἰροντες ὡς ἀβέλτεροι
καὶ ἰσκέψομαι λέγοντες· ἄνθρωπος γὰρ ὢν
σκέψαι οὐ; περὶ τοῦ; δυστυχεῖς ὅταν τύχη
κἀτύματα γὰρ τὰ πράγματ' ἐπι: τὸ συμφέρον
βεῖ κἀν καθεύδης ἢ πάλιν τοῦναντίον.

Nem lehet azt kiszámítani észszel, mi hasznos az életben, nincsenek biztos törvények a véletlenel szemben. Senki életében nem mondhatja, hogy ezt, vagy azt a dolgot nem fogom átszenvedni,⁴⁾ mert egy kis véletlen mindent felforgat az életben:⁵⁾

Στρέφει δὲ πάντα τὰν βίῳ μικρὰ τύχη.

Azt hiszem, megtaláltuk Epikuros és Menander közt a legjobban elválasztó pontot. Epikuros ellensége a véletlennek s megveti. Nagy erőfeszítéssel igyekszik az ettől való félelmet eltávolítani, mert megronthatná a boldogságot. Menander nem hisz a boldogság lehetőségében, az életet a maga egészében nézi s ebben az egészben nagy szerepe van a véletlennek. Epikuros véletlene az a forma, melyben a külső világ az emberrel érintkezik. A bölcslet ez az érintkezés semmi körülmények közt nem ingatja, bezárkózik önmagába s ezek a külső dolgok nyomtalanul suhannak át felette. Menandernél a véletlen külső és belső egyúttal. A mi saját belső alkotottságunk is véletlen, nem meghatározott, az akarat csak részben érvényesül, mindnyájan szeretnénk szépen, jól élni, de nem birunk. Ennek tehát nemcsak a külső körülmények az okai, hanem belső alkotottságunk is, mely szintén nem tőlünk függ, hanem a véletlentől. Hiába mondja valaki, majd meglátom, majd elintézem — a dolgok nem törődnek evvel, orvul ránk törnek s akár álmunkban bevárhatjuk a reánk eső osztályrészből jutott jót, vagy rosszat, annyira csekély szerepet játszunk velük szemben.

IV. Epikuros tovább halad a felszabadítás munkájában s találkozik útjában a kikerülhetetlennel, a közös sorssal, a halállal. Guyau hosszasán kifejti, mennyi eredetiség és mennyi erő van Epikurosnak a halálról szóló tanában. A főgondolat, melyből egész okoskodása kiindul, hogy a lélek nem halhatatlan, össze van kötve a testtel, összegyökerezett vele, szétválaszthatatlan,⁶⁾ együtt születik, együtt nő, öregszik vele,⁷⁾ együtt pusztulnak el.⁸⁾ A lélek csak egy része az

¹⁾ Fr. 94.

²⁾ Fr. 39. Εὐρετικὸν εἶναι φασὶ τὴν ἐρημίαν οἱ τὰς ὀφρῦς αἰροντες.

³⁾ Fr. 460. — ⁴⁾ Fr. 355. — ⁵⁾ Suppl. 75. — ⁶⁾ Lucr. III. 324 ssq. —

⁷⁾ Lucr. III. 446—7. — ⁸⁾ Aetius (Plutarchos) IV. 7, 4, p. 393. D.

embernek, mely az egész organizmustól szabadon, elválasztva nem működhetik.¹⁾

Ha a test feloszlik, a lélek elszáll, megsemmisülve, mint a füst.²⁾ Ha tehát a lélek halandó, megszűnik a test feloszlásával, a halál akkor semmi.³⁾ Ugyanezt bőven kifejti Epikuros egyik levelében.⁴⁾ De erős ellenvetések zúdulnak fel egymás után Lucretius költeményében. A halállal vége a fájdalomnak, de egyúttal vége minden gyönyörnek, a gyönyör pedig a legfőbb jó. A halál mindent elsöpör.⁵⁾ De mindez nem tartozik ránk, felel Lucretius:⁶⁾

Nec tibi earum
Iam desiderium rerum insuper insidet una.

Ha pedig nincs vágy, nincs fájdalom. A másik nagy ellenvetés az élet rövid volta. Fáj itt hagyni az embernek a földet, mikor még van várakozni valója. A gyönyör oly múltó, olyan hamar elszalad az élet. Erre Epikuros azt feleli, hogy az időtartam egyáltalán nem fokozza a boldogságot.⁷⁾ Minden gyönyör magában véve teljes, befejezett valami, a mit az idő nem módosíthat.⁸⁾ Új gyönyöröket nem tudok kitalálni számodra — írja Lucretius — mindig minden ugyanaz, ha századokon át, ha örökké élnél is, mindig ugyanaz vár rád.⁹⁾ Mindebből azonban nem következik, hogy a halál kívánatos s hogy az öngyilkosság jogosult volna. Epikuros nagyon szigorú Theogniszal szemben, ki egyik költeményében azt mondja, jobb lenne nem születni, vagy ha már élünk, jobb mentől előbb meghalni.¹⁰⁾ Az élet magában véve jó, ha semmi fájdalom nem zavarja.¹¹⁾ Ha a sors már oly tűrhetetlen, hogy a fájdalmak kétségtelenül elviselhetetlenek, akkor a böles fontolóra vesz mindent s ha jónak látja, nyugodt lélekkel, mintha csak színházból távoznék, itt hagyja az életet,¹²⁾ összefoglalja nézetét e pár sorban:¹³⁾ *ὁ σοφὸς οὐδὲ φοβεῖται τὸ μὴ ζῆν οὔτε γὰρ αὐτῷ προσίσταται τὸ ζῆν, οὔτε δοξάζεται κακὸν εἶναι τι τὸ μὴ ζῆν, ὥσπερ δὲ σιτίον οὐ τὸ πλείον πάντως, ἀλλὰ τὸ ἥδιον αἰρεῖται, οὕτω καὶ χρόνον οὐ τὸν μάλιστα, ἀλλὰ τὸν ἥδιστον καρπίζειται.*

Menander fennmaradt töredékeiben aránylag keveset foglalkozik a halállal. Lényegére vonatkozólag megegyezik Epikurosszal: a halott érzéktelen, nem kell tehát siratni.¹⁴⁾

Μὴ κλάε τοὺς θανόντας· οὐ γὰρ ὤφελεῖ
τὰ δάκρυ' ἀναισθήτω γεγονότι καὶ νεκρῷ.

1) Lucr. III. 547 ssq. — 2) Lucr. III. 582. Sex. Emp. adv. dogm. III. (math. IX.) 72. — 3) Lucr. III. 818. — 4) Diog. L. X. 124. — 5) Lucr. III. 883 ssq. — 6) Lucr. III. 888—9. — 7) De Fin. II. 27, 87, 88. — 8) Diog. L. X. 145. — 9) Lucr. III. 932.

10) Diog. L. X. 126.

πολὺ δὲ χεῖρον καὶ ὁ λέγων καλὸν μὲν μὴ φῦναι
φύοντα δ' ὅπως ὄκιστα πύλας Ἀΐδαο περῆσαι.

εἰ μὲν γὰρ πεποιθὼς τοῦτο φησι, πῶς οὐκ ἀπέρχεται ἐκ τοῦ ζῆν; ἐν ἑτοίμῳ γὰρ αὐτῷ τοῦτ' ἐστίν, εἴπερ ᾗν βεβουλευμένον αὐτῷ βεβαίως· εἰ δὲ μακρόμενος, μάταιος ἐν τοῖς οὐκ ἐπιδοχομένοις. — 11) Diog. L. X. 126. — 12) Cic. Fin. I. 15, 49. — 13) Diog. L. X. 126. — 14) Fr. 705.

Egy másik töredékében kérdi, mi jó lehetne a halálban, ha az életben sincs semmi?¹⁾ A halálban nem érzünk sem jót, sem rosszat.

De az elmulás gondolata már nem oly közömbös a drámaíró előtt. Egy szép töredéke elárulja izgatottságát evvel a nagy, titokzatos hatalommal szemben, melyben bensőséges szavakkal, szinte meghatottsággal festi az emberi élet hiú voltát a mindent kiegyenlítő hatalommal, az elmulással szemben:²⁾

ἔταν εἰδέναι θείης σεαυτὸν ὕστις εἶ,
 ἔμβλεψον εἰς τὰ μνήμας' ὡς ὁδοιποροεῖς.
 ἐνταῦθ' ἔνεστ' ὅσα τε καὶ κούφη κόνις
 ἀνδρῶν βασιλέων καὶ τυράννων καὶ στραῶν
 καὶ μέγα φρονούντων ἐπὶ γένει καὶ χερήμασιν
 αὐτῶν τε δόξῃ καὶ κἀλλεῖ σωματίων.
 κἄτ' οὐδὲν αὐτοῖς τῶνδ' ἐπήρασαν χρόνος.
 κοινὸν τὸν ἄδην ἔσχον οἱ πάντες βροτοί.
 πρὸς ταῦθ' ὄρων γίνωσκε σεαυτὸν ὅστις εἶ.

Menander épen nem egyezik bele Epikuros tanába, hogy az élet tulajdonképen önmagában véve jó. Itt egy alapvető, egész világnézetet meghatározó pontnál ismét elválnak egymástól: Epikuros optimista, Menander pesszimizmusra hajló. Epikuros méltatlankodott Theognis költeményének sorain, mert szerinte a halál közömbös. S Menander egy még híresebb sorral ajándékozta meg a pesszimiztákat, kik közül Leopardi egyik költeménye elé tette jeligének:³⁾

Ὅν οἱ θεοὶ φιλοῦσιν, ἀποθνήσκει νέος.

Míg az epikureista Lucretius azért mondja, hogy az élet egy bizonyos idő elteltével semmi új gyönyört nem képes adni, hogy az embert a halál gondolatával megbarátkoztassa, Menander más szempontra helyezkedik. Előtte nemcsak a végleges elmulás, hanem az öregség is már halál. Epikuros nem panaszkodik az öregség ellen, Menandernek rendkívül terhes.⁴⁾

Ἄπαντ' ἀφανίζει γῆρας, ἰσχὺν σώματος,
 ἀκοίην, ἔρασιν, κάλλος, οὐκ ἐστ' ἡδονή
 ἐστίν.

Nem akarja bevárni a részletekben való meghalást. Az a legboldogabb, ki az istenek nagyszerű ajándékait, a napsugarat, a felhőket, a vizeket, a csillagokat, a tüzet csendes békében megszemlélte s visszatér oda, honnan jött. Ezeknél nagyobb dolgokat nem láthat s ha száz évig él is, mindig ugyanazok lesznek szeme előtt. Nem kell hosszú életet kívánni, az öreg sohasem hal meg könnyű halállal.⁵⁾ Ez a felfogás lényegesen módosítja Menander nézetét a halálról. Míg Epikuros csak a legvégső esetben engedi meg, hogy a halál jobb az életnél, mikor a fájdalommal szembeállni lehetetlenség — ez pedig az ő filozofiai rendszerében nagy szó — addig Menandernél több esetben találunk oly értelmű nyilatkozatot, hogy a halál a bajos életnél többet ér.⁶⁾ Sajátságos, hogy mégis élni kívánunk:⁷⁾

1) Fr. 169. — 2) Fr. 538. — 3) M. 425. — 4) M. 33. — 5) Fr. 481. — 6) M. 193, 296. — 7) Fr. 555.

ὄχληρὸν ὁ χρόνος ὁ πολὺς. ὦ γῆρας βαρὺ,
ὥς οὐδὲν ἀγαθόν, δυσχερῆ δὲ πόλλ' ἔχεις
τοῖς ῥῶσι καὶ λυπηρά. πάντες εἰς σὲ δὲ
ἐλθεῖν ἕμως εὐχόμεθα καὶ σπουδάζομεν.

V. A felszabadítás munkája után rátérünk Epikuros rendszerében a boldogság eszközeire, az erényekre. Rendszerének természetes következménye, hogy a főerények a bátorság és a mérséklet. A bátorság teszi képessé a bölcs embert, hogy az élet minden felmerülhető jelenségével, bajával, fenyegetésével szemben erősen, félelem nélkül álljon meg. Ezen a ponton, noha egészen ellenkező alapelvből indult ki, Epikuros találkozik a stoikusokkal. A bátorság adja meg az erőt a bölcsnek, hogy még a kínzások közt is boldognak érezze magát.¹⁾ Mert a bölcs észével kormányoz mindent.

Evvel szoros kapcsolatban áll a mérséklet minden dologban, a higgadt megfontolás, mert nem a pillanat gyönyörét kell nézni, hanem az állandó boldogságot.²⁾ A szerencsétlenséggel való bátor szembeállást Menander is fontosnak tartja. A ki rendben van jellemével, nemes nyugalommal várhatja a sors csapásait.³⁾ Hogy a mérsékletnek az élet berendezésében milyen szerepet tulajdonít, láttuk, midőn a gyönyörök értékeléséről volt szó.

Az egyént önmagában tekintve eddig sikerült Epikurosnek az erényt kibékíteni a haszonnal. A boldogság szolgálatára rendelte, noha nem fogadta el legfőbb jónak. De az ember társas lény, embertársaival együtt él. A szociális életben épen olyan szépen megfér-e egymás mellett az erény és az érdek? Például a barátság hogyan egyeztethető össze avval a józan önzéssel, mely az epikureista bölcs legjellemzőbb tulajdonsága.

És mégis az epikureisták híresei voltak arról a szoros baráti viszonyról, mely köztük virágzott. Epikuros barátai oly számosan voltak, hogy egész városok nem lettek volna elégségesek befogadásukra.⁴⁾ Valóságos összeesküvése volt ez a szeretetnek, melyet később tanítványai is gyakoroltak, mondja Cicero.⁵⁾

Itt is a kiinduló pont az érdek.⁶⁾ Nincs hathatósabb eszköz a boldogság biztosítására a barátságnál.⁷⁾ Erősíti a barátság kívánatos voltát az a gyönyörűség, melyet a szeretet, a baráti érzés önmagában nyújt.⁸⁾

Ebben a viszonyban, melynek minden önzéstől távol kellene maradnia, mégis nagyon sajátosság a haszon szempontja. Epikuros

1) Diog. L. X. 118. — 2) Diog. L. X. 132. — 3) Fr. 205. — 4) Diog. L. X. 9.

5) Cic. Fin. I. 20, 65 at vero Epicurus una in domo et ea quidem angusta quam magnos, quantaque amoris conspiratione consentientes tenuit amicorum greges, quod fit etiam nunc ab Epicureis.

6) Diog. L. X. 120. καὶ τὴν φιλίαν διὰ τὰς χοείας...

7) Diog. L. X. 148. ὦν ἡ σοφία παρασκευάζεται εἰς τὴν τοῦ ὄλου βίου μακαριότητα, πολὺ μέγιστόν ἐστιν ἡ τῆς φιλίας κτήσις... καὶ τὴν ἐν αὐτοῖς τοῖς ὀριζομένοις ἀσφάλειαν φιλίαις μάλιστα κατεῖχε συντελουμένην.

8) Cic. Fin. I. 20, 67. Atque ut odia, invidiae, despiciationes adversantur voluptatibus, sic amicitiae non modo faultrices fidelissimae, sed etiam effectrices sunt voluptatum tam amicis quam sibi.

ezt nem akarja elejteni. Látszólag kiküszöböli s odajut, hogy a baráti viszonyban az epikureista önzésből önzetlen. Az ember ugyanis dilemmába kerül. A barátság az élet egyik legbecsesebb java, a tartós, biztos alapokra fektetett boldogság egyik feltétlen tényezője, tehát okvetetlenül ápolni kell. De más mód erre nincs, mint az önzetlenség, mely a barátság kötésénél és fenntartásánál elkerülhetetlen.¹⁾ Ápolni kell tehát a barátságot ez alapon önzetlenül. S ebben Epikuros nagyon messze megy. Kellemesebbnek tartja adni, mint kapni.²⁾ Vagyonukkal természetesen egymás szolgálatára álltak, noha javaik nem voltak közösek, mint a pythagoreusoknál. Epikurosoknak ez a forma nem tetszett; bizalmatlanság jelét látta benne.³⁾ Kimondja a legnagyobbat: barát a barátért életét is adja oda.⁴⁾

Kapcsolatban a baráti érzéssel emlékezünk meg Epikuros ember-szeretetéről. Mindenkiel szemben jó, emberséges volt.⁵⁾ Kiterjedt szeretete a rabszolgákra, kik közül néhányat tanítványává emelt.⁶⁾ Tanaiban követőit is emberséges bánásmódra inti.⁷⁾ Mert hiszen nem a származás teszi az ember nemességét, hanem a jellem derekassága.

Menanderhez annál könnyebben útat találhatott a barátság nagyrabecsülése, mert szerinte az ember nemcsak önmagának él.⁸⁾ Ha magunkat túlságosan szeretjük, nem lehet barátunk.⁹⁾

Elmegy ó is az önzetlenségig!¹⁰⁾

χαριν λαβῶν μέμνησο, καὶ δοῦς ἐπιλάθου

de ebben az önzetlenségben megvan az Epikurostól is belevett önzés árnyalata.¹¹⁾

φίλος φίλω γὰρ συμπονῶν αὐτῷ πόνει.

Többször világosan kiemeli a barátság nagy hasznát. Ha a test beteg, orvos gyógyíthatja meg, ha a lélek, a jó barát.¹²⁾

τῷ μὲν τὸ σῶμα διατεθειμένω κακῶς
χρεῖα ἔστ' ἰατροῦ, τῷ δὲ τὴν ψυχὴν φίλου·
λύπην γὰρ εὖνους οἴδε θεραπεύειν λόγος.

Nincs nálánál becsesebb szerzemény,¹³⁾ valóságos kincs,¹⁴⁾ leg-hűségesebb szövetséges a bajban, velünk együtt viseli a fájdalmat s ezáltal enyhíti.¹⁵⁾

Δέροκιπτε καὶ Μνήσιππε, τοῖς εἰρημένοις
ἡμῶν ὑπὸ τινος ἢ πεπονθόσιν κακῶς
ἔστιν καταφυγὴ πᾶσιν, οἱ χρηστοὶ φίλοι.
καὶ γὰρ ἀποδύρασθ' ἔστι μὴ γελώμενον,

1) Cic. Fin. I. 20, 67. — 2) Plut. Non p. s. v. s. Epic. 1100. — 3) Diog. L. X. 11. — 4) Diog. L. X. 121.

5) Cic. Tusc. II. 19, 44. Fin. II. 25—80. Diog. L. X. 10.

6) Diog. L. X. 10.

7) Diog. L. X. 118. οὔτε κολάσειν οἰκέτας, ἐλεήσειν μέντων, καὶ συγγνώμην τινὲ ἕξειν τῶν σπουδαίων.

8) Fr. 557. — 9) M. 310. — 10) Suppl. 112. — 11) Suppl. 104. —

12) Fr. 591. — 13) M. 423. — 14) M. 526. — 15) Fr. 543.

καὶ συναγανακτοῦνσ' ὀπόταν οἰκείως ὄρᾳ
 ἕκαστος αὐτῶ τὸν παρόντα, παύεται
 τοῦτον μάλιστα τὸν χρόνον τοῦ δυσφορεῖν.

A vagyonközösség eszméje inkább a régi pythagoreusok felfogása szerint van meg Menandernél, mert a *κοινὰ τὰ τῶν φίλων*¹⁾ Terentiusnál, mint *vetus verbum* van említve²⁾ Nem szabad a barátot készakarva megsérteni,³⁾ nem is szép dolog ellenük véteni,⁴⁾ mert az a barát, ki engem megbánt, semmiben sem különbözik az ellenségtől, mondja egyik személye.⁵⁾

A mi Menander általános emberszeretetét illeti, számos adat áll ismét rendelkezésünkre. Ebben az időben ezek az eszmék már szélteben el voltak terjedve. Menander és Epikurokós tehát koruk felfogásának adtak hangot. A derék ember sohasem nemtelen,⁶⁾ mondja egyik töredék. Egy másikban⁷⁾ a felvilágosodottabb fiú fejtegeti elfogultabb anyjának, hogy nem kell annyit emlegetni a származást. Azok kapaszkodnak őseikbe, kik magukban nem bízhatnak. A ki nemes jellemű, az nemes ember, legyen aethiops vagy scytha. Anacharsis tán nem scytha volt?

A jó ember nemes, a haszontalan fattyú.⁸⁾

Hogy a rabszolgákkal szemben milyen álláspontot foglalt el Menander, legjobban látjuk újabb fragmentumai közt fölfedezett *Herosában*, hol egy szerelmes rabszolgát nagyon rokonszenvesnek rajzol. Egy másik töredéke szerint a jólelkűség táplálja a rabszolgát.⁹⁾

A mi a szerelmet illeti, Epikurokósnak a természetes szükséglet ellen nincs kifogása. Ennek kielégítése kellemes, ha nem árt,¹⁰⁾ sőt az érzéki szerelmet mint egyik legfőbb gyönyört említi.¹¹⁾ Lucretius hasonló fölfogást tanúsít. A szerelem, mint fiziologiai jelenség nagyon fontos, csak mint illúzió kerülendő.¹²⁾ Még a boldog szerelem is menyü zavarral jár: fogyasztja az életerőt, lenyügözi, önállótlaná teszi az embert, elhanyagoltatja a kötelességeket, költekezésre csábít, féltékennyé tesz, hát még a boldogtalan. És miért mindez? Semmiért. A természet megcsalja a szerelmezt s elvakultságában olyan kiválóságokat tulajdonít választottjának, milyenekkel egyáltalán nem bír.¹³⁾ Az illúziókkal tele szerelem, a szenvedélyes érzelm tehát veszélyes, mert sok zavarral jár. Hasonlóképen a házasság sem ajánlatos,¹⁴⁾ de az általános szabályalól, hogy a bölcs nem nősül, mégis van kivétel.¹⁵⁾

Menander nagyon sokat foglalkozik a szerelem, házasság, általában a nők kérdésével. Töredékei közt a legtekintélyesebb rész a nőkkel van kapcsolatban. Darabjaiban mindig nagy szerepet játszott a szerelem.¹⁶⁾ Határozottan nőgyűlölő, jót alig néhány helyen mond róluk.¹⁷⁾ Pedig az életben ugyancsak másnak mutatta magát,¹⁸⁾ rá

¹⁾ Fr. 9.

²⁾ Ter. Ad. V, 3, 17. Nam *vetus verbum hoc est: communia esse amicorum inter se omnia.*

³⁾ M. 9. — ⁴⁾ M. 279. — ⁵⁾ M. 530. — ⁶⁾ M. 30. — ⁷⁾ Fr. 533. — ⁸⁾ Fr. 290. — ⁹⁾ Fr. 231. — ¹⁰⁾ Diog. L. X. 118. — ¹¹⁾ Diog. L. X. 6. — ¹²⁾ Lucr. IV. 1051 s. köv. — ¹³⁾ Lucr. IV. 1139 s. köv.

¹⁴⁾ Diog. L. X. 119. — ¹⁵⁾ U. o. — ¹⁶⁾ Ov. Trist. II. 369. — ¹⁷⁾ M. 93, 99, 160.

¹⁸⁾ V. ö. Suidas Menanderről szóló articulusat: περί γυναίκας ἐκμανέστατος.

mindenesetre jobban illik az, a mit Euripidesről mond Athenaeus.¹⁾ Nagyszámú töredékei közül csak a legfontosabbakban keressük Epikuros tanainak esetleges visszhangját.

A szerelem nagy hatalom Menandernél. Mintha a régi tragédiák kardalait hallanánk egyik töredékében.²⁾

Δέσποινα, Ἐρωτος οὐδὲν ἰσχύει πλέον
οὐδ' αὐτὸς ὁ κρατῶν τῶν ἐν οὐρανῷ θεῶν
Ζεὺς, ἀλλ' ἐκείνω πάντ' ἀναγκασθεὶς ποιεῖ.

De a nagy hatalom nem kívülről jön, hanem belülről, a lélekből s mint illogikus betegség jelentkezik. Ezen a ponton Menander találkozik a Lucretiusnál kifejtett epikureista felfogással.³⁾ A szerelmes ember elveszti magát, önállóságát.⁴⁾ Ez a hatalom a jó és rossz embereket egyaránt sötétségbe hajtja⁵⁾ s a mi még csak fokozza a bajt, a szerelmes ember nem ad semmit a jó tanácsokra.⁶⁾

Ha a szerelem ily sok bajjal jár, annál nagyobb rossz a házasság. Ebben a tekintetben Menandernél kiélesedetten látjuk érvényesülni Epikuros felfogását: a házasság azért nagy baj, mert megzavarja az élet nyugalmát. A ki nem házasodik, nem lesz rosszban része,⁸⁾ a nőtlen élet gondtalan,⁹⁾ míg a nő ember valósággal rabszolga.¹⁰⁾ Mert az asszony minden rossznak oka, sok ember szerencsétlenségéért ő felel.¹¹⁾ Azért, mielőtt nősülnél, nézz a szomszédodra, mondja Menander rosszakaratólag.¹²⁾

Egy terjedelmesebb töredékben¹³⁾ az egyik személy le akarja beszélni a másikat nősülési szándékáról. Ha a tengerre szállsz — mondja — harmincz hajó közül legfeljebb három pusztul el, de a házasságban mindenki hajótörést szenved. Ha szegény ember házasodik, háromszorosan boldogtalan,¹⁴⁾ ha gazdag nő vesz el, zsarnokra talál.¹⁵⁾ A gyerekáldás csak újabb gond.¹⁶⁾ Egyik személy elkeseredésében megátkozza, ki először, másodszer, harmadszor, negyedszer s a ki utánuk nősült.¹⁷⁾

Viszont azt is elismeri Menander, hogy a sok rosszal néha jó vegyül.¹⁸⁾ Az asszony nagy gond, de a beteg férjet ápolja, a szerencsétlennel együtt szenved, a megholtat tisztességesen eltemetteti.

Egy más szempont is szól a házasság mellett s ez a szükségesség szempontja. Epikuros is erre gondolt, mikor a nősülést kivételiesen megengedi a bölcsnek. Menander egész világosan mondja:¹⁹⁾

Τὸ γαμεῖν, ἐάν τις τὴν ἀλήθειαν σκοπῇ
κακὸν μὲν ἔστιν, ἀλλ' ἀναγκαῖον κακόν.

Hasonlót mond a nőkről általában:²⁰⁾

Κακὸν φυτόν πέφυκεν ἐν βίῳ γυνή
καὶ κτώμεθ' αὐτὰς ὡς ἀναγκαῖον κακόν.

¹⁾ Ath. XIII. 5 pg. 557 E. Sophokles szájába adja e szavakat: μισογύνῃς ἔστιν Εὐριπίδης ἐν γε ταῖς τραγωδίαις· ἐπεὶ ἐν γε τῇ κλίῃ φιλογύνῃς.

²⁾ Fr. 209. — ³⁾ Fr. 541. — ⁴⁾ Fr. 85. — ⁵⁾ Fr. 352. — ⁶⁾ Fr. 48. — ⁷⁾ Fr. 59. — ⁸⁾ M. 437. — ⁹⁾ M. 56, 78, 437. — ¹⁰⁾ M. 382. — ¹¹⁾ Suppl. 57, 63, M. 134, 324, 541. — ¹²⁾ M. 103. — ¹³⁾ Fr. 65. — ¹⁴⁾ Suppl. 120. — ¹⁵⁾ M. 363. — ¹⁶⁾ Fr. 418. — ¹⁷⁾ Fr. 154. — ¹⁸⁾ Fr. 325. — ¹⁹⁾ Fr. 651. — ²⁰⁾ M. 304—305.

Nehéz dolog derék asszonyra találni,¹⁾ hiszen az asszony a legnagyobb szörnyeteg,²⁾ hasonló a tűzvészhez, tengerhez, haraghoz.³⁾ Egyik olyan, mint a másik,⁴⁾ nem lehet bennük bízni.⁵⁾ Velük együtt semmi hasznosat nem lehet csinálni.⁶⁾ Tanácskozásba bele nem vonhatók.⁷⁾ Nyomorultabb teremtés náluk nincs, még a szépek sem érnek semmit.⁸⁾ Mindenféle ravaszság kitalálói,⁹⁾ ha egy házban ők kerítik magukhoz a hatalmat, biztos a romlás.¹⁰⁾

Egy másik töredékben¹¹⁾ azt mondja, jól meg kell választani a leendő feleséget. Ne az őseit nézze a férfi, hanem erkölceseit. Ne a hozományt tartsa számon, mert az hamar elfolyik, de az asszony egész életre megmarad. Nagy rossz az asszony mindenképen, arra kell vigyáznunk, hogy a legkevésbé rosszat kapjuk. Prometheus megérdemelte büntetését,¹²⁾ hisz ő alkotta a legnagyobb rosszat, az asszonyt. Jobb ha hallgatnak¹³⁾ s a szövőszéknél maradnak.¹⁴⁾ Ha valakinek eszes fia van, az kész boldogság, a leány mindig sok gondot ad, nehéz, kényelmetlen birtok.¹⁵⁾

Menander tehát Epikuros fölfogásához símul lényegében, de mily gazdagon, mekkora ötletességgel fejlődik nála tovább ez a régi görög gondolat az asszonynak gyarló, a házasságnak kényelmetlen voltáról. Beilleszkedik itt Menander a görög irodalom tradícióiba, az új komédia eszmekörébe s egyúttal találkozik Epikurosszal. Újabb töredékeiből látjuk, hogy túlmént ezen a felfogáson: a szerelmet megnevesítette, lélektanilag elmélyítette.¹⁶⁾

VI. Az igazságos fogalma olyan népnél, mint a görög, természetesen sok vitára adott alkalmat. Platon Államában s a Gorgiasban látjuk a sophisták felfogását kifejtve: az igazságos az erős érdeke.

Pyrrhon és a skeptikusok hasonló nézetten voltak s gondosan összegyűjtöttek minden olyan adatot, melylyel a természetes jog ellen argumentálhattak. Demokritos is tagadta a természetes jog létezését.

Epikuros utilitarista alapon oldja meg a kérdést. A természetes jog hasznossági szerződés, hogy mást meg ne sértsünk s főleg mi magunk kárt ne szenvedjünk.¹⁷⁾ Azon lények számára, kik ilyen szerződéseket nem kötnek, megszűnik az igazságos és igazságtalan fogalma.¹⁸⁾ Mert igazságosság, mint magánvaló nincs, csak a kölcsönös szerződésekből ered, melyeknek célja megakadályozni, hogy ártsunk s hogy nekünk ártsanak.¹⁹⁾ Így lesz a hasznos az igazságos szülője.²⁰⁾ S itt a fontos nem az, hogy a bölcs mást ne bántson, hanem hogy őt ne bántásák.²¹⁾ De nem ajánlatos másokkal szemben igazságtalankodni. Nem mintha ez magában véve rossz, haszon nélkül való volna, hanem mert velünk ugyanezt megtehetik.²²⁾ A kölcsönösség

¹⁾ M. 34. — ²⁾ Fr. 488. — ³⁾ M. 231, 264. — ⁴⁾ M. 109. — ⁵⁾ M. 161. — ⁶⁾ M. 361. — ⁷⁾ M. 355. — ⁸⁾ M. 413. — ⁹⁾ M. 130. — ¹⁰⁾ Fr. 484. — ¹¹⁾ Fr. 532. — ¹²⁾ Fr. 535. — ¹³⁾ M. 83. — ¹⁴⁾ 260. — ¹⁵⁾ Fr. 18, 60.

¹⁶⁾ V. ö. első sorban Daos szerelmét a Herosban.

¹⁷⁾ Diog. L. X. 150. — ¹⁸⁾ Diog. L. X. 150 léc. — ¹⁹⁾ U. o.

²⁰⁾ Hor. sat. I. 3, 98 ipsa utilitas, iusti prope mater et æqui.

²¹⁾ Joannes Stob. flor. 43, 139. — ²²⁾ Diog. L. X. 151.

érzése tehát forrása minden jognak. Ha valaki biztos volna abban, hogy sohasem fedezik fel, egészen nyugodtan követhetne el igazságtalanságot. De ez sohasem biztos.¹⁾ A bizonytalanság érzete pedig veszélyezteti a nyugalmat, mit a bölcs semmiért fel nem áldozhat.²⁾ Így az igazságos fogalma relativ. A társadalom alkotja meg saját szükségletei szerint. Ebből következik, hogy a mi egyik helyen, egyik társadalomban igazságos, a másikban nem az.³⁾ A törvény is csak addig képviseli az igazságot, míg hasznára van az illető társadalomnak.⁴⁾ Az igazságos kritériuma a haszon. Megeshetik egyes megállapodásokkal, hogy kezdetben igazságosak, azaz kölcsönösen szolgálják a szerződő felek érdekeit. Később a körülmények változnak, új életfeltételeket hoznak magukkal s egyszerre az emberek arra ébrednek, hogy a mi tegnap igazságos volt, ma nem az.⁵⁾

Lucretius következőképen foglalja össze Epikuros tanát:⁶⁾

Inde metus maculat pœnarum præmia vitæ.
Circumretit enim vis atque iniuria quemque,
Atque unde exorta est, ad eum plerumque revertit,
Nec facile est placidam ac pacatam degere vitam,
Qui violat factis communia fœdera pacis:
Etsi fallit enim divom genus humanumque,
Perpetuo tamen id fore clam diffidere debet;
Quippe ubi se multi per somnia sæpe loquentes,
Aut morbo delirantes protraxe ferantur,
Et celata mala in medium et peccata dedisse.

Menander is a kölcsönösség érzetét tartja az igazságosság legbiztosabb szabályozójának. Ha az erőszakoskodók mind visszatapnák, a mivel embertársaikat megbántják, hamarosan eltűnnének, vagy megfogynának.⁷⁾ Az igazságosnak Epikuros szerint való fölfogása még határozottabban jelenik meg egy más töredékben: légy igazságos, hogy igazságokra találj.⁸⁾

Δίκαιος ἔσθ' ἵνα καὶ δικαίον δὴ τύχῃς.

Mert a kölcsönösség szabályoz mindent, férfi a férfit, város a várost menti meg.⁹⁾ Az igaz férfi jutalma nemvész el.¹⁰⁾

De ezt a kölcsönösséget Menander nemesebben fogja fel mint Epikuros, inkább Platon értelmében. Míg az epikureistát az igazságtalankodástól csak a fölfedeztetés félelme tartja vissza, addig Menander szerint az igazságos ember még ha képes lenne is igazságtalanságot elkövetni, akkor sem teszi.¹¹⁾

Ἄνθρωπος δίκαιός ἐστιν οὐχ ὁ μὴ ἀδικῶν,
ἀλλ' ὅστις ἀδικεῖν δυνάμενος μὴ βούλεται.

Ismeri Menander a sophista felfogást is, de ezt csak egyszer találjuk nála, kissé más árnyalattal.¹²⁾

Ὅστις καράτιστός ἐστ' ἀνὴρ, ὃ Γοργία
ὅστις ἀδικεῖσθαι πλείστ' ἐπίστατ' ἐγκρατῶς;

¹⁾ Diog. L. X. 151. Seneca ep. 97, 13. — ²⁾ Diog. L. X. 144. — ³⁾ Diog. L. X. 151. — ⁴⁾ Diog. L. X. 152. — ⁵⁾ Diog. L. X. 153. — ⁶⁾ Lucr. V. 1148-tól. — ⁷⁾ Fr. 542. — ⁸⁾ M. 119. — ⁹⁾ M. 19. — ¹⁰⁾ M. 27. — ¹¹⁾ Suppl. 1—2. — ¹²⁾ Fr. 95.

Párhuzamba állítottuk Epikuros etikáját a Menander töredékeiből kisugárzó világfölgóással. Epikureista-e Menander? Az epikureisták szorosan ragaszkodtak az alapító tanaihoz. Maga a mester dogmaszerűen hirdette filozófiáját. Fontosabb tételeit követői könyv nélkül betanulták,¹⁾ s Epikuros utolsó kérése barátaihoz volt: τῶν δογματικῶν μεμνησθαί.²⁾ Később is mindig megállapodottság, az alapító tanaihoz való ragaszkodás, a továbbfejlesztésre való hajlandóság hiánya jellemzi az epikureismust.

Ilyen értelemben Menander nem epikureista. Ismerte kortársának tanait, ezek hatását lépten-nyomon látjuk töredékeiben: a gyönyör, a mi felé minden lény tör, az erény, mint eszköz, az istenek, kik nem törődnek a világ kormányzásával, a barátság hasznos, a szerelem s házasság kényelmetlen volta, a jog, mint kölcsönös szerződés, az életboldogság egyszerűsítése, az értékek relativitása mind visszhangzik Menandernél, de egy hatalmas kórus kíséretében. Menander szempontjai többfelé ágazók. Epikuros theoretikus, ki abstraccióval elveszi a dolgok természetes színét, az életet leszűri, a bonyolult jelenségeket egyszerűsíti, mert logikai formákban szereplésre kényszeríti. Olyan, mint a bányász, ki csak azt a pontot világitja meg lámpájával, a hol épen dolgozik. Menander nem szorítja annyira össze a fényt egy pontra, nála az élet a maga bonyolult, kifürkészhetetlen logikájú, látszólag illogikus voltában jelenik meg. S az egész erkölcsi életet felelelte. Róla mondták:³⁾ Ὁ Μένανδρος καὶ βίε, πότερος ἄρ' ὑμῶν πότερον ἐμιμήσατο; S az élet egy-egy kérdés megoldásánál többfajta döntést megenged, sőt követel s nem mindig túri azt a határozottságot, melylyel az igazságot hirdetni szokás. Menander igazolta Protagoras mondását.⁴⁾ δύο λόγοι εἰσὶ περὶ πάντος πράγματος ἀντικείμενοι ἀλλήλοισι. Nála a végső szót kutatni bajos. Igazi dialogusalkotó tehetség, kinél egy gondolat az ellenkezőt provokálja.⁵⁾ Mert az élet nem geometriai igazságokat szűr le. Míg Epikuros csupa határozottság, Menander csupa árnyalat. Gondolataink sokszor átvillan Epikuros hatása s e dolgozat célja volt az Epikuros felé vezető nyomok megállapítása. Nem föltétlenül bizonyos, hogy e nyomok minden esetben Epikuroshoz vezetnek, sokszor elvesznek az előző görög műveltség rengetegében, hova a jelen dolgozat keretein belül őket nem követhettük. De nem egy alkalommal nagy valószínűséggel föltehető, hogy Menander tanult Epikurostól, a boldogsághoz vezető út kalauzától.

¹⁾ Diokles Diog. L. 12. Cic. Fin. II. 20. V. ö. Zeller III. 1, 378 l.

²⁾ Diog. L. X. 16. — ³⁾ Schol. Hermog. p. 38. — ⁴⁾ Prot. fr. 5 (Mullach).

⁵⁾ Gondolataink helyzetét a dráma folyamatában vizsgálta Waltz: Sur les sentences de Ménandre (Revue des études gr. XXIV. No. 106, 107) s az újabb töredékek alapján arra az eredményre jutott, hogy Menandernél a reflexio sohasem önmagáért van, hanem drámái elem, jellemzésre szolgál, fejleszti a cselekvényt.

HAZAI IRODALOM.

P. Vergilii Maronis Catalepton, edidit adnotationibusque exegeticis instruxit *Geyza Némethy*. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. Kiadja a Magyar Tud. Akad. XXI. k. 9. sz. 1911.) 8-r. 34 l.

Nagy elismerés illeti meg Némethyt, hogy oly fáradhatatlan szorgalommal kutatja föl a római irodalomtörténet legnehezebb problémáit és igyekszik új szempontokból világítani meg a leghomályosabb kérdéseket. Az utóbbi időben az *Appendix Vergiliana* egyes darabjainak provenienciáját, hitelességét nyomozza. *Ciris*, *Panegyris ad Messalom*, a *Catalepton XIII (V.) darabja* képeztek vizsgálódásainak tárgyát. Ezekről merőben új nézeteket állított föl. Ovidius és Horatius hagyatéka számára foglalta le az utóbbi kettőt, az elsőt pedig hamisítványnak és pedig későkori hamisítványnak igyekezett bebizonyítani az Akadémiában bemutatott latin nyelven írt értekezéseiben. Nagy port vert föl főképen azzal, hogy a XIII. sz. epodost Horatiusnak tulajdonította: *De epodo Horatii cataleptis Vergilii inserto* (Budapestini, 1908) cz. értekezésével.

Volt alkalmam Némethy ily irányú munkásságával e folyóirat hasábjain több ízben foglalkozni. Mindig arra törekedtem, hogy ki-domborítsam Némethy tehetségének minden előnyös vonását: nagy terjedelmű ismeretét a latin költészet frazeológiájában, a kritika terén a centum codicibus potiorrationak Bentley-féle módszerét, melyet léptenyomon néha kiváló szerencsével alkalmaz, az exegesis terén leleményét. De kitűntettem az én teljesen tárgyias észrevételeimben ugyane téren tapasztalt túlzásait és főkép a költői ihlet-sugalta szabad alkotás termékeivel szemben tapasztalt philologiai schematismusát és a költői lélek megértésénél nem egyszer tanúsított korlátozott felfogását. Hogy ítéletem mennyire bevált, hivatkozhatom a külföld egyhangú ítéletére, természetesen a német önértet megbántásából magyarázható túlzott támadások engem nem érintettek Némethy becsületes munkásságának megítélésénél. Az «odium philologorum» nem enyhébb az «odium theologorum»-nál. Ismerem: átéltem. Külföldön is elismerték, hogy Némethyt lekicsinyelni igen, de számba nem venni nem lehet.

Legújabb munkája fölkelté bennem azt a törekvést, hogy komolyan még egyszer foglalkozzam legújabb művével, mert az minden eddiginél becsesebb és érdekesebb.

Vergilius Lehrjahre-jából fennmaradt, fájdalom, csekély számú költemény hitelességét senki nagyobb előkészülettel nem tárgyalhatja, mint épen Némethy. Nem azt fogom keresni: mi hiányzik e munkából, mert azt Némethy is érezheti, mihelyt én beszélek róla. Tudja jól, hogy én a fejlődő költő lelki folyamatával foglalkoztam volna. A Catullus-utánzat, a neoterikus hatások termékeit és a később tökély felé vezető szakadékos út állomáshelyeit mutattam volna ki. Az invectiva költészet darabjait az utánzás és az akkori közszellem, kivált Horatius epodos-korszakát párhuzamba állítottam volna. A Bucolicon

és Georgicon felé vezető kísérleteket külön csoportba helyeztem volna. Ha ezt így teszi vala: nem jut eszébe a XIII. epodost Vergiliustól elvitatni azon a czímen, hogy ez Vergilius szűzies lelkével nem fér egybe, hiszen a Noctumushoz intézett két költemény: a VI. és XII. semmiben sem különbözik a XIII.-tól. Sőt olyan frappsans stílszerű találkozás van a gúny kifejezésében, hogy a Thalassio, Thalassio ironikus refrainje előfordul a XII.-ben és elő a XIII.-ban. Vergilius az érzéki élet első mámorát élte, melyből idealizmusa hamar kiemelte. E mámort megmagyarázza az I. költemény. A Catullus-utánzó VI. és XII. érthetővé teszi a XIII. at. Sőt tovább megyek. Igazán elmésnek tartom Buecheler mély nyomon járó értekezésében, mely megjelent a Rhein. Mus. 1883 iki folyamában, oly elmeéllel kifejtett vélelmét, hogy a *Noctunus* alnév alatt a XIII. epodos Luciusa lappang az antiphraasis figurája révén. Hiszen Némethy a Thalassio, Thalassio refrainen kívül e költemény végén a *hirneosi* patruai figyelmeztethette volna a XII. költemény *hernia*-jára. Mindenütt a kéjben és kicsapongásban «magszakadt» férfierőről van szó, mely azon kor pajkos költészetében oly nagy szerepet játszik. Nos még csoportosítottam volna a költői egyéniségének öntudatára valló V. és kivált XIV. költeményt. A Bucolicon előhangját kiéreztem a VIII. költeményben, hol az ő édes szülőföldétől elszakadt költő édesatyját ajánlja a kedves «villula» új birtokosának. A «veteres migrate coloni» hangja már megcsendül. A VII. költemény szerelmi vallomása: egy igazi *dal* emlékeztet Horatius Carm. IV. 1. költeményére: a fiú-szerelem epesztő sovárgására, melyből hiányzik az érzéki vonás durvasága, melyet oly undok formában látott és tett gúny tárgyává Juvenalis. De térjek arra: mi van Némethy értekezésében. A sok tekintetben nehéz problémák egész sorát könnyű szerrel oldja meg szabatos latin nyelven írott magyarázataiban. E magyarázatok foglalják el a 34 lapra terjedő értekezés kétharmadát, maga a szöveg 8 lapot tesz ki. Menjünk *in medias res*.

Az I. költemény egy meghíúsult szerelmi találkát ír le kedélyesen. A magyarázat tiszta, világos, kifogástalan.

De annál több szó fér a II. költeményhez. Kénytelen vagyok e költeményt egész terjedelmében ide írni, mint Buecheler is teszi:

Corinthiorum amator iste verborum,
Iste iste rhetor iamque, quatenus totus
Thucydides, tyrannus Atticæ febris,
Tau Gallicum, min et sphin et — male illi sit —
Ista omnia, ista verba miscuit.

E költemény felette homályos. Van szó benne Annius Cimberről, ki féltetstvérét megmérgezte. Az epigramma — bár a choliambus, tehát Catullus kedvelt formájában — éle abban áll, hogy e Cimber egyúttal egy negélyező rhetor, ki az atticisták régieskedő modoroságát követve, régis alakokat vegyített görög declamatiójába.

Quintilianus épen e czímen idézi ugyan e sorokat, de egészen eltérő szöveggel. Bonnell kitűnő kiadásában, mely 1903-ban jelent meg II. 55. lapján. Itt az *Atticæ febris* helyett *Atticæ febres* olvasható, A harmadik sor pedig így hangzik:

Tau Gallicum, min, al, spinæ male illi sit.

Ribbeck szövegkritikai kiadásában (1878) a különböző kéziratok teljes jegyzékével illusztrálva, e sor így hangzik:

tau Gallicum, min, al, sil ut male elisit.

A febris helyett itt is *febris* van.

De mit tehetnek ez érthetetlen szók *tau, min, al, sil*? Némethy igen könnyen — bizonyos apodictikus formában, mi neki főhibája, hogy t. i. az anteactákat nem méltatja kellő figyelemre, egy-egy hely szövegkritikai történetén könnyű szerrel túleszi magát — úgy magyarázza, hogy a negélyező Annius Cimber adta Thucydides, régi görög kifejezéseket vegyít beszédébe (*μῖν* és *σφῖν*), de minthogy *tau*-val megakad, ezt úgy értelmezi, hogy nominativus és époly értelmező jelzője Annius Cimbernek mint Thucydides és a *tau* alatt azt érti, hogy: *gallus akasztófa*, mert kapott egy helyet Lukianosnál, hogy az emberek átkozzák Kadmost, mert az alphabétába felvette a *tau*-t, mely formájánál fogva az akasztófára emlékeztet. (Judic. vocabulorum 12.) Tehát Vergilius egy igazán finom kétértelműsége alapított epigrammatikus költeményben a testvérgyilkost az őt megillető ezímen elnevezte akasztófának. Buecheler beismeri tehetetlenségét, hogy ő a «*tau*»-t nem érti; a *t* kelta kiejtésén vél itt czélzást találni, a *μῖν* és *σφῖν*-ben valóban e névmás régies alakját találja. Quintilianus a negélyezés kigúnyolását találja e szavakban. Tehát hol van ez epigrammatikus költeménynek éle? Annius a maga görög atticista negélyezésével is megölhette volna a testvérét. Így érthető az utolsó sor:

Ita omnia ista verba miscuit fratri.

De mi lesz a *tau*-val? Nagyon sajnálom, hogy Némethy meg sem említi a Lemaire-féle, Heyne-féle harmadik kiadást (1820), hol oly részlet van, mely a Némethy leleményét a *tau*-ra nézve már pedzi. Ugyanis így magyaráz: *Tau Gallicum* (h. Gallorum ille pessimus). De ha e kiadást kellő gonddal forgatja, talál benne oly részletet, mely előttem ma is a legszerencsésebb megoldás. Ugyanis a jegyzetben vonatkozás van arra, hogy Annius Cimber elharapta a szók végét és *taur* (pro *tauro*), *min* (pro *minio*), *al* (pro *alio*) használta, tehát itt mérgek receptszerű alkatelemeiről van szó. Tehát az a híres latin Thucydides, az attikai láz fejedelme, ez a gall zsvány bikavérbe öntött mérgekkel ölte meg testvérét. Azt is meglátjuk, hogy a *min, al, sil* latin töveket görög szókkal először Petitius cserélte föl.

Van egy oly mozzanata a dolognak, melyet csak Ribbeck szövegkritikai kiadása helyez kellő világításba.¹⁾ Ugyanis idézi Ausonius-

¹⁾ Megjegyzem, hogy Ribbeck 1905-ben közzétett újabb kiadásában e költemény utolsó három sorát így adja:

Thucydides, tyrannus Atticæ febris.
tau Gallicum, min et sphin ut male illi sit!
ita omnia ista verba miscuit fratri.

Tehát a febris után pontot tesz. Némethynél az egész költemény egy mondatot alkot. Ezért kellett az utolsó sorba az *ita* helyett az *AR*. *ista* ját venni föl. De az *ut* helyett az *et* megszakítja a mondatot és a *male illi sit!* zárójelbe kerül. Ribbeck megjegyzi: «*min et sphin et ex libro-*

nak grammatico-mastixából a következő helyet: «dic quid significant catalecta Maronis? in his *al* Celtorum posuit, sequitur non lucidius *tau* és utánna teszi: estne peregrini vox nominis an LATINI *sit*? Et quod germano mixtum male letiferum *tau*, Et quod . . . *min* Scaliger. Mit bizonyít ez idézet? Azt, hogy nem szabad Ausoniusnál többet tudni latinul. Ő nem tudta, hogy e tövökre lecsónkított szavak mit jelentenek? Idegen szók (tehát görög vagy kelta) vagy latin szók? Úgyde, ha Ausonius nem értette, Némethy érti? Vagy jobban kifejezve magamat: elég-e egy gyenge *μν* és *σφιν* bele elegyítése a beszédbe, hogy ezzel ölje meg testvérét Annius Cimber? Némethy éleseszű leleménye, hogy Herodius Babylonius epigrammáját idézi a *σφιν, σφῶν, μν* és *νν* használatára illhetett a görög szónokok vagy költők negélyezésére, de hol a mérég? Egyébaránt megjegyzem, hogy Némethy e bizonyító erejű idézetét Buecheler nyomán idézi, de azt ellefedi megjegyezni. Nekem az értelmezés kulcsát újra csak a költői compositio természete adja meg. Megengedem magamnak pace Geysæ Némethy ez epigramm következő értelmezését, melyben nem vész el a kiélezés és még sem fordul elő oly durvaság, hogy egyenesen *akasztófának* mondja a költő Anniust, tehát az epigramma finom tördőfése helyett, lebükközze ellenfelét. Az epigramma magyar fordítása ez lenne:

Korintheta szók nagy kedvelője te
Cimber Thucydides, bösz Atticus,
Vért, cserző nedvet kígyófütt keversz
E szók — e szókból öntöd mérgedet . . .

Miben rejlik az éle? Abban, hogy a *taur*-hoz hasonlít a *tau*, *min*(ium)-hez a *μν*. Az *al*-nak, *sil*-nek is megfelelő görög szóra kell czélozniok. Megoldani e szók értelmét nem bírom, de Vergilius korának orvosi receptirói értették, különben a latin orvos görög szókat használhatott. Távol legyen tőlem, hogy e finom epigrammát teljesen megfejtettnek tekintsem, de a szöveghagyományt az Ausonius idézetével oly szilárdnak nézem, hogy sem Bonnell *spinæ*-jét, sem Heyne-Lemaire «*Tau Gallicum spinæ ipsemet male illi sit*»-jét, sem Némethy *min* et *sphin*-jét el nem fogadhatom. Még csak Wagner szerencsés vélelmét hozom föl, ki a scriptura continua alapján «*male illisit*»-ért *male elisit* fogad el, melyet Ribbeck is fölvelt szövegébe. Ez még finomabbul élezi ki a gondolatot, mert az *elisit* műkifejezés a végső hangzó kihagyására. Tehát úgyszólva rámutat arra, hogy az érthetetlen töveket ki kell egészíteni. Megjegyzem, hogy Némethy nem tartá szükségesnek jelezni, hogy a szöveghagyomány *al, sil* szavait miért hagyta el. Ezt még menteni lehet azzal, hogy a felesleges szószaporítást akarta kerülni, de hogy Ausoniusra nem reflektál, ezen csodálkozom. Kiválóan becsesnek tartom a III. költeménynek, melynek *In imaginem Mithridatis* czímet ad, míg Heyne-Lemaire *In Pompeium Magnum, vel in Mithridatem*, azon érvelését, melyet Ciceróból vett idé-

rum scripturis elicit Baehrens.» Salmasiusnál a *min sil et al*, Huschkénál: *min al spinæ*, Wagnernél: *min al sil ut*. Én a Wagner felfogását követem. Az *ut* fölcserélését az *et*-tel nem értem, hiszen az *et* után a zárójelbe helyezett átokformulán túl újat nem mond. A *tau min al sil*: azok az elemek, melyeket úgy vegyített testvérenek, hogy átkot érdemel.

zetekkel pompásan illusztrál. Ebben bebizonyítja, hogy ez epitaphium csak Mithridatesre illik. Itt is Birtet és Buechelert, kik Nagy Sándorra írott epitaphiumnak tekintik e költeményt, csak megemlíti, de Buecheler megczáfolására egy szót sem veszteget, holott ő az *e patria pulsus in exilium*-kifejezést, mely igazában Mithridatesre is csak ráillik, igen ügyes idézettel igyekszik Nagy Sándorra alkalmazni, hivatkozván Nagy Sándor anyjának, Olympiasnak Aelianus variáe hist. XIII, 30. idézett felsóhajtását, hogy ő, ki az égben akart részese dni, még a földön sem kapott sírt. De azért Némethynek igazat adok, hogy itt Mithridatesről van szó, annyival inkább, mert ép akkor állítottak szobrot Mithridatesnek, mit se Pompeiusra, se Nagy Sándorra alkalmazni nem lehet.

Az V. költemény magyarzatát is sikerültnek tartom, de a költemény felette becses életrajzi értékét nem emelte ki. Hiszen ez nyílt utalás arra, hogy az ifjúkori frivol játékkal szakít a költő (a Catullus-utánzás nyugótól szabadul) és az epicureista bölcsészet mesteréhez. Sironhoz fordul, Megemlítem, hogy Némethy Vergiliusról írott könyvében e verset kellően értékesítette. Apróság, de nem hagyhatom szó nélkül, hogy e költeményben is a 2. sort így írja:

Inflata more non Achaico verba, holott a szöveghagyomány:

Inflata rore vagy rhoꝛso (B codex).

Buecheler beható érvélését a szöveghagyomány mellett nem is említi; pedig a szöveg ily önkényes módosítása megkívánja, hogy tudósoknak szánt *Adnotationes*-ében erről említést tegyen.

A legszebb, a legbájosabb költeményt: a *Catalepton* utolsó (XIV.) darabját egyszerűen Vergiliusnak tulajdonítja, holott Heyne, Buecheler másnak hajlandók tulajdonítani. Buecheler kijelenti, hogy «magis quam Vergilium decet Propertium vel Ovidium vel Lollium Bassum» és e nézetét meg is okolja, mit észrevétel nélkül hagyni nem kellett volna, már csak azon elévülhetetlen érdemért sem, melyet Buecheler a *Catalepton*-ról írott cikkével szerzett a philologusok előtt. Igen szerencsés lelet a *Vita Vergilii*-ből idézett hely, hol Donatus megemlékezik arról, hogy Augustus, midőn a cantaberek ellen viselt háborút (Kr. e. 26. vagy 25. évben), kívánt az Aeneisből bárcsak egy sort is olvasni. Megjegyezhetne volna ez idézet kapcsán, hogy a *Catalepton* e darabja már Vergilius költői egyéniségének teljességében született.

E költemény 7. sorában a szöveghagyomány *hos*-át «*haud*»-dal cserélte föl, de nem említi, hogy Burman nyomán.

Ilyen apróságokra tudóstársaink iránti tiszteltből ügyelni kell. Nem folytatom, pedig nem egy érdekes észrevételt tehetnék.

Némethy e művét a tudomány szempontjából értékesnek tartom és ha a feladat nehézségeire gondolok, melyeket volt alkalmam aprólékos gondnal mérlegelnem, dicsérrel és elismeréssel tartozom és egyúttal köszönettel Némethynek derék értekezéseért, mely e nagy költő megértéséhez újabb adalékokat hozott forgalomba.

Végül nem bírtam ellenállni a csábításnak, melylyel megejtett a XIV. (Ribbecknél VI.) költemény bája.

Álljon itt fogyatékos fordításomban:

Catalepton XIV (VI.)

Venushoz.

Megkezdett művemet végkép befejezni ha bírnám,
 Oh Venus, a ki Paphost s Idaliát kegyeled,
 Add, hogy járja be már Aeneas a római földet,
 Zengő éneknek szárnyaín őt te vigyed.
 Nem csak tömjén fog neked égni templomaidban
 S állani nem csak fog szent fogadalmi jelem:
 Ánde fog omlani kos- s bikavér oltáridon akkor,
 Nagy hekatomba gyanánt hullni fog áldozatom . . .
 Márványszobrodat is fölállítom én neked avagy
 Tarka színes szárnynyal állhat a tegzes Ámor.
 Cytherea te segíts: ím Cäsar hív le egedből,
 Hív Surrentumban templomi áldozatom.

E fordítás valeat quantum valere potest.

(Budapest.)

HEGEDÜS ISTVÁN.

Földi János költeményei. Kiadta és bevezette *dr. Mixich Lajos*. 238 l. —
Szentjóni Szabó László költeményei. Életrajzi bevezetéssel és
 jegyzetekkel ellátva kiadta *Gálos Rezső*. 248 l. *Régi Magyar Könyvtár*.
 Szerkeszti *Heinrich Gusztáv*. 25. és 26. sz. Budapest, M. Tud. Aka-
 démia, 1910 és 1911. 8-r.

E hézagpótló vállalat az irodalmi megújulás nem egy buzgó munkását mutatta már be a művelt magyar közönségnek előbbi füzetekben. Újabban Földi János és Szentjóni Szabó László összegyűjtött verses munkáit bocsátja nyilvánosságra gondos szerkesztésben, részletes életrajzzal bevezetve.

Földi János költeményei még eddig nem voltak összegyűjtve. Helyesen történt, hogy Mixich Lajos a XVIII. század végén megjelent folyóiratok hasábjairól s Földi kézírataiból összeszedte e műveket s jegyzetekkel ellátva kiadta. Földi nem tartozik az alkotó költők közé; mint a megújulás korának annyi más derék munkása, ő is inkább csak versgyakorlatokat ír, sem mint igazi költeményeket. De irodalomtörténeti szempontból megbecsüljük Földinek ez irányú működését is, mert a magyar vers technikai fejlődésében nagyon figyelemreméltónak tartjuk. Mixich Lajos az életrajz keretében kellő pontossággal emeli ki Földinek ebbeli szerepét s azon véleményt bizonyítgatja, hogy Földi a nyugateurópai versformákat, a mértéknek rímmel való kapcsolatát, a külföldi irodalomból, minden előzmény nélkül, ő maga ültette át. Igaz, hogy Ráday Gedeon kísérletei később jutottak nyilvánosságra; de nem szabad felednünk, hogy akkoriban írónk munkássága a beavatottak előtt jórészt már ismeretes volt, mielőtt kísérleteik nyomtatásban megjelenhettek. És így Mixich Lajos bizonyítékai e tekintetben csak félsikerűek.

Földi életrajzát egészben véve hiteles adatok alapján állítja össze; ez azonban inkább csak keret. Magának az írónak jellemét az olvasónak kell megalkotnia, mert Mixich meg sem kíséri ezt megrajzolni. De a nyelvész működését elég részletesen élénk állítja, sőt mint természettudóst is kellőleg méltatja. Az életrajz e két utóbbi

fejezete kétségtelenül még sokat fog bővülni; de a jelen kiadás arányaihoz jól illeszkedik.

Földi épen úgy, mint e kor többi más írói, a nyelvművelés terén megindult forrongás visszaható erejét alig veszi számba. Csak azt az eredményt látja, a melyet magában a nyelvben, az irodalmi nyelvben elérhet; hogy az általános művelődés szempontjából mi-féle rúgókat fog mozgásba hozni, s egyáltalán kihat-e a közélet más mezejére is: ezzel Kazinczyn kívül senki sem gondol. S innen van, hogy bár Földi grammatikai nézetei, nyelvészeti felfogása oly közeljárnak a széphalmi mesteréihez: alapjában véve a két ellentétes irány kútfejeiből erednek. Mixich váltig igyekszik olvasóját meggyőzni, hogy Földi és a *Debreczeni Grammatika* felfogása nem ugyanaz, a mi helyes és igaz; de hogy Földi a nyelvművelésnek nem a Kazinczy kitűzte irányát, hanem az ellenkezőt követi, tagadni alig lehet. Nem az itt a főkérdés, a mire Mixich gondol, hogy t. i. Földi sem idegenkedik az újítástól. Hiszen az orthologusok, Pápay S., Takáts J., Horváth Endre, stb. maguk akárhányszor kinyilatkoztatják, hogy a mérsékelt újításnak ők is barátai. A főkérdés az: vajjon az idegen nyelv s a külföldi irodalom nagymérvű haladásának eszközeit és irányát alkalmaztathatjuk-e a magyarban is? Ha Mixich így fogja fel a kérdést, nyilván más eredményre jut Földi nyelvészeti működésének, kivált a nyelvújításhoz való kapcsolatának megítélésében s nem fogja oly diadalmasan a maga igazát szembeállítani Toldy s e sorok írójának véleményével.

Egyébiránt Földi nyelvészeti munkásságát egészen új oldaláról fogjuk megismerni grammatikájának kiadása után. Ezt Mixich még nem ismerte s csak munkája szedése közben hallotta, hogy az elveszettnek hitt grammatika megkerült, s az Akadémia legközelebb ki is adja. De habár Földi nyelvészete ez alapon részletesebb földerítésre tarthat számot, nem hiszszük, hogy a nyelvművelés történetében általunk vallott felfogása valami sokat változzék.

Néhány kisebb észrevételt nem hallgathatunk el részint tárgyi, részint nyelvi szempontból. Helytelennek találjuk Földi sorsát Arany Jánoséhoz hasonlítani. (3. l.) Földinek semmi támasza nem volt, Arany J. meg nem akarta szegénysorsú szüleit terhelni, a mi nagy különbség. Hogy Földi fiatalabb éveiben szerette a leoninus verseket, később azonban maga is ellenök fordult: Mixich legalább négy ízben elmondja. Abban meg téved, ha azt hiszi, hogy «a leoninus versek védője egyedül Gyöngyösi marad.» Mert Édes Gergely is folyvást írja és pártolja, sőt Szentgyörgyi József is nagy kedvelője. (35. l.) Határozottan hiba, midőn 1793-ban Kazinczyt a kufsteini börtönben látja (105. l.), a mi különben talán saájóhiba.

Egy pár nyelvi hibáját, kifejezésbeli pongyolaságát csak eszméltetésül jegyezzük ide. Többször megróttuk a szörend elleni vétségeket, de azért még mindig olvasunk ilyet: «nem becsüli sokra», holott csak nyilvánvaló, hogy a tagadás nem a *becsüli*-re, hanem a *sokra* határozóra tartozik (20. l.). *Mind között* (22. l.) helytelen; így kellene: *mindnyája* vagy *valamennyi* között. *Feladja véleményét* (35. l.) e helyett: lemond véleményéről vagy megváltoztatja véleményét. *Ama érdem*; szeretnők tudni, ki beszél így, ha magyar tejet szopott? Pongyolaság az efféle: *nem akar belemenni* (76. l.), nagyon

elterjedt hitvány kifejezés. Viszi haza *asszonyát* (18. l.), ez a kifejezés szintén mást jelent, mint a mit írója ért. Ennek sincs magyarban semmi értelme: *Földi verselméleti fellépése* (26. l.), német gondolkozás magyar szavakkal. Sajnos, a legtöbb tudós írónkról ugyanezt mondhatjuk.

Gálos Rezső munkája kiváló figyelmet érdemel. Egyrészt, mivel Szentjóni Szabó költeményeinek eddigelé legteljesebb kiadása, másrészt pedig, mert a korán elhalt költőnek szinte kimerítő életrajza szolgál bevezetésekül. Javasluk, hogy irodalmunk minden számottevő művelője megfelelő életrajzhoz jut; ez a további kutatást mindig elősegíti és sokszor a kor általános művelődésének rajzához megbecsülhetetlen adatokat vet fölszínre. Azonban a mellékes kérdések terjengős tárgyalásától óvni szeretnők ifjabb íróinkat. Gálos Rezsőnek bizonyára van érzéke a lényeges dolgok kiemeléséhez, de Szabó László Gellert-fordításának fejtegetése mégis inkább a fordításhoz kapcsolott jegyzetek, mint az életrajz keretébe való. Annál inkább állíthatjuk ezt, mivel tudjuk, hogy a szerző e tanulmányát a Kisfaludy-Társaság életrajz-pályázatára készítette. Nem az ellen van kifogásunk, hogy Gálos Rezső Szabó László pásztor-költészetét a nyugati irodalomhoz közeledés lépcsője gyanánt jelöli meg; ez a felfogás helyes. Hanem a magyar költő pásztorjátékának Brückner dialogusával való részletes összehasonlítást értjük, a mely az életrajz folyamatos elbeszélésétől elvonja a figyelmet. Az efféle részlet megbecsülendő a költeményhez írt jegyzetben s ott igazán helyén van, de nem magában az életrajzban.

Azonban Gálos tanulmánya egészben véve sikerültnek mondható. Sok új becses adatot kutat ki és Szabó költészetének forrásait több helyen nagyon tetszetős és elfogadható módon jelöli meg. Például a költő népiességét egyfelől a Hainbund költészetében fejleszillanó népiességből, másfelől pedig Szabó László életkörülményeiből magyarázza. Mind a mellett nem mernők oly határozottan állítani, mint a szerző, hogy Szabó László «a népiességet nem a régebbi magyar irodalomtól tanulta.» Mert nem tartjuk valószínűtlennek, hogy mégis hatással volt rá a régi magyar irodalomnak egyik-másik alakja. A mint Horváth Adámot ugyanazon korban megkapta a régi magyar költészet hagyományai s vele együtt a népköltészet: Szabó László is érezhette Gyöngyösy István vagy akár Amade költészetének hatását, a melyet a német költészet ismerete aztán könnyen fokozhatott. Az *Együgyű paraszt* nemcsak tárgyánál, hanem előadásánál fogva is új nyomokat jelöl elbeszélő költészetünkben. Csak Versey néhány költeménye hasonlítható hozzá. Ők ketten képviselői annak a derült, tréfás szeszélyű előadásnak, a mely ekkori szórványosan jelentkező epikai költészetünket új irányba vezetí s egészséges, friss, üde hangjával közelebb hozza a való élethez és a népköltészethez.

A francia irodalomnak Szabóra tett hatását még ügyesebben, mondhatnók, több élelműséggel magyarázza szerzőnk. Minket legalább meggyőzött, hogy Szabó *A kívánság* című idilljét csakugyan Rousseau *Émilejéből* vette, de hatással volt azért reá Gessner is, a ki maga is érezteti Rousseau eszméinek befolyását. Jól jegyzi meg Gálos, hogy Szabó nemcsak *A kívánságban*, hanem a *törvedékekben* is Rousseau tanítványa és nem Rabeneré, mint Toldy hitte.

Kevésbé osztozhatunk a szerző felfogásában az *Első Mária magyar királynak élete* című töredék hovatarozandóságára nézve. Gálos az első magyar történeti regény töredékét látja benne s elég sok érvt felhord felfogása mellett, a melyek azonban nem döntő fontosságúak. Mi e töredéket történelmi tanulmányoknak véltük, s nem lehetetlen, hogy Szabó kezdetben nem is akart egyebet. De különben is, a két vélemény nem ellenkezik egymással. Hiszen a történeti regényben jól megfér az efféle tanulmány, s nem tudni, mily czéllal írta Szabó. Mert voltaképp itt ez a kérdés. Nem mondjuk határozottan, hogy Gálos tévedésben van; maga a töredék megengedi ezt a magyarázatot is. De viszont, midőn a történelmi tanulmányok fejlődésének folyamatáról szólunk, bajosan mellőzhetjük e szóban levő töredéket, mert minden valószínűség szerint az akkori írók sem láttak benne mást. Ezért hozhattuk kapcsolatba Kazinczy történelmi tanulmányjaival, tisztán a fejlődés szempontjából.

Hogy Gálos Hajnóczy hasonló tárgyú művét jól felhasználja, azon nincs miért megütköznünk. De azt mégis szeretttük volna, ha forrásait pontosan megjelölte volna. Például a Hainbund, illetőleg a *Musen-almanach-kör* hatása magyarázatában Hajnóczy után indul, de nem jelöli meg. A jegyzetekben még szorosabban követelhetjük a források pontos megjelölését, s Gálos itt is adós marad nem egyszer; csak a munka címét vagy a folyóirat címét mondja meg, évfolyam, lapszám hiányzik. Bibliografiai összeállításából nem egy oly mű hiányzik, a melyet nem hiszszük, hogy hallgatással akart volna mellőzni, p. o. a Beöthy-féle *Képes Irodalomtörténet* megfelelő szakasza.

Azonban mindezeknél a kiadás nagyobb hiányának tartjuk, hogy a *Mátyás király* nincs benne. Igaz, hogy az *Olcso Könyvtárban* könnyen hozzáférhet az ember; de miért nem lehetett volna Sz. Szabó összes műveit egy kötetbe összefoglalni? Nemcsak a teljesség szempontjából kívánhattuk volna ezt, hanem azért is, mert az eredeti helyesírásával talán a régi kiadásnál egyben-másban pontosabban bocsáthatta volna most az érdeklődők kezébe. Aztán mi értelme van annak, hogy valamely költőnek minden munkája megjelenik egyetlen kiváló darabján kívül?

De azért Gálos műve mindenképp figyelemreméltó, s ha a tanulmány szerkezete ellen nemcsak a felhozott esetben, hanem az életadatok s a költészet kapcsolata tekintetében más helyt is tehető kifogás: igazságtalanság tagadni, hogy a szerző komoly készütséggel látott munkájához és egészben véve eredményesen végezte.

(Budapest.)

VÁCZY JÁNOS.

Kristóf György dr.: Megjegyzések az esztétika módszeréhez s főbb feladataihoz. Kolozsvár, (Steif J. sajtója), 1910. N. 8-r. 19 l.

A fizikai tudományok tárgya az ontologikus világ; a szellemi tudományoké az értékek világa. Az esztétika a szellemi tudományok közé tartozik; a logikától és ethikától abban különül el, hogy az ideál az értelmi síkban az igaz, a szociális síkban a jó, érzéki alakban pedig a szép. Az esztétika normatív tudomány, de a normatív elv csak azt jelenti, hogy kötelező az ideális érték, a kötelezett pedig az öntudatos intelligencia. Az esztétikai tárgy a fogalomnak érzéki

síkban való megjelenése; a fogalom azonban theoretikus szempontból relativ, és így az esztétikai tárgyak is relativok. A tisztább fogalom és annak megjelenítése jobban fejezi ki az önértéket, mint a homályosabb. A tisztább fogalom (ha megismertük) kényszerítő erővel hat: itt mutatkozik a normatív elv. Az eszt. tárgyak hatása attól függ, hogy bővül-e az öntudat a tárgy önértékéből? Ezek szerint az esztétika feladata kutatni: 1. Mi az önérték? 2. Milyen érzéki forma felel meg inkább a tartalomnak? 3. Hogyan megy végbe ez a szemlélés? 4. Mi a magasabb érték tárgyi és alanyi föltétele, ismeretető jegye?

Ime Kristóf György tanulmányának rövidre vont eszmemenete. Voltaképp nem egyéb, mint Böhm Károly értékelméletének speciális alkalmazása az esztétikára a Böhm is kijelölte utakon, és ép ezért az elméletről ítéletet mondani nagyon nehéz; mert ha valaki — mint e sorok írója is — nem fogadja el Böhm elméletét, Kristóf fejtegetéseivel sem érthet egyet. Ha az egész dolgotról teljes kritikát szándékoznám írni, Böhm elméletét¹⁾ kellene czáfolnom, arra pedig nem érzem magamat hivatottnak.

Az esztétikának az értéktudományok szorosabb körében való rendszerezése az osztrák Werttheoriekkel indult erősebb virágzásnak.²⁾ J. Cohn, egy önálló értékelméletnek³⁾ az alapozója, nem tagadja,⁴⁾ hogy a pszichologiai esztétika is figyelembe veszi az értékelés mozzanatát, a mint hogy Volkelt,⁵⁾ Groos⁶⁾ és Lalo⁷⁾ az esztétikai érték megállapításának nagy fontosságot is tulajdonítanak. Chr. D. Pflaum egészen határozottan kimondja, hogy a pszichologia csupán alapja az esztétikának, hogy methodusa nemcsak analizáló, s hogy, mint tudomány, értéktudomány. Ha most már Witasek ellenkezését figyelmen kívül hagyjuk,⁸⁾ az esztétikának az értékek tudományául való felfogását, illetőleg az eszt. érték vizsgálatának az esztétika feladatai közé sorozását általánosnak ítélni lehetjük.⁹⁾ Ez azonban még nem jelenti az esztétikusok egyetértését; igaza van Zuckerkandnak: «In der Lehre von Wert und Preis ist beinahe alles streitig von den Benennungen angefangen.» A Böhm—Kristóf-féle esztétika értékelmélete is külön áll, bár Kristóf Cohnéhoz¹⁰⁾ vallja némileg közelállónak.

¹⁾ V. ö. kül.: 1. Az értékelmélet feladata és alapproblémája. Budapest, 1900. 2. Az ember és világa. III. r. Kolozsvár 1906.

²⁾ V. ö. Chr. D. Pflaum: Die Aufgabe wissenschaftl. Ästh. (Arch. f. syst. Phil. 1904. 444—466. lk.) — Fonsegrive: Recherches sur la Théorie des valeurs (Revue phil. 1910. 573. s. k. lk.) — L. Arreat: Art et Psych. individuelle. Paris, 1904. 84—117. lk.

³⁾ Zeitschrift f. Philosophie u. phil. Kritik 1897. 219—262. lk.

⁴⁾ Psych. oder krit. Begründung der Ästhetik? (Arch. f. syst. Phil. 1904.)

⁵⁾ System der Ästhetik. München, 1905.

⁶⁾ W. Windelband: Die Philosophie in Beginn d. XX. Jahrhrts. Heidelberg, 1907. 487—529. l.

⁷⁾ L'esthétique expérimentale contemporaine. Paris, 1908. különösen 150—182. lk.

⁸⁾ Wert und Schönheit (Arch. f. syst. Phil. 1902).

⁹⁾ V. ö. K. F. Wize: Abriss einer Wissenschaftslehre der Ästhetik. Berlin, 1909. 166. l.

¹⁰⁾ Allgemeine Ästhetik. Leipzig, 1901.

Előrebocsátván, hogy magam a Müller—Freienfels-féle esztétikát¹⁾ hiszem helyes úton járónak, Kristóf elméletére csak néhány apróbb megjegyzést óhajtok e helyen tenni. Az eszt. tárgy nála a fogalomnak érzéki síkban való megjelenése; de van tisztább fogalom és kevésbé tiszta, s mind a kettőnek megjelenése. Ám az önérték ezzel nem változhat, s ennek alapján értékelnünk esztétikai tárgyat nem lehet. Kristóf teljesen érintés nélkül hagyja azt a kérdést, hogy mi a tárgyak önértéke; s míg itt a fogalom homályosságát említve, a helyes szubjektivizmusnak látszik előnyt adni, máshelyt a szépet a tárgy tulajdonságának mondva, az előbbiekkal kerül ellenkezésbe. Ha most még ide vesszük azt a meghatározását, hogy «az esztétikai élet az ideális tartalomnak, a dolgok önértékének a szemléleti síkba való kivétítése», azt a következtést kell levonnunk, hogy esztétikája szerint a lehetőleg idealizált tájkép szebb a természet tájképénél; pedig arról, hogy ez a Ruskinénél²⁾ is túlzóbb vélemény mennyire téves, felesleges is szólnom.

Ez azonban már Böhm értékelméletének a kritikájára vezetne, pedig attól tartózkodni óhajtok. De szerfelett gyenge Kristófnál a psych. esztétika jogosságának a kétségbevonása is; Kant ellenvetése szól innen felénk, a mely azonban csupán a kísérleti esztétikára vonatkozhatik, és a melyet már maga Kant³⁾ is megczáfolt. A beleérzés fontosságát szerzőnk is elismeri, mint a Lipps-féle esztétikának másik, erősebb ellenfele Charles Lalo,⁴⁾ de a kedvérzet intenzitásának czáfoló emlegetése Groos kijelentése⁵⁾ után megokolatlan. Azzal, hogy a tartalmat helyezi előtérbe, kizárja az esztétikai gyönyörködés köréből az eszt. elementarérzéseket,⁶⁾ de példát nyújt vele arra is, hogy a kísérleti esztétika megfigyeléseinek⁷⁾ mellözése mily kárára válik az esztétikusnak. Csak abszolút értéket ismer, az értéktelesekkel pedig nem is foglalkozik.⁸⁾ A norma Böhm elmélete szerint való felfogása, mely a helyes felfogással szerintünk ellenkezik,⁹⁾ kivonja reá Segal ellenvetéseit,¹⁰⁾ miket pedig már figyelembe vehetett volna.

Mint az elméletet, a melyre épít, magát az épülettervet sem tartom a fentiek alapján helyesnek. De kifogást kell emelnem a ki-

1) V. ö.: Matzat: Philosophie der Anpassung. Jena, 1903. és Müller—Freienfels dolgozatait: Archiv f. Philosophie, 1909. — Annalen der Naturphil. 1909. — Vierteljahrshchr. f. wissenschaftl. Philosophie und Sociologie. 1910.

2) V. ö. Geöcze Sarolta: Ruskin élete és tanítása. Bpest, 1903. 62. sk. lk.

3) V. ö. Kritik der Urtheilskraft. (R. E.) Einleitung. V.

4) Les sentiments esthétiques. Paris, 1910. 74. l.

5) V. ö. Windelband, i. m. 499. l.

6) Jodl: Lehrbuch der Psychologie. Berlin³, 1908. II. 46. l. és Dr. Witasek: Grundlinien der Psychologie. Leipz. 1908. sk. lk.

7) V. ö. pl. Ritook Emma cikkét: Ztschr. f. Ästh. 1909.

8) Ellenben l. Aug. Messer: Einführung in die Erkenntnisstheorie. Leipzig, 1909. 138—153. lk. — R. Eisler: Studien zur Werttheorie. Leipzig, 1902. — Henry von De Vos: Werte und Bewertungen in der Denkrevolution. Berlin, 1909. — J. Kl. Kreibig: Psych. Grl. eines Systems der Werttheorie. Wien, 1902. stb., de kül. az eszt. ítéletekről: Richard Kroner értékes cikkét a Ztschr. f. Ästh. 134., 135. Bd.

9) V. ö. Husserl: Logische Untersuchungen. Halle, 1900. I. 27. l.

10) Ztschr. f. Ästh. 1907. 1—25. l.

dolgozás ellen is; oly szorosan ragaszkodik Böhm elméletéhez, és oly annyira arra épít, hogy az elmélet alapfogalmai felett egészen el-síklik; Böhm elméletének ismerete nélkül e kis füzet érthetetlen. Van a dolgozatban némi elítélendő önbízottság, mely már az ellen-kező elméletek felületes elintézésében is hiba (pl. Döring), de Alexander Hamlet-könyvére tett megjegyzésével már megütközést kelt.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

Baltavári Jenő dr.: Az indogermán nyelvek hangsúlya. (Külö-nös tekintettel a latin nyelvre.) Budapest, 1911. 8-r. 32 l. — **U. az: A nyelvtudomány történeti fejlődése. I. rész: Az ókori nyelvészet főbb problémái, megvilágítva a modern nyelv tudomány álláspontján.** Sátoraljaújhely, 1911. 8-r. 43 l.

Az első értekezés címe nem felel meg a tartalomnak, a meny-nyiben javarészt csak a latin hangsúly fejtegetése teszi. A mit a szerző a bevezető részben az indogermán hangsúlyozásról elmond, az részben ma már meghaladott álláspont, részben tévedés, mely abból származott, hogy szerző idevágó olvasmányait félreértette. Tévedés, hogy az ige általában hangsúlytalan volt (5. l.); a legnagyobb való-színűség szerint csak a főmondat igéje volt ilyen, de ez alól is voltak kivételek. Hirt (Der indog. Ablaut) óta elmúlt annak a szükségessége, hogy az ablaut-tünemények miatt az alapnyelv hangsúlyozásának expiratorikus voltát föltételezzük. Szó sincs róla, egy bizonyos expirat. hangsúlyt föl kell tételeznünk, de csak a priori, nem pedig azon az alapon, mint Gabelentz, kire a szerző hivatkozik, föltételezte.

Az értekezés legfőbb hibája, hogy szerző az újabb kutatásokról mit sem tud. Nála a görög még folytatása a szanszkritnak (5. l.), a szótagok időmértéke (6. l.) az etymologia segítségével könnyen ma-gyarázható, a zenei accentus az énekelhetőséget jelenti (7. l.). A szak-irodalomban való eme járatlanság azután nagyon különös idézésekhez és szinte érthetetlen tévedésekhez vagy nagyon merész állításokhoz vezetett. Annak, a ki az indogerm. hangsúlylyal foglalkozik, nem szabad a Verner korszakos törvényét Meringernek amúgy is kétes értékű kis munkája után idézni. Különös Brugmann ama helyének (Grundr.² I. 955) idézése is, mely szerint az ősi expirator. hangsúly a helyét megtartotta volna, mikor az accentust elpusztította. Brug-mann csak annyit mond, hogy a népi dialektusokban a zenei accentus expiratorikussá lett és a helyét *megváltoztatta*. A mit szerző mond, azt az én értekezésemben (A görög accentus physiologiája) olvasta így és Brugmann tollára tette azt, a mivel én a magam fölfogását és Brugmann adatát összeegyeztetni iparkodtam. Szerző nincs tisztában avval, hogy a modern phonetikusok hogyan állapítják meg a zenei és expirat. hangsúly viszonyát; csak így történhetett, hogy Stolz fölfogását szembeállítja Lindsay és Seelmann fölfogásával (26. l.) azon az alapon, hogy Stolz a latin hangsúlyt tisztán expiratorikus-nak tartja, ellenben Lindsay és Seelmann zenei elemeket is tételeznek föl benne. Stolz (Lat. Gramm. 159) hangsúlyozza, hogy teljességében osztja Lindsay és Seelmann fölfogását azon a Sieverstől megjelölt alapon, hogy az a «vorwiegend expiratorischer Akzent» — így neve-

zik a németek — korántsem jelenti azt, hogy az illető nyelvekben a hangmagasság sobasem változik. Merész állítás az, hogy az accentus is egyik bizonyítéka (7. l.) a latin-görög nyelvrokonságnak. Ezt valamikor, a múlt században, valóban tanították, de azóta a nyelvtudomány kénytelen volt ennek a latin-görög rokonságnak az elméletét elvetni. De, ha ez helyes volna is, az accentus ennek a rokonságnak legkevésbé lehetne bizonyosága. A görög accentus — ismert legrégebb formájában — zenei accentus, mely a szó három utolsó szótágjának valamelyikén áll, a latin — ismert legrégebb formájában — expirat. hangsúly és mindig az első szótágon van. Később a latinban is föllép egy háromszótagos törvény (mely azonban lényegesen különbözik a görögtől) de ez oly késői tünemény, hogy az ősi, első szótágon álló hangsúly még Plautusnál is kísért. Merész állítás továbbá az is, hogy Wackernagel óta (10. l.) a tudomány abból indul ki, hogy a hangváltozás kormányozza az accentust. Dehogy is indul ki abból! Ezt csak én mondtam, mint szerény föltevést (főntebb már jelzett értekezésemben). Wackernagel említett dolgozatában ilyesmiről szó sincsen. Az a hely pedig, a melyet Wackernagelből magam is idéztem, nem egyéb, mint az ú. n. «vorwiegend musikalischer Akzent»-nek éppen olyan értelmezése, mint a minőt a «vorwiegend expirat. Akzent»-re vonatkozólag főntebb említettem. Hiba volt, hogy szerző — az indog. hangsúlyról írván — H. Hirtnek «Der indog. Accent» cz. könyvét nem olvasta, mert ez — minden fogyatkozásai ellen is — ma az egyetlen könyv, mely az indog. hangsúlyra vonatkozó tudnivalókat összegyűjti. Hogy a könyvet csak másodkézből idézi, azt elárulja a mód, melylyel a görög *περισπωμένη*-t tárgyalja.

Dicsérettel kell főlemlítenem, hogy szerző lelkiismeretesen felhasználta mindazt, a mit Lindsayig összefoglaló munkákban talált. Igaz ez különösen a grammatikusokra nézve, a kiknek munkáit — úgy látszik — nagy kedvvel forgatta. A grammatikusok értelmezésében Corssent veszi mesterül, a ki tagadhatatlanul jó mester, de ma már kissé elavult. Csak sajnálni lehet, hogy szerző néki annyira addictus iurare in verba. Ha újabb mestert választott volna, akkor azzal a szorgalommal, azzal a kétségtelen hozzáértéssel, melyet a klasszikus helyek fölhasználásában az értekezés elárul, sokkal különbet, érdekeset, és mindenekfelett újat nyújthatott volna.

A második értekezésről kevesebb a mondanivalóm. Szerző itt sem adja azt, a mit ígér. Az ókori nyelvtudomány történeti fejlődése helyett a nyelv keletkezésére vonatkozó ismert elméleteket sorolja föl; ezzel akarván az ókori nyelvészet főbb problémáit megvilágítani. Ez a kétes értékű vállalkozás tölti be a dolgozat négy ötödrészét. Ezután valóban foglalkozik az ókori grammatikusokkal, de persze oly röviden, hogy soknak csak a nevét említi. Tagadhatatlan, hogy az ókori nyelvtudomány a filozófiából nőtt ki, de hát azért az ókor nyelvtudományi irodalmában van sok minden a *φύσει* és *θέσει* elméleten és az analogiák meg anomáliák harcán kívül is. Szerző szívesen foglalkozott a grammatikusokkal; mért nem mondja hát el, hogy mi van bennök? En már Steinthalnak egyébként oly jeles munkájában is fájdalmasan nélkülöztem az ókori nyelvtudás objektív képét, vagyis azt, hogy a mai nyelvészek mit tanulhatnak az ókortól. Azt, hogy mi minden van a grammatikusokban, sőt távolabb, miféle gramma-

tikai, sőt épen fonetikai igazgyöngyök vannak elszórva Platon, Aristoteles, Cicero, Quintilianus (hogy csak a legfőbbeket említsem) munkáiban, még mindig nem tudjuk eléggé. A latinra nézve Seelmann és Lindsay már sokat összegyűjtöttek, de az ő gyűjteményeik nem rendszereztek, nem teljesekek és sok helyütt tévedések csúsztak be. A kutató nyelvész nagy hála kötelezné az ilyen gyűjtemény, bármilyen volna is a formája. Ilyesmit vártam volna én ettől az értekezéstől is. Ez új is volna, értékes is. Így nem sok újat, nem sok értékeset ad. Pedig ez a dolgozat a források felhasználásában szerencsésebb az elsónél és a klasszikus anyag szép ismeretéről tanuskodik.

Ezek után csak egy tévedést kell helyreigazítanom. Pānini grammatikájáról (43. l.) nem lehet azt mondani, hogy ez a prātisakhyák befejezése, már csak azért sem, mert Pānini időrendben megelőzi őket. Külömben is Pāninit sokkal korábbi időkre kell helyezni, mint a Kr. e. III.—IV. századba.

(Budapest.)

KERTÉSZ ÁRMIN.

Várady Zoltán: Gróf Mailáth János szerepe a magyar irodalomban. Mármarosziiget, 1911. 8-r., 34. l.

Várady kis dolgozatának főcélja, hogy Mailáth szerepét a magyar irodalomtörténetírásban megállapítsa; műve azonban magában foglalja Mailáth gondos életrajzát is — melynek használható adatait némi idevágó irodalmon, egykorú hírlapi cikkeken s Kazinczy levelezésén kívül leginkább az Orsz. Levéltár irataiból és a M. Tud. Akadémia kéziratárából merítette — és kiterjeszkedik a népmesegyűjtő munkásságának méltatására is. Mailáthnak, jóllehet folklorista tevékenysége sem kicsinyelhető, legnagyobb érdeme, hogy irodalmunkat a külfölddel megismertette. Fordításaival kapcsolatos irodalomtörténetírói működése is. Ennek tulajdonképpen csak egyetlen eredménye van, az *Uebersicht der Geschichte der magyarischen Poesie*, mert a másik kettő közül, melyet Várady említ, az egyik, Mailáth levelezésének idevágó sok adata, előkészület és kutatás az *Uebersicht*-hez, a másik, a *Geschichte der Magyaren* megfelelő részlete, meg kivonata az *Uebersicht*-nek. Ez az egy munkája is csak bevezetés az anthológiájához, de eredeti szempontjai és több fontos adata miatt nevezetes. Érdekes a felosztása három korszakra: Mátyás, azután II. József haláláig s ezen innen a virágzás korára. Jelentősek Várady megállapításai, hogy Mailáthé az első kritikai magyar irodalomtörténet, hogy ez Gruber kéziratosa közlésein és Horváth István kutatásain alapult s leginkább, hogy Toldy *Handbuch*-jának forrása volt. Szerinte Mailáth említi elsőnek a szentgallenli kaland kiabálásait, a Gellert-legenda szolgáltatójának énekét és egy «ismeretlen pesti franciskánus barát szavait 1499-ből» (bizonyára Osualdus de Laskóról, illetőleg a *Biga salutis* ismert helyéről, tehát 1498-ról van szó). Mindebben — s Várady szerint néhol szóról-szóra — nyomon követte művét a *Handbuch*, mely csak Mátyás halálán túl önálló. Az *Uebersicht* többi részletéből kiemelhető, hogy Zrinyi és Gyöngyösi viszonyát helyesen értékeli, és ismeretes, hogy a *Himfy szerelmei*-ről Kazinczy véleményével ellenkező nézete volt. Bár Mailáthról eddig sem feledkezett

meg, s ebből a szempontból, az irodalomtörténet, munkásságának Várady nem egy jelentőségét hangoztatja először és ha egységes képet Mailáth szerepléséről nem ad is, már ezzel is érdemes munkát végzett. De életrajzi adatai is figyelemreméltók s csak stílusát kell meg-
szólnunk. Szókincse szegény, sokat ismétlget.

(Temesvár.)

GÁLOS REZSÓ.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau. 1—5. kötet. Genève,
A. Jullien.

A Rousseau-társaság, a mely 1904-ben alakult Genfben, nem a Rousseau magasztalására, dicsőségének terjesztésére, hanem az igazság kutatására, a Rousseau életére, műveire és hatására vonatkozó adatok minél hívebb, minél teljesebb földerítésére alakult; főcélja, hogy R. képét igaz valóságában állítsa elénk, menten a gyűlölet vagy elfogultság okozta elferdítésekől, úgy a mint élt, írt, működött. Ezt a célt szolgálják a társaság *Évkönyvei*, a melyekből már öt kötet jelent meg s a hatodik (az 1910. évre szóló) most van megjelenőben. Mindenik kötet tele van jóra való, alapos dolgozatokkal, a melyek mind R. minél teljesebb megértésére, a R.-irodalom előbbvitelére, a reávonatkozó újabb vizsgálatok ellenőrzésére, kiegészítésére irányulnak.

Az I. kötet (1905-ről) terjedelme 327 lap, mellékletül R. 1766-iki, Ramsay által festett s jelenleg az edinburgi múzeumban őrzött arczképének utánnyomatát közli. Tartalma a társulat megalakulására, czéljára, ügymenetét vonatkozó közleményeken kívül: *H. Tronchin*, R. viszonya dr. Tronchin genfi orvoshoz (25—66. lap); *G. Lanson*, Kiadatlan okmányok (17 darab) az *Émile* és a *Hegyi Levelek* elítélésére vonatkozólag (67—136. l.), többnyire bírósági akták, jkönyvek, végzések, hivatalos levelek és jelentések; ezeket a társaság elnöke: *Bouvier Bernát*, genfi egyetemi tanár, még néhány aktával egészíti ki (XIII. Kelemen pápa brevéje, a melylyel a Sorbonne-t az *Émile* elítélése után üdvözli, a spanyol inquisitio ítélete R. ellen). — *E. Istel*, a *Pygmalion* eredeti partitúrája s részletek a partitúrából (141—178. l.). Kiadatlan iratok, részben töredékek R.-tól, *Th. Dufour* levéltárostól, többnyire R. fiatal korából, Chambéryben vagy a Charmettesben való tartózkodása idejéből (179—245. l.). *F. Ritter*, «Les fêtes de Ramire» című ballett szövege (246—259. l.). Kisebb közlemények: egy látogatás R.-nál 1771-ben; R. hamvai a Panthéonban (Berthelot, a híres kémikus, megczáfolja azt a hiedelmet, hogy R. koporsóját valamikor felbontották s hamvait a restauratio után szét-szórták — koporsója az 1897-iki felbontáskor sértetlen állapotban találtatott); Lévassieur Teréz halotti bizonyítványa; Mme de Warens arczképe; Voltaire megjegyzései *A Savoyai vikárius hitvallás*hoz a saját példánya margóján (itt-ott mérges kifakadások, olykor

helyeslések, máskor polemizálás). Bibliografia a cseh R.-irodalomról, s a R.-ra vonatkozó német, angol, francia, holland, orosz és svájci művek ismertetése; általános krónika a R.-ra vonatkozó eseményekről.

A II. kötet (1906-ról) 310 lap. R.-nak Houdontól tervezett s a Louvre-ban levő szobra képmásával. Tartalma: *E. Ritter*, R. és Mme d'Houdetot viszonya (1—136. l.), alapos tanulmány, mely a kérdés bonyolódott részleteit tisztázza; *A. Michel*, R. két arcképe (137—158. l.); *Th. Dufour* ismét közöl kiadatlan adatokat, részleteket R.-tól (153—270. l.), ezek többnyire töredékek, köztük verses részletek «A szerelmes harlekin» cz. vígjáték és a «Lucretia» cz. tragédia részletei, kis horbarium stb. Bibliografia és krónika zárja be itt is a kötetet.

A III. kötet (1907-ről) 307 lap, R.-nak La Tourtól festett pastellképével. Tartalma: *Al. François*, a társulat titkára: R. svájci-romand és savoyai provincialismusai (1—69. l.), e provincialismusok szótárszerű jegyzéke, R.-nak idevonatkozó észrevételeivel, fejtegetéseivel együtt; *L. Aureuche*, R. és Mme Larnage (69—82. l.); *I. Benrubi*, Tolsztoj, mint R. folytatója (83—118. l.), a Tolsztoj és R. közt fennálló szellemi rokonság kimutatása; *A. Jansen*, *Ch. Malherbe* és *E. Istel*, A Pygmalion Berlinben (119—156. l.); *I. Grünberg*, R. mint sakkjátékos (157—174. l.), a sakk R. egyetlen kedvelt játéka, játékszenvedélye volt. *Ritter Jenő*, a R.-irodalom egyik legalaposabb ismerője, I—XI. sz. a. érdekes jegyzeteket közöl, a melyek R. életének egyik-másik pontjára vagy egyik-másik ismerősére vetnek világot. *P. Usteri*, H. Meister (a Grimm-féle levelezés folytatója) és R.; *G. Vallette*, R. elítélése Genfben egy kiadatlan levél szerint; *P. Usteri*, Girardin marquis egy kiadatlan levele; *M. Boy de la Tour*, R. môtiers-i lakóháza. Gazdag bibliografia és krónika zárja be a kötetet. Az ismertetett művek közt legfontosabb *Fr. Macdonald* angol író műve (J. J. Rousseau. A new Study in Criticism, 2 kt.), a melyben a szerző 20 évi kutatás után Diderot-Grimmnek R. ellen formált complotját leleplezi és Mme d'Epinau Emlékiratainak általok eszközölt utólagos, R. hátrányára, befeketítésére szolgáló átdolgozását az eredeti kéziratok alapján ismerteti. A francia R.-irodalom kiválóbb alkotásai: *L. Brédif*, Du caractère intellectuel et moral de J. J. Rousseau, *G. Lassudrie Duchêne*, J. J. Rousseau et le droit de gens, és *Rod*, a nemrég elhunyt regényíró és kritikus: L'affaire J. J. Rousseau cz. művei.

A IV. kötet (1908-ról) 357 lap. R. atyjának, nagyatyjának s nagynénjének arcképeivel. Tartalma: *Th. Dufour*, a *Vallomások* I—IV. könyvének első szerkesztése (1—234. l.), függelékül R. hátrahagyott műveiből három, részben kiadatlan részlet. *E. Ritter*, R. rokonainak arcképei. Bibliografia, a német, angol, francia, olasz, svájci és amerikai R.-irodalom ismertetése; beható kritikát találunk *J. Lemaître* R.-ról való előadási sorozatáról (elfogultság és egyoldalúság jellemzi), *P. Lasserre* «Le romantisme français» cz. művéről, mely R.-t okolja a forradalomért; becsebb művek 1907-ből: *D. Mornet*, Le sentiment de la nature en France de J. J. Rousseau à Bernardin de Saint-Pierre, *Souriau* kiadványa, Bernardin de Saint-Pierre: La vie et les ouvrages de J. J. Rousseau. Krónika egészíti ki a kötetet, mely a művelt világ-

ből minden mozzanatot följegyez és méltat, a mely R. névvel vagy emlékével kapcsolatban áll, így R. egykori lakóhelyeinek emléktáblával vagy szoborral való megörökítését.

Az V-ik kötet (1909-ről) 344 lap, a Mayer festette herbarizáló R.-arczképpel. Tartalma: *D. Mornet*, Az új Heloise szövege és XVIII. századi kiadásai (1—118. l.), a mely a szövegkritika mellett 25 kiadását ismerteti; *J. Morel*, Vizsgálódások a «Discours de l'Inégalité» forrásairól (119—198. l.), alapos tanulmány, a mely sorba veszi a R. és Diderot, Condillac, Grotius, Pufendorf közt levő gondolati vagy kifejezésbeli egyezéseket, illetőleg nyomozza az utóbbiak részéről R.-ra gyakorolt befolyás nyomait; kívülök adatokat merített még R. Buffontól és a *Histoire générale des voyages* cz. műből, különösen Coréal és Condamine útirajzaiból. *A. François* a romantikus szó eredetét kutatja, a melyet R. a *Héveries*-ben használ először (1777); nyomozásai a XVII. század közepén az angol irodalomban fedezték föl e szó első használatát s innen kezdve e szó meghonosodásáig, a francia Akadémia szótárába való fölvételéig, végigkíséri e szó fejlődés-történetét. *Ph. Godet* R.-nak de Bonachoz intézett kiadatlan levelét, majd négy levéltöredéket közöl 1764—1765-ből, a melyek R.-val is némi vonatkozásban állanak; *P. M. Masson* R.-nak egy kiadatlan epistoláját teszi közzé, a melyet ez a kartauzi barátok magasztalására (1768) írt, s a melyben részben a botanikus, részben a moralista szólal meg; ugyanő adatokat szolgáltat «Az új Heloise» metrikus prózájának ismeretéhez; *Girardin* arról a Mayer nevű, német származású festőről mond el egyet-mást, a ki a kötet címlapján lévő R.-képet festette. A bibliográfia (278—322. l.) az előbbi kötetben említett országokon kívül ezúttal először szól két magyarországi műről is, nevezetesen *A beszéd keletkezésének* és a *Vallomás*-nak magyar fordításairól, persze csak egy-két szóval emlékezik meg róluk. Legbecsebb mű gyanánt 1908-ból *Girardin gróf* «Iconographie de J. J. Rousseau, portraits, scènes, habitations, souvenirs» cz. művét említi. Krónika rekeszti be itt is a kötetet, a mely a társaság életének főbb mozzanatairól, a R.-irodalom hallottairól, a R. emlékének szentelt conference-okról, hírlapi közleményekről s az ermenonville-i R.-szobor felavatásáról stb. emlékezik.

Ez Évkönyvek s ezek szerkesztői: Bouvier Bernát, Ritter Jenő és Vallette Gáspár, — mindazoknak, a kik R. tanulmányozásával foglalkoznak vagy R. iránt érdeklődnek, legteljesebb elismerésére tarthatnak számot, s a Rousseau társaságnak a helyes irányú és sikeres tevékenységhez, a melyet kifejts és a melynek ez Évkönyvek a legfényesebb tanúbizonyosságai, csak gratulálhatunk.

(Sárospatak.)

RÁCZ LAJOS.

Richard Engelmann: Antike Bilder aus römischen Handschriften. Einleitung u. Beschreibung. Leiden, Sijthoff. 1909. 2-r. 30 l.

A kiváló archéologus, kinek ezen műve halála után néhány héttel jelent meg a leideni «Codices Graeci et Latini» cz. gyűjteményes vállalatnak VII. supplementumaként, a római kéziratok (nevezetesen: a Gabinetto delle Stampe képes kódexe, a Cod. Cappon

284, 285, Cod. Baddeley, Caylous Recueil de Peintures) illusztrációit azon célzattal gyűjtötte és rendezte sajtó alá, hogy ezen kevésbé ismert és kevésbé jelentékeny kódexek anyaga olcsóbb kiadásban a tudományos kutatásnak hozzáférhetővé váljék, mivel belőlük főleg a görög képrásra vonatkozó adatokat és tanulságokat meríthetni. Az előző századokban a grottákból és más ásatásokból előkerült és azóta elkallódott képeket a XVII. és XVIII. század művészei lemásolták, nem ugyan azon czélből, hogy ezeket a műemlékeket megörökítsék, hanem hogy a saját művészetük számára motívumokat és ihletet merítsenek; hű másolásról tehát egyáltalában nem lehet szó. De egyéb hibák is csúsztak be, nemcsak hanyagságból és felületességből, hanem gyakran ügyetlenségből vagy szándékos elferdítésből is. Egyik gyakori hiba pl. az, hogy az eredeti képnek megfordítottját kapjuk, mivel a metsző a rajz után, nem pedig a tükörképe után dolgozott. Egy ú. n. «iudicium Salomonis» típusú képen pl. a gesztusok mind balkezesek. Szándékos változtatások többnyire azért fordulnak elő, hogy, mivel abban az időben a római mondák ismeretesebbek, a görög tárgyú képnek más, ismerősebb értelmet adjanak, a mi által sokszor értelmetlenné válik. Így lesz a Skylla és Minos ábrázolásból (l. a vatikáni könyvtár képsorozatát) Coriolanus és Volumnia, Priamos és Achilleus képéből pedig egy római átdolgozású, de teljességgel érthetetlen jelenet. A mozaikképeket, ha technikájukat is fel akarták tüntetni, általában hívebben másolták, mivel az egyes kövecskék rajzolásánál a másoló kénytelen volt magát a részletekhez tartani.

Hogy ezen akaratlan vagy szándékolt eltérések és elferdítések ellenére a kódexillusztrációk az antik festészet történetére vonatkozó sok értékes adatot tartalmaznak, az már a leíró és magyarázó szövegbe szőtt figyelemzetésekből és megjegyzésekből is kiténik. Igazi haszna azonban akkor fog kitűnni, ha — a minék írója is szánta — forrásmunkául és adattárul használják az antik képrás egybehasonlító módszerénél.

(Budapest)

LÁNG MARGIT.

Dietrich Mülder: Die Ilias und ihre Quellen. Berlin, Weidmann, 1910. 8-r. VI., 372 l.)

Az utolsó évtizedekben tagadhatatlanul beállott a lytikusok dicsőségének reakciója. Divat lett, a Lachmannban csak gyökerező, egész felfogást a «delicta maiorum» jogcímén kinullázni és az egy, nagy költőhöz visszamenekülni. De a felbolygatott kétség, a kiáltó «maradék»: a varratok komolyan veszélyeztetik a viziontlátás nyugodt örömet. Mit lehet tehát a modern újítónak tennie, mint a divat «szelíd nyomása» alatt megtartani, a mi a Liedtheorie-ből nélkülözhetetlen, az egységet prédikálni, de lytikus eszközökkel manipulálni. Csak nevéen tilos a gyermeket nevezni.

Mülder, külföldön élénk feltűnést keltett munkájával, ilyen jellegzetesen 'modern' Homeros-kutató. Szerinte az Ilias egységes terv szüleménye. Megelőzi egy fejlett, gazdag irodalmi múlt, melynek termékei az Ilias forrásai. De ezek a forrásénekek nem a Lachmann-féle vagy hasonló értelemben értendők. Legnagyobb részük nem is

volt trójai tárgyú és az egész más mondatereületekre tartozó alkotások 'troizálása' ép egyik főrésze a munkának, melyet természetesen csakis *egy költő* végezhetett. Az egységet sértő bökkenők pedig egy költői egyéniség magasabta költői feladatából magyarázódnak. (5. 6. l.)

Vegyünk mindent sorjában. Mülder szerint az Ilias nem keletkezhetett a VII. század utolsó negyede előtt. Megelőzik tehát a klasszikus VII. század alkotásai, nevezetesen az elégia is (nem fordítva, mint eddig jámborul hittük; v. ö. 350. s k. lk.). A mi pedig régebb anyag van benne, az formális vagy metrikus 'kényszer', átvevési hajlam engedményes eredménye: archaizálás, haldokló anyag.¹⁾

Források tehát a fenti időpontig terjedhetnek. Mülder fantáziájának nagyon önkényes czérnaszálain hat ilyen forrást lógat a levegőbe. A forrástalálásra igen különös varázság vezet. A hol a költő példákra hivatkozik, ott — úgy mond — idézi a forrását. Érthetőben: nem hiszi el a költőnek, hogy neki Achilles esetéből jutott eszébe Meleager története, hanem, a nouveau jeu elve szerint, a fordítottját állítja. A hol valami 'parallelreferatum' van, az egy minta, formális kényszerből vagy inkább valami 'egyéni' lelkiismeretességből, ott hagyott nyoma, valami ókori módja a szerzői jogvédelemnek, a mely mindég tudunkra adja, hogy melyik forrását dolgozza át vagy variálja a költő.

Két *főforrást* lát; egy *thebai-argosit* (spártait), egy a hetek Thebai ellen való harcáról szóló Thebaist, melyből a költő a Trója körüli harcokat mintázta át,²⁾ és elsősorban egy nagy achaiai *Achilleist*, mely Achilles troasi, nevezetesen Lyrnessos, Pedasos (Dardania) elleni vállalatait s ennek függvényeit tartalmazta; a *lyrnessosi* Aineiaszt mutatta Achilles ellenének; tárgyalta Achilles halálát és temetését stb. és belőle költőnk Ilios ostromának bizonyos részeit³⁾, Hektor alakját, Patroklos halálát és temetését is merítette az 'iliosivá színezés' segítségével. Bár az utóbbi sokkal fontosabb, mégis e kettő adja Iliasunk főanyagát s így ezek tulajdonkép nem is források, hanem nagy, egész darabokban be vannak gyúrva költeményünkbe, cselekvényük egyszerűen azonos vele.⁴⁾

Fontos, de már csak kisebb területekre vagy kisebb mértékben felhasznált forrás még 1. egy kalydoniai *Meleager-eposz*, melyből

¹⁾ Az Odysseia mint egy, pár nemzedékkel később élt epigonnak, főleg az Ilias mintájára készült terméke, nem teheti hasonló vizsgálat tárgyát. (354/5. l.)

²⁾ «Alles, was sozusagen zur Inszenierung der kriegerischen Handlung gehört, etwa Kriegsgrund, Werbung und Sammlung der Kriegsteilnehmer, Auszugsopfer, Vormarsch und Einmarsch in Feindesland, war — mit leichtester Mühe ins Troische zu übertragen» (58. l.). Ilios barbár földre áttett Thebai (59. l.).

³⁾ Így Ilios ostromában Dardania ostroma is befoglaltatik (220.) s ebből magyarázható a helyszíni rajz következetlensége (241—246. l.).

⁴⁾ «Die Achilleis ist ja — és ez a Thebaisra is áll — nicht Quelle von derselben Art, wie die anderen, so dass sie bloß poetische Motive geliefert hätte, sondern die Ilias selbst ist, speziell in ihrem zweiten Teile, eine neue und erweiterte Achilleis (185. l., v. ö. még 319. l.). Ezért volna nehéz parallelreferatumokat keresni — teszi hozzá (186. l.) a nyugtalanodók kedvéért!

Achilles (= Meleager) haragját, elvonulását, a békülési kísérleteket, Patroklos (= Kleopatra) könyörgéseit stb. szabta át az Ilias területére, költőnk. [Egy áruló, terjedelmesebb forrásidézet I 529—598. verseiben áll rendelkezésre.] 2. egy burleszk Herakles-költemény (*Herakles-Schwank*), melyből Zeus és Héra viszonyát, Héra intrigáját (eredetileg Herakles miatt), Zeus Achilles iránti ragaszkodását (Heraklesnél, fiánál, megokoltabb), a Skamandros (= Acheloios) folyóval való harcot (Achilles = Herakles) és annak függvényeit, sőt az Ilios nevet is meríti a dardaniai-thebai harcok egyesítésének lokalizálásához stb. [Parallelreferatum sok van. Pl. 024 b —30, I 91, Φ 194-ben az Acheloios stb.] 3. egy *pylos-epic* forrás, melyből az Amarynkeus király sírján, Buprasionban rendezett játékok nyomán mintázta le költőnk a Patroklosért tartott halotti játékokat [Ψ 626 s köv.-ben Nestor beszél saját hőstetteiről, melyeket az Am. király fiaitól rendezett halotti játékokon vitt véghez] és végre 4. egy *rhodus-lykiai* kisebbjelentőségű eposz, melyből Sarpedon, Tlepoemos, a rhodusiak s talán Glaukos is erednek. Ezt a forrást Mülder elhanyagolja.¹⁾

Kurtább *motivumokat* szolgáltat egy Niobe-költemény, melyből költőnk a fiát kiváltó Priamos mintáját merítette [az Ω kétszer is említi Niobét], sokszor az elegia. [Legjellemzőbb X71b s k. = Tyrtaios 10, 21. s k. Az egyetlen kimutatható idézet, ha persze nem kellene az egyenlőségjel két oldalát felcserélni!] stb.

E forrásokból már látni való, hogy a Liedtheorie, Kleinlied'-je és a Mülder-féle 'Motivkern' között legtöbbször (a főforrásoknál) semmi különbség sincs, ha pedig a forrás igazán csak 'motivumot' szolgáltat, akkor kérdés *hogyan* használja fel azokat Mülder költője, a mi már a *tehetség* területére is tartozik. Meg kell tehát vizsgálnunk, milyen előnyökkel rendelkezik a 'Dichtergenie', melyeket a 'Bearbeiter' nélkülöz, vagy közelebbről milyen pozitívumok azok, a melyek Mülder tehetséges költőjét teszik. Látnunk kell más szóval: 1. Mik a kimutatható novumok? 2. Hogyan, milyen egyéni vonások érvényesülésével eszközölteik 'a Neuordnung und Neuverbindung bereits vorhandenen Stoffes'.

Az *első* kérdésben legfőbb a 'stoffordnende Idee', melylyel a thémát — 'der Preis des Achilleus auf universalen Basis' — elrendezi: az anyag kettéosztása 1. az Achilleus nélkül való sikertelenségre és 2. az általa és vele elért sikerekre és e két rész összekapcsolása a félrevonulás beillesztése által; nos, ez a 'művészi idea' — *αὐτὸς ἔφα: a Meleagros-eposzból való* — vagy helyesebben (mivel ilyen aligha volt): tipikus népmondai hagyomány, a mint még Niese is elismerte.²⁾ Az új *idea* egyébként is ritka és ha van, mint pl. Patroklos kiküldetése, akkor sincs benne köszönet. Egyszerűen arra a nyomásra vihető vissza keletkezése, melyet a meglevő anyag a 'Gleichartigkeits, Bequemlichkeiten und Schnelligkeit' szent nevében gyakorolt költőnkre, kinek *egy célja* volt, hogy t. i. kész motivumok, új összefüggésben és kissé variálva, átvehetőek legyenek. Könyvünk szerint Patroklos kiküldetése

¹⁾ A különböző források szereplőit, megfelelő csoportokban mintegy összetartja a *κατάλογος*, egy eredetileg a Thebaisból eredő seregszámola (Boiotia!) kitoldása, épen egyesítő czállal.

²⁾ Die Entw. d. hom. Poesie, von B. Niese, 1882. 235. l.

azért támadt Homeros agyában, hogy az achilleisbei Achilleus egy — más, egyéb helyre nem illeszthető vitézkedését, halálát és az érte való gyászt (kül. Σ64. s k. stb.), mint Patroklosét, Patroklosért valót, Achilles ezen alteregójához fűzhesse, majd hogy ez halálával és kifosztatásával alkalmat adjon a más forrásból eredő fegyverkészítés (Σ) felhasználására is.

A második terület határait kb. körülírja és ezzel az eredményt is sejteti, a mi e vizsgálatból várható: Erweiterung, Variation oder Steigerung (t. i. des Motivkerns) — Ausgleiche mit dem Gesamtzusammenhange, Ausgleiche mit der vorgehenden Scene, beiläufige Hinweise nach vorwärts und rückwärts — csupa Flickpoët-hez illő munka! És az „együtt Uramisten“ hangulatában mi mindennel nem közelebbi még költőjét a legutolsó, legtehetségtelenebb Bearbeiter-hez, a mely túlzottan talán még Lachmann se képzelte ezt! Ez a költő *raf-findált kerülöket* tesz, hogy a kész minták anyagából, masszánként, minél többet vehessen át, bonyolítás, dialektus keverés árán is.¹⁾ A hol nincs átvehető anyaga, pl. a tömegcsatákra, ott a *hósköltemény*, a hadi cselekvények helyett hasonlatokat harsog (pl. B. 455—483) vagy elszórt és párharczokat ír le, *szemkiverő* anekdotákkal (az argos-thebai eposz adataiból), vagy az elegiából vesz theoretikus harci intelmeket és parancsokat. A csak *félíg-meddig megfelelő* készet is begyúrja s utólag „Umdeutung“-gal javítja. A circulus vitiosusos magyarázatok helyett idézzük a szerzőnek, látszólag teljes megelégedésére szolgáló eredményét, mely az, hogy a minták mindenütt az egyszerűt, egyeneset, realisat, objektivat adják, *woraus der Schöpfer der Ilias mit viel Phantasie und viel Kunst Kompliziertes, Gewundenenes, Phantastisches, Subjektives und Pathetisches schuf* (!). (338. l.)

Itt lennének azon a ponton, hogy a nyugodt bizalommal halmozott Bearbeiter-bűnöket a Dichtergenie ellensúlyozza. És lám, minő különös, szokatlan, új, szinte hibáknak tartott erényei vannak e költői egyéniségnek! Az unitarius „nagyág“ már nem lesz ebben a költőben, azt eljátszotta szerzőnk nitzscheskedő engedékenysége, lytikus körültekintése. Igyekszik tehát menteni, a mi menthető az *eredetiségre és ügyességre* való beváltással: «Nun gehört der Verfasser der Ilias vielleicht nicht zu den grössten Dichtern, wenigstens nicht, wenn man Gedankentiefe zur Grösse für erforderlich erachtet, gewiss aber zu den *originellsten* und *gewandtesten* aller Völker und Zeiten».

Az *egyéni vonások* közül tehát aligha a felhasználásban hangsúlyozott önállóság és variáló készség lesznek a fontosabbak, mert ezek ellen szerzőnk maga argumentál (mint láttuk) és különben sem bizonyíthatók kézzelfoghatóan, hanem azok, a melyek ezen új nagyság tengelyébe esnek. Ilyenek: a dramatizáló tehetség, csoportosító ügyesség, a mik még hagyján. De azután: pathos a hatásvadászatig, raffináltság és színpadiasság és az anyagot fölényesen kezelő, az irodalmi parodiáig menő szarkazmus és ezek keveréke.²⁾ Ilyen szempontból «ein

¹⁾ Pl. hogy a Heraklesversből Zeus jóindulatát Achilleusre ruházhassa át, bonyolodott históriát kohol Zeus lekötelezettségéről Thetis-szel szemben stb.

²⁾ «Besonders häufig stellen sich — — scherzhafte Divertissements da ein, wo es darauf ankommt, die Aufmerksamkeit des Publikums abzu-

Kabinetstück homerischer Dichtung» a Hektor-halála, a Homilia és Hektor megváltása stb.

A helyzet világos; tagadhatatlan és a vizsgálat során is az igazolódott, hogy a „költő” nem tud több lenni a Bearbeiter-nél, a minék pedig nem szabad mutatkoznia. Erre való a hirtelen fordulat, Homeros egy pár jelentéktelen, épen nem jellemző vonásának szertelen megnövesztése és a váratlan eredmény. A régi jó Homeros se nem régi, se nem jó, hanem átkozottan új és romlott, a kinek *egy célja* van: „kräftigste Wirkung auf das Publikum”; a témája neki nagyon „fiatal”, az „epikus galimathiaszt” *népkaczagtatásra* használja, a hősök, az egész epikus inventarium kész mulatsága, az Iliasban pedig agkori gyengeség jele eposzt látni: *agonliteratura, mimikai előadás*, majdnem beszélő mozi az egész. Ez tehát a költői egyéniség és ilyen a „magaszabta” feladata!

Marad persze a bökkenő, hogy ez a nevetve archaizáló költő, ki már szinte gúnyolja hőseit és tárgyát, kerébe töri a hagyomány miatt a maga köznap nyelvét (teheti ezt *költő*?!), mégis azzal élt ezredéveket, azzal hatott a jövőre, a mi nála csak mesterségesen élesztett, holt anyag volt. Szerzőnk szerint Ionia ezen, az ión karaktert politikai dekadenciájában és irodalmi virágzásában annyira jellemző, tekintélyt nem ismerő alkotását, Ionia bukásának történelmi ténye fosztotta meg létalapjától. Ez okozta, hogy a szükséges alapfeltételek, hagyományok, világfelfogás megváltozván, a már alig élő anyag csodás erőre kapott, míg az új és eredetileg hatónak szánt elemek (?) részben elcsenevészedtek. Végül még kétségtelen szerző előtt, hogy Homeros athéni volt és pathos-szal, mimikával előadott költeményei az attikai tragédia első lépcsőfoka.

Nem tudom hányan vannak, a kiknek ez a lefokozott Homeros kell és a kik ilyen áron, ilyen ravaszsággal, furfangal, üzleti szellemmel bélelt, izzadó költőért odaadnák még akár a Lachmann-féle Liedertheorie-t is!

E mellett el kell ismernünk, hogy Mülder bámulatos éleselméjű — lytikus (akárhogy is tagadja), a kinek tisztánlátó, helyes felfogása van sok oly dologban, a hol ezért nem fenyegeti veszély az elméletét, de végkép ki kell ábrándítanunk abból a reményéből, hogy emészthetetlenül német, nehézkes munkáját, sokszor vaskos, majd érthetetlen stílusát a nemspeciálalista is olvashassa. A kilátásba helyezett tudományos kommentárt pedig inkább a kuriózumot illető kíváncsisággal, mintsem adósságsűrgető türelmetlenséggel várjuk.

(Czegléd.)

MARÓT KÁROLY.

Friedrich von der Leyen: Das Märchen. Ein Versuch. (Wissenschaft und Bildung. 96.) Leipzig. Quelle u. Meyer. 1911. 8-r. 154 l.

A folklore színes tanulmánya a szerkesztőkészség és a stílus igen jó iskolája lehet — Leyen könyvecskéje a meséről ezt látszik igazolni. Becsületére válik a gyűjteménynek, melyben megjelent, s a

lenken, besonders bei fantastischen Verschiebungen der Voraussetzungen.» (343. l.)

mely lassanként a Göschen és Teubner-féle népszerű tudományos könyvtár mellett szerez helyet magának. A mesekutatás az irodalomtörténet tág és szellős szakasza, hol egyoldalúság nem rekeszt el, és a szakszerűség pora nem fenyeget betemetéssel. A szerzőnek e tárgyhoz kívánt tudományos sokoldalúságát nemcsak a legújabb kutatásokig terjedő bibliográfia igazolja, hanem az a világosság is, melylyel a maga és mások munkásságának eredményeit röviden összegezi. Fokozza érdemét, ha megfontoljuk, hogy a folklore oly ismeretkör, hol az anyagrendezés csak újabbban tart lépést az anyaggyűjtéssel, s a kutató figyelme sok irányban széled, a tárgy otthonosságát kíván a művelődéstörténetben, szociológiában és néplélektanban egyrészt, az irodalom egyetemes történetében és az esztétikában másfelől. Leyen kis könyvében a mesemondás és regélés ősrégi, buja kertjének egész pompáját élvezzük és sok tanulságát megszerezzük.

A bevezető fejezet tájékoztat a mesekutatás történetéről és problémáiról, e műfaj értékeléséről az ész századában, jelentőségéről Herder, Goethe és a romantikusok költészetére nézve. Megvilágító példákon sorakoznak egymás mellé Grimm, Benfey és Tylor elméletei. A következő fejezet vizsgálja, hogy a mesék tarka szövege milyen szálakból szövődik, mivel járultak hozzá kezdetleges, úgynevezett psychognostikus nézetek a lélekről, álombeli élmények, valóságos életviszonyok s a külvilág dolgainak megfigyelése és magyarázatása. Sorra kerülnek a régi kultúrnépek, járunk a mesék nyomain Babilonban, Egyiptomban, a zsidó-görög római kultúrkörben. Rátérünk az ind mesékre és széles vándorútjukra Perzsián és Arábián át Európa felé. Végőnék marad a német mesetörténet vázlata. Közben egy rövidebb fejezet a mese és a monda viszonyával foglalkozik s száfolja azt a közhelyszerű poetikai megkülönböztetést, mely szerint a monda bizonyos helyhez és emberekhez fűződik, a mese nem, a monda tanít, a mese szórakoztat. A fejtegetéseket gazdag és érdekes példagyűjtemény kíséri s a magyar mesére is van hivatkozás.

Az irodalomtörténeti részek közül kiválik az ezeregyéjszaka és az arab milieu jellemzése (126–132. l.), továbbá a német mese alakulásának jelzése (138–142. l.) a fejlődő társadalmi viszonyok és kultúrfokok szerint. Bejárjuk távoli kelettől messze nyugatig az egész globuszt, szétnézünk a világirodalom történetében a legősibb és legkezdőbb műveltség korától kezdve, megismerjük a mesék művelődéstörténeti és művészi tanulságait, differenciálódásukat tájak és korok szerint, átsurranunk a szórakoztató és tanulságos, tragikus és derűs, egyszerű és szerte-indázó motívumok őserdején és mindezek után könyvespolczunkon a gyakran forgatott művek közé teszszük a kis könyvet, mely tudós és nehéz kutatások közközre adásának mintája lehet (Budapest.)

SAS ANDOR.

George Saintsbury: History of English Prosody from the twelfth century to the present day. I—III. k. London, 1906, 1908, 1910. 8-r. 428, 583, 562. l.

Sainbury hézagotpótló, páratlanul álló könyvének célja képet adni az angol költészet formáinak vándorlásáról. Feladatát mint igazi történetíró fogja fel: nem krónikaszerű leírásokat vagy «tablá-

zatos áttekintéseket» nyújt, hanem a természetes és törvényszerű fejlődést mutatja be. A tárgyat eddig meglehetősen elhanyagolták; a kik részletesen foglalkoztak a kérdéssel, vagy nem bírtak kellő tudással, vagy pedig előre megállapított teoriájukra s eszméikre akarták szabni az egész történetet. Klasszikus példa erre Guestnek History of English Rhythms cz. műve. Schipper (Englische Metrik) nagy tudással, és alapossgal foglalkozik a tárggyal, de idegen nemzetiségű, és Saintsbury szerint ebben a kérdésben csak angolnak lehet ítélő és megérző érzéke. S. eddig elhanyagolt területekre is kiterjeszti figyelmét. Végig megy minden nevezetesebb költőnek minden művén, a nélkül hogy az egész láncolat szerves kapcsolata eltűnnék szemünk elől. Megbízható és tudományos a legröbbs részletekben is.

S. szerint már a kimutatható legröbbs emlékekben is megtalálható lényegében több oly elve az angol verstannak, melyhez mindvégig hű marad. Az angolszász verselés legföbbs elve volt az, hogy néhány hangsúlyos szótag köré csatlakozott egy vagy több hangsúlytalan szótag. Nem találta ezt sem a latinban, mely ritmusának mintájául (nem alapjául, mint hitték) szolgált, sem a francziában és provençalban, ép úgy nem a skandinávban vagy keltában. Az 1300-ik évben már kialakult az angol vers, úgy hogy a következő korokra csak a gyakorlat és a tökéletesítés munkája várt. CHAUCER már csakrendszerbe foglalta a meglevő hagyományokat, teremtő, alkotó szerepe nem volt, nem talált fel semmi újat, még csak új mértéket sem, hanem 200 év törekvéseit befejezve, a teuton és latin anyag összeolvasztásával alapját vetette meg annak az egységes épületnek, melyet fel- és kiépíteni kellett. Míg Chaucer főérdeme a közép-angol prosodia, SPENSERÉ általában az angol prosodia kiépítése s megszilárdítása. Spenser volt az új költészet megalapítója, ki a klasszikus vers fegyelmezettségét a modern szabályossággal összeegyeztette és szabadabb mozgást létesítve, a megváltozott viszonyok zürzavarában (szókonstrukció, kiejtés) újból rendet teremtett.

Miközben WYATT új minták után irt és SURREY Wyatt formáját tökéletesbítette, az angol dráma hatalmas formája, a *blank verse* (ötös jambus) új utakat nyitott meg. SHAKESPEARE törte meg itt a jeget, ki mechanizmust és zeneiséget, szabad mozgásban, végtelen változatosságban és folyékony gördülékenységben egyesített. A *blank verse* és a stanzák diadala után, ezek hanyatlása magával hozta a *párvers* (couplet) felülkerekedését. MILTON főérdeme az volt, hogy korát nem követte a párvers alkalmazásában, hanem a *blank verset*, Shakespeare után, mint nem drámai formát is, az angol költészet hatalmas formájává emelte, az egész költészet birodalmában. Sikerének titka, főelve az volt, hogy «pause, equivalence, substitution», az angol vers jellemző sajátosságai, szilárdságot adnak az angol versnek, melyet csak ezen sajátások alkalmazása emelhet tökéletessé (rímrel vagy rímtelenül). Minden más versforma háttérbe szorul, még a nyolcz szótagú sor is, melyet Butler, Prior és Swift oly sikerrel műveltek: DRYDEN és főleg POPE bámulatos technikájának volt köszönhető a párvers győzelme. A három szótagú versláb, az átmenet egyik versorból a másikba, a «pause» szabad alkalmazása: a *blank verse* természetes sajátosságai s a párversnek ellenségei. A *blank verse* törekvése ellen az anarchia felé, jó óvszer volt a párvers, melynek fő sajátossága

ép a szabályosság. Így érkezik el S. feladatának szerinte legnehezebb részéhez, a XIX. századhoz. A XVIII. század utolsó két évtizedében CRABBE, még inkább COWPER kezdik már megtagadni az engedelmességet Pope párverseinek. De még távol volt az eső, mely az angol verselés kiszáradt földjét áztassa. BURNS nem talál újat, csak régi versmértékeket elevenít fel, úgy mint BLAKE. A romanticizmus prozodiai tekintetben nagy változásokat okozott. SOUTHEY mondja ki, hogy a háromszótagos láb helyettesítheti a kétszótagost, ha a kétősnek időmértékével egyenlő. COLERIDGE, Christabelben törvénynek állítja, hogy minden sorban nem a szótagok, hanem a hangsúlyok száma a lényeges. Versformája SCOTTRA és SCOTT által BYRONRA, BYRON által mindenkire rendkívüli hatást gyakorolt. BYRON prozodiai fontossága a Spenser-stanzában mutatkozik, *Don Juanja* a legtökéletesebb harmoniát mutatja mérték és tárgy, forma és tartalom között. SHELLEY valóságos zenész, minden mértéket magáévá tesz; nem törődik theoriával, érzéseinek törvénye alapján alkotja tökéletes remekeit.

A XVIII. századot jellemezte az egyformaság, a kísérletezések teljes hiánya, a sok tilalom, a múlt munkája és tanulságai iránti érzéketlenség, a XIX. századot a változatosság a versmértékek szaporításában, a merész kísérletezések, a múltba való visszanyúlás, a költészet szótárának gyarapítása, a szótag-theoria megdöntése és az egyenértékűség s helyettesítés alkalmazása. TENNYSONT és BROWNINGOT S. nem tekinti — mint a legtöbb — ellenlábásoknak, mindkettőben látja a változatosság és egyéniség egyesülését. Tennyson *blank verse*-e egyenes leszármazottja Shakespeareének és Miltonének, de változatosabb, mozgása fürgébb, sebesebb. Browning prozodiai tekintetben nem annyira ellenlábasa, mint kiegészítője, a tökéletesen verselő Tennysonnak; szereti a gyorsabb tempójú versmértékeket és jobban bánik velük. Ők ketten vitték keresztül a verselésben a változatosság és szabadság harmonikus alárendelését a szabályszerűségnek, fegyelmezetttségnek.

Bár előbb is voltak már kísérletek e téren, de tulajdonképpen a preraffaelita iskolát jellemzi az, hogy a régi formákhoz visszatértek s kiterjeszkedtek idegen irodalmaknak mind modern, mind régi formáira is. Az olasz származású festő, ROSSETTI, hazája költőit tanulmányozza, MORRIS Chaucer korát, SWINBURNE a francziákat és a renaissanceot. Rossetti zenéje és színei, Morris változatossága, Swinburne káprázatos, csodás technikája, a formák miriádjában, az összes költői szabadságok felhasználásával a legnagyobb törvényszerűséget mutatva: ez jelzi tetőpontját a XIX. század angol versművészetének.

S. korszakalkotó munkáját az angol hexameternek és az amerikai prozodianak rövid történetével fejezi be. Az I. meg III. kötet függelékében mélyenjáró fejtegetéseket nyújt az angol verslábról, rímről, az angol verstani sajátosságokról stb. Ez óriási munka nem csupán az angol verstan története, hanem az angol költészeté is. Mint művészi alkotásokat tekinti és elemzi a remekműveket s fejtegetéseivel igazolja azt a már tért hódított felfogást, hogy a költészet formai része nem mellékes dolog, nem választható el a tartalmától.

(Budapest.)

RÓZSA DEZSŐ.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1911 október hó 11-én felolvasó ülést tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Gragger Róbert*: Gvadányi és Gaal József «Peleskei nótárius»-ának és Kisfaludy «Tollagi Jónás»-ának forrásai.

2. *Braun Soma*: Adalékok Apuleius «De deo Socratis» cz. műve ismeretéhez.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Hornyánszky első titkár, Császár, Láng szerkesztők, Binder, Bleyer, Finály, Gombocz, Incze József, Karl, Melich, Négyesy, Székely, Zlinszky és Papp, mint jegyző.

1. A pénztáros jelentése szerint január 1-től október 11-ig bevétel K 11919:88, kiadás K 6108:50. Az alapítványok összege: K 7723.

2. Dr. Láng Nándor és dr. Hampel Antal, mint a társaság alapító tagjai, kétszáz-kétszáz koronát fizettek a pénztárba.

3. A társaság tagjai közül meghalt Burger Artur.

4. Új rendes tagok: Durkó Antal tanár (aj. Horváth János), Hlavathy Imre tanár (aj. Kallós), Kőszegi László tanár (aj. Kallós), Lipták János tanár (aj. Révay), Róth Jenő tanárjelölt (aj. Bleyer), Böhm Dezső dr. tanár, Veigelsberg Emma tanárnő (aj. Császár). — Új rendkívüli tagok: Doboczki Pál tanárjelölt (aj. Császár), Zuber Marianne böleszethallgató (aj. Révay).

5. Hornyánszky Gyula első titkár a görög-magyar szótárról tett jelentést, melyet a választmány tudomásul vett.

6. Egyéb folyó ügyek elintézése után az elnök az ülést bezárta.

— Vörösmarty megtiszteltetése 1841-ben. Ismert adat, hogy Vörösmarty 1841-ben az Athenæum hasábjain (II. félv. 39–45. sz.) nagy terjedelmű tanulmányt írt, Hazay Gábor álnéven, Széchenyi «Kelet népéről». Ebben a művében, melyről Gyulai Pál azt írja, hogy «nemesak egyik legkidolgozottabb bírálata, hanem őt több oldalról jellemzi is», Széchenyi iránt érzett nagy tisztelete daczára, a Kelet népét «több pontban hibáztatja».

A bírálatot nagy érdeklődéssel olvasta a közönség s igen kíváncsi volt az író nevére. Gyulai azt állítja, hogy «nem tudhatták meg, maga Széchenyi sem». Szerkesztőtársai jól megőrizték a titkot. Ezt nem tartjuk valószínűnek, nem ugyan abból a szempontból, mintha a szerkesztőtársak discretióját kétségbe vonnók, mint inkább abból a másik, nem kevésbé jelentős körülményből, hogy Vörösmarty jellegzetes, emelkedett prózája telve volt oly egyéni vonásokkal, melyek őt megkülönböztették az Athenæum többi dolgozó társától, s így a szerzőség titkát nem is lehetett megőrizni. De hogy Vörösmarty szerzősége (bár nem nyíltan, hanem sejtés-szerűen) belejutott a köztudatba, azt egy tüntetésből, s e tüntetésnek Kossuth részéről történt megbírálásából joggal merjük következtetni. Igaz, hogy ez a költőnek szólt, kinek újabb munkáit csak nemrég tüntette ki a Magy. Tud. Akadémia a 200 aranyos nagy díjjal; Kossuth is megjegyzéseiben csak a költőt emeli ki Vörösmartyban és mindezek daczára lehetetlen ki nem érezni a hálás elismeréssel írott sorokból azt, mily jól eshetett a politikusi Kossuthnak, hogy ép a költő Vörösmarty vette őt védelmébe Széchenyi azon súlyos vádja ellenében, hogy cikkeivel a forradalomra készíti elő nemzetét.

E kérdés sokkal értékesebb, semhogy azt egy rövidke cikk keretén belül véglegesen elintézhetőnek vélnők s ezért az idevágó adatokat szószertint közöljük, hogy megkönnyítsük az eljövendő értekező munkáját, kinek fürkésző szeme tán föl nem fedezné egy újdonsági rovat apró pletykái sorában azt a hírecskét, mely Vörösmarty és Kossuth egyéniségéhez egy pár becses adalékot hagyott ránk, de egyúttal jellemző az újdonság megírójára, Frankenburg Adolfr, s a főváros magyar közönségére is, mely egyenlő discretióval vesz részt — a költőnek szóló tüntetésben, pedig bizonyára ez Vörösmartynak, a politikai írónak, Kossuth lelkes politikai barátjának is szólt.

Íme az ügyre vonatkozó két apróság. A Pesti Hirlap 1841. évi okt. 16-iki száma *Fővárosi Újdonságok* című rovatában (az *újdonság* szót a leg-távolibb értelemben véve!) ugyanis a következőket írja egy 1841 szept. 28-a estéjén megtörtént fáklyászenéről: «Mult hónap végnapjaiban egy, magyar irodalmunk jelenére nézve örvendetes, jövődjét pedig biztos reménnyel kecsegtető ünnepélynek voltunk tanúi. Vörösmarty Mihály, hazánk koszorús költője, az épen olly szerény, mint érdemdús szívűszónok névnapja előestéjén fáklyászenével tiszteltetett meg. A' magas érdemnek, melly *szerény pályán* ugyan, de nem kevésbbé boldogító hatással munkál a nemzet kifejldésén, ebbeli kiténtetésén annál inkább örvendünk, mivel látjuk az ébredező népben fölhevülni a' méltányosság érzetét, mellyel tiszteleg azon nagy fiainak, kik lelkét a' nagy feltámadásra előkészíték». [Sajnos, ép ez utolsó szónál sajtóhiba van s így nem tudjuk, vajjon az újdonság írója előkészíték-et vagy előkészítik-et akart írni...]

Erre csillag alatt a szerkesztő ezeket írja: «Ha ön e szónak *„szerény pálya“* olly értelmet tulajdonít, mintha más pályához mérve csekély volna, vagy hatástalan: úgy ön véleményében nem osztozunk: *„Die Dichter stehen auf der Menschheit Höhen.“* Ők az emberiségnek legelső, leghatásosabb nevelői; ők a nemzetiségnek, polgárerénynek leghatalmasabb ápolói; — hahogy t. i. nem haszontalan rimfaragók, hanem azok, a' kiknek lenniök kell, ha képviselőivé emelkednek az emberszív 's lélek maradandó nemes typusának, mellynek keresztül kell csillámlani népek és nemzetek minden phasisain; minthogy nemünknek nemeslevele e' typusban áll; kiket a' költészet pályáján illy ihletés vezet, azoknak szavai élni fognak, míg csak egy ember szájában él a' nyelv, mellyen e' szavak szólottak; 's övék jobban, mint más akárkié a' földi halhatatlanság. Még egyszor: *„Die Dichter stehen auf der Menschheit Höhen.“* — Eddig van Kossuth lelkes nyilatkozata. Élő magyar költőt aligha illettek méltóbban e kijelentések, mint Vörösmartyt, ki, ekkor jutva el pályája delelő pontjára, igazán méltó volt arra, hogy kortársai már a halhatatlanság koszorúját nyujtsák feléje. Bár adatokkal nem igazolható, aligha fér kétség ahhoz, hogy midőn Kossuth Vörösmarty megtiszteltetése alkalmából a hódolat adóját rakta le az igazi nagy költő lábaihoz, hálásan gondolt a kritikusra is, ki névtelenül (tehát hálára nem is tartva igényt) pártfogásába vette a harcziás magyar politikust a legnagyobb magyarnak súlyos beszámítás alá eső támadása ellen...

Záradékuul még csak azt jegyezzük meg, hogy a Kossuthtól idézett verssor eredetijét a nagyszámú német Zitate-Lexikonok egyikében se tudtuk ily formában megtalálni, s így tán nem minden alap nélkül állíthatjuk, hogy Kossuthot ezuttal ismert kitűnő emlékező tehetsége cserben hagyta. A kérdéses verssorban kifejezett gondolat ugyanis más formában egy más költeményben előfordul. Ez a költemény a stuttgarti *Morgenblatt* 1841. évi 286. számában ily czímen jelent meg: *Aus Spanien. Zur Erschiessung Diego Leons* 1841. Ende Oktober. E költemény írója Freiligrath, a 9-ik versszakban ezeket mondja:

Der Dichter steht auf einer höheren Warte
Als auf der Zinne der Partei...

(L. Die Blütezeit der deutschen politischen Lyrik. München 1903, 152. és 187--188. l.)

A Kossuthtól idézett verssor kétségtelenül azt a gondolatot akarja kifejezni, hogy a költők az emberiség vezető szellemei közé tartoznak, úgyszólván eszményképei az emberiségnek. A Freiligrath verssora pedig azt a rokon gondolatot fejezi ki, hogy a költő sokkal magasabb fokon áll, semhogy magát a pártmögalmak körébe engedné ragdatni. Ez ráillik az álnév alatt író Vörösmartyra. De ha így áll a dolog, miért nem idéz Kossuth egész pontossággal? Vagy tán mi tévedünk, s valóban van ilyen német szállóige: Die Dichter stehen auf der Menschheit Höhen, és Kossuth nem is ismerhette a Freiligrath versét? ...

Megemlítjük, hogy Kossuth a P. H. hasábjain már előbb (1841, 25. sz. Vezércikk) Schiller ezen mondását: «Mit der Dummheit kämpfen Götter selbst vergebens» így másítja meg: «mit dem Wahnsinn kämpfen Götter selbst vergebens» s hozzá teszi: «mint a' költő szól» ...

Ép így változtatva idézi Lukács evangelistának szállóigévé vált mondását (21. f. 26. vers): «Die Menschen werden verschmachten vor Furcht und Warten, der Dinge, die da kommen sollen» ...

Ez nála így fordul elő: «harrend der Dinge, die da kommen sollen». (L. P. Hirlapban az Iparegyesület cz. vezércikkét, 1841, 32. sz. 3. hasáb.) A 29. szám 3. hasábján előforduló Blumauer-idézet Kossuthnál így szól: «hier sprechet Jedermann latein, drum müssen hier ansässig sein, Lateiner oder Ungarn». Az eredetiben pedig így van:

Hier spräche Jedermann Latein
Drum müssten hier ansässig sein
Lateiner oder Ungarn.

(Virgils Aeneis. Reclam-féle kiadás Siebentes Buch 142. lap.)

Ezen az alapon tán joggal kételkedhetünk Kossuth idézetének pontosságában az első szállóigénél is.

(Budapest.)

BAYER JÓZSEF.

— A római archæologiai kiállítás. A világkiállításnak, melylyel Itália az idén egyesülésének 50. évfordulóját ünnepelte, egyik jelentős része volt az ókori imperium Romanum emlékeinek összegyűjtése, egyzersmind a legmaradandóbb is, mert a történeti, néprajzi és képzőművészeti kiállítások feloszlanak, az archæologiai azonban állandó múzeummá alakul át, vigaszára azoknak, kiket a nagy meleg és a járványhírek az idén visszatartottak Rómától. Nagy pénzáldozattal megtisztították a Diocletianus-thermák épületét piszkos tabernáitól, és így 130,000 □ méter területet nyertek a kiállítás czéljaira. A Madonna degli Angeli nevű templom jobb oldalát környezőz termek, a hajdani kolostor *kisebb* keresztfolyosója és a thermák déli oldalát alkotó épületrészek fogadták be a látnivalók nagy anyagát. A régi imperium provinciái, sok gondolal és áldozatkészséggel készítették másolatokat római emlékeikről és küldötték be *Lanciani* Rudolfnak, e kiállítás rendezőjének. Várostervek, táborok, házak, paloták, vízvezetékek, hidak, színházak, amphitheatrumok, templomok, mausoleumok képei vagy rekonstrukciói, eredeti vagy behozott szobrok, feliratok és reliefek gipszmásolatai, bronzok és egyéb tárgyak gyűltek így össze rendkívül tanulságos múzeummá. A három Gallia, két Germania, két Pannonia, két Mœsia, két Dacia, három Hispania, Achaia, Creta, Aegyptus, Africa, Numidia, Mauretania, Britannia, Belgica, Batavia emlékei láthatók együtt; maga Róma, Itália, Sicilia, Sardinia csak legújabb ásatásainak egynémely eredményeit állította itt ki. A naivabb látogatókat meglepték a Dániában, Boscorealében, Berthouvilleben, Petroasában, Hildesheimben, Nagy-Szent-

miklóson talált kincsek igen hű másolatai, valamint a madridi Theodosius-pajzs; de talán ezek is észrevették, hogy a leggyönyörűbb gyűjtemény ezúttal Hellasból került. Kavvadiasnak könnyű volt archæologus társait felülmúlni; Græcia nemes bosszút állott egykori legyőzőjén, felajánlva neki hasonlíthatatlan művészetének összegyűjtött emlékeit. Az okos görögök különben más czélt is értek így el: kiállításuk a legcsábítóbb ösztönzés hazájuk meglátogatására.

Az egész kiállítás 21 osztályra oszlott, és röviden jelezni kívánom az egyes részek tartalmát, kiemelve mindenütt az érdekes coniecturákat és az újabb leleteket. Az első terem Roma æterna symbolumait gyűjtötte össze, a többé-kevésbé sikerült szobrokat, melyek Roma istenségének voltak jelképei. Ugyanitt állította ki egy francia mérnök, George Chedanne, Róma városának bámulatosan pontos térképét, melyen 13 évig dolgozott. (Egészen külön teremben volt kiállítva egy másik francziának, Bigotnak plasztikus munkája, mely Róma városát épületeivel együtt rekonstruálta. Képét közölte a Vasárnapi Ujság okt. 1. száma.)

A 2. sectiónak a kissé általános «Imperium Romanum» a neve. Itt láthatók a Tabula Peutingeriana teljes nagyságú másolatai, milliarium-kövek, a többi között Aquincumból, Brigetióból és Intercisából is. A római Neptunus-templom (a mai tőzsde) stilobatjának először Lancianitól sejtített kapcsolatát a meghódított tartományok szobraival itt lehet tanulmányozni; szintűgy itt van Hebrardnak restructiója Diocletianus palotájáról.

A 3. sectio (divus Augustus) az első császárnak több szoborképe között az 1910-ben a via Labicana mentén talált szobrát mutatja. Jellemző, realisztikus alkotás, mely az imperatort pontifex maximus gyanánt ábrázolja, arczán hosszú betegségének nyomaival. Érdekes a Domitius Ahenobarbus oltárának restructiója (Furtwängler coniecturája). Ez az emlékmű valamikor Rómában volt; egyik részén suovetauriliát mutat (most Párizsban van), a másik Neptunus és Amphitrite lakodalmát ábrázolja (most a müncheni Glyptothekban), és Domitius Ahenobarbus emelte a Brundisium mellett Sextus Pompeiuson kivívott diadal (Kr. e. 42) emlékére. Szép szobor fő itt Augustus feleségéé, Liviáé, a polai múzeumból.

A 4. sectio (Illyricum, Noricum, Pannoniæ, Dacia superior) legérdekesebb tárgya a Diocletianusi-féle palota, főleg a Niemann-féle restructio. Itt vannak összegyűjtve Cilli, Graz, Zára, Spalato, Postovio, Vindobona, Carnuntum emlékei. Külön vannak csoportosítva Pannonia magyarországi leletei («parte formante il moderno regno di Ungheria»), és valóban megérdemlik a dicséretet azok, kik ezeknek az emlékeknek összegyűjtésében közreműködtek. A budapesti, aquincumi, gyulafehérvári, szombathelyi, kolozsvári múzeumok, a dunapentelei, váci, esztergomi, marosnémeti, pécsi, tatabányai, győri leletek szép számban vannak képviselve. Csak egy dolgot találtam különösnek. Más országok munkatársai között a kiállítás katalógusa a *dolgozó* archæologusokat (pl. Berrettit, Masperót, Reischet, Bormannt, Kavvadiast, Dragendorffot stb.) említi. Magyar csak egyet sorol fel: miklósvári és zalai Miklós Ödönt, a ki bizonyára nem arrogálja az archæologus nevet. Miért nincsenek megnevezve azok a tudósaink, a kik a kiállított tudományos anyagot kiválogatták?

Az 5. sectióban (Dacia inferior, Mæsia) Traianus adamkliszibeli tropæuma szép modellben mutatkozik be. A 27 m. átmérőjű és 30 m. magas körépitménynek egy része teljes nagyságban is fel van tüntetve.

A 6. sectióban (Germania) katonai emlékek dominálnak: a Saalburg, a frankfurti óriás oszlop, az 1905-ben Mainz mellett talált 12 m. magas oszlop; Marcus Aurelius római diadaloszlopának reliefjeiről készült nagy fényképek. Ebbe az osztályba kerültek a hely bősége miatt a boszniai leletek is.

A 7. sectio (Gallia tres) gyűjteménye feltűníteti, hogy az európai provinciák között a gallusok földjén honosodott meg legjobban a római műveltség. Gyönyörű kis bronzok láthatók itt és igen sok restructio

(arlesi aréna, orleansi színház stb.); a legérdekesebbek azok a hadi gépek, melyek III. Napoleon parancsára szerkesztettek, mikor a császár Julius Cæsar háborúit tanulmányozta.¹⁾

A 8. sectióban (Hispaniæ) feltűnök Maiorca szigetének prähistorikus emlékei: bronzkörfők, egy Minotauros stb., melyek a mykenei korszak hatását mutatják. Fényképek jelzik azokat az ásátásokat, melyeket Saguntum, Numantia, Tarragona stb. területén végeznek. Két szobor másolata is érdekes, melyeket 1911-ben Meridában találtak; az egyik Agrippáé, a ki itt színházat épített. Meglepő arányú a Chietiben talált korinthosi stílusú templom, mely különben Lusius Corax síremléke, érdekes frizzel és oromdiszszel ellátva.

A 9. sectio a laurentói leleteket adja: a Castel-Porziano-i diskoszvetőt, melyet 1909-ben találtak, és egy hatalmas mozaikpadlót.

A 10. sectióban van az olaszok krétai ásátásainak eredménye, szintúgy a Württembergische Metallwarenfabrik gyönyörű utánzatai: a mykenei Atrida-kincsek, melyeknek eredeti darabjai az athéni múzeumban láthatók.

A 11. sectio adja a görögöknek főntebb kiemelt gyűjteményét, melyet külön képes kitűnő katalógus ismertet. A remek fényképek nagy része a berlini königliche Messbildanstalt műtermében készültek) Ebben az osztályban *minden* megtalálható, a m ia görögországi műemlékek között fontos.

A 12. sectióban vannak a főntebb jelzett «kincsek» hű másolataival telerakott szekrények; a 13.-ban Egyiptom, főleg a kairói múzeum római emlékei. Igen gazdag gyűjtemény.

Ez is, meg a többi *afrikai provinciák* emlékei is (14. sectio) azt az igazságot domborítják ki, hogy Afrika északi partja sokkal műveltebb volt az ókorban, mint pl. Germania, Belgica, Britannia. Nagy termékenysége miatt nemcsak most verekesznek érte a nemzetek, hanem az ókorban is kimeríthetetlen kincsbánya volt, mely sok virágzó várost teremtett. Thugga capitoliuma és színháza, Úthinában Laberius villájának mozaikja, Ammædara (Haidra), Mactaris, Chebba, Sufetola, Carthago, Gightis, Thystrus romjai, Maurethaniában Tingad emlékei nemcsak versenyeznek Pompei házaival, templomaival és színházaival, hanem sok tekintetben kiválóbbak is. Ebben az osztályban van kiállítva a londoni híres Clythia szobor gipszmásolata, melyről most azt hiszik, hogy M. Antonius leányát, Antoniát, Germanicus anyját ábrázolja. És itt van a kiállításnak egyik legérdekesebb darabja, mondhatni egyik szenzációja: a *Vergilius-mozaik*. Az afrikai Susában találták, és az archæologusok azt hiszik, hogy végre megtalálták az Aeneis költőjének hiteles képét. Azok a szobrok, melyeket eddig a költőnek tartottak, valóban Eubuleust ábrázolják. A susaihoz hasonló mozaikot Germaniában is találtak, s bár a legtöbb archæologiai coniecturának az a sorsa, hogy öt év után félredobják, valószínűnek tartom, hogy ez tovább fog élni. Mert a költőt Clio és Melpone között ülve, ép az Aeneis írása közben ábrázolja ez az emlék; arca és alakja *téljesen* megfelel annak a leírásnak, melyet Vergiliusról forrásaink adnak: *Corpore et statura fuerat grandis, aquilo colore, facie rusticana*. A mit tehát Itália nem adott meg nekünk, azt Afrika pótolja kedvünkért.

A 15. sectio (Asia) Pergamon legújabb fölösását tünteti fel igen jó fotografiákban, továbbá Baalbek, Palmyra emlékeit és az ephesosi leleteket. — Britannia, Helvetia, Belgica, Batavi, Frisi (16—19. sectio) nem adhatnak nagyobb szabású emlékeket; itt csak az archæologusok aprólékos munkájának methodikus voltát dicsérhetjük.

Az utolsó két sectio az elrendezés ügyességét árulja el, hogy t. i. a kiállítás nem fogy ki érdekes emlékeiben, sőt a végére tartogatja a legmonumentalisabb kincseket. Itt vannak az Augustustól felszentelt *ara*

¹⁾ Ezeknél pontosabbak a saalburgi újjászerveztések. L. EPhK. 1910. 396 sk.

pacis-nak újabban talált részletei, kiegészítve a firenzei, párizsi és vatikáni múzeumok darabjaival. Egy szögletét rekonstruálták is két relieffel, mely a császári család egynéhány tagját és Mæcenast ábrázolja. Itt van az 1909-ben talált gyönyörű Niobida-szobor és 1908-ban a via Prænestina mentén talált hengeralakú oltár gyönyörű tánczosnők reliefeivel. Itt van a 11 méter magas pydnai monumentum, melyet L. Aemilius Paullus Delphiben Kr. e. 167. évben emelt Makedonia elfoglalásának emlékére. Ez az *első* monumentum, mely Róma világhuralmi hódítását jelzi, és érdekes szűkszávú archaikus felirata is: *L. Aemilius L(uci) f(ilius) imperator de rege Perse(o) Macedonibusque cepet*. Végül két reconstructio fejezi be az emlékek sorát. Az egyik C. Sulpicius Platorinusnak és nejének mausoleuma, melyet a Tiberis mentén 1884-ben találtak és újabb leletekkel annyira kiegészíthettek, hogy még belsejét is megtölthették a hozzátartozó halotti urnákkal. A másik már a Diocletianus-thermák falain kívül emelkedik: *Augustus és Roma ancyrai templomának* méreteiben és minden részletében hű mása. Azeelio Berretti nagy fáradsággal, de nagy sikerrel is oldotta meg feladatát, midőn e szép emléket, mely a történelemnek megőrizte Augustus kormányzati beszámolóját, a híres monumentum An-cyranumot, kétnyelvű feliratával római talajra, a császár mauzoleumától nem is oly messzire hozta. Nem véletlenül kezdti és végzi e kiállítását Róma és Augustus emléke. Az áhítat és lelkesedés, mely a régi Róma polgárát a birodalmi főváros istenítésére bírta, még ma is ott lakozik az olaszok lelkében. II. Victor Emanuel óriás méretű monumentumának egyik leghatalmasabb alakja ismét csak Róma, melyet a nép már most is «altare della patria»-nak nevez, s a mely fölött védő lovagként emelkedik ki az olasz egység megteremtőjének aranytól ragyogó szobra: a modern Augustus.

(Budapest.)

GERÉB JÓZSEF.

— Egy szó a «modulatio»-ról. Himpfner Béla abban az érdekes cikkben, a melyet az EPhK. múlt évi VI—VII. füzetében a Gellért-legenda énekes szolgáltatójáról közölt, ha jól látom, elfogadja azt az eredményt, melyre ugyancsak az EPhK. 1910-iki kötetében (313—319. l.) megjelent dolgozatom jutott; hangsúlyozza azonban, hogy a «modulatio nem cantust jelent, mely szóval H. egyenlővé tette» (394. l.). Himpfner szerint ugyanis a modulatio «mindenek előtt ütemet, ütemezést, ütemszerűséget jelent».

Azt hiszem, a szóban forgó kérdés nem kívánja, hogy a «mindenek előtt»-öt nyomozgassuk; sőt az is mellékes, vajjon a modulatiót mily értelemlenre foglalták le a zeneelméleti írók, a kik maguk is hol ritmust, hol dallamot (μέλος) értenek rajta; mi több, még a *modulari* értelmét sem vizsgálgatom, bár — úgy látszik — hivatkozhatnám az effélékre: *Carmina pastoris modulabor avena* (Verg. Ecl. 10.), a mi körülbelül olyan, mint mikor valaki tibia, fidibus etc. *canit*; vagy mikor a középkori költő Szt. Benedek napján ekkép lelkesíti a híveket:

Laudibus cives resonent canoris,
Templa solemnes *modulentur* hymnos,¹⁾

a mi, magyarán szólva, annyit tesz, hogy az egyházakban zengjen, harsogjon az «ünnepi ének». De nincs szükségem effélékre. Az én kötelességem csupán annyi, hogy megmutassam, használták-e a középkor emberei a modulatiót *zengés, éneklés* értelemben. Magában a dolgozatban fölölleges-

¹⁾ V. ö. *Wachernagel*, Das deutsche Kirchenlied, I. pag. 113.: *Laudes salvatori | voce modulentur supplicii etc.*

nek látszott e kérdés hüvelyeztetése; mindössze Páriz-Pápaire hivatkozom, mint a kinél a szó mind a latin-magyar, mind a magyar-latin részben előfordul: *Modulatio*, éneklés; *Modulari carmen*, verset nótára énekelni; *Éneklés*, modulatio. Látom, nem kellett volna ennyire takarékoskodnom. Mindamellett most sem akarok hosszadalmas fejtegetésbe bocsátkozni; megelégszem vele, hogy ide mellékelek néhány példát magokból az írókból, hadd ítéljen kiki meggyőződése szerint. A példák a következők: 1. *Joannes Diaconus* beszéli (*Vita Gregorii Magni*, cap. 6. vö. Migne, PP. Lat. tom. LXXV. col. 90—91.), hogy a *cantus Gregorianus* a germánok eltanulták, csakhogy nehezen boldogultak vele, mivel goromba, rezes torkukkal nem bírtak elég finoman énekelni. «Huius modulationis (t. i. cant. Gregor.) dulcedinem inter alias Europæ gentes Germani seu Galli discere crebroque rediscere insigniter voluerunt, incorruptam vero tam levitatu animi, quia nonnulla de proprio Gregorianis cantibus miscuerunt, quam feritate quoque naturali servare minime potuerunt. Alpina siquidem corpora vocum suarum tonitruis altissime perstreptentia susceptam modulationis dulcedinem proprie non resultant. Quia bibuli gutturis barbara feritas, dum inflexionibus et repercussionibus mitem nititur edere cantilenam, naturali quodam fragore, quasi plaustra per gradus confuse sonantia, rigidas voces jactat.» Majd alább: «Quibus — a római énektanítókról van szó — defunctis Occidentales Ecclesiæ ita susceptum modulationis organum vitiarunt, ut Joannes quidam Romanus cantor a Vitalliano sit . . . destinatus, qui . . . Ecclesiarum filios ad pristinam cantilenæ dulcedinem revocans . . . Romanæ doctrinæ regulam conservavit.» S végre: «Quibus satis eleganter instructis, Metensem metropolim ad suavitatem modulationis pristinae revocavit, et per illum totam Galliam correxit. Et cum in processu temporis iterum vitiassent, iterum per alios clericos ex urbe destinatos ad dulcedinem Romani cantus Gallia reducta est.» 2. *Jacobus a Voragine* írja Szt. Erzsébet haláláról (*Leg. Aur. De S. Elisabeth, K.*): «Tunc autem visæ sunt aviculæ multæ supra cacumen ecclesiæ congregatæ . . . quæ tam suavi modulatione cantabant . . . ut cunctos in admirationem adducerent.» Vö. *Érdy*, 646. l. «nagy csodálatos szép éneklést tévén.» 3. Ugyanott, *De S. Vincentio, C.*, a következő sorok találhatók: «Ecce rex pro quo miles patitur, pœnam commutat in gloriam. Nam tenebræ carceris ab immensa luce expelluntur, testarum asperitas (a mártirt ugyanis cserepekre fektették) in omnium florum suavitatem mutatur, pedes dissolvuntur et angelorum solatio venerando perfruitur. Cumque super flores cum angelis psallens incederet: *modulatio dulcis* et mira suavitas florum *procul diffunditur.*» A mit az *Érdy*-kódex így fordít magyarrá: «Mykoron azért ott az zent angyalokkal erwíne es vygadna, lokak kezdeegh hallany az nagy zeep angyaly zeenygeesth.»

Ezek a példák talán eléggé bizonyítják, hogy a középkor a *modulatio*t mégis csak ismerte és használta *éneklés*, *zengés* értelmében, s Páriz-Pápai, a ki a *cantus*t a *modulatio*val «egyenlővé tette», nem azt érdemli, hogy tanításának ebben a dologban hátat fordítsunk.

(Budapest.)

HORVÁTH CZIRILL.

— «Pán halála»-hoz. Nagyon sajnálom, hogy e legenda feldolgozásait összefoglalva (EPhK. 1911: 305—313. l.), Gálos Rezső adaléka (EPhK. 1905: 897—899. l.) elkerülte figyelmemet. Sajnálom kivált azért, mert Faludira vonatkozó adata magyar szempontból elsőrendű fontossággal bír.

Említett kis dolgozatom elkészülte után jelent meg az «Archiv für Religionswissenschaft» XIII. kötetében a 467. és következő lapokon Weirich Ottónak a Pán-legenda apologetikus értékesítését tárgyaló dolgozata, melynek adatai közül legyen szabad a cikkemből hiányzókat itt kronologikus sorrendben közlétnem.

1. PEDRO MEXIA az ő *Silva de varia lección* cz. művében, melynek első spanyol kiadása 1542-ben jelent meg [A Nouvelle Biographie Universelle szerint azonban 1543-ban, és pedig Sevillában] s melynek egy 1572-ki francia fordítását használta forrásul Noël du Fail alább említendő munkájában, elbeszélve Pál halálának történetét, hozzá teszi, hogy ez a Pán, kiről a pogányok azt állították, hogy meghalt, a legelőkelőbb ördögök egyike volt, ki akkor a többiekhez hasonlóan birodalmát és uralkodását elveszítette.

2. GULIELMUS BIGOTIUS, *Christianae philosophiae Praeludium*. Tolosæ, 1549 cz. művének 440—442. lapján foglalkozik Pán halálának történetével. Ezt a helyet A(bel) L(efranc) említi a *Revue des études Rablasiennes* IV. k. 100. lapján; minthogy azonban A. L. utalásából nem volt egészen világos előttem, hogy Bigotius miként értelmezi Plutarchos elbeszélését, kérésrem Föti Lajos dr. úr szíves volt a párisi *Bibliothèque Nationale* egy Bigotius-példányából kiírni számomra az illető helyet, mely így hangzik: «... de magno Pane, id est de Christo, id ambagiose dæmones loquuti sunt, ne si clarius nomine Christi expresso, de morte ipsius Christi, qui tempore illo abiit, loquuti essent, fidem eiusce rei in hominibus piis testimonio suo adaugerent. Taceo quam id luculente nomen, quod græcio est totum et universum, Christi qualitatem prodat: qui summus universi et rerum omnium opifex et potissimum omnis nostræ salutis reparator instauratorque habeatur stb.»

3. NOËL DU FAIL, *Contes et discours d'Eutrapel* 1585. cz. művére G. Regis Rabelais-commentárja utal (II. 653. l.). Pán nála is = Krisztussal.

4. BODIN Fischarttól fordított *Daemonológiájában* (Strassburg 1591) a 4. lapon találjuk Pán halálának történetét. Fischart egy jegyzete szerint Pán szintén Krisztust jelenti.

5. A *Magica, das ist: Wunderbarliche Historien von Gespenstern* ... (Eisleben, é. n., az előző alatt HENNING GROSS neve s 1600 okt. 1. datum) cz. munka 63. l. található Plutarchos elbeszélése, melyet a szerző hazugságnak mond.

6. Ugyancsak a fönnebb említett G. Regis utal egy régi glossára SPENSER *The Shepherd's Calendarjéhez*, melynek 1611 kiadásában az V. ekloga 54. versénél említetik, hogy valami Lavatere lefordította Plutarchos történetét *Walking Spirits* cz. könyvében. A magyarázó szerint sokan ugyan a sátánt értik Pán alatt, de a dolog inkább Krisztus halálára értendő, ki nyájáért oly sokat szenvedett.

7. JEAN JACQUES BOISSARD, *De Divinatione et magicis praestigiis*. Oppenheim, 1615. cz. műve 36. l. beszéli el Plut. történetét. Pán itt is = Krisztussal, «qui sub Tiberio passus est».

8. Van Dale szerint PETRUS MOLINÆUS *Vates* cz. műve 3. k. szintén a körülmények találkozására következtében ad hitelt az elbeszélésnek s szintén azonosítja Pánt Krisztussal, «qui est Omnia in omnibus». [E munkának, melyet Weinreich csak van Dale idézetéből ismer, teljes címe: *Vates, seu de Praecognitione futurorum*. Leyden, 1640.]

9. Hasonló érvekkel hozakodik elő JOACHIM OUDAANS, *Roomsche Mogentheid*, Amsterdam, 1664. cz. műve 276. s köv. l.

10. PETRUS DANIEL HUETIUS *Demonstratio evangelica* ... Amsterdam, 1680. cz. műve II. 931. l. mint nagyon ismert történetről emlékezik meg legendánkról, szintén Krisztusnak véve Pánt, mert Kr. «rerum omnium parens, ac naturæ totius auctor».

11. WIELAND *Oberonjában* (2, 18) Scheramin mondja: «Es ist so stille hier, als sei der grosse Pan gestorben». L. ehhez Wieland jegyzetét a «Glossarium über die im Oberon vorkommenden veralteten oder fremden, auch neugewagten Wörter, Wortformen und Redensarten». (Művei 1815-ki carlsruhei kiadásának XX. k. 202. l.)

Vegig nézve az itt felsorolt adalékokon, azonnal szemünkbe fog ötleni, hogy Mexiának 1543-ból reánk maradt művében még Eusebius fel-

fogása uralkodik, ki szerint Jézus működése véget vetett a pogány dæmonok hatalmának, megsemmisítette Pánt. Ez utóbbinak Krisztussal való azonosítása a felsorolt adatok szerint hat évvel később Bigotius művével kezdődik. Tőle veszi át Rabeleis is s ez a felfogás jelentkezik azután a XVI. század második felén s a XVII. századon végig, sőt, mint Wieland jegyzete mutatja, valószínűen le egészen az ő koráig. Ezt a felfogást a különféle szerzők más és más érveléssel támogatják; majd az időbeli körülmények megegyezéséből indulnak ki, majd Krisztus pásztorságára utalnak, majd a világegyetem urát, teremtőjét, a valódi Pánt, látják benne. Ezt a felfogást tükrözteti még olyan nyilatkozat is, mint Henning Grossé, ki Plutarchos elbeszélését hazugságnak mondja, mert szerinte is a sátán ezzel a hazugsággal Krisztus kínszenvedését és halálát akarta nevetség tárgyává tenni.

Szóval Weinreich új adalékai arra mutatnak, hogy a legendának Pánt Krisztussal azonosító magyarázata sokkal jelentékenyebb helyet foglal el a legenda fejlődésének történetében, mint eddig gondoltuk. A fejlődés ez irányának kiinduló pontja Franciaország, s lehet, hogy hajtságainak gazdagsága Rabelais befolyásának tulajdonítandó.

(Budapest.)

BINDER JENŐ.

— Telemak és Kalypsó. A magyar játékszín egyik legbuzgóbb dajkájának, Fegyverneki Vida Lászlónak ajánlja Tapolczai Gindl József Ágoston a maga Vázott 1795-ben sajtó alá került darabját, mely e czímen jelent meg: *Telemak és Kalypsó, vagy is Futással győztetetik-meg a szerelem. Hertzeg és Kamerei Erseknek Fénloni Salgymak Ferentznek nevezetes iramánnyából költsönözött érzékeny Énekes Szín-játék két felvonásban.* Mint a „jegyzés” megvallja, az impulzust Vida Lászlónak 1793-ban e czímen írott darabja adta hozzá; Vida a maga érzékenyjátékát mértékszínőről adta Gindlnek, a ki annak alapján készítette el a maga énekes színművét, melynek kinyomatására azok a változtatások bírták, miket darabján maga Vida is, de mások is tettek. Vida nevéhez kapcsolja azonban még egy fonál: Reiman Antal az ő költségére készítette a muzsikáját. A kiadott szöveg az első szereplők névsorát is megőrizte «A játszó-személyek» e lajstromában: ¹⁾

Kalypsó, Ogigiának Isten-Asszonya	<i>Ernyiné ifj. asz.</i>
Eukaris	<i>Réhakné i. asz.</i>
Dámofile	<i>Lángné ifj. asz.</i>
Zidnó	<i>Váradiné i. asz.</i>
Leukotoe	<i>Kelemen l. asz.</i>
Vénus	<i>Liptai l. asz.</i>
Kupido	<i>Fekete Márton.</i>
Mentor és Minerva	<i>Váradí úr.</i>
Telemak, Ithakának Fejedelme	<i>Láng úr.</i>

A darab maga minden kiválóság nélkül beszéli el Fénlon ismeretes prózai eposzának meséjét; énekesmű lévén, telve van aria, recitativo, duetto-énekszámokkal, de Kalypsó hosszadalmas sopánkodása és Telemak ingadozó alakja nem igen érdemlik a közönség érdeklődését. Egyetlen élet-eleven alak van a darabban: Eukaris, a kinek gyereklelkére nem nehezedhetik még Kalypsó önkénye; ez mer nevetni Kalypsó hirtelen szerelmes-változtatásán, a nagyon is önállóitan Leukotoenak meg meri

¹⁾ Gindl darabjának címét közli ugyan Mérey kéziratossóljegyzése (v. ö. Bayer, Drámairolalom II: 424.), de annak, hogy színre került volna, nem találta Bayer nyomát, s ezért nem is szól róla.

mondani, hogy «a'melly Aszszonyi-személy egy férjfiúnak, a'kit annak előtte soha sem látott, soha sem esmért, a' házát, asztalát, sőt az ágyát-is önként ajánlja, ő minden bizonynyal, idővel több kíván lenni, hogy sem tsupa barátnéja». A nézőkhöz is többször pajkos jókedvvel fordul; pl. mikor a férjhezmenés boldogító voltát énekli, ezeket teszi hozzá:

Semmi bíz az! köztetek-is	Még is alig várják,
Sokan vagynak, 's ifjabbak-is,	Hogy kezeket adják
	A' Legénynek.

Játszi elevensége valósággal operettalakká teszi; a közönségnek bizonyára a darabban az ő alakja tetszett legjobban. Kupidó is nagyon természetes; anyjával, Vénus istennővel, jelenik meg; pásztorruhát ölt, bár megvallja: «Én tsak egy kurta-farku egeret sem tudnék megőrizni, és még is Pásztori ruhába kellett öltöznöm; hidgyétek-el, a' Pásztorság énnékem színt' úgy nem kenyerem, mint a' hajdúnak a' harangöntés». Ez a természetesség mindig megvan Kupidó szavában; Eukaris kérdésére pajkosan felel: «A' jó szerentse után szép Aszszony!» Ep úgy kész a csókra, mint Eukaris, és nem kevésbé élénk, mint az. Azt hiszem, csupán ennek a két alaknak a megalkotása is megérdemli, hogy darabunkat legalább e rövid néhány sorban az érdeklődőkkel megismertettük.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

-- Toldi Szerelmének forrásaihoz. A VI. énekben (78—94. vssz.) két gyalázatos lakatos, *Hincz és Kuncz*, a Piroska sírját kirabolja s azután elkövetett tettüket eskü alatt Toldira fogja. A VIII. énekbe olvassuk továbbá, hogy 1340-ben Kelemen pápa nagy búcsút hirdetett, s egy ilyen zarándokcsapathoz csatlakozik a Lajos király seregébe igyekvő Anikó és Bencze. Velence közelében egy ligetes rónán megpihennek. Bencze egy bokor mögül észreveszi, hogy «két potom emberke, *zarándokruhában*» nagy vitában van. Veszekednek az elrablott kincsen. Bencze ráismer bennük a sírrabló lakatosokra, s lefűlve őket megkötözi, a velencei dodséhoz viszi, ki kedveskedésül elküldi Lajos királynak, ez pedig ösztörré vonatja őket. — A német irodalomban különösen kedvelt és népszerű Genovéa-népkönyvben szintén szerepel két «gyalázatos» ember, kiket Goló a Genovéa megölésére felbérel. Nevük *Hincz és Kuncz*. Ezek vállalkoznak a Genovéa megölésére; kihurcolják a közeli erdőbe, de az utolsó pillanatban felébred emberi érzületük s az ártatlan asszonyt futni engedik. Azután a történet végéig semmit sem hallunk róluk. Mikor Genovéát férje megtalálja s diadalmenettel viszi haza, a kísérők között feltűnik két *zarándokruhás emberke*, kikben Genovéa egykori felbérelt gyilkosaira ismer. Őket Siegfried nem vonatja ösztörré, hiszen ezt nem is érdemlik meg, sőt megbocsát nekik és gazdagon megajándékozza. — A helyzet és nevek hasonlósága, a személyleírás megegyezése arra mutat, hogy Arany János az Ilosvai Toldijából vett két lakatos Genovéa felbérelt gyilkosairól keresztelte el. A Genovéa-népkönyvet Arany valószínűleg a Láng Ádám magyar fordításában olvasta: *Genovéa. Hajdankori szép és érzékeny Történet, minden jó érzésű Emberek', különösen pedig Anyák és Gyermekek' számára Iratott. Németből Magyarra fordította Jászai Láng Ádám. Kassán, 1824.*¹⁾

(Kolozsvár.)

GYÖRGY LAJOS.

¹⁾ Ez összehasonlítás annyi valószínűséggel mutat Arany forrására, hogy a kérdést teljes bizonyossággal eldöntöttnek vehetjük. Ezért épen csak megjegyezzük, hogy a *Hincz és Kuncz* nevek német földön meglehetősen közönségesek; irodalmi műben is megtaláljuk: *Kleist* Henriknek (1777—1811) «*Michael Kohlhaas. Historische Erzählung*» című

— Az egyetemes görög philologia és a *καθαρεύουσα* mint annak nemzetközi nyelve.¹⁾ A nélkül, hogy *Pecz Vilmos* ily czímen az EPhK. S. füzetében (705. l.) megjelent cikkelyének valami támadó élt tulajdonítanék, mégis élek az alkalommal s kifejtem itt röviden azt, a mit a maga helyén kifejtenem már régen kellett volna. Jelenleg még mindig úgy áll a dolog, hogy egy pár byzantiumi s újjörög philologust nem tekintve, még igen sokan (hazánkban is!) óriási különbséget látnak az ókori és a keresztény görög élet megnyilvánulásai között; ha a keresztény görög kultúra minden tekintetben fejleménye volna az ógörög kultúrának — à la bonheur — beszélhetnénk egyetemes görög *philologiáról* is! De a keresztény görög embernek nyelvén kívül *több* köze van a latinizált Nyugathoz s a görögséggel szomszédos népek kultúréletéhez, mint a régi görög világhoz: azaz római philologia s a civilizált Nyugat modern intézményeinek ismerete nélkül meg sem érthetjük társadalmi és individuális életnyilvánulásait. Ép azért a *classica*-philologiához és a keresztény népek kultúrtörténetéhez, no de talán még a mohamedán népek történetéhez kapcsolódik a közép- s még jobban az újjörög philologia, s ha ez így van — és hogy így van, mutatja e tudományok egész fejlődése, mely előtt P. nézetem szerint szemet huny — akkor «*egyetemes görög philologia encyclopediája*» ábrándos gondolat, melynek körébe senkit sem szabad, mert senkit sem lehet, még csak *bevezetni* sem. Azzal, hogy a *καθαρεύουσα*-t ajánlja *Pecz* a philologusok nemzetközi nyelvül, csak nem tagadható, hogy eminensen *gyakorlati* ideát vetett fel! De itt megint nem veszi figyelembe (sok egyéb mellett!), hogy a latin nyelv hatalmas uralmát a tudományban nem egyes ember javaslata teremtette meg, hanem világtörténelmi események nagy hordereje. Ha a mai görögök a kultúrtörtélemben ismét tényezők lesznek, irányító faktorok lesznek a nemzetközi tudományos érintkezés formáinak a terén is. Addig minden értük rajongónak jámbor szándéka, bármily tiszteletreméltó forrásból fakadt legyen is, gyakorlati gyümölcsöket nem fog teremni, mert az ősi leszármazás czíme a teljesértékű nemzetközi prestige elnyeréséhez nem elegendő. Megjegyzem még, hogy Heisenberg nem egységről (Einheit-ről), hanem csak Verbindung-ról beszél.

(Budapest.)

VÁRI REZSÓ.

— Viszontválasz Vári Rezsőnek. Vári Rezső «Az egyetemes görög philologia és a *καθαρεύουσα* mint annak nemzetközi nyelve» című soramra adott fentebbi válaszában a közép- és újkori görögségnek az ókori görögséghez, valamint Nyugateurópa-hoz való viszonyát úgy fogja fel, mint a hogy a classikus philologusok legnagyobb része. Mivel én Krumbacherről szóló emlékbeszédemben épen ezt a felfogást czáfolom, nem akarok ezúttal ennek a czáfolatnak ismétlésébe bocsátkozni. Heisenberg szavait illetőleg megjegyzem, hogy az „Einheit“ és „Verbindung“ szavak értelme között való különbségtétel ebben az esetben inkább csak szörszálhasogatás. Ugyanis Heisenberg tőlem említett levelében egy értekezéséről («Die Grundlagen der byzantinischen Kultur». Neue Jahrbücher

kitűnő novellájában, a hol két XVI. századi előkelő nemesnek a neve: ... *dasz Hünz und Kunz* von Tronka . . ., deren einer bei der Person des Herrn Mundschenk, der andere gar Kämmerer sei». Előkelőségük azonban nem gátolja őket abban, hogy a polgárság rovására erőszakosságokat ne kövessenek el. Mivel a novella 1810-ben könyvalakban is megjelent, rég eljuthatott hazánkba is. Szalontára azonban bajosan jutott el. Arany pedig bizonyára ifjúkori emlékek alapján nevezhette el a sirrablókat, s ez ifjúkori olvasmány inkább lehetett Láng Ádám *Genovédjája*, mint a Kleist

¹⁾ A mult füzetből technikai okok miatt maradt ki.

Szerk.
Szerk.

1909) ezeket mondja: «Die ganze Arbeit ist von dem gleichen Gedanken getragen, den Sie ausführen, enge Verbindung mit der klass. Philologie, und der Schlusssatz spricht die Tendenz deutlich aus. Ich habe auch, so lange ich in Würzburg wirkte, das in die Praxis umgesetzt.» Azután megjegyzi, hogy mint a közép- és újjörög philologia magántanára Würzburgban előadott ógörög grammatikát is, és hozzá teszi: «Das war schon die Verwirklichung Ihres Heisenberg nem az 'Egység', hanem az 'enge Verbindung' alapján működött mint magántanár az ó-, közép- és újjörög philologia területén. Sapientia sat!

(Budapest.)

PECZ VILMOS.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Császár Elemér: Bessenyei természetérzéke. (Különnyomat a Budapesti Szemléből.) Budapest (Franklin) 1911. 32—77. l.

**Császár* Károly: Medgyesi Pál élete és működése. Budapest (Franklin) 1911. N. 8-r. 121 l.

Dóczi Imre: Görög olvasó- és gyakorlókönyv. II. rész. Budapest, Athenæum, 1911. 8-r. 235. l. Ára 3.40 K.

Heinrich, Gustav: Deutsche Verslehre. Ein Grundriss. Dritte verbesserte Auflage. Budapest, 1912, 184 l. Ára 3 K.

A 181. lapon olvassuk, hogy ez a könyv 1869-ben jelent meg első és 1878-ban második kiadásban. Miután évtizedek óta elfogyott volt, most harmadik kiadása fekszik előttünk, mely szerző szerint «lényegében» változatlan. Ez bizonyára csak a szerző metrikai álláspontjára értendő, mert hisz a könyv 144 lapról 184 lapra bővült és minden lapon igen fontos, értékes javításokat és bővítéseket tüntet föl. Második kiadásáról a «Pædagogischer Jahresbericht» 1879-ben így nyilatkozott: «Ein vortreffliches, die neuesten Forschungen berücksichtigendes und in eingehender Weise den historischen Gesichtspunkt festhaltendes Lehrbuch der Metrik. Dem aus Vilmars Nachlass herausgegebenen Werke: „Die deutsche Verskunst nach ihrer geschichtlichen Entwicklung“ wüssten wir kein anderes an die Seite zu stellen, das, so wie das vorliegende Werkchen, den historischen Standpunkt festhielte.» Ez ítélet még nagyobb mértékben áll ez új, harmadik kiadásról, mely a legújabb metrikai irodalomra is utal és mindenütt érvényre juttatja a történeti szempontot.

Karl Lajos: Notice sur l'unique manuscrit français de la Bibliothèque du duc de Portland à Welbeck. (Különnyomat a Revue des langues Romanes LIV. k-ből.) Montpellier, 8-r. 210—229 l.

Nagy József: A történelmi és művészeti érzék fejlesztéséről. Budapest (Stephanæum) 1910. 8-r. 16 l.

Nagy József: A tanulmányi kirándulások szervezéséről. (Debreczen, Városi nyomda, 1911.) 8-r. 41 l.

Revue de Hongrie. VIII. k. 9 és 10. sz. Budapest, 1911, N. 8-r. 113—224 l.

Az utolsó kettős füzet tartalmából kiemeljük mint tudományunkat különösen érdeklő dolgozatokat Heinrich Gusztávnak Berzeviczy Albertről adott arcképét, melyben találó vonásokkal jellemzi az embert és az író, és Karl Lajos vázlatát «Sur le romantisme français en Hongrie», melyben meg akarja állapítani a francia romantikának irodalmunkra gyakorolt hatását. A 9-lapos dolgozat pusztán bibliografiai vázlat, nem hián a tévedéseknek (Scribe a romantikusok között, Dumas pere egy darabjának címe rosszul idézve, Kisfaludy Sándor 'Hunyadi'-ja epikus mű) s tele kérdőjelekkel.

Szinyei József (id.): Magyar Írók. 125. f. (XIV: 7 f.) Budapest, Hornyánszky, 1911. N. 8-r. 961—1120 l. Ára 1 K.

ARANY JÁNOS PRÓZAÍRÓI HAGYATÉKÁHOZ.

I. Két nekrológról.

Arany János összes művei X. kötetében, mely hátrahagyott prózai dolgozatainak gyűjteménye, két nekrológot olvasunk: Szemere Pálról és Vachott Sándorról. Ez utóbbi minden valószínűség szerint nem Aranytól való, hanem Salamon Ferencz írta. Salamon ugyanis felvette ezt a nekrológot, mint a magáét, *Irodalmi tanulmányok* cz. gyűjteményének, melyet 1889-ben maga szerkesztett, II. kötetébe. Arany hátrahagyott prózai dolgozatai gyűjteményének megszerkesztését ugyan rendkívül gondos és hivatott kéz, az Arany Lászlóé, végezte, de elvégre mégis csak nyilvánvaló, hogy Arany László az atyja névtelen cikkeinek megállapításában inkább tévedhetett, mint a saját cikkeire nézve Salamon, s épen azért az utóbbinak kell hitelt adnunk. Nem lehetetlen ugyan, hogy Salamon tévedett, öregségében magáénak nézve egy cikket, melyet pedig nem ő írt — efféle megesett bizonyára nem egyszer a világon — míg azonban az Arany szerzőségére kétségtelen bizonyosságot nem kapunk, pl. valamely előkerülő feljegyzésében, addig mégis csak Salamont kell a cikk szerzőjéül tekinteni, mert: *αὐτός ἔφα*. A két gyűjtemény sajtó alá rendezése körülbelül egy időben történt (Arany hátrahagyott dolgozatai 1888 márcziusában, Salamon irod. tanulmányai ugyanazon év novemberében, megjelenési ideje pedig mind a két műnek 1889 volt), s ez a magyarázata annak, hogy egyik sem tesz szerzőséget védő megjegyzést a másiknak közlésére. Salamon egyébként máskor is írt nekrológot Arany lapjaiba, így pl. a *Kegyenczről* írt cikke is tulajdonképen mint nekrológ jelent meg a *Szépirodalmi Figyelő* 1860/61-iki 30. számában, s czíme alá oda is van írva: *gróf Teleki László halála alkalmából*. Megjegyezzük még, hogy a Vachott-nekrológ stílje nem enged semmi biztos következtetést a szerzőre nézve; stílje után egyaránt lehet Aranyé és Salamoné, a minthogy általában e két író prózai dolgozatai igen rokon jelleműek, mind álláspont és modor, mind stíl tekintetében. A Vachott-nekrológ tehát szerintünk kihagyandó majd az új, kritikai Arany-kiadásból, ha csak Arany írásaiból elő nem kerül annak bizonyossága, hogy nem Arany László volt, a ki tévedett. Nevezetesebb eset azonban ennél, hogy Aranynak legkiválóbb emlékezése, a Madách Imréről szóló, kimaradt a hátrahagyott dolgozatok gyűjteményéből. E cikk a *Koszorú* 1864 okt. 16-iki számában (II. félév, 16. sz.

381. s k. lk.) jelent meg U jelzéssel. Hogy Arany írta, a mellett hitelesen tanúskodik Toldy Ferencz, a ki *A magyar költészet kézikönyve* V. kötetében, Madáchról adott életrajza végén (1876, II. kiad. 350. l.) megmondja, hogy forrása Bérczy Károly emlékbeszéde volt, még pedig az «Arany szép nekrológja mellett». Szinyei József életrajzi lexikonában a Madách életrajzát nagyjában Toldy után nyújtja, s ennek nyomán szintén felemlíti, Aranynak tulajdonítva, e nekrológot, mely kétségkívül Arany apróbb írásainak legkitünőbbjei közé tartozik.

Szükszavúságában is igen becses benne az a leírás, melyet Arany Madáchnak Jámbor Pál társaságában nála tett első látogatásáról ad, ilyképen: «(Madách) őszinte véleményét kérte s az egész látogatás alatt keveset beszélt». Azt hiszem, a vigyázó szemnek ez nem értéktelen adalék Madách egyéniségére nézve, kár is volna végkép elhullatni, mert azt örökíti meg — sajnos, hogy oly igen lakonikusan — mint viselkedett Madách ama szívdobogató percekben, a mikor irodalmi sorsának sphinxé elé lépett.

Becsés e cikkben annak az ismert ténynek megokolása, mért tette először félre az első lapoknál *Az ember tragédiája* kéziratát Arany, s vette csak Jámbor Pál sürgetésére később újra elő, hogy akkor aztán végigmenve rajta, felfedezze igazi nagyságát; azért, mert: «azt hitte, nem egyéb, mint Faust gyöngé utánzása, s miért ahhoz nyúlni, mit más már oly jól megírt». ¹⁾

Klasszikus tömörséggel jelöli meg továbbá Arany, mi ragadta meg első sorban az egész műben: «A merész és nagyszerű conceptio, a bölcselmi mélység s a magyar irodalomban még meg nem kísérelt genre, melyben a mű iratott».

Ad Arany életrajzi vázlatot is Madáchról, melynek bevezetésül igen kiemeli Madách fejlődésének azt a ritka, nemes mozzanatát, hogy az önbírálat volt fellépte előtt évtizedekig szigorú óre, s tartotta vissza a nyilvános fellépésre kívánczástól mindaddig, a míg csak lelke azt nem mondotta: megírta a művet, mely tőle csak telik. Hatásosan állítja az ily fejlődést szembe a korabeli tehetségtelen írók szemérmetlen, vad rohamával, a melyet a magyar Parnasszus elfoglalására már mint tökéletlen kezdők intéztek, s melynek szinte megismétlődését látjuk napjainkban, úgy hogy a cikk idevágó sorai irodalomtörténeti értékük mellett még aktuálisak is.

Íme, hány szempontból értékes Aranynek ez a mellőzött nekro-

¹⁾ Arany különben tudvalevőleg az Úr első szavain akadt igen fönn, melyekben bizonyos kicsinyes «mesterembes önelégültség» kifejezését látta, az isteni alkotó fönsége helyett. E tényt Arany maga is említi a műhöz írt jegyzeteiben, melyeket a Kisfaludy-Társaság kéziratára őriz (idézve Morvay magyarázó tanulmányában) s ugyanígy mondja el az esetet Madách is, egy újabban előkerült, Nagy Ivánhoz intézett levelében (közölte Bakonyi Hugó, *Uránia*, 1905, 330. l.). Érintve van a dolog Arany-Madách levelezésében is. Arany ama sorokat magával Madách-csal akarta átalakíttatni, de mivel ennél nem volt kézirat-másodlat, mégis csak Arany javította ki, akkép, hogy e sorok helyett: «S úgy összevág minden, hogy azt hiszem, | Évmillióig szépen elforog» — ezeket írta: «A gép forog, az alkotó pihen, | Évmillióig eljár tengelyén». Különösképp az *azt hiszem* volt neki visszatetsző.

logja, melyet — nyilván a Vachott Sándorról szóló, s szerintünk kihagyandó nekrológ helyén — bizonyára meg fogunk majd találni az új, kritikai Arany-kiadásban.

II. Bírálat Jókairól.

Szinte lehetetlenségnek kellene tartanunk, hogy Arany János, ki mint műbíráló annyi kisebb tehetségű költő- és írókortársát méltatta figyelmére, éppen a Jókai géniuszáról ne nyilatkozott volna soha; lehetetlenségnek, hogy a ki a népszellemből való merítésnek csak aránylagos sikerű jelenségeit is oly jóindulattal méltatta, éppen arról a Jókairól hallgatott volna, a ki a magyar népszellem bizonyos irányának ép oly művészi kifejezője, mint a minő más irányokban Petőfi és maga Arany volt. Arany prózai dolgozatainak jelenleg közkezen forgó két kötetében csakugyan nem találunk Jókairól szóló cikket. Pedig Arany írt egy ilyet: bírálatot Jókainak *Szegény gazdagok* című regényéről. E cikket, mely a *Szépirodalmi Figyelő* 1861. évi 31. számában (486. sk. lk.) jelent meg, Arany legbecsesebb kritikái egyikének tartjuk, mindenesetre a legértékesebbnek az összes kihagyott cikkei között. Péterfy Jenő Salamon Ferenc *Irodalmi tanulmányok* cz. művéről írt ismertetésében (olvasható Péterfy *Osszegyűjtött munkái* III. kötetében) a Salamonénak vélte e cikket és sajnálta, hogy Salamon ezt, valamint Kemény *Zord időjéről* írt bírálatát nem vette fel említett gyűjteményébe. A *Zord időt* tárgyaló jeles bírálat mindenesetre Salamoné, az ő ismert jelzésével (— m. —) is jelent meg, s éppen azért föl is vétetett Salamon *Dramaturgiai dolgozatai* II. kötetének függelékébe (1907). A *Szegény gazdagokról* szóló bírálatnak azonban nem lett volna ott helye, mert az minden kétséget kizárón Arany Jánosé. Péterfy nyilván szorosan asszociálta emlékében e két bírálatot, mely Arany *Szépirodalmi Figyelőjének* csakugyan két legkitűnőbb regény bírálata, és Salamon szerzőségét, mely az első cikkre nézve bizonyos, tévedő emlékezettel kiterjesztette az utóbbira is.

A cikk alatt először is Aranynek ismert jelzése (a régi aranyművés signum) van, elébe tett vonallal, ilykép: — ††. Már ez egy körülmény is döntő volna, mert ez a jegy kizárólag az Aranyé volt az ő két lapjában. De van egyéb argumentum is. A cikket annak megállapítása fejezi be, hogy Jókait a kritika mindeddig nem méltatta eléggé, indítványozza azért a vele való alaposabb foglalkozást, megjegyezve, hogy «a *Szépirodalmi Figyelő* örömet nyitna tért ily vizsgálatnak.» Ily tér-kínáló nyilatkozatot csak a szerkesztő tehet valamely lapban, hacsak nem oly szerkesztő az illető, a ki beleír a dolgozótársai cikkébe. Ezt azonban Arany nem tette, hanem a hol megjegyzése volt, mindig a szerkesztői csillagot használta.

De van végül két belső érv is. A bírálat kétségkívül méltányosabban ítéli meg Jókainak erőnyeit és fogyatkozásait, mint azt kritikáiban nemcsak Gyulai, de Salamon is tette. (L. pl. az utóbbítól: *Irod. tanulm.* II. 159. s k., 210. s k. lk.) Salamon ugyan a Jókai stílusának irodalomtörténeti jelentőségét méltóbban állapította meg Gyulainál. körülbelül oly értékeléssel, ha nem is oly közléről való elemzés kíséretében, mint e cikk; de már a Jókai jellemző módja

számára neki sem volt meg az a méltányos szempontja, melyet e bírálatban találunk.

Egészen Aranyra vall végül, hogy a hol a Jókai stíljének jelentőségét fejtegeti s a magyar stílus természetessé, magyarossá tevőiről szól, hallgat magáról, sőt egy közbevetett megjegyzéssel, szinte kirekeszti magát e reformerek közül. Ellenben Salamon, a hol csak erről elmélkedik, sohasem teszi ezt a nélkül, hogy mint a magyar verses epikai stíli legnagyobb mesterét, Aranyt is ne említse, egy rangban a Petőfi stíl-reformjával a lírában s a Jókaiéval a regényben, Gyulai, tudjuk, nem fogta mint stíl-reformert sem Jókait triászba Aranyval és Petőfivel, míg Salamon ezt többször is megtette, így pl. az 1860-61-iki Karácsonyi — (vígjáték) — pályázatról írt jelentésében is (*Dramaturgiai dolgozatok* II. 138. l.), mely pedig előszőr a *Szépirodalmi Figyelőben* jelent meg, tehát nem tehető az az ellenvetés, hogy Arany nagy szerénységével mások efféle nyilatkozatainak a maga lapjában való megjelenését meggátolta volna. A szóban forgó hely mindjárt a Jókai nyelvéről szóló rész elején olvasható. Megállapítja ott, hogy Jókai kedvence a magyar közönségnek, s ezt úgy okolja meg, hogy «oly eredeti magyarsággal, s saját szája íze szerinti zamattal nem ír neki senki, egy-két (*de már nem élő*) lángeszű versírónk kivételével.» Ezt a mondatot csak Aranynek volt joga leírni, mindenki más a legnagyobb méltánytalanságot követte volna el vele szemben.

De foglaljuk össze a czikk jelentőségét! Első része valósággal klasszikus méltatása Jókai nyelvének. Ezeket mondja pl. róla, folytatólag a fentidézett hely után: «Prózában kétségtelen elsősege van Jókainak. Jobb műveit s azok sikerültebb helyeit olvasva, mintha újra tanulnók tőle a kedves anyai nyelvet. . . A magyar író jelenben és jövődöben kétségkívül Jókai műveit választja egyik iskolájául, melybe nyelvtanulási feltett szándékkal járhat leczkéket venni.» stb. Kiemeli, hogy míg íróink gyakran a szokott irodalmi stíl utánzása miatt sokat felednek az élet friss és erőteljes nyelvéből, Jókai a tulajdon kiválóságait nem adja cserébe idegen adományokért. Nyelvet tanulni az élethez járt iskolába, épen azért érezzük azt reálisnak, nem könnyv-nyelvnek. Megállapítja, hogy Jókai nemcsak szülővidéke tájnyelvét használja fel, hanem felszedegette mindenütt, a hol csak megfordult, a mivel stíljét gazdagíthatta. Hogy nem mindig egyenlön erőteljes, festői és szabatos, ezt nagy termékenysége hozza magával.

Jókai népszerűségének második okát, mely az előbbivel kapcsolatos, elbeszélő tehetségében látja. Ebben «a kritika első neki nyújt pálmát», vagyis ebben ő a legkitűnőbb egész irodalmunkban. E tehetségének, melyet igen szépen részletezve is jellemez, okát abban találja, hogy Jókainak a nép volt mestere, a népmesék modora ragadt meg lelkében s ő ép oly ösztönszerűséggel sajátította el azok szellemét, mint Petőfi a népdalokét.

Igen becses, s méltányos szempontjával igen kitűnik a bírálatnak az a helye, melyben Jókai képzeletéről szól. Épen nem szól erről gúnyolódón, számára is megvan a méltányos szempontja s így elismerése, kifogásai mellett is. Megállapítja a Jókai képzeletének is lényegében a népi fantáziával rokon jellegét. Jókainál, mondja, a képzelet egész munkája a népmesék szellemében megy végbe. Erre

vallanak alakjain a verőfényes megvilágítások mellett a legsötétebb árnyazások, általában a nagyításra való hajlam, melyet Arany minden felesleges élesség nélkül kimutat e regényben is. Népmesei hatásra vezeti vissza a Jókai «óperenczián túljáró romanticismust» is, mert ő is, «mint a népmesék, az életben szokatlan tárgyak és rendkívüli jelek által mulattat». Ez ugyan hibáztatás is, de egyúttal művészi értékelés is!

Csak a szerkezetben látja Jókai eltérését a népmesétől. Az utóbbi szerkezete mindig egyszerű, Jókai regényeié olykor igen is bonyolult. A mint Petőfire hatott, írja, a magyar népköltészet mellett a külföldi líra is, úgy Jókaira is a népmesék mellett bizonyos bogozott szövésű újkori regények is, elsősorban az idősebb Dumaséi. Az események, kalandok gyors egymásutánja műveiben okozza aztán, hogy alakjai némelyikével nincs elég időnk megismerkedni, s hogy bizonyos okok is homályban maradnak. Addigi működése csúcspontján a *Magyar nábobot* és *Kárpáthy Zoltánt* látja.

Azt hiszem, in merito más se mondott többet és helyesebbet a Jókai művészetéről, s ha így van, méltó igen megjegyeznünk, hogy mindezeket Arany mondotta el először.

Alig érthető, hogy e kiváló dolgozat miért nem vétetett föl 1889-ben Arany hátrahagyott prózai dolgozatai közé. Az bizonyos, hogy ennek az értékelésben, szempontban és modorban egyaránt tökéletes cikkeknek újra kiadása egyenesen védelmet jelentett volna Jókainak oly időben, a mikor működésének nemcsak hangban élesebb, de szempontban sem egészen ily méltányos megítélése járta a *Budapesti Szemlében*.¹⁾

III. Egy dramaturgiai cikk.

Arany János kritikai vizsgálódásait tudvalevőleg elsősorban elbeszélő és lírai művekre fordította. A színi bírálatokat a *Szépirodalmi Figyelőbe* Salamon Ferencz, a *Koszorúba* Gyulai Pál írta rendszeren. De hogy a dramaturgia sem volt idegen tőle, azt ékesen bizonyíthatják töredékeségükben is oly értékes *Bánkbán*-tanulmányai. A hindu drámáról is írt, mint tudjuk, egy becses cikket. E kisebb arányú dramaturgiai munkássága körébe tartozik az a kritikája is, melyről itt röviden szólni akarunk, mivel szintén nem olvasható Arany összes művei kiadásában. Greguss Agostnak *A levél* című, soha elő nem adott háromfelvonásos vígjátékáról szól, s a *Szépirodalmi Figyelő* 1861. évi 41. számában (645. s k. lapokon) jelent meg ugyanazon jelzéssel, mint a *Szegény gazdagokról* írt bírálat. Hogy Aranyt mi

¹⁾ Csak mellékesen akarom megjegyezni a következőt. Többször hallottam vitázni arról: fájtak-e Jókainak a róla írt éles bírálatok vagy sem? Rendszeren az a nézet győzött, hogy: nem; Jókai az első fiatalkori védekezéseken túl (pl. a *Dózsa György* ügyében) ügyet sem vetve rájuk, sőt mosolyogva rajtuk, írta vígan tovább könyveit. Nos, ennek épen az ellenkezőjére van kétségtelen bizonyosság *Életem* című verses önéletrajzában, melyet *Az Újság* tárczája közölt folytatásokban f. é. április havában. Az illető sorok (az első közleményben) oly keserűek, hogy nem való volna, az összefüggésből kiszakítva, itt idézni őket.

bírhatta a foglalkozásra ezzel az értéktelen könyv-vígjátékkal, melyről különben Salamon is írt az 1860/61-iki Karácsonyi-féle vígjátéki pályázatról szóló jelentésében, (olvasható *Dramaturgiai dolgozatai* II. kötetében, 122. s k. lapokon) azt tán elég bizonyossággal kivehetjük a cikk első részéből, mely a költői és kritikai munkásság összefüggéséről és különbségeiről szól. Nevezetesen Aranyt, ki a költészet mellett a műbírálatot is oly kedvvel és sikerrel művelte, érdekelhette az övével épen ellentétes eset: egy katexochen kritikuskak költői kísérlete. Arany é két munkásságnak egymáshoz való viszonyáról azt mondja, hogy a legjelesebb költő és művész is elhajtja gyakran a súlykot, mint kritikus; s viszont a kritikus hiába tudja a szabályokat, rendszeren nem tud sikerült művet létrehozni. A talentumok legnagyobb része egyoldalú, s ebbe bele kell nyugodnunk. A költés és kritika ellentétes észjárást kíván, s e kettőre való tehetség nem adatott meg mindenkinek; más az, valamit megítélni tudni, s más: gyakorlatilag is érteni hozzá.

A cikkeknek főbecsét ez első rész általános érdekű fejtegetése adja meg. Arany a problémát helyesen fejtegeti, de kár, hogy nem teszi részletesebben. A dolog velejét ekkép foglalhatjuk össze. Az igazi kritikus működése első fokán ugyanazt a munkát végzi, a melyet a költő, vagyis átéli a művet érzésével és képzeletével. Csakhogy a költő ezt tisztán a maga géniusza erejéből tette, a kritikust pedig az idegen mű lendítette addig a lelki munkáig. Praktikus szempontból természetesen óriási különbség van a két eljárás közt, de ismeretianilag, az eredményt tekintve, a két munka ugyanaz. Ez átélés után következik a kritikus értékelő munkássága, a mi már aztán logikai funkció. Ez utóbbi a költőkből rendszeren hiányzik. A génius alkotása mindig tudatos ugyan, de ez nem azt jelenti egyben, hogy az illető működése logikai elméletét is meg tudja csinálni. Helyesen mondatott, hogy a művészek rendszeren nincsenek tudatában művük tulajdonképeni mivoltának, s inkább csak azt tudják a kész műben igen világosan szemügyre venni, a mi nekik valami okból a legtöbb munkát okozta. A legkritkább művész becsüli épen azt magában a legtöbbre, a miért a közvélemény nagyratartja, mivelhogy azt intuíciója rendszeren játszi-könnyen hajtja vegre. Viszont a legjelesebb kritikuskokat nemcsak mély átélés tűntette ki, hanem erős logikusok is voltak. Aranyban megvolt mind a két tehetség, azért volt ritka kivételkép nemcsak igazán nagy költő, hanem elsőrangú műbíró is.

A másik fele a kérdésnek, hogy t. i. az eminenter kritikus lehet-e jó költő is, abban csúcscsodlik ki, képes-e érzése és képzelete magától is oly föllendülésre, minőre kritikai munkássága körében csak idegen segítséggel. más ihletétől kapva szárnyakat, tudott emelkedni? Azt mondhatjuk: rendszeren nem, mert a főkép kritikuskban mégis csak erősebb, fejlettebb a logikai tevékenység, mint a költői, s innen van aztán, hogy a kritikuskok, kik a költészet terén is próbálkoznak, rendszeren száraz, mesterkélts, de legalább is hatalmas ihlet nélkül való műveket írnak. Ilyen volt bizony a Greguss költői munkássága is, melynek legföljebb azt a részét tekinthetjük értékesnek, a melyben a didaxis inkább helyén van, t. i. verses tanító meséit, bár ezeket sem mérhetjük az efféle művek világirodalmi mértékével.

Czikke további részében Arany kimutatja a vígjáték jellemzé-

sének nagy hibáit, cselekvénye illuziót nem keltő érdektelenségét, stílusa nehézkességét, pongyolaságát, germanizmusait. E tekintetekben ugyanazon eredményre jut, mint Salamon. A bírálatnak e második, nagyobbik fele a maga alapos részletességével igen jellemző Arany műbíráló eljárására, mert azt mutatja, hogy a bírálat alá fogott művet, ha értéktelenebb volt is, a leglekiismeretesebben átvette, teljes jóindulattal igyekezett magát írója álláspontjába beleélni, hozzá méltányos lenni; a hol pedig ezt csak művészi elvei rovására tehette volna, ott is teljesen nyugodt, objektivitással fejezte ki elítélő értékelését.

A cikknek főkép első része az, a melyért felvételét a következő Arany-kiadásba óhajtánunk kell.

IV. Arany végszava a «Koszorú»-ban.

Arany János hátrahagyott dolgozatainak jelenlegi gyűjteményében olvashatjuk azokat a bevezető cikkeket, melyekkel két folyóiratát, a *Szépirodalmi Figyelőt* és a *Koszorút* megindította s egyúttal a lappal való céljait, a szerkesztésben követendő elveit körvonalozta. Közülük az első a nevezetesebb, mert a *Koszorú* előszava Aranytól már csak rövidebb reflexió a gróf Mikó Imre ajánlására, mely Arany sorait megelőzte. Annál érdemlegesebb azonban a *Koszorú* záró cikke Aranytól, mely méltán helyezhető a *Szépirodalmi Figyelőt* bemutató jeles előszó mellé. A *Koszorúnak* utolsó, 1865. évi 26. számában jelent meg, s — szintén kimaradt a hátrahagyott dolgozatok gyűjteményéből. A *kegyes olvasóhoz* címet viseli, s írójának teljes névaláírásával látott napvilágot. Előadja benne Arany szerkesztői tapasztalatait, védő megjegyzést tesz lapjának jellegére s számot ad bizonyos szerkesztői eljárásáról.

Igy: sajnálattal állapítja meg, hogy esztétikai, irodalom- és műveltség-történeti s más efféle essay-szerű cikket kevesebbet adhatott, mint szerette volna, még pedig azért, mert a beküldött dolgozatok nem voltak eléggé gondos stílusban írva. Sürgeti az ily dolgozatok íróit a művészibb előadás felé való törekvésre, mert csak így lehet az olvasók szélesebb rétegére hatni, a miből az következik, hogy a míg ez óhajtás meg nem valósul, igazi közműveltség sem lesz nálunk. Örömmel emeli ki a beszélyirodalom fellendülését, benne amaz esztendőkből a lélektani irány erősödését; továbbá a népköltési termékek gyűjtésében való élénk buzgóságot, s örömmel jegyzi fel, hogy a *Szülőgyi és Hajmási* népballada a *Koszorúban* jelent meg először. Védi lapját az unalmasság vádja ellen, melyet némelyek azért fogtak rá, mert hírrovatában csak komoly irodalmi híreket közölt, s nem nyitotta meg holmi napihíreknek. Nagyon talpraesett idevágólag ez a mondata: «Az unalmasság igen viszonyos fogalom: s némely ízlés épen úgy unalmasnak találja némely tárcaíró viczkáندozásait, elmés-lenni-akaró émelygéseit, s örökös mendemondáit, mint más oldalon unalmasnak találják a gondolat komolyságát vagy a művészet mérséklett derűjét».

Azt látja a beérkezett cikkek jókora részéből, hogy a magyar nyelvérzék jelentékenyen romlik, az idegenszerűségek, különösen a

németességek, nagy tért foglaltak nyelvünkben, s egyik főigyekezete épen ezek irtogatása volt az elfogadott kéziratokból. Szerkesztői buzgalmának, lelkiismeretességének leghatározottabb, legpontosabb, s épen azért irodalomtörténeti jelentőségű megállapítását látom e nyilatkozatában: «A *Koszorúban* ritkán jelent meg kézirat háromszori szerkesztői olvasás nélkül (olvasás, javítás, nyomdai revisio)». A mennyire meghajlunk azonban Aranynak e rendkívüli lelkiismeretessége előtt, mely őt élete minden viszonyai közt jellemezte, s jellemzi tudvalevőleg költészetének világfelfogását is, mint azt Riedl oly pregnánsan megállapította, ép annyira fájlalnunk kell bizonyára, hogy e nagy géniusz a megélhetésért éveken át kénytelen volt munkaerejének nem csekély részét ily keserves corrector-munkára pazarolni.

A cikkeknek ez áttekintéséből, azt hiszem, világos az olvasó előtt, hogy a *Koszorúnak* e végszava jóval becesebb az előhangjánál, ha tehát ez helyet kapott a hátrahagyott prózai dolgozatok gyűjteményében, annál inkább bele kell e végszónak is majd kerülnie a jövőendő új kiadásba.

(Budapest.)

VÁRDAI BÉLA.

KEMÉNY ZSIGMOND ÍRÓI MŰKÖDÉSÉNEK KRONOLÓGIÁJA.

Kevés újabbkori írónk munkásságáról van annyi téves vagy hozzávetőleges adat forgalomban, mint Keményéről. Ezek közül óhajtok néhányat a következő észrevételekben helyreigazítani és pontosabban meghatározni, hogy addig is, míg életének nehezen nélkülözött teljes feldolgozásával rendelkezünk, írói pályájának külső története valamivel tisztábban álljon előttünk.

Gyulai Kemény első szépirodalmi kísérleteit abból az időből keltezi, a melyet ő az enyedi kollégium végeztével kancelláriára menetelég Kapudon töltött, vagyis az 1835—6. évekből. Véleményem szerint alig tehetjük ily korai időre Kemény írói tevékenységének valóban nyomos nyilatkozását. Azt nem vonhatjuk ugyan kétségbe, hogy Szász Károly hatása alatt már a 30-as évek közepén megpróbálkozott a költészettel, de ekkori alkotásainak kevés jelentőséget tulajdoníthatunk és bizonyítékok híján az utóbb nyilvánosságra kerültekkel nem hozhatjuk azokat összefüggésbe. Olyanféle verseket sejtethünk bennük, mint a minőket a *Gyulai Pálban* találunk, és nem hihetjük, hogy Kemény már Jósika fellépése előtt gondolt volna a Walter Scott-féle történeti regényre. Mostani tudomunk alapján azt kell feltennünk, hogy életviszonyainak a 30-as évek vége felé beálló változása, t. i. a jogi pályával való kedvetlen szakítás után vagy épen annak következményeként ébredt írói hivatásának határozottabb tudatára. — Így *A mohácsi veszedelem okairól cz.* történeti értekezésének megjelenése (1838 márcz. 13.) után 1838 második felében talán épen Jósika közvetlen hatása alatt még Erdélyben fogha-

tott *Izabella királyné és a remete* cz. történeti regényéhez.¹⁾ A *Károlyfejérvár* cz. bevezetést 1839 jún. 16-án közli belőle az Athenaeum. A többi részlet megjelenési idejéből (1840 febr. 16., márcz. 1., szept. 20., 24. és 27.) pedig arra következtethetünk, hogy Kemény e művön Bécsben is dolgozott, a hol 1839—40-ben az egyetemen főképen anatómiai és pathologiai előadásokat halgatott.

Mint a kolozsvári *Erdélyi Híradó* munkatársa hirlapírói elfoglaltsága mellett is folytatta egy darabig költői kísérleteit. A vele ismerős Malom Luiz 1841 okt. 21-iki leveléből (Döbrentei Gáborhoz) tudjuk, hogy ekkoriban egész éjtszakákon át írt és költött. Kemény 1846 márcz. 14-iki leveléből megállapíthatjuk, hogy ekkor szerzte be *Izabellát*, más néven *Martinuzzit*.²⁾ «Mídon a *Híradó* szerkesztését letettem,» — írja Wesselényinek — «Martinuzzi. — hat füzetből álló — regény rég bevégezve volt s csak egy új áttekintést, s rövid változtatásokat igényelt.» Első regényét tehát nem hagyta töredékben, mint a hogy rendesen halljuk.³⁾ Még ekkoriban, talán 1841-ben, új munkába fogott: az *Élet és ábránd*ba. Gyulai szerint 1842—3 körül írhatta ezt és teljesen bevégezte; az említett levél pedig arról értesít, hogy a *Híradótól* történt megválásakor a kétkötetes beszély félig már készen volt. — A hirlapszerkesztés 1842 elejétől körülbelül másfél éven át⁴⁾ jobban elvonta őt az irodalomtól, sőt, a mint a *Korteskedés* egy megjegyzéséből⁵⁾ gyaníthatjuk, egy időre egészen elhanyagolta.

1843 közepén, s nem 1842 végén (Gyulai),⁶⁾ Kemény megvált a *Híradótól* és 1844 közepéig Kapudon élt teljes visszavonultságban. Először szépirodalmi tervei kivitelébe kapott. «Mihelyt a hirlap-szerkesztés terhét más vállalkozónak átnyujtani szerencsés lehettem — írja a *Korteskedés*ben — régi terveim lelkemben föltámadának és a parlagban hagyott mező ezer ingerével vont magához vissza. Néhány nap múlva jókora halom vázlat és félig kész iratok közt ültem, a szobrásként, ki torso-gyűjteményben foglalkozik, példás szorgalommal rendezve, darabosságokat simítva, csonkaságokat egészítve ki.» 1846 márcz. 14-iki levelében is úgy nyilatkozik, hogy némi tétova után fogott politikai irományai kiadásába, a melyek részben a *Híradó* mellett töltött évekből maradtak. A királyi előadások megjelenésekor — a mint maga mondja — *másodszor is* hűtlenné lőn régi foglalkozásaihoz és közzétett a négy füzetre tervezett *Korteskedés*ből kettőt. Ezek közül az első 1843 második felében, a másik pedig Kemény közbejött betegsége miatt az év végén hagyta el a sajtót.⁷⁾

¹⁾ Gyulai szerint 1837-ben vagy 38-ban kezdhetette írni.

²⁾ 1841 febr. 12-én adja belőle az utolsó mutatóványt a *Nemzeti Társalkodó*ban.

³⁾ Gyulai is azt mondja, hogy pár kötetet megírt belőle, de, hogy az egésszel elkészült-e, nem bizonyos.

⁴⁾ Ezalatt ő írta Kovács Lajossal a *Híradó* vezércikkeit. (*Erd. Híradó* 1843. 45. sz. *Szemle*.)

⁵⁾ «mint a régi barátoknak, kit új viszonyokért feledénk, egy pillantásban átömlő csöndes szemrehányása...»

⁶⁾ L. *Szemle* cz. czikkét (1843 jún. 6.) és a főkormányzók felterjesztését a *Híradó* munkatársainak a változásáról 1843 júniusában.

⁷⁾ 1843 decz. 16-iki lev. Toldy F.-hez. Ak. Ért. 1910. — A nyomdai jelzés 1844-et mutat.

A *Korteskedés* visszás fogadtatása elvetve kedvét a politikától. Visszatért tehát ismét a költészethez, sőt családása hatása alatt feltette magában, hogy teljesen az irodalomnak szenteli magát.¹⁾ S valóban hosszabb ideig csak regényeivel foglalkozott, és munkásságának a súlypontja 1845 első hónapjaiban is az irodalomra esett.²⁾ Első sorban az *Élet és ábrándot* vette elő még pedig valószínűleg 1844 kezdetén. Vele még az év második negyedében elkészülhetett, a mikor mutatványt közölt belőle a *Honderűben* (nyárelő 8.). Majd valamivel később a munka kiadására gondolt. Jósika útján igyekezett vállalkozót találni; ez azonban nem ment könnyen és csak 1845 közepe táján sikerült Jósikának és Eötvösnek megegyezniök Eötvös művei kiadásával, Hartlebennel.³⁾ De a beszély a megállapodás ellenére sem jelent meg, mivel Kemény 1845 második felén át tartó, betegeskedése miatt munkáival elkésett. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy Hartleben — talán Eötvösök javaslatára — a mű elfogadását bizonyos változtatásokhoz, sőt esetleg alapos átdolgozáshoz köthette.

Miután az *Élet és ábrándot* bevégezte Kemény, «erdélyi kalandozásaiából» Kolozsvárra menvén, az őszi hónapokban «egy sok oldalról politikai irányú regénykén» dolgozott, a melyet 1844 okt. 25-iki levele szerint hat hét múlva akart volna befejezni. Ezután egy előtünk szintén ismeretlen munkába kapott. 1845 márcz. 15-én u. i. így ír Jósikának. «Pár hét óta minden kőszálásaim mellett is lendíthetek valamit Kolostori Albertemen (a hírlapszerkesztő naplóján); már a harmadik füzetkéhez fogtam. Ollykor, midőn jobb napjaim vannak, azon remény hiteget, hogy Kolostori és Izabella talán fognak számomra közönséget és irodalmunknak némi gyarapodást szerzeni.» Cziméből ítélve, a mű társadalmi tárgyú volt, és nem lehetetlen, hogy a *Férj és nő* első kidolgozását kell benne keresnünk. — Nemsokára újabb alkotáshoz készülődött Kemény. Jósikához intézett 1845 május 5-iki levelében úgy nyilatkozik, hogy, ha majd barátja Erdélybe jön, próbálnak együtt is egy regénykét. De ekkor még a tárggyal nem igen lehetett tisztában, mert különben bizonyára megemlítette volna azt.

¹⁾ L. különösen 1846 márcz. 14-iki lev.!

²⁾ 1844 okt. 17-én azt írja Wesselényinek, hogy már merőben a regényíráásra adta magát; 1845 jan. 28-iki lev. szerint szeretne regényei számára üres időt meggazdálkodni; márcz. 15-iki levelében pedig azt említi Jósikának, hogy a jövő félévre a *Hiradónak* ígért regényt.

³⁾ Jósika feljegyzéseiből (*Irod.-tört. Közl.* 1910) gyaníthatjuk, hogy ebben az ügyben már 1844 vége felé levélváltás folyt közöttük. (Jósika decz. 4-én Geibel kiadó levelét küldi Keménynek.) — 1845 febr. 7-iki levelében Kemény arra biztatja Jósikát, hogy adjon túl kéziratán minden áron, mivel ő nem akarná a *Hiradót* visszaküldött manuscriptummal megkínálni. — Márcz. 15-én mindig csak várja a regény sorsának eldöntését. — Az *Életképekben* márcz. 22-én azt olvassuk, hogy Keménytől nemsokára két regény kerül sajtó alá Hartleben kiadásában; ez a szerkesztői megjegyzés az *Irodalmunk jelen állapota cz.* cikk azon állítását igazítja helyre, hogy terjedelmes regényeket ígérgetnek régóta Kemény Zsigmond és Kuthy Lajos, de még egyik sem váltotta be szavát. — Máj. 5-iki levelében mégis azt kérdezi Kemény Jósikától, hogy mi történik regényével. — Végre júl. 3-án úgy ír Wesselényinek, hogy a Hartlebennel kötött alkuvál meg van elégedve.

*Gyulai Pál*ba Kemény 1845 júniusában kezdett, miután a Wesselényinél tett zsbói látogatásból (május) visszatért Kolozsvárra. Egy darabig naponként szorgalmasan dolgozott rajta, a mellett, hogy politikai röpiratokra is tett előkészületeket. De folytonos betegsége miatt a munka ebben az évben csak lassan haladt, noha, a mikor kissé összeszedte magát, akkor is Gyulai Pál siralmas történetével bíbelődött. 1845 decz. 15-ig így másfél füzetet készített el és a befejezésre határidőül a következő februárt tűzte ki. — Kemény ekkoriban ébredt tudatára annak, hogy élete fordulójához jutott. Arra tökélt el tehát magát, hogy, mielőtt jövőjére nézve megállapodnék, egy ideig falun marad, a míg sokat írhat. 1846 elején Enyeden Szászéknál többször olvasott fel Gyulaiból részleteket. Jósikához intézett 1846 jan. 9-iki levelében pedig azt a szándékát jelzi, hogy a napokban a 2. és 3. füzetet felküldi Eötvöshöz; egyszersmind megjegyzi, hogy munkáját, melyből a 4. füzet elejét írja, márcziusig alig adhatja sajtó alá, mert összesen hat füzet, s neki kevés ideje van komoly foglalkozásra. Április közepétől július végéig Wesselényinél nem igen foglalkozhatott regényével; de a szeptember—december hónapok alatt, a melyeket szintén Wesselényinél töltött, állandóan dolgozott rajta.¹⁾ Miközben *Gyulai Pált* írta, egymás után kovácsolta a terveket és rendkívüli lelki küzdelmeken át ingadozott a szépirodalom és politika között. Végre is úgy határozott, hogy az utóbbit választja élethivatásául és mint a *Pesti Hírlap* munkatársa 1847 márcziusában Pesten telepedett meg.

Kemény *Gyulai Pált*, a melyet költői törekvései utolsó gyümölcséül tekintett, készen hozta az irodalmi középpontba. Publicisztai kötelezettségei eleinte csak kevésbé vették igénybe munkásságát, úgy hogy eredeti szándékától eltérően a szépirodalomra is gondot fordított. 1847 febr. 24-iki levelében (Jósikához) egy *Tiefenbach grófnő* cz. regényről tesz említést, a melynek közvetlenül *Gyulai Pál* után kellett volna sajtó alá kikerülni, minthogy összefüggésben lett volna vele. Mennyire jutott ezen műve kidolgozásában, nem tudjuk, csak arról értesít levelében, hogy annak a kedvéért szándékozott Prágába. a történet egyik ágának színhelyére, ellátogatni. Ekkor indult meg munkái kiadása *Gyulaival*.²⁾ 1847 máj. 11-iki levelében pedig többi művei közzététele felől a következő programot adja: «Gyulaimból már két kötet jelent meg, igen tömött és sűrű betűjű íveken. Még hátra van belőle három kötet. — Utána rögtön Tieffenbach grófnőm megyen sajtó alá, ha t. i. időm leend szorgalmason írni. Ezt az *Élet és Ábránd* kapcsolatban két apró regénnyel követendi.³⁾ Ebből áll föllépésennek első cyclusa. Később mi fog történni? megvállik.»

1) Ferenczi Z. bevez. jegyz. Wesselényi—Kemény leveleihez. *Irod.-tört. Közlem.* 1901.

2) *Gyulai* 1847 februárjában nyomtatás alatt van (*Életrajzok* 1847 I. 7.—febr. 13.); febr. 24-iki levelében három füzet közzétételét várja Kemény; márczius második felében elhagyja a sajtót az első (*Pesti Hírlap* 1847. 852. sz.), május 10. körül a második kötet (*P. H.* 881.—máj. 16.), augusztus 14-ig a harmadik (*Honderű* 1847. II. 11.) és november közepéig a negyedik füzet (*Életrajzok* 1847. II. 20). Márczius 13-án az *Életrajzok* mutatványt közöl belőle (I. 11.).

3) Valószínűleg, a melyeken az *Élet és Ábránd* után 1844 második felében és 1845 első hónapjaiban dolgozott.

A 48-as idők politikai mozgalmak hatalmukba ejtik Kemény lelkét is és nem engednek abban helyet a költészetnek. A szabadságharc után tevékenységét egy darabig szintén a politika foglalja le. 1850 közepén jelenik meg a *Forradalom után*.¹⁾ 1851 végén (Gyulai) *Még egy szó a forradalom után* cz. röpirata. Továbbá Erdélyi János 1850 okt. 24-én írja Szemere Miklósnak, hogy Kemény Csengeryvel a *Magyar státusférjakon* dolgozik és Széchenyit már befejezte. Ekkortájt történeti és politikai cikkekét ír még az *Ujabbkori Ismeretek Tárába* és Bánfai szerkesztősége alatt megkezdí, félbenhagyott zsurnalisztikai működését is a *Pesti Naplóban*.

Kiegyenlítési kísérleteinek az elakadása és az abszolutizmus berendezkedése visszatéríti Keményt a szépirodalomhoz. Művei sorozatát a *Szív örvényei* cz. beszély nyitja meg 1851-ben a *Nagyenyedi Albumban*. Az almanach előfizetőihez intézett felszólítás keltét (október 1.) figyelembe véve, a munka írásának idejét 1851 közepére tehetjük. Ugyanitt a vállalat II. kötetére (*Nagyenyedi Album* 1852-re) vonatkozó előleges jelentésben azt olvassuk, hogy a közlendő novellák között van *Beata historiai novella 1540-ből* Kemény Zsigmondtól. E második kötet nem jelent meg, mert elkobozták; csak Szilágyi Sándor hagyatékában maradt meg a lefoglalt nyomdai korrekturnai példány; ez az Egyetemi Könyvtárban van, de a kinyomott ívekben hiába keressük e históriai novellát, vagy Kemény egyéb munkáját.

Ettől fogva aránylag sűrűn következnek egymásután Kemény szépprózai dolgozatai. 1852-ben két művét a *Budapesti Viszhang* hozza: az első félévben (máj. 30-tól I. 4—7.) *Két boldog* cz. történeti novellát, a másodikban pedig (aug. 22-től II. 8.) a *Visszaemlékezések* cz. novellacziklust, a mely utóbb némileg átalakított formájában a *Ködképek* címet kapta. Ugyanebben az évben jelenik meg mindjárt önállóan *Férj és nő* cz. regénye — a *Budapesti Viszhang* szept. 5-én (359. l. Alpári) és a *Magyar Hírlap* szept. 24-én (878—9. sz. B...ky Gyula) közölt ismertetéseiből következtetve — az év második felében.

Az 1853. év természetből időrendben első: *Alhikmet a vén törpe* márcz. 3-tól a Szépirodalmi Lapokban (I. 18—24.); ezt követi május 8 tól a *Déliábban* (I. 19.) mint a *Poharazás alatt* cz. beszélyfüzér első tagja: *Egy kaland a Missouri mellől* cz. elbeszélés, ugyanannak másik részeként pedig május 22-től (I. 21—2.) az *Erény és illem*;²⁾ azután a második félévben a *Szerelem és hiúság* cz. beszély július 3-tól szintén a *Déliábban* (II. 1—8.). 1854 első felében *A szerelem élete* cz. beszélyfüzér első részét írja Kemény a *Divatcsarnokba* (máj. 30-tól — I. 30—5.)³⁾ és e töredékkal zárja modern tárgyú művei sorozatát.

¹⁾ Kazinczy Gábor bírálata róla júl. 30-án kelt.

²⁾ A *Déliább* már jan. 9-én hirdeti, hogy Keménytől februárban novellát közöl. Az I. 16. számban olvasható jelentés szerint (ápr. 17.) pedig Keménytől, a ki munkatársa lett a lapnak, nemsokára «gyönyörű históriai novellát» hoz. Ez azonban elmaradt.

³⁾ A 35. sz. *Nemzeti irodalom* rovatában ezt olvassuk: «Mai számban be van végezve b. K. Zs. t. munkatársunk beszélyfüzérének első novellája, mely a t. olvasó közönség előtt — mint több felől értesítettünk — nagy tetszésben részesült. Birjuk a t. író úr adott szavát, hogy

Ezekben az években indul meg munkáinak gyűjteményes közzététele (K. Zs. regényei és beszélei cz. alatt). Az I. és II. kötet a *Férj és nő* fentebb említett kiadását tartalmazza; ezt a III.-ban a *Ködképek* (1853.), a IV.-ben a *Szerelem és hiúság* (1854.) és az V.-ben a *Szív örvényei* az *Erény és illemmel* együtt (1854.) követik. A Kemény neve alatt 1853 jún. 14-én kelt előfűzetési felhívás (*Déliab* 1853. I. 26.) még egy munkát említ, amelynek *Szent Margit szigete, történeti rajz a XVI. sz.-ból* címen a második sorozat (III.—V. köt.) II. köteteként kellett volna megjelenni. Valószínű, hogy ez azonos a *Déliab* jelentette historiai novellával és talán a *Nagyenyedi Album Beatajával*. Kemény ezen művének azonban nyoma veszett.

Ebből az időből származnak irodalmi és esztétikai tanulmányai is. 1852 vége felé (okt. 22.) kezdi meg a *Pesti Napló* tárczájában (787. sz.) *Élet és irodalom* címen az időszerű társadalmi és irodalmi kérdések tárgyalását, a mit kisebb-nagyobb időközökben a következő év aug. 4-ig (1021. sz.) folytat. Közben 1853 elején néhány cikket ír az *Ujabb Nemzeti Könyvtár* érdekében (febr. 1-től — 869., 871. és 874. sz.). Az *Élet és irodalom* ciklusát ugyancsak a *Pesti Napló*-ban a hasonló irányú *Szellemi tér* cz. sorozat követi (aug. 24-től — 1036. és 1065. számok között). *Színművészetünk ügyében* címen okt. 28-tól (1091—1109. sz.) a színpad és drámairodalom korabeli hanyatlásának az okait fejtegeti. Ugyanekkor a szépirodalmi lapokba is dolgozik az essay-írás mezején. A *Szépirodalmi Lapok* első számai (1853. I. 6—9. — jan. 20 tól) *Eszmek a regény és dráma körül* cz. tanulmányát közlik. Bizonyára ebben az évben keletkezett Toldi Miklósról és Arany *Toldijáról* szóló dolgozata is, mely a *Divatcsarnok*-ban 1854 elején (jan. 15-től — I. 3—5. sz.) jelent meg.¹⁾ Egyes eljuttatott megjegyzéseiből kitűnik, hogy irodalmi és műelméleti nézeteit még egy egész csomó értekezésben óhajtotta volna bővebben előadni.²⁾

Gyulai, a mikor a *Budapesti Szemlében* (1875. évf. 9. köt.) újra közli Keménynek 1852-ben írt *Két boldog* cz. történeti novelláját, azt a megjegyzést teszi, hogy ezt Kemény *Ködképek* cz. beszélygyűjteményébe azért nem vette fel, mert több tervelt, de meg nem írt történeti beszélylyel együtt akarta kiadni. Ebből a körülményből arra következtethetünk, hogy az 50 es évek elejéről származó kisebb művei önálló kiadása alkalmával (1853 végén) már foglalkozott azzal a gondolattal, hogy ismét a történeti elbeszélő prózához fordul. A következő év második felében ilyen irányban dolgozhatott. E nemű munkálataiból a *Deborah* cz. történeti novella, meg az *Özvegy és leánya*-nak első két kötete 1855 közepe felé majdnem egyidőben kerül a nyilvánosság elé. *Deborah*, a mely a *Budapesti Hírlap*-ban jelent meg, a *Rajongók* első kidolgozása beszélyalakban. A novellán, kiváltképen, ha az aránytalanul rövidre szabott kifejlést tekintjük, mintha

e beszélyfüzér második részével is gazdagítandja közelebb lapunkat. Miért nem folytatta Kemény e ciklust, nem tudjuk.

¹⁾ Gyulainak Aranyhoz intézett 1854. jan. 16-iki levele szerint Kemény egy harmadik cikkból Arany balladáival és lírai költeményeivel akart foglalkozni. (L. még Arany jan. 21-iki válaszát.)

²⁾ Így 1853 végére tervezett egy közleményt a drámaköltészetéről és színészetéről a *Divatcsarnok* számára.

az elsietés jeleit vennők észre. Valószínűleg a *Pesti Napló* átvétele indította Keményt arra, hogy minél előbb véget vessen e közleménynek, mert mint szerkesztő nem akart más lap munkatársaként szerepelni. Így történhetett, hogy jún. 21-én jelenik meg a *Deborahból* az utolsó részlet, és 22-ikén már Kemény nevét olvassuk a *Napló*-ban. — Az *Özvegy és leánya* előfizetési felhívását a *Budapesti Vízshang* márcz. 25-én (1855. 12. sz.) hozza, ugyanez jún. 10-én (23. sz.) pedig a két kötet megjelenéséről ad hírt.¹⁾ A *Pesti Napló*-ban jún. 15-én (135. sz.) ismertetést találunk róluk. Közbejött azonban 1856 végéig Kemény szerkesztősége; e miatt aztán a regény harmadik kötetét másfél évi félbeszakítás után írta meg, úgy hogy az csak 1857 első felében jelenhetett meg. Ez alkalommal a *Pesti Napló* 1857. I. 84. számában (ápr. 12.) Greguss, a 149. számtól pedig Danielik ismertetik.

Gyulai említi, hogy Kemény a politikai szünetek napjaiban írta regényeit. Ezen állítás igazsága csakugyan szembeszökő. A költő többször kénytelen háttérbe szorulni a politikus elől ez időben is. Ezért szinte örömmel fogadja a kormány azon rendszabályait, amelyek időről-időre kényszerű nyugalmat teremtenek a politikában. «Az itteni kormány — írja egyik Falkhoz intézett levelében — két hónapra felfüggesztette a *Pesti Naplót*. Ez rám nézve kellemes meglepetés, mert időt nyertem regényeim befejezésére.»²⁾

1857-iki visszavonulása alatt írta Kemény a *Zord idő* első részét, mely az év vége felé meginduló *Budapesti Szemle* első füzetében látott napvilágot. Majd, a midőn 1858 közepétől kezdve a szerkesztés mechanizmusának az intézésétől sikerült megszabadulnia,³⁾ a *Deborahból* kidolgozta a *Rajongókat*, melynek a kötetei részint 1858-ban, részint 1859-ben kerültek nyomtatás alá. Tóth Kálmán 1859 ápr. 5-én (*Hölgyfutár* I. 40. sz.) említi, hogy a regényt öt hete küldték be a szerkesztőségekhez. — 1859 hátralevő részére és 1860 első felére a *Zord idő* folytatása esett.⁴⁾ Ennek elkészültét és közzétételét⁵⁾ azonban a közbejött politikai mozgalmak és Kemény megszaporodott publicisztikai elfoglaltsága késleltették. Ezen utolsó műve így részben 1861 végén, részben pedig 1862-ben jut a közönség elé. A regény végéről Arany *Szépirodalmi Figyelője* az utóbbi év jan. 30-tól mutat be egy részletet.

A 60-as évek további folyamán a politikai viszonyokból eredő csüggettség és a költői alkotáshoz szükséges szellemi összpontosulás hiánya megbénították Kemény költői alkotóerejét. Hanyatlásának előrehaladt stádiumában 1870 közepén néhány töredék jelent meg tőle a *Pesti Napló*-ban (jún. 29. — 146—153. sz.) egy régen kezdett, de

¹⁾ A *Hölgyfutár* már máj. 26-ikán (121. sz.) szól erről az előfizetők megnyugtására.

²⁾ Ez a betiltás 1858 elején történt.

³⁾ 1858 júl. 14-iki levelében azt írja Kemény Ferencznek, hogy a *Napló* ügyeinek a rendezése után marad ideje évenként 1000 p. f. ára regényt írni.

⁴⁾ 1859 márcz. 16-án Deák azt írja Pulszky Ferencznek, hogy Kemény fülig elmerült a hírlapszerkesztésben és a regényírásban.

⁵⁾ Erről — bizonyára a *Budapesti Szemle*-ben közölt első részről — mondhatja Kemény 1859 ápr. 30-iki lev.-ben (Kemény F.-hez), hogy sajtó alatt van.

félbenhagyott drámai költeményből. A mutatóvány címe *Anna*. VI. Károly császár (III. Károly magyar király) idejében játszik, s meséje az uralkodó és kedvese: Althanné, viszonya, valamint a kor politikai eseményei körül forog. Ekkortájt önmagát ámitva Kemény ernyedő lelkének erőszakolásával még «tété à-tété-ket tart ,régi lángjával», a szépirodalommal,¹⁾ de a hajdani regényíró ezen próbálkozásának csupán psychopathologikus jelentőséget tulajdoníthatunk.

(Zalaegerszeg.)

PAIS DEZSÓ.

SENECA SZÁMŰZÉSE.

I.

L. Annæus Seneca abban az időben kezdte bölcseleti munkáival, szónoki sikereivel és társadalmi szereplésével magára terelni Róma értelmiségének érdeklődését és szeretetét, midőn a gőgös és kegyetlen C. Caligula széthányatta vagy megcsonkíttatta híres emberek szobrait, gondolkozott Homeros költeményeinek megsemmisítésén, Vergiliust és T. Liviumt leszólta, műveiket és szobraikat pedig valamennyi könyvtárból ki akarta tiltani.¹⁾ Ilyen körülmények között azon sem lehet csodálkoznunk, hogy rossz szemmel nézte Senecát is és elhatározta megölését. Tervének kivitelében azonban megakadályozta a filozofusnak egy jóakarója, a ki Suetonius szerint Caligula szeretője volt.

Az a tény, hogy Senecát Caligulának egy ágyasa menti meg a haláltól, igen fontos egyrészt a filozofus ez időbeli helyzetének, másrészt száműzése valódi okának megvilágítására nézve. Suetonius ezen adata alapján ugyanis igen valószínű, hogy Seneca már ebben az időben is meghitt barátságban volt a Caligula-nővérekkel, Juliával és Agrippinával, a kik minden könnyelműségük ellenére bizonyára művelt és szellemes nők lehettek, s keresve kereshették filozofusunk társaságát, azért a filozofusét, a kit Suetonius a tum maxime placens²⁾ jelzővel illet, s a kiről Dio Cassius így nyilatkozik: *ὁ δὲ δὴ Σεnéκας, ὁ πάντας μὲν τοὺς καθ' ἑαυτὸν Ῥωμαίους πολλοὺς δὲ καὶ ἄλλους σοφία ὑπερέαρας . . .*³⁾ Ebben az időben a legtöbb előkelő családnak megvolt a maga udvari filozofusa, szinte bizonyos tehát, hogy a császári ház tagjai, jelesül a császár nővérei, sűrű érintkezésben voltak Róma első filozofusával. Ha valóban már ekkor fennállott ez a bizalmas összeköttetés: ez olyan láncszem lenne Seneca élettörténetében, melyhez önként kapcsolódnék egyrészt az a homályosnak feltűnő történelmi mozzanat, hogy Claudius Juliával való stuprumának vádjá

¹⁾ A *Pesti Napló* (1870. 2). sz. tudósítása a Kisfaludy-Társaság banketjéről.

²⁾ Cf. Suetonius, Caligula. 34.

³⁾ Op. cit. c. 53.

⁴⁾ Dio Cassius 59, 1°

miatt száműzeti őt, másrészt az az első pillantásra érthetetlennek tetsző esemény, hogy Agrippina Claudius nejevé levén első kötelességének tartotta Senecát száműzéséből visszahivatni.

A Caligula nővérekkel való eme bizalmas barátságot megen-
gedve és föltételezve, másrészt gondolva Suetonius azon másik ada-
tára, melyben arról értesít,¹⁾ hogy Caligula valamennyi nővérével
viszonyt folytatott: meg merjük kockáztatni ama külön véleményün-
ket, hogy Caligulát örült elhatározásának megvalósításában Juliának
vagy Agrippinának akár közvetlenül, akár közvetve működő keze
akadályozta meg.

Volt idő Seneca életében, midőn örömmel meghalt volna, mivel
az életben csak szenvedést látott. Csak a legszebb és legszentebb
altruizmus, atyja iránt való szeretete tartotta vissza az életben. Most
azonban, midőn hosszas betegeskedés után végre meggyógyult, midőn
szerető és szeretett családtagok, odaadó barátok, minden szavát és
mozdulatát figyelemmel kísérő tanítványok vették körül, s midőn a
nagy társadalom megértette és megszerette, bizony igen megdöbben-
hetett, hogy a halál olyan közlőlől fenyegette.

Az írói és szónoki szereplés babérait irigylő császár elhatározásával
szemben Senecára nézve a leghelyesebb álláspont a visszavonulás volt.
És ezért bizonyosra vehető, hogy erre az időpontra vonatkozik XLIX.
levelének ezen kijelentése: modo (causas) desii velle agere. Vagyis
kerülni kezdte a nyilvános élet előterében való szereplést a nélkül
azonban, hogy visszavonulása a tüntetés jellegével bírt volna, mert
erre bizonyára vigyázott: Potentiorum iniuriæ hilari vultu non patien-
ter tantum ferendæ sunt.²⁾ Tudta jól, hogy a császár nem győzte le
igazán haragját, s arra a képzelt ellenvetésre, melyet a *De ira* I. 8.
7.-ben olvasunk: Quid ergo: non aliquando in ira quoque et dimit-
tunt incolumes intactosque, quos oderunt et a nocendo abstinere?,
mintegy a saját esetére gondolva így felel: faciunt. Quando? Cum adfectus
repercutit adfectum et aut metus, aut cupiditas aliquid impetravit.
Non rationis tunc beneficio quievit, sed adfectuum infida et mala pace.

Mielőtt az események szálait tovább vezetnők: időszerű lesz
betekintenünk filozofusunk magán és társadalmi életébe, már a meny-
nyire gyér értesüléseink az ez időkre boruló homályt szét tudják oszlatni.
Meg kell ezt tennünk már csak azért is, hogy értékelni tudjuk azon nagy
vesztéséget, a mely filozofusunkat bekövetkezendő száműzésével érte.

Barátságos, meleg családi életképnek mozaikdarabjai vannak
elszórva két ez időben, illetőleg nem sokkal utóbb kelt művének, a
De Ira és az *Ad Helviam matr. de cons.* lapjain. Ezen műveiben
Seneca édes anyját gyengéden szerető fiúnak, családias érzületű, kis
fián aggódó odaadással csüngő apának, testvére gyermekeit is nagy
érdeklődéssel és szeretettel irányító pedagogusnak benyomását kelti
bennünk. Családi köre és családias érzülete sok tekintetben kárpótol-
hatták őt azért a kényszerű visszavonulásért, melyre Caligula irig-
ysége és bosszúvágya kárhóztatta. A család szemefénye kétségkívül
filozofusunknak kis fia, Marcus, volt, a ki eloszlattott maga körül
minden szomorúságot, elűzte a lelkekről a gondok nyomasztó boruját;

¹⁾ Caligula c. 24.

²⁾ *De ira* 2, 33. 1.

pajzán jókedvével az arczokra derűt, kifogyhatatlan csevegésével pedig a tépődő gondolatok helyére tréfás hangulatot varázsolt.¹⁾ A család minden örömében és bánatában osztozott Seneca édes anyja, Helvia, is, a ki ez időtájt sok megpróbáltatáson ment keresztül. Rövid időn belül elvesztette férjét és három unokáját.²⁾ Helvia és filozofusunk szinte nem is anyja és fiú, hanem két jó barát viszonyában voltak egymással. Joggal adhatta a száműzött édes anyjának ajkára e megindító panaszt: *Ubi conloquia, quorum inexplabilis eram? Ubi studia, quibus libentius, quam femina, familiaris quam mater intereram? Ubi ille occursum? Ubi matre visa semper puerilis hilaritas?*³⁾ Igen szerethette kis unokahugát, Novatillát is, ki a száműzés ideje alatt veszítette el édes anyját. Nagyon ügyelt arra, hogy a kis leányt egészséges elvek szerint neveljék, s ezért száműzése idején kéri anyját, hogy nevelje őt saját belátása és elvei szerint. *Multum illi dabis — írja neki — etiam si nihil dederis præter exemplum.*⁴⁾ A nevelést és jó példaadást, mint *sollemne officium*-ot ajánlja édes anyjának. Feleségéről csak annyit tudunk, hogy már volt ideje megszokni férjének nemes szokását, a mindennapi lelkiismeretvizsgálást, melyet a pythagoreus iskola honosított meg, s mely a keresztény önnevelés terén elsőrangú fontosságot emelkedett: *Cum sublatum e conspectu lumen est et conticuit uxor moris mei iam conscia, totum diem meum scrutor, factaque ac dicta mea remetior. Nihil mihi ipse abscondo, nihil transeo. Quare enim quicquam ex erroribus meis timeam, cum possim dicere: vide ne istud amplius facias, nunc tibi ignosco.*⁵⁾

De nemcsak egyetértő családi körének fénye és melege vette körül filozofusunkat ezen időben, hanem minden bizonynyal kijárt meghittebb barátainak társaságába is, a hol — természetesen feltűnés nélkül — tündökölhetett szellemének emelkedettségével és sokoldalúságával, tapasztalatainak bőségével és ügyes alkalmazásával, a stoikus tételeknek az élet melegségével való áthatásával. Voltak Senecának fennkölt gondolkodású nőismerősei is, a minő volt pl. Marcia, A. Cremutius Cordusnak leánya, a kit nagy gyengédséggel örökölt meg a hozzá intézett consolatio-ban. Seneca úgy tekinti őt, mint a kit nagy lelkierője és férfias jelleme a női nem felé emel. Tudjuk, hogy A. Cremutius Cordus Seianus áldozata lett. Történeti műveit azonban leánya megőrizte és Caligula uralkodása elején kiadta. Méltán dicséri azért Seneca az irodalom iránt való érzékéért és hazafias szelleméért: *optime meruisti de Romanis studiis: magna illorum pars arserat; optime de posteris, ad quos veniet incorrupta rerum fides auctori suo magno imputata, optime de ipso, cuius viget, vigebitque memoria, quam diu in prætio fuerit Romana cognosci.*⁶⁾ Dicséri nagy lelkierőjét, mert midőn atya meghalt, elfojtá ugyan jajjait, de nem rejtette vidám arcz alá «*et hæc in illo sæculo, quo magna pietas erat nihil impie facere*». Ennek a Marcianak fia éppen olyan korban halt meg,

1) Cf. Ad Helviam matr. de cons. 18, 4—5.

2) Cf. op. cit. 2, 4—5.

3) Op. cit. 15, 1.

4) Cap. 18, 7.

5) De ira 3, 36.

6) Ad Marciam de cons. 1, 3.

midőn már anyját a legnagyobb reményekre jogosította. Marcia vigasztalhatatlan bánatba merült. Seneca a fiú halála után három év múlva írja meg consolatióját. Mindjárt a kezdetén hivatkozik Marcia nagy lelkieréjére: nisi te . . . scirem tam longe ab infirmitate muliebris animi, quam a ceteris vitiis recessisse et mores tuos, velut aliquod antiquum exemplar aspici, non auderem obviam ire dolori tuo, cui viri quoque libenter hærent.¹⁾ Kijelenti Seneca, hogy gondolt a vigasztalásra már akkor is, midőn még friss volt a seb, az ily megkeményedett fájdalmat azonban sem tartózkodással, sem gyöngédséggel nem illetheti: meg kell azt törnie. Majd áttér a vigasztaló okokra. Bizonyítgatja, hogy a mértéktelen bánkódás természetellenes. Meg kell azt gondolnunk, hogy az ember halandó lény, s Marciának tudnia kellett azt, hogy halandót szült e világra. Hasonló fájdalmak sújtottak más kiváló nőket is. Ezen kívül gondolja meg, hogy neki még eleget hagyott a sors, így a meghaltnak két leányát és unokákat. Fontolja meg azt is, hogy a korai halál sok bajtól ment meg, s hogy Metilius (Marcia fiának neve) erényeinél fogva megérett a halálra és most a Scipiók, Catók, s Marcia atyjának köréhez tartozik. Vigasztalását egy beszéddel végzi be, melyet Cremutius Cordusszal intézett Marciához.

Visszavonulása idején felkereshette filozofusunk a tudományos körök közül is azokat, a melyek nem voltak nyilvánosak. Seneca korában szokásosak voltak Rómában a filozofus-összejövetelek. Tacitus Annalesének 16, 34. fejezetében megelevenít egy ilyen tudományos kört, a mely Thræsea kertjeiben tartotta összejöveteleit. Egy pár szóval ügyesen festi a helyzetet. A nap lemenőben. Kiváló férfiak és nők vannak együtt. Feszülten figyelnek Demetriusnak, a cinikus iskola mesterének szavaira. Kérdésekkel faggatják: Mi a lélek lényege? A test és lélek különválhatnak-e?

A visszavonultsággal járó kellemetlen körülmények és az a bizonytalanság, a mely Seneca lelki nyugalmát nem kis mértékben zavarhatta meg, nem sokáig tartottak. Caligulának gögje — mint Seneca maga beszéli — nem ismert határt, s ez a körülmény nagy mértékben hozzájárult az összeesküvők tervének mielőbbi végrehajtásához, ultimæ enim patientiæ visum est eum ferre, qui Iovem non ferret.²⁾ 41. jan. 24-én, midőn a császár a színházból kifelétartott, az összeesküvők Cassius Chærea testőrfőtiszt vezetésével fölkoncizolták.

Seneca fellélekzett. Caligula életében többé sohasem érezhette volna magát teljes biztonságban. Ezen kívül gyűlölte is őt. Gyűlölte gyilkos szándékáért, melyet meg nem bocsáthatott neki; gyűlölte gög-jéért, mely mindenkin talált gúnyolni valót, holott önmaga volt a legnevetségesebb alak; gyűlölte kegyeletlen és kegyetlen magaviseletéért, mivel meggyalázta szüleinek, őseinek emlékét. Minden valószínűség szerint ekkor írja meg a *De Ira* három könyvét. Aktuálisabb tárgyat nem választhatott volna ebben az időben, midőn Róma egy örült császár esztelen haragjának nyomása alól szabadult fel. Munkájának alaphangja a stoikusok affectustana. A stoának idevonatkozó tételeit szedi részeire, bizonyítgatja több oldalról is, s a példák egész seregé-

¹⁾ Loc. cit.

²⁾ De ira 1, 20.

vel világtja meg. Saját egyéniségét ritkán érezzük ki a műből; csak mikor Caliguláról szól, ragadja el heve, s egyébként tanúsított tárgyilagossága mintha helyet adna ilyenkor személyes gyűlöletének. S említse bár idegen királyok haragját, vagy haragjuk esztelenségét, éreznünk kell, hogy itt tulajdonképen csak a név idegen, maga az esemény azonban analogonja Caligula örült haragja egy-egy megnyilvánulásának.

Január 25-én összehívták a tanácsot, még pedig nem a Curiába, mivel az Julia nevet viselt, hanem a capitoliumba. Ezen a capitoliumi ülésen a senatorok többségével együtt valószínűleg Seneca sem jelent meg. Legalább filozofijához ez a semleges és várakozó álláspont illett.¹⁾ A megjelent senatorok két pártra szakadtak. Egyesek a köztársaságot akarták ismét fölújítani, s ezek közül többen azt az indítványt tették, hogy a Césarok emléket meg kell semmisíteni és templomaikat le kell rombolni.²⁾ Mások a monarchia fenntartása mellett kardoskodtak. Bár egész nap és egész éjjel tanácskoztak, nem tudtak megegyezésre jutni. E közben azonban a praetorianusok Claudius, Drusus fiát és Livia unokáját táborukba vitték és császárnak kiáltották ki.³⁾ A praetorianusok sürgötésének engedve a senatorok is kénytelenek voltak elismerni Claudius császárnak.

II.

Szinte csodával határos szeszélye a sorsnak, hogy Claudius személyében trónra ültethettek, még pedig erőszakkal, egy oly uralkodót, a kiról már előlelete alapján ország-világ tudta, hogy közszereplésre teljesen alkalmatlan, ingatag jellemű, haragra és bosszúra hajló, s hozzá még szellemileg gyöngé is.⁴⁾ Mégis annyit el kell ismerünk, hogy Claudius a közhiedelem ellenére jó sokáig igazolta azokat, a kik őt trónra kényszerítették, minthogy elődje sorsától való félelme uralkodása elején fogva tartotta lelkét és egy időre háttérbe szorította bűnös hajlamait. A régi meggyökerezett gyöngeség és jellemtelenség azonban csakhamar ismét felszínre kerültek lelkében. Feleségének, Messalinának, és szabadosainak akarat nélküli bábjává súlyodt. Azt tehettek vele, a mit akartak.

Az új uralkodó első tetteinek egyike a száműzöttek visszahívása volt. Ezen visszahívottak között találjuk Julia Livillát és Agrippinát is, a kiket állítólag bátyjuk, Caligula megbecstelenített, majd pedig mint házasságtörőket és egy ellene tervezett összeesküvés bűntársait, száműzött. A száműzés azonban nem törte meg sem Juliát, sem Agrippinát. Nem Agrippinát, a kit Róma még hatalmának tetőpontján fog szemlélni és félni; nem Juliát, a ki csak oly szép és büszke volt most is, mint azelőtt, hozzá még, bár már hosszú múlt állott mögötte, mindössze csak 23 éves. Ez a szép és büszke fiatal asszony meg mertte tenni azt, hogy Messalinát nem tüntette ki tiszteletével

¹⁾ Cf. Waltz, Vie de Sénèque 77. l.

²⁾ Cf. Suetonius, Caligula 60.

³⁾ Cf. Dio Cassius 60, 1.

⁴⁾ Cf. Suetonius. Claud. 2. és 39.

és nem hízelt neki. Ezen kívül bizalmas viszonyban volt Claudiuszal *μόνη τῇ Κλαυδίῳ συνεγγίνετο* és felújította régi meghitt barátságát Seneca filozofussal. Három megannyi ok, a melyek között egy is elég lett volna Messalinának, hogy Julia halálos ellenségévé legyen és elveszítse őt. Az első módfelett sérthette hiúságát, a második féltékenysné tette, a Senecával való barátságot pedig hatalmi szempontokból nem nézhette jó szemmel. A sértett önértet és a féltékenység Messalina lelkében csakhamar engesztelhetetlen gyűlöletté fejlett, úgy hogy minden törekvését Julia elvesztésére irányozta. Julia bukása magával vonta Seneca száműzését is, a mint Dio Cassius írja: *Ἰουλίαν . . . ἐξώρισεν ἐγκλήματα αὐτῆ ἄλλα τε καὶ μοιχείας παρασκευάσασα, ἐφ' ἣ καὶ ὁ Σενέκας ὁ Ἄννιος ἔφυγε καὶ ὕστερόν γε οὐ πολλῶ καὶ ἀπέκτεινε αὐτήν . . .*¹⁾ E sorok közül határozottan kiemelkedik az a gondolat, hogy a stuprum vádjá nem a legfőbb oka volt Julia vesztésének. Hogy a többi vád mire irányult, nem tudjuk. Úgy látszik azonban, hogy a felhozott vádak nagyrészt hamisak voltak. Midőn ugyanis Messalina és szabadostársainak őrzöngését Suetonius illusztrálni akarja, a két Julia elvesztéséről ezen megjegyzés kíséretében emlékszik meg: *crimine incerto, nec defensione ulla data.*

Mielőtt Seneca száműzésének tulajdonképeni okát kutatnók, ki kell térnünk Tacitus Annalesének egy helyére, a hol szintén szó van, a száműzés okáról, s a mely hely egyúttal megvilágítja a Seneca ellenes hagyományok sötét és megbízhatatlan forrásait.

Kr. u. 58-ban, tehát midőn már Seneca hatalmának tetőpontján állott, egy P. Suilius nevű öreg ügyvéd került a vádlottak padjára. Bűne az volt, hogy vétett a Lex Cincia de donis et muneribus ellen, mely szerint az ügyvédeknek nem volt szabad felüktől többet követelni 10,000 sestertiusnál. A vád alapján el is ítélték; megfosztották vagyonától és száműzték a Baleári-szigetekre. Elítélése nem történt meg simán. A mint Tacitus elbeszéli, Suilius nem türtőztette magát, hanem keményen kifakadt Seneca ellen és nyíltan támadta ellenséges indulatáért, minthogy érezte kezének súlyát. Vádjai részben a múltra vonatkoztak, részben pedig a jelenre. Bennünket ezúttal főleg az előbbieket érdekelnek. . . . Senecam increpans infensum amicis Claudii, sub quo iustissimum exilium pertulisset . . . Se quæstorem Germanici, illum domus eius adulterum fuisse. An gravius æstimandum sponte litigatoris præmium adsequi, quam corrumpere cubicula principum feminarum?²⁾

Tacitus ezen elbeszélésében Seneca száműzésének okára vonatkozólag nem nyújt pozitív adatot. Csak egy tényt állapít meg a vádbeszéddel kapcsolatban, hogy t. i. Suilius elítélése nem történt meg Seneca jó hírnevének csorbulása nélkül. Egyébként az említett vádakból látszólag egyet sem helyesel. Sőt említett megjegyzésének hangjából és formájából egyenesen arra következtethetünk, hogy a filozofus ellen emelt vádak Suilius elítélése idején korántsem voltak általánosan elfogadottak. Hogy Tacitus mennyire nem ad hitelt a stuprum vádjának, mi sem bizonyítja jobban, mint az az eljárása, hogy

¹⁾ Dio Cassius 60, 8.

²⁾ Annales, 13, 42—43.

Seneca visszahívásáról szólva úgy tünteti fel Agrippina visszahívó tényét mint a méltatlanul megbüntetett filozofus rehabilitálását.

Hogy Suilius vádjait érdemük szerint értékelhessük, tisztába kell jönnünk a vádló jellemével és szavahihetőségével. Ki volt Suilius? — Ő a vádbeszédben Claudius barátjának mondja magát. Tacitus azonban egy más helyen e «barátság»-ot leszállítja való értékére. Elmondja, hogy Kr. u. 24-ben maga Tiberius követelte Suilius száműzését, sőt esküvel bizonyította, hogy az állam érdeke kívánja meg ez ügyben való intézkedését, mivel rábizonyult, hogy bírói ítéletmondásért pénzt fogadott el. Tacitus e ponton megjegyzi azt is, hogy Tiberius ezen kedvezőtlenül fogadott kijelentése majdan még dicséretére fog válni, mikor visszatér Suilius, a kit a következő korszak hatalmaskodó, megvásárolható és oly embernek fog ismerni, a ki Claudius császár barátságát sokáig élvezte, de jóra sohasem használta.¹⁾ Hogy barátságait valóban nem használta jóra, erre nézve az *Annales XI.* könyvének elején is találunk bizonyítékot, a hol olvassuk, hogy Messalina Suiliust felbujtotta Valerius Asiaticus bevádolására. Ezzel kapcsolatban megemlíti Tacitus azt is, hogy Suilius vádló szerepében egész iskolát nevelt magának: *Continuus inde et saevus accusandis reis Suilius, multique eius æmuli.*²⁾ — Suilius tehát Claudius udvaroncza, Messalina örjögéseinek lekenyerezhető, megvásárolható eszköze volt.

Tekintetbe véve Suilius jellemét, s gondolva arra, hogy a harag és bosszúvágy külföldben sem jó tanácsadó: vádjainak tárgyilagosságához sok szó fér. A mi pedig Dio Cassiusnak Senecára vonatkozó adatait illeti, ezeket bizonyára Seneca-ellenes hagyományok fertőzték meg, mint Ramorino³⁾ is állítja, s így ezek sem fogadhatók el készpénz gyanánt.

Mi volt tehát Seneca száműzésének tulajdonképeni oka? A stuprum vádjára bizonyára nem. Így bajosan érthetnők meg vádlóinak azt az indítványát, mely halálbüntetést kért fejére. Stuprumot nem büntettek halállal. Az ilyen bűnöst törvény szerint csak relegatióval és vagyona felének elkobzásával sujthatták.⁴⁾ Hogy a vádak között ez is ott szerepelhetett: valószínűnek látszik. Mi sem lehetett könnyebb — kivált abban az időben — mint egy szép fiatal asszonyval való barátság alapján a stuprum vádjába kerülni, tekintetbe véve azt is, hogy Juliának viharos múltja volt. Mióta Augustus a házassági hűséget nyilvános ellenőrzés alá vetette, gyakran előfordult, főleg Claudius uralkodása alatt, hogy azokat, a kiket bármi ok miatt el akartak tenni láb alól, a stuprum vagy adulterium vádjával illették. E vád — már csak azért is, mivel ha valakire rábizonyult, vagyona felét elkobozták — kiválóan alkalmas eszköz volt Claudius felesége és udvaronczaik kapzsiságának kielégítésére. Seneca esetéhez igen hasonló volt a Valerius Asiaticusé, a kire Kr. u. 47-ben került a sor. Messalina vágyott gazdag parkjára és azzal gyanúsította, hogy Poppæával viszonya volt: ezért kellett meghalnia. Valószínű tehát, hogy Senecát is illették e váddal. Juliával való barátsága a vádat valószínűvé tette, fizetett vádlókat és fizetett tanúkat pedig Messalina máskor is kapott, most

1) Cf. *Annales*, 4, 31

2) *Op. cit.* 11. könyv eleje.

3) Cf. *Il carattere morale di Seneca* 120—121. l.

4) Cf. *Justinianus, Instit.* 4. 18. 4.

is találhatott. Ezenkívül Seneca ekkor már gazdag volt, s így nem lehetetlen az sem, hogy gazdagsága is ösztönzésül szolgált elleneinek.

Seneca maga munkáiban sehol sem szól világosan czélzást tesz rá, ezt tulajdonképen miért is számúzték. A mennyiben czélzást tesz rá, ezt a legnagyobb általánosságban teszi. A műveiből vett belső bizonyítékok nem engedik meg a stuprum vádjának feltételezését. Tudjuk róla azt, hogy ifjúkora óta vallott életprogrammjának egyik lényeges pontja volt az érzékiség elleni küzdelem, s az önmegtadadás számos fajának gyakorlása. Az Ad Polyb. de cons. írásában (cap. 13. 3.) olyan nyilatkozatát olvashatjuk, a melyben mintha ártatlanságát hangoztatná: *Viderit (Claudius) qualem volet esse et aestimet causam meam: vel iustitia eius bonam perspiciat vel elementia faciat bonam: utrumque in æquo mihi eius beneficium erit, sive innocenter me scierit esse sive voluerit.* Miúdezen mozzanatokon kívül van még egy fontos körülmény, melyet nem lehet említés nélkül hagynunk. Filozofusunk ugyanis 40–41 körül írta De Ira cz. művét, tehát azon időtájt, mikor a vád szerint Juliával stuprumban élt. E művében megbotránkozással szól korának romlottságáról, s a legszönyűbb bűnök és gonoszettek között említi meg a stuprumot. Már pedig azon kiáltó ellentmondásnak feltevésére, hogy ugyanabban az időben, midőn a stuprum ellen ír, önmaga is abban élt: nincs okunk és jogunk.

Heikel¹⁾ keresvén a számúzés okát, idézi Senecának Corsica szigetén írt következő epigramma-részleteit:

Occisi iugulum quisquis scrutaris amici,
Tu miserum necdum me sätis esse putas?

továbbá:

Quisquis es . . . etc.

s ezek alapján azt a nézetét hangoztatja, hogy a számúzés tulajdonképeni oka a *livor*, irigyeinek gyűlölete volt. — És valóban, bár kevés külső és belső adat áll rendelkezésünkre, az ellene táplált irigység nyomait kipontozhatjuk. Láttuk azt, hogy már Caligula is mennyire irigykedett rá; e *livor* majdnem életébe került, s óvatosságból vissza kellett vonulnia a közszerelés teréről. Caligula halála után úgy látszik, hogy széleskörű társadalmi érintkezéseinek elejtett fonalát újból felvette. A régi irigység azonban Caligulával együtt nem szállt sírba. Ott dolgozott Messalina udvarában, a Narcissusok, a Suiliusok lelkében. Az az irigység, gyűlölet és bosszúvágy, a mely 17 év múlva is oly ellenállhatatlan erővel árad ki Suilius vádbeszédében, mélynek és réginek tűnik fel.

A Seneca ellen dolgozó irigység és gyűlölet okát nem nehéz megadni. Ez időben ő volt Rómának első ügyvédje, írója, filozofusa. A római nép szerette és megbecsülte. Nagy műveltségénél fogva előkelő barátok, nevelői tehetségénél fogva odaadó tanítványok veszik körül. S a mint a De Ira könyvei bizonyítják, világos és józan értelemmel szemlélhette és itt-ott csípős megjegyzésekkel, czélzásokkal kísérhette a császári udvarban történeteket. — Mindezen mozzanatok

¹⁾ Senecas Character u. politische Thätigkeiten. Helsingfors, 1886.

megértetik velünk, hogy miért irigykedtek reá, s miért gyűlölték a csel-szövényekre éhes és erkölcstelen császári környezetben, és hogy miért tagadták meg az első kedvező alkalmat bevádolására.

Igy értjük meg azt is, hogy Seneca ügye kapcsolódhatott a Juliáéval a nélkül, hogy ő maga erre méltó okot szolgáltatott volna. Ha epigrammáit, melyeket száműzése alatt írt, figyelemmel olvassuk, önkéntelenül is kiérezzük, hogy nem annyira bűne, mint inkább az ellene dolgozó irigység és gyűlölet döntötte őt a száműzés keserveibe. De kiérezzük azt is, hogy ellenei nem elégedtek meg száműzésével, hanem még száműzése alatt is folyton áskálódtak ellene.

A mi Claudiusnak Seneca elítélése alkalmával tanúsított védőszeropét illeti, erre nézve nem oszthatjuk Waltznak felfogását, a ki szerint a császár Seneca pörében szokásos lomhaságával engedte folytani az eseményeket a nélkül azonban, hogy provokálta volna azokat. Szerintünk nincs arra ok, hogy Senecának idevonatkozó értesítését kétségbe vonjuk. Már pedig, a mint ő elbeszéli, Claudius a senatus azon ülésén, a melyen Senecát bevádolták és halálbüntetést kértek fejére, közbenjárt érdekében «deprecatus est pro me senatum et vitam mihi non tantum dedit, sed petiit».

III.

A száműzés helyéül Corsica szigetét jelölték meg. Miért száműzték épen erre a Rómához olyan közel eső szigetre, melyről tiszta időben ki lehet venni Itália partjait? — Minthogy Claudius Seneca elítélésében a jóakaró védőszeropét játszotta és életének meghagyását kívánta, nem lehetetlen az a föltevés sem, hogy ezen sziget megváltásában szándékos enyhítés van Senecára nézve.

A száműzés helyének megállapítása előtt össze fogjuk állítani a filozofus műveinek azon helyeit, a melyekben Corsicáról szól, vagy legalább világosan utal reá.

Seneca főleg édes anyjához intézett vigasztaló írásában tér ki Corsicára. Ezen értesítéseinek közvetetlen célja azonban nem az, hogy földrajzi, történelmi, vagy néprajzi ismereteket közöljön, hanem hogy tételeit vagy helyzetének súlyos voltát bizonyítsa velük. Midőn pl. azt a stoikus tételt akarja illusztrálni, hogy a lakóhely megváltoztatása nem sujthatja érzékenyen a bölcs embert, s hogy a világnak minden része — tehát nemcsak a nagyvárosok, hanem még a legelhagyatottabb helyek is — tele van önkéntes száműzöttekkel, példaként említi Corsica szigetét is: Mi lehetne kopárabb, oly mindenünnen hozzáférhetetlen, mint ez a sziklasziget? mi a bőséget kívánó előtt soványabb? mi az emberek iránt ridegebb? mi magára a hely fekvésére nézve is félelmesebb? mi az éghajlatra nézve szertelenebb? És itt mégis több idegen van együtt, mint száműzött.¹⁾ Majd mikor azt kell bizonyítania, hogy ezen a világon minden alá van vetve a változandóság törvényének, ismét Corsicára esik tekintete: Maga ez a sziget is már sokszor változtatta lakosait. Hogy a régiebket mel-

¹⁾ Ad Helv. matr. de cons. 6, 5.

lőzzem, a mit a régiség homályba borított, a grájok, a kik most Mas-siliában laknak, Phokist elhagyván előbb ezen a szigeten telepedtek meg. Hogy innen mi űzte el őket, nem tudni: vajjon a hatalmas Itáliának közelsége-e vagy a tenger kikötő nélkül volta. Mert hogy nem a lakosok vadsága volt az ok, abból is kitetszik, hogy épen akkor élkelődtek be Gallia vad és műveletlen népei közé. Átjöttek azután ide ligurok és hispánok, a mi a szokás hasonlóságából tűnik ki... Ide telepítették azután a római polgárok két gyarmatát, az egyiket Marius, a másikat Sylla. Ennyiszzer változtatta e száraz és tüskés sziget lakosságát.¹⁾

Nem sokkal lejjebb pedig,²⁾ midőn arról beszél, hogy mindenütt ugyanaz a világrend vesz körül bennünket, s mindenüvé magunkkal vihetjük erőnyeinket, egy ellenvetést adat önmagának, a melyet minden bizonynyal Corsicára ért: Amde ez a föld nem terem gyümölcs-, vagy más gyönyörködtető fákat, nem locsolják ezt nagy és hajózható mederrel bíró folyamok, semmije sincs, a mit más népek megkívánának, itt nem bányásznak drágaköveket, nem tárnak fel arany és ezüst ereket.

Vannak filozofusunknak Corsicára vonatkozólag epigrammái is, a melyekben élénk színekben ecseteli száműzésének elhagyatottságát és nagy nyomorúságát. A két legfontosabb:

Senecæ de Corsica.³⁾

Corsica Phocaico tellus habitata colono,
 Corsica quæ priuo nomine Cynos eras,
 Corsica Sardinia breuior, porrectior Ilua,
 Corsica piscosis peruia fluminibus,
 Corsica terribilis, cum primum incanduit æstas,
 Sæuior, ostendit cum ferus ora Canis:
 Parce relegatis, hoc est, iam parce solutis:
 Viuorum cineri sit tua terra leuis!

(Item.)

Barbara præruptis inclusa est Corsica saxis,
 Horrida, desertis undique uasta locis.
 Non poma autumnus, segetes non educat æstas
 Canaque Palladio munere bruma caret.
 Imbriferum nullo uer est lætabile fetu
 Nullaque in infausto nascitur herba solo.
 Non panis, non haustus aquæ, non ultimus ignis:
 Hic sola hæc duo sunt, exul et exilium.

Gregorovius Senecának tulajdonítja a következő kétsoros epigrammát is:

Prima est ulcisci lex (sc. Corsis), altera vivere raptu,
 Tertia mentiri, quarta negare deos.

¹⁾ U. o. c. 7, 8—9.

²⁾ Cap. 9, 1.

³⁾ Aem. Bachrens, Poetæ latini minores. Vol. IV. 55—56. 1.

Seneca ezenkívül még több epigramma-részletet vonatkoztat Corsicára. Így pl. *Ad amicum optimum*¹⁾ cz. epigrammájában ezt olvassuk:

Incultæ iaceo saxis telluris adhærens

A *De se ad patriam* címűben pedig az «infigor scopulo» kifejezés vonatkozik száműzésének helyére.

Ezek azok a helyek, a melyekben Seneca Corsicáról beszél. Már első tekintetre is észrevehetjük, hogy több állításának igazsága kétségbe vonható. Kijelentéseinek egy részét már a régi írók homlok-egyenest ellenkező adatai is czáfolják. Főként Diodorus Siculus történelmi munkájában találunk olyan adatokat, a melyek merőben ellenkeznek Seneca értesítésével. Hogy ez valóban így van, a következő egybevetésből is kitűnik:

Seneca: natura inportuosi maris (Ad Helv. matr. de cons. Cap. 7, 8.)

Diod. Sic.: Αὔτη δὲ ἡ νῆσος εὐπροσόρμιστος οὐσα κάλλιστον ἔχει λιμένα τὸν ὀνομαζόμενον Συρακόσιον. (V. 13.)

Sen.: quid ad copias respicienti ieiunius? (Ad Helv. matr. de cons. Cap. 9. 1.) nihil gignit, quod aliæ gentes petant (Op. cit. Cap. 9. 1.) vix ad tutelam incolentium fertilis Ibid.

Diod. Sic.: (Οἱ Τύροηνοὶ] ἐλάμβανον παρὰ τῶν ἐγχωρίων φόρους ῥητινήν καὶ κηρὸν καὶ μέλι φουμένων τούτων θαψιλῶν ἐν τῇ νήσῳ (V. 13.)

Οἱ δ' ἐγχώριοι τροφαῖς μὲν χρῶνται γάλακτι καὶ μέλιτι καὶ κρέασι θαψιλῶς πάντα ταῦτα παρεχομένης τῆς χώρας . . . (V. 14.)

Livius: In Corsica pugnatum est cum Corsis. . . qua clade compulsi obsides dederunt ceræ centum millia pondo (XL. 34.)

Sen.: Prima est ulcisci lex, altera vivere raptu,
Tertia mentiri, quarta negare deos.

Diod. Sic.: . . . τὰ δὲ πρὸς ἀλλήλους βιοῦσιν ἐπιεικῶς καὶ δικαίως παρὰ πάντας σχεδὸν τοὺς ἄλλους βαρβάρους (V. 14.)

. . . τὰ δὲ πρόβατα σημειοὺς διειλημμένα, κὰν μηδεὶς εὐλάττη σώζεται τοῖς κεκτημένοις, ἐν τῇ ταῖς ἄλλαις ταῖς ἐν τῷ βίῳ κατὰ μέρος οἰκονομίαις θαυμαστῶς προτιμῶσι τὸ δικαιοπραγεῖν. (Ibid.)

Ha ezenfelül megfigyeljük többi idevonatkozó kijelentését, arra a meggyőződéésre jutunk, hogy igazságtalanul sötét színekben festi le száműzésének helyét. Ezen túlzásoknak oka könnyen érthető. A száműzés megtörte lelkét, s így nem csodálkozhatunk azon, hogy meghasonlott lelkén át szűrődött gondolatai a valót nem híven tükrözik.

Talán részben ez is oka annak a sajtóságos jeleenségnek, hogy mind a történetírók, mind a biográfusok, nem igen véve figyelembe a belső argumentumokat, megmaradtak mindezideig azon fetevésük mellett, hogy filozofusunk száműzése idején vagy Aleriában vagy Marianában lakott. Ezen vélekedésüket általában azzal okolják meg, hogy Seneca idejében Corsica szigetén csak Aleriában és Marianában volt római élet, a sziget többi részét pedig barbárok lakták, miként Pomponius Mela²⁾ írja: . . . præterquam ubi Aleria et Mariana coloniæ

¹⁾ O. c. 60. l.

²⁾ De situ orbis 2, 7.

sunt, a barbaris colitur. Ennek alapján mondja Waltz is, Senecának legújabb életírója: Encore toute la vie romaine était-elle concentrée dans les deux colonies militaires d'Aleria à l'embouchure du Rhotanus et de Mariana à l'embouchure du Golo. C'est vraisemblablement dans une de ces deux villes que Sénèque fixa sa résidence.¹⁾

1910 szeptemberében Corsica szigetén időzvéen alkalmam nyílt a többi között arra is, hogy a száműzési hely kérdésével a helyszínen is foglalkozhattam. Megtekintettem a régi Aleria városának helyét, s voltam az antik Mariana vidékén is. Az első benyomás, melyet ez a két vidék reám gyakorolt, az volt, hogy a száműzés helye sem Mariana, sem Aleria nem lehetett.

Aleria és Mariana vidéke összefüggő nagy síkság, a sziget egyetlen alföldje, legtermékenyebb és legszebb vidéke. Egyik oldalon messze elszórt szigeteivel a tenger, másfelől magas hegyek koszorúzzák a szemhatárt. Igaz, hogy ma csak itt ott látni egy-egy darab megművelt földet, különben pedig az egész területet bozót és páfrány borítja. Ennek oka azonban nem a vidék terméketlensége, hanem a malária, a mely a XV. század előtt még ismeretlen volt ezen a vidéken.²⁾ Ha a francia kormány nem sajnálna pénzt és fáradságot, rövid időn belül vissza lehetne varázsolni ennek a síkságnak egykori arculatát, s ismét termékeny búzaföldek, kövér legelők terülnének el a mai pusztaság helyén.

Senecának Corsica szigetére vonatkozó adatai — mint láttuk — kétségtelenül túlzottak és részben hamisak is, de annyira mindenestre hitelt érdemlők, hogy Aleria és Mariana vidékének megpillantásakor felébredt benyomásomat jogosulttá teheték. Ha megfigyeljük egyenkint és általában azokat a helyeket, a hol filozofusunk Corsicáról beszél, azt fogjuk találni, hogy az uralkodó, a kiemelkedő mozzanat mindegyikükben az *infertile, saxum, praeruptum, horridum, desertum* képzete. Ezen kifejezések pedig Corsicának bármely részére inkább ráillenek, csak Aleria és Mariana alföldjére nem. Bármily sötét szemüvegen át nézte volna ezt a vidéket, mely Petrus Cyneus szavai szerint «est maxime plana», olyanannak semmiesetre sem írhatta volna le, mint a milyen képet száműzése helyéről rajzolt.

Waltz már maga is érzi, hogy a régi és meggyökeresedett állítás — legalább is a maga merevségében — nem tartható fenn. Hivatkozva ezért arra a körülményre, hogy a Cap Corse-on Luri mellett van egy toronyrom, melyet a nép Seneca tornyának nevez, s a mely-

¹⁾ Vie de Sénèque 93. l.

²⁾ Erre vonatkozólag két erős bizonyítékunk van: 1. Petrus Cyneus (sz. 1447) történetírónak ezen szavai: Etsi tota ea vitalis ac perennis salubritatis caeli temperies est et tam fertiles campi . . . Aleriensis tamen ager, qui est in medio fere insulae, si ad universam conferatur insulam, excellentissimus est . . . ceterum uberrimus est Tavignanus pascua praebens amoenissima et accomodatissima pecoribus armentis et hominibus. (Bulletin de la Société des sciences historiques et naturelles de la Corse, IV. année. Bastia, 1884, 29. l.) — 2. Másik bizonyítékunkat Letteron abbé abban a körülményben jelöli meg (op. cit. 387. l.), hogy 1252-ben Aleria püspöke minden erejével azon fáradozott, hogy a szaracénoktól még a IX. század elején elpusztított Aleriát benépesítse, s hogy ezáltal akkori lakosságát megvédje a tengeri rablók és a szomszédos kényurak hatalmaskodásai ellen.

ről azt tartja, hogy a száműzött filozofus abban lakott, írja: Mais il se pourrait que Sénèque ait eu, là ou aux alentours un gîte d'été, où, selon la coutume romaine il ait fui la ville quelques mois par an. Il ne serait même pas étonnant qu'il eût fini par s'y installer à demeure.¹⁾ A helyett azonban, hogy a nehézségeket eloszlatná és föltevését igyekeznék némileg megerősíteni, azt az ellenvetést teszi önmagának, hogy a Cap Corse-nak ez a sziklás vidéke Seneca idejében úgyszólván teljesen ismeretlen volt, s hogy csak hegyi ösvényeken át, fáradságos utazás árán és bennszülött vezetésével lehetett megközelíteni. De ezen önmagának adott ellenvetését mindjárt meg is gyengíti azzal a kijelentésével, hogy hiszen úgyszólván az egész utat tengeren is meg lehetett tenni a partok mentén.

Ez a fölfogás kétségkívül érdekes mozzanat a száműzési hely közelebbi meghatározását illetőleg, azonban épen azért, hogy a Seneca műveiben található belső argumentumokat teljesen figyelmen kívül hagyja, a kérdést még jobban összebonyolítja.

Waltz egészen természetesnek találja, hogy Seneca római szokás szerint nem töltötte a nyarat Aleriában vagy Marianában, hanem felutazott Luri környékére és itt, sőt esetleg magában a Seneca-toronyban tartózkodott nyáron át. Nem szólva arról, hogy ily mérvű helyváltoztatás nem minden relegálnak volt megengedve, ilyenformán kétszer egy évben meg kellett volna tennie Aleria vagy Mariana és Luri között azt az utat, a mely Waltznak saját bevallása szerint olyan fáradságos volt, hogy ezt a körülményt komoly érv gyanánt lehet felhozni az ő ideutazása ellen. — Ha Seneca csupán a nyári hőség elkerülése végett akart volna hegyek közé menni, sokkal természetesebb lett volna, ha valami közeli helyet választ ki. Mert hiszen Aleria és Mariana síkságát a sziget belseje felé magas hegyek veszik körül: miért kellett volna tehát arra a Waltz szerint akkor még jórészt ismeretlen és nehezen megközelíthető vidékre mennie? Külömben is Seneca egyáltalán nem élvezte — a mint fentebb láttuk — a Luri vidékéhez hasonló vadregényes helyeket, sőt ellenkezőleg: a vadregényesség minden elemét arra használja fel, hogy velük száműzésének kétségbeejtő körülményeit és rideg elhagyatottságát illusztrálja. Ezek után az is alap nélküli feltevés, hogy filozofusunk később *önként* és véglegesen a Cap Corse-on telepedett le.

Abból, hogy Aleria és Mariana római coloniák voltak, korántsem következik, hogy római élet csupán ezen a két helyen volt. Sőt még azt sem lehet állítani, hogy ezeken kívül nem volt több jelentős városa Corsicának. Sicilii Diodorus (V. 13.) említést tesz Corsicának két jelentékeny városáról, *Kálapis*- és *Nixara*-ról, s hogyha *Kálapis* névvel Aleriát akarta is jelölni, a *Nixara* városnév vonatkozása mai napig sem derült ki. Régi városa volt Corsicának Cersunum is, a mai Saint-Florent, mely már a Cap Corse nyugati partjának alsó részén van, s melyről Napoleon mondotta: Saint-Florent est l'une des situations les plus heureuses que je connaisse: c'est la plus favorable au commerce. S hogy kedvező fekvése és pompásabb kikötője révén itt is volt római élet, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy vidékén igen sok római pénzt és hamvvedret találtak. Igen valószínű, hogy az

¹⁾ Vie de Sénèque 96. l.

antik Cersunum nemcsak a Cap Corse-nak, hanem az egész Corsica szigetének is legforgalmasabb kereskedelmi kikötője volt.

Van Senecának a tárgyaltam kérdésre vonatkozólag egy igen értékes nyilatkozata Polybiushoz intézett vigasztaló írásának végén, a melyben arra kéri Polybiust, hogy ne vegye tőle rossz néven, ha kifejezései nem méltóak is eléggé az ő szelleméhez, de gondolja meg, hogy mily nehezen juthatnak eszébe a latin szavak egy oly embernek, a kit a barbároknak még a tisztességesebb barbárok előtt is durva és kellemetlen zsvajja zajong körül.¹⁾ Már pedig ha Seneca Aleriában, vagy Marianában lett volna száműzése alatt, tehát a két corsicai római colonia egyikében, ezeket a szavakat, a melyeknek őszinteségében nincs okunk kételkedni, egyáltalán nem mondhatta volna. Nem mondhatta volna akkor sem, hogyha csupán a nyári hónapokat töltötte volna a sziget oly helyén, a melyre a fenti szavak vonatkozhattak. Seneca ezen mentetetéséből kiérezhetni, hogy már régóta nem hallott latin beszédet, s hogy már régóta zsbongta körül a barbárok kellemetlen zaja. Ilyen körülmények között csak nem élhetett római coloniában! Sőt épen Seneca mentetődzésére támaszkodunk, midőn épen nem római étellel lüktető városban keressük a száműzés helyét, hanem a sziget olyan részén, a hol nem volt ugyan római élet, de a mely mégis bizonyos — főleg kereskedelmi — kapcsolatban állott a római coloniákkal és magával Rómával.

PTOLEMEUS említést tesz Lurinoutról is, a mai Luriról, a mely a Cap Corse legnagyobb és legtermékenyebb völgyében fekszik, s a mely terményeiről bizonyára ismeretes volt Seneca idejében. A környékbeli flóra ma is rendkívül gazdag. Szőlők, citrom-, narancs-, gesztenye-, dió-, füge-, mandula- és olajfák váltakoznak benne. Gregorovius állítása szerint a vidéken található sok toronyrom is azt bizonyítja, hogy ennek a vidéknek agriculturalis gazdagsága az ókorba nyúlik vissza. Az egész Luri völgye fölött uralkodik a Col de Ste. Lucie felett szinte félelmetes magasságban levő Tour de Sénèque, melyről a nép azt tartja, hogy Seneca ebben a toronyban élte le száműzése idejét. A torony maga középkori építmény, de az alapozás — a mint Luri öreg plébánosa, Costa abbé, ottlétem alkalmával értesített — arra vall, hogy egy eredeti négyszögletű római torony alapjain építették fel a későbbi, középkori tornyokra emlékeztető, felső részt.

Bármennyire meglepőnek tetszenék is az a gondolat, hogy Seneca ezen toronyban élt, ez a feltevés igen valószínűtlen, mivel ma is csak vezetővel és fáradságos kapaszkodás után lehet megközelíteni. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy *Seneca a Cap Corse-on és pedig Luri vidékén tartózkodott a száműzés évei alatt.*

Ezen feltevésünket támogatja mindenek előtt a néphagyomány. Seneca él még a corsicai nép tudatában, de csakis a Cap Corse-on, főleg pedig Luri vidékén. Ez a tradíció oly erős, hogy önként keresi a száműzött filozofus lakóhelyét. Innen van, hogy a Cap Corse-on két tornyot hív Seneca tornyának. (A másik Pietra Corbara vidékén van.) Ezen bizonyíték erejét növeli az a körülmény is, hogy a corsi-

¹⁾ Cf. Ad Polyb. de cons. c. 18, 9. . . . quam non facile latina ei homini verba succurrant, quem barbarorum inconditus et barbaris quoque humanioribus gravis fremitus circumsonat.

caiak nem bámulják Senecát, hanem megvetik: «Seneca era un birbone». Nem felejtik el neki, hogy szeretett hazájukról keményen és igaztalanul szólt. Gyűlölettel és szarkasztikus humorral említik nevét, s egy hozzá méltatlan mesét is mondogatnak róla. «Seneca filozofus — így szól a mese — elhagyta időnkint komoly várát s leszállt a völgybe, hogy a környék asszonynépeinek udvaroljon. Egyszer azonban csúnyául megjárta. Egy corsicai férfi ugyanis rajtakapta, midőn a feleségével szerelmeskedett. Haragjában kitépett egy orticá-t (jó vastagra megnövő csalán-féle), s ezzel verte el a filozofust. Ezóta terem annyi ortica a Seneca-torony körül és ezóta nevezik 'Ortica di Senecá'-nak». Ha Seneca nemzeti hősök, vagy legalább magasztalójuk lett volna: értenők, hogy minden áron maguknak vindikálják, így azonban nem. Seneca ottlétének tudata a népben oly erős volt, hogy ezen tradíciót hivatalosan is elismerték. A XVIII. század végén — Letteron abbé hozzám intézett levele szerint — midőn a 'piève' elnevezések megszűntek, Luri piève-jét «Canton de Sénèque»-nek nevezték el.

A másik fontos érv, mely feltevésünk helyessége mellett szól, az, hogy a száműzés helyére vonatkozó adatok általános jelleme — ha túlzásaikat kissé mérsékeljük — a Cap Corse-ra, jelesül Luri vidékére illik a leginkább. A mit pedig Seneca az Ad Polybium de cons. végén mond, hogy t. i. műveletlen, barbár népek vették körül — ez is a Cap Corse-nak ad előnyt Aleriával és Marianával szemben.

Az élő néphagyomány és a belső argumentumok ezen összehatalálkozása kizárják azt az eddigi feltevést, mely szerint Aleria vagy Mariana volt a száműzés helye és arra utalnak, hogy azt Luri vidékén keressük.

(Budapest.)

HUPKA ÖDÖN.

HAZAI IRODALOM.

Rakodczay Pál: Egressy Gábor és kora. I. k. Budapest, Singer és Wolfner, 1911. 8-r. 651 l. Ára 12 K.

Rakodczay könyve érdekes megvilágítása színészetünk múltjának; azzá emelkedik elsősorban vezető elvével, melyet szerzőnk már máshelyt is vitatott (vö. *Fővárosi Lapok* 1881): hogy a színészet történetének középpontja nem lehet más, mint a színész — másodsorban azzal a fáradságos utánajárás összehordta anyaggal, a melyet R. az egykorú folyóiratok és napilapok köteteiből összeböngészett. Igaza van, mikor Bayer és Vályi könyvével szemben hangsúlyozza a *színész* és nem a *színház* fontosságát. Könyvének azok a lapjai, melyek Kántorné, Megyeri, Szentpéteri stb. művészetét rajzolják, talán odaállíthatók Szigligeti rajzai mellé.

Evvel az érdemével szemben áll rendkívüli egyoldalúsága és elfogultsága és az a Szigligetivel egyező hibája, hogy soknak. de nem mindennek nézvéen utána, ott is, a hol a leghívebb akar lenni, se nem hű, se nem igazságos. Rakodczay a maga hőségének kritikusai

közül elismeréssel voltaképp csak egyről szól, Vörösmartyról, a ki szerinte «elkes, művelt laikus, de a kinek megfigyelései és ítéletmondó módja böles, nyugodt, mint az igazi nagy szellemé». Elírteli azt a kritikust, a ki nem tanulmányozza a művész játékát (vö. Bajza álláspontját a *Társalkodó* 1836. 19.), de szembeáll Bajzával, ki a hibák mentül alaposabb kimutatását követeli,¹⁾ és ennek a tanító kritikának fölébe emeli a leíró kritikát, mely a művész játékát őrzi meg a színészet történetírója számára. A kritikát csak eszköznek veszi, de nem tanítónak a Bajza-féle értelemben. Megköveteli a tárgyilagosságot, sőt legerősebb ostorcsapásaival sújtja azt, a kiből ezt illetőleg hibát gondol. Meg kell azonban állapítanom, hogy éppen ez ellen vétek könyvünk írója a legjobban. Csak két példát idézek: Gyulai ostorozza, mert a *Szél és nap* meséje alá nem jegyezte oda, hogy Phædrus volt gondolatalkotója — de azt nem tartja hibának, hogy Petőfinél a *Kutyák és Farkasok dala*ban nincs utalás Lafontainere (572. l.). Gyulairól kimondja, hogy «öntelt, követelő, tiszteletlen, figyelmetlen» stb., de abból nem von következtetést Egressyre, hogy az Petőfi és Arany öt dicsőítő versét közölte, hogy a Greguss-vitában ama német versnek utolsó két sorát leírni merte.

Másik hibája, sőt megbocsáthatatlan vétke a hang, a melylyel Bajzáról, Salamonról, Gregussról és legfőként Gyulairól szól. Ez a hang messze túlharsogja ingerültségben, igaztalanságban és idétlenségben Lésznyai hírhedt *Freskorimeit* is, s igen alkalmas arra, hogy megrendítse hitünket a szerző alaposágában, józan ítélőképességében. Ilyen hangon pauzfórumot s nem tudományos könyvet szokás írni. Feleslegesnek tartom e folyóirat olvasói előtt oltalmamba venni Rakodczay ellen Bayert és Vályit, avagy az előbb említettet, csak utalok arra, hogy Bayer alapvető könyvének az ismerete nagyon is szükséges Rakodczay olvasásakor,²⁾ és arra, hogy ugyanezt a «kerékkötő» Bajzát. Salamont, Gregusst, sőt Gyulai Pált is megelégedésével tűnteti ki, ha azok véletlenül hőse dicséretéről írnak. A kritikusok fokozata is e szerint alakul ki Rakodczay könyvében.

A könyvnek hibájául rovom fel azt a sok kitérést a mára is, a mely a történet folyamatosságát lépten nyomon megszakítja. Vannak itt természetesen helyes megjegyzések, de az, a mit a német nyelv tanításáról mond (263. l.), és az apróhirdetés-szemelvények (293. l.) közlése szerencsétlen ötletnél egyébnek nem mondható. Ez a sok kitérés már a módszer hibája; azé a sok hibásan vont következtetés, melyek közül íme egy szemléltetésül: Egressy 30 éves korában olyan cikkeket írt az *Athenaeumba* — Farkas Zoltán szerint «dadogó hangon» — hogy R. azt hiszi, ebből bátran következtetheti azt, hogy négy évvel előbb is «tudta, mit ér a darab, a mit választott» (83. l.). Úgy látszik, Rakodczay itt elfeledkezett arról, hogy E. később is mily nagyon is rövid életű darabokat vesz elő (l. a Dózsa-vitáról, mondottakat); de elfeledkezik ő arról is, a mikor (367. l.) hat esztendő elválasztotta bírálatokat állít egymással szembe, hogy máshelyt

¹⁾ V. ö. Császár Imre: A színjátszás művészete. Budapest, 1909.

²⁾ A Nemzeti Színház épületének történeténél pl. csak elfogultságból idézi helyette Badics Fáy életrajzát.

a fejlődésre gondolván, kiemelte: «öt-hat előadással még nem válik tulajdonunkká a szerep» (371.).

A könyvnek egyetlen előnye is, de legnagyobb hátránya is az, hogy szerzője az irodalomtörténetben csupán «műkedvelő» színészember. Hibázik, mikor a színésznek olyan nagy szabadságot enged a műalkotás szövegén;¹⁾ azok az éles megfigyelések azonban, melyekkel egy-egy játékot leír vagy a hiányzó morzsákból rekonstruál, a mit ily művészettel csak czéhbeli színész tehet, a könyvnek szép és legértékesebb lapjai. Ezek valóban mintájául szolgálhatnak a leíró színi kritikának. Ilyen kiemelendő sorok azok is, a melyekben Egressy jellemzését adja (176.), bár az erőszakos magyarázatok (melyeknek legjellemzőbb példáját az öklözésjelenet okolgatásában látjuk) itt sem hiányzanak. Vajha a könyv mindenütt ily folyamatos lenne, akkor érdeket tudna ébreszteni a nagyközönségben is! Sajnos még ezt az érdemét is lerontja az a ferde megvilágítás, mely az egész könyvön végigvonul; így az idézetek és adatok óriási halmaza a nem-szakember szemében csak untatóvá teszi.

Irodalomtörténeti jelentőséget az a lelkiismeretes munka ad mégis neki, melylyel az egykorú újságokat és darabokat átböngészte. A forrásokra és hatásokra való utalásoknak hosszú sorát állíthatnám össze ennek igazolására;²⁾ ezeknek érdemét még az is emeli, hogy Bayer adatait nem egyszer helyreigazítják (323. és 324.). Azok a lapok, melyek elméleti dolgokat vitatnak, a színészet elméletének gyakorlatból leszűrődését és gondolkodó vizsgálóját mutatják, és ép ezért érdeklődéssel várhatjuk az ennek még több teret engedő második kötetet, de nem hallgathatjuk el azt a jogos kívánalmunkat, vajha kevesebb elfogultságot, azaz igazságosabb nézőpontot és Egressy elleneinek, első sorban Gyulai-nak, igazságos megítélését találunk benne.

(Veszprém.)

KEREKES EMIL.

Horváth Cyrill: Középkori legendáink és a *Legenda Aurea*.

Budapest (Kazal József, Baja), 1911. K. 8-r. 78 l.

A *Legenda Aurea* hatása középkori legendáinkra irodalomtörténetünk azon fejezetei közé tartozott, a melyekről sok szó esett, de csak a valószínű hozzátételek kényelmes szempontjából, a nélkül, hogy a részletes és pontos összeállításra valaki vállalkozott volna. Főképen a Volf György-féle bizonytalan megállapítások (*Nyelvemléktár*) szállottak könyvről-könyvre s így csaknem átment a köztudatba, hogy legendáink (különösen a *Debreczeni-kódex* és *Érdy-kódex* legendái) főforrása Pélbárt és csak kis részben Jacobus a Voragine. Tudtommal még Katona Lajos is kevesre becsülte a *Legenda Aurea* hatását.³⁾ Horváth Czirillnek köszönhetjük, hogy időt és fáradságot nem restelve, végre tisztázta előttünk a helyzetet. Sajnos, munkájának csak főbb eredményeit tehetette közzé e 78 lapra terjedő füzetben. Így is azonban igen

¹⁾ V. ö. újra a Rakodezaynál mérhetetlenül mélyebben látó Császár Imre színész idézett könyvét.

²⁾ L. különösen a 183, 200, 323, 375, 429. és 521. lapokat.

³⁾ Ez tévedés. Katona jól tudta, s a *Teleki-codex legendái* cz. értekezésében ki is mondta (28. l.), hogy a *Legenda aurea*nak jóval több mint a fele benne van a kódexeinkben. *Szerk.*

fontos és értékes adatok tárulnak elénk, melyek élénk világot vetnek mind legendaíróink munkájára és fordítói eljárására, mind irodalmunknak a világirodalommal való kapcsolatára. Legyen szabad a munka pozitív eredményeit röviden ismertetnünk; mert a mi a negatív eredményeket illeti, a mennyi tévedést, alaptalan hozzávetést és szinte közkeletű valótlanságot igazít helyre, arra nem is terjeszkedhetünk ki, e tekintetben csak magát az érdekes munkát ajánlhatjuk kutatóink figyelmébe.

I. *Debreceni-kódex.* Voffal szemben Toldynak ad igazat: a kódex 1—128. lapja önálló rész, «egy rendszeres (egész esztendőre szóló) legendáriumnak jelentékeny töredéke», melynek a kódex többi szövegéhez nincs köze. Főforrása nem tisztán az *Legenda Aurea* (mint Toldy állította), sem Pelbárt (mint Volf), hanem egy harmada különféle forrásokból van kompilálva; többi részéből Pelbárt hatását 15, Jacobus a Voragine hatását 27 fejezet mutatja.

II. *Érdy-kódex.* Volf véleménye, hogy a kódex legtöbb szövege egy forrásra, Pelbártra vall, oda módosítandó, hogy a beszédek főleg Pelbárt hatását mutatják, míg a legendák a *Legenda Aurea*ét (47 szöveg esik Pelbártra, 42 az *Legenda Aurea*ra, 14 mind a kettőre). A 11. és 19. lapon rámutat röviden e két legendárium azon fejezeteinek forrásaira, melyek Pelbárttól és az *Legenda Aurea*tól függetlenül keletkeztek.

III. *A többi kódexek.* 76 különféle legendát vezet vissza Jacobusra — a munka keretei szerint csak a legszükségesebbre szorítkozva — igen gazdag és az összehasonlító irodalomtörténetre rendkívül becses forrásjegyzetekkel. Így is a Szent Györgyről (32. l.), Szt. Jeromosról (39. l.), a keresztfáról (44. l.), de főképp a Szt. Orsolyáról (55. l.) szóló egész kis értekezéséssé nőtt ki.

Kissé pesszimistikusan fejezi be tanulmányát Horváth Czirill: «Világos, a munka még nincs befejezve, sőt, ellenkezőleg, a dolognak legfontosabb, legérdekesebb oldala érintve sincsen. A források megadják a módot az összehasonlításra s az összehasonlítás lehetősége ismét amaz értékek biztosabb meghatározására, melyekben a magyar irodalom a szóban forgó kölcsönzések s átdolgozások révén részesült. Vizsgálataink ebbeli eredményeinek közlése azonban *tér hiányában maradjon, ha ugyan effélékről még álmodozhatunk, kedvezőbb időkre.*» Mindenesetre kívánjuk, hogy ez idő a valóságban minél előbb bekövetkezzenek, mert ez a forrástanulmány, ha egyes fejezetei teljesen kiegészülnek, irodalmunkat olyan művel fogja gazdagítani, melyhez hasonlóval a külföldi összehasonlító irodalomtörténet sem dicsekedhetik.

(Budapest.)

KIRÁLY GYÖRGY.

Hungarica Vitebergensia. Libri unici ex Bibliotheca Nationis Hungaricæ Universitatis Halensis cum Vitebergensi consociatæ. Phototypice describendos curavit ediditque Dr. Béla Obál. Halis Suxonum. MDCCCXCIX.

A wittenbergi egyetemen tanuló magyar ifjak könyvtárának alapját *Georgius Michaelis Cassal* (= Kassai?) wittenbergi professzor vetette meg, a ki 1724-ben történt halála előtt vagonát és könyvtárát «utilitati

et ædificationi Alumnorum Pannonum» hagyományozta. A könyvtár ezután többeknek adományával, különösen Rotarides Mihály gazdag gyűjteményével gyarapodott. 1817-ben, a hallei és wittenbergi egyesütemek egyesülésekor, a magyar bursa könyvtára is Halleba került s még ma is külön, önálló része az egyetemi könyvtárnak.

Obál Béla 1905—1907-ig a hallei egyetemen folytatva tanulmányait, áttanulmányozta ezt a könyvtárt s néhány becses régi magyar könyvre talált, melyek eddig sem hazai, sem más külföldi könyvtárban nincsenek meg. Hogy magyar irodalomtörténészek, nyelvészek számára hozzáférhetővé tegye a talált régi nyomtatványokat, hasonló kiadásban kiadta azokat, melyeket kétségtelen unicumokul állapított meg.

Négy apróbb régi magyar könyvet ad ki e kis kötetben, melyek közül egy a XVI. s a többi három a XVII. század végéről való. Az elsőnek czíme *Gratiarum actio cum adiuncta precatone, pro universis acceptis et accipiendis Spiritualibus et Corporalibus Dei optimi beneficiis etc.* Debrecenben M.DIIC. Három protestáns könyörgés, három egyházi ének és egy alkalmi ének (*Az Magyar Országhi ecclesianak keserves panasza. melyet tött az Tatar ellen, 1594.*) van benne; szerzője e verssorok kezdőbetűi szerint Nicolaus Agrius. Kis, házi használatra szánt kézikönyv, melynek összeállítója s kiadója ismeretlen.

A másodikban *A' varadi siralmas Tömlötnek fenekén nyomorgó Magyar Raboknak keserves rabságokat egy keresztyén siratya... versekben* (H. é. n.). A vers utolsó szakából megtudjuk, hogy 1681-ben, Szent Mihály 'havának utolsó hetiben... Váradon készült. A váradi keserves rabságban sínylődő raboknak elegendő panasza ez, melyben az ismeretlen szerző párhuzamot von a váradi rabok és a zsidók szomorú állapota között, kiket Isten szintén sok megpróbáltatáson vitt keresztül, de, ha töredelmes szívvel hozzá fordultak, mindig megkönyörült rajtuk. Így most őket is megpróbálja, bűneikért bünteti azokkal a fohászokkal fordul tehát Istenhez, szabadítsa meg őket is súlyos helyzetükből. A magyar-zsidó párhuzam nagy részét elfoglalja a költeménynek, melynek legszebb része, hol a rabok szomorú sorsát panaszolja el (Ha nappalra jutunk dologra hajtának, Ha északát érünk kalodában zárnak, Hogy ha reménkedünk (!) csufolván katzagnak, Mikor könyörgünk-is rajtuk hahotálnak... Jaj szóval sirással teljes a' mi napunk, Miképpen a' Darvak szinten ugy kiáltunk etc.). Kik voltak ezek a rabok, nem tudtam megállapítani. Ballagi Aladár szerint (Ak. Ért. 1892. 72. l.) a török portyázás alkalmával foglyul ejtett török hódoltsági magyart, vagy török fennhatóság alatt álló erdélyi embert gályarabul sohasem adott el, legfeljebb akkor, ha fegyveresen, az ellenség táborában fogta el. Valószínű, hogy császárpárti magyarok voltak, kik valamelyes török elleni harcban foglyul estek s a kik közül 1681-ben — a költemény szerint — egyeseket már eladtak tengeri gályákra, a többieket is készülnek elvinni, ha «sarczot értük rövid nap nem küldnek.» A sűrűn előforduló ószövetségi reminiscenciák, a zsidók történetének alapos ismerete, a költemény hangja, tárgyának felfogása arra mutat, hogy szerzője valami protestáns predikátor, a ki talán maga is a váradi rabok között volt. A XVII. század költészetének kiemelkedő s értékes terméke ez a meghatározható, ügyesen verselt jeremiád. A meglevő egyetlen példányt Szak-

mári Var(adi) János (junior) Rotarides Mihálynak dedikálta, ez azonban az ő szerzősége mellett nem bizonyít semmit, mert a következő munkát is, melynek szerzője Felvinczi György, szintén sajátkező ajánlásával ellátva ajándékozta Rotaridesnek. Az említett Szakmári kilétét megállapítanom nem sikerült.

A harmadik a Felvinczi György munkája: *Igen szép historia avagy pelda az Jerusalemből Jerichóban menő Tolvajoktól meg-sebesített embernek állapattjáról*, Lőcsén, 1689., melyben az irgalmas samaritanus története van megénekelve négyes rímekben. A história végéhez *Applicatio* czímen egy hosszabb verses elmélkedés járul, mely az irgalmas samaritanus története részleteinek allegorikus jelentését magyarázza meg.

A negyedikben, mely Lőcsén 1694-ben jelent meg, három köteteményt találunk. Az elsőben a . . . *Szikszai Templomon gyakorlott Istennek ítéleti-t* írja meg «edgy a bujdosok közzül». A szikszói templomégés leírása, a melyben a szerző szintén isten megérdemelt büntetését látja. A második: *Mága (!) siralmas sorsát kesergő magyar Thalia* s a harmadik egy idéetlen bárány születésének németből fordított históriája, melyben szintén a moralizálás a főelem. Az idéetlen bárányt ugyanis Isten jelképül küldte a világi népekhez, hogy ne cifrálkodjanak, hanem térjenek meg Krisztushoz.

E kiadás mindenestre nyereség a magyar irodalom és nyelvészet munkásaira nézve, bár — nem megrovásképen mondom — nagyon szívesen láttuk volna a kis kötet végén az ilyen régi kiadásokhoz függeszteni szokott jegyzeteket (pl. az Osztopányi Pernyeszi Sigmond . . . *Idvesség Paissa* cz. munkájának csak a kiadott címlapját ismeri-e, s hogy mi köze van Szakmárynak a Rotaridesnek ajánlott könyvekhez). Ez azonban a kiadás értékéből nem von le, mert célja csak az volt, hogy a kutatóknak munkáját megkönnyítse, feleslegessé téve az eredeti szöveg használatát s ezt a célt elérte.

(Budapest.)

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

Michaele Vörösmarty: La Rotta di Zalano. Traduzione dall' ungherese di *Silvino Gigante*. Canto I. Fiume, A. Zanutel, 1911. Stabilimento Tipo-Litografico Di E. Mochovich. 46 l. Ára 1 K.

Tudvalevő dolog, hogy elsőrangú költőink közül a külföld aránylag *Vörösmartyt* ismeri legkevésbé. *Petőfi*, *Madách*, *Jókai*, *Arany* sőt *Katona* is hova-tovább már a világ közkincsévé lesznek, ellenben *Vörösmarty* nevét a külföld legfeljebb csak a *Szózattal* kapcsolatban emlegeti, ha ugyan emlegeti. Pedig *Vörösmarty* mint *lírikus költő* minden tekintetben érdemes arra, hogy *Victor Huyok*, *Carduccik*, *Zorillák* között végre elfoglalja az őt méltán megillető helyett: ihlete mélyebb, páthosza őszintébb *Hugoénál*, megvan benne *Carducci* titáni ereje és *Zorilla* komor hazafias tüze. Elsősorban tehát a lírikus *Vörösmartyt* kellene bemutatnunk a külföldnek, mert eposzai és drámái — európai mértéket alkalmazva rájuk — a *Két szomszédvár* és *Csongor és Tünde* kivételével, eltörpülnek a nyugati irodalmak nagy remekei mellett.

Gigante mindenestre jelentékeny szolgálatot tett a magyar

irodalomnak, midőn *Vörösmarty Zalán futását* olaszra fordította. azonban aligha hiszszük, hogy ez a mű nagyobb figyelmet tudna kelteni *Ariosto* és *Tasso* hazájában. Tudvalevő dolog, hogy *Vörösmarty* ezen nagy költői ihlettel megalkotott, de művészi szempontból alapjában elhibázott művének legfőbb varázsereje páratlanul gazdag, zengzetes költői nyelvében és az egész költeményen átvonuló hangulatban rejlik, azonban őszintén megvallva a dolgot, *Gigante* fordításában *Zalán futása* ragyogó nyelve sokat veszít fényéből, erejéből és méltóságából. De ez részben a dolog természetében is rejlik, mert hiszen *Vörösmarty* fejedelmi méltósággal hömpölygő hexameterreit szinte lehetetlen a nyárspolgári *versi sciottikban* megfelelő módon tolmácsolni. *Gigante* előtt, úgy látszik, *Vicenzo Monti* példája lebegett, a ki *Homeros Iliasát* szintén *versi sciottikban* fordította le, azonban a mi állítólag fényesen sikerült *Montinak*, *Gigantenak* csak félig, illetőleg nem egészen sikerült, mert bizony a *Rotta di Zalano* nyelve itt-ott darabos, nehézkes és nem mindig költői. Azt azonban el kell ismernünk, hogy izléssel ír és kiváló gondot fordít a hűségre. Néha azonban kihagy egy-egy jellemzőbb szót vagy jelzót, így például ezt a páratlanul szép verset: «*A riadó vak mélységet fölverje szavával*» így fordítja: . . . «*con sublimi accenti scuota i cechi abissi.*» — Tehát kihagyja e kifejezésből a legszebbet, a *riadó* jelzót.

A fordításhoz csatolt kis bevezetésben *Gigante* röviden, de találó vonásokkal festi *Zalán futása* jelentőségét és a körviszonyokat, a melyek létrejöttét magyarázzák s a füzet végén egy hosszabb jegyzetben ismerteti *Anonymus* krónikájának megfelelő szakaszát. A bevezetésben két végzetes sajtóhiba van: először is 1790-iki országgyűlés helyett 1790-iki országgyűlésről találunk említést, s azután azt olvassuk, hogy . . . *ny corrisponde a gn davanti e ed i*, pedig a magyar *ny* hang minden helyzetben megfelel az olasz *gn*-nek. Az itt közölt első ének után érdeklődéssel várjuk a többi kilenczetet, a mely a füzet hátlapján közölt hirdetés szerint körülbelül öt füzetben fog megjelenni.

(Versecz.)

KARA FERENCZ.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Das Volksbuch vom Dr. Faust. Nach der ersten Ausgabe. 1587.

Zweite Aufl., herausg. von *Robert Petsch*. Halle, Niemeyer, 1911. 248 l.
Ára 2 Mk. 40.

A legrégebb Faust könyvet (1587) tanárok és tanulók jó három évtizede Braune Vilmos kiadásában (1878) használták, melyet, a szövegnek teljes megbízhatóságán kívül, Zarncke Frigyes kitűnő könyvészte kétszeresen értékesé tesz. E kiadás helyébe lép most az előttem fekvő kiadás, mely jóval többet nyújt, mint a Brauneé: a szövegben kívül terjedelmes bevezetést és még terjedelmesebb, igen becses függelékét. De a részletes könyvészet elmaradt, mivel most Zarncke kisebb

dolgozatainak gyűjteményében (Goetheschriften. 1897, 258–289. l.) kiegészítve és bővitve könnyen hozzáférhető. Petsch (XLVI–LV) csupán a német szövegek főcsoportjait sorolja föl, az egyes csoportok első kiadásának rövid leírásával.

A bevezetés (VI–XLV. l.) főcélja a Faust-könyv eredetének és történetének kiderítése. Petsch három fennmaradt szöveget tekint olyanoknak, melyek önálló forrásokra mennek vissza és azért a Népkönyv eredetének megállapításánál figyelembe veendőek. Ezek:

1. *H* = a frankfurti Népkönyv 1587-ből, melyet rendszeren legrégibb Faust-könyvnek szokás nevezni; pedig nem az: csupán a népszerű historióának legelőször nyomtatásban megjelent előadása. Ez a könyv tudvalevőleg nyelv, stíl és szerkezet tekintetében rendkívül kifogásos gyártmány, melyben a szerző, egy orthodox lutheránus lelkész, Faustnak pokoli alakját és merész gondolkodását világosan ellentétben rajzolja Luther alakjával és a szentírásban gyökerező erős hitével. Főtörekvése, hogy könnyen érthető és hatásos elbeszélést nyújtson. Szerző ígéri, hogy munkája később latin nyelven is meg fog jelenni.

2. *W* = a wolfenbütteli könyvtár kézirata, melyet Gustav Milchsack fölfedezett és kiadott (1892). Minthogy ennek szerzője a Szent-Bertalan-éjt (1572), természetesen 'ex eventu', megjósolja, ez a szöveg valószínűen a XVI. század hetvenes éveiben készült, tehát vagy egy évtizeddel régibb mint *H*. Ezen kézirat szövege nem tér el lényegesen az 1587-diki Népkönyv szövegétől, de ennél rendesebb, irodalmibb, ízlésesebb; sokszor talán közelebb áll az eredetihez, melynek alapján saját vallomása szerint készült; azonfelül tartalmaz néhány fejezetet, melyek *H*-ből hiányzanak. Szerzője hivatkozik egy régibb latin szövegre, melyből merített.

3. *W*_i = Georg Rudolf Widman terjedelmes Faust-műve (1599), melyet eddigelé értéktelen tákolmányoknak tekintettek; de Petsch kimutatja (XIII. l.), hogy Widman nemcsak *H*-ből merít, hanem egyéb szó- és írásbeli forrásokból is (esetleg Wagner famulus neve alatt elterjedt, Faust tetteiről és haláláról szóló foljegyzésekből? XV. l.), úgy hogy a Faust könyv eredeti szövegének megállapításánál figyelmet érdemel.

Petsch már most *W* azon világos és kétségtelenül hitelt érdemlő adatából indul ki, hogy volt a XVI. század hetvenes évei előtt egy latin Faust-könyv, melyre az összes többi Faust-művek közvetlenül vagy közvetve visszamennek. Ez a tétel mindenképp elfogadható, hisz ezt a latin eredetit már eddig is sejtették *H* latinos stílusa és rengeteg latin szava, frázisa és idézete alapján. De milyen volt ez a latin eredeti? és hogyan viszonylik hozzá a fenti három német szöveg? Itt kezd már most Petsch eleven képzelete és kombináló ereje működni, még pedig helyenként oly merészen (pl. XXVII. l.), hogy alig tudjuk eszejárását követni. Ő ugyanis a meglévő szövegekből kidob mindent, a mi helytelen, ízléstelen, összefüggéstelen, föltesz elvesztett kapcsolatokat és megokolásokat, helyre igazít szerinte téves állításokat vagy megjegyzéseket, szóval: remek szöveget rekonstruál és azt állítja, hogy ez az elvesztett latin eredeti. Az egész eljárás épen nem örvendetesen emlékeztet Lachmann eljárására, melylyel a szerinte 'elsúfított' Nibelung-eposzról 'remek' hűsz dalát kivasalta.

De Petsch itt nem áll meg. Szerinte az elveszett latin eredetiből (*L*) készült egy elveszett német szöveg (*U*), melynek szerzője állítólag nem értette meg *L* mély theologiai és filozofiai intenczióit és csupán mulatságos olvasmányt czélt; *U*-ból, melyet Widman használt, a ki azonban *H*-t is ismerte, keletkezett azután még egy elveszett német szöveg (*X*) és csak ebből származnak *W* és *H*. Íme, szerzőnk három ismeretlennel dolgozik három ismert szöveggel szemben és folyton úgy beszél, mintha az elveszett *L*, *U* és *X* ép oly biztosan és kényelmesen feküdtek volna előtte, mint *H*, *W* és *Wi*! Nem tagadom, hogy e fejtegetésekben sok a finom megfigyelés és elfogadható következtetés; a dolog lényegében (a latin szövegnek föltételezett jelesebb voltát illetőleg) is hozzájárulhatni szerző föltevéséhez; de egészében én részemről e bevezetésben mégis csupán merész föltevések tömegét látom, melylyel szemben, míg újabb anyag nem jön napvilágra, inkább megmaradok a szerény 'ignoramus' álláspontján.

Jóval örvedetesebb és kifogástalanabb, mivel minden föltevését és kétséget kizár, a gazdag függelék (129—248. l.). Ebben adja szerző 1. az összes Faust-könyvek, ill. Faust-kiadások összes szövegeit, melyek az 1587-diki Népkönyvből hiányzanak, úgy hogy Petsch kiadása először nyújtja a szakköröknek a Faust-históriának teljes XVI. századi anyagát; — 2. a legfontosabb forrásokat (egész terjedelmükben és szó szerint), melyekből az eddigi kutatások szerint a különböző Faust-könyvek szerzői anyagukat és tudományukat merítették; — 3. a kortársaknak jelentékenyebb nyilatkozatait a történeti Faust életéről és haláláról (a történeti Faustot tárgyalta Petsch a Germanisch-Romanische Monatschrift-ben II, 1910, 19—45. l.); — 4. Lercheimer fontos nyilatkozatait Faustról és az 1587-diki Népkönyvről «Christliche Bedenken» (1585, 1593, 1597) cz. könyvében. Ezen függelékkel, mert rendkívül elszórt és részben igen nehezen hozzáférhető anyagot kényelmesen szolgáltat, Petsch a kutatókat és a tanulókat egyaránt a legnagyobb hálaára kötelezte.

Sajnos, nem tőle függő okokból, nem közölhette Petsch *H* alatt *W* összes eltérő olvasásait, illetőleg, a mi legokosabb lett volna, a két szöveget párhuzamosan egymás mellett, úgy hogy a kutató még mindig Milchsack kiadását is kénytelen használni, esetleg ennek szövegeltéréseit ebbe a kiadásba maga átférni. Ez a hiány igen sajnálatos, de a kiadásnak nagy tudományos és főleg gyakorlati értékét természetesen nem szállítja le.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

Max Manitius: Geschichte der lateinischen Literatur des

Mittelalters. Erster Teil: Von Justinian bis zur Mitte des zehnten Jahrhunderts. Mit Index. München (C. H. Beck), 1911. [Handbuch der klass. Altertumswissensch., hrsg. v. Dr. Iwan v. Müller. IX. Band., 2. Abth., 1. Teil.] N. 8-r., XIII + 766. Ára 15 M.

Ez a nagyszabású munka annak az egyre növekvő érdeklődésnek köszöni létrejöttét, mely főleg Traube működése óta oly erősen fordult a középkori latin irodalom felé. Mindenesetre fontos, elvi jelentőségű lépés a 'Handbuch' szerkesztőitől, hogy a középkori latin-

ságot is bevonták a hivatalosan elismert latin philologia körébe; külömben ez csak következetesség dolga volt: a bizancki irodalom már előbb helyet foglalt a görög philologia egészében. De ez a felismerés, melylyel végre a középkori latinság is megkapja az őt megillető helyet a latin philológiában, bizony kellőleg megokolt s az ebből fakadó elhatározás épen nem mondható elhamarkodottnak. A középkori latinság ezer szállal fűződik a klasszikus latinsághoz, vonatkozásaiiban mindig visszatér hozzá, úgyszólván belőle táplálkozik ¹⁾ Ha a kereszténység élesen el is választja a klassz. latinság irodalmát a keresztény és a középkori latin irodalomtól, a történeti összefüggést nem szakítja meg. A latin irodalom történetében nincs interregnum, nincs megállás. Az irodalom halad, fejlődik; hogy új eszmék hatják át bizonyos időtől fogva, hogy új világnézetnek tolmácsa lesz, hogy a kereszténység szolgálatába szegődik, az csak tartalmi változást jelent: azért ez az irodalom latin. Körülbelül úgy viszonylik tehát a középkori irodalom a keresztény latin irodalomhoz, mint ez a klassz. latin irodalomhoz; a keresztény irodalomban előtérbe lépnek a kereszténység létérdekei: az irod. apologetikus-polemikus jelleget ölt: a középkori irodalomban előtérbe lép a tudományos szellem, ez választja el a keresztény latin irodalomtól. Mind a theologia. mind a profán tudományok itt kapnak először erőre, itt nyerneik lendületet. A költészet hű kísérője a próza-irodalomnak, hű kifejezője a kor eszméinek: a klassz. latinság korában a hazafiság, a szerelem, s az előkelő rómaiak lelkét betöltő filozofiai eszmék után igazodik; a keresztény latin irodalom virágzása idején az apologetika szolgálatába áll, a középkorban pedig részben a nagyon kedvelt legendákkal foglalkozik, részben pedig tudóskodásban, művészkedésben, külső mesterkedésben merül ki. Itt természetesen — az irodalom nagy terjedelme miatt — bajos mindent átfogó szempontokat találni.

Épen a középkori latin irodalom nagy terjedelme és sokfélesége teszi rendkívül nehézé ez irodalom történetének összefüggő, egységes előadását. Manitus ezt a nehéz feladatot — ennyit első olvasásra meg lehet állapítani — sikerrel oldotta meg. Igaz, hogy majdnem minden ponton kitűnő részletkutatások állottak rendelkezésére. A saját, továbbá *Gröber*, *Wattenbach*, *Winterfeld*, *Strecker* és (hogy a legnagyobbat utoljára említsem) *Traube* kutatásai gazdag anyagot nyújtottak neki. Nagyobb baj volt az, hogy összefoglaló munka, olyan, a melyből szempontokat, irányelveket kölcsönözhetett volna a tárgyalás rendjére vonatkozólag, nem állott rendelkezésére — a mi melleleg teljesen igazolja munkájának szükséges, hézagpótló voltát. *Fabricius*nak: „*Bibliotheca Latina mediæ et infimæ ætatis*” cz. műve (*Florentiæ*, 1858)²⁾ elavult szempontok alapján indul, bár sok tekintetben ma is nélkülözhetetlen; *Ebert* nagy irodalomtörténete (*Allgem. Gesch. d. Lit. des Mittelalters im Abendlande*. Leipzig 1889, 1880 és 1887) csak a XI. század elejéig terjed (tehát körülbelül addig, mint Manitus művének ez az I. kötete) s nem mindig eléggé megbízható; *Gröber* összefoglalása a *Grundriss der romanischen Philo-*

¹⁾ «Das ganze Mittelalter fühlte sich als Erben des Altertums.» (Traube: Einleitung in die lat. Philol. des Mittelalters. 140 l.)

²⁾ Eredeti kiadása Hamburg 1734—1736 és 1746. Második kiad. Mansi-tól: Padova 1754. Ennek lenyomata a firenzei kiadás.

logie II. köt. 97—432. lapjain¹⁾ kitűnő, de sok hiánya van, a mi leginkább onnan magyarázható, hogy a sokirányú részletkutatás eredményeit, melyek ő utána állapítottak meg, természetesen nem használhatta fel. Végül Traube áttekintése (i. m. 137—176. lk.: Die lateinische Literatur des Mittelalters) mesteri: mind tárgyi, mind kritikai szempontból elsőrangú, mint minden, a mit ő e téren nyújtott. Ad magas szempontokat, kitűnő módszertani irányelveket, úgy, hogy nélküle a középkori irodalomban ma nem lehet elindulni. Kár, hogy a mit ad, az csak vázlat és hogy aránylag rövid időre terjed (Cassiodorius, VI. sz. — Tatwine és Eusebius, 734. Manitiustnál e művében a 207. lapig). Weyman írja (Wochenschr. f. klass. Philol. 1911, Nr. 15, 407. h.), hogy a „Handbuch“ ba is Traubénak kellett volna megrínia a középkori latin irodalom történetét és szerencsének mondja, hogy akadt, a ki a mester halála után a feladatot magára vállalta. Sőt Weyman odáig megy, hogy Manitiust alkalmassabbnak találja e feladatra Traubénél, mert ez elsősorban részletkutató volt s bármennyire összefoglaló szellem volt is, mégis inkább szeretett első kézből dolgozni, míg M. már a „Gesch. d. christlich-lateinischen Poesie“ (Stuttgart. 1891, IX+518 l.) cz. művével megmutatta, hogy kitűnően ért az összefoglaláshoz és éppen a középkori latin irodalom történetéhez igen sok, nagyrészt saját kutatásain alapuló anyagot is gyűjtött, melyet ebben a nagy munkájában hasznosan értékesített.

Munkája a 480-tól 968-ig terjedő irodalmat öleli fel és két nagy könyvre oszlik: I. Die römische Literatur von Justinian bis auf Karl den Grossen, 1—242. l. és II. Der karolingische Humanismus und sein Verfall, 243—718. l. Ezen határokon belül az anyag felhasználásában különböző és igen eredeti szempontok jöhetnek számba. Így Traube (i. m. 140. l.) arra gondol, hogy jó volna az irodalom művelőinek állása, foglalkozása alapján, tehát szerzetesrendek, kolostorok szerint osztályozni az anyagot; persze ő is tudja, hogy ez a felosztás nem lehet tökéletes, hiszen hová soroznók pl. Einhartot, a ki világi volt, vagy a népkönyveket, meséket, melyeknek jellege tisztán irodalmi, a nélkül, hogy keresztény volna? A tisztán kronológiai szempont sem kielégítő, mert az anyag nagyon is sokfelé ágazik el és nagyon sok dolog időrendileg egyáltalán biztosan meg nem állapítható. A nemzetiség alapján való felosztás Traubénál — ki körülbelül csak Nagy Károlyig viszi vázlatát — könnyen keresztülvihető volt, mert az ő frank birodalma e tekintetben lehetőleg egységes volt, de utána, mikor az írek és angolszászok vándorlásai rést ütnek a nemzeti egységen — e szempont alkalmazása igen bajos volna. Manitiust a disciplinák szerinti beosztást választja; az előbb említett két nagy időszakban a következő disciplinák alkotják a kisebb egységeket: Universale Schriftsteller, Theologie, Philosophie — Naturwissenschaft, Philologie und Grammatik, Dichtung, Geschichte und Geographie. Ezen a hat osztályon belül az egyes írók elhelyezése és tárgyalása kronológiai. Az időrendi és műfaji szempontoknak ezt az egyesítését a magam részéről szerencsésnek tartom.

Az anyag kiválasztásában követett szempontjait már kevésbbé

¹⁾ „Übersicht über die lat. Lit. von der Mitte des VI. Jahrh. bis 1350.“ A Grundriss megj. Strassburg, 1893—1902.

helyeselhetem. Először is a theologiai irodalom tárgyalása (88—108. és 368—441.) esik — nézetem szerint kifogás alá. Ezen irodalom tárgyalását abból a szempontból rövidíti meg (csak a „vezető szellemekről” szól bővebben, a többit melleleg, jegyzetben vagy egyáltalán nem említi), hogy a középkori theologia úgyszólván nagyon szegény önálló gondolatokban, valósággal a szentatyák gondolataiból él, így hát azokat, kik ebből a hagyományos gondolatkörből nem tudtak új ideákat kivonni, nem tartja érdemeseknek a részletesebb tárgyalásra. Pedig itt nemcsak tartalmi, értékbeli szempontok, de, úgy hiszem, philologiai szempontok (és talán ezek elsősorban) is számításba jönnek! De ez még hagyján, valamint az is, hogy a jogi irodalmat kizárja a tárgyalásból. Itt talál helyénvaló érveket is a maga igazolására: a jogi irodalom és a törvények később sem tartoznak szorosan az irodalom körébe és ha ezeket felveszi, akkor fel kellett volna vennie a pápai decretumokat, zsinati határozatokat és a kánonjog egyéb kiegészítő részeit. Igaz, ez nagyon messze vezetett volna. De azt már nem helyeselhetem, hogy a történeti munkáknak, a szentek legendáinak, a himnuszok és sequentiáknak nagy (ez utóbbiaknak nagyobb) részét kizárja a tárgyalásból. Igaz, hogy *Wattenbach* munkája (*Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter bis zur Mitte des XIII. Jahrh.*) itt kitűnően tájékoztat, sőt abban is van igazság, hogy a középkori vallásos költészet nagyrészt bibliai alapokon áll, de azért nem lehet tagadni a szentek életének és legendáinak rendkívüli fontosságát az összehasonlító irodalomtörténet szempontjából. A himnusköltészet, a sequentiák és általában a ritmikus költészet egy részének a tárgyalásból való kirekesztésével a középkori latin irodalom történetének áttekintését épen a legjellemzőbb pontokon tette szegényebbé, hiányosabbá. Így az egész munka olyan színezetet nyer, mintha leginkább csak arra kívánna súlyt helyezni, a minke tudós színezete van, míg a (nevezük így:) szépirodalmat kissé mostoha elbánásban részesíti. Ettől a benyomástól alig tudok szabadulni.

Még egyet. Nem tekintve azt, hogy az alapvető módszertani elvek kifejtésében nagyon fukar — pedig itt Traube sok becses szempontot kölcsönözhetett volna — nagyon szívesen olvastam volna könyvében (és ez kitűnően illett volna is bele) egy összefoglaló fejezetet a vulgáris latin nyelvről és szerepéről a középkori latin irodalomban. Ez nemcsak szép, de nagyon szükséges is lett volna.

Egészében azonban nagyszerű a munka. Néhány gyönyörűen megírt fejezete (*Cassiodorius*, *Benedictus*, *Gregorius Magnus*, *Jordanis*, *Ekkehard*, *Hrotsvita*, *Einhart* stb.) kárpótol a munka előbb felsorolt hiányaiért. A mit legfőbb érdeme gyanánt kell kiemelnem, az a törekvése, hogy mindenütt az író belső fejlődésére igyekszik a súlyt helyezni, így aztán a nagyobb egyéniségek szinte érélyes vonalakkal domborodnak ki előadásában. Az irodalom kimerítő ismerete és közlése, a kézirati hagyomány pontos feltüntetése ilyen hatalmas munkánál és ilyen jónévű szerzőnél már természetes. A kötetet záró kronologiai táblázat híven tünteti fel az irodalomra nevezetesebb eseményeket, a betűrendes tárgymutató pedig (724—766 lk.) páratlanul tökéletes, részletes és pompásan használható. A munka második kötete 1913 nyarán fog megjelenni.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Dr. Hermann Fischer: Die Schwaben in der ungarischen Grafschaft Szatmár. (Sonderabdruck aus den *Württembergischen Jahrbüchern für Statistik und Landeskunde*. Jahrgang 1911.) Stuttgart, 1911. 4-r. 48 l.

A XVIII. században, a szatmári béke utáni időben, Szatmár-vármegye elpusztult, elhagyott községeinek benépesítésére németországi lakosokat hívtak be. Az anyakönyvi adatok tanúsága szerint két település történt, az egyik 1738 körül, a másik 1767 és 1771 között. E telepesek utódainak német nyelvjárásával újabban Vonház István foglalkozott tüzetesebben, s vizsgálatainak, a melyeknek főképp Mezőpetri község dialektusa szolgált alapjául, főbb eredményeit *A szatmár-megyei német nyelvjárás hangtana* (Budapest, 1908) cz. dolgozatában tette közzé. Vonház a nyelvjárást hangtani sajátosságai alapján a *felső-sváb* nyelvjárás-csoporthoz tartozónak mutatta ki — a szatmár-megyei németek e szerint igazi svábok, míg a hazánk egyéb vidékein lakó ú. n. 'svábok' jórésze, a mint most már tudjuk, eredetükre nézve épen nem azok. Vonház megkísérelte, hogy a felső-sváb nyelvterületen belül pontosabban is megállapítsa a szatmár-megyei svábok őshazáját, egybevetette a nyelvjárás jellemző sajátosságait azokkal az adatokkal, melyeket Fischer Hermann *Geographie der schwäbischen Mundart* (1883) cz. műve tartalmaz, s ez összehasonlítás alapján arra az eredményre jutott, hogy a szatmár-megyei svábok őshazája a württembergi Hegau és vidéke.

Örvendetes dolog, hogy e kérdéssel legújabbban a legilletékesebb szakember, maga Fischer Hermann tübingai egyetemi tanár, a *Schwäbisches Wörterbuch* szerkesztője, a kinek a sváb dialektologia terén ma vezető szerepe van, kezdett foglalkozni. Egy véletlen eset felkel-tette érdeklődését a szatmár-megyei németek nyelvjárása iránt, kérde-zősködésére rendelkezésére bocsátottuk Vonház említett értekezését s nagy szorgalommal végzett egyéb gyűjtéseit; utóbb Vonház fel is kereste Fischert, élőlőszóval adott neki a nyelvjárásra vonatkozó fel-világosításokat s kérésére összeállította neki a szatmár-megyei svábok-nál használatos családnevek jegyzékét. Fischer az ekkép nyert ada-tokat a sváb nyelvjárásra vonatkozó saját nagyterjedelmű gyűjtéseivel vetette össze s ez utóbbiakat ép e szempontból gondos utánjárással ki is egészítette, így pl. külön kérdőíveket bocsátott ki württembergi lelkészi hivatalokhoz annak megállapítása végett, hogy a szatmár-megyei családnevek mely helységeekben és mily számban fordulnak elő. Kutatásainak eredményeiről Fischer most számol be a címűl említett dolgozatában.

A szatmár-megyei svábok hovátartozásának kérdésére nézve Fi-schernek sem sikerült a württembergi irattárakból és anyakönyvekből való *történeti* adatokkal jelentékenyen megtoldania a Vonház szatmár-megyei adatait; az anyakönyvekben ott rendszerint csak az az álta-lános megjegyzés olvasható: «migravit in Hungariam», s egy a stutt-garti levéltárban levő házikrónika azt mondja: «Heunt zu Tag schenckht man einem noch etwas auf den Weeg, wann er nur gehet und nacher Ungarn ziehet» (1760—1765). Biztosabb útmutatással szolgálnak itt is a nyelvi tanúságok. Fischer — főképp a hangrendszer sajátosságainak és a szókincs jellemző elemeinek vizsgálatai alapján — a fődologra

nézve megerősíti Vonház nézetét, hogy a szatmármegyei németek nyelvjárása a felső-sváb területhez tartozik, a részletkérdésre, a pontosabb lokalizálásra nézve azonban eltér tőle, a mennyiben nem a Hegau vidékén, hanem ettől keletre, Aulendorf tájékán keresi a szatmári svábok régibb hazáját: szerinte arra utal a nyelvi sajátságoknak körülbelül $\frac{7}{8}$ -ad része, elsősorban a hangrendszernek jóformán teljesen egyező volta s a családnevek nagy részének egyezése is. Hogy Fischer a Vonházétól némileg eltérő eredményre jutott, az egyebek közt abban leli magyarázatát, hogy ő neki természetesen jóval teljesebb anyag volt rendelkezésére, mint Vonháznak, a ki csak a közel harmincz évvel ezelőtt (1883) megjelent *Geographie der schwáb. Mundart*-ra támaszkodhatott, ennek a munkának adatai pedig, a mint most Fischer saját szavaiból kitérnik (pl. 37. l.), egyben-másban kiegészítésre és módosításra szorulnak. Fischernek a nyelvi sajátságokra vonatkozó fejtegetései alapján kétségkívül el kell fogadnunk azt a nézetet, hogy a Szatmármegyébe települő svábok zöme Aulendorfból és vidékéről származott, bár feltűnő, hogy magában Aulendorfban már nem tudnak semmit e kivándorlásról, a mely meglehetősen nagyarányú lehetett. (Fischer szerint a szatmármegyei svábok száma ma 25—30,000-re tehető, a betelepüléskor tehát — a mai számnak körülbelül felévé — 12—15,000 lehetett. Ehhez azonban megjegyzem, hogy e számok nagyon is magasaknak látszanak: az 1900. évi népszámlálás adatai szerint Szatmármegye német anyanyelvű lakossága nem haladja meg a 12,000-et.)

A szatmármegyei sváb nyelvjárásnak a württembergi rokon dialektussal való összehasonlítása elsősorban azt a nagy konzervativizmust tünteti fel, a melyet ily különvált nyelvjárások sajátosságul már más esetekben is kimutattak: a hangrendszer és a szókinés több mint százévi különválás után is nagyjában változatlanok látszik, s azok a württembergi svábok, a kikkel Vonház a maga nyelvjárásával élve beszélgetett, úgy társalkodtak vele, mintha közölök való volna (36. l.). A földolgokban való egyezés mellett azonban az eltérések is tanulmányosak. A szatmári sváb nyelvjárás hangrendszerének érdekes sajátossága pl. a *b, d, g, v, z* hangoknak valóban zöngés volta, a mi a württembergi sváb dialektusban nincsen meg: ez — Fischer szerint is — a magyar vagy az oláh nyelv hatásának tulajdonítandó; a szókinés terén a magyarországi svábok itt-ott megtartottak valami régiességet, a mi a németországiaknál már veszendőbe ment. pl. hogy a kfn. *dā* és *dō* megfelelőeképen meg van még különböztetve *dā* és *dō* (az úfn. irodalmi nyelvben mindkettő *da*). Viszont el is veszték egyes szóalakok; ismeretlenek pl. a *Bote, F'ell* kifejezések, *Bach* helyett *rintsal* használatos, *finster* helyett *tünkl* stb. Egyik-másik alak az irodalmi nyelv hatására mutat, pl. *šajr* (úfn. *Scheuer*).

Fischer dolgozata végén kívánatosnak mondja, hogy a szatmármegyei német nyelvjárás — melynek Vonház, a mint említettem, elsősorban Mezőpetri község dialektusán alapuló leírását adta — lehetőleg az egész területre kiterjeszkedő további vizsgálatok tárgya legyen és saját földieit is buzdítja ily vizsgálatoknak a helyszínén való végzésére. Kétségkívül öröndetes, hogy a magyarországi német nyelvjárásokra vonatkozó kutatás, a mely nálunk megindult, a németországi tudományos körökben is — még pedig nemcsak a szóban levő eset-

ben — visszhangot keltett: hisz e kérdésekben a tárgy természeténél fogva csak akkor lehet megközelítőleg biztos eredményre jutni, ha itt is, ott is egymást kiegészítő munkásság folyik, — természetesen mindig feltéve azt, hogy e munkásság tisztán a tudomány határai között marad. A külföldön nyilatkozó munkásság azonban, azt hiszem, egyúttal mi ránk is kötelességet ró: igyekeznünk kell, hogy tőlünk telhetőleg mi is megtegyük a magunkét és — már csak hazai tudományosságunk érdekében is — lehető behatóan tanulmányozzuk a hazánkban élő népfajok szellemi életének nyilvánulásait.

(Budapest.)

PETZ GEDEON.

Miles, Dudley How: The influence of Molière on restoration comedy. New York, 1910. Columbia University. 8-r. IX, 2, 272 l. 1-5 \$.

Molière hatását a restauráció korabeli angol vígjátékra Langbein, a plagiátorok e kérérlhetetlen ellensége óta (1691) sokan és eredményesen kutatták. A gondosnál gondosabb újabb tanulmányok egész sora keletkezett, melyek egy-egy angol író, pl. Congreve, Dryden, Shadewell, Wycherley színpadi műveiben apróra kimutatták mindazt, a mit akár cselekvény, akár párbeszed vagy jellemfestés tekintetében a nagy francia vígjátékírótól kölcsönzött. Jelen dolgozat szerzője, az ekként kimutatott hatásokat gondosan felülvizsgálva, egyetemes képet igyekezett adni Molière befolyásának a lényegéről s kilencz fejezetre oszló, élvezetes tanulmányában a következő eredményekre jutott:

A restauráció korában a színházba járó közönség zöme az udvar köréből került ki — még a karzat-publikum is csupa urasági lakáj-ból állott — tehát abból a körből, melynek vezető alakjai majd mind hosszabb időt töltöttek Franciaországban, s típusai voltak a külföldieskedő nagy uraknak, a kiknek hatása alatt a francia ízlés és szokás lett a jó társaság alfája és omegája. E körülmények igen elősegítették egyrészt a társadalmi vígjáték divatját, másrészt Molière befolyását, a ki úgyis mint francia, úgyis mint a társadalmi vígjáték főmestere elsősorban vonta magára a tetszeni vágyó színpadi szerzők figyelmét.

Molièreből legelsőnek Davenant merített, 1663-ban színpadra került *The playhouse to be let* cz. darabjában, de angolországi népszerűségének igazi kiindulópontjául Etheredgenek egy évre rá előadott *Love in a tub* cz. vígjátéka tekintendő, mely először helyezte az érdeklődés központjába a korabeli társadalom rajzát s keltett derűtséget ennek a társadalomnak a rovására. Etheredge, a kinek kölcsönvételei franciaországi tartózkodása alatt felgyülemlett színpadi benyomásain alapulnak, igen szabadon bánt mintájával. Wycherley ellenben, a ki kevéssel azután kezdett irogatni, gondosan tanulmányozta a francia költő nyomtatásban megjelent munkáit és sokszor szinte szó szerint követte az eredetét, habár alapfelfogása jelentékenyen eltér a Molièrétől.

E két szerző sikereinek köszönhető, hogy a társadalmi szatira meghonosult a színpadon. Dryden, Crowne és Shadewell, később Congreve s végül Vauburgh egyformán az ő hatásuk alatt művelik ezt a műfajt s Molière a közös forrás, a melyből több-kevesebb szerencsével és szeméremmel merítik motívumaikat. A francia vígjátékíró annyira kiaknázzák, hogy 1681-ben Durfey komikus kétségbeeséssel panaszkodik: Molière is quite rifled, then how shall I write? A *Misan-*

thrope szerzője annyira népszerű, hogy pl. Corey *Metamorphosis* cz. vígjátékát (1704), melyben pedig egy sornyi Molière-reminiscencia sincs, mint e francia költőből vett fordítást adja be publikumának.

A kölcsönzések gyakori fajtája egész jeleneteknek az új helyzetből kifolyó néhány módosítás híján szözszerinti átvétele; más-szor egyes epizódokat, alakokat, jellemeket vesznek át és csusztatnak a nagy színpadi rutinnal összebogozott cselekvény szálai közé. Sokszor Molière két-három darabjából készítenek egy új színművet, mely csupa mozgás, csupa cselekvés. A szerzők zöme nem is sejtette Molière igazi nagyságát s csak a hatásos komikai eszközök kiapadhatatlan tárházat látta műveiben; épen azért sem műveik belső szerkezetére, sem a bennük megjelenő világfelfogásra nem gyakorolt mélyebb hatást.

A restauráció korabeli vígjátékirók nagy többségére Molière legsajátosabb vagyis jellemvígjátékaiban érvényesülő meseszövevmódja alig hatott. E jellemvígjátékaira jellemző hosszú — sokszor két felvonást betöltő — expozícióit, a már kialakult jellemeket minden oldalról bemutató, de a cselekvény tovahaladására közömbös jelenetsorait s erőszakoltnak látszó, de a színpadra vitt megcsontosodott jellemek stabilitása okozta befejezéseket csak a legjelesebb angol utánzó, pl. Wycherley vagy Congreve, s azok is csak elvétve követték.

Jellemrajz szempontjából e kor angol komikusai erősen kiaknálták Molièret, a kitől minden lelkifurdalás nélkül átveszik a kész alakokat, de erősen helyi színezettel látják el őket, úgy hogy az eredeti szelleméből alig maradt meg valami. Egyez molièrei sajátosságok, mint pl. egy-egy darabban két ellentétes jellem szerepeltetése, a jellemek erős, szinte túlzott színezése, megcsontosodott változatlansága, szintén feltalálhatók Crowne, Dryden vagy Wycherley vígjátékaiban.

A darabok párbeszédét illetőleg közismert a restauráció korabeli színművek szereplőinek minden képzeletet meghaladó szabadszágúsága, a minnek persze semmi köze Molièrehez. De azért még e dialogusokban is fölleljük a csatornán-inneni mester beszéltető művészetének nyomait. Molière igen kedveli a rövid, szaggatott dialogust, ugyanazon gondolatok, vagy kifejezések folytonos ismétlését s a *qui-pro quo* jelenetekben a drámai iróniát; mindez eszközöket szórványosan az angol íróknál is megtaláljuk, még Congrevenél is, a ki pedig párbeszédeit igen önállóan szokta fölépíteni. De az eszközök azonossága s a gyakori szözszerinti átvétel ellenére a restauráció korabeli angol vígjáték dialogusa belső ellentétben áll a Molièreével. Míg a *Femmes savantes* szerzője állandóan küzd a précieuseség ellen, addig angol utánzó épen ez irány bámulói, s náluk az a legállandóbb vígjátéki figura, a ki *bel-esprit* akar lenni, de nem tud.

Végül szerzőnk röviden összeveti az egyes angol vígjátékokat Molière darabjainak megfelelő helyeivel. Az utánzás egy-egy név pusztá átvételétől az egész darab szinte szolgál fordításáig minden fokozatban megtalálható. A Molière-utánzatok részletes felsorolása nagy értéket ad a könyvnek.

Miles bevezető fejezetében Molière művészetét jellemzi találó vonásokkal. Csupán egyik-másik állítása szorol helyreigazításra. Így az öreg Poquelinnek tulajdonított szerep Harpagon keletkezésénél, vagy az a vélemény, mintha az udvar szolgálatában megírt látványos darabok oly egészen jelentéktelenek volnának Molière munkásságában.

(Budapest.)

GULYÁS PÁL.

Georg Finsler: Homer. (Aus deutschen Lesebüchern VI. Band, II. Abt.) 1908. Leipzig und Berlin (B. G. Teubner). XVIII+618 l.

Egy könyv, melynek főhibája erényeinek sokoldalúsága. Többféle, sokban ellenkező igény, mint a vállalatszabta kényszer és szerző tudós ambíciói, sodort egymás mellé nem egy kötetbe való feldolgozási alternatívákat. Ennek árát persze a belső elrendezés és a külső beosztás adja meg. A könyv első sorban oly középiskolák tanárai számára íródott — olvasgatásra — a melyekben Homeroszt nem eredetiben tárgyalják; ezélja: ú. n. «összképet» adni írónkról. Azonban szerző — sajna, vagy hál' Istennek? — alapos ismerője tárgyának és tudományos tőkét is érvényesíti, azon mellékcél becsempészésével, hogy könyvét a philologia hallgatói is haszonnal forgathassák. E tényezők eredője először a teljesen külsőleges anyagelrendezés, másodsor — és c'est le drame! — az, hogy egyrészt a nem-görögül olvasók (az I. részt kivéve) aligha fogják kellő megértéssel és így kedvvel lapozgatni a minden tömör szava mögött tudományos nehézségeket rejtegető és rosszul rejtegető szerzőt, másrészt meg a szakember sok, legalább neki, felesleges szószólásból kényszerül (kül. a II. részben) az értékeset kihüvelyezni.

Úgy nagyjában a könyvnek mintegy harmada, vagyis első (1—32. l.) és második fejezete (33—175. l.) — a költemények tartalma és válogatott helyek¹⁾ magyarázata — a harmadik (176—247. l. «Vorfragen»), negyedik (248—475. l. «Die homerische Welt»), ötödik (476—510. l. «Homerische Poesie») és hatodik része (511—603. l. «Die Homerkritik») azonban inkább az «egyetemi hallgatónak» ószintébben a szakembernek szólna. Mivel azonban egy könyvben az egyes részek egymástól nem függetleníthetők, eredmény: sok alkudozás és megalkuvás, disparát dolgok összekényszerítése, átnyúlások és határozavarások, sok ismétlődés a különböző pontokban. (Utóbbit Finsler is belátja 34. l.) Így pl. a 2. rész főcélhoz szabott parafrázisaiban sok okos dolog vész el a tudós számára, viszont sokszor hangzik bele az alcélhoz szabott kritika — laikus részére — érthetetlen szava (Patroklos halála és a fegyverzetkérdés, Patroklos siratása Achillesé, a pajzskérdés, az istenszerepek új felfogása stb.). Ez utóbbi bajon csak az el-nem olvasás, az előbbin a szűkkeretű register (604—618. l.) segíthetne (ha tudna!).

A profán kezelés nehézségét növeli könyvünk neounitárius karaktere, sőt (mondhatnám) pártszenvédelye (pl. a 6. részben). Az Ilias (és Odysseia) szerzője mindenesetre *egy*, nagy, egységes tervet adó költő, a ki azonban alaposan értékesíti a már epikus feldolgozásban meglevő mondaanyagot (242. l.). Finsler még azt is megengedi, hogy az «alap» néhol keletlenül erősebben áttetszik, hogy az eszme (Achilles haragja) nem ad igazi főhóst az Iliasnak (214. l.), manipulál az egész, odiosus lytikus-frazeológiával (neu, alt, originale Fassung, Einfügung, schlechte Einlage, Entlehnung, Einzelstück, Zusatz stb.), elismeri, hogy a Nitzsch-féle moralis eszme humbug, de mindezt ellensúlyozza az *egy* Homeros javára a már érintett egységes terv és az, hogy a

¹⁾ Szerző 1906-ban Teubnernél megjelent (iskolai) Ilias és Odysseia kiadásának darabjai.

belső összefüggés az olymosiak kezéhez tétetett le: az olymosi jelenetek vezetik a földi eseményeket (483. és 603. lk.). Ez a Wilamowitz védnöksége alatt keresztelt hypothesis-újszülött egyebekben a «mellőzötteket» d'Aubignacot és Heynét vallja szülőinek. Se pro, se contra nem nyilatkozunk, csak a régi unitarius-inventárba tartozó kicsinyes ható-közöket: a lángész dicséretit, a sok napnyárt és árnyat, fenséget, csodaszépet stb. engedték volna el Finslernek (v. ö. 59, 61, 135, 145, 249, 479. lk.).

A Homeros-kritika történetét, mely egyébként sikerrel egészíténé ki Bonitz, Bernhardy és Jebb régebbi összeállításait, szintén erős párt-színezés jellemzi. Így szegény Wolf nagyon rosszul jár, Heynének érdemen felüli elégtétel jut, míg Welcker, Lachmann és Kirchoff körülbelül tárgyilagos megvilágításba kerülnek. Hogy az — igaz — nem túlságosan eredeti Croiset-t egy szóval sem említi, hogy Wilamowitz (többek között) a homerosi kérdésnek is végérvényesen megváltójává avattatik, — kicsinyes, bár különböző, okokra vezethető vissza.

A részletekben sok figyelemreméltó ritkább vagy teljesen eredeti megjegyzés és fejtegetés hívja ki részint elismerésünket, részint talán a helyesbítés szükségességét.

Van néhány helyes észrevétele az epikus stílus természetrajzára (106. és 162. l.), az ellentmondások bizonyos fajára (mikor pl. a mindentudó isten nem tud valamit), a túlzott nap- és időszámítgatásra, a költő időadataira stb. Dicséretes a görög jellemre oly fontos «Angst um den Besitz» vonásának meztelen előtérbeállítása, érdekes a Telamon-név eredetének kérdése (187. l.), Homeros és a retorika viszonyának, a búcsúzási formák hiányának fejtegetése és általában kritikai megjegyzései (Patroklos küldetése, a harag és a követség össze nem illők, Thetis a hoplopoiia beillesztéseért stb.). De egy és más véleménye szerény nézetünk szerint revízióra vagy helyesbítésre szorul.

Igy: a vallásról, halálról és túlvilágról szóló nehéz fejezetek nem mindég világosak s sokszor kényszerítenek erőszakoskodó, lytikus eszközeikkel ellentmondásra (pl. a *δαίμων* fogalmának kérdése 439—441. lk.). A homerosi kormányforma kérdésében erőszakosan támadja a Zeus kegyéből való királyság föltevését még az Iliasban is, csak annyit engedve meg, hogy a képet az archaizálás zavarja. Szerző — úgy látszik — nem ismeri A. Lang 1906 ban megjelent könyvének¹⁾ idevonatkozó fejtegetéseit, bár pl. a vashasználat problémájának tárgyalásánál is (302. s k. lk.) sokban találkozik vele.

Csak még néhány apró kifogást: A női öv (*ζώνη*) nem «um die Weichen» fekszik, hanem, a mint az ábrázolások mutatják és Helbig (Das hom. Epos 1884., 135/136. lk.) kétségbevonhatatlanul be is bizonyította. jóval feljebb, a mell alatt fűzte össze a ruhát. — Ugyancsak Helbig kutatásai (i. h. 164—170. lk. és Commentt. in honorem Mommseni p. 619 sqq.) tették világossá, hogy ζ231-ben a hyacinthus virág igenis a jácint fürtös virága és a haj azért hasonlít hozzá, mert spirális fémdrótok (mikről Finsler is tud) osztják «kötött ázsiai stílusban» fürtökre, a mint legjobban az etruszk emlékeken látható. — Szerző Thetis *χάριον κάλυμμα*-ját (Q93) tengeristennő

¹⁾ Homer and his age. Ism.: EPhK. 1908. 763—8. lk.

voltának bizonyítékául «egészen sötét-kék (!)» «felöltőnek» (!) tartja. Pedig a *κυάνειον* itt a gyászt jelző sötét szín (*διὰ πένθος τὸ ἐπὶ Ἀγίλλει* mondja Eustathius II. p. 1470), a *κάλυμμα* pedig a Demeter hymnus 41., 42. és 197. verseinek alapján majdnem kétségtelenül a *κρήδεμνον* vagy *καλύπτρη* (v. ö. J. Müller-Bauer Gr. Privat- u. Kriegs-alterthümer 1893. 85. l. stb.), tehát nem «Mantel». — Helytellennek tartom a *κῆτος* értelem specializálását «czápa» (Hai), jelentéssel és az ol. pesce cane analogiájára a *κύων*-nak, mint synonymának, szintén erre való lefoglalását; az *E 421 τὶ κῆτος*-a (Finsler helyeit idézem) ép úgy tiltakozik az első, mint *τ 96/97 (δελφίνας τε, κύνας τε, καὶ εἰ ποθὶ μεῖζον ἔλθουσιν | κῆτος)* a második feltevés ellen. — Kétséges, hogy az *ἰχθύς* azért volna *ἱερός*, mert valami rejtélyes, isteni adomány folytán a vízben, azon elemben él, a hol az ember képtelen (!), de ebbe, mivel a *ἱερός* közkeletű értelmezése nem igen adhat jobbat, ehelyt nem megyünk be. — Talán a kalózkodás a homerosi ethika szerint nem egészen «frevelhafte Unternehmung». Tagadhatatlan költőnk respektusa a «lelkét kockáztató» férfi iránt, kinek szerepében Odysseus is többször lép elénk. — Alapos félreértés a *δ 600.* sorának ilyen fordítása: «Jedes Geschenk, das du mir gibst, soll mir ein Kleinod sein.» Helyesen: «Az ajándék pedig, a mit nekem adsz, «fekvéség» (nem ló, hanem *χειμήλιον*) legyen.» (368. l.)

Végül — legalább is furcsa véletlen, hogy e kijelentés után: «Der Dichter hat das Leben der Natur belauscht, wie nicht leicht ein zweiter», példának *II 756* s k.-ből azt a problematikus hasonlatot említi, a hol két oroszlán talál egy döglött (!) szarvast és a felett marakodik.

Ezek azonban lényegtelen apróságok. A könyv igazi tudós munkája, tájékoztat a Homeros-kérdések mai állásáról, számos helyen buzdít és mutat irányt a továbbfejlesztésre és külső okokból elhibázott volta mellett sem tagadható le értékessége, tanulságos volta.

(Czegléd.)

MARÓT KÁROLY.

Liederdichtung und Spruchweisheit der alten Hellenen. In Übertragungen von *Dr. Lorenz Straub*; Berlin u. Stuttgart, W. Speemann, évszám nélkül. 8-r. 588 l.

«Az igazi költészet és művészet barátainak» szánja szerzőnk ezt az anthológiát, mely hivatott «az ógörög költészet velejét» felölelni. Így Homeros-szal, minden görög költészet forrásával, kezdődik. Belőle, a hymnusokból és Hesiodosból lírikus részeket, az istenek és emberek életéből vett jeleneteket (!), természeti képeket és sentenciákat vesz fel. A lírikusok után a tragédiákból és komédiákból is közöl kardalokat, gnómákat, természetesen (a rendszertelenségnél fogva is lehetetlen) teljesség nélkül. Szemelvényei a bukolikus költészetben és Anakreon-utánzatokon át az anthologiabeli epigrammáig terjednek. Az egyes darabokat, illetőleg költőket műfaji és irodalomtörténeti megbeszélések, az író életére, korára, jellemére, irányára vonatkozó rövid, néha hosszabb megjegyzések előzik meg, melyekhez szerző azt a várakozást fűzi, hogy az olvasót Homerosztól kezdve egészen a római korszakig tájékoztassák az irodalom történetéről. A kötethez, mely a *πολλά καὶ καλά*

jegyében született, ezen elv alapján hét taláalomra felvett kép¹⁾ is járul, köztük Poseidipposé is, kinek egyébként még nevét se tudtam a könyvben felfedezni.

Hogy a «cízimzettek»-et Straub könyve ki nem elégítheti, *φαίνεται προὐποδῶν ἡμῖν ἐξ ἀρχῆς κυλιθεῖσθαι*. A bevezetések olykor roppant sekélyek, általában közhelyekkel telvék, körülbelül az elavult Herder-féle esztétika alapján állanak, telvék laposságokkal, meglehetősen vieux-jeu frázisokkal és színtelen, iskolás fordulatokkal (pl.: Einen nicht geringen Raum in der Weltliteratur nimmt die ländliche Dichtung ein — így kezdi a Theokritosról stb. szóló fejezetet).

A fordítás egyáltalán nem friss. Legmodernebbek benne az ilyen-féle címek: Ecce homo! (Soph. Oid. tyr. 1524. s k.-höz), Gedanken bei einer Sommerfinsterniss (Pind. 107. fr.-hoz), Mein politisches Glaubensbekenntniss (u. a. Pyth. XI. 50. s k.-höz), Konventionelle Lügen (Aisch. [!] Agam. 761. s k.-höz) stb., de ezeknek aligha akad méltánylójuk. A Voss-féle Homeros még ma is elevenebb, az új Pindaros, Bacchylides és tragikus fordításokról nem is beszélve. Nehézségek régiességek (mint pl. zweene), rosszul forduló sorok (pl. «Wanderer, melde nach Haus dem spartanischen Volke, dass hier wir») nagy száma van benne. Hogy pl. Pindarosnál a versek fordításában «saját útjain» ment, azt látjuk, de nem tudjuk eléggé méltányolni.

A laikus tájékozódását megnehezíti pl., hogy Bacchylidest, a tanítványt, Pindaros, a mester előtt tárgyalja (mert ennek külön fejezetet akar szentelni), sőt még scholionokat és pæanokat is rak közbe. Az adott kép megbízhatóságát viszont önkényes választásának és tudós tájékozottságának aránytalanságai veszélyeztetik. Úgy látszik, előbbi okból tárgyalja pl. Pindarost körülbelül 80 lapon, míg Menandernek, a «Spruchweisheit» nagymesterének mindössze körülbelül 9 lapot juttat. Már pedig dicsekszik vele, hogy az utolsó évtizedek felfedezéseire különös gondot fordított, a minthogy ezt pl. Bacchylidest illetőleg készséggel el is ismerjük, bár ép ez irónál a könyvalakban megjelent Jurenka-féle stb. fordítások miatt erre kisebb szükség lett volna, mint Menandernél, kinek újabban megtalált darabjaihoz nehezebben férhettünk. Viszont tudományos dilettantizmusát (legalább is bizonyos területeken) vádolja, hogy pl. a — helyesen — nagyon rövidre szabott (és értéktelen) homerosi bevezetésekbe így is olyan tévedés kerülhetett, a minő az a ráfogás, a melylyel az Aias = számar-féle már régen elintézett hasonlatokat akarja «menteni». Az állat(képző) i-tenek kérdésével kapcsolatban rég bizonyos, hogy már jóval a (görög) történelmi idők előtt az egyes lelki és szellemi tulajdonságok legközelfekvőbb legtípusabb, legprægnansabb képviselője az állat (Wundt), nem pedig, a mint szerzőnk szeretné, hogy a homerosi korban az állategyén egyéb tulajdonságai még nem olvadtak volna le az *egy* jellemző mellől (37. l.). Persze azért az állatok «becsületes»-ek e tulajdonságukban, a mi azonban nem akadályozhatja meg a nyulat és szarvast abban, hogy igenis gyávák ne legyenek («Hirsch und Hase sind nicht feig, sondern flüchtig» alkudozik szerzőnk), mert akkor ugyan mit kellene pl. Achilles szidalmában (A, 225) a *ραδίη ἐλάφοιο* alatt érteni. A bántó számar-

¹⁾ Homeros, Sappho, Anakreon, Sophokles, Euripides, Menander és Poseidippos képe.

hasonlatban pedig az a lényeg, hogy a számár Homerosnál nem a «szamárság»-nak, hanem a csökönységnek a *κατ' ἐξοχήν* mintája, mint pl. a bibliában is.¹⁾

Se helyünk, se indítékunk nincs, hogy akár a különféle bevezetések állításainak, akár egyes darabok fordításának bírálatába bocsátkozzunk. Tudományos vagy irodalmi értéke kevés van könyvünknek.

(Czegléd.)

MARÓT KÁROLY.

Hans Lamer: Römische Kultur im Bilde. Leipzig, Quelle u. Meyer, 1910. K. 8-r. 56 l. és 96 képes tábla. — **U. a. Griechische Kultur im Bilde.** U. o. 1911. K. 8-r. 64 l. és 96 tábla. [«Wissenschaft und Bildung» 81. és 82. szám.] Egy-egy kötet ára 1-25 M.

A fentjelzett vállalatban jelent meg Birt könyve: «Kulturgeschichte Roms», melyet az EPhK. (1910:370) már ismertetett, valamint A. Bauer jeles kis munkája: «Vom Griechentum zum Christentum», melyről Pecz Vilmos emlékezett meg egyik értekezésében. Lamer két kis könyve méltó párja az előbbieknek. Mindkét munkában a klasszikus népek kultúráját akarja a szemlélő és olvasó elé tárni, a rég elmúlt időt közelív és jól érthetővé tenni, s ezt a célját teljes mértékben el is éri. Lamer az egész kultúrát ismerteti és eszközei olyanok, melyek nemcsak a nagyobb közönség érdeklődését képesek felkelteni, hanem sok új és tanulságos dolgot nyújtanak annak is, ki már alaposabban ismeri a görög-római életet. A római kultúra emlékeit 96 lapon, jó krétapapírra nyomott képekben mutatja be, mikhez 56 lapra terjedő magyarázat járul: a görög emlékek magyarázó szövege 64 lap és a képek itt is 96 lapra terjednek. A képek teszik becsesekké e kis könyveket, mert Lamer célja az volt, hogy a népszerű magyarázatok oly képekhez csatlakozzanak, melyek nem fordulnak elő minden hasonlótárgyú kézikönyvben. Valóban sok új és érdekes dolgot láthat bennük az ember; hogy csak néhányat említsek, itt vannak a baalbeki templomok képei, az arlesi amphitheatrum középkori állapotát mutató kép, a timgadi és lambesisi római emlékek, a bostoni terracotta férfkép más, az Aniciusok síremléke, Pompeji érdekes műtárgyai, a capuai mozaik, mely iskolásfiúkat ábrázol. Érdekesek az íráspróbák is, melyek a latin betűk alakjait ismertetik, valamint a szerszámok és orvosi műszerek képei. A görög kultúra emlékei közül figyelmet érdemelnek a krétai régiségeket ábrázoló képek, a prieni emlékek, a legújabbban előkerült szobrok, köztük az antiumi leány, a milanói Niobida, valamint a mahediai két szobor. Pénzek, gemmák, vázaképek és síremlékek képei egészítik ki a sorozatot, melyben szintén előfordulnak érdekes íráspróbák. Talán azt lehetne kifogásolni, hogy némelyik kép nagyon kicsiny; azonban tekintetbe véve a képek nagy számát (római 132, görög 145) és a könyv olcsó voltát, örülnünk kell, hogy a legújabb és legérdekesebb emlékeket is könnyen ismerheti meg bárki is, mert Lamer képeit és adatait a legkiválóbb archæologiai művekből és folyóiratokból gyűjt-

¹⁾ V. ö. EPhK. 1907, 961. l. a J. Müller Das Bild in der Dichtung cz. könyvéről szóló ismertetésében.

tötte össze. A magyarázatokban sok érdekes adat van, melyek becset nagy mértékben emeli az a körülmény, hogy sok olyan kulturális kapcsolatot lát meg az ókori élet és a mai életviszonyok között, melyekről másutt alig van szó. A római emlékekről szólva kiemeli ugyan, hogy azok nagyrészt görög eredetűek, azonban még itt is hangsúlyozhatta volna néhány helyen a hellenisztikus kor hatását. Nagy becsé az egyik könyvnek, hogy kiváló gondot fordít a római kultúrának a nyugati provinciákban való elterjedésére, a másiknak pedig, hogy az aegæi korra is kiterjeszkedik s a görög emlékeket nagyrészt a legújabb ásatások és leletek alapján ismerteti. Mindazonáltal, a kik érdeklődnek a görög-római művelődés emlékei iránt, melegen ajánlhatom ezeket az ügyes, gazdag tartalmú kis könyveket.

(Budapest.)

HITTRICH ÖDÖN.

Gerhard Loeschke: Jüdisches und Heidnisches im christlichen Kult. Eine Vorlesung. Bonn, A. Marcus & E. Weber, 1910. 36 l.

Loeschkének az ókeresztény istentisztelet zsidó és pogány elemeit tárgyaló felolvasásában a szaktudós újat nem talál, azonban tanulságos áttekintetésben az újabb kutatások összefoglalását kapja, a mi hasznos útmutatást ad a vallástörténet iránt érdeklődő philologusnak is. A felolvasás két részre oszlik. Az első részben a zsidó befolyást, a másodikban pedig a görög-római istentisztelet hatását ismerteti. Az utolsó évtizedekben mind inkább tért hódított magának az a meggyőződés, hogy az őskereszténység igazi megismerése csak e két egymást támadó és egymással ellenkező világnézet egyes nyilvánulásainak ismerete alapján lehetséges. Szerzőnk ezt több példán mutatja ki, alapos tudásra és élénk előadóképességre valló előadásában. A zsidó hatást észleljük először is a kalendáriumban, másodsor pedig a liturgiában. Az őskeresztények a napok elnevezésében nem a rómaiak, hanem a zsidók után indultak. Ez a kérdés sokkal fontosabb, mint első pillanatban gondolná az ember. A rómaiak még a nyolcznapos hétbeosztást ismerték és a napok elnevezésében az égitestek után igazodtak, holott a zsidók csak hét napról tudnak és számokkal jelezték őket (l. Mommsen, *Römische Chronologie* 2, 313. l.; L. Friedländer, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*. I. köt. 442. l.). Ez társadalmi és közgazdasági szempontból is fontos, mert ez az intézkedés nem egy munkásra vagy iparosra nézve anyagi kárral is járhatott. A hét napjai közül a hétfőnek, csütörtöknek és szombatnak tulajdonítottak különös fontosságot. Később töröltek a csütörtöknapit bőjtöt és péntekre tették. A nap óráit is zsidó módszer szerint számlálták, a mi az imaidő betartása miatt bírt nagy fontossággal. Továbbá tárgyalja szerzőnk a zsidó ünnepek és imák befolyását a keresztény ünnepek és magánimák keletkezésére. Ambár szerző tárgyismerettel és alaposítással szól hozzá az egyes kérdésekhez, mégis több rokonvonás kikerülte figyelmét, melyekre már Gustav Hoennecke utalt nagybecsű művében: *Das Judenchristentum* (Berlin, 1908). Szerzőnk pl. nem is említi a csók ritusát, mely már az evangéliumban is szerepel és mely határozottan zsidó eredetű (l. erről most Wuensche bő tanulmányát is: *Der Kuss in Bibel, Talmud und Midrasch*. Breslau, 1911).

A felolvasás második részében szerző *Usener* alapos tanulmányai

alapján először is a karácsonyünnep eredetét említi, ámbar ép e kérdésnél a zsidó származás több mint valószínű. Hiszen a zsidók Kiszlev hó 25. napján, mely most is többnyire december utolsó napjaival összeesik, már jóval előbb ünnepet ültek! Ép úgy vagyunk a körmenetekkel is, melyek már a jeruzsálemi templomban divatban voltak és könyörgő imákkal voltak kapcsolatban (l. Midras-Tehillim, ed. Buber, 640.). Természetes, hogy e mellett az ősi helyi szokás az újonnan keletkezett egyházközsegekben irányadó volt, nem csak e szokás átültetésében. A szentek emlékezetének megünneplését, az emléktárgyak gyűjtését, az egyházaknak képekkel való díszítését, a halottkultuszt, stb. biztosan a rómaiktól sajátították el először az egyesek, később pedig a gyülekezetek, hiába tiltakoztak az egyházatyák, a szokás, a régi példa győzött. A kereszténység egyebek közt annak is köszönheti világgyőzelmét és páratlan sikerét a történelemben, hogy még a görög-római világ kultúráját is hatalma alá tudta vetni.

(Skotschau, Ausztria.)

MARMORSTEIN ARTÚR.

VEGYESEK.

MAYWALD JÓZSEF

(1849 1911.)

Ismét elköltözött egy tagtársunk azok sorából, a kik egyesületünk felvirágoztatásán oly nagy lelkesedéssel munkálkodtak. Maywald egyike volt legbuzgóbb, legodaadóbb tagjainknak: szinte nehéz elképzelni olyan ülést, a melyről ő hiányzott volna. Még akkor is, mikor már erőt vitt rajta váratlanul kitört betegsége, el-eljött társaságunkba, s mi fájdalommal láttuk, mint rokkant össze erős alakja, mint tört meg éles tekintete s átható értelme sugarai mint hamvadtak el lassan a könyörtelen betegség következtében. Mégis eljött, a míg csak jöhetett: vonzalma éber maradt munkaereje megrokkánásán túl is.

Egyike volt legképzettebb philologusainknak. A klasszikus nyelvek szeretetét még gyermekkorában plántálta fogékony elméjébe a pesti piarista gimnázium akkori igazgatója, Szepesi Imre. Maywald a mélyeséges ragaszkodás szavaival emlegette, mennyire szerette őt Szepesi: érdeklődését nem szünt meg irányítani tanulói pályáján túl sem; (ugyancsak ő kedveltette meg vele a zenét és az éneket is). Hogy a kesgyesrendbe lépett ebben bizonyosan része volt Szepesi ösztönző példájának.

Tanárkodását a vidéken kezdte, de tanárkodásának legnagyobb része a budapesti piarista gimnáziumban folyt le: itt tanított 1878 óta nyugalomba vonulásáig, harmincz éven keresztül. Maywald első sorban az iskola embere; sokat kívánó, szigorú volt a kérelhetetlenségig, de a tanulóka,

valóban hozzászoktatta a kötelességteljesítéshez, a mely alól nincs kibúvás hozzászoktatta a pontossághoz és szabatosághoz, ha írnak, ha beszélnek: a léhaságot üldözte, a tudatlanság szinte fizikai fájdalmat okozott neki — de azon tanítványai előtt, a kik követni bírták, valóban fel tudta tárni a klasszikus nyelvek és klasszikus irodalmak kincsesházát. Nem egy emlegeti közülök, mily égő lelkesedéssel, sokszor szinte meghatottságig fokozódó odaadással magyarázgatta kedvelt klasszikusait.

Nagy elméleti képességét és erős didaktikai talentumát ritka szerencsével tudta egyesíteni; bámulatos volt az érzéke, hogy a tudományos kutatások eredményeiből mit és hogyan lehet a gyakorlati nyelvtanítás céljaira felhasználni. Általánosan használt, mindenkitől dicsért görög iskolakönyvei bizonyosságai ennek. A szakemberek ezek jelességét mindjárt megjelenésükkor elismerték, s népszerűségük azóta még növekedett, Bírálói elismerik, hogy Maywald oly kiváló elődök után is, mint Curtius Hintner, Gerth, kitűnőt, sőt nem egy tekintetben eredetit tudott nyújtani; különösen kiemelik nyelvtanának az igeragozással foglalkozó részét, a melynek áttekinthető módszere a tanítás közben «megbecsülhetetlen» értékűnek bizonyult (EPhK. XVI. 54). De nyelvtana többi részében is mintaszerű. Olvasókönyvével is úttörő munkát végzett, mikor az eddig szokásos összefüggéstelen mondatok helyett tartalmilag értékes és módszeresen feldolgozott olvasmányokat szerkesztett. Nyelvtana és olvasókönyve még sokáig lesz görög nyelvtanításunknak sikeres eszköze.

Mint tudóst a legszigorúbb philologiai akribia és mind a latin, mind a görög nyelvnek tökéletes ismerete jellemezte. Pindarosnak sok nehézséget okozó győzelmi dalait oly pontossággal s mégis világos értelemmel fordította, hogy ezzel a munkásságával is a legnagyobb elismerést aratta (EPhK. VIII. 75). Bírálatai, kisebb czikkei (pl. az *Ókori Lexikonban*) alaposak s a philologiai disciplinákban való teljes otthonosságról tanuskodnak.

Társaságunk méltán gyászolja hát Maywaldban a classica-philologia egyik legérdemesebb munkását, választmányának hosszú évek során át buzgó tagját, a kinek eredeti, egyenes, férfias egyénisége is méltó arra, hogy emlékezetét ápoljuk és megőrizzük. P. A.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1911. nov. 15-én *felolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Tolnai Vilmos*: Az anyaság Madách Ember tragédiájában.
2. *Birkás Géza*: Racine és az újabb francia kritika.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Hegedüs István elnöklése alatt jelen voltak Hornyánszky első titkár, Láng szerkesztő, Bleyer, Förster, Gombocz, Incze József, Karl, Kempf, Melich, Petz Székely, Vári, Vértesy és Papp, mint jegyző.

1. Hegedüs István alelnök a tárgysor előtt mély megilletődéssel emlékezik meg arról a nagy veszteségről, mely a társaságot érte *Maywald József* elhunytával, ki a szó igaz értelmében minden ízében philologus

volt, ki, mint tanár, bámulatos vaskövetkezetességgel keresztülvitt módszerével egy emberöltőn át a classica i oktatás színvonalát emelte, tankönyveinek szabatos, világos rendszereivel elsőrangú tankönyvíró volt. Maywald József becses szolgálatokat tett társaságunknak nélkülözhetetlen buzgalmával s odaadó érdeklődésével. Élete utolsó fordulóján fényes tehetségét ádáz betegség tette szomorúvá, de az isteni gondviselés megadta neki azt a kegyet, hogy élete végén lelke szabadon bonthatta ki szárnyait. Az alelnök indítványozza, hogy a választmány jegyzőkönyvében örökítse meg a feledhetetlen iránt érzett, mély részvétét s egyúttal a rendházhoz intézett átiratában tolmácsolja a jegyzőkönyv szavaival kifejezett őszinte fájdalmat. — A választmány meghatott lélekkel értesült a súlyos veszteségről s egyhangúlag elfogadta az alelnök indítványait.

2. A pénztáros jelentése szerint bevétel: 12255·88 K, kiadás 11007·10 K.

3. Új rendes tagok: dr. Böhm Dezső budapesti ev. főgimn. tanár (aj. Császár), Gyomlay László gyak. tanár (aj. Láng), Hefty Gyula kézmárki ev. lyceumi tanár (aj. Császár), Hupka Ödön tanárjelölt (aj. Láng), dr. Szilasi Vilmos főgimn. tanár (aj. Láng).

4. A jelölő bizottság tagjai lettek Hegedüs István elnöklése alatt: Bleyer, Császár, Hornyánszky, Láng, Papp, Vári.

5. Hegedüs István, mint a *görög szótárt* szerkesztő bizottság elnöke jelentette, hogy Kallós Ede és Pécsy Béla lemondtak a szótár szerkesztésénél elvállalt tisztségükről. A választmány tudomásul vette lemondásukat s helyükbe a bizottság ajánlatára *Szűgyeti Gyula* régi szerkesztő mellé *Fodor Gyulát* választotta meg szótár-szerkesztőnek.

6. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— A hollandi Faust-dramát, mely csak egy 1731-diki amsterdami kiadásban maradt fenn és eddigelé rendkívüli ritkaság volt, most új kiadásban adta ki E. F. Kossmann leideni tanár (Haag, 1911), a haagi színpadnak XVI. és XVII. századi történetére vonatkozó értékes kutatásokkal. A darab szerzője Jacob van Rijndorp (1663—1720), a ki színész, színházigazgató és színműíró volt, az utóbbi persze főleg oly értelemben, hogy leginkább régi darabokat átdolgozott és mindenféle mutatványokkal, táncokkal, tréfás epizódokkal stb. közönsége számára élvezhetőbbé tett. Társulata természetesen vándoréletet élt és ismételve megfordult északi Németországban is. Faust-dramája is valószínűen nem önálló alkotás, hanem Floris Groen szegény vándorszínész (megh. 1689) egy eddigelé lappangó darabjának átdolgozása. A hollandi Faust-dramára először Joh. Bolte figyelmeztetett (Das Danziger Theater, 1895, 155. l.), mire Wilh. Creizenach bővebben ismertette (Euphorion III, 1896, 710—21. l.), kinak nézete szerint Rijndorp a legrégebb német bábjátékot (az ulmi darabot) ismerte. A legérdekesebb kérdés a hollandi darabbal szemben természetesen viszonya Marlowe tragédiájához (1604) és az elveszett, csupán számos bábjátékban fennmaradt német népdramához. Ezt a viszonyt kutatja Rob. Petsch (Neue Jahrbücher 1911, 425—40. l.) hosszabb cikkben, melyben helyesen állítja, hogy a hollandi „Faust” (az ördög neve itt Mifastofeles) is bizonyára Marlowe hatása alatt keletkezett; de már a mit az elveszett német népdramára vonatkozólag a bábjátékok alapján kifejt, az mind annyira bizonytalan és kétséges, hogy részemről az egész fejtegetést rendkívül kérdéses és kétes értékűnek kell mondanom. Petsch is említi a XVI. századi, tehát legrégebb Faust-dramát: „Justi Placidii Infelix prudentia,

Lipsia, 1598», mely latin jambusokban tárgyalja a nagy bűvész sorsát, de szintén teljesen elveszett, noha Buddik P. A. klagenfurti könyvtáros még 1847-ben (Serapeum VIII, 175. l.) olvasta. Ismerte-e ezt a darabot Marlowe? ismerte-e Rijndorp? ismerte-e a német népdráma szerzője? mind oly kérdések, melyekre nem tudunk még csak valószínű feleletet is adni. Annyi bizonyos, hogy a hollandi író ismerte Marlowe tragédiáját; az is bizonyos, hogy a német bábjátékok reánk maradt alakjukban többé-kevésbé szintén magukon hordják Marlowe hatását. De arra a kérdésre, mely újabban sokat foglalkoztatta a kutatókat, nem volt-e régibb az elveszett német népdráma, ha nem is az 1587-diki népkönyvnél (pedig ezt is bizonyígtatták), de legalább Marlowe darabjánál, nem mernék oly határozottan tagadó választ adni, mint Petsch teszi. A Marlowe hatása a német bábjátékokra, illetőleg az elveszett német népdramára, lehet későbbi, utólagos — hisz a lényeges pontokban mind Marlowe tragédiája, mind a német darabok nem egyebek, mint a legrégibb Faust-könyvnek, sokszor épen nem ügyes, jelenetekbe és párbeszédbe szedése. h.

— Gombos Imre «Esküvés»-ének színpadi átdolgozása. Gombos «Esküvés»-e a régi magyar színészetnek úgynevezett «paradás» darabjai közé tartozott. De a magyar színészek alkalmazkodni is kellett közönsége ízléséhez s ezért rendszeresen e mutatósabb, hogy úgy mondjuk, lármásabb czímen került színpadra: *Szent a törvény, szent az esküvés*. Színigazgatóink kiérették, hogy ezen a mondáson alapszik a dráma cselekménye, s azért már a színlapon megmagyarázzák azt, a mit a szerény «Esküvés» szó fukaron magában foglalt. Színrehozatalánál, úgy látszik, Kilényi Dávid színigazgató arra a tapasztalatra jutott, hogy közönsége nincs egészen megelégedve a drámai befejezéssel azon a módon, a mint azt Gombos megcsinálta. Gondolt egyet és az utolsó felvonást átdolgozta. Ma az ilyen újítást a lapok kürtölnék ki az átdolgozó szívességéből jó előre. Abban a régi jó időben ez nem volt lehetséges. De módját tudták ejteni a dolognak és magán a színlapon intézték el az ügyet. Ezek az eddig figyelmen kívül hagyott «Jelentések» a színlapokon sok becses adatot hagytak ránk s tanulságos világot vetnek az érintkezés, tájékoztatás azon módjára, melylyel a színészet a közönségével való kapcsolatot főnn akarta tartani a színi kritikát alig ismerő eme korban.

Az Esküvésnek 1831 évi márczius 12-diki debreczeni előadása (a színlap adatai szerint) a főt jelzett módon való ünnepi színrehozatala volt ezen «eredeti nagy szomorújátéknak», melyet «Méltóságos kir. Helytartó Tanácsos Gombos Imre úr» írt! Az ünnepélyességet a következő nyilatkozat jelezte: «A Hazai Nyelv» pallérozása, minden Polgári tekintetbenn, a' Nemzet oltárán legfőbb helyet érdemel. — Ezen halhatatlanítást érdendő Igazságonn építvénn bátorságunkat: mély alázatossággal esedezni merészlünk, hogy gyenge, de igaz szívünkéből eredett igyekezetünknek jutalmát elnyerhessük . . . a' Nemzeti Színjátszó Társaság» . . .

Míg a színjátszó társaságnak mint összeségnek ez a kijelentése színészettörténeti, addig az igazgatónak alább szintén szóhíven közlendő jelentése irodalomtörténeti érdeklél bír s becsét neveli az, hogy eddig nem volt róla irodalmunknak tudomása.

«Ezen egész Hazábann ismeretes, és Eredeti, nemébbenn egy a jobbak közzül való Munkának, többszöri előadása után, a' Nézők, az 5-dik Felvonásbann, mint a' Játék bevégezésébenn, igen megütköztek, különösen azon Jelenés alatt hol az Atya a' Fia által magát önként öleti meg. — Ez, igaz, borzasztó, de természet felett is van; nem is megbocsátható: mint Grillparcer (sic) Ós-Anyábann, hol a' Történet¹⁾ uralkodik; így Mül-

¹⁾ E szót «véletlen» helyett használja.

lennél (sic),¹⁾ s több újabb Iroknál is; — mellynek elkerülésére, a' Játék' folyamatját, s így az egész 5-dik Felvonást, újra dolgoztam, 's tsak a' Tett' végre-hajtóit igyekeztem lakoltatni — hogy szerentsés előmenetellel, avagy nem? — azt egyenesen a' Nagy Erdemű Publikum kegyes bírálására ajánlom. Kilényi Dávid.»

Kilényi tehát átdolgozta Gombos Esküvésének egész 5-ik felvonását. Hogyan sikerült ez neki, az a darab sugókönyve alapján volna egyedül megállapítható. A debreczeni színház könyvtárában talán megvan ez a sugókönyv. Érdemes volna jární már csak azért is, mert az átdolgozás módja nemcsak a Kilényi ízlését árulná el, hanem közönségéét is, melyet 12 éves igazgatói pályafutása alatt módjában állott kiismerni az élelmes színigazgatónak.

(Budapest.)

BAYER JÓZSEF.

— A régi német kéziratok leltározása. Mivel az EPhK. 1910. évf. 235 — 6. lapján közölt kérésemre kapott szíves értesítések még korántsem elegendők a hazai német kéziratok rendszeres leltárának elkészítéséhez, újabb kéréssel fordulok a közlőny t. olvasóihoz, kegyeskedjenek e munkámban támogatni. Azon igen tisztelt tagtárs urakat, a kik maguk kívánják elvégezni az ismertetés munkáját, arra kérem, járjanak el a porosz tudományos akadémia német bizottságától megállapított következő elvek szerint. A leírás sorrendje:

A kézirat külsége. 1. A kézirat pontos jelzete (esetleg régi jelzetei, könyvtárszáma).

2. A kézirat eredete, régi birtokosai.

3. Anyaga (pergamén, papír; víznyomatokról másolat kívánatos) és állapota (lapok hiánya, használat nyomai stb.).

4. Az írás jellege (kor; merev, kapcsolt, vagy kurzív; különböző kezek írása).

5. A lapszám (a régi és a saját számozás szerint).

6. Alak (a lap nagysága, magassága és szélessége, továbbá a beírt felületé centiméterekben).

7. A kézirat berendezése (hasábok; a sorok száma a lapon; a versek bekezdésekkel, vagy azok nélkül vannak-e írva.)

8. Kiállítás (miniatúrok, képek, díszített betűk, színezések).

9. Kötése (anyag, kor; préselt címeres; könyvkötői jegyekről s egyéb díszítésekről vonalas czeruzamásolat [Schraffierung] kívánatos).

Nyelvi sajátágok, szembetűnő különösségek is lehetőleg feljegyzendők. Több darabot tartalmazó kéziratoknál a bekezdésekre s a különböző kéziratok váltakozására különös figyelem fordítandó.

A kézirat tartalmából betű szerint közlendők a kéziratbeli sorvégek megjelölésével:

1. Az önálló darabok címei.

2. Az íróknak ez önálló darabokhoz tett megjegyzései.

3. Minden önálló darab elejének és végének legalább két-két versora, vagy egy teljes mondata.

4. Több versszakú költeményekből minden szak kezdősora, de ha nagyon terjedelmesek, csak az első és utolsó sor.

5. Az íróknak minden feljegyzése, minden széljegyzet, s minden egyéb, a mi alkalmas a kézirat forrásainak és összeállítására történetének megállapítására.

A kéziratok lapszámozása tartalmuk terjedelmének megállapítása czéljából vagy az eredeti számozás szerint, vagy a saját számozás esetében a következőképen történik: levelenkint számozunk s minden levél első

1) Helyesebben Müllnernél.

lapját kis exponens *r* (recto), második oldalát *v* (verso) betűvel jelöljük. A lap hasábjait *a*, *b*, *c* betűkkel különböztetjük meg. Pl. 20va a. m. a 20. levél hátlapjának második hasábjába; vagy pl. egy költemény a 38va-tól 43rb-ig terjed.

Ha a kézirat leírása nyomtatásban valahol már megjelent, akkor e leírás megemléltendő s adatai esetleg helyreigazítandók.

A tisztelt munkatársak fogadják előre is köszönetemet szíves közreműködésükért, a melyet annak idején a leltár elkészültével ismételni fogok. (VIII. Horánszky-u. 11. Főreáliskola.)

(Budapest.)

GRAGGER RÓBERT.

— Magyar ember a jénai romantikusok társaságában. A német romantikusok, a mint a költőkről Walzel,¹⁾ a tudósokról Bleyer²⁾ összefoglalóan kimutatja, meglehetősen érdeklődtek az előttük exotikusnak tetsző Magyarország iránt, honnan azonban közvetlenül kevés visszhang jött hívó szavukra. Caroline Schelling, a romantikus Diotima remek levélgyűjteményében találtam egy kis adatot, mely bár magányosan, gyökértelenül álló, mégis mutatja, hogy fölünk is kerestek összeköttetést a jénai körrel. Rövidebb időre egy magyar ember szegődik abba társaságba, melynek tagjait szerették eddig álmatag lelkek szegény-bűnös padjába ültetni, de a kikről újabban kimutatják, hogy már a századfordulón a saeculum historicum legtöbb nagy eszméjét melengették. — Egy főúri amatőrünkről van szó, a ki rendkívül érdeklődött Schelling böléselete iránt s kiutazott hozzá, hogy megismerkedjék vele. 1802 telén Schelling esztétikai és természet-bölcséleti előadásai az akkori viszonyokhoz mérten zsufooltak (200 hallgató), sok külföldi jött meghallgatni őket. 1802 nov. 29-én így ír a filozofus³⁾ a Berlinbe távozott A. W. Schlegelnek: «Diesen Winter kann ich fast an keine Arbeiten ausser meinen Vorlesungen denken. Mit diesen bin ich sehr glücklich . . . Ausserdem gebe ich noch ein Privatissimum einem ungarischen Grafen, der deshalb hergekommen ist und ein Mann von seltener Bildung ist.» Apját is értesíti erről: «Einem ungarischen Magnaten . . . gebe ich ein Privatissimum über Philosophie, das mir allein 50 Carol. einträgt und den Beutel mit Geld, den Keller mit Tokayer füllt.» A bőkezű magyar főúr Podmaniczky Károly báró⁴⁾ (1772—1833), a kit a Martinovich-pörrel kapcsolatban Bécsbe internáltak. Később kegyelmet nyer s orvostudományyal és geológiával foglalkozik. A kamaránál bányatanácsossá lesz. Schelling is orvos volt s az ásványtant is bevonta a titkos természeti erőket kereső filozofijá körébe. 1802 novemberétől 1803 márcziusáig időz Jénában Podmaniczky, s Caroline Schelling egy gothai barátnőjének, Julie Gotternek, többször ír róla. «Ich muss dir ernstlich sagen, dass P. ein ganz vorzüglich guter und nach vielen Seiten hin ausgezeichnete Mensch ist, mit dem in Verbindung stehen Schelling viel Freude macht»⁵⁾ (1803 jan. 2.) «Es geht hier in der Sozietät so bunt durch einander . . . alle Tage neue Allianzen und neue Brüche . . . Hegel macht den Galanten und allgemeinen Cicisbeo. Mich amüsiert es alles, wie eine Comödie, besonders da es Podmanitzky gut vorzutragen weiss, durch den ich es gemeinlich höre»⁶⁾ (1803 febr. 18.) «Podmanitzky . . . ein ächter und werther Freund»⁶⁾ (1803 márcz. 1.). A báró 1802 végén megfordul

1) O. Walzel: Vom Geistesleben des XVIII. u. XIX. Jahrhunderts 1911. 356 l.

2) Hazánk és a német philologia a XIX. század elején 1910.

3) Plitt: Aus Schellings Leben I: 432 l.

4) Szinnyei: Magyar Írók X: 159 l.

5) G. Waitz: Caroline. Briefe an ihre Geschwister, ihre Tochter Auguste, die Familie Gotter, A. W. u. Fr. Schlegel etc. 1871. II: 234 l.

6) U. o. II: 239 l.

Goethenél, talán ép a közel hozzá álló Schelling révén, s a Tag- u. Jahreshefteben¹⁾ a következő figyelemreméltó sorokat találjuk: «Von bedeutenden, einige Zeit aufhaltenden Fremden nenne von Podmanicky, der *vielseitig unterrichtet an unserem Wollen und Wirken teilnehmen und thätig mit eingreifen wollte.*» Megemlíthető, hogy Goethe szenvedélyes ásványkedvelő volt, s P. is szép gyűjteményt hagyott hátra. De a magyar úr hozzáértéssel szóló irodalmi kérdésekről, a Faustban látja Goethe legjelentősebb alkotását, érintkezik Schillerrel, vitába bocsátkozik Knebellel, Jacobival²⁾ s művelt, eredeti gondolkodású embernek tartják. 1803 tavaszán, midőn elutazik, bomlóban a jénai kör: Caroline elvállik A. W. Schlegeltől, a többiek hajótörötten szerteverődtek, ő új férjével boldogan távozik. Podmaniczky ép jókor jött, mert tanúja lehetett még, mikép szervezi a munkarejében és boldogságában pompázó Schelling világnézetét a romantikus gondolatokat. E költészettel átszótt pantheizmus erősen hatott, Goethet is meghódította.

(Budapest.)

SAS ANDOR.

— Jósika és Wesselényi Miklós. Petri Mór (*Erdélyi Múzeum* 1903. 183—187. lk.) majd pedig Kardos Samu (*B. Wesselényi Miklós élete és munkái* 1905. II. 404—496 és 520—565.) összeállították azon irodalmi emlékeket, melyek Wesselényi személyével valami összefüggésben állanak vagy éppen Wesselényi dicsőítésére készültek. Ezek között több költői feldolgozás is akad, a melyekben természetesen az árvízveszelelem alatti szerepe áll előtérben. Magyarország lelkesedése szól hozzánk ezekből a művekből, az egész ország tisztelete azon férfitú iránt, a ki saját élete kockázatátával annyi embert mentett ki a hullámsírból. Egy érzelmi dicsőítés azonban kikerülte mind Petri, mind Kardos figyelmét. Kardos idézi ugyan Jósika Emlékiratának azon részét, melyben Wesselényiről nyilatkozik, de nem ismeri *Vész és Údv* cz. novelláját, melynek tárgya összefonódik az 1838-iki árvízzel és Wesselényivel. Sőt Wesselényi dicsőítése egyik — háttérben lappangó — czélzata e novellának. A *Vész és Údv* az 1844-ben megjelent *Visszhangok* cz. novellakötetben foglal helyet. Tartalma fővonásaiban a következő A külső Ferencvárosban áll az öreg Váczynek a háza. Unokaöccse és gyámja, Kálmán, rohamosan a züllés útjára került, úgy hogy Váczy leányának, Ninának, a kezét megtagadja tőle, ugyancsak megtagadja tőle birtokainak nagykörúsága előtti átadását is. Kálmán erre gáztettel akar pénze birtokába jutni. Egy barátjával és egy szolgálóval belopózkodik Váczy házába, hogy azt kirabolják. Az éjszaka beálltáig egy omladozó és elhagyott pinczébe rejtőzködnek. Itt azonban utóléri őket a hirtelen beállott áradás. A Duna kiöntött; a víz lassanként kezdett behatolni a pinczébe és ők csak akkor vették észre a veszélyt, a mikor már nem lehetett menekülni. Borzasztó helyzetbe kerültek. — Ezalatt Nina kedvese, Csetney Kálmán, Váczyék megmentésére siet. Nagy nehezen átkel a megáradt Dunán és ekkor találkozik össze egy fenséges alakkal, a ki négyvezős, kivilágított sajkáján százaknak vitte meg a várva-várt segítséget. Jósika nem nevezi meg az «árvizi hajóst»; allegorikus lény ez: a Szabadító. Mindenki mégis könnyen Wesselényi Miklórra ismerhet benne. Együtt megy el Csetney Kálmán a nagy Szabadítóval Váczy házához; Kálmán megmenti Váczyt és leányát, a Szabadító pedig ezalatt a romok közé temetett szerencsétlen merénylőknek visz segítséget, őket szabadítja ki borzasztó helyzetükből. Így mindnyájan megmenekülnek; Csetney elveszi Ninát, Kálmán megjavul és derék emberré lesz. Jósika a Szabadítóra való utalással végzi novelláját:

1) Kürschners D. Nationalliteratur CV : 141 l.

2) U. o. CV : 141 l. jegyzet.

Olvasó: Hát a Szabadító?

Író: Több mint száz megmentett család emlékezetében él.

Olvasó: S jutalma?

Író: Öntudat.

(Budapest.)

WEBER ARTÚR.

— A «Captivi» latin előadása. A budapesti VIII. ker. áll. főgimnázium ifjúsága f. é. nov. 18-án az Uránia színpadán latin nyelven előadta Plautusnak Captivi cz. vígjátékát a következő szereposztással: Prologus: Istvánffy László; Ergasilus: Arató Sándor; Hegio: Totis Béla; Lorarius: Sommer Alfréd; Philocrates: Matolesy Attila; Tyndarus: Friml Jenő; Aristophontes: Sikos Károly; Puer: Spitzer Oszkár; Philopolemus: Hersich Sándor; Stalagmus: Marsovszky Gyula; Caterna: Szilágyi Imre, valamennyien a VIII.a osztály tanulói. Az előadás minden tekintetben sikerült, a szereplők értelmesen és tisztán beszéltek latinul és nagyon ügyesen játszottak, a miért egyrészt latin tanárukat, a «Juventus» érdemes szerkesztőjét, dr. Székely Istvánt, illeti az elismerés — a kitől az előadás eszméje eredt s ki annak megvalósításában fáradozhatatlanul buzgalkodott — másrészt dicsérrel kell megemlékeznünk Somló Sándornak, az orsz. színművészeti akadémia igazgatójának munkájáról, a melynek a tanulók szép játéka és az ügyes jelenetezés volt köszönhető. — Az előadás a latin tanulmányok lelkes művelésének örvedetes tanúsága, és remélhetőleg serkentő példának fog szolgálni más iskoláknak is ilyen klaszszikus nyelvű előadások rendezésére, a melynek Németországban és főleg Angliában mind a középiskolában, mind az egyetemi diákság körében már régen folynak.

— Gyulai Pál «Szilágyi és Hajmási»-ja s Vörösmarty «Eger»-je. Gyulai Pál *Szilágyi és Hajmásija* a források szolgáltatta nyers anyagi művészi feldolgozásával válik ki. Előszavában maga Gyulai utal a *Szendrei Névtelen* fenntartotta mondára s népballadai változataira, melyekből épen úgy merített, mint egyes népdaltöredékekből. Nem egészen osztozunk Baráth Ferencz¹⁾ nézetében, ki a sok kölcsönzést Gyulai hibájául rója fel. Nem látunk benne *összerakott mozaikot*, mint Baráth, mert Gyulai a kölcsönzésekben Arany János példáján okult: erős pszichikai egység koszorújába fonja a talált gyöngyszemeket. *Széchy Károly* mélyebbre hatol, mikor a mű nagy, művészi értékére utal, dicséri szerkezetét, a jellemrajzokat, a színek és hangulatok művészi találkozását s előadása szépségeit.²⁾

Ezúttal Gyulai költeményének egyik legfontosabb mozzanatával, *Leila szerelmével*, foglalkozunk s olyan tényezőre utalunk, melyet kutatóink nem vettek tekintetbe.

Leila, a török császár leánya, nem tud szabadulni Szilágyi képétől. A rabszolga-leányok hiába tánczólnak körülötte, hiába kínálgatják sörbetel, gyümölcscsel, nem vidul fel. Majd magára hagyják. Leila lelkét a szerelem gondjai tépik:

Minden eszébe jut, gyermekkorra, anyja:
A szegény jó asszony *keresztjén magyar* volt,
Ritka bájaiért rablatá el atyja
S így lett háremében erővel törökké.
De régi hitének híve maradt titkon.
Megtanítá őt is vetni a keresztet
S nem egyszer csevegtek magyar nyelven együtt.

¹⁾ Baráth Ferencz: *Irodalmi dolgozatok*, 193. l.

²⁾ *Képes Irodalomtörténet*, II. k. 708. l.

Gyulai művészi éleslátással így okolja meg azt a nagy szerelmet, mely Leila szívében lángra kapott. Az a motívum, hogy a pogány leány keresztény ifjúba szeret s kiszabadítja, nemcsak Gyulai forrásaiban van meg, de megtalálható néhány chanson de geste-ben is. A hit chauvinismusával szemben sokkal megragadóbb a lélektani igazság ereje. Tagadhatatlan azonban, hogy ezt a megokolást Gyulai Vörösmartytól tanulta. Maga Gyulai kiemeli Leila és Zoltai epizódját Vörösmarty *Egerjében*.¹⁾ Hogy ezúttal nemcsak a kritikus értékelésével van dolgunk, hanem a költői alkotás gyanutlan jelzésével is, igazolhatja a következő:

Zoltai és Hanivar gyakran harcolnak hajnalonként az Eger-patak partján. Mikor Hanivar kedveséhez, Leilához, fut, ez bámulva kérdi tőle, ki szaggatta így meg, ki ontott orczájára vérpatakat? Míg a Zoltai ütötte sebek miatt szegyenkező Hanivar sátrában évdők, Leila szívéből Hanivar képe tűnedezni kezd s Zoltairól ábrándozik. Azon tünődik, miért nem született «jézusi népnél». A patak partján gyakran szemléli Zoltait. Ez egyszer a törökökre csap s elragadja Leilát. Mikor Zoltai Leilának szerelméről regél, a török leány kétségeit a múlt feltárásával oszlatja el:

Csak te ne aggódjál; mint ők, *nem vagy te pogány vér*
 S kit mondál, Ulemán téged nem nemze, de ülvény
 Fenn szépséges anyád özvegy teremében, az elzárt
 Börtönből hozzája *fogyoly magyar ifju* mosolygott
 S egymással vágyó szemeik szerelembe merülvén
 Ugy termél mint égi virág kórótalan ágon
 Csendes óhajtasból és angyali gondolatokból. (III. é.)

A szellő is, mely először megszálta, szép Magyarországból fujdogált feléje. Nincs arra teremtve, hogy a töröknek szolgáljon, hanem hogy a hold helyett a keresztet imádjá. Leila szemét elhagyja a bánat s pillantását mosolyogva felelji Zoltai daliás alakján.

Leila és Zoltai epizódjának szépsége vetekedik Omár és Idáéval. Nem csodáljuk, hogy hatásától Gyulai sem tudott szabadulni. Leila és Szilágyi, Leila és Zoltai szerelmének lélektani kimélyítésében közös vonás a magyarság indítéka. Ez Gyulainál természetes, valóságos, reális hatású, míg Vörösmartynál túlnótul a romantikába vész. Vannak lényeges különbségek is, melyeket a mese célja könnyen magyaráz *Egerben* épen úgy, mint *Szilágyi és Hajmásiban*. Valóban, Gyulai nemcsak nagy életrajzi és kritikai művel hódolt Vörösmartynak, hanem remek költői elbeszélések olyan mozzanatával is, melyet eddig Gyulai leleményének hittünk.

(Arad.)

ELEK OSZKÁR.

— Anyos Pál kiadatlan költeménye cím alatt a Fejérmegyei Napló idei 55-ik száma közli Anyosnak egy vallásos versét *B. Sz. Máriához az édes hazáért*. A költemény valóban Anyostól való, de nem kiadatlan, ellenkezőleg a Fejérmegyei Napló kiadása immár negyedik lenyomata a versnek. A mint Anyos-kiadásom jegyzetei között (*Régi Magyar Könyvtár* 23. k. 280. l.) megállapítottam, először Abafi Figyelőjében [III. k. (1877) 236. l.], másodsor a *Katholikus Szemlében* (1904: 376–377. l.), harmadszor említett kiadásomban (110. l.) olvasható, s mind a három, valamint ez a negyedik közlés is ugyanarról a kéziratot szövegről, Kreskay Imrénének 1788-ban összeírt verseskönyvéből való.

Ez alkalommal Anyos kiadásomhoz kiegészítőleg két megjegyzést teszek, egy pótlót s egy helyreigazítót. A *Gróf Eszterházi Pálnak pécsi püspökségre lelt felemeltetését ünneplő versek* 1781-ben nyomtatásban megjelent szövegét, melynek kiadásom alkalmával nem tudtam nyomára jutni,

¹⁾ Gyulai Pál: *Vörösmarty életrajza*,⁵ 134. l.

azóta megtaláltam a Nemzeti Múzeum katalogizálatlan apró nyomtatványai között. Egy időközben előkerült jegyzet alapján pedig Anyos latin versének (*Ad S. Paulum*, kiadásom 189—190. l.) a régi másolótól elkövetett hibáit javított ki: a vers utolsó strofájának 2. sorában *Agnum* helyett *Aejrum*, a 4. sorában *gratient* helyett *quatient*, s a 7-ikben *Indicantem* helyett *Judicantem* olvasandó. cs.

— Megjegyzés Bayer József «Vörösmarty megtiszteltetése 1841-ben» cz. cikkéhez (EPhK. IX. f.). Bayer a Kossuth idézte versort: «Die Dichter stehen auf der Menschheit Höhen» Freiligrath «Aus Spanien» cz. költeménye alapján idézettnek tartja és kérdi, miért nem idéz Kossuth egész pontossággal? — Ily alakban valóban hiába keressük ezt a szállóigét a Zitate-Lexikonokban. Freiligrath költeményének Bayer említette sorai tartalmilag közel állnak ugyan a Kossuthtól idézett versorhoz, ráillenek az álnév alatt író Vörösmartyra is, de semmiképen sem lehetnek alapja Kossuth idézetének, mely ily formában egyszerűen megszűnnék idézet lenni. Pedig Kossuth csakugyan idézett, és nem pontosan. Az idézet nem származhatik másonnan, mint Schillernek *Jungfrau v. Orleans*-jából, L. I. felv. II. jel. 32—33. v.:

. . . Drum soll der Sanger mit dem König gehen,
Sie beide wohnen auf der Menschheit Höhen.

Kossuth csak a második sort idézi, s ily az összefüggéséből kiszakítva, természetesen ki kellett egészítenie, illetőleg módosítania. Ezt is pontosabban tehette volna; megtarthatta volna az alanyt (der Sanger), az állítmányt (wohnen), de a gondolat, sőt az idézet lényeges részének betűszerint való egyezése kétségtelenné teszi, hogy, ha Kossuth nem is idézett pontosan, annyira rosszul mégsem idézett.

(Sopron.)

EINZIG MIKLÓS.

— Megjegyzés Alszegey Zsolt bírálatára. Alszegey Zsolt az EPhK. XXXV. 756. s köv. lapjain bíráló ismertetést ír esztétikai dolgozatomról. Arra, a mit műveckémről ír, nincs semmi megjegyzésem. Felfogásunk, álláspontunk különböző, sőt ellentétes. Mindketten támogatjuk a magunk igazát. S ha Alszegey az én álláspontomat, melynek gyökerei a Böhm tanításába nyúlnak, hibásnak jelzi: egészen természetes. Hisz a kérdés sub iudice est, s épen ezért az ellentétes álláspontok megvilágítása, megostromlása kölcsönösen jogosult.

Ismertetésének utolsó sorát azonban nem hagyhatom megjegyzés nélkül, mert, úgy érzem, félreértésen alapul s olyasmit tesz föl, a mi eszem ágában sem volt. Alszegey az említettem helyen ezt írja: «. . . az Alexander Hamlet-könyvére tett megjegyzésével már megütöközt kelt.» Ez a megütöközést keltő megjegyzés műveckémnek abban a részében fordul elő, melyben a műélvező subiectivitásának a tárgyak felfogásában tapasztalható különböző hatására utalok. «Hogy Hamletben csakugyan azt hallgatjuk, a kit Sh. élénk akart állítani s nem valami csodabogarat, a milynekről Alexander monográfiájából értesülünk, az már nem egészen a tárgytól függ, hanem az élvező subiectivitásától. . .» Ha a csodabogár kifejezés az Alexander magyarázatára vonatkoznék, akkor méltán mondhatná Alszegey, hogy megütöközést kelt. Csakhogy én ezt nem így értem, nem is érthettem. A csodabogár kifejezés egyik-másik régebbi Hamlet-magyarázatra vonatkozik. Ilyennek tartom pl. E. P. Vining azon felfedezését, hogy Hamlet voltaképpen nem férfi, hanem férfinak nevelt leány, ki szerelmes Horatióba s ezért féltékeny Oféliára. Ehhez hasonló furcsa magyarázat nem egy hangzott már el. Ezekre vonatkozik a csodabogár szó. Az Alexander nevével úgy kapcsolódik a dolog, hogy Alexander Hamlet-tanul-

mányának II. fejezete (tudvalevőleg) a régebbi Hamlet-magyarázatokat ismerteti s köztük éppen ezeket a külözködőket is. En a Hamlet-magyarázatokat innen ismertem meg. Így értve a kifogásolt kifejezést, lehet, hogy fogalmazásom nem elég világos, de semmi szín alatt nem kelthet megütőközést.

Hogy az Alexander Hamletjének az értékét tudom, erre vonatkozólag szabad legyen az Erdélyi Múzeum 1902. évf. 204—6. lapjain olvasható sorokra utalnom. Ezek tán feleslegessé teszik annak a bővebb tárgyalását, hogy a csodabogár kifejezést nem az Alexander magyarázata, hanem az ő könyvében ismertetett régebbi külözködő egyéni felfogásokra alkalmaztam. Épen ezért az Alszeghy idézett megjegyzését ezek alapján szabad legyen a t. szerkesztő úr szívésségéből magamtól elhárítanom, mint olyant, a mely (elismerem: esetleg a fogalmazás tökéletlensége miatt), félreértésen alapul.

(Szászváros.)

KRISTÓF GYÖRGY.

-- A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Az Irodalom. Bibliografiai folyóirat. II. évf. 5. sz. Budapest, 1911. 8-r. 16 l.

Eckönyve. Az erdélyi róm. kath. státus tanárai XV. kongresszusának —. Szerk. Kárpiss János. Gyulafehérvár (Papp György) 1911. 8-r. 108 l.

**Gyöngyösy* László: Mikszáth Kálmán. Budapest, Franklin, 1911. N. 8-r. 105 l. Ára 240 K.

Hegedüs Árpád: A francia irodalom története. (Iskolai segédkönyvek 8. 9.) Szentgotthárd, Wellisch Béla. (1911.) K. 8 r, 100 l.

**Flungarica* Vitebergensia. Leírását és ismertetését l. 816. lapon.

Jung Ungarn. Berlin, 1911. 6—8. f. 659—1002 l.

Könyvtár. Olcsó. Budapest, Franklin, 1912. K. 8-r. Ára számonként 20 f.

1631—1633. Lampérth Géza: A kompánia rózsája és egyéb kurucz történetek. 93 l.

1634—1636. Andersen: Az én életem meséje. Dán eredetiből fordította Dr. Szeberényi Lajos Zs. 112 l.

*1637—1640. Farkas Zoltán: Bajza József élete és művei. 167 l.

Közlemények Dunántúl történetéhez. Szerkeszti Rexa Dezső. I. évf. 1—2. sz. Székesfehérvár, 1911. 8-r. 110 l.

Mihalik József: Jelentés a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőségének 1910. évi működéséről. Budapest (Stephaneum) 1911. Legn. 8-r. 55 l.

**Pintér* Jenő: Nagyköpcsényi gróf Listius László. (Különnyomat a budapesti VI. ker. főreal. értes. ből.) Budapest (Thália műintézet.) 1911. 20 l.

Regényírók, Magyar. XI. sor. Budapest, Franklin, 1911. 8 r. Ára 30 K. 19—20. B. Kemény Zsigmond: A zord idő, I—II. 304, 309. l.

22. Jókai Mór: A janicsárok végnapjai. Az egyiptusi rózsá. 316 l.

32. Gyulai Pál: Egy régi udvarház utolsó gazdája. Nők a tükör előtt.

A vén színész. XIV + 312 l.

36. Pálffy Albert: Egy mérnök regénye. 370 l.

Regénytár, Klasszikus. XII. sorozat. Budapest, Révai, 1911. 8-r. Ára 20 K.

Dosztojevszkij: A félkegyelmű, I—II. Ford. Szabó Endre. 335, 337 l.

Maupassant: A mi szívünk. Péter és János. Ford. Vértessy Jenő. 323 l.

Maupassant: Erős mint a halál. Ford. ifj. Korányi Frigyes. Daudet: A halhatatlan. Ford. Tóth Béla. 214 + 167 l.

Jacobsen J. P.: Lyhne Niels. Grubbe Mária. ford. Ritook Emma. 403 l.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

I. Görög és latin philologia.

- Aberkios 283.
 Abonoteichos 474.
 accentus, görög 759.
 Achilleis 766.
 acta diurna 395.
 ἄετον 475.
 Aetheria 700.
 Afrika emlékei 777.
 ἀγνωσία 476.
 Agrippina 803.
 Aischylos 648. *Agam. 1373.* 661.
 Aldobrandini-lakodalom 693.
 Aleria 809. 811.
 Alkiphron 314. *III, 31.* 659.
 Alkmaion 268.
 Amatucci *Hellas* 225.
 Szt. Ambrus 714.
 Anakreon 426. 428. 450. 453. 454.
Andreas I. (isk. dráma).
Andria viszonya *Perinthiához* 331.
 és görög eredetije 341.
 Annus Cimber 749.
 Anonymus Londinensis 269.
 Anth. Palatina 438.
 ἀνθρώπος ψυχικός, σαρκικός, πνευματικός 476.
 ἀντικατηγορία 697.
 Antiphanes 736.
 Antonianæ (orationes) 255.
 Antonius és Cicero 257.
 apologeták, görög 695.
 Apologeticus 695. szerkezete 698.
 apológiák 86. 197.
 Appianus Alexandrinus 256.
 Apuleius *Amor és Psyche* 209. 238.
de deo Socratis 773. *Metamorphoses* 282. 405. 471.
 Aquineum 776.
 archaikus etruszk falfestés 496.
 Aristophanes *Békák* 1369. 661; 662. 648.
 Aristoteles 236. 761.
Arma victriicia in Hungaria (isk. dráma) 100.
Artaxerxes (isk. dráma) 155.
 Arusinus Messius a 16. és 17. philippicáról 256.
 Asinius Marcellus pastophor 472.
 Asklepios-kultusz 268.
 ἀταξία 730. 734.
 athéni demokraczia 215.
 athéni művelődés 645.
 Aufidius Bassus 395.
 Augustinus 474.
 Augustus 465. 805.
 Augustus szobra 776.
 Ausonius 751.
 Bacchylides 332.
 Bartal Antal 668.
 βασιλεία θεοῦ 475.
 Bassi Domenico 226.
Batrachomyomachia 625.
 Baudouin Octavius-kiadása 87.
Bauer A., Vom Griechentum zum Christentum 173.
 Baumgarten-Poland-Wagner *Die hellenische Kultur* 225.
 bellum privatum 461.
 Bentley-féle módszer 748.
 Bibliotheca Hieronymiana 447.
 Bigotius, G. 780.
 bizánczi philologiai 169.
 Bocatius János 436.
 Boissier 250. 387. 471. 494.
 brachylogia 323.
 Bréal, *Pour mieux connaitre Homère* 219.
 Brewer, *Kommodian von Gaza* 492.
 Brigetio 776.
 Brugmann, *Grundriss* 759.
Buda, Attilae frater (isk. dráma) 102.
 Buecheler *Fetronius-kiadása* 700; 749.
 βουκολείν 661.
 Butcher Samuel Henrik 372.
 Βυζαντιολογική εταιρία 148. Βυζαντίς 148.
 Cæcilius Natalis 93. megterése 196.
 Quinti f. Natalis 248.
 Cæsar 465.
Caesar (isk. dráma) 103.
 Caligula 799. nővérei 800.
 Callimachus 317.
Carolus I. (isk. dráma) 111.
 Cassius Chærea 802.
 Catalepton XIV. fordítása 753.
 Caylous *Recueil de peintures* 765.
Celsus ἀληθής λόγος; 96.
 Cersunum 811.
Certamen belli et pacis (isk. dráma) 109.
 Chauvet, *La philosophie des médecins Grecs* 270.
 Cicero: *de nat. deor.* és Minucius *Octaviusa* 98. *de off.* 714. ismeretlen philippikája 255; 656. 741. 761.
Cilli, Ulricus de (isk. dráma) 100.
 cirtai feliratok 248.
 classica philologia 706. 783.

- Claudius 799. 803.
 Cluvius Rufus 395.
codex Baddeley 765. — *Bruxellensis*
 685I. 86. — *Caypon* 284 — 5. 765. —
Parisinus 166I. 86. — *Parisinus*
 7989. 700.
Codices Graeci et Latini 764.
commentarii senatus 395.
 Commodianus 423. 492. *Instr. II. 13.*
 494.
 contaminatio 693.
 Coriolanus és Volumnia 765.
 Corsica 807. -ra vonatkozó epigram-
 mák 808.
 Corssen 760.
 Cremutius Cordus 802.
 Croiset, M. *Méandre* 646.
 Cserép József Sallustiusa 292.
Cypressus laureata (isk. dráma) 101.
 Cyprianus 243. *Quod idola dii non*
sunt 203. 243.
 Dacia 149. emlékei 776.
dæmonologia 699.
 Δεσδαίμων (Menander) 736.
 Demetrius 802.
 Demokritos 732.
Dialogus inter Musas 155.
 dialektus-csoportok jellemvonásai
 425.
 Dio Cassius 397. 799. 804.
 Diocletianus palotája 776.
 Diodoros XI. 53, 6. 460; 714. 809.
 811.
 Dionysios Hal. *Antiqu. IX. 15.* 460.
 Dionysios Areopagita 311.
 Discipulus 238. 418.
 Domitius Ahenobarbus oltára 776.
 Donatus 328. 752.
 dór elem művelődéstörténeti szerepe
 214.
 Drerup E. 766.
 Du Cygne *Lytrum* 100.
 Duruy-Hertzberg, *Gesch. des röm.*
Kaiserreiches 465.
 Ebert, Allg. *Gesch. d. Lit. d. Mittel-*
alters 822.
 εἰκὼν 475.
Emericus et Andreas (isk. dráma) 108.
 Empedokles 268.
 Engelmann R. 695.
 epikureusok 468.
 Epikuros hatása 649. pozitivismusa
 650. hatása Menanderre 645. tana
 730. fizikája 732.
 Erdődius, Thomas, piarista 102.
 etruszk falképek 496.
 euhemerismus 698.
 Euhemerus 465.
 Euripides 662. 645.
 Euryphon 269.
 Eusebios, *Fraeparatio evangelica* 308.
 s köv.
 Eustathius 322.
 exorcismus 268.
 Fabia gens 461.
 Fabia, Ovidius felesége 162.
 Fabius Rusticus 395.
 Fabricius *Bibliotheca Latina mediae*
et infimae aetatis 822.
 fasti consulares 149.
 fatum 467.
Fides in regem et patriam (isk. dráma)
 111.
 filozofus-körök Rómában 802.
 Fortuna nefaria 476.
 Frazer Pausanias-kiadása 230.
 Freytag, *Tiberius u. Tacitus* 399.
 Friedländer, Ludwig 373. 834.
 Fronto 202.
Gerardus (lat. isk. dráma) 104.
 Gesta Romanorum 236. 241. 628.
 635. 715.
 γῶσις 476.
 görög accentus 759.
 görög állameszme 214.
 görög dialektusok 140.
 görög dogma 644.
 görög felvilágosodás 265.
 görög festészet 693.
 görög filozofia 645.
 görög-magyar szótár 148. 226. 502.
 773. 837.
 görög művelődés története 225. 833.
 görög nyelv története 424.
 görög orvosi ethika 270.
 görög orvostudomány 265.
 görög parodia irodalom 282.
 görög philologia, egyetemes 705. 783.
 görög regény 499.
 görög szépirodalom 645.
 görög tragédia 143.
 grammatikusok 760.
 graeco-latin hadi intézmény 463.
 γράμματα, τὰ Ῥώμης 283.
 grammatikusok, latin 146.
 Gregorovius 808. *Corsica* 158.
 Guyau, *La morale d'Epicure* 649.
 háborúból vett tropusok az Iliasban
 és Odysseusban 78.
 Halm Octavianus-kiadása 88.
 hangsúly, latin 759.
 hasonlatok nyelvtani sajátosságai az
 Iliasban és Odysseusban 83.
 Hegedüs István 347.
 Heikel, *Senecae Character* 806.
 Heinrich Gusztáv 674.

- Heisenberg A. a *κασαρεύουσα*ról 434; 706. 783.
- Hektor és Menelaos párviadala 464.
- Ἑλληνική βιβλιογραφία 148.
- hellenisztikus kultúra egysége 216.
- hellenisztikus mysterium-vallások 475.
- hellén művelődés 214.
- Helvia, Seneca anyja 801.
- Herakles-költemény 767.
- Heraclius* (isk. dráma) 100.
- Herodicus Babylonius 751.
- Herodotus 425. 657.
- Herolt János 418. 514.
- Herwerden Henrik 373.
- Hesiodos 831.
- hétbeosztás, római 834.
- Hieronymus 246. *de viris ill.* 199. ep. 200.
- Hieronymus-könyvtár 447.
- ἱερός λόγος 463.
- Hippokrates 265. H.-gyűjtemény 269.
- Ἱπποκρατιπιδάτης 659.
- Hirt, *Der indog. Ablaut* 759.
- Hirzel, A., *Gleichnisse und Metaphern im Rigveda* 2.
- Holl K. *Tertullianus* 698.
- Hóman Ottó 668.
- Homeros 221. 363. 829. 831. beszédkezdet különössége 322. kritika 830.
- homerosi hasonlatok irodalma 3.
- homerosi nyelv 425.
- Horatius 292. 426. 449. 748. nyelve 422. archaismusok 423
- Horatiusok és Curatiusok 464.
- Hornyánszky Gyula *Hippokratése* 265. 292.
- Hungaria tertio Christiana* (iskolai dráma) 106.
- Hyginus 715. 727. s k.
- Ilias 819. tropusok 6. 79. 317. 625. korának művelődési viszonyai 76. hasonlatok nyelvtani sajátosságai 83. kettős tropusok 84. forrásai 765.
- imperium Romanum 776.
- Intercisa 776.
- Inveni portum* 437.
- Ionopolis 474.
- Isidorus, *Originum* l. IX. cap. II. § 66. 350.
- Isis kultusza 472.
- Isis- és Serapis-kultusz 249.
- Jacobus a Voragine 778. 815. 816.
- Jacobus de Cessolis 714.
- Jamblichos 714.
- Janus Pannonius 437. 446.
- Jäger Oskar 373.
- jezsuita-drámák (latin) 102.
- Joannes Corvinus et Simon Keményius* (isk. dráma) 112.
- Joannes Diaconus 779.
- Jornandes 370. 371.
- Josephus, Hungariae rex* (isk. dráma) 101.
- Julia 799. 807.
- Julia Livilla 803.
- Julius Martyr* (isk. dráma) 155.
- Jung Julius 373.
- Juvenalis és Prudentius 357.
- Iuventus* 149.
- κασαρεύουσα* 705. 783. mint hivatalos nyelv 434.
- κάτοχος 475.
- kettős tropusok az Iliasban és Odysseiaiban 84.
- κῆτος 831.
- κτσαριστής 657.
- knidosi orvosiskola 269.
- kódex-illusztrációk 765.
- κοινή διάλεκτος 174.
- konzervativizmus államfenntartó ereje 215.
- korinthosi agyagtáblák 496.
- kosi orvosiskola 269. [829.
- költői az Iliasnak és Odysseianak 77.
- középkori latinság helye 822.
- Krumbacher Károly 168. 705. *Philologie und Geschichte* 171.
- κύριον κάλυμα 830.
- kyrenei hydriák 496.
- Lachmann-féle Liedertheorie 765.
- Lactantius, *Div. inst.* 199; 714.
- S. Ladislaus* (isk. dráma) 107.
- Lanciani Rudolf 775.
- Lang A. *Homer and his age* 830.
- Láng Nándor 463.
- László Béla 202.
- latin hangsúly 759.
- latin irodalom, középkori 821, keresztény 822.
- latin nyelv, vulgaris 422.
- latin philologia 822.
- Legenda Aurea* 236. 815. 816.
- Legrand, *Daos* 646.
- lekythos-képek 497.
- Leukas-Ithaka theoria 222.
- Leukippos 732.
- lex Cincia 804.
- Jäber Attilae* 153.
- Λεωπόλτης 659.
- Lindsay 759.
- Livius II, 48. 460; 809.
- Loescheke 495.
- Lucretius 380. 732. 740.
- Lukianos 315. 661. ὄνος 411.
- Lukios Patraiból 406.

- Λόβιος, Pseudo-Lukianosféle 406.
 Lurinion (Luri) 812.
 lykiai sírreliefek 496.
 lytikusok 765.
 Macropedius, *Rebélles et Aluta* 100.
 Madaurensis 472. 477.
 magyarországi leletek a római arch.
 kiállításon 776.
Majestas Austriae et Aegypti (isk.
 dráma) 101.
 Malmosi Károly 673.
 Manitius, *Gesch. d. christl. lat. Poesie.*
 823.
 Marcus Manilius 714.
 Marcia, Crémütius Cordus leánya 801.
 Mariana 809. 811.
 Martini Emidio 226.
 Masénius, *Rusticus* 668.
 Mayor John Eyton 373.
 Maywald József 836.
Meditatio II. verae devotionis signa
 (isk. dráma) 103.
 Meleager-eposz 766.
 Menander 328. 644. 730. 832. — *Heros*
 743.
Mentor (isk. dráma) 155.
 Messalina 805.
 μεταβροσσις 475.
 μεταψύγωσις 475.
 μετεσωμάτωσις 475.
 Meyer Ed. 265.
 Michaelis Adolf 373.
 Migne, *Patrologia* 311.
 milieu-elmélet 270. Plutarchosnál
 392.
 militia legitima 461.
 miletosi mesék 210.
 milliarium-kövek 776.
 μίμησις βίου 282.
 mimus 282.
 Minucius Felix 85. 194. 243. irodal-
 lom 91. magyar irodalma 92. és
 Cicero 98. köra 197. *Octavius* 695.
 Mirabilia urbis Romae 705.
 Mithra-kultusz 475.
 művelődés az Ilias és Odysseia kor-
 szakában 76.
 modulatio 778.
 moira 286.
 Mommsen 217. 428. *Röm. Forsch.*
 460. *Staatsrecht* 461. 493. 696. *Röm.*
Gesch. 462. *Röm. Chron.* 834.
 Monceaux, *Hist. lit. de l'Afrique*
chrét. 696.
 Monumentum Ancyranum 396.
 mozaikképek 765.
 Mutterrecht 217.
 mysterium-terminologia 475.
 mysterium-vallások 477.
 nemzetörség, görög 463.
 Némethy Géza 748.
 Neumayr, *Eutropius* 154.
 Niese Benediktus 373.
 Nietzsche 499.
 Νικόγυρσος; 660.
 Nipperdey 465.
 Novatilla 801.
 nyelvtudomány, ókori 760.
Octavius 85. kiadásai 87—91. ma-
 gyar kiadások 88.
 fordítások 91. szerkezete 94. célja
 96. invenzio-e? 194. keletkezési
 ideje 249.
 Octavius Januarius 93.
 Odysseia γ103. 312. tropusok 61.
 79. korának művelődési viszonyai
 76. hasonlatok nyelvtani sajátos-
 ságai 83. kettős tropusok 84. ós-
 középső Od. 220.
 Odysseia-képek 693.
 Osiris kultusza 472.
 Osthoff, H. 292.
 Ovidius 667. házassága 161. szöveg-
 javítások: *Am. III. II. 52.* 164.
Trist. I. 8, 48 116. *Trist. II. 236.*
 167. *Fasti II. 195.* 460. *Fasti* for-
 rásai 357. *Metam.* 626.
 Pagasai-stelék 694.
 Pais, *Storia di Roma* 460.
 παλιγγενεσία 475.
Palladium sacrum (isk. dráma) 109.
 Pán halála 226. 448. 779.
 Pán-mythos 305. s. k.
 Pannonia 149. emlékei 776.
 parasitos-név 659.
 patriarchalis királyság 218.
 Pausanias 495.
 Παισιδῆπος 659.
 Pecz Vilmos 783. *Emlébeszéd Krum-*
bacher felett 705. *Tropen des Aes-*
chylus; Soph. u. Euripides 1. — Τα
 μεταφορικά σχήματα τοῦ Ἀριστοτέ-
 λους 1.
Peregrinatio ad loca sancta 699.
Peregrinatio Bethlehemica (isk. dráma)
 100.
Perinthia és *Andria* viszonya 328.
 Περινθία és Ἀνδρία viszonya egymás-
 hoz 328.
 Petronius 423. *Trimalchio lakomája*
 700. *Satiricon* 281.
 Petrus Alphonsus 715. s. k.
 phantasia és reflexio az Iliasban és
 Odysseiában 78.
 Φῶνοι 350.
 philologia' (a) értelme 170.

- philologiai dissertatiók 447.
Philologiai Közöny 668.
 Philostratos *Eikones* 501.
 Photios 406. 478.
 Pindaros 832. 836.
 Πιτάνα phyle 463.
 Πιτανητέων λόγος 463.
 Placidius J. *Infelix prudentia* 837.
 plasztikus szellem az Ilias és Odysseia tropusaiban 79.
 Platon 217. 378. 429. 645. 745. 761. esztétikája 134.
 Plautus 760. 662. 423. *Captivi* 660.
 Plautus és Terentius 345.
 Plutarchos 392. 305. 736. 781. 714. 715. Menanderről 646. *de orac. defectu* 305.
 ποιηταί (οί), οἵτινες τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσειαν ἐδημιούργησαν 77.
 Polygnotos 495.
 πολιτισμὸς (ὁ) τῆς ἐποχῆς τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδύσειας 76.
 πολυχρωμία τῆς ποιήσεως 82.
 polychromia az Ilias és Odysseia tropusaiban 82.
 Polynaios 714.
 pompeji stílusok 693.
 Pomponius Mela 809.
 populus ~ populari 462.
Praemium fidei et amoris (isk. dráma) 107.
Primus Estoras (isk. dráma) 105.
 Priamos és Achilleus 765.
 Priskos 370.
 πρόνοια 476.
 prospektus-képek, római 693.
 Protesilaudamia 660.
 Prudentius, műveinek rethorikai jellege 355. viszonya a bibliához 356.
 Pseudo-Lukianos 409. Λούκιος ἢ ὄνος 471.
 pythagoreus filozofia 475.
 Quintilianus 697. 749. 761. *Inst. or. X. 1, 69.* 647.
Quod idola, Minucius Felixé 244. forrásai 244. szerkezete 245. kora 247.
 Ramorino, *Carattere morale di Seneca* 805.
 Rauschen, *Ein letztes Wort über das Zeitalter Kommodians* 493.
 Reinach S. 268.
 Reitzenstein, *Hellenist. Wundererzählungen* 345.
 Renan, *Marc-Aurèle* 645.
 retorsio 697.
Rhetorica ad Herennium 361.
 Ribbeck 499. 750.
 Ring Mihály 668.
- Ritschl 499. [474.
 Rohde, *Über Lucians Schrift Λούκιος*
 Róma térképe 776.
 római művelődés 833.
Salamon et Geysa (isk. dráma) 106.
 Sallustius beszédei 256.
Satiricon és mimus 282.
 satura Menippea 282.
 Scheid N., *Die dramatischen Schüleraufführungen* 99.
 Schmid, W., *Der Atticismus* 661.
 Schmidt József 681.
 Seelmann 759.
 Seianus 801.
Senacherib (isk. dráma) 101.
 Seneca, száműzésének oka 799. 804. helye 807. *De ira* 802. epigrammái 806. 808. «S. tornya» Corsicán 810. 812. *ad Polyb. 18, 9.* 812.
 Servius Vergilius-kommentárja 223.
 Σῆρες 350.
 Silvia 700.
 skeptikusok 745.
 Sondag, *De nominibus apud Alciphronem* 650.
 sophisták 745.
 Sophokles 662. 648.
 sorozás megakadályozása 462.
 σωτηρία 475.
 Stahr *Tibers Leben* 398.
S. Stephanus primus Hungariae rex apostolicus (isk. dráma) 101.
 stoa 464.
 stoikusok 468.
 Stolz 759.
 Strabon 350. 646. 736. *Geographica* 230.
 Suetonius, élete 390. *vitae* czélja 391. írói elve 393. forrásai 395. politikai és vallási felfogása 403. stílusa 469. vallási nézetei 466. a vallásról 467; 799.
 P. Sullius pöre 804.
 Susius Nic., *Pendularia* 99.
 Szamek György 292.
 Székely István, *De Suetonio Taciti imitatore* 396.
 Szénássy Sándor 672.
 Szlavkovszki Benedek *Fomes discordiae* 154—155.
 tabula Peutingerianae 776.
 Tacitus, élete 389. *Annales* czélja 391. pragmatismusa 392. forrásai 395. politikai és vallási felfogása 403. 464. stílusa 469. a zsidó vallásról 466. a keresztény vallásról 466. a fatumról 467. *Ann. VI. 28.* 467. az öngyilkosságról 468; 696. 802. 804.

Tacitus és Suetonius 387. 396.
tájkép a gör. művészetben 495.
tau Gallicum 750.
taurobolium 475.
Telemachia 221.
Télffy 671.
Terentius 239. 663. — *Andria* 328. —
irodalom 329. — egyénisége 344.
Tertullianus 86. 141. 695. — *Apologe-
ticus* 197. 243. — *Ap.* szerkezete
698. erkölcsrajz műveiben 424.
Thebais 766.
Themistokles 646.
Thensaurochrysonicochrysidés 659.
Theodoromedes 660.
Theophrastos 647.
Thermopylai 462.
Thewrewk Emil, Ponori 618. — *Görög
Anthologiabeli epigrammák* 438.
Thomas Nádasdius (isk. dráma) 114.
Thukydides 399. 750.
Tiberius 466. — alakja Tacitusnál és
Suetoniusnál 398.
Traube 821. 823. — *Nomina sacra*
356.
Trieber *zum Kriegswesen der Spar-
taner* 463.
Triumphus idololatriae (isk. dráma)
105. 110.
Trophaeum Martis Ungarici (isk.
dráma) 110.
τρόπος: (στ) τῆς Ἰλιάδος; 6. — τῆς Ὀδυσ-
σειας 61.
τρόπος, διπλοῦς 84.
tropusok csoportjai az Iliasban és
Odysseiában 79.
τύχη 476.
ujgörög irodalmi nyelv 434.
ujgörög népköltészet 147.
*Ungaria olim sub Matthia Corvino,
iam sub Josepho Austriaco fortu-
nata* (isk. dráma) 100.
Usener 834. — *Epicurea* 650.
Valerius Asiaticus 805.
Valerius Maximus 714. 715.
Vári Rezső 706. — Encyclopædiája
706. 783.
Varro 663.
vázafestés 497.
Velleius Paterculus 397.
Vergilius, Catalepton 748.
Vergilius-mozsák 777.
Verrius Flaccus nyomai Ovidiusban
357.
Vértesy Dezső, Az újkori görög nép
költészetéből 147.
Vindex livor sui ultor (isk. dráma)
113.

vita Vergilii 752.
Waltz, *Vie de Sénèque* 803. 807. 810.
Waltzing, Studia Minuciana — 89.
Octavius-kiadása 89. [100.
Weitenauer *Tragoediae autumnales*
Wickhoff 693.
Wilamowitz 428, 499. — kultúrtör-
téneti fölfogása 216.
Winckelmann 644.
Woermann, *Die Landschaft in d.
Kunst der alten Völker* 495.
Zeller *Die Zeit Kommodians* 493.
Zeus, Homerosnál 286.
Zingerle Anton 373.
Zrinus ad Sigeum (isk. dráma)
113.

II. Magyar philologia.

Abafi Lajos 278.
Adami, *Műzsák vetélkedései* 137.
Adorján Boldizsár 136.
Ady E. 211. s k.
Agius Miklós 817.
Alexander Bernát 135. 261. 378. s
k. 417. 759. 845.
Alszegehy Zsolt 844.
Amadé László 710. 755.
Angyal Dávid 438
Anonymus 264. 432. 819.
Ányos, *Bold. Sz. Mária* 843.
Apor Péter 444.
Apáczai Cseri János 275. 285.
Arany János 208. 242. 264. 273. 285.
352. 416. 479. 490. 491. 511. 678.
754. 797. 818. 842. — esztétikája
228. s k. — drámabíráta 789. s
k. — Goethe-ballada-ford. 704. —
Buda halála 446. 511. 513. — Jókai
bíráta 787. s k. — lírája 212. —
Irod. tört. 138—140. *M.* — *Olvasó-
könyv* 139. — nekrológjai 785. s
k. — *Nyalka* huszárjának forrása
150. — *Széptani jegyzetek* 139. —
Toldi 241. — *Toldi Estéje* forrá-
sai 508. — *Toldi Szerelme* forrásai
302. 303. 372. 782. — végszava
a «Koszoru»-ban 791. s k. —
Vejtina 703.
Arany László 785.
Aranyos-Rákosi Székely Sándor 369.
Arvai, *Res litteraria* 279.
Az Erszény (Marsuptum) 663. s k.
Az Irodalom 303.
Bajza József 176. 207. 286. 427. 814.
Bajza József (dr.) 354. 444.
Baksay Ilias ford. 352.

- Balassi Bálint 710.
 Bálinth Gyula 486.
 ballada története 489.
 Ballagi Aladár 817.
 Bán Aladár 680.
 Baráth Ferencz 842.
 Baróti Lajos 136.
 Baróti Szabó Dávid 431.
 Bartók Lajos 284.
 Batsányi 431.
 Battyáni Orbán, *Az háboruságnak szenvedéséről* 138.
 Bayer József 292. 365. 431. 712. 781. 813. 844. — *Drámairodalom* 155.
 Benyák B. 709. — *Salamon* 154.
 Beöthy Zsolt 133. 207. 261. 372. 430. 488. 489. 711. 756. — *Széppróza* 126.
 Bérczy Károly 786.
 Bernát Gáspár 136.
 Bernáth Lajos 137.
 Berzsenyi Dániel 449. 454.
 Bessenyei 207.
 Biás István 444.
 Bodnár Zsigmond 138.
 Bodor L. *Élet és ábránd* 445.
 Bolyai, *Párisi per* 302. 372.
 Bonfini 317. s k.
 Bor és víz dícsérete 137.
 Bornemisza Péter 128. 129.
 Borsáti Ferencz *Metamorphosisa* 137.
 Borsody Béla 347.
 Brassai Sámuel 278.
 Buday F. *Folgári Lexicon* 152. 153.
 Cassal (Kassai?) György 816.
 Csaplár Benedek 491.
 Császár Elemér 153. 302. 438. 710.
 Császár Ferencz 486.
 Csepgery Antal 380.
 Cserey Farkas 454.
 Csokonai nyelve 285. 286. — és a nyelvújítás 232.
 Csuzy Zsigmond életéhez 435.
 Czeglédi István versei 137.
 Czinke Ferencz 239.
 Cziny József Rousseau-ford. 156.
 Czóbel Minka Pán-cziklusa 310. s k.
 Czvittinger Dávid 278. 507.
 Dálnoki V. Gerzson születési éve 444.
 Danielik János 798.
 Dayka Gábor 426.
Debreczeni Grammatika 754.
Delejtű 491.
 Desseffy József 450. 454.
 Dézsi Lajos 137. 138.
 Döbrentei Gábor 451.
 Dömötör János 489.
 Édes Gergely 754.
 Egressy Gábor 813. s k.
 egri papnevelés a XVIII. sz. 274.
Élet 235.
 Endrődi Sándor 136. 284.
 Eötvös József 358. 379. 794.
 Fábian G. Ossian-ford. 351.
 Falk Miksa 798.
 Faludi 448. 709. — Pán-mythos 779.
 Felvinczi, *Applausus* 368. s k. széphist. a samaritanusról 818.
 Ferenczi Sári 490.
 Ferenczi Zoltán 136. 289. 687.
 Foktövi, *Az ember eredetéről* 137.
 Földi 285. — élete és művei 753 s k.
 Frankenburg Adolf 774.
 Friz, *Salamon* 154.
 Gálos Rezső 228. s k. 364. 448.
 Garay 431. — *Kont* 176.
Gellért-legendá 761. 778.
 Gindl, *Telemák* 781. 782.
 Gombocz Zoltán 681.
 Gombos Imre. Esküvés 838.
 Greguss Ágost 207. 261. 489. 798. 814. — *A levél* (vígj.) 789. s k.
 Gruber K. A. 761.
 Gvadányi, *Aprekaszion* 667.
 Gyöngyösi István 508. s k. 755. 761. — *Tököli eposz* 274.
 Gyöngyösi János 754.
 Gyulai Pál 134. 207. 235. 299. 300. 504. 506. 773. 787. s k. 793. 796. 797. 814. 815. — *Írája* 284. — *Szilágyi és Hajmási* 842. 843.
 Hajnóczy Iván 756.
Haláltánc 242.
 Haller János, *Hármas historia* 241.
 Haller László, *Telemakus* 709.
 hangtörvény, magyar 707. 708.
 Havas Adolf 136.
 Heltai reformátori tevékenysége 115. s k. — *A részegségről és tobzódásról* 118 s k. 231. 232. — *Vigasztaló könyvecske* 117.
 Hermann Antal 235. 278.
 Himpfner Béla 778.
Historia Pyramus és Tisbéről 638. *hümgnu* 349.
 Horánszky Lajos 264.
 Horányi Elek 278.
 Horváth Ádám 755. — *Hunniasának* forrásai 317. s k.
 Horváth Cyrill drámái 431.
 Horváth Endre 754. [761.
 Horvát István 239. 263. 420. 429.
 Illei János 138. — *Salamon* 154.
 Illésy János 318.
 Ilosvai S. Péter 303. 484.
 Imre Sándor 486.
 Ipolyi Arnold 264.

- irod. tört., nagy magyar 287. s k.
iskolai dráma 137. 154. s k. 441.
663. s k. — prot. 666.
Jámbor Pál 363. 786.
Jókai 136. 787. s k. 818. — *Szép Mik-*
hád 286.
Jósika 679. 792. 794. 795. — *Ábránd*
és való 445. — *Helione* 445. —
Vész és üdv 841.
Justitia vindicans (szinlap) 441 s k.
Káldy bibliaford. 176.
Kántorné 813.
Kardos Samu 841.
Károli Gáspár 304. — *Keet könyv*
488.
Kármán József 710.
Katalin-legendá 241.
Katona József 273. 818. — *Bánk* 431.
Katona Lajos 233. s k. 276. 287. 815.
Kazinczy 230. 285. 317. 362. 431. 438.
449. s k. 710. 754. 756. 761. —
Kassán 431.
Kemény József gr. 301.
Kemény Zs. 284. 490. — *Camoens*
445. — *Élet es ábránd* 445. —
műveinek kronológiája 792 s k. —
Zord idő 787.
Kertbeny Károly 278.
Keszler József 363.
Kézdivásárhely a magyar irod.-ban
285.
Kézdivásárhelyi isk. dráma 441.
Kilényi Dávid 838.
Király György 513. 709.
Kisfaludy K. *Tollagi* 153.
Kisfaludy S. 710. 761. — és Bürger
438. s k.
Kis János 426. — és a német költ.
449. s k.
Kis József 491.
kiskunfélegyházi nyj. 708.
Kiss István 444.
Kisztei, *Üstökös* 273. 274.
kódexek: *Domonkos, Ehrenfeld, Fes-*
tetich, Sándor 239. s k. — *Teleki,*
Virgínia 241. — és a *Leg. aur.* 815.
Kollarics, *Keresztény intések* 509. s k.
Komáromi Csipkés György 274. 507.
Komjáthy Jenő 312. 313.
Kónyi, *Demokritos* 382.
Koppi Károly 664.
Koroda Pál 272. 311.
Kossuth 379. 773. s k. 844.
Kovachich Márton 263.
Kovács Bernardin 441.
E. Kovács Gyula 347.
Kovács Pál 136.
Kozma Andor 284.
Kölcsey 207. 285. 363. 420. 446. 449.
s k. 702.
kritika 134.
Krizsa János 119.
Kultsár István 419. 420.
Kuthy Lajos 794.
Láng A. *Genovéva* 782.
Laskó Oszvárd 761.
legendák 241. 815.
Lenkei Henrik 710.
lira, legújabb magyar 211. s k.
Listi, *Magyar Mars* 138. 508.
Lisznay Kálmán 688. 814.
Lukács Mór 379. s k.
Madách 416. 417. 785. s k. 818. —
Ember trag. phalanster-jelenet 377.
s k. — eszkimó-jelenet 434. 435. —
lírája 211.
Madass Sándor 707.
Majláth János gr. 264. 459. 761.
Magyar István 487. 488.
Magyar Simplicissimus 286.
Malom Luiz 793.
Márki József 279.
Matkó István 285.
Meltzl Hugó 278.
Mérey följegyzése 781.
Merkur házassága a philológiával 137.
mese kutatás 237.
Mikes 285. — forrásai 769. 710.
Mikó Imre gróf 791.
Mikszáth 158.
Mindszenty Gedeon 175.
Móra István 708.
Morvay Győző 378. s k.
Munkácsi Bernát 680. 681.
Nagy Sándor 154. 664.
Nendtvich Károly 435.
népdalok és balladák, olaszul 420.
Négyesy László 482.
népies költészet 139.
Nyéki V. Mátvás, *Tintinnabulum* 138.
nyelvújítás 754.
Orczy tanító költeményei 138.
Pájer Antal 175.
Palágyi Lajos 135.
Pannoniai Ének 490.
Pápay Sándor 754. [488.
Pázmány Péter 686. — *Felelet* 487.
Példák könyve 242.
Péchi Lukács versei 137.
Pécsi János 138.
Pesty Frigyes 491.
Péterfy Jenő 787.
Petőfi 175. 208. 211. 273. 285. 363.
364. 416. 417. 485. 490. 678. 686.
s k. 710. 787. s k. 814. 818. — deb-
reczeni föllépte 712. — levelei 136.

- Petri Mór 841.
Pézteli József 709.
Pintér Jenő 138. 279. 288.
Podmaniczky Károly b. 840.
Pray 317. s k.
Pulszky Ferencz 379.
Pyrker érsek 176.
Ráday Gedeon 753.
Radó, *Mesék* 513.
Ráth Pál Lesage-ford. 711.
regölés 119.
Reviczky Gy. 212. 271. s k. 489. —
Pán haldála 311. s k.
Riedl Frigyes 507. 710.
Rényi Rezső 438.
Révai Miklós 450.
ritmus, magyar ősi 479. s k.
Rotarides Mihály 817.
Rozsnyai, *Horologium* 718.
Ruszek József 710.
Salamon F. 207. 491. 785. 787. 814.
Sándor I. mint történetbűvár 432.
Schedius Lajos 263. 711.
Sebestyén Gyula 119.
Somosi Petkó János 274.
St. Eustachius Martyr (isk. dr.) 155.
Sujánszky 175.
Szabó Károly 119. 133. 491.
Szabolcska Mihály 284. — vallásos
költészete 175.
Szakmári Váradi János 817.
Szalay László 378.
Szász Károly (id.) 792.
Széchenyi 686. 773. — és a henger-
malom 232.
Széchy Károly 420. 842.
Szegedi Veres Gáspár 716.
Székely József 688.
Szelestey 688.
Szemeré Pál 263. 438. 785. — mint
esztétikus és kritikus 362.
Szentgyörgyi József 754.
Szentjóni Szabó élete és művei 755.
756. — *Megevetettnek keserve* 707.
Szentpály N. Ferencz 368. 369.
Szentpéteri 813.
Szerdahelyi Gy. 317.
Szigetvári Iván 378.
Szigligeti 363. 505. 506. — és Nes-
troy 365. — színész-rajzai 813.
Szilágyi és Hajmási 791. 842.
Szilágyi S. anekdota-gyűjt. 150.
Szinyeyi, *M. Irók* 156. 278. 432. 503.
s k. 786.
Szkárosi András 125.
Szentágh Pál 380.
Szőke Ambrus 300. s k.
Szvorényi József 177.
Tamásfalvi István 441.
tanító költészet 137. 138.
Tárkányi Béla kiadatlan versei 175.
Temesvári Pelbárt 238. 241. 816.
Thaly Kálmán 444. 490.
Thuróczi 317 s k.
Tinódi 491. — *Sokféle részegős* 129.
Toldy F. 138. 139. 175. 235. 238. 239.
288. 449. 456. 516. 638. 754. 755.
761. 786. 816.
Tolnai Decsi Gáspár, a részegség-
ről 129.
Tolnai Vilmos 152.
Tomor Ferencz 347.
Tomba 710. — *Arokhátijának* for-
rása 152—154. — *Három a daru*
153. — *Vivadregék* 178.
Tóth Béla 278. — *Anekdotakincs* 151.
Tóth Ede, *Falu rossza* 686.
Tóth Endre 688.
Tóth Kálmán 688.
Tóth Lőrincz 431.
Trefort Ágoston 380.
Ugnos 350.
unicumok, magyar 816. s k.
ütemelőző 480.
Vachott Sándor 785.
Vajda János 212.
Vajda Péter 431.
Váli Béla 813. 814.
Váradi Antal 347.
Várdai Béla 364.
Verbőczy 369.
Veres Balázs 686.
Veres Ferencz 285.
Verseghy 755. — és Lafontaine 302.
Vizaknai Gergely lectionariuma 117.
Voinovich Géza 490.
Volf György 240. 815. 816.
Vörösmarty 175. 207. 208. 239. 352.
431. 773. s k. — *Eger* 842. 843. —
Fátyol titkai 712. — *Két szomszéd-
vár* 432. — mint színi kritikus
814. — *Szép Ilonka* 513. — *Zalán*
421. — olaszul 818.
Wéber Artur 365.
Wesselényi Miklós 794. 795. 841.
Zoltán József 709.
Zrinyi Miklós 686. 761. — hatása
508. s k.

III. Germán philologia.

- A gróf a kútnál* 629.
Ahlwardt 352.
angol grammatika 142.
Anzengruber 504.

- Arnim 429.
 Artus-mondakör 421.
 Attila a gót költ.-ben 370. 371.
Az esti út 630.
 Beck Károly *Jankója* 146.
 Bell 360.
 Benfey 726. 770.
 Beringen, Heinrich von 715.
 Beewerell, *l'Écossé* 702.
 Bielschowsky 676.
 Biese, A. 710.
 Blake 772.
 Bleyer Jakab 438. 840.
 Blumauer, *Aeneis* 775.
Boke of Perymus 631.
 Bolte J. 837.
 Böckel 490.
 Brant Sebestyén, *Narrenschiff* 130. 131.
 Braune W. *Faust*-kiad. 819.
 Bredow 641.
 Brentano 429.
 Brenz vitalevele 123.
 Broder Christiansen 134.
 Brockes 425. 453.
 Brooke 232.
 Browning 772.
 Buddik P. A. 837.
 Bucer hitvallása 123.
 Buchholtz, A. 440.
 Bugge 512.
 Burdach, K. 204.
 Burns 772.
 Butler 771.
 Bücherkunde 275. s k.
 Bürger 285. 438. s k.
 Büsching 263.
 Byron 772.
 Carlyle 430. 645.
 Chaucer, G. 631. 771. 772. — *Good Woman* 630. — rímei 142.
 Coleridge 772.
 Congreve 827. 828.
Constantius (isk. dráma) 155.
 Corey, *Metamorphosis* 828.
 Cowper 772.
 Cox, *The merry conceited* 640 s. k.
 Crabbe 772.
 Creizenach 692. 837.
 Crowne 827. 828.
 Cunningham 360.
 Davenant, *The playhouse* 827.
 Dekker, T. *The devil is in it* 692.
 Dilthey 416. 676.
 Dryden 827. 828.
 Durfey 827.
 Düntzer 152.
 Dürr, Damascus prédikációi 124. 125. 129. 130.
 Dyce 360.
 Ebrard 352.
 Eckart 514.
 Eckhart 418.
Edda 511.
 Emerson 385. 430.
 Engel, K. 692.
 Etheredge, *Love in a tub* 827.
Faust-népkönyv 819. s k.
 Fichte 428. s k.
 Fischer, H. 825.
 Freiligrath 774. 844.
 Frank Sebestyén, *Trunkenheit* 133.
 Gellert 755.
 George, Stefan 135.
 Gervinus 430.
 Gesner, Konrad 275.
 Gessner 426. 431. 453.
 ghetto-történetek (német) 146.
 Gibb-Brown 280.
 Gleim 454. 458.
 Goethe 211. 364. 428. 430. 450 s k. 457. 644. 713. 770. 841. — balladái 704. — élete és művei 675. s k. — esztétikája 228. s k. — *Faust* 135. 378. 691. 692. — *Iphigenie* 261. — *Schatzgräberének* forrása 151. 152.
 Golther, W. 512.
 Gotter 450. s. k. — Julia 840.
 Gottfried von Strassburg 421.
 Gottsched 263. 640.
 Gower, J. 634. — *Confessio amantis* 631. [640.
 Gramsbergen, *Hertog von Pierlepom*
 Grillparzer 364. 506.
 Grimm-testvérek 263. 264. 770. — Hermann 430. 676.
 Grimmelhhausen, *Simplicissimus* 508.
 Groen, F. *Faust* 837.
 Gross, H. *Magica*. 780.
 Grossen ten Berch drámája 635.
 Grundrissek 276.
 Grün, A. 427.
 Gryphius, *Peter Squenz* 639. s k.
 Guest, *English Rhythmus* 771.
Gyászdal Pýramusról és Tisbéről 630.
 Hagedorn 426. 450. 453. s k.
 Hagen 263. 264.
 Hainbund 450. s k. 755. 756.
 Haller 426. 453.
 Hamann 430.
 Hammer 280.
 Harer, P. 433.
 Hartmann von Aue 421.
 Haym, R. 430.
 Hehn 676.
 Heine 147. 228. 309. s k. 427. 428. 705. — Börneröl 309. 310.

- Heinemann 676.
 Heinrich G. 152. 261. s k. 278. 419.
 713. — Ossianról 351.
 Herder 430. 450. 454. 457. 770. —
Palmblätter 728. 729. — *Röschen*
und Köln 513.
 Hermes, J. Th. *Fanny Wilkes* 707.
 Hock, S. 146.
 Hoffmann, Beer 135.
 Hoffmann von Fallersleben 707.
 Hoffmannsthal 135.
 Holtei, K. 505. s k.
 Hölty 453. s k. — természetérzéke
 425. s k.
 Hrotsuitha drámája 239.
 Hueltius, P. D. 780.
 Humboldt, W. 263. 429.
 Hügel, R. 204.
 Ibsen munkássága 143 s k.
 Israel, S. tragédiája 635. 637.
 Jacobi 454. 841.
 Kable, Bernhard 373.
 Kassner 134. 135.
 Kaufmann, J. *Der böhm. Dorfjude* 147.
 Kierkegaard 135.
 Kierke, Sören 135.
 Kleist, E. 426. 453. 454.
 Kleist, H., *Kohlhaas* 782.
 Klingsor 203. s k.
 Klopstock 453. — *Messias* 176. 431.
 Kluge 370. 371.
 Knebel, 837.
 Kollowyn, A. 641.
 Kompert, L. 146. 147.
 Kopp, *Befr. Jerusalem* 680.
 Koppmann E. F. 837.
 Köffinger 264.
 Köhler, R. 730.
 Körner, G. 228.
 Lachmann 820.
 Lessing 360. 362. 457. — *Faust* 691.
 692. — a magyar nyelvről 507.
 Liebeskind 728. 729.
 Liebrecht, F. 305. s k.
 Lingg, *Die Völkerdämmerung* 311.
Lovag és hercegleány 629.
 Macaulay 134. 430.
 Macpherson 352.
 Marbe, K. 705.
 Marlowe, *Faust* 230. 837.
 Martin Ernest 373.
 Matthisson 428. 449. s k. 454. s k.
 Meister Stephan 715.
 Meltzl Hugó 678. 687.
 Meyer, C. F. stílusa 354.
 Meyer, E. H. 422.
 Meyer, G. 234.
 Meyer, R. M. 676.
 Michaélis 457.
 Milchsack, G. 820.
 Milichius, L. *Zauberteufel* 152.
 Milfon 771. 772.
 Molinaeus, P. 780.
 Morris 772.
Musenalmanachok 450. 454.
 Müller, W. 228.
 német kéziratok, régi 839.
 Nestroy 365. s k. — plágiuma 505. 506.
Nibelung-eposz 820.
 Nodnagel, *Pan ist tot* 448.
 Novalis 135.
 Oberleithner 720
 Olsen, Regine 135.
 Osborn 154.
 Ossian magyarul 351. s k. — ola-
 szul 352.
 Oudaans, J. 780.
Pannonia 146.
 Pater, Walter 134. 135.
 Paul, H. 498.
 Percy gyűjteménye 704.
Peter Squenz 639. s k.
 Petsch, R. 837.
 Pfannenschmid 261.
 Pfarrer zu dem Hechte 715.
 Pfeffel 456. 457. — *Historie de l'Alle-*
magne 702.
 Pichler, *Der Tod des Pan* 310.
 Pleier, *Schwan von der Salzach* 421.
 Pope 426. 771. 772.
 Prior 771.
 prozódia, angol 770. s k.
 Putendorf 764.
 Pyramus-dráma 1626-ból 640. s k.
 Rabener 755.
 Rhode 726.
 Richardson 707.
 Rijndorp, J. *Faust* 837.
 Rist, J. 640.
 Roskoff 152.
 Rosner Károly 504.
 Rosner L. 366. 367. 505. s k. — élete
 503. s k.
 Rossetti 772.
 Ruskin 135. 758.
 Salazar Mardones, Ch. de. 624.
 Salis 454. s k.
 Sauer, A. 146.
 Schadewell 827.
 Schelling 827. — Caroline 840.
 Scherer 428. 430. 676.
 Schernberg, D. *Frau Jutten* 705.
 Schiller 428. s k. 450. s k. 482. 644. 775.
 841. 844. — *Az orleanst szüz* ma-
 gyarul 346. s k. — balladái 704. —
Bürgerschaftjának forrásai 713. s

- k. — családja 440. 441. — *Die Götter Griechenlands* 309. — esztétikája 228. s k. — *Gang n. d. Eisenhammer* 238. — *Stuart Mária* 346. — *Tell* 261. s k. — 346. s k. 365. — *Wallenstein* 347.
- Schipper, *Engl. Metrik* 771.
- Schlegel A. 840. — Fr. 263. 438. 456.
- Schmidt, E. 676. 691. — beszédei 428. s k.
- Schmidt Henrik 711.
- Schröder, E. 705.
- Schubart 456.
- Schullerus Adolf 204.
- Schulze 235.
- Schupp, J. B. 640. s k.
- Schwenter, D. *Peter Squenz* 640. s k.
- Scott, Walter 679. 702. 772. 792.
- Seuse, A. hatása a magy. irod.-ra 418. 419. 513.
- Shakespeare 232. 347. 348. 364. 516. 692. 712. 844. 845. — drámái hazánkban 206. s k. 292. — *Hamlet* 135. 431. 633. — *Julius Caesar* 385. — *Lear* 633. — prozódiaja 771. 772. — *Romeo* 303. 372. — *Szentivánéji álom* 625. s k. — *Troilus és Cresida* 631.
- Simrock 261.
- Snorri-Edda 446.
- Spenser, E. 771. 772. 780. — *A tündérvirágnyé, A múzsák könnyei* 632. s k.
- Southey 772.
- Stadelmann, *Pan is tot* 448.
- Steinmeyer, G. 422.
- Stephanus, König von Ungarn* (isk. dráma) 101.
- Sterne, Laurence 135.
- Stolberg, Fr. 454. 456.
- Storm, Th. 134.
- Stricker, *Daniél* 422.
- Surrey 771.
- Swift 771.
- Swinburne 772.
- szatmárm. német nyjálás 825.
- Tauler 418. 514.
- Tell-monda 261. s k.
- Tennyson 772.
- természetérték a német költ.-ben 425. s k.
- Thomson 426. — *Seasons* 360. 454.
- Tickell 513.
- Tieck 427.
- Tilesius H. 705.
- Tomson, J. szonettek 631.
- Tristan-monda 625. 629.
- Türckis, D. tragédiája 635.
- Tylor 770.
- Uhland 261.
- Uz 450. 454. 456.
- Van Dale 309. 780.
- Vauburgh 827.
- verbászi német nyjára 711.
- verstan, német 784.
- Vilkingasaga 261.
- Vineta-monda* 227.
- Vining 844.
- Vogl J. N. magyar tárgyú versei 146.
- Vonház István 825. s k.
- Voss J. H. 453. 454. 458. 641.
- Wachler, L. 641.
- Wagner, J. Ch., *Geschichts-Spiegel* 287.
- Walzel 840.
- Weidmann, *Faust* 692. 820.
- Weinhold, K. 428.
- Weinreich O. 779.
- Weise, Chrt. 642.
- Wenker, *Sprachatlas* 711.
- Werner 134.
- Wieland 430. 450. — *Oberon* 780.
- Winckelmann 223. 430.
- Wittstock, O. 204.
- Wolfram von Eschenbach 44. — *Parzival* 203.
- Wordworth 360.
- Wurzbach 366. 367. 503. s k.
- Wülker, Richard 373.
- Wyatt 771.
- Wycherly 827. 827.
- Zarnecke F. 819.
- zayugróczy német verses kódex 433.

IV. Román philologia.

- Anselm 308. 312.
- Aquilano, S. 459.
- Arène, P. *En mer* 311. 312.
- Ariosto 223.
- Balzac 430.
- Batteux 362.
- Baudelaire 705.
- Bayle szótára 702.
- Beaumarchais 234.
- Bédier 726.
- Bernardin de Saint-Pierre 763.
- Boccaccio 630. 634. 704. 715. s k. 722. — *Fiametta* 628. 629.
- Bodin 780.
- Boileau 362.
- Boissard, J. J. 780.
- Brunetiere 359.
- Brunot 497.
- Buffon 764.

- Camoens 446.
 Cardonne 719. 722. s k.
 Carducci 818.
 Casola, N. da, *Attila* 153.
 Casteleyn, M. de, tragédiája 635.
 Cerasotti olasz Ossian-ford. 352.
 Chateaubriand 358.
 Chiabrera 459.
 Chrestien de Troyes 625.
 Corneille, *Cid* 261.
 Cygne, M. du drámái 663.
 Dante 222. 223. 240. — Magyar-
 országon 485.
 Denifle 419. 514.
 Diderot 764.
 Dumas fils 144. [232.
 Erzsébet-élete (francia költemények)
 Faguet 359.
 Fénelon 709.
 Fontenelle 309. s k.
 Gongora, *La Tisbe* 629.
 Gröber 497. 498.
 Haraszi Gyula 378.
 Herbelot 306.
 Hugo, V. 176. 358. 359. 381. 431.
 818. — filozófiája 701. — *Száz-
 adok legendája* 701. s k.
 Huguét 359.
 Jouffret, M. 312.
 Kálvin 157.
 Lafontaine 238. 302. 814.
 Leconte de Lisle 309.
 Lesage, *Sánta ördög* 711.
 Lonzano 722.
 Mabileau 359.
 Macchiavelli 222.
 Maintenon, M. de 709.
 Malherbe 362.
 Maupassant 234.
 Mazzoni, G. *Studio critico* 276.
 metrika (francia) titka 705.
 Mexio, P. *Silva* 780.
 Meyer-Lübke 497. 498.
 Molière és az angol vigjáték 827.
 Montemayor, Jorge de Diana-re-
 génye 629.
 Monti, V. 819.
 moralité Pyramus és Tisbéről 636.
 Moreri, *Dictionnaire hist.* 702.
 Morogues, De 380.
 Noël du Fail, *Contes* 780.
 Nyrop 153.
 nyelvészet 497. 498.
 Petrarca 152. 223. 239. 240. 438.
 Pradon színműve 635.
 Rabelais 781. — könyvészet 371.
 372. — *Pantagruel* 312.
 Racine 705.
 Rajna, Pio 264.
 Raoul de Cambrai 702.
 Regnier 705.
 Remer, P. 705.
 Renouvier 359.
 Richard, *Pyrenées* 702.
 Rocher 306. s k.
 Rousseau 135. 367. 368. 516. 707. —
 élete és művei 762. s k. — *Émile*
 755. — *Contrat social* magyar ford.
 156. 157. — *Les prisonniers* 250.
 Sainte-Beuve 134.
 Scartazzini 486.
 Schreiber, *Sur le Rhin* 702.
 Schuchardt, H. 234. 681.
 Staël, Mme. és Itália 222. 223.
 Stapfer 359.
 Sylvestre, Greg. 629.
 Taine 134. 430. 490.
 Tasso, B. 629. — Torquato 819.
 Teza, T. 420.
 Tressan gr. 702.
 Verlaine 705.
 Viaud, Th. színműve 635.
 Vigny, A. *Chatterton* 445. — *Eloa* 446.
 Villeneuve 380.
 Vilma-legenda (olasz) 231.
 Vitriaco, J. de 238.
 Voltaire 762. — *La Henriade* 317.
 s k. 446.
 Zappi 426.
 Zauner 497.
 Zola 430.
 Zorilla 818.

V. Egyéb szakok.

- Abù-Bekr A'hmed Va'hsijja 306.
 Abul Faradsi, Gregorius 718. 719.
 Ahmed pasa 280.
Antar 718.
 Asbóth Oszkár 681. s k.
 Assisi Ferencz 240. 241.
 Atasanov, A. 687.
 Atta Bey, *Jektitaf* 720.
 Bacon, F. 135. 633.
 biblia 117. 126. 133. 176. 512. 820.
 Böhm Károly 426. 757. 758.
 Brückner, S. 685.
 Černý, A. 685.
 Cohn, J. 134. 757.
 Condillac 764.
 Considérant 378. 384.
 Croce, B. 354. 416.
 Czambel Samu 686.
 Darwin 650.
 Draskovich Jankó 686.

- Dsafar Cselebi 281.
Entwurf 139.
 érték-elmélet 757. 758.
 esztétika módszere 756 s k.
Ezeregyéj 717. 718. 721. 730.
 Finck, Franz 373.
 Firdevszi, Uzun 280.
 folklöre 237.
 Fourier 378. s k.
 Franko, J. 685.
 Freienfels 758.
 Gaj 686.
Gilgames-eposz 512.
 Groos 758. 759.
 Grotius 764.
 Hamid 280.
 Hariri 720.
 Helvetius 649.
 Hobbes 649.
 Holbach 649.
 Hurban, Sv. 684.
 Hviezdoslav 686.
 Isten a közmondásokban 687. 688.
 Jahvismus 690.
 Kant 429. 758.
 Karnarutić 686.
 Kempis, T. 236.
 Koszilkov 687.
 Lalo, Ch. 757. 758.
 Lamprecht 278.
 La Rochefoucauld 649.
 Ledinski, R. *A király és a két becsületes ember* 717.
 Lermontov, *Démon* 446.
 Lidzbarski, M. 721.
 Liszt, Frd. 381.
 Lutfi pasa 281.
 Luther 127. 152. 433. 459. 487.
 820. — magyarul 304.
 Malthus 380.
 Medveczky Frigyes 135.
 Menachem di Lonzano 716.
 mese története 769. 770.
 Meszihi 280.
 Meyer, Leo 373.
- Mihr Khatun 280.
 Montaigne 649.
 Moyses 686.
 Nabi 690.
 Nietzsche 135. 143. 144. 235.
 Novák, E. 685.
 Obradović 686. 687.
 Országh Pál 684.
 orvosi irod., perzsa 360.
 Owen 381. s k.
Pancsatantra 718.
 Pauler Ákos 135.
 Pflaum, Chr. D. 757.
 Pocock, E. 718. s k.
 Popovič, P. 686.
 Prešeren 686.
 Prijatelj, I. 686.
 Proudhon 378. 383.
 Reinach 307. s k.
 Saint Simon 378. s k.
 Schopenhauer 135.
 Schulz 707.
 Sienkiewicz 684.
 Skultéty József 682. 686.
 Smith, A. 384. 386.
 Spencer 650.
 Spinoza 649.
 Stuart Mill 650.
 szláv irod. tört. 682. s k.
 Tolsztoj 684.
 török irodalomtört. 280.
Tripitaka 726.
 Turgenyev 273. 684. — *A nymphák*
 309. s k.
 ural-altáji népek irod.-története 681.
 Uzun 687.
 Volkelt 134. 757.
 Vodnik 686.
 Vuk 686.
 Wagner, R. 273.
 Witasek 757.
 Wundt 426. 498.
Zend-Avesta 512.
 Zimmer Heinrich 373.
 zsidó hétbeosztás és ünnepek 834.

A Budapesti Philologiai Társaság 1911-ben.

I. A Társaság tisztviselői :

Tiszteletbeli elnök :	<i>Ponori Theurewk Emil</i>
Elnök :	<i>Heinrich Gusztáv</i>
Alelnök :	<i>Hegedüs István</i>
Első titkár :	<i>Hornyánszky Gyula</i>
Másodtitkár :	<i>Papp Ferencz</i>
Pénztárnok :	<i>Cserhalmi Sámuel</i>
Ügyész :	<i>Bonta Károly</i>
Szerkesztők :	<i>Császár Elemér és Lány Nándor.</i>

II. Választmányi tagok :

BUDAPESTIEK :

<i>Binder Jenő</i>	<i>Herald Ferencz</i>	<i>Riedl Friqyes</i>
<i>Cserép József</i>	<i>Incze József</i>	<i>Schmidt József</i>
<i>Ferenczy Zoltán</i>	<i>Kempf József</i>	<i>Simonyi Zsigmond</i>
<i>Füldözy Ernő</i>	<i>Kuzsinszky Bálint</i>	<i>Székely István</i>
5 <i>Füldözy Gábor</i>	15 <i>Maywald József †</i>	25 <i>ifj. Szinyei József</i>
<i>Fürster Aurél</i>	<i>Melich János</i>	<i>Váczy János</i>
<i>Giesswein Sándor</i>	<i>Négyesy László</i>	<i>Vári Rezső</i>
<i>Gombocz Zoltán</i>	<i>Pecz Vilmos</i>	<i>Vértesy Jenő</i>
<i>Gyulai Ágost</i>	<i>Petz Gedeon</i>	<i>Wirth Gyula</i>
10 <i>Haraszi Gyula</i>	20 <i>Pruzsinszky János</i>	30 <i>Zlinszky Aladár.</i>

VIDÉKIEK :

<i>Bászel Aurél</i>	<i>Dóczi Imre</i>	<i>Pauler Ákos</i>
<i>Bleyer Jakab</i>	<i>Erdélyi Pál</i>	<i>Pirchala Imre</i>
<i>Bódiss Jusztin</i>	<i>Gedeon Alajos</i>	<i>R. Prikkel Márián</i>
<i>Boros Gábor</i>	<i>Horváth Balázs</i>	<i>Pröhle Vilmos</i>
5 <i>Burány Gergely</i>	15 <i>Incze Béni</i>	25 <i>Révay József</i>
<i>Burián János</i>	<i>Kacs Kovics Kálmán</i>	<i>Schmidt Henrik</i>
<i>Csengeri János</i>	<i>Kardos Albert</i>	<i>Vietorisz József</i>
<i>Darkó Jenő</i>	<i>Karl Lajos</i>	<i>Werner Adolf</i>
<i>Décsi Lajos</i>	<i>Némethy Géza</i>	<i>Zoltányi Irén</i>
10 <i>Dombi Márk</i>	20 <i>Pap Károly</i>	30 <i>Zsoldos Benő.</i>

III. Tiszteleti tagok :

- Dr. Brugmann Károly*, egyetemi tanár, Lipcse.
Chatzidakis N. György, egyetemi tanár, Athén.
Dr. Dörpfeld Vilmos, a német arch. int. I. titkára, Athén.
Dr. Goldziher Ignác, egyetemi tanár, Budapest.

- 5 *Dr. Ludwich Arthur*, egyetemi tanár, Königsberg.
Ruszt József, udvari tanácsos, Budapest.
Samassa József, érsek, Eger.
Dr. Schuchardt Hugó, nyug. egyetemi tanár, Grác.
Dr. Szász Károly, min. tan., orszgy. képv. Budapest.
- 10 *Dr. Ponorí Thewrewk Emül*, nyug. egyetemi tanár, Budapest.
Dr. Vahlen János, egyetemi tanár, Berlin.
Dr. Vánbéry Armin, nyug. egyetemi tanár, Budapest.
Dr. Wilhelm Adolf, egyetemi tanár, Bécs.

IV. Alapító tagok:

† <i>József Csász. és Kir. Főherczeg ő fensége</i>	200	kor.	—	f.
† <i>Dr. Ábel Jenő</i> , volt egyetemi tanár	309	“	—	“
<i>Bayer József</i> , áll. főgimn. tanár, Budapest	128	“	50	“
† <i>Dr. Budenz József</i> , volt egyetemi tanár	200	“	—	“
5 <i>Dr. Császár Elemér</i> , egyetemi m. tanár	200	“	—	“
<i>Czeizel János</i> , áll. föls. leányisk. igazgató, Szeged	103	“	—	“
<i>Dr. Förster Aurél</i> , tanár, Budapest	200	“	—	“
<i>Dr. Gyomlay Gyula</i> , egyetemi m. tanár, Budapest	120	“	—	“
† <i>Dr. Gyulai Fül</i> , volt egyetemi tanár	200	“	—	“
10 † <i>Hajnal Márton</i> , volt egyetemi hallgató	200	“	—	“
<i>Dr. Hampel Antal</i> , földm.-ügyi min. osztálytanácsos	200	“	—	“
<i>Dr. Hegedüs István</i> , egyetemi tanár, Budapest	200	“	—	“
<i>Dr. Heinrich Gusztáv</i> , a M. T. Akadémia főtitkára, Budapest	664	“	—	“
† <i>Horváth Cyrill</i> , volt egyetemi tanár	200	“	—	“
15 † <i>Dr. Hunfalvy Pál</i> , a M. T. Akadémia volt főkönyvtárosa	200	“	—	“
† <i>Kalocsay Endre</i> , volt gyakorlótanár	69	“	50	“
† <i>Dr. Katona Lajos</i> , volt egyetemi tanár,	200	“	—	“
<i>Dr. Kertész Armin</i> , tanár, Budapest	83	“	—	“
† <i>Gr. Kuun Géza</i>	200	“	—	“
20 <i>B. és K. Latinovics Géza</i> , nagybirtokos, Budapest	200	“	—	“
<i>Dr. Lány Nándor</i> , egyetemi m. tanár	200	“	—	“
<i>Dr. Némethy Géza</i> , egyetemi tanár, Kolozsvár	200	“	—	“
† <i>Nogáll János</i> , pergamoni püspök	200	“	—	“
<i>Dr. Pecz Vilmos</i> , egyetemi tanár, Budapest	330	“	—	“
25 <i>Dr. Pintér Jenő</i> , állami főgimn. tanár, Budapest	200	“	—	“
† <i>új. Dr. Reményi Ede</i> , volt kir. kath. főgimn. tanár	2100	“	—	“
<i>Dr. Schmidt József</i> , egyetemi rk. tanár, Budapest	200	“	—	“
<i>Dr. Székely István</i> , állami főgimn. tanár, Budapest	200	“	—	“
† <i>Vikár Béla</i> , országgyűlési gyorsíró, Budapest	200	“	—	“
Összesen	7907	kor.	—	f.

Ezén az összegben 8300 K n. é. magyar koronajáradék kötvényt vásároltunk 7859-75 K árban, a fennmaradt 47-25 K készpénz a m. kir. postatakarék-pénztárban van elhelyezve.

V. Rendes tagok:

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Acsay Antal	Budapest	egyetemi m. tanár	1885
	Dr. Acsay Ferencz	Budapest	székesfővárosi tanár	1910
	Adamis Gusztáv	Rozsnyó	ág. ev. főgimn. tanár	1904
	Albu Livius	Bártfa	áll. főgimn. tanár	1907
5	Dr. Alexics György	Budapest	kel. keresk. akad. tanár	1889
	Dr. Alkalay Salamon	Kassa	áll. felső ker. isk. tanár	1904
	Dr. Alleram Gyula	Budapest	tanár	1910
	Dr. Alter Béla	Léva	kegyesrendi tanár	1898
	Dr. Alszeghy Zsolt	Budapest	főgimn. tanár	1908
10	Dr. Angyal Dávid	Budapest	egyetemi r. tanár	1881
	Apor Dezső	Budapest	hirlapíró	1907
	Gr. Apponyi Sándor	Lengyel	val. b. titkos tanácsos	1888
	Dr. Ányos István	Nagyesztergár	földbirtokos	1902
	Dr. Badics Ferencz	Budapest	kir. tan., főgimn. igazg.	1894
15	Dr. Bajza József	Budapest	nemz. múz. tisztv.	1907
	Dr. Bakács István	Budapest	székesfővárosi tanár	1903
	Dr. Balassa József	Budapest	állami főgimn. tanár	1885
	Balásy Dénes	Budapest	tanár	1898
	Dr. Balogh Ármin	Budapest	rabbiképző int. tanár	1909
20	Balogh Péter	Szentendre	kir. kath. főgimn. tanár	1883
	Dr. Baltavári Jenő	Sátoraljaújhely	kegy. r. főgimn. tanár	1910
	Baltazár Gábor	Kecskemét	ref. főgimn. tanár	1898
	Barcza József	Kisujszállás	ref. főgimn. tanár	1899
	Baros Gyula	Budapest	leányisk. tanár	1903
25	Dr. Barta Mór	Losonc	áll. főgimn. tanár	1903
	Bartók János	Rákoskeresztúr	polg. isk. tanár	1911
	Bartók Lóránd	Karánsebes	áll. főgimn. tanár	1910
	Bartos Fülöp	Alag	keresk. akad. tanár	1897
	Baumgartner Alajos	Budapest	áll. főgimn. tanár	1908
30	Bálint Károly	Gyöngyös	áll. gimn. tanár	1899
	Dr. Bán Aladár	Budapest	áll. főgimn. tanár	1906
	Bán János	Pannonhalma	benczés tanár	1899
	Bán József	Rózsahegy	kegy. r. tanár	1907
	Dr. Bánóczy József	Budapest	orsz. izr. tanítók. igazg.	1881
35	Bárd Ármin	Budapest	középiszk. tanár	1908
	Dr. Bászai Aurél	Budapest	ny. áll. főgimn. tanár	1874
	Dr. Bászai Ernő	Déva	főreálisk. tanár	1909
	Báthory Andor	Kézsmárk	tanár	1909
	Dr. Becker Fülöp Ágost	Bécs	egyetemi r. tanár	1896
40	Benczik Ferencz	Debreczen	kegyesrendi tanár	1901
	Dr. Benkovich Jácint I.	Nagykároly	főgimn. tanár	1911
	Dr. Beöthy Zsolt	Budapest	egyetemi r. tanár	1881
	Bermüller Ferencz	Budapest	ny. főgimn. tanár	1874
	Bernáth Lajos	Halas	ref. főgimn. tanár	1901
45	Berze Nagy János	Nagyenyed	tanfelügyelő	1908

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Bibó-Bige György	Szabadka	községi gimn. tanár	1908
	Bielek Dezső	Budapest	áll. főgimn. tanár	1911
	Binder Jenő	Budapest	állami főreálisk. tanár	1888
	Dr. Birkás Géza	Budapest	főreálisk. tanár	1906
50	Dr. Bittenbinder Miklós	Szeged	áll. fels. leányisk. tanár	1910
	Dr. Bitzó Sarolta	Besztercebánya	leányisk. tanárnő	1910
	Dr. Blau Lajos	Budapest	orsz. rabbiképző tanár	1909
	Dr. Bleyer Jakab	Budapest	egyetemi r. tanár	1899
	Dr. Bodola Gyula	Pápa	tanár	1911
55	Dr. Bognár Dénes	Budapest	fels. leányisk. tanár	1894
	Bontó József	Szeged	főgimn. tanár	1893
	Dr. Boros Alán	Győr	benczés tanár	1903
	Dr. Boros Gábor	Erzsébetváros	főgimn. tanár	1881
	Boros József	Debreczen	bölcsészethallgató	1911
60	Borsodi Miklós	Baja	cziszt.-r. tanár	1903
	Borsos Károly	Mezőtur	ref. főgimn. igazgató	1899
	Dr. Borzsák József	Kisujszállás	gimn. tanár	1907
	Bozsenik Béla	Nagybánya	kir. kath. főgimn. tanár	1886
	Dr. Bódiss Jusztin	Pannonhalma	benczés főisk. tanár	1888
65	Dr. Böhm Dezső	Budapest	ev. főgimn. tanár	1911
	Bölcs házy István	Rákosszt.-mihály	statiszt. hivatalnok	1909
	Dr. Bölcskei Lajos	Szabadka	községi gimn. tanár	1903
	Böngérfi Géza	Bánffy-Hunyad	polg. isk. tanár	1909
	Dr. Breznay Béla	Budapest	egyet. r. tanár	1900
70	Bujdosó József	Budapest	áll. főgimn. tanár	1911
	Dr. Burány Gergely	Keszthely	főigazg., prem. kanonok	1881
	Burián János	Arad	kir. kath. főgimn. igazg.	1885
	Buzássy Ábel	Pécs	r. kath. főgimn. tanár	1890
	Büchler Pál	Marosvásárhely	r. kath. főgimn. tanár	1901
75	Dr. Császár Ernő	Budapest	gyakorló főgimn. tanár	1904
	Dr. Csengeri János	Kolozsvár	egyetemi r. tanár	1881
	Dr. Cserép József	Budapest	egyetemi m.-tanár	1882
	Cserhalmi Sámuel	Budapest	p. ü. min. számtanácsos	1881
	Csermelyi de Rivo Sánd.	Budapest	iparmúzeumi őr	1905
80	Csiki Lajos	Marosvásárhely	ref. kollegiumi igazg.	1885
	Dr. Csoma Kálmán	Jászberény	áll. főgimn. tanár	1909
	Csudáky Bertalan	Budapest	Ferencz József n. int. t.	1903
	Dr. Csűrös Ferencz	Debreczen	ref. főgimn. tanár	1900
	Czeglédi István	Budapest	kir. tanfelügyelő	1892
85	Dr. Czeke Marianna	Budapest	egyet. könyvt. tisztv.-nő	1910
	Danczer Béla	Budapest	áll. főgimn. tanár	1910
	Danka Károly	Rákospalota	tanár	1897
	Dr. Darkó Jenő	Debreczen	egyetemi m.-tanár	1905
	Dengl János	Budapest	keresk. akad. tanár	1909
90	Dr. Deresényi Móricz	Budapest	főgimn. tanár	1903
	Dr. Dézsi Lajos	Kolozsvár	egyetemi r. tanár	1899
	Dr. Dittrich Vilmos	Budapest	leánygimn. tanár	1900
	Divényi Gyula	Nagykanizsa	kegyesrendi tanár	1899

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
95	Dr. Dombi Márk	Zirc	cziszt.-r. tanár	1899
	Dóczy Imre	Debreczen	ref. főisk. felügyelő	1881
	Durkó Antal	Haubinda	tanár	1911
	Einzig Miklós	Sopron	gimn. tanár	1910
100	Dr. Eisler Mátvás	Kolozsvár	főrabbi	1902
	Dr. Elek Oszkár	Arad	főreálisk. tanár	1903
	Dr. Endrei Gerzson	Losonez	áll. főgimn. tanár	1906
	Dr. Endrődi Jenő	Budapest	tanár	1911
	Dr. Erdélyi Lajos	Budapest	egyetemi m.-tanár	1902
105	Dr. Erdélyi Pál	Kolozsvár	egyet. könyvtárigazgató	1883
	Dr. Erdődi Ármin	Vágújhely	reáliskolai tanár	1897
	Dr. Erdős József	Debreczen	ref. főiskolai tanár	1902
	Dr. Ermann Ferencz	Makó	áll. főgimn. tanár	1904
	Dr. Erődi Béla	Budapest	kir. tanker. főigazgató	1881
110	Dr. Fallenbüchl Ferencz	Nagyszombat	főgimn. tanár	1904
	Faragó János	Pápa	ref. főiskolai igazg.	1889
	Fábián Imre	Nagyvárad	r. kath. főgimn. tanár	1881
	Fejér Adorján Géza	Baja	cziszt. r. főgimn. tanár	1889
	Asbóthné, dr. Ferenczi S.	Budapest		1909
115	Dr. Ferenczi Zoltán	Budapest	egyet. könyvtárigazgató	1910
	Dr. Finácsy Ernő	Budapest	egyetemi r. tanár	1881
	Dr. Finál Gábor	Budapest	állami főgimn. tanár	1892
	Dr. Fiók Károly	Debreczen	ref. főiskolai tanár	1887
	Fludorovics Zsigmond	Szolnok	áll. főgimn. tanár	1885
120	Dr. Fodor Gyula	Budapest	főgimn. tanár	1908
	Dr. Fóti József Lajos	Budapest	tanár	1911
	Földi József	Debreczen	kegy. rendi tanár	1903
	Dr. Förster Jenő	Lőcse	vármegyei levéltárnok	1904
	Fraknoi Vilmos	Budapest	püspök	1881
125	Dr. Friedreich Endre	Budapest	kegy. r. főgimn. tanár	1909
	Dr. Friml Aladár	Budapest	áll. főgimn. tanár	1883
	Fülöp Árpád	Ungvár	főgimn. tanár	1894
	Fülöp Jenő	Győr	áll. főreálisk. tanár	1907
	Fülöp Sándor	Kiskunhalas	ref. főgimn. tanár	1910
130	Gaal Mózes	Budapest	állami főgimn. igazgató	1890
	Gaal Pál	Kézsmárk	lyceumi tanár	1909
	Gagyhy Dénes	Budapest	főreálisk. tanár	1905
	Gagyí Jenő	Bécs	orsz. levélt. fogalm. gyak.	1905
	Dr. Garda Samu	Budapest	áll. főgimn. tanár	1907
135	Dr. Garzó Miklós	Budapest	keresk. akad. tanár	1908
	Gábor Ignác	Budapest	tanár	1910
	Dr. Gál Kelemen	Kolozsvár	unit. főgimn. igazgató	1893
	Gálos Rezső	Temesvár	felső keresk. isk. tanár	1908
	Dr. Gärtner Henrik	Losonez	tanár	1885
140	Dr. Gedeon Alajos	Nagyvárad	áll. főreálisk. igazgató	1900
	Gerecs Szaléz	Kőszeg	gimn. igazgató	1905
	Gerencsér István	Kolozsvár	áll. tanítóképző tanár	1904
	Dr. Geréb József	Budapest	gyakorló főgimn. tanár	1882

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Gergely Alajos	Budapest	polg. isk. tanár	1910
	Gergye Ipoly	Keszthely	prem. kanonok	1907
	Dr. Germanus Gyula	Budapest	tanár	1909
145	Dr. German Zakariás	Lőcse	kir. kath. főgimn. tanár	1910
	Géresy Kálmán	Debreczen	kir. tanker. főigazgató	1881
	Dr. Giesswein Sándor	Budapest	apátk., a Szt. István társ. alelnöke	1892
	Dr. Glatz Ernő	Budapest	keresk. akad. tanár	1909
	Glósz Ernő	Nagyszeben	áll. főgimn. tanár	1900
150	Dr. Gombocz Zoltán	Budapest	egyetemi m.-tanár	1900
	Dr. Gomperz Fülöp	Budapest	tanár	1903
	Góbi Imre	Budapest	ny. főgimn. igazg.	1893
	Göbl Alajos	Dés	áll. főgimn. tanár	1904
	Dr. Gragger Róbert	Budapest	közs. főreálisk. tanár	1907
155	Dr. Greszler Gyula	Versecz	főreálisk. tanár	1910
	Gröger Rezső	Budapest	főgimn. tanár	1903
	Dr. Gulyás István	Debreczen	ref. főgimn. tanár	1894
	Dr. Gulyás Pál	Budapest	muzeumi segédőr	1904
	Dr. Gyárfás Tihamér	Brassó	r. kath. főgimn. tanár	1885
160	Gyimóthi Jenő	Gyöng	ref. gimn. tanár	1902
	Gyomlay Iászló	Budapest	gyakorló tanár	1912
	György Lajos	Losoncz	állami főgimn. tanár	1881
	Györi Gyula	Pápa	ref. főgimn. tanár	1888
	Dr. Gyulai Ágost	Budapest	áll. pädag. tanár	1883
165	Hajtai Ferencz	Jászberény	főgimn. tanár	1900
	Hallay Zoltán	Rozsnyó	ág. ev. főgimn. tanár	1899
	Hanzséros Bálint	Budapest	főgimn. tanár	1908
	Dr. Haraszi Gyula	Budapest	egyetemi r. tanár	1905
	Dr. Haraszi Sándor	Békés	ref. főgimn. tanár	1896
170	Dr. Harmos Sándor	Budapest	izr. tan. képző tanár	1909
	Dr. Harsányi Pál	Budapest	nemz. múz. gyakornok	1909
	Dr. Hartman János	Székyudvarhely	főreálisk. tanár	1910
	Dr. Hattyuffy Dezső	Ráczalmás	árvaszéki elnök	1908
	Dr. br. Hatvany Lajos	Budapest	író	1907
175	Hefty Gyula	Kézsnárk	ev. lyceumi tanár	1912
	Hegedüs Béla	Budapest	állami főgimn. tanár	1881
	Dr. Hegedüs Izidor	Győr	áll. főreálisk. tanár	1900
	Hehelein Károly	Szatmár	kanonok	1881
	Heinlein István	Budapest	m. t. akad. tisztviselő	1907
180	Dr. Heinrich Alajos	Rákospalota	állami főgimn. tanár	1881
	Dr. Heinrich Károly	Budapest	keresk. akad. igazg.	1881
	Hellebrant Árpád	Budapest	m. t. akad. könyvtáros	1876
	Dr. Herald Ferencz	Budapest	kir. kath. főgimn. tanár	1883
	Dr. Herczeg Árpád	Temesvár	áll. főgimn. tanár	1900
185	Hilkene Fülöp	Budapest	áll. felső ker. isk. tanár	1908
	Himpfner Béla	Budapest	áll. főgimn. igazgató	1882
	Dr. Hittrich Ödön	Budapest	ág. ev. főgimn. tanár	1885
	Hlavathy Imre	Budapest	főgimn. tanár	1911
	Dr. Hoffmann Frigyes	Budapest	Eötvös-koll. tanár	1882

Polyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag ?
190	Hoffmann Mátyás	Ujvidék	kir. kath. főgimn. tanár	1892
	Hofmann Károly	Kisujszállás	főgimn. tanár	1898
195	Dr. Horger Antal	Budapest	Erzsébet nőiskolai tanár	1903
	Hornyánszky Aladár	Pozsony	ág. ev. theol. tanár	1901
	Dr. Hornyánszky Gyula	Budapest	egyetemi m.-tanár	1893
	Dr. Horváth Balázs	Kassa	prem. főgimn. igazgató	1905
	Dr. Horváth Czirill	Budapest	egyetemi m.-tanár	1888
200	Dr. Horváth Gyula	Budapest	áll. főgimn. tanár	1905
	Dr. Horváth János	Budapest	Eötvös-kollegiumi tanár	1905
	Dr. Hóman Bálint	Budapest	egyet. könyvtártiszt	1908
	Hőgyészi Amand	Csácsbozsok	benezés tanár	1899
	Hupka Ödön	Budapest	tanár	1912
205	Huszák József	Budapest	áll. főgimn. tanár	1910
	Dr. Imre Sándor	Budapest	egyetemi m. tanár	1910
	Incze Béni	Kolozsvár	ref. főgimn. tanár	1897
	Incze István	Nagykanizsa	kegy.-r. főgimn. tanár	1888
	Incze József	Budapest	áll. fels. leányisk. tanár	1899
210	Irsik József	Budapest	áll. főgimn. tanár	1898
	Isoz Emil	Budapest	főreálisk. tanár	1901
	Istvánffy Pál	Lelesz	ny. kath. főgimn. tanár	1888
	Jakobi Károly	Budapest	áll. főgimn. igazg.	1898
	Jakobinyi Péter	Mármarosziget	ref. főgimn. tanár	1893
215	Dr. Janicsek József	Eperjes	kir. kath. főgimn. tanár	1882
	Dr. Jámbor György	Sátoraljujhely	főgimn. tanár	1908
	Jándi Gy. Bernardin	Pannonhalma	benezés tanár	1888
	Jánosi Boldizsár	Budapest	állami főgimn. tanár	1885
	Dr. Jeszenszky István	Pozsony	ág. ev. lyceumi tanár	1889
220	Juhász Ervin	Rákospalota	főgimn. tanár	1905
	Dr. Kacsokovics Kálmán	Tóthgyúgy	nagybirtokos	1895
	Dr. Kaiblinger Fülöp	Budapest	főreálisk. tanár	1904
	Dr. Kallós Ede	Budapest	áll. főgimn. tanár	1906
	Dr. Kapossy Endre	Székesfehérvár	eziszt.-r. főgimn. tanár	1892
225	Karátsony Zsigmond	Késmárk	ev. lyceumi igazgató	1896
	Dr. Kardos Albert	Debreczen	áll. főreálisk. tanár	1892
	Dr. Kardos Gyula	Kassa	főgimn. tanár	1897
	Dr. Karl Lajos	Budapest	leányisk. tanár	1905
	Karsai Ervin	Kassa	főgimn. igazgató	1893
230	Kassuba Domokos	Eger	kath. főgimn. igazg.	1893
	Kausch Mihály	Fehértemplom	főgimn. tanár	1905
	Kájel I. Endre	Somogyendréd	ref. lelkész	1906
	Dr. Kálmán János	Kolozsvár	ref. főgimn. tanár	1905
	Kálmán Sándor	Kaloosa	szakiró	1911
235	Károsi Sándor	Vác	kegy. r. tanár	1909
	Kárpáti Ferencz	Ungvár	reálisk. tanár	1900
	Dr. Kárpáti Károly	Szeged	áll. főgimn. igazgató	1895
	Kárpiss János	Gyulafehérvár	főgimn. tanár	1903
	Dr. L. Keczer Géza	Szeged	áll. főgimn. tanár	1899
	Kelecsényi János	Nagytétény	tanár	1910

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Kelemen Béla	Székesfehérvár	áll. főreáliskolai igazgató	1885
	Keleti Jenő	Budapest	felső keresk. isk. tanár	1909
240	Kemenes Illés	Pannonhalma	bencés tanár	1911
	Kempf József	Budapest	áll. főgimn. tanár	1882
	Dr. Kepes Ilona	Budapest	tanárnő	1908
	Dr. Kégl Sándor	Szentkirály	egyet. rk. tanár	1906
	Dr. Kéki Lajos	Budapest	áll. főgimn. tanár	1909
245	Khin Antal	Znióváralfa	tan. képző tanár	1910
	Dr. Király György	Budapest	közs. főreál. tanár	1910
	Király Lajos	Rózsashegy	kegyesr. tanár	1899
	Kiss Albert	Igló	ág. ev. főgimn. tanár	1891
	Kiss Béla	Budapest	áll. főgimn. tanár	1895
250	Dr. Kiss Ernő	Kolozsvár	unit. főgimn. tanár	1893
	Klauber Frigyes	Eger	állami főreálisk. tanár	1903
	Klima Lajos	Ujpest	gimn. igazgató	1906
	Dr. Kliment Jenő	Budapest	ev. főgimn. tanár	1904
	Dr. Klug Gyula	Pozsony	keresk. akad. tanár	1900
255	Dr. Kmoskó Mihály	Budapest	egyetemi r. tanár	1905
	Knubels Rezső	Budapest	Ferencz József n. int. t.	1904
	Dr. Kocsis Lénárt	Sopron	benczés tanár	1902
	Komonezy Gáspár	Komárom	benczés tanár	1910
	Korponay István	Budapest	tanár	1908
260	Kovalovszky József	Rákospalota	áll. főgimn. tanár	1901
	Kovács Antal	Zombor	áll. főgimn. tanár	1907
	Dr. Kovács Dániel	Székelyudvarh.	ref. főgimn. tanár	1896
	Kovács Gergely	Budapest	áll. főgimn. tanár	1908
	Dr. Kovács Géza	Fiume	áll. főgimn. tanár	1903
265	Dr. Kovács J. Lajos	Kassa	prem. főgimn. tanár	1909
	Dr. Kovács S. János	Nagyvárad	felső keresk. isk. igazgató	1899
	Köblös Sumu	llajdböszörmény	főgimn. igazgató	1910
	Köpesdy Sándor	Budapest	áll. főgimn. igazg.	1874
	Dr. Körös Endre	Pápa	felsőbb leányisk. igazg.	1897
270	Kőrösi Sándor	Budapest	áll. főgimn. tanár	1892
	Kőszegi László	Budapest	főgimn. tanár	1911
	Dr. Kristóf György	Szászváros	főgimn. tanár	1910
	Kroller Miksa	Zalaapáti	zalavári apát	1884
	Kronberger Miklós	Nagyszeben	áll. főgimn. tanár	1900
275	Kubicsek Albert	Pozsony	áll. főreáliskolai tanár	1899
	Kucsera Rezső	Sopron	főgimn. tanár	1907
	Kulcsár Endre	Debreczen	ref. főgimn. tanár	1892
	Kundt Ernő	Kassa	prem. főgimn. tanár	1906
	Dr. Kurtz Sándor	Budapest	áll. főgimn. tanár	1899
280	Kutruetz Rezső	Szentgotthárd	áll. gimn. igazgató	1891
	Kuzmics Ferencz	Kaposvár	áll. főgimn. tanár	1900
	Dr. Kuzsinszky Bálint	Budapest	egyetemi r. tanár	1885
	Dr. Kürti Menyhért	Eger	cziszt. r. főgimn. tanár	1908
	Laban Antal	Bécs	tanár	1907
285	Labancz György	Nagyvárad	prem. főgimn. tanár	1905

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Allása	Mely évtől tag?
	Dr. Iaczkó Géza	Budapest	leányisk. tanár	1910
	Dr. Lakatos Vincze	Keszthely	prem. kanonok	1893
	Dr. Latzkó Hugó	Budapest	kel. akad. tanár	1900
	Lám Frigyes	Győr	áll. fels. leányisk. tanár	1907
290	Dr. Láng Margit	Budapest	leánygimn. tanárnő	1903
	László Géza	Szegszárd	főgimn. tanár	1901
	Dr. László Mihály	Budapest	országos képviselő	1905
	Lehr Albert	Budapest	ny. ág. ev. főgimn. tanár	1882
	Dr. Lengyel Miklós	Budapest	áll. főgimn. tanár	1905
295	Leyrer Mátyás	Csurgó	áll. tanítóképz. tanár	1907
	Dr. Létmányi Nándor	Budapest	áll. főgimn. igazg.	1888
	Liber Béla	Budapest	főreálisk. tanár	1907
	Lindenschmidt Mihály	Brassó	főreálisk. tanár	1909
	Dr. Lippay György	Szeged	áll. főgimn. tanár	1900
300	Lipták János	Kézsmárk	lyceumi tanár	1911
	Liska János	Szarvas	ág. ev. főgimn. tanár	1891
	Loósz István	Szabadka	közs. főgimn. tanár	1896
	Dr. Losonczy Lajos	Pozsony	ág. ev. lyceumi tanár	1885
	Dr. Lukinich Imre	Dés	egyetemi m. tanár	1903
305	Dr. Madarász Flóris	Eger	czist. r. főgymn. tanár	1904
	Dr. Madzsar Imre	Budapest	áll. főgimn. tanár	1900
	Dr. Major Károly	Fogaras	áll. főgimn. igazgató	1903
	Major Lajos	Nagykikinda	róm. kath. főgimn. tanár	1907
	Majthényi Géza	Sátoraljaújhely	főgimn. tanár	1905
310	Markusovszky Sámuel	Pozsony	ág. ev. lyceumi igazg.	1881
	Dr. Marmorstein Artur	Skotschau	főrabbi	1907
	Dr. Marót Károly	Czegléd	áll. főgimn. tanár	1909
	Dr. Marton József	Nagyszombat	főgimn. tanár	1903
	Marton Lajos	Budapest	theol. tanár	1906
315	Marusák Pál	Sopron	áll. felsőbb leányisk. ig.	1888
	Matskássy József	Budapest	kir. tanker. főigazgató	1881
	Mazuch Ede	Ungvár	kir. főgimn. tanár	1889
	Mácska Lajos	Trencsén	kegy-r. főgimn. tanár	1888
	Dr. Márffy Oszkár	Budapest	áll. főgimn. tanár	1902
320	Márton Jenő	Pozsony	ág. ev. lyceumi tanár	1883
	Mártonyi Lukács	Kézdivásárhely	gimn. tanár	1893
	Dr. Máté Lajos	Budapest	áll. gimn. tanár	1899
	Máthé György	Budapest	áll. főgimn. tanár	1885
	Megyesi Ferencz	Ujvidék	főgimn. igazg.	1901
325	Dr. Melich János	Budapest	egyetemi m. tanár	1896
	Dr. Mezey Sándor	Mezőtúr	ref. főgimn. tanár	1908
	Dr. Mészöly Gedeon	Kunszentmiklós	ref. főgimn. tanár	1906
	Dr. Miklós Elemér	Budapest	tanár	1905
	Dr. Miklós Ferencz	Budapest	főreáliskolai tanár	1902
330	Dr. Mitrovics Gyula	Debreczen	ref. főiskolai tanár	1907
	Dr. Mittler Frigyes	Szolnok	áll. főgimn. tanár	1909
	Molnár Gy. Ervin	Győr	benezés tanár	1899
	Molnár Lajos	Nagyvárad	szőlőbirtokos	1910

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag	
335	Molnár Samu Pál	Baja	ciszt. r. tanár	1888	
	Mondik Pál	Podolin	kegy.-r. gimn. igazgató	1888	
	Moravcsik Géza	Budapest	zeneakad. tanár	1881	
340	Moravszky Ferencz	Nyiregyháza	ág. ev. főgimn. tanár	1892	
	Dr. Morvay Győző	Budapest	áll. gimn. igazgató	1886	
	Mórocz Emilián	Pannonhalma	benczés alperjel	1886	
	Mutschenbacher Gyula	Gyula	főgimn. tanár	1899	
	Dr. Nagy Dénes	Budapest	főgimn. tanár	1911	
	Nagy István	Arad	tanár	1905	
	Szopori Nagy Miklós	Budapest	főreálisk. tanár	1911	
	D. Nagy Sándor	Hód. - vásárh.	tanár	1901	
	345	Dr. Nagy Zsigmond	Debreczen	ref. főgimn. tanár	1890
		Nádor Béla	Privigye	kegy.-r. főgimn. tanár	1892
Dr. Nemes Béla		Szarvas	ág. ev. főgimn. tanár	1904	
Nemes Károly		Szilágyosmlyó	tanár	1910	
350	Dr. Netoliczka Oszkár	Brassó	ág. ev. főgimn. tanár	1894	
	Dr. Négyesy László	Budapest	egyetemi r. tanár	1888	
	Németh Károly	Kecskemét	kegy. rendi főgimn. tanár	1899	
	Németh Regináld	Kőszeg	főgimn. tanár	1888	
355	Dr. Névery János	Kaposvár	áll. főgimn. tanár	1910	
	Nikolics Ignác	Budapest	kir. kath. főgimn. tanár	1887	
	Dr. Nyilasi Lajos	Budapest	közs. főreálisk. tanár	1904	
	Nyusztay Antal	Budapest	ref. főgimn. tanár	1906	
	Obendorf Károly	Budapest	főreálisk. tanár	1911	
	Oberle József	Szakoleza	főgimn. tanár	1909	
	Dr. Olasz József	Nagykörös	ref. főgimn. tanár	1903	
360	Orbán Lajos	Zenta	főgimn. tanár	1899	
	Dr. Osztern Salamon	Budapest	áll. főgimn. tanár	1903	
	Otrok Mihály	Trencsén	főgimn. igazgató	1901	
	Dr. Ozorai Frigyes	Budapest	főreálisk. tanár	1903	
	Dr. Ozorai Lajos	Temesvár	áll. gimnáziumi tanár	1901	
365	Pacher Donát	Sopron	r. kath. főgimn. tanár	1884	
	Pais Dezső	Sopron	főreálisk. tanár	1910	
	Dr. Pap Illés	Szolnok	fels. keresk. igazgató	1904	
	Pap János	Karczag	ref. gimn. tanár	1885	
370	Dr. Pap Károly	Debreczen	ref. főiskolai tanár	1900	
	Dr. Papp Ferencz	Budapest	áll. főgimn. tanár	1901	
	Dr. Papp István	Szamosujvár	áll. főgimn. tanár	1909	
	Cs. Papp József	Kolozsvár	egyetemi rk. tanár	1906	
	Dr. Papp László	Keszthely	prem. kanonok	1907	
375	Papp Mózes	Széekelykeresztur	unit. algimn. tanár	1894	
	Dr. Patai József	Budapest	közs. főreálisk. tanár	1908	
	Dr. Pauler Ákos	Pozsony	kir. jogakad. tanár	1904	
	Pazár Béla	Szeged	áll. főgimn. tanár	1903	
	Dr. PácZ Sándor	Nagyvárad	prem. kanonok	1888	
380	Pápay József	Debreczen	ref. főiskolai tanár	1903	
	Dr. Pásztory Endre	Szabadka	főgimn. tanár	1898	
	Dr. Pável Konstantin	Belényes	főgimn. tanár	1907	

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Pázmán József	Losonc	áll. főgimn. tanár	1909
	Peczina Andor	Budapest	gyak. tanár	1910
385	Perepatits István	Budapest	főgimn. tanár	1907
	Perényi Adolf	Budapest	áll. főgimn. tanár	1904
	Dr. Petz Gedeon	Budapest	egyetemi r. tanár	1883
	Dr. Pécsy Béla	Pozsony	kir. kath. főgimn. tanár	1907
	Dr. Pécsi Ödön	Arad	fels. keresk. tanár	1895
390	Dr. Pfeifer János	Pozsony	ev. lyceumi tanár	1903
	Pintér Lajos	Kaposvár	áll. főgimn. tanár	1909
	Pirchala Imre	Pozsony	ny. tanker. főigazgató	1881
	Dr. Piukovich Sándor	Újvidék	főgimn. tanár	1904
	Polgár Alajos	Szekszárd	polg. isk. tanár	1894
	Dr. Polgár Iván	Székesfehérvár	cziszt. r. főgimn. tanár	1900
395	Polgár József	Marosvásárhely	r. kath. főgimn. tanár	1909
	Dr. Pollner Arnold	Kassa	áll. főreálisk. tanár	1911
	Dr. Pongrácz Károly	Újgyőrszentmiklós	gimn. igazgató	1903
	Dr. Popini Albert	Nyiregyháza	ág. ev. főgimn. tanár	1887
	Dr. Popoviciu József	Klicsova	egyet. m. tanár	1909
400	Popovics Iván	Budapest	áll. főgimn. tanár	1910
	Posch Árpád	Budapest	áll. főgimn. tanár	1888
	Pölöskey Kornél	Eger	főgimn. tanár	1905
	R. Prikkel Mária	Esztergom	benzés tanár	1897
405	Prokopi Imre	Zombor	állami főgimn. tanár	1903
	Dr. Prónai Antal	Budapest	kegyesrendi tanár	1896
	Dr. Pröhle Vilmos	Nyiregyháza	ág. ev. főgimn. tanár	1904
	Dr. Pruzsinszky János	Budapest	gyakorló főgimn. tanár	1883
	Dr. Radinovic Iván	Budapest	belügymin. oszt. tanácsos	1888
	Radlinszky József	Szatmár	kir. főgimn. tanár	1881
410	Radnai Oszkár	Budapest	el. tanítóképz. tanár	1907
	Dr. Radó Antal	Budapest	író	1883
	Rakodezay Pál	Pásztó	áll. polg. isk. tanár	1910
	Ranezay József	Lőcse	kir. főgimn. tanár	1899
415	Ranschburg Viktor	Budapest	az Athenaeum igazgatója	1888
	Rácz Imre	Máram.-sziget	polg. iskolai tanár	1911
	Dr. Rácz Lajos	Sárospatak	akad. tanár	1911
	Dr. Reibner Márton	Budapest	áll. főgimn. tanár	1890
	Dr. Rell Lajos	Békéscsaba	gimn. tanár	1904
420	Dr. Rédey Tivadar	Budapest	múzeumi gyakornok	1911
	Dr. Révay József	Kézsmárk	ev. lyceumi tanár	1904
	Rhousopoulos Rhousos	Budapest	a kel. ker. akad. tanára	1896
	Dr. Richter Aladár	Kolozsvár	egyetemi r. tanár	1910
	Dr. Riedl Frigyes	Budapest	egyetemi r. tanár	1881
	Roseth Arnold	Budapest	áll. főgimn. tanár	1898
425	Rozmann Rikárd	Győr	benzés tanár	1911
	Róth Jenő	Budapest	tanárjelölt	1912
	Rózsa Dezső	Budapest	tanár	1910
	Rózsa Vitál	Komárom	kath. főgimn. igazgató	1888
	Dr. Sas Andor	Budapest	tanár	1910

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
430	Dr. Schack Béla	Budapest	felső keresk. isk.-főigazg.	1885
	Schaefer Vilmos	Budapest	a F. J. nevelőint. tanára	1900
	Schäfer Illés	Budapest	főreálisk. tanár	1905
	Schäffer Mihály	Szabadka	főgimn. tanár	1911
	Dr. Schilling Lajos	Kolozsvár	egyetemi r. tanár	1905
435	Schill Salamon	Budapest	ny. tanár	1882
	Dr. Schmidt Attila	Budapest	állam. főgimn. tanár	1895
	Schmidt Fülöp	Zenta	gimn. tanár	1900
	Dr. Schmidt Henrik	Kolozsvár	egyetemi r. tanár	1900
	Dr. Schmidt Márton	Budapest	állami főgimn. tanár	1902
440	Schuber Mátyás	Budapest	állami főreálisk. tanár	1883
	Dr. Schullerus Adolf	Nagyszében	ev. lelkész	1888
	Dr. Schuster Alfréd	Budapest	áll. főgimn. tanár	1905
	Schwannauer Ferencz	Kaposvár	állami főgimn. tanár	1895
	Dr. Schwartz Gusztáv	Budapest	egyetemi r. tanár	1900
445	Dr. Sebestyén Gyula	Budapest	n. muzeumi igazgató ör	1895
	Dr. Sebestyén Károly	Budapest	áll. főgimn. tanár	1896
	Dr. Serédi P. Lajos	Budapest	ev. főgimn. tanár	1896
	Dr. Siegescu József	Budapest	egyetemi r. tanár	1898
	Dr. Simai Ödön	Budapest	polg. isk. tanár	1905
450	Simonfi János	Marosvásárhely	ref. kolleg. tanár	1911
	Dr. Simonyi Zsigmond	Budapest	egyetemi r. tanár	1881
	Dr. Solymossy Sándor	Budapest	felső iparisk. tanár	1896
	Soós József	Kisujszállás	ref. főgimn. tanár	1888
	Sörös Pongrácz	Pannonhalma	benczés főisk. tanár	1897
455	Spitkó Lajos	Budapest	kir. tanker. főigazgató	1883
	Strauch Béla	Budapest	állami főreálisk. tanár	1885
	Striegl József	Szeged	áll. főgimn. tanár	1904
	Suhajda Lajos	Selmeczbánya	ev. főgimn. tanár	1900
	Szabó Adorján	Kassa	premont. főgimn. tanár	1899
460	Szabó András	Székelyudvarh.	ref. főgimn. tanár	1897
	S. Szabó József	Debreczen	ref. főgimn. tanár	1888
	Dr. Szabó Miklós	Budapest	Eötvös-koll. tanár	1910
	Dr. Szabó Viktor	Budapest	főv. reálisk. tanár	1901
	Szalay Gábor	Eger	cziszt.-r. főgimn. tanár	1889
465	Szalay Gyula	Nagykörös	ref. főgimn. igazgató	1881
	Szalay Gyula	Kiskunfélegyháza	főgimn. tanár	1888
	Szalay Károly	Budapest	ref. főgimn. tanár	1887
	Szántó Kamill	Pécs	cziszt.-r. főgimn. tanár	1896
	Szártozisz Ferencz	Selmeczbánya	kath. gimn. tanár	1898
470	Szegess Mihály	Veszprém	kegy.-r. főgimn. tanár	1895
	Szekerés Bónis	Esztergom	benczés tanár	1903
	Dr. Szele Róbert	Szeged	kir. tanker. főigazg.	1887
	Dr. Szemák István	Budapest	ny. áll. főgimn. igazg.	1886
	Szentgyörgyi Béla	Szigetvár	polg. iskolai tanár	1910
475	Dr. Szentirmai Imre	Fogarás	áll. főgimn. tanár	1910
	Szentkirályi György	Budapest	orsz. levéltári tisztviselő	1892
	Szeremley Béla	Debreczen	ref. főgimn. tanár	1911

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Allása	Mely évtől tag?
	Dr. Székely György	Budapest	egyetemi m.-tanár	1895
	Székely Salamon	Arad	ny. áll. főreálisk. tanár	1881
480	Székely Simon	Debreczen	polg. isk. igazgató	1910
	Dr. Szigeti Gyula	Ujpest	áll. főgimn. tanár	1908
	Dr. Szigeti Pál	Csány	tanár	1906
	Dr. Szigetvári Iván	Budapest	tanár	1888
	Dr. Szilasi Vilmos	Budapest	áll. főgimn. tanár	1911
485	Szilágyi Gyula	Nagyszében	áll. főgimn. tanár	1909
	Dr. Szilágyi Sándor	Budapest	áll. főgimn. tanár	1902
	Szinger Kornél	Szeged	kegyesr. tanár	1888
	Dr. Szinnyei Ferencz	Budapest	egyetemi m. tanár	1899
	Dr. Szinnyei József	Budapest	egyetemi r. tanár	1883
490	Szkunzevics Kornél	Budapest	állami főgimn. tanár	1883
	Szlávik Ferencz	Csiksomlyó	gimn. tanár	1908
	Szölgyémy Ferencz	Budapest	Per. Józs. int. kormányzó	1890
	Szöke Adolf	Budapest	áll. főgimn. tanár	1899
	Sztoja Miklós	Nagykikinda	áll. főgimn. tanár	1904
495	Szuchy Endre	Budapest	főgimn. tanár	1894
	Szutor Zoltán	Beregszász	áll. főgimn. tanár	1900
	Dr. Szücs István	Budapest	min. titkár	1898
	Szücs István	Debreczen	kegyesr. főgimn. tanár	1895
	Dr. Takács Menyhért	Jászó	jászói prépost	1893
500	Tamási István	Kolozsvár	tanár	1888
	Tankó Péter	Hosszufalu	polg. isk. tanár	1905
	Dr. Tárczy Károly	Munkács	áll. főgimn. tanár	1909
	Dr. Teleky István	Zenta	tanár	1910
	Teleky László	Szeged	áll. polg. isk. igazgató	1892
505	Dr. Tell Anasztáz	Pápa	főgimn. igazgató	1891
	Teveli Mihály	Budapest	állami főgimn. tanár	1900
	Dr. Tihanyi Gál	Komárom	benézés tanár	1906
	Dr. Tihanyi Mór	Budapest	m. kir. rendőrorvos	1900
	Timár Pál	Budapest	kir. főgimn. igazgató	1885
510	Dr. Tolnai Vilmos	Budapest	Erzsébet nőisk. tanár	1891
	Dr. Tóth András	Budapest	középisk. tanár	1907
	Dr. Tóth György	Kecskemét	kegyesr. főgimn. igazgató	1886
	Tóth Gyula	Tarnaméra	római kath. lelkész	1894
	Dr. Tóth Kálmán	Budapest	ev. főgimn. tanár	1885
515	Tóth Márton	Budapest	áll. főgimn. tanár	1900
	Dr. Travnik Jenő	Győr	főreálisk. tanár	1908
	Tránka Anna	Budapest	tanárnő	1907
	Dr. Trócsányi Zoltán	Budapest	akad. könyvtár. tisztv.	1910
	Tubán Tibor	Temesvár	kegyesr. főgimn. tanár	1898
520	Unger A. Barnabás	Eger	ciszt. r. főgimn. tanár	1907
	Vajdafy Géza	Radvancz	főgimn. tanár	1874
	Dr. Vajda Gyula	Szabadka	áll. fels. leányisk. igazgató	1897
	Dr. Vajda Károly	Budapest	áll. főgimn. tanár	1899
	Vajda Károly	Budapest	főgimn. tanár	1902
525	Dr. Vajtziczky Emánuel	Cegléd	gimn. tanár	1900

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Varga Antal	London	tanár	1910
	Vargha Gábor	Mezőtúr	ref. főgimn. tanár	1907
	Varsányi Román	Sopron	benézés tanár	1903
	Vasáry Dániel	Zombor	állami főgimn. tanár	1910
530	Vass Árpád	Budapest	főgimn. tanár	1909
	Vayer Lajos	Dunaharaszti	áll. főgimn. tanár	1904
	Dr. Váczy János	Budapest	állami főgimn. tanár	1886
	Váli Tibor	Kassa	főgimn. tanár	1897
	Dr. Várady Zoltán	Budapest	gyak. tanár	1910
535	Dr. Várdai Béla	Párizs	áll. főgimn. tanár	1903
	Dr. Vári Rezső	Budapest	egyetemi rk. tanár	1886
	Veigelsberg Emma	Budapest	tanárnő	1911
	Dr. Verő Leó	Budapest	áll. főreálisk. tanár	1907
	Dr. Vértesy Dezső	Budapest	áll. főgimn. tanár	1903
540	Dr. Vértesy Jenő	Budapest	muzeumi segédőr	1903
	Dr. Victorisz József	Nyiregyháza	ág. ev. főgimn. tanár	1892
	Dr. Vincze József	Budapest	kegy.-r. tanár	1903
	Vinkler József	Budapest	áll. főgimn. tanár	1908
	Dr. Viszota Gyula	Budapest	áll. főgimn. igazgató	1906
545	Dr. Voinovich Géza	Budapest	egyetemi m.-tanár	1905
	Dr. Vonház István	Budapest	keresk. akad. tanár	1909
	R. Vozáry Gyula	Munkács	áll. főgimn. tanár	1881
	Vujsz János	Eperjes	főgimn. tanár	1903
	Dr. Waczulik László	Budapest	tanár	1911
550	Wagner Adolf	Szeged	áll. főgimn. tanár	1903
	Wagner Antal	Budapest	kegy.-r. főgimn. tanár	1896
	Dr. Wágner József	Arad	kir. főgimn. tanár	1909
	Dr. Wagner Lajos	Pozsony	ny. áll. főreálisk. igazgató	1875
	Dr. Waldapfel János	Budapest	gyak. főgimn. tanár	1894
555	Dr. Wargha Samu	Deáki	szentbenedekr. lelkész	1882
	Wass Béla	Budapest	gyak. tanár	1910
	Dr. Weber Artúr	Budapest	fels. leányisk. tanár	1911
	Weigl Géza	Karánsebes	áll. főgimn. tanár	1907
	Dr. Weiss Miksa	Budapest	köz. isk. vallástanárr	1905
560	Weiszler Róbert	Kézsmárk	lyceumi tanár	1909
	Dr. Werner Adolf	Baja	cziszt. főgimn. igazgató	1892
	Dr. Weszely Ödön	Budapest	egyetemi m.-tanár	1898
	Wigand János	Szegszárd	állami főgimn. igazgató	1881
	Wiese Gyula	Igló	ev. főgimn. tanár	1909
565	Wirker Ernő	Nagyvárad	főreálisk. tanár	1903
	Wirth Gyula	Pécel	állami főgimn. tanár	1895
	Dr. Yolland A. Battishil	Budapest	egyetemi rk. tanár	1900
	Zambra Alajos	Budapest	egyetemi rk. tanár	1909
	Zibolén Endre	Budapest	áll. főgimn. tanár	1910
570	Dr. Zimányi Dániel	Budapest	áll. főgimn. tanár	1900
	Dr. Zimányi József	Budapest	áll. főgimn. tanár	1885
	Dr. Zindl Béla	Budapest	áll. főgimn. tanár	1888
	Zlamál Ágost	Gyulafehérvár	főgimn. tanár	1901

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
575	Dr. Zlinszky Aladár	Budapest	áll. főgimn. tanár	1888
	Dr. Zoltvány L. Irén	Pannonhalma	főisk. igazgató	1887
	Dr. Zombory János	Budapest	kir. kath. főgimn. tanár	1894
	Zsámboki Gyula	Budapest	főgimn. tanár	1909
	Dr. Zsirkó János	Budapest	főgimn. tanár	1910
	Zsoidos Benő	Sárospatak	ref. főisk. tanár	1883

VI. Rendkívüli tagok :

5	Balogh Miklós	Homonna	áll. fels. keresk. tanár	1903	
	Baranyai Zoltán	Budapest	keresk. akad. tanárjelölt	1911	
	Benkóczy Emil	Eger	tan. képzői tanár	1904	
	Bentzik Mihály	Nagykanizsa	bölc. hallgató	1909	
	Berecz György	Esztergom	főreálisk. tanár	1910	
	Bokros Béla	Budapest	tanár	1910	
	Botka József	Liptószentmikl.	polg. isk. tanár	1909	
	Braun Soma	Budapest	tanárjelölt	1911	
	Csomor Lajos	Kolozsvár	kegy. r. tanárjelölt	1908	
	Dr. Czebe Gyula	Athén	tanár	1908	
10	Dr. Czobel Ernő	Budapest	felső keresk. isk. tanár	1909	
	Demjén Sándor	Szeged	áll. fels. keresk. tanár	1910	
	Dr. Dengi János	Eger	áll. főreálisk. tanár	1909	
	Dobozki Pál	Budapest	tanárjelölt	1911	
	Dragos Károly	Kolozsvár	kegy. r. tanárjelölt	1909	
	Gajdos József	Kolozsvár	bölc. hallgató	1909	
	Gruber János	Kolozsvár	tanárjelölt	1909	
	Hábor Gyula	Pusztamonostor	gimn. tanár	1909	
	Henrich Arnold	Nagyszében	bölc. hallgató	1909	
	Dr. Heppner Antal	Szászváros	áll. gimn. tanár	1910	
20	Herbály Gyula	Debreczen	bölc. hallgató	1911	
	Janó István	Debreczen	bölc. hallgató	1911	
	Joó József	Kolozsvár	ref. főgimn. tanár	1909	
	Kappel Gyula	Nagyvárad	bölc. hallgató	1911	
	Kál'ay Miklós	Eger	egyet. hallgató	1908	
	Kendvella Kálmán	Gyula	kath. főgimn. tanár	1909	
	Kertész János	Nagybánya	főgimn. tanár	1905	
	Kisfaludy János	Felsőgalla	polg. isk. tanárjelölt	1904	
	Kohányi Mennyhért	Temesvár	fels. keresk. isk. tanár	1911	
	30	Kónya Izare	Szamosujvár	főgimn. tanár	1909
Kovács Elek		Debreczen	bölc. hallgató	1911	
Kovács Ferencz		Budapest	tanár	1904	
Lendvai Márton		Nagybecskerek	főgimn. tanár	1901	
Malártsik Lajos		Sátoraljaújhely	tanárjelölt	1909	
35		Megyeresi Andor	Szilágveseh	áll. tanképz. tanár	1903
		Mellinger Kamilla	Budapest	egyet. hallgató	1909

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Mező Ferencz	Budapest	tanár	1907
	S. Nagy János	Debreczen	bölcs. hallgató	1911
40	Dr. Nagy Pál	Kővárhosszúfalu	tanár	1909
	Nagy Sámuel	Kolozsvár	tanárjelölt	1911
	Nedelcu Szilárd	Bécs	fels. keresk. isk. tanár	1903
	Dr. Neiser Irén	Budapest	felsőbb leányisk. tanár	1903
	Nichi Lázár	Pancsova	főgimn. tanár	1908
	Nyáry István	Kolozsvár	kegy. r. tanárjelölt	1909
45	Obermüller Ferencz	Ujvidék	tanárjelölt	1910
	Dr. Pap Stefánia	Szabadka	tanárnő	1905
	Dr. Petényi Gyula	Szabadka	főgimn. tanár	1910
	Pfister József	Szatmár	gyak. tanár	1909
	Popsioru Marius	Budapest	tanárjelölt	1909
50	Pünkösti Mária	Budapest	bölcs. hallgató	1911
	Rafain Jakab	Kolozsmonostor	urad. ellenőr	1888
	Rádits Dusan	Zombor	tan. képző tanár	1904
	Dr. Reichard Piroška	Budapest	tanárnő	1908
	Rónai János	Budapest	tanárjelölt	1909
55	Sági István	Budapest	áll. főgimn. tanár	1904
	Sándor Oszkár	Nyitra	főgimn. tanár	1908
	Dr. Scharbert Vilmos	Szegszárd	áll. főgimn. tanár	1904
	Schmidt Frigyes	Besztercebánya	ev. gimn. tanár	1889
	Schneller Lajos	Budapest	egyetemi hallgató	1908
60	Schoen Arnold	Budapest	tanárjelölt	1908
	Simon Géza	Máramarossziget	ref. főgimn. tanár	1888
	Dr. Simon László	Gyömrő	tanár	1911
	Somogyi Kálmán	Topolya	polg. isk. tanár	1903
	Dr. Szabó Gyula	Debreczen	ref. gimn. tanár	1911
65	Szabó István	Budapest	áll. gimn. tanár	1887
	Szász Béla	Marosvásárhely	tanárjelölt	1909
	Székely Károly	Budapest	bölcs. hallgató	1910
	Székely Sándor	Rákospalota	főgimn. tanár	1908
	Szilárd Leó	Pécs	bölcs. hallgató	1911
70	Szira Béla	Kolozsvár	kegy. r. tanárjelölt	1909
	Taucher Gusztáv	Szenicz	polg. isk. tanár	1903
	Tóth Ferencz	Pozsony	kir. kath. főgimn. tanár	1909
	Dr. Trostler József	Budapest	gyakorló tanár	1910
	Ulm László	Budapest	tanár	1910
75	Dr. Vadnai Emil	Budapest	tanár	1909
	Wald Leó	Munkács	tanár	1902
	Weiszberger Ede	Fehértemplom	bölcs. hallgató	1911
	Zander László	Budapest	tanárjelölt	1903
	Zuber Marianna	Budapest	bölcs. hallgató	1911

VII. Az Egyet. Phil. Közlöny előfizetői.

Folyó szám	Az előfizető lakóhelye	Czíme	Mely évtől előfizető ?
	Arad	Királyi főgimnázium	1883
	Aszód	Ág. ev. gimnázium tanári kara	1897
	Baja	Cziszterczi rendi főgimnázium	1899
	Balassagyarmat	Állami főgimn. igazgatósága	1907
5	Balászfalva	A gör. kath. főgimn. tanári kara	1890
	Bártfa	Állami főgimnáziumi igazgatóság	1899
	Belényes	Gör. kath. főgimnázium	1883
	Békés	Ref. gimnázium	1883
	Békésszaba	Ág. ev. Rudolf főgimnázium	1897
10	Beregszász	Állami főgimnázium	1897
	Besztercebánya	Ág. ev. gimnázium	1893
	"	Kir. kath. főgimnázium	1886
	Bonyhád	Ág. ev. főgimnázium	1893
	Brassó	Állami főreáliskola	1894
15	"	Római kath. főgimnázium	1898
	Budapest	Cziszt.-r. tanárképző	1893
	"	Singer és Wolfner cég	1907
	"	Br. Eötvös József collegium	1896
	"	Jézustársasági egyetemi hallgatók	1911
20	"	Kegyesrendi Kalazantinum	1896
	"	A képviselőház könyvtára	1908
	"	Kilián Frigyes, könyvárus	1894
	"	" " "	1904
	"	" " "	1911
25	"	Norbertinum	1909
	"	Rados Ignác áll. főreális tanár	1897
	"	Ranschburg Gusztáv, könyvárus	1901
	"	" " "	1903
	"	Stark Ferencz könyvkereskedő	1907
30	"	" " "	1907
	"	Toldi Lajos, könyvkereskedő	1897
	"	Tud. egy. classi-phil. sem.	1903
	"	I. ker. áll. főgimnázium	1907
	"	II. ker. főreáliskola	1890
35	"	III. ker. áll. főgimnázium	1905
	"	IV. ker. közs. felsőbb leányiskola	1903
	"	IV. ker. kegyesrendi főgimnázium	1886
	"	V. ker. állami főreáliskola	1890
	"	V. ker. áll. főgimn. ifj. könyvtár	1908
40	"	VI. ker. állami főgimnázium	1900
	"	VI. ker. állami el. tanítónőképző	1909
	"	VI. ker. állami felsőbb leányiskola	1902
	"	VI. ker. polg. leányisk. igazgatóság	1910
	"	VII. ker. ág. ev. főgimnázium	1883
45	"	VII. ker. Erzsébet nőiskola	1886
	"	VII. ker. áll. főgimn. (Barcsay-u.)	1900
	"	VII. ker. áll. főgimn. (István-úti)	1902

Folyó szám	Az előfizető lakóhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
	Budapest... --- ---	VIII. ker. közs. főreáliskola... ---	1895
50	" --- ---	VIII. ker. gyak. főgimnázium... ---	1886
	" --- ---	VIII. ker. állami főgimnázium... ---	1899
	" --- ---	IX. ker. ref. főgimnázium... ---	1885
	" --- ---	X. ker. tisztviselőtelepi főgimn. ...	1908
	" --- ---	X. ker. kőbányai főgimnázium... ---	1908
	Csiksomlyó	Róm. kath. főgimn. igazgatóság... ---	1883
55	Csurgó... --- ---	Ref. főgimnázium... --- ---	1903
	Czegléd... --- ---	Állami főgimnázium... --- ---	1900
	Debreczen... --- ---	Ref. főgimn. tanári könyvtár... ---	1888
	" --- ---	Állami főreáliskola... --- ---	1884
	" --- ---	Kegyesrendi főgimnázium... --- ---	1904
60	" --- ---	Ref. főiskolai anyakönyvtár... ---	1911
	" --- ---	Ref. főiskola phil. seminariuma... ---	1910
	Dés... --- ---	Állami főgimnázium... --- ---	1902
	Déva... --- ---	Állami főreáliskola... --- ---	1883
	Eger... --- ---	Állami főreáliskola... --- ---	1899
65	" --- ---	Róm. kath. főgimnázium... --- ---	1883
	" --- ---	Gárdonyi Géza, író... --- ---	1910
	Eperjes... --- ---	Evangelikus főgimn. ... --- ---	1883
	" --- ---	Evang. colleg. Magyar Társaság... ---	1890
	Érsekujvár... --- ---	Főgimnáziumi könyvtár... --- ---	1883
70	Erzsébetváros... --- ---	Állami főgimnázium... --- ---	1892
	Esztergom... --- ---	Főgimnáziumi tanári könyvtár... ---	1893
	Fehértemplom... --- ---	Állami főgimnázium... --- ---	1892
	Felsőlövő... --- ---	Evangelikus tanintézetek... --- ---	1898
	Fiume... --- ---	Állami főgimnázium... --- ---	1886
75	Fogarás... --- ---	Állami főgimnázium... --- ---	1899
	Gyergyószentmiklós	Állami főgimn. igazgatóság... ---	1910
	Gyöngyös... --- ---	Állami főgimn. igazgatóság... ---	1890
	Gyöng... --- ---	Ref. gimnázium... --- ---	1886
	Győr... --- ---	Állami főreáliskola... --- ---	1901
80	Győrszentmárton... --- ---	Pannonhalmi könyvtár... --- ---	1886
	Gyula... --- ---	Főgimnáziumi igazgatóság... --- ---	1904
	Gyulafehérvár... --- ---	Róm. kath. főgimn. igazgatóság... ---	1886
	Hajduböszörmény... --- ---	Ref. gimn. könyvtár... --- ---	1886
	Hajdunánás... --- ---	Ref. főgimnázium... --- ---	1886
85	Hódmezővásárhely... --- ---	Ref. főgimnázium... --- ---	1893
	Jászberény... --- ---	Állami főgimnázium... --- ---	1885
	Jászó... --- ---	Jászóvári prem. kanonokrend... ---	1886
	Kalocsa... --- ---	Érseki főgimnázium... --- ---	1890
	Kaposvár... --- ---	Állami főgimnázium... --- ---	1883
90	Karánsebes... --- ---	Állami főgimnázium... --- ---	1908
	Karczag... --- ---	Ref. gimnázium... --- ---	1897
	Kassa... --- ---	Állami főreáliskola... --- ---	1883
	" --- ---	Főgimnáziumi önképző-kör... --- ---	1890
	Kecskemét... --- ---	Állami főreáliskola... --- ---	1894
95	" --- ---	Ref. lyceumi igazgatóság... --- ---	1883
	" --- ---	Róm. kath. főgimnázium... --- ---	1883

Folyó szám	Az előfizető lakóhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
	Keszthely --- ---	Premontrei tárház --- ---	1888
	Kézsmárk --- ---	Ág. ev. lyceumi igazgatóság ---	1883
	Kézdivásárhely --- ---	Róm. kath. gimn. igazgatóság ---	1895
100	Kiskunfélegyháza --- ---	Kir. kath. főgimn. tanári könyvtár	1904
	Kisszeben --- ---	Kegyesrendi algimnázium ---	1908
	Kisujszállás --- ---	Ref. főgimnázium --- ---	1886
	Kolozsvár --- ---	Állami felsőbb leányiskola ---	1903
	" --- ---	Egyet. német Phil. Seminarium	1909
105	" --- ---	Ref. főgimnázium --- ---	1883
	" --- ---	Tanárképző-intézeti igazgatóság ---	1883
	" --- ---	Róm. kath. főgimn. igazgatóság ---	1909
	" --- ---	Unit. főgimn. könyvtár --- ---	1908
	" --- ---	Kalazantinum --- ---	1895
110	" --- ---	Ref. theol. fakultás Ifj. Egylete ---	1901
	" --- ---	Stein János könyvtár --- ---	1908
	" --- ---	" " " --- ---	1908
	" --- ---	" " " --- ---	1910
	" --- ---	Magyar Irod. tört. Seminarium ---	1908
115	Komárom --- ---	Szentbenedekrendi székház ---	1883
	Körmöcbánya --- ---	Áll. főreálisk. igazgatóság --- ---	1883
	Kőszeg --- ---	Benczés gimnázium --- ---	1908
	Kunszentmiklós --- ---	Ref. gimnázium --- ---	1886
	Léva --- ---	Kath. főgimn. igazgatóság --- ---	1883
120	Liptórozszahegy --- ---	Főgimnáziumi könyvtár --- ---	1886
	Lőcse --- ---	Kir. főgimnáziumi igazgatóság ---	1883
	" --- ---	Állami főreáliskola --- ---	1888
	Losonc --- ---	Állami főgimnázium --- ---	1883
	Lugos --- ---	Állami főgimnázium --- ---	1886
125	Magyaróvár --- ---	Kegyesrendi gimnázium --- ---	1908
	Makó --- ---	Glauber József könyvtár --- ---	1903
	Máramarossziget --- ---	Reform. lyceum --- ---	1886
	" --- ---	Róm. kath. algimn. --- ---	1886
	Marosvásárhely --- ---	Márványi Arthúr, könyvtár --- ---	1911
130	Mezőtúr --- ---	Ref. főgimnázium --- ---	1883
	Miskolc --- ---	Reform. lyceum --- ---	1883
	" --- ---	Kir. kath. főgimnázium --- ---	1909
	Modor --- ---	Ev. polg. leánynevelő intézet ---	1911
	Munkács --- ---	Állami főgimnázium --- ---	1883
135	Nagybánya --- ---	Állami főgimnázium --- ---	1883
	Nagyenyed --- ---	Bethlen főtanoda könyvtára --- ---	1900
	Nagykálló --- ---	Áll. gimn. igazgatóság --- ---	1886
	Nagykanizsa --- ---	Kath. főgimnázium --- ---	1883
	Nagykároly --- ---	Kegy.-r. főgimnázium --- ---	1883
140	Nagykikinda --- ---	Főgimnáziumi tanári kar --- ---	1883
	Nagykőrös --- ---	Ref. főgimnáziumi igazgatóság ---	1900
	Nagyszalonta --- ---	Közs. gimnázium --- ---	1887
	Nagyszében --- ---	Állami főgimnázium --- ---	1908
	Nagyszombat --- ---	Érseki főgimnázium --- ---	1883
145	Nagyvárad --- ---	Állami főreáliskola --- ---	1901

Folyó szám	Az előfizető lakóhelye	Czíme	Mely évtől előfizet?
	Naszód	Alapítványi főgimnázium	1898
	Nyitra	Huszár István, könyvtáros	1887
	"	Róm. kath. főgimnázium	1883
	"	Allami felsőbb leányiskola	1901
150	Panesova	Állami főgimnázium	1887
	Pápa	Borsos István, ref. főisk. tanár	1886
	"	Szentbenedekrendi székház	1890
	Petrozsény	Községi gimnázium	1900
	Pécs	Weidinger Nándor könyvkereskedő	1899
155	"	Zircz-csiszt. főgimnázium	1883
	Podolin	Gimnáz. tanári könyvtár	1886
	Pozsony	Áll. főreálisk. tanári könyvtár	1908
	"	Kir. kath. főgimnázium	1910
	Pozsonyszentgyörgy	Algimn. igazgatóság	1886
160	Privigye	Kath. gimn. igazgatóság	1890
	Rákospalota	Wagner Manó főgimn. igazgató	1905
	Rimaszombat	Egyesült prot. főgimnázium	1882
	Rozsnyó	Róm. kath. főgimnázium	1883
	"	Ag. ev. főgimnázium	1895
165	Sárospatak	Ref. főiskolai könyvtár	1911
	Sátoraljaújhely	Kath. főgimn. tanári könyvtár	1883
	Selmeczbánya	Kir. kath. főgimn. igazgatóság	1883
	Sepsiszentgyörgy	Székely-Mikó-kollegium	1883
	Sopron	Szentbenedekrendi székház	1883
170	"	Ev. lyceumi Magyar Társaság	1898
	"	Állami főreáliskola	1901
	"	Thiering Gyula könyvtáros	1903
	"	M. kir. honvédfőreáliskola	1908
	Sümege	Állami reáliskola	1911
175	Szabadka	Főgimn. könyvtár	1911
	Szakolca	Gimnáziumi igazgatóság	1886
	Szamosújvár	Állami főgimnázium	1883
	Szarvas	Főgimn. tanári kar	1883
	Szászváros	Ref. Kuun-kollegium	1894
180	Szatmár	Kir. kath. főgimnázium	1883
	"	Ref. gimn. tanári kar	1890
	Szeged	Somogyi-könyvtár	1885
	"	Kegyesrendi főgimnázium	1898
	"	Állami főreálisk. igazgatóság	1897
185	"	Állami főgimnázium	1911
	Szegárd	Állami főgimnázium	1898
	Székelykeresztúr	Unit. gimnázium könyvtár	1908
	Székelyudvarhely	Ref. kollegium	1890
	"	Állami főreáliskola	1897
190	"	Róm. kath. főgimnázium	1887
	Székesfehérvár	Áll. főreáliskola	1889
	"	Cziszt. r. főgimn. könyvtára	1905
	Szentes	Állami főgimnázium	1883
	Szentgotthárd	Állami gimnázium	1896

Folyó szám	Az előfizető lakóhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
195	Szilágysomlyó	Róm. kath. főgimnázium	1902
	Szolnok	Állami főgimnázium	1911
	Szombathely	Főgimnáziumi igazgatóság	1883
	Tata	Kegyesrendi gimnázium	1886
	Temesvár	Polatsek N. könyvkereskedő	1911
200	"	Tóth Béla könyvtáros	1897
	"	Állami főreáliskola	1883
	Torda	Állami főgimnázium	1906
	Trencsén	Gansel Lipót könyvkereskedő	1908
	Trsztena	Kir. kath. algimnázium	1886
205	Ujpest	Állami gimnázium	1908
	Uj-Verbász	Községi algimnázium	1886
	Ungvár	Kir. kath. főgimnázium	1886
	"	Állami alreáliskola	1900
210	Vác	Kath. főgimnáziumi igazgatóság	1886
	Versecz	Áll. főreálisk. igazgatóság	1891
	Veszprém	Kath. főgimn. igazgatóság	1884
	Zalaegerszeg	Állami főgimnázium	1895
	Zenta	Közs. gimn. igazgatóság	1883
	Zilah	Reformatus főisk. igazgatóság	1884
215	Zircz	Apátsági könyvtár	1883
	Zombor	Állami főgimnázium	1895
	Zsolna	Állami főreáliskola	1898

Jegyzet. 1910 végén volt tiszteleti tag: 14, alapító: 27, rendes: 571, rendkívüli: 72, előfizető: 217, összesen: **901**. E szerint a kimutatás szerint van 1911 végén tiszteleti tag: 13, alapító: 29, rendes: 579, rendkívüli: 79, előfizető: 217, összesen: **917**.

Kimutatta 1911. évi november hó 25-én.

Cserhalmi Sámuel,
pénztárnok.

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1911.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt **class. philologiai** dolgozatok kéziratát **dr. Láng Nándor** (I., Pauler-utca 4.), a **modern philologiai** dolgozatokéi pedig **dr. Császár Elemér** címére (I., Pauler-utca 4.) küldendők.

TARTALOM.

Γουλιέλμος ΡΕCZ: Οἱ τρόποι τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας	1
RÉVAY JÓZSEF: Minucius Felix. (I. közl.)	85
ALSZEGHY ZSOLT: Magyar tárgyú latin jezsuitadramák	99
CZÓBBEL ERNŐ: Heltai Gáspár dialogusa a részegségről és tobzódásról	115

HAZAI IRODALOM.

Lukács György: A lélek és a formák. KELECSÉNYI JÁNOS	134
Petőfi levelei, kiadja Badics Ferenc. GÁLOS REZSÓ	136
Ujvárossy Szabó Gyula: A magyar verses oktató költészet története 1772-ig ALSZEGHY ZSOLT.	137
Arany János magyar irodalomtörténete. Kiadja Pap Károly. BITZÓ SAROLTA	138

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Carl Darling Buck: Introduction to the study of the greek dialects. PECZ VILMOS	140
Erwin Preuschen: Analecta. RÉVAY JÓZSEF	141
Erwin Preuschen: Tertullianus de praescriptione haereti corum. RÉVAY JÓZSEF	141
Otto Jespersen: A modern english grammar on historical principles. KÉGL SÁNDOR	142
E. H. Schmitt: Ibsen als Prophet. VÉRTESY JENŐ	144
Fr. Stolz: Geschichte der lateinischen Sprache. KERTÉSZ ÁRMIN	145
Paul Amann: Leopold Komperts literarische Anfänge. GRAGGER RÓBERT	146

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1910. decz. 14-iki ülése	147
A byzantiumi tanulmányoknak egy új folyóirata. P. V.	148
Új görög bibliografiai munka. P. V.	148
Hittrich Ödön: Római régiségek. FINÁLY GÁBOR	149
Liebenam W.: Fasti consulares imperii Romani. FINÁLY GÁBOR	149
«Juventus» L.	149
Arany János «Nyalka huszár»-ja. TOLNAI VILMOS	150
Goethe «Schatzgräber»-jéhez. GÁLOS REZSÓ	151
Tompa «Árokháti Lőrincze-e. ELEK OSZKÁR	152
Egy Salamon-dráma. ALSZEGHY ZSOLT	154
Iskoladramák Kőrmöczbányán. BITTENBINDER MIKLÓS	155
A «Contrat Social» legrégebb magyar fordítása. RÁCZ LAJOS	156
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke	157
Philologiai programm-értekezések 1909—1910	159

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 ívnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzeteinek megküldésére vonatkozó reclamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindenemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosához, Cserhalmi Sámuelhez (Budapest, I., Vár, Ország-ház-utca 12. szám, I. em., 6. ajtó) intézendők.

Reclamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtnak el.

Hivatalos nyugtázás

az 1910. évi november hó 1-től 30-ig terjedő időről.

Rendkívüli tagdíj 1910-re: Berencz Gy. 3 k., dr. Czebe Gy. 4 k., Hábor Gy. 3 k., Megyeresi A. 3 k., dr. Szabó Gy. 3 k. Összesen 16 korona.

Rendes tagdíj 1907-re: dr. Szücs I. 5 kor. — **1908-ra:** dr. Kálmán J. 5 k., Usetty F. 5 k., Wirker E. 5 k. — **1909-re:** Báthory A. 5 k., Glósz E. 5 k., dr. Kiss E. 5 k. Klauber F. 5 k., dr. Nagy S. 5 k. — Összesen 45 kor.
1910-re: Apor D. 5 k., dr. Bakács I., dr. Balog Á., Barcza J., dr. Bászeli E., Borsos K., Bozsai B., Bölskey L. 5 k., Burger A., dr. Dercsényi M., Divényi Gy., Einzig M., dr. Ermann F., dr. Erődi B., Fekete F., dr. Ferenczi S. 4 kor., Asbóthné Ferenczi S. 6 k., dr. Finály G. 8 k. 50 f., Fülöp Á., Fülöp J., Fülöp S., dr. Gerencsér I., dr. Germanus Gy., Glatz E., György L., dr. Harmos S., Hoffmann K., Hoffmann M., Ince B. 8 k. 50 f., Jakabinyi P., dr. Jeszenszky I. dr. Karl L. 7 k., dr. Karl L. 3 k., Kábel E., dr. Károsi S., Kelecsényi J. 9 k., Knubels R., Kovalovszky J., Kovács D., dr. Kőrös E., dr. Kreszméry K., Laban A., László G., dr. László M., Leyrer M., Liber B., dr. Marót K. 4 k., dr. Miklós E., dr. Nagy D. 6 k., dr. Nagy D. 4 k., Nádor B., dr. Ozorai F., dr. Pap K., dr. Patay J., Pazár B., dr. Pásztory E., dr. Pfeiffer J., Polgár I., Rhoussopoulos Rh., Rózsa D. 5 k., Solymosy S., dr. Szabó M., Szabó V. 5 k., Szekeres B., Székely Salamon 5 k., Szilágyi Gy., Szűtor Z., dr. Tárcazy K., Unger B., Varga A., Wagner Adolf, Wass B. 8 k., dr. Weiss M., Wiese Gy.
1911-re: Bitzó S. 3 k., Boros J., Elek O. 2 k., Endrei G. 4 k., dr. Ferenczi S. 6 k., dr. Finály G. 8 k. 50 f., dr. Finály G. 1 k. 50 f., Gálos R., Gärtner H. 2 k., dr. Karl L. 3 k., Kégl S. 5 k., Laban A., Láng M., László B. 4 k., László B. 3 k., Marmorstein A. 2 k., dr. Nagy D. 6 k., Rózsa D. 5 k., Szigetvári I. 4 k. Összesen 772 korona.

Előfizetés 1910-re: Trócsányi Bertalan 10 k. 80 f.

Kelt Budapesten, 1910 december hó 10-én.

Cserhalmi Sámuel, pénztárnok,

I., Vár, Országház-u. 12. sz., I. e. 6. a.

Irodalmi ajándék.

DE BEKE MANÓ

DIFFERENCIÁL- ÉS INTEGRÁLSZÁMITÁS

A m. kir. vallás- és közoktatási minisztérium megbízásából.

I. kötet.

Ara a két kötetből álló teljes munkának 20 korona.

Kapható:

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) r.-t.-nál
Budapest, VI. Andrásy-út 21 és minden könyvkereskedésben.

SZITNYAI ELEK

legújabb könyve

AZ ÉLETFILOZÓFIA PROBLÉMÁI

SZITNYAI ELEK a filozófiának avatott és leg-
több sikerrel dolgozó művelője. E legújab-
ban megjelent könyve megbolygat minden kér-
dést, amely manapság nyugtalanít bennünket, és
egy becsületes, művelt és bölcs ember őszinte
okosságával és nyájas derűjével keresi rájuk a
feleletet. Szitnyai Elek nem tér ki az élet leg-
sötétebb nyilvánulásai elől sem, ismeri tudomá-
nyos biztossággal ösztöneink, érzéseink, vágyaink
döntő értékét, nem huny szemet velünk szüle-
tett gyarlóságaink előtt sem; és mégis egy min-
denen felülemelkedő, jóleső és jótevő optimizmus
sugárzik ki bölcselkedéséből. *Az olyan köny-
vek, mint Szitnyai Eleke, hatalmas nevelői az
iffuságnak, elmélyedésre bíró olvasmánya a
meglett férfinak és vigasztalása az öregnek.*

Kiadja a Franklin-Társulat.

==== Ára 8 korona. ====

Kapható:

LAMPEL R. KÖNYVKERESKEDÉSE
(WODIANER F. ÉS FIAI) RÉSZVÉNYTÁRSASÁG-nál
Budapest, VI. Andrásy-út 21. sz. és minden könyvkereskedésben.

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MÉGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR ÉS LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1911.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt **class. philologiai** dolgozatok kéziratát **dr. Láng Nándor** (I., Pauler-utca 4.), a **modern philologiai** dolgozatokéi pedig **dr. Császár Elemér** czímére (I., Pauler-utca 4.) küldendők.

TARTALOM.

NÉMETHY GÉZA: Ovidiana	161
Γ. PEZ: Κάρολος Krumbacher καὶ ἡ ἑλληνικὴ φιλολογία	168
VÉRTESY JENŐ: Tárkányi Béla kiadatlan versei	175
RÉVAY JÓZSEF: Minucius Felix (II. közl.)	194

HAZAI IRODALOM.

Hienz Ármin: Magyarországi Klingsor a mondában. HEINRICH GUSZTÁV	203
Bayer József: Shakespeare drámái hazánkban. GYULAI ÁGOST	206
Ámor és Psyche. Ford. Csengeri János. KEMPF JÓZSEF	209
Gedő Simon: Madách Imre mint lírikus. ALSZEGHY ZSOLT	211
Horváth János: Ady és a legújabb magyar lyra. SAS ANDOR	211

KÜLFÖLDI IRODALOM.

U. v. Wilamovitz-Moellendorf u. B. Niese: Staat und Gesellschaft der Griechen und Römer. KALLÓS EDE	213
H. Draheim: Die Odyssee als Kunstwerk. VÉRTESY DEZSÓ	219
Maria Teresa Porta: Mme Staël e l' Italia. ELEK OSZKÁR	222
Joannes Kirchner: De Servii commentario pleniore. RÉVAY JÓZSEF	223
D. Bassi — E. Martini: Disegno storico della vita e cultura Greca. LÁNG NÁNDOR	224

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1911. jan. 11-iki ülése	226
† Dr. László Béla	227
A Vineta-mondáról. h.	227
Párhuzamok Arany esztétikájához. BLEYER JAKAB	228
Új Strabon-kiadás	230
Marlove «Faust»-ja magyarul. RÓZSA DEZSÓ	230
Szent Vilma legendája. KROPF LAJOS	231
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke	231

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 imnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdjai, a Közlöny meg nem kapott füzeteinek megküldésére vonatkozó reclamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindenemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosához, Cserhalmti Sámuelhez (Budapest, I., Vár, Ország-ház-utca 12. szám, I. em., 6. ajtó) intézendők.

Reclamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtatnak el.

MEGHIVÓ.

A Budapesti Philologiai Társaság f. évi február hó 11-én, szombaton, d. u. 6 órakor tartja a M. T. Akadémia heti üléstermében

XXXVI. közgyűlését.

A közgyűlés tárgysorozata a következő:

1. Elnöki megnyitó beszéd. Tartja *Heinrich Gusztáv*.
2. Emlékbeszéd Katona Lajos fölött. Tartja *Riedl Frigyes*.
3. Titkári jelentés. Tartja *Vári Rezső*.
4. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése.
5. A tisztikar és a választmány megújítása.
6. Esetleges indítványok.

A közgyűlés előtt 5½ órakor a választmány zárt ülést tart, este 8 órakor pedig a Társaság tagjai bankettre gyűlnek össze a Vadászkiért szálló külön termében. Teríték ára ital nélkül 4 K. Vendégeket szívesen látunk. Jelentkezni Császár Elemérnél lehet. (I., Pauler-u. 4.)

Hivatalos nyugtázás

az 1910. évi december hó 1-től 30-ig terjedő időről.

Rendkívüli tagdíj 1907-re: Balogh M. 3 k. — **1910-re:** Pável Á. 3 k., dr. Vadnai E. — Összesen: 12 korona.

Rendes tagdíj 1908-ra: dr. Kubicsek A. 5 k., dr. Szücs I. 5 k. — **1909-re:** Gröger R. 5 k., Szele R. 5 k., Timár P. 5 k. — **1910-re:** dr. Acsay A., Apor D. 5 k., dr. Ányos I., Bölösházy I., dr. Erdélyi L., Gagyhy D., dr. Gragger R. 1 k., dr. Gréb Gy. 12 k., dr. Gulyás I., Győri Gy. 5 k., Hattuyff D., dr. Herczeg Á., dr. Kiss E. 5 k., Markusovszky S., Nagy I., dr. Nagy S. 5 k., dr. Ozorai L., dr. Pap I., Papp F. 6 k., Pintér L. 6 k., dr. Schullerus A., dr. Szabó V. 5 k., Szalay K., dr. Szemák I., Szentkirályi Gy., Székely S. 5 k., Vári Rezső 9 k., Verő L., dr. Vojnovich G., dr. Vonház I. 10 k. 18 f., Zlamál Á., **1911-re:** dr. Burány G. — Összesen: 299 kor. 18 fill.

Előfizetés 1910-re: Marosvásárhelyi róm. kath. főgimn. 10 k. 80 fill. — **1911-re:** Bajai ciszt. r. főgimn. 10 k. 80 f., Budapesti I. ker. főgimn. 10 k. 80 f., Budapesti II. ker. főgimn. 10 k. 80 f., Budapesti II. ker. főreáliskola 10 k. 80 f., Budapesti képviselőház könyvtára 10 k. 80 f., Budapesti ciszt. r. tanárképzőintézeti könyvtára, Budapesti Főtvös Collegium, Budapesti X. ker. tisztviselőtelepi főgimn. 10 k. 80 f., Glauber József 10 k. 80 f., Jászóvári premontrei kanonokrend 10 k. 80 f., Pancsovai főgimn. igazgatósága 10 k. 80 f., Zirczi apátsági könyvtár. — Összesen: 144 korona.

Kelt Budapesten, 1911 december hó 7-én.

Usherhalmi Sámuel, pénztárnok,

I., Vár, Országház-u. 12. sz., I. e. 6. a.

SZITNYAI ELEK

legújabb könyve

AZ ÉLETFILOZÓFIA PROBLÉMÁI

SZITNYAI ELEK a filozófiának avatott és legtöbb sikerrel dolgozó művelője. E legújabbban megjelent könyve megbolygat minden kérdést, amely manapság nyugtalanít bennünket, és egy hecsületes, művelt és bölcs ember őszinte okosságával és nyájas derűjével keresi rájuk a feleletet. Szitnyai Elek nem tér ki az élet legsötétebb nyilvánulásai elől sem, ismeri tudományos biztossággal ösztöneink, érzéseink, vágyaink döntő értékét, nem huny szemet velünk született gyarlóságaink előtt sem; és mégis egy mindenfelülemelkedő, jóleső és jótévő optimizmus sugárzik ki bölcselkedéséből. *Az olyan könyvek, mint Szitnyai Eleke, hatalmas nevelői az ifjuságnak, elmélyedésre bíró olvasmánya a meglett férfinak és vigasztalása az öregnek.*

Kiadja a Franklin-Társulat.

==== **Ára 8 korona.** ====

Kapható:

LAMPEL R. KÖNYVKERESKEDÉSE
(WODIANER F. ÉS FIAI) RÉSZVÉNYTÁRSASÁG-nál
Budapest, VI., Andrásy-út 21. sz. és minden könyvkereskedésben.

1911. MÁRCZIUS.

XXXV. ÉVFOLYAM.

III. FÜZET.

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TARSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1911.

Az Egyetemes Philologiai Közlönybe szánt class. philologiai dolgozatok
 kéziratái **dr. Láng Nándor** (I., Pauler-utca 4.), a **modern philologiai**
 dolgozatokéi pedig **dr. Császár Elemér** címére (I., Pauler-utca 4.) küldendők.

TARTALOM.

RIEDL FRIGYES: Katona Lajos emlékezete	233
RÉVAY JÓZSEF: Minucius Felix (Vége)	243
RÁCZ LAJOS: Rousseau egy magyar tárgyú vigjátéka	250
SIMON LÁSZLÓ: Cicero egy ismeretlen philippicájának nyomai	255

HAZAI IRODALOM.

Schiller: Wilhelm Tell; magy. Heinrich Gusztáv. KAIBLINGER FÜLÖP	261
Bleyer Jakab: Hazánk és a német philologia a XIX. század elején. ELEK OSZKÁR	263
Hornyánszky Gyula: A görög felvilágosodás tudománya. Hippokrates. KALLÓS EDE	265
Paulovics Iván: Reviczky Gyula. † LÁSZLÓ BÉLA	271
Kisztei Péter: Üstökös csillag; kiadta és életrajzzal ellátta Harsányi István. ALSZEGHY ZSOLT	273
Bozsik Pál: Az egri papnevelés története a XVIII. században. ALSZEGHY ZSOLT	274

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Arnold, R. F.: Allgemeine Bücherkunde zur neueren deutschen Literatur- geschichte. GYULAI ÁGOST	275
Krymszkij: Isztorija Turczij i jeja literatury ot razczvjeta do nacsala upadka. KÉGL SÁNDOR	280
Tschudi, Rudolf: Das Asafname des Lutfi Pascha. KÉGL SÁNDOR	281
Rosenblüth, M.: Beiträge zur Quellenkunde von Petrons Satiren. RÉVAY JÓZSEF	281
Lüttke — Nissen: Die Grabschrift des Aberkios. RÉVAY JÓZSEF	283

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

Horváth Ferencz: Gyulai Pál lírája. KRISTÓF GYÖRGY	284
Biró Lajos: Kézdivásárhely és a magyar irodalom. ALSZEGHY ZSOLT	285
Madai Gyula: A költői nyelv és Csokonai. ACSAY FERENCZ	285
Málnásy Károly: Homeros Zeusa. ACSAY FERENCZ	286
Gálos Rezső: A magyar Simplicissimusról. BITTENBINDER MIKLÓS	286

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XXXVI. KÖZGYŰLÉSE.

I. Elnöki megnyitó beszéd. HEINRICH GUSZTÁV	287
II. Titkári jelentés. VÁRI REZSŐ	290
III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése	293
IV. Jegyzőkönyv a közgyűlést megelőző választmányi ülésről	297
V. Jegyzőkönyv a febr. 11-iki közgyűlésről	298

VEGYESEK.

Riedl könyve Gyulairól. cs.	299
Szöke Ambrus. TOLNAI VILMOS	300
Verseghy új kiadásához. SZIGETVÁRI IVÁN	302
Adalék a «Toldi szerelme» forrásaihoz. SZINNYEI FERENCZ	303
Magyar bibliografiai folyóirat	303
Luther Márton művei magyar fordításban. (—r.)	304
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke	304

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 iynyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzeteinek megküldésére vonatkozó reklamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindennemű, a Közlöny szerkesztésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosához, *Cserhalmi Sámuel*hez (Budapest, I. Vár, Országház-utca 12. szám, I. em., 6. ajtó) intézendők.

Reklamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtnak el.

Hivatalos nyugtázás

az 1911. évi január hó 1-től 31-ig terjedő időre.

Kendkívüli tagdíj 1907-re: Balogh M. 3 k. — **1908-ra:** Hensch B. 3 k. — **1911-re:** Czóbel E., Demjén S., Dragos K., Henrich A., dr. Nagy P., Pünkösdi M. — Összesen 42 korona.

Rendes tagdíj 1908-ra: Szücs I. 5 k., Usetty F. 5 k. — **1909-re:** Gröger R. 5 k., Márffy O. 5 k., Radnai O. 5 k. — **1910-re:** Barta M., Böleskey L. 5 k., Györy Gy. 5 k., Kelecsényi J. 1 k., dr. Morvay Gy., Nyusztay A. 8 k., Rácz L., Serédi L., Szele R. 5 k., Timár P. 5 k., Weigl G. — **1911-re:** dr. Allerman Gy., Alszeghy Zs., Angyal D. 7 k. 50 f., gr. Apponyi S., dr. Bajza J., Bán J., Bermüller F., Bernáth L., dr. Bittenbinder M. 2 k., Bitzó S. 4 k., Bontó J., dr. Borzsák J., dr. Bódiss J., Danczer B., dr. Dombi M., Elek O. 4 k., dr. Erdélyi P., dr. Erdődi A., dr. Erdős J., dr. Gedeon A., dr. Geréb J., Gragger R. 3 k., dr. Heinrich K., Incze I., Jándi B., Kájel E., Kelecsényi J. 5 k., Kemenes I., Kégl S. 2 k., dr. Latzkó H., dr. Maywald J., Megyesi F. 5 k., Mondik P., Mórocz E., dr. Nagy Zs., Német K., Németh R., Pacher D., Pap J., dr. Pap K., dr. Perepatits I., Pollner A., Ranschburg V., Révay J., Rozmann R., Rózsa V., dr. Schilling L., Schmidt M. 6 k., Sörös P., Szücs I., Tolnai V. 3 k., dr. Tóth K., Tóth M., dr. Vajda Gy., Várady Z., Vértesy J. 7 k., dr. Wargha S., dr. Zoltvány I. — **1912-re:** dr. Borzsák J. 4 k., Kemenes I. 2 k., Rozmann R. 2 k. — Összesen 630 korona 50 fillér.

Előfizetési díj 1911-re: Balassagyarmati m. kir. főgimn. 10 k. 80 f., Bártfai áll. gimn., Beregszászi főgimn. 10 k. 80 f., Besztercebányai ev. gimn., Besztercebányai kir. kath. főgimn., Békési ref. főgimn., Békéscsabai Rudolf-főgimn., Borsos I. pápai főisk. könyvtárnok, Brassói áll. főrealisk., Budapesti IV. ker. Váci-utcai felsőbb leányisk. 10 k. 80 f., Budapesti VI. ker. Kartács-utcai polg. leányisk. 10 k. 80 f., Budapesti Erzsébet-nőisk., Budapesti VIII. ker. Horánszky-utcai főrealisk. 10 k. 80 f., Budapesti Norbertinum, Csurgói ref. főgimn., Czeglédi áll. főgimn. 10 k. 80 f., Debreczeni áll. főrealisk., Debreczeni Philologiai Seminárium 10 k. 80 f., Debreczeni ref. főisk. anyakönyvtár 10 k. 80 f., Dési főgimn., Egri áll. főrealisk., Eperjesi ev. koll. jogakadémia 10 k. 80 f., Érsekújvári főgimn., Fehértemplomi áll. főgimn. 10 k. 80 f., Fiumei áll. főgimn., Fogarasi áll. főgimn. igazgatósága, Gyöngyösi áll. főgimn. tanári könyvtára 10 k. 80 f., Gyönki gimn., Hajdunásási ref. főgimn., Hódmezővásárhelyi ref. főgimn., Huszár I. 22 k. 80 f., Kalocsai főgimn. 1 k. 80 f., Kalocsa Jézus társasági atyák kollégiuma 9 k., Kassai áll. főrealisk. 10 k. 80 f., Kecskeméti ref. főgimn. 10 k. 80 f., Kecskeméti áll. főrealisk. 10 k. 80 f., Keszthelyi kath. főgimn., Kilián Fr. 32 k. 40 f., Kisujszállási ref. főgimn., Kolozsvári unitárius főgimn., Kolozsvári Kalazantinum, Kolozsvári áll. felsőbb leányiskola 10 k. 80 f., Kolozsvári róm. kath. főgimn. igazgatósága, Kolozsvári ref. kollégium könyvtára,

Kolozsvári szt. ben. rendi főgimn., Kókai L. 21 k. 60 f., Kőrmöczbányai áll. főreálisk., Losonczy gimn. tanári könyvtár 10 k., 80 f., Lugosi áll. főgimn., Marosvásárhelyi ref. kollégium könyvtára, Máramaroszigeti kath. főgimn., Mezőturi ref. főgimn. 10 k. 80 f., Miskolci ref. főgimn. 10 k. 80 f., Miskolci kir. kath. főgimn. igazgatósága, Modori ev. polg. leánynevelő intézet 10 k., Nagybányai áll. főgimn. 4 k. 80 f., Nagyenyedi Bethlen-főtanoda 10 k. 80 f., Nagykanizsai kath. főgimn. 10 k. 80 f., Nagykállói áll. gimn., Nagykárolyi róm. kath. főgimn., Nagykőrösi ref. főgimn. 10 k. 80 f., Nagyszebeni áll. főgimn. igazgatósága, Nagyszombati érseki főgimn., Nyitrai felsőbb leányisk., Nyitrai főgimn., Panonhalmi főkönyvtár, Pécsi róm. kath. főgimn., Podolini kath. algimn., Pozsonyi kir. kath. főgimn., Pozsonyi áll. főreálisk., Privigyei róm. kath. gimn., Rakodczay P., Ranschburg G. 21 k., Rózsáhegyi főgimn., Sárospataki ref. főisk. könyvtár 10 k. 80 f., Sepsiszentgyörgyi ref. Székely Mikó kollégium 10 k. 80 f., Soproni szt. ben. rendi főgimn. tanári könyvtára, Soproni áll. főreálisk., Stein J. 21 k. 60 f., Stein J. 10 k. 80 f., Sümegi áll. reálisk., Szarvasi ág. ev. főgimn., Szatmárnémeti kir. kath. főgimn. 10 k. 68 f., Szatmárnémeti ref. főgimn. igazgatósága, Szászvári ref. Kún-kollégium, Szegedi Somogyi-könyvtár 10 k. 80 f., Szekszárdi áll. főgimn. 10 k. 80 f., Székelykeresztúri gimn., Székelyudvarhelyi áll. főreálisk. 10 k. 80 f., Székesfehérvári áll. főreálisk. 10 k. 80 f., Szilágysomlyói róm. kath. püspöki főgimn., Tatai gimn., Thiering Gy. 10 k. 80 f., Tordai áll. főgimn., Tóth B. 10 k. 80 f., Veszprémi kath. főgimn., Zalaegerszegi áll. főgimn. 10 k. 80 f., Zilahy ref. kollégium 10 k. 80 f., Zombori áll. főgimn. 10 k. 80 f. — Összesen 1184 korona 08 fillér.

Kelt Budapesten, 1911. évi február hó 8-án.

Cserhalmi Sámuel, pénztárnok,
I., Vár. Országház-u. 12. sz., I. e. 6. a.

A Franklin-Társulat és Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. a közeli konferenciáuk alkalmával szíves figyelmébe ajánlja

Középiskolai tankönyv-ujdonságait:

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE

Irta **Pintér Jenő dr.**

I. kötet: A legrégibb időktől Kazinczy Ferenc haláláig.

Engedélyezésre beterjesztve.

Ára 3 kor. 80 fill.

A PSZICHOLÓGIA ÉS LOGIKA ELEMELI

Irta **Kornis Gyula dr.**

Engedélyezve 9537/1911. sz. a.

Ára 2 kor. 60 fill.

A MATEMATIKAI ÉS FIZIKAI FÖLDRAJZ ELEMELI

a gimnáziumok III. oszt. számára

Irta **Schürger Ferenc**

Engedélyezésre beterjesztve.

Ára 1 kor. 20 fill.

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1911.

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny**be szánt **class. philologiai** dolgozatok kéziratát **dr. Lang Nándor** (I., Pauler-utca 4.), a **modern philologiai** dolgozatokéét pedig **dr. Császár Elemér** címére (I., Pauler-utca 4.) küldendők.

TARTALOM.

BINDER JENŐ: Pán halála	305
I. CZEBE: Παρατηρήσεις εις την IV 7 ἐπιστολὴν τοῦ Ἀλκιβίου	314
NAGY SÁMUEL: Adalékok a «Hunniás» forrásához	317
MARÓT KÁROLY: Egy különös beszédkezdet Homerosznál	322
ENDRÓDI JENŐ: Terentius Andriájának viszonya Menanderhez	328

HAZAI IRODALOM.

Schiller: Az orleánsi szűz. VÉRTESY JENŐ	346
Némáti Kálmán: Die historisch-geographischen Beweise der Hingnu-Hun Identität; Nagy-Magyarország ismeretlen történelmi okmánya. DARKÓ JENŐ	349
Ossian költeményei. Magyar versekben Kálmán Károlytól. KERESKES EMIL	351
Lautner János: C. F. Meyer nyelvéről és stílusáról. ALSZEGHY ZSOLT	354

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Franz X. Schuster: Studien zu Prudentius. RÉVAY JÓZSEF	355
Carolus Franke: De Ovidii Fastorum fontibus. RÉVAY JÓZSEF	357
Paul Bastier: Victor Hugo und seine Zeit. ELEK OSZKÁR	358
Dr. A. Blau: James Thomson's Seasons. RÓZSA DEZSÓ	360
A. Fonahn: Zur Quellenkunde der persischen Medizin. KÉGL SÁNDOR	361

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

Moravszky Ferencz: A. C. Herenniushez intézett Rhetorika ford. INCZE JÓZSEF	361
Pécsi Ottmár: Szemere Pál. GÁLOS REZSÓ	362
Toncs Gusztáv: Jámbor Pál. ALSZEGHY ZSOLT	363
Boromisza Jenő: Arany János mint esztétikus. KRISTÓF GYÖRGY	363

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1911. márcz. 8-iki ülése	364
SCHILLER Telljéhez. h.	365
Szigligeti és Nestroy. cs.	365
Rousseau magyar barátja. BLEYER JAKAB	367
Felvinczi György «Applausus»-a. BODOLA GYULA	368
Attila és a gót költészet. RIEDL FRIGYES	370
Rabelais-könyvészet. KARL LAJOS	371
Adalék a «Toldi Szerelme» forrásaihoz. FÓTI JÓZSEF LAJOS	372
A philologia halottai 1910-ben	372
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek	374
Doktori disszertációk 1910-ben	375

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 ilyni terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a *Közlöny* meg nem kapott füzetének megküldésére vonatkozó reklamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindenemű, a *Közlöny* szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosához, Cserhatmi Sámuelhez (Budapest, I., Vár, Ország-ház-utca 12. szám, I. em., 6. ajtó) intézendők.

Reklamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtatnak el.

Hivatalos nyugtázás

az 1911. évi február hó 1-től 28-ig terjedő időre.

Rendkívüli tagdíj 1909-re: Wald L. 3 k. — **1910-re:** Popsioru M. 3 k., Schneller L., Simon G. 3 k. — **1911-re:** Csomor L., Herbály Gy., Janó L., Joó J., Kovács E., sarkadi Nagy J., Dr. Nichi L. 3 K., Dr. Schaubert V., Összesen 60 kor.

Rendes tagdíj 1910-re: Csudáky B., Géresi K., Greszler Gy., Gröger R. 5 k., Incze J., Dr. Janicsek J., Dr. Kovács G., Kőrösi S. Dr. Nagy S. 5 k., Schäfer I., Vasáry D. 5 k., Wirker A. 5 k. — **1911-re:** Bayer J., Benczik F., Bleyer J. 6 k., Borsodi M., Dr. Czeke M., Elek O. 3 k, Dr. Endrei G. 6 k., Göbl A., Dr. Gyárfás T., Gyulai Á. 9 k., Heinrich A., Dr. Imre S., Kallós E., Kempf J. 4 k., Király L., Korponay I. 8 k., Kovács Gergely., Liska J., Dr. Madzsar I., Dr. Pauler Á., Pirchala I., Dr. Polgár I., Rózsa D. 5 k., Sas A. 6 k., Schill Salamon, Szántó K., Dr. Szinnyei F., Szinnyei J., Dr. Tóth Gy., Vajdady G., Vértesy D. 7 k., Vértesy J. 3 k., R. Vozáry Gy., Zlinszky A. — **1912-re:** Rózsa D. 2 k. — Összesen 399 korona.

Előfizetési díj 1911-re: Balázsfalvai gör. kath. főgimn., Bonyhádi ev. főgimn., Budapesti III. ker. Zsigmond-utcai főgimn. 10 k. 80 f., Budapesti kegyesrendi Kalazantinum, Budapesti VI. ker. áll. tanítónőképezde (Felsőerdősor 3. sz.) 10 k. 80 f., Budapesti VI. ker. Munkácsy-utcai főgimn. 10 k. 80 f., Budapesti VIII. ker. Tavaszmező-utcai főgimn. 10 k. 80 f., Budapesti X. ker. Füzér-utcai főgimn. 10 k. 80 f., Csiksomlyói főgimn. 10 k. 80 f., Erzsébetvárosi állami főgimn. Felsőlövői evang. tanintézetek, Gárdonyi G., Győri áll. főreáliskola, Gyulafehérvári róm. kath. főgimn., Jászberényi áll. főgimn. 10 k. 80 f., Kaposvári főgimn. 10 k. 80 f., Karánsebesi állami főgimn., Karczagi ref. főgimn., Kézdivásárhelyi róm. kath. főgimn., Kisszebeni kegyesrendi gimn., Kőszegi főgimn. tanári könyvtár, Magyaróvári gimn., Modori ev. polgári leányiskola 2 k., Nagyikindai áll. főgimn. 10 k. 80 f., Nagyvárad állami főreáliskola, Pápai bencés főgimn. tanári könyvtár, Petrozsényi főgimn. 10 K. 80 f., Polatsek N. Temesvár 10 k. 80 f., Rozsnyói kath. főgimn, Szakolczai főgimn. Szegedi áll. főreálisk. tanári könyvtára, Székelyudvarhelyi róm. kath. főgimn. 10 k. 80 f., Székelyudvarhelyi ref. kollégium 10 k. 80 f., Székesfehérvári ciszt. főgimn. tanári könyvtár, Szolnoki főgimn. 10 k. 80 f., Temesvári áll. főreáliskola 10 k. 80 f., Verseci állami főreáliskola 10 k. 80 f., Zsolnai főreáliskola 10 k. 80 f. — Összesen 425 k. 60 fillér.

Helyreigazítás az 1911. évi 2. füzethez. Dr. Papp Ferencz nem 1910-re fizette a 6 koronát, hanem 1911-re.

Cserhalmi Sámuel, pénztárnok,

I., Vár, Országház-u. 12. sz., I. e. 6. a.

Most jelent meg!

A FRANKLIN KÉZI LEXIKONA

ELSŐ
KÖTET
A-GÁTVÍZTŐS
41.
KÉPES-TABLA

A három kötetből álló teljes mű ára
54 korona. Az I. kötet megjelent.

A II. és III. kötet rövid időközökben
fog megjelenni.

Kapható minden könyvkereskedésben.

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1911.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt **class. philologiai** dolgozatok kéziratát **dr. Láng Nándor** (I., Pauler-utca 4.), a **modern philologiai** dolgozatokéi pedig **dr. Császár Elemér** címére (I., Pauler-utca 4.) küldendőek.

TARTALOM.

TOLNAI VILMOS: Madách londoni és phalanstér-jelenetének egyik forrásáról	377
BAGYARY SIMON: Tacitus és Suetonius mint a császárkor történetírói (I. közl.)	387
BRAUN SOMA: Kísérlet Apuleius Metamorphosese eredetének új magyarázatára (I. közl.)	405
SZOPOPI NAGY MIKLÓS: Tomás de Iriarte és az irodalmi mese	412

HAZAI IRODALOM.

Kristóf György: Petőfi és Madách. KIRÁLY GYÖRGY	416
Vargha Damján: Seuse Henrik Amand a magyar kódex-irodalomban. CZÓBEL ERNŐ	418
Alapi Gyula: Kultsár István. ALSZEGHY ZSOLT	419
Fiorita di Canti popolari ungheresi. Tradotti da Silvio Gigante. KARA FERENCZ	420

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Seidl Otto: Der Schwan von der Salzach. SCHMIDT HENRIK	421
Ruckdeschel: Archaismen und Vulgarismen in der Sprache des Horaz. RÉVAY JÓZSEF	422
Romano, B.: La Storia del costume in Tertulliano. RÉVAY JÓZSEF	424
Hoffman, Otto: Geschichte der griech. Sprache. KERTÉSZ ÁRMIN	424
Ernst, A.: Das Naturegefühl L. H. Chr. Höltys. GÁLOS REZSŐ	425
Schmidt, Erich: Reden zur Literatur- und Universitätsgeschichte. SAS ANDOR	428

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

Horváth Balázs: Kazinczy Ferencz kassai szereplése. GÁLOS REZSŐ	431
Perényi József: Horváth Cyrill drámái. ALSZEGHY ZSOLT	431
R. Prikkel Marián: Egy elfeledett magyar történetbuvár. ALSZEGHY ZSOLT	432
Nyilasi Lajos: Korrajz a két szomszédvárbán. ACSAY FERENCZ	432
Gragger Róbert: A Zay-ugróci német verses kódexről. BITTENBINDER MIKLÓS	433

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1911. április 19.-i felolvasó ülése	434
Az úgörgő irodalmi nyelv kérdése. P. V.	434
Az «Ember Tragédiájá-nak eszkimó jelenete. <i>Rdl.</i>	435
Csuzy Zsigmondról. Srs.	435
Adatok Bocatius János életéhez. IVÁNYI BÉLA	436
Az «Inveni Portum» szerzőjének kérdéséhez. KROPF LAJOS	437
A «Himfy szerelmei» forrásaihoz. GÁLOS REZSŐ	438
Schiller családjának eredete. GRAGGER RÓBERT	440
Egy iskoladráma színlapja. SZLÁVIK FERENCZ	441
Dálnoki Veres Gerzson születésének éve. SIMONFI JÁNOS	444
A «Chattertonisme» Kemény Zsigmond «Élet és ábránd»-jában PAIS DEZSŐ	445
«Hullatja levelét...» HARMOS SÁNDOR	446
Kölcsy egy kronologiai tévedése. KARA FERENCZ	446
Bibliotheca Hieronymiana. R. J.	447
Catalogus dissertationum philologicarum classicarum	447
Pán halálához	448
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke	448

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 wnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzetének megküldésére vonatkozó reklamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindenemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosához, Cserhalmi Sámuelhez (Budapest, I., Vár, Országház-utca 12. szám, I. em., 6. ajtó) intézendők.

Reklamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtnak el.

Hivatalos nyugtázás

az 1911. évi márczius hó 1-től 31-ig terjedő időre.

Rendkívüli tagdíj 1908-ra: Balogh M. 3 k. — **1910-re:** Mező F. 5 k., Simon G. 3 k., Székely S. 3 k. — **1911-re:** Czebe Gy., dr. Heppner A. 3 k., Kovács F., szopori Nagy M., Nagy S., Reichard P., Simon L., Szira B., Nyári I. — Összesen 65 korona.

Rendes tagdíj 1908-ra: Bibó Bige Gy. 5 k., Czeglédy I. 3 k., Gyimóthi J. 5 k. — **1909-re:** Glósz E. 5 k., Schaefer V. 5 k., Usetty F. 5 k., Wirker E. 5 k. — **1910-re:** Báthory A. 5 k., dr. Császár Ernő 5 kor. 50 fill., Fludorovics Zs. 5 k., Gröger R. 5 k., Jámbor Gy. 5 k., Kaiblinger F. 5 k., dr. Kürti M., dr. Madarász Fl., Marót K. 6 k., dr. Márffy O. 5 k., Szlávik F. 5 k., Timár P. 5 k. — **1911-re:** Acsay F. 3 k., dr. Balassa J., Binder J., Bittenbinder M. 2 k., Bleyer J. 1 k., dr. Bodola Gy. 5 k., Bodola Gy. 5 k., dr. Boros G., Darkó J. 5 k., Endrődi J. 6 k., Endrődi J. 4 k., Fiók K. 12 k., Fóti J. L. 1 k., Fraknoi V., dr. Gärtner H., dr. Gyulai A. 1 k., Ineze J. 2 k., Kégl S. 3 k., Kristóf Gy. 2 k., Kristóf Gy. 2 k., Kucsera R., Marót K., Melich J., dr. Pácz S., Pölöskey K., Radlinsky J., dr. Rác L., dr. Reibner M., Szigetvári I. 1 k., Szinger K., dr. Tarczy K., Tolnai V. 4 k. — **1912-re:** Kégl S. 1 k. — Összesen 314 k. 50 fillér.

Előfizetési 1911-re: Budapesti classica philologiai seminarium 10 k. 80 f., Budapesti VI. ker. áll. főreálisk. tanári könyvtára, Késmárki ev. lyceum., Kolozsvári tud. egyetemi német philologiai seminarium, Kunszentmiklósi főgimn., Máramaroszigeti ref. lyceum, Munkácsi áll. főgimn., Szabadkai városi magyar főgimn., Szentesi áll. főgimn., Szentgotthárdi áll. főgimn. 10 k. 80 f., Trsztenai főgimn. 10 k. 80 f., Ungvári áll. reálisk. 10 k. 80 f., Ungvári róm. kath. főgimn. 10 k. 80 f., Zentai főgimn. — Összesen 162 korona.

Cserhalmi Sámuel, pénztárnok,

I., Vár, Országház-u. 12. sz., I. e. 6. a.

Az «**AURORA**» művészi új köntösbe, hetilap formában múlt hó 8-án jelent meg először. Az új számban Bölöni György Vedres Márkot, a Firenzében élő és nálunk alig ismert kiváló magyar szobrászt ismerteti, művészetét számos reprodukcióval is magyarázva. Molnár Géza a magyar zenéről, Bálint Lajos a «Vizkereszt» Nemzeti Színházi rendezéséről, Mohácsi Jenő az ősi magyar ritmusról, Hevesi Sándor a «Vizkereszt» korhű zenéjéről írnak. Novellát Kaffka Margit és Relle Pál, verset Kosztolányi Dezső adott. Képekkel tarkított, aktuális «A Hét» című, valamint «Szemle» rovat «Lapszemle» és Közgazdasági rovat egészítik ki a tartalmas számot. Az «**AURORA**», Cserna Andor szerkesztésében, ezentúl minden hét szombatján jelenik meg. Előfizetési ára: egész évre 14 korona, félévre 7 korona, egyes szám ára 30 fillér. Mutatványszámot kívánatra a kiadóhivatal küld. (V., Visegrádi-utca 3.)

A Franklin-Társulat kiadásában **Budapest**en (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

Most jelent meg az

EGYETEMES IRODALOMTÖRTÉNET

NEGYEDIK KÖTETE

Szerkeszti **HEINRICH GUSZTÁV.**

Tartalma:

AZ URAL-ALTAJAIK ÉS SZLÁVOK IRODALMA

26 műmelléklettel és 126 szövegképpel.

A korábban megjelent kötetek tartalma:

I. kötet

AZ Ó-KORI NÉPEK ÉS HELLÉNEK IRODALMA

40 műmelléklettel és 238 szövegképpel.

II. kötet

A RÓMAIAK ÉS ROMÁNOK IRODALMA

31 műmelléklettel és 218 szövegképpel.

III. kötet

A KELTÁK ÉS GERMÁNOK IRODALMA

35 műmelléklettel és 148 szövegképpel.

Sajtó alatt:

V. befejező kötet

A MAGYAROK IRODALMA

NÉGYESY LÁSZLÓ-tól.

Egy-egy kötet ára félbörkötésben 24 korona.

TORMAY CÉCILE

első regénye

EMBEREK A KÖVEK KÖZÖTT

Ára 4 korona.

EGYETEMES
PHILOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TARSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1911.

Az Egyetemes Philologiai Közlönybe szánt class. philologiai dolgozatok kéziratai dr. Láng Nándor (I., Pauler-utca 4.), a modern philologiai dolgozatoké pedig dr. Császár Elemér czímére (I., Pauler-utca 4.) küldendők.

TARTALOM.

GÁLOS REZSŐ: Kis János és a német költészet	449
KALLÓS EDE: A 306 Fabius hősi vállalkozása	460
BAGYARY SIMON: Tacitus és Suetonius mint a császárok történetírói. II., bef. közl.	464
BRAUN SOMA: Kísérlet Apuleius Metamorphosese eredetének új magyaráza- tára. II., bef. közl.	471

HAZAI IRODALOM.

Gábor Ignác: A magyar ősi ritmus. TORKOS LÁSZLÓ	479
Kaposi József: Dante Magyarországon. Cs. PAPP JÓZSEF	485
Magyar István: Az országokban való sok romlásoknak okairól. JANITSCHKE BÉLA	487
Tompos József: A magyar ballada története. ALSZEGHY ZSOLT	489
Berkeszi István: A Delejtű. GÁLOS REZSŐ	491

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Brewer, Heinrich: Die Frage um das Zeitalter Kommodians. RÉVAY JÓZSEF	492
Heinemann, Margret: Landschaftliche Elemente in der griechischen Kunst bis Polygnot. LÁNG MARGIT	495
Bourciez, E.: Éléments de linguistique romane. KARL LAJOS	497
Seillière, E.: Nietzsches Waffenbruder Erwin Rohde. SAS ANDOR	499
Blaufuss, Hans: Götterbilder u. Symbole nach den Traktaten über fremden Dienst. MÁRMORSTEIN ARTÚR	500

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

Mezey Sándor: Az idősebbik Philostratos «Eikones»-e. CSERMELYI SÁNDOR	501

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1911. máj. 10.-i fölolvasó tilése	502
Aubry Pierre. K. L.	502
Rosner Lipót életrajzához. BAYER JÓZSEF	503
Nestroy mint plagizator. U. AZ.	505
Gyulai Pál és Karl von Holtei. U. AZ.	506
Lessing és a magyar nyelv. WALDAFFEL JÁNOS	507
Toldi Estéje sírásó-jelenetéhez. W. J.	508
A Zrinyiász egy késő hatása. SIMAI ÖDÖN.	508
Az idő vén fája. GRAGGER RÓBERT	511
A «Szép Ilonka» keletkezése. GÁLOS REZSŐ	513
Irodalmi mesék	513
Szerzői észrevétel. VARGHA DAMJÁN	514
Válás. CZÓBEL ERNŐ	515
A szerkesztőkhez beküldött könyvek jegyzéke	515
A magyar philologiai irodalom 1910-ben. HELLEBRANT ÁRPÁD	517

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 ivnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzeteinek megküldésére vonatkozó reclamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindenemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosához, Cserhalmi Sámuelhez (Budapest, I., Vár, Ország-ház-utca 12. szám, I. em., 6. ajtó) intézendők.

Reclamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtatnak el.

A Franklin-Társulat Közleményei. A Franklin-Társulat és a Lampel R. (Wodianer F. és fiai) cég együttesen mostantól fogva évenként kétszer megjelenő értesítőt ad ki, a melyben az újabb időben megjelent kiadványait ismerteti. A most megjelent csinos kiállítású első füzet az irodalomnak és tudománynak jóformán minden ágából ismertet könyveket: rövidre fogott, tárgyilagos ismertetést ad, a melyből az érdeklődő fogalmat nyerhet a művek tartalmáról s így tájékozódhatik arra nézve, milyen könyveket szerezzen meg magának. A füzetet mindenki ingyen megkapja, ha a Franklin-Társulathoz (Budapest, IV. Egyetem-u. 4.) fordul.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten (IV., Egyetem-utca 4. sz.) megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

MŰVÉSZETI KÖNYVTÁR

Szerkeszti **K. LIPPICH ELEK dr.**

Legújabb kötete:

A FINNEK MŰVÉSZETE ÉS IDŐKTŐL MAIG

Irta

ÖHQUIST JÁNOS.

157 szövegképpel és 22 műmelléklettel.

Ára díszes vászonkötésben 12 korona.

A Franklin-Társulat kiadásában **Budapest**en (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható :

A magyar népművészet, egyellen nagyszabású munkája!

A MAGYAR NÉP MŰVÉSZETE

Számos szakértő és művész közreműködésével

Irta

MALONYAY DEZSŐ

III. KÖTET

A BALATONVIDÉKI MAGYAR PÁSZTORNÉP MŰVÉSZETE

Számos képpel, műmelléklettel és színes táblával.

Ára díszes bekötésben 24 K.

KÖLTŐK ÉS ÍRÓK

ÉLET- ÉS JELLEMRAJZOK AZ IRODALOM KÖRÉBŐL

A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti

FERENCZI ZOLTÁN

Legújabb kötete :

GOETHE

Irta

BARABÁS ABEL

Ára díszes kartonkötésben 2 korona 50 fillér.

RÉGI MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti : **HEINRICH GUSZTÁV.**

- XXVI. *Szentjóni Szabó László* költeményei. Életrajzi bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva kiadta *Gálos Rezső*. — — — — **5 K.**
- XXVII. *Magyari István*. Az országokban való sok romlásnak okairól. (Sárvár 1602.) Kiadta *Ferenczi Zoltán*. — — — — **5 K.**

A gyűjtemény teljes jegyzékét a kiadó kívánatra ingyen és bérmentve küldi.

1911. OKTÓBER.

XXXV. ÉVFOLYAM.

VIII. FÜZET.

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TARSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1911.

Az **Egyetemes Philologiai Közönybe** szánt **class. philologiai** dolgozatok kéziratát **dr. Láng Nándor** (I., Pauler-utca 4.), a **modern philologiai** dolgozatoké pedig **dr. Császár Elemér** címére (I., Pauler-utca 4.) küldendő.

TARTALOM.

HEINRICH GUSZTÁV: Pyramus és Thisbe	625
HUSZTI JÓZSEF: Menander és Epikuros. (I. közl.).....	644
CZEBE GYULA: Διψαναπαρισίτης. Parasitos név, Alkiphron III. 31.	659
ALSZEGHY ZSOLT: Az erszény	663
HÓMAN OTTÓ levelei nyomán: A «Philologiai Közöny» (1871—1872.)	668

HAZAI IRODALOM.

Barabás Ábel: Goethe. BLEYER JAKAB	675
Egyetemes Irodalomtörténet, IV. MELICH JÁNOS	681
Csernátóni Gyula: Petőfi-tanulmányok. KRISTÓF GYÖRGY	687
Margalits Ede: Isten a világ közmondásaiban. WAGNER LAJOS	689
Hornyánszky Aladár: A prófétai ekstasis és a zene. JANITSCHKEK BÉLA	690

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Lessings Faustdichtung hersgg. von R. Petsch. HEINRICH GUSZTÁV.....	691
Rodenwaldt, G.: Die Komposition der pompejanischen Wandgemälde. LÁNG MARGIT.....	692
Heinze, R.: Tertullians Apologeticum. RÉVAY JÓZSEF	695
Heraeus, W.: Silviae vel potius Aetheriae Peregrinatio ad loca sancta. — Petronii Cena Trimalchionis nebst ausgewählten pompejanischen Wandinschriften. RÉVAY JÓZSEF	699
Berret, P.: La philosophie de Victor Hugo. — Le moyen âge dans la Légende des Siècles. CSÁSZÁR ELEMÉR.....	701

VEGYESEK.

Goethe és Schiller balladáihoz. h.	704
A metrika titka. h.	705
Az egyetemes görög philologia. PR CZ VILMOS	705
Drerup és Heisenberg az újjörög irodalmi nyelvről. P. V.	706
Szentjóni Szabó egy költeményének eredetije. BAYER JÓZSEF	707
Egy ismeretlen hangtörvény. SASVÁRI BENŐ	707
A kiskunfélegyházi nyelvjárás. u. az.	708
Mikes forrásaihoz. GRAGGER RÓBERT	709
A természetérzék első mágyar elméletirója. ELEK OSZKÁR	710
Lesage «Sánta Ördög»-ének első magyar fordítója. GYÖRGY LAJOS	711
Schmidt Henrik a verbászi német nyelvjárásról. cs.	711
A szerkesztőkhez beküldött könyvek jegyzéke	711

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 ívnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzeinek megküldésére vonatkozó reklamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindenemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosához, Cserhalmi Sámuelhez (Budapest, I., Vár, Ország-ház-utca 12. szám, I. em., 6. ajtó) intézendők.

Reklamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadhatók el.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestben (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

Most jelent meg az

EGYETEMES IRODALOMTÖRTÉNET

(Szerkeszti **HEINRICH GUSZTÁV**)

NEGYEDIK KÖTETE:

AZ URAL-ALTAJIAK ÉS SZLÁVOK IRODALMA

26 műmelléklettel és 126 szövegképpel.

Ara félbőr-kötésben 24 korona.

MŰVÉSZETI KÖNYVTÁR

Szerkeszti **K. LIPPICH ELEK dr.**

Legújabb kötete:

A FINNEK MŰVÉSZETE ŐS IDŐKTŐL MAIG

Irta

ÖHQUIST JÁNOS.

157 szövegképpel és 22 műmelléklettel.

Ara díszes vászonkötésben 12 korona.

A Franklin-Társulat kiadásában **Budapesten** (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

A magyar népművészet egyetlen nagyszabású munkája!

A MAGYAR NÉP MŰVÉSZETE

Számos szakértő és művész közreműködésével

Irta

MALONYAY DEZSŐ

III. KÖTET

A BALATONVIDÉKI MAGYAR PÁSZTORNÉP MŰVÉSZETE

Számos képpel, műmelléklettel és színes táblával.

Ara díszes bekötésben 24 K.

KÖLTŐK ÉS ÍRÓK

ÉLET- ÉS JELLEMRAJZOK AZ IRODALOM KÖRÉBŐL

A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti

FERENCZI ZOLTÁN

Legújabb kötete:

GOETHE

Irta

BARABÁS ABEL

Ara díszes kartonkötésben 2 korona 50 fillér.

RÉGI MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti: **HEINRICH GUSZTÁV.**

XXVI. *Szentjóni Szabó László* költeményei. Életrajzi bevezetéssel
és jegyzetekkel ellátva kiadta *Gálos Rezső*. — — — — **5 K.**

XXVII. *Magyari István*: Az országokban való sok romlásnak
okairól. (Sárvár 1602.) Kiadta *Ferenczi Zoltán*. — — — — **5 K.**

A gyűjtemény teljes jegyzékét a kiadó kívánatra ingyen és bérmentve küldi.

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TARSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1911.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt **class. philologiai** dolgozatok kéziratát **dr. Láng Nándor** (I., Pauler-utca 4.), a **modern philologiai** dolgozatoké pedig **dr. Császár Elemér** czímére (I., Pauler-utca 4.) küldendők.

TARTALOM.

GRAGGER RÓBERT: Schiller «Bürgschaft»-jának forrásai és rokonai	713
HUSZTI JÓZSEF: Menander és Epikuros (Vége)	730

HAZAI IRODALOM.

P. Vergilii Catalepton, ed. Némethy. HEGEDŰS ISTVÁN	748
Földi költeményei. Szentjóni Szabó költeményei. (R. M. K. 25. és 26.)	
VÁCZY JÁNOS	753
Kristóf György: Megjegyzések az esztétika módszeréhez. ALSZEGHY ZSOLT	756
Baltavári Jenő: Az indogermán nyelvek hangsúlya. — U. az: A nyelv-tudomány tört. fejlődése. KERTÉSZ ÁRMIN	759
Várady Zoltán: Gróf Majláth János. GÁLOS REZSŐ	761

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Annales de la Société Jean-Jaques Rousseau. RÁCZ LAJOS	762
R. Engelmann: Antike Bilder aus römischen Handschriften. LÁNG MARGIT	764
D. Mülder: Die Ilias und ihre Quellen. MARÓT KÁROLY	765
F. von der Leyen: Das Märchen. SAS ANDOR	769
G. Saintsbury: History of English Prosody. RÓZSA DEZSŐ	770

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság okt. 11-iki ülése	773
Vörösmarty megtiszteltetése 1841-ben. BAYER JÓZSEF	773
A római archæologiai kiállítás. GERÉB JÓZSEF	775
Egy szó a «modulatio»-ról. HORVÁTH CZIRILL	778
Pán halálához. BINDER JENŐ	779
Telemák és Kalypsó. ALSZEGHY ZSOLT	781
Toldi Szerelmének forrásaihoz. GYÖRGY LAJOS	782
Az egyetemes görög philológia. VÁRI REZSŐ	783
Viszontválasz Vári Rezsőnek. PECZ VILMOS	783
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke	784

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 ívnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a *Közlöny* meg nem kapott füzeeteinek megküldésére vonatkozó reklamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindenemű, a *Közlöny* szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosához, *Cserhalmi Sámuel*hez (Budapest, I. Vár, Országház-utca 12. szám, I. em., 6. ajtó) intézendők.

Reklamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtnak el.

Hivatalos nyugtázás

a) 1911. évi április hó 1-től 30-ig terjedő időre.

Rendkívüli tagdíj 1908-ra: Balogh M. 3 k. — **1911-re:** Bentzik M., Berönc Gy., Gruber J., Kendvella K., Malártsik L., Megyeresi A., Mellinger K., Neiser I., Pap St., dr. Petényi Gy., Pfister J., Radits D., Sági I., Schmidt Fr., Taucher G., Trostler J. — Összesen 99 k.

Rendes tagdíj 1908-ra: dr. Breznay B. 5 k. — **1909-re:** Klauber Fr. 5 k. — **1910-re:** dr. Jámbor Gy. 5 k., dr. Kaiblinger F. 5 k., dr. Kiss E. 5 k., Major L. 5 k., dr. Miklós F. 5 k., Szele R. 5 k., Szilávik F. 5 k., dr. Teleki I. 5., Wirkler E. 5 k. — **1911-re:** dr. Glatz E., dr. Haraszti Gy. 12 k., Hehelein K., dr. L. Keczer G., Kiss A., Kroller M. 12 k., Marton L., dr. Papp F. 4 k., dr. réthei Prikkel M., Szeremley B. — **1912-re:** Szinnyei F. 1 k. — Összesen 154 k.

Előfizetés 1911-re: Aradi kir. főgimn. 10 k. 80 f., Aszódi ev. gimn., Belényesi főgimn., Budapesti V. ker. főreáliskola, Budapesti VI. ker. felsőbb leányiskola, Budapesti VII. ker. (Barcsay-utcai) főgimn., Budapesti VII. ker. (István-úti) főgimn., Budapesti VIII. ker. gyakorló főgimn., Budapesti Jézus-társasági egyetemi hallgatók, Debreceni ref. főgimn. tanári könyvtár, Debreceni kegy. r. főgimn., Deutsch Zsigmond 10 k. 80 f., Dévai áll. főreáliskola, Egri főgimn., Esztergomi főgimn., Gansel Lipót 10 k. 80 f., Gyergyószentmiklósi főgimn., Hupka Ödön, Kassai főgimnáziumi önképzőkör, Kecskeméti róm. kath. főgimn., Kiskunfélegyházi főgimn., Lévai főgimn. 10 k. 80 f., Lőcsei kir. főgimn., Lőcsei főreáliskola 10 k. 80 f., Nagyszalontai gimn., Naszódi főgimn., Rimaszombati egyes. prot. főgimn., Rozsnyói ev. főgimn. 10 k 80 f., Soproni ev. lyceumi Magyar Társaság, Stark F. 21 k. 60 f., Szamosujvári áll. főgimn., Szentgyörgyi gimn., Szombathelyi főgimn., Váci főgimn., Weidinger Nándor 10 k. 80 f. — Összesen 421 k. 20 f.

b) 1911. évi május hó 1-től 31-ig terjedő időre.

Rendkívüli tagdíj 1909-re: Szabó I. 3 k. — **1911-re:** Botka J., Braun S., Lendvai M., Rónai J. Schneller L., Székely K., Tóth F. 5 k. 50 f. — Összesen: 44 k. 50 f.

Rendes tagdíj 1909-re: Isoz E. 5 k. — **1910-re:** Fludorovics Zs. 5 k., dr., Kmoskó M. 5 k., Major L. 5 k., dr. Miklós F. 5 k., Orbán K. 5 k., dr. Trócsányi Z., Wirker E. 5 k. — **1911-re:** Acsay F. 1 k., Bielek D., Bittenbinder M. 2 k., dr. Fináczy E., Gragger R. 4 k., Király Gy. 5 k., Kronberger M., Kutrucz R., Mutschenbacher Gy., Sz. Nagy Miklós 4 k., Olasz J., dr. Petz G., dr. Pécsy B., Sas A. 4 k., Schmidt H. 3 k., Szigetvári I. 5 k., Szilágyi S., Szilávik F. 6 k., Szőlgyémny Ferencz, Tolnai V. 3 k. — Összesen 182 k.

Előfizetés 1909-re: Wagner Manó. — **1910-re:** Wagner Manó. — **1911-re:** Brassói róm. kath. főgimn. 10 k. 80 f., Budapesti V. ker. áll. főgimn., Budapesti ref. főgimn., Kolozsvári középiskolai tanárképző, Sátoraljaújhegyi

főgimn., Selmeczbányai kir. kath. főgimn. 10 k. 80. f., Soproni honvéd főreáliskola, Újpesti községi gimn., Wagner Manó. **1912-re:** Szegedi kegyesrendi főgimn. 10 k. 80 f., Szegedi állami főgimn. 10 k. 80 f. — Összesen 151 k. 20 f.

c) 1911. évi június hó 1-től szeptember 30-ig terjedő időre.

Rendkívüli tagdíj 1909-re: Balogh M. 3 k., Benkóczy E. 3 k., Somogyi K. 3 k., Wald L. 3 k. — **1911-re:** Bokros B., dr. Dengi J., Hábor Gy., dr. Heppner A. 1 k., Kappel Gy., Szilárd L. — Összesen 43 k.

Rendes tagdíj 1908-ra: Gyimóthy J. 5 k. — **1909-re:** Kubicsék A. — **1910-re:** Bárd Á. 5 k., Klauber F. 5 k., dr. Kmoskó M. 5 k., dr. Márffy O. 5 k., Orbán L. 5 k., Polgár A. 5 k., Polgár A. 5 k., Radnai Oszkár 5 k., dr. Teleky I. 5 k., Vinkler J. 5 k. — **1911-re:** Acsay F. 6 k., Adamis G., dr. Alkalay S., dr. Alter B., dr. Badics F., dr. Bakács J., Balásy D., dr. Balogh Á., Balogh P., dr. Baltavári J., Baltazár G., Barezsa J., dr. Baros Gy., Bartók J., Bartók L., Bálint K. 5 k., Bálint K. 5 k., dr. Bán A., Bán J., dr. Bászai E., dr. Becker F. Á., Birkás G., Bittenbinder M. 2 k., dr. Blau L., dr. Bognár D., Borsos K., Botár L., Bölcs házy I., dr. Bölcskei L., Böngérfi G., Bujdosó J., Burián J., Buzássy Á., dr. Büchler P., dr. Cserép J., Csermelyi S. 2 k., Csermelyi de Rivo S. 8 k., Csiki L., dr. Csűrös F., dr. Darkó J. 5 k., Dengl J., dr. Dézsi L., Divényi Gy., Dóczy I., Einzig M., dr. Eisler M., dr. Erődi B., dr. Fallenbüchl F., Faragó J., Fejér A., dr. Ferenczi S. 4 k., dr. Ferenczi Z., dr. Fodor Gy., dr. Földi J., dr. Förster J., dr. Friedreich E., Fülöp J., Fülöp S., Gaál M., Gaal P., Gagyhy D., dr. Garzó M., Gábor I., Gerecs Sz., Gergely A. 5 k., Gergye I., dr. Germán Z., Géresy K., dr. Gieswein S., Góbi I., Gragger R. 3 k., dr. Greszler Gy., György L., Hajtai F., Hallay Z., dr. Harsányi P. 6 k., dr. br. Hatvány L., Hegedüs B., dr. Hegedüs I., Heinlein I., Hellebrant A., dr. Herald F., Hilkene F., Himpfner B. 7 k., dr. Hittich Ö., dr. Hoffmann F., dr. Hornyánszky Gy. 6 k., dr. Horváth B., dr. Horváth J., Huszák J., Istvánffy P., Jakobi K., Kacsokovics K., dr. Kapossy E., Karátszony Zs., dr. Kardos A., dr. Kardos Gy., Karl L. 5 k., Karsai E., Kassuba D., Kausch M., Kálmán S., dr. Károsi S., Kárpiss J., Keleti J., Kempf J. 6 k., dr. Kepes I., dr. Kéki L., Khin A., dr. Király Gy. 5 k., dr. Kiss Ernő, dr. Kocsis L., Komonczy G., Kovalovszky J., Kovács A., dr. Kovács Géza, dr. Kovács I. L., dr. Kőrös E., Kulcsár E., Kundt E., Kuzmics F., dr. Kuzsinszky B., dr. Kürti M., Labancz Gy., dr. Laczkó G., dr. Lakatos V., Láng M. 7 k., dr. László M., dr. Lengyel M., Leyrer M., dr. Létmányi N., Loósz I., dr. Losonczy L., dr. Madarász F., Marmorstein A. 2 k., dr. Marmorstein A. 5 k., dr. Marton J., Marusák P., Matskássy J., Mazuch E., Mácska L., Márton J., Mártonyi L., dr. Máté L., Megyesi F. 5 k., dr. Mezey S., Molnár L., dr. Molnár S., Moravcsik G., Moravszky F., dr. Morvay Gy., dr. Nemes B., Nemes K., dr. Négyesy L., dr. Névény J., Obendorf K., dr. Papp I., Cs. Papp J. 3 k., Cs. Papp J. 2 k. 50 f., dr. Papp L., dr. Pápay J., Pázmán I., dr. Pongrácz K., dr. Popini A., dr. Popoviciu J., Posch Á., Prokopi I., dr. Prónai A., dr. Pruzsinszky J., dr. Radinovicz I., Ranezay J., dr. Rác L., dr. Rell L., dr. Rédey T., Rousopoulos R., dr. Riedl F., Roseth A., Schmidt F., dr. Schmidt M. 4 k., dr. Schulleruzs A., Simai Ö. 9 k., Simonfi J., Strauch B., Suhajda L., Szabó Adorján, S. Szabó J., Szalay Gy. Nagykőrös, Szalay Gy. Kunfélegyháza, Szegess M., Szekeres B., Szentgyörgyi B., Szentkirályi Gy., dr. Székely Gy., Székely S., Szilávik F. 4 k., Szőke A., Szutor Z., dr. Takács M., Tamási I., Tankó P., Teleky L., dr. Tell A., Teveli M., dr. Tihanyi M., Timár P., Tóth A., Tóth Gy., dr. Travnik J., Tránka A., Unger A. B., Vargha G., Váli T., dr. Vértesy D. 3 k., Vietorisz J., Vince J., Vujsz J., dr. Waczulik L., Wagner Antal, dr. Wagner J., dr. Wagner L., Waldapfel J. 4 k., Weiszler R., dr. Werner A., Wiese Gy., Wigand J., Yolland A., dr. Zambra A. 8 k., dr. Zibolén E., dr. Zimányi J., Zlamál Á., dr. Zombory J., Zsámboki Gy., Zsoldos B. — **1912-re:** Gragger R. 1 k. 50 f., dr. Harsányi P. 6 k., dr. Pap L., dr. Vértesy J. 1 k. — Összesen 2270 k.

Előfizetés 1911-re: Eperjesi ev. coll. Magyar Társaság 11 k. 80 f. — **1912-re:** Újverbázi közs. főgimn. — Összesen 23 k. 80 f.

Cserhalmi Sámuel, pénztárnok,
I., Vár, Országház-u. 12. sz., I. e. 6. a.

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1911.

Az Egyetemes Philológiai Közlönybe szánt **class. philológiai** dolgozatok kéziratát **dr. Láng Nándor** (L., Pauler-utca 4.), a **modern philológiai** dolgozatokéi pedig **dr. Császár Elemér** címére (L., Pauler-utca 4.) küldendők.

TARTALOM.

VÁRDAI BÉLA: Arany János prózairói hagyatékához	785
PAIS DEZSŐ: Kemény Zsigmond írói működésének kronológiája	792
HUPKA ÖDÖN: Seneca száműzése	799

HAZAI IRODALOM.

Rakodczay Pál: Egressy Gábor és kora. KERÉKES EMIL	813
Horváth Cyrill: Középkori legendáink és a Legenda Aurea. KIRÁLY GYÖRGY	815
Hungarica Vitebergensia, edidit Béla Obál. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN	816
Michaele Förösmarty: La Rotta di Zalano. Traduzione di Silvino Gigante. KARA FERENCZ	818

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Das Volksbuch von Dr. Faust. Hrsg. von Robert Petsch. HEINRICH GUSZTÁV	819
Max Manitius: Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters. RÉVAY JÓZSEF	821
Hermann Fischer: Die Schwaben in der ungarischen Grafschaft Szatmár. PETZ GEDEON	825
Miles, Dudley How: The influence of Molière on restoration Comedy. GULYÁS PÁL	827
Georg Finsler: Homer. MARÓT KÁROLY	829
Liederdichtung und Spruchweisheit der alten Hellenen. In Übertragungen von L. Straub. U. AZ.	831
Hans Lamer: Römische Kultur im Bilde. U. a. Griechische Kultur im Bilde. HITTRICH ÖDÖN	833
Gerhard Loeschcke: Jüdisches und Heidnisches im christlichen Kult. MARMORSTEIN ARTÚR	834

VEGYESEK.

† Maywald József. P. A.	835
A Budapesti Philológiai Társaság 1911. nov. 15.-i felolvasó ülése.	836
A hollandi Faust-dráma. h.	837
Gombos Imre «Esküvés»-ének színpadi átdolgozása. BAYER JÓZSEF	838
A régi német kéziratok leltározása. GRAGGER RÓBERT	839
Magyar ember a jénai romantikusok társaságában. SAS ANDOR	840
Jósika és Wesselényi Miklós. WEBER ARTÚR	841
A «Captivi» latin előadása. I.	842
Gyulai Pál «Szilágyi és Hajmási»-ja s Vörösmarty «Eger»-je. ELEK OSZKÁR	842
Anyos Pál kiadatlan költeménye. cs.	843
Megjegyzések Bayer József «Vörösmarty megtiszteltetése 1841-ben» cz. cikkéhez. EINZIG MIKLÓS	844
Megjegyzés Alszeghy Zsolt bírálatára. KRISTÓF GYÖRGY	844
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke.	845
Név- és Tárgymutató	846
A Budapesti Philológiai Társaság 1911-ben	860

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 ívnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzetének megküldésére vonatkozó reklamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindenemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosához, Cserhalmi Sámuelhez (Budapest, I., Vár, Országház-utca 12. szám, I. em., 6. ajtó) intézendők.

Reklamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtnak el.

Hivatalos nyugtázás

az 1911. évi október hó 1-től 31-ig terjedő időre.

Rendkívüli tagdíj 1911-re: Baranyai Z., Zuber M. — **1912-re:** dr. Simon L. — Összesen 18 korona.

Rendes tagdíj 1909-re: Gagyi I. — **1910-re:** Gagyi I. — **1911-re:** Császár E. 2 k., Ermann F. 12 k., Gagyi I., Hoffmann K., Hóman B. Kristóf Gy. 4 k., Láng M. 3 k., Simai Ö. 1 k., Szalay G., dr. Szemák I., dr. Teleki István 3 k., dr. Tihanyi G. Vajda K., Varsányi R., dr. Velledits L. — **1912-re:** dr. Elek O. 80 f. Összesen 135 k. 80 fillér.

Cserhalmi Sámuel, pénztárnok
I., Vár, Országház-u. 12. sz., I. e. 6. a.

A Franklin-Társulat kiadásában **Budapest**en (IV., Egyetem-utca 4. sz.) megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

GYULAI PÁL KRITIKAI DOLGOZATOK

1854—1861.

Ára 6 korona.

DE KORNIS GYULA

OKSÁG ÉS TÖRVÉNYSZERŰSÉG A PSYCHOLOGIÁBAN

Ára 4 korona.

Most jelent meg!

VÉLEMÉNYEK ÚJ EGYETEMEK ALAPÍTÁSÁRÓL

ÁRA
3
KOR.

Miután politikusok, városi hatóságok, hozzáértő és hozzá nem értő érdeklődők publicisztikai fejtegetésekben s gyűléseken hozzászóltak a magyar kultúra ma legfontosabb és legaktuálisabb kérdéséhez, az *új egyetemek kérdéséhez*: végre a *Felső Oktatásügyi Egyesület* 1911 májusában *Medveczky Frigyes* elnöklete alatt tartott *enquête*-jén megszólaltak a *legilletékesebb* forum képviselői is, akik évtizedeket, sőt némelyik egész emberéletet, töltöttek a felső oktatásügy szolgálatában (sorukban *Wlassics Gyula*, *Plósz Sándor*, *König Gyula*, *Concha Győző*, *Tauffer Vilmos*, *Medveczky Frigyes*, *Pertik Ottó*, *Grósz Emil* és a magyar felső oktatás más nagytapasztalású képviselői).

Az *enquête* tárgyalásai a következő programkérdések körül forogtak: *Milyen mértékben* ajánlatos a mai viszonyok közt a tud. egyetemek szaporítása? *Teljes* egyetem kívánandó-e vagy csak egyes karok szervezése? A *kulturális milieu* vagy a hely kérdése. Az állam s más tényezők szerepe.

Az *enquête* tárgyalásaiból az az alapgondolat bontakozik ki, hogy a mai viszonyok közt *egyelőre* egy, legfeljebb két új állami egyetem mielőbbi felállítása követelhető, hogy az ország nagy kulturális érdekeinek biztosítására csak az igazi egyetemi szellemet megtestesítő és annak nagy hagyományait képviselő *teljes* egyetem alkalmas és hogy ezt a nagy szervezetet a *legfejlettebb kulturális milieu*-be kell helyezni.

Ezen, a legilletékesebb szakértők körében kialakult meggyőződéseknek sokoldalú, a részletekben tájékoztató, gondolatébresztő és mindenképen tanulságos indokolását nyújtja az új egyetemek ügyében tartott *enquête* anyagát tartalmazó könyv.

Kapható: Lampel R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) r.-t.-nál
Budapest, VI., Andrassy-út 21. sz. és minden könyvkereskedésben.